This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

+ *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.

+ *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.

+ *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.

+ *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via `http://books.google.com`

B 484577

Digitized by Google

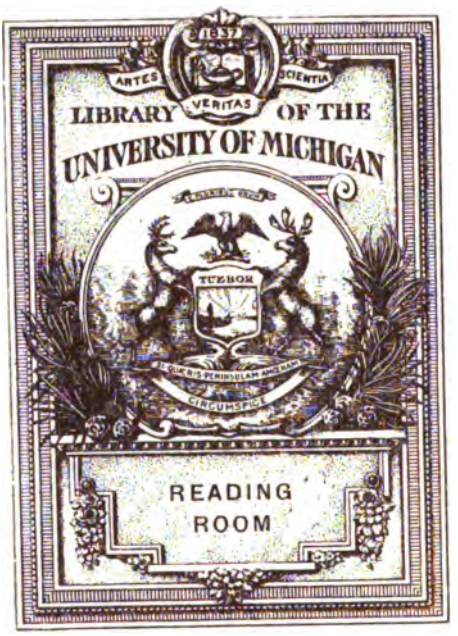

DISCARD

Digitized by Google

AE
19
P95.7
1914

Digitized by Google

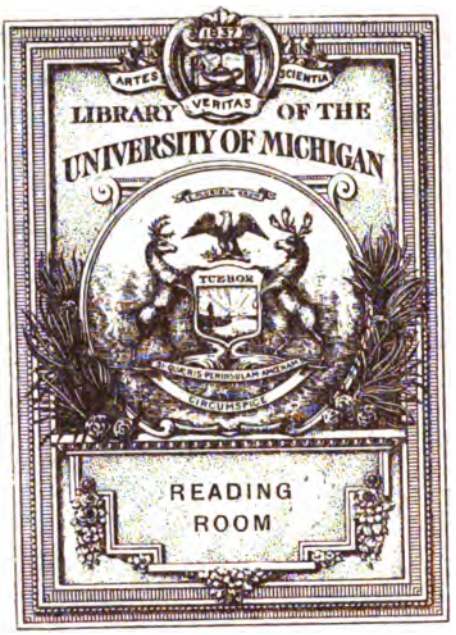

DISCARD

Digitized by Google

AE
19
.P95.7
1914

Digitized by Google

Digitized by Google

WINKLER PRINS'
GEÏLLUSTREERDE ENCYCLOPAEDIE

VIERDE, HERZIENE EN BIJGEWERKTE DRUK

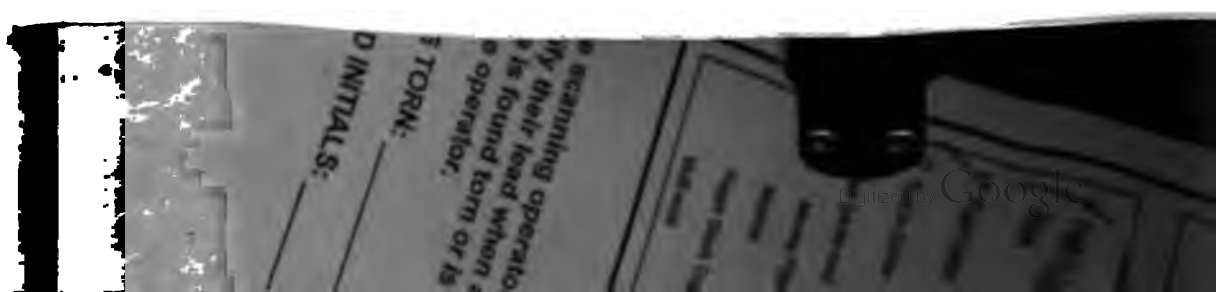

Digitized by Google

N.V. Boekdr. v/h L. van Nifterik Hzn., Leiden.

Digitized by Google

WINKLER PRINS'
GEÏLLUSTREERDE ENCYCLOPAEDIE

VIERDE, HERZIENE EN BIJGEWERKTE DRUK

ONDER HOOFDREDACTIE VAN

HENRI ZONDERVAN

MET MEDEWERKING VAN DE VOLGENDE RUBRIEKSREDACTEUREN

H. B. Beaufort · Dr. J. W. Beekman · Dr. J. Botke · C. H. Claassen
Mr. Ph. Falkenburg · L. van Giersbergen · J. Heidema · B. Helweg
E. Hildesheim · G. 't Hooft · J. J. Huisman · U. D. Keiser
Dr. E. B. Kielstra · F. K. van Ommen Kloeke · Dr. A. van Rossem
Dr. J. A. N. Knuttel · H. A. Kroes · Leo Lauer · Dr. W. J.
Leyds · Dr. I. Mendels · W. G. A. Meijer · Mr. E. P.
de Monchy · J. H. Müller · Herman Rutters
Dr. T. P. Sevensma · G. C. Spengler · J. Irish
Stephenson · P. G. Viervant Tucker · Mr. A. J.
Vliegenthart · W. de Vrind · A. W. Weissman

en vele andere geleerden en specialiteiten

NEGENDE DEEL

Handwerk-Italia Irredenta

Met 5 kaarten, 8 gekleurde en 24 zwarte buitentekst-platen,
en 191 afbeeldingen in den tekst

AMSTERDAM
UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ „ELSEVIER"
1918

Digitized by Google

Digitized by Google

Dutch lit + hist
Nijhoff
9x4 2+
10819

H.

Handwerk en **handwerksnijverheid** worden wel eens genoemd, in tegenstelling met de fabrieksnijverheid, als die soort van nijverheid, welke als van ouds nog hoofdzakelijk met de hand en met eenvoudige werktuigen wordt bedreven. In zuiver staathuishoudkundigen zin is de beteekenis der woorden handwerk en handwerksnijverheid een andere, is het n.l. de productievorm, welke historisch is gevolgd op de huisvlijt en den loonarbeid en welke aan het manufactuurstelsel, de fabrieksindustrie en de huisindustrie voorafgaat. Het handwerk of het ambacht is het bedrijf van hem, die al of niet geholpen door zijn knechten, voor eigen risico en op bestelling van den afnemer gebruiksartikelen maakt en aan dezen aflevert met bijlevering van de grondstof. Het ambacht of handwerk is dus een kleinbedrijf. In dezen zin zijn de maatkleedermaker of -kleedermaakster, de broodbakker, de huisschilder, de timmerman, metselaar of stucadoor, de maatschoenmaker en zoovele andere patroons handwerks- of ambachtslieden.

Zijn bloeitijd heeft het ambacht of handwerk ook in Nederland gehad in den gildetijd. De uitoefening daarvan was zelfs gedurende eeuwen aan het lidmaatschap van het gilde gebonden, dat de beoefenaars van eenzelfde bedrijf of van verwante bedrijven samenvoegde tot gemeenschappelijke behartiging hunner belangen tegenover allen, die aan hun bedrijfsmonopolie wilden tornen, tegenover de overheid en zelfs tegenover unfaire concurrentie in eigen kring. Juist het gilde maakte het mogelijk, dat alle handwerks- of ambachtspatroons een vast en zeker bestaan aan hunnen beroepsarbeid ontleenden, m. a. w. dat het aantal patroons gelijken tred hield met de behoeften der afnemers, en dat verder verhinderd werd, dat sommige patroons zich verrijkten ten koste van andere beroepsbroeders. Deze omstandigheden doen de gildeordening nog in den tegenwoordigen tijd zoo aanlokkelijk schijnen voor vele kleine patroons, die lijden onder de concurrentie met de grootindustrie.

Met de opheffing van den gildedwang ten onzent in 1798 slaat nog wel niet het doodsuur voor het handwerk of ambacht, maar wordt de mogelijkheid geopend, dat de bedrijven, die vroeger het uitsluitend gebied daarvan vormden, langzamerhand in handen van de fabrieksnijverheid overgaan. In werkelijkheid werd ten onzent in den aanvang der 19de eeuw van deze door de wet geboden gelegenheid geen gebruik gemaakt. Het ambacht bleef tot in het midden dier eeuw bijna het geheele gebied bestrijken, dat het vroeger rechtens had bezeten. Eindelijk echter vond ook de stoomkracht en de groot-industrie hier ingang met dat gevolg, dat het eene ambacht na het andere een deel van zijn afzet daaraan moest afstaan. Broodfabrieken werden opgericht; de kleedingconfectie deed haar intrede; de huizenbouw werd een grootbedrijf, dat voor onbekende afnemers produceert; suikerwerkfabrieken vervingen voor een deel de suikerbakkers; de hoedenmakerij als ambacht raakte in verval, en thans zijn wij reeds zoover gekomen, dat geen smid meer kachels maakt, geen pottebakker meer potten of pijpen, geen wever meer laken of stof, geen glazenmaker meer glas voortbrengt en geen spiegelmaker meer glas slijpt. De voornaamste zaken van dagelijksch gebruik zijn voorwerpen van de fabrieksgrootindustrie geworden of worden in het grootbedrijf door middel van thuiswerkende arbeiders gemaakt.

En toch is het gebied van het handwerk aan den anderen kant wederom aan het groeien. De concurrentie met de grootindustrie, voor zoover het gewone goederen van dagelijksch gebruik betreft, is voor het ambacht doodend geweest; maar de artistieke productie, het kunstambacht, is zijn uitsluitend terrein geworden. Dit verschijnsel doet zich voor in zeer vele takken van bedrijf, in de meubelfabricatie zoowel als in de aardewerk-nijverheid, in de koperindustrie zoowel als in het maken van vloerkleeden, in de boekbinderij zoowel als in het verven en batikken van zijde, fluweel en katoen. In al deze takken van bedrijf en in vele andere zal de fabrieks- of de grootindustrie in het algemeen niet kunnen voldoen aan den smaak, aan het kunstgevoel van hen, die de middelen bezitten om zich met de gewone dagelijksche verbruiksartikelen niet tevreden te stellen. Voeg daarbij het oude terrein, waarop het ambacht om dezelfde redenen overwinnaar is gebleven (heeren- en dames-maat-kleedermakerij, fijnere broodbakkerij, suikerbakkerij, het vak van modiste, enz.), en men kan begrijpen, dat er nog alle reden is om aan te nemen, dat de toekomst voor het ambacht niet duister is. Vooral geldt dit voor Nederland, waar in den laatsten tijd de bewijzen zijn geleverd van een herleving van het ambacht, en dat zich in dit opzicht met de andere beschaafde naties gerust mag meten.

Handwerken, in den meest uitgebreiden zin van het woord, omvatten al die werkzaamheden, die tot het vervaardigen, herstellen of versieren van nuttige of luxevoorwerpen dienen, zooals naaien, borduren, breien, mazen, stoppen, haken, knoopen, het vervaardigen van genaaide en geklooste kant, handweefsels enz. Tot de z.g. nuttige handwerken behoort het vervaardigen, ook verstellen, van kleedingstukken, tafel- en bedlinnen, tot de fraaie de versiering daarvan, met inachtneming van het doel, en het maken van luxevoorwerpen. De nuttige handwerken worden in hoofdzaak onderwezen op de lagere scholen, de voortzetting daarvan en de fraaie op de middelbare en vakscholen. Handwerken kan men vervaardigen van een bestaande stof met een

werkdraad, zooals alle naai- en borduurwerk, of alleen uit een bestaanden draad, zooals brei-, haak- en knoopwerk. Tegenwoordig wordt op sommige scholen ook aan jongens handwerkonderwijs gegeven. Kerkelijke borduursels worden heel veel door mannen gemaakt. Voor de opleiding tot de examens voor de acten nuttige en fraaie handwerken, bestaan aan de verschillende vakscholen, evenals bij particulieren, cursussen.

Hane, *Laurens van der,* een Nederlandsch rechtsgeleerde, den 10den Januari 1617 te Gent geboren en aldaar den 6den Augustus 1688 overleden, schreef „Vlaamsch Recht, dat is coestumen en de wetten, gedecreteerd bij de Graven en Gravinnen van Vlaenderen enz." (1664), in het Fransch vertaald door *Legrand* en te Kamerijk uitgegeven in 1799. Hij ligt begraven in de St. Michielsabdij te Gent, waar vroeger een vierregelig rijm op zijn zerk was gebeiteld.

Hanebalk noemt men dien balk in den dakstoel, welke, evenals de bindbalk, horizontaal komt te liggen en tusschen dezen hartsten en den nòk tot versterking der spruiten wordt aangebracht, om een doorbuiging van deze te voorkomen. De hanebalk is de hoogst gelegen horizontale balk, welke men in een houten kapwerk aanbrengt, vandaar waarschijnlijk, dat in enkele eigenaardige uitdrukkingen in de spreektaal, op hooggelegen ruimten in een gebouw betrekking hebbende, het woord hanebalken voorkomt.

Haneberg, *Daniël Bonifacius von,* bisschop van Spiers, een R.-Katholieke godgeleerde, den 17den Juni 1816 te Tanne in Allgäu geboren, studeerde te München, verkreeg in 1839 de priesterwijding en in hetzelfde jaar de doctorale waardigheid, waarna hij in 1840 aan de universiteit te München zijn lessen opende over exegese des Ouden Testaments en Oostersche talen. In 1841 werd hij buitengewoon, in 1844 gewoon hoogleeraar in de theologie en was tevens werkzaam als kanselredenaar. In 1868 werd hij naar Rome geroepen, om deel te nemen aan de voorloopige werkzaamheden voor het Vaticaansch Concilie. In den strijd over de onfeilbaarheid schaarde hij zich aanvankelijk aan de zijde der tegenstanders van het nieuwe leerstuk, doch onderwierp zich daaraan na de afkondiging. In 1872 werd hij bisschop van Spiers. Hij overleed aldaar den 31sten Mei 1876. Tot zijn belangrijkste geschriften behooren: „Religiöse Alterthümer der Hebräer" (2de druk, 1869), „Geschichte der biblischen Offenbarung" (4de druk, 1876, uitgegeven door *Weinhart*), „Zur Erkenntnisslehre von Iba Sina und Albertus Magnus" (1866), „Canones S. Hippolyti aribice e codicibus Romanis" (1870) en „Das muslimische Kriegsrecht" (1871).

Hanedoes, *Lourens,* een Nederlandsch schilder, den 14den Juli 1822 te Woudrichem geboren en aldaar den 9den Februari 1905 overleden. was een leerling van *C. Kruseman* en *B. C. Koekkoek.* Een landschap van hem bevindt zich in Dordrechts museum, en andere in het gemeentemuseum te 's-Gravenhage en het Rijksmuseum te Amsterdam.

Hanefieten noemt men de aanhangers van de door *Aboe Hanifa* († 722) te Bagdad gestichte rechtsschool, die in Turkije, Middel-Azië en Voor-Indië de heerschende is en naar het gebied, waar *Hanifa* werkzaam was, de Irakische genoemd wordt, in tegenstelling tot de Medinetsche van *Malik. Hanifa* huldigt het beginsel van den *Ra'j.* d. i. van de vrije verstandelijke meeningsvorming als middel voor de rechtsontwikkeling. Het meest geraadpleegde handboek van dit recht is het „Muchtasar" van *Kodoeri* († 1036).

Hanekam *Celosia* L. is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Amarantaceën.* Het omvat een aantal kruiden, die hoofdzakelijk tusschen de keerkringen groeien, behalve in tropisch Australië. De vrucht bevat lens-niervormige zaden; zij springt met een deksel open. De stamper is kort en van een 2- of 3-lobbigen stempel voorzien. De meeldraden zijn aan den voet tot een beker samengegroeid, de helmdraden draadvormig. Het bloemdek is dunvliezig en 5-deelig en van gekleurde schutblaadjes voorzien. De *gewone hanekam (c. cristata* L.) afkomstig uit Japan en China, heeft roode of gele bloemen en wordt bij ons als sierplant aangekweekt, omdat zijn bloeiwijze den aanleg bezit, om de takken op een zeer abnormale wijze te verbreeden, zoodat zij als het ware eenigszins op een hanekam gelijken.

De *Celosia plumosa* is in den laatsten tijd veel in de mode gekomen. De pluimvormige trossen van deze komen bij perkplanten nog mooier uit dan de misvormde, monsterachtige pluimen van de *C. cristata.* In 't voorjaar zaait men in een matig warm bakje. Zoodra de plantjes verspeenbaar zijn, verplaatst met ze in denzelfden bak, om daardoor een beter wortelstelsel en meer gedrongen groei te verkrijgen. Naarmate ze grooter worden, geeft men ze meer frische lucht, om den overgang naar de perken zoo gemakkelijk mogelijk te maken. De planten verlangen veel zon. Regenweer schaadt ze erg. Daarom geeft een bedekking met glas, op ± 1 m. boven de planten aangebracht, uitmuntende resultaten. De vermeerdering dezer kruidachtige, één-jarige planten geschiedt uitsluitend door zaden.

Gewone hanekam.

Hänel, *Gustav Friedrich,* een Duitsch rechtsgeleerde, den 5den October 1792 te Leipzig geboren, bezocht de hoogescholen te Leipzig en te Göttingen en vestigde zich in zijn geboorteplaats als privaatdocent en werd aldaar in 1821 buitengewoon hoogleeraar. Insonderheid heeft hij zich bemoeid met de opsporing en waardeering der bronnen van het Romeinsch recht. Gedurende 7 jaar doorsnuffelde hij de voornaamste boekerijen in Italië, Zwitserland, Frankrijk, Spanje, Portu-

Digitized by Google

gal, Engeland en de Nederlanden, en als vrucht van zijn onderzoek verschenen zijn: „Catalogi librorum manuscriptorum, qui in bibliothecis Galliae etc. asservantur" (1828), „Diesensiones dominorum sive controversiae veterum juris Romani interpretum, qui glossatores vocantur" (1834), „Antiqua summaria codicis Theodosiani" (1834), „Incerti auctoris ordo Judiciorum" (1838) en „Codicis Gregoriani et codicis Hermogeniani fragmenta" (1835; naar 36 handschriften, 1837). Hierop volgde een volledige kritische uitgave van den „Codex Theodosianus" (1839—1842) naar 54 handschriften, de „Novellae constitutiones imperatoris Theodosii II, Valentiniani III, Maximi, Majoriani, Severi, Anthemii (1844, naar 42 handschriften) en de „XVIII constitutiones, quae Sirmondus edidit". Verder leverde hij een uitgave der „Lex Romana Visigothorum" (1849, naar 76 handschriften), alsmede een „Corpus legum ab imperatoribus romanis ante Justinianum latarum" (1857—1860) en „Juliani epitome latina Novellarum Justiniani" (1873). In 1838 werd hij met den titel van Hofraad benoemd tot gewoon hoogleeraar te Leipzig, waar hij den 18den October 1878 overleed. Na zijn dood bleek, dat hij zijn bibliotheek, waarin handschriften van beteekenis, aan de universiteits-bibliotheek had vermaakt.

Hänel, Albert, een neef van den voorgaande en eveneens een rechtsgeleerde, den 10den Juni 1833 te Leipzig geboren, studeerde te Weenen, Leipzig en Heidelberg, promoveerde in zijn geboorteplaats en vestigde zich in 1858 aldaar als privaatdocent. In 1860 werd hij buitengewoon in 1862 gewoon hoogleeraar in de rechten te Koningsbergen en vertrok in 1863 in laatstgenoemde betrekking naar Kiel. Eerst was hij lid van de Nationale Vereeniging in Sleeswijk-Holstein en na de annexatie dezer hertogdommen door Pruisen, medeoprichter van de liberale partij, die in 1867 hem zoowel tot lid van het Huis van Afgevaardigden als tot lid van den Rijksdag benoemde, waar hij zich voegde bij de Fortschrittspartij. In 1874 werd hij vice-president van den Rijksdag en in 1876 van het Huis van Afgevaardigden. Bij den aanvang der Rijksdagzitting van 1876 werd eerst niet hij, maar *Löwe* tot vicepresident gekozen en toen hij na het bedanken van *Löwe* toch gekozen werd, wees hij deze waardigheid van de hand. Bij de beraadslaging over het compromis tusschen de regeering en de nationaalliberalen over de wetten op de rechtsbedeeling, beschuldigde hij (20 December 1876) laatstgenoemde van ontrouw aan de liberale beginselen, wat hij op den Rijksdag (10 Januari 1877) herhaalde. Om die reden werd hij ook niet herkozen tot vice-president in het Huis van Afgevaardigden. Na dien tijd was zijn houding meer gematigd. Bij de verkiezingen in Juli 1878 werd hij in de districten Kiel en Berlijn gekozen en aanvaardde het mandaat voor eerstgenoemd district. In 1884 sloegde hij er in de Fortschrittspartij met de zoogenaamde Secessionisten samen te smelten tot de Duitsch-vrijzinnige partij. De jaren 1893—1898 had hij geen zitting in den Rijksdag. Van zijn geschriften vermelden wij: „Das Beweissystem des Sachsenspiegels" (1858), „Decisiones consulum Goslariensium" (1862), „Die Garantie der Grossmächte in Schleswig" (1864), „Das Recht der Erstgeburt in Schleswig-Holstein" (1864), „Zur Frage der stehenden Gefälle in Schleswig-Holstein" (1870—1873, 3 dln.), „Studien zum deutschen Staatsrecht" (1873—1888), „Das Kaisertum" (1892) en „Deutsches Staatsrecht" (1892). Met *Lesse* schreef hij: „Die Gesetzgebung des Deutschen Reichs über Konsularwesen und Seeschiffahrt" (1872).

Hanepoot of *Zevenblad (Aegopodium Podagraria* L.) is een bij ons algemeen verspreide plant, die vooral in de schaduw onder hagen en boomen welig tiert en door haar ver voortkruipende wortelstokken tot de lastige onkruiden behoort. Zij behoort tot de familie der *Schermbloemigen (Umbelliferen)* en haar bloem heeft veel van die van wilde kervel. Voorts draagt zij dubbel 3-tallige wortelbladeren met breede, langwerpige- eironde blaadjes en 3-tallige stengelbladeren. — *Hanepoot* is ook de naam van *Panicum crus galli,* een plant, die veel op zandgronden in ons land wordt aangetroffen en tot de familie der *Grassen (Gramineeën)* behoort. — Verder een volksnaam van de *Zeekraal (Salicornia herbacea)* van de *Waterbezie (Comarum palustre)* en van de *Boterbloem (Ranunculus acer).*

Hanepoot bestaat uit een te hoof staande paal en twee schoorpalen, die door middel van schroefbouten stevig zijn verbonden. Hij dient tot het vastleggen van schepen en ter beveiliging (tegen aanvaren) van bruggen en sluizen. Zie ook *Duodalf.*

Hanetree. Zie *Fi.*

Hanevoet is de volksnaam voor *Boterbloem.* Zie aldaar.

Hanfstaengl, *Franz,* een Duitsch lithograaf, den 24sten Maart 1804 te Bayernrain in Beieren geboren. Hij heeft verzamelingen van photografische afbeeldingen geleverd, ontleend aan de Glyptotheek en de Pinakotheek te München. Hij overleed aldaar den 16den April 1877.

Hanfstängl, *Marie,* een Duitsche opera-zangeres, den 30sten April 1848 te Breslau geboren, was leerlinge van *Pauline Viardot-Garcia,* debuteerde in 1866 aan het „Théâtre lyrique" te Parijs, ging met het uitbreken van den Fransch-Duitschen oorlog naar Duitschland en werd in 1871 aan de hofopera te Stuttgart verbonden. In 1878 maakte zij nog zangstudies bij *Vannucini* te Florence, kwam in 1882 aan de opera te Frankfort en werd in 1895 zangleerares aan het conservatorium van *Hoch* aldaar. Sedert 1897 woont zij te München. Zij schreef: „Meine Lehrweise der Gesangskunst" (1902).

Hangbrug. Zie *Brug.*

Hangen of *ophangen* noemt men een handeling, waarbij de dood veroorzaakt wordt door het dichtsnoeren van een strik of strop, om den hals van dengene, die gehangen moet worden, aangebracht en met het uiteinde vastgemaakt aan een galg. Wanneer nu alle steunsels onder zijn voeten worden weggenomen, geschiedt het dichtsnoeren door de zwaarte van het hangende lichaam. Het hangen staat dus gelijk met het worgen. In beide gevallen wordt de afvoer van bloed van het hoofd langs de aderen van den hals belemmerd, terwijl de slagaderen steeds bloed derwaarts voeren. Het gevolg daarvan is al zeer

Digitized by Google

spoedig bewusteloosheid en scheuring der bloedvaten in de hersenen. Hierdoor, veel meer dan door het beletten der ademhaling, wordt de dood veroorzaakt. De dood wordt bij terechtstellingen door den beul in sommige landen bespoedigd door een plotselinge verdraaiing van het hoofd der gehangenen, waarbij de 2de halswervel ontwricht en het ruggemerg beleedigd wordt. Er zijn geen bepaalde kenmerken, die aanwijzen of iemand zich zelf opgehangen heeft of door een ander opgehangen is. Vindt men een gehangene, dan is het zaak in de eerste plaats den strop door te snijden en los te schuiven, alle eng sluitende kleederen te verwijderen en zoo spoedig mogelijk de ademhaling te herstellen. Al gelukt dit, toch zijn dikwijls verlamming en stompzinnigheid de gevolgen van het hangen.

Hangende tuinen noemde men de op terrassen aangelegde tuinen in het oude Babylon, welke aan *Semiramis* of *Nebukadnezar* werden toegeschreven.

Hang-isolator is een isolator voor electrische geleidingen, die niet op zijn bevestigingspunt steunt, doch er aan opgehangen is. De electrische geleiding hangt op haar beurt weer onder aan den isolator. Meestal bestaat de isolator uit verschillende deelen, afzonderlijke isolatoren, die onder elkaar zijn opgehangen, zoodat ze een ketting vormen met de isolatoren als schakels, aan de onderste schakel hangt dan de geleiding. Men spreekt ook wel van *ketting-isolatoren*. Ze hebben het groote voordeel, dat door een schakel aan de ketting toe te voegen de electrische spanning, waartegen de isolatorketting bestand is, verhoogd wordt. Zij worden bij zeer hooge spanningen toegepast. *Zie ook Electrische leiding*, waarbij afbeeldingen van afzonderlijke schakels van ketting-isolatoren.

Hangmat noemt men op schepen een stuk zeildoek ter lengte van 2 en ter breedte van 1 m. en aan de uiteinden van scheerlijnen zoodanig opgehangen, dat het aan boord der schepen een geschikte slaapplaats vormt. Zulk een hangmat blijft bij het schommelen van het vaartuig in een behoorlijken stand. In de tropische landen gebruikt men de hangmat ook op het land. Zij wordt binnenshuis of in de open lucht uitgespannen en verschaft een luchtige rustplaats. De opengeweven hangmatten door Indianen van Guyana vervaardigd, zijn meesterstukken van kunst. In het woud hangt men ze op tusschen 2 boomen en doet daaronder een vuur smeulen, zoodat de opstijgende rook den rustenden reiniger tegen muskieten beschermt.

Hangö (Finsch = *Hankoniemi*), een stad in het Finsche län Nyland, ligt op het Z.-einde van een schiereiland aan de spoorlijn Hyvinge—Hangö en telt (1909) 5866 inwoners. Men vindt er een haven, een zeebad, levendigen handel en stoomvaartverbinding met Helsingfors, Abo en Stockholm. Jaarlijks loopen meer dan 1000 schepen in en uit. In de nabijheid versloeg *Peter de Groote* in 1714 de Zweedsche vloot onder *Ehrenskjöld*. Op de zuidelijke eilanden staat een lichttoren met versterkingen, die in 1854 verwoest werden.

Hangplanten noemt men planten met hangende takken en ranken, die over den rand van een bloempot heenhangen, welke laatste aan koorden is opgehangen of op een stander is geplaatst.

Hangtsjou, de hoofdplaats der Chineesche provincie Tsjekiang, ligt op 30° 20′ N. Br. en 120° 21′ O. L. v. G., op den linkeroever van den mond van den Tsientangkiang in de Baai van Hangtsjou en aan het zuideinde van het Keizerskanaal, dicht bij de aan drie zijden door bergen omringde Sihoe (Westzee). Het is door een hoogen muur omgeven en telt (1911) 350 000 inwoners. De stad heeft nauwe, doch geplaveide straten met kleine huizen, vele mooie winkels, talrijke moskeeën, een vroegere Katholieke kerk, thans tempel der zeegodin. De zijde- en goudbrokaatfabrieken met slechts vrouwelijke arbeidsters, zijn de grootste van China. Handel wordt gedreven in zijde en pekswerk. Hangtsjou was tot 1276 de residentie der Soengdynastie, onder den naam Lingngan of Kingsze (Hof), en de oorlogshaven van China. Het zou vóór den Taipingopstand ongeveer 2 000 000 inwoners geteld hebben. De haven werd in 1896 voor den buitenlandschen handel opengesteld.

Hangwerk noemt men in de bouwkunde de houtverbinding, die dient om wijde ruimten met één spanning te bedekken, vooral in gebruik bij bruggen en voor kappen op maneges. Het eenvoudig hangwerk is samengesteld uit twee houtschoren, welke van onderen aan een horizontalen balk bevestigd zijn, van boven een hoek met elkander maken en een hanger dragen, die aan den horizontalen balk bevestigd is, zoodanig, dat deze niet door kan buigen en aan den hanger hangt.

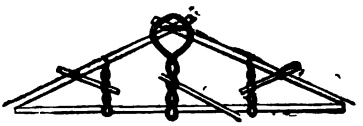

Hangwerk.

Han-Hai (Chineesch = uitgedroogde zee) heet het grootste bekken in Centraal-Azië, dat zich tusschen den Tien Sjan en den Kwenlun en verder naar het O. tusschen lagere bergketens uitstrekt, bij het hoogland van Pamir begint met een breedte van gemiddeld 700 km. en in O.N.O. richting voortloopt over een afstand van 4000 km. In het midden zendt het bekken twee takken uit, een naar het N.W. tusschen den Tien Sjan en den Altai, Dsjoengarije geheeten, en een in Z.O. richting, het bekken van den bovenloop van den Hoangho. De Han-hai vormt grootendeels den bodem van een vroegere binnenzee en omvat uitgestrekte zand- en steenwoestijnen; zij lijdt aan groote droogte en heftige zandstormen. Lage bodemverheffingen scheiden het bekken in twee deelen, het Tarimbekken in het W. en de woestijn Gobi in het O.

Hania is de naam van een oud aanzienlijk Friesch geslacht. *Gale Hania*, een aanhanger der Schieringers, leefde tegen het einde der 14de eeuw. Hij streed in Duitschland en Italië en werd in 1398, bij den inval van hertog *Albrecht van Beieren* in Friesland, aldaar tot potestaat gekozen, doch wees die waardigheid van de hand. Terwijl hij buitenslands vertoefde, werd zijn state

Digitized by Google

te Wirdum door de Vetkoopers verwoest. Hij keerde vervolgens in Friesland terug en overleed aldaar in 1409 of 1414. — *Jorrit, Leo* en *Otto Hania* behoorden tot de onderteekenaars van het Verbond der Edelen. — *Sjoerd Hania* werd in 1497 raadsheer in het Hof van Friesland. Hij overleed den 7den April 1530. — Zijn kleinzoon *Albert Christoffel Hania* was kapitein in Staatschen dienst en maakte zich bekend door zijn overwinning op de Munsterschen en door de inneming van Blokzijl, beide in 1672.

Hanka, *Wenzeslaus,* een Czechisch geleerde, den 10den Juni 1791 te Horineves in het Boheemsche district Königgrätz geboren, studeerde eerst te Praag in de godgeleerdheid en vervolgens te Weenen in de rechten. Weldra bepaalde hij zich bij de Slavische taal en letterkunde en geschiedenis. Zijn „Pisně" (Liederen, 2de druk, 1861) bezorgden hem reeds een goeden naam en werden gevolgd door vertalingen van Servische volksliederen (1817) en van de „Idyllen" van *Gessner* (1819). Zijn „Pravopis cesky" of „Boheemsche orthographie" verwekte veel opzien en grooten tegenstand, doch de strijd werd te zijnen voordeele beslist. In 1818 werd hij benoemd tot bibliothecaris aan het Nationaal Boheemsch Museum. Tot zijn voornaamste geschriften behooren: „Sprachlehre oder System der czechischen Sprache" (3de druk, 1849, de voortzetting van *Dobrowki's* en *Puchmayer's* „Deutsch-Böhmisches Wörterbuch" (2 dln., 1821), „Vetustissima vocabularia bohemica" (1833), een uitgave der „Starobylá Skládanie" (5 dln.), van den heldenzang van „Igor" (1621), van de kroniek van *Dalimil* (2de druk 1853), van het „Evangelium Remense" (1846), een Poolsche, Grieksche en Slavische spraakkunst, alsmede „Slawische Wissenschaft" (1850—1852). In 1848 vestigde hij zich als docent in de Slavische talen te Praag, werd er in 1849 hoogleeraar en overleed aldaar den 13den Januari 1861.

Hankar, *Paul,* een Belgisch architect en decoratieschilder, werd in 1860 geboren en overleed in 1901 te Brussel. Hij was een leerling van *Beyaert,* en trachtte, evenals deze, te breken met den ouden sleur en bij nieuwe gebouwen moderne constructies toe te passen, in overeenstemming met de eischen des tijds en door gebruik te maken van de moderne bouwmaterialen: ijzer, glas en cement. Hij heeft tal van particuliere woningen en winkelhuizen gebouwd.

Hänke bij plantennamen is de aanduiding van *Thaddaeus Hänke,* die in 1761 te Kreibitz in Bohemen geboren werd, Chili, Peru, Mexico enz. bezocht en in 1817 te Cochabamba in Bolivia overleed.

Hankel, *Wilhelm Gottlieb,* een Duitsch natuurkundige, den 17den Mei 1814 te Ermsleben geboren, studeerde te Halle aanvankelijk in de letteren, maar bepaalde zich vervolgens tot de wis-, natuur- en scheikunde. In 1835 werd hij assistent aan het Physisch kabinet der universiteit en in 1836 leeraar in de natuurkunde aan de stichting van *Franke.* Nadat hij in 1839 gepromoveerd was, vestigde hij zich in 1840 als privaatdocent in de natuur- en scheikunde aan de universiteit en werd in 1847 buitengewoon hoogleeraar. In 1849 werd hij gewoon hoogleeraar aan de universiteit te Leipzig, waar hij zich vooral bezig hield met onderzoekingen omtrent de electriciteit. Vooral heeft hij veel licht verspreid over de thermo-electrische verschijnselen der kristallen, door zijn proeven met titaniet en bergkristal. Hij overleed den 17den Januari 1899 te Leipzig. Tot zijn wetenschappelijke geschriften, hoofdzakelijk opgenomen in *Poggendorff's* „Annalen" en later in de „Berichten" en „Abhandlungen" van het Saksisch Genootschap van Wetenschappen, behooren vooral zijn „Electrische Untersuchungen" (afdeeling 1—21, 1856—1899). Hij bezorgde ook een Duitsche uitgave der werken van *Arago* (1854—1860, 16 dln.).

Hankel, Herman, een zoon van den voorgaande, een wiskundige, den 14den Februari 1839 te Halle geboren, studeerde aldaar en te Göttingen en zag zijn verhandeling: „Zur allgemeinen Theorie der Bewegung der Flüssigkeiten" met een eerprijs bekroond. Nadat hij in 1868 gepromoveerd was en zich eenigen tijd te Berlijn had opgehouden, vestigde hij zich in 1863 te Leipzig als privaatdocent en werd er buitengewoon hoogleeraar in 1867. Een beroep naar Erlangen wees hij van de hand maar vertrok in 1869 als hoogleeraar naar Tübingen. Hij overleed op een reis in het Zwarte Woud te Schwarmbeng den 29sten September 1873. Van zijn geschriften noemen wij: „Theorie der complexen Zahlensysteme" (1867). Na zijn dood verschenen van hem: „Zur Geschichte der Mathematik im Altertum und Mittelalter" (1874) en „Elemente der projektivischen Geometrie in Synthetischer Behandlung" (1875).

Han-Kiang, een linkerrijrivier van den Jang-tse-Kiang, stroomt door de Chineesche provincies Schan-si en Hoe-pe en valt na een loop van ± 1500 km. bij Han-kou in de hoofdrivier.

Hanley, een stad en afzonderlijk graafschap in Staffordshire (Engeland), heeft (1911) 66 360 inwoners, mooie openbare gebouwen (stadhuis, Victoria-hal, markthal), een museum, schouwburg, kunstschool, belangrijke porselein-industrie, pottebakkerijen, fabrieken van ijzer- en staalwaren en kolenmijnen. 15 km. ten W. ligt het dorp Etruria met de door *Wedgwood* gestichte beroemde porseleinfabriek.

Hann, *Julius,* een Oostenrijksch natuurkundige en meteoroloog, den 23sten Maart 1839 op het kasteel Haus bij Linz geboren, studeerde te Weenen en werd vervolgens geplaatst als leeraar aan de hooger burgerscholen eerst te Weenen en daarna te Linz. Wegens eenige meteorologische opstellen riep *Jelinek* hem terug naar Weenen, om er werkzaam te zijn aan het Meteorologisch Centraal-instituut. In 1868 vestigde zich *Hann* als privaatdocent aldaar, werd in 1869 adjunct aan genoemd instituut, in 1873 buitengewoon hoogleeraar en in 1877 directeur, opvolger van *Jelinek,* en gewoon hoogleeraar. In 1872 werd hij correspondent, in 1877 gewoon lid van de Academie van Wetenschappen, in 1897 hoogleeraar te Graz en in 1900 te Weenen in de kosmische physica. Hij plaatste een reeks verhandelingen in de door hem geredigeerde „Zeitschrift der Oesterreichischen Gesellschaft für Meteorologie". Ook leverde hij in de „Allgemeine Erdkunde" van *Hann, Hochstetter* en *Pokorny*

Digitized by Google

(Leipzig 1872; 5de druk, onder den titel „Unser Wissen von der Erde", 3 dln., 1896—1899), de hoofdstukken over astronomische geografie en meteorologie en schreef verder: „Handbuch der Klimatologie" (3 dln., 3de druk, Stuttgart, 1908—1911), „Die Temperaturverhältnisse der österreichischen Alpenländer" (1884—1885, 3 dln.), „Atlas der Meteorologie" (dl. II van *Berghaus'* Physikalischer Atlas, Gotha 1887), „Die verteilung des Luftdrucks über Mittel- und Süd-Europa" (1887), „Lehrbuch der Meteorologie" (2de druk, Leipzig 1906). Voor *Neumayers* „Anleitung zu wissenschaftlichen Beobachtungen auf Reisen" (3de druk, 1906) bewerkte hij het meteorologische gedeelte.

Hanna is de naam van de moeder van *Samuel*, wier geschiedenis ons in het eerste hoofdstuk van het 1ste boek van *Samuel* wordt verhaald. In lateren tijd is haar een lied toegeschreven, dat waarschijnlijk uit den koningentijd dateert (1 Sam. 2). Waarschijnlijk is *Hanna* als oersprong van dit lied beschouwd, doordat in vers 5 wordt gesproken van een vroeger-onvruchtbare vrouw, die 7 kinderen ter wereld brengt.

Hanna is ook de naam van een profetes, van wie in Luc. 2 : 25—38 verhaald wordt, hoe zij vol geloofsvertrouwen gelooft om nog den gezalfde des Heeren te aanschouwen. Velen zien hier in de figuur van *Hanna* de personificatie van het geloovig den Messias verwachtende volk Israel.

Hanna, *Marcus A,* een Amerikaansch staatsman, werd den 24sten September 1837 te Nieuw-Lissabon (Ohio) geboren. Als koopman heel klein begonnen, wist hij zich op te werken tot rijkdom en aanzien. Eerst omstreeks 1880 begon hij zich met politiek te bemoeien. In 1889 bleek hij als voorzitter van het verkiezingscomité der Republikeinsche partij over een groot organisatietalent te beschikken. Hij wist de verkiezingen van den destijds nog tamelijk onbekenden gouverneur van Ohio, *Mc. Kinley,* tot president der Unie door te zetten. Dit succes maakte *Hanna* tot den machtigsten man der Unie. *Mc. Kinley's* verkiezing is den Vereenigden Staten tot zegen geweest, wat betreft de muntpolitiek der Unie; maar van den anderen kant zijn hij en *Hanna* ook verantwoordelijk voor de invoering der steeds sterker toegepaste beschermingspolitiek.

Een niet gering deel van *Hanna's* macht berustte op de reusachtige sommen, welke hem voor de behartiging der partij-belangen werden ter hand gesteld. De groote industrieele ondernemingen en machtige trusts wisten dat haar levensbelangen veilig waren, zoolang *Hanna* en *Mc Kinley* de macht in handen hielden. Na *Mc. Kinley's* dood kwam *Roosevelt* aan het bewind. Minder plooibaar in de handen van den almachtigen partij-„boss" dan zijn vermoorde voorganger, trachtte deze zich niet alleen van *Hanna's* voogdij in regeeringszaken los te maken, maar begon hij zelfs een campagne tegen de trusts. Dit gaf aanleiding tot een steeds verder gaande verwijdering tusschen de beide mannen, zoodat *Roosevelt's* herkiezing door *Hanna* met alle middelen bestreden werd. Te midden der verkiezingscampagne overleed *Hanna,* den 17den Februari 1904.

Hannaken is de naam van een Slavischen volksstam in Moravië, gevestigd in de Hanna, een bijzonder vruchtbaar gewest met een oppervlakte van 1540 v. km. Zij hebben een krachtigen lichaamsbouw en een eigenaardigen tongval; ook onderscheiden zij zich door zeden en kleeding, door gastvrijheid, vlijt en welvaart, terwijl zij zich voor de oorspronkelijke bewoners van Moravië houden. Zij zijn hartstochtelijke paardenliefhebbers, houden veel van muziek en dans en bezitten welluidende volksmelodieën.

Hanne, *Johann Wilhelm,* een vrijzinnig Protestantsch godgeleerde, den 9den December 1813 te Harber geboren, studeerde te Göttingen, Halle en Berlijn en vestigde zich als privaatdocent te Wolfenbüttel, in 1840 te Brunswijk, waar hij zijn opzienbarend werk „Der moderne Nihilismus und die Straussesche Glaubenslehre im Verhältnis zur Idee der christlichen Religion" (1842) schreef. In 1851 werd hij predikant te Hildesheim, in 1861 hoogleeraar in de practische theologie te Greifswald. Hij overleed te Hamburg den 21sten November 1889. Van zijn werken noemen wij: „Der ideale Protestantismus" (1845), „Vorhöfe zum Glauben" (1850—1851, 3 dln.), „Bekenntnisse oder drei Bücher vom Glauben" (2de druk, 1865), „Die Idee der absoluten Persönlichkeit" (2 dln., 2de druk, 1865), „Der Geist des Christentums" (1867), „Die christliche Kirche" (1868) en „Die Kirche im neuen Reiche" (1871).

Hanneman, *Adriaan,* een Nederlandsch schilder, werd omstreeks 1601 te 's-Gravenhage geboren en overleed aldaar in Juli 1671. Hij was een leerling van zijn schoonvader *Anton van Ravesteyn* en van *Daniël Mytens den Oude.* Omstreeks 1624 of 1625 ging hij naar Engeland, waar hij sterk onder den invloed van *Van Dyck's* schilderwijze geraakte. De bevallige portretten van dezen meester volgde hij na, en hij kwam daardoor in Den Haag, waar hij vóór 1640 terugkeerde, zeer in trek. Hij was een der oprichters der Haagsche Schildersconfrerie, waarvan hij verscheidene malen hoofdman of deken was. Bekend zijn vooral zijn portretten van *Constantyn Huygens* en diens kinderen, in het Mauritshuis te 's-Gravenhage, terwijl men verder hier te lande o.a. nog werken van zijn hand vindt in het Rijksmuseum te Amsterdam, het Museum Boymans te Rotterdam en het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage.

Hannequin, *Arthur Edouard,* een Fransch wijsgeer, in 1856 te Pargny-sur-Saulx (Marne) geboren, werd in 1882 agrégé in de wijsbegeerte, studeerde vervolgens te Lyon in de letteren en werd aldaar in 1896 docent in de geschiedenis der wijsbegeerte en der wetenschappen, nadat hij het vorige jaar tot doctor in de letteren was gepromoveerd. Van zijn hand verschenen een uitgave der „Ethique à Nicomaque" (1886) en „Introduction à l'étude de la psychologie" (1890). Hij was medewerker aan de „Revue philosophique" en de „Revue de métaphysique et de morale" waarin hij, naar aanleiding van het eeuwfeest van *Descartes,* zijn „Preuve ontologique cartésienne contre la critique de Leibniz" deed verschijnen (1896). In zijn proefschrift: „Essai critique sur l'hypothèse des atomes dans la science contemporaine" (1895, 2de druk 1899) toonde hij aan, hoe de wetenschap sedert de Oudheid be-

Digitized by Google

hoefde heeft gehad aan de atomenleer, maar nochtans niet er in geslaagd is het werkelijk bestaan der atomen aan te toonen of de tegenwerpingen tegen deze theorie afdoende te weerleggen. *Hannequin* overleed in 1908 te Pargny-sur-Saulx. Hij schreef nog: Etudes d'histoire des sciences et d'histoire de philosophie (1908).

Hannibal, een stad in het graafschap Marion van den Noord-Amerikaansehen staat Missouri, ligt op den westelijken oever van de Mississippi, waarover een brug is gelegd, telt (1910) 16 341 inwoners en is een vereenigingspunt van spoorwegen, die den handel in hout, tabak, mais en varkensvleesch niet weinig bevorderen. Van de openbare gebouwen te Hannibal vermelden wij nog het fraaie operagebouw in 1882 gesticht.

Hannibal, een Carthaagsch veldheer en staatsman, een der beroemdste legeraanvoerders der oudheid, de zoon van *Hamilcar Barcas,* werd in 246 v. Chr. geboren, was 9 jaar oud, toen zijn vader hem, volgens de legende, eeuwigen haat jegens de Romeinen liet zweren en hem vervolgens met zich nam naar Spanje. Onder zijn zwager *Hasdrubal,* die na den dood van *Hamilcar* (228) het opperbevel in Spanje voerde, werd hij in 223 aanvoerder der ruiterij, en toen *Hasdrubal* (221) vermoord was, werd de 26-jarige *Hannibal* tot opperbevelhebber uitgeroepen. Hij onderwierp het oostelijk gedeelte van Spanje tot aan den Ebro en sloeg het beleg voor Saguntum, de bondgenoote der Romeinen, hiendoor aanleiding zoekende tot een oorlog tegen Rome. Toen *Hannibal's* uitlevering geweigerd werd, volgde de Tweede Punische Oorlog. *Hannibal* nam het besluit de Romeinen in Italië aan te vallen. Nadat hij voor de veiligheid van Afrika gezorgd had, liet hij zijn broeder *Hasdrubal* met een leger in Spanje achter en verliet Nieuw-Carthago in Mei 218 met 90 000 man voetvolk en 12 000 ruiters. Hij trok door het zuiden van Gallië en volbracht, door Cisalpijnsche Galliërs als gidsen geleid, in 15 dagen zijn beroemden tocht over de Alpen. Deze geschiedde volgens *Rauchenstein* over den Mont-Genèvre, volgens anderen over den kleinen St. Bernhard of over den Mont-Cenis. In 5 maanden bereikte hij van Nieuw-Carthago Italië. Inmiddels was zijn leger vermolten tot 12 000 Afrikaansche en 6000 Spaansche voetknechten, benevens 6000 ruiters. Met deze troepen versloeg hij aan den Ticinus den consul *Publius Cornelius Scipio* en behaalde in 218 een 2de overwinning bij de Trebia op den consul *Tiberius Sempronius Longus.* De Cisalpijnsche Galliërs werden nu afvallig van de Romeinen, zoodat *Hannibal* onder hen de winterkwartieren kon betrekken. In 217 drong hij door schier ontoegankelijke streken der Apenijnen en door de moerassen van den Arno in Etrurië. Deze moeielijke tochten deden velen bezwijken, en *Hannibal* verloor daarbij een zijner oogen. De Romeinsche consul *Cajus Flaminius* liet zich door *Hannibal,* die zich voordeed als wilde hij rechtstreeks naar Rome trekken, in de engte lokken tusschen het Trasimeensche Meer (Lago di Perugia) en de bergen van Cortona, waar hij gedood en het grootste deel van zijn leger vernietigd werd. *Hannibal* haastte zich de gevangen genomen Romeinsche bondgenooten in vrijheid te stellen en trok over Spoletum naar Picenum, Samnium en Apulië. De Romeinen zonden den dictator *Quintus Fabius Maximus* tegen hem in het veld, en deze was door zijn voorzichtig draalen een geducht tegenstander. *Hannibal* werd genoodzaakt tot vermoeiende marschen en eindelijk door *Fabius* in Campanië bij den Casilinum (Capua) omsingeld. Hij bedroog echter de Romeinen door runderen met brandende hooibundels tusschen de horens op hun leger af te zenden, zoodat hun aandacht afgeleid werd en hij gedurende den nacht naar Apulië kon aftrekken. Den 2den Augustus (volgens den verbeterden kalender in Juni) 216 bracht hij den consul *Cajus Terentius Varro* bij Cannae een geweldige nederlaag toe, waarna bijna geheel Beneden-Italië zich aan hem onderwierp. Hoewel zijn onderbevelhebber *Maharbal* hem aanspoorde om naar Rome te trekken, was *Hannibal* hiertoe niet te bewegen, waarschijnlijk omdat zijn leger te zwak was geworden voor het sterke Rome. Hij bracht het te Capua in de winterkwartieren, terwijl de praetor *Marcus Claudius Marcellus* Nola gelukkig tegen hem verdedigde. In 215 betrok hij een sterke stelling op den berg Tifata, maar poogde vruchteloos zijn macht uit te breiden. Een nieuwe overwinning van *Marcellus* bij Nola moedigde de Romeinen aan, die in Campanië hem met 6 legioenen waren tegemoet getrokken. Het leger van *Hannibal* verzwakte meer en meer, en de hulptroepen, die men hem eindelijk uit Carthago bezorgen wilde, gingen verloren bij een vergeefschen aanval op Sardinië. Zijn verbond met *Philippus van Macedonië* bracht hem geen hulp, en Syracuse, waar de Carthaagsche partij de overhand behield, werd door *Marcellus* veroverd. De oorlog werd met afwisselenden voorspoed en zonder belangrijke veldslagen in Beneden-Italië gevoerd. *Hannibal* veroverde in 212 Tarente met uitzondering van den burcht, versloeg den praetor *Cnejus Fulvius Flaccus* bij Herdonea, maar deed in 211 vruchteloose moeite, om door een tocht naar de zijde van Rome (waar de schrik allen om het hart sloeg en van welke gebeurtenis het spreekwoordelijk geworden *Hannibal ad portas* afkomstig is) het belegerde Capua te ontzetten. Hij moest terugtrekken, en de harde straf, door de Romeinen aan het bezweken Capua toegedeind, deed vele afvalligen tot het bondgenootschap met de Romeinen terugkeeren. Intusschen hield zich *Hannibal* in Lucanië, Bruttium en Apulië staande. Toen echter Tarente in 209 door *Fabius* heroverd werd, ontviel hem het grootste gedeelte der vroeger met hem verbonden Italianen. Toen de poging van zijn broeder *Hasdrubal,* om hem versterking te verschaffen, door diens nederlaag bij de Metaurus (207) verijdeld was, trok *Hannibal* naar Bruttium, waar hij zich eenige jaren wist staande te houden. In 203 werd hij naar Afrika teruggeroepen, daar *Publius Cornelius Scipio* er gelaud was en tegen Carthago optrok. Den 19den October 202 leverde hij den slag bij Zama, waarin hij overwonnen werd. Nadat hij de overblijfselen van zijn leger bij Adrumetum verzameld had, keerde hij naar Carthago terug, waar hij betrigde, dat hij alleen in het sluiten van den vrede redding zag voor zijn vaderland. Men bekleedde hem met de hoogste waardigheid in den staat; doch toen hij verbetering trachtte

Digitized by Google

te brengen in het bestuur des lands, kwetste hij den hoogmoed van vele aanzienlijken, en deze voegden zich nu bij zijn tegenstander *Hanno*. Bij de Romeinen werd hij verdacht gemaakt, als zou hij den Syriechen koning *Antiochus* tot den oorlog aanporen. Toen hij zich in 195 door de vlucht aan een uitlevering onttrokken had, verbanden de Carthagers hem. Nu ging hij over Tyrus naar Ephesus, om *Antiochus* te bezoeken. Het gelukte hem echter niet de Carthagers tot een verbond met den koning of dezen tot het voortzetten van den oorlog in Italië te bewegen. Hij ontving het bevel over de Syrische vloot en behaalde hiermede op de Rhodiërs een overwinning. Aangezien Rome hem na het sluiten van den vrede (189) ook van *Antiochus* opeischte, nam hij de wijk naar *Prusias II*, koning van Bithynië. Ook dezen spoorde hij aan tot een oorlog tegen de Romeinen. Toen Romeinsche gezanten bij *Prusias* kwamen om zijn uitlevering te eischen, maakte *Hannibal* in 183 door vergif een eind aan zijn leven. Hij werd begraven te Lidyssa in Bithynië, dicht bij het tegenwoordige Dil-Eskelessi (56 km. van Ismidas Pasja).

Literatuur: Arnold, The Second Punic War (Londen 1886); *Hennebert,* Histoire d'Hannibal (Parijs 1870—1892); *Dodge,* Hannibal (Boston 1891); *How,* Hannibal and the great war between Rome and Carthage (Londen 1899) *Hesselmeyer,* Hannibals Alpenübergang im Lichte der neueren Kriegsgeschichte (Tübingen 1906); *Lee,* Sophonisba or Hanibal's Overthrow (uitg. *Holthausen,* Kiel 1913).

Hanno, een Carthaagsch admiraal leefde omstreeks 480 v. Chr. en ondernam een reis langs de westkust van Afrika. Na zijn terugkeer plaatste hij een bord, beschreven met zijn lotgevallen op dien tocht, in den tempel van *Melkart*. Een Griekesche vertaling van de daarop geplaatste berichten, bekend onder den naam van „Periplous" (Omzeiling) is tot op onzen tijd bewaard gebleven. Volgens deze wilde hij den Carthaagschen handel uitbreiden, waartoe hij onderscheiden koloniën aan de kust van het hedendaagsche Marokko stichtte en zijn reis voortzette tot aan Kaap Palmas.

Hanno, een Carthaagsch veldheer, werd in den Eersten Punischen Oorlog bij de Aegatische Eilanden verslagen (264) en stierf tot straf den hongerdood.

Hanno, aartsbisschop van Keulen. Zie *Anno.*

Hanno de Groote was tegen het einde van den Eersten Punischen Oorlog stadhouder van Carthaagsch Libye en voerde een ongelukkigen oorlog tegen de huurlingen, zoodat hij het opperbevel aan *Hamilcar Barcas* moest afstaan. Hierdoor ontstond een vijandschap, die den geheelen staat in 2 partijen verdeelde. Na den dood van *Hamilcar* en *Hasdrubal* was hij de vijand van *Hannibal* en stond aan het hoofd van hen, die vrede met Rome verlangden. Op vergevorderden leeftijd behoorde hij nog tot het gezantschap, dat na de nederlaag bij Zama (202) den vrede tot stand bracht.

Hannover (zie de kaarten bij Duitsche Rijk), tot 1866 een zelfstandig koninkrijk, thans een Pruisische provincie, grenst in het N. aan de Noordzee, in het N.O. aan Holstein, Hamburg en Mecklenburg, in het O. aan de provincie Saksen en aan Brunswijk, in het Z. en Z.W. aan de provincie Saksen, Hessen-Nassau en Westfalen, in het W. aan ons land. Zij bestaat in hoofdzaak uit drie deelen: het hoofddeel aan de Elbe, Weser en Aller, het W. deel aan de Eems, dat van het hoofddeel door Brunswijk gescheiden is. Eenige kleine deelen liggen nog verstrooid aan de Weser en in den Harz. De oudere bestanddeelen der provincie zijn: het hertogdom Bremen, het landschap Hadeln, het vorstendom Lunenburg, een deel van het hertogdom Lauenburg, het hertogdom Verden, het vorstendom Kalenberg, het vorstendom Hildesheim, de graafschappen Hoya en Diepholz, het vorstendom Osnabrück, de graafschappen Lingen en Bentheim, een deel van het stift Munster, het vorstendom Oost-Friesland en het Harlingerland met de Noordzee-eilanden Borkum, Juist, Norderney, Baltrum, Langeoog en Spiekeroog; eindelijk nog de vorstendommen Grubenhagen en Göttingen en het ambt Ilfeld. Na de inlijving bij Pruisen werden aan de provincie nog toegevoegd, het Jadegebied en een deel van den Harz. De oppervlakte der provincie bedraagt 38 511 v. km.; het aantal inwoners (1910) 2 942 496, d. i. 183 191 meer dan in 1905.

Het grootste deel van Hannover is een vlakte met heuvels, beide en moerassen, terwijl men langs de kusten en aan de rivieren uitgestrekte klei (marsch) gronden aantreft. Het Z. gedeelte is echter bergachtig. Het hoofdgebergte is het grootste gedeelte van den Opper-Harz (*zie Harz*). Hier bevindt zich ook het hoogste punt der provincie, de Brocksberg (926 m.). Tusschen den Harz en de Wezer strekt zich van het Eichsfeld noordwaarts een bergland uit, dat uit verschillende ketens bestaat, waarvan de voornaamste zijn: het Göttinger Woud, het Solltinger Woud, de Hils, het Sackwoud, de Zeven Bergen, het Oester Woud, de Deister, het Süntelgebergte, de Lindener en de Lokkumer Bergen. Ten W. der Wezer loopen de beide westelijke ketenen van het Wezergebergte met den Dörenberg (356 m.) als hoogste punt. De bodem in de lagere deelen van het bergland zijn zeer vruchtbaar en vormen met de kleigronden den hoofdzetel van den landbouw. De vlakte wordt in geest- en marschgronden verdeeld. De marschgronden reiken langs de rivieren eigenlijk slechts tot het eindpunt der getijdenwerking. Zij worden door dijken tegen overstroomingen beschermd. Door het vette slib der zee worden nog voortdurend nieuwe marschgronden gevormd. De geestgrond bestaat weer uit veen- en heuvelland. Het veengebied vindt men voornamelijk aan de landzijde der marschen en aan beide oevers der Eems: op den W. oever het Boertanger moeras (bij onze grenzen), nog bijna geheel braak liggend, en op den O. oever de venen van den Hümmling en die ten Z.O. van Aurich; verder tusschen het Dümmermeer en de Wezer, aan het Steinhuder meer enz. Het voormalige arrondissement Lilienthal bestaat geheel uit veenkoloniën. Nog belangrijker zijn de veenkoloniën van Oost-Friesland. Na de annexatie door Pruisen wordt voor de ontginning der woeste gronden veel gedaan. Het heuvelland bestaat grootendeels uit zandige, onvruchtbare vlakten. Bekend is de Lüneburger

Digitized by Google

Heide (Hoher Mechtin, 168 m.). De bebouwing wordt door een onder de oppervlakte liggende, voornamelijk uit kwartszand bestaande laag belet. Zulks is ook met den Hümmling het geval.

De drie hoofdrivieren (Elbe, Wezer en Eems) vormen aan haar mondingen zeeboezems, waarvan de Dollart (zie aldaar) de belangrijkste is. De Elbe vormt in het N.O. grootendeels de grens en heeft als bevaarbare rijnivieren de Jeetze, Ilmenau, Seve, Este, Lühe, Schwinge, Oste en Medem. De Weser heeft in de provincie een lengte van 220 km. Haar belangrijkste rijnrivieren zijn de Aller, die weer de Oker, Fuhse en Leine opneemt, de Lesum, Geeste en Hunte. De Eems doorstroomt de provincie over een lengte van 150 km. en is er geheel bevaarbaar; zij neemt de Aa, Haase en Leda op. Meren bezit Hannover niet veel, het voornaamste is het Steinhuder Meer (47 m. diep), op de grens van Schaumburg—Lippe. Kanalen daarentegen zijn er in grooten getale, zooals het Hamme—Oostekanaal, het Kanaal van Bremervörde, het Hadelnsche Kanaal, het Dortmund—Eemskanaal, het Eems—Vechtekanaal, het Noord—Zuidkanaal, het Mittellandkanaal en de Trekvaart tusschen Aurich en Emden.

Het klimaat is zeer verschillend: in den Harz ruw en aan groote schommelingen onderhevig, in de dalen tamelijk zacht, aan de kusten, in de veen- en kleigronden vochtig. De gemiddelde jaartemperatuur bedraagt in de hoofdstad ruim 9° C., is overal elders iets lager. De neerslag is het grootst te Klausthal in den Opper-Harz (1500 mm.). In den herfst heeft men dikwijls last van stormen, in het W. van heidebranden.

De hoofdmiddelen van bestaan zijn landbouw, veeteelt, mijnbouw en scheepvaart. Voor land- en tuinbouw komen in de eerste plaats de kleigronden in aanmerking, daarna het zuidelijk bergland. Hier vindt men alle Noord-Duitsche graansoorten, onder de handelsgewassen koolzaad en in het Z. suikerbieten, verder allerlei groenten en vruchten. Boekweit is het voornaamste product in de heidestreken. In den laatsten tijd wordt veel lupine verbouwd. Roode boschbeziën en blauwe bessen vormen een belangrijk handelsartikel. Boschen vindt men voornamelijk in het zuiden. Een stoeterij bezit Celle. Het vee uit Aurich heeft een zeer goeden naam. De schapenfokkerij is, evenals in geheel Duitschland, achteruitgaande. Pluimvee vindt men overal, op de kleigronden is de ganzenteelt belangrijk. Wild komt vooral voor in den Harz, waar men ook veel zangvogels vangt (kanariënteelt te Alfeld en St. Andreasberg). De visschvangst is belangrijk.

Het delfstoffenrijk levert zilver, lood-, ijzer- en kopererts en, steen- en bruinkool, terwijl men er verder zoutbronnen en petroleum vindt. Turf komt in groote hoeveelheid uit het hoogland. Van de zeebaden zijn Norderney en Borkum de voornaamste.

De industrie is in hoofdzaak tot de steden beperkt en ontbreekt in sommige streken geheel; het meest ontwikkeld is zij in het Z. des lands. Vooral belangrijk zijn de ijzergieterijen, machine- en wagonfabrieken, scheepsbouw, steenbakkerijen, glas-, chemische- en suikerfabrieken, bierbrouwerijen en brandewijnstokerijen; daarnaast moeten nog genoemd worden de tabaks- en sigaren-, katoen- en wolfabrieken.

Handel en scheepvaart zijn belangrijk. De Hannoversche reederij telde in 1911 926 zeeschepen met 45 892 ton inhoud; daaronder 132 stoomschepen met 13 086 ton inhoud. De voornaamste havensteden zijn Geestemünde, Emden, Papenburg, Leer, Weener, Karolinensiel, Groszefehn en Harburg; het middelpunt van den zeehandel der provincie is echter Bremen met Bremerhaven. Handel en verkeer worden bevorderd door de Elbe, Eems en Wezer en door een groot aantal spoorwegen, o. a. Berlijn—Amsterdam en Venlo—Hamburg.

De provincie wordt verdeeld in 6 regeeringsdistricten, n.l. Hannover, Hildesheim, Luneburg, Stade, Osnabrück en Aurich, en wordt bestuurd door Provinciale Staten. Naar den Rijksdag vaardigt Hannover 19, naar het Pruisische Huis van Afgevaardigden 36 leden af. Het wapen is een loopend zilveren paard op een rood veld; de kleuren zijn geel en wit.

Geschiedenis. De oudste geschiedenis van het voormalige koninkrijk Hannover valt met die van het hertogdom Brunswijk (zie aldaar) samen. De kern van beide landen vormden de Welfische allodiale bezittingen in Neder-Saksen, welke in 1235 als hertogdom Brunswijk-Luneburg aan *Otto het Kind*, een kleinzoon van *Hendrik den Leeuw*, kwamen. *Otto* is de stamvader der talrijke Brunswijksche linièn, van welke slechts de oudste, Brunswijk-Wolfenbüttel (tot 1884) en de jongere, Brunswijk-Luneburg — later Hannover — lang bestaan bleven. Met de stichting dezer laatste, die nog altijd in het verdreven koningshuis voortleeft, begint eerst de eigen geschiedenis van Hannover.

Willem de Jongere, geboren in 1535 en een zoon van *Ernst den Bekijder*, deelde namelijk in 1569 met zijn ouderen broeder *Hendrik*, den stichter der hertogelijke lijn *van Brunswijk*, de vaderlijke goederen en verkreeg Luneburg en Celle. Omdat hij laatstgenoemde stad tot zijn residentie verhief, heet hij ook wel hertog *van Celle*. Hij overleed in 1592, nadat hij met zijn broeder in 1582 Hoya en in 1585 het graafschap Diepholt verworven had, en liet 7 zonen na. Dezen bepaalden, om alle verbrokkeling des lands te vermijden, dat steeds de oudste van hen regeeren en slechts een van hen huwen en voor wettige nakomelingschap zorgen zou. Dientengevolge werd *Ernst II*, geboren in 1564, bewindvoerder, terwijl het lot den zeden, *George* genaamd, aanwees om in het huwelijk te treden. Op *Ernst* volgde in 1611 de tweede broeder *Christiaan*, in 1566 geboren, die reeds het hoogstift Minden bezat en later Grubenhagen ontving. Na hem nam in 1633 de derde broeder *Augustus*, in 1568 geboren, de teugels van het bestuur in handen, aan wien Kalenberg en Göttingen ten deel vielen, welke hij echter afstond aan zijn broeder *George*. Hij overleed in 1636 en werd opgevolgd door den vierden broeder *Frederik*, in 1574 geboren, die in 1642 Harburg geërfd had en zijn eenigen nog overgebleven broeder *George* overleefde. Hij overleed in 1648. *George*, reeds in 1641 gestorven, had een testament nagelaten, volgens hetwelk het land onder zijn beide zonen *Christiaan Lo*

Digitized by Google

dewijk en *George Willem* verdeeld werd, waardoor in 1648 de lijnen *Celle* en *Hannover* ontstonden. Beide vorsten ontvingen bij den Vrede van Munster het gemeenschappelijk bezit van Osnabrück, onder voorwaarde, dat zij bij afwisseling een R.-Katholiek en een Protestant aan het hoofd van het bisdom zouden plaatsen. Van de 2 jongere broeders was *Johan Frederik* overgegaan tot de R.-Katholieke Kerk en *Ernst Augustus* in 1662 in het bezit gekomen van het bisdom Osnabrück. *Christiaan Lodewijk* overleed in 1665 zonder mannelijk oir achter te laten, en daar *George Willem* zich toen in Italië bevond, maakte *Johan Frederik* zich meester van Lunenburg. Door het tractaat van Hildesheim werd de dreigende oorlog afgewend. *George Willem* was een heldhaftig vorst. Hij verleende in 1666 bijstand aan de Staten-Generaal der Nederlanden tegen den bisschop van Munster (*Bernhard van Galen*), zond aan Venetië hulptroepen tegen de Turken en hielp zijn neef *Rudolf Augustus van Brunswijk* bij het onderwerpen der stad Brunswijk. In 1673 verbond hij zich met den keizer tegen Frankrijk en Zweden en verkreeg daarvoor de vorstendommen Bremen en Verden, die hij in 1679 weder aan Zweden moest afstaan. Verder zond hij in 1685 troepen in het veld tegen de Turken in Hongarije, ondersteunde in 1688 *Willem van Oranje* tegen *Jacobus II* van Engeland, verkreeg in 1689 Saksen-Lauenburg en overleed in 1705, slechts een dochter nalatende, de rampspoedige *Sophia Dorothea*, gehuwd met *George Lodewijk*, keurvorst van Hannover, waarna zijn landen ten deel vielen aan de lijn *Hannover*. — Ook *Johan Frederik* had grooten invloed op de gebeurtenissen van zijn tijd. Hij ondersteunde in 1688 Venetië tegen de Turken, stelde een groot aantal soldaten ter beschikking van Frankrijk, hielp den vrede tot stand brengen tusschen de Staten-Generaal en den bisschop van Munster, den keurvorst *van Brandenburg* om Bremen aan de Zweden te ontrukken en streed van 1673 tot 1679 met de Franschen tegen keizer *Leopold I*, die zich met zijn broeder verbonden had. Hij overleed in 1679 zonder mannelijke nakomelingen na te laten, en zijn opvolger werd zijn jongste broeder *Ernst Augustus*, bisschop van Osnabrück. Deze voerde als bestuurder van Hannover het recht van eerstgeboorte in, ondersteunde keizer *Leopold I* in 1686 in den oorlog tegen Frankrijk en vervolgens tegen de Turken en werd in 1692 verheven tot keurvorst van Hannover of van Brunswijk-Lunenburg. Hoewel hij het land met aanmerkelijke lasten bezwaarde, is hij de eigenlijke stichter van Hannover als zelfstandigen staat, terwijl hij tevens in 1658 door zijn huwelijk met prinses *Sophia*, een dochter van keurvorst *Frederik V van de Palts* en van prinses *Elizabeth van Engeland*, aanspraak verkreeg op den Engelschen troon.

Ernst Augustus, overleden in 1698, werd opgevolgd door zijn zoon *George Lodewijk*, die in 1705, na het overlijden van zijn oom en schoonvader *George Willem*, in het bezit kwam van Celle, in 1708 zitting nam in den raad der Keurvorsten, in 1710 het ambt verwierf van Rijksschatmeester en in 1714 als achterkleinzoon van koning *Jacobus I* en, krachtens de *act of settlement*, als naaste Protestantsche bloedverwant van koningin *Anna* als *George I* den Britschen troon beklom. In het keurvorstendom werd toen een afzonderlijk bestuur, het adellijk geheimraadcollegie, ingesteld, en de zaken namen in Hannover een gunstige wending, daar de opbrengst der domeinen grootendeels ten behoeve des volks kon besteed worden. Niettemin werden er zware belastingen opgelegd en de vorstendommen Bremen en Verden in 1715 door Hannover aangekocht. *George I* overleed in 1727 en werd opgevolgd door zijn zoon *George II*, die de universiteit te Göttingen stichtte (1737). Hij ondersteunde gedurende den Oostenrijkschen Successie-oorlog (1740—1748), keizerin *Maria Theresia*, maar sloot in 1756 een verbond met *Frederik den Groote*, waardoor het land in den Zevenjarigen Oorlog gewikkeld werd. Op *George II* volgde zijn kleinzoon *George III*. Deze gevoelde zich geheel Engelschman, zoodat de belangen van Hannover in het Britsche Kabinet beslist werden. Zelfs moesten Hannoveranen als soldaten dienst doen in Britsch-Indië. Zij vormden in de jaren 1768 tot 1794 ten getale van 16 000 man een Engelsch hulpkorps tegen de Franschen in Nederland. Toen Engeland zich uit de eerste coalitie terugtrok, had Pruisen in 1795 bij den Vrede van Bazel van Frankrijk de geheime vergunning verkregen Hannover te bezetten, doch het maakte daarvan eerst gebruik in 1801. Toen echter na verloop van een half jaar de Vrede van Amiens gesloten werd, trok het zijn troepen terug. Daarentegen nam in 1803 een Fransch leger onder *Mortier* Hannover in bezit, dat gedwongen werd aan deze soldaten onderhoud te verschaffen, terwijl de krijgsvoorraad uitgeleverd en het leger des lands ontbonden werd. Van dit laatste begaf zich een groot gedeelte naar Engeland, om er het Duitsche Legioen te vormen.

Hannover bleef tot aan het einde van 1805 in de macht der Franschen, maar werd na den slag bij Austerlitz in ruil tegen andere landen aan Pruisen afgestaan. Na de veldslagen bij Jena en Auerstädt rukten de Franschen onder *Mortier* wederom Hannover binnen, en *Napoleon* voegde in 1807 een gedeelte en in 1810 het geheel, met uitzondering van Lauenburg, bij het koninkrijk Westfalen. Doch reeds tegen het einde van 1810 haalde *Napoleon* een streep van de Elbe in zuidwestelijke richting door het koninkrijk Westfalen, om alles wat ten noorden van die streep gelegen was, benevens de Hanzesteden en Oldenburg onder den naam van Hansadepartement bij het Fransche Keizerrijk in te lijven. Hoewel de boerenstand hierdoor veel grooter vrijheid verkreeg en er veel betere wetgeving ingevoerd werd, bleef het volk gehecht aan den voormaligen toestand. De oproeping van *Frederik Willem van Pruisen* „An mein Volk" vond in 1813 ook weerklank in Hannover, en zoodra de Russen tot Hamburg waren voortgerukt, bevrijdde het zich van het Fransche juk. Toen de Franschen met grooter troepenmacht terugkeerden en in weerwil van hun nederlaag bij Lunenburg (2 April 1813) zich er nogmaals vestigden, moesten de ongelukkige inwoners hun wraak ondervinden, totdat de slag aan de Göhrde (6 September) het noordelijk en de Volkerenslag bij Leipzig het zuide-

Digitized by Google

lijk gedeelte des lands van de vreemde verdrukking bevrijdde.

Reeds den 4den November 1813 nam een ministerie, door de Britsche regeering benoemd, de teugels van het bewind in Hannover in handen. De Restauratie vernietigde alles wat ten gunste van den boerenstand was geschied, verklaarde den verkoop der domeingoederen door de tusschenregeering onwettig en van geenerlei waarde en herstelde de afgeschafte voorrechten van den adel.

Inmiddels verwierf graaf *Münster* op het Weener Congres de verheffing van het keurvorstendom Hannover tot een koninkrijk, waarop het decreet van den 24sten Augustus volgde, waarbij de prins *van Wales* de Staten tot een vergadering opriep. Hoewel deze iets dergelijks zou wezen als het Engelsche Parlement, bestond zij hoofdzakelijk uit afgevaardigden naar de voormalige Stendenvergadering en was zij ter nauwernood te bewegen de schulden der verschillende geweesten tot een geheel te vereenigen en algemeene belastingmaatregelen in te voeren. Het leger, intusschen georganiseerd, nam deel aan den slag bij Waterloo. Na den Tweeden Vrede van Parijs werd het grondgebied des koninkrijks door toevoeging van een gedeelte van Lauenburg, Oost-Friesland, Meppen, Lingen en het noordelijk gedeelte van Eichsfeld afgerond; maar vrijgevige maatregelen voor het rijk werden vruchteloos verwacht. Wel was den 24sten October de hertog *van Cambridge*, een jongere broeder van den prins-regent, tot gouverneur-generaal van Hannover benoemd, maar het zwaartepunt van het bestuur bevond zich nog altijd in de conservatieve Duitsche kanselarij te Londen. De oppositie van den adel onder de leiding van *von Scheele* werd tot zwijgen gebracht door herstel der provinciale Landschappen. Tegen den wensch der meerderheid werd den 7den December 1819 het stelsel van twee Kamers ingevoerd. De Eerste Kamer werd gevormd door de standsheeren, de prelaten en de ridderschap, en in de Tweede hadden de stedelijke bestuurders de overhand. Er was bepaald, dat de Stenden dezelfde rechten zouden hebben als te voren de Provinciale Vertegenwoordigers en dat zij beraadslagen zouden over aangelegenheden van het geheele rijk. Deze constitutie werd den 7den December 1819 afgekondigd en de eerste Landdag den 28sten daaraanvolgende geopend. Na dien tijd werden deze vergaderingen regelmatig gehouden.

Toen *Willem IV* den 26sten Juni 1830 den troon beklom, vond de bestaande orde van zaken slechts bijval bij den adel en de ambtenaren. De Fransche Julirevolutie werkte ook in Hannover. Den 5den Januari 1831 ontstonden er onlusten te Osterode, den 8sten te Göttingen, die gestreng werden gestraft. Om de opgewondenheid te matigen, werd graaf *Münster* ontslagen als minister en de hertog *van Cambridge* met uitgebreide volmacht tot onderkoning van Hannover benoemd. De Landdag, den 7den Maart 1831 geopend, onderscheidde zich door vastberadenheid. De onderkoning had te kennen gegeven, dat de weg eener gelei delijke hervorming de juiste was, doch weldra bleek de behoefte aan een nieuwe grondwet. Deze werd ontworpen en den 13den Maart 1833 aangenomen, te Londen gewijzigd en daarna, zonder hieronder de volksvertegenwoordigers te hooren, door *Willem IV* den 26sten September 1833 bekrachtigd. Zij onderscheidde zich van de voorgaande hoofdzakelijk daardoor, dat zij de beide Kamers gelijk stelde, de ministers verantwoordelijk maakte, aan de Stenden uitgebreider rechten met betrekking tot de wetgeving verleende en de domeinen, tegen een vergoeding aan den Staat toewees. Openbaarheid van de handelingen der Kamers en vrijheid van drukpers zouden later volgen. Intusschen nam 's konings broeder en vermoedelijke opvolger, *Ernst Augustus*, hertog *van Cumberland*, het zeer kwalijk, dat de domeinen aan de beschikking der kroon waren onttrokken. Zoodra hij dus den 20sten Juni 1837 den troon aanvaard had, ontbood hij de Stenden, benoemde den geheimraad *von Scheele* tot minister en maakte den 5den Juli 1837 een besluit bekend, waarbij hij verklaarde, dat hij de grondwet, als niet beantwoordende aan de behoeften des lands, als voor hem niet bindend beschouwde, waarna hij de grondwet van 1819 herstelde, en de ambtenaren van hun eed op de grondwet van 1833 ontsloeg. Zeven hoogleeraren der universiteit te Göttingen protesteerden tegen die maatregelen als ongeoorloofd; zij werden van hun betrekking ontzet en gedeeltelijk verbannen. Na veel moeilijkheden werd de vergadering der Stenden den 20sten Februari 1839 door den koning geopend. Daar bracht de regeering een nieuw ontwerp van grondwet ter tafel met de verklaring, dat de koning, bijaldien het niet werd aangenomen, krachtens de bepalingen van 1819 in de vergadering der Stenden zoodanige wijzigingen zou brengen als hij noodig achtte. Door het ingediende ontwerp werd de schier onbeperkte willekeur der regeering gehuldigd, en terwijl de voorstanders der grondwet van 1833 van alle zijden steun en sympathie ontvingen, hadden de Stenden den moed het voorstel der regeering te verwerpen. Doch ook de regeering bleef hardnekkig en verdaagde de vergadering der Stenden. Toen deze den 19den Maart 1840 weder bijeenkwamen, werd eindelijk de nieuwe grondwet toch aangenomen. Om den kroonprins, die blind was, in staat te stellen tot het volbrengen der regeeringsdaden, werd hem een commissie ter zijde gesteld, om de juistheid zijner handteekening te waarborgen. Verder bemoeide de regeering zich met de verkiezingen, zoodat zij zich op den Landdag van den 2den December 1841 van haar ergste tegenstanders ontslagen zag. Nu deden de Kamers wat de regeering verlangde, en tegen het einde van Mei volbracht de koning een reis naar Engeland, om den eed van hulde af te leggen aan de koningin en als pair in het Hoogenhuis zitting te nemen. Daardoor behield hij zijn inkomen als Engelsch prins. Groote opschudding baarde in Hannover de tegenstand der regeering tegen een aansluiting aan het Tolverbond; deze ging zoover, dat zij in Februari 1844 het verkeer met de Staten van het Tolverbond ophief, terwijl tevens Emden tot vrijhaven werd verklaard. Nadat *von Scheele*, de hoofdaanlegger der grondwetverandering, in Juni 1844 door *Falcke* vervangen was, werden er handelsverdragen gesloten en spoorwegen aangelegd. Vruchteloos echter vroe-

Digitized by Google

gen de Kamers openbaarheid voor haar handelingen; de koning verklaarde dit nimmer te zullen gedoogen. Bij de verkiezingen van 1847 werden echter de meeste stemmen uitgebracht op aanhangers der grondwet van 1833. De regeering handhaafde intusschen haar standpunt, en zelfs nog in Januari 1848 werden sommige gymnastiekvereenigingen ontbonden en andere maatregelen van dwang genomen.

De Februari-omwenteling van 1848 vond weerklank in Hannover. Tevergeefs trachtte de koning door een landsvaderlijke proclamatie den storm te bezweren; den 17den Maart moest hij zijn toestemming geven tot vrijheid van drukpers, openbaarheid van de beraadslagingen der Standen, het recht van vereeniging en eenherstel der staatkundig-veroordeelden. Een proclamatie van den 20sten Maart beloofde herstel der grondwet van 1833; tevens ontving het ministerie zijn ontslag, en *Bennigsen* en *Stüve* werden belast met de samenstelling van een nieuw Kabinet. Dit laatste stelde op den voorgrond, dat het maatregelen zou nemen ten behoeve der eenheid van Duitschland, tot verbetering der rechtspleging, tot het invoeren van rechtbanken van gezworenen, tot handhaving van de zelfstandigheid der gemeenten enz., terwijl men Sleeswijk-Holstein zou ondersteunen. In dien geest was ook de openingsrede in de Standenvergadering van den 28sten Maart. Met het Parlement te Frankfort was de regeering intusschen weinig ingenomen en zij verklaarde, dat de koning elke aldaar aangenomen constitutie verwerpen zou, die de zelfstandigheid der afzonderlijke staten niet zou waarborgen.

Inmiddels werd de Hannoversche grondwet in vrijzinnigen geest gewijzigd. De nieuwgekozen Kamers kwamen den 1sten Februari 1849 bijeen, om een aantal organieke wetten te behandelen. Tevens was te Frankfort het groote Duitsche vraagstuk op het tapijt gebracht, en toen de Tweede Kamer zich voor de aanneming der Rijksgrondwet verklaarde, werd zij ontbonden. Dit laatste was reeds een gevolg van overeenkomsten met Pruisen en werd gevolgd (26 Mei 1849) door het sluiten van den Drie-Koningenbond (Pruisen, Hannover en Saksen), waarbij echter Hannover de voorwaarde stelde van samenwerking met Oostenrijk. Toen de onderhandelingen met dezen staat tot geen uitkomst leidden, onttrok Hannover zich in Februari 1850 aan dien bond.

Had het ministerie niets gedaan voor de Duitsche eenheid, het bleek evenzeer machteloos te zijn tegenover de sterk toenemende binnenlandsche reactie. Het moest in October 1850 aftreden, daar de koning weigerde zijn goedkeuring te schenken aan de door de Vertegenwoordiging aangenomen wetten. Het werd opgevolgd door een ministerie *von Münchhausen*, hetwelk de politiek van het voorgaande Kabinet voortzette, meer invloed op den koning had en steun zocht bij Pruisen. Het kon echter, door den adel in de Eerste Kamer belemmerd, weinig aan de verwachtingen beantwoorden. Den 18den November 1851 overleed de koning; zijn zoon en opvolger *Georg V* deed weldra door *von Scheele Junior* een nieuw kabinet samenstellen, waarin ook *von Borries* en *von der Decken* werden opgenomen. In het algemeen nam de regeering een groote gematigdheid in acht. Het ministerie, dat in den aanvang van 1852 de toestemming der beide Kamers verkregen had voor de toetreding van Hannover tot het Tolverbond, legde den 14den Mei aan de Vertegenwoordiging een ontwerp voor tot wijziging der grondwet, waarbij de rechten der kroon uitgebreid en het getal adellijke vertegenwoordigers vergroot zouden worden. Toen dit ontwerp viel, ontving *von Scheele* met het geheele ministerie zijn ontslag; *von Lütken* werd belast met de taak, een nieuw kabinet te vormen. De koning was niet langer afkeerig van een toetreding van den Bond, en in een memorie, door den geheimraad *Zimmermann* opgesteld en den 16den November 1854 te Frankfort ingediend, verklaarde hij de bezwaren der ridderschap gegrond en de constitutie van 1848 onwettig. Toen de Bondsvergadering zich den 12den en 19den April 1855 met die zienswijze vereenigd had, vorderde de Hannoversche regeering den 15den Juni van de vertegenwoordiging, dat zij de grondwet in overeenstemming zou brengen met de meening van de Bondsvergadering. De Kamer weigerde dit echter en herinnerde den koning aan zijn belofte, de grondwet te zullen handhaven. Aanstonds werden de Kamers ontbonden en de ministers vervangen door anderen van een gestreng-behoudende richting, zooals *von Borries, von der Decken, von Bothmer* en de graven *Platen* en *Kielmannsegge*. Den volgenden dag verklaarde de Regeering onderscheiden afdeelingen en bepalingen der grondwet vervallen, ondersteunde den adel en keerde terug tot de constitutie van 1840. Vruchteloos trachtten invloedrijke lichamen en personen zulk een verregaande grondwetschennis te verhoeden. De verkiezingen bezorgden de meerderheid aan de oppositie, waarop de Kamer den 8sten November 1856 werd ontbonden. Nu wist het Kabinet de verkiezingen zoo te leiden, dat het in Februari 1857 over een volgzame meerderheid beschikken kon. Het geldelijk beheer werd weder in handen der regeering gebracht. In de zitting van 1858 werd de eed op de grondwet afgeschaft; men veranderde er de staatsdienaren in dienaren des konings, beperkte de onafhankelijkheid van den stand der advocaten en bracht een herziening der jachtwet tot stand.

Het staatkundig leven werd wakker geschud door de gebeurtenissen van 1859. De Italiaansche oorlog en de houding van den Franschen keizer wezen op de noodzakelijkheid eener nauwe vereeniging der Duitsche Staten. Die gedachte, vooral door *von Bennigsen* voorgestaan, vond grooten bijval; doch de regeering bejegende deze partij met wantrouwen. De verzekering van *von Borries*, dat kleine vorsten een waarborg voor hun zelfstandigheid moesten zoeken in verbintenissen met het buitenland, bezorgde hem vele vijanden, maar tevens den grafelijken titel. Doch de dagen van zijn Kabinet waren geteld. Het miste de noodige eendracht, en deze werd vooral verbroken door de willekeurige maatregelen, onder den invloed van het Hof genomen. Wèl bleef de Landdag in de zitting van 1862 bij zijn volgzaamheid volharden, doch een Koninklijk Besluit van 14 April 1862, waarbij de Catechismus van

Digitized by Google

Walter, een boek uit de 17de eeuw, weder als leerboek werd ingevoerd, lokte tegenstand uit in het geheele Rijk. Den predikant *Baurschmidt* te Luchow, wegens een geschrift tegen dien Catechismus door het consistorie ter verantwoording geroepen, werd van den 6den tot den 8sten Augustus in de hoofdstad door een opgewonden menigte luidruchtig gehuldigd, zoo zelfs dat de militaire macht tusschenbeide moest komen. In een adres uit de hoofdstad werd aan den koning de samenroeping van een Synode gevraagd. Het koninklijk gezin woonde te Goslar en er werd raad ingewonnen van geestelijken en vertrouwde personen, waarna een nieuw Koninklijk Besluit van den 21sten Augustus de invoering van een Landscatechismus beperkte tot die gemeenten, waar men bereid was, dien aan te nemen. Weldra ontvingen *von Borries*, *von Kielmansegge* en *von Bar* hun ontslag, en de ledige plaatsen in het Kabinet, waar slechts graaf *Platen* en de minister van oorlog *von Brandis* in het bezit hunner portefeuilles gebleven waren, werd aangevuld met *von Malortie*, *Erzleben*, *von Hammerstein*, *Windhorst* en *Lichtenberg*. De koning riep vervolgens een Voor-Synode bijeen, waarin een gematigde regeling der kerkelijke zaken goedkeuring vond. Door de verkiezingen van 1866 verkreeg de partij van den vooruitgang de overhand, maar zij waardeerde ook den goeden wil van het ministerie en vergenoegde zich met een verbetering der kieswet, terwijl zij op hervorming van andere aangelegenheden bleef aandringen.

In het najaar van 1865 veroorzaakte de zucht des koninga, om in persoon alles te besturen, al weder een verandering in het Kabinet. Graaf *von Borries* werd voorzitter van den Staatsraad, *von Hammerstein*, *Erzleben*, *Windhorst* en *Lichtenberg* ontvingen hun ontslag en werden door *Bacmeister*, *Dietrichs*, *von Hodenberg* en *Leonhard* vervangen. Zij waren, behalve eerstgenoemde, mannen zonder politieke beteekenis en riepen de vertegenwoordiging eerst den 18den April 1866 bijeen, toen er zich reeds wolken aan Duitschlands staatkundigen gezichteinder begonnen te vertoonen. Men had een aantal wetsontwerpen in gereedheid gebracht, om daarmede het gemis van meer gewenschte te bedekken. Men moest de wijziging der kieswet op bevel des koninga (11 April 1666) verwerpen, en vrijheid van drukpers kon niet worden verleend. De later gerechtvaardigde verzekering van den officier *Nanne* aangaande de gebrekkige leiding van het leger door den adellijken adjudant-generaal *von Tschirschnitz* werd op verdachte wijze gesmoord door het gerucht, dat de in hechtenis genomen *Nanne* zichzelf om het leven had gebracht. De minister van Buitenlandsche Zaken, graaf *Platen-Hallermund*, begaafd met een zeldzaam talent om intrigues te spinnen en den koning te vleien, vertrouwde op de macht van Oostenrijk en verkeerde in den waan, dat hij de diplomatie van Pruisen gemakkelijk om den duim zou kunnen leiden. Hij gaf voor, dat hij voor Pruisen volstrekt geen vrees koesterde en hield voor het overige zijn bedoelingen verborgen. De geruchten echter maakten melding van een geheim verbond met Oostenrijk en van het plan om, na een vernedering van Pruisen, Westfalen bij Hannover in te lijven. Krachtige maatregelen werden echter niet genomen, en wanneer iemand al eens een verstandig denkbeeld opperde, werd het met hoog gezag door den koning verworpen, die enkel naar partijdige en opgeschroefde berichten oordeelde, terwijl niemand den moed had, hem met den wezenlijken staat van zaken in kennis te stellen. Vruchteloos zelfs deed de leider der meerderheid in de Tweede Kamer, *von Bennigsen*, den 29sten Mei het voorstel, den koning als den wensch des volks mede te deelen, dat Duitschland voor een burgeroorlog mocht bewaard blijven, dat een vrij gekozen Parlement mocht bijeen geroepen worden, dat men zich niet ten strijde mocht gereed maken en dat een ander ministerie, meer bekwaam om de belangrijkste aangelegenheden des rijks te behartigen, het bestaande mocht vervangen. De adellijke Eerste Kamer bleef in haar verblinding volharden, in de hoop, dat de koning dan ook te meer geneigd zou zijn, om de voorrechten van den adelstand te handhaven. Inmiddels werd door den Pruisischen gezant meer en meer aangedrongen op een duidelijk antwoord met betrekking tot de houding van Hannover in den aanstaanden oorlog, daar men een weifelend land niet in den rug van het Pruisische leger kon dulden, terwijl men er van overtuigd was, dat Hannover bij de nederlaag van Pruisen ten nadeele van dit laatste een einde zou maken aan zijn onzijdigheid. Den 14den Juni 1866 verklaarde Hannover zich tegen Pruisen, maar trachtte bij de opgave zijner beweegredenen de meest vredelievende gezindheden aan den dag te leggen. De regeering had zich echter op geenerlei gebeurtenissen voorbereid, zoodat er weldra een schromelijke verwarring heerschte. De soldaten reisden doelloos met de spoortreinen her- en derwaarts, totdat zij zich eindelijk te Göttingen onder generaal *von Arentsschildt* vereenigden. Den 15den Juni vertrokken de Pruisen van Minden naar de Hannoversche grenzen. IJlings pakte men te Hannover de belangrijkste staatspapieren bijeen, stukken van waarde werden door *von Klencke* naar Londen gebracht, de schatten der koninklijke zilverkamer in den kelder van het kasteel achter een muur gemetseld, en op het koninklijk slot Herrenhausen maakte men zich gereed het slecht georganiseerde leger naar Göttingen te volgen. De militaire wachten werden ingetrokken; het oorlogsmaterieel bleef onbewaakt achter en werd zooveel mogelijk op wagens geladen en naar den spoorweg gebracht. In de hoofdstad verwekte het bericht, dat de koning met den kroonprins zou vertrekken een levendige onrust, want men vreesde, dat deze stap hem zijn Kroon zou kosten. Het stedelijk bestuur trachtte den vorst tot de benoeming van een ander kabinet te bewegen, doch te vergeefs; het deed daarna pogingen hem in de hoofdstad te behouden, doch hij antwoordde met zijn gewone uiting nopens plichtvervulling. De koning en de kroonprins vertrokken des ochtends naar Göttingen, terwijl koningin *Maria* met haar 2 dochters onder de hoede der burgerij op Herrenhausen achterbleef, vanwaar zij zich vervolgens naar het naburige kasteel Mariënburg begaven. Den 17den Juni kwamen de Pruisen te Hannover, terwijl een andere colonne, over Harburg voor-

Digitized by Google

waarts rukkend, onder *von Manteuffel* Stade innam en daarna de Hannoversche troepen vervolgde, die over Heiligenstadt naar Eisenach trokken, om zich met het leger der weifelende Beiersche regeering te vereenigen. De tegenwoordigheid van den koning van Hannover, wiens blindheid noodlottig was voor alle persoonlijke inmenging, verhinderde een snel en krachtig beleid en veroorzaakte eindelijk den 27sten Juni het gevecht bij Langensalza. Hier behaalden de Hannoveranen door hun onverzaagdheid de overwinning op den Pruisischen generaal-majoor *von Flies*, doch zij genoten geen voordeel van hun zege. Integendeel, zij moesten, door de overmacht ingesloten, capituleeren en de wapens en paarden overgegeven, terwijl de koning met een kleinen stoet zich naar Thuringen begaf, alle vredesonderhandelingen verwierp, zelfs graaf *Münster*, die hem een duidelijke voorstelling van den staat van zaken trachtte te geven, wegzond en vervolgens naar Hietzing bij Weenen vertrok. In weerwil van de overwinning van Pruisen en zijn bondgenooten bleef het lot van Hannover nog eenige maanden onbeslist. Van de zijde der bevolking werden stappen gedaan om de annexatie af te wenden, doch koning *George* bleef onverzettelijk. Men verzocht hem afstand te doen van de regeering ten gunste van zijn zoon, doch hij gaf het hoogmoedig bescheid, dat de verzoekers geene bevoegdheid hadden zich met staatkundige zaken te bemoeien. Inmiddels deden sommige schrijvers, zooals *O. Klopp* en anderen, herhaalde pogingen, om de ingezetenen van Hannover tot tegenstand op te ruien. Adellijke officieren beijverden zich een legioen soldaten bij elkander te brengen, totdat Pruisen het koninkrijk Hannover als een provincie in zijn grondgebied inlijfde, waartegen de onttroonde vorst den 29sten September 1866 krachtig protesteerde Verder bleven vooral de adel en geestelijkheid in Hannover zich verzetten tegen het Pruisische bestuur. Dit laatste evenwel heeft er, wat zelfs door zijn vijanden niet geloochend kan worden, de welvaart aanmerkelijk bevorderd. Ook heeft de oorlog van 1870 een verzoenenden invloed gehad op vele inwoners van Hannover, zooals duidelijk genoeg uit de verkiezingen van den Rijksdag is gebleken. De koninklijke familie daarentegen bleef in hoofdzaak in haar houding volharden. Zie verder: *Cumberland, Ernst Augustus* en *George V*.

Literatuur: Oppermann, Zur Geschichte des Königreichs Hannover (2de druk, Berlijn 1868, 2 dln.); *Von Meier*, Hannoversche Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte (Leipzig 1898—1899, 2 dln.); *Von Hassell*, Geschichte des Königreichs Hannover (Leipzig 1898—1901, 2 dln.); *Rothert*, Im alten Königreich Hannover, 1814—1866 (Hannover 1913).

Hannover, de hoofdstad der gelijknamige provincie, ligt aan de monding der Ihme in de Leine, is een kruispunt van spoorlijnen en telt (1910) 302 375 inwoners. Zij bestaat uit de Oudstad, de in 1746 aangelegde Aegedien-Nieuwstad op den rechter Leineoever, de Calenbergen-Nieuwstad (sedert 1824 met de Oudstad vereenigd), de vroegere voorstad Glocksee, de sedert 1645 ontstane Ernst-Augustusstad en de vroegere landgenooten Linden, Bahrenwald, Hainholz en Herrenhausen. In 1907 werden aan de stad de plaatsen Stöcken, Gross-Buchholz, Klein-Buchholz, Bothfeld, Kirchrode, Röhren en Wülfel toegevoegd. In het stadsgebied liggen, zonder er toe te behooren, het „koninklijke slot- en tuindistrict Hannover" en het landgoed „Herrenhausen". De nieuwe wijken zijn regelmatig gebouwd met breede straten en prachtige gebouwen, die Hannover tot een der mooiste steden van Duitschland maken. De voornaamste straten zijn de Friedrichsde Königstrasse, Am Schiffgraben, de Georg-, Hohenzollern-, Langensalza-, Bennigsen- en Tiergartenstrasse. Vlak naast moderne straten staan in de Oudstad Middeleeuwsche huizen met hooge gevels en erkers. Van de pleinen noemen wij de Ernst-Augustus-Platz met een standbeeld van koning *Ernst Augustus*, de Theaterplatz met die van *Marschner, Stromeyer* en *Karmarsch*, de Georgplatz met dat van *Schiller*, de Aegidientorplatz, de Königsworther Platz, de Waterlooplatz met een Waterloozuil en gedenkteekenen van generaal *von Alten* en van *Leibniz*, de Welfenplatz en de Frederikenplatz. Ook heeft de stad een standbeeld van *Luther*, monumentale fonteinen, gedenkteekenen voor koningin *Louise van Pruisen* en haar zuster *Friederike van Hannover*, en een voor *Rudolf von Bennigsen*.

De gerestaureerde Marktkerk heeft interessante gedenkteekenen, glasschilderingen, altaren en een 91 m. hoogen toren; de Neustädter kerk het grafmonument van *Leibniz*, de Kruiskerk (± 1300), een beroemde torenbouw, oude grafschriften en gedenkteekenen. Van de wereldlijke gebouwen vallen te noemen: het koninklijk slot (1630—1640), een groot, prachtig ingericht bouwwerk met een reusachtig portaal, het vroegere paleis van koning *Ernst Augustus* met diens particuliere bibliotheek (32 000 deelen) en de beroemde genealogische verzameling van graaf *Oeynhausen*, het koninklijk archief met een bibliotheek van 200 000 deelen en 3500 handschriften, het oude stadhuis (15de eeuw) met oude beeldhouwwerken en muurschilderingen van *Schaper*, het nieuwe stadhuis, dat 10 mill. mark gekost heeft en waaraan 13 jaren is gewerkt, het werd in Juni 1913 door den keizer geopend; verder de koninklijke schouwburg, een der grootste van Duitschland, het oude tuighuis (thans bank van leening), het museum, het Paleis van Justitie, het nieuwe provinciale museum met talrijke verzamelingen en een nieuwe „Stadthalle" in den vorm van een Pantheon gebouwd, waaraan ook een tentoonstellingsgebouw verbonden is. Ook verdienen nog vermelding het station (1876—1880), een voorbeeld voor alle moderne stationsgebouwen, en het tot Technische Hoogeschool omgebouwde Welfenslot. Van de Middeleeuwsche particuliere bouwwerken zijn de voornaamste: de oude kanselarij, het Leibnizhaus, het Rieffenbergsche Haus en het Haus der Väter.

Van de onderwijsinstellingen staat de Technische Hoogeschool (1913 : 76 leeraren en 1234 studenten) bovenaan. Verder vindt men er een veeartsenijschool, een krijgsschool, een militaire rijschool, een conservatorium, gymnasia, hoogere burgerscholen, normaal- en vakscholen enz., een blindeninstituut, een diaconessenin richting, verschillende bibliotheken, wetenschappelijke versa-

Digitized by Google

melingen en musea's, en verscheiden schouwburgen.

Wat de nijverheid betreft, neemt Hannover onder de Duitsche steden een hoogen rang in. Wij noemen: ijzergieterijen en machinefabrieken, fabrieken voor linnen goederen, pianino's, wagens, chocolade, cakes, lampen, lakwerk, hoeden, lucifers, tapijten, glas, asphalt, reukwerken, kaarsen, watten, bronsartikelen en lachels, bierbrouwerijen en branderijen. De handel omvat de voortbrengselen dier fabrieken, verder ijzer, gummi, suiker, wijn, koffie, rijst, huiden, steenkolen, paarden enz.

In de omgeving van Hannover ligt het thans ingelijfde dorp Herrenhausen, waarheen een beroemde lindenlaan leidt. Hier bevindt zich het zomerpaleis der voormalige koningen van Hannover met een schilderijenverzameling, een grooten tuin, een orangerie, waterwerken enz. Tegenover het kasteel ligt de Berggarten, een bekende botanische tuin met talrijke kassen en de grootste palmenverzameling van Duitschland, en het koninklijk mausoleum. Tusschen den tuin en de stad strekt zich het Georgepark en ten O. daarvan de Eilenriede uit, een mooi bosch, dat de stad gedeeltelijk omgeeft. Aan den ingang staat het prachtige Kriegerdenkmal van *Volz*. Ten O. der stad vindt men den dierentuin. Als voorsteden kunnen beschouwd worden de stad Linden en de landgemeenten Limmer, Ricklingen, Döhren, Wülfel, Kirchrode, Grosz- en Klein-Buchholz en Stöcken.

Hannover wordt voor het eerst in 1163 vermeld, omstreeks 1169 wordt het als stad genoemd. Zij was toen in het bezit van *Hendrik den Leeuw*, wiens zoon, palsgraaf *Hendrik*, haar in 1223 aan zijn neef *Otto het Kind*, den stichter der andere Brunswijksche lijn, overliet. In 1227 onderwierp Hannover zich aan graaf *Koenraad van Lauenrode*, die het echter in 1241 aan *Otto* teruggaf. Bij de verdeeling der Welfische landen te *Quedlinburg* (1267) kwam het aan hertog *Johan*. In 1369 kwam de stad aan hertog *Magnus van Brunswijk*. Nadat zij aan de pogingen van hertog *Hendrik den Oude*, om haar te veroveren, weerstand geboden had, kwam zij bij de deeling van 1495 aan *Erik den Oude van Calenberg*. In 1533 werd de Hervorming met geweld ingevoerd. Hertog *George van Celle* sloeg er in 1656 zijn residentie op. Toen keurvorst *George Lodewijk* in 1714 den Engelschen troon besteeg, verliet het Hof de stad, hoewel een Hofstoet bestaan bleef. In 1745 werd het verdrag van Hannover gesloten tusschen Engeland en Pruisen, waarbij Engeland beloofde voor Pruisen, tegen erkenning van keizer *Frans I*, van *Maria Theresia* het bezit van Silezië te verkrijgen; ook werd hier in 1814 de vrede tusschen Denemarken en Rusland gesloten. Van 1810 tot 1813 behoorde Hannover tot het koninkrijk Westfalen. Van 1815 koninklijke residentie in naam, was het zulks inderdaad sedert 1837. In den oorlog van 1866 bezetten de Pruisen den 17den Juni de stad, die daarop de hoofdstad der Pruisische provincie Hannover werd.

Hanoi, sedert 1902 de hoofdstad van Fransch Indo-China, ligt aan den linkeroever van den Songkoi, 175 km. van zijn monding in de Golf van Tonkin en telt (1911) 186 676 inwoners. Zij is terrasvormig aangelegd met 20 m. breede in het midden met zwarte marmerplaten geplaveide straten en mooie boulevards, geheel in Chineeschen stijl, maar met steenen huizen. De stad is het letterkundig middelpunt van het Annamitisch Rijk, waar de Annamitische boeken gedrukt worden, en iederen winter in de ommuurde „Legerplaats der Wetenschappen" ± 3000 adspiranten voor letterkundige graden uit de meest verwijderde provincies samenkomen. Er zijn (1912) 38 scholen met 7691 leerlingen. In 1902 werd er een school voor inlandsche dokters opgericht. De inwoners vervaardigen katoenen en zijden stoffen, filigreinwerk uit zilver en goud en lakwerk. De handel is belangrijk. De zeehaven van Hanoi is het 93 km. stroomafwaarts gelegen Haiphong; schepen van 1,8 m. diepgang kunnen Hanoi nog bereiken. In 1913 bezochten 756 schepen met 973 876 ton inhoud deze haven. Uitgevoerd worden vooral rijst en zijde. Spoorwegverbinding bestaat met Laokai, Namdioeh en Loengtsjou. Buiten de stad ligt de oude citadel met een tempel, woningen der mandarijnen, bureau, kazernes, magazijnen, arsenaal en schatkamer. Hanoi moet in 767 n. Chr. door Chineezen gesticht zijn en lag toen zeer dicht bij de zee, waarvan zij door de voortdurende uitbreiding van de rivierdelta steeds verder af kwam te liggen. In 1427 werd Hanoi door de nationale Le-dynastie tot hoofdstad van Anam en Tonkin verheven. Krachtens het in 1874 gesloten verdrag van Saigon werd de haven voor den wereldhandel geopend en een Fransch consul met militaire bedekking in de stad toegelaten, welke na den oorlog van 1882 bezet, beschoten en met Tonkin in 1883 onder Fransch protectoraat geplaatst werd.

Hanotaux, *Gabriël*, een Fransch staatsman, den 19den November 1853 te Beaurevoir (Aisne) geboren, studeerde in de rechten en geschiedenis, was leeraar aan de *Ecole des hautes études* en werd in 1879 archivaris aan het ministerie van Buitenlandsche Zaken. In 1885 werd hij als gezant naar Konstantinopel gezonden. Van 1886 tot 1903 was hij lid der Kamer en van 1894 tot 1898 minister van Buitenlandsche Zaken. In 1897 werd hij lid der Académie. Hij schreef: „Les villes retrouvées" (1880), „Origines de l'institution des intendants des provinces" (1884), „Henri Martin, sa vie, ses oeuvres, son temps" (1885), „Etudes historiques sur le XVI et XVII siècle en France" (1886), „Histoire du cardinal de Richelieu" (dl. 1 en 2, 1893—1903), „L'affaire de Madagascar" (1896), „L'énergie française" (1902), „Histoire de la France contemporaine, 1871—1900" (dl. III 1906), met graaf *d'Haussonville* „Souvenirs de Mme de Maintenon" (1902) en met *G. Vicaire* „La jeunesse de Balzac: Balzac imprimeur et fondeur de caractères" (1904), „Histoire de la Troisième République" (1904); „La République parlementaire" (1908); „Fachoda" (1909); „La démocratie et le travail" (1910); „La fleur des histoires françaises" (1911); „Jeanne d'Arc" (1911); „Ce que disent les aïeux" (1912); „La politique de l'équilibre" (1912); „Rome" (Dl. III 1918).

Hanover, een district in de Kaapkolonie, ligt op de Karrooviakte en telt op 5452 v. km.

Digitized by Google

ruim 6000 inwoners. De gelijknamige hoofdstad aan de Zeekoerivier en aan de spoorlijn Kimberley—Port Elizabeth heeft ongeveer 1000 inwoners.

Hanriot of *Henriot, François,* bekend uit den tijd der Fransche Omwenteling, werd in 1761 te Neanterre bij Parijs geboren. Uit zijn betrekking bij de belastingen werd hij ontslagen en gevangen gezet omdat hij in den nacht van den 12den op den 13den Juli 1789 de opstandelingen bij de verwoesting der tolhuizen geholpen had. Op voorspraak van *Marat* in 1790 in vrijheid gesteld, werd hij een der heftigste revolutionnairen; hij had grooten invloed op een deel der Parijsche bevolking. In 1793 stelde de gemeenteraad hem aan als voorloopig commandant van de gewapende macht van Parijs. De gevangenneming van de Girondijnsche afgevaardigden, den 2den Juni 1792, was zijn werk. *Marat* noemde hem deswege den „redder van het vaderland". *Hanriot* werd nu opperbevelhebber van de Nationale garde. Aan het lot der Hébertisten ontkwam hij enkel door toedoen van *Robespierre,* dien hij zeer vereerde. Toen *Robespierre* in de Tuileriën gevangen zat, begaf *Hanriot* zich daarheen, doch werd onmiddellijk gearresteerd. De tusschenkomst van *Coffinhal* redde hem het leven. Nu bezette hij met de Nationale garde het stadhuis. Nadat de troepen der Conventie zich daarvan hadden meester gemaakt werd *Hanriot,* die buiten de wet geplaatst was, uit zijn schuilplaats gesleurd en den 10den Thermidor 1794 met *Robespierre* en zijn vrienden onthoofd.

Hansa. *Zie Hanze.*

Hansag of *drijvende weide* is de naam van een uitgebreid moeras in Hongarije. Het ligt op den oostelijken oever van het Neusiedler Meer en is 363 v. km. groot. Sinds 1780 door een dam van het meer gescheiden, vormt het een aaneenschakeling van met riet bedekte meertjes, moerassen, weiden, bouwland en bosschen. Een kanaal en de Rabnitz zorgen voor de afwatering. In de laatste jaren heeft men veel gedaan, om het land vruchtbaar te maken. Het grootste der meren is de Königsee.

Hans der Bühler, een Duitsch dichter uit het begin der 15de eeuw, waarschijnlijk te Bühl in den Elzas geboren, woonde te Poppelsdorf bij Bonn en was in dienst van den aartsbisschop van Keulen. Hij leverde twee dichtwerken, namelijk: „Die Königstochter von Frankreich" van 15 000 verzen (uitgegeven in 1500 en 1508, alsmede door *Merzdorf* in 1876) en „Dioklétians Leben" van 9 500 verzen (uitgegeven door *Keller* in 1841).

Hansemann, *David Justus Ludwig,* een Pruisisch staatsman en dagbladschrijver, den 12den Juli 1790 te Finkenwerder bij Hamburg geboren, vestigde zich in 1817 als wolhandelaar te Aken en stichtte er in 1824 een brandwaarborgmaatschappij. Daarna werd hij achtereenvolgens lid van de handelsrechtbank, van de Kamer van Koophandel en Afgevaardigde naar den Landdag; doch deze laatste benoeming werd door de regeering niet bekrachtigd, omdat hij in 1830 aan den koning een memorie ingezonden had, waarin hij aandrong op de invoering van een constitutioneelen regeeringsvorm. In 1833 leverde hij het geschrift: „Preussen und Frankreich, staatswirtschaftlich und politisch" een beschouwing van den financieelen toestand in Pruisen. In 1834 stichtte hij een vereeniging tot bevordering van arbeidsamheid onder de lagere volksklassen en in de jaren 1836 tot 1846 maakte hij zich verdienstelijk door den aanleg van spoorwegen aan den Rijn en in Westfalen te bevorderen. Over dit onderwerp schreef hij eenige belangrijke brochures. In 1838 werd hij voorzitter van de Kamer van Koophandel te Aken, en in 1844 gaf hij zijn handelszaak op, om zich onverdeeld aan de staatkunde te wijden. In 1845 vaardigde men hem af naar den gewestelijken Landdag der Rijnprovincie, en op den vereenigden Landdag van 1847 trad hij op als leider der constitutioneele partij. In Maart 1848 aanvaardde hij de portefeuille van Financiën in het ministerie *Camphausen;* in Juni vormde hij met *Auerswald, Kühlwette* e.a. een nieuw kabinet. *Hansemann* wist orde te scheppen in de financiën en het bedreigde staatscrediet te handhaven. Het ministerie moest reeds den 10den September 1848 aftreden. Bij zijn hervormingen beoogde hij de verbinding van Pruisen met de overige staten van Duitschland tot een onbelemmerd verkeer, zonder beperking van de zelfstandigheid dier staten, alzoo de ontwikkeling van het Tolverbond tot een staatkundige handelsvereeniging. Om deze tot stand te brengen, schreef hij: „Die deutsche Verfassungsfrage" (1848), „Die deutsche Verfassung von 28 März 1849 mit Anmerkungen" (1849) en „Das preussische und deutsche Verfassungswerk" (1850). Bij het nederleggen der portefeuille werd hij benoemd tot chef der Pruisische Bank, maar de reactie dwong hem, in Maart 1851, ook van die betrekking afstand te doen. Daarna stichtte hij een discontovereeniging, die zich voorspoedig ontwikkelde. Hij overleed te Schlangenbad den 4den Augustus 1864. Te Aken is in 1868 een standbeeld voor hem onthuld.

Hansen, *Maurits Christopher,* een Noorsch dichter, den 5den Juli 1794 te Modum geboren, bezocht sedert 1809 de scholen te Christiania en wijdde er zich op de universiteit vooral aan de wijsbegeerte en letteren. In 1816 werd hij leeraar aan een burgerschool, vervolgens aan die van het cadettencorps te Christiania, in 1820 aan de hoogere burgerschool te Drontheim en in 1827 rector te Konigsberg, waar hij den 16den Maart 1842 overleed. Zijn eerste verzen verschenen in 1815 in den „Nor", in 1816 door de „Digtninger" gevolgd. Van zijn overige gedichten noemen wij: „Theodors Dagbog" (1820), „Luren", „Bjergmanden" en „Den gale Christian". Zijn „Samlede Digtninger" bevatten behalve de novelle „Keadan der Klosterruinerne" ook de drama's „Nor og Gor" en „Hakon Athelstan". Na zijn dood verschenen de novelle „Tone" en de roman „Broderne". Ook schreef hij een aantal veel gebruikte grammatica's. Een verzameling van zijn „Noveller og fortoellinger" is in 1855—1858 in 8 deelen in het licht verschenen.

Hansen, *Peter Andreas,* een Duitsch sterrenkundige, den 8sten December 1795 te Tondern in Sleeswijk geboren, beoefende, zonder een gymnasium of een universiteit te bezoeken, de wis- en sterrenkunde en werd in 1821 geplaatst als

Digitized by Google

adjunct bij de commissie van graadmeting in Holstein en eveneens aan de sterrenwacht te Altona. In 1825 ging hij als directeur van het observatorium Seeberg naar Gotha, waar hij in 1859 de stichting eener nieuwe sterrenwacht bevorderde. Hij hield zich vooral bezig met het oplossen van sterrenkundige vraagstukken, bepaaldelijk met het berekenen van de storingen in den loop der planeten. Hij overleed den 28sten Maart 1874. Behalve een groot aantal verhandelingen in *Schumacher's* „Astronomische Nachrichten", in de „Memoire" van het sterrenkundig Genootschap te Londen, in de werken der Académie des Sciences te Parijs enz., schreef hij o. a.: „Ausführliche Methode, mit dem Fraunhoferschen Heliometer Beobachtungen anzustellen" (1827), „Untersuchungen über die gegenseitigen Störungen des Jupiter und Saturn" (1831), „Ermittelung der kleinen Planeten" (1ste tot 3de ged. 1856—1859), „Fundamenta nova investigationis orbitae verae, quam luna perlustrat" (1838), waarnaar hij zijn „Maantafels" (1857) berekende, „Darlegung der theoretischen Berechnung der in den Mondtafeln angewandten Störungen" (1862—1864, 2 dln.), „Tables du soleil" (1854, vervolg 1857), „Die Theorie des Aequatoreals" (1855) en „Theorie der Sonnenfinsternisse und verwandter Erscheinungen" (1858). Na zijn overlijden verscheen nog „Störungen der grossen Planeten, besonders des Jupiter" (1875).

Hansen, *Theophilus,* een Deensch architect, den 13den Juli 1813 te Kopenhagen geboren, ontving zijn opleiding aan de Academie van Schoone Kunsten in zijn geboortestad, deed in 1838 een reis door Duitschland en ging over Venetië en Triëst naar Griekenland. Hij restaureerde te Athene onderscheiden oude gebouwen. Later vestigde hij zich te Weenen. Zijn voornaamste werken zijn: het Parlementsgebouw te Weenen, het kasteel Hörnstein en de ziekenhuizen te Lemberg en te Brünn. Den 17den Februari 1891 overleed hij te Weenen.

Hansen, *Emil Christian,* een Deensch physioloog, den 8sten Mei 1842 te Ribe geboren, bezocht in 1861 de kunstschool te Kopenhagen doch wijdde zich weldra aan de wetenschappelijke studiën. Van 1866 tot 1869 bezocht hij het Polytechnicum en van 1871 tot 1876 de universiteit te Kopenhagen en kreeg voor zijn antwoord op de prijsvraag „Fungi fimicoli danici" (1876) de gouden medaille. Van 1877 tot 1879 hield hij zich bezig met physiologische studies over de gisting in het nieuw gestichte Instituut van Gistingstechniek en werd spoedig daarop directeur van de physiologische afdeeling van dat instituut. *Hansen,* die in 1891 hoogleeraar werd, overleed den 29sten Augustus 1909 te Hörnback. Hij schreef: „Les champignons stercoraires du Danemark" (1876), „Recherches sur les microorganismes qui, à différentes époques de l'année, se trouvent dans l'air à Carlsberg et aux alentours" (1879—1882), „Recherches sur la physiologie et la morphologie des ferments alcooliques" (1881—1891), „Recherches sur les bactéries acétifiantes" (1894), „Untersuchungen aus der Praxis der Gährungsindustrie" (3de druk 1895) en „Experimental studies on the variations of yeast-cells" (1895).

Hansen, *Gerhard Armauer,* een Noorweegsch geneeskundige, den 29sten Juli 1841 te Bergen geboren, studeerde te Christiania en werd in 1869 arts en in 1875 directeur aan de inrichting voor de verpleging van melaatschen te Bergen. In 1881 ontdekte hij den leprabacil en trad zoo energiek tegen de melaatschheid op, dat in 1898 twee hospitalen (te Bergen en te Molde) gesloten konden worden. Met *Eylers, Koch* en *Lassar* bewerkte hij in 1897 de bijeenroeping van een conferentie over de melaatschheid door de Duitsche regeering. Hij schreef een klinisch en pathologisch-anatomisch werk over de melaatschheid: „Lepra (Spedalskhed), kliniek og pathologisk-anatomisk fremstillet (met *Loost,* Bergen 1897; in het Engelsch vertaald door *Walker*). Reeds in 1901 werd te Bergen, waar hij den 12den Februari 1912 overleed, een standbeeld voor hem opgericht.

Hansgirg, *Karl Victor,* ridder *von,* een Oostenrijksch dichter, den 3den Augustus 1823 te Pilsen geboren, studeerde te Praag en te Weenen in de rechten, trad in staatsdienst, werd districtsbestuurder van Joachimsthal in Bohemen en overleed alhaar den 23sten Januari 1877. Hij schreef o. a.: „Heimathstimmen" (1844), „Lorbeer- und Eichenblätter" (2de druk 1859), „Liederbuch für Deutsche in Böhmen" (1862 — 1865), „Kaiserkronen und Schwertlilien" (4de druk 1869), „Liebe und Leben" (1873) en „Orient und Occident" (2de druk 1876).

Zijn echtgenoot *Therese Jobisch,* den 28sten Maart 1833 te Budweis geboren, schreef onder den schuilnaam *Theodor Reinwald:* „Dunkle Fügungen" (2 dln., 1862) en „Gesammelte Novellen" (2 dln., 1874).

Hansjakob, *Heinrich,* een Katholiek schrijver, den 19den Augustus 1837 te Haslach (Baden) geboren, studeerde te Rastadt en Freiburg, werd, in 1863 tot priester gewijd, leeraar te Donaueschingen en in 1865 directeur eener hoogere burgerschool te Waldshut. Wegens politieke overtredingen moest hij twee keer vestingstraf ondergaan, waarover hij schreef: „Auf der Festung" (4de druk 1902) en „Im Gefängnisse" (1874). In 1868 vrijgelaten, ontving hij een aanstelling als pastoor te Hagnau; sedert 1884 is hij zulks te Freiburg i. Br. Als letterkundige begon hij met historische geschriften, zooals: „Die Grafen von Freiburg im Kampfe mit ihrer Stadt" (1867), „Die Salpeterer, ein politisch-religiöse Sekte auf dem südöstlichen Schwarzwald" (3de druk 1896), „Der Waldshuter Krieg vom Jahr 1468" (2de druk 1901), „Herimann der Lahme von der Reichenau" (1875), waarop later „Der schwarze Bertold, der Erfinder des Schiesspulvers" (1891) volgde. Bovendien schreef hij: „In Frankreich" (1874), „In Italien" (2 dln., 1877), „In den Niederlanden" (2 dln., 2de druk 1901), „In der Residenz. Erinnerungen eines badischen Landtagsabgeordneten" (1878) en „Aus meiner Jugendzeit" (6de druk 1903), „Aus meiner Studienzeit" (5de druk 1902), „Aus kranken Tagen" (4de druk 1904), benevens dagboekbladen: „Im Paradies" (1897), „Abendläuten" (1899), „In der Karthäuse" (1900), „Letzte Fahrten" (1902), „Verlassene Wege" (1902) en „Stille Stunden" (1904). Als volksschrijver heeft hij zich in Duitsch-

Digitized by Google

land zeer populair gemaakt. Wij noemen: „Wilde Kirsche" (1888), „Dürre Blätter" (2 din., 1889—1890), „Schneeballen" (3 din., 1892), „Der Vogt auf Mühlstein" (1895), „Bauernblut" (1896), „Der Leutnant von Hasle" (1897), „Der steinerne Mann von Hasle" (1898), „Waldleute" (1897), „Erinnerungen einer alten Schwarzwälderin" (1898), „Erzbauern" (1899), „Aus dem Leben eines Unglückligen" (1900), „Aus dem Leben eines Glücklichen" (1901), „Meine Madonna" (1902), „Aus dem Leben eines Vielgeprüften" (1903) en „Aus dem Leben eines Vielgeliebten" (1909). Veel opzien maakte hij met zijn werkje: „Unsre Volkstrachten; ein Wort zu ihrer Erhaltung" (4de druk 1896). Ook gaf hij „Kanzelreden" (1890—1900) en „Ausgewählte Schriften" (1895—1896, 8 din.) uit.

Hanslick, *Eduard,* een Oostenrijksch schrijver over muziek, den 11den September 1825 te Praag geboren, kreeg muziekonderwijs te Praag van *Tomasjek,* studeerde aldaar en te Weenen in de rechten, promoveerde in 1849 en trad vervolgens in staatsdienst. Reeds in 1848 trad hij op als muziekrecensent van de „Wiener Zeitung" en als medewerker aan verschillende muziektijdschriften; meer bekend werd hij door zijn verhandeling „Vom Musikalisch-Schönen" (1854, 10de druk 1902; ook vertaald in het Fransch, Spaansch, Italiaansch, Engelsch, Russische en Nederlandsch). In 1855 werd hij muziekcriticus van de „Presse", in 1856 privaatdocent voor Aesthetica en Muziekgeschiedenis aan de Universiteit te Weenen, in 1861 buitengewoon en in 1870 gewoon hoogleeraar. In 1864 ging hij als muziekcriticus over naar de „Neue freie Presse". Aan zijn veelomvattende kennis en zijn schitterenden stijl heeft hij zijn grooten naam te danken; bovendien is hij bekend door zijn fel optreden tegen *Wagner* en tegen de moderne muziek in het algemeen. Hij schreef voorts: „Geschichte des Konzertwesens in Wien" (1869—1870, 2 din.); zijn kritieken en essays zijn verzameld verschenen als: „Aus dem Konzertsaal, 1848—1868" (1870, 2de druk 1897), „Die moderne Oper. Kritiken und Studien" (1875—1900, 9 din.). Ook schreef hij nog: „Suite" (1884), „Konzerte, Virtuosen und Komponisten der letzten Jahre, 1870—1885" (3de druk 1896) en een autobiografie „Aus meinem Leben" (4de druk 1911). Hij overleed den 6den Augustus 1904 te Weenen.

Hansom of *Hansomcab.* Zie *Cab.*

Hanssen, *Georg,* een Duitsch staathuishoudkundige, den 31sten Mei 1809 te Hamburg geboren, studeerde te Heidelberg, promoveerde te Kiel, vervulde sedert 1833 de betrekkingen van privaat-docent en hoogleeraar in de staathuishoudkunde aan de verschillende Duitsche universiteiten, ten slotte te Göttingen, waar hij den 20sten December 1894 overleed. Behalve vele opstellen in het „Archiv der politischen Oekonomie" en in de „Tubinger Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft", schreef hij o. a.: „Statistische Forschungen über das Herzogtum Schleswig" (1832—1833), „Die Aufhebung der gutsherrlichbäuerlichen Verhältnisse überhaupt in den Herzogtümern Schleswig-Holstein" (1861), een bekroonde prijsverhandeling, „Die Gehöferschaften im Regierungsbezirk Trier" (1863) en „Agrarhistorische Abhandlungen". (1880—1894, 2 din.). Met *Rau* redigeerde hij de nieuwe reeks van het „Archiv der politischen Oekonomie".

Hansson, *Ola,* een Zweedsch schrijver, den 12den November 1860 te Hönsinge (Schonen) geboren, studeerde te Lund, bereisde sedert 1882 Europa en woont sedert 1889 in Duitschland. Hij is een der baanbrekers van de realistische richting. Van zijn werken noemen wij: „Notturno" (1883), „Sensitiva amorosa" (1887), „Paria's" (1890), „Jong Oleg's liederen" (1892), „Liefdesmarten" (1892), „Een reis naar huis" (1894), „Ester Bruce" (1893), „De beschermengel" (1896), „Vóór het huwelijk" (1895), „Gedichten in poëzie en proza" (1901). Als criticus schreef hij: „Literarische silhouetten" (1885), „Friedrich Nietzsche" (1890), „Het jonge Skandinavië" (1891), „Zieners en profeten" (1895), „Het materialisme in de literatuur" (1892) en psychologische studie „Alltagsfrauen" (2de druk 1895).

Hansson, Laura, geboren *Mohr,* sedert 1889 de echtgenoote van den voorgaande, den 1sten Mei 1854 te Riga geboren, heeft onder den schuilnaam *Laura Marholm* naam gemaakt door haar „Entschleierungen" van de vrouwenpsychologie met betrekking tot liefde en gealachteleven. Verder schreef zij o. a.: „Wir Frauen und unsre Dichter" (1895), „Das Buch der Frauen. Zeitpsychologische Porträts" (5de druk 1899) en „Zur Psychologie der Frau" (2 din., 2de druk 1903).

Hanst. achter plantennamen is de afkorting voor *J. von Hanstein* (zie aldaar).

Hansteen, *Christopher,* een Noorsch sterrenkundige, den 26sten September 1704 te Christiania geboren, studeerde te Kopenhagen eerst in de rechten en vervolgens in de wis- en natuurkunde en werd leeraar te Fredriksborg op Seeland, waar hij zich inzonderheid met het aardmagnetisme bezig hield. Een verhandeling over dit onderwerp werd te Kopenhagen bekroond, waarna hij in 1816 benoemd werd tot hoogleeraar te Christiania. Hier verwierf hij grooten roem door zijn „Untersuchungen über den Magnetismus der Erde" (1819). Ten gevolge van dit boek werd een nieuwe methode van magnetische waarnemingen ingevoerd. Hij deed wetenschappelijke reizen naar Finland, Duitschland, Frankrijk en Engeland, alsmede met *Erman* naar het westelijk gedeelte van Siberië (1828—1830), waarna hij „Reiseherinnering uit Siberië" in het licht gaf, gevolgd door „Resultate magnetischer, astronomischer und meteorologischer Beobachtungen auf einer Reise nach Sibirien" (1863). Na zijn terugkeer stelde de Volksvertegenwoordiging de noodige gelden beschikbaar voor het bouwen van een nieuwe sterrenwacht, waarbij weldra een meteorologisch observatorium gevoegd werd. Sedert 1837 bestuurde hij de trigonometrische opmetingen in Noorwegen. Hij overleed den 15den April 1873. Hij schreef, behalve „Voorlezingen over de sterrenkunde", een „Leerboek der geometrie" en een „Leerboek der mechanica", terwijl hij in 1823 met *Maschmann* en *Lundh* het „Magazin for Naturvidenskaberne" stichtte.

Hanstein, *Johannes von,* een Duitsch plantkundige, den 15den Mei 1822 te Potsdam geboren, studeerde te Berlijn, werd in 1861 custos

Digitized by Google

aan het herbarium en in 1865 hoogleeraar in de plantkunde te Bonn, alsmede directeur van den botanischen tuin en van het botanisch instituut aldaar. Hij overleed te Bonn den 27sten Augustus 1880. Hij schreef: „Untersuchungen über den Bau und die Entwicklung der Baumrinde" (1853), „Ueber den Zusammenhang der Blattstellung mit dem Bau des dikotylen Holzringes" (1858), „Versuche über die Leitung des Saftes durch die Rinde" (1860), „Zur Entwicklungsgeschichte der Gattung Marsilia" (1862—1864, 2 dln.), „Die Milchsaftgefässe und die verwandten Organe der Rinde" (1864), „Befruchtung und Entwicklung der Gattung Marsilia" (1865), „Pilulariae globuliferae generatio cum Marsilia comparata" (1866), „Uebersicht des natürlichen Pflanzeneysteme" (1867), „Ueber die Organe der Harz- und Schleimabsonderung in den Laubknospen" (1868), „Die Scheitelzellgruppen im Vegetationspunkt der Phanerogamen" (1869), „Die Entwicklung des Keims der Monokotylen und Dikotylen" (1870), „Die Parthenogenesis der Coelebogyne ilicifolia" (1877), „Ch. G. Ehrenberg, ein Tagewerk auf dem Felde der Naturforschung" (1877), en „Einige Züge aus der Biologie des Protoplasmas" (1880) en „Beitrage zur allgemeinen Morphologie der Pflanzen" (1862).

Hansweert is een betrekkelijk nieuw dorp in de Zeeuwsche gemeente Kruiningen, aan het zuideinde van het Zuid-Bevelandsche kanaal, met een veer over de Westerschelde op Welsoorde. Het is de plaats waar men op den 1sten Juni 1852 een aanvang maakte met het graven van een kanaal door het eiland, teneinde de Oostermet de Westerschelde te verbinden. Door de opening van dat kanaal en het stichten van een R.-Katholieke kerk in 1867, kreeg het een bloeiend aanzien, zoodat het van 25 inwoners in 1840 tot 1200 in 1915 klom.

Hansworst een groteskkomisch karakter van het oude Duitsche tooneel, komt thans ook nog bij ons in het spraakgebruik voor. Men vindt het woord het eerst in de in 1519 verschenen Nederduitsche bewerking van *Brant's* „Narrenschip", en *Luther* gebruikte het in zijn tegen den hertog *van Brunswijk-Wolffenbüttel* gericht schrijven: „Wider Hanns Worst". Als boerennaam komt *Heinz Worst* voor in een vastenavondklucht van *Probst*. Bij *Hans Sachs* is *Worst Hans* de gefingeerde naam voor veeleters. Als naar in de komedie treedt de naam het eerst op in 1573. Vooral te Weenen was de hansworst geliefd; bekende vertolkers waren *Stranitzky* en *Prehauser*.

Hanusch, *Ignaz Johann,* een Duitsch-Czechisch schrijver, den 28sten November 1812 te Praag geboren, studeerde in het klooster Strahow der Praemonstratensen in de wijsbegeerte en godgeleerdheid, te Praag in de rechten en werd in 1835 te Weenen adjunct bij den hoogleeraar *Lichtenfels* en in 1838 gewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte te Lemberg. Hij schreef: „Die Wissenschaft des slawischen Mythus" (1842), „Handbuch der philosophischen Ethik" (1846), „Grundzüge eines Handbuchs der Metaphysik" (1846), „Handbuch der Erfahrungsseelenlehre" (3de druk 1842) en „Handbuch der Logik" (2de druk 1847). Op zijn verlangen werd hij verplaatst naar Olmütz en gaf hier een „Geschichte der Philosophie" (1840) in het licht, benevens „Vorlesungen über die Kulturgeschichte der Menschheit" (1849). Na de Februari-omwenteling belastte hij zich met de redactie van de „Olmützer Zeitung". Nadat hij in 1849 als hoogleeraar naar Praag beroepen was, waar zijn lessen grooten opgang maakten, werd hij in 1852 met behoud van zijn tractement ontslagen. Men koos hem echter tot gewoon lid van het Boheemsch Genootschap van Wetenschappen, waardoor hij het recht verkreeg aan alle Oostenrijksche universiteiten voorlezingen te houden. Eerst in 1860 werd hij tot bibliothecaris te Praag benoemd. Hij overleed aldaar den 19den Mei 1869. Van zijn geschriften vermelden wij nog: „Die lateinisch-Böhmischen Osterspiele des 14 und 15 Jahrhunderts" (1863), „Das Schriftwesen und Schrifttum der böhmisch-slowenischen Völkerstämme in der Zeit des Uebergange aus dem Heidentum in das Christentum" (1867), „Die gefälschten böhmischen Gedichte aus den Jahren 1816—1849" (1868) en „Quellenkunde und Bibliographie der böhmisch-slowenischen Literatungeschichte" (1868).

Hanyang, een stad in de Chineesche provincie Hoepe, ligt aan den linkeroever van den Jang-tse-kiang aan den mond van den Hankiang tegenover Hankou en telt ongeveer 100 000 inwoners. Men vindt er eenige scheepstimmerwerven (ook Europeesche) en een Engelsche missie.

Hanze of *Hansa.* Dit woord vindt men reeds in de Gotische Bijbelvertaling van *Ulfilas* gebruikt, waar het een genootschap van krijgslieden beteekent. In de Middeleeuwen werd het gebezigd in den zin van handelsvereeniging, vooral in dien van een vereeniging van kooplieden in het binnen- en buitenland, die elkander wederkeerig beschermden en gezamendijk handel dreven. Zoo vond men sedert het einde der 12de eeuw hansaverbonden zoowel in Duitschland, als in Engeland en Noord-Frankrijk. Eindelijk gebruikte men den naam uitsluitend van een bepaald verbond van Duitsche steden (*Hansa Alemanniae* of *Teutonica),* dat van de 13de tot de 17de eeuw bleef bestaan en niet minder dan 90 steden, van Reval en Narva tot Amsterdam en Middelburg, van Keulen tot Breslau en Krakau, tijdelijk of vast onder zijn leden telde. Langzaam was dit verbond tot stand gekomen door samensmelting der vereenigingen van Duitsche kooplieden in het buitenland en der verbonden van Duitsche steden in het vaderland. De Duitsche handel te land en ter zee had zich weldra aan de eene zijde tot in Engeland, aan de andere tot in Rusland uitgestrekt. Men had vereenigingen van Duitsche kooplieden te Londen, Brugge, Wisby (op het eiland Gotland) en Groot-Nowgorod (Rusland) welke reeds in de 12de eeuw, in Engeland zelf sedert het begin der 11de eeuw bestonden. Zij poogden in die gevaarlijke tijden van de vorsten voorrechten te verkrijgen die haar vrijgeleide en veiligheid van handel waarborgden. Verder zorgden de Duitsche stedenverbonden zoo veel mogelijk voor de veiligheid der wegen te land en te water, waarnaast zij doorgaans ook staatkundige doeleinden beoogden. Daar nu de Duitsche kooplieden in den vreemde uit alle mogelijke steden afkomstig waren, zochten en vonden zij steun in

Digitized by Google

het vaderland en gaven daardoor aanleiding tot steeds nauwere aansluiting der steden en stedenverbonden. Reeds in 1241 en 1255 werden overeenkomsten gesloten tusschen Hamburg en Lubeck met het doel, om den handelsweg door Holstein van alle hindernissen te bevrijden, terwijl in 1289 Lubeck, Rostock en Wismar zich vereenigden, om de zeeroovers te kastijden. Omstreeks dienzelfden tijd werd een dergelijke overeenkomst gesloten door de Westfaalsche steden Munster, Dortmund, Soest en Lippstadt. De feitelijke leider van het Hanzeverbond werd Lubeck, dat echter eerst zijn beslag kreeg toen koning *Waldemar IV* van Denemarken in 1361 Wisby veroverde en op gewelddadige wijze den handel belemmerde. Reeds vóór dien tijd waren Hanze-oorlogen gevoerd tegen de Skandinavische Rijken. Zoo verwierven in 1284 en 1285 de vijf Wendische steden met Riga en Wisby een voordeeligen vrede en belangrijke handelsvoorrechten van koning *Erik* van Noorwegen. Minder voorspoedig was de strijd der steden Wismar, Rostock, Greifswald en Straalsund tegen *Erik Menoed*, koning van Denemarken, in 1311. Na een langdurige rust, deed bovengenoemde koning *Waldemar* een nieuwen oorlog uitbreken. De Wendische steden, alsmede Hamburg en Bremen, maakten zich aanstonds gereed tot den strijd en de Pruisische en Lijflandsche kuststeden verleenden daartoe steun. Aanvankelijk wist *Waldemar* den storm te bezweren; weldra echter barstte deze weder los, en den 19den November 1367 sloten te Keulen 12 steden een oorlogsbond tegen *Waldemar* en zijn bondgenoot *Hakon*, koning van Noorwegen. Vele andere steden voegden er zich bij, zoodat *Waldemar* 77 stedelijke oorlogsverklaringen ontving. De strijd werd door de Hanze met succes gevoerd, daar genoemde koningen bij het sluiten van den vrede in 1370 en 1376 schadeloosstelling, benevens uitbreiding der handelsprivilegiën moesten toestaan. Zelfs verwierven de Hanzesteden invloed op de koningskeuze in Denemarken. Tevens verkreeg *Albrecht van Mecklenburg* door den bijstand der Hanze den Zweedschen troon en vergold hij zulks met het grootprivilegie van 1388. Daarmede nam het glanstijdperk der Duitsche Hanze een aanvang, daar zij nu heerschappij voerde op de Oostzee en den geheelen tusschenhandel tusschen het oosten en westen van Noord-Europa in handen had. Haar eenig doel bleef voortaan deze positie op handelsgebied te handhaven, terwijl zij van elke deelneming aan het staatkundig leven van het Duitsche rijk of zijn onderdeelen afzag. Haar belangrijkste kantoren bevonden zich te Nowgorod (verwoest in 1494 door czaar *Iwan Wasiljewitsj*), te Bergen in Noorwegen, te Brugge en te Londen. Zij vormde bij de kwijning van het keizerlijk gezag een machtig bondgenootschap ter bevordering en bescherming van den handel, hoewel er geen eigenlijke bondsovereenkomst tusschen de verschillende steden werd vastgesteld. De bloei van den handel werd een krachtig hulpmiddel tot opbeuring van den burgerstand, en om die reden waren de Hanzesteden veelal dorens in het oog van zelfzuchtige vorsten. Een gevolg hiervan was, dat reeds in 1500 nagenoeg alle Duitsche steden van het binnenland, die geen rechtstreeksch voordeel van den buitenlandschen handel trokken, opgehouden hadden leden der Hanze te zijn.

Reeds veel vroeger was ook tusschen de zeesteden verdeeldheid ontstaan, inzonderheid wegens de baatzuchtige handelspolitiek der stad Lubeck, welke sedert de verwoesting van Wisby de voornaamste stapelplaats van den Oostzeehandel was geworden. Hoe meer namelijk de handel zich ontwikkelde, des te meer werden de tusschenstations vermeden. De schepen der Nederlandsche steden voeren door de Sont rechtstreeks naar Zweden en Rusland, terwijl die der Lijflandsche steden zich daarentegen rechtstreeks naar Engeland en de Nederlanden begaven. Lubeck verzette zich daartegen en beriep zich op het stapelrecht daar ter plaatse. Hiertegen protesteerden vooral de Nederlandsche Hanzesteden, die een verbond met Denemarken tegen de Hanze sloten, maar deswegen sedert 1425 van den Oostzeehandel werden uitgesloten. Dit gaf aanleiding tot een zeeoorlog, die in 1441 met den voorloopigen, maar telkens herwieuwden vrede van Kopenhagen eindigde, de Nederlandsche steden echter meer en meer van Duitschland vervreemdde. Ten slotte bleven de Nederlanders overwinnaars in den strijd en verkregen zij de vrije vaart op de Oostzee. Eindelijk behoorden tot de werkelijke leden der Hanze alleen de steden, die in de nabijheid van Lubeck gelegen waren, benevens Lubeck zelf, Hamburg en Luneburg. Deze vochten in de 15de en 16de eeuw tegen de Skandinavische koningen, om de heerschappij op de Oostzee glansrijk te handhaven, ja door het verbond van Lubeck en Danzig verloor *Christiaan II* de kroon en werd de Skandinavische Unie vernietigd (1523). Intusschen verspilden de steden haar krachten in staatkundige en godsdienstige geschillen, zoodat de heerschappij op de Oostzee haar ontsnapte en zij zich met een gedeelte der voormalige voorrechten moesten tevreden stellen. Ook de laatste oorlog, die de stad Lubeck als bondgenoot van Denemarken in 1563—1570 tegen Zweden voerde, bracht daarin geen verandering, zoodat eindelijk de Hanze niet langer als staatkundige macht bestond, maar als handelsvereeniging een kwijnend bestaan voortsleepte. De opkomst der Noordsche rijken, maar nog meer de ontdekking van Amerika en van den zeeweg naar Indië, waren even noodlottig voor de Hanze, als de verplaatsing der haringvangst naar de Noordzee (sedert het midden der 16de eeuw). De Russische handel werd door de oorlogen om het bezit van Lijfland vernietigd, en de Duitsche Hanzesteden kregen in de Nederlandsche en Engelsche koopsteden machtige mededingsters, zoodat het weinig baatte, dat in 1546 haar kantoor uit het achteruitgaande Brugge naar de bloeiende stad Antwerpen verplaatst werd. In Engeland gingen ten tijde van koningin *Elizabeth* de voormalige privilegiën verloren, omdat de Hanze geen voldoende reciprociteit wilde toestaan. In 1612 waren er nog 14 stembevoegde en contributiebetalende Hanzesteden, namelijk Lubeck, Wismar, Rostock, Straalsund, Greifswald, Stettin, Danzig, Maagdenburg, Brunswijk, Hildesheim, Luneburg, Hamburg, Bremen en Keulen. De Dertigjarige oorlog gaf aan de Hanze den genadeslag. Wel deed Spanje (1627—1629), in overeenstemming met

Digitized by Google

den keizer, op de vergadering van gevolmachtigden der Hanze het voorstel tot oprichting van een Hanzeatisch-Spaansche handelsmaatschappij om handel te drijven met de Spaansche koloniën, doch de Protestantsche steden maakten zwarigheid zoodanig verbond te sluiten met de vijanden van haar geloof. Op de vergadering der afgevaardigden van 1629 werd het behartigen van de belangen der Hanze opgedragen aan de steden Lubeck, Bremen en Hamburg, die in 1641 vernieuwd werd. Na den vrede van Munster deed men pogingen om de aloude Hanze opnieuw in het leven te roepen, doch in 1669 werd de laatste vergadering van gevolmachtigden gehouden. Daar waren Lubeck, Bremen, Hamburg, Brunswijk, Danzig en Keulen vertegenwoordigd, doch men kwam er tot geen bevredigende uitkomst. Die vergadering was de uitvaart der Hanze, en haar nalatenschap viel met haar naam ten deel aan de steden Lubeck, Bremen en Hamburg. Onder de hoede van deze bleven de Hanzekantoren nog geruimen tijd bestaan: dat te Bergen tot in 1763. Het kantoor te Londen werd in 1853 en dat te Antwerpen eerst in 1863 verkocht.

De Hanze, ontstaan door behoefte aan onderlinge bescherming en aan onbelemmerd verkeer, heeft zich zelf gedood door haar streven om overal voor zich zelf voorrechten te bedingen, die zij aan anderen niet wilde vergunnen. Zulk een egoïstische handelspolitiek heeft haar aanvankelijk groote rijkdommen bezorgd; doch toen zij bij de verandering der tijden en omstandigheden aan haar oude beginselen bleef hechten, ging zij te gronde, gedeeltelijk door eigen schuld, gedeeltelijk door den loop der dingen.

Literatuur: „Hansisches Urkundenbuch" van *Höhlbaum* (Halle 1876 v.v.); „Rezesse und andere Akten der Hansetage von 1256—1430" van *Koppmann* (1870—1897, 8 dln.); „Hanserezesse von 1431—1476" van *Ropp* (1876—1892, 7 dln.); „Hanserezesse van 1477—1530" van *Schäfer* (1880—1899, 6 dln.); „Hansische Geschichtsquellen" (Halle 1888 v.v.) en „Hansische Geschichtsblätter" (1871 enz.), uitgegeven door den „Verein für Hansische Geschichte". Verder noemen wij nog slechts: *Linder,* Die deutsche Hansa, (4de druk, Leipzig 1911), *D. Schäfer,* Die Hansa (2de druk, Bielefeld 1914) en *Dänell,* Die Blütezeit der deutschen Hanse (Berlijn 1905—1906, 2 dln.).

Hanzesteden noemde men steden, die tot de Hanze (zie aldaar) behoorden. De naam is bewaard gebleven voor de Vrije Steden Hamburg, Bremen en Lubeck.

Haoessa. *Zie Haussa.*

Haparanda, een stad in de Zweedsche voogdij Torneå, ligt aan den Torneå-Elf, tegenover de Russische grensstad Horneå en telt (1910) 1422 inwoners. Zij heeft een levendigen handel en scheepsbouw. Als zeehaven dient het 7 km. verwijderde Salmis. Haparanda bezit een der Noordelijkste meteorologische observatoria. De stad werd eerst in 1812 gesticht.

Haphthara (meervoud *Haphtharoth*) noemt men gedeelten uit de boeken der Profeten, die bij den Joodschen eeredienst op Sabbath-, feest- en vastendagen na het hoofdstuk uit den Pentateuch worden voorgelezen.

Harafoerazee of *Arafoerazee* noemt men het gedeelte der Austraal-Aziatische Middelzee, gelegen tusschen Australië, de Torrestraat en Timor (zie de kaarten van den Grooten Oceaan en van Oceanië).

Haraforas of *Halfoeren. Zie Alfoeren.*

Harakiri (opengesneden buik), is de naam van de thans meer en meer in onbruik geraakende gewoonte der Japanners, om zich den buik open te snijden, wanneer zij tot onteerende straffen veroordeeld waren. De adel kreeg dikwijls bevel van de regeering harakiri als een eervolle doodstraf toe te passen. Het werd in tegenwoordigheid van getuigen voltrokken. Aanzienlijke personen namen, als zij zich op reis begaven, het daarbij voorgeschreven witte doodskleed mede.

Harald, is de naam van eenige koningen van Noorwegen.

Harald I Harfagr (860—930), een zoon van *Halfdan den Zwarte* uit het geslacht der *Ynglinger,* vereenigde de landen van Noorwegen tot één rijk, volgens de sage hiertoe aangespoord door zijn liefde jegens de schoone koningedochter, welke hem alleen onder die voorwaarde haar hand wilde schenken. Hij deed een eed, dat hij zijn haar niet zou afsnijden, voordat hij zijn doel bereikt had en ontleende hieraan den bijnaam *Harfagr* (Schoonharige). De stamhoofden, welke zich niet wilden onderwerpen, weken naar IJsland uit. Ingevolge van een opstand zijner zonen verleende hij dezen de heerschappij over de provinciën en vergenoegde zich met het hoogste gezag. Hij zetelde te Drontheim, deed in 930 afstand van het bewind en overleed in 933.

Harald II Graafeld. (Grauwhuid; 950—963), een afstammeling van den voorgaande en een zoon van *Erix Blodox.* Hij werd bij den Limfjord vermoord door *Gullharald,* waarna *Harald Blaatand,* koning van Denemarken, zich voor korten tijd meester maakte van Noorwegen.

Harald III Hardraade (de Hardvochtige; 1046—1066), een zoon van *Sygurd Syr* en een afstammeling van *Harald I,* diende sedert 1033 in de keizerlijke lijfwacht in Byzantium, nam deel aan een oorlog tegen de Afrikaansche zeeroovers, bezocht in 1035 Jeruzalem en streed zegevierend tegen de Saracenen. Nadat hij tot overste der keizerlijke lijfwacht bevorderd was, veroverde hij onderscheiden steden op Sicilië, vocht in Afrika en overwon de Saracenen in 18 veldslagen. Toen hij in 1042 naar Byzantium terugkeerde en bericht ontving, dat zijn neef *Magnus* Noorwegen en Denemarken geërfd had, vroeg hij zijn ontslag. Men deed hem de schitterendste aanbiedingen, om hem aldaar te behouden, en toen hij weigerde, werd hij in den kerker geworpen. Hij ontsnapte echter naar den Russischen grootvorst *Jaroslaw,* met wiens dochter *Elizabeth* hij te Nowgorod in het huwelijk trad, en ging vervolgens (1045) naar den koning van Zweden, een bloedverwant zijner gemalin. Weldra was hij meester van een gedeelte van Noorwegen en beklom er als alleenheerscher den troon. Hij sneuvelde in 1066 in een veldslag in Engeland.

Harald is de naam van eenige koningen van Denemarken.

Harald Hildetand (Oorlogstand), een kleinzoon van *Ivar Widsame,* is de held van talrijke avonturen en veldtochten. Hij moet gesneuveld zijn in

Digitized by Google

den slag op de Brávallaheide in Småland tegen *Ring*, koning der Goten, die zich daarop van zijn rijk meester maakte (695).

Harald Klak werd door Gottfried's zonen uit Jutland verdreven. In 826 te Ingelheim gedoopt, keerde hij met den *H. Ansgarius* terug, maar moest weer vluchten. Hij overleed in Friesland.

Harald Blaatand (Blauwtand), een zoon van *Gorm den Oude*, aanvaardde het bewind in 935, was een dapper krijgsman en erkende in 947 zijn leenroerigheid aan het Duitsche Rijk, waarna binnen de grenzen van zijn gebied bisdommen werden opgericht. In Noorwegen hielp hij eerst *Harald Graafell* aan het bewind brengen; later verjoeg hij hem, om daarna *Hakon* onder souvereiniteit van Denemarken met de heerschappij te bekleeden. Toen *Otto I* overleed, deed *Harald* een inval in Sleeswijk, maar moest afdeinzen en vrede sluiten. Als voorstander van het Christendom werd hij reeds vroeg gedoopt. Zijn zoon *Sven Tveskaeg*, een vriend der oude afgoden, kwam tegen hem in opstand en *Harald*, bij een nederlaag gewond, vluchtte naar den Jomsburg, waar hij in 986, naar men zegt, door *Palnatoki* vermoord werd.

Harald, een zoon van *Sven Gabelbart*, aanvaardde reeds bij het leven van zijn vader het bewind over Denemarken als onafhankelijk koninkrijk, maar overleed reeds in 1018.

Harald Hein, een zoon van *Sven Estritsön*, beklom den troon in 1076 en overleed in 1080.

Harald is de naam van twee koningen van Engeland.

Harald I Harefot (Hazevoet), een zoon van *Knoet den Groote* en van *Aelfgiva*, werd in 1035 te Oxford tot koning gekozen, maar overleed reeds in 1040.

Harald II, een zoon van *Godwin*, graaf *van Wessex* en een zwager van *Eduard den Belijder*, werd in 1066 tot koning gekozen, veraloeg de Noren bij Stamfordbridge, maar sneuvelde in den slag bij Hastings tegen *Willem den Veroveraar* (14 October 1066). Met hem is de dynastie der Angelsaksische koningen op den Engelschen troon uitgestorven.

Haram (Arabisch = het gewijde) is volgens zijn oorsprong hetzelfde begrip als dat van het *Pemali* en het *Taboe* (zie deze artikelen). In plaatselijk opzicht noemen de Mohammedanen de gewijde, heilige plaatsen Haram, in de eerste plaats het heilige gebied van Mekka, dan ook dat van Medina; beide voegt men samen tot *Alharamejn* (= beide Haram). Het is een der belangrijkste attributen van den sultan als khalif, dat hij de beschermer der beide Haram is. Ook de tempelplaats in Jeruzalem wordt door de Mohammedanen Al-Haram al-scherif (= het voornaame Haram) genoemd.

Harar of *Harrar*, een stad in Abessinië, 370 km. ten Z. W. van Zeila, ligt op een 1856 m. hooge granietrots te midden van prachtige bananen- en koffieplantages. Zij is omgeven door een 5 m. hoogen, met 4 ruime forten en 8 kleine torens versterkten muur, waardoor 5 poorten tot het hoofdplein, met kazernes, moskeeën en het paleis van den emir, en tot het marktplein leiden. Harar telt ongeveer 50 000 inwoners, waaronder ongeveer 300 Europeanen, 6000 Galla, 5000 Somali en 3000 Abessiniërs, die Arabisch spreken, welke taal het inheemsche Harari, een Semitische taal, geheel en al verdrongen heeft. Koffie, huiden, vee en ware (een verfplant) worden in groote hoeveelheid ter markt gebracht; verder gaat de handel naar Abessinië over Harar. De stad is door telegraaf en telefoon met Adis Abeba verbonden. Vroeger was Harar de hoofdstad van een kleinen Gallastaat van Schieten, die op een tamelijk hoogen trap van beschaving stonden; omstreeks 1500 werd het door den Mohammedaan *Imam Ahmed* uit Adal veroverd. De Egyptenaren bezetten het in 1875, doch stelden zich tevreden met het aanstellen van den oudsten zoon van den laatsten emir *Abdoellahi*. Deze liet in 1886 een Italiaansche handelsexpeditie onder graaf *Porro* bij Artoe vermoorden. Terwijl Engeland sedert 1884 van Aden uit de belangrijke plaatsen op de Somalikust bezette, zag het den 4den Juni 1897 ten gunste van Abessinië van Harar af. In hetzelfde jaar begon men met den aanleg der spoorlijn Dsjibouti—Harar—Addis Abeba.

Harau of *Arau* is de naam eener geweldige rotsspleet op het eiland Sumatra en wel in de residentie Padangsche Bovenlanden. Zij bevindt zich ten N. van Pajakombo in het zandsteengebergte en heeft bij een breedte van 500 tot 1000 m. nagenoeg loodrechte rotswanden van 100 tot 500 m. Bij den ingang dezer kloof staan eenige koffiepakhuizen van het Gouvernement en enkele gambirfabriekjes van Maleiers; een weinig zuidelijker liggen nog eenige overblijfselen van het gedurende de Padrioorlogen gebouwde Fort Vekdman. Door de kloof stroomt de Batang Harau, een linker zijrivier van den Sinamar. Van de steile rotswanden stort zich overal het water, dat tot fijnen regen uiteenspat, omlaag, om over de rijstvelden, die op den bodem der kloof zijn aangelegd, naar den Batang Harau te vloeien.

Harbour Grace, een stad op het eiland New-Foundland, ligt aan de Westzijde van de Conceptionsbaai en aan den spoorweg en telt ruim 5000 inwoners. De stad is de zetel van een R.-Katholieken bisschop, heeft een door het Graceeiland beschermde haven en een druk handelsverkeer.

Harburg, een stad in de Pruisische provincie Hannover, ligt op den linkeroever der Elbe, waarover twee bruggen gelagen zijn, aan de spoorlijnen Hamburg—Bremen, Hamburg—Ulzen—Lehrte en Hamburg—Cuxhaven en telt (1910) 67 375 inwoners. Men vindt er een oud slot, van 1524 tot 1642 de zetel der Harburger lijn van het Huis *Lüneburg*. Tot de inrichtingen van onderwijs behooren een hoogere burgerschool, een gymnasium, alsmede een handels- en nijverheidsschool. De belangrijkste bronnen van bestaan zijn handel, scheepvaart en vooral nijverheid. Deze laatste levert inzonderheid jute, riet, rubberwaren, leder, aluin, soda, cement, glas, scheikundige praeparaten, stijfsel, tabak, sigaren, suiker, garen, machines, ijzeren ketels, gegoten ijzerwerk, bier enz. Ook vindt men er scheepstimmerwerven. De handel van Harburg omvat vooral koloniale waren, haring, wijn, olie, traan, timmerhout, steenkolen, lompen, kunstmest, petroleum enz. De

Digitized by Google

scheepvaart is druk: in 1913 liepen er binnen 1794 zeeschepen, (waarvan 904 geladen en 890 in ballast) met een tonnenmaat van 568 570 registertons. Daaronder waren 116 Nederlandsche schepen. Er vertrokken 1793 schepen (waarvan 1036 met lading), metende 567 370 registertons. De scheepvaartbeweging neemt toe, vooral door grooter aanvoer van steenkolen en doordat door regulecring van de Köhlbrand grooter zeeschepen de stad nu kunnen bereiken. Harburg is met Hamburg en Altona verbonden door een geregelden stoombootdienst.

Harcourt, Sir *William George Granville Vernon,* een Engelsch rechtsgeleerde en staatsman, den 14den October 1827 geboren, studeerde te Cambridge in de rechten en werd advocaat te Londen. In 1869 werd hij lid van het Lagerhuis én behoorde tot de voortreffelijkste redenaars van de partij der whigs. In 1869 werd hij hoogleeraar in het volkenrecht te Cambridge, welke betrekking hij tot 1887 bekleedde. In het kabinet *Gladstone* bekleedde hij van 1873 tot 1874 het ambt van solicitor-general, en toen in April 1880 *Gladstone* weder aan het bewind kwam, werd hij minister van Binnenlandsche Zaken. In den zomer van 1885 trad hij met het kabinet *Gladstone* af, doch was van Januari tot Juli 1886 weer kanselier der Schatkist, welk ambt hij ook waarnam in *Gladstone's* vierde ministerie (1892—1895) en na diens aftreden onder *Roseberry.* Van 1894 tot 1898 was hij de leider der liberale partij, trad echter als zoodanig af, omdat hij zich met de imperialistische neigingen der partij in de buitenlandsche staatkunde niet kon vereenigen, maar bleef in het Parlement grooten invloed oefenen. Hij overleed den 1sten October 1904 op zijn buiten Nuneham. In Juni 1906 werd voor hem te Londen, vlak voor het Parlementsgebouw, een standbeeld onthuld. Hij leverde opstellen in de „Saturday Review" en onder het pseudoniem *Historicus* in de „Times".

Hardangerfjord is een baai ter lengte van 175 km. aan de kust van het Noorsch ambt Söndre-Bergenhus. Zij heeft onderscheiden zijtakken, zooals de Aakre en Sörfjord en mooie, hier en daar trotsche oevers. Het gebergte verheft er zich aan de zee op sommige plaatsen tot een hoogte van 1993 m. en is hier en daar met gletschers bedekt. Des zomers wordt de fjord tegenwoordig veel door toeristen bezocht, vooral de plaatsjes Odda, Eide en Vik.

Hardbloem *(Scleranthus* L.) is de naam van een plantengeslacht uit de onderfamilie der *Scleranthceën,* behoorende tot de familie der muurachtigen *(Caryophyllaceën).* Het onderscheidt zich door een buisvormigen, van boven 5-spletigen kelk met een vernauwden hals, door de afwezigheid der bloemkroon, door 5 tot 10 meeldraden en door een éénzadige doosvrucht. In ons land vindt men de *eenjarige hardbloem (S. annuus* L.) met spitse, zeer smal witgerande kelkslippen, — en de *overblijvende hardbloem (S. perennis* L.) met stompe, breedvliezig-gerande kelkslippen.

Hardegarijp is een dorp in Friesland, aan den straatweg en spoorweg van Groningen naar Leeuwarden. De lange dorpsbuurt strekt zich uit langs den straatweg, waar de fraaie buitens Villa Nova en Bennema-State zijn gelegen. Er is een Hervormde kerk en het dorp bezit ongeveer 1200 inwoners (1915).

Hardegg, *Julius Friedrich Karl von,* een Duitsch schrijver op het gebied der krijgskunde, den 11den April 1810 te Ludwigsburg geboren, werd in 1828 luitenant in Württembergschen dienst, was van 1833 tot 1843 gouverneur van den kroonprins (den lateren koning *Karel I*) van Württemberg en deed dienst als kolonel en chef van den generalen staf, toen hij in 1850 zijn benoeming ontving tot adjudant-generaal des konings, waarna hij in 1855 opklom tot generaalmajoor en in 1859 tot commandant eener divisie infanterie. Wegens ziekte moest hij den werkelijken dienst verlaten, werd daarop in 1864 gevolmachtigde bij de militaire Bondscommissie te Frankfort aan den Main, nam in 1865 zijn ontslag en overleed te Stuttgart den 16den September 1875. Hij schreef: „Grundzüge einer Anleitung zum Studium der Kriegsgeschichte" (1851), „Vorlesungen über Kriegsgeschichte" (1851—1862, 3 dln.), „Skizze eines Vortrags über Generalstabswissenschaften" (3de druk, 1867) en „Die Belagerung von Sebastopol nach dem Werke des Generals Niel" (1859).

Harden, *Maximilian,* een Duitsch schrijver, den 20sten October 1861 te Berlijn geboren, heette oorspronkelijk *Witkowski,* doch veranderde met zijn familie zijn naam in 1886 wegens een familiegeschil, terwijl zijn broeder, burgemeester van Posen, die van *Willing* aannam. *Harden* bezocht het Fransche gymnasium te Berlijn en voltooide zijn studiën als autodidakt. Op zestienjarigen leeftijd ging hij van den Joodschen godsdienst over tot het Christendom. Als journalist van buitengewone begaafdheid wekte hij opzien door zijn onder den schuilnaam *Apostata* uitgegeven critische essays over het politieke en intellectueele leven van zijn tijd, verzameld onder den titel „Apostata" (1892), waarop een bundel „Literatur und Theater" volgde. Later stichtte hij het weekblad „Die Zukunft", dat weldra zeer populair en tevens zeer gevreesd werd. Als een persoonlijk vriend en vurig vereerder van *Bismarck* vervolgde hij na diens val *Caprivi* met zijn ironie en satire. Ook over andere hooggeplaatste of bekende persoonlijkheden (zooals *Sudermann)* sprak hij in de „Zukunft" met groote openhartigheid en zeer scherpe satire zijn oordeel uit en voerde sedert 1898 een verbitterden strijd tegen de socialisten en hun leiders (bijv. *Bebel).* Dit alles wikkelde hem in talkens hernieuwd letterkundig en staatkundig twistgeschrijf en haalde hem menig proces op den hals. In 1900 werd hij wegens majesteitsbeleediging tot 6 maanden vestingstraf veroordeeld. In 1906 vestigde hij de aandacht op zich door zijn onthullingen over tegennatuurlijke zedeloosheid in sommige hofkringen, waarvan de juistheid door tegen hem ingestelde proceduren bleek. Tijdens den wereldoorlog gaf hij soms zeer vrijmoedige critiek op Duitschland's houding.

Hardenberg (Ambt) is een gemeente in de provincie Overijssel, rondom Stad-Hardenberg, omgeven door de gemeenten Gramsbergen, stad-Hardenberg, Vriezenveen, Den Ham, Ambt-Ommen en Avereest (Overijsel), Zuidwolde en Hoogeveen (Drente). Zij bestaat uit de dorpen Heem-

Digitized by Google

es, Lutten en Slagharen en eenige buurten en gehuchten, bezit een oppervlakte van 16 547 H.A. en een bevolking van 10 211 zielen (1915). Het heeft een soortgelijken bodem als Stad-Hardenberg (*zie* aldaar) en wordt doorsneden door de Vecht. De gemeente heeft haar aanwas voornamelijk te danken aan de drukke veenontginningen langs de nieuw gegraven vaarten.

Hardenberg (Stad) is een gemeente in de provincie Overijsel, groot 1658 H.A. met (1915) 2109 inwoners, gelegen aan den linkeroever der Vecht, over welke hier een brug ligt, tusschen de gemeenten Ambt-Hardenberg en Gramsbergen. Langs de rivier treft men klei aan, de rest is diluviesch zand. De hoofdbronnen van bestaan zijn landbouw en veenderij, ook is er een calicot-fabriek. Men vindt er een stadhuis, een nieuwe Hervormde kerk en een kleine synagoge. Ook is er een halte van den stoomtram Heemse—Hardenberg—Dedemsvaart en van den Noord-Ooster-Lokaalspoor.

De oorsprong van de plaats was het kasteel, door den Bisschop van Utrecht, *Willebrand*, in 1227 of 1228 gesticht. In 1362 werd het door bisschop *Jan van Arkel* met stedelijke rechten begiftigd, doch in 1516 door *Filips van Bourgondië* ontmanteld.

Hardenberg, *Albert,* eigenlijk *Rizaeus,* een Nederlandsch godgeleerde, in 1510 te Hardenberg in Overijsel geboren, bezocht de universiteit te Leuven en verzette zich tegen de scholastici, waarom hij in 1538 Leuven moest verlaten. Hij ging naar Mainz, in 1543 naar Wittenberg en werd in 1544 op aanbeveling van *Melanchthon* door den hervormingsgezinden aartsbisschop *Hermann von Wied* te Keulen tot Hofprediker en pastoor te Kempen benoemd. In 1547 vertrok hij als domprediker naar Bremen, maar werd er in 1561 door de gestrenge volgelingen van *Luther* verdreven. Niettemin had hij te Bremen vele aanhangers van zijn meer vrijzinnige gevoelens, zoodat men er de aanneming van de „Formula concordiae" weigerde. Hij overleed den 18den Mei 1574 als godsdienstleeraar te Emden.

Hardenberg, *Karl August,* voorst *von,* een Pruisisch staatsman, den 31sten Maart 1750 te Essenrode in Hannover geboren, studeerde te Leipzig en te Göttingen en trad weldra in staatsdienst. In 1778 werd hij benoemd tot geheim „Kammerrath" en in den adelstand opgenomen. Ongenoegen met den prins *van Wales* noodzaakte hem in 1782 den Hannoveraanschen dienst te verlaten, waarop de Hertog *van Brunswijk* hem tot voorzitter van het „Geheimraatskollegium" benoemde. Op aanbeveling van *Frederik Willem II* van Pruisen stelde de markgraaf *van Ansbach* en *Bayreuth* hem in 1790 als minister aan. Na de inlijving dezer landjes (1791) werd hij in het Pruisische ministerie opgenomen. *Hardenberg* vertegenwoordigde Pruisen bij de vredesonderhandelingen te Bazel (5 April 1795). Na zijn terugkeer te Ansbach en Bayreuth regelde hij de zaken dezer vorstendommen. Toen in 1797 *Frederik Willem III* den troon beklom, riep deze hem naar Berlijn, nam hem op in het Kabinet en belastte hem met onderscheidene belangrijke zaken. Daarenboven werd hij in 1800 chef van het departement Maagdenburg-Halberstadt en in 1802 van het departement Westfalen. In 1804 werd hij als minister de opvolger van *von Haugwitz,* en hoewel hij zich aansloot aan Engeland, poogde hij de onzijdigheid te handhaven.

Het doel van zijn wenschen was Hannover. Om dit te verkrijgen, sloot hij zich nauwer bij *Napoleon* aan en liet in den derden coalitieoorlog het Pruisische leger tegen Rusland mobiliseeren, hoewel de koning zich langen tijd bij de coalitie wilde aansluiten, hetgeen *Hardenberg* wist tegen te houden. In 1805 riep de koning, *Hardenberg*'s halfheid moede, *Haugwitz* weer in het ministerie terug, dat nu door hen beiden geleid zou worden. Toen Pruisen zich na den slag bij Austerlitz door de verdragen van den 15den December 1805 en den 15den Februari 1806 geheel en al bij Frankrijk aansloot, kreeg *Hardenberg* zijn ontslag. Na den slag bij Jena volgde hij den koning naar Koningsbergen, was van April tot Juli 1807 weder minister, doch moest aftreden, daar *Napoleon* zulks als een voorwaarde voor den vrede van Tilsit eischte. Hij woonde daarna op zijn landgoed Tempelhof bij Berlijn en werd na *Altenstein*'s aftreden den 6den Juni 1810 tot staatskanselier benoemd, waarmede hij het schitterendste gedeelte zijner politieke loopbaan begon. Gedwongen sloot hij zich in zijn buitenlandsche staatkunde zeer nauw aan bij Frankrijk, maar zette in zijn binnenlandsch bestuur, trots de tegenkantingen der Jonkerpartij, de hervormingen door, die zulk een grooten invloed hebben gehad op de latere reorganisatie der Pruisische monarchie. In 1812 drong hij op onvoorwaardelijke aansluiting bij Rusland aan, doch verzuimde de voorwaarden voor Pruisen's herstel nauwkeurig te omschrijven. Gedurende den oorlog van 1813 en 1814 leidde hij de Pruisische politiek, onderteekende den eersten vrede van Parijs, werd den 3den Juni 1814 in den vorstenstand opgenomen en kreeg de heerlijkheid Neuhardenberg. Daarop begeleidde hij de drie verbonden vorsten naar Londen, verdedigde op het Congres te Weenen Pruisen's belangen tegenover Oostenrijk, Engeland en Frankrijk en had een groot aandeel in den tweeden vrede van Parijs. In 1817 organiseerde hij den Staatsraad, waarvan hij voorzitter werd, woonde achtereenvolgens de Congressen te Aken, Karlsbad, Weenen, Troppau, Laibach en Verona bij. Hij overleed te Genua den 26sten November 1822. Zijn „Denkwürdigkeiten" zijn, met een biografie, door *von Ranke* uitgegeven (1877, 5 dln.).

Hardenberg, *(Georg) Friedrich (Philipp),* vrijheer *von,* een Duitsch dichter en schrijver, meer bekend onder zijn schuilnaam *Novalis,* werd den 2den Mei 1772 op het kleine landgoed Ober-Wiederstedt in het graafschap Mansfeld geboren. Zijn ouders, beiden van piëtistische neigingen, leidden een zeer teruggetrokken leven, ook toen zijn vader in 1787 als directeur der zoutgroeven naar Weisenfels trok. In 1790 werd *Friedrich,* na eerst een jaar het gymnasium te Eisleben bezocht te hebben, student in de rechten te Jena, waar de ideeën van *Schiller* grooten invloed op hem hadden. Reeds vroeger had hij gedichten geschreven, doch thans werd het eerste werk van zijn hand gedrukt en wel in *Wieland*'s „Teutsche Merkur". Daar hij echter weinig werk maakte van zijn vakstudie, zond zijn vader hem naar Leipzig, waar

Digitized by Google

hij vriendschap sloot met *Friedrich Schlegel*, zich wel verder vormde en ontwikkelde, maar overigens een vroolijk leven leidde en nog minder dan te Jena tot studeeren kwam. Zoo verhuisde hij in 1793 naar Wittenberg, waar hij krachtig aanpakte en een jaar later zijn vakexamen deed. Vervolgens ging hij naar Tennstedt in Thuringen, waar hij zich in de practijk van den rechterlijken dienst zou bekwamen. Hier leerde hij de toen eerst 13-jarige *Sophie von Kuhn* kennen, met wie hij zich reeds het volgend voorjaar in stilte verloofde, doch die hem reeds in 1797 ontviel. *Hardenberg* had zich inmiddels ook op de natuurwetenschappen toegelegd en in 1795 een betrekking bij de zoutmijnen te Weissenfels gekregen. De dood van zijn verloofde had hem geweldig geschokt, de behoefte aan een bevredigende wereldverklaring dringend gemaakt en den dichter in hem eerst recht wakker geroepen: al zijn belangrijk werk dateert van na dezen tijd. Einde 1797 ging hij naar Freiberg, om zich verder in den mijnbouw te bekwamen, de geologische studiën, die hij hier onder *Werner* maakte, hebben op zijn werkzaamheid als schrijver grooten invloed gehad. In het volgend jaar verloofde hij zich er opnieuw met *Julie von Charpentier*. In 1800 kwam hij opnieuw bij de zoutgroeven te Weissenfels in betrekking en nog in hetzelfde jaar dong hij naar een plaats als Amtshauptmann. In den zomer nam echter de borstkwaal, die hem reeds lang bedreigde, een ernstiger wending en hij overleed den 25sten Maart 1801. Reeds in Freiberg was hij begonnen met zijn: „Hymnen an die Nacht", het hoogtepunt van zijn lyriek, die in 1799 voltooid werden. Ook het min of meer didactische „Die Lehrlinge zu Sais" is in dezen tijd ontstaan. Het verblijf in de natuur, aan den voet van den Kyffhäuser in het najaar van 1799 deed hem zijn hoofdwerk, den onvoltooiden roman „Heinrich von Offerdingen" beginnen. Moed daartoe gaven hem de opwekkingen van *Tieck*, dien hij in den zomer in Jena had leeren kennen en met wien hij innige vriendschap had gesloten. De groote bekoring van *Novalis'* werk ligt in zijn bijzondere vermenging van weemoed en levenslust, in zijn welige fantasie, in zijn liefde voor de natuur, die hij tegelijk mystiek en wetenschappelijk beschouwt. Gelijk bij andere romantici is zijn wereldbeschouwing in de eerste plaats aesthetisch: de schoonheid bepaalt de waarde der dingen, de dichterlijke intuïtie is de bron der diepste kennis. Maar het zwakke, onzekere van de meeste zijner tijdgenooten kent hij niet en in zeggingskracht en innigheid overtreft hij bijkans allen.

Zijn eerste biografie is die van *Tieck* voor de eerste uitgave van *Novalis'* werken, bezorgd door *Tieck* en *Schlegel*, deze is echter meer dichterlijk dan betrouwbaar. Al te nuchter is *Heilborn*, die uit het familie-archief veel nieuwe gegevens aan den dag bracht. Een samenvatting geeft o. a. *Bölsche* in zijn uitgave van *Novalis (Max Hesse's* Klassiker-Ausgaben).

Hardenbroek. *Zie Wulven.*

Hardervisschen *(Mugiliden)* is een familie van hoofdzakelijk zeevisschen, welke in grooten getale dikwijls op de kusten van gematigde en warme zeën, soms ook in zoutwatermeren of in de monden van rivieren voorkomen. In vele opzichten staat deze familie op zich zelf en vormen de leden eigenlijk slechts één groot geslacht. Ruim een 70-tal soorten zijn bekend; gemeenlijk worden zij niet grooter dan 0,50 tot 0,60 m., de meeste soorten bereiken een gewicht van ongeveer 2 kg., maar vele ook van 5 tot 6 kg. Het lichaam is met groote schubben bedekt, de kop klein en van boven afgeplat, daarentegen zijn de oogen groot; de snuit is kort met een kleine mondopening en de onderlip heeft een verhevenheid, die in een holte der bovenlip past, de tanden zijn klein of ontbreken, de tamelijk groote staartvin is gevorkt, terwijl de overige vinnen tamelijk klein zijn. Van de beide rugvinnen heeft de eerste twee harde stralen. De meeste soorten bezitten opmerkelijke verteringsorganen; de zeer ontwikkelde keelbeenderen hebben een hoekigen vorm even als de mondopening, waardoor de slokdarm vernauwd wordt, terwijl de kieuwbogen zoodanig gegroeid zijn, dat zij een zeefapparaat vormen, dat uitstekend geschikt is, om water door te laten en gelijktijdig alle andere stoffen tegen te houden. Door een en ander kunnen de Hardere slechts kleine voedseldeelen verwerken. Dit bestaat hoofdzakelijk uit organische met zand en slijk vermengde stoffen, die een tijdlang tusschen de keelbeenderen bewerkt worden, waarna zij de grove en onverteerbare stoffen weer uitwerpen. Het darmkanaal is niet minder merkwaardig ontwikkeld, daar de inrichting aan die van de vogels herinnert; de maagwand wordt door krachtige spieren gevormd. Verder heeft de darm ook een groot aantal windingen, en is bij een visch van 35 cm. niet minder dan 2 m. lang.

Harder *(Mugil chelo).*

Van de op de Europeesche kusten voorkomende soorten is een bij ons inheemsch, nl. de gewone *Harder (Mugil chelo)*, die hierboven is afgebeeld. Zij stemt in haar kenmerken overeen met de hierboven beschreven algemeene familiekenmerken; in hoofdzaak onderscheidt zij zich van andere soorten door haar vleezige lippen, en doordien de eerste rugvin niet hooger is dan de tweede. In levenden staat zijn rug en kop groenachtig-, na den dood blauwachtig- en verder zilverachtig, met een zestal groenachtige overlangsche strepen. Zij wordt gewoonlijk ongeveer 30 cm lang, en tot 4 kg. zwaar.

Digitized by Google

Hoewel zij in enkele exemplaren op de rivieren en in de riviermonden wordt gevangen, is zij alleen in Zeeland het doel van een bepaalde vischerij. Gewoonlijk in het begin van Mei wordt met deze vischerij aangevangen en wordt zij voortgezet tot omstreeks half September met een 3 tot 6 tal vaartuigen, meest uit Tholen. Voor de vangst dient een lang net, dat om de plaats, waar een school gezien is of vermoed wordt, heen wordt geroeid. Niet altijd worden de vischen, die binnen het net zijn, gevangen, daar zij dikwijls over het net heen springen. Gelukt het enkelen exemplaren er over heen te springen, dan volgt vaak de geheele school en heeft de visscher een leeg net.

Harderwijk is een gemeente in de provincie Gelderland, aan de Zuiderzee en aan de landzijde ingesloten door de gemeente Ermelo. Zij ligt ½ uur van den Centraalspoorweg, aan den straatweg van Nijkerk naar Elburg, is 3284 H.A. groot met (1915) 7759 inwoners. Zij bestaat met uitzondering van een kleirand langs de zee, uit diluvisch zand. Aan den zeekant wordt de stad door twee steenen beren beschermd, maar de haven is onbeduidend. Zij bezit een strandkrustlicht, dat tot op 5 uren afstand in zee kan worden gezien. De gemeente omvat de stad Harderwijk, het dorp Hierden en de buurt Tonsel.

De stad Harderwijk was tot 1229 een open plaats, graaf *Otto II* liet haar toen ommuren en schonk haar eenige voorrechten. Van dat oogenblik af, breidde de handel zich zóó uit, dat de Harderwijkers tot in de Oostzee stevenden en zij voor hun handel voorrechten verwierven in Holstein, Holland, Hamburg, Friesland, Engeland, Denemarken en Zweden. De handel, die haar eens tot lid der Hanza deed verheffen, en de scheepvaart zijn thans nagenoeg geheel verdwenen en de hoofdbronnen van bestaan zijn nu landbouw, vischerij, bokking- en palingrookerij, vischzouten, benevens eenige nijverheid. Zij bezit twee pleinen een stadhuis met antieke vergaderzaal en kerken voor den Hervormden-, Gereformeerden-, R.-Katholieken- en Joodschen eeredienst. Er is een kantongerecht gevestigd benevens het Koloniaal werfdepôt. Den 1sten Mei 1907 ging de dienst van het Werfdepôt op de Koloniale Reserve over, tot welk einde een nieuwe onderafdeeling van dit korps te Harderwijk werd geformeerd.

Harderwijk, *IJsbrand van,* een Nederlandsch godgeleerde, omstreeks het jaar 1515 te Harderwijk geboren, ontving zijn opleiding van *Johannes Keppel,* abt van het klooster Lidlum in Barradeel. Nadat hij de priesterwijding ontvangen had, werd hij eerst kapelaan te Menaldum, daarna pastoor te Spannum en vervolgens te Berlicum. Bij het veldwinnen der Hervorming gevoelde hij zich door de nieuwe leer aangetrokken, zoodat hij zijn goederen verkocht en in 1545 naar Lidlum trok, om vandaar zijn vriend *Cyriacus Donia* naar Wittenberg te volgen. Hij bleef er echter niet lang, daar *Karel V* met zware strafbedreiging allen terugriep, die verboden hoogescholen bezochten. Hij werd door den abt van Lidlum weder opgenomen en aan het hoofd der gemeente te Spannum geplaatst. Zijn aanzien was weldra zoo groot, dat hij in 1553 tot abt van Lidlum verkozen werd. Hij ontving de wijding van *Nicolaas van Nieuwland,* bisschoppelijk vicaris te Utrecht. Inmiddels bestudeerde hij met ijver den Bijbel en de geschriften van *Luther* en werd met zoo grooten afkeer van het kloosterleven vervuld, dat hij in 1569 zijn ontslag verzocht en verkreeg met een toelage van 500 gulden. Toen de nieuwe bisschop van Leeuwarden, *Cunerus Petri,* te Lidlum kwam, om rekenschap te vragen van het beheer, nam *van Harderwijk* ijlings de vlucht naar Emden, waar hij in het huwelijk trad met een Protestantsche vrouw, die hij kort daarna te Frankfort aan de pest verloor. Hij zelf herstelde aanvankelijk van die ziekte en trok naar Keulen, waar echter een nieuwe aanval hem in 1571 ten grave sleepte. Het Friesche Genootschap bezit van hem een op perkament geschreven: „Missale Romanum, quod scribi curavit D. Ysbrandus Harderwijck, abbas monasterii Lidlum, anno 1563."

Harderwijk, *Isak van,* een Nederlandsch letterkundige, den 19den Januari 1784 te Huizum bij Leeuwarden geboren, bezocht de Latijnsche school te Leeuwarden en te Rotterdam en studeerde in de godgeleerdheid te Utrecht en te Leiden. Achtereenvolgens was hij predikant te Abbenbroek, Vinkeveen, Warga en Katwijk aan Zee, waar hij den 31sten December 1847 overleed. Hij heeft zich vooral toegelegd op de oud-Nederlandsche letterkunde, kerkgeschiedenis en Penningkunde en bezat een kostbare boekerij. Van zijn geschriften noemen wij: „Verslag van een Handschrift, bevattende Jacob van Maerlants Nederduitsche prozaïsche Bijbelvertaling, met aanteekeningen en bijlagen" (1831), „Geschied- en letterkundige bijdragen" (1837), „Fragment van den roman van Parthenopeus en Meliore; met een inleiding en aanteekeningen" (1841), „Bijdrage tot de geschiedenis der Heidens of Egyptiërs in de Noordelijke Nederlanden" (1847) en „Bijdragen tot de kennis der schriften van David Joris".

Harderwijk, Jan van, een Nederlandsch letterkundige, een broeder van den voorgaande, den 4den October 1790 te Huizum geboren, ontving zijn opleiding te Rotterdam, werd er op een handelskantoor geplaatst, aanvaardde vervolgens een koffie- en theehandel en deed daarvan afstand in 1838 ten behoeve van den jongsten zoon van zijn oudsten broeder. Hij overleed den 27sten December 1858. Van zijn geschriften vermelden wij: „Gedichten" (1836), „Het menschelijk leven, in vier zangen" (1837), „Leerrijke keur uit Benjamin Franklin's zedekundige schriften", in 1843 door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen met goud bekroond, „Friedrich Gottlieb Klopstock" (1843), „Redevoeringen" (1844), „Gijsbrecht Karel van Hogendorp, lofdicht" (1853), en „Oud en Nieuw, uit de portefeuille van Narator bijeenverzameld" (1854). Verder heeft hij vele bijdragen geleverd in den „Nederlandschen Muzen-almanak", in de „Vaderlandsche Letteroefeningen" enz.

Zijn zoon *Karel Johan Reinier,* den 27sten October 1822 te Rotterdam geboren, en den 13den November 1860 te Leiden overleden, behoorde tot de bewerkers van het „Biographisch Woordenboek."

Digitized by Google

Hardglas is een glassoort, die in 1874 door *De la Bastie* te Richmond is uitgevonden. Het wordt verkregen door een bijzondere bewerking n.l. door glas, nadat het verhit is tot een temperatuur, waarbij het begint week te worden, te dompelen in een mengsel van verschillende vetten, dat tot een hooge temperatuur is verhit, en het daarin zeer langzaam te doen afkoelen. Later bezigde *Siemens* metalen vormen, waarin het weeke glas geperst werd en die dit, doordat het metaal een goede warmtegeleider is, spoedig afkoelden. Deze glassoorten zijn zeer hard doch breken bij het minste krassen in gruizelementen. *Schott* kwam op het denkbeeld gehard glas te maken door glas van beide zijden te overdekken met een glassoort van kleinere uitzettingscoëfficiënt. Er treden daarbij dezelfde spanningstoestanden op als in het glas dat volgens *De la Bastie* gehard is, maar het product is veel bestendiger tegen krassen.

Hardheid noemt men die eigenschap der lichamen, krachtens welke zij weerstand bieden tegen het verwijderen van deeltjes van hun oppervlakte door het bekrassen met andere lichamen. Een volstrekte hardheid kan men aan geen enkel lichaam toekennen. Om te zien of een lichaam harder is dan een ander, beproeft men, welk van de twee men bij het strijken over elkander krassen kan. *Mohs* heeft op dien grondslag een hardheidsschaal vastgesteld met de volgende 10 graden: 1 talk, 2 gips of steenzout, 3 kalkspaat, 4 vloeispaat, 5 apatiet, 6 veldspaat, 7 kwarts, 8 topaas, 9 korund en 10 diamant. De stoffen, tot de beide eerste groepen behoorend, zijn zoo zacht, dat ze door den nagel gekrast worden, bij de volgende twee groepen geschiedt dit door een spijker; de laatste vier krassen glas en geven met staal aangeslagen een vonk. Men heeft intusschen de opmerking gemaakt, dat de meeste kristallen, niet alleen op verschillende vlakken, maar ook op hetzelfde vlak bij het krassen in verschillende richtingen, een verschillende hardheid bezitten.

Hardheid van water duidt zijn gehalte aan alkalische aarden (kalk en magnesia) aan. De benamingen *hard* en *week water* zijn afgeleid van hun gedrag ten opzichte van zeep. Wascht men n.l. de handen met zeep in zuiver (bijv. regen-) water, dan wordt de huid glad of week door het vrij wordende alkali; bij gebruik van water, dat veel kalk of magnesiazouten bevat, blijft zij daarentegen ruw of hard, tenzij men zeer veel zeep gebruikt. (*Zie Zeep*). Door koken wordt koolzure kalk bevattend water week, vandaar dat men een t ij d e l ij k e *(temporaire)* en een (bij koken) b l ij v e n d e *(permanente)* hardheid onderscheidt. Goed drinkwater mag niet meer dan 18 à 20 deelen kalk op 100 000 deelen water bevatten.

Hardie, *James Keir,* een Engelsch volksleider, den 15den Augustus 1856 in Schotland geboren, was van zijn 7de tot zijn 24ste jaar werkzaam in de steenkolenmijnen van Ayrshire, ontwikkelde zich door zelfonderricht en betrad in 1882 de journalistieke loopbaan. Tot 1886 redigeerde hij een plaatselijk blad te Cumnock, daarna van 1887 tot 1890 den „Labour Leader", werd president van de mijnwerkersvereeniging in Ayrshire en kwam aan het hoofd te staan der in 1893 gestichte „Independent Labour Party", die met de „Social democretic Federation" de socialdemocratische beginselen onder de Engelsche arbeiders tracht te verspreiden. Sedert 1900 was hij lid van het Lagerhuis. Hij overleed den 25sten September 1915 te Glasgow.

Harding, *Karl Ludwig,* een Duitsch sterrenkundige, den 29sten September 1765 te Lauenberg geboren, studeerde in de theologie, werd huisonderwijzer bij den astronoom *Schröter* te Lilienthal bij Bremen, legde zich toe op de sterrenkunde en was van 1800 tot 1805 werkzaam op het observatorium van *Schröter*. Hier ontdekte hij in 1804 de asteroïde Juno, werd in 1805 benoemd tot buitengewoon, in 1812 tot gewoon hoogleeraar in de sterrenkunde te Göttingen en overleed aldaar den 31sten Augustus 1834. Zijn hoofdwerk is: „Atlas novus coelestis" (1808—1823; nieuwe uitgave van *Jahn,* 1856) met 120 000 sterren op 26 bladen. Die atlas is echter later in de schaduw gesteld door de kaarten van *Argelander*.

Hardinge, *Henry,* viscount, een Britsch veldmaarschalk en staatsman, den 30sten October 1785 te Stanhope geboren, streed in Spanje onder *Wellington,* werd in 1844 gouverneur-generaal van Indië, sloot den vrede van Lahore, waarvoor hij benoemd werd tot *viscount of Lahore,* keerde in 1848 naar Engeland terug, waar hij zitting nam in het Hoogerhuis. Na *Wellington's* dood werd hij opperbevelhebber van het Britsche leger. Hij overleed als veldmaarschalk den 24sten September 1856.

Hardinge, Sir *Charles,* een Engelsch staatsman, den 20sten Juni 1858 geboren, was van 1904 tot 1906 gezant te St. Petersburg, van 1906 tot 1910 onderstaatssecretaris van Binnenlandsche Zaken. In 1910 werd hij tot onderkoning van Britsch-Indië benoemd. Dit ambt bekleedde hij tot einde Maart 1916, toen hij werd opgevolgd door lord *Chelmsford*.

Hardinge, Sir *Arthur,* neef van den voorgaande en kleinzoon van *viscount Henry,* geboren den 12den October 1859, trad in 1880 in dienst bij het departement van Buitenlandsche Zaken, vergezelde den czarewitsj, den lateren czaar *Nikolaas II,* in 1890—1891 op zijn reis naar Indië. Van 1891 tot 1894 was hij consul-generaal te Cairo, van 1900 tot 1905 gezant aan het Perzische, van 1906 tot 1910 aan het Belgische hof. Den 23sten Juni 1910 volgde hij Sir *Eldon Gorst* op als diplomatiek agent van Groot-Brittannië in Egypte.

Hardinxveld is een gemeente in de provincie Zuid-Holland, groot 1162 H.A. met (1915) 6021 inwoners, aan de Merwede, over welke hier een veerboot op Werkendam vaart. Zij wordt ingesloten door de gemeenten Gorinchem, Schelluinen, Giessen—Nieuwkerk, Giessendam en Sliedrecht in Zuid-Holland en Werkendam en de Werken c.a. in Noord-Brabant. Zij strekt zich langs de Merwede uit ter lengte van omtrent 1½ uur; de bodem bestaat uit rivierklei. De voornaamste middelen van bestaan zijn de teelt en het verwerken van griendhout, het maken van hoepels, visscherij, zalmrookerij, touwslagerij en vooral ook het aannemen van openbare werken.

Digitized by Google

De gemeente is kerkelijk verdeeld in Boven- en Beneden-Hardinxveld, die ieder een kerk hebben, n.l. een Hervormde en een Gereformeerde. Er is een station van den spoorweg Dordrecht—Gorinchem, gemeenschappelijk met Giessendam.

Hardkelk of *Grondster (Illecebrum)*, een plantengeslacht uit de familie der *Mururachtigen (Caryophyllaceeën)*, onderscheidt zich door een 5-bladigen kelk met elsvormige, bijna kraakbeenige, wit-gekleurde blaadjes, door 5 meeldraden, even-zoovele daartusschen liggende, draadvormige schubbetjes, een of twee stijltjes en een 6-zadige, 5-kleppige doosvrucht. De *gekranste hardkelk* of *grondster (I. verticillatum)* met nederliggende, draadvormige, onbehaarde stengels, ronde of ovale bladeren en witte, kortgesteelde bloemen, in groepen in de bladoksels geplaatst, is een plant onzer heide.

Hardlijvigheid, *constipatie* of *obstructie*. Zie *Verstopping*.

Hardouin, *Jean*, een Fransch geleerde, in 1646 te Quimper in Bretagne geboren, trad reeds vroeg in de Orde der Jezuïeten en oefende zich in de godgeleerdheid, de oude talen, de geschiedenis en de penningkunde. Voor de klassieke werken „in usum Delphini" leverde hij een uitgave der „Historia naturalis" van *Plinius* (5 dln., 1685). In zijn „Chronologia ex nummis antiquis restituta" (2 dln., 1697), en in de „Prolegomena ad censuram veterum scriptorum" (1693), beweerde hij, dat de meeste voor oud gehouden munten valsche stukken van lateren tijd zijn, alsmede, dat de voor klassiek gehouden werken van gewijde en ongewijde schrijvers, met uitzondering der „Historia naturalis" van *Plinius*, der „Georgica" van *Virgilius* en der „Satyrae" en „Epistolae" van *Horatius*, niets anders zijn dan geschriften van monniken uit de 13de eeuw. Dat vonnis wilde hij niet herroepen. Weldra maakte hij het naar veler meening nog erger, daar hij in zijn „Conciliorum collectio regia maxima" (12 dln., 1715) volhield dat ook de handelingen van alle kerkvergaderingen vóór die van Trente louter verdichtsels waren. Het was niet mogelijk hem tot andere gedachten te brengen. Verder schreef hij nog „Chronologia Veteris Testamenti" (1677) en „Commentarius in Novum Testamentum" (1742). Hij overleed te Parijs den 3den September 1729; zijn „Opera varia" zijn in 1733 te Amsterdam in het licht verschenen.

Hardsteen. Zie *Arduin*.

Hardtgebergte. Zie *Haardgebergte*.

Hardwar. Zie *Hurdwar*.

Hardy, Sir *Thomas Duffus*, een Engelsch geschiedschrijver, den 22sten Mei 1804 te Port Royal op Jamaica geboren, werd in 1819 geplaatst bij het Staatsarchief (Record Office) in den Tower te Londen, waar hij werkzaam bleef tot aan zijn dood op den 15den Juni 1878. De Regeering belastte hem met de uitgave der „Monumenta historica britannica" (1848). Een groot aantal Middeleeuwsche oorkonden zijn door hem in het licht gegeven, zooals: „Rotuli literarum clausarum 1204—1227" (1833—1844), „Rotuli literarum patentium 1201—1216" (1835), „Rotuli Normanniae 1200—1209" (1835), „Modus tenendi Parliamentum" (1846), „Descriptive catalogue of materials relating to the history of Great-Britain" (3 dln., 1871), en „Registrum Palatinum Dunelmense 1311—1616" (1873—1878, 4 dln.).

Hardy, *Gathorne*. Zie *Cranbrook*.

Hardy, *Thomas*, een Engelsch romanschrijver en dichter, den 2den Juni 1840 in een dorp van het graafschap Dorset geboren, was eerst werkzaam bij een architect en legde zich vervolgens toe op de beoefening der letteren. Van zijn geschriften noemen wij: „Under the greenwood tree" (1872), „A pair of blue eyes" (1873), „Far from the madding crowd" (1874), „The hand of Ethelberta" (1876), „Return of the native" (1878) „The trumpet major" (1880), „The major of Casterbridge" (1886), „Wessex tales" (1888), „Tess of the d'Urbervilles" (1891), „The well-beloved" (1892), „Jude the obscure" (1895), „Wessex poems" (1898) „Poems of the past and present" (1901), „The Dynasts: an Epic Drama" (1903—1908, 3 dln.), „Time's Laughing-Stocks and Other Verses" (1910).

Hardy, *Edmund*, een Duitsch oriëntalist, den 7den Juli 1852 te Mainz geboren, studeerde in de theologie, wijsbegeerte en Oostersche talen en hield zich later speciaal bezig met het Boeddhisme en de Pali-literatuur. Hij schreef: „Buddhismus nach ältern Paliwerken" (1890), „Indische Religionsgeschichte" (1898), „König Otaka" (1902) en „Buddha" (1903). Hij overleed te Bonn den 10den October 1904.

Hare, *Augustus John Cuthbert*, een Engelsch schrijver, den 13den Maart 1834 te Rome geboren, woonde te Holmhurst bij Hastings en overleed den 23sten Januari 1903 te St. Leonards (Sussex). Hij schreef: „Walks in Rome" (2 dln., 16de druk 1903), „Wanderings in Spain" (1872), „Memorials of a quiet life" (18de druk 1884), „Days near Rome" (1874), „Cities of Northern and Central Italy" (1875), „Walks in London" (7de druk 1901), „Cities of Southern Italy and Sicily" (1883), „Studies in Russia" (1885), „Days near Paris" (2 dln., 1887), „Paris", (2de druk 1900, 2 dln.), „Venice" (4de druk 1897), „Florence" (4de druk 1897), „France" (4 dln., 1890), „Life and letters of Baroness Bunsen" (3de druk 1882, 2 dln.) en „The story of my life" (1896—1900, 6 dln.).

Harem, een Arabisch woord, dat *het heilige, onschendbare* beteekent, is de naam van het vrouwenverblijf van den Mohammedaan, waar geen ander man dan de echtgenoot mag binnentreden. De Muzelman mag volgens zijn godsdienstige instellingen, 4 wettige vrouwen en een onbepaald aantal bijwijven houden. Zulk een stoet bewoont het achterste gedeelte van zijn woning, waaraan een tuin met hoogen muur verbonden is, en staat onder het opzicht van eunuchen en bejaarde opzichteressen. Intusschen vindt men uit den aard der zaak zulk een harem alleen bij aanzienlijken en rijken. De behoeftige en zelfs de burger-Mohammedaan vergenoegt zich met één vrouw, die zich wel degelijk met huiswerk bemoeit en ook wel gesluierd over de straat wandelt, om bloedverwanten en vriendinnen te bezoeken. Het oudste kind in den harem van den sultan is de troonopvolger.

Haren is een gemeente in de provincie Groningen, 5410 H.A. groot met (1915) 4359 inwoners te-

Digitized by Google

gen 6416 in 1914. Deze vermindering was een gevolg van de inlijving van een deel der gemeente bij de gemeente Groningen. Ze ligt ingesloten door de gemeente Groningen, Noordlijk en Hoogezand (Groningen) en Zuid-Laren, Vries en Eelde (Drente). Zij bevat de dorpen Haren en Noord-Laren en de buurten Hoornsche Dijk, Onnen, Euvelgunne, Hemmen, Essen, Harendermolen, Middelhorst, benevens de gehuchten Dilgt en Groningerpunt. Het midden van de gemeente bestaat uit den hoogen, zandigen Hondsrug, aan weerszijden begrensd door kleilanden en verderop door veengronden. Op den Hondsrug liggen vele fraaie buitens. De hoofdbronnen van bestaan zijn landbouw, veeteelt en warmoezerij.

Het dorp Haren ligt aan den spoorweg en den straatweg Groningen—Assen en de tramlijn Groningen—Zuid-Laren, telt 1000 inwoners, bezit een Hervormde en een Gereformeerde kerk en een tuchtschool.

Haren, *van,* is de naam van een Friesch geslacht. Het is eigenlijk van Duitsche afkomst; *Ogier van Haren,* die als stamvader dezer familie wordt beschouwd, leefde in 1240 te Aken. Eerst *Adam* of *Daam van Haren,* een zoon van *Everard van Haren,* schepen te Aken, vestigde zich omstreeks het midden der 16de eeuw in de Nederlanden. Hij nam deel aan het Verbond der Edelen, waarom hij weder naar Aken de wijk moest nemen waar hij den 3den Mei 1589 overleed.

Haren, Adam van, bekend onder den naam van hopman *Daam,* behoorde tot de Watergeuzen en nam deel aan de inneming van Den Briel, waar hij in 1573 nog met zijn vrouw en 5 kinderen was. Om zijn dapperheid stelde prins *Willem I* hem aan als raad en hofmeester. Na 's prinsen dood ging hij in dienst van den stadhouder van Friesland, en overleed te Leeuwarden in 1590. Hij heeft een dagverhaal geschreven van zijn omzwervingen sedert *Alva's* komst in de Nederlanden tot aan de inneming van Den Briel, doch het is bij den brand, die in December 1732 in de woning van *Willem van Haren* te St. Anna-Parochie woedde, verloren gegaan.

Haren, Willem van, een broeder van den voorgaande, den 19den Januari 1581 te Arnhem geboren, was ritmeester en opperstalmeester van graaf *Lodewijk van Nassau* en had, als gedeputeerde der edelen van Friesland, zitting in de vergadering der Staten-Generaal. Hij overleed te 's-Gravenhage den 9den December 1649.

Haren, Ernst van, derde zoon van den voorgaande, den 19den December 1623 te Leeuwarden geboren, was reeds in 1645 ritmeester, in 1659 majoor en in 1668 kolonel van een regiment infanterie. In 1673 was hij in een gevecht bij Zwartsluis aanvoerder der ruiterij en kort daarna werd hij benoemd tot grietman van Weststellingwerf. Hij bekleedde dit ambt tot 1686, werd toen lid van Gedeputeerde Staten, woonde te Wolvega en overleed den 15den Augustus 1701 te Heerenveen.

Haren, Willem van, een broeder van den voorgaande, den 17den October 1626 te Leeuwarden geboren, studeerde te Franeker, Utrecht en Leiden, woonde 2 jaar te Parijs, toen hij wegens ziekte zijns vaders naar huis werd ontboden. Hier werd hij in 1650 benoemd tot gevolmachtigde ten Landsdage en rentmeester-generaal der domeinen, in 1652 tot grietman van het Bildt en kort daarna tot lid van den Raad van State. In 1659 was hij gevolmachtigde op de vloot van *De Ruyter,* afgezonden naar de Oostzee om den vrede tusschen Denemarken en Zweden tot stand te brengen. In 1663 stond hij aan het hoofd van een gezantschap naar Oost-Friesland, om een oorlog tusschen dit graafschap en den bisschop van Munster te voorkomen. In 1665 was hij met *Jan de Witt* afgevaardigde op de vloot, volbracht daarna zendingen naar Luik, Berlijn en Kleef en herstelde als lid van het college van Gedeputeerde Staten van Friesland de rust aan de academie te Franeker. In 1671 werd hij naar Zweden afgevaardigd; na zijn terugkeer woonde hij de vredesonderhandelingen te Aken en te Keulen bij en was vervolgens lid van het gezantschap, dat in Mei 1674 naar Engeland gezonden werd, om de oude vriendschapsverdragen te vernieuwen. Vooral schitterde zijn bekwaamheid in 1678 bij de vredesonderhandelingen te Nijmegen. In 1688 en 1690 werd hij opnieuw afgevaardigd naar Zweden en in 1697 was hij als gevolmachtigde bij de vredesonderhandelingen te Rijswijk. Ten slotte nam hij deel aan een gezantschap naar Engeland in 1702, om koningin *Anna* met haar troonsbestijging geluk te wenschen. Zijn grietmansbetrekking had hij reeds in 1701 ten behoeve van een zijner neven nedergelegd. In 1707 werd hij opnieuw gekozen tot lid van Gedeputeerde Staten van Friesland. Hij overleed den 15den April 1708 te Leeuwarden. Zijn aanteekeningen omtrent zijn verschillende zendingen enz., in 30 folio-deelen vervat, zijn bij den brand van het slot der *Van Haren's* te St. Anna-Parochie (1732) verloren gegaan.

Haren, Willem van, een zoon van *Ernst,* den 6den Januari 1675 te Heerenveen geboren, was achtereenvolgens grietman van Doniawerstall, West-Stellingwerf en het Bildt, had zitting in het college van Gedeputeerde Staten, was gecommitteerde in vele provinciale en generaliteitscommissiën en overleed te St. Anna-Parochie den 18den September 1728.

Haren, Willem van, werd den 21sten Februari 1710 te Leeuwarden geboren, en daar hij op 7-jarigen leeftijd zijn vader verloor, belastte zijn moeder zich met zijn opvoeding. Hij bezocht toen de Latijnsche school te Leeuwarden, waar hij onder leiding van *Isaac Valckenaer,* onderwijs kreeg, en vertrok vervolgens op 14-jarigen leeftijd naar de academie te Franeker, waar hij de lessen van *Hemsterhuis, Wesseling* en *Heineccius* bijwoonde. Daarna begaf hij zich naar Groningen, waar hij in het huis van den hoogleeraar *Jean Barbeyrac* en onder diens leiding zijn studiën voortzette. Ook legde hij zich toe op de toon-, dicht- en teekenkunst. Weldra werd hij grietman van Het Bildt en in 1728, na het overlijden van zijn grootvader, betrok hij het kasteel te St. Anna-Parochie en werd er tevens benoemd tot ontvanger-generaal. In korten tijd ontrukte de kinderziekte hem zijn moeder en zuster en deed hemself tot aan zijn dood toe lijden aan een zwak gezicht. Verder verbrandde in December 1732 zijn kasteel met een aantal handschriften en zeldzaamheden. Toen in 1734 zijn kasteel weder op-

Digitized by Google

gebouwd werd, deed hij een reis naar Engeland en trad daar in het huwelijk met een kamenierster van prinses *Anna*. In 1747 en 1748 was hij gedeputeerde te velde en hij bewees belangrijke diensten bij de belegering van Bergen op Zoom. Tijdens zijn verblijf in Noord-Brabant kocht hij het kasteel te St. Oedenrode in de Meierij van 's-Hertogenbosch en werd kwartierschout en dijkgraaf van Peelland. In zijn grietenij hadden inmiddels ongunstige gebeurtenissen plaats. Sommige boeren waren met kleine geldboeten gestraft, waarna zij het kasteel van *van Haren* overrompelden en leegplunderden. Hierdoor was hij in groote geldelijke ongelegenheid gebracht, zoodat hij in 1763 zijn grietenij moest verkoopen.

Sedert den vrede van 1748 was hij afgezant aan het Hof van den hertog *van Lotharingen*, gouverneur-generaal der Oostenrijksche Nederlanden te Brussel, en genoot hij bij voortduring de toegenegenheid van *Willem IV* en zijn gemalin. Toen de prins overleden was, behield hij het vertrouwen van prinses *Anna*, zoodat hij in 1752 tot haar commissaris benoemd werd bij de onderhandelingen tusschen onzen Staat en de Oostenrijksche Nederlanden. In 1758 verloor hij zijn echtgenoote en toen hij in het huwelijk wilde treden met zijn maîtresse, *Anna Catharina Louisa de Natalis*, door anderen ook *Natalis Pfeffer* genaamd, werd hij vervolgd door den laster, welke hem uit de gunst van prinses *Anna* wilde verdringen. Hierdoor kwam hij tot het besluit zijn verloving te verbreken, ten einde de toegenegenheid der vorstin te behouden. Toen deze echter in 1759 overleed, werd de echt gesloten. Zijn benijders lieten niets onbeproefd, hem ten val te brengen, doch, in bekrompen omstandigheden levende, behield hij de achting, welke hij steeds aan het Hof te Brussel genoten had en bleef hij de belangen zijner landgenooten met ijver behartigen. Hij maakte den 4den Juli 1768 te Brussel een einde aan zijn leven.

Van Haren was tevens een voortreffelijk dichter, begaafd met een uitgebreide kennis, een scherpen oordeel en een levendige verbeeldingskracht. Beroemd zijn van hem: „Gevallen van Friso, koning der Gangariden en Phrasiaten", een heldendicht, dat in 1742 werd uitgegeven en in 1758 omgewerkt en herdrukt, „Leonidas", en „Lierzangen", eveneens in 1742 in het licht verschenen en in 1824 door de zorg van *M. Westerman* in klein formaat nogmaals uitgegeven, en „Het menschelijk leven" (1760), „De Friso" (1785). Een verzameling handschriften, brieven aan en van de *Van Haren's*, door *Jacob van Leeuwen* te Leeuwarden verzameld, is na den dood van dezen geplaatst in de Provinciale Bibliotheek van Friesland. Omtrent zijn onwettige dochter *Henriette Amalie* raadplege men het artikel *Nerah, Madame de*.

Haren, Onno Zwier van, een broeder van den voorgaande en eveneens staatsman en dichter, werd den 2den April 1711 te Leeuwarden geboren, en na den dood zijns vaders door zijn oom *Duco van Haren* toevertrouwd aan den Zwolschen rector *Gijsbert Wessel Duker*. Reeds in 1727 vertrok hij naar de hoogeschool te Franeker, waar hij de lessen volgde van *Jacobus Voorda*, met wien hij in 1730 naar Utrecht ging. Bij zijn terugkeer in Friesland werd hij de vertrouwde van *Willem IV* en achtereenvolgens benoemd tot historieschrijver van Friesland (1734), tot grietman van West-Stellingwerf (1742), tot commissaris-generaal der Zwitsersche troepen in dienst van den Staat, tot lid der Staten van Friesland, van den Raad van Staten, der Admiraliteit van Amsterdam, der Staten-Generaal, tot Gedeputeerde te velde, tot gezant bij de Protestantsche Zwitsersche kantons, bij de vredesonderhandelingen te Aken enz. Steeds onderscheidde hij zich door groote bekwaamheid, die hij echter, gedreven door zijn afkeer van den Hertog *van Brunswijk*, niet altijd ten voordeele van ons land aanwendde, daar hij zelfs met den Franschen gezant *D'Affry* in het geheim samenspande, om den gehaten hertog tegen te werken. Als een trouw vriend van het Huis *van Oranje* vond hij in *Willem IV* en zijn gemalin beschermers. Na den dood van den prins echter werd een treurige familiegeschiedenis het middel om hem uit Den Haag en uit de regeeringscolleges te verwijderen. Hij werd beschuldigd van het plegen van bloedschande met zijn eigen dochtere, erkende zelfs schriftelijk zijn schuld en moest na een gerechtmakend proces, om vervolging door den rechter te voorkomen, zich op zijn Friesche goederen terugtrekken. Later heeft men getracht zijn onschuld te bewijzen; terwijl hij verdedigers heeft gevonden in *Bilderdijk* en *Van Vloten* — „Een edelman onder de ploerten" — houdt *Busken Huet* hem voor niet geheel vrij van schuld.

Van Haren vestigde zich te Wolvega, waar hij de betrekking bekleedde van grietman van West-Stellingwerf. Ook hier werd hij door den haat zijner vijanden vervolgd. In 1769 trachtten dezen door middel van inbraak belangrijke papieren in handen te krijgen. Verder ontstond den 20sten October 1776 in zijn woning ploetseling een hevige brand, die (behalve andere goederen) zijn kostbare boekerij vernietigde. Sommigen meenen dat hem dit onheil eveneens door zijn haters berokkend is, hoewel er meer waarschijnlijkheid bestaat voor de meening, dat achteloosheid van een bediende die ramp veroorzaakt heeft. *Van Haren* zocht troost in de dichtkunst, al liet hij niet na, *Brunswijk* steeds zooveel mogelijk tegen te werken. Hij overleed nog, voordat hij het herbouwde kasteel kon betrekken, den 2den September 1779. Als dichter heeft *Van Haren* grooten naam gemaakt met zijn gedicht: „De Geuzen" (eerst verschenen onder den titel van „Aan het Vaderland", 1769; 5de druk, door *Bilderdijk* besorgd en omgewerkt, 1785; 7de druk 1830); waarin hij de heldendaden der vaderen in den strijd tegen Spanje verheerlijkt. Verder schreef hij: „Aanspraak, gedaan als president van den Raad van State op den 29sten December 1746", „Van Japan, met betrekking tot de Hollandsche natie en den Christelijken godsdienst" (1775), „Lijkreden op wijlen Zijne Hoogheid Willem IV" (2de druk 1831), „Zedige aanmerkingen over de veengraverijen in Friesland" (1766), „De koophandel" (lierzang, 1769), „Agon, sultan van Bantam" (treurspel 1769), „Proeve op de levensbeschrijving van Nederlandsche doorluchtige mannen, behelzende het leven van Johannes Kamphuis" (1772), „Willem de Eerste" (treurspel, 1773 en 1779), „Proe-

Digitized by Google

ve van overzetting uit het Engelsch van Pope's Essay on Man" (1776), „De komst van den Messias" (lofzang, 1776), „De Herschijning", (lierzang, 1776), „Verhandeling over de nationale of vaderlandsche gedichten" (1778, in de werken van het Zeeuwsch Genootschap), „De landbouw" (lierzang, 1777), „De inenting" (lierzang, 1777), „Nieuwjaarsbrief aan mijn jongsten zoon" (1778), „De vrijheid" (lierzang, 1778), „Vaarwel van een ouden vader aan zijn zoon, varende op 's Lands schip van oorlog de Argo" enz. (lierzang, 1778), „De koopman" (1778), „De Staatsman" (1778), „De Schimmen" (lierzang, 1778), „Proeve van een nationale zedelijke leerrede" (1779), „Pietje en Agnietje of de Doos van Pandora" (tooneelspel, 1779), „De offerande van Themistocles, lierzang van Pindarus", „Onbekend gedicht van een bekenden dichter" (1835). Zijn dichterlijke werken zijn o. a. in 1854 tegelijk met die van zijn broeder uitgegeven onder den titel van: „Dichterlijke werken van Willem en Onno Zwier van Haren", terwijl prof. *Van Vloten* heeft uitgegeven: „Leven en werken van W. en O.Z. van Haren" (Deventer 1872—1874).

Haren, Duco van, oudste zoon van den voorgaande, werd den 6den November 1747 te 's-Gravenhage geboren, bekleedde verschillende eervolle betrekkingen in Friesland, redde bij den schouwburgbrand te Amsterdam (1772) de eenige dochter van een aanzienlijk koopman, trad met haar in het huwelijk en vestigde zich te Amsterdam, waar hij opvolger werd van zijn schoonvader in de handelszaak. Bij den inval der Pruisen in 1787 begaf hij zich naar Het Bildt, waar hij het volgende jaar tot grietman gekozen werd, doch in 1795 moest hij de wijk nemen naar Duitschland. Door zijn hulpvaardigheid en door het bedrog van anderen van zijn vermogen beroofd, moest hij de betrekking aanvaarden van gouverneur van den jeugdigen prins *van Saksen-Weimar.* Bij het omvallen van een postwagen viel een zware koffer op zijn borst, zoodat hij zijn verdere levensdagen ziekelijk doorbracht en in 1801 te Weimar overleed. Met zijn oudsten zoon *Pieter Willem,* lid der ridderschap van Friesland en later majoor in Engelschen dienst is in 1850 het geslacht der *Van Haren*'s in de mannelijke lijn uitgestorven.

Haren, Willem Anne van, tweede zoon van *Onno Zwier,* den 24sten Augustus 1749 te 's-Gravenhage geboren, diende 15 jaar ter zee en werd in 1799 grietman van West-Stellingwerf. In 1795 verloor hij die betrekking en nam de wijk naar het buitenland, doch keerde in 1813 terug, werd lid der Provinciale Staten van Friesland en maakte zich verdienstelijk door zijn uitgebreide kennis van waterstaatszaken. Hij overleed op den huize Vogelzang onder Veenklooster den 22sten April 1835.

Haren, Jan Poppe Andrée van, derde zoon van *Onno Zwier,* werd den 25sten Februari 1755 te Amsterdam geboren, studeerde te Utrecht, was raadsheer in het Hof van Friesland, deed afstand van deze betrekking in 1795, verliet in 1802 het land en overleed te Düsseldorf den 14den Maart 1818.

Haren, Carel Willem van, vierde zoon van *Onno Zwier,* was den 17den Februari 1758 te 's-Gravenhage geboren, werd ritmeester bij de gardedragonders en sneuvelde den 13den September 1793 bij den aftocht van den Erfprins uit Menen. — Zijn zoon *Charles Frederik Sigismund* was kamerheer bij prinses *Wilhelmina van Pruisen* en sneuvelde den 18den Juni 1815 bij Waterloo als luitenant en buitengewoon adjudant van graaf *van Bylandt.*

Haren der planten. Men vindt bij de planten en wel op de meest verschillende deelen haren. Zij ontstaan alleen uit de epidermis (opperhuid) en niet uit de daaronder gelegen deelen.

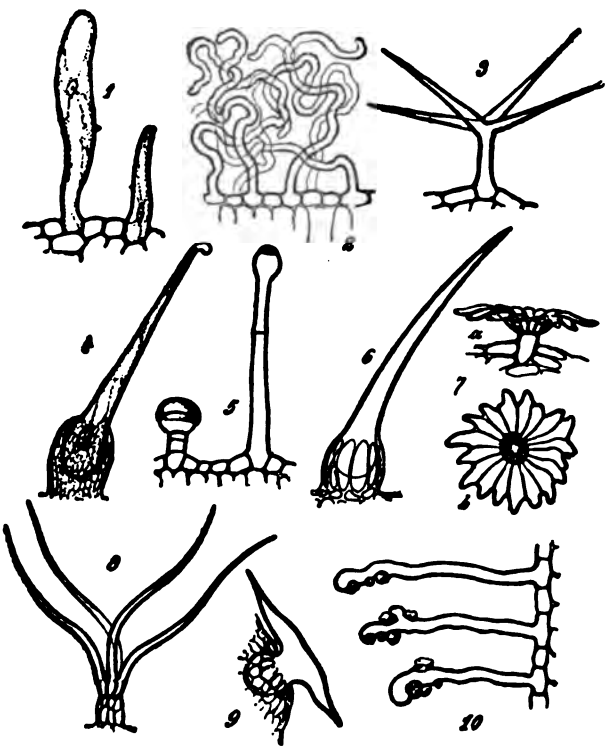

Haren der planten.

Hun vorm is zeer verschillend en naar het aantal cellen, waaruit zij bestaan, onderscheidt men één en méércellige haren. De éércellige (fig. 1—4) kunnen òf gewone rechte buizen vormen (fig. 1), òf min of meer in elkaar gekronkeld zijn (fig. 2), zooals bij vele viltige bladeren, òf sterrvormig vertakt zijn (fig. 3). De brandharen (fig. 4) der brandnetels zijn spits toeloopende cellen, die op een verhevenheid staan en aan de punt een haakje bezitten, dat bij aanraking gemakkelijk afbreekt, waardoor de scherpe inhoud, rijk aan mie-

Digitized by Google

renzuur, uitvloeit en op onze huid de bekende blaartjes te voorschijn roept. Dit mierenzuur schijnt echter de oorzaak hiervan niet te zijn. Bij de meercellige haren onderscheiden wij de zoodanige, waarbij de cellen in één rij, en die, waarbij zij in meerdere rijen zijn geplaatst. De in een rij geplaatste cellen vertoonen vaak aan het uiteinde een blaasje, dat vocht afscheidt, en heeten dan klierharen (fig. 5). De meercellige haren kunnen ook als schubben of celplaten optreden, (fig. 7*a* van ter zijde en fig. 7*b* van boven gezien) of, evenals bij de ééncellige, een bundeltje vormen (fig. 8).

Men spreekt van borstels, indien de haren een zekere stijfheid bezitten, doordat hun wanden kalkzouten of kiezelzuur hebben opgenomen; zij kunnen zoowel één-, als meercellig zijn (fig. 6).

Bij de hopplant en eenige andere klimplanten komen nog zoogenaamde klimharen (fig. 9) voor, die de plant behulpzaam zijn bij het zich vasthechten.

Fig. 10 geeft een afbeelding van wortelharen, die slechts aan de allerjongste wortels voorkomen en dienen om water en daarin opgeloste zouten uit den bodem op te nemen. Deze wortelharen breken uiterst gemakkelijk af en zijn daardoor oorzaak, dat vele planten moeilijk kunnen worden overgeplant.

Bij sommige planten zijn de zaden zeer sterk behaard en men spreekt dan ook van zaadpluis. Zie verder *Kapok* en *Katoen*.

Bij sommige samengesteldbloemigen bijv. de Paardebloem, is de kelk vervangen door een bundel haren, die dan van nut zijn bij de verspreiding van vruchten, in dit geval spreekt men van vruchtpluis. Streng genomen zijn dit echter geen haren in de engere beteekenis.

Harenkarspel of *Haringcarspel* is een gemeente in de provincie Noord-Holland, groot 2386 H.A. met 1915) 2814 inwoners, omringd door de gemeenten Schagen, Barsingerhorn, Oude-Niedorp, Heer-Hugowaard, Oudkarspel, Warmenhuizen en St. Maarten. De bodem bestaat voor het grootste gedeelte uit klei en verder uit zand en veen. De hoofdbronnen van bestaan zijn landbouw, veeteelt en zuivelbereiding. De gemeente bevat de dorpen Harenkarspel, Dirkshorn en Tuitjehorn, de buurten Kalverdijk en Veldhuizen, een deel van de Heer-Hugowaard en vele polders.

Harfleur, een stadje in het Fransche departement Basse-Seine, ligt aan de Lézarde en telt (1911) 3320 inwoners. Men vindt er een mooie Gotische kerk met een toren van 83 m. en een kasteel in Renaissance-stijl met park. De plaats bezit fabrieken van zeep en olie en handel in graan, steenkolen en meststoffen. De haven is verzand. De stad was onder den naam Hareflot in de Middeleeuwen de voornaamste zeeplaats van N.W. Frankrijk en goed versterkt. In 1415 werd het door de Engelschen veroverd, die er tot 1433 meester van bleven.

Hargraves, *Edmund Hammond*, de ontdekker der goudvelden van Australië, in 1815 te Gosport geboren, ging reeds vroeg naar zee en werd kolonist in Australië. In 1849 zeilde hij van Port Jackson naar San Francisco, om als gouddelver werkzaam te zijn. De geologische overeenkomst van dit land met het Australische gaf aanleiding, dat hij na zijn terugkeer het laatstgenoemde nauwkeurig onderzocht en op die wijze de Australische goudvelden ontdekte. Hij deelde die ontdekking mede aan den secretaris der kolonie te Sydney en werd tot Commissioner of Crown Lands benoemd. Later werd hem door het bestuur van Nieuw-Zuid-Wales een belooning toegekend van 10 000 pond sterling. In 1854 keerde hij naar Engeland terug en schreef: „Australia and its goldfields" (1855). Hij overleed den 1sten November 1891.

Haring *(Clupea harengus). Zie Haringvisschen.*

Häring, *Wilhelm*, een Duitsch romanschrijver, bekend onder den naam van *Wilibald Alexis*, werd den 29sten Juni 1798 te Breslau geboren, nam deel aan den veldtocht van 1815 en studeerde te Berlijn en te Breslau in de rechten. Ofschoon hij aanvankelijk een staatsambt bekleedde, liet hij het weldra varen, om zich uitsluitend aan de letterkunde te wijden. Van 1827 tot 1835 redigeerde hij het „Berliner Konversationsblatt". In 1847 vertrok hij met zijn echtgenoote naar Italië, waar hij gedurende het jaar 1848 te Florence, Rome en Napels vertoefde. In laatstgenoemd jaar keerde hij terug naar Berlijn, maar in 1852 vestigde hij zich te Arnstadt in Thuringen, waar hij den 16den December 1871 overleed. Grooten roem behaalde hij door den roman „Walladmor" (3 dln., 2de druk 1823—1824), dien hij als een werk van *Walter Scott* in het licht zond. Dit boek werd in onderscheiden talen, ook in het Engelsch, vertaald en *Walter Scott* zelf noemde het „de grootste mystificatie onzer eeuw". Als iets dergelijks verscheen zijn roman: „Schloez Avalon" (3 dln., 1827). Intusschen schreef hij onder den schuilnaam *Wilibald Alexis* in tijdschriften en jaarboekjes behalve lyrische gedichten en tooneelstukjes een aantal novellen, die later onder de titels: „Gesammelte Novellen" (1830—1831, 4 dln.) en „Neue Novellen" (2 dln., 1836), verzameld werden, verder: „Herbstreise durch Skandinavien" (2 dln., 1828), „Wanderungen im Süden" (1828), „Wiener Bilder" (1833), „Schattenrisse aus Süddeutschland" (1834), „Das Haus Düsterweg" (2 dln., 1835) en „Zwölf Nächte" (2 dln., 1838). Inzonderheid echter werd zijn vaderlandsche roman „Cabanis" (6 dln., 1832), met grooten bijval gelezen. Hierop volgden: „Der Roland von Berlin" (3 dln., 1840), „Der falsche Woldemar" (3 dln., 1842), „Hans Jürgen und Hans Jochem" (2 dln., 1846), „Der Wärwolf" (3 dln., 1848), „Ruhe ist die erste Bürgerpflicht" (5 dln., 1852), „Isegrimm" (3 dln., 1854), „Dorothea" (3 dln., 1856), „Urban Grandier" (2 dln., 1843), en „Der neue Pitaval", voortgezet door *Vollert* (1842—1865, 36 dln.), nieuwe reeks (1866—1891, 24 dln.). Van dit uitgebreid werk zijn de eerste 28 deelen van *Häring* en *Hitzig* afkomstig. De gezamenlijke romans van *Häring* zijn in 1871—1873 in 20 deelen onder den titel „Vaterländische Romane" in het licht verschenen.

Haringgraatstaal is de naam van een soort ijzergaas, dat door perforatie in figuren is verdeeld, welke den vorm van haringgraten nabij komen. Dit materiaal wordt gebruikt als on-

Digitized by Google

HARINGVISSCHEN

Os-oogige haring.

Australische Snoekharing.

Australische Pelser.

Digitized by Google

Digitized by Google

dergrond voor stucadoorswerk, voor plafonds en wanden, ter vervanging van het sedert eeuwen gebruikte riet. Als voordeel boven dit laatste zou gelden de onbrandbaarheid. De eigenaardige vorm, waaraan het materiaal zijn naam ontleent, dient voor een goede bevestiging der mortel.

Haringhaaien *(Lamna). Zie Haaien.*

Haringjager is een snelzeilende schuit, waarmee de gevangen haring gedurende de eerste weken van de vangst naar het vaderland wordt gebracht. Tegenwoordig worden zij veel door stoomtrawlers vervangen.

Haringspeetje is een dunne stok, waaraan men den haring rijgt, om hem te rooken.

Haringvisschen *(Clupeiden,* zie de plaat) is een familie van hoofdzakelijk niet zeer groote zeevisschen, behoorende tot de orde der *Beenvisschen.* Zij vormt een visschenfamilie, die wellicht rijker aan individuen is dan eenige andere, en uit oeconomisch oogpunt mag zij wel de meest belangrijke genoemd worden. Zij onderscheidt zich niet door bijzondere uiterlijke kenmerken; het meest opmerkelijke is het meestal sterk zijdelings samengedrukte lichaam, dat scherp op den buik is en bezet met dunne gemakkelijk uitvallende schubben; verder bezitten zij een meestal in het midden van den rug geplaatste rugvin, in den regel kleine buikvinnen, welke onder de rugvin zijn geplaatst maar somtijds ook ontbreken, en voorts wijde kieuwopeningen, groote oogen en een meestal ver naar achter gespleten mond, terwijl een zwemblaas aanwezig is. De stralen der vinnen zijn week. In hoofdzaak zijn de leden dezer familie kustvisschen of verwijderen zich niet ver van de kust; geen enkele soort behoort tot de echte diepzee-fauna, maar evenmin hebben zij een zuivere pelagische levenswijze. Vele soorten trekken periodiek in brakke of zoete, met de zee in verbinding staande wateren of rivieren om te passen, soms ook leven zij daar steeds. Zij komen in alle gematigde en tropische streken voor. Fossiele haringsoorten zijn talrijk, maar stemmen geheel overeen met de thans levende soorten.

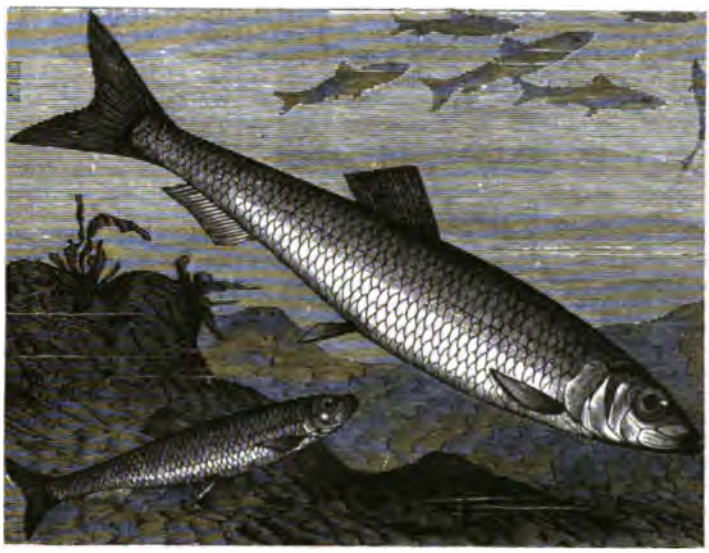

Sprot *(Clupea sprattus).* Haring *(Clupea harengus).*

De voornaamste geslachten zijn de volgende:

1. *Engraulis,* vooral gekenmerkt door het bezit van een meer of minder kegelvormigen snuit, welke over de onderkaak heenstrekt. Niet minder dan ruim een 40-tal soorten van het geslacht der „ansjovissen" uit gematigde en tropische zeeën zijn bekend. De meest bekende soort is de bij ons inheemsche en welbekende *Ansjovis, Engraulis encrasicholus* (zie voor bijzonderheden ook omtrent onze ansjovisvisscherij het artikel *Ansjovis),* die vooral in de Middellandsche zee zeer talrijk voorkomt en in de laatste jaren dan ook door Nederlandsche zouters aldaar gekocht en bewerkt wordt, om als Nederlandsche ansjovis hier te lande verkocht of van hier uit geëxporteerd te worden. Dezelfde soort komt ook in Tasmanië voor, terwijl in Chili, China, Japan, Californië en Buenos Ayres ansjovissoorten voorkomen, welke niet minder van kwaliteit zijn dan die uit de Middellandsche zee.

2. *Clupea* of eigenlijke *Haringen.* Dit geslacht omvat een 60-tal soorten, wier verspreiding overeenkomt met die van de familie. Bij dit geslacht is de onderkaak langer dan de bovenkaak, in tegenstelling met de Ansjovissen, de mond is niet verder dan tot het oog gespleten, terwijl de buikvinnen onder de rugvin zijn geplaatst. De meeste soorten zijn voor den mensch van meer of minder groot belang, slechts enkele tropische soorten maken daarop een uitzondering, door hun, waarschijnlijk tengevolge van het voedsel, vergiftige eigenschappen, zooals *Clupea thrissa* (zie de plaat) en *Clupea venenosa* uit West-Indië.

Onder de meest bekende soorten valt in de eerste plaats te noemen:

a. De *Haring, Clupea harengus* (zie bovenstaande afbeelding), welke in ontzaglijke scholen het noordelijk deel van den Atlantischen Oceaan, zoowel aan de Europeesche, als aan de Amerikaansche zijde, de Noord- en Oostzee, zoomede de zeeën benoorden Azië bevolkt. Zij bezit de gewone geslachtskenmerken; te vermelden valt nog, dat de onderkaak met 4—5 tandjes aan weerszijden is bezet, terwijl het ploegscharbeen, de tong en het gehemeltebeen met fijne of minder fijne tanden is bezet; de staartvin is diep gevorkt; de kleuren zijn op den rug levendig fraai zeegroen of groenachtig blauw, op de zijden en den buik

Digitized by Google

zilverkleurig, naar gelang van het daarop vallende licht in verschillende tinten speelende. De grootste lengte, die bereikt wordt, bedraagt ongeveer 30 c.m. Het voedsel bestaat uit allerlei kleine schaaldieren, meest Copepoden, evenals uit in het water drijvend kuit en larven van vischen; zelf wordt de haring echter sterk nagejaagd door walvischen, dolfijnen, en vele vischsoorten, vooral haaien, waaronder in het bijzonder de Doornhaai, die de scholen volgt en daarmede in de netten geraakt, waaraan hij dikwijls groote schade toebrengt.

Omtrent de natuurlijke historie van den haring hebben langen tijd onjuiste denkbeelden geheerscht; de omstandigheid dat de haring in groote scholen trekt en eerst in het hooge noorden op de kusten wordt gevangen, later in het jaar steeds zuidelijker komt, heeft den Hamburger Burgemeester *Anderson*, die in de gelegenheid was vele gegevens betreffende de haringvischerij te verzamelen, er toe gebracht, in zijn in 1746 uitgegeven boek „Narigten van Yaland", de theorie op te stellen en te verdedigen, dat de haring zijn eigenlijke verblijfplaats in de IJszee heeft, en in het begin van het jaar in reusachtige scholen vandaar wegtrekt — op de wijze als de trekvogels — zich in verschillende scharen verdeelende, waarvan een in Maart de IJslandsche kust bereikt, een andere langs de Noorsche kust de Noordzee en de Oostzee binnentrekt, om op het einde van het jaar de Fransche kust te bereiken. Deze theorie, die het geleidelijk meer zuidelijk verschijnen van den haring in den loop van het jaar oogenschijnlijk goed verklaarde, heeft lang, en zelfs nog in de negentiende eeuw, vele aanhangers gehad, maar de onjuistheid daarvan werd reeds in de achttiende eeuw door verschillende goede waarnemers aangetoond, die tot de door betrekkelijk nog jonge onderzoekingen in hoofdzaak juist gebleken gevolgtrekking kwamen, dat de haring buiten den paaitijd in de diepte der zee leeft, maar zich in den paaitijd, evenals zoovele andere vischsoorten, tot scholen vereenigt en naar de kust trekt, terwijl de paaitijd later in het jaar valt, naar gelang men zuidelijker komt. Voornamelijk door de belangrijke en omvangrijke onderzoekingen, waarmede *Heincke*, de Directeur van het Biologisch laboratorium te Helgoland, zich een grooten naam heeft verworven, is gebleken, dat de haring verschillende locale rassen vormt, die zich door bepaalde kenmerken van elkander onderscheiden. Zoo toonen bijv. de Noordzee-haringen, behalve wat de kenmerken van den lichaamsvorm betreft, ook groote verschillen in den paaitijd, ten aanzien van de Schelde- en de Zuiderzeeharingen (brakwaterrassen); deze laatsten paaien n.l. in het voorjaar, de eersten in den zomer en het najaar. Merkwaardig is bij den haring nog zijn periodiek wegblijven en verschijnen in sommige wateren. Zoo op sommige plaatsen op de Zweedsche kust, waar zijn wegblijven verschillende dorpen tot armoede heeft gebracht, en in de Duitsche bocht; merkwaardig is, dat de perioden van verdwijnen en weer verschijnen vele tientallen van jaren omvatten.

In afwijking van de meeste andere zeevisschen, heeft de haring geen z.g. pelagische eieren, welke glasheldere, aan de oppervlakte van het water drijven, maar kleven zijn eieren op zandbanken van verschillende diepte in klompen aan allerlei voorwerpen vast, soms velden vormende, die bij geringe diepte, reeds van verre zijn te onderscheiden. Een haring legt van 10 000 tot 30 000 eieren; niettegenstaande de eieren de bescherming missen, die pelagische eieren, door hun doorzichtigheid genieten, is de haring toch ongeveer de eenige belangrijke vischsoort, waarvan nog geen klachten van overvisscching gehoord worden. Voor een deel is dat wellicht toe te schrijven aan den snellen groei van den haring; blijkens de onderzoekingen van *Hoek* en *Redeke*, zijn in de Zuiderzee gevangen haringen hoofdzakelijk in het derde en het vierde levensjaar. Volgens *Redeke* groeien de pas uit het ei gekomen larven zeer snel en bereiken na 3 tot 4 maanden, bij een lengte van 35 tot 40 mm., den definitieven vorm; de jonge vischjes worden dan met den naam van „blieken" bestempeld. Deze trekt voor een klein deel, naar het schijnt, reeds op het einde van den zomer uit het brakke water naar zee; in hoofdzaak schijnt dit echter in het voorjaar te geschieden; één jaar later trekken zij dan als volwassen haring weer het brakke water binnen. Wellicht dat de vroeger weggetrokken blieksjes haringen worden, welke in het najaar in afwisselende maar nooit zeer groote hoeveelheden de Zuiderzee en andere brakke wateren intrekken. Het is hoofdzakelijk de blieken, die in massa's door de kuilen op de Zuiderzee wordt gevangen en als zg. „nest" voor eendenvoer wordt verkocht, wat tot den bekenden strijd tegen den kuil heeft geleid. In de monden van de Theems wordt de blieken, gemengd met jonge sprot, in groote hoeveelheden gevangen, en vormt daar de bekende Engelsche lekkernij „whitebait".

Alleen de in de Noordzee gevangen haring wordt gezouten tot den bekenden pekelharing; die, in de Zuiderzee en op de Schelde gevangen, wordt in hoofdzaak verech, als z.g. „panharing" gegeten, of wel gerookt tot verschillende soorten bokking (zie omtrent de verschillende bokkingsoorten en de bereiding daarvan het artikel *Bokking*). Omtrent de oeconomische beteekenis van den haring voor ons land en de vischerij zelf zie verder bij *Haringvischerij*. De verspreiding van den haring is een zeer uitgebreide; behalve op de bovengenoemde kusten, komt hij o. a. ook in groote hoeveelheden op de Japansche kust voor.

b. De *Sprot, Clupea sprattus* (Engelsch „sprat", Duitsch „Breitling") kan men als een verkleinde editie van den haring beschouwen (zie de afb.), zij bereikt slechts ongeveer de helft van de lengte van een haring en onderscheidt zich nagenoeg alleen van dezen door het bezit van een langere aarsvin en van een scherp getanden buik, terwijl de kleur bovenop iets donkerder en meer blauwachtig is; ook de plaatsing van de vinnen verschilt, maar dit is op het oog niet zoo gemakkelijk te zien; jonge haring (blieken) en sprot worden dan ook dikwijls met elkander verwisseld. Ook in levenswijze toont de sprot veel overeenkomst met den haring; in groote scholen bezoekt zij de kust, vooral in de laatste maanden van het jaar. De paaitijd loopt, naar gelang van de plaats, uiteen van Augustus tot November; in

afwijking van den haring heeft de sprot echter pelagische eieren. Behalve op onze kust en in de zeegaten, komt de sprot ook op alle overige Noordzeekusten voor, tot in het Kanaal, en voorts op de Noorsche en Zweedsche kusten en in de Oostzee. Hier te lande wordt alleen in de Scheldemonden en in het Heldersche zeegat nog noemenswaardig, met kleine kuilen op sprot gevischt, meestal in de maand November, soms ook in October of December. De vangsten zijn echter dikwijls zeer uiteenloopend, en zijn meermalen zoo onbeduidend, dat de visscherij gestaakt wordt. De sprotvisscherij hier te lande is dan ook een echte gelegenheidsvisscherij. In Duitschland heeft men de nadeelen van de wisselvalligheid van de sprotvisscherij in den laatsten tijd sterk ondervonden; in de Elbemonding werd reeds lange jaren geregeld in het najaar een loonende sprotvisscherij uitgeoefend door de zeilvisschers van de Noordzee, die voor den winter minder zeewaardig waren. Sedert eenige jaren is de sprot echter geheel weggebleven, en ondanks de verschillende onderzoekingsvaartuigen, door de Duitsche regeering uitgezonden, niet teruggevonden, wat aan de vischers groote schade heeft berokkend; in de Oostzee is de sprotvisscherij minder ongeregeld. In Engeland heeft men soortgelijke ervaringen als aan de Elbe opgedaan, terwijl als ander uiterste de vangsten daar soms zoo reusachtig groot en overvloedig zijn, dat zij niet meer voor voedsel gebruikt kunnen worden, maar bij honderdduizenden schepels als mest over het land gebracht worden.

Hier te lande wordt de sprot meest alleen in den omtrek van de vangplaatsen versch gegeten en overigens op de Engelsche wijze hard gerookt, terwijl de Duitsche, o. a. de bekende Kieler sprot, meest licht gerookt en de visch daarbij gaar gemaakt wordt. Voor een deel wordt zij echter gezouten om als aas voor onze beugvisschers te dienen; ook uit België en Noorwegen worden niet onbelangrijke hoeveelheden voor dat doel hier ingevoerd, indien de vangst hier te lande onvoldoende is. In Noorwegen en Zweden hebben de rijke sprotvangsten een groote conservenindustrie in het leven geroepen; de sprot wordt daar gekruid, gezouten, in blikken ingelegd enz., en onder verschillende benamingen als delicatesse in den handel gebracht; bekend is o. a. de z.g. Noorsche anejovis, appetit sild enz.

Hier te lande wordt de sprot meest sardijn of schardijn genoemd, niet te verwarren met de echte *Sardine (Clupea pilchardus)*, die hier slechts zeer zeldzaam voorkomt. Volgens de visscherijverslagen heeft de vangst aan sprot over de jaren 1910—1914 bedragen:

JAAR	Den Helder		Zoutkamp		Zeeland	
	Hoeveelheid	Opbrengst	Hoeveelheid	Opbrengst	Hoeveelheid	Opbrengst
1910 . . .	16 100 kg.	f 2 137	40 000 kg.	f 3 200	859 138 kg.	f 24 386
1911 . . .	2 300 „	„ 290	16 680 „	„ 1 253	176 250 „	„ 5 905
1912 . . .	38 150 „	„ 1 615	69 460 „	„ 1 736	146 037 „	„ 4 915
1913 . . .	21 400 „	„ 2 070	59 460 „	„ 1 538	72 000 „	„ 3 300
1914 . . .	16 085 „	„ 2 932	59 692 „	„ 4 824	540 „	„ 25

De geheele hoeveelheid bedroeg in 1913: 153 229 kg., met een opbrengst van 6908 gld., terwijl de hoeveelheid in 1914 bedroeg 76 317 kg. met een opbrengst van 7781 gld.

Het bijzonder wisselvallige van de sprotvisscherij hier te lande blijkt duidelijk uit deze aanvoercijfers.

c. De *Elft (Clupea alosa)*, in het Duitsch: *Maifisch* en in het Engelsch: *shad* genaamd, is de grootste van onze inheemsche haringsoorten. Zij is gemakkelijk kenbaar aan 5 tot 10 zwarte vlekken, en onderscheidt zich van den haring door een hoogeren lichaamsvorm en de meer naar voren geplaatste rug- en buikvinnen. Bij de oudere exemplaren echter verdwijnen de zwarte vlekken gewoonlijk, terwijl alleen de eerste overblijft en ook deze dikwijls niet meer kenbaar is. De lengte is 60 tot 90 cm. bij een gewicht van 3 tot 4 pond. De elft bewoont alle zeeën om Europa en leeft op tamelijk groote diepte, maar trekt in het voorjaar de rivieren zoo hoog mogelijk op om te paaien. Meestal geschiedt dit in April en Mei, vandaar de volksnaam „meivisch", in overeenstemming met de Duitsche benaming. De eieren liggen los en enkel op den bodem der rivieren, waar zij uitkomen; de jongen hebben in Augustus reeds een lengte van ongeveer 50 tot 80 mm. en trekken dan naar de beneden-rivieren, waar zij even boven de grens van het brakke water vermoedelijk tot het volgende jaar blijven, tot zij naar zee trekken.

De elft is een uitstekende tafelvisch, die om zijn vet, smakelijk vleesch zeer gezocht is, en niet alleen versch, maar ook gerookt veel gegeten wordt. Het is echter jammer, dat hij zoo dikwijls bedorven wordt door het snijden in moten, waardoor de vrij talrijke graten in verschillende stukken worden gesneden en de gekookte visch bijna oneetbaar wordt. Daar hij, hoewel slechts korten tijd van het jaar, in groote scholen optrekt, is hij oeconomisch belangrijk en een van de kostbaarste riviervisschen. Te betreuren is het, dat sedert ongeveer een 20 jaar de hoeveelheid elft, die elk jaar bij ons optrekt, zeer sterk vermindert is; de juiste oorzaak daarvan is nog niet vastgesteld, maar is vermoedelijk gelegen in de vele normaliseeringen, op boven- en benedenrivieren uitgevoerd, en de toenemende vervuiling van het water. In onderstaand staatje is een overzicht gegeven van den aanvoer van elft op de Nederlandsche markten, dat echter niet geheel volledig is, daar de hoeveelheden, welke op het bovengedeelte van onze rivieren worden gevangen, niet bekend worden. Daartegenover komen echter een aantal dubbel getelde vischen onder de opgegeven hoeveelheden voor.

Digitized by Google

Elftvangst in Nederland.

Jaren.	Vangst.	Opbrengst in guldens.	Jaren.	Vangst.	Opbrengst in guldens.
1885	245 283 stuks	f ?	1909	49 819 stuks	f 67 255
1895	50 971 „	„ ?	1910	35 210 „	„ 60 561
1900	136 087 „	„ 140 169	1911	5 481 „	„ 15 072
1905	76 044 „	„ 96 195	1912	1 257 „	„ 2 217
1906	90 024 „	„ 112 530	1913	1 274 „	„ 1 677
1907	52 730 „	„ 88 059	1914	1 678 „	„ 3 169
1908	39 562 „	„ 69 629			

De elft wordt gevangen voornamelijk in de groote zalmzegens, die op de rivieren worden gebruikt, en verder met de gewone zegens en de drijfnetten.

d. De *Fint (Clupea finta)* werd om zijn overeenkomst met de elft vroeger voor een jongen vorm daarvan gehouden, vormt echter een afzonderlijke soort. De jongen vooral gelijken zooveel op elkander, dat eerst na een nauwkeurig onderzoek de soort kan worden vastgesteld. Ook in levenswijze komen zij bijna geheel met elkander overeen, alleen trekt de fint wat later de rivieren op, en waarschijnlijk ook niet zoo hoog. De fint is echter minderwaardiger dan de elft, het vleesch is gratenrijker en niet zoo smakelijk, hij is ook kleiner. Door de groote hoeveelheden, waarin hij dikwijls gevangen wordt, is hij toch van veel belang voor de riviervisschers.

e. De *Sardine (Clupea pilchardus);* in het Engelsch: *pilchard* en in het Fransch: *sardine* genoemd, gelijkt zeer veel op den haring, maar is kleiner en dikker; de lengte bedraagt gewoonlijk niet meer dan 18 à 20 cm., soms 25 cm. Zij komt hoofdzakelijk aan de westkust van Europa, op de Fransche en Noord-Spaansche kust voor tot de straat van Gibraltar in de Middellandsche Zee, evenals op de Zuid-Engelsche kust. Evenals de overige haringsoorten komt zij in enorme scholen voor, maar ook slechts gedurende een bepaalden tijd van het jaar, vooral in den zomer en in het najaar, wanneer de voornaamste visscherij op sardine plaats heeft. Daarbij worden groote hoeveelheden gezouten vischkuit, meest van kabeljauw, gebruikt, die als aas in zee uitgestrooid wordt, om de scholen te lokken. Oeconomisch is de sardine na den haring wel de meest belangrijke haringsoort; er heeft zich dan ook een uitgebreide conservenindustrie vooral in Frankrijk voor zijn verduurzaming ontwikkeld. Evenals verschillende andere van zijn familieleden, is de aanwezigheid van de sardine op de vangplaatsen echter zeer wisselvallig, en heeft o. a. zijn uitblijven voor eenige jaren op de Fransche kust een oeconomische crisis veroorzaakt. Op de Spaansche en Portugeesche kust, waar de sardine wel verscheen, heeft zich dientengevolge de conservenindustrie sterk ontwikkeld.

In onze kustwateren verschijnt dit vischje bij uitzondering in een enkel exemplaar.

f. Clupea thrissa (zie de plaat), een van de meest algemeen voorkomende vischsoorten in West-Indië, kenbaar aan den tot een draad verlengden laatsten rugvinstraal, bezit giftige eigenschappen.

g. Clupea menhaden, de bekende Amerikaansche haringsoort, *Menhaden* of *Mossbanker* genaamd, in groote scholen op de Atlantische kusten der Vereenigde Staten voorkomende, is een van de meest belangrijke vischsoorten; zij kunnen echter door hun buitengewoon groot vetgehalte niet als menschelijk voedsel worden gebruikt, maar dienen, behalve als aas voor andere vischsoorten, hoofdzakelijk als grondstof voor vele visch-olie- en guanofabrieken. De hoeveelheid traan, die jaarlijks door hen geproduceerd wordt, overtreft verre die, welke jaarlijks uit den walvisch door de Amerikaansche vloot wordt gewonnen.

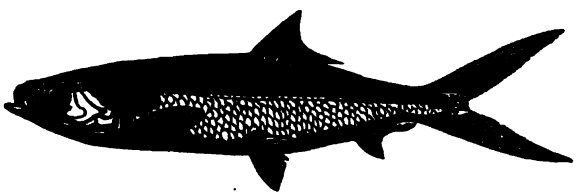

Chanos salmoneus.

h. Clupea sapidissima, de Amerikaansche elft, die in vele rivieren aan de Atlantische kust in massa voorkomt en een belangrijken voedingsvisch vormt.

i. Clupea mattowocca, de bekende *Gaspereau* of *Ale-wife,* algemeen op de Atlantische kust van de Vereenigde Staten voorkomende; zij trekt evenals de vorige soort in het voorjaar in het zoete water en paait in meren en vijvers.

k. Clupea sagax, de sardine van den Stillen Oceaan en in even groote scholen als de gewone sardine voorkomende op de kusten van Californië, Chili, Nieuw-Zeeland en Japan.

l. Clupea toli, een haringsoort van de kust van Sumatra, welke het doel is van een zeer uitgebreide visscherij om de kuit, die gezouten en naar China wordt geëxporteerd, terwijl de gedroogde vischen zelf in het binnenland worden gebruikt. De visch wordt door de inlanders *Troeboek* genoemd en is ongeveer 45 cm. lang. De jaarlijksche vangst zou ongeveer 14 tot 15 millioen stuks bedragen.

3. *Albula* en 4. *Elops,* haringgeslachten met slechts enkele soorten, die in alle tropische en half tropische zeeën en op verschillende kusten zelfs zeer talrijk voorkomen. De lengte bedraagt

Digitized by Google

van 0,60 tot 0,90 cm. soms zelfs langer; als voedsel wordt zij weinig gebruikt.

5. *Chanos*, haringgeslacht uit den Indischen en den Grooten Oceaan, met twee soorten, waarvan de eene *Chanos salmoneus* (zie de afbeelding) buitengewoon talrijk is en als voedsel zeer gewaardeerd wordt. Hij bezoekt ook het zoete water, de lengte bedraagt ruim 1,20 m.

6. *Megalops*, het grootste haringgeslacht; de beide daartoe behoorende soorten bereiken een lengte van meer dan 1,50 m. De eene soort, *Megalops cyprinoides*, leeft in den Indischen en den Grooten Oceaan, de andere, *M. thrissoides*, in den Atlantischen Oceaan. De jonge exemplaren bezoeken gaarne het zoete water. Deze laatste soort is ook een gewilde sportvisch, waarnaar op de Amerikaansche kust veel gehengeld wordt.

Haringvisscherij vormt voor Nederland — trouwens ook voor andere landen — reeds sinds eeuwen de belangrijkste tak van visscherij, de „Groote Visscherije" of „'s lands principale goudmijne", zooals oude schrijvers haar bij voorkeur noemden. Haar oorsprong is niet bekend, maar volgens sommigen zou reeds in 1163 voor het eerst Hollandsche haring gevangen en gegeten zijn. Een bewijs echter, dat het bedrijf in de veertiende eeuw reeds lang den kinderschoenen ontwassen was, levert het privilegie, in 1326 door *Waldemar*, Koning van Denemarken aan „die van Harderwijk" verleend voor de haringvangst in Scania (Schoonen).

Een duurzaam handelsartikel is de haring eerst geworden na de uitvinding van het kaken, en eerst daardoor is de groote ontwikkeling, die het bedrijf sinds verkregen heeft, mogelijk geworden. Dit kaken bepaalt zich tot het verwijderen van de ingewanden, behalve kuit en hom, dadelijk na het ophalen der netten, en het daarna met zout in lagen in tonnen leggen van den haring. Zij ontleent haar benaming vermoedelijk aan de vroegere benaming van de tonnen, die „Kaeckjens" genoemd werden. Omtrent den bekenden uitvinder van het haringkaken, *Willem Beukelsz. van Biervliet* en de omstandigheden, die tot de uitvinding hebben geleid, is weinig bekend: volgens sommigen stierf hij in 1347, volgens anderen in 1397, volgens nog weer anderen in 1401. Belangrijk voor de ontwikkeling van het bedrijf was voorts de invoering van groote netten, waarvan te Hoorn het eerste in 1416 gebreid werd. Vermoedelijk zijn de thans gebruikte, behalve wat afmetingen en onderdeelen betreft, nog dezelfde: het is echter niet bekend met welke netten vóór 1416 werd gevischt. Niet alleen in Zeeland, maar ook in de Noordelijke provinciën ontwikkelde zich daarna meer en meer een omvangrijke haringvangst: spoedig overvleugelde Holland en West-Friesland Zeeland, zoodat de hoofdzetel van het bedrijf zich naar de eerste provinciën verplaatste en dit in Zeeland meer en meer terugging. Al spoedig begon ook het reglementeeren van het bedrijf, dat tot onberekenbare schade voor ons land steeds verder is gegaan en waaraan eerst in het midden der negentiende eeuw een einde is gemaakt. Reeds in 1424 vaardigde graaf *Jan* uit het Beiersche Huis verbodsbepalingen uit tegen het kuipen van te kleine haringtonnen en het kaken van den haring een of twee dagen na de vangst, practijken, welke thans nog juist zoo plaats hebben. In 1582 en 1584 kwam een codificatie van de verschillende vroeger uitgevaardigde wetten tot stand, welke in hoofdzaak meer dan twee eeuwen van kracht zijn gebleven. De inmenging van den wetgever ging in den loop der jaren steeds verder en strekte zich ten slotte zelfs uit tot den handel, de expeditie van den haring en de jagerij. Men ging daarbij steeds van de gedachte uit, dat het feitelijke monopolie van den haringhandel voor Holland tot elken prijs behouden moest blijven. Men begreep daarbij niet, dat met het verloopen van het getij de bakens verzet moesten worden: dezelfde bepalingen, welke wellicht het monopolie van den haringhandel van Holland eenigen tijd verlengd hebben, zijn dan ook een groote belemmering geweest in de latere eeuwen voor den wederopbloei van de visscherij, toen langdurige zeeoorlogen het bedrijf geknakt hadden en andere natiën de haringmarkten in het buitenland hadden veroverd. Om deze te herwinnen, zou het noodig geweest zijn door lage prijzen met het buitenland te concurreeren. Doch daarvoor moest men goedkoop kunnen exploiteeren, en dit laatste was bij de vele knellende bepalingen, die het bedrijf als het ware in een keurslijf sloten, onmogelijk. Het bedrijf kwijnde en bleef kwijnen. Zoo hardnekkig had de dwaling zich in de gedachten vastgezet, dat in een tijdvak dat het bedrijf geheel stilstond, n.l. in 1799—1800, men niets beters wist te doen, dan een nieuwe wet ter reglementeering van de haringvisscherij tot stand te brengen en wel de langste en uitvoerigste, welke op dat gebied uitgevaardigd werd. Behalve de vele bepalingen uit vroegere wetten, werden daarin ook bepalingen opgenomen, welke blijkbaar in den loop der tijden verleende monopolies regelden, n.l. het „kaakmonopolie" aan de kielschepen, welke van uit de Maashavens enz. vischten, en het „steurmonopolie" aan de bommen, welke van uit de kustplaatsen vischten. Daar van een herleving van het bedrijf echter geen sprake was, ging men vervolgens van de indirecte bescherming door belastingvrijdom over tot directe door het toekennen van premiën, daarna tot het algeheele verbod van invoer van vreemden haring, waardoor deze intusschen niet onbelangrijk geworden tak van handel geheel vernietigd werd, en ten slotte tot een „verkoopmonopolie", waartoe alle reeders, op straffe van intrekking van de premiën, genoodzaakt waren toe te treden. Eerst een halve eeuw later, toen meer gezonde economische begrippen doordrongen en het vrijhandelsteleel tot basis onzer handelspolitiek werd aangenomen, gelukte het na harden strijd sedert een 40-tal jaren, aan de belanghebbenden bij de kustvisscherij, aan wie het kaken was verboden, een omkeer in de denkbeelden en eindelijk in de haringwetgeving te weeg te brengen. Door *Thorbecke* werd op de begrooting voor 1851 voorgesteld de premiën geleidelijk te verminderen, welk voorstel na hevig verzet werd goedgekeurd en waarmede het lot van de haringwetten was beslist. In 1856 werden de premiën geheel afgeschaft, terwijl in 1857 de geheele wetgeving werd ingetrokken.

Over den eigenlijken omvang van het bedrijf,

Digitized by Google

de grootte van de vloot enz. is niet heel veel bekend. In den bloeitijd, omstreeks 1600, schijnen ongeveer 2000 buizen te zijn uitgevaren, die bij een kostprijs van 3150 gld. per schip destijds een kapitaal van bijna 6½ millioen gulden vertegenwoordigden. In den regel werden drie reizen per jaar gemaakt, die voor uitrusting met netten, proviand, gages enz. ± 7000 gld. vorderden en waarvoor zeker een vlottend kapitaal van ongeveer 10 millioen gld. vereischt werd. De gemiddelde vangst bedroeg 560 ton per buis, en de geheele opbrengst van de vloot werd op ongeveer 21 millioen gld. 's jaars geschat. De bouw- en bedrijfskosten zijn in den loop der jaren echter aanmerkelijk gestegen, wat niet uitsluitend een gevolg van de daling van den geldprijs is: in 1669 kostte een buis ongeveer 4550 gld., de volledige uitrusting 5500 gld., in 1768 kostte het casco 9000 gld., de uitrusting van de verschillende reizen bijna 8000 gld. In 1829 vorderde een nieuwe hoeker 16 000 gld., de uitrusting voor de eerste reis 5000 gld., voor de volgende reizen 2000 à 3000 gld. In 1893 kostte een nieuw uitgeruste logger van het laatste type, met lengte van ongeveer 23 m. en met een bruto-inhoud van 200 à 250 kub. m., 25 500 gld., de exploitatiekosten voor een geheel jaar bedroegen 17 500 gld., waarbij echter, in tegenstelling met vroeger, ook de kosten van de wintervaart op verschen visch zijn begrepen; de haringvaart alleen kostte ongeveer 10 000 à 11 000 gld.

In het begin van 1700 was de vloot ingekrompen tot 219 haringbuizen en 31 jagerschepen, en sedert wisselde zij tusschen 135 en 249 schepen, waarvan op het einde der 18de eeuw echter slechts ruim 100 schepen uitzeilden. In 1814 telde de vloot 98 kielschepen, om in den eersten tijd van het nieuwe koninkrijk en onder den invloed der groote premiën te stijgen tot 168 schepen in 1821, maar daarna weder geleidelijk te dalen tot 79 schepen in 1859. De bommen daarentegen, die wel in hun bedrijf door het kaakmonopolie waren beperkt, maar wier bedrijf overigens niet gereglementeerd was en die dus in betere conditie waren, namen van 35 schepen in 1823 geleidelijk toe tot 178 in 1859.

Uit den aard der zaak verliepen eenige jaren na het vrijmaken van de vischerij, voor dat nieuw leven in het bedrijf was gekomen: een overzicht van de ontwikkeling geeft volgend staatje:

Jaren	Zeilschepen.	Mechanisch voortbewogen schepen.	Totaal	Vangst in mill. kg.	Opbrengst in mill. gld.
1870 . . .	309	—	390	—	—
1880 . . .	417	—	417	—	—
1890 . . .	462	—	462	—	—
1900 . . .	610	3	613	—	—
1910 . . .	673	47	720	97,7	11,654
1911 . . .	709	52	761	85,5	11,026
1912 . . .	698	52	750	65,9	10,694
1913 . . .	699	59	758	99,2	15,115
1914 . . .	674	63	737	65,0	12,459

In 1914 (het laatste jaar, waarvan tot heden een verslag verschenen is) was de aanvoer zeer klein, vergeleken met de voorgaande jaren, vooral met 1913, dat echter ook bijzonder gunstig voor de vangst was. Hoofdzaak van den achteruitgang der vangst waren de abnormale omstandigheden, waaronder zij door den oorlog werd uitgeoefend. De prijzen daarentegen waren in 1914 hoog, waardoor de opbrengst grooter was dan in eenig ander jaar, afgezien van het bijzonder gunstige jaar 1913. De prijsstijging in 1914 bedroeg n.l. ruim 14½ % vergeleken met den gemiddelden prijs van de voorafgaande 12 jaren. Van alle vischsoorten, die gevangen werden bestond in 1913 74½ % en in 1914 63½ % van de hoeveelheid en resp. 69½ en 63½ % van de opbrengst uit haring.

Belangrijk voor de ontwikkeling der industrie is voorts de invoering van de lichte katoenen, in plaats van de zware hennepnetten geweest, omstreeks 1860; voor de kielschepen leverde de toepassing echter bezwaar op, omdat deze te zwaar waren en door den windvang te sterk aan de netten (vleet) trokken. In 1868 werd echter een nieuw type vaartuig uit Frankrijk ingevoerd, nl. de logger, die, in tegenstelling met den loggen volgebouwden hoeker, een scherp gebouwd vlug schip was en dientengevolge grooter gemaakt kon worden; terwijl hij met een veel grootere vleet van de lichte katoenen netten kon vischen dan de eerste. De vangcapaciteit werd dientengevolge aanmerkelijk veel grooter en het bedrijf voordeeliger. Als gevolg van het grootere aantal netten, dat in korten tijd ingehaald moest kunnen worden, werd mechanische beweegkracht daarbij noodzakelijk en werden stoomspillen algemeen op de loggers en bommen ingevoerd.

De uitbreiding van de vloot sinds 1870 is door de snelle vervanging van de ouderwetsche hoekers door nieuwe loggers belangrijker dan oogenschijnlijk het geval is; in 1879 waren nog maar enkele hoekers meer in dienst, en de geheele vloot in 13 jaar tijds geheel vernieuwd. In navolging van de toepassing van de mechanische beweegkracht op de trawlvisscherij met zooveel succes in het buitenland, werden sedert 1897 ook stoomschepen voor de haringvisscherij gebouwd. Deze werden tevens ingericht om gedurende het winter halfjaar, als wanneer de haringvisscherij rust, de verschvisscherij, meest met de beug, uit te oefenen. Het is echter gebleken, dat de vangcapaciteit slechts ongeveer het dubbele bedroeg van de zeilschepen, terwijl de kosten ongeveer in dezelfde verhouding stegen. Bijzonder veel voordeel wordt daarom aan de mechanisch voortbewogen haringschepen boven de zeilschepen voor het tegenwoordige niet toegekend en dit deel der vloot blijft zich dan ook slechts langzaam uitbreiden. De oude bommen geraken echter hoe langer hoe meer in onbruik en maken plaats voor grootere en meer modern ingerichte vaartuigen. In het buitenland schijnt men in de laatste jaren aan een type met hulpstoomvermogen de voorkeur te geven. Bij den onregelmatigen arbeidstijd echter is motorengebruik voor de haringvisscherij aangewezen; de invoering is echter tot dusver op de hooge bedrijfskosten afgestuit. Welke vlucht de haringvisscherij nog verder zal

Digitized by Google

nemen, zal dan ook vermoedelijk in hoofdzaak daarvan afhangen, of het mogelijk blijkt het motorentype met zeer lage bedrijfskosten, zooals er thans reeds eenige bestaan, voor scheepsgebruik geschikt te maken.

De hoofdaanvoerplaats van den haring is Vlaardingen, en verder Maasslnis, Scheveningen (het grootste deel van de vangst van haar vloot gaat echter nog steeds naar Vlaardingen), Katwijk aan Zee en IJmuiden.

Zooals bekend is, vangt de haringvisscherij in Juni aan, en wordt zij in November geëindigd. Na afloop worden de meeste schepen opgelegd, een deel echter gaat dan ter beug- of ter trawvisscherij uit. De bemanning van de geheele vloot in 1913 bedroeg ruim 10 000 koppen. Het in de vloot belegde kapitaal kan op 13 à 15 millioen gld. worden geteld. Voor de beschrijving van de op de Noordzee gebruikelijke haringnetten zie verder bij *Vischtuigen*.

Ook voor andere landen is de haringvisscherij een gewichtige tak van industrie; zoo is haar opbrengst in Zweden en Denemarken ieder ongeveer 1 millioen, in Noorwegen 5 à 6 millioen, in Duitschland 2 à 3 millioen, in Engeland en Schotland 25 à 30 millioen gld. 's jaars.

Behalve op de Noordzee, heeft in ons land nog een belangrijke haringvisscherij plaats op de Zuiderzee en een veel minder belangrijke op de Zeeuwsche stroomen. Op de Zuiderzee wordt de haring met kuilen, sleepnetten, staande netten, fuiken en zegens (zie daarvoor onder *Vischtuigen*) door kleine met 2 à 3 man bemande vaartuigen van 15 tot 30 kub. m. inhoud gevangen; in hoofdzaak heeft de visscherij in de voorjaarsmaanden plaats, ook in het najaar wordt haring gevangen maar slechts in kleine hoeveelheid.

In Zeeland heeft alleen haringvisscherij plaats in de zg. „weeren" (zie daarvoor onder *Vischtuigen*), welke voornamelijk in de Oosterschelde in het voorjaar worden geplaatst, en ook voor de ansjovisvisscherij dienen.

Zie: *J. E. Tillema*, Ontwikkeling van de Nederlandsche haringvisscherij in den loop der eeuwen (in „Het Nederl. Zeewezen", 15de jrg., 1916, blz. 330 v.v.)

Haringvleet. Zie *Vischtuigen*.

Harinxma is de naam van een oud en aanzienlijk Friesch geslacht.

Harinxma, Haring, werd in den aanvang der 15de eeuw tot potestaat in Westergoo gekozen, terwijl *Sjoerd Wiarda* die betrekking in Oostergoo bekleedde. Onder het bewind van deze mannen ontaloegen zich de Friezen van de heerschappij der graven *van Holland*. Te treuriger was het daarom, dat de burgertwist tusschen de Schieringers en Vetkoopers opnieuw in Friesland ontbrandde.

Harinxma, Tjerk, nam den naam aan van *Donia*. Zijn 6 zonen hebben in de 2de helft der 15de eeuw deel genomen aan den Donia-oorlog (zie *Donia*).

Harinxma, Bocko, een zoon van *Feike*, in 1492 hoveling te Sneek en grietman van Wymbritseradeel, trachtte als hoofd der Schieringers in 1492 Leeuwarden te overrompelen. Dit mislukte en hij moest op harde voorwaarden vrede vragen. Hij verbrak dien weldra en deed verscheiden rooftochten met afwisselenden voor- en tegenspoed. In 1497 werd hij gevangen genomen door *Nittert Foz* en door dezen naar Groningen gebracht. Door de hulp van zekeren *Jan Kanneken* ontsnapte hij uit den kerker en keerde naar Sneek terug. Uit wraakzucht was hij een der eersten, die den hertog *van Saksen* als beschermheer van Friesland huldigden. Hij overleed in 1499.

Harinxma thoe Sloten, Pieter, een zoon van *Watze*, was in 1470 hoveling te Sneek en in 1471 grietman van Wymbritseradeel. Ook hij nam ijverig deel aan den burgeroorlog, veroverde en plunderde de kasteelen van de *Sjaerdema's*, *Hottinga's*, en *Heslinga's*, werd door den abt van Hemelum tegen de Vetkoopers te hulp geroepen, doch kwam te laat. Hij overleed in 1486.

Harinxma thoe Heeg, Haring en *Hartman*, twee broeders, namen deel aan het Verbond der Edelen. Zij voerden bevel over eenig krijgsvolk, dat in 1572 van Enkhuizen naar Friesland overstak, om dit gewest aan den prins *van Oranje* te onderwerpen. Wel maakten zij zich meester van de stad Sloten, maar zij werden door de troepen van *Robles* gevangen.

Harinxma thoe Heeg, Haring, een zoon van *Douwe*, den 27sten Augustus 1604 geboren, trad in krijgsdienst, klom op tot kapitein en werd stalmeester van graaf *Willem Frederik*, stadhouder van Friesland. Ook was hij bevelhebber van het krijgsvolk, dat uitgezonden werd om de stad Emden tegen *Enno*, graaf *van Oost-Friesland*, bij te staan. Het schijnt, dat hij in 1651 den dienst verlaten heeft. Hij overleed den 14den October 1669, eenige Nederlandsche gedichten nalatend, alsmede het door hem vertaalde boek „Seven wonderlycke Ghesichten van Dom Francisco de Quevedo Villegas, ridder van St. Jaques Ordre. In welke alle de gebreken deser Eeuwe, onder alle staten van menschen, vermaecklyk en ook stichtelyck, werden bestraft, ende als in een schilderije naecktelijk vertoont" (1641).

Harinxma thoe Sloten, Pieter Edzard, een zoon van *Ernst Mockema van Harinxma*, den 30sten November 1682 geboren, studeerde te Franeker, werd in 1701 grietman van Baarderadeel en bekleedde verschillende ambten. Hij was lid van de Staten van Friesland en van de Staten-Generaal, beoefende de Latijnsche dichtkunst en overleed te 's-Gravenhage den 11den Februari 1708.

Harius, *Henricus* of *Hendrik ter Haar*, de zoon van een welgestelden boer te Ruurlo en aldaar omstreeks het jaar 1550 geboren, bezocht de Latijnsche school te Lochem, de hoogeschool te Leiden en die te Doornik, waar hij den graad van doctor verwierf, waarna hij zich als advocaat te Arnhem vestigde. In 1570 werd hij gerechtschrijver te Zutfen, en toen *Alva* deze stad belegerde, wist hij te ontsnappen. Later werd hij er aangesteld tot rector der Latijnsche school (1573), doch hij heeft vervolgens die stad verlaten, om zich met het onderwijs te belasten te Paderborn. Hij schreef: „Henrici Harii Sicambri Jurisconsulti Tristium libri nunc primum editi" (door *Henricus Cannegieter*, 1766) en „Elegiae Heroicae, liber I" (1585), terwijl men meent, dat hij ook een „Descriptio Dioceesis Paderbornensis" in handschrift heeft nagelaten.

Digitized by Google

Hariri, *Aboe Mohammed Kasim Ibn Ali,* een beroemd Arabisch dichter en philoloog, in 1054 te Basra geboren, is de dichter van de beroemde „Makâmât" 50 rhetorische, levendige situatieschilderingen, waarvan de held een van stad tot stad trekkende letterkundige, *Aboe Seid* van Seroedsj is. Deze verschijnt in de meest verschillende vermommingen en brengt door zijn geestige, gedachtenrijke en kunstvolle voordrachten zijn toehoorders in verrukking. De taal is rijmend proza met talrijke ingevlochten gedichten en heeft in onuitputtelijkheid van uitdrukking en rijm en woordspelingen bijna haars gelijke niet. De beste uitgaven leverden *De Sacy* (1822, nieuwe druk van *Reinaud* en *Derenbourg,* 2 dln., 1847—1853) en *Steingass* (1896). Een Engelsche vertaling gaf *Chenery* (1867), een uitmuntend Duitsche *Rückert* „Die Verwandlungen des Abu Seid von Serug", (1826). Van veel waarde zijn ook twee philologische werken van *Hariri,* n.l., de „Mulhat el irab", een verhandeling over de Arabische syntaxis in verzen, die verscheiden malen uitgegeven en door *Pinto* in het Fransch vertaald is (1869), en de „Durrat el ghauwas" over Arabisch vulgarisme, die door *H. Thorbecke* (1871) en met den commentaar van *Chafadsji* († 1659) uitgegeven is. Hariri overleed te Basra in 1122.

Hark noemt men in de wapenkunde een dwarsstok, meestal zonder steel, die faasgewijs aan den boven- en onderkant van tanden voorzien is (zie de fig.)

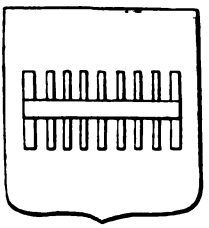

Hark.

Harkany, een badplaats in het Hongaarsche comitaat Baranya, telt 700 inwoners en heeft een bergslot en wijnbouw. De geneeskrachtige bronnen werden in 1823 bij toeval ontdekt, toen men de naburige moerassen drooglegde. In 1866 ontdekte men bij boringen een uitstekende zwavelbron, die dagelijks 400 000 L. water van 62° C. levert. De bronnen bevatten grootendeels zwavelwaterstof, chloornatrium, koolzuur, natrium en kooloxiedsulfied en worden tegen skrofulose, jicht, huid- en vrouwenziekten gebruikt. Men vindt er groote badhuizen met colonnades en park.

Harkavy, *Adam Jakowlewitsj,* een Joodsch geleerde, den 17den October 1839 te Nowarodhok bij Minsk geboren, studeerde te Wilna en St. Petersburg en ontwikkelde zich als bibliothecaris der keizerlijke bibliotheek aldaar tot een der beste oriëntalisten van onzen tijd. Vooral heeft zijn kritische bewerking en uitgave van semitiesche handschriften onder den titel „Studiën en mededeelingen uit de St. Petersburgsche keizerlijke bibliotheek" groote waarde. Van zijn andere werken noemen wij: „De Joden en de Slavische talen" (1867), „Berichten van Mohammedaansche schrijvers over de Slaven en Russen" (1870), „Berichten van Hebreeuwsche schrijvers over het Chasarenrijk" (1872), „Over de oorspronkelijke woonplaats der Semieten, Indo—Europeanen en Hamieten" (1892), „Katalogus der Samaritaansche Bijbelhandschriften van de keizerlijke bibliotheek te St. Petersburg" (1874), „Katalogus der Hebreeuwsche Bijbelhandschriften" (1875), „Oud-Joodsche gedenksteenen uit den Krim" (1876) en „Jehoeda halevi" (1896).

Harkort, *Friedrich Wilhelm,* een Duitsch staatsman en industrieel, den 22sten Februari 1793 op een familiekasteel in het graafschap Mark geboren, trad in 1813 als luitenant in dienst bij een regiment fuseliers van den Westfaalschen landstorm, nam deel aan den veldtocht van 1814 en werd in 1815 bij Ligny gewond. Na het sluiten van den vrede richtte hij ijzerfabrieken op te Wetter en Olpe. In 1836 bevorderde hij den aanleg van den Rijn-Wezerspoorweg; evenzoo de stoomvaart op den Rijn en op de Wezer. Op landbouwkundig gebied gaf hij de populaire geschriften: „Flachsmartha" en „Gärtner Heinrich" in het licht. Hij stichtte in 1857 een ijzersmelterij te Kaltenbach, bevorderde in 1860 den uitvoer van steenkolen uit Westfalen naar Portugal en ontwierp in 1864 met *von Hartmann* het plan tot een onderlinge verbinding der hoofdrivieren van Noord-Duitschland. In 1840 werd hij gekozen tot afgevaardigde naar den Westfaalschen Landdag. In de Nationale Vergadering van 1848 schaarde hij zich aan de zijde der koningsgezinden, maar toen de partij der feodalen de overhand kreeg, stond hij op tot verdediging van de rechten des volks en voegde zich bij de fractie-*Vincke,* terwijl hij later met *Bockum-Dolffs* het linkercentrum stichtte. Inzonderheid ijverde hij voor goed volksonderwijs. Tot in 1867 was hij lid van het Huis van Afgevaardigden, daarna van den Noord-Duitschen Rijksdag en van het Tolparlement, later van den eersten Duitschen Rijksdag. Hij overleed den 6den Maart 1880 op zijn buitenverblijf Hombruch bij Dortmund. Van zijn geschriften noemen wij: „Bürger- und Bauernbrief" (1851), „Die Zeiten des ersten westfälischen Landwehrregiments. Ein Beitrag zur Geschichte der Befreiungskriege 1813—1815" (1651), „Ueber Volksbanken" (1851), „Der westfälische Flachsbau" (1851), „Ueber das Proletariat, Teilbarkeit des Grundbesitzes u.s.w." (1855), „Aeltere Geschichte des Steinkohlenbergbaues und der Stahl- und Eisenproduction der Grafschaft Mark" (1855), „Geschichte des Dorfes Wetter" (1856) en „Beleuchtung der Eisenzollfrage" (1859).

Harland, *Henry,* een Amerikaansch romanschrijver, in 1861 te St. Petersburg geboren, studeerde, eerst te Rome vervolgens te Parijs en eindelijk aan de Harvard-universiteit in de Vereenigde Staten. Na het verschijnen van zijn roman „Mademoiselle Miss" associëerde hij zich in 1894 met *Aubrey Beardsley* en den uitgever *John Lane,* tot het uitgeven van een geïllustreerd vervolgwerk „The Yellow Book", waarvan hij de leiding op zich nam en welks ultramoderne verhalen, en novellen een oogenblik tot groot schandaal aanleiding gaven. In Engeland deed hij een beweging ontstaan in den geest van den „Mercure de France". Al zijn romans, zooals „Grey Roses" (1895), „Comedies and Errors" (1898) en vooral „La Tabatière du cardinal", „The Lady Paramount" en „My Friend Prospero" zijn zeer sterk realistisch gekleurd. *Harland* overleed in 1905 te San Remo.

Digitized by Google

Harlekijn *(Arlecchino)* is de naam van een komisch persoon der Italiaansche „Commedia dell' arte", waarschijnlijk afgeleid van het Oudfransche *hellequin* (naam van een duivel in Middeleeuwsche legenden). Hij is gekleed in een nauwsluitend, veelkleurig gewaad, draagt kortafgesneden haar, een zwart halfmasker en een houten zwaard en is licht geschoeid. Dat zijn oorsprong te zoeken is in de oud-Romeinsche gebarenspelen, valt te betwijfelen. In het Fransch draagt hij den naam van *Arlequin* en te Parijs werd hij in het midden der 16de eeuw door *Carlino* met grooten bijval vertoond. In Duitschland heeft men den ouden *Hanswurst* tegen het einde der 17de eeuw in *Harlekijn* herschapen. Hij vervult van ouds de rol van bediende. Als zoodanig was hij aanvankelijk ruw, onnoozel, onbeschaamd, lui, morsig, maar verrassende in het midden der 16de eeuw en werd toen listig, geestig en ondeugend. In Frankrijk verkreeg hij nog beschaafder vorm, doch bepaalde zich langzamerhand bij het ballet, om in de eerste helft der vorige eeuw geheel en al te verdwijnen. De draperie, welke op het tooneel de eerste coulisse bedekt, noemt men nog wel *manteau d'Arlequin*.

Harless, *Gottlieb Christoph*, een Duitsch letterkundige, den 21sten Juni 1788 te Kulmbach geboren, studeerde te Erlangen te Jena en te Göttingen en vestigde zich als privaatdocent te Erlangen waar hij in 1765 tot buitengewoon hoogleeraar benoemd werd. Hij keerde daarheen in 1770 als gewoon hoogleeraar terug, nadat hij eerst eenigen tijd was werkzaam geweest aan het gymnasium te Coburg. Hij overleed den 2den November 1815. Hij schreef o. a.: „Introductio in historiam linguae graecae" (2de druk 1792—1795, 2 dln.), „Introductio in notitiam litteraturae Romanae" (1781) met „Supplementa ad breviorem notitiam litteraturae Romanae" (1799—1817), terwijl hij een 4de verbeterde uitgave leverde van „Fabricius' Bibliotheca Graeca" (12 dln., 1790—1809; met index, 1838).

Harless, Johann Christian Friedrich, een geneeskundige en zoon van den voorgaande, den 11den Juni 1773 te Erlangen geboren, studeerde aldaar in de geneeskunde en legde zich tevens toe op de geschiedenis en wijsbegeerte. Hij verwierf er den doctorsgraad in de philosofie (1793), en in de medicijnen (1794), vestigde er zich als privaatdocent en werd er in 1796 buitengewoon en in 1814 gewoon hoogleeraar. In 1818 ging hij in die betrekking naar Bonn, waar hij den 13den Maart 1858 overleed. Van zijn geschriften vermelden wij: „Die sämtlichen Heilquellen und Kurbäder des südlichen und mittlern Europa, Westasiens und Nordafrikas" (1846—1848), „Handbuch der ärtzlichen Klinik" (1817—1826, 3 dln.), en „Geschichte der Hirn- und Nervenlehre im Altertum" (1801).

Harless, Emil, een Duitsch physioloog en neef van den voorgaande, den 22sten October 1820 te Neurenberg geboren, vestigde zich als privaatdocent aldaar, werd in 1849 buitengewoon en in 1857 gewoon hoogleeraar in de physiologie aan de universiteit te München en overleed den 16den Februari 1862. Hij schreef: „Lehrbuch der plastischen Anatomie" (2de druk 1856—1858). „Die Muskelirritabilität" (1851), „Theorie und Anwendung des Seitendruckspirometers" (1855), „Molekuläre Vorgänge in der Nervensubstanz" (1858—1861), „Die elementaren Funktionen der kreatürlichen Seele" (1862), Zur innern Mechanik der Muskelzuckung" (1863) en „Populäre Vorlesungen aus dem Gebiete der Physiologie und Psychologie" (1851).

Harless, *Gottlob Christoph Adolf*, een Protestantsch godgeleerde, den 21sten November 1806 te Neurenberg geboren, studeerde te Erlangen en te Halle in de theologie, vestigde zich als privaatdocent te Erlangen, werd in 1833 buitengewoon en in 1836 gewoon hoogleeraar in de godgeleerdheid. Hij schreef: „Kommentar über den Brief an die Epheser" (2de druk 1858), „Theologische Encyklopädie und Methodologie" (1837), „Christliche Ethik" (8ste druk 1893), „Kirche und Amt nach luth. Lehre" (1853), „Sonntagsweihe" (4 dln., 2de druk 1860), „Das Verhältnis des Christentums zu Kultur und Lebensfragen der Gegenwart" (2de druk 1882), „Geschichtsbilder aus der luth. Kirche Livlands" (1869), „Staat und Kirche" (1870) en met *Harnuk* „Die kirchlich-religiöse Bedeutung der reinen Lehre von den Gnadenmitteln" (1869). Als afgevaardigde naar den Landdag verzette hij zich met kracht tegen de eischen der R.-Katholieken, zoodat de Beiersche regeering hem in 1845 zijn leerstoel ontnam en hem als consistoriaalraad naar Bayreuth verplaatste. In datzelfde jaar echter ging hij als hoogleeraar naar Leipzig en werd er in 1847 predikant in de Nicolaikerk. In die betrekkingen bleef hij werkzaam tot in 1852 en vertrok toen als president van het Protestantsch Consistorie naar München. Hij overleed aldaar den 5den September 1879.

Harlez, *Charles de*, een Belgisch oriëntalist, in 1832 te Leuven geboren, was hoogleeraar in de Oostersche talen aldaar, lid van de „Académie royale de Belgique" en van talrijke buitenlandsche geleerde genootschappen. Hij overleed te Leuven in 1894. Van zijn werken noemen wij: Een vertaling der „Zendavesta" (1875—1878), „Grammaire pratique de la langue sanscrite" (1878), „Des origines du Zoroastrisme" (1879), „Manuel du pehlvi" (1880), „Védisme, brahmanisme et christianisme" (1881), „Manuel de la langue mandchoue" (1884), „Histoire de l'empire de Kin" (1887), „La religion nationale des Tartares orientaux, mandchous et mongols, comparée à la religion des anciens Chinois" (1888).

Harlingen is een gemeente in de provincie Friesland, 111 H.A. groot met (1915) 10 447 inwoners, ingesloten door de Zuiderzee en de gemeente Barradeel. Tot de gemeente behooren de stad en haar naaste omgeving.

De stad Harlingen ligt aan de Zuiderzee, de spoorlijn Harlingen—Leeuwarden, den Noord-Frieschen localaalspoorweg, de tramlijn Harlingen—Bolsward—Sneek en de trekvaart Harlingen—Franeker—Leeuwarden. Zij is de belangrijkste havenplaats van Friesland, en staat in geregeld stoombootverkeer met Amsterdam, Hull en Londen, alsook met Goole en Leith, Vlieland en Terschelling. Het voert uit Engeland ongesponnen katoen, steenkolen, garens en jute voor Twente benevens zout en rundervet in, uit de Oostzeelanden veel hout en teer, terwijl omgekeerd veel bo-

Digitized by Google

ter, kaas, slachtvee en aardappelen benevens stroocarton naar Engeland worden uitgevoerd. In 1913 was de omvang der scheepvaart:

Binnengekomen:			
Stoomschepen	339,	metende	157 600 ton
Zeilschepen	3,	„	300 „
Totaal	342,	metende	157 900 ton
Uitgegaan:			
Stoomschepen	384,	metende	162 400 ton
Zeilschepen	2,	„	200 „
Totaal	386,	metende	162 600 ton

De stad zelf heeft weinig voordeel van dien overzeeschen handel en als marktplaats ligt zij te zeer in een uithoek. In den omtrek vindt men enkele steen- en pannebakkerijen en houtzaagmolens, in de stad zelf zoutziederijen en kleinindustrie. Harlingen is regelmatig gebouwd, heeft twee binnen- en een buitenhaven. De plaats bezit een kantongerecht, een hoogere burgerschool met 3-jarigen cursus, een burgeravondschool voor ambachtslieden en handelsbedienden en een zeevaartschool en is de zetel van onderscheiden consulaire ambtenaren. Het aanzienlijkste deel der plaats ligt tusschen de Noorderhaven en de Voorstraat. Als voornaamste gebouwen vallen te vermelden het stadhuis met toren en een monument voor *Simon Stijl* en de Hervormde Groote of Nieuwe kerk. Ook de Lutherschen, Doopsgezinden, Gereformeerden en R.-Katholieken hebben er kerkgebouwen, de Israëlieten een synagoge. Ten Z. der stad, op den zeedijk, prijkt de „Steenen Man", een in 1774 hernieuwd monument van *Caspar Robles*, onder wiens invloed de dijken in de 16de eeuw verbeterd werden.

Harlingen is ontstaan uit een gehucht tusschen de adellijke staten Harliga en Harns en was in vroeger eeuwen van vestingwerken voorzien. Van de eeuwenlange twisten tusschen Schieringers en Vetkoopers ontving het ook zijn deel, huldigde in 1496 hertog *Albrecht van Saksen* als heer en kreeg in 1502 een nieuw kasteel, dat in 1516 in brand gestoken werd. In 1572 verklaarde de stad zich voor den prins, in 1748 werd zij geplunderd, in 1776 door overstrooming geteisterd, in 1787 door de Patriotten van Franeker belegerd, in 1825 opnieuw door een watervloed bezocht, in de jaren 1870—1877 van nieuwe havenwerken voorzien, die echter niet aan hun doel beantwoordden. Daarom werd in 1910 begonnen met het aanbrengen van verbeteringen, welk werk in 1914 voltooid was.

Harlingerland (aldus genaamd naar het riviertje de Harle), is een landschap in het N.O. van het Pruisische district Aurich en bestaat uit vruchtbaar kleiland. Oorspronkelijk een Gelderesch leen, werd het in 1745 door Pruisen bij Oost-Friesland ingelijfd. De hoofdstad is Esens.

Harmalarood. Zie *Harmalien*.

Harmalien ($C_{13}H_{14}N_2O$) is een alkaloïd, dat met *harmien* $C_{13}H_{12}N_2O$) voorkomt in een plant der Krimsche steppe, *Peganum Hamarla* — in het Tataarsch *Zyserlik* — genaamd, die tot de familie der *Rutaceeën* behoort. Het wordt in het Oosten als specerij gebruikt en verkregen uit het tot poeder gestampte zaad, wanneer men dit poeder in water met een weinig zwavel- of azijnzuur laat uittrekken, het filtraat met keukenzout doet neerslaan, dan neerslag, uit de zoutzure zouten der alkaloïden bestaande, met keukenzout uitwascht, daarna in water oplost, de oplossing met kool ontkleurt en bij 50° tot 60° C. met ammonia neerslaat. Eerst bezinkt dan de harmien in naalden en daarna de harmalien in plaatjes, zoodat men het neerslaan met het microscoop moet waarnemen. De harmalien kristalliseert in rhombische pyramiden en lost weinig op in water en aether, vrij goed in kouden en zeer gemakkelijk in kokenden alcohol. Zij smelt bij verwarming en verspreidt daarbij een witten damp, terwijl oxydeerende zelfstandigheden haar in een in water onoplosbare, maar in alcohol oplossende verfstof van een roode kleur *(harmalarood)* omzetten. Geconcentreerd salpeterzuur vormt daarmede nitroharmen. De zouten van harmalien zijn geel en doorgaans gemakkelijk oplosbaar en kristalliseerbaar. Harmien kan men uit harmalien verkrijgen, wanneer men haar chroomzuur zout tot 120° C. verhit. Ook ontstaat ze, wanneer men harmalien kookt met een mengsel van gelijke deelen alcohol en zoutzuur, waarbij men een weinig salpeterzuur voegt, waarna bij het afkoelen kristallen van zoutzure harmien ontstaan. De harmien vormt prisma's, die in water weinig en in alcohol en aether zeer weinig oplossen. Haar zouten zijn kleurloos, haar geconcentreerde oplossingen geelachtig, de verdunde blauwachtig. De gele kleur van harmalien en van hare zouten hecht niet op geweven stoffen, maar uit harmalien ontstaat door trekking met alcohol een roode basis, wier zouten rood en tot verfstof voor geweven goederen zeer geschikt zijn. Daarom bezigt men in Rusland het harmalazaad als grondstof voor het bereiden van verf. Aan gemelde roode basis geeft men den naam van porfierharmien.

Men heeft den naam van harmalien ook gegeven aan een paarse verfstof, door *Kay* uit anilien verkregen. Men bereidt deze door 40 deelen carbolzuur van 1,85 soortelijk gewicht met 1400 deelen water te verdunnen, en eerst 50 deelen anilien, daarna 200 deelen mangaansuperoxied (bruinsteen) bij te voegen en onder gestadig omroeren dit mengsel tot 100° C. te verwarmen, totdat er geen neerslag meer ontstaat. Dezen laatsten moet men voorts filtreeren en met verdund zwavelzuur digereeren, waardoor de verfstof opgelost wordt. De beide oplossingen worden daarna vermengd en met ammonia verzadigd, waarna de verfstof neerslaat. De neerslag wordt gefiltreerd, gewasschen en gedroogd. Uit het overblijvende verkrijgt men harmalien door uittrekking met alcohol.

Harmattan is de naam van een zeer drogen en warmen wind, die regelmatig 3- of 4-maal 's jaars gedurende 1—5 of ook wel 14 dagen uit de binnenlanden van Afrika naar de kust van den Atlantischen Oceaan waait. Hij heerscht inzonderheid in de maanden December, Januari en Februari en gaat vergezeld van dampen en stofwolken, die soms dagen lang de zon verduisteren. Hij wordt gekenmerkt door zijn buitengewone hitte en droogte, zoodat houtwerk scheurt, en de ademhaling belemmerd wordt. Doorgaans wordt hij door koel weder gevolgd.

Digitized by Google

Harmelen of *Hermelen* is een gemeente in de provincie Utrecht, aan den Ouden-Rijn, waarover een brug ligt, 1911 H.A. groot met (1915) 1953 inwoners, ingesloten door de gemeenten Kamerik, Kockengen, Laag-Nieuwkoop, Vleuten, Veldhuizen, Linschoten en Woerden. De bodem bestaat grootendeels uit rivierklei. Hoofdbedrijven zijn landbouw en veeteelt.

Het dorp Harmelen ligt in een bevallige streek, heeft twee kerken voor den Hervormden- en R.-Katholieken eeredienst en bezit het schoone *„Huis te Harmelen"*, reeds in de 13de eeuw bekend. Het dorp ligt aan den Ouden Rijn en aan de spoorlijnen Amsterdam—Gouda—Rotterdam en Utrecht—Rotterdam.

Harmenopoulos, *Konstantinos,* een Byzantijnsch rechtsgeleerde, omstreeks het jaar 1320 te Konstantinopel geboren, was raadsheer bij de keizers *Cantacuzenus* en *Johannes Palaeologus,* vervolgens rechter te Thessalonica en overleed in 1380. Hij schreef o. a.: een „Πρόχειρον τῶν νόμων" („Manuale legum"), dat thans nog als burgerlijk wetboek in Griekenland bindende kracht heeft. Het is het laatst uitgegeven te Athene in 1872.

Harmien. Zie *Harmalien.*

Harmodius en Aristogiton, twee Atheensche jongelingen, die door vriendschap op het nauwst verbonden waren, brachten in 514 v. Chr. met hun dolken, die zij onder myrtentakken verborgen hadden, *Hipparchus,* den zoon van *Pisistratus* en den jongeren broeder van den tiran *Hippias* om het leven. Genoemde *Hipparchus* had de vriendschap van *Harmodius* trachten te winnen en uit wrevel over zijn teleurstelling diens zuster, een onbesproken jonkvrouw, tot het bijwonen eener processie uitgenoodigd en toen als een onwaardige afgewezen. *Harmodius* werd onmiddellijk na het volbrengen van den moord door de lijfwacht gedood en *Aristogiton,* die reeds ontsnapt was, gegrepen en terecht gesteld. De Atheners hebben de nagedachtenis der beide vrienden door standbeelden en liederen verheerlijkt.

Harmonia was de dochter van *Ares* en *Aphrodite.* Bij haar huwelijk met *Cadmus* waren alle goden tegenwoordig. *Cadmus* schonk haar als bruidsgift een gewaad en een noodlottig, door *Hephaestus* vervaardigd halssieraad, dat hij van dezen of van *Europa* ontvangen had. *Harmonia* ondervond daarvan den heilloozen invloed, daar zij na een rampspoedig huwelijksleven met haar gemaal naar Illyrië ging, waar beiden in slangen veranderd werden. Dat halssieraad viel vervolgens ten deel aan *Eriphyle,* die door haar zoon *Alcmaeon* vermoord werd, daarna aan *Alphesiboea* (of *Arsinoë*) en *Callirrhoë* en werd eindelijk door de zonen van *Alcmaeon* in den tempel te Delphi nedergelegd. Doch ook toen namen de onheilen, door dat tooisel veroorzaakt, nog geen einde. De gemalin van *Ariston,* den veldheer der Oetaeërs, had den krijgstocht opgewekt van den tiran *Phayllos,* maar zij wilde dan alleen gehoor geven aan zijn wenschen, wanneer hij haar dat halssieraad bracht. Hij roofde het dientengevolge uit den tempel, doch weldra werd haar zoon in razernij ontstoken, zoodat hij brand stichtte in haar woning, waarbij zij zelf om het leven kwam.

Harmonia evangelica is de bewerking der vier evangeliën tot één samenhangend verhaal, waarbij de tekst zoo veel mogelijk gevolgd is en zonder toevoegingen van den schrijver. De eerste werd geleverd door *Tatianus* (omstreeks 170) in zijn „Diatessaron", waarschijnlijk in het Syrisch geschreven en door de Syriërs tot in de 2de helft der 4de eeuw als het eenige evangelie beschouwd.

Harmonica of *glasharmonica* noemt men een muziekinstrument met een metaalachtigen toon uit glazen klokken of kommen, die naar toonhoogte op een rol of spil bevestigd zijn, met den voet rondgedraaid en met nagemaakte vingers bespeeld worden. Het instrument is uitgevonden door *Benjamin Franklin* in 1763. In den beginne had het een toonomvang van slechts twee en een half octaaf, te weten van kleine *c* tot tweegestreepte *g;* door anderen werd het verbeterd en van kleine *c* tot driegestreepte *f* gebracht. Ook zijn later uitgevonden de strijkharmonica, in het Hoogduitsch „Bogenharmonika" (fig. 3.) die met strijkstokken, en de klavierharmonica, „Tastenharmonika" in het Hoogduitsch, die door klaviertangenten tot toongeven gebracht worden. Eindelijk heeft men nog de glasklettenharmonica (fig. 2) nagelharmonica, stashharmonica, „Mundharmonika" (fig. 1) in het Hoogduitsch. De glasharmonica is een kinderspeeltuig, dat uit glasschijven in een houten bak op een paar strak gespannen touwtjes bestaat, waarop met een kurken of houten hamertje getikt wordt.

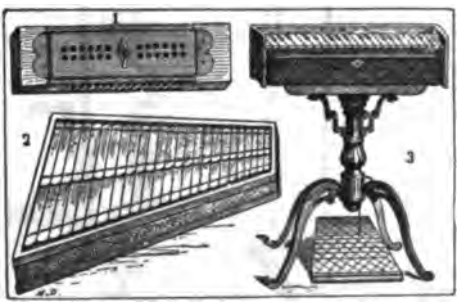

1. Mondharmonica; 2. Glasharmonica; 3. Klavierharmonica.

Harmonica is een bij de lagere volksklassen nog steeds bemind muziekinstrument, een uitvinding van *Damian* (1829) te Weenen, een mechanische volmaking van de mondharmonica. Het instrument is feitelijk een vierkante blaasbalg, waarin een aantal metalen tongen zijn aangebracht, die gedeeltelijk naar binnen, gedeeltelijk naar buiten zijn gebogen, zoodat de eerste in trilling komen, wanneer de balg ineengedrukt wordt, en de laatste, wanneer de balg wordt uitgetrokken. Verder is buiten een soort klavier aangebracht, waarvan de toetsen correspondeeren met ventielen, die den windtoevoer naar de tongen afsluiten en openen. Met virtuositeit bespeeld, kan het instrument een goed effect maken.

Harmonica, *Chemische,* of *zingende vlammen,* is een toestel, waarmede men verschillende tonen kan voorbrengen en dat bestaat uit een

Digitized by Google

kleine waterstofvlam, welke brandt in een verticale, van boven open of gesloten buis. De toon ontstaat wanneer zich de vlam op een zekere hoogte in de buis bevindt en komt overeen met die, welke door een dergelijke luchtkolom, als in de buis aanwezig is, wordt voortgebracht, wanneer men die doet trillen. De buis (zie de afb.) is gewoonlijk van glas en doorgaans loodrecht geplaatst. Door het verlengen, dekken of ten halve dekken der buis wordt de toon veranderd, en als

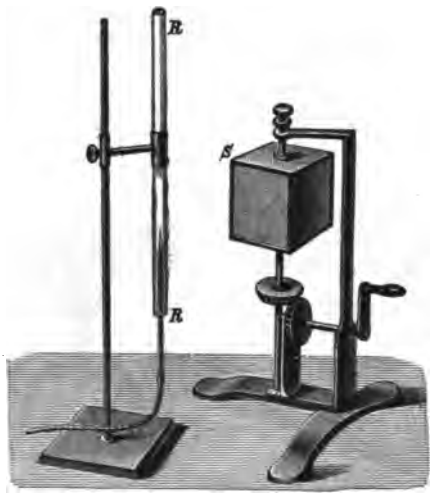

Chemische harmonica.

men de buis door een fluit vervangt, kan men er de vlam melodieën op doen blazen. De trilling der luchtkolom ontstaat doordien de waterstof en de zuurstof zich niet doorgaande maar bij schokken verbinden, terwijl deze schokken of ontploffingen zeer snel, doch zichtbaar op elkander volgen. Ook kunnen de tonen gedeeltelijk gevormd worden door de vorming en verdichting van waterdamp, daar een buis, aan het uiteinde tot een bol verwijd, waarin zich eenige vochtigheid bevindt, tonen voortbrengt, wanneer zij verwarmd wordt. Behalve waterstof kunnen ook andere brandende gassen gebruikt worden.

Harmonicatrein. Zie *D-treinen.*

Harmonichorde was de naam van een muziekinstrument, in 1812 door *Kaufmann* te Dresden uitgevonden. Het had de gedaante van een piano, doch de snaren werden in beweging gebracht door de wrijving van een met leder overtrokken en met hars bestreken rol, zoodat de toon aanhield, zoolang de vinger den toets drukte. Het geluid van dit instrument was krachtig en welluidend tevens. *Weber* heeft er een groot concert met vol orkest voor gecomponeerd.

Harmonie (Grieksch = overeenstemming) duidt de samenwerking of juiste verhouding aan van verschillende elementen tot een goed geheel. Zij heeft zoowel betrekking op verschijnselen van de stoffelijke wereld als op geestesfunoties. In ethische en psychologische beteekenis duidt het de overeenstemming in gevoelens, gezindheid en denkwijze aan, zoowel bij één enkel individu, als bij een groep menschen, die in een of ander opzicht samen behooren (vandaar dat zoovele vereenigingen den naam harmonie dragen).

In de *wijsbegeerte* verstaat men er den samenhang, de innige verbintenis van lichaam en ziel onder, waardoor hun wederzijdsche verrichtingen overeenstemmen. Zoo spreekt *Leibniz* van *harmonia praestabilita* (voorbeschikte overeenstemming) ter verklaring van de overeenstemming tusschen de monaden zonder dat deze op elkander inwerken.

Bij een *kunstwerk* spreekt men van harmonie, wanneer de verschillende onderdeelen een indruk geven zonder eenige tegenstrijdigheid. Zoo spreekt men bij een schilderstuk van kleurenharmonie, bij een muzikale compositie van harmonie der tonen.

In de *muziek* beteekent harmonie de vereeniging van verschillende, op zich zelf staande tonen tot een accoord of samenklank; als men van harmonieën spreekt, bedoelt men daarmee vaak niet alleen de accoorden afzonderlijk, doch ook hun onderling verband. Ook verstaat men onder *harmonie* speciaal muziek voor blaasinstrumenten: een harmonie-orkest of -corps is een orkest, alleen uit blaasinstrumenten samengesteld; *harmoniemuziek,* is muziek, alleen voor een zoodanig orkest geschreven. Zie ook *Orkest.*

Harmonie der sferen noemt men een stelling van *Pythagoras,* volgens welke de wereldlichamen in hun beweging om het centraalvuur een harmonie van tonen zouden voortbrengen, die de mensch echter niet in staat is te hooren, evenmin als hij het centraalvuur kan zien. Deze theorie is later door *Cicero* in zijn „Droom van Scipio" uitgewerkt en was gebaseerd op de afstanden der zeven cirkels van de wereldlichamen tot het centraalvuur, die volgens *Pythagoras* overeenkwamen met de getalverhouding der zeven tonen van zijn heptachord.

Harmoniemuziek. Zie *Harmonie* en *Orkest.*

Harmonische analyse van veranderlijke electrische stroomen of spanningen noemt men de splitsing van dergelijke stroomen of spanningen in zuivere wisselstroomen of wisselspanningen, dat wil dus zeggen in zulke, waarvan de grootte naar den tijd volgens een sinuswet verloopt. Bij een dergelijke methode worden de berekeningen zeer vereenvoudigd, daar alle zuivere wisselstroomen en spanningen onder eenvoudige wetten zijn te brengen.

Harmonisten noemt men een chiliastische secte, die omstreeks 1800 door *J. G. Rapp* is gesticht en reeds spoedig naar Amerika is overgebracht, doordat zij in Duitschland onmogelijk was gemaakt. Het huwelijksverbod, dat voor haar aanhangers geldt, heeft deze secte snel doen minderen.

Harmonium is een muziekinstrument, dat veel op een orgel gelijkt en eigenlijk een verbeterde vorm van het oudere regaal is. De tonen worden voortgebracht door metalen tongen, welke bij het regaal slecht opgelegen, maar bij het harmonium doorslaan; zij worden door een luchtstroom in trilling gebracht. De uitvinder van het systeem van orgelregisters met doorslaande tongen is waarschijnlijk de St. Petersburgsche orgelfabrikant *Kornik* (± 1780). *Grenié* bouwde in 1810 het eerste harmonium, dat hij „orgue ex-

Digitized by Google

pressif" noemde; verbeterde constructies kregen de namen van *aeoline, physharmonica, aërophoon, melophoon,* enz. Een belangrijke omwenteling in den harmoniumbouw brachten de z.g. „Amerikaansche" orgels; het beginsel daarvan berust hierop, dat de lucht niet ingeblazen, doch uitgezogen wordt. Deze vinding is te danken aan een werkman uit de orgelfabriek van *Jacob Alexandre* te Parijs, die naar Amerika emigreerde en daar zijn vinding in toepassing bracht. Door het aanbrengen van 4 voets en 16 voets registers, octaafkoppelingen, een crescendotoestel, enz. heeft men in den loop der tijden het uitdrukkingsvermogen van het harmonium veel ontwikkeld, dat in kleine kerken goede diensten bewijst en ook in tal van gezinnen een geliefd instrument is. Voorts maakt de omstandigheid, dat op een harmonium boven- en combinatietonen duidelijk waarneembaar zijn, het instrument nuttig voor akoustische onderzoekingen en proeven.

Harmosten was eerst de naam der voogden in Lakonië, door middel van welke de Dorische heerschers over hun onderdanen (perioiken) regeerden. Meer bekend zijn echter de harmosten, die ten tijde van *Lysander,* tegen het einde van den Peloponnesischen Oorlog, optraden, n.l. de aan beide zijden van de Aegeïsche Zee aangestelde Spartaansche gezagvoerders, die alle aan de Atheners ontrukte steden bezetten en (dikwijls met behulp van een Spartaansche bezetting), in vereeniging met de oligarchie, de democratie onderdrukten. Deze instelling werd met het ineenvallen der Spartaansche hegemonie (371) opgeheven; later herstelden de Thebanen haar voor enkele jaren.

Harmotoom of *kruisteen* is een waterhoudend silicaat, dat uit kruiselings door elkaar geschovene tweelingskristallen bestaat. Het kristalliseert in langwerpige zuilen met een op zijn kanten geplaatste rhombische pyramide, die op een scherpe kwadratische pyramide gelijkt. Het is bladerig op de breuk en bezit een glasglans, terwijl zijn hardheid $4^1/_2$ (tusschen vloeispaat en apatiet) bedraagt. Verder is het doorzichtig tot doorschijnend, waterhelder en wit, doch ook wel rood of bruin. Het lost op in zoutzuur onder afscheiding van kiezelzuur. Naar zijn samenstelling onderscheidt men den harmotoom in *barytharmotoom* en *kalkkaliharmotoom.* De eerste heeft een soortelijk gewicht van 2,4, smelt voor de blaaspijp niet gemakkelijk tot een emailachtig glas wordt o. a. gevonden in den Harz en in Schotland en bestaat volgens *Rammelsberg* uit 47,1 % kiezelzuur, 15,7 % aluminiumoxied, 23,4 % baryumoxied en 13,8 % water, zoodat zijn samenstelling kan worden uitgedrukt door $BaAl_2Si_5$, $5H_2O$. De tweede, ook *philippsiet* genoemd, heeft een soortelijk gewicht van 2,15 tot 2,2, smelt voor de blaaspijp gemakkelijk tot een wit email en bestaat volgens denzelfden scheikundige uit 48,5 % kiezelzuur, 20,2 % aluminiumoxied, 7,4 % calciumoxied, 6,2 % kaliumoxied en 17,7 % water. Het komt voor in Duitschland bij Marburg en bij Giessen, in Ierland, op Sicilië, op IJsland enz.

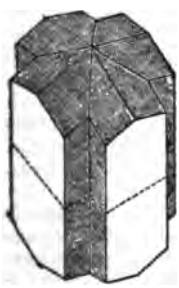

Harmotoom.

Harms, *Klaus,* een Duitsch kanselredenaar en godgeleerde, den 25sten Mei 1778 te Fahrsted in Zuider-Ditmarschen geboren, was de zoon van een molenaar en wijdde zich aanvankelijk aan het vaderlijk bedrijf. Later kreeg hij lust om predikant te worden, bezocht het gymnasium te Meldorf en studeerde te Kiel in de godgeleerdheid. Nadat hij van 1802 tot 1806 als huisonderwijzer was werkzaam geweest, werd hij diaconus te Lunden, in 1816 archidiaconus en leeraar in de Nicolaïkerk te Kiel, in 1834 als opvolger van *Schleiermacher* predikant in de Drievuldigheidskerk te Berlijn en in 1835 eerste predikant te Kiel. Hij moest echter zijn betrekking in 1849 wegens blindheid nederleggen en overleed te Kiel den 1sten Februari 1855. Reeds in 1817 baarde zijn geschrift: „Das sind die 95 Theses oder Streitsätze Dr. Luthers enz." waarin hij de Protestantsche orthodoxie verdedigde, groot opzien, zoodat hij zelfs het aanbod ontving als bisschop der Evangelische Kerk in Rusland werkzaam te zijn, wat hij echter van de hand wees. Van zijn talrijke geschriften noemen wij: „Winterpostille" (6de druk 1811), „Sommerpostille" (6de druk 1811), „Neue Winterpostille" (1824), „Neue Sommerpostille" (1827), „Christologische Predigten" (1821) en „Pastoraltheologie" (1830—1834), benevens een groot aantal leerredenen. Verder schreef hij het volksboek: „Schleswig-holsteinisches Gnomon" (3de druk 1854), „Vermischte Aufsätze und kleine Schriften" (1853) en een levensbeschrijving van hemzelf (1851).

Harms, *Friedrich,* een Duitsch schrijver, den 24sten October 1819 te Kiel geboren, studeerde in de geneeskunde en wijsbegeerte, vestigde zich in 1842 als privaatdocent te Kiel, werd er in 1848 buitengewoon en in 1858 gewoon hoogleeraar, vertrok in 1867 in die betrekking naar Berlijn en overleed aldaar den 5den April 1880. Hij schreef: „Der Anthropologismus in der Entwicklung der Philosophie seit Kant" (1845), „Prolegomena zur Philosophie" (1852), „Die Philosophie Fichte's" (1862), „Abhandlungen der systematischen Philosophie" (1868), „A. Schopenhauer's Philosophie" (1874), „Ueber den Begriff der Psychologie" (1874), „Ueber den Begriff der Psychologie" (1874), „Die Reform der Logik" (1874), „Die Philosophie seit Kant" (1876), „Ueber den Begriff der Wahrheit" (1876), „Psychologie, Logik und Ethik" (1877), „Die Formen der Ethik" (1878), „Die Philosophie in ihrer Geschichte" (1878—1881, 2 dln.), terwijl *Wiese* uit zijn nalatenschap uitgaf: „Methaphysik" (1885), „Logik" (1886), „Ethik" (1889), „Begriff, Formen und Grundlegung der Rechtsphilosophie" (1889), „Naturphilosophie" (1895) en „Psychologie" (1897).

Harnack, *Theodosius,* een Luthersch godgeleerde, den 3den Januari 1817 te St. Petersburg geboren, studeerde te Dorpat, Bonn en Berlijn, promoveerde te Dorpat, vestigde zich aldaar als privaat-docent, werd er in 1848 tot gewoon hoogleeraar en academieprediker benoemd, vertrok in 1853 in diezelfde betrekking naar Erlangen, maar keerde in 1866 naar Dorpat terug en nam

Digitized by Google

in 1875 om redenen van gezondheid zijn ontslag. Hij schreef: „Die Idee der Predigt" (1844), „Die Grundbekenntnisse der evangelisch-lutherischen Kirche" (1845), „Der christliche Gemeindegottesdienst im apostolischen und altkatholischen Zeitalter" (1854), „Die luth. Kirche Livlands und die herrnhutische Brüdergemeinde" (1860), „Luther's Theologie mit besonderer Beziehung auf seine Versöhnungs- und Erlösungstheorie" (1862—1886, 2 dln.), „Die Kirche, ihr Amt, ihr Regiment" (1862), „Praktische Theologie" (1877—1878, 2 dln.), „Katechetik und Erklärung des kleinen Katechismus Luthers" (2 dln., 1882) en „Ueber den Kanon und die Inspiration der Heiligen Schrift" (1883). Hij overleed te Dorpat den 23sten September 1889.

Harnack, Adolf, een Protestantsch godgeleerde en zoon van den voorgaande, den 7den Mei 1851 te Dorpat geboren, studeerde aldaar, werd in 1874 privaatdocent te Leipzig, in 1876 buitengewoon, in 1879 gewoon hoogleeraar te Giessen, in 1886 te Marburg en in 1888 te Berlijn. Zijn benoeming aldaar verwekte groote ongerustheid bij de orthodoxen, die na zich vruchteloos tegen zijn benoeming verzet te hebben, een „tegen-professor" in *Schlatter* benoemden. Hij is de leider van die moderne theologen, die, steunende op een kritische studie en bewerking der geschiedenis, een verzoening van het Christendom met het bewustzijn der ontwikkelde klassen beoogt. In 1905 werd *Harnack* tevens generaal-directeur van de Koninklijke Bibliotheek te Berlijn en in 1911 van de „Kaiser Wilhelm-Gesellschaft". Behalve talrijke opstellen in de door hem met *Von Gebhardt,* later met *K. Schmidt,* uitgegeven „Texte und Untersuchungen zur altchristlichen Literatur", in de „Theologische Literaturzeitung", waarvan hij sedert 1881 de leider is, en andere tijdschriften, benevens talrijke redevoeringen en voordrachten, verzameld als „Reden und Aufsätze" (2 dln., 1904; 2de druk, dl. 1, 1907), schreef hij: „Zur Quellenkritik der Geschichte des Gnostizismus" (1873), „De Apellis gnosi monarchica" (1874), „Die Zeit des Ignatius und die Chronologie der antiochenischen Bischöfe" (1878), „Das Mönchtum, seine Geschichte and seine Ideale" (7de druk 1907), „Martin Luther in seiner Bedeutung für die Geschichte der Wissenschaft und der Bildung" (3de druk 1901), „Lehrbuch der Dogmengeschichte" (3 dln., 4de druk 1909), „Grundriss der Dogmengeschichte" (4de druk 1905), „Augustins Konfessionen" (3de druk 1903), „Geschichte der altchristlichen Literatur bis Eusebius" (1893—1904, 3 dln.), „Geschichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin" (3 dln., 1900), „Das Wesen des Christentums" (61ste—65ste duizend 1913), „Die Aufgaben der theologischen Fakultäten und die allgemeine Religionsgeschichte" (1901), „Beiträge zur Einleitung in das Neue Testament" (tot heden 6 dln., 1906—1914), „Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten" (3de druk 1915), „Sprüche und Reden Jesu" (1907), „Die Apostelgeschichte" (1908), „Protestantismus und Katholicismus in Deutschland" (1907), „Entstehung und Entwicklung der Kirchenverfassung in den ersten zwei Jahrhunderten" (1910), „Aus Wissenschaft und Leben" (2 dln. 1911). Met *Von Gebhardt* en *Zahn* gaf hij de „Patrum apostolicorum opera" (3de druk 1900) uit. De Pruisische orthodoxen vonden in *Harnack's* „Das Apostolische Glaubensbekenntnis" (27ste druk 1896) aanleiding tot een hernieuwden strijd tegen zijn leerstellingen, die door de uitgave van het „Wesen des Christentums" (1900) slechts vinniger werd.

Harnack, Axel, een wiskundige en tweelingbroeder van den voorgaande, studeerde te Dorpat, trad in 1876 als privaatdocent te Leipzig op, werd in hetzelfde jaar hoogleeraar te Darmstadt en ging in 1877 als zoodanig naar Dresden, waar hij den 3den April 1888 overleed. Hij schreef: „Elemente der Differential- und Integralrechnung" (1881), „Grundlagen der Theorie des logarithomischen Potenzials und der Potenzialfunktion in der Ebene" (1877), „Naturforschung und Naturphilosophie" (1885) en „Leibniz' Bedeutung in der Geschichte der Mathematik" (1877). Ook gaf hij *Hankel's* „Elemente der projektivischen Geometrie" (1875) en *Serrets'* „Lehrbuch der Differential- und Integralrechnung" (2de druk 1897—1904, 3 dln.) uit.

Harnack, Otto, een geschiedkundige en broeder van den vorige, den 23sten November 1857 te Erlangen geboren, deed na zijn studie te Dorpat en Göttingen voltooid te hebben een reis door Italië, Griekenland en Frankrijk, was van 1882 tot 1886 leeraar, daarna directeur te Wenden (Lijfland), van 1889 tot 1891 mede-redacteur der „Preussische Jahrbücher", woonde van 1891 tot 1896 te Rome en werd vandaar in 1896 tot hoogleeraar te Darmstadt benoemd. In 1905 werd hij hoogleeraar aan de Technische hoogeschool te Stuttgart. Hij schreef: „Das karolingische und das byzantinische Reich" (1880), „Das Kurfürstenkollegium bis zur Mitte des 14ten Jahrhunderts" (1883), „Goethe in der Epoche seiner Vollendung" (2de druk 1901), „Die klassische Aesthetik der Deutschen" (1892), „Deutsches Kunstleben in Rom im Zeitalter der Klassik" (1896), „Schiller" (3de druk 1905), „Essays und Studien zur Literaturgeschichte" (1897) en „Rom" (dl. 2, 1903), terwijl hij bovendien een aantal werken van *Goethe* en den 4den druk van *Hettner's* „Geschichte der deutschen Literatur im 18. Jahrhundert" (1893—1895, 4 dln.) uitgaf.

Harnas noemt men dat deel der geheele wapenrusting, hetwelk in de Middeleeuwen diende om het bovenlijf te beveiligen. Het bestond aanvankelijk uit dierenhuiden, bedekt met schubben van hard hout, paardenhoeven of metaal. Van zulk een bekleedsel, dat later door de geringste krijgsknechten gedragen werd, is het woord *schobbejak* afkomstig. Verder had men panteer- of maliehemden van ijzeren ringen en eindelijk gebruikte men daartoe geheele platen. De kunst, om harnassen te smeden en rijk te versieren, bereikte in de Middeleeuwen een hoogen trap van volkomenheid. De harnassen uit Milaan werden voor de beste gehouden. Ook na de invoering der vuurwapenen hield men het harnas nog lang in het gebruik en eerst na de afschaffing der pieken werd het afgelegd door het voetvolk, terwijl het nog behouden bleef bij de kurassiers.

Harnas of *broek* noemen de wevers een met

Digitized by Google

het weefgetouw verbonden toestel voor het ophangen der kettingdraden op zulk een wijze, dat het mogelijk wordt, elk afzonderlijk of eenige te zamen, naar willekeur in groepen verdeeld, op te

Harnas.

heffen, ten einde aldus het bovenvak te maken. De niet opgelichte kettingdraden blijven daarbij in nagenoeg horizontalen stand en vormen het ondervak.

Harnasmannetje *(Agonus cataphractus)*, ook Gehamaste donderpad genaamd, zie verder *Cataphracti*.

Harney, *Martinus*, een R.-Katholiek godgeleerde, den 6den Mei 1634 te Amsterdam geboren, studeerde te Leuven en trad in 1650 in de orde der Dominicanen. Nadat hij 2 jaar later zijn godgeleerde studiën voltooid had, werd hem te Leuven het onderwijs in de wijsbegeerte opgedragen. Daarna werd hij hoogleeraar in de godgeleerdheid te Brussel, verkreeg den doctoraalen graad en werd in 1672 door den generaal zijner Orde naar Rome geroepen. In 1675 keerde hij naar Leuven terug en bekleedde en van 1676 tot 1679 de betrekking van „régent d'étude" aan de hoogeschool. In 1677 vertrok hij ten tweeden male naar Rome als définiteur-général zijner orde en werd in 1678 inspecteur der Dominicaner zendelingen in Nederland. Het kapittel te Braine-le-Comte benoemde hem in 1680 tot provinciaal en als zoodanig werd hij in 1692 afgevaardigd naar het kapittel te Leuven en in 1694 naar dat te Rome. Verder werd hij in 1696 benoemd tot regent der godgeleerde faculteit te Leuven, tot meester der godgeleerdheid bij zijn orde en tot censor der boeken. Nadat hij meermalen naar Rome was afgevaardigd en prior was geweest van het klooster te Brussel, overleed hij te Leuven den 22sten April 1704. Hij verstond, behalve zijn moedertaal, Fransch, Italiaansch, Spaansch, Latijn, Grieksch en Hebreeuwsch. Hij schreef: „Epistola apologetica etc." (1664), „Oratio in laudem doctoris angelici S. Thomae Aquinatis" (1688), „Redelycke gehoorsaamheyt der Catholycke Nederlanden in het lesen der H. schriftuer in gheemeyne taele ten gronde ondersocht enz." (1686), „De lectione Gallicae translationis Novi Testamenti etc.", (1689), „De sacra scriptura linguis vulgaribus legenda" (1693), „Declaratio trium provincialium sacri ordinis Praedicatorum etc." (1701) en een „Oratio" ter uitvaart van *Martinus Steyaert* (1701).

Harnisch, *Christian Wilhelm*, een Duitsch opvoedkundige, den 28sten Augustus 1787 te Wilsnack bij Potsdam geboren, studeerde te Halle en te Frankfort aan de Oder in de letteren. Nadat hij een jaar als huisonderwijzer was werkzaam geweest, ontving hij in 1809 gelegenheid op staatskosten te Berlijn de methode van *Pestalozzi* te bestudeeren. Hij kwam er in kennis met *Fichte, Schleiermacher, Köpke, Zeune, Jahn* en anderen, woonde er voor zijn verdere vorming de academische lessen bij, werd in 1812 eerste leeraar aan de nieuwe kweekschool van onderwijzers te Breslau, gaf eenigen tijd onderricht aan prinses *Charlotte*, later keizerin van Rusland, hield tevens academische voorlezingen en wijdde zich aan de opbeuring van het volksonderwijs in Silezië. In 1822 werd hij directeur van de onderwijzerskweekschool te Weissenfels en in 1842 prediker te Elbei bij Wolmirstedt. Hij ontving vervolgens een eervol emeritaat en overleed te Berlijn den 15den Augustus 1864. Van zijn geschriften vermelden wij: „Die deutschen Volksschulen" (1812), later omgewerkt en uitgegeven onder den titel „Handbuch für das deutsche Volksschulwesen" (4de druk 1893), „Das Turnen" (1619), „Frisches und Firmes zu Rat und Tat" (1835—1839, 3 dln.) en „Der jetzige Standpunkt des gesamten Preussischen Volksschulwesens" (1644). Bovendien gaf hij uit de tijdschriften „Der Schulrat an der Oder" en „Der Volksschullehrer" en het verzamelwerk „Land und Seereisen" (1821—1832, 16 dln.). Na zijn dood verscheen „Mein Lebensmorgen. Zur Geschichte der Jahre 1787—1822" (1865).

Haroekoe is een der drie eilanden, welke samen als de Oeliasers worden aangeduid, gelegen in de Banda Zee ten O. van Amboina, tusschen 128° 24½′ en 128° 32′ O. L. v. Gr. en 3° 30′ en 3° 35′ Z. Br. Het eiland beslaat een oppervlakte van ruim 11 000 v.km. en bestaat uit heuvelland, dat zich tot boven de 400 m. verheft. Aan de Z.-kust liggen warme bronnen, die ijzeroxied bevatten. Staatkundig behoort het tot de afdeeling Saparoea der residentie Amboina. De bevolking belijdt ten deele het Christendom, ten deele den Islam en woont langs het strand in een aantal negorijen, waarvan Haroekoe, de standplaats van een hulpprediker, de voornaamste is. Haroekoe levert veel kruidnagelen en kokosnoten, terwijl sago ingevoerd moet worden.

Haroen, een kalief met den bijnaam *Al-Rasjid* (de Rechtvaardige), die hem echter niet door de nakomelingschap, maar door zijn vader is toegekend, in Februari 766 geboren, aanvaardde de regeering in 786. Zijn vader was de kalief *Mohammed al Mahdi;* zijn moeder heette als slavin *Khaizoeran;* de kalief huwde haar in 775. *Haroen Al-Rasjid* had eerst tot grootvizier *Yahja ben Khālid*, die met zijn beide zonen *Al-Fadl* en *Djafar* zeven jaren onbeperkt heerschte. Na hun val in 803 nam *Haroen* zelf de teugels van het bewind in handen. Gevaarlijke opstanden van den Alide *Yahya ben Abd Allah* in 792, van de Egyptenaren in 794, van de bewoners van Kairawan in 797, benevens een hevigen strijd tusschen de Noord-Arabieren en de Jemenieten in 796, wisten *Haroen's* veldheeren te dempen. Evenals vele zijner voorgangers had *Haroen* ook met de Byzantijnen te strijden; telken jare hadden er vijande-

Digitized by Google

lijkheden plaats. Keizerin *Irene* zag zich verplicht schatting te betalen. Toen keizer *Nicephorus* dit in 802 weigerde, begon de strijd opnieuw met afwisselend geluk. Volgens westersche schrijvers stond *Haroen* in vriendschappelijke betrekking tot *Karel den Groote*, die, evenals hij, de Spaansche Omayaden bekampte. De Arabische geschiedbronnen vermelden daar echter niets van. Hij verhief Bagdad, door *Mansoer* gesticht, tot een der aanzienlijkste steden van zijn tijd. Uit alle oorden, van den Kaukasus tot de bronnen van den Nijl en van den Indus tot nagenoeg aan den Atlantischen Oceaan, stroomden de belastingen van het uitgestrekte rijk in zijn schatkist, zoodat hij in de gelegenheid was, prachtige gebouwen te doen verrijzen. Tevens was hij een vriend van wetenschap, dichtkunst en muziek, en zijn Hof werd de verzamelplaats der beroemdste Mohammedanen. Zijn vriendelijkheid in den omgang, zijn mildheid en de door hem op Byzantijnen en Chazaren behaalde overwinningen maakten hem tot den lieveling des volks. Hij wordt in liederen en verhalen verheerlijkt en hij leeft nu nog als een der meest beroemde kaliefen in de „Duizend en één nacht". In 809 trok *Haroen* naar Khorassan om er een opstand te dempen, die zich reeds over geheel Transoxanië had uitgebreid, maar hij werd ziek in Toes, en overleed aldaar den 24sten Maart 809.

Zie: *Palmer*, The caliph Haroun Alraschid (Londen 1884); *Le Strange*, Baghdad during the Abbasid Caliphati (Oxford 1900).

Haroe no mija, *Joshihito*, den 31sten Augustus 1879 geboren als zoon van keizer *Moetsoehito* van Japan en de hofdame *Janagiwara Sarvarabi*, werd den 3den November 1889, den geboortedag des keizers, tot kroomprins en troonopvolger van Japan uitgeroepen. Sedert den 10den Mei 1900 is hij met prinses *Sada Foedshiwara* (geboren 25 Juni 1884) gehuwd, die hem drie zonen schonk: *Hirohito Michi no Mirja* (geboren 29 April 1901), *Yasoehito Atsoenomija* (geboren 25 Juni 1902) en *Noboehito Teroenomija* (geboren 3 Januari 1905). In 1912 kwam hij na den dood zijns vaders aan de regeering.

Haromszek, een Hongaarsch comitaat in het Z.O. van Zevenbergen, telt op 3556 v.km. (1910) 147 613 inwoners. De zetel van het comitaat, dat door Kronstadt, Oedvachely, Eaik en Roemenië begrensd wordt, is Sepsi-Szent-György.

Haron Ubbo was volgens de kronieken een zoon van *Ubbo*, een der zeven hertogen van Friesland. Hij volgde zijn vader op in 299, nadat hij gehuwd was met een Deensche koningsdochter. Men vermeldt, dat hij de overwinning behaalde op *Diederik*, koning van West-Friesland, op zijn lusthuis nabij het Roode Klif in 97-jarigen ouderdom overleed en door zijn zoon *Odilbald* werd opgevolgd.

Harp (Italiaansch *arpa*) behoort tot de snaarinstrumenten, welker snaren getokkeld worden. Als zoodanig is zij een der oudste instrumenten en bij de oude cultuurvolken in hun bloeiperioden bijzonder geliefd, vooral bij de Egyptenaren en Israëlieten, bij welker godsdienstplechtigheden de harp een groote rol speelde. Met de beschaving drong zij ook naar het Westen door, en naarmate de muziek zich ontwikkelde, nam ook het aantal snaren der harp toe en werd de bouw ervan ook meer soliede. Door haar eigenaardig karakter kon zij zichzelf handhaven trots de uitvinding en volmaking der klavierinstrumenten; toch bleef de harp tot het eind der 18de eeuw speciaal een huisinstrument, aangezien de klavierinstrumenten meer muzikale uitdrukking konden geven; in voorstelijke kringen en bij voorname families (vooral in Frankrijk en Engeland) was de harp een mode-instrument, doch voor de meer openbare muziekbeoefening bleek ze langen tijd minder geschikt, ook daar het uiteraard beperkt aantal snaren het maken van zelfs eenvoudige modulaties verhinderde. De uitvinding echter om door haakjes, die door middel van hefboomen, die met den voet in werking werden gesteld *(pedalen)* de snaren een weinig te verkorten en daardoor hooger te kunnen stemmen, kwam dit inconvenient belangrijk tegemoet; op die wijze kon men op een harp, die gewoonlijk in den toonsoort van Es-dur gestemd was, ook in C, G, D, A, F en Bes spelen. Doch *Erard's* uitvinding van het z.g. dubbelpedaal-systeem had de beteekenis van een buitengewone verbetering, die de harp ook voor de openbare muziekbeoefening alleszins productief maakte en haar èn als orkest-, èn als solo-instrument een plaats in de concertzalen deed veroveren. Bedoeld systeem heeft het voordeel, dat een zelfde snaar niet één, doch twee keer, telkens met een halven toon verkort kan worden. De *dubbel-pedaalharp* is gestemd in Ces-dur. En zijn zeven pedalen, die twee maal kunnen neergedrukt worden en vastgehaakt. Elk van die pedalen correspondeert op een toon van den Ces-dur toonladder door alle octaven heen. Door een stelsel van hefboomen worden bij het neerdrukken der pedalen een aantal schijfjes een weinig gedraaid; op die schijfjes zijn loodrecht twee pennetjes aangebracht, die meedraaien en de er tusschendoor loopende snaren vastklemmen, welke dan verkort worden en een hoogeren toon geven. Drukt men nu bijv. de *Ces*-pedaal neer, dan worden de Ces-snaren van alle octaven een halven toon verhoogd en klinken dus als *C*, drukt men de *Des*-pedaal neer, dan worden alle Des-snaren D. enz. Nu kan echter elke pedaal nog een verdieping lager gesteld worden, waardoor op dezelfde wijze een tweede reeks schijfjes met pennetjes en snaren weer met een halven toon verkorten, zoodat dan alle tot C-verkorte Ces-snaren als Cis klinken, enz. Hierdoor is niet alleen het modulatie-vermogen der harp bijna onbeperkt, doch door verschillende combinaties kan men de snaren onderling zóó stemmen, dat men harmonisch gelijke snaren krijgt (bijv. Ces verhoogd tot Cis en de losse *Des*-snaar), z.g. synonieme tonen, en alleen door het glijden met den vinger lange de snaren *(glissandi)* een effect van eigenaardige bekoring teweegbrengt. De moderne componisten maken van dit effect een dankbaar gebruik..

Door de aldus enorm verbeterde constructie van de harp konden de moderne componisten ook profiteeren van haar speciale klankeigenschappen; in het bijzonder hebben *Berlioz* en *Wagner* een veelvuldig en dankbaar gebruik van de harp gemaakt en haar voorgoed in het orkest ingevoerd; thans is de *harp* een van de meest onmisbare orkestinstrumenten. Hoewel de verbe-

Digitized by Google

terde constructie de harp ook als solo-instrument op den voorgrond drong, heeft zij zich als zoodanig toch niet lang kunnen handhaven, omdat ondanks alles haar expressie-vermogen toch zeer beperkt blijft.

Natuurlijk eischte het meer ingewikkeld pedaalsysteem ook een bijzondere voet-techniek van den speler; om die eigenaardige bezwaren op te heffen, bedacht de harpfabrikant *Lyon* te Parijs een bouw, die de pedalen overbodig maakte. Dit is de z.g. *chromatische* harp, welke voor elken toon een afzonderlijken snaar heeft (gelijk op de piano), dus 12 snaren voor elk octaaf. Hierdoor wordt de applicatuur wel moeilijker, doch *Lyon* trachtte deze weer te vereenvoudigen, door de snaren kruiselings te spannen en wel zóó, dat de snaren voor de tonen des (cis), es (dis), fis (ges), as (gis) en bes (ais) die voor de tonen c, d, e, f, g, a en b *kruisen;* een denkbeeld, ontleend aan het systeem der korte (zwarte) en lange (witte) toetsen van een klavier. De moeilijkheden van een, vooral bij snelle modulaties druk en soms onuitvoerbaar pedaalgebruik, worden hierdoor opgeheven. Toch heeft deze vinding weinig opgang gemaakt vooreerst omdat een harp met zooveel snaren bijna niet zuiver te stemmen en even bezwaarlijk op toon te houden is, voorts omdat het belangrijk grooter aantal snaren ook meer spanning veroorzaakt en zwaarderen bouw van het instrument vereischt, hetgeen de klankhoedanigheid er allesbehalve op verbetert; eindelijk omdat door het gemis aan het pedaalsysteem het uitvoeren van glissandi geheel vervalt. Daardoor heeft de chromatische *harp* de oudere pedaalharp geenszins kunnen verdringen.

Bekende harpfabrikanten zijn *Erard* te Parijs, *Erard* te Londen en *Lyon and Healey* te Chicago; vooral de laatste firma bezit op haar gebied een wereldvermaardheid. Beroemde harpvirtuosen waren *Nicolas Charles Bochsa* (1789—1849), *Karl Oberthür* (1819—1893), *John Thomas* (geboren 1826), *Aptomas, Wilhelm Posse* (geboren 1852), *Edmund Schuecker* (geboren 1830), *Johannes Snoer* (geboren 1868) e. a.

Zie: *J. Snoer,* Die Harfe als Orchesterinstrument (1898).

Harp noemt men in de wapenkunde een wapenstuk, voorgesteld door het ouderwetsche muziekinstrument van dien naam, met gebeeldhouwden bovenkant in den vorm van een gevleugelden engel (zie de fig.). Gewoonlijk is het email goud.

Harp.

Harp. Zie *Anker.*

Harpagus, een gunsteling van den Medischen koning *Astyages,* ontving (volgens het verhaal van *Herodotus)* van dien vorst het bevel *Cyrus* te dooden. Hij voldeed niet aan zijn last, en tot straf deed de koning hem het gebraden vleesch van zijn zoon voorzetten, waarvan *Harpagus* at zonder zoo iets te vermoeden. Uit wraak verbond hij zich met *Cyrus* om *Astyages* ten val te brengen. Als veldheer van *Cyrus* onderwierp hij, na de verwoesting van het Lydische Rijk (546 v. Chr.), de Grieksche steden in Klein-Azië aan de Perzische heerschappij.

Harpalus, een Macedoniër, was door *Alexander den Groote* steeds met onderscheiding bejegend. Hij ontving zelfs genade toen hij in 333 v. Chr. met een groote som, aan de koninklijke schatkamer ontvreemd, uit Klein-Azië de wijk had genomen naar Megara. Ook was hij in 330 benoemd tot besturder der Perzische schatten in Ecbatana. Gedurende den Indischen veldtocht van *Alexander* had hij door grenzelooze verkwisting zooveel geld verbrast, dat hij bij de terugkomst van *Alexander,* uit vrees voor straf, met 5000 talenten naar Athene vluchtte, waar hij wegens zijn mildheid jegens het volk tot eereburger werd benoemd. Ook weigerden de Atheners hem uit te leveren aan de Macedoniërs. *Harpalus* begaf zich daarop naar Kreta en werd er door *Thimbron,* een Lacedemoniër, gedood. Van de bezittingen van den vermoorde waren 700 talenten in de staatskas te Athene achtergebleven, en toen men ze aan de Macedoniërs wilde teruggeven, bleek het, dat daaraan de helft ontbrak. *Demosthenes* en andere aanzienlijke mannen werden van verduistering dier gelden beschuldigd en ook veroordeeld.

Harpe, *Jean François de la,* een Fransch letterkundige, den 20sten November 1739 te Parijs geboren, bezocht het college-Harcourt en moest wegens een hekeldicht, door hem op den directeur vervaardigd, eenige maanden in de gevangenis doorbrengen. Later beoefende hij vooral de dichtkunst; evenwel hebben zijn gedichten weinig te beteekenen. Dit geldt niet van zijn „Eloges", door de Fransche Academie bekroond. In 1786 werd hij benoemd tot hoogleeraar aan het Lycée te Parijs, waar hij zich een ijverig voorstander betoonde van de Revolutie. Het meest bekend is zijn „Lycée ou cours de littérature ancienne et moderne" (1786 enz., ook uitgegeven in 1830 door *Buchon* in 18 dln.). Deze „Cours" is met smaak geschreven, maar lijdt aan oppervlakkigheid en eenzijdigheid. Zijn „Correspondance littéraire" is van 1801 tot 1807 in 6 deelen in het licht verschenen.

Harper, *James,* den 13den April 1795 te Newton in Long Island geboren en den 27sten Maart 1869 overleden, leerde met zijn broeder *John* (den 22sten Januari 1797 te Newton geboren en den 22sten April 1875 overleden) te New-York de boekdrukkunst en beiden stichtten met hun broeders *Joseph Wesley* (den 25sten December 1801 geboren en den 31sten Juli 1896 overleden) en *Fletcher* (den 31sten Januari 1806 geboren en den 29sten Maart 1877 overleden) de groote boekdrukkerij en boekhandelszaak „Harper and Brothers" te New York. De volgende eigenaars waren hun zonen. In 1900 ging de firma aan een vennootschap over. Behalve een groot aantal boekwerken op allerlei gebied, verschenen er de tijdschriften: „Harper's New Monthly Magazine", sedert 1857 „Harper's Weekly", sedert 1868 „Harper's Bazar" en sedert 1879 „Harper's Young People".

Harper, *William Rainey,* een Amerikaansch geleerde, werd in 1856 te Concord (Ohio) gebo-

Digitized by Google

ren. Hij voltooide zijn studies aan de Yale-universiteit, was van 1875 tot 1876 aan het college te Macon (Tenessee) en vervolgens aan de voorbereidende school der Denison-University werkzaam. Van 1879 tot 1886 onderwees hij de Semietische talen aan het theologisch seminarium van de Baptisten-universiteit en werd in 1885 benoemd tot directeur van de school voor vrije kunsten te Chautauqua. Sedert 1886 doceerde hij de Semietische talen aan de Yale universiteit, waar hij van 1889 tot 1891 den leerstoel voor Bijbelsche letterkunde bekleedde. Daarna kwam hij aan het hoofd van de afdeeling Semietische talen en letterkunde der universiteit te Chicago, waarvan hij president werd en waar hij de exegese van het Oude Testament doceerde. Hij is in 1906 overleden. Behalve een groot aantal critische uitgaven van Latijnsche en Engelsche klassieken, Grieksche oefeningen op den tekst van het Nieuwe Testament, Hebreeuwsche grammatica's enz., schreef hij: „The Priestley element in the Old Testament", „Religion and the Higher life", „The Trend in higher education" enz. Hij was een der directeuren van het „American Journal of theology", van de „Biblical World" en van „Hebraica".

Harper and Brothers. Zie *Harper, James.*

Harpers-Ferry, een dorp in Jefferson-County in den Noord-Amerikaansche staat Virginia, bij den Potomac, waar deze de Shenandoah opneemt, is mooi gelegen te midden der Blue Ridge en telt ongeveer 1000 inwoners. Vroeger bezat het een groot arsenaal en wapenfabriek. *John Brown* trachtte zich in 1859 van deze plaats meester te maken, maar werd er gevangen genomen; gedurende den Burgeroorlog was het wegens zijn ligging gedurig een punt van aanval voor beide partijen.

Harpocrates. Zie *Horus.*

Harpoen noemt men het wapen, waarmede de walvischvanger op de jacht gaat. Hij bestaat uit een pijlvormig stuk ijzer met weerhaken voorzien en 60—90 cm. lang, bevestigd aan een schacht van 1,5 m., waaraan de walvischlijn is vastgehecht. De harpoen is derhalve een soort van speer, en de harponier, vooraan in de boot staande, werpt dien met kracht in den opduikenden walvisch, waarna tevens in de boot de lijn afloopt, welke deze nu met den walvisch verbindt. In den laatsten tijd wordt de harpoen ook geschoten uit kleine tot dit doel vervaardigde kanonnen. Kleine harpoenen worden bij de jacht op dolfijnen gebruikt. Zie ook *Walvischvaart.*

Harpoen.

Harpoen in de wapenkunde wordt voorgesteld door het vischtuig van dien naam en is paalswijze geplaatst, terwijl de punten van weerhaken zijn voorzien. De figuur komt meestal voor als attribuut bij meermannen, terwijl de drie punten, waarvan deze harpoen is voorzien, boven staan.

Harpokration, *Valerius,* een Alexandrijnsch taalkenner, die omstreeks het midden van de 2de eeuw na Chr. leefde, vervaardigde een belangrijk woordenboek op de geschriften der 10 Attische redenaars, dat onder den titel: „Lexicon decem oratorum graecorum" in 1696 te Leiden door *Gronovius,* in 1853 te Oxford door *Dindorf* en in 1833 te Berlijn door *Bekker* is uitgegeven.

Harpsichord is de Engelsche benaming voor *clavecimbel* (zie aldaar).

Harpuis of *geel pek* wordt als volgt bereid: Harsrijke stukken van naaldboomen worden in een afgesloten ruimte verhit; hierbij scheidt zich eerst het teerwater af, waarop een gele vloeibare hars — de gele teer — drijft, welke men afschept van de oplossing van houtazijn in water. Bevrijdt men deze teer van de vluchtige olie dan verkrijgt men harpuis in den vorm van een droge, barsachtige massa. Het dient voor de bereiding van vernis (zie aldaar).

Harpy (*Thrasaëtus harpyia* L.), een Zuid-Amerikaansche, tot de familie der valken behoorende roofvogel, wordt 1 m. lang, waarvan $^{1}/_{3}$ gedeelte op den staart komt. Snavel en klauwen zijn krachtig ontwikkeld; op het achterhoofd vormen de vederen een oprichtbaren kam. De rug is zwart, de borst en buik wit- en zwartgevlekt. In gevangenschap leeft hij niet lang.

Harpy.

Harpy is in de wapenkunde een wezen, samengesteld uit adelaar (of gier) en vrouw (zie de fig.).

Harpy.

Harpyen zijn fabelachtige wezens van een huiveringwekkende gedaante. Zij worden het eerst vermeldt in de „Ilias", waar de harpy *Podarge* bij *Zephyrus* de snelle paarden van *Achilles* baart en zij de dooden naar de Erinnyen voeren. Volgens *Hesiodus* heeten zij *Aëllo* en *Ocypete,* en zij worden door hem voorgesteld als dochters van *Thaumas* en *Electra,* als zusters van *Iris,* als van vleugels voorzien en sneller dan de wind. Eerst later hervormde men ze in wraakgodinnen, waarna ze beschreven werden als roofvogels met maagdelijke aangezichten, menschelijke armen, met scherpe klauwen enz. Zij vervullen een rol in de geschiedenis van *Phineus* (zie aldaar). De dichter *Virgilius* noemt een der Harpyen *Celaeno* en plaatst haar woning op de Strophadische Eilanden, tot waarheen zij volgens *Apollodorus* door de zonen van *Boreas* vervolgd werden; op een andere plaats aan den ingang der onderwereld.

Digitized by Google

Op verzoek van *Iris* of *Hermes* werden zij door de *Boreaden* gespaard. Bekend zijn de harpyen van de reliefs van het Lyrische monument van Kanthas in het Britsch Museum.

Harr. achter diernamen is de afkorting voor *Moses Harris*, een Engelsch schilder en insectenkundige en voor *Thaddaeus William Harris*, een Noord-Amerikaansch insectenkundige († 1856).

Harrach is de naam van een oud Boheemsch geslacht, dat in 1616 in den gravenstand, in 1627 in den Rijksgravenstand opgenomen werd en waaraan in 1829 de titel van „doorluchtig" (Erlaucht) is toegekend. — *Karl von Harrach* (1570—1628) was in den aanvang der 17de eeuw de gunsteling van keizer *Ferdinand II*. — Zijn zoon *Ernst Albrecht von Harrach* (geboren 4 November 1598, † 25 October 1667) was kardinaal en aartsbisschop, eerst te Praag en vervolgens te Trente en maakte zich bekend in de Boheemsche onlusten. Zijn oudste broeder, *Karl Leonard*, was de stamvader van de lijn *Rohrau*, en een jongere, *Otto Friedrich*, van de lijn *zu Bruck*, (aan de Leitha). Tot laatstgenoemde behoorde *Ferdinand Bonaventura von Harrach* (geboren 14 Juli 1637, † 15 Juni 1706), gezant aan het Spaansche Hof en schrijver van: „Mémoires et négociations secrètes" (2 dln., 's-Gravenhage 1920). — Zijn zoon, *Franz Anton von Harrach* (geboren 4 October 1665, † 18 Juni 1727) werd in 1709 aartsbisschop van Salzburg, doch deed weldra afstand van dit ambt. Een andere zoon *Johann Joseph Philipp von Harrach* (geboren 22 October 1678, † 8 Augustus 1764), werd in 1753 generaal-veldmaarschalk en later voorzitter van den Hofkrijgsraad, terwijl een derde zoon, *Aloys Ludwig Thomas Raymund* (geboren 7 Maart 1669, † 7 November 1742), zijn vader opvolgde als gezant te Madrid en later zelfs de betrekking bekleedde van onderkoning van Napels. — Een zoon van laatstgenoemde, *Friedrich August Gervasius von Harrach* (geboren 18 Juni 1696, † 4 Juni 1749), nam als gevolmachtigde in 1746 en 1747 deel aan het vredescongres te Breda. — Zijn kleinzoon, *Karl Borromaeus von Harrach* (geboren 11 Mei 1761, † 19 October 1829), studeerde in de rechten en in de geneeskunde, verwierf de gunst van *Jozef II*, trad in 's Keizers dienst, maar legde zich na *Jozefs* dood onverdeeld op de geneeskunde toe. Na het verwerven van den doctorsrang vestigde hij zich te Weenen, waar hij gedurende 25 jaar practiseerde en een vriend en weldoener was der behoeftigen en tevens een voorstander van kunst en wetenschap, zoodat alle beroemde reizigers een gastvrij verblijf vonden in zijn woning. — Zijn oudere broeder *Johann Nepomuk Ernst von Harrach* (geboren 17 Mei 1756, † 11 April 1829) bekleedde ten tijde van keizer *Jozef* aanzienlijke staatsambten en bevorderde niet alleen kunst en wetenschap, maar ook de nijverheid. — Een jongere broeder, *Ernst Christoph von Harrach* († 14 December 1838), is de vader van het latere stamhoofd *Franz Ernst von Harrach* (geboren 13 December 1799, † 26 Februari 1884), geheimraad, kamerheer en erfelijk opperstalmeester in Oostenrijk boven en beneden de Enns. Graaf *Ferdinand von Harrach*, jongste broeder van *Karl Borromaeus*, geboren den 17den Maart 1763, in 1795 gehuwd met *Christine*, vrijvrouwe *Raysky* († 1830), en vervolgens met *Marianne Sauerman*, overleed den 5den December 1841. Zijn dochter uit het eerste huwelijk, gravin *Auguste von Harrach* (geboren 30 Augustus 1800), kwam te Teplitz in kennis met *Frederik Willem III*, koning van Pruisen, die haar tot prinses *von Liegnitz* verhief en den 9den November 1824 te Charlottenburg een morganatisch huwelijk met haar sloot. Later werd haar ook nog de waardigheid van gravin *von Liegnitz* toegekend.

Harraden, *Beatrice*, een Engelsch schrijfster, den 24sten Januari 1864 te Hampstead geboren, studeerde te Cheltenham, Dresden en aan het Queen's en Bedford's College te Londen, deed eenige groote reizen door Europa en Californië en woont thans in haar geboorteplaats. Haar eerste werk: „Ships that pass in the night" (1893) had een wereldsucces. Daarop volgden: „In varying moods" (1894), „Hilda Strafford" (1897), „Untold tales of the past" (1897), „Things will take a turn" (1898), „The towler" (1899), „Katharine Frensham" (1903), „The Scholar's Daughter" (1906), „Interplay" (1908) en „Out of the Wreck I Rise" (1912).

Harrar. Zie *Harar*.

Harrebommée, *Pieter Jacob*, een verzamelaar van Nederlandsche spreekwoorden, den 26sten Juni 1809 te Heemstede geboren, bezocht de Rijkskweekschool te Haarlem en was achtereenvolgens te Alkmaar, Utrecht en Gorinchem als onderwijzer werkzaam, ontving den 1sten September 1875 een eervol ontslag en pensioen en overleed te Utrecht den 22sten December 1880. Hij leverde als hoofdwerk een „Spreekwoordenboek der Nederlandsche Taal" (1858—1870, 3 dln.), dat van weinig critischen zin getuigt, maar een grooten rijkdom van materiaal bevat.

Harrington, Sir *John*, een dichter uit den tijd van koningin *Elizabeth*, werd in 1561 geboren, vertaalde den „Orlando Furiose" in het Engelsch, gaf, behalve de „Metamorphosis of Ajax" (nieuwe druk 1814), beroemde puntdichten in het licht en overleed den 20sten November 1612.

Harrington, *James*, een Engelsch schrijver over staatkundige aangelegenheden, den 7den Januari 1611 te Upton in het graafschap Northampton geboren, studeerde te Oxford, deed vervolgens een reis door Frankrijk, Nederland, Denemarken, Duitschland en Italië en voegde zich daarna bij de volkspartij. Niettemin benoemde *Karel I* hem tot kamerjonker. Zonder zijn republikeinsche beginselen te verzaken, vergezelde hij dezen op het schavot en leefde vervolgens in afzondering, terwijl hij zijn beroemden staatkundigen roman „Oceana" (1656) schreef, dien hij aan *Cromwell* opdroeg. Ten tijde van *Karel II* als rustverstoorder in hechtenis genomen (1661), vond men hem weliswaar niet schuldig aan hoogverraad, maar zond hem toch in ballingschap naar een eiland bij Plymouth, totdat hij wegens ongesteldheid verlof kreeg naar de zijnen terug te keeren. Kort daarna overleed hij te Londen den 11den September 1677. *Hollis* bezorgde de beste uitgave van zijn geschriften (1771).

Harris, *James*, een Engelsch letterkundige, den 20sten Juli 1709 te Close bij Salisbury geboren, was een neef van lord *Shaftesbury* en stu-

Digitized by Google

deerde te Oxford en vervolgens te Londen in de rechtsgeleerdheid. Na den dood zijns vaders kwam hij in het bezit van een zeer aanzienlijk vermogen en wijdde zich aan de beoefening der oude letteren. Hij schreef: „Three treatises, concerning art, concerning music, painting, poetry, and happiness" (1751) en „Hermes or a philosophical inquiry concerning universal grammar" (5de druk 1806). Van 1761 tot aan zijn dood was hij lid van het Parlement, verder werd hij in 1762 lord der Admiraliteit, in 1763 lord der Schatkamer en in 1774 secretaris der koningin; hij overleed den 22sten December 1780. Na zijn dood verschenen zijn: „Philosophical inquiries" (2 dln., 1781). Een uitgave zijner gezamenlijke werken is bezorgd door lord *Malmesbury* (5 dln., 1803).

Harris, *Joel Chandler,* een Amerikaansch schrijver, den 8sten December 1848 te Eatontan (Georgia) geboren, was aanvankelijk leerling in een boekdrukkerij van een provincieblad, waarin zijn eerste letterkundige voortbrengselen verschenen, werd journalist en was van 1890 tot 1901 hoofdredacteur van de „Constitution" te Atlanta. *Harris* overleed den 4den Juli 1906 te Atlanta. Met zijn folkloristische studies der Negers, die hij in 1880 als „Uncle Remus, his songs and his sayings" uitgaf, had hij veel succes. Verder schreef hij: „Mingo and other sketches" (1884), „Free Joe and other Georgian sketches" (1887), „Daddy Jake the Runaway" (1889), „Balaam and his master" (1891), „Plantation printer" (1892), „Little Mr. Thimblefinger and his Queer Country" (1894), „Mr. Rabbit at home" (1895), „Georgia, from the invasion of De Soto to recent times" (1896), „Sister Jane, her friends and acquaintances" (1896), „Story of Aaron" (1896), „Tales from the home folks" (1898), „Chronicles of aunt Minervy Ann" (1899), „On the wings of occasion" (1900) en „Gabriel Tolliver" (1902).

Harris, *Georg Frederick,* een Engelsch geoloog, den 13den September 1862 te Hampshire geboren, studeerde aan King's College en Birbeck Institution, deed verschillende reizen door Europa, Noord-Afrika en de Vereenigde Staten, werd docent aan Birbeck College en overleed te Thornton Heath den 16den Juni 1906. Hij schreef: „The Gelinden Beds" (1887), „Granites and granite industries" (1888), „On London watersupply" (1892), „The science of brickmaking" (1897), „A journey through Russia" (1898) en met *Burrows* „The eocene and oligocene beds of the Paris Basin" (1891).

Harrisburg, de hoofdstad van den Noord-Amerikaanschen staat Pennsylvanië, ligt op den linkeroever van de Susquehannah in een vruchtbare en mooie streek en telt (1910) 64 186 inwoners. De merkwaardigste gebouwen zijn er het kapitool (in 1897 verbrand), het postkantoor, de schouwburg en het krankzinnigengesticht. Belangrijk zijn de handel in steenkolen en de ijzer- en schoenfabrieken. De grondslagen dezer stad werden in 1733 gelegd door *James Harris.*

Harrison, *John,* de uitvinder der zeemanshorloges of tijdmeters (*timekeepers),* in 1693 te Foulby in het graafschap York geboren, was aanvankelijk werkzaam in den timmerwinkel van zijn vader. De onvolkomenheid der uurwerken in dien tijd leidde hem tot pogingen een beteren slinger uit te vinden. Nadat hij hieraan sedert 1726 zijn krachten gewijd had, vervaardigde hij in 1736 een zeemanshorloge, dat gedurende een reis naar Lissabon zulke uitstekende diensten bewees, dat aan den vervaardiger de medaille van *Copley* voor de nuttigste uitvinding werd toegekend. Een nieuw en verbeterd uurwerk van zijn hand werd beproefd gedurende *Byron's* reis rondom de wereld (1764—1766), zoodat hij zijn aanspraak op een belooning van 20 000 pond sterling kon doen gelden, doch daar het later minder geregeld liep, moest hij zich met de helft vergenoegen. Hij overleed den 24sten Maart 1776. Hij schreef: „Description concerning such mechanism as will afford a nice or true mensuration of time" (1759).

Harrison, *William Henry,* president der Vereenigde Staten van Noord-Amerika, den 9den Februari 1773 in den staat Virginia geboren, was de zoon van *Benjamin Harrison,* een van de onderteekenaars der Amerikaansche onafhankelijkheidsverklaring, en ontving zijn opleiding aan Hampden-Sydney-college. In 1792 werd hij als officier bij het leger geplaatst, nam in 1797 zijn ontslag en werd daarna benoemd tot vice-gouverneur van Indiana. Door dezen staat naar het Congres afgevaardigd, ondersteunde hij het wetsontwerp, om staatslanden in kleine perceclen te verkoopen, wat tot den bloei van Noord-Amerika niet weinig heeft bijgedragen. Hij onderscheidde zich in den oorlog tegen de Engelschen in Canada, won den beslissenden slag bij Tippecanoe (5 November 1811), veroverde onderscheiden vestingen en drong eindelijk, nadat *Parry* de Britsche zeemacht op het Eriemeer vernietigd had, in Opper-Canada door, waar hij den 5den October 1813 de overwinning behaalde op generaal *Proctor.* Daarna ging hij naar Beneden-Canada, maar moest weldra het opperbevel verwisselen met een commando in het binnenland der Unie. In April 1814 keerde hij terug tot het ambteloos leven. Als lid van het Congres ijverde hij voor een betere inrichting van het leger. In 1828 werd hij benoemd tot gezant te Columbia, doch een brief, door hem aan *Bolivar* geschreven, veroorzaakte zijn terugroeping. Daar hij onbemiddeld was, voorzag hij in de behoeften van zijn talrijk huisgezin door de betrekking van griffier te aanvaarden bij een rechtbank in Ohio. Wat reeds in 1836 vruchteloos beproefd was, gelukte in 1840: *Harrison* werd voor het tijdperk 1841—1845 tot president der Unie benoemd. Hij overleed evenwel reeds den 4den April 1841.

Harrison, *Frederick,* een Engelsch staatsman en schrijver, den 18den October 1831 te Londen geboren, ontving zijn opleiding aan King's College, bezocht de hoogeschool te Oxford, de rechtsgeleerde school van Lincoln's Inn te Londen en werd in 1858 advocaat. Hij was werkzaam in verschillende belangrijke commissiën, was van 1877 tot 1889 hoogleeraar aan Lincoln's Inn, vertaalde het tweede deel der „Politique positive" van *Auguste Comte* in het Engelsch en werd met *Congreve* een van de grondleggers der positivistische school. Van 1860 tot 1863 was hij medewerker aan den „Westminster Review" en leverde tevens bijdragen in verschillende andere

Digitized by Google

tijdschriften. Hij schreef daarenboven: „The meaning of history" (1862), „Order and progress" (1874), „Social statics, or the abstract theory of human order" (1875), „The present and the future; a positivist address" (1880), „The choice of books and other literary pieces" (1886), „Oliver Cromwell" (1888), „The industrial republic" (1890), „Moral and religious socialism" (1891), „Annals of an old manor home" (1893), „Early critorian literature" (1895), „William the Silent" (1897), „Byzantine history in early middle ages" (1900), „George Washington and other American addresses" (1901), „John Ruskin" (1902) en „Twelve English Statesmen" (Londen 1905).

Harrisse, *Henry,* een Fransch geschiedkundige en bibliograaf, omstreeks 1830 te Parijs geboren, studeerde in de rechten en werd advocaat bij het Hof te New-York, maar woonde sedert jaren te Parijs, waar hij zich voornamelijk met de ontdekkingsgeschiedenis bezig hield. Hij overleed den 13den Mei 1910 te Parijs. Hij schreef: „Bibliotheca americana vetustissima" (1866), „Fernand Colomb, sa vie, ses oeuvres" (1872), „Les Colombo de France et d'Italie" (1874), „Les Corte-Real et leurs voyages au nouveau monde" (1883), „Jean et Sébastien Cabot, leur vie et leurs voyages" (1882), „Christoph Colomb, son origine, sa vie, ses voyages, sa famille et ses descendants" (1884—1885, 2 dln.), „Excerpta Colombiniana" (1887), „The discovery of North America" (1892), „Jean Cabot, the discoverer of North America, and Sebastian, his son" (1896), „The diplomatic history of America, 1452, 1493, 1494" (1897) en „Découverte et évolution cartographique de Terre-Neuve et des pays circonvoisins" (1900); verder de strijdschriften „Christophe Colomb, les Corses et le gouvernement français" (1890), „Christoph Colomb devant l'histoire" (1892) en „Christoph Colomb et les académiciens espagnols" (1894); ten slotte „L'abbé Prevost" (1896).

Harrogate of *Harrowgate,* een badplaats in het Engelsche graafschap York, ligt aan den spoorweg, 32 km. ten noordwesten van York, en telt (1911) 33 703 inwoners. Men vindt er vele hotels en uitstekende badinrichtingen. De bronnen zijn zwavel- en staalbronnen.

Harrow on the Hill, een stad in het Engelsche graafschap Middlesex, ligt op een heuvel en telt (1911) 17 074 inwoners. De stad is beroemd door de in 1571 door *John Lyon* gestichte school voor aristocratische kringen, waar o. a. *Byron, Peel, Palmerston* en *Sheridan* hun opvoeding genoten en waarvan o. a. *Vaughan* en *Butler* directeuren waren.

Harry, *Myriam,* eigenlijk madame *Perrault-Harry,* een Fransch schrijfster, in 1875 te Jeruzalem geboren, bracht haar eerste jeugd in het Oosten door, bezocht vervolgens kostscholen te Londen en Berlijn en kwam eindelijk naar Parijs, waar zij de colleges in het Arabisch aan de school voor Oostersche talen, alsmede voorlezingen aan de „Ecole des Hautes Etudes" volgde. Zij leverde onder een schuilnaam romans in Engelsche en Duitsche tijdschriften en schreef sedert 1898 voor de „Fronde" novellen, welke later in boekvorm, als „Passage de Bédouins" (1899), verschenen. Vervolgens bereisde zij Cochin-China en Voor- en Achter-Indië, waarover zij beschrijvingen leverde, later ten deele verschenen in boekvorm, als „Petites épreuves" (1902). In 1904 werd zij algemeen bekend door haar modernen roman „Conquête de Jérusalem", gevolgd door „Paradénia" (1905), „L'Ile de Volupté" (1908), „Madame Petit-Jardin" (1909) en „La Divine chanson" (1912). In 1906 werd haar een zending naar Tunis opgedragen, die aanleiding gaf tot het werk „Tunis la Blanche" (1910).

Harsdörfer, *Georg Philipp,* een Duitsch geleerde en dichter, die tot een aanzienlijk geslacht te Neurenberg behoorde, werd den 1sten November 1607 geboren, studeerde te Altdorf en Straatsburg, reisde geruimen tijd in ons land, Engeland, Frankrijk en Italië en verwierf daardoor een uitgebreide taalkennis. Zijn geschriften, van welke de „Poetischer Trichter" (1647—1653, 3 dln.), merkwaardig is, bestaan een 50-tal deelen. Hij was meer een geestig schrijver dan een grondig geleerde. Vele liederen van zijn hand vindt men in zijn: „Frauenzimmergesprächspiele" (8 dln., 2de druk 1642—1649). Met zijn dichterlijken vriend *Klaj* of *Clajus* stichtte hij in 1644 te Neurenberg de Pegnitzorde (zie aldaar), werd lid van den raad der stad en overleed aldaar den 22sten September 1658.

Harsen *(Resinae)* zijn plantensappen, welke in de *harsgangen* (zie aldaar) van zeer veel planten voorkomen en uit koolstof, waterstof en een weinig zuurstof bestaan. Vooral in tropische planten en bij ons in de coniferen komt hars in alle bestanddeelen der plant voor, het meest echter in den bast. Bij sommige gewassen vloeit de hars, tegelijk met de aetherische olie, waarin zij opgelost is, van zelf uit den stam, bij andere eerst na het maken van inanijdingen, en wordt na eenigen tijd met de lucht in aanraking te zijn geweest, hard; weer andere soorten verkrijgt men door de plantendeelen met alcohol uit te trekken en de vloeistof vervolgens in te dampen of met water te precipiteeren.

Harsen zijn meestal geel of bruin gekleurd, amorf of kristallijn, doorzichtig of doorschijnend, hebben een glanzig-scheelpachtige breukvlakte, een soortelijk gewicht van 0,9—1,3, zijn onoplosbaar in water, gedeeltelijk oplosbaar in alcohol, somtijds alleen in aether, chloroform, zwavelkoolstof, benzol, aetherische of vette oliën, ja sommige worden eerst door smelten oplosbaar. Sommige worden reeds bij 100° C. week, andere smelten eerst bij 300° of hooger. Zij zijn niet vluchtig, verbranden met een roetgevende vlam en leveren bij droge destillatie brandbare gassen en oliën (zie *Harsolie*). Wat hun natuurkundige eigenschappen betreft, staan zij dicht bij de vetten, bezitten echter een geheel andere constitutie. Scheikundig bestaan zij nooit uit een enkele stof, maar vormen steeds een min of meer gecompliceerd mengsel. Hoofdbestanddeelen vormen de esterachtige, splijtbare r e s i n e n, verder aromatische zuren, de h a r s z u r e n (zie aldaar) en aetherische oliën. Hun physiologische beteekenis is nog niet bekend. Sommige plantkundigen houden hen voor excreten, welke gedurende het voedingsproces als overtollig uitgescheiden worden. Eenige der voornaamste harsen zijn animehars, asphalt, benzoëhars, damarhars, kopal, mastik en schellak.

Digitized by Google

Een innig mengsel van hars met gom en aetherische olie vormen de in de planten voorkomende gomharsen (zie *Gom*), dik vloeibare, sterk riekende mengsels van hars met veel aetherische olie, de balsems (zie aldaar). Barnsteen (zie aldaar) en eenige soortgelijke stoffen (zooals ten deele kopal) zijn fossiele harsen.

De harsen vinden toepassing bij de bereiding van vernis, zeep, kit, pleisters, verfstoffen, geneesmiddelen enz. Uit de goedkoopere soorten wordt gas (zie *Gasfabriek*) gestookt, en harsessence, harsolie enz. vervaardigd.

Harsessence of *harsspiritus* is het vluchtig gedeelte van de harsolie (zie aldaar), dat het eerst overgaat, als colophonium langs den drogen weg gedestilleerd wordt. Het is een helder-gele vloeistof met een scherpen reuk, welke vooral gebruikt wordt tot het bereiden van vernissen, waarbij het terpentijnolie kan vervangen.

Harsgang noemt men de gangen of holten in de organen van vele planten, welke met hars gevuld zijn. Somtijds zijn het slechte holten of zakachtige verwijdingen, zooals in de bladeren van vele coniferen (o. a. cupressineën) of in de schors der dennen, waar zij echter een aanzienlijken omvang bereiken kunnen; somtijds treden zij in het houtweefsel van wortel en stam als lange kanalen op, die dikwijls met elkander in verbinding staan. De harsgang wordt steeds omgeven door parenchymatische cellen, waarin de hars gevormd wordt.

Harslijm. Zie *Harszeepen*.

Harsolie verkrijgt men door droge destillatie van gewone hars (*colophonium*). Wordt dit laatste in een gietijzeren destilleerketel boven een vrij vuur verwarmd, dan gaat naast andere producten eerst *harsessence* (zie aldaar) over en bij verwarming tot een hoogere temperatuur (200—300° C.) eerst *dikke harsolie* als een dikke blauwachtige vloeistof en vervolgens *dunne harsolie*, eveneens blauwachtig van kleur, maar dun vloeibaar. Als residu houdt men cokes of pek over. De ruwe olie wordt met kalk verzeept en onder toevoeging van paraffineolie tot wagensmeer en goedkoope machineolie gebruikt. De geraffineerde olie heeft een gele kleur en zachten geur, fluoresceert niet, is geheel neutraal, bezit een soortelijk gewicht van 0,975—0,985 en wordt als machineolie, tot bereiding van vernissen en tot vermenging met andere oliën (petroleum, lijnolie) gebruikt.

Harsspiritus. Zie *Harsessence*.

Harsvernis. Zie *Vernis*.

Harsvloed (*Resinosis*) is een ziekelijk verschijnsel bij coniferen, bestaande in een overmatige afscheiding van hars. De oorzaak kan verschillend zijn, zooals beleediging van de schors, optreden van zwammen, ongeschikte bodem enz.

Harszeepen zijn zeepachtige stoffen, welke ontstaan door inwerking van alkaliën op harsen, bijv. door koken der harsen met een sodaoplossing. Het zijn de alkalizouten van de harszuren. Zij worden gebruikt voor het lijmen van papier (*Harslijm*) en voor bereiding van goedkoope huishoudzeep, waarbij de hars een gedeelte van het duurdere vet vervangt.

Harszuren zijn een aantal zeer samengestelde zuren, welk een bestanddeel uitmaken van de harsen (zie aldaar), zooals abiëtien-, pimaarzuur enz. Door alkaliën worden ze omgezet in harszeep (zie *Harszeepen*).

Hart. Zie *Hart en Bloedvaten*.

Hart in de wapenkunde is het menschelijk hart, paalswijs geplaatst, met de punt onder. Het kan zijn bloedend, doorboord door een of meer pijlen of gekroond. Het email is heel. Vervolgens wordt in de wapenkunde met het hart aangeduid het midden: zoo is het hart bij een kruis het vierkantje in het midden.

Hart is de naam van eenige sterren, zooals het *Hart van Karel II*, een ster van de 3de grootte in het sterrenbeeld de Jachthonden, *het Hart der Slang*, een ster van de 2de grootte in Ophiuchus, met *Arcturus* en *Gemma* een rechthoekigen driehoek vormende en tegenover de hypothenusa staande, en het *Hart der Waterslang*, een ster van de 2de grootte, de voornaamste in de Waterslang. Men vindt haar in de oostelijke verlenging van de rechte lijn, welke door de 3 sterren van den gordel van Orion loopt.

Hart, *Abraham van der*, een Nederlandsch architect, in 1750 te Amsterdam geboren en in 1820 aldaar overleden. Hij werd in 1777 stadsarchitect van Amsterdam, welk ambt hij tot zijn dood bekleedde. Zijn voornaamste werken zijn het Werkhuis, het Lutherscbe Weeshuis, het R.-Katholieke Maagdenhuis en de Kazerne Oranje-Nassau te Amsterdam.

Hart, *Salomon Alexander*, een Engelsch schilder, in April 1806 te Plymouth geboren. Hij behandelde meest historische onderwerpen en overleed den 11den Juni 1881 te Londen.

Hart, *Alexander van der*, een Nederlandsch krijgsman, den 19den Augustus 1808 te Rotterdam geboren, nam reeds vroeg dienst bij de marine, werd kweekeling op de militaire school te Samarang en in 1826 2de luitenant bij de artillerie. Hij nam deel aan den oorlog tegen *Dipa-Negara* en werd in 1830 overgeplaatst naar Sumatra, waar hij zich in talrijke gevechten onderscheidde en in 1832 gewond werd. Zijn dapperheid bezorgde hem in 1834 de Militaire Willemsorde 4de klasse en een benoeming tot 1sten luitenant, hoewel hij te voren wegens ongepaste uitdrukkingen op bevel van den gouverneur-generaal voor den tijd van 6 maanden op non-activiteit was gesteld. In 1836 werd hij kapitein, in 1838 ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw, in 1843 majoor-adjoint bij den generalen staf en in 1845 luitenant-kolonel. Achtereenvolgens werd hij belast met de betrekkingen van waarnemend resident en militair commandant der noordelijke afdeeling van Sumatra, van resident in Padangsche Bovenlanden en van gouverneur van Celebes en onderhoorigheden. Hij stichtte er veel goeds, doch kwam in den nacht van den 25sten op den 26sten Mei 1855 in zijn eigen woning door de hand van een sluipmoordenaar om het leven.

Hart, *William*, een Schotsch schilder, in 1822 te Paisley geboren. Later vestigde hij zich te New-York, waar hij landschappen schilderde. Hij overleed den 18den Juni 1894 te New-York.

Hart, Sir *Robert*, chef van het Chineesche tolbestuur, in 1835 te Portadown (Ierland) geboren, kwam in 1854 als leerling-tolk bij het Britsche consulaat te Hongkong, was in 1858 secretaris der

Digitized by Google

commissie, die gedurende de Fransch-Engelsche bezetting het gezag uitoefende, en ging in 1859 in Chineeschen dienst over. In 1863 werd hij aan het hoofd der zeetollen geplaatst en in 1896 door de Chineesche regeering benoemd tot inspecteur-generaal van het tolwezen en van de posterijen. Meermalen trad hij op als bemiddelaar tusschen China en de Europeesche mogendheden. In 1893 werd hij tot *baronet* verheven. Bij de Chineesche regeering stond hij hoog in aanzien en hij droeg den Mandarijnenknoop van den eersten rang. Nochtans begonnen na den bokseropstand en de veroveringstochten der verbonden vreemde troepen, de jong-Chineezen ook tegen *Hart* te werken en zij dreven eenige jaren geleden door, dat twee Chineesche ambtenaren voortaan toezicht zouden houden op den douanedienst. Daarop volgde in Januari 1908 zijn benoeming tot Chineesch minister van Staat, hetgeen gelijk stond met zijn ontslag, dat slechts door dien eeretitel voor hem minder pijnlijk werd gemaakt. Hij werd opgevolgd door sir *R. Bredon*.

Gedurende de 46 jaren van zijn ambtelijk werk heeft *Hart* China slechts twee keeren, in 1866 en 1878, met verlof tijdelijk verlaten. Op zijn tweejarig verlof, dat hij in 1907 ontving, volgde het bovenvermelde ontslag. *Hart* heeft den Chineeschen douanedienst tot een der eerste instellingen gemaakt, die een vaste bron van inkomsten opleverde. De misbruiken van vroeger hielden op; ontzaglijke sommen werden dus uitgespaard en aan het Chineesche staatscrediet een vaste grondslag gegeven, welke het sluiten van buitenlandsche leeningen mogelijk maakte. China erkende dit en schonk *Hart* zijn volle vertrouwen. Hij had grooten invloed en werd als een macht achter den troon beschouwd. In hachelijke oogenblikken, wanneer China zich te verweren had tegen Europeesche invloeden, beschouwde hij zich niet als een Europeesch diplomaat, die op China een druk moest uitoefenen, maar bleef volkomen onpartijdig. Behalve talrijke opstellen, schreef hij: „These from the land of Sinim" (2de druk 1909).

Hart, *Heinrich,* een Duitsch schrijver, den 30sten December 1855 te Wezel geboren, studeerde te Munster, Halle en München, was vervolgens te Bremen, Glogau en Berlijn als journalist werkzaam, nam in 1887 met zijn broeder de letterkundige en tooneelcritiek in de „Tägliche Rundschau" op zich en in 1900 die in „Der Tag". Door de met zijn broeder geschreven „Kritische Waffengänge" (1882—1884, 6 dln.) was hij een der baanbrekers van de naturalistische richting in zijn land. Met hem gaf hij verder ook de „Deutsche Monatsblätter" (1878—1879), „Kritisches Jahrbuch" (1889), „Allgemeiner deutscher Literaturkalender" (1879—1882), „Buch der Liebe. Blütenlese aus der gesammten Liebeslyrik" (2de druk 1890), „Vom höchsten Wissen. Vom Leben in Licht" (1900), „Die neue Gemeinschaft, ein Orden vom wahren Leben" (1901) uit. Van zijn dichterlijke werken noemen wij: „Weltpfingsten. Gedichte eines Idealisten" (2de druk 1884), de tragedie „Sedan" (1883), „Das Lied der Menschheit. Epos in 24 Gesängen" waarvan 3 deelen verschenen zijn en verder de novellen „Kinder des Lichts" (1894). Hij overleed te Tecklenburg den 11den Juni 1906. Zijn „Gesammelte Werke" zijn in 1907 in 4 deelen verschenen.

Hart, Julius, een schrijver en broeder van den voorgaande, den 9den April 1859 te Munster geboren, studeerde te Berlijn, ging in 1878 als tooneelrecensent naar Bremen, was daarna als journalist te Glogau en Bromberg werkzaam en woont sedert 1881 te Berlijn. Behalve de reeds genoemde, met zijn broeder geschreven werken, schreef hij: „Sansara. Gedichte" (1879), „Don Juan Tenorio" (1881), „Der Sumpf" (drama, 1885), „Fünf Novellen" (1888), „Homo Sum. Ein neues Gedichtbuch" (1890), „Sehnsucht" (1893), „Stimmen in der Nacht. Visionen etc." (1898), „Triumph des Lebens" (1898), verder „Geschichte der Weltliteratur und des Theaters" (1894—1897, 2 dln.), vertalingen, „Der neue Gott" (1899), „Die neue Weltorkenntnis" (1902) en „Träume der Mittsommernacht" (1904).

Hartbeklemming *is* een smartelijke, de ademhaling belemmerende spanning in het onderlijf nabij het hart.

Hartboezem. *Zie Hart en Bloedvaten.*

Harte, *Francis Bret,* een Noord-Amerikaansch schrijver en dichter, den 25sten Augustus 1839 te Albany (New-York) geboren, vertrok in 1854 naar Californië, waar hij achtereenvolgens werkzaam was als goudzoeker, onderwijzer, letterzetter, mederedacteur van het weekblad „The golden Era" te San Francisco en uitgever van het blad „The Californian". In 1864 werd hij tevens secretaris bij een afdeeling van de munt der Vereenigde Staten te San Francisco, gaf den „Overland Monthly" in het licht, welke grooten bijval vond, en verwierf door het humoristisch gedicht „Heathen Chinee" grooten roem. In 1871 begaf hij zich naar New-York en vervolgens naar Boston en werd in 1876 consul der Vereenigde Staten te Krefeld. Sedert Maart 1881 bekleedde hij die betrekking te Glasgow, vestigde zich in 1885 te Londen, en overleed den 6den Mei 1902 te Camberley bij Aldershot. Zijn romans hebben grooten opgang gemaakt. Daarvan noemen wij: „The luck of roaring camp" (1869), „The outcasts of Poker Flat" (1870), „Poems" (1870), „Poetical works" (1873), „Mrs. Skagg's husband" (1872), „Echoes of the Foothills" (1874), „Tales of the Argonauts" (1875), „Thankful blossom" (1876), „Gabriel Conroy" (1876), „Two men of Sandy" (1876), „The story of a mine" (1877), „Drift from two shores" (1879), „The twins of the Tabel Mountain" (1879), „Flip, and Found at Blazing Star" (1882), „In the Carquiner Woods" (1883), „On the frontier" (1884), „By shore and sedge" (1885), „Maruja" (1885), „Snowbound at Eagle's" (1886), „A millionaire of Rough and Ready" (1887), „The queen of the Pirate Isle" (1887), „The Argonants of North Liberty" (1888), „A Phyllis of the Sierra" (1888), „Cressy" (1889), „The heritage of Dedlow Marsh" (1889), „A waif of the plains" (1890), „A ward of the golden gate" (1891), „A Sapphi of Green Springs" (1891), „A first family of Tasajara" (1892), „Colonel Starbottle's client" (1892), „Susy" (1893), „A protégée of Jack Hamlin's" (1894), „The bellringer of Angel's" (1894), „Clarence" (1895), „In a hollow of the hills" (1895), „Devil's ford" (1896), „The crusade of the Excelsior" (1897),

Digitized by Google

„Three partners" (1899) en „From sandhill to pine" (1900).

Hartebeest is een andere naam voor os-antilope (zie *Antilope*).

Hartel, *Wilhelm August* ridder *von*, een Oostenrijksch letterkundige, den 29sten Mei 1839 te Hof in Moravië geboren, studeerde te Weenen, vestigde zich daar als privaatdocent en werd er in 1869 buitengewoon en in 1872 gewoon hoogleeraar in de klassieke letterkunde. Ook werd hij in 1871 correspondeerend en in 1875 gewoon lid van de Keizerlijke Academie van Wetenschappen. In 1882 werd hij door zijn benoeming tot ridder in de Orde van de IJzeren Kroon in den adelstand opgenomen, in 1890 tot directeur der hofbibliotheek en levenslang lid van het Heerenhuis benoemd, terwijl hij in de kabinetten-*Clary* (1899) en *Körber* (1900) minister van Eeredienst en Onderwijs was. Hij overleed den 13den Januari 1907 te Weenen. Hij leverde: „Homerische Studien" (3 dln., 2de druk van het 1ste deel, 1878), „Demosthenische Studien" (1877—1878, 2 dln.), „Studien über attisches Staatsrecht und Urkundenwesen" (1879), „Ueber die griechischen Papyri Erzherzog Rainer" (1886), „Kritische Versuche zur 5. Dekade des Livius" (1888), en „Patristische Studien" (1890—1895), alsmede nieuwe uitgaven van *Eutropius* (1872), *Cyprianus* (1868—1874, 3 dln.), *Ennodius* (1882) en van *Cagliari*, de drie laatsten in het „Corpus scriptorum ecclesiasticorum". Verder bewerkte hij de „Bibliotheca patrum latinorum Hispaniensium" (dl. I, 1887) en den 17den—21sten druk van *Curtius'* „Griechische Grammatik" en gaf met *Wickhof* „Die Wiener Genesis" (1895) uit. Sedert 1874 was hij mederedacteur van de „Zeitschrift für österreichische Gymnasien" en in 1879 stichtte hij met *Schenkl* het tijdschrift „Wiener Studien".

Hart en Bloedvaten (zie de plaat). Het menschelijk lichaam is overal met een uiterst fijn netwerk van nauwelijks voor het bloote oog zichtbare buisjes doorweven, welke den naam van *haarvaten* dragen. Door hun dunne wanden brengen zij bestanddeelen van het bloed aan het weefsel en zijn zij tevens in staat daaruit vloeibare deelen door absorptie op te nemen. Terwijl bij die voeding van het weefsel het bloed de zuurstof, aan zijn haemoglobine gebonden, afstaat en daarvoor koolzuur uit het weefsel opneemt (zie *Bloed*), verandert het in de haarvaten weldra zoozeer, dat het niet langer geschikt is, om tot voeding te dienen. Het onbruikbaar geworden bloed maakt gestadig plaats voor ander bloed, hetwelk uit het hart door de groote slagaderen gestuwd wordt. Die slagaderen vertakken zich meer en meer, worden daarbij steeds nauwer en dunner van wand, tot zij in haarvaten (zie aldaar) eindigen. Dat geheele stelsel geeft men den naam van *slagaderstelsel*. Daarentegen stroomt het verontreinigde bloed door de allengs wijder wordende takken van het *aderstelsel* naar het hart terug. Aan deze beweging van het bloed uit het hart door de slagaderen, haarvaten en aderen naar het hart terug, geeft men den naam van *grooten bloedsomloop*. Van dezen is de *kleine bloedsomloop* onderscheiden. Het hart namelijk is door een wand in 2 afdeelingen verdeeld, in een rechter- en een linkerhelft, en elk dier twee afdeelingen in een onderste en bovenste gedeelte, *kamer* en *boezem* genoemd. Het bloed, dat door de slagaders de kamers verlaat, keert door de aders naar den boezem terug. De linkerkamer zendt het door de aorta naar het geheele lichaam behalve naar de longen, de rechterkamer door de longslagader naar het haarvatenweefsel der longen, waar het in het bloed opgeloste koolzuur plaats maakt voor de zuurstof der ingeademde dampkringslucht, waarna het gezuiverd en opnieuw tot voeding geschikt geworden bloed door de longaderen naar den linkerboezem en uit dezen naar de linkerkamer stroomt, om van hieruit opnieuw den grooten omloop te beginnen. Den stroom van rechterkamer—longslagaderen—longen—longaders naar den linkerboezem noemt men den kleinen bloedsomloop; in dezen bergen de slagaders aderlijk bloed en de aders slagaderlijk bloed, maar de richting van den bloedstroom, n.l. voor de slagaders van het hart af en voor de aders naar het hart toe, hebben zij met andere slagaders en aders gemeen. Het begrip van den bloedsomloop is veel later ontwikkeld, dan men geneigd zou zijn te gelooven, want nog *Vesalius* leeraarde, dat het bloed uit de rechterkamer door het tusschenschot heen in de linkerkamer stroomde. Eerst *Serveto* (1553) en *Colombo* (1559) bewezen het bestaan van den kleinen bloedsomloop en het duurde tot 1628, vóór *Harvey* den grooten bloedsomloop aantoonde, ofschoon de haarvaten toen nog niet bekend waren; *Malpighi* volgde den bloedstroom in deze het eerst onder het microscoop.

Het hart is alzoo het middenpunt van den grooten en kleinen omloop, een stuwwerk, dat het bloed in het slagaderstelsel drijft. Het is gelegen achter het borstbeen iets meer naar de linker voorzijde der borstkast boven het middelrif. Zijn geregelde samentrekkingen, de hartkloppingen, kan men onder den linker borsttepel duidelijk voelen en zelfs zien. De hartestoot of *hartslag* (zie deze) ontstaat door de linkerkamer, die bij haar samentrekking van vorm verandert en tegen den borstwand stoot; dat gebeurt bij volwassenen ongeveer 72 maal in de minuut, bij kleine kinderen veel vaker. Toch heeft het bloed ondanks die rythmische werking, geen stootsgewijze, maar regelmatige beweging, gestadig doorvloeiend in de bloedvaten, want de nauwe haarvaten houden de voortbeweging van elken bloedgolf tegen, de elastische slagaders zetten zich uit om dat gedeelte van het bloed, dat na elken hartstoot niet door de haarvaten weg kan, op te bergen en die elasticiteit is het welke na de samentrekking van het hart, in zijn rustperiode, de uitgerekte wanden der bloedvaten weer doet samentrekken, en het bloed geregeld voortstuwt en een regelmatigen loop ervan mogelijk maakt; elke nieuwe bloedgolf is in de *pols* te voelen als nieuwe verwijding van de holte van het bloedvat (zie *Pols*). De plaats, waar het hart zich bevindt, kan men bij percussie waarnemen door het doffe geluid, dat aanmerkelijk verschilt van den toon, dien men hoort op de plaatsen, waarachter zich de met lucht gevulde longen bevinden. Waar de randen der long over het hart heenliggen, is de percussietoon niet „mat", maar „gedempt" en die gedempte zone moet men door de percussie be-

Digitized by Google

HET MENSCHELIJK HART VAN VOREN

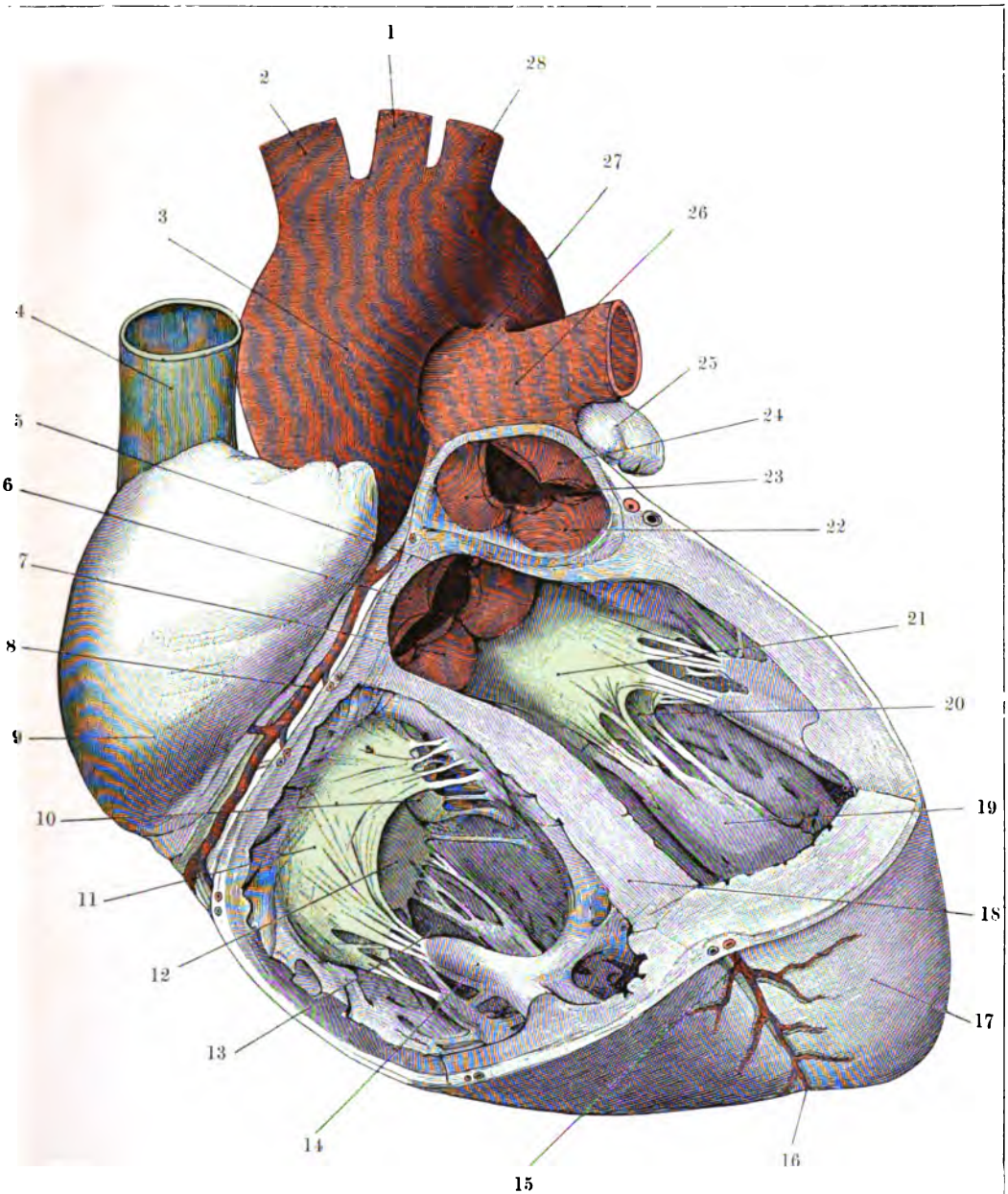

't Linker Hart is meer naar voren gedraaid, de kamers zijn geopend. De kleppen van de longslagader, behoorende tot de rechter kamer, moeten rechts van het kamerschot gedacht worden. Zij zijn hier naar links geteekend om de aorta-kleppen te laten zien.

1. Linker Halsslagader, 2. A. anonyma, 3. Aorta, 4. Bovenste Holle Ader, 5. Halvemaanvormige kleppen van de Aorta: Rechter klep, 6. Linker klep, 7. Achterste klep, 8. Rechter kroonslagader, 9. Rechter boezem, 10. Valv. tricuspidalis, middelste vlies, 11. Voorste Vlies, 12. Achterste vlies, 13. Rechter Kamer, 14. Voorste papillairspier, 15. Linker Kroonslagader, 16. Incisura cordis, 17. Linker Kamer, 18. Kamerschot, 19. Achterste papillairspier, 20. Achterste vlies van de mitralis, 21. Valvula bicuspidalis of Mitralis, voorste vlies, 22. Kleppen van de Longslagader: Linker halvemaanvormige klep, 23. Rechter halvemaanvormige klep, 24. Voorste halvemaanvormige klep, 25. Linker hartoor, 26. Longslagader, 27. Ductus arteriosus Botalli (zie Embryo), 28. Linker Sleutelbeenslagader.

Digitized by Google

Digitized by Google

palen om de grootte van het hart te vinden. Die grootte is eenigszins verschillend, doch komt in het algemeen overeen met de grootte van de vuist van denzelfden persoon. Het heeft de gedaante van een afgeknotten kegel, welks top naar beneden en tevens naar de linker zijde is gericht. In bijgaande afb. is het hart voorgesteld in zijn natuurlijken stand en van voren gezien. *M M* stelt voor de lengte-as van het lichaam. Een groeve wijst de grens aan van den wand, die het hart in 2 deelen splitst. De rechter helft ligt meer naar voren en de linker helft meer naar achteren, zoodat gemelde groeve van voren meer naar de lin-

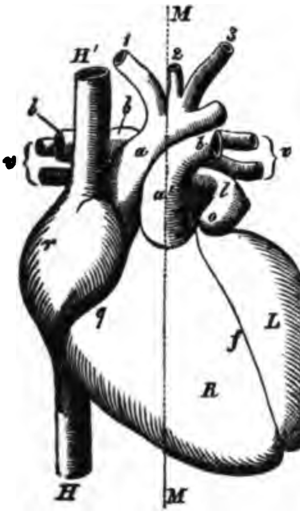

Hart.

ker-, maar aan den achterkant van het hart meer naar de rechterzijde gelegen is. Een dwarse groeve verdeelt voorts het hart in een onderste en bovenste gedeelte. Zij komt overeen met de peesachtige ringen, van klapvliezen voorzien, waardoor elk dier afdeelingen wederom in 2 deelen gesplitst wordt, in de boezems en kamers. In de boezems stort het bloed van de aderen zich uit, hetwelk vervolgens afdaalt in de kamers, vanwaar het door samentrekking van het hart, waarbij gemelde klapvliezen zich sluiten en den terugweg naar de boezems onmogelijk maken, in de slagaderen gestuwd wordt. Deze worden door de bloedgolf uitgerekt en dringen die weer terug, maar de weg naar de kamers wordt nu versperd door de kleppen in den mond van de aorta en van de longslagader, welke kleppen bij de samentrekking der kamers openstonden, maar nu door de terugdringende bloedgolf gesloten worden totdat een nieuwe samentrekking een nieuwe golf in de slagaders werpt. Terwijl de hartkamers zich door samentrekking *(systole)* van haar bloed ontlasten, vullen zich de boezems met naar het hart terugkeerend bloed, en zoodra de kamers na de samentrekking verslappen en wijder worden *(diastole)*, trekken de boezems zich samen en storten hun inhoud in de kamers uit. De rechter boezem doet dat door het *ostium venosum dextrum* heen, de linker boezem door de opening tusschen linker boezem en linker kamer, het *ostium venosum sinistrum*. Het eerste ostium kan gesloten worden door een klep, die uit drie vliezen bestaat en *valvula tricuspidalis* heet, de klep tusschen linker boezem en linker kamer bestaat uit twee vliezen en heet *valvula bicuspidalis* of *mitralis* (zie de plaat). De klapvliezen worden gespannen door peezige draden, welke dwars door de hartkamer loopen en aan spiertepeltjes van de spierwanden der kamers bevestigd zijn. Zij verkorten zich bij de samentrekking van de wanden der kamers en geven den steun aan de deelen van de klep, die anders door den bloeddruk bij de systole der kamers zouden omslaan in de boezems en de passage vrijlaten. Die spieren heeten papillairspieren (zie de plaat). De spier van den hartwand zelf is dwars gestreept en zijn bundels loopen in verschillende richting. De oppervlakkige lagen loopen schuins over de twee kamers, dan om de punt van het hart heen en gaan dan in de diepere lagen over. Bij de basis van het hart vindt men ook breede ringen van kringvormigloopende bundels, die slechts één kamer bekleeden.

De wand van de linkerkamer is dubbel zoo dik als die van de rechterkamer, die alleen voor den kleinen bloedsomloop behoeft te zorgen. Zooals de percussie ons de grootte van het hart leert kennen, zoo leert ons de hartslag (zie deze) en de auscultatie zijn arbeidstoestand. Want door de sluiting van de kamerboezemkleppen in de kamersystole, en de sluiting van de slagaderkleppen in de diastole ontstaan twee tonen, de eerste en de tweede *harttoon*. De kleppen, die eerst slap hingen, worden plotseling strak aangespannen, en dat veroorzaakt eenig geluid, dat bij den eersten toon nog versterkt wordt door de samentrekking van de hartspier en de systolische uitrekking van de long- en de lichaamsslagader. De eerste kan men het best hooren op de plaats van den hartstoot, onder den tepel, waarheen het geluid van de mitraalklep voortgeleid wordt, terwijl men den toon van de tricuspidaalklep het best aan den rechterrand van het borstbeen bij de vijfde rib hoort Den tweeden harttoon, n.l. dien van de aortakleppen, verneemt men het duidelijkst links van het borstbeen tusschen de 2de en 3de rib, dien van de longslagaderkleppen, tusschen 2de en 3de rib rechts van het borstbeen. Versterking of verzwakking van den eersten toon duidt op versterkte of verzwakte werking van de kamer, versterking bijv. van den 2den toon van de longslagader op overvulling van den kleinen bloedsomloop. Nog gewichtiger is de verandering van de tonen in *geruischen*. Wanneer bijv. de mitralis zich niet goed sluit, dan dringt bij de systole van de kamer een deel van het bloed uit de linker kamer er doorheen naar den linker boezem en daardoor verandert de zuivere eerste harttoon in een *systolisch geruisch*. (Zie hieronder *Ziekten van het hart*). Hetzelfde gevolg, nl. een systolisch geruisch, heeft een vernauwing *(stenose)* van de uitmonding van de aorta, want dan moet het bloed zich door een spleet wringen en dat verwekt geruischen, terwijl omgekeerd een *vernauwing* van het linker ostium venosum of een *defect* aan de aortaklep zich in de *diastole* doet

gelden, waarbij een *diastolisch hartgeruisch* den tweeden harttoon vervangt. Naast deze organische hartgeruischen staan minder goed verklaarde anorganische geruischen zonder bepaalde klepgebreken in verschillende algemeene stoornissen als anaemie, zwaktetoestanden bij koortsige ziekten enz. Men noemt ze ook wel „accidenteele" geruischen; ze schijnen op onvoldoend functionneeren van het spierapparaat te berusten, dat de sluiting der kleppen bezorgt en verdwijnen vaak bij het herstel der krachten. De gedaante der 4 ruimten van het hart is zeer verschillend. Daar het verticale tusschenschot naar de zijde der rechter afdeeling gewelfd is, heeft deze op doorsnede een halvemaanvormige en de linker afdeeling een ronde gedaante. De kamers zijn naar onderen gesloten, en de uitgangen bevinden zich in het bovenste gedeelte. In de figuur is *R* de rechter en *L* de linker hartkamer, *r* de rechter en *l* de linker boezem, *a* de slagader voor het lichaam en *a'* die voor de longen. Reeds genoemde kegelvormige uitsteeksels en de vooruitspringende spierbundels geven aan de kamers een onregelmatig voorkomen. De binnenste oppervlakte der boezems is effener, maar deze zijn in hun geheel veel onregelmatiger. Elk van deze heeft een blinden top, het *oor* genaamd, waardoor het hart een eenigszins afgeronde gedaante krijgt. In *o* ziet men het oor van den linker boezem. De 4 ruimten zijn van binnen bekleed met een glad weivlies (endocardium). Een dergelijk vlies omgeeft het hart van buiten tot aan den oorsprong der vaten en is hier omgeslagen, om het hart nogmaals tot aan het onderste uiteinde te bekleeden en draagt den naam van hartzak *(pericardium)*. Die beide bekleedsels zijn echter niet samengegroeid, maar door eenig vocht gescheiden, zoodat zij over elkander kunnen schuiven. Het hart is dus geplaatst in een glibberigen zak, waarin het bij elke hartklopping gemakkelijk van stand veranderen kan. Niet ongepast heeft men het hart vergeleken bij een hoofd, in een dubbele, ingestulpte slaapmuts gestoken.

De vaten van den kleinen bloedsomloop staan in verband met de longen en vereischen dus geen uitvoerige beschouwing. De slagader, die uit de rechter hartkamer ontspringt, draagt den naam van longslagader *(a')*. Deze kan aan zijn begin worden gesloten door drie halvemaanvormige klapvliezen, welke zich openen naar de zijde der longen, maar zich sluiten bij de verslapping der kamers. De aderen van den kleinen bloedsomloop, die zich in den linker boezem uitstorten, worden longaderen *(v)* genoemd.

De slagaders en aders van den grooten bloedsomloop verschillen onderling aanmerkelijk. De wand der slagaders is dikker en veerkrachtiger, om aanzienlijker drukking te kunnen verduren; haar aantal is kleiner en haar ruimte in het algemeen minder groot, doch het bloed stroomt er met veel meer snelheid doorheen. Voorts heeft men in de aders talrijke klapvliezen, die het terugstroomen van het bloed verhinderen. Wanneer de spieren, waartusschen de aders in de ledematen loopen, zich samentrekken, drukken zij op de aders en bevorderen daarmede den bloedsomloop, die zich door den vorm der kleppen alleen in de richting van het hart bewegen kan. Voorts vormt het aderstelsel een afzonderlijk net van aderen onder de huid, welke met de dieper gelegene, meestal ten getale van twee, langs de slagaders loopen. Bij een verwonding ziet men, dat het bloed uit slagaders bij tusschenpoozen met een straal te voorschijn komt, terwijl het bloed uit de aders kalm wegvloeit. Toch zouden die hulpmiddelen het aderlijk bloed niet tegen de zwaartekracht in uit de onderste holle ader naar het hart kunnen brengen, dat zijn stuwkracht dan reeds verbruikt heeft. De krachtigste factor is hier de ademhaling, want bij de inademing ontstaat een negatieve druk in de borstholte, waardoor het bloed in die ader als 't ware opgezogen wordt; juist de slapte van de wanden der aders en der boezems is hier een voordeel, want zij kunnen daardoor den negatieven druk volgen en wijder worden. — De *snelheid* van den bloedstroom wordt bij het voortdurend grooter worden stroomgebied steeds geringer, de gezamenlijke dwarse doorsnede der haarvaten is ongeveer 800 maal grooter dan die der aorta en toch moet in één seconde door beide dezelfde hoeveelheid bloed stroomen, dat kan alleen als de snelheid in de haarvaten evenveel maal geringer is dan in de groote lichaamsslagader. In het zwemvlies van den kikker is onder het microscoop de snelheid door de beweging van de bloedcellen te controleeren en daar vindt men 0,5 mm. in de seconde, in de slagader van den kop van een hond is zij 200—350 mm. Men berekent, dat ons bloed in ongeveer 27 hartslagen een keer zijn kringloop heeft volbracht. — De *verdeeling* van het bloed in het lichaam is zeer wisselend, daar de wijdte der slagaders zeer wisselt; zij hebben kringvormig loopende spieren in hun wanden, die onder den invloed van vaatzenuwen staan, welke hun centrum in het verlengde merg hebben *(vasomotore* zenuwen) (zie *Vaatzenuwen)*. Die zenuwen zijn in staat het volumen der arteries te verkleinen *(vasoconstrictoren)*, waartegenover andere staan, die het vergrooten *(vasodilatatoren)* en samen regelen zij den bloedtoevoer en vergrooten dien voor de organen, die er het meest behoefte aan hebben: zoo verwijden zij de slagaders van de buikorganen tijdens de spijsverbering, die der spieren bij spierarbeid enz.

Evenals het slagaderstelsel der longen, zoo neemt ook dat des lichaams een aanvang met een enkelen stam, de aorta *(a)* genaamd. Deze ontspringt uit de linker hartkamer en is daar door een 3-deelig klapvlies gesloten. Zij klimt aanvankelijk omhoog nadat zij onmiddellijk achter de kleppen heeft gezorgd voor de voeding van de hartspier, door het afgeven van een rechter en een linker kroonslagader (zie plaat), en buigt zich dan met een boog achterwaarts naar de wervelkolom, waarlangs zij naar het bekken afdaalt. Uit het bolle gedeelte des aortaboogs ontspringen 3 groote slagaders (1, 2, 3), welke naar den hals, het hoofd en de armen loopen. De eerste (1), Art. anonyma, verdeelt zich weldra weder in 2 takken, n.l. in de sleutelbeenslagader en de rechter halsslagader, terwijl de beide andere slagaders (2 en 3) voor de linkerzijde dienen. (Zie de plaat bij *Bloedvaten)*. De halsslagader voorziet hals en hoofd van bloed; men kan haar aan beide zijden van den hals voelen kloppen. Tot haar takken

Digitized by Google

behooren de kaakslagader en de slaapslagader, dicht vóór het oor gelegen. De sleutelbeenslagader vervolgt haar weg naar den arm, nadat zij onderscheiden takken heeft afgegeven naar het bovenste gedeelte van den romp. Zij loopt als armslagader langs de binnenzijde van den bovenarm en verdeelt zich bij den elleboog in de ellepijp- en spaakbeenslagader. De aorta, langs de wervelkolom afdalend, levert aan beide zijden de slagaders der ribben en eenige takken aan de ingewanden der borst, komt vervolgens door het middenrif in de buikholte, waar zij dubbelparen naar de spieren van den romp en enkele naar de ingewanden van den buik afzendt en verdeelt zich eindelijk bij het bekken in de 2 groote bekkenslagaders, die, na het uitzenden van onderscheiden takken, als dijslagaders langs de binnenzijde der dijen loopen, dan zich naar achteren buigen en door de holte van de kniеën haren tocht voortzetten, om zich daarna in 2 hoofdtakken, de scheenbeen- en de kuitslagader, te verdeelen.

De groote aders vergezellen, zooals wij reeds opmerkten, de slagaders. De adere van de maag, de darmen en de milt vereenigen zich echter tot een grooten stam, de poortader genaamd, welke naar de lever loopt, zich hier in talrijke takken en eindelijk in een net van haarvaten verdeelt, die zich daarna weder tot een leverader vereenigen, om zich in de onderste holle ader *(H)* uit te storten, welke al het aderlijk bloed van de onderste helft des lichaams terugvoert naar den rechter boezem *(r)*, terwijl de bovenste holle ader *(H')* denzelfden dienst bewijst aan de bovenste helft van het lichaam.

Zie verder: *Bloeddruk.*

Ziekten van het hart. Deze behooren tot vier groepen, want men rekent er onder de aandoeningen van den hartzak *(pericardium)*, die van het *endocardium* (het weivlies, dat de binnenvlakte van het hart bekleedt), de gebreken aan de kleppen, en ten vierde, de ziekten van de hartspier zelf. Eindelijk vormen de nerveuze hartaandoeningen een afzonderlijke groep.

I. *Pericarditis.* (Ontsteking van den hartzak). Deze is somtijds primair, maar meestal secundair en treedt op bij acuut gewrichtsrheumatisme, met of zonder acute endocarditie; veel zeldzamer bij andere ziekten als roodvonk, chronische nierziekte enz. Zeer vaak is de pericarditis de voortzetting van een naburige ontsteking vooral van den kant der longen. Doorgaans zijn de naar elkander toegekeerde oppervlakten van den dubbelen hartzak over haar geheele uitgebreidheid ontstoken. Zij worden rood, gezwollen en week, terwijl zij een waterachtige, veel eiwit bevattende of bloederige vloeistof in de ruimte tusschen deze oppervlakten afscheiden, vooral bij pericarditis door rheuma is het exsudaat meer vloeibaar *(sereusch)* of serofibrineusch, maar het is etterig, als de ettering van een naburig orgaan of als *pyaemie* de oorzaak is, terwijl men een bloederige uitstorting meer bij tuberculose vindt. De fibrine kan vergroeiingen opwekken tusschen hart en hartezakje, of, als de ontsteking ook op de buitenvlakte van het pericardium zetelt, tusschen hartezakje en borstwand. Dergelijke vergroeiingen kunnen de bewegingen van het hart belemmeren en ernstige gevolgen hebben. Primaire acute pericarditis veroorzaakt, als zij niet bepaald licht is, stekende pijn in de hartstreek, belemmering der ademhaling, hartkloppingen, koorts en algemeene ziekteverschijnsels. Duidelijker dan die subjectieve verschijnsels zijn de objectieve, want vaak hoort men met den stethoscoop het wrijvingsgeluid, dat de rauwe vlakten bij de hartbeweging maken en soms is dat *pericardiale wrijven* ook te voelen. Verzamelt zich veel vocht in het hartezakje, dan wordt het hart van den borstwand afgedrongen, de hartstoot daardoor zwakker en daar het zakje wordt uitgerekt, vindt men bij percussie de hartdemping naar rechts en links vergroot. Karakteristiek is daarbij, dat men den hartstoot op de normale plaats vindt, dus *binnen* de grenslijn van de demping, met welke lijn zij anders samenvalt. Daar het vocht een zekere vrijheid van verplaatsing heeft, verandert de vorm van de demping bij liggingsverandering van den patiënt en wordt de demping uitgebreider als de patiënt zich oprícht. Het verloop van pericarditis kan, als zij als complicatie van pleuritis of gewrichtsrheuma optreedt, zeer gunstig zijn, maar bij zware ziektetoestanden kan het optreden van pericarditis de directe oorzaak van den dood zijn. Bepaald ongunstig is de tuberculeuze vorm, nog slechter de etterige bij pyaemie. De *chronische* pericarditis begint als zoodanig of ontwikkelt zich uit de acute en leidt op den duur tot verzwakking van de hartspier, met de gevaarlijke gevolgen voor den bloedsomloop, die bij de andere hartziekten besproken worden.

De *hartzakwaterzucht (hydrops pericardii)*, is in den regel geen zelfstandige ziekte, maar meestal het gevolg van andere ongesteldheden (nierziekten, gebreken der klepvliezen enz.), welke waterzucht veroorzaken. Zij ontstaat in het eerste geval veel later dan de waterophooping in andere ruimten, ja, dikwijls eerst bij het naderen van den dood. Waar zij zich vroeger vertoont, veroorzaakt zij belemmering in de ademhaling en den bloedsomloop. De objectieve verschijnsels zijn die van pericarditis, maar elk ontstekingsverschijnsel ontbreekt erbij.

II. *Endocarditis.* Wij hebben bij endocarditis meestal met bacteriën te doen, die in het bloed circuleeren, zich op het endocardium, vooral op de hartkleppen, nestelen, en daar ontsteking veroorzaken. Vooral bij acuut gewrichterheuma treedt de endocarditis op in den vorm van kleine, papillaire knobbeltjes op het endocardium *(verruceuze* endocarditie), terwijl *septicaemie* of *pyaemie* aanleiding kan geven tot de veel zwaardere *ulcereuze* endocarditis, waarbij door de necrose van het weefsel zweren ontstaan. Bij dezen ulcereuzen vorm vindt men altijd micrococcen in het ontstoken weefsel. Meest treft de endocarditis de kleppen van *mitralis* en *aorta*, en de fibrine, die op de kleppen zit, kan losgewoeld en naar andere organen gevoerd worden, waar zij embolieën doet ontstaan bij de verruceuze endocarditis, of embolische abcessen bij de ulcereuze. De verschijnsels van endocarditis hangen geheel af van hare intensiteit. In de lichte gevallen zijn de subjectieve gering (hartkloppingen, pijn in de hartstreek, ademnood); de objectieve toonen versterkte hartwerking, versnelden pols, luide systolische

Digitized by Google

geruischen aan de mitralis en versterkten 2den pulmonaaltoon. De zwaardere heeft dezelfde verschijnselen in sterkeren graad, de algemeene toestand is veel slechter en nadert meer dien bij de ulcereuze endocarditis, tusschen welke beide trouwens overgangsvormen zijn. Er ontstaan bloedingen in de huid, gewrichtszwellingen, nierbloedingen door emboliën in de nier en ook emboliën in andere organen. Die zwaardere vormen duren weken en kunnen den dood veroorzaken. Niet zelden kan zoo'n acute endocarditis herhaaldelijk recidiveeren (acute *endocarditis recurrens*) onder plotseling ziektegevoel en koorts. De ulcereuze endocarditis verschuilt zich vaak onder den zwaren algemeenen toestand, die op *typhus* of *pyaemie* gelijkt. Talrijke bloedingen en abcessen in de meest verschillende organen, hooge, soms intermitteerende, koorts en zware hersenverschijnsels komen hier op den voorgrond (zie *Pyaemie*) en laten geen hoop op herstel. In de lichtere is herstel wel mogelijk, maar volkomen genezing is zelden, daar van de acute endocarditis meestal klepgebreken achterblijven.

III. *Klepgebreken.* Als gevolg van endocarditis ontstaan verdikkingen, schrompelingen en vergroeiingen op de kleppen, die een nauwkeurige sluiting ervan verhinderen of de opening tusschen boezem en kamer vernauwen. Vaak vindt men zoowel de onvoldoende sluiting van de klep (*insufficientie*) als de vernauwing van de opening (*stenose*) op dezelfde of verschillende kleppen. Bij dergelijke gebreken wordt de geregelde circulatie gestoord en het geheele hartmechanisme gewijzigd, zooals wij met enkele voorbeelden zullen nagaan. Een der meest voorkomende klepgebreken is de insufficientie van de mitralis, de klep tusschen linker boezem en linker kamer. Bij de samentrekking van de linker kamer houdt nu die klep het bloed niet meer tegen, maar stroomt het gedeeltelijk terug naar den linker boezem. Hier ontmoet het teruggeworpen bloed den stroom, die door de longaders aangevoerd wordt en die botsing versterkt het systolisch geruisch, reeds opgewekt toen het bloed van de linker kamer zich door de opengebleven spleet van het ostium venosum moest wringen. De linker boezem ontvangt dus van twee kanten bloed, en wordt sterk uitgerekt. Zijn dunne wand wordt dikker om den grooten arbeid te kunnen verrichten, maar het blijft onvoldoende; de vrije afvoer uit de longaders wordt belemmerd en die stuwing van het bloed plant zich door longcapillairen en longslagaders voort naar de rechter kamer. Deze moet den gestoorden, kleinen bloedsomloop in gang houden en om de stuwing en vertraging te overwinnen, wordt zijn wand dikker, tot hij eindelijk niet meer tegen den arbeid op kan, zijn spier verslapt en ontaardt; de kamer wordt wijder en ook de vrije afvoer van het aderlijke bloed in rechter boezem en rechter kamer wordt nu belemmerd; de stuwing plant zich nu over het geheele adersysteem voort, en er ontstaat het beeld van een hartgebrek, dat niet meer door hypertrophie van de hartspier wordt gecompenseerd. Tot dien toestand van onvoldoende compensatie komen op den duur alle klepgebreken, al zijn het ook verschillende afdeelingen van het hart, die den dienst eindelijk weigeren. Is de mitralis niet insufficient, maar zijn opening vernauwd, dan ontvangt de linker kamer te weinig bloed, de linker boezem moet het bloed door de spleet persen, waardoor een diastolisch geruisch aan de mitralis ontstaat, er komt stuwing in de longaders, daarna in de longslagaders en wéér komt de last terug op het rechter hart, welke vergrooting door de percussie aan te toonen is. — Zijn de kleppen van de aorta insufficient, dan moet de linker kamer harder werken, daar hij in de diastole niet alleen het bloed uit den linker boezem, maar ook het terugstroomende bloed uit de aorta ontvangt. Er ontstaat een diastolisch geruisch aan de aorta, de linker kamer wordt wijder, haar wand dikker en de sterke hartstoot en het sterke, zichtbare pulseeren van alle groote bloedvaten bewijst, dat de linker kamer aan de verzwaarde eischen voldoet, tot ook zijn sterke wand verslapt. — Nog zwaarder is de taak van de linker kamer bij vernauwing van de opening van de aorta, waar men dan een systolisch geruisch hoort, terwijl hier door de kleine bloedgolf, die in de aorta kan doordringen, de pols klein wordt. — De vernauwing van het *ostium pulmonale* is meestal aangeboren, de kinderen worden zelden ouder dan 10 jaar, zien er blauwachtig uit door de stuwing in de huidaders en blijven achterlijk in hun ontwikkeling. Vaak gaat de vernauwing gepaard met het openblijven van de opening tusschen de boezems (*foramen ovale*), met defecten in het kamerschot, of het openblijven van den *ductus Botalli* (*zie Embryo*). — Het spreekt vanzelf, dat ook reeds voordat het hart zijn dienst begint te weigeren, voor er *ernstige* stoornissen in de compensatie optreden, de abnormaliteiten in de functies van het hart zich doen voelen. Gewoonlijk zijn het de longen, die het eerst lijden, daar de bloedstuwing het ademhalingsproces belemmert; vandaar, dat de patiënten over kortademigheid klagen en zeer vaak aanvallen van bronchitis hebben. Ook klagen zij over hartkloppingen en hebben soms aanvallen van benauwdheid op de borst, die niet zelden met hevige pijnen in de hartstreek gepaard gaat, uitstralend naar schouder en arm (*angina pectoris*). Erger lijden zij als de stuwing in de aders sterker wordt en daardoor *hydrops* (waterzucht) ontstaat. Eerst treden die in los weefsel op als balzak en oogleden of aan laag gelegen deelen als de enkels en verdwijnen zij 's nachts, maar bij sterker stoornis in de compensatie wordt de waterzucht onder de huid steeds uitgebreider, zelfs tot algemeene waterzucht toe, waarbij ook transsudaten in de buikholte (*ascites*), en in de pleuraholte (*hydrothorax*) de ruimte voor de ademhaling nog verkleinen en den ademnood verergeren. Hand aan hand met de toenemende waterzucht gaat de zichtbare stuwing in de aders; de groote aan den hals ziet men niet alleen gezwollen, maar zij vertoonen later zelfs pulsaties door de uit het rechter hart teruggeworpen bloedgolf; door de stuwing in de kleinere en kleinste aders krijgt de hartpatiënt den blauwachtigen tint (*cyanose*), die bij behoorlijke compensatie zwak, maar waarneembaar optreedt op neusvleugels, lippen en wangen, maar bij compensatiestoornissen direct in het oog valt. Ook de inwendige organen ondergaan de gevolgen van de stuwing, zoo zwelt de lever op vaak vóór er

Digitized by Google

mag ergens waterzucht is *(stuwingslever)* en voegt niet zelden, door een lichte geelzucht, een gele tint aan de cyanose toe. De *stuwingsnier* is aan de geringe hoeveelheid urine, de donkere kleur ervan en het hoog specifiek gewicht te herkennen; *maag* en *darmen* reageeren op de stuwing door allerlei stoornissen in de spijsvertering. Het ziektebeeld van een klepgebrek kan plotseling vergeroen door embolieën; evenals bij endocarditis kunnen hier bloedstolsels op de zieke kleppen of in laag gelegen aders ontstaan en als er stukken van losgespoeld worden, veroorzaken zij embolieën in verschillende organen. Blijven die stukken in de longen steken, dan kan de dood volgen als de longslagader verstopt wordt; bij verstopping van kleinere slagaders volgt vaak benauwdheid en het ophoesten van bloedig sputum; wordt een slagader der hersens verstopt, dan volgt een beroerte en de dood of een halfzijdige verlamming blijft achter. De genoemde compensatiestoornissen kunnen tientallen van jaren op zich laten wachten of snel optreden, dat hangt af van den aard van het hartgebrek of gebreken, (want soms zijn er *twee* kleppen niet in orde), van de kracht van de hartspier maar vooral ook van de leefwijze van den patiënt. Kan die zich van lichamelijke inspanning onthouden en ook geestelijk een rustig leven leiden, dan blijft de compensatie soms zeer lang in stand en stoornissen erin kunnen weer zoo goed als geheel voorbij gaan, zij het dan niet voor goed. Bij goede compensatie is dan ook de rustige leefwijze, matigheid in het eten, drinken, rooken enz. voldoende; bij stoornissen in de compensatie is *digitalis* het souvereine middel, daar het de hartwerking versterkt en de pols er langzamer, regelmatiger en voller onder wordt; door de verhoogde kracht van de circulatie verdwijnen waterzucht, benauwdheid en stuwingeurine en het evenwicht kan weer spoedig hersteld worden. Digitalis is echter geen onschuldig medicament; voortdurende contrôle van den medicus is bij de toediening noodig om schadelijke gevolgen te voorkomen en soms moet het door andere middelen als *caffeïne* vervangen worden. Bij zware hydrops steekt men met fijne buisjes in het onderhuidsche bindweefsel om het vocht naar buiten af te voeren, gelijk men ook wel de *ascites* of *hydrothorax* ontlast om den patiënt verlichting te geven van zijn ademnood. Vaak is echter *morfine* daarvoor onontbeerlijk; alleen in lichte gevallen kunnen mosterdpappen, heete omslagen op de borst en heete voetbaden iets helpen. Ook bij de aanvallen van pijn in de hartstreek heeft men morfine noodig, terwijl bij last van hartkloppingen een ijsblaas op het hart goede diensten doet.

IV. *Ziekten van de hartspier:* a. *Myocarditis.* Bij ontaardingen in den wand van het hart, dus in de hartspier, spreekt men van myocarditis, hetzij zij op zichzelf staan, dan wel uitbreidingen zijn van een endocarditis. Men vindt in beide gevallen gedeelten van de hartspier tot bindweefsel ontaard en als oorzaak ervan een aandoening van de kroonslagaders, die de hartspier moeten voeden; zij lijden dan aan *atheroom* (z. d.), waardoor zij hier en daar verstopt worden of althans vernauwd, zoodat de voeding van den wand van het hart onvoldoende wordt, deze niet meer tegen den bloeddruk van binnen bestand is en ook in zijn arbeid te kort schiet. Alcoholisme, syphilis en erfelijkheid spelen in het ontstaan van myocarditis de hoofdrol, daar zij de oorzaken van atheroom der slagaders zijn.

De verschijnselen van myocarditis hangen weer af van de vraag of de spier nog behoorlijk zijn werk kan doen dan wel of er compensatiestoornissen optreden, objectief vindt men, althans als er niet tevens een klepgebrek bij aanwezig is, slechts een onregelmatigen, vaak zeer verlangzaamden pols en uitzetting van het geheele hart of van een deel ervan. Aanvallen van angina pectoris doen zich vaak voor, ook wel van hartasthma en van bewusteloosheid en niet zelden is myocarditis de oorzaak van een plotselingen dood van lieden, die voor dien tijd weinig of geen lasten hadden, vaak zelfs niet wisten, dat hun hart ziek was.

b. *Hypertrophie* en *Dilatatie.* Afgezien van de hypertrophie (verdikking) van de hartspier en de dilatatie (uitzetting) van zijn holten als gevolgen van klepgebreken of spieraandoeningen, komen die toestanden ook voor eenvoudig als gevolg van buitensporige inspanning van het hart t. g. van te zwaren lichamelijken arbeid of overmatig eten of drinken, bijv. bij smeden, lastdragers en bierdrinkers. Treffen die schadelijkheden een sterk individu, dan zal de wand dikker worden, bij slappe personen eerder aan den druk toegeven en dilateeren, soms zelfs zeer snel, zooals bij soldaten na geforceerde marschen of bij zware koortsziekten. Bij verbeterde leefwijze is hier de voorspelling natuurlijk veel gunstiger dan bij klepgebreken; daar men vaak het weder opkomen van compensatiestoornissen kan vermijden of bij eenvoudige dilatatie door hartzwakte het hart sterker kan maken door verbetering van den algemeenen toestand, zooals bij bleekzucht of in convalescentie.

c. *Vethart (cor adiposum).* Bij zeer vette personen is soms het hart geheel in een vetkapsel gehuld, terwijl men als gevolg van de gestoorde voeding van de hartspier deze zelf vettig ontaard vindt bij myocarditis, klepgebreken, hypertrophieën enz. De gevolgen voor den bloedsomloop zijn dezelfde als bij andere hartspiergebreken, de behandeling moet, bij algemeene vetzucht, vooral tegen de laatste gericht zijn.

V. *Zenuwstoornissen (Neurosen)* van het hart. Ook zonder eenig gebrek aan het hart lijden sommige menschen aan hartkloppingen, die door elke emotie of inspanning en soms reeds na het gebruik van koffie, thee of andere dranken hen verontrusten. Meestal zijn de patiënten ook overigens zenuwachtig of lijden zij aan bleekzucht, zoodat een krachtig dieet en staalmiddelen goede diensten kunnen bewijzen. Ook koude omslagen op het hart en broomkalium kunnen nuttig zijn. Anderen lijden aan aanvallen van sterke versnelling van de hartwerking *(tachycardie)*, zoodat de pols inplaats van 70, wel 200 maal in de minuut kan kloppen zonder zware verschijnsels te geven. Ook ontmoetten we reeds de *angina pectoris* of *stenocardie* als gevolg van hartziekten, maar de pijnlijke aanvallen ervan treden ook wel als zuivere neurose van het hart op, met een gevoel van zware beklemming op de borst en hevi-

Digitized by Google

ge pijnen in de hartstreek, die naar den linker schouder uitstralen, en soms ook in den linker arm met een gevoel van stijfheid en prikkelen in deze. Soms duurt de aanval eenige minuten, soms meer dan een half uur, soms keert hij elken dag, dan weer eerst na maanden terug. Meestal is morphine noodig, soms werkt natrium nitrosum goed en niet zelden kan men de aanvallen tegengaan door te strijden tegen de bleekzucht of de volbloedigheid der patiënten; ook misbruik van tabak kan de oorzaak zijn.

Literatuur: Romberg, Lehrbuch der Krankheiten des Herzens und der Blutgefässe (2de druk, München 1909); *Sée,* Traité des maladies du coeur (Parijs 1889—1893, 2 dln.); *J. Mackenzie,* Lehrbuch der Herzkrankheiten (Duitsch van *F. Grote,* Berlijn 1910).

Hartenstein, *Gustav,* een Duitsch wijsgeer, den 18den Maart 1808 te Plauen geboren, bezocht de school te Grimma, studeerde te Leipzig in de godgeleerdheid en wijsbegeerte en vestigde zich aldaar als privaatdocent, waarna hij er in 1834 tot buitengewoon en in 1836 tot gewoon hoogleeraar benoemd werd. Van 1848 tot 1859 was hij als bibliothecaris te Leipzig werkzaam. Hij is in 1890 te Jena overleden. Van zijn geschriften noemen wij: „Die Probleme und Grundlehren der allgemeinen Metaphysik" (1836), „Die Grundbegriffe der ethischen Wissenschaften" (1844) en „Historisch-philosophische Abhandlungen" (1870). Hij heeft de werken van *Herbart* en van *Kant* uitgegeven.

Hartford, de hoofdstad van den Noord-Amerikaanschen staat Connecticut, ligt ten N.N.O. van New Haven aan den tot hier voor kleine stoombooten bevaarbaren Connecticut bij den mond der Parkriver, en telt (1910) 98 915 inwoners. De stad is mooi gebouwd; van de openbare gebouwen is het regeeringspaleis het mooist; verder het seminarium, het Trinity College, het postkantoor, het stadhuis, het athenaeum met bibliotheek, talrijke andere bibliotheken, de kerk van den Goeden Herder en vele bankgebouwen. Men vindt er een doofstommeninstituut, een zieken-, een weeshuis en een krankzinnigengesticht. Hartford is de zetel van groote brand- en levensverzekeringsmaatschappijen met een gemeenschappelijk kapitaal van 150 millioen dollar. De industrie levert machines, bijlen, schroeven, zagen, tapijten, zilverwaren enz. Beroemd is de wapenfabriek van *Colt.* De stad werd in 1635 gesticht. Tot 1875 was in oneven jaren zij, in even jaren New Haven de zetel van het bestuur van Connecticut, na dat jaar is zij de eenige hoofdstad.

Hartig, *Georg Ludwig,* een beoefenaar der boschcultuur, den 2den September 1764 te Gladenbach bij Marburg geboren, bezocht van 1781 tot 1783 de universiteit te Giessen en werd in 1786 „Forstmeister" van den vorst *von Solms-Braunsfels* te Hungen in de Wetterau, waar hij een school voor boschcultuur stichtte. In 1797 werd hij „Landforstmeister" en „Forstrat" van den prins *van Oranje-Nassau* te Dillenburg. In 1806 ging hij als „Oberforstrat" naar Stuttgart, werd in 1811 „Oberlandforstmeister" in Pruisen, in 1830 te Berlijn honorair professor en overleed aldaar den 2den Februari 1837. Van zijn geschriften vermelden wij nog: „Anweisung zur Holzzucht für Förster" (Marburg 1791, 8ste druk 1818), „Anweisung zur Taxation und Beschreibung der Forste" (Giessen 1795, 4de druk 1819), „Grundsätze der Forstdirektion" (Hadamar 1805, 2de druk 1813), „Lehrbuch für Förster" (3 dln., Stuttgart 1808, 11de druk, uitgegeven door *Theod.* en *Rob. Hartig* 1877), „Lehrbuch für Jäger (id. 1810, 11de druk van *Rob. Hartig* 1884) en „Lexikon für Jäger und Jagdfreunde" (Berlijn 1836, 2de druk 1859—1861). De laatste uitgaven dier werken zijn bezorgd door zijn zoon *Theodor Hartig.*

Hartig, Theodor, een boschbouwkundige, een zoon van den voorgaande, den 2den Februari 1805 te Dillenburg geboren, studeerde van 1824 tot 1827 te Berlijn, werd in 1835 hoogleeraar aldaar, in 1838 aan het Collegium Carolinum te Brunswijk en tevens als „Forstrat" lid van het boschbestuur aldaar. Hij overleed te Brunswijk den 26sten Maart 1880. Behalve nieuwe drukken van zijns vaders werken schreef hij: „Die Aderflügler Deutschlands" (ook „Die Familien der Blatt- und Holzwespen" getiteld, Berlijn 1837, 2de druk 1860), „Vollständige Naturgeschichte der forstlichen Kulturpflanzen Deutschlands" (9 dln., id. 1840—1851, nieuwe uitgave 1886), „System und Anleitung zum Studium der Forstwirtschaftlehre" (Leipzig 1858) en „Anatomie und Physiologie der Holzpflanzen" (Berlijn 1878).

Hartig, Robert, een boschbouwkundige, een zoon van den vorige, den 30sten Mei 1839 te Brunswijk geboren, bezocht het Collegium aldaar, reisde gedurende twee jaren in de voornaamste bosschen, studeerde van 1861 tot 1864 aan de school voor boschcultuur in zijn geboortestad, vervolgens aan de universiteit te Berlijn, promoveerde te Marburg en werd in 1867 geplaatst aan de boschbouwhoogeschool te Eberswalde. In 1871 werd hij er professor en vertrok in 1878 in die betrekking naar München, waar hij den 9den October 1901 overleed. Hij schreef o. a.: „Vergleichende Untersuchungen über den Wachstumsgang und Ertrag der Rotbuche und Eiche in Spessart, die Kiefer in Pommern, die Weisstanne im Schwarzwald" (Stuttgart 1865), „Die Rentabilität der Fichtennutzholz- und Buchenbrennholzwirtschaft im Harz und Wesergebirge" (Stuttgart 1868), „Wichtige Krankheiten der Waldbäume, Beiträge zur Mykologie und Phytopathologie" (Berlijn 1874), „Die durch Pilze erzeugten Krankheiten" (2de druk, Breslau 1875), „Die Zersetzungserscheinungen des Holzes der Nadelholzbäume und der Eiche" (Berlijn 1878), „Untersuchungen aus dem forstbotanischen Institut zu München" (Berlijn 1880), „Lehrbuch der Baumkrankheiten" (Berlijn 1882, 3de druk als „Lehrbuch der Pflanzenkrankheiten", 1900), „Die Zerstörung des Bauholzes durch Pilze I. Der echte Hausschwamm" (2de druk van Tubeuf, id. 1902), „Die anatomische Unterscheidungsmerkmale der wichtigern in Deutschland wachsenden Hölzer" (4de druk, München 1890), „Das Holz der Rotbuche" (met *Rudolf* Weber, id. 1888), „Lehrbuch der Anatomie und Physiologie der Pflanzen" (id. 1891) en „Holzuntersuchungen" (id. 1901).

Harting, *Pieter,* een Nederlandsch natuurkundige, den 27sten Februari 1812 te Rotter-

Digitized by Google

dam geboren, ontving zijn opleiding te Elburg aan het Instituut van *Kinsbergen* en bezocht in 1828 de academie te Utrecht, om zich op de geneeskunde toe te leggen. Nadat hij onder de vrijwillige jagers deelgenomen had aan den Tiendaagschen veldtocht, promoveerde hij in 1835 in de genees- en verloskunde met een dissertatie, bevattende „Observationes choreae sancti Viti et febris puerperalis" en vestigde zich als arts te Oudewater. In 1841 werd hij benoemd tot hoogleeraar aan het Athenaeum te Franeker en 2 jaar daarna, toen gemelde school werd opgeheven, vond hij een nieuwen werkkring als hoogleeraar aan de academie te Utrecht, waar hij zich aanvankelijk belastte met het onderwijs in de microscopische ontleedkunde enz., in de plantenphysiologie en de natuurlijke historie van het plantenrijk, terwijl hij in 1857 die in de vergelijkende ontleed- en dierkunde op zich nam en zich van nu af bij zijn onderwijs tot deze vakken bepaalde. Hij was lid van de Koninklijke Academie van Wetenschappen en van verscheiden binnen- en buitenlandsche geleerde genootschappen. In 1872 werd hem door de Fransche Academie de prijs *Monthyon* (2000 francs) toegekend, als schrijver van het belangrijke werk „Recherches de morphologie synthétique etc.", en ter gelegenheid van de viering van het derde eeuwfeest van het bestaan der academie te Leiden benoemde de Senaat aldaar hem in 1875 honoris causa tot doctor in de wis- en natuurkunde. Hij werd emeritus in 1882 en vestigde zich toen te Amersfoort, waar hij den 3den December 1885 overleed. Van zijn geschriften noemen wij: „Bijdragen tot de geschiedenis der microscopen in ons vaderland" (1846), „Recherches micrométriques sur le développement des tissus et des organes du corps humain, précédées d'un examen critique des différentes méthodes micrométriques" (1845), „Het microscoop, deszelfs gebruik, geschiedenis en tegenwoordige toestand" (2de druk 1866, 3 dln.) en als vervolg hierop „Nieuwste verbeteringen van het microscoop en zijn gebruik" (1858), met een Hoogduitsche vertaling van het geheele werk door prof. *Thiele* (2de druk 1866), „De magt van het kleine, enz." (2de druk 1866, Hoogduitsche vertaling, 1851), „Monographie des Marattiacées" (in vereeniging met *W. H. de Vriese*, 1853), „Het eiland Urk, zijn bodem, voortbrengselen en bewoners" (1853), „De voorwereldlijke scheppingen, vergeleken met de tegenwoordige" (1857; Hoogduitsche vertaling door *J. E. A. Martin*, 1859), „Gedachten over het hooger onderwijs in ons vaderland" (1858), „Le Céphalographe. Nouvel instrument destiné à déterminer la figure et les dimensions du crâne ou de la tête humaine" (1861), „Leerboek van de grondbeginselen der dierkunde, 3 dln., in twee afdeelingen" (1862—1874), „De bouwkunst der dieren" (2de druk 1870), „L'appareil épisternal des oiseaux" (uitgegeven door het Utrechtsch Genootschap, 1864), „Anno 2065. Een blik in de toekomst, door dr. *Dioscorides*" (3de druk, onder den titel van „Anno 2070, 1870), „Christiaan Huygens in zijn leven en werken geschetst" (1868), „Mémoire sur le genre Potérion" (uitgegeven door het Utr. Genootschap, (1870). Verder leverde hij talrijke verhandelingen in de werken van het Kon. Ned. Instituut en van de Kon. Academie van Wetenschappen, zooals: „Recherches sur la nature et les causes de la maladie des pommes de terre" (1846), „De bodem onder Amsterdam onderzocht en beschreven" (1852), „Description d'un diamant remarquable" (1858), „Description de quelques fragments de deux céphalopodes gigantesques" (1861), „Bijdrage tot de kennis der microscopische flora en fauna der Bandazee" (1864), „Notices zoölogiques, anatomiques et histiologiques sur l'Orthagoriscus ozodura, suivies de considérations sur l'ostéogénèse des Téléostiens en général" (1868), „Recherches de morphologie synthétique sur la production artificielle de quelques formations calcaires organiques" (1872), „Notice sur un cas de formation de fulgurites dans le sol de la Néerlande" (1874), „Le plan médial de la tête Néerlandaise, déterminé d'après une méthode nouvelle" (1874), „Voorheen en thans, herinneringen, opmerkingen, wenken door een oud student" (1878), „Ernstige woorden tot zijn landgenooten" (1881), „Zijn er vaste natuurwetten?, door dr. *Dioscorides*" (1881), „Thomas Henri Huxley" (in Mannen van beteekenis, 1883). Ook schreef hij een aantal meer of minder uitvoerige opstellen, bevattende mededeelingen over wetenschappelijke onderzoekingen, in: „Tijdschrift voor natuurlijke geschiedenis en physiologie", „Bulletin des sciences physiques et naturelles en Neerlande", „Nederlandsch Lancet", „Aanteekeningen der Sectievergaderingen van het Utrechtsch Genootschap", „Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Academie van Wetenschappen", „Verhandelingen der commissie voor de geologische kaart van Nederland", „Archives Néerlandaises des sciences exactes et naturelles", „Poggendorff's Annalen", „Annales des sciences naturelles", „Comptes rendus de l'Académie des Sciences" en eindelijk vele populaire opstellen in het door hem gerediqeerde „Album der Natuur".

Harting, Dirk, een Nederlandsch godgeleerde en broeder van den voorgaande, den 6den October 1817 te Rotterdam geboren, ontving zijn opleiding aan het Instituut van *Kinsbergen* te Elburg, de Fransche school van *van Toorenenbergen* en de Latijnsche school te Utrecht en werd in 1835 ingeschreven als student in de letteren en godgeleerdheid te Utrecht. Nadat hij aldaar den rang van candidaat in de letteren verworven had, zette hij gedurende 3 jaar zijn godgeleerde studiën voort aan het seminarium der Doopsgezinden te Amsterdam en aanvaardde in 1840 de bediening van predikant bij de Doopsgezinde gemeente te Enkhuizen. De Senaat der Utrechtsche hoogeschool verleende hem in 1849 eershalve den titel van doctor in de godgeleerdheid. Van zijn geschriften noemen wij een door het Haagsch Genootschap in 1848 bekroonde prijsverhandeling: „Over de echtheid van den brief aan de Efeziërs", „De Marcione Lucani Evangelii adulteratore" (1849), „Grieksch-Nederduitsch Handwoordenboek op het Nieuwe Testament" (1861—1863), „Eene maand op reis in Noord-Italië, Savoye en Zwitserland" (met dr. *G. Vissering*, 1864), „Een dag in den vreemde" (1869), „Grieksch-Nederlandsch handwoordenboek op het Nieuwe Testament" (2de uitgave 1888), „Proeve van herziening onzer wetgeving op het lager onderwijs"

Digitized by Google

(1885), benevens een aantal artikelen in „de Gids", de „Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie", de „Doopsgezinde Bijdragen" enz., alsmede de „Jaarverslagen van het Nederlandsch Schoolverbond", dat in 1869 door hem en zijn broeder werd opgericht en waarbij hij als algemeen secretaris werkzaam was. Den 1sten April 1888 verkreeg hij zijn emeritaat en overleed den 22sten Februari 1892.

Hartington. *Zie Devonshire.*

Hartjesdag is de naam van een volksfeestdag te Amsterdam, volgens sommigen ontstaan doordat men weleer op dien dag vrij mocht jagen op de konijnen in de duinen bij Haarlem. Hij valt op den 3den Maandag van Augustus. De buitensporigheden, die de Hartjesjagers vroeger bedreven (want het feest heeft vooral in onze eeuw zeer aan beteekenis verloren), hebben den Hartjesdag berucht gemaakt. Vooral op den Zeedijk en in omliggende stegen werd hij vroeger druk gevierd. Nu merkt men er weinig meer van. De kinderen (grootendeels uit den „Jordaan") trokken op dien dag verkleed en zingende door de stad.

Hartkamer. *Zie Hart.*

Hartl. achter vogelnamen is de afkorting voor *G. Hartlaub* (zie aldaar).

Hartl, *Heinrich,* een Oostenrijksch geodeet, den 23sten Januari 1840 te Brünn geboren, studeerde te Weenen, trad in 1859 in dienst, nam deel aan de veldtochten van 1864 en 1866 en werd in 1869 bij het militair geografisch instituut geplaatst, waarbij hij zich als leider der trigonometrische afdeeling vooral voor de driehoeksmeting zeer verdienstelijk heeft gemaakt. Van 1873 tot 1875 was hij als topograaf werkzaam in Macedonië, Roemelië en Bulgarije en leidde van 1889 tot 1896 de triangulatie en het begin der landmeting van Griekenland. In 1898 werd hij hoogleeraar in de geodesie te Weenen. De trasseering van den Arlbergtunnel voerde hij uit naar het plan van *Wolf.* Van 1883 tot 1896 redigeerde hij de „Mittheilungen des Militärgeographischen Instituts". Hij overleed den 3den April 1903 te Weenen.

Hartlaub, *Gustav,* een Duitsch vogelkundige, den 8sten November 1840 te Bremen geboren, studeerde te Berlijn, Bonn en Göttingen in de medicijnen, bezocht onderscheiden wetenschappelijke instellingen in het buitenland en vestigde zich daarna als arts te Bremen, waar hij den 20sten November 1900 overleed. Hij schreef: „System der Ornithologie Westafrikas" (1857), „Beitrag zur Fauna Zentralpolynesiens" (1867), „Die Vögel Ostafrikas" (1870), „Die Vögel Madagaskars und der benachbarten Inselgruppen" (1876). Ook bewerkte hij de zoölogische verzameling van *Emin Pasja* en schreef de ornithologische berichten van *Troschel's* „Archiv der Naturgeschichte" (1846—1871).

Hartleben, *Otto Erich,* een Duitsch schrijver, den 3den Juni 1864 te Klausthal geboren, studeerde in de rechten, verliet echter reeds in 1890 den staatsdienst, om zich geheel aan de letterkunde te wijden. Hij overleed den 11den Februari 1905. Hij behoorde tot de „Freie Bühne" en leverde: een uitmuntende vertaling van *Giraud's* „Pierrot Lunaire" (1893), „Zwei verschiedene Geschichten" (2de druk, „Die Sirényi", 1891), „Die Geschichte vom abgerissenen Knopf" (1893), „Vom gastfreien Pastor" (1895), „Der römische Maler" (1898) en „Liebe kleine Mama" (1904). Meer roem verwierf hij als tooneelschrijver. Hij schreef: „Angele" (1891), „Der Frosch. Familiendrama nach Henrik Ipse" (parodie, 1891), „Hanna Jagert" (1893), „Die sittliche Förderung" (1897), „Die Erziehung zur Ehe" (1897), „Ein wahrhaft guter Mensch" (1899), „Die Befreiten" (1899), alle tooneelstukken en het treurspel „Ein Ehrenwort". Een wereldsuccess had hij met het met den *Grillparzer*-prijs bekroonde officiers-drama „Rosenmontag" (1900), een stuk van aangrijpende tragiek. Zijn gedichten gaf hij uit in „Meine Verse" (1895) en „Von reifen Früchten" (1903). Ook leverde hij een chronologische bloemlezing uit *Goethe's* gedichten „Goethe-Brevier" (1895) en uit *Scheffler's* „Cherubinischer Wandersmann", den bundel „Angelus Silesius" (1896).

Hartlepool, een zeestad in het Engelsche graafschap Durham, op een schiereiland ten noorden van den mond der Tee aan de Noordzee gelegen, bestaat uit het eigenlijke Hartlepool met (1912) 20 615 inwoners en West-Hartlepool met (1912) 62 932 inwoners, en heeft een voortreffelijke en veilige haven, groote dokken en scheepstimmerwerven, onderscheiden aanzienlijke gebouwen, een druk bezocht zeebad, steenkolenmijnen, scheepvaart en visscherij. Het scheepvaartverkeer bedroeg in 1913 1 949 000 ton aan in- en uitgaande schepen. In de nabijheid vindt men de Blackhalls, merkwaardige roteholen.

Hartman, *Jacobus Johannes,* in 1851 te Blankenham geboren, promoveerde in 1877 aan de hoogeschool te Leiden tot doctor in de klassieke letteren op een proefschrift, getiteld: „Studia critica in Luciani Samosatensis opera". Hij was van 1877 tot 1883 praeceptor en van 1883 tot 1891 conrector aan het gymnasium te Leiden. In laatstgenoemd jaar aanvaardde hij het hoogleeraarsambt aldaar met een rede, getiteld: „De literarum veterum amicis et inimicis". Zijn voornaamste werken zijn: De hermocopidarum mysteriorumque profanatorum judiciis disquisito historica" (1880), „Studia Antiphontea" (1882), „Lucianus. Het leven van Alexander den leugenprofeet" (Griekesche en Latijnsche schrijvers met aanteekeningen enz., I, 1884), „Analecta Xenophontea" (1887), „Xenophon. Gedenkwaardigheden van Socrates" (Griekesche en Latijnsche schrijvers met aanteekeningen enz., XII, 1888), „Analecta Xenophontea nova" (1889), „De Phaedri fabulis commentatio" (1890), „De Horatio poeta" (1891), „De Matthia de Vries" (1892), „De M. Tullio Cicerone" (1893), „De Terentio et Donato commentatio" (1895), „Epistola critica ad amicos J. van Leeuwen et M. B. Mendes da Costa continens annotationes ad Odysseam" (1896), „De emblematis in Platonis textu obviis" (1898), „Genestetiana" (1901), „Lévêque. Libellum aureum de Plutarcho mentis medico denuo edendum curavit J. J. Hartman" (1903), „Analecta Tacitea" (1905), „De Ovidio poeta commentatio" (1905), „Decennium poeticum" (1907), „Oratio de eloquentia philologo colenda" (1908), „Na vijf en

Digitized by Google

twintig jaren. Rede ter herinnering aan Cobet" (1909), „De Avondzon des Heidendoms. Het leven en werken van de Wijze van Chaeronea" (1910), „Beatusille. Een boek voor iedereen over Horatius" (1913).

Hartmann, *Jacob* vrijheer *von,* een Beiersch generaal, den 4den Februari 1795 te Maikammer in de Palts geboren, bezocht als 10-jarige knaap de militaire school, werd in 1811 onderofficier in Bergschen dienst, verwierf weldra den rang van luitenant, nam aan Fransche zijde deel aan de veldtochten van 1814 en 1815 en verkreeg het Legioen van Eer. In 1816 trad hij in Beierschen dienst, kwam in 1824 bij den generalen staf, in 1827 bij het ministerie van Oorlog en werd in 1842 tot adjudant van kroonprins *Maximiliaan* en kort na diens troonbeklimming (1848) tot generaal-majoor benoemd. In 1861 werd hij luitenant-generaal en commandant van Würzburg en in den oorlog van 1866 ontving hij het bevel over de divisie, welke den 4den Juli bij Roszdorf de nederlaag leed. In den oorlog van 1870 was hij aanvoerder van het 2de Beiersche legerkorps, streed den 4den Augustus bij Weissenburg en den 6den bij Wörth. Hij maakte vooral naam door het innemen van Moulin-de-la-Tour, door *Ducrot* met 3 of 4 divisiën verdedigd. Hij overleed de Würzburg den 23sten Februari 1873. In 1900 werd te Maikammer een gedenkteeken voor hem opgericht.

Hartmann, *Johann Peter Emil,* een Deensch componist, den 14den Mei 1805 te Kopenhagen geboren, ontving onderwijs in de muziek van zijn vader en *Weyse,* studeerde in de rechten en trad in staatsdienst. Later wijdde hij zich weder aan de muziek, trad met succes als opera-componist op („Ravnen", 1832 en „Korsarerne", 1835), deed een buitenlandsche studiereis en werd in 1867 mede-directeur van het Kopenhaagsche conservatorium. Naar *Gade's* voorbeeld wijdde hij speciaal zijn aandacht aan nationale elementen, zooals in de balletten „Valkyrien", „Trymskirden", tooneelmuziek, een mannenkoor, cantaten, liedercycli, pianowerken, enz. Hij overleed den 10den Maart 1900.

Zie: de biografie van *W. Behrend* (1895).

Hartmann, Emil, een componist en zoon van den voorgaande, den 21sten Februari 1836 te Kopenhagen geboren, kreeg muziekonderwijs van zijn vader en zijn zwager *Niels Gade,* was op verschillende plaatsen organist en in 1891 de opvolger van *Gade* als directeur der Kopenhaagsche Muziekvereeniging. Hij schreef: werken voor orkest (ouvertures, symfonieën, suites), een koorwerk, opera's, een vioolconcert, een violoncelconcert, enz. Hij overleed den 18den Juli 1898 te Kopenhagen.

Hartmann, *Richard,* een Duitsch industrieel, den 6sten November 1809 te Barr bij Straatsburg geboren, kwam in de leer bij een smid, werkte als reizend leerling te Mannheim, Neustadt aan de Hardt en Jena, en ging in 1830 naar Chemnitz, waar hij in dienst kwam bij *Haubold,* eigenaar van een machinefabriek. In 1837 plaatste hij zich aan het hoofd van een dergelijke onderneming. Hij begon met slechts 3 werklieden, en reeds in 1844 stichtte hij een nieuw fabriekgebouw. Aanvankelijk vervaardigde hij alleen machines voor katoenspinnerij; later echter breidde hij zijn werkzaamheid uit tot het gieten van ijzeren voorwerpen, tot het maken van stoomwerktuigen, en in 1847 verrees zijn nieuwe werkplaats tot het vervaardigen van locomotieven. Nog later bouwde hij een fabriek voor de grootste werktuigen, zooals in de mijnen gebruikt worden, boortoestellen enz. en in 1857 was het aantal zijner werklieden reeds tot 1500 geklommen. Hoewel in 1860 een groot gedeelte der werkplaatsen door een fellen brand verwoest werd, kwam er geen stilstand in den arbeid, en in 1865 werkte hij in 40 verschillende gebouwen met 9 stoomwerktuigen, gezamenlijk met 250 paardenkracht, met 5 stoomhamers enz., terwijl het aantal werklieden tot 2000 geklommen was. In 1870 verkocht hij zijn zaak aan de „Sächsische Maschinenfabrik" te Chemnitz. Hij overleed te Chemnitz den 16den December 1878.

Hartmann, *Julius von,* luitenant-generaal in Pruisischen dienst, den 2den Maart 1817 te Hannover geboren, trad in 1834 in dienst bij de Pruisische huzaren, nam als kapitein deel aan den veldtocht in Baden en bekleedde in 1850 gewichtige betrekkingen in Sleeswijk—Holstein. Weldra werd hij bij het departement van Oorlog geplaatst en in 1860 als kolonel aan het hoofd gesteld van den generalen staf van het 4de legerkorps. In 1863 voerde hij het bevel over de 9de brigade cavalerie en in 1865 werd hij generaal-majoor en eerste commandant van Koblenz en Ehrenbreitstein. Hij nam deel aan de oorlogen van 1866 en 1870—1871 en werd na het sluiten van den vrede aangesteld tot gouverneur van Straatsburg. Hij overleed den 30sten April 1878 te Baden-Baden. Hij schreef: „Kritische Versuche" (1876—1878, 3 dln.) en „Die allgemeine Wehrpflicht" (1876). Na zijn dood verschenen „Lebenserinnerungen. Briefe und Aufsätze" (2 dln., 1882), „Briefe aus dem Deutsch-Französischen Kriege 1870—1871" (1893) en „Briefe aus dem Feldzug 1866" (1898).

Hartmann, *Moritz,* een Oostenrijksch dichter en schrijver, den 15den October 1821 te Duschnik in Bohemen geboren, studeerde te Praag en te Weenen, deed in 1842 een reis door Italië, Zwitserland en Zuid-Duitschland en werd als huisonderwijzer te Weenen geplaatst, doch verliet Oostenrijk in 1844 om zijn dichtbundel „Kelch und Schwert" (3de druk 1851), zonder gevaar te kunnen uitgeven. Nadat hij eenigen tijd in Frankrijk en België had doorgebracht, verschenen zijn: „Neuere Gedichte" (1846). Toen hij tegen het einde van 1847 naar zijn vaderland terugkeerde, werd hij voor de rechtbank geroepen, doch de omwenteling van Maart 1848 maakte een einde aan het proces. Nu plaatste hij zich aan het hoofd der Duitsche partij en werd naar het Parlement te Frankfort afgevaardigd, waar hij tot de linkerzijde behoorde. Aldaar gaf hij den „Reimchronik des Pfaffen Mauricius" (5 stukken, 1849) in het licht. Met *Blum* en *Fröbel* begaf hij zich in October 1848 naar Weenen, waar hij ternauwernood aan gevangenneming ontsnapte. Na de ontbinding van het Rompparlement te Stuttgart vertrok hij naar Zwitserland, vervolgens naar Engeland en in het najaar van 1850 naar Parijs en deed een reis door het zuiden van Frankrijk en Bretagne.

Digitized by Google

In het begin van 1854 bezocht hij als correspondent van de „Kölnische Zeitung", de Krim, waar hij 1½ jaar bleef, woonde daarna een aantal jaren te Parijs, deed in 1859 een tocht door Denemarken, Duitschland, Zwitserland en Italië en vestigde zich in 1860 te Genève, waar zijn voorlezingen over Duitsche letterkunde en geschiedenis grooten bijval vonden. In 1863 ging hij naar Stuttgart, waar hij zich in 1865 met de redactie van „Freya" belastte. In 1868 verhuisde hij naar Weenen, waar hij deel uitmaakte van de redactie der „Neue Freie Presse", doch weldra ongesteld werd en na een langdurig ziekbed den 13den Mei 1872 te Oberdöbling overleed. Van zijn geschriften vermelden wij den roman: „Der Krieg um den Wald" (1850), het idyllisch epos „Adam und Eva" (1851), „Schatten", een verzameling van dichterlijke verhalen, den dichtbundel „Zeitlosen" (1858), „Tagebuch aus der Provence und Languedoc" (1852—1853, 2 dln.), „Erzählungen eines Unsteten" (2 dln., 1858), „Erzählungen meiner Freunde" (1860), „Bilder und Büsten" (1860), „Novellen" (3 dln., 1863), „Nach der Natur" (3 dln., 1866), „Von Frühling zu Frühling" (1861), „Die letzten Tage eines Königs" (1866) en „Die Diamanten der Baronin" (2 dln., 1868). Zijn „Gesammelte Schriften" zijn in 1874 in 10 deelen in het licht verschenen.

Hartmann, *Robert,* een Duitsch anatoom en anthropoloog, den 8sten October 1832 te Blankenburg in den Harz geboren, studeerde te Berlijn, vergezelde in 1859—1860 vrijheer *A. von Barnim* op een reis in het noordoosten van Afrika, werd in 1865 leeraar aan de landbouwacademie te Proskau en in 1867 hoogleeraar aan de universiteit te Berlijn. Van 1867 tot 1882 bereisde hij een groot deel van Europa. Van 1971 tot 1879 was hij ondervoorzitter der „Gesellschaft für Erdkunde" te Berlijn, daarna secretaris van het Anthropologisch Genootschap. Hij overleed den 20sten April 1893 te Neu-Babelsberg. Hij schreef: „Reise des Freiherrn A. von Barnim durch Nordostafrika" (1863), „Naturgeschichtlich-medizinische Skizze der Nilländer" (1865), „Die Nigritier" (1867), „Die Völker Afrikas" (1879), „Handbuch der Anatomie des Menschen" (1881), „Der Gorilla" (1881), „Die menschenähnlichen Affen" (1883), „Abessinien", „Die Nilländer" (1883) en „Madagaskar" (1885). Ook bewerkte hij het anthropologisch deel van het werk over de Gazelle-expeditie. Met *Bastian* redigeerde hij de „Zeitschrift für Ethnologie".

Hartmann, *Gustav,* een Duitsch rechtsgeleerde, den 31sten Maart 1835 te Vechelde bij Brunswijk geboren, werd in 1860 privaatdocent te Göttingen, in 1864 hoogleeraar in het Romeinsch recht te Bazel, in 1872 te Freiburg, in 1878 te Göttingen en in 1885 te Tubingen, waar hij den 16den November 1894 overleed. Van zijn geschriften vermelden wij: „Zur Lehre von den Erbverträgen und gemeinschaftlichen Testamenten" (1860), „Ueber den rechtlichen Begriff des Geldes und den Inhalt von Geldschulden" (1868), „Die Obligation, Untersuchungen über ihren Zweck und Bau" (1875), „Internationale Geldschulden" (1882), „Juristischer Casus und seine Prästation" (1884) en „Leibniz als Jurist und Rechtsphilosoph" (1892). Hij was voorts jaren lang redacteur van het „Archiv für die Civilistische Praxis".

Hartmann, *Karl Robert Eduard von,* een Duitsch wijsgeer, werd den 23sten Februari 1842 te Berlijn geboren, trad in 1858 in dienst bij de artillerie, bezocht de artillerieschool, nam in 1865 als 1ste luitenant wegens een knielijden ontslag, promoveerde in 1867 te Rostock en leefde daarna te Berlijn of te Grosslichterfelde. In 1864 begon hij zonder bepaald plan zijn philosofisch hoofdwerk te schrijven, dat verscheen onder den titel „Philosophie des Unbewussten" (3 dln., 11de druk, 1904) en veel opzien wekte. Zijn tweede hoofdwerk is: „Das sittliche Bewusstsein" (2de druk 1885), zijn derde „Religionsphilosophie" (dl. 1, „Das religiöse Bewusstsein der Menschheit", dl. 2, „Die Religion des Geistes", 2de druk, 1888), zijn vierde „Aesthetik" (dl. 1, „Die deutsche Aesthetik seit Kant", dl. 2, „Die Philosophie des Schönen", 1886—1887). Daarbij komen nog als grootere werken „Kategorienlehre" (1896), „Geschichte der Metaphysik" (1899—1900, 2 dln.) en „Die moderne Psychologie" (1901). Bovendien schreef hij: „Ueber die dialektische Methode" (1868), „Das Ding an sich und seine Beschaffenheit" (3de druk 1885 onder den titel „Kritische Grundlegung des transzendentalen Realismus"), „Erläuterungen zur Metaphysik des Unbewussten" (2de druk 1878, onder den titel „Neukantianismus, Schopenhauerianismus und Hegelianismus"), „Die Selbstzersetzung des Christentums und die Religion der Zukunft" (3de druk 1888), „Gesammelte Studien und Aufsätze" (3de druk 1888), „Die Krisis des Christentums in der modernen Theologie" (2de druk 1888), „Zur Geschichte und Begründung des Pessimismus" (2de druk 1892), „Das Judentum in Gegenwart und Zukunft" (2de druk 1885), „Philosophische Fragen der Gegenwart" (1885), „Der Spiritismus" (2de druk 1898), „Moderne Probleme" (2de druk 1888), „Lotzes Philosophie" (1888), „Das Grundproblem der Erkenntnistheorie" (1889), „Kritische Wanderungen durch die Philosophie der Gegenwart" (1889), „Die Geisterhypothese des Spiritismus und seine Phantome" (1891), „Kants Erkenntnistheorie und Metaphysik in den vier Perioden seiner Entwicklung" (1893), „Tagesfragen" (1896, Neue Folge, 1900), „Schellings philosophisches System" (1897), „Ethische Studien" (1898), „Die Weltanschauung der modernen Physik" (1902) en „Das Problem des Lebens. Biologische Studien" (1906). De voornaamste werken zijn verzameld in de „Ausgewählte Werke" (1886—1901, 13 dln.). Onder den schuilnaam *Karl Robert* schreef hij: „Tristan und Isolde, David und Bathseba. Dramatische Dichtungen" (1871).

Hartmann tracht in de metaphysica, zich aansluitend aan *Schelling's* positieve wijsbegeerte, de grondstellingen van *Hegel* en *Schopenhauer:* de logische idee en den ontologischen wil tot het „onbewuste" in den zin van een onbewusten wereldgeest samen te smelten en het abstracte monisme van de speculatieve stelsels met het realistisch individualisme tot een concreet monisme te vereenigen. In de natuurphilosofie streeft hij, op den grondslag van het exacte empirisme, door middel van inductie naar een vereeniging van de

Digitized by Google

moderne natuurwetenschap met de metaphysische bespiegeling; ten opzichte der anorganische natuur vertegenwoordigt hij het atomistische dynamisme, ten opzichte der organische het neovitalisme. In de kentheorie *(Erkenntnistheorie)* tracht hij het transcendentale idealisme van *Kant* door zijn eigen consequenties in het ongerijmde te voeren en de realistische bestanddeelen van *Kant's* „Vernunftkritik" tot een transcendentaal realisme uit te breiden. Zijn ethica berust zoowel op de teleologie *(Hegel)*, als op het monisme *(Schopenhauer)*, en houdt evenveel rekening met de moreele drijfveeren van smaak en gevoel, als met die van het verstand. Zijn „Religionsphilosofie" streeft op psychologischen grondslag naar een vereeniging der waardevolle bestanddeelen van het Christendom met die van de Indische godsdiensten, naar een overwinning van het abstracte monisme en theïsme door de synthese van een concreet monisme. Zijn aesthetica bestrijdt het abstract idealisme van *Plato* evenzeer als het abstracte formalisme en bewandelt den middelweg in een concreet idealisme, dat feitelijk op hetzelfde neerkomt als een concreet formalisme. In zijn beschouwingen over de waarde van het leven bestrijdt hij het eenzijdige pessimisme van *Schopenhauer* en het eenzijdige idealisme van *Leibniz* en *Hegel* en toont hij zich pessimistisch ten opzichte van het geluk der wereld, optimistisch ten opzichte van haar doelmatigen ontwikkelingsgang. Zijn pessimisme leidt hem er toe het egoïsme te verwerpen en zich uit zedelijke motieven te onderwerpen aan het teleologisch proces van het heelal en aan diens krachtige bevordering mede te werken. In de psychologie onderscheidt hij de relatief onbewuste psychische verschijnselen in lagere zenuwcentra en hersencellen van de absoluut onbewuste psychische werkzaamheden en beschouwt het bewustzijn als het resultaat van absoluut onbewuste, formeele physiologische gebeurtenissen in de centrale organen van het zenuwstelsel. Naast zijn systematische, historisch-kritische en polemisch-apologetische werken heeft *von Hartmann* zich steeds met de vragen van den dag bezig gehouden, zooals zijn talrijke geschriften, verhandelingen en dagbladartikelen over politieke, godsdienstige en sociale vraagstukken, over Jodendom, vrouwenemancipatie, dierenbescherming, vegetarisme, onderwijs en spiritisme bewijzen. Hij overleed den 6den Juni 1906 te Groeslichterfelde. Zijn eerste vrouw, *Agnes Taubert*, heeft zich als schrijfster bekend gemaakt door „Der Pessimismus und seine Gegner" (1873); zijn tweede, *Alma Lorenz*, door „Zurück zum Idealismus" (1902).

Zie over *von Hartmann: A. Drews*, Eduard von Hartmann's philosophischer System (2de druk 1906).

Hartmann, *Eugen*, een der stichters van de firma *Hartmann & Braun* te Frankfort, werd den 26sten Mei 1853 te Nürtingen geboren, bezocht de „Realschule" te Ulm en leerde vervolgens in de werkplaats van *Gottscheck* te Ulm het instrumentmakersvak. Daarna werkte hij in verschillende werkplaatsen te Weenen. Wegens zijn groote bekwaamheid werd hij als technisch assistent aan het natuurkundig laboratorium te Göttingen verbonden, waar hij werkzaam was onder *Wilhelm Weber*. In 1879 ging hij met *Friedrich Kohlrausch* naar Würzburg en vond met deze samen het eerste practische meetinstrument van de electrotechniek, den veergalvanometer, uit. In 1881 werd hij vertegenwoordiger der Bell-Company en korten tijd daarna stichtte hij met *W. Braun* de firma *Hartmann & Braun*, de thans wereldberoemde firma op het gebied van electrische meetinstrumenten. Hij overleed den 18den October 1915 te München.

Hartmann, *Paul von An der Lan-Hochbrunn*, ook wel *Pater Hartmann* genoemd, een Oostenrijksch organist en componist, den 21sten December 1863 te Salurn bij Bozen geboren, was leerling van *Pembaur* te Innsbrück, trad toe tot de Franciscanerorde te Salzburg, ontving in 1886 de priesterwijding en werd in 1893 organist der Verlosserskerk te Jeruzalem, in 1895 van het klooster Aracoeli te Rome en tevens organist en directeur van de „Scuola musicale cooperativa" aldaar. In 1906 ging hij naar het klooster St. Anna te München, waar hij den 7den December 1914 overleed. De universiteit van Würzburg had hem het eredoctoraat in de godgeleerdheid verleend. *Pater Hartmann* heeft als componist naam gemaakt met eenige oratoria „Petrus" (1900), „Franziskus" (1902), „Das letzte Abendmahl" (1904), „Der Tod des Herrn" (1905), „Die sieben letzten Worte Christi" (1908), „Te Deum" (1910). Voorts schreef hij eenige missen en werken voor orgel.

Hartmann, *Ludo Moritz*, een Oostenrijksch geschiedkundige, den 2den Maart 1865 te Stuttgart geboren, studeerde te Weenen, Berlijn en Straatsburg en legde in 1889 aan de universiteit te Weenen de proeven van bekwaamheid af tot het geven van universitair onderwijs in de Romeinsche en Middeleeuwsche geschiedenis. Van zijn hand verschenen: „Gregorii I. Registrum" (in „Monumenta Germaniae historica. Epistulae" (Berlijn 1892, 2 din.); „Ecclesiae S. Mariae in Via lata tabularium" (Weenen 1895); „Preussisch-österreichische Verhandlungen über den Crossener Zoll und über ein Generalkommerztraktat zur Zeit Karls VI". (Tübingen 1901); verder schreef hij o. a.: „Der Untergang der antiken Welt" (Weenen 1903, 2de druk 1910); „Zur Wirtschaftsgeschichte Italiens im frühen Mittelalter" (Gotha 1904); „Theodor Mommsen; eine biographische Skizze" (Gotha 1908); „Das Volkshochschulwesen" („Flugschrift 66 des Dürer-Bundes zur ästhätischen Kultur", München 1910); „Der Krieg in der Weltgeschichte" (Weenen 1914). Zijn voornaamste werk is: „Geschichte Italiens im Mittelalter" (dl. I—IV, 2de helft, Gotha 1897—1915; verschenen in de door *K. Lamprecht* uitgegeven „Allgemeine Staatengeschichte"). *Hartmann* maakt deel uit van de redactie van de „Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte".

Hartmann von Aue, een Middel-Hoogduitsch dichter, werd omstreeks het jaar 1170 geboren, behoorde tot den ridderstand en was dienstman te Aue, waarschijnlijk in de Breisgau gelegen. Hij kon lezen en schrijven en had vermoedelijk in een kloosterschool zijn opleiding ontvangen. Reeds vóór den Kruistocht van 1190, waaraan hij schijnt te hebben deelgenomen, was

Digitized by Google

hij bekend met het Fransch en Latijn. Ook zegt hij zelf, dat het lezen hem de stof verschafte voor zijn gedichten. Van deze is „Erec" (uitgegeven door *Haupt*, 1871) het eerst en kort voor 1197, en „Iwien" (uitgegeven door *Benecke* en *Lachmann* 1827; en *Henrici*, 1891) het laatste, maar nog vóór 1203 vervaardigd. Beide behooren tot den sagenkring van *Arthur* en zijn ontleend aan gedichten van *Crétien de Troyes*. Nog ouder dan „Erec" is „Gregor" (uitgegeven door *Lachmann*, 1838), een Christelijke legende, waarschijnlijk naar het Fransch bewerkt. Tot dien tijd behoort ook het verhaal „Der arme Heinrich", dat meermalen werd uitgegeven, onder anderen door *W. Müller* (1842), in hetzelfde jaar, tegelijk met de „Liedern und Büchlein" van *Hartmann*, door *Haupt* en door *Wackernagel* (1885). Een uitgave der gezamenlijke werken van *Hartmann von Aue* vindt men in de „Deutsche Klassiker des Mittelaltens" van *Bech* en *Pfeiffer*. Door *Gottfried van Straatsburg* wordt in den „Tristan" in 1207 *Hartmann* geroemd als een der toen nog levende dichters, een rouwklacht wegens zijn overlijden vindt men in de „Krone" van *Heinrich von den Türlein*, geschreven omstreeks 1220.

Hartog, *Jan*, een Nederlandsch godgeleerde en letterkundige, den 14den Augustus 1829 te Westzaan geboren, studeerde te Amsterdam aan het Athenaeum en aan het seminarium der Doopsgezinden en werd in 1853 predikant te Joure, in 1854 te Zaandam en in 1861 te Utrecht waar hij werkzaam bleef tot 1894. Hij overleed den 2den September 1904. Behalve bijdragen in verschillende tijdschriften schreef hij: „Geschiedenis van de predikkunde en de evangeliepredikking in de Protestantsche Kerk van Nederland" (1861; 2de druk 1887), „De spectatoriale geschriften van 1741—1800" (uitgegeven door het Utrechtsch Genootschap, 1872; 2de druk 1889), „De Patriotten en Oranje" (1882), „Uit de dagen der Patriotten. Vier schetsen" (1896), en vertaalde uit het Duitsch *O. Holtzmann's* „Geschiedenis van den Nieuw-Testamentischen tijd" (1898), en *Aug. Baur's* „Maarten Luther in zijn leven en ontwikkeling geschetst" (1904).

Hartog, *Levi de*, in 1835 te Gorinchem geboren, promoveerde in 1859 te Leiden tot doctor in de beide rechten op een proefschrift, getiteld: „Ad regulam: Nemo sibi possessionis causam mutare potest". Hij was van 1865 tot 1866 leeraar aan de hoogere burgerschool te Haarlem, van 1866 tot 1877 aan die te Utrecht en van 1877 tot 1905 hoogleeraar aan de universiteit van Amsterdam, in welk laatste jaar hij gepensionneerd werd. Zijn voornaamste geschriften zijn: „De gronden van de staats-, provinciale- en gemeente-inrichting van Nederland" (1865, 9de druk 1906), „Thorold Rogers' Handboek der staathuishoudkunde (voor Nederland) bewerkt" (1869), „Staatsleer en staatsleven" (Inaugureele rede, 1878), „Reinhart Pieter Anne Dozy" (in „Mannen van beteekenis", XV, 7, 1884), „Verzameling van Nederlandsche staatsregelingen en grondwetten, uitgegeven onder toezicht van J. W. C. van Hasselt" (6de druk 1904). Verder verschenen vele bijdragen van hem in „De(n) Gids", de „Bijdragen tot de kennis van het Nederlandsch staatsbestuur" en „Themis".

Hartog, *Arnold Hendrik de*, een Protestantsch godgeleerde, werd den 11den April 1869 te Rotterdam geboren, studeerde in de theologie en promoveerde te Utrecht op een proefschrift: „Het probleem der wilsvrijheid naar Schopenhauer". Hij was achtereenvolgens Nederl. Hervormd predikant te Ommen (1903), Heemstede (1906) en Haarlem (1910), en nam een werkzaam aandeel in de stichting der Internationale school voor wijsbegeerte te Amersfoort. Deze wijsgeer-theoloog tracht vooral den redelijken zin van het Christendom aan te toonen en den godsdienst door de wetenschap te handhaven. Tot het laatstgenoemde doel stichtte hij de vereeniging „de Middaghoogte", tot het eerstgenoemde zijn tijdschrift „Nieuwe Banen". Behalve verschillende verhandelingen en brochures verschenen van zijn hand: „De heilsfeiten" (2de druk 1907), „De redelijkheid der religie" (1907), „Groote denkers" *[Kant, Schopenhauer, Hartmann, Fichte, Schelling, Hegel]* (1908—1909), „Drie wijsgeeren onzer dagen" *[Hartmann, Eucken, Wundt]* (1910), „Noodzakelijke aanvullingen tot Calvijn's Institutie" (1911—1912, 3 dln.), „Groote dogmatici" *[Luther, Zwingli, Calvijn, Schleiermacher, Ritschl, Strauss]* en „Philosofie der religie in grondlijnen" (1913 enz.). Ook verscheen van de hand van dezen schrijver een serie Betuwsche Schetsen onder den titel „Uut 't Lève" (1905).

Hartog, *Henri*, een Nederlandsch schrijver, werd den 1sten Augustus 1869 te Rotterdam geboren, was te Schiedam als onderwijzer werkzaam en overleed te Rotterdam den 25sten Februari 1904. Hij schreef een aantal schetsen, die zoowel om hun psychologische waarheid als om de beeldende kracht tot het beste impressionistische proza in onze taal behooren. De meeste zijn verschenen in het „Tweemaandelijksch Tijdschrift", terwijl een verzamelde uitgave na zijn dood onder den titel „Sjofelen" het licht zag.

Hartogh Heys van Zouteveen, *Hermanus*, een Nederlandsch natuurkundige, den 13den Februari 1841 te Delft geboren, promoveerde te Leiden in 1864 in de rechten en in 1866 in de wis- en natuurkunde, werd eerst leeraar in de scheikunde en de natuurlijke historie aan verschillende inrichtingen te Leiden, vervolgens aan de hoogere burgerschool te 's-Gravenhage en stond in 1867 op de voordracht van het hoogleeraarsambt in de zoölogie, geologie en mineralogie te Leiden. In 1869 was hij tegenwoordig bij de opening van het Suëzkanaal en voer den Nijl op tot aan het eiland Philae, welke reis hij in „Het Vaderland" beschreef, deed in 1872 een reis naar San Francisco en vestigde zich in 1873 te Assen, waar hij zich met landontginning bezig hield en den 2den Juni 1891 overleed. Hij schreef: „De voorhistorische mensch in Europa" (1869), „Californië's hulpbronnen en toekomst" (1871), „C. Darwin. De afstamming van den mensch en de seksueele teeltkeus" (2 dln., 3de druk 1885), met aanteekeningen, „C. Darwin. Het uitdrukken der gemoedsaandoeningen door den mensch en de dieren (uit het Engelsch, 1873), met aanteekeningen, „Emile Ferrière. Het Darwinisme" (uit het Fransch 1874) met aanteekeningen, „De vooroordeelen der menschheid op staathuishoudkundig, staatkundig en

Digitized by Google

maatschappelijk gebied, naar Hellenbach" (1882) met aanteekeningen, „Worden en vergaan" naar 't hoogduitsch van *Carus Sterne*, met aanteekeningen, „Over den oorsprong der godsdienstige denkbeelden van een evolutionistisch standpunt" (1883), „L. Büchner, Feiten en theoriecën uit de natuurwetenschappelijke wereld van den tegenwoordigen tijd. Voor Nederlanders bewerkt" (1888), „Ch. Darwin, Biologische meesterwerken". *T. C. Winkler*, (1890—1891, 6 dln.; 5de druk 1893—1895, 7 dln.), alsmede een handboek der mineralogie en opstellen in dagbladen en tijdschriften. Ook was hij hoofdredacteur van de „Nieuwe Provinciale Drentsche en Asser Courant" en van den „Drentsche Volksalmanak".

Hartpunt noemt men in de wapenkunde het middelpunt van het schild.

Hartrot is een ziekte der bieten, waarbij de hartbladeren sterven, terwijl ze plotseling zwart worden, soms gaan ook de andere bladeren ten gronde. Ook de top kan aangetast worden en van hieruit het overige deel van den biet. De erger aangetaste planten sterven; die, welke de ziekte te boven komen, hebben een geringer suikergehalte dan de gezonde bieten. Volgens sommigen is de Phoma betae de oorzaak, volgens anderen is het optreden van deze zwam een bijkomend verschijnsel, dat zich eerst voordoet, als de eigenlijke rotting al begonnen is.

Hartschild noemt men in de wapenkunde een schild dat de oppervlakte heeft van $^1/_9$ van het schild en in het hartpunt van dit laatste is geplaatst; het is een heraldstuk en maakt geen deel uit van het veld.

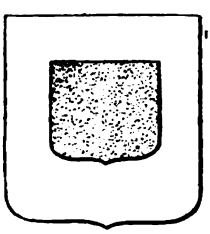

Hartschild.

Hartsen, *Anthony*, een Nederlandsch dichter, den 17den November 1719 te Amsterdam geboren, was er later koopman en curator van de kweekschool der Doopgezinde gemeente van den Toren. Als lid van het dichtgenootschap „Oefening beschaaft de kunsten" vervaardigde of vertaalde hij onderscheiden tooneelstukken, waarvan sommige bij herhaling in den Amsterdamschen schouwburg werden opgevoerd. Zij zijn onder den titel: „Tooneelpoëzij" in 1770 in 2 deelen uitgegeven. Afzonderlijke uitgaven heeft men van: „De wedergevonden zoon" (1759, 1761 en 1770), „De moeder, vertrouwde van hare dochter" (1772), „Mahomet" (1707), „De vrouw naar de wereld" (1777) en „De adellijke landvrouw" (1779).

Hartschelp *(Cardium)* is de naam van een schelpdier, dat aan onze kust gevonden wordt, en wiens kleppen het hoofdbestanddeel uitmaken van het materiaal der kalkbranderijen en ook wel tot verharding van tuinpaden worden gebruikt. *Zie Cardiaceën.*

Hartsinck, is de naam van een aanzienlijk Amsterdamsch geslacht:

Hartsinck, Jan Jacob, een letterkundige en blijspeldichter, den 14den October 1716 te Amsterdam geboren, was achtereenvolgens klerk der Admiraliteit, heemraad van Watergraafsmeer, chanter- en requestmeester der Admiraliteit, alsmede directeur van het Zeeuwsch Genootschap te Vlissingen en in 1774 directeur der Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem. Verder was hij regent van het Oude-mannenhuis te Amsterdam en van den schouwburg. Hij overleed den 28sten October 1779. Hij schreef de blijspelen: „De minderjarige" (1758), „De Hagenaar te Enkhuizen" (1758), „De edelmoedige rijkdom" (1780), „Redevoeringen over de Nederduitsche welsprekendheid en dichtkunde", „Beschrijving van Guiana enz." (2 dln., 1770) en „Beschrijving en afbeelding van een geoctroieerde schepechijf voor allerhande watermolens" (1771).

Hartsinck, Andries, een Nederlandsch zeeman en broeder van den voorgaande, den 25sten April 1720 te Amsterdam geboren, werd reeds vroeg tot den zeedienst opgeleid en was in 1744 schoutbij-nacht, in 1746 vice-admiraal en in 1783 opperbevelhebber der vloot. In laatstgenoemd jaar nam hij echter zijn ontslag.

Hartsinck, Pieter, een zoon van den voorgaande en Nederlandsch zeeman, was in 1802 schoutbij-nacht; in 1806 werd hij kolonel-generaal, bevelhebber van de Koninklijke grenadiers der marine. Twee jaar vroeger was hem het opperbevel opgedragen over de vloot in Indië met den last voor het behoud van Java te waken en de wateren van Batavia niet te verlaten. Op dien grond weigerde hij een kruistocht te doen ter verovering van de rijke Engelsche retourvloot uit China. Later evenwel heeft men hem zulks verweten, en hij moest zich vooral gegriefd gevoelen, toen gouverneur-generaal *Wiese* tot opperbevelhebber der land- en zeemacht in Oost-Indië benoemd werd. Daar zijn gezondheid veel geleden had, kreeg hij verlof om het vaderland te bezoeken. Hij verliet Java den 28sten September 1807, begaf zich met een Amerikaansche koopvaarder naar New-York en overleed te Baltimore den 8sten Juli 1808. Hij was commandeur van de orde der Unie en werd kort vóór zijn dood tot vice-admiraal benoemd.

Hartslag. De samentrekkingen van de linker kamer, die in den hartstoot of hartslag zicht- en voelbaar worden (*zie Hart*), staan geheel buiten onzen wil en zijn het gevolg van een prikkel in de hartspier zelve gelegen; zij zijn „automatisch". Want als men een warmen bloedstroom voert door de kroonslagaders van een pas uit een lijk genomen hart, dan kan dit voor een tijdlang weer in werking worden gebracht. De prikkel gaat dus óf van de hartspier uit, óf van de gangliencellen in deze, die door talrijke zenuwvezels met de spierbundels verbonden zijn. Nu blijkt het, dat de deelen van de hartspier, die geen gangliencellen bezitten, nooit weer spontaan gaan pulseeren als men hun verbinding opheft met de andere gedeelten, die wel van die cellen hebben, terwijl daartegenover deze laatste gedeelten dat vermogen blijven behouden, in hoe kleine stukjes men ze ook verdeelt. Andere onderzoekingen wijzen echter meer op een spierwerking, onafhankelijk van zenuwcellen. Vast staat, dat de beweging van de hartspier uitgaat van de plaats van uitmonding der groote aders in de boezems en zich vandaar als een golf over het hart uitbreidt. Ook deze voortplanting zou alleen

Digitized by Google

door spierbundels kunnen geschieden, want er zijn er, die een brug tusschen boezems en kamers vormen. De bijzonderheden van den hartslag worden vooral door het *electrocardiogram* geopenbaard, waar men gebruik maakt van het feit, dat het hart bij elke samentrekking een electrischen stroom ontwikkelt, die door het geheele lichaam zich verbreidt. *Einthoven* nu kon, door de handen van den onderzochte met een geschikt meetinstrument te verbinden en de uitslagen van het instrument te registreeren, een curve krijgen, electrocardiogram genaamd, in welker bijzonderheden alle bijzonderheden der hartswerking stonden afgeteekend en ook ziekelijke afwijkingen herkend worden. De methode is veel fijner en sneller dan de mechanische opname van de hartcurve en biedt bovendien het gemak, dat men de draden van het lichaam van den patiënt naar het laboratorium kan voeren om hier de curve direct te bestudeeren. Men gebruikt daarvoor veel den *snaargalvanometer* van *Einthoven*, die zeer nauwkeurig door middel van een uit zeer fijnen platinadraad bestaande snaar, alle bijzonderheden der hartwerking aantoont, welke dan langs photografischen weg worden geregistreerd. Behalve *Einthoven* hebben ook *Kraus*, *Nicolai* en *Wenckebach* zich op dit terrein zeer verdienstelijk gemaakt.

Hartsoeker, *Nicolaas,* een Nederlandsch natuurkundige, den 26sten Maart 1656 te Gouda geboren, studeerde te Leiden in de wijsbegeerte en ontleedkunde, hield zich vervolgens te Amsterdam bezig met microscopische onderzoekingen, leerde er *Christiaan Huyghens* kennen, vertrok met dezen in 1678 naar Parijs en knoopte hier vriendschapsbetrekkingen aan met *Cassini*. Na een kort verblijf in Nederland, vestigde hij zich te Parijs, waar hij een tijdlang omging met *Malebranche* en markies *De l'Hôpital*. In 1696 verliet hij Parijs, omdat hij zijn jaarwedde niet geregeld ontving en de levensmiddelen duurder werden. Op uitnoodiging van den Raad van Amsterdam gaf hij onderwijs in de wis- en sterrenkunde aan czaar *Peter den Groote*, maar hij gevoelde geen lust om dezen naar Rusland te vergezellen. Verder ontving hij een bezoek van den keurvorst van de Palts, die hem de aanlokkelijkste voorstellen deed. *Hartsoeker* weigerde aanvankelijk, doch 3 jaar later aanvaardde hij de betrekking van honorair hoogleeraar, met den titel van „eerste wiskunstenaar", aan de hoogeschool te Düsseldorf. Hier bleef hij tot aan den dood van den keurvorst en vestigde zich toen te Utrecht, waar hij den 10den December 1725 overleed. *Hartsoeker* heeft veel gedaan tot verbetering der microscopen en telescopen. Hij werd benoemd tot buitenlandsch lid der Academie van Wetenschappen te Parijs en van de Koninklijke Société te Berlijn. Van zijn geschriften vermelden wij: „Essai de dioptrique" (1694), „Principes de physique" (1906), „Conjectures de physique" (1707), „Suite des conjectures physiques" (1708), „Description de deux niveaux de nouvelle invention" (1711), „Eclaircisements sur les conjectures physiques" (1712), „Suite des éclaircissements" (1712), „Recueil de plusieurs pièces de physique etc." (1722), „Cours de physique" (1730) en onderscheiden bijdragen in wetenschappelijke tijdschriften.

Hartstuk. Zie *Spoorwegen.*

Harttonen. | **Hartvlies.** } *Zie Hart.*

Hartzenbusch, *Juan Eugenio,* een Spaansch dichter en schrijver, den 6den September 1806 te Madrid geboren, waar zijn vader, een Duitscher van geboorte, zich als kunstdraaier gevestigd en een Spaansche vrouw gehuwd had. Hij studeerde eerst op een Jesuïtenschool in de godgeleerdheid, legde zich daarna toe op het schilderen, doch bepaalde zich bij de dichtkunst. Krankzinnigheid van zijn vader dwong hem diens beroep te aanvaarden, doch hij vertaalde tevens Fransche en Italiaansche boeken en bewerkte oud-Spaansche blijspelen, die opgevoerd en met bijval ontvangen werden. De burgeroorlog noodzaakte hem zijn handwerk op te geven en in 1835 werd hij snelschrijver bij het gouvernement. Hij bewerkte tevens een oorspronkelijk drama „Los amantes de Teruel" (1837), dat algemeen geprezen werd, zoodat hij zich uitsluitend aan de letterkunde wijdde. Hij werd in 1861 directeur der Nationale Bibliotheek, in 1847 lid der Spaansche Academie van Wetenschappen, in 1874 lid der Rijkscommissie van Onderwijs, ontving in 1875 pensioen en overleed den 2den Augustus 1880. Van zijn tooneelstukken vermelden wij: „Doña Mencia" (1838), „La redoma encantada" (1839), „La visionaria" (1840), „Alfonso el Casto" (1841), „Primero yo" (1842), „Honoria" (1842), „El bachiller Mendarias" (1842), „La coja y el encogido" (1843), „La madre de Pelayo" (1846), „La Archiduquesita" (1854), „Vida por honra" (1854) en „El mal apostol y el buen ladron" (1860). Ook leverde hij critische uitgaven van de werken van *Tirso de Molina* (1839—1842, 12 dln.), *Calderon* (1849—1851, 4 dln.), *Alarcon* (1852) en *Lope de Vega* (4 dln., 1853) en schreef nog: „Cuentos y fabulas" (2 dln., 1861), „Obras escogidas" (2 dln., 1865) en „Obras de encargo" (1864).

Haruspices, van het enkelvoud *haruspex,* noemde men in het oude Rome de wichelaars, die voorspellingen deden uit de ingewanden der offerdieren. Zij waren afkomstig van de Etruskers, bij welke zij ook aan andere natuurverschijnselen hun wijsheid ontleenden. Keizer *Claudius* begunstigde hen en het is waarschijnlijk, dat zij in die dagen een priestervereeniging van 60 leden vormden. Zelfs onder de Christelijke keizers bleven de haruspices bestaan, totdat eindelijk *Honorius* hen in 519 verbande en hun boeken deed verbranden.

Harv. achter plantennamen is de afkorting voor *W. H. Harvey* (zie aldaar).

Harvard University de oudste instelling van hooger onderwijs in Amerika, die in 1637 te Cambridge (Mass.) werd gesticht. De in 1638 overleden predikant *John Harvard* vermaakte de helft van zijn vermogen aan de jonge instelling. Uit dankbaarheid werd zij naar hem genoemd. Nadat deze hoogeschool eerst sterk onder kerkelijken invloed had gestaan, is zij in het begin der 19de eeuw gaan bloeien. Vooral na 1869, sedert *Ch. W. Eliot* haar president was, heeft zij zich ontwikkeld tot een werkelijke universiteit, doordat voor verschillende faculteiten speciale „colleges" werden gesticht, verrijkt met prachtige verzamelingen en uitnemende bibliotheek met be-

Digitized by Google

langrijke collecties over speciale gebieden. Verder geeft zij uit: „Harvard Oriental series" (sedert 1891), „Harvard studies in classical philology" (sedert 1890), „Harvard theological review" (sedert 1907), „Harvard law review" (sedert 1889), „Harvard historical studies" (sedert 1897), „Harvard economic studies" (sedert 1906), „Harvard psychological studies" (sedert 1903), „Harvard engineering journal" (sedert 1902) en verschillende publicaties der speciale stichtingen. Bovendien worden door en voor de studenten verscheidene tijdschriften uitgegeven. In 1908—1909 waren er 743 docenten en ambtenaren aan de Harvard Universiteit verbonden; 5250 studenten waren er in dat jaar ingeschreven. Het inkomen der universiteit bedroeg in dat jaar ongeveer 2 millioen dollar. Aan de Harvard Universiteit is sedert 1894 ook verbonden *Radcliffe college*, een inrichting van hooger onderwijs in het bijzonder voor vrouwen. Het standbeeld van den schenker in in 1884 te Cambridge onthuld.

Harvey, *William*, een Engelsch geneesheer, den 1sten April 1578 te Folkstone in het graafschap Kent geboren, bezocht de school te Canterbury, studeerde te Cambridge in de medicijnen en ging vervolgens naar Padua, waar hij zich vooral op de ontleedkunde toelegde en den doctorsrang verwierf. Daarna vestigde hij zich te Londen, waar hij lid werd van het Collegium Medicum, armendoctor in het Bartholomaeushospitaal, en in 1615 hoogleeraar in de ontleedkunde. In die betrekking verkondigde hij reeds in 1619 zijn nieuwe theorie omtrent den omloop van het bloed, doch eerst 9 jaar later maakte hij haar, door proeven gestaafd, door den druk openbaar. *Karel I* benoemde hem in 1630 tot zijn lijfarts en hij vergezelde den koning gedurende den burgeroorlog. Na de overgave van Oxford keerde hij naar Londen terug, wijdde er zich aan de beoefening der wetenschap en overleed op zijn landgoed te Hampstead den 3den Juni 1658. Zijn geschrift „De motu cordis et sanguinis" (1628) baarde groot opzien en bezorgde hem veel bestrijders. *Harvey* beantwoordde alleen *J. Riolan* te Parijs in de verhandeling „De circulatione sanguinis ad Riolanum" (1649), terwijl hij het oordeel over de waarheid en de waarde zijner ontdekking aan de nakomelingschap overliet. Hij zelf genoot nog de voldoening, dat in 1652 een zijner hevigste tegenstanders, *Plempius* te Leuven, openlijk zijn gevoelen omhelsde. Verder vestigde hij als physioloog inzonderheid de aandacht op de voortplanting. Zijn uitspraak „Omne animal ex ovo" (elk dier is uit een ei afkomstig) was de vrucht van een langdurig en nauwgezet onderzoek, dat een einde maakte aan de theorie der *generatio aequivoca* (zelfwording). Hij heeft daarover geschreven in zijn werk „De generatione animalium" (1651). Zijn „Opera omnia" verschenen in 1766 en in 1846 te Londen in het licht.

Harvey, *William Henry*, een Engelsch plantkundige, den 5den Februari 1811 bij Limerick geboren, was hoogleeraar te Dublin en overleed den 15den Mei 1866 te Torquay. Hij schreef: „The genera of South African plants" (2de druk, 1868), „A manual of the British Algae" (2de druk 1849), „Phycologia britannica" (1846—1851), „Nereis australis or Algae of the Southern Ocean" (1847—1849), „Nereis boreali-americana" (1858), „Phycologia australica" (1858—1863), „Flora capensis" (1859—1865, 3 dln.) en „Thesaurus capensis, or illustrations of the South African flora" (1859—1863, 2 dln.).

Harvey-pantser is een stalen plaat, waarvan de buitenwanden door middel van bestrijking met koolstofhoudende bestanddeelen, gevolgd door gloeiing in luchtledige ruimten, gehard worden. Een 26 cm. dikke panteerplaat krijgt door deze bewerking een stalen oppervlak van 7,5 cm. dikte met 1 % koolstof. Zij evenaart *Krupp's* hardstaalpantser.

Harwich, een zeestad in het Engelsche graafschap Essex, ligt op de spits van een landtong, voor de mondingen van den Stour en den Orwell' die beide bevaarbaar zijn, en telt (1911) 13 622 inwoners. De stad heeft een der beste havens van de oostkust van Engeland, die door het fort Landguard en een aantal batterijen beschermd wordt. De inwoners houden zich bezig met de vervaardiging van cement en kunstmest, scheepsbouw, scheepvaart en vischvangst. De reederij telt (1901) 121 zeeschepen met 13 920 ton. Harwich is een der belangrijkste havens voor het verkeer met het vasteland, staat in dagelijksche verbinding met Hoek van Holland (spoorwegverbinding van Londen naar ons land en Duitschland) en Antwerpen; in 1913 bedroeg het scheepvaartverkeer 1 908 000 ton. Ingevoerd worden graan, zijden, wollen en katoenen stoffen, staalwaren, leder, papier, tabak, paarden, vleesch, boter, eieren en vruchten; uitgevoerd worden wollen en katoenen, machines, ijzer en leder. Dicht bij Harwich ligt de badplaats Dovercourt met een minerale bron.

Harz, het noordelijkste der Duitsche middelgebergten, verheft zich tusschen de Leine en de Saale op de grenzen van Neder- en Opper-Saksen als de grens tusschen het Hoog- en Nederduitsch. De Harz is 92 km. lang en 33 km. breed; de hoofdrichting is van O.Z.O. naar W.N.W. De hellingen zijn over het algemeen steil, vooral in het N., het minst tusschen Sangerhausen en Eisleben, waar de Harz in een heuvelland, den Vorharz, overgaat. De noordvoet ligt ± 210, de zuidvoet ± 250 m. hoog. De oppervlakte van het gebergte bedraagt 2030 v. km.

Men verdeelt den Harz in den Opper- en den Nederharz, de grens wordt gevormd door een lijn getrokken van Lauterburg tot Wernigerode. De Opperharz heeft den vorm van een driehoek, waarvan de top in het N.W. ligt. In het midden ligt het Klausthaler plateau met een gemiddelde hoogte van 600 m., iets hooger in het N., waar de Schalke een hoogte van 763, de Rammelsberg en Goslar een hoogte van 636 m. bereikt. Op de oostzijde van het plateau verheft zich een rug, Auf dem Acker (Hanskühnenburg 810 m., Am Fashweg 860 m.) en verder Bruchberg (Wolfswarte 920 m.) geheeten. In het W. van den Opperharz ontspringen de Innerste, Oker en Söse. Het N.O. deel van den Opperharz wordt gevormd door het Brockengebergte. Het bestaat uit graniet en vormt de waterscheiding tusschen de Elbe en de Wezer. De hoogste top, de Brocken (zie aldaar), verheft zich in het brongebied

Digitized by Google

van de Ecke, Bode, Ilse en Holtemme tot een hoogte van 1142 m. Met den Brocken hangen samen: in het Z.O. de Heinrichshöhe (1044 m.), in het Z.W. de Königsberg (1029 m.). De laatste daalt af tot het Brockenfeld met een gemiddelde hoogte van 850 m., waarop de Radau, Ecker en de Bode ontspringen. Naast het Brockenfeld verheffen zich de Achtermannshöhe (926 m.) en de Wurmberg (968 m.). De laatste sluit met den Grooten en Kleinen Winterberg (902 en 895 m.) het Brockengebergte in het Z. in. Ten Z.W. van het Brockenfeld vindt men den Oderteich (724 m.) en den Rehberg (894 m.). Ten Z.O. van den Brocken strekt zich de granietrug langs de Bode tot voorbij Schierke uit, waar de Snacher-, Feuerstein- en Hohekklippen (902 m.) en de Renneckenberg (929 m.) met de Zeterklippen liggen. Op de plaats, waar de Ilse het gebergte verlaat, verheft zich de steile Ilsenstein. De Nederharz is een uitgestrekte hoogvlakte, slechts door den Ramberg (graniet, 575 m.) en den Auerberg (porfier) afgebroken. Men verdeelt haar in het Plateau van Elbingerode en dat van Harzgerode. Door het eerste, met een gemiddelde hoogte van 470 m., stroomt de Bode met haar bronrivieren, in wier dalwanden zich de Hermanns-, Baumanns- en Bielshöhle bevinden. Grootsch is het dal der Bode beneden Treseburg (Hexentanzplatz en Roxtrappe). Door het Plateau van Harzgerode stroomen de Wipper en de Selke.

De kern van het gebergte bestaat uit lagen der devonische en onderste steenkolenformatie, doorbroken van eruptieve gesteenten, waarover mantelvormig lagen der bovenste steenkolenformatie, perm, trias, jura en krijt uitgebreid zijn, waarin als eruptieve gesteenten melafier en porfyriet optreden. De Harz is rijk aan delfstoffen: zilver, lood, koper en ijzer in den Opper-Harz, zilver, koper en lood in den Neder-Harz. Reeds vroeg werden hier ertsen ontgonnen, evenwel was de mijnbouw vóór 1500, afgezien van den Rammelsberg bij Goslar, weinig belangrijk. Tegenwoordig behooren er alle mijnen aan den Staat. De Samsonschacht bij Andreasberg gaat tot 850 m. onder de oppervlakte en is een der diepste van Europa.

Een eigenaardigheid van den Harz is het voorkomen van noordelijke gewassen, zooals *Betula nana, Empetrum, Salix bicolor, Eriophorum alpinum* op den vrijliggenden en koulden Brockentop, wiens flora ook verschillende Alpenplanten, zooals *Hieracium alpinum* en *Pulsatilla alpina* bezit; een groep andere Alpenplanten, zooals *Arabis Alpina, Gypsophila repens, Salix hastata* enz. vindt men daarentegen in het warmere zuidelijk deel. Overigens heeft de flora van den Harz een Baltisch karakter en ontwikkelt zij haar grootsten rijkdom in de dalwanden, vooral langs de Bode en Selke, waar echter ook soorten van het ten O. van den Harz gelegen heuvelland voorkomen. De meest voorkomende boomen zijn de den, beuk en eik.

De dierenwereld van den Harz behoort tot het Middel-Europeesch faunagebied der palaearktische zone. De wilde kat komt hier en daar, de vos in het voorgebergte veel, in het gebergte zelf minder, de vischotter overal veel voor. Ook vindt men er steen- en boommarters en wezels. Het wild is talrijk. In den Boven-Harz zijn de hamster en de egel zeldzaam, in den Beneden-Harz in grooten getale aanwezig. De huisrat is bijna geheel door de trekrat verdreven. Het hazelhoen treft men hier en daar aan. Van roofvogels vallen sperwers, valken en zeearenden te noemen. De beken zijn rijk aan forellen, de vijvers aan forellen en karpers.

De Harzbewoners vormen een gemengd type, want zij zijn van Kaukasischen, Saksischen en Thuringschen stam afkomstig. Zij leven van mijnbouw, steenhouwerij, boschbouw en veeteelt. Een ander middel van bestaan is de kanarieteelt, vooral in St. Andreasberg, terwijl in den Neder-Harz nog landbouw gedreven wordt. Het aantal spoorlijnen is zeer talrijk. De Harzklub bevordert het vreemdelingenverkeer door den aanleg van nieuwe of het verbeteren van bestaande wegen, het bouwen van vluchthutten, het plaatsen van wegwijzers enz.

Literatuur: Hoffmann, Der Harz (Leipzig 1899); Der Harz (*Scobel,* Monographien zur Erdkunde, Bielefeld 1901); *F. Günther,* Der Harz (Land und Leute", no. 9, Bielefeld 1910); „Wegweiser durch den Harz" („*Meyer*'s Reisebücher", Leipzig—Weenen 1912); „Der Harz" („*Grieben*'s Reiseführer", 32ste druk, Berlijn 1910).

Harzburg, een stad in het Brunswijksche district Wolfenbüttel, is prachtig gelegen aan den noordvoet van den Harz, aan de Radau, aan de spoorlijnen Wolfenbüttel—Harzburg en Ilzenburg—Harzburg en telt (1910) 4728 inwoners. Men vindt er een kerk, een progymnasium, een stedelijk zoutbad (Juliushall), kurhaus, geneesinrichting voor scrofuleuze kinderen, een sanatorium, een stoeterij, (*groote harddraverijen*), steengroeven, houtelijperij enz. De zoutbron bevat voornamelijk chloornatrium en heeft een temperatuur van 11,2—12,5° C.; ook is er nog een keukenzoutdrinkbron (Krodobron). Het aantal badgasten bedraagt jaarlijks ongeveer 10 000, die bovendien kunnen genieten van de prachtige, boschrijke omgeving. Ten O. van Harzburg ligt de 463 m. hooge Groote Burgberg met eenige overblijfselen van den Harzburcht, een hotel en een voor *Bismarck* opgerichte Canossasteil met de woorden: „Nach Canossa gehen wir nicht." Andere druk bezochte plaatsen zijn de Rabenklippen, het Molkenhaus, de Muxklippen en de Radauwaterval. Ten N.W. van Harzburg liggen de dorpen Bündheim en Schlewecke. Volgens de sage zou op den Grooten Burgberg vroeger een offerplaats voor den afgod *Krodo* gestaan hebben, waarvan men het altaar nog te Goslar vertoont. De voormalige burcht werd meermalen door de Saksen verwoest en in 1650 door hertog *August* voor goed gesloopt.

Harzgerode, een stad in het Anhaltsche district Ballenstedt, telt (1910) 4322 inwoners. Het oude slot was van 1635 tot 1709 de residentie van de linie *Anhalt—Bernburg—Harzgerode.* Het plaatsje heeft een ijzergieterij, buskruitfabriek en zilver- en loodmijnen.

Hasai-Hoeseinfeest of *Taboetfeest* wordt gevierd door de Mohammedanen op den asjoera, den 10den dag van de maand Moharram, d.i. de eerste van het Mohammedaansche jaar. Bij de Soennieten (zie aldaar) bespeurt men er doorgaans weinig van, bij de Sjieten (zie aldaar) daar-

Digitized by Google

entegen wordt op dien dag de dood van *Hoesein*, den kleinzoon van *Mohammed*, den zoon van *Ali* en *Fatima*, in den slag bij Kerbela (680) herdacht. Daarmede wordt de herinnering aan *Hoeseins* broeder *Hasan*, die door vergif zou zijn omgekomen, verbonden. In Perzië geeft dit feest wel eens aanleiding tot uitbarstingen van fanatisme, en ook in Dekhan en sommige deelen van Insulinde, hoewel sonnitisch, wordt het met luister gevierd.

Hasdeu, *Bogdan Petriceicu*, een Roemeensch geleerde, den 16den Februari 1838 te Christinesci bij Chotin in Bessarabië geboren, uit een aanzienlijk geslacht, studeerde te Charkow in de rechten en werd rechter te Kahul. Toen een gedeelte van Bessarabië weder aan Moldavië werd toegevoegd, werd hij hoogleeraar in de geschiedenis en statistiek aan het lyceum te Jassy en bibliothecaris der universiteit aldaar en vervolgens directeur-generaal van het staatsarchief te Boekarest en tevens professor in de vergelijkende taalstudie aan de daar gevestigde hoogeschool. *Hasdeu* overleed den 7den September 1907 te Kampina. Hij schreef: „Archiva istoria a Romaniei" (1865—1869, 4 dln.), „Istoria critica a Românilor" (1873—1874, 2 dln.), „Obiceele juridice ale poporului român" (Over de gewoonterechten van het Roemeensch volk, 1878) en „Limba Româna vorbitto-intre 1550—1600" (1878). Ook redigeerde hij van 1870 tot 1877 het letterkundig tijdschrift „Columna lui Traian", na 1887 de „Revista Noua". Sedert 1884 werkte hij in opdracht der Roemeensche regeering aan het „Etymologicum magnum Romaniae".

Hasdrubal is de naam van onderscheiden Carthaagsche veldheeren:

Hasdrubal, de zoon van *Hamilcar Barcas* en de broeder van *Hannibal*, voerde in Spanje oorlog tegen *Publius* en *Gnaejus Cornelius Scipio;* dezen verhinderden hem door hun overwinning bij den Ebro zijn broeder naar Italië te volgen. Nadat hij in 213 v. Chr. tegen *Syphax* in Afrika gevochten had, keerde hij in 212 naar Spanje terug, overwon er de twee Romeinsche veldheeren, zoodat na hun sneuvelen *Lucius Marcius* ternauwernood de overblijfselen van het Romeinsche leger kon redden, maar werd in 209 bij Baecula overwonnen door *Publius Cornelius Scipio Africanus*. Niettemin kon *Hasdrubal* zijn tocht naar Italië voortzetten, zoodat hij Umbrië bereikte. Doch voordat hij zich met zijn broeder *Hannibal* vereenigen kon, werd hij in 207 door *Cajus Claudius Nero* en *Marcus Livius Salinator* bij Sena (Sinigaglia) aan den Metaurus geslagen. Het grootste gedeelte van zijn leger, en ook hij zelf, sneuvelde in dien strijd.

Hasdrubal, een zoon van *Gisgo*, was in den Tweeden Puniechen Oorlog in Spanje en Afrika de aanvoerder van het Carthaagsche leger en werd in 208 met *Mago* door *Publius Cornelius Scipio* bij Baecula geslagen en op de vlucht gedreven naar Gades. Hij was oorzaak, dat *Masinissa* de zijde der Romeinen koos, omdat hij zijn aan dien vorst toegezegde dochter aan *Syphax* ten huwelijk had gegeven. Toen *Scipio* in Afrika geland was, brachten *Hasdrubal* en *Syphax* in 203 hem zeer in het nauw, doch hij overwon hem 2-maal. Toch was het volk tegen *Hasdrubal* opgehitst, en om aan de woede van het grauw te ontkomen, maakte hij volgens *Appianus* door vergif een einde aan zijn leven.

Hasdrubal, die in den oorlog, waartoe *Masinissa* in 151 de Carthagers noodzaakte, tegen dezen niet voorspoedig oorloogde, vereloeg in den Derden Punischen Oorlog den Romeinschen consul *Manilius* in 149 tot tweemaal toe, bood den jongeren *Publius Cornelius Scipio*, toen deze in 147 en 146 Carthago belegerde, hardnekkig tegenstand en trok zich, toen de stad ingenomen was, naar den burcht en eindelijk met vrouw en kinderen en 900 overloopers, aan wie vergiffenis geweigerd was, in den tempel van *Aesculapius* terug. Toen hij ook hier aangevallen werd, bevingt hem de vrees, zoodat hij zich heimelijk naar *Scipio* begaf. Haar echtgenoot vloekend, vermoordde zijn gade haar kinderen voor zijn oogen en stortte zich daarna met de overigen in de vlammen van den door hen in brand gestoken tempel. *Hasdrubal* overleed als gevangene in Italië.

Hase, *Karl Benedikt*, een Duitsch letterkundige, den 11den Mei 1780 te Sulza bij Weimar geboren, bezocht het gymnasium aldaar, studeerde te Jena en te Helmstedt in de letteren en godgeleerdheid en begaf zich in 1801 naar Parijs, waar hij in 1805 een aanstelling kreeg in de afdeeling handschriften aan de Keizerlijke Bibliotheek. In 1816 werd hij professor in de Griekse oudheidkunde en in de Nieuw-Grieksche taal aan de Ecole des langues orientales, in 1830 professor in de Duitsche taal en letterkunde aan de polytechnische school, in 1832 conservator van de handschriften der Bibliotheek en eindelijk in 1852 professor in de vergelijkende taalkunde aan de universiteit te Parijs. Hij overleed aldaar den 21sten Maart 1864. Hij gaf de „Historia" (1619) van *Leo Diaconus* in het licht en leverde een bewerking der fragmenten „De ostentis et mensibus" van *Laurentius Lydus*. Hem was opgedragen voor het „Recueil des historiens des croisades" de Griekse schrijvers te bewerken, en daarvan is een deel (1675) in het licht verschenen. Ook behoorde hij vele jaren tot de redactie van het „Journal des Savants". Belangrijk zijn zijn bijdragen tot de nieuwe uitgave van het lexicon van *Henricus Stephanus*, bezorgd door *Wilhelm Dindorf*.

Hase, *Karl August von*, een Duitsch godgeleerde, den 25sten Augustus 1800 te Steinbach in Saksen geboren, bezocht het gymnasium te Altenburg en studeerde te Leipzig, Erlangen en Tubingen in de godgeleerdheid. Wegens deelneming aan een studentenvereeniging moest hij, na een langdurig onderzoek, 11 maanden op den Hohenasperg in de gevangenis doorbrengen. Nadat hij op vrije voeten gesteld was, begaf hij zich eerst naar Dresden, vestigde zich vervolgens als privaatdocent te Leipzig en werd hier in 1829 hoogleeraar in de wijsbegeerte. Het volgende jaar ging hij als professor in de theologie naar Jena, waar hij sedert dien tijd onderwijs gaf in de dogmatiek en kerkgeschiedenis. Bij zijn aftreden in 1868 werd hij in den erfelijken adelstand opgenomen. Hij overleed den 3den Januari 1890 te Jena, waar in 1900 een standbeeld voor hem is opgericht. Van zijn geschriften vermelden wij: „Evangelisch-

Digitized by Google

protestantische Dogmatik" (6de druk 1870), „Gnosis oder prot.-evangelische Glaubenslehre (2 dln., 2de druk 1869—1870), „Hutterus redivivus" (12de druk 1883), „Leben Jesu" (5de druk 1865), „Kirchengeschichte, Lehrbuch" (12de druk 1900), een voortreffelijk leerboek, uitmuntende door juistheid en beknoptheid, „Kirchengeschichte auf Grundlage akademischer Vorlesungen" (3 dln., 2de druk 1895—1898), „Handbuch der protestantischen Polemik gegen die römisch-katholische Kirche" (7de druk 1900), „Die beiden Erzbischöfe" (1889), „Neue Propheten" (3de druk 1899), „Franz von Assisi" (2de druk 1892), „Geistliche Schauspiele" (1858), „Caterina von Siena" (2de druk 1892), „Ideale und Irrtümer, Jugenderinnerungen" (5de druk 1894), „Des Kulturkampfes Ende" (3de druk 1879) en „Rosenvorlesungen kirchengeschichtlichen Inhalts" (1880), terwijl hij ook een uitmuntende uitgave leverde der „Libri symbolici" (3de druk 1845). Na zijn dood verscheen nog: „Annalen meines Lebens" (1891), nadat hij reeds vroeger in het reeds vermelde „Ideale und Irrtümer" (1872, 6de druk 1908) op een aantrekkelijke wijze de geschiedenis zijner jeugd had beschreven. Een uitgave van zijn „Gesammelte Werke" werd bezorgd door zijn zoons en *Krüger* (1890—1893, 12 dln.). Daarin verschenen nog „Erinnerungen aus Italien in Briefen an die künftige Geliebte", „Vaterländische Reden und Denkschriften", „Theologische Erzählungen", „Theologische Reden und Denkschriften" en „Theologische Streit- und Zeitschriften".

Hase, *Konrad Wilhelm,* een Duitsch architect, den 2den October 1818 te Einbeck geboren, studeerde te Hannover en te München en werd in 1849 leeraar in de schoone bouwkunst aan de polytechnische school te Hannover, waar hij den 28sten Maart 1902 overleed. Hij legde er zich op toe de oude techniek van het bouwen met gebakken steen weder te doen herleven. Tot de door hem ontworpen gebouwen behooren: het Museum te Hannover (1855), de Mariënburg bij Nordstemmen (1857—1864), de Christuskerk te Hannover (1859—1864), het gymnasium Andreanum en het postkantoor te Hildesheim. Hij gaf uit: „Mittelalterlichen Baudenkmale Niedersachsens".

Hasebroek, *Johannes Petrus,* een Nederlandsch dichter, den 6den November 1812 te Leiden geboren, studeerde aldaar in de godgeleerdheid, nam als vrijwillig jager deel aan den strijd tegen België (1830) en werd in 1836 predikant te Heiloo. In 1843 ging hij als zoodanig naar Breda, in 1849 naar Middelburg, in 1851 naar Amsterdam, waar hij in 1883 een eervol emeritaat ontving, en den 29sten Maart 1896 overleed. Zijn verstrooide eerste gedichten werden in 1836 onder den naam van „Poëzie" tot een bundel vereenigd en later (1852 en 1885) herdrukt, en nieuwe bundels verschenen onder den titel van „Windekelken" (1859), „Nieuwe windekelken" (1864), „Sneeuwklokjes" (1878), en „Winterbloemen" (1879). Verder leverde hij: „De God des Hemels en de Bergen der aarde" (2 dln., 1847 en 1856), „Op de Bergen" (1861), „Studiën en Schetsen" (2de druk 1864), „Uit den Vreemde" (1868) en „Dicht en ondicht" (2 dln., 1874). Vooral echter maakte hij zich naam als prozaschrijver door „Waarheid en Droomen" (1840; 10de druk 1902), onder den schuilnaam van *Jonathan* uitgegeven. Verder bezorgde hij in 1860 een prachtuitgave der „Kompleete Dichtwerken" van *Da Costa,* gevolgd door een „Overzicht van het leven en de werken des dichters" en schreef: „Thomas a Kempis. De navolging van Christus. Naar het Latijn" (1885, 5de druk 1900), „De Alpenhoren. Een wekstem uit Davos" (1885), „Vesper. Poëzie in den avond des levens" (1887), „Hesperiden. Nieuwe poëzie" (1888), „Het Nieuwe Testament als gids voor het Christelijk leven. Naar de „Réflexions morales'" van P. Quesnel vrij gevolgd" (1884—1890, 6 dln.), „Een dichter-album van vóór honderd jaar. De gedachtenis aan Bellamy en zijn kunstvrienden nog eens vernieuwd" (1890). *Hasebroek* behoorde tot de academievrienden van *Nicolaas Beets* en volgde op godsdienstig en letterkundig gebied dezelfde richting als deze. — Zijn zuster *Elisabeth Johanna Hasebroek,* den 4den April 1811 te Leiden geboren, heeft zich als schrijfster bekend gemaakt door: „Te laat" (1838), „Elise" (1839), „Twee vrouwen" (1840), „De Bedevaartgangers" (1841), „Verhalen en schetsen" (1851), „Margaretha Blaaser en eenige andere bladen uit het schetsboek" (1855) en „De vrouwen der Hervorming" (1859).

Hasenauer, *Karl,* vrijheer *von,* een Oostenrijksch architect, den 20sten Juli 1833 te Weenen geboren, studeerde te Brunswijk en Weenen en vestigde zich aldaar. Behalve talrijke villa's bouwde hij het paleis *Lützow,* en leidde hij de uitvoering van het natuurkundig en kunsthistorisch Hofmuseum en het Hofburgtheater te Weenen, alten door *Gottfried Semper* ontworpen. Hij overleed den 4den Januari 1894 te Weenen.

Hasenclever, *Johann Peter,* een Duitsch schilder, den 18den Mei 1810 te Remscheid geboren, is voornamelijk bekend door zijn tafereelen uit „De Jobsiade". Hij overleed te Düsseldorf den 10den December 1853.

Hasenclever, *Wilhelm,* een Duitsch sociaaldemocraat, den 19den April 1837 te Arnsberg geboren, bezocht het gymnasium in zijn geboorteplaats, werd leerling in een looierij, reisde als handwerkegezel in Duitschland en Noordelijk Italië, redigeerde van 1862 tot 1863 de „Westfälische Volkszeitung" en werd eerst penningmeester, toen secretaris en eindelijk president van de Algemeene Duitsche Werkliedenvereeniging. Hij behield het voorzitterschap, toen laatstgenoemde vereeniging na samensmelting met de sociaaldemocratische partij te Eisenach den naam ontving van Socialistische Werkliedenpartij van Duitschland. Verder redigeerde hij den „Neuer Sozialdemokrat" en de „Sozialpolitische Blätter", belastte zich in 1875 met de uitgave van het „Hamburg-Altonaër Volksblatt" en in 1876 met *Liebknecht* met die van het socialistisch blad „Vorwärts", dat in 1878 verboden werd. Van 1869 tot 1870 was hij lid van den Noord-Duitschen Rijksdag, werd in 1874 en 1877 te Altona en Kiel ook tot afgevaardigde naar den Duitschen Rijksdag gekozen, maar verloor in 1878 zijn mandaat, dat hem echter in 1879 te Breslau weder werd toevertrouwd. In 1888 moest hij het wegens krankzinnigheid nederleggen; hij overleed den 8den Juli 1889 te Schöneberg.

Digitized by Google

Häser, *Heinrich,* een Duitsch geneesheer, den 15den October 1811 te Rome geboren, bezocht het gymnasium te Weimar en vertrok in 1831 naar de hoogeschool te Jena, waar hij in de geneeskunde promoveerde met een dissertatie „De influentia epidemica" (1834). In 1836 vestigde hij zich als privaatdocent te Jena, waar hij in 1839 tot buitengewoon en later tot gewoon hoogleeraar benoemd werd. In 1849 ging hij in deze betrekking naar Greifswald en in 1862 naar Breslau. Zijn professoraal onderwijs omvatte hoofdzakelijk de algemeene ziekte- en de geneesmiddelleer, de epidemiologie en de geschiedenis der geneeskunde. Hij overleed den 13den September 1885. Van zijn werken noemen wij: „Historisch-pathologische Untersuchungen als Beiträge zur Geschichte der Volkskrankheiten" (1839—1841, 2 dln.), „Lehrbuch der Geschichte der Medizin und der Volkskrankheiten" (3 dln., 3de druk 1875—1882), „Geschichte der christlichen Krankenpflege und Pflegerschaften" (1857), „Die Vaccination und ihre Gegner" (1854) en „Grundriss der Geschichte der Medizin" (1884). Ook leverde hij een uitgave van *Gruner's* „Scriptores de sudore anglico" (1847) en een „Bibliotheca epidemiographica" (2de druk 1862). Ook was hij geruimen tijd redacteur van het „Repertorium für die gesamte Medizin" en van het „Archiv für die gesamte Medizin".

Hasjisj noemt men in Turkijë, Syrië, Egypte, Indië en andere Oostersche landen een uit de fijnste deelen der hennepplant bereide zelfstandigheid, welke dient als bedwelmingsmiddel. De toppen en bloemen of de bladeren der hennepplant worden in water of melk, onder toevoeging van zwarte peper of ook wel van suiker en specerijen gekookt en als een soort thee gedronken, of men voegt er boter bij, om aan de vloeistof de lijvigheid van stroop te geven. Daarna wordt dit mengsel gefiltreerd, hetwelk na afkoeling een groene kleur verkrijgt. Men noemt deze aan de kust van Berberije „el mogin" en in Arabië „dawamese". Zij wordt tegen hoogen prijs verkocht en in den vorm van pillen ingenomen of met de bloeiseme der hennepplant in een pijp gestoken en gerookt.

Hasjisj vormt een sterk aphrodisiacum, schijnt bij matig gebruik geen nadeeligen invloed uit te oefenen en den gebruiker in een opgewekte stemming te brengen. Groote doses werken echter, vooral bij slechte voeding, zeer schadelijk en kunnen tot krankzinnigheid aanleiding geven. In Egypte oefent het denzelfden verderfelijken invloed uit als de alcohol in meer noordelijk gelegen landen. Men schat het aantal gebruikers van hasjisj op 200 millioen.

Haskerland is een gemeente in de provincie Friesland, 5902 H.A. groot met (1916) 7826 inwoners, ingesloten door de gemeenten Utingeradeel, Engwirden, Schoterland en Doniawerstal en bestaande uit de dorpen Harkerdijke, Harkerhorne, Joure, Nijehaske, Oudehaske, Snikzwaag en Westermeer. De bodem bestaat meest uit laagveen, met een weinig zandgrond in het zuidwesten en het zuidoosten. Veeteelt en veenderij zijn de hoofdbronnen van bestaan; alleen te Joure vindt men eenige fabrieken. Daar staat ook het gemeentehuis.

Hasledal, ook *Oberhaslithal* of eenvoudig *Hasli* geheeten, is het dal van den bovenloop der Aar en strekt zich in het Zwitsersche kanton Bern 40 km. ver uit, van den Grimsel tot aan het Brienzermeer. Het bovenste derdedeel van dit dal is een woeste kloof, waar de Aar over naakte granietblokken stroomt. Deze rivier vormt er bij den Handeck den *Handeck-* of *Aarwaterval,* welke een hoogte heeft van 70 m. Verder naar beneden, ter hoogte van 1049 m. boven de oppervlakte der zee, vindt men het dorpje Guttannen en nog verder eenige dorpen en gehuchten, welke de gemeente Innertkirchen vormen, waar de groote weg een aanvang neemt. Daarop volgt een smalle rivierkloof, de „finstere Schlauche" genaamd. Een half uur gaans verder bereikt men het dorp Meyringen, het vereenigingspunt van 6 Alpenwegen. Vanhier tot aan het Brienzermeer, over een afstand van 13 km., bestaat het Hasledal uit weilanden, die, vroeger des zomers gedeeltelijk onder water staande, thans gekanaliseerd zijn. Het ambt Hasli, waartoe ook eenige zijdalen behooren, telt ruim 7000 inwoners.

Hasler, *Hans Leo von,* een Duitsch organist en componist, in 1564 te Neurenberg geboren, studeerde te Venetië onder leiding van *Andrea Gabrieli,* was in 1585 organist van den graaf *Octavianus Fugger* te Augsburg, vertoefde eenigen tijd aan het hof van keizer *Rudolf II* te Praag, werd in den adelstand verheven, was van 1601 tot 1608 weer te Neurenberg, kwam daarna in dienst van den keurvorst *van Saksen* en overleed den 8sten Juni 1612 te Frankfort. Hij schreef een groot aantal geestelijke en wereldlijke zangen en instrumentale werken.

Hasmonaeërs is de familienaam der dynastie van de *Macabaeën.* De naam is waarschijnlijk afgeleid van *Hasmon* den vermoedelijken stamvader van het geslacht (zie *Maccabaeën).*

Hasner, *Leopold,* ridder *van Artha,* een Oostenrijksch staatsman, den 15den Maart 1818 te Praag geboren, studeerde aldaar en promoveerde te Weenen tot doctor in de rechten. Op uitnoodiging van graaf *Leo Thun,* stadhouder van Bohemen, belastte hij zich met de redactie van de „Prager Zeitung". Toen zijn beschermheer minister werd (1849), benoemde hij *Hasner* tot buitengewoon en in 1851 tot gewoon hoogleeraar te Praag. Als zoodanig schreef hij: „Grundlinien der Philosophie des Rechts und seiner Geschichte" (1851) en „System der politischen Oekonomie" (1860). Hij werd gekozen tot lid van den Boheemschen Landdag en van het Huis van Afgevaardigden, waarvan hij vice-president werd. In 1863 werd hij voorzitter van den Raad van Onderwijs, alsmede van het Huis van Afgevaardigden. In 1865 aanvaardde hij een professoraat in de staathuishoudkunde aan de academie te Weenen. Twee jaar later werd hij lid van het Heerenhuis en in 1868 minister van Onderwijs. Een voortreffelijke wet op het onderwijs werd door hem ingevoerd. Hij trad in 1870 af, omdat de keizer weigerde zijn goedkeuring te hechten aan de middelen, welke hij tot uitvoering van zijn programma noodig oordeelde. Na dien tijd was hij lid van den Boheemschen Landdag en van het Heerenhuis. Hij overleed den 5den Juni 1891 te

Digitized by Google

Ischl, „Denkwürdigkeiten. Autobiographisches und Aphorismen" (1892) nalatende.

Hasner, Joseph, ridder *van Artha,* een oogheelkundige, broeder van den voorgaande, den 13den Augustus 1819 te Praag geboren, studeerde aldaar en werd er in 1852 buitengewoon en in 1856 gewoon hoogleeraar in de oogheelkunde en eerste stadgeneesheer en overleed den 22sten Februari 1892. Hij schreef: „Entwurf einer anatomischen Begründung der Augenkrankheiten" (1847), „Beiträge zur Physiologie und Pathologie des Thränenableitungsapparats" (1851), „Ueber die Benützung foliierter Glaslinsen zur Untersuchung des Augengrundes" (1854), „Klinische Vorträge über Augenheilkunde" (1860—1866), „Die Statopathien des Auges" (1869), „Beiträge zur Physiologie und Pathologie des Auges" (1873), „Ueber die Grenzen der Accommodation des Auges" (1875), „Tycho Brahe und J. Kepler in Prag" (1872), „Das mittlere Auge in seinen physiologischen und pathologischen Beziehungen" (1879) en „Die Verletzungen des Auges in gerichtsärztlicher Beziehung" (1880). Ook redigeerde hij sedert 1869 met *Praga* het „Vierteljahrsschrift fur praktische Heilkunde".

Haspel is in de eerste plaats een werktuig, hetwelk dient, om gesponnen garens van de klossen en spoelen te winden en tot strengen te vereenigen. Het bestaat eenvoudig uit een rad met een omvang van 1,5—3 m., zoodat bij elke omdraaiing die lengte aan draad op het rad gewonden wordt. Aan het rad is verder een telwerk verbonden, hetwelk door een tik of slag te kennen geeft, dat een genoegzaam aantal draden voor een streng op het rad gewonden zijn, waarna men deze afbindt en vervolgens het haspelen voortzetten kan. Men heeft samengestelde haspels, waarmede men 10 tot 20 spoelen tegelijk kan afhaspelen. Verder gebruikt men een haspel bij het afwinden der zijden draden van de cocons.

Haspels, *Jakob M.,* een Nederlandsch tooneelspeler werd den 19den September 1829 te Nijmegen geboren, waar zijn vader een boekhandel en boekdrukkerij bezat. Aanvankelijk was hij voor predikant bestemd, doch toen hij daarvoor geen roeping bleek te gevoelen, nam zijn vader hem in zijn zaak op en deed hem die over. Nadat hij op de Nijmeegsche kermis *Victor Driessens* had zien spelen, kon hij zijn roeping voor het tooneel niet langer weerstand bieden. Hij stelde zich met den kunstenaar in verbinding en het resultaat was, dat hij den 26sten Januari 1858 in Den Haag en vervolgens ook elders, als liefhebber nog, optrad als „Pierre Fouchard" in „De oude Korporaal". Weldra nam hij een engagement voor drie jaar aan bij *Valois,* doch zijn familie werd hier zoo door gedoken, dat hij het contract deed ontbinden. Op de volgende kermis speelde hij echter nogmaals mede als „Pierre Fouchard" en den 1sten November trad hij voor het eerst in Den Haag als beroepstooneelspeler op. Na een paar jaar vormde hij een eigen gezelschap te Arnhem, dat voornamelijk in Gelderland optrad, doch de resultaten waren ongunstig, zoodat hij reeds na één seizoen een engagement bij *Ed. de Vries* te Rotterdam moest aannemen. Vervolgens vormde hij met *Le Gras* en *Van Zuylen* een gezelschap, dat te Rotterdam eerst den Kleinen, later den Grooten Schouwburg bespeelde. Ook zijn broeder *Dirk* sloot zich bij dit gezelschap aan. De groote gebeurtenis uit deze jaren was de opvoering van *Multatuli*'s „Vorstenschool", waarin *Jaap Haspels* de rol van „Van Huide" creëerde. In 1881 werd dit gezelschap omgezet in de Rotterdamsche afdeeling van „Het Nederlandsch Tooneel", die drie en half jaar bestond, waarna *Haspels* met zijn broeder, *Le Gras, Rosier Faassen* en *Catherina Beersmans* het gezelschap „De Vereenigde Rotterdamsche Tooneelisten" oprichtte. *Haspels'* zeer beschaafde spel onderscheidde zich door een in zijn tijd zeer ongewone natuurlijkheid en soberheid, daarbij door scherpe karakteruitbeelding. Van bijzondere beteekenis was zijn samenwerking met zijn broeder, waarbij deze gewoonlijk de „goede" karakters uitbeeldde, Jaap de „slechte". Van zijn meest bekende creaties noemen wij nog: „Schor" in „De kiesvereeniging van Stellendijk" en „Jago" in „Othello". Ook als tooneeldirecteur ontwikkelde hij voortreffelijke kwaliteiten. Hij overleed den 23sten April 1897 te Rotterdam.

Haspels, Dirk Jan Adriaan, een Nederlandsch tooneelspeler, een broeder van den voorgaande, werd den 17den November 1867 te Nijmegen geboren, kwam in 1860 aan het tooneel, zonder een bepaalde opleiding daarvoor te hebben genoten. Eerst in 1867 speelde hij een rol van beteekenis en wel die van „Rafaël" in „Marmeren Beelden" bij het gezelschap van *Valois* te 's-Gravenhage. Vijf jaar later kwam hij te Rotterdam, waar hij sedert voortdurend met zijn broeder *Jaap* samenwerkte, als kunstenaar en als leider van de „Vereenigde Rotterdamsche Tooneelisten". Hij overleed den 13den April 1903. *Dirk Haspels* onderscheidde zich door een weinig spontaan, zeer weloverwogen en gedistingeerd spel, dat van een diep doorvoelen der karakters en situaties getuigde. Zelfs aan het platte wist hij het ordinair karakter door zijn beschaafd spel te ontnemen. Als persoon had hij niets van het traditioneele type van den tooneelspeler, maar vertoonde een beslisten intellectueele distinctie. Onder zijn voortreffelijke creaties behooren die van „Koning George" in „Vorstenschool", „de Markies" in „Mejonkvrouw de la Seiglière", „Johan Gabriël Borkman" en „de Burgemeester" in „Een Vijand des Volks".

Haspels, *George Frans,* een Nederlandsch schrijver, werd den 7den April 1864 te Nijmegen geboren. Hij studeerde te Utrecht in de theologie, werd in 1888 predikant te Colmschate, in 1896 te Kralingen en in 1901 te Rotterdam. Ook maakte hij enkele reizen van het hospitaal-kerkschip De Hoop ten behoeve der zeevisschers mede. Zijn eerste letterkundige werken: „Frans Burgstein" (1892) en „M. Hurch" (1894) onder den schuilnaam *Compassione* trokken weinig de aandacht, doch zeer gunstig ontvangen werd zijn novellenbundel: „Vreugden van Holland" (1900). Sedert schreef hij de romans: „Boete" (2 dln., 1907), „Onder den Brandaris" (1908), „De Stad aan het veer" (1912) en „David en Jonathan" (in „Onze Eeuw", 1915). In deze werken staat de predikant den kunstenaar wel eens in den weg, maar door de zuivere karakterteekening en de verzorgde taal — die toont dat de schrijver, de moderne richting niet volgend, zich toch haar lessen heeft ten

Digitized by Google

nutte gemaakt —, nemen zij toch een eervolle plaats in onder de romans van onzen tijd. Van zijn verdere werken noemen wij: „Scandinavische reisschetsen" (1904), „De Geestelijke poëzie" in de reeks „Uit onze bloeitijd" (1909), „Toespraken" (1911) en „Wisselend uitzicht" (1914). Sinds 1901 was *Haspels* lid der redactie van het maandschrift „Onze Eeuw", waarin hij, behalve zijn romans, vele boekbeoordeelingen plaatste. Hij overleed den 16den December 1916 te Arnhem.

Haspinger, *Joachim,* een Tiroolsch patriot, den 28sten October 1776 te St. Martin in het Pusterdal geboren, studeerde in de wijsbegeerte, streed in de jaren 1796—1799 in de gelederen der Tiroolsche landsverdedigers tegen de Franschen, trad in 1802 in de Orde der Capucijnen en nam in 1809 wederom deel aan den bevrijdingsoorlog van zijn vaderland. Reeds had hij zich meermalen als veldprediker aan het hoofd der compagnieën geplaatst, maar hij verwisselde de rol van geestelijke met dien van krijgsman en droeg niet weinig bij tot de overwinning op den Isel (13 Augustus). In 1810 werd hij door de Beiersche regeering verbannen, verliet Tirol, trok door Graauwbunderland naar Italië, vervolgde zijn weg door het Fransche legerkamp heen en kwam den 31sten October 1810 te Weenen. In 1814 werd hij pastoor te Hietzing bij Weenen, trok in 1848 weder als veldprediker met een compagnie Tiroolsche jagers naar Italië en vestigde zich in 1854 te Salzburg, waar hij den 12den Januari 1858 overleed. Zijn stoffelijk overschot werd te Innsbrück naast dat van *Andreas Hofer* bijgezet.

Hassan (Arabisch = mooi) is een veel voorkomende Arabische naam. De meest bekende is de kleinzoon van den Profeet, de zoon van diens dochter *Fatima.* Hij was verslaafd aan zingenot, liet zich na den dood zijns vaders (661) tot kalief uitroepen, maar ook onmiddellijk daarna door *Moeawija* omkoopen, om van de heerschappij af te zien. Desniettemin staat hij als stamvader van de meeste takken der Aliden in hoog aanzien.

Hasse, *Johann Adolf,* een Duitsch componist, den 25sten Maart 1699 te Bergedorf bij Hamburg gedoopt, werd in 1718 tenorzanger bij de opera aldaar en kwam in 1721 aan de opera te Brunswijk. Toch erkende hij, dat hem nog veel ontbrak; daarom ging hij in 1722 naar Italië en studeerde bij *Porpora* en *Alessandro Scarlatti* te Napels. Daar werden in 1723 zijn opera „Tigrane" en zijn intermezzo „La serva scaltra" opgevoerd; in 1826 volgden „Astarto" en „Sesostrate". Nu werd hij in Italië benoemd, en bekend onder den bijnaam „il Sassone" („den Sakser"). In 1727 vestigde hij zich te Venetië en werd daar kapelmeester van het „Conservatorio degli Incurabili". In 1730 huwde hij er met de beroemde zangeres *Faustina Bordoni,* een jaar later werd hij kapelmeester der opera te Dresden, waar ook zijn vrouw als primadonna werd geëngageerd. Van 1731 tot 1734 gingen beiden naar Italië, in 1733 ook naar Londen. Daarna keerden zij weer naar Dresden terug, en bleven daar met enkele onderbrekingen voor Italiaansche kunstreizen. In 1751 kreeg *Hasse* den titel oppenkapelmeester. Door het uitbreken van den oorlog in 1756 werden de opera-opvoeringen voorloopig gestaakt; *Hasse* ging weer naar Italië; na den dood van *Frederik August* in 1863 werd hij met zijn vrouw om zuinigheidsredenen ontslagen. Zij gingen nu naar Weenen en later naar Venetië, waar hij den 16den December 1783 overleed. *Hasse* schreef: ruim 80 opera's, 14 oratoria, kerkelijke werken, concerten voor verschillende instrumenten, enz. Een groot deel zijner handschriften is verbrand tengevolge van het bombardement van Dresden in 1760; wat behouden is, bevindt zich in de bibliotheek te Dresden.

Zie: Walter Müller, J. A. Hasse als Kirchenkomponist (1911) en *C. Mennicke,* Hasse und die Brüder Graun als Symphoniker (1906).

Hasse's echtgenoote *Faustina Bordoni* werd in 1700 te Venetië geboren, was leerlinge van *Gasparini,* debuteerde in 1706 en vierde weldra overal buitengewone triomfen. In 1725 werd zij te Weenen geëngageerd, in 1726 verbond *Händel* haar aan zijn opera-onderneming te Londen, waar zij tot 1728 bleef, om daarna weer naar Italië terug te keeren. In 1730 huwde zij met *Hasse.* Zij overleed den 4den November 1781 te Venetië.

Zie: *A. Niggli,* Faustina Bordoni—Hasse (1880).

Hasse, *Johann Christian,* een Duitsch rechtsgeleerde, den 24sten Juli 1779 te Kiel geboren, studeerde en promoveerde aldaar in de rechten en werd in 1611 gewoon hoogleeraar te Jena, in 1813 te Koningsbergen, in 1818 te Berlijn en in 1821 te Bonn, waar hij den 18den November 1830 overleed. Hij schreef: „Die Culpa des römischen Rechts" (2de druk 1838), „Beitrag zur Revision der bisherigen Theorie von der ehelichen Gütergemeinschaft" (1808) en „Das Güterrecht der Ehegatten nach römischem Recht" (1824), benevens onderscheiden opstellen in tijdschriften, vooral in het „Rheinisches Museum", dat hij sedert 1827 met anderen redigeerde.

Hasse, *Karl Ewald,* een Duitsch patholoog, den 23sten Juni 1810 te Dresden geboren, studeerde aldaar en te Leipzig, deed geruimen tijd wetenschappelijke reizen, vestigde zich als privaat-docent te Leipzig en werd er in 1839 benoemd tot buitengewoon hoogleeraar. In 1844 vertrok hij als hoogleeraar en als directeur van het kantonhospitaal naar Zurich, in 1852 als professor naar Heidelberg en in 1856 als zoodanig naar Göttingen. Van zijn geschriften noemen wij: „Anatomische Beschreibung der Krankheiten der Circulations- und Respirationsorgane" (1841), „Die Krankheiten des Nervenapparats" (1855), het 4de deel vormend van het: „Handbuch der Pathologie und Therapie" van *Virchow.* Hij overleed te Hannover in September 1902, „Erinnerungen aus meinem Leben" nalatend.

Hasse, *Ernst;* een Duitsch staatsman, den 14den Februari 1846 te Leulitz geboren, trad bij het uitbreken van den oorlog van 1866 in Saksischen dienst, studeerde daarna te Leipzig eerst in de godgeleerdheid, vervolgens in de rechtswetenschappen, werd in 1870 bij Brie-sur-Marne gewond en studeerde na afloop van den oorlog wederom, nu in de statistiek te Berlijn. In 1875 kreeg hij ontslag en sindsdien was hij directeur van het statistisch bureau te Leipzig, sedert 1886 buitengewoon hoogleeraar in de statistiek en koloniale politiek, sedert 1893 uitvoerend voorzitter van het Alldeutsche Verband; van 1898 tot 1903 was hij lid van den Rijksdag. Hij overleed den 12den Januari 1908 te Leipzig. Van zijn

Digitized by Google

werken noemen wij: „Die Stadt Leipzig und ihre Umgebung" (1878), „Geschichte der Leipziger Messen" (1885), „Die Wohnungs-verhältnisse der ärmern Volksklassen in Leipzig" (1886), „Kolonien und Kolonialpolitik", „Die Leipziger Kanalfrage" (1892), „Die Organisation der amtlichen Statistik" (1888), „Deutsche Weltpolitik" (1897) en „Das Deutsche Reich als Nationalstaat" (1904).

Hasselaar, *Kenau,* de moedige burgeres van Haarlem, in 1526 aldaar geboren, behoorde tot een deftige familie. Terwijl haar *zuster Adriana* gehuwd was met den geleerden *Hadrianus Junius,* trad zij in den echt met den scheepsbouwer *Nanning Gerbrandsz. Borst.* In 1571 was zij weduwe en had 4 kinderen. Gedurende de belegering van haar geboortestad in 1572 en 1573 bewees zij door haar vaderlandsliefde, moed en voorbeeld groote diensten. Toen Haarlem door de Spanjaarden was ingesloten, hielp zij aan het herstellen der wallen en wekte met goed gevolg andere vrouwen op, haar te helpen. Weldra bevond zij zich aan het hoofd van 300 dapperen, die, met spieteen en vuurroeren gewapend, de muren bewaakten en zelfs schrik verspreidden in de legerplaats van den vijand. Bij de overgave der stad wist zij aan de wraakzucht der Spanjaarden te ontsnappen, werd beloond voor haar ijver door een winstgevende betrekking te Arnemuiden, doch keerde in 1577, toen Haarlem weder in de macht van den prins *van Oranje* gekomen was, daarheen terug. Zij schijnt in 1588 of 1589 overleden te zijn.

Hasselaar, Pieter Dirksz. een broederszoon van *Kenau,* omstreeks 1555 te Haarlem geboren, was gedurende het beleg vaandrig der burgerij en onderscheidde zich door beleid en moed. Met eenige burgers voer hij naar Halfweg, met het plan de werken der belegeraars te verwoesten. Daar deze echter te ver gevorderd waren en hij zich den terugtocht afgesneden zag, ging hij naar Leiden, en toen de prins *van Oranje* brieven wilde bezorgd zien naar Haarlem, bood hij zich aan die over te brengen. Men deed hem zweren, dat hij, in 's vijands handen vallende, den looden koker met die brieven in het water zou werpen zonder ooit, zelfs niet bij de hevigste foltering, te vertellen, waar zij zich bevonden. *Hasselaar* echter bereikte, deels zwemmende, de stad. Bij de overgave van Haarlem namen de Spanjaarden hem ten huize van zijn moeder gevangen. Weldra werd hij uitgewisseld en vestigde zich als koopman te Amsterdam, waar hij bij herhaling deel nam aan het uitzenden van schepen naar Oost-Indië. Hij was een van de grondleggers der Oost-Indische Compagnie. Verder bekartigde hij als raad en schepen de belangen van Amsterdam, waar hij in 1615 of 1616 overleed.

Hasselaar, Nicolaas, een zoon van den voorgaande en gewoonlijk *de majoor* genaamd, dempte meer dan eenmaal oproerige volksbewegingen te Amsterdam.

Hasselaar, Gerard, een zoon van *Nicolaas,* in 1620 te Amsterdam geboren, bekleedde aldaar de aanzienlijkste betrekkingen. In 1665 was hij burgemeester en in 1669 hoofdschout. In 1670 werd hij belast met het toezicht op het door hem ontworpen plan, om sluizen te leggen in den Binnen-Amstel. Vervolgens werd hij hoofdofficier en droeg in 1672 niet weinig bij tot het bewaren der rust. Intusschen werd hij bij het bezoeken der uitgezette schildwachten gewond, hij overleed den 11den Juni 1673.

Hasselaar, Pieter, een zoon van *Gerrit Dirksz.,* werd bij herhaling gekozen tot raad, schepen en burgemeester van Amsterdam, ontving er *Maria de' Medici* en werd in 1650 met zijn ambtgenoot *van Waveren* afgevaardigd naar prins *Willem II,* om dezen den toegang tot de stad te ontzeggen. Hij is vermoedelijk in 1659 overleden.

Hasselaar, Gerard, een zoon van den voorgaande, begaf zich met 40 door hem geworven vrijwilligers op 's lands vloot en sneuvelde in den slag bij Solebay (7 Juni 1672).

Hasselaar, Gerard Arnoud, een zoon van *Gerrit Hasselaar,* in 1698 te Amsterdam geboren, werd benoemd tot raad en schepen der stad en tot bewindhebber der Oost-Indische Compagnie, alsmede tot afgevaardigde naar de vredesonderhandelingen te Aken, terwijl prins *Willem IV* hem inmiddels benoemde tot burgemeester van Amsterdam en tot zijn vertegenwoordiger in het college der Admiraliteit. In 1750 werd hij naar Engeland gezonden, om bepalingen te maken omtrent de haringvangst. Vervolgens bekleedde hij nog tot 10-maal toe de betrekking van burgemeester en overleed op zijn hofstede Bosbeek bij Haarlem den 12den Juli 1766.

Hasselaar, Cornelis, heer van de beide Eemnessen, den 16den Februari 1674 geboren, was ordinarisraad en later directeur-generaal van Oost-Indië, commissaris van de Molukken en overleed te Amsterdam den 18den November 1737.

Hasselaar, Pieter Cornelis, een zoon van den voorgaande, den 24sten Maart 1720 te Batavia geboren, studeerde thier te lande in de rechten, werd schepen en raad van Amsterdam, resident van Cheribon en raad van Indië en eindelijk burgemeester van Amsterdam, meesterknaap van Gooiland en bewindhebber der Oost-Indische Compagnie. Hij overleed den 27sten April 1786.

Hasselquist, *Frederik,* een Zweedsch natuurkundige en een leerling van *Linnaeus,* werd den 14den Januari 1722 te Tavernwalla geboren. Reeds vroeg ontwaakte bij hem het verlangen Palestina te bezoeken en de natuurlijke gesteldheid van dat land te bestudeeren. In 1749 begaf hij zich op reis, bezocht eerst Alexandrië, Rosette en Cairo en reisde toen naar het Heilige Land, waar hij zijn onderzoek uitstrekte tot Jeruzalem, de oevers van den Jordaan, den berg Thabor, Jericho en Bethlehem, Tyrus en Sidon. Hij verzamelde niet alleen een groot aantal voorwerpen uit het rijk der natuur, maar ook oudheden en handschriften. Toen hij op het punt stond terug te keeren, overleed hij den 9den Februari 1752 te Byon Bogda bij Smyrna. Zijn verzamelingen werden naar Zweden gebracht, en uit zijn papieren „Iter Palaestinum" (1757) in het licht gegeven.

Hasselt, de hoofdstad der Belgische provincie Limburg, ligt ten noordwesten van Tongeren, aan den Demer, aan de spoorlijnen Luik—Eindhoven, Hasselt—Landen, Hasselt—Maaseyck en Antwerpen—Aken, telt (1912) 17 274 inwoners en bezit een laat-Gotische kerk, een athenaeum, tabaksfabrieken, branderijen en landbouw. Has-

Digitized by Google

selt is bekend door het gevecht van den 6den Augustus 1831 tusschen de Nederlandsche divisiën onder den prins *van Oranje* en de Belgische troepen onder generaal *Daine*. Laatstgenoemden werden aan het wijken gebracht en den volgenden dag tusschen Hasselt en Tongeren op de vlucht gedreven.

Hasselt is een gemeente in de provincie Overijsel, 99 H.A. groot met (1915) 2299 inwoners, ingesloten door de gemeenten Zwollerkerspel en Zwartsluis. Zij bestaat uit het stadje Hasselt en de naaste omgeving daarvan. De bodem is rivierklei.

Het stadje Hasselt ligt aan het Zwarte Water, waarover hier een brug ligt, en aan het begin van de Dedemsvaart. De bevolking leeft van scheepvaart, scheepsbouw, zeilmakerij, touwslagerij, stoomhoutzagerij, kalkbranderij, biezen- en blokjesmatterij en handel in turf.

De vroegere vestingwerken van deze eens volkrijke en bloeiende plaats, zijn herschapen in wandelwegen. De zeer oude Hervormde kerk heeft een toren van 63 m. hoogte, de Gereformeerde kerk een antieken gevel; verder zijn er een R.-Katholieke kerk en een Synagoge; het stadhuis bezit eenige merkwaardige schilderstukken o.a. een rechtspleging en een gezicht op de stad. In 1252 ontving de plaats stadsrechten en in 1376 behoorde zij tot de Hanzesteden. In 1521 door de Zwollenaars aangevallen, werd zij door den moed der burgers behouden, dooh moest in datzelfde jaar voor de Gelderschen zwichten. Achtereenvolgens werd zij in 1528 door keizer *Karel V*, in 1572 en 1592 door de Staatschen, in 1672 door de Munsterschen ingenomen.

Hasselt, *Van,* is de geslachtsnaam van vele aanzienlijke Nederlanders. Reeds in 1188 behoorde *Gerardus van Hasselt* tot de edelen, die *Philips, graaf van Vlaanderen,* naar Duitschland vergezelden. *Willem van Hasselt,* een der voornaamste veldoversten van hertog *Adolf van Gelder,* werd in 1468 in den slag bij Stralen gewond.

Hasselt, Johan van, doorreisde in de eerste helft der 17de eeuw Italië, Turkije, Arabië enz., bezocht het Hof van den sjah van Perzië en werd door dezen aangesteld tot agent bij de Staten, aan wie hij namens dezen vorst in 1630 een voorstel deed tot het sluiten van een handelstractaat. In 1632 werd hij directeur van den handel in Perzië. *Frederik Hendrik* stelde hem in 1634 aan het hoofd van een vendel voetvolk.

Hasselt, Johan van, in 1666 te Zutfen geboren, en later rechtsgeleerde en burgemeester aldaar, werd in 1711 raad en daarna voorzitter van het Hof van Gelderland, stadhouder van het vorstendom Gelder en het graafschap Zutfen en overleed te Arnhem den 24sten Januari 1739.

Hasselt, Johan Coenraad Copes van, een neef van den voorgaande en rechtsgeleerde, den 30sten December 1709 te Zutfen geboren, werd advocaat te Arnhem en bekleedde onderscheiden aanzienlijke betrekkingen, zooals die van schepen van de heerlijkheid Rozendaal, stadhouder en griffier van de leenen onder de hooge en lage heerlijkheid Rosande en die van raadsheer in het Hof van Gelderland. Hij overleed te Arnhem den 14den April 1780. Zijn dissertatie „De jurisdictione criminali in Gelria, summo imperanti unice propria", beleefde in 1763 een tweeden druk. Verder schreef hij: „Interdict, waarbij bewezen wordt, dat die van de Joodsche Natie in de provincie Gelderland verplicht zijn zich naar de echtordening der Staten van die provincie te gedragen" (1769), terwijl de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden een handschrift van hem bezit, getiteld: „Handboek, behelzende de uitlegging en oorsprong van verscheidene duistere en verouderde woorden, spreekwijzen en gewoonten, in de Geldersche en eenige naburige rechten voorkomende."

Hasselt, Willem Barthold van, een broeder van den voorgaande en krijgskundige, werd in 1715 te Zutfen geboren, trad reeds vroeg in dienst, werd in 1737 ingenieur en in 1757 luitenant-kolonel der cavalerie. Hij schreef het uitgebreide werk: „De kracht des oorloge enz." (1767 en 1768) en overleed den 19den April 1768.

Hasselt, Johan Jacob van, een broeder van den voorgaande en rechtsgeleerde, werd in 1717 te Zutfen geboren, studeerde te Harderwijk in de rechten en werd advocaat en auditeur-militair te Arnhem, waar hij den 27sten Maart 1783 overleed. Van zijn geschriften noemen wij: „Tractatus de jurisdictione militari in praesidiis Belgicis" (1769), „Onderricht van het houden van krijgsraad in de garnizoenen van den Staat der Vereenigde Nederlanden" (1769), „Beschrijving der stad Bommel enz." 2de druk 1774), „Aanteekeningen over het landrecht van het graafschap Zutfen" (1767), „Verhandeling over de straf van den kruiwagen" (1769), „Consultatiën, advyzen, processen en verdere aanteekeningen over leen- en andere civile goederen" (1769), „Consilia militaria etc." (1775—1779, 3 dln.), „Dissertationes juridicae varii argumenti etc." (1776), „Notae et observationes ad Anth. Matthaei libros quatuor de nobilitate" (1777), „Regtsgeleerde brieven" (1778), „Zevental rechtsgeleerde werken" (1778), „Aanteekeningen en bijvoegselen op de Hollandsche consultatiën, advyzen enz." (4 dln., 1780) en „Verhandeling over het laatste oordeel in Veluwen", geplaatst in de verhandelingen van het genootschap Pro excolendo jure patrio (1781).

Hasselt, Gerard van, een zoon van den voorgaande, den 27sten Augustus 1751 te Arnhem geboren, studeerde te Deventer en te Utrecht in de rechten, promoveerde op een dissertatie „De carnifice" en vestigde zich als advocaat in zijn geboorteplaats, waar hij weldra aanzienlijke betrekkingen bekleedde. Hij werd in 1779 adjunct- en in 1783 gewoon secretaris van de Rekenkamer der Domeinen en Rekeningen van Gelderland, in 1786 schepen en raad en in 1789 burgemeester. *Willem V* benoemde hem tot historieschrijver, en in de jaren 1790 en 1794 werd hij afgevaardigd naar de Staten-Generaal. In 1795 verloor hij zijn ambten, doch in 1802 of 1803 ontving hij een aanstelling tot auditeur van Gelderland en tot chartermeester. Hij nam die betrekkingen waar tot aan de inlijving van Nederland in het Fransche Keizerrijk, wijdde zich vervolgens aan zijn studiën en overleed op den huize Daalhuizen bij Velp den 16den December 1825. Hij was lid der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden en correspondent van de Tweede Klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut. Van

Digitized by Google

zijn geschriften vermelden wij: „Etymologicon Teutonicae linguae etc." (2 dln., 1772), „Ampulla Isidis Egyptiaci etc." (1777), „Adnotationes ad Matthaei analecta" (1780), „Over de Jacoba's kanetjes" (1780), „Verhandeling over het huis van Maarten van Rossum te Arnhem" (1780), „Over de eerste Vaderlandsche kluchtspelen" (1780), „Apologie van Prins Willem I van 1580 enz." (1789), „Kronijk van Arnhem" (1790), „Stukken voor de Vaderlandsche historie" (1792—1793, 4 dln.), „Oorsprong van het Hof van Gelderland" (1793), „Arnhemsche oudheden" (1803—1804, 4 dln.), „Twee schetsen van de Geldersche Klaarbanken enz." (1805), „Bijdragen voor den burg van Nijmegen" (1805), „Gelderesche oudheden" (1806), „Geldersche bijzonderheden" (1808, 1809, 3 stukken) en „Roosendaal als de prachtigste bezitting van de Geldersche Graven en Hertogen enz." (1808).

Hasselt, Johannes Willem van, een Nederlandsch staatsman, den 1sten Mei 1752 te Hillegom geboren, vestigde zich als tabakshandelaar te Amsterdam en werd in 1795 met 9 anderen benoemd tot lid van het Comité Revolutionnair. In 1798 werd hij, na den 2den staatsgreep, van 12 Juni 1798, lid van het Uitvoerend Bewind der Bataafsche Republiek en kort daarna voorzitter van dat Lichaam, in 1804 lid van het Wetgevende Lichaam en in 1806 ontvanger van het kleinzegel te Amsterdam. Ten tijde van *Napoleon* was hij ambtenaar bij de tabakregie en den 1sten Januari 1814 werd hij hoofdontvanger der belastingen. In 1820 ontving hij pensioen; hij overleed den 3den Mei 1833. Met zijn „Lof der Vaderlandsche zeevaart" behaalde hij de zilveren medaille; ook schreef hij: „Aan mijn veelgeliefde landgenooten en waarde medeburgers" (dichtstuk, 1785) en „Abraham en Isaäc, godsdienstig schouwspel, gevolgd naar het Hoogduitsch van Lavater" (1786).

Hasselt, Johan Coenraad van, een Nederlandsch krijgsman, den 12den Juli 1754 te Zutfen geboren, was op 20-jarigen leeftijd officier en in 1806 generaal-majoor, onderscheidde zich bij de krijgsverrichtingen in Pommeren en Pruisen en vooral in 1807 in den slag bij Friedland en bracht in 1809 de Nederlandsche troepen uit Duitschland terug. Na het herstel van ons volksbestaan heeft hij niet meer gediend. Hij overleed in November 1820 te Rijswijk.

Hasselt, Coenraad Jacob Gerbrand Copes van, een Nederlandsch staatsman, den 17den Mei 1777 te Tiel geboren, studeerde te Utrecht in de rechten, promoveerde aldaar en ging in 1802 als auditeur-militair naar de Kaap de Goede Hoop. Het volgende jaar werd hij er tweede gouvernementssecretaris, charteermeester en waarnemend procureur-generaal. Wegens de verovering van de Kaap door de Engelschen in 1806 naar het vaderland teruggekeerd, werd hij benoemd tot raadsheer in het Hof van Gelderland, in 1811 tot raadsheer in het Keizerlijk Gerechtshof te 's-Gravenhage, in 1814 tot advocaat-fiscaal voor de middelen te lande in Gelderland, in 1816 tot directeur en hoofdinspecteur der belastingen in Limburg en later in Vlaanderen, in 1823 tot auditeur-militair in Noord-Holland, in 1827 tot griffier der Staten aldaar en in 1836 tot lid van den Raad van Staten tot staatsraad in buitengewonen dienst. Hij overleed den 1sten Mei 1860 te Haarlem.

Hasselt, Willem Jan Cornelis van, een Nederlandsch staatsman, den 9den Januari 1795 te Amsterdam geboren, oefende zich in de oude talen, alsmede in de wis- en natuurkunde, werd in 1811, na afgelegd examen, ingeschreven als apothekersleerling en in 1813 als student in de godgeleerdheid en medicijnen in zijn geboorteplaats, legde zich aldaar in 1817 en later te Leiden met ijver toe op de rechtsgeleerdheid en vestigde zich als advocaat te Amsterdam. Hij werd er vrederechter, lid der rechtbank van eersten aanleg en in 1836 lid der arrondissementenrechtbank. Hij was een voorstander der plannen, het Haarlemmermeer droog te maken en Amsterdam van goed drinkwater te voorzien. Medeoprichter der liberale Amstelsociëteit, was hij een ijverig voorstander van grondwetsherziening. In 1848 werd hij lid der Staten van Noord-Holland en niet lang daarna afgevaardigde naar de dubbele Tweede Kamer, welke de nieuwe grondwet zou onderzoeken. Daar hij afschaffing wenschte van den Raad van State, een minder op rijkdom steunende samenstelling der Eerste Kamer, ongetrapte verkiezingen met een zeer lagen census, eenvoudiger vormen voor een latere Grondwetsherziening enz., kon hij aan het ontwerp geen volkomen goedkeuring hechten, al kwam de nieuwe staatsregeling hem beter voor dan de oude. Onmiddellijk na de Grondwetsherziening werd hij in 2 districten tot afgevaardigde gekozen. In het begin van 1852 benoemd tot raadsheer in het Provinciaal gerechtshof van Noord-Holland, legde hij zijn mandaat als afgevaardigde neder. In 1853 werd hem de betrekking opgedragen van een lid en secretaris der Hoofdcommissie voor de belangen der Nederlandsche nijverheid op de Wereldtentoonstelling te Parijs in 1855. Hij overleed den 2den Maart 1863 te Amsterdam. Van zijn werken vermelden wij: Een uitgave van het Haarlemmermeerboek van J. A. Leegwater" (13de druk 1838), „Ontwerp tot droogmaking van het Haarlemmermeer zonder voorafgaande bedijking, van dr. Conradus Zumbag van Coesfelt van den jare 1742" (1838), „Verzameling van wetten en besluiten, voorkomende in het „Staatsblad" (19 deelen en register; bijvoegsel; volgende deelen, 1839—1844), „Het geslacht der Nicolai" (1839), „Ontwerpen om de stad Amsterdam van zoet water te voorzien enz." (1841), „De Nederlandsche wetgeving op de scheepvaart" (3 dln., 1842), „Verordeningen op het lager onderwijs" (1842), „De Nederlandsche wetboeken met aanteekeningen" (4 dln., 1843), „De familiën Bonaparte en Leuchtenberg" (1845), „Grondwet van het Koningrijk der Nederlanden" (1848), „Wetten en besluiten betrekkelijk den adel in het Koningrijk der Nederlanden" (1848), „Vianden" (2de druk 1850). „Wet tot regeling der jacht en viescherij" (tweede druk 1854), „Verzameling van Nederlandsche staatsregelingen en grondwetten" (1853), „Wet, houdende bepalingen omtrent de huishouding en tucht op de koopvaardijschepen" (1856), „Wet van 13 Augustus 1857, tot regeling van het lager onderwijs" (1857), en een aantal verslagen, beoordeelingen en opstellen van verschillenden inhoud in onderscheiden Nederlandsche tijdschriften.

Digitized by Google

Hasselt, Johan Coenraad van, den 24sten Juni 1797 te Doesburg geboren, studeerde te Groningen in de medicijnen, maar bepaalde zich met zijn medestudent *Kuhl* hoofdzakelijk bij de natuurlijke historie. Met dezen dong hij in 1817 naar het eermetaal door het beantwoorden eener prijsvraag: „Over den zachten overgang in de klasse der zoogdieren", doch moest zich met het *accessit* vergenoegen, terwijl aan *Kuhl* het goud werd toegekend. Beiden werden daarna benoemd tot honoraire leden van het Natuurkundig Genootschap te Groningen, waarna zij in 1818 een voetreis deden door Duitschland. In de jaren 1819 en 1820 bezocht hij Zwitserland en Frankrijk, promoveerde daarna te Groningen in de geneeskunde en werd daarna met *Kuhl* van gouvernementswege afgevaardigd naar onze Oost-Indische bezittingen, om de voortbrengselen der natuur gade te slaan. Hij bereikte in December 1820 zijn bestemming en deelde weldra in brieven aan den hoogleeraar *van Swinderen* en anderen bijzonderheden mede omtrent zijn onderzoekingen. Weldra echter werd zijn vriend en reisgenoot *Kuhl* hem door den dood ontrukt; hij zelf in de binnenlanden van Bantam door een ernstige ongesteldheid aangetast en naar Buitenzorg vervoerd, overleed den 8sten September 1822 aldaar.

Hasselt, *André Henri Constant van,* een Belgisch letterkundige, den 5den Januari 1816 te Maastricht geboren, ontving aldaar zijn opleiding, studeerde te Luik en Gent, trad weldra als schrijver op en werd in 1850 benoemd tot inspecteur der normaalscholen in België. Hij was lid der Koninklijke Academie van Wetenschappen in België en van het Historisch Instituut in Frankrijk. *Alexandre Dumas* verhaalt in de „Revue de Paris" van 1855, dat hij, korten tijd te Brussel vertoevende, behoefte had aan een vertaler uit het Spaansch, aan een uit het Vlaamsch, aan een uit het Duitsch en aan een uit het Skandinavisch, alsmede aan iemand, die een Grieksch opschrift voor hem vervaardigen kon. Hij werd aanstonds geholpen, en toen hij de 5 dienstvaardige heeren te zijnent noodigde, verschenen zij allen in den persoon van *van Hasselt,* terwijl *Dumas* juist dien morgen een bundel Fransche verzen van hem gelezen had.

Van Hasselt heeft een aantal werken over dicht-, oudheid-, letterkunde en schoone kunst in het licht gegeven, alsmede verschillende kinderboeken, doorgaans onder den schuilnaam *Alfred d'Aveline* of *Charles André* en Vlaamsche gedichten onder dien van *Jan van Limburg.* Ook schreef hij: „Het gouden boeksken" (1845), „Het dorp der goudmakers, een leerrijk en vermakelijk volksboek, vrij omgewerkt naar Heinrich Zschokke" (1845), „Essai sur l'histoire de la poésie française" (1838), „Voyage aux bords de la Meuse. Légendes, récits et traditions" (1839), „Histoire de P. P. Rubens" (1840), „Belgique et Hollande" (1844), „Les Belges aux Croisades" (1846), „Histoire des Belges" (2 dln., 1848), „Les Romans de Cléomadès" (1865—1866, 2 dln.), „Primevères" (1834), „Poésies" (1852), „Nouvelles poésies" (1857). „Poèmes, paraboles, odes et études rythmiques" (1862), en „Le livre de ballades" (1872). Zijn hoofdwerk is een uitvoerig episch gedicht, getiteld: „Les quatre incarnations du Christ" (2de druk 1872). Ook leverde hij verscheidene vertalingen en met anderen eenige biographische werken. Hij overleed den 30sten November 1874 te St. Josse-ten-Noode bij Brussel. Een bloemlezing uit zijn geschriften verscheen in 1876—1877 in 10 dln.

Hasselt, *J. L. van,* een Nederlandsch Protestantsch zendeling, werd den 14den Juni 1839 te Utrecht geboren. In 1857 werd hij toegelaten tot de in dit jaar opgerichte opleidingsklasse voor onderwijzers en zendelingen en in 1859 kweekeling van de Utrechtsche Zendingsvereeniging. Hij ontving als zoodanig onderwijs in talen, godsdienstwetenschap, bijbelkennis en beginselen der geneeskunde. Tevens legde hij examen als onderwijzer af. Den 29sten April 1862 tot zendeling geordend en kort daarop gehuwd, verliet *Van Hasselt* in hetzelfde jaar nog Nederland per zeilschip, wachtte eenigen tijd te Batavia, kwam den 18den April 1863 op Nieuw-Guinea in de Dorehbaai aan, vanwaar hij na eenige jaren naar Mansinam vertrok. Hier richtte hij een school op, begon met catechetisch onderwijs en predikatie en nam de studie van de taal der inwoners ter hand. Zoo vertaalde hij met ambtgenooten verschillende gedeelten van den Bijbel, bewerkte een vraagboekje voor bijbelsche geschiedenis, en stelde met gebruikmaking van reeds door anderen verzamelde gegevens een Noefoorsch-Hollandsch en een Hollandsch-Noefoorsch woordenboek met korte spraakkunst samen. Alle taalkundige werken werden door de Utrechtsche zendingsvereeniging uitgegeven. *Van Hasselt* was tot 1907, toen hij zijn ambt neerlegde en naar Nederland terugkeerde, op Nieuw-Guinea werkzaam.

Hasselt, *Anne Karel Philip Frederik Robbert van,* den 8sten Augustus 1839 geboren, studeerde te Delft aan de toenmalige Academie, waar hij in 1862 het diploma van civiel-ingenieur verwierf. Hij was vanaf dit jaar tot 1872 werkzaam bij den aanleg der Staatsspoorwegen en had als zoodanig een werkzaam aandeel bij den bouw der bruggen over den IJssel te Zutfen, aan den Moerdijk, te Dordrecht en te Rotterdam, alsmede bij de lijn Zwolle—Leeuwarden. In 1872 werd hij tijdelijk geplaatst bij de H. IJ. S. M. en belast met den aanleg van den Ooster Spoorweg, welken arbeid hij door zijn bijzondere werkzaamheid en voortvarendheid in korten tijd tot een goed einde bracht. In 1876 volgde een vaste aanstelling bij deze Maatschappij als chef van den weg, welke betrekking in 1883 verwisseld werd met die van administrateur. Van af dit oogenblik had *Van Hasselt* feitelijk de leiding van zaken bij de H. IJ. S. M. in handen en behield die toen hij in 1892 lid werd van den Raad van Administratie, met gelijktijdige benoeming tot gedelegeerd lid, terwijl zijn benoeming tot voorzitter van genoemden raad in 1907 volgde.

Aan *Van Hassell*'s voortreffelijke leiding heeft de H. IJ. S. M. veel te danken, temeer daar hij steeds met goeden uitslag werkzaam was. Onder zijn leiding kwam de uitbreiding der lijnen van de Maatschappij tot stand met die van Zutfen—Winterswijk, Apeldoorn—Almelo, Schiedam—Hoek van Holland en Amsterdam—Enkhuizen, terwijl ook de verbindingen met Noord-Duitsch-

Digitized by Google

land en met Engeland — de laatste door tusschenkomst der Hollandsche Stoomboot Maatschappij, waarvan *Van Hasselt* directeur was — door hem werd in orde gebracht. Aan de organisatie van verschillende localaalspoorwegen en de reorganisatie der Haagsche Tramweg-Maatschappij, zoowel als aan de oprichting van verschillende stoomvaartlijnen heeft hij mede zijn werkkracht gewijd, terwijl hij in verschillende Staatscommissies — o. a. voor het Mijnwezen — zitting heeft gehad. Hij overleed den 10den October 1908 te Amsterdam.

Hasselt, *Arend Ludolf van,* den 6den Januari 1848 te Groningen geboren, nam in 1868 dienst als onderofficier in het Nederlandsch-Indische leger, werd in 1869 klerk bij het departement van Financiën te Batavia, in 1871 commies bij het departement van Binnenlandsch Bestuur, vertrok spoedig daarop met verlof naar Europa, deed er het groot-ambtenaarsexamen en keerde in 1873 naar Indië terug. Na eenige jaren als ambtenaar bij het Burgerlijk Bestuur, eerst op Java, vervolgens op de westkust van Sumatra werkzaam te zijn geweest, werd hem in 1877 de leiding opgedragen van de Sumatra-expeditie, uitgezonden door het Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap. Na zijn terugkeer in het vadenland in 1879 maakte hij zich zeer verdienstelijk door het rangschikken en bewerken der bij die expeditie verzamelde bouwstoffen. In 1882 begaf hij zich weder naar Nederlandsch-Indië, doorliep er de verschillende rangen van ambtenaar bij het burgerlijk bestuur en werd in 1888 resident van Tapanoeli, in 1893 resident van Riouw. In 1896 keerde hij wegens ziekte naar Europa terug en werd in Maart 1897 voorzitter-secretaris der Commissie van Redactie van het tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap, welke taak door hem, om gezondheidsredenen, in April 1906 werd nedergelegd. In 1898 was hij benoemd tot hoogleeraar in de land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië aan de Indische instelling te Delft, welke instelling in 1900 werd opgeheven. *Van Hasselt* overleed den 30sten September 1909. Hij schreef: „Volksbeschrijving van Midden-Sumatra met ethnographischen atlas", „De talen en letterkunde van Midden-Sumatra", „Reizen in Midden-Sumatra" (samen met *Joh. F. Snelleman* en *O. H. Cornelissen)* en een gedeelte der „Bijdragen tot de kennis der flora van Midden-Sumatra".

Hassenpflug, *Hans Daniel Ludwig Friedrich,* een Keur-Hessisch staatsman, den 26sten Februari 1794 te Hanau geboren, studeerde te Göttingen in de rechten en trok in 1813 ten strijde tegen Frankrijk. In 1817 trad hij in de rechterlijke macht. Na het overlijden van minister *Wiederhold* (1832) werd hij „Ministerrat" en lid van het ministerie en kort daarna onder den titel van „Geheimrat" belast met de portefeuille van Justitie en van Binnenlandsche Zaken. Hij was een voorstander van het absolutisme, bekette het houden van vergaderingen, het vormen van vereenigingen en nam strenge maatregelen tegen de drukpers. Zijn heerschzucht maakte hem zoo gehaat, dat hij in 1837 ontslag kreeg. Eerst werd hij nu in Hohenzollern-Sigmaringen, en vervolgens in Luxemburg (1839) aan het hoofd der zaken geplaatst. Daarna vond hij een werkkring in Pruisen, waar zijn staatkundige richting hem talrijke vrienden bezorgde bij de mannen der z.g. historische school. In 1841 werd hij lid van het Hooggerechtshof te Berlijn en vervolgens voorzitter van de Hooge rechtbank te Greifswald. Hij bekleedde die betrekking tot in 1850, toen hij op uitnoodiging van den keurvorst zich weder naar Cassel begaf, waar hij het hoofd werd van een nieuw kabinet. Wel gaf hij aanvankelijk geruststellende beloften, maar weldra ontbrandde de oude strijd met de vertegenwoordiging opnieuw. Zelfs wilde hij het land in staat van beleg verklaren, doch dit stuitte af op den tegenstand van de ambtenaren en van het leger. Daarop volgden het vertrek van den keurvorst en van zijn minister naar Wilhelmshöhe, het binnenrukken van Bondstroepen, de afschaffing der constitutie en de invoering der grondwet van 13 April 1852. Het gelukte *Hassenpflug* echter niet, deze grondwet in zijn geest en naar den wensch van den keurvorst ten uitvoer te leggen, zoodat hij zich genoodzaakt zag den 16den October 1855 zijn ontslag te nemen. Daarna begaf hij zich naar Marburg, waar hij den 10den October 1862 overleed.

Hassenstein, *Bruno,* een Duitsch kartograaf, werd den 23sten November 1839 te Ruhla geboren en trad reeds op 15-jarigen leeftijd in dienst der beroemde uitgeverszaak Justus Perthes te Gotha. Hij werkte hier onder leiding van *Dr. A. Petermann* en in 1861 verscheen zijn eerste kartografisch werk: „Ostafrika zwischen Chartum und dem Roten Meer bis Suakin und Massaua" (verschenen als „Engänzungsheft 5 zu Petermanns Geographische Mitteilungen"), spoedig gevolgd door de kaarten bij *Petermanns* monografie „Innerafrika nach dem Stande der geographischen Kenntnis in den Jahren 1861—1863". In 1866 vertrok hij naar Berlijn, keerde echter in 1868 naar Gotha terug, waar hij tot zijn dood bleef wonen. Na het overlijden van *Petermann* nam hij de redactie van het kartografisch gedeelte van „Petermanns Mitteilungen" op zich en publiceerde daarin een groot aantal voortreffelijke kaarten. Vooral op het gebied der kartografie van Afrika was hij bijzonder goed thuis, hoewel hij ook verschillende kaarten van Azië in het tijdschrift deed verschijnen, waarvan vooral die bij het wetenschappelijke overzicht van *Sven Hedins* reizen in Centraal-Azië van 1894—1897 („Ergänzungsheft" 131) vermelding verdienen. Zijn laatste groote werk was zijn „Atlas von Japan" (Gotha 1887), welke hem het eredoctoraat der hoogeschool te Göttingen bezorgde. *Hassenstein* overleed den 27sten Augustus 1902 te Gotha.

Hassert, *Kurt,* een Duitsch aardrijkskundige, den 15den Maart 1868 te Naumburg geboren, studeerde te Leipzig, Berlijn en Weenen, werd in 1895 privaatdocent te Leipzig, in 1899 hoogleeraar te Tubingen en in 1902 aan de handelsacademie te Keulen. Hij schreef o. a.: „Die Nordpolargrenze der bewohnten und bewohnbaren Erde" (1891), „Reise durch Montenegro nebst Bemerkungen über Land und Leute" (1893), „Beiträge zur physischen Geographie von Montenegro" (1895), „Deutschlands Kolonien" (1899), „Die Polarforschung" (1902), „Die neuen deutschen Erwerbungen in der Südsee" (1903), „Landeskunde des Königreichs Württemberg" (1903),

Digitized by Google

„Landeskunde und Wirtschaftsgeographie des Festlandes Australien" (1907) en „Allgemeine Verkehrsgeographie" (1913). Met *Kirchhoff* leverde hij „Bericht über die neuere Litteratur zur deutschen Landeskunde" (1901).

Hassil, een Arabisch woord, is de naam eener belasting op verschillende plaatsen van Insulinde voorkomende. De hoofden der Atjehsche kuststaatjes plachten een belasting onder dien naam op te brengen aan de sultans van elken uitgevoerden pikol peper en van alle ingevoerde artikelen. Thans geschiedt de inning vanwege het Gouvernement. De hoofden heffen op hun beurt een dergelijke belasting van hun onderhoorigen. De Maleische vorsten en hoofden op Borneo heffen van de Dajaks onder den naam van hassil een hoofdelijken omslag en ook in den Riouw-Lingga-archipel, in Indragiri en elders wordt hassil geheven. In het Gouvernement Celebes en Onderhoorigheden wordt de door het Gouvernement van de inlanders geheven hoofdelijke omslag eveneens hassil genoemd.

Hassk. achter plantennamen is de afkorting voor *J. K. Hasskarl* (zie aldaar).

Hasskarl, *Justus Karl,* een Duitsch natuurkundige, die zich inzonderheid door de invoering der kinacultuur op Java verdienstelijk heeft gemaakt, den 6den December 1811 te Kassel geboren, vertrok na de opheffing van het koninkrijk Westfalen met zijn ouders eerst naar Siegen en in 1817 naar Bonn. Hier bezocht hij het gymnasium, werd in 1827 als leerling geplaatst in den plantentuin te Poppelsdorf, in 1832 belast met het toezicht op den plantentuin te Düsseldorf en zette in 1834 te Bonn zijn studiën in de natuurlijke historie voort, om zich tot wetenschappelijke reizen voor te bereiden. In October 1836 vond hij gelegenheid voor een kosteloze overvaart naar Java en werd aldaar geplaatst aan den plantentuin te Buitenzorg. Hij trachtte dezen op beteren voet in te richten en deed daarenboven onderscheiden tochten in het binnenland. Hierdoor leed echter zijn gezondheid zoo, dat hij in 1843 naar Europa terugkeerde. Twee jaar later ging hij wederom naar Indië, doch toen bij zijn komst op Java verschillende beloften, van de Nederlandsche regeering ontvangen, niet vervuld werden, nam hij zijn ontslag en vertrok in 1846 naar zijn vaderland, waar hij zich vergenoegen moest met de betrekking van secretaris van de Kamer van Koophandel te Düsseldorf. In 1852 begaf hij zich wederom in Nederlandschen dienst en vertrok in November van dat jaar nogmaals naar Java. Later reisde hij naar Zuid-Amerika om zaden en stekken van den kinaboom te verzamelen, ten einde dien naar Java over te brengen en aldaar de kinacultuur te vestigen. Hoewel hij met groote bezwaren te worstelen had, is hij in zijn plan uitstekend geslaagd. *Hasskarl* bleef te Batavia tot hij de tijding ontving, dat zijn vrouw en kinderen door schipbreuk op den Oester waren omgekomen. Toen nam hij ontslag en ontving pensioen. Later heeft hij zich te Cleef gevestigd, waar hij den 5den Januari 1895 overleed. Behalve een groot aantal opstellen in tijdschriften schreef hij: „Catalogus plantarum in horto Bogoriensi cultarum alter" (1844), „Over het nut der planten van Java" (1844), „Plantae Javanicae rariores" (1847), „Australien und seine Kolonien" (1842), „Allgemeines Sach- und Namenregister zur Flora" (1851), „Plantae Junghuniamae" (1851—1852), „Filices javanicae" (1856), „Retzia s. observationes botanicae de plantis horti botanici Bogoriensis" (1856), „Horti Bogoriensis descriptio seu Retziae editio nova" (1858), „Herbarium amboinense" (1660), „Horti malabarici Rheedeani classis locupletissima" (1867) en „Commelinaceae indicae" (1870). Ook gaf hij eerst in „Flora" en vervolgens in de „Pharmaceutische Zeitung" geregeld een uitvoerig verslag van den staat der kinacultuur op Java.

Hasta is de Latijnsche naam van een spies of lans, waarmede de *hastati* (spiesdragers) gewapend waren. *Hasta amentata* of *ansata* was een werpspies met een riem, waarmede de Grieken, Romeinen en Galliërs aan dat wapen een sterke wenpkracht wisten bij te zetten; *hasta censoria* of *locationis* was bij de censoren in gebruik, om daarmede bij de verpachtingen de perceelen aan te wijzen; *hasta centumviralis* werd neergezet waar men een *judicum centumvirale* zou houden; *hasta coelibaris* was een ijzeren spies, waarmede men een zwaardvechter had doodgestoken; met de punt van dit wapen werden bij de Romeinen de haren eener bruid in orde gebracht; *hasta cruenta* was een roodgeverfde spies, welke men daar neêrzette, waar men aan de soldaten plundering veroorloofde; *hasta fetialis* werd bij oorlogsverklaring over de grenzen van het vijandelijk land geworpen; *hasta frumentaria* werd in dure tijden bij de korenmagazijnen geplant ten teeken, dat het volk er den benoodigden voorraad koopen kon; *hasta pura* was een spies zonder ijzeren punt, welke als onderscheidingsteeken aan dappere soldaten werd uitgereikt; *hasta velitaris* was een korte spies voor lichte troepen; *hasta venditionis* zag men daar geplaatst, waar openbare verkoopingen werden gehouden.

Hastings, een stad in het gelijknamige graafschap aan de Z.O. kust van Engeland, een der Cinque Ports (zie aldaar) is amphitheatersgewijze aan een bocht van het Kanaal gelegen en telt (1911) 61 145 inwoners. Men vindt er mooie, moderne straten met groote hotels en arkaden, mooie openbare gebouwen, veel scholen, een nieuw stadhuis, een schouwburg en drukbezochte baden. Ten W. sluit zich de voorstad St. Leonards aan, in 1828 door *Decimus Burton* aangelegd, met veel mooie kerken (Christus, St. Paul), een 227 m. lange brug en talrijke parken. Op een heuvel boven de stad liggen de grootsche ruïnes van den ouden burcht Hastings. In de 16de eeuw werd de haven door een storm verwoest. Hier (juister bij het naburige Senlac) versloeg *Willem de Veroveraar* den 14den October 1066 *Harald,* den laatsten Angel-Saksischen koning. Tot 1888 behoorde Hastings tot het graafschap Sussex.

Hastings, *Sir Warren,* gouverneur-generaal van Britsch Indië, den 6den December 1732 te Churchill in Oxfordshire geboren, bezocht de school te Westminster en aanvaardde in 1750 een ondergeschikte betrekking in Indië. Hij verwierf er een uitgebreide kennis der koloniale aangelegenheden, werd in 1757 resident te Moersjidabad, in 1761 lid van het bestuur van Bengalen, maar

Digitized by Google

keerde 3 jaar later naar Engeland terug. Eerst in 1769 werd hij weer benoemd tot lid der regeering te Madras, in 1771 tot gouverneur-generaal van Indië. In moeilijke tijden vermeerderde en bevestigde hij het gezag der Compagnie, streed voorspoedig tegen *Tipoe Sahib*, sultan van Maisoer, en de Mahratten en bracht de inkomsten van 3 op 5 millioen pond sterling. Na het aftreden van lord *North* als minister werd *Hastings* in 1785 teruggeroepen en in den aanvang van het volgende jaar door *Burke* bij het Lagerhuis aangeklaagd, als zou hij in Indië als een dwingeland geregeerd, door afpersing groote schatten verzameld, de verwijdering van vele vorsten veroorzaakt en talrijke knevelarijen gepleegd hebben. De aanklacht werd in 1787 naar het Hoogerhuis verwezen en het proces nam in het begin van het volgende jaar een aanvang. De overkomst van getuigen uit Indië vereischte veel tijd. Eindelijk viel den 23sten April 1795 het vonnis, waarbij *Hastings* op alle punten van de beschuldiging vrijgesproken, maar in de kosten veroordeeld werd. De Oost-Indische Compagnie stelde hem schadeloos door een lijfrente van 4000 pond sterling. In 1814 benoemde de Prins-Regent hem tot lid van den Geheimen Raad. Het gerucht van zijn onmetelijke rijkdommen werd bij den dood, den 22sten Augustus 1818 niet bevestigd. Van zijn geschriften vermelden wij: „Narrative of the late transaction at Benares" (1782), „Review of the state of Bengal" (1786), „The present state of the East-Indies" (1786) en „Speech in the high court of justice in Westminster-Hall" (1791).

Literatuur: Sir John Strachey, Hasting and the Rohilla War (Oxford 1892); *Malleson,* Life of Warren Hastings (Londen 1894); *Sir Charles Lawson,* The private life of Warren Hastings (1895); *Sydney Grier,* Letters of Warren Hastings to his Wife (1905); *G. W. Hastings,* Vindication of Warren Hastings (Oxford 1909).

Hastings, *Francis Rawdon,* markies *van Hastings,* graaf van *Moira,* een Engelsch staatsman en veldheer, de telg van een oud, in Ierland gevestigd Normandisch geslacht, werd den 9den December 1754 geboren, studeerde te Oxford en diende als lord *Rawdon* in den oorlog tegen de Amerikanen op zóó uitstekende wijze, dat hij reeds in 1780 tot kolonel en adjudant-generaal van den onderbevelhebber, lord *Cornwallis,* bevorderd werd. In 1781 keerde hij naar Engeland terug en erfde 19 jaar later van zijn oom, graaf *van Huntingdon,* de familiegoederen der *Hastings,* wier naam hij aannam. In 1794 werd hij opvolger zijns vaders als graaf *Moira* en in 1816 benoemd tot markies van *Hastings.* In 1814 werd hij gouverneur-generaal van Britsch Indië, waar hij onderscheiden volkeren aan het Britsch gezag onderwierp. Na zijn terugkeer in 1823 zond men hem als gouverneur naar Malta. Hij overleed op de reede van Bajae den 28sten November 1826. Zijn „Private Journal" werd in 1858 door zijn dochter, de markiezin van *Bute,* in het licht gegeven.

Zie: *Ross of Bladensburg,* The Marquess of Hastings (Londen 1893).

Hastings, *James,* een Schotsch geodgeleerde werd in 1852 te Huntly geboren. Sedert 1884 is hij verbonden aan de United Free Church, sedert 1902 als geestelijke te St. Cyrus Montrose (Schotland). Hij heeft uitgegeven: „Dictionary of the Bible" (1898—1904), „Dictionary of Christ and the Gospels" (1906—1908) en „Encyclopaedia of religion and ethics" (sedert 1908) die nog niet compleet is. Hij is sedert 1889 redacteur van de „Expository Times".

Hastingszand, aldus genoemd naar de stad Hastings (zie aldaar), is in de reeks der geologische vormingen de onderste afdeeling der *wealden,* welke zich boven de jongste juralaag en onder het zeekrijt bevindt. Het wordt tegenwoordig meer tot de krijt-, dan tot de juravorming gerekend en is een brak- en zoetwatervorming van palaeontologisch gewicht, daar het vele overblijfselen van gedeeltelijk reusachtige kruipende dieren bevat, zooals van den iguanodon, den hylaeosaurus, den megalosaurus, den pterodactylus en den langhalzigen plesiosaurus, werde van zoetwaterschildpadden en vischen, benevens het loof van varens en cycadeeën. Het hastingszand, het eerst bij Hastings waargenomen, bestaat uit grof, ijzerhoudend zand en groven zandsteen en kwarts, afgewisseld door lagen van leem, vollersaarde en mergel. *Lyell* beschouwt het hastingszand met de daarboven gelegen kleilaag als wealden en voegt ze gezamenlijk bij de krijtvorming.

Hatch, *Edwin,* een Engelsch godgeleerde, den 4den September 1835 te Derby geboren, was eerst predikant in Canada, werd in 1867 aan de universiteit te Oxford aangesteld en in 1884 hoogleeraar aldaar. Hij maakte vooral studie van de Grieksche vertaling in het Oude Testament en van den invloed van den Grieksehen geest op het oudste Christendom. Hij schreef: „The organisation of the early Christian Church" (3de druk 1886), „An introductory lecture on the study of ecclesiastical history" (1885), „The growth of Church institutions" (1887), „Essays in biblical Greek" (1889), „The influence of Greek ideas and usages upon the Christian Church" (6de druk 1897), „Concordance to the Septuagint and other Greek versions of the Old Testament" (6 dln., 1892—1897; supplement, 1900). Hij overleed den 10den November 1889 te Oxford.

Hatcher, *John Bell,* een Amerikaansch palaeontholoog, den 11den October 1861 te Cooperstown geboren, studeerde aan het Grinnell en Yale College, werd assistent bij *Marsh,* deed onderscheiden onderzoekingsreizen in de Vereenigde Staten, ontving in 1895 een aanstelling als Curator of Vertebrate Palaeontology te Princetown en in 1900 als zoodanig aan het Carnegiemuseum te Pittsburg. In zijn plan, om de resultaten van zijn reizen openbaar te maken, werd hij verhinderd door den dood (3 Juli 1904).

Hathor is de naam van een Egyptische godin der vreugde, die in verschillende steden, bijv. te Dendra, als beschermheilige vereerd werd. Zij werd ook als een godin des hemels beschouwd en in de gedaante van een koe of van een vrouw met een koekop of geheel als een vrouw, die op het hoofd horens en de zon draagt, voorgesteld. In Thebe was zij de meesteres der Doodenstad. Zij treedt ook op als de godin van het noodlot (de zeven Hathoren zijn de feeën der Egyptena-

Digitized by Google

ren) en werd in Griekechen tijd met *Aphrodite* gelijkgesteld. De derde Egyptische maand *(Athyr)* is naar haar genoemd.

Hathor.

Hatifi, *Abd Oellah,* een Perzisch dichter te Chardsjird in de provincie Dsjam geboren, was een neef van *Dsjami* (zie aldaar) en overleed in zijn geboorteplaats in 1521. Zijn voornaamste wenken zijn de epische gedichten: „Leila en Medsnoen" (uitgegeven door *Jones,* 1788), „Schirin en Chosrau", „Heft Mansar", „Timoernaine", ook „Zafarname" geheeten, een verhaal der daden van *Tamerlan,* dat *Hatifi* 40 jaren lang bezighield, en (onvoltooid) een verheerlijking der overwinning van sjah *Ismaïl.* Alle vijf zijn navolgingen van *Nasami.*

Hattala, *Martin,* een Czechisch letterkundige, den 4den November 1821 te Trsztena in Hongarije geboren, studeerde te Weenen in de theologie en in de Slavische talen, werd in 1848 priester en gaf kort daarna zijn „Grammatica linguae slovenicae collata cum proxime cognata bohemica" (1850) in het licht en werd dientengevolge eerst professor te Pressburg en in 1854 te Praag. Hij overleed den 11den December 1903 aldaar. Van zijn in het Czechisch geschreven werken noemen wij: „Klankleer" (1858), „Vergelijkende spraakkunst der Czechische en Slowakische talen" (1857), „Syntaxis der Czechische taal" (1864), en „Antibarbarus der Czechische taal" (1877). Verder schreef hij over den „Veldtocht van Igor" (1858). Met *Patera* gaf hij den tekst der oud-Czechische Alexandreis uit (1881).

Hattem is een gemeente in de provincie Gelderland, groot 1228 H.A. met (1915) 4097 inwoners, ingesloten door de gemeenten Oldebroek, Heerde en Zwollerkerspel. De bodem bestaat ten deele uit zand, ten deele uit klei. Tot de gemeente behooren het stadje Hattem, de buurt Hattemerveen en een deel van de buurt Geldersche dijk. Hoofdmiddel van bestaan is landbouw, daarnaast een weinig nijverheid, n.l. steenbakkerij.

Het stadje Hattem ligt aan de monding van het Griftkanaal in den IJsel en aan de spoorlijnen Utrecht—Zwolle en Dieren—Zwolle, bevat een stadhuis, een Hervormde en een Christelijk Gereformeerde kerk en werd in de Middeleeuwen ook wel Godsberg geheeten.

Hattem, *Pontiaan van. Zie Hattemisten.*

Hattemisten is de naam eener godsdienstige secte, welke in het laatst der 17de eeuw in de Nederduitsch Hervormde Kerk ontstond. Haar stichter was *Pontiaan van Hattem,* in 1641 te Bergen-op-Zoom geboren. Hij studeerde eerst te Leiden, daarna te Saumur en werd vervolgens predikant op St. Philipsland. Reeds vroeg verdacht men hem van ingenomenheid met de wijsbegeerte van *Spinoza,* en toen hij een boek over den Catechismus had uitgegeven, werd hij wegens zijn onrechtzinnige gevoelens afgezet (1683). Hij overleed in 1706 en had ook later nog vele aanhangers. Zijn leer is een tot het uiterste gedreven toepassing van die der voorbeschikking. Volgens de Hattemisten geschiedt alles door God, zoodat de mensch geen goed of kwaad kan doen. Men behoeft zich dus niet te verontrusten over het misnoegen van God en ook geen berouw te hebben over zijn daden. De meest bekende aanhangers van *Van Hattem* waren *Jacob Brill,* catechiseermeester te Leiden, en de zeevaarder *Jacob Roggeveen.* In de eerste tientallen der 18de eeuw werden de Hattemisten met kracht vervolgd.

Hattisjerif of *verheven geschrift* noemt men in Turkije ieder geschrift, door den sultan uitgevaardigd. Zulke geschriften zijn in de Turksche taal opgesteld en in Arabisch kanselarijschrift geschreven. Boven den tekst bevindt zich, als bewijs van echtheid, het door elkander geslingerd naamcijfer van den sultan met zwarten en rooden inkt of ook wel met goud. Dit naamcijfer heet *toegra* of *nisjanisjerif* (verheven teeken).

Hatto I, aartsbisschop van Mainz, van 891 tot 913, vervulde zoowel als voogd van den minderjarigen keizer *Lodewijk* bijgenaamd *het Kind,* als door zijn invloed op keizer *Koenraad I* een belangrijke staatkundige rol in Duitschland. Door een eed, dat hij hem ongedeerd naar zijn burcht zou terugbrengen, bewoog hij, naar men verhaalde, graaf *Adalbert von Babenberg,* die met den keizer oorlog voerde, in het keizerlijk leger te komen, om zich met zijn vijand te verzoenen. Op den weg daarheen wist hij den graaf over te halen even met hem naar den burcht terug te keeren, waarna hij zich ontslagen achtte van zijn eed. In het leger aangekomen, leverde hij den graaf over in de handen des keizers, die hem ter dood liet brengen. Dit gaf aanleiding tot het volksverhaal, dat de Duivel hem weggehaald en in den krater van den Etna geworpen had. Ook de sage van den „Muizentoren" heeft betrekking op *Hatto I;* zij is verkeerdelijk *Hatto II* aangewreven (zie aldaar).

Hatto II, van 968 tot 970 aartsbisschop van Mainz, is bekend door de sage van den Muizentoren bij Bingen, die in 1635 door de Zweden werd verwoest. Men zegt, dat hij tijdens een hongersnood een aantal behoeftigen in een schuur deed opsluiten en daarna verbranden, waarna hij, toen het luide gejammer dier ongelukkigen zich deed hooren, tot de omstanders de vraag richtte „Of de broodmuizen begonnen te piepen?" Om die reden of ook omdat hij gezworen had, dat de muizen hem mochten oppeuzelen, indien hij zijn eed niet hield, dien hij niettemin verbrak, werd hij volgens de sage door zulk een verbazend aantal muizen vervolgd en aangevallen, dat hij de wijk nam naar een toren, op een eiland in den Rijn gebouwd. De muizen gingen echter te water, om hem daar te verslinden. Volgens anderen stierf hij in 970 een natuurlijken dood, terwijl dat verhaal verspreid werd door wraakzuchtige monniken, die hij gedwongen had te werken. Vgl. *Hatto I.*

Hatzfeldt is de naam van een aanzienlijk geslacht in Opper-Hessen. Het evenzoo genoemde stamslot verrees aan de Eder en zijn bezitters

Digitized by Google

waren in de 14de eeuw zeer machtig; zelfs kwamen zij in verzet tegen den landgraaf. Het aanzien dezer familie steeg nog door het verkrijgen der heerlijkheid Wildenberg. In het midden der 15de eeuw splitste zij zich in 2 takken, den *Wildenburg-Wildenburgschen* en den *Wildenburg-Hessischen*. Tot dezen laatsten behoorde *Melchior von Hatzfeld* (geboren 10 October 1593, † Januari 1658), die zich als keizerlijk legerhoofd in den Dertigjarigen oorlog onderscheidde. De keizer, die hem in den stand der Rijksgraven opnam, schonk hem nog de heerlijkheid Trachenberg (60 v. km.) in Silezië. Deze werd door *Frederik II*, koning van Pruisen, in een vorstendom herschapen. Bij het uitsterven van dezen hoofdtak (1794) kwam alleen het stamgoed Wildenburg aan den anderen tak; Trachenberg en andere bezittingen werden toegewezen aan graaf *Schönborn-Wiesentheid*, en eerst na langdurige processen kwam in 1803 *Franz Ludwig von Hatzfeld*, eigenaar van Wildenburg-Schönstein (165 v. km.), in het bezit der vorstelijke waardigheid. Laatstgenoemde, geboren den 23sten November 1756 en in 1807 als luitenant-generaal in Pruisischen dienst gepensionneerd, werd later gezant aan het Nederlandsche Hof, in 1822 aan dat te Weenen, waar hij den 3den Februari 1827 overleed. Zijn zoon *Friedrich Hermann Anton von Hatzfeld*, het hoofd van den stam, den 2den October 1808 geboren, overleed op het kasteel Trachenberg den 10den Juli 1874, en werd opgevolgd door zijn zoon *Hermann*, den 4den Februari 1848 geboren. Deze was van 1878 tot 1893 en, van 1907 tot 1911, lid van den Rijksdag, van 1894 tot 1903 opper-president van Silezië en werd in 1901 tot hertog *von Trachenberg* verheven. Een zuster van zijn vader, gravin *Sophie van Hatzfeldt*, den 10den Augustus 1805 geboren, in 1822 gehuwd met en in 1851 gescheiden van graaf *Edmund van Hatzfeldt-Wildenburg*, stond in verbinding met *Lasalle*, op wien zij grooten invloed had en dien zij tegen zijn vijanden verdedigde. Zij overleed te Wiesbaden den 25sten Januari 1881 (zie *Lasalle*).

Melchior Hubert Paul Gustav van *Hatzfeldt*, rijksgraaf, zoon van *Sophie von H.*, den 8sten October 1831 te Dusseldorp geboren, was referendaris aan het Departement van Buitenlandsche Zaken in Pruisen, stond als zoodanig in nauwe betrekking tot *Bismarck*, dien hij in den oorlog van 1870—1871 naar Frankrijk vergezelde, werd vervolgens in 1874 gezant van het Duitsche Rijk te Madrid en in 1878 te Konstantinopel, waar hij den invloed van Duitschland bij de Porte aanmerkelijk deed toenemen. In 1882 werd hij staatssecretaris aan het departement van Buitenlandsche Zaken. In 1885 werd hij gezant te Londen, waar hij den 22sten November 1901 overleed. Zijn oudere broeder *Franz Edmund Hubert Hermann Alfred*, vorst *von Hatzfeld*, geboren den 9den April 1825, verkreeg in 1870 de vorstelijke waardigheid met den titel „Durchlaucht".

Hatzidakis, *Georgios*, een Grieksch taalgeleerde, te Myrthion op Kreta den 12den November 1848 geboren, studeerde te Athene, Leipzig, Jena en Berlijn, werd na zijn terugkeer leeraar aan het seminarium, in 1885 buitengewoon en in 1890 gewoon hoogleeraar in de taalwetenschap te Athene. Door zijn opstellen in het „Ἀγγαστον" (1885) legde hij den grondslag tot een betere opvatting omtrent het ontstaan van het Nieuw-Grieksch. De resultaten van zijn onderzoekingen omtrent de geschiedenis en de historische grammatica van die taal maakte hij openbaar in zijn „Inleiding tot de nieuw-Griecksche grammatica" (1892) en in opstellen in onderscheiden tijdschriften, vooral de „Ἀγνῆ" en de „Byzantinische Zeitschrift". Verder gaf hij nog in het licht „Over de afstamming der oude Macedoniërs" (1897), een vertaling van *Whitney-Jolly's* „Voorlezingen over algemeene taalkunde" (1898), „La question de la langue écrite néo-grecque" (1907) en verschillende andere geschriften.

Haubner, *Karl Gottlieb*, een Duitsch veearts, den 18den September 1806 te Hettstedt in het graafschap Mansfeld geboren, studeerde te Berlijn. In 1831 werd hij districts-veearts te Ortelsburg in Oost-Pruisen, in 1836 te Greifswald, waar hij tegelijkertijd leeraar was aan de landbouwacademie te Elderen, sedert 1845 als professor. In 1853 volgde zijn benoeming tot directeur der veeartsenijschool te Dresden, waar hij den 17den April 1882 overleed. Van zijn geschriften noemen wij: „Ueber die Magenverdauung der Wiederkäuer nebst einer Prüfung des Flourens'schen Versuches über das Wiederkäuen" (Anklam 1837), „Landwirtschaftliche Tierheilkunde für die inneren und äuszeren Krankheiten der landwirtschaftlichen Haussäugetiere" (13de druk van Siedamgrotzky, Berlijn 1902), „Die Gesundheitspflege der landwirtschaftlichen Haussäugetiere" (4de druk, Dresden 1881), „Handbuch der Veterinärpolizei" (Dresden 1869), „Die Entstehung und Tilgung der Lungenseuche des Rindes" (Leipzig 1861) en „Ueber die Trichinen" (Berlijn 1864).

Haubold, *Christian Gottlieb*, een Duitsch rechtsgeleerde, den 4den November 1766 te Dresden geboren, bezocht de Nicolaïschool te Leipzig, studeerde er in de rechten, vestigde er zich in 1786 als privaat-docent, werd in 1789 buitengewoon, in 1796 gewoon hoogleeraar, in 1791 assessor bij het hooggerechtshof, in 1802 bijzitter in de rechtsgeleerde faculteit, in 1816 „Oberhofgerichtsrat" en overleed den 14den Maart 1824. Met *Savigny* en *Hugo* behoort hij tot de stichters der historische school. Hij schreef: „Institutionum historicarum juris romani lineamenta" (4de druk 1805), „Institutiones juris romani literariae" (1809), „Institutionum juris romani privati historico-dogmaticarum lineamenta" (1814), „Manuale Basilicorum" (1819), „Lehrbuch des sächsischen Rechts" ,2 dln., 3de druk 1847—1848) dat in zijn tijd veel opgang maakte, „Doctrinae Pandectarum lineamenta cum locis classicis" (1820), „Opuscula academica" (1825—1829, 2 dln.) en „Antiquitatis romanae monumenta" (1830).

Hauch, *Johan Carsten von*, een Deensch dichter, den 12den Mei 1790 te Fredrikshald in Noorwegen geboren, bekleedde gedurende eenigen tijd de betrekking van hoogleeraar in de natuurkunde aan de academie te Sorö en werd in 1846 professor in de Noorsche letterkunde te Kiel. Toen de omwenteling van 1848 hem noodzaakte de wijk te

Digitized by Google

nemen, vond hij een toevluchtsoord bij wijlen koningin *Sophie Friederike* op het kasteel Frederiksberg bij Kopenhagen en werd na den dood van *Oehlenschlager* in 1851 benoemd tot hoogleeraar in de aesthetica. In 1858—1859 was hij tooneeldirecteur, in 1860 tooneelcensor. Reeds in zijn eerste dramatische werken, „Contrasterne" (1816) en „Rosaura" (1817) openbaarde hij een talent, dat zich gunstiger onderscheidde door diepte van denkbeelden dan door volkomenheid van vorm. Ten behoeve zijner wetenschappelijke ontwikkeling ondernam hij in de jaren 1821 tot 1827 een reis door Duitschland, Italië en Frankrijk. In zijn treurspelen: „Bajazet", „Tiberius", „Gregor VII", „Don Juan", „Karl den Femtes Död", „Maastrichts Beleiring" (1832), „Svend Grathe" (1841), „Marsk Stig" (1850), „Kongéns Yndling" (1858) en „Henrik af Navarra" (1863) ontwaart men een degelijke karakterteekening. Twee kleinere stukken: „Aeren tabt og vunden" (1851) en „Söstrene paa Kinnekullen" (1849) werden met grooten bijval ontvangen en ook in Duitschland en Zweden opgevoerd. Zelf heeft hij een uitgave zijner dramatische werken bezorgd (1852—1859, 8 dln.). Ook leverde hij een bundel lierdichten, alsmede een bundel lierdichten en romancen. Van zijn romans in proza vermelden wij: „Wilhelm Zeberu" (1834), „Guldmageren" (2de druk 1851), „En polsk Familie", 2 dln., 1839), „Slottet ved Rhinen" (2 dln., 1845), „Robert Fulton" (2 dln., 1853), „Waldemar Seier" (1862) en „Charles de la Bussière" (1860). Tot zijn laatste geschriften behooren: „Nye Digtninger" (1869), „Afhandlinger og aesthetiske Betragtninger" (1869) en „Minder fra min første Udenlandsreise" (1871). Hij overleed den 4den Maart 1872 te Rome.

Hauchecorne, *Wilhelm,* een Duitsch geoloog, den 13den Augustus 1828 te Aken geboren, studeerde te Bonn en Berlijn, werd in 1866 directeur van de mijnacademie aldaar, was in 1870—1871 in Elsas-Lotharingen lid der grensregelingscommissie en werd in 1875 directeur van de „Preussische Geologische Landesanstalt". Hij was lid van het centraalbestuur der opmetingen in Pruisen en met *Beyrich* sedert 1881 leider der uitgave van de Internationale geologische kaart van Europa (1 : 1 500 000). De geologische opmeting van het in kaart brengen van Pruisen is zijn en *Beyrich*'s werk. Hij overleed den 15den Januari 1900 te Berlijn. Van zijn werken noemen wij: „Die gegenwärtige Lage der Edelmetallgewinnung der Erde" (1894).

Hauck, *Albert,* een Protestantsch godgeleerde, werd in 1845 te Wasertrüdingen geboren; van 1874 tot 1878 was hij predikant te Frankenheim, waarna hij eerst buitengewoon, daarna gewoon hoogleeraar was te Erlangen en sedert 1889 te Leipzig. Hij bezorgde met *J. J. Herzog* den 2den druk der „Realenzyklopaedie für die prot. Theologie und Kirche" en later nog den 3den druk (1896—1909). Zijn eigen studieterrein is de kerkgeschiedenis der Middeleeuwen in Duitschland. Van zijn omvangrijke „Kirchengeschichte Deutschlands" verschenen tot nu 4 deelen (de eerste 3 deelen reeds in nieuwere drukken). Hij schreef verder: „Tertullians Leben und Schriften" (1877), „Die Entstehung der bischöflichen Fürstenmacht" (1891), „Die Gedanke der päpstlichen Weltherrschaft bis auf Bonifazius VIII" (1904), „Die Innere Mission in ihrer nationalen Bedeutung für Deutschland" (1905) en „Die Entstehung der geistlichen Territorien" (1909).

Hauenschild, *Richard Georg Spiller von,* als dichter bekend onder den naam van *Max Waldau,* den 10den Maart 1825 te Breslau geboren, studeerde aldaar in de rechten en staathuishoudkunde, doch bepaalde zich weldra bij de nieuwe talen, de geschiedenis en de wijsbegeerte. Nadat hij de academie te Heidelberg bezocht en aldaar den doctorstitel verworven had, wilde hij er zich vestigen als privaatdocent in de kunstgeschiedenis, maar werd door familie-omstandigheden in de uitvoering van dat voornemen belet. Hij deed daarna een reis door Duitschland, Zwitserland, Frankrijk, België en Italië en bezocht vervolgens de landbouwacademie te Proskau, totdat de woelingen van 1848 hem noodzaakten zich naar zijn familiegoed Techeidt bij Bauerwitz in Opper-Silezië te begeven. Hier vestigde hij zijn verblijf, doch overleed reeds den 20sten Januari 1855. Hij schreef: „Ein Elfenmärchen" (1847), „Blätter im Winde" (1847), „Kanzonen" (1848), „O diese Zeit! Kanzonen" (1850), „Cordula, Graubuntner Sage" (2de druk 1855), en „Rahab" (1855). Zijn verzen onderscheiden zich door sierlijkheid van taal, door een warm gevoel en door stoutheid van denkbeelden. Ook zijn romans: „Nach der Natur" (3 dln, 2de druk 1851) en „Aus der Junkerwelt" (2 dln., 1850) werden met grooten bijval ontvangen. Verder vertaalde hij *Pellico*'s „Francesca da Rimini" en het Provençaalsche „Sirvente von Peyre Cardinal" (1850).

Hauenstein is de naam van twee passen in den Zwitserschen Jura, n.l. de *Oberer Hauenstein* tusschen Waldenberg en Balsthal (734 m.) en een *Unterer Hauenstein* tusschen Läufelfingen en Olten (635 m.), die het verkeer tusschen Bazel en het binnenland van Zwitserland onderhouden. De belangrijkste is de laatste. Reeds ten tijde der graven *van Froburg* werd de bergrug doorgegraven en straatweg, berg en dorp (vroeger Horben) kregen den naam Hauenstein (Gehouwenstein). Evenwel was in den beginne de weg moeilijk begaanbaar. Na de verbetering van 1827 tot 1830 is dit echter andere geworden. In 1855—1857 werd in den berg voor de spoorlijn Bazel—Olten een tunnel van 2,5 km. lengte geboord.

Hauer, *Franz* ridder *von,* een Oostenrijksch geoloog en palaeontoloog, den 30sten Januari 1822 te Weenen geboren, studeerde aldaar en aan de mijnacademie te Schemnitz, werd in 1846 assistent van *Haidinger* te Weenen, verkreeg in 1849 met den titel van „Bergrat" de betrekking van eersten geoloog aan het pas gesticht geologisch Rijksinstituut en was van af 1867 directeur van deze inrichting. Reeds in 1848 werd hij lid van de Academie van Wetenschappen te Weenen. Hij schreef, behalve een aantal verhandelingen: „Die Cephalopoden des Salzkammergutes aus der Sammlung des Fürsten Metternich" (1846), „Geologische Uebersicht der Bergbaue der österreichischen Monarchie" (met *Fötterle,* 1855), „Geologische Karte Siebenbürgens" (1865), „Geologie Siebenbürgens" (met *Stache,* 1863), „Geologische Uebersichtskarte der Oesterreichisch-

Digitized by Google

Ungarischen Monarchie" (1863), „Die Geologie und ihre Anwendung auf die Kenntnis der Bodenbeschaffenheit der Osterreichisch-Ungarischen Monarchie" (1877—1878, 2de druk) en „Geologische Karte von Oesterreich-Ungarn" (1896). Van 1886 tot 1896 redigeerde hij de „Annalen" van het „Naturhistorisches Hofmuseum" te Weenen. *Hauer,* sedert 1892 levenslang lid van het Heerenhuis, overleed den 21sten Maart 1899.

Hauff, *Wilhelm,* een Duitsch schrijver, den 29sten November 1802 te Stuttgart geboren, bezocht eerst de kloosterschool te Blaubeuren en studeerde te Tubingen in de theologie. Daarna aanvaardde hij te Stuttgart een betrekking als huisonderwijzer en gaf in 1825—1827 den „Märchenalmanach" in het licht. Daarop volgden: „Mitteilungen aus den Memoiren des Satans" (2 dln., 1827), de historische roman „Lichtenstein" 3 dln., 7de druk 1903) en „Der Mann im Monde" (1827), een persiflage op de manier van *Clauren.* Vervolgens verscheen zijn: „Kontroverspredigt über H. Clauren und den Mann im Monde, gehalten an das Deutsche Publikum". Verder vermelden wij zijn: „Phantasien im Bremer Rathskeller" (1827) en van zijn kleine verhalen de keurige stukjes: „Die Bettlerin vom Pont des Arts" en „Das Bild des Kaisers". Van zijn gedichten zijn er verschillende volksliederen geworden, bijv.: „Steh ich in finstrer Mitternacht" en „Morgenrot, Morgenrot, leuchtest mir zum frühen Tod". Nadat hij eenigen tijd als redacteur van het „Morgenblatt" was werkzaam geweest, overleed hij den 18den November 1827. Zijn „Sämmtliche Werke" zijn o. a. door *Stern* (6 dln., 1899) uitgegeven.

Haug, *Johann Christoph Friedrich,* een Duitsch dichter, den 9den Maart 1761 te Niederstotzingen in Württemberg geboren, studeerde in de rechten en werd in 1783 secretaris van het Geheim Kabinet te Stuttgart, in 1794 geheimsecretaris en in 1816 Hofraad en bibliothecaris te Stuttgart, waar hij den 30sten Januari 1829 overleed. Zijn gedichten onderscheiden zich door groote geestigheid, zooals blijkt uit zijn „Zweihundert Hyperbeln auf Herrn Wahls ungeheure Nase" (2de druk, 1822). Ook leverde hij met *Weisser* een „Epigrammatische Anthologie" (1807—1809, 10 dln.). Intusschen verviel hij wel eens tot dubbelzinnigheden. Hij schreef ook oden en bezat in hooge mate de gave der improvisatie. Verder was hij mede-arbeider aan verschillende geleerde tijdschriften, dagbladen en jaarboekjes, vooral aan het „Morgenblatt". Een bloemlezing uit zijn gedichten is te Leipzig (1827) en te Stuttgart (1840) in het licht verschenen.

Haug, *Lodewijk Frederik Christiaan,* een Duitsch-Nederlandsch geschiedkundige, werd den 24sten December 1773 te Ludwigsburg in Württemberg geboren, ontving zijn opleiding aan de Karlschool te Stuttgart, promoveerde later in de rechten en begaf zich vervolgens naar Nederland, waar hij in 1807 benoemd werd tot hoogleeraar in de Nederlandsche letteren en geschiedenis aan de militaire school te Hondsholredijk. Na de inlijving van ons land in het Fransche Keizerrijk werd hij, op aanbeveling van *Cuvier,* geplaatst als hoogleeraar in de geschied- en aardrijkskunde enz. aan de militaire school te la Flèche. In 1816 werd hem aan de koninklijke artillerie- en genieschool te Delft het onderwijs in de geschied- en aardrijkskunde opgedragen. Hier was hij gedurende 12 jaar werkzaam; toen de school te Delft door die te Breda vervangen werd, legde hij zijn hoogleeraarsambt neder. Hij overleed den 20sten April 1834 te Delft. Behalve een aantal verhandelingen schreef hij: „Brieven uit Amsterdam over het nationaal tooneel en de Nederlandsche letterkunde" (1805), „Beschouwing over den oorsprong der Duitsche schouwspelen en schouwspeldichters" (1806), beide uit het Hoogduitsch, „Redevoering over het nut en het gewicht der geschiedenis" (1816), „Inleiding tot de algemeene geschiedenis enz." (2de druk 1820), „Verhandeling over den geest en de zeden der Middeleeuwen en voornamelijk over de heimelijke en openlijke gerechten, tournooyen, kruistochten enz." en „De Dertigjarige Oorlog, een bijdrage tot de krijgskundige geschiedenis, met de levens- en karakterschetsen der beroemde veldheeren" (2 dln., 1826). Ook zijn van hem eenige puntdichten in het licht verschenen.

Haug, *Martin,* een Duitsch oriëntalist, den 30sten Januari 1827 te Ostdorf bij Balingen in Württemberg geboren, studeerde te Tubingen en te Göttingen en vestigde zich in 1854 als privaatdocent te Bonn. Twee jaar later begaf hij zich op uitnoodiging van *Bunsen* naar Heidelberg, om aan een uitgave van den Bijbel mede te werken. Vanhier werd hij naar Indië geroepen en in 1859 tot superintendent of Sanskrit studies and professor of Sanskrit in the Poona-college benoemd. Zijn grondige kennis van het land en van de gewijde letterkunde der Parsen bracht hem aanstonds in aanraking met de geleerdste priesters dier sekte, zoodat hij weldra de nauwkeurigste inlichtingen ontving omtrent hun godsdienstige plechtigheden. Ook werd hij ingewijd in de geheimenissen der Brahmanen en der geheele Indische wetenschap, terwijl hij op een reis door de provincie Goedjerat in 1863 kostbare manuscripten verzamelde. Wegens familie-aangelegenheden nam hij in 1865 zijn ontslag en keerde het volgende jaar naar Duitschland terug, waar hij hoogleeraar te München werd en over den Zendavesta o. a. schreef: „Die fünf Gathas oder Sammlungen von Liedern und Sprüchen Zarathustra's, seiner Jünger und Nachfolger" (1858—1860, 2 dln.) en „Essays on the sacred language, writings and religion of the Parsees" (2de druk 1878). Verder noemen wij: „Ueber die Pehlewisprache und den Bundehesh" (1854), „Ueber Schrift und Sprache der zweiten Keilschriftgattung" (1855), „Ueber die ursprüngliche Bedeutung des Wortes Brahma" (1868), een vertaling van een oud-Indisch ritualboek, getiteld: „Aitareya Brahmana of the Rigveda" (2 dln., 1863), „Brahma und die Brahmanen" (1873), „Ueber das Wesen und den Wert des Vedischen Accents" (1873) en „Vedische Rätselfragen und Rätselsprüche" (1875). Hij overleed den 3den Juni 1876 te Bad-Ragaz.

Hauge, *Hans Nielsen,* de stichter van een godsdienstige sekte in Noorwegen en Denemarken, den 3den April 1711 op het landgoed Hauge te Thunö in Noorwegen geboren, en zelf boer, voelde zich op zijn 25ste jaar door God tot pro-

Digitized by Google

feet geroepen. In schrift en prediking bestreed hij vooral het rationalisme, trok door bijna geheel Noorwegen, en overal vond hij aanhangers. In 1800 bezocht hij ook Kopenhagen, doch keerde weldra naar Noorwegen terug, waar hij bij afwisseling te Bergen als koopman woonde en het land als apostel rondreisde. In 1804 werd hij te Christiansand, waar hij een drukkerij voor zijn stichtelijke werken bezat, in hechtenis genomen, en, na een 10-jarige preventieve gevangenschap, wegens ongeoorloofde godsdienstige samenkomsten tot 2 jaar vestingstraf veroordeeld, welk vonnis men echter in een geldboete veranderde. Hij overleed den 24sten April 1824 op zijn landgoed Bredtvedt bij Christiania. Zijn voornaamste leerstellingen waren die van wedergeboorte en geloof, als de grondslagen der zaligheid, alsmede die van de voortdurende genadewerking van den Heiligen Geest, terwijl hij aandrong op liefde, nederigheid en een stichtelijk leven. De Bijbel, allegorisch verklaard, was de hoofdbron zijner leer. Zijn aanhangers, *Haugeristen* of *Haugianen* genoemd, waren in grooten getale verspreid over Noorwegen en Denemarken en behoorden bijna allen tot de geringere volksklassen. Zonder zich af te scheiden van de Evangelische Kerk, hielden zij afzonderlijke oefeningen, waar ieder het woord voerde, die daartoe door den Geest werd aangespoord. Thans vindt men er nog in het zuiden van Noorwegen.

Haugwitz, *Christian August Heinrich Karl,* graaf *von,* vrijheer *von Krappitz,* een Pruisisch staatsman, den 11den Juni 1752 op het landgoed Peuke bij Oels in Silezië geboren, huwde na het voleindigen zijner academische loopbaan met een dochter van generaal *Tauentzien,* werd in 1792 minister in plaats van graaf *Schulenburg.* Hij leidde o. a. de tweede deeling van Polen, het Haagsch subsidieverdrag met Engeland en Nederland (1794) en de vredesonderhandelingen te Bazel. Toen echter in 1803 de Franschen Hannover bezetten, legde hij zijn betrekking neder en werd hij door *Hardenberg* opgevolgd. Zoodra er oneenigheid ontstond tusschen Pruisen en *Napoleon,* wilde deze alleen met *Haugwitz* onderhandelen, die het voor Pruisen smadelijke verdrag van Schönbrunn (15 December 1805) sloot, waarbij Pruisen Ansbach, Kleef en Neuchâtel aan Frankrijk afstond en Hannover tot vergoeding ontving. Daarna belastte *Haugwitz* zich opnieuw met de portefeuille van Buitenlandsche Zaken. Zijn politiek werd afgekeurd. Terwijl Engeland verstoord was over de inlijving van Hannover in Pruisen, werd de verhouding van Pruisen tot Frankrijk allengs ingewikkelder. *Haugwitz* begaf zich als bemiddelaar naar Parijs, doch keerde onverrichter zake terug, en de oorlog begon. Hij was getuige van den slag bij Jena en vergezelde den koning naar zijn goederen in Opper-Silezië en Polen, waar hij een ambteloos leven leidde. In 1820 ging hij naar Italië. Hij overleed in 1831 te Venetië. Van hem verscheen een „Fragment des mémoires inédits du comte de Haugwitz" (1837).

Hauk, *Minnie,* een Duitsch-Amerikaansche dramatische zangeres, den 16den November 1852 te New-York geboren, was een leerlinge van *Errani* te New-York en *Strakosch* te Parijs. Zij debuteerde in 1868 te New-York en werd in in 1869 voor drie jaar aan de hofopera te Weenen verbonden; in 1875 voor twee jaar aan de Koninklijke Opera te Berlijn. Daarna trad zij overal als gast op. Zij is gehuwd met *Ernst von Hesse-Wartegg.*

Haulerwijk is een dorp in de provincie Friesland, gemeente Oost-Stellingwerf. Het wordt onderscheiden in Boven- en Beneden Haulerwijk, heeft een Hervormde en een Gereformeerde kerk en telt ongeveer 1500 inwoners.

Haulleville, *Prosper Charles Alexandre,* baron *de,* een Belgisch journalist en leider van de constitutioneele clericalen, den 28sten Mei 1830 te Luxemburg geboren, studeerde te Luik, Brussel en Bonn en werd in 1856 professor in het natuurrecht aan de universiteit te Gent. Bij den val van het ministerie *De Decker-Vilain* (1857) verloor hij zijn betrekking, werkte mede tot de stichting van het R.-Katholiek-conservatieve dagblad „Universel", belastte zich in 1865 met de directie der „Revue générale" en werd in het begin van 1878 hoofdredacteur van het „Journal de Bruxelles", later conservator van het Museum van Oudheden te Brussel. Hij schreef: „Histoire des communes lombardes depuis leur origine jusqu' à la fin du XIII siècle" (2 dln., 1858), door de Academie bekroond, „Examen critique du projet de loi sur l'abolition des octrois communaux" (1860), „De l'enseignement primaire en Belgique" (1870), „La nationalité belge ou Flamands et Wallons" (1875), „La définition du droit" (1875), „De l'avenir des peuples catholiques" (1876), in negen talen vertaald, „Projet de modification de la loi du 1 juillet 1879 sur l'enseignement primaire" (1884), „Portraits et silhouettes" (1892—1893, 2 dln.), „T. M. T. Bodson. L'apostat chez les civilisés" (1894) en „Les aptitudes coloniales des Belges et la question coloniale en Belgique" (1898).

Haupt, *Moritz,* een Duitsch letterkundige, werd den 27sten Juli 1808 te Zittau geboren, studeerde te Leipzig in de letteren, vestigde zich aldaar als privaatdocent en werd er eerst buitengewoon en in 1843 gewoon hoogleeraar in de Duitsche taal en letterkunde. Wegens deelneming aan de nationale beweging van 1848 en 1849 werd hij in 1850 geschorst, doch belastte zich in dat jaar met het secretariaat van de geschied- en letterkundige klasse van het Koninklijk Genootschap van Wetenschappen, dat hem in 1848 het lidmaatschap had toegekend, en werd in 1853 gewoon hoogleeraar in de oude letteren te Berlijn. In 1861 aanvaardde hij het vaste secretariaat der Academie van Wetenschappen. Van zijn werken noemen wij zijn critische uitgaven van de „Halieutica" van *Ovidius,* van de „Cynegetica" van *Grattius* en *Nemesianus,* van de „Metamorphosen" van *Ovidius* (3de druk 1863) en van de werken van *Virgilius, Catullus, Tibullus* en *Propertius.* Uit de nagelaten papieren van *Hermann* gaf hij *Bion* und *Moschus,* alsmede *Aeschylus* in het licht. Belangrijk zijn zijn critische uitgaven van „Erec" (1839), „Lieder und Büchlein", „Der arme Heinrich" (2de druk 1861) van *Hartmann von Aue,* „Guter Gerhard" (1840) van *Rudolf von Ems,* „Wimsbeke" (1844), van „Engelshard" van *Rudolf van Würzburg,* van de „Lieder" van *Gottfried von Neifen* (1851) en van *Neidthard von Reuenthal* (1858). *Lachmann's* uitgave der oud-

Digitized by Google

ste Middel-Hoogduitsche lierdichters werd door hem voortgezet en voltooid. Ook bezorgde hij een nieuwe uitgave van *Lachmann's* „Nibelungen" (1852), van „Wolfram" (1854) en van „Walther von der Vogelweide" (1853 en 1865). Met *Hoffmann von Fallersleben* gaf hij „Altdeutsche Blätter" (1836—1840) in het licht en redigeerde alleen de „Zeitschrift für das deutsche Alterthum" (12 dln., 1841—1865, 2de serie 1866 enz.). Hij overleed onverwacht den 5den Februari 1874. Hij behoorde tot de beste beoefenaars der Oude en Middel-Hoogduitsche letterkunde. Hooget verdienstelijk is ook de uitgave der werken van Griekesche en Latijnsche schrijvers, welke hij voor schoolgebruik met *Hermann Sauppe* te Göttingen bezorgd heeft. Uit zijn nagelaten papieren verschenen nog: „Opuscula" (3 dln., 1875—1877) en „Französische Volkslieder" (1877).

Haupt, *Erich,* een Protestantsch godgeleerde, werd in 1841 te Stralsund geboren, was eerst leeraar aan een gymnasium, later (1878) hoogleeraar te Kiel, Greifswald en Halle en lid van het consistorie te Maagdenburg. *Haupt's* studieterrein was vooral de wetenschap van het Nieuwe Testament, terwijl hij verder een der leiders was der „Evangelische Vereinigung". Hij schreef „Der erste Brief des Johannes" (1869), „Die alttestamentlichen Zitate in den 4 Evangelien" (1871), „Der Sonntag und die Bibel" (1877), „Die pädagogische Weisheit Jesu" (1880), „Pilgerschaft und Vaterhaus" (2de druk 1890), „Die Eschatologischen Aussagen Jesu in den synoptischen Evangelien" (1895), „Mein Reich ist nicht von dieser Welt" (1903). Sedert 1892 is hij mede-uitgever der „Theologische Studien und Kritiken" en in 1910 stichtte hij met *Schéan* het maandschrift „Deutsch-evangelisch".

Haupt, *Paul,* een Duitsch assyrioloog, den 25sten November 1858 te Görlitz geboren, studeerde te Leipzig en Berlijn, vestigde zich in 1880 als privaatdocent te Göttingen, werd in 1883 buitengewoon hoogleeraar aldaar en in dat zelfde jaar gewoon hoogleeraar te Baltimore. Hij schreef „Die sumerischen Familiengesetze" (1879), „Akkadische und sumerische Keilschrifttexte" (4 stukken, 1881—1882), „Das babylonische Nimrod-epos" (1884, 1891), „Der keilinschriftliche Sintflutbericht" (1883), „Die akkadische Sprache" (1883), Beiträge zur assyrischen Lautlehre" (1883), Prolegomena to a comparative Assyrian grammar" (1888) en „Koheleth verdeutscht und erklärt" (1905). Met *Friedrich Delitzsch* redigeerde hij de „Beiträge zur Assyriologie" (1890—1913), waarin hij evenals in andere tijdschriften talrijke artikelen geplaatst heeft, bijv. „The Assyrian e-es-wel" (1887). Sedert 1898 hield hij zich bezig met de uitgave van „The sacred books of the old Testament. A critical edition of the Hebrew text in colors, with notes prepared by eminent Biblical scholars of Europe and America" (de z.g. regenboogbijbel 1899 enz.) en van een nieuwe Engelsche Bijbelvertaling.

Hauptmann, *Moritz,* een Duitsch componist, den 13den October 1792 te Dresden geboren, was bestemd tot architect maar legde zich onder leiding van *Scholz, Grosse* en *Morlacchi* ook toe op de muziekstudie. In 1811 ging hij bij *Spohr* te Gotha verder compositie en vioolspel studeeren, werd in 1812 violist van de hofkapel te Dresden, kwam in 1813 in het orkest van het „Theater an der Wien" te Weenen en werd in 1815 muziekleeraar ten huize van den Russischen vorst Repnin. In 1822 kwam hij aan het orkest te Kassel, werd in 1842 cantor der Thomasschool te Leipzig en in 1843 theorieleeraar aan het pas-opgerichte conservatorium aldaar. Hij redigeerde een jaar lang de „Allgemeine Musikzeitung", richtte met *Jahn, Schumann* e. a. de „Bach-Gesellschaft" op, waarvan hij zijn geheele leven lang voorzitter was en bewerkte de eerste drie deelen der groote Bachuitgave. De Universiteit te Göttingen verleende hem het eeredoctoraat. Hij overleed den 3den Januari 1868 te Leipzig.

Hauptmann was een vruchtbaar componist, maar alleen zijn zijne motetten en enkele andere vocale werken van blijvende waarde gebleken. In de eerste plaats heeft hij zich evenwel naam verworven door zijn arbeid als theoreticus; zijn hoofdwerk op dat gebied is „Die Natur der Harmonik und Metrik" (2e dr. 1873). Uit zijn nalatenschap heeft *O. Paul* „Die Lehre von der Harmonik" (1868), *A. Schöne* „Briefe an Franz Hauser" (2 dln., 1871) en *F. Hiller* „Briefe an Ludwig Spohr und andere" (1876) in het licht gegeven.

Hauptmann, *Gerhart,* een Duitsch dichter, den 15den November 1862 te Salzbrunn (Silezië) als zoon van een hotelhouder geboren, wijdde zich eerst aan den landbouw, doch studeerde daarna te Breslau om beeldhouwer te worden, maar vertrok spoedig daarop naar Jena en Berlijn, waar hij in de natuurwetenschappen studeerde. Na een verblijf van eenige jaren in Italië en Zwitserland vestigde hij zich te Berlijn, later te Schreiberhau in het Reuzengebergte. *Hauptmann* is een der beste vertegenwoordigers van het moderne drama en de grondlegger der realistische beweging in Duitschland. Zijn dikwijls aangevallen, maar meestal met succes opgevoerde dramatische werken zijn „Vor Sonnenaufgang" (1889), „Das Friedensfest, eine Familienkatastrophe" (1890), „Einsame Menschen" (1891), „Kollege Crampton" (1892), „Die Weber, Schauspiel aus den vierziger Jahren" (1892), „Der Biberpelz" (1893) met het vervolg „Der rote Hahn" (1901), „Hanneles Himmelfahrt" (1893, met den *Grillparzer*-prijs bekroond), „Florian Gerzer" (1896), „Die versunkene Glocke" (1897), dat een buitengewoon succes had, „Fuhrmann Henschel", waarmede hij tot het zuivere realisme terugkeerde (1898, met den Grillparzerprijs bekroond), „Schluck und Juck (1900), „Michael Kraemer" (1900), „Der arme Heinrich" (1902), „Rose Bernd" (1903), „Und Pippa tanzt" (1905), „Die Jungfern vom Bischofsberg" (1907), „Kaiser Karls Geisel" (1908), „Griselda" (1909), „Die Ratten" (1911) en „Gabriel Schillings Flucht (1912). Ter gelegenheid van het eeuwfeest van de bevrijding van Duitschland schreef hij, daartoe uitgenoodigd, een „Festspiel in Deutschen Reimen", dat echter in hooge kringen met mienoegen werd ontvangen. Verder schreef hij nog het gedicht „Promethidenlos" (1885), de novellen „Der Apostel" en „Bahnwär-

Digitized by Google

ter Thiel" (1892) en de romans „Der Narr in Christo Emanuel Quint" (1911) en „Atlantis" (1912). Sedert 1906 verschijnt een volledige uitgave zijner dramatische werken.

Haura, een stad in Bengalen, aan den rechteroever van den Hoegli tegenover Calcutta, waarvan het de voorstad vormt, gelegen, telt (1911) 179 000 inwoners. Door een schipbrug is het met Calcutta verbonden. Haura is het eindpunt van den East-Indianspoorweg, die naar Pesjawar leidt. Door zijn verbindingen met Calcutta is het een belangrijke industrie- en handelsstad (katoen- en jutespinnerijen). Ten Z. van de voorstad Sibpoer liggen de botanische tuin en de rijkscingenieursschool.

Hauraki is de naam van een aanzienlijke golf aan de oostkust van het noordelijke eiland van Nieuw-Zeeland. Zij strekt zich uit van het noorden naar het zuiden met een lengte van 104 km. en een breedte van 30 tot 50 km. en onderscheidt zich door fraaie kuststreken en voortreffelijke havens. In haar mond ligt de groep der Barrière-eilanden, aan haar oostkust de haven Waihao en aan hare westkust de kaai van Kawau achter het eiland van dien naam. In de golf monden de rivieren Waiho en Piako uit en in het zuidwestelijk gedeelte ligt achter de Westeilanden de haven Waitemata met de stad Auckland.

Hauran, het *Auranitis* der Ouden, is een vulkanische, zeer vruchtbare hoogvlakte in Syrië, aan de bronnen van den Jarmoek (Scheriad el Menadhire), met de hoofdstad Bostra of Bozra. Zij heeft geen boomen en wordt slechts door enkele, meestal droge wadi's doorsneden. Ten N.O. verheft zich de Djebel Hauran in den Telt el Djena tot een hoogte van 1839 m. Het district Hauran telt op 21 300 v. km. ongeveer 150 000 inwoners. De oost- en zuidzijde van Hauran zijn van ouds bekend als de korenschuur van Syrië. Men vindt er ongeveer 300 verlaten dorpen en steden, daarentegen slechts weinig bewoonde plaatsen, waaronder een aantal Joodsche landbouwkolonies. De graanuitvoer bedraagt jaarlijks 80—100 000 ton, terwijl een gelijke hoeveelheid voor eigen gebruik verbouwd wordt. Het landschap wordt van noord naar zuid doorsneden door den Hedsjaaspoorweg en is met de havensteden Beiroet en Haifa door spoorwegen verbonden.

Hauréau, *Jean Barthélemy,* een Fransch schrijver, den 9den November 1812 te Parijs geboren, leverde, nadat hij zijn studiën voltooid had, het geschrift „La Montagne" (1832), dat groot opzien baarde en veel tegenspraak uitlokte. Eerst was hij voor talrijke tijdschriften werkzaam, vervolgens als hoofdredacteur van den „Courier de la Sarthe". Na de Februari-omwenteling werd hij conservator aan de Nationale Bibliotheek en lid der Constituante, maar legde na den staatsgreep van 2 December eerstgenoemde betrekking neder en werd in September 1870 tot directeur der Nationale Drukkerij benoemd. Hij was lid van het Instituut en van de Académie des Inscriptions. Van zijn geschriften vermelden wij: „Critique des hypothèses métaphysiques de Manès de Pélage etc." (1840), „Histoire littéraire du Maine". (10 dln., 2de druk 1870—1877), „Le manuel du clergé" (1844), „Histoire de la Pologne" (1846), „François I et sa cour" (1854), „Charlemagne et sa cour" (1854), „Hugues de Saint-Victor" (1859), „Singularités historiques et littéraires" (1861), „Histoire de la philosophie scolastique" (1872), „Bernard Délicieux et l'inquisition albigeoise" (1877), „Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Mazarine" (2 dln., 1887) en „Notices et extraits de quelques manuscrits latins de la Bibliothèque Nationale" (dl. 1—6, 1890—1893). Ook bewerkte hij de deelen 15 en 16 van het werk „Gallia Christiana" (1856—1865), waarvoor de Académie hem bij herhaling den Prix-Gobert toekende. Hij overleed den 29sten April 1896.

Haurowitz, *Harry von,* een Russisch officier van gezondheid, den 18den December 1799 te Sleeswijk geboren, studeerde te Kopenhagen, volbracht daarop een reis naar West-Indië, trad in 1825 in Russischen dienst, was zes jaar als gouvernementsarts werkzaam te Saratow en werd daarop arts bij het kadettenkorps te Zarskoje Selo. Daar schreef hij: „Topographisch-medizinische Beobachtungen über den südlichen Theil des Saratowischen Gouvernements" (1836), werd benoemd tot lijfarts van grootvorst *Constantijn Nikolajewitsj* en trachtte den geneeskundigen dienst op de vloot te verbeteren. Verder leverde hij: „Uebersicht über die Krankheiten und medizinischen Verhältnisse auf der russischen Ostseeflotte im Krieg von 1855", „Kurze Anleitung für Marineärzte" (1858), „Die Armee und ihr Sanitätswesen in ihrem gegenseitigen Verhältnis" (1868), „Das Militärsanitätswesen der Vereinigten Staaten von Nordamerika während des letzten Kriegs, nebst Schilderungen von Land und Leuten" (1866) en „Erinnerungen an Korfu" (1869). Nadat hij als inspecteur-generaal van den geneeskundigen dienst bij de Russische Marine werkzaam was geweest, ontving hij den rang van generaal en geheimraad. In 1864 werd hij gepensionneerd, woonde eerst te Weenen, daarna te Gmunden en overleed den 6den Juli 1882.

Haus, *Jacques Joseph,* een Belgisch rechtsgeleerde, in 1796 te Würzburg geboren, vestigde zich in België en werd tot hoogleeraar in het strafrecht te Gent benoemd, waar hij in 1881 overleed. Van zijn werken noemen wij: „Observations sur le projet de revision du Code pénal présenté aux Chambres belges" (1835—1838), „Exposé des motifs du Code pénal belge" (1850), „La peine de mort, son passé, son présent, son avenir" (1866) en „Principes généraux du droit pénal belge" (1869).

Haus, Édouard, een zoon van den voorgaande, in 1826 te Gent geboren, was procureur des konings aldaar en overleed in 1875. Hij schreef o. a.: „Les coalitions industrielles et commerciales" (1864), „Du droit privé qui régit les étrangers en Belgique" (1875, ook „Du droit des gens privé, considéré dans ses principes et dans ses rapports avec les lois civiles des Belges" (1875), „Le christianisme et la libre pensée" (1875), „Le gnosticisme et la franc-maçonnerie considérée dans son origine, son organisation, ses bases, son but" (1875).

Hausegger, *Friedrich von,* een Duitsch musicoloog, den 26sten April 1837 te St. Andrae geboren, ontving zijn muzikale opleiding van *Salzman* en *Otto Dessoff,* studeerde in de rechten en

Digitized by Google

vestigde zich als advocaat te Graz; in 1872 werd hij docent in de theorie en de geschiedenis der muziek aan de universiteit aldaar. Op het gebied der muziek-aesthetica heeft hij een uitstekenden naam verworven. Hij schreef: „Musik als Ausdruck" (2de druk 1887), „Richard Wagner und Schopenhauer" (2de druk 1892), „Vom Jenseits des Künstlers" (1893), „Die künstlerische Persönlichkeit" (1897), „Die Anfänge der Harmonie", „Gedanken eines Schauenden" (verzamelde opstellen, uitgegeven door *Siegmund von Hausegger*, 1903), en „Unsere deutsche Meister" (*Bach, Moxart, Beethoven, Wagner*, uitgegeven door *Rudolf Louis*, 1901). *Von Hausegger* overleed den 23sten Februari 1899 te Graz.

Hausegger, Siegmund von, een zoon van den vorige, werd den 16den Augustus 1872 te Graz geboren, ontving zijn muzikale opleiding van zijn vader, van *E. W. Degner* en *P. Pohlig*, en bezocht daarna de universiteit. Toen hij achttien jaar oud was, werd reeds zijn eerste opera opgevoerd: „Helfrid" (te Graz 1890). In het seizoen 1895—1896 trad hij op als gastdirigent aan de opera te Graz, in 1899 werd hij benoemd tot leider der volks-symphonie-concerten van het Kaim-orkest te München en van 1903 tot 1906 leidde hij de z.g. „Museumskonzerte" te Frankfort. Sedert 1910 is hij dirigent van de philharmonische concerten te Hamburg en ook van de symphonie-concerten van het Blüthner-orkest te Berlijn. *Von Hausegger* geldt als een der beste dirigenten van onzen tijd en heeft ook als componist een goeden naam. In 1898 voerde de hofopera te München zijn opera „Zinnober" op, (tekst van den componist, bewerkt naar *E. T. A. Hoffmann)*; verder schreef hij: „Dionysische Phantasie" (1899), „Barbarossa" (1902), „Wieland der Schmied" (1904) en „Natursymphonie" (1911) voor groot orkest, een aantal werken voor mannenkoor en gemengd koor met orkest, enz.

Haushofer, *Max*, een Duitsch staathuishoudkundige en schrijver, den 23sten April 1840 geboren, studeerde aldaar in de rechten en wijsbegeerte, vestigde er zich in 1867 als privaatdocent en werd er het volgende jaar hoogleeraar in de staathuishoudkunde aan de technische hoogeschool. In 1875 werd hij tevens gekozen tot lid van de Tweede Kamer in Beieren. Hij schreef o.a.: „Lehr- und Handbuch der Statistik" (2de druk 1882), „Grundzüge des Eisenbahnwesens" (1873), „Der Industriebetrieb" (1874), „Handelsgeschichte" (5de druk 1905), „Der Existenzkampf des Kleingewerbes" (1885), „Die Ehefrage im Deutschen Reich" (1895), „Der moderne Sozialismus" (1896), „Der Industriebetrieb, Handbuch der Geschäftslehre für technische Beamte" (2de uitgave 1904) en „Bevölkerungslehre" (1904). Verder schreef hij: „Gedichte" (2de druk 1866) en verschillende romans. Hij was een grondig kenner van zijn Beiersche vaderland en van Tirol, waarvan hij o. a. in de bekende verzameling van *Velhagen en Klasing* „Land und Leute" getuigde. Hij overleed den 9den April 1907 te Gries (bij Bozen).

Haushofer, *Karl*, een Duitsch delfstofkundige, den 28sten April 1839 te München geboren, studeerde aldaar, te Praag en Freiburg, vestigde zich in 1865 als privaatdocent in de delfstofkunde te München, werd er in 1868 hoogleeraar, in 1889 directeur der Technische Hoogeschool en in 1892 lid van den Opperschoolraad. Hij deed onderzoekingen over het asterisme en de asfiguren in het calciet, die tot belangrijke resultaten op het gebied der kristalphysica leidden; over de kristallographische verhoudingen van vele organische verbindingen enz. Hij schreef: „Hilfstabellen zur Bestimmung der Gesteine" (1867), „Die Konstitution der natürlichen Silikate" (1875), „Franz von Kobell" (1884), „Mikroskopische Reaktionen" (1855) en „Leitfaden für die Mineralbestimmung" (1892). Hij overleed den 8sten Januari 1895.

Hausman, *Johann Friedrich Ludwig*, een Duitsch delfstofkundige, den 22sten Februari 1782 te Hannover geboren, bezocht het gymnasium aldaar, toen het Carolinum en studeerde vervolgens te Göttingen. In 1803 werd hij auditeur van het mijnwezen te Klausthal en in 1804 secretarie bij het mijndepartement te Brunswijk, waarna hij in 1806 en 1807 een delfstofkundige reis deed door Skandinavië. In 1809 benoemde de regeering van Westfalen hem tot inspecteur-generaal van de mijnen. Weldra echter legde hij deze betrekking neder, om zich geheel aan de wetenschap te wijden, en werd in 1811 hoogleeraar in de technologie enz. aan de hoogeschool te Göttingen. Zijn vrijen tijd besteedde hij aan een geognostisch onderzoek der Noord-Duitsche bergstreek en bepaalde zich inzonderheid bij den Harz. Verder bezocht hij Zwitserland, Italië, Frankrijk, de Nederlanden, Engeland en Spanje en overleed te Göttingen den 26sten December 1859. Van zijn geschriften noemen wij: „Kristallographische Beiträge" (1803), „Norddeutsche Beiträge zu Berg-und Hüttenkunde" (1806—1810), „Handbuch der Mineralogie" (3 dln., 2de druk 1847), „Reise durch Skandinavien" (1811—1818), „Untersuchungen über die Formen der leblosen Natur" (1821), „Versuche einer geologischen Begründung des Ackerbau- und Forstwesens" (1825), „Ueber den Zustand des Hannöverschen Harzes" (1832), „Ueber die Bildung des Harzes" (1842) en onderscheiden belangrijke verhandelingen in tijdschriften en in de werken van het Koninklijk Genootschap van Wetenschappen te Göttingen.

Hausmanniet, een mangaanoxiedoxydrul (Mn_3O_4) met een mangaangehalte van 72 % en een zuurstofgehalte van 28 %, kristalliseert in tetragonale, dikwijls ook in tweelingskristallen, is bruinachtig zwart, metaalglanzend, met een hardheid van 5,5 en een soortelijk gewicht van 4,5. Het smelt niet voor de blaaspijp en levert bij gloeiing geen water en ook geen zuurstof. Men vindt het in enkelvoudige en ook in tweelingskristallen in het porfier bij Ilefeld in den Harz en bij Ilmenau in het Thuringerwoud. Het ontleent zijn naam aan den mineraloog *Hausmann* (zie aldaar).

Hausrath, *Adolf*, een Duitsch godgeleerde, den 13den Januari 1837 te Karlsruhe geboren, studeerde te Jena, Göttingen, Berlijn en Heidelberg in de theologie, vestigde zich in 1861 als privaatdocent te Heidelberg, werd er in 1867 professor in de kerkgeschiedenis, en is hier in 1909 overleden. Hij schreef: „Der Apostel Pau-

Digitized by Google

lus" 2de druk 1872), „Neutestamentliche Zeitgeschichte" (3de druk 1879, 4 dln.), „Der Vierkapitelbrief des Paulus an die Korinther" (1870), „Religiöse Reden und Betrachtungen" (2de druk 1882), „David Friedrich Strauss und die Theologie seiner Zeit" (1876—1878, 2 dln.), „Kleine Schriften religionsgeschichtlichen Inhalts" (1888), „Arnold von Brescia" (1891), „Peter Abälard" (1893), „Martin Luthers Romfahrt" (1894), „Die Arnoldisten" (1895), „Karl Holsten" (1897), „Alexander und Luther auf dem Reichstage zu Worms" (1897), „Alte Bekannte. Gedächtnisblätter" (1899—1902, 3 dln.), „Richard Rothe und seine Freunde" (1902), „Luthers Leben" (1904) en „Jesus und die neutestamentlichen Schriftsteller" (1908—1909, 2 dln.). Ook leverde hij onder den schuilnaam *George Taylor* de historische romans: „Antinous" (1880), „Klytia" (1883), „Jetta" (1884), „Elfriede" (2de druk 1885) en de vertellingen, „Unter dem Kataipenbaum" (1899), „Potamiäna" (1901) en „Die Albigenserin" (1902).

Haussa of *Hoessa*, een groot Negervolk in de Haussastaten (zie aldaar) in N.W.-Afrika, schijnt vroeger op het hoogland tusschen Sokoto en Bornoe gewoond te hebben, doch vormt thans, door de Fellata onderworpen en met deze vermengd, het grootste deel der bevolking van het rijk Sokoto met Gando en Adamaoea. In tegenstelling met de van veeteelt levende Fellata zijn de intelligente, werkzame Haussa landbouwers en handwerklieden, terwijl zij tevens flinke kooplieden zijn. Van de Fellata hebben zij den Islam overgenomen. De Haussataal wordt echter niet alleen in hun eigen gebied gesproken, maar als handelstaal in Midden-Soedan van Air (N.) tot Joroeba (Z.W.) gebruikt. Zij vormt een tak der Hamitische taalfamilie. *Lepsius* houdt de Haussa voor een tusschen de Negers vooruitgeschoven oude kolonie der Hamieten, terwijl *Fr. Müller* ze als zuivere negers beschouwt, maar aanneemt, dat zij vroeger verder naar het O. meer in de nabijheid der Hamitische volkeren gewoond hebben. Sommigen meenen ook onder de Haussa nog sporen gevonden te hebben van vroeger uit Noord-Europa binnengedrongen blauwoogige veroveraars. De in 1892 te Londen opgerichte „Haussa Association" heeft zich de studie der Haussataal en de intellectueele verheffing van dezen volksstam ten doel gesteld (Bijbelvertaling, uitgave van teksten enz.).

Haussastaten, tot voor korten tijd de grootste onder één heerscher vereenigde statenbond van Middel-Afrika, liggen tusschen 6° 15' N. Br. en 0° 15' O. L. v. Gr., beslaan een oppervlakte van 664 780 v. km. met een bevolking van 16 millioen inwoners en bestaan uit de rijken Sokoto, Gando en Adamaoea (zie deze artikelen). Als echte Haussa-provincies worden Biram, Daura, Gobir, Kano, Rano, Katsena en Zegzeg of Saria beschouwd; bovendien zijn er nog onechte (Zanfara of Sanfara, Kebi, Bautsji, Goeari, Yaoeri en Kororofa), die den sultan van Sokoto, als beheerscher der geloovigen *(Sseriki-n-musulmin)*, een schatting moeten betalen. Het hoofdbestanddeel der bevolking vormen de Haussa (zie aldaar), wier taal èn officieel, èn in den dagelijkschen omgang algemeen gebruikt wordt, en de Fellata, die de heerschende klasse zijn, daar de sultan tot hen behoort; verder Toearег, bastaards van Fellata en Toearег, Toekoeleur enz. Een eenigszins samenhangend rijk hadden de Haussa volgens Arabische geografen reeds in 1350; langzamerhand werd het in een aantal kleine staatjes gesplitst, waaronder vooral Kano en Katsena zich in de 16de eeuw door beschaving onderscheidden. De Islam vond er kort na 1400 ingang. Het Mohammedaansche herdersvolk der Foelbe of Fellata onderwierp sedert 1802 onder *Uthman dan Fodio (Osman ibn Faudani,* † 1817) het geheele gebied; de Haussa-heerschers werden overal door Fellata-dynastieën vervangen. Hoofdstad van het rijk werd Sokoto, hoewel het in 1820 gebouwde Woerna meestal de residentie was. Na *Uthman's* dood kreeg *Mohammed Bello* de echte Haussastaten, met Sokoto als residentie; zijn jongere broeder *Abdallahi* de onechte (waarbij ook nog Noepe en Yoroeba gerekend kunnen worden), met Gando als zetel. Het inwendig bestuur der afzonderlijke Haussastaten was onbepaald, alleen was men schatting aan Sokoto verschuldigd. In 1902 bezetten de Engelschen echter Bidda, Kontagora en Yola, in 1903 ook Kano, waardoor de Engelsche macht tot midden in het rijk van Sokoto is doorgedrongen.

Hausse is een beursterm, waardoor het stijgen der prijzen en meer in het bijzonder het stijgen van den koers der effecten wordt aangeduid.

Häusser, *Ludwig,* een Duitsch geschiedschrijver, den 26sten October 1818 te Kleeburg in den Beneden-Elzas geboren, ontving zijn opleiding aan het gymnasium te Mannheim en ging in 1835 naar Heidelberg in de letteren studeeren. Door invloed van *Schlosser* legde hij zich aldaar, en later te Jena, ook op de geschiedenis toe. Nadat hij in 1838 gepromoveerd was, gaf hij zijn geschriften: „Die deutschen Geschichtsschreiber vom Anfange des Frankenreichs bis auf die Hohenstaufen" (1839) en „Die Sage von Tell" (1840) in het licht, vertrok naar Parijs, waar hij archiefstudiën maakte en vestigde zich als privaatdocent in de geschiedenis te Heidelberg. Na de uitgave van zijn „Geschichte der rheinischen Pfalz" (1845, 2 dln.), werd hij er tot buitengewoon hoogleeraar benoemd. Groote belangstelling toonde hij in de staatkundige bewegingen o. a. door zijn brochure: „Schleswig-Holstein, Deutschland und Dänemark" (1846). In 1847 en 1848 was hij lid van de redactie der „Deutsche Zeitung". In 1850 had hij zitting in het „Unionsparlement" te Erfurt. Inmiddels was hij in 1849 tot gewoon hoogleeraar benoemd en had hij een aanvang gemaakt met zijn werk „Deutsche Geschichte vom Tode Friedrichs des Grossen bis zur Gründung des Deutschen Bundes (4de druk 1869, 4 dln.). Zijn oppositie tegen de kerkelijke reactie in 1858 had in Baden een belangrijken invloed, evenals zijn hevige polemiek tegen de ultramontaansche partij in 1859, ter gelegenheid van de beraadslagingen over het concordaat met Rome. In het algemeen wijdde hij zijn krachten aan de bevordering der liberale beginselen. In 1860 werd hij weder lid van de Tweede Kamer en strekte er tot steun van het vrijzinnig ministerie van 1860. In dien geest bleef hij werkzaam tot zijn dood, den 17den Maart 1867. Van zijn geschriften noemen wij

Digitized by Google

nog: „Denkwürdigkeiten zur Geschichte der Badenschen Revolution" (1851), „Karl, Freiherr von Stein, eine Skizze" (1861), „Zur Beurteilung Friedrichs des Grossen" (1862) en „Die Reform des Deutschen Bundestages" (1863), terwijl na zijn overlijden zijn „Geschichte der französischen Revolution" (1867) en zijn „Geschichte des Zeitalters der Reformation" (1868) in het licht zijn verschenen. Ook bestaat er een uitgave zijner verzamelde werken (1869—1870, 2 dln.).

Haussmann, *Georges, Eugène* baron, prefect van Parijs, den 27sten Maart 1809 te Parijs geboren, trad na de omwenteling van 1830 in de ambtelijke loopbaan en was in 1848 onderprefect van Blaye, doch werd na de Februari-revolutie daaruit ontzet. *Napoleon* benoemde hem achtereenvolgens tot prefect van Var, de Gironde, en in 1853 van het Seine-departement, welk ambt hij tot 1870 bekleedde. Door de herschepping van Parijs heeft hij een Europeesche vermaardheid verworven. Het gelukte hem de overbevolkte wijken door den aanleg van breede straten gezonder te maken, omliggende, afgezonderde gedeelten door fraaie gebouwen met het middelpunt te verbinden en op deze wijze, vooral door de boulevards en parken, Parijs tot de mooiste stad der wereld te maken. Van de door hem uitgevoerde werken noemen wij de herschepping van het Bois de Boulogne in een fraai park, de verlenging van de Rue Rivoli en den aanleg van onderscheiden boulevards, het bouwen van uitmuntende riolen, het aanvoeren van goed drinkwater, het verbouwen van het Hôtel-Dieu en de voltooiing van het Louvre. Al die werken eischten echter reusachtige uitgaven (884 millioen francs) waartoe groote leeningen noodig waren. Het geldelijk beheer van *Haussmann* werd in de Kamer meermalen aangevallen door *Thiers, Garnier-Pagès, Picard* en anderen, doch *Jules Ferry* bracht hem ten val door hem in zijn brochure „Comptes fantastiques d'Haussman" van de schandelijkste verkwisting te beschuldigen. Toen *Ollivier* in 1870 aan het hoofd der zaken kwam, moest *Haussman* zijn betrekking nederleggen. *Napoleon III* had hem tot baron verheven en in 1862 ontving hij het grootkruis van het Legioen van Eer. In 1857 werd hij lid van den Senaat en in 1867 van de Academie van Schoone Kunsten. In 1877 werd hij benoemd tot lid van de Kamer van Afgevaardigden, waar hij zich bij de Bonapartisten voegde. Onder zijn toezicht is een hoogst merkwaardige „Histoire générale de Paris" (1866) in het licht gegeven. Hij overleed den 12den Januari 1891, betrekkelijk arm.

Haussonville, *Joseph Othenin Bernard de Oléron,* graaf *de,* een Fransch staatsman en schrijver, den 27sten Mei 1809 te Parijs geboren, werd eerste gezantschapssecretaris te Napels en in 1842 en 1846 volksvertegenwoordiger. Wegens zijn legitimistische gevoelens keerde hij in 1848 tot het ambteloos leven terug en eerst in 1869 trad hij op als candidaat der oppositie. In dat jaar werd hij lid der academie. Gedurende den Fransch-Duitschen oorlog, waarover hij o. a.: „La France et la Prusse devant l'Europe" schreef, leefde hij teruggetrokken op zijn goederen, maar na het sluiten van den vrede werd hij afgevaardigd naar de Nationale Vergadering te Bordeaux. Gedurende korten tijd was hij medewerker aan den „Revue des Deux Mondes". Daarenboven schreef hij: „Histoire de la politique extérieure du gouvernement français 1830—1848" (1850), „Histoire de la réunion de la Lorraine à la France" (1854—1859, 4dln.) en „L'église romaine et le premier empire" (3de druk 1870—1871, 5 dln.). In 1878 werd hij senator voor levenslang; hij overleed den 28sten Mei 1884 te Parijs. Na zijn dood verscheen „Ma jeunesse 1814—1830" (4de druk 1886).

Zijn echtgenoote, gravin *Louise,* geboren prinses *De Broglie,* werd in 1818 geboren en schreef: „Robert Emmet" (1858), „Marguerite de Valois, reine de Navarre" (1870), „La jeunesse de Lord Byron" (1872) en „Les dernières années de Lord Byron" (1874). Zij overleed den 21sten April 1882.

Haussonville, Gabriel Paul Othenin de Oléron, vicomte *de,* een zoon van den voorgaande, den 21sten September 1843 geboren, werd in 1871 tot volksvertegenwoordiger gekozen en voegde zich bij het rechter centrum, maar zag later zijn mandaat niet vernieuwd. Tot den dood van den graaf *van Parijs* (1894) was hij de vertrouwde van het Huis *Orleans* in Frankrijk. Hij schreef: „Sainte Beuve, sa vie ses oeuvres" (1875), „Les établissements pénitentiaires en France et aux colonies" (1875), „L'enfance à Paris" (1879), „Etudes biographiques et littéraires" (1879), „Etudes sociales. Misère et remèdes" (1886), „Mme de La Fayette" 1891), „Mme Ackermann" (1892), „Socialisme et charité" (1895), „Lacordaire" (1895), „La duchesse de Bourgogne et l'alliance savoyarde sous Louis XVI" (1898—1903, 3 dln.), „Salaires et misères de femme" (1900) en „Varia" (1904). Met *Hanotaux* gaf hij „Souvenirs de Mme de Maintenon" (1903—1904) uit.

Hautain, *Philips de Zoete,* heer *van,* een der eerste onderteekenaars van het Verbond der Edelen, heeft zich beroemd gemaakt door zijn welgeslaagden aanslag op het kasteel van Antwerpen. Hij had op last van prins *Willem I* krijgsvolk verzameld in het land van Tholen, en dit moest op raad van hen, die te Antwerpen met den prins in betrekking stonden, daarheen worden gezonden. Daar *Hautain* slechts weinige schepen beschikbaar had, zoodat de Antwerpenaars hem gemakkelijk konden weren, deed hij in de verte die vaartuigen een menigte vlaggen en wimpels in top halen, waardoor zij talrijker schenen. Het gelukte hem dan ook tegen het vallen van den avond zich van de stad meester te maken, waar hij als bevrijder ingehaald en met een gouden keten begiftigd werd. In 1585 was hij er gouverneur. *Parma* belegerde toen de stad, en terwijl *Hautain* den 25sten Mei van dat jaar een uitval deed en teruggeslagen werd, sprong hij in volle wapenrusting van den dijk en stikte in de modder.

Hautain, Willem de Zoete, heer van, bekleedde gedurende den Tachtigjarigen Oorlog de waardigheid van luitenant-admiraal van Zeeland. Toen in 1605 het gerucht zich verspreidde, dat 1200 Spanjaarden uit Lissabon naar ons land gezonden werden, stak hij in zee, om de Spaansche vloot te ontmoeten. Hij viel deze aan, doch werd door de Engelschen meer belemmerd dan geholpen,

Digitized by Google

zoodat hij slechts de helft der vijandelijke vaartuigen vernielen kon. In 1606 zond men hem als luitenant-generaal over 24 schepen naar Spanje, om zich van de Spaansche West-Indische retourvloot meester te maken en het uitloopen der Spaansche koopvaarders te beletten. Alleen dit laatste mocht hem gelukken, doch hij zag zich weldra wegens gebrek aan levensmiddelen genoodzaakt naar het vaderland terug te keeren. In het najaar van 1606 werd hij wederom uitgezonden en bij die gelegenheid vloog zijn onder-admiraal *Reinier Klaaszoon* met 60 man in de lucht. In 1625 ging hij naar La Rochelle tot hulp van *Lodewijk XIII*, doch werd op aandrang der Nederlandsche predikanten weldra teruggeroepen en is vermoedelijk niet lang daarna overleden.

Hautbois d'amour. Zie *Hobo.*

Hautecour, *Henri Philiponeau de,* een Fransch godgeleerde, den 5den September 1646 te Duche in Basse-Normandie geboren, bezocht reeds vroeg de school te Saumur, studeerde vervolgens in de wijsbegeerte en werd in 1664 meester in de vrije kunsten. Hij legde zich vervolgens toe op de godgeleerdheid en de Oostersche talen, verdedigde in 1669 zijn dissertatie „De fide" en werd 2 jaar later predikant te Saumur en belast met het onderwijs in de godgeleerdheid. Hij nam die betrekking waar tot in 1685, toen de school op last van *Lodewijk XIV* werd opgeheven, verwierf verlof om zijn goederen te verkoopen en vertrok naar Nederland. Hier ontving hij een beroep naar Deventer, Middelburg en Franeker als hoogleeraar in de godgeleerdheid. Hij aanvaardde die betrekking in laatstgenoemde stad in 1686 en was er werkzaam tot zijn dood, den 25sten October 1715. Hij heeft onderscheidene dissertaties in het licht gegeven.

Haute finance is de benaming voor de hooge financiële kringen, de voornaamste bankiers, de beurskoningen.

Haute-Garonne is de naam van een departement in Z.W. Frankrijk, waarvan het Z.W. deel het vroegere landschap Gascogne, het N.O. deel Languedoc omvat. Het grenst in het Z. aan Spanje, in het Z.O. aan het departement Ariège, in het O. aan Aude, in het N.O. aan Tarn, in het N. aan Tarn-et-Garonne, in het W. aan Gers en Hautes Pyrénées. De oppervlakte bedraagt 6365 v. km., het bevolkingscijfer (1911) 432 126, dat is 15 000 minder dan in 1906. Het departement is verdeeld in vier arrondissementen: Muret, St. Gaudens, Toulouse en Villefranche. Hoofdstad is Toulouse.

Haute-Loire is de naam van een departement in Z.-Frankrijk, samengesteld uit deelen van de oude landschappen Languedoc, Auvergne en Forez. Het grenst in het N. aan de departementen Puy-de-Dôme en Loire, in het W. aan Cantal, in het Z. aan Lozère, in het O. aan Ardèche. De oppervlakte bedraagt 5000 v. km., het bevolkingscijfer (1911) 303 888, d. i. meer dan 10 000 minder bij de volkstelling van 1906. Het departement is verdeeld in drie arrondissementen: Brioude, Le Puy en Yssingeaux. Hoofdstad is Le Puy.

Haute-Marne is de naam van een departement in het N.O.-Frankrijk, gevormd uit het Z.O. deel van Champagne en kleine gedeelten van Bourgondië en Lotharingen. Het grenst in het N.O. aan het departement Maas, in het O. aan de Vogezen, in het Z.O. aan Haute-Saône, in het Z. en Z.W. aan Côte-d'Or, in het W. aan Aube, in het N.W. aan Marne. De oppervlakte bedraagt 6258 v. km., het bevolkingscijfer (1911) 214 765, dat is 7000 minder dan in 1906. Het departement is verdeeld in drie arrondissementen: Chaumont, Langres en Vassy. Hoofdstad is Chaumont-en-Bassigny.

Hautes-Alpes is de naam van een departement in Z.O. Frankrijk gevormd uit de landschappen Briançonnais, Embrunais en Gapençais der voormalige Dauphiné. Het grenst ten O. aan Italië, ten N. aan het departement Savoye, ten N.W. aan Isère, ten W. aan Drôme, ten Z. aan Basses-Alpes. Het departement wordt door de Cottische Alpen en de westelijke voorgebergten daarvan ingenomen, beslaat een oppervlakte van 5642 v. km. en telt (1911) 105 083 inwoners, ongeveer 2000 minder dan in 1906. Het is verdeeld in drie arrondissementen: Briançon, Embrun en Gap. Hoofdplaats is Gap.

Haute-Saône is de naam van een departement in het O. van Frankrijk, gevormd uit het N. deel van Franche-Comté. Het grenst in het N. aan het departement Vogezen, in het O. aan het territorium van Belfort, in het Z. aan Doubs en Jura, in het W. aan Côte-d'Or en Haute-Marne. De oppervlakte bedraagt 5374 v. km., het bevolkingscijfer (1911) 257 606 zielen, dat is ongeveer 6000 minder dan in 1906. Het departement is verdeeld in drie arrondissementen: Gray, Lure en Vesoul. Hoofdplaats is Vesoul.

Haute-Savoie is de naam van een departement in het Z.O. van Frankrijk, gevormd uit het N. deel van het voormalige hertogdom Savoie. Het grenst in het N. aan Genève en Waadt (Zwitserland), in het O. aan Wallis (Zwitserland) en Turijn (Italië), in het Z. aan het departement Savoie, in het W. aan Ain. De oppervlakte bedraagt 4597 v. km., het bevolkingscijfer (1911) 255 137, d. i. 5000 minder dan in 1906. Het departement omvat vier arrondissementen: Annecy, Bonneville, St. Julien en Thonon. Hoofdplaats is Annecy.

Hautes-Pyrénées is de naam van een departement in het Z.W. Frankrijk, gevormd uit een aantal landschappen van Gascogne. Het grenst in het Z. aan Spanje, in het O. aan het departement Haute Garonne, in het N. aan Gers, in het W. aan Basses Pyrénées. Het departement is bergachtig en rijk aan natuurschoon, want het strekt zich uit tot den centralen kam der Pyreneeën en bevat de hoogste toppen van dit gebergte op Fransch bodem (Vignemale 3290 m., Marboré, 3253 m.). De oppervlakte bedraagt 4533 v. km., het bevolkingscijfer (1911) 206 105 zielen, dat is 3000 minder dan in 1906. Het departement is verdeeld in drie arrondissementen: Argelès, Bagnères-de-Bigorre en Tarbes. Hoofdplaats is Tarbes.

Haute-taille. Zie *Tenor.*

Haute-Vienne is de naam van een departement in W.-Frankrijk, gevormd uit deelen van Limousin, Marche, Poitou en Berry. Het grenst in het N. aan het departement Indre, in het O.

Digitized by Google

aan Creuze, in het Z.O. aan Corrèze, in het Z.W. aan Dordogne, in het W. aan Charente en in het N. W. aan Vienne. De oppervlakte bedraagt 5490 v. km., het bevolkingscijfer (1911) 384 736 zielen, 1000 minder dan in 1906. Het departement omvat vier arrondissementen: Bellac, Limoges, Rochechouart en St. Yrieix. Hoofdplaats is Limoges.

Hautpoul, *Marie Constant Fidèle Henri Armand,* markies *d',* een Fransch krijgsman, in 1760 op het kasteel Lasborde in Languedoc geboren, verloor door de Omwenteling zijn vermogen, zoodat hij bij Versailles eenigen tijd als tuinmansjongen diende, en werd in 1805 geplaatst bij de rijdende artillerie. Hij streed onder *Murat* bij Ulm en bij Austerlitz, werd in Spanje (1808) bevorderd tot majoor bij den staf der artillerie, bij Wagram gewond en door *Napoleon* op het slagveld tot kapitein der garde met den rang van chef d'escadron benoemd, keerde in 1811 naar Spanje terug, volbracht eenige gewichtige zendingen en trok in 1812 met den keizer naar Rusland. Weldra was hij Rijksbaron en luitenant-kolonel der oude garde, streed bij Lützen, werd bij Dresden zwaar gewond, doch was een der eersten, die *Lodewijk XVIII* erkenden. Bij den terugkeer van *Napoleon* nam hij de wijk naar zijn landgoed bij Blois en na de Tweede Restauratie organiseerde hij de rijdende artillerie, werd in 1819 veldmaarschalk, in 1823 inspecteur-generaal in de Pyreneeën en later inspecteur-generaal der koninklijke artillerieschool. Bij het uitbarsten der revolutie van 1830 bleef hij *Karel X* getrouw, verdedigde het Hôtel des Invalides en nam daarna zijn ontslag. In 1833 was hij korten tijd hofmeester van den hertog *van Bordeaux* te Praag, doch keerde weldra naar Frankrijk terug en overleed den 15den Januari 1854 te Parijs.

Haut-reliëf. *Zie Reliëf.*

Hauw is de naam van een droge, openspringende doosvrucht, die alleen voorkomt bij Kruisbloemigen. Deze vrucht is uit twee vruchtbladjes gevormd en springt met twee kleppen open, maar zóó, dat een vliezig tusschenschot, dat de inwendige holte in tweeën verdeelt, blijft staan. Aan dit tusschenschot zijn de zaden bevestigd.

Haüy, *René Just,* een Fransch delfstofkundige, den 28sten Februari 1743 te St. Just geboren, wijdde zich aan den geestelijken stand, doch gevoelde zich zeer aangetrokken tot de natuurkunde, vooral de delfstofkunde, en wekte weldra de opmerkzaamheid door zijn ontdekkingen omtrent de wetten der kristallisatie. Gedurende de Revolutie liep hij groot gevaar, doch ontkwam aan het schavot door de voorspraak van *Geoffroy Saint-Hilaire.* In 1793 werd hij lid der Commissie voor maten en gewichten, daarna professor aan de Ecole normale en in 1794 conservator van het Cabinet des Mines. Nu gaf hij zijn beroemd „Traité de minéralogie" (2 dln., met atlas, 2de druk 1822) in het licht en werd hoogleeraar in de delfstofkunde. Bij de stichting van het Instituut behoorde hij tot de eerste leden. Gedurende de Restauratie verminderde de regeering het kleine pensioen, waarop hij aanspraak had, hij overleed den 3den Juni 1822. Hij leverde onderscheiden verhandelingen in tijdschriften en schreef daarenboven: „Essai d'une théorie sur la structure des cristaux" (1784), „Traité des caractères physiques des pierres précieuses" (1817) en „Traité de cristallographie" (2 dln. met atlas, 1822).

Haüy, Valentin, een broeder van den voorgaande, den 13den November 1745 geboren en overleden den 18den Maart 1822, wijdde zich aan de studie der nieuwe talen en aanvaardde een betrekking bij het ministerie van Buitenlandsche Zaken. Vooral maakte hij zich beroemd door een doelmatig stelsel van onderwijs aan blinden. Hij bracht het in 1784 in toepassing in een door hem gesticht blindeninstituut te Parijs, later te Berlijn en eindelijk te St. Petersburg, vanwaar hij in 1817 terugkeerde. Hij schreef „Essai sur l'éducation des aveugles" (1786).

Hauyn, aldus genoemd naar den mineraloog *Haüy,* is, evenals lazuliet, een zwavel- en zwavelzuurhoudende delfstof van een blauwe of bruine kleur. Het behoort tot de familie der silicaten, kristalliseert meestal in den vorm van den rhombendodekaëder, doch bestaat dikwijls uit kristallijne korrels, is meestal lazuur- tot hemelsblauw of blauwachtig wit gekleurd, heeft glas- tot vetglans, verschillende graden van doorschijnendheid en een soortelijk gewicht van 2,5, terwijl zijn hardheid tusschen die van apatiet en veldspaat gelegen is, 5—5,5. Het is een verbinding van 12 % zwavelzuur en 34 % kiezeloxied met aluminiumoxied, ijzeroxied, kalk, natron of kali en wat zwavel, en wordt een bestanddeel van onderscheiden lavasoorten; zijn samenstelling wordt uitgedrukt door de formule $K(Na)Al_2Si_2O_8 + Ca(K_2Na_2)SO_4$.

Havana, *La, (San Cristovol de la Havana,* ook *Habana),* de hoofdstad van het eiland Cuba en de voornaamste handelsplaats van West-Indië, ligt op 23°9′ N.Br. en 82°22′ W. L. v. Gr., aan een groote tot 11 m. diepe baai met een nauwen ingang (360 m.), die zich in drie armen splitst: de Ensenadas van Marimelena, Guasabacoa en Atares. Aan de stad, die (1914) 350 906 inwoners telt, sluiten zich in het W. en Z. W. de voorsteden Carmelo, Cerro, Jesus del Monte (met drijvend dok) en Regla aan. Het klimaat is aangenaam en de gemiddelde jaartemperatuur slechts 25° C.; doch gele koorts en dysenterie eischten vroeger veel slachtoffers; eerst tijdens het Amerikaansch bestuur (1898—1902) zijn de sanitaire verhoudingen verbeterd. In 1901 was het sterfteprocent nog 17,6 per 1000. De straten der oude stad zijn nauw en slecht geplaveid, die der nieuwe stad, omringd door mooie boulevards, daarentegen breed, doch slechts ten deele bestraat. De huizen, die meestal één verdieping hebben, maken met hun witte en bonte kleuren een vriendelijken indruk. Aan de Plaza de Armas, waarop een standbeeld van *Ferdinand VII,* liggen de in 1724 in oud-Spaanschen stijl gebouwde kathedraal, waarin van 1794—1899 het stoffelijk overschot van *Columbus* rustte, de kleine kapel (El Templete, ter herinnering aan de eerste mis, die hier na de ontdekking van het eiland onder een kolossalen *ceiba* (katoenboom) gevierd werd, en het regeeringspaleis; aan de Plaza de San Francisco het douanekantoor. Verder verdienen vermelding het bisschoppelijk paleis, de beurs en de Tacon-schouwburg. Mooie parken met gedenk-

Digitized by Google

teekenen, bloempenken en fonteinen leiden van het in het N. gelegen Castillo de la Punta naar den Campo de Marte en het Centraalstation, de Paseo de Tacon, de mooiste straat der stad, vandaar naar den dierentuin en naar het op een hoogen heuvel gelegen Castillo del Principe, dat met het in 1589 op een steile rots aan den haveningang gebouwde Castillo de la Cabaña aan de oostzijde der haven, met het Castillo de Atares in het Z., de stad beschermt. Een reusachtige waterleiding (1832—1837) voorziet de stad dagelijks van 120 millioen L. water. Havana is de zetel van het bestuur van Cuba en van een bisschop. Op onderwijsgebied vindt men er een in 1728 door de Dominicanen gestichte, ook thans nog door hen geleide universiteit (met in 1914—1915 1273 studenten), een priesterseminarium, een kunst-, een krijgs-, een technische- en een landbouwschool, een bibliotheek en een botanischen tuin, verder vier schouwburgen en een gebouw voor stierengevechten. Van de zeven ziekenhuizen bevat de Beneficencia een zieken-, armen- en weeshuis en een krankzinnigengesticht. Zeer belangrijk is de sigarenindustrie met meer dan 100 fabrieken, die sedert 1902 bijna alle onder den Amerikaanschen tabakstrust staan. De uitvoer bedroeg in 1913: 322 121 balen tabaksbladen, 183 millioen sigaren, 18 millioen pakjes cigaretten en 285 676 kilo's gekorven tabak. Verder vindt men er chocoladefabrieken, brouwerijen, branderijen en scheepstimmerwerven. De handel is aanzienlijk, daar Havana het middelpunt is van het Spaansch-Amerikaansch handelsverkeer. Ingevoerd worden: gedroogd vleesch, stokvisch, meel, rijst, vet, wijn, olie, steenkolen en fabriekswaren; uitgevoerd suiker, melasse, tabak, sigaren, sigaretten, koffie, honig, was en rum. In 1911—1912 hadden de binnengekomen schepen een inhoud van 5 milloen Registertons. Regelmatige stoomvaartverbinding bestaat met Spanje, Frankrijk, Engeland, Duitschland en de Vereenigde Staten. Spoorwegen leiden naar Carmelo, Villanueva, Marianao, Batabano, Cienfuegos, Matanzas en Guanabacoa.

Havana werd in 1519 naar zijn tegenwoordige plaats verlegd, nadat het in 1515 door *Diego Velasquez* in een ongezonde streek dicht bij de tegenwoordige haven Baracoa gesticht was. Beteekenis kreeg het eerst in de 17de eeuw, toen de Spanjaarden het tot stapelplaats van al hun Amerikaansche bezittingen en tot vereenigingspunt der vloten maakten, die de edele metalen van Peru en Mexico naar Europa brachten. In 1563 door een Fransch zeeroover ingenomen, werd de stad meermalen door de Franschen en Engelschen, het laatst (14 Augustus 1762) door de Engelschen veroverd, die het echter bij den vrede van Parijs (1763) aan de Spanjaarden teruggaven.

Havard, *Henri*, een Fransch schrijver en kunsthistoricus, in 1838 te Charolles geboren, is sedert 1897 inspecteur der Schoone Kunsten. Vooral Nederland en de Nederlandsche kunst werd door hem bestudeerd, zooals uit zijn talrijke geschriften blijken kan. Hij schreef: „Les merveilles de l'art hollandais, exposées à Amsterdam" (1872), „Objets d'art et de curiosité, tirés des grandes collections hollandaises" (1873), „La Hollande pittoresque" (geïllustreerd, 3 seriën, 1874—1878), „Amsterdam et Venise" met gravures van *Flameng* en *Gaucherel*, 1876), „Histore de la fayence de Delft" (1877), „L'art et les artistes hollandais" (1879—1881), „La terre des Gueux" (1879), „La Hollande à vol d'oiseau" (met gravures van *Lalanne*, 1879), „Histoire de la peinture hollandaise" (1881), „L'art à travers les moeurs" (1881), „La Flandre à vol d'oiseau" (1882), „L'art dans la maison, grammaire de l'ameublement" (2de druk 1887, 2 dln.), „Dictionnaire de l'ameublement et de la décoration" (1887—1890, 4 dln.), „Les Boulle" (1893), „L'oeuvre de E. V. Galland" (1895), „Histoire de l'orfèvrerie française" (1896), „Histoire et philosophie des styles" (1899—1900, 2 dln.) en „Les arts de l'ameublement" (1891—1897, 12 dln.), „La France artistique et monumentale" „Leopold Flameng" (1904), „Le bon vieux temps" (1904).

Havel, een rechterzijrivier der Elbe, ontspringt in het Dambecker Meer op den Mecklenburgschen Landrug, stroomt in zuidelijke hoofdrichting door verschillende meren, en komt bij Fürstenburg op Brandenburgsch grondgebied. Beneden Oranienburg vormt zij wederom meren, het laatste, het Meer van Pritzerbe. Beneden Potsdam wendt de Havel zich naar het W., beneden Brandenburg in het Plauer Meer naar het N.N.W. Zij is zeer goed bevaarbaar, n. l. over 331,6 km., terwijl de totale lengte slechts 356 km. bedraagt, en staat door kanalen met Oder en Elbe in verbinding. Van haar zijrivieren is de Spree de belangrijkste.

Havelaar, *Jacob Petrus*, in 1840 te Rotterdam geboren, werd in 1855 benoemd tot adelborst, maar in 1857 op verzoek als zoodanig eervol ontslagen. Vervolgens studeerde hij te Delft, waar hij in 1864 het diploma van civiel-ingenieur verwierf. Hij was van 1870 tot 1879 kameraar van den Lekdijk Bovendams; van 1878 tot 1884 provinciaal ingenieur voor Drente, en van 1884 tot 1888 hoofdingenieur van den waterstaat in dat gewest. Van 1888 tot 1891 was hij minister van waterstaat, handel en nijverheid, van 1891 tot 1893 lid van de Tweede Kamer, van 1893 tot 1902 directeur-generaal van de posterijen en de telegrafie en van 1902 tot 1914 lid van de Eerste Kamer.

Havelock (Engelsch) is een mantel of jas met een meestal tot op de heupen reikende kraag, zoo genoemd naar den Engelschen generaal van dien naam.

Havelock, sir *Henry*, een Engelsch generaal, den 5den April 1795 te Bishops-Wearmouth (Durham) geboren, ontving zijn opvoeding in de Charterhouseschool te Londen en studeerde er vervolgens in de rechten. Wegens familieomstandigheden trad *Henry* als luitenant in dienst, en vertrok in 1823 naar Britsch-Indië, waar hij bij den generalen staf van sir *Archibald Campbell* deel nam aan de gevechten van Naçadi, Patanagoh en Poghan in Birma (1824); hij beschreef dien oorlog in zijn „History of the Ava campaigns" (1827). Als kapitein nam hij in 1838 deel aan den oorlog in Afghanistan dien hij beschreef in zijn „Narrative of the war of 1838—1839" (2de druk 1840, 2 dln.) en „Memoir of the Afghan campaigns" (1841). Als majoor vergezelde hij het leger onder *Gough*, streed hij in 1843 bij Maharadsjpoer,

Digitized by Google

en werd in 1844 luitenant-kolonel. Na het uitbarsten van den oorlog tegen Perzië (1856) ontving hij als generaal-majoor het bevel over de tweede divisie, waarmede hij deel nam aan de expeditie naar Mohammerah. Bij het uitbreken van den opstand der Sepoys rukte hij met zijn korps op tot ontzet van Kanpoer en Lakhnaw. Nadat hij de opstandelingen onder *Nena Sahib* bij Fatihpoer verslagen had, verdreef hij hen uit Kanpoer en trok naar Lakhnaw, doch werd na herhaalde overwinningen genoodzaakt naar den Ganges terug te trekken. Met hulp van generaal *Outram* en van den opperbevelhebber gelukte het ten slotte Lakhnaw te ontzetten. *Havelock* overleed, slechts weinige dagen na het ontzet, den 25sten November 1857 aan dysenterie. Nog voordat de tijding van zijn dood Engeland bereikte, had koningin *Victoria* hem verheven tot baronet met den titel van *Havelock van Lakhnaw*.

Zie: *Harsman*, Life of Havelock (1860); *Forbes*, Havelock (Londen 1890); *Trotter*, The Bayard of India (Londen 1903).

Havelte is een gemeente in de provincie Drente, groot 7601 H.A. met (1915) 3618 inwoners, omgeven door de gemeenten Vledder, Diever, Dwingelo, Ruinen, Ruinerwold, Meppel, Nijeveen en Steenwijkerwold. Zij omvat de dorpen Havelte en Wapserveen, de buurten Uffelte, Veendijk en Hesselte en de gehuchten Holtinge, Nijentap en Lageveld. De bodem bestaat deels uit veen, deels uit zand.

Het dorp Havelte bezit in de buurt 2 hunebedden. De Hervormde kerk staat in de nabijheid van het dorp, maar niet er in.

Haven is een tegen stroom-, wind-, zee- en ijsgang beschermde watervlakte, waar zeeschepen en binnenvaartuigen gemakkelijk kunnen laden en lossen, alsmede een veilige ligplaats en gelegenheid tot het doen van herstellingen vinden. Natuurlijke havens vormen de door eilanden, landtongen en golfbrekers beschermde zeebochten, ook dan wanneer zij van kunstmatige oevers (kaaimuren) voorzien zijn. Kunstmatige havens zijn alle gegraven havenbekkens. Steeds toegankelijke open havens vindt men aan zeeën zonder of met geringe eb en vloed, terwijl daar, waar het verschil tusschen eb en vloed groot is, meer gesloten havens, de zoogenaamde dok- of binnenhavens optreden. Of een open, dan wel een gesloten haven doelmatiger is, hangt van de waterdiepte der haven en haar toegangen af. Voordeelen van een open haven zijn: gemakkelijker en ononderbroken verkeer, benevens het wegvallen der hoofdsluizen. Nadeelen bij aanzienlijke schommeling van den waterstand zijn: hooge oevermuren en als gevolg daarvan moeilijker laden en lossen, en sterke aanslibbing. Voorbeelden van open havens vormen alle Oostzee- en Middellandsche Zee-havens, Vlissingen, New-York enz., gesloten havens vindt men in Amsterdam, Wilhelmshaven, Bremerhaven, Londen, Liverpool enz. Is een haven wel is waar open, maar slechts met hoog water toegankelijk, dan wordt zij vloedhaven genoemd.

Zelden is een haven handels- en oorlogshaven tegelijk (bijv. Brest). De handelshaven kan in verschillende met de onderscheiden takken van den handel overeenstemmende deelen verdeeld zijn, of slechts voor één bepaald doel gebruikt worden. Een oorlogshaven dient in den regel ook tot den bouw van oorlogsschepen, moet in elk geval gelegenheid geven om de schepen te dokken, uit te rusten en veilig te doen verblijven. Belangrijk voor oorlogshavens is de gunstige, strategisch ligging en zooveel mogelijk natuurlijke beschutting door er vóór gelegen land tegen beschieting, verder gemakkelijke verdediging der kusten in de omgeving der haven, bovendien gelegenheid tot spoedige voorziening in de kolenvoorraad en de schietbenoodigdheden. In vischershavens moeten de visschersvaartuigen steeds veilig bij storm binnenloopen en zich van alle benoodigdheden kunnen voorzien, tevens de vangst aan land kunnen brengen. De winterhaven neemt de schepen, in streken, waar des winters de scheepvaart door het ijs verhinderd wordt, ter overwintering op. Voor den uitvoer van kolen worden kolenhavens ingericht, waarin de in de nabijheid gedolven kolen verscheept worden. Hiervan verschillend zijn de kolenstations, welke de schepen tot opneming van nieuwe, somtijds van verre aangevoerde kolen, aandoen. De nood- of vluchthaven dient aan haven-arme en gevaarlijke kusten tot toevluchtsoord der door storm overvallen schepen. De grootste noodhavens der wereld zijn die van Portlandbill (Oost- en Westhaven). Tot opneming der uit besmette streken komende vaartuigen zijn quarantaine havens aangelegd; hier moeten de schepen een zekeren tijd blijven liggen, voordat zij in de hoofdhaven worden toegelaten.

De voornaamste eisch, aan welke elke haven voldoen moet, is die der veiligheid; zij moet of te allen tijde den schepen een zekere in- en uitvaart waarborgen, of hen, als dit niet altijd mogelijk is, een reede met genoegzaam diep water en goeden ankergrond bieden. Bijna nooit ligt een haven zoo onmiddellijk aan de open, diepe zee, dat de schepen volgens een willekeurig gekozen koers haar bereiken kunnen; meestal moet een langere of kortere *haveninvaart* gevolgd worden. Hoe korter, rechter, breeder en dieper dat vaarwater van de zee naar de haven is, des te gunstiger ligt deze.

De beteekenis van een haven hangt eveneens af van haar geografische ligging ten opzichte van het achterland. Er zijn havens, die slechts tot stapelplaats dienen zonder achterland, zooals bijv. aan het Suezkanaal en de landengte van Panama. Voor een eigenlijken handel is echter een flink achterland een onmisbare eisch. De meeste havens van beteekenis (Rotterdam, Hamburg, Londen, Antwerpen enz.) liggen aan voor zeeschepen ver stroomopwaarts bevaarbare rivieren, of aan rivieren, welke althans voor de binnenscheepvaart een belangrijken verkeersweg vormen. Zijn beide voorwaarden vereenigd (Hamburg, Le Hâvre) dan is de toestand nog gunstiger.

In een goede handelshaven moet men snel en doelmatig kunnen laden en lossen, terwijl ook herstellingen en het innemen van kolen goedkoop en vlug moeten kunnen geschieden. Daarom moet men er behoorlijke los- en laadinrichtingen aan goede kaaimuren vinden; loodsen, pakhuizen en spoorwegvervoer zijn heden ten dage voor een goed ingerichte haven onontbeerlijk. Bij een druk

Digitized by Google

verkeer zijn de afdeelingen voor in- en uitvoer van elkander gescheiden, terwijl gevaarlijke stoffen, zooals petroleum, terpentijn enz. afzonderlijk opgeslagen worden. Met het oog op de in- en uitvoerrechten worden de goederen waarvan onmiddellijke rechten moeten worden betaald, gescheiden van die, waarover eerst na eenigen tijd tijd zal worden beschikt. Daardoor zijn de belastingvrije opslagplaatsen of entrepots en op grooter schaal de vrijhavens ontstaan. Inrichtingen, waar schepen hersteld en uitgerust kunnen worden, zooals droogdokken, drijvende dokken en scheepshellingen mogen in geen groote haven ontbreken.

Natuurlijke havens zonder kunstwerken vindt men weinig; bijna overal heeft men havendammen gebouwd, die òf als golfbrekers òf als molo's dienst doen. Bij reeden heeft men doorgaans een dam, die tot golfbreker bestemd is, bij eigenlijke havens meestal molo's. De grootte der reede regelt zich meestal naar het aantal schepen, dat er voor anker liggen moet. Wat den bouw der golfbrekers betreft, onderscheidt men vaste en beweeglijke; de eerste zijn bijna altijd van steen vervaardigd. Op het breede uiteinde (kop) staan dikwijls lichttorens, mistseignalen, semaphoren enz. Zeer belangrijke golfbrekers vindt men in Cherbourg, Plymouth, Dover, Bilbao, Kaapstad, Genua, Triëst, Marseille. Die van Cherbourg heeft 34 000 000 gld. gekost. De meeste havens worden door een met molo's of havendammen ingesloten nauwe invaart beschermd. (IJmuiden, Hoek van Holland, Hâvre, Dublin, enz.). De richting der invaart wordt bepaald naar de heerschende winden, den zeegang en de stroomingen. De molo's loopen òf evenwijdig, òf zij wijken uiteen naar binnen toe. Men onderscheidt binnen- en buiten-molo's of havenhoofden.. Deze havendammen of molo's worden van hout, ijzer, natuurlijke of kunststeenen gebouwd. Meestal maakt men ze echter van steen, zij steken doorgaans $1^1/_2$—2 m. boven den hoogsten waterstand uit, hebben een kroonbreedte van 5—30 m. en zijn dikwijls van borstweringen voorzien.

Door de haveninvaart komt men in het eigenlijke havenbekken, dat al naar de wijze van ontstaan en bestemming verschillend gevormd is en een verschillende ligging heeft. De schepen worden in het bekken aan drijvende tonnen (ankerboeien) en dukdalven of aan de scheepsringen en palen der kaaimuren bevestigd. Tot het laden en lossen dienen de op de kaden opgestelde kranen, elevatoren, kolentips en soortgelijke toestellen tot lossen en laden.

De diepte van een haven, die zoo mogelijk 30 cm. meer bedragen moet dan de diepgang der grootste schepen, tracht men door uitbaggering en door kunstmatige of natuurlijke strooming constant te houden.

Rivierhavens dienen, behalve voor het verkeer, tot bescherming der binnenschepen tegen hoog water en ijsgang. Zij zijn meestal door steenen dammen van de rivier gescheiden.

Verdraghavens zijn de havens in China, Japan en Korea, welke krachtens verdrag tusschen deze staten en de Europeesche mogendheden benevens de Vereenigde Staten van N.-Amerika voor den handel zijn opengesteld.

Voor de inrichting der groote havens van Nederland (Amsterdam, Rotterdam, Hoek van Holland, IJmuiden) zie men de afzonderlijke artikelen.

Om de orde te handhaven heeft men in iedere haven *havenpolitie* (zie aldaar), met een *havenmeester* (zie aldaar) aan het hoofd.

Literatuur: Lehnert, Die Seehäfen des Weltverkehrs (Weenen 1889—1891, 2 dln.); *Cordemoy,* Les ports modernes (Parijs 1900, 2 dln.); *dezelfde,* Les ports maritimes (Parijs 1907—1908, 2 dln.); „Les ports et leur fonction économique" (Parijs 1906—1909, 4 dln.).

Havengeld is het bedrag, dat de schippers moeten betalen voor het liggen in een haven.

Havengetal van een plaats geeft het uur van Hoogwater aan bij Volle of Nieuwe maan of — wat op hetzelfde neerkomt — het verschil in tij tusschen het tijdstip van maansovergang en dat van Hoogwater aldaar bij springtij. Zie verder *Getijden.*

Havenhoofd is een sterke dijk of dam, die de haven begrenst en in de zee of in de rivier uitsteekt. Meestal zijn zij van een plankier of looppad voorzien, waarover de schepen zijn te bereiken of hulp te verleenen is. De kop van een havenhoofd behoort voorzien te zijn van een lichtopstand, zoodat de juiste ligging steeds is waar te nemen. In ons land vindt men verscheidene havenhoofden, die uit rijshout zijn samengesteld en met steenbezettingen zijn afgedekt (Haven van Vlieland). Ook wel zijn het slechts steigers uit zware palen en binten bestaande waartusschen steenstortingen zijn aangebracht (Vlissingen), doch meestal zijn zij uit zware steenblokken opgebouwd (Scheveningen).

Havenlicht is een licht op een buitenhaven, veelal geplaatst op een hoogte, ten behoeve van de schepen, die 's nachts binnenvallen.

Havenmeester is een ambtenaar, die den schepen een ligplaats aanwijst en aan het hoofd staat van de havenpolitie (zie aldaar).

Havenpolitie noemt men die personen, welke zorg dragen voor de veiligheid van het verkeer in de havens en voor het naleven van de verordeningen, daaromtrent door gemeente, provincie of rijk vastgesteld.

Havensius, *Arnold,* een Nederlandsch geschiedkundige, werd in 1540 te 's-Hertogenbosch geboren en overleed in 1610 te Brussel. Hij behoorde tot de orde der Jezuïeten en schreef: „Commentarium de erectione novorum in Belgia episcopatuum" (1609), „Historica relatio duodecim martyrum cartusianorum qui Ruremundae Geldriae etc." (1608; in 't Nederlandsch vertaald in 1649) en „Speculum hereticae crudelitatis" (1608).

Haventijd. *Zie Getijden.*

Haver is een cultuurgewas van het plantengeslacht *Avena* (zie aldaar). Daaronder worden de volgende gecultiveerde soorten onderscheiden: *A. sativa vulgaris,* gewone of pluimhaver (zie plaat: Granen, fig. 18 *a, b)* met uitgespreide pluim. *A. sat. orientalis* of troshaver (zie plaat: Granen, fig. 19 *a, b)* met tegen den halm aangedrukte pluimtakken. Tot beide behooren variëteiten met naakte en met opgesloten vruchten. Naar de kleur der kroonkafjes worden die met opgesloten vruchten onderscheiden in witte, gele,

Digitized by Google

bruine, zwarte en bonte variëteiten; naar den tijd van rijping worden ze verdeeld in vroeg-, middelvroeg- en laatrijpe variëteiten. De vroegrijpe brengen gewoonlijk minder op, bevatten meer eiwit en vormen een betere bovenvrucht voor klavers. Tot de pluimveehaver behooren de meest bekende variëteiten: Probsteier, dikke witte, oude zwarte en vroegrijpe zwarte presidentshaver, Mansholts havers, Zege- en Goudenregenhaver.

De groote naakte haver (*A. sat. nuda* Al.) geeft zelfs op rijke gronden slechte opbrengsten; de bijna uitsluitend in Oostenrijk verbouwde kleine, naakte middelmatige. Zij zijn in onze streken van geen waarde voor de cultuur evenmin als de in China en in den nieuweren tijd ook in Noord-Amerika verbouwde Chineesche naakte haver (*A. sat. chinensis* Fisch).

De evene of zandhaver (*A strigosa*, zie *Evene*) en de korte haver (*A. Brevis* Roth.) onderscheiden zich van *A. sativa* door de gesteelde onderste bloem.

De wilde haver of aart (*A. fatua*), in Midden-Europa zeer verbreid als onkruid, doch ook in Zuid-Europa in het wild groeiend, wordt wel als de stamvorm van de gecultiveerde havers beschouwd. Het vaderland der haver is onbekend.

Kelten en Germanen verbouwden ze reeds zoolang als hun geschiedenis in de oudheid terugreikt.

Bij de Egyptenaren, Grieken en Romeinen werd ze niet gecultiveerd. Bij de Germanen was ze de hoofdvoedingsvrucht. Havergort en haverkoeken worden nog heden als dagelijksch voedsel gebruikt in het noorden van Skandinavië, Schotland, Ierland en op de Orkney- en Shetlandseilanden. In overig Europa en in Noord-Amerika wordt ze hoofdzakelijk voor veevoeder verbouwd, in het bijzonder voor paarden en jong vee. Het kaf en het stroo worden voor hetzelfde doel gebruikt en hebben daarvoor hoogere waarde dan dat van andere granen. Ook kan haver groen gemaaid als veevoeder dienen. Havergort en uit gort gekookt haverslijm worden voor medicinale doeleinden aangewend. In België wordt uit de haver een soort bier gebrouwen. Voor de scheikundige samenstelling zie *Landbouwproducten*.

De haver behoort thuis in de gematigde luchtstreek en kan koude en ruwe weersgesteldheid verdragen. Zij wordt in Noorwegen tot 69.5° N. Br. verbouwd; waar vroege haver niet meer gedijt, daar kan van akkerbouw weinig meer worden verwacht. In de tropen komt ze slechts op hooge bergen voort; zoo ook in Australië. In Centraal-Azië is ze op 9000 voet hoogte gevonden. Zie ook het artikel *Graanbouw enz.*

Haver kan op alle grondsoorten worden verbouwd, behalve misschien op het schraalste zand, waar evene niet meer gedijt. Op zeer zwaren kleigrond groeit ze beter dan gerst. Ook op zure, veenachtige en nieuw-ontgonnen gronden kan ze worden geteeld. Humeuze leem- en zavelgronden zijn voor haar het best. Haver kan als afdragende vrucht worden verbouwd, doch loont ook een betere plaats in de vruchtopvolging, b.v. na klavers en bemeste hakvruchten; ze past ook na rogge. Na haver groeien dikwijls klavers, hakvruchten en vlas. Haver na haver is alleen op nieuw-omgebroken graasland of heidegrond te verdedigen.

Haver wordt bij voorkeur niet met stalmest bemest. Ze is wel dankbaar voor stikstof, phosforzuur en kalk en op zand- en veengronden ook voor kali.

Voor haver wordt de grond in den herfst op wintervoor geploegd. Daarin wordt ze in het voorjaar vroeg gezaaid, nadat het land bij het in het wild zaaien op lichte gronden in den regel niet, bij het op rijen zaaien wel vooraf bewerkt is met egge of cultivator. Na het zaaien wordt het land geëgd en zoo noodig gerold. Aan zaaizaad wordt 1.5—5.5 H.L. per H.A. gebruikt, gewoonlijk 2.5—4. Gedurende den groei wordt de grond door hakken losgemaakt en gereinigd van onkruid. Als de korrelinhoud niet meer melkachtig is, wordt het gewas gesneden en na droging op het veld ingehaald. De opbrengsten aan korrels variëeren van 30—90 H.L. en meer per H.A.; die aan stroo van dienstreeks 2—5000 kg. per H.A.; het H.L.-gewicht schommelt van ongeveer 36—56 kg.

Ziekten en *beschadigingen*. De haver kan worden aangetast door stuifbrand, gewone roest, kroonroest, meeldauw en zwartzwammen. Ze wordt o. a. beschadigd door veldmuizen, waterratten, hamsters, vogels, engerlingen, ritnaalden, aardrupsen, emelten, larven van haknvlieg en fritvlieg, bladluizen, bietenaaltjes, stengelaaltjes en slakken.

Zie: *Denaiffe* en *Sirodot*, L'avoine (Parijs 1902).

Haver, Mevrouw *Theodore Petronella Bernardina*, den 19den December 1856 te Amsterdam geboren, was verscheiden jaren als onderwijzeres aan de Industrieschool voor meisjes verbonden en tot 1887 werkzaam bij het openbaar lager onderwijs. Sedert 1885 interesseerde zij zich voor sociale vraagstukken. In November 1891 werd zij gekozen in het bestuur der Vrije Vrouwenvereeniging en weldra werd zij haar secretaresse. Sedert 1892 bepleitte zij met het woord en de pen de belangen der vrouw in sociaal en staatsrechtelijk opzicht. Zij was bestuurslid en oprichtster van een aantal vereenigingen, die hetzelfde doel beoogden. Ook maakte zij veel propaganda voor de beginselen van „De Dageraad" en voor den Bond voor Staatspensionneering. Zij overleed den 1sten November 1912.

Haveraaltje. Hetzelfde als het bietenaaltje. Zie *Aaltjes*.

Haverbladluis (*Aphis avenae*) is een donkergroene, witbestoven bladluis die op haver, tarwe en gerst voorkomt en wel op de bladscheeden en op den bovenkant der ineen gerolde bladeren, nooit echter op de aren. Dezelfde soort leeft ook op de trosvogelkers; van deze verhuizen ze op de granen en op verschillende grassen.

Haverkamp, *Sigbert* of *Sigebertus*, een Nederlandsch geschied- en letterkundige, in December 1684 te Leeuwarden geboren, studeerde te Utrecht in de godgeleerdheid en was achtereenvolgens predikant te Stad aan 't Haringvliet en lector in de Grieksche taal te Leiden, welke laatste betrekking hij den 1sten Juni 1720 aanvaardde met een redevoering „De quaestione utrum armis an litteris Graecia olim majus nomen para-

Digitized by Google

verit". Het volgende jaar werd hem het hoogleeraarsambt te Franeker opgedragen, waarvoor hij echter bedankte, omdat hij op aanbeveling van *P. Burman* benoemd was tot professor in het Grieksch te Leiden. Later werd hem tevens het onderwijs in de welsprekendheid en geschiedenis toevertrouwd. Hij overleed den 27sten April 1742. Hij gaf o.a. uit: „Oratio de actione oratoris, sive corporis eloquentia" (1724), „T. Lucretii Cari de Rerum natura libri VI cum annotationibus" (2 dln. 1725), „Flavii Josephi opera omnia graece et latine, cum plurimorum interpretum animadversionibus" (2 dln. 1726), „Museum Uilenbroekianum" (3 dln. 1729), „Thesaurus Morellianus etc." (2 dln. 1734), „Algemeene Historie der zaken in Azië, Afrika en Europa en in derzelver Koningrijken, Landschappen, Staten en Steden, sedert het ophouden der fabel-eeuwe tot op de heerschappij van Karel den Grooten, en tot den tijdt, doorgaans de Middel-eeuwe genaamd, voorgevallen, met meer dan duizend historiepenningen verrijkt en opgehelderd" (3 dln. 1736—1739), „Sylloge scriptorum de pronunciatione Graecae linguae" (2 dln. 1736—1740), „Introductio in historiam patriae" (1739) en „Introductio in antiquitates romanas, et antiquitatum graecarum praecipuique atticarum descriptio brevis" (1740). Ook leverde hij een aantal vertalingen uit het Italiaansch ten behoeve van den grooten „Thesaurus rerum Italicarum".

Haverkamp, *Johannes,* een Nederlandsch tooneeldichter en geschiedschrijver, in de 2de helft der 17de eeuw te Amsterdam geboren, schreef: „De dood van Nero, treurspel" (2de druk 1720), „Geta of de broedermoord van Antonius, treurspel" (gedeeltelijk door *K. Lescailje,* 2de druk, 1735), eenige treurspelen naar het Fransch, „Gedichten" (1713), „Bijbelpoëzij" (1729), „Historie van Gustaaf I, koning van Zweden" (naar *Vertot,* 1735), „Staatsgeheimen van Europa" (22 dln., 1740) en „Echt verhaal van de groote staatswisseling, voorgevallen in de Republiek der Vereenigde Nederlanden, in den jare 1747 enz." (naar *Rousset,* 1747).

Haverkorn, *Willem,* te Amsterdam geboren, was geruimen tijd bestuurder en vervolgens commissaris van den stadsschouwburg te Amsterdam en overleed den 29sten September 1829 op zijn hofstede Meerhuizen aan den Amstel. Hij dichtte de volgende treurspelen: „Robbert de Vries" (2de druk, 1778), „Aleid van Poelgeest" (1778), „Claudius Civilis" (1779), „Elizabeth Woodville, weduwe van Eduard IV, koning van Engeland" (1784) en „De aanslag op Antwerpen". De meeste van deze stukken zijn in den Amsterdamschen schouwburg gedurende vele jaren opgevoerd. Ook heeft men van hem eenige stukjes in de „Kleine Dichterlijke Handschriften", eenige gelegenheidsgedichten en „Poëzij" (1784).

Haverman, *Hendrik Johan,* een Nederlandsch schilder en teekenaar, den 23sten October 1857 te Amsterdam geboren, thans werkzaam te 's-Gravenhage. Hij is een leerling van de Academie van Beeldende Kunsten te Amsterdam en werkte in 1879 onder *Verlat* te Antwerpen. *Haverman* is een onzer meest bekwame portretschilders en vervaardigde in de laatste jaren tal van beeltenissen van bekende Nederlanders. Ook door zijn voorstellingen uit het dagelijksch leven en zijn landschappen uit Spanje, Tanger en Algerië is *Haverman* bekend. In zijn eersten tijd schilderde hij vooral naaktfiguren (o.a. „de Vlucht", in het Stedelijk Museum te Amsterdam). Men vindt o.a. in het Museum Mesdag te 's-Gravenhage en het Stedelijk Museum te Amsterdam werken van zijn hand.

Haver Schmidt, *François,* een Nederlandsch letterkundige, den 14den Februari 1835 te Leeuwarden geboren, studeerde te Leiden in de theologie en werd in 1859 predikant te Foudgum en Raard, in 1862 te Helder en Nieuwediep en in 1864 te Schiedam, waar hij den 19den Januari 1894 een einde aan zijn leven maakte. Zijn „Snikken en grimlachjes, poëzie uit den studententijd van Piet Paaltjes" (1867, 8ste druk 1904) werden met grooten bijval ontvangen, in het Fransch en Latijn vertaald en bij herhaling uitgegeven. Verder leverde hij vele bijdragen in almanakken en tijdschriften, gedeeltelijk verzameld onder den titel „Familie en kennissen" (1876, 5de druk 1900). *Haver Schmidt* was ook een der meest gevierde Nederlandsche redenaars.

Haversteenbrand *(Ustilago laevis).* Tusschen de iets uitéén gedrongen kafjes bevinden zich korte korrels, met dunnen wand, waardoor de zwarte inhoud heenschemert. Deze zwarte inhoud bestaat voornamelijk uit de brandsporen van een zwam; bij het dorschen komen ze vrij, kleven aan de kafjes vast van de gezonde korrels, ontkiemen, als ook de haverkorrel ontkiemt en bewerken zoo opnieuw: de steenbrand. De bestrijdingsmiddelen zijn als bij andere soorten van steenbrand.

Haverstuifbrand *(Ustilago Avenae).* De haverplant vertoont slechts zwarte korrels, die ten slotte geheel verstuiven. Deze zwarte massa bestaat uit de brandsporen van een brandzwam. Gedurende het bloeien van den haver worden de sporen verspreid; ze komen op de bloemen terecht, maar bewerken geen bloeminfectie, zooals bij de tarwestuifbrand. Eerst bij de ontkieming, na den winter, infecteeren zij de jonge haverplantjes.

Haverwortel *(Tragopogon porrifolius) wilde schorseneer* of *preibladige boksbaard* is een *witte of gele schorseneer,* die blijkens den Latijnschen naam, *Tragopogon porrifolius,* tot een ander geslacht dan de ware schorseneer behoort. Zij is tweejarig, maar moet als eenjarig gewas worden gekweekt, daar zij in het tweede jaar onbruikbaar is. Zij wordt zeer vroeg in het voorjaar gezaaid en kan flinke opbrengsten geven. In ons land geeft men echter de voorkeur aan de ware schorseneer, *Scorzonera hispanica* L., die smakelijker is en evenveel gewicht oplevert.

Haverziekte *(veenkoloniale).* Zoo noemt men de ziekte, die behalve haver ook andere gewassen, zooals rogge, tarwe, gerst en aardappelen aantast, en zich een 30-tal jaren geleden in de Groninger veenkoloniën begon te vertoonen. Plekgewijze wordt het gewas aangetast. De plant wordt geel, de groei staat stil, op het midden van de bladschijf ontstaan geelwitte vlekjes en het blad krijgt een knik. Een aantal planten gaat dood; de anderen groeien er door heen,

Digitized by Google

maar geven slechts een geringe opbrengst. De oorzaak schijnt te zijn, volgens de onderzoekingen van *Sjollema* en *Hudig*, de ophooping van alcalische stoffen in den bodem tengevolge van de bemesting; daardoor werd de normale humus veranderd in schadelijke humusstoffen. Een toevoeging van mangaanzuurzout is een goed verbeteringsmiddel van den bodem.

Havesate of *Havezate* beteekende oorspronkelijk hofstede, later de hofstede van den heer en kreeg daardoor de beteekenis van riddermatig goed, huis of kasteel, dus hetzelfde als ridderhofstede. Men vond havesaten in de graafschap Zutfen, in Overijsel en in Drente, en wel telde men op het einde der 18de eeuw in Zutfen ongeveer 40, in Overijsel 122 en in Drente 18 havesaten. Het bezit eener havesate werd o. a. vereischt, om in de Ridderschap van het gewest te kunnen worden beschreven en als zoodanig deel te nemen aan het bestuur van het gewest.

Havet, *Ernest,* een Fransch schrijver en wijsgeer, werd den 11den April 1813 te Parijs geboren, bezocht aldaar verschillende scholen, o. a. de Ecole normale, en werd eerst geplaatst te Dijon, en vervolgens in 1846, als suppléant van *Victor Leclerc*, bekleed met het hoogleeraarsambt in de Latijnsche welsprekendheid aan de Sorbonne. Voor hetzelfde vak werd hij in 1855 tot gewoon hoogleeraar aan het Collège de France benoemd en gaf er onderwijs tot in 1885, toen hij zijn taak kon overdragen aan zijn zoon *Louis*. In 1880 ontving hij als opvolger van *Reybaud* het lidmaatschap van de Académie des sciences morales et politiques. Hij overleed den 26sten December 1889 te Parijs. Van zijn geschriften noemen wij: „De la rhétorique d'Aristote" (1846), „De Homericorum poematum origine et unitate" (1843), „Jésus dans l'histoire" (1863), „Le christianisme et ses origines" (1872—1884, 4 dln.) en „Mémoires sur la date des écrits, qui portent les noms de Bérose et de Manéthon" (1874).

Havezate. Zie *Havesate.*

Havik, een geslacht der dagroofvogels, onderscheidt zich van de edelvalken door kortere, meer afgeronde vleugels, die nauwelijks tot de helft van den staart reiken. De tot dit geslacht behoorende vogels hebben hooge pooten en sterk gekromde, doch tevens samengedrukte snavels. Zij bewonen het liefst groote bosschen, vliegen niet hoog, maar zeer snel en maken zich zoowel in hun vlucht, als rustende van hun buit meester. De voornaamste soort is de *havik (Astur palumbarius* Gessner), dien men overal in Europa, ook in Azië en Afrika aantreft. Het is een vogel, die veel pluimvee rooft en waarop ijverig jacht gemaakt wordt. Het mannetje is ongeveer 60 cm. lang, aan den kop, hals en staart van boven donker aschkleurig, deels naar blauw, deels naar groen overhellend, aan de keel wit en bruin gestippeld, heeft een breedafgeronden staart, hooggele pooten en schitterend zwarte klauwen. Hij nestelt in hooge boomen; het wijfje legt in April vier groenachtig witte eieren. In Engeland is men weer begonnen hem voor de jacht af te richten.

Havikskruid *(Hieracium)* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Saâmgesteldbloemigen (Compositen).* Het onderscheidt zich door talrijke omwindselblaadjes, in 2 of meer kransen dichter of losser over elkander gelegen, door een al of niet behaarden bloembodem zonder strooschubben, door lintvormige, tweeslachtige bloempjes, door bijna rolronde, geribde en afgeknotte, door vuilwit of roosachtig vruchtpluis en door meestal gele bloemen. De soorten zijn veelvormig en haar aantal is zeer groot. Tot de inlandsche soorten behooren: *langharig havikskruid (H. pilosella* L.) met gaafrandige, eironde, van onder viltige bladeren en bloemstengels met twee of een enkel bloemhoofdje aan den top, — *spits havikskruid (H. Auricula* L.) met 3 of 4 bloemhoofdjes en aan beide zijden onbehaarde bladeren, — *muurhavikskruid (H. murorum* Poll.) met een meestal eenbladigen bloemstengel, de hoofdjes in een pluim, ovale wortelbladeren en een hartvormig of ovaal stengelblad, terwijl de bloemstelen en omwindsels dicht bezet zijn met klierdragende haren, — *gewoon havikskruid (H. vulgatum* Fr.) met een enkelvoudigen stengel, langwerpige, vlokkige, eenigszins getande bladeren en pluimvormige bloeiwijzen, — *schermhavikskruid (H. umbellatum* L.) met een rechtstandigen, enkelvoudigen stengel, ongesteelde lancet-lijnvormige, eenigszins getande bladeren, tuil-schermige bloeiwijzen en onbehaarde omwindsels met aangedrukte schubben.

Havlicek, *Karel,* een Czechisch schrijver en journalist, den 31sten October 1821 te Borova bij Chotebor geboren, studeerde te Praag, werd huisonderwijzer te Moskou en schreef: „Tafereelen uit Rusland" (Obrazy z Rus). Vervolgens keerde hij terug naar Bohemen en was er van 1848 tot 1851 als journalist ijverig werkzaam, wat hij met een langdurige gevangenisstraf te Brixen in Tirol moest boeten. Eerst in 1855 kon hij naar Praag terugkeeren, waar hij den 29sten Juli 1856 overleed. Zijn heldicht „De doop van den heiligen Wladimir" (Krest sv. Vladimira) verscheen eerst in 1877 in het licht, nadat zijn „Verzamelde geschriften" (Sebrané Spisy) in 1870 verschenen waren.

Havre, *Le, (Le Havre de Grâce),* een havenstad in het Fransche departement Basse-Seine, naast Marseille de grootste handelshaven van Frankrijk, ligt aan de noordzijde van de Seinemonding, aan den voet van een terreinverhooging en aan den Westerspoorweg. De stad, die (1911) 136 159 inwoners telt, wordt door drie forten en onderscheiden batterijen beschermd, terwijl de vroegere vestingwal sedert 1854 plaats gemaakt heeft voor nieuwe wijken met mooie straten en boulevards. Van de straten verdienen de Rue de Paris, de Boulevards Strasbourg en François I, de Cours de la République en de kaden vermelding. Mooie bouwwerken zijn de kerken Notre Dame en St. François, beide uit de 16de—17de eeuw, het museum met de daarvoor geplaatste standbeelden der dichters *Bernardin de Saint-Pierre* en *Casimir Delavigne,* het stadhuis, de groote schouwburg (1844), het Paleis van Justitie (1876), de Beurs (1880) en het groote hotel Frascati met een badinrichting. Men vindt te Havre een jongens- en een meisjeslyceum, een hoogere handelsschool, een hydrografische en andere vakscholen, een bibliotheek (50 000 deelen), een

Digitized by Google

kunst-, oudheidkundig, natuurhistorisch en handelsmuseum, een Beurs en druk bezochte zeebaden. Er bestaan groote machinefabrieken, scheepstimmerwerven, ijzer- en metaalgieterijen, touwslagerijen, stoommolens, een katoenspinnerij, een groote staatstabaksfabriek, een petroleum- en een suikerraffinaderij, kabel-, conserven-, papier- en zeepfabrieken.

De haven bestaat uit een voorhaven met 10 bassins, die door 14 sluizen met elkander verbonden zijn, een oppervlakte van 97 H.A. beslaan en een kadelengte van 15 663 m. bezitten. Verder heeft men er zes droogdokken, groote opslagplaatsen, laad- en loskranen en zeven lichttorens. Het 25 km. lange Kanaal van Tancarville maakt voor rivierschepen het rechtstreeksch verkeer van de Seine met de havenbassins mogelijk. Een belangrijke verbreeding van de voorhaven naar de buitenzijde en de aanleg van golfbrekers is in 1895 begonnen. Havre staat met de voornaamste zeehavens in regelmatige stoomvaartverbinding. In het internationaal verkeer liepen in 1912: 2140 geladen schepen met 3 590 497 ton binnen, 1461 geladen schepen met 2 795 260 ton uit. Het hoofdverkeer heeft plaats met Engeland, de Vereenigde Staten van N.-Amerika en Duitschland. De voornaamste invoerartikelen zijn: ruwe katoen, koffie, graan, meel, katoenen en zijden stoffen, cacao, huiden, oliezaden, hout, wol, koper, erteen, wijn, tabak en caoutchouc; de voornaamste uitvoerartikelen: zijden, katoenen en wollen goederen, koffie, lederwaren, kleedoren, Parijsche industrieartikelen, ruwe huiden, cacao, metalen artikelen enz. De kustvaart is zeer belangrijk. Sedert de laatste jaren is Havre een der voornaamste havens, waar zich landverhuizers inschepen (jaarlijks ± 30 000).

Tot 1516 bestond hier slechts een visschersdorp met een kapel, de Chapelle de Grâce. *Frans I* begon in 1517 den aanleg der haven en der stad, die hij tegen de Engelschen versterkte, wat ook door *Hendrik II* en *Lodewijk XIII* geschiedde. Onder *Lodewijk XIV* verhief er zich een groote citadel, beroemd door de vorsten en veldheeren, welke de ijverzuchtige ministers er gevangen zetten, en door verschillende vergeefsche bombardementen der Engelschen (vooral in 1694). Ook onder *Lodewijk XVI* en *Napoleon I* werden de haven en de stad uitgebreid. Havre is de geboortestad van de dichters *Bernardin de Saint Pierre, Casimir Delavigne, Madeleine de Scudéry, Angelot* en van den palaeograaf *Léon Gautier*.

Hawai. Zie *Sandwicheilanden*.

Hawasch, een rivier in N.O.-Afrika, ontspringt ten Z. van Sjoa (Abessinië), wiens Z. en W. grens zij vormt, stroomt verder Noordwaarts en loopt uit in het zoute Abhebadmeer, nadat zij in het landschap Aussa een reeks zoetwatermeren gevormd heeft.

Hawels, *Hugh Reginald,* een Engelsch geestelijke, den 3den April 1831 te Egham geboren, studeerde te Cambridge en trad te Londen als predikant op, waar hij een der leiders der *Broad Church* werd. Hij was een vriend van *Garibaldi* en heeft geijverd voor de muziek van *Wagner*. Zijn schrijversloopbaan begon hij met de novelle „Amy Arnold" (1871), waarop volgden: „Broad Church, or what is coming" (1891), „Music and morals" (17de druk 1896), „Thoughts for the times" (12de druk 1886), „Shakespeare and the stage" (1878), „American humourists" (1882), „My musical life" (4de druk 1896), „The dead pulpit" (1896), „Travel and talk, 1865—1895" (2 din., 1897), „Old violins" (1898) en de biografie „Sir Morell Mackenzie" (1893). Hij overleed den 29sten Januari 1901.

Hawick, een stad in het Schotsche graafschap Roxburgh, ligt aan den Teviot en telt (1911) 16 877 inwoners. Men vindt er een kerk uit de 13de eeuw, een ziekenhuis, een gymnasium, een museum, een beurs, fabrieken voor wollen goederen, kousen en handschoenen en veehandel.

Hawkesbury, een rivier in Nieuw-Zuid-Wales op het vasteland van Australië, ontspringt op de Blauwe Bergen, stroomt door de vlakte van Cumberland, is voor schepen van 100 ton tot boven Windsor bevaarbaar, heeft een lengte van 530 km. en mondt uit in de Brokenbaai.

Hawkins, sir *John,* een Britsch zeeman, in 1532 te Plymouth geboren, was door onderscheiden zeereizen op de hoogte gekomen van den handel en kwam in 1562 op het denkbeeld, dat de slavenhandel, in die dagen door Spanje gedreven, ook voor zijn vaderland een bron van groote inkomsten kon worden. Driemaal reisde hij van Afrika naar West-Indië; zijn tochten bezorgden hem groote schatten, maar brandmerkten hem tevens als den eersten Engelschen slavenhandelaar. Om zich slaven te verschaffen, nam hij ieder middel te baat. Tot belooning voor zijn bemoeiingen ontving hij van koningin *Elizabeth* verlof den helmkroon van zijn wapen te versieren met een halven neger in boeien geklonken. Later was hij schatmeester bij het departement van Marine en in 1588 vice-admiraal der vloot, die tegen de Armada uitgezonden werd. Wegens de diensten in dit ambt bewezen, verkreeg hij de ridderlijke waardigheid. Met *Drake* nam hij deel aan een aanslag op de Spaansche bezittingen in West-Indië, welke echter geen succes had. Zijn scheepsjournalen door *Hakluyt* verzameld, heeft de „Hakluyt Society" opnieuw uitgegeven met een inleiding van Sir *C. R. Markham*. Hij overleed den 21sten November 1595.

Hawkins, *Benjamin Waterhouse,* een Engelsch natuurkundige, den 8sten Februari 1807 te Londen geboren, legde zich toe op de beeldhouwkunst en vervolgens op de natuurlijke historie, was van 1842 tot 1847 de gast van den graaf *van Derby* te Knowsley en kreeg een groote bedrevenheid in het schetsen van dieren. Hij bezigde deze afbeeldingen bij zijn voorlezingen over geologie en zoölogie. In 1852 werd hem door de vereeniging van het Cristal Palace de restauratie opgedragen van een aantal reusachtige voorwereldlijke dieren en hij leverde ruim dertig van deze. In 1861 ging hij naar New-York, waar hij uitgestorven dierengeslachten reconstrueerde en in 1889 overleed. Hij schreef: „Popular comparative anatomy" (1840), „Elements of form" (1842), „Comparative view of the human and animal frame" (1860), „Artistic anatomy of the horse" (1865), „Artistic anatomy of the cattle and sheep" (1867), „Artistic anatomy of the dog and

Digitized by Google

deer" (1876) en met *Huxley* „Atlas of elementary anatomy" (1865).

Hawthorne, *Nathaniël,* een Amerikaansch schrijver, den 4den Juli 1804 te Salem in Massachusetts geboren als zoon van een zeekapitein, die reeds in 1808 stierf, voelde reeds als jongen roeping om te schrijven en tevens een groote voorliefde voor lange zwerftochten in de wildernis. Dit belette hem echter niet op Bowdoin College, Brunswick, Maine, waar hij van 1821 tot 1825 studeerde, gelijk met *Longfellow,* een uitstekend leerling te zijn. Na de voltooiing van zijn studiën leefde hij weer voor de natuur en de letteren. Zijn meeste handschriften vernietigde hij; zijn eerste boek „Fanshawe" was een mislukking. Zijn bijdragen aan het tijdschrift „The Token" trokken echter de aandacht, zij het in beperkten kring, ook in Engeland. Een bloemlezing, verschenen onder den titel „Twice-told tales" (1837), maakte weinig opgang, doch werd door *Longfellow* om den schitterenden stijl geprezen. Geldnood dwong hem een betrekking bij de douanen te aanvaarden, die echter twee jaar later werd opgeheven. Na het kinderboek „Grandfather's Chair" uitgegeven te hebben, sloot hij zich aan bij de leden der Brook-Farm-Community in Roxbury, die de leerstellingen van *Fourier* en *Owen* in toepassing trachtten te brengen. Hij beschreef dien tijd in de „Blithedale romance" (1852). Deze onderneming mislukte, en *Hawthorne,* in zijn verwachtingen teleurgesteld, keerde naar Boston terug, om zich aldaar aan letterkundige bezigheden te wijden. In 1843 vestigde hij zich in het dorp Concord, waar hij een oude, voorheen door *Emerson* bewoonde pastorie betrok, zoodat hij zijn volgend werk met den naam van „Mosses from an old manse" (1846) betitelde. De schetsen, hierin opgenomen, maakten zijn naam in Europa bekend. Daarenboven schreef hij het kinderboek: „Liberty tree" (1842) en een tweede deel van „Twice told tales" (1842). Nadat hij 3 jaar te Concord gewoond had, werd hij weder bij de douanen te Salem geplaatst, terwijl hij zijn letterkundigen arbeid voortzette, zooals bleek uit „The scarlet letter" (1851), het werk dat zijn naam voorgoed vestigde en „The house of the seven gables" (1851), waarin dichterlijke levendigheid van voorstelling en grondige kennis van het menschelijk hart verbonden zijn met een aangenamen humor. Hij gaf verder een „Life of Franklin Pierce" (1852) in het licht, en toen deze generaal voorzitter der Vereenigde Staten werd, benoemde hij *Hawthorne* tot consul te Liverpool. Hij behield die betrekking tot aan 1857, toen *Lincoln* president werd. Tot herstel zijner geschokte gezondheid deed hij een reis naar Italië, waar hij de stof vond voor zijn fantastischen roman „Transformation or the Marble Faun" (3 dln., 1860). Na zijn terugkeer in Amerika schreef hij eindelijk onder den titel „Our old home" een reeks van schetsen over Engeland en de Engelschen, verder „The Dolliver romance", „Septimius Felton" (1871) en „Dr. Grimshawe's secret" (1882). Hij overleed den 18den Mei 1864 te Plymouth in Massachusetts. Zijn verzamelde werken zijn bij herhaling uitgegeven.

Hawthorne, Julian, een Amerikaansch schrijver en zoon van den voorgaande, den 22sten Juni 1846 te Boston geboren, studeerde aan het Harvard College en de Scientific School te Cambridge, voornamelijk in de bouwkunst. Van 1870 tot 1872 was hij als ingenieur aan de havenwerken te New-York werkzaam, waarna hij zich aan de letterkunde wijdde. In 1875 publiceerde hij in de Londensche „Comtemporary Review" de „Saxon studies"; verder schreef hij een biografie van zijn vader, „Confessions and criticism" (1886), „History of the United States" (3 dln., 1899) en een aantal romans en novellen, zooals: „Bressant" (1873), „Idolatry" (1874), „Sebastian Strome" (1880), „Fortune's fool" (1883), „Beatrix Randolph" (1884), „Love or name", „Miss Cadogna" (1885), „John Parmelee's curse" (1886), „Great bank robbery" (1887), „Another's crime", „Spectre of the camera", „Tragic mystery" (1889), „Constance and Talbot's rival" (1890), „American Monte Christo", Golden fleece" (1892), „Six cent Sam's" (1893), „One of those coincidences and other stories" (1899) en „Hawthorne and his circle" (1903).

Haxo, *François Nicolas Benoit,* baron, een Fransch genie-officier, den 24sten Juni 1774 te Lunéville geboren, streed sinds 1793 in het revolutionnaire leger aan den Rijn en in Zwitserland. Als vestingbouwkundige onderscheidde hij zich zoowel in Frankrijk als elders, inzonderheid te Konstantinopel, waarheen *Napoleon I* hem in 1807 op verzoek van sultan *Selim* gezonden had. Nadat hij in 1813 de vestingwerken van Hamburg voltooid had, nam hij onder *Vandamme* deel aan den inval in Bohemen, kwam met dezen in den slag bij Kulmen in gevangenschap, doch herkreeg na den vrede van 1814 de vrijheid. *Lodewijk XVIII* gaf hem talrijke blijken van vertrouwen, benoemde hem tot commandeur van het Legioen van Eer en plaatste hem aan het hoofd der koninklijke garde. Bij den terugkeer van *Napoleon* voegde hij zich echter bij dezen en nam deel aan den veldtocht in 1815. Ook na de Tweede Restauratie werd hem vergiffenis geschonken. Hij was lid van den krijgsraad, die over generaal *Lefèbvre-Desnouettes* oordeelen moest, en stemde voor den dood van zijn voormaligen krijgskameraad, waarna de regeering hem benoemde tot inspecteur-generaal der genie. Na de Juli-revolutie behoorde hij tot de eersten, die de nieuwe orde van zaken huldigden. In November 1832 werd hem, onder opperbevel van *Gérard,* de leiding toevertrouwd der belegering van de citadel van Antwerpen. *Lodewijk Philips* benoemde hem tot pair, doch dan alleen woonde hij de zittingen bij, wanneer gehandeld werd over de versterking van Parijs. Hij overleed den 25sten Juni 1838.

Haxthausen, *August,* vrijheer *von Abbenburg,* den 3den Februari 1792 te Bökendorf bij Paderborn geboren, bezocht de mijnschool te Klausthal, studeerde korten tijd te Göttingen, werd daarop vrijwilliger in Hannoverschen dienst en nam deel aan den veldtocht tegen de Denen in Holstein, aan de belegering van Hamburg en aan den oorlog in Frankrijk (1814). In 1815 bezocht hij opnieuw de universiteit te Göttingen. Hij legde zich toe op de studie van agrarische toestanden. Een vrucht daarvan was zijn werk: „Die Agrarverfassung in dem Fürstentum Paderborn und Korvei" (1829). Tot geheim Regeerings-

Digitized by Google

raad benoemd, reisde hij in alle provinciën des koninkrijks, om den toestand der wetten, op den landbouw betrekking hebbende, te leeren kennen, waarna zijn werk: „Die ländliche Verfassung der Provinz Preussen" (1839) in het licht verscheen. Een dagbladartikel, door hem geschreven over de Russische ukase van den 2den April 1842 (handelend over de te maken overeenkomsten tusschen landheeren en boeren), trok de aandacht van den keizer van Rusland, die hem opdroeg de binnenlanden van zijn rijk te onderzoeken. Daarover schreef hij: „Studien über die innern Zustände, das Volksleben und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Russlands" (1847—1852, 3 dln.), „Die Kriegsmacht Russlands" (1852), „Transkaukasia" (1856) en „Die ländliche Verfassung Russlands" (1866). Ook schreef hij nog: „Das konstitutionelle Prinzip" (1864, 2 dln.). Hij overleed den 31sten December 1866 te Hannover.

Hay, *John,* een Noord-Amerikaansch staatsman, den 8sten October 1838 te Salem (Indiana) geboren, was eerst sedert 1861 advocaat in Illinois, vestigde zich niet lang daarna te Washington, waar hij weldra tot tweeden secretaris van president *Lincoln* benoemd werd. Den burgeroorlog maakte hij als diens adjudant mede. Na *Lincoln's* dood was hij in diplomatieken dienst te Parijs, Weenen en Madrid werkzaam. Van 1879 tot 1881 fungeerde hij als eerste onderstaatssecretaris. In het begin van 1897 werd hij tot gezant te Londen, in 1898, bij het uitbreken van den oorlog met Spanje, tot staatssecretaris (minister) van Binnenlandsche Zaken benoemd. Als zoodanig verving hij in Februari 1902 het Clayton-Bulwer-verdrag van 1850 over het Nicaraguakanaal door het Hay-Pauncefote-verdrag. In 1904 vaardigde hij op verlangen van *Roosevelt* een nota uit, waarin de mogendheden tot bijwoning eener tweede vredesconferentie werden uitgenoodigd. Ook beletten zijn vertoogen in 1905, dat met de verdeeling van China een aanvang werd gemaakt. Hij overleed den 30sten Juni 1905 te Newburg in Newhampshire. Hij schreef: „Life of Abraham Lincoln" (met *Nicolay,* 10 dln., 1890), verder „Pike County Ballads" (1871), „Castilian days" (1871) en „Poems" (1890).

Hayden, *Ferdinand Vandeveer,* een Amerikaansch aard- en delfstofkundige, den 7den September 1829 te Westfield (Massachusetts) geboren, werd in 1853 aan de universiteit te Albany (New-York) bevorderd tot doctor in de geneeskunde en deed daarop eenige wetenschappelijke reizen, waarvan hij veel fossielen medebracht. Gedurende den burgeroorlog diende hij vrijwillig als officier van gezondheid, klom op tot den rang van luitenant-kolonel en werd in 1865 hoogleeraar in de aard- en delfstofkunde te Philadelphia. Sedert 1861 doorreisde hij, in opdracht der regeering, de westelijke deelen der Unie. Behalve een vijftigtal „Memoirs" leverde hij tien jaarverslagen, verscheiden deelen met „Miscellaneous memoirs" en acht kwartodeelen met wetenschappelijke opstellen. Vooral zijn: „Pictures of Rocky Mountains scenery", „The Yellowstone National Park" (1877) en „North America" (1883) werden met grooten bijval ontvangen. Hij overleed den 22sten December 1887 te Philadelphia.

Haydn, *Joseph,* een Oostenrijksch componist, den 31sten Maart 1732 te Rohrau op de grenzen van Oostenrijk en Hongarije geboren, was de zoon van een armen wagenmaker. Een neef, onderwijzer te Hainburg nam hem als vijfjarigen knaap op zijn school en gaf hem ook het eerste muziekonderricht. Hier vond hem 3 jaar later de keizerlijke kapelmeester *Von Reuter* en, daar de jonge *Haydn* niet alleen muzikaal zeer begaafd bleek, doch ook een mooie sopraanstem had, nam hij hem op onder de koorknapen in de St. Stephanuskerk te Weenen. Hoewel hij tot dusver zeer gebrekkig theoretisch onderricht had gehad, probeerde hij toch allerlei werken te schrijven, waaronder zelfs 16-stemmige koren. In 1745 kwam zijn broer *Michael* als koorknaap te Weenen, *Joseph* gaf hem onderwijs, doch toen hij zijn sopraanstem verloor en door *Michaël* werd vervangen, zette men hem zonder verderen omslag op straat, en kon hij door het geven van eenige lessen nauwelijks in zijn onderhoud voorzien. Iets later kwam hij ook als begeleider bij den zangleeraar *Porpora,* die hem in ruil voor zijn diensten compositie-onderwijs gaf. Hij kreeg door zijn eerste klaviersonaten eenige bekendheid als componist, en schreef voor een baron *von Fürnberg* zijn eerste kwartet (Bes-dur 1755); deze bezorgde hem ook een betrekking als directeur van de kapel van graaf *Morzin.* In dezen tijd maakte *Haydn* kennis met zijn aanstaande echtgenoot, een heerschzuchtige, twistzieke en bigotte vrouw, die gedurende 40 jaar zijn leven alleshehalve hielp verzaangenamen. Voor graaf *Morzin* schreef hij zijn eerste symphonie; de kapel werd echter spoedig ontbonden, waardoor *Haydn* zijn betrekking verloor; in 1861 werd hij eerst tweede kapelmeester bij den vorst *Paul Anton Esterhazy* te Eisenstadt; toen in 1766 de eerste kapelmeester overleed, volgde *Haydn* hem op. Inmiddels was *Paul Anton Esterhazy* gestorven; zijn zoon *Nikolaas Joseph,* had de kapel van 16 leden tot 30 uitgebreid. Maar toen ook *Nikolaas Esterhazy* overleed, werd de kapel door diens zoon *Anton* weer ontbonden; hij kende *Haydn* evenwel een pensioen toe, waardoor deze onafhankelijk kon leven en zich te Weenen vestigde. Op aandringen van den violist *Salomon,* die te Londen abonnementsconcerten gaf, sloot *Haydn* een verbintenis om te Londen zes eigen symphonieën te dirigeeren; dit gebeurde in 1791 en *Haydn* behaalde buitengewoon veel bijval; de Universiteit te Oxford verleende hem het eere-doctoraat en *Haydn* bleef tot den zomer van 1792 in Engeland. Toen reisde hij over Bonn (waar hij den jongen *Beethoven* leerde kennen) en Frankfort naar Weenen terug; in 1794 ging hij weer naar Engeland, waar hij tot 1795 bleef en misschien nog langer gebleven zou zijn, zoo niet de jonge vorst *Nikolaas von Esterhazy,* wiens vader *Anton* was gestorven, weer een kapel had opgericht en *Haydn* met het kapelmeesterschap belastte. Zoo keerde *Haydn,* thans als een wereldberoemd man terug. Hij schreef nu zijn beide meesterwerken: de oratoria „Die Schöpfung" en „Die Jahreszeiten", beide oorspronkelijk Engelschen tekst, vertaald door *Van Swieten.* Deze werken werden resp. den 29sten en 30sten April 1798 en den 24sten April 1801 in het paleis van den vorst *Schwarzenberg* voor het eerst uitgevoerd. Kort daarna begonnen

Digitized by Google

de krachten van den hoogbejaarden kunstenaar af te nemen; hij overleed den 31sten Mei 1809 te Weenen, enkele dagen nadat de Fransche troepen de Oostenrijksche hoofdstad hadden bezet.

Haydn's kunst kenmerkt zich door een frissche bekoorlijke naïveteit, zuiverheid van stijl, enorm technisch kunnen en natuurlijken scheppingsdrang. Zijn groote verdienste is ook, de orkestrale uitdrukking verhoogd te hebben door het individualiseeren der instrumenten, door ze te maken tot zelfstandige eenheden, zonder hun samenhang te verbrokkelen. Daarbij is hij een meester in het weergeven van stemmingen en het muzikaal illustreeren, zonder de grenzen der echt-muzikale uitdrukking ook maar eenigszins te overschrijden.

Zijn productiviteit was verbazingwekkend; hij componeerde 125 symphonieën, resp. ouvertures, 20 pianoconcerten en divertissementen met piano, 9 vioolconcerten, 6 violoncelconcerten, 77 strijkkwartetten, 35 trio's voor piano, viool en violoncel, 33 trio's voor andere combinaties, sonates, variatiewerken, kerkelijke werken (missen, offertoria enz.), 24 opera's, behalve de reeds genoemde twee oratoria nog een derde: „Il ritorno di Tobia", liederen, enz. De firma *Breitkopf und Härtel* te Leipzig is bezig met een complete uitgave van *Haydn's* werken, die 80 deelen zal omvatten; tot 1914 zijn vier deelen symphonieën verschenen.

Haydn biografieën schreven o. m.: *S. Mayr* (1809), *Fr. von Seeburg* (4de druk 1911) en *Leopold Schmidt* (1907 in „Berühmte Musiker"); zie verder ook: *K. F. Pohl,* Mozart und Haydn in London (1867); *L. Wendschuh,* Ueber Haydn's Opern" (1896) en *W. H. Hadow,* A Croatian composer (1897).

Haydn, Johann Michael, een broeder van den voorgaande, den 14den September 1737 geboren, werd eveneens als koorknaap in de St. Stephanuskerk te Weenen geplaatst en ontving grondig onderwijs in de muziek. In 1757 was hij muziekdirecteur van den bisschop van Groeswardein en 5 jaar later van den aartsbisschop van Salzburg en later concertmeester en organist aan een dom aldaar, welke betrekking hij tot zijn dood, den 10den Augustus 1806, vervulde. Hij was zeer gelukkig met de dochter van den domkapelmeester *Lipp,* zijn vrouw was zelf een uitnemende sopraanzangeres. *Michael Haydn* schreef vooral kerkmuziek: missen, requiems, gradualia, offertoria, responsoria, enz.; verder ook een aantal cantaten, oratoria, opera's, symphonieën en andere instrumentale werken. Hij verzette zich steeds tegen het uitgeven zijner werken, zoodat de meeste ook handschriften zijn gebleven.

Zie: *J. J. E. Engl,* Zum Gedenken Johann Michael Haydns (1906) en *Otto Schmid,* Johann Michael Haydn (1906).

Hayem, *Georges,* een Fransch geneeskundige, in 1841 te Parijs geboren, was eerst geneesheer in een ziekenhuis, later hoogleeraar aan de universiteit en lid der Academie. Hij heeft vooral naam gemaakt door zijn onderzoekingen over de anatomie en de pathologie van het bloed en over de pathogenie en de behandeling van maagziekten. Hij schreef: „Des hémorrhagies intra-rachidiennes" (1872), „Recherches sur l'anatomie pathologique des atrophies musculaires" (1877), „Du sang et de ses altérations anatomiques" (1889), „Cours de thérapeutique expérimentale" (1892), „Leçons de thérapeutique" (1897—1893) en „Revue des sciences médicales en France et à l'étranger" (1873—1898).

Hayem, *Henriette. Zie Gregh, Fernand.*

Hayes, *Rutherford Birchard,* negentiende president der Vereenigde Staten van Noord-Amerika, den 4den October 1822 te Delaware (Ohio) geboren, studeerde aan het Havard College in de rechten, doorreisde Noord-Amerika en vestigde zich in 1849 als advocaat te Cincinnati. Als tegenstander der slavernij nam hij in 1861 dienst bij het Unieleger en werd van eenvoudig vrijwilliger allengs bevorderd tot brigade-generaal. Na het eindigen van den oorlog werd hij lid van het Congres en bekleedde van 1867 tot 1871 de betrekking van gouverneur van den staat Ohio. Den 7den November 1876 werd hij met 185 tegen 184 stemmen tot president der Vereenigde Staten gekozen, en daar men de geldigheid der stemmen van Zuid-Carolina, Florida en Louisiana in twijfel trok, was het aanvankelijk onzeker of hij die waardigheid zou kunnen aanvaarden. Een commissie van onderzoek besliste echter te zijnen gunste, zoodat hij den 4den Maart 1877 de teugels van het bewind in handen nam. Zijn verzoenende toespraak, bij die gelegenheid gehouden, maakte een goeden indruk. Hij benoemde een ministerie van zes gematigde republikeinen en één democraat. Bij het benoemen van ambtenaren lette hij uitsluitend op bekwaamheid en verdienste. Ook bracht hij den gespannen toestand in Zuid-Carolina en Louisiana tot rust. Een invloedrijke oppositie in het Congres legde hem telkens moeilijkheden in den weg, zoodat hij meermalen van het recht van *veto* gebruik moest maken. In 1881 werd hij door *Garfield* vervangen. Hij overleed den 18den Januari 1893 te Fremont.

Hayes, *Isaak Israel,* een Amerikaansch Noordpoolvaarder, den 5den Maart 1832 te Chester in Pennsylvanië geboren, studeerde aan de universiteit te Pennsylvanië, werd scheepsdoctor en vergezelde in 1853—1855 de expeditie van *Kane* ten noorden van den Smithsound. Ondersteund door *Grinnell* en door het Amerikaansch Geografisch Genootschap, vertrok hij in 1860 met een schip naar de poolstreken en drong door tot 78½° N.Br. en in 1861 met door honden getrokken sleden tot 18° 35′ N.Br., zonder evenwel veel belangrijks te ontdekken. Na zijn terugkeer diende hij als vrijwilliger gedurende den burgeroorlog en schreef vervolgens: „The open Polar Sea" (1867) en „Physical observations in the arctic seas" (1867). In 1869 deed hij met een jacht van den schilder *Bradford* opnieuw een tocht naar Groenland, dien hij beschreef in „The land of desolation" (1871). Ook schreef hij het verhaal: „Cast away in the cold" (1869). Hij overleed den 17den December 1881 te New-York.

Hayez, *Francesco,* een Italiaansch schilder, den 15den Februari 1791 te Venetië geboren, studeerde aldaar en te Rome. Hij schilderde meest historiestukken en overleed den 11den Februari 1882 te Milaan.

Haymerle, *Heinrich Karl,* vrijheer *von,* een Oostenrijksch staatsman, den 7den December 1828

Digitized by Google

te Weenen uit een geslacht geboren, dat door *Maria Theresia* in 1748 in den Boheemschen ridderstand was opgenomen en na dien tijd aanzienlijke waardigheden bekleedde aan het Keizerlijk Hof. Nadat hij te Weenen zijn studiën voltooid had, werd hij in 1850 adjunct-tolk bij het gezantschap te Konstantinopel. Weldra tot derden tolk bevorderd, belastte men hem gedurende den Krimoorlog met een gevaarlijke zending naar *Omar-Pasja*, om bescherming te bezorgen aan de Oostenrijksche onderdanen. In 1857 werd hij secretaris van legatie te Athene, in 1861 te Dresden en in 1862 te Frankfort aan den Main. In 1864—1866 was hij gezant te Kopenhagen, keerde als raad van legatie naar Frankfort terug en nam deel aan de vredesonderhandelingen te Praag. In 1866 tijdelijk gezant naar Berlijn, werd hij in 1868 door *Von Beust* geplaatst bij het departement van Buitenlandsche Zaken, vertrok kort daarop als gezant naar Konstantinopel, in 1869 naar Athene en in 1872 naar 's-Gravenhage, werd in 1876 in den stand der vrijheeren opgenomen, in 1877 tot gezant aan het Hof van Italië benoemd, nam in 1878 deel aan het congres te Berlijn en aanvaardde den 8sten October het ambt van minister van Buitenlandsche Zaken en van het Keizerlijk Huis en van voorzitter van den ministerraad. Hij overleed den 10den October 1881 te Weenen plotseling aan een beroerte.

Haymo, ook *Aimo, Heimo* en *Hemmo* genoemd, een godgeleerde uit de 9de eeuw, was een der merkwaardigste leerlingen van *Rabanus Maurus*, den beroemden abt van Fulda. Hij schreef verklaringen van onderscheiden gedeelten des Bijbels, voorts een „Homiliarium" en eindelijk „Cristianarum rerum memoria", welke loopt van den aanvang onzer jaartelling tot aan *Theodosius den Groote* en meermalen gedrukt werd, onder anderen te 's-Gravenhage in 1531 en te Leiden in 1650. Hij overleed als bisschop van Halberstadt den 27sten Maart 853.

Haynau, *Julius Jakob*, vrijheer *von*, een Oostenrijksch generaal, was de jongere zoon van *Wilhelm I*, keurvorst *van Hessen* en van vrouwe *von Lindenthal*, geboren *Rebekka Ritter*, de dochter van een apotheker te Haynau in Silezië. Hij werd den 14den October 1786 te Cassel geboren, trad in 1801 in Oostenrijkschen dienst en woonde de veldtochten bij van 1805 en 1809. In 1813 tot majoor benoemd, nam hij deel aan den bevrijdingsoorlog. In 1823 werd hij bevorderd tot luitenant-kolonel, in 1830 tot kolonel en in 1835 tot generaal-majoor. Als brigade-generaal ging hij naar Italië, werd in 1844 luitenant-veldmaarschalk en daarna bevelhebber van een regiment infanterie. Hij heeft veel bijgedragen tot de overwinning der Oostenrijkers bij Custozza, den 24sten en 25sten Juni 1848. Met groote strengheid bewaarde hij de rust te Bergamo en te Brescia; Ferrara tuchtigde hij. Toen na het hervatten van den oorlog in Maart 1849, Brescia wederom opstond, trok *Haynau* van Padua daarheen, omsingelde de stad, en er ontstond nu, bij den hevigen tegenstand der inwoners, een strijd, zooals toen nauwelijks een tweede in de krijgsgeschiedenis van den nieuweren tijd gevonden werd. *Haynau* zegt daaromtrent zelf: „Ik gaf bevel dat men geen gevangenen maken, maar terstond ieder over de kling jagen zou, die met de wapenen in de hand gegrepen werd". Tijdens het beleg van Venetië, werd hij door den keizer in een eigenhandig schrijven naar Hongarije geroepen. *Frans Jozef* belastte hem in Mei 1849 met het opperbevel aldaar, terwijl hij hem tevens tot veldtuigmeester benoemde. De bestorming van Raab, het bezetten van Szegedin (2 Augustus), de gevechten aan de Theiss, waardoor Temesvar in handen der Oostenrijkers viel, was het werk van *Haynau*. Hoewel *Görgei* door het nederleggen der wapenen bij Villagos den roem der overwinning aan de Russen scheen toe te kennen, was de uitslag van den oorlog hoofdzakelijk toe te schrijven aan het krijgsbeleid van *Haynau*. Ofschoon men hem met nieuwe eerbewijzen overhaadde, werd toch zijn bloedige gestrengheid door de meesten afgekeurd. Geweldigen schrik baarden vooral de terechtstellingen, waarvan den 6den October te Pest en Arad de hoofdaanvoerders der Hongaarsche omwenteling de slachtoffers werden. Na den oorlog gedroeg zich *Haynau* in Hongarije als een dictator. Zijn handelwijze bracht hem eindelijk in botsing met het ministerie, zoodat hij den 6den Juli 1850 plotseling van zijn gezag ontheven werd. Nu keerde hij tot het ambteloos leven terug en vestigde hij zich te Graz. Zijn wreedheid was zoo gehaat, dat hij, toen hij in September van dat jaar te Londen de brouwerij van *Barclay* en *Perkins* bezichtigde, door het werkvolk met mishandeling bedreigd werd, terwijl de Britsche regeering geenerlei poging aanwendde hem daarvoor voldoening te verschaffen. In 1852 uitte zich ook te Brussel de volkshaat tegen den onmenschelijken krijgsman. Hij overleed den 14den Maart 1853.

Hayne, *Friedrich Gottlieb*, een Zweedsch plantkundige, den 18den Maart 1763 te Jüterbogk geboren, genoot het onderwijs van *Wildenow*, werd doctor in de wijsbegeerte en weldra hoogleeraar in de plantkunde te Berlijn, waar hij den 18den April 1832 overleed. Van zijn talrijke werken vermelden wij: „Dendrologische Flora der Umgegend und der Gärten Berlins" (1822), en „Getreue Darstellung und Beschreibung der in der Arzneikunde gebräuchlichen Gewächse, wie auch solcher, welche mit ihnen verwechselt werden können" (14 dln., met 846 kopergravures, 1805—1841), waarvan echter de laatste 8 deelen door anderen bewerkt zijn.

Hayne, *Paul Hamilton*, een Amerikaansch dichter, den 1sten Januari 1830 te Charlestown (Zuid-Carolina) geboren, studeerde in de rechten, werd journalist en was langen tijd de meest geliefkoosde dichter van de Zuidelijke staten. Zijn gedichten zijn verzameld in de bundels „Poems" (1855), „Sonnets and other poems" (1857), „Avolio, a legend of Coe" (1872) en „The mountain of the lovers and other poems" (1873). Hij overleed den 6den Juli 1886 te Grovetown (Georgia).

Hay-Pauncefote verdrag is de overeenkomst, door den minister van Buitenlandsche Zaken der Vereenigde Staten van Noord-Amerika, *John Hay* (zie aldaar), den 8sten Februari 1900 met den Britschen gezant *Pauncefote* (zie aldaar) gesloten, waarbij de Vereenigde Staten het uitsluitend recht verkregen een interoceanisch kanaal in Centraal-Amerika aan te leggen en te

Digitized by Google

beheeren. Dit verdrag werd den 18den November 1901 vervangen door een ander, waarin o.a. de beperking werd opgeheven, dat het kanaal niet versterkt zou mogen worden, en waarin aan het medezeggingschap van Groot-Brittannië over het kanaal voor goed een einde werd gemaakt.

Hayti. Zie *Haïti.*

Hayward, *Abraham,* een Engelsch rechtsgeleerde en letterkundige, den 21sten October 1803 geboren, den 2den Februari 1884 te Londen overleden, studeerde in de rechten, werd in 1832 advocaat, leverde een vertaling van „Vom Beruf unserer Zeit zur Gesetzgebung" van *Savigny,* alsmede een prozavertaling van den „Faust" van *Goethe,* een werk, dat 9 uitgaven beleefde. Verder schreef hij, die als literator meer verdienstelijk dan als practisch jurist, — zijn benoeming tot Queens Counsel (Rijksadvocaat) in 1845, wekte in de advocatenwereld ontevredenheid —: „Autobiography, letters etc. of Mrs. Piozzi" (1861), „Diaries of a lady of quality" (1864), „More about Junius" (1868), „Sketches of eminent statesmen and writers" (2 dln., 1880) en „Biographical and critical essays" (5 dln., 1858—1874). Ook als schrijver van „Art of dining" (1852 enz.) en „Short rules for modern whist" (1878) wordt hij dikwijls genoemd.

Hazaart, *Jacobus Arnoldus,* den 8sten Januari 1773 te Koepang geboren, was handelaar op Timor, toen hij door *Daendels* in 1809 tot drost van dat eiland benoemd werd, als hoedanig hij in 1810 een aanval der Engelschen op Koepang afweerde. Bij het verloren gaan van Java legde *Hazaart* zijn betrekking neder, doch bleef de raadsman der Engelschen. Nadat onze koloniën weer in ons bezit waren teruggekomen, werd hij resident van Timor en trad hij met klem op voor onze belangen op dat eiland. Een aanklacht van Portugal had geen gevolg. Daarna trad hij nog krachtig op in de onlusten in de binnenlanden van Timor, tot hij in 1833 aftrad. Hij overleed op het eiland Savoe den 19den December 1838.

Hazara *(Hasara, Hazareh, Chaesare)* is een volk van Mongoolsche afkomst, dat het W. van Afghanistan bewoont. Zij bestaan uit 14 in zeer verschillende stammen verdeelde hoofdgroepen. Hun aantal wordt op 600 000 geschat. Zij spreken Perzisch en zijn slechts in naam van den emir van Afghanistan afhankelijk.

Hazardspelen noemt men zoodanige spelen, welke niet in de eerste plaats van de kennis of behendigheid van den speler, maar enkel of althans in overwegende mate van het toeval afhangen. Zij worden doorgaans gespeeld met kaarten, dobbelsteenen, balletjes of nummers, zooals faro, biribi, rouge et noir, vingt-et-un, roulette, lotto enz. Zij zijn meestal zoodanig geregeld, dat de bankier of houder van het spel de meeste kansen op voordeel heeft, terwijl hij zich tevens minder onder den invloed van den hartstocht bevindt dan de eigenlijke spelers (pointers). Daarenboven geven de hazardspelen aanleiding tot talrijke bedriegerijen en oplichterijen, terwijl zij hoogst nadeelig werken op de zedelijkheid. Om die reden werden zij van ouds in vele beschaafde staten verboden. Reeds volgens het Romeinsche recht werd het huis, waarin men hazardspelers aantrof, verbeurd verklaard, terwijl niemand de sommen, welke hij met het spel gewonnen had, in rechten vorderen kon. De nieuwere wetgeving luidde nog in den jongsten tijd in dat opzicht zeer verschillend. Terwijl hazardspelen in sommige landen streng geweerd werden, verpachtte men elders de speelbanken ten voordeele van den Staat. Men meent, dat deze het eerst tegen het einde der 12de eeuw in Venetië zijn opgericht. In Frankrijk bestonden te voren in alle aanzienlijke steden bevoorrechte speelbanken, doch zij werden den 1sten Januari 1839 alle gesloten, waarom de Fransche speelbankhouders, zooals *Benazet, Chabert, Deveaux* en de gebroeders *Blanc,* zich genoodzaakt zagen naar Duitschland te trekken. Doch ook hier werden in 1848 door het Rijksministerie alle speelbanken opgeheven, wat in het weerspannige Hamburg zelfs met behulp van soldaten geschiedde. In den daarop volgenden tijd van reactie heeft men de speelbanken in de badplaatsen weder geduld, totdat zij eindelijk in het geheele Duitsche Rijk voor goed zijn afgeschaft. De eenige openbare speelbank vindt men thans te Monaco. De pogingen, om onder den dekmantel van liefdadigheid in verschillende plaatsen van ons land (Amsterdam: „Club de Bienfaisance", 's-Gravenhage, Maastricht, Vaals) speelbanken op te richten, hebben krachtige bestrijding van de zijde van politie en justitie ondervonden en zijn thans vrijwel geheel onderdrukt. Toch zijn zij daarnaast weer in den vorm van sociëteiten met schijnbaar strenge ballotage opgestaan. De autoriteiten, voornamelijk de gemeentelijke, hebben met alle mogelijke middelen, als het doen van invallen, het plaatsen van politieposten en dergelijke, getracht hieraan paal en perk te stellen, echter tot dusverre zonder afdoend resultaat. Het mag verder betwijfeld worden, of de middelen, die voor de bestrijding werden te baat genomen, altijd wel steun vonden in de Wet. Bekend is in dezen de procedure door een houder van een speelbank tegen de Gemeente 's-Gravenhage aangegaan op grond van beweerde bezitstoornis, in welk proces echter geen beslissing over het al of niet geoorloofde dier stoornis (het plaatsen van politieposten) is verkregen.

Bij de wijziging van het Nederlandsche Wetboek van Strafrecht van den 20sten Mei 1911, Stbl. No. 130, heeft de Wetgever ook zijn aandacht aan dit onderwerp gewijd en de op dit punt bestaande bepalingen belangrijk veranderd en aangevuld. Deze bepalingen zijn in verscherpten vorm van het 3de Boek van het Wetboek van Strafrecht (overtredingen) overgebracht naar het 2de Boek (misdrijven). Theoretisch wordt hierdoor het meer misdadige karakter dezer strafbare feiten uitgedrukt, practisch kreeg hierdoor de wetgever de gelegenheid de straffen belangrijk te verzwaren. Thans wordt bedreigd met gevangenisstraf van ten hoogste twee jaren of geldboete van ten hoogste zes duizend gulden (vroeger voor de analoge gevallen zes maanden hechtenis of drie duizend gulden boete):

1o. hij die het opzettelijk aanbieden of geven van gelegenheid tot hazardspel als bedrijf uitoefent, of opzettelijk in een onderneming daartoe deelneemt;

Digitized by Google

2o. hij die opzettelijk het publiek gelegenheid tot hazardspel aanbiedt of geeft, of opzettelijk in een onderneming daartoe deelneemt, onverschillig of het gebruik maken van die gelegenheid al dan niet van eenige voorwaarden of van de inachtneming van eenigen vorm afhankelijk is gesteld;

3o. hij, die het deelnemen aan hazardspel als bedrijf uitoefent. Indien de schuldige het misdrijf in zijn beroep begaat, kan hij van de uitoefening van dat beroep worden ontzet. Geldboete van ten hoogste drie honderd gulden wordt bedreigd tegen hem, die gebruik maakt van eene in strijd met bovengenoemde bepalingen opengestelde gelegenheid tot hazardspel. Dit laatste deliet is een overtreding gebleven.

Deze bepalingen worden in verschillende gemeenten bij gemeenteverordening aangevuld, bijv. doordat in het algemeen elk spelen om geld aan den openbaren weg verboden wordt.

Ons Burgerlijk Wetboek ontzegt een rechtsvordering aan alle schulden, uit spel of weddingschap voortgekomen, met uitzondering van die spelen, welke geschikt zijn tot lichaamsoefening.

Over loterijen heeft onze wetgeving afzonderlijke bepalingen; zie aldaar.

Het was in de practijk dikwijls moeilijk te beslissen, of zeker spel onder hazardspel viel. Eenige jaren geleden is beslist, dat het jeu de poule, zooals dit te Scheveningen gespeeld werd, niet als hazardspel was te beschouwen, omdat de vaardigheid van den speler op de uitkomst van dat spel van invloed was.

Behalve deze eigenlijke strafbepalingen heeft de Wetgever nu verder bij bovengenoemde wijziging van het Wetboek van Strafrecht ook een definitie gegeven van het begrip hazardspel en wel eene, die zeer zeker ruimer is dan het spraakgebruik medebrengt.

De Hooge Raad gaf als haar meening te kennen, dat een spel alleen dan hazardspel is, wanneer de uitkomst *uitsluitend* van het toeval afhankelijk is. Het is duidelijk, dat bij een dergelijke, taalkundig zeker juiste, uitlegging de bepalingen omtrent het verbod van hazardspel vrijwel een doode letter bleven. In de groote steden verrezen de zoogenaamde Académies de Billard, waar vlotbrugspel gespeeld werd, als paddestoelen uit den grond. Was het jeu de poule, een vermaak voor de badgasten, nog van tamelijk onschuldigen aard, de Académies de Billard brachten menigen ondergeschikte, die zijn patroon bestal om aan zijn speellusten te voldoen in de bank der beklaagden. De Wet geeft thans de navolgende definitie: „Onder Hazardspel wordt verstaan elk spel, waarbij in het algemeen de kans op winst van het toeval afhangt, ook wanneer die kans toeneemt met de meerdere geoefendheid of grootere behendigheid van den speler. Daaronder worden begrepen alle kansovereenkomsten over den uitslag van wedstrijden of verdere spelen, welke niet tusschen hen, die daaraan deelnemen zijn gesloten, zoomede alle weddenschappen. Daaronder worden niet begrepen loterijen naar de daarvan bij het eerste lid van Artikel I der Loterijwet 1905 gegeven omschrijving". Deze bepaling heeft veel bestrijding gevonden. Men heeft beweerd, dat nu ook domino en whist b.v. tot hazardspelen werden verklaard. Ook al ware dit zoo, de justitie zal zeker tegen dergelijke spelen nooit optreden. Van meer beteekenis was de krachtige actie tegen deze bepaling gevoerd met het oog op het totaal verbod van alle weddenschappen, en derhalve ook van die welke afgesloten worden ter gelegenheid van paardenrennen (Totalisatorverbod). Betoogd werd, dat de belangstelling van het publiek in deze sport voor een groot deel juist voortkwam uit de aldaar geschonken gelegenheid tot het aangaan van onschuldige weddenschappen, dat het verbod het houden van courses onmogelijk zou maken en derhalve het fokken van renpaarden, zeer ten nadeele van het ras, zou achterwege blijven. De practijk heeft doen zien, dat dit bezwaar zeer zeker niet geheel ongegrond was.

Hazebrouck, een stad in het Fransche departement Nord, ligt aan de Bourre en aan het Kanaal van Hazebrouck en telt (1911) 12 566 inwoners. Men vindt er een Gotische kerk uit de 16de eeuw met schilderijen uit de Vlaamsche school, en een 80 m. hoogen toren, een collège, linnenweverij, bierbrouwerij, zeepfabrieken, handel in graan, hop en vee.

Hazelaar (*Corylus* L.) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Napjesdragers (Cupuliferen)*; het bestaat meerendeels uit heesters. De bladknoppen zijn rond en afgeknot en van buiten door 8 ronde, gele schubben bedekt. De bloemen beginnen zich reeds in den zomer te ontwikkelen en gaan open tegen het einde van Januari. De mannelijke bloemkatjes zijn rolrond. Op half-eivormige, van boven afgeknotte schubben ziet men 6 tot 8 meeldraden. De vrouwelijke bloeiwijzen hebben het voorkomen van bladknoppen, maar onderscheiden zich hiervan vooral door de purperkleurige stempels. Twee of drie maanden na den bloeitijd ontwikkelen zich in het vruchtbeginsel twee zaadknoppen, van welke gewoonlijk slechts één tot rijpheid komt, terwijl het schutblad met een paar andere blaadjes een beveiligend hulsel vormen om de éénzadige noot. Deze laatste heeft een harden vruchtwand en een bruine zaadhuid. De zaadlobben zijn zeer groot en oliehoudend.

De *gewone hazelnoot (C. Avellana* L.) wordt 3 tot 6 m. hoog en heeft een bast, welke eerst grijs, later roodbruin en eindelijk zilverkleurig is met roestkleurige dwarsstrepen. Het hout is geel van kleur en wat donkerder dan beukenhout. De bladeren zijn bijna cirkelrond en aan hun top ploteling tot een smalle punt samengetrokken; zij hebben een hartvormigen voet en een dubbelgezaagden rand. Men vindt deze heesters in geheel Europa tot 65° N.Br. en tot een hoogte van 1500 m. boven de oppervlakte der zee, alsmede in het noorden van Azië. Men dient de noten in den herfst te zaaien, omdat zij spoedig haar kiemvermogen verliezen. De heester draagt gewoonlijk eerst vruchten na verloop van 10 jaar. Door de verplanting van afleggers kan men dien tijd echter aanmerkelijk bekorten. De twijgen worden voorts tot vlechtwerk gebezigd en de fijne kool tot het vervaardigen van buskruit, alsook om te teekenen. — Op de bladeren van de hazelnoot leven merkwaardige snuitkevers, o.a. de fraaie

Digitized by Google

Balaninus nucum. Hij heeft een langen krommen snuit en geknipte sprieten en onderscheidt zich door een grijsbruine, met geel gemengde kleur. Van het laatst van Mei tot Juli kruipt hij over dien beester rond en houdt zich als het ware dood, wanneer men hem nadert. Met den snuit boort hij een gaatje in de schaal der noot, keert zich vervolgens om en legt een ei. Weldra komt daaruit een larve te voorschijn zonder pooten en met een bruinen kop aan een licht geelachtig witten romp. Deze heeft in September de kern opgepeuzeld; de noot valt dan af, de larve baant zich een weg door de schaal en kruipt in den grond, om een paar jaar later als kever weêr te voorschijn te treden. Een andere kever, *Apoderus coryli*, heeft geknikte sprieten en is geheel zwart, met uitzondering van zijn helderroode dekschilden. Deze rolt zich met groote behendigheid in de bladeren van den hazelaar en legt daarin zijn eieren. —

Behalve de gewone hazelnoten heeft men de *Lambertsnoot* (*C. tubulosa* W), welke zich onderscheidt door den aangenamen smaak der kernen. Deze beester groeit in het zuiden van ons werelddeel. Voorts heeft men nog den *Byzantijnschen hazelaar* (*C. byzantina* Desf.) met spitse schutbladen en een dubbel omkleedsel rondom de dikke, korte noot. Hij vormt een boom ter hoogte van 30 m. met een middellijn van ½ m. Andere soorten, zooals *C. americana* Mich. en *C. rostrata* Ait., vindt men in de Nieuwe Wereld.

In ons land komt de teelt van de *Hazelnoot* alleen in de Bangert in het groot voor. Men vindt de planten daar in de boomgaarden, die doorgaans zeer dicht en onregelmatig beplant zijn. Tusschen andere vruchtboomen moeten ze zich gewoonlijk met een geringe ruimte tevreden stellen. Sommige vruchtenkweekers planten de struiken, of struiken met lage stammetjes, dicht aan de slootkanten. Zij kweeken de hazelnoten zelf uit worteluitloopers. De opbrengsten der cultuur zijn zeer wisselvallig; de teelt mislukt nogal eens tengevolge van vorst of insectenschade. De noten verspreiden zeer veel scheduw. Een onderbeplanting onder deze vruchtstruiken is daarom niet mogelijk. De teelt neemt om bovenstaande redenen eer *af* dan *toe*. Als variëteit kweekt men de *mooie ruige* en de *groene*. In het buitenland, vooral Engeland, staat de teelt van noten hooger dan bij ons. Men vindt daar regelmatige aanplantingen en legt zich meer toe op de teelt van veel opbrengende, voor afwisselend weer ongevoelig zijnde variëteiten, zooals: *White Filbert, Cape nut, Grandis* en *Lambert*.

Hazelhoen, *(Tetrastes bonasia)*, het kleinste der Europeesche woudhoenders, bewoont ons werelddeel van de Alpen noordwaarts tot aan de grenzen der loofdragende boomen, en houdt in Duitschland en Zwitserland vooral in de bergwouden zijn verblijf. Deze vogel behoort tot de orde der *Hoenderachtigen*, heeft een bevederde loop en naakte teenen. Hij is niet veel grooter dan een patrijs, maar veel fraaier van kleur en gedaante. Het mannetje onderscheidt zich door een zwarte vlek aan de keel, terwijl voor 't overige de vederen bij beide geslachten fraai roestbruin zijn met kleine witte en zwarte vlekken, terwijl de staart parelgrijs en met een met wit omzoomden, zwarten dwarsband versierd is. Gelijk al de woudhoenders, voeden ook deze zich met knoppen, vooral van hazelaars en berken; voorts met allerlei bastsoorten en eindelijk met insecten, wormen, kleine slakken enz. Zij verschuilen zich zeer zorgvuldig, slapen op boomen en huppelen bij dag op den grond rond. Ook als zij door gevaar bedreigd worden, blijven zij gewoonlijk loopen, daar zij moeilijk vliegen en hierbij veel gedruisch maken. Zij paren in het voorjaar; het kunsteloos en goed verborgen nest bevat 8 tot 12 licht-roode, bruingevlekte eieren, welke in drie weken worden uitgebroed. De kiekens volgen aanstonds de moeder. In Middel-Europa komen zij zelden onder het schot van den jager, doch in Noorwegen en Zweden vangt men des winters hazelhoenders in strikken, en lekkerbekken schatten het vleesch van deze vogels hooger dan dat van fazanten, snippen en patrijzen.

Hazelius, *Artur*, een Zweedsch taalgeleerde en ethnograaf, den 30sten November 1833 te Stockholm geboren, promoveerde te Upsala op de dissertatie „Inledning till Hávamál", was daarna aan verschillende scholen en seminaria te Stockholm werkzaam en veroorzaakte door twee opstellen: „Om svensk rättstafning" (1870—1871) een spellingestrijd in Zweden, die lang voortduurde. In 1871 stichtte hij te Stockholm een ethnografisch museum en veranderde in 1891 in den dierentuin aldaar een stuk land in een museum voor Zweedsch volks-, dier- en plantenleven. Zijn voornaamste werken zijn: „Fosterländsk läsning för barn och ungdom" (2de druk 1869), „Minnen från Nordiska museet" (1879 enz.), „Bidrag till vår odlings häfder" (1881 enz.), „Führer durch die Sammlungen des Nordischen Museum" (1886), „Afbildningar af föremål i Nordiska museet" (1888—1892) en „Bilder från Skansen" (1896 enz.). Hij overleed den 27sten Mei 1901.

Hazelnoot. *Zie Hazelaar.*

Hazelworm *(Anguis fragilis)* is de naam van een dier uit de orde der *Hagedissen*. De gewone hagedissen hebben 4 pooten, doch er zijn er ook met twee en zelfs zonder pooten of met onvolkomen ontwikkelde achterpooten. Tot de hagedissen zonder pooten behoort de hazelworm, een slangvormig diertje, door onkundigen vaak voor een slang gehouden en door gelijkmatige dikte van zijn lichaam tevens op een worm gelijkende. Deze dieren onderscheiden zich door een bekleedsel van dakpansgewijs geplaatste schubben en door een kop, die weinig dikker dan de hals en met schilden bedekt is, evenals door een platte van voren ingesneden tong. Van de slang kan de hazelworm gemakkelijk worden onderscheiden wegens het bezit van oogleden, doordat hij niet, als de slangen, den bek kan verbreeden, daar de kaakhelften hier aan elkaâr vast verbonden zijn en doordat aan de buikzij van het lichaam niet, zooals bij de slangen slechts 1 rij breede buikschilden gevonden wordt, maar evenals bij de overige hagedissen een gewone dakpansgewijze beschubbing.

De hazelworm vindt men in de warme en gematigde streken van Europa, voorts in Algerië en in het zuiden van Siberië, — ook in ons land. Hij heeft een lengte van 8 tot 5 dm., van welke zijn

Digitized by Google

staart de helft beslaat, zeer gladde schubben en van boven een roodachtig bruine, van onder een blauwachtige kleur en een zilverachtigen metaalglans. De jonge dieren hebben langs de zijde donkerbruine strepen. Het is een onschuldig en nuttig diertje, met te kleinen bek om te bijten en met kleine, kromme tanden. Onder wortels van

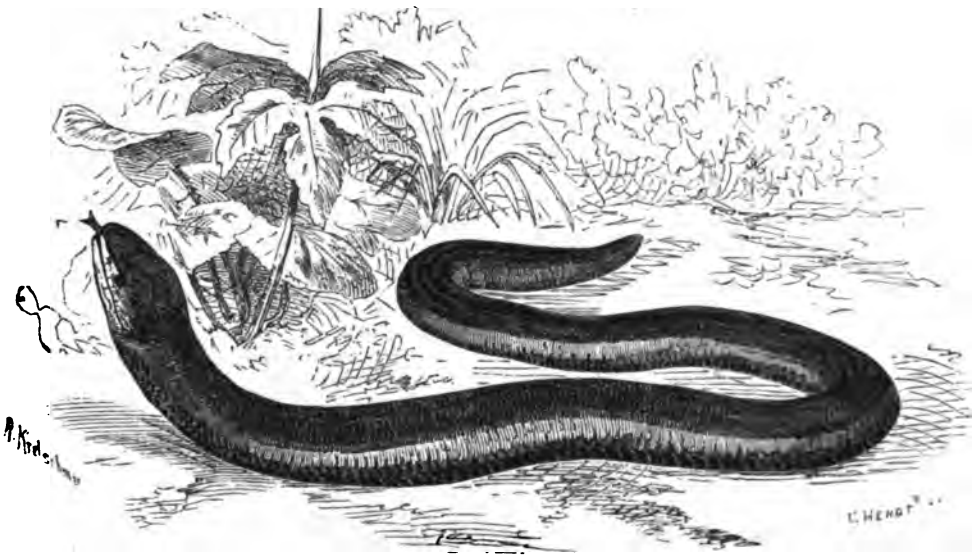

Hazelworm.

heesters zoekt het een schuilplaats en brengt daar den winter door. Het voedt zich met wormen en insecten en kan maanden lang vasten. Het wijfje werpt jaarlijks 10 of 12 jongen tegelijk.

Hazenlip of *hazenmond (labium leporinum)* noemt men een aangeboren splitsing der bovenlip, die *enkel* kan wezen, zooals in fig. 1, of *dubbel*, zooals in fig. 2. De misvorming kan zich bepalen tot een inkerving in den rand der bovenlip of de enkele resp. dubbele spleet kan zich tot in het neusgat uitstrekken en is dan vaak gepaard met enkele of dubbele splijting van boven-

Fig. 1. Enkele hazenlip.

kaak en gehemelte. In dit geval kan het kind in den mond geen luchtledige ruimte vormen om te zuigen. Als de kaakspleet dubbel is, dan staat het middelstuk van den bovenkaak, dat de snijtanden draagt, aan weerskanten vrij van den kaak, de beenderen van bovenkaak en gehemelte door een tusschenkaaksbeen gescheiden. Wordt de samengroeiing dier verschillende beenderen gestoord, dan blijft er een ruimte open, en daarnaar voegt zich ook de lip. Is de samengroeiing slechts aan één zijde belet, dan ontstaat de enkele hazenlip,

Fig. 2. Dubbele hazenlip.

ontbreekt de samengroeiing aan beide zijden van het tusschenkaaksbeen, dan vormt zich de dubbele hazenlip. In elk geval kan degene, die dit gebrek heeft, de lipletters niet uitspreken. Gewoonlijk kan het echter door een operatie verholpen worden. Men neemt namelijk de huid van de randen der spleet weg, brengt ze aan elkaar en bevestigt ze met zilveren naalden, tot ze aaneengegroeid zijn. Kan door een spleet in het gehemelte of reeds door de hazenlip een kind niet

Digitized by Google

zuigen, dan moet een kunstbewerking spoedig plaats hebben, doch ook indien zijn natuurlijke voeding *niet* belemmerd wordt, wachte men liever niet, tenzij de algemeene toestand *te* slecht is. Want de misvorming, althans de gehemeltespleet, geeft een groot sterftecijfer, daar zij de aanleiding is tot diarrhee, door het achterblijven van spijsresten in den mond, en tot longaandoeningen door het herhaald verslikken en de onvoldoende verwarming der lucht in den openstaanden mond. De gebrekkige spraak, voortkomende uit een gespleten gehemelte, kan door een zilveren plaat aanmerkelijk verbeterd worden. Men kan ook bij den gehemeltespleet de randen met het mes aanfrisschen en ze dan hechten, maar dat geldt alleen voor een spleet in het *weeke* gehemelte, want in het *harde* gehemelte moet daarvoor het slijmvlies eerst van het been losgepraepareerd worden om het daarna naar de middellijn te kunnen verschuiven. Dezelfde behandeling is wel eens na syphilitische zweren in het gehemelte noodig, die zoowel in slijmvlies als in been gaten kunnen achterlaten. Wordt een gespleten gehemelte met succes geopereerd, dan wordt toch de neusklank van de stem niet verbeterd, daar het weeke gehemelte niet in staat is zich tegen den achtersten pharynxwand aan te leggen. Daarom sluit men tegenwoordig door operatie slechts het grootste deel der spleet en verkrijgt de bedoelde, ontbrekende afsluiting van de neusholte door een kleinen obturator.

Hazenwind. Zie *Hond.*

Hazepootje *(Trifolium arvense)* is een plantensoort uit de familie der Vlinderbloemigen. Bloemen wit, later roodachtig, tot hoofdjesachtige bloeiwijzen vereenigd. De kelk bezit 5 lange gewimperde tanden. De bladeren zijn gesteeld en drietallig. De vrucht is een droge vrucht, welke hier éénzadig is, niet openspringt en door de blijvende bloemkroon omhuld wordt. Op zandgronden is deze plant algemeen.

Hazerswoude is een gemeente in de provincie Zuid-Holland, 3470 H.A. groot met (1915) 4215 inwoners, ingesloten door de gemeenten Alphen, Boskoop, Waddinxveen, Benthuizen, Zoeterwoude, Leiderdorp en Koudekerk. Zij omvat verschillende polders en bestaat grootendeels uit veen, terwijl de Rijnboorden en de drooggemaakte plassen uit klei bestaan. De bevolking leeft van landbouw en veeteelt, zuivelbereiding en eenige nijverheid. De gemeente bestaat uit drie kerkdorpen Hazerswoude, Groenendijk en Oostbuurt, of Hazerswoude-aan-den-Rijndijk, dat het volkrijkst is. Het bezit vier kerken, een Hervormde, een Remonstrantsche, een R.-Katholieke en een Gereformeerde. Gemeenschappelijk met Hazerswoude en Koudekerke heeft het een station van den spoorweg Leiden—Woerden.

Hazeu, *Johannes,* een Nederlandsch stichtelijk schrijver, in 1754 te Schoonhoven geboren, was boekhandelaar, vervolgens boekdrukker te Amsterdam en overleed te Haarlem den 25sten November 1835. Van de zeer lange reeks zijner geschriften noemen wij: „Lijkzang op Bellamy" (1787), „De Heidelbergsche Katechismus in 52 gezangen" (1790), „Gezangen op de geboorte, het lijden, sterven en de verheerlijking van Jezus Christus" (1793), „Het Psalmgezang gemakkelijk gemaakt, in gezangen voor kinderen" (1797), „Stichtelijke gezangen enz." (3 dln., 1801), „Nieuwe stichtelijke liederen enz." (3 dln., 5de druk 1822), „Bijbelsche mengelzangen voor den Christelijken godsdienst en de zanggezelschappen der Christenen" (2 stukken, 1824), „Gebeden, overdenkingen en gezangen" (1809), „De mensch, het bijzondere voorwerp van Gods liefde, in bespiegelingen" (1827), „Liederen aan den huiselijken godsdienst gewijd" (1830) en „Mijn laatste werk op aarde" (1836), na zijn dood in het licht verschenen.

Hazlitt, *William,* een Engelsch letterkundige, den 10den April 1778 te Maidstone in het graafschap Kent geboren, wijdde zich eerst aan de schilderkunst, trad vervolgens als schrijver op en werd in 1808 verslaggever der Parlementszittingen voor den „Morning Chronicle" en andere dagbladen. Hierdoor kreeg hij aanleiding tot het bezorgen eener uitgave van de beste redevoeringen, in het Parlement gehouden, van de dagen van *Karel I* tot op dien tijd onder den titel „The eloquence of the British Senate" (2 dln., 1807). Verder leverde hij een Engelsche spraakkunst (1810) en talrijke opstellen, in tijdschriften verstrooid, verzamelde hij met *Leigh Hunt* in het werk „Round table" (2 dln., 1817), terwijl hij tevens „Characters of Shakespeare's plays" (1817) in het licht gaf. Daarenboven schreef hij: „View of the British stage" (1818), „Lectures on English poetry" (1818), „Table talk" (1821), „Liber amoris or the new Pygmalion" (1823), „The spirit of the age" (1826), „The plain speaker" (1826), „Life of Napoleon" (4 dln., 2de druk 1852), „Notes of a journey through France and Italy" en „Conversations with James Northcote" (1830). Hij overleed te Londen den 18den September 1830. Zijn „Literary remains" (2 dln., 1836) zijn uitgegeven door zijn zoon, zijn „Dramatic essays" (1894) door *Archer* en *Lowe,* „Selected essays" (1894) door *Johnson.*

Hazlitt, William Carew, een kleinzoon van den voorgaande, den 22sten Augustus 1834 geboren, schreef: een „History of the Venetian republic" (4 dln., 2de druk 1860), bezorgde uitgaven van oude dichters, van *Lamb's* werken (1868—1871), van *Warton's* „History of English poetry" (4 dln., 1871), van *Collier's* „Shakespeare library" (6 dln., 1875), het verzamelwerk „Remains of the early popular poetry of England" (4 dln., 1864—1866), en schreef: „Handbook to the popular, poetical and dramatic literature of Great Britain" (1867), „Studies in jocular literature" (1890), „In the heart of the storm" (3 dln., 1891). „A manuel for the collector and amateur of old English plays" (1892), „Coinage of the European Continent" (1893 en 1897), „Four generations of a literary family; the Hazlitts in England, Ireland and America" (2 dln., 1897), „Venetian Republic. Rise, growth, fall" (2 dln., 1900) en „Shakespeare, himself and his work" (2de druk 1903).

H. B. et K. achter naturwetenschappelijke namen is de afkorting voor *A. von Humboldt, Bonpland* en *Kunth.*

Hbst. achter diernamen is de afkorting voor *J. F. W. Herbst* (zie aldaar).

Hdg., Hdwg. achter plantennamen is de af-

Digitized by Google

korting voor *J. Hedwig* (zie aldaar) of diens zoon *R. A. Hedwig* (zie aldaar).

Head, Sir *Francis Bond,* een Engelsch schrijver en staatsman, den 1sten Januari 1793 geboren, trad als officier in dienst, klom op tot den rang van majoor en huwde in 1816 met een dochter van lord *Somerville.* Hij deed een reis naar Zuid-Amerika en schreef: „Rough notes taken during some rapid journeys across the Pampas" (1826). Later leverde hij de koddige „Bubbles from the Brunnen of Nassau" (1834). Hij bekleedde een geringe betrekking in Kent, toen hij in 1835 benoemd werd tot gouverneur van Opper-Canada. Hier onderscheidde hij zich door welwillendheid en beradenheid, waarom de Regeering hem in 1837 tot baronet verhief; doch onder spoedig opkomende moeilijkheden barstte er een oproer uit, zoodat hij in 1838 zijn ambt moest nederleggen. Van de beschuldigingen bij die gelegenheid tegen hem ingebracht, trachtte hij zich te zuiveren door zijn „Narrative", een mengsel van waarheid en verdichting, zoodat hij het beoogde doel niet bereikte. Daarmede nam dan ook zijn staatkundige loopbaan een einde. Zijn bevindingen omtrent Canada schetste hij in zijn boek: „The emigrant" (1846), waarop „Stokers and pokers" (1849), „Defenceless state of Great Britain" (1850), „A faggot of French sticks, or Paris in 1851" (2 dln., 1852) en „Comments on Kinglake's history of the Crimean war" (1863) volgden. Hij overleed den 23sten Juli 1875 te Croydon.

Headley, *Joel Tyler,* een Amerikaansch geschiedschrijver, den 30sten December 1813 te Walton (New-York) geboren, studeerde aan het seminarium te Auburn, werd predikant te Stockbridge in Massachusetts, deed een reis naar Europa en schreef: „Letters from Italy" (1846) en „The Alps and the Rhine" (1846), beide opnieuw en gezamenlijk uitgegeven in 1849, „Napoleon and his marshalls" (24ste druk 1876), „Life of Oliver Cromwell", „The lives of Winfield Scott and Andrew Jackson" (1852), „The imperial guard of Napoleon, from Marengo to Waterloo" (1852), „Washington and his generals" (1853), „History of the second war between England and the United States" (2 dln., 1853), „Grant and Sherman, their compaigns" (1866), Great rebellion: a history of the civil war" (2 dln., 1866) en „Life and travels of General U. S. Grant" (1880). In 1854 werd hij lid van het staatsbestuur van New-York en in 1855 staatssecretaris aldaar. Hij overleed den 16den Januari 1897 te Newburgh.

Heard en Macdonaldeilanden, twee eilanden in den Indischen Oceaan, liggen onder 53° Z. Br. en 74° O. L. ten Z. O. van Kerguelenland. Zij zijn geheel vergletscherd en werden in 1854 door den Engelschen kapitein *Grant* ontdekt. Op het Heardeiland bevindt zich de 2000 m. hooge Keizer Wilhelmsberg.

Hebbel, *Friedrich,* een Duitsch dichter, werd den 18den Maart 1813 te Wesselburen in Dithmarschen (Holstein) geboren als zoon van een eenvoudigen metselaar. Reeds vroeg toonde hij dichterlijken aanleg en hij gaf zich veel moeite om zich, ondanks zijn gebrekkige opvoeding, zooveel mogelijk te ontwikkelen. Op zijn 15de jaar aanvaardde hij een schrijversbetrekking. Later trad hij in correspondentie met *Uhland* en zond eenige verzen aan de kinderschrijfster *Amalia Schoppe* te Hamburg, die hem in staat stelde naar Hamburg te komen en zich daar voor de universiteit voor te bereiden. *Hebbel* was toen 22 jaar. Een jaar later ging hij naar Heidelberg om in de rechten te studeeren, doch daar deze studie hem tegenstond, ging hij over naar München, waar hij zich toelegde op wijsbegeerte, geschiedenis en letterkunde. In 1839 trok hij te voet terug naar Hamburg en hernieuwde daar zijn betrekkingen tot *Elise Lensing,* die hem met groote zelfopoffering door zijn moeilijksten tijd in München had heengeholpen. In hetzelfde jaar schreef hij zijn eerste drama „Judith", dat het volgend jaar te Hamburg werd opgevoerd en zijn naam over geheel Duitschland bekend maakte. Een jaar later volgde „Genoveva" In 1842 begaf hij zich naar Kopenhagen, waarbij hij o. a. met *Oehlenschlager* in aanraking kwam. De koning van Denemarken gaf hem een kleine toelage, die hem in staat stelde twee jaren in Parijs en Italië door te brengen. In Parijs schreef hij zijn voortreffelijk burgerlijk drama „Maria Magdalena". Op zijn terugreis ontmoette hij twee Poolsche edelvrouwen, die hem op onbekrompen wijze in staat stelden geruimen tijd in de beste intellectueele kringen van Weenen te verkeeren. *Hebbel* werd hierdoor ongeschikt voor zijn vroegere leven van ontberingen en met volkomen terzijdestelling van de vrouw, die alles voor hem had opgeofferd, trad hij in het huwelijk met de rijke tooneelspeelster *Christine Enghaus* (1846). Hij verdedigde deze handelwijze daarmede, dat zijn eerste plicht was te zorgen voor wat zijn grootste kracht was: zijn dichtersdrang, dat anders zou zijn ondergegaan. Inmiddels was zijn roem gevestigd, van alle zijden ontving hij onderscheidingen en algemeen werd hij als de eerste dramatische dichter van Duitschland beschouwd. *Hebbel* bleef te Weenen gevestigd, waar hij den 13den December 1863 na een langdurig lijden overleed. Behalve de reeds genoemde tragedies schreef hij: „Herodes und Mariamne" (1850), „Julia" (1851), „Michel Angelo" (1851), „Agnes Bernauer" (1855), „Gyges und sein Ring" (1856) en de grootsch opgevatte trilogie „Die Nibelungen", die in 1862 den Schillerprijs behaalde. Minder geslaagd zijn zijn blijspelen: „Der Diamant" (1847), „Der Rubin" (1850) en andere, alsmede de tragi-comedie „Ein Trauerspiel in Sizilien" (1845). Onder zijn lyrische gedichten zijn zeer goede; vooral „Mutter und Kind", geschreven in 1855, werd zeer bekend.

Hebbel bezat een zeer rijke verbeelding en een krachtig beeldend vermogen. Zijn voorliefde voor het buitensporige en voor geweldige conflicten doet wel eens afbreuk aan het harmonieuse van zijn werk. Toch wordt hij algemeen tot de grootste Duitsche dichters gerekend. De eerste uitgave van zijn verzamelde werken (door *Kuh*) verscheen in 1866—1868. Van de latere uitgaven moet genoemd worden de critische van *Werner* (1901—1903, 12 dln.), die ook zijn dagboeken en briefwisseling uitgaf. Zijn „Briefwechsel mit Freunden und berühmte Zeitgenossen" gaf *Bamberger* in het licht. De voornaamste levensbeschrijvingen zijn die van *Kuh* (1877; 3de druk 1912) en *Werner* (2de druk 1913). Van belang

Digitized by Google

zijn verder: *Poppe,* „F. Hebbel und sein Drama" (1900), *Scheunert,* „Der Pantragismus als System der Weltanschauung und Aesthetik Hebbels" (1903), *Georgy,* „Die Tragödie F. Hebbels nach ihrem Ideengehalt" (1904). Te Wesselburen werd een gedenkteeken voor hem opgericht, terwijl zijn weduwe te Kiel de Hebbelstichting voor onvermogende kunstenaars, inzonderheid Sleeswijk-Holsteinsche dichters, grondvestte.

Hebe, bij de Romeinen *Juventas,* de godin der jeugd, was de dochter van *Zeus* en *Here* en de gemalin van *Heracles.* Zij bleef belast met het schenken van den nectar op den Olympus, totdat *Zeus* deze betrekking opdroeg aan *Ganymedes,* dien hij van de aarde geschaakt had. Bij *Homerus* komt zij voor als ongehuwd. Te Athene had men altaren aan haar en *Heracles* gewijd. Te Sicyon en Phlius heette zij *Ganymeda* of *Dia.* In de Grieksche kunst verschijnt zij als een meisje, uit een kan nectar schenkend. Zoo is zij ook door *Canova* voorgesteld.

Hebel, *Johann Peter,* een Duitsch dichter in volksdialect, den 11den Mei 1760 te Bazel geboren, was een zoon van behoeftige ouders, ontving zijn opleiding te Lörrach en Karlsruhe en studeerde te Erlangen. Daarna werd hij leeraar aan de kweekschool te Lörrach en in 1791 aan het gymnasium te Karlsruhe met den titel van subdiaconus. In 1805 werd hij „Kirchenrat", in 1808 directeur van het lyceum, in 1809 lid der kerkelijke evangelische commissie en in 1819 praelaat. Hij overleed op een reis te Schwetzingen den 22sten September 1826. Zijn „Allemannische Gedichte" (1803), die meermalen herdrukt werden, schreef hij in den tongval, die in Zwaben gebruikt wordt. Zij bevatten fraaie natuurtafereelen en zedeschetsen, aan het leven der landlieden ontleend. Een zijner gedichten is onder den titel van „Vergankelijkheid", door *Tollens* in het Nederlandsch vertaald. Verder schreef hij: „Der rheinländische Hausfreund, oder Neuer Kalender mit lehrreichen Nachrichten und lustigen Erzählungen" (1808—1815), „Das Schatzkästlein des rheinländischen Hausfreundes" (1811) en „Die biblischen Geschichten" (2 dln., 1824). Zijn gezamenlijke werken werden bij herhaling uitgegeven.

Hébert, *Jacques René,* bijgenaamd *père Duchesne,* een van de heftigste demagogen der Fransche Revolutie, in 1757 te Alençon geboren als zoon van een goudsmid, trok op jeugdigen leeftijd naar Parijs waar hij een armelijk leven leidde. Hij werd bureauliet bij het „Théâtre des Variétés", maar in 1788 ontslagen wegens oneerlijkheid. Bij den aanvang der Omwenteling schreef hij onderscheiden vlugschriften tegen het Hof en werd in 1791 lid van de club der Cordeliers. Sedert 1790 verscheen zijn blad „le Père Duchesne", waarmede hij revolutionnaire propaganda maakte. Na den 10den Augustus 1792 werd hij lid van den revolutionnairen gemeenteraad, nam geen deel aan de Septembergruwelen, maar keurde ze openlijk goed. Toen in Mei 1793 de revolutionnaire gemeenteraad met de Jacobijnen een aanslag beraamde op de Girondijnen, werd *Hébert* in hechtenis genomen; doch de Conventie werd daarom zóó ernstig bedreigd door het grauw, dat zij de gevangenen losliet. Met *Chaumette, Cloots* en den boekdrukker *Momoro* had hij reeds lang het plan ontworpen, den Eeredienst der Rede in te voeren. Den 17den Brumaire (7 November 1793) brachten zij het zoover, dat *Gobel,* de constitutioneele aartsbisschop van Parijs, zijn bediening nederlegde, waarbij *Hébert* en zijn medestanders de kerk van Notre Dame in een tempel der Rede herschiepen. Het eerste feest der Rede werd er den 20sten Brumaire gevierd, en alle ambtenaren moesten daarbij tegenwoordig zijn. Tevens begon op zijn aansporing de vervolging der gematigden, in het bijzonder van *Robespierre,* dien hij van „moderantisme" beschuldigde. Nu ontbrandde de strijd der partijen; de Hébertisten wilden zelfs de Conventie vernietigen en een dictatorschap invoeren. Toen echter *Robespierre* zeker genoeg was van zijn zaak, deed hij in Maart 1794 de Hébertisten en andere verdachten als verraders gevangen nemen en ter dood veroordeelen. *Hébert* beklom den 24sten Maart 1794 het schavot.

Zie: *Mater,* J. R. Hébert, l'auteur du Père Duchesne avant la journée du 10 août 1792 (Bourges 1888); *Aulard,* Le culte de la raison et de l'être suprême (Parijs 1892).

Hébert, *Edmond,* een Fransch geoloog, den 12den Juni 1812 te Villefargeau (departement Yonne) geboren, studeerde te Auxerre, was eenige jaren werkzaam als leeraar in de natuurlijke historie en werd in 1857 professor in de geologie aan de Sorbonne. De vruchten van zijn nasporingen omtrent den bodem van Frankrijk zijn meerendeels nedergelegd in de „Mémoires de l'Académie", in de „Comptes rendus", in de „Bulletins de la Société géologique de France" en in de „Annales des sciences géologiques". Verder schreef hij: „Les mers anciennes et leurs rivages dans le bassin de Paris" (1857), „Mémoire sur les fossiles de Montreuil-Bellay" (1861), „Matériaux pour servir à la description du terrain crétacé supérieur en France" (1875) en „Notions générales de géologie" (1884). Hij overleed den 4den April 1890 te Parijs.

Hébert, *Antoine Auguste Ernest,* een Fransch schilder, den 3den November 1817 te Grenoble geboren, ging in 1835 naar Parijs, om in de rechten te studeeren, maar legde zich tevens toe op de schilderkunst, zoodat hij op aansporing van *Paul Delaroche,* in 1839 mededong naar den grooten prijs der Academie en dien verwierf. Hij schilderde meest Italiaansche tafereelen en overleed in 1891.

Hébert, *Marcel,* een Fransch wijsgeer, werd in 1851 te Bar-le-Duc geboren, werd in 1876 tot priester gewijd; in 1879 werd hij leeraar en in 1895 directeur aan de Ecole Fénelon te Parijs. In 1901 van modernistische denkbeelden beschuldigd, trad hij uit de Roomsch-Katholieke kerk en vestigde hij zich te Brussel, waar hij professor is aan de socialistische „Université Nouvelle". Behalve vele bijdragen in de „Annales de philosophie chrétienne", het „Bulletin critique" en andere tijdschriften, schreef hij: „Le sentiment religieux dans l'art de Richard Wagner" (1895), „L'évolution de la foi catholique" (1905), „Le Divin" (1907), „Le pragmatisme" (2de druk 1909).

Hébertisten, de aanhangers van *J. R. Hé-*

Digitized by Google

bert (*zie* aldaar), vormden in de Nationale Conventie de meest radicale groep en dreven de afschaffing van het Christendom en het schenden van alle heiligdommen met het grootste cynisme door. Hun leiders waren, behalve *Hébert* zelf, *Chaumette, Vincent* en *Ronsin. Robespierre* trad het eerst tegen hen op in zijn redevoering van den 21sten November 1793 over de vrijheid van godsdienst. Steeds meer werden de Hébertisten door *Robespierre* en *Danton* op den achtergrond gedrongen; een volkomen mislukte poging om zich te verzetten, gaf *Saint Just* den 14den Maart 1794 gelegenheid *Hébert* en 19 der zijnen gevangen te nemen; tien dagen later viel hun hoofd onder de guillotine.

Hebler, *Karl,* een Zwitsersch schrijver over wijsgeerige onderwerpen, in 1821 te Bern geboren, ontving zijn opleiding te Tubingen en te Berlijn en werd in 1854 privaatdocent en in 1863 professor aan de hoogeschool te Bern. Hij schreef: „Spinoza's Lehre über die Substanz" (1850), „Lessing-Studien" (1861), „Aufsätze über Shakespeare" (2de druk 1874), „Die Philosophie gegenüber dem Leben und den Einzelwissenschaften" (2de druk 1874), „Philosophische Aufsätze" (1869), „Lessingiana" (1877) en „Elemente einer philosophischen Freiheitslehre" (1887). Hij overleed den 4den September 1898.

Hebosteotomie. *Zie Verlossing.*

Hebra, *Ferdinand, ridder van,* een Oostenrijksch geneeskundige, den 7den October 1816 te Brünn geboren, studeerde en promoveerde te Weenen en werd er in 1841 arts van het algemeen ziekenhuis. Aangemoedigd door *Skoda,* wijdde hij zich nu hoofdzakelijk aan de studie der dermatologie en vestigde zich in 1842 als privaatdocent te Weenen. Tevens werd een zaal voor lijders aan huidziekten in genoemd hospitaal aan zijn zorg toevertrouwd. In 1846 werd hij er eerste geneesheer, in 1849 buitengewoon en in 1869 gewoon hoogleeraar. In de behandeling van huidziekten en syphilis heeft hij een belangrijke omwenteling gebracht. Behalve een aantal opstellen in tijdschriften, schreef hij: „Atlas der Hautkrankheiten" (1856—1865), door *Elfinger* voorzien van uitmuntende platen en als derde deel van *Virchow's* „Handbuch der speziellen Pathologie und Therapie", „Lehrbuch der Hautkrankheiten" (2 dln., 2de druk 1872—1876, met *Kaposi).*

Hebraeën. *Zie Hebraeërs.*

Hebraeën is ook de naam van een Protestantsche secte in de Nederlanden, aanhangers van *Jacob Verschoor* (*zie Verschoor).*

Hebraeërs is de naam die vooral aan de Israëlieten wordt gegeven door vreemden of in het Oude Testament aan vreemden in den mond wordt gelegd. Ook wordt hij daar gebezigd in tegenstelling met de eigenlijke inwoners van Kanaän. In het Assyrisch komt de naam waarschijnlijk voor als *Chabiri* en dient dan tot aanduiding van de volksstammen, die uit het Oosten in Kanaän zijn binnengedrongen, niet alleen de Israëlieten, maar ook de Edomieten, Moabieten en Ammonieten, die aan de Israëlieten nauw verwant waren. De afleiding van den naam in verband met een stamvader *Eber* is zeer gezocht en onzeker.

Hebraeërs, *Brief aan de,* is de naam van een der belangrijkste geschriften, onder de boeken des Nieuwen Verbonds opgenomen. In het Oosten werd die brief reeds vroeg aan den apostel *Paulus* toegekend, doch in het Westen heeft men zijn echtheid tot aan het einde der 4de eeuw in twijfel getrokken. Sedert *Luther,* die *Apollos* voor den schrijver hield, is de Paulinische oorsprong van dit geschrift door vele Protestanten bestreden en door de nieuwere critiek verworpen. De schrijver is onbekend, en het is zelfs onzeker, voor wie hij zijn brief bestemd heeft; volgens sommigen voor de Christenen uit de Israëlieten in Palestina, die hij Hebraeërs noemde, volgens anderen voor de Israëlietisch-Christelijke gemeente te Alexandrië, volgens nog anderen voor de Christenen te Rome. Deze brief is waarschijnlijk omstreeks 90 na Chr. geschreven, althans niet na 96 à 98 na Chr., daar de schrijver van den z.g. 1en brief van *Clemens* reeds den brief aan de Hebraeërs heeft gebruikt. Dat de schrijver zich tot Joodsch-Christelijke geloovigen heeft gericht, is niet waarschijnlijk. Het geschrift sluit niet aan bij de Joodsche denkbeelden uit dien tijd, maar gebruikt argumenten aan het Oude Testament ontleend. Wanneer de schrijver waarschuwt voor afval, dan doet hij niet denken aan het Jodendom, maar aan de gevaren der vervolgingen. Dit geschrift is in keurig Grieksch geschreven en herinnert in zijn taal aan de wijsgeerige denkbeelden van Philo en de Alexandrijnsche Joden. Dat dit geschrift een brief is, is lang niet zeker. Alleen het laatste hoofdstuk herinnert er aan. Veeleer is het een verhandeling waaraan opzettelijk de bekende en geliefde briefvorm is gegeven.

Zie W. Wrede, Das literarische Rätsel des Hebräerbriefes (1906).

Hebraeërs, *Evangelie der,* is de naam voor een apocrief evangelie overeenkomende met de synogtici, maar in het Arameesch geschreven. Het werd door de Synische Joden-Christenen gebruikt en is voor enkele gedeelten bewaard gebleven bij *Ignatius, Origenes, Hieronymus* en enkele andere kerkvaders. Men is het er niet over eens of dit evangelie ouder is dan onze Synoptici of dat het naar een onzer Evangeliën *(Matthaeus)* is bewerkt. De text is te vinden in *A. Hilgenfeld's* „Novum testamentum extra canonem receptum" (1876—1884) en in *E. Preuschen's* „Antilegomena" (2de druk 1905); vertaling en bijzonderheden in „Neutestamentliche Apokryphen" uitgeg. door *E. Hennecke* (1904).

Hebreeën. *Zie Hebraeërs.*

Hebreeuwsche taal en letterkunde. De Hebreeuwsche *t a a l* is die der oude Israëlieten of Joden en van hun in het Oude Testament verzamelde letterkundige voortbrengselen. In het Oude Testament zelf wordt zij nu eens „tale Kanaäns", dan weer „Joodsche taal" genoemd; de naam „Hebreeuwsche taal" komt het eerst voor in de inleiding van het Boek Sirach en in het Nieuwe Testament, doch in het laatste wordt daarmede ook de in *Christus'* tijd gebruikelijke Arameesche handstaal aangeduid. Overigens bestaan er slechts weinig overblijfselen van het Hebreeuwsch in den vorm van inscripties, waaronder vooral van belang is de in 1880 ontdekte Siloahinscriptie (*zie Siloah).* De taalkundige over-

Digitized by Google

blijfselen uit het Oude Testament omvatten een tijdvak van ongeveer 1000 jaren. De taalkundige verschillen zijn over het algemeen dan ook gering. De Hebreeuwsche taal, die met slechts enkele dialectwijzigingen ook door de Kanaänieten, Phoeniciërs en Moabieten, waarschijnlijk ook door de Ammonieten, Edomieten en de nomadiseerende stammen van Zuid-Palestina gesproken werd, vormt een tak van den Semietischen taalstam en bezit veel aanrakingspunten met de Arameesche en Arabische dialecten. Haar betrekkingen tot het Assyrisch-Babylonisch zijn nog niet met zekerheid vastgesteld. In Palestina is het Hebreeuwsch sedert de 4de eeuw v. Chr. langzamerhand door het West-Arameesch verdrongen. Ten tijde van *Christus* was het reeds als volkstaal verdwenen, hoewel de schriftgeleerden een voortzetting er van gebruikten, waarin het oudere gedeelte van den Talmud (Mischna) geschreven is. Het oudste Arameesch geschrift in het Oude Testament is in het boek Ezra te vinden, onder sterken invloed van het Arameesch staan de boeken Job, Prediker en de Psalmen. In samenhang hiermede werd het oud-Hebreeuwsche schrift eerst in het dagelijksch gebruik, later ook bij het overschrijven van den Bijbel door het kwadraatschrift (zie aldaar) verdrongen.

De grammaticale behandeling van het Hebreeuwsch is van laten datum. Haar grondslag is de punctuatie, d. w. z. de vastlegging van de in de synagoge gebruikelijke uitspraak door bij de consonanten gevoegde schriftteekens, wat zonder, zij het dan ook primitieve, grammaticale overwegingen, niet mogelijk was. Dat er grammaticale scholen bestonden, volgt uit het feit, dat er verschillende punctuatiestelsels waren, n.l. het in onze drukwerken gebruikte onderlineaire Tiberiënsische en twee bovenlineaire, waarvan het z.g. Babylonische of Assyrische het voornaamste is. Nog stelliger valt zulks af te leiden uit het feit, dat de overgeleverde punctuatie niet uitgaat van dezelfde gezichtspunten, maar dikwijls, als geïsoleerde overblijfselen, sporen van meeningsverschillen vallen waar te nemen. De natuurlijke voortzetting vormen de waarneming der Masoreeten (zie *Masora*). Een wetenschappelijk karakter kreeg de grammatica echter eerst onder den invloed van Arabische taalgeleerden, van wie de Middeleeuwsch Joodsche grammatica dan ook geheel afhankelijk is. Vele Joodsch-grammaticale werken zijn daarom in het Arabisch geschreven. Van die oude taalkundigen moeten genoemd worden *Jehoeda Chajoeg* (± 1020), *Abraham-ben Esra* (± 1150) en *David Kimchi* (± 1190—200). Als grondlegger der Hebreeuwsche taalstudie onder de Christenen wordt *Johannes Reuchlin* († 1522) beschouwd, hoewel hij zich, evenals de grammatici van den volgenden tijd tot *Johann Buxtorf* († 1629) in hoofdzaak geheel en al aan de Joodsche overlevering en methode hield. Een nieuw tijdperk brak aan, toen onder invloed van de studie der Semietische zustertalen de gezichtskring ruimer werd. Vooral *Schultens* († 1750) en *N. W. Schröder* († 1798) wisten het Arabisch aan het Hebreeuwsch dienstbaar te maken. Groote verdiensten verwierf in dit opzicht *Genesius*, die daarbij onder den invloed van *Silvestre de Sacy's* grammaticale bewerking van het Arabisch stond, en *Ewald*, die zich verdienstelijk maakte door toepassing der historisch-genetische methode, daarbij echter somtijds willekeurig te werk ging. De voornaamste nieuwe grammaticus is *J. Olshausen* (zie aldaar). Zijn hoofdverdienste is de juiste groepeering en schifting van het aanwezige materiaal en het inzicht, dat de overgeleverde vormen uit een ouderen taalvorm moeten worden afgeleid. Zijn „Lehrbuch der Hebräischen Sprache" (1862) heeft geen syntaxis. *Böttcher* schreef een „Ausführliches Lehrbuch der Hebräischen Sprache" (1866—1868, 2 dln.). Naar *Olshausen's* beginselen zijn bewerkt *A. Müller's* „Hebräische Schulgrammatik" (1875) en *Bickell's* „Grundriss der hebräischen Grammatik" (1869—1870, 2 dln.). Op den door *Olshausen* gelegden grondslag bouwde *Stade* „Lehrbuch der Hebräischen Sprache" (1879) voort. Belangrijk wegens het daarin gegeven kritische overzicht der grammaticale theoriën is *F. E. König's* „Historisch-kritisches Lehrgebäude der Hebräischen Sprache" (1881—1897). Verder verdienen vermelding de grammatica's van *Hollenberger* (8ste druk 1895 en van *Gesenius* (27ste druk, door *Kautzsch*, 1902). Het grootste lexicologische werk is *Gesenius'* „Thesaurus linguae hebraicae" (voltooid door *Rödiger*, (1829—1858, 3 dln.); van woordenboeken zijn te noemen die van *Gesenius* (2 dln., 13de druk 1899) en van *Fürst* (2 dln., 3de druk 1876) en het „Hebräisches Wörterbuch zum Alten Testament" (1893) van *Siegfried* en *Stade*. Sedert 1892 geven *Brown*, *Driver* en *Briggs* een „Hebrew and English Lexicon" uit.

De *Hebreeuwsche letterkunde* is de nationale literatuur der oude Hebreeërs of Israëlieten. Wat daarvan overgebleven is, vindt men in het Oude Testament, d. w. z. wij hebben slechts een zeer eenzijdige bloemlezing uit de vroegere literatuur en van haar inhoud en omvang kunnen wij ons slechts door gevolgtrekkingen een beeld vormen. Daarbij moet verder in acht genomen worden, dat dezelfde geestelijke oorzaken, waardoor uit het volk Israël de Joodsche gemeente, uit den Israëlietischen godsdienst de Joodsche ontstaan is, de ontwikkeling der Hebreeuwsche letterkunde beïnvloed hebben. Evenals bij andere volkeren, zijn ook bij de Israëlieten het eerst gedichten ontstaan, die in den beginne slechts mondeling overgeleverd werden. Voor zoover wij weten, kende het oude Israël alleen lyriek, geen epische gedichten. Dat deze ontbreken, is het gevolg van de godsdienstige ontwikkeling van Israël, waarbij het niet tot polytheïsme en mythologie gekomen is. In de plaats van epische gedichten zijn liederzangen over heldendaden getreden. Toch is daarvan in den Oud-Testamentischen kanon weinig overgebleven, bijv. het zoogenaamde bronnenlied en dat op de verovering van Hesbon (Numeri 21 : 17, 18 en 27 v.v.). Het oudste en belangrijkste der bewaarde liederen is het lied van Debora (Richteren 5). Toch heeft de lyriek der Israëlieten zich in veel vormen geopenbaard, daar vreugde zoowel als smart in de liederen weerklinken (zie Genesis 31 : 27; 1 Samuël 18 : 6, 2 Samuël 3 : 33). Wij noemen verder drinkliederen (Jesaja 5 : 11 en 12), herdersliederen (Richteren 5 : 10), raadsels (Richteren 14 : 12) enz. Zeer ontwikkeld schijnt het dichten van pa-

Digitized by Google

rabels geweest te zijn; er zijn er tenminste van hooge dichterlijke waarde overgeleverd (Richteren 2 : 9, 2 Samuel 12 : 1 v.v., Jesaja 5). Een zeer goede voorstelling kan men zich maken van het klaaglied over de dooden *Kina)*, daar in de rhythmen daarvan (na 586 v. Chr.) het lot van Juda en Jeruzalem bezongen is, en de profeten het dikwijls gebruikten. De vervaardiging van erotische liederen moet altijd geblocid hebben (zie Jesaja 23 : 16). Van de bruiloftsliederen wordt dit voor den na-exilischen tijd getuigd door het Hooglied en Psalm 45. Omvangrijke overblijfselen van oude vóór-exilische dichtkunst zijn in de boeken der profeten bewaard. In den na-exilischen tijd heeft zich de godsdienstige lyriek tot een hoogte ontwikkeld, zooals die door geen enkel ander volk is bereikt (Psalmen). Nog in de 1ste eeuw v. Chr. bloeide deze lyriek. Als uitdrukking van een het menschelijk leven in de vrees Gods leidende wijsheid heeft zich na de Ballingschap de didaktische poëzie ontwikkeld (Spreuken, Prediker). Uit dezen tijd dagteekent ook het boek Job.

Kenmerkend voor de Hebreeuwsche dichtkunst is het ontbreken van het rijm en het zoogenaamde p a r a l l e l i s m e d e r d e e l e n. Het Hebreeuwsche vers bevat één gedachte en wordt gesplitst in twee versdeelen, die in vorm en inhoud op zulk een wijze aan elkander beantwoorden, dat het tweede den inhoud van het eerste in den vorm van synoniemen of antithesen herhaalt, bijv. Psalm 20 : 9: „Zij hebben zich gekromd en zijn gevallen, maar wij zijn gerezen en staande gebleven", of Richteren 14 : 14: „Spijze ging uit van den eter en zoetigheid van den sterke". De deelen zijn even lang. Een uitzondering vormt echter de Kinâ, waarin op een langer deel als een soort echo een korter volgt, bijv. Amos 2 : 2: „Gevallen is, niet weder staat zij op — de dochter Israëls — uitgestrekt ligt zij op haar land — niemand heft haar op". In den laatsten tijd heeft men pogingen aangewend, om metra of een bepaalde wet voor het aantal arses en theses aan te wijzen, zonder dat men tot overeenstemming is kunnen komen. Ook over de strofische indeeling der gedichten is men het niet eens.

De prozaliteratuur knoopt in de stukken, welke de oudste tijden behandelen, aan de oude sagen aan. De overlevering geschiedde, evenals elders, in de eerste plaats mondeling in den vorm van de sage. Eerst later schreef men het vroeger mondeling overgeleverde op. Aanleiding tot geschiedschrijving in engeren zin gaven de gebeurtenissen uit den koningstijd. Toch hebben wij van de voor 621 ontstane werken slechts fragmenten. Zij zijn behouden, voor zoover zij in jongere werken als bewijsbron opgenomen of tot samenstelling van nieuwe boeken gebruikt werden. Zulks is in vrij grooten omvang en woordelijk geschied. Driemaal is sedert 621 in verband met Israël's godsdienstige ontwikkeling de oude overlevering omgewerkt. De eerste maal door de zoogenaamde deuteronomistische schrijvers, van wie de boeken Richteren, Samuël en Koningen in hun tegenwoordigen vorm afkomstig zijn. Deze hebben het oude overgenomen en het aangepast aan de meer ontwikkelde godsdienstige denkbeelden. De priestercodex (zie *Mozes*, Boeken van,) bewerkte de sagen van den tijd der Schepping tot de verovering van Jeruzalem in een geest van exilische vroomheid (± 500). De Kronieken echter (waartoe oorspronkelijk ook Esra en Nehemia behoorden) beschrijven de geschiedenis van de Schepping tot de stichting der Gemeente in na-exilischen geest (± 300 v. Chr.). In zijn verhaal neemt de schrijver oudere bronnen over, met name stukken uit Koningen en Samuel. Deze boeken zijn voor godsdienstige, stichtelijke doeleinden geschreven. Geschiedschrijving in engeren zin lag niet in het plan der schrijvers. Het belangrijkste deel van den Oud-Testamentischen kanon vormt de Wet (zie *Pentateuch)* en de verzameling profetische werken. Deze is echter na de Ballingschap samengesteld. Hierbij is het dikwijls tot een omwerking en aanvulling van oudere stukken gekomen. Dit vormt de brug tot de apokalyptische schrijvers, die hun voorspellingen in den mond van een godsdienstige grootheid van het verleden legden (zie *Apocalypse)*. Zie verder: *Joodsche letterkunde.*

Literatuur: Wildeboer, De letterkunde des Ouden Verbonds naar de tijdsorde van haar ontstaan (3de druk 1903), *Kuenen,* Historisch-kritisch onderzoek naar het ontstaan en de verzameling van de boeken des Ouden Verbonds (Leiden, 3 dln., 2de druk 1885—1893), *Smith,* Das Alte Testament, seine Entstehung und Ueberlieferung (1894, *Driver,* Introduction into the literature of the Old Testament, *Sievers,* Studien zur hebräischen Metrik (2 dln., 1901—1902), „The Jewish Encyclopedia" (12 dln., 1901—1906).

Hebriden of *Western Islands,* door de Ouden *Hebudes* genaamd, vormen aan de westkust van Schotland een uitgebreide groep van meer dan 400 rotsachtige, meestal hooggelegen eilanden en klippen, van welke slechts 90 bewoond zijn. Zij beslaan een oppervlakte van 7235 v. km. en telden meer dan 100 000 inwoners, die zich met het vangen van visch en gevogelte, met veeteelt, kelpbranden en landbouw bezig houden. Met levensgevaar verzamelen zij ook eiderdons. De eilanden worden verdeeld in de Buiten- en Binnen-Hebriden. De eerste *(Outer Islands)*, zoo genoemd, omdat zij aan gene zijde van den Minch liggen, bestaan uit vijf groote en vele parallel met de Schotsche kust liggende eilanden, van Kaap Barra Head tot kaap Butt of Lewis over een lengte van 210 km.; zij dragen wegens hun bijna samenhangenden ketenvorm den naam *Long Island.* Lewis, het noordelijkste en grootste van deze groep, behoort tot het graafschap Ross en Cromarty. Ten Z. liggen Harris, Noord-Uist, Benbecula, Zuid-Uist, Barra met Vatersay, Sandray, Pabbay, Mingalay, alle tot Inverness behoorende. De Binnen-Hebriden bestaan uit twee groepen: tot de N. behooren Skye, Raasay, Scalpay, Cana, Rum, Egg, Muich en Shona; tot de Z. Mull, Call, Tiree, Lismore, Kerrera, Colonsay, Jura, Islay, Staffa, Jona, Ulva, Gigha, Scarba, Luing, Seil enz. Tusschen Jura en Scarba ligt de zeer gevaarlijke draaikolk Coirebhreacam of Corryvreckan. De voornaamste plaatsen zijn: Stornoway op Lewis, Tobermory op Mull, Bowmore op Islay en Portree op Skye.

Vermoedelijk zijn de oudste bewoners dezer eilanden Kelten geweest, die in de 10de eeuw door *Harald Harfager* onderworpen en door den

Digitized by Google

slag bij Largs onder de heerschappij der Schotsche koningen of eigenlijk onder het bestuur der *Macdonalds* en andere Schotsche stamhoofden gebracht werden. Zelfs nog in 1614 verwekten de *Macdonalds* een gevaarlijken oproep, doch in 1748 ontnam een Parlementsacte aan de stamhoofden de rechten, die zij nog behouden hadden. Intusschen is ook thans nog een groot gedeelte van den bodem het eigendom van aanzienlijke Schotsche geslachten, bepaaldelijk van de hertogen *van Argyle*, van de *Macleods*, van de *Macdonalds*, van de *Campbells* enz.

Hebron is de naam van een zeer oude, vroeger Kirjath Arba (Vierstad) geheeten stad, in het tegenwoordig muttessarriflik Jeruzalem in Zuid-Palestina, die bij de bezetting van het land door Israël aan den stam *Kaleb* toegewezen werd (Jozua 14 : 13). Nadat *David* de vriendschap van de Kalebieten had weten te winnen (I Samuël 24) heerschte hij van Hebron uit 7 jaar over Juda tot de overwinning van het Huis van *Saul*. Later verhief *Absalom* van Hebron uit de vaan des opstands tegen zijn vader (II Samuel 15). Na de Ballingschap werd het eerst weer door Judaeërs bezet, doch kwam weldra in het bezit der Edomieten, die het in 164 v. Chr. aan den Maccabeër *Judas* moesten afstaan. Voor Israël was Hebron van beteekenis, doordat bij de eiken van Mamre te Hebron (Genesis 13 : 18) de woonplaats van *Abraham* getoond werd. Eveneens werd Hebron door de Kruisvaarders Castellum Sancti Abrahae en door de Moslems Chalil er-Rham genoemd. De stad telt thans 16 000 Moslems en 2000 Joden. Het heiligdom (El-Haram) der stad zou boven de graven van *Abraham* en *Sara*, *Isaak* en *Rebekka*, *Jakob* en *Lea* gebouwd zijn en mag door geen vreemdeling betreden worden. Nadat het echter sedert 1862 voor verschillende vorstelijke personen geopend werd, is gebleken, dat het inwendige, behalve de graven, een tot moskee ingerichte Christelijke kerk bevat. De ouderdom der ringmuren van den Haram is moeilijk te bepalen. *Josephus* en *Antonius Martyr* maken gewag van gedenkteekenen van *Abraham*'s familie.

Hecataeus uit *Abdera*, een wijsgeer en geschiedschrijver, tijdgenoot van *Alexander den Groote* leefde waarschijnlijk in Egypte aan het hof van *Ptolemaeus Lagi*. In zijn werk „de geschiedenis van Egypte" komen ook gegevens betreffende de Joden voor. Het boek „over de Joden" of „over Abraham" waaruit *Flavius Josephus* aanhalingen heeft, schijnt gedeeltelijk een vervalsching der Joden uit de 3de eeuw v. Chr. te zijn.

Hecatombe noemde men bij de Grieken een offerande van 100 stieren. Zij had plaats bij groote feesten en moet beschouwd worden als een uitdeeling van vleesch aan het volk.

Hechingen, de hoofdplaats van een evenzoo genoemd arrondissement en de volkrijkste stad in het Pruisische regeeringsdistrict Sigmaringen of het land van Hohenzollern, was te voren de hoofd- en residentiestad van het vorstendom Hechingen en ligt aan de nogal steile helling van den Starzel en niet ver van den Kegelberg (866 m. hoog), waarop de burcht Hohenzollern, het stamslot van het Pruisische Vorstenhuis, zich verheft. Zij telt (1910) 5117 inwoners en bezit 3 R.-Katholieke kerken, een Evangelische kerk en een synagoge. Merkwaardig zijn er een oude toren, het stadhuis en het museum. Men heeft er een hoogere burgerschool, 2 hospitalen en een groote katoenfabriek. Ook is er een badinrichting; aan de zuidzijde der stad vindt men de villa Eugenia met tuinen en oranjerieën.

Hechtenis. Zie *Gevangenis*.

Heck. achter diernamen is de afkorting voor *Johann Jacob Heckel* (22 Januari 1710—1 Augustus 1857), den schrijver van „Fische aus Kaschmir" (1838) en „Die Süsswasserfische der österreichischen Monarchie" (1858).

Heckelphon. Zie *Hobo*.

Hecken, *Egidius van der*, omstreeks 1460 te Brussel geboren, was een der bekwaamste schoonschrijvers en „verluchters" van zijn tijd. In de Bourgondische boekerij te Brussel bevinden zich sierlijk verluchte stamboomen van zijn hand. Hij schreef ook eenige historische en genealogische werken, waaronder de voornaamste zijn: „De Episcopis Cameracensibus et Leodiensibus" en „Catalogus", deze laatste de geschiedenis der abdij van de Zeven Fonteinen te Vilvoorden. Hij overleed als regulier kanunnik in 1538 te Vilvoorden.

Hecker, *Justus Friedrich Karl*, een Duitsch geneeskundige, den 5den Januari 1795 te Erfurt geboren, studeerde te Berlijn, doch trad weldra als vrijwilliger in dienst, streed bij Lützen, Bautzen, Leipzig en Parijs, legde zich in 1814 te Berlijn opnieuw toe op de geneeskunde en vestigde er zich vervolgens als privaatdocent. In 1822 werd hij aldaar benoemd tot hoogleeraar. Hij schreef: „Geschichte der Heilkunde" (dl. 1 en 2, 1822—1829), „Die Tanzwut, eine Volkskrankheit im Mittelalter" (1832), „Der schwarze Tod im 14 Jahrhundert" (1832), „Der englische Schweiss" (1834), „De peste Antoniniana" (1835), „Geschichte der neuern Heilkunde" (1839) en „Kinderfahrten, eine historisch-pathologische Skizze" (1845). Verder leverde hij een aantal opstellen in tijdschriften, werd in 1846 geheim „Medizinalrat" en overleed den 11den Mei 1850.

Hecker, *Friedrich Karl Franz*, een Badensch volksmenner, den 28sten September 1811 te Eichtersheim geboren, bezocht het gymnasium te Mannheim, studeerde te Heidelberg in de rechten en werd in 1838 advocaat bij het hooggerechtshof te Mannheim. In 1842 afgevaardigd naar de Tweede Kamer in Baden, behoorde hij er tot de ijverigste tegenstanders der regeering. Vooral klom zijn vermaardheid, toen hij in 1845 op een reis naar Stettin te Berlijn in hechtenis genomen en buiten de grenzen van Pruisen verbannen werd. In 1846 en 1847 werd hij meer en meer verlaten door zijn constitutioneele vrienden, daar hij de democratische richting volgde en met *Struve* zich aan het hoofd plaatste der radicale partij. Op de vergadering te Heidelberg (5 Mei 1848), waar men maatregelen nam om een voorloopig Parlement te vormen, verklaarde *Hecker*, dat hij tot de sociaal-democraten en republikeinen behoorde. Als lid van dat voor-Parlement, wilde hij dat lichaam permanent verklaren. Toen zulks niet gelukte, verwekte hij, gesteund door Duitsche werklieden, een gewapenden opstand,

Digitized by Google

waardoor hij de Zuid-Duitsche Staten wilde overrompelen. Den 12den April vaardigden *Hecker* en *Struve* te Konstanz een proclamatie uit, die de bevolking opriep, doch hun pogingen werden in het gevecht bij Kandern verijdeld. *Hecker* nam de vlucht naar Zwitserland, waar hij zich te Muntenz vestigde en door middel van de pers zijn plannen trachtte te bevorderen. Het Badensche kiesdistrict Thiengen koos hem tot tweemaal toe tot afgevaardigde naar de Nationale Vergadering, doch telkens werd hij afgewezen. Dientengevolge vertrok hij in September 1848 naar Noord-Amerika. Het uitbarsten der Meirevolutie in 1849 deed hem naar Europa terugkeeren, doch toen hij in het midden van Juli te Straatsburg aankwam, was de Badensche revolutie reeds geëindigd. Wederom ging hij naar Amerika, waar hij zich bij Belleville in den staat Illinois aan den landbouw wijdde. In 1856 trad hij daar op als voorvechter der republikeinsche partij. In den burgeroorlog verzamelde hij, ten behoeve van generaal *Fremont,* een regiment, aan welks hoofd hij streed en gewond werd. Later voerde hij als kolonel het bevel over een brigade onder generaal *Howard;* in 1864 legde hij het commando neder. Hij keerde terug naar zijn hoeve, maar bemoeide zich voortdurend met de openbare aangelegenheden. In den winter van 1865 begaf hij zich naar Washington, om aldaar met *Wilhelm Jordan, Karl Schurz* e. a. Duitsche voorlezingen te houden in den trant der Amerikaansche „Lectures"; hij sprak bij die gelegenheid over *Lincoln* en *Cromwell.* Hij overleed te St. Louis den 24sten Maart 1881. Hij schreef: „Reden und Vorlesungen" (1872) en „Betrachtungen über den Kirchenstreit in Deutschland und die Infallibilität" (1874).

Hecker, *Willem,* een Nederlandsch letterkundige, den 12den Mei 1817 te Groningen geboren, werd, na het bezoeken van het gymnasium, in 1833 als student ingeschreven aan de hoogeschool zijner geboortestad en legde zich toe op de beoefening der letteren. Nadat hij in 1839 den doctoralen graad verworven had, bekleedde hij verschillende betrekkingen, o. a. die van amanuensis bij de academische bibliotheek. In 1846 trad hij te Groningen op als lector in de paedagogie en opende zijn lessen met een redevoering „Over de ontwikkeling van den geest tot, door en in de wetenschap." Nadat hij reeds in 1849—1851 gedurende de afwezigheid van den hoogleeraar *Rovers* diens lessen over algemeene geschiedenis en antiquiteiten had waargenomen, werd hij, in 1855, na het vertrek van *Rovers* naar Utrecht, tot diens opvolger benoemd en aanvaardde zijn betrekking met een redevoering „Over het staatsleven der volken, als voortgaande ontwikkeling van den menschelijken geest, wijsgeerig en geschiedkundig beschouwd". Sedert 1852 had hij reeds, op het voetspoor van *Lulofs* en als leerling van dezen, een reciteercollege geopend, dat grooten bijval vond. Van zijn geschriften vermelden wij: „Hecuba, treurspel van Euripides" (1841), „P. C. Hooft's Nederlandsche Historiën, met aanteekeningen" (5 din., 1843—1846), „Schets der algemeene geschiedenis" (6de druk, 1855), „Verklarende lijst van verouderde woorden in den Staten-Bijbel" (1852), „Schets der Grieksche en Latijnsche letterkunde, naar Tregder" (2de druk, 1851), „Latijnsche spraakkunst, naar Alschefski" (1853), „Grieksche spraakkunst, naar Enger" (6de druk, 1885), „Lysias en Dr. W. A. Hirschig of hoe men in Nederland Grieksch vertaalt" (1855), „De Romeinsche constitutie, naar het 6de boek van Polybius" (1858), „Het Romeinsche volks- en staatsleven in omtrekken" (1858), „De aarde en de mensch" (1869), „De Israëlieten en het monotheïsme" (1878), „Feestrede" (1879), „Vlaamsche poëzy, Bloemlezing door *J. J. A. Gouverneur* en *W. Hecker*" (Klassiek letterkundig pantheon. No. 54, 55, 3de druk 1889), „Klassiek woordenboek van eigennamen uit de Grieksche en Romeinsche mythologie, geschiedenis, letter- en aardrijkskunde" (4de druk 1898), „Aeschylus, Agamemnon, treurspel vertaald" (1888), „Aeschylus, Prometheus, treurspel vertaald" (1890), „Aeschylus, De Choëphoren en de Eumeniden, treurspelen vertaald" (1899). Als dichter leverde hij de hekeldichten „Hippokreenontzwaveling", „Quos Ego" het „Strafdicht aan mr. J. van Lennep" enz. Hij overleed in 1909.

Hecker, Alphonsus, een jongere broeder van den voorgaande en beoefenaar der oud-Grieksche letterkunde, te Groningen in 1823 geboren en overleden na een tienjarig ziekelijden in 1863, schreef o. a.: „Commentationum Callimachiarum capita duo" (1843), „Commentatio in Anthologiam graecam" (1843, herdrukt in 1852), „De oratione in Eratosthenem Lysiae falso tributa" (1848) en „Animadversiones criticae in poetas graecos" (1850).

Hecker, *Isaac Thomas,* een Roomsch-Katholiek geestelijke, werd in 1819 te New-York uit Duitsche ouders geboren en als Methodist grootgebracht. Het leven op een eenzame boerderij deed hem ondervinden met hoe weinig materieele genietingen men kan leven. Hij kwam vervolgens met Katholieken in aanraking en ging in 1844 tot dit geloof over. Op de vorming van het Amerikaansch katholicisme heeft hij grooten invloed geoefend o.a. door de bekeeringsmethode der Methodisten op het Katholiek geloof toe te passen. In 1858 kreeg hij van paus *Pius IX* vergunning tot het stichten van een afzonderlijke congregatie tot bekeering der Amerikaansche Protestanten. Deze congregatie wordt gewoonlijk die der „Paulisten" genoemd en heeft in Amerika vooral na den dood van *Hecker* aanleiding gegeven tot den strijd over het „Amerikanisme" d. w. z. over de door den paus toegelaten eigenaardigheden van het Amerikaansch Katholicisme. Hierop heeft *Hecker* in het bijzonder invloed uitgeoefend door een anoniem geschrift, waarin hij de verschillende behoeften aantoont van Germaansch en Romaansch Katholicisme. *Hecker* is den 22sten December 1888 overleden. Hij schreef: „Questions of the soul" (1858), „Aspirations of nature" (1857), „An exposition of the Church" (1875, anoniem) „Catholicity in the United States" (1879) en was in 1865 stichter van het groote katholieke tijdschrift „The Catholic world". Een geestdriftige biografie van *Hecker* verscheen in 1891 van de hand van *Elliot* met een voorrede van bisschop *Ireland.* Vooral in Frankrijk maakte dit boek

Digitized by Google

grooten opgang en gaf aanleiding tot twisten over het „Amerikanisme".

Hecker, *Oskar,* een Duitsch natuurkundige, werd den 21sten Mei 1864 te Bersenbrück bij Hannover geboren, studeerde in de natuurwetenschappen, werd daarna geplaatst aan het Geodaetisch Instituut te Potsdam en in 1911 benoemd tot directeur van het Instituut voor Aardbevingen te Straatsburg. Door verbeteringen aan de kookthermometers en de kwikzilverbarometers voor scheepsgebruik, wist hij de nauwkeurigheid der daarmede verrichte metingen in zulke mate te vergrooten, dat het hem gelukte de eerste betrouwbare metingen der zwaartekracht op zee te verrichten. Hij schreef talrijke tijdschriftartikelen en verhandelingen op seismologisch gebied. Verder vallen van hem nog te noemen: „Bestimmung der Schwerkraft auf dem Atlantischen Ozean" (Berlijn, 1903) en „Auf dem Indischen und Grossen Ozean" (Berlijn 1908).

Heckscher, *Johann Gustav Moritz,* een Duitsch staatsman, den 26sten December 1797 te Hamburg geboren, studeerde, nadat hij als vrijwilliger gediend had in den veldtocht van 1815, te Göttingen en te Heidelberg in de rechten, vestigde zich als advocaat te Hamburg en nam na 1840 door dagbladartikelen deel aan de staatkundige aangelegenheden. In 1848 afgevaardigd naar het voorloopig Parlement te Frankfort, bestreed hij de democratische linkerzijde. Als lid van het Parlement, hield hij zich vooral bezig met de Sleeswijk-Holsteinsche zaken. Als woordvoerder der deputatie, welke aartshertog *Johan* als rijksbestuurder te Frankfort inhaalde, verwierf hij diens vertrouwen en werd in Juli 1848 in het Rijksministerie met de portefeuille van Justitie belast. *Heckscher* vergezelde den Rijksbestuurder naar Weenen en kwam vervolgens aan het hoofd van Buitenlandsche Zaken. Het sluiten van den wapenstilstand van Malmö door Pruisen was een nederlaag voor het Rijksbewind, welke ook *Heckscher* trof. Wel gelukte het hem, het verdrag te doen aannemen, maar hij was er aanmerkelijk door gedaald in de openbare meening. Hij werd geen lid van het nieuwe kabinet, maar vertrok als gezant naar Turijn en Napels. Na eene afwezigheid van 4 maanden keerde hij te Frankfort terug op het oogenblik, toen de Duitsche constitutie in behandeling was. Hij verklaarde zich tegen de uitsluiting van Oostenrijk en tegen het Pruisische erfkeizerschap, ging met *Sommaruga* en *Hermann* naar Weenen, om met de Oostenrijksche regeering in overleg te treden, doch zag zijn hoop verijdeld. In Juli 1853 vaardigde de Senaat van Hamburg hem als minister-president naar Weenen af, waar hij den 7den April 1865 overleed.

Hectograaf is de naam van een toestel, geschikt tot het vermenigvuldigen van geschreven stukken zonder daarbij een drukpers te bezigen. Hij bestaat hoofdzakelijk uit een plaat, waarop een met aniline-inkt beschreven papier wordt neergelegd. De inkt trekt in de plaat, en als men nu, na het papier te hebben verwijderd, er vochtig wit papier op legt, ontvangt dit laatste onder matigen druk een gedeelte van den in de plaat opgenomen inkt. Men kan dit tot honderd (hecto)maal herhalen en aldus even zoovele copieën verkrijgen van het oorspronkelijk geschrift. De massa, waaruit vermelde plaat vervaardigd wordt, bestaat uit een koud geworden oplossing van 1 deel gelatine, 4 deelen glycerine van 30° B. en 2 deelen water, alles bij een matige warmte samengesmolten. Het Fransche ministerie van Publieke Werken beveelt aan: lijm 100, glycerine 500, fijn zwaarspaat of coaline 25, water 375. Als inkt wordt een geconcentreerde oplossing van anilienviolet gebruikt.

De hectografische copieën verbleeken spoedig door den invloed van het licht, maar de collografie van *Jacobsen* heeft in dit opzicht een belangrijke verbetering aangebracht. Volgens zijn methode wordt het oorspronkelijk stuk geschreven met een inkt, bestaande uit ijzervitriool, pyrogallinezuren en gummi arabicum, op goed gelijmd papier. Daarna wordt dit op de plaat gelegd en deze vervolgens zwart gemaakt met drukinkt, die alleen blijft kleven op de met eerstgenoemden inkt bevochtigde plaatsen. Daarna wordt de copie op de gewone wijze verkregen maar tevens voor elke copie het zwart maken herhaald, waardoor men 150 zuivere afdrukken verkrijgt, van welke de laatste even zoo duidelijk zijn als de eerste. Daarenboven verbleeken deze copieën evenmin als de door de drukpers geleverde stukken. Om deze plaat te zuiveren, bezigt men benzine en warm water.

Hector *(beschermer),* de dapperste held in het Trojaansche leger, was de zoon van koning *Priamus* en van *Hekabe.* Zijn echtgenoote, *Andromache,* de dochter van Eëtion, koning van Cilicië, schonk hem een zoon, *Astyanax* of *Scamandrius* genaamd. Zijn heldendaden zijn in den „Ilias" bezongen. Toen hij *Patroclus,* den vriend van *Achilles,* gedood had, en deze, zonder te denken aan zijn twist met *Agamemnon,* naar de wapens greep, om zijn krijgsmakker te wreken, aanvaldde *Hector* door de hand van zijn tegenstander. Zijn lijk werd door den overwinnaar door het stijk gesleept en daarna voor een loegeld aan *Priamus* afgestaan, die het plechtig ter aarde deed bestellen. In Ilion werd *Hector* als een halfgod gehuldigd en men bracht hem offeranden. Later voerde men, op bevel van het orakel, zijn stoffelijk overschot naar Thebe.

Hector, *James,* een Engelsch geoloog, werd den 16den Maart 1834 te Edinburgh geboren en was eerst als geneesheer werkzaam. Nadat hij echter deel genomen had aan de expeditie van kapitein *John Palliser,* die in 1857 W.-Canada wetenschappelijk onderzocht, wijdde hij zich geheel aan de beoefening der natuurwetenschappen en vooral aan de geologie. In 1861 werd hij als geoloog bij het provinciaal bestuur van Otago op Nieuw-Zeeland benoemd en in de volgende jaren legde hij zich met grooten ijver op een nauwkeurig geologisch onderzoek van deze provincie toe. Reeds in 1865 werd hij benoemd tot directeur van de „Geological survey" van Nieuw-Zeeland, spoedig daarna tevens tot curator van het Nieuw-Zeeland-museum te Wellington. Van zijn onafgebroken werkzaamheid getuigen de talrijke deelen der „Reports" van de „Survey", alsook de door hem geredigeerde „Transactions" van

Digitized by Google

het „New-Zealand Institute". Ook het meteorologisch onderzoek werd door hem bevorderd, terwijl hij tevens een belangrijke rol vervulde bij de inrichting van den botanischen tuin te Wellington. In 1865 werd hij benoemd tot kanselier der hoogeschool aldaar en ontving ook later nog talrijke onderscheidingen. *Hector* overleed den 6den November 1907 te Wellington.

Hecuba. *Zie Hekabe.*

Heda, *Willem,* een Nederlandsch geschiedkundige, in de eerste helft der 15de eeuw te Egmond, volgens anderen te Alphen geboren, werd als geestelijke tot hooge kerkelijke waardigheden bevorderd, kanunnik te Utrecht, aartsdeken te Arnhem en geheimschrijver van koning *Philips I.* Aan hem en 4 andere geleerde mannen werd door de Utrechtsche Kerk opgedragen, de verschillende verzamelingen van chartera en de voornaamste boekerijen te doorzoeken en daaruit alles op te sporen, wat dienen kon tot het samenstellen van een geschiedenis der Kerk, welke later op 's lands kosten zou worden uitgegeven. Hij was alzoo in de gelegenheid om veel belangrijks bijeen te brengen en heeft daarvan ijverig gebruik gemaakt, zoodat hij een geheel nieuwe geschiedenis der bisschoppen van Utrecht schreef, die door de zorg van *Bernardus Furmerius* is in het licht verschenen onder den titel: „Historia veterum Episcoporum Ultrajectinae sedis et comitatum Hollandiae, explicata chronico Joh. de Beca usque ad annum 1345, et historia Guilhelmi Hedae, completa appendice usque ad annum 1574 auctore Suffrido Petri, B. Furmenio rec. et notis illustr." (1632). Deze gebrekkige uitgave werd later door een betere vervangen, in gereedheid gebracht door *Arnoldus Buchelius. Heda* overleed den 5den November 1525 te Antwerpen. In handschrift liet hij na: „Genealogia Caroli V imperatoris ex familia Habsburgica" en „Vitae Sanctorum, quae ex Britannia digressi Frisiam et Bataviam cultum converterunt."

Heda, *Willem Olaesz.,* een Nederlandsch schilder, werd in 1594 te Haarlem geboren en overleed aldaar na 1678. Hij schilderde bij voorkeur eenvoudige stillevens met slechts enkele voorwerpen, meestal een ontbijttafel of dergelijke. Men vindt er o. m. in het Rijksmuseum te Amsterdam, het Mauritshuis te 's-Gravenhage en het Museum Boymans te Rotterdam.

Zijn zoon *Gerrit Heda* was zijn leerling en volgde hem na in het schilderen van stillevens, gelijk o. a. blijkt uit zijn schilderij in het Rijksmuseum te Amsterdam.

Hedberg, *Tor,* een Zweedsch schrijver, den 23sten Maart 1862 te Stockholm geboren, studeerde te Upsala en is sedert 1897 redacteur voor kunst en letteren van „Svenska Dagbladet". Hij schreef: „Hoogere plichten", „Johan Karr, de geschiedenis van een parvenu", „Judas", „Op Torpa", „Een wraakproef" (1890), „Een winter in het Zuiden" (1893), de tooneelwerken „Gerhard Grim" (1897), „Goud en groene boschen" (1895) en „Dwaalwegen der liefde" (1898), benevens „Liederen en Sprookjes" (1903). *Hedberg* was oorspronkelijk realist, doch begaf zich later meer toe op psychologische problemen.

Hedel, een gemeente in de provincie Gelderland, 1110 H.A. groot met (1915) 1717 inwoners, wordt ingesloten door Ammerzoden, Kerkwijk, Driel, Empel c.a., Engelen en Bokhoven. De kleibodem wordt deels als bouwland, deels als weiland gebruikt.

Het dorp Hedel is gelegen aan de spoorlijn Utrecht—'s-Hertogenbosch. In de nabijheid van het dorp ligt een fraaie spoorwegbrug over de Maas. In den Spaanschen tijd heeft het dorp zeer door de Spanjaarden geleden.

Hedemarken, een ambt in het Noorsche stift Aggerhuus, ligt in het binnenland aan de grenzen van Zweden, heeft op een oppervlakte van 27 508 v. km. (1910) 134 555 inwoners, omvat het stroomgebied van de Glommen en is verdeeld in 6 voogdijen. Men vindt er op den oostelijken oever van het Mjösenmeer de vruchtbaarste korenlanden van Noorwegen, doch slechts 3% der oppervlakte is geschikt voor den landbouw. De hoogere gedeelten zijn bedekt met uitgestrekte wouden, die sedert den aanleg van den Eidsvolder spoorweg en bij de levendige scheepvaart op de Mjösen groote voordeelen opleveren. De voornaamste bergtop is de Sölen (1788 m.).

Hedenstjerna, *Alfred,* een Zweedsch novellist, den 12den Maart 1852 te Ryssby (Småland) geboren, was tot 1879 boer, begon zijn letterkundige loopbaan met humoristische bijdragen in de „Smålandsposten", werd hoofdredacteur, later eigenaar van dat blad en woonde sedert 1897 te Berlijn. Onder den schuilnaam *Sigurd* was hij de populairste schrijver van Zweden, hoewel hij litterair weinig beteekende. Tevens was hij een buitengewoon vruchtbaar schrijver en de talrijke romans, die hij geregeld de wereld insond, hadden zooveel debiet, dat zij dadelijk in verschillende talen verschenen. Zijn beste werken zijn „Statu-Perasons Josua" en „Svenosone" (1903). Hij overleed te Stockholm den 12den October 1906.

Hedera *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Araliaceeën.* Het onderscheidt zich door een 5-slippigen kelk, een 5-bladige bloemkroon, 5 meeldraden, een onderstandig, 5-hokkig vruchtbeginsel met 5 aaneengekleefde stijlen en een 5-hokkige bes met 5 steenen. In ons land groeit tegen boomstammen en oude muren de *klimop (H. Helix* L.), een klimmende heester met hartvormige, 3- tot 5-lobbige bladeren aan de onvruchtbare en eironde, gaafrandige bladeren aan de bloem- of vruchtdragende takken. De bloemen zijn in trosvormig bij elkander staande schermen geplaatst en de bessen hebben een zwarte kleur. De heester is in geheel Europa, evenals in Azië verspreid en bedekt met zijn altijd-groen loof wel eens groote oppervlakten. De bladeren en bessen waren vroeger als geneesmiddelen in gebruik, terwijl de jonge twijgen looistof bevatten. Verder zijn van belang: *H. colchica* Koch en *H. canariensis.* Deze drie Hedera's bezitten een groot aantal vormen, die in tuinen en bloemschikkingen zeer veel tot versiering gebruikt worden. Zij onderscheiden zich voornamelijk door den vorm en de kleur der bladeren. Alleen de *H. Helix arborea* en *aborea conglomorata* maken hierop uitzonderingen. De eerste, doordat die het klimmend karakter verloren heeft, en de laatste, omdat deze een mooien, kruipenden vorm bezit. De teelt in potten neemt

Digitized by Google

bijzonder sterk toe voor den uitvoer naar Duitschland. Daartoe plaatst men 3 goedbewortelde jonge planten dicht bij elkaar, bindt de ranken aan een stok en plaatst de plant na de juiste voor-

Hedera Helix.

bereiding in Juli in een pot. De vormen van *canariensis* dienen veel tot vulling van bloemenmandjes. De vermeerdering geschiedt door stekken in den herfst en afleggen in het voorjaar, terwijl enkele bontbladige variëteiten door enting op jonge stekplanten of afleggers, zonder dát deze eenige voorbereiding behoeven te ondergaan, in een kweekbedding uitstekend gelukken in betrekkelijk korten tijd. Zeer veel partij trekt de tuinaanlegger en bloemist van deze plant, doordat zij zich uitmuntend leent tot het bekleeden van muren en hekwerk. In den laatsten tijd is een winterharde goudbladige variëteit in den handel gekomen, welke beslist opgang zal maken n. l.: *Hedera dentata aur. var.;* andere waardevolle variëteiten zijn: *Hedera Helix hibernica, Helix aurea, H. H. argenteo-variegata.*

Hederienzuur vindt men in de zaden van *Hedera Helix* en wordt verkregen wanneer men deze eerst met aether en daarna met alcohol uittrekt en vervolgens de oplossing in alcohol laat verdampen. Men verkrijgt dan kleurlooze, in water en aether oplosbare, reukelooze, scherp smakende blaadjes, die door geconcentreerd zwavelzuur purperrood gekleurd worden, koolzure zouten ontleden en geleiachtige, meestal in water onoplosbare, maar in alcohol oplossende verbindingen vormen.

Hedikhuizen, een gemeente in de provincie Noord-Brabant, beslaat een oppervlakte van 382 H.A. en telt (1915) 1273 inwoners. Deze door twee Maasarmen bespoelde gemeente wordt omgeven door Herpt, Nieuwkuik, Vlijmen, Bokhoven en Heerenwaarden. Op den kleibodem wordt landbouw en veeteelt uitgeoefend. Behalve het dorp Hedikhuizen bevat de gemeente een deel van de Haarsteeg benevens de buurt Luttelherpt. Het dorp Hedikhuizen is volgens de overlevering door *Robert III,* heer *van Heusden,* gesticht. In 1508 behaalden de ingezetenen der stad Heusden hier een overwinning op de Gelderschen. In 1904 werd hier een dam aangelegd tot afsluiting van den Maasmond in verband met het verleggen van de Maas (zie *Maas*).

Hedin, *Adolf,* een Zweedsch staatsman en schrijver, den 23sten April 1834 te Bo (Neribe) geboren, studeerde te Upsala, werd in 1859 journalist, redigeerde van 1874 tot 1876 het radicale „Aftonblad" en vertegenwoordigde sinds 1870 bijna onafgebroken Stockholm in de Tweede Kamer, waar hij steeds tegen de regeering en het vorstenhuis optrad, een zeer Franschgezinde en zeer anti-Duitsche houding aannam en bij het ontbinden der Unie aan de zijde der Noorsche ultra-radicalen stond. Van zijn talrijke brochures noemen wij: „Om latin-herraväldet" (1883). Zijn historische werken: „Franska revolutionens quinnor" (1879—1880), „Studier i franska revolutionens historia" (1890) en „Ludwig XIV's tidehvarf" (1895) gelden als weinig betrouwbaar. Een bloemlezing van zijn „Tål och skrifter" gaf *Spongberg* uit (1904). Hij overleed den 21sten September 1905 te Stockholm.

Hedin, *Sven van,* een Zweedsch reiziger, den 17den Februari 1865 te Stockholm geboren, studeerde aldaar en te Upsala, later te Berlijn en Halle in de natuurwetenschappen en deed reeds in 1885 een groote reis door Perzië en Mesopotamië, werd in 1890 secretaris bij het Zweedsche gezantschap te Teheran, besteeg den Demawend, waarvan hij de hoogte op 5465 m. bepaalde en trok in den winter van 1891 over den Terepas naar Kasjgar. Door *Oskar II* ondersteund, begon hij in 1894 een driejarigen onderzoekingstocht door Centraal-Azië, doorkruiste het Pamirplateau, bezocht den gletscher Moestag-ata, het meer Tsjilkoel en het gebergte Midsjoer en trok onder ontzettend lijden en met verlies van zijn geheele uitrusting door de woestijn Takla-Makan. Met een nieuwe uitrusting doorreisde hij in 1896 diezelfde woestijn, ging naar het meer Lob-Nor en constateerde, dat de ligging daarvan aan groote veranderingen onderworpen is geweest, drong over een 4900 m. hoogen pas van het Kwenloen-gebergte in Noord-Tibet door, waar hij een nieuwe bergketen en 23 zoutmeren ontdekte, ging noordwaarts en bereikte over Siningfoe Peking (15 Maart 1897), vanwaar hij door Noord-China en Siberië naar Europa terugkeerde. Een tweede driejarige reis door Middel-Azië begon hij in 1899 te Kasjgar. Van Leilik aan den Jarkand-Darja zakte hij die rivier af tot bij het Lob-Norgebied, sloeg daar zijn hoofdkwartier op, trok in Z.W. richting door de woestijn tot voorbij Tsjertsjen, onderzocht nauwkeurig het Lob-Norgebied en de bergketenen van Noord Tibet, trachtte, als pelgrim verkleed door Oost-Tibet tot Lhasa door te dringen, werd echter, slechts enkele dagreizen van zijn doel verwijderd, door de Tibetanen gedwongen terug te gaan en bereikte, nadat hij bijna zijn geheele karavaan verloren had, einde December Leh in Ladak, vanwaar hij over den Karakoroempas en Kasjgar naar Zweden terugkeerde, waar de koning hem in den adelstand opnam. Nadat hij het omvang-

Digitized by Google

rijke werk over deze reis voltooid had, ondernam hij den 16den October 1905 een nieuwen tocht naar Tibet, waar hij een zeer hoog gebergte ontdekte: den Trans-Himalaya, door de dalen van den Satledsch, Gartong en Indus van den Himalaya gescheiden. Den 15den September 1908 was hij in Simla terug. Zijn reizen zijn door de nauwkeurige plaats- en astronomische bepalingen voor de kartografie van Centraal-Azië van het hoogste belang. Behalve talrijke tijdschriftartikelen, schreef hij: „Genom Persien, Mesopotamien och Kaukasien" (1887), „General Prschevalskij's forskningsresor i Centralasien" (1891), „Konung Oscars beskickning till Schahen af Persien år 1890" (1889—1891), „Genom Khorasan och Turkestan" (1892—1893, 2 dln.), „En färd genom Asien, 1893—1897" (1900), „Die geographisch-wissenschaftlichen Ergebnisse meiner Reisen in Zentralasien 1893—1897" (1900), „Forskningar i Lop-Nor-området 1895—1897" (1902), „Tusen mil på okända vägar" (1903), „Meine letzte Reise durch Zentralasien" (1903), „Scientific results of a fourney in Central-Asia" (Stockholm 1904—1908, 6 dln. en atlas in 2 dln.) en „Transhimalaja" (2 dln., Leipzig 1909, in het Nederlandsch vertaald, Amsterdam 1910). Een mooi overzicht van zijn reizen en veel literatuuropgaven vindt men in: *Max Rieger*, Sven Hedins Anteil an der Erforschung Zentralasiens (Keulen 1911).

Hedingebergte is de officieele naam, volgens besluit van het Britsch-Indisch kartografisch departement, gegeven aan de reeks geweldige bergketenen, welke zich min of meer evenwijdig met het Himalajagebergte aan den zuidrand van het kolossale hoogland van Tibet uitstrekken en door de reusachtige lengtedalen van Boven-Indus en Boven-Brahmapoetra van den Himalaja gescheiden worden. Het werd aldus genoemd naar den ontdekker *Sven Hedin* (zie aldaar), door wien het gebergte met den minder juisten naam Trans-Himalaja werd aangeduid. Vele toppen van dit gebergte bereiken een hoogte van 8000 m., staan dus nauwelijks bij den Himalaja achter, vele passen liggen zelfs hooger dan die van genoemd gebergte.

Hedlinger, *Johann Karl*, een stempelsnijder der 18de eeuw, den 20sten Maart 1691 te Schwyz geboren. Hij overleed den 14den Maart 1771. Zijn meestbekende medaille is een portret van de Russische keizerin *Anna*.

Hedlund, *Sven Adolf*, een Zweedsch journalist en staatsman, den 24sten Februari 1821 bij Stockholm geboren, studeerde te Upsala, was daarop te Stockholm, in 1848 te Parijs als journalist werkzaam en werd in 1852 hoofdredacteur van de Gotenburgsche „Handels- och Sjöfartstidning", die onder zijn leiding (tot 1896) het beste provincieblad van Zweden werd. In den Rijksdag, waarvan hij driemaal lid was, behoorde hij tot de democratische vrijhandelaarspartij. In het Unieconflict van 1890 bestreed hij het Noorsche radicalisme heftig. Hij overleed den 16den September 1900. Van zijn werken noemen wij: „Om andebatareassociationed" (1852), „Till bankfrågan" (1859), „Schweiz reseanteckningar" (1866), „Sveriges försvarsväsen, ordnadt på grunden of allmän värnepligt" (1867), „Om Schweiz' försvarväsen" (1868) en „Till undervisningsfrågan" (1868).

Hedonal *(Methylpropylkarbinolurethaan)*, $NH_2.CO.OCH.CH_3.C_3H_7$, is een wit, los kristallijn poeder met eigenaardigen, scherpen, onaangenamen, pepermuntachtigen smaak, dat moeilijk in koud, gemakkelijker in heet water en alcohol oplosbaar is, bij 76° C. smelt en bij 215° kookt. Het wordt als een onschadelijk slaapmiddel en ook als tegengift bij cocaïnevergiftiging toegepast.

Hedonisme, afkomstig van het Grieksche woord ἡδονή (genot), beteekent in de geschiedenis der zedekunde de *genotsleer*, welke geen hooger doel kent dan de genietingen van het tegenwoordige. De grondlegger van de wijsgeerige school, welke dit gevoelen het eerst verkondigde, de *Cyrenaici*, was *Aristippus van Cyrene*, een leerling van *Socrates* en zijn kleinzoon *Aristippus*. In het hedonisme zelf heeft men weer verschillende vormen al naarmate men het genot van het oogenblik het hoogste stelt of leert dat men zorgvuldig moet afwegen hoe men den meesten lust met den geringsten onlust kan genieten. Een zeer verschillende waardeering der verschillende genietingen zal hiervan het gevolg zijn.

Hedsjas is een Turksch vilajet op de westkust van Arabië, dat op ± 250 000 v. km. ± 300 000 inwoners telt. De provincie is van belang, omdat de beide heilige steden, Mekka en Medina, daarin liggen. De voornaamste zeeplaatsen van de overigens slechte met gevaar te bevaren kust, zijn Jambo-el-Bahr en Djidda, de havens van beide genoemde steden; de voornaamste stam is die der roofzuchtige Beni Harb. De Turksche heerschappij, die vroeger slechts in naam bestond, is thans krachtig en strekt zich zelfs uit over het vroeger tamelijk onafhankelijke Mekka.

Hedsjasspoorweg noemt men de spoorlijn, welke Damaskus in Syrië met Medina en Mekka in Arabië verbindt. Het plan daartoe werd reeds in 1869 door Dr. *O. Zimpel* aanbevolen en reeds in 1880 vond het een verdediger in den toenmaligen minister van Openbare Werken in Turkije. Toen in 1900 sultan *Abdoel Hamid II* bekend maakte, dat het plan uitgevoerd zou worden, werd de mogelijkheid ervan door velen ernstig in twijfel getrokken. Een groot gedeelte der spoorlijn toch zou loopen door weinig bekende streken, waarvan men echter wel wist, dat zij bewoond waren door roofzieke en fanatieke Mohammedaansche stammen, die zich tegen een dergelijke nieuwigheid zouden verzetten; daarbij zou de lijn ten deele door bijna waterlooze woestijnen loopen en zou de aanvoer van materialen, levensmiddelen enz. met groote moeilijkheden gepaard gaan. Daartegenover stond echter, dat het slagen der onderneming van groote beteekenis voor het Turksche rijk zou zijn, niet alleen met het oog op het pelgrimsverkeer naar de Mohammedaansche bedevaartplaatsen Mekka en Medina, waarvoor de lijn in de eerste plaats ontworpen heette te zijn, maar tevens zou de macht van den sultan door deze spoorlijn niet weinig versterkt worden, zoowel in Arabië, dat thans spoedig door een aanzienlijke troepenmacht bereikt zou kunnen worden, alsook ten opzichte

Digitized by Google

van Egypte. Eindelijk ook zou het door de spoorlijn doorsneden, tot dusver vrijwel waardeloose gebied economisch tot ontwikkeling kunnen gebracht worden door vestiging van Mohammedaansche landverhuizers o. a. uit Oost-Roemelië en Kaukasië, door het aanleggen van bevloeiingswerken en door het ontginnen der delfstoffen, welke de bodem bevat, zooals petroleum, asfalt en bitumineuse kalk.

In het voorjaar van 1901 werd met het werk een aanvang gemaakt onder opperste leiding van *Kiasim Pasja,* die in 1909 aanleiding heeft gegeven tot den opstand tegen *Abdoel Hamid II,* waardoor deze laatste den troon verloor. Om het voor den aanleg benoodigde kapitaal te verkrijgen, werd een beroep gedaan op de offervaardigheid der gelooviger en uit alle streken der aarde, waar Mohammedanen wonen, uit Turkije, Egypte, Perzië, China en Siberië, stroomden de vrijwillige bijdragen toe, in het geheel meer dan 11 millioen gld. Daarnaast werd geld verkregen door instelling van den Hedsjas-talon, een belasting van 5 tot 100 Turksche ponden op het verleenen van orden en andere onderscheidingen. Ook andere middelen werden nog te baat genomen en de sultan zelf offerde uit zijn eigen schatkist aanzienlijke bedragen voor het grootsche doel. Daarbij verkreeg men goedkoope arbeidskrachten door het werk onder leiding van West-Europeesche en Turksche ingenieurs, ten deele door Turksche soldaten te doen verrichten, terwijl ook op de bemanning der Turksche vloot, voorzoover zij tot de Jong-Turksche partij behoorde en daardoor onder de verdenking stond van al te groote vrijzinnigheid een „zachte drang" werd uitgeoefend om aan den Hedsjasspoorweg te gaan werken. Voor het zware werk en de ontberingen en gevaren, waarmede dit gepaard ging, is de Turksche soldaat bijzonder geschikt. Door den sultan werd verder gelast, dat in de streek, waardoor de spoorlijn zou loopen, kolonies van landbouw uitoefenende Tsjerkessen gevestigd zouden worden, die niet slechts landerijen, maar ook landbouwgereedschappen kosteloos zouden ontvangen, waardoor talrijke nomaden aldaar vaste woonplaatsen verkregen en uit roofzieke Bedoeïnen vreedzame landbouwers gemaakt werden.

Het oorspronkelijke plan was, dat de hoofdlijn in Damascus zou aansluiten bij den door een Fransche maatschappij gebouwden Hauranspoorweg Moezerib—Damascus. Daar er echter geen overeenstemming kon bereikt worden en het ook niet gelukte de lijn te koopen, gelastte de sultan, dat de Nevenlijnen Deraa—Damascus en Deraa—Moezerib—Haifa zouden gebouwd worden, de eerste 123, de laatste 163 km. lang, welke beide in den zomer van 1906 voltooid en in 1908 geregeld in exploitatie genomen werden. De laatste lijn was noodig, omdat de spoorweg Beiroet—Damascus eveneens aan een Fransche Maatschappij behoorde en men van de haven van Haifa uit voor de hoofdlijn gemakkelijk bouwmaterialen, spoorrails en andere benoodigdheden kon aanvoeren. Van genoemde haven uit voert de lijn langs het oude Nazareth (thans Afoele), El Meadcham en het oude Tiberias (thans Samach) naar het meer van Tiberias, stijgt dan onder het overwinnen van vele technische moeilijkheden in het Jarmoekdal omhoog en bereikt met vele windingen en krommingen de stations Moezerib en Dera. Welke moeilijkheden reeds bij dit werk te overwinnen waren, kan daaruit blijken, dat tusschen de plaatsen Haifa en Deraa 8 tunnels en ruim 500 bruggen en doorlaten aangelegd moesten worden.

Nog veel grooter waren nochtans de bezwaren, welke de ingenieurs bij de hoofdlijn Damascus—Mekka, ongeveer 1800 km. lang, hadden op te lossen. In het algemeen volgt de lijn de overoude pelgrimsroute, gaat eerst door de provincie Hauran, de korenschuur van Syrië, voert dan door waterarme woestijnstreken, welke echter gedeeltelijk vruchtbare oasen bevatten en eindelijk door waterarme en zelfs waterloose zand- en steenwoestijnen. Op vele plaatsen moesten hier putten gegraven en groote reservoirs gebouwd worden. Alle spoorwegstations zijn uit houwsteen opgetrokken en hebben een bovenverdieping, die gedeeltelijk ingericht is voor bewakingstroepen en voorzien van schietgaten. De spoorbreedte bedraagt 1,05 m., de stations liggen op afstanden van 10 tot 30 km. Het hoogste punt (1200 m. boven Damascus) bereikt de lijn bij het station Dar-oel-Hamid. De snelheid is berekend op gemiddeld 25 km. per uur. De kosten van aanleg bedragen bijna 30 000 gld. per km., waarbij echter niet uit het oog verloren moet worden, dat het terrein kosteloos afgestaan werd en de militaire arbeiders door het ministerie van oorlog betaald werden. Nadat gelijktijdig van het N. en van Medina uit gewerkt was, kwam het traject Damascus—Medina (1321 km.) in 1908 tot stand en werd den 31sten Augustus van dit jaar, den verjaardag van de troonsbestijging van *Abdoel Hamid II,* plechtig voor het verkeer opengesteld. De voortzetting van het werk van Medina uit zuidwaarts werd door de politieke gebeurtenissen en woelingen in Turkije in 1908—1909 en volgende jaren onderbroken. Van Medina zal de 450 km. lange lijn naar Mekka gedeeltelijk langs den rand der woestijn over El Hoenk en Safina loopen, terwijl een lokaalspoorweg Mekka met de voorhaven Djidda zal verbinden. Verder zullen zijlijnen gebouwd worden naar Acre, van Afoele over Nabulus naar Jeruzalem en van Deraa oostwaarts tot Boeraki—Ezki Cham; daarenboven zal de lijn Jaffa-Jeruzalem tot het station Amman der Hedsjaslijn worden doorgetrokken, een lijn Damascus—Aleppo is reeds voltooid door een Fransche maatschappij en door de verbinding van laatstgenoemde plaats met den Bagdadspoorweg zal een doorloopende spoorlijn van Konstantinopel tot Mekka tot stand zijn gebracht. De ongunstige toestanden, waarin het Turksche rijk reeds jaren lang verkeert en die door den Wereldoorlog sedert 1914 niet beter zijn geworden, hebben de voltooiing vertraagd en nu in 1916 de Groot-Sjerif te Mekka tegen het Turksch gezag in opstand is gekomen, en naar het schijnt met succes, zal het nog wel jaren duren, voor de pelgrims per spoor Mekka kunnen bereiken.

Zie: *Auler Pasja,* Die Hedschasbahn (Ergänzungshefte 154 en 161 van „Petermanns Mitteilungen, Gotha 1906 en 1908).

Digitized by Google

Hedsjra, *Hidsjra* of *hegira* is een Arabisch woord, hetwelk *vlucht* of eigenlijk *verhuizen* beteekent, en wel meer bepaald die van *Mohammed* van Mekka naar Medina op den 20sten Juni 622 n. Chr. Dit jaar vormt het uitgangspunt der Mohammedaansche tijdrekening.

Hedwig, *De heilige,* een dochter van *Berthold IV,* markgraaf *van Meran,* werd in 1174 geboren. Reeds op haar 12de jaar trad zij in het huwelijk met *Hendrik I,* hertog van Silezië, aan wien zij 6 kinderen schonk. Daarna legde zij de gelofte van kuischheid af, terwijl *Hendrik* zijn baard liet groeien en den bijnaam ontving van *den Gebaarde.* Volgens haar wensch stichtte hij in 1203 het Cisterciënser klooster te Trebnitz; dat in 1810 werd opgeheven. Daaraan schonk *Hedwig* haar aanzienlijken bruidschat en vele andere goederen. Zij overleed den 15den October 1243, waarna zij in 1267 heilig is verklaard. Haar gebeente rust in de kerk van genoemd klooster; haar gedenkdag is de 17de October.

Hedwig, in het Poolsch *Jadwiga,* de jongere dochter van *Lodewijk,* koning van Hongarije en Polen, en zelf koningin van Polen, in 1370 geboren, ontving haar opleiding in Hongarije en was reeds vroeg de verloofde van *Willem,* hertog van Oostenrijk. Na den dood van haar vader werd zij gekozen tot koningin van Polen, waarna zij in 1384 te Krakau gekroond werd. Toen vervolgens *Jagello,* hertog *van Lithauen,* haar hand vroeg en daarbij aanbood, dat zijn landen bij Polen ingelijfd en zijn onderdanen Christenen zouden worden, gaf zij hertog *Willem* zijn afscheid. Zij huwde in 1386 met *Jagello.* Vooral beijverde zij zich, om het Poolsche volk te beschaven. Zij overleed in 1399.

Hedwig, *Johann,* een Duitsch plantkundige, den 8sten October 1730 te Kronstadt in Zevenburgen geboren, studeerde te Leipzig in de geneeskunde, doch legde zich tevens toe op de plantkunde, vestigde zich als geneesheer te Chemnitz en hield zich daarenboven bezig met het verzamelen en bestudeeren van cryptogamen, inzonderheid van bladmossen. In 1781 ging hij naar Leipzig, waar hij wekkra als plantkundige bekend werd, vooral nadat aan zijn werk: „Theoria generationis et fructificationis plantarum cryptogamicarum" het eeregoud der Academie van Wetenschappen te St. Petersburg was ten deel gevallen. In 1781 werd hij belast met de zorg voor het militair hospitaal te Leipzig, werd in 1786 tot hoogleeraar in de genees-, in 1789 in de plantkunde benoemd en overleed den 18den Februari 1799. Van zijn talrijke werken noemen wij: „Fundamenta historiae naturalis muscorum frondosorum etc." (1779—1783, 2 dln.), „Abbildungen kryptogamischer Gewächse" (1787—1797, 4 dln.) en „Filicum genera et species etc." (1797—1803, 4 stukken).

Zijn zoon *Romanus Adolphus,* den 1sten Juli 1806 op 34-jarigen leeftijd overleden, was eveneens een beoefenaar der plantkunde en gaf onderscheiden botanische werken in het licht.

Hedwigia *Swartz* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Burseraceën.* Het onderscheidt zich door 2-slachtige en éénhuizige bloemen met een 4-tandigen kelk, 4 bloembladeren, 8 meeldraden, op een schijf ingeplant, en een ronde steenvrucht met 4 groeven. De meestbekende soort is *H. Balsamifera Swartz,* een hooge boom die op Haïti en andere West-Indische Eilanden groeit. Hij levert den Hedwigiabalsem, die als een dikvloeibaar, roodachtig, doorzichtig, specerijachtig, maar niet aangenaam riekend sap uit den stam vloeit en als „baume à cochon" op de Antillen bekend is. Hij verhardt in de open lucht tot een roodbruine hars (résine de Chibou of Cachibou). De olie, welke men uit den Hedwigiaboom verkrijgen kan, is lichtgeel, helder en lichter dan water en wordt door minerale zuren rood gekleurd.

Hedychium *Koen.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Scitamineeën.* Het onderscheidt zich door een vergroeidbladigen kelk, een bloemkroon met een zeer lange buis en een dubbelen, 3-deeligen rand, en een tweebladig honingnapje. Het omvat fraaie 1 tot 2 m. hooge sierplanten uit Oost-Indië en Nepal, met specerijachtige, dikke en vleezige wortelknollen en eindstandige bloemaren. Een prachtige soort is *H. Gardinerianum* Rosc., uit Oost-Indië, welke ongeveer 1 m. hoog wordt en langwerpige, lancetvormige, puntige, onbehaarde bladeren, prachtige, welriekende, in aren geplaatste bloemen en roode doosvruchten draagt. Andere fraaie soorten zijn: *H. coccineum* Smith, met een stengel ter hoogte van tot 1½ m. en een rijke aar van scharlakenroode bloemen, — *H. coronarium* Koen., met groote, witte, welriekende bloemen; — en *H. flavum* Wall., met geurige, gele bloemen. De vermeerdering geschiedt door zaden of stekken. De cultuur gelukt het best in zanderigen bladgrond.

Hedysarum *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Vlinderbloemigen (Papilionaceën).* Het onderscheidt zich door een 5-spletigen kelk, een schuins afgeknotte kiel en een uit ronde, samengedrukte, éénzadige geledingen samengestelde peul. Het omvat kruiden en heesters, welke in ongeveer alle gematigde en warme gewesten der Oude Wereld voorkomen. Van de sierplanten noemen wij: *H. alpinum* L. met gevinde, onbehaarde bladeren en fraaie, purperroode, in okselstandige trossen geplaatste bloemen, *H. carneum* Lodd., in den *Kaukasus* groeiende, met gevinde bladeren en vleeschkleurige, in aren gerangschikte bloemen, *H. caucasicum* Bieb., eveneens in den Kaukasus te vinden en *H. coronarium* L., bijna een m. hoog, met fraaie, donkerroode, tot trossen vereenigde bloemen. Merkwaardig is vooral *Hedysarum gyrans* L., een tropische plant met 3-tallige bladeren, van welke de kleinere zijdelingsche blaadjes zich, bij een voldoende temperatuur, gedurig op en neer bewegen. Verder komen in aanmerking *H. multijugum (Maxim).*

Heeckeren is de naam van een Geldersch geslacht, in de geschiedenis bekend door een langdurigen strijd tegen dat van *Bronkhorst.* Het heeft zich reeds in den aanvang der 13de eeuw in verschillende takken gesplitst. De geslachten *Van der Ese, Van Rechteren, Van Voorst, Ulft* en *Matelanck,* alsmede *De Rode,* zijn alle afkomstig van de *Heeckerens.*

Heeckeren, Evert van, (Hekeren of Heikeren), in 1236 ridder, was in 1253 getuige bij het vre-

Digitized by Google

desverdrag tusschen *Otto*, graaf *van Gelder en Zutfen*, en *Hendrik van Vianden*, alsmede in 1263 bij de stadsvrijheid, door graaf *Otto* aan Nieuw-Wageningen verleend.

Heeckeren, Frederik van, bijgenaamd *van der Ese*, komt voor in 1277 en 1299, was ridder in 1305, in 1318 raad van *Reynoud*, zoon van *Reynoud I*, graaf *van Gelder en Zutfen*, bezegelde mede in 1318 de vrijheid der stad Zutfen en overleed in 1320.

Heeckeren, Frederik van, een zoon van den voorgaande, droeg ook den naam van *van der Ese* naar een havezate, bij het dorp Almen aan de Berkel gelegen. In 1323 werd hij ridder en in 1324 en later komt hij voor onder de raden van graaf, later hertog, *Reynoud II van Gelder*. Hij was dan ook tegenwoordig bij onderscheiden belangrijke regeeringsdaden, alsmede in 1331 bij het huwelijk van *Reynoud* met *Eleonore van Engeland*, terwijl hij met anderen den 1sten Maart 1333 de huwelijksvoorwaarden bezegelde van *Willem*, graaf *van Gulik*, en *Margaretha van Gelder*, alsook den 27sten Maart 1335 het testament van *Reynoud*. Toen deze overleed, 2 minderjarige zonen achterlatende, werd het bewind gevoerd door een Landraad, waarin ook *Frederik* zitting had. Later behoorde hij tot de raden en vrienden van den jeugdigen hertog. Zijn kasteel was te Steenderen dicht bij dat van *Bronkhorst* gelegen, met wien hij weldra twist kreeg. Moeilijk zou hij bestand geweest zijn tegen den machtigen baanderheer *Gijsbrecht van Bronkhorst*, indien hij geen steun gevonden had bij verwante geslachten, inzonderheid bij die van *Voorst (Voerst* bij Zwolle) en van *Almeloo*. In 1348 kwam ook *Jan van Arkel*, bisschop van Utrecht, met den heer *van Bronkhorst* in oorlog, waarna deze het huis te Goor, later het huis te Heeckeren in Overijsel verbrandde. Daar *Reynoud* de zijde van *Bronkhorst* koos, keerde *Frederik* de wapens tegen zijn leenheer en verbond zich met den bisschop van Borculo. Wel had de partij van *Bronkhorst* in die dagen de overhand in den raad van hertog *Reynoud*, doch toen zij hem in de macht trachtte te brengen van *Eduard*, koning *van Engeland*, zocht de hertog den steun der *Heeckerens*. Nu trachtten de *Bronkhorsten* 's hertoge jongeren broeder, *Eduard* genaamd, tot hun zijde over te halen, zoodat er weldra verdeeldheid ontstond tusschen de beide broeders en geheel Gelderland zich in twee partijen verdeelde. De meeste steden koozen de zijde van *Eduard*, doch de vreemde bondgenooten schaarden zich om de *Heeckerens*. Dezen waren aanvankelijk voorspoedig in den strijd: in 1350 werden Nijmegen en Tiel veroverd, terwijl de *Bronkhorsten* het beleg moesten opbreken. In 1352 werd een verbond gesloten, waardoor *Eduard* Roermond en Kessel verkreeg, benevens het vruchtgebruik van de Veluwe. Het werd weldra verbroken, doch gevolgd door een nog nadeeliger, waarbij *Reynoud* weinig meer dan den hertogstitel behield. In 1354 ontbrandde de oorlog opnieuw. Onder de leus der vrijheid liepen de eigenhoorigen ten behoeve van *Reynoud* te wapen, deden in het gevecht bij den Vrijenberg, niet ver van Loenen (op de Veluwe), den heer *van Baer* en den banierdrager van *Bronkhorst* sneuvelen, doch moesten weldra voor de zwaangewapende ridders het onderspit delven. Ook in Maas en Waal werd een opstand door *Eduard* gedempt. De graaf *van Cleef* maakte gebruik van die twisten om zich belangrijke bezittingen toe te eigenen. Intusschen werkte de maatregel van *Reynoud*, om het plunderzieke landvolk op te ruien, zeer verkeerd, en bracht vele *Heeckerensgezinden* bij de *Bronkhorsten*. Deze waren in 1355 weder meester van Arnhem, en geldgebrek noodzaakte *Reynoud* tot het sluiten van een nieuw verdrag. Er werd een raad van scheidslieden ingesteld, waarvan ook *Frederik* lid was, om uitspraak te doen over de belangen des lands. Nu werd de landvoogdij aan *Eduard* toegekend, zoodat aan *Reynoud* niets anders overbleef dan de Veluwe. *Eduard* werd voor keizer *Karel IV* in zijn waardigheid bevestigd. *Frederik*, die nog in 1354 als scholtus van Salland voorkomt, overleed te Deventer den 5den April 1357.

Heeckeren, Frederik van, ook wel *Frederik van Rechteren* genaamd, de stamvader der tegenwoordige graven *van Rechteren*, de zoon van den voorgaande, was na den dood van zijn vader het hoofd zijner partij. In 1365 bezwoer en bezegelde hij met anderen den landvrede tusschen *Reynoud* en graaf *Jan van Cleef*. De geschillen zouden gebracht worden voor een raad van scheidslieden, waartoe ook *Frederik* behoorde, een raad, die maandelijks bij afwisseling te Arnhem, Gooh en Cleef vergaderen zou. Doch in 1360 ontbrandde de oorlog opnieuw, zoodat *Eduard* een wijkplaats moest zoeken op zijn kasteel te Gelder. Hoewel bijgestaan door *Albrecht van Beieren*, ruwaard van Holland, moest hij de landvoogdij nederleggen, en *Reynoud* herkreeg de hertogelijke waardigheid. *Frederik* bleef hem getrouw en nam weldra deel aan een gevecht bij Tiel, welke stad door *Reynoud* belegerd werd. De *Heeckerens*, in een ongunstige stelling geplaatst tusschen de Waal en den dijk, werden weldra overhoop geworpen, zoodat eenige aanzienlijken sneuvelden en *Frederik* met *Reynoud* gevangen genomen werd. Laatstgenoemde bracht men eerst naar Rozendaal en toen naar Nijenbeek, waar hij afstand deed van zijn waardigheid. Toen *Frederik* vervolgens zijn vrijheid herkreeg, bemoeide hij zich weinig met de zaken van Gelderland, maar destemeer met die van Overijsel. Hij behoorde in 1359 tot de leden van den pasopgerichten vrijstoel in Salland en Twente. Uit *Rechteren*, een bezitting van *Frederik*, trok *Sweder*, heer *van Voorst en Keppel*, in 1361 naar Zwolle, waar hij de voorsteden verbrandde, doch een jaar later werd het slot te Voorst door de Zwollenaren, gesteund door *Eduard*, ingenomen en tot den grond toe gesloopt. In 1367 was *Frederik* wederom in oorlog met den bisschop van Utrecht en werd door dezen in den ban gedaan. Vervolgens van den ban ontheven, leefde hij in vrede met den bisschop, stichtte in 1373 met zijn echtgenoote de kapel te Rechteren tot eer van God en de Heilige Maagd, was scholtus van Salland en overleed in 1386.

Heeckeren, Evert van, een broeder van den voorgaande en rijk door zijn huwelijk met *Bate* of *Beatrix*, erfdochter der machtige heeren van *Almeloo* en *Vriezenveen*, stond in den oorlog zijn

Digitized by Google

broeder ter zijde en sloot in 1387 een verbond met den graaf *van Bentheim* en in 1394 een verdrag met *Frederik van Blankenheim*, bisschop van Utrecht, waarbij hij aan dezen de heerlijkheid Almeloo in leen opdroeg. Ook hielp hij met zijn echtgenoote in 1393 het klooster Frenswege stichten. Hij overleed nog vóór 1400.

Heeckeren, Egbert van —, heer van *Almeloo* en *Vriezenveen*, een zoon van den voorgaande, stichtte met zijn moeder en zijn echtgenoote in 1406 het klooster te Sibculoo en in 1407 dat te Almeloo, en schonk in 1420 met zijn echtgenoote vele voorrechten aan de ingezetenen te Almeloo en Vriezenveen. Almeloo werd toen een stad. Met zijn neef *Frederik van Rechteren* en anderen nam hij het besluit *Rudolf van Diepholt* als postulaat-bisschop van Deventer te erkennen. Hij schonk in 1453 de heerlijkheid Almeloo aan zijn zoon *Johan*, die, kinderloos blijvende, in 1455 haar opdroeg aan zijn neef *Sweder van Heeckeren*, genaamd *Rechteren*, wiens nakomelingen haar nog bezitten.

Heeckeren, Jacob van —, heer *van Roderloo*, stond in 1395 *Frederik van Bronkhorst*, heer *van Borculo*, bij in den oorlog tegen Deventer en bezegelde in 1418 en 1436 het verdrag van de ridderschap en steden van Gelder en Zutfen.

Heeckeren, Evert van —, heer *van Roderloo*, een zoon van den voorgaande, werd, hoewel minderjarig, in 1440 met Roderloo beleend en trad in 1449 toe tot het verbond der edelen en steden van Gelder en Zutfen. Zijn echtgenoote verkreeg in 1465 het huis Nettelhorst, tot 1834 door den oudsten tak en later door een ander harer afstammelingen, *Heeckeren van Wassenaer*, bezeten. *Evert* was een aanhanger van hertog *Adolf*, zocht ten behoeve van dezen hulp bij *Hendrik van Schwarzenberg*, bisschop van Munster en bij *Lodewijk XI*, koning van Frankrijk en behoorde tot hen, die in 1499 *Karel*, den zoon van *Adolf*, als erfheer erkenden. Hij overleed in den aanvang der 16de eeuw.

Heeckeren, Evert van —, heer *van Roderloo en Nettelhorst*, een kleinzoon van den voorgaande, werd in 1508 geboren, was, evenals zijn grootvader, een voorstander der nationale partij en een tegenstander van het Huis *Oostenrijk*. Hij bezegelde in 1538 op den landdag te Nijmegen de oorkonde, waarin hertog *Karel* prins *Willem van Cleef* tot opvolger aanwees. Hij overleed in 1562, twaalf kinderen nalatende.

Heeckeren, Jacob van —, heer *van Roderloo, Westerwolt* en *Dedingweert*, in 1532 geboren, toonde zich een groot vijand van de Spaansche overheersching. Hij behoorde onder hen, die in 1574 door *Requesens* van de amnestie waren uitgesloten. In 1577 was hij gedeputeerde van het graafschap Zutfen op den landdag te Nijmegen, werd in 1579 raadsheer in het Hof van Gelderland en overleed den 28sten Juni van dat jaar.

Heeckeren, Joost van —, heer *van Diepenbroek en Roderloo*, een broeder van den voorgaande, verklaarde in 1579 tot de Unie van Utrecht toe te treden, en overleed in 1620. Onderscheiden van zijn zonen aneuvelden in dienst der Staten.

Heeckeren, Walraven van —, heer *van Nettelhorst en Enghuizen*, een zoon van *Evert*, omstreeks het jaar 1570 geboren, werd in 1599 benoemd tot kapitein van een compagnie voetvolk, waarmede hij vele jaren in Vlaanderen streed, onderteekende de afzwering van den koning van Spanje, werd in 1625 lid van de Admiraliteit van Rotterdam, landdrost van het graafschap Zutfen en scholtus binnen en buiten Zutfen en dekte in 1627 den aftocht van het leger van Grol. Eindelijk bekleedde hij ook nog de betrekking van burgemeester van Lochem en overleed den 11den October 1645.

Heeckeren, Evert van —, heer *van Nettelhorst, Enghuizen en Barlham*, een zoon van den voorgaande, omstreeks 1614 geboren, was de eenig overgebleven van zijn stam. Hij werd beschreven in de ridderschap en gecommitteerd tot de Admiraliteit van Amsterdam en in 1638 tot de Generaliteits-rekenkamer, en aanvaardde na den dood zijns vaders het ambt van landdrost en als zoodanig het voorzitterschap van de ridderschap van Zutfen. In 1651, na het overlijden van stadhouder *Willem II*, werd hij afgevaardigd naar 's-Gravenhage, waar hij vruchteloos de aanstelling trachtte te bewerken van een stadhouder en kapitein-generaal. In 1653 werd hij buitengewoon raadsheer in het Hof van Gelderland. Uit afkeer van het bestuur van *Jan de Witt* was hij vooral de oorzaak, dat in 1672 Zutfen, in dien tijd een der sterkste vestingen van ons land, aanstonds aan *Lodewijk XIV* werd overgegeven. Hij overleed den 26sten April 1680, zijn gemalin 10 jaar later. Ter eere van beiden vindt men in de Groote Kerk te Zutfen een marmeren praalgraf.

Heeckeren, Walraven van —, heer *van Nettelhorst*, oudste zoon van den voorgaande, volgde zijn vader op als landdrost, was geruimen tijd lid der Staten-Generaal en werd in 1689 belast met een zending naar Brandenburg, Saksen, Munster en Luneburg, om deze staten aan te sporen tot het leveren van krijgsvolk, alsmede in 1693 met een buitengewone zending naar Zweden. Tevens werd hij hoofdschout der stad en meierij van 's-Hertogenbosch, waar zijn broeder *Robert* hem vertegenwoordigde, behoorde tot de vrienden van *Gijsbertus Cuperus* en overleed op zijn terugreis van Zweden ongehuwd te Osnabrück den 21sten Augustus 1701. Zijn briefwisseling met bovenvermelden geleerde bevindt zich sedert 1854 op het Rijksarchief.

Heeckeren, Jacob Dirk van —, heer *van Barlham*, later ook *van Enghuizen, Roderloo en Brandsenburg*, een broeder van den voorgaande, werd in 1685 geboren, werd in 1686 door prins *Willem III* benoemd tot burgemeester van Zutfen, in 1691 tot rekenmeester van Gelderland en in 1706 tot landdrost van het graafschap Zutfen. Hij overleed den 22sten April 1748.

Heeckeren, Frans Jan van —, heer *van Enghuizen, Beurse, Cloese, Langen en Suideras*, oudste zoon van den voorgaande, in 1692 geboren, was burgemeester van Doetinchem, landrentmeester-generaal, gecommitteerde tot de admiraliteiten van Friesland en de Maas, tot den Raad van State, curator der Geldersche hoogeschool, rechter van Doetinchem, landdrost van het graafschap Zutfen en president van Gedeputeerde

Digitized by Google

Staten. Hij overleed den 10den Mei 1767 te 's-Gravenhage.

Heeckeren, August Robbert van —, heer *van Suideras*, een zoon van den voorgaande, den 24sten October 1763 geboren, werd schepen van Zutfen, buitengewoon raadsheer in het Hof van Gelderland, burgemeester van Groenloo, drossaart der stad en heerlijkheid Borculoo, scholtus binnen en buiten Zutfen en president van Gedeputeerde Staten van het graafschap. Als ijverig voorstander van het Huis *van Oranje* heeft hij zich sterk gemengd in de toenmalige twisten der Patriotten en Prinsgezinden. Eerstgenoemden hadden in den beginne te Zutfen de overhand, doch *Suideras*, zooals hij gewoonlijk genoemd werd, bedwong hen in 1787. Te meer had hij evenwel van de Patriotten te lijden, toen dezen in 1795 de overhand kregen. *Suideras* werd op het landgoed „Het Velde" gevangen genomen, naar Zutfen gebracht en op het stadhuis aldaar opgesloten. Hij werd echter op vrije voeten gesteld onder de belofte, dat hij de stad niet zou verlaten. Niettemin begaf hij zich naar het hoofdkwartier van den Franschen generaal *Vandamme* op het huis „de Voorst", van wien hij vergunning verkreeg zich naar zijn landgoed te begeven. Het stedelijk bestuur, hierover ontevreden, dagvaardde hem, waarna *Suideras* de wijk nam naar het kasteel Ringelberg bij Wezel. Men stelde nu een som van duizend gouden ducaten op zijn hoofd, terwijl hij voor altijd uit Gelderland verbannen en zijn goederen verbeurd verklaard werden. Vruchteloos trachtte hij de Pruisische regeering te bewegen, hulp te verleenen aan de Oranjepartij, zoodat deze in 1799 besloot zich zelf te helpen. Op den beruchten Gelen Donderdag kwam *Suideras* met een aantal uitgewekenen te Winterswijk en te Bredevoort, waar hij een proclamatie voorlas van den prins *van Oranje* en bericht gaf, dat de Pruisen in aantocht waren, zoodat weldra de vroegere orde van zaken werd hersteld, wat aan de ingezetenen door den Franschen generaal *Girod* en vrijwilligers uit Arnhem weldra anders bedoeld werd. De premie op het hoofd van *Suideras* werd toen nogmaals uitgeloofd. Na den vrede van Amiens keerde hij in het vaderland terug en vestigde zich te Zutfen. In 1811 werd hij benoemd tot vrederechter te Warnsveld; hij overleed den 7den October van dat jaar.

Heeckeren, Reinhardt Bernhardt Willem van —, heer *van Molencaten*, een zoon van *Evert*, den 25sten Mei 1721 geboren, trad in dienst, klom op tot den rang van luitenant-generaal en kolonel van een regiment cavalerie, de beroemde „huzaren van Heeckeren", werd commandant van Zutfen, later gouverneur van Sluis in Vlaanderen en voorzitter van het hoog militair gerechtshof en overleed den 29sten April 1799. — Zijn zoon *Evert Willem*, heer *van Molencaten*, in 1760 geboren, was generaal-majoor en commandant van Zutfen en overleed in 1819; zijn zoon *Robert August Adolf Maurits Carel*, in 1760 geboren, was page bij *Willem V* en luitenant bij de garde, vertrok met dien vorst naar Engeland, nam deel aan den inval in Noord-Holland in 1799, woonde als luitenant-kolonel den slag van Waterloo bij, werd versierd met de Militaire Willemsorde 3de klasse, was daarna ontvanger te Zutfen, werd na het overlijden van zijn broeder heer *van Molencaten* en overleed in 1838.

Heeckeren, Jacob Derk Carel van —, heer *van Roderloo, Lichtenberg en Kell*, een zoon van *Assueer*, heer *van Roderloo*, den 31sten October 1740 geboren, was achtereenvolgens rentmeester van het geestelijk rentambt Borculoo, edelman van de Kamer van *Willem IV*, buitengewoon raadsheer in het Hof van Gelderland, burgemeester van Groenloo, afgevaardigde naar de Staten-Generaal, lid van den Raad van State, landdrost van het graafschap Zutfen en opperstalmeester van *Willem V*. Hij overleed den 11den Juli 1795.

Heeckeren, Willem Hendrik Alexander Karel van —, heer *van Roderloo en Kell*, een zoon van den voorgaande, den 12den Augustus 1776 geboren, was na het herstel van ons volksbestaan met zijn zwager, graaf *van Lijnden*, commissaris voor de provincie Gelderland, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal en volgde in 1825 genoemden zwager op als gouverneur van Gelderland. Deze betrekking nam hij waar tot in 1846, ontving toen op zijn verzoek eervol ontslag en werd benoemd tot minister van Staat en grootkruis der Orde van den Nederlandschen Leeuw. Hij overleed op zijn kasteel te Roderloo den 24sten Juli 1847. — Zijn zoon *Jacob Derk Karel*, heer *van Wassenaer, Twickel, Nettelhorst* enz. en gehuwd met *Maria Cornelia*, gravin *van Wassenaer-Twickel*, was lid van de Eerste Kamer, oppersstalmeester van koning *Willem III* en overleed in 1850.

Heeckeren, Derk Jan van —, heer *van Brandsenburg en Boelensteijn*, een zoon van *Walraven Robert*, heer *van Barlham en Brandsenburg*, den 14den Januari 1742 geboren, was kanunnik van St. Jan te Utrecht, lid van de Staten dier provincie, kwartierschout van Oosterwijk, lid van de Staten-Generaal en gezant aan de Hoven van Spanje (1778) en van Rusland (1780). Hij overleed in 1796. Zijn oudste zoon *Walraven Robert*, den 19den November 1776 geboren, werd burgemeester der stad Utrecht, lid der Gedeputeerde Staten en in 1838 lid van de Tweede Kamer. Hij was ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw en overleed den 23sten Juli 1845.

Heeckeren, Evert Christiaan Karel Willem van —, heer *van Nettelhorst, Batingen en Cloosten*, een zoon van *Adolph Jan Hendrik*, den 30sten Augustus 1744 geboren, bekleedde de betrekkingen van gedeputeerde van het graafschap, burgemeester van Groenloo en Lochem en afgevaardigde naar de Generaliteitsrekenkamer, naar de Admiraliteiten van de Maas en van Amsterdam en naar de Staten-Generaal. Hoewel een voorstander van het Huis *van Oranje*, zoodat hij in 1795 zijn ambten en goederen verloor, nam hij toch geen deel aan de pogingen van *Suideras* om een opstand te bewerken, maar leefde ambteloos gedurende de Bataafsche Republiek en het Koninkrijk Holland. Na de Restauratie werd hij lid der ridderschap en Provinciale Staten van Gelderland en overleed den 10den September 1816. — Zijn oudste zoon, *Adolf Jacob Hendrik Willem*, heer *van Batingen*, den 14den Juni 1784 op den huize Nettelhorst geboren, studeerde te Deventer en te Utrecht in de rechten, bekleedde

Digitized by Google

onderscheiden rechterlijke betrekkingen benevens eenige rangen bij de Duitsche Orde, balije van Utrecht, en overleed op den huize Zwanenburg bij Gendringen den 16den Juni 1857. — Een andere zoon, *Pieter Reinhardt Johan Wildt*, heer *van Marhulsen*, in 1785 geboren, was tegelijkertijd controleur der belastingen, burgemeester, secretaris en notaris te Eibergen, schoolopziener, adjunct-houtvester, lid der Provinciale Staten en waarnemend districts-commissaris van Borculoo. Hij overleed den 15den Januari 1835.

Heeckeren, Evert Frederik van —, heer *van Enghuizen en Beurse*, een zoon van *Jacob Adolf*, heer *van Enghuizen, Beurse, Cloese en Langen*, werd den 23sten December 1755 geboren, trad in militairen dienst en klom op tot den rang van majoor der cavalerie. In 1783 werd hij lid der ridderschap van de graafschap Zutfen en afgevaardigd naar de vergadering der Staten-Generaal. In 1787 hielde hij eerst over tot de partij der Patriotten, doch voegde zich weldra bij de Prinsgezinden. Hij was in 1795 voorzitter der Staten, vergezelde den Stadhouder naar de pink, waarop deze zich inscheepte naar Engeland, ging eenigen tijd over de grenzen, doch keerde weldra terug en werd lid van het departementaal bestuur van Gelderland en onder koning *Lodewijk* lid van den Staatsraad. In 1814 behoorde hij tot de notabelen, die de grondwet hielpen aannemen, werd lid der ridderschap en der Provinciale Staten van Gelderland, in 1815 lid van de Eerste Kamer en overleed den 13den Januari 1831. Zijn zoon *Hendrik Jacob Karel*, heer *van Enghuizen, Beurse, Beverwaard en Odijk*, in 1785 geboren, trad in militairen dienst, was in 1816 luitenant-kolonel bij de cavalerie en adjudant van koning *Willem I* en nam toen als zoodanig zijn ontslag, waarna hij van 1848 tot 1851 lid was van de Eerste Kamer; een andere zoon, *Jacob Dirk Borchardt Anne*, heer *van Beverwaard*, in 1792 geboren, was eerst gezant te St. Petersburg en later te Weenen.

Heeckeren, Ludolph Frederik Hendrik van —, heer *van Waliën en Kemnade*, een zoon van *Evert Ludolph*, den 12den Juli 1758 geboren, was in 1795 de eenige van zijn geslacht, die tot de voorstanders der revolutie behoorde. Hij werd provisioneel representant van het volk te Zutfen, doch overleed den 1sten Januari 1798. — Zijn zoon *Evert Ludolph*, den 30sten November 1785 te Zutfen geboren, studeerde en promoveerde in de rechten, werd schepen van Zutfen, bekleedde eenige rechterlijke betrekkingen, wees het aanzoek om te Harderwijk, later te Groningen het leeraarsambt te aanvaarden, van de hand, vertrok in 1821 als raad-fiscaal naar Suriname, werd er in 1828 procureur-generaal, in 1831 gouverneur-generaal en overleed, op de terugreis naar het moederland, den 15den Juni 1838 op Curaçao, een tweetal zonen nalatende.

Heeckeren, *Georges Charles d'Anthès,* baron *van*, een Fransch diplomaat, den 5den Februari 1812 te Colmar geboren, heette oorspronkelijk *d'Anthès* en was de zoon van een rijken grondbezitter in de nabijheid van *Colmar*. In 1830 vergezelde hij zijn oom, den vorst *von Hatzfeld*, naar St. Petersburg en werd daar na twee jaar bevorderd tot ritmeester bij de garde. Door baron *van Heeckeren*, den Nederlandschen gezant aldaar, werd hij als zoon aangenomen, aanvaardde diens naam en trad in het huwelijk met een zuster van den Russischen dichter *Puschkin*, dien hij beleedigde en in een tweegevecht doodde. Dientengevolge moest hij naar Frankrijk terugkeeren. Hier werd hij lid van den generalen raad van het departement van den Haut-Rhin en na de Februari-omwenteling van 1848 lid van de Constituante en het Wetgevend Lichaam, waar hij zich bij de meerderheid voegde en *Lodewijk Napoleon* ondersteunde. In 1852 werd hij senator en vervolgens staatsraad. Hij belastte zich meermalen met geheime zendingen. Na 1870 echter keerde hij tot het ambteloos leven terug. Hij overleed den 4den December 1875 te Suly in den Elzas.

Heede zijn de ruwe vlasvezels, die door het hekelen en zwingelen van het vlas van de fijnere en sterkere vezels worden afgezonderd. Er kan grof garen van worden gesponnen, dat tot vervaardiging van zak- en pakdoeken kan dienen, terwijl zij verder kan worden gebruikt als grondstof voor papierfabricage. Ook kan zij het op overeenkomstige wijze verkregen afval van hennep zijn.

Heek, *Gerrit Jan van*, den 9den November 1837 te Enschede geboren, was een der meest bekende figuren uit de Twentsche industrie. Na genoten gymnasiaal onderwijs te Deventer, bezocht hij de weefschool te Mülhheim en was vervolgens practisch werkzaam in de weefindustrie van Lancashire. Hij richtte in 1859 met zijn twee broeders te Enschede de firma *van Heek & Co.* op en daarnaast in 1898 de firma *G. J. van Heek & Zonen;* door deze beide firma's worden textielfabrieken geëxploiteerd. Dank zij den durf en ondernemingsgeest van *G. J. van Heek* hebben de fabrieken zijner firma's in den loop der jaren groote uitbreiding verkregen en de producten der fabrieken hebben hun weg gevonden naar bijna alle overzeesche markten van beteekenis. *Van Heek* was van 1869 tot 1895 lid der Provinciale Staten van Overijsel en van 1895 tot 1904 lid der Eerste Kamer; hij overleed den 28sten December 1915.

Heelal is al wat bestaat, de oneindige ruimte met alles wat zij bevat. Daarin bewegen zich de sterrenstelsels van verschillenden rang. De maan beweegt zich om de aarde, de aarde met de overige planeten van ons zonnestelsel om onze zon; de zon met de melkwegsterren vermoedelijk om Halcyone, een ster van het Zevengesternte, of om een gemeenschappelijk zwaartepunt; dat melkwegstelsel met andere, die zich in de gedaante van nevelvlekken aan ons oog vertoonen, vermoedelijk weder om een gemeenschappelijk zwaartepunt enz. Hier staan wij aan de grenzen van het gebied der waarneming, doch die van het heelal zijn ons onbekend. Niet geheel ten onrechte is wel eens gezegd: Het Heelal is een bol, waarvan het middelpunt overal en de oppervlakte nergens is. Omtrent zijn ontstaan zie het artikel *Kosmogenie*.

Heelbeen (*Holosteum* L.) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Muurachtigen (*Caryophyllaceeën*). Het onderscheidt zich door 5 kelkbladeren, 5 getande bloembladeren, 3—5 (zelden 10) meeldraden, 3 stijlen, een eerst

Digitized by Google

6-tandige, daarna 6-kleppige doosvrucht en zaden, die aan de bolle zijde gesleufd en aan de holle zijde gekield zijn. In ons land groeit *H. umbellatum* L. met eindelingsche bloemschermen en opgerichte stengels.

Heelkunde *(chirurgie)* is dat gedeelte der geneeskunde (zie aldaar), dat zich vroeger hoofdzakelijk met de behandeling van zoogenaamde uitwendige ziekteverschijnselen bezig hield, en daar deze meestal in den vorm van wonden optreden, ook wel aangeduid werd als *wondheelkunst*. Het is thans niet meer mogelijk, scherpe grenzen te trekken tusschen de heelkunde en de geneeskunde, daar de eerste in onzen tijd, zoowel op alle in- als uitwendige organen toepassing vindt. Het kenmerkende van de heelkunde is, dat zij vooral tot mechanisch werkende middelen haar toevlucht neemt, hetzij *manipulaties*, hetzij *toestellen* en *verbanden*, hetzij *operaties*. Reeds Egyptische chirurgen voerden bij veldtochten amputaties uit en andere groote operaties en er bestaat een Indisch werk „Ayurveda of Boek der Levenskennis" van *Susrutas*, dat, naar het heet, ruim 1000 jaar vóór Chr. geschreven werd en waarin de chirurgie reeds veel verder gebracht was. In Griekenland bloeide zij reeds tijdens *Hippokrates* (460—377), vooral op 't gebied van beenbreuken en ontwrichtingen werd uitstekend werk verricht.

Wegens gebrek aan ontleedkundige kennis durfden de heelmeesters der Oudheid zich geen belangrijke kunstbewerkingen veroorloven. Dit werd beter, toen in de dagen van *Aristoteles* de ontleedkunde — vooral te Alexandrië — degelijke beoefenaars begon te tellen. Nu begon men met meer zelfvertrouwen het mes te hanteeren en de lijders door verbanden en werktuigen van allerlei kwalen te genezen. Niet alle artsen bezaten daartoe de geschiktheid, zoodat men hen weldra verdeelde in *therapeuten* (geneesheeren) en *chirurgen* (heelmeesters). Wèl werd de heelkunde te Alexandrië met succes beoefend, doch van de geschriften der aldaar gevestigde chirurgen, zooals *Philoxenus, Georgias, Sostratus, Heron, Apollonius, Ammonius, Tryphon, Meges, Antyllus, Philogrius* enz. zijn enkel eenige uittreksels en fragmenten overgebleven, welke door *Celsus, Galenus, Aëtius, Paulus van Aegina* en *Oribasius* werden medegedeeld. Het schijnt, dat de Romeinen, in weerwil van hun veelvuldige oorlogen, weinig ter bevordering der heelkunde hebben gedaan. *Archagatus*, die de Grieksche kunst overbracht naar Rome, ontving er den naam van *carnifex (beul)*; hooger dan deze stond *Celsus*, in de eerste eeuw na Christus. Bij de Arabieren verhinderden godsdienstige vooroordeelen de ontwikkeling der operatieve heelkunde, zoodat hunne geschriften daaromtrent enkel mededeelen, wat zij van de Grieken hadden geleerd. Zij waren echter de overbrengers van de Romeinsche beschaving naar West-Europa (Spanje) en werkten in plaats van met het hun verboden mes met het gloeiend ijzer. Een der voornaamste Arabische chirurgen was *Avicenna* (980—1037).

Gedurende de Middeleeuwen werd de heelkunde evenals zoo menige andere tak van wetenschap meer en meer verwaarloosd. Slechts monniken en Joden, de eenige vertegenwoordigers der geneeskunde in die dagen, voorts rondreizende tandentrekkers, breuksnijders, oogheelkundigen enz. waagden zich aan belangrijke kunstbewerkingen. Die reizende kwakzalvers overtuigden dan hun marktpubliek vaak van hun kunde door den aan hoofdpijn lijdenden patiënt een kei uit het hoofd te snijden, of een worm. Nog in de 17de eeuw hadden die markt-doktoren grooten toeloop. De geringere operaties, zooals koppen en aderlaten, werden toevertrouwd aan badstoofhouders en baardscheerders, welke men als handlangers der geneeskundigen beschouwde. Die handlangers zochten zich weldra tot den rang van zelfstandige heelmeesters te verheffen. Na den tijd der Arabieren kwam de wetenschappelijke chirurgie tot bloei in *Salerno* (Z.-Italië), vooral onder *Roger van Parma* (± 1200), later, in de 13de eeuw, op andere Italiaansche universiteiten, vanwaar zij naar Frankrijk overgebracht werd. Reeds in 1372 ontstond het Collège van Chirurgen te Parijs, hetwelk door de toetreding van *Lanfranchi* (1295) een belangrijken steun ontving en aan Frankrijk den roem bezorgde van het vaderland der heelkunde te zijn. Het gebruik der vuurwapens gaf aan de behandeling der wonden een andere richting, en vooral de toenemende studie der anatomie kwam aan de heelkunde ten goede. Tot de vertegenwoordigers der chirurgie in Frankrijk behooren vooral *Guy de Chauliac* (1363), *Paré* (1517—1590), *Guillemeau* (1550—1612), *Garengeot* (1688—1759). *de la Motte* (1655—1708), *Morand* (1697—1773), *Quesnay* (1694—1774), *Louis* (1723—1792), *Petit, Ledran* enz. De groote vooruitgang dateert van de meer wetenschappelijke beoefening der ontleedkunde in de 16de eeuw, waaraan vooral de Nederlander *Vesalius* den stoot gaf, terwijl ook de uitvinding van het buskruit er toe meewerkte door de behandeling der schotwonden; *Botallo* gaf daarover in 1597 een boek uit, waarin de nog thans gebruikelijke trepanatie-instrumenten uitstekend afgebeeld staan. Op hetzelfde terrein bracht *Ambroise Paré* reeds iets vroeger met de onderbinding van gewonde bloedvaten een geheelen omkeer. In 1731 werd in Parijs een leerstoel voor chirurgie opgericht, die bijna een eeuw lang de leiding had van de Europeesche chirurgie; aan die academie werd *Desault* (1744—1755) de grondlegger der ontleedkundige heelkunde, die zich vervolgens tot de hoogte eener wetenschap verhief. De aanhoudende oorlogen der Groote Revolutie droegen niet weinig bij tot de verdere ontwikkeling der heelkunde, welke in Frankrijk een beroemden naam schonk aan *Sabatier, Percy, Boyer, Delpech, Larrey* en vooral aan *Dupuytren*.

In Italië, de bakermat der moderne wetenschap, kon de heelkunde geen gelijken tred houden met de chirurgie in Frankrijk. Ook daar echter ontbreekt het op dit gebied geenszins aan beroemde namen, zooals die van *Saliceto* (1470), *Cerlata* (1480). in de 16de eeuw *Virgo, Benivieni, Maggi, de Romanis, Ferri, Vido, Vidius, della Groce, Tagliacozzi* en vooral van *Fabricius ab Aquapendente*. In de 17de eeuw hebben de Italianen weinig voor den bloei der heelkunde gedaan, maar des te meer in de 18de, toen *Molinelli* (1702—1764), de beide *Nannoni* te Floren-

Digitized by Google

ce, *Palluci*, *Betrandi* (1723—1765), *Flajani* (1786) te Rome, *Paletta* (1790) te Milaan, *Assalini* (1759—1640), *Vacca Berlinghiéri* en vooral *Scarpa* (1747—1832) grooten roem verwierven.

In Engeland ontwaakte eerst laat de belangstelling in de wetenschappelijke heelkunde. Tot de voortreffelijke chirurgen van dat land behoorden vooral *Cheselden* (1688—1752), die door zijn leerling *Sharp*, voorts door *Monro*, *Pott*, *William* en *John Hunter*, *Bell*, *Alanson*, *Keate*, *Pearson*, *Earle*, *Abernethy*, *Latto*, e. a. werd opgevolgd. In de 19de eeuw schitteren op dat gebied de namen van *Home*, *Lawrence*, *Hey*, *Ch. Bell*, *Hodgson*, *Travers*, *Howskip*, *S. Cooper* en vooral van *Astley Cooper*.

De ontwikkeling der heelkunde is in Zweden en Denemarken verbonden met de namen van *Acrel* en *Callisen*. — In Rusland is zij nagenoeg uitsluitend door Duitsche geleerden bevorderd. Van meer belang is de geschiedenis der heelkunde in de Nederlanden, waar zij in de 17de eeuw uitmuntende beoefenaars vond in *Barbette*, *Palfijn*, *Blancaro*, *Solingen*, *van Hoorn*, in de 18de in *Camper*, *Sandifort* enz., — terwijl in de 19de als beoefenaars der praktische chirurgie de hoogleeraren *Ranke* te Groningen, *van Iterson* te Leiden, *Wurfbein* te Amsterdam en vele anderen met lof worden vermeld, terwijl als oogheelkundige de hoogleeraar *Donders* te Utrecht een Europeesche vermaardheid verwierf, wiens leerlingen thans met succes aan de verschillende Nederlandsche hoogescholen werkzaam zijn.

In Duitschland bleef de heelkunde lang bij die van andere landen achter. De eerste hoogleeraar die er heelkundige lessen gaf, was *Lorenz Heister* (1683—1758) te Helmstädt. Na hem volgen *Platner* en *Günz* te Leipzig, *Mauchart* te Tubingen, *Kaltschmidt* te Jena, *Siebold* te Würzburg en vooral *A. G. Richter* te Göttingen. Na den Zevenjarigen Oorlog gevoelde men behoefte aan militaire heelkundigen, en deze werden in Oostenrijk gevormd door *Brambilla*, *Hunczovsky* en *Plenck*, in Pruisen door *Eller*, *Scharschmidt*, *Henkel*, *Bilguer*, *Schmucker*, *Theden* en *Mursinna*. Eerst later legde men zich meer algemeen toe op de heelkunde.

Sedert de oorlogen van *Napoleon I* vormde zich in Frankrijk na *Dupuytren* een reeks van uitstekende chirurgen, zooals *Lisfranc*, *Guérin*, *Sédillot*, *Malgaigne*, *Roux*, *Velpeau*, *Nélation*, en *Chassaignac*. — In Engeland werd na *Astley Cooper* de heelkunde vertegenwoordigd door *Liston*, *Fergusson*, *Guthrie*, *Davies*, *Erichsen* enz. — In Duitschland vond zij uitstekende beoefenaars in *Rust* (1775—1840), *Gräfe* (1787—1840), *Fricke*, *Walther* (1782—1849), *Wattman*, *Langenbeck*, *Chelius*, *Textor*, *Blasius* enz. Zij vormden een groot aantal uitmuntende leerlingen, en op het gebied der operatieve chirurgie schitterde vooral *Dieffenbach* (gestorven in 1847), benevens zijn volgelingen *Stromeyer*, *Heufelder*, *Schuh*, *Bruns*, *Ried*, *Wernher*, *Bardeleben* en *Roser*. Deze vooral waren beoefenaars der *anatomische chirurgie*. Inzonderheid waarschuwden zij tegen een roekeloos gebruik van het mes, waar de natuur in staat is genezing te brengen, alsmede tegen het onnoodig afzetten van ledematen, weshalve hun leer den naam ontving van *conservatieve chirurgie*. Ja, *Textor* en *Stromeyer* toonden door voorbeelden aan, dat het dikwijls voldoende was, een ziek been door resectie te verwijderen, zonder dat men tot amputatie van het geheele lid behoefde over te gaan. Ook werd door *Langenbeck* de *osteoplastiek* in toepassing gebracht, namelijk om door een kunstmatig overbrengen van het beenvlies nieuwe beenzelfstandigheid voort te brengen. Ook in zieke of gewonde gewrichten werd door *Langenbeck* de resectie het eerst met succes toegepast, terwijl hij, evenals zijn leermeester *Dieffenbach* ook den stoot gaf aan de plastische operaties, d. w. z. het vervangen van defecten van oogleden, neus, wang enz. Daarnaast staat de transplantatie, het overbrengen van gezonde huid op slecht genezende wonden, waarin zich vooral *Reverdin* in Genève en *Thiersch* in Leipzig verdienstelijk maakten. Van de talrijke andere vorderingen mogen hier nog genoemd worden: de galvanocaustiek tegen bloedingen, de onderhuidsche peesdoorsnijdingen bij verkrommingen, de verbrijzeling van blaassteen in de blaas zelf (*lithotripsie*), de keeloperaties op geleide van den keelspiegel, de toepassing der Röntgenstralen voor de chirurgische diagnose, de radiumbehandeling enz.

Vooral van de grootste beteekenis voor de chirurgie was de toepassing van pijnstillende of gevoeloosmakende middelen, door ontdekking der uitwerking van aether- en chloroforminademingen, cocaïneinspuitingen enz. Ook hebben de ervaringen op het gebied der heelkunde aanleiding gegeven tot een uitgebreide hervorming der militaire chirurgie, waaromtrent in 1863 op een congres te Genève hoogst menschlievende bepalingen zijn vastgesteld. (Zie *Genève, Conventie van*). Tot de grootste vorderingen der heelkunde in de laatste halve eeuw behooren ongetwijfeld de betere inrichting der hospitalen sedert den Amerikaanschen burgeroorlog, waardoor de wondkoorts grootendeels verdween, en de toepassing der antiseptische wondbehandeling sedert *Lister* (zie aldaar). In den jongsten tijd wordt de *antisepsis* vervangen door de *asepsis* (zie aldaar).

Het is moeielijk, het wetenschappelijk gebied der heelkunde met nauwkeurigheid af te bakenen. Men verdeelt haar hoofdzakelijk in de *chirurgische ziekteleer* (pathologie) en de *chirurgische heelkunst* (therapie). Eerstgenoemde bemoeit zich met de kunst van *onderzoeken* (diagnose) en met het *bepalen* der chirurgische ongesteldheden. De chirurgische heelkunst strekt zich uit over de heelkundige artsenijen (*materia medica chirurgica*), over de leer der verbanden (*desmologie*), der instrumenten (*akologie*) en der kunstbewerkingen (*akiourgie*). In de leer der kunstbewerkingen onderscheidt men *bloedige* en *onbloedige*, alsmede *kleinere operatiën*, zooals de snede, den naad, het afbinden, het koppen, het aderlaten, het zetten van bloedzuigers, de cauterisatie, de acupunctuur, het inënten enz., — en de *grootere*, zooals amputatie, exarticulatie, resectie, trepanatie enz. — Dat gedeelte der heelkunde, hetwelk zich beijvert, misvormingen van het menschelijk lichaam te herstellen, draagt den naam van *plastische chirurgie* of *anaplastiek*. Hiertoe behoort bijv. de vorming van lippen, oogleden, neuzen enz.

Digitized by Google

Literatuur: Neuburger, Geschichte der Medizin (Berlijn 1906); *Gurlt,* Geschichte der Chirurgie und ihrer Ausübung (Berlijn 1898, 3 dln.); *Tillmanns,* Hundert Jahre Chirurgie (Leipzig 1898); *Billroth,* Allgemeine chirurgische Pathologie und Therapie (16 druk, Berlijn 1906); *Albert,* Lehrbuch der speziellen Chirurgie (5de druk Weenen 1897—1898, 2 dln.; opnieuw bewerkt door *Hochenegg,* 1906—1909); „Enzyklopädie der gesamten Chirurgie" (van *Kocher* en *Quervain,* Leipzig 1901 v.v.); *Hartmann et Lecène,* Traité de Médecine opérative et de Thérapeutique chirurgicale (Parijs 1902 v.v.).

Heelu of *Helu, Jan van,* eigenlijk *van Heelen,* ook wel genaamd *van Leeuwe,* naar het Brabantsch stadje, waar hij in een klooster leefde, bezong in Nederlandsch dicht den slag van Woeringen (zie aldaar), dien hij in 1288 had bijgewoond. Een uittreksel van zijn gedicht werd in 1641 door *H. C. van Dongelberghe* in Latijnsche verzen uitgegeven en later in Nederlandsch proza overgezet. Toen tijdens onze vereeniging met België koning *Willem I* een commissie benoemde tot het uitgeven van onderscheidene handschriften, die betrekking hadden op de Vaderlandsche geschiedenis, droeg deze commissie de uitgave van het gedicht van *van Heelu* op aan *J. F. Willems,* die het in 1836 in het licht deed verschijnen onder den titel „Jan van Heelu, Rijmkronijk betreffende den slag van Woeringen, met opheldeningen en aanteekeningen." Ook *van Rijn* heeft „Letter- en geschiedkundige aanteekeningen" gemaakt op deze kronijk, welke door *Kroon* en *Jonckbloet* in 1840 uitgegeven zijn. De held der kroniek is *Jan I,* hertog van Brabant. In het eerste der 2 boeken wordt de jeugd van den hertog en de aanleiding tot den oorlog, en in het 2de de slag zelf voorgesteld. De dichter was vermoedelijk een heraut van den hertog; hij droeg zijn verzen op aan *Margaretha van Engeland,* de verloofde van 's hertogs zoon.

Heem, *Jan Davidszoon de,* een Nederlandsch schilder, werd in 1606 te Utrecht geboren en overleed te Antwerpen in 1683 of 1684. Hij was een leerling van zijn vader, *David de Heem den Oude,* en werkte daarna van 1628 tot 1632 te Leiden. Vervolgens vestigde hij zich te Antwerpen, waar hij met uitzondering van een kort verblijf in de noordelijke Nederlanden (van 1667 tot 1672 woonde hij te Utrecht) tot zijn dood gevestigd bleef. De eerste werken van dezen meester, waarvan er zich o. a. een bevindt in het Mauritshuis te 's-Gravenhage gelijken, wat voorstelling en schilderwijze betreft, op de stillevens van *Pieter Claesz, Heda* enz. Eerst later begon *De Heem* de rijk gecomponeerde stillevens met vruchten, de bloemstukken en festoenen te schilderen, die zijn naam beroemd zouden maken. Zijn leerlingen waren o. a. zijn zoons *Cornelis* en *David de Heem, Abraham Mignon* en *Maria van Oosterwyck.* Hier te lande bezitten o.a. het Rijksmuseum te Amsterdam, het Mauritshuis te 's-Gravenhage en het Museum Boymans te Rotterdam werken van zijn hand.

Heem, Cornelis de, een Nederlandsch schilder, werd den 8sten April 1631 te Leiden geboren en begraven te Antwerpen den 17den Mei 1695. Hij was een leerling van zijn vader, *Jan Davidszoon de Heem,* en werd in het jaar 1660 meester in het Antwerpsch St. Lucasgild. Zijn stillevens zijn navolgingen van die van zijn beroemden vader. Men vindt ze hier te lande o. a. in het Mauritshuis te 's-Gravenhage en het Museum Boymans te Rotterdam.

Heemraad (van heem of heim = erf, woonplaats) duidde voorheen zoowel een enkel persoon aan, als een verzameling van personen (de gezamenlijke heemraden). De oorspronkelijke beteekenis hunner functie wordt uitgedrukt door het woord zelf, n. l. raad of raadsman van het heim. In de kleinste landelijke gemeenschappen, n. l. in de dorpen, ambachten, buurten, in de Saksische streken en marken, vond men reeds vroeg personen, belast met de zorg voor allerlei zaken betrekking hebbende op het „heim", in den zin van den grond, den bodem der woonplaats; daartoe behoorde natuurlijk de zorg voor de waterkeeringen, de afwatering en de wegen. In die streken nu, welke aan de groote rivieren, Rijn en Maas met hun takken, grensden, droegen deze personen den naam van heemraad, die later ook in andere deelen des lands ingang vond. Hun werkkring was in onderscheiden streken nog al verschillend, maar meer en meer kregen zij overal tot hoofdtaak de zorg voor dijken, wegen en afwateringen. En daarbij beheerden en bestuurden zij niet alleen, maar traden ook als rechters in zake heemrecht op. Eerst in 1841 werd die rechtsmacht geheel afgeschaft en den heemraden nog slechts het administratieve beheer gelaten.

Nadat sedert de tweede helft der 13de eeuw algemeene besturen werden ingesteld, het vroegst in Holland, die voor de afwatering en waterkeering eener geheele landstreek hadden te zorgen, kregen de heemraden, welke in die besturen zitting hadden in Holland vrij algemeen den naam van *Hooge Heemraden* of *Hoogheemraden;* in macht stonden zij echter niet boven de gewone heemraden. De heemraden werden gekozen door ingelanden, steeds slechts voor één of weinige jaren; somtijds ook maakten de belanghebbenden een voordracht op, waaruit de vorst of de staten of iemand van hunnentwege een keuze deed.

Heemraadschap is vooreerst de waardigheid van heemraad (zie aldaar); verder duidt het een waterschap aan, d. i. een publiekrechtelijk lichaam, belast met de zorg voor waterkeering of waterloozing, waarin heemraden het bestuur vormen; eindelijk is het de naam voor het gebied van het waterschap, waarover zich het gezag van heemraden uitstrekt.

Heemrecht is het recht, dat betrekking heeft op de waterkeering, den wateraf- en toevoer en de wegen. Het woord d i j k r e c h t, dat er dus een onderdeel van aanduidt, wordt ook wel in de ruimere beteekenis van heemrecht opgevat.

Heemschut is de naam van een vereeniging in Nederland, die, op aanstichting van *A. W. Weissman,* den 2den Februari 1911 te Amsterdam werd opgericht tot het behoud der schoonheid van Nederland en waarbij thans 35 lichamen zijn aangesloten. Tot bereiking van dit doel tracht de vereeniging de algemeene belangstelling in de schoonheid van Nederland zoowel bij het volk als bij de besturende lichamen op te wekken, en tracht zij ontsiering tegen te gaan.

Digitized by Google

De bemoeiingen van de vereeniging omvatten: 1. Het beschermen van bestaande, uit eenig oogpunt belangrijke, bouwwerken en gedenkteekenen. 2. Het beschermen van bestaande schoonheid in de natuur. 3. Het medewerken tot instandhouden en aankweeken van volkskunst, volksfeesten en volkskleederdrachten. 4. Het tegengaan van ontsierende reclames. 5. Het bevorderen, dat nieuw te stichten gebouwen aan de eischen der schoonheid voldoen. Men duidt met *heemschut* (Duitsch *Heimatschutz)* ook de beweging aan, die het behoud der schoonheid van Nederland ten doel heeft.

Heemskerck, *Maarten Janszoon van,* een Nederlandsch schilder, in 1498 te Heemskerk geboren en den 1sten October 1574 te Haarlem overleden. Hij was een leerling van *Jan van Schorel* en vertoefde van 1532 tot 1537 in Italië, waar hij de werken van *Michelangelo* en *Rafaël* bestudeerde. Het museum te Haarlem bezit van hem een altaarstuk, in 1532 voor de St. Bavokerk geschilderd, dat voorstelt den *H. Lucas,* die het portret van *Maria* maakt. Twee luiken van een altaarschilderij, in 1546 gemaakt, en de „aanbidding der herders" en die der „koningen" als onderwerp hebbend, ziet men in het Mauritshuis te 's-Gravenhage. Verder bevat het museum te Haarlem van *Heemskerck* een „H. Maagd" van 1551 en „Belsazar" van 1568. Ook portretten zijn door den kunstenaar geschilderd. Op het kerkhof te Heemskerk bevindt zich een door *Maarten van Heemskerck* ontworpen gedenkteeken, in 1570 opgericht boven het graf van zijn vader, *Jacob Willemsz. van Veen,* die den 16den September 1535 in den ouderdom van 79 jaar is overleden. Bij den beeldenstorm zijn vele der werken van *Heemskerck* vernield.

Heemskerck van Beest, Jhr. *Jacob Eduard van,* een Nederlandsch schilder, den 28sten Februari 1828 te Kampen geboren en overleden te 's-Gravenhage den 24sten December 1894. Zeegezichten van zijn hand vindt men hier te lande o. a. in het Rijksmuseum te Amsterdam, het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage en het Stedelijk Museum te Amsterdam.

Heemskerk, een gemeente in de provincie Noord-Holland, groot 2707 H.A., met (1915) 3328 inwoners, wordt begrensd door de Noordzee, Kastrikum, Uitgeest, Assendelft en Wijk-aan-Zee c. a. De bodem bestaat hoofdzakelijk uit zand; in het O. vindt men klei. Hoofdmiddelen van bestaan zijn landbouw, warmoezerij en veeteelt. Behalve het dorp Heemskerk en de wijk Oosterbuurt, behooren tot de gemeente nog de buurten Heemskerkerduin, Hoogdorperbuurt en Noorddorp.

Het dorp Heemskerk, in een oorkonde van 1063 Hemenzenkirica genoemd, ligt in een schoone streek. Op het kerkhof staat een steenen naald, door den schilder *Maarten van Heemskerck* in 1570 ter gedachtenis aan zijn vader *Jacob Willemsz. van Veen* opgericht. Het oude kasteel van Heemskerk, dat in 1254 door *Willem II,* graaf *van Holland,* gesticht werd, draagt thans den naam *Marquette.* In 1426 werd het kasteel door de Hoekschen ingenomen. De slag tegen het Kaas- en Broodvolk in 1492 werd in de nabijheid van Heemskerk geleverd.

Heemskerk of *Heemskerck* is de naam van een aanzienlijk Noord-Hollandsch geslacht.

Heemskerk, Gerrit van, ridder en baljuw van Kennemerland, aan wien in 1252 door koning *Willem II* de bewaring van het kasteel Heemskerk werd toevertrouwd, overwon den 11den Mei 1254 de West-Friezen in een scheepsstrijd.

Heemskerk, Wouter van, werd in 1359 op last van hertog *Albrecht van Beieren* op zijn kasteel door *Dirk van Polanen* belegerd, omdat hij den man gehuisvest had, die een aanslag op het leven van *Reinoud van Brederode,* baljuw *van Kennemerland,* had beproefd, zoodat hij zich na 11 weken moest overgeven, naar Zeeland gevoerd werd, doch zich met den hertog verzoende. Hij overleed in 1380.

Heemskerk, Gerrit van, ridder en drost van *Muiden,* trok in 1397 op last van hertog *Albrecht van Beieren* naar Friesland, maar werd door de Friezen met groot verlies teruggeslagen. In 1398 voerde hij bevel over het krijgsvolk binnen Stavoren. Hij overleed in 1403.

Heemskerk, Willem van, in 1524 geboren, was burgemeester van Leiden in 1564. Bij de vervolgingen der Inquisitie nam hij de wijk naar Emden, doch keerde weldra terug en behoorde tot de raadsheeren van den prins *van Oranje.* Gedurende de belegering van Leiden was hij afwezig als afgevaardigde naar de Statenvergadering, doch hij werkte mede tot het ontzet, werd met gewichtige zendingen belast, was tegenwoordig bij de inwijding der Leidsche Hoogeschool, behoorde tot de onderhandelaars om aan den prins *van Oranje* het hoog gezag op te dragen, bekleedde nog meermalen de waardigheid van burgemeester van Leiden en overleed den 21sten Februari 1592.

Heemskerk, Claas van, in 1535 te Leiden geboren, maakte zich bekend met onderscheiden talen, omhelsde de Hervormde leer, vestigde zich te Amsterdam, werd er in 1578 lid van de vroedschap, was president-schepen, lid van het college van gecommitteerde raden van Holland, rekenmeester van Holland enz., en overleed in 1616.

Heemskerk, *Jacob van,* een Nederlandsch vlootvoogd, den 1sten Maart 1567 te Amsterdam geboren, legde zich toe op de aardrijkskunde en nam deel aan een onderneming om een noordwestelijken weg naar Oost-Indië te vinden. Daartoe zeilde hij in 1595 met het schip „Amsterdam" uit Texel, doch kwam daarmede in hetzelfde jaar onverrichter zake terug. Later werden met hetzelfde doel 2 schepen uitgerust door de regeering van Amsterdam en op een van deze voerde *Heemskerk* als schipper en koopman en *Barendtz* als opperstuurman het bevel; de bijzonderheden van dezen tocht hebben wij onder *Barendtz* medegedeeld. In 1603 werd *Heemskerk* als admiraal naar Oost-Indië gezonden, en op een tocht naar Djohor veroverde hij een Portugeesche kraak met een kostbare lading en bracht die behouden in het vaderland. In 1607 voerde hij bevel over een vloot van 17 oorlogsschepen, om daarmede naar de kust van Spanje te stevenen. Vruchteloos zocht hij den vijand te Lissabon, maar vond hem geankerd in de baai van Gibraltar, onder de bescherming van het geschut van het kasteel, met 21 welbemande bodems. Na-

Digitized by Google

dat hij krijgsraad belegd en de bevelhebbers tot moed en volharding aangespoord had, deed hij terstond (25 April) den aanval beginnen. Vreeselijk was de strijd en roemrijk de overwinning der Nederlanders; doch *Heemskerk*, staande op de campagne in volle wapenrusting, met het zwaard in de hand, werd reeds door het tweede schot uit het vijandelijk vice-admiraalschip doodelijk gewond. Zijn stoffelijk overblijfsel, overgebracht naar Amsterdam, werd bijgezet in de Oude Kerk.

Zijn dood is door de Nederlandsche dichters *Bogaers* en *Meijer* bezongen.

Heemskerk, *Johan van*, een Nederlandsch letterkundige, in 1597 te Amsterdam geboren, ontving zijn opleiding te Bayonne, bezocht in 1617 de Leidsche hoogeschool om in de rechten te studeeren, legde zich tevens toe op de Nederlandsche dichtkunst, ging in 1624 buitenslands, om de voornaamste rijken in Europa te bezoeken en ontving te Bourges den titel van meester in de rechten. Den zomer van 1624 bracht hij door bij zijn bloedverwant *Hugo de Groot* te Parijs, vestigde zich vervolgens als advocaat te 's-Gravenhage en werd in 1628 benoemd tot pleitbezorger der Oost-Indische Maatschappij. In die betrekking begaf hij zich met 3 bewindhebbers naar Engeland, om eenige geschillen omtrent Amboina uit den weg te ruimen, doch keerde na 6 jaar onverrichter zake terug. Hij ontving echter als blijk van goedkeuring een buitengewoon geschenk van 6000 gulden. Daarna wijdde hij zich te 's-Gravenhage aan de practijk, vertrok vervolgens naar Amsterdam, waar hij in 1640 het ambt van schepen bekleedde, werd in 1645 lid van den Hoogen Raad en overleed den 27sten Februari 1656. Als dichter en prozaschrijver verwierf hij grooten roem. Hij schreef: „Minnekunst" (1622), een vrij bewerking van *Ovidius* „Ars amandi" met andere gedichten, de vermeerderde herdruk van 1626 heet „Minnekunst, Minneboei, Minnedichten, Mengelgedichten", „Minneplicht, ten toon gesteld in de vrijagie van Diana en Filandre; een van de waardigste stukken uit de onwaardeerdijke Astrea" (1625), „Minnekund, of de philosophie der liefden" (uit het Fransch, 1628), „De verduijtste Cid, blijeindend treurspel" (1641, na dien tijd vele malen herdrukt), „De ongestadige Hylas, de veranderlijke Stella, de lichtvaardige Pamphilus" (naar *d'Urfé* en *Sydney*, 1638). De grootste bekendheid heeft hij verworven door zijn „Bataviasche Arcadia", waarvan de eerste druk in 1637 verscheen onder den titel: „Inleijdinghe tot het ontwemp van een Bataafsche Arcadia" en de 2de in 1614, onder dien van „Batavische Arcadia, waarin onder 't loofwerck van liefkooserytjes gehandelt werdt van den oorspronck van 't oud Bataviën, vrijheidt der Bataviërs, vrije zee, zeevonden, vinders van verborgen schatten, verbeurtmaecken van goederen, uitpersen der waarheydt door pijnigen, onheyl van de lanckwijligheidt der rechtsplegingen, en andere diergelijcke ernstige saken meer". De inhoud van dit werk is zeer ongelijksoortig: slechts een klein gedeelte wordt ingenomen door het verhaal van een uitstapje van eenige aanzienlijke jongelieden, in een wat weeken maar bevalligen stijl, het overgroote deel door historische en andere beschouwingen op dien tocht ten beste gegeven, waarop weer zeer dorre aanteekeningen, die in latere drukken door anderen nog zijn aangevuld. Het werk is herhaaldelijk herdrukt en veel nagevolgd.

Heemskerk, Coenraad van, een zoon van den voorgaande, waarschijnlijk in 1647 te Amsterdam geboren, gaf in 1672 een blijk van vaderlandsliefde door op eigen kosten 50 matrozen te kleeden en te bezoldigen. Met dezen plaatste *De Ruyter* hem op het schip van admiraal *Van Gent*, waarna hij zich in den zeeslag bij Solsbay onderscheidde. In 1672 werd hij pensionaris van Amsterdam, vervolgens lid van den raad en verkreeg voor deze zitting in het college van gecommitteerde raden. Als zoodanig gaf hij aan de regeering van Amsterdam kennis van het plan van *Willem III* om Naarden te versterken. In den aanvang van 1680 ging hij als ambassadeur naar het Hof van Madrid, waar hij de geschillen der Spaansche regeering met den keurvorst van Brandenburg bijlegde. In 1689 vaardigde men hem af naar Hamburg, waar hij den twist bijlegde tusschen den koning van Denemarken en den hertog *van Holstein*. Hij keerde vervolgens terug naar Madrid en bleef er tot 1691, waarna de Staten hem opdroegen, den vrede tusschen den Duitschen keizer en den sultan tot stand te brengen. Hiertoe ging hij in 1692 eerst naar Weenen, toen naar Belgrado en vervolgens naar Adrianopel, vanwaar hij naar Weenen terugkeerde, om een handelsverdrag te sluiten. Na den vrede van Rijswijk (1697) ging hij als gezant naar Frankrijk; doch toen de koning van Frankrijk den Pretendent als koning van Engeland wilde erkennen, ontving *van Heemskerk* bevel Parijs te verlaten. Hij overleed den 23sten Juli 1702. Keizer *Leopold* had hem en zijn nakomelingen in den Rijksgravenstand opgenomen, doch hij maakte van dezen titel geen gebruik.

Heemskerk, Willem van, een kleinzoon van den voorgaande, den 6den April 1728 geboren, was heer van Achttienhoven, Den Bosch en Eindschot, terwijl hij den titel voerde van graaf des H. Roomschen Rijks, aan zijn grootvader verleend. Hij werd in 1744 schepen, in 1753 raad, later burgemeester van Amsterdam, bewindhebber van de Oost-Indische Compagnie, raad ter Admiraliteit, eerst in het Noorderkwartier, later van de Maas, lid van den Raad van State en vervolgens van de Staten-Generaal. Hij overleed den 28sten Augustus 1784.

Heemskerk, *Egbert van*, een Nederlandsch schilder, omstreeks 1645 te Haarlem geboren en in 1704 te Londen overleden. Hij was een leerling van *Pieter de Grebber* te Haarlem, maar volgde vooral *Brouwer* en *Teniers* na. Het Museum te Haarlem bezit een „Boerengezin aan den maaltijd" van zijn hand.

Heemskerk, *Bz., Jan*, een Nederlandsch staatsman, zoon van *Jan Jacob Bysterus Heemskerk* en *Geertruid ten Cate*, werd den 16den Februari 1815 te Amsterdam geboren. Nadat hij zijn opleiding ontvangen had aan het instituut van *George Byrde* te Utrecht en onderwijs in de oude talen van *F. A. Adèr*, studeerde hij aldaar, onder leiding van *van Heusde* en *Holtius*, in de

Digitized by Google

letteren en rechten en vestigde zich vervolgens te Amsterdam, waar hij zich aan zijn geliefde studiën bleef wijden. Na de Grondwetsherziening werd hij afgevaardigd naar de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Hier onderscheidde hij zich door zijn vrijzinnige beginselen en door zijn gewaardeerde adviezen in de afdeelingvergaderingen. Ten gevolge van de Aprilbeweging van 1853 hernieuwden de Amsterdamsche kiezers zijn mandaat niet. Van 1853 tot 1862 had hij echter zitting voor Haarlem. In 1872 benoemde de koning hem tot lid van den Raad van State. Hij overleed te 's-Gravenhage den 17den December 1880. Van zijn geschriften vermelden wij een reeks opstellen in „De Gids" (1839—1854), in „De Nederlander" (1852) en in de „Werken der Leidsche Maatschappij", een commentatie over *Perikles* (1834), een rechtsgeleerde dissertatie over het „Interdictum de vi armata et Cicero pro Caecina", benevens een „disquisitio litteraria" over *Plutarchus* „φιλοπλατων", naar aanleiding der lessen van den hoogleeraar *Van Heusde*.

Heemskerk, Ax. Jan, een Nederlandsch staatsman, de zoon van *Abraham Heemskerk* en *Joanna Jacoba Stuart,* den 30sten Juli 1816 te Amsterdam geboren, ontving zijn opleiding aan het gymnasium in zijn geboorteplaats en studeerde vervolgens aldaar in de letteren en rechten. Nadat hij den 14den Maart 1839 te Utrecht in de beide rechten gepromoveerd was op een dissertatie „De Montesquivio" (partes II), vestigde hij zich als advocaat te Amsterdam en was weldra in uitgebreiden kring werkzaam. Van 1852 tot 1864 was hij er lid van de rechtbank, van 1864 tot 1866 raadsheer in het Hof van Noord-Holland; in 1859 werd hij lid van de Tweede Kamer. Toen hij in 1860 als zoodanig voor het eerst optrad, schaarde hij zich onder de voorstanders van het toenmalige ministerie *Van Hall—van Heemstra,* en toen in 1866 graaf *Van Zuylen* tot de vorming van een kabinet geroepen werd, dat echter, in weerwil van twee ontbindingen der Tweede Kamer, in 1868 moest aftreden, belastte *Heemskerk* zich met de portefeuille van Binnenlandsche Zaken en gedurende de 7 laatste weken van 1867, wegens het overlijden van minister *Borret,* ook met die van Justitie. Zijn strenge maatregelen tegen de veepest werden met een gelukkigen uitslag bekroond. Ook is onder zijn bewind de wet tot den aanleg van de kolossale spoorwegbrug over den Moerdijk, alsmede de concessie voor de spoorwegen 's-Gravenhage—Gouda en Breukelen—Harmelen tot stand gekomen. Nadat *Heemskerk* van 1868 tot 1873 lid was geweest van de Tweede Kamer voor het district Gorinchem, werd hij benoemd tot lid van den Hoogen Raad, doch reeds in den zomer van 1874 geroepen om een einde te maken aan de ministeriëele crisis. Terwijl in de troonrede van dit jaar het uitzicht geopend werd op de droogmaking van de Zuiderzee en op herziening der wet op het Lager Onderwijs, heeft hij vervolgens (Maart 1875), evenals in 1868, een wetsontwerp tot regeling van het Hooger Onderwijs aan het oordeel der Tweede Kamer onderworpen. Het werd met vele amendementen aangenomen.

Den 27sten Augustus 1877 nam het ministerie *Heemskerk* zijn ontslag en laatstgenoemde werd vervolgens wederom lid van den Hoogen Raad en in 1879 lid van den Raad van State, om in den zomer van 1883 als minister de teugels van het bewind nogmaals in handen te nemen. Hij bleef die ook behouden, toen door de verkiezingen van 1884 de minderheid der Tweede Kamer in een meerderheid veranderde. In November 1887 bracht hij de grondwetsherziening tot stand. Toen bij de verkiezingen van 1888 de kerkelijke partijen de meerderheid kregen, trad het ministerie den 21sten April 1888 af. Daarmede nam het openbare politieke leven van dezen staatsman een einde. Nog in hetzelfde jaar werd hij opnieuw benoemd tot lid van den Raad van State. Ruim negen jaar heeft hij als zoodanig nog werkzaam kunnen zijn. Ook naast zijn ambtsbezigheden werd menige taak door hem met toewijding aanvaard en ten einde gebracht.

Van de geschriften van *Heemskerk* noemen wij: „Handleiding tot de kennis der oudheid" (met *J. C. Spakler,* 1ste dl., 1843), „Formulierboek" (2de druk 1854), „Denkbeelden over de regeling van het armwezen" (met *J. H. Tijdeman,* 1850), „Over den eigendom van voortbrengselen van den geest" (2de druk 1869), onderscheiden biographieën, zooals: „Levensschets van Martinus Stuart" (1855), „Levensbericht van mr. G. de Clercq" (1858), „Levensbericht van mr. W. J. C. van Hasselt" (1863) en „Levensbericht van mr. J. M. de Kempenaer" (1870), alle in de werken der Leidsche Maatschappij, en „De praktijk onzer grondwet" (1876—1880, 2 dln.), „Mr. M. J. Baron van der Heim van Duivendijke" (Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde, 1890), benevens eenige opstellen in „De Gids" en „De Volksvlijt". Hij overleed den 9den October 1897.

Heemskerk, Theodorus, in 1852 te Amsterdam geboren, als derde zoon van *J. Heemskerk Ax.* (zie aldaar), promoveerde in 1876 aan de hoogeschool te Leiden tot doctor in de rechten op een proefschrift, getiteld: „Over huwelijken van Nederlanders buitenslands". Hij vestigde zich in 1876 als advocaat te Amsterdam, was van 1877 tot 1887 plaatsvervangend kantonrechter, sinds 1883 lid der Provinciale Staten van Noord-Holland voor Weesp, van 1889 tot 1895 met korte tusschenpoozen lid van de Tweede Kamer, waar hij een der meest geziene leden was van de anti-revolutionnaire partij, sedert 1900 lid van den gemeenteraad en sedert 1901 wethouder van Amsterdam, sedert 1897 lid van de Staatscommissie tot bevordering der codificatie van het internationaal privaatrecht en sedert 1903 lid van de staatscommissie voor de gemeente-financiën. In het laatst van 1908 werd hij belast met de samenstelling van een nieuw ministerie: hierin trad hij zelf op als minister van Binnenlandsche Zaken. Toen bij de periodieke verkiezingen van 1913 de rechterzijde in de minderheid kwam, trad het ministerie-*Heemskerk* af, het werd vervangen door het ministerie-*Cort van der Linden.* Nog in 1913 werd *Heemskerk* lid van den Raad van State. Zijn voornaamste geschriften zijn: „Het wetboek van strafrecht in doorloopende aanteekening verklaard" (met medewerking van *K. Hazelhoff* en *B. J. Polenaar,*

Digitized by Google

1881—1890, 2 din.), „De correspondentie over het ontslag van Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman als hoogleeraar aan de Vrije Universiteit aangevuld" (1896), met anderen: „Leerdwang. — Rapport, aangeboden aan de Vereeniging voor christelijk-nationaal schoolonderwijs" (1898).

Heemskinderen, *De vier,* in het Fransch *Les quatre fils Aymon,* is een romancyclus uit den Karolingischen kring. Hij behandelt de veete tusschen *Haimijn* of *Heimo van Ardennen* en zijn zonen *Ritsaert, Adelaert, Writsaert* en *Reinout* en *Karel den Groote. Haimijn* was gehuwd met *Karel*'s zuster *Aye* en had uit wrok gezworen de kinderen die hem geboren zouden worden te dooden, waarom hun moeder hen verborgen hield tot *Haimijn* eens zijn kinderloosheid beklaagde. Vooral *Reinout* onderscheidde zich door zijn lichaamskracht en doodde een paard met één slag, waarom zijn vader hem het met menschenverstand en buitengewone krachten begaafde paard *Bayaert* schonk, waarop de vier broeders tezamen plaats konden nemen. Uit een poging tot verzoening ontstaan nieuwe veeten, de broeders moeten vluchten, terwijl *Haimijn* gevangen blijft. In Spanje dienen zij een Mooraschen koning en vinden vervolgens een toevlucht bij *Ywe van Dordogne. Reinout* trouwt diens dochter en bouwt zich een slot, waarnaar hij voortaan *van Montalbaen* heet. Intusschen is *Haimijn* losgelaten op voorwaarde, dat hij zijn zonen zal uitleveren. *Reinout* ontkomt op *Bayaert,* doch de drie anderen worden gevangen. Door hulp van den toovenaar *Malagijs* worden ze weder verlost. Daarop komt *Karel* hen op Montalbaen belegeren, waar de nood zoo hoog stijgt, dat zij zich met het bloed van *Bayaert* moeten voeden. Op dit paard vluchten zij naar de Ardennen en worden ook daar belegerd. Hun moeder verwerft hun vergiffenis, op voorwaarde dat zij *Bayaert* zullen uitleveren. *Karel* laat het dier met molensteenen bezwaard in de rivier werpen. Driemaal worstelt het zich los en rent op zijn meester toe, eerst de vierde maal gelukt het, het te doen zinken. De ruwe toon wijst op den hoogen ouderdom van het verhaal, dat in Frankrijk zijn meest volledigen vorm heeft erlangd in twee romans uit de 13de eeuw: „Les quatre fils Aymon" van *Huon de Villaneuve* en „Regnault de Montauban". In het Nederlandsch bezitten wij belangrijke fragmenten van een bewerking van „Reinout van Montalbaen", die met geen der Fransche redacties overeenkomt en uit het einde der 13de eeuw dateert (uitgegeven door *Matthes,* 1875), fragmenten van een „Malegys" of „Madelgijs", alsmede een herhaaldelijk herdrukt volksboek: „De vier Heemskinderen" (opnieuw uitgegeven door *Matthes,* 1872) en een volksboek „Malegijs".

Heemst. Zie *Althaea.*

Heemstede, een gemeente in de provincie Noord-Holland, met een oppervlakte van 1158 H.A., bezit (1915) 8979 inwoners. De gemeente wordt ingesloten door Haarlem, Haarlemmerliede c. a., Haarlemmermeer, Bennebroek en Bloemendaal. De bodem bestaat uit alluviaal zand met eenig veen. Men vindt er een bekoorlijke afwisseling van buitenverblijven, bosch, weiden, bleekerijen, bloemisterijen en akkers. Behalve de dorpen Heemstede en Berkenrode bevat de gemeente verschillende buurten.

Het dorp Heemstede ligt aan de stoomtramlijn Haarlem—Leiden. De inrichting Meerenbosch neemt lijders aan vallende ziekte op. Buiten het dorp ligt het oude huis te Heemstede, dat in 1394, 1404 en 1425 verwoest werd. Het in 1460 hernieuwde gebouw werd in 1810 grootendeels gesloopt.

Heemstra, *Van,* is de naam van een aanzienlijk Friesch geslacht. Van de leden vermelden wij:

Heemstra, Feye van, die als de stamheer wordt beschouwd. Op het laatst der 14de eeuw was hij een der aanvoerders van de Vetkoopers en zeer bevriend met hertog *Albrecht van Beieren.* Deze sloeg hem in 1396 tot ridder en benoemde hem tot mederechter en baljuw van Friesland. Toen de Schieringers in 1397 de overhand kregen werd zijn huis te Dokkum geplunderd en omvergehaald, waarna hij het land verliet en van den hertog een pensioen genoot, totdat hij in 1411 kon terugkeeren en zijn goederen weder in bezit nemen.

Heemstra, Poppe van, een zoon van *Taecke Obbema* en gehuwd met *Auck van Heemstra,* aanvaardde voor zich en zijn nakomelingen den naam van *Heemstra,* werd in een gevecht tegen de Bourgondische partij gewond en kwam dientengevolge om het leven.

Heemstra, Feye van, een zoon van *Feye* op Heemstrastate in 1545 te Oenkerk geboren, was een ijverig voorstander der vrijheid; een vriend van graaf *Lodewijk van Nassau* en lid der Staten van Friesland. Krachtig werkte hij mede tot de oprichting der academie te Franeker, werd in 1610 grietman van Tietjerksteradeel en overleed den 30sten Juni 1621.

Heemstra, Feye van, in 1630 geboren en officier in Friesschen dienst, klom op tot kolonel en commandant, eerst van Ravestein, en in 1682 van Emden. Daar hij hier ongenoegen kreeg met de bezetting, ontving hij bevel de stad te verlaten, en toen hij hieraan niet gehoorzaamde, voerde men hem en zijn huisgezin op een schip naar Delfzijl. *Willem III,* bij wien hij zeer in de gunst stond, was hierover ten hoogste misnoegd op de regeering van Emden. *Heemstra* was een beoefenaar der vaderlandsche geschiedenis en overleed den 7den Maart 1690.

Heemstra, Feye van, oudste zoon van den voorgaande, den 19den October 1662 geboren, werd in 1703 als luitenant-kolonel bij Ekeren gewond. Hij overleed den 28sten Januari 1704.

Heemstra, Schelte van, een broeder van den voorgaande, den 27sten Mei 1665 geboren, trad reeds vroeg in den krijgsdienst, was weldra kolonel en werd reeds op 25-jarigen leeftijd benoemd tot vice-commandant van Emden. Weldra echter nam hij zijn ontslag, vestigde zich op Dotingastate te Dronrijp, was belast met het opzicht over de opvoeding van *Johan Willem Friso* en woonde in 1703 met dien vorst het gevecht bij Ekeren bij. Hij was burgemeester van Bolsward, werkzaam in vele aanzienlijke commissiën en beoefenaar der letteren. Hij overleed den 15den Januari 1733 te Oenkerd. Twee zijner broeders sneuvelden in 1709 bij Malplaquet.

Digitized by Google

Heemstra, Feye van, oudste zoon van *Schelte,* in 1694 op Dotingastate te Drouwrijp geboren, nam als vrijwilliger bij de Friesche garde deel aan den Spaanschen Successie-oorlog. Hij werd gekwetst bij Fontenoi en later bij Rocroy (1745) en op het slagveld bevorderd tot luitenant-generaal der infanterie. Hij overleed op Heemstrastate den 7den September 1748.

Heemstra, Willem Hendrik van, een broeder van den voorgaande, den 20sten Juni 1696 geboren, werd postmeester-generaal van Friesland, grietman van Kollumerland en lid van Gedeputeerde Staten. Hij overleed op Vogelzangstate te Veenklooster den 18den September 1775.

Heemstra, Willem Hendrik, baron *van,* een kleinzoon van den voorgaande, den 18den October 1779 geboren, trad in Engelschen dienst en werd in 1809 commissaris van de verponding te Kollum en in 1813 maire van Oudwoude. Hij voerde bevel bij het beleg van de vesting Koevorden in 1814 en werd weldra majoor. In 1816 nam hij zijn ontslag als luitenant-kolonel en werd grietman van Kollumerland en Nieuw-Kruisland, lid der Staten van Friesland, in 1822 lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Hij overleed te Leeuwarden den 30sten December 1826.

Heemstra, Schelte, baron *van,* een Nederlandsch staatsman en zoon van den voorgaande te Groningen geboren, waar zijn moeder *Johanna Balthazerina van Idsinga* zich ten huize harer ouders bevond, den 14den November 1807, bracht zijn jeugd door te Oudwoude, volgde daarna, onder leiding van den Zwitserschen gouverneur *Jeannet,* zijn vader in verschillende garnizoenen, werd in 1824 student te Franeker, in 1828 te Groningen en promoveerde aldaar den 26sten Juni 1830. In October 1830 werd hij grietman van Doniawerstal, nam als luitenant deel aan den Tiendaagschen Veldtocht en keerde als kapitein terug. Inmiddels was hij, hoewel niet tot de ridderschap behoorende, in 1838 gekozen tot lid der Provinciale Staten van Friesland, en in de vergadering van 1844 bracht hij een adres aan den koning ter tafel, waarin op herziening der Grondwet werd aangedrongen. *Heemstra* werd daarna tot lid der Tweede Kamer gekozen en zijn adres met algemeene stemmen aangenomen.

Den 10den December van dat jaar vereenigde hij zich met *Thorbecke, Luzac, Van Rechteren, De Kempenaer, Van Dam van Isselt, Storm, Wichers* en *Anemaet* tot een voorstel van grondwetsherziening, *dat der negen mannen* genaamd. Hij verdedigde het krachtig doch het werd met 34 tegen 21 stemmen verworpen (30 Mei 1845).

Door de Staten van Friesland herkozen, bleef hij lid der Kamer tot 30 Juni 1848, toen hij tijdelijk benoemd werd tot minister van Eeredienst, nadat hij kort te voren zijn ontslag gevraagd en bekomen had als Grietman van Oost-Dongeradeel. Hij verdedigde onderscheiden gedeelten der grondwetsherziening, ontving weldra een definitieve benoeming tot lid van het ministerie en werd commandeur in de Orde van den Nederlandschen Leeuw. Den 31sten October 1849 ontving het geheele ministerie zijn ontslag en werd het departement van Eeredienst opgeheven. Als opvolger van mr. *B. Alberda* te Leeuwarden werd *Heemstra* weder naar de Tweede Kamer afgevaardigd. In 1850 volgde zijn benoeming tot commissaris des Konings in de provincie Utrecht, in 1858 tot zoodanig in Zeeland. Den 2den Maart 1860 werd hij minister van Binnenlandsche Zaken. Wegens zijn liberale antecedenten, werd hij zeer welwillend door de Vertegenwoordiging ontvangen. Hij heeft zich toen verdienstelijk gemaakt door de wet tot den aanleg van spoorwegen van staatswege. Door de conservatieven werd *Van Heemstra* in de Tweede Kamer heftig aangevallen. In 1861 zag hij zijn begrooting met 37 tegen 33 stemmen verworpen. Het ministerie trad den 9den Januari 1862 af en den 31sten daaraanvolgende ontving *Van Heemstra* zijn benoeming tot minister van Staat.

Nu vestigde hij zich op Beukenrijk bij St. Maartensdijk in Utrecht. Middelburg koos hem weldra tot lid van de Tweede Kamer. Niet lang echter was het hem meer vergund, volksvertegenwoordiger te zijn. Den 20sten December 1864 overleed hij te Beukenrijk.

Heemstra, Balthazar Theodorus van, een Nederlandsch geslacht-, wapen- en oudheidkundige en broeder van den voorgaande, den 14den Augustus 1809 ten huize van burgemeester *van Idsinga* te Groningen geboren, deelde in het onderwijs van zijn drie broeders *Schelte, Frans* (den 13den Juli 1811 geboren, later lid van de Tweede Kamer en den 19den Februari 1878 overleden) en *Simon,* ontving zijn verdere opleiding aan het gymnasium te Franeker, studeerde er aan het Athenaeum, nam als jager deel aan den Tiendaagschen Veldtocht, zette zijn studiën voort te Groningen en promoveerde aldaar in de rechten den 14den Maart 1835, vestigde zich als advocaat te Leeuwarden en was van 1843 tot 1852 ontvanger der directe belastingen, eerst te Birdaard en toen te Deinum. Na zijn eervol ontslag, woonde hij achtereenvolgens te Maarsen, IJselstein, Leiden en 's-Gravenhage en overleed daar den 24sten December 1878. Hij was een ijverig beoefenaar der oud-Friesche geschiedenis, taal- en letterkunde, lid en beschermheer van talrijke wetenschappelijke vereenigingen, zoowel in ons vaderland als in het buitenland en bezat een kostbare verzameling zeldzame boeken, handschriften, autographen, platen enz., terwijl zijn rijk voorzien kabinet van oudheden te 's-Gravenhage, alsmede dat op Schierstins te Veenwouden door vreemdelingen en vorstelijke personen met belangstelling werd bezocht. Een en ander is in 1879 onder den hamer gebracht.

Heenvliet is een gemeente in de provincie Zuid-Holland op het eiland Voorne, 1256 H.A. groot met (1915) 1237 inwoners. Zij wordt begrensd door Zwartewaal, Vier-polders, Nieuwenhoorn, Abbenbroek, Geervliet en Rozenburg. Het kanaal van Voorne doorsnijdt de gemeente, die in het O. door de Berniese en in het N. door de Maas bespoeld wordt. De bodem bestaat uit zeeklei en wordt hoofdzakelijk voor landbouw gebruikt. De gemeente bevat het vroegere stadje Heenvliet en de buurt Nieuwe-Sluis.

Het vlek Heenvliet is aan den dijk langs de Berniese gebouwd. Van het slot Ravestein bestaan nog geringe overblijfselen; de beide sloten

Digitized by Google

Blijdestein en Leeuwenstein zijn geheel verdwenen. In 1469 kreeg de plaats stedelijke rechten van Heer *Adriaan van Kruiningen*, in 1330 heeft zij zeer door de Hoeksche en Kabeljauwsche twisten, in 1660 door een grooten brand en in 1787 door burgergeschillen geleden.

Heer, *Oswald,* een Zwitsersch plant- en dierkundige, den 31sten Augustus 1809 te Nieder-Utzwyl geboren, begaf zich na de voltooiing zijner studiën in 1832 naar Zurich, waar hij in 1835 hoogleeraar werd in de plant- en dierkunde aan de academie en later ook aan de polytechnische school. Hij hielp den botanischen tuin te Zurich aanleggen en was daarvan directeur sedert 1835. In 1845 stichtte hij er het Genootschap voor Land- en Tuinbouw, waarvan hij een reeks jaren het voorzitterschap bekleedde, en in 1851 de landbouwschool wier belangen hij als president der commissie van toezicht bevorderde. Eindelijk was hij gedurende 20 jaar lid van den Grooten Raad van het kanton Zurich en overleed te Lausanne den 27sten September 1883. Hij schreef: „Die Käfer der Schweiz" (1838—1841, 2 din.), „Fauna coleopterum helvetica" (1839—1841, 3 din.), „Die Insektenfauna der Tertiärgebilde von Oeningen und von Radoboj in Kroatien" (1847—1853, 3 din.), „Flora tertiaria Helvetiae" (1855—1859, 3 din.), „Die Pflanzen der Pfahlbauten" (1865), „Untersuchungen über das Klima und die Vegetationsverhältnisse des Tertiärlandes" (1860), „Die Urwelt der Schweiz" (1869), in 1872 in het Fransch vertaald, „Die fossile Flora der Polarländer" (1868—1883, 7 din.), „Arnold Escher von der Linth, Lebensbild" (1873), „Die vorweltliche Flora der Schweiz" (1876), „Beiträge zur fossilen Flora Sibiriens und des Amur-Landes" (1876), „Miocene Flora der Insel Sachalin" (1878), „Schwedische Expeditionen zur Erforschung des hohen Nordens" (1874), „Flora fossilis helvetica" (1877), „Ueber fossile Pflanzen von Sumatra" (1875), „Contributions à la flore fossile du Portugal" (1881) en „Die nivale Flora der Schweiz" (1883).

Heer, *Pieter Otto Coenraad Vorsselman de,* een Nederlandsch natuurkundige, den 20sten September 1809 te Valburg in Gelderland geboren, bezocht de hoogeschool te Utrecht, waar hij eerst in de letteren en godgeleerdheid en daarna, vooral onder leiding van *Moll,* in de wis- en natuurkunde studeerde. Hij nam als sergeant bij het studentenkorps der vrijwillige jagers deel aan den Tiendaagschen Veldtocht, promoveerde in 1833 op een dissertatie „De fractionibus continuis", ging op reis naar Italië en ontving te Florence zijn benoeming tot hoogleeraar aan het Athenaeum te Deventer, welke betrekking hij den 7den November 1834 aanvaardde met een redevoering: „De virium doctrina in physica disciplina rite adhibenda". Hij overleed den 26sten December 1841. Van zijn geschriften noemen wij nog: „Note sur le calcul de l'inclinaison magnétique" (1835), „Levensbericht van den hoogleeraar A. C. G. Suerman" (1841), „Gronden der zeevaartkunde, vooral ten gebruike bij de sterren- en zeevaartkundige tafels van Jacob Swart" (1840), „Redevoering over de voordeelen eener wetenschappelijke beoefening van handwerken en kunsten" (1841) en „Théorie de télégraphie électrique avec la description d'un nouveau télégraphe, fondé sur les actions physiologiques de l'électricité" (1839), verder vele opstellen in tijdschriften, vooral in de „Algemeene Konst- en Letterbode". Ook zag hij als student zijn antwoord op de vraag „Detur succincta expositio praecipuarum methodorum quae ad circuli quadraturam ducunt" (1832) te Groningen met goud bekroond.

Heer, *Joachim,* een Zwitsersch staatsman, den 25sten September 1825 te Glarus geboren, studeerde te Zurich, Heidelberg, Berlijn en Parijs, trad vervolgens in staatsdienst en werd in 1857 landamman van Glarus, welke betrekking hij gedurende 18 jaren bekleedde. In 1867 vertegenwoordigde hij Zwitserland gedurende zeven maanden als gezant bij den Noord-Duitschen Bond. Sedert 1857 was hij lid van den Nationalen Raad en sedert 1875 van den Bondsraad. Hier werd hij vice-president, besturde in 1876 de zaken der posterij en der telegraphie, in 1877 als Bondspresident der politieke aangelegenheden en in 1878 het departement van Spoorwegen en Handel. Den 1sten Januari 1879 legde hij zijn ambt neder en overleed den 1sten Maart daaraanvolgende te Glarus.

's Heer-Arendskerke, een gemeente op het eiland Zuid-Beveland in Zeeland, met een oppervlakte van 4378 H.A., telt (1915) 3422 inwoners. Na de vereeniging van 's Heer-Arendskerke en 's Heer-Hendrikskinderen in 1857 wordt zij begrensd door de gemeenten Wolfaartsdijk, Goes, 's Heer-Abtskerke, Heinkenszand, 's Heerenhoek en Borsele, door de Hont, het Sloe en de Schengen, terwijl de spoorwegdam haar met de Walcherasche gemeente Arnemuiden verbindt. In 1874 werd zij door indijking naar het N. vergroot. De landbouw bloeit er op den met zand vermengden kleibodem. Tot de gemeente behooren de dorpen 's Heer-Arendskerke, het Nieuwedorp en 's Heer-Hendrikskinderen en het gehucht Wissekerke.

Het dorp 's Heer-Arendskerke, een station aan de spoorlijn Goes—Middelburg, ligt aan den grooten weg, die deze twee plaatsen verbindt. Vroeger stond in de nabijheid er van het slot Schengen.

Heerban was in het oude Germaansche krijgswezen de koninklijke oproeping om onder de wapenen te komen, ook het leger zelf, terwijl het mede in den zin van boete en oorlogsbelasting gebruikt werd. Oorspronkelijk waren alle vrije en weerbare mannen dienstplichtig; onder *Karel den Groote* werd echter de dienstplicht voor de armen verlicht. Voor de uitvoering van den heerban zorgden de gewone *missi* of buitengewone *heribannatores,* die ook de heerbanboete (voor het wegblijven zonder wettige reden) moesten innen.

Heerde, een gemeente in de provincie Gelderland, met (1915) 7148 inwoners en een oppervlakte van 7784 H.A., ligt tusschen de Geldersche gemeenten Hattem, Oldebroek en Epe en de Overijsselsche gemeenten Wijhe en Zwollerkerspel. De bodem bestaat, met uitzondering van eenige kleigronden aan den IJssel, uit diluviaal zand, dat in het W. een hoogte van 35 m. bereikt. De bevolking houdt zich bezig met land-

Digitized by Google

bouw, boomkweekerij, handel (hout, spek, vleesch en landbouwproducten) en nijverheid (papier en klompen). Tot de gemeente behooren de dorpen Heerde, Wapenveld, Veessen en Vochten benevens eenige buurten.

Het dorp Heerde is schoon gelegen op het punt, waar de wegen van Apeldoorn en van Kampen naar Wijhe elkander kruisen. Er is een station van den spoorweg Apeldoorn—Hattem.

Heere, *Lucas de,* een bekend rederijker, die in 1534 te Gent geboren werd en in 1584 overleed, was ook als schilder werkzaam. Hij leerde bij zijn vader, den beeldhouwer *Jan de Heere,* en daarna bij den schilder *Frans de Vriendt,* genaamd *Frans Floris.* Vervolgens werkte hij te Fontainebleau en aan het Engelsche hof. In 1559 was hij weer in Gent terug. Daar ging hij, waarschijnlijk ten gevolge van zijn huwelijk, over tot het Protestantisme, en werd door Alva den 27sten November 1568 uit de stad verbannen. Hij vluchtte naar Londen, doch keerde in 1577 na de Pacificatie van Gent naar die stad terug. Waarschijnlijk ontvluchtte hij Gent wederom, althans zijn leerling *Karel van Mander* verhaalt, dat hij in 1584 te Parijs overleed. Hij was een buitengewoon ontwikkeld man, die velen der meest beschaafden van zijn land onder zijn vrienden telde. Van zijn werken bevinden er zich te Gent in de St. Bavo-kerk en in het archief, te Hampton Court bij Londen, te Kopenhagen enz. Zijn beteekenis als schilder is minder groot dan zijn beteekenis als dichter. In zijn: „Den Hof ende Boomgaerd der Poësien" (1565) toont hij zich een voorlooper der renaissance-poëzie.

Heereman-Zuijdwijk, *Clemens,* vrijheer *van,* een Duitsch volksvertegenwoordiger, den 26sten Augustus 1832 te Surenburg geboren, studeerde te Bonn, Heidelberg en Berlijn in de rechten, trad in staatsdienst en werd regeeringsraad te Merseburg. Sedert 1670 was hij lid van het Huis van Afgevaardigden en na *Windthorst's* dood (1891) partijleider. Hij overleed den 23sten Maart 1903 te Berlijn. Hij schreef: „Die älteste Tafelmalerei Westfalens" (1882).

Heeren, *Arnold Hermann Ludwig,* een Duitsch geschiedschrijver, den 25sten October 1760 te Arbergen bij Bremen geboren, studeerde te Göttingen en legde onder leiding van *Heyne* en *Spittler* zich toe op de geschied- en letterkunde. Hij vestigde er zich vervolgens als privaatdocent en maakte zich bekend door de uitgave van het geschrift van *Menander* „De encomiis" (1785). Hij werd in 1787 tot buitengewoon, in 1794 tot gewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte en in 1801 tot hoogleeraar in de geschiedenis, tot Hofraad en vervolgens tot „Geheimer Justizrat" benoemd. Hij overleed te Göttingen den 7den Maart 1842. Reeds in 1789 was hij lid geworden der Academie van Wetenschappen. Zijn voornaamste werken zijn: „Ideen über Politik, den Verkehr und den Handel der vornehmsten Völker der alten Welt" (6 din., 4de druk 1824—1826), een werk, dat hem grooten roem bezorgde; verder: „Geschichte des Studiums der klassischen Literatur seit dem Wiederaufleben der Wissenschaften" (1797—1802, 2 din.), „Die Geschichte der Staaten des Altertums" (5de druk 1828) en „Geschichte des europäischen Staatensystems und seiner Kolonien" (5de druk 1830). Met *Ukert* legde hij in 1819 den grondslag van het groote historische werk „Geschichte der europäischen Staaten". Zijn „Historische Werken" zijn in 1821—1826 in 15 deelen in het licht verschenen. Zijn voornaamste geschriften werden door mr. *Dornseiffen* in het Nederlandsch vertaald.

Heeren, Friedrich, een neef van den voorgaande, een Duitsch scheikundige, den 11den Augustus 1808 te Hamburg geboren, studeerde te Göttingen en te Parijs, stichtte daarop met zijn broeder te Hamburg een fabriek van stearinekaarsen, werd in 1831 hoogleeraar aan de ambachtsschool (later polytechnische school) te Hannover en leverde met *Karmarsch* een bewerking van *Ure's* „Dictionary of arts, manufactories and mines" (1843). Verder schreef hij verhandelingen in de „Mitteilungen" der Hannoversche Nijverheidsvereeniging en vond een instrument (pioscoop) uit tot bepaling van het vetgehalte van melk. Hij overleed den 2den Mei 1885.

's Heerenberg is een stadje in de Gelderschе gemeente Berg, op 400 m. afstand van de Pruisische grens gelegen met ongeveer 1600 inwoners. Het is een kleine, welgebouwde plaats met aangename wandelingen. Het belangrijkste gebouw is het slot, vroeger de zetel der machtige heeren *Van den Bergh.* Verder treft men er het met een toren versierde stadhuis, een Roomsch-Katholieke kerk, een Hervormde kerk en een gasthuis aan. In 1598 deed prins *Maurits* de plaats ontmantelen, in 1735 werd zij door een grooten brand verwoest, doch weder herbouwd. Onder koning *Willem I* en *Willem II* was er tot 1843 een seminarium gevestigd.

Heerendiensten, d. w. z. onbetaalde diensten, arbeid, door den onderdaan verricht ten behoeve van zijn heer, van zijn meerdere die gezag heeft, van de overheid en ook van den gemeenschappelijken kring, waarin men geboren en opgevoed wordt, dagteekenen, zoowel in Europa als in Azië, van zeer oude tijden. In Europa is deze instelling langzamerhand verdwenen, komt nog slechts hier en daar en dan nog veelal sporadisch voor; in Azië daarentegen is zij tot op den huidigen dag in zwang gebleven.

In het bijzonder verdient het vraagstuk der heerendiensten in Insulinde de aandacht en wel in de eerste plaats op het eiland Java. Ten tijde van het vorsten-bestuur drukten de heerendiensten zwaar op de Javaansche bevolking, die niet alleen zonder vergoeding moest werken voor den vorst en diens familieleden, maar ook voor de rijksgrooten en de lagere beambten, alsmede ten behoeve van werken van algemeen nut als wegen, waterleidingen, vischvijvers enz. Niet anders was het in de Buitenbezittingen en de diensten der bevolking maakten voor een groot deel de inkomsten der hoofden uit. Dit stelsel werd overgenomen en nog zeer verzwaard door de O.-I. Compagnie, die allen mogelijken arbeid in heerendiensten deed verrichten en daarenboven door de leveringen, die zij van de hoofden eischte, de diensten der onderdanen jegens die hoofden zeer verzwaarde. *Daendels* beperkte de heerendiensten in theorie, eischte daarentegen in de practijk zeer veel van de Javanen bij den bouw van forten, den aanleg van den grooten postweg enz.

Digitized by Google

Raffles schafte de heerendiensten wel bij proclamatie af; tot uitvoering kwam dit besluit echter niet wegens den korten duur van zijn bewind, terwijl de Commissarissen-Generaal, die de bezittingen van Engeland overnamen voor Nederland, de heerendiensten handhaafden en ze alleen ten behoeve van ambtenaren en particulieren zooveel mogelijk trachtten te beperken. Het ergst werd de toestand voor de bevolking onder het bestuur van generaal *Van den Bosch*, maar al trad na hem wel eenige verbetering in, eerst het tegenwoordige Regeerings-Reglement schiep de mogelijkheid om den toestand een grondige hervorming te doen ondergaan, door te bepalen, dat de diensten gewestelijk door den Gouverneur-Generaal geregeld en trapsgewijze verminderd zouden worden. Het duurde echter tot 1865 voor de eerste regeling der heerendiensten tot stand kwam, waarbij deze in *algemeene* en *bijzondere* werden onderscheiden en o. a. het maximum arbeid, van één heerendienstplichtige te vorderen, op 52 dagen per jaar (1 dag van 12 uur in 7 etmalen) gesteld werd. In 1892 werden onderscheiden diensten afgeschaft o. a. die ten behoeve van inlandsche ambtenaren, en het maximum aantal dagen van 52 op 42 gebracht, daarvoor echter van de heerendienstplichtigen een hoofdgeld geheven van 1 gld. per hoofd. Bij de volgende vijfjaarlijksche herzieningen werden nieuwe verbeteringen ingevoerd, het verschil tusschen algemeene en bijzondere diensten opgeheven en nauwkeurig vastgesteld welke diensten gevorderd mochten worden. Een door den Gouverneur-Generaal *Van Rees* bevolen plaatselijk onderzoek naar alle *persoonlijke* diensten door de inlanders gepresteerd, liep in 1893 af en gaf aanleiding tot afschaffing van een aantal misbruiken, vermindering van het aantal werken, die in heerendienst moesten verricht worden, het invoeren eener rationeele regeling van den verplichten arbeid, die daardoor tot een minimum gereduceerd werd, vermindering van het aantal dagdiensten (42) in de meeste gewesten tot 36, 24, 21, ja tot 12 dagen per jaar en eindelijk tot het voornemen de heerendiensten, tegen een verhooging van het bestaande hoofdgeld, geleidelijk op geheel Java af te schaffen. Bij de ordonnantie in Stbl. 1914 no. 101 is aan dat voornemen gevolg gegeven voor de residentiën Bantam, Cheribon, Pekalongan, Semarang, Rembang en de afdeeling Krawang der residentie Batavia en bij die in Stbl. 1915 no. 21 voor de residentiën Pasoeroean, Kediri, Kadioen, Besoeki, Soerabaja en Madoera. In genoemde gewesten kunnen, behoudens wanneer zulks bij rampen van hooger hand, dan wel tot afwending van algemeen gevaar tijdelijk noodig mocht geacht worden, thans nog slechts heerendiensten gevorderd worden voor het vervoeren van personen en troepen op marsch of van hun goederen, doch alleen indien tegen de vastgestelde tarieven geen of niet in voldoende getale werkkrachten te bekomen zijn. Voorts is de Gouverneur-Generaal bevoegd om in bijzondere gevallen, als het in het algemeen belang bepaald wordt geëischt, van de heerendienstplichtigen tegen betaling diensten te vorderen ten behoeve van het aanleggen of vernieuwen van en het verrichten van zware herstellingen aan irrigatiewerken ingeval daarvoor op behoorlijke voorwaarden geen of niet in vol doenden getale vrije werkkrachten te verkrijgen zijn.

In de gewesten Preanger Regentschappen, Banjoemas en Kedoe zal de bedoelde afschaffing van heerendiensten waarschijnlijk in 1916 plaats vinden. Het hoofdgeld, dat als equivalent voor de sinds het jaar 1882 afgeschafte heerendiensten wordt geheven (zie *Belasting in Nederlandsch Oost-Indië*) is in 1914 en 1915 opnieuw vastgesteld tot bedragen varieerende tusschen 1 gld. en 2,90 gld.

Ook de *gemeentedienst*en werden sinds 1888 belangrijk beperkt, wat voor de bevolking een groote verlichting beteekende.

Hetgeen hierboven vermeld is omtrent de heerendiensten op Java en Madoera, geldt niet voor de Vorstenlanden en de particuliere landerijen, waaromtrent bijzondere bepalingen bestaan. Ook in de Buitenbezittingen zijn de toestanden anders. Natuurlijk mag het Gouvernement alleen heerendiensten vorderen in de streken, die onder zijn rechtstreeksch bestuur staan, maar ook hier lang niet in alle streken. Geen heerendiensten worden gevorderd in de residenties Westerafdeeling van Borneo, Rioauw en onderhoorigheden en Ternate en onderhoorigheden en op de eigenlijke Banda-eilanden, anders dan ingeval zulks tot wering van algemeene rampen, dan wel tot afwending van algemeen gevaar tijdelijk noodig mocht zijn. In 1857 en later werd de zaak voor de overige landstreken gewestelijk geregeld. Het maximum dagdiensten varieert thans in de verschillende gewesten tusschen 26 en 52. Over het algemeen zijn de heerendiensten in de Buitenbezittingen zwaar, vooral wegens de groote afstanden. De heerendienstplichtigheid drukt er doorgaans op den persoon; alle tot werken geschikte mannelijke ingezetenen zijn ingedeeld. De diensten bepalen zich doorgaans tot het onderhoud van wegen, bruggen en duikers, somtijds ook van waterwegen, dijken en waterleidingen, en verder tot het transport van dienaren en goederen van den Staat. Voor andere openbare werken kunnen bij gebrek aan vrijwillige arbeiders heerendiensten worden gevorderd, doch slechts na machtiging van den Gouverneur-Generaal en tegen een telkens te bepalen loon. Voor de tegenwoordige regeling verwijzen wij naar den Regeeringsalmanak voor Nederlandsch-Indië 1916, dl. 1 blz. 157—166.

Heerenveen is een vlek in Friesland, deels in de gemeente Schoterland, deels in de gemeenten Engwirden en Haskerland gelegen met ongeveer 6000 inwoners. In de laatste gemeente ligt Nijehaske, dat geografisch tot Heerenveen behoort, administratief echter een afzonderlijk dorp uitmaakt. De plaats ligt aan de spoorweg Leeuwarden—Meppel en is door stoomtramlijnen met Sneek en Drachten verbonden. Oorspronkelijk was de veenderij de hoofdbron van bestaan, thans zijn het handel, nijverheid en scheepvaart. Heerenveen is de zetel van een arrondissementsrechtbank, bezit een hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus, de gemeentehuizen van Aengwirden en Schoterland en een aantal kerkgebouwen. De opkomst van Heerenveen dagteekent uit den tijd van keizer *Karel V*, toen de heeren

Digitized by Google

Pieter van Dekama, Kuik en *Foits* daar veengronden aankochten en met de ontginning een aanvang maakten. De plaats nam zeer in bloei toe, nadat prinses *Albertine Agnes* het landgoed Oranjewoud bij Heerenveen aangelegd had, waar de Friesche stadhouders doorgaans des zomers vertoefden. Onder koning *Lodewijk* werd Heerenveen de hoofdplaats van een der drie Friesche kwartieren en onder *Napoleon* van een der arrondissementen. In 1622 werd de plaats dapper tegen de Spanjaarden verdedigd, in 1672 had in haar nabijheid een hevig gevecht tegen de Munsterschen plaats.

Heeres, *Jan Ernst,* den 30sten Mei 1858 te Zuidhorn geboren, studeerde in de rechten en letteren te Groningen, promoveerde in 1885 aan de hoogeschool aldaar eerst tot doctor in de rechtswetenschap op een proefschrift, getiteld: „De wijzigingen in den regeeringsvorm van Stad en Lande in 1748 en 1749" en legde het volgend jaar het candidaatsexamen in de Nederlandsche letteren af. Hij was van 1888 tot 1897 ambtenaar aan het Algemeen Rijksarchief, laatstelijk (sedert 1894) adjunct-archivaris, van 1897 tot 1900 hoogleeraar in de geschiedenis van Nederlandsch-Indië aan de Indische Instelling te Delft, die in laatstgenoemd jaar werd opgeheven, en is sedert 1902 hoogleeraar aan de hoogeschool te Leiden. Zijn voornaamste geschriften zijn: „J. K. J. de Jonge, De opkomst van het Nederlandsche gezag in Oost-Indië. Verzameling van onuitgegeven stukken uit het oud-koloniaal archief. 2de reeks" (1895), „Dagh-register gehouden int Casteel Batavia" (deel I, 1624—1629, 1896), „Heeft Nederland de Kaap verkocht?" (1898), „Abel Janszoon Tasman's journal of his discovery of Van Diemens land and New Zealand in 1642, with documents relating to his exploration of Australia in 1644" (1898), „Het aandeel der Nederlanders in de ontdekking van Australië, 1606—1765" (Nederlandsche en Engelsche tekst, 1899), „Huych Allardt's map of India (the part delineating Australia) with notes" (Remarkable maps of the XVth, XVIth and XVIIth centuries" (Supplement to: II, III, 1899), „Belang en minderwaardigheid" (Inaugureele rede, 1902), „De Oost-Indische Compagnie. Ter herinnering" (1902). Sedert 1913 is Mr. *Heeres* afgevaardigde van het district Leiden in de Tweede Kamer, waar hij zich aangesloten heeft bij de Unie-liberalen.

Heergewaden noemde men de uitrusting voor den oorlog, die de leenman oorspronkelijk van zijn leenheer ontving en door zijn opvolger teruggegeven moest worden; ook het geschenk van den leenman aan zijn heer, wanneer hij een leen ontving, droeg dien naam.

Heer-Hugowaard is een gemeente in Noord-Holland, die het grootste deel van den polder Heer-Hugowaard bevat en ingesloten wordt door de gemeenten Harenkarspel, Oude-Niedorp, Hoogwoud, Opmeer, Obdam, Hensbroek, Ursem, Oterleek, Oudorp, St. Pancras, Broek-op-Langedijk, Zuidscharwoude, Noordscharwoude en Oudkarspel. Zij beslaat een oppervlakte van 3703 H.A. en telt (1915) 3861 inwoners. In 1854 werd Veenhuizen, vroeger een afzonderlijke gemeente, met haar vereenigd. De bodem, die uit alluviaal zand, klei en laagveen bestaat, wordt hoofdzakelijk als weide gebruikt. De boschen en de rietvelden leveren brandstof. Behalve de dorpen Heer-Hugowaard en Veenhuizen, bevat de gemeente het gehucht Groote-Bas en een deel van het gehucht Butterhuizen.

Van een dorp Heer-Hugowaard kan men eerst na de stichting van de R.-Katholieke kerk in 1867 spreken. Het dorp bezit een fraai gemeentehuis. Het ligt aan de spoorwegen Den Helder—Alkmaar en Alkmaar—Hoorn.

Heering, *Pieter,* in 1838 te Enkhuizen geboren, studeerde in de theologie aan de hoogeschool te Leiden en werd in 1862 beroepen tot predikant bij de Nederlandsch Hervormde kerk te Steenwijkerwold, vertrok in 1868 als predikant naar Nederlandsch-Indië en was als zoodanig eerst te Cheribon, daarna te Pasoeroean werkzaam. In 1881 naar Nederland teruggekeerd, werd hij in 1883 beroepen tot predikant bij de Remonstrantsche gemeente te Meppel en is sedert 1887 als zoodanig werkzaam te 's-Gravenhage. Zijn voornaamste geschriften zijn: „Overijselsche vertellingen" (1883; 3de druk 1893), „De school met den bijbel". Toespraak (1884), „Indische schetsen" (1885; 2de druk 1897), „De godsdienst ons levenslicht" (Intreerede, 1887), „De hoop der toekomst. Rede, gehouden ter gelegenheid van het overlijden van Z.M. Willem III" (1890), „Niet ontbinden maar vervullen. Rede naar aanleiding van Jhr. Rochussen's geschrift „Christen of modern" (1891). „Kort, tevens laatst wederwoord aan Jhr. Rochussen" (1891), „Onze hedendaagsche letteruur. Rede" (1901), „Na veertigjarige ambtsvervulling" (1902).

Heerkens, *Gerard Nicolaas,* een geneesheer en Latijnsch dichter, in Juli 1729 nabij de stad Groningen geboren, den 8sten Augustus 1801 aldaar overleden. Nadat hij achtereenvolgens te Groningen, Leiden, Parijs en Rheims gestudeerd had, promoveerde hij in laatstgenoemde stad met de kap, deed onderscheiden reizen door Duitschland, Frankrijk, Zwitserland en Italië, en wijdde zich daarna aan de studie der letteren zonder zich veel om de gebruiken der samenleving te bekommeren. Van zijn geschriften noemen wij: „De valetudine literatorum" (2de druk 1790), „De officio medici" (1752), „Satyrae" (1758), „Iter Venetum" (1760), „Italicorum liber unus" (2de druk 1793), „Notabilia" (2 dln., 1765—1770), „Icones" (1787), „Aves Frisicae" (1787) en „Epigrammata physica" (1793).

Heerkens, *Joan Nicolaas-Josef,* een beoefenaar der Nederlandsche geschiedenis, den 22sten Juli 1807 te Zwolle geboren, promoveerde in 1830 op een dissertatie „Over de Provinciale Staten en het aandeel, dat aan hen volgens de toenmalige Grondwet in het staatsbestuur toekomt", en vestigde zich als advocaat te Zwolle, waar hij in 1838 tot procureur benoemd werd. Na de invoering der rechterlijke organisatie werd hij in 1839 kantonrechter aldaar, en in 1859 raadsheer in het Provinciaal Gerechtshof van Overijsel. Hij was van 1846 tot kort voor zijn overlijden lid der Provinciale Staten van Overijsel, verder was hij o. m. lid van het bestuur der Overijselsche kanalisatiemaatschappij, terwijl hij in 1848 als lid van de Dub-

Digitized by Google

bele Kamer der Staten-Generaal deel nam aan het werk der grondwetsherziening. Hij onderzocht de bronnen voor de geschiedenis van ons land, inzonderheid die van Overijsel. Talrijke charters heeft hij nagegaan en een menigte aanteekeningen geschreven en gerangschikt, welke zich thans bevinden in het archief van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch recht en geschiedenis, van welke vereeniging hij medeoprichter was. *Heerkens* overleed, voordat hij van zijn bronnenstudies het gewenschte gebruik had kunnen maken, den 21*sten* Juni 1867.

Heerlen, een gemeente in de provincie Limburg, met een oppervlakte van 3300 H.A. en (1916) 18 832 inwoners, wordt ingesloten door de gemeenten Amstenrade, Brunssem, Ubach-over-Worms, Nieuwenhagen, Schaesberg, Kerkrade, Simpelveld, Voerendaal en Hoensbroek. In het Z. O. raakt zij op een enkel punt de Pruisische gemeente Horbach. De bodem, die uit Limburgsche klei bestaat, bevat steen- en bruinkool. Landbouw, handel en nijverheid (fabrieken, houtzaagmolens, bierbrouwerijen, leerlooierijen, een boekdrukkerij, weverij, touwslagerij enz.) en in den jongsten tijd ook mijnbouw zijn de hoofdmiddelen van bestaan. Er liggen in de gemeente drie steenkoolmijnen: de Oranje-Nassau I en III en de Staatsmijn Emma. Door dien mijnbouw nam de bevolking van 1907 tot 1916 toe van 9138 tot 18 832, waarvan ongeveer 12 000 in het mijnbedrijf hun bestaan vinden. Einde 1915 waren gebouwd door de mijnen 1105 arbeiders- en 147 beambtenwoningen, terwijl er 212 arbeiderswoningen in aanbouw waren. Particuliere, meest Coöperatieve bouwvereenigen bezaten toen 508 arbeiderswoningen.

De Staatsmijn Emma leverde in 1915: 333 156 ton, ter waarde van 3 125 295 gld. De gemeente had in 1899 3 scholen, nu, in 1916 2 R.-Katholieke jongensscholen, 6 openbare scholen, 6 R.-Katholieke meisjesscholen, 1 Christelijke-school een R.-Katholieke Hoogere Burgerschool, een Burgeravondschool, een ambachtschool en een mijnschool. De gemeente bevat het vlek Heerlen, de dorpen Heerlerheide en Welten en verschillende buurten en gehuchten.

Het vlek Heerlen is de zetel van een kantongerecht, bezit een R.-Katholieke kerk, een R.-Katholieke kapel op de begraafplaats, een Hervormde kerk, een synagoge en een klooster der Franciskanessen en telt bijna 4000 inwoners. De plaats is zeer oud, zooals uit opgravingen van talrijke voorwerpen van Romeinschen oorsprong blijkt. Waarschijnlijk stond hier eenmaal het Coriovallum, waarvan de Tabula Peuteringiana, alsmede *Antonius'* Reisbeschrijving gewagen. Ook een Frankisch graf met vele oudheden werd er gevonden. In 1114 wordt er voor het eerst in echte stukken melding van gemaakt. Men treft er nog overblijfselen van een oud kasteel aan, dat uit de Middeleeuwen afkomstig is. Van de in Zuid-Limburg beruchte bende der Bokkenrijders had Heerlen in de 18de eeuw ook veel te lijden en in 1722 en volgende jaren werden er in Heerlen niet minder dan 293 opgehangen. Tegenwoordig trekt, evenals geheel Z. Limburg, ook Heerlen meer en meer bezoekers, dank zij zijn schoone natuur. Nog meer is het plaatsje tot bloei gekomen door het exploiteeren der steenkolen in zijn nabijheid.

Heerlijke rechten. Zie *Rechten, Heerlijke.*

Heermann, *Johannes,* een dichter van geestelijke liederen, den 11den October 1585 te Rauden in Silezië geboren, bezocht onderscheiden hoogescholen en werd in 1612 godsdienstleeraar te Köben in het vorstendom Glogau. In 1634 door den oorlog verjaagd, overleed hij den 27sten Februari 1647 te Lissa. Zijn 62 liederen zijn bij herhaling, het laatst in 1856, uitgegeven. Sommige van deze behooren in Duitschland nog altijd tot de kerkgezangen.

Heermann, *Hugo,* een Duitsch violist, den 3den Maart 1844 te Heilbronn geboren, was leerling van *Meerts, De Bériot* en *Fétis* aan het conservatorium te Brussel en studeerde daarna nog te Parijs. Na volbrachten studietijd ondernam hij concertreizen, tot hij in 1865 concertmeester werd te Frankfort; vanaf de oprichting van het conservatorium van *Hoch* was hij daar ook vioolleeraar en verder leider van het bekende *Heermann*-kwartet (met *Bassermann, Naret-Koning* en *Hugo Becker*). In 1904 nam hij ontslag als conservatorium-leeraar, en richtte een eigen vioolschool op. In 1907 ging hij naar Chicago, in 1910 naar Berlijn en in 1911 naar Genève. Hij bewerkte een uitgave van *De Bériot's* vioolschool (1896).

Heerweg noemt men in het algemeen de groote wegen, die belangrijke plaatsen verbinden. Zulke wegen werden door de Romeinen aangelegd ten behoeve van het krijgsvolk of heer; daarvan is de naam afkomstig.

Heesch, een gemeente in de provincie Noord-Brabant, 2511 H.A. groot, met (1915) 2616 inwoners, bestaat uit twee afzonderlijke stukken. Het hoofdgedeelte ligt tusschen Os, Nistelrode, Dinter, Heeswijk, Nuland en Geffen, het tweede deel, een uithoek van Vinkel, wordt door Heeswijk, Nuland en Belikum ingesloten. De bodem bestaat uit zand. De bevolking houdt zich met landbouw bezig. Tot de gemeente behooren het dorp Heesch, de buurten Vinkel en Wijst en het gehucht Loosbrook.

Het dorp Heesch ligt aan den grooten weg van 's Hertogenbosch naar Grave en aan de stoomtramlijn Os—Vechel. Er is een R.-Katholieke kerk.

Heeschheid *(raucedo)* is een ziekelijke toestand van de stembanden, waarbij deze slechts schorre, hijpelende of piepende klanken laten hooren. Deze laatste — de piepende klanken — ontstaan door een vernauwing der stemspleet. De oorzaak der heeschheid ligt gewoonlijk in een catarrh van de slijmvliezen van het strottenhoofd, vooral van die der stembanden, waardoor deze zich in den keelspiegel gezwollen en rood vertoonen. Slechts zelden is er verlamming, verslapping of vernietiging der stembanden. Die catarrh is meestal een gevolg van verkoudheid, doch kan ook ernstiger oorzaken hebben, bijv. zweren in de keel van diphtherischen of tuberculeuzen aard. Ook poliepen in de keel kunnen aanleiding tot heeschheid geven of nerveuze stoornissen als hysterie. De behandeling regelt zich naar de oorzaak.

Digitized by Google

Heester *(frutex)* of *struik* is de naam van zichtbaar bloeiende gewassen, wier houtige stam, zonder aanmerkelijke ontwikkeling der hoofdas, reeds dicht boven den grond vertakt is. Gewoonlijk is hij niet hooger dan 5 m. Men kan vaak op kunstmatige wijze een boom tot een heester en een heester tot een kleinen boom vervormen, terwijl men in koude gewesten de boomen der heete en gematigde luchtstreken tot heesters ziet inkrimpen. — Een *halfheester (suffrutex)* is een plant, wier onderste takken houtig zijn. Als voorbeelden noemen wij de *salie (Salvia officinalis)* en de *lavendel (Lavandula Spica)*.

Hees van Berkel, *Joan Ignatius van*, een Nederlandsch rechtgeleerde, den 20sten Maart 1806 geboren, studeerde te 's-Gravenhage, nam deel aan den Tiendaagschen Veldtocht en kreeg de Militaire Willemsorde. In 1836 werd hij substituut-officier van Justitie te Amersfoort, in 1838 officier van Justitie te Utrecht en in 1840 dijkgraaf van Rijnland, terwijl hij tevens lid was van de Provinciale Staten van Zuid-Holland. Hij overleed te 's-Gravenhage den 11den Juli 1854. Hij schreef o.a.: „Bekroonde beantwoording der prijsvraag over het *stelsel* der gemeenten in het graafschap Vlaanderen, uitgeschreven door de Koninklijke Academie van Wetenschappen en fraaie Letteren te Brussel" (1835), „Beschouwingen der vroegere wetgevingen omtrent den handel in Nederland vooral in betrekking tot het daarbij verhandelde ten aanzien der in- en uitgaande rechten" (1838) en „Proeve van een ontwerp van een nieuw Nederlandsch wetboek van strafrecht voor het krijgsvolk hier te lande" (2de druk 1854).

Heeteluchtmachine is een werktuig waarin dampkringslucht wordt gebezigd voor het heen en weer bewegen van den zuiger in den cylinder. Door verhitting der lucht stijgt haar spanning en is ze in staat, den zuiger voorwaarts te drijven. Bij den teruggaanden slag wordt de lucht afgekoeld, zoodat de druk daalt en dus de tegendruk geringer wordt. De heen- en weergaande zuigerbeweging wordt overgebracht op een ronddraaiende as. Heeteluchtmachines worden slechts voor heel kleine vermogens gemaakt, die wel toegepast worden in laboratoria, om licht werk te verrichten, bijv. om een roerwerk te drijven.

Heeterdaad. Ontdekking op heeterdaad *(in flagranti)* heeft plaats, wanneer een misdrijf of ander strafbaar feit, terwijl het gepleegd wordt, of terstond nadat het is gepleegd, ontdekt wordt, of wanneer iemand terstond daarna als dader door het openbaar gerucht wordt vervolgd, of bij hem goederen, wapenen, werktuigen of papieren worden gevonden, welke aanduiden, dat hij dader of medeplichtig is. Aldus wordt de ontdekking op heeterdaad door ons Wetboek van Strafvordering (6de afdeeling) omschreven. Het begrip is noch op zichzelf, noch zooals het daar is geformuleerd, scherp begrensd; in elk geval is de wettelijke omschrijving ruimer dan wat men in het dagelijksch leven onder ontdekking op heeterdaad verstaat. Bij ontdekking van een misdrijf op heeterdaad is veelal de bewijslevering gemakkelijker en is de bevoegdheid van de justitie en politie bij het onderzoek der zaak grooter dan wanneer het feit niet op heeterdaad is ontdekt. De wet zegt, dat ingeval van ontdekking op heeterdaad de dienaren der justitie en politie, belast met het opsporen der strafbare feiten, verplicht zijn, om onmiddellijk alles aan te wenden, wat dienstig kan zijn, niet alleen om het feit tot klaarheid te brengen, maar ook om den dader in handen te krijgen. Elk dienaar der openbare macht *zal*, en een iegelijk *mag* in dat geval den verdachte aanhouden en voor den Officier van Justitie of een der in de wet als hulpofficieren aangewezen ambtenaren brengen. De magistraat van het O. M. kan in zulk een geval krachtiger en sneller handelen, dan anders; voorloopig verhooren van verdachten en getuigen, plaatsopneming *(descente sur le lieu)*, onderzoek door deskundigen, inbeslagneming van goederen, wapens, werktuigen en papieren, huiszoeking en aanhouding van verdachten — al deze maatregelen kunnen gemakkelijker, met minder formaliteiten en met meer spoed worden toegepast, dan buiten het geval van *délit flagrant* — ontdekking op heeterdaad.

Men zie hierover voorts de artt. 39—55 van het Wetboek van Strafvordering en verder *D. Simons*, Beknopte handleiding tot het Wetboek van Strafvordering (Haarlem).

Hefboom is een zoo weinig mogelijk buigzame staaf, die om een vaste as kan draaien. Meestal werken op een hefboom, behalve de weerstand

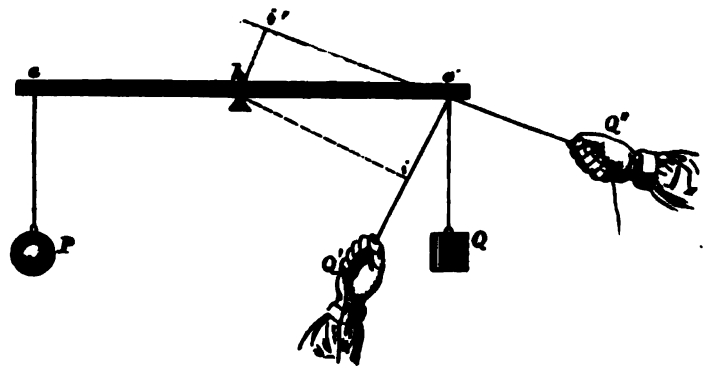

Fig. 1. Hefboom.

in het steunpunt twee krachten, die men met de namen last en macht aanduidt. Onder hefboomsarmen verstaat men de loodlijnen uit het steunpunt neergelaten op de richtingen van bovengenoemde krachten. De aangrijpingspunten van deze krachten heeten last- en machtpunt. Is het steunpunt tusschen beide punten ingelegen, dan heeft men een hefboom van de eerste soort. *Lig-*

Digitized by Google

gen beide punten aan denzelfden kant van het steunpunt, dan spreekt men van een hefboom van de tweede soort. Zijn bij een hefboom de beide armen even groot, dan moeten macht en last gelijk zijn, wil er evenwicht zijn. Bij ongelijkarmige hefboomen is dit niet het geval. Bij evenwichtstoestand is het product van den last en den hefboomsarm van dezen gelijk aan het product van de macht en haar hefboomsarm. De groo-

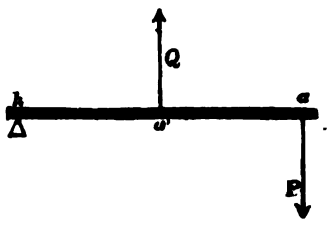

Fig. 2. Hefboom.

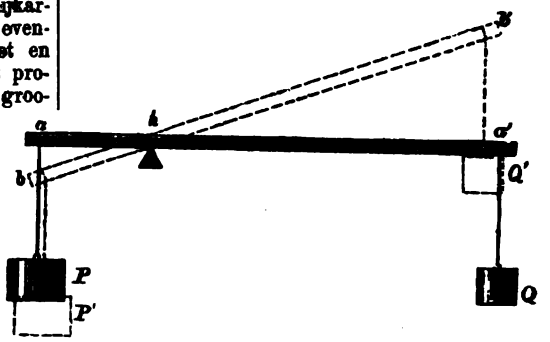

Fig. 4. Hefboom.

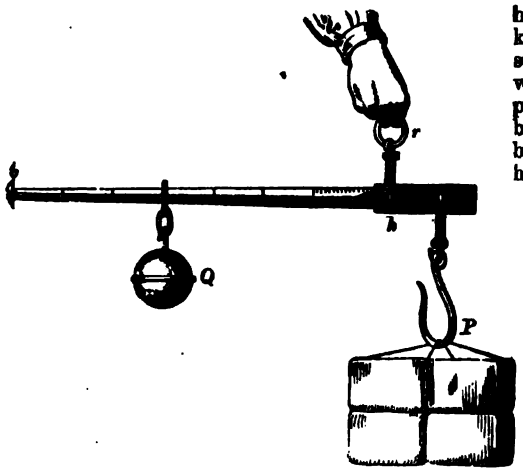

Fig. 3. Hefboom.

tere kracht moet dus aan den kleineren hefboomsarm werken. Het product van kracht en hefboomsarm wordt wel het statisch moment van die kracht ten opzichte van het steunpunt genoemd. Werken nu meerdere krachten op een hefboom, dan moet bij evenwichtstoestand de som van de statische momenten van de krachten, die rechts van het steunpunt werken gelijk zijn aan de som der momenten, die links daarvan aangrijpen. Buiten beschouwing is dan gehouden het gewicht van den hefboom. Moet men dit echter in rekening brengen, dan neemt men in het zwaartepunt een vertikaal gerichte kracht aan, die gelijk is aan het gewicht van den hefboom. in fig. 1 is h het steunpunt, a en a macht- en lastpunt. Daar de beide krachten P en Q vertikaal werken, zijn ha en ha' de beide hefboomsarmen. Daar $ha = ha'$, moeten P en Q even groot zijn. Wordt de hefboom door Q' of Q'' in evenwicht gehouden, dan moet $P \times ha = Q' \times hi$ of $P \times ha = Q'' \times hi'$ zijn. In fig. 2, waar een ongelijkarmige hefboom afgebeeld is, moet P gelijk 4 Q zijn, daar $ha' = 4\ ha$. Zoo'n ongelijkarmige hefboom kan gebruikt worden om groote lasten met kleinere krachten op te heffen. De weg, waarover de grootere last verplaatst wordt, zal echter kleiner zijn dan die van de macht. Voorbeelden van ongelijkarmige hefboomen (fig. 2) zijn: scharen, tangen, koevoet. De laatste is een gewone ijzeren staaf, waarmede een werkman een zwaar voorwerp over een kleinen afstand kan verplaatsen. De unster (fig. 3) is ook een hefboom van genoemde soort. Hij wordt gebruikt om verschillende voorwerpen met hetzelfde gewicht te wegen, dat men dan

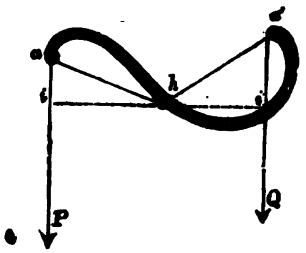

Fig. 5. Hefboom.

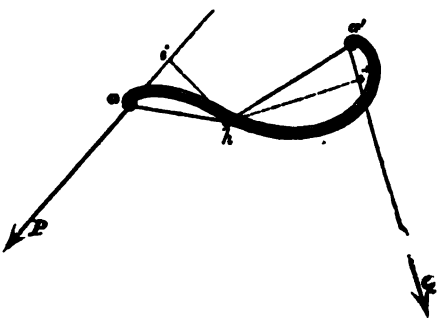

Fig. 6. Hefboom.

over den langen hefboomsarm verschuiven kan. Het gewicht van P is dan gelijk aan $Q \times \frac{Oh}{ha}$ In fig. 4 is een eenarmige hefboom afgebeeld, waarvan h het steunpunt is. Willen de krachten Q en P evenwicht maken, dan moet $P \times ha =$

Digitized by Google

$Q \times h a'$ zijn. Het spreekt vanzelf, dat kracht en last tegengesteld moeten werken. De hefboom is niet altijd een rechte staaf, maar kan ook een gebogen vorm hebben, fig. 5 en 6 geven hiervan een voorbeeld. Werken macht en last verticaal (fig. 5), dan is bij evenwichtstoestand $P \times h i = Q \times h i'$; werken beide in schuine richting, dan moet $P \times h i' = Q \times h i$ zijn; $h i$ en $h i'$ staan loodrecht op de richting der krachten. De evenwichtsvoorwaarde van hefboomen is reeds door *Archimedes* (287—216 v. Chr.) gevonden.

Hefboomschakelaar (zie *Electrische schakelaars*) dient om onmiddellijk na het verbreken eener stroomketen een anderen te sluiten. daartoe is een dubbel stel veeren aangebracht. Nadat men de messen uit het eerste stel veeren heeft getrokken, drukt men ze in het tweede stel. Zijn aan de messen de polen van de electrische stroombron voortdurend verbonden, en is op elk der stellen veeren een verbruikstoestel aangesloten, dan zal door het omzetten van de hefboomomschakelaar de stroom aan het eerste verbruikstoestel onttrokken worden, en op het tweede worden overgebracht.

Hefele, *Karl Joseph von,* een Duitsch theoloog, den 15den Maart 1609 te Unterkochen geboren, was vóór het aanvaarden van zijn bisschoppelijk ambt te Rottenburg (1869) hoogleeraar in de kerkgeschiedenis bij de R.-Katholieke faculteit te Tubingen. Zijn hoofdwerk is: „Conciliengeschichte" van 1855 tot 1874 verschenen in 7 deelen, *Hergenröther* leverde het 8ste en 9de deel (1887—1890); en tweede druk van deel 1—4 verscheen van 1873 tot 1879, terwijl *Knöpfler,* deel 5 en 6 van 1886—1890 opnieuw bewerkte. Het is in het Fransch en gedeeltelijk in het Engelsch vertaald. Vele opstellen leverde hij in het „Kirchenlexikon" te Freiburg uitkomende. In 1869 begaf hij zich naar het het Concilie te Rome, waar hij tot de hoofdleiders der oppositie behoorde. Krachtig bestreed hij het dogma der pauselijke onfeilbaarheid. Groot opzien baarden zijn geschriften: „Honorius und das sechste allgemeine Concil" (1870) en „Causa Honorii papae" (1870). Met de meeste bisschoppen der minderheid onderteekende hij het protest tegen de afkondiging van het nieuwe dogma en keerde terug naar zijn biedom. Het heeft tot Maart 1871 geduurd voordat hij zich aan de besluiten van het Concilie wilde onderwerpen. Van zijn overige geschriften noemen wij nog: „Die Einführung des Christentums im südwestlichen Deutschland" (1837), „Kardinal Ximenes und die kirchlichen Zustände Spaniens am Ende des 15 Jahrhunderts" (2de druk 1851) en „Beiträge zur Kirchengeschichte, Archäologie und Liturgik" (1864—1865, 2 dln.). Ook heeft hij een uitgave bezorgd van de werken der Apostolische Vaders (4de druk 1855) van het „Breviloquium van den H. Bonaventura" (3de druk 1861) en van *Chrysistomus* („Chrysostomuspostille", 3de druk 1857). Hij overleed den 5den Juni 1893.

Heffing ineens. Zie *Oorlogswinstbelasting.*

Heffter, *August Wilhelm,* een Duitsch rechtsgeleerde, den 30sten April 1796 te Schweinitz in Keur-Saksen geboren, studeerde te Leipzig, vestigde zich te Berlijn en werd in 1820 assessor bij het Hof van Appel te Keulen. Daarna werd hij „Landgerichtsrath" te Düsseldorf en zond zijn „Athenaeische Gerichtsverfassung" (1822) in het licht, waarna hij tot hoogleeraar benoemd werd te Bonn, waar reeds vroeger de rechtsgeleerde faculteit hem den doctorsrang had toegekend. Hij was aldaar 7, te Halle 2 jaar werkzaam en vertrok in 1832 naar Berlijn, waar hij den 5den Januari 1880 overleed. Van zijn geschriften noemen wij: „Institutionen des römischen und deutschen Civilprozesses" (8ste druk 1888), „Lehrbuch des gemeinen deutschen Strafrechts" (6de druk 1857), „Die Sonderrechte der souveränen und mediatisierten Häuser Deutschlands" (1871), „Gaii institutionum commentarii IV" (1640), en het toenmaals uitnemende leerboek „Das Europäische Völkerrecht" (Berlijn 1844, daarna herhaaldelijk herdrukt).

Heffter, Moritz Wilhelm, een broeder van den voorgaande, den 7den October 1792 te Schweinitz bij Torgau geboren, was eerst leeraar aan het gymnasium te Torgau, toen prorector aan dat te Brandenburg en werd hier in 1839 tot professor benoemd. Hij overleed er den 8sten Juli 1873. Van zijn geschriften noemen wij: „Die Götterdienste auf Rhodos" (1827—1833, 3 stkn.), „Geschichte der Stadt Brandenburg" (1840), „Der Weltkampf der Deutschen und Slawen" (1847), „Die Religion der Griechen und Römer" (2de druk 1848), „Geschichte des Klosters Lehnin" (1851) en „Geschichte der lateinischen Sprache" (1852; supplement, 1855).

Hefner-Alteneck, *Jacob Heinrich,* een Duitsch schrijver over kunst, den 20sten Mei 1811 te Aschaffenburg geboren. Hij schreef: „Trachten des christlichen Mittelalters nach gleichzeitigen Kunstdenkmälern" (1840—1854, 3 dln.), „Kunstwerke und Gerätschaften des Mittelalters und der Renaissance" (met *C. Becker,* 1848 1862), welke beide werken gezamenlijk opnieuw zijn uitgegeven onder den titel „Trachten, Kunstwerke und Gerätschaften vom frühen Mittelalter bis zum Ende des 18 Jahrhunderts" (10 dln.), „Die Burg Tannenberg und ihre Ausgrabungen" (met *F. W. Wolf,* 1850), „Hans Bungkmaiers Turnierbuch" (1854—1856), „Eisenwerke oder Ornamente der Schmiedekunst des Mittelalters und der Renaissance" (1861—1870), „Entwürfe deutscher Meister für Prachtausrüstungen franz. Könige" (1865), „Die Kunstkammer des Fürsten Karl Anton von Hohenzollern" (1866—1873, 8 dl.). „Ornamente der Holzskulptur von 1450 bis 1820 aus dem bayr. National-museum" (1881), „Originalzeichnungen deutscher Meister des 16. Jahrhunderts" (1889), „Deutsche Goldschmiedewerke des 16. Jahrhunderts" (1890), „Waffen" (1903) en „Lebenserinnerungen" (1899). Hij overleed den 19den Mei 1903 te München.

Hefner-Kaars is de meest gebruikelijke eenheid van lichtsterkte, en is ingevoerd door *von Hefner-Alteneck.* Het is de lichtsterkte uitgestraald door een amylacetaatlamp (zie de fig.). De lamp wordt gevuld met amylacetaat, dat in de lampkous omhoog stijgt en verbrandt. Men stelt de vlamhoogte in op precies 40 mm. hoogte, in welk geval de lamp juist 1 Hefnerkaars (H.K.) lichtsterkte heeft, nadat zij minstens 10 minuten heeft gebrand. Dit laatste is noodig, omdat er

Digitized by Google

eenigen tijd verloopen moet eer de lamp haar volle lichtsterkte heeft bereikt. Als eenheid dankt deze lamp haar geschiktheid aan het zeer constant

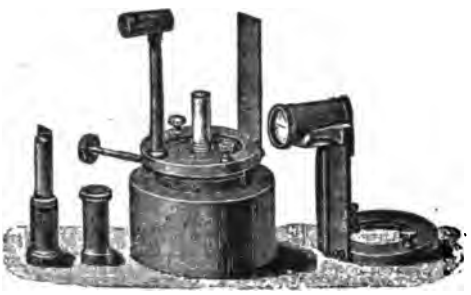

zijn van de lichtsterkte. Het spreekt echter van zelf, dat de brandstof, het amylacitaat, absoluut zuiver moet zijn.

Hefvermogen van een hefwerktuig (kraan, bok, dommekracht, vijzel enz.) is het gewicht van den last, dien het kan lichten.

Hefwerk. Tot het verplaatsen van schepen naar de hooger (of lager) gelegen panden van een kanaal past men een sluis toe, wanneer het hoogteverschil niet meer dan ± 3 m. bedraagt (zie *Sluis*), ofwel eenige sluizen achter elkander wanneer een grooter verschil moet worden over-

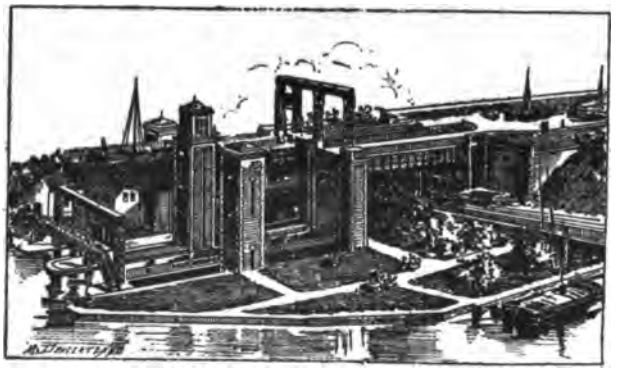

Scheepselevator te Fontinettes (Pas de Calais).

wonnen. Voor hoogten grooter dan 14 m. en vooral daar waar weinig schutwater kan worden gemist, legt men sinds het midden der vorige eeuw hefwerken aan, bestaande uit een trog waarin het opvarende schip binnenvaart en daarmede loodrecht wordt opgevoerd tot de hoogte van het bovenpand. Voor een afvarend schip geschiedt de bewerking in omgekeerde orde. Het schip vaart bijv. in den trog beneden; deze wordt waterdicht afgesloten, waarna de trog met inhoud, wordt omhoog gebracht zoodat het schip na het wegnemen der afsluitingen van bovenpand en trog, het kanaal kan invaren (zie de fig.) Meestal zijn twee troggen naast elkander aanwezig, die zoodanig zijn gekoppeld, dat de eene rijst terwijl de andere daalt. Deze koppeling kan geschieden door middel van de kabels waaraan de troggen zijn opgehangen, of wel door een verbindingsbuis tusschen de hydraulische-perscylinders, wanneer de beweging door waterdruk plaats vindt. Wanneer hierbij de dalende trog iets meer gevuld wordt dan de rijzende, zal de beweging vanzelf kunnen geschieden. De troggen worden tijdens de beweging door middel van schroefstangen geleid. De eerste hefwerken waren van bescheiden afmetingen aan het Great Western Canal (1838) voor schepen van 8 × 2 m. met 0.7 m. diepgang, doch de lateren zijn voor flinke schepen ingericht, bijv. aan het Dortmund—Ems-kanaal (1899) voor schepen van 62 × 8 m. met 1.75 m. diepgang.

Hegar, *Alfred,* een Duitsch geneeskundige, den 6den Januari 1830 te Darmstadt geboren, studeerde te Heidelberg, Berlijn en Giessen, vestigde zich eerst als arts in zijn geboorteplaats en werd in 1864 gewoon hoogleeraar in de gynaecologie en directeur der gynaecologische kliniek aan de universiteit te Freiburg in de Breisgau. Hij overleed den 22sten Augustus 1914 te Zurich. Behalve vele bijdragen in tijdschriften leverde hij met *Kaltenbach:* „Operative Gynäkologie" (4de druk 1897), „Die Kastration der Frauen vom physiologischen und chirurgischen Standpunkt aus" (1878), „Ignaz Philipp Semmelweisz, sein Leben und seine Lehre" (1882), „Der Geschlechtstrieb" (1894) en „Korrelation der Keimdrüsen und Geschlechtsbestimmung" (1903).

Hegar, *Friedrich,* een Zwitsersch dirigent en componist, werd den 11den October 1841 te Bazel geboren, was van 1857 tot 1861 leerling aan het conservatorium te Leipzig, daarna eenigen tijd concertmeester in het orkest van *Bilse* te Berlijn, werd muziekdirecteur te Gebweiler en vestigde zich in 1863 te Zurich, eerst als concertmeester; daarna werd hij dirigent der abonnementsconcerten, in 1868 leider van het „Tonhalle"-orkest. Van 1886 tot 1901 dirigeerde hij het gemengd koor en van 1876 tot 1914 was hij directeur van de door hem opgerichte muziekschool. Daarna trad hij enkele keeren ook op als dirigent van een mannenzangvereeniging en voorts werd hij zangleeraar van de kantonschool. In 1889 verleende de universiteit van Zurich hem het eeredoctoraat. In 1906 trad hij af als dirigent van het „Tonhalle"-orkest. *Hegar* schreef tal van groote mannenkoren, een oratorium „Manasse", een groot koorwerk met soli en orkest „Ahasvers Erwachen" (1904) en een vioolconcert.

Hegel, *Georg Wilhelm Friedrich,* een Duitsch wijsgeer, den 27sten Augustus 1770 te Stuttgart geboren, studeerde aan het theologische stift te Tubingen, waar hij vriendschap sloot met *Hölderlin* en *Schelling,* van 1788 tot 1793 in de wijsbegeerte en godgeleerdheid en volgde met veel belangstelling de gebeurtenissen in Frankrijk. Daarna was hij als huisonderwijzer te Bern werkzaam (1793—1796), vervolgens te Frankfort a. d. M.

Digitized by Google

(1797—1800), uit welk tijdperk de eerste ontwerpen van zijn wijsgeerig stelsel dagteekenen. In 1800 begaf hij zich naar Jena, waar hij zich als privaatdocent in de wijsbegeerte vestigde en met *Schelling* het „Kritisches Journal der Philosophie" (1802) mede uitgaf, nadat reeds vroeger zijn: „Ueber die Differenz des Fichteschen und Schellingschen Systems" (1801) verschenen was. Daarin noemde hij *Fichte*'s „Wissenschaftslehre" het subjectieve, *Schelling*'s „Identitätslehre" het absolute idealisme. Sedert 1804 bewerkte hij zijn „Phänomenologie des Geistes" (1807, in 1907 opnieuw uitgegeven), waarin hij zijn verschil van opvatting met *Schelling* duidelijk uiteenzet. Van dit oogenblik af ontstond er een vervreemding tusschen beiden. Op de „Phänomenologie" zouden de „Logik" als tweede, de „Natur- und Geistesphilosophie" als derde deel volgen, wat later in de „Encyklopädie" geschiedde. Na *Schelling*'s vertrek tot hoogleeraar benoemd, verliet hij na den slag bij Jena, waarin hij in *Napoleon*, den „Weltgeist zu Pferde" gezien had, de verlaten universiteit en redigeerde twee jaar de „Bamberger Zeitung", tot hij in den herfst van 1808 tot rector van het Aegidiengymnasium te Neurenberg benoemd werd. Hier bewerkte hij zijn ander hoofdwerk, de „Wissenschaft der Logik" (3 dln., 1812—1816, 2de druk 1841), werd in 1816 tot hoogleeraar te Heidelberg benoemd, waar hij zijn „Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften" (1817; 1905 en 1906 opnieuw uitgegeven) en zijn „Beurteilung der württembergischen Ständeverfassung" schreef. In 1818 tot hoogleeraar te Berlijn benoemd, vond hij daar weldra talrijke toehoorders. Zijn „Grundlinien der Philosophie des Rechts, oder Naturrecht und Staatsrecht" (1821, in 1902 opnieuw uitgegeven) deden zijn leer in Duitschland veel aanhangers vinden, terwijl hij die verder verspreidde door de sedert 1827 door hem geredigeerde „Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik". Bezig zijnde met een nieuwe uitgave zijner werken, bezweek hij den 14den November 1831 aan de cholera, nadat zijn wijsbegeerte in Pruisen een soort staatsphilosofie geworden was. Verschillende leerlingen gaven daarop zijn verzamelde werken uit (1832—1840, 18 dln.), zijn zoon „Briefe von und an Hegel" (2 dln., 1887). Den 2den Juni 1871, werd voor hem te Berlijn een gedenkteeken opgericht.

Hegel's systeem is een absoluut idealisme. Voor hem is al het bestaande geestelijk. Het absolute is geest en tweeheid van zijn en denken moet verworpen worden; tusschen beide bestaat wezensgelijkheid, identiteit. Anders echter dan *Schelling*, plaatst *Hegel* de natuur niet naast het denken, maar daaronder als een deel van het proces der ontwikkeling, waarin het Absolute (Idee of Rede) voortgaat. Het absolute doorloopt een weg om zichzelf te vinden, dan is het doel der ontwikkeling bereikt. In dien weg der ontwikkeling ligt de natuur. In alles wat is, openbaart zich het absolute, de rede. Al het werkelijke is redelijk, al het redelijke werkelijk.

Het *doel* van *Hegel* is een stelsel: kennis van het Absolute. Uit de gelijkheid van zijn en denken volgt dat de wetten van het denken ook voor het zijn gelden. De logica van *Hegel* is dus niet alleen een wetenschap van ons denken maar tegelijk een wetenschap van het zijn. Logica sluit derhalve metafysica in.

De *methode* van *Hegel* is dialectisch: elk begrip vindt zijne begrenzing in zijne ontkenning, ontkenning hiervan leidt weer tot een nieuw begrip dat de beide voorgaande omvat. Hiermede is de tegenspraak opgeheven, doordat beide begrippen zijn gebracht onder een nieuw, dat rijker is. Maar ditzelfde nieuwe begrip wordt weer uitgangspunt voor een dergelijke redeneering. Hiermede bouwt *Hegel* een systeem van begrippen op die dus gelden voor denken en werkelijkheid. Er is in zijne dialectische methode eenheid van tegendeelen.

Hegel's *systeem* is een logisch stelsel dat een doorgaande ontwikkeling van het Absolute leert, dat, eerst opzichzelf bestaand, in de natuur anders wordt en voortgaat tot den geest, die zich ten slotte zelf herkent, zoodat het Absolute nu ook voor zichzelf bestaat. De wijsbegeerte heeft tot taak deze ontwikkeling uiteen te zetten. *Hegel* begint met de *logica*, waarin hij de begrippen ontwerpt, die het zijn omvatten. „Zijn" is het algemeenste begrip, ontkenning hiervan is „niet-zijn"; beide begrippen omvat het „worden". Op de logica volgt zijn natuurphilosophie, welker beteekenis heel wat geringer is. Van de natuur gaat *Hegel* over op de wijsbegeerte van den geest, die zich openbaart als subjectieve, objectieve en absolute geest. De leer van den subjectieven geest geeft men het best weer met het meerbekende woord psychologie. De leer van den objectieven geest, omvat de studie van recht en zedelijkheid en heeft bijzondere werking geoefend door *Hegel*'s beschouwingen betreffende staatsrecht en wijsbegeerte van de geschiedenis. *Hegel*'s waardeering van de beteekenis van den staat is buitengewoon groot: zooals een staat is, moet hij op dat oogenblik zijn; ook hier is de werkelijkheid redelijk. Met deze opvattingen gaf *Hegel* steun aan het politiek conservatisme van zijn tijd. De geschiedenis is voor *Hegel* het proces om tot den staatsvorm te komen. Groote mannen dienen slechts om de ontwikkeling mede te verwezenlijken. Alles gaat naar de vrijheid. Bij de Oostersche volken is slechts de despotische vorst vrij, bij de Grieken en Romeinen is er vrijheid voor meerderen en het Christendom heeft allen vrij gemaakt. Echter is die vrijheid nog niet in aller bewustzijn doorgedrongen. De menschheid is langzamerhand gekomen in haar ouderdom, in haar leeftijd van kennis en inzicht. De absolute geest vormt de eenheid van de tegenstelling subject en object, denken en zijn. Het absolute aanschouwt zichzelf in de kunst, stelt zichzelf voor in den godsdienst en begrijpt zich in de wijsbegeerte. Godsdienst was voor *Hegel* een zich in beelden voorstellen van het absolute, beginnend met de laagste voorstellingen, voortzettend in de hoogere godsdienstvormen, die ieder een eigen kenmerk dragen, voltooid in het Christendom, welks leerstellingen voor wijsgeerige verklaring vatbaar zijn. Zoo doorloopt ook de wijsbegeerte graden van ontwikkeling tot *Hegel*, bij wien het Absolute zichzelf kent. Elke wijsbegeerte is de begripmatige uitdrukking van haar tijd, als deze

Digitized by Google

tijd rijp is en klaar om overwonnen te worden.

Nadat de wijsbegeerte van *Hegel* langen tijd een buitengewoon grooten invloed had uitgeoefend, geraakte zij tengevolge van het opkomen van de natuurwetenschappelijke, positivistische en realistische denkwijze reeds spoedig na *Hegel's* dood op den achtergrond. In de laatste jaren is in Duitschland en ook in Engeland en Amerika de belangstelling in *Hegel's* philosofie weer zeer toegenomen, waarvan ook de vele nieuwere uitgaven zijner geschriften blijk geven. In Nederland heeft de leer van *Hegel* een vurig bewonderaar en apostel in den Leidschen hoogleeraar *Bolland* gevonden, wiens wijze van verbreiding der Hegelsche denkbeelden tot scherpe critiek aanleiding heeft gegeven.

Zie: *K. Fischer*, Hegel's Leben, Werke und Lehre (1901, 2 dln.).

Hegel, Karel von, een zoon van den voorgaande, een geschiedkundige, den 7den Juli 1813 te Neurenberg geboren, werd in 1841 hoogleeraar in de geschiedenis te Rostock en in 1856 te Erlangen, waar hij den 6den December 1901 overleed. Hij heeft zich vooral bekend gemaakt door zijn „Geschichte der Städteverfassung von Italien" (2 dln., 1847) en door een uitgave van de „Chroniken der deutschen Städte" (1862—1899, 1—27 dl.). Verder schreef hij: „Geschichte der mecklenburgischen Landstände bis zum Jahre 1555" (1856), „Die Ordnungen der Gerechtigkeit in der florentinischen Republik" (1867), „Die Chronik des Dino Compagni. Versuch einer Rettung" (1875), „Verfassungsgeschichte von Köln im Mittelalter" (1877), „Ueber den historischen Wert der älteren Dante-Kommentare" (1878), „Verfassungsgeschichte von Mainz im Mittelalter" (1882) „Briefe von und an G. W. F. Hegel" (2 dln. 1887), „Städte und Gilden der germanischen Völker im Mittelalter" (2 dln., 1891), „Die Entstehung des deutschen Städtewesens" (1898) en „Leben und Erinnerungen" (1900).

Hegemonie (= bevel) was in het oude Griekenland de naam van het staatkundig oppergezag, hetwelk aan een der staten werd toegekend, zoodat zulk een staat bij gemeenschappelijke ondernemingen, vooral oorlogen, met de algemeene leiding was belast. Zij ontstond omstreeks het jaar 500 v. Chr. bij den aanvang der Perzische oorlogen, toen de Grieksche staten zich, op raad van *Themistokles*, verbonden en de hegemonie opdroegen aan Sparta. Toen Athene door de overwinning zijner vloot bij Salamis de vrijheid van Griekenland redde, werd het in 476 met de hegemonie bekleed. Daar echter Athene het oppergezag misbruikte tot uitbreiding zijner macht, kwamen de Spartanen in verbinding met anderen (*symmachie*) in verzet, doch konden eerst 72 jaar later, toen de macht van Athene door den Peloponnesischen oorlog was geknakt, de hegemonie herkrijgen. Ook Sparta bezigde haar thans tot zelfzuchtige doeleinden, zoodat Thebe opstond om de vrijheid van Griekenland te handhaven en het overmoedige Sparta in de veldslagen bij Leuktra en Mantinea (371) te tuchtigen. Te midden der onderlinge verdeeldheid viel het *Philippus van Macedonië* na den slag bij Chaeronea (338 v. Chr.) niet moeielijk, zich van de hegemonie meester te maken en Griekenland aan zijn heerschappij te onderwerpen, die later op zijn zoon *Alexander den Groote* overging.

Hegesias, een Grieksch beeldhouwer, die een der leermeesters van *Phidias* was, en die omstreeks 500 v. Chr. te Athene werkte. Van zijn beeldhouwwerk is niets overgebleven.

Hegesias, een Grieksch wijsgeer, die in de 3de eeuw v. Chr. leefde, was vermoedelijk afkomstig van Cyrene en een leerling van *Paraebates*, een wijsgeer te Alexandrië. Hoewel hij het gevoelen van zijn leermeester was toegedaan, dat de mensch bestemd is om gelukkig te zijn, zag hij, dat deze bestemming wegens vele rampen en smarten niet bereikbaar is. Dientengevolge beschouwde hij den dood als een gewenschten bevrijder, die hem aan de ellenden des levens ontrukt, en verkreeg dientengevolge den bijnaam van Πεισιθάνατος of „aanprijzer van den dood". *Ptolemaeus Lagi* verbood hem zijn leer te verkondigen, omdat hierdoor vele Egyptenaren tot zelfmoord gebracht werden. Ook beweerde hij dat niemand vrijwillig slecht is, zoodat wij den boosdoener niet moeten haten maar trachten hem op te voeden.

Hegesippus, een Grieksch redenaar en een bondgenoot van *Demosthenes* in den strijd tegen *Philippus* van Macedonië, werd later Atheensch gezant aan het Hof van Macedonië, vergezelde *Demosthenes* bij een zending naar de Peloponnesus en trad als verdediger van *Timarchus* tegen *Aeschines* op. Sommigen beschouwen hem als den vervaardiger der redevoering „Over Halonnesus", welke door anderen aan *Demosthenes* wordt toegekend.

Hegesippus, een tijdgenoot van *Irenaeus* (200 n. Chr.), schreef over kerkgeschiedenis, maar zijn geschriften zijn nagenoeg verloren gegaan. Volgens sommigen droeg ook de schrijver van het werk: „De bello Judaico et excidio urbis Hierosolymitanae" (door anderen aan *Josephus* toegeschreven) dien naam.

Hegetschweiler, *Johannes*, een Zwitsersch plantkundige, den 14den December 1789 te Rifferswil in het kanton Zurich geboren, vestigde zich eerst te Zurich en vervolgens te Stäfa als geneesheer. Tijdens de staatkundige woelingen in genoemd kanton maakte hij zich op de groote volksvergadering te Uster (22 November 1830) als redenaar bekend, werd door de gemeente Stäfa afgevaardigd naar den Grooten Raad, en in 1831 benoemd tot regeeringsraad, tot voorzitter van den gezondheideraad en eindelijk tot hoogleeraar in de plantkunde. Toen hij den 6den September 1839 door zijn tusschenkomst een einde wilde maken aan een gevecht in de straten van Zurich, werd hij doodelijk gewond en overleed weinige dagen daarna. Hij schreef o. a.: „Reisen in den Gebirgsstock zwischen Glarus und Graubünden" (1825), „Beiträge zu einer kritischen Aufzählung der Schweizerpflanzen" (1831) en „Die Flora der Schweiz" (1838 enz.), voortgezet door *Heer*.

Heggekruid. Zie *Alsine*.

Heggerank (*Bryonia dioica* Jacq.) of *wilde wingerd* is de naam eener plant uit de familie der *Komkommerachtigen* (*Cucurbitaceeën*). Zij groeit in Zuid- en Middel-Europa en in het noorden van Afrika en komt ook in ons diluvium veel

Digitized by Google

voor. Zij onderscheidt zich door een slingerenden stengel, door schroefvormig gewonden ranken, door hartvormige, 5-lobbige, grof en ongelijk getande, ruwe bladeren, groenachtig-witte, 2-huizige, tot langgesteelde, okselstandige trossen vereenigde bloemen en ronde, roode, 3-hokkige bessen. De mannelijke bloemen hebben tot 3 bundels

Heggerank.

vereenigde meeldraden, de vrouwelijke een 3-spletig stijltje en 2-spletige stempels.

Hegira. Zie *Hedsjra.*

Hegius, *Alexander,* een humanist, waarschijnlijk in 1433 te Heek bij Ahaus in Westfalen geboren, legde zich toe op de kennis der oude talen, kwam op 40-jarigen leeftijd in betrekking met *Thomas a Kempis,* bestuurde eerst een school te Wezel, toen een te Emmerik en stond in 1474 aan het hoofd der fraterschool te Deventer, welke onder zijn leiding weldra 2200 leerlingen telde. Tot deze behoorden *Erasmus, Murmellius, Buschius, Henricus Agricola, Caesarius, Torrentinus* en anderen. Vooral spoorde hij hen aan tot de beoefening van het Grieksch, opdat zij in staat zouden zijn de schriften des Nieuwen Verbonds in het oorspronkelijke te lezen. Op gevorderden leeftijd deed hij nog een reis naar Cues aan de Moezel, om de boekerij te bezichtigen, door kardinaal *De Cusa* gesticht. Met hulp der broeders vervaardigde hij afschriften van Latijnsche, Grieksche en Hebreeuwsche werken. Nog later begaf hij zich naar de abdij van Sponheim, niet ver van Kreuznach, om de beroemde bibliotheek van den abt *Trithemius* te bezoeken. Niet lang daarna (7 December 1498) werd hij door den dood weggerukt. Weinige jaren te voren had hij de priesterwijding ontvangen en zich sedert nagenoeg uitsluitend met gedegeerde studiën bezig gehouden. Zijn „Opuscula" werden in 1508 door *Jacobus Faber,* een zijner leerlingen, in 2 deelen in het licht gegeven. Zijn „Dialogus de utilitatibus artium grammaticae, logicae et rhetoricae" was reeds in 1500 gedrukt, en zijn „Carmina" zagen het licht in 1501.

Hegnenberg-Dux, *Friedrich Adam Justus,* graaf *von,* een Beiersch staatsman, den 2den September 1810 geboren, werd in 1845 lid der Tweede Kamer, waar hij voor de vrijzinnige beginselen streed. Hij was van 1849 tot 1868 voorzitter van de Kamer van Afgevaardigden en had als zoodanig grooten invloed op de politieke ontwikkeling van zijn vaderland. Ook was hij lid van de Nationale Vergadering te Frankfort, waar hij tot de Groot-Duitsche partij behoorde. Na 1850 nam hij de constitutioneele denkbeelden in bescherming tegen de toenemende reactie, doch in 1865 legde hij om redenen van gezondheid zijn mandaat neder. Hoewel hij de gebeurtenissen van 1866 niet goedkeurde, ontried hij in 1870 alle vijandigheid tegen het nieuwe Duitsche Rijk, terwijl hij de onafhankelijkheid der Beiersche kroon zooveel mogelijk trachtte te handhaven. Op bepaald verlangen van koning *Lodewijk II* aanvaardde hij in 1871 het ministerie van het Koninklijk Huis, dat van Buitenlandsche Zaken en het voorzitterschap in den ministerraad. Hij overleed den 2den Juni 1872.

Hegner, *Ulrich,* een Zwitsersch schrijver, den 7den Februari 1759 te Winterthur geboren, studeerde te Straatsburg in de geneeskunde, maar werd in 1798 lid van het Hof van Appel te Zurich, vertoefde eenige jaren te Parijs en werd in 1805 benoemd tot lid van den Raad in zijn geboortestad. Verder bekleedde hij gedurende 7 jaren het ambt van vrederechter, werd in 1812 lid der regeering te Zurich en keerde in 1813 naar zijn geboorteplaats terug, waar hij den 3den Januari 1840 overleed. Van zijn geschriften noemen wij: „Auch ich war in Paris" (1801), „Die Molkenkur" (3 dln., 2de druk 1827), „Süschens Hochzeit" (1819), „Salys Revolutionstage" (1814), „Berg-, Land- und Seereisen" (1818), „Hans Hol-

Digitized by Google

bein der Jüngere" (1827) en „Beiträge zur näheren Kenntnis und wahren Darstellung J. K. Lavaters" (1836). Zijn gezamenlijke werken zijn in 1828—1830 in 5 deelen in het licht verschenen.

Hegyalja (= berghelling) is een bergrug van trachiet, die, de comitaten Sáros, Abauj- Torna en Zemplin doorsnijdend, zich van Nagy-Sáros boven Eperies naar het Z. in een zwakken boog tusschen de rivieren Hernád, Tapla en Bodrog ter lengte van 50 km. tot aan Tokai uitstrekt. De noordelijke helft heet het Sóvárer-, de zuidelijke helft het Tokaiergebergte. Het eerste bereikt in den Simonka een hoogte van 1092 m. en bezit beroemde opaalgroeven, het laatste is in zijn hoogste punt 787 m. hoog, heeft een weelderigen plantengroei en is op beide hellingen met wijnstokken beplant. De door den Bodrog begrenede bocht tusschen Nagy-Tokai (130 m.) en Sáros Patak benevens de alleenstaande „groote" berg (Nagyhegy) bij Tokai (516 m.) leveren den beroemden Tokaierwijn.

Hehn, *Victor,* een Russisch letterkundige, den 8sten October 1813 te Dorpat geboren, studeerde aldaar van 1830 tot 1833 in de letteren, deed groote reizen, vertoefde geruimen tijd te Berlijn en in Italië en belastte zich in 1836 met het onderwijs in de Duitsche taal aan een school te Pernau. In 1843 gaf hij „Zur Charakteristik der Römer" uit, in 1844 gevolgd door „Zur Physiognomie der italienischen Landschaft", beide voorstudies voor het na twee latere reizen verschenen „Italien: Ansichten und Streiflichter" (6de druk 1900). In 1846 werd hij aangesteld tot lector in de Duitsche taal te Dorpat. Hij wekte evenwel achterdocht wegens zijn staatkundige gevoelens en werd dientengevolge na een langdurig onderzoek tot aan den dood van keizer *Nikolaas* bij de kanselarij werkzaam gesteld. Van 1855 tot 1874 was hij opperbibliothecaris van de groote Keizerlijke Bibliotheek te St. Petersburg, werd Russisch staatsraad in buitengewonen dienst en vestigde zich vervolgens te Berlijn, waar hij den 21sten Maart 1890 overleed. Hij schreef nog: „Kulturpflanzen und Haustiere in ihrem Uebergang aus Asien nach Griechenland und Italien, sowie in das übrige Europa" (7de druk 1902), „Das Salz" (2de druk 1901) en „Gedanken über Goethe" (4de druk 1900). Na zijn dood verschenen nog: „Hehn's Briefe an seinen Freund Wichmann" (1890), „De moribus Ruthenorum. Zur Charakteristik der russischen Volkseele" (1892), „Ueber Goethe's Hermann und Dorothea" (2de druk 1898) en „Reisebilder aus Italien und Frankreich" 1898).

Heiberg, *Peter Andreas,* een Deensch dichter, den 16den November 1758 te Vordingborg geboren, woonde na het voleindigen zijner studiën 3 jaar te Bergen en vestigde zich in 1788 als translateur te Kopenhagen. Toen hij in 1799 wegens zijn vrijzinnige denkbeelden verbannen werd, begaf hij zich in 1800 naar Parijs, waar hij gedurende het Keizerrijk werkzaam was als chef de bureau bij het ministerie van Buitenlandsche Zaken. Ook vergezelde hij *Talleyrand* naar Berlijn, Warschau, Erfurt en Weenen. Onder de Restauratie werd hij in 1817 op pensioen gesteld en overleed te Parijs den 30sten April 1841. Als tooneeldichter heeft hij, na *Holberg,* het grootste getal Deensche blijspelen geleverd, en deze werden over het geheel met bijval ontvangen. Zij onderscheiden zich door menschenkennis en geestigheid, doch zijn satire is veelal meer bijtend dan lachwekkend en hij schetst zijn karakters meer met krachtige en opzichtige, dan met verkwikkende kleuren. In het laag-komische slaagde hij het best in een paar operettes en zijn parodieën op opera's van *Baggesen* hadden grooten bijval. Zijn beste stukken zijn echter blijspelen en zijn gezamenlijke tooneelarbeid is in 1806—1819 in 4 deelen door *Rahbek* uitgegeven. Verder schreef hij: „Over de doodstraf" (1830), „Over de invoering der souvereiniteit in Denemarken" (1828), „Staatkundige aphorismen" (1826), „Précis historique et critique de la constitution de la monarchie danoise" (1820) en „Lettres d'un Norvégien de la vieille roche" (1822), „Drie jaren in Bergen" en „Herinneringen uit mijn staat- en letterkundige loopbaan in Frankrijk" (1830), de beide laatste in het Deensch.

Heiberg, Johan Ludvig, een zoon van den voorgaande en tooneeldichter, den 14den December 1791 te Kopenhagen geboren, studeerde in de geneeskunde, maar wijdde zich weldra geheel aan de fraaie letteren. Reeds in 1814 trad hij op als dichter met een bewerking van „Don Juan" en met een tooneelspel en schreef vervolgens een verhandeling: „De poeseos dramaticae genere hispanico et praesertim de Petro Calderone de la Barca" (1817), waarmede hij den graad van doctor verwierf. Nadat hij nog eenige stukken had in het licht gegeven, was hij van 1819 tot 1822 te Parijs, waar hij zich met den tooneelarbeid der Franschen bekend maakte, en werd na zijn terugkeer hoogleeraar te Kiel, waarna zijn „Vormleer der Deensche taal" (1825) en zijn „Noordsche mythologie uit de Edda en de gedichten van Oehlenschläger" (1827) in het licht verschenen. Op een reis naar Berlijn in 1824 maakte hij kennis met *Hegel* en schreef daarna een reeks oorspronkelijke blijspelen. Verder wijdde hij zich aan de beoefening der wijsbegeerte en bewerkte zijn geschriften: „Over 's menschen vrijheid" (1824) en „Over het belang der wijsbegeerte in den tegenwoordigen tijd" (1833), terwijl hij grooten roem verwierf door zijn „Nieuwe gedichten". Van 1849 tot 1856 was hij werkzaam als directeur van den Koninklijken schouwburg te Kopenhagen, na dien tijd als schouwburgcensor en overleed den 25sten Augustus 1862. Zelf verzamelde hij zijn poëtische (1845—1847, 8 dln.) en prozaïsche (1841—1844, 3 dln.) geschriften, terwijl na zijn dood (1861—1863) zijn gezamenlijke werken in 22 deelen in het licht verschenen. — Zijn echtgenoote, *Johanna Louise Pätges,* den 22sten November 1812 geboren en in 1831 met *Heiberg* gehuwd, was van 1829 tot 1864 verbonden aan den Koninklijken schouwburg te Kopenhagen en behoorde tot de meestgevierde actrices van Denemarken. Zij overleed den 11den December 1890.

Heiberg, *Johan Ludvig,* een Deensch philoloog, den 27sten November 1854 te Aalborg geboren, promoveerde in 1879 op „Quastiones Archimedeas" en werd in 1884 rector, in 1895 hoogleeraar te Kopenhagen. Hij is voornamelijk werkzaam op het gebied der oude wiskunde en gaf

Digitized by Google

uit: *Archimedes* (1880—1881, 3 dln.), *Euklides* (1883—1896, 7 dln.), *Appollonius van Perge* (1891—1893, 2 dln.), *Serenus Antinoensis* (1896), „Simplicii in Aristotelis de coelo commentaria" (1894) en *Claudius Ptolemaeus* (1898—1903, 2 dln). Verder schreef hij: „Religion og Moral" (1911), „Den hellige Porphyrios" (1912).

Heiberg, *Gunnar,* een Noorsch schrijver, den 18den November 1857 te Christiania geboren, studeerde in het buitenland en was van 1884 tot 1888 regisseur aan den schouwburg te Bergen. Opzien baarde in 1888 zijn „Koning Midas", waarin hij *Björnson* en *Ibsen* aanviel. Zijn volgende stuk „Kunstenaars" (1893), „Gert's tuin" (1894), „Het balkon" (1894), de maatschappelijke en politieke parodieën „De hoofdprijs" (1895), „De volksraad" (1896) en „Naastenliefde" (1903) zijn knap in elkander gezet en hebben een geestigen dialoog. Als kunstcriticus oefent hij grooten invloed uit.

Heidanus, *Casparus,* in 1530 te Mechelen uit een aanzienlijk geslacht geboren, was bestemd voor den geestelijken stand, maakte zich op 16-jarigen leeftijd bekend met de leer der Hervorming, verliet het ouderlijk huis en begaf zich naar Antwerpen, waar hij na verloop van eenige jaren tot leeraar der Hervormde gemeente gekozen werd. Daarna ging hij naar Emden, maar keerde in 1557 tot zijn post te Antwerpen terug, waar hij aan velerlei vervolgingen blootstond, daar een som van 300 gulden op zijn hoofd was gezet. Dientengevolge nam hij de wijk naar de Palts, waar hij in 1563 niet alleen met *Dathenus* en *Taffin* de belangen der Nederlandsche vluchtelingen bij den keurvorst behartigde, maar ook als leeraar te Frankenthal optrad. Weldra keerde hij naar Antwerpen terug, predikte te Hulst en te Axel en werd met 2 ouderlingen uit Antwerpen afgevaardigd naar Amsterdam, om er den Grooten Kerkeraad te onderhouden over zijn ongepaste toegevendheid met betrekking tot de Lutherse Avondmaalsleer. Toen de Hervormde leer te Antwerpen verboden werd, nam *Heidanus* den 10den April 1567 plechtig afscheid van de regeering aldaar en aanvaardde weder het leeraarsambt te Frankenthal, waar hij tot in 1574 werkzaam bleef. In dat jaar werd hij beroepen te Middelburg, gekozen tot voorzitter der Synode van Holland en Zeeland en in 1577 naar Engeland gezonden, om een tweeden predikant voor zijn gemeente te zoeken. Ook werd hij in dat jaar afgevaardigd naar de Synode te Dordrecht en door deze naar Antwerpen. Hier beriep men hem opnieuw tot leeraar, zoodat hij in 1583 afscheid nam van de gemeente te Middelburg. Te Antwerpen, waar zijn vriend *Marnix van St. Aldegonde* burgemeester was, verkeerde hij in zeer gunstige omstandigheden; doch toen *Parma* zich in 1585 van deze stad meester maakte, moest hij haar wederom verlaten. Nadat Vlissingen hem in 1586 te vergeefs beroepen had, stond hij gereed om zich nogmaals aan het hoofd der gemeente te Frankenthal te plaatsen, doch hij overleed te Bacharach den 7den Mei 1586. Van zijn geschriften vermelden wij: „De Psalmen Davids door Philip van Marnix, heer van Aldegonde, Antwerpen 1580, midtgaders de catechismus, ceremoniën enz., overzien door *Casparus van der Heiden*", „Christelijke confessie van Frederik den Derde, pfalzgraven bij den Rhijn, den 26sten October 1576 daarop in den heer ontslapen, overgezet door Casparus Heidanus" (1577) en „Cort ende claar bewys van den H. Doop, wat hij eijgentlyck zy en wien hij toekomt enz." (1582 en later), waarin hij krachtig in verzet komt tegen de gevoelens der Doopsgezinden.

Heidanus, Abraham, een kleinzoon van den voorgaande, den 1sten Augustus 1597 te Frankenthal geboren, bezocht de Latijnsche school te Amsterdam, studeerde te Leiden en werd proponent bij de Waalsche Synode. Na een wetenschappelijke reis door Duitschland, Zwitserland, Frankrijk en Engeland, werd hij in 1623 beroepen bij de Waalsche gemeente te Naarden en in 1628 bij de Nederlandsche te Leiden. Daar hij de vervolgingen der Remonstranten afkeurde, beschuldigde men hem weldra van onrechtzinnigheid, waarom hij in 1641 zijn „Proeve en wederlegginghe des Remonstranten catechismi, benevens een aanspraak aan de Remonstrantsche gemeenten in Nederland" (3de druk 1645) in het licht gaf, beantwoord door *Episcopius* en door *Heidanus* verdedigd in „Causa Dei contra homines". Deze geschriften waren oorzaak, dat hem het hoogleeraarsambt te Harderwijk en daarna te Leiden aangeboden werd. Hij aanvaardde het in laatstgenoemde stad. Een beroep naar Heidelberg wees hij van de hand. Intusschen was hij een ijverig aanhanger van de wijsbegeerte van *Descartes,* waarna curatoren, op aandringen van andere hoogleeraren, een besluit namen, waarbij het verdedigen van sommige Cartesiaansche stellingen verboden werd. *Heidanus* schreef daarop „Consideratiën over eenige saecken onlangs voorgevallen in de Universiteyt binnen Leyden" (1676), waarna curatoren hem zijn hoogleeraarsambt ontnamen. Hij behield echter de betrekking van predikant en nam die waar tot aan zijn overlijden, den 15den October 1678. Van zijn geschriften noemen wij nog: „Oratio funebris in obitum Frederici Spanhemii (1649), „De Sabbatho" (1658), ook uitgegeven onder den titel „Consideratiën over de heiliging van den sabbat en den dagh des Heeren, tot vrede der Kercken" (2 dln. 1659), „Fasciculus disputationum de Socianismo" (1659), „Corpus theologiae Christianae in XV locos digestum" (1676 en later) en „De origine erroris"" (1678).

Heide is de naam van uitgestrekte, boomlooze en onvruchtbare laaglanden in Middel-Europa, welke uit zand- of veengronden bestaan en met heideplanten (zie *Erica* en *Ericaceeën*) begroeid zijn. Een groote heide, de *Alheide* genaamd, bedekt het binnenland van Jutland. Uitgestrekt is vooral de *Lüneburger heide* op den linker oever van de Elbe, alsmede de *Heide van Debreczin* in Hongarije. Ook in ons land heeft men nog veel heide, vooral in Drente, Overijsel, Gelderland, Utrecht, Noord-Brabant en N.-Limburg.

Het economische nut der heide is gering; men gebruikt haar als weide voor schapen, men verbouwt op haar, van den natuurlijken plantengroei ontbloote vlakten boekweit en lupine, men gebruikt de heide voor de bijenteelt en oogst

Digitized by Google

heide- en roode boschbessen, steekt plaggen, bindt er bezems en gebruikt haar als jachtterrein. Het veenbranden (zie aldaar) geraakt meer en meer in onbruik. In den laatsten tijd heeft men in vele streken den heidegrond ontgonnen tot bouw- en grasland of bosch. (Voor Nederland zie *Heidemaatschappij* en *Ontginning*).

Heide, Heideachtigen. Zie *Ericaceën*.

Heidegger, *Johann Heinrich,* een Zwitsersch Hervormd godgeleerde, den 1sten Juli 1633 te Bärentschweil in het kanton Zurich geboren, was achtereenvolgens hoogleeraar in het Hebreeuwsch te Heidelberg, in de godgeleerdheid te Steinfurth en in de zedeleer, later in de theologie aan de hoogeschool te Zurich en overleed den 15den Januari 1698. Hij is opsteller van den „Consensus helveticus" en schreef „Demonstratio de Augustanae Confessionis cum fide reformatorum consensu" (1664), „Anatome Concilii Tridentini" (2 dln. 1672), „Historia patriarcharum" (2 dln. 1671—1681), „Historia Papatus" (1684), „Manuductio in viam concordiae Protestantium ecclesiasticae" (1686), „Corpus theologiae christianae" (2 dln. 1700) en „Ethicae christianae elementa" (1711).

Heidegrond is in het algemeen met heide begroeide zandgrond. De bovenlaag van den heidegrond wordt ingenomen door de *heidezode*. Deze bestaat uit den met heidehumus gemengden oorspronkelijken grond met nog onvergane plantenresten. De zuren van den heidehumus hebben door verweering oplossend op de minerale bestanddeelen van de zode en van de daaronder liggende laag gewerkt en daarmede de uitwassching van deze bevorderd. Zoo is onder de heidezode een onvruchtbare laag gevormd, die bestempeld wordt met den naam van *grijs zand*, ook wel *loodzand*. Daaronder ligt een geel tot bruin gekleurde grond, die naar beneden langzamerhand een lichtere tint aanneemt. In deze laag zijn de minerale stoffen nog weinig verweerd en opgelost en wel des te minder al naarmate de diepte, waarop ze liggen, toeneemt. Deze laag wordt wel *verweeringslaag* genoemd. Daarin zijn dikwijls de uit de heidezode opgeloste en afgezakte humuszuren door de bij de verweering ontstane zouten, hoofdzakelijk van ijzer en aluminium neergeslagen. Zij hebben zich om de afzonderlijke zanddeeltjes afgezet, dikwijls in zoo groote hoeveelheid, dat deze daardoor zijn samengebakken tot een harde laag, de zoogenaamde *humusoer-, zandoer-* of *koffiebank*. Deze vorming kan dikwijls in al zijn overgangstoestanden in de zandgronden worden waargenomen.

Heidelberg, de hoofdstad van het gelijknamige kanton in het groothertogdom Baden, ligt in het mooie Neckardal, daar, waar de rivier uit het gebergte in de vlakte komt, aan den voet van den Königstuhl (566 m.) tusschen de rivier en het gebergte. Over den Neckar leiden naar het op den rechteroever gelegen, sedert 1891 bij Heidelberg ingelijfde Nevenheim en het sedert 1903 ingelijfde Handschuhheim twee bruggen; de bovenste is 210 m. lang en versierd met standbeelden van *Minerva* en keurvorst *Karel Theodor*, de onderste is 243 m. lang. De stad, die (1910) 56 010 inwoners telt, is een kruispunt van spoorwegen en bezit talrijke pleinen o. a. den Ludwigsplatz met een standbeeld van *Wilhelm I*, den Bismarckplaats met dat van Bismarck, den Jubiläumplatz met de groote Stadthalle en den Wredeplatz met een standbeeld van veldmaarschalk *Wrede*. Verder vindt men er nog een gedenkteeken van den dichter *Nadler*. Van de 11 kerken noemen wij de Heilige Geestkerk (± 1400), een der mooiste laat-Gotische bouwwerken met een grafmonument van keizer *Ruprecht* en diens gemalin, de gerestaureerde Gotische Pieterskerk met een grafmonument van *Olympia Fulvia Morata*, de Voorzienigheidskerk, de Jezuïetenkerk, ook beide gerestaureerd, de Christus- en de Bonifaciuskerk. Van de wereldlijke gebouwen moeten vermeld worden: het in 1886 gerestaureerde universiteitsgebouw, het stadhuis, het crematorium, het gasthuis „Zum Ritter" en het bibliotheekgebouw.

De grootste bezienswaardigheid is het *slot* (zie de afb.), op een voorheuvel van den Königstuhl gelegen, onmiddellijk boven de stad en 101 m. boven den Neckar, een „Duitsch Alhambra". In het begin der 13de eeuw begonnen, werd de bouw vooral onder keurvorst *Ruprecht* voortgezet en later nog uitgebreid met den Otto-Heinrichbouw, een model van vroeg-Renaissance met plastische versieringen, en met den in den rijksten laat-Renaissance stijl uitgevoerden Friedrichsbouw met 16 portretbusten. Deze hoofdgebouwen vormen een vierhoek met ronde hoektorens: naar het Z.W. staan de Ruprechtsbouw (1400—1410), de zoogenaamde Oude Bouw en het Bandhaus, het oudste gedeelte van het slot; naar het N.W. de 1897—1903 gerestaureerde Friedrichsbouw met standbeelden der keurvorsten van den Paltz, naar het N.O. en Z.O. de Otto Heinrichsbouw met het Neues Hof en den Ludwigsbouw, naar het W. de Elisabethenbouw. Na den Dertigjarigen Oorlog werd het slot eerst door de Franschen in 1687 en 1693 grootendeels verwoest, in 1764 door den blikseem verder vernield. De mooiste gedeelten zijn: de Elisabethspoort, de vier granietzuilen bij de slotfontein, die uit het paleis van *Karel den Groote* te Ingelheim hierheen gebracht werden, de slottuin met een groot terras, waarop het standbeeld van *von Scheffer* is opgericht en vanwaar men een prachtig uitzicht heeft op het Neckardal en de Rijnvlakte, de achthoekige torens, de slotkerk enz. Eindelijk toont men in een afzonderlijk keldergewelf het bekende in 1751 gebouwde vat met een middellijn van bijna 7, een lengte van ruim 10 m. en een inhoud van 236 000 flesschen. De voorgenomen restauratie van het slot heeft in nieuweren tijd hevige bestrijding gevonden.

Van de onderwijsinrichtingen staat de universiteit boven aan. Het aantal studenten bedraagt (1913) 2792, het aantal docenten 174. De bibliotheek werd na het verlies der *Bibliotheca palatina* (zie beneden) in 1703 door aankoop der Grävius-verzamelingen gesticht. Zij telt 500 000 deelen, 2000 handschriften, 2000 perkamenten oorkonden enz. Aan de universiteiten zijn talrijke musea, laboratoria, instituten enz. verbonden. Verder bezit Heidelberg een gymnasium, een hoogere burgerschool en onderscheiden vakscholen, schouwburgen, vereenigingen voor kunst en

Digitized by Google

wetenschappen, een glasschilderschool enz. Van de Nijverheidsondernemingen zijn te noemen fabrieken voor sigaren, leder, brandspuiten, chirurgische instrumenten, spoorwegwagens, cement, benevens groote bierbrouwerijen. De handel omvat voornamelijk boeken, wijn, tabak en hop. De omgeving van Heidelberg behoort tot de mooiste gedeelten van Duitschland. Mooie uitzichten geven de Molkenkur, boven het slot gelegen, waarop vroeger de burcht van *Koeraad von Hohenstaufen* stond, en nog hooger de Königstuhl. Op den rechter Neckaroever ligt de mooie Heiligenberg (445 m.).

Waarschijnlijk hadden reeds de Romeinen op de plaats van het tegenwoordige Heidelberg een kolonie. Het dorp werd in 1225 door den bisschop van Worms aan paltsgraaf *Lodewijk I* in leen gegeven en spoedig daarop tot stad verheven. De hoog gelegen burcht werd in de 17de eeuw verlaten en door een nieuwe vervangen. Hier had in 1884 de „Heidelberger Einung" plaats, waardoor de landvrede van Neurenberg (1383) ook door de verbonden van steden en deze door koning *Wenzel* erkend werden. Na het veldwinnen van de Hervorming (1556) en het verschijnen van den Heidelbergschen Catechismus (1563), was Heidelberg een middelpunt der Calvinistische leer.

In den Dertigjarigen Oorlog werd de stad na een langdurige belegering in 1622 door Tilly veroverd en geplunderd, in 1633 door de Zweden, in 1635 door de keizerlijken ingenomen. Bij den vrede van Munster kwam zij weder aan *Karel Lodewijk*, die het slot en den tuin prachtig deed herstellen en ook de hoogeschool weer opende. In 1688 werd het na een lang beleg door de Franschen genomen en het slot gedeeltelijk verwoest. Nog erger leden stad en slot in 1693, toen de Franschen het weer bezetten. Nadat reeds in 1720 de residentie naar Mannheim verlegd was, kwam Heidelberg in 1805 aan Baden. Hier kwam den 5den Mei 1646 de Heidelbergsche Vergadering bijeen, die tot het bijeenroepen van een Duitsch Parlement besloot.

De universiteit te Heidelberg, de oudste in het Duitsche Rijk, werd in 1386 door keurvorst *Ruprecht I* gesticht naar het model van die te Parijs. Haar eerste rector was *Marsilius von Inghen*. Haar bloeitijd valt in het laatst der 15de en in de 16de eeuw; zij was toen de zetel van het Calvinisme, doch de Dertigjarige Oorlog maakte een einde aan haar voorspoed. Na den Munsterschen Vrede werd zij door *Karel Lodewijk* hersteld, en *Spanheim, Freinsheim, Pufendorf, Cocceji, Beger* daarheen beroepen. Toen echter de R.-Katholieke lijn *Palts-Neuburg* aan het bewind kwam, begon haar hernieuwde bloei onder den invloed van de Orde der Jezuïeten meer en meer te kwijnen, zoodat zij tegen het einde der 18de eeuw weinig meer beteekende. De Vrede van Lunéville beroofde haar van haar bezittingen, zoodat zij ongetwijfeld opgeheven zou zijn, indien *Karel Frederik*, keurvorst *van Baden*, zich in 1803 niet over haar ontfermd had, waarna zij dankbaar haar alouden naam Ruperta met dien van Ruperto-Carolina verwisselde. De bibliotheek der universiteit is van ouds beroemd en heeft verlerlei lotsverwisseling verduurd. Zij werd in 1622, na de verovering der stad, door hertog *Maximiliaan van Beieren* als oorlogsbuit beschouwd en aan paus *Gregorius XV* ten geschenke gegeven. Zij bevatte toen 3527 handschriften, doch het aantal gedrukte boeken was betrekkelijk gering. In 1623 werd zij onder leiding van *Leo Alatius* overgebracht naar Rome, waar zij onder den naam van *Bibliotheca Palatina* een afdeeling vormde der Vaticaansche boekerij. Bij den Vrede van Parijs van 1815 moest echter de paus de oude Duitsche handschriften aan Heidelberg teruggeven.

Heidelberg, een plaats in de Kaapkolonie aan de oostgrens van het district Swellendam, ten O. van de gelijknamige hoofdplaats, telt ongeveer 900 inwoners, waaronder 500 Europeanen.

Heidelberg, een stad in de Britsche Transvaalkolonie, ten Z.O. van Johannesburg, ligt aan den rechteroever van de Rand River, aan de spoorlijn Durham—Ladysmith—Pretoria en telt ongeveer 3500 inwoners.

Heidelberger slot. Zie *Heidelberg.*

Heidelberger vat. Zie *Heidelberg.*

Heidelbergsche Catechismus. Zie *Catechismus.*

Heideloff, *Victor Peter,* een Duitsch beeldhouwer, schilder en bouwmeester, werd in 1757 te Stuttgart geboren, waar hij, tegelijk met *Schiller* en *Dannecker,* de Karlsschool bezocht. Hij maakte de historisch-allegorische schilderijen „De vier jaargetijden", in het Koninklijk paleis aldaar, en een altaarstuk in de kerk te Rottweill. Hij overleed in 1816.

Heideloff, Karl Alexander, een Duitsch bouwmeester en zoon van den voorgaande, den 2den Februari 1788 te Stuttgart geboren, legde zich toe op de Middeleeuwsche bouwkunst. Hij restaureerde dé domkerk te Bamberg, de St. Sebalduskerk en de St. Laurenskerk te Neurenberg en de ridderkapel te Haszfurt. Aldaar overleed hij den 28sten September 1865. Hij gaf uit: „Ornamentik des Mittelalters" (1838—1852, 24 stukken, met supplementen).

Heidemaatschappij, *Nederlandsche,* werd opgericht in 1888 en stelt zich ten doel in Nederland te bevorderen: het ontginnen van woeste gronden; het instandhouden van bosschen en beplantingen; aanleggen en onderhouden van bevloeiings- en grondverbeteringswerken; de ontwikkeling en de verbetering der zoetwatervisscherij. Zij tracht dit doel te bereiken door het geven van adviezen, het verstrekken van inlichtingen, het opmaken van plannen, begrootingen enz.; het uitvoeren en instandhouden van ontginningen, beboschingen, beplantingen, bevloeiings- en grondverbeteringswerken voor rekening van anderen; het uitleenen van hier te lande niet of slechts weinig bekende, aanbevelingswaardige gereedschappen; het verstrekken van zaden, werktuigen enz. ten behoeve van de leden; het aanleggen en instandhouden van vischvijvers, het verbeteren van den vischstand en het verstrekken van pootvisch; het bevorderen van den afzet van producten; het opleiden van deskundig personeel; het uitgeven van gewone en buitengewone drukwerken; het inrichten en instandhouden van een bibliotheek en een museum; het houden van voordrachten; het instellen van onderzoekingen naar

Digitized by Google

de gesteldheid van de woeste gronden en de visch-wateren in Nederland.

Van de werkzaamheden, welke de Maatschappij de laatste jaren ook meer speciaal binnen den kring harer bemoeiingen heeft getrokken, moeten nog in het bijzonder worden genoemd: de aanleg van inrichtingen tot reiniging van het afvalwater van steden, gestichten, fabrieken enz., het tot stand brengen van ruilverkavelingen en inpolderingen, het stichten van boerderijen en landbouwgebouwen, het onderhouden en aanleggen van wegbeplantingen, het opmaken van bedrijfsplannen voor bosschen, de afzet van houtsorteeringen en andere producten van bosschen en ontginningen, de aankoop van benoodigdheden op het gebied van landbouw en boschcultuur enz.

De behartiging van de belangen van de zoetwatervisscherij is opgedragen aan een afzonderlijke hoofdafdeeling „Zoetwatervisscherij", met eigen reglement en afzonderlijk beheer. Deze Hoofdafdeeling heeft een coöperatieve spaar- en voorschotbank opgericht. De Maatschappij zorgt mede voor de opleiding van deskundig personeel door een cursus, waaraan onderwijs wordt gegeven door ambtenaren der Nederlandsche Heide-Maatschappij en van het Staatsboschbeheer. Deze cursus duurt 2 jaren en bestaat uit 2 afdeelingen. Afdeeling A is bestemd voor de opleiding van boschwachters- bosch- en werkbazen enz.; afdeeling B dient tot opleiding van opzichters enz.

De verzamelingen der Maatschappij op het gebied van ontginning, boschcultuur, grondverbetering, cultuur, techniek, bouwkunde, zoetwatervisscherij enz., welke tevens dienen als leermateriaal voor den cursus, zijn te Arnhem ondergebracht in een Museum en een Aquarium, waartoe begunstigers en leden der Maatschappij kosteloos toegang hebben. Voor het verspreiden van nuttige kennis omtrent ontginning, boschcultuur, bevloeiing, grondverbetering, cultuurtechniek, zoetwatervisscherij enz., geeft de Maatschappij een Tijdschrift uit, dat elke maand verschijnt en allen leden kosteloos wordt verstrekt. Voorts geeft zij uit een visscherijcourant „Onze Zoetwatervisscherij", orgaan van de Hoofdafdeeling: Zoetwatervisscherij, welke om de veertien dagen verschijnt en gratis wordt toegezonden aan alle begunstigers der Maatschappij en de leden der Hoofdafdeeling „Zoetwatervisscherij". Op 1 September 1916 telde de Maatschappij 259 begunstigers en 5884 gewone leden en de Hoofdafdeeling 2 leden van verdienste, 6 begunstigers en 3927 gewone leden.

Heiden, een sedert 1854 druk bezochte badplaats in het Zwitsersch kanton Appenzell—Ausser—Rhoden, is door een tandradspoorweg met Rorschach verbonden en heeft een Hervormde kerk, een Katholieke kapel, een „Kurhaus", hotels, pensions en telt (1910) 3485 inwoners, die zich bezighouden met katoen- en zijdeweverij en landbouw.

Heiden, *Van,* is de naam van een Nederlandsch grafelijk geslacht.

Heiden, Lodewijk Sigismund Vincent Gustaaf, graaf van, den 6den September 1773 te Zuidlaren geboren, was de tweede zoon van *Sigismund Pieter Alexander,* heer *van Reinestein* en *Laarwoud,* en van *Maria Frederika,* barones *van Reede van Amerongen.* Op 9-jarigen leeftijd trad hij onder leiding van *Van Kinsbergen* in dienst der Nederlandsche marine, werd in 1789 luitenant, vergezelde in 1795 *Willem V* naar Engeland en werd bij zijn terugkomst te 's-Gravenhage in hechtenis genomen, doch kort daarna weder op vrije voeten gesteld. Vervolgens trad hij in Russischen zeedienst, werd in 1803 kapitein en was tot 1808 werkzaam bij het korps cadetten en bij het college der admiraliteit. In den oorlog tegen Zweden was hij bevelhebber over een smaldeel fregatten en in 1808, na zijn promotie tot kapitein 1ste klasse, over een afdeeling der vloot. In een drietal zeegevechten onderscheidde hij zich zoodanig, dat hij de Wladimirorde en de orde van St. Anna ontving. In 1809 kreeg hij het opperbestuur over de vloot in Nieuw-Finland en in 1813 bevel naar Danzig te stevenen en het beleg dier stad te bevorderen. Zijn optreden beloonde de keizer met den rang van kapitein-commodore en een gouden eeredegen. In 1815 werd hij benoemd tot gouverneur van Sveaborg en opperbevelhebber der zeemacht in Finland en 2 jaren later tot schout-bij-nacht, terwijl hij het grootkruis der St. Anna-orde ontving. Vooral onderscheidde hij zich in den zeeslag van Navarino (20 October 1827), zoodat hem het grootkruis der Bathorde van Engeland, van den Heiligen Lodewijk van Frankrijk en van St. George van Rusland, benevens de rang van vice-admiraal werden toegekend. Nadat hij in 1835 tot admiraal en militair commandant van Reval benoemd en met veel eereteekenen, ook met de beide Nederlandsche orden, begiftigd was, overleed hij te Reval den 17den October 1850. — Zijn oudste zoon, *Lodewijk Hendrik Sigismund,* in 1821 geboren, was admiraal in Russischen dienst en civiel en militair commandant van Reval, terwijl zijn tweede zoon, *Frederik Sigismund,* in 1833 geboren, zich roemrijk onderscheiden heeft in de veldtochten in de Krim en in den Kaukasus, en werkzaam was als adjudant-generaal van den czaar en als chef van den generalen staf van het Russische leger.

Heiden, Louis graaf van Heiden, Reinestein, een neef van den voorgaande, den 11den Juli 1811 te Zuidlaren geboren, ontving zijn opleiding aan het gymnasium te 's-Gravenhage, later te Meppel en vertrok in September 1829 naar de hoogeschool te Groningen. Nadat hij in 1830 met de flankeurs-compagnie der Groninger en Franeker studenten vrijwillig uitgetrokken en in 1832 teruggekeerd was, werd hij benoemd tot burgemeester en secretaris van Zuidlaren en in 1833 bevorderd tot 2den luitenant bij de mobiele schutterij. Hij verwierf in Juli 1834 den rang van doctor in de rechten. In 1838 werd hij benoemd tot kantonrechter te Assen, in hetzelfde jaar tot kamerheer des konings in buitengewonen dienst, in 1844 tot adjunct-houtvester en in 1846 tot houtvester, in 1846 gekozen tot lid der Provinciale Staten van Drente, in 1849 tot lid van de Tweede Kamer, in 1854 tot voorzitter van het IXde Landhuishoudkundig Congres, in 1863 (met ridder *van Rappard*) tot lid der Internationale commissie ter vereffening der geschillen omtrent het Compascuum, waaromtrent in 1864 een trac-

Digitized by Google

taat gesloten werd, tot lid der Commissie tot herziening van het grenstractaat van 1824, waaromtrent een regeling getroffen werd in 1867, in 1867 tot commissaris des konings in de provincie Groningen en eindelijk tot curator der hoogeschool aldaar. Hij overleed in 1892.

Heiden, *Feodor,* graaf, een Russisch generaal en staatsman, den 27sten September 1821 te Sveaborg geboren, diende in 1844—1847 in den Kaukasus, werd in 1849 majoor en vleugeladjudant, in 1855 generaal-majoor en voerde in den Krimoorlog het bevel aan de kusten van Koeren Lijfland. Sedert 1861 luitenant-generaal en adjudant-generaal, verwierf hij in den Russisch-Turkschen Oorlog van 1877 tot 1878 als chef van den generalen staf groote verdiensten. Als gouverneur-generaal van Finland (1881—1897) was hij eerst op de hand der Fennomannen, doch nam later, vooral toen hij in 1897 lid van den Rijksraad werd, een werkzaam aandeel aan de russificatie van dat land. Hij overleed te Zarskoje Selo den 31sten Augustus 1900.

Heiden, *Eduard,* een Duitsch landbouwscheikundige, den 8sten Februari 1835 te Greifswald geboren, studeerde aldaar eerst in de staatswetenschappen en vervolgens in de natuurkunde, in het bijzonder in de landbouwkunde, vertrok in 1855 naar Eldena en werd er in 1857 assistent aan het scheikundig laboratorium der academie. Hij vestigde zich aldaar in 1858 als privaat-docent, werd in 1862 verplaatst naar de landbouwacademie te Waldau en ging vandaar in 1867, toen de hoogeschool te Waldau werd opgeheven, naar Berlijn; in 1868 werd hij directeur van het landbouwproefstation in Pommritz bij Boutzen en in 1871 hoogleeraar. Hij overleed den 20sten December 1888. Hij schreef: „Die Phosphorsäure in ihren Beziehungen zur Landwirtschaft" (Berlijn 1864) en „Düngerlehre" (3 dln., 2de druk, Hannover 1887), „Bericht über die Arbeiten der landwirtschaftlichen Versuchsstation Pommritz in den Jahren 1868—1869" (Stuttgart 1870), „Die landwirtschaftlichen Versuchsstationen" (2de druk, Leipzig 1874), „Leitfaden der gesammten Düngerlehre und Statik des Landbaues" (3de druk, Hannover 1892), „Untersuchungen über die zweckmässigste Ernährung des Schweins" (Hannover 1879), „Die menschlichen Exkremente" (Hannover 1892), „Wie wird roher, schwerer Boden fruchtbar gemacht" (Hannover 1883) en met *Müller* en *von Langsdorff* „Die Verwertung der städtischen Fäkalien" (Hannover 1885).

Heidenen *(Pagani)* noemt men in het algemeen allen, die een anderen gods- of eeredienst belijden dan het monotheïsme, derhalve allen, die niet tot de Israëlieten, Christenen en Mohammedanen behooren. De Hebreeuwsche en Grieksche woorden *gojim* en *ethnikoi,* welke in het Nederlandsch door *heidenen* worden vertolkt, beteekenen niets anders dan *volkeren,* in tegenstelling met het *uitverkoren volk.* Immers als zoodanig beschouwden zich zoowel de Israëlieten, als later de Christenen. De Latijnsche Christenen gebruikten het woord *pagani* of *landbewoners,* omdat op het platteland de voorvaderlijke afgoden het langst bleven stand houden. Zoo was het later met de Germaansche *heidebewoners;* vandaar de naam *heidenen.* Het aantal heidenen over de geheele aarde bedraagt nog ruim 800 millioen, d.i. meer dan de helft van de geheele bevolking der aarde; daaronder bevinden zich echter ook godsdiensten, zooals het Brahmaïsme, die vele monotheïstische denkbeelden huldigen en zedelijk zeer hoog staan. In den tijd der Kruistochten rekende men ook de Mohammedanen tot de heidenen. De wijsbegeerte van onzen tijd beschouwt het heidendom, het Mozaïsme en het Christendom als de drie hoofdvormen van het godsdienstig bewustzijn en wel als 3 trappen, namelijk natuurgodsdienst, wettelijken godsdienst en geestelijken godsdienst. Men spreekt wel eens van *Heiden-Christenen* en bedoelt daarmede hen, die van het Heidendom tot het Christendom zijn overgegaan, in tegenoverstelling van *Joden-Christenen,* die de wet van *Mozes* hebben verlaten om zich bij de belijders van *Christus* te voegen.

Heidenhain, *Rudolf Peter Heinrich,* een Duitsch physioloog, den 29sten Januari 1834 te Marienwerder geboren, studeerde te Koningsbergen, Halle en Berlijn in de natuur- en geneeskunde, promoveerde in 1854 en wijdde zich vervolgens onder leiding van *Du Bois-Reymond* aan proefnemingen op physiologisch gebied. In 1857 vestigde hij zich als privaatdocent voor physiologie te Halle en werd in 1859 benoemd tot gewoon hoogleeraar in de physiologie en histologie aan de universiteit te Breslau, waar hij den titel van „Geheimer Medizinalrat" ontving en den 13den October 1897 overleed. Zijn geschriften handelen over physiologische en histologische onderwerpen. Vooral vonden zijn onderzoekingen over de warmte-ontwikkeling der spieren en over het afscheidingsverloop der klieren grooten bijval. Zijn kortere opstellen zijn geplaatst in het „Archiv für Anatomie und Physiologie" van *Du Bois-Reymond* en *Reichert,* in de „Studien des physiologischen Instituts zu Breslau" (1861—1868, 4 dln.), in het „Archiv für die gesammte Physiologie" van *Pflüger* en in het „Archiv für miskroskopische Anatomie" van *Schultze.* Daarenboven schreef hij: „Physiologische Studien" (1856), „Mechanische Leistung, Wärmeentwickelung und Stoffumsatz bei der Muskelthätigkeit" (1864), „Physiologie der Absonderungsvorgänge" (in het „Handbuch der Physiologie" van *Hermann,* 1880), „Der sogenannte tierische Magnetismus" (1880), „Die Vivisektion im Dienste der Heilkunde" (1879), „Die Vivisektion" (1884) en „Beiträge zur Histologie und Physiologie der Dünndarmschleimhaut" (1888).

Heidens was vroeger een benaming voor *Zigeuners* (zie aldaar).

Heidenstam, *Verner von,* een Zweedsch dichter en schrijver, werd den 6den Juli 1859 te Olshammer in Nerike geboren. Zijn eerste bundel gedichten „Vallfart och Vandringsår" zag in 1888 het licht en bezorgde hem aanstonds een eereste plaats onder de jongere dichters. In 1895 verschenen zijn: „Dikter". De vorm is soms verwaarloosd, soms gezocht, maar zijn gedichten onderscheiden zich door gloed en oorspronkelijkheid; zij zijn doordrenkt van levensvreugde in Griekschen geest. Dit laatste geldt ook van de reisschetsen „Från Col di Tenda till Bloxberg" (1888) en de oostersche roman „Endymion"

Digitized by Google

(1890). Verder zagen het licht: „Hans Alienus" (fantastisch-allegorische vertelling, 2 dln. 1892), „Karolinerna" (1897—1898, 2 dln.), „Tankar och teckningar" (1899), „St. Göran och draken" (schetsen 1900), „Heilige Brigittas pilgrimsfärd" (1901) en „Folkungaträdet" (1905). In de brochures „Renaissance" (1889) en „Pepitas bröllop" (met *O. Levertin,* 1890) bestreed hij het realisme en verklaarde zich voor een aristokratisch individualisme.

Heideontginning. Zie *Ontginning.*

Heigel, *Karl August,* een Duitsch dichter, den 25sten Maart 1835 te München geboren, studeerde aldaar in de wijsbegeerte, werd bibliothecaris van vorst *Heinrich von Carolath-Beuthen,* vergezelde diens neef op zijn reizen en vertrok in 1863 naar Berlijn, waar hij van 1865 tot 1875 het feuilleton van de „Bazar" redigeerde. Later woonde hij bij afwisseling te München, in Tirol en in Italië en hield zich bezig met letterkundigen arbeid, hem opgedragen door den koning van Beieren. Na diens dood vestigde hij zich te Riva aan het Gardameer, waar hij den 6den September 1905 overleed. Hij schreef: „Ber Cochba, der letzte Judenkönig" (1857), „Walpurg" (1865), de drama's „Maria" (1876), „Freunde" (1883) en „Die Zarin" (1898), de novellen „Novellen" (1866), „Neue Novellen" (1872), „Wohin?" (1873), „Der Diplomat" (1874), „Es regnet" (1876), „Neue Erzählungen" (1876), „Neueste Novellen" (1878), „Die Veranda am Gardasee" (1879), „Der Karneval von Venedig" (1880), „Ernste und heitere Erzählungen" (1889), „Am blauen Gardasee" (1899), „Weltverächter" (1899), „Im Isartal" (1902), de romans „Ohne Gewissen" (1871), „Die Dame ohne Herz" (1873), „Der Theaterteufel" (1878), „Der Weg zum Himmel" (1889), „Das Geheimniss des Königs" (1890), „Der Volksfreund" (1896), „Der Roman einer Stadt" (1898), „Der Maharadschah" (1900), „Die neuen Heiligen" (1901) en „Brämmels Glück und Ende" (1902), benevens de biographieën „Karl Stieler" (1891) en „König Ludwig II von Bayern, ein Beitrag zu seiner Lebensgeschichte" 1893).

Heigel, Karl Theodor, een broeder van den voorgaande en geschiedschrijver, den 23sten Augustus 1912 te München geboren, studeerde aldaar, vestigde er zich als privaatdocent in de geschiedenis en werd in 1878 assessor bij het Rijksarchief, in 1879 buitengewoon, in 1886 gewoon hoogleeraar in de geschiedenis aan de technische hoogeschool te München. in 1885 directeur van het Historisch Museum aldaar en in 1901 president der Academie van Wetenschappen. *Heigel* overleed den 22sten Maart 1915 te München. Hij schreef: „Das Herzogtum Bayern zur Zeit Heinrichs des Löwen und Ottos von Wittelsbach" (1867), „Ludwig I, König von Bayern" (1872), „Der österreichische Erbfolgestreit und die Kaiserswahl Karls VII" (1887), „Die deutschen Kaiser" (1880), „Die Wittelsbacher" (1880), „Vorträge aus deutscher Geschichte" (1881), „Münchens Geschichte 1158—1806" (1882), „Neue historische Vorträge und Aufsätze" (1883), „Die Memoiren des bayrischen Ministers Grafen Montgelas" (1866), „Quellen und Abhandlungen zur neuern Geschichte Bayerns" (2 dln. 1884—1890), „Essays aus neuern Geschichte" (1892), „Deutsche Geschichte vom Tode Friedrichs des Grossen bis zur Auflösung des alten Reichs" (2 dln. 1899—1901), „Geschichtliche Bilder und Skizzen" (1897) en „Neue geschichtliche Essays" (1902). Ook gaf hij uit „Tagebuch Kaiser Karls VII aus der Zeit des Oesterreichischen Erbfolgekriegs" (1883).

Heil noemt men een toestand van volkomenheid. Het daarmede verbonden werkwoord, bij de Duitschers *heilen,* is echter bij ons *heelen* (tot den voormaligen toestand van gezondheid brengen of genezen) geworden. Het woord *Heiland,* als naam van *Jezus* gebruikt, is daarvan het tegenwoordig deelwoord, zoodat het woord *Heiland* vrijwel in beteekenis overeenkomt met het Grieksche *soter* (redder of helper).

Heiland. *Zie Heil.*

Heilbot *(Hippoglossus vulgaris)* is een bekende zeevisch, behoorende tot de familie der *Platvisschen (Pleuronectiden).* Zie verder *Platvisschen.*

Heilbron, *David,* een Nederlandsch geneeskundige, den 4den Juli 1762 te 's-Gravenhage geboren, studeerde te Leiden en werd in 1748 bevorderd tot doctor in de medicijnen. Aanvankelijk vestigde hij zich in zijn geboorteplaats, doch ging in 1800 naar Amsterdam en werd in 1808 benoemd tot chef van het 4de bureau bij het ministerie van Binnenlandsche Zaken, welke betrekking hij echter in 1810 nederlegde. In 1815 werd hij belast met een herziening der wetten op de veeartsenijkunde en in 1818 geplaatst bij het ministerie van Publiek Onderwijs, Nationale Nijverheid en Koloniën, terwijl hij tevens onderscheiden commissiën waarnam en zijn kerkgenootschap ten dienste stond door zijn uitgebreide kennis der Hebreeuwsche taal en letterkunde. Nadat hij in 1825 eervol ontslag had gekregen als commies bij het ministerie, benoemde men hem in 1826 tot geneeskundig lid van het armbestuur en ziekenhuis der Nederlandsch-Israëlietische gemeente te Amsterdam, wat hij bleef tot aan zijn dood, den 5den Juni 1847. Hij was in 1796 lid geworden der Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, en deze deed een medaille vervaardigen te zijner eer, toen hij in 1846 het halve eeuwfeest van dat lidmaatschap mocht gedenken. Hij schreef o. a.: „Verhandeling over het bezigen van purgeermiddelen in de borstziekten" (1790), bekroond door het genootschap „Servandis Civibus", „Iets over het verband tusschen scrophuleuze klierziekten, Engelsche ziekten en dauwworm" (1791), „Verhandeling over de oorzaken van het beslag op de tong enz." (1796), met zilver bekroond door het Bataafsche Genootschap, „Verhandelingen over de ziekteteekenen uit de oogen in heete ziekten" (1798), met zilver bekroond door het Bataafsch Genootschap, „Verhandeling over de teekens of verschijnselen der oogen in slepende ziekten" (1801), met goud bekroond door laatstgenoemd genootschap, „Verhandeling over de middelen tegen de besmetting van de ware veepest" (1824), met goud bekroond door de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen, benevens een aantal opstellen in tijdschriften.

Heilbronn, een stad in Württemberg, ligt

Digitized by Google

HEILGYMNASTIEK I

(MEDICO-MECHANISCHE TOESTELLEN)

1. Romp ter zijde buigen.

2. Slingertoestel van Krukenberg.

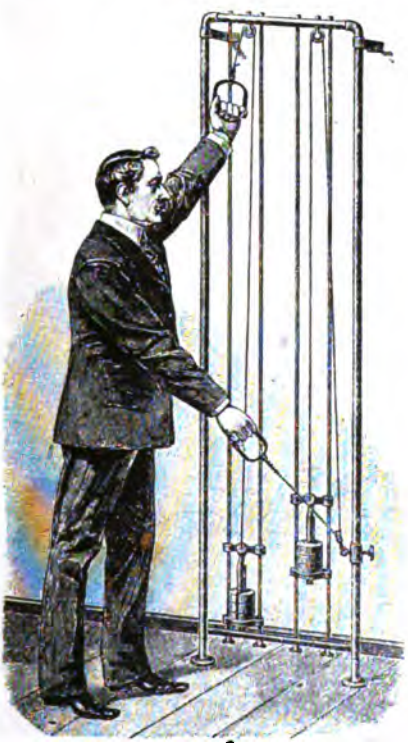

3. Weerstandstoestel voor kamergymnastiek.

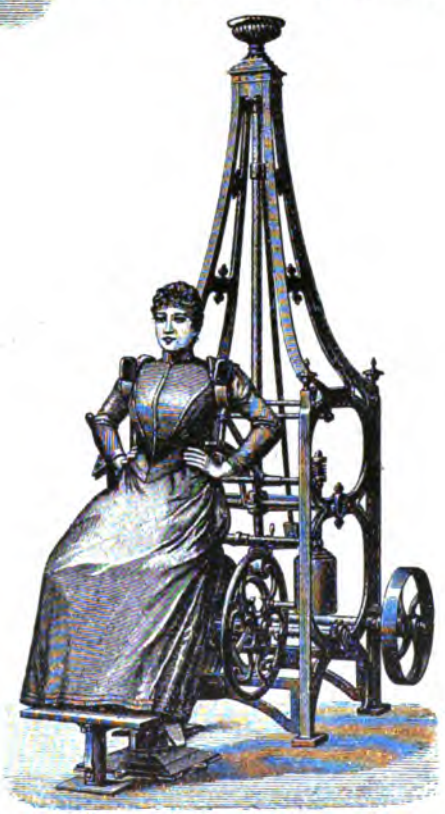

4. Verwijding van de borst.

Digitized by Google

HEILGYMNASTIEK II

(MEDICO-MECHANISCHE TOESTELLEN)

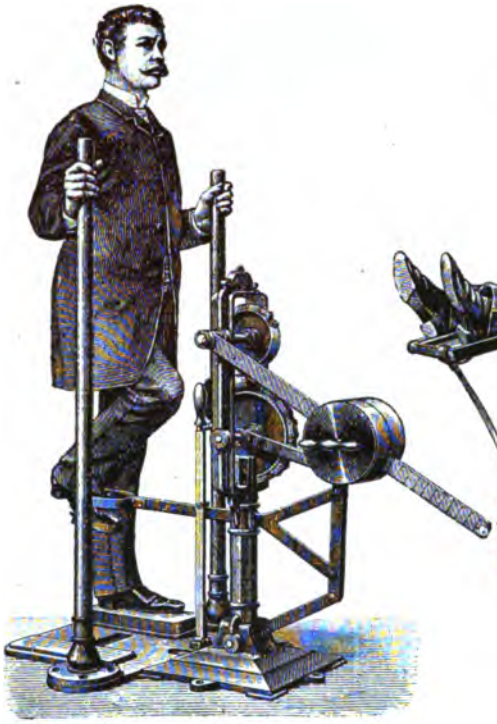

5. Strekken van heup en knie.

6. Kniebuiging.

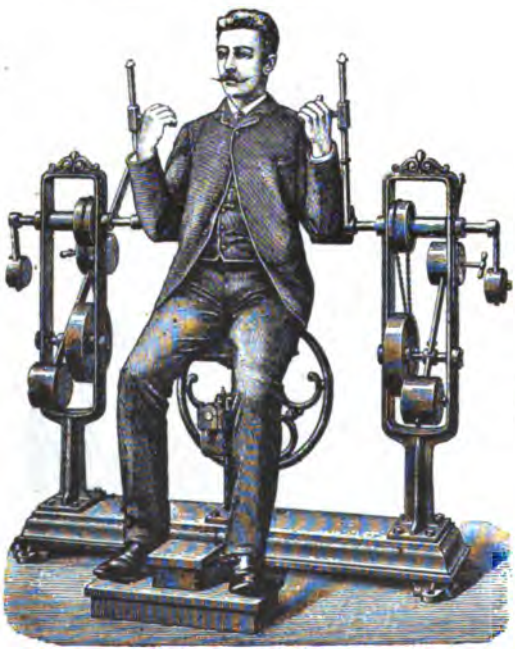

7. Het buigen van den onderarm.

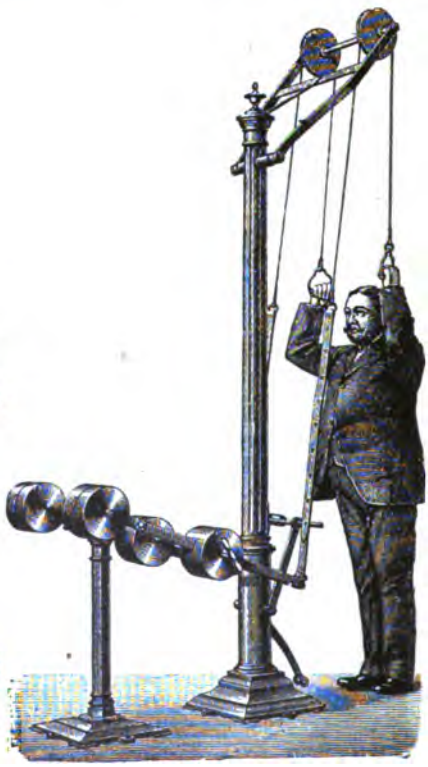

8. Het doen dalen en buigen van den arm.

Digitized by Google

aan den Neckar, aan den voet van den Wartberg en aan de spoorlijnen Bietigheim—Jagtfeld, Heilbronn—Marbach, Heilbronn—Krailsheim en Heilbronn—Eppingen. Zij telt (1910) 42 688 inwoners. De binnenstad heeft nog een Middeleeuwsch karakter, terwijl daaromheen nieuwe elegante wijken ontstaan zijn. Van de 5 kerken zijn te noemen de St. Kiliaanskerk, een laat-Gotisch bouwwerk uit de 15de eeuw met een 62 m. hoogen toren, een mooi gesneden altaar, glasschilderingen en de bron, die onder het hoofdaltaar ontspringend, van de kerk naar den Siebenrohrenbrunnen voert, waarnaar *Karel de Groote* de stad noemde, de Josephskerk en de in Moorschen stijl opgetrokken synagoge. Van de wereldlijke gebouwen zijn nocmenswaard het gerestaureerde stadhuis (1540) met een kunstvol uurwerk en belangrijke oorkonden, het Deutschordenhaus, de Diebs- of Götzentoren, waarin *Götz von Berlichingen* gevangen gezeten heeft enz. Standbeelden bezit de stad van de keizers *Willem I* en *Frederik I, Bismarck* en *Robert von Mayer*. Aan onderwijsinrichtingen enz. vindt men er een gymnasium, een hoogere burger-, een landbouw- en een handelsschool, een schouwburg en een cellulaire gevangenis. De industrie is belangrijk. Men heeft er een fabriek voor zilverwerken, machinefabrieken, ijzer- en metaalgieterijen, papier-, lijm-, mest-, suiker-, koffie-, chichorei-, conserven-, enveloppen-, tabaks-, eau-de-cologne-, piano-, zeep-, stearine-, olie-, cement-, loodwit- en azijnfabrieken, verder bleekerijen, drukkerijen, looierijen, bierbrouwerijen en een zoutgroeve. Ook de wijnbouw is belangrijk. De handel, die gesteund wordt door den sleepdienst met Mannheim, is levendig in koloniale waren, landbouwproducten, zout, hout en steenkolen.

Heilbronn, onder de Karolingers een koninklijke palts, wordt het eerst in 741 vermeld en was reeds in 1073 een aanzienlijke plaats, die van *Hendrik IV* stadsrechten kreeg. Vervolgens werd het aan den bisschop van Würzburg overgedragen, die het in 1255 aan de *Hohenstaufen* afstond. *Rudolf van Habsburg* verleende aan de stad uitgebreide rechten, doch zij werd eerst in 1360 een Rijksstad. In 1331 trad zij toe tot den Zwabischen Stedenbond en later tot den Zwabischen Bond, die hier in 1591 *Götz von Berlichingen* gevangen hield. De Hervorming vond in 1525 te Heilbronn ingang. In den Boerenoorlog viel de stad in handen der Boeren, die er in Mei 1525 een vergadering hielden, waarin over een hervorming van het rijk beraadslaagd werd. Later was zij lid van den Smalkaldischen Bond en moest wegens haar deelneming aan den Smalkaldischen oorlog in 1547 aan den keizer een zware geldboete betalen. In 1633 had hier een bijeenkomst plaats van *Oxenstierna* en de Standen van den Zwabischen, Frankischen en Beneden-rijnschen Bond met de Nederlandsche, Fransche en Engelsche gezanten, tengevolge waarvan den 23sten April het Heilbronnsche Verdrag tot voortzetting van den oorlog tot stand kwam. In 1803 werd Heilbronn bij Württemberg ingelijfd.

Heilbronner, *K.*, in 1869 te Neurenberg geboren, studeerde in de medicijnen te München en promoveerde aldaar in 1894 op een proefschrift, getiteld: „Ueber Krankheitsdauer und Todesursachen bei der progressiven Paralyse", was van 1894 tot 1898 assistent aan de „Wernicke'sche Klinik" te Breslau, van 1898 tot 1903 Oberarzt der „Hitzig'sche Klinik" te Halle a/S., werd in 1902 buitengewoon hoogleeraar aan de hoogeschool aldaar en in 1904 gewoon hoogleeraar aan de hoogeschool te Utrecht. *Heilbronner* overleed den 8sten September 1914. Zijn voornaamste geschriften zijn: „Aphasie und Geisteskrankheit" (Psychiatr. Abhandlungen hrsg. von *C. Wernicke*, 1896), „Ueber Asymbolie" (als voren, 1897), „Ueber die Aufgaben der klinischen Psychiatrie" (Antrittsrede, 1904), „Die strafrechtliche Begutachtung der Trinker" (Sammlung zwangl. Abhandlgn. a. d. Geb. d. Nerven—u. Geisteskrankh. Hrsg. von *K. Alt*, V, 6—8, 1905).

Heilgymnastiek *(kinesiatrie, kinesiotherapie, mechanotherapie;* zie de platen) noemt men het methodisch aanwenden van lichaamsbewegingen en lichaamsoefeningen in de geneeskunde. Heeft het turnen de harmonische ontwikkeling van alle ledematen en spieren ten doel, de heilgymnastiek is gericht op de versterking van afzonderlijke spiergroepen.

De invloed van geregelde oefening op bepaalde spieren of spiergroepen bestaat hierin, dat er meer bloed naar die spieren stroomt, zoodat oude ontstekingsproducten en vergroeiingen opgelost kunnen worden, terwijl tevens de gezonde deelen sterker worden zooals de armspieren van athleten en de kuitspieren van danseressen duidelijk aantoonen. Ook de peezen worden door die sterke voeding taaier, de gewrichten beweeglijker, de beenderen steviger en evenzeer werkt de heilgymnastiek gunstig op den algemeenen toestand; de warmteproductie en de zweetsecretie stijgen sterk en er wordt veel lichaamsvet verbrand om die warmte te leveren. Zelfs geestelijk werkt een goed geleide gymnastiek nuttig, want de energie en de snelheid van handelen wordt erdoor bevorderd. Daar echter bij algemeene lichaamsbewegingen als: zwemmen, marcheeren en turnen de groote vermeerdering van het bloedgehalte onzer spieren (dat van ongeveer een derde van onze hoeveelheid bloed tot op de helft ervan stijgt) ten koste van het bloedgehalte van andere lichaamsorganen gaat, is het verkeerd na een overvloedigen maaltijd, als de buikorganen veel bloed eischen, zich sterk in te spannen. Eigenlijk kan elke sport en elke methodische gymnastiek heilzaam werken, zoo het bergbeklimmen bij de ontvettingskuur van *Oertel*, de weerstandsgymnastiek in de kuur van *Schott* bij hartziekten. Deze weerstandsgymnastiek werd het eerst stelselmatig door *Peter Henrik Ling* toegepast, vandaar de naam *Zweedsche* heilgymnastiek *(zie Ling)*. Deze onderscheidt drie soorten van bewegingen; actieve, waarbij de zieke, meestal in liggende houding, alleen de bewegingen uitvoert, half actieve of dubbele, waarbij aan de bewegingen van den zieke door een tweeden persoon een zwakkeren of sterkeren tegenstand geboden wordt, en passieve, die niet de zieke, maar de geneesheer uitvoert en die meestal met massage (zie aldaar) gepaard gaan. Dit kunstmatige stelsel heeft in sommige gevallen voortreffelijke resultaten, maar wordt toch langzamerhand verdrongen door het turnen aan toestellen en het vrije turnen, bekend

Digitized by Google

onder den naam van *kamergymnastiek*. Het is echter zeer gewenscht, dat bij zulke turnoefeningen een deskundige de uit te voeren bewegingen voorschrijft. In den laatsten tijd tracht men, meestal met goed gevolg, heilgymnastische oefeningen uitsluitend met behulp van vernuftig samengestelde werktuigen uit te voeren (zie de platen). Het voordeel van die apparaten is de nauwkeurig door verplaatsbare gewichten te regelen weerstand, waarbij zelfs rekening gehouden wordt met de bij spierarbeid langzaam toenemende en dan dalende kracht; dat is een voordeel boven de elastische trekapparaten, die men als z. g. spierversterkers aan den wand van de kamer bevestigen kan en die den zwaarsten arbeid van de spier eischen juist op het einde harer samentrekking, als zij het minst presteeren kan. Behalve toestellen voor actieve en voor passieve bewegingen, gebruikt men er ook voor massage en verschillende orthopaedische doeleinden, andere, goedkoopere voor kamergymnastiek als fig. 3 en de toestellen van *Thilo* e. a. waarbij een band, over een katrol loopend, aan het eene einde met het te behandelen lichaamsdeel, aan het andere met een veranderlijk gewicht verbonden is en waarbij ook, zij het minder nauwkeurig, met het langzaam toe- en afnemende arbeidsvermogen bij de spiercontractie rekening wordt gehouden. Heilgymnastische instellingen van dien aard zijn de medicomechanische *Zanderinstituten*. Van de ziekten, waartegen voornamelijk met goed gevolg heilgymnastiek wordt toegepast, zijn te noemen: spierzwakte en -verlammingen, alle lichaamsverkrommingen, en -misvormingen, de door jicht en rheumatiek veroorzaakte stijfheid in de spieren, gebrekkige ontwikkeling van de borstkas en de daardoor ontstaande neiging tot longaandoening, overmatige vetvorming en onderlijfziekten, zenuwziekten (hypochondrie, hysterie), verkeerde bloedmenging en storingen in den bloedsomloop. Bij die lichaamsverkrommingen en -misvormingen, waarbij het beenderenstelsel, bijv. de ruggegraat, ook aangedaan is, is heilgymnastiek alleen meestal niet voldoende en kan het gebruik van doelmatige toestellen of een chirurgische operatie niet gemist worden (zie *Orthopaedie*).

Literatuur: Hughes, Lehrbuch der schwedischen Heilgymnastiek (Wiesbaden 1896); *Zander*, Die Apparate für mechanisch-gymnastische Behandlung (4de druk, Stockholm 1893); *Herz*, Lehrbuch der Heilgymnastiek (Weenen 1903).

Heilig is afgeleid van heil. Men heeft daarmede het Hebreeuwsche woord *kadosj* vertaald, hetwelk de beteekenis heeft van g e w ij d, meer bepaald van datgene, hetwelk voor den dienst van de godheid bestemd is, of nauw met de godheid is verbonden, in elk geval afgezonderd van al het overige als het profane. In het Nieuwe Testament dragen de geloovige Christenen den naam van heiligen, omdat zij door *Christus* uit het gebied der wereld in het Godsrijk zijn overgebracht en alzoo bedeeld met den heiligen geest, als het beginsel van een nieuw zedelijk-godsdienstig leven. De heiliging bestaat bij de gewijde schrijvers in de eerste plaats in reiniging van zonden, door schuldvergiffenis verkregen, en vervolgens in een zedelijke vernieuwing des gemoeds. Het woord *heilig*, aanvankelijk aan alle Christenen toegekend, ontving echter allengs een meer beperkte beteekenis; en men gebruikte het weldra uitsluitend voor gestorvenen, die zich tijdens hun leven door een Christelijken geest buitengewoon onderscheidden, en van wie men vertrouwde, dat zij in eeuwige gelukzaligheid de Godsaanschouwing genoten. Zoo sprak men van de *heilige Apostelen* en *Evangelisten*, van de *heilige bisschoppen* en vooral van de *heilige martelaren*, als de moedige helden des geloofs.

Heiligbeen *(os sacrum)* is een uit de onderste wervels vergroeid been; het ligt onder de teeldeelen en men acht het onschendbaar, vandaar de naam.

Heilige Dam. Zie *Doberan*.

Heilige der Heiligen was bij de Ouden het heiligste en onschendbare gedeelte van den tempel.

Heilige familie, *(De) van Nazaret*, het kind *Jezus* met *Maria* en *Jozef*, wordt vooral sedert de 16de eeuw in de R.-Katholieke kerk vereerd op den Maandag, den 3den Zondag na Epiphania. De hiernaar genoemde, in 1861 gestichte vereeniging, die in 1892 door *Leo XIII* is erkend, stelt zich ten doel door vereering en navolging der heilige familie het familieleven te veredelen. Ook de in 1845 te Luik door de Redemptoristen gestichte „Aartsbroederschap van de heilige familie", stelt zich een dergelijk doel. Zij is vooral werkzaam in België, Nederland, Luxemburg, Frankrijk en Engeland. Verder noemen een 3-tal mannelijke en een 4-tal vrouwelijke religieuse vereenigingen zich naar de heilige familie; hieronder de ook in Nederland werkende Franciskanerzusters in de heilige familie, die zich toeleggen op de verpleging van zielszieken en de opvoeding van verwaarloosde kinderen.

Heilige Geest is de derde persoon der Drieëenheid (zie aldaar), hebbende met God den Vader en God den Zoon dezelfde Goddelijke natuur, verscheiden nochtans van de twee eerste personen, of hypostasen. Bestaan en natuur van den H. Geest zijn in het Nieuwe Testament duidelijk in het licht gesteld. De woorden: „Gaat en onderwijst alle volkeren, hen doopende in den naam des Vaders, des Zoons en des H. Geestes" stellen den H. Geest voor als afgezonderde hypostaat of persoon, en vermelden hem op denzelfden voet als den vader en den zoon en stellen hem ten opzichte van „macht" met hen gelijk. De H. Geest wordt in het Nieuwe Testament als Paracleet, vertrooster, door *Jezus* aan de Apostelen beloofd. *Paulus* en *Petrus* stellen hem voor als God. Aan den H. Geest wordt de heiligheid toegeschreven, om uit te drukken dat hij de heilige wil, de volmaakte liefde is, die bestaat tusschen den Vader en den Zoon. Met de liefde worden ook de uitwendige werken die uit de liefde voortvloeien, op bijzondere wijze aan den H. Geest toegekend, zooals de vergiffenis der zonden, de uitdeeling der genaden, de heiligmaking der menschen, omdat hierin de liefde Gods zich het meest vertoont.

De godgeleerden spreken ook van „gaven van den H. Geest". Men verstaat daardoor een genegenheid der ziel door God, en door Hem alleen, ingestort en door hem alleen te bekomen en die ons bekwaam maakt tot het verrichten van buitengewone, uitmuntende en heldhaftige goede

Digitized by Google

werken leidende tot de Zaligheid. Het Sacrament des Vormsels heeft als bijzonder uitwerksel die gaven mee te deelen.

De H. Geest gaat uit van den Vader en van den Zoon: „Spiritus sanctus patre et filio procedens", zoo luidt de geloofsbelijdenis van *Athanasius*. Al de Kerkvaders der 4de eeuw, zoowel Grieksche als Latijnsche, zijn het eens om die stelling aan te nemen; de Grieken hebben ze nochtans verworpen en hierin ligt, sedert de scheuring van *Photius* en *Michaël Cerularius*, het voornaamste verschil van meening tusschen de Grieksche en Roomsche Kerk.

Voor de Grieken komt de H. Geest enkel van den Vader voort *(qui ex Patre procedit)*. De Godheid van den H. Geest werd geloochend in de IVde eeuw door *Macedonius*, en in de XVIIde en XVIIIde eeuw door de *Socinianen* en de *Antitrinitairen*.

Er bestaan in de R.-Katholieke Kerk verschillende religieuse genootschappen, zoowel mannelijke als vrouwelijke, onder de benaming van den H. Geest.

Ook bestond er een ridderorde onder dien naam, in 1578 door *Hendrik IV* ingesteld. Zij was weleer de hoogste Fransche ridderorde, maar is in 1881 opgeheven.

De Protestantsche dogmatiek noemt datgene, wat de Heilige Geest in den mensch werkt om hem te verlichten, te verbeteren, te heiligen en tot gemeenschap met God te brengen, „genadewerkingen of gaven des Heiligen Geestes". Opmerkelijk zijn in de Lutherse en Gereformeerde dogmatiek de leer van de letterlijke ingeving van de Gewijde Schrift door den Heiligen Geest en die van het „testimonium Spiritus Sancti internum" of van de door den Heiligen Geest bewerkte overtuiging van den goddelijken oorsprong der Bijbels.

Sedert het midden der 18de eeuw, toen de kritiek uit haar sluimer ontwaakte, werd de orthodoxe leer van den Heiligen Geest bestreden. Terwijl het supranaturalisme zich aan de bepalingen der oude Kerkvaders hield, betwistte het rationalisme de persoonlijkheid van den Heiligen Geest op wijsgeerige en uitlegkundige gronden en beschouwde hem als een onpersoonlijke goddelijke kracht, dienende tot zedelijke herschepping van den mensch. *Schleiermacher* beschreef hem als een goddelijke levenskracht, welke de gemeenschap der geloovigen doordringt en in alle waarheid leidt.

Heilige Graf noemt men het in de rots uitgebouwen graf, dat, volgens de Evangeliën toebehoorende aan *Jozef van Arimathea* en nabij Golgotha gelegen, door hem werd afgestaan, om tot rustplaats van het lijk van *Jezus* na de kruisiging te dienen. Toen Jeruzalem, verwoest door *Titus Vespasianus*, onder den naam van Aelia Capitolina weder werd opgebouwd, bevond zich binnen de stad een kunstmatig opgeworpen heuvel, die volgens het algemeen gevoelen de Hoofdschedelplaats bedekte en waarschijnlijk door de Christenen van die dagen met den naam van „Monticulus Golgotha" bestempeld werd. Keizer *Constantijn* deed in 326 dezen heuvel wegruimen, boven een daaronder ontdekt rotsgraf een rotonde bouwen en daarnaast een kerk verrijzen. Het graf zelf werd herschapen in een kapel, die zich in het midden der rotonde verheft. Tot de oorspronkelijke gebouwen behoort ook de krypt der Heilige *Helena* en de kapel der kruisvinding. Daarentegen schijnt de kerk van den Calvarieberg, welke nog altijd den naam van Monticulus Golgotha draagt, van lateren oorsprong te zijn. De stichting van *Constantijn* werd in 614 door de Perzen verwoest, maar nog vóór de Mohammedaansche verovering, die 22 jaar daarna plaats greep, door een monnik, *Modestus* genoemd, in de gedaante van vier afzonderlijke kerken hersteld. Een andere gedeeltelijke verwoesting had plaats in 1011, onder khalif *Hakin-Biemrillah*. Vooral beijverden zich de Kruisvaarders, op het graf, dat zij kwamen veroveren, een schitterend heiligdom te doen verrijzen. De grootsche kerk, welke de vier gebouwen van *Modestus* omvat en zich nog heden ten dage in Romaanschen stijl boven de heilige plek verheft, is door hen, gedeeltelijk op de grondvesten van het gebouw van *Constantijn*, aldaar gesticht. De grafkapel zelf bevat 2 achter elkander gelegen ruimten, die met het voorportaal en het eigenlijke doodenverblijf der Israëlietische rotsgraven overeenkomen. Dit laatste is ruim 1,8 m. breed en 2 m. lang. Aan de noordzijde bevindt zich de lijksponde, een marmeren bank ter lengte van 1,55 m., waarboven steeds 43 zilveren kerklampen brandende worden gehouden. Nabij het graf heeft men de plaats der kruisiging, den steen der balseming, de plaats der kruisvinding en de gevangenis van *Christus*, alsmede in de koorkapel der Grieken den navel der Aarde. Het Heilige graf is een gemeenschappelijk eigendom van de Latijnen, Grieken, Armeniërs, Jacobietische Syriërs, Kopten en Abessiniërs. Daar de een zich allicht meer aanmatigt dan de ander, geeft het gezamenlijk bezit gedurig aanleiding tot twisten en oneenigheden, en het is bekend, dat daaruit in het midden der vorige eeuw de Krimoorlog ontstond, omdat Frankrijk de partij koos der Latijnen en Rusland die der Grieken. De echtheid der plaats van het Heilige Graf is dikwijls in twijfel getrokken, doch de jongste onderzoekingen pleiten in haar voordeel. De bewijzen, tegen de echtheid aangevoerd, zijn niet proefhoudend, en hoewel men voor de echtheid geen overtuigende bewijzen bezit, moet men op topographische en historische gronden erkennen, dat zij niet tot de onmogelijkheden behoort.

Heilige Graf, *Orde van het*, is de naam van twee ridderorden. De eerste, in 1104 door den patriarch *Arnold van Jeruzalem* gesticht, werd in 1489 met die der Johannieten vereenigd. Als ridders werden ook allen beschouwd, die in de Heilige Grafkerk te Jeruzalem den ridderslag ontvangen hadden.

De tweede, werd volgens sommigen in 1099 door *Gottfried van Bouillon* gesticht. In 1496 verklaarde *Alexander VI* zich grootmeester dezer orde. De grootmeesters der orde waren verder de pausen, doch de pater-guardiaan der Minorieten van den *H. Franciscus* te Jeruzalem had het recht de ridders te benoemen. Bij besluit van den 10den December 1847 kreeg de patriarch van Jeruzalem het recht alleen de orde te verleenen, doch altijd in naam van den Heiligen Stoel. De

Digitized by Google

orde is sedert langen tijd slechts een onderscheiding, die sedert 1868 in drie klassen verdeeld is: grootkruisen, officieren en ridders. Het ordeteeken bestaat uit een rood geëmailleerd kruis met vier eenvoudige kruisen in de hoeken.

Heilige Land. *Zie Palestina.*

Heilige Lans noemt men de speer, waarmede de Romeinsche soldaat *Longinus* de zijde van den gekruisigden *Christus* doorboord zou hebben. Naar men wil, vond de Heilige *Helena* haar terug. Ten tijde van *Beda* werd zij te Jeruzalem vereerd, later te Konstantinopel en Antiochië. De spits van de lans werd in 1239 door *Lodewijk IX* naar Parijs gebracht, waar zij tijdens de Revolutie verloren ging, de eigenlijke lans schonk sultan *Bajazed II* in 1492 aan *Innocentius VIII*. Zij behoort tot de groote reliquieën van de Sint Pieterskerk te Rome.

Heiligenschijn. *Zie Glorie.*

Heiligenvereering is de eer in de R.-Katholieke Kerk aan de Heiligen geschonken onder diverse vormen, o. a. door: het vieren van een aan den bedoelden Heilige gewijden feestdag. Voorts openbaart zich deze vereering ook daarin, dat rijken, gewesten, bedrijven, gilden, kunsten enz. bepaalde Heiligen als beschermheiligen aannemen, en dat bij de toediening van het doopsel ieder den naam van een Heilige ontvangt, die in het vervolg tevens beschermheilige blijft. De R.-Katholieke Kerk maakt onderscheid tusschen de *aanbidding* (latria), welke alleen toekomt aan *God* en *Christus*, en tusschen de *vereering* (doulia), welke op vermelde wijze aan de Heiligen ten deel valt. Zij verzet zich voorts tegen de meening, dat de Heiligen door eigen verdiensten en niet enkel door hunne voorbede, die op grond der verdiensten van *Christus* geschiedt, de toekenning van Gods weldaden zouden kunnen bezorgen. Op de leer der R.-Katholieke Kerk, dat zij te beschikken heeft over de verdiensten van *Christus* en de overtollige goede werken der Heiligen, steunt de leer van den *aflaat* (zie aldaar).

De heiligenvereering vond meermalen bestrijding tot de Hervorming der 16de eeuw de aanroeping en de vereering der Heiligen verwierp als een vermindering van hetgeen enkel toekwam aan *Christus*, als den eenigen middelaar en als een Pelagiaansche dwaling, die de mogelijkheid onderstelde van 's menschen smetteloze volkomenheid. Volgens haar moest het huldigen van de nagedachtenis der Heiligen alleen dienen, om het geloof te versterken. Na dien tijd kwamen de naam- en vierdagen der Heiligen bij de Protestanten in vergetelheid, de beelden en reliquieën der Heiligen verdwenen uit de kerken en zelfs het woord *heilig*, hetwelk in de Middeleeuwen de beteekenis had gekregen van volkomen deugd, werd van menschen niet langer gebruikt, en slechts den Heiligen Geest voorbehouden. Voor hen is de „heilige algemeene Kerk" der Apostolische geloofsbelijdenis de onzichtbare Kerk of de gemeenschap der geloovigen ten jongsten dage. Intusschen spreekt de nieuwere orthodoxie in Duitschland in den laatsten tijd weder met een zekere ingenomenheid van de „heilige Apostelen", van de „heilige Kerkvaders en martelaars", van een „heilige (Luthersche) Kerk", en van een „heilig (Luthersch) geloof".

Heilige Oorlogen noemt men in de geschiedenis van Griekenland de oorlogen, die, volgens het recht der Amphyktionen, tot bescherming van het heiligdom van *Apollo* te Delphi tegen naburen werden gevoerd. Den *Eersten Heiligen Oorlog* ondernamen Athene, de Thessalische ridderschap en de tiran *Clisthenes* van Sicyon (592—582) tegen Crissa, dat de bedevaartgangers had aangevallen, en eindigde met de verwoesting van deze stad, waarna tot verheerlijking van die overwinning de Pythische spelen werden hernieuwd. — De *Tweede* (echter dikwijls niet medegeteld) werd in 448 door de Spartanen tegen Phocis ondernomen. — De *Derde* duurde van 355 tot 346 en werd door de Thebanen veroorzaakt, die, onder het voorwendsel van het beveiligen van Delphi en gesteund door het gezag der Amphiktyonen, de Phocaërs, die van schennis der grenzen waren beschuldigd, onder het juk trachtten te brengen. Laatstgenoemden roofden 10 000 talenten uit de schatkist van den tempel, verdedigden zich met voorbeeldige dapperheid en werden eerst overwonnen, toen *Philippus* van Macedonië zich met de Thessaliërs en Thebanen verbond. — Een *Vierden Heiligen Oorlog* (339—338) voerde koning *Philippus* op verzoek der Amphiktyonen tegen Amphissa. De bewoners dezer stad werden aangeklaagd van schennis van het grondgebied des tempels en de stad zelf werd in 338 verwoest.

Bij de Muzelmannen verstaat men onder *Heiligen Oorlog* of „djihad", de uitbreiding van den Islam met het zwaard. Het is een godsdienstplicht, die op de Mohammedaansche gemeente rust. Hoewel de Koran er zich niet duidelijk over uitlaat, werd reeds spoedig na *Mohammed's* dood de *djihad* als een plicht erkend, die althans door een aantal geloovigen dient nagekomen te worden. Hij houdt pas op als de geheele wereld aan de Muzelmannen onderworpen zal zijn. Als het volk, waartegen de heilige oorlog gevoerd wordt, den Islam aanneemt, is het doel bereikt. Men kan zich ook, zonder den Islam aan te nemen, onderwerpen door het betalen van een jaarlijksche schatting. Wordt ook dit geweigerd, dan moeten de ongeloovigen met het zwaard tot slaven gemaakt worden. Den Mohammedaan, die „op Allah's weg" strijdend sterft, staat als martelaar het paradijs met bijzondere voorrechten te wachten. Een *djihad* moet door een Mohammedaansche vorst of Imam aangevoerd worden. Daar de Sjiieten aannemen, dat de Imam onzichtbaar is, rust voor hen de djihad-plicht, tot hij weder zichtbaar is. Bij de Soenieten rekent men tegenwoordig reeds zijn plicht vervuld te hebben, als er jaarlijks eenige voorbereiding tot een Heiligen Oorlog getroffen is.

Zie: *Obbink*, De Heilige Oorlog volgens den Koran (Leiden 1901); *Snouck Hurgronje*, Heilige oorlog made in Germany (Gids 1915).

Heiligerlee, een buurt in de gemeente Scheemda, aan den weg naar Winschoten in de provincie Groningen, heeft haar ontstaan te danken aan een nonnenklooster der orde van Prémontré, dat omstreeks 1200 gesticht werd. De plaats bezit een beroemde klokkengieterij en een gedenkteeken ter herinnering aan den veldslag tusschen Nederlanders en Spanjaarden, den

Digitized by Google

23sten Mei 1568 geleverd, waarin graaf *Adolf van Nassau* sneuvelde. Dit monument, dat den 23sten Mei 1873 in tegenwoordigheid van koning *Willem III* onthuld werd, vertoont de beelden van graaf *Adolf van Nassau* en van de Nederlandsche Maagd. Het vervangt een in 1826 gestichte pyramide.

Heilige Rok, een van de reliquieën van *Christus* (Johannes 19 : 23). Zoowel Trier als Argenteuil maken er aanspraak op deze reliek te bezitten. De meest bekende is die in den dom te Trier. Omtrent de traditie over de wijze, waarop deze te Trier zou zijn gekomen, omtrent de echtheid en beteekenis en de vereering bestaat een buitengewoon rijke literatuur, o. a. 62 geschriften naar aanleiding van de vereering in 1844, meer dan 60 naar aanleiding van die in 1891. Van 1562 af wordt de reliek op diverse tijden openbaar tentoongesteld, wat steeds veel pelgrims trekt. De tentoonstelling ervan, in 1844 (toen er meer dan een millioen pelgrims naar Trier togen) door bisschop *Arnoldi* gelast, veroorzaakte de beweging van het Duitsch-Katholicisme. In 1891 liet bisschop *Korum* hem weer ten toon stellen; hij werd toen door 1 925 130 pelgrims bezocht. In 1890 heeft een commissie de reliek onderzocht.

Zie: *Beissel,* Geschichte des heiligen Rockes (2de druk 1889) en *G. Kaufmann,* Legende vom heiligen Rock (2de druk 1904). Deze laatste bestrijdt de echtheid.

Heilige Schaar heette bij de Thebanen een troep van 300 man, die sedert de verdrijving der Spartanen uit hun stad (379 v. Chr.) voor den oorlog tegen dezen uitgerust en onder leiding van *Gorgidas* voortdurend onder de wapenen gehouden werd. In den slag bij Leuktra (371) gaven zij, onder leiding van *Pelopidas,* de beslissing. Bij Chaeronea (338) vond de Heilige Schaar den ondergang en werd begraven in een gemeenschappelijk graf, dat in 1879 teruggevonden is.

In 1821 vormde *Alexander Ypsilantis* bij zijn inval in de Donauvorstendommen eveneens een Heilige Schaar uit 500 jonge Grieken, die wegens hun zwarte uniformen ook *Maurophorieten* genoemd werden. Den 19den Juni 1821 werd zij bij Dragasjan vernietigd; slechts enkelen konden zich naar Zevenbergen redden.

Heilige Schrift. *Zie Bijbel en Testament, Oude, en Nieuwe.*

Heilige wetenschap is in de theosofie de naam voor de innerlijke, esoterische wijsbegeerte, voor de geheimen, die in vroeger tijd aan de ingewijde candidaten gegeven en gedurende de laatste en hoogste wijding door de hiërophanten geopenbaard werden.

Heilig Hart. Volgens de leer der R.-Katholieke Kerk is *Christus,* de tweede persoon van de H. Drievuldigheid, God en mensch. De menschheid van *Christus* is met zijn Godheid vereenigd doordat beiden tot denzelfden persoon behooren, of zooals de theologie leert, de menschheid van *Christus* is met zijn Godheid vereenigd door *unio hyposthatica.* Of men nu eer bewijze aan de Menschheid of aan de Godheid van *Christus, Christus,* de tweede persoon van de H. Drievuldigheid, is het voorwerp dier eer. In dien zin ook is *Christus* het voorwerp der vereering in zijn H. Hart. Door het stoffelijk hart van *Jezus* te vereeren, vereert men zijne menschheid en met deze den Goddelijken persoon van *Jezus,* ongeveer zooals de eer bewezen aan de stoffelijke overblijfselen van een koning, dien koning tot voorwerp heeft. De reden nu, waarom het H. Hart van *Jezus* verkozen werd tot voorwerp der vereering, is hierin gelegen, dat het menschelijk hart ten alle tijde aangewezen is als symbool der liefde. De godvruchtigheid tot het H. Hart van *Jezus* is bijzonder tot stand gekomen door de gelukzalige *Maria Margareta Alacoque,* religieuse in het klooster der Visitatie te Paray-le-Monial in Frankrijk, die gestorven is in het jaar 1690.

Paus *Clemens XIII* stond in 1765 toe, dat er een afzonderlijke feestdag werd gevierd ter eere van het Heilig Hart, aanvankelijk alleen voor Polen. Spoedig werd deze meer algemeen en door paus *Pius IX* werd in 1856 het feest tot de geheele kerk uitgebreid. Het wordt gevierd op den Vrijdag na het octaaf van het H. Sacramentsfeest d. i. de derde Vrijdag na Pinksteren. Er bestaan verschillende broederschappen en religieuse genootschappen onder den titel van het H. Hart o. a. de Missionarissen van het H.H. door *Chevalier* in 1854 te Issoudun gesticht, in 1891 pauselijk goedgekeurd. Deze religieusen hebben in Nederland een huis te Tilburg en te Velp (Geld.).

Heiligheidswet noemt men in de Oud-testamentische wetenschap de voorschriften, die de kern vormen van *Leviticus* 17—26. De hoofdinhoud en strekking dezer wetten is het gebod: „gij zult Jahve heilig zijn" niet zoozeer in den zin van zedelijke reinheid als wel in de beteekenis van vrijblijven van het heidensche vooral in godsdienstige gebruiken. De voorschriften betreffen derhalve vooral de priesters, de offers, de feesten enz. De overeenkomst van gedachten met *Ezechiel* is zoo groot, dat men wel *Ezechiel* voor den schrijver hiervan heeft gehouden. Er zijn echter ook belangrijke verschillen met *Ezechiel,* zoodat men niet verder kan gaan dan de waarschijnlijkheid vaststellen, dat deze voorschriften in *Ezechiel's* tijd zijn neergeschreven. De heiligheidswet vormt niet één geheel, maar is blijkbaar een verzameling door den samensteller bijeengevoegd.

Heilig huisgezin, *Het,* noemt men een voorstelling van *Christus* als kind met eenige zijner verwanten. In de middeleeuwen werd aanvankelijk alleen *Maria* afgebeeld; in de vijftiende eeuw werden ook de *H. Anna,* de *H. Elizabeth,* de *H. Jozef* en de *H. Johannes de Dooper* met *Maria* en haar kind tot één groep vereenigd. De *H. Jozef* is steeds een bejaard man, de *H. Johannes* wordt als kind voorgesteld.

Heilig Roomsche Rijk van de Duitsche natie is de naam, welke van 962 tot 1806 werd gedragen door Duitschland. Nadat reeds *Karel de Groote* door het aanvaarden der keizerskroon (25 December 800) het West-Romeinsche Rijk had hernieuwd, met dit onderscheid, dat niet de Romeinen, maar de Franken de opperheerschappij in handen hadden, werd dezelfde weg gevolgd door *Otto I* na den val van het Karolingsche keizerschap, doordien hij zich den 2den Februari 962 door paus *Johannes XII* te Rome als

Digitized by Google

Roomsch keizer deed kronen. De naam van Roomsche Rijk bleef bestaan, omdat het denkbeeld van een Christelijk (Heilig) wereldgebied tot de meestgeliefde voorstellingen der Middeleeuwen behoorde, terwijl men het in het Romeinsche Rijk reeds eenmaal in werkelijkheid had aanschouwd. Aan wie deze heerschappij toebehoorde, werd uitgedrukt door de toevoeging „van de Duitsche natie". Dat rijk omvatte in zijn bloeitijd de koninkrijken Duitschland, Italië en Bourgondië en maakte tevens aanspraak op de souvereiniteit over de andere Christelijke rijken van het Westen, een souvereiniteit, welke trouwens door Hongarije, Polen enz. is erkend.

Heilig Verbond. *Zie Alliantie.*

Heiligverklaring. *Zie Canonisatie.*

Heilig Vuur. *Zie Vuuraanbidders.*

Heilmann, *Josua,* de uitvinder der borduurmachine en eigenlijk de schepper der mechanische spinnerij en weverij in den Elzas, den 17den Februari 1796 te Mühlhausen geboren, ontving zijn opleiding aan het *Conservatoire des arts et métiers* te Parijs en kwam op 21-jarigen leeftijd aan het hoofd van een spinnerij te Alt-Thann, die binnen den tijd van twee jaren met 10 000 spillen werkte. In 1823 bedacht hij een zeer vernuftig ingerichten mechanischen weefstoel, die zich tot nu toe gehandhaafd heeft. Dit werktuig gaf de eerste aanleiding tot den met goed gevolg gevoerden strijd met de Engelsche industrie, welke zich toen reeds tot een aanmerkelijke hoogte had ontwikkeld. De door hem uitgevonden borduurmachine berust op een oorspronkelijk denkbeeld. Zij is de eerste bruikbare machine van dien aard; haar naalden werken tegelijk en tevens met dezelfde nauwkeurigheid als de hand van een ervaren borduurster. Later vond *Heilmann* machines uit om geweven stoffen te meten en te vouwen en wist verbeteringen aan te brengen aan de voorspinmachine. Merkwaardig bovenal was zijn kammachine voor wol en katoen, waardoor de industrie der geweven stoffen een hooge vlucht nam. De jury der wereldtentoonstelling te Parijs in 1855 noemde haar de gewichtigste uitvinding op het gebied der spinnerij in de voorafgaande veertig jaren en de *Société d'encouragement pour l'industrie nationale* kende hem daarvoor een prijs toe van 12 000 francs. Hij overleed den 5den November 1848.

Heilprin, *Angelo,* een Amerikaansch geoloog, werd in 1853 te Satoralja Oejhely in Hongarije geboren, trok op driejarigen leeftijd met zijn ouders naar de Vereenigde Staten, vertoefde later in Groot-Brittannië en bezocht er van 1874 tot 1877 de Royal School of Mines. Sedert 1881 was hij docent in de geologie en palaeontologie aan de Academy of Natural Science te Philadelphia. In 1886 deed hij een wetenschappelijke reis door Florida, in 1890 door Mexico, in 1898 en 1899 naar Alaska. Na de uitbarsting van den Mont-Pelée bezocht hij in 1902 het eiland Martinique, in 1903 werd hij benoemd tot hoogleeraar aan de Yale-Universiteit te New-Haven en deed in 1906 een reis door de oerwouden van Guyana, waar hij door zware koortsen werd aangetast en de kiemen van een doodelijke ziekte opdeed. Hij overleed te New-Haven den 17den Juli 1907. Van zijn talrijke geschriften noemen wij: „On the geographical and geological distribution of animals", „The animal life on our seashore", „The geological evidences of evolution", „The Bermuda Islands", „Principals of Geology", „Alaska and the Klondike" en „Mont Pelé and the tragedy of Martinique".

Heilsbronn, een plaatsje in Beieren, ligt aan de Schwabach en de spoorlijn Krailsheim—Neurenberg—Furth i. Wald en telt (1910) 1366 inwoners. Vroeger was het beroemd door het in 1132 gestichte, in 1555 opgeheven klooster der Cisterciënser-monniken, waarin bijna alle leden uit de grafelijke Huizen van *Hohenzollern* begraven liggen *tot Albrecht Achilles* († 1486), sommigen met grafmonumenten van groote kunstwaarde. De kloosterkerk, een mooie, in 1150 gewijde zuilenbasilica, in 1851—1866 gerestaureerd, bezit een prachtig gouden altaar met schilderijen, o. a. van *Albrecht Dürer* en *Veit Stoss.* De in 1263 gebouwde kapel, die 400 jaar lang als bierbrouwerij gebruikt werd, is onlangs gerestaureerd en tot kerk ingericht.

Heilsverordening *(Ordo Salutis)* noemt men in de Christelijke dogmatiek de wijze, waarop de mensch door Gods genade deel verkrijgt aan het door *Christus* verworven heil, alsmede het geheel der Christelijke geloofsleer, door wier aanneming en behartiging de mensch dat heil verwerven kan. Eerst godgeleerden van lateren tijd, zooals *Baumgarten, Michaëlis* en anderen bezigden de uitdrukking *ordo salutis* en verdeelden deze in eenige trappen, langs welke de mensch moest opklimmen, om van een kind des toorns tot een kind der genade en voorts in den genadestaat tot de hoogste volkomenheid op te klimmen. Om het godsdienstig verloop, dat in de beide leerstukken van de boete en van het rechtvaardigmakend geloof gelegen is, te onderscheiden van de verschillende trappen der heilsverordening, noemt men deze laatste de verschillende momenten in het verloop van 's menschen zedelijke vernieuwing. De hedendaagsche godgeleerdheid gebruikt het woord *heilsverordening* voor de godsdienstige volkomenheid, gelijk deze geopenbaard is in *Christus,* of voor de oeconomie van het koninkrijk Gods, om deze, als de van eeuwigheid door God verordende en in het Christendom verwezenlijkte wijze van verzoening met God, te onderscheiden van de natuurordening en van de zedelijke wereldordening, als voorbereidselen tot het godsdienstig bewustzijn. De natuurordening is de bron van den natuurlijken godsdienst, — de zedelijke wereldordening die van den wettelijken godsdienst, — en de heilsverordening die van den godsdienst der liefde, zooals deze in het Evangelie verkondigd wordt.

Heim, *Van der,* is de naam van een aanzienlijk Nederlandsch geslacht.

Heim, Anthony van der, een zoon van *Anthony van der Heim,* rekenmeester der domeinen van Holland, en van *Catharina Heinsius,* een zuster van den raadpensionaris, in 1693 te 's-Gravenhage geboren, werd benoemd tot secretaris van de Generaliteitsrekenkamer en tot griffier der leenen van Holland en in 1727 tot secretaris van den Raad van State, als opvolger van *Simon van Slingeland.* Later was hij thesaurier-generaal der Unie, en in 1737 werd hij raadpensionaris

Digitized by Google

van Holland. Hij genoot bij voortduring het algemeen vertrouwen, ook dat der buitenlandsche vorsten. Vooral de koning van Frankrijk was hem zeer genegen. In 1745 voerde *Van der Heim* belangrijke onderhandelingen met abbé *De la Ville*, maar hij kon den oorlog met Frankrijk niet afwenden. Hij overleed den 15den Augustus 1746.

Heim, Johan Adriaan van der, later mr. *Johan Adriaan van der Heim van Duivendijke*, een Nederlandsch staatsman en achterkleinzoon van den voorgaande, den 15den Januari 1791 te Rotterdam geboren, vluchtte in 1795 met zijn Oranjegezinde ouders naar Bremen. In 1808 werd hij student aan de academie te Leiden. In 1813 bezig met het schrijven eener dissertatie tot het verkrijgen van het doctoraat in de letteren, ontving hij bevel als garde d'honneur op te komen, waarom hij zich haastte het licenciaat in de rechten te verkrijgen. Daags na zijn promotie werd hij door gendarmen naar 's-Gravenhage gebracht en verder opgezonden naar Metz. Toen echter de Oranjevlag te 's-Gravenhage weder wapperde, deserteerde *Van der Heim* met een zijner krijgsmakkers over Luxemburg en Brussel naar Rotterdam, maakte als onderofficier den slag van Waterloo mede en vestigde zich in 1816 als advocaat te Middelburg, waar hij vervolgens rechterplaatsvervanger, in 1821 ontvanger der registratie en in 1823 griffier der Staten van Zeeland werd, welke betrekking hij waarnam tot in 1843. In 1840 was hij afgevaardigde naar de Dubbele Kamer der Staten-Generaal, en toen in 1843 het voorstel van *Rochussen* tot conversie der staatsschulden verworpen werd, trad *Van der Heim* op als minister van Financiën. Hij bekleedde slechts 4 maanden die betrekking, want ook zijn voorstellen tot het heffen eener belasting op de renten, jaarwedden enz. vonden geen bijval. Terstond werd hij benoemd tot lid van den Raad van State, doch verwisselde dit ambt in 1844 met dat van gouverneur van Zuid-Holland, terwijl hij zich in 1846 tevens gedurende 3 maanden ad interim met de portefeuille van Binnenlandsche Zaken zag belast. Zijn voorloopige benoeming werd niet in een definitieve veranderd, omdat hij, hoe conservatief ook in vele opzichten, sedert 1843 vruchteloos aandrong op een grondwetsherziening. Toen de koning er eindelijk in toestemde en *Van Hall* in 1847 de portefeuille van Financiën nederlegde, werd *Van Rappard*, lid der Eerste Kamer, aangezocht die te aanvaarden, en deze stemde toe onder voorwaarde, dat *Van der Heim* minister van Binnenlandsche Zaken zou worden. Dit geschiedde, en alles werd voor een grondwetsherziening in gereedheid gebracht, toen de houding van *Willem II* in 1848 het ministerie tot aftreden noopte. *Van der Heim* bleef nu gedurende een tijd ambteloos en trachtte nuttig te zijn als curator der Leidsche Academie en vooral ook door de bevordering van de belangen der landbouwkolonie Nederlandsch-Mettray. In 1853 werd hij, bij den val van het ministerie-*Thorbecke*, weder tot commissaris des Konings in Zuid-Holland benoemd. Hij had bij zijn optreden als commissaris de voorwaarde gesteld, dat hij zijn ambt zou mogen neerleggen, zoodra ook weder een ministerie-*Thorbecke* aan het hoofd der zaken kwam. Trouwens toen *Thorbecke* in 1862 het bewind in handen nam, vroeg en verkreeg *Van der Heim* eenvoudig ontslag.

De koning kende aan *Van der Heim* den titel toe van baron, en de Provinciale Staten lieten een medaille slaan met zijn beeltenis en benoemden hem tot lid der Eerste Kamer. Hier was hij 2 jaar werkzaam, waarna hij zijn ontslag nam om redenen van gezondheid. Hij overleed den 15den October 1870.

Heim, Hendrik Jacob van der, baron, tweede zoon van den voorgaande, een Nederlandsch staatsman, den 19den Januari 1824 te Middelburg geboren, promoveerde te Leiden in 1847 in de rechten. In 1850 werd hij commies-griffier van de Eerste Kamer en in 1857 inspecteur van het Lager Onderwijs in Zuid-Holland, terwijl hij in 1864 gekozen werd tot lid van Gedeputeerde Staten in die provincie. In 1874 belastte hij zich met de portefeuille van Financiën in het tweede ministerie-*Heemskerk*, met welk kabinet hij aftrad den 1sten November 1877. Na dien tijd heeft hij geen openbare betrekking meer bekleed. Hij overleed den 13den Februari 1890 te Florence. Van zijn geschriften noemen wij: „Iets over onze scheepvaartwetten" (1850), „De hulpbank enz." (1850), „Aanteekeningen op het wetsontwerp tot regeling van het Middelbaar Onderwijs" (1863) en het onvoltooide „Het archief van den raadpensionaris Heinsius" (1667—1880, 3 din.), „Belasting en leening" (1878), „Financiëele aanteekeningen" (1878) en „Financieel staatsbeleid en belastinghervorming". Daarenboven leverde hij onderscheiden stukken in „De Gids" en in het Tijdschrift van *Fruin* en *De Boer* over gevangeniswezen, onderwijs, belastingen enz.

Heim, *Ernst Ludwig*, een Duitsch geneeskundige, den 22sten Juli 1747 te Solz in het hertogdom Saksen-Meiningen geboren, waar zijn vader, *Johann Ludwig Heim*, de uitgever der „Hennebergische Chronik" (1767—1777) in 1785 overleed, bezocht achtereenvolgens het lyceum te Meiningen en de universiteit te Halle, deed, na het verkrijgen van den doctorsrang, een wetenschappelijke reis door Noord-Duitschland, Nederland (waar hij geruimen tijd te Leiden vertoefde), Engeland en Frankrijk, vestigde zich eerst te Berlijn en daarna te Spandau, doch keerde in 1783 naar Berlijn terug, waar hij in 1799 tot geheim Hofraad benoemd werd. Hij had in Berlijn een uitgebreide practijk; jaarlijks behandelde hij 3- of 4000 behoeftige lijders gratis, verstrekte aan velen van hen ondersteuning en genoot tevens als arts het vertrouwen van het Koninklijk Huis. Hij overleed den 15den September 1834; zijn „Vermischte Schriften" werden in 1836 door *Paetsch* in het licht gegeven. Hij was de eerste, die te Berlijn de koepokken inentte, terwijl hij zich speciaal toelegde op de kennis der mossen.

Heim, *Ignaz*, een Zwitsersch musicus en componist van liederen, den 7den Maart 1816 te Renchen in het Zwarte Woud geboren, werd in 1882 opvolger van *F. Abt* als muziekdirecteur te Zurich en maakte zich door verbetering van het volkszang zeer verdienstelijk. Zijn talrijke volksmelodieën worden in Zuid-Duitschland en Zwitserland algemeen gezongen en zijn bundels liederen bevatten zeer populaire zangen voor man-

Digitized by Google

nen-, vrouwen- en gemengd koor. In 1862 verscheen zijn verzameling volksliederen voor mannenkoor, in 1866 voor gemengd koor en in 1867 voor meisjes- en vrouwenkoor, en bij elk van deze bij herhaling uitgegeven bundels voegde hij later een tweeden bundel. Hij overleed den 3den December 1890 te Zurich.

Heim, *Albert,* een Zwitsersch geoloog, den 12den April 1849 te Zurich geboren, studeerde in zijn geboortestad en vervolgens te Berlijn, vestigde zich in 1871 als privaatdocent aan de polytechnische school te Zurich en werd in 1873 professor aan die inrichting en in 1875 tevens buitengewoon hoogleeraar aan de universiteit aldaar. Sedert 1878 is hij lid van de geologische commissie in Zwitserland, sedert 1881 directeur der natuurwetenschappelijke afdeeling en van de geologische verzamelingen. In 1901—1902 bezocht hij Nieuw-Zeeland. Vooral de studie van het hooggebergte en diens gletschers heeft veel aan hem te danken. Zijn reis per luchtballon dwars over de Alpen was de eerste tocht van dien aard. Behalve onderscheiden opstellen in tijdschriften schreef hij: „Der Ausbruch des Vesuve in April 1872" (1873), „Ueber einen Fund aus der Renntierzeit" (1874), „Ueber die Verwitterung im Gebirge" (1879), „Die Erdbeben und deren Beobachtung" (1880), „Untersuchungen über den Mechanismus der Gebirgsbildung" (2 dln. met atlas 1878), „Ueber Bergstürze" (1882), „Handbuch der Gletscherkunde" (1885, 2de druk door *Crammer,* 1914), „Die Quellen" (1885), „Beiträge zur geologischen Karte der Schweiz" (1890), „Geologische Exkursien quer durch die östlichen Schweizer Alpen" (1894) en met *Maurer* en *Spleterini* „Die Fahrt der Wega über Alpen und Jura" (1898). Ook heeft hij zich jegens het onderwijs zeer verdienstelijk gemaakt door het uitgeven van geologische reliëfkaarten en van panorama's.

Heimatkunde (= kennis der „Heimat", d. i. der geboorteplaats) is de Duitsche benaming voor het onderwijs, dat als voorlooper van het aardrijkskundig onderwijs op de lagere school is te beschouwen. Het omvat echter meer dan het onderwijs in de aardrijkskundige gesteldheid van de woonplaats en haar omgeving, daar het zich ten doel stelt beide in elk opzicht te doen kennen.

Heimbach, *Karl Wilhelm Ernst,* een Duitsch rechtsgeleerde, den 29sten November 1803 te Merseburg geboren, bezocht de universiteit te Leipzig en promoveerde aldaar in de rechten in 1825. Reeds in 1828 werd hij hoogleeraar te Jena, in 1832 lid, later vice-president van het Hof van Appèl en overleed aldaar den 4den Juli 1865. Van zijn geschriften noemen wij: „Basilicorum libri LX" (1833—1897, 7 dln.), „Lehrbuch des partikulären Privatrechts der zu dem Oberappellationsgerichten zu Jena und Zerbst vereinigten Länder" (1848—1853, 2 dln.), „Lehrbuch des sächsischen bürgerlichen Prozesses" (1852—1861, 3 dln.) en „Juristische Abhandlungen und Rechtsfälle" (1847—1857, 2 dln.).

Heimbach, Gustav Ernst, een jurist en broeder van den voorgaande, den 15den November 1810 te Leipzig geboren, studeerde aldaar, vestigde er zich als privaatdocent, werd er in 1840 benoemd tot buitengewoon hoogleeraar en overleed den 24sten Januari 1851. Hij schreef: „Anecdota" (1838—1840, 2 dln.), bevattende talrijke rechtsbronnen, op een reis in 1830—1834 in Frankrijk en Italië verzameld en bewerkte voorts een uitgave van het „Authenticum" (1846—1851, 2 dln.) en van het „Manuale legum, sive Hexabiblos" van *Harmenopoulos* (1851).

Heimburg, *W.* Zie *Behrens, Bertha.*

Heimdall is volgens de Noorsche godenleer de zoon van 9 zusters en bewoont den burcht Heminburg nabij de brug Bifröst (den regenboog), langs welke de goden zich naar de aarde of vandhier naar hun hemelsche zalen begeven, en houdt aldaar de wacht tegen de vijandige reuzen. Hij slaapt nog minder dan een vogel en ziet bij dag en bij nacht 100 mijlen ver. Ook is zijn gehoor zoo scherp, dat hij het gras op de weiden en de wol op de schapen kan hooren groeien. De klank van zijn tooverhoorn, *gjallarhoorn* genaamd, dringt door tot aan de verste uiteinden der wereld, en hij rijdt op een snelloopend paard, hetwelk den naam van *golltop* (het gouden) draagt, omdat haar en manen zich door een gouden glans onderscheiden. Hij ging eens als *Rigr* naar de aarde en stichtte er de drie standen der onvrijen, vrijen en edelen. *Heimdall* is de god van alle begin en dus de tegenstelling van *Loki.*

Heimwee *(nostalgia)* noemt men een ziekelijke zwaarmoedigheid, veroorzaakt door een onbevredigd verlangen naar het vaderland of den huiselijken haard. Zij kan van zóó ernstigen aard worden, dat de spijsvertering of andere functies van het lichaam er onder lijden, ja dat een blijvende gemoedsziekte (in den vorm van melancholie) optreedt. Bij ernstigen graad van heimwee helpt slechts één middel, terugkeer naar vaderland of woonplaats. Bij minder ernstige gevallen helpt zeer dikwijls afleiding en aangenaam gezelschap. Onder de bewoners der meest verschillende landen vindt men er, die in den vreemde door heimwee worden aangetast, vooral personen of volksklassen, welke op een betrekkelijk laag peil van beschaving staan en gewend zijn aan een eenvoudige levenswijze, terwijl zij zich plotseling in omstandigheden zien geplaatst, welke van de voormalige aanmerkelijk verschillen. Het grootste gevaar voor heimwee vindt men bij kinderen in de puberteitsjaren.

Hein, *Pieter Pieterszoon,* gewoonlijk *Piet Hein* genoemd, een Nederlandsch vlootvoogd, werd in 1578 te Delfshaven uit geringe ouders geboren. Hij koos het zeemansbedrijf, onderscheidde zich door dapperheid, maar werd door de Spanjaarden gevangen genomen en wreed mishandeld. Nadat hij eenigen tijd aan de roeibank van een der galeien van *Spinola* was gekluisterd geweest, werd hij uitgewisseld en voer tusschen 1608 en 1617 ter koopvaardij. Hij won daarmede een aanzienlijk vermogen en werd bij de oprichting der West-Indische Maatschappij tweede bewindhebber voor Rotterdam en in 1623 vice-admiraal. Op een tocht naar Amerika, veroverde hij den 8sten Mei 1624 San Salvador in de Allerheiligenbaai en werd in 1626 tot admiraal onder opperbevel van *Bouwe Heyns* bevorderd. Hij ontving bevel zich met dezen te vereenigen en tegen de Portugeezen te strijden. Die vereeni-

Digitized by Google

ging had niet plaats, doch hij bleef in zee en beproefde een aanval op de schepen, die in de Allerheiligenbaai ten anker lagen, een gewaagde onderneming, daar onder het geschut der forten een Spaansch-Portugeesche vloot van 26 schepen lag. Doch hoewel slechts 8 zijner schepen den mond der baai konden passeeren, veroverde hij met hulp van welbemande booten niet minder dan 23 met buit beladen schepen, zeilde langs de kust van Brazilië, nam of verbrandde nog 5 vaartuigen en bereikte met verlies van slechts 2 zijner schepen het vaderland. In 1628 met een vloot van 24 schepen uitgezeild, veroverde hij in de baai van Matanzas bij Cuba de rijke Spaansche Zilvervloot en bracht haar behouden in de Nederlandsche haven. Bij het bericht van de aankomst dier schatten ging een gejuich op in het geheele land; de Staten-Generaal schreven een dank- en vreugdedag uit, en de dappere admiraal werd door stadhouder *Frederik Hendrik* te gast genoodigd en van 's lands wege begiftigd met een medaille, aan een gouden keten vastgehecht. Voor zijn aandeel in den buit kocht hij een huis te Delft, om er zijn overige levensdagen rustig door te brengen. Het vaderland echter vorderde zijn krachten, en in 1629 werd hij in plaats van *Willem van Nassau*, die bij Grol gesneuveld was, tot luitenant-admiraal van Holland aangesteld. Reeds in Mei stak hij in zee, om de Duinkerkers te tuchtigen. Dicht bij de haven hunner stad ontmoette hij 3 kaperschepen. Moedig daarheen stevenend, ontving hij de volle laag, werd door een kogel in den schouder getroffen en stierf den heldendood (20 Juni 1629). Wel bevochten de zijnen een glansrijke overwinning, maar het geheele vaderland droeg rouw over den dood van den vlootvoogd. Zijn lijk werd in de Oude Kerk te Delft ter aarde besteld, en de Staten deden een praalgraf boven zijn rustplaats verrijzen. Later werd te Delfshaven een standbeeld voor hem opgericht. Men meent, dat het koperen der schepen het eerst door hem is ingevoerd. Zeker is, dat *Piet Hein* veel gedaan heeft voor de reorganisatie der vloot.

Heincke, *Friedrich*, een Duitsch dierkundige, den 6den Januari 1852 te Hagenow geboren, studeerde te Rostock, Leipzig en Kiel, vestigde zich in 1873 als privaatdocent te Kiel, ging in 1879 als leeraar naar Oldenburg en werd in 1892 hoogleeraar en directeur van de nieuw gestichte koninklijke „Biologische Anstalt" op Helgoland. Sedert 1875 stelde hij wetenschappelijke onderzoekingen in omtrent de Noord- en Oostzee. Hij schreef: „Die Varietäten des Herings" (1878—1882), „Die nutzbaren Tiere der nordischen Meere und die Bedingungen ihrer Existenz" (1882), „Die Fische der Ostsee" (1884), „Naturgeschichte des Herings" (2 dln. 1893).

Heine, *Salomon*, een verdienstelijk burger van Hamburg, in 1767 te Hannover geboren, was een zoon van onbemiddelde Israëlietische ouders. Op 17-jarigen leeftijd begaf hij zich met 16 groschen naar Hamburg, waar hij aanvankelijk voor anderen wissels invorderde. Weldra richtte hij met een wisselmakelaar een kantoor op en zette dit bedrijf later alleen voort tot in 1797, toen hij met *Heckscher* een bankierszaak begon. Hierdoor legde hij de grondslagen voor zijn lateren rijkdom, zoodat hij in 1818 met een kapitaal van meer dan 1 millioen thaler een eigen huis kon stichten, dat hij tot aan zijn dood bestuurde. Door zijn geld en zijn crediet hielp hij na den brand van 2 Mei 1842 de Hamburgsche beurs staande en stelde ongevraagd 1/2 millioen thaler ter beschikking van het stedelijk bestuur. Hij oefende weldadigheid op groote schaal en stichtte o.a. uit eigen middelen een ziekenhuis voor behoeftige Israëlieten. Ook ondersteunde hij zijn neef, den dichter *Heinrich Heine* (zie aldaar), financiëel. Toen men, uit achting voor zijn persoon, hem wilde vrijstellen van de drukkende lasten, die te Hamburg aan de Israëlieten werden opgelegd, wees hij zulks van de hand, betuigende, dat hij geen voorrechten verlangde boven zijn geloofsgenooten. Hij overleed den 26sten December 1844, en het bleek, dat hij aan verschillende instellingen van liefdadigheid te Hamburg 163 000 mark banco vermaakt had. Ook had hij allen, die hem minder dan 400 mark banco schuldig waren, vrijgesteld van betaling.

Heine, *Heinrich*, een Duitsch dichter, den 13den December 1797 (volgens anderen in 1799) te Düsseldorf geboren, was een zoon van onbemiddelde ouders en een neef van den voorgaande, bij wien hij eenigen tijd werkzaam was op diens kantoor. Later studeerde hij te Bonn, Berlijn en Göttingen in de rechten en omhelsde in 1825 den Christelijken godsdienst. Na dien tijd woonde hij bij afwisseling vooral te Hamburg, Berlijn en München, doch koos na de Julioomwenteling van 1830, onder den invloed van allerlei teleurstellingen, in 1831 Parijs, het brandpunt van het liberalisme in die dagen, tot zijn verblijfplaats. Hier wijdde hij zich aan zijn letterkundige werkzaamheden en waren de teleurstellingen, als gevolg eener ongelukkige liefde voor zijne nicht *Amalie Heine* en later voor haar jongere zuster *Therese* van den grootsten invloed op zijn dichterlijke ontwikkeling. Zijn lyrische ontboezemingen berusten grootendeels daarop. Hoewel hij nu en dan heimwee naar Duitschland gevoelde, bezocht hij dit slechts twee malen (herfst 1843 en zomer 1844). Daar in December 1835 door besluit van den Bondsdag alle geschriften van het „Jonge Duitschland", waartoe ook de zijne gerekend werden, verboden werden, geraakte hij in financiële moeilijkheden en bestond zijn inkomen, behalve uit een jaargeld hem door zijn oom *Salomon Heine* (zie aldaar), den vader van *Amalie* en *Therese* toegekend, van 1836 tot aan den val van het ministerie *Guizot* in 1848 hoofdzakelijk uit een aanzienlijk jaargeld uit de kas van het departement van Buitenlandsche Zaken te Parijs. Nu en dan deed hij kleine reizen, het laatst een naar Hamburg in 1844. In 1841 was hij kerkelijk gehuwd met de mooie, goedhartige en levenslustige, doch weinig beschaafde *Eugénie Mirat* (overleden den 19den Februari 1883 te Passy bij Parijs), doch na dien tijd leed hij aan een ruggemergskwaal, die geenszins de frischheid en levendigheid van zijn geest verdoofde, maar wel zijn gemoed verbitterde. Hij overleed den 17den Februari 1856 te Parijs, na een jarenlang ziekbed (de „Matratzengruft"). Op Montmartre te Parijs, op Korfoe, te New-York en sinds kort te Hamburg, zijn standbeelden voor hem opgericht;

Digitized by Google

in Duitschland wilden verschillende steden daartoe geen toestemming verleenen.

Heine begon zijn letterkundige loopbaan met de uitgave zijner „Gedichte" (1822); kort daarna verschenen zijn treurspelen „Almansor" en „Radcliff", die, hoewel nog onder den invloed der romantiek, getuigenis geven van een oorspronkelijk talent. Grooter roem verwierf hij echter door de eerste twee deelen der „Reisebilder" (1826—1827), waarop twee andere deelen volgden (1830—1831). Dat werk, waarin de dwaasheden en vooroordeelen der Duitschers op de geestigste wijze gehekeld worden, baarde groot opzien en verwierf bij velen een levendigen bijval. Vooral ook vielen de gedichten in den smaak, welke hij onder den naam van „Buch der Lieder" (1827 enz.) tot een bundel verzamelde. Daarop volgden: „Kahldorf über den Adel, in Briefen an den Grafen M. von Moltke" (1831), „Beiträge zur Geschichte der neuern schönen Literatur in Deutschland" (2 dln., 1833), „Französische Zustände" (1833, in de „Allgemeine Zeitung" geplaatst), „Der Salon" (4 dln., 3de druk 1860—1861), „Die romantische Schule" (1836), „Shakespeare's Mädchen und Frauen mit Erläuterungen" (1839), „Ueber Börne" (1840), „Neue Gedichte" (1844 enz.) met het aanhangsel „Deutschland. Ein Wintermärchen" en „Atta Troll" (1847). Verder gaf hij nog „Romanzero" (1847) en „Der Doctor Faust" (1851) in het licht. Zijn „Vermischte Schriften" (3 dln., 1854) bevatten „Geständnisse" en „Lutetia". De eerste uitgave zijner gezamenlijke werken verscheen te Hamburg in 21 deelen (1861—1866), de beste critische uitgave is die van *Elster* (7 dln., Leipzig 1887—1890) met biografie, inleiding en aanteekeningen. Herhaaldelijk werden zijn werken in vreemde talen overgebracht, zelfs in het Japansch, en ongetwijfeld is hij in het buitenland de meest bekende en meest populaire Duitsche dichter. Zijn „Memoiren" verschenen gedeeltelijk in 1884, het overige is waarschijnlijk verloren. *Hans Daffis* begon de uitgave der „Heine-Briefe" (dl 1, 1906).

In Duitschland wordt over de beteekenis van *Heine* nog steeds gestreden, waarbij het oordeel niet zelden door politieke overwegingen beheerscht wordt. Zijn ironie en satyre, zijn vrije opvattingen op menig gebied vonden grif ingang bij al wie in eenig opzicht revolutionnaire of moderne opvattingen koesterden, terwijl conservatieven en nationalisten zijn denkbeelden als gevaarlijk en verderfelijk beschouwden. In ons land hebben de denkbeelden van *Heine* ook invloed gehad op de warmte, waarmede hij door velen ontvangen is, doch in hoofdzaak zijn ideeën op het gebied van godsdienst en moraal. Daarnaast waardeerde men de warmte en gevoeligheid in zijn poëzie, welke eigenschappen men bij de Nederlandsche dichters slechts zwak vertegenwoordigd vond. Nu de vraagstukken, die *Heine* bezighielden, niet meer zoo actueel zijn, heeft hij ook als dichter veel van de vroegere belangstelling verloren. Eentonigheid en oppervlakkigheid doen aan de waarde van zijn gedichten veel afbreuk. Zijn reputatie van fijn-geestig causeur, en treffend raak spotter bleef echter ongeschokt.

Levensbeschrijvingen en karakteristieken gaven: *Strodtmann* (2 dln., 3de druk, Berlijn 1884), *Prölss* (Stuttgart 1886), *Keiter* (Keulen 1891), *Brandes*, Die Literatur des 19ten Jahrhunderts, dl. 6 (Leipzig 1891).

Heine, *Wilhelm,* een Duitsch schilder en reiziger, den 30sten Januari 1827 te Dresden geboren, was de zoon van een tooneelspeler. In zijn geboorteplaats legde hij zich toe op de schilderkunst en vertrok in 1849 naar New-York, waar zijn landschappen grooten bijval vonden. Ten behoeve van zijn schetsboek deed hij in Juni 1851 een tocht naar Centraal-Amerika en beschreef dien in zijn boek „Wanderbilder aus Central-Amerika" (1853). In 1852 vergezelde hij als teekenaar de Noord-Amerikaansche expeditie onder commodore *Perry* naar Oost-Azië en vertoefde geruimen tijd in Japan, waarna hij zijn waarnemingen mededeelde in de werken: „Reise um die Erde" (2 dln., 1856), „Die Expedition in die Seen von China, Japan und Ochotsk" (3 dln., 1858) „Japan und seine Bewohner" (1860), „Eine Weltreise um die nördliche Hemisphäre" (1864) en het prachtwerk: „Japan" (1873 enz.). Nadat hij een uitstapje gemaakt had naar Tripolis, begaf hij zich in het voorjaar van 1860 over Egypte naar Singapore, om zich aan te sluiten bij de Pruisische expeditie naar Oost-Azië, welke op zijn aansporing te Berlijn was op touw gezet. In 1861 keerde hij naar New-York terug, waar hij als kapitein-ingenieur in dienst trad bij de topografische afdeeling van het Potomacleger. Na het eindigen van den burgeroorlog was hij eerst consul te Parijs, toen te Liverpool en vestigde zich vervolgens te Dresden, waar hij den 5den October 1885 overleed.

Heineccius, *Johann Gottlieb,* een Duitsch rechtsgeleerde, den 11den September 1681 te Eisenburg geboren, studeerde aanvankelijk te Leipzig in de theologie, daarna te Halle in de rechten en werd aldaar in 1713 hoogleeraar in de wijsbegeerte en in 1720 buitengewoon en in 1721 gewoon hoogleeraar in de rechten. In die betrekking ging hij in 1723 naar Franeker en in 1727 naar Frankfort aan de Oder waar hij 4 jaar later den titel van geheimraad ontving. In 1733 keerde hij als professor in de wijsbegeerte en rechten naar Halle terug, waar hij den 31sten Augustus 1741 overleed. Zijn beoefening der wijsbegeerte en zijn uitgebreide kennis der oude talen, oudheden en geschiedenis verschaften hem een diep inzicht in alle deelen der rechtswetenschap. Hoofdzakelijk echter legde hij zich toe op het Romeinsche en het Duitsche recht. Van zijn geschriften noemen wij: „Antiquitatum romanarum jurisprudentiam illustrantium syntagma" (1719), „Elementa juris civilis secundum ordinem Institutionum" (1725), „Elementa juris civilis secundum ordinem pandectarum" (1727) en „Historia juris romani et germanici" (1733). Zijn zoon *Johann Christian Gottlieb,* in 1718 te Halle geboren en in 1791 te Sagan overleden, was geruimen tijd als hoogleeraar werkzaam aan de ridderacademie te Liegnitz en heeft zich verdienstelijk gemaakt door het uitgeven van onderscheiden werken zijns vaders, zooals „Opera omnia" (1744, 9 dln.) en „Antiquitates germanicae jurisprudentiam patriam illustrantes" (1772, 3 dln.).

Heinecken, *Karl Heinrich von,* een Duitsch

Digitized by Google

oudheidkundige en kunstkenner, in 1706 te Lubeck geboren, werd geheimschrijver en vertrouwde raadsman van graaf *von Brühl*, bestuurder der goederen van dezen en in den adelstand opgenomen. Toen na den dood van den graaf (1763) een aanklacht wegens verduistering van gelden tegen dezen ingediend werd, nam men ook *von Heinecken* op vermoeden van medeplichtigheid in hechtenis, doch hij werd weldra op vrije voeten gesteld. Hij overleed op zijn landgoed Altdöbern in de Nederlausitz den 23sten Januari 1791. Op zijn kosten liet hij het prachtwerk drukken: „Recueil d'estampes d'après les plus célèbres tableaux de la galerie royale de Dresde" (1755—1757) en schreef: „Nachrichten von Künstlern und Kunstsachen" (1768—1771, 2 dln.), „Idée générale d'une collection complète d'estampes" (1770) en „Dictionnaire des artistes dont nous avons des estampes" (4 dln., 1778—1790, loopende tot D).

Heinefetter, *Sabine,* een Duitsche operazangeres, in 1805 te Mainz geboren, wekte als harpspeelster door haar fraaie stem de opmerkzaamheid van een muziekliefhebber, die haar liet opleiden door *Marianne von Willemer* voor het tooneel. In 1825 debuteerde zij als operazangeres te Frankfort aan den Main en kreeg dadelijk een engagement te Cassel, waar *Spohr* zich met haar verdere vorming belastte. Later studeerde zij nog bij *Tadolini* te Parijs, trad daar op in de Italiaansche Opera, kwam vervolgens aan de opera's te Berlijn en Dresden en maakte daarna weer kunstreizen tot zij in 1842 afscheid van het tooneel nam. In 1853 trad zij in het huwelijk met *Marquet,* woonde met haar echtgenoot te Marseille en overleed den 18den November 1872 in het krankzinnigengesticht te Ellenau. — Haar zuster *Maria,* den 17den Februari 1816 geboren, gehuwd met *Stöckel,* was eveneens een verdienstelijke zangeres; zij overleed den 24sten Februari 1857 in een krankzinnigengesticht te Weenen. — Een andere zuster, *Kathinka,* in 1820 geboren, ontving haar opleiding aan de Groote Opera te Parijs en kreeg in 1842 een aanstelling bij den schouwburg te Brussel. In 1850 trad zij op te Parijs, vervulde daarna gastrollen te Hamburg, Berlijn, Weenen en Pest en vestigde zich daarna te Freiburg in de Breisgau, waar zij den 20sten December 1858 overleed.

Heineke, *Walther Hermann,* een Duitsch heelkundige, den 17den Mei 1834 te Schönebeck aan de Elbe geboren, studeerde te Göttingen, Berlijn, Leipzig en Greifswald en werd assistent van *Bardeleben* aan de chirurgische kliniek te Erlangen, waar hij in 1867 hoogleeraar en directeur dier kliniek werd en den 29sten April 1901 overleed. Van zijn geschriften noemen wij: „Beiträge zur Kenntnis und Behandlung der Krankheiten des Knies" (1866), „Anatomie und Pathologie der Schleimbeutel und Sehnenscheiden" (1868) en „Kompendium der Operations- und Verbandlehre" (3de druk 1885). Ook leverde hij onderscheiden monographieën, zooals over chirurgische kwalen van het hoofd, over bloeding, bloedstelping en transfusie (bloedoverstorting), voor het „Handbuch" van *Pitha—Billroth* en in de „Deutsche Chirurgie" van *Billroth—Lücke.*

Heinenoord is een gemeente op het Zuid-Hollandsche eiland Hoeksche-Waard, groot 1727 H.A. met (1915) 1821 inwoners. De gemeenten Oudbeierland, Mijnsheerenland, Puttershoek, Groote-Lint, Heer-Jansdam, Barendrecht en Roon begrenzen haar. De bodem, die uit zeeklei bestaat, wordt als bouwland en als weiland gebruikt. Door de wet van den 17den Juli 1855 werd de gemeente Godschalkoord met Heinenoord vereenigd. De gemeente bestaat uit het dorp Heinenoord, de buurten Blaak en Godschalkoord en eenige gebuchten. Heinenoord, vroeger het Land-van-Wale geheeten, is een der oudste plaatsen van de Hoeksche-Waard. Het wordt reeds in de 12de eeuw genoemd.

Heinicke, *Samuel,* de grondlegger van het onderwijs aan doofstommen in Duitschland, werd den 10den April 1729 te Nautschütz bij Weissenfels geboren. Hij trok op 21-jarigen leeftijd naar Dresden, waar hij dienst nam bij de lijfwacht van den keurvorst. Hoewel van hulpmiddelen ontbloot, beijverde hij zich zijn verwaarloosde opvoeding te herstellen en bracht het zoover, dat hij Latijnsche en Fransche schrijvers kon lezen en door het geven van onderwijs in zijn behoeften kon voorzien. Omstreeks 1754 werd een doofstomme knaap aan zijn leiding toevertrouwd, alsoo omstreeks tezelfder tijd, toen de abt *De l'Epée* zich te Parijs met de belangen der doofstommen begon bezig te houden. *Heinicke* zag zijn bemoeiingen met den besten uitslag bekroond, en om zich geheel aan die taak te kunnen wijden, vroeg hij ontslag, dat echter wegens het uitbarsten van den Zevenjarigen Oorlog geweigerd werd. In 1757 liet hij zich te Jena als student inschrijven. Hier werd hij door Pruisische wervers belaagd, zoodat hij naar Hamburg vertrok, waar hem weldra bij onderscheiden aanzienlijke burgers het onderwijs der kinderen werd toevertrouwd. Tevens werd hij, vooral op aanbeveling van *Klopstock* en *Cramer,* in 1760 geplaatst als huisonderwijzer en secretaris bij graaf *Schimmelmann.* Acht jaar daarna vertrok hij naar Eppendorf, waar hij wederom met de opvoeding van een doofstommen knaap belast werd. Daar het hem gelukte, dezen te leeren spreken, werden onderscheiden doofstommen bij hem gebracht en zijn roem verspreidde zich zoozeer, dat de keurvorst van Saksen hem terugriep naar zijn vaderland. Hij begaf zich naar Leipzig en stichtte er het eerste Duitsche doofstommeninstituut, hetwelk hij tot aan zijn dood (30 April 1790) bestuurde. Ook jegens het volksonderwijs heeft hij zich verdienstelijk gemaakt door de geestdoodende spelmethode met kracht te bestrijden. Van zijn geschriften noemen wij: „Beobachtungen über Stummen und die menschliche Sprache" (1778), „Ueber die Denkart der Taubstummen" (1780), „Ueber alte und neue Lehrarten" (1783), „Wichtige Entdeckungen und Beiträge zur Seelenlehre und zur menschlichen Sprache" (1784) en „Metaphysik für Schulmeister und Plusmacher" (1787).

Heinoo, een gemeente in de provincie Overijssel, ingesloten door Zwollerkerspel, Dalfsen, Raalte en Wijhe, 3069 H.A. groot, telt (1905) 2315 inwoners. De bodem, die over het geheel uit zand, in het N.W. door kleigronden afgewisseld, bestaat, levert vooral rogge, gerst, ha-

Digitized by Google

ver, boekweit, aardappelen en vlas. Behalve het dorp Heinoo, bevat de gemeente de buurten Oud-Heinoo, het Heinoosche-Veld en een deel van Lente. Ook ligt er de havezate Aalderink.

Het kleine dorp Heinoo is zeer bevallig aan den grooten weg van Zwolle naar Almeloo gelegen. Er is een station van de spoorlijn, die deze twee plaatsen verbindt. De Hervormde kerk heeft een hinken toren.

Heinrich, *Guillaume Alfred,* een Fransch letterkundige, den 4den December 1829 te Lyon geboren, studeerde te Parijs, reisde gedurende geruimen tijd in het buitenland, vooral in Duitschland en legde zich toe op de kennis der Duitsche literatuur. In 1859 werd hij professor in de letteren en in 1871 deken aan de universiteit te Lyon. Hij schreef: „La Parcival de Wolfram d'Eschenbach et la légende du Saint Graal" (1855), „Histoire de la littérature allemande" (3 dln. 1870—1873), „Les invasions germaniques en France" (1871), „La France, l'étranger et les partis" (1873) en „La légende jacobine et la critique" (1878). Hij overleed te Parijs in 1887.

Heinrici, *Georg,* een Protestantsch godgeleerde, den 14den Maart 1844 te Karteln in Oost-Pruisen geboren, werd in 1871 privaatdocent te Berlijn, in 1874 hoogleeraar te Marburg en in 1892 te Leipzig. Sedert 1881 is hij lid van het Koninklijk Consistorie te Cassel. Hij schreef o.a.: „Die Valentinianische Gnosis und die Heilige Schrift" (1871), „Erklärung der Korintherbriefe" (1880—1887, 2 dln.), den 6den—8sten druk van den „Kommentar über die Korintherbriefe" (1881, 1888, 1896 en 1900) van *Meyer,* „A. Tuesten nach Tagebüchern und Briefen" (1889), „Theologische Enzyklopädie" (1893), „Beiträge zur Geschichte und Erklärung des Neuen Testaments" (1894—1904, 3 dln.), „Die Entstehung des Neuen Testaments" (1899), „Ist die Lebenslehre Jesu zeitgemäss?" (1904), „Der literarische Karakter der neutestamentlichen Schriften" (1908) en „Hellenismus und Christentum" (1910).

Heinroth, *Johann Christian August,* een Duitsch schrijver over psychologische onderwerpen, den 17den Januari 1773 te Leipzig geboren, studeerde in de geneeskunde en natuurlijke wijsbegeerte en vergezelde vervolgens een Russischen graaf naar Italië. Ten behoeve zijner verdere vorming bezocht hij de universiteit te Weenen, en werd in 1803 tweede geneesheer aan het St. Jacobshospitaal in zijn geboortestad, verkreeg daarbij een groote practijk, diende ook nog als officier van gezondheid, werd in 1812 buitengewoon, in 1819 gewoon hoogleeraar in de psychologische therapie te Leipzig, en overleed den 26sten October 1843. Van zijn geschriften noemen wij: „Beitrag zur Krankheitslehre" (1810), „Lehrbuch der Seelenstörungen und ihrer Behandlung" (2 dln., 1818), „Lehrbuch der Anthropologie" (2de druk 1831), „Lehrbuch der Seelengesundheitskunde" (1824—1825, 2 dln.), „System der psychisch-gerichtlichen Medizin" (1825), „Die Psychologie der Selbsterkenntnislehre" (1827), „Geschichte und Kritik des Mystizismus aller bekannten Völker und Zeiten" (1830), „Grundzüge der Kriminalpsychologie" (1833) en „Orthobiotik oder die Lehre vom richtigen Leben" (1838). Onder den naam van *Treumund Wellentreter* gaf hij „Gesammelte Blätter" (1818—1826, 4 dln.) in het licht.

Heinse, *Johann Jakob, Wilhelm,* een Duitsch schrijver, den 16den Februari 1749 te Langewiesen in Schwarzburg-Sondershausen geboren, studeerde te Jena in de rechten en zocht vervolgens het gezelschap van *Wieland* en *Gleim* te Erfurt. Later deed hij een reis langs den Rijn en door Beieren, keerde naar zijn geboorteplaats terug en verkreeg door bemiddeling van *Gleim* in 1772 een betrekking als huisonderwijzer te Halberstadt, waar hij onder den naam van *Rost* tot in 1774 vertoefde, waarna *Johann Georg Jacobi* hem overhaalde, zich te Düsseldorf met de redactie van „Iris" te belasten. Reeds had hij in 1771 zijn „Sinngedichte" in het licht gegeven. Hierop volgden: „Begebenheiten des Encolp, aus den Satiricon des Petron übersetzt" (2 dln., 1773), „Die Kirschen" en „Laidion oder die eleusinischen Geheimnisse" (1774). Vervolgens bracht hij 3 jaren in Italië door en vertaalde het „Verlost Jerusalem" en den „Orlando" in Duitsch proza. Na zijn terugkeer woonde hij eenigen tijd te Düsseldorf, werd voorlezer van den keurvorst van Mainz en na den dood van dezen bibliothecaris der door hem aan den staat vermaakte boekerij, met den titel van Hofraad. In dien tijd verschenen van hem: „Ardinghello oder die glückseligen Inseln" (2 dln., 2de druk 1794) en „Hildegard von Hohenthal" (1795—1796, 2 dln.). Daarenboven verschenen zijn brieven uit Italië onder den titel „Anastasia und das Schachspiel" (2 dln., 1803). Hij overleed den 22sten Juli 1803 te Aschaffenburg). Belangrijk en boeiend zijn de „Briefe zwischen Gleim, Heinse und Johannes von Müller" (1806—1808, 2 dln.). Zijn „Sämmtliche Schriften" zijn in 1838 in 10 deelen door *Laube* en in 1902 door *Schüddekopf* uitgegeven.

Heinsius, *Daniël,* een Nederlandsch philoloog en criticus, waarschijnlijk den 9den Januari 1580 of 1581 te Gent geboren, is waarschijnlijk genoemd naar *Daniël de Burchgrave,* secretaris van *Leycester.* Wegens de onlusten hier te lande vluchtte zijn moeder eerst met hem naar Veere, toen naar Engeland, doch keerde weldra terug en vestigde zich aanvankelijk te Rijswijk en later te Vlissingen. De eerste leermeester van *Daniël* was zijn vader, doch later ontving hij onderricht van den Vlissingschen rector *Thomas Schmeringius* en van de. *Nicolaas Olivarius,* terwijl hij tevens onderwezen werd door zekeren *Johannes Belosius.* Reeds in zijn jeugd vervaardigde hij Latijnsche verzen, die onder den naam van *Theocritus van Gent* in het licht zijn verschenen, toegevoegd aan de „Emblemata amatoria" en den „Spiegel der doorluchtige vrouwen". Op 14-jarigen leeftijd bezocht hij de academie te Franeker, om in de rechten te studeeren, maar verwisselde haar weldra met die te Leiden, waar hij zich vooral op de oude letteren toelegde en leiding genoot van *Marnix van St. Aldegonde, Janus Douza, Petrus Forestus, Paulus Merula* en bovenal *Joseph Scaliger,* wiens meest geliefde leerling hij was. Verder onderhield hij vriendschappelijke betrekking of briefwisseling met *Dominicus Baudius, Justus Lipsius, Johannes Meursius, Gerardus Vossius, Johannes Polyander, de Kerckhove, Constantijn Huyghens, De Causaboni, Fa-*

Digitized by Google

ber, Cunaeus, Foreest, Van der Myle, Petrus Scriverius en *Hugo Grotius*. Wegens zijn talenten bejiverden zich curatoren den jeugdigen *Heinsius* aan hun hoogeschool te verbinden. In 1602 gaven zij hem, op voordracht van *Scaliger*, verlof tot het geven van college over Latijnsche dichters en in het volgend jaar werd hij benoemd tot buitengewoon hoogleeraar in de dichtkunst, op een jaarwedde van aanvankelijk 400 gulden. Twee jaren later werden hem de lessen over Grieksche taal en over staatkunde en na den dood van *Merula* (1607) de betrekking van bibliothecaris opgedragen. Zes jaar later werd hij de opvolger van *Baudius* en onderwees geschiedenis, nadat hij in 1609 tot gewoon hoogleeraar bevorderd was. Ook benoemde men hem tot secretaris van den academischen senaat. Zijn geschriften bestonden gedeeltelijk in redevoeringen, gedeeltelijk in verbeterde uitgaven van oude schrijvers, in geschied- en staatkundige werken en in scherpe en geestige hekelschriften. Zijn gedichten werden binnen weinige jaren in Nederland en Engeland 12-maal herdrukt, en zijn Nederlandsche verzen werden in het Duitsch en Fransch, sommige zelfs in het Russisch vertaald. Nooit was de Leidsche hoogeschool door zoo vele jongelingen uit het buitenland bezocht, nooit werden er zoo vele uitstekende letterkundigen gevormd als in de dagen van *Heinsius*. Hij zelf ontving gedurig bezoek van de geleerdste mannen of werd door hen geraadpleegd over duistere plaatsen uit de geschriften der Ouden. Curatoren der hoogeschool vereerden hem met de benoeming tot secretaris van de Synode Nationaal, in 1618 tot 1619 te Dordrecht gehouden; *Gustaaf Adolf*, koning van Zweden, schonk hem den titel van historieschrijver en raadsheer en de Venetiaansche Republiek verhief hem tot ridder, terwijl in 1627 de Staten van Holland hem tot hun historieschrijver benoemden. In het laatste van zijn leven verloor hij zijn geheugen en hij overleed den 25sten Februari 1655. Van zijn geschriften vermelden wij: „Exercitationes sacrae in Novum Testamentum" (1639), „Orationes" (1609 en later bij herhaling), „De politica sapientia oratio etc." (1614), „Orationes duae in obitum viri illustrissimi J. Scaligeri" (1601), lijkredenen op *Douza, Cluverius* en *Mauritius*, benevens onderscheiden verhandelingen, vele uitgaven van oude schrijvers, zooals „Theocriti, Moschi, Bionis, Sitnmii quae exstant etc." (1604), „Hesiodus Graece et Latine etc." (1603), „Aristotelis de Poetica Graece et Latine etc." (1611), „Politicorum libri VIII" (1621), „Ethicorum Nicomachiorum Paraphrasis incerto auctore et antiquo eximio peripatetico etc." (1607), „Theophrasti opera Graece et Latine" (1611 en later), „Aristarchus sacer etc." (1627), „Andronicus Rhodius, Graece et Latine etc." (1601 en later), „Themistii orationes quaedam, ante non editae", „Nonni Panopolitae Dionysiaca etc." (1610), „Clementis Alexandrini opera Graece et Latine" (1616), „Maximi Tyrii Dissertationes XIV etc." (1607 en later), „Silius Italicus de secundo bello Punico" (1600 en later), „Horatius cum animadversionibus" (1610 en later), „Terentius etc." (1611 en later), „Virgilii Opera" (1629 en later), „Ovidii Opera" (1629 en later), „Titus Livius" (1620 en later), „Aurelius Prudentius" (1637 en later). Vele van deze werken zijn bij *Elsevier* gedrukt. Van zijn Latijnsche en Grieksche gedichten vermelden wij: „Poemata" (1605 en later bij herhaling), „Hymnus Herusianus in Jesum Christum" (1646), „Jambi, partim morales, partim ad amicos" (1602), „Elegiae et sylvae" (1603), „Hymnus in Pandorum Hesiodi" (1603), „Naenia", „De contemptu mortis" (1621 en later), alsmede onderscheiden verstrooide gedichten. In het Nederlandsch dichtte hij: „Lofzang aan Jesus Christus", „Hymnus aan Bacchus", „Emblemata amatoria" enz. Zijn Nederduytsche Poëmata" zijn in 1616 door *P. Scriverius* in het licht gegeven en enkele malen herdrukt. Op het gebied der geschiedenis levende hij: „Rerum ad Sylvam-Ducis atque alibi in Belgio aut a Belgis anno 1629 gestarum historia" (1631) en „Operum historicorum collectio" (1673). Verder heeft men van hem „Crepundia Siliana" (1600 en later), „Laus asini" (1629 en later), „Encomium pediculi ad conscriptos medicorum patres" en „Cento Virgilianus". Ook gaf hij brieven en gedichten van *Scaliger* in het licht; van hem zelf vindt men verscheidene brieven in de „Sylloge epistolarum" door *Burman* uitgegeven in de verzameling van brieven van beroemde mannen van *J. Brandt*, en elders. Eindelijk berusten hier en daar nog vele handschriften van *Heinsius*.

Heinsius Nicolaas, een zoon van den voorgaande en eveneens een beroemd letterkundige, den 20sten Juli 1620 te Leiden geboren, ontving onder toezicht van zijn vader een uitmuntende opvoeding. Reeds op 11-jarigen leeftijd schreef hij een „Carmen panegyricum in Christinam Reginam Sueciae", en in 1637 verscheen zijn „Breda expugnata" met eenige „Epigrammata". Reeds vroeg stond hij in vriendschappelijke betrekking met *Cornelis van der Mijle, Constantijn Huyghens, Gronovius, Hendrik Bruno, Vossius, Banningh, Fabricius* enz. en in 1642 begaf hij zich naar Engeland, om handschriften van oude schrijvers te onderzoeken. Twee jaar later bezocht hij Spa, keerde over België terug en knoopte betrekkingen aan met geleerde mannen te Leuven, Brussel en Mechelen en ging, na een kort verblijf te Leiden, naar Parijs, waar de voornaamste boekerijen voor hem geopend werden. Hij gaf er fraaie Latijnsche gedichten in het licht en vertrok naar Italië. Ofschoon reeds te Lyon en te Marseille door een ziekte aangetast, die hem te Pisa en te Florence nog niet wilde verlaten, besteedde hij in laatstgenoemde stad zijn tijd aan het doorsnuffelen van de kostbare bibliotheek der *Medici*. Verder reisde hij naar Rome en bleef er de ochtenduren in de bibliotheek van het Vaticaan, waar hij o. a. voor zijn vriend *Vossius* een oud handschrift van *Martialis* nazag, terwijl hij overblijfselen der Oudheid bezocht en opschriften en penningen verzamelde. In 1647 vertrok hij naar Napels, waar hij penningen opspoorde en merkwaardige handschriften afschreef. Toen er een oproer onder *Masaniello* uitbarstte, scheepte hij zich in naar Livorno, verkreeg onderscheiden Grieksche handschriften te Bologna, vertoefde eenigen tijd te Venetië en ging toen naar Padua, waar hij bleef tot in het begin van 1648 en zijn

Digitized by Google

„Italica" in het licht deed verschijnen. Verder bezocht hij de Ambrosiaansche bibliotheek te Milaan en keerde toen naar Holland terug. Een hoogleeraarsambt te Bologna had hij van de hand gewezen, doch nu riep koningin *Christina* hem, op aanbeveling van *Vossius*, naar Stockholm. Hier werd hij met de meeste voorkomendheid bejegend, en hij keerde in 1650 naar Leiden terug, om zijn papieren te halen en penningen voor de koningin te koopen. Onderweg vertoefde hij te Kopenhagen, Hamburg, Bremen, Groningen, enz., was korten tijd te Leiden en bevond zich weldra weder te Stockholm. In 1651 reisde hij voor de tweede maal naar Italië. Eerst nog bezocht hij Leiden, scheepte zich in naar Dieppe, onderzocht te Parijs eenige handschriften en reisde vervolgens over Dijon, Châlons, Lyon, Vienne en Grenoble naar Turijn, en ging naar Milaan, Ferrara, Venetië, Florence en Rome, om overal handschriften voor de koningin aan te koopen. Hij werd benoemd tot lid van de Accademia della Crusca te Florence, doch daar hij geen geld meer ontving uit Zweden, vroeg hij verlof naar Holland terug te keeren. Nadat hij dit verkregen had, bezocht hij Bologna, Ferrara, Padua, Milaan, Bazel en Straatsburg, overal handschriften onderzoekende of aankoopende, en kwam in Juli 1652 weder te Leiden.

Het overlijden van *Salmasius*, een van de bitterste vijanden van zijn vader aan het Hof te Stockholm, gaf hem hoop, dat de koningin hem in haar gunst herstellen en de voor haar voorgeschoten gelden, ten bedrage van 30 000 gld., teruggeven zou, zoodat hij zich naar Zweden begaf. Hier bracht hij te Upsala den winter door. De koningin deed echter afstand van de regeering en schonk hem niets dan de belofte van landgoederen in Pommeren, een kanunnicaat in Hamburg, een vicariaat in Bremen, den titel van secretaris en een som van 4100 kronen, doch dit alles bleef een belofte. Inmiddels ontving hij bericht, dat de Staten hem benoemd hadden tot resident aan het Zweedsche Hof met een jaarwedde van 4000 gld. (1654). Kort daarna echter overleed zijn vader, zoodat hij verlof vroeg naar Holland te reizen. Bij zijn komst te 's-Gravenhage gaven de Staten hem de keus tusschen een gezantschap naar Pruisen of Denemarken. De toestand zijner gezondheid belette hem echter een van beide te aanvaarden, waarna hij zich in 1656 te Amsterdam vestigde en tot secretaris der stad benoemd werd. Daar werd de rust van zijn leven vergald door het proces, dat hem werd aangedaan door *Margaretha Wullen*, die hem 2 kinderen geschonken had, terwijl *Heinsius* in gebreke was gebleven, om aan de haar ter hand gestelde trouwbelofte te voldoen. Hij verloor het proces te Amsterdam en ook in 1662 voor het Hof van Holland. Inmiddels was hij in 1660 weder tot resident te Stockholm benoemd, kwam in 1667 met verlof naar Holland, waar hij vruchteloose pogingen aanwendde, om het vonnis te doen herroepen, zoodat hij met haar in het huwelijk trad. In 1668 keerde hij naar Zweden terug, werd in 1669 buitengewoon gezant bij den Russischen czaar, kwam 2 jaar later weder met verlof in het vaderland en werd in 1672 door de Staten afgevaardigd naar Oost-Friesland en Bremen. Ten behoeve zijner gezondheid bezocht hij Paderborn en Wiesbaden, voerde in 1673 weder een proces over de nalatenschap van zijn vader en besloot toen zijn overige levensdagen in rust door te brengen. Hij betrok in 1675 een buitengoed bij Utrecht, later te Vianen en was hier bijna vergiftigd door een dienstmaagd, die hem zijn gouden en zilveren munten ontstolen had. Toen hij zich naar 's-Gravenhage begaf om de bruiloft eener nicht bij te wonen, overleed hij aldaar den 7den October 1681 en werd in de St. Pieterskerk te Leiden naast zijn vader begraven. Voor verschillende Latijnsche schrijvers was *Heinsius* de grondlegger der tekstcritiek. Zijn aanteekeningen op *Phaedrus, Ovidius, Virgilius, Silius Italicus, Claudianus, Valerius Flaccus, Tibullus, Propertius, Tacitus, Vellejus, Patercus, Florulus, Quintus Curtius, Seneca, Suetonius, Petronius* enz. worden nog altijd hoog gewaardeerd. Zijn bibliotheek werd voor de in die dagen zeer aanzienlijke som van bijna 24 000 kronen verkocht. Hij bezorgde uitmuntende uitgaven van „Claudianus" (1650 enz.), „Ovidius" (1652 enz.), „Virgilius (1664 enz.), „Valerius Flaccus" (1680 enz.) en „Prudentius" (1667 enz.) en schreef: „Poemata" (1653 enz.), het reeds vermelde „Breda expugnata" (1637), „Elegiarum liber et varia diversi argumenti poemata" (1645) en „Italica" (1648). Verder heeft men: „Epistolae N. Heinsii Nobilissimo Viro D. Stanislao Lubienictzky de Lubienictz" in de brieven van beroemde mannen uit de verzameling van *Brantius*, alsmede „Epistolae N. Heinsii ad Ant. Magliabechium et XXVIII ad Carolum Datum" in het eerste deel der brieven van beroemde Nederlanders aan *Antonius Magliabechius*. Eindelijk heeft men een groot aantal Latijnsche gedichten, welke ter eere van *Nicolaas Heinsius* door uitstekende mannen vervaardigd zijn. *P. Burman* Jr. gaf zijn „Adversariorum libri IV" (1742) met een levensbeschrijving uit.

Heinsius, Nicolaas, een zoon van den vorige en van *Margaretha Wullen*, aanvaardde, nadat zijn vader op rechterlijk bevel met deze gehuwd was, den naam van *Heinsius*. Vermoedelijk werd hij te 's-Gravenhage in 1656 geboren, ontving van zijn lichtzinnige moeder een slechte opvoeding, studeerde aan Duitsche hoogescholen en werd daar bevorderd tot doctor in de geneeskunde en natuurlijke wijsbegeerte. Hij vergezelde zijn moeder, toen deze met een Duitscher, dien zij voor haar echtgenoot liet doorgaan, naar Zweden reisde. Nadat *Nicolaas* in Holland was teruggekeerd, leidde hij een losbandig leven, maakte zich den 28sten December 1677 des nachts op straat aan manslag schuldig en werd door het Hof van Holland met verbeurdverklaring van goederen uit het land verbannen. Hij nam de wijk naar Parijs, waar hij in de gunst trachtte te komen van *Colbert*, bezocht Londen, Aken en Ems, waar hij de baden onderzocht, en begaf zich daarna weder naar Frankrijk, waar hij te Montpellier, te Toulon enz. woonde. In 1679 bevond hij zich in Italië, omhelsde den R.-Katholieken godsdienst en dong naar de gunst van *Christina* van Zweden, die zich toen te Rome bevond. Hij bleef aldaar eenige jaren, werd in 1687 geneesheer van den keurvorst van Bran-

Digitized by Google

denburg en vestigde zich in 1695 te Culemborg, waar hij een drukke practijk had. In 1707 wendde hij zich tot de Staten-Generaal met verzoek om opheffing van het banvonnis, daarbij betuigende, dat hij den moordslag op den persoon van *Jan Lamberts de Wild*, die hem en zijn makkers had aangerand, niet had kunnen begaan. Het jaar van zijn overlijden is onbekend, waarschijnlijk 1708. In de kerk te Vianen, in dien tijd een vrijplaats, vindt men een halve zerk met den naam van *Heinsius;* het is derhalve niet onmogelijk, dat hij daar is begraven. Hij schreef: „Het ontdekt vergift der zoogenaamde melkcrisis enz." (1693), „Armamentarium sanitatis ofte wapenhuis der gezondheit enz." (1694), „Nieuwkeurige verhandeling van het podagra enz." (1698), „De kwijnende Venus" (1697 en later), „Gemartelde Venus", „Over de Venusziekte" (1736), „Verhandeling over het kwikzilver" (1704), „Don Clazarel de Contarnos enz." (2 dln. 1697) en „De vermakelijke avonturier" (2 dln. 1738).

Heinsius, *Anthonij*, een Nederlandsch staatsman en de eenige zoon van *Anthonij Heinsius*, raad en schepen der stad Delft, den 23sten November 1641 aldaar geboren, studeerde en promoveerde te Leiden in de rechten en werd in 1670 pensionaris van zijn geboortestad. Aanvankelijk behoorde hij tot de Staatsgezinde partij, maar Frankrijk's houding deed hem meer en meer overhellen tot de zijde van *Willem III*, wiens staatkunde hij van toen af met grooten ijver ondersteunde. In 1682 werd hij met een zending naar Frankrijk en in 1685 met een naar Engeland belast. Beide commissiën misten het gewenschte resultaat. Na het overlijden van den raadpensionaris *Fagel* werd hij door den invloed van *Willem III* in 1689 tot diens opvolger benoemd en bekleedde dit gewichtig ambt tot aan zijn dood. Hij was de vertrouwde raadsman van den Stadhouder, die over binnen- en buitenlandsche aangelegenheden zijn gevoelen inwon. Na den dood van *Willem III* bleef hij in den geest van dien vorst werkzaam en vormde met *Marlborough* en prins *Eugenius* het driemanschap, dat den loop van den Spaanschen Successieoorlog bestuurde. Hij nam deel aan de meeste vredesonderhandelingen van dien tijd. Hij overleed den 3den Augustus 1720. Het oordeel der nakomelingschap over dezen staatsman is zeer verschillend. Terwijl sommigen zijn eenvoud, bezadigdheid en schranderheid hoog verheffen, spreekt *Bilderdijk* van den „nietigen *Heinsius*". Er zijn inderdaad ernstige beschuldigingen tegen hem ingebracht, welke echter door zijn naaste *Van der Heim*, in leven griffier van de Tweede Kamer, in een dissertatie „De Antonio Heinsio Consiliario" (1834) zijn weerlegd. Zie *Van der Heim*, Het archief van den Raadpensionaris Antonie Heinsius (3 dln. 1867—1869).

Heinze, *Max*, een Duitsch schrijver, den 18den December 1835 te Priessnitz in Saksen-Meiningen geboren, studeerde aan verschillende universiteiten en bepaalde zich eindelijk te Berlijn bij de wijsbegeerte. In 1860 werd hij leeraar aan de school te Pforta en bekleedde van 1863 tot 1871 de betrekking van onderwijzer bij de prinsen *van Oldenburg*. Daarna vertoefde hij eenigen tijd in Italië en Griekenland en vestigde zich in 1872 als privaatdocent te Leipzig. In 1874 werd hij hoogleeraar te Bazel, toen te Königsberg en vervolgens te Leipzig, waar hij den 17den September 1909 overleed. Hij schreef o. a.: „Die Lehre vom Logos in der griechischen Philosophie" (1872), „Der Eudämonismus in der griechischen Philosophie" (1883) en „Vorlesungen Kants über Metaphysik aus drei Semestern" (1894). Ook levende hij een nieuwe bewerking van den „Grundriss der Geschichte der Philosophie" van *Ueberweg* (4 dln., 9de druk 1901—1904).

Heinze, Karl Friedrich Rudolf, een Duitsch rechtsgeleerde en broeder van den voorgaande, den 10den April 1825 te Saalfeld aan de Saale geboren, werd in 1853 lid der rechterlijke macht, waarin hij achtereenvolgens verschillende ambten bekleedde. In 1865 aanvaardde hij de betrekking van hoogleeraar te Leipzig en werd door de universiteit aldaar driemaal benoemd tot haar afgevaardigde in de Saksische Eerste Kamer. In 1873 werd hij hoogleeraar te Heidelberg, waar hij den 18den Mei 1896 overleed. Hij schreef: „Parallelen zwischen der englischen Jury und dem französisch-deutschen Geschworenengericht" (1864), „Ein deutsches Geschworenengericht" (1865), „Staatsrechtliche und strafrechtliche Erörterungen zum Entwurf eines Strafgesetzbuche für den Norddeutschen Bund" (1870), „Zum revidierten Entwurf eines Strafgesetzbuche für den Norddeutschen Bund" (1870), „Verhältnis des Reichsstrafrechts zu dem Landesstrafrecht" (1871), „Strafprozessuale Erörterungen" (1875), „Die Straflosigkeit parlementarischer Rechtsverletzungen" (1879), „Heidelberger Universitätsjubiläen" (1886). Ook bewerkte hij eenige gedeelten van *von Holtzendorff's* „Handbuch des Strafrechts" (1871—1877, 4 dln). De belangen der Zevenburgsche Saksens verdedigde hij in „Hunganica, eine Anklageschrift" (1882).

Heinzel, *Richard*, een Oostenrijksch germanist, den 3den November 1838 te Capodistria geboren, was een reeks van jaren werkzaam als leeraar aan gymnasia en werd in 1868 hoogleeraar aan de universiteit te Graz en in 1873 aan die te Weenen. Hij schreef o.a.: „Heinrich von Melk" (1867), „Geschichte der Niederfränkischen Geschäftssprache" (1874), „Ueber den Stil der altgermanischen Poesie" (1875), „Ueber die Endsilben der altnordischen Sprache" (1877), „Beschreibung der isländischen Saga" (1881), „Ueber die Nibelungensage" (1885), „Ueber die französischen Gralromane" (1891), „Ueber die Gedichte von König Orendel" (1892), „Ueber Wolfram von Eschenbachs Parzival" (1893), „Abhandlungen zum altdeutschen Drama" (1896) en „Beschreibung des geistlichen Schauspiels im deutschen Mittelalter" (1898). Met *Scherer* gaf hij „Notkers Psalmen" (1876), met *Detter* de „Saemundr Edda" (2 dln. 1903) uit. Den 4den April 1905 maakte hij een einde aan zijn leven.

Heinzen, *Karl Peter*, een schrijver over onderwerpen van staatkundigen aard, den 22sten Februari 1809 te Grevenbroich in Pruisen geboren, bezocht het gymnasium te Kleef en studeerde te Bonn in de geneeskunde. Weldra werd

Digitized by Google

hem hier het verblijf aan de universiteit ontzegd, en hij nam dienst onder de koloniale troepen in Nederland. Na afloop van zijn diensttijd keerde hij uit Batavia naar Duitschland terug en werd geplaatst bij de belastingen. Als weduwnaar en belast met de zorg voor 4 minderjarige kinderen, bevond hij zich in zeer bekrompen omstandigheden en gaf zijn wrevel lucht in de brochure: „Ein Stück Beamterleben". Evenwel werd hij eerst 8 jaar later secretaris der directie van den Rijnspoorweg te Keulen en bekleedde daarna een betrekking bij de brandwaarborgmaatschappij te Aken. Hij besteedde zijn vrijen tijd aan het schrijven van zijn „Reise nach Batavia" (2de druk 1842). Daarop volgden: „Gedichte" (1841), het blijspel „Doctor Nebel oder Gelehrsamkeit und Leben" (1842) en 2 staatkundige vlugschriften „Die Ehre" en „Die geheimen Konduitenlisten". Wegens zijn bijdragen in de „Leipziger Allgemeine Zeitung" en de „Rheinische Zeitung" kwam hij in botsing met de censuur, en hij ontleende hieraan de aanleiding tot het schrijven van „Die preuszische Bureaukratie", dat aanstonds werd verboden en verbeurd verklaard. *Heinzen* nam de wijk naar België en vervolgens naar Zwitserland, waar hij zich aan het hoofd stelde der liberale propaganda. Daar hij uit het kanton Zurich, vervolgens uit Bern en zelfs uit Bazelland verbannen werd, vertrok hij naar Amerika, maar keerde in 1848 naar Europa terug. Hier behartigde hij de belangen der sociaal-republikeinsche partij, en toen de opstand in Baden mislukte, zette hij te Straatsburg den revolutionnairen arbeid voort. Intusschen kwam hij openlijk in verzet tegen *Hecker*, verscheen bij het uitbarsten der omwenteling in Baden, in den zomer van 1849, als aanvoerder eener vrijschaar op het tooneel, maar vluchtte bij het dempen van den opstand over de grenzen en keerde naar Amerika terug, waar hij eerst te New-York vertoefde, daarna te Cincinnati den „Pionnier", een Duitsch dagblad uitgaf en zich in 1860 te Boston vestigde, waar hij de uitgave dier courant voortzette. Hij overleed den 12den November 1880. Zijn „Gesammelte Schriften" zijn in 1863—1867 te New-York in het licht verschenen.

Heis, *Eduard,* een Duitsch sterrenkundige, den 18den Februari 1806 te Keulen geboren, was in 1827 leeraar aan het gymnasium aldaar, in 1837 te Aken en werd in 1852 professor in de wis- en sterrenkunde aan de academie te Munster. Met *Argelander* deed hij waarnemingen over de veranderingen der ster in „Auriga", over het zodiakaal licht, den melkweg en het noorderlicht. Ook wijdde hij zich aan de plaatsbepaling der met het ongewapend oog zichtbare sterren en aan de beschouwing der vallende sterren. Behalve een aantal verhandelingen schreef hij: „Die periodischen Sternschnuppen" (1849), „Sammlung von Beispielen und Aufgaben aus der allgemeinen Arithmetik und Algebra" (95ste druk 1896), „Lehrbuch der Geometrie" (met *Eschweiler,* dl. 1. Planimetrie, 7de druk, 1881; dl. 2. Stereometrie, 4de druk 1881; dl. 3. Trigonometrie, 3de druk 1888), „Neuer Himmelsatlas" (1872), „Zodiakallicht-Beobachtungen in den letzten 29 Jahren, 1847—1875" (1875) en „Sternschnuppen-Beobachtungen in den letzten 37 Jahren". Van 1858 tot 1875 redigeerde hij het „Wochenschrift für Astronomie". Hij overleed te Munster den 30sten Juni 1877.

Heise, *Georg Arnold,* een Duitsch rechtsgeleerde, den 2den Augustus 1778 te Hamburg geboren, studeerde te Jena, Göttingen en Marburg, werd in 1804 buitengewoon hoogleeraar te Göttingen, in datzelfde jaar gewoon hoogleeraar te Heidelberg, waar hij met *Thibaut, Martin* en anderen de „Heidelberger Jahrbücher der Literatur" stichtte, keerde in 1814 als gewoon hoogleeraar naar Göttingen terug, werd in 1818 geplaatst bij het departement van Justitie in Hannover en in 1820 benoemd tot president van het Hof van Appel der Vier Vrije Steden te Lubeck, waar hij den 6den Februari 1851 overleed. Hij schreef o. a. een: „Grundriss eines Systems des gemeinen Civilrechts" (3de druk 1834).

Heister, *Lorenz,* een Duitsch heelkundige, den 19den September 1683 te Frankfort aan den Main geboren, studeerde te Giessen, Amsterdam en Leiden in de medicijnen en legde zich inzonderheid toe op de heelkunde. Nadat hij te Harderwijk den graad van doctor verworven had, onderwees hij te Amsterdam met *Ruysch* de anatomie en ontving 1709 een benoeming tot chirurgijn-majoor bij het Nederlandsche leger. Als zoodanig woonde hij de belegering bij van Doornik en Bergen, alsmede den slag bij Malplaquet. Reeds in 1710 echter nam hij zijn ontslag, deed een wetenschappelijke reis naar Engeland, werd hoogleeraar in de ontleed- en heelkunde te Altdorf, daarna te Helmstedt en overleed aldaar den 18den April 1758. Men houdt hem voor den grondlegger der nieuwere heelkunde in Duitschland. Zijn boek: „Institutiones chirurgicae" (2 dln., Amsterdam 1739) is een der meestberoemde werken van dien tijd en werd in een groot aantal Europeesche talen overgezet. Van zijn overige geschriften vermelden wij: „De hypothesium medicorum fallacia et pernicie" (1710), „De difficultate veritatis inveniendae in physica et medicina" (1710), „De cataracta, glaucomate et amaurosi tractatio" (1713 en 1720), „Chirurgiae nova adumbratio" (1714), „De novo methodo sanandi fistulas lacrymales" (1716), „Compendium anatomicum, veterum recentiorumque observationes brevissime complectens", „De optima cancrorum mammarum exstirpandi ratione" (1720), „De anatomie subtilioris utilitate, praesertim in chirurgia" (1720), „De medicamentis Germaniae indigenis sufficientibus", „Observationes medicae miscellaneae" (1730), „Compendium medicorum" (1736), „De medicinae mechanicae praestantia" (1758), „De lithotomiae celsinae praestantia et usu" (1745 en later", „Systema generale plantarum etc." (1748), alsmede de Nederlandsche werken: „Ontleedkunde" (1728). „Redevoering over den aanwas der ontleedkunde" (1746), „Heelkundige onderwijzing enz." (2 dln., 1755), „Geneeskundig handboek" (1762) en „Kort begrip der heelkunst" (1764), van welke de laatste 3 na zijn dood in het licht zijn verschenen, benevens het Duitsche „Medizinische, chirurgische und anatomische Observationen" (1759—1770).

Heithuizen, een gemeente in de provincie Limburg, met (1915) 2509 inwoners, beslaat een

Digitized by Google

HEITOESTELLEN

6. Buskruit-heitoestel.

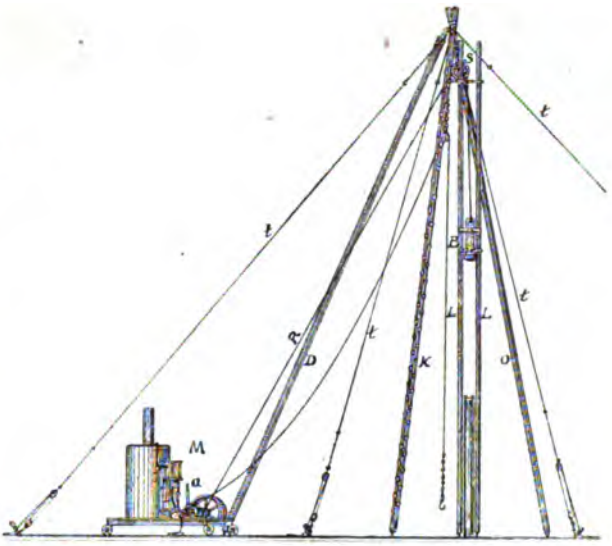

3. Hollandsche heistelling.

5. Stoomheitoestel van Menck en Hambrock.

1. Handhei.

2a. Klink.

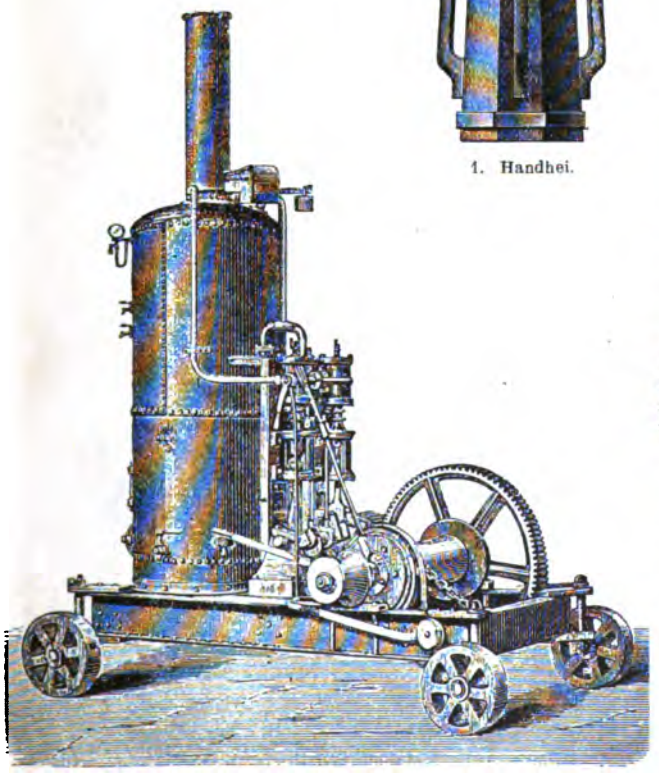

4. Hollandsche heimachine.

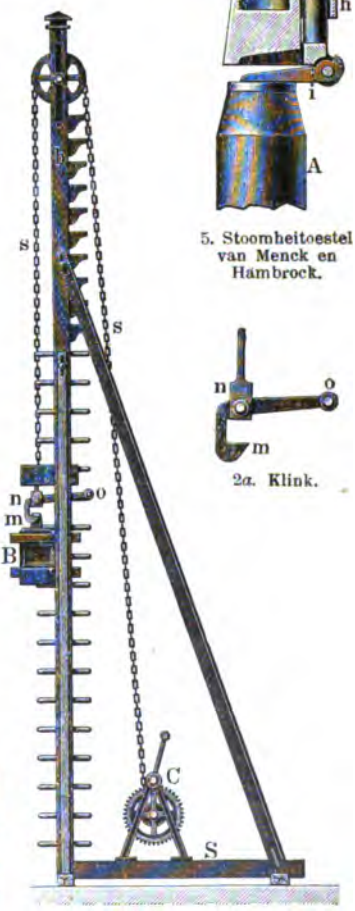

2. Klink-heistelling.

Digitized by Google

Digitized by Google

oppervlakte van 2806 H.A. en wordt begrensd door Meiel, Roggel, Nunhem, Haelen, Baexem en Nederweert. De zandbodem bestaat voor het grootste deel uit afgegraven hoogveen. In het N. vindt men woeste gronden. Behalve eenige nijverheid, wordt er landbouw uitgeoefend. Tot de gemeente behooren het dorp Heithuizen en eenige buurten. Op De Heide treft men een R.-Katholiek opvoedingsgesticht voor jongens, De Heibloem, aan.

Het dorp Heithuizen met een R.-Katholieke kerk en een Franciscanessenklooster maakte vroeger een der banken van het graafschap Hoorn of Horn uit.

Heitoestellen (zie de plaat) zijn werktuigen, waarmede men palen en buizen in den grond slaat. De heiblokken, die men met de hand beweegt, zijn van hout gemaakt en hebben een gewicht van 10—60 kg. Onderaan is om het blok voor versterking een ijzeren band aangebracht. Verder zijn er vier handvaten aan bevestigd om het op te lichten (zie fig. 1). De grootere heiblokken, 300—500 kg. wegende, worden door heiwerktuigen opgeheschen, welke door den werkman of machinaal gedreven worden. Fig. 2 stelt een heitoestel voor, waarvan het heiblok aan een ketting *s s* bevestigd is, dat over een schijf aan het boveneinde der stelling loopt. Het heitoestel bestaat uit 4 palen, die op een te verplaatsen ondergrond *S* in den vorm van een pyramide worden opgesteld. De verticale paal *b* dient voor geleiding van het heiblok, terwijl aan een der palen dwarshouten zijn aangebracht, zoodat deze als ladder te gebruiken is. De arbeid, die door één val van het heiblok verricht wordt, is afhankelijk van het gewicht van het blok en de stijghoogte. Bij heien uit de hand is de stijghoogte van het heiblok niet grooter dan 1,5 m. Bij het toestel in fig. 2 afgebeeld, wordt het blok door een lier *C* opgehaald, waardoor de stijghoogte aanmerkelijk vergroot kan worden. Het gietijzeren blok bevat aan den bovenkant een ring, waarin de haak (klink) *m n o* (fig. 2*a*) grijpt. Deze haak *M* is aan een afzonderlijk blok vastgemaakt, dat aan den ketting *s s* is opgehangen. Bij het naar boven gaan, stoot de hefboom *n o* op bepaalde hoogte tegen een nok, waardoor de haak loslaat en het blok naar beneden valt.

In ons land werkt men doorgaans met de zeer handige Hollandsche stelling (fig. 3), bestaande uit een bok met drie beenen *K*, *O* en *D*, die door 4 tuien *t* wordt geschoord. De beenen *K* (het klossenbeen) en *O* (het overzijbeen) zijn door één zwaren schroefbout aan de bovenzijde verbonden, terwijl aan dezen zelfden bout ook het derde been *D* scharnierend is bevestigd. De beide geleiders *L* steken aan de bovenzijde door de leieroogen, die in de beenen *K* en *O* zijn vastgeschroefd. Tevens dragen deze beenen de rammeleschijf *S*, waarover de heireep *R* loopt, die het heiblok *B* draagt, dat tusschen de geleiders *L* vrij op- of neer kan glijden; de geleiders worden aan weerszijden van de in te heien paal geplaatst. De heireep *R* is verbonden aan het windas der stoomheimachine *M* (zie ook fig. 4), zoodat het blok naar behoefte kan worden omhooggehaald en, daar dit windas door middel van een wrijvingskoppeling aan de as der machine is verbonden, kan door het omhalen van een hefboom *a*, deze verbinding worden verbroken, zoodat het heiblok valt. De Hollandsche stelling kan gemakkelijk worden opgesteld of voor het vervoer afgebroken, doch zij kan ook op eenvoudige wijze worden verplaatst en in elk hoekje haar werk doen, terwijl de palen onder elke gewenschte helling kunnen worden ingeslagen. Het verplaatsen der stelling op het werk geschiedt door een der tuien zoover aan te halen, dat het tegenoverstaande been der stelling van den grond wordt gelicht, waarna dit wordt verplaatst terwijl de tui voorzichtig gevierd wordt.

De stoomheimachine (fig. 4) van de Haarlemsche Machinefabriek behoort bij de Hollandsche Stelling. Op het middelste windas — tusschen het kamwiel rechts en de rem links — wordt de heireep opgewonden en op het linksuitstekende windas is gelegenheid voor de kabel tot het ophijschen der heipalen. De stoommachine is meestal vooraan van twee cylinders die beiden rechtstreeks uit den stoomketel worden gevoed. Op het gestel der machine is vaak een perspomp geplaatst, die het water-onder-druk levert, benoodigd voor het inspuiten van palen enz. (zie aldaar).

Bij enkele zware stoomheitoestellen wordt het blok direct door de spanning van den stoom omhoog gebracht. In fig. 5 is een stoomheiblok van *Menck* en *Hambrock* afgebeeld. De stoomcylinder *a* die als heiblok dienst doet, glijdt met behulp van twee geleidblokken *b b* langs de stang *f*. De stoom komt door de driewegkraan *e* en de holle stang *b* in de stoomruimte *d* en komt verder door openingen in den cylinder boven *d*, waardoor deze in de hoogte gebracht wordt. In den wand van den cylinder is een opening *c*; komt deze opening boven *d*, dan kan de stoom ontsnappen, waardoor de cylinder onder afblazen van den stoom naar beneden valt. Bij een gewicht van 1500 kg., doet deze machine 70—100 slagen in de minuut. Een Amerikaansch ingenieur heeft voor het heien gebruik gemaakt van de spanning der gassen, die bij ontploffing van buskruit ontstaan (fig. 6). Op den paal *P* rust een mortier *a*, waarin het buskruit tot ontploffing gebracht wordt. Het blok *b* is verbonden aan den zuiger *c*, die telkens in den mortier valt. Verder is er nog een vangmachine voor het blok en een rem aanwezig. Laat men het blok vallen, dan wordt de lucht in den mortier samengeperst, waardoor het buskruit ontploft. Het blok wordt dan weer door die ontploffing naar boven geslingerd, waar het opgevangen wordt. Het instaan van den paal geschiedt door het gewicht van den mortier, het vallen van het blok en de spanning der ontstane gassen.

Hej Slované, d.i. Op Slaven!, is een Czechische en Slowakische nationale hymne, die dikwijls uit haat tegen de Duitschers en om tegen hen op te hitsen, gezongen wordt. Zij werd in 1834 door den Slowakischen Lutherschen predikant en patriot *Samuel Tomasjek* († 1887) gedicht.

Hekabe (Latijn *Hecuba*), de tweede gemalin van koning *Priamus*, was volgens *Homerus* een dochter van *Dymas*, koning van Phrygië, vol-

Digitized by Google

gens *Euripides* een dochter van *Cisseus* en volgens *Apollodarus* een dochter van den riviergod *Sangarius*, en de moeder van een groot aantal zonen en dochters. Haar oudste zoon was *Hector*. Gedurende haar tweede zwangerschap droomde zij, dat zij een fakkel ter wereld bracht, die geheel Troje in vlammen zette. Toen *Aesacus*, een oudere zoon van *Priamus* en tevens een droomenuitlegger, en *Cassandra* daarover geraadpleegd werden, gaven zij ten antwoord, dat daardoor de geboorte van een kind voorspeld werd, dat den ondergang van het rijk veroorzaken zou. Dat kind was *Paris* (zie aldaar). Na de verwoesting van Troje kwam zij als slavin bij de Grieken, maar stortte zich uit wanhoop in zee. Volgens anderen werd zij, wegens haar heftige smaadredenen tegen de Grieken, door dezen gesteenigd. Onder de steenen vond men echter niet haar lijk, maar dat van een dooden hond.

Hekataus van Milete, een Grieksch schrijver, was de zoon van *Hegesander* en leefde omstreeks het jaar 500 v. Chr. Hij deed vele reizen in verschillende landen van Europa en Azië en verzamelde vele overleveringen en mythen. Van zijn geschriften over de aardrijkskunde, die van een kaart voorzien waren, heeft *Herodotos* veel gebruik gemaakt. Er zijn slechts gedeelten tot ons gekomen en door *Müller* opgenomen in de „Historicorum graecorum fragmenta" (1841).

Hekate, een godin der Grieken, werd aanvankelijk gehuldigd door de Thraciërs, zoodat men haar naam in de gedichten van *Homerus* niet aantreft. Later werd de dienst van *Hekate* inzonderheid door de dichters bevorderd, zoodat de Grieken deze godin, hoewel oorspronkelijk die der maan, tevens beschouwden als gezagh hebbend in alle rijken der natuur, in den hemel en op aarde, als een godin, die door *Zeus*, dien zij in den strijd tegen de Giganten had bijgestaan, en door de andere goden met eerbied bejegend werd en den sterveling vele zegeningen bezorgen kon. Zij vereenigde in haar persoon de eigenschappen van de natuur, van de maan en van den nacht en voerde heerschappij over vruchtbaarheid, levenswandel en levenslot. Verder verleende zij wijsheid in volksvergaderingen en op den rechterstoel, voorspoed en zegepraal in den oorlog, een veilige vaart op zee, een overvloedige jacht, groote kudden en gezonde kinderen. Haar ouders waren de titan *Perses* en *Asteria*, een zuster van *Leto*. Anderen hielden *Zeus* of *Tartarus* voor haar vader en *Hera* of *Demeter* voor haar moeder. Ook werd zij zelf met verschillende andere godheden verwisseld, zooals met *Selene, Artemis, Demeter, Persephone, Rhea* en *Kybele*. Als de nachtelijke maangodin en door haar verwisseling met *Persephone*, hield men haar voor een onderaardsche godin, die als *Cratais* over de schimmen heerschte. Volgens de sage zendt zij des nachts spoken uit onder de menschen, om hen te verschrikken, en zwerft, door de honden van den Styx vergezeld, met de zielen der afgestorvenen en met allerlei geesten des nachts door eenzame straten, rondom de grafplaatsen en op de kruiswegen. Wie geesten uit den afgrond wilde oproepen, riep haar aan. Zij was verder de godin van alle zwarte kunsten, de beschermster van toovenaars en tooveressen, die de kruiden opzoeken, welke zij des nachts door haar maanlicht met tooverkracht heeft begiftigd. De vermaarde tooveressen der oudheid, *Circe* en *Medea*, werden door haar in de toverkunst onderwezen en waren haar dienaressen. Omdat zij den scheptер zwaaide in den hemel, op aarde en in de onderwereld, stelde men haar voor met 3 door de ruggen met elkander vereenigde lichamen, alzoo met 3 aangezichten (zie de afb.). Als maangodin en als geheimzinnige godheid droeg zij een fakkel, somtijds een halve maan boven het voorhoofd, en als godin der onderwereld een sleutel.

Hekate.

Latere dichters geven haar den kop van een paard, van een hond en van een leeuw. Men plaatste zulke standbeelden op de kruiswegen en voor de woningen, opdat zij den wandelaar en het huis beschermen zou. Aan den voet der standbeelden offerde men tegen het einde der maand velerlei spijzen, vooral jonge honden, lammeren en honig.

Hekatoncheiren (Latijn = *Centimanen* = *Honderdhandigen*) zijn in de Grieksche mythologie drie reuzen met 100 armen en 50 hoofden, zonen van *Uranus* en *Gaea*, n. l. *Aegaeon* of *Briareus, Kottos* en *Gyes (Gyges)*. Wegens hun vijandige gezindheid door hun vader diep in de aarde gevangen gehouden, werden zij op raad van *Gaea* door de goden te hulp geroepen tegen de Titanen en na de overwinning tot bewakers der naar den Tartaros verbannen Titanen aangesteld.

Hekboot noemde men in vroegeren tijd de kleinste boot van een schip, welke aan het hek werd geheschen. Thans varen slechts weinig schepen met hekbooten.

Hekdavit is de davit achter aan een schip voor het hijschen van de hekboot (zie aldaar).

Hekel. Zie *Hekelen*.

Hekelen noemt men een bewerking van het pas gebraakte vlas, dat daarbij over een plank gehaald wordt, waarop zich een aantal ijzeren, dicht naast elkander geplaatste pinnen bevinden

Digitized by Google

(*hekel*). Hierdoor wordt het vlas van vele onreinheden, alsmede van de heede gezuiverd en geschikt gemaakt om, nadat het gezwingeld is, ermede te spinnen.

Hekla of *Heklufjall*, wel niet de grootste en hoogste, maar toch de meest bekende vulkaan op IJsland, ligt in het zuidwestelijk gedeelte van het eiland en verheft zich ter hoogte van 1557 m. als een lange, onregelmatige kegel. Hij heeft 5 kraters, van welke de voornaamste nagenoeg cirkelrond is en bij een omtrek van 2 km. een diepte van 60—100 m. bezit. De Hekla onderscheidt zich noch door hoogte, noch door schoonheid van het landschap, maar alleen door de talrijkheid zijner uitbarstingen. Men heeft er van 1104 tot op onzen tijd niet minder dan 18 opgeteekend, en de tusschenpoos was wel eens 79, maar ook wel eens 6 jaar. De voorlaatste duurde van September 1845 tot April 1846. De uitgeworpen asch werd toen tot op een afstand van 1000 km. over land en zee voortgestuwd, en heeft toen groote verwoestingen aangericht. De laatste uitbarsting had plaats in 1878.

Hekmeijer, *Franciscus Cornelis*, den 9den September 1809 te Utrecht geboren, studeerde aan 's Rijks veeartsenijschool en werd in 1830 bevorderd tot veearts 1ste klasse. Als standplaats werd hem de gemeente Baarn aangewezen. Wegens het uitbreken der Belgische onlusten ging hij het volgend jaar als tijdelijk adjunct-paardenarts bij het leger over. In 1837 werd hij als zoodanig definitief aangesteld. In 1846 werd hij, na afgelegd concours-examen, bevorderd tot paardenarts 1ste klasse en in 1848 benoemd tot leeraar aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda, welke benoeming drie jaar later gevolgd werd door die van leeraar aan 's Rijks veeartsenijschool. Deze betrekking vervulde hij tot 1891, toen hem eervol ontslag verleend werd. Hij overleed den 15den Februari 1896. Zijn voornaamste geschriften zijn: „Handleiding tot de leer van het hoefbeslag" (Breda 1841; 2de druk 1874), „Korte geschiedenis en literatuur der runderpest" (Amersfoort 1845), „Beschrijving van de verschillende wijzen van het winterbeslag bij het paard" („Boerengoudmijn", Jrg. 6, 1860; 3de druk 1876), „Handleiding tot de stelselmatig beschrijvende ontleedkunde der huiszoogdieren" (Utrecht 1862), met dr. *L. Ali Cohen* e. a.: „Handboek der openbare gezondheidsregeling en der geneeskundige politie" (2 dln., Groningen 1872), „Het zieke vee en zijn behandeling" (Tiel 1873), „A. Numan's handboek der genees- en verloskunde van het vee" (7de druk, Gouda 1878). Bovendien leverde hij bijdragen in vele tijdschriften of verzamelwerken en was eenige jaren mederedacteur van het „Tijdschrift voor veeartsenijkunde en veeteelt".

Heksen, Heksenprocessen. Heks was oorspronkelijk gelijk aan *striga*, d. i. een 's nachts door de lucht rijdend vrouwelijk monster. Sedert het begin der stelselmatige heksenvervolgingen, die van 1400 tot 1700 duurden, duidde men met dit woord een collectief begrip aan. Men verstond er vrouwen onder, van wie men aannam, dat zij een verdrag met den Duivel gesloten hadden, om door het aanwenden van toovermiddelen haar medemenschen te benadeelen; dat zij aan een door den Duivel voorgezeten, nachtelijken, godlasterlijken Sabbat deelnamen, waarheen zij zich door de lucht begaven, en waarbij zij met den Duivel ontucht pleegden, en dat zij op die tochten, of in de gedaante van allerlei dieren (vooral katten en wolven), onweer maakten en vee en menschen op allerlei wijzen betooverden. De afzonderlijke voorstellingen, waaruit dit collectief begrip is ontstaan, reiken tot ver in de Oudheid terug, zoowel in de Oostersche als in de Grieksch-Romeinsche en Germaansche. Het waren 1. de schade aanbrengende toovenarij (*maleficium*) en het verwekken van onweer; 2. de vrouwelijke nachtspoken (*strigen*); 3. de veranderingen van menschen in dieren; 4. het geslachtelijk verkeer tusschen menschen en daemonen en 5. de ten tijde der eerste Christenvervolgingen gangbare voorstelling van den nachtelijken Sabbat. In het volksgeloof leefden deze voorstellingen, met uitzondering van de laatste, gedurende de geheele Middeleeuwen voort, het meest in de bergstreken, waarin de beschaving het moeilijkst doordrong. Door de leidende geesten in Staat en Kerk werd echter aan de meeste reeds in de 9de en 12de eeuw getwijfeld. Vooral *Agobard van Lyon* (820), *Regino van Prüm (906)* en *Burkard van Worms* (1020) hebben aan dien twijfel uitdrukking gegeven. Daarentegen werd aan het werkelijk bestaan van het *maleficium* ook door de autoriteiten in Kerk en Staat steeds vastgehouden. Van kerkelijke zijde werd het reeds vroeg als een verdrag van den toovenaar met den Duivel verklaard en door de geestelijke en wereldlijke rechters gestraft. Sedert het begin der kettervervolging in de 13de eeuw werd zulk een verdrag tot een ketterij verklaard en door de Inquisitie berecht. De als ketterij beschouwde toovenarij werd daarop verbonden met het nieuw ontwikkelde denkbeeld van den ketter-Sabbat, en de scholastiek steunde met haar leer van de macht des Duivels het oude, vroeger afgewezen geloof aan luchtreizen en aan het onweer-maken door zich te beroepen op de Bijbelsche verhalen van *Habakuk* en de verzoeking van *Jezus*. Zoo kwam het theologisch opgebouwde collectief begrip tot stand, waarvoor men spoedig het woord *heks* gebruikte. Het werd door een groot aantal geschriften van Dominicanermonniken, aan wie de zorg van de Inquisitie was opgedragen, zoogenaamd „wetenschappelijk" gesteund en, hoewel de ketters tot beide geslachten behooren, voornamelijk ten opzichte van het vrouwelijk geslacht uitgewerkt, daar de oude *striga* en de *malefica* (als giftmengster) van oudsher voornamelijk als vrouw gedacht werd, anderzijds voor het geslachtelijk verkeer met den als man gedachten Duivel slechts de vrouw in aanmerking kwam, waarbij de scholastiek, tengevolge van haar geringschatting der vrouw, een neiging tot zulk een schandelijk verkeer vooropzette. Zulke ongehoorde handelingen eischten een vervolging, zoowel door den geestelijken als door den wereldlijken rechter, en de onfeilbare methode van het op de pijnbank steunende Inquisitieproces ontdekte vele heksen en deed haar den brandstapel beklimmen.

De stelselmatige vervolging, waarmede reeds in 1330 in de Pyreneeën een proef genomen was, ging sedert 1400 uit van het Alpengebied, waar

Digitized by Google

zich de elementen van het oude volksgeloof het meest staande gehouden hadden en de combineerende scherpzinnigheid van de rechters dus het gemakkelijkst door middel van de pijnbank de werkelijkheid der op theologische grondslagen opgestelde waanvoorstellingen aantoonen kon. Vandaar verbreidde zij zich snel over Italië, Frankrijk en Duitschland. Hier werd zij vooral bevorderd door den bul van *Innocentius VIII* „Summis desiderantes affectibus" (1484). „Wij hebben onlangs", zoo heet het daarin, „niet zonder groote droefenis vernomen, dat er in sommige gedeelten van Noord-Duitschland en elders vele personen van beiderlei kunne zijn, die, niet indachtig aan hun eigen heil, van het ware geloof afgevallen zijn en vleeschelijke gemeenschap hebben met daemonische incuben en succuben, door toovermiddelen met behulp van den Duivel de geboorten der vrouwen, het jongen krijgen der dieren, de vruchten der aarde, de druiven der wijnbergen, het ooft der boomen, ja menschen, dieren, wijnbergen, boomgaarden, weiden, graan en andere voortbrengselen der aarde ten gronde richten, verstikken of vernietigen, die mannen, vrouwen en dieren met in- en uitwendige pijnen kwellen en in staat zijn mannen in het bevruchten, vrouwen in het baren, beiden in het vervullen van hun echtelijke plichten te belemmeren." Daarom draagt de paus den beiden inquisiteurs van Noord- en Zuid-Duitschland *Jacob Sprenger* en *Hendrik Institoris* op, de toovenaars en heksen op te sporen, te bestraffen en uit te roeien, en beveelt hij den bisschop van Straatsburg, *Albrecht van Beieren*, de inquisiteurs te beschermen en hun bij de uitoefening van hun taak de behulpzame hand te bieden. *Institoris* en *Sprenger* maakten het heksengeloof tot een formeel stelsel en hun „Heksenhamer" („Malleus maleficarum", verschenen in 1487, tot 1669 nog 28 maal herdrukt) werd weldra het wetboek in heksenaangelegenheden en regelde het geheele rechterlijke optreden tegen de heksen. De „Malleus" is in drie deelen gesplitst: het eerste behandelt de hekserij in het algemeen; het tweede de verschillende soorten en gevolgen en de tegenmiddelen; het derde de procesorde, zoowel voor het geestelijk als wereldlijk gerecht. In 35 vragen wordt de procesorde uiteengezet. De rechter mocht op een gerucht reeds *ex officio* beginnen te onderzoeken, getuigen (2 of 3 waren voldoende) te zoeken, te bededigen en te hooren. Zelfs konden geëxcommuniceerden als getuigen optreden, ja, ketters tegen ketters, heksen tegen heksen, echtgenooten tegen elkander, vaders tegen kinderen, broeders tegen zusters. Zelfs de ergste vijanden der beschuldigden moesten, op weinige uitzonderingen na, als getuigen toegelaten worden. De advocaat mocht zijn cliënt niet krachtig verdedigen, daar hij andere voor nog schuldiger dan deze gehouden werd. Om de beschuldigden tot bekentenis te brengen, paste men de pijnbank toe. *Institoris* alleen liet te Constanz en Ravensburg in korten tijd 48 vrouwen verbranden en spoedig werd door pauselijke bullen van *Alexander VI*, *Julius II*, *Leo X*, *Hadrianus IV* en *Clemens VII* de heksenvervolging ook voor andere Europeesche landen ingesteld, de „Heksenhamer" door de Dominicanen *Bernard van Coms* (1508), *Silvester Prierias* (1520) en *Bartholomaeus de Spina* (1523) verdedigd.

Geheele streken werden door de processen bedreigd, als een nachtmerrie lag het spook der heksenvrees op het volk. Overal hadden geestelijke en wereldlijke rechters hun spionnen. Het rechterlijk onderzoek strekte zich voornamelijk uit op de zoogenaamde heksenvaart, den heksensabbath en het deelnemen der beschuldigden daaraan. Met bewonderenswaardige phantasie had men dit feest geschilderd. Op bepaalde tijden, met name in den Walpurgisnacht (1 Mei), waarin in heidenschen tijd een lentefeest gevierd werd, hield de Duivel groote Hoffeesten. Als plaats van samenkomst waren evenals bij de Perzen, bepaalde heksenbergen berucht, zooals de Blocksberg in den Harz. De heksen verlieten haar woningen op bezems, hooivorken, stokken, bokken of honden door de schoorsteenen en snelden in pijlsnelle vaart naar een bepaalde plaats, waar de Duivel, in de gedaante van een bok of mensch, op zijn troon zat, de nieuwe heksen plechtig opnam en inwijdde en zich liet huldigen, terwijl de heksen na een dans om zijn troon (hekeendans) één voor één naderden, om zijn zitdeelen te kussen. Dan werd een weelderig feestmaal aangericht en ten slotte vergenoegde iedere heks zich in stilte met haar duivel. Met het eerste aanbreken der ochtendschemering werd de terugtocht aanvaard en gaf de Duivel aan ieder een tooverpoeder mede tot uitoefening van al het den heksen ten laste gelegde kwaad. De in de processen dikwijls genoemde heksensalf was, zooals uit vele akten blijkt, bereid uit vet, nachtschaduw, belladonna, mandragora, scheerling en andere ten deele narcotische planten, en proefnemingen zouden, naar beweerd werd, bewezen hebben, dat daarmede ingezalfde vrouwen in een diepen slaap vielen, waarin zij over haar deelneming aan een heksensabbat phantaseerden. Bekende de heks, dan werd zij dadelijk veroordeeld; ontkende zij echter, dan ging men tot de pijnbank over; hielp dit niet, dan geschiedde in strijd met de wet, die een herhaalde foltering verbood, zulks na eenige dagen als een „voortzetting der foltering" nogmaals. Somtijds behielp men zich zonder bekentenis met een heksenproef. Vond men op het lichaam der heks ergens een moedervlek, dan was die zonder uitzondering het heksenteeken, waarmede de Duivel haar tot de zijne gemaakt had. Dit heksenteeken werd met naalden doorstoken; voelde de gestokene geen pijn, dan was zij zonder twijfel schuldig. Daar volgens den „Malleus" de voorproef niets baatte, daar het vuur een met den Duivel bevriend element is, nam men zijn toevlucht tot het heksenbad en wel door de beschuldigde kruisgewijze zoo te binden, dat de rechterhand aan de groote teen van den linkervoet en de linkerhand aan de groote teen van den rechtervoet kwam. Daarna legde men het aldus gebonden lichaam op het water. Zonk het, dan was de beklaagde onschuldig, bleef het drijven, schuldig. Een soortgelijk middel was het wegen van heksen, om te zien of zij meer dan het gewone gewicht bezaten. Ook de Protestantsche geestelijkheid geloofde aan duivelen en heksen en in

Digitized by Google

Protestantsche landen was het aantal heksenprocessen niet geringer dan in Katholieke. Zelfs de anders zeer ontwikkelde en verlichte hertog *Johann Kasimir van Coburg* voerde de heksenprocessen in zijn land in en stelde vast, dat de bezittingen der veroordeelden aan de inquisiteurs zouden komen. Dat daardoor het aantal processen toenam, is duidelijk. Nog op het einde der 16de eeuw veroordeelde één rechter, *Remigius*, alleen in Lotharingen 800 heksen tot den brandstapel.

Reeds in de 16de en 17de eeuw ontbrak het niet aan mannen, die zich krachtig tegen de inquisiteurs en het geloof aan heksen verzetten. De voornaamste was onze landgenoot, de Amsterdamsche predikant *Balthasar Bekker* (zie aldaar), die in „De betooverde wereld in vier boeken" (1691—1693) met groote vrijmoedigheid het geheele duivels- en heksensysteem bestreed. Maar zijn pogingen en die van anderen werden nog te weinig door de openbare meening gesteund; met succes bond eerst *Christian Thomasius* uit Leipzig den strijd aan in zijn „Dissertatio de crimine magiae" (1701) en „De origine et progressu processus inquisitorii contra sagas" (1712). Maar nog in de 18de eeuw vindt men overblijfselen van het oude bijgeloof. Zoo werd den 21sten Januari 1749 *Maria Renata* te Würzburg als heks onthoofd en haar lijk verbrand, in 1785 viel nog een offer te Glarus, in 1793 het laatste in Posen. Maar nog in 1836 werd een heks door visschers van het schiereiland Hela aan de waterproef onderworpen, en daar zij niet wilde zinken, met geweld verdronken. In de andere werelddeelen spelen heksenprocessen tot den nieuwsten tijd een rol; in Mexico eindigden er twee (1860 en 1873) met het verbranden der slachtoffers.

Zie: *Scheltema*, Geschiedenis der heksenprocessen (Haarlem 1828); *J. Hansen*, Quellen und Untersuchungen zur Geschichte des Hexenwahns (Bonn 1901); *Roskoff*, Geschichte des Teufels (Leipzig 1869, 2 dln.), *Baissac*, Les grands jours de la sorcellerie (Parijs 1890); *F. Parmentier*, La sorcellerie devant les temps modernes (Parijs 1908); *N. Paulus*, Hexenwahn und Hexenprozess (Freiburg i. d. B. 1910); *Soldan* en *Heppe*, Geschichte der Hexenprozesse (nieuwe uitgave door *Max Bauer*, München 1912, 2 dln.).

Heksenkringen of *heksenringen* noemt men kringvormige plekken op weiden en grasvelden, waar geen gras groeit of omgekeerd weelderiger groeit dan er omheen. Volgens het volksgeloof zouden zij ontstaan zijn, doordat er heksen of ook elfen en feeën in den maneschijn gedanst hebben. Hun ware oorzaak is te zoeken in het optreden van verschillende soorten van bladzwammen, die eerst den grasgroei vernietigen, na hun afsterven daarentegen het gras weelderig doen groeien.

Heksenprocessen. Zie *Heksen*.

Heksensabbat. Zie *Heksen*.

Hektische toestand beteekent in de geneeskunde een gestadige vermagering des lichaams, zoowel wat het vet als wat de spieren betreft, een toestand der stofwisseling, waarbij het verbruik der bestanddeelen den aanvoer van voedingsmiddelen te boven gaat. Doorgaans is die toestand een kentecken of een gevolg van ongesteldheden, welke de voeding belemmeren, vooral van tuberculose of van uit- of inwendige verettering. Een kenmerk van dien toestand is de *hektische koorts*, die zich gewoonlijk des namiddags vertoont, des avonds verergert en des nachts een afmattende uitwasseming tengevolge heeft. Ook aan andere verschijnselen, welke die vermagering of vertering vergezellen, geeft men den naam van hektisch, bijvoorbeeld aan een afgezet rood op de wangen, aan een bepaalde soort hoest enz. Eindelijk spreekt men ook van een *hektisch voorkomen*, eigen aan zulke personen, bij welke aanleg tot tering duidelijk is.

Hekwerk in de wapenkunde wordt gevormd door smalle banden en baren, die elkaar kruisen en alle in hetzelfde vlak liggen. De epijkers op de vereenigingspunten worden voorgesteld door ronde stippen. Het veld, als ruiten zichtbaar, is soms beladen. Zie ook *Latwerk*.

Hekwieler, een oorlogsvaartuig, is een stoomboot met één wiel in den achtersteven; het vaartuig heeft weinig diepgang en doet o. a. dienst op rivieren, bijv. op Sumatra.

Hel. Het woord *hel* wordt veelal afgeleid van den naam *Hela*, volgens de Noorsche mythologie de gebiedster in het rijk der schimmen. Onder hel verstaat men het oord der gevloekten in tegenstelling met de verblijfplaats der gelukzaligen. Terwijl de hel gewoonlijk in de diepte wordt gezocht en men hieraan de voorstelling van „onderwereld" verbindt, denkt men zich het oord der gelukzaligen in de hoogte en stelt dit gelijk met „hemel". De gedachte aan een hel kan eerst zijn ontstaan: 1° in een dualistische godsdienst, waarin de tegenstelling tusschen God en Satan (Duivel) scherp is uitgesproken, 2° in samenhang met de gedachte aan een gericht over de dooden, waarbij de daden der levenden na den dood worden vergolden. Dientengevolge ontbreekt de gedachte aan een hel in het Oude Testament, waar slechts sprake is van de *Sjeool*, een verblijf van schimmen, waar alle dooden zich ophouden, zonder onderscheid naar hun aardsche daden, ofschoon de maatschappelijke verhoudingen zich hier vaag weerspiegelen. In de Pseudepigrafen en het Nieuwe Testament daarentegen behoort de hel tot de onmisbare begrippen en wordt de voorstelling hiervan door de schrijvers bij de lezers bekend verondersteld. De voorstelling van een hel moet dientengevolge in de 3de of 2de eeuw voor Christus in het Jodendom zijn doorgedrongen. Naar alle waarschijnlijkheid is de oorsprong van deze voorstelling bij de Perzen te zoeken, daar de beide bovengenoemde grondslagen voor deze voorstelling hier aanwezig zijn. Eigenaardig zijn in het Jodendom de gedachte aan de Sjeool en die der hel naast elkaar blijven bestaan; de Sjeool is dan de voorloopige verblijfplaats der dooden, terwijl eerst bij het later volgende gericht verdoemden en gelukzaligen van elkander worden gescheiden. Meestal is de hel als een verblijf vol vuur en gloed gedacht overeenkomstig het denkbeeld, dat het binnenste der aarde uit vuur bestond. In het Jodendom werd deze plaats veelal *Gehenna* genoemd zonder dat de plaats nader werd aangeduid.

Het Christendom vond deze voorstelling, aan-

Digitized by Google

vaardde ze, maar hervormde ze tevens. Terwijl *Paulus* uitsluitend spreekt van een opstanding der geboovigen, terwijl volgens hem de goddeloozen in den Sjeool tot een eeuwigen dood verdoemd worden, verkondigde men weldra de leer eener opstanding van goeden en boozen ten jongsten dage, waarbij de eersten zouden ingaan in het uit den hemel op aarde neergedaalde Messiasrijk, de laatsten daarentegen in den vuurpoel zouden geworpen worden. Later beschouwde men den hemel als de verblijfplaats der zaligen, terwijl de hel de ondermaardsche strafplaats der goddeloozen bleef. De ligging en gesteldheid dier plaats liet men echter onbepaald. Volgens *Augustinus* bevindt zij zich in het hart der aarde, volgens *Chrysostomus* ergens buiten het ondermaansche. Men schilderde gewoonlijk de hel volgens de figuurlijke uitdrukkingen van het Nieuwe Testament. Tegen het einde der 4de en in het begin der 5de eeuw leerden *Basilius* en na hem *Chrysostomus, Augustinus, Gregorius* en anderen, dat de boozen er tot in eeuwigheid door vuur uitademende geesten, door een vuur, hetwelk brandt zonder licht te verspreiden, door vergiftige en verscheurende dieren en door allerlei martelingen gekweld worden. Volgens *Irenaeus* is het vreeselijke der helsche straf hoofdzakelijk gelegen in het ontberen der gemeenschap en der weldaden des Allerhoogsten. Ook *Tertullianus* koesterde dat gevoelen. Intusschen was men van meening, dat die straffen niet voor allen gelijk konden zijn, maar dat ieder loon naar werken ontving. Ook omtrent den duur dezer straffen was de meening verschillend. De rechtzinnigste Kerkvaders, zich beroepende op Matthaeus 25 : 46, leerden de eeuwigheid dier straffen, doch werden door *Origenes* en zijn volgelingen tegengesproken. Toen echter *Hieronymus* en *Theophilus van Alexandrië* de meening van *Origenes* bestreden, werd zijn gevoelen als een ketterij veroordeeld. Dientengevolge behield sedert de 5de eeuw de eeuwige duur der helsche straffen de overhand in de Kerk. Daarnaast ontstond later de leer van het *vagevuur* (zie aldaar). De „Divina commedia" van *Dante* bijv. spreekt van 3 verblijfplaatsen der afgestorvenen: „Il Paradiso", „Il Purgatorio" en „Il Inferno". De Grieksche Kerk verwerpt het vagevuur, maar spreekt toch van een strafplaats voor vele zielen, die later tot het verblijf der gezaligden zullen worden toegelaten, terwijl de boozen eerst ten jongsten dage ten volle zullen worden gestraft.

De eeuwigheid der straf werd ook door de Protestanten als leer der Kerk gehandhaafd. Eerst in de 18de eeuw begon men er aan te twijfelen. Ook de zinnelijke vorm der voorstelling onderging een aanmerkelijke wijziging, daar men het helsche vuur verving door de pijniging van een eindeloos berouw. *Lessing* opperde het denkbeeld, dat het verschil tusschen goeden en boozen op aarde de grondslag was van een verschil na den dood, hetwelk ook bij een voortdurende ontwikkeling ten goede niet werd opgeheven. Bij velen vond het gevoelen van *Schleiermacher* ingang, dat de algemeenheid van het verlossingswerk van *Christus* eischt, dat eenmaal allen daaraan deel zullen hebben. Bij de ondersteliing van Gods onweerstaanbare genade was zulk een opvatting volkomen juist, doch ten behoeve van 's menschen vrijheid blijven anderen de mogelijkheid eener onoverwinnelijke verstoktheid vasthouden. Sommigen trachtten de eeuwige verdoemenis te vernietigen door de vernietiging der hardnekkige goddeloozen, waarbij zich de bedenking voordeed, of zulk een vernietiging der individualiteit mogelijk is. Het geheele vraagstuk is alleen van belang voor hen, die aan een persoonlijk voortbestaan gelooven. De voorstelling van een hel als bepaalde strafplaats is intusschen door de nieuwere theologie algemeen verworpen; zij wordt alleen door de moderne orthodoxie tegelijk met de leer van den eeuwigen duur der straffen gehuldigd.

Nederdaling ter helle. Tot de leerstukken der oude Christelijke Kerk behoort ook dat van *Christus' nederdaling ter helle.* Zij koesterde namelijk de meening, dat de geest van *Jezus* in den tijd tusschen de Kruisiging en de Opstanding in de onderwereld is afgedaald, om aan de aldaar aanwezigen het Evangelie te verkondigen, en beriep zich hierbij op 1 Petrus III : 19 enz. Op grond van Ephesen IV : 9 leerde *Marcion,* dat de Verlosser, om een volkomen zegepraal te verwerven op den dood en den Duivel, de gevangenen van dezen voorzeker in vrijheid gesteld heeft. Deze meening, door *Origenes* voorgestaan, werd weldra die der Kerk. Daarnaast echter ontwikkelde zich het gevoelen, dat de nederdaling ter helle een zinnebeeld was der volkomen verlossing. Men bleef verder in het onzekere, of *Jezus* met of zonder lichaam in het rijk der schimmen zou zijn afgekomen. Het leerstuk der nederdaling werd allengs opgenomen in de Apostolische Geloofsbelijdenis; intusschen was de toevoeging „descendit ad inferna" (is neergedaald ter helle) in de 3de eeuw nog slechts hier en daar aangenomen en werd eerst laat algemeen. In de dagen der Hervorming kwam het leerstuk van de nederdaling opnieuw aan de orde. De Gereformeerden beschouwden haar als behoorende tot den staat van vernedering, dat *Christus* volgens zijn menschelijke natuur ook de helsche straffen als plaatsbekleeder had moeten verduren, om te voldoen voor de zonden van alle menschen. Datzelfde gevoelen, eveneens dat van *Luther,* (volgens wien echter het lichaam van *Jezus* achterbleef in het graf), werd in de Lutherssche Kerk verdedigd; het gaf aanleiding tot een hevigen strijd, maar werd ten slotte in art. 8 van het Formulier van Eenigheid verworpen. Sedert dien tijd handhaaft men, tevens op grond van andere uitspraken van *Luther,* als rechtzinnig-Lutherssche leer, de meening dat de geheele persoon van *Christus* naar de beide naturen in de hel is nedergedaald, om aan den Duivel en de booze geesten de zegepraal des Heilands te verkondigen, zoodat de nederdaling ter helle bij de Lutherschen niet tot den staat van vernedering behoort, maar het eerste feit is van den staat van verhooging. Het nieuwere supranaturalisme heeft tusschen die beide gevoelens gewankeld, terwijl het rationalisme zich beijverd heeft, de kracht der bewijsplaatsen op uitleggkundige gronden te ontzenuwen. De moderne orthodoxie heeft ook dit leerstuk als een gewichtig gedeelte der heilsverordening in zijn voormalig

Digitized by Google

gezag hersteld, terwijl de vrijzinnige theologie van onze dagen de nederdaling ter helle beschouwt als een allegorische inkleeding van het verheven denkbeeld, dat het Evangelie van *Christus* de overwinning behaald heeft over de macht des doods en der duisternis.

Zie: P. Volz, Jüdische Eschatologie von Daniel bis Akiba (1903); *C. Bruston,* La descente du Christ aux Enfers (1897) en *C. Clemen,* Niedergefahren zu den Toten (1910).

Hela is in de Skandinavische en oud-Duitsche godenleer de godin der onderwereld. Zij is een dochter van *Loki* en van de reuzin *Angrboda* en een zuster van den *Fenriswolf* en van de aardomwikkelende slang *Midgard*. Zij troont in het sombere rijk der nevelen, waar allen aanlanden, die door ouderdom of ziekte bezwijken. Met nimmer bevredigd verlangen ziet zij steeds de komst van nieuwe schimmen te gemoet, en wie zich onder haar heerschappij bevinden, wil zij niet weder afstaan. Haar naam is in ons woord *hel* bewaard gebleven.

Helbig, *Wolfgang,* een Duitsch archaeoloog, den 2den Februari 1839 te Dresden geboren, studeerde te Göttingen en te Bonn, werd in 1862 door het Archaeologisch Instituut met onderzoekingen in Italië belast, daarna tot 1865 secretaris van gemeld Instituut en vestigde zich te Rome. Hij schreef: „Wandgemälde der vom Vesuv verschütteten Städte Campaniens" (1868), „Untersuchungen über die campanische Wandmalerei" (1873), „Beiträge zur altitalischen Kultur- und Kunstgeschichte" (1879), „Das Homerische Epos aus den Denkmälern erläutert" (2de druk 1887), „Führer durch die öffentlichen Sammlungen klassischer Altertümer in Rom" (3de druk 1912—1913, 2 dln.), „La collection de G. Barracco d'après la classification et avec le texte de G. Barracco et W. Helbig" (1893) en „Zu dem homerischen Bestattungsgebräuchen" (1900).

Held. Zie *Heroën.*

Held, *Gustav Friedrich,* een Saksisch rechtsgeleerde, den 28sten Mei 1804 te Meuselwitz in Altenburg geboren, studeerde te Leipzig in de rechten en werd er in 1828 advocaat. In 1835 werd hij benoemd tot lid van het Hof van Appèl te Dresden, was in 1849 eenigen tijd minister van Justitie en werd vervolgens als geheimraad voor aangelegenheden van burgerlijke rechtspleging aan het ministerie van Justitie toegevoegd. Hij schreef een: „Entwurf eines bürgerlichen Gesetzbuchs für das Königreich Sachsen" (1852) en overleed den 24sten April 1857. Met *von Watzdorf* was hij de stichter van de „Jahrbücher für sächsisches Strafrecht", welke hij later met *Schwarze* en *Siebdrat* uitgaf onder den titel „Neue Jahrbücher".

Held, *Friedrich Wilhelm Alexander,* een Duitsch avonturier, in 1813 te Neisse geboren, werd in 1831 officier, maar nam in 1835 zijn ontslag. Eerst bepaalde hij zich bij het tooneel, waagde zich vervolgens op het gebied der letterkunde, redigeerde sedert 1843 met *Corvin* de „Lokomotive" en gaf met hem een „Illustrierte Weltgeschichte" in het licht. Toen de „Lokomotive" verboden werd, aanvaardde hij in 1848 te Berlijn de redactie van het „Volksblatt" en verkreeg als volksredenaar grooten invloed. Toen de omwentelingsbeweging door de reactie vervangen werd, trad hij in dienst van de regeering, ontving van *von Manteuffel* een aanzienlijke bezoldiging en werd in 1850 inspecteur der veenderijen te Rynow bij Freienswalde. Nadat hij deze betrekking had laten varen, woonde hij te Frankfort aan den Main, Hamburg en Berlijn en leverde tooneelkritieken aan de dagbladen. In 1863 werd hij redacteur van de „Berliner Staatsbürger Zeitung" en verdedigde de belangen der werklieden. Weldra echter kwam men op het vermoeden, dat hij door de regeering betaald werd, zoodat hij het vertrouwen der lezers verloor. Wegens oneenigheid met den uitgever van laatstgenoemd blad stichtte hij de „Alte Staatsbürger-Zeitung". Hij overleed te Berlijn den 26sten Maart 1872. Van zijn geschriften noemen wij „Deutschlands Lehrjahre 1848—1860" (1859) en den roman „Die Justizmörder" (3 dln. 1867).

Held, *Joseph von,* een Duitsch rechtsgeleerde, den 9den Augustus 1815 te Würzburg geboren, wijdde zich aldaar, te München en te Heidelberg aan de rechtsgeleerdheid, vestigde zich in 1839 als privaatdocent te Würzburg en werd er in 1841 buitengewoon en in 1843 gewoon hoogleeraar. Hij onderwees Duitsche staats- en rechtsgeschiedenis, Duitsch staatsrecht en Beiersch administratiefrecht. Van zijn geschriften vermelden wij: „System des Verfassungsrechts der monarchischen Staaten Deutschlands" (1856—1857, 2 dln.), „Staat und Gesellschaft" 1861—1865, 3 dln.), „Nationalität" (1851), „Legitimität und Legitimitätsrecht" (1859), „Deutschland, der Deutsche Bund und die deutschen Grossmächte" (1864), „Grundzüge des allgemeinen Staatsrechts" (1868), „Das Kaisertum als Rechtsbegriff" (1879). Hij overleed te Würzburg den 19den Maart 1890.

Held, Adolf, een Duitsch staatshuishoudkundige en zoon van den voorgaande, den 10den Mei 1844 te Würzburg geboren, studeerde aldaar en te München in de staatswetenschappen, promoveerde in 1866 te Würzburg en vestigde zich in 1867 als privaatdocent aan de universiteit te Bonn. Tevens werd hij leeraar aan de landbouwschool te Poppelsdorf, in 1868 buitengewoon hoogleeraar en in 1872 gewoon hoogleeraar te Bonn. In 1880 werd hij hoogleeraar aan de universiteit te Berlijn en verdronk bij een bootvaart op het Meer van Thun den 25sten Augustus 1880. Van zijn geschriften noemen wij: „Carey's Sozialwissenschaft und das Merkantilsystem" (1866), „Die Einkommensteuer" (1872), „Die Arbeiterpresse" (1873), „Grundriss für Vorlesungen über Nationalökonomie" (2de druk 1879) en „Sozialismus, Sozialdemokratie und Sozialpolitik" (1878). Eindelijk heeft hij het handschrift van het werk „Zwei Bücher zur sozialen Geschichte Engelands" nagenoeg voltooid achtergelaten. *Friedrich Knapp* gaf het in 1881 (Leipzig, met portret) uit.

Helden, een gemeente in de provincie Limburg, groot 6584 H.A. met (1915) 5059 inwoners, wordt ingesloten door de gemeenten Sevenum, Maasbree, Kessel, Neer, Roggel en Meiel. De bodem, grootendeels afgegraven hoogveen, bestaat uit diluviaal zand met vele moerassen.

Digitized by Google

Landbouw is het hoofdmiddel van bestaan. Men treft er eenige brouwerijen, branderijen, olie- en korenmolens, ververijen en leerlooierijen aan. De gemeente bevat de dorpen Helden en Panningen, benevens vele buurten en gehuchten.

Heldenberg bij Wetzdorf in Neder-Oostenrijk, is een door *Gottfried Parkfrieder* gesticht mausoleum, waarin veldmaarschalk graaf *Radetzky* en de veldtuigmeesters *Wimpffen* en *d'Aspre* bijgezet zijn. In April 1909 gaf keizer *Frans Jozef* den Heldenberg en het bestaande fonds tot onderhoud daarvan aan het leger ten geschenke, om te dienen tot begraafplaats voor verdienstelijke militairen.

Heldendicht *(epos)* noemt men een min of meer omvangrijk verhalend gedicht, dat de roemrijke daden van één of meer personen of van een stam of volk behandelt. Het karakteristieke van het eigenlijke heldendicht of volksepos ligt daarin, dat het gebeurtenissen uit een primitieve beschavingswereld schildert, uit een tijd, waarin alle deelen van het volk door den band van eenzelfde, gelijkmatige beschaving verbonden zijn en waarin de persoonlijkheid nog weinig op den voorgrond treedt. Daar dit voornamelijk in oertijden het geval is, waarin nog het mythologisch denken de overhand heeft, speelt het epos voornamelijk in de wereld der goden en helden, van het wonderbaarlijke en buitengewone. Bij dit karakter, voor zulke, de phantasie rechtstreeks in beslag nemende gebeurtenissen en voor de plechtige, verheven stemming is de poetische taal bij uitstek geschikt. Doorgaans is het ontstaan uit afzonderlijke balladen of liederen van geringeren omvang, die dan tot een geheel verwerkt worden. In tegenstelling met het volksepos is het kunstepos het werk van één persoon, een werk, dat de primitieve denkwijze van het volksepos wel navolgt en ook mythologisch-wonderbaarlijke toestanden schildert, maar toch in al zijn deelen door de individueele wijze van denken en gevoelen van den dichter beheerscht wordt. Bijzondere soorten van het kunstepos zijn het epos, dat avonturen behandelt (zooals de Middeleeuwsche Arthursagen en *Wieland*'s „Oberon"), waarin wonderen en reuzengeschiedenissen niet in den geest van het primitieve volksbewustzijn, maar in dien van de conventioneele riddermaatschappij worden voorgesteld, en het religieuze epos (*Milton*'s „Paradise lost" en *Klopstock*'s „Messias"), waarin men, evenals in het volksepos, een wijze van voorstelling vindt, die geheele volksklassen gemeen hebben. Het meest echter nadert het idyllische epos (*Goethe*'s „Hermann und Dorothea") het karakter van het eigenlijke heldendicht, want hier heerscht evenzeer als in het laatste, de beschouwingswijze van het volk, die in de engere sfeer der landbevolking en in die der kleine steden nog gedeeltelijk bewaard is gebleven, terwijl zij in de groote centra der beschaving verloren is gegaan; maar ook in dit engere milieu duldt het epos van den nieuweren tijd niet meer het wonderdadige, dat in het oude volksepos nooit ontbreekt. Een variëteit van het epos vormt het dierenepos, dat uit de dierenfabel ontstaan, in het leven der dieren menschelijke zwakheden en dwaasheden weerspiegelt („Van den vos Reinaerde") en meestal een didaktisch-satirieke strekking heeft, daarbij, evenals het volksepos, in de sferen van het primitieve denken blijft. Ten slotte sluit zich hierbij aan het komische epos, dat een laag bij den grond blijvend onderwerp op de wijze van verheven dichtstuk behandelt en dit daardoor parodieert („Batrachomyomachia"), of als travestie een verheven stof in burlesken geest behandelt *(Voltaire*'s „Pucelle"), of eindelijk in engeren zin een humoristisch karakter bezit (Jobsiade, *Byron*'s „Don Juan", *van Zeggelen*'s „Reizen van Pieter Spa").

Geschiedenis. Het begin van het volksepos verliest zich bij de verschillende volken in voor-historische tijden. De heldendichten der Chineezen heeft *Confucius* in „Schi-King" verzameld; de heldendaden van den Egyptischen koning *Ramses den Groote* bezingt het op een papyrus bewaarde gedicht van zijn hofdichter *Pentaur;* het lied van *Deborah* en de twaalf samenhangende avonturen der Simsonsage wijzen op sporen van het Hebreeuwsche epos. Een eigenlijk epos vindt men echter eerst bij de Arische volken, zoowel bij die van het Oosten (Indiërs en Iraniërs), als bij die van het Westen (Grieken, Romeinen, Kelten, Germanen en Slaven). Van de twee voornaamste heldendichten der Indiërs beschrijft het „Mahabharata" den strijd van twee Arische heldengeslachten (de *Koeroe-* en de *Pandoezonen),* het andere, het „Ramayana" dien van den zonneheld *Rama,* als vertegenwoordiger der Ariërs met de oorspronkelijke bewoners (de zoogenaamde Dravida's). Als schrijver van het eerste wordt *Vhasa* (= Ordenaar) genoemd, als die van het tweede *Valmiki.* Beide zijn herhaaldelijk, waarschijnlijk nog in den tijd na *Christus,* omgewerkt en vergroot. Het karakter van het wonderbare wordt daardoor aan de geschiedkundige kern verleend, dat de strijdende helden de zonen en kleinzonen van goden zijn, deels zelfs incarnaties daarvan. Het geslacht, dat het onderspit delft, de Koeroezonen, heeft in het „Mahabharata", door zich met geweld van den troon meester te maken, schuld op zich geladen, doch ook het overwinnende, omdat het hoofd daarvan zijn eigen vrouw bij het dobbelspel ingezet en verloren heeft. Nadat de Koeroezonen, om hun misdaad te boeten, gevallen zijn, worden ook alle Pandoezonen tot straf voor hun misdrijf gedood. Onder de talrijke episoden, die de eenvoudige handeling omgeven, onderscheidt zich de liefdesgeschiedenis van *Nal* en *Damajanti* door innigheid en teederheid. Terwijl het „Mahabharata" door den tragischen ondergang van twee machtige geslachten het karakter van het tragische vertoont, draagt het „Ramayana", dat de overwinning van den held *Rama* over zichzelf en zijn vijanden schildert, dat van het verlossende, idealistische epos. Wanneer zijn vader den koningszoon *Rama* in plaats van troonopvolging verbanning aankondigt, omdat hij aan zijn tweede gemalin, die haar eigen zoon op den troon verheffen wil, diezen wensch niet heeft kunnen weigeren, onderwerpt *Rama* zich vrijwillig en tegen den zin zijner jongere broeders aan het onrechtvaardige bevel, uit gehoorzaamheid aan zijn

Digitized by Google

oudere, terwijl zijn gade en broeders vrijwillig zijn lot deelen. Voor deze trouw verleenen de goden hem de overwinning over de reuzen van het eiland (Ceylon), die hem zijn gemalin ontrooid hadden, en zij brengen hem na een 14-jarige ballingschap op den troon zijns vaders terug. In den lateren vorm van het Indische epos trad de godennatuur der helden, die nu bijna allen incarnaties der godheid zelf werden, steeds meer op den voorgrond, evenals het wonderbaarlijke der gebeurtenissen, terwijl de physische heldenen de ethische onthoudingskracht tot in het grenzelooze overdreven werd. De Iranische heldensage, uit de overoude tegenstelling tusschen het Rijk der Duisternis en dat van het Licht *(Ahriman* en *Ormoezd)* ontstaan en op den strijd der nakomelingen van *Dejem,* den goeden, en *Sohhak,* den slechten koning, overgebracht, heeft onder de laatste *Sassanieden* in het „Chodâînameh" zijn proza-, doch eerst ± 1000 n. Chr. zijn dichterlijken vorm door *Ferdoesie* (zie aldaar), den dichter van het „Schahnameh", gekregen. Het middelpunt daarvan is *Rustem,* de onoverwinnelijke, dien zijn vijand *Ahriman* langen tijd tevergeefs (het laatst door *Rustem's* eigen hem onbekenden zoon *Soehrab,* die in den strijd met zijn vader door diens hand sneuvelt) tracht te overweldigen, totdat hij ten slotte door een list in een wolfskuil gelokt en daarin begraven wordt.

Terwijl hier het epos een afspiegeling vormt van den strijd tusschen goden van twee rijken en dienvolgens van Iraniërs en Toraniërs, als volken van verschillende afkomst, bestrijden in het Homerische heldendicht leden van dezelfde (Olympische) godenwereld en (tenminste schijnbaar) gelijksoortige volken, Achaëërs en Trojanen, elkander. Terwijl van de goden sommigen de Trojanen bijstaan, helpen anderen de Achaëërs; slechts *Zeus,* de vader van alle goden en menschen, blijft onzijdig. Evenals in het „Mahabharata" vormt in de „Ilias" het verlies van een vrouw, hier door een gastvriend verraderlijk medegewoerd, de oorzaak der handeling, die ook hier den ondergang van het met den miedadiger verwante geslacht, het geslacht van *Priamos,* na zich sleept. De roof van *Helena,* de schoone gemalin van *Menelaus,* door *Paris, Priamus'* zoon brengt de Achaeïsche vorsten van het vasteland en der eilanden samen tot een gemeenschappelijken tocht over zee, waarvan na 10 jaar Troja's val het gevolg is. Afzonderlijke heldendaden voor Troja en avonturen op de terugreis werden langen tijd in balladen bezongen en eerst langzamerhand tot langere epische vertellingen omgewerkt, totdat (volgens de Grieksche traditie) omstreeks 800 v. Chr. in Ionisch Klein-Azië door één man, *Homerus* (zie aldaar), het hoogtepunt bereikt zou zijn, n.l. de samenvatting van een reeks episoden tot twee groote epische werken door kunstvolle groepeering om één middelpunt, in de „Ilias" de toorn van *Achilles,* in de „Odyssee" de terugkeer van *Odysseus.* Tot in de laatste tijden der Grieksche Oudheid werd het epos, naar het weliswaar nooit meer bereikte voorbeeld van *Homerus,* beoefend. In de eerste plaats sloten zich aan hem aan de zoogenaamde Cyclische dichters (zie aldaar), die de „Ilias" en „Odyssee" met inleidende, uitbreidende en voortzettende gedichten voorzien hebben. *Hesiodus* bracht de Homerische techniek ± 700 v. Chr. naar het eigenlijke Griekenland over en schiep het didaktische epos, dat naast het eigenlijke, met name in den Alexandrijnschen tijd, beoefend werd.

Bij de Romeinen zijn de inheemsche kiemen der epische dichtkunst niet tot ontwikkeling gekomen. Zich aansluitende bij den vorm der Grieksche, stichtte de half-Griek *Ennius* ± 200 v. Chr. het Romeinsche kunstepos met zijn „Annales", dat de geschiedenis van Rome tot op zijn tijd tot onderwerp had; trouwens de historische stof werd ook later bij voorkeur door de Romeinsche epici behandeld. Het hoogtepunt bereikt het Romeinsche epos in *Virgilius'* „Aeneïs'," die het historische en mythische epos vereenigt. Zij werd door de Romeinen als hun nationaal epos beschouwd, evenals door de Grieken de gedichten van *Homerus,* dien *Virgilius* heeft nagevolgd, maar wiens hoogte hij, niettegenstaande vele verdienstem, niet heeft kunnen bereiken. Het verschil is des te duidelijker merkbaar, doordat het wonderbare, dat bij *Homerus* zoo geheel in overeenstemming is met het naïeve volksgeloof, voor den verlichten keizertijd een hoHe klank was geworden.

De Slaven staan, daar zij het laatst hun oorspronkelijke woonplaatsen verlaten hebben en ten deele eerst sedert korten tijd historische volken geworden zijn, in beschaving het dichtst bij het tijdperk der epische dichtkunst, ja, eenige stammen, zooals de Serviërs, „beleven hun poëzie", zooals *Talvj* zegt, omdat zich bij hen een aan de Homerische verwante epische dichtkunst tot heden heeft staande gehouden. De heldensage der Russen heeft *Wladimir* (± 1000 n. Chr.) tot middelpunt en, in tegenstelling tot de koningen, vorsten en edelen der overige Indo-Germaansche epische poëzie, den boerenzoon *Ilja,* een edelmoedige held, de verpersoonlijking van de volkskracht en het volksgemoed. De volksheld der Serviërs is de koningszoon *Marko,* die zich na een 300-jarigen strijd met de ongeloovigen in een hol heeft teruggetrokken en van wiens terugkeer het volk betere dagen verwacht.

De heldensage der Kelten groepeert zich in Ierland en Schotland om *Fin,* den leider der Feniërs, wiens zoon *Ossin* of *Ossian* later door *Macpherson* tot onderwerp voor een heldendicht gekozen werd. In Engeland komt bij dezen met de „Odyssee" te vergelijken sagenkring nog een oudere, die meer overeenkomst vertoont met de „Ilias" en de daden der helden van Ulster bezingt. In Wales groepeerde zich de poëzie der barden, waartoe ook de beroemde toovenaar *Merlin (Merdelin)* behoort, om koning *Arthur* en zijn tafelronde. Oorspronkelijk de leiders der Britten in hun strijd met de Saksen ± 500 n. Chr., werd deze vorst evenals *Karel de Groote* en zijn twaalf paladijnen verheerlijkt.

Het oudste Germaansche heldendicht ontwikkelde zich in de 9de—12de eeuw onder de Skandinaviërs; in de 13de eeuw werden deze liederen op IJsland onder den naam van de (oude) Edda (zie aldaar) verzameld. Zij beschrijven den strijd der goede goden *(Asen)* met de

Digitized by Google

booze *(Loki)*, die met de „Godenschemering" d. i. den ondergang der eersten eindigt. Van de daden van *Siegfried*, den drakendooder, die het goud van de bovenaardschen geroofd heeft, en van zijn trouwelooze verloofde *Brunhilde* verhaalt het Duitsche volksepos, in het bijzonder het Nibelungenlied, waarin de sage van *Dietrich, Attila* en de Bourgondiërs met die van *Siegfried* samengesmolten is.

Na de verovering van het Romeinsche Rijk door de Germanen, den overgang tot het Christendom en een gedeeltelijke romaniseering van sommige Germaansche stammen, neemt het epos zelfs een Christelijke, dat der germaniseerde stammen (Goten, Franken, Noormannen en Angelsaksen) een Keltisch karakter aan. In plaats van den strijd met draken en booze goden komt die met de ongeloovigen (de Arabieren in Gallië en Spanje, de Saracenen in het O. en Palestina), den twijfel en de eigen zondigheid. De held van het epos wordt de Christelijke ridder, *Karel de Groote*, dien de sage met *Karel Martel* identificeert, met zijn paladijnen, vooral *Roland*, in Frankrijk („Rolandslied"); *Ruy Diaz*, bijgenaamd de *Cid Campeador*, in Spanje; koning *Arthur* met zijn tafelronde, als bewakers van den Heiligen Graal, het symbool van het hoogste goed van het Christendom, in Engeland („Parcival").

De hoogste ontwikkeling van het Christelijke epos wordt volgens de Middeleeuwsch-Katholieke opvatting bereikt in de „Divina Commedia", *Dante's* tocht door hel, vagevuur en paradijs.

Door het verdwijnen der scholastiek en het opbloeien der Renaissance eener- en de verdere godsdienstige ontwikkeling in de Hervorming anderzijds, ontstonden twee nieuwe soorten, waarvan het eene voornamelijk in Katholieke, het andere in Protestantsche landen beoefend werd. In het epos der Renaissance bekleeden de Christelijke wonderen een even groote plaats als die der Heidenen, beiden zijn beelden der phantasie. Het epos der Hervorming daarentegen, berust op de bewuste tegenstelling met het Katholicisme, sluit ieder niet in den Bijbel vermeld wonder uit, maar het geloof aan Bijbelsche wonderen (Schepping, Zondenval, Verlossing) in zich. Voorbeelden van het eerste, de wonderen van Christen- en Heidendom *(Jupiter* en de Gekruisigde) phantastisch vermengende epos zijn *Ariosto* („Orlando furioso") en *Tasso* („Gerusalemme liberata"); van het tweede streng Bijbelsch-geloovige epos *Milton* („Paradiso lost"). Het eerste genre heeft *Wieland* in zijn „Oberon", het tweede *Klopstock* in zijn „Messias" en *Bilderdijk* („De Ondergang der eerste wereld") nagevolgd. Het moderne epos heeft, afgezien van het komische de wonderwereld opgegeven en in plaats daarvan de werkelijkheid gekozen. In het idyllische epos heeft het zijn hoogste ontwikkeling bereikt, en als voornaamste voortbrengsel geldt *Goethe's* „Hermann und Dorothea".

Heldensage. Zie *Mythologie.*

Heldentijdperk noemt men in ruimeren zin het tijdperk in de geschiedenis van een volk, waarin het zich door grootsche krijgsbedrijven, door bewonderenswaardige blijken van moed en dapperheid onderscheiden heeft, en in meer beperkte beteekenis den tijd, waarin een reeks van mannen geleefd heeft, die met onverschrokkenheid zijn opgetreden om het vaderland te verdedigen of te bevrijden. Men vindt bij het eene volk zulk een tijdperk veel vroeger dan bij het andere. Veelal behoort intusschen het heldentijdperk tot het gebied der overlevering. Schitterend is vooral het heldentijdperk der Grieken. Hun oude helden zijn met de goden vermaagschapt of zelf halfgoden. Waar het monotheïsme heerscht, zooals bij de Israëlieten, zijn daarentegen de helden dienstknechten en gunstelingen van God, die naar Gods bevel en door Gods bijstand de dapperste daden verrichten.

Spreekt men in ons vaderland van een heldentijdperk, dan bedoelt men daarmede gewoonlijk dat van onzen Tachtigjarigen strijd tegen Spanje.

Helder of *Den Helder* (d. i. *Helsdeur*, zie de plaat), een gemeente in de provincie Noord-Holland, 4350 H.A. groot met (1915) 28 516 inwoners, ligt aan het noordelijk uiteinde der provincie, aan drie zijden door de zee bespoeld (Noordzee, Marsdiep of Texelsche Gat en Zuiderzee), terwijl zij aan de vierde, de landzijde aan de gemeenten Callantsoog en Anna-Paulowna grenst. De bodem bestaat grootendeels uit zand, afgewisseld door strooken veen en klei. Sinds den aanleg van het groot N.-H.-kanaal tegen overstroomingen beveiligd, ontwikkelt zich deze streek, het Koegras (4000 H.A.) tot een belangrijk landbouwgebied. Tot de gemeente behooren de plaats Den Helder met omvangrijke vestingwerken, de wijk Willemsoord aan het Nieuwediep, met Den Helder geheel samengegroeid, het dorp Huisduinen en het gehucht de Kooi.

De plaats Den Helder is vooral van beteekenis als Nederland's eerst oorlogshaven. Zij ligt aan het 4 km. breede Marsdiep tegenover het eiland Texel, aan de spoorlijn Amsterdam—Alkmaar—Den Helder, het Noord-Hollandsche kanaal en het Heldersche kanaal, dat de verbinding van Den Helder met het Noord-Hollandsche kanaal vormt. Den Helder heeft een aanzienlijk garnizoen (marine, infanterie, vestingartillerie). Te Willemsoord vindt men een groot marine-hospitaal, het Koninklijk Instituut voor de Marine, het directie-gebouw der marine, de Rijkswerf met twee dokken, resp. 115 en 85 m. lang en een klein drijvend dok voor torpedo-booten, tuighuizen, een torpedo-haven, talrijke magazijnen voor de uitrusting van oorlogsschepen, kazernes enz. Van de waterstaats-werken moet genoemd worden de reusachtige Helderdijk 4000 m. lang en 12 m. breed, die in 1774 voltooid werd ter vervanging van den niet altijd vertrouwbaren Wierdijk. In de laatste jaren was de Waterstaat genoodzaakt op twee plaatsen op den binnenberm een aanzienlijke verhooging aan te brengen. Verder bezit Den Helder een zoölogisch station (sedert 1890), een rijks hoogere burgerschool met 5-jarigen cursus, een burgeravondschool, een ambachtsschool, een zeevaartschool, een meteorologisch observatorium en een kantongerecht. Ook is hier in 1835 van Oudeschild op Texel overgebracht „het Loodswezen voor de zeegaten van Texel". Het mooiste gedeelte der plaats is de

Digitized by Google

HELDER

Nieuwediep met het fort de Harsens.

Het Instituut „Willemsoord"; vóór het gebouw de mast van Van Speyk's schip.

Digitized by Google

Digitized by Google

Hoofdgracht met omgeving. Van de gebouwen verdienen vermelding het stadhuis, de hoogere burgerschool, de Westerkerk, de Nieuwe kerk (beide Hervormd), de Petrus en Pauluskerk (R.-Katholiek). Daarnaast vindt men er kerken van de Lutherschen, Doopsgezinden, Gereformeerden, Oud-Katholieken en Israëlieten. De bevolking leeft tegenwoordig vooral van kleinhandel en industrie, in verband met het garnizoen en de Werf, oefent verder visschvangst, binnenvaart en kustvaart uit.

Het Nieuwediep was oorspronkelijk een geul, die het water uit het ontdijkte Koegras afvoerde. Tusschen 1760—1792 werden hier langs twee steenen dammen aangelegd, die een naar het Zuiden open trechter vormden, welke het afstroomende ebwater uit de Zuiderzee opving; hierdoor werd een haven gebrodeerd, die 10—20 m. diep is. Langs de Westzijde van die haven is een volledig maritiem etablissement aangelegd (1827), dat den naam Willemsoord draagt. Een groote schutsluis vormt de verbinding met het Noord-Hollandsche kanaal. De vestingwerken der stelling Den Helder strekken zich uit langs het Marediep, terwijl de linie, bestaande uit een hoogen wal met voorliggende gracht, haar tegen een aanval van de landzijde beschermen. Langs de zeezijde vindt men van West naar Oost het fort Kijkduin, het fort Erfprins en het pantserfort op de Harssens, terwijl de linie zich van het fort Erfprins langs de forten Dirks-Admiraal, en West-Oever naar Oost-Oever aan de Zuiderzee uitstrekt.

Den Helder was oorspronkelijk een uithoek van Huisduinen, die omstreeks 1500 begon bebouwd te worden. Aanvankelijk nam het zeer langzaam toe. Herhaalde overstroomingen maakten niet alleen, dat de kuststreek onbewoond bleef, maar dat het plaatsje zelfs meer binnenwaarts moest verplaatst worden, hetgeen met de kerk in 1679 gebeurde. Er vestigden zich vooral walvischvaarders, in 1700 woonden er een 30-tal; groote winsten werden behaald door leveranties aan de vloten op de reede van Texel. Als oorlogshaven werd het van beteekenis sedert de verandering van het Nieuwediep in een veilige en diepe haven. Ten tijde der Bataafsche Republiek werden de bestaande strandbatterijen met een kring van voorloopige vestingwerken aangevuld. Op last van *Napoleon* werden de vestingwerken sedert 1811 aanzienlijk uitgebreid. Toch telde het plaatsje toen weinig meer dan 3000 inwoners, begon zich echter zeer snel uit te breiden toen het door den aanleg van het Noord-Hollandsche kanaal (1819—1825) de voorhaven van Amsterdam werd. Deze beteekenis heeft het weer verloren sedert de voltooiing van het Noordzee-kanaal, zoodat het thans geheel oorlogshaven is. In 1673 had bij Kijkduin de groote zeeslag plaats van *De Ruyter* tegen de vereenigde Fransch-Engelsche vloot, in 1781 zeilde van Den Helder de vloot van *Zoutman* uit, die bij Doggersbank den Engelschen slag leverde, in 1799 landde er een Engelsch-Russisch leger na onze vloot tot overgave gedwongen te hebben, in 1813 werd het ingesloten door een Russisch-Nederlandsch leger, zoodat de Franschen in 1814 de vesting moesten ontruimen.

Helderziendheid. *Zie Magnetisme, Dierlijk,* en *Somnambulisme.*

Heldring, *Onno Gerhard,* een Nederlandsch schrijver en philanthroop, den 17den Mei 1804 te Zevenaar geboren, studeerde te Utrecht in de theologie, werd in 1827 predikant te Hemmen en belastte zich met de stichting en het bestuur van verschillende inrichtingen van onderwijs en van liefdadigheid, namelijk Steenbeek voor boetvaardige gevallen vrouwen, Talitha Kumi voor verwaarloosde kinderen, Bethel voor verwaarloosde kinderen, Bethel voor verwaarloosde meisjes en een normaalschool voor onderwijzeressen, terwijl hij er op een vluchtheuvel een kerk deed verrijzen. Van zijn geschriften noemen wij: „De natuur en de mensch of levensbeschrijvingen van pachter Gerhard op zijn wandelingen met neef Jonas" (1834, 2 stukken), „Winteravondlektuur van pachter Gerhard" (1835—1836, 2 stukken), „Wandelingen ter opsporing van Bataafsche en Romeinsche oudheden, legenden enz." (1838—1848, 2 stukken), „De nimmer rustende Israëliet tot rust gekomen; een Christelijke legende" (1839), „De zoon der natuur en de man naar de wereld" (2 dln., 1839), „Hoe Simon Bar Jona, aan de hand van Jezus, Petrus geworden is" (1842, 3 afdeelingen), „De Bijbel en de mensch" (1842—1844, 2 dln.), „Binnen- en buitenlandsche kolonisatie, in betrekking tot de armoede" (1846), „Opmerkingen op een reis langs den Rijn" (1847) en „Reis naar Hamburg en Berlijn enz." (1850, 2 stukken). Verder redigeerde hij den „Gelderschen Volksalmanak", „Magdalena, Evangelisch jaarboekje", „Bethel", „De Vereeniging, Christelijke stemmen en het „Settensch Dorpskronijkske". Met *Lublink Weddik* schreef hij: „Waarheid en gevoel in 't leven" en met *C. P. E. Robidé van der Aa* gaf hij „De Volksbode" in het licht. Hij overleed te Marienbad in Bohemen den 11den Juli 1876.

Heldring, Jan Lodewijk, zoon van den vorige, een Nederlandsch Protestantsch godgeleerde, werd den 26en Maart 1852 te Hemmen geboren, studeerde godgeleerdheid te Leiden en in Duitschland (1876). Hij was achtereenvolgens predikant bij de Nederlandsch Hervormde Kerk te Bussum (1879), Zandvoort (1882), Middelburg (1888), Rotterdam (1893) en Amsterdam (sedert 1900). Van richting tot de ethisch-orthodoxen gerekend, is hij tegenstander van de directe deelneming van de kerk aan de regeling der maatschappelijke verhoudingen. Daarentegen neemt hij een werkzaam aandeel aan de verschillende werken der inwendige zending, vooral de redding van verwaarloosden. Als zoodanig is hij voorzitter van zijn vaders stichting het doorgangshuis Hoenderloo en van het opvoedingsgesticht Mirjam in Amsterdam. Hij nam het initiatief tot de oprichting van het opvoedingsgesticht Valkenheide te Maarsbergen, vanwege de Nederl. Herv. Kerk, terwijl hij zijne bemoeiingen wijdt aan verschillende Nederlandsche zendingsgenootschappen. Hij schreef: „Inwendige zending en gemeente" (proefschrift 1877), „O. G. Heldring, Leven en arbeid" (2de druk 1882) en „Reisindrukken in Palestina" (1899). Verder was hij (1882—1897) redacteur van het tijdschrift voor inwendige zending „Bouwsteenen",

Digitized by Google

van „De Nederlandsche Kerkbode" (sedert 1893) en van het zendingstijdschrift „Lichtstralen op den akker der wereld".

Heldring, *Balthasar,* werd in 1839 te Hemmen in Gelderland geboren, ging reeds op jeugdigen leeftijd naar Amsterdam, om voor den handel te worden opgeleid, bracht eenige jaren op het kantoor van de firma *Van Eeghen & Co.* door en vertrok daarna naar Indië, waar hij te Padang op een kantoor plaatsing vond. Ziekte noodzaakte hem echter weldra naar Nederland terug te keeren, waar hij in 1865 tot een der eerste directeuren van de in dien tijd opgerichte Kasvereeniging benoemd werd, een werkkring, die geheel in overeenstemming was met zijn aanleg en zijn bekwaamheden. In 1880 werd hij lid van de directie van de Nederlandsche Handelsmaatschappij (zie aldaar) en in 1900 haar voorzitter. Onder zijn leiding kwamen vele veranderingen in het beheer en in de richting van deze instelling tot stand. Ook heeft hij veel gedaan voor de ontwikkeling en uitbreiding van den nationalen handel en scheepvaart. Behalve president van de Nederlandsche Handelsmaatschappij was *Heldring* commissaris van de Surinaamsche Bank, terwijl hij na zijn aftreden als directeur nog tot zijn dood aan de Kasvereeniging verbonden bleef, laatstelijk als presidentcommissaris. Voorts was hij commissaris bij de Koninklijke Nederlandsche Stoombootmaatschappij en bij de Staatsspoorwegmaatschappij en lid van het „Comité consultatif" der Amsterdamsche Succursale der Banque de Paris et des Pays Bas. Als bestuurslid van de vereeniging „Het Buitenland" (zie aldaar) toonde hij zijn groote belangstelling voor de opleiding van jonge handelslieden. *Heldring* overleed den 18den Juli 1907.

Heldt, *Bernardus Hermanus,* in 1841 te Amsterdam geboren, werd in 1863 meubelmakersgezel en richtte in 1870 het Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond op, was sedert 1877 redacteur van den „Werkmansbode", het orgaan van dien bond, waarvan de uitgave in 1900 is gestaakt, was van 1885 tot 1901 lid van de Tweede Kamer en eenige jaren verslaggever van de Kamerzittingen voor het Nieuwsblad voor Nederland, toen hij tot agent van de Rijksverzekeringsbank te Winterswijk werd benoemd. Hij overleed in 1914. Zijn voornaamste geschriften zijn: „Instellingen op sociaal en coöperatief gebied in België" (1892), „Bouwmaatschappij tot verkrijging van eigen woningen te Amsterdam, 1868—1893" (Kroniek door *Joh. van Buuren* en *B. H. Heldt*), „Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond, 1871—1896" (1896), „Pensionneering van werklieden. Uitkomsten van het onderzoek der staatscommissie met eenige beschouwingen" (1898), met anderen: „Rapport over het leerlingwezen in Oostenrijk, Zwitserland en Duitschland in opdracht van de maatschappij Tot nut van 't algemeen" bewerkt (1900).

Helena, een dochter van *Leda* en *Tindareus,* koning van Sparta, of van *Zeus,* die in de gedaante eener zwaan tot haar moeder genaderd was, muntte zoozeer uit door schoonheid, dat zij volgens de sage reeds als 10-jarig meisje door *Theseus* en *Peirithous* geschaakt werd en dat *Tindareus* degenen, die naar haar hand dongen, liet zweren, dat zij den door zijn dochter gekozen gemaal zouden bijstaan, indien zij aangevallen werd. Dientengevolge riep haar echtgenoot *Menelaus* alle Grieksche vorsten ten strijde, toen *Helena,* hem door *Paris,* een zoon van den Trojaanschen koning *Priamus* ontroofd werd. Zoo ontstond de Trojaansche Oorlog. De berichten omtrent de lotgevallen van *Helena* zijn zeer verschillend. Gewoonlijk neemt men aan, dat zij uit de handen van *Paris* in die van zijn broeder *Deïphobus* overging en dat *Menelaus,* dien zij door haar liefkoozingen wederom had weten te bekoren, haar weder met zich nam naar Sparta. Volgens het verhaal van *Homerus* ontmoette *Telemachus* haar als de gemalin van *Menelaus.* Andere schrijvers over de Grieksche fabelleer vermelden, dat zij de vlucht nam naar Egypte. Volgens anderen trad zij na den val van Troje in het huwelijk met *Achilleus.* Zij schonk *Menelaus* een dochter, *Hermione* genaamd, volgens *Stesichorus* aan *Theseus, Iphigenia,* volgens anderen aan *Achilleus Euphorion.* Met *Menelaus* en de Dioscuren werd zij, in Laconië ook alleen, vereerd. Grieksche kunstenaars hebben haar voorgesteld als een model van vrouwelijke schoonheid en onderscheiden dichters hebben aan haar lotgevallen de stof ontleend voor hun treurspelen.

Helena, *De heilige,* de moeder van keizer *Constantijn den Groote,* was waarschijnlijk van geringe afkomst, omstreeks 250 in Bithynië geboren, in 312 christin geworden, heeft zich door haar ijver voor de uitbreiding van het Christendom zeer verdienstelijk gemaakt. Ook haar invloed op den keizer maakte zij daaraan dienstbaar. Zij leefde meestal te Rome, stichtte daar tal van kerken, zooals ook te Jeruzalem, Trier, Keulen, Xanten enz. Bezocht in 324 Palestina, aan welk bezoek zich de legende vastknoopt van de kruisvinding. Zij stierf omstreeks 326. Zij werd te Konstantinopel begraven; men zegt, dat haar gebeente in de 10de eeuw overgebracht zou zijn naar Hautvillers. Haar naamdag valt op den 18den Augustus.

Helena, *Louise Elizabeth,* hertogin *van Orleans,* geboren prinses *van Mecklenburg-Schwerin,* werd den 24sten Januari 1814 op het kasteel Ludwigslust geboren en ontving te Dobberan en op het buitenverblijf Plüschkow een zorgvuldige opvoeding. In 1835 huwde zij met *Ferdinand, hertog van Orleans.* Na den noodlottigen dood van haar gemaal (13 Juli 1842) wijdde zij zich geheel en al aan de opvoeding van haar beide zonen, den graaf *van Parijs* en den hertog *van Chartres.* Toen koning *Lodewijk Philips* afstand gedaan had van de kroon, verscheen zij met de twee kinderen in de Nationale Vergadering, om den troon voor haar eerstgeborene te behouden, doch werd genoodzaakt de vlucht te nemen, waarna zij zich eerst te Ems en daarna te Eisenach vestigde, waar zij in afzondering leefde. Zij overleed te Richmond bij Londen den 18den Mei 1858.

Helena, *St. Zie St. Helena.*

Helenaveen, een dorp in de Noord-Brabantsche gemeente Deurne, is onder koning *Willem III* door ontginning van de Peel ontstaan. Het dorp, dat een Roomsch-Katholieke en een

Digitized by Google

Hervormde kerk bezit, telt ongeveer 600 inwoners en ligt aan den spoorweg van Helmond naar Venlo.

Helenine *(alant-kamfer)* vindt men in de wortels van de Alantplant *(Inula Helenium)*, en men verkrijgt ze daaruit door deze met alcohol uit te trekken en het filtraat met 3 tot 4 volumina water te vermengen, waarna de helenine na verloop van een etmaal kristalliseert in prisma's met een flauwen reuk en smaak, welke niet in water, maar gemakkelijk in alcohol en aether oplossen, bij 110° C. smelten, bij 275—280° koken, in geconcentreerd zwavelzuur met een roode kleur oplossen, veel zoutzuurgas absorbeeren en door salpeterzuur in geel nitrohelenine omgezet worden. Bij de destillatie van helenine met watervrij phosforzuur gaat een olie over, welke na hare rectificatie geelachtig en lichter dan water is, een weinig naar aceton riekt en bij 290° C. kookt. Wegens de antiseptische eigenschappen werd helenine vroeger veel in de geneeskunde gebruikt.

Helenium *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Samengesteldbloemigen (Compositen)*. Zie *Inula*.

Helenus, de zoon van *Priamus* en *Hekabe*, voorspelde, evenals zijn zuster *Kassandra* in het bezit der zienersgave, toen hij door de Grieken gevangen genomen was, dat Troje slechts met behulp van *Neoptolemus* en *Philoctetes* ingenomen kon worden; ook zou hij de list met het houten paard aangeraden hebben. Na den val van Troje volgde hij *Neoptolemus* naar Epirus, huwde na diens dood met *Andromache* en kreeg een deel der heerschappij over Epirus.

Helferich, *Heinrich*, een Duitsch geneeskundige, den 4den Mei 1851 te Tubingen geboren, studeerde in München en Leipzig, werd in 1879 leider der chirurgische polikliniek aan de universiteit te München, in 1885 hoogleeraar te Greifswald en in 1899 opvolger van *Esmarck* te Kiel. Hij deed onderzoekingen over den groei der beenderen en den invloed hierop door veneuze stuwing uitgeoefend, over deformiteiten door slecht genezen beenbreuken enz. Ook gaf hij methoden voor de operatie der hoekige verbeening van het kniegewricht, voor den beennaad, neusplastiek, gastrotomie en vele andere onderwerpen. Hij gaf uit: „Atlas und Grundriss der traumatischen Frakturen und Luxationen" (9de druk, München 1914); hij is mede-redacteur van het „Deutsche Zeitschrift für Chirurgie".

Helfert, *Joseph Alexander* vrijheer *von*, een Oostenrijksch rechtsgeleerde en staatsman, den 9den November 1820 te Praag geboren, werd in 1847 hoogleeraar in het Romeinsch en kanoniek recht aan de universiteit te Krakau en in 1848 afgevaardigd naar den Rijksdag, waar hij het ministerie ondersteunde. In dat jaar werd hem de portefeuille van Onderwijs aangeboden, maar hij wees haar van de hand, hoewel hij zich als onderstaatssecretarie gedurende tijd belastte met de werkzaamheden van dit departement. In 1854 tot vrijheer benoemd, ontving hij in 1865 een eervol emeritaat, waarna hij in 1881 benoemd werd tot lid van het Heerenhuis. Hij overleed den 16den Maart 1910 te Weenen. Van zijn geschriften noemen wij: „Husz und Hieronymus" (1853), „Die oesterreichische Volksschule" (1860—1861, dl. 1—3), „Die Schlacht bei Kulm 1813" (1863), „Fünfzig Jahre nach dem Wiener Kongress" (1865), „Geschichte Oesterreichs vom Ausgang des Wiener Oktoberaufstandes 1848" (1869—1886, 4 dln.), „Maria Luise, Erzherzogin von Oesterreich, Kaiserin der Franzosen" (1873), „Staatliches Archivwesen" (1899), „Gregor XVI und Pius IX, Oktober 1845 bis November 1846" (1906), „Denkmalpflege" (1897), „Zur Lösung der Rastadter Gesandtenmord-Frage" (1900), „Aufzeichnungen und Erinnerungen aus jungen Jahren" (1904); „Zur Geschichte des Lombardo-venezianischen Königreichs" (Weenen 1906) en „Geschichte der österreichischen Revolution im Zusammenhang mit der mitteleuropäischen Bewegung der Jahre 1848—1849 (Freiburg i. d. B. 1907—1909, 2 dln.).

Helgoland, een eiland met druk bezochte zeebaden in de Noordzee, ligt ten N.W. van de mondingen der Elbe en der Weser, 44,5 km. van de kust verwijderd, behoort tot de provincie Sleeswijk-Holstein, beslaat een oppervlakte van 0,55 vkm. met (1910) 3417 inwoners (Friezen), en bestaat uit het Oberland en (in het Z.O.) het Unterland. Het Oberland is een tot 63 m. hooge rots, die als een muur uit zee oprijst en waarop zich een kleine stad en een vuurtoren bevinden. Op het Oberland zijn in de verte onzichtbare parteertorens en batterijen opgericht; van een aan het Z.O. einde van het Unterland gelegen molo leidt een tunnel daarheen. Door zijn ankerplaatsen voor torpedobooten en kruisers en zijn Marinedepôts is het een der beste steunpunten van de Duitsche marine. Als zoodanig staat het onder militair bestuur, onder leiding van een stafofficier. Het Unterland is een vlak, zandig voorland van geringe uitgestrektheid en staat door een trap en een lift met het Oberland in verbinding. Hier vindt men een badhuis voor warme zeebaden en het nieuwe kurhuis. ± 1200 m. ten O. van dit voorland ligt de Düne, een zandig eiland, 2000 m. lang en 400 m. breed. Het vaste en fijne zand biedt een heerlijk badstrand, waarheen men met kleine vaartuigen overgezet wordt. Het in 1826 gestichte zeebad neemt de eerste plaats in onder de Duitsche Noordzeebadplaatsen. Het badseizoen is van begin Juni tot einde October; het aantal badgasten bedraagt jaarlijks ± 21 000, terwijl het door ± 20 000 toeristen bezocht wordt.

De branding der zee heeft van het vroeger grootere eiland, vooral aan de Westkust, aanzienlijke stukken weggeslagen. In den laatsten tijd zijn op de meest bedreigde plaatsen muren van granietsteen gebouwd. De Düne werd den 31sten December 1720 van het eiland losgerukt. Aan de Westkust ziet men tijdens de ebbe een 100 m. breeden rotsgrond en de oeverwanden bieden het mooie schouwspel van hooge rotstorens, groote rotskegels en diepe grotten. Uit de kleurenzamenstelling, die het landschapsbeeld van het eiland geeft, is de groen-rood-witte vlag der Helgolanders ontstaan. De reede ligt tusschen Helgoland en de Düne.

Het eiland bezit een kerk, een nieuwen vuurtoren, een nieuw raadhuis, een gedenkteeken van *Hoffmann von Fallersleben*, een museum met

Digitized by Google

beroemde volgelverzameling, een biologisch station tot onderzoek der Noordzeefauna en een garnizoen. De bewoners houden zich bezig met vischvangst, oester- en kreeftvangst, scheepvaart en loodsdienst. De Helgolanders behooren tot den Friesschen stam en spreken een Oost-Friesch dialect. Met Hamburg, Cuxhaven en Geestemünde bestaat geregelde scheepvaartverbinding, met de Duitsche kust een onderzeesche telegrafische verbinding. Op het gebied der natuurwetenschappen levert Helgoland interessante bijzonderheden, bijv. door zijn geologische formatie. Verder is het aantal vogels, dat Helgoland gedurende hun trekperioden bezoekt, grooter dan op eenige andere plaats van het Noordelijk halfrond. Van de lepidopteeren is een interessante soort, *Spilosana Zatime*, bijna uitsluitend Helgolandsch te noemen; onder de planten behooren er de Noorsche *Cochlearia danica* en de Zuidelijke *Lobularia maritima* thuis.

Dit eiland droeg in den ouden tijd den naam van *Fosite-* of *Foseteland* naar den Friesschen god *Fosite*, aan wiens een tempel en een bron geheiligd waren; doch nadat *Willebrord* den dienst der afgoden vernietigd had, noemde men het, als den zetel der Christelijke zending, het *Heilige Land* of *Helgoland*. Het behoorde vervolgens tot het hertogdom Sleeswijk-Holstein, was tot aan 1714, toen Denemarken er zich meester van maakte, het eigendom der hertogen van *Holstein-Gottorp*, doch werd in 1807 door de Engelschen bezet. Het was tijdens het continentaalstelsel het hoofdstation van den smokkelhandel. Bij den vrede van Kiel (1814) werd het door Denemarken aan Engeland afgestaan, dat het eiland bij het Duitsch-Engelsch verdrag van 1890 aan Duitschland gaf, waarna het in 1892 aan Pruisen kwam.

Zie: *E. Lindemann*, Das deutsche Helgoland (Berlijn 1913) en *V. de M.....*, Helgoland („Het Nederlandsche Zeewezen", Jrg. 13, Januari 1914).

Helheim is het rijk der dooden in de Noorsche fabelleer. In de Edda omringt het de Noordelijke mistwereld, *Nevelheim* genaamd.

Heliade Radulescu, *Joan*, een Roemeensch schrijver en staatsman, omstreeks het jaar 1801 te Tirgovist geboren, ontving zijn opleiding te Boekarest en werd op 20-jarigen leeftijd professor aan het collegie Santa Sava aldaar, vervolgens lid der schoolcommissie, inspecteur-generaal der scholen en directeur van het archief. In 1848 behoorde hij tot hen die vorst *Georg Bibesco* overhaalden tot het onderteekenen eener grondwet. Na de vlucht van laatstgenoemde werd hij lid van het Voorloopig Bewind, maar moest bij de nadering der Russen en Turken als ballingde wijk nemen. Hij begaf zich eerst naar Kronstadt in Zevenbergen, daarna naar Parijs en toen naar Turkije, waar hem het eiland Chios als verblijfplaats werd aangewezen. In het gevolg van *Osman-Pasja* vertrok hij in 1854 naar Boekarest, waar hij zich wederom vestigde en in Mei 1872 overleed. Van zijn geschriften vermelden wij: vertalingen van „Meditations" van *Lamartine* en van den „Mahomet" van *Voltaire*. Ook stichtte hij het eerste Roemeensche tijdschrift van letterkundigen aard („Curierul românesc", 1828), waarin hij eenige van zijn gedichten opnam. In 1844 leverde hij een drama en in 1846 een nationaal epos, alsmede: „Souvenirs et impressions d'un proscrit" (1850) en „Mémoires sur l'histoire de la régénération roumaine" (1851). Nadat zijn tijdschrift onderdrukt was, gaf hij een ander uit in 1862 onder den titel: „Curierul de ambe sexe" en schreef een „Cursu de poesie generala" (3 dln., 1868). Ook is in 1886 een bloemlezing uit zijn geschriften in het licht verschenen.

Heliaden waren de drie dochters van *Helius* en van de Oceanide *Clymene* en droegen de namen van *Aigle, Phaëthoese* en *Lampetie*. Volgens anderen waren er vijf. Zij waren de zusters van *Phaëton*, voor wien zij, tegen den wil van *Zeus*, den zonnewagen inspanden. Uit straf daarvoor of uit medelijden van *Zeus*, omdat zij ontroostbaar waren over den dood van hun broeder, werden zij in treurwilgen veranderd. Uit haar tranen ontstond het barnsteen, en zelfs toen zij in boomen waren herschapen, stortten zij nog gouden tranen.

Heliaea, de volkerechtbank te Athene, werd door *Solon* uit burgers van alle klassen, die zich voor het rechterambt aanmeldden, samengesteld, in de eerste plaats om een hooger beroep van door ambtenaren uitgesproken vonnissen te behandelen. Na den val van den Areopagus (460 v. Chr.) werd haar rechtsgebied uitgebreid, vooral ook nadat men den burgers toestond zich onmiddellijk tot de heliaea te wenden en ook den bondgenoot dwong daar recht te zoeken. Zij bestond uit 6000 rechters, de 1000 plaatsvervangers *(heliasten)* medegerekend, 600 uit ieder phyle en was in tien hoven *(dikastèria)* verdeeld, die gewoonlijk afzonderlijk, in belangrijke zaken ook gezamenlijk, rechtspraken. De behandeling was openbaar. De door *Perikles* ingestelde rechterssoldij *(heliastikon)*, 1 obool per dag, werd door *Kleon* met een halve drachme verhoogd.

Heliand, *Heljand* of *Heiland* is de naam van een oud-Saksisch gedicht, waarschijnlijk op last van *Lodewijk den Vrome* door een uitstekenden Saksischen zanger opgesteld. Daarin wordt het leven van *Jezus* volgens de Evangeliën geschetst, en niet ten onrechte bestempelt men het met den naam van „oudste Duitsche Messiade". *Christus* is daarin de held en vertoont zich in de hoogste glorie, welk een oud-Duitscher kende, namelijk als een machtig vorst, die, door zijn getrouwen omstuwd en door groote scharen gevolgd, door het land trekt om weldaden uit te deelen. Het gedicht bestaat uit korte alliterreerende verzen en onderscheidt zich door een kernachtige taal, door levendigheid van schildering en door poëtischen gloed. De Heliand is het laatst door *Piper* (1897) volgens de handschriften, een te München en een in het Britsch Museum, in het licht gegeven. In 1894 heeft *Zangemeister* in een Vaticaansch handschrift nog brokstukken gevonden. Het is afkomstig uit de 9de eeuw en een gedeelte van een veel grooter geschrift, dat een dichterlijke bewerking der geschiedenissen van het Oude en Nieuwe Testament bevatte. Vrij algemeen is men van oordeel, dat de opsteller afkomstig was uit Westfalen, doch daaromtrent bestaat geen zekerheid. Het is merkwaardig als nagenoeg het eenige geschrift, dat wij in de oud-Saksische taal bezitten.

Helianthemum *Tournef.* *(Zonnekruid)* is

Digitized by Google

de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Cistaceën*. Het onderscheidt zich door een 5-bladigen, onregelmatigen, of 3-deeligen, regelmatigen kelk, door 5 vroeg afvallende bloembladeren, door een 3-kleppige, eenhokkige doosvrucht en door talrijke hoekige, gladde zaden. Het omvat een aantal lage heesters, welke in bijna alle werelddeelen groeien. Sommige zijn als sierplanten bekend, zooals *H. formosum* Dunal, in Portugal groeiend, een lage heester met grijze, viltige bladeren en takken en met viltige, groote gele, aan den voet der bloembladeren met een zwarte vlek versierde bloemen; — *H. halimifolium* W. En., in Spanje en Portugal aan het strand voorkomend, wordt een paar m. hoog en draagt met schubjes bedekte bladeren en lange bloemstelen met fraaie, gele, aan den voet bruin gevlekte bloemen; — *H. roseum* Dec., in het zuiden van Europa groeiend, heeft een nederliggenden stengel, eenigszins viltige bladeren en fraaie, rozeroode bloemen; — *H. vulgare* Gaertn., in Duitschland en Nederland (bij Maastricht) aanwezig, heeft aan den rand eenigszins omgerolde, lichtgrijze, min of meer behaarde bladeren en goudgele bloemtrossen. Eindelijk vindt men op Texel, Terschelling, Vlieland en bij Soesterberg *H. guttatum* Mill. met een kruidachtigen, gegaffelden, opgerichten stengel en gele bloemtrossen.

Helianthus *L. (Zonnebloem)* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Samengesteldbloemigen (Compositen)*. Het onderscheidt zich door geslachtlooze, lintvormige straalbloempjes en door tweeslachtige, buisvormige schijfbloempjes, door een onregelmatig, dakpanagewijs omwindsel, door een platten of gewelfden, met langwerpige, spitse strooschubben bezetten bloembodem en door nagenoeg vierkante, eenigszins ruige of onbehaarde zaden. Het omvat een-jarige of overblijvende kruiden, die in Noord-Amerika en Brazilië groeien. Van de 22 soorten noemen wij: een nuttige soort, de overblijvende *H. tuberosus* of de *aardpeer* (zie aldaar). Bekend is verder onze eenjarige *zonnebloem (H. annuus* L.) met een opgaanden, dikken, holleu weinig vertakten stengel, die wel eens tusschen 2 en 3 m. hoog wordt, met hartvormige, trandnervige, gezaagde bladeren en zeer groote, goudgele bloemhoofdjes. In het zaad van deze plant vindt men een fijne, vette olie, die wegens haar geurigen smaak zeer gezocht is. Ook meldt men, dat het meel der zaden zeer geschikt is tot bereiding van fijn gebak. De zaden worden ook wel geroost en in plaats van koffie gebruikt. In den stengel vindt men fijne vezels met een zijdeachtigen glans, zoodat zij in China dikwijls met zijde vermengd worden. *H. annuus* heeft zeer mooie variëteiten nl.: *californicus, citrinus, globosus, fistulosus* en *nanus fl. pl.*

De *zonnebloemen* komen alleen in aanmerking voor groote bloemengroepen, gezien op verren afstand, en voor bloemschikkingen van grooten omvang. Vooral tusschen heestergroepen leveren de zonnebloemen prachtige kleurschakeeringen. De belangrijkste soorten zijn: *H. annuus, H. angustifolius, H. giganteus, H. divaricatus, H. californicus* en *H. hirsutus*. De vermeerdering geschiedt door zaden in 't voorjaar. Doordien niet alle soorten in ons klimaat thuis behooren, is het wenschelijk den groeitijd te verlengen door de jonge planten aan een z.g. „voorkweek" te onderwerpen. Daartoe zaait men vroeg in 't voorjaar in half warmen bak, verspeent de jonge planten enkele malen en plant ze in Mei in den volken grond uit.

Helichrysum *Dec.*, is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Saâmgesteldbloemigen (Compositen)*. Het onderscheidt zich door in een aantal kransen geplaatste, dakpanagewijs over elkander gelegen omwindselblaadjes, die droog en gekleurd zijn, door een gewelfden bloembodem zonder strooschubben, door weinig talrijke straalbloemen en buisvormige, tweeslachtige schijfbloemen, door langwerpige vruchtjes en gele bloemhoofdjes. Van de soorten noemen wij *H. arenarium* Dec., ook in ons land op droge zand- en heidegronden groeiend, een overblijvende plant met een houtigen stengelvoet, smalle bladeren en gesteelde, glanzige, citroengele en aan den stengeltop dicht bij elkaar geplaatste bloemhoofdjes, en *H. angustifolium* Dec., een vertakte, opgaande heester met lijnvormige, aan den rand omgerolde, van onder viltige en van boven nagenoeg onbehaarde bladeren en in schermen gerangschikte bloemtrossen, — *H. sanguineum* Dec., met een lichtgrijzen, kruidachtigen stengel, afloopende, lancetvormige bladeren en bijna ongesteelde, bolronde bloemhoofdjes, in Griekenland en Palestina te vinden, — en *H. Stoechas* Dec., met een houtigen stengel, lijnvormige, van onder viltige bladeren en bolronde, in dichte trossen gerangschikte bloemhoofdjes. Tot de sierplanten behooren *H. fulgidum* W. met groote gele bloemhoofdjes, — *H. grandiflorum* Less., beide van de Kaapkolonie, eveneens met houtigen stengel, — en *H. macranthum* Benth. uit Australië met een stengel ter hoogte van 1 m. en met eindstandige, prachtige bloemhoofdjes.

Helicoiden is de naam eener familie der *Longslakken*. Zij telt meer dan 5.000 soorten, die op het land leven en zeer verschillend van grootte zijn, namelijk van eenige mm. tot 6 dm. Zij hebben vier (zelden twee) voelers, en het slakkenhuis is zeer verschillend van gedaante en kleur, terwijl sommige tot de naakte slakken behooren. Van de soorten noemen wij de *grijze slak* en de *akkerslak (Limax cinereus* en *L. agrestis)*, beide naakte slakken, — de gewone aardslak *(Arion empiricorum)*, de tuinslak *(Helix nemoralis)* en de groote wijngaardslak (*H. pomatia)*. Deze laatste worden in Zuid-Duitschland gekweekt en gegeten. Te Ulm in Zwaben heeft men slakkentuinen en vanhier worden zij in vaten, vooral naar Weenen, vervoerd.

Helicine *(salicylaldehydglucose)*, $C_{13}H_{16}O_7$ of $C_6H_{11}O_5.O.C_6H_4CHO$, ontstaat door behandeling van salicine met salpeterzuur. Het kan weder tot salicine gereduceerd worden en wordt door fermenten en verdunde zuren gesplitst, evenals salicine zelf.

Heliconia *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Scitamineeën*. Het onderscheidt zich door een 3-bladig bloemdek, door een 2-bladig honignapje en een 4-hokkige doosvrucht. Het omvat overblijvende halfheesters

Digitized by Google

en kruiden, welke in Amerika groeien. De fraaiste soort is *H. pulverulenta* Lindl., uit Zuid-Amerika, met lancetvormige, aan den voet stompe of hartvormige, van onder blauwgestippelde bladeren en groene bloemen in scharlakenroode bloemscheede. De Heliconia's gelijken veel op bananen (*Musa*) en behooren wegens haar fraai uiterlijk en haar levendig gekleurde bloemaren tot de sieraden der warme kas. De vermeerdering heeft plaats door het afnemen der uitloopers. Ze verlangen kleigrond, die door veel zand goed gedraineerd is, een temperatuur van 8—25° C. Bij bloeibare exemplaren behoudt men alleen den hoofdstengel.

Helicteres *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Sterculiaceeën*. Het omvat viltige heesters en boomen der tropische gewesten met hartvormige bladeren, zonderling gevormde bloemen en doosvruchten, welke op tonnetjes gelijken. Van de soorten noemen wij: *H. Isora* L., — een plant, welke in geheel Oost-Indië te huis behoort, 4 of 5 m. hoog wordt en weinig takken uitzendt, terwijl zij gele, niet onaangenaam smakende wortels heeft, die tegen maagziekten aangewend worden. Uit den bast verkrijgt men een vrij sterke vezel, die tot touw gedraaid wordt; de vruchtjes zijn in de inlandsche geneeskunde in gebruik.

Hélie, *Faustin,* een Fransch rechtsgeleerde, den 31sten Mei 1799 te Nantes geboren, werd in 1822 advocaat aldaar en begaf zich vervolgens naar Parijs, waar hij in 1828 bij het departement van Justitie werd geplaatst, waar hij langzamerhand tot afdeelingschef opklom. *Hélie,* die zich als wetenschappelijk criminalist een goeden naam had verworven, werd in 1848 door de voorloopige regeering benoemd tot hoogleeraar in het strafrecht. In 1849 volgde een benoeming tot raadsheer in het Hof van Cassatie, terwijl hij in 1879 onder-voorzitter van den Staatsraad werd. Hij overleed den 22sten October 1884 te Passy. Hij schreef: „Théorie du code pénal" (6 dln., 6de druk 1887—1888, met *Ad. Chauveau),* „Traité de l'instruction criminelle" (8 dln., 2de druk 1866—1867) en „Pratique criminelle" (2 dln., 1877). Zijn zoon *Faustin Adolphe,* rechter in de rechtbank van het Seinedepartement, schreef „Constitutions de la France" (4 dln., 1875—1879).

Helier, *St.* Zie *Saint-Helier.*

Helikon, thans *Zagora,* een van het westen naar het oosten zich uitstrekkende, zeer boomrijke en vroeger met fraaie boschen bedekte bergketen in het zuid-westen van het Grieksche landschap Boeötië, wordt door de dichters der Oudheid verheerlijkt als de zetel der Zanggodinnen. Op een top der voornaamste keten verhief zich tot hoogte van 1570 m. boven de oppervlakte der zee een altaar van *Zeus Heliconius,* en omstreeks 80 m. vandaar ontspringt de *Hippokrene,* een bron met helder water, volgens de sage door den hoefslag van *Pegasus* ontstaan. Twee uur gaans lager vond men vroeger op een kleine hoogvlakte een bosch, tot het gebied der stad Thespiae behoorende en aan de Muzen gewijd. Nabij dat bosch ontspringt een andere heilige bron, de *Aganippe.*

Helikon is de naam van een zeer groot koperen blaasinstrument, dat uitsluitend in militaire kapellen (in het bijzonder in Duitsche) wordt gebruikt; het is een soort contrabas-tuba, die over den schouder wordt gedragen. Zie ook tuba.

Heling wordt in art. 416 Wetboek van Strafrecht omschreven als het opzettelijk koopen, inruilen, in pand nemen, als geschenk aannemen of uit winstbejag verbergen van eenig door misdrijf verkregen voorwerp. Het is dus een misdrijf, dat een ander voorafgegaan misdrijf onderstelt. In de vroegere wetgevingen werd de heler gestraft als medeplichtige aan het misdrijf, waardoor het voorwerp verkregen was, maar later heeft men ingezien dat heling een zelfstandig misdrijf is, hetwelk eerst aanvangt nadat het ander voltooid is. Het delict is ondergebracht onder den titel „Begunstiging". Om wegens heling een veroordeeling te kunnen uitspreken, is noodig het bewijs, dat de dader *opzettelijk* heeft gehandeld, d. w. z. dat hij wist of althans begreep, dat het voorwerp door misdrijf was verkregen, zonder dat hij behoeft te weten door welk misdrijf.

Ons Wetboek van Strafrecht bedreigt tegen den heler een gevangenisstraf van ten hoogste 3 jaren. Dezelfde straf wordt opgelegd aan hem, die opzettelijk uit de opbrengst van eenig door misdrijf verkregen voorwerp voordeel heeft getrokken. Hij die van heling een *gewoonte* maakt, *z.g.n. gequalificeerde heling,* wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste 6 jaren, terwijl in dit geval tevens ontzetting van verschillende rechten kan worden uitgesproken.

Het ware te wenschen, dat de bepalingen omtrent heling strenger geredigeerd waren en ook hem bereikten, die redelijkerwijs kon vermoeden, dat het aangeboden voorwerp van misdrijf afkomstig was. Bij de bestaande redactie moeten tal van gevallen bij gebrek aan bewijs onvervolgd blijven of tot vrijspraak leiden. En het zijn dikwijls de helers, wier werkzaamheid juridisch eerst begint na het voltooide misdrijf, die reeds vóór dat misdrijf den dader de wetenschap verschaffen, dat hij het gestolene bij hen zal kunnen verzilveren en dezen daardoor tot dat misdrijf brengen.

Heliocentrisch. Zie *Geocentrisch.*

Heliodorus, de schatmeester van *Seleucus IV Philopator,* koning van Syrië, werd door dezen in 176 v. Chr. naar Jeruzalem gezonden, om de schatten des tempels weg te halen. Toen hij nu in weerwil van de vermaningen des hoogepriesters dat heiligdom betrad, werd hij door een buitengewone verschijning ter aarde geworpen, zoodat hij zijn voornemen liet varen. Later bracht hij zijn meester door vergif om het leven en beklom diens zetel, maar werd door *Antiochus IV Epiphanes* van den troon gestooten.

Heliodorus uit Emesa schreef den roman „Aethiopica", behelzende de liefde van *Theagenes,* een aanzienlijk Thessaliër, en *Chariklea,* een Aethiopische koningsdochter. Dat boek, in de Grieksche taal opgesteld, is uitgegeven te Bazel in 1545 en later bij herhaling gedrukt.

Heliogabalus, een Romeinsch keizer, die van 218 tot 222 na Chr. regeerde, heette eigenlijk *Varius Avitus Bassianus* en was een klein-

Digitized by Google

zoon van *Julia Maesa*, de zuster van *Julia Domna*, de gade van *Septimius Severus* en de moeder van *Caracalla*. Zijn grootmoeder vertrok na den dood van *Caracalla*, in 217, naar Emesa in Syrië, waar haar kleinzoon als priester van den Syrischen god *Elagabalus* den naam ontving van *Heliogabalus*. Zij wist het leger ten zijne gunste te stemmen, zoodat hij op 14-jarigen leeftijd reeds tot keizer uitgeroepen werd. *Macrinus*, de moordenaar van *Caracalla*, leed in 218 niet ver van Antiochië de nederlaag en werd vervolgens met zijn zoon *Diadumenus* te Chalcedon vermoord. Toen trok *Heliogabalus*, nadat hij den winter te Nicomedia had doorgebracht, in 219 naar Rome en stichtte er voor zijn Syrischen afgod een tempel op den Palatijnschen heuvel. In onmatigheid en losbandigheid overtrof hij al zijn keizerlijke voorgangers. Toen hij het voornemen koesterde zijn neef *Alexander Severus*, dien hij als zoon aangenomen had, om het leven te brengen, barstte in 222 een oproer uit der praetorianen, die *Heliogabalus* vermoordden en zijn lijk in den Tiber wierpen.

Zie: *Duviquet*, Héliogabale raconté par les historiens grecs et latins (Parijs 1903); *Butler*, Studies in the life of Heliogabalus (New-York 1908).

Heliograaf is een toestel tot vervaardiging van photografieën der zon, in hoofdzaak een astronomische kijker, voorzien van een photografische camera. De momenteluiter is zoo ingericht, dat de belichtingstijd kleiner dan 0,001 seconde is. *Zie Astronomische instrumenten.*

Heliograaf is een toestel, vooral in het leger in gebruik, tot het geven van telegrafische lichtseinalen. Het bestaat uit een kleinen, draaibaren spiegel, waarop de zonnestralen opgevangen en teruggekaatst worden, zoodat men bij helder weer daarmede tot op 100 km. afstand kortere en langere lichtseinen kan geven, die tot een alfabet gecombineerd worden.

Heliografie. Zie *Photografie.*

Heliogravure. Zie *Photogravure.*

Heliometer (= zonnemeter) is een der nauwkeurigste astronomische instrumenten, waarmede men zeer kleine hoeken kan meten. Het objectief van den verrekijker is door een vlak in twee gelijke deelen *A* en *A'* verdeeld (zie de afb.). Beide helften zijn aan metalen platen bevestigd, welke door een hefboom *HH'* in tegenovergestelde richting evenwijdig aan het snijdingsoppervlak, verschoven kunnen worden. Stelt

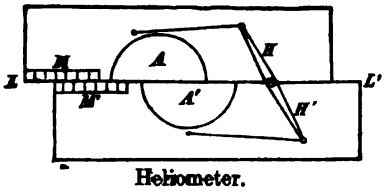

Heliometer.

men het toestel nu zoo in, dat beide helften een omgebroken kromme lijn vormen en richt men den kijker op de zon, dan zal men slechts één beeld van de zon zien. Verschuift men nu beide helften in tegenovergestelde richting, zooals in de figuur is aangegeven, dan zal iedere helft op zich zelf een zonnebeeld vormen. Door een bepaalde verschuiving kan men de beide beelden zoo krijgen, dat zij elkander in één punt raken. Verschuift men de beide helften nu zoo, dat de zonnebeelden elkander weer bedekken, dan zal de afstand, waarover men de lenzen verschoven heeft, overeenkomen met de dubbele schijnbare middellijn van de zon. Deze afstand kan men met behulp van een micrometer of andere meetinstrumenten, zooals de teekening laat zien, bepalen. Niet alleen voor zonnemetingen, maar ook voor het bepalen van den schijnbaren afstand van twee sterren wordt dit instrument veel gebruikt.

Heliophila *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Kruisbloemigen (Cruciferen)*. Het onderscheidt zich door meeldraden, die veelal van aanhangsels voorzien zijn, en door een saâmgedrukte haarw. Het omvat éénjarige kruiden, welke aan de Kaap de Goede Hoop groeien. Als sierplant kent men in Europa *P. pilosa* L a m., die $^1/_2$ m. hoog wordt en grijsachtig-groene, gaafrandige, aan de punt 3-spletige en aan de basis wigvormige bladeren draagt, benevens in trossen geplaatste, fraaie bloemen, welke alleen bij zonneschijn zich openen.

Heliopolis is de Grieksche naam der stad *Baalbek* (zie aldaar), alsmede die eener stad in Beneden-Egypte, bij de grenzen van Arabië en aan een kanaal, dat den Nijl met de Arabische Golf verbond. Zij was de zetel van den Egyptischen zonnedienst. Nadat zij door het leger van *Cambyses* veel geleden had, was zij in de dagen van *Strabo* reeds in een woestenij herschapen. In het Oude Testament draagt zij den naam van *On;* haar bouwvallen vindt men nabij het dorp Mataríye, 2 uur gaans ten noordoosten van Kaïro. Den 20sten Maart 1810 werden de Turken hier door *Kleber* verslagen.

Heliopsis *Pers.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Saâmgesteldbloemigen (Compositen)*. Het onderscheidt zich door talrijke straalbloempjes, door dakpansgewijs-geplaatste omwindsel bladen, door een kegelvormigen, met lancetvormige strooschubben bezetten bloembodem en 4-hoekig-saâmgedrukte, onbehaarde vruchten. Het omvat eenjarige en overblijvende planten, die in Amerika en Oost-Indië groeien. Sommige soorten zijn oliehoudend, andere als sierplanten bekend. *H. buphthalmoides* D u n., in Peru voorkomend, wordt 1 m. hoog en heeft tegenovergestelde, eironde, gespitste, gezaagde, 3-ribbige, van onder zacht-behaarde, gesteelde bladeren en goudgele bloemhoofdjes. Dit gewas wordt er tot hetzelfde doel uitgezaaid als bij ons het koolzaad. — *H. platyglossa* Pers., in Abessinië en Oost-Indië groeiend, levert eveneens goede olie. De vermeerdering heeft plaats door zaad, maar kan eveneens plaats vinden door jonge wortelspruiten.

Helios, bij de Romeinen *Sol*, was bij de Grieken de naam van den *Zonnegod*. Hij is van Oosterschen oorsprong en wordt voorgesteld als een zoon van den reus (titan) *Hyperion* en van *Thia* (of *Euryphaessa*), als de menner van den met 4 paarden (Pyroeis, Eoos, Aithon en Phlegon) bespannen zonnewagen (zie de afb.). Hij heeft in

Digitized by Google

het Oosten, achter Colchis, zijn verblijf. Na het voleindigen van zijn dagreis keert hij op een gevleugeld gouden vaartuig langs den noordelijken oever van den Oceaan naar Cholchis terug. In lateren tijd, doch niet vóór dien van *Aeschylus*,

Helios.

werd hij één met *Appollo* of *Phoebus*. Ook wordt hij wegens zijn afkomst vaak *Titan* en *Hyperion* genoemd. Hij had tempels te Korinthe, Argos, Troezene, Elis enz., maar de hoofdzetel van zijn dienst was *Rhodus*, waar men hem jaarlijks een vierspan ten offer bracht, dat in zee werd geworpen. Daarenboven offerde men hem gewoonlijk witte lammeren en zwijnen. Het paard, de wolf, de haan en de adelaar waren aan hem geheiligd. Zijn zeven zonen, *Ochimas, Cersaphus, Macar, Altis, Tenages, Triopas* en *Candalus* dragen den naam van *Heliaden* en hoedden zeven kudden van 50 runderen en 50 schapen (de 350 dagen en nachten van het maanjaar).

Helioscoop of *zonnekijker* noemt men een optisch werktuig, tot verzwakking van het zonlicht bij waarnemingen der zon door een kijker. Meestal gebruikt men daartoe *helioscopische oculairs*. Deze bestaan uit twee platte cylindrische buizen, waarvan de eerste excentrisch aan het oculaire gedeelte van den kijker geschroefd wordt, de tweede weer excentrisch aan de eerste bevestigd is en om haar as draaien kan. Aan het deksel der tweede buis is de oculaire lens bevestigd. Elke buis bevat twee evenwijdige spiegels, onder een hoek van 45° ten opzichte der as geplaatst, waardoor het zonnelicht, dat door den kijker valt, vier keeren gereflecteerd en daardoor gepolariseerd wordt, alvorens het oculair te bereiken. Door draaiing der voorste buis, kunnen de spiegels meer of minder kruisgewijze ten opzichte van elkander geplaatst en daardoor de intensiteit van het licht naar welgevallen verzwakt worden.

Heliostaat is een instrument, dat dient om lichtstralen, en wel voornamelijk zonnestralen, met een vlakken spiegel in een bepaalde richting terug te kaatsen. Bij vele natuurkundige onderzoekingen heeft men een bundel horizontale zonnestralen noodig. De heliostaat wordt dan aan de buitenzijde van een donker gemaakt vertrek zoodanig gesteld, dat de op den spiegel vallende zonnestralen in horizontale richting door een opening in het vensterkuik in het vertrek gereflecteerd worden. Door middel van een paar stelschroeven of van een hefboomstelsel kan men den spiegel den gewenschten stand geven. Bij nauwkeurige proefnemingen maakt men gebruik van heliostaten, waarbij de spiegel door een uurwerk in den juisten stand ten opzichte van de zon wordt gehouden (zie de afb.).

Heliotroop of *zonnewender* is een door *Gauss* uitgevonden instrument, dat men bij geodetische opmetingen gebruikt, wanneer bijv. hoeken tusschen twee verwijderde punten bepaald moeten worden, waartoe goed verlichte merkteekens noodig zijn. De kijker van het toestel wordt op het ver verwijderde punt *V* gericht (zie de afb. op blz. 191). Plaatst men nu een vlakken spiegel *cd* zoodanig vóór den kijker, dat de zonnestralen *Z* na terugkaatsing juist samenvallen met de as van den kijker, dan zal men in dezen het beeld van de zon zien. Een tweede uit twee stukken bestaande spiegel *ab* staat loodrecht op den eerste. De zonnestralen, die

Heliostaat.

op dezen spiegel vallen, zullen juist naar *V* gereflecteerd worden, waardoor het ver verwijderde punt sterk verlicht wordt. Deze zonnewenders worden ook wel gebruikt voor het geven van tijdseinen op grooten afstand. Het licht wordt dan met een scherm onderschept. Door wegnemen van dit scherm kan men dan signalen geven. Bij helder weer kan men signalen geven tot op 100 km. afstand. 's Nachts wordt altijd met electrisch licht gewerkt.

Digitized by Google

Heliotropie. *Zie Phototropie.*

Heliotropium *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Ruwbladigen (Asperifoliaceën).* Het onderscheidt zich door een 5-slippigen kelk, door een trompetvormige bloemkroon met stompe lobben en een tandje in elken inham, door een naakte keel en door eironde-driekantige, rimpelige nootjes. Het grootste deel der 100 soorten behoort thuis in de keerkringsgewesten, en vele van haar dragen welriekende bloemen. Tot deze behoort in de eerste plaats

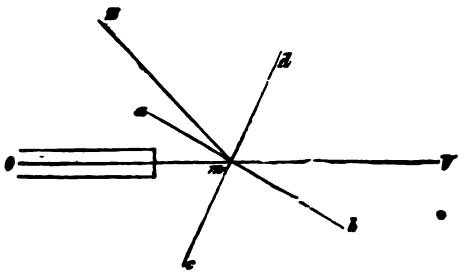

Heliotroop.

Heliotropium supinum.

H. peruvianum L., met paarse bloemen. De donkergekleurde bloemen van *H. corymbosum* Rz. Pav. = *H. grandiflorum*, met groote bloemschermen, bezitten den geur der narcis. In het zuiden en westen van Europa, een enkel keer ook langs de rivieren in ons land, vindt men *H. europaeum* L., een eenjarig kruid met witte bloemen en bladerlooze bloemtrossen. Een afb. van *H. supinum* L. vindt men hierboven. *H. voltaireonum* onderscheidt zich door zeer compacte schermen. *Heliotropium* wordt gezaaid of gestekt. Dit kan in 't voorjaar geschieden. Het zaaien vindt plaats in een half warmen bak. Na 't opkomen worden de plantjes spoedig verplant en geeft men ze steeds zwaarder grondmengsel. Het stekken geschiedt van jonge, kunstmatig uitgedreven scheuten, die, met warmen voet gesteld, spoedig wortels vormen. Een groot aantal variëteiten zijn in de bloemisterijen in gebruik.

De plant onderscheidt zich door heerlijken geur en onafgebroken bloei bij een goede behandeling, d. w. z. bij een plaatsing in vruchtbaren grond, op zonnige standplaatsen en bij voldoenden watertoevoer. Zoowel in potten, als in den vollen grond uitgeplant, voldoet zij goed.

Helium (He) is een indifferent elementair gas met het atoomgewicht 4 en een soortelijk gewicht van 1,98 (waterstof = 1), dat het eerst in het spectrum van de chromosfeer der zon werd aangetoond. *Ramsay* was de eerste, die het ook op aarde vond, toen hij n.l. het argongehalte van de door verhitting van sommige mineralen (samarskiet, yttrotantaliet, eleveliet enz.) verkregen gassen, onderzocht. Het helium is een eenwaardig element, kleurloos en in het water weinig, in alcohol en benzol in het geheel niet oplosbaar, dat vervluchtigt, als het door middel van kokende waterstof wordt afgekoeld. Helium is een uitstekende geleider voor den electrischen stroom en brengt bij de inwerking van stroomen van hooge spanning een intensief licht voort. Zijn spectrum vertoont zeer heldere, scherpe lijnen, waarvan één zich zeer dicht bij de natriumlijn bevindt. Het vormt het eenige gas, dat zich langen tijd hardnekkig verzet heeft tegen alle pogingen, om het tot vloeistof te verdichten, zelfs bij een temperatuur van —265° C. Aan *Kamerlingh Onnes* is het den 10den Juli 1908 gelukt, helium vloeibaar te maken. De critische temperatuur ligt uiterst laag, n.l. tusschen —267 en —268°, dus slechts eenige graden boven het absolute nulpunt. Zijn kookpunt ligt bij —269°.

Helium komt op aarde in eenige zeldzame mineralen en, als begeleider van argon, tevens in eenige mineraalbronnen (Wildbad, Cauterets, Bath enz.) voor, als geringe sporen ook in rivier- en zeewater en in den dampkring. In groote hoeveelheden is het op de zon en de witte vaste sterren aanwezig, en het werd ook in eenige meteoorsteenen aangetroffen. Het best kan het bereid worden uit Cleveliet, Broeggeriet, Euxeniet en Fergusoniet, door het mineraal in het vacuum te verhitten, ten einde koolzuur, waterstof en stikstof uit te drijven; vervolgens wordt het gesmolten met kaliumdichromaat en het ontwijkende gas met natronkalk en phosforpentoxied gedroogd.

Helium Ostium is bij *Plinius* de westelijkste Rijnmond, thans vermoedelijk een der monden van de Maas.

Helix. *Zie Heliciden.*

Hell. achter natuurwetenschappelijke namen is de afkorting voor *K. B. Heller* (20 November 1824—16 December 1880), den schrijver van „Reisen in Mexiko" (1853).

Hell, *Maximiliaan,* een Oostenrijksch sterrenkundige, werd den 15den Mei 1720 te Sjemnitz in Hongarije geboren en had reeds in 1745 een

Digitized by Google

werkzaam aandeel aan de waarnemingen op de sterrenwacht te Weenen. In 1757 werd hij tot directeur van deze benoemd en bekleedde die betrekking tot zijn dood, den 14den April 1792. Hij heeft onderscheiden sterrenkundige werken uitgegeven en zich vooral bekend gemaakt door zijn waarneming van den voorbijgang van Venus voorbij de zon in 1769, waartoe hij op uitnoodiging van den Deenschen gezant te Weenen naar Wardöehus in Lapland vertrokken was. Ook vervaardigde hij zon- en maantafels, welke voor dien tijd zeer verdienstelijk waren.

Hell, *Theodor.* Zie *Winkler, Karl Gottfried Theodor.*

Hellas, de oorspronkelijke zetel der Hellenen, omvatte een gedeelte van het latere Thessalië, onder den naam van Phthiotis bekend, zoodat de Ouden den naam van Hellas ook wel gaven aan geheel Thessalië. Toen de Hellenen zich zuidwaarts uitbreidden tot aan de landengte van Korinthe, werd ook Hellas allengs grooter en omvatte eindelijk het hedendaagsche Livadië met zijn 8 landschappen, en ten laatste gaf men den naam van Hellas aan geheel *Griekenland* (zie aldaar) met zijn eilanden en volksplantingen.

Helle was de dochter van *Athamas* en *Nephele* en de zuster van *Phrixus*. Om te ontkomen aan de mishandelingen van haar stiefmoeder *Ino*, nam zij met haar broeder de vlucht op een ram met een gouden vacht, die hen over land en zee zou dragen. Doch alleen *Phrixus* bereikte Colchis daar zijn zuster in de zee viel, welke later naar haar de Hellespont genoemd werd.

Hellebaard is de naam van een der houw- of stootwapenen, in de Middeleeuwen bij het voetvolk in gebruik. Zij was korter dan de piek en had een lengte van 2 tot $2^1/_2$ m. en bestond overigens eveneens uit een houten stang met ijzeren spits. Aan het andere einde hiervan bevond zich aan de eene zijde een halvemaanvormige of

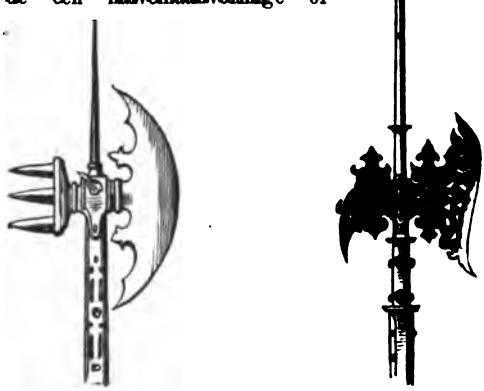

Hellebaard.

vlakke bijl, en aan de tegenovergestelde zijde een horizontale, soms naar beneden omgebogen spits, die diende om den ruiter van het paard te trekken. Ter plaatse, waar de stok in het ijzer trad, was meestal een groote, bonte kwast bevestigd of waren andere versieringen aangebracht (zie de afb.). De troepen, welke met dit wapen waren uitgerust, droegen den naam van hellebaardiers.

Hellebaardier is een soldaat, gewapend met een hellebaard (zie aldaar).

Helleborus *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Ranunculaceeën*. De soorten van dit geslacht zijn in het algemeen bij ons bekend onder den naam van *kerstroos* en *nieswortel* en behooren tot de giftplanten. Zij hebben korte, dikke wortelstokken, waaruit zich langgesteelde, diep ingesneden bladeren en bij sommige een met bladeren voorzienen bloemstengel, bij andere een naakte stengel verheffen. De bloemen hebben een grooten, 5-bladigen, bloemkroonachtigen kelk, een krans van zeer kleine, korte, buisvormige bloembladeren die tot honigbakjes vervormd zijn, veel meeldraden en 3 tot 10 stampers, waaruit zich even zooveel kokervruchten ontwikkelen. De belangrijkste soort is zeker wel de *zwarte nieswortel (H. niger* L.), welke in Zuid-Duitschland en Noordelijk Italië groeit en zich reeds midden in den winter vaak onder de sneeuw, met fraaie, witte bloemen vertoont. Zijn groene bladeren zijn lederachtig en glanzig groen, en den kruipenden wortelstok gebruikt men onder den naam van *Radix Hellebori nigri* in de geneeskunde. Hij bevat een vergiftig sap, dat, inwendig toegediend, belemmerend werkt op de ademhaling en den bloedsomloop. In geringe hoeveelheden komt het inwendig bij onderbuikszieklten, in grootere uitwendig bij sommige huidaandoeningen te pas. Dergelijke eigenschappen heeft ook de *groene nieswortel (H. viridis* L.), die bleekgroene kelkbladeren, langgesteelde, 9- tot 12-deelige wortelbladeren en bijna zittende, 3-deelige stengelbladeren draagt, wier lobben 3- tot 4-spletig zijn. Deze heeft groenachtige bloemen en groeit ook in ons land. De *Helleborus* wordt veel in tuinen, maar ook in de bloemisterij gebruikt.

Het meest komen voor: *Helleborus niger var. angustifolius, altifolius* en van *Helleborus orientalis var. colchicus, colchicus punctatus, Abchacus, atrorubens, rubro-purpureus, olympicus, guttatus* en *caucasicus*. Ze wordt door scheuren vermeerderd. In potten onder glas in bloei getrokken, onderscheiden zij zich door reine bloemen. Daartoe is het noodig, dat men pollen neemt van een ras, dat werkelijk smettelooze, witte bloemen voortbrengt, daar er onder zaailingen allerlei afwijkingen van witte vormen voorkomen. In den laatsten tijd verbeugt dit plantengeslacht zich in de sympathie der bloemisten.

Hellegat is de naam van een inham der Wester-Schelde in Zeeuwsch-Vlaanderen tusschen de gemeente Zaamslag in het W. en Boschkapelle, Stoppeldijk en Ossenisse in het O. Door verschillende indijkingen, het laatst in 1845, is dit water binnen engere grenzen teruggebracht.

Hellenbroek, *Abraham,* een Voetiaansch godgeleerde, den 3den December 1658 te Amsterdam geboren, was achtereenvolgens predikant te Zwammerdam, Zwijndrecht, Zalt-Bommel en Rotterdam, ontving in 1728 emeritaat en overleed den 16den December 1731. Hij verklaarde den Bijbel op Voetiaansche wijze, n.l. door aan alle uitspraken een geestelijke beteekenis toe te

Digitized by Google

kennen. Hij was, evenals *Borstius* en *Brakel*, tevens een uitstekend kanselredenaar. Vooral behaalde hij grooten roem door zijn „Voorbeeld der Goddelijke waarheden voor eenvoudigen, die zich bereiden tot de belijdenis des geloofs" een boekje, dat 30-maal gedrukt werd. Het verscheen in 1706 en werd in 1759 uitgebreid, waarna het den naam van „Groot-Hellenbroek" ontving, en werd in 1798 door zekeren *D. van Wijngaarden*, onderwijzer, koster en voorzanger te Willemstad, op zijn gebracht. *Hellenbroek* schreef verder: „De Evangelische Jesaia enz." (4 dln., 2de druk 1736), „Het Hooglied van Salomo, verklaart en vergeestelijkt" (2de druk 1736), „Bijbelsche Keurstoffen" (2 dln., 1718), „Kruistriomph van vorst Messias enz." (1745 en later), „Nuttige mengelstoffen" (1742 en later) en „Lijkpredikatie op W. à Brakel" (1737 en later).

Hellendoorn, een gemeente in Overijsel, met een oppervlakte van 12 813 H.A. en (1915) 9916 inwoners, ligt tusschen Ambt-Ommen, Den Ham, Vriezenveen, Wierden, Rijssen, Holten en Raalte. Men treft in het W. hooge heuvelen n.l. den Helderschen berg, den Haarlerberg en den Holterberg aan. De straatweg van Nijverdal naar Raalte bereikt daar een hoogte van 33,6 m. boven A. P. De bodem bestaat uit diluviaal zand, eenige kleigronden en eenig hoogveen. De bevolking houdt zich met landbouw en nijverheid bezig. Van het Z.O. naar het N.W. wordt de gemeente door de Regge doorsneden. Tot de gemeente behooren de beide dorpen Hellendoorn en Daarle, de buurten Noetsele, Elen-en-Raan, Egede, Marle, Halsen en Nijverdal.

Het dorp Hellendoorn, tusschen de Regge en den Helderschen Berg, aan den spoorweg Zwolle—Hengeloo gelegen, bezit een R.-Katholieke en een Hervormde kerk. Het bestond reeds in het jaar 1080.

Hellend vlak wordt gebruikt om een zwaar voorwerp omhoog te kunnen brengen door een kracht, die veel kleiner is dan het gewicht van het voorwerp. Wordt op een hellend vlak een lichaam P geplaatst en ontbindt men de zwaartekracht K in twee andere krachten k' en k'', waarvan de eerste evenwijdig loopt met, de

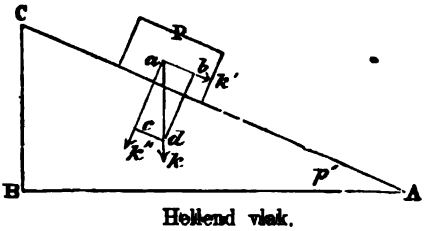

Hellend vlak.

tweede loodrecht staat op het hellend vlak, dan zal k' de benedenwaartsche beweging veroorzaken en k'' de drukking op het vlak. Wil men het lichaam in evenwicht houden, dan moet men dus een kracht tegengesteld en gelijk aan k' op het lichaam uitoefenen. Uit de gelijkvormigheid der drie hoeken ABC en Akk' volgt dan $k' : k = BC : AC$ = hoogte : lengte of $k' = k \times \frac{BC}{AC}$. Bij kleine hellingshoek is dus de vereischte kracht ook klein; daar echter de te doorloopen weg evenveel keeren grooter wordt, als de kracht kleiner, blijft de te verrichten arbeid even groot. Toepassingen van het hellend vlak vindt men bij stortkarren, wiggen, ladders, viaducten, zigzagwegen in bergstreken enz.

Hellenen noemt men den voornaamsten volksstam der oorspronkelijke bewoners van Griekenland. Volgens de sage ontvingen zij dien naam van hun stamvader *Hellen*, een zoon van *Deukalion* en *Pyrrha* of van *Zeus* en *Dorippe*. De Hellenen verdeelden zich vervolgens in 4 stammen, naar de zonen en kleinzonen van *Hellen*, Aeoliërs, Doriërs, Ioniërs en Achaërs genoemd, en vestigden zich in geheel Griekenland. Later gaf men aan alle Grieken den naam van *Hellenen* (zie *Griekenland*).

Hellenisten noemt men in het algemeen de geleerde beoefenaars der Grieksche oudheidkunde, inzonderheid der Grieksche taal en letterkunde. Men heeft den naam van *Egyptische Hellenisten* gegeven aan de Israëlieten, die na de verwoesting van het koninkrijk Juda in grooten getale de wijk namen naar Egypte. Door de Israëlietische kolonisten, welke *Alexander de Groote* overbracht naar Alexandrië, wat door *Ptolemaeus Lagi* werd nagevolgd, nam hun aantal zóó sterk toe, dat men ten tijde van *Augustus* ongeveer een millioen Israëlieten in Egypte aantrof. Hier ontstond nu een tijdperk van Grieksch-Israëlietische beschaving, die wegens het algemeen gebruik der Grieksche taal den naam ontving van de Hellenistische. Daarin wordt de leer van *Pythagoras*, zoowel als die van *Plato*, op verwonderlijke wijze samengevoegd met Oostersche denkbeelden, en de vruchten dier vermenging vindt men in de leerstellingen der gnostieken. Onder de Israëlietisch-Hellenistische wijsgeeren is *Philo* de merkwaardigste; een duurzaam gedenkteeken van hun wijst is de „Septuagint" of de Grieksche vertaling van het Oude Testament.

Hellepütte, *George*, een Belgisch staatsman, werd in 1852 te Gent geboren, studeerde aldaar aan de hoogeschool en werd ingenieur. In 1873 bekleedde hij een staatsbetrekking. Spoedig begon hij zich met politiek te bemoeien en werd de leider der jong-clericalen. Hij is de stichter en voormalige voorzitter van den Democratischen Belgischen Boerenbond en stond aan het hoofd van den machtigen Leuvenschen Boerenbond. In de Kamer van Volksvertegenwoordigers was hij vertegenwoordiger van Maeseyck sinds 1889; hij maakte deel uit van de Commissie van onderzoek in zake militaire vraagstukken en vertegenwoordigde in 1902 de Belgische regeering op het Nederlandsche Taal- en Letterkundig Congres te Kortrijk. Hij was gedurende 25 jaar hoogleeraar aan de Universiteit te Leuven en werd in Mei 1907 minister van Spoorwegen.

Heller, *Wilhelm Robert*, een Duitsch letterkundige, den 24sten November 1812 te Grossdrepnitz bij Stolpen geboren, in het koninkrijk Saksen, studeerde te Leipzig in de rechten en verkreeg aldaar een betrekking bij de magistratuur. Weldra echter bepaalde hij zich uitsluitend bij de beoefening der letteren. Hij stichtte in 1848 het tijdschrift „Rosen" en in 1842 het jaarboekje „Perlen" en zette beide voort tot in

Digitized by Google

1848. Daarenboven schreef hij een groot aantal novellen en romans, zooals: „Der Prinz von Oranien" (3 dln., 1843), „Florian Geyer" (3 dln., 1848), „Erdbeben von Caracas" (1846) en schetste in „Eine Sommerreise" (1840) zijn ontmoetingen in Italië. In 1848 ging hij naar Frankfort aan den Main, om als berichtgever de zittingen van het Parlement bij te wonen. Zijn „Brustbilder aus der Paulskirche" (1849) vonden grooten bijval. Sedert het laatst van 1849 was hij belast met de redactie van de „Deutsche Zeitung" en ondersteunde tot aan haar opheffing in 1850 de belangen der constitutioneele partij. Daarna vertrok hij naar Berlijn en vervolgens naar Hamburg, waar hij in 1851 de redactie van de „Hamburger Nachrichten" op zich nam. Verder schreef hij: „Der Reichspostreiter in Ludwigsburg" (1857), „Das Geheimniss der Mutter" (1859), „Hohe Freunde" (1861), „Posenschraper's Thilde" (1863) en „Primadonna. Roman aus der kursächsischen Vergangenheit" (2 dln., 1871). Hij overleed den 7den Mei 1871 te Hamburg. Zijn „Nachgelassene Erzählungen" verschenen in 1874 in 5 deelen.

Heller, *Stephen,* een Oostenrijksch klavierspeler en componist, den 15den Mei 1814 te Pest geboren, liet zich reeds op 9-jarigen leeftijd in het openbaar hooren, waarna hij naar Weenen gezonden werd, om zich te oefenen onder leiding van *Anton Halm.* Met zijn vader maakte hij een kunstreis door Hongarije, Polen en een gedeelte van Duitschland; op de terugreis werd hij te Augsburg ziek; daar bleef hij, gesteund door eenige kunstlievende families en studeerde nog onder leiding van *Chelard.* In 1838 vestigde hij zich te Parijs, waar hij met tal van beroemdheden als *Chopin* en *Liszt* vriendschappelijk verkeerde en een grooten naam verwierf als pianist en paedagoog. Hij overleed den 14den Januari 1888. Zijn pianowerken, waaronder vooral de Etudes en voordrachtstukken van blijvende waarde zijn, munten uit door frischheid, gezonde muzikaliteit en eenvoud.

Hellespont of de *Zee van Helle,* thans de Straat der Dardanellen (zie aldaar), noemden de Ouden de zeëngte tusschen Mysië en den Thracischen Chersonesus, die de Egeïsche Zee met den Propontus verbindt en Azië van Europa scheidt. De beide oevers waren met bloeiende dorpen en steden bedekt, en onder deze bekleedde Lampsacus den eersten rang. De smalste plaats van den Hellespont, tusschen de steden Sestos en Abydos gelegen, is van ouds beroemd door de opofferende liefde van *Leander* jegens *Hero* (zie aldaar), alsmede door de brug, welke *Xerxes* er liet slaan, om met zijn troepen uit Azië naar Griekenland te trekken. Lord *Byron* is den 3den Juli 1810 in den tijd van 1 uur en 10 minuten over den Hellespont gezwommen.

Hellevoetsluis, een gemeente op het Zuid-Hollandsche eiland Voorne-en-Putten, met een oppervlakte van 99 H.A. en (1915) 3924 inwoners, wordt in het Z. bespoeld door het Haringvliet en aan de overige zijden door de gemeente Nieuw-Hellevoetsluis ingesloten. Zij bestaat uit de vesting Hellevoetsluis en eenig buitenland, de Weengorzen. De bodem bestaat uit zeeklei. Hellevoetsluis is de zetel van een directie der marine en de operatiebasis van de stelling van de monden der Maas en van het Haringvliet.

De vesting Hellevoetsluis werd in 1696 voltooid. Den 20sten December 1636 namen de Staten van Holland het besluit op deze plaats, waar men vroeger slechts eenige kleine uitwateringsplaatsen aantrof, een dok aan te leggen en den 16den Maart 1638 besloten zij, dit dok met vestingwerken te omringen. Er werd echter pas bij het begin van den Eersten Engelschen Zeeoorlog een aanvang met het aanleggen der vestingwerken gemaakt. Sedert dien tijd is het een sterke oorlogshaven geworden. Men vindt er talrijke marine-etablissementen, waterwerken, magazijnen, een hospitaal van den geneeskundigen dienst der zeemacht en een bezetting van vesting-artillerie.

Hellhoffiet is een ontploffingsmateriaal, dat in 1881 uitgevonden werd door den kapitein der artillerie *Hellhoff* te Berlijn. Het bestaat uit twee bestanddeelen, die ieder afzonderlijk niet ontploffen en eerst onmiddellijk vóór het gebruik vermengd behoeven te worden, zoodat de ontploffbaarheid eerst ontstaat bij de vervaardiging der patronen. Het Hellhoffiet bestaat uit salpeterzuur en dinitrobenzol. Dit laatste is een geel poeder. Het Hellhoffiet is een donkerroode vloeistof, die in patroonhulzen van glas of karton wordt gebracht. Ook bezigt men met Hellhoffiet doortrokken kiezelijzer in metalen hulzen. Het wordt aangestoken door een slaghoedje. Het Hellhoffiet verbrandt in het vuur zonder ontploffing en zijn uitwerking is als die van dynamiet. Gesteenten worden daardoor in groote stukken gescheurd, maar niet verbrijzeld, zooals door dynamiet. *Hellhoff* en *Gruson* hebben wapens vervaardigd, die voor een Hellhoffietlading geschikt waren. De met dit ontploffingsmiddel gedane proeven hebben echter geen gunstig resultaat opgeleverd.

Helling noemt men op de scheepswerven het geheel of voor een gedeelte naar de waterzijde hellend vlak, waarop de schepen worden gebouwd. Dit vlak is met stevige palen beheid, voor zoover de grond op zichzelf niet de noodige vastheid biedt. Op deze paalfundeeringen komt de bovenbouw te rusten, die het schip draagt. De schuinte van dezen bovenbouw, noodig voor het te waterloopen, bedraagt, naar gelang van den vorm van het schip, 5 à 10 centimeter per meter, zoodat de schuinte van de helling hier beneden moet blijven. De opbouw wordt dus als regel naar het voorschip toe hooger. Aan de waterzijde steekt de helling onder water of wordt zij afgesloten door een ponton, dat eerst bij het tewaterlaten weggenomen wordt. Dit laatste maakt, dat men langere schepen op de helling kan bouwen, dan anders het geval zou zijn. Op sommige werven treft men overdekte hellingen aan, voorzien van loopkranen, die over de geheele lengte boven het schip kunnen rijden; o. a. is de Maatschappij voor Scheeps- en Werktuigbouw „Fijenoord" te Rotterdam in het bezit van zulke hellingen voor den bouw van onderzeebooten. Gewone hellingen zijn langs de zijden voorzien van, hetzij vaststaande, hetzij langs de helling verrijdbare draaikranen voor het op zijn plaats brengen der onderdeelen, waaruit de romp van het schip wordt samengesteld. Als regel loopen de schepen in de

Digitized by Google

richting van hunne langsas te water en staat de lange zijde van de helling dus loodrecht op den waterkant. Op werven voor rivierschepen en in Amerika, op de werven langs de groote rivieren, treft men echter ook dikwijls dwarshellingen aan, die de lange zijde evenwijdig aan den waterkant hebben en waar de schepen in een richting loodrecht op de langsas afloopen.

Dergelijke dwarshellingen worden dikwijls gebezigd om rivierschepen en lichte zeeschepen, welke reparatie aan de buitenhuid moeten ondergaan, door middel van rolwagens of sleden uit het water te hijschen. De dwarshellingen zijn gewoonlijk steiler dan langshellingen; het afloopen is dus zekerder, zonder dat men behoeft te vreezen, dat het schip bij het tewaterloopen te groote snelheid zal krijgen. Ook kan daardoor het totale oppervlak, waarmede het schip bij het afloopen (zie aldaar) op de slagbedden rust, kleiner zijn; zoodat een beperkt aantal dwarsscheepsche slagbedden en sleden onder het schip nog een voldoende smering mogelijk maken.

Hellqvist, *Karl Gustav,* een Zweedsch schilder, den 15den December 1851 te Kungsör geboren, overleed den 19den November 1890 te München. Hij schilderde historiestukken in den trant van *Munkacsy.*

Hellwag, *Konrad Wilhelm,* een Duitsch ingenieur, den 18den September 1827 te Eutin geboren, studeerde te Kiel in de wis- en natuurkunde, nam deel aan den strijd over de hertogdommen Sleeswijk en Holstein, bezocht daarop de polytechnische school te München en werd vervolgens geplaatst onder *Etzel* bij den bouw van den Zwitsersehen Centraalspoorweg (1853), verder bij den aanleg van den Franz-Josephs-Oosterspoorweg naar Hongarije, daarna bij de lijn Weenen—Triëst van den Oostenrijkschen Zuiderspoorweg en ten slotte bij den Brennerspoorweg. In 1668 werd hij „Baudirektor" bij den Oostenrijkschen Noordwesterspoorweg en bestuurde den aanleg tot in 1874. De kunstwerken, hierbij voltooid, zijn: de brug over den Donau bij Weenen, het Thajaviaduct bij Znaim, de bruggen over de Elbe bij Königgrätz, Pardubitz, Aussig en Tetschen, alsmede de stationsgebouwen te Weenen, Praag en Tetschen. In Maart 1875 werd hij als opvolger van *Gerwig* benoemd tot hoofdingenieur bij den St. Gotthardspoorweg, doch nam wegens een conflict met de directie ontslag. *Hellwag* overleed den 4den Januari 1882 te Weenen. Hij schreef: „Eisenbahn- Bau-Normalien für die k.k. privilegierte Oesterr. Nordwestbahn" (1675—1876, 8 dln.), „Die Bahnachse und das Längenprofil der Gotthardtbahn" (1876) en „Die Gotthardtbahn. Mein Konflikt mit der Verwaltung" (1882).

Hellwald, *Friedrich Anton Heller von,* een Oostenrijksch schrijver over aardrijks- en volkenkunde, den 29sten Maart 1842 te Padua geboren, trad op 16-jarigen leeftijd in dienst bij het Oostenrijksche leger, maar aanvaardde in 1864 een burgerlijke betrekking, om zich aan de beoefening der aardrijkskunde te wijden. Het jaar 1866 riep hem echter wederom in de gelederen. Nadat hij als luitenant der uhlanen deel had genomen aan den veldtocht tegen Pruisen, werd hij geplaatst bij de redactie van de „Oesterreichische militärische Zeitschrift" en in 1871 redacteur van „Das Ausland" te Augsburg. In 1882 nam hij zijn ontslag en leefde sedert 1687 te Töltz, waar hij den 1sten November 1892 overleed. Hij schreef: „Die Amerikanische Völkerwanderung" (1866), „Maximilian I, Kaiser von Mexico" (2 dln., 1869), „Die Russen in Centralasien" (1873), „Centralasien, Landschaften und Völker in Kaschgar, Turkistan, Kaschmir und Tibet" (1875), „Kulturgeschichte in ihrer natürlichen Entwickelung" (4de druk 1896), „Hinterindische Länder und Völker" (2de druk 1880), „Oskar Peschel" (2de druk 1881), „Die Erde und ihre Völker" (2 dln., 1876), „Die heutige Turkei" (met *Beck* 1877), „Im ewigen Eis" (1880), „Naturgeschichte des Menschen" (1883—1884, 2 dln.), „Amerika in Wort und Bild" (1888—1885), „Frankreich in Wort und Bild" (1884—1887, 2 dln.), „Haus und Hof in ihrer Entwicklung" (1888), „Die menschliche Familie nach ihrer Entstehung und natürlichen Entwicklung" (1889), en „Die Welt der Slaven" (1890). Na zijn dood verschenen nog „Kulturbilder" (1894).

Hellwald, Ferdinand Heller von, een broeder van den voorgaande en een beoefenaar der Nederlandsche letterkunde, den 22sten September 1843 te Weenen geboren, werd in 1882 benoemd tot collaborator bij de Hofboekerij aldaar, in 1872 tot secretaris van de Maltezer Orde. Hij overleed den 28sten Juni 1884 te Clarens. Het eerst heeft hij zich bekend gemaakt door het ontdekken en uitgeven van het werk: „Voyage d'Adrien Matham au Maroc, 1640—1641" ('s-Gravenhage 1866). Nog belangrijker was in 1869 zijn ontdekking van het tweede deel van den „Spieghel Historiael" van *Maerlant,* dat als verloren werd beschouwd en niet minder dan 33 000 verzen telt. Het werd door hem met *De Vries* en *Verwijs,* in opdracht van de Leidsche Maatschappij van Nederlandsche letterkunde, in het licht gegeven (1873 enz.). Verder maakte *von Hellwald* andere overblijfselen van oud-Nederlandsche geschriften in maandwerken openbaar. Ook schreef hij: „Geschichte des holländische Theaters" (1874), alsmede „Vlämisches Leben, Geschichten und Bilder" (1867). Zijn „Geschichte der niederländischen Litteratur" werd door *Laura Schneider* voltooid en uitgegeven (1887).

Helm, *helmriet* of *duinhelm (Ammophila arenaria* Lk.), is de naam van een belangrijke rietgrassoort, welke tot de groote familie der *Grassen (Gramineeën)* behoort. Zij komt voor in verschillende streken van Europa en Noord-Amerika en bloeit in Juli en Augustus. Zij is inzonderheid van groot belang voor ons land, daar zij de duinen voor verstuiving bewaart. Daarom wordt ze ook wel aangeplant.

Helm (Angelsaksisch = *helma,* afgeleid van *helan* = bedekken) is een hoofdbedekking van den krijgsman, ook van politieagenten, brandweermannen enz., meestal van metaal of leder vervaardigd en overeenkomende met de gedaante van den schedel. Hij komt in zeer oude tijden reeds voor en is volgens *Herodotus* een uitvinding van de Cariërs. Men heeft vervolgens den helm op velerlei wijzen versierd met een helmkam, een helmpluim, stormbanden enz. Vooral de oud-Griekeche helmen waren kunstig bewerkt.

Digitized by Google

De Romeinen droegen in den beginne helmen van brons of van staal, doch deze werden in de 3de eeuw na Chr. uit verwijfdheid afgeschaft, waarna zij allengs in gebruik kwamen bij de Germanen, die vroeger blootshoofd streden. In men uit de verschillende tijden of verschillende landen voor.

Helm in de wapenkunde wijst er op, dat het wapen, waarbij het behoort, is van een geslacht, welks voorouders wegens verdiensten in den strijd

Fig. 1.

Fig. 2.

Fig. 3.

Fig. 4.

Fig. 5.

Fig. 6.

Fig. 7.

Fig. 8.

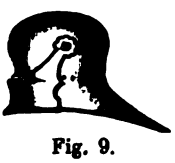

Fig. 9.

Fig. 10.

Fig. 11.

Fig. 12.

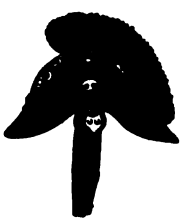

Fig. 13.

Fig. 14.

Fig. 15.

Helmen. 1. Grieksche helm; 2. Romeinsche helm; 3. Helm uit de 13de eeuw; 4 en 5. Middeleeuwsche ketelhoed; 6 en 7. Stormhoed; 8. Steekhelm; 9. Salade (15de eeuw); 10. Bourgondische helm (15de eeuw); 11. Tournooihelm (15de eeuw); 12. Helm der Fransche dragonders (1812—1870); 13. Beiersche infanteriehelm (1807—1888); 14. Helm der Duitsche infanterie („Pickelhaube"); 15. Paradehelm der Garde du Corps in Duitschland.

de Middeleeuwen was de helm een hooggt belangrijk gedeelte der wapenrusting, en wel in de vormen van stormhoed, toernooihelm enz. De helmkraag (halsberg) dekte den hals, en een vizier, hetzij met traliewerk, hetzij met gaten voor de oogen, het gelaat. Ook voerden de ridders allerlei herkenningsteekenen op hun helmen, bijv. een kroon, adelaarsvleugels, een draak enz. De helmen van vorsten waren veelal rijk versierd met goud en zilver, en helmdekken van gekleurde stof daalden aan de zijden tot op de schouders af. De gewone krijgsknechten droegen als helmen ijzeren en stalen hoeden, en deze zijn lang na de invoering der vuurwapenen nog in zwang gebleven. Eerst na den Dertigjarigen Oorlog werd de helm afgeschaft, en tegen het einde der 18de eeuw zelfs bij de zware cavalerie. Later echter is hij bij het Duitsche leger als „Pickelhaube" weder in gebruik genomen en tijdens den Wereldoorlog werd de stalen helm wederom in alle legers ingevoerd. Fig. 1—15 stellen helgerechtigd waren de familieteekens te dragen, welke op het schildvlak voorkomen. Niet enkel de adel, maar ieder vrij man bezat dat recht. Men ziet hem gewoonlijk geplaatst boven het wapenschild, welks beweging hij volgt, zoodat hij bij een rechtstandig schild midden op den bovenrand staat, waarop hij met zijn onderrand steunt. De helm kan recht voorin of ook ter zijde gezien worden, Terwijl bastaards den helm links wenden, is overigens zijn stand willekeurig en duidt deze niet een bepaalden rang aan. Vóór de 14de en zelfs vóór de 15de eeuw hechtte men weinig aan den vorm van den wapenhelm, daarna echter werden de vormen zóó gekozen, dat men hieruit den rang van den eigenaar van het wapen kon opmaken. De hierop betrekking hebbende regels heeft men echter alleen in Frankrijk met nauwgezetheid gevolgd. Daar was de helm van bastaarden van gepolijst ijzer of staal zonder traliën, maar met gesloten vizier. De nieuw-geadelden hadden een dergelijken helm,

Digitized by Google

naar rechts gewend. Hij, wiens adel van vaders- en moederszijde tot de grootouders opklom, voerde een dergelijken helm met open vizier en 3 traliën. De helm der edelen van oude afkomst was omboord met zilver en voorzien met 5 traliën. De baronnen hadden een half-aanzienden, zilveren, met goud beslagen helm met 7 gouden traliën. De helm der graven en burchtgraven was van zilver, met goud omboord, half-aanziende en met 9 gouden traliën. Die der markiezen was van zilver, met goud gedamasceerd, met goud omboord, aanziende en met 11 gouden traliën. Hertogen en souvereine vorsten, beneden den rang van keizer of koning, voerden een aanzienden, gedamasceerd gouden helm met 11 gouden traliën en bijna geheel geopend vizier. Keizers en koningen hadden een dergelijken, doch met geopend vizier en zonder traliën. Is de helm door geen kroon gedekt, dan draagt hij gewoonlijk een wrong, en om bijna elken helm hangt een medaillon aan een gouden snoer of keten. Is een wapenschild met 2 helmen gedekt, dan zijn deze naar elkander toegekeerd; is er een derde bij, dan staat deze aanziende in het midden. Duitsche wapenschilden zijn wel eens door een groot aantal helmen gedekt.

Helm, *Theodor,* een Duitsch musicoloog, den 9den April 1843 te Weenen geboren, studeerde in de rechten en trad in 1866 in staatsdienst. Sedert 1867 wijdde hij zich speciaal aan de muziekkritiek en schreef de muziekverslagen in het „Neue Fremdenblatt". In 1870 promoveerde hij tot dr. phil. en werd in 1874 leeraar in muziekgeschiedenis en aesthetica aan de muziekscholen van *Horak* te Weenen. Sedert 1868 schreef hij in den „Pester Lloyd" zijn „Wiener Musikbriefe", Ook was hij medewerker van de muziektijdschriften „Tonhalle" en „Musikalisches Wochenblatt", redacteur van den „Musik-, Theater- und Literatur-journal". Voorts leverde hij: „Beethovens letzte Quartette" en „Analysen sämtlicher Streichquartetten Beethovens", „Die grosse Sonatenform seit Beethoven", „Mozarts Klavierkonzerte", „Reminiscenzen in Tonwerken", „Ungarische Musik in deutschen Meistern", „Beethovens Streichquartette", „Beethoven als musikalischer Techniker" en „Brahms als Virtuose und Komponist".

Helmbloem *(Corydalis* D e c.) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Fumariaceeën.* Het onderscheidt zich door een 2-bladigen kelk of door het gemis van dezen, door 4 bloembladeren, van welke het bovenste gespoord is, door 2-broederige meeldraden en door een 2-kleppige, veelzadige doosvrucht. Tot de soorten, welke in ons land gevonden worden, behooren: de *rankende helmbloem (C. claviculata* D e c.), waarbij de bladstelen der dubbelgevinde bladeren in hechtranken eindigen, met langwerpig gespitste schutbladeren, die langer zijn dan de bloemstelen, en met kleine, bleeke bloemen, — *C. lutea* D e c., een overblijvende plant, die van Mei tot Augustus bloeit, met dubbel 3-tallige bladeren, vertakte, vezelige wortels, langwerpige, getande schutbladjes en citroengele bloemen, op oude muren voorkomende, — *C. cava* S c h w e i g. et K., ook *vogeltjes-* of *boontjeshelmwortel* genoemd, met een hollen, met wortelvezels bedekten knol, een aan den voet 2-bladerigen stengel en een veelbloemigen, opgerichten tros, — *C. solida* F r i e s, om haar schoone bloemen onder den naam van *duifjes* gekweekt, met een rijken, 10- tot 20-bloemigen tros, handdeelige schutbladeren en gedurende den bloeitijd neêrgebogen stengel, bloemen van verschillende kleur dragende, — en *C. fabacea* P e r s. met een armbloemigen tros, een gedrongen, overhangenden vruchttros, gave schutbladeren, een rolronde, rechte spoor en kleine bloemen, op beschaduwde plaatsen voorkomend. Eenige uitheemsche soorten, zooals *C. nobilis* L. en *C. sempervirens* L., worden als sierplanten aangekweekt.

Helmdraad noemt men in de plantkunde het gewoonlijk steelvormige deel van een meeldraad, dat den helmknop draagt.

Helmers, *Jan Frederik,* een Nederlandsch dichter, den 7den Maart 1767 te Amsterdam geboren, maakte zich in zijn jeugd bekend met de Fransche, Engelsche en Hoogduitsche talen, en ofschoon hij het voorvaderlijk beroep van koopman gekozen had, trachtte hij met den meesten ijver zijn kennis uit te breiden. Hij beoefende geschiedenis en aardrijkskunde, fraaie letteren en wijsbegeerte en legde zich toe op de teekenkunst en muziek. Tevens gevoelde hij zich aangetrokken door de dichtkunst en *Uylenbroek* nam zijn eerstelingen op in de „Kleine Dichterlijke Handschriften". Onder de eerstelingen onderscheidde zich vooral zijn „Ode aan den Nacht" (1788). In 1790 verscheen zijn gedicht „Socrates" in 3 zangen. Ook was hij een hartstochtelijk voorstander van het tooneel, zoodat hij zich met zijn zwager *Loots, Uylenbroek* en anderen vereenigde tot het schrijven van „De Amsterdamsche Nationale Schouwburg", een tijdschrift, aan het tooneel gewijd. Verder schreef hij het treurspel: „Dinomache of de verlossing van Athene", doch vooral oogstte hij grooten roem, toen in 1809—1810 zijn 2 bundels gedichten in het licht verschenen. In 1812 werd zijn „Hollandsche Natie" met algemeene en uitbundige geestdrift begroet, vooral daar zij verscheen in een tijd van verdrukking en ellende. Dat gedicht, dat prachtige gedeelten bevat en in den Franschen tijd slechts terstuiks kon bemachtigd en gelezen worden, is bij herhaling uitgegeven en in het Engelsch, Fransch en Maleisch vertaald. *Helmers* was tevens een uitstekend prozaschrijver, zooals blijkt uit onderscheiden redevoeringen, in Felix Meritis uitgesproken. Zijn verblijf te Parijs in 1803 had grooten invloed op de veredeling van zijn kunstgevoel, dat zich in onderscheiden stukken van zijn hand openbaart. *Helmers* overleed den 26sten Februari 1813 te Amsterdam. Een jaar later vierde men op plechtige wijze zijn lijkfeest in de Amsterdamsche afdeeling der Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen, waarbij *G. J. Meyer,* later hoogleeraar aan het Athenaeum te Brussel, een lofrede en *M. C. van Hall* een dichtstuk uitsprak. In 1815 werd een uitgave der „Nagelaten gedichten" van *Helmers* bezorgd door *Van Hall* en *Klijn* en een „Naleziug" door *Wilsen Geysbeek.* In 1823 verscheen de derde druk van zijn „Gedichten en Nagelaten gedichten". Afzonderlijk is nog van hem uitgegeven een „Lofzang op Jezus van Nazareth", een „Lijkzang" op

Digitized by Google

B. de Bosch en een op *Cornelia Wattier,* alsmede een lierzang „Over de oneindige volmaakbaarheid der menschelijke natuur."

Helmersen, *Gregor von,* een Russisch reiziger en geoloog, den 29sten September 1803 op het vaderlijk landgoed Duckershof bij Dorpat geboren, ontving zijn eerste opleiding te St. Petersburg en aan het gymnasium te Dorpat, waar hij zich aan de universiteit aan de rechtageleerdheid wijdde, maar zich weldra meer aangetrokken voelde door de aard- en delfstofkunde. In 1828 trad hij in staatsdienst en werd met *Ernst Hofmann* belast met nasporingen in het Oeralgebergte. Zij gaven daarvan verslag in hun geschrift „Geognostische Untersuchung des Südural-gebirge" (1831). Op dien tocht kwamen zij in aanraking met *Alexander von Humboldt* en ontvingen, op voorspraak van dezen, verlof het zuidelijk gedeelte van dat gebergte te bezoeken. Van 1830 tot 1832 studeerde *Helmersen* met zijn vriend te Berlijn, Heidelberg en Bonn, trok door een groot gedeelte van Duitschland, Oostenrijk en Noordelijk Italië en bleef geruimen tijd te Freiburg. Na zijn terugkeer in Rusland werd hem opgedragen het Oeralgebergte van Jekaterinenburg tot aan den 61sten breedtegraad te onderzoeken. Nadat hij te Orenburg den winter had doorgebracht, werd hij naar den Altai gezonden. Na zeer moeilijke tochten kwam hij in December 1834 weder te St. Petersburg, maar moest in het voorjaar van 1835 een onderzoek instellen naar de Kirgiezensteppe. In 1836 werd hij benoemd tot hoogleeraar in de geognosie aan de mijnschool te St. Petersburg en in 1844 tot lid der Academie van Wetenschappen aldaar. Reeds in 1835 bekleedde hij den rang van majoor bij het korps mijningenieurs, terwijl hij achtereenvolgens opklom tot dien van luitenant-generaal. Inmiddels deed hij ieder jaar wetenschappelijke reizen naar verschillende deelen van Rusland en in 1845 naar Gottland, Zweden, Noorwegen en Denemarken. In 1865 werd hij tot directeur der mijnschool te St. Petersburg benoemd, welke betrekking hij in 1872 nederlegde. Hij overleed den 16den Februari 1885 te St. Petersburg. *Helmersen* schreef: „Reise nach dem Ural und der Kirgiesensteppe" (1841), „Reise nach dem Altai" (1848), „Uebersichtskarte der Gebirgeformationen des europäischen Russlands" (3de druk 1873), „Das Donezer Steinkohlengebirge und dessen industrielle Zukunft" (1863), „Der Peipussee und die obere Narowa" (1864), „Geologische und physikogeographische Beobachtungen im Olonezer Bergrevier" (1882) en „Studien über die Wanderblöcke und die Diluvialgebilde Russlands" (2 dln., 1882). Met *K. E. van Baer* en later met *Schrenk* gaf hij „Beiträge zur Kenntnis des russischen Reichs" (1839—1886, 35 dln.) uit.

Helmert, *Friederich Robert,* een Duitsch geodeet, den 31sten Juli 1843 te Freiberg (Saksen) geboren, studeerde te Dresden, was tot 1866 assistent bij professor *Nagel* aldaar en promoveerde in 1868 te Leipzig met „Studien über rationelle Vermessungen". Van 1869 tot 1870 was hij observator aan de sterrenwacht te Hamburg. Uit dien tijd dateert „Der Sternhaufen im Sternbilde des Sobieskischen Schildes" (1874). In 1870 werd hij leeraar in de geodesie aan de Technische Hoogeschool te Aken, in 1886 directeur van het Koninklijk Pruisisch Geodetisch Instituut en het Centraal Bureau der internationale aardmeting, in 1887 tevens hoogleeraar te Berlijn. Hij schreef o. a. „Die Ausgleichungsrechnung nach der Methode der kleinsten Quadrate" (1872), „Die mathematischen und physikalischen Theorien der höhern Geodäsie" (1880—1884, 2 dln.), „Lotabweichungen" (1886), „Die Schwerkraft im Hochgebirge" (1890) en „Das königlich preussische Geodätische Institut" (1890).

Helmholtz, *Hermann von,* een Duitsch natuurkundige en physioloog, den 31sten Augustus 1821 te Rotterdam geboren, studeerde te Berlijn in de medicijnen, werd in 1842 assistent-geneesheer aan de Charité aldaar en een jaar later officier van gezondheid te Potsdam. In den herfst van 1848 keerde hij als leeraar der anatomie aan de Kunstacademie en assistent aan het anatomisch museum naar Berlijn terug, doch reeds in Juli 1849 werd hij als hoogleeraar in de physiologie te Koningsbergen beroepen. In 1856 ging hij als zoodanig naar Bonn, in 1858 naar Heidelberg, vertrok in 1871 als hoogleeraar in de natuurkunde naar Berlijn en nam in 1889 de leiding op zich van de Physisch-Technische Rijksinrichting te Charlottenburg, waarvan hij de eerste president was. Hij overleed aldaar den 8sten September 1894. Te Berlijn zijn twee standbeelden voor hem opgericht. Zijn wetenschappelijken roem vestigde hij met het werk „Ueber die Erhaltung der Kraft" (1847), waarop in 1854 in populairen vorm „Ueber die Wechselwirkung der Naturkräfte" volgde. Den door hem uitgevonden oogspiegel beschreef hij in „Beschreibung eines Augenspiegels" (1851). Zijn belangrijkste werken zijn: „Handbuch der physiologischen Optik" (2de druk 1886—1896) en „Die Lehre von den Tonempfindungen" (5de druk 1896), twee werken, die op hun gebied baanbrekend zijn geweest, zoowel omdat *Helmholtz* alle belangrijke vraagstukken dier wetenschappen grondig bestudeerd en een reeks nieuwe waarnemingen gedaan heeft (klankkleur), als omdat hij zich een meester getoond heeft in het gebruik van alle hulpmiddelen van het moderne natuuronderzoek, stelselmatig, scherpzinnig experimenteeren in verband met mathematische onderzoekingen. Op physiologisch gebied zijn nog zijn metingen van de voortplantingsnelheid der zenuwprikkels te vermelden, op natuurkundig talrijke baanbrekende experimenteele en met name theoretische werken omtrent vraagstukken der mechanica, van het geluid, het licht, de warmteleer, electriciteitleer en meteorologie, die meestal in *Poggendorff*'s „Annale der Physik und Chemie" en in *Crelle*'s „Journal für Mathematik" verschenen; afzonderlijk kwamen nog uit zijn „Vorträge und Reden" (5de druk 1903, 2 dln.). Zijn wetenschappelijke verhandelingen zijn in 3 deelen verzameld (1882—1895), zijn „Vorlesungen über theoretische Physik" door *König, Krigar-Menzel, Richarz* en *Runge* uitgegeven.

Literatuur: L. Königsberger, Hermann von Helmholtz (Brunswijk 1903); *F. A. Schulze,* Die grossen Physiker und ihre Leistungen. („Aus Natur und Geisteswelt", Leipzig 1910).

Helmichius, *Wernerus,* een Nederlandsch

Digitized by Google

godgeleerde, in 1551 te Utrecht geboren, was in 1571 predikant bij de Hervormde gemeente te Frankfort aan den Main en in 1578 tijdelijk, een jaar later vast predikant te Utrecht, waar hij den 15den Januari 1581, het eerst in de Domkerk een Protestantsche leerrede hield en in 1583 leeraar werd der Waalsche gemeente. In 1586 woonde hij de Synode te 's-Gravenhage bij en 2 jaar later behoorde hij tot het gezantschap, dat in last had bij *Elizabeth* op behartiging der Protestantsche belangen aan te dringen. Daar hij tot de partij van *Leicester* behoorde, ontving hij met andere predikanten, bij de verwisseling van den stand van zaken, in 1589 zijn ontslag, werd te 's Gravenhage en te Dordrecht beroepen, maar gaf in 1590 gehoor aan de roepstem van Delft. Een hoogleeraarsambt te Leiden wees hij van de hand, doch vertrok in 1601 naar Amsterdam, waar hij den 29sten Augustus 1601 overleed. Hij schreef o. a.: „Goliate zweert en riedtstock van pater Frans Coster, Jezuwyt" (1609), „Psalmorum Davidis et aliorum Prophetarum analysis" (1641) en „Epistola scripta Abrahamo Muyzenholio". Door de Zuid-Hollandsche Synode werd in 1587 mede aan hem de vertaling des Bijbels opgedragen, terwijl hij later benoemd werd om het werk van *Marnix* na te zien en na diens dood om het voort te zetten. In 1607 leverde hij een bijna volledige vertaling van Genesis.

Helmint is de naam van een groen mineraal, dat veel overeenkomst vertoont met chloriet. Het komt voor in eigenaardige wormvormige stukken, die men kan beschouwen als verdraaide rhombische of hexagonale prisma's. Het kristal vertoont paarlmoerglans op het basische vlak, volgens hetwelk het gemakkelijk splijtbaar is.

Helmitol, een hexamethyleenamineverbinding van anhydromethyleencitroenzuur, is een wit kristallen poeder met zuren smaak. De sterkte der waterige oplossing kan tot 7 % zijn. In alcohol is het onoplosbaar. Door zuren wordt het langzaam, door alkaliën gemakkelijk ontleed, onder vorming van formaldehyd. Het heeft een antiseptische werking en vindt als geneesmiddel toepassing.

Helmkleeden of *lambrequins* waren stukken doek op den helmtop bevestigd en achter den helm afhangend, terwijl de uiteinden aan den bovenkant ter plaatse van de slapen ongeveer waren bevestigd. Aangebracht voor practische doeleinden, als bescherming van den helm tegen vocht en beschutting van het hoofd tegen zonnestralen op het staal van den helm, waren de helmkleeden aanvankelijk vrij eenvoudig, doch allengs werden ze fraaier van vorm. Zij hadden aan de binnenzijde een andere kleur dan aan de buitenzijde en in de 14de eeuw hadden ze een lengte meer dan viermaal de hoogte van den helm. Toen ook, maar nog meer in de 15de eeuw werden de helmkleeden versneden en bestonden zij uit bladvormige lappen. Het spreekt van zelf, dat deze helmkleeden ook in de wapenkunde werden overgenomen, waar zij bijna steeds in overeenstemming zijn met de emails van veld en stuk en in bochten langs helm en schild afdalen.

Helmknop is het met stuifmeel gevulde knopje op den helmdraad (zie aldaar).

Helmkroon in de wapenkunde was aanvankelijk een haarband, verhoogd door vier fleurons, waartusschen pareltjes, die alle zeer eenvoudig waren. Eerst later werd de haarband versierd en werden de fleurons ingewikkelder.

Helmkroon.

De helmkroon, die op geen specialen rang duidt, dient ter bevestiging der helmkleeden en helmteekens. Van de fleurons is een geheel en zijn twee voor de helft zichtbaar (zie de fig.).

Helmkruid (*Scrophularia* L.) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Scrophulariaceeën*. Het onderscheidt zich door een 5-slibbigen kelk, een kroesvormige, onregelmatig-lobbige onderlip, door 4 meeldraden en een valschen meeldraad (staminodium), een bovenstandig vruchtbeginsel met één stijl en één stempel, een 2-hokkige doosvrucht met 2 of 4 kleppen en tegenovergestelde bladeren. Van de soorten, die in ons land voorkomen, noemen wij *knoopig helmkruid (S. nodosa* L.), een overblijvende plant, op vochtige, schaduwrijke plaatsen, vooral tusschen hakhout groeiend, met een scherp-vierkanten stengel, eironde of langwerpige, gladde, dubbelgezaagde bladeren en donker olijfkleurige bloemen, van Juni tot September bloeiende en voorheen tegen klierziekte in gebruik, en verder *voorjaarshelmkruid (S. vernalis* L.).

Helmond, een Duitsch geschiedschrijver der 12de eeuw, was dorpspastoor te Bosau aan het Plöner Meer. Door zijn leermeester *Geroldus,* bisschop van Lübeck, dien hij op een zendingsreis naar de Heidensche Slaven aan de Oostzee vergezelde, werd hij aangespoord om de bekeering dier afgodendienaars tot het Christendom te beschrijven. Hij deed zulks in het „Chronicon Slavorum", waarin hij ook een aantal andere feiten mededeelt, waarom het met vrucht als geschiedbron geraadpleegd wordt. Het begint met de bekeering der Saksen onder *Karel den Groote* en eindigt met het jaar 1171. Een abt der Benedictijnen, *Arnold* genaamd, heeft het voortgezet tot 1209. Deze kroniek is uitgegeven door *Lappenberg* in de „Monumenta Germaniae historica" (dl. 21, Duitsch, 3de druk 1910).

Helmond, een gemeente in de provincie Noord-Brabant, 1459 H.A. groot met (1915) 16 810 inwoners, wordt ingesloten door de gemeenten Aarle-Rixtel, Bakel c. a., Lierop, Mierloo en Stiphout. De bodem bestaat uit diluviaal zand, afgewisseld en vermengd met leem, zwarte aarde, ijzeroer, derrie en moer. De gemeente wordt door de A en de Zuid-Willemsvaart doorsneden, terwijl langs de noordgrens de Bakelsche A vloeit. De bevolking houdt zich bezig met nijverheid (machines, katoen, sigaren, cacao), handel, landbouw en veeteelt. Tot de gemeente behooren het stadje Helmond met haar voorbuurten Binderseind, Heuvel en Steenweg, de buurten Hoogeind, Bijsterveld, Binderen, De Haag en het gehucht Duizeldonk. De gemeente was vroeger een heerlijkheid, die in 1220 met Brabant werd vereenigd.

Het stadje Helmond ligt aan de spoorlijn Eind-

Digitized by Google

hoven—Venlo, aan de stoomtramlijn Helmond—'s-Hertogenbosch, aan de A en Zuid-Willemsvaart. Vooral de textielnijverheid, en wel die van katoen, is belangrijk. De plaats, die zich in den laatsten tijd zeer snel uitbreidt, is de zetel van een kantongerecht en bezit o.a. een hoogere burgerschool met 3-jarigen cursus en een burgeravondschool met teekenschool. Belangrijke gebouwen zijn o.a. het oude kasteel, de fraaie St. Lambertuskerk, de Hervormde kerk en het stadhuis. In 1354 vindt men Helmond voor het eerst als stad genoemd. Het fraai gelegen kasteel vertoont zich nog ongeveer in denzelfden staat, als waarin het in 1402 gebouwd werd.

Helmont, *Jan Baptiste van,* een arts en wijsgeer, in 1577 te Brussel geboren uit een edel geslacht, was heer *van Rooijenbroeck, Merode, Oorschot, Pellines* enz. en studeerde te Leuven zoo ijverig in de geneeskunde, dat hij reeds op 17-jarigen leeftijd als leeraar kon optreden. Toen hij bij zekere gelegenheid een schurftlijder niet genezen kon, kreeg hij een tegenzin in de geneeskunde en legde zich toe op de chemie, in de hoop, dat hij een algemeen geneesmiddel ontdekken zou, zich noemende *medicus per ignem* (geneesheer door vuur), doelende op de bron, waaraan hij dat geneesmiddel wilde ontleenen. Hij bestreed *Aristoteles* en *Galenus* en gaf hierdoor veel aanstoot. Nadat hij met een rijke dame in het huwelijk was getreden, vestigde hij zich te Vilvoorden bij Brussel en hield er zich bezig met het lezen van allerlei geheimzinnige geschriften, waarna hij de zonderlingste werken uitgaf over ziekten en haar behandeling, tevens verzekerende, dat hij het elixir tot verlenging van het leven gevonden had. Zijn proeven leidden hem tot vele ontdekkingen, zooals die van het laudanum van *Paracelsus,* van den geest van hertshoorn en van het koolzuur; ook bracht hij den naam gas in de chemische terminologie. Bij zijn verklaringen riep hij de hulp van geesten in, schreef alles toe aan scheikundige oorzaken en vestigde vooral zijn aandacht op den onderbuik en de maag. Volgens hem wordt het leven door een oorspronkelijke kracht, *archeus* genaamd, en door andere aan deze ondergeschikte krachten geregeerd. Zijn stelsel gelijkt op dat van *Paracelsus,* maar is duidelijker en wetenschappelijker. De keizers *Rudolf II, Matthias* en *Ferdinand II* deden vruchteloos schitterende aanbiedingen, om hem naar Weenen te lokken. Hij overleed den 30sten December 1664. Zijn werken („Ortus medicinae" en „Opuscula medica inaudita") verschenen te Amsterdam (1648) en te Keulen (1644).

Helmont, Franciscus Mercurius van, een zoon van den voorgaande, den 20sten October 1618 te Vilvoorden geboren, erfde van zijn vader den smaak voor geheime wetenschappen en had een zonderlingen levensloop. Met vlugheid verschafte hij zich de kennis van vele kunsten en handwerken, zwierf met een troep Zigeuners door Europa, werd in Italië in den kerker der Inquisitie geworpen en reisde daarna naar Duitschland, waar hij verkondigde, dat hij de taal had teruggevonden, welke onze eerste ouders voor hun val spraken. Hij stond bij velen, zelfs bij *Leibniz,* in groot aanzien, geloofde aan de zielsverhuizing en aan den steen der wijzen en kende, volgens sommigen, het geheim om goud te maken, daar hij weinig verdiende en toch weelderig leefde. Ook te Amsterdam ontving hij de hulde van velen, begaf zich op uitnoodiging van de koningin van Pruisen naar Berlijn en overleed aldaar in de voorstad Cölln in 1699. Verdienstelijk heeft hij zich gemaakt ten opzichte van de physiologie der taal en het doofstommenonderwijs. Hij schreef: „Alphabeti veri naturalis hebraici brevissima delineatio, quae simul methodum suppeditat, juxta quam qui surdi nati sunt eic informari possunt, ut non alios saltem loquentes intelligant, sed et ipsi ad sermonis usum perveniant" (1667), „Opuscula philosophica etc." (1690), „Quaedam praemeditatae et consideratae cogitationes super quatuor prima capita libri primi Moïsis, Genesis nominati" (1697), „Paradoxale discoursen enz." (1693), „Aanmerkingen over den mensch en deszelfs ziekten enz." (1694) en „Afbeelding van het natuurlijke Hebreeuwsche A. B. C." (1697).

Helmstedt, een stad in Brunswijk, ligt aan de spoorlijnen Eisleben—Brunswijk, Helmstedt—Schöningen en Helmstedt—Oebisfelde en telt (1910) 16 421 inwoners. Men vindt er 3 kerken, waaronder de mooie Stephanuskerk uit de 12de eeuw, de St. Georgekapel van 1322, het in Renaissancestijl opgetrokken gebouw (Juleum) der voormalige universiteit, een Waterloogedenkteeken, een gymnasium, een landbouwschool, spinnerijen, suikerraffinaderijen, meubel-, zeep- en tabaksfabrieken, pottenbakkerijen en briketten-vervaardiging. Vóór de stad bevindt zich het jonkvrouwenstift Marienberg met een kerk, de domeinen van *St. Ludgerus,* een voormalig klooster met twee kapellen. 4 km. van de stad ligt Bad Helmstedt met een salinische zoutbron, die druk bezocht wordt. Op den Cornelisberg bevinden zich de zoogenaamde Lübbensteine, twee hooge graniet-blokken, die vroeger als offerblokken van *Wodan* gediend moeten hebben. Volgens de sage moet de stad na omstreeks 798 door den *H. Ludgerus* gesticht zijn, die hier gedoopt moet zijn en een kapel gebouwd hebben. In werkelijkheid werd zij eerst 100 jaar later gesticht en kreeg in 1099 stadsrechten. Door koop kwam Helmstedt aan Brunswijk, behalve het Ludgerusklooster, dat in 1803 geseculariseerd werd. De in 1576 door hertog *Julius* gestichte universiteit was in de 17de eeuw een der voornaamste Protestantsche hoogescholen. In 1809 werd zij opgeheven.

Helmstok in de wapenkunde is een figuur in den vorm van een wagenseutel aan de eene zijde een weinig gebogen en aan de andere zijde van een vierkant oog voorzien. Meestal is de helmstok zoo geteekend, dat de opening, het vierkante oog, duidelijk zichtbaar wordt (zie de fig.).

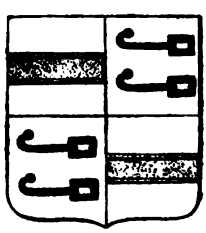

Helmstok.

Helmteekens zijn in de wapenkunde kenteekens boven op den helm. Zij zijn later erfelijke versieringen geworden. Als helmteekens doen dienst een of meer veeren, als ganzen-, hane-, pauwe- en struisveeren, en in het tweede geval in

Digitized by Google

groot aantal en in een of anderen vorm geschikt, hetzij in den vorm van een staart (pauweveeren) of achter elkaar, zooals haneveeren, welke laatste ook wel in den vorm van een staart gerangschikt zijn. Verder komen de veeren voor als vluchten, vleugels en heele of halve vogels. De vlucht, een der oudste helmteekens, is tegenwoordig meer natuurgetrouw afgebeeld dan in de Middeleeuwen, toen zij reeds vrij algemeen was; het is bijna steeds een adelaarsvlucht (zie *Adelaar*), die dwars op den helm geplaatst wordt. Op de vluchten zijn soms ook weer andere stukken geladen, die soms geheel onafhankelijk zijn van het schild, soms ook daaraan zijn ontleend. Tusschen de vlucht komt vaak het wapendier voor, terwijl de vlucht ook wel aan den vogel geteekend is. Als dubbele helmteekens doen verder, behalve de vlucht, dienst hoorns, buffel- en hertehoorns, trompen (olifantstrompen) enz., terwijl ook daar vaak een dier — niet altijd het wapendier — tusschen beide komt te staan (zie de fig.). Ook doen als helmteekens dienst alle algemeen bekende dieren, zittend of half, meestal in grimmige houding; verder de mensch, als borstbeeld, met ter plaatse van de armen een bloem, terwijl de armen ook wel vervangen zijn door visschen of andere langwerpige stukken. Terwijl mannen als zoodanig een zwaren baard hebben, hebben vrouwen opgemaakt haar of dragen zij het haar in een haarnet, in vlechten enz. Verder komen veel voor als helmteekens deelen van den mensch, bijv. armen, terwijl het hoofd veelal nog versierd is met een hoed, een kroon enz. Denkbeeldige wezens, als basilisken, draken, eenhoorns enz., doen eveneens als zoodanig dienst. Boomen en planten of voorwerpen aan de industrie ontleend komen niet vaak als helmteekens voor, en nimmer kunnen heraldsstukken helmteekens zijn. Hoeden, en dan versierd met bellen, kwasten, linten of veeren, komen veelvuldig als helmteekens voor; verder gebouwen en wapens, ook wel, doch niet dikwijls bij ons, een bord met het wapen of alleen het wapendier. De helmteekens volgen altijd de beweging van den helm. Tenslotte noemen wij nog als helmteekens linten, vaantjes en vlaggetjes, alleen of met andere stukken. Een bijzonder helmteeken, later een vrij aangenomen onderdeel van elk helmteeken, is de helmkroon (zie aldaar).

Kon. Ned. helmteeken.

Helobiën *(Fluviales)* vormen een orde der monokotyledonen in het natuurlijke plantenstelsel. Het zijn water- of moerasplanten met zeer verschillend gevormde, meestal drietallige bloemen. Vaak bezitten zij kelk en kroon, soms slechts een eenvoudig bloemdek, soms zijn zij naakt. Tot deze orde behooren de familiën der Potamogetonaceën, Najadaceën, Aponogetonaceën, Juncaginaceën, Alismaceën, Butomaceën, Triuridaceën en Hydrocharitaceën.

Heloëan, een badplaats in de Egyptische provincie Gizeh, ligt 23 km. ten Z. van Kaïro, waarmede het door een spoorweg verbonden is, en 5 km. ten O. van den Nijl, op een plateau van de Arabische woestijn. De bronnen (zwavelzoutbronnen van 30° C. met chloornatrium en -magnesium) werden waarschijnlijk reeds door de oude Egyptenaren, zeker stellig door de Arabieren gebruikt. Men vindt er een badhuis met inhalatie zaal, drinkbron, woestijnzandbaden, een groot hotel, tuinen en parken.

Heloïse. *Zie Abeilard.*

Helosciadium *Koch (Moerasscherm)* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Schermbloemigen (Umbelliferen).* Het onderscheidt zich door een 5-tandigen, soms onduidelijken kelkzoom, door 5 rechte of eenigszins omgeslagen bloembladeren en eivormige of langwerpige, aan de zijden samengedrukte vruchten. In ons land komen van deze moerasplanten een drietal soorten voor, waarvan de meest bekende zijn *H. inundatum* en *H. nodiflorum.*

Heloten was de naam der lijfeigenen in Sparta. Men meent, dat deze naam afkomstig is van de stad Helos in Laconië, wier inwoners bij een oproer door de Spartanen werden onderworpen, hoewel anderen beweren, dat hij de beteekenis heeft van gevangenen. De Heloten waren slaven van den staat, die aan de burgers ten gebruike werden afgestaan, zoodat dezen hen niet mochten in vrijheid stellen en evenmin verkoopen. Zij hadden afzonderlijke woningen en waren tot het verrichten van bepaalde diensten verplicht. Deze bestonden in het opbrengen van een zekere hoeveelheid gerst, olie en wijn aan hun meesters, in het volbrengen van door dezen hun opgelegde werkzaamheden en eindelijk in het dienen als krijgsknechten zoowel te land als ter zee. Hun toestand was over het algemeen ver van benijdenswaard. Wel stonden zij hooger dan de gewone slaven en konden door vlijt zekere welvaart bereiken, terwijl het uitzicht op de vrijheid, wanneer zij zich die waardig betoond hadden, hun niet geheel benomen was, doch het burgerrecht konden zij slechts zelden verkrijgen. Volgens het beginsel van *Lykourgos (Lycurgus),* dat het recht van den staatsburger niet zoozeer gegrond moest wezen op zijn geboorte als wel op zijn opvoeding als Spartaan, werden de kinderen van Spartanen en vrouwelijke Heloten te zamen onderwezen en werkregen dezen niet alleen volle vrijheid, maar ook door een soort van adoptie het burgerrecht. Altijd echter bleef een vijandige verhouding bestaan tusschen de Heloten en hun verdrukkers, terwijl dezen tegen de lijfeigenen steeds op hun hoede waren. Immers volgens de berekening van *O. Müller* waren er 250 000 Heloten en onder dezen 56 000 weerbare mannen. Daaruit alleen kunnen sommige onmenschelijke maatregelen worden verklaard, zooals het ombrengen van 2000 Heloten bij de afschuwelijke instelling der *krypteia* of Helotenjacht. Terwijl namelijk eerst alle Heloten vogelvrij verklaard waren, gaven later de ephoren teekens bij het aanvaarden van hun ambt aan de Spartanen verlof Heloten, onder zekere voorwaarden, te dooden, wat echter vooral geschiedde om deze ondergeschikten vrees aan te jagen en hen tot gehoorzaamheid te dwingen.

Digitized by Google

Zulke maatregelen vloeiden voort uit het besef, dat het groote aantal, de ondernemingsgeest en de trots der Heloten de veiligheid van den staat bij voortduring bedreigden. Gretig toch maakten zij van elke gelegenheid gebruik om het gehate Ithome in bezit en gaven op die wijze aanleiding tot den Derden Messenischen Oorlog (455 v. Chr.).

Helps, Sir *Arthur,* een Engelsch schrijver, den 10den Juli 1813 te Streatham geboren, ont-

Heloniën: 1. ***Elodea canadensis*** (Waterpest); *a.* vrouwelijke bloem, vergroot. 2 ***Hydrocharis morsus rana***; *a.* mannelijke, *b.* vrouwelijke bloem, natuurl. grootte. 3. ***Sagittaria sagittaefolia*** (pijlkruid); *a.* bloem, natuurl. grootte. 4. ***Butomus umbellatus;*** *a.* bloem, natuurl. grootte, *b.* vrucht, *c.* stuk van een blad. 5. ***Vallisneria spiralis;*** links mannelijk, rechts vrouwelijk exemplaar, *a.* vrouwelijke, *b.* mannelijke bloem.

juk af te schudden. Toen in 464 v. Chr. de stad Sparta door een aardbeving nagenoeg geheel verwoest en de jeugd onder de instortende gymnasia gedood was, maakten de Heloten zich aanstonds meester van de heerschappij. Koning *Archidamas* echter trok hen met een in allerijl bijeengeraapt leger tegemoet, bracht hun een nederlaag toe en verloste Sparta van het dreigend gevaar. Later verbonden zich de Heloten met de onderdrukte Messeniërs, namen met dezen de bergvesting

ving zijn opleiding aan het Trinity College te Cambridge, was eerst secretaris van *Spring Rice,* minister van Financiën, daarna van lord *Morpheth,* eersten secretaris van Ierland, en eindelijk van den Privy Council. In 1872 werd hij baronet en overleed den 6den Maart 1875. Hij schreef: „Essays, written in the intervalls of business" (10de druk 1889), „Companions of my solitude" (10de druk 1885), „The conquerors of the new world and their bondsmen" (2 dln.,

Digitized by Google

1852), „Friends in council" (2 dln., 1854, vervolgd in 1857 en 1869), „The spanish conquest in America" (4 dln., 2de druk 1900—1904), „Organisation in daily life" (1862), „The life of Las Casas" (1868), „The life of Columbus" (1868), „The life of Pizarro" (1869), „The life of Hernando Cortes and the conquest of Mexico" (2 dln., 1871) en „Life and labours of Mr. Brassey" (7de druk 1888). Ook vermelden wij zijn treurspel „Oulita the serf" (1873) en zijn historischen roman „Ivan de Büron, or the Russian court" (1873).

Helsche machine noemde men vroeger een werktuig, bestemd om groote verwoestingen aan te richten, zooals dat, waarvan *Gianibelli* (zie aldaar) zich bediende bij de belegering van Antwerpen; doch sedert den aanslag op het leven van den consul *Bonaparte* (24 December 1800) geeft men dien naam aan toestellen, waarmede moordenaars het leven van aanzienlijke personen bedreigen. Na dien tijd hebben ook anderen, zooals *Fieschi* (zie aldaar) in 1835, zich van dergelijke ontploffende moordwerktuigen of helsche machines bediend. De helsche machines zijn in lateren tijd door de veel eenvoudiger dynamietbommen vervangen.

Helsche steen *(lapis infernalis argentum nitricum fusum)* wordt bereid uit gekristalliseerd salpeterzuur zilver ($AgNO_3$) door dit te smelten, zoodat het in den vorm van pijpen of stangen kan gegoten worden, die men tegen den invloed van het licht beveiligt. Helsche steen is wit of grijs van kleur en werkt verwoestend op alle organische bestanddeelen, wanneer de heelkundigen hem als bijtmiddel gebruiken, vooral om de oppervlakte van gevaarlijke verzweringen te verbeteren. In water opgelost, bezigt men hem ook wel inwendig, vooral tegen vallende ziekte, doch hij heeft de onaangename eigenschap, dat hij na langdurig gebruik de huid, vooral waar deze aan het licht is blootgesteld, donker kleurt. Verder gebruikt men helschen steen tot het verven der haren en tot het merken van linnen. Helsche steen geeft aan de huid een donkerroode kleur, welke men verwijderen kan door middel eener geconcentreerde oplossing van joodkalium. Inzonderheid bezigt men helschen steen bij de photografie tot het bereiden van zilverbaden.

Helsdingen, *W. P. G.*, in 1850 te Rotterdam geboren, werd eerst schoenmaker en daarna tapijtwever; als zoodanig was hij verscheiden jaren werkzaam bij de heeren *Willeman en Co.* te Rotterdam. In 1880 nam hij zijn ontslag, ten einde zich geheel aan de propaganda van het socialisme te kunnen wijden. In 1881 richtte hij met anderen de afdeeling Rotterdam van den Sociaal-democratischen Bond op, in 1894 stichtte hij met anderen de Sociaal-democratische Arbeiderspartij. Hij trad achtereenvolgens op als administrateur van „De(n) Baanbreker", „De(n) Sociaaldemocraat" en „Het Volk" tot 1901, toen zijn werkkring als propagandist voor Gelderland en Twente een aanvang nam. Hij was lid van de Tweede Kamer van 1897 tot 1905 en werd opnieuw gekozen in 1907. Hij is tevens lid van den gemeenteraad van 's-Gravenhage.

Helsingborg is een oude, maar goedgebouwde havenstad in de Zweedsche provincie Schonen, bij het nauwste gedeelte van de Sont, tegenover Helsingör, aan den voet eener bergketen, waarop zij zich vroeger verhief, terwijl men er nog de bouwvallen vindt van een sterk kasteel. Zij telt (1911) 33 325 inwoners, die hun bestaan vinden in scheepvaart, vischvangst, landbouw enz. Zij is door een localspoor met het Zweedsche spoorwegnet verbonden. Het scheepsverkeer met Denemarken is zeer druk. In 1911 liepen er 1541 schepen binnen, waaronder 1485 stoomschepen. De stad is merkwaardig in de geschiedenis door onderscheiden rijksdagen, synoden, vredesverdragen en belegeringen in de 14de eeuw, vooral ook voor den slag van den 11den Maart 1710, waarin de Denen, onder *Rantzau,* door een hoop boeren, onder bevel van *Magnus Stenbock,* verslagen werden, en eindelijk door de vernieuwing der Conventie van Stockholm, welke er den 31sten Augustus 1605 plaats had. Nabij de stad vindt men een badplaats, steenkolengroeven en het westelijkste voorgebergte van Zweden met een hoogen vuurtoren.

Helsingfors, de hoofdstad van het grootvorstendom Finland, ligt op een uit granietrots bestaande scheer van de Finsche Golf, aan de spoorlijnen St. Petersburg—Helsingfors en Helsingfors—Tanastehus en telt (1912) 161 091 inwoners. Zij bezit twee goed versterkte, veilige havens, breede en rechte straten, waaronder de Esplanade met een standbeeld van *Runeberg* en de Uniestraat uitmunten, een standbeeld van *Alexander II,* de mooie Nicolaaskerk, het keizerlijk paleis, het prachtige universiteitsgebouw, het athenaeum met schilderijenverzameling, den nieuwen schouwburg, den Finschen schouwburg, het staatsarchief, het Standenhuis en het Senaatsgebouw. De stad heeft eenige industrie: een suikerraffinaderij, bierbrouwerijen, tapijt-, tabaks- en spiritusfabrieken. Van de onderwijsinrichtingen enz. zijn te noemen de in 1827 van Abo naar hier verplaatste Alexander-universiteit (1903: 3532 studenten, waaronder 831 vrouwelijke) met een zoölogisch en botanisch museum, een bibliotheek van 230 000 deelen, een sterrenwacht enz., verder een ethnografisch museum, een polytechnicum, 10 lycea, een zeevaartschool, twee handelsscholen, een blindeninstituut en een krankzinnigengesticht. De uitvoer bestaat vooral uit hout, papier en karton, de invoer uit graan, ijzer, machines, manufacturen, suiker en steenkolen. De haven wordt aan de zeezijde door de op 7 scheeren gebouwde vesting Sweaborg beschermd. De in 1550 door *Gustaaf Wasa* 7 km. noordoostwaarts gestichte stad werd in 1640 naar haar tegenwoordige plaats verlegd en in 1713 door de Russen verwoest. Sedert 1749 versterkt en in 1808 door de Russen opnieuw bezet, is zij van af 1812 de hoofdstad van het grootvorstendom Finland, sinds 1819 zetel van den Finschen Senaat.

Helsingland, een provincie in het noorden van Zweden, telt op 14 768 km. 130 000 inwoners. De voornaamste rivier is de Ljusnei en er zijn onderscheiden meren. De bodem is schraal en bergachtig en men vindt er veel bosch. Hoofdbronnen van bestaan zijn landbouw, paardenfokkerij en linnenfabricage. Zij wordt van den Noorderspoorweg doorsneden en men vindt er de steden Söderhamn en Hudiksvall.

Digitized by Google

Helsingör, door de Nederlandsche matrozen *Elseneur* geheeten, is een stad in het ambt Frederiksborg op het Deensche eiland Seeland. Zij ligt aan den spoorweg naar Kopenhagen en aan het smalste gedeelte van de Sont, tegenover Helsingborg. Zij telt (1911) 13 783 inwoners en is zeer levendig wegens den drukken transitohandel en het aanleggen van vele schepen, welke er, bij een diepgang van 6 m. een veilige en ruime haven en een droogdok vinden. Tot aan 1857 werd aldaar de Sonttol geheven, zoodat alle schepen, welke door de Sont voeren, haar moesten aandoen. Sedert de opheffing van den tol, heeft de plaats veel van haar beteekenis verloren. Om haar te beschermen, werd reeds voor eeuwen op een landtong de vesting Kronborg gesticht, een kasteel, voorzien van een tuighuis en omringd door grachten en wallen. Niet ver vandaar ligt het koninklijk buitenverblijf Marienlyst, thans tot een badhuis ingericht. De bevolking van Helsingör is vooral toegenomen in 1576 door de komst van Nederlandsche kolonisten. Kronborg werd in 1658 door de Zweden onder *Wrangel* veroverd, doch in 1660 aan Denemarken teruggegeven.

Helst, *Bartholomëus van der,* een Nederlandsch schilder, tusschen 1611 en 1613 te Haarlem geboren, begraven te Amsterdam den 16den December 1670, was een leerling van *Nicolaas Elias* te Amsterdam en heeft voornamelijk portretten geschilderd. In het Walenweeshuis te Amsterdam bevindt zich een regentenstuk van 1637; een mansportret van 1638 bezit het Museum Boymans te Rotterdam. Het Rijksmuseum te Amsterdam bevat het beroemde schuttersstuk van 1639, de niet minder vermaarde Schuttersmaaltijd van 1648 en een regentenstuk van 1657. Een portret van *Van der Helst,* dat *Paulus Potter* voorstelt, bezit het Mauritshuis te 's-Gravenhage.

Helst, Lodewijk van der, een Nederlandsch schilder, zoon van den voorgaande, omstreeks 1645 te Amsterdam geboren en aldaar omstreeks 1680 overleden, werkte in den geest van zijn vader, doch had minder talent, zooals twee portretten in het Rijksmuseum te Amsterdam bewijzen.

Helten, *Willem Lodewijk van,* een Nederlandsch taalkundige, den 30sten Augustus 1849 te Hedel geboren, studeerde te Leiden en promoveerde aldaar in de letteren op een dissertatie „Proeven van woordverklaring". Vervolgens werd hij leeraar in de Nederlandsche taal en letterkunde aan het Erasmiaansch gymnasium te Rotterdam en in 1892 hoogleeraar te Groningen, welke betrekking hij aanvaardde met een redevoering „Bijdrage tot de pragmatische geschiedenis der vaderlandsche taalkunde in Nederland". Hij leverde: „Drie kluchtspelen der 17de eeuw uitgegeven en verklaard" (1870), „Over den wortel *lu* in het Germaansch" (1873), „Vijftig aanteekeningen op het woordenboek van Grimm" (1874), „Gedichten van Anna Byns, uitgegeven en verklaard" (1875), „De klinkers en medeklinkers in de Nederlandsche taal" (1875), „Het werkwoord in zijn vervoeging en afleiding" (1877), „Nieuwe gedichten van Anna Byns" (met dr. *Jonckbloet,* 1880), „Kleine Nederlandsche spraakkunst" (2de druk 1880), „Grammatica op Vondel als grondslag voor de kennis der Nederlandsche taal in de 17de eeuw" (1881), „Middelnederlandsche versbouw" (1883), „Van den Vos Reynaerde" (Bibliotheek van Middelnederlandsche letterkunde, Afl. 41, 42, 1887), „Middelnederlandsche spraakkunst" (1888), „Altfriesische grammatik" (1890), „Over de factoren van de begripswijzigingen der woorden" (1894), „Zur Lexicologie des Altwestfriesischen" (Verhandelingen der Kon. Akademie. Afd. Letterkunde. N. S. Dl. I, w. s., 1896), „Die altostniederfränkischen Psalmenfragmente, die Lipsiusschen Glossen und die altsüdmittelfränkischen Psalmenfragmente" (1902, 2 dln.). In 1911 nam hij om gezondheidsredenen zijn ontslag en vestigde zich te 's-Gravenhage. Hij overleed aldaar den 17den Maart 1917.

Helt Stocade. Zie *Stocade.*

Helu, Broeder *Jan van.* Zie *Heelu.*

Helvetia is de in de 19de eeuw in gebruik gekomen personificatie van Zwitserland in de gedaante van een met speer en schild gewapende vrouw, zooals die op munten, postzegels enz. voorkomt. Zie verder *Zwitserland.*

Helvetiërs, een Keltisch volk, dat in de geschiedenis het eerst voorkomt bij den tocht der Kimbern en Teutonen, waarbij de Tigurinen, een van de 4 stammen der Helvetiërs, zich aansloten. Zij brachten in 107 bij Agen in Z.-Frankrijk den Romeinschen consul *Lucius Cassius* een gevoelige nederlaag toe. *L. Cassius* sneuvelde, en het overschot van zijn leger moest onder vernederende voorwaarden den vrijen aftocht koopen. Nadat de Kimbren en Teutonen vernietigd waren, keerden de Tigurinen naar hun haardsteden terug. Het land der Helvetiërs *(Ager Helvetiorum)* strekte in de dagen van *Caesar* zich uit van het Meer van Genève *(Lacus Lemanus)* tot aan het Bodenmeer *(Lacus Brigantinus),* terwijl het bij den St. Gotthard aan Rhaëtië grensde. In het zuiden was het door de Berner Alpen gescheiden van eenige kleine Keltische stammen, die het Rhônedal (Wallis) bewoonden, en westwaarts vormde het Juragebergte de grens naar de zijde der Sequaners (in Gallië). Noordwaarts hadden de Helvetiërs te voren het zuidwestelijk gedeelte van Germanië in bezit gehad, doch zij waren verdreven door de Germaansche Sueven. *Orgetorix,* een hunner aanvoerders, spoorde hen aan de 12 steden en 400 dorpen van hun land te verlaten en in Gallië nieuwe woonplaatsen te veroveren. Zijn pogingen, om onder de Helvetiërs een koningstroon te stichten, waren oorzaak van zijn dood, en zijn stamgenooten werden verhinderd in de uitvoering van hun voornemen door de overwinning van *Julius Caesar* bij Bibracte. Van de 368 000 personen (waarbij 92 000 strijdbare mannen), die naar Gallië getrokken waren, behoorden 263 000 tot de Helvetiërs, doch van hen keerden slechts 110 000 in hun vaderland terug. Na hun onderwerping behoorden zij tot Romeinsch Gallië, aanvankelijk tot Celtica, in de dagen van *Augustus* tot Belgica en eindelijk tot de Provincia Maxima Sequanorum. Toen zij in 70 na Chr. het oppergezag van *Vitellius* niet wilden erkennen, werden zij door diens onderbevelhebber *Caecina* bij het hedendaagsche Baden (in Aargau) in een bloedigen slag overwonnen

Digitized by Google

en verkregen eerst na een gestrenge tuchtiging vergiffenis van den overwinnaar. Na dien tijd drongen Romeinsche zeden en gewoonten door, en ook nu nog worden op vele plaatsen in hun land Romeinsche oudheden opgedolven. Met het einde der 3de eeuw beginnen de invallen der Alemannen in dat gedeelte van het Romeinsche rijk. Wel werden zij aanvankelijk teruggeslagen, doch zij kregen omstreeks 400 het grootste gedeelte van het land in bezit, terwijl de zuidwestelijke landstreek, bij het Juragebergte gelegen, in 443 door den Romeinschen veldheer *Aëtius* aan de Bourgondiërs werd afgestaan.

Helvetische confessie. Zie *Confessie* en *Hervorming*.

Helvetius, *Johan Fridericus*, een Nederlandsch geneeskundige, in 1630 te Cöthen in Anhalt geboren, studeerde te Harderwijk en verwierf aldaar den doctorsrang met een dissertatie „De peste", waarna hij zijn naam *Schweitzer* in dien van *Helvetius* veranderde, zich eerst te Amsterdam, vervolgens te 's-Gravenhage vestigde en den 29sten Augustus 1709 overleed. Hij voerde den titel van 's Lands doctor en schreef: „Diribitarium medicum de omnium morborum accidentiumque in et externorum definitionibus ac curationibus" (1670), „Xystus herbarum", „Beryllus medicus", „De morte morborum" (1691), „Amphitheatrum physiognomiae medicum" (1664), „Microscopicum physiognomiae medicum" (2de druk 1676), „Korte ontleedkunde" (laatste druk 1738), „Herbarius of kruidhoek", „Adams oud graf met Cartesiaansche, Coccejaansche en Spinozistische doodsbeenderen gevuld" (1687), „Triumpheerende Hercules", „Schouwtooneel", „Davids slingersteen" (1682), „De Alchymia opuscula complura veterum philosophorum" (1650), „Vitulus aureus etc." (2de druk 1677) enz.

Helvetius, Adriaan, een zoon van den voorgaande, studeerde te Leiden in de geneeskunde, werd door zijn vader naar Parijs gezonden, om door dezen gemaakte geneeskrachtige poeders te verkoopen, kwam toevallig in het bezit van wortels uit Brazilië, ipecacuanhawortels, en ontdekte door proeven, dat deze een uitstekend middel opleverden tegen den rooden loop. Weldra werd hij beroemd en genoot het vertrouwen van *Colbert*, vooral toen de zoon van *Lodewijk XIV* door die ziekte aangetast werd en *Daquin*, de eerste geneesheer, om *Helvetius* zond. *Lachaise*, de biechtvader des koning, sprak dezen over de wonderlijke kracht van dat geneesmiddel, zoodat *Helvetius* bij een gratificatie van 1500 louis d'or bevel ontving om zijn geheim openbaar te maken. Daarenboven werd hij met eerbewijzen overladen en benoemd tot schildknaap, koninklijk raadsheer, inspecteur-generaal van alle hospitalen in Fransch Vlaanderen en geneesheer van den hertog *van Orleans*. Hij overleed den 20sten Februari 1727 en schreef: „Remèdes contre les coure de ventre" (1660), „Lettres sur la nature et sur la guérison du cancre" (2de druk 1706), „Méthode pour guérir toutes sortes de fièvres sans rien prendre par la bouche" (1694 en later), „Traité des pertes de sang etc." (2de druk 1706), „Traité des maladies les plus fréquentes et des remèdes spécifiques pour les guérir" (4de druk 1739), „Ontleedkunde van 's menschen lichaam" (1738), „Van de kinderpokken" (1724) enz.

Helvetius, Claude Adrien, een zoon van den voorgaande, in Januari 1715 te Parijs geboren, legde zich reeds vroeg toe op de wijsbegeerte. Tevens zocht hij een betrekking bij de administratie en werd door den invloed van *Maria Leczinska*, bij wie zijn vader lijfarts was, reeds op 23-jarigen leeftijd benoemd tot pachter-generaal. Belangstelling in wetenschappelijken arbeid deed hem zijn werkkring opgeven. Hij wijdde zich vooral aan psychologische studiën en stond hierbij onder den invloed der Engelsche wijsgeeren in het bijzonder van *Locke, Hobbes* en *Hume*. In 1758 deed hij „De l'esprit" in het licht verschijnen, waarin hij alle werkzaamheden van 's menschen geest uit het gevoelsvermogen *(sensibilité)* trachtte af te leiden en poogde aan te toonen, dat de hefboom van alle daden der menschen niets anders is dan zelfbelang *(intérêt)* en dat de deugd daarin bestaat, dat men de bevrediging van eigen behoeften ondergeschikt maakt aan het welzijn van anderen. Dit werk werd in 1759 op bevel van het Parlement in het openbaar verbrand en de schrijver genoodzaakt zijn stellingen te herroepen. Hierdoor verbitterd, deed hij een reis naar Engeland en begaf zich in het volgende jaar naar Duitschland, waar *Frederik II* te Potsdam hem met onderscheiding ontving, zonder evenwel zijn wetenschappelijke denkbeelden te ontheiligen of alles in zijn werken te prijzen. Hij overleed den 26sten December 1771. Na zijn dood bezorgde vorst *Gallizin* de uitgave van zijn werk: „De l'homme, de ses facultés intellectuelles et de son éducation" (2 dln., 1772). Zijn gezamenlijke werken zijn in 1795 te Parijs in het licht verschenen. Zijn omgang met *Diderot, d'Alembert, Holbach* en de overige encyclopaedisten had grooten invloed op zijn zienswijze. Zijn echtgenoote begaf zich na zijn overlijden naar Auteuil, waar haar woning de verzamelplaats werd van geleerden en kunstenaars, en overleed aldaar den 12den Augustus 1800.

Helvine is een zeldzame delfstof, een mangaanberylliumsilicaat met 5,7% zwavel. Zij kristalliseert in regelmatige tetraëders met afgeknotte hoeken, ook wel in kogelvormige aggregaten, is onvolkomen splijtbaar, gewoonlijk geel, doch ook wel groen of bruin van kleur, vetachtig glanzend en doorschijnend. Hare hardheid bedraagt 6, haar soortelijk gewicht bedraagt 3,1 tot 3,3. Zij lost op in zoutzuur onder afscheiding van een kiezelzuurgelei en onder ontwikkeling van zwavelwaterstof, terwijl zij voor de blaaspijp smelt en een donkergele parel vormt. Men vindt haar in Saksen, Hongarije, en in het zuiden van Noorwegen.

Helyot, *Pierre*, ook den kloosternaam *Hippolytus* voerend, was een lid van de orde van den H. Franciscus. Hij werd in 1660 te Parijs geboren en overleed daar in 1716. Hij is vooral bekend geworden door zijn „Histoire des ordres monastiques, religieux et militaires et des congregations séculières" (8 dln., 1714—1719, 4de uitg. 1838), dat door *Max. Bullot* is voltooid. Verder schreef hij stichtelijke werken.

Hemans, *Felicia Dorothea*, een Engelsch dichteres, den 25sten September 1793 te Liver-

Digitized by Google

pool geboren, gevoelde zich door de bekoorlijke natuur in Noord-Wales en door de dappere daden harer landgenooten op het Pyreneesche schiereiland tot de dichtkunst aangetrokken. Haar ingenomenheid met oorlogsroem bewoog haar, reeds op jeugdigen leeftijd met kapitein *Hemans* in het huwelijk te treden, doch nadat zij hem 5 zonen geschonken had, werd de echtelijke band verbroken. Reeds in 1812 leverde zij een dichtbundel onder den titel „Domestic affections". Haar grootere stukken: „The restoration of the works of art in Italy" (1816) en „Modern Greece" (1817) verwierven den bijval van lord *Byron;* in haar „Tales and historic scenes in verses" (1819) vindt men treffende gedeelten. „Dartmoor" verschafte haar in 1821 den prijs der Royal Society; in haar „Forest sanctuary" (1825) verheerlijkte zij het martelaarschap der Protestanten, terwijl zij zoowel de Spaansche als de Duitsche letterkunde beoefende, waarvan haar „Siege of Valencia, the last Constantine and other poems" (1823), „Songs of the Cid" en „The lays of many lands" getuigenis geven. Verder schreef zij: „Koerner and his sister", „Songs of the affections" (1830), „Scenes and hymns of life and other religious poems" (1834), „Hymns on the works of nature" (1833) en „Hymns for childhood" (1834). In de „Records of women" (1828) schildert zij verschillende karakters van vrouwen. Zij overleed den 16den Mei 1835 op een buitenverblijf bij Dublin. De beste uitgave van haar „Poetical works" is die van *Rossetti* (1873).

Hembyze, *Jan van,* een partijhoofd in den aanvang van den opstand der Nederlanden tegen Spanje, in 1513 uit een aanzienlijk geslacht te Gent geboren, ontving een goede opvoeding, ontwikkelde zijn kennis door reizen en bezat bij een schrander oordeel groote welsprekendheid. Hij nam de Hervormde leer aan en toonde een onverzoenlijken haat tegen de Spanjaarden. Hij beschikte over 30 000 woeste krijgslieden, gebruikte zijn 3 broeders en zijn neef als blinde werktuigen, behoorde met hen tot den magistraat van Gent en erkende geen meester boven zich zoodat hij zich eveneens verzette tegen den prins *van Oranje.* Hij wilde Gent verheffen tot een machtige republiek, waarvan hij het hoofd zou zijn. Daartoe nam hij den hertog *van Aerschot* en anderen gevangen, en toen de prins *Arend van Dorp* zond, om op vrijlating dier mannen aan te dringen, werd die eisch alleen met betrekking tot den hertog ingewilligd. In 1578 verzette hij zich tegen den godsdienstvrede, door *Matthias* en de Algemeene Staten afgekondigd; hij werd hierbij door *Petrus Dathenus* ondersteund, zoodat het volk zich aan beeldstormerij schuldig maakte en eindelijk de Roomsch-Katholieken de stad deed ruimen. Daarop kwam de prins *van Oranje* te Gent en bracht er de gemoederen weder tot rust, terwijl de R.-Katholieken in het bezit van hun kerken werden hersteld. De kalmte duurde echter niet lang. Op aansporing van *Hembyze* werden in Maart 1579 de R.-Katholieken wederom mishandeld en beroofd. De Prins kwam door ernstige vermaningen daartegen in verzet, doch *Hembyze,* krachtig bijgestaan door *Petrus Dathenus,* hoonde hem door hem uit te schelden voor een vermomden papist. Andermaal beriep een aanzienlijk deel der Gentsche burgerij zich op den Prins, en deze zond den 24sten Juni 1579 een brief. Reeds den volgenden dag evenwel bracht *Hembyze* een staatsgreep ten uitvoer. Met hulp van een paar duizend soldaten nam hij de leden van den raad en de aanzienlijken, die anders dachten dan hij, in hechtenis, benoemde een nieuwen raad van 18 verantwoordelijke leden en kondigde 14 artikelen af, waarin hij zijn handelwijze trachtte te rechtvaardigen, terwijl tevens een vlugschrift van *Dathenus* verspreid werd. Niettemin verscheen de prins *van Oranje* te Gent, en bij zijn komst was de aanhang van den volksmenner al verdwenen. Deze laatste trachtte zich te verschuilen in de kajuit van een schip, maar werd gevangen genomen en voor den Prins gebracht, van wien hij een ernstige berisping ontving, waarna hij de wijk nam naar Duitschland. Toen in 1583 een nieuw oproer te Gent uitbrak, begaf hij zich weder daarheen en trachtte te bewerken, dat de ingezetenen een verbond met *Parma* sloten. Toen hij echter de stad in diens macht wilde brengen, werd hij in den kerker geworpen en 4 maanden later onthoofd.

Hemd is een wijd kleedingstuk, dat bijna het geheele lichaam bedekt en van voren tenminste niet geheel open is, bijv. het koor-, mis-, pantserhemd enz., vervolgens in engeren zin een dergelijk kleedingstuk, dat op het bloote lichaam gedragen en van linnen, katoen, wol of zijde vervaardigd wordt. Linnen hemden kenden de Ouden niet; doch de *subucula* der Romeinen en de *tunica interior* der Romeinsche vrouwen zijn ermede te vergelijken. Een werkelijk hemd, waarschijnlijk van linnen, vindt men het eerst bij de Angelsaksen, dat gedurende de Middeleeuwen van voren gesloten en meestal met korte mouwen gedragen werd. Eerst in de 16de eeuw werd het bovenste gedeelte van het hemd zichtbaar en met een hoogen boord voorzien. Toch beschouwde men gedurende de Middeleeuwen en in de 17de eeuw het hemd als een luxevoorwerp en legde het 's nachts af.

Hemel, *hemelgewelf, uitspansel* of *firmament,* is het schijnbare gewelf, dat in de gedaante van een halven bol zich boven ons verheft en, wanneer er geen wolken aanwezig zijn, zich bij dag met een blauwe en des nacht met een donkerblauwe kleur vertoont, terwijl het in dit laatste geval met sterren bedekt is. In de dagen der Oudheid beschouwde men den hemel als een vast gewelf (firmament), waaraan de hemellichten als gouden spijkers waren vastgehecht, ja, men meende, dat er onderscheiden gelijkmiddelpuntige gewelven, even zoo vele hemelen, boven elkander waren, omdat men de bewegingen der hemellichamen anders moeilijk kon verklaren. Ook de Israëlieten hadden dergelijke opvattingen. De wetenschap van lateren tijd echter leert, dat de hemel niets anders is dan de onmetelijke ruimte van het heelal, waarin de hemellichamen en dus ook onze aarde zweven. Ook vertoont zich de hemel op het open veld niet als een bolvormig, maar als een meer plat gewelf, zoodat het naar de zijde van den horizon verder van ons verwijderd is dan boven ons. De blauwe kleur des hemels wordt voortgebracht door de terugkaatsing van het zonnelicht in onzen dampkring.

Digitized by Google

Zie: *Dampkring. Optische verschijnselen 7.*

De godsdienstleer bedoelt met het woord *hemel* de tegenstelling van hel (zie aldaar) en wel de plaats, waar het Opperwezen troont en waar ook zij zich bevinden, wier geest na den dood des lichaams in de zaligheid der vromen mag deelen. Verder dan een algemeene aanduiding naar boven gaat geen godsdienstleer in het localiseeren van den hemel. Modern-godsdienstigen vergenoegen zich met den hemel niet te definiëeren als een plaats maar als een geestestoestand.

De hemel is volgens *R.-Katholieke leer* een plaats, waar de Heiligen vrij zijn van alle ongeluk en het opperste geluk bezitten. Dit geluk bestaat hoofdzakelijk in de onmeetbare schoonheid en volmaaktheid Gods aanschijn te aanschouwen. Al de volmaaktheden, al de schoonheid, al de aangenaamheid van alle schepselen zijn op een uitmuntende wijze in God te vinden: geen goed, geen schoonheid kunnen wij uitdenken, die niet in God op eene oneindig volmaakte wijze bestaan. En zoo komt het, dat wij ook niet kunnen verstaan hoe groot het goed is, dat de gelukzaligen in Hem vinden: „geen oog heeft gezien, zegt *Paulus* (1 Cor. 2, 9) en geen oor heeft gehoord, en in geen menschenhart is opgekomen, wat God bereid heeft voor die Hem liefhebben."

Hemelaers, *Jan* of *Johannes Hemelarius,* in 1580 te 's-Gravenhage geboren, werd door zijn ouders in de Hervormde leer opgevoed, doch ging later tot de R.-Katholieke Kerk over, studeerde te Leuven, en reisde vervolgens naar Italië, waar hij te Rome gedurende 6 jaar verblijf hield ten huize van *Bartolommeo Cesi,* aartsbisschop van Conza. Deze stelde hem in de gelegenheid paus *Clemens VIII* na het 10-jarig bekleeden der pauselijke waardigheid geluk te wenschen. *Clemens* was met de redevoering van *Hemelaers* zóó ingenomen, dat hij hem een keus liet tusschen de betrekking van bibliothecaris van het Vaticaan en een rijk praebende, waarna hij zich vergenoegde met een kanunnikaat te Antwerpen. Hier vestigde hij zich in 1607 en overleed er den 6den November 1665. Van zijn geschriften vermelden wij: „Gratulatio in inaugurationem R. D. Christiani Michaelii etc." (1613), „Imperatorum Romanorum, a Julio Caesare ad Heraclium usque, numismata aurea etc." (1614 en later bij herhaling), „Paraeneticon Angeli custodie ad Hugonem Grotium super ejus carcere" (1621), „Oratio in funere admodum illustris et reverendissimi domini D. Joannis Malderi etc." (1622) en „De sacra antiquitate Beatae Mariae de monte Carmelo tractatus duo etc." (1620). Zijn aanteekeningen op de 5 boeken van *Hegesippus* over de Joodsche oorlogen zijn niet in het licht verschenen.

Hemelgebergte. Zie *Tien-Sjan.*

Hemelgewelf. Zie *Hemel.*

Hemelglobe. Zie *Globe.*

Hemelphotografie is de toepassing van de photografie in de sterrenkunde, waarmede in den jongsten tijd schitterende resultaten werden verkregen, vooral op het gebied der astronomische metingen. Wel beproefde reeds *Daguerre* de maan te photografeeren, maar feitelijk werd dit procédé eerst in de laatste halve eeuw, vooral door *Bond, Rutherford, Draper* en *Warren de la Rue,* in toepassing gebracht en eerst, na de uitvinding der broomgelatineplaten, door de gebroeders *Prosper* en *Paul Henry* te Parijs zóó volmaakt, dat thans ook de meest lichtzwakke hemellichamen duidelijk in beeld kunnen gebracht worden. De sterren vertoonen zich thans op de photografische platen als scherp begrensde schijfjes, wier middellijn van haar helderheid en den duur der belichting afhangt. Als toestel gebruikt men een opzettelijk tot dit doel vervaardigden astronomischen kijker, welks objectief vooral voor de chemisch werkzame stralen is ingericht en aan welks oculaireinde zich een camera bevindt. Een tweede kijker, die ongeveer dezelfde afmetingen en een voor de optische stralen geconstrueerd objectief bezit, is met den eersten vast verbonden, zoodat de optische assen van beide precies evenwijdig loopen, terwijl beide kijkers doorgaans in een gemeenschappelijke buis van eliptische dwarsdoorsnede geplaatst zijn. Het geheel is parallaktisch gemonteerd. Het uurwerk, dat den gang van den toestel regelt, moet uiterst regelmatig loopen. Zie verder: *Astrophysische instrumenten.*

Met behulp van de hemelphotografie heeft men tal van zwakke sterren en nevelvlekken ontdekt, die rechtstreeks niet waargenomen kunnen worden; ook het onderzoek van de sterrenspectra heeft er groote vorderingen door gemaakt. Het hoofddoel, dat men er tegenwoordig mee beoogt, is echter de samenstelling eener zoo nauwkeurig mogelijke kaart van den geheelen sterrenhemel. Daartoe hebben zich 18 sterrenwachten vereenigd. Van groote beteekenis is verder de hemelphotografie geworden voor de kennis van de structuur der nevelvlekken en sterrenhoopen, tot bepaling der parallaxis en de eigen beweging van vaste sterren en zelfs van nevelvlekken, alsook tot nauwkeuriger onderzoek van zon en maan. Doordat een planeet op de photografische plaats een streep veroorzaakt, heeft de photografie van den hemel geleid tot de ontdekking van een groot aantal asteroïden. Ook past men haar toe bij de studie der meteorietenbanen. Een groot voordeel der hemelphotografie is daarin te zoeken, dat zij het werk der sterrenwacht voor een aanzienlijk deel naar de studeerkamer of het astronomisch laboratorium (zie aldaar) verplaatst, waar het uitmeten der photografische platen onder veel gunstiger omstandigheden kan gebeuren dan het doen van rechtstreeksche waarnemingen op het observatorium. Door professor *Kapteyn* (zie aldaar) te Groningen werd een methode uitgedacht, met behulp waarvan gelijktijdig de parallaxis van alle op één plaat gefixeerde sterren bepaald kan worden.

Hemelsche Adam noemt men *natura naturans,* de abstracte wereld, terwijl de Aardsche Adam als *natura naturata,* het stoffelijk heelal is.

Hemelstreken. Zie *Windroos.*

Hemelumer-Oldefaart en Noordwolde, een gemeente in de provincie Friesland, 8365 H.A. groot met (1915) 4962 inwoners, wordt begrensd door de Zuiderzee en door de gemeenten Stavoren, Hindeloopen, Workum, Wijmbritseradeel en Gaasterland. Tot de gemeente behooren de dorpen Elahuizen, Hemelum, Kolderwolde,

Digitized by Google

Koudum, Molkwerum, Nijega, Oudega, Scharl en Warns. De bodem bestaat voor het grootste deel uit laagveen, klei, en in de omgeving der dorpen Koudum, Hemelum en Warns uit tamelijk hooggelegen diluviaal zand. Het Roode-Klif, een heuvel aan de Zuiderzee, verheft zich 11 m. boven A.P. In het midden van de gemeente vindt men verschillende waterplassen, o.a. de Fluesen en de Morra. Sommige meren zijn drooggelegd. Hoofdbronnen van bestaan zijn veeteelt, landbouw en vischerij.

Hemelvaart. Volgens de Evangelische verhalen is *Jezus,* 40 dagen na de verrijzenis, ten hemel gevaren, om hier gezeten te zijn aan de rechterhand Gods. Ter herinnering aan deze gebeurtenis heeft de Kerk het Hemelvaartsfeest ingevoerd, dat 40 dagen na Paschen, alzoo op een Donderdag gevierd wordt. Het „opgevaren ten hemel" is een der artikelen van de oude christelijke geloofsbelijdenis. Het feest wordt echter eerst vermeld door *Eusebius* van Caesarea in 325.

Het rationalisme verklaart de hemelvaart op symbolische wijze. De R.-Katholieken spreken ook van de Hemelvaart van *Maria,* nauwkeuriger van de *Tenhemelopneming* (n. l. *assumptio,* niet *ascensio* luidt de kerkelijke term), aansluitend bij een oude kerkelijke traditie, dat *Maria,* de Moeder des Heeren, ook naar haar lichaam in den hemel zou zijn opgenomen. Aan de gedachtenis van dit feit is het oudste kerkelijke Mariafeest gewijd; in 't Oosten omstreeks 450; door keizer *Mauritius* (gestorven in 602) op 15 Augustus geplaatst; in de Werstersche kerk vinden we het feest in Rome omstreeks 700 genoemd.

Hemera (Grieksch = dag) is in de theosofie het licht van de lagere of aardsche gewesten, zooals de *aether* het licht is van de hoogere hemelsche streken. Beide zijn geboren uit *Erebos* (duisternis) en *Nux* (nacht).

Hemeralopie. Zie *Nachtblindheid* en *Oogziekten* 4.

Hemerobaptisten zijn een kettersche secte uit het begin der Christelijke jaartelling, waarvan *Eusebius* spreekt als een der verwekkers van ketterijen. Hun naam beteekent „de dagelijks doopenden." Veel is het overigens niet wat men van hen weet. Sommigen brengen hen in verband met de volgelingen van *Johannes den Dooper* en de *Essenen.*

Hemerocallis *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Liliaceeën.* Het onderscheidt zich door een ongedeeld, klokvormig bloemdek, op dat der lelies gelijkende, door op den bodem van het bloemdek bevestigde, gekromde meeldraden en bolronde zaden. Het omvat overblijvende kruiden met knolvormige wortels. Van de soorten noemen wij: *H. flava* L., in Zwitserland, Siberië en Hongarije groeiende, met welriekende bloemen, en *H. speciosa* Herb. van Jamaïca; voorts *H. disticha* Don., *H. fulva* L. en *H. graminea* Andr., alle sieraden onzer bloemperken. In den laatsten tijd zijn kruisingen tusschen de verschillende soorten tot stand gebracht, die echter voor den bloemist geen hoogere waarde dan de grondsoorten hebben. De vermeerdering heeft door zaad of door scheuring der oude planten plaats.

Hemerodromi noemde men bij de oude Grieken hardloopers, die als boodschappers gebruikt werden. Men vond er in de voornaamste Grieksche steden, en wat van hun snelheid gezegd wordt, is bijkans ongelooflijk. Men verhaalt o.a., dat zekere *Philonides,* de hardlooper van *Alexander den Groote,* een afstand van meer dan 46 Duitsche mijl in den tijd van 9 uur heeft afgelegd.

Hemerotheek (van het Grieksche *hemera* = dag en het tweede lid van *bibliotheek)* is een bibliotheek te Parijs, uitsluitend van dagbladen en van de publicaties „van den dag", brochures, vlugschriften, plakkaten enz.

Voor de eerste maal werd het plan geopperd bij gelegenheid van de Parijsche wereldtentoonstelling in 1900 op het toenmalige bibliothecarissencongres. Het werd ter sprake gebracht en verdedigd door *Henri Martin,* tegenwoordig bibliothecaris der „Bibliothèque de l'Arsenal", tevens een der eerste en bekendste Parijsche journalisten en voorzitter van de Vereeniging van den republikeinschen journalistenkring. In 1905 betuigde de Parijsche gemeenteraad zijn instemming met het plan, toen ook de Senaat medewerking toezegde. Deze hemerotheek moet in de allereerste plaats de „Bibliothèque Nationale" en de „Bibliothèque de l'Arsenal" ontlasten van de daar opgestapelde journalistieke literatuur, welke beide bibliotheken verplicht zijn te verzamelen en te bewaren, zonder dat echter de noodige ruimte daartoe aanwezig is. De hemerotheek is tevens de centrale woning van den Franschen journalistenkring en middelpunt voor het Parijsche journalistenleven.

Hemert, *Antonius van,* in den aanvang der 16de eeuw te Nederhemert geboren, bepaalde zich tot den geestelijken stand, werd regulier kanunnik te Marienhage bij Eindhoven en bestuurde later het nonnenklooster Zoeterbeek onder Nunen in het decanaat Helmond. Hij schreef: „Speculum perfectionis etc." (1547), „Vertroostinghe in alle liden en de teghenspoet enz.", ook in het Latijn onder den titel „Paraclesis afflictae mentis" (1541) en bij een herziene uitgave „Paracleseon" (1560) genaamd, „Dat merck der zielen oft van volcomenheyt aller Deuchden enz." (1557 en later), „De Evangelische Lanterne" (1622) en „De XV psalmen van den eerwaarden vader Joannes, bisschop van Rochester in Engeland" (1622). Ook leverde hij een vertaling van „S. Augustijns vierighe meditatiën ofte andachten enz." (1548).

Hemert, *Paulus van,* in 1756 te Amsterdam geboren, studeerde te Leiden en te Utrecht in de godgeleerdheid en was achtereenvolgens predikant te Baarn en te Wijk bij Duurstede, doch toen hij hier van onrechtzinnigheid beschuldigd werd, legde hij vrijwillig zijn ambt neder en vestigde zich te Rotterdam, waar hij zich bij de Remonstranten aansloot. In 1788 werd hem door de Remonstrantsche Broederschap de facultas docendi verleend, waarna hij naar Amsterdam vertrok en er in 1790 de betrekking aanvaardde van hoogleeraar aan de Remonstrantsche kweekschool. Tevens werden twee antwoorden van zijn hand op prijsvragen door Teyler's Genootschap met goud bekroond. In 1796 legde hij zijn betrekking ne-

Digitized by Google

der en begaf zich naar zijn landgoed Reckenburg boven Emmerik, waar hij zijn „Beginselen der Kantiaansche wijsbegeerte" schreef. In 1798 keerde hij naar Amsterdam terug, waar hij zich wijdde aan de beoefening der kritische wijsbegeerte, vele belangrijke geschriften opstelde en een groot aantal redevoeringen uitsprak. Toen in 1808 *Daniël Wyttenbach* een aanval deed op de kritische wijsbegeerte, bleef *Van Hemert* het antwoord niet schuldig en schreef verder, na het antwoord van den aanvaller, zijn „Trias epistolarum". Hij vertrok naar 's-Gravenhage, waar hij zich wijdde aan het bevorderen van de belangen der Maatschappij van Weldadigheid, werd secretaris van haar Permanente Commissie en overleed den 10den Februari 1825. Van zijn geschriften vermelden wij, behalve de reeds genoemde: „Brief aan de chassis van Rhenen en Wijk" (1785), „Over de gevoelens der eerste Christenen en Kerkvaders betrekkelijk den persoon van Christus" (uitgegeven onder den schuilnaam *Paulus Samosatenus*), — „De verborgenheid, die van alle eeuwen en geslachten verborgen was, openbaar gemaakt door het Evangelie. Uit het Engelsch" (1786—1787), „Proeve eener geschiedenis van het Arianismus, door J. A. Starck" (1786), „Brieven van een vriend over de dertien brieven van Z. H. Alewijn" (1786), „Een handvol aanteekeningen teruggeknaatst" (1787), „Zijn er goede gronden om Gode hartetochten en aandoeningen toe te schrijven?" (in de Verhandelingen van Teyler's Genootschap) „Magazijn voor de kritische wijsbegeerte en de geschiedenis van dezelve" (1799, 1803, 6 din., 18 stukken). „Lectuur bij de ontbijt- en theetafel" (1804—1808, 10 stukken) en „Strena ad Danielem Wyttenbachium" (1814).

Hemert, *Alphonse Constant Charles Godefridus van,* een Nederlandsch ingenieur, den 30sten Januari 1857 te 's-Hertogenbosch geboren, studeerde van 1874 tot 1878 aan de Polytechnische School te Delft. Onmiddellijk na het verkrijgen van het diploma voor civiel-ingenieur, trad hij op als chef van een ploeg der „Nauwkeurigheidswaterpassing", daarna was hij werkzaam bij de werken voor den Waterweg van Rotterdam naar zee en in 1880 werd hij benoemd tot leeraar aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda, welke betrekking hij bekleedde tot 1902. In dat jaar werd hij directeur der door hem opgerichte „Hollandsche Maatschappij tot het uitvoeren van Werken in Gewapend Beton", welke Maatschappij o. a. filialen heeft in Chili en in Nederlandsch Oost-Indië. *Van Hemert* werd in 1912 lid van de Koninklijke Academie van Wetenschappen, terwijl de Senaat der Technische Hoogeschool hem den 8sten December 1916 benoemde tot doctor honoris causa. Als directeur der betonmaatschappij heeft *Van Hemert* met de onder zijn leiding werkende ingenieurs den naam der Nederlandsche ingenieurs ook in het buitenland hoog gehouden. Behalve verschillende tijdschriftartikelen zijn van zijn hand verschenen: de 6de en 7de herziene druk van *Ch. M. Schols'* „Landmeten en Waterpassen", benevens het „Leerboek der Toegepaste Mechanica" (Breda 1897).

Hemessen, *Jan Sanders,* genaamd *Jan van.* Zie *Sanders.*

Hemialbumose of *hemipepton* is de niet meer gebruikelijke naam voor zekere verteringsproducten van het eiwit.

Hemiatrofie is de vóór of gedurende de puberteit beginnende atrofie der spieren, huid en ook der beenderen van de eene helft van het aangezicht. Vaak is ook het overeenkomstige gedeelte van het verhemelte en van de tong aangetast. De atrofie der spieren gaat steeds even ver als die der huid en van de beenderen. De huidatrofie uit zich door verdunning der huid, die dan bruingeel of gevlekt wordt; de talg-afscheiding vermindert, terwijl daarentegen de zweetafzondering en gevoeligheid ongestoord blijven. Somtijds vallen ook de tanden uit. De pathologisch-anatomische oorzaak der ziekte is nog niet zeker vastgesteld; men houdt haar voor een trophoneurose.

Hemiëdrie is het hebben van minder symmetrie-elementen dan de holoëdrische klasse van een kristalstelsel. Men kan zich hemiëdrie vaak denken als ontstaan uit een kristalvorm met een dubbel aantal vlakken, waarvan de helft zich heeft uitgebreid, terwijl de andere helft onderdrukt is.

Hemileia vastatrix *Berkeley* is de naam eener parasitische schimmelplant uit de groep der *Roestzwammen,* welke de oorzaak is der in Insulinde en elders zoo zeer gevreesde koffiebladziekte. De sporen van deze zwam komen tot kieming op de bladeren van verschillende soorten *Coffea* en eenige andere *Rubiaceën;* de sporebuizen dringen door de huidmondjes in het bladweefsel, ontwikkelen zich daar ten koste van het blad tot een volledige zwam, die ten slotte weder zwamdraden door de huidmondjes naar buiten zendt, welke zwamdraden talloose sporen afsnoeren van tweeërlei vorm, niervormige uredosporen en tolvormige teleutosporen. De sporenhoopen vertoonen zich aan de onderzijde van het blad als oranjegeel gepoederde vlekken. De zwam verhindert de ontwikkeling van het blad, doet het zelfs ontijdig afvallen; daardoor wordt de koffieplant onvoldoende gevoed en blijft de vruchtvorming gedeeltelijk of geheel achterwege. Het eerst trad de koffiebladziekte op Ceylon op, later op Java en Sumatra, vervolgens ook in andere landen, overal geduchte verwoestingen aanrichtende. De ontwikkeling van deze beruchte zwam werd uitvoerig bestudeerd o. a. door den Engelschen natuuronderzoeker *H. Marshall Ward* en door Dr. *W. Burck* op Java.

Hemimeris *L. fil* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Scrophulariaceën.* Het onderscheidt zich door een 5-deeligen kelk, een stervormige, onregelmatige, 5-lobbige bloemkroon, 2 of 4 meeldraden, een 2-hokkige doosvrucht en talrijke, hoekige zaden. Het omvat éénjarige kruiden, die in Zuid-Amerika en aan de Kaap de Goede Hoop voorkomen. Tot de sierplanten behooren *H. cauli alata* Pers. en *H. coccinea* W. En., beide in Peru groeiende. De vermeerdering geschiedt door zaden, die in het voorjaar in half warmen bak gezaaid, spoedig flinke jonge planten opleveren. Deze kunnen in denzelfden zomer nog zeer goed bloeibaar worden.

Hemimorfie noemt men het verschijnsel,

Digitized by Google

dat kristallen aan de uiteinden van een symmetrieas (gewoonlijk de hoofdas) door verschillende vlakken begrensd worden. De symmetrie ten opzichte van het vlak, loodrecht op genoemde as, is daardoor verloren. Zie verder *Kristallen*.

Hemiopie of *hemianopie*. Zie *Hersenen*.

Hemirhampus of *Bastaardgeepen* is een geslacht van zeevisschen, behoorende tot de familie der *Geepvisschen (Scombresociden)*. Zie verder *Geepvisschen*.

Hemi-spherische lichtsterkte. Onder hemispherische sterkte van een lichtbron verstaat men de gemiddelde sterkte van het licht dat uitgestraald wordt naar de onderste helft van een bol, die de lichtbron tot middelpunt heeft. Wordt het gemiddelde van de lichtsterkte over den geheelen bol genomen, dan spreekt men van spherische lichtsterkte. Deze laatste is van belang, daar, waar reflectoren of helwitte zolderingen (indirecte verlichting) ook het naar boven uitgestraalde licht aan de verlichting ten goede doen komen door het naar beneden terug te zenden.

Hemmen, een gemeente in de provincie Gelderland, groot 251 H.A., is merkwaardig, omdat het de kleinste gemeente is, wat zielental betreft, van Nederland. Zij telde op 1 Januari 1915 199 zielen, tegen 186 op 1 Januari 1907.

Hemmingsen, *Niels*, een Deensch godgeleerde, in 1513 op het eiland Laland geboren, behoorende tot de ijverigste leerlingen van *Melanchthon*, zag zich op aanbeveling van dezen geplaatst als huisonderwijzer bij een Deensch edelman en bekleedde daarna de betrekking van predikant en eindelijk die van hoogleeraar in de godgeleerdheid en de Hebreeuwsche taal te Kopenhagen. Nadat hij in 1579 het emeritaat had verkregen, overleed hij den 23sten Mei 1600. Tot zijn belangrijkste geschriften behooren: „De methodis libri II" (1555), „Enchiridion theologicum" (1557 en later), „Syntagma institutionum Christianarum" (1574 en later), „De gratia universali" (1553 en later), „De Jesu Christo, vero Deo et homine" (1571), „Catechismi quaestiones" (1560 en later) en „De pastoris optimo vivendi agendique modo" (1552 en later).

Hemony, *Frans*, een Nederlandsch klokkengieter, in 1609 te Levecourt in Lotharingen geboren, vestigde zich in 1638 als klokkengieter te Zutfen en in 1656 te Amsterdam, waar hij den 24sten Mei 1667 is begraven.

Hemony, Pieter, een Nederlandsch klokkengieter, broeder van den voorgaande, in 1619 te Levecourt geboren, ging met *Frans* in 1638 naar Zutfen, en vestigde zich in 1664 te Amsterdam, waar hij den 17den Februari 1680 is begraven.

De meest beroemde klokkenspelen in ons land, zooals van de Wijnhuistoren te Zutfen, van de Lebuinuskerk te Deventer, van de Oude, Westeren Zuider-Kerk te Amsterdam van den Stadhuis- en Munttoren aldaar, van den toren te Brielle, van den Dromedaristoren en den Zuidertoren te Enkhuizen, van een der torens te Hoorn, van den toren der Groote Kerk en van den Bakenessertoren te Haarlem, van den Dom- en van den St. Nicolaastoren te Utrecht, van den grooten toren en stadhuistoren te Rotterdam, van den Martinitoren te Groningen, van torens te Amersfoort, Leiden, Arnhem, Kampen, Antwerpen, Gent enz., zijn door de gebroeders *Hemony* vervaardigd. Aanvankelijk woonden zij te Utrecht, waar zij met jonkheer *Jacob van Eyck* een uitstekend musicus, directeur der klokken te Utrecht, schrijver van „Der fluiten lusthof" (1654), doch blindgeboren, zich met ijver toelegden op de kunst om de klokken te stemmen, wat door hen werd uitgevonden. Ook goten zij, naar de modellen van *Quellinus*, de groote bronzen beelden, die den voor- en achtergevel van het voormalig stadhuis te Amsterdam versieren.

Hemprich, *Friedrich Wilhelm*. Zie *Ehrenberg, Christian Gottfried*.

Hemricourt, *Jacques de*, een Luiksch edelman en ridder van St. Jan van Jeruzalem, in 1333 geboren, voerde eigenlijk den geslachtsnaam van *Tombort*, was burgemeester en secretaris van het dorp Hemricourt of Remicourt in Hesbaye en overleed den 18den December 1504. Van hem is het geschrift: „Miroir des nobles de Hesbaye, composé en forme de chronique par Jacques de Hemricourt, chevalier de St. Jean de Jérusalem, l'an 1353, ou il traite des généalogies de l'ancienne noblesse de Liège et des environs depuis l'an 1102 jusques en l'an 1398. Avec l'histoire des guerres civiles du dict Pays, qui ont duré l'espace de 45 ans" (1290—1335) etc., uitgegeven in 1673 te Brussel door *De Salbray* met een vertaling in het Nieuw Fransch. Later is het tot 2 maal toe herdrukt, daar het voor de geslachtrekenkunde en voor de kennis van den riddergeest dier dagen zeer belangrijk is.

Hems of *Homs* is het *Emesa* der Ouden. Zie aldaar.

Hemsterhuis, *Tiberius*, den 1sten Februari of den 9den Januari 1685 te Groningen geboren, studeerde aldaar en te Leiden en legde zich toe op de wiskunde en de oude talen. Toen bracht hij, op last van curatoren, de handschriften der bibliotheek in een betere orde, nam de bewerking op zich van het „Onomasticon" van *Pollux* en werd den 20sten December 1704 (hij was nog geen 20 jaar oud) benoemd tot hoogleeraar in de wiskunde en wijsbegeerte aan het Athenaeum te Amsterdam. Later vertrok hij in die betrekking naar Franeker en stichtte hier een Grieksche school, waar beroemde mannen werden gevormd. Tot 3 maal toe bekleedde hij er de waardigheid van rector magnificus. In 1740 ging hij als hoogleeraar naar Leiden en stond er nog ruim 25 jaar aan het hoofd van de beoefenaars der Grieksche taal en letterkunde. In November 1765 werd hem emeritaat verleend, doch hij overleed reeds den 7den April van het volgende jaar. Van zijn geschriften noemen wij: Julii Pollucis Onomastici libri tres posteriores" (2 dln., 1706), „Luciani colloquia selecta et Timon. Cebetis tabula, Menandri sententiae morales" (1708), „Aristophanis Plutus" (1744). Uit zijn nalatenschap gaf *Geel* de „Anecdota Hemsterhusiana" (1825) en *Friedemann* „Orationes et epistolae" (2de druk 1839) uit. Men bewaart handschriften van hem op de academische boekerij te Leiden en op de bibliotheek der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde aldaar.

Hemsterhuis, Franciscus, een neef van den voorgaande, den 27sten December 1721 te Frane-

Digitized by Google

ker geboren, ontving zijn opleiding te Leiden, bekleedde te 's-Gravenhage den post van eersten commies bij de kanselarij en kwam dikwijls in den kring van vorstin *Amalia Gallitzyn* te Munster, waar ook *Jacobi* en *Hamann* verkeerden. Hij stond met haar in regelmatige briefwisseling. *Herder* noemde *Hemsterhuis* een der grootste denkers sedert *Plato;* zijn wijsbegeerte, zich aansluitende bij *Socrates, Plato, Locke* en *Shaftesbury,* tracht het rationalisme met het sensualisme te verzoenen. Volgens hem is het schoone dat, wat in den kortsten tijd de meeste voorstellingen doet ontstaan. *Jacobi* en *Goethe* hebben deze stelling van *Hemsterhuis* overgenomen. In zijn werken doet hij zich kennen als een smaakvol stylist en kunstkenner. Hij overleed den 7den Juli 1790 te 's-Gravenhage. Hij schreef: „Lettre sur la sculpture" (1769), „Lettre sur l'homme et ses rapports" (1772), „Sophyle ou de la philosophie" (1773), „Aristée ou de la Divinité" (1779), „Alexis ou l'âme d'or" (1787), „Simon ou des facultés de l'âme" (1787), „Lettre de Diocles à Diotime sur l'athéisme" (1787), „Description philosophique du caractère de feu M. Fagel" (1773) en „Lettre sur une pierre antique du cabinet de mr. F. de Smeth" (1762). Al die stukken zijn gezamenlijk onder den titel van „Oeuvres philosophiques de François Hemsterhuis" bij herhaling uitgegeven, de laatste maal met een levensbeschrijving door *L. S. P. Meyboom* (3 dln., 1846—1850). In de laatste jaren is de waardeering van *Hemsterhuis'* werk wederom toegenomen.

Henares, een rivier in de Spaansche provinciën Guadalaxara en Madrid, ontspringt in den Siërra Ministra, stroomt langs Siguënza Guadalaxara en Alcalà de Henares en mondt na een loop van 150 km. bij Mejorado del Campo uit in de Jarama, een zijrivier van den Taag. Uit deze rivier ontvangt het belangrijke Henareskanaal zijn water.

Hencke, *Karl Ludwig,* een Duitsch sterrenkundige, den 8sten April 1793 te Driesen geboren, was ambtenaar bij de posterijen aldaar en later te Friedeberg in de Neumark, werd vervolgens gepensionneerd en overleed den 21sten September 1866 te Marienwerder. Gedurende twintig jaar bestudeerde hij den sterrenhemel, om behalve de kleine planeten, van 1800 tot 1807 tusschen Mars en Jupiter ontdekt, nog een andere op te sporen, waartoe hij zeer nauwkeurige sterrenkaarten had ontworpen. In 1845 ontdekte hij Astraea en in 1847 Hebe. Daarmede werd de reeks geopend der talrijke planetoïdenontdekkingen, in de volgende jaren gedaan.

Henckel von Donnersmarck is de naam van een oud gravelijk geslacht, in Silezië gevestigd. Het ontleent zijn oorsprong aan den Hongaarschen graaf *von Thurzo* en zijn naam aan het vlek Csötörtökhely of Donnersmarck. Vrijheer *Laxarus Henckel,* keizerlijk geheimraad en directeur der mijnen, verhoogde het aanzien van zijn Huis, doordien hij in 1623 de heerlijkheden Beuthen en Oderberg verwierf. Zijn zoon *Lazarus II* werd in 1651 door keizer *Ferdinand III* in den rijksgravenstand opgenomen. Zijn oudste zoon *Elias* (geboren 1603, † 1667) werd de stichter der lijn *Oderberg,* welke in 1803 is uitgestorven, en zijn derde zoon, graaf *Georg Friedrich,* die van de lijn *Beuthen,* welke thans nog bloeit. Laatstgenoemde (geboren 1611, † 1671) erfde het tweede gedeelte van de heerlijkheid Beuthen, namelijk Tarnowitz-Neudeck. Zijn oudste zoon *Leopold Ferdinand* (geboren 1640, † 1699) werd de stamvader der R.-Katholieke lijn *Beuthen,* en zijn tweede zoon *Karl Maximilian* (geboren 1645, † 1720) die van de Evangelische lijn *Tarnowitz-Neudeck.* Het hoofd van de oudste, Katholieke lijn, welke in Silezië uitgestrekte bezittingen heeft, is graaf *Hugo Henckel,* geboren den 31sten Juli 1832. Tot de lijn *Tarnowitz-Neudeck* in twee thans nog bloeiende takken een Saksische en een Silezische, verdeeld, behoorde graaf *Victor Amadeus Henckel,* geboren in 1727, die zich vooral in den Zevenjarigen Oorlog onderscheidde, als luitenant-generaal in 1798 overleed en een „Militärische Nachlass" achterliet, welke in 1847—1849 in 2 dln. is uitgegeven, alsmede zijn zoon, graaf *Wilhelm Henckel* (geboren in 1775, † den 24sten Juli 1849), eveneens luitenant-generaal bij het Pruisische leger. Het tegenwoordig hoofd van den Saksischen tak dezer lijn is graaf *Victor Henckel,* geboren den 25sten October 1854, die in 1897 Duitsch minister-resident in Luxemburg, in 1899 Pruisisch gezant in Oldenburg, van 1906—1910 gezant te Kopenhagen is geweest, en van den Silezischen tak graaf *Guido Henckel,* geboren den 10den Augustus 1830. Deze, lid van den Pruisischen Raad van State, is in 1901 tot vorst verheven.

Henderson, *Alexander,* een Schotsch Protestantsch geestelijke, werd omstreeks 1583 geboren en geldt als de opbouwer van de Schotsch-Hervormde kerk in den strijd tegen koning *Karel I,* die de Schotsche kerk in samenhang met de Engelsche episcopalen wenschte te reorganiseeren. *Henderson* wist de inrichting der Schotsche en Engelsche presbyteriansen door te zetten en ontwierp voor hem een geloofsbelijdenis op Calvinistisch-presbyteriaanschen grondslag, die in 1647 door de verbonden kerken werd aangenomen en later door het Parlement is goedgekeurd. *Henderson* werd in 1640 rector der universiteit te Edinburgh en tot zijn dood in 1646 telken jare hiertoe herkozen.

Hendrik I, bijgenaamd *de Vogelaar,* de eerste Duitsche koning uit het Saksische Huis, in 876 geboren, regeerde van 919 tot 936 en was een zoon van *Otto,* hertog van Saksen. Reeds bij het leven van zijn vader had hij voorspoedig gevochten tegen de aangrenzende Slavische volken. Na het overlijden van *Otto* moest hij strijd voeren tegen koning *Koenraad I,* die hem een gedeelte der geërfde landen, bepaaldelijk Thuringen, wilde ontrukken. *Hendrik* behield echter de overhand en werd zelfs door *Koenraad,* toen deze op zijn sterfbed lag, aanbevolen als zijn opvolger. In 919 werd hij door de Franken en Saksen te Fritzlar tot koning gekozen. De legende verhaalt dat hij, toen hem de tijding van zijn verkiezing gebracht werd, met zijn geliefde uitspanning, vogelvangen, bezig was: vandaar zijn bijnaam. Hij onderwierp *Borchard,* hertog *van Zwaben* en *Arnulf,* hertog *van Beieren,* aan zijn macht. Ook wist hij Lotharingen, dat hij eerst aan Frankrijk had afgestaan, weder bij Duitsch-

Digitized by Google

land te voegen, door zijn dochter *Gerberga* aan *Gisilbrecht*, hertog van dat land, tot vrouw te geven. Hij organiseerde het feodale leger, stichtte vestingen aan de grenzen en versterkte vele plaatsen. In 928 onderwierp hij de Wenden en Slaven tot aan de Oder; de Denen werden in 934 uit Sleeswijk verjaagd. Zijn meest beroemd wapenfeit was de vernietiging der Hongaren in 933 bij Göttingen en Riade. Daardoor werd een eind gemaakt aan de plundertochten, die de Magyaren een halve eeuw lang in Duitschland hadden gedaan. Hij overleed in 936 te Memleben en werd te Quedlinburg ter aarde besteld, waarna zijn zoon *Otto* hem opvolgde.

Zie: *Weiss*, Jahrbücher des Deutschen Reiches unter König Heinrich I (3de druk, Leipzig 1885).

Hendrik II, *de Heilige* of *de Manke* (1002—1024), de laatste Roomsch-Duitsche keizer uit het Saksische Huis, den 6den Mei 973 geboren, was een achterkleinzoon van den voorgaande, erfde in 995 van zijn vader het hertogdom Beieren en vergezelde in 1001 keizer *Otto* naar Rome. Toen *Otto* in Italië overleed, maakte *Hendrik* zich meester van de Rijkssieradiën, doch kon slechts door den bijstand van graaf *Lotharius von Bernburg* en *Willigis*, aartsbisschop van Mainz, zich staande houden tegen zijn mededingers, *Eckard*, *markgraaf van Meissen*, en *Hermann*, hertog *van Zwaben*. Hij werd den 7den Juni 1002 te Mainz gekroond en moest aanstonds strijd voeren tegen zijn broeder *Bruno* en *Hendrik*, markgraaf *van Schweinfurt*, die beiden aanspraak maakten op het hertogdom Beieren. Ofschoon *Boleslaus II*, koning van Polen, zijn tegenstanders steunde, won hij den bloedigen slag bij Kreuzen, waarna hij *Hendrik van Luxemburg*, den broeder zijner gemalin, met Beieren beleende (1004). Inmiddels hadden de Italianen, na het kinderloos overlijden van *Otto*, markgraaf *Hardouin van Ivrea* tot koning gekozen. *Hendrik* trok naar Italië en deed zich te Pavia de IJzeren Kroon opzetten. De burgers dier stad kwamen in opstand en belegerden den keizer in zijn paleis. Hij redde het leven door een sprong uit het venster, die hem zijn geheele leven mank deed gaan, vandaar zijn bijnaam „de manke". — Hij verwoestte Pavia en keerde naar Duitschland terug. Nu ontrukte hij Bohemen aan *Boleslaus*, *gaf* het aan *Jaromir*, een zoon van den hertog van Bohemen, in leen en viel *Boleslaus* op Poolsch grondgebied aan, zoodat hij dezen bij den vrede van Merseburg (1013) tot volkomen onderwerping bracht. Inmiddels had *Hardouin* van die afwezigheid gebruik gemaakt, om de koninklijke waardigheid in Italië te herwinnen. Dientengevolge trok *Hendrik* in 1013, vergezeld van zijn gemalin, *Kunigonde*, nogmaals naar Italië, dwong *Hardouin* de kroon neder te leggen en begaf zich naar Rome, waar paus *Benedictus VIII* hem en zijn gemalin kroonde en hem den gouden Rijksappel als zinnebeeld der keizerlijke wereldheerschappij, overhandigde. In 1018 moest hij aan *Boleslaus* de Lausitz afstaan. Een derden krijgstocht naar Italië ondernam hij in 1022, toen genoemde paus hem te hulp riep tegen de Grieken in Beneden-Italië. Hij streed voorspoedig, vereenigde de Noormannen met zijn leger en schonk hun vaste woonplaatsen in Beneden-Italië, om er de wacht te houden tegen de Grieken. Daarenboven moest hij ook in Duitschland gedurig oorlog voeren. *Adalbero*, een broeder zijner gemalin, wierp zich eigenmachtig op tot bisschop van Trier. *Hendrik* belegerde hem aldaar 4 maanden, en toen *Adalbero* bescherming vond bij zijn broeder, hertog *Hendrik van Beieren*, beoorloogde hij ook dezen en beroofde hem van zijn gezag. Ook de graaf *van Vlaanderen* en de nieuwe markgraaf *van Meissen* kwamen in opstand, doch moesten zich onderwerpen, en met betrekking tot Bourgondië sloot *Hendrik* met den kinderloozen hertog *Rudolf III* een overeenkomst, volgens welke dat land na diens overlijden vervallen zou aan het Duitsche rijk. Verder herstelde hij paus *Benedictus VIII*, die in 1014 de vlucht had moeten nemen naar Duitschland, om aan den tegenpaus *Gregorius* te ontkomen, in zijn waardigheid. Hij was een vriend der geestelijkheid en een ijveraar voor de belangen der Kerk, stichtte o. a. het bisdom Bamberg, zoodat paus *Eugenius III* hem na zijn dood (13 Juli 1024) heilig verklaarde; zijn gemalin *Kunigonde* († 1038) genoot hetzelfde voorrecht.

Hendrik III (1039—1056), de tweede Roomsch-Duitsche keizer uit het Huis der *Salische Franken*, een zoon van *Koenraad II* en *Gisela*, den 28sten October 1017 te Oosterbeek in Gelderland geboren, werd reeds in 1026 tot Duitsch koning gekozen, in 1027 hertog van Beieren, in 1038 van Zwaben en Bourgondië en in 1039 opvolger zijns vaders in de keizerlijke waardigheid. Daar zijn gunstige aanleg door een uitmuntende opvoeding was ontwikkeld en hij reeds vroeg in den wapenhandel zich geoefend had, was hij een der krachtigste keizers van Duitschland. Om het gevaar af te wenden, dat hij van al te machtige hertogen duchtte, behield hij de vervallen hertogdommen voor zich zelf of voor zijn bloedverwanten of beleende daarmede minder invloedrijke personen. Alleen *Bernhard van Saksen* handhaafde zijn gezag. In 1041 maakte *Hendrik III* den hertog *van Bohemen*, *Bretislaw*, schatplichtig. *Bretislaw* had een strooptocht in Polen gedaan, Breslau verwoest, Krakau geplunderd en het lijk van den Heiligen *Adalbert* uit Gnesen naar Praag gebracht. Daarna dwong *Hendrik* koning *Andreas van Hongarije* in 1047 zijn land als een Duitsch leen te beschouwen. Ook in Opper-Italië maakte hij een einde aan de verdeeldheden en het gelukte hem de Noormannen in Apulië en Calabrië aan zijn heerschappij te onderwerpen. Meer tegenstand ondervond hij in Lotharingen, waar *Gottfried*, hertog *van Nerder-Lotharingen*, zich van Opper-Lotharingen wilde meester maken. In 1049 werd Lotharingen door den keizer veroverd. Nu wendde *Hendrik III* zich naar Italië. Op een vergadering van bisschoppen te Sutri liet hij de 3 pausen *Benedictus IX*, *Sylvester III* en *Gregorius VI* afzetten en den Duitschen bisschop *Suidger* van Bamberg, onder den naam van *Clemens II*, tot paus kiezen. Ook trachtte *Hendrik* invloed te krijgen op de reorganisatie van kerkelijke inrichtingen. Het wereldlijk gezag stond tijdens *Hendrik III* boven het geestelijke. *Hildebrand*, later *Gregorius VII*, had als kardinaal-subdiaken de bedoelingen des keizers

Digitized by Google

doorgrond en heimelijk tegengewerkt, zoodat reeds bij het overlijden van *Hendrik* alle voorbereidende maatregelen genomen waren, om het pauselijk gezag van den invloed des keizers te bevrijden. *Hendrik* overleed den 5den October 1056 te Bodfeld bij den Harz, volgens veler gevoelen aan vergif. Niet alleen heeft hij ijverig de Duitsche eenheid, maar vooral ook kunst en wetenschap bevorderd. Hij stichtte talrijke kloosterscholen en plaatste er geleerde monniken uit Engeland. Ook deed hij de domkerken verrijzen te Worms, Mainz en Spiers en toonde zich een voorstander van de muziek en van de geschiedenis.

Zie: *Steindorff*, Jahrbücher des Deutschen Reichs unter Heinrich III (2 dln., Leipzig 1874—1881); *Müller*, Das Itinerar Kaiser Heinrichs III (Berlijn 1901).

Hendrik IV (1056—1106), Roomsch-Duitsch keizer en zoon van den voorgaande, werd den 11den November 1050 geboren. Daar hij bij het overlijden zijns vaders pas 6 jaar oud was, werd de regeering aanvankelijk toevertrouwd aan zijn moeder, *Agnes van Poitiers*. Deze, hoewel ondersteund door paus *Victor II* en vervolgens door *Hendrik*, bisschop van Augsburg, was niet opgewassen tegen de heerschzucht der rijksvorsten en tegen de pauselijke macht. Om de vijanden van haar Huis te bevredigen, gaf zij aan hertog *Gottfried* Lotharingen terug, terwijl *Rudolf*, graaf *von Rheinfelden*, die haar dochter *Mathilde* geschaakt had, het hertogdom Zwaben als huwelijksgift ontving, waarna zij graaf *Berthold von Zähringen*, die aanspraak had op dit hertogdom, schadeloos stelde met Karinthië en den machtigen graaf *Otto von Nordheim* met het hertogdom Beieren beleende. Door die vrijgevigheid achtten anderen zich benadeeld, en *Hanno*, aartsbisschop van Keulen, vatte het voornemen op, zich van den jongen koning en daarmede van het rijksbestuur meester te maken. Men lokte den jeugdigen *Hendrik*, toen hij met zijn moeder omstreeks Paschen 1062 op het eiland Kaiserswert vertoefde, op een vaartuig op den Rijn en bracht hem naar Keulen, waarna *Hanno* de teugels van het bewind in handen nam. Toen ontstonden willekeur en verwarring in het Duitsche Rijk. Om zijn zelfzucht kreeg *Hanno* vele vijanden, zoodat hij zich weldra genoodzaakt zag ook aan *Adalbert*, aartsbisschop van Bremen, deel te geven aan het bestuur en aan de opvoeding van *Hendrik*. Het opvoedingsstelsel van *Hanno* was gestreng en dat van *Adalbert* uiterst zacht en toegevend. Geen wonder, dat *Hendrik* zich vooral tot *Adalbert* aangetrokken gevoelde, en deze maakte hiervan gebruik, om den jeugdigen vorst zijn beginselen omtrent het onbeperkte gezag van den keizer, alsmede zijn haat tegen de Saksische vorsten in te prenten en zelf zich van het opperbestuur meester te maken. Hiertoe deed hij den 14-jarigen *Hendrik*, na een veldtocht tegen de Hongaren, te Worms op een Rijksdag meerderjarig verklaren en regeerde in zijn naam. Weldra echter waren de vorsten de willekeur van *Adalbert* moede, zoodat zij het bestuur weder aan *Hanno* opdroegen. Terwijl deze nu de aangelegenheden des rijks behartigde, gaf *Hendrik* zich over aan een losbandig leven, en om zulks tegen te gaan, deed *Hanno* den vorst tegen diens zin in het huwelijk treden met *Bertha*, de reeds lang aan hem verloofde dochter van den markgraaf *van Suza*. Weldra poogde hij zich van zijn gemalin te ontdoen, waarin hij echter door tusschenkomst van den paus en van de rijksvorsten verhinderd werd; hij verzoende zich met haar. Inmiddels werd hertog *Otto van Beieren*, beschuldigd van een aanslag tegen het leven van *Hendrik*, vervallen verklaard van zijn hertogdom, dat men toekende aan zijn trouweloozen schoonzoon *Welf*. Ook aan *Berthold von Zähringen* werd, wegens vermoeden van oproerigheid, Karinthië ontnomen, en *Rudolf van Zwaben* ontkwam ternauwernood aan een dergelijk lot. Om zijn heerschappij in Saksen te bevestigen, deed *Hendrik* op verschillende plaatsen kasteelen verrijzen, en daar hij bovendien, onder voorwendsel van een krijgstocht naar Polen, een groot leger bijeenbracht, vereenigden zich de Saksische edelen onder aanvoering van *Otto von Nordheim*, en belegerden *Hendrik* in den Harzburg. Deze redde zich door de vlucht, maar hij was genoodzaakt tot het sluiten van den voor hem vernederenden vrede van Gerstungen (1074), waarbij o. a. bepaald werd, dat alle kasteelen in Saksen weder gesloopt moesten worden. De woestheid, waarmede het volk niet alleen den Harzburg, maar ook een kerk vernield en de graven zijner bloedverwanten geschonden had, gaven *Hendrik* aanleiding, zich tot den paus te wenden, en deze greep gaarne de gelegenheid aan, om zich met de zaken van het Duitsche Rijk te bemoeien, terwijl hij tevens den keizer verbood handel te drijven met geestelijke bedieningen. *Hendrik* had zich inmiddels uitgerust tot een nieuwen krijgstocht tegen Saksen, leverde met een sterke krijgsmacht in 1075 den slag bij Hohenburg aan de Unstrut, en deed de kasteelen herbouwen. Ook zette zijn Rijksraad het verkoopen van geestelijke waardigheden voort. *Gregorius VII* ontbood hem daarom naar Rome, *Hendrik* liet hem daarop door een vergadering van Duitsche bisschoppen en abten te Worms van de pauselijke waardigheid vervallen verklaren. Nu sprak *Gregorius VII* den banvloek over hem uit, verklaarde hem vervallen van het rijksbestuur en ontsloeg zijn onderdanen van alle gehoorzaamheid. In den beginne dreef *Hendrik* daarmede den spot, maar toen de Zuid-Duitsche vorsten afvallig werden, zich met de oproerige Saksen verbonden en de gevangen genomen vorsten in vrijheid stelden, terwijl de bisschoppen den paus vergiffenis verzochten, toen zelfs in 1076 de Rijksdag hem gelastte zich binnen het jaar van den ban te zuiveren, indien hij zijn kroon wilde behouden, trok *Hendrik* in den strengen winter, slechts door zijn gemalin en zijn zoon vergezeld, over de Alpen naar Italië, vond den paus op het kasteel Canossa bij markgravin *Mathilde* en verwierf door haar voorspraak eindelijk de gunst, dat hij boete zou mogen doen. Gedurende 3 dagen (25 tot 27 Januari 1077) moest hij zich bij felle koude barrevoets en in een haren boetgewaad vernederen, voordat hij van den ban ontheven werd. Dit is de grootste vernedering die een wereldlijk vorst ooit van pauselijke zijde ondergaan heeft.

Toch had deze daad van den paus een onverwachte uitwerking. De Italiaansche vorsten, reeds

Digitized by Google

lang morrende over het gestrenge optreden van *Gregorius VII*, boden *Hendrik* hun bijstand aan. De Duitsche vorsten daarentegen, van *Hendrik's* vernedering verwittigd, hadden *Rudolf van Zwaben* in zijn plaats gekozen, zoodat *Hendrik* in allerijl naar Duitschland terugkeerde en er een leger bijeenbracht. Nadat hij de slagen bij Melrichstadt (1078) en Flarchheim (1080) gewonnen had, deed *Gregorius* hem wederom in den ban. Daarentegen deed *Hendrik* door een vergadering van bisschoppen, die ontevreden waren over het gestreng doorzetten van het coelibaat, te Brixen den paus afzetten en *Guibert*, aartsbisschop van *Ravenna*, als *Clemens III*, in zijn plaats benoemen. Wel verloor hij den slag aan de Elster bij Merseburg (15 October 1080), maar zijn tegenstander *Rudolf* kwam daarbij om het leven. Daarna liet *Hendrik* het bestuur des lands in handen van zijn schoonzoon *Frederik van Hohenstaufen* en trok in 1081 met een leger over de Alpen en stond weldra voor de muren van Rome. Doch eerst na 3 jaar (Maart 1084) viel de stad in zijn handen, waarna hij zich en zijn gemalin door *Clemens III* plechtig deed kronen, terwijl *Gregorius VII* de wijk genomen had naar den Engelenburg. Nu werd het voor *Hendrik* tijd naar Duitschland terug te keeren, daar men den 9den Augustus 1081 *Herman, graaf van Luxemburg*, tot koning had benoemd, zoodat de burgeroorlog opnieuw ontbrand was. *Herman*, ofschoon bij *Würzburg* (1085) de overwinning behalende, legde uit eigen beweging zijn waardigheid neder en overleed kort daarna. Verder werd *Hendrik* in 1089 door den dood verlost van een anderen mededinger, namelijk van *Eckbert*, markgraaf *van Meissen*. Inmiddels was ook *Gregorius VII* in 1085 overleden, waarna eerst *Victor III* en na diens dood *Urbanus II* door de Gregoriaansche partij tot paus gekozen werd. Om *Clemens III* te beschermen en tevens zijn gezag in Italië te handhaven, trok *Hendrik* ten derden male over de Alpen. Reeds had hij Mantua veroverd en op *Welf*, den gemaal van gravin *Mathilde*, meer dan één overwinning behaald, toen hij de tijding ontving, dat zijn zoon de zijde zijner vijanden kiezende, te Monza tot koning gekroond was, alsmede dat de Lombarden zich met hertog *Welf* tegen hem vereenigd hadden. Hierop verviel *Hendrik* tot diepe zwaarmoedigheid, en bleef geruimen tijd werkeloos. In 1096 echter wist hij door toegevendheid de machtigste vorsten, ook *Welf*, aan zich te verbinden en verkreeg op den Rijksdag te Mainz, dat *Koenraad* van de koninklijke waardigheid beroofd en zijn tweede zoon *Hendrik* tot zijn opvolger gekozen werd. Daar omstreeks dezen tijd *Urbanus*, *Clemens* en zijn zoon *Koenraad* in Italië overleden, scheen de rust in Duitschland terug te keeren. Doch *Paschalis II*, tot paus gekozen, sprak weldra over den keizer, die bij voortduring bisschoppen benoemde, den banvloek uit, en tevens poogden eenige edelen zijn zoon *Hendrik* tot opstand aan te sporen. De jongeling trok tegen zijn vader ten strijde, joeg hem op de vlucht, nam hem vervolgens op verraderlijke wijze gevangen en dwong hem de kroon neder te leggen. De keizer ontsnapte echter uit den kerker, nam de wijk naar Luik, en overleed daar den 7den Augustus 1106. De bisschop van Luik liet hem met vorstelijke pracht ter aarde bestellen, doch zijn vijanden bewerkten, dat het lijk opgegraven, naar Spiers gebracht en hier in een ongewijde zijkapel in een steenen doodkist neêrgelegd werd, totdat de paus na verloop van 5 jaar den banvloek ophief.

Literatuur: Kilian, Itinerar Kaiser Heinrichs IV (Karlsruhe 1886); *von Knonau*, Jahrbücher des Deutschen Reichs unter Heinrich IV und Heinrich V (Leipzig 1890—1904; 5 dln.); *Höhre*, Kaiser Heinrich IV sein Leben und seine Kämpfe, 1050—1106 (Gütersloh 1906); *Schillmann*, Der Kampf Heinrichs IV und Gregors VII (Leipzig 1912).

Hendrik V (1106—1125), Roomsch-Duitsch keizer, zoon van den voorgaande, in 1081 geboren, werd bij den opstand van zijn broeder *Koenraad* tot koning gekozen. Door den invloed van paus *Paschalis II* werd hij bij het leven zijns vaders, te Mainz erkend. De aanhangers van zijn vader, zooals de stad Keulen en *Hendrik*, hertog *van Lotharingen* tuchtigde hij, evenals de oproerige edelen. De vorsten van Polen en Bohemen onderwierp hij. Toen *Paschalis II* op de kerkvergadering te Guastalla (1106) het verbod der investituur door leeken herhaald had en *Hendrik's* pogingen tot minnelijke schikking mislukt waren, trok hij in 1110 met 30 000 man naar Italië, deed zich door een aantal steden huldigen, rukte voorwaarts tot Sutri, kreeg door verdrag Rome in bezit en nam, tegelijk met de meeste kardinalen, ook den paus gevangen, toen deze hem niet wilde kronen, indien hij geen afstand deed van het recht van benoeming van bisschoppen. Eerst na verloop van 2 maanden herkreeg de paus, door van alle wraak door middel van een banvloek af te zien en 's keizers investituurrecht te bezegelen, zijn vrijheid, waarna hij den 9den April 1111 *Hendrik* kroonde. Nauwelijks echter was deze in Duitschland teruggekeerd, toen *Paschalis* door middel van *Guido*, aartsbisschop van Vienne, op een synode van Bourgondische bisschoppen den keizer den banvloek naar het hoofd slingerde. Deze bekreunde zich daarom zeer weinig, vooral omdat hij juist oorlog voerde tegen zijn vazallen in Duitschland. Hierbij ondervond hij echter weinig voorspoed, en zijn vijanden, de aartsbisschoppen van Keulen en Mainz, maakten daarvan gebruik, om den banvloek te herhalen. Deze handelwijze, alsmede het overlijden der markgravin *Mathilde* (24 Juli 1115), wier nalatenschap hij in bezit wilde nemen, bracht hem er toe, de verdediging van Duitschland aan den hem trouw gebleven hertog *van Zwaben* op te dragen en in 1116 opnieuw naar Italië te trekken, waar hij, na het aanvaarden der erfenis van *Mathilde*, *Paschalis II* uit Rome verjoeg en na den dood van deze *Gregorius VIII* tot paus koos, naast wien echter *Gelasius II* als tegenpaus optrad. Deze sprak wederom den banvloek uit over den keizer en nam daarna de wijk naar Frankrijk. Inmiddels bleef de burgeroorlog in Duitschland aanhouden en de rijksvorsten bedreigden den keizer met het verlies van zijn troon. Toen na den dood van *Gelasius* (1119) de gevreesde aartsbisschop van Vienne onder den naam van *Calixtus II* tot paus benoemd was, begaf *Hendrik* zich naar Duitschland, maakte er een einde aan den

Digitized by Google

strijd door de belofte, dat hij aan elk zijn eigendom zou teruggeven, en herhaalde die 2 jaar later op den Rijksdag te Würzburg. Ook met *Calixtus*, die hem te Reims op een vergadering van 427 geestelijken in den ban gedaan had, kwam het op den Rijksdag te Worms tot zoodanige schikking, dat de domkapittels de bisschoppen zouden kiezen, en dat de paus hen bevestigen en de keizer hen met goederen en wereldlijke rechten beleenen zou (Concordaat van Worms of *Calixtijnsche vrede*, 1122). Na dien tijd beijverde zich de keizer binnenlandsche verdeeldheid uit den weg te ruimen; hij overleed den 23sten Mei 1125 te Nijmegen als laatste keizer van het Salisch-Frankische geslacht.

Zie: *Bernheim*, Zur Geschichte des Wormser Konkordats (Göttingen 1878).

Hendrik VI (1190—1197), de derde Roomsch-Duitsche keizer uit het geslacht der *Hohenstaufen*, een zoon van *Frederik I* en *Beatrix van Bourgondië*, in 1165 te Nijmegen geboren, werd reeds in 1169 tot Duitsch koning gekroond, woonde aanvankelijk in Italië, doch kwam in 1188, toen zijn vader een Kruistocht ondernam, als Rijksbestuurder in Duitschland. Hij voerde oorlog tegen *Hendrik den Leeuw*, doch maakte weldra vreedzame schikkingen met hem, toen in 1191 door den dood van koning *Willem II* de Siciliaansche koningstroon open kwam, waarop hij aanspraak had in naam van zijn gemalin *Constantia*. Toen hij vernam, dat de Siciliaansche edelen graaf *Tancredo van Lecce*, een onwettigen zoon van *Constantia's* broeder, tot den troon hadden geroepen, trok *Hendrik* naar Italië, wist door zijn behendigheid de Lombarden aan zijn zijde te brengen, won de gunst der Romeinen door de stad Tusculum op verraderlijke wijze in hun handen over te leveren, liet zich in 1191 door paus *Coelestinus III* kronen en veroverde daarna Apulië en het koninkrijk Napels. De hoofdstad Napels bleef tegenstand bieden, en na drie maanden noodzaakte de pest den keizer tot den aftocht. Bij zijn komst in Duitschland aanvaardde hij de rijke nalatenschap van hertog *Welf VI*, beleende zijn broeder *Koenraad* met Zwaben, nam *Richard Leeuwenhart* gevangen en bracht *Hendrik den Leeuw* tot onderwerping. In Italië was inmiddels *Tancredo* overleden en diens zoon *Willem III* onder voogdijschap zijner moeder *Sybille* tot koning uitgeroepen. Hierdoor gekrenkt en daartoe in staat gesteld door de belangrijke som, welke hij van *Richard Leeuwenhart* als losgeld ontvangen had, trok hij weder naar Italië. Napels opende voor hem de poorten, Salerno werd stormenderhand ingenomen, Sicilië onderwierp zich, en den 20sten November 1194 hield de keizer zijn intocht in Palermo. *Sybille* en *Willem* deden onder voorwaarde het graafschap Lecce en Tarente te mogen behouden, afstand van de kroon; maar *Hendrik* liet weldra, onder voorwendsel van een samenzwering, *Sybille* en haar dochter in hechtenis nemen en naar het klooster Hohenburg in den Elzas brengen, *Willem* van het licht der oogen berooven en ontmannen, het lijk van *Tancredo* mishandelen en alle aanhangers van het Normandische vorstenhuis zonder vorm van proces ter dood brengen. Wel deed de paus hem in den ban, maar de vrees voor *Hendrik's* wreedheid bevestigde zijn gezag, zoodat hij onbevreesd naar Duitschland kon terugkeeren. Op de Rijksdagen te Worms en te Würzburg (1196) trachtte hij zijn plan door te zetten, om de Duitsche koningskroon erfelijk te maken in zijn geslacht. Dit mislukte echter door den tegenstand van geestelijke vorsten en van den paus. Zijn tweejarig zoontje *Frederik* werd als zijn opvolger aangewezen. Hij wist nu vele Duitsche vorsten te bewegen hem op een Kruistocht te vergezellen. Met hun hulp dempte hij de onlusten op Sicilië, sloopte de muren van Capua en Napels, deed vele aanzienlijken des lands ter dood brengen en noodzaakte den Griekschen keizer *Alexius*, die zijn broeder *Isaäk* van den troon gestooten had, een aanzienlijke schatting te betalen. Het was eigenlijk zijn plan, Griekenland, waarop hij aanspraak meende te kunnen maken, in bezit te nemen en de heerschappij van het Duitsche Rijk ook in het Oosten uit te breiden. Hij overleed te Messina den 28sten September 1197 en werd in den dom te Palermo begraven.

Zie: *Maire*, Würdigung Kaiser Heinriche VI (Berlijn 1903).

Hendrik VII, Roomsch-Duitsch koning van 1220 tot 1235, was een zoon van keizer *Frederik II*, werd in 1211 op Sicilië geboren en in 1220 tot Roomsch koning gekozen. Met het bestuur over Duitschland belast, kwam hij in opstand tegen zijn vader. In 1235 werd hij gevangen genomen. Hij overleed den 12den Februari 1242 te Martirano.

Hendrik VII (1308—1313), Roomsch-Duitsch keizer, een zoon van *Hendrik II*, graaf *van Luxemburg*, in 1276 geboren, werd na den moord op *Albrecht I* in 1308 tot keizer gekozen. Terstond ontnam hij den hertog *van Karinthië* het koninkrijk Bohemen en gaf het op den Rijksdag te Spiers (1309) in leen aan zijn zoon *Johan*, die vervolgens in het huwelijk trad met de Boheemsche prinses *Elizabeth*. Daarna deed hij de moordenaars van koning *Albrecht I* en van *Eberhard*, graaf *van Wurtemberg*, in den Rijksban en trok met een leger naar Italië, om er den strijd tusschen de Guelfen en Ghibellijnen te doen eindigen. Daar hij geen partij koos en tot besoldiging zijner troepen belastingen oplegde, kwamen de steden van Lombardije tegen hem in verzet. Terwijl Duitschland verscheurd werd door binnenlandsche onlusten, ging hij naar Rome, om er de kroon te ontvangen. Slechts een gedeelte dezer stad kreeg hij in zijn macht, daar het overige bezet bleef door koning *Robert van Napels* met een machtig leger. Ook andere vijandelijke benden zwierven er nabij de muren rond, waarom hij zich bij de Ghibellijnen voegde, om Napels te veroveren. Toen hij zich gereed maakte, ondanks de bedreigingen van den paus, dit plan uit te voeren, overleed hij plotseling den 24sten Augustus 1313 te Buonconvento. Het verhaal dat een Dominicaner monnik hem door middel van een gewijden ouwel bij het Avondmaal vergiftigd zou hebben, mist historischen grondslag.

Zie: *Sommerfeldt*, Die Romfahrt Kaiser Heinriche VII (Koningsbergen 1888).

Hendrik II (1154—1189), koning van Engeland, een zoon van den graaf *Geoffrey Plantagenet van Anjou* en *Mathilde*, een dochter

Digitized by Google

van *Hendrik I*, koning *van Engeland*, den 5den Maart 1133 te Le Mans geboren, werd opgevoed door den geleerden *Robert van Gloucester*. Volgens den wensch van zijn grootvader werd aan zijn moeder en aan hem de Engelsche troon toegekend. Intusschen wist zijn neef *Stephanus van Blois* zich daarvan meester te maken en zijn gezag te handhaven. Van zijn vader erfde *Hendrik* in 1151 Anjou, Maine en Touraine en door zijn huwelijk met *Eleonore van Poitou*, de gescheiden gemalin van *Lodewijk VII*, voegde hij er in 1152 Aquitanië bij en werd hij allodiaalbezitter van een derde gedeelte van Frankrijk. Nu ondernam hij een oorlog tegen *Stephanus* en noodzaakte dezen hem te benoemen tot erfgenaam van den Engelschen troon, dien hij den 19den December 1154 beklom. Nadat *Hendrik* in 1161 een oorlog tegen Frankrijk geëindigd had, onderwierp hij Wales. Daarna liet hij de prelaten op den Rijksdag te Clarendon een kerkelijke wet onderteekenen, volgens welke de besluiten van den paus de goedkeuring der Kroon behoefden. *Thomas à Becket* echter, met de hoogste waardigheid na den koning bekleed, zette in het geheim de geestelijkheid op en bracht geheel Engeland in beweging. Een woord van verontwaardiging, door den koning over dien man uitgesproken, gaf aanleiding, dat deze in 1170 door eenige edelen bij het altaar werd omgebracht. Men beschuldigde den koning van deze daad, en er braken overal opstanden uit, vooral toen de vermoorde tot een wonderdadige heilige verheven werd, waartoe de bevinding, dat zijn haren hemd wemelde van ongedierte (*was boiling with lice*) niet weinig bijdroeg. Eindelijk moest *Hendrik*, om den banvloek van zijn hoofd af te wenden, boete doen aan het graf van dien heilige en zijn onschuld bezweren. Ook de kerkelijke wet werd ingetrokken, waar tegenover de paus aan den koning verlof schonk Ierland te veroveren, wat in 1171—1172 geschiedde. Verder had *Hendrik* veel te verduren van zijn gemalin *Eleonore*, die steeds ijverzuchtig was op de schoone *Rosamunde Clifford*. Zelfs spoorde zij den kroonprins *Hendrik* tot opstand aan. De prins ondernam met zijn broeders en met den koning van Frankrijk den oorlog tegen zijn vader in de Fransche bezittingen. Tegelijkertijd trok *Willem*, koning van Schotland, tegen *Hendrik* te velde, en stond graaf *Leicester* in Engeland op. *Hendrik* versloeg het leger van laatstgenoemde den 16den October 1173, maakte door de overwinning bij Alnwik (13 Juli 1174) Schotland schatplichtig en stak over naar Frankrijk, waar hij weldra vrede sloot en vergiffenis schonk aan zijn zonen. Daarop bracht hij belangrijke hervormingen tot stand in zijn Rijk. In 1176 schafte hij de godsoordeelen af, verdeelde zijn gebied in de thans nog bestaande districten, stelde gerechtshoven in en verzachtte de jachtwet en het strandrecht. Tot zijn groote droefheid begon in 1180 de twist van zijn kinderen opnieuw, en hierin mengde zich ook de koning van Frankrijk. Nauwelijks was dit verschil vereffend, toen *Richard* nogmaals de wapens tegen zijn vader opvatte en de Fransche bezittingen in opstand bracht. *Hendrik* liet derhalve het reeds genomen besluit tot een Kruistocht varen en maakte zich in Engeland ten strijde gereed. Toen hij echter op de lijst der opstandelingen ook den naam ontdekte van zijn meestgeliefden zoon *Jan*, wiens de smart hem op het ziekbed en hij overleed den 6den Juli 1189.

Zie: Green, Henry the Second (Londen 1888); *Hardegen*, Imperialpolitik König Heinrichs II von Engeland (Heidelberg 1905).

Hendrik III (1216—1272), koning van Engeland, zoon van *Jan zonder Land*, den 1sten October 1207 geboren, volgde zijn vader in 1216 op. Hij stond eerst onder voogdij van den graaf *van Pembroke* en werd later afhankelijk van de baronnen. Dezen namen hem in 1264, onder aanvoering van *Simon de Montfort*, gevangen. Zijn zoon *Eduard* bevrijdde hem in 1265. Hij overleed den 16den November 1272.

Hendrik IV (1399—1413), koning van Engeland, den 4den April 1367 te Bolingbroke in Lincolnshire geboren, was een zoon van *John of Gaunt*, hertog *van Lancaster*, en een kleinzoon van koning *Eduard III*. Eerst voerde hij den titel van graaf *van Derby* en hertog *van Hereford*. *Hendrik* nam *Richard II*, die hem in 1398 verbannen had, door list gevangen, sloot hem op in den Tower, deed hem den 29sten September 1399 een acte van afstand teekenen en klaagde hem aan bij het Parlement. Dit laatste verklaarde hem van de kroon vervallen en deed *Hendrik* tot koning uitroepen. Weinige weken later werd *Richard* omgebracht. Daar nu de zevenjarige *Edmund Mortimer*, uit de vrouwelijke lijn van het Huis *Clarence* gesproten, meer recht op den troon had dan het Huis *Lancaster*, deed *Hendrik* dien knaap in de gevangenis werpen. Zulke daden van willekeur bezorgden hem vele vijanden. Eenige aanzienlijken des rijks vormden een samenzwering tegen hem, doch hun aanvoerder, de graaf *van Salisbury*, moest daarvoor met zijn hoofd boeten. Tevens deden de Schotten een inval in het land, en in Wales begon *Owen Glendower*, een telg der voormalige koningen, den opstand. Met hem verbond zich, ten gunste van *Mortimer*, de graaf *van Northumberland (Hendrik Percy)*. Zijn oudste zoon, eveneens *Hendrik Percy* genaamd en wegens zijn vermetelheid *Hotspur* (Heetspoor) geheeten, stelde zich aan het hoofd van het leger der Bondgenooten, maar werd den 21sten Juli 1403 in den slag bij Shrewsbury verslagen en gedood. De koning nam in 1405 *Percy Sr.* gevangen, liet hem onthoofden en regeerde daarna het land met gematigdheid. Het Parlement, waaraan hij tegenover den adel vele voorrechten toekende, spoorde hem meermalen aan de geestelijke goederen verbeurd te verklaren, maar hij weigerde steeds. Hij trachtte de geestelijkheid *gunstig* voor zich te stemmen door de aanhangers van *Wicleff* te vervolgen. Verder voerde hij een voorspoedigen oorlog tegen Schotland. Den gevangen genomen jeugdigen zoon van koning *Robert* liet hij een goede opvoeding geven. Hij had echter geen gelegenheid de bezittingen in Frankrijk te heroveren. Hij maakte zich gereed tot een bedevaart naar het Heilige Land, maar hij overleed reeds den 20sten Maart 1413.

Hendrik V (1413—1422), koning van Engeland en zoon van den voorgaande, werd den 29sten Augustus 1387 te Monmouth geboren. Na zijn troonsbestijging in 1413 trachtte hij door

Digitized by Google

een algemeene amnestie zich met de vijanden zijns vaders te verzoenen, maar de volgelingen van *Wicleff*, de Lollarden, bracht hij aan de dweepzieke geestelijkheid ten offer. Nadat hij de samenzwering van *Richard van Cambridge*, het hoofd van het Huis *van York*, vernietigd had, landde hij in 1415 met 30 000 man in Normandië, veroverde Harfleur, en versloeg het veel talrijker Fransche leger den 25sten October 1415 bij Azincourt. Daarop keerde hij naar Engeland terug en sloot met hertog *Jan van Bourgondië* een overeenkomst om geheel Frankrijk te veroveren. In 1417 landde hij met 25 000 man weder in Normandië en had weldra nagenoeg dit gansche gewest in bezit. Bij het verdrag van Troyes, in 1420 werd bepaald dat *Hendrik V* met *Catharina*, de dochter van *Karel VI*, in het huwelijk zou treden en zich met het regentschap in Frankrijk belasten zou onder voorwaarde, dat na den dood van den krankzinnigen koning de kroon van Frankrijk aan hem en zijn nakomelingen uit dat huwelijk zou ten deel vallen. Hoewel de rechten en vrijheden der beide volken gewaarborgd waren, verwekte de vereeniging van twee kronen op één hoofd in Engeland weinig blijdschap, vooral daar de dauphin, door Schotsche hulptroepen ondersteund, meester bleef van een gedeelte van Frankrijk. Na het bericht van de nederlaag van den hertog *van Clarence* bij Bangé in Anjou (23 Maart 1421) ging *Hendrik* met een leger van 33 000 man naar Frankrijk, maar kon den dauphin niet uitlokken tot een beslissenden slag. Hij overleed gedurende dezen veldtocht den 31sten Augustus 1422. Hij wordt voorgesteld als een voortreffelijk veldheer en een achtenswaardig vorst, die wet en gerechtigheid handhaafde en, karig door het Parlement ondersteund, liever zijn kostbaarheden verpandde dan tot willekeurige afpersingen zijn toevlucht nam. Zijn weduwe trad weldra in het huwelijk met *Owen Tudor*, een edelman uit Wales, wiens nakomelingen later de Engelsche kroon verwierven.

Zie: *Church*, Henry V (Londen 1889); *Kingsford*, Henry V (Londen 1902); *Kingsford*, First English life of King Henry V, written in 1513 (Oxford 1911).

Hendrik VI (1421—1471), koning van Engeland, een zoon van den vorige en van *Catharina* van Frankrijk, den 6den December 1421 geboren, was bij den dood van zijn vader negen maanden oud. Zijn voogden waren eerst de hertog *van Bedford*, daarna de hertog *van Gloucester* en de bisschop *van Windsor*. *Hendrik* was iemand van een zwak karakter, die in de oorlogen van de Roode en de Witte Roos nu eens de eene, dan weer de andere partij koos, totdat hij in 1461 door den jongen hertog *Eduard van York* van den troon gestooten werd. Zijn gemalin, *Margaretha van Anjou*, wendde tevergeefs pogingen aan, om haar gemaal op den troon te herstellen. *Hendrik* werd in 1464 gevangen genomen en in den Tower gebracht. In 1470 werd hij door graaf *Warwick* bevrijd en weer op den troon geplaatst, in 1471 echter opnieuw gevangen genomen en den 21sten Mei van dat jaar in den Tower vermoord.

Hendrik VII (1485—1509), koning *van Engeland*, den 28sten Januari 1457 op het kasteel Pembroke geboren, was de zoon van *Margaretha van Beaufort*, erfdochter van het Huis *Lancaster*, en van *Edmund Tudor*, graaf *van Richmond*. Toen *Richard III* in den slag bij Bosworth, den 22sten Augustus 1485 gesneuveld was, werd *Hendrik van Richmond* terstond als *Hendrik VII* gekroond. Hij grondde zijn recht op den troon op zijn verbintenis met *Elizabeth*, oudste dochter van *Eduard IV van York*, en op zijn afkomst uit het Huis *Lancaster*. Den jongen graaf *van Warwick*, den eenigen mannelijken telg uit het Huis *York*, liet hij gevangen zetten en in 1499 dooden. Een priester te Oxford, *Simon*, overreedde *Lambert Simnel*, den zoon van een bakker, zich uit te geven voor den graaf *van Warwick*, en deze speelde zijn rol zoo goed, dat hij in Ierland als *Eduard VI* werd gekroond. Deze opstand werd gevaarlijk, toen de hertogin-weduwe *van Bourgondië*, een zuster van *Eduard IV*, hulptroepen onder graaf *Lincoln* naar Ierland zond, welke, door een aantal Ieren versterkt, een inval deden in Engeland. *Hendrik* versloeg echter de opstandelingen in Juni 1487 bij Stoke in het graafschap Nottingham en nam wraak op *Simnel* door hem tot keukenjongen in de Hofkeuken te vernederen. Hoewel geen oorlogzuchtige staatkunde huldigend, werd hij gewikkeld in een strijd van den hertog *van Bretagne* tegen Frankrijk. Hij kwam in October 1492 met een machtig leger voor Boulogne, doch stemde tegen een aanzienlijke geldsom in den vrede toe. Inmiddels had de hertogin *van Bourgondië* tegen *Hendrik*, den vijand van haar Huis, een nieuwen pretendent doen opstaan in den persoon van zekeren *Perkin Warbeck*. Deze was met koninklijke eer aan het Fransche Hof bejegend en verscheen na het sluiten van den vrede in Schotland, waar *Jacobus IV* hem als een zoon van *Eduard IV* ontving en zelfs, te zijnen behoeve, in 1495 met een leger een inval deed in Engeland. Doch ook hij sloot vrede in 1497 en liet *Perkin* aan zijn lot over. Deze nam de wijk naar Cornwallis en belegerde Exeter, maar werd door *Hendrik* gevangen genomen, in den Tower opgesloten en later, wegens zijn herhaalde pogingen om te vluchten, opgehangen. Nu maakte *Hendrik* gebruik van het tijdperk van vrede, om de binnenlandsche aangelegenheden te regelen. Hij beperkte de rechten van den adel en bevorderde door opbeuring van handel en scheepvaart de belangen van den burgerstand. Een zijner grootste gebreken was zijn geldzucht, want geen recht was hem heilig, wanneer hij gelegenheid zag zijn rijkdom te vermeerderen. Hij overleed den 21sten April 1509 te Richmond.

Zie: *Gairdner*, Henry the Seventh (Londen 1889).

Hendrik VIII (1509—1547), koning van Engeland, de zoon van den voorgaande, den 28sten Juni 1491 te Greenwich geboren, huwde in 1509 met *Catharina van Aragon*, de weduwe van zijn broeder *Arthur* en de tante van *Karel V*. In 1512 verbond hij zich met *Maximiliaan I* tegen *Lodewijk XII*. Hoewel hij den 17den Augustus 1513 met den keizer in den Sporenslag bij Wijngaten (Guinegate) de overwinning behaalde, verschafte de kostbare oorlog hem geen voordeel, en sloot hij in 1514 vrede met *Lodewijk XII*. Later trad

Digitized by Google

hij toe tot een defensief verbond met *Frans I* tegen *Karel V*. Doch de gunsteling van *Hendrik*, kardinaal *Wolsey*, bevorderde de belangen van *Karel V*, die hem uitzicht geopend had op den pauselijken Stoel, en maakte zijn meester afkeerig van Frankrijk. In 1521 werd door den keizer en den koning van Engeland een geheim verdrag gesloten, waarna *Hendrik* in 1522 den oorlog tegen Frankrijk begon. Inmiddels was *Wolsey* in zijn verwachtingen teleurgesteld, zoodat hij, door wraakzucht geleid, den koning een weerzin trachtte in te boezemen tegen den keizer. Toen *Frans I* in 1525 bij Pavia de gevangene des keizers werd, sloot *Hendrik* een verbond met Frankrijk en opende in 1528 de vijandelijkheden tegen den keizer, welke echter met den Vrede van Kamerijk (1529) een einde namen. Om zijn wisselvallige buitenlandsche staatkunde noemde men hem „le balanceur de l'Europe".

Met paus *Clemens VII* kwam *Hendrik VIII* op gespannen voet te staan toen hij, uit liefde tot de hofdame *Anna Boleijn*, van zijn gemalin *Catharina* van *Aragon* wilde scheiden. De paus, die indertijd dispensatie verleend had voor het huwelijk met *Catharina*, weigerde in de scheiding toe te stemmen. *Hendrik* had zich steeds een ijverig aanhanger betoond der R.-Katholieke Kerk; tegen de volgelingen van *Wiclef* en de Hervorming was hij met kracht opgetreden en zijn geschrift tegen *Luther* had hem zelfs den titel bezorgd van *„Defensor fidei"* (verdediger des geloofs). Nu echter de paus zijn toestemming tot de echtscheiding weigerde, besloot hij zich met zijn rijk aan het gezag van den Heiligen stoel te onttrekken. Door afpersing verkreeg hij (11 Januari 1531) van de geestelijkheid een aanzienlijke geldsom, benevens de verklaring, dat volgens een aloude instelling de koning de beschermer en het opperhoofd is der Engelsche Kerk. Nadat hij het verbond met *Frans I* hernieuwd had, trad hij in het begin van 1533 in het huwelijk met *Anna Boleyn* en deed in Mei 1533 door de geestelijke rechtbank het vonnis der echtscheiding van *Catharina* uitspreken. Tevens werd door het Parlement een wet afgekondigd, volgens welke de kinderen van het tweede huwelijk bevoegd waren tot troonopvolging, en alle onderdanen moesten op bedreiging der straf van hoogverraad die wet bezweren. Slechts 2 standvastige mannen, *Thomas Morus* en *Fisher*, bisschop van Rochester, kwamen daartegen in verzet en beklommen in 1534 het schavot. Bij Parlementsbesluit werd eindelijk in 1534 het pauselijk gezag verworpen en werden aan den koning de inkomsten der Kerk, benevens de rechtspraak in kerkelijke zaken, het vervolgen der ketters enz. opgedragen. Reeds in 1536 maakte *Hendrik* daarvan gebruik door de kloosters van minderen rang op te heffen en op raad van *Cranmer* den Bijbel te doen vertalen. De terechtstelling van *Anna Boleyn*, valschelijk beschuldigd van echtbreuk, werd elf dagen later gevolgd door 's konings huwelijk met *Johanna Seymour*, die moeder werd van den lateren *Eduard VI*. Het Parlement moest een Acte van Successie bekrachtigen, volgens welke prinses *Elizabeth*, een dochter uit het tweede huwelijk des konings, onterfd werd.

Toen *Hendrik VIII* in 1538 ook de aanzienlijke kloosters ophief, deed paus *Paulus III* hem in den ban. Om alle verschil over den staatsgodsdienst uit den weg te ruimen, liet de koning in 1539 door het Parlement de „zes geloofsartikelen" aannemen, die als de leerstellingen der Engelsche Kerk afgekondigd en bezworen werden. Zij, die weigerden deze artikelen te onderschrijven, waren aan de vreeselijkste vervolgingen blootgesteld. Zelfs de staatkundige vrijheid werd door het Parlement prijsgegeven, doordien het aan de koninklijke besluiten, in den Staatsraad overwogen, kracht van wet schonk.

Na veel huwelijksplannen knoopte *Hendrik* een nieuwe echtverbintenis aan met *Anna van Cleef* (1540); doch daar zij hem niet beviel, liet hij zich na verloop van een half jaar van haar scheiden. Tevens beschuldigde hij zijn kanselier *Thomas Cromwell*, die dit huwelijk bevorderd had, van hoogverraad en deed hem onthoofden. Kort daarna trouwde hij met *Catharina Howard*, en door haar invloed kwamen de hertogen *van Norfolk* en *Gardiner* aan het hoofd der zaken, die de Protestanten te vuur en te zwaard lieten vervolgen. Vele uitstekende mannen, die de waarheid der zes artikelen betwijfelden, vielen onder de handen van den beul. Intusschen vernam de koning, dat zijn nieuwe gemalin een losbandig leven geleid had en dit nog steeds voortzette. De dwingeland was diep bedroefd en gekrenkt, en ofschoon *Catharina*'s ontrouw niet wettig kon bewezen worden, liet hij haar met haar aanhang den 13den Februari 1542 ter dood brengen.

Tevergeefs had hij van zijn neef *Jacobus V*, koning van Schotland, invoering eener soortgelijke hervorming als in Engeland verlangd, weshalve hij hem den oorlog aandeed en de Schotten bij Solway versloeg (1542), waarna *Jacobus* overleed. Nu vatte hij het voornemen op de Schotsche kroon met de Engelsche te vereenigen en poogde met hulp der familie *Hamilton* een verloving tot stand te brengen tusschen zijn zoon en *Maria*, de erfdochter van *Jacobus*, doch zag zijn plannen verijdeld door de R.-Katholieke partij in Schotland.

In 1540 huwde hij met de weduwe van lord *Latimer*, *Catharina Parr*, die hem op schrandere wijze wist te leiden en met groote behendigheid het vermoeden van ketterij van zich afwendde. Verder verbond hij zich nogmaals met den keizer tegen *Frans I* en begon, nadat hij zijn dochters *Maria* en *Elizabeth* in haar rechten op den troon hersteld had, uit Calais een oorlog tegen Frankrijk, terwijl de keizer een inval deed in Champagne. De eigenzinnigheid van *Hendrik*, die niet gemeenschappelijk wilde werken, maar in 1544 op eigen hand Boulogne veroverde, was oorzaak, dat de keizer weldra vrede sloot, terwijl de koning eerst in 1546 een einde maakte aan den nutteloozen strijd. Tegen het einde van 1546 werd de koning aangetast door een slepende koorts, die hem te meer verontrustte, daar zijn zoon eerst 9 jaar oud was. Vooral koesterde hij vrees voor den machtigen hertog *van Norfolk* en diens zoon, den graaf *van Surrey*, een rijk begaafd jongeling, die zich tegen een hem opgedrongen huwelijksplan had verzet. *Hendrik* deed dezen onder een dwaas voorwendsel onthoofden, en de vader ontkwam slechts aan een dergelijk

Digitized by Google

lot, doordien de dwingeland den 27sten Januari 1547 overleed.

Literatuur: Brewer, The reign of Henry VIII from his accession to the death of Wolsey (Edinburgh 1884; 2 dln.); *Froude,* History of England from the fall of Wolsey to the death of Elizabeth (dl. 1—4; 1881); *Ehses,* Römische Dokumente zur Geschichte der Ehescheidung Heinrichs VIII (Paderborn 1893); *Richardson,* National movement in the reign of Henry VIII (Londen 1897); *Gasquet,* Henry VIII and the English monasteries (1906); *Hume,* Wives of Henry the Eighth (1905); *Tree,* Henry VIII and his court (1910).

Hendrik I, koning van Frankrijk, derde vorst uit het huis *Capet,* omstreeks 1010 geboren, volgde in 1039 zijn vader *Robert* op. Met veel moeite kon hij zich tegen de rijksgrooten staande houden. Hij overleed te Vitry den 4den Augustus 1060.

Hendrik II (1547—1559), koning van Frankrijk, een zoon van *Frans I* en van *Claudia,* een dochter van *Lodewijk XII,* den 31sten Maart 1519 te Saint-Germain-en-Laye geboren, trad in 1533 in het huwelijk met *Catharina de' Medici.* Hij bezat een besluiteloos karakter en was niet in staat het evenwicht van het Huis *Habsburg* te vernietigen en de oneenigheden over den godsdienst te dempen. Hij liet aan de *De Guises* het staatsbestuur over, riep den verbannen connetable *De Montmorency* terug en onderwierp zich geheel aan een voormalige minnares zijns vaders, *Diana van Poitiers,* welke hij tot hertogin *De Valentinois* verhief. Het Hof vervolgde de Protestanten, omdat *Diane* zich met hun goederen verrijkte en de *Guise's* naar de gunst van het grauw streefden. Ook bemoeide *Hendrik* zich met de Schotsche aangelegenheden en voerde oorlog tegen Engeland, dat hem in 1550 de stad Boulogne moest teruggeven. Met den keizer van Duitschland werden onderhandelingen aangeknoopt omtrent Parma, en tegen hem sloot *Hendrik* in 1552 te Chambord een verbond met keurvorst *Maurits van Saksen* en diens Protestantsche vrienden. Zoodra *Maurits* nu in Duitschland voorwaarts rukte, deed *Hendrik* met 35 000 man een inval in Lotharingen, veroverde Toul en Verdun en nam Nancy in bezit, terwijl de *Connétable* door verraad zich meester maakte van Metz. Vruchteloos trachtte de koning Straatsburg te overrompelen. *Karel V* liet na het verdrag van Passau, in het najaar van 1552 den hertog *van Alva* met een aanzienlijk leger naar Metz oprukken, doch de stad werd door *Frans van Guise* op schitterende wijze verdedigd. Ook in Italië voerde *Hendrik* oorlog; de maarschalk *Brissac* streed voorspoedig in Piemont; een aanval op Napels mislukte. In 1556 sloot *Hendrik* een voordeeligen wapenstilstand met den keizer. Paus *Paulus IV* haalde echter de Fransche regeering over die overeenkomst te verbreken, en in het volgende jaar trok de hertog *De Guise* met 20 000 man naar Italië om Napels te veroveren. Dit plan werd echter verijdeld door de komst van *Alva* met een machtig leger. Nog rampspoediger streed *Hendrik* aan de Nederlandsche grenzen. Daar leed *Montmorency,* den 10den Augustus 1557, een volkomen nederlaag.

De koning, buiten zichzelf door deze ramp, riep den hertog *van Guise* tot zich en belastte hem met het stadhouderschap over het geheele koninkrijk. Deze ontrukte in 1558 aan de Engelschen Calais, dat zij ruim 2 eeuwen bezeten hadden, en veroverde de vesting Thionville, maar werd bij Grevelingen verslagen. Doch uit haat tegen *Guise* verbond zich de hertogin *van Valentinois* met *Montmorency,* om *Hendrik* tot den vrede te bewegen, welke den 3den April 1559 te Cateau-Cambrésis tusschen Frankrijk, Spanje en Engeland gesloten werd. *Hendrik* behield Metz, Toul, Verdun en Calais, doch deed afstand van Italië. Een geheim artikel verplichtte den koning aan de uitroeiing der ketters mede te werken. Ter bezegeling van den vrede werd het huwelijk van *Philips II* met *Elizabeth,* de oudste dochter van *Hendrik,* voltrokken. Bij een steekspel, ter eere van deze plechtigheid gegeven, kreeg de koning de lans van den graaf *van Montgomery* in het rechteroog. Hij overleed 10 dagen daarna, den 10den Juli 1559, aan de bekomen wond. De koningin eischte den dood van den graaf, vervolgde hem gedurende 15 jaar en deed hem in 1574 onthoofden.

Zie: *Lemonnier,* La France sous Henri II (Parijs 1904).

Hendrik III (1574—1589), eerst hertog *van Anjou,* de derde zoon van den voorgaande en van *Catharina de' Medici,* den 19den September 1551 geboren, werd na den dood van den connétable *De Montmorency* benoemd tot opperbevelhebber van het leger en behaalde in den Hugenotenoorlog de overwinningen bij Jarnac en Moncontour (1569). *Catharina* bezorgde hem in 1573 door list de koninklijke waardigheid in Polen. In het begin van 1574 werd hij te Krakau gekroond, doch zijn betrekking behaagde hem zoo weinig, dat hij in 1575 Polen heimelijk verliet, te meer daar hij door den dood van zijn broeder *Karel IX* erfgenaam van den troon was geworden. Reeds in den aanvang van zijn bestuur kwamen zijn luiheid, zedeloosheid, spilzucht en dweperij duidelijk aan den dag. De *Guise's* en zijn moeder hadden weinig moeite hem tot het voortzetten van den godsdienstoorlog te bewegen. *Hendrik* liet zich den 15den Februari 1575 te Reims kronen en trad den volgenden dag in het huwelijk met *Louise van Lotharingen,* uit het geslacht der *Guise's.* De koningin-moeder sloot in naam van haar zorgeloozen zoon, den 6den Mei 1576 in de abdij Beaulieu (in Touraine) met de Hugenoten vrede. Deze schikking dwarsboomde de plannen van *Hendrik van Guise,* die nu de Heilige Ligue tot stand bracht. Nu begon de godsdienststrijd opnieuw, maar eindigde voorloopig in September 1577 door den vrede van Bergerac. Om den adel aan zijn troon te verbinden, stichtte *Hendrik* de orde van den Heiligen Geest, en *Catharina* knoopte te Nérac geheime onderhandelingen aan met *Hendrik van Navarre.* Nauwelijks echter zagen de koning en zijn moeder hun gezag een weinig bevestigd, of zij schonden weder den vrede met de Hugenoten. Een verdrag, in November 1580 te Fleix in Périgord gesloten, herstelde nogmaals de rust. *Hendrik* gaf zich thans aan zijn uitspattingen over, terwijl zijn moeder de teugels van het bewind in handen nam. Na den dood van den hertog van *Alençon*

Digitized by Google

(Anjou) (1584) onderhandelde de koning met *Hendrik van Navarre* (zie *Hendrik IV*) en waarborgde hem Frankrijks troon, mits hij tot den R.-Katholieken godsdienst terugkeerde. Daar zulk een stap den invloed der *Guise*'s bedreigde, zorgden deze, dat *de Ligue* naar de wapens greep en kardinaal *Karel van Bourbon* tot erfgenaam van den troon verklaarde, terwijl de paus *Hendrik van Navarre* als ketter in den ban deed. De koning sloot in 1585, op aanraden zijner moeder, met *de Ligue* een verdrag, dat de Protestanten met verlies van hun rechten en met verbanning uit Frankrijk bedreigde. De overwinning, die *Hendrik van Navarre* bij Coutras (20 October 1587) behaalde, gaf aan dezen oorlog, dien der drie *Hendriken*, voor de Ligue een ongunstigen keer, zoodat de hertog *van Guise* besloot, den koning ten val te brengen. Den 12den Mei 1588 verwekte daarop de Parijsche Ligue een straatoproer, waarbij de koning door barricaden *(Journée des barricades)* in het Louvre omsingeld werd. *Hendrik III* ontsnapte naar Chartres, en de koningin-moeder trof met *De Guise* een overeenkomst, waarbij deze de waardigheid van stadhouder-generaal, de kardinaal *van Bourbon* het recht van troonopvolging en de Ligue de belofte van ketterverdelging verkreeg. De koning onderteekende dit verdrag en moest het op de Rijksvergadering te Blois op de hostie bezweren. *Hendrik* echter, overtuigd, dat de hertog *van Guise* zijn val beoogde, liet hem den 23sten December 1588 vermoorden; zijn broeder, de kardinaal van Lotharingen, onderging den volgenden dag in de gevangenis een dergelijk lot. Deze bloedige gebeurtenis verwekte een hevige opschudding: de Sorbonne ontsloeg het volk van gehoorzaamheid aan den koning en de Ligue van Parijs verdreef het Parlement. *Hendrik III*, na den dood zijner moeder (5 Januari 1589) van raad en hulp verstoken, nam de vlucht naar Tours en toen hij vernam, dat de hertog *van Mayenne*, een broeder van de vermoorden, te Parijs tot stadhouder-generaal was uitgeroepen sloot hij zich aan bij *Hendrik van Navarre*. Dit geschiedde den 3den April 1589 en was oorzaak, dat de paus ook over *Hendrik III* den banvloek uitsprak. De beide koningen trokken nu aan het hoofd van het leger der Hugenoten, 40 000 man sterk, naar Parijs en brachten weldra de stad tot het uiterste. Een dweepzieke Dominicaner monnik, *Jacques Clément* genaamd, drong echter onder voorwendsel, dat hij belangrijke berichten had mede te deelen, tot den koning door en stiet hem een vergiftigd mes in het lichaam. De vorst had de tegenwoordigheid van geest, zelf het mes uit de wonde te rukken en daarmede den moordenaar in het aangezicht te kwetsen. Deze werd aanstonds door de wacht afgemaakt, doch ook de koning overleed den volgenden dag, den 2den Augustus 1589, nadat hij *Hendrik van Navarre* tot zijn opvolger benoemd had. Hij was de laatste koning uit het Huis *Valois*.

Zie: *De la Barre-Duparcq*, Histoire de Henri III (Parijs 1882); *Jackson*, The last of the Valois and the accession of Henry of Navarra (Londen 1888).

Hendrik IV, koning van Frankrijk (1589—1610), de derde zoon van *Antoine van Bourbon* (zie aldaar) en van *Jeanne d'Albret*, dochter en erfgename van *Hendrik*, koning van Navarra en Béarn, den 4den December 1553 te Pau in Béarn geboren, ontving van zijn grootvader een ridderlijke en van Calvinistische leeraars een wetenschappelijke opleiding. Zijn vader overwelde voor Rouaan in 1562. *Jeanne d'Albret* wist zich zelf en haar zoon te onttrekken aan de aanslagen van *Catharina de' Medici*, en na het vermoorden van *Lodewijk van Condé* verklaarde zij, dat haar zoon het hoofd was van het Protestantsch Verbond. Na den vrede van St. Germain-en-Laye (1570) stelde het Fransche Hof, om de hoofden der Protestantsche vereeniging naar Parijs te lokken, een huwelijk voor van *Hendrik van Navarra* met *Margaretha van Valois*, een zuster van *Karel IX*. Al spoedig was *Jeanne* het slachtoffer van dezen toeleg; zij overleed aan het Hof den 9den Juni 1572, waarschijnlijk door vergif. *Hendrik* werd nu koning van Navarra en trad den 18den Augustus in het huwelijk, doch reeds den 24sten, in den Bartholomeusnacht, brak de beruchte Hugenotenmoord uit. *Hendrik* bleef gespaard, maar moest de mis bezoeken en werd als een gevangene aan het Hof bewaakt. Hij genoot het vertrouwen van *Hendrik III*, den opvolger van *Karel IX*, maar toen zijn lotgenoot *Hendrik van Condé* de wapens weder had opgevat (1576), verwijderde hij zich van het Hof en werd weder Protestant. Na den dood van den hertog *van Alençon (Anjou)* in 1584 kreeg *Hendrik* als eerste prins van den bloede, aanspraak op den Franschen troon, wat weinig strookte met de bedoelingen der *Guise*'s. De Katholieke Ligue erkende nu den kardinaal *van Bourbon* als rechtmatigen erfgenaam des rijks en greep naar de wapens. Tevens dwong men den koning het Edict van Nemours (7 Juli 1584) te onderteekenen, dat *Hendrik van Navarra* van zijn rechten beroofde en de Hugenoten opnieuw bedreigde. Daar *Hendrik van Navarra* bovendien door paus *Sixtus V* in den ban gedaan was, stelde hij zich weder aan het hoofd der Hugenoten en behaalde de belangrijke overwinning bij Coutras (20 October 1587). Reeds lang had *Hendrik III* een verbintenis met *Hendrik van Navarra* gewenscht en deze kwam na het vermoorden der *Guise*'s in 1589 tot stand. (Zie *Hendrik III*).

Door den stervenden *Hendrik III* tot zijn opvolger aangewezen, moest *Hendrik IV* strijd voeren tegen de Ligue, die door de geestelijkheid, den paus en den koning van Spanje ondersteund werd. Door Spaansche hulptroepen onder den graaf *van Egmond* versterkt, tastte *Mayenne*, de aanvoerder der Ligue-troepen, den 14den Maart 1590 den koning aan bij Ivry aan de Eure, maar hij verloor den slag. Daarna belegerde *Hendrik* nogmaals Parijs, maar hij moest terugtrekken voor den hertog *van Parma*, die met een Spaansch leger van uit de Nederlanden, de aanspraken van *Isabella*, dochter van *Philips II*, op den Franschen troon kracht kwam bijzetten. Toen op de Rijksvergadering te Parijs in 1593 de voorstellen van Spanje verworpen werden, ontstond er meer toenadering tusschen de Katholieken en *Hendrik IV*. Toch had *Hendrik* het bezit van het geheele rijk waarschijnlijk nooit verworven, indien hij niet op raad van zijn minister *De Rosny*, later hertog *van Sully*, tot de Katholieke Kerk

Digitized by Google

was overgegaan („*Paris vaut bien une messe*"). Dit geschiedde den 25sten Juli 1593 in de kerk van St. Denis. De adel en de belangrijkste steden schaarden zich nu aan zijn zijde, en nadat hij den 27sten Februari 1594 te Chartres gekroond was, opende Parijs gewillig voor hem de poorten.

Hoewel *Hendrik* zich verstandig, edelmoedig en welwillend betoonde, werd hij gestadig bedreigd door de dolken van dweepers, die door de Jezuïeten werden opgestookt. Daar ook het Spaansche Hof alle middelen aanwendde om den burgeroorlog weder te doen ontbranden, verbond hij zich met Engeland en de Nederlanden en trok in 1595, maar zonder veel voorspoed, tegen Spanje te velde. Den 2den Mei 1598 sloot hij met Spanje vrede te Vervins, zonder hierin Engeland, zijn bondgenoot, te kennen. Tevens bracht hij door het Edict van Nantes (13 April 1598) de Hugenoten tot rust. Nadat hij van zijn eerste gemalin gescheiden was, trad hij, op aandringen van den paus, in het huwelijk met *Maria de' Medici* (1600) een dochter van *Ferdinand*, groothertog van Toskane. Wanneer wij een kortstondigen oorlog tegen Savoye en Saluzzo niet in rekening brengen, genoot *Hendrik* nu een volkomen rust, welke hem in staat stelde de inwendige aangelegenheden des rijks te verbeteren. De stadhouders en groote grondbezitters waren te midden der woelingen bijkans onafhankelijke gebieders geworden. Zij hieven tollen, legden belastingen op en bekreunden zich niet om het Parlement. Al die misbruiken werden nu uit den weg geruimd. De koning liet kanalen graven, wegen aanleggen, ondersteunde handel en nijverheid en bevorderde zelfs de stichting van Fransche koloniën in Amerika. Ook de landbouw werd uit zijn achterlijken toestand opgeheurd. Verder bracht *Sully* orde in de geldzaken, zoodat na 10 jaar van vrede de staatsschuld van 330 millioen livres op 50 millioen gedaald was, waartoe een vermindering van het leger tot op de helft veel bijdroeg. Tegen het eind zijner regeering trachtte *Hendrik IV*, hierin de traditioneele Fransche politiek volgende, de macht van het Habsburgsche Huis te verzwakken, door zich in de Gulik-Kleefsche erfopvolgingtwisten te mengen. Geheel Europa zag in gespannen verwachtingen groote gebeurtenissen tegemoet. De koningin zou gedurende de afwezigheid van haar gemaal regentes zijn en verlangde, op aansporing van haar gunsteling *Concini*, gekroond te worden. Met weerzin stemde *Hendrik* hierin toe; de plechtigheid had plaats den 13den Mei 1610. Om den zieken *Sully* te bezoeken, reed hij den 14den Mei 1610 des namiddags te 4 uur door de nauwe straat La Feronnerie en werd in zijn rijtuig, omgeven van onderscheiden aanzienlijken des rijks, door *Ravaillac* met een messteek vermoord. Zijn dood deed voor Frankrijk weer een woelige tijd aanbreken. Tot nu toe wordt hij als de beste en grootste der Fransche koningen gehuldigd. Een schaduwzijde van zijn karakter was evenwel de lichtzinnigheid, waarmede hij tijd en geld aan verschillende maîtressen verspilde, tot welke *Gabrielle d'Estrées* en *Henriette d'Entragues* behoorden. Hij liet, behalve zijn wettige, acht onwettige kinderen na, voor wier lot hij met vaderlijke belangstelling zorgde. Van *Hendrik IV* bestaan veel portretten, o. a. een van *Rubens* in de pinakotheek te München. Beroemd zijn ook *Rubens*' „Apotheose van *Hendrik IV*" in het Louvre en „*Hendrik IV* in den slag bij Ivry" in het museum te Florence. In 1818 verrees op de Pont-Neuf te Parijs het ruiterstandbeeld van *Hendrik IV*, door *Lemot* gebeeldhouwd, waarvan de kosten uit vrijwillige bijdragen waren gevonden. Het is in 1858 bijna geheel hernieuwd.

Literatuur: Philippson, König Heinrich IV von Frankreich (Leipzig 1874); *De la Barre-Dubarcq*, Histoire de Henri IV (Parijs 1884); *Jackson*, The first of the Bourbons (2 dln., Londen 1890); *Anquez*, Henri IV et l'Allemagne (Parijs 1887); *Mariejol*, Henri IV et Louis XIII, 1598—1643 (2 dln., Parijs 1905).

Hendrik *de Leeuw*, hertog van Beieren en Saksen (1169—1181), in 1129 te Ravensburg geboren, was een zoon van *Hendrik den Trotsche*, hertog *van Saksen*, en van moederszijde een kleinzoon van keizer *Lotharius*. Zijn vader kwam in 1139 in den oorlog om het leven, en zijn moeder *Geertruid* en zijn grootmoeder *Richenza* namen gedurende zijn minderjarigheid de regeering waar. Nadat hij in 1146 zelf het bestuur aanvaard had, eischte hij op den Rijksdag te Frankfort in 1147 van keizer *Koenraad III* het hertogdom Beieren, dat aan zijn vader ontnomen was terug, en greep, toen zulks geweigerd werd, met zijn oom *Welf VI* naar de wapens. *Koenraad*'s krachtige maatregelen verhinderden hem echter een inval in Beieren te doen, doch na 's keizers dood werd hem door zijn neef, keizer *Frederik I*, in 1156 het bezit van Beieren toegezegd. Nu strekten zijn bezittingen zich uit van de Noord- en Oostzee tot aan de Adriatische Zee. *Otto von Wittelsbach* belastte hij met de regeering van Beieren, om al zijn zorgen te kunnen wijden aan het hertogdom Saksen. In 1166 sloten zijn vijanden, met *Hartwig*, aartsbisschop van Bremen, aan het hoofd, een verbond tegen hem, waaraan weldra de bisschoppen van Maagdenburg, Halberstadt en Hildesheim, alsmede de markgraven van Thuringen en Brandenburg deel namen. *Hendrik* veroverde Bremen en nam Oldenburg stormenderhand in. Omstreeks dien tijd scheidde hij van zijn gemalin en trad in het huwelijk met *Mathilde*, de dochter van *Hendrik II*, koning van Engeland. Kort daarna ondernam hij een tocht naar Palestina. In zijn afwezigheid maakte keizer *Frederik I* op het gerucht van zijn dood, zich van de vaste plaatsen in Saksen meester. *Hendrik*, uit Palestina teruggekeerd, volgde den keizer wel op diens vijfden tocht naar Italië, maar hij verliet hem bij de belegering van Alessandria, zoodat *Frederik* in 1176 den slag bij Legnano tegen de Italiaansche steden verloor en een nadeelig verdrag moest sluiten. *Hendrik* werd ter verantwoording geroepen op de Rijksdagen te Regensburg, Maagdenburg en Goslar, en daar hij niet verscheen, werd hij op den Rijksdag te Würzburg (1180) vogelvrij en van al zijn leenen vervallen verklaard. *Otto von Wittelsbach* verkreeg Beieren, *Bernhard van Askanië* Saksen, de Keulsche aartsbisschop Engern en Westfalen, terwijl ook aan de overige aartsbisschoppen gedeelten zijner landen werden toegekend. Oostfa-

Digitized by Google

len was een allodiaal goed en kon hem door den Rijksdag niet ontnomen worden. *Hendrik* verloeg bij Hallerfelde de Keulsche benden en nam *Ulrich*, bisschop van Halberstadt, gevangen. De keizer stelde *Hendrik*'s vazallen een termijn, binnen welken zij den vogelvrij-verklaarde moesten verlaten. Nu nam *Hendrik* de wijk naar Engeland. Alleen Brunswijk bleef hem trouw, dat door den bisschop van Keulen vruchteloos belegerd werd. Om niet alles te verliezen, viel hij in 1182 te Erfurt den keizer te voet en smeekte om genade, doch verkreeg alleen de toezegging, dat hij zijn erflanden Brunswijk en Luneburg zou behouden. Ook moest hij nog 3 jaar buiten Duitschland als balling leven. De aartsbisschop van Keulen, *Philips*, in onaangenaamheden met den keizer gewikkeld, spoorde hem aan om terug te keeren, en sedert 1184 woonde hij ongestoord te Brunswijk. De keizer vertrouwde hem echter niet en verlangde bij zijn vertrek naar Palestina, dat *Hendrik* hem volgen of zich naar Engeland begeven zou. *Hendrik* koos in 1189 het laatste. Toen men echter bij den dood zijner gemalin de belofte niet hield, dat men zijn allodiale goederen ongedeerd zou laten, achtte hij zich evenzeer van zijn verbintenis ontheven, begaf zich in 1189 naar Stade en werd door zijn voormaligen vijand, den aartsbisschop van Bremen, die hem nu noodig had, met open armen ontvangen. Met zijn getrouwe vazallen versloeg hij de Denen en Dithmarschen, veroverde Hamburg, Lubeck, Luneburg en andere steden, maar leed de nederlaag in den slag bij Segeberg tegen *Adolf von Dassel*; zelfs werd Brunswijk belegerd. De vijandelijkheden eindigden eerst, toen *Hendrik*'s oudste zoon, later als *Hendrik de Schoone* zijn opvolger, in het huwelijk trad met *Agnes*, dochter van paltsgraaf *Koenraad aan den Rijn*, een broeder des keizers. *Hendrik* overleed te Brunswijk den 5den Augustus 1195.

Zie: *Philippson*, Geschichte Heinrichs des Löwen (Leipzig 1867—1868, 2dln.).

Hendrik I, graaf van Gelder en Zutfen, een zoon van *Geeraart van Nassau*, werd in 1131 opvolger van zijn vader in de grafelijke waardigheid. In 1161 nam hij deel aan de twisten tusschen *Godfried*, bisschop van Utrecht, en de erfgenamen van *Ludolf* over de stedevoogdij van Groningen. Graaf *Hendrik* koos de partij van laatstgenoemden en maakte zich meester van de stad, welke door graaf *Floris III*, als bondgenoot van den bisschop, belegerd, maar door hem en *Dirk*, heer *van Batenburg*, zoo dapper verdedigd werd, dat eindelijk door bemiddeling van den aartsbisschop van Keulen een verdrag gesloten werd. *Hendrik* schonk vele goederen aan geestelijke gestichten, was gehuwd met *Beinare*, een dochter van *Godfried van Bouillon*, en overleed in 1162.

Hendrik II of *de Vrome*, hertog van Silezië en grootvorst van Polen, in 1191 geboren, was een zoon van hertog *Hendrik den Gebaarde* en van de Heilige *Hedwig* en poogde bij het aanvaarden van zijn bewind (1239) Polen tegen de Mongolen te beschermen en zijn Silezische erflanden te verdedigen. Alleen dit laatste gelukte hem. Hij sneuvelde den 9den April 1241 in den Volkerenslag bij Wahlstadt.

Hendrik *Raspe*, landgraaf van Thuringen, de tweede zoon van de landgraaf *Herman I*, stiet na den dood van zijn ouderen broeder diens gemalin, *Elisabeth de Heilige*, van den troon en matigde zich de heerschappij aan over zijn minderjarigen neef *Herman II*. Wel gaf hij dezen bij zijn meerderjarigheid het landgraafschap Thuringen met Hessen, maar hij behield het paltsgraafschap Saksen, terwijl het plotseling overlijden van *Herman* in 1241 niet zonder reden aan *Hendrik* wordt toegeschreven. Hij werd tevens rijksbestuurder voor *Koenraad*, den jeugdigen zoon van keizer *Frederik II*. Hierdoor klom zijn aanzien aanmerkelijk. Toen de paus den keizer in 1245 in den ban deed, werd *Hendrik* in 1245 op een Rijksdag, meerendeels uit geestelijken bestaande, tot koning uitgeroepen, waarom men hem spottenderwijze den „Papenkoning" noemde. Door den paus met geld ondersteund, bracht hij een groot leger bijeen en behaalde op koning *Koenraad* een echitterende overwinning. Weldra echter werd hij ziek; hij overleed te Würzburg den 16den Februari 1247 zonder wettige nakomelingen achter te laten, waarna de Thuringsche Successie-Oorlog begon.

Zie *Malsch*, Heinrich Raspe, Landgraf von Thüringen und deutscher König (Halle 1911).

Hendrik *de Doorluchtige (der Erlauchte)*, markgraaf van Meissen, in 1218 geboren, volgde zijn vader *Diederik* („der Bedrängte") in 1221 op onder voogdij van zijn oom *Lodewijk den Vrome*, van Thuringen, die in 1227 overleed. Daarna werd zijn heerschzuchtige moeder *Jutta*, een zuster van *Lodewijk* en ten tweeden male gehuwd met *Poppo, graaf van Henneberg*, voogdes. *Hendrik* werd weldra meerderjarig verklaard, ondernam een Kruistocht tegen de Pruisen en voerde oorlog tegen *Johan*, markgraaf *van Brandenburg*. Hij werd in 1249 als vorst gehuldigd en in 1250 belastte hij zich, in naam van *Hendrik het Kind*, met de regeering van Hessen. Toen *Sophia* van Brabant, de moeder van *Hendrik*, in bondgenootschap met hertog *Albrecht van Brunswijk* aanspraak maakte op Thuringen, ontstond de bloedige Thuringsche Successieoorlog (1247—1263), die na den slag bij Wettin (1263) eindigde met de overeenkomst, waarbij *Hendrik* Hessen afstond en zelf in het bezit bleef van Thuringen. Zijn bestuur werd door vele huiselijke twisten verontrust. Aan zijn twee zonen had hij zijn voornaamste landen afgestaan en voor zichzelf alleen Meiszen en de Neder-Lausitz behouden. Toen er echter oneenigheden ontstonden tusschen de zonen van zijn oudsten zoon, werden daarin ook de overige familieleden gewikkeld. Dit verergerde nog, toen hij na een tweeden, kinderloozen echt met *Agnes van Bohemen* een derde huwelijk sloot met *Elizabeth von Maltitz*, die hem een zoon schonk, *Frederik den Kleine*, aan wien hij een gedeelte zijner bezittingen wilde toekennen. *Hendrik*, die ook als minnezanger roem verwierf („Hendrik van Meissen"), overleed den 15den Februari 1288.

Hendrik I, *het Kind*, landgraaf *van Hessen*, den 24sten Juni 1244 geboren, was een zoon van hertog *Hendrik den Grootmoedige* en *Sophia*, dochter van *Lodewijk den Vrome*, landgraaf van Thuringen. Toen in 1247 met *Hendrik Raspe* het Thuringsche Vorstenhuis uitstierf, beschouwde

Digitized by Google

zijn moeder *Elizabeth de Heilige*, zich als de naaste erfgenaam, doch kon haar recht tegen *Hendrik den Doorluchtige* niet handhaven, zoodat zij in 1263 alleen Hessen verkreeg, dat zij aan haar zoon, vroeger *het Kind van Brabant* genoemd, bij zijn meerderjarigheid toekende. *Hendrik*, wiens evenzoo genoemde broeder reeds in 1247 de regeering van Brabant aanvaard had, vestigde zijn zetel te Cassel, zuiverde het land van roofridders en verwierf de achting der aanzienlijken, die hem als heer des lands erkenden. Hij hielp keizer *Rudolf I* de overwinning bevechten op *Ottokar van Bohemen*. Na zijn dood (21 December 1308) werden zijn landen onder zijn zonen verdeeld.

Hendrik *de Zeevaarder* (dom *Enrique el Navegador*), prins van Portugal, de vierde zoon van koning *Johan I*, den 4den Maart 1394 te Oporto geboren, legde zich toe op de aardrijks-, wis-, sterren- en zeevaartkunde. Reeds zijn eerste wapenfeiten bij de verovering van Ceuta (1415) en als opperbevelhebber der vloot bij het ontzet dezer belangrijke vesting (1419) maakten zijn naam beroemd. Hij stichtte te Sagres een sterrenwacht en een inrichting, waar jonge edellieden onderwijs ontvingen in de zeevaartkunde. Ook rustte hij ieder jaar een schip uit, dat onder bevel van moedige en bekwame mannen in zee werd gezonden om ontdekkingen te doen. In 1419 vonden *Tristam Vaz* en *Gonsalves Zargo*, door storm van den koers gebracht, het eiland Porto-Santo en daarna Madeira. Beide eilanden werden weldra van volksplantingen voorzien. In 1431 ontdekte *Gonsalves Velho Cabral* de Formigas-Eilanden en in 1432 Sta Maria, waarop van 1444 tot 1453 de overige Azoren volgden. Aan de kust van Afrika waren de expeditiën, vóór *Hendrik* uitgezonden, niet verder doorgedrongen dan tot aan Kaap Bojador. In 1434 gelukte het aan *Gil Eannes* Kaap Bojador om te zeilen, terwijl *Baldaya* in 1436 bij den Rio de Oro het anker liet vallen. Nadat hij zich gedurende zijn tijd met de binnenlandsche aangelegenheden van Portugal had bezig gehouden, vatte *Hendrik* in 1441 zijn ontdekkingsplannen weder op. In dat jaar bereikte *Nuno Tristam* Kaap Blanco en zeilde in 1443 tot de Baai van Arguin terwijl *Diaz* in 1445 Kaap Verde bereikte. Een jaar later nam *Lancerota* met anderen de Arguingroep in bezit en ontdekte den Senegal, en in 1447 kwam *Alvaro Fernandes* tot aan de andere zijde van Sierra-Leone. Nadat *Hendrik* in 1449 op Arguin een vesting gesticht had, ontstond weldra een levendig en winstgevend handelsverkeer met de westkust van Afrika. In 1455 voer *Cada Mosto* den Senegal op tot den Gambia. In de volgende jaren vonden *Diogo Gomez* en *Antonio de Noli* de Kaap Verdische Eilanden, de rivieren Casamansa en Rio-Grande, benevens de Bissagoseilanden. Nadat *Hendrik* in 1458 nogmaals voorspoedig tegen de Mooren gestreden had, overleed hij te Sagres den 13den November 1460. Hij heeft de grondslagen gelegd voor den lateren wereldhandel van Portugal en voor zijn bloei als koloniale mogendheid, terwijl hij tevens nieuwe wegen aan de scheepvaart aangewezen en de wereldgeschiedenis van de Middellandsche Zee naar den Atlantischen Oceaan overgebracht heeft.

Zie: *Major*, Life of prince Henry of Portugal, surnamed the Navigator (London 1868); *Beazley*, Prince Henry the Navigator (Londen 1895); *Jules Mees*, Henri le Navigateur et l'académie de Sagres (Brussel 1901).

Hendrik, hertog van Saksen en tweede zoon van *Albert van Saksen*, den 17den Maart 1473 geboren, werd in 1499, toen zijn vader naar Duitschland vertrok, met het bestuur in Friesland belast. Wegens het opleggen van nieuwe schatting kwamen de Friezen in opstand en belegerden hem in Sjaardamahuis te Franeker, zoodat zijn vader en *Erik van Brunswijk* zich daarheen moesten begeven tot ontzet. Toen hertog *Albert* kort daarna overleed, liet hij zijn Duitsche Staten na aan zijn oudsten zoon *George* en Friesland aan *Hendrik*. Deze vond hier echter zooveel tegenkanting, dat hij zijn gebied afstond aan zijn broeder, die in 1505 gehuldigd werd. *Hendrik* trok toen ter bedevaart naar Spanje, maar was later een der eerste vorsten, die de leer van *Luther* aannamen, terwijl hij na den dood zijns broeders als diens erfgenaam de Hervorming in zijn Staten invoerde. Niet lang voor zijn dood droeg hij de regeering op aan *Maurits van Saksen* en overleed den 18den Augustus 1541.

Hendrik, *de Jongere* (1514—1568), hertog van Brunswijk, een zoon van *Hendrik den Oude*, den 10den November 1489 geboren, was een heftig tegenstander van de Kerkhervorming. Niet lang na het aanvaarden der regeering (1514) kwam hij in oorlog met den bisschop van Hildesheim en verloor den slag bij Soltau (28 Juni 1519). Door de gunst van keizer *Karel V* werden in 1523 aan hem en zijn neef *Erich* de landen van Hildesheim toegekend. In den Boerenoorlog stond hij aan de zijde van den landgraaf *van Hessen* en den hertog *van Saksen* en nam deel aan den slag bij Frankenhausen. Toen hij op het punt stond tegen Goslar ten strijde te trekken, riep *Karel V* hem ter hulp tegen den paus en tegen Venetië. *Hendrik* trok naar Italië met 1000 ruiters, doch zijn leger veranderde door beambtelijke ziekten en hij zelf ontkwam, als knecht verkleed, ternauwernood aan zijn belagers. Intusschen had de Hervorming in zijn erflanden belangrijke vorderingen gemaakt, doch *Hendrik* bleef op den Rijksdag te Augsburg (1530) getrouw aan den keizer en aan de voorvaderlijke leer. Kort daarna gelukte het hem zijn broeder *Willem* na een 12-jarige gevangenschap te dwingen tot een verdrag, waarbij het recht van eerstgeboorte in het Huis van Brunswijk werd erkend. Toen in 1537 het Schmalkaldisch Verbond door de Protestantsche vorsten gesloten werd, trad *Hendrik* op als aanvoerder van de Katholieke Liga. In 1545 werd hij in den slag bij het klooster Höckelem met zijn oudsten zoon *Victor*, gevangen genomen. Na den slag bij Mühlberg (1547) op vrije voeten gesteld, rukte hij, bijgestaan door *Maurits*, keurvorst *van Saksen*, met zijn beide zonen tegen *Mansfeld* op. Bij Sieverhausen (9 Juli 1553) behaalde *Hendrik* de overwinning, doch zijn beide zonen sneuvelden; *Maurits* werd zoo zwaar gewond, dat hij kort daarna overleed. Slechts een derde zoon, de minderjarige *Julius*, die tot het Protestantisme over-

Digitized by Google

helde, bleef hem over, zoodat *Hendrik* zelfs pogingen deed, om zijn onechten zoon *Eitel Heinrich* door den keizer te doen wettigen. Toen dit mislukte, verzoende hij zich met *Julius* en werd op gevorderden leeftijd minder afkeerig van de leer van *Luther*. Hij overleed den 11den Juni 1568. Hij is bekend door zijn liefde jegens *Eva von Trott;* men verhaalt namelijk, dat deze op zijn bevel te Gandersheim in schijn gestorven en begraven is, terwijl hij haar in stilte naar het kasteel Stanfenberg liet brengen, waar zij hem 7 kinderen schonk.

Hendrik I of *Hendrik van Vianden*, bisschop van Utrecht, was aartsdiaken der Keulsche kerk en een bloedverwant van een bisschop van Keulen en werd in 1250 de opvolger van *Goswijn* te Utrecht. Hij oorloogde tegen de Gelderschen en stichtte uit den buit het kasteel Vreeland, om zich te beveiligen tegen de aanvallen der Amsterdammers. Ook bouwde hij den nieuwen Utrechtschen Dom, begiftigde het nonnenklooster der Heilige Maagd Maria te Horst nabij Deventer, stichtte een kapittel te Steenwijk en overleed den 3den Juni 1267.

Hendrik II of *Hendrik van Beieren*, bisschop van Utrecht, zoon van *Philips*, keurvorst van de Palts, was bisschop van Spiers, werd in 1524 met eenparige stemmen tot bisschop van Utrecht gekozen en door paus *Clemens VII* in die waardigheid bevestigd. Hij belegde in 1525 een kerkvergadering in zijn bisdom, waar eenige nieuwe feestdagen werden vastgesteld, en toen de vroedschap van Amsterdam een ordonnantie had uitgevaardigd tegen de geheime huwelijken, dagvaardde hij dien te Utrecht. De vroedschap beklaagde zich bij keizer *Karel V*, die op zijn beurt den bisschop ter verantwoording riep naar 's-Gravenhage. Wegens een inval der Gelderschen in het Sticht, droeg hij den 21sten October 1528 het wereldlijk bestuur van zijn bisdom op aan *Karel V*, als hertog *van Brabant* en graaf *van Holland*, en vergenoegde zich met het kerkelijk gezag. De afstand werd den 20sten Augustus 1529 door paus *Clemens VII* bekrachtigd. In ditzelfde jaar werd *Hendrik* gekozen tot bisschop van Worms; hij bekleedde ook de waardigheid van bisschop van Frisingen en overleed den 11den Juli 1552.

Hendrik, *Frederik Lodewijk*, prins van Pruisen, een broeder van koning *Frederik II*, den 18den Januari 1726 te Berlijn geboren, genoot tot aan het overlijden van zijn vader *Frederik Willem I* nagenoeg geenerlei onderricht. *Frederik II* zorgde voor de opvoeding van den prins en benoemde hem in 1742 tot kolonel van het leger, dat een inval deed in Moravië. De prins onderscheidde zich in 1745 in den slag bij Hohenfriedberg. Na het sluiten van den vrede huwde hij in 1752 met prinses *Wilhelmina van Hessen-Kassel*. Nadat hij in den Zevenjarigen Oorlog veel tot de beslissing van den slag bij Praag had bijgedragen, streed hij in den slag bij Roszbach, waar hij gewond werd, en ontving het opperbevel over de troepen bij Leipzig. In 1758 stond hij aan het hoofd van een legerkorps om Saksen te beschermen; hij dekte *Frederik*'s aftocht na de nederlaag bij Hochkirch. Den schitterenden veldtocht van 1759 opende hij aanvallenderwijze, drong in Bohemen door en wist na de nederlaag bij Kunersdorf door misleidende bewegingen het Oostenrijksche en Russische leger zoolang in werkelooze spanning te houden, tot zijn broeder het geleden verlies hersteld had. In 1760 bood hij het hoofd aan de Russen en ontzette Breslau. Minder glansrijk was de veldtocht van 1761, waarin *Hendrik* door de zwakte van zijn leger een verdedigende houding moest aannemen. In 1762 bracht hij door weldoordachte aanvallen de Oostenrijkers aan het wijken, doch hierop volgden onderscheiden rampen, daar de linie, aan zijn bewaking toevertrouwd, te uitgestrekt was. Door de overwinning bij Freiberg droeg hij echter niet weinig bij tot den vrede van Hubertsburg in 1763. Daarna begaf hij zich weder naar Rheinsberg, waar hem huiselijke onaangenaamheden wachtten, van zulk een aard, dat hij zich liet scheiden van zijn gemalin. In 1770 nam hij te St. Petersburg deel aan de onderhandelingen over de verdeeling van Polen. Gedurende den onbloedigen Beierschen Successie-Oorlog (1778) trok hij met 90 000 man naar Saksen en viel, nadat de keurvorst zich met hem vereenigd had, in Bohemen. In 1784 leidde hij de onderhandelingen te Parijs tegen de annexatieplannen van *Jozef II* en in 1795 nam hij deel aan het sluiten van den vrede te Bazel. Hij overleed te Rheinsburg den 3den Augustus 1802.

Zie: *Schmitt*, Prinz Heinrich von Preussen als Feldherr im Siebenjährigen Krieg (Greifswald 1885—1897; 2 dln.); *Krauel*, Briefwechsel zwischen Prins Heinrich von Preussen und Katharina II (Berlijn 1903).

Hendrik, *Albert Wilhelm*, prins *van Pruisen*, den 14den Augustus 1862 te Potsdam geboren, als tweede zoon van den lateren keizer *Frederik III*, bezocht van 1875—1877 het gymnasium te Kassel en wijdde zich aan den zeedienst. Met het korvet „Prins Adalbert" deed hij in 1878—1880 zijn eerste reis om de wereld, werd in 1887 korvetkapitein, in 1889 kapitein ter zee, in 1896 schout-bij-nacht en in 1897 commandant van den grooten kruiser „Deutschland", waarmede hij naar Oost-Azië ging. In 1898 met het opperbevel over het kruisereskader in Oost-Azië belast en sedert 1899 vice-admiraal, keerde hij in Februari 1900 terug, werd in September 1901 admiraal der Duitsche vloot (later ook van de Engelsche en Oostenrijksche) en in September 1903 commandant van het marinestation der Oostzee. In 1902 bezocht hij, als vertegenwoordiger van zijn broeder, onder groote eerbewijzen de Vereenigde Staten van Noord-Amerika. Hij werd in 1906 chef der actieve oorlogsvloot en in 1909 groot-admiraal en generaal-inspecteur der Marine. Sedert den 24sten Mei 1888 is hij gehuwd met prinses *Irene van Hessen* (geboren den 11den Juli 1866). Uit dit huwelijk zijn twee kinderen in leven: *Waldemar* (20 Maart 1889) en *Sigismund* (27 November 1896).

Hendrik XXII, vorst *van Reuss*, oudere linie, den 26sten Maart 1846 geboren, was een zoon van *Hendrik XX* en prinses *Karoline van Hessen—Homburg*, volgde den 6sten November 1859 zijn vader op en stond tot den 28sten Maart 1867 onder het regentschap van zijn moeder. Bij zijn troonsbestijging schonk hij zijn land, dat geen

Digitized by Google

schulden bezat, een grondwet en zorgde er goed voor. Zijn positie als bondsvorst wist hij minder gemakkelijk in te nemen; hij legde tegenover het Pruisische koningshuis en het Duitsche Rijk een vijandige gezindheid aan den dag, waarover hij veel hooren moest. Daar de erfprins *Hendrik XXIV* niet in staat is om te regeeren, werd bepaald dat *Hendrik XIV* (zie aldaar) het regentschap over hem zou voeren. *Hendrik*, die sedert den 8sten October 1872 met prinses *Ida van Schaumburg Lippe* gehuwd was, overleed den 19den April 1902.

Hendrik XIV, vorst *van Reuss*, jongere linie, den 28sten Mei 1832 geboren als zoon van *Hendrik LXVII* en prinses *Adelheid van Reuss—Ebersdorf*, volgde den 11den Juli 1867 zijn vader op en nam na het overlijden van zijn neef, *Hendrik XXII*, in 1902 het regentschap over den erfprins op zich. Hij was sedert den 10den November 1858 met hertogin *Agnes van Württemberg* († 9 Juli 1886) gehuwd. Hij overleed den 29sten Maart 1913 te Schleiz.

Hendrik *van Nassau, Vianden, Dietz en Catzenellebogen, van Breda, Grimbergen* enz., een zoon van *Jan van Nassau* en van *Elizabeth*, een dochter van *Hendrik*, landgraaf *van Hessen*, werd den 31sten Mei 1504 de opvolger van zijn oom *Engelbrecht van Nassau*, kinderloos te Brussel overleden, in al zijn Nederlandsche heerlijkheden, onderscheidde zich onder *Philips den Schoone*, *Maximiliaan* en *Karel V* als staats- en krijgsman, werd stadhouder van Gelderland en Holland, streed met moed en beleid in de Geldersche oorlogen, werd meermalen als gezant naar buitenlandsche mogendheden afgevaardigd en onderteekende mede den 3den Juni 1515 te Dordrecht in de vergadering der Staten de acte van huldiging van *Karel* als graaf van Holland. Deze zond hem in 1519 als gezant naar Frankfort, waar de keurvorsten zich vereenigd hadden om een keizer te kiezen, en vooral het beleid van *Hendrik van Nassau* bezorgde hem de kroon. Daarna werd *Hendrik* opperbevelhebber van het keizerlijk leger, dat tegen Frankrijk te velde trok. Hij belegerde Mousson, veroverde deze stad en bestormde Mezières, doch werd door den dapperen tegenstand van *Bayard* genoodzaakt af te trekken. Daarna veroverde hij Picardië en plunderde het land, maar moest bij Péronne met verlies terugkeeren. Niet lang na dezen veldtocht overleed hij te Breda, den 7den October 1538. Zijn tweede echtgenoote, *Claude*, eenige dochter van *Jan van Châlons*, prins *van Oranje*, schonk hem een zoon, *René van Châlons*, prins *van Oranje*, van wien de *Zwijger* titels en goederen erfde.

Hendrik, graaf *van Nassau, Dietz, Dillenburg* enz., een zoon van *Willem*, graaf *van Nassau*, en van *Juliana*, dochter van *Boltho*, graaf *van Stolberg en Coningsteijn*, een broeder van prins *Willem van Oranje*, werd den 15den October 1541 op het slot Dillenburg geboren, ontving een uitmuntende opvoeding en trok reeds vroeg ten oorlog. Hij bevond zich bij het leger van prins *Willem* bij den roemrijken overtocht van dezen over de Maas en streed later met zijn broeder *Lodewijk* in Frankrijk. Verder stond hij den prins terzijde bij het ontzet van Bergen en sneuvelde met zijn broeder *Lodewijk* op de Mookerheide (1574). Zelfs de lijken van die twee dapperen heeft men niet teruggevonden.

Hendrik *Casimir*, graaf *van Nassau*, door sommigen *Hendrik Ernst Casimir* genaamd, een zoon van graaf *Ernst Casimir*, stadhouder van Friesland, Groningen en Drente, en van *Hedwig Sophia*, dochter van *Hendrik Julius*, hertog *van Brunswijk*, werd in 1611 geboren. Nadat prins *Frederik Hendrik* bewerkt had, dat het recht van opvolging in de stadhouderlijke waardigheid was toegekend aan zijn 7-jarigen zoon *Willem*, nam Friesland kort daarna een dergelijk besluit ten behoeve van graaf *Hendrik*. Aanvankelijk wilden Stad en Lande hiertoe niet besluiten, doch zij volgden Frieslands voorbeeld, toen *Ernst* in de loopgraven te Roermond door een musketkogel werd gedood. Intusschen was het stadhouderschap nog geenszins erfelijk gemaakt in zijn geslacht. Hij was een voorstander der vrijheid, bevond zich meestal bij het leger en kreeg den 6den Juli 1640 bij het bestormen van Hulst een pistoolschot in het achterhoofd, waaraan hij acht dagen later overleed.

Hendrik *Casimir II*, prins *van Nassau* en zoon van *Willem Frederik* (broeder en opvolger van den voorgaande) en van *Albertina-Agnes*, prinses van *Oranje-Nassau* (dochter van *Frederik Hendrik*), werd den 18den Januari 1657 te 's-Gravenhage geboren. Op zevenjarigen leeftijd verloor hij zijn vader, die in 1659 toezegging had verkregen omtrent de opvolging van zijn zoon. Zij werd door de Staten van Friesland bekrachtigd met bijvoeging, dat tot zijn meerderjarigheid zijn moeder voogdes zou zijn. Vijftien jaar oud legde *Hendrik Casimir* den eed af in handen der Staten, en zijn waardigheid werd in 1675 erfelijk verklaard in zijn geslacht. Eerst op 22-jarigen leeftijd kwam hij in het volle bezit van het stadhouderlijk bewind, waarna *Albertina Agnes* zich naar Duitschland begaf (1679), vanwaar zij echter weldra terugkeerde.

De stadhouder had voortdurend oneenigheid met prins *Willem III*, over verplaatsing of afdanking van troepen. De Staten van Friesland namen het kwalijk, dat een en ander geschiedde buiten voorkennis van hun stadhouder, die tevens tot kapitein-generaal benoemd was. Toen zich echter in 1685 voor *Willem* het uitzicht opende op de Engelsche kroon, kwam door bemiddeling van *Johannes van der Waaijen*, hoogleeraar en raad van *Hendrik Casimir*, een verzoening tot stand, waarna aan dezen de post van derden veldmaarschalk in het Unie-leger opgedragen werd. In dit ambt streed hij bij Senef en Fleurus. In 1689 werd hij tweede veldmaarschalk. *Hendrik Casimir* was zwak van lichaam en niet bestand tegen de vermoeienissen van den oorlog. Een val van het paard berokkende hem een borstkwaal en hij overleed den 25sten Maart 1696. In de „Archives de la maison d'Orange-Nassau" zijn onderscheiden brieven van hem opgenomen.

Hendrik *van Nassau*, heer *van Ouwerkerk*, kleinzoon van prins *Maurits* en van de jonkvrouw *van Mechelen* en zoon van *Lodewijk van Nassau*, heer *van der Lecke, Beverweerd* en *Odijk*, werd in 1679 met zijn beide broeders door keizer *Leopold* met den grafelijken titel begiftigd, trad

Digitized by Google

reeds vroeg in dienst, werd in den slag bij Senef gekwetst en redde in dien van St. Denis het leven van *Willem III*. De prins benoemde hem tot hopman en hield hem steeds in zijn nabijheid. In Engeland werd hij onder *Marlborough* tot veldmaarschalk benoemd en nam aan de zijde van dien veldheer deel aan den Spaanschen Successie-oorlog. Bij Ramillies (1706) streed hij aan het hoofd der Nederlanders en verloor er bijna het leven. Ook in den slag bij Oudenaarden streed hij mede. Hij overleed in 1708, nadat hij kort te voren bij het leger de piek vervangen had door de bajonet.

Hendrik, *Willem Frederik*, prins *der Nederlanden*, tweede zoon van koning *Willem II*, den 13den Juni 1820 te Soestdijk geboren, trad in dienst der Nederlandsche marine, en werd vervolgens door zijn broeder, koning *Willem III*, in 1849 benoemd tot stadhouder van het groothertogdom *Luxemburg* en tot luitenant-admiraal der Nederlandsche vloot. Hij huwde den 19den Mei 1853 met *Amalia*, prinses *van Weimar*, die den 1sten Mei 1872 overleed, en den 24sten Augustus 1878 met *Maria*, prinses *van Pruisen* en oudste dochter van prins *Friedrich Karl*. Prins *Hendrik der Nederlanden* ondersteunde met groote belangstelling de Nederlandsche nijverheids- en handelsondernemingen, genoot de algemeene achting en overleed kinderloos den 13den Januari 1879 op het kasteel Walferdingen bij Luxemburg.

Hendrik, *Wladimir Albrecht Ernst*, prins *der Nederlanden*, hertog *van Mecklenburg-Schwerin*, den 19den April 1876 te Schwerin geboren, jongste zoon van den in 1883 overleden groothertog *Frederik Frans II* uit diens derde huwelijk met prinses *Marie van Schwarzburg-Rudolstadt*, bezocht het Vitzthumsche gymnasium te Dresden, vervolgens de krijgeschool te Metz, deed in 1894 een lange reis naar Azië en Amerika en trad daarna in Pruisischen krijgsdienst. Den 16den October 1900 werd hij verloofd met koningin *Wilhelmina der Nederlanden*. Uit het huwelijk (7 Februari 1901), werd den 30sten April 1909 prinses *Juliana* geboren. De Prins werd achtereenvolgens benoemd tot generaalmajoor van het Nederlandsche en het Indische leger, admiraal der Nederlandsche vloot, prins der Nederlanden en lid van den Raad van State. Op menig gebied van openbaar belang heeft de prins het initiatief genomen tot practische maatregelen of aan zulke maatregelen leiding of steun verleend, vooral ter bevordering van landbouw en ontginning en ten opzichte van het reddingswezen. Aan zijn doortastend optreden bij de schipbreuk der „Berlin" aan Hoek van Holland den 21sten Februari 1907, hadden de schipbreukelingen niet het minst hun leven te danken. Het sprak dan ook van zelf, dat de prins de aangewezen persoon was voor het voorzitterschap der staatscommissie, in zake het reddingswezen in 1907 ingesteld. Voorts werd op zijn initiatief in 1908 de „Koninklijke Nederlandsche Landbouwvereeniging" opgericht. Tijdens den *Wereldoorlog* werkte de prins mede aan de reorganisatie van het Nederlandsche „Roode Kruis".

Hendrik-Ido-Ambacht, een gemeente in de Zwijndrechtsche-Waard in Zuid-Holland, 1188 H.A. groot, met (1915) 4474 inwoners, wordt omgeven door de gemeenten Ridderkerk, Heer-Jansdam, Groote-Lint, Zwijndrecht, Papendrecht en Alblasserdam. De Noord, met haar zijtak de Pelsert, vormt de grenscheiding met de beide laatste gemeenten. Tot de gemeente behooren het dorp Hendrik-Ido-Ambacht, de buurt Oostendam en eenige buitengronden. Op den kleibodem zijn veefokkerij, zuivelbereiding, vlasserij en steenbakkerij de hoofdmiddelen van bestaan.

Het dorp Hendrik-Ido-Ambacht ontleent zijn naam aan *Hendrik Ido*, een van de heeren, die in 1331 de Zwijndrechtsche Waard deden bedijken. Het dorp bezit een fraaie Hervormde kerk.

Hendrik Nicolaas, een dweper der 16de eeuw, te Munster geboren, vertoefde geruimen tijd te Amsterdam, alsmede te Emden en stelde zich hooger dan *Mozes* en *Christus*, daar eerstgenoemde de hoop en de tweede het geloof verkondigd had, terwijl hij zelf de liefde predikte. Hij sprak van den aard zijner godheid en van het koninkrijk, dat hij wilde stichte. *Coornhert* kwam met hem in kennis en trachtte, hoewel tevergeefs, hem van het ongerijmde zijner stellingen te overtuigen. Deze werden nog overdreven door zijn aanhangers, die zich als uitverkorenen beschouwden. Hij schreef: „Revelatio Dei of God in zijn groote voorzegging enz." (1604), „Comoedia, een gedicht des spels van Sinnen" (1575), „Die lieder edder gesangen H. N(claes) enz.", „Refereinen unde Rondeken edder rymische spröken", „Dre gründige refereinen, die H. N. wedder sijne vyande am dach gegeven heft" (alle 3 van 1575), „Institutio puerorum etc." (1573) en eenige handschriften, aanwezig op de bibliotheek der Leidsche Maatschappij.

Hendrik van Calcar, een R.-Katholiek geestelijke, eigenlijk *Hendrik Aeger* geheeten, werd in 1328 te Calcar geboren, studeerde in de wijsbegeerte en godgeleerdheid te Parijs en was daarna lid van de orde der Karthuizers. Als zoodanig was hij visitator van de Rijn-provincie, waardoor hij ook nauwe aanraking had met de Nederlanden. Hij was zeer bevriend met *Geert Groote* en zijn mystieke geschriften vertoonen zoo groote overeenkomst met die van *Thomas a Kempis*, dat men hem wel als schrijver van de „Imitatio Christi" heeft aangewezen en omgekeerd zijn geschrift „de holocausto quotidiano" aan *Thomas a Kempis* heeft toegeschreven.

Hendrik van Gent of *Henricus Gandavensis*, een scholastiek wijsgeer, werd in 1217 te Gent geboren en is in 1293 overleden. Als wijsgeer heeft hij vooral onder den invloed gestaan van *Plato* en *Augustinus*. Hij is tot de realistische richting te rekenen. Van zijn geschriften zijn gedrukt: „Quodlibeta theologica" (1518), „Summa quaestionum" (1520) en „Summa theologiae" (1520 en 1646).

Hendrik van Zutfen, een der eerste martelaren van het Protestantisme, werd in 1488 of 1489 te Zutfen geboren, kwam reeds jong in een klooster der Augustijner monniken en studeerde te Wittenberg, waar hij met *Luther* samenwoonde. Hij werd in 1515 prior te Dordrecht, studeerde in 1520 en 1521 wederom te Wittenberg en vertrok in 1522 als prior naar het Augustijner-

Digitized by Google

klooster te Antwerpen, waar hij weldra als ijverig prediker bekend stond. Door de Inquisitie verdacht, werd hij gevangen genomen, maar door een volksoploop bevrijd. Op zijn vlucht bleef hij te Bremen, waar hij als prediker optrad en de Hervorming hielp invoeren. Van hier vertrok hij naar Ditmarsen; den 10den December 1524 werd hij door een volksoploop gevangen genomen en verbrand bij Heide.

Hendrix, *Simon,* den 6den Augustus 1768 uit een langer dan een eeuw te Middelburg gevestigde Israëlietische familie geboren, zette den geldhandel zijner voorouders voort en werd als hoofd der firma *Abraham & Simon Hendrix* (oom en neef) de voornaamste bankier van het toen nog bloeiende Middelburg. Toen in den laatsten tijd der Fransche overheersching in Walcheren de krijgswet was afgekondigd, werd *Hendrix* den 19den December 1813 met eenige andere aanzienlijke ingezetenen, zooals mr. *J. H. Schorer* (later gouverneur van Zeeland), *D. J. Schorer,* mr. *N. C. Lambrechtsen van Ritthem, J. C. de Bruyn* en *M. C. E. Versluys* gevangen genomen en in de vesting Vlissingen gegijzeld. De Fransche opperbevelhebber, generaal *Gilly,* gaf eerst voor, dat die inhechtenisneming geschied was tot handhaving der rust van het eiland, doch beweerde later, dat hij daardoor de opbrengst der requisitiën had willen verzekeren. Aan bedreigingen, om zijn eischen met geweld te doen uitvoeren, ontbrak het niet. Niemand was echter bereid met het oog op den wankelenden toestand van het keizerrijk, de geëischte gelden voor te schieten, daar vermoedelijk het geleende nimmer zou teruggegeven worden. Het mag dus als een daad van vaderlandsliefde van *Hendrix* worden vermeld, dat hij er in toestemde 50 000 francs aan tresorbiljetten te escompteeren. Hij behoedde daardoor zijn landgenooten voor geweldige requisitiën, waarvan de gevolgen bij den opgewonden staat der gemoederen niet te voorzien waren. *Hendrix* overleed den 24sten Augustus 1825.

Zijn oudste zoon, *Jacobus Heyman Hendrix,* volgde hem als bankier op. Ook deze was in verschillende openbare betrekkingen werkzaam, bijv. als lid der Rechtbank van Koophandel en der Kamer van Koophandel en Fabrieken enz. te Middelburg. Den 15den Mei 1864, nadat door onvoorziene tijdsomstandigheden, even na de omwenteling van 1830, het algemeen geachte huis te gronde was gegaan, overleed *J. H. Hendrix.*

Hendsor, een stad in het Engelsche graafschap Middlesex, ligt 10 km. ten N.N.W. van Hyde Park, telt (1910) 24 676 inwoners en heeft een college der Jezuïeten en een gymnasium.

Henegouwen, in het Latijn *Hannonia,* in het Fransch *le Hainaut,* het land der oude Nerviërs, was weleer een graafschap, dat een gedeelte van het tegenwoordige België en Frankrijk omvatte. In de 9de eeuw stond het onder een grafelijk geslacht, welks stamvader, *Giselbert van Mansuarië,* de schoonzoon van keizer *Lotharius* was. Na den dood van diens zoon *Reinier den Langhals* († 916) splitste het geslacht zich in 3 takken, namelijk de hertogen *van Neder-Lotharingen,* de graven *van Leuven* en de graven van *Henegouwen.* Na het uitsterven van de beide eerste werd *Reinier III van Henegouwen* († 970) de stamvader eener Leuvensche lijn. Een erfdochter van dit geslacht, *Richeldis* genaamd († 1086), bracht het graafschap ten huwelijk aan *Boudewijn VI,* graaf van *Vlaanderen,* die zich in Henegouwen *Boudewijn I* noemde. Zijn zoon *Boudewijn II* moest Vlaanderen afstaan aan zijn oom *Robert de Vries* en stierf in 1068 in Palestina. Op hem volgden *Boudewijn III* († 1120) en *Boudewijn IV* († 1170). Zijn zoon en opvolger *Boudewijn V* vereenigde door zijn huwelijk met *Margaretha van den Elzas* (1191) de graafschappen Vlaanderen en Henegouwen. *Boudewijn VI* (van Vlaanderen IX), uit dit huwelijk geboren, werd in 1204 de eerste Latijnsche keizer te Konstantinopel en schonk zijn erfgoederen aan zijn oudste dochter *Johanna,* wier heldhaftige gemaal, prins *Ferdinand van Portugal,* in den slag bij Bouvines (27 Juli 1214) aan de zijde van keizer *Otto IV* medestreed. Op *Johanna* volgde in 1244 haar zuster *Margaretha,* eerst gehuwd met *Bosschaart van Avesnes,* daarna met *Gewijde van Dampierre.* In 1246 werd Henegouwen aan de kinderen uit het eerste en Vlaanderen aan die uit het tweede huwelijk toegewezen, en in 1272 aanvaardde *Jan II van Avesnes,* een kleinzoon van *Margaretha,* na velerlei onenigheid tusschen deze en haar zonen, de regeering van Henegouwen, hoewel de spanning tusschen de beide lijnen ook toen nog niet opgeheven. Aan *Jan II* was in 1299 door zijn huwelijk ook Holland en Zeeland ten deel gevallen, maar nog lang moest hij daarover strijd voeren tegen Vlaanderen. Hoewel zijn bondgenooten, de Franschen, in 1302 bij Kortrijk in den vermaarden Sporenslag een gedenkte nederlaag leden, wist zijn zoon *Willem I* (als graaf van Holland *Willem III*) het gezag in Henegouwen te handhaven. Het tijdperk zijner regeering (1304—1337) is de gouden eeuw van dat gewest. *Willem II* (in Holland *Willem IV*) sneuvelde in 1345 in den oorlog tegen de Friezen en werd opgevolgd door zijn oudere zuster *Margareta,* die Holland en Zeeland als huwelijksgift medebracht aan haar gemaal keizer *Lodewijk IV,* alzoo aan het Huis *Beieren.* Na deze vorstin voerden haar zonen heerschappij in Henegouwen, namelijk *Willem III (Willem V),* onder wiens bestuur de Hoeksche en Kabeljauwsche twisten een aanvang namen, terwijl hij zelf in 1357 krankzinnig werd, en *Albrecht,* overleden in 1404. *Willem IV (Willem VI),* een zoon van *Albrecht* en een broeder van *Jan van Beieren,* den oorlogzuchtigen bisschop van Luik, regeerde van 1404 tot 1417, en na hem de ongelukkige *Jacoba van Beieren* (zie aldaar), die na vele wederwaardigheden, tegelijk met haar overige landen, ook Henegouwen in 1433 afstond aan het Huis van *Bourgondië.* Op deze wijze verviel dit graafschap met de overige Bourgondische bezittingen in 1477 aan het Huis *Habsburg,* dat het, van 1556 tot 1713 aan de Spaansche, daarna aan de Oostenrijksche lijn behoorend, tot aan de Fransche Omwenteling behield. Inmiddels echter was sedert den vrede der Pyreneeën (1659) het zuidelijk gedeelte met de hoofdstad Valenciennes aan Frankrijk toegevoegd, waar het ook thans nog een gedeelte uitmaakt van het Noorder-departement. Het overige vormde in 1815 met het Waalsche landschap

Digitized by Google

Tournaisis (Doornik), met het Namensche district Charleroi en eenige stukken van Brabant en Luik, te voren met Henegouwen het Fransche departement Jemappes uitmakende, een Nederlandsche en sedert 1830 de hedendaagsche *Belgische provincie* Henegouwen.

Zie: *De Reiffenberg en Vandervin*, Histoire du comté de Hainaut (Brussel 1849—1851; 3 dln.).

Henegouwen, een provincie van het koninkrijk België, telt op 3722 v. km. (1911) 1 232 867 inwoners en heeft Bergen (Mons) tot hoofdstad. De provincie grenst ten noorden aan Oost- en West-Vlaanderen en Brabant, ten oosten aan Frankrijk. Zij is een van de rijkste en vruchtbaarste gewesten van België. De bodem, over het geheel effen, behalve in het zuiden en westen, waar zich uitloopers van de Ardennen vertoonen, bestaat uit kalk, leem en zand. Zij wordt doorstroomd door de Schelde, de Sambre, de Dender en de Haine, doorsneden door de kanalen van Charleroi (naar Brussel) en van Bergen (naar Condé) en heeft daarenboven een dicht spoorwegnet. Het klimaat is zacht en gezond; de bevolking is overwegend van Waalschen oorsprong. Men verbouwt er vooral tarwe en vlas en vindt er prachtige ooftgaarden en bosschen. Ook de veefokkerij, vooral van paarden, en de mijnontginning zijn er van veel belang. Van de bevolking heeft 45% van de nijverheid en daarvan bijna $^2/_3$ van de steenkoolontginning in de Borinage (zie aldaar), in het Centre (het bekken ten W. van Charleroi) en in de omstreken van Charleroi. Alleen in de kolenmijnen bedraagt het aantal arbeiders meer dan 100 000. Ook andere delfstoffen, marmer en bouwsteenen worden er gedolven. Daarnaast bloeit de metaal- en glasindustrie.

Henfuik. *Zie Vischtuigen.*

Hengel, *Wessel Albertus van*, een Nederlandsch godgeleerde, den 12den November 1770 te Leiden geboren, bezocht de Latijnsche school en de hoogeschool van zijn geboortestad en was achtereenvolgens predikant te Kalslagen (1803—1805), te Driehuizen en Zuidschermer (1805—1810) en te Grootebroek (1810—1815). In 1808 en 1809 leverde hij in de „Bibliotheek van theologische Letterkunde" een 5-tal verhandelingen over „De eeuwigheid der toekomende straffen" benevens andere bijdragen. Op grond zijner geschriften werd hij aanbevolen voor het professoraat in de theologie te Franeker, dat hij den 28sten December 1815 aanvaardde. In Juni 1818 aanvaardde hij het hoogleeraarsambt te Amsterdam, terwijl hij tevens werkzaam was als predikant. Van 1821 tot 1827 gaf hij 3 bundels „Leerredenen" in het licht, van 1830 tot 1832 door 2 deelen „Nieuwe leerredenen" gevolgd. In 1824 schreef hij zijn „Annotatio ad loca nonnulla N. T." en den 22sten September 1827 aanvaardde hij het hoogleeraarsambt te Leiden. Hij opende hier zijn lessen over hermeneutiek en exegese, en deed in 1829 onder den titel van: „Institutio oratoris sacri" een handboek over predikkunde verschijnen. Verder gaf hij van 1831 tot 1844 eene: „Geschiedenis der zedelijke en godsdienstige beschaving van het hedendaagsch Europa" in 4 deelen in het licht. Hij schreef tegelijkertijd een „Commentarius perpetuus in epistolam Pauli ad Philippenses" (1838), verkreeg den 12den November 1849 eervol emeritaat en leverde na dien tijd zijn „Laatste leerredenen" (1851), „Commentarius perpetuus in 1 Cor. XV", „Epistola ad Winerum" (1851), „Interpretatio epistolae Pauli ad Romanos" (1854—1859, 2 dln.), „De betrekking van het gevoel tot het uitleggen van den Bijbel" (1853), „De gaven der talen" en onderscheiden opstellen in tijdschriften, terwijl hij deelnam aan de voorbereiding en bewerking der vertaling van het Nieuwe Testament, in 1868 van wege de Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk in het licht gegeven. Hij overleed den 6den Februari 1871 te Leiden.

Hengelen. *Zie Vischsport.*

Hengeloo, een gemeente in de provincie Gelderland, 4756 H.A. groot met (1915) 4026 inwoners, wordt door de gemeenten Steenderen, Warnsveld, Vorden, Ruurloo en Zelhem ingesloten. Tot de gemeente behooren het dorp Hengeloo en eenige buurten. De bodem bestaat bijna geheel uit diluviaal zand, alleen in den zuidwesthoek vindt men klei. De bevolking houdt zich bezig met landbouw, veeteelt en met handel in vee en landbouwproducten.

Het fraai gelegen dorp Hengeloo bezit een Hervormde en een R.-Katholieke kerk.

Hengeloo, een gemeente in de provincie Overijsel, 4296 H.A. groot met (1915) 23 273 inwoners, ligt tusschen Stad-Delden, Ambt-Delden, Borne, Weerselo, Lonneker en Haaksbergen. De gemeente bevat het vlek of dorp Hengeloo en de buurten Ring, Woolde, Oele of Eule en Bekkum. De Oekerbeek en de Barglooosche beek doorstroomen haar van het Z.O. naar het N.O. Met uitzondering van de beekbezinking, die men langs de oevers van deze beekjes vindt, bestaat de bodem uit diluviaal zand. Nijverheid en handel zijn de hoofdmiddelen van bestaan. Men vindt er belangrijke weverijen, spinnerijen, ververijen, ijzergieterijen, machinefabrieken enz. Ook wordt er landbouw uitgeoefend.

Het vlek Hengeloo, een druk kruispunt van spoorwegen, dat als het middelpunt van het nijvere Twente beschouwd wordt, heeft zich in de laatste jaren snel ontwikkeld tot een zeer belangrijke fabriksplaats. Men vindt er o. a. groote katoenfabrieken, de bekende machinefabriek van gebr. *Stork & Co.* en andere ijzerfabrieken, vele spinnerijen en weverijen, tabakskerverijen, steenfabrieken, bierbrouwerijen enz. Er worden druk bezochte markten gehouden. Een nieuw groot spoorwegstation is voor eenige jaren in gebruik genomen. De plaats bezit een gymnasium en zal een hoogere burgerschool verkrijgen.

Hengeveld, *Gerardus Johannes*, den 25sten Februari 1814 te Wilnis geboren, studeerde aan 's Rijks veeartsenijschool en werd in 1836 bevorderd tot vecarts 1ste klasse. Hij werd in 1853 benoemd tot leeraar aan 's Rijks veeartsenijschool en kreeg in 1881 als zoodanig eervol ontslag. Hij overleed te Haarlem den 3den November 1894. Zijn voornaamste geschriften zijn: „Het wezen, de oorzaken en de behandeling der longziekte van het rundvee" (Leiden 1847) en vooral „Het rundvee, zijn verschillende soorten, rassen en veredeling" (2 dln., Haarlem 1864—1870; 2de druk 1875). Verder verschenen bijdragen van hem

Digitized by Google

in vele tijdschriften of verzamelwerken. Het Nederlandsch rundveestamboek, waarvan hij hoofdinspecteur was, werd door zijn bemoeiingen in 1875 opgericht en het werk, aan deze betrekking verbonden, verrichtte hij tot kort voor zijn overlijden.

Hengist en Horsa zijn volgens de overlevering twee broeders, die heerschappij hebben verkregen in Engeland. Omtrent hen bestaan twee verschillende sagen. Volgens de oude Friesche kronieken waren zij zonen van den Frieschen hertog *Udolf Haron*, en toen wegens overbevolking een aantal jongelingen door het lot werd aangewezen elders volksplantingen te stichten, moesten ook *Hengist* en *Horsa* het land verlaten. Met een vloot stevenden zij naar Engeland, waar zij door den koning gastvrij werden ontvangen, ja, zelfs het uitzicht op bekooning verkregen, indien zij hun krachten wilden leenen tot verdediging des lands tegen de Schotten. Deze werden nu uit Engeland verdreven, en *Hengist*, die inmiddels meer landgenooten ontboden had, verkreeg zooveel land als hij met een ossenhuid beleggen kon, zoodat deze, in smalle repen gesneden, diende om hem een aanzienlijk grondbezit te verschaffen, waarna hij de stad Lancaster deed verrijzen. Vervolgens deed hij zijn bekoorlijke dochter overkomen, die zooveel aan den koning beviel, dat hij haar ten huwelijk verlangde, waarin *Hengist toestemde*, onder voorwaarde, dat hem het gewest Kent zou worden afgestaan. De Rijksgrooten, hierover verbitterd, beroofden den koning van zijn waardigheid. De beide broeders grepen naar de wapenen, doch *Horsa* sneuvelde en *Hengist* werd genoodzaakt Engeland te verlaten. De koning herkreeg zijn troon, en nu ook keerde *Hengist* terug, om zich over de geleden nederlaag te wreken. Hij haalde den koning over, opnieuw een verbond met hem te sluiten en dat op een vreedzame vergadering met zijn edelen te bezegelen. Op die vergadering nu kwam *Hengist* met zijn Friezen, die ongewapend schenen, maar ieder een mes in hun schoenen verborgen hadden, en bij zijn uitroep „Nimmet oure saxas!" (Grijpt uw messen) vielen zij op de niets kwaads vermoedende Engelschen aan. Van deze kwamen 450 om het leven. *Hengist* bleef ook verder wraak nemen, zoodat de koning de vlucht nam. Tot bevrijding van den gevangen genomen kroonprins *Guorthigirn* werd den Saksen Sussex, Essex en Middlesex afgestaan.

Volgens de Angelsaksische sage verlangde *Vortigern*, koning der Britten, in 446 of 447 hulp van de opperhoofden der Angelen en Saksen tegen de Pikten en Skoten. Toen stevenden *Hengist* en *Horsa*, afstammelingen van *Wodan*, daarheen, stapten in Kent aan wal en verdreven de vijanden, die reeds Stamford en Lincolnshire bereikt hadden. In hun vaderland teruggekeerd, spraken die beide mannen van de zwakheid der Britten en van de vruchtbaarheid van het door hen bewoonde gewest, waarna zij met een vloot van 16 schepen en een menigte volks wederom daarheen trokken. De Jutten vestigden zich in Kent, de Saksen in Essex en Wessex en de Angelen meer noordwaarts. Zes of zeven jaren later rukten *Vortimir* en *Catigern*, zonen van *Vortigern*, met *Ambrosius Aurelianus* tegen de indringers te velde. In den slag bij Aegelesthorp (455) werd *Catigern* gedood door *Horsa*, doch deze sneuvelde door de hand van *Vortimir*, terwijl *Hengist* de vlucht moest nemen. In het volgende jaar echter veroloegen *Hengist* en zijn zoon *Aesk* de Britten en zij noemden zich na dien tijd koningen van Kent. Ook in twee andere veldslagen behielden zij de overhand. *Hengist* overleed in 488, en na hem heerschte zijn zoon gedurende 24 jaar. Volgens de Britsche sage kreeg *Hengist*, een zoon van *Wuatgisl*, het eiland Ruitzina, door de Angelsaksen Thanet genoemd, ten geschenke, nadat hij het, naar de wijze van *Dido*, met een ossenhuid omspannen had, en haalde daarna versterking uit zijn vaderland. Ook voerde hij zijn schoone zuster *Rowena* met zich, waarna het verhaal overeenstemt met het Friesche. Beoefenaars der geschiedenis trekken het echter zeer in twijfel, of *Hengist* en *Horsa* ooit hebben bestaan.

Hengsel in de wapenkunde wordt voorgesteld door een gewoon boogvormig ketelhengsel, dat in het midden het dikst is en naar de uiteinden dunner wordt. De uiteinden eindigen in een bijna gesloten cirkelvormig oogje of zijn gepunt, met weerhaken.

Hengstenberg, *Ernst Wilhelm*, de hoofdleider der orthodox-kerkelijke partij in Pruisen, den 20sten October 1802 te Fröndenburg in het graafschap Mark geboren, studeerde te Bonn, waar hij zich toelegde op de wijsbegeerte en Oostersche talen, zooals blijkt uit zijn vertaling van de „Metaphysica" van *Aristoteles* (1824) en uit de bewerking der „Moallakah" van *Amroelkais* (1823). In 1823 begaf hij zich naar Basel, waar hij zich aanvankelijk aansloot aan de rationalisten, doch later, zich meer en meer afzonderend, een tegenovergestelde richting volgde, zonder evenwel de theologie wetenschappelijk te beoefenen. Reeds in het volgende jaar werd hij privaatdocent in de godgeleerdheid te Parijs, in 1826 buitengewoon en in 1828 (naast *Schleiermacher, Neander* en *Marheineke*) gewoon hoogleeraar. Als schrijver had hij grooten invloed door zijn „Evangelische Kirchenzeitung", het voornaamste orgaan der orthodoxie in Pruisen. Van den beginne streed dit blad tegen het rationalisme of liever tegen de kritische verklaring der gewijde geschriften, en handhaafde de buitengewone inspiratie hiervan. Allengs heeft deze „Kirchenzeitung" zich tot verdediger opgeworpen van de orthodox-Luthersche leer. Sedert 1866 richtte *Hengstenberg* zijn aanvallen hoofdzakelijk tegen de Duitsche Protestantenvereeniging. Hij overleed den 28sten Mei 1869. Van zijn geschriften noemen wij: „Christologie des Alten Testaments" (2de druk 1854—1857, 3 dln.), „Beiträge zur Einleitung ins Alte Testament" (1831—1839, 3 dln.), „Kommentar über die Psalmen" (2de druk 1849—1852, 4 dln.), „Die Offenbarung des heiligen Johannes erläutert" (2de druk 1861—1862, 2 dln.), „Das Duell und die christliche Kirche" (1856), „Die Juden und die christliche Kirche" (2de druk 1859), „Der Prediger Salomo" (1859), „Das Evangelium des heiligen Johannes erläutert" (2de druk 1867—1871, 3 dln.), „Das Hohelied Salomonis ausgelegt" (1853), „Die Weissagungen des Propheten Ezechiel" (1867—1868, 2 dln.), „Geschichte des Reichs

Digitized by Google

Gottes unter dem Alten Bunde" (1869—1871, 2 dln.), „Das Buch Hiob erläutert" (1870—1875, 2 dln.) en „Vorlesungen über die Leidensgeschichte" (1875).

Henicurus is de naam van een geslacht van vogels, die in vorm en kleur overeenkomen met de witte kwikstaarten, doch een diep ingesneden (gevorkten) staart bezitten. Zij bewonen vooral Insulinde en leven bij voorkeur aan de rotsachtige oevers der bergstroomen, waar zij jacht maken op insecten. Op Java leeft de groote vorkstaart-kwikstaart *(Henicurus coronatus)*, van de grootte van een lijster, merkwaardig wegens het zeer groote, uit mos vervaardigde nest.

Hénin-Liétard, een stad in het Fransche departement Pas-de-Calais, ligt aan de spoorlijnen Lens—Carvin en Hénin—Don Sainghin en telt (1911) als gemeente 17 827 inwoners. Men vindt er een oude kerk met kunstwerken, steenkolenontginning, papierfabricage, vlasspinnerij en borduurinrichtingen.

Henke, *Heinrich Philipp Konrad,* een Duitsch beoefenaar der kerkgeschiedenis, den 3den Juli 1752 te Hehlen in Brunswijk geboren, studeerde te Helmstedt, waar hij in 1777 tot buitengewoon en in 1780 tot gewoon hoogleeraar in de theologie benoemd werd. In 1786 schonk de hertog van Brunswijk hem de betrekking van abt van Michaëlstein bij Blankenburg. In 1801 werd hij generaal-superintendent der diocese Schöningen, in 1803 *abt te* Königslutter en kort daarna vicepresident van het Consistorie en curator van het Carolinum te Brunswijk. Hij overleed te Brunswijk den 2den Mei 1809. Grooten roem behaalde hij door de uitgave van zijn „Allgemeine Geschichte der christlichen Kirche" (dl. 1—6, 1788—1804; 2de druk, voortgezet van dl. 1—9 in 1804—1823 door *Vater*). Verder vermelden wij van hem: „Lineamenta institutionum fidei christianae historico-criticarum" (2de druk 1795) en „Opuscula academica" (1802).

Henke, Ernst Ludwig Theodor, een zoon van den voorgaande, den 22sten Februari 1804 te Helmstedt geboren, werd in 1828 buitengewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte en godgeleerdheid aan het Carolinum te Brunswijk en daarna te Jena, in 1836 Konsistorialrat en directeur van het theologisch seminarium te Wolfenbüttel en in 1839 gewoon hoogleeraar te Marburg, waar hij in 1846 als tweede, in 1848 als eerste bibliothecaris en in 1849 als ephorus van het seminarium werd aangesteld. Hij overleed aldaar den 1sten December 1872. Van zijn geschriften vermelden wij: „Georg Calixt und seine Zeit" (1853—1860, 2 dln.), „Papst Pius VII" (1860), „Konrad von Marburg" (1861), „Die Eröffnung der Universität Marburg" (1862), „Kaspar Peucer und Nikolas Krell" (1865), „Zur neuern Kirchengeschichte" (1867) en „Jacob Friederich Fries" (1867). Uit zijn nalatenschap verschenen nog: „Neuere Kirchengeschichte" (1874—1880, 3 dln.), „Ergebnisse und Gleichnisse" (1874) en „Vorlesungen über Liturgik und Homiletik" (1876).

Henke, Wilhelm, een anatoom en zoon van den voorgaande, den 9den Juni 1834 te Jena geboren, studeerde te Marburg, Göttingen en Berlijn, was assistent bij *Donders* te Utrecht, vestigde zich in 1858 als privaat-docent te Marburg, werd in 1864 buitengewoon (te Marburg), in 1865 gewoon hoogleeraar te Rostock, in 1872 te Praag en in 1875 te Tubingen, waar hij den 7den Mei 1896 overleed. Hij schreef: „Die Gruppe des Laokoon" (1862), „Handbuch der Anatomie und Mechanik der Gelenke" (1863), „Das Auge und der Blick" (1871), Zeichnen und Sehen" (2de druk, 1886), „Die Menschen des Michelangelo im Vergleich mit der Antike" (1871), „Beiträge zur Anatomie des Menschen mit Beziehung auf Bewegung" (1872), „Topographische Anatomie des Menschen in Abbildung und Beschreibung" (2 dln., 1879—1883), „Handatlas und Anleitung zum Studium der Anatomie im Präpariersaal" (1888—1889) en „Vorträge über Plastik, Mimik und Drama" (1892).

Henke, *Adolf Christian Heinrich,* een Duitsch geneesheer, den 12den April 1775 te Brunswijk geboren, bezocht aldaar het gymnasium en studeerde te Helmstedt en te Göttingen in de geneeskunde. Nadat hij zich na zijn promotie korten tijd te Brunswijk opgehouden had, vergezelde hij als lijfarts een Holsteinsch edelman naar Schwansee, vestigde zich in 1802 in zijn geboortestad, in 1805 te Wolfenbüttel en werd in laatstgenoemd jaar buitengewoon hoogleeraar te Erlangen. Gedurende de oorlogen tegen Frankrijk schreef hij het „Handbuch der allgemeinen und speziellen Pathologie" (1806—1808, 3 dln.) en het „Handbuch zur Erkentniss und Heilung der Kinderkrankheiten" (4de druk 1837, 2 dln.). In 1809 maakte hij een aanvang met zijn lessen over gerechtelijke geneeskunde en schreef vervolgens zijn „Lehrbuch der gerichtlichen Medizin" (13de druk 1859), waardoor hij grooten roem verwierf. In 1816 werd hij gewoon hoogleeraar in de physiologie, pathologie en gerechtelijke geneeskunde, ontving in 1818 het bestuur over de ziekenhuizen, werd in 1821 tot Hofraad benoemd en overleed den 8sten Augustus 1843. Ook heeft hij nog uitgegeven „Abhandlungen aus dem Gebiete der gerichtlichen Medizin" (2de druk 1822—1834, 5 dln.), „Zeitschrift für Staatsarzneikunde" (later door *Behrends* voortgezet) en „Darstellung der Feldzüge der Verbündeten gegen Napoleon in den Jahren 1813—1815" (1814—1816, 4 dln.).

Henke, Hermann Wilhelm Eduard, den 28sten September 1783 te Brunswijk geboren, werd, nadat hij eenige rechterlijke betrekkingen bekleed had en van 1814 tot 1832 als hoogleeraar te Bern werkzaam was geweest, als zoodanig benoemd te Halle. Hij schreef o. a.: „Grundriss einer Geschichte des deutschen peinlichen Rechts", „Lehrbuch der Strafrechtswissenschaft" (1815), „Darstellung des gerichtlichen Verfahrens in Strafsachen" (1817) en „Handbuch des Kriminalrechts und der Kriminalpolitik" (1823—1838, 4 dln.). Hij overleed te Brunswijk den 14den Maart 1869.

Henkes, *Gerke,* een Nederlandsch schilder, in 1844 te Delfshaven geboren, kwam in de leer bij *Spoel* te Rotterdam, bezocht vervolgens de Antwerpsche Academie van Beeldende Kunsten, daarna Duitschland en Parijs. Hij vestigde zich ten slotte in Den Haag en maakte naam door zijn interieurs met figuren uit den burgerstand. Verscheiden van zijn stukken vindt men in het Mu-

Digitized by Google

seum-Mesdag te 's-Gravenhage, terwijl ook het Gemeentemuseum aldaar een schilderij van zijn hand bezit.

Henle, *Jakob,* een Duitsch genees- en ontleedkundige, den 9den Juli 1809 te Fürth bij Neurenberg geboren, studeerde te Bonn en Heidelberg, werd daarna assistent aan het anatomisch museum te Berlijn en in 1834 prosector bij de ontleedkundige lessen, vestigde zich in 1837 te Berlijn als privaatdocent in de microscopische anatomie en in de algemeene pathologie, belastte zich in 1840 te Zurich met het onderwijs in de anatomie, vervolgens ook in de physiologie, werd in 1844 benoemd tot hoogleeraar te Heidelberg, in 1849 tot directeur van het anatomisch kabinet en was sedert 1852 werkzaam als gewoon hoogleeraar in de anatomie en directeur van het anatomisch kabinet te Göttingen, waar hij den 13den Mei 1885 overleed. Hij schreef: „Handbuch der rationellen Pathologie" (dl. 1, 3de druk 1855; dl. 2, 2de druk 1855), „Handbuch der systematischen Anatomie des Menschen" (1855—1873, 3 dln.), „Ueber Schleim- und Eiterbildung" (1838), „Vergleichende Anatomie des Kehlkopfs" (1839), „Pathologische Untersuchungen" (1840), „Handbuch der allgemeinen Anatomie" (1841), „Zoölogische Beschreibung der Haifische und Rochen" (met *J. Müller,* 1841), „Anthropologische Vorträge" (1876—1880, 2 dln.), „Grundriss der Anatomie des Menschen" (4de druk 1901). „Das Wachstum des menschlichen Nagels und des Pferdehufs" (1884) en „Anatomischer Handatlas zum Gebrauch im Secirsaal" (2de druk 1895).

Henley, *William Ernst,* een Engelsch dichter, in 1849 te Gloucester geboren, was na de uitgave van zijn „In Hospital" (4de druk 1903) van 1877 tot 1895 redacteur van verschillende tijdschriften. Van zijn werken noemen wij: „Views and Reviews" (2de druk 1892; vervolg, 1902), „Lyra heroica" (1894), „English lyrics, Chaucer to Poe" (1897), „The poetry of Wilfr. Blunt" (1898), „Life, genius and achievement" (1898), een deel brieven van *Byron,* „A book of verses" (4de druk 1899), „London voluntaries" (2de druk 1898) en „Poems" (1898). Hij overleed te Heatherbrae den 11den Juli 1903.

Henley on Thames, een stad in Oxfordshire, ligt aan de Theems, telt (1911) 6456 inwoners en is beroemd door de jaarlijksche roeiwedstrijden. In de nabijheid vindt men prachtige buitenverblijven, als *Park Place* met een uit Jersey overgebrachten Druïdentempel.

Henlopen, een kaap ten Z.W. van den ingang der Delawarebaai, ligt aan de kust van den staat Delaware der Vereenigde Staten van Noord-Amerika en draagt een lichttoren. Sedert 1901 is achter kaap Henlopen een golfbreker van 2,4 km. aangebracht, die twee kunsthavens van 221 en 95 H.A. omsluit. De havensteden Philadelphia en Wilmington hebben op deze wijze een goede voorhaven gekregen.

Henna is een roode kleurstof, aldus genoemd naar *henna (radix alkannae verae),* de wortel van *Lawsonia alba.* Zie *Alkannawortel.*

Hennaarderadeel, een gemeente in de provincie Friesland, 3835 H.A. groot met (1915) 5025 inwoners, ligt tusschen de gemeenten Franeker, Franekeradeel, Menaldumadeel, Baarderadeel, Wymbritseradeel en Wonseradeel. De gemeente bevat de dorpen Wommels (de hoofdplaats van de gemeente), Oosterend, Welsrijp, Lutkewierum, Kubaard, Spannum, Ytens, Baaium, Hydaard, Hennaard, Waaxens en Edens. De kleibodem, die in het Z. en O. met zand vermengd is, wordt hoofdzakelijk voor de veeteelt gebruikt. Landbouw wordt vooral in het N. uitgeoefend.

Henne, *Alexander,* een Belgisch geschiedkundige, den 8sten Januari 1812 te Kassel geboren, kwam reeds als kind naar België, waar hij onder-directeur in het ministerie van Oorlog, later secretaris der Academie voor Schoone Kunsten en president der *Société* de l'histoire de Belgique, in 1884 lid der Belgische Academie werd. Hij schreef: „*Histoire* de la ville de Bruxelles" (met *A. Wauters,* 3 dln., 1843—1845, bekroond), „Notice historique, statistique et descriptive de la ville de Bruxelles" (1846), „Histoire du règne de Charles V en Belgique" (4 dln., 2de druk 1865), „Mémoires anonymes sur les troubles des Pays-Bas 1565—1580" (met *J. Blaes,* 5 dln., 1859—1866) en „Mémoires de Pontus Payen" (2 dln., 1868). *Henne* overleed den 10den Januari 1896 te St. Servais (bij Namen).

Henne am Rhyn, *Otto,* een Zwitsersch schrijver en een zoon van den geschiedschrijver en dichter *Joseph Anton Henne* († 1870), den 26sten Augustus 1828 te St. Gallen geboren, werd, nadat hij aldaar eenigen tijd de betrekking van secretaris der regeering had waargenomen, in 1857 professor aan de kantonnale school en in 1859 staatsarchivaris, belastte zich in 1872 met de redactie van de „Freimaurer Zeitung" te Leipzig, woonde van 1877—1879 als redacteur van den „Boten aus dem Riesengebirge" te Hirschberg in Silesië en is sedert 1885 weder archivaris te St. Gallen. Hij schreef o. a.: „Geschichte des Kantons St. Gallen" (1863), „Geschichte des Schweizervolks" (3 dln., 3de druk 1878), „Das Buch der Mysterien" (3de druk 1890), „Die Kulturgeschichte im Lichte des Fortschritts" (1869), „Die deutsche Volkssage" (2de druk 1879), „Allgemeine Kulturgeschichte" (7 dln., 2de druk 1877—1897), „Kulturgeschichte des Judentums" (1880), „Das Jenseits" (1881), „Die Kreuzzüge und die Kultur ihrer Zeit" (3de druk 1903), „Kulturgeschichte des deutschen Volks" (2 dln., 3de druk 1903), „Gottfried Kinkel, ein Lebensbild" (1883), „Die Kultur der Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft in vergleichender Darstellung" (2 dln., 2de druk 1890), „Der Teufels- und Hexenglaube" (1892), „Die Frau in der Kulturgeschichte" (1892), „Geschichte des Rittertums" (1893), „Die Freimaurer" (4de druk 1894), „Die Jesuiten" (3de druk 1894), „Geschichte des Kantons St. Gallen seit Annahme der Verfassung von 1861" (1896), „Anti-Zarathustra. Gedanken über F. Nietzsches Hauptwerke" (1899), „Uebermenschen und Edelmenschen" (2de druk 1900), „Handbuch der Kulturgeschichte" (1900—1901) en „Prostitution und Mädchenhandel" (1903). Hij overleed in 1914.

Henneberg, een voormalig graafschap in Franken, is zijn oorsprong aan de Popponen verschuldigd en ontleent zijn naam aan den burcht Henneberg bij Meiningen, die tijdens den Boerenoorlog verwoest is. Henneberg was de woonplaats der gouwgraven in Grabfeld. Dit graven-

Digitized by Google

geslacht stierf in 1583 uit, waarna hun land, 1780 v.m. groot, aan Keur-Saksen en de Saksische hertogdommen verviel. Later werd het door erflatingen nog meer verdeeld. Het deel, waar Schleusingen en Suhl in liggen, kwam in 1815 aan Pruisen.

Henneberg, *Johann Wilhelm Julius,* een Duitsch landbouwscheikundige, den 10den September 1825 te Wasserleben (graafschap Stolberg-Wernigerode) geboren, studeerde aan het Carolinum te Brunswijk, verder te Jena en te Giessen, promoveerde in 1839, op een dissertatie over de ontbindingsproducten van het mellonkalium, gaf onderwijs aan de landbouwschool te Badersleben en deed vervolgens een reis naar Engeland. In 1852 werd hij secretaris van het Koninklijk Hannoversche Landbouwgenootschap te Celle, waar hij het „Journal für Landwirtschaft" stichtte en een laboratorium opende. In 1857 werd hij directeur van het nieuwe proefstation te Weende-Göttingen, en in 1865 hoogleeraar in de landbouwkunde aan de universiteit te Göttingen, waarheen in 1874 het proefstation verplaatst werd. Hij overleed den 24sten November 1890 te Greene. Hij was een der grondvesters van de leer der veevoeding en heeft een der grondslagen daarvan met groote scherpzinnigheid gepreciseerd. Hij schreef o. a.: „Beiträge zur Begründung einer rationellen Fütterung der Wiederkäuer" (met *Stohmann,* Brunswijk 1860—1864, 2 dln.) en „Neue Beiträge" (Göttingen 1870).

Henneberg, *Rudolf,* een Duitsch schilder, den 13den September 1825 te Brunswijk geboren. Zijn meest bekende werk is: „De jacht naar het geluk" in het museum te Berlijn. Hij overleed te Brunswijk den 14den September 1876.

Hennebo, *Robert,* een Nederlandsch dichter, in Friesland geboren, trad reeds vroeg in den krijgsdienst, vestigde zich vervolgens te Amsterdam als herbergier, waar zijn roastbeef, talingen en coteletten een groote vermaardheid verkregen en werd daarna tooneelspeler. De windhandel van 1720 bracht hem aanzienlijke schatten, zoodat hij een buitenverblijf bij Gouda kocht en dit met den naam van Actiehoven bestempelde. Weldra verdween zijn rijkdom, zoodat hij makelaar in effecten werd en Engelsche en Duitsche werken vertaalde. Hij overleed in 1737. Wij vermelden van hem: „De uytvaerd van Meester Andries, blijspel, uit het Fransch overgezet" (1720), „Leven en memorien van Sally Salisbury" (1723), „Rouwklachten van den Heere Jac. Veenhuizen over het afsterven van zijn goudvink, kanarie, hond en paard, benevens het 1ste en 2de deel van de Lof der Jenever" (1736), „Schim en portret" (1737) en „Verzamelde gedichten".

Hennep, *Cannabis sativa* L., behoorende tot de familie der *Urticaceeën,* is een éénjarig, 2-huizig cultuurgewas met 1—6 m. hoogen, vertakten stengel; de bladeren zijn langgesteeld en 5—7-tallig, handvormig samengesteld, de bovenste 3-tallig of ongedeeld. De mannelijke planten zijn kleiner dan de vrouwelijke. De mannelijke bloemen zitten in korte pluimpjes en bestaan uit een 5-deelig bloemdek, waarbinnen 5 meeldraden; de vrouwelijke bloemen zijn tot korte, kluwenvormige aren vereenigd en bestaan uit een éénbladig bloemdek, dat het vruchtbeginsel omsluit. De mannelijke planten beginnen na het bloeien geel te worden en af te sterven en worden in dezen toestand getrokken. De vrouwelijke planten sterven eerst 3—6 weken later af, na de rijping van de vrucht.

Hennep.

In de afb. stelt *a* een gedeelte van een tak met mannelijke, *b* met vrouwelijke bloemen, *c* een mannelijke en *d* een vrouwelijke bloem, beide vergroot, voor.

Het vaderland van den hennep moet waarschijnlijk in Centraal-Azië worden gezocht. In China wordt hij sedert de oudste tijden verbouwd. Van Azië uit heeft de cultuur zich over Europa, Noord-Afrika en Noord- en Zuid-Amerika uitgebreid. Thans wordt hij algemeen in de gematigde zone, maar ook in de tropen gecultiveerd. Van de in Europa algemeen verbouwde onderscheidt zich de Indische of Chineesche reuzenhennep door zijn krachtigere ontwikkeling; grovere vezel en hooger gehalte aan narcotische stof; deze wordt bij ons slechts als sierplant verbouwd. Naar de plaats van oorsprong worden onderscheiden: Italiaansche, Piëmonteesche of Bologner, Russische en Hongaarsche hennep. De hennep wordt in de eerste plaats om de vezel en in de tweede om het zaad verbouwd. De hennepvezel wordt gebruikt voor vervaardiging van touwwerk, bindgaren en ook van grove weefsels, waarbij het op stevigheid aankomt, zooals gordels, brandspuitslangen, zeildoek, enz. De vruchtjes worden als vogelvoeder gebruikt en leveren bij uitpersing 15—18 % vette, groenachtige olie, waaruit oorspronkelijk de groene zeep werd bereid. Vooral de in het oosten verbouwde hennep bevat in de bladeren, maar nog meer in de gedroogde bloemtwijgjes een narcotisch werkende hars. Deze dienen dan ook voor bereiding van de Haschisch, die door de Arabieren, Turken, Perzen en Indiërs, alsmede door vele Afrikaansche volken als bedwelmend middel wordt gebruikt en die ook voor medicinale doeleinden

Digitized by Google

dienst doet. In Indië worden de grootere, gedroogde bladeren Bangi genoemd en voor het rooken gebruikt. Over de scheikundige samenstelling zie *Landbouwproducten*.

De hennep groeit bijna overal, maar bij voorkeur in een vochtig, warm klimaat. Daar hij slechts een groeiperiode van 90—105 dagen heeft, laat hij zich in de koudere landen langs de Oostzee nog tot 60° N.Br. verbouwen. Het best gedijt hij op beschutte, zonnige plaatsen, evenals de wijnstok. Op droge, zandige gronden en op zware kleigronden groeit hij minder goed; voor zijn cultuur zijn het meest geschikt humusrijke, tot op groote diepte poreuze gronden van middelmatige gebondenheid. De hennep, gedijt na allerlei gewassen als de bodem slechts vruchtbaar is; bij voorkeur na bemeste hakvruchten. Hij kan zoo noodig om het andere jaar op hetzelfde perceel worden verbouwd en is een uitstekende voorvrucht voor allerlei gewassen, zelfs voor koolzaad. Het land voor hennep moet krachtig bemest worden. Bij te sterke bemesting echter wordt de vezel minder stevig. Stikstof-, phosforzuur-, kali- en kalkmeststoffen kunnen naar behoeven worden gebruikt. De grond wordt bewerkt als voor hakvruchten. Vóór den winter wordt hij diep geploegd en in het voorjaar met cultivator, egge en rol verder toebereid. Het zaaien geschiedt in Mei, gewoonlijk tusschen 10 en 20 Mei, en wel op smalle bedden in het wild of beter machinaal op rijen, waarbij moet worden gezorgd, dat er smalle stroken open blijven, om de mannelijke planten tusschen de vrouwelijke te kunnen oogsten. De te gebruiken hoeveelheid zaaizaad hangt af van het doel, waarvoor de hennep zal worden verbouwd. Voor goede spinhennep wordt in rijen op 10—16 cm. afstand 125—175 kg. per H.A. gebruikt; voor grovere in rijen op 20—30 cm. 62.5—100 kg.; is zaadwinning hoofddoel, dan zijn in rijen op 1 m. afstands 25—37.5 kg. voldoende; bij het zaaien in het wild wordt 125—200 kg. gebruikt. Hennep onderdrukt de onkruiden vrij gemakkelijk en beschut den bodem tegen dichtslaan. Vandaar, dat hij weinig zorg gedurende den groei vereischt. Desniettemin is het vooral bij jonge hennep van belang den grond te hakken. Als de mannelijke plant na het bloeien geel begint te worden en begint af te sterven, wordt ze getrokken en geoogst. Soms wordt meteen de onrijpe vrouwelijke plant geoogst. In den regel blijft deze echter tot de rijpheid van het zaad staan en wordt ze 3—6 weken na de mannelijke getrokken of gesneden. Bij het oogsten worden de stengels in dunne bundels gebonden en in tollen op het veld gezet om te drogen. Tegen vocht en vogelschade worden de tollen wel door een stroodek beschut.

De vezelwinning geschiedt als bij het vlas. De hennep wordt vóór de verwerking eerst gesorteerd en daarna in water geroot. Het roten duurt 2—4 weken; bij de grovere stengels langer dan bij de fijnere. De gerote hennep wordt op het veld in de zon of wel door dorren gedroogd, waarbij de temperatuur niet boven 50° C. mag stijgen. Na het drogen wordt de hennep gebroken en gezwingeld. De gebroken hennep wordt vóór het zwingelen dikwijls gewreven in een soort kollergang en na het zwingelen gehekeld. Van den groenen hennep wordt ± 3 % gehekelde gewonnen.

Soms wordt de hennep na het roten en drogen door stroopen van de bastvezels ontdaan en worden deze geklopt en gehekeld, om ze van elkander te scheiden.

De opbrengsten variëeren van 500—1000 kg. gezwingelde hennep en van 150—250 kg. werk of heede per H.A. De zaadopbrengst bedraagt van 600—750—1100 kg. per H.A. Het houtige afval komt slechts als brandmateriaal in aanmerking.

Ziekten en beschadigingen. De hennep kan worden aangetast door de zwam *Sclerotinia Libertiana* Fckl. Verder ondervindt hij schade van vogels, engerlingen, rupsen van de Gamma-uil, van *Mamestra Persicariae* L., van de doodshoofdvlinder en van *Botys nubilalis* Hb., van bladluizen en mijten en van de plantaardige parasieten: *Orobanche ramosa* L. en *Cuscuta europaea* L.

Hennepnetel *(Galeopsis)* is een plantengeslacht uit de familie der *Lipbloemen (Labiaten)*. De planten zijn behaard, bezitten gesteelde, ongedeelde bladeren, terwijl de bloemen in schijnkransen zijn geplaatst. Onder de aanhechtingsplaatsen der bladeren zijn de stengels meer of minder sterk verdikt. Bij *G. Ladanum (Raai)* is deze verdikking niet sterk, evenals bij *G. ochroleuca (Bleekgele hennepnetel)*. De bloemen van *G. Ladanum* zijn lichtpurper, soms ook wit, bij *G. ochroleuca* geelachtig wit. Bij de algemeen voorkomende *G. tetrahit* en ook bij de vrij algemeene *G. speciosa (Dauwnetel)* is de verdikking zeer sterk in het oog loopend. Van de eerste soort zijn de bloemen licht purper en van de laatste lichtgeel. In ons land vindt men de genoemde soorten vooral onder hakhout en op bouwland.

Hennequier, *Jérôme,* een Fransch godgeleerde, in 1633 te St. Omer geboren, voegde zich in 1650 bij de orde der Dominicanen. Zijn oversten zonden hem naar het college van St. Thomas van Aquinas te Douay, om aldaar in de theologie te studeeren. Daarna gaf hij zelf onderwijs aan die inrichting en was er tusschen 1669 en 1672 eerste regent. Zijn ijver in het verdedigen van de stellingen der Thomisten berokkenden hem vele onaangenaamheden, die men zocht te verzachten door hem aanzienlijke waardigheden op te dragen. In 1673 was hij prior van het klooster te Doornik en twee jaar later zond men hem naar Kamerijk, om er onderwijs te geven in de theologie. Ook werd hij in 1678 tot doctor in de godgeleerdheid benoemd, verder tot definitor in de provincie van St. Rosa te Luik, zoodat hij zich in 1696 naar Rome begaf, om een nieuwen generaal te kiezen. Daarna was hij prior te St. Omer en wijdde zijn laatste levensjaren aan de studie. Hij overleed den 13den Maart 1712, nadat hij een reeks van godgeleerde werken in het licht had gegeven over de absolutie enz.

Hennequin, *Philippe Auguste,* een Fransch schilder, in 1763 te Lyon geboren en den 12den Mei 1833 te Doornik overleden, was een leerling van *Louis David* te Parijs. Zijn voornaamste werk, „Orestes", bezit het Louvre te Parijs. Koning *Lodewijk Napoleon van Holland* droeg aan *Hennequin* het maken van decoratieve stukken voor het Paviljoen te Haarlem op, die echter niet

Digitized by Google

werden uitgevoerd. In het laatst van zijn leven woonde *Hennequin* in België, waar hij de leermeester van *Louis Gallait* was.

Hennequin, Alfred, een Fransch tooneeldichter, een kleinzoon van den voorgaande, den 13den Januari 1842 te Lurik geboren, bezocht de mijnschool aldaar, bekleedde vervolgens de betrekking van ingenieur bij de Belgische spoorwegen en begaf zich vervolgens naar Parijs, om er bij den aanleg van trams werkzaam te zijn. Hij had in 1869 onder den schuilnaam van *Alfred Lebrun* in het Théâtre des Galeries St. Hubert te Brussel zijn eerste blijspel „J'attends mon oncle" en in 1870 zijn tweede „Trois chapeaux" doen opvoeren; dit laatste werd ook in het Théâtre des Vaudevilles te Parijs gespeeld. Hier oogstte hij grooten bijval in 1875 met het „Procès Vauradieux" en in 1876 met „Les dominos roses", twee blijspelen, die zich door geest en humor onderscheiden. Dit kan eveneens gezegd worden van zijn stukken: „Bébé" (1876), „Nounou" (1879, beide met *J. de Najac)* en „La femme à papa" 1885, met *Albert Millaud).* Hij overleed den 7den Augustus 1887 in een krankzinnigengesticht te St. Mande.

Henner, *Jean Jacques,* een Fransch schilder, den 5den Maart 1829 te Bernwiller in den Elzas geboren, en den 23sten Juli 1905 te Parijs overleden. Hij was een leerling van *Picot* en *Drolling* en bestudeerde in Italië *Titiaan* en *Correggio.* Hij heeft meest naakte vrouwen en portretten geschilderd doch ook nu en dan gewijde onderwerpen behandeld.

Hennert, *Johan Frederik,* een Duitsch wiskundige en wijsgeer, den 19den October 1733 te Berlijn geboren, ontving wiskundig onderwijs van *Sulzer* en *Euler* en begaf zich in 1755 naar Parijs, waar hij twee jaar vertoefde bij *Nicolas Joseph Delisle,* hoogleeraar in de astronomie aan het Collège de France, wiens lessen hij bijwoonde, alsmede die van *Lemonnier,* hoogleeraar in de wiskundige natuurkunde. Vervolgens vertrok hij naar Leiden om er een wiskundige school te openen, waar ook *Van Swinden* zijn opleiding ontving. In 1764 echter werd *Hennert,* in plaats van *De Castillon* tot buitengewoon, een jaar later tot gewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte, wis- en sterrenkunde te Utrecht benoemd. Daar schreef hij een uitgebreid wiskundig leerboek, waaraan hij 10 jaar arbeidde. Het bestaat uit 9 deelen, van welke de eerste 3 de „Elementa matheseos purae" en de overige 6 de „Elementa matheseos duplicatae" bevatten. Voor meer gevorderden werden er de „Institutiones astronomicae etc." bijgevoegd. Hij onderwees tevens de wijsbegeerte volgens zijn „Aphorismi philosophiae" (1781). Ook bezorgde hij een Nederlandsche vertaling van „Uitgelezen verhandelingen over de wijsbegeerte en fraaie letteren", getrokken uit de werken van de Koninklijke Maatschappij van Wetenschappen te Berlijn. In 1802 kreeg hij eervol ontslag en hij overleed den 30sten Mei 1813. Van zijn geschriften vermelden wij: „Genaue Harmonie des Sinnlichen mit dem Vernünftigen in der Natur des Menschen" (1753), „Gedanken über den Wert und Nützen der Lustspiele", „Traité du thermomètre, où il est parlé d'une nouvelle loi de la chaleur" (1759), „Grondbeginsels der wiskunde" (1769), „Dissertations physiques et mathématiques" (1771), „Commentatio de barometria" (1787), „Lessen over de eerste beginselen der wijsbegeerte" (1822, vertaling van *Spaan)* en „Beattie, grondbeginselen der zedelijke wetenschappen" (3 dln., 1795). Ook heeft men van hem verhandelingen in de werken der Koninklijke Academie te Berlijn „Sur la vie d'Archimede" (1766) en „Sur les moyens de donner la plus grande perfection aux lunettes, dont les objectifs sont composés de deux verres", in de werken van het Bataafsch Genootschap „Over achromatische of Dollondsche verrekijkers enz." (1772), in die van het Stolpiaansch legaat „De sensu morali" (1774), in die van het Koninklijk Nederlandsch Instituut „Verhandeling over de ophaalbruggen" (1812) en in die van het Zeeuwsch Genootschap: „Onderzoek over de ware gedaante der Aarde" (1772) en „Onderzoek of de onzekerheid omtrent de ware gedaante der Aarde een aanmerkelijken invloed hebbe op sterrenkunde en navigatie". Eindelijk vindt men opstellen van hem in de „Acta eruditorum Lipsiensia", in de „Bibliothèque des sciences et des beaux arts", enz.

Hennin is een hooge spitse muts met een afvallende of ook dikwijls opgehouden sluier (zie de afb.), dien de dames in Frankrijk en Bourgondië in de 14de en 15de eeuw droegen. Zij werd door *Isabella van Beieren* uitgevonden, maar tot in het dwaze overdreven.

Hennin.

Hennique, *Léon,* een Fransch roman- en tooneelschrijver, in 1852 te La Basse Terre (Guadeloupe) geboren, is een leerling der naturalistische school. Hij schreef onder invloed van *Zola* de romans „La dévouée" (1878) en „Elisabeth Couronneau" (1879), benevens de tooneelspelen „Jacques Damour" (naar een novelle van *Zola),* „Pierrot sceptique" (pantomime, met *J. K. Huysmans,* 1882), „La menteuse" (met *A. Daudet),* „Esther Brandès" (1887), „La mort du duc d'Enghien" (1886), „Amour" (1890) en „L'argent d'autrui" (1894).

Henoch *(Enoch;* Hebreeuwsch = *Chanoch* = ingewijde), is in het Oude Testament zoowel de naam van een geslacht uit den Stam Ruben, en uit het volk Midian, als de naam van een fabelachtige door *Kain* gestichte stad en van een der voorvaderen van het geslacht des menschen. Vanwaar deze overeenkomst in naam is niet te zeggen. Van den oudvader *Henoch* wordt verteld, dat hij in vertrouwd verkeer met God stond en dat hij niet meer was, doordat God hem tot zich had genomen, toen hij 365 jaar was. De mededeelingen betreffende *Henoch* herinneren aan een Babylonisch verhaal betreffende *Enmedurauki,* die de teekenen der goden kon verklaren.

De figuur van *Henoch* is in het latere Joden-

Digitized by Google

dom wederom opgeleefd en met vekerlei verhalen omgeven voor een deel aan Babylonië ontleend. Bekend is vooral de Openbaring van *Henoch*, een werk der Joodsche apocalyptiek, (omstreeks 160 v. Chr.), terwijl de jongere deelen uit het begin van onze tijdrekening dagteekenen. Het schildert de bovenaardsche tochten van *Henoch* en de hem gedane openbaringen over de toekomst van Israël en de menschheid. Het boek, dat misschien reeds in het Nieuwe Testament en door de Kerkvaders gebruikt is, heeft groote beteekenis voor de studie der Joodsche theologie ten tijde van het ontstaan van het Christendom. De oorspronkelijke Hebreeuwsche of Arameesche tekst is verloren gegaan, doch in 1773 bracht de reiziger *Bruce* een Aethiopische vertaling uit Abessinië naar Europa, die in 1851 door *Dillmann* uitgegeven is. De te Gizeh in Opper-Egypte gevonden brokstukken van een Grieksche vertaling zijn in 1892 door *Bouriant* en *Lods* uitgegeven. Het door *Morfill* en *Charles* (1869) en door *Bonwetsch* (1896) uit het Slavisch vertaalde „Boek der geheimen van *Henoch*" staat in verband met den Aethiopischen *Henoch* en is waarschijnlijk in de 1ste eeuw v. Chr. ontstaan.

Zie: *R. H. Charles*, The ethiopic version of the book of Enoch (1906).

Henoch, *Eduard Heinrich*, een Duitsch geneeskundige, den 16den Juli 1820 te Berlijn geboren, studeerde aldaar in de medicijnen, begaf zich vervolgens op reis, werd in 1844 assistent bij de polikliniek van zijn oom *Romberg*, vestigde zich in 1850 te Berlijn als privaatdocent en werd er in 1858 tot buitengewoon hoogleeraar benoemd. In 1872 aanvaardde hij de betrekking van directeur der kliniek en polykliniek voor kinderziekten aan de Koninklijke Charité en maakte er zich zeer verdienstelijk. Behalve talrijke verhandelingen in tijdschriften schreef hij: „Rombergs klinische Ergebnisse" (1846), „Klinik der Unterleibskrankheiten" (3 dln., 8de druk 1863), „Beiträge zur Kinderheilkunde" (1861, 1868) en „Vorlesungen über Kinderkrankheiten" (11de druk 1903). In 1893 nam hij zijn ontslag en leefde sedert te Meran, daarna te Dresden.

Henotheïsme (Grieksch = vereering van afzonderlijke goden) en *kathenotheïsme* (vereering van den eenen god na den anderen) noemt *Max Müller* den oorspronkelijken vorm van den oudsten Indischen godsdienst, volgens welken de telkens aangeroepen en vereerde godheid als de hoogste wordt beschouwd.

Henoticon (Grieksch = vereenigingsformulier) noemt men het rescript door keizer *Zeno*, in het jaar 482 uitgevaardigd naar aanleiding der monophysitische twisten in de Christelijke kerk.

Henrici, *Christian Friedrich*, als Duitsch dichter onder den naam *Picander* bekend, den 14den Januari 1700 te Stolpen in Saksen geboren, studeerde te Wittenberg en te Leipzig in de rechten en legde zich vervolgens toe op de dichtkunst. Hij bekleedde verschillende betrekkingen bij de posterijen en bij de belastingen en overleed den 10den Mei 1764. Zijn gedichten onderscheiden zich door geestigheid en een frivolen toon. Zij verschenen onder den titel: „Ernstscherzhafte und satirische Gedichte" (4 dln., 4de druk 1748—1751) en „Sammlung vermischter Gedichte" (1768). Ook heeft hij „Teutsche Schauspiele" (3 dln., 1726) n.l. „Der Akademische Schlendrian", „Der Erzäufer" en „Die Weiberprobe" uitgegeven. Van zijn geestelijke liederen worden „Liebster Jesu, willst du scheiden" en „Wer weiss, wie nahe mir mein Ende" nog gezongen. Ook schreef hij vele teksten voor composities van *J. S. Bach*, met name voor diens „Passions"-muziek.

Henriëtte *Maria van Frankrijk*, koningin van Engeland, derde dochter van *Hendrik IV* en *Maria de' Medici*, den 25sten November 1609 te Parijs geboren, trad den 1sten Mei 1625 in het huwelijk met koning *Karel I* van Engeland. In den beginne gevoelde zij zich zeer gelukkig, doch later, na de ontbinding van het Parlement ten gevolge der oneenigheden met Spanje en Frankrijk, noemde zij zich „de ongelukkige koningin". Op grond van een vermoeden, dat zij haar gemaal tot de R.-Katholieke Kerk wilde brengen, beschouwde het volk haar als de oorzaak van alle rampspoeden. Toen de koninklijke familie in 1642 Londen verliet, nam zij de wijk naar de Nederlanden, waar zij haar kostbaarheden verkocht, om troepen aan te werven, met welke zij naar Engeland overstak. De haat der inwoners van Exeter, waar zij het leven schonk aan een dochter, en de nadering van een vijandelijk leger noodzaakten haar in 1644 naar Frankrijk te vluchten, waarna zij zich vruchteloos tot Oostenrijk en de overige mogendheden wendde, om haar gemaal te helpen. Na diens terechtstelling begaf zij zich in een klooster te Chaillot, maar moest het wegens de onlusten der Fronde verlaten, waarna zij zich te Parijs vestigde. Toen haar oudste zoon als *Karel II* den Engelschen troon beklom, keerde zij voor korten tijd naar Engeland terug, maar overleed te Colombes den 10den September 1666.

Zie: *De Baillon*, Henriette Marie de France (Parijs 1877).

Henriëtte Anna, hertogin *van Orleans*, dochter van de voorgaande en van *Karel I*, den 16den Juni 1644 te Exeter geboren, huwde in 1661 met *Philips van Orleans*, tweeden zoon van *Anna van Oostenrijk*. *Lodewijk XIV* gebruikte haar als werktuig tot bevordering zijner staatkundige plannen. In 1670 wist zij te bewerken, dat haar broeder, *Karel II van Engeland*, zich van de Triple Alliantie los maakte en een bondgenootschap sloot met *Lodewijk XIV* tegen de Nederlanden. Om haar hierbij ter zijde te staan, had zij jonkvrouw *Louise de Quérouaille*, bekend wegens haar schoonheid, tot helpster gekozen. Deze wist het hart van *Karel II* te treffen en werd zijn maîtresse. Acht dagen na haar terugkeer uit Engeland, 29 Juni 1670, werd de prinses te St. Cloud plotseling ziek en overleed reeds den volgenden dag. Men hield het er voor, dat zij door vergif was omgekomen, en beschouwde haar ijverzuchtigen gemaal of den ridder *de Lorraine*, dien zij in ballingschap had doen zenden, als den schuldige. Dit is echter volgens veler gevoelen een dwaling. *Lodewijk XIV* betreurde jaren lang haar overlijden. Haar dochter *Maria Louise*, in 1679 gehuwd met *Karel II*, koning van Spanje, overleed in 1689, een andere, *Anna Maria*, werd de gemalin van den hertog *van Savoye*, *Victor Amedeus II*.

Digitized by Google

Zie: *De Baillon,* Henriette Anne d'Angleterre, duchesse d'Orléans (Parijs 1885).

Henrion, *Paul,* een Fransch componist, den 20sten Juli 1819 te Parijs geboren, was eerst tooneelspeler, doch wijdde zich later aan de muziek. Hij was de stichter van de Vereeniging van Fransche componisten en overleed den 24sten October 1901 te Parijs. Hij heeft meer dan 1200 liederen gecomponeerd, waarvan enkele zeer populair geworden zijn.

Henriquel Dupont, *Louis Pierre,* een Fransche plaatsnijder, den 13den Juni 1797 te Parijs geboren en aldaar den 20sten Januari 1892 overleden. Hij maakte prenten naar *Van Dijck, Correggio, Veronese* en *Rafaël.* Een zijner meest bekende prenten is die naar het „Hemicycle" in de Ecole des Beaux-Arts te Parijs van *Paul Delaroche.*

Henriquez, *Henrico,* een Portugeesch moralist uit de orde der Jezuïeten werd in 1536 te Oporto in Portugal geboren, trad in 1552 in de orde der Jezuïeten, ging hieruit in 1594 over naar de Dominicanen, maar keerde na eenigen tijd weer in zijn orde terug. Hij is in 1608 te Tivoli in Italië overleden. Zijn meest bekende werk: „Summa theologiae moralis" (5de druk 1613) werd in 1608 op den Index van verboden boeken geplaatst. Hij leerde de onvoorwaardelijke goddelijke voorbeschikking, waarbij mogelijke verdiensten van de uitverkorenen van geen invloed zijn.

Henriquez, *Jan Chrysostomus,* in 1595 uit een aanzienlijk geslacht te Madrid geboren, werd monnik van de orde der Cisterciënsers. Zijn naaste bloedverwanten verkeerden aan het hertogelijk Hof te Brussel en op hun verzoek werd hij naar de Nederlanden gezonden en in 1622 tot geschiedschrijver zijner Orde benoemd. Ook verkreeg hij den titel van „padre", dien men vroeger alleen aan abten, definitoren en visitatoren had toegestaan. Eindelijk werd hij aangesteld tot grootprior der Orde van Calatrava. Hij beoefende met grooten ijver de geschiedenis, vooral die zijner Orde, en overleed te Leuven den 23sten December 1632. Van zijn talrijke geschriften noemen wij: „Thesaurus evangelicus, etc." (1619), „Sol Cisterciencis in Belgio" (1622), „Vita Joannis Rubroquii etc." (1622), „Fasciculus sanctorum ordinis Cisterciensis etc." (2 dln., 1623), „Constantia catholica, seu de persecutionibus Hibernorum libri II" (1623) en „Regula, constitutiones et privilegia ordinis Cisterciensis etc." (1630). Verder liet hij onderscheiden handschriften achter.

Henry, *Matthew,* een Engelsch geestelijke, werd in 1662 uit Nonconformistische ouders geboren. Hij was van 1687 tot 1712 predikant der Presbyteriaansche gemeente te Chester, vervolgens te Londen, waar hij in 1714 is overleden. Hij is vooral bekend door zijn predicatiën, die een doorloopende uitlegging van den Bijbel bevatten en na zijn dood in hun geheel zijn uitgegeven als „Exposition of the Old and New Testament" en nog herhaaldelijk zijn herdrukt. Verder schreef hij: „A Scripture Catechism" (1702), „A method for prayer" (1710) en gaf uit „Memoirs of the life of Phillipp Henry [zijn vader] (1698).

Henry, *Joseph,* een Noord-Amerikaansch natuurkundige, den 17den December 1797 of 1799 te Albany (New-York) geboren, ontving zijn opleiding aan de scholen in zijn geboortestad en werd er in 1826 hoogleeraar in de wiskunde. In het volgende jaar maakte hij een aanvang met zijn electro-magnetische onderzoekingen en deelde in 1831 mede in het Amerikaansch „Journal of Science", dat de electrische telegrafie tot de mogelijkheden behoorde, maakte tevens melding van electromagnetische krachtmachines en werd in 1832 benoemd tot hoogleeraar aan het college te Princeton in New-Yersey. In 1837 deed hij een wetenschappelijke reis naar Europa. In 1846, bij de reorganisatie der Smithsonian Institution, werd hij secretaris van deze inrichting, als hoedanig hij de uitgave van haar jaarverslagen bezorgde. In 1849 werd hij voorzitter van het Amerikaansch Genootschap van Wetenschappen en in 1869 president van de Amerikaansche Academie. Ook was hij sedert 1871 werkzaam als voorzitter van de directie der vuurtorens. Hij overleed den 13den Mei 1878. Zijn verhandelingen, waarvan „Contributions to electricity and magnetism" (1839) de voornaamste is, zijn opgenomen in verschillende tijdschriften. Een bloemlezing daaruit gaf de Smithsonian Institution uit (1886, 2 dln.).

Henry, *Paul* (den 18den Augustus 1848 te Nancy geboren) en *Prosper* (den 10den December 1849 geboren), twee Fransche sterrenkundigen, werden na den dood van *Chacornac* (zie aldaar) belast met de voltooiing van diens sterrenkaarten. Tot verlichting van hun arbeid maakten zij gebruik van de photografie. De hiertoe noodige instrumenten construeerden zij zelf. Aan hun ijver en volharding heeft men den grooten vooruitgang te danken, welken de hemelphotografie daarna gemaakt heeft. Bij de vervaardiging van hun kaarten ontdekten zij talrijke kleine planeten en kometen. Hun werken zijn in de „Comptes rendus" en vaktijdschriften opgenomen. *Paul* overleed in Januari 1905 te Montrouge (bij Parijs), *Prosper* in 1903 te Valnoise (Alpen).

Henschel, *Georg,* een Duitsch concertzanger (bariton), den 18den Februari 1850 te Breslau geboren, was een leerling van *Götze* en *Richter* aan het Conservatorium te Leipzig en studeerde daarna nog bij *Ad. Schulze* en *Kiel* te Berlijn. Veelzijdig begaafd als hij was, maakte hij niet alleen naam als concertzanger, doch ook als dirigent en componist. Van 1881 tot 1884 was hij dirigent der symphonie-concerten te Boston, van 1885 tot 1886 leider van de „London Symphony Concerts", van 1886 tot 1888 leeraar aan het Royal College of Music te Londen. Zijn liedervoordrachten oefenden een zeer bijzondere bekoring uit doordat hij dank zij zijn muzikale intuïtie en zijn hooge intelligentie den geest van elk lied zuiver wist weer te geven en daarbij steeds zichzelf op de piano begeleidde, hetgeen aan zijn vertolkingen een bijna volmaakte eenheid van spel en zang gaf. Ook zijn voordrachten van duetten met zijn vrouw *Lilian Henschel-Bailey* (den 17den Januari 1860 in Ohio geboren, overleden den 5den November 1901 te Londen, leerlinge van *Charles Hayden, Pauline Viardot* en van haar echtgenoot) hadden iets zeer aantrekkelijks. In 1914 heeft *Henschel* den liederzang vaarwel ge-

Digitized by Google

zegd, hij treedt nu nog alleen op als paedagoog en dirigent. Als componist is hij bekend door een aantal koren, liederen, opera's; zijn Requiem (op. 59) schreef hij ter nagedachtenis van zijn vrouw *Lilian. Henschel* was ook zeer bevriend met *Johannes Brahms;* zijn herinneringen aan dien componist heeft hij te boek gesteld in een werkje: „Personal recollections of Brahms" (1907).

Henschenius, *Godefridus,* den 21sten Januari 1600 te Venray in Limburg geboren, genoot te 's-Hertogenbosch het onderwijs van *Johannes Bollandus,* bezocht de gymnasia te Kortrijk en elders en vereenigde zich in 1635 met zijn bovenvermelden leermeester tot het bewerken der „Acta Sanctorum". In 1643 gaven zij de „Acta Januarii" in 2 deelen en in 1658 de „Acta Februarii" in 3 deelen in het licht. Op uitnoodiging van paus *Alexander VII* en *Goswijn Nickel,* generaal der Jezuïeten, tot wier orde *Henschenius* behoorde, begaf deze zich naar Rome, om bouwstoffen voor zijn werk te verzamelen. Hij bleef er 2½ jaar en keerde in 1661 naar Antwerpen terug. In 1665 verscheen het eerste deel der „Acta Martii", waarna *Bollandus* overleed. Toen koos hij *Daniël Papenbrochius* tot medearbeider en bewerkte met hem de „Acta Aprilis" (1675). Zijn tweede medewerker, *Daniël Cardonius,* overleed in 1678 aan de pest en werd vervangen door *Conradus Janningus,* waarna in 1680 de eerste 3 deelen der „Acta Maji" werden uitgegeven. Ook *Franciscus Baertius* werkte aan de voortzetting der „Acta", toen *Henschenius* den 12den September 1681 overleed. Van zijn overige geschriften noemen wij: „Exegesis historica seu diatribe de episcopatu Tungrensi ac Trajectensi etc." (1653), „Vita R. P. Joannis Bollandii" en „De tribus Dagobertis Francorum regibus diatribe" (1655).

Hensel, *Paul,* een Duitsch wijsgeer, werd in 1860 te Gross-Barthen in Oost-Pruisen geboren, was privaatdocent en buitengewoon hoogleeraar te Straatsburg, werd in 1898 hoogleeraar te Heidelberg, in 1902 te Erlangen. Als tegenstander van utilitarisme en evolutionisme is hij sterk verdediger van *Kant's* rigoristische zedeleer, en kent hij aan het plichtsbesef de hoogste zedelijke waarde toe. Hij schreef: „Ethisches Wissen und ethisches Handeln" (1899), „Carlyle" (1900), „Hauptprobleme der Ethik" (1903) en „Rousseau" (1907).

Henselt, *Adolf von,* een Duitsch pianist, den 12den Mei 1814 te Schwabach geboren, ontving te München zijn opleiding in de muziek ten huize van den geheimraad *Fladt,* en wel van diens echtgenoot, een leerlinge van *Vogler.* Hij bleef er tot zijn 17de jaar en begaf zich toen, door koning *Lodewijk* ondersteund, eerst naar *Hummel* te Weimar en vervolgens naar *Sechter* te Weenen. Zijn eerste concertreis ondernam hij in 1836 naar Berlijn, vervolgens ging hij concerten te Dresden, Leipzig, Breslau en St. Petersburg, waar hij zich voor goed vestigde en tot kamervirtuoos der keizerin, vervolgens tot inspecteur-generaal van het muziekonderwijs en eindelijk tot staatsraad benoemd werd. Hij overleed den 10den October 1889 te Warmbrunn. Van zijn composities zijn nog bekend een pianoconcert, eenige kleinere pianostukken en concert-études. Ook redigeerde hij een uitgave van *Weber's* pianowerken.

Hensen, *Victor,* een Duitsch physioloog, den 10den Februari 1835 te Sleeswijk geboren, studeerde te Würzburg, Berlijn en Kiel in de medicijnen en vestigde zich als docent te Kiel, waar hij ook thans nog werkzaam is als gewoon hoogleeraar en directeur van het physiologisch instituut. Zijn eerste geschrift: „Ueber die Zuckerbildung in der Leber", leverde hij als assistent van *Kölliker* gedurende zijn studietijd te Würzburg. Hij heeft vooral roem verworven door talrijke embryologische onderzoekingen, alsmede door nasporingen op het gebied van de anatomie en physiologie der zintuigen. Hij schreef: „Physiologie des Gehörs" (in *Hermann's* „Handbuch der Physiologie", 1880), „Handbuch der Physiologie der Zeugung" (eveneens in genoemd „Handbuch" 1890) en „Die Entwickelungsmechanik der Nervenbahnen im Embryo der Säugetiere" (1903). In 1887 was hij afgevaardigde naar den Pruisischen Landdag, waar hij tot de „Fortschrittpartei" behoorde, ijverde er voor de opbeuring der visscherij en nam als lid van de commissie tot een wetenschappelijk onderzoek der Duitsche Zee met een reeks van geschriften deel aan de uitgave der: „Ergebnisse der Beobachtungsstationen" en aan die der „Jahresberichten" van deze commissie. In den laatsten tijd hield hij zich voornamelijk bezig met de studie van de kleine planten- en dierenorganismen, welke in de zee leven, en leidde hij de tot dat doel uitgezonden planktonexpeditie der Humboldtstichting. *Haeckel's* aanvallen beantwoordde hij in „Die Planktonexpedition und Haeckels Darwinismus" (1891).

Henszlmann, *Emerich,* een Hongaarsch archaeoloog, den 13den October 1813 te Kaschau geboren, studeerde te Pest en Weenen in de medicijnen, wijdde zich echter weldra aan de oudheidkunde en deed groote reizen. In 1840 te Pest teruggekeerd, schreef hij „Vergelijking tusschen de kunstbeschouwingen en opvoeding tot de kunst van den ouden en nieuwen tijd". In 1848—1849 bracht hij om politieke redenen 8 maanden in de gevangenis door. Van 1852 tot 1860 woonde hij te Parijs en Londen, deed daarop een reis naar Konstantinopel en Athene, keerde in 1862 naar zijn vaderland terug en werd in 1873 hoogleeraar in de kunstgeschiedenis te Boedapest, waar hij den 6den December 1888 overleed. Van zijn werken noemen wij: „De oud-Duitsche kerken te Kaschau", „Théorie des proportions appliquées dans l'architecture à Paris" (1874), „De Gotische bouwkunst van Middel-Syrië" (1881), benevens werken over zijn opgravingen te Stuhlweissenburg, Kalocsa en Visegrad.

Henzen, *Johann Heinrich Wilhelm,* een Duitsch oudheidkundige, den 24sten Januari 1816 te Bremen geboren, studeerde te Bonn en te Berlijn, reisde in Italië en Griekenland en vestigde zich vervolgens te Rome. Hij werd er in 1842 tweede en in 1856 eerste secretaris van het Archaeologisch Instituut en trad op als een ijverig medewerker aan het „Bulletino" en de „Annali", door dat lichaam uitgegeven. Toen de koninklijke Academie van Wetenschappen te Berlijn het plan opvatte tot het bezorgen eener uitgave van Latijnsche opschriften onder den titel

Digitized by Google

„Corpus inscriptionum latinarum", werd *Henzen* met *Theodor Mommsen* en graaf *Rossi* tot lid der daartoe ingestelde commissie en tevens tot hoofdredacteur benoemd. Ook leverde hij een verbeterde en vermeerderde uitgave van de „Inscriptionum latinarum collectio" (3 dln., 1856) van *Orelli*, van de „Acta fratrum arvalium" (1874) en „Scavi nel bosco sacro dei fratelli Arvali" (1868). Hij overleed den 27sten Januari 1887.

Henzi, *Samuël*, een Zwitsersch patriot en dichter, in 1701 te Bümpliz bij Bern geboren, was eerst klerk bij de zoutbelasting, daarna kapitein in het leger van den hertog *van Modena* en was in 1743 de opvoeder van *Julia Bondeli*. Later keerde hij naar zijn geboorteplaats terug, maar werd, als deelgenoot aan democratische woelingen, naar Neufchâtel verbannen (1743). In 1749 beraamde hij met anderen het plan de regeering af te zetten, een dictator te benoemen en de grondwet af te schaffen. Het werd echter ontdekt, en *Henzi* en nog 2 anderen moesten hun aanslag boeten met den dood (17 Juli 1749). *Henzi* schreef een aantal Fransche gedichten en het drama „Grisler, ou l'ambition punie".

Heortologie noemt men de wetenschap van het ontstaan, de historische ontwikkeling en de beteekenis der kerkelijke feesten. Meestal wordt zij behandeld als een deel der liturgiek. Een zelfstandige en systematische behandeling van deze stof bestaat eigenlijk alleen voor den Roomsch-Katholieken eeredienst.

Zie: *K. A. G. Kellner*, Heortologie oder die geschichtliche Entwicklung des Kirchenjahrs und der Heiligen Feste (2de druk 1906).

Hepar (Grieksch = *lever*). Zie *Zwavelverbindingen*.

Hepatica is de naam van een onderafdeeling der *Anemonen*. Men geeft dien naam ook aan middelen, die tegen leverziekten worden aangewend.

Hepatiet is een donkere soort van zwaarspaat met een bitumineuzen reuk. Deze delfstof komt vooral in Zweden voor.

Hephaestion, vriend en een der generaals van *Alexander den Groote*, uit een aanzienlijk geslacht te Pella geboren, diende in het begin van den Perzischen oorlog bij de koninklijke garde te paard. Na de overwinning bij Arbela (331 v. Chr.) werd hij aanvoerder eener afdeeling en een jaar later benoemde *Alexander* hem tot hipparch bij de bereden garde. Gedurende den veldtocht tegen Baktrië en Sogdiana (329—328) ontving hij het opperbevel over een phalanx, veroverde met *Perdikkas* de stad Peucela aan den Indus en trok met de voorhoede van het leger over die rivier. Bij den overtocht over den Hydaspes (327 v. Chr.) en bij den slag tegen *Porus* bevond hij zich met zijn hipparchie bij het legerkorps, waarover de koning zelf het bevel voerde en werd vervolgens naar een anderen Indischen vorst afgevaardigd, om dezen tot onderwerping te bewegen. Bij den aftocht (326) voerde hij bevel over het hoofdleger, dat langs den linkeroever van den Hydaspes zou aftrekken. Later vereenigde hij zich met de troepen, die zich onder bevel van *Alexander* bevonden, en trok met een afdeeling door het land der Arabieren, terwijl *Alexander* met een andere zich naar de kust begaf. Met den koning bestreed hij vervolgens de Gedrosiërs en trok eindelijk over Akarnanië naar Perzië. Hier schonk *Alexander* hem *Drypetis*, de dochter van *Darius* en de zuster van zijn eigen gemalin, ten huwelijk met een aanzienlijken bruidschat, terwijl hij bij de algemeene verdeeling van den buit een gouden kroon ontving. Later vergezelde hij den koning op een tocht langs den Tigris naar Opis, doch keerde ziek naar Ekbatana terug en overleed aldaar in 324.

Hephaestion *van Alexandrië*, een Grieksch taalkundige, leefde omstreeks het midden van de 2de eeuw na Chr. ten tijde van *Hadrianus* en *Antonius Pius* en schreef een handboek (*Encheiridion*) der metriek in 48 boeken, waaruit hij zelf uittreksels maakte. Het kortste, in één boek is bewaard gebleven en van groote waarde. Ook de voorrede van *Longinus* en de scholiën zijn bewaard gebleven. Het is door *Gaisford* (1885) en *Westphal* (1866) uitgegeven.

Hephaestus, bij de Grieken de god van het vuur en van de kunsten, voor welker beoefening

Hephaestus.

vuur noodig is, was de zoon van *Zeus* en *Hera*. Omdat hij zoo leelijk, met name kreupel was, wierp zijn moeder hem uit den Olympus in den Okeanos, waar *Thetis* en *Eurynome* hem negen jaar in een grot verborgen hielden. Uit wraak zond hij van hier uit aan zijn moeder een gouden troon met onzichtbare banden, die niemand kon losmaken, tot dat hij, door *Dionysus* dronken gemaakt, zich liet bewegen naar den Olympus terug te keeren en haar te bevrijden. Volgens een

Digitized by Google

andere overlevering stiet *Zeus* hem uit den Olympus, omdat hij in een twist tusschen zijn ouders *Hera* bijstond; hij viel op het eiland Lemnos en werd tengevolge van dien val kreupel. Hij trachtte dit gebrek te verbergen door twee gouden, automatische slavinnen te vervaardigen, waarop hij steunde. Bij *Homerus* woont hij op den Olympus, waar hij voor zich en de andere goden metalen paleizen gebouwd had; later op vulkanische plaatsen, met name op Lemnos, in den Aetna en op Hiera, een der Liparische eilanden. Als zijn gemalin worden *Charis, Aglaea* of *Aphrodite* genoemd, welke laatste hij voor haar met *Ares* gepleegde echtbreuk strafte door hen op het bed vast te binden en aldus aan het hoongelach der goden prijs te geven. Alle kunstwerken der overlevering waren zijn werk, zooals het beeld van *Pandora*, de wagen van *Helios*, de pijlen van *Eros*, de halsdoek van *Harmonia*, het schild van *Athene* enz. Als god der kunsten staat hij met *Athene*, die hij door een mokerslag uit het hoofd van *Zeus* bevrijdde, in verbinding; met haar en *Prometheus* samen werd hij in Attika vereerd. Bij de Romeinen wordt hij met *Vulcanus* geïdentificeerd. In de kunst wordt hij voorgesteld als een gebaarde man, kenbaar aan een verkorting van den linkervoet, met smidsgereedschappen, een eivormig hoofdbedeksel en een den rechterschouder vrijlatend opperkleed (zie de afb.).

Hepialiden of *Wortelboorders* is een familie der *Vlinders*, welke zeer eenvoudig gebouwd is; het aderstelsel wijst nog op een primitieven toestand, evenals de inwendige bouw en de soms ongeveer gelijke vleugels. Een der Hepialiden is de *Hopvlinder (Hepialis humuli)*, waarvan de rups de dunnere wortels van de hopplant afvreet en ook de onderaardsche deelen van andere gewassen aantast. Het mannetje is zilverwit met rooden zoom, het wijfje is geelwit met roodachtige dwarsbanden en vlekken.

Hepp, *Karl Ferdinand Theodor*, een Duitsch rechtsgeleerde, den 10den December 1800 te Altona geboren, werd in 1830 privaatdocent te Heidelberg, in 1832 hoogleeraar in de rechten te Bern en een jaar later te Tubingen, waar hij den 9den Maart 1851 overleed. Hij schreef: „Versuch über einzelne Lehren der Strafrechtswissenschaft" (1827), „Kritische Darstellung der Strafrechtstheorien" (1829), „Beiträge zur Lehre vom Hochverrath" (1833), „Das Strafsystem u. s. w." (1836), „Ueber die Zulässigkeit der Todesstrafe" (1836), „Die Theorie der Zurechnung" (1836), „Die Zurechnung auf dem Gebiete des Civilrechts" (1838), „Darstellung und Beurtheilung der deutschen Strafrechtssysteme" (2 din., 1843—1845) en „Die politischen und unpolitischen Staatsverbrechen und Vergehen nach gemeinem und würtembergischem Rechte" (1846).

Heppe, *Heinrich Ludwig Julius*, een Duitsch schrijver over godgeleerde onderwerpen, den 30sten Maart 1820 te Kassel geboren, werd eerst godsdienstleeraar aldaar, in 1850 buitengewoon en in 1864 gewoon hoogleeraar in de theologie te Marburg, waar hij den 25sten Juli 1879 overleed. Tot zijn geschriften behooren: „Die 15 Marburger Artikel vom 3. Oktober 1529" (2de druk 1864), „Geschichte der Hessischen Generalsynoden von 1568—1582" (1847—1848. 2 din.), Geschichte des deutschen Protestantismus in den Jahren 1555—1581" (2de druk 1865—1866, 4 din.), „Dogmatik des deutschen Protestantismus im 16 Jahrhundert" (1857, 3 din.), „Geschichte des deutschen Volksschulwesens" (1858—1860, 5 din.), „Die Bekenntnisschriften der reform. Kirchen Deutschlands" (1861), „Theodor Beza, Leben und ausgewählte Schriften" (1861), „Entstehung und Fortbildung des Luthertums" (1863), „Zur Geschichte der evang. Kirche Rheinlands und Westfalens" (1867—1870, 2 din.), „Die presbyteriale Synodalverfassung der evangelischen Kirche in Norddeutschland" (2de druk 1874), „Geschichte der quietist. Mystik in der katholischen Kirche" (1875), „Kirchengeschichte beider Hessen" (1876—1878, 2 din.) en „Geschichte des Pietismus und der Mystik in der reform. Kirche, namentlich der Niederlande" (1879). Ook leverde hij een nieuwe bewerking van de „Geschichte der Hexenprozesse" (1880) van *Soldan* en bestreed hij in onderscheiden vlugschriften de hyperorthodoxe gevoelens van *Villmar*.

Heptanen zijn koolwaterstoffen van de samenstelling C_7H_{16}. Het normale heptaan is een vloeistof, die bij 98° kookt, stenk naar oranjebloesem riekt en bij het inademen gevoelloosheid veroorzaakt. Zij komt voor in petroleum en in de aetherische olie van *Pinus sabineana*. Het eenwaardige radicaal heet *heptyl* (C_7H_{15}).

Heptarchie noemt men de zeven Angelsaksische rijken in Engeland (zie Angelsaksen).

Hera *(Here)*, in de Grieksche godenleer de oudste dochter van *Kronos* en *Rhea*, was de zuster en echtgenoote van *Zeus*, wien zij *Hephaestus, Ares, Hebe* en *Elethya* schonk. Het grootste deel der sagen heeft betrekking op haar verhouding tot *Zeus* met wien zij zich volgens *Homerus* heimelijk in den echt verbond. De eeredienst vierde dit huwelijk der beide groote hemelmachten, van wie alle vruchtbaarheid der aarde afhangt, in de lente als de Heilige Bruiloft. Bij *Homerus* gebiedt zij met *Zeus* over de hemelverschijnselen; zij zendt nevel en storm, bliksem en donder; haar dienaressen zijn de *Horen* (zie aldaar), haar bode is *Iris* (zie aldaar). Wel bewijst *Zeus* haar allen eerbied en deelt haar zijn geheime besluiten mede; maar hij voegt zich geenszins naar haar wenschen, vandaar onophoudelijk twisten, die dikwijls tot handtastelijkheden overgaan. Zoo moet *Zeus* haar in zijn woede geslagen en den zijn moeder te hulp komenden *Hephaestus* uit den Olympus geslingerd hebben, of haar, de armen met gouden ketenen geboeid en de voeten met twee aanbeelden bezwaard in den aether en in de wolken hebben laten zweven; zij zelf zou het voornemen gehad hebben, om in vereeniging met *Poseidon* en *Athene Zeus* te boeien, uit welk gevaar *Thetis* hem redde door den honderdarmigen

Hera Farnese (Napels).

Digitized by Google

Briareus te hulp te roepen. Het strijdlustige en heerschzuchtige in haar karakter is bij latere dichters nog sterker op den voorgrond getreden, voornamelijk haar ijverzucht op haar schoonheid en haar rechten als echtgenoote. Meedoogenloos vervolgt zij, die met haar in schoonheid durven wedijveren, vooral de geliefden van *Zeus* en haar kinderen, met name *Heracles* (zie aldaar). Daarentegen verschijnt ze in den eeredienst als een genadige godin, die in het bijzonder voor de vrouwen gedurende haar geheele leven een moederlijke beschermster is, *huwelijken* sluit *(Telea)* en voor de heiligheid daarvan waakt, kinderzegen verleent en de barenden bijstaat. Bij *Homerus* worden als haar lievelingssteden *Argos, Mykene* en *Sparta* genoemd; later werd zij vooral vereerd te Argos met het beroemde Heraeon in de nabijheid, waar de vijfjaarlijksche *Heraea* gevierd werden; in Argos werden de jaren naar haar priesteressen geteld. Verder werd zij bijzonder vereerd te Elis, Korinthe, Boeotië, op Euboea en op Samos. Heilig waren haar de koekoek, als lentevogel, de granaatappel, als symbool van de huwelijksliefde en der vruchtbaarheid, de kraai en de pauw. Evenals aan *Zeus* werden aan haar

Fig. 2. Barberinische Juno (Rome, Vaticaan).

hekatomben gebracht. De nieuwe maan was de tijd om aan haar te offeren, evenals aan de Romeinsche *Juno* (zie aldaar) met wie zij geïdentificeerd werd.

De beeldende kunstenaars hebben zich voornamelijk aan de Homerische beschrijving gehouden: groote, ronde, open oogen, een strenge, majestueuze gelaatsuitdrukking, de vormen van een slanke, gebouwde vrouw, een stemmige kleeding, een chiton, die slechts armen en hals bloot laat met een het geheele lichaam bedekkend opperkleed, en de koninklijke hoofdband *(stephane)*. Beroemd was het kolossale gouden en ivoren standbeeld van *Polycletus* in het Heraion. Zij zat daar op een rijk versierden troon, met een diadeem om het hoofd, met *Horen* en *Chariten* in reliëf, in de eene hand een granaatappel, in de andere een scheptер met een koekoek daarop. De strenge opvatting is nog te vinden in den Farnesischen Herakop te Napels (zie fig. 1). Van standbeelden zijn de belangrijkste de Barberinische Juno in het Vaticaan (zie fig. 2) en een torso uit Ephesus te Weenen. Van een ideale vrouwenschoonheid, die liefelijkheid en waardigheid in zich vereenigt, is de kop van de zoogenaamde *Juno Ludovisi* te Rome (zie de plaat bij het artikel *Jupiter*).

Heraclea *(Stad van Heracles)* is de naam van meer dan 20 steden der Oudheid. De merkwaardigste van deze was *Heraclea* in *Bithynië*, aan de Zwarte Zee gelegen en om die reden ook wel *Pontica* genaamd. Haar bouwvallen vindt men tegenwoordig bij het dorp Eregli. Zij werd omstreeks het jaar 560 v. Chr. door de Megarenzers, volgens anderen door de Milesiërs gesticht, verkreeg het kustgebied der Mariandynen, legde elders de grondslagen voor onderscheiden volksplantingen en bezat gedurende tijd een aristocratischen regeeringsvorm. In 364 v. Chr. kwam zij echter onder het gezag van tirannen, namelijk van *Klearchus* en zijn nakomelingen, later onder dat van Syrië en eindelijk onder dat der Romeinen. Niet onbelangrijk ook was *Heraclea* in Lucanië (Beneden-Italië), een volksplanting der inwoners van Tarente. Die stad is bekend als de geboorteplaats van *Leuxis* en wegens de overwinning van koning *Pyrrhus* op de Romeinen (280 v. Chr.).

Heracles, een zoon van *Zeus* en *Alcmene*, is de voornaamste held der Grieksche fabelleer. Hij wordt daarin vermeld als het dichterlijk ideaal van een dappere, die een onvermoeiden strijd voert voor het heil der menschheid. Nooit was *Hera* jaloerscher op haar echtgenoot dan ditmaal, zoodat zij reeds vóór de geboorte van *Heracles* de bitterste vijandin was van dezen. *Zeus* had gezworen, dat de op dien dag, den gezamenden geboortedag van het kind, geborene over het geheele geslacht der *Perseïden*, waartoe *Heracles* van de zijde van zijn moeder en van zijn stiefvader behoorde, heerschappij zou voeren, en nu zorgde *Hera*, dat de bevalling van *Alcmene* vertraagd, maar die der gemalin van *Sthenelus* bespoedigd werd. Zij zond verder twee slangen naar de wieg van *Heracles*, welke echter door dit kind werden gewurgd. Zijn stiefvader *Amphitryon* zorgde, dat hij in alle schoone kunsten door de beste leermeesters onderwezen werd. *Heracles* maakte dan ook groote vorderingen, doch betoonde weinig aanleg voor de behandeling der lier. De straf, hem daarvoor door *Linus*, zijn muziekonderwijzer toegekend, kostte dezen het leven. *Amphitryon* droeg hem daarom de betrekking op van koeherder, en volgens het verhaal van *Prodicus* werd hij toen op den kruisweg aangezocht door den Wellust en de Deugd, om een van beiden tot gezellin te kiezen, bij welke gelegenheid hij zijn

Digitized by Google

keus bij laatstgenoemde bepaalde. De legende verdeelt de daden van *Heracles* in 3 klassen, namelijk die zijner jeugd, die, welke hij in dienst van *Eurystheus* verrichtte, en de bijkomende daden (*parerga*). In de eerste plaats doodde hij een leeuw, die bij den Kitharon woedde en de kudden van koning *Thespius* beroofde; bij die gelegenheid verwekte hij bij de 50 dochters van dien vorst even zoo vele zonen. Bij zijn terugkeer te Thebe bevrijdde hij zijn geboorteplaats niet alleen van een smadelijke schatting, welke zij aan de Orchomeniërs betaalde, maar dwong ook dezen een dergelijken cijns aan de Thebanen op te brengen. *Kreon*, koning van Thebe, gaf hem daarop zijn dochter *Megara* ten huwelijk, welke hem 3 zonen schonk. *Hera* echter maakte hem krankzinnig, zoodat hij zijn kinderen met eigen hand doodde. Uit berouw en schaamte over dit gruwelstuk verbande hij zich zelf uit Thebe en vermeed gedurende lange tijd allen omgang met menschen, totdat hij eindelijk, van de bloedschuld gereinigd, op last van het orakel te Delphi, zich naar *Eurystheus* begaf en in dienst van dezen de „Twaalf Werken" volbracht, welke deze hem opdroeg. Hij doodde namelijk den Nemeïschen leeuw, die in het boschrijke dal Nemea zijn verblijf hield, door dat ondier, welks huid voor wapens onkwetsbaar was, in zijn armen te worgen; hij doodde, geholpen door *Iolaus*, in de moerassen van Lerna een vreeselijke waterslang, wier afgehouwen koppen gedurig in dubbelen getale aangroeiden; hij ving een hinde met gouden hoornen, aan *Artemis* gewijd; hij greep het zwijn, dat de omstreken van den berg Erymanthos in Arkadië teisterde, en bracht het op zijn schouders levend naar *Eurystheus*, die zoo bang werd, dat hij in een ledig vat wegkroop; hij reinigde in één dag de stallen van *Augias* (zie aldaar), koning van Elis, en ruimde de meststof op, er door 3000 runderen gedurende geruimen tijd opgestapeld, door de rivieren Alpheus en Peneus er doorheen te leiden; hij doodde de Stymphaliden, ontzettend groote roofvogels met koperen vleugels, snavels en klauwen; hij ving te Kreta den stier, dien *Poseidon* vroeger op de bede van *Minos* uit de golven had doen oprijzen, waarna het dier niet door *Minos*, zooals hij beloofd had, aan den zeegod geofferd, maar bij zijn vee gevoegd was; hierop had *Poseidon* den stier woedend gemaakt. Toen *Heracles* dat dier op zijn schouders naar *Eurystheus* droeg, sidderde deze van angst en liet het beest los, dat naar Marathon snelde; hij bracht de menschenetende paarden van *Diomedes*, koning van Thracië, welke alle vreemdelingen verslonden, aan zijn lastgever; hij haalde voor dezen, door eenige andere helden geholpen, den gordel van *Hippolyte*, koningin der Amazonen; hij bracht hem de runderen van den uit 3 lichamen bestaanden reus *Geryon;* hij roofde de gouden appels uit den tuin der Hesperiden, en haalde, met verlof van *Hades*, den driehoofdigen hellhond, *Cerberus* genaamd, uit de onderwereld en bracht hem terug, nadat hij hem getoond had aan *Eurystheus*.

Terwijl *Heracles* de landen doorkruiste om de hem opgelegde „werken" te volbrengen, verrichtte hij ook nog andere heldenfeiten, die gewoonlijk *bijkomende werken (parergâ)* genoemd worden. Daartoe behoort zijn gevecht tegen de Kentauren op den berg Pholoe in Arcadië, zijn deelneming aan den strijd der goden tegen de giganten; waarbij hij *Alcyoneus* doodde en aan den tocht der Argonauten, de bevrijding van *Hesione*, die, om den toorn der goden te stillen, door haar vader aan een zeemonster was prijs gegeven, de oprichting der Zuilen van *Heracles*, zijn terugkeer van Iberië (Spanje) naar Argos, zijn strijd tegen *Antaios, Busiris* en *Cycnus*, de bevrijding van den aan den Kaukasus vastgeklonken *Prometheus* en van *Theseus*, die zich in de onderwereld bevond. Nadat hij al die daden volbracht had, keerde hij naar Thebe terug, waar hij *Megara* ten huwelijk gaf aan zijn getrouwen metgezel en dienaar *Iolaus* en naar *Oichalia* toog, waar koning *Eurytus* zijn dochter *Iole* had toegezegd aan dengene die zijn zonen in het schieten met den boog overtrof. Hoewel hij allen overwon, verwierf hij *Iole* niet, omdat men vrees koesterde voor een nieuwen aanval van krankzinnigheid. Werkelijk werd hij hierdoor aangetast, nadat hij inmiddels *Alcestis* uit de onderwereld in de armen van haar gemaal *Admetus* teruggebracht had, en in een woeste vlaag wierp hij *Iphitus*, den oudsten broeder van *Iole* en zijn trouwsten vriend, van de muren van Tiryns. Hoewel gezuiverd van dezen doodslag, gevoelde hij zich daarover bezwaard, zoodat hij ziek werd en het orakel te Delphi raadpleegde. Daar de Pythia hem geen antwoord gaf, plunderde hij den tempel, roofde den drievoet weg en streed zelfs tegen *Apollo*. Eindelijk zeide het orakel, dat hij van zijn ziekte zou herstellen indien hij zich voor den tijd van 3 jaar als slaaf verkocht en den koopprijs aan *Eurytus* schonk. Dientengevolge verkocht *Hermes* hem aan *Omphale*, koningin van Lydië. Na het voleindigen van zijn diensttijd strafte hij een aantal ongerechtigheden van vroeger dragen. Hij toog met een leger naar Troje, om *Laomedon*, den vader van *Hesione*, te tuchtigen; ook wapende hij zich tegen *Augias*, omdat beiden hem het bedongen loon hadden onthouden. Te Kalydon had hij inmiddels de gunst trachten te verwerven van *Deianira*, een dochter van *Oeneus*, en nadat hij tegen den riviergod *Achelous* om haar bezit gestreden had, was zij zijn vrouw geworden. Toen hij met haar naar Trachis reisde, ontmoette hij aan de rivier Euenus den centaur *Nessus*, die de reizigers voor geld naar de overzijde bracht. Toen deze bij het overdragen van *Deianira* zich onwelvoegelijk jegens haar gedroeg, doodde *Heracles* hem met een pijl, die in het vergif der slang van Lerna was gedoopt. Bij het sterven leerde *Nessus* aan *Deianira* de kunst om een zoogenaamden minnedrank voor *Heracles* te bereiden. Deze nu, te Trachis aangekomen, verzamelde, na tegen de Lapithen en *Cycnus* gestreden te hebben, een legen, om wraak te nemen op *Oechalia*. *Eurytus* en zijn zonen sneuvelden, de stad werd veroverd en geplunderd en *Iole* gevankelijk weggevoerd. Bij zijn terugkeer stichtte *Heracles* op het voorgebergte van Euboea een altaar ter eere van *Zeus* en zond naar Trachis om een wit gewaad te bekomen, ten einde aldaar op waardige wijze offeranden te brengen. *Deianira* vernam van den bode, dat ook *Iole* aldaar aanwezig was, en daar zij vreesde dat haar gemaal aan deze de voorkeur

Digitized by Google

zou geven, bestreek zij het gewaad met den minnedrank, naar het voorschrift van *Nessus* bereid. *Heracles* trok het aan, doch zoodra het warm werd, begon het vergif te werken, zoodat de held, door pijn gefolterd, tegelijk met het gewaad het vleesch van het lichaam scheurde. In dien toestand bracht men hem in een schip naar Trachis, waar *Deianira* van het voorgevallene onderricht, zich door ophanging van het leven beroofde. *Heracles* begaf zich toen naar den berg Oeta, stapelde er een houtmijt op, zette zich daarop neder en gaf toen bevel, die in brand te steken. Zijn metgezel *Philoctetes* bewees hem dezen laatsten liefdedienst. Toen de vlam der houtmijt zich verhief, daalde een wolk naar beneden, die onder het gerommel van den donder hem wegvoerde naar den hemel, waar *Athene*, die hem gedurende zijn leven steeds beschermd had, hem

Heracles Farnese (Napels).

binnenleidde in den kring der goden, waar hij zich voorts met *Hera* verzoende en met *Hebe*, de godin der eeuwige jeugd, in het huwelijk trad.

Over de beteekenis dezer sage is door oudheidkundigen en godgeleerden veel gedacht en geschreven. Zij schijnt geen geschiedkundigen grondslag te hebben, maar enkel op verschijnselen der natuur te wijzen. Vermoedelijk is *Heracles* het zinnebeeld der zon, die in gestadigen strijd met wolken, nevelen en dampen door de 12 teekenen van den dierenriem haren voor de menschheid zoo weldadigen loopkring volbrengt. De dichtkunst echter heeft zich van dien vertegenwoordiger der zon meester gemaakt, om hem tot een ideaal van kracht en heldenmoed te verheffen. Daarenboven hebben de Attische dichters hem tot een held gekozen van het kluchtspel en hierin tot een toonbeeld van ruwe, lompe kracht, onmatig in het gebruik van spijs en drank. De kunst stelt hem in standbeelden voor als een voorbeeld van ontzettende, door oefening gestaalde spierkracht. Dat blijkt uit den Torso van het Belvedère, een werk van den Athener *Apollonius*, en uit den Farnesischen *Heracles* te Napels (zie de afb), door den Athener *Glycon* naar het origineel van *Lysippus* vervaardigd. Van zijn avonturen en werken vindt men vele reliëfvoorstellingen op oude Grieksche vazen.

Heracleum. *Zie Berenklauw.*

Heraclïden noemt men de zonen en verdere nakomelingen van *Heracles*, vooral hen, die volgens de sage met de hulp der Doriërs hun recht op de Peloponnesus deden gelden en in de gewesten, door de Doriërs veroverd (Argos, Lakonië en Messinië), als koningen heerschten. Het Delphische orakel had aan *Hyllus, Heracles'* zoon, verkondigd, dat hij succes zou hebben, wanneer hij de derde vrucht (d. i. het derde geslacht) afwachtte. Nadat *Hyllus* en zijn kleinzoon *Aristomachus*, het orakel verkeerd uitleggend, vergeefsche invallen in de Peloponnesus hadden gedaan en gesneuveld waren, bouwden *Aristomachus'* zonen *Temenus, Cresphontes* en *Aristodemus*, beter omtrent het orakel ingelicht, bij Naupaktos schepen, en kozen, ongeveer 80 jaar na de verwoesting van Troje, volgens den raad van het Delphisch orakel, *Oxylus*, den zoon van *Andraemon*, tot hun aanvoerder. Onder diens leiding drongen zij van de zeezijde in de Peloponnesus door, overwonnen in een bloedigen veldslag *Tisamenus*, den zoon van *Orestes*, veroverden nagenoeg het geheele schiereiland en verdeelden het onder hun aanvoerders. Argos viel nu aan *Temenos*, Lacedaemonië aan de tweelingbroeders *Procles* en *Eurystenes*, Messenië aan *Cresphontes* en Elis aan *Oxylus* ten deel.

Heraclides, een Grieksch wijsgeer en geschiedschrijver uit Herakléa Pontica en om die reden *Ponticus*, of spottenderwijze *Pompicus* (de Pronkzieke) genaamd, leefde omstreeks het jaar 350 v. Chr., hoorde de lessen van *Plato, Speusippus* en *Aristoteles* en schreef onderscheiden geschiedkundige werken, waarvan de overblijfselen in de „Historicum Graecorum fragmenta" (1841) door *C. W. Müller* uitgegeven zijn. Hij was de eerste, die de aswenteling der aarde vermoedde.

Ook eenige Grieksche geneeskundigen droegen dien naam, zooals *Heraclides van Tarente* (240 v. Chr.), een arts der empirische school. Hij heeft vele nuttelooze geneesmiddelen afgeschaft en zich omtrent de werking der overige trachten te vergewissen, terwijl hij de heelkunde, inzonderheid de oogheelkunde, aanmerkelijk bevorderde.

Heraclitus, een Grieksch wijsgeer uit Ephesus, wegens de duisterheid van zijn leer *Skoteinos* (de duistere) genaamd en later als de weenende wijsgeer tegenover den lachenden *Democritus* gesteld, leefde omstreeks 500 v. Chr. en is de voornaamste van de Jonische natuurphiloso-

Digitized by Google

fen. Van zijn leven is weinig bekend; volgens zijn eigen zeggen was hij een autodidakt. Zijn werk „Over de natuur", diep gedacht en in een beeldrijke taal geschreven, is moeilijk te begrijpen, maar werd toch in de Oudheid hoog geschat. De overgebleven fragmenten zijn met Duitsche vertaling uitgegeven door *Diels* (1901, 2de druk 1909) en in diens „Fragmente der Vorsokratiker" (1903). *Heraclitus* neemt aan, dat het vuur de oorsprong van al het bestaande is; alle dingen zijn uit vuur geboren en lossen zich ook weer in vuur op. De wereld werd niet geschapen door een god of een mensch; maar zij was en zal eeuwig blijven levend vuur, dat zich in regelmaat ontsteekt en uitgaat. De veranderingen hebben voortdurend plaats, waarom alles aan het worden is; alles vloeit, alles stroomt; men kan niet tweemaal in dezelfde rivier baden. De dubbele richting van het worden noemt *Heraclitus* den weg naar boven en den weg naar beneden; het ontstaan van alle veranderingen berust op tegenstellingen, zoodat de strijd de vader van alle dingen genoemd wordt. Over alles heerscht de wet der noodzakelijkheid, die tegelijk de rede is, volgens welke de beweging in de wereld geschiedt, zoodat het proces van het worden logisch is en harmonie in het geheel heerscht. Ieder individu behoort in zijn denken en handelen tot de algemeene rede, moet de wet der natuur volgen, maar inderdaad hebben de meesten zich daarvan afgekeerd en bewandelen hun eigen weg. De zielen ontstaan op den weg naar boven, d. w. z. in het proces van de verandering van aarde en water in vuur; hoe verder verwijderd van het natte, des te droger en vuriger, des te reiner en wijzer zij zijn; water is de dood voor de zielen. De stoïsche physica berustte voornamelijk op die van *Heraclitus*, die ook door de Christelijke Kerkvaders gaarne gelezen werd. Ook heeft in lateren tijd *Hegel* verklaard, dat hij alle stellingen van *Heraclitus* in zijn logica opgenomen heeft.

Heraclius, keizer van het Oost-Romeinsche Rijk, in 575 geboren, verdreef met hulp van Afrikaansche troepen den overweldiger *Phocas* van den troon, deed hem onthoofden en ontving in 610 de kroon. Hij herstelde de tucht in het leger, gaf nieuwe wetten aan den staat, versloeg den oorlogzuchtigen *Khosroes II* in de jaren 622 tot 628 in onderscheiden veldslagen, en sloot vrede met diens zoon *Sirvoes*, waardoor hij het Heilige Kruis, dat hatstgenoemde uit Jeruzalem geroofd had, terugkreeg (14 September 629 feest der kruisverheffing). Om aan de godsdienstwisten van zijn tijd een einde te maken, verbood hij te redetwisten over het Monotheletisme (de leer van 2 naturen, maar slechts 1 wil in *Christus*). Onder zijn bestuur maakten de Arabieren, aangevoerd door *Mohammed*, zich meester van Egypte, Syrië en Mesopotamië, de vruchtbaarste gedeelten van zijn rijk. Hij overleed in 641, zijn gebied achterlatende aan zijn zonen *Constantinus* en *Heracleonas*, uit twee verschillende huwelijken gesproten. De eerste leefde slechts kort en de tweede was slechts een half jaar keizer.

Heraeon, de beroemde Heratempel tusschen Argos en Mycene, brandde in 429 v. Chr. af, doch werd door *Eupolemus* in Dorischen stijl weer opgebouwd en door *Polyclitus* met kostbare kunstwerken voorzien, waaronder met name het kolossale, uit goud en ivoor vervaardigde standbeeld der godin beroemd was. In 1854, 1880 en 1891—1895 hebben opgravingen overblijfselen van dien zeer grooten tempel aan het licht gebracht.

Heraldiek. *Zie Wapenkunde.*

Herapathiet of *zwavelzuur joodchinine* ($4C_{20}H_{24}N_2O_2.3H_2SO_4.6J.3H_2O$) is een organische verbinding, die merkwaardig is wegens haar optische eigenschappen. Zij wordt verkregen, wanneer men 100 deelen zwavelzure chinine in een mengsel van azijnzuur en wijngeest oplost en er joodtinctuur bijvoegt. Weldra ziet men dan kristallen ontstaan in den vorm van kruisgewijs gegroepeerde naalden of ook wel van rhombische, vier of achthoekige plaatjes. De kristallen zijn bij doorvallend licht graagroen en bij teruggekaatst licht metaalglanzend. Hun polarisatievermogen is vijfmaal zoo groot als dat van toermalijn.

Herat is de naam van een khanaat in Afghanistan aan de noordoostelijke helling der hoogvlakte van Iran en strekt zich van den Sefid-Koh, de westelijke voortzetting van den Hindoekoesj zuidwaarts uit met wigvormigen loop tot aan het groote meer Hamoen of Zareh in Sedjestan. Het grenst ten westen aan de Perzische provincie Chorassan, ten oosten aan Kandahar, een provincie van Afghanistan. Door het noordelijk gedeelte loopt de rotswoestenij van Hezareh en Aimak, uithoopers van den Hindoekoesj, van welke de zuidelijkste het vruchtbare dal van den aanvankelijk westwaarts stroomenden en daarna in de steppen zich verliezenden Heriroed begrenzen. In het noorden wonen de Turksche Kisilbasj (Roodmutsen), de Aimak, een zwervend volk, dat zich van de Perzische taal bedient, en de Hasara, een Toeranische stam. In het vruchtbare dal der Heriroed bestaat de bevolking meerendeels uit onderworpen Tadsjiks en voor het overige uit Afghanen, welke er heerschappij voeren, Turkmenen en Joden. Men schat het aantal inwoners op 750 000.

Herat, de hoofdstad en de eenige belangrijke plaats van het geheele khanaat van dien naam, ligt 640 km. ten westen van Kaboel, in de vruchtbare dalvlakte van den Heriroed, waarover 6 km. van de stad een brug, welke op 26 bogen rust, geslagen is. De stad, die vroeger een bevolking had van 100 000, doch nu slechts 45 000 zielen telt, vormt een langwerpig vierkant, omgeven door een aarden wal, van torens en poorten voorzien. De wal is omringd door een gracht ter breedte van 10 m. Herat is een doolhof van nauwe, donkere, vuile straten en stegen. De huizen zijn er meerendeels van een verdieping voorzien. Het koninklijk paleis beteekent niet veel, en de groote moskee verkeert in een vervallen toestand. Rondom de stad ziet men overal sporen van voormalige grootheid. Het dal van den Heriroed is met boomgaarden, bloemtuinen, wijnbergen, graanvelden, dorpen, landhoeven, groene weiden en bronnen bedekt, en de Koningstuin (Bag-i-Sjahi) beschouwde men vroeger in het Oosten als een van de wereldwonderen. In de stad vervaardigt men beroemde degenklingen, rozenwater, zijden en wollen stoffen, en men verzamelt er een groote menigte Indische voortbreng-

Digitized by Google

seden, waarmede de markten van Kerman, Jesd en Ispahan worden voorzien. Herat is de sleutel van den grooten weg uit Perzië door Afghanistan naar Indië en voor de belangen van den handel en van den oorlog zeer belangrijk. Als het middelpunt van den karavaanhandel en als de stapelplaats tusschen Indië, Afghanistan en West-Azië, strekte de stad van oude tot steunpunt aan alle veroveraars, die uit West-Azië in Indië doordrongen. Omdat men haar ook uit het noorden bereiken kan, hebben de Perzen, gesteund door Rusland, meermalen pogingen aangewend de stad in hun bezit te krijgen, hetgeen de Engelschen tot dusver hebben weten te beletten.

Men verhaalt, dat de stad door *Alexander den Groote* is gesticht. Zij werd in het midden der 7de eeuw met geheel Chorassan aan de Arabische khaliefen onderworpen. In 1381 viel zij in handen van *Timoer*, en onder de opvolgers van dezen verhief zij zich tot een zetel der Perzische wetenschap en letterkunde. Later maakte de Usbeksche Tataar *Schaibeg* zich van haar meester, en onder diens onmenschelijke heerschappij werd de welvaart der stad voor altijd vernietigd. In 1510 werd hij door *Ismaël Soefi* van den troon gestooten en de stad aan Perzië toegevoegd, terwijl in 1749 de Afghanen zich van haar meester maakten. Bij de oorlogen, door broeders van het Vorstenhuis der *Doerani* gevoerd, werd *Mohammed*, derde zoon van *Timoer-Sjah*, naar Herat verdreven, waar hij een afzonderlijk rijk stichtte en in 1829 overleed. Op hem volgde zijn zoon *Kamran-Sjah*, en Herat werd wegens de veroveringen der Engelschen en Russen een zeer merkwaardig punt. In 1856 viel dit khanaat weder in de handen der Perzen, die het echter weldra moesten verlaten, terwijl het later geregeerd werd door *Jakoeb*, een zoon van den vorst van Kaboel. *Jakoeb* werd echter weldra opgeroepen naar Kaboel en bleef daar in gevangenschap. Sedert dien tijd wordt Herat bestuurd door den emir van Afghanistan (zie aldaar).

Heraud, *John Abraham*, een Engelsch dichter en geschiedschrijver, den 5den Juli 1799 te Londen geboren, schreef sedert 1818 kleine bijdragen in dagbladen en tijdschriften en leverde vervolgens: „Tottenham, a poem" (1820) en „The legend of St. Loy" (1821). Vooral echter openbaarde hij zijn dichterlijk talent in „The descent into Hell" (1830) en in „The judgment of the flood" (1834). Inmiddels had hij reeds veel geschreven voor de „Quarterly Review", was gedurende drie jaar medewerker aan „Frasers Magazine" en redigeerde vervolgens jaren lang het „Monthly Magazine" en daarna het „Christian's monthly Magazine". Verder schreef hij het treurspel: „Videna" (1854), en drama's: „Wife or no wife", „Agnola Diora", „The Roman brother", „Salvator, or the poor man of Naples" en daarna „The In-gathering" (1870), „War of ideas" (1871), beide dichtbundels, „Shakespeare, his inner life as intimated in his works" (1865), „The life and times of Girolamo Savonarola", benevens de romans „Uxinal, an antique lovestory", „Macée de Leodepart, an historical romance" (1878) en „The Sibyl among the tombs" (1886). *Heraud* overleed den 20sten April 1887 te Londen.

Heraugières. Zie *Bergen, Adriaan Jansz. van.*

Hérault, een kustrivier in het zuiden van Frankrijk, ontspringt bij den Aigoual in de Cevennes, stroomt in zuidelijke richting en mondt uit in de Middellandsche Zee. Zij heeft een lengte van 197 km., doch is slechts over een zeer klein gedeelte bevaarbaar.

Hérault, een departement in Zuid-Frankrijk, bestaande uit gedeelten van het voormalig landschap Languedoc, telt op 6198 v. km. (1911) 480 484 inwoners. Het derde gedeelte des lands wordt door uitloopers van de Cevennes ingenomen, terwijl zich aan de zuidoostelijke helling groote vlakten en moerassen uitbreiden. Men heeft er eenige kleine rivieren, zooals de Vidourle, de Lez, de Hérault, de Agout, de Orbe enz. Langs de kust vindt men over een lengte van 60 km. een reeks lagunen of strandmeren (*étangs*), die veel zout opleveren. In de nabijheid van Capestang verheft zich de Malpas, met een tunnel waardoor het Canal du Midi gaat. Dit laatste is, in verband met de Aude, de eenige waterweg van het binnenland; de overige kanalen, zooals die van Lunel, Montpellier, Graves, Roubine enz. ter gezamenlijke lengte van 120 km. liggen langs de kust ter onderlinge verbinding van de meren en steden. In de hoogste gedeelten van het departement verrijzen reusachtige rotsgevaarten en tusschen deze groeien kastanjeboomen en verbouwt men graangewassen, terwijl de dalen met amandel- en olijfboomen begroeid zijn. Men wint er uitmuntenden wijn, zooals de Lunel- en Frontignansoorten (muskaatwijnen). Ook kweekt men er veel meekrap. Het delfstoffenrijk levert steenkolen, ijzer, marmer en ligniet, welk laatste onder den naam van fossiele asch (*cendres fossiles*) tot verbetering van den grond aangewend wordt. Verder leggen de inwoners zich toe op de zijdeteelt, de zoutwinning, de paarden- en muilezelfokkerij en de oestervisscherij. Ook vindt men er fabrieken van zijden stoffen, lakens, reukwateren, zeep en likeuren. De aanzienlijkste koopsteden van het departement zijn Montpellier en Cette, onderling door een spoorweg verbonden, alsmede Béziers, Agde, Lodève en Pézenas. Hérault is verdeeld in 4 arrondissementen en heeft Montpellier tot hoofdstad.

Hérault de Séchelles, *Jean Marie*, lid der Nationale Conventie in Frankrijk, in 1759 te Parijs uit een adellijke familie geboren, kwam reeds vroeg aan het Hof en verkreeg in 1781 de betrekking van advocaat des konings bij het gerechtshof Châtelez en 5 jaar later bij het Parlement te Parijs. Bij het uitbarsten der Omwenteling voegde hij zich bij de Nationale garde en nam ijverig deel aan de bestorming der Bastille. Na de reorganisatie der rechterlijke macht werd hij lid van het Hof van Cassatie en in 1791 lid van de Wetgevende Vergadering voor Parijs. Hij was de voorsteller van het besluit, volgens hetwelk de stedelijke regeering met de veiligheidspolitie belast werd. Hij bleef niet buiten de gruwelen van den 10den Augustus 1792, maar schreef ze toe aan een samenzwering van koningsgezinden, terwijl hij de instelling ondersteunde van een buitengewone rechtbank, een voorlooper van de omwentelingsrechtbank. Het departement Loire vaardigde hem af naar de Nationale Conventie, waar hij

Digitized by Google

aanvankelijk de zijde koos der Girondijnen. Gedurende het rechtsgeding des koning was hij op reis naar het departement Montblanc, doch hij zond zijn toestemming in, om dien vorst te veroordeelen. Na zijn terugkeer voegde hij zich bij de Bergpartij, ondersteunde haar tegen de Girondijnen, was voorzitter der vergadering, toen *Hanriot* deze belegerde, en werd daarna lid van het Comité du Salut Public. Op last van dit lichaam begaf hij zich in September 1793 naar de departementen van den Boven-Rijn, om er het stelsel van het Schrikbewind in toepassing te brengen. Toen hij vervolgens met zijn vrienden *Danton, Desmoulins* enz. een meer gematigden weg wilde inslaan, werd hij in Maart 1794 gevangen genomen, den 2den April voor de omwentelingsrechtbank gebracht en 3 dagen daarna, in weerwil van zijn uitstekende verdedigingsrede gequillotineerd. Zijn „Theorie de l'ambition" is in 1802 door *Salgues* in het licht gegeven.

Heraut. De waardigheid van heraut is haar oorsprong verschuldigd aan de steekspelen der Middeleeuwen. Omdat ridders uit alle landen er samenkwamen, om naar den prijs der overwinning te dingen, waren er ambtenaren noodig, die kennis hadden van de wapens, alsmede van de regels en gebruiken, waaraan men zich in het strijdperk te houden had. De voorloopers der herauten waren bij de Grieken de κήρυκες en bij de Romeinen de *fetiales*. Deze waren als boodschappers van oorlog of vrede onschendbaar, verschaften vrijgeleide enz. Ten tijde van het ridderwezen vormden de herauten aan de vorstelijke Hoven een afzonderlijken stand, behoorlijk onderwezen in alles, wat op den adel betrekking had. Zij moesten nauwkeurig bekend zijn met den hoogen en lagen adel, met beider wapens, rechten en eigendommen en waren belast met de regeling der openbare feesten. Zij beslisten over de geschillen omtrent den adeldom, vervaardigden stamboomen, ontwierpen of wijzigden de wapens en waren zelfs rechters over de zeden van den adel. Bij de tournooien hielden zij wapenschouwing en bepaalden of degenen, die zich aanmeldden, recht hadden om tot den strijd te worden toegelaten. Men verdeelde hen in 3 klassen, *wapenkoningen, herauten* en *persevanten (poursuivants)*. Laatstgenoemden waren leerlingen. Om als zoodanig aangenomen te worden, werd getuigenis vereischt van den onberispelijken wandel van den candidaat. Daarna werd hij gedoopt met wijn, ontving een nieuwen naam en werd voorzien van een wapenrok. Na een diensttijd van 7 jaren kon hij heraut worden, indien 2 wapenkoningen en 4 herauten getuigden, dat hij steeds zijn plicht had vervuld. Alsdan doopte zijn meester, de vorst, hem opnieuw, schonk hem een anderen naam en bezorgde hem een anderen wapenrok. Bij het kiezen van een wapenkoning, den hoogsten graad, riep men zooveel wapenkoningen en herauten bijeen als mogelijk was, om aan de feestelijkheid den grootsten luister bij te zetten. Verklaarden dezen gezamenlijk, dat de candidaat de hem toegedachte eer verdiende, dan werd hij door den vorst gekroond en ontving den naam van een der provinciën des lands.

Herautstukken zijn in de wapenkunde stukken, welke gevormd worden door een of meer lijnen en alleen in de wapenkunde kunnen voorkomen. Hiertoe behooren: het hoofd, de voet, de paal, de faas, de band, de baar, de barensteel, de stok, de bastaardbalk, de fret, de keper, de gaffel, het boordsel, de zoom, het hartschild, het vrije kwartier, het kanton, de geer, de punt, de flanken, de gevallen, waarin wij spreken van het gekapt, het gekoused schild, het omvatte veld, het gekapt-gekoused schild, het bekleed schild, het gemanteld schild, het ingehoekte schild; verder behooren er toe de cirkelvormige herautsstukken als de besanten, de koeken, de ringen en de ronde zoom, ook de druppels, de blokken, de ruiten, de roos, de lelie, het drie-, vier-, vijf-, zesblad en het dubbel vierblad, de ring, de wassenaar, de maarle, de ster en het spoorrad. Zie voor deze de afzonderlijke artikelen.

Herbarium, oorspronkelijk *historia plantarum* of een andere botanische verhandeling, ook een soort museum van wortels, kruiden en vruchten, noemt men sedert de 17de eeuw een voor botanische doeleinden bijeengebrachte verzameling van gedroogde planten. Men bewaart daarin de gedroogde planten tusschen bladen papier. Vruchten, zaden, houtsoorten enz. worden op een andere wijze bewaard. Een herbarium is onmisbaar voor de studie der systematische plantkunde, daar de kenmerken der planten na het drogen meestal zoo goed bewaard blijven, dat zij altijd herkend kunnen worden; zelfs voor microscopisch onderzoek kunnen sommige plantendeelen nog gebruikt worden.

De oudste herbaria, die geheel of gedeeltelijk bewaard zijn gebleven, zijn die van *Aldrovandi* (1553), van *Girault* (1559) en van *Cesalpin* (1563). Vermeldenswaard zijn verder de herbaria van *Rauwolf* († 1596) te Leiden en *C. Bauhin* te Bazel. Beroemde openbare herbaria zijn die te Kew bij Londen, van het Britsche Museum en het Linnaeus-Genootschap te Londen, van *De Candolles* en *Boissiers* te Genève, alsmede die te Parijs, Leiden, Berlijn enz.

Herbart, *Johann Friedrich*, een Duitsch wijsgeer, den 4den Mei 1776 te Oldenburg geboren, bezocht het gymnasium in zijn geboortestad en studeerde te Jena, waar hij in aanraking kwam met *Fichte*. Weldra echter koesterde *Herbart* omtrent de wijsbegeerte zelfstandige denkbeelden, zooals bleek uit zijn beoordeeling der eerste beide geschriften van *Schelling*. In 1797 werd hij huisonderwijzer te Bern en zette er tevens gedurende 4 jaar zijn wijsgeerige studie voort. Hij achtte het noodig tot de eerste beginselen der wijsbegeerte af te dalen, zoodat hij die der Ouden bestudeerde, inzonderheid van het tijdperk vóór *Sokrates* en *Plato*. Verder legde hij zich toe op de wis- en natuurkunde en kwam toen reeds tot de grondslagen eener wiskundige zielkunde. Hij vestigde zich in 1802 te Göttingen als privaatdocent. Hier schreef hij: „Pestalozzi's Idee eines A. b. c. der Anschauung wissenschaftlich ausgeführt" (2de druk 1804), „De Platonici systematis fundamento" (1805), „Allgemeine Pädagogik" (1806), „Ueber philosophisches Studium" (1807), „Hauptpunkte der Metaphysik" (1808) en „Allgemeine praktische Philosophie" (1808). In 1809 vertrok hij als hoogleeraar naar Koningsbergen en moest zijn krachten verdeelen tusschen zijn wijsgeerige

Digitized by Google

onderzoekingen en het bestuur van een paedagogisch seminarium. Daar schreef hij: „Lehrbuch zur Einleitung in die Philosophie" (5de druk 1883), „Lehrbuch der Psychologie" (3de druk 1887), „Psychologie, als Wissenschaft" (1824—1825, 2 dln.), „Allgemeine Metaphysik" (1828—1829, 2 dln.) en „Enzyklopädie der Philosophie" (2de druk 1841). Van zijn kleinere geschriften vermelden wij: „Theoriae de attractione elementorum principia metaphysica" (1813), „Ueber meinen Streit mit der Modephilosophie dieser Zeit" (1814), „Gespräche über das Böse" (1817), „Pädagogisches Gutachten über Schulklassen" (1818), „De attentionis mensura" (1822) en „Ueber die Möglichkeit und Notwendigkeit, Mathematik auf Philosophie anzuwenden" (1822). Zijn verlangen om aan een universiteit werkzaam te zijn, die meer dan Koningsbergen het middelpunt was van wetenschappelijk verkeer, bewoog hem in 1833 aan een benoeming naar Göttingen gehoor te geven. Hier verschenen van hem, behalve onderscheiden kleine verzamelingen: „Umriss pädagogischer Vorlesungen" (2de druk 1841), „Briefe zur Lehre von der Freiheit des menschlichen Willens" (1836), „Analytische Beleuchtung des Naturrechts und der Moral" (1836), en twee afleveringen van „Psychologische Untersuchungen" (1839—1840). Hij overleed den 14den Augustus 1841. Een uitgave van zijn gesamenlijke werken (1850—1852, 12 dln.) is bezorgd door *Hartenstein*. Chronologisch zijn *Herbart*'s werken te vinden in de uitgave van *Kehrbach* (tot dusverre 15 dln., 1887 enz.). In zijn geboortestad is een gedenkteeken voor hem opgericht.

In tegenstelling met zijn tijdgenooten *Fichte, Schelling* en *Hegel*, die men opbouwende idealisten kan noemen, vertegenwoordigt *Herbart*'s wijsbegeerte de critische richting, aansluitende bij *Kant*. Terwijl *Kant* echter de werkelijkheid achter de verschijnselen zich als een grensbegrip denkt, is deze werkelijkheid voor *Herbart* meer dan dit.

Taak der wijsbegeerte is volgens *Herbart* in de eerste plaats bestudeering onzer begrippen. Deze zijn vol tegenstrijdigheden, die alleen verwijderd kunnen worden door de leer der werkelijkheden *(realia)*. De wereld bestaat uit ondeelbare, eeuwig gelijkblijvende, niet deelbare realia, die ieder hunne eigenaardige eigenschap hebben. Er is alleen verschil in hoedanigheid tusschen de realia (vandaar de omschrijving „qualitatief atomisme"), de veelheid der verschijnselen is te verklaren als wijziging in de samenvoeging der realia. Deze verklaring moet ook worden aangenomen voor het begrip der persoonlijkheid, het „ik:" een verbinding van vele en velerlei kenmerken. Alle gebeuren berust op de betrekking tusschen de zichzelf gelijkblijvende realia. Dit is de substantie, op geestelijk gebied de ziel. Voorstellingen ontstaan uit zelfhandhavingen tengevolge van betrekkingen tusschen de ziel en andere realia.

Hierop bouwt *Herbart* zijne zielkunde voort: het bewustzijnsleven des menschen is het resultaat van het werken der voorstellingen. Deze werken op elkaar naar bepaalde wetten: er is verbinding, versmelting en belemmering; er zijn „groepen" tegelijk optredende voorstellingen en „rijen" elkaar volgende. Elke voorstelling handhaaft zich en kan weer te voorschijn komen, als de belemmering verdwijnt, of als associatie haar wederom oproept. Uit de verhouding der voorstellingen ontstaat het gevoel, het streven, de wil. Deze zijn geen afzonderlijke vermogens der ziel. Met *Herbarts'* psychologie hangt zijne opvoedkunde nauw samen; het karakter van den mensch hangt af van bepaalde overheerschende voorstellingsmassa's, deze bepalen onzen wil en die wederom onze handelingen. Er is wel degelijk mogelijkheid op het karakter in te werken door de voorstellingen. Naast de zielkunde, die de middelen der opvoedkunde aangeeft, staat de zedeleer, die het doel ervan bepaalt. Het zedelijk oordeel is voor *Herbart* zeer overeenkomstig met het aesthetisch oordeel: onze belangen, onze wil blijven buiten spel. Als richtsnoer voor ons zedelijk oordeel wijst *Herbart* een 5-tal denkbeelden aan: 1e. dat der innerlijke vrijheid, 2e. dat der volkomenheid, 3e. dat der welwillendheid, 4e. dat van het recht, 5e. dat der billijkheid. Uit deze 5 practische denkbeelden volgen 5 beginselen van staatsleer. Weet dus *Herbart* hoe de regels voor ons handelen zijn, hij knoopt hieraan de vraag vast, wat wij moeten doen om onze kinderen op te voeden en onzen Staat in te richten. Het doel der paedagogiek is een zedelijk sterk karakter te vormen. Het onderwijs, dat voorstellingen vormt, is dus middel tot opvoeding; door een goede behandeling der stof wekke men heldere begrippen en opdat er een samenhangende voorstellingsmassa ontsta, moeten de onderdeelen der leerstof zooveel mogelijk met elkaar in verband worden gebracht. Bij zedelijke opvoeding onderscheide men tusschen besturing en tucht. Het eerste is betooming van drift en natuurlijke ongebondenheid, ten einde gewennen om ordelijk te handelen. De tucht heeft ten doel zedelijk inzicht als gezindheid te kweeken. Als psychologen sloten zich aan *Herbart* aan *Drobisch* en *Waitz*, als taalpsychologen *Lazarus, Steinthal* en *Otto Flügel;* als opvoedkundigen *T. Ziller* en *Rein*, in Nederland *J. Geluk* en *H. de Raaf*, die enkele werken van *Herbart* in het Hollandsch vertaalde en met een levensbeschrijving en aanteekeningen voorzag (Paedagogiek, 1903 en Metaphysica, Psychologie en Ethiek 1905)

Herbeck, *Johann*, ridder *von*, een Oostenrijksch componist, den 25sten December 1831 te Weenen geboren, ontving onderwijs als koorknaap in het Cisterciënser klooster Heiligenkreuz bij Baden en later van den kapelmeester *Rotter* te Weenen in de harmonieleer. Van 1852 tot 1854 was hij „regens chori" der Piaristenkerk, in 1856 werd hij dirigent van de Mannenkoorvereeniging te Weenen, in 1858 droeg de „Gesellschaft der Musikfreunde" hem op, een gemengde koorvereeniging te vormen en benoemde hem tot koorzangleeraar aan het conservatorium. In 1859 werd hij dirigent der concerten van genoemde „Gesellschaft". Door den invloed, dien hij in deze betrekkingen verkreeg, werd hij in 1863 vice-hofkapelmeester, in 1866 eerste Hofkapelmeester, in 1869 eerste kapelmeester der Hofopera en in 1870 directeur dezer opera. Hij bleef in deze betrekking werkzaam tot 1875 en werd toen weder directeur der concerten van de „Gesellschaft Musik-

Digitized by Google

freunde". Hij overleed te Weenen den 28sten October 1877. Hij componeerde een aantal koren en werken voor orkest; ook gaf hij nagelaten koorwerken van *Schubert* uit.

Herbell, *Johan Frederik Maurits,* een Nederlandsch letter- en oudheidkundige in 1752 te Rees geboren, studeerde te Duisburg en te Franeker en onderscheidde zich zoo, dat hem in 1770 werd opgedragen het Franeker handschrift van *Horatius* met de bestaande uitgaven te vergelijken. Daarna werd hij geplaatst bij baron *thoe Schwarzenberg* en *Hohenlandsberg,* die zich sedert eenigen tijd bezig hield met het verzamelen en uitgeven der „Plakaten en Charters van Friesland", waarin hij door *Tholen* en *A. Heringa* geholpen werd. Na den dood van eerstgenoemde verleende *Herbell* zijn bijstand en toen ook de baron overleden was, ontvingen *Herbell* en eenige andere mannen de opdracht van Gedeputeerde Staten de uitgave der „Friesche Charters" voort te zetten. Hij gaf hieraan gevolg, zoodat in 1793 een 5de deel van het „Groot Plakaat- en Charterboek van Friesland" verscheen, waarin alle staatsstukken van 1602 tot 1686 opgenomen zijn, met aanteekeningen van *Herbell* verrijkt. Verder heeft hij een groot aantal geschriften van den hoogleeraar *Petrus Camper* in het Hoogduitsch vertaald. *Herbell* werd vervolgens ontvanger der floreenen in het dorp Engelum (in Menaldumadeel), in 1790 secretaris der stad Franeker, verloor deze betrekking in 1795 en werd in 1802 secretaris van Sneek en in 1811 voorzitter van de rechtbank van eersten aanleg aldaar. Hij overleed in 1819.

Herbelot, *Barthélemy d',* een Fransch oriëntalist, den 4den December 1625 te Parijs geboren, vertoefde, toen zijn studiën geëindigd waren, geruimen tijd in Italië, vooral te Rome en te Florence, werd na zijn terugkeer koninklijk tolk voor de Oostersche talen en ging in 1666 wederom naar Italië, waar hij verblijf hield aan het Hof van *Ferdinand II,* groothertog *van Toskane.* Later echter werd hij geplaatst als hoogleeraar in de Syrische taal aan het Collège de France te Parijs en overleed den 8sten December 1695. Zijn „Bibliothèque orientale", uitgegeven door *Galland* te Parijs in 1679, verbeterd door *Schultens* en *Reiske* (4 dln., 1777—1799 ,'s-Gravenhage) wordt nog geraadpleegd.

Herberg is een woord, dat als *heriberga* reeds in het oud-Hoogduitsch voorkomt en oorspronkelijk de beteekenis had van *legerplaats,* terwijl het in de tweede helft der Middeleeuwen gebouwen aanduidde, waar reizigers een nachtverblijf konden vinden. Reeds in overouden tijd had men in het Oosten de *karavansera's,* in Griekenland vooral in steden, waar vele vreemdelingen samenkwamen, de *pandokeia* en in het Romeinsche Rijk de *cauponae of deversoria.* Gedurende de Middeleeuwen vond de vreemdeling veelal een gastvrij verblijf in de ridderburchten, alsmede in de kloosters, waar een afzonderlijk vertrek, *hospitium* of *hospitale* genaamd, voor hem geopend werd, terwijl vooral in de steden *herbergen* ontstonden. Daar vereenigden zich tevens na het voleindigd dagwerk de gezellen van een of ander gild. Het recht om zulk een herberg te houden was gewoonlijk aan den eigendom van zoodanig perceel verbonden. Een herberg was in den regel van een uithangbord voorzien, een gewoonte die ook in onzen tijd nog niet verdwenen is. Doorgaans was zulk een uithangbord beschilderd met het beeld van een of ander dier, bijv. van een leeuw, beer, adelaar enz., hoewel men er ook wel een zon, een ster, een Moor, een kroon, eenige visschen enz. op afbeeldde. Naast zulke herbergen, die den reizigers doorgaans slechts een armoedig verblijf aanboden, verrezen in de tweede helft der 17de eeuw in de groote steden de hôtels.

Herberger, *Valerius,* een Protestantsch godgeleerde, den 21sten April 1562 te Fraustadt in Groot-Polen geboren, was aldaar als leeraar en diaconus werkzaam en overleed er den 18den Mei 1627. Hij schreef: „Die evangelische Herzpostille" in onze eeuw bij herhaling herdrukt, „Die epistolische Herzpostille", opnieuw uitgegeven in 1852, „82 Leichenpredigten, genannt Trauerbinden", in 1854 wederom in het licht verschenen en „97 Predigten über Sirach" (1698). Het geestelijk lied „Valet will ich dir geben, du arge, falsche Welt" is door hem vervaardigd.

Herbert, ook wel *Herebertus* en *Hardbertus* genaamd, bisschop van Utrecht, een oorlogszuchtig kerkvorst, die zich een onbeperkt gezag aanmatigde over Groningen en Drente. Toen hij in 1138 een reis deed naar Rome verstenkten de Groningers de St. Walburgskerk, ten einde zich tegen zijn heerschappij te verzetten. Weldra echter verscheen hij met een leger voor de vesting, veroverde de stad en bracht het zoo ver, dat de Groningers hem huldigden en bij eede beloofden, dat zij de stad zonder zijn toestemming nimmer met muren, poorten en torens zouden versterken. Nauwelijks had de bisschop deze zaak in orde gebracht, toen *Dirk VI, graaf van Holland,* een inval deed in het Sticht. *Herbert* echter trok zijn vijanden onmiddellijk te gemoet, verraste hen en voerde *Otto,* den bevelhebber en tevens den zwager van den graaf, gevankelijk naar Utrecht. Hierover was *Dirk VI* zoo vertoornd, dat hij met een aanzienlijke overmacht Utrecht belegerde en zich gereed maakte, de stad stormenderhand in te nemen. De bisschop zag, dat het zwaard hem niet baten zou en nam zijn toevlucht tot geestelijke wapens. In kerkelijk plechtgewaad gehuld, met den herderstaf in de eene hand en het boek, waaruit hij het banvonnis zou voorlezen, indien de graaf het beleg niet wilde opbreken, in de andere, trok hij, gevolgd door een aanzienlijken stoet geestelijken, uit de poort naar de vijandelijke legerplaats. Bij zijn komst verloor *Dirk* den moed. Hij ontblootte het hoofd, boog de knieën en smeekte vergiffenis van den kerkvorst. Deze schonk hem den kus des vredes en sloot met hem een duurzaam verbond van vriendschap. *Herbert* overleed in 1150.

Herbert, *Edward,* baron *Herbert* of *Cherbury,* een Engelsch deïst, den 3den Maart 1581 op het slot Montgomery in Wales geboren, studeerde te Oxford en bezocht daarna het vasteland. In 1609 vertrok hij met Engelsche hulptroepen naar de Nederlanden, waar hij zich in den oorlog onderscheidde, en in 1616 als gezant naar Parijs. Daar hij partij koos voor de Protestanten en hierdoor ongernis gaf, werd hij teruggeroepen,

Digitized by Google

doch *Jacobus I*, bij wien hij zich rechtvaardigde, zond hem wederom naar Parijs. In 1625 begaf hij zich naar zijn goederen, waar hij een ambteloos leven leidde. Bij het uitbarsten der onlusten onder *Karel I* koos hij de zijde van het Parlement. Hij overleed den 20sten Augustus 1648. In zijn geschriften: „De veritate prout distinguitur a revelatione, a verisimili, a possibili et a falso" (1624), „De causa errorum una cum tractatu de religione laici et appendice ad sacerdotes" en „De religione gentilium errorumque apud eos causis" (1645), trachtte hij aan te toonen, dat men bij het aannemen van een stelsel van natuurlijken godsdienst den geopenbaarden, alzoo het Christendom, zeer goed kan missen. Hij nam vijf hoofdwaarheden aan: a) het bestaan van een opperwezen, b) de plicht dit te vereeren, c) tot die vereering behooren voornamelijk deugd en vroomheid, d) het nalaten van die vereering heeft berouw ten gevolge, e) uit Gods goedheid en rechtvaardigheid volgt belooning en straf in dit leven en hiernamaals. Na zijn dood verschenen van hem: „Life and reign of Henry VIII", „Poems" en „Memoirs".

Herbert, *John Rogers*, een Engelsch schilder, den 23sten Januari 1810 te Maldon in het graafschap Essex geboren. Zijn voornaamste werken zijn de beschilderingen der zalen van het Parlementsgebouw te Londen, zooals: „Moses, met de tafelen der wet van Sinaï afdalend", „Salomo's eerste recht", „Het bezoek der Koningin van Saba", „De tempelbouw", „Veroordeeling der valsche propheten", „Daniël in den leeuwenkuil" enz. Sedert 1846 was hij lid der Koninklijke Academie. Hij overleed den 17den Maart 1890 te Londen.

Herbert of *Lea, Sidney*, lord, een Engelsch staatsman, zoon van den elfden graaf *van Pembroke* uit diens tweede huwelijk met gravin *Woronzow*, den 16den September 1810 te Richmond geboren, werd reeds in 1832 door South-Wiltshire, afgevaardigd naar het Parlement, waar hij zich bij de tories voegde, destijds onder de leiding van lord *Peel*. Hij werd in 1841 in het door *Peel* gevormde kabinet tot secretaris der Admiraliteit en in 1845 tot secretaris van Oorlog en lid van het ministerie benoemd. In dien tijd onderging hij een gelijke verandering als *Peel* zelf. Eerst een voorstander der beschermende rechten, ging hij in 1846 met zijn leider en het meerendeel zijner ambtgenooten over tot de voorstanders van het vrijhandelsstelsel. Toen in December 1852 lord *Aberdeen* de teugels van het bewind in handen nam, werd *Herbert* wederom secretaris van Oorlog en moest als zoodanig alles in gereedheid brengen voor den strijd tegen Rusland. Aan de rampspoeden van het Engelsche leger in de Krim had hij echter geen schuld, daar het bestuur der oorlogszaken aan den hertog *van Newcastle* was toevertrouwd. Niettemin viel het ministerie *Aberdeen; Herbert* legde de betrekking van secretaris van Koloniën, welke hij in het kabinet *Palmerston* aanvaard had, weldra neder, omdat hij de benoeming eener commissie van onderzoek naar den toestand van het leger als een votum van wantrouwen beschouwde. Gedurende 4 jaren leidde hij een ambteloos leven, doch werd in Juni 1859 weder secretaris van Oorlog onder *Palmerston*. Hij overleed op zijn kasteel Wilton den 2den Augustus 1861. Te Salisbury is den 29sten Juni 1863, te Londen in 1867 een standbeeld te zijner eer onthuld.

Herberts of *Herbers, Herman*, een Nederlandsch godgeleerde, in Juni 1540 te Grol geboren, werd tusschen 1560 en 1564 als conventueel in een klooster opgenomen, maakte zich bekend met de geschriften der Hervormers en verliet het in 1566, om in 1568 als pastoor te Winterswijk in den geest der Hervormers werkzaam te zijn. *Alva's* komst deed hém de wijk nemen, waarna hij eerst bij de Hervormde gemeente te Nederwesel en in 1577 bij die te Dordrecht het leeraarsambt waarnam. Evenals *Coornhert* en *Coolhaes* koesterde hij ruime begrippen omtrent de vrijheid van onderzoek en het gezag der overheid in kerkelijke zaken, zoodat hij in oneenigheid geraakte met zijn Calvinistische ambtgenooten. De regeering zond hem in 1582 zijn ontslag, doch inmiddels was hij reeds naar Gouda vertrokken. De zaak kwam voor de Synode, maar de gemeente van Gouda wilde haar leeraar niet daarheen laten vertrekken. Nu wend in 1591 te 's-Gravenhage tot zijn excommunicatie wegens onrechtzinnigheid besloten. De Staten lieten het echter zoo ver niet komen. *Johannes Uytenbogaert* en *Franciscus van Lansbergen* traden als bemiddelaars op, en den 22sten Augustus 1596 hield eerstgenoemde in de groote kerk te Gouda een verzoeningsleerrede, waarna de elfjarige strijd een einde nam. *Herberts* kon nu in vrede zijn prediking voortzetten en overleed den 23sten Februari 1607. Van zijn geschriften noemen wij „Corte verclaringe over de woorden Pauli, geschreven totten Romeynen, cap. 2 vers 28 enz." (1584). Weldra verscheen van een onbekende hand tegen *Herberts* „Kort ende waerachtigh verhael" enz. (1592), waartegen hij schreef „Teghenbericht Hermanni Herberts" (1592). Verder schreef hij: „Eene corte ende grondighe verclaringhe van den Antichrist", „Bekentnisse des gheloofs van verscheyden art. der Christ. leere 1591", „Waerachtige beschrijvinghe" enz. „Waernevens ghevoecht is Hermanni antwoorde" (1592), „Naerder verklaringhe", „Bekentnisse van de rechtveerdighmakende ghenade Jesu Christi" (1592), „Eene corte verclaringe over die woorden des apostels Pauli, beschreven 2 Thess. 11 vers 3 enz.", „Van de eeuwige predestinatie. Antwoorde H. Herberts", „Antwoort H. Herberts op verscheyden objecten" en „Corte onderwyzinghe in de Christ. religie" (1607).

Herberts, Theodorus Hermansz., een zoon van den voorgaande, studeerde te Leiden, werd in 1597 als derde predikant te Gouda beroepen en volgde het voetspoor van zijn vader. Met zijn ambtgenooten schaarde hij zich aan de zijde der Remonstranten en deelde in 1619 in hun lot. Hij weigerde de handelingen der Dordtsche Synode en de Acte van Stilstand te onderteekenen. Later echter is hij tot het onderteekenen van deze laatste overgegaan. Men vermoedt dat hij in 1647 nog leefde. Hij schreef: „Cort ende claer bewys uit de heylige schriftuyr" enz. (1616), een boek, waarvan in 1647 een derde druk verscheen, terwijl het ook in het Fransch vertaald werd. Daarop verscheen een „Teghenbericht" van *Jacobus*

Digitized by Google

Revius, toen predikant te Deventer, en hierop een schrijven van *Herberts*, getiteld „Christelycke verdedigingh enz." (1617).

Herbertshöhe, de zetel van den gouverneur van Duitsch-Nieuw-Guinea, ligt aan de Blanckebaai op Nieuw-Pommeren, werd in 1890 ontdekt en voert kokosnoten, katoen en kapok uit.

Herbette, *Jules Gabriel*, een Fransch diplomaat, den 5den Augustus 1839 te Parijs geboren, trad in 1860 in Staatsdienst en werd bij het Departement van Buitenlandsche Zaken geplaatst. Hij vertrok in 1867 als vice-consul naar Napels, kwam in 1869 aan het hoofd van het consulaat te Stettin, werd in Maart 1871 secretaris bij *Jules Favre* en nam als zoodanig deel aan de vredesonderhandelingen met Duitschland. Daarna was hij weder werkzaam bij het ministerie, werd in 1876 van wege Frankrijk afgevaardigd naar de Donaucommissie, in 1878 naar het Congres van Berlijn, keerde in 1878 terug naar het ministerie en werd er in 1880 tot directeur benoemd. Toen *Freycinet*, wiens kabinetschef hij was, in 1882 zijn ontslag nam, verliet ook *Herbette* den staatsdienst maar hernam in 1885 met *Freycinet* zijn voormalige plaats. Toen in 1886 de gezantspost te Berlijn vacceerde, werd hij aan *Herbette* opgedragen, welk ambt hij tot 1896 bekleedde, waarna hij tot het ambteloos leven terugkeerde. Hij heeft te Berlijn door zijn verzoenende en welwillende werkzaamheid de goede zaak van den vrede bevorderd en overleed den 17den December 1901 te Parijs. Hij schreef: „Les conditions du travail en Allemagne" (1890).

Herbivoren (Latijn = plantenetend) noemt men, in tegenstelling met de *carnivoren* (zie aldaar), die dieren, welke hun voedsel geheel of bij voorkeur uit het plantenrijk kiezen.

Herbort von Fritzlar, een Middel-Hoogduitsch dichter, vermoedelijk tot den geestelijken stand behoorende, verkeerde aan het Hof van landgraaf *Hermann von Thüringen*, op wiens verzoek hij in den aanvang der 13de eeuw het „Liet von Troie", een berijmd verhaal van den Trojaanschen Oorlog, vervaardigde. Het is geschreven in den Neder-Hessischen tongval, zoodat de taal het midden houdt tusschen Hoog- en Nederduitsch. Zij is niet zoo zuiver als die zijner dichterlijke tijdgenooten; hetzelfde geldt van rijm en maat.

Herbst, *Johan Friedrich Wilhelm*, een Duitsch insectenkundige, in 1743 te Petershagen in het vorstendom Minden geboren, maakte zich vooral bekend door zijn beschrijving van gelede dieren. Tot zijn voornaamste werken behooren: „Versuch einer Naturgeschichte der Krabben und Krebse" (1782—1804, 3 dln.), „Einleitung zur Kenntnis der Würmer" (1787—1888, 2 dln.), „Natursystem der ungeflügelten Insekten" (1797—1800, 4 dln.) en „Natursystem aller bekannten in- und ausländischen Insekten" (1785—1806, 21 dln.). Hij overleed te Berlijn den 5den November 1807, als archidiaconus der Mariakerk aldaar.

Herbst, *Eduard*, een Oostenrijksch rechtsgeleerde en staatsman, den 9den December 1820 te Weenen geboren, studeerde aldaar in de rechten, begaf zich na zijn promotie in staatsdienst en werd in 1847 gewoon hoogleeraar in de rechten aan de universiteit te Lemberg. In 1858 vertrok hij als zoodanig naar Praag, werd er in 1859 tot rector gekozen en in 1861 afgevaardigd naar den Boheemschen Landdag en door dezen naar den Rijksdag. Hier behoorde hij tot de Duitsche constitutioneele partij. Hij nam deel aan de beraadslagingen over alle belangrijke aangelegenheden, was lid van vele commissiën en werd door onderscheiden Boheemsche gemeenten tot eereburger benoemd. In 1867 aanvaardde hij de portefeuille van Justitie in het ministerie-*Auersperg*, als zoodanig hij vele hervormingen tot stand bracht, zooals de opheffing der gijzeling, instelling van een jury voor persdelicten, kerkelijke wetten enz. In 1870 trad hij af, plaatste zich aan het hoofd der oppositie en bestreed de ministeries-*Potocki* en *Hohenwart*. In 1878 en 1879 werd hij de leider der oppositie tegen de Oostersche politiek van *Andrassy* en stelde voor, dat men de gelden voor het bezetten van Bosnië zou weigeren. Toen zijn voorstel verworpen werd, legde hij den 22sten Februari 1879 zijn mandaat als lid der Delegatie neder. Hij overleed den 25sten Juni 1892 te Weenen. Van zijn werken noemen wij: „Handbuch des österreichischen Strafrechts" (2 dln., 7de druk 1882), „Sammlung von strafrechtlichen Entscheidungen des obersten Gerichtshofs" (3de druk 1858; „Nachträge", 1860) en „Einleitung in das österreichische Strafprozessrecht" (2de druk 1871).

Herbst, *Wilhelm von*, een Duitsch letter- en opvoedkundige, den 6sten November 1825 te Wetzlar geboren, studeerde te Bonn en te Berlijn in de letteren en geschiedenis en was leeraar of rector aan scholen en gymnasia te Keulen, Dresden, Bielefeld, Maagdenburg en Schulpforta, waarna hij in 1876 werd gepensionneerd en Halle tot woonplaats koos. Hier werd hij nog weder benoemd tot hoogleeraar in de paedagogiek en overleed aldaar den 21sten December 1892. Van zijn geschriften noemen wij: „Das klassische Altertum in der Gegenwart" (1852), „Zur Geschichte der auswärtigen Politik Spartas im Zeitalter des Peleponnesischen Kriegs" (1853), „Matthias Claudius, der Wandsbecker Bote" (4de druk 1878), „Historisches Hülfsbuch" (3 dln., meermalen gedrukt), „Hülfsbuch für die deutsche Literaturgeschichte" (7de druk 1897), „Historisches Quellenbuch zur alten Geschichte" (1863—1875, 5 stukken), „Zur Frage über den Geschichtsunterricht auf höheren Schulen" (1869), „Thukydides auf der Schule" (1869), „K. G. Heiland" (1869), „Johann Heinrich Voss" (2 dln., 1872—1876) en „Goethe in Wetzlar" (1881). In 1878 stichtte hij het „Deutsche Literaturblatt" en begon de uitgave van de „Enzyclopädie der neuern Geschichte" (5 dln., 1882—1890).

Hercher, *Rudolf*, een Duitsch philoloog, den 11den Januari 1821 te Rudolstadt geboren, studeerde te Leipzig en te Berlijn en werd in 1847 professor aan het gymnasium in zijn geboorteplaats, in 1861 aan het Joachimthalsche gymnasium te Berlijn en lid der Academie aldaar. Hij was eenigen tijd mederedacteur van het letterkundig tijdschrift „Hermes" en overleed den 26sten Maart 1878. Hij leverde: „Scriptores erotici graeci" (2 dln., 1858—1859), „Aeliani variae historiae" (1870), „Epistolographi graeci" (1873).

Digitized by Google

„Apollodori bibliotheca" (1874), „Plutarchi Aristides et Cato Major" (1870), „Aeneae commentarius Poliorceticus" (1870), en „Plutarchi Moralia" (1872). Ook schreef hij: „Ueber die Homerische Ebene bei Troia" (1876).

Hercogamie, hieronder verstaat men de eigenaardige inrichting van sommige bloemen, waarbij de zelfbestuiving verhinderd wordt door den onderlingen stand van meeldraden en stampers. Voorbeelden leveren ons: de lisch, het driekleurig violetje enz.

Herculano de Carvalho e Araujo, *Alexandro*, een Portugeesch dichter en geschiedschrijver, den 28sten Maart 1810 te Lissabon geboren, ontving zijn opleiding te Parijs, waar hij zich bekend maakte met de letterkunde der beschaafde volken van Europa. Na zijn terugkeer voegde hij zich bij de liberale partij en maakte naam als medewerker aan constitutioneele dagbladen en als redacteur van het blad „Panorama". In dit laatste vonden zijn dichterlijke bijdragen grooten bijval, zoodat hij besloot zich aan de dichtkunst te wijden. In een uitgebreid gedicht „A voz do propheta" (1836 en later) schilderde hij met donkere kleuren in droomen en visioenen de toekomst van zijn vaderland. Daarop volgde „A harpa do crente" (1838 en later), eveneens een staatkundig-godsdienstig gedicht. Beide stukken werden in zijn „Poesias" (1850) opgenomen. Vervolgens schreef hij een paar romans en daarna „Lendas e narrativas" (2 dln., 1851), een reeks sagen uit de geschiedenis van Portugal. Verder gaf hij zijn „Historia de Portugal" (1845 enz.) in het licht, alsmede een ander belangrijk werk „Da origem e estabelecimento da inquesição em Portugal" (2 dln., 1854—1855). Reeds in 1841 was hij tot lid der Cortes benoemd en later werd hij bibliothecaris des koninga. Hij overleed den 14den September 1877.

Herculaneum of *Herculanum*, eenmaal na Napels en Capua de voornaamste stad van Campanië, werd in de nabijheid der kust door de Oscers gesticht, doch later grootendeels bewoond door Grieken, die uit Beneden-Italië daarheen waren getrokken. Reeds in 63 na Chr. werd de stad door een aardbeving gedeeltelijk verwoest, doch in 79 na Chr., onder de regeering van *Titus*, bij een uitbarsting van den Vesuvius, met de nabijgelegen steden Pompeji en Stabiae ter diepte van 12—30 m. onder een aschregen bedolven, zoodat zelfs van haar standplaats geen spoor overbleef en later daarboven Portici en een gedeelte van Resina verrezen. Over de opdelving aldaar zie onder *Pompeji*.

Hercules is de naam van een uitgebreid sterrenbeeld van het Noordelijk halfrond met één ster van de tweede grootte. Het bevat een reeks belangrijke dubbelsterren. Afzonderlijk te vermelden zijn α Herculis, waarvan de hoofdster intensief geel en tevens veranderlijk en de begeleider intensief blauw is; en ζ Herculis, waarvan de omloopstijd 36,5 jaar bedraagt. Bovendien bevat het sterrenbeeld verschillende veranderlijke sterren, waarvan ε Herculis in 301 dagen zijn helderheid van de 6de tot de 13de grootte verandert. Verder bevinden zich in Hercules ook onderscheiden heldere nevelvlekken en sterrenhoopen: het meest bekend is de prachtige, tusschen η en ζ gelegen sterrenhoop, die men reeds met het bloote oog als een zwakke nevel kan onderscheiden.

Hercules. *Zie Heracles.*

Herculeszuilen, *Zuilen van*, noemde men in de Oudheid de beide voorgebergten aan de Straat van Gibraltar, Calpe en Abilo, thans Gibraltar Ceuta. Men beschouwde ze als de grenzen der wereld, en meende, dat ze door *Hercules* aldaar waren geplaatst.

Op oude Spaansche munten worden deze bergen voorgesteld door zuilen, als symbool, dat het machtsgebied van den heerscher, door wien deze munten geslagen waren, zich tot de uiterste westelijke grenzen uitstrekte.

Hercynisch Woud, in het Latijn *Hercynia Silva*, in het Grieksch *Arkynia* of *Orkynia*, is de naam van het boschrijke gebergte van Middel-Duitschland, dat zich uitstrekte van den Rijn tot aan de Karpaten, terwijl bij de oude schrijvers ook deelen van dat woud onder dien naam worden vermeld. Reeds aan *Aristoteles* was het Hercynisch woud bekend; volgens hem nam het een aanvang bij den Ister (Donau). *Caesar* geeft aan dat woud een breedte van 9 en een lengte van 60 dagreizen en rekent daartoe de gehecle bergstreek ten noorden van den Donau, terwijl zijn tijdgenooten allerlei wonderlijke verhalen omtrent dat woud mededeelen. *Strabo* kon zich niet geheel en al van de berichten van *Caesar* losmaken en gaf aan dat bosch de plaats van het hedendaagsche Bohemerwoud, gelijk ook *Velleius Paterculus*. Volgens *Florus*, *Tacitus* en *Plinius* is het Hercynisch woud één met het Thuringerwoud. Naar gelang echter de aardrijkskundigen de gesteldheid van Duitschland nauwkeuriger leerden kennen, zoodat elk gedeelte zijn eigenaardigen naam ontving, begon de algemeene naam meer en meer te verdwijnen, zoodat *Ptolemaeus* daarmede enkel den bergrug aanduidt, die de Sudeten met de Karpaten verbindt. De aardrijkskundigen kennen dien naam toe aan de lange reeks bergketens, berggroepen en hoogvlakten, welke een bergzoom vormen, die zich langs de noordoostelijke laagvlakte uitstrekt, alzoo het Wezergebergte, den Harz, de Thuringsche en Saksische bergstreek, de bergen van de Lausitz, het Reuzengebergte en het hoogland van Glatz.

Herczeg, *Frans*, een Hongaarsch dichter, den 23sten September 1863 te Werscheta geboren, studeerde te Boedapest in de rechten, doch wijdde zich weldra aan de letterkunde. Van 1895—1900 was hij lid van den Hongaarschen Rijksdag. Hij is lid van het Petőfi- en Kisfaludy-Genootschap en van de Hongaarsche Academie van Wetenschappen. Sedert 1894 redigeert hij het letterkundig weekblad „Uj Idők" (Nieuwe Tijden). Van zijn werken noemen wij: „Boven en beneden" (1890), „Mutamur" (1892), „De dochters van mevrouw van Gyurkovics" (1893), „Susanne Simon" (1895), „De zonen van mevrouw van Gyurkovics" (1895), „Het huwelijk van Szabolcs" (1896), „Een meisjesleven" (1899), „Gyurka en Landor" (1899), „Onder vreemden" (1900), „Arianna" (1900), „Heidenen" (1902), „Andor en Andreas" (1903). Zijn beste tooneelwerken zijn: „De dochter van de naboh" (1893), „De

Digitized by Google

drie lijfgarden" (1894), „Het Huis Honthy" (1896), „De eerste storm" (1899), „Brigadier Ocskay" (1901), „Sprookje van het Plattenmeer" (1902), „De eene hand wascht de andere" (1903), „Byzantium" (1904) en „Op de vleugelen van den wind" (1905).

Herder, *Johann Gottfried von,* een Duitsch schrijver, den 25sten Augustus 1744 te Mohrungen in Oost-Pruisen geboren, bezocht de Latijnsche school van zijn geboorteplaats, waar de rector hem ook onderwijs gaf in het Grieksch en Hebreeuwsch. In 1760 kwam hij bij den diaconus *Trescho* als schrijver in dienst en maakte gebruik van de aldaar aanwezige boekerij. In 1762 deed een Russisch officier van gezondheid, die te Mohrungen ingekwartierd was geweest, het aanbod hem mede te nemen naar St. Petersburg, hem er onderwijs te geven in de geneeskunde en hem tevens van een traanfistel te genezen, indien *Herder* een geneeskundige verhandeling voor hem in het Latijn wilde vertalen. *Herder* nam het aan, doch viel bij de eerste ontleedkundige les reeds flauw, zoodat hij de geneeskunde moest laten varen. Zijn besluit, om zich nu bij de godgeleerdheid te bepalen, werd versterkt door zijn begunstigers, die hem een betrekking aan het Friedrichscollegium bezorgden, waarbij hij tijd genoeg voor eigen studie overhield. Hij kwam in kennis met *Kant,* die hem toegang verschafte tot al zijn lessen. Intusschen gevoelde hij zich niet aangetrokken door de strenge wijsgeerige school, maar oefende zich in de godgeleerdheid met die verheven gevoelens, welke hem later in staat stelden, een hervorming op dat gebied voort te brengen. Met heiligen ijver bezield, trachtte hij gestadig zijn kennis uit te breiden en werd niet moede kunst en poëzij, natuurwetenschap, letterkunde en geschiedenis te bestudeeren. In het najaar van 1764 ging hij als collaborator aan de Domschool naar Riga, met welke betrekking hij later die van predikant vereenigde. In 1767 ontving hij een beroep als inspecteur der St. Petrischool naar Petersburg; niet alleen wees hij het van de hand, maar hij legde ook in 1769 al zijn betrekkingen te Riga neder, om een groote reis te ondernemen. Reeds bevond hij zich te Parijs, toen hij benoemd werd tot onderwijzer en godsdienstleeraar van den prins *van Holstein-Eutin.* Hij begaf zich dientengevolge naar Eutin en reisde eenige maanden daarna met den prins naar Straatsburg, waar hij evenwel voor de benoeming bedankte en wegens zijn oude oogkwaal een half jaar bleef. Hij sloot er vriendschap met *Goethe* en bleef die betrekking onderhouden. Toen reeds had hij verschillende geschriften in het licht gegeven, waarin hij met jeugdige vermetelheid als verdediger der gevoelens van *Lessing* en *Winckelmann* en als bestrijder der vooroordeelen en dwalingen van zijn tijd was opgetreden. Zijn „Fragmente über die neuere deutsche Literatur" (1767) en zijn „Kritische Wälder" (1769) bezorgden hem grooten roem, terwijl hij op het gebied der godgeleerdheid niets van belang leverde. Niettemin ontving hij te Straatsburg een beroep als Hofprediker, superintendent en „consistorialrat" naar Bückeburg, waarheen hij in 1771 vertrok. Hier verwierf hij weldra den roem van een uitstekend godgeleerde, zoodat hij in 1775 als professor in de theologie naar Göttingen beroepen werd. Hij aarzelde echter met de aanneming, omdat de koning zijn benoeming niet onvoorwaardelijk goedgekeurd had en men het houden van een colloquium (samenspraak tot onderzoek) van hem verlangde. Toen hij niettemin op het punt was het hoogleeraarsambt te aanvaarden, ontving hij een beroep als Hofprediker, generaal-superintendent en „oberconsistorialrat" te Weimar. Hij ging er heen in 1776 en kon er zich ongestoord aan zijn studiën wijden. Hij vooral heeft veel bijgedragen om die stad tot het Athene van Duitschland te verheffen. Trouwens zijn groote verdiensten werden door het regeerend Vorstenhuis alleszins erkend. In 1789 werd hij vice-president, in 1801 president van het opperconsistorie, een betrekking, vóór hem door niemand van burgerlijke afkomst ooit bekleed, en de keurvorst *van Beieren* nam hem op in den adelstand. *Herder* overleed den 18den December 1830. In zijn „Schriften" (45 dln., 1805—1820, Taschenausgabe, 60 dln., 1827—1830; 40 dln., 1852—1854, benevens talrijke andere, o. a. een van *Suphan* en *Redlich,* 32 dln., 1877—1899, en een groot aantal bloemlezingen) heeft hij zich een onvergankelijk gedenkteeken gesticht. Men verdeelt ze in drie groepen, naar gelang zij handelen over godsdienst en godgeleerdheid, over letterkunde en kunst en over wijsbegeerte en geschiedenis.

Herder's oorspronkelijke gedichten zijn met enkele uitzonderingen, zooals de meeste van zijn „Legenden", van weinig belang, maar zijn dichterlijk talent schittert met grooten luister in zijn vertalingen, vooral ook in zijn „Volkslieder" (1778) en in den „Cid" (1805), welke na zijn dood in het licht verscheen. Als godgeleerde verwierf hij groote verdiensten door zijn onbekrompen opvatting van het Christendom, door zijn afkeer van bepaalde leerstellingen, alsmede door zijn verklaring der Heilige Schrift, gelijk hij die gaf in zijn „Geist der ebräischen Poesie" (2 dln., 3de druk 1825). Als practisch wijsgeer leverde hij een reeks belangrijke beschouwingen over de natuur, den mensch en het maatschappelijk verkeer. Zijn oudheidkundige verhandelingen dienden om, naar het voorbeeld der Grieken, de harmonische ontwikkeling van den mensch te bevorderen. Steeds trachtte hij den smaak te zuiveren en het gevoel voor het schoone op te wekken. Het verleden, waar het grootsche tooneelen opleverde, bracht hij in herinnering, hij vestigde de aandacht op het volkslied en de legende, op *Ossian* en *Shakespeare,* op de dichtkunst van het zuiden en de fraaiste voortbrengselen der Grieken. Zijn hoofdwerk vormen de onvoltooide „Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit" (2 dln., 4de druk 1841). Hij wilde de geschiedenis der menschheid voorstellen als een groote samenhangende reeks gebeurtenissen, welke een volmaakte toekomst voorbereiden. Die toekomst, het doel en streven der stervelingen, bestempelde hij liefst met den naam van *humaniteit.* Deze laatste huldigde hij als godin; met haar bracht hij alles in verband, voor haar werkte hij met onvermoeiden ijver. *Herder* behoort tot de mannen, die zich met hun veelomvattenden geest als het ware naar alle kanten uitbreiden, zoodat zij

Digitized by Google

veeleer tot volmaking opwekken dan dat zij zelf iets volmaakts voortbrengen, hetwelk hun duurzamen roem bezorgt. Hij is wegens zijn beschouwingen op goeden grond meermalen terechtgewezen, en in zijn strijd tegen *Kant* bevond hij zich ongetwijfeld op een dwaalweg. Niettemin heeft hij groote verdiensten. Hij heeft een schok gegeven aan de beschaving van Duitschland, door duizenden in geestdrift te ontsteken voor het echt-menschelijke. In 1844 vierde men te Koningsbergen en elders zijn 100sten geboortedag, en in 1850 werd te Weimar zijn bronzen standbeeld onthuld. Grootscher gedenkteeken is hem echter gesticht door zijn weduwe, *Maria Carolina Flachsland*, door het schrijven van haar „Erinnerungen aus Herders Leben", welke in 1820 door *J. G. Müller* in 2 deelen zijn uitgegeven. Uit zijn nalatenschap gaf men nog de volgende werken in het licht: „Herders Lebensbild, sein chronologisch geordneter Briefwechsel" (1856—1848, 3 dln.), „Aus Herders Nachlass. Ungedruckte Briefe von Herder und dessen Gattin" (1856—1857, 3 dln.), „Herders Reise nach Italien. Herders Briefwechsel mit seiner Gattin von Augustus 1788 bis Juli 1789" (1859), „Von und an Herder. Ungedruckte Briefe aus Herders Nachlass" (1861—1862, 3 dln.), „Briefe des Herzogs Karl August an Knebbel und Herder" (1883), „Herders Briefwechsel mit Nicolai" (1887) en „Briefe an J. G. Hamann" (1889). Van de talrijke biografieën, die naast de „Erinnerungen" zijner echtgenoote en het „Lebensbild" van zijn jongsten zoon verschenen, noemen wij slechts: *R. Haym*, Herder nach seinem Leben und seinen Werken (2 dln., Berlijn 1880—1885), *Kühnemann*, Herders Leben (München 1894) en *Bürkner*, Herder, sein Leben und Wirken (Berlijn 1903).

Herder, Sigmund Wolfgang, vrijheer *von*, een zoon van den voorgaande, den 18den Augustus 1776 te Bückeburg geboren, werd opgevoed te Weimar, waar eenige reizen met *Goethe* hem opwekten tot het beoefenen der delfstofkunde en der mijnontginning. In 1800 begaf hij zich naar Wittenberg om in de rechten te studeeren. Toen hij vervolgens naar Freiburg terugkeerde, werd hij in 1803 benoemd tot assessor in het mijndistrict Schneeberg en in 1804 tot „Oberbergamtsassessor" en „Bergcommissionsrath" te Freiberg. Hij werd na den dood van *Charpentier* belast met het toezicht over het fabriceeren van blauwe verfstoffen, daarna was hij werkzaam (1809) bij de ijzersmelterij Panki en bij de zoutgroeven van Wieliczka in het groothertogdom Warschau en te Weenen. Hij overleed te Dresden den 29sten Januari 1838. Eerst na zijn dood werd zijn plan openbaar, om de mijnen te Freiberg door een diepe schacht te Meissen te ontginnen, in zijn werk „Der tiefe meissener Erdstollen" (1838), en uit zijn nalatenschap werden „35 Tafeln Abbildungen der vorzüglichsten Apparate zur Erwärmung der Gebläseluft auf den Hüttenwerken" in het licht gegeven.

Herderschee, *Johannes Hooykaas*, een Nederlandsch godgeleerde, den 20sten September 1822 te Dokkum geboren, studeerde in de theologie en werd achtereenvolgens predikant te Kamperveen, Edam en Nijmegen (sedert 1852). In Januari 1884 verkreeg hij wegens ongesteldheid emeritaat, na vooraf uitgegeven te hebben: „Najaarsbloemen ter herinnering van mijn laatste prediking". Hij schreef: „Vriendschap, wetenschap, maatschappelijk leven" (1850). „De Propaganda, voornamelijk in Protestantsche landen" (uit het Hoogduitsch, 2de druk 1862), „De Christen bij zijne dooden" (1853), „Jezus' prediking naar tijdsgelegenheid" (1862), „Anathema" (1864), „Bevestiging van kerkeraadsleden" (1872), „Een hoorn des overvloeds" (1872), „Niet uitgeworpen" (1876), „Waadom te midden der ontbinding" (1877), enkele strijdschriften, benevens vele bijdragen in tijdschriften, inzonderheid in „Nieuwen Oud", van welk tijdschrift hij een tiental jaren mederedacteur was. Hij overleed te St. Anna bij Nijmegen den 15den Maart 1886.

Herdersdicht. *Zie Eclogs* en *Idylle.*

Heredia, *José Maria da*, een Fransch dichter, den 22sten November 1842 te Fortina-Cafajere (Cuba) geboren; kwam vroeg naar Frankrijk, waar hij zijn opleiding ontving en later de *Ecole des Chartes* bezocht. Onafhankelijk en vermogend wijdde hij zich geheel aan de dichtkunst, als leerling van *Leconte de Lisle*, en gaf hier en daar een sonnet of een fragment, dichterlijke pareltjes. Zonder nog een boek geschreven te hebben, werd hij als een der beste en kleurenrijkste dichters van Frankrijk beschouwd. Eerst in 1893 verscheen de 20 jaar lang verwachte bundel „Les Trophées", grootendeels sonnetten, die geschiedkundige gebeurtenissen in krachtige beeldspraak behandelen. Behalve „Trophées" vertaalde hij uit het Spaansch: „Véridique histoire de la conquête de la Nouvelle Espagne" en een kort avontuurlijk verhaal: „La Nonne Alferez". In den laatsten tijd hield hij zich bezig met de revisie der werken van *André Chénier*, waarvan hij de handschriften tien jaar lang onder zich had. In 1905 verscheen zijn bewerking der „Bucoliques" van *Chénier*. Zijn eenig lange gedicht „Les conquérants de l'or" behandelt de verovering van Amerika. In 1895 werd hij lid der Académie. Den czaar begroette hij in 1896 met het gedicht „Salut à l'Empereur". Sedert 1901 was hij bibliothecaris der Arsenaalbibliotheek, en overleed den 4den October 1905 te Houdan. Zijn dochter *Marie, Louise Antoinette*, gehuwd met *Henri de Régnier*, maakte als schrijfster naam onder het pseudoniem *Gérard d'Houville* (zie aldaar).

Hereditеit. *Zie Erfelijkheid.*

Hereford, een der westelijke graafschappen van Engeland, telt op 2157 v. km. (1911) 113 083 inwoners. Zijn bodem vertoont een mooie afwisseling van heuvels, dalen en vlakten. De hoogste toppen vindt men op de Hatterelketen aan de westzuidwestelijke en op de Malvernhills aan de oostelijke grenzen. De belangrijkste rivier is de Wye, die in den Severn uitmondt. Zij neemt aan haar rechterzijde de Monnow en aan de linker de Lugg met de Arrow en de Frome op en is bij hoogen waterstand tot Hay voor pramen bevaarbaar. Verder heeft men er het Leominster- en het Gloucester-Herefordkanaal. De grond is er in het algemeen zeer vruchtbaar en slechts $^1/_{12}$ der oppervlakte niet voor cultuur geschikt. Behalve granen, vooral tarwe en gerst, verbouwt men er veel hop en ooft, zoodat er veel cider

Digitized by Google

vervaardigd wordt. Ook de veeteelt is van groot belang, minder de schapen- en paardenfokkerij. De bosschen leveren veel eikenhout en de bodem bevat ijzer en marmer. Behalve handschoenenfabrieken in de hoofdstad en in Leominster, alsmede zeilmakerijen en touwslagerijen in Ledbury en eenige weverijen van grove linnen stoffen, heeft men er nagenoeg geen fabrieken. Het graafschap zendt 2 afgevaardigden naar het Parlement.

Hereford, de hoofdstad van het gelijknamige graafschap, in een vruchtbare streek aan de Wye en aan het Gloucesterkanaal, alsmede aan het vereenigingspunt van verscheiden spoorwegen gelegen, is de zetel van een bisschop en bezit een hoofdkerk van het jaar 1070, benevens eenige merkwaardige gebouwen, zooals het bisschoppelijk paleis, het gerechtshof, het raadhuis enz. Men vindt er 3 letterkundige genootschappen, een instituut voor ambachtslieden met een boekerij, een natuurkundig genootschap en onderscheiden hospitalen. Er zijn (1911) 22 568 inwoners, die handschoenen, flanel en hoeden vervaardigen en een uitgebreiden handel drijven in vruchtenwijn en hop. Er staat een gedenkteeken ter eere van *Nelson; Garrick* werd hier geboren.

Herema is de naam van een oud en aanzienlijk Friesch geslacht.

Herema, Otto, die mede het Verbond der Edelen onderteekende, was in 1578 grietman van Rauwerderhem, woonde te Deersum en was een ijveraar voor de Unie van Utrecht.

Herema, Valerius of eigenlijk *Watze,* in 1550 pastoor en deken te Nieuwland bij Bolsward, was tevens een groot rechtsgeleerde en bevond zich later te Brussel, waar hij als biechtvader werd toegewezen aan *Sjoerd van Beijma* en *Hartman Galama,* die den 2den Juni 1568 te Brussel werden onthoofd.

Heremans, *Jacob Frans Johan,* een Vlaamsch letterkundige, den 28sten Januari 1825 te Antwerpen geboren, genoot aan het Athenaeum van zijn geboortestad een uitmuntende opleiding, werd in 1843 onder-bibliothecarie der stad Antwerpen en vervaardigde vaderlandsche gedichten, die in jaarboekjes en tijdschriften een plaats vonden. Later evenwel bepaalde hij zich meer bij taalkunde, critiek en aesthetiek. Te Antwerpen knoopte hij een duurzame vriendschap aan met *Jan van Beers.* Met dezen en *De Laet* stichtte hij in 1845 het tijdschrift „Het Taelverbond". Nadat hij 1844—1845 leeraar in de Latijnsche taal was geweest te Mechelen, werd hij in laatstgenoemd jaar geroepen tot het professoraat in de Nederlandsche taal aan het Athenaeum te Gent. Hier stichtte hij met *Rens, Snellaert, Blommaert* en *Degerikx* het „Vlaamsch Genootschap" en in 1847 nam hij deel aan het manifest, waardoor de Vlaamsche letterkundigen hun houding in den strijd der staatkundige partijen bepaalden. In 1854 werd hij belast met de lessen in de Vlaamsche letterkunde aan de universiteit te Gent, waar hij als gewoon hoogleeraar werkzaam bleef. In 1856 stichtte hij met *De Baets* en *Campens* het „Leesmuseum", dat de beste Vlaamsche schrijvers onder zijn medewerkers telde en waarvan de uitgave in 1559 werd gestaakt. In 1874 nam hij de leiding op zich van een tweemaandelijksch tijdschrift „Het Nederlandsch Museum". Hij was o.a. lid van de Koninklijke Academie van België en buitenlandsch lid van de Academie van Wetenschappen in Nederland. De Academische Senaat te Groningen had hem het diploma van doctor in de letteren toegekend. *Heremans* was een volbloed Vlaming, die zich door een scherp oordeel en een zuiveren smaak onderscheidde. Hij overleed den 13den Maart 1884 te Gent; hij was te voren van de R.-Katholieke tot de Protestantsche Kerk overgegaan. Van zijn geschriften noemen wij: „Nederlandsche spraakleer" (1846), „Beknopte Nederduitsche versificatie" (2de druk 1856), „Iets over het rijm" (1847), „Levensschets van Karel Lodewijk Ledeganck" (1847), „Levensschets van Johan Theodoor van Rijswijck" (1850), „J. van Vondel, Vier treurspelen, enz." (1853), „Iets over geweest zijn en geweest hebben" (1853), „Nederlandsche Dichterhalle" (2 din., 1858—1864), „Nederlandsche metriek" (1862), „Fransch-Nederlandsch en Nederlandsch-Fransch woordenboek" (1865—1869), „Hoffmann von Fallersleben en de Nederlandsche letterkunde" (1874), „Over den invloed van Noord-Nederland op de letterkunde in de Zuidelijke Provinciën gedurende het tijdperk 1815—1860" (1874), „Overblijfsels van den instrumentaal in het Nederlandsch" (1874), „De nieuwe wet tot regeling van het hooger onderwijs in Noord-Nederland" (1876), „Refereynen, vertoont binnen Ghendt bij de XIX Cameren van Rhetorijken aldaar compareerende den XX in April 1539" (1877), „De nieuwe wet tot regeling van het lager onderwijs in het Koninkrijk der Nederlanden" (1878), „De Nederlandsche letterkunde in de Oostenrijksche Nederlanden gedurende de Brabantsche Omwenteling" (1879), „De liederen van Jan I, hertog van Brabant" (1882), „Werken van zuster Hadewijch" (1874—1876, met dr. *Ledeganck*) enz.

Herendael, *Edmond van,* een Belgisch dichter, den 31sten October 1841 te Antwerpen geboren, was aldaar als makelaar werkzaam en tevens als ijveraar voor de Vlaamsche beweging. Hij schreef o. a.: het lyrische gedicht „Celesta" (1874), het oratorium „Moses op den Nijl" (1881) en „Gedichten" (1883), benevens dichtstukken in tijdschriften en jaarboekjes. Hij overleed den 25sten November 1880.

Herero of *Damara* (zie aldaar), een Bantoevolk, heeft in het begin dezer eeuw de aandacht getrokken door zijn verzet tegen Duitschland. Zie *Duitsch Zuid-West-Afrika.*

Heresie. *Zie Haeresie en Ketters.*

Herford, een stad in het Pruisische district Minden, was vroeger de zetel van een uit het vorstelijk geslacht gekozen abdis en een Hansastad, ligt aan de samenvloeiing van Aa en Werre, aan de spoorlijnen Wustermark-Hamm en Herford—Altenbeken en telt (1910) 32 527 inwoners. Men vindt er 8 kerken, waaronder een Romaanschen dom en de Gotische Mariakerk, een gedenkteeken van *Wittekind,* een gymnasium, een landbouwschool, twee weeshuizen, een schouwburg, een museum van oudheden, een gevangenis, vlas- en werkspinnerijen, linnenhandel, fabricage van katoenen stoffen, confectiewaren, landbouwmachines, naaimachines, meubelen, siga-

Digitized by Google

ren, tapijten ens. — De stad dankt haar bestaan aan de voormalige Benedictijnerabdij, die ± 838 gesticht werd. Tot de abdissen behoort de beroemde *Elizabeth van de Palts* (1667—1680), de wijsgeerige prinses, een leerlinge van *Descartes*, onder wie een tijdlang de secte der Labadisten (zie *Labadie*) te Herford verblijf hield. Het stift werd in 1803 geseculariseerd.

Herfst (Latijn = *Auctumnus*, Fransch = *Automne*, Angelsaksisch = *Hearfest*, Engelsch = *Harvest* en *Autumn*, Duitsch = *Herbst*) is het derde der vier jaargetijden, tusschen Zomer en Winter. Astronomisch begint de herfst op het noordelijk halfrond der aarde op het oogenblik, waarop de zon bij haar jaarlijksche klimming van Noord naar Zuid komt te staan in den evenaar, en eindigt hij, wanneer de zon haar grootste zuidelijke declinatie bereikt heeft. Alzoo duurt de herfst daar van den 23sten September (Herfstdag- en nachtevening) tot den 22sten December (den kortsten dag, wintersolstitium, *solstitium brumale*). Voor het zuidelijk halfrond begint de herfst op het oogenblik, dat de zon bij haar jaarlijksche klimming van Zuid naar Noord den evenaar passeert, en eindigt hij, wanneer de zon de grootste noordelijke declinatie heeft gekregen. De herfst duurt daar dus van den 21sten Maart (Voorjaarsdag- en nachtevening) tot den 21sten Juni (Zomersolstitium, *solstitium aestivum*). De herfst is derhalve op het noordelijk halfrond der aarde een dag korter dan op het zuidelijk halfrond, welk verschil zijn oorzaak vindt in de verschillende snelheid van de aarde in haar jaarlijkschen omloop om de zon.

In de meteorologie pleegt men de maanden September, October en November de herfstmaanden te noemen. Het weer is gewoonlijk in den herfst aanvankelijk bestendig en helder, doch later wordt het veranderlijk en vochtig; de lucht wordt kouder, zoodat het dikwijls vriest en sneeuwt — de sneeuw blijft echter dan nog niet liggen.

Zie verder: *Jaargetijden* in het art. *Aarde* (dl. I, blz. 40, kol. ill).

Herfstdraden noemt men de uiterst fijne, zijdeachtige draden, die op droge herfstdagen wel eens in de lucht zweven. Die draden zijn afkomstig van kleine spinnen, welke dan in groote menigte voorkomen.

Herfstnachtevening. Zie *Aequinoctium*.

Herfstpunt is het evennachtspunt in den herfst, het snijpunt van equator en ecliptica, waar de zon zich bevindt op den 21sten September.

Herfsttijdeloos *(Colchicum autumnale)* is een overblijvend kruidachtig knolgewas uit de familie der *Lelieachtigen*. Zij kenmerkt zich door groote lila bloemen, die in September uit den grond komen. In het voorjaar verschijnen enkele bladeren, waartusschen de doosvrucht verscholen ligt, die in den zomer rijp wordt. In Zuid-Limburg is deze plant zeer talrijk, overigens vrij zeldzaam; als tuinplant wordt zij echter veel gekweekt. Zie verder *Lelieachtigen*. De planten worden ook nog wel droogbloeiers geheeten, omdat de bollen ook zonder in den grond te zijn geplant bloemen kunnen voortbrengen.

Hergenröther, *Joseph von*, een Duitsch godgeleerde, den 15den September 1824 te Würzburg geboren, studeerde aldaar en te Rome in de theologie, werd in 1848 priester, in 1851 privaatdocent te München, in 1852 buitengewoon, in 1855 gewoon hoogleeraar in het kerkelijk recht en in de kerkgeschiedenis te Würzburg, in 1878 kardinaal en kort daarna archivaris van den Heiligen Stoel. In 1868 werd hij naar Rome geroepen, als lid der commissie tot voorbereiding van het Vaticaansch Concilie, waar hij zich een ijverig voorstander der onfeilbaarheidsleer betoonde. Hij overleed den 3den October 1890 in een klooster bij Bregenz. Van zijn geschriften noemen wij: „Der Kirchenstaat seit der französischen Revolution" (1860), „Photius, Patriarch von Konstantinopel" (1867—1873, 3 dln.), tegen *Döllinger* „Anti-Janus" (1870), „Kritik der von Döllingerschen Erklärung vom 28 März 1871" (1871), „Katholische Kirche und christlicher Staat in ihren geschichtlichen Entwicklung" (2de druk 1874), „Handbuch der allgemeinen Kirchengeschichte" (4de druk 1902, 3 dln.), „Abriss der Papstgeschichte" (1879), „Kardinal Maury. Ein Lebensbild" (1879) en „Leonis X, pontificis maximi, regesta" (1884—1891, 2 dln.).

Hergesell, *Hugo*, een Duitsch meteoroloog, den 29sten Mei 1859 te Bromberg geboren, studeerde in de natuurwetenschappen, was eerst leeraar aan een gymnasium, daarna privaatdocent in de aardrijkskunde aan de hoogeschool te Straatsburg, vervolgens buitengewoon hoogleeraar in de geophysica en meteorologie aldaar en werd in 1898 benoemd tot directeur van het meteorologisch instituut en van den meteorologischen rijksdienst. *Hergesell* steunde krachtig de ontwikkeling der luchtvaart, vooral voor wetenschappelijke doeleinden, en gaf den stoot tot de oprichting der internationale commissie voor wetenschappelijke luchtvaart, waarvan hij van den beginne af voorzitter was. Hij deed met den vorst van Monaco een wetenschappelijke reis tot onderzoek der hoogere luchtlagen boven de oceanen, vond daartoe verschillende instrumenten uit, verbeterde de methoden van waarneming, stelde het onderzoek der hoogere deelen van den dampkring boven de zee met behulp van vliegers en registreerballons in, gaf de methoden der dubbele ballons aan, nam deel aan de constructie van bestuurbare luchtschepen, was een ijverig helper van graaf *Zeppelin* en deed met hem verschillende reizen per luchtschip. Hij schreef een aantal artikelen in wetenschappelijke vakbladen en redigeert het „Meteorologisches Jahrbuch für Elsass-Lothringen", de „Veröffentlichungen der internationalen Kommission für wissenschaftliche Luftschiffahrt" en de „Beiträge zur Physik der freien Atmosphäre".

Herhaling van strafbare feiten. Zie *Recidive*.

Héricault, *Charles Joseph de Ricault*, gezegd *Charles d'*, een Fransch schrijver, in 1823 te Boulogne-sur-Mer geboren, werkte aan verschillende tijdschriften mede en stichtte in 1858 de „Revue de la Révolution", die hij tot 1890 redigeerde. Hij schreef o. a. de volgende historische studies en romans: „Les patriciens de Paris" (1861), „Un gentilhomme catholique" (1863), „La France guerrière" (1867), „Histoire nationale des naufrages" (1870), „Thermidor, Paris en

Digitized by Google

1794" (1872), „La révolution de Thermidor" (1876), „En 1792" (1879), „Les bourgeois de 93" (1882), „La Révolution" (1882), „Les noces d'un jacobin" (1885), „Histoire anecdotique de la France" (1887—1890), „La France révolutionnaire" (1888), „Le roman d'un propriétaire" (1890) en „Une reine de théâtre" (1891). Hij overleed te Saumur in 1899.

Héricourt, een stadje met (1911) 6850 inwoners in het Fransch departement Haute-Saône, is merkwaardig door de gevechten van 15, 16 en 17 Januari 1871, waarin het een voornaam steunpunt der Pruisen was (*Zie Belfort*).

Herik (*Sinapis arvensis* L.) is de naam van een plantensoort uit de familie der *Kruisbloemigen (Cruciferen)*. Het komt als onkruid algemeen voor op kleiakkers en heeft veel van de gele mosterd, o. a. door den wijd-openstaanden kelk; de haarwen zijn rolrond of iets kantig, onbehaard of met zeer korte, naar beneden gerichte haartjes; de fijne zaden kijken op zomerkoolzaad. — De herik wordt in bepaalde streken krodde, kiek, gele kiek, herk, hering, enz. genoemd. Met herik bedoelt men ook wel eens de *knopherik* (zie aldaar).

Hering, *Eduard von,* een Duitsch veeartsenijkundige, den 20sten Maart 1799 te Stuttgart geboren, studeerde aan de veeartsenijscholen te Tubingen, Weenen en München, werd in 1822 leeraar aan de veeartsenijschool te Stuttgart, in 1828 directeur der kliniek en was van 1859 tot 1872 opperveearts en referendaris bij het ministerie van Oorlog. Daarna legde hij al zijn betrekkingen neder en overleed den 28sten Maart 1881 te Stuttgart. Hij schreef o. a.: „Physiologie für Tierärzte" (Stuttgart 1832), „Grundriss der Arzneimittellehre für Tierärtze" (3de druk van *Weiss,* Stuttgart 1870), „Spezielle Pathologie und Therapie für Tierärzte" (3de druk, Stuttgart 1858), „Handbuch der tierärztlichen Operationslehre" (6de druk van *E. Vogel,* Stuttgart 1897), „Biographisch literarisches Lexikon der Tierärzte (met *Schrader,* Stuttgart 1863) en „Etymologisches Wörterbuch für Tierärzte" (Stuttgart 1871). Ook redigeerde hij van 1839 tot 1876 het „Repertorium der Tierheilkunde".

Hering, *Konstantin,* een Duitsch homoeopaath, den 1sten Januari 1800 te Oschatz geboren, vestigde zich in 1834 als practisch arts te Philadelphia en overleed aldaar den 23sten Juli 1880. Tot zijn belangrijkste geschriften behooren: „Homöopathischer Hausarzt" (19de druk 1904), „Amerikanische Arzneiprüfungen" (1857) en „Condensed Materia medica" (2de druk 1879). Ook gaf hij *Gross,* „Comparative Materia Medica" uit. Hij stichtte te Allentown de eerste homoeopathische hoogeschool.

Hering, *Ewald,* een Duitsch physioloog, den 5den Augustus 1834 te Altgersdorf geboren, studeerde in de medicijnen, vestigde zich in 1860 als arts te Leipzig, in 1862 als privaatdocent aldaar, werd in 1865 hoogleeraar in de physiologie te Weenen, in 1870 te Praag en in 1895 te Leipzig. Zijn onderzoekingen betreffen voornamelijk den bouw der lever, de diapedese der bloedlichaampjes, de ademhaling, de algemeene zenuw- en spierphysiologie, die der zintuigen en de physophysica. Ook stelde hij een nieuwe kleurenleer op. Hij schreef: „Ueber das Gedächtniss als eine allgemeine Funktion der organisierten Materie (2de druk 1876).

Heringa, *Jodocus,* eigenlijk *Jouke,* een zoon van *Watze Joukes* te Minnertsga, den 3den Februari 1704 geboren, studeerde te Groningen, was eerst predikant te Simonswold, daarna te Drogeham en Harkema-Opeinde, schreef eenige gedichten en kleine opstellen en overleed den 21sten Juni 1782.

Heringa, Johannes, een zoon van *Jodocus,* den 11den Januari 1733 te Drogeham geboren, studeerde te Franeker in de godgeleerdheid en was vervolgens predikant te Beetsterzwaag, Maresum, Winschoten, Scheemda, Nijmegen en 's-Gravenhage. In de residentie bleef hij de laatste 40 jaren zijns levens werkzaam, was hofkapelaan van prins *Willem V* en werd gewikkeld in den strijd over de rechtzinnigheid van *Kleman,* predikant te Voorburg. Hij verkreeg zijn emeritaat in 1814 en overleed in 1815. Hij gaf met *Greidanus* een „Naamlijst der predikanten, die sedert de Hervorming gedient hebben in de Classis van Franeker" (1761).

Heringa, Jodocus, Eliza's zoon, een godgeleerde, den 14den October 1765 te Gorredijk geboren, bezocht het gymnasium, daarna de hoogeschool te Groningen, waar hij zich op de oude talen en vervolgens op de godgeleerdheid toelegde, werd in 1786 hulpprediker en kort daarna predikant te Nijkerk op de Veluwe. In 1791 vertrok hij naar Vlissingen en in 1794, nadat hij tot doctor in de godgeleerdheid bevorderd was, aanvaardde hij het hoogleeraarsambt te Utrecht, terwijl hij er tevens den predikdienst waarnam. Vruchteloos beriep men hem aan het Athenaeum te Amsterdam en aan de academie te Leiden. In de jaren 1810 en 1811 wist hij als rector magnificus de uitvoering der bevelen van *Napoleon,* die de universiteit tot een illustreschool wilde verlagen, te verhinderen, en daar niemand rector magnificus durfde te zijn, bleef hij het en redde daardoor het bestaan der academie. Hij ontving in 1835 een eervol emeritaat en overleed den 17den Januari 1840. Van zijn geschriften vermelden wij: „Redevoering bij het overlijden van Steven Jan van Geuns" (1795), „Praktikale aanmerkingen en bijvoegsels op H. C. Bergen, Gedenkwaardigheden uit het leven van Jezus" (1800, 2 dln.), „Ter gedachtenis van wijlen Jan Frederik van Beeck Calcoen (1813), „Tiental bijbeloefeningen en leerredenen" (1816), „Tiental leerredenen ter aanprijzing van Christelijke deugden" (1826), „Kerkelijke Raadvrager en Raadgever" (1826—1843, 4 dln.), „Nagelaten leerredenen" (1840—1842, 2 dln.). Van zijn bekroonde verhandelingen vermelden wij die: „Over de accommodatie van Christus en zijn Apostelen", alsmede die over „De Bergrede", waaraan door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen het eeregoud werd toegewezen. Beiden zijn in het Duitsch vertaald. Verder leverde hij bijdragen in verschillende tijdschriften als in de Nieuwe Nederlandsche Bibliotheek, in de Godgeleerde Bijdragen, in de Kunst- en Letterbode, in het Archief voor Kerkelijke Geschiedenis enz.

Heringsdorf, een dorp en druk bezochte badplaats in het Pruisische district Stettin, ligt op het eiland Usedom, aan de kust der Oostzee

Digitized by Google

en aan de spoorlijn Swinemünde—Heringsdorf en telt (1910) 880 inwoners. Men vindt er een kerk, vele villa's, mooie wandelwegen, een 425 m. lange pier, een gedenkteeken van *von Bülow*, den stichter van het dorp, een ziekenhuis en een reddingsstation. De baden worden jaarlijks door 15 000 personen bezocht.

Herinnering. Zie *Geheugen.*

Herinneringsvermogen, *Gebrek aan.* Zie *Geheugen.*

Heriold, een zoon van *Arulo,* koning van Denemarken, regeerde na het sneuvelen zijns vaders met zijn broeder *Regenfrid.* De Denen echter verjoegen hem, waarna hij hulp zocht bij keizer *Lodewijk den Vrome.* Deze zond hem naar Saksen, vanwaar *Heriold* zijn tegenstanders door gedurige invallen verontrustte. Het geschil werd in 1822 door *Lodewijk* op den Rijksdag te Frankfort bijgelegd. Het volgende jaar verscheen *Heriold* op den Rijksdag te Compiègne en vroeg ondersteuning tegen zijn vijanden. *Lodewijk* zond de graven *Theotar* en *Hruodmond* naar Denemarken om de zaken te onderzoeken, doch er volgde voor 's hands geen beslissing. Toen vertrok *Heriold* met een talrijk gevolg door Friesland naar het zuiden en ging met zijn gezin en onderhoorigen, ten overstaan des keizers, plechtig tot het Christendom over, huldigde *Lodewijk* als leenheer van Denemarken en ontving het graafschap Rhiustri (Rustringen) in Oost-Friesland ten geschenke, terwijl hij later ook met bezittingen in ons land beleend werd. Immers men vindt vermeld, dat *Rurik de Noorman* en zijn broeder *Heriold* ten tijde van keizer *Lodewijk* Duurstede (Vicum Dorestadum) in leen verkregen.

Toen *Heriold* na den doop in zijn vaderland terugkeerde, bleven zijn zoon en neef aan het Frankische Hof. Hij voerde een volledigen toestel mede voor den heiligen dienst, en twee monniken, *Ausganin* en *Autbertus,* vergezelden hem. Later werd hij opnieuw uit zijn rijk verdreven, vervolgens door de macht des keizers in zijn waardigheid hersteld, doch in 827 weer van het bewind ontzet. Ditmaal waren alle pogingen van *Lodewijk* vruchteloos, zoodat *Heriold* zijn overige dagen in de Nederlanden doorbracht.

Heri-Roed of *Herat-Roed* (Rivier van Herat) is de naam van een rivier in het noordwestelijk gedeelte van Afghanistan. Zij ontspringt op het westelijk uiteinde van den Kohi-Baba, stroomt door het landschap Herat naar het westen, wendt zich daarop als grensrivier tusschen Perzië en Afghanistan naar het noorden en eindigt na een loop van ± 800 km. ten noorden van Sarachs in de woestijn der Turkmenen.

Herisau, de hoofdplaats van het Zwitsersche kanton Appenzell-Auszerrhoden, 9 km. ten Z.W. van St. Gallen, ligt aan de spoorlijn Winkeln—Appenzell en telt (1910) 15 502 inwoners, meest Protestanten. Men vindt er twee fraaie kerken; de ingezetenen houden er zich vooral bezig met het weven, bleeken en verven van katoenen stoffen. In de nabijheid van Herisau liggen de bouwvallen der burchten Rosenburg en Rosenburg, alsmede Heinrichsbad, waar velen zich aan de melkkuur onderwerpen.

Hérisson, *Maurice, graaf d'Irison,* een Fransch officier en schrijver, in 1840 te Parijs geboren, maakte den Italiaanschen veldtocht mede en streed als adjudant van generaal *Cousin-Montauban* in China (1860). In den oorlog van 1870 tot 1871 werd hij eerst ingedeeld bij den staf van generaal *Schmitz,* later tot adjudant van generaal *Trochu* benoemd; hij nam aan de samenkomst van *Jules Favre* met *Bismarck* te Ferrières (19 September 1870) deel. In 1894 werd hij bevelhebber in den Kongo. Hij overleed den 9den Mei 1898 te Constantine (Algerië). *Hérisson* schreef „Etudes sur la Chine contemporaine" (1864), „L'esprit chinois et l'esprit européen" (1869), „Journal d'un officier d'ordonnance" (1885), „Journal d'un interprète en Chine" (1885), „Le cabinet noir, Louis XVII, Napoléon, Marie Louise" (1887), „La légende de Metz" (1888), „Nouveau journal d'un officier d'ordonnance: La Commune" (1889), „Journal de la campagne d'Italie" (1889), „Un drame royal" (1890), „Le prince impérial" (1890), „Les girouettes politiques" (1891 en 1894) en „Les responsabilités de l'année terrible" (1891).

Hérit. achter plantennamen is de afkorting voor *L'Héritier de Brutelle.*

Heritiera *Dryand* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Sterculiaceeën.* Het omvat boomen, die aan de keerkringskusten van Azië groeien. Zij dragen éénhuizige bloemen zonder bloemkroon. De 5-deelige kelk omsluit 5 meeldraden, met het vruchtbeginsel tot een buis samengegroeid; — voorts zijn de aan den rug gevlengelde, kransvormig geplaatste blaasvruchtjes houtig en gesloten. *H. littoralis* Dryand., aan de stranden van geheel Indië groeiende, heeft door een dichte kroon met zilverwitte bladeren tusschen de overige kustgewassen een eigenaardig voorkomen. Het hout van dezen boom is zeer vast en duurzaam en wordt gebruikt voor schreepsmasten, voor spanten van vaartuigen, voor balken en planken. De schors is een geneesmiddel tegen buikaandoeningen en de zaadkernen zijn in gebruik bij sommige vischgerechten. Hij komt bij *Rumphius* en *Valentijn* voor onder den naam van *Atoenboom.*

Herjeådalen, een Zweedsche provincie, grenst in het W. aan Noorwegen, verder aan de provincies Jemtland, Medelpad, Helsingland en Dalarna en telt op 13 651 v. km. 11 000 inwoners. De bergachtige bodem is schraal bebouwd. Veeteelt en boschbouw zijn de voornaamste middelen van bestaan. De provincie is rijk aan ertsen, doch goede verkeerswegen ontbreken. De talrijke riviertjes hebben een schilderachtigen loop. Steden zijn er niet.

Herkauwende dieren *(Ruminantia)* is de naam van een orde van de klasse der *Zoogdieren,* waartoe o. a. de nuttigste huisdieren behooren. Zij onderscheiden zich door het vermogen, om de eens opgenomen plantaardige spijzen later in hun bek terug te brengen. Aanvankelijk toch wordt het voedsel eenvoudig tusschen de kiezen gekneusd en met behulp van de tong tot een prop gemaakt, die in de pens en muts wordt geweekt. Eerst dan wanneer het geweekte voedsel terugkomt in de mondholte, wordt het flink gekauwd. Zij bezitten een samengestelde maag, welke bij het rund op de volgende wijze is

Digitized by Google

ingericht. In plaats van uit één ruimte, bestaat de maag uit 4 ruimten. De eerste is de *pens (rumen)*, de grootste van alle en van binnen met een ruwe, van vele harde, schier hoornachtige tepels voorziene laag bekleed; zij dient tot berging van het verzamelde voedsel. De tweede, de *muts (reticulum)*, is veel kleiner, van binnen ruw en met 4-, 5- of 6-hoekige, diepe vakjes netvormig bezet. Zij gelijkt op een bolvormig aanhangsel der pens en dient om kleine hoeveelheden vocht in de pens terug te slingeren. Het vloeibare voedsel gaat direct naar de derde maag. Deze, de *boekmaag (psalterium, omasus)*, draagt haar naam, omdat zij een menigte plooien vormt (bij het rund 100), welke als de bladen van een boek op elkander liggen. Zij ontvangt het herkauwde voedsel, een gedeelte der dranken en de melk, waarvan de jonge dieren leven. De vierde, de eigenlijke maag, de *lebmaag (abomasus)*, is na de pens de grootste. Al die magen zijn zoodanig samengevoegd, dat de slokdarm zich in het midden bevindt.

Zulk eene maag vindt men, behalve bij runderen, bij *geiten, schapen, herten* enz., — voorts met eenige wijziging (in plaats van 4 slechts 3 afdeelingen) bij kameelen, dromedarissen en lama's. De pens der kameelen is namelijk betrekkelijk veel kleiner en de muts veel grooter, zoodat zij aanzienlijke hoeveelheden drank tot zich kunnen nemen. De boekmaag is hier niet scherp gescheiden van de lebmaag. De herkauwers hebben een eigenaardig gebit, namelijk in de bovenkaak geen tanden, behalve bij de cameliden (kameelen, lama's) waar de beide buitensnijtanden voorkomen. De haaktanden (= hoektanden) ontbreken in den regel (behalve bij kameelen), terwijl boven en onder, links en rechts ses kiezen met breede kronen en halvemaanvormige emailplooien worden aangetroffen.

Men verdeelt de herkauwende dieren op de volgende wijze:

1ste onderorde: *Eeltpootigen (Tylopoden)*: 1. fam. *kameelen (cameliden)*; 2de onderorde: *Gehoornde herkauwers (Pecora)*: 2. fam. *Herten (Cerviden)*, 3. fam. *Runderen (Boviden)*, 4. fam. *Giraffen (Giraffiden)*; 3de onderorde: *Dwergmuskusdieren (Traguloïden)*.

Herkenbosch-en-Melik, een gemeente in de provincie Limburg, 3687 H. A. groot, met (1915) 2377 inwoners, wordt door de Nederlandsche gemeenten Maasniel, Roermond, St.-Odiliënberg, en door de Pruisische gemeenten Kruchten en Elmt ingesloten. In het Z. en Z.-O. wordt zij door de Roer bespoeld. Daar vindt men kleigrond, overigens bestaat de bodem uit zand, dat zich hier en daar tot heuvels verheft. Er wordt landbouw uitgeoefend. De gemeente, die de dorpen Herkenbosch en Melik, benevens eenige buurten en gehuchten bevat, behoorde vroeger tot het hertogdom Gulik, en is eerst door de grensregeling van 1816 aan Nederland gekomen.

Herkomer, Sir *Hubert von*, een Engelsche schilder van Duitsche afkomst, werd in Mei 1849 te Waal in Beieren geboren. Behalve als schilder, was hij bekend als componist en sportsman. In 1883 stichtte hij de „Herkomer School of Art" te Bushey. Van 1885 tot 1894 was hij hoogleeraar te Oxford. Hij overleed den 31sten Maart 1914 te Budleigh in Devonshire. *Herkomer* heeft tafereelen uit het dagelijksch leven geschilderd en is vooral om zijn portretten bekend. Zijn schilderij „The last Muster" kreeg in 1878 te Parijs de Médaille d'Honneur. Tot zijn meest bekende schilderijen behooren: het portret van miss *Kathe Grant*, portret van een dame in het zwart, verder „Found", „Hard Times", „On Strike", „The Guard's Cheer", „The Chapel of the Charterhouse" enz.

Herkruist noemt men in de wapenkunde een kruis, waarvan de armen op eenigen afstand van de uiteinden dwarsarmen dragen, zoodat zij daar ook kruisen vormen (zie de afb.).

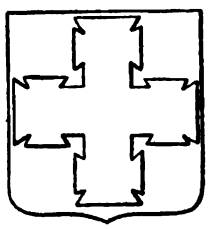

Herkruist.

Herlin, *Friedrich*, een Duitsch schilder, die in 1467 te Nördlingen het burgerrecht verkreeg en aldaar in 1499 overleed. Hij was een navolger van *Rogier van der Weyden*. Een altaarstuk van 1462 door *Herlin* gemaakt, bezit de St. Jozefkerk te Nördlingen. In het stadhuis aldaar ziet men een altaarstuk van 1488. De St. Jacobskerk te Rothenburg ob der Tauber bevat een altaarstuk van 1466.

Herlin, *Gautier*, een dapper krijgsman in onzen vrijheidsoorlog tegen Spanje, werd te Valenciennes geboren. Zijn vader, aldaar kapitein toen de stad in 1567 door *Noircarmes* werd ingenomen, moest bij die gelegenheid zijn overgang tot het Protestantisme met den dood boeten, terwijl 8 dagen later ook de oudste zoon van dezen onhoold werd. Nu nam *Gautier* met nog 3 andere broeders dienst onder de Geuzen. Zijn broeders werden gegrepen en opgehangen, en hij zelf, nadat men hem neus en ooren afgesneden had, tot den brandstapel veroordeeld. Hij ontsnapte evenwel en verbrandde nu uit wraaksucht alle priesters en Spanjaarden, die in zijn handen vielen. Hij was een van de opperhoofden der Watergeuzen bij de verovering van Den Briel. Het tijdstip van zijn dood is onbekend.

Herloszsohn, *Karl*, eigenlijk *Karl Georg Reginald Herlosz*, een Oostenrijksch schrijver, den 1sten September 1804 te Praag geboren, studeerde aanvankelijk in zijn geboortestad, later te Weenen in de rechten, werd daarna huisonderwijzer te Dewitz bij Praag en vertrok tegen het einde van 1825 naar Leipzig, waar hij verder door letterkundigen arbeid in zijn behoeften kon voorzien. Hij overleed aldaar den 10den December 1849. Het belletristisch en kritisch tijdschrift „Der Komet", door hem in 1830 gesticht, bleef gedurende 19 jaar bestaan. Verder schreef hij een groot aantal geschiedkundige en humoristische romans, novellen en kleine verhalen, waarbij zijn rijke en levendige verbeelding hem zeer te stade kwam. Wij noemen: „Weihnachtsbilder" (2de druk 1851), de romans „Der Ungar" (1832), „Der letzte Taborit" (1834), „Wallenstein's erste Liebe" (1844), „Die Hussiten" (1843), „Die Tochter der Piccolomini" (1846) en „Die Mörder Wallenstein's" (1847). Zijn dich-

Digitized by Google

terlijke voortbrengselen verzamelde hij in het „Buch der Lieder" (4de druk 1857), waarop na zijn dood nog „Reliquien in Liedern" (2de druk 1852) gevolgd zijn. Ook van zijn geschiedkundige romans, alsmede van zijn gezamenlijke schriften zijn uitgaven in het licht verschenen.

Herm. achter diernamen is de afkorting voor *J. Hermann* of voor diens zoon *J. F. Hermann.*

Herman of *Hermann,* vorst der Cherusken. Zie *Arminius.*

Herman, *De Lamme (Hermannus Contractus),* een schrijver van belangrijke bronnen voor de geschiedenis van Duitschland, den 18den Juli 1013 geboren, behoorde tot het grafelijk geslacht *von Vehringen,* ontving zijn opvoeding in het klooster Reichenau en aanvaardde aldaar het geestelijk gewaad, waarna hij den 24sten September 1054 op het vaderlijk kasteel te Aleshausen bij Biberach overleed. Zijn belangrijkste werk is: „Chronicon ab urbe condita ad annum 1054" met de voortzetting tot 1066 van den presbyter *Bertholdus* uitgegeven in de „Monumenta Germaniae historica" van *Pertz* en in de „Geschichtsschreiber der deutschen Vorzeit" van *Nobbe.* Ook de kerkgezangen: „Salve regina", „Alma redemptoris mater" en „Veni, sancte spiritus" worden aan hem toegeschreven. Zijn dichttalent komt het best uit in „De octo vitiis principalibus".

Herman *van Luxemburg* werd gedurende het verblijf van *Hendrik IV* in Italië, door de Saksers en Zwaben, in 1081 te Bamberg vergaderd, tot tegenkoning gekozen, waarna *Siegfried,* aartsbisschop van Mainz hem kroonde. Zijn plan om op te rukken naar Italië werd verhinderd door het overlijden van zijn voornaamsten bondgenoot *Otto von Nordheim,* daar de overige raadslieden van *Herman* den strijd om de Duitsche keizerskroon liefst op Duitschen bodem wilden voeren. Toen *Hendrik* in 1085 met een leger in Saksen viel, nam *Herman* de vlucht naar Denemarken, doch keerde weldra terug, versloeg den keizer bij Bleichfeld aan den Main en veroverde Würzburg. Zoodra echter in 1088 de Saksen zich aan *Hendrik IV* onderwierpen, deed *Herman* afstand van den koninklijken titel en begaf zich naar zijn erflanden. Niet lang daarna sneuvelde hij bij de belegering van Kochem (28 September 1088).

Herman I, *paltsgraaf van Saksen* (1161—1217) en, sedert 1190, *landgraaf van Thuringen,* een zoon van *Lodewijk den IJzeren* en van *Juditha,* kreeg op den Rijksdag te Erfurt (1181) het paltsgraafschap Saksen, en na den dood van zijn broeder *Lodewijk III* ook het landgraafschap Thuringen, waarna hij zich vestigde op den Wartburg. Door krachtige maatregelen vernietigde hij de plannen van keizer *Hendrik VI* om zich van Thuringen meester te maken, voerde tot groot nadeel voor zijn land verschillende oorlogen en wist een aantal Duitsche vorsten en graven te Neurenberg over te halen keizer *Otto IV,* die door den paus in den ban was gedaan, af te zetten en *Frederik II* te kiezen, waarna de Saksen tegen hem opstonden en zich van de steden Mühlhausen en Nordhausen meester maakten, zoodat hij zich weldra in zeer benarde omstandigheden bevond, waaruit hij evenwel gered werd door de tijdige hulp van *Frederik II.* Hij was een kunstlievend vorst, behoorde zelf tot de minnezangers en deed, naar men wil, den beroemden dichterlijken wedstrijd houden op den Wartburg. *Herman* overleed te Gotha den 25sten April 1217.

Herman IV, landgraaf *van Hessen,* den 15den Augustus 1607 geboren, was een zoon van *Maurits,* landgraaf *van Hessen-Kassel,* ontving een zorgvuldige opvoeding en schreef: „Observationes historico-mathematicae de annis 1618—1635" (1635), „Deutsche Astrologia" (1637), „Historia meteorologica" (1651) en „Hexameron" (1652). Na het overlijden van zijn ouderen broeder *Philips* werd hij met de voogdij over de achtergebleven kinderen belast; hij overleed zelf kinderloos den 4den April 1658.

Hermandad, een Spaansch woord, dat verbroedering beteekent en afstamt van het Latijnsche *germanitas,* diende aanvankelijk, om de onderlinge verbintenissen aan te duiden, welke de steden van Castilië en Aragon sloten, teneinde den vrede te handhaven en de aanmatigingen en rooverijen van den adel te keer te gaan. Zij werden daarbij ondersteund door de koningen, die zoodanig middel gaarne aangrepen om den overmoed der aanzienlijken te fnuiken. Een dergelijke verbintenis ontstond in Aragon het eerst in het midden der 13de eeuw, in Castilië in 1282. In 1295 sloten de steden van Castilië en Leon onderling een verbond, dat de goederen van elken edelman, die een bondgenoot beroofd of beleedigd had en daarvoor geen voldoening wilde geven, met verwoesting bedreigde. Een hermandad tot handhaving van orde en recht, welke gedurig door den adel werden geschonden, kwam in 1486 in Castilië tot stand. De steden, die hiertoe behoorden, hadden een leger en benoemden rechters in verschillende deelen des Rijks. Wie orde en wet verstoorden, werden door de gewapenden opgepakt en voor de rechters gebracht. Geen rang of stand, zelfs geen gewijde plaats verleende bescherming tegen de Hermandad, welke allengs den naam van „de heilige" verkreeg. Vruchteloos verzette zich de adel tegen een instelling, die door den koning werd ondersteund. Ook in Aragon kwam in 1488 iets dergelijks tot stand. In het midden der 16de eeuw ontaardde zij echter in een veldpolitie of gendarmerie, terwijl men er thans de politie mede aanduidt.

Hermanfried, de laatste koning der Thuringers en een zoon van *Basinus,* regeerde aanvankelijk te zamen met zijn broeders *Baderik* en *Berthar,* doch doodde *Berthar* op aansporing van zijn heerschzuchtige gemalin *Amalberga* (een nicht van *Theoderik,* koning der Oost-Goten) en verbond zich tegen *Baderik* met *Chlotarius I,* koning der Franken. Toen *Baderik* overwonnen en gesneuveld was en *Hermanfried* weigerde volgens zijn belofte de helft van zijn land af te staan aan den koning der *Franken,* trok deze met de Saksen tegen hem op, versloeg hem in 531 aan de Unstrut en lokte hem onder voorwendsel van minnelijke schikkingen naar Zülpich, alwaar hij hem, volgens de sage, doodde door hem op een wandeling van den stadsmuur te werpen. Een andere sage vermeldt, dat *Hermanfried* na genoemden veldslag zich verschanst heeft op het kasteel Scheidungen en, toen dit bezweek, op zijn

Digitized by Google

eigen verzoek door zijn schildknaap is omgebracht. Na zijn dood begaf *Amalberga* zich met haar kinderen naar Italië.

Hermangild, *Orde van den Heiligen,* werd in 1814 door koning *Ferdinand VII* van Spanje ingesteld voor verdienstelijke militairen van de land- en zeemacht. Zij is in 3 klassen verdeeld en verschaft aan de bezitters een pensioen, wanneer zij na het ontvangen nog 10 jaar in dienst zijn geweest. Het ordeteeken is een gouden, achtpuntig kruis met zilveren stralen, en het middenschild draagt het ruiterbeeld van den heiligen *Hermangild* met het omlauwerd omschrift: „Premio a la constancia militar".

Hermangild, de oudste zoon van *Leovigild,* koning der West-Goten, werd in 580 onderkoning in Spanje en trad in het huwelijk met *Ingunde,* een dochter van *Siegbert,* koning van Austrasië, en *Brunehilde.* Toen haar schoonmoeder *Gundasuintha* pogingen aanwendde haar tot het Arianisme te bekeeren en haar wegens haar weigering mishandelde, werd *Hermangild* door zijn vader bevolen Sevilla tot residentie te kiezen, alwaar *Ingundis* hem bewoog tot de R.-Katholieke Kerk over te gaan. Zelfs stond hij op tegen zijn vader, doch leed de nederlaag en werd verbannen. Toen hij wederom troepen verzamelde, werd hij gevangen genomen en in 585 te Tarragona onthoofd. Volgens sommigen zou zulks geschied zijn om het geloof, waarom hij later heilig verklaard werd.

Hermanides, *S. R.,* in 1842 te Hoogwoud geboren, bezocht de Latijnsche school te Hoorn en studeerde te Leiden in de geneeskunde, waar hij in 1865 promoveerde tot doctor in de geneeskunde op een proefschrift, getiteld: „Aneurysma aortae thoracis descendentis". Nog in hetzelfde jaar promoveerde hij in de verloskunde en in het volgende jaar in de heelkunde. In September 1865 benoemd tot inwonend geneesheer in het Buitengasthuis te Amsterdam, bleef hij daar werkzaam tot April 1867, vestigde zich toen als geneesheer te Tricht, van waar hij in 1872 verhuisde naar Geldermalsen, waar hij de algemeene practijk uitoefende tot 1902. Intusschen had hij zich in 1870 in den Fransch-Duitschen oorlog verdienstelijk gemaakt als dirigeerend geneesheer van de Nederlandsche ambulance, die van September tot December van genoemd jaar te Versailles gevestigd was. Voor dien arbeid ontving hij van *Thiers* het Legioen van Eer en van den koning van Pruisen de Kroonorde. In 1902 werd hij benoemd tot geneesheer-directeur van het christelijk sanatorium voor zenuwlijders te Zeist, doch moest wegens voortdurende ongesteldheid dit ambt in 1907 neerleggen. Hij overleed den 26sten December 1906. Dr. *Hermanides* is medeoprichter van de Vereeniging tot christelijke verzorging van krankzinnigen (Veldwijk), van de Vereeniging tot christelijke verzorging van zenuwlijders (te Zeist), van de Vereeniging tegen de prostitutie in Nederland en van de Christelijke Vereeniging van natuur- en geneeskundigen in Nederland. Zijn voornaamste geschriften zijn: „Het rapport der heeren Van Overbeek de Meyer, A. P. Fokker en Menno Huizinga aan de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der geneeskunst, beoordeeld door S. R. Hermanides e. a." (1882), „Reglementeering der prostitutie hygiënisch gerechtvaardigd? Openbare brief aan G. van Overbeek de Meijer" (1883), „Wetenschap en zedelijkheid" (1902), „Les affections parasyphilitiques" (2 din., 1906, bekroond door de Académie de médecine de Paris), „Bekämpfung der ansteckenden Geslechtskrankheiten als Volksseuche" (1905). Voorts verschenen bijdragen van hem in vele Nederlandsche en buitenlandsche tijdschriften.

Hermann, *Paul,* een Duitsch plantkundige, den 30sten Juni 1640 *te* Halle geboren, bezocht de hoogescholen te Wittemberg, Leipzig, Jena, Leiden, Rome en Padua, ontving aan laatstgenoemde den graad van doctor in de geneeskunde, bezocht nogmaals ons land en werd in 1672 door de regeering, ten behoeve der plantkunde, naar Afrika, Indië en Ceylon gezonden, te Leiden tot hoogleeraar benoemd, welke betrekking hij na het volbrengen zijner 8-jarige reis in 1680 aanvaardde met een redevoering „De usu hortorum et nata inde oblectatione". Hij breidde den botanischen tuin te Leiden uit en voerde tevens een nieuwe rangschikking der planten in, zooals blijkt uit zijn „Florae Lugduno-Batavae flores sive enumeratio stirpium horti Lugduno-Batavi methodo naturae vestigiis insistente dispositarum etc." (1690). Later verbeterde hij zijn wijze van rangschikking, doch toen hij begonnen was de mededeelingen daaromtrent ter perse te leggen, overleed hij den 25sten Januari 1695. Behalve genoemde geschriften leverde hij nog: „Horti academici Lugduno-Batavi catalogus etc." (1687), „Paradisi Batavi prodromus etc." (1689) „Paradisus Batavus etc.", een werk met platen, na zijn dood (1698 en 1705) uitgegeven, „Lapis lydius materiae medicae" (1704), „Musaei indici catalogus" (1711), „Musaeum Zeylanicum" (1717 en 1726) en „Cynosura materia medicae etc." (1726). Ook heeft men van hem nog onderscheiden onuitgegeven handschriften. Volgens het oordeel van bevoegde personen kan bovenvermeld „Musaeum Zeylanicum" niet van *Hermann* afkomstig wezen, maar werd vermoedelijk naar zijn aanteekeningen door een onkundige opgesteld. Zijn rijke verzameling gedroogde planten is gebruikt door *Linnaeus* en ook door *J. Burmann.* Het plantengeslacht *Hermannia* is naar hem genoemd.

Hermann, *Gottfried,* een Duitsch philoloog, den 28sten November 1772 te Leipzig geboren, studeerde aldaar en te Jena in de rechten, doch bepaalde zich weldra bij de letteren en vestigde zich in 1794 te Leipzig als privaatdocent. In 1798 werd hij er buitengewoon en in 1803 gewoon hoogleeraar en overleed er als senior der universiteit den 31sten December 1848. Zijn voorlezingen over Grieksche schrijvers en over verschillende deelen der oudheidkunde onderscheidden zich door levendigheid van voordracht, door helderheid en scherpzinnigheid. Verder beijverde hij zich een grondige studie der Grieksche taal en letterkunde te bevorderen door de stichting van een Grieksch genootschap (1793), alsmede door zich in 1834 te belasten met het bestuur van een philologisch seminarium. Zijn standpunt omtrent de metriek, waarvan hij een nieuwe theorie gaf, zette hij uiteen in zijn: „De metris grae-

Digitized by Google

corum et romanorum poetarum" (1796), „Handbuch der Metrik" (1796), „Elementa doctrinae metricae" (1816), „Epitome doctrinae metricae" (2de druk 1844) en „De metris Pindari" (in de uitgave van *Pindarus* van *Heyne*, 1817). Nog belangrijker is zijn behandeling der Grieksche grammatica. Hiertoe behooren: „De emendanda ratione graecae grammaticae" (1801), „De graecae dictionis idiotismis" (4de druk 1834) en „Libri IV de particula ἄν" (1831). Verder leverde hij een uitgave der tragediën van *Sophokles* en van verscheidene van *Euripides*, van de „Nubes" van *Aristophanes* (2de druk 1830), van de „Orphica" (1805), de Homerische hymnen (1806), van den „Trinummus" (1800) en „Bacchides" (1845), van *Plautus* van „De arte poetica" van *Aristoteles* enz. — Met *Creuzer* gaf hij: „Briefe über Homer und Hesiodus" (1818) en „Ueber Wesen und Behandlung der Mythologie" (1819) uit; zijn „Opuscula" (1827—1830, 7 dln.) bevatten vele merkwaardige opstellen, alsmede zijn Latijnsche gedichten. Na zijn dood verscheen nog een door hem bewerkte uitgave van *Bion* en *Moschus* (1849) en een van *Aeschylus* (2de druk 1859, 2 dln.).

Hermann, *Friedrich Benedikt Wilhelm von*, een Duitsch staathuishoudkundige, den 5den December 1795 te Dinkelsbühl in Beieren geboren, bezocht het gymnasium te Erlangen, studeerde te Würzburg en stichtte in 1817 met een zijner vrienden een school te Neurenberg. In 1821 werd hij benoemde tot leeraar in de wiskunde aan het gymnasium te Erlangen en vestigde er zich in 1823 als privaatdocent in de staatswetenschap. Kort daarna werd hij hoogleeraar in de wiskunde aan het gymnasium en aan de polytechnische school te Neurenberg en bleef aldaar tot 1827. Nadat hij zich bekend gemaakt had door zijn „Lehrbuch der Arithmetik und Algebra" (1826) en „Ueber polytechnische Institute" (1826—1828, 2 stukken), deed hij een reis naar Frankrijk om het onderwijs aldaar te bestudeeren en na zijn terugkeer werd hij tot buitengewoon, in 1833 tot gewoon hoogleeraar aan de universiteit te München benoemd. Toen schreef hij zijn „Staatswirtschaftliche Untersuchungen" (1832), welke hem grooten roem bezorgden. In 1835 werd hij benoemd tot lid van de Academie van Wetenschappen en sedert 1836 vervulde hij velerlei staatsbetrekkingen in commissies en aan de departementen. In 1848 tot lid van het Parlement te Frankfort gekozen, was hij er een van de meest begaafde leden van het linker-centrum. Hij ijverde er voor een Duitsch-Oostenrijksch tolverbond. Hij overleed den 23sten November 1868.

Hermann, *Karl Friedrich*, een Duitsch philoloog, den 4den Augustus 1804 te Frankfort aan den Main geboren, studeerde te Heidelberg en te Leipzig, ondernam vervolgens een wetenschappelijke reis naar Italië en vestigde zich in 1826 te Heidelberg als privaatdocent. Hier werd hij in 1832 benoemd tot buitengewoon hoogleeraar, maar hij gaf de voorkeur aan een beroep als gewoon hoogleeraar naar Marburg. Hij werd er in 1833 tweede bibliothecaris der universiteitsboekerij en belastte zich met het toezicht op het philologisch seminarium. In 1842 ging hij als professor in de welsprekendheid naar Göttingen en overleed aldaar den 31sten December 1855. Van zijn geschriften noemen wij: „Lehrbuch der griechischen Staatsalterthümer" (5de druk 1882, 4 dln.) en „Geschichte und System der platonischen Philosophie" (dl. 1, 1839). Verder heeft hij een uitgave van *Lucianus'* „De concribenda historia" (1828) en van *Plato's* geschriften (1851—1852, 6 dln.) gegeven. Na zijn dood verscheen „Kulturgeschichte der Griechen und Römer" (1856—1857, 2 dln.).

Hermann, *Konrad*, den 30sten Mei 1819 te Leipzig geboren, studeerde in de letteren en wijsbegeerte te Leipzig, vestigde zich aldaar als privaatdocent en werd er in 1860 buitengewoon en in 1881 gewoon hoogleeraar. Hij schreef: „Grundriss einer allgemeinen Aesthetik" (1857), „Philosophische Grammatik" (1858), „Philosophie der Geschichte" (1870), „Die Aesthetik in ihrer Geschichte und als wissenschaftliches System" (1875), „Die Sprachwissenschaft nach ihrem Zusammenhang mit Logik, menschlicher Geistesbildung und Philosophie" (1875) en „Der Gegensatz des Klassischen und des Romantischen in der neuern Philosophie" (1877). Hij overleed te Klosterlausitz den 15den Juli 1897.

Hermann, *Ludimar*, een Duitsch physioloog, den 21sten October 1838 te Berlijn geboren, studeerde aldaar in de geneeskunde, vestigde zich als privaatdocent en werd in 1868 gewoon hoogleeraar in de physiologie te Zurich. Hij overleed den 6den Juni 1914 te Konigsbergen. Van zijn geschriften vermelden wij: „Lehrbuch der Physiologie" (14de druk 1910), „Lehrbuch der experimentellen Toxikologie" (1874) en „Untersuchungen zur allgemeinen Muskel- und Nervenphysiologie" (1867—1868). Ook leverde hij met onderscheiden andere vakgenooten een „Handbuch der Physiologie" (6 dln., 1879—1883).

Hermann, *Georg*, is de schuilnaam van den Duitschen schrijver *G. H. Borchardt*, den 7den October 1871 te Berlijn geboren. Hij schreef de romans: „Spielkinder" (1897), „Jettchen Gebert" (1906), een bekoorlijke schildering van een Joodsch milieu, die hem algemeen bekend maakte, voortgezet in „Henriette Jakoby" (1908), „Kubinke" (1910), „Die Nacht bei Dr. Herzfeld" (1912) en „Eduard Schön Jr." (1915), alsmede de schetsen- en novellenbundels: „Modelle" (1899) en „Aus dem letzten Hause" (1899). Behalve deze werken schreef hij nog eenige studiën op kunstcritisch gebied.

Hermannia *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Buttneriaceën*, dat 77 soorten, meest van de Kaap, omvat. Het onderscheidt zich door een 5-spletigen, klokvormigen kelk, een 5-bladige, spiraalsgewijs gedraaide bloemkroon en een 5-hokkige, veelzadige doosvrucht. Het omvat een aantal altijd groene heesters, welke aan de Kaap de Goede Hoop groeien. Sommige van deze behooren tot de sierplanten, zooals *H. bifurcata* L., met wigvormige, lijnvormige, stompe, of aan den top 3-tandige, gaafrandige, aan beide zijden witviltige of onbehaarde bladeren en paarse bloemen, in naar één zijde gekeerde trossen gerangschikt. De vermeerdering geschiedt door stekken en zaden.

Hermannshöhle is een grot in het Rubeland in den Harz met prachtige druipsteenvor-

Digitized by Google

mingen en voorwereldlijke geraamten. Zij wordt electrisch verlicht.

Hermannstadt (Hongaarsch *Nagyszeben*, Latijn *Cibinium*), een koninklijke vrijstad in het gelijknamige Hongaarsche comitaat, ligt aan den Zibin in een kruispunt van spoorwegen en bestaat uit de op een heuvel liggende, regelmatige bovenstad, de daarmede door trappen verbonden benedenstad en 3 grootendeels door Roemeniërs bewoonde voorsteden. Zij telt (1911) 33 489 inwoners, was vroeger een sterke vesting en bezit nog twee bastions met vijf torens. Men vindt er onder de kerken de Gotische der Protestanten met een 74 m. hoogen toren, een stadhuis (15de eeuw) met het Saksische nationale archief, het paleis van baron *Bruckenthal* met een bibliotheek van 40 000 deelen, een schilderijengalerij en talrijke verzamelingen, een krankzinnigengesticht, een groot ziekenhuis, een muziekgebouw en een standbeeld van *Teutsch*. De stad heeft gymnasia, een hoogere burgerschool, een cadetten-, normaal- en meisjesscholen, een schouwburg, een wees- en vondelingenhuis, vier ziekenhuizen enz. De nijverheid is belangrijk (vervaardiging van laken, leder, kaarsen, spiritus en kinderspeelgoed). Hermannstadt is de zetel van een Grieksch aartsbisschop. In de omgeving vindt men veel eikenbosschen, de Oude Berg met villa's en wijngaarden, het bad Vizakna, de dorpen Hammersdorf, Hellau, Michelsberg en den Roteturmpas.

De stad werd gesticht door Duitsche kolonisten, die de Hongaarsche koning *Geisa II* (1141—1161) in zijn land riep, en heette oorspronkelijk *Villa Hermanni*. In 1241 werd zij verwoest door de Tataren, maar weer opgebouwd. Onder *Lodewijk I* valt haar eerste bloeitijd. Sedert 1420 werd zij dikwijls door de Turken belegerd, later ook gebrandschat. In 1529—1536 werd zij in den strijd om de Hongaarsche Kroon door de aanhangers van *Johannes-Zapolya* belegerd en na een beleg van 7 jaar tot de overgave gedwongen, in 1610 door den Zevenburgschen *Gabriel Bathori* ingenomen en geplunderd. Den 31sten Augustus 1916 werd de stad door de Roemeniërs bezet, maar reeds den 29sten September moesten dezen haar weer ontruimen.

Hermanrich, de eerste historische koning der Oost-Goten, leefde in het begin der 4de eeuw, onderwierp Germaansche en Slavische stammen aan zijn heerschappij, die zich van den Don tot de Theiss en van den Donau tot de Oostzee uitstrekte. Zelfs de West-Goten erkenden hem als hun heer. Toen de Hunnenkoning *Balamir* hem, terwijl hij gewond was, aanviel, stortte de 100-jarige held zich, wanhopend aan de overwinning, in zijn zwaard (375). Zijn zoon *Winithan* moest zich aan de Hunnen onderwerpen.

Hermanson, *Robert Fredrik*, een Finsch rechtsgeleerde en staatsman, den 2den Februari 1846 te Uleåborg geboren, werd in 1881 docent en in 1889 hoogleeraar in het staatsrecht te Helsingfors. Sedert 1897 was hij lid van den Landdag. Van zijn werken noemen wij: „Om lagstiftningen dess begrepp förhållande till andra statliga funktioner" (1881), „Om Filands ständer, deras förhållande till moraken och till folket" (1884), „Finlands statsrättsliga ställning" (1892), „Bemötande i fråg an Finlands statsrättsliga ställning" (1894) en „Ein Beitrag zur Beurteilung der staatsrechtlichen Stellung des Grossfürstentum Finlands" (1900).

Hermansz., *Willem* van Gouda, of *Hermannus Goudanus*, een Nederlandsch geschiedschrijver en vriend van *Erasmus*, was als monnik met dezen in het Augustijner klooster van Steyn bij Gouda. Hij beschreef in zijn werk: „De bello Geldro Germaniae" (1517) den oorlog tusschen de Gelderschen en Hollanders in de jaren 1507—1509. *Matthaeus* heeft dat boek opgenomen in zijn „Analecta veteris et medii aevi". De gedichten van *Hermansz.*, verschenen onder den titel „Odarum sylva" (2de druk 1497) door de zorg van *Erasmus* in het licht; ook schreef hij nog een paar Latijnsche werken van stichtelijken aard.

Hermant, *Godefride*, een R.-Katholiek godgeleerde, den 6den Februari 1617 te Beauvais geboren, was hoogleeraar aan de Sorbonne te Parijs en overleed aldaar den 11 den Juli 1690. Behalve een aantal strijdschriften tegen *Labadie* en *Maresius*, leverde hij onderscheiden belangrijke werken over kerkgeschiedenis, zooals: „Histoire des conciles" (4de druk 1730, 4 dln.), „Histoire des religions ou ordres militaires" (1698), „Histoire des ordres religieux et des congrégations" (2de druk 1710, 4 dln.), mede levensgeschiedenissen van eenige merkwaardige mannen.

Hermant, *Abel*, een Fransch drama- en romanschrijver, den 3den Februari 1862 te Parijs geboren, bezocht eenigen tijd de Ecole Normale aldaar en gaf in 1886 zijn bundel „Mes mépris" uit. Daarop volgde een reeks meest satirike romans, zooals: „Monsieur Raboisson" (1894), „Le cavalier Miserey" (1887), die een duel ten gevolge had, „Amour de tête" (1890), het verhaal van zijn huwelijk met Mlle *Charpentier*, „La Carrière" (1894), „Le frisson de Paris" (1895), „Le sceptre" (1896), „Le Char de l'Etat" (1900), „Les Confidences d'une aieule" (1901), „Confessions d'un enfant d'hier", gevolgd door „Confessions d'un homme d'aujourd-hui" (1903), „Souvenirs du viscomte de Courpière" (1905), „Monsieur de Courpière marié" (1905), „La Discorde" (1907), „Les Confidences d'une biche" (1909), „La Biche relancée" (1911), „Histoire d'un fils de roi" (1911) en tal van andere. Op het tooneel debuteerde hij met „La meute" (1896), waarom hij met den hertog *van Sagan* duellleeren moest, gevolgd door een tooneelbewerking van „La Carrière" (1897), „Les Transatlantiques" (1897), „Le Faubourg" (1899), „Sylvie ou la curieuse d'amour" (1900), „L'esbouffe" (1904), „Les Jacobines" (1907), „Monsieur de Courpière" (1908), „Trains de luxe" (1909). Een bundel „Essais de critique" verscheen in 1912.

Hermanubis. Zie *Anubis*.

Herman van Salza. Zie *Salza, Herman van*.

Hermaphrodiet. Zie *Hermaphroditisme*.

Hermaphroditisme of *androgynie* noemt men het voorkomen van mannelijke en vrouwelijke geslachtsorganen bij een en hetzelfde individu; bij dieren en planten zeer verbreid, is toch de zelfbevruchting zeldzaam; gewoonlijk worden de eieren van een tweeslachtig individu *(hermaphrodiet)* door het zaad van het andere, en om-

Digitized by Google

gekeerd, bevrucht (zoogenaamde wisselkruising, zooals bij bloedzuigers), of de eene hermaphrodiet dient slechts als mannetje, het andere slechts als wijfje, of eindelijk ontwikkelen zich beiderlei geslachtsorganen na elkander tot rijpheid, zoodat de hermaphrodiet in de eene periode van zijn leven slechts als mannetje *(proterandrie)*, in de andere slechts als wijfje *(protogynie)* kan optreden. Als embryo's hebben vele, ook hoogere dieren, den aanleg tot hermaphroditisme; doch zij ontwikkelen zich eenslachtig, zooals de kikvorschen en schildpadden. Verder zijn van de gewervelde dieren normaal slechts enkele vischsoorten tweeslachtig, bijv. *Serranus-* en *Cyprinus* soorten.

De menschelijke hermaphrodieten zijn òf van het mannelijk, òf van het vrouwelijk geslacht, nooit echter zuivere hermaphrodieten, want gelijktijdig voorkomen van zaadbal èn eierstok is nooit bij menschen gevonden; wel zijn eenige gevallen bekend, bij welke in één deel eener geslachtsklier typisch eierstokweefsel, in een ander deel derzelfde klier typisch zaadbal-weefsel gevonden werd, dat echter niet voldoende ontwikkeld was om te kunnen functionneeren. Bij de mannelijke hermaphrodieten nadert de vorming der geslachtsdeelen, zooals die van het geheele lichaam, den vrouwelijken habitus, omgekeerd bij de vrouwelijke hermaphrodieten. Beslissend is de aard der zaadklieren; een hermaphrodiet met (verborgen) zaadballen is als een man te beschouwen, hoe zeer hij verder ook van een man moge afwijken, een hermaphrodiet met een eierstok is een vrouw, hoe zij ook op een man moge gelijken. De meeste, menschelijke hermaphrodieten zijn mannen, bij wie men door misvorming van den penis een scheede meende te zien, die soms werkelijk in niets van een vrouwelijke scheede verschilt, zoodat zij als meisjes ingeschreven werden. Overigens zijn de inwendige geslachtsorganen dikwijls soo ontwikkeld, dat de vaststelling van het ware geslacht moeilijk, dikwijls zelfs na microscopisch onderzoek onmogelijk is. Ten onrechte worden tot de hermaphrodieten gevallen gerekend van groote, melk afscheidende borsten en kleinen penis bij mannen of van kleine borsten en abnormaal grooten kittelaar bij vrouwen.

Zie: *Neugebauer*, Hermaphroditismus beim Menschen (Leipzig 1908).

Hermaphroditus, volgens de Grieksche fabelleer een zoon van *Hermes* en *Aphrodite*, werd door de nimfen op den berg Ida opgevoed, doch ging als jongeling naar Karië, waar de nimf der bron Salmakis vruchteloos zijn liefde trachtte te verwerven. Nu smeekte zij van de goden, dat zij voortaan altoos met hem vereenigd mocht blijven, en zij vond verhoor, daar beider lichamen zoodanig vereenigd werden, dat zij één schepsel vormden, hetwelk half tot het mannelijk en half tot het vrouwelijk geslacht behoorde.

Hermas, een der Apostolische Vaderen (zie aldaar) en broeder van den Romeinschen bisschop *Pius I*, schreef omstreeks 140 of vroeger in het Grieksch een in den vorm van vieioenen, gebeden en gelijkenissen gekleed apocalyptisch geschrift, dat de Romeinsche Christenheid nog voor het laatst tot boete aanspoorde en onder den titel „Pastor Hermae" (De Herder van Hermas) in de Kerk langen tijd groot aanzien genoot.

Van het oorspronkelijke Grieksche geschrift is slechts een gedeelte bewaard gebleven. Den geheelen inhoud ervan kennen wij uit een Latijnsche en uit een Ethiopische vertaling. Het geschrift is van veel waarde voor de kennis van de toestanden in de Christelijke gemeente te Rome.

Hermbstädt, *Sigismund Friedrich*, een Duitsch scheikundige, den 14den April 1760 te Erfurt geboren, studeerde aldaar in de geneesen scheikunde en wijdde zich vervolgens te Langensalza, Hamburg en Berlijn, waar hij aan het hoofd stond van een apotheek, aan de practische pharmacie. Weldra maakte hij zich bekend door een vertaling van de werken van *Lavoisier*, zoodat men hem in 1791 benoemde tot hoogleeraar in de schei- en artsenijkunde te Berlijn, terwijl hem tevens het opzicht over de Hofapotheek toevertrouwd werd. Na het bekleeden van eenige andere betrekkingen werd hij later hoogleeraar in de scheikunde aan de militaire school enz., in 1819 gewoon hoogleeraar in de scheikunde aan de universiteit te Berlijn en eindelijk „Geheimer und Obermedizinalrat". Hij overleed den 22sten October 1833. Van zijn talrijke werken noemen wij: „Systematischer Grundriss der allgemeinen Experimentalchemie (3de druk 1827, 5 dln.), „Grundriss der Färbekunst" (3de druk 1824), „Allgemeine Grundsätze der Bleichkunst" (1804), „Grundriss der Technologie" (2de druk 1830), „Chemische Grundsätze der Kunst Branntwein zu brennen" (3de druk 1842, 2 dln.).

Hermelijn wordt als voering in de wapenkunde voorgesteld door een veld van sabel, bezaaid met witte hermelijnvlokjes (zie de fig.).

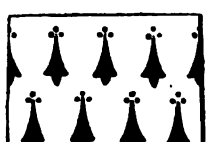

Hermelijn.

Hermelijn *(Putorius erminea)* is de naam van een diertje dat tot de orde der *Verscheurende Zoogdieren (Carnivoren)* en tot de familie der *Marters* behoort. Het is grooter dan de eigenlijke wezel, des zomers op den rug bruin gekleurd, doch des winters sneeuwwit met een zwart uiteinde aan den staart. Wegens zijn schuwheid krijgt men het niet dikwijls te zien, hoewel het des winters, door honger gedreven, wel eens de hoenderhokken bezoekt. Het komt voor in Europa en Azië, vooral in Siberië, en bewoont gaarne wouden, waar het zich in holen kan verschuilen. Ook in ons land ontbreekt het niet. Het wijfje werpt in April of Mei 5 tot 8 blinde jongen. De hermelijnen zijn bekend wegens hun bloeddorstigheid; zij voeden zich hoofdzakelijk met vogels, muizen, ratten, mollen en eieren. Hun huid, welke uit Siberië en Rusland in den handel komt, levert een kostbaar bont, te kostbaarder naarmate zij witter van kleur en zachter van haar is.

Hermelijnen kruis in de wapenkunde is een kruis van de voering hermelijn of een kruis

Digitized by Google

gevormd door vier groote hermelijnvlokken (zie de fig.).

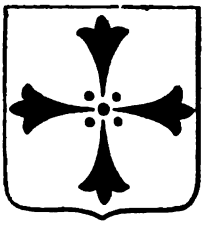

Hermelijnen kruis.

Hermelijnvlokjes worden in de wapenkunde voorgesteld door een scherp driehoekje met drie stipjes om de punt. Zij dienen meestal om de voering (hermelijn, zie aldaar en de fig. daarbij) voor te stellen.

Hermen noemt men op het gebied der kunst vierkante steenen zuilen, gekroond met een kop. Zij ontleenen hun naam aan standbeelden van dien vorm, die ter eere van *Hermes* te Athene waren opgericht. Men vereenigde met den kop van *Hermes* ook wel dien van *Athene, Heracles* en *Eros* en gaf dan daaraan dan naam van *Hermathenae, Hermeraclae* en *Hermerotes*. Bij de Romeinen droegen zulke standbeelden den naam van *Termini* (het meervoud van *Terminus*, den god der grenscheidingen) en men plaatste ze aan de openbare wegen. Ook de koppen van staatslieden, dichters, wijsgeeren enz. prijkten wel eens op zulke zuilen. Langzamerhand echter werd er de borst en het overig gedeelte van den romp aan toegevoegd.

Hermenegild. Zie *Hermangild.*

Hermeneutiek, afkomstig van een Grieksch woord, hetwelk *uitleggen, verklaren* beteekent, is de wetenschap, die de beginselen en de hulpmiddelen aanwijst, waardoor men den zin van een geschrift bepalen kan, dien de opsteller daarin nedergelegd heeft. Men verdeelt de hermeneutiek in *algemeene* en *bijzondere*. De eerste bevat de beginselen, naar welke men zich bij het opsporen van den zin eener uitspraak moet regelen, terwijl de laatste het oog vestigt op één enkel geschrift of op een verzameling geschriften en alles aanwijst, wat men tot een juist verstand van deze moet in acht nemen. De bijzondere hermeneutiek is derhalve hetzelfde als de exegese. Past men zé toe op de Gewijde Schrift, dan noemt men ze *Bijbelsche Hermeneutiek*, en de geschiedenis van deze is tevens die der Bijbelsche exegese.

Hermes, een Grieksche god, de zoon van *Zeus* en *Maia*, de dochter van *Atlas*, werd op den berg Kyllenne in Arkadië geboren (vandaar zijn bijnaam *Kyllenios*) en toonde, volgens een oude mythe, dadelijk na zijn geboorte de grondtrekken van zijn karakter: vindingrijkheid, slimheid, list. Vier uren oud, springt hij uit zijn wieg, vindt, door over de schaal van een schildpad snaren te spannen, de lier uit, snelt in de duisternis naar Pièrië en steelt 50 runderen uit de kudde van *Apollo*, die hij achterwaarts voor zich uit drijft en in een grot verbergt. Daarop legt hij zich weer rustig in zijn wieg. Maar *Apollo*'s ziensblik ontdekt den dief aan *Zeus*, die hem de teruggave der runderen beveelt; *Apollo* laat ze hem echter in ruil voor de lier en schenkt hem daarenboven nog den gouden staf van het geluk en den rijkdom. *Zeus* echter stelt hem tot bode der goden en begeleider der dooden naar den Hades aan. In de mythe treedt *Hermes* voornamelijk op als bode van *Zeus*, die snel als de wind door het luchtruim zweeft en zijn opdrachten handig weet uit te voeren, zooals het dooden van den honderdoogigen Argus, waarnaar hij ook wel *Argeiphontes* of Argusdooder genoemd wordt. Evenals hij in de poëzie met *Athene* als helper en raadsman van helden optreedt, zoo is hij in het algemeen een den menschen welgezinde god. In verschillende streken van Griekenland, met name in zijn geboorteland Arkadië, werd hij vereerd als een beschermer der weiden en kudden, die het liefst met herders en nimfen omgaat, bij wie hij talrijke kinderen verwekt heeft, zooals *Pan* en *Daphnis;* elders weer als de schenker van graan en metalen en van een onverwachte vondst. Als een bevorderaar van verkeer, handel en winst is hij de beschermgod der kooplieden en der dieven (zijn zoon *Autolykos* is in de sage de grootste dief), der wegen en straten. Als zoodanig richtte men voor hem, vooral aan kruiswegen, steenhoopen op, zoogenaamde Hermesheuvels, waaraan ieder voorbijganger een steen toevoegde, en op de straten, openbare pleinen en voor de huizen de zoogenaamde Hermen (zie aldaar). Zelf slank, sterk en slank, is hij de god der kracht en der gymnastiek; als zoodanig waren de palaestraen en gymnasia hem heilig en werden voor hem afzonderlijke feesten gevierd. Als uitvinder van de lier en (volgens velen) van de herdersfluit, is hij de muziek welgezind. Van hem als herauut leidde men de gave van een sterke stem, goed geheugen en verstandige taal af. Anderen zien in hem zelfs den uitvinder van het schrift, van de getallen, de wiskunde en de astronomie. Als begeleider der zielen naar de onderwereld *(Psychopompos)* staat hij ook met de onderaardsche goden in betrekking, met wie hij bij doodenorakelen en bezweringen aangeroepen wordt. Ook wordt hij beschouwd als de god van den slaap en der droomen, die door aanraking met zijn *staf* de oogen opent en sluit. Tot *Hermes'* attributen behooren de *pilos*, een klokvormige hoed, of een *petasos*, een breedrandige reishoed, vleugels aan de zolen, later ook aan den hoed den staf om de schouders, en de Hermes- of herautsstaf (zie *Caduceus*).

De kunst stelt *Hermes* in verschillende hoedanigheden voor, als herder, als koopman, als dief, als bode, als herauut of met de lier. De andere kunstenaars maakten van hem een krachtigen man met een baard, maar spoedig reeds wordt hij als een jonge man met kort haar en een verstandige gelaatsuitdrukking afgebeeld. Van de bewaard gebleven standbeelden moeten vooral het meesterwerk van *Praxiteles* „Hermes met Dionysos als knaap", het vroeger ten onrechte *Jason* genoemde beeld en dat als rustende bode (zie de plaat bij het artikel *Grieksche kunst)* genoemd worden.

Hermes, *Johann Timotheus*, een Duitsch romanschrijver, den 31sten Mei 1738 te Petznick bij Stargard in Pommeren geboren, studeerde te Koningsbergen in de theologie, was achtereenvolgens privaatdocent te Danzig en te Berlijn, leeraar aan de ridderacademie te Brandenburg, veldprediker in Silezië en professor en inspecteur aan het gymnasium te Breslau, waar hij als superintendent en eerste professor in de godgeleerdheid

Digitized by Google

den 24sten Juli 1821 overleed. Hij was de eerste, die den Engelschen familieroman op Duitschen bodem plantte, en schreef: „Geschichte der Miss Fanny Wilkes" (3de druk 1781), „Sophiens Reise von Memel nach Sachsen" (6 dln., 3de druk 1778) „Für Töchter edler Herkunft" (3 dln., 1787), „Manch Hermäon" (2 dln., 1788) en „Für Eltern und Ehelustigen" (5 dln., 1789).

Hermes, *Georg,* de stichter van een philosophisch-dogmatische school in de R.-Katholieke Kerk, den 22sten April 1775 te Dreyerwalde in het gebied van Munster geboren, legde zich te Munster toe op de godgeleerdheid en de wijsbegeerte, werd in 1797 benoemd tot leeraar aan het gymnasium te Munster, in 1807 tot hoogleeraar in de dogmatiek aan de universiteit aldaar, in 1819 aan die te Bonn en overleed den 26sten Mei 1831. Zoowel in zijn geschriften: „Untersuchungen über die innere Wahrheit des Christentums" (1805), „Philosophische Einleitung in die christkatholische Theologie" (2 dln., 2de druk 1831—1834), „Positive Einleitung in die christkatholische Theologie" (2de druk 1831) en „Christkatholische Dogmatik" (3 dln., 2de druk 1834), als in zijn lessen trachtte hij de dogmatiek der R.-Katholieke Kerk op een Kantiaansch-Fichtiaanschen grondslag te vestigen (Hermesianisme), en weldra had hij een groot aantal volgelingen (Hermesianen), die in Westfalen en Rijn-Pruisen het hoogleeraarsambt in de theologie bekleedden en hun gevoelens door de „Zeitschrift fur Theologie und Philosophie" (van 1832 tot 1852) trachtten te verbreiden. De aanvallen van *Windischmann,* een ambtgenoot van *Hermes,* en van *Walter, Klee* en anderen, die het Hermesianisme als ketterij beschouwden, bleven geruimen tijd zonder eenig gevolg. Eerst nadat *Spiegel,* aartsbisschop van Keulen en aanhanger van *Hermes,* in Augustus 1835 overleden was, veroordeelde een Pauselijke breve van 26 September het Hermesianisme. Te vergeefs poogden de Hermesianen zich in onderscheiden geschriften te rechtvaardigen. De hoogleeraren *Braun* en *Achterfeld* te Bonn werden uit hun betrekking ontslagen, waarna de Regeering hun het emeritaat toekende. In 1860 onderwierpen ook zij zich aan de besluiten der R.-Katholieke Kerk, waarmee het Hermesianisme een einde nam. Het *Hermesianisme* heeft in Pruisen meermalen aanleiding gegeven *tot* botsingen tusschen Kerk en Staat.

Hermesianax, een Grieksch dichter, die omstreeks het jaar 330 v. Chr leefde, was een vriend en leerling van den dichter *Philetas* en schreef onder den titel: „Leontion" een drietal boeken met erotische elegieën. Uit het derde boek heeft *Athenaeus* een vrij groot fragment (98 regels) medegedeeld.

Hermes Trismegistus (de driemaal grootste *Hermes)* is de naam waaronder de Egyptische godheid *Thot* bekend was en geldt als schrijver van een 16-tal Grieksche geschriften, die ook wel *Hermetica* of Hermetische boeken worden genoemd. De inhoud hiervan bestaat uit een vermenging van godsdienstige mystiek en Grieksche wijsgeerige bespiegeling. Deze geschriften zijn waarschijnlijk in het laatst van de 3de eeuw na Christus ontstaan.

Hermetica. Zie *Hermes Trismegistus.*

Hermetische vrijmetselarij is de naam van een in de 18de eeuw in Frankrijk gestichte stelsel, dat de vrijmetselarij tot alchemistische doeleinden gebruikte. De stichter was don *Pernetti* uit Avignon. Het hoofdbestuur noemde zich „Grande Loge écossaise du comtat Venaissin".

Hermias, bijgenaamd de *wijsgeer,* een Christelijk schrijver uit de laatste helft der 2de eeuw, schreef een boek tegen de Heidensche wijsgeeren, dat in het Grieksch met een Latijnsche vertaling in 1553 en later door *Otto,* in het „Corpus apologetarum" (1872), uitgegeven is.

Hermiet of *kluizenaar* noemt men dengeen, die, afstand doende van den omgang met zijne medemenschen zich in de eenzaamheid terugtrekt om een leven van godsdienstige bespiegeling te gaan leiden.

Hermiet-eilanden, ook *Agomes-, Hermits-* of *Loefeilanden* geheeten, vormen een eilandengroep in Oceanië, ten W. der Admiraliteitseilanden gelegen. Zij zijn bedekt met bosschen van kokospalmen, zoodat koprah het voornaamste uitvoerartikel vormt. Ook leveren zij tripang, schildpad en parelmoer op. De inheemsche bevolking sterft er meer en meer uit; op Loef, het grootste eiland, leven nog 35, op Maron 15 inboorlingen.

Hermione, thans *Kastri,* is de naam eener voormalige stad in de Peloponnesus, aan de baai van Argolis. Volgens de overlevering werd zij door *Hermion,* een zoon van *Europa,* gesticht, bezat vele tempels, waaronder een van *Demeter Chthonia,* vermaard als wijkplaats voor vervolgden, en was een bloeiende koopstad, wier haven zich te Mases bevond. In 464 door *Argos* onderworpen, werd zij na den Peloponnesischen Oorlog weer zelfstandig.

Hermione, de eenige dochter van *Menelaus* en *Helena,* trad, volgens een belofte van haar vader, in het huwelijk met *Neoptolemus,* den zoon van *Achilles.* In de „Aeneïs" van *Virgilius* lezen wij, dat zij reeds de gade was van *Orestes,* en dat *Neoptolemeus* haar schaakte, waarop deze hem doodde en *Orestes* haar naar huis terugbracht en zij hem *Tisamenus* schonk.

Hermitage. *Zie Eremitage.*

Hermitage is de naam van een zeer fijne Fransche wijnsoort, welke aan de helling van het granietgebergte l'Hermitage, op den linker oever van de Rhône, tegenover de stad Tain groeit. Men heeft *rodde* en *witte;* de beste roode soorten zijn die van Méal en Greffieux, de beste witte die van La Chantalouette. De hermitagewijn onderscheidt zich door een fijnen smaak en een aangenamen geur, naar dien van braambessen zweemende, en door een donkerroode kleur. Een kluizenaar moet de eerste wijnstokken geplant hebben.

Hermite, *Charles,* een Fransch wiskundige, den 24sten December 1822 te Dieuze geboren, was sedert 1848 eerst examinator en vervolgens professor aan de polytechnische school te Parijs en werd er in 1856 lid der Academie van Wetenschappen. Hij was de eerste, die vergelijkingen van den vijfden graad met behulp van elliptische transcendenten oploste. Ook bewees hij, dat de basis der natuurlijke logarithmen transcendent is. *Hermite* overleed den 14den Januari

Digitized by Google

1901 te Parijs. Zijn hoofdwerk is „Cours d'analyse de l'Ecole Polytechnique" (1873). Verder schreef hij: „Théorie des équations modulaires" (1859), „Sur la réduction des formes cubiques à deux indéterminées" (1859), „Sur la théorie des fonctions elliptiques" (1863), „Sur les fonctions des sept lettres" (1868), „Sur l'équation du 5me degré" (1866), „Sur la fonction exponentielle" (1874), „Cours à la Faculté des sciences" (1882), „Sur quelques applications des fonctions elliptiques" (1885) en „Sur la transformation de l'intégrale elliptique de 2e espèce" (1888).

Hermocrates, de leider der aristocraten in Syracuse, bracht in 424 v. Chr. de Sicilianen er toe te Gela een algemeenen vrede te sluiten, waardoor de twist tusschen hun steden voor eenigen tijd bijgelegd en de inmenging van Athene voorkomen werd. Toen in 415 de oorlog tusschen Athene en Syracuse toch uitbrak, hadden de Syracusanen de overwinning aan *Hermocrates* te danken. Vervolgens hielp hij de Spartanen tegen Athene, doch werd bij Cyzikos door *Alcibiades* verslagen (412), waarop hij uit zijn ambt ontzet en verbannen werd. Daarop streed hij op eigen hand voorspoedig tegen de Carthagers en vond in 407, bij een poging om met geweld naar Syracuse terug te keeren, den dood.

Hermod (de Strijdlustige) is volgens de Noorsche fabelleer een zoon van *Odin* en de boodschapper van diezen. Hij werd o. a. naar *Hela* in de onderwereld gezonden, om *Balder* vandaar te halen. Ook groette hij met *Bragi* de krijgshelden, die in Walhalla werden ontvangen.

Hermoendoeren is de naam van een grooten volksstam in het binnenland van het oude Germanië. Hun gebied grensde ten westen aan de Katten en was door de Werra van diezen gescheiden, ten noorden aan de Cheruskken, wier grondgebied zich aan de andere zijde van den Harz uitstrekte, in het oosten met de Elbe aan den Sennonen en in het zuiden met het Thuringerwoud en het Ertsgebergte aan de Variskken en Marcomannen. Aanvankelijk bestempelde men ook de Hermoendoeren met den naam van Sueven, doch in het jaar 19 na Chr. vinden wij hen afzonderlijk vermeld als degenen, die de heerschappij van *Katwalda* over de Marcomannen omverwierpen. Ook het kleine Suevische rijk, door *Vannius* (tot den stam der Quaden behoorend) met behulp van *Marbod* en *Katwalda* als vazallen van Rome tusschen de March en de Waag gesticht, bezweek voor hun aanvallen (50). In 58 voerden zij een voorspoedigen oorlog tegen de Katten over het bezit van zoute bronnen aan de Werra en in den tijd van *Tacitus* onderhielden zij handelsbetrekkingen met de Romeinen. Het laatst wordt hun naam genoemd met die der volkeren, welke tegen *Marcus Aurelius* oorlogden. De Hermoendoeren gelden als de voorouders der Thuringers.

Hermoepolis, een stad op de Oostkust van het Grieksche eiland Syra, is de zetel van den nomarch der Cykladische Eilanden, van een R.-Katholieken bisschop en van een Grieksch R.-Katholieken aartsbisschop en telt (1907) 17 773 inwoners. Men vindt er 4 Grieksch-Katholieke, een R.-Katholieke en een Protestantsche Kerk, 2 gymnasia, een gerechtshof, een lazaret, een arsenaal, en een schouwburg. Zij is met haar veilige haven een belangrijk stoombootenstation tusschen Europa en den Levant en behoorde tot de voornaamste koopsteden van Griekenland, doch ging sedert de opkomst van den Piraeus achteruit.

Hermogenes, een Grieksche redenaar, omstreeks het jaar 160 na Chr. te Tarsus in Cilicië geboren, trad als knaap van 15 jaar reeds met veel bijval op ten aanhoore van keizer *Marcus Aurelius* en schreef een werk in 5 boeken over de welsprekendheid, dat geruimen tijd als leidraad bij het onderwijs gebruikt werd. Men vindt het in de „Rhetores Graeci" van *Walz*, terwijl de „Progymnasmata", in het 5de boek opgenomen en tot het einde der 18de eeuw alleen uit een Latijnsche vertaling bekend, in 1791 het eerst door *Heeren* zijn uitgegeven.

Hermogenes een gnosticus is vooral bekend door de bestrijding waaraan hij van de zijde van *Tertullianus* en *Theophilus* van Antiochië heeft blootgestaan. Van hem zelf weten wij weinig meer dan dat hij uit het Oosten komende zich te Carthago heeft gevestigd. Zijn denkbeelden moeten uit geschriften zijner bestrijders gedestilleerd worden.

Hermon, *Groote*, was in de dagen der Oudheid de naam van het zuidwestelijk gedeelte van den Anti-Libanon (zie aldaar) in Syrië, dat zich ter hoogte van 2759 m. verheft in den Dejebl-esj-Sjech, wiens met sneeuw bedekte kruin uit Damascus en Tyrus gezien wordt. De *Kleine Hermon*, 515 m. hoog, verrijst in Palestina ten zuidwesten van Tabor.

Hermosillo, de hoofdstad der Mexicaansche provincie Sonora en aan de rivier van dezen naam, ligt in een vruchtbare vlakte en is door fraaie tuinen omgeven; zij telt ongeveer 11 000 inwoners. In haar omtrek verbouwt men veel graan, dat naar de havenstad Guyamas wordt gebracht, benevens kostelijken wijn.

Hernad, een rivier in Hongarije, ontspringt in den Koningsberg (Kralowa Hola) nabij de bronnen van de Waag, en stroomt eerst in een oostelijke en daarna in een zuidelijke richting langs het Hegyallya-gebergte, neemt de Gölnitz en de Torcza op en mondt uit in de Sajo.

Hernandia *Plum. et L.*, is de naam van een éenhuizig plantengeslacht uit de familie der *Hernandiaceën*. De merkwaardigste soort is de *rammelende (H. sonora* L.), alzoo genoemd omdat de éénzadige steenvrucht, in het bolvormig bloemdek besloten, een rammelend geluid kan geven, waarom die boom op de Engelsche West-Indische Eilanden den naam draagt van *Jack in a box*. Deze Hernandiassoort levert goed timmerhout. *Hernandia ovigera* L. komt voor in Indië en heet daar: eierboom. De stammen worden gebruikt voor masten en drijfhouten van netten; uit de zaden wordt een lampenolie bereid.

Hernhutters *Zie Broedergemeente.*

Hernia (rotsbewoners) heette een oud Italiaansch volk van Sabijnsche afkomst, dat naast de Marsi in het dal van Trerus (Sasco) en de nabuurige Apennijnen woonde. In 486 sloot het zich aan bij den Romeinsch-Latijnschen Bond, doch werd in 306 als bondgenoot van de Samnieten onderworpen.

Hernösand, de hoofdstad van het Zweed-

Digitized by Google

sche gewest Angermanland, ligt nabij den mond der Angerman-elf in de Bothnische Golf op het eiland Hernö, dat door middel van twee bruggen met het vasteland verbonden is. De stad is regelmatig gebouwd, heeft nagenoeg alleen houten huizen en telt (1910) 9423 inwoners. Het merkwaardigste gebouw is er de nieuwe Domkerk, in de jaren 1842—1846 gesticht. Men heeft er een gymnasium, een zeevaartschool, een krankzinnigengesticht, een doofstommeninstituut en onderscheiden fabrieken. Hernösand is de zetel van een bisschop, doch deze woont te Säbro 22 km. vandaar. Uitgevoerd worden planken, brandhout en ijzer, ingevoerd voedingsmiddelen.

Hero, een priesteres van *Aphrodite,* is bekend wegens haar liefde voor *Leander.* Op een feest van *Aphrodite* en *Adonis,* dat te Sestos, op de kust van Thracië gevierd werd, ontmoetten zij elkander en ontwaakte hun wederzijdsche toegenegenheid. De stand der priesteres en den onwil der ouders verboden echter een huwelijksverbintenis. Hierdoor echter liet de jongeling zich niet ontmoedigen. Elken nacht zwom hij over den Hellespont, en een fakkel, op een toren aan de overzijde ontstoken, diende hem daarbij tot wegwijzer. Toen hij eindelijk bij stormachtig weder weer dien tocht waagde, bezweken zijn krachten en werd hij door de golven dood op den oever geworpen aan den voet van den toren, waar *Hero* hem wachtte. Bij het aanschouwen van het lijk van den geliefde, omklemde zij het dierbaar overschot en wierp zich daarmede in den vloed. Deze gebeurtenis werd in gedichten, door *Musaeus,* later door *Schiller* en *Grillparzer* vereeuwigd. Het bekende Duitsche volkslied „Es waren zwei Königskinder" berust op deze sage.

Hero (Grieksch *Heron) van Alexandrië,* een Grieksch wiskundige op het einde der 2de eeuw v. Chr., een leerling van *Ktesibios,* is de schrijver van een aantal wis- en natuurkundige werken, die verminkt en slechts in omwerkingen bewaard gebleven zijn. De wiskundige geschriften („Heronis Alexandrini geometricorum et steriometricorum reliquiae" 1864) vormden waarschijnlijk oorspronkelijk een groot geodetisch werk, waarvan afzonderlijke gedeelten later eeuwen lang als leerboeken gebruikt en dikwijls omgewerkt zijn. De geodetische verhandeling over de dioptra, een soort theodoliet, bevat de formule van de oppervlakte van den driehoek, uitgedrukt in de drie zijden. Van zijn werk over de mechanica zijn slechts grootere fragmenten over. De toegepaste mechanica wordt behandeld in *Hero's* verhandelingen over geschutbouw. Slechts in Latijnsche vertaling is zijn „Katoptrika" bewaard gebleven. De natuurkunde is aan *Hero* verschillende uitvindingen verschuldigd, zooals de aeolipila, een heliostaat, een toestel tot het verwekken van geestverschijningen door spiegels, de Heronsfontein enz. De Heronsbal is echter niet van hem afkomstig.

Zijn werken zijn met een Duitsche vertaling uitgegeven door *W. Schmidt* (1899—1901, 3 dln.).

Herodes *de Groote,* koning van Juda, was een zoon van den Idumeër *Antipater,* die op bevel van *Caesar* het ambt van procurator bekleedde bij den Joodschen vorst *Hyrcanus II. Herodes,* in 73 v. Chr. te Ascalon geboren, werd in 47 v. Chr. benoemd tot stadhouder van Galilaea. Daar de Romeinen tevreden waren over zijn beheer, werd hem ook het bestuur opgedragen van Samaria en Coele-Syrië, terwijl men hem tevens verhief tot opperbevelhebber der land- en zeemacht. Hij streed voorspoedig tegen *Antigonus,* den broederszoon van *Hyrcanus II,* en trad in het huwelijk met *Mariamne,* de dochter van laatstgenoemde, waarna de triumviri *Antonius* hem tot tetrarch (viervorst) benoemde. Wel moest hij bij de vernieuwde aanvallen van *Antigonus* in 40 v. Chr. het onderspit delven, doch door de Romeinen ondersteund, keerde hij weldra terug en verkreeg de waardigheid van koning van Judaea. Nu veroverde hij met Romeinsche hulp *Antigonus'* rijk en in 37 Jeruzalem. Hij onderscheidde zich

Munt van Herodes den Groote.

door list en wreedheid. Zijn zuster *Salome* had een zeer verderfelijken invloed op hem. Hij deed zijn gemalin *Mariamne,* zijn zwager *Aristobulus,* beider moeder *Alexandra,* den ouden vorst *Hyrcanus* en 3 van zijn eigen zonen ter dood brengen. In weerwil van den haat der Joden en van het gevaar, waarmede de partijen in den Romeinschen burgeroorlog hem bedreigden, handhaafde hij zich in het bezit van den troon door zich telkens bijtijds aan de overheerschende partij te onderwerpen. *Augustus* vergrootte zijn gebied door er Trachonitis, Auranitis, Batanaea en de landen van *Zenodorus* aan toe te voegen. Hij deed den tempel te Jeruzalem prachtiger dan ooit herrijzen, versierde zijn hoofdstad met veel mooie gebouwen, overwon de Arabieren en hun aanvoerder *Aretas* en vernietigde de Syrisch-Arabische roovers. In den laatsten tijd van zijn bestuur smeedde zijn zoon *Antipater* een samenzwering tegen hem, doch hij liet dezen door verworging om het leven brengen. Zelf overleed hij 5 dagen daarna, in het jaar 4 vóór onze jaartelling, volgens de tijdrekening van *Dionysius Exiguus.* Het is echter aannemelijk, dat tijdens de regeering van dezen vorst *Jezus* geboren is.

Herodes Antipas, een zoon van den voorgaande, werd tetrarch van Galilaea en Peraea, doch *Caligula* verbande hem in het jaar 40 na Chr. naar Lyon, waarna hij in Spanje overleed. Deze *Herodes* schaakte *Herodias,* de vrouw van zijn stiefbroeder, en deed *Johannes den Dooper* onthoofden. Volgens het Evangelie (Lucas 23) werd *Jezus,* op last van *Pilatus,* aan hem voorgesteld, door zijn hovelingen en krijgslieden bespot en toen, hoewel onschuldig bevonden, naar *Pilatus* teruggezonden. Naar dezen *Herodes* zijn de *Herodianen* genoemd, een staatkundig-godsdienstige partij, welke dien vorst als den Messias beschouwde.

Herodes Philippus, een broeder van den voorgaande, werd tetrarch van Trachonitis, Auranitis

Digitized by Google

en Batanaea, regeerde 37 jaren rechtvaardig en wijs, en overleed in het jaar 33 na Chr.

Herodes Agrippa I, een kleinzoon van *Herodes den Groote* en een broeder van *Herodias*, hield zijn verblijf te Rome, maar moest wegens schulden de wijk nemen naar Idumaea. Later keerde hij naar Rome terug, maar werd door *Tiberius* in de gevangenis geworpen. Nog later echter verkreeg hij door de gunst van *Caligula* en *Claudius* het beheer over den Joodschen staat met den titel van koning. Hij overleed in 44 na Chr., en zijn gebied werd als een wingewest ingelijfd in het Romeinsche Rijk. Volgens de „Handelingen der Apostelen" liet hij *Jacobus* ter dood brengen en *Petrus* in de gevangenis werpen.

Herodes Agrippa II, een zoon van voorgaande, verkreeg in 53 de tetrarchie van *Herodes Philippus* en was de laatste koning der Joden, alsmede de laatste telg van zijn geslacht. Hij ondersteunde de Romeinen bij de verovering van Jeruzalem, verkreeg toen de waardigheid van praetor en overleed in 100 na Chr.

Herodes, *Tiberius Claudius Atticus*, in den aanvang van de 2de eeuw na Chr. te Marathon geboren, behoorde tot een aanzienlijk geslacht en wijdde zich reeds vroeg met goed gevolg aan de welsprekendheid. Daarna bekleedde hij onder *Lucius Varus* en *Marcus Antonius*, wiens leermeester hij was, onderscheiden staatsambten. In 143 was hij consul te Athene, doch daar zijn staatkundige gevoelens achterdocht wekten, legde hij zijn betrekking neder, om zich bij de beoefening der wetenschap te bepalen. Hij overleed in 177. Zijn onmetelijke schatten besteedde hij zoowel aan inrichtingen van weldadigheid, als vooral aan het stichten van grootsche gebouwen, waarmede hij Griekenland, Azië en Italië versierde. Tot de merkwaardigste van deze behoorden het Odeon te Athene, aan zijn gemalin *Regilla* gewijd, de versiering van het pan-Athenaeïsche stadium, de exedra en de grootste waterleiding te Olympia, alsmede het Triopium, een uitgestrekt park met fraaie tempels en grafsteden aan de Via Appia in de nabijheid van Rome. In dat park heeft men later een aantal Grieksche opschriften ontdekt, waarbij 2, die uit 39 en 59 hexameters bestaan, waarschijnlijk door den dichter *Marcellus Sidetes* vervaardigd en in het Louvre te Parijs geplaatst. Van zijn redevoeringen, die hem den naam van „Tong der Hellenen" en „Koning der welsprekendheid" verwierven, is slechts een, „Over den Staat" overgebleven, en de echtheid van deze wordt zeer in twijfel getrokken.

Herodianus, een geschiedschrijver der Oudheid, was vermoedelijk een Griek van afkomst en leefde te Rome in de jaren 170—240 na Chr. Men heeft van hem een geschiedenis der keizers, in 8 boeken en in de Grieksche taal geschreven. Zij loopt van *Commodus* tot aan *Gordianus III*. *Herodianus* is weinig betrouwbaar, maar geeft belangrijke aanvullingen op *Dio Cassius*. De beste uitgaven van dit geschiedwerk zijn die van *Irmisch* (1789—1805, 5 dln.), *Bekker* (1826 en 1855) en *Mendelssohn* (1883).

Zie: *J. C. P. Smits*, De geschiedschrijver Herodianus en zijn bronnen (Leiden 1913).

Herodianus, *Aelius*, een zoon van *Apollonius Dyscolus*, stond te Rome bij *Marcus Aurelius* zeer in de gunst en verzaardigde een aantal geschriften van taalkundigen inhoud, waarvan nog uittreksels en fragmenten voorhanden zijn. Men vindt deze o. a. in de „Grammatici graeci" van *Dindorf*, terwijl zijn „Catholica prosodia" in 1867 door *Sentz* is uitgegeven.

Herodotus, de oudste Grieksche geschiedschrijver en gewoonlijk de „Vader der Geschiedenis" genoemd, werd omstreeks 484 v. Chr. te Halikarnassus in Karië geboren. Hij vormde zich, naar het voorbeeld en den raad van zijn bloedverwant *Panyassis*, door het lezen der werken van Grieksche dichters, vooral van *Homerus*, en het schijnt, dat hij reeds vroeg het voornemen heeft opgevat, om een uitgebreid geschiedwerk te schrijven. Ondersteund door het aanzien en den rijkdom van zijn geslacht, begaf hij zich weldra op reis, om vele landen en volken te bezoeken. Het is vrij zeker, dat hij reeds in zijn jeugd een reis deed naar de eilanden en kusten van Klein-Azië en dat hij na 462 door een groot gedeelte van Azië en Afrika trok, met name Egypte. Verder weten wij, dat hij Palestina bezocht, zich belangrijke berichten verschafte omtrent Phoenicië, Tyrus en Sidon, tot aan Babylon, ja, vermoedelijk tot Baktrië en Medië doordrong en zelfs de kustgewesten der Zwarte Zee in oogenschouw nam. Na zijn terugkeer (456) vinden we hem in Griekenland, waar hij een aanvang maakte met het verwerken van de verzamelde bouwstoffen. Het is niet onwaarschijnlijk, dat hij toen te Athene eenige gedeelten van zijn werk aan zijn vrienden heeft voorgelezen. Nadat hij zich geruimen tijd vooral te Athene had opgehouden, ging hij met een aantal landverhuizers in 444 naar Thurii en Italië, om zich met dit land, alsmede met Sicilië bekend te maken, zonder evenwel zijn tocht tot Rome uit te strekken. Hij bleef evenwel in Italië gevestigd, voltooide er zijn werk en overleed er in 424. Zijn werk, later in 9 boeken verdeeld, welke de namen der 9 Muzen dragen, is opgesteld in het Ionisch dialect en behoort tot de belangrijkste geschriften der Oudheid. De eenvoud en getrouwheid, waarmede hij zijn ervaringen en de verzamelde berichten mededeelt, wekken nog altijd de grootste bewondering, en zelfs de nieuwere ontdekkingen hebben de wel eens betwijfelde waarheid van veel zijner mededeelingen bevestigd. Van de talrijke uitgaven van zijn werk noemen wij die van *Stein* (2 dln., 6de druk 1901), *Abicht* (5de druk 1908).

Herodotus.

Literatuur: *Bauer*, Herodots Biographie, (Weenen 1878); *Hauvette*, Hérodote, historien des guerres médiques (Parijs 1894); *Höck*, Herodot und sein Geschichtswerk, (Gütersloh 1904); *Bury*, Ancient Greek Historians, (Londen 1908).

Heroën (Grieksch, meervoud van *Heros* = held) betitelt *Homerus* de dapperste helden, ter-

Digitized by Google

wijl *Hesiodus* er de van goden afstammende, daarom ook halfgoden genoemde, helden van den voortijd onder verstaat, die deels als gewone menschen gestorven zijn, deels onder heerschappij van *Kronos* op de eilanden der gelukzaligen wonen. Later noemde men aldus èn de helden van de epische sage, het zoogenaamde heroïsche tijdperk, èn menschen, die door hun dood een hooger leven deelachtig zijn geworden, de macht bezitten den menschen goed en kwaad te doen en op bijzondere wijze vereerd worden. Geen Grieksche stad of landschap dat naast zijn goden niet zijn heroën had. Des avonds of des nachts werden den heroën offers gebracht van honing, wijn, water, olie en melk of men liet het bloed stroomen der offerdieren, waarvan het vleesch verbrand werd. Overal werden heroënfeesten gevierd, die, wanneer zij landsheroën betroffen, dikwijls van staatswege uitgingen en zeer luisterrijk waren. Attributen der heroën waren slangen en paarden.

Hérold, *Louis Joseph Ferdinand,* een Fransch componist, den 28sten Januari 1791 te Parijs geboren, kreeg het eerste muziekonderwijs van zijn vader en kwam in 1806 aan het Conservatorium bij *Louis Adam, Catel* en *Méhul.* Reeds in 1812 verwierf hij den „Prix de Rome" met zijn cantate „Mademoiselle de Lavallière". Na zijn driejarig studieverblijf in Italië ging hij naar Napels, waar zijn opera „La gioventù di Enrico V" in het „Teatro del Fondo" met bijval ontvangen werd. Toen hij in 1815 te Parijs was teruggekeerd, hielp *Boieldieu* hem voort door zijn medewerking tot het voltooien van de opera „Charles der France". Daarna werd een oorspronkelijk stuk van *Hérold,* „Les rosières", in den Opéra comique vrij gunstig ontvangen. Hierop volgden „La clochette", alsmede eenige andere stukken, die niet veel opgang maakten. Daardoor ontmoedigd, aanvaardde hij een betrekking als accompagnateur aan de Italiaansche Opera. Een paar jaar later probeerde hij weer zijn geluk als operacomponist, echter zonder het gewenschte gevolg. In 1824 werd hij koordirecteur, in 1827 ging hij naar den „Grand Opéra" als repetitor. Eerst in 1826 behaalde hij met zijn opera „Marie" een zegepraal, doch zijn drukke bezigheid als repetitor verhinderden hem, zich als componist te doen gelden; hij schreef slechts nog enkele balletten. Ook zijn „L'illusion" (1829) en „Emmeline" (1830) bezorgden hem niet het begeerd succes; eerst met de komische opera „Zampa" (1831), behaalde hij een doorslaand succes, dat in 1832 door den bijval van „Le pré aux clercs" nog werd overtroffen; dat laatste stuk bereikte in 1871 zijn 1000ste opvoering. Hij overleed den 19den Januari 1833. Zijn halfafgewerkte opera „Ludovic" is vervolgens door *Halévy* voltooid.

Heron. Zie *Hero.*

Heronsbal is een werktuig dat vroeger bestond uit een hollen bal met een geelkoperen buis, maar dat men thans veelal in den vorm van bijgaande figuur vervaardigt. Het bestaat dan uit een flesch, die luchtdicht met een kurk gesloten is, terwijl door deze laatste — eveneens luchtdicht — een buis loopt, die aan de beide uiteinden open is en bijna tot op den bodem der flesch reikt. Aan het bovenëinde der buis bevindt zich meestal een afsluitkraan. De flesch is voor het grootste deel met water, eau de cologne of andere vloeistoffen gevuld. Perst men nu, door met kracht in de buis te blazen, of door met behulp van een luchtpersepomp nog meer lucht er in te drijven, de lucht in de flesch sterk samen, waarna men de kraan sluit, dan wordt het water samengeperst en oefent de zich er boven bevindende lucht zulk een sterke drukking uit, dat het vocht, als men de kraan opent, door de buis wordt opgestuwd en alzoo een kleine fontein vormt. Het water zal omhoog spuiten, totdat de lucht in de flesch weer evenwicht maakt met de dampkringslucht. Verlangt men een Heronsbal op groote schaal, dan maakt men de flesch van metaal. Comprimeert men op deze wijze de lucht tot op 2 atmosferen, dan wordt de waterstraal tot een hoogte van 10 m. opgestuwd. Door het openen en sluiten der kraan kan men dezen toestel laten werken wanneer men zulks verkiest. Op dit beginsel berusten de spuitflesschen in de scheikundige laboratoria, de gewone brandspuiten, de hydraulische rem, alsook de heronsfontein.

Heronsbal.

Heronsfontein. *Zie Fontein.*

Herophilus, de meest beroemde ontleedkundige der Oudheid, werd te Chalcedon omstreeks 300 na Chr. geboren. *Praxagoras* van Kos was zijn leermeester in de geneeskunde, en gerui men tijd was hij te Alexandrië als arts werkzaam. Na *Erasistratos* was hij de eerste, die gelegenheid vond zich door middel van lijken in de ontleedkunde te oefenen. Zijn lessen werden door latere schrijvers, bepaaldelijk door *Galenus,* aan de nakomelingschap medegedeeld. Van zijn geschriften, van welke inzonderheid een „Ontleedkundig handboek" zeer merkwaardig was, zijn behalve nog onuitgegeven aanteekeningen op de „Aphorismen" van *Hippocrates,* slechts fragmenten bewaard gebleven. Vooral maakte hij studie van de zenuwen en den polsslag.

Heros. Zie *Heroën.*

Heros is een geslacht van Amerikaansche zoetwatervisschen, behoorende tot de familie *Chromiden* (zie *Chromides*).

Herostratus is de naam van een burger uit Ephesus, die, uit zucht om zijn naam onvergetelijk te maken, in 356 v. Chr. den prachtigen tempel van *Artemis* tusschen de stad en de haven van Ephesus in brand stak. Hij moest zijn misdrijf boeten met den dood, en de Ioniërs namen het besluit, dat elk, die zijn naam uitsprak, eveneens van het leven zou beroofd worden. Dit heeft evenwel niet verhinderd, dat zijn naam door *Theopompus* bewaard bleef in de geschiedenis. De nacht dezer brandstichting was tevens die der geboorte van *Alexander den Groote.*

Digitized by Google

Herpes. *Zie Ziekten van de huid* bij het art. *Huid.*

Herpestis *Gaertn.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Leeuwebekachtigen (Scrophulariaceeën).* Het omvat kruipende, liggende, zelden opgerichte kruiden, die in de keerkringslanden groeien. Van *H. Colubrina* K u n t h, in Peru op moerassige plaatsen te vinden, bezigt men de bladeren bij wonden, door vergiftige dieren toegebracht. *H. Monnieria* H. B. e t K. bezit een scherpen, bitteren smaak; in Oost-Indië gebruikt men het kruid en de wortels dezer plant als geneesmiddel en de jonge bladen als toespijs bij de rijst.

Herpin, *Luce,* een Fransch schrijfster, bekend onder den schuilnaam *Lucien Perey,* den 15den Maart 1845 te Carouge bij Genève geboren, vertrok in 1853 met haar vader naar Parijs en gaf daar met *Maugras* „L'abbé Galiani, Correspondance" (2 dln., 2de druk 1881) uit. Daarop volgden: „Une femme du monde du XVIIIe siècle", „La jeunesse de Madame d'Epinay" (1882), „Dernières années de Madame d'Epinay" (1883), door de Académie bekroond, „La vie intime de Voltaire aux Délices et à Ferney" (1885), „Histoire d'une grande dame au XVIIIe siècle" (2 dln.), „La princesse Hélène de Ligne" en „La comtesse Hélène Potocka" (1887—1888), „Le duc de Nivernay" (2 dln., 1891), „Le roman du grand roi Louis XIV et Marie Mancini Colonna" (1894), „Une princesse romaine au XVIIIe siècle. Marie Mancini Colonna" (1896), „Figures du temps passé" (1900), „Le président Hénault et madame Du Deffant" (1893), „Charles de Lorraine" (1903), „Une Reine de douze ans" (1905).

Herrengrund (Hongaarsch = *Urvölgy),* een dorp in het comitaat Sohl, telt ongeveer 1100 inwoners en heeft belangrijke koper-, zilver- en antimoniumnijnen, benevens een beroemd, in 1605 ontdekt cementwater, waaruit cementkoper gewonnen wordt.

Herrenhausen. *Zie Hannover (stad).*

Herrera, *Fernando de,* een Spaansch dichter, in 1534 te Sevilla geboren, omheisde nog laat den geestelijken stand en overleed in 1597. Door het lezen van Romeinsche, Grieksche en Italiaansche schrijvers had hij een uitgebreide kennis verworven en als dichter stond hij bij zijn tijdgenooten in zoo hoog aanzien, dat men hem den bijnaam van „de goddelijke" toekende. Het schijnt, dat vele van zijn dichterlijke voortbrengselen verloren zijn geraakt. Onder de overgeblevene bevinden zich vele van erotischen inhoud, die zich door innig gevoel, benevens een aantal oden, die zich door verheven geestdrift onderscheiden. Zijn „Obras en verso" zijn door hem zelf (1582) en later onder den titel van „Versos" (1619) door *Pacheco* in het licht gegeven, alsmede geplaatst in de „Bibliotheca de autores españoles" (dl. 32). Van zijn geschiedkundige werken vermelden wij: „Relacion de la guerra de Cipre y batalla de Lepanto" (1572) en „Vida y muerte de Tomas Moro" (1592).

Herrera, *Antonio de,* een Spaansch geschiedschrijver, in 1549 te Cuellar geboren, heette eigenlijk *Tordesilleas,* maar verwisselde dezen naam met dien zijner moeder. In zijn jeugd begaf hij zich naar Italië, verwierf er de gunst van *Vespasiano Gonzaga,* een broeder van den hertog *van Mantua,* keerde met hem, toen deze onderkoning van Navarre en Valencia werd, naar Spanje terug, waar *Philips II* hem benoemde tot eersten historiograaf van de beide Indiën en van Castilië. Hij overleed te Madrid als staatssecretaris den 29sten Maart 1625. Zijn hoofdwerk is: „Historia general de los mechos de los Castellanos en las islas y tierra firma del mar oceano, 1492—1554" (1601—1615, 4 dln.). Dit werk is voortgezet door *Gonzalez de Barcia* en nogmaals uitgegeven in 1728—1730 in 4 deelen. Een inleiding voor dit boek schreef *Herrera* in zijn: „Description de las Indias occidentales" (2de druk 1615). Van zijn overige geschriften vermelden wij: „Historia del mundo en el reynado del rey D. Phelipe II" (1601—1612, 3 dln.), „Commentarios de los echos de los Españoles, Franceses y Venecianos en Italia" (1624) en „Historia de Portugal y conquista de las islas de las Açores" (1591).

Herrera, *Francisco de, el Viejo,* een Spaansch schilder, in 1576 te Sevilla geboren, en in 1656 te Madrid overleden. Hij ondervond den invloed van *Juan de las Roelas,* en was een leerling van *Luis Fernandez.* Zijn voornaamste werk is een groot stuk „het Laatste Oordeel" in de kerk San Bernardo te Sevilla. Ook de verzameling Cepero te Sevilla bezit een schilderij van hem, dat „de Uitstorting van den H. Geest" voorstelt. De schilderijen, die tafereelen uit het leven van den H. *Bonaventura* verbeelden, en die *Herrera* voor de kerk San Buenaventura te Sevilla maakte, bevinden zich thans te Watford in Engeland. Het Louvre te Parijs bezit van *Herrera* een „H. Basilius". Van 1647 dagteekenen vier groote schilderijen in het museum te Sevilla, die „de Mannaregen", „Moses slaat water uit de rots", „de Bruiloft te Cana" en „de Wonderbare Spijziging" voorstellen.

Herrera, Francisco de, el Mozo, een Spaansch schilder, zoon van den voorgaande, in 1622 te Sevilla geboren en in 1685 te Madrid overleden. Hij was een leerling van zijn vader, en vertoefde van 1642 tot 1656 in Italië. Zijn voornaamste werk is een fresco in de kerk San Filippo te Madrid.

Herrera, Juan de, een Spaansch bouwmeester, heeft sedert 1567 het in 1563 door *Juan Bautista de Toledo* begonnen Escurieal bij Madrid voltooid en het paleis te Aranjuez en de kathedraal te Valladolid uitgevoerd.

Herreros. *Zie Breton de los Herreros.*

Herrfurth, *Ernst Ludwig* een Pruisisch staatsman, den 6den Maart 1830 te Oberthau in het arrondissement Merseburg geboren, studeerde in 1848—1851 te Jena en Berlijn in de rechten en staatswetenschappen en werd in 1862 onderstaatssecretaris. In 1889 volgde hij *von Puttkammer* als minister van Binnenlandsche Zaken op, welke betrekking hij tot Augustus 1892 bekleedde. Hij was ook lid van het Huis van Afgevaardigden. Hij overleed den 14den Februari 1900. Behalve een groot aantal verhandelingen leverde hij: „Die Ausführung des Art. 17 der Verfassungsurkunde für den preussischen Staat" (1872), „Beiträge zur Finanzstatistik der Gemeinden in Preussen" (1879), „Finanzstatistik

Digitized by Google

der Gemeinden in Preussen" (1880), „Beiträge zur Finanzstatistik der Gemeinden in Preussen" (met *E. von der Brincken*, 1882), „Statistik der Kreisabgaben in Preussen" (1882), „Das Gesetz betreffend die Befähigung für den höhern Verwaltungsdienst vom 11 März 1879" (2de druk 1884), „Beiträge zur Finanzstatistik der Gemeinden in Preussen" (met *W. von Tschoppe*, 1884), „Kommunalabgaben Gesetz" (met *F. Nöll*, 1886), „Die Kommunalabgabenpflicht der Aktiengesellschaften u. s. w. in Preussen nach dem Gesetz vom 27 Juli 1885" (1886) en „Die kommunale Besteuerung der Feuerversicherungspolicen in Preussen" (1895).

Herrich-Schäffer, *Gottlieb August*, een Duitsch insectenkundige, den 18den December 1799 te Regensburg geboren, studeerde te Würzburg, Heidelberg en Berlijn in de geneeskunde, vestigde zich daarna als arts in zijn geboorteplaats en hield zich tevens bezig met de studie der insecten. Hij overleed aldaar den 14den April 1874. Van zijn geschriften noemen wij: een vervolg op de „Fauna Insectorum Germaniae" van *Panzer* (1830—1844), „Nomenclator entomologicus" (1ste en 2de dl., 1835—1840), „Die wanzenartigen Insekten" (1831—1852), door *Hahn* begonnen, „Systematische Bearbeitung der Schmetterlinge von Europa" (1843—1856, 69 afleveringen met gravures), „Lepidopterum exoticorum species novae" (1850—1856, 1ste en 2de reeks) en „Neue Schmetterlinge aus Europa" (1856—1861).

Herries, *John Charles*, een Engelsch staatsman, in 1776 geboren, werd op 20-jarigen leeftijd klerk bij de schatkamer, vervolgens secretaris van den eersten minister, van 1811 tot 1816 commissaris-generaal van Oorlog en in 1823 secretaris der schatkist en lid van het Parlement. In het ministerie *Goderich* (September 1827) werd hij kanselier der schatkist, kwam echter weldra in botsing met zijn ambtgenooten, zoodat het kabinet aftrad, waarna hij als directeur der munt in het kabinet-*Wellington* optrad. In Februari 1830 werd hij voorzitter van den Board of Trade, maar moest reeds in November daaraanvolgende die betrekking laten varen. In het Toryministerie van 1834—1835 was hij minister van Oorlog, maar werd in 1841, als tegenstander van de opheffing der graanwetten, niet herkozen in het Parlement. In 1847 herkreeg hij echter een zetel, behoorde tot de vurigste verdedigers der beschermende rechten en was, toen deze het bestuur in handen kregen, onder lord *Derby* president van het departement van Indische Zaken. Na het einde der zitting van 1853 legde hij het mandaat van volksvertegenwoordiger neder en overleed op zijn landgoed Sevenoaks den 24sten April 1855.

Herrig, *Hans*, een Duitsch dichter, den 10den December 1845 te Brunswijk geboren, begaf zich in 1859, na het overlijden van zijn vader, naar zijn oom, professor *Ludwig Herrig*, te Berlijn, studeerde aldaar in de rechten en wijdde zich vervolgens aan de beoefening der letteren. Hij werd medewerker aan het conservatieve „Deutsche Tageblatt" en ging in 1888 naar Weimar, waar hij den 4den Mei 1892 overleed. Hij schreef een reeks dramatische stukken, zooals: „Alexander der Grosse" (9de druk 1888), „Kaiser Friedrich der Rotbart" (4de druk 1890), „Der Kurprinz" (1876), „Nero" (1883), „Harald der Wiking" (1881), „Kirchliches Festespiel" (25ste druk 1899), „Drei Operndichtungen" (1884), „Columbus" (1887), „Christnacht" (1889), de gedichten „Die Schweine" (1876) en „Der dicke König" (2de druk 1886), benevens „Mären und Geschichten" (2de druk 1879), „Die Meininger, ihre Gastspiele und deren Bedeutung für das deutsche Theater" (2de druk 1879), „Luxustheater und Volksbühne" (1887) en „Das Kaiserbuch. Acht Jahrhunderte deutscher Geschichte von Karl dem Grossen bis Maximilian I" (1890—1891). Zijn „Gesammelte Aufsätze über Schopenhauer" gaf *Grisebach* uit (1894).

Herrmann, *Ernst Adolf*, een Duitsch geschiedschrijver, den 25sten Maart 1812 te Kämmerswalde in het Ertsgebergte geboren, studeerde aldaar en te Berlijn in de geschiedenis en wijsbegeerte en vestigde zich vervolgens te Dresden, waar hij zich belastte met het voortzetten der „Geschichte des russischen Staates" (1846—1866), door *Strahl*. Verder schreef hij: „Die österreichisch-preussische Allianz von 7 Februari 1792 und die zweite Teilung Polens" (1861), „Diplomatische Korrespondenzen aus der Revolutionszeit" (1866), — „Beiträge zur Geschichte des russischen Reichs" (1843), en „H. Vockerodt und der Professor für russische Geschichte in Dorpat A. Brückner" (1874), „Peter der Grosse und der Zarewitsj Alexei" (1880) en „Diplomatische Beiträge zur russischen Geschichte" (1868—1875). *Herrmann* vestigde zich in 1847 als privaatdocent te Jena, werd er in 1848 buitengewoon hoogleeraar, redigeerde van 1849 tot 1852 de „Weimarsche Staatszeitung" en werd in 1857 gewoon hoogleeraar in de geschiedenis aan de universiteit te Marburg, waar hij den 23sten September 1884 overleed.

Herrmann, *Wilhelm*, een Protestantsch godgeleerde, den 6den December 1846 te Melkow (Maagdenburg) geboren, bezocht het gymnasium te Stendal en studeerde van 1866 tot 1870 te Halle. Hij vestigde zich aldaar in 1874 als privaatdocent met een dissertatie: „Gregorii Nysseni sententiae de salute adipiscenda" en werd in 1879 tot gewoon hoogleeraar in de dogmatiek te Marburg benoemd. Van zijn geschriften noemen wij: „Die Metaphysik in der Theologie" (1876), „Die Religion in Verhältnis zum Welterkennen und zur Sittlichkeit" (1879), „Die Bedeutung der Inspirationslehre für die evangelische Kirche" (1882), „Warum bedarf unser Glaube geschichtlicher Thatsachen?" (1884, 2de druk 1892), „Der Verkehr des Christen mit Gott" (5de druk 1908), „Die Gewissheit des Glaubens und die Freiheit der Theologie" (2de druk 1889), „Religion und Sozialdemokratie" (1891), „Der evangelische Glaube und die Theologie A. Ritschls" (2de druk 1892), „Warum handelt es sich in dem Streit um das Apostolicum?" (3de druk 1896), „Ethik" (4de druk 1909), „Römisch-Katholische und Evangelische Sittlichkeit" (3de druk 1903) en „Die sittlichen Weisungen Jesu" (2de druk 1907) en „Offenbarung und Wunder" (1908). *Herrmann* geeft sedert 1907 met *Rade* de „Zeitschrift für Theologie und Kirche" uit.

Digitized by Google

Herrnhut, een gemeente in het Saksisch district Bautzen, ligt aan den Hutberg en aan de spoorlijnen Löbau—Oberoderwitz en Herrnhut—Bernetadt en is bekend als de plaats waar (1772) de Broedergemeente (zie aldaar) ontstaan is, wier leden ook wel **Herrnhutters** (Duitsch *Herrnhuter)* genoemd worden. De plaats telt (1910) 1364 inwoners, meest Herrnhutters, die linnen- en katoenweverij, bleekerij enz. uitoefenen. De Broedergemeente heeft er een kerk, een gedenkteeken van graaf *Zinzendorf*, een opvoedingsgesticht, drie koorhuizen (groote woon- en werkhuizen voor weduwen en ongehuwde broeders en zusters), een pelgrimshuis, een archief met schilderijenverzameling en een ethnografisch-historisch museum.

Herrnhut werd in 1772 door uitgeweken Moravische Broeders gesticht op het riddergoed Berthelsdorf, dat toen aan graaf *Zinzendorf* behoorde.

Herschel, *Frederick William,* een Engelsch sterrenkundige, den 15den November 1738 te Hannover geboren, was de zoon van een stafmuzikant en trad zelf op 14-jarigen leeftijd in dienst als hoboïst bij een regiment. In 1759 vertrok hij naar Engeland, waar de graaf *van Darlington* hem benoemde tot directeur van een korps muzikanten. Daarna vestigde hij zich als muziekonderwijzer te Leeds en vervolgens vertrok hij als organist naar Halifax, terwijl hij in 1766 benoemd werd tot muziekdirecteur te Bath. Inmiddels maakte hij gebruik van al zijn vrijen tijd om zich in de wiskunde te oefenen, en het lezen der astronomische werken van *Ferguson* wekte bij hem een groote liefde voor de sterrenkunde. Daar hem de middelen ontbraken om een telescoop aan te schaffen, nam hij het besluit om er zelf een te vervaardigen, en zoo kwam hij in 1774 in het bezit van een reflector, waarmede hij den ring van Saturnus en de wachters van Jupiter kon waarnemen. Van dien tijd af volgden gedurig nieuwe kijkers elkander op, en sommigen dezer waren veel grooter dan men ooit te voren gebezigd had. Hiermede deed hij talrijke belangrijke ontdekkingen. In 1780 leverde hij een berekening van de hoogte der Maangebergten en den 13den Maart 1781 vond hij de planeet Uranus, die in Engeland ook thans nog bij velen met zijn naam wordt bestempeld, terwijl *Herschel* zelf hem ter eere van den Britschen koning „Georgium sidus" noemde. Uit erkentelijkheid riep *George III* hem in zijn nabijheid, zoodat *Herschel* naar Slough bij Windsor trok, hier de sterrenhoopen en nevelvlekken bestudeerde en aantoonde, dat sommige van dezen meer dan 50 000 sterren bevatten. Van 1787 tot 1794 ontdekte hij, geholpen door zijn 40-voets telescoop, twee wachters van Uranus en twee van Saturnus. Hij vervaardigde in 15 jaren tijds meer dan 400 spiegels voor telescopen, waaronder een aantal van aanzienlijke afmetingen, waarbij zijn broeder, een verdienstelijk werktuigkundige, hem ter zijde stond, doch hij behaalde nog meer roem door zijn belangrijke ontdekkingen. Door middel van zijn reuzentelescoop nam hij den omwentelingstijd van Saturnus waar, dien *Laplace* reeds langs wiskundigen weg berekend had, en hij merkte tevens op, dat deze planeet, die in bouw aanmerkelijk van de overige verschilt, om een as wentelt, die loodrecht staat op het vlak van haar loopbaan. Verder kwam hij door zijn waarnemingen tot het besluit, dat de zonnewarmte niet afkomstig is van het eigenlijke lichaam der zon, maar van een licht- en warmteverspreidenden dampkring, die haar omhult. Tot zijn belangrijke ontdekkingen behoort ook die der dubbelsterren, en met het opzoeken van deze hield hij zich na 1778 onderscheiden jaren bezig. Hij overleed den 25sten Augustus 1822 op het buitenverblijf Slough. Zijn verhandelingen zijn meerendeels in de „Philosophical Transactions" en in andere Engelsche tijdschriften geplaatst. Met groote bekwaamheid en volharding werd hij bij zijn waarnemingen en berekeningen geholpen door zijn zuster *Caroline.* Deze, den 16den Maart 1750 geboren, heeft onderscheiden kometen ontdekt, belangrijke verhandelingen in de „Philosophical Transactions" geplaatst en een „Catalogue of stars" (1798) in het licht gegeven. Na het overlijden van haar broeder keerde zij naar Hannover terug en overleed aldaar den 9den Januari 1848.

Zie: *Holden,* Sir William Herschel, his life and his works (Londen 1881).

Herschel, Sir John Frederik William, baronet, de eenige zoon van den voorgaande, den 7den Maart 1792 te Slough bij Windsor geboren, studeerde te Cambridge en leverde met *Peacock* een bewerking der differentiaalrekening van *Lacroix.* Nu eens alleen, dan weder met *James South* wijdde hij sedert 1816 zijn tijd grootendeels aan de waarneming der dubbelsterren, nevelvlekken en sterrenhoopen. Hierdoor was hij in staat aan het Koninklijk Genootschap te Londen in 1823, op grond van 1000 waarnemingen, een lijst te bezorgen van 380 nieuwe dubbelsterren. Daarop volgde in 1827 een lijst van 295 en in 1828 nog een van 324 zoodanige sterren. In 1880 deelde hij belangrijke plaatsbepalingen mede van 1236 dubbelsterren, welke hij met een 20-voets reflector had waargenomen, en in hetzelfde jaar schreef hij in de „Memoirs" van het Astronomisch Genootschap een opstel over de plaats van 364 sterren en over de beweging der dubbelsterren. Daarenboven hield hij zich bezig met natuurkundige nasporingen, waarin hij de uitkomsten mededeelde in wetenschappelijke tijdschriften en in zelfstandige werken. Daartoe behooren: „Treatise on sound" in de „Encyclopaedia Metropolitana" (1830), „On the theory of light", „Preliminary discourse on the study of natural philosophy" (1836), zoowel als „Treatise on Astronomy", in „Lardner's Cyclopaedia" geplaatst. Zeer belangrijk was ook zijn 4-jarig verblijf aan de Kaap de Goede Hoop, waar hij onder gunstige omstandigheden het zuidelijk hemelhalfrond kon gadeslaan. Daar rees het denkbeeld bij hem op, dat weldra verwezenlijkt werd, om op verschillende plaatsen meteorologische stations te stichten. Hij bestreed de kosten zijner onderneming uit eigen middelen en wees de hulp der regeering van de hand. De groote belangstelling, waarmede geheel beschaafd Europa zijn nasporingen gadesloeg, bleek vooral in de veelvuldige eerbewijzen, welke hem na zijn terugkeer werden toegekend. Bij de kroning van koningin *Victoria* (1838) zag hij zich benoemd tot baronet en de

Digitized by Google

universiteit te Aberdeen koos hem in 1842 tot lord-rector. De waarnemingen, door hem aan de Kaap volbracht, heeft hij neergelegd in zijn „Results of astronomical observations made at the Cape of Good Hope" (1847). Vervolgens bewerkte hij met anderen, ten behoeve van zeeofficieren een „Manual of scientific inquiry" (1849) en schreef verder „Outlines of astronomy" (1849; 11de druk 1871), alsmede een nieuwen „Catalogue of nebulae and clusters of stars". Hij overleed den 12den Mei 1871.

Hersenen (zie de platen) vormen met het ruggemerg en met den *nervus sympathicus* het centraalorgaan van het zenuwstelsel. Zij bestaan uit een meer ei- dan bolronde, eenigszins brijachtige, grijze en witte massa, die in verschillende groote lobben verdeeld is en vier met een waterachtige vloeistof (serum) gevulde holten omsluit. Ze zijn omgeven door de beenige hersenpan, welke uit verschillende beenderen (zie *Hoofd*) is samengesteld en slechts kleine openingen heeft voor het doorlaten van het ruggemerg, van zenuwen en bloedvaten. De hersenen vullen de hersenpan volkomen en zijn met peezige vliezen zoodanig omgeven en bevestigd, dat zij gedeeltelijk op de basis van den schedel rusten, gedeeltelijk door het gewelf van dezen gedragen worden, zoodat zij door drukking beveiligd blijven en bij de bewegingen van het hoofd haren gewonen stand behouden. De hersenen zijn omgeven door 3 vliezen, namelijk het eerst door het *weeke hersenvlies (pia mater)*, dan door het *spinnewebsvlies (tunica arachnoidea)* en dan door het *harde hersenvlies (dura mater)* als het buitenste. De pia mater zit vast aan de hersenoppervlakte door tal van aders, die zij er uit ontvangt en van slagaders, die zij in de hersens zendt, de arachnoidea gaat niet als de vorige in alle groeven en holten met de hersens mee, maar overspant deze, zoodat er veel ruimten tusschen de arachnoidea en de hersens ontstaan, welke ruimten met vocht zijn gevuld (z.g. *liquor cerebro-spinalis*). Beide vliezen omgeven ook het ruggemerg, evenals de dura mater, die dicht tegen de schedelbeenderen aanligt. Hier en daar wijken de lagen van de dura mater uit elkander en vormen holten, die het aderlijk bloed der hersens opnemen, z.g. bloedleiders of *sinus durae matris*. Eén ervan loopt aan den bovenrand en tusschen de platen van den *grooten sikkel*, een schijf, die de dura mater tusschen de beide hemispheren van de groote hersens vormt, terwijl de sikkel van de kleine hersens zich van achteren tusschen de twee helften van de kleine hersens schuift. Een derde voortzetting van de dura mater, de *tent van de kleine hersens*, ligt over deze heen om hen tegen den druk van de achterste kwabben van de groote hersens te beschermen. Behalve de twee helften of hemispheren, waaruit zoowel de *groote* als de *kleine hersens* bestaan, onderscheiden we de *middel-* of *tusschenhersens*, door de *stelen (pedunculi cerebri)* met de groote hersens verbonden en waarvan de gezichtsheuvels (*thalami optici*) het voornaamste deel zijn en verder het *verlengde merg (medulla oblongata)*, d. i. de voortzetting van het ruggemerg in zijn aansluiting aan de hersens. Beschouwen wij die deelen nader. Zooals gezegd, dringt de groote sikkel van de dura mater tusschen de hemispheren van de groote hersens, maar alleen van voren en van achteren zijn die in hun geheel gescheiden, in het midden blijven zij onder de sikkel verbonden door den *balk (corpus callosum)*. De grijze *hersenbast*, die de hemispheren bekleedt, is ongeveer 5 mm. dik en bestaat hoofdzakelijk uit millioenen gangliëncellen; uit deze ontspringen zenuwvezels, die later zich vereenigen in kernen voor de hersenzenuwen òf doorloopen tot in het ruggemerg en als ruggemergszenuwen uit het ruggemerg en daarna door de openingen van de wervelkolom treden. De oppervlakte van dien bast wordt sterk vergroot door talrijke insnijdingen (*sulci*), tusschen welke zich de windingen (*gyri*) verheffen, van buiten uit grijze bastsubstantie, van binnen uit de witte merglaag (*substantia medullaris*) der zenuwvezels bestaande. In haar geheel beschouwd, vertoont elke hemispheer drie vlakken, een onder-, een buiten- en een binnenvlak. Het eerste (zie plaat III) wordt door een diepe groeve, de *fossa Sylvii*, in tweeën verdeeld: in een voorste kwab, die voorhoofdskwab heet (*lobus frontalis*) en een achterste, waarvan het voorste deel de *lobus temporalis* heet en op de schedelbasis rust, terwijl het achterste gedeelte, de achterhoofdskwab (*lobus occipitalis*) niet op de plaat te zien is, daar het boven de kleine hersens ligt, daarvan gescheiden door de tent der laatsten. De fossa Sylvii zet zich als *fissura Sylvii* op de buitenvlakte van de groote hemispheer voort (Plaat I), waar zij zich in een voorsten tak en een achtersten splitst, welke laatste het buitenvlak verdeelt in een bovenste kwab (voorhoofd- en parietaalkwab) en een onderste, de *slaapkwab*. Van weerskanten ontmoeten de beide slaapkwabben elkaar naar achteren in de *achterhoofdskwab*. Een andere, voor de localisatie gewichtige insnijding is de *sulcus centralis* of *Rolandi* (Plaat I), die voorhoofds- van parietaalkwab scheidt.

Ter zijde van het bovenvlak van den balk vormt de mergsubstantie den zolder van twee *zijkamers (ventriculi laterales)*. Elk van die zijkamers zendt drie boogvormig gekromde horens uit in de mergsubstantie, een voorsten, een achtersten en een ondersten horen. De voorste bevat het *gestreepte lichaam (corpus striatum)*, gestreept door de afwisselende lagen van grijze en witte substantie, en den witten *gezichtsheuvel (thalamus opticus)*; de achterste en de onderste horen zijn ook aangevuld. Als men den balk opheft, dan vindt men een vertikalen wand *(septum pellucidum)* (Plaat II) tusschen zijn voorste helft en het onder hem liggend *gewelf (fornix)* dat naar voren en naar achteren in twee beenen uitloopt. De voorsten heeten *columnae fornicis*, zij dalen naar de *corpora mammillaria* (Plaat II) af en vormen een spleet, die achter de columnae tot een gat wordt ('t *foramen interventriculare* of *Monroï*). Onder het gewelf volgt een zeer vaatrijk vlies, de *tela chlorioidea superior*, een voortzetting van de *pia mater* (Plaat III). Als men dat vlies losmaakt van de beide thalami optici en deze, die tegen elkaar aanliggen, van elkaar houdt, dan ziet men in de *derde hersenkamer (ventriculus tertius)*, van onderen door de basis van de hersens bekleed, van voren door de co-

Digitized by Google

HERSENEN I

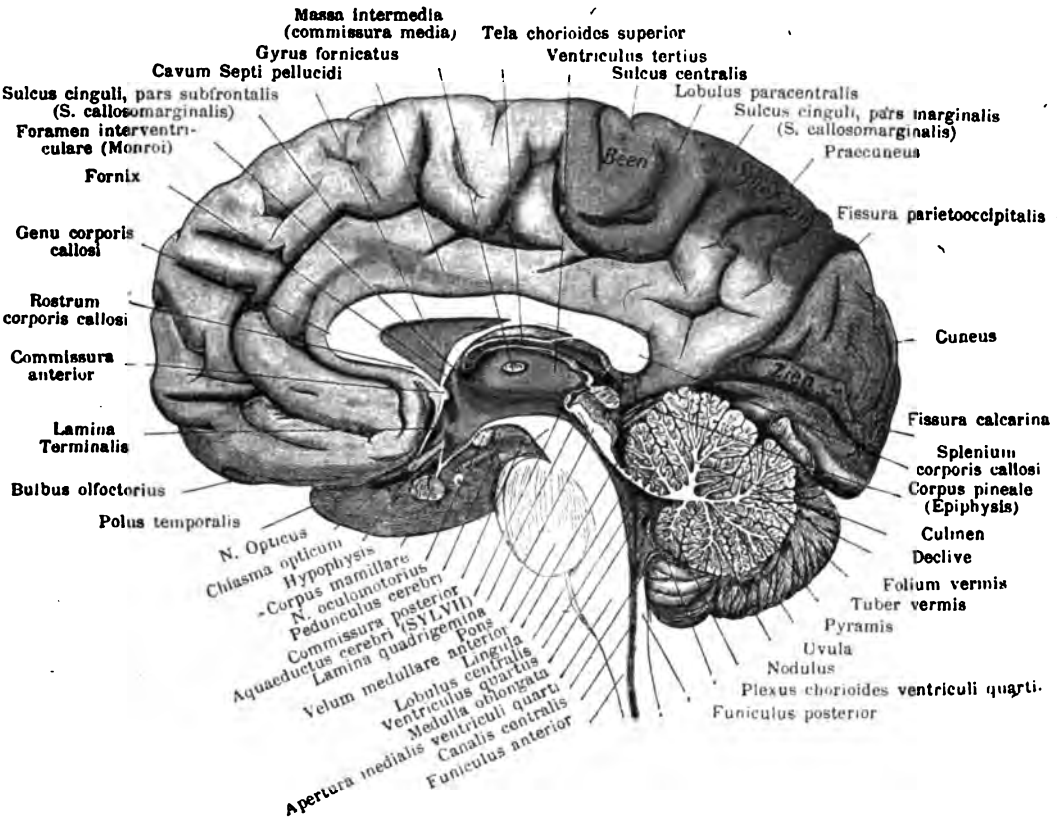

Sagittale doorsnede (in het mediane vlak) van de hersenen.

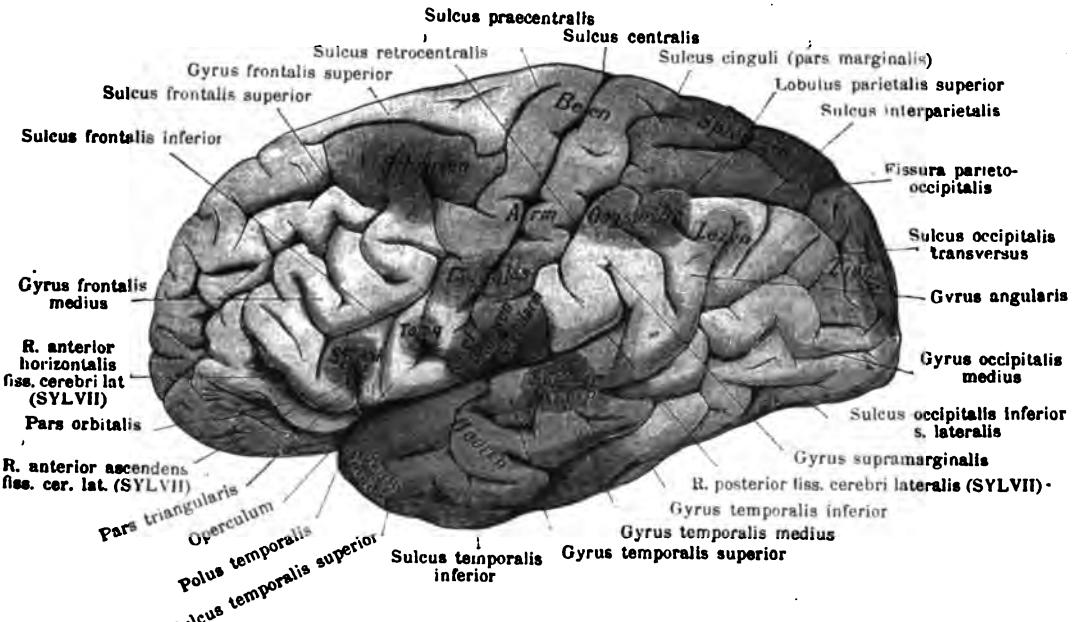

Buitenvlakte van een groote hemispheer.

Digitized by Google

Digitized by Google

HERSENEN II

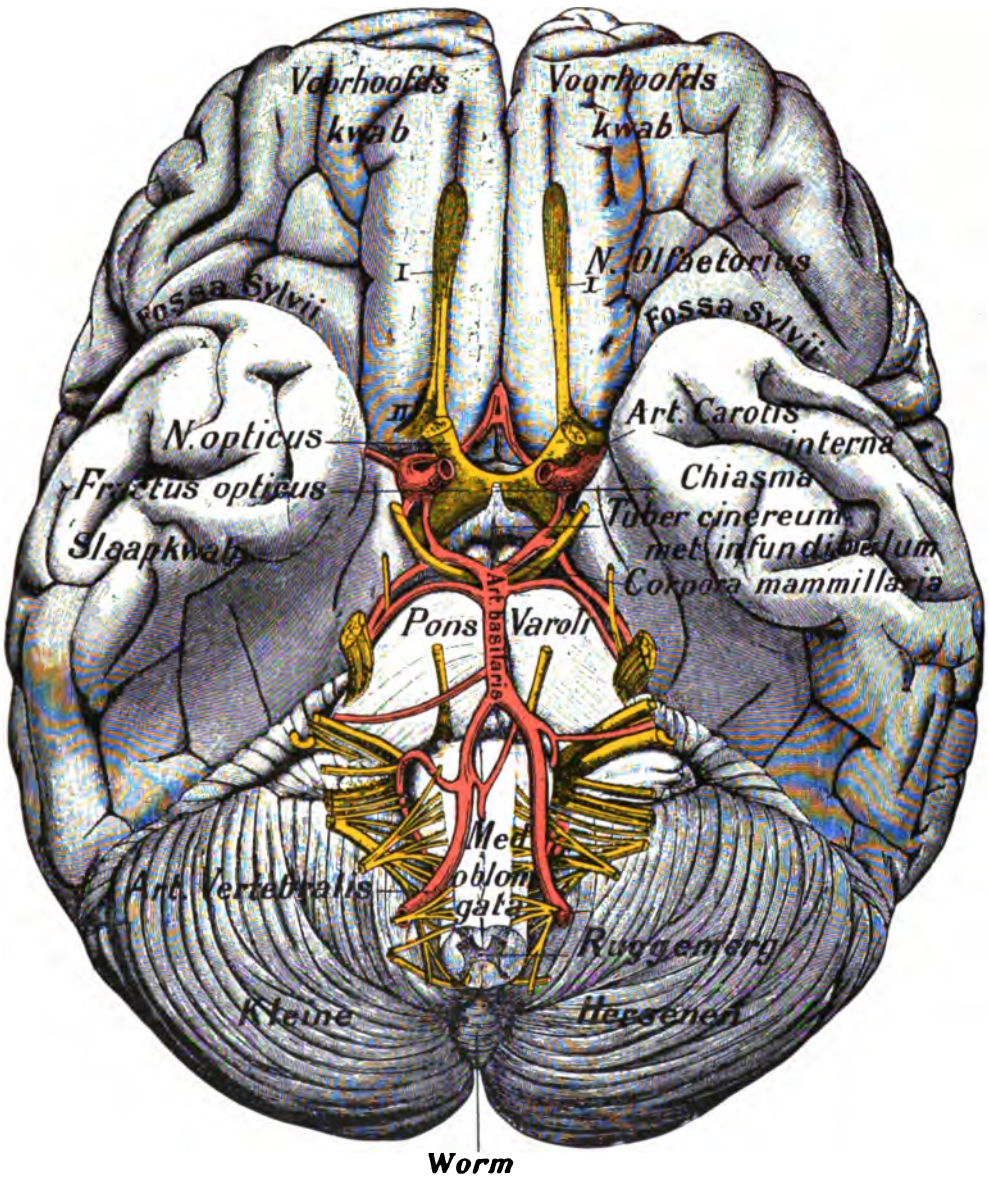

Basis van de hersenen met hersenzenuwen en bloedvaten.

Digitized by Google

Digitized by Google

lumnae fornicis begrensd, van achteren door het *corpus quadrigeminum*, dat zich tusschen de thalami optici inschuift. Naar achteren staat de holte van de kamer door den *aquaeductus cerebri* of *Sylvii* in verbinding met den *ventriculus quartus* of vierde hersenkamer. Die verbinding loopt onder het corpus quadrigeminum, waarop het *corpus pineale* ligt, ook wel *epiphysis* genoemd. Plaat II toont, dat de vierde hersenkamer begrensd wordt door het verlengde merg als haar bodem. Die bodem heeft een ruitvormige gedaante en heet daarom *fovea rhomboidea*, uit welker grijze kernen niet minder dan acht van de twaalf hersenzenuwen ontspringen. De boomvormige figuur stelt daar de verticale doorsnede van een der hemisphseren van de kleine hersens voor, welks wit merg takrijke takken vormt, omhuld door grijze bastsubstantie *(arbor vitae cerebelli)*. Ook het verbindingsstuk van de kleine hersens, de *worm (vermis)*, vertoont op zijn doorsnede een dergelijke figuur, de *arbor vitae vermis*. Op plaat III is die worm door het verlengde merg bedekt. Die plaat stelt de basis voor van de hersens in haar geheel met de bloedvaten, die haar voeden en de zenuwen, die zij uitzenden. Onder de voorhoofdskwabben loopen daar de *reukzenuwen (nervi olfactorii)* als eerste hersenzenuwpaar (I), die zich naar voren verdikken tot *bulbi olfactorii*, welke aan hun ondervlakten dunne draden afgeven, die als reukzenuwen door de openingen van de lamina cribrosa van het zeefbeen in den neus dringen. Achter dit paar volgt een X-vormige figuur, *chiasma* of *decussatio nervorum opticorum*, d.i. de kruising der *gezichtszenuwen*, der *nervi optici*, het 2de hersenzenuwpaar (II). Vóór de kruising heeten die zenuwen *tractus optici* en loopen om de *pedunculi cerebri* heen; dat zijn breede mergbundels, die ter weerszijden uit de *Varolsbrug (Pons Varoli)* komen en in de hemisphseren der groote hersens treden. Die pons vormt de brug tusschen de hemisphseren der kleine hersens en staat er door den *processus cerebelli ad pontem* mee in verbinding. Vlak achter het chiasma ligt het holle *tuber cinereum*, die zich toespitst tot een trechter *(infundibulum)* en een deel van den bodem der middelste hersenkamer vormt; zijn holte is een voortzetting van de holte der derde hersenkamer. Achter het tuber cinereum liggen twee witte, half kogelvormige *corpora mammillaria*.

Het verlengde merg bestaat uit witte mergsubstantie en gaat door het groote achterhoofdsgat over in het ruggemerg. Terzij van zijn overlangsche sleuf loopen de *piramiden* en ter weerszij van deze liggen de *olijven*, als de uitwendig zichtbare piramiden en olijvenstrengen, die in het merg der medulla loopen. Een deel der strengen gaat door de pons naar de pedunculi cerebri, een ander deel, de *corpora restiformia* loopen tusschen de medulla en de hemisphseren van de kleine hersens. Trekt men de pyramiden uit elkaar, dan ziet men, dat bundels van de eene zich kruisen met bundels van de andere piramide *(decussatio pyramidum)*. Die kruising is van gewicht, want zij verklaart, hoe stoornissen of prikkeling in den hersenbast, langs de zenuwvezels afdalend naar het ruggemerg en vandaar langs de ruggemergzenuwen naar de extremiteiten, zich uiten aan de zijde van het lichaam, tegenovergesteld aan die van de stoornis.

Bloedvaten der hersens. Uit de sleutelbeenslagaders ontspringen ter weerszij de *arteriae vertebrales*, die in het slagaderkanaal van de dwarse uitsteeksels der halswervels naar boven loopen. Op de achtenvlakte van het verlengde merg ontmoeten beide vertebraal arteries elkaar (Plaat III) en vormen samen de *arteria basilaris*, die over de Varolsbrug loopt en zich dan verdeelt in twee *arteriae profundae cerebri*, die zich om de pedunculi slaan, takken naar de tela choroidea geven en hun eindtakken verbreiden over de achterste kwab van de groote hersens. De arteria basilaris verzorgt met zijtakken het gehoor, de arteriae profundae vereenigen zich met takken van de *arteria carotis interna* tot een vatenkring, de *circulus arteriosus Willisii*. De carotis interna voedt verder het oog, den balk en met de *arteria fossae Sylvii*, in III niet afgebeeld, de voorste en onderste hersenkwabben.

Hersenzenuwen. Den *nervus olfactorius*, de reukzenuw als eerste hersenzenuw, en den *nervus opticus*, gezichtszenuw, als tweede, hebben wij reeds ontmoet. In het chiasma ondergaan niet alle zenuwbundels een kruising maar buigen velen ervan zich om en blijven aan dezelfde zij loopen. *Zie* het bijgevoegde schema. De nervi optici dringen in de oogholte door, doorboren de omhulsels der oogen aan de achterste polen, waarna hun zenuwvezels als netvliezen zich uitbreiden om den lichtindruk op te vangen.

In dit schema stellen de gestippelde lijnen de ongekruiste bundels voor, de gestreepte de gekruiste; het geval verklaart de gevolgen van een stoornis in de achterhoofdskwab van de groote hersens, waarin het gezichtscentrum ligt.

Is bijv. de rechter kwab gewond, dan lijden alle

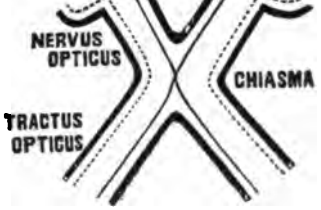

Hersenzenuwen.

bundels van den rechtertractus opticus en daarmede wordt de *buitenste* helft van het netvlies van het rechter oog (ongekruiste bundels) en de *binnenste* helft van het linkeroog (gekruiste bundels) blind. De patiënt ziet alleen de voorwerpen, welker beelden op de *gezonde* netvliezenhelften vallen, dus wat *tegenover* die helften ligt. Alles wat rechts van zijn oogen ligt ziet hij, voor wat links ligt, is hij blind *(hemianopsie)*. Wordt niet de tractus, maar de opticus gestoord dan is alleen het oog aan den kant der stoornis blind.

3. *Nervus oculomotorius* komt vóór de Varolsbrug uit de hersenbasis en voorziet alle oogspieren, ook van de pupil, behalve den *musculus*

Digitized by Google

obliquus superior, die door de 4de hersenzenuw, den *nervus trochlearis*, verzorgd wordt, en den *musculus rectus externus*, die de 6de hersenzenuw, den *nervus abducens*, krijgt.

5. *Nervus trigeminus* heeft behalve zijn voorsten wortel (Plaat III), nog een achtersten, die de gevoelszenuwen er in aanbrengt, terwijl de voorste wortel alleen vezels voor beweging bevat. Vandaar, dat de trigeminus niet alleen de gevoelszenuw voor het gezicht kan worden, maar ook de bewegingszenuw voor de kauwspieren. Ook bevat de zenuw bundels voor de bloedvaten (*vasomotore* vezels), vandaar, dat het gezicht in het gebied van den tak, als die geprikkeld is, rood wordt. Op de piramide van het rotsbeen vormt de zenuw een halve-maanvormigen knoop (*ganglion Gasseri*), waaruit zijn drie takken ontspringen. De eene dringt in de oogholte en verzorgt met gevoelszenuwen traankliertje, voorhoofd, neusholte en conjunctiva, de tweede de huid van het aangezicht en de tanden van den bovenkaak, de derde de tong, de tanden van de onderkaak en de kin, maar tevens met bewegings (motore-) vezels de kauwspieren. De 7de, de *nervus facialis*, is de zenuw voor de aangezichtsspieren. Hij stamt uit het verlengde merg, scheidt zich in den inwendigen gehoorgang van de gehoorzenuw af, treedt uit den schedel en loopt door de oorspeekselklier. Dan verdeelt hij zich in 8—10 takken, die de aangezichtsspieren innerveeren. Bij verlamming van de zenuw, zooals veelal bij hersenberoerte, verslappen de gelaatspieren aan dien kant en wordt het gezicht door de werking der spieren van den anderen, gesonden kant, scheef getrokken. De 8ste, de *nervus acusticus*, is de gehoorzenuw, die de gehoororganen voorziet, de 9de is de *nervus glossopharyngeus* voor verschillende spieren van het slokdarmhoofd en den wortel van de tong met omgeving. Ook beheerscht hij den smaak op de achterste gedeelten der tong, terwijl de voorste gedeelten onder den invloed van den *nervus lingualis*, een tak van den *trigeminus*, staan. De oorspeekselklier krijgt haar secretorische zenuwen van deze 9de zenuw. De *nervus vagus* is de 10de hersenzenuw en loopt in den hals tusschen arteria carotis communis en vena jugularis interna naar de borst. De keelspieren, de longen, de slokdarm, het hart en ook de ingewanden van den buik staan onder zijn invloed. Verschillende reflexen, als braken, slikken en hoesten zoowel als de ademhalingsbewegingen, de peristaltische bewegingen van de darmen en de samentrekkingen van het hart worden dan ook door hem beheerscht; de laatsten remt hij, zoodat bij doorsnijden van den vagus de pols veel sneller wordt. Niet alleen de bewegingszenuwen en de gevoelszenuwen voor borst- en buikingewanden levert hij, maar ook de afscheiding van het maagsap en van de alvleeschklier. De nervus vagus is dan ook de voor het leven meest gewichtige zenuw; dieren, bij welke men beide nervi vagi doorsnijdt, sterven zeer spoedig. De 11de is de *nervus recurrens*, die in het halsruggemerg naar boven loopt, vandaar zijn naam van terugloopende zenuw, en in de schedelholte zich bij den vagus aansluit, welke aan hem zijn bewegingsvezels dankt. De laatste hersenzenuw, evenals alle vorige met de gelijknamige zenuw aan den anderen kant een paar vormend, is de *nervus hypoglossus*, die de tongspieren innerveert.

Physiologie. Al naar de geestelijke hoogte van een dier lijdt zijn bestaan meer of minder schade bij het wegnemen van zijn groote hersens; bij visschen vertoont zich geen schade, bij kikvorschen gebeuren wele reflexbewegingen, die zij anders nog kunnen onderdrukken, geheel automatisch, vogels kunnen nog vliegen maar het schijnt automatisch te gebeuren, zij slikken alleen het voedsel in, dat men hun in den bek brengt, alle instincten, zoowel de ouderlijke als de sexueele en de vrees voor katten, verdwijnt. Hooger staande zoogdieren, als honden, dalen veel dieper, zij reageeren nog wel eenigszins op sterke zintuigprikkels, kunnen zich, door honger of pijn gedreven, verplaatsen, maar alle begrip, overleg en geheugen is verloren. Zoo konden ook zuigelingen, die zonder groote hersens werden geboren en nog eenige weken leefden, de eenvoudigste voedingsfuncties nog verrichten. Gebrekkige vorming van de groote hersens gaat dan ook geregeld met idiotie gepaard. — De onderzoekingen van *Hitzig, Fritsch* e. a. hebben langs proefondervindelijken weg (nl. door het vernietigen van bepaalde centra) ons veel geleerd omtrent den weg, die uitwendige prikkels nemen om den weg naar de hersenhast te vinden en, omgekeerd, den weg van bepaalde centra der hersens, naar de spieren, om deze in beweging te brengen. Ook *Flechsig* maakte zich hierin verdienstelijk al volgde hij een andere methode, n.l. door de ontleedkundige en embryologische studie der zenuwbanen. Wij hebben thans ook een voorstelling van de banen waarlangs de hersens werken en van de gevolgen van stoornissen op die banen. Het begin van den weg, waarlangs een hersenprikkel moet gaan om een bepaalde spier of spiergroep in beweging te brengen, ligt in een der bewegingscentra van den hersenhast, die bij de hersenlokalisatie straks nader besproken worden. Meestal van een winding bij den sulcus centralis uitgaande, loopt de prikkel langs de vezels, die van den bast uit naar beneden convergeeren. Met vezels van andere centra dier hemisphaer loopen die vezels samen tot zij daarmee als één bundel tusschen thalamus opticus en corpus striatum in de z.g. *capsula interna* treden. Op dat beperkte terrein komen echter aan weerszijden niet alleen de *motore* vezels van elke hemisphaer samen (de z.g. *piramidenbaan*), maar ook de sensibele, die voor het gevoel dienen en verder die vezels van den nervus facialis, die zijn kern in den bast verbinden met zijn kernen in het verlengde merg. Reeds een stoornis van kleinen omvang, b.v. een kleine bloeding in de capsula interna, kan dus een volledige halfzijdige verlamming van het lichaam veroorzaken, waarbij door de kruising van de piramiden in het verlengde merg, die verlamming den *tegengestelden* kant van het lichaam treft. Meestal zijn de aangezichtspieren alsdan eveneens verlamd (*nervus facialis*), vaak is ook de gevoeligheid van de huid aan die zijde gestoord en zelfs kunnen de zintuigen aan dienzelfden kant hun functie geheel verliezen (verlies van reuk, smaak, gehoor, gezicht, het laatste in den vorm van hemiopie). De motore vezels, de piramiden-

Digitized by Google

banen, komen uit den inwendigen kapsel in de pedunculi cerebri, dan in de voorste helft van de varolsbrug, van deze in het verlengde merg, waarin de kruising plaats vindt, en dan dalen zij in de voorste zuilen van het ruggemerg naar beneden, om daaruit langs de voorste wortels als perifere zenuwen de spieren op te zoeken (zie *Ruggemerg*). Als algemeene regel kunnen wij dus omtrent verlammingen het volgende opmerken. De centra in den hersenbast liggen tamelijk ver uit elkaar, de kans op verlamming van *één* der ledematen is hier dus *groot (monoplegie);* naar beneden, in het merg der hemisphseren, in den pedunculus en Varolsbrug, zal veel eerder de gehéele zijde van het lichaam getroffen worden, dus een *halfzijdige* verlamming ontstaan, meestal gepaard aan die van aangezichtsspieren aan den anderen kant *(gekruiste verlamming);* beide, de monopolegie zoowel als de halfzijdige, zetelen aan den zieken haard *tegengesteldenkant* van het lichaam. In het ruggemerg zal een stoornis eerder zijn beide helften treffen en *tot gevolg* hebben een verlamming op *beide* zijden van het lichaam, een z. g. *paraplegie* en eindelijk zal een aandoening van een perifere zenuw meer een plaatselijke verlamming, een monoplegie, opwekken. Wij kunnen echter de verlammingen door stoornissen in den bast, de *corticale paralysen,* nog nader localiseeren. Sinds *Broca* in 1861 aantoonde, dat een stoornis in de 3de linker voorhoofdswinding een bepaalde spraakstoornis ten gevolge had, is de kennis der „hersenlokalisatie" steeds verder voortgeschreden, zoodat wij bij verschillende hersenverschijnsels vaak in staat zijn den „haard" der stoornis met zekerheid vast te stellen. Op plaat I zijn de centra aangegeven, voor zoover zij thans bekend zijn. Om den sulcus centralis heen, die van den bovenkant afdaalt, liggen de beide centraalwindingen, aan de binnenvlakte der hemisphseer samenkomend tot een *lobulus paracentralis* (Plaat II). Die *gyri* zijn allen bewegingscentra, en wel, van onder naar boven gaande, voor de tong, voor de aangezichtspieren (nervus facialis), voor den arm en voor het been. Aandoeningen in deze gyri kunnen dus corticale verlamming van één der ledematen opwekken of, bij grooter uitgebreidheid, hetzij een halfzijdige verlamming, hetzij een van arm met aangezichtsspieren.

Behalve verlammingen kunnen ook prikkelingsverschijnsels van deze centra uitgaan, krampachtige trekkingen in één arm of weer halfzijdig *(Jacksonsche epilepsie).* Een belangrijk deel van bovenste voorhoofds- en voorste zijkwab wordt bovendien als *gevoelssfeer* beschouwd, als het eindstation van alle zenuwen, welke ons het tastgevoel en den spierzin geven. Het laatstte ligt dicht bij het centrum voor het been en geeft ons een voorstelling van de ligging, houding en beweging van onze verschillende lichaamsdeelen. Wordt het links verstoord, dan kan de patiënt de ligging en passieve beweging van rechter arm en been niet aangeven als hij zijn oogen sluit. De parietaalwindingen van de groote hemisphseren, waartoe de winding achter de centrale groeve ook behoort, bevatten verder centra voor de geassocieerde oogbewegingen en voor den spierzin, terwijl de achterhoofdskwabben de centra voor de gezichtsgewaarwording bezitten, m. a. w. de uitstraling van de vezels van de 2de hersenzenuw, den nervus opticus. Stoornis in dat centrum moet hemiopie aan de andere zijde veroorzaken (zie *Hersenzenuwen).* In een deel van dat centrum schijnen de herinneringsbeelden van het gezicht bewaard te worden, vernietiging ervan verwekt *„zielsblindheid",* waarbij de patiënten de voorwerpen in de geëtoonde gezichtsvelden wèl *zien,* maar niet herkennen. Zoo zien zij bij stoornis in het *leescentrum* wèl de letters, maar herkennen ze niet meer. De windingen van de slaapkwabben herbergen de gehoor-, smaak- en reukcentra; wordt het centrum voor spraakbegrip vernietigd, dan hooren de patiënten de woorden wel, maar begrijpen ze niet („woord- of zielsdoofheid"). Méér weet men van de voorhoofdskwabben. In hun geheel schijnen zij vooral met de hoogere, geestelijke functies te maken te hebben, vandaar dat zij juist in de *dementia paralytica* (zie aldaar), welks verschijnsels vooral op psychische stoornissen wijzen, zeer ontaarden. Is het *schrijfcentrum* vernield, dan zijn de armen wel actief beweeglijk, maar juist de schrijfbewegingen onmogelijk. Vaker treft men aandoeningen van de *spraakcentra,* waarbij spraakstoornissen optreden, die in het algemeen *aphasie* genoemd worden. Zoo kent men de *amnestische* aphasie, die op een gedeeltelijk verlies van geheugen berust; de patiënt ziet een voorwerp, weet wat het is, maar den naam kent hij niet. Het verband tusschen het begrip van het voorwerp en zijn naam is verdwenen, maar omgekeerd kan ook het voorgesproken woord niet meer de overeenkomstige voorstelling van het voorwerp opwekken, ofschoon het wèl gehoord wordt, zoodat de moedertaal hem als een vreemde taal toeklinkt *(sensorische* aphasie of *woorddoofheid).* Die aphasieën kunnen onvolledig zijn, zoodat de patiënt bijv. alleen alle eigennamen vergeten, of alleen het begrip van één taal verloren heeft. Bij de *ataktische* aphasie kennen de patiënten de woorden wel, maar kunnen ze niet uitspreken, mond en lippen zijn niet verlamd, maar de eigenaardige samenwerking van allerlei spiergroepen, noodig om een woord te vormen, is verloren gegaan. Ook deze aphasie is soms gedeeltelijk en kan enkele letters betreffen *(literale ataxie).*

Zonderling genoeg, kunnen de patiënten niet zelden bij gemoedsbewegingen sommige uitroepen slaken, die zij *willekeurig* niet kunnen herhalen. Anderen kunnen slechts enkele, soms zinlooze, woorden uitbrengen of verwarren telkens de namen der dingen. De woorddoofheid berust op een stoornis in de bovenste linker-slaapwinding, terwijl de *motore* aphasieën veroorzaakt worden door aandoeningen van de derde linker voorhoofdwinding. Voor zoover de hersenbast niet door bewegings- en gevoelscentra wordt ingenomen, beschouwt *Flechsig* hem tevens als den zetel van *associatiecentra,* die dienen om de indrukken van verschillende zintuigen tot hooger eenheden te verzamelen. Minder is men ingelicht over de functies van andere hersengedeelten, van de centrale ganglién als corpus striatum, thalamus opticus enz. Stoornissen in den pedunculus cerebri treffen spoedig den piramidenbaan vóór zijn kruising en tevens den nervus oculomotorius, vandaar een hemiplegie met ge-

Digitized by Google

kruiste oculomotoriusverlamming. Stoornissen in de kleine hersens veroorzaken onzekerheid in den gang, verlies van het evenwichtsgevoel en duizeligheid. Een hemiplegie met een facialisverlamming wijst op een aandoening in de Varolsbrug. In het verlengde merg komen zoowel acute als chronische aandoeningen voor *(progressieve bulbairparalyse)*, waarbij de bulbaire zenuwen verlamd worden. Bij de progressieve komen eerst moeilijkheden in het spreken door stoornissen in de beweeglijkheid van de tong, die tevens atrophisch wordt. Het kauwen en slikken wordt er ook moeilijk door, terwijl de aandoening van de kern der facialiszenuw de lippen stijf en dun maakt en alle spieren van het gezicht slap en zonder uitdrukking worden. Op den duur worden de slikspieren zelf getroffen evenals de keelspieren, waardoor de patiënt zich hoofdzakelijk verslikt, het voedsel in keel en longen kan komen, en longontsteking niet zelden een einde aan het leven maakt. Anatomisch blijkt vooral de kern van den nervus hypoglossus geatrophiëerd, verder die van vagus, accessorius en facialis. Bij meer uitgebreide, acute aandoeningen als bloedingen, worden ook de piramidenbanen getroffen, zoodat alle vier ledematen of die aan één kant verlamd worden met de tong-slikspieren enz.

Anthropologie. Langen tijd heeft men door vergelijkende studiën getracht uit het gewicht en den omvang der hersens bepaalde gevolgtrekkingen te maken over den graad van het verstand. Het gemiddelde gewicht is bij den Europeeschen man 1400 g., bij de vrouw 1275 g.; de man bereikt het maximum van zijn hersengewicht tusschen de 30 en 65 jaar, de vrouw reeds tusschen 25 en 30. De Chineezen hebben gemiddeld zwaarder hersens, de Negers slechts 1244 g. en het daalt bij den Chimpanzee tot 350—400 g. Bij den laatste is de verhouding tot zijn lichaamsgewicht 7 : 75. bij een gewoon, niet vetlijvig, mensch 1 : 35—40. Al kan men nu ook uit het hersengewicht zelf niet veel opmaken, het staat vast, dat er een verhouding bestaat tusschen de ontwikkeling van de voorste kwabben der groote hersens en de begaafdheid en dat ook de ontwikkeling der hersenbast, alsmede het aantal insnijdingen en windingen erven, evenee in verband staat. Tusschen de hoogere apen en den mensch kan men weinig andere fijnere verschillen bepalen dan een geringer ontwikkeling bij de eersten van de gedeelten, waar het spraakcentrum zetelt. Maar uiterlijk vertoonen zeer laagstaande menschenrassen, zooals b.v. de Soedda op Ceylon een zoo kleinen schedel en zoo geringen omvang, dat die al zeer dicht bij maximaal ontwikkelde hersens van een grooten aap komen. Het menschelijk karakter van de hersens zou volgens *J. Ranke* op het overwicht berusten van het niet automatisch werkend gedeelte der hemisferen van de groote hersens over de automatisch werkende hersengedeelten. Het absolute hersengewicht op zich zelf kan dus geen aanknoopingspunt voor de bepaling van het intellect van den mensch zijn, want dat gewicht hangt óók samen met zijn lichaamsgewicht; immers een groot deel van de hersens dient voor zuiver lichamelijke functies en zware ledematen vragen grootere centra voor hun bewegingen, automatische en willekeurige. Nu dient het ruggemerg alléén voor lichamelijke functies, de hersens zoowel voor deze als voor het geestelijk leven, zoodat de verhouding tusschen het gewicht der hersens en dat van het ruggemerg ons wèl opheldering kan geven. Dat quotiënt is bij den schildpad 1, bij paard, rund en schaap 2, bij een kat 3, bij een hond 4, bij een mensch echter 49 en bij deze berekening verwelt bijna geheel het overwicht van de mannelijke hersens boven de vrouwelijke.

Ziekten der Hersenen. Men verstaat onder deze gewoonlijk zoowel de aandoening van de hersenvliezen, als van de hersensubstantie; de eerste zetelen meestal in de weeke hersenvliezen, zelden in het harde vlies, de dura mater.

I. *Ziekten der hersenvliezen.*

1. *Pachymeningitis interna haemorrhagica.* Zooals de naam aanduidt, is zij een bloeding aan de binnenvlakte van de dura mater, meest op de zijkwab in plaatselijke uitstortingen optredend, zoodat een *haematoom*, een bloedgezwel, kan ontstaan zoo groot als een ei. Men vindt de aandoening veel bij *dementia paralytica*, bij *alcoholisme* en bij ziekten van het *bloed*. Zij begint haast altijd plotseling met een beroerte, en hare verdere verschijnsels regelen zich naar de uitgebreidheid en de plaats van de bloeding. De eerste veroorzaakt druk op de hersens en daardoor hoofdpijnen, braken en stoornissen in het bewustzijn; de tweede, de localisatie van het haematoom, verwekt hemiplegie en vaak aphasie. Eigenaardig is het snelle optreden van verergeringen, door nieuwe bloedingen in de dura mater.

2. *Hersenvliesontsteking (Meningitis).* De weeke vliezen van de hersens zijn soms de zetel van een ontsteking, door een etterige of een tuberculeuse infectie veroorzaakt. Die ontstekingen kunnen ook aan het ziekbed van elkaar onderscheiden worden en verder kennen wij een epidemische cerebro-spinaalmeningitis, die ook de weeke vliezen van het ruggemerg aantast. Al die ontstekingen zijn acuut, de *chronische* is zeldzaam, komt zonder bekende oorzaken, maar toch vooral bij alcoholisten, voor en veroorzaakt aanhoudende hoofdpijnen en stadige vermindering van het verstand. Vaak is zij de oorzaak van geesteziekten, daar zij zich ook op den hersenbast voortzet en deszen hier en daar doet schrompelen.

a. *Etterige meningitis.* Wanneer het omhulsel der hersens, bijv. een der beenderen van den schedel etterig ontstoken is, dan kan het proces zich op de hersenvliezen uitbreiden, zooals bij een geïnfecteerde wond aan den schedel niet zelden gebeurt. Vaker nog wordt het rotsbeen ontstoken door een *ettering* in de trommelholte *(otitis media)* en dan kan het dunne dak dier holte aan den doorbraak in de schedelholte weinig tegenstand bieden. Van den kant der hersens kan een *hersenabsces* de vliezen ontsteken, maar de infectie kan ook uit andere organen aangevoerd worden door *metastase*, zooals soms bij longontsteking en andere acute infectieziekten, vooral bij gezichtsroos, gebeuren kan. Ook deze etterige meningitis *kan* zich op de ruggemergvliezen uitbreiden en *altijd* worden langs de bloedvaten de hersens zelf aangetast en lijden de hersenzenuwen. Het eerste verschijnsel is de zware hoofd-

Digitized by Google

pijn, die de patiënt zelfs bij gestoord bewustzijn nog voelt, want telkens grijpt hij naar het hoofd. Vaak delireeren de patiënten en zijn zij onrustig en slapeloos, maar meestal worden zij later suf en kunnen zelfs in een diep *coma* vervallen. De temperatuur is zeer verhoogd, maar geheel onregelmatig, de pols snel, tot 120—140 polsslagen in de minuut, maar zinkt later, ondanks de aanhoudende koorts, tot 60—60. De lokale verschijnsels berusten op prikkeling van de uit de hersens tredende zenuwen; onder de symptomen valt zeer de groote stijfheid van den nek op; verder bestaan er prikkelingsverschijnsels en verlammingen in het gebied der hersenzenuwen als oogspierverlammingen, stijfheid van de kaakspieren, tandenknarsen, verschillen in de pupillen enz. gewoonlijk zijn de pupillen eerst vernauwd en worden eerst later wijd. De aandoening van den bast der hersens uit zich in trekkingen of convulsies in één of meer ledematen, in hemiplegieën enz. In zware gevallen treedt de dood binnen eenige dagen in, andere kan het 1—2 weken duren. IJsomslagen op het geschoren hoofd en 6—8 bloedzuigers achter de ooren of aan de slapen geven vaak verlichting, maar meestal zijn bedwelmende middelen tegen de pijnen noodig. In zelfzame gevallen gaat de acute ontsteking in een chronische over.

b. *Tuberculeuze meningitis.* Deze komt meer bij kinderen dan bij volwassenen voor en wordt veroorzaakt doordat van een tuberculeuzen haard van het lichaam uit, meestal van tuberculeuze longen, het gif de hersenvliezen bereikt. De kleine tuberkels vindt men vooral aan de basis van de hersens, vandaar, dat de tuberculeuze meningitis ook wel de *basilaire* heet. Hier vindt men de anders fijne en doorschijnende weeke hersenvliezen troebel en gezwollen, met talrijke grijze en gele knobbeltjes (tuberkels) bezet. Ook is het cerebro-spinaalvocht toegenomen en staat vaak onder hoogen druk. De kinderen verliezen den eetlust, worden lusteloos en mager, tot met zware hoofdpijn en braken de ziekte zich duidelijk openbaart. De pols wordt langzaam en wisselt zeer in aantal slagen, de patiëntjes worden zeer gevoelig voor licht en geruisch, hun slaap is zeer onrustig, doch spoedig worden zij suf, maar stooten daarbij vaak plotseling een luiden schreeuw uit. Zeer vaak is er stijfheid van de kaak (*trismus*) en knarsen de kleinen met de tanden; men bemerkt trekkingen van enkele ledematen, maar vooral de nekspieren worden stijf, het kind boort als 't ware zijn hoofdje in de kussens, afwisselend met stuipen over 't geheele lichaam. Is het bewustzijn verdwenen, dan blijven toch nog de nekstijfheid en de stuipen bestaan, tot ongeveer na een week de dood door hersenverlamming het onafwendbaar einde brengt. Ook bij volwassenen vormt het langzamer begin een onderscheid met de etterige meningitis, maar overigens heeft de tuberculeuze dezelfde verschijnsels op het terrein der hersenzenuwen (nekstijfheid, verlammingen in 't gebied van oculomotorius, facialis enz.) en op dat van den hersenbast (convulsies, hemiplegische verlammingen, aphasieën) en eindigt evenzoo met den dood, nadat de bewusteloosheid volledig is geworden. Een nauwkeurig onderzoek van den patiënt zal vaak opheldering geven over den oorsprong van de meningitis, daar het òf een etterhaard, b. v. in de ooren openbaart òf tuberculose in een of ander orgaan.

c. *Epidemische cerebro-spinaalmeningitis.* Zooals de naam aanduidt, treft deze meningitis zoowel de vliezen van hersens als van ruggemerg. Zij treedt vooral bij kinderen en jonge menschen op; de middelbare leeftijd maakt reeds onvatbaar. In gevangenissen, kazernes en andere plaatsen waar menschen opeengehoopt wonen, treedt zij vaak endemisch op, vooral des winters. Eerst in 't begin der 19de eeuw is die vorm bekend geworden in kleine epidemieën in Zuid-Frankrijk, in Duitschland in 1822 en 1853; sinds 1863 treden in het laatste land haast elk jaar kleine epidemieën op, een zeer ernstige echter in 1905 in Opper-Silezië, waar meer dan 3600 personen getroffen werden, waarvan meer dan 2000 stierven. De ziekte wordt veroorzaakt door den *meningococcus cerebrospinalis* van *Weichselbaum*, die van uit de neus door de zeefbeenholten de hersenvliezen bereikt en dan voor andere menschen onschadelijk is. Besmettelijk is dan de ziekte al spoedig niet meer, want na 5 dagen verdwijnen de coccen uit de neus-pharynxholte. Maar in de omgeving van den zieke vindt men geregeld vele menschen met een lichte pharynxontsteking of zelfs geheel gezond, maar die toch de coccen in den pharynx herbergen. Juist deze menschen zijn gevaarlijk, als door niezen, spreken enz. de coccen verbreid worden en vatbare personen hen opnemen. Men vindt in de lijken een etterig exsudaat aan bast en basis van de hersens en in het ruggemerg. De ziekte begint plotseling met huivering, hevige hoofd- en nekpijnen, nekstijfheid en braken, spoedig gevolgd door stoornissen in 't bewustzijn of delirieën, die laatste als gevolg van den verhoogden druk in de hersens. De zieke toont nauwe pupillen, en licht versnelde pols en verhoogde temperatuur, maar zeer versnelde ademhalingen, 30—40 in de minuut. Door de diepe stoornis in het bewustzijn loopt de urine af of blijft in de blaas achter en moet met een katheter ontlast worden. Zoo kan na eenige dagen de dood òf een snelle verbetering in den toestand volgen. Meestal duurt de ziekte 2—4 weken of zelfs een paar maanden en kan dan nog in genezing overgaan, waarbij de periode van herstel lang duurt. Maar vaak wordt de genezing niet volledig, en bij de pijnen en stijfheid voegen zich verlammingen van spieren en van psychische functies, zoodat de patiënten toch na eenige weken of maanden uitgeput sterven. De verschijnselen zijn dus als van de vorige meningitiden, maar de pijnen in den nek en ook in den rug treden van af den 4den—5den ziektedag op den voorgrond door de ontsteking van de ruggemergvliezen. De geheele rug wordt stijf en recht gehouden, soms zelfs boogvormig gekromd, en is bij druk zeer gevoelig en de aandoening van de gevoelszenuwen van het ruggemerg maakt de huid zóó overgevoelig, dat reeds een lichte druk of prik uiterst pijnlijk is, vooral van de beenen. De stijfheid van de spieren wijst op de prikkeling der bewegingszenuwen, de doofheid op de aandoening van de gehoorzenuw (tenzij de patiënten versuft zijn) gelijk ook de gezichtsze-

Digitized by Google

nauw vaak aangedaan wordt. Dikwijls treedt op de lippen reeds in het begin een uitslag, de *herpes labialis*, op, die met de rugpijnen, de nekstijfheid en de zware hersenverschijnsels voor de diagnose van gewicht is. Vaak blijven gehoorstoornissen achter van de ziekte, of aandoeningen van het gezichtsvermogen en niet zelden zware zenuwstoornissen wanneer hersens of ruggemerg hier of daar ernstig schade geleden hebben. Om een epidemie te stuiten is afzondering zoowel van den patiënt als van zijn naaste omgeving noodig, bacteriologische onderzoeking der dragers van coccen, desinfectie van zakdoeken, gebruik van gedesinfecteerde kwispeldoors en verbod van groote volksverzamelingen. In de behandeling der ziekte zelf moet door de spinaalpunctie de overmatige druk op de hersens weggenomen worden, desnoods herhaaldelijk. Een zeer goeden invloed hebben verder de injecties van anti-meningococcen-serum in het ruggemerg en gesteriliseerde keukenzout-oplossingen onder de huid, die als urine of zweetweer afgescheiden en de bacteriëele giften uit het lichaam wegspoelen.

II. *Ziekten der Hersensubstantie.*

1. *Hersenabsces.* De bronnen, die een etterige hersenvliesontsteking (zie aldaar) kunnen veroorzaken, zijn ook in staat in de hersensubstantie zelf hun gif binnen te doen dringen: open wonden aan den schedel, middeloorontsteking en metastase spelen dan ook de hoofdrol in het ontstaan van een hersenabsces. Een snel verloopend absces verschilt klinisch niet van een *meningitis*, een chronisch absces veroorzaakt algemeene hersenverschijnsels als hoofdpijnen, duizelingen en braken, maar die zijn hier vergezeld van een onregelmatige koorts, die bij de meeste andere hersenziekten ontbreekt. De hoofdpijn kan bij het absces allerhevigst worden en wordt meestal tamelijk scherp gelocaliseerd. Naast deze algemeene op hersendruk berustende verschijnsels bestaan andere, die den weg naar den haard van de ontsteking kunnen wijzen en die daarom *haardsymptomen* genoemd worden en vooral voor de chirurgische behandeling van het grootste gewicht zijn. Zoo de éénzijdige verlammingen en die van zenuwen, die van de hersenbasis uitgaan, de hemianopsie (achterhoofdskwab), de doofheid aan den tegengestelden kant der verlammingen bij absces in de slaapstreek enz.

2. *Hersenbloeding (Apoplexie).* Zie *Beroerte.*

3. *Hersenbreuk (Encephalocele).* Wanneer de naden of fontanellen van den schedel zich in het embryonale leven niet sluiten, dan kan een deel van de hersens door die opening uitpuilen en ontstaat er een aangeboren hersenbreuk. Dat geboert meestal aan het achterhoofd, zeldzamer aan de voorhoofdsbeendienen, nl. in den binnenwand van de oogholte. Zoo'n breuk vormt een week, rond gezwel, waaraan men den polsslag kan voelen, zooals bij een open fontanel van een zeer jong kindje, daar de geheele hersenmassa door den polsslag in de vaten van de hersenbasis opgelicht wordt. Bij druk op het gezwel vertoonen zich soms hersenverschijnsels. Soms zijn alleen de hersenvliezen door de breukpoort geschoven *(meningocele)*, en kan men de breuk operatief genezen. De kinderen met hersenbreuk sterven meestal jong aan ontstekingen van ruggemerg of hersens. Het uitpuilen van hersenmassa uit schedelwonden is geen eigenlijke breuk. *(Zie Schedelbreuk).*

4. *Hersendruk (Compressio cerebri).* Wij zullen den verhoogden druk in de hersens ontmoeten als gevolg van gezwellen in de hersenholte. Hij kan ook ontstaan door een groote bloeduitstorting in de hersens (zie *Beroerte*), door water- of etterophooping erin of door een schedelbreuk als een stuk been op de hersens drukt. Hij veroorzaakt algemeene hersenverschijnsels als duizelingen, hoofdpijnen, oorsuizen en vooral suffheid, die in *coma* kan overgaan. De pols is langzaam, de ademhaling oppervlakkig. Soms is de verhoogde druk met den oogspiegel aantoonbaar door de stuwingspapil van de gezichtszenuw, die wij ook bij hersengezwellen (zie aldaar) zien optreden. Na een schedelbreuk kan door trepanatie het beenfragment soms verwijderd worden, hersendruk door absces kan door opening van dit absces verdwijnen, terwijl tijdelijk succes vaak verkregen kan worden door aftapping van onder hoogen druk staand hersenruggemergvocht door middel van een lumbaalpunctie.

5. *Hersengezwellen.* De voornaamste gezwellen, die in de hersens gevonden worden, zijn *gliomen, sarcomen, syphilomen* en *turberkels* als locale uitingen van syphilis of tuberculose en *carcinomen* (zie *Gezwellen*). Ook bij de gezwellen moeten wij onderscheiden tusschen algemeene en haardverschijnselen. De eersten ontstaan door drukking op de hersens tg. van den groei van het gezwel, de laatsten door vernietiging van een deel van het hersenweefsel, waardoor bepaalde functies, die daardoor geregeld werden, gestoord of bepaalde spieren verlamd worden. Die algemeene verschijnsels zijn weer hoofdpijnen, verlies van gehengen en van belangstelling in de omgeving tot stompzinnigheid toe, duizelingen, braken en langzame pols. Bij de gezwellen teekent zich de toename van den hersendruk echter vaak door een bijzonder verschijnsel in den achtergrond van het oog af, want de oogspiegel toont daar een zwelling van de plaats, waar de gezichtszenuw in het oog treedt, een *„stuwingspapil,* waarin de aders sterk gezwollen zijn door de belemmering in den afvoer van het bloed.

De haardsymptomen hebben wij bij de localisatievraag reeds leeren kennen. De gezwellen aan de basis van de hersens zijn gekenmerkt doordat geregeld een of meer hersenzenuwen aangedaan worden. De daaruit ontstane verlammingen zijn echter van periferen aard en door verschillende eigenschappen onderscheiden van de centrale, die door aandoeningen van de zenuwkernen in den hersenbast ontstaan. Zoo wordt van den nervus facialis de *geheele* stam getroffen, zoodat ook de spieren van het voorhoofd verlamd worden en dus het fronsen onmogelijk is; bij *corticale* facialisverlamming blijft dat gedeelte verschoond. De voorspelling is bij hersengezwellen ongunstig, behalve bij syphilomen, die door een specifieke kuur kunnen verdwijnen.

6. *Hersenontsteking.* Er komen ook niet-etterige ontstekingen van de hersens voor, die geheel genezen kunnen of zich als *diffuse sklerose* van de hersens onder algemeene hersenverschijnsels, hemiplegieën en dementia voordoen. Een be-

Digitized by Google

ter inzicht heeft men in een dergelijke ontsteking bij kinderen, de *acute encephalitis*, ook wel *cerebrale kinderverlamming* genoemd. De voorheen gezonde kinderen worden plotseling koortsig, gaan braken en tegelijk of zeer spoedig toonen zich zware hersenverschijnsels, stuipen en versuffing. Na eenige dagen, soms eerst na eenige weken herstellen de kleinen uit dien toestand, maar dan blijken zij een verlamming overgehouden te hebben. Die verlamming treft de ledematen aan één zijde van het lichaam, den arm meestal sterker dan het been. Op den duur treedt in de verlamde ledematen verstijving in bepaalden stand op *(contracturen)* en niet zelden blijven zij in groei ter achter. Ook zijn zij vaak in min of meer schokkende beweging, die aan *chorea (St. Vitusdans)* herinnert. Vele kinderen kunnen zich overigens normaal ontwikkelen, maar anderen blijven in hun geestelijke vermogens gestoord en niet zelden lijden de patiënten later aan aanvallen van vallende ziekten *(epilepsie)*, die voorafgegaan worden door krampen in de verlamde zijde van het lichaam. Anatomisch vindt men later in dergelijke hersens atrophische plekken en van deze daalt een secundaire ontaarding af in de piramidenbaan. Onder de niet etterige ontstekingen behoort ook de *syphilis* van de hersens. Vaak behoort zij anatomisch zoowel als in haar ziektebeeld tot de gezwellen der hersens, n.l. als zij *gummata* vormt. Die gummata kunnen ook in het weefsel van het harde hersenvlies zitten en van binnen kaasachtig vervallen *(meningitis gummosa)*. Zij zitten meestal aan de convexe hersenoppervlakte, maar ook wel aan de basis. Ook aan de piamater kunnen zij zich ontwikkelen. — De syphilis der hersens kan zich echter ook vertoonen als een ontsteking van de slagaders aan de hersenbasis *(endarteriitis)*, vooral van de arteria fossae Sylvii, waardoor bepaalde hersengebieden van voedsel verstoken worden, als het bloedvat door de verdikking der wanden verstopt raakt. De syphilis van de hersens behoort tot de derde periode in de ziekte, zoodat gewoonlijk vele jaren sinds de infectie verstreken zijn. De endarteriitis kan zich plotseling in een beroerte *(apoplexie)* openbaren door de afsluiting van het bloedvat, waarna niet zelden een tijdperk van suffheid volgt. Dergelijke aanvallen kunnen telkens terugkeeren. De syphilis der hersens kan zich ook als *dementia paralytica* (zie aldaar) vertoonen, maar in welken vorm ook, zij behoort tot die hersenziekten, waarop men een directen en gunstigen invloed kan uitoefenen door een kwikkuur (zie *Syphilis*).

7. *Hersenschudding. (Commotio cerebri* of *Shock)*. Als de hersens een zwaren schok ondergaan, hetzij door direct geweld, hetzij indirect, b.v. door een val op het zitvlak, dan kan de getroffene zijn bewustzijn verliezen en zoo levenloos liggen, dat alleen de zwakke ademhaling en de verlangzaamde pols toonen, dat er nog leven aanwezig is. Waarschijnlijk hebben wij dan te doen met een reflectorische verlamming van dat centrum in het verlengde merg, dat de spanning van de bloedvaten regelt. Die spanning wordt door de verlamming opgeheven, waardoor een der drijfkrachten van de bloedcirculatie wegvalt, de slagaders minder gevuld worden en het bloed zich in de aders, vooral van den buik, ophoopt. Vandaar de opvallende bleekheid van den bewusteloose, de nauwelijks voelbare pols, de onregelmatige ademhaling, de koude handen en voeten. Vaak bestaat er braakneiging of komt het tot braken. Is de schok niet gecompliceerd met hersen- of schedelverwonding, dan komt de patiënt gewoonlijk na eenige uren weer bij, al is ook in den eersten tijd de herinnering aan het gebeurde en wat er aan voorafging verdwenen. Als de patiënt bleek ziet, moet men zijn hoofd laag leggen. De huid moet geprikkeld worden door mosterdpappen, borstelen, wrijven enz. Als hij slikken kan, moet hij opwekkende middelen als sterke koffie, wijn enz. hebben en anders spuit men hem onder de huid aether of camfer in. Zoo noodig wordt kunstmatige ademhaling toegepast.

8. *Hersenverweeking (Encephalomalacie)*. Men verstaat hieronder het afsterven van hersenweefsels door het ophouden van den bloedtoevoer, wanneer een bloedvat verstopt wordt, hetzij door *embolus* (zie aldaar) of door *thrombus*. De embolus, de verstoppende fibrineprop, wordt gewoonlijk geleverd door een chronische *endocarditis* (zie *Hartziekten* II), waarbij zich bloedstolsels vormen in het linkerhartoor en op de kleppen. Bij chronisch *atheroom*, een verkalking der bloedvaten, kan de embolus ook afstammen van bloedstolsels in de groote bloedvaten, of, als het atheroom ook de bloedvaten van de hersens zelf aangetast heeft, kan daar door thrombi het bloedvat verstopt raken. Behalve het atheroom geeft de syphilitische ontsteking der bloedvaten, de syphilitische *endarteriitis* het vaakst aanleiding tot thrombose. Nu is het feit van gewicht, dat juist de takken van de arterie van de fossa Sylvii „eindarteries" zijn, d. i. geen verbinding hebben met takken van naburige bloedvaten, zoodat bij verstopping in dat gebied niet, als elders, de bloedtoevoer snel door andere arteries kan worden aangevuld. Juist in de linkerarteria fossae Sylvii zetelt een embolus of thrombus bij voorkeur en reeds na een tot twee dagen is het zenuwweefsel afgestorven als de bloedtoevoer ophoudt. De verschijnsels zijn gelijk aan die van een hersenbloeding (zie *Beroerte*), die immers hetzelfde gevolg ten opzichte van de hersensubstantie heeft. Door de localisatie komen er vaak aphasiën bij de verweeking, terwijl de thrombose, vooral bij oude menschen *(seniele hersenverweeking)* het eigenaardige heeft meer langzamerhand in kleine aanvallen toenemende dementie te veroorzaken. De behandeling is gelijk aan die der beroerte.

9. *Hersenwaterzucht. (Hydrocephalus.* Waterhoofd.) Het *aangeboren* waterhoofd is vaak dubbel zoo groot als een normaal hoofd en heeft, door het vaneen dringen der schedelbeenderen zeer wijde naden en zeer groote fontanellen tusschen deze. Daardoor verhindert het vaak de geboorte en moet het vocht uit de hersens ontlast worden, vóór het hoofd geboren kan worden. Maar ook als dit niet noodig is en het kind dus levend ter wereld komt, sterft het na korten tijd. Niet zoo zelden ziet men kinderen, bij wie eerst eenige maanden na de geboorte een steede toenemende vergrooting van den schedel opvalt, zoodat zijn omvang, die bij een éénjarig kind ±

Digitized by Google

45 cm. bedraagt, op dien leeftijd wel 60—80 cm. wordt, terwijl het kleine gezicht sterk bij het groote voorhoofd afsteekt. De schedelbeenderen sluiten zich niet aan elkaar, maar de naden en de fontanellen blijven open. Anatomisch vindt men uiterst dunne schedelbeenderen, platgedrukte hemisphseren en enorm uitgerekte hersenkamers, gevuld met vloeistof, soms meer dan een liter. Meestal blijven de kinderen ook geestelijk ten achter en zijn de beenen min of meer verlamd, de armen onbeholpen in hun bewegingen. Onder den verhoogden hersendruk lijden vooral de oogen, die niet zelden blind worden door atrophie der gezichtszenuwen en ook algemeene gevolgen ervan als convulsies ontbreken zelden. Meestal worden de kinderen niet ouder dan 5 jaar, soms echter blijft het proces stilstaan. Ook dezen vorm rekent men nog tot de aangeboren hydrocephalus, de later verkregene kan het reeds gesloten schedeldak niet van een dringen, en brengt dus de hersens onder verhoogden druk, zoodat deze in hun functies gestoord worden. Meestal ontstaat de vochtophooping door ontsteking van het weeke hersenvlies en zijn vaten en onderscheidt men al naar den loop der ontsteking een acute van een chronische hydrocephalus. De verkregen hydrocephalus is niet te verbeteren, bij den aangeborene heeft men enkele keeren verbetering verkregen door met herhaalde punctie het vocht te ontlasten.

10. *Hersenkneuzing* en *Hersenwonden*. Bij de *kneuzing* zijn in de getroffen hersengedeelten talrijke, kleine bloedingen aanwezig en zijn die door deze beschadigd, zoodat die hersenmassa er als een roode brij uitziet. De kneuzing uit zich in prikkelingsverschijnsels: rood gezicht, kleine, snelle pols, hoofdpijnen, trillingen in de ledematen, groote onrust en slapeloosheid. Die toestand duurt eenige dagen en vereischt symptomatische behandeling met koude omslagen op het hoofd, bloedzuigers achter de ooren en zoo noodig slaapmiddelen. Ook bij de *wonden* speelt de localisatie de hoofdrol in de gevolgen, altijd in haar directe uitwerking, de indirecte hangen af van de mate der bloeding. Is deze uitgebreid dan ontstaat het beeld van langzaam toenemenden hersendruk, daar het bloed zich tusschen dura mater en schedelbeenderen of tusschen het harde en het weeke hersenvlies verspreidt. Om die bloeding te doen ophouden, kan men gedwongen zijn de wonde met hamer en beitel te verwijden *(trepanatie)* teneinde het gewonde bloedvat op te zoeken en te sluiten, zoo ook om een in de hersens bij de verwonding achtergebleven vreemd lichaam te verwijderen. De dood kan onmiddellijk intreden door de verwonding van gewichtige centra of kan nog later volgen door de ontsteking der hersenvliezen of door hersenabsces.

Literatuur: Wernicke, Atlas des Gehirns (Breslau 1897—1900, 2 dln.); *Munk*, Ueber die Funktionen der Grosshirnrinde 2de druk Berlijn 1890); *Flechsig*, Die Leitungsbahnen im Gehirn und Rückenmark des Menschen (Leipzig 1896); *Wundt*, Grundzüge der physiologischen Psychologie (1ste dl., 6de druk, Leipzig 1908, 2de deel 1910, 3de deel 1911).

Hersenvlies. Zie *Hersenen*.

Hersenvlies - ruggemerg - ontsteking *(Meningitis cerebro-spinalis)*. Zie *Hersenziekten l c* onder het art. *Hersenen*.

Herstal, een stad in de Belgische provincie Luik, ligt aan de Maas en de spoorlijn Luik—Eindhoven, is bijna een voorstad van Luik en telt (1911) 22 909 inwoners. De plaats bezit veel nijverheid, zoodat de bevolking bijna voor de helft uit fabrieksarbeiders bestaat. Zij is geschiedkundig merkwaardig, daar hier vroeger het stamslot van *Pepijn* stond. Als familiebezit der Karolingers was het dikwijls de residentie van *Karel den Groote*, werd in 1235 de zetel van een jongen tak der hertogen *van Brabant* en kwam in 1339 aan graaf *Willem van Hoorn*. Sedert 1444 was Herstal in het bezit van het Huis *Nassau*, sedert 1713 aan de kroon van Pruisen, die het in 1740 aan den bisschop van Luik verkocht.

Hersteld Evangelisch Luthersch Kerkgenootschap. Zie *Luthersche Kerk*.

Hert (zie de plaat) behoort tot de orde der *Herkauwende Zoogdieren (Ruminantia)* en vormt een familie van dieren, waarbij veelal de mannelijke dieren een massief, vertakt gewei bezitten. Alleen bij het rendier komt het gewei bij beide geslachten voor. De familie der herten bevat 22 soorten, onder welke de *eland*, het *rendier*, het *damhert*, het *edelhert*, de *ree*, het *muskusdier* en eenige andere soorten *(Cervus Canadensis* enz.). Zij leven in de bosschen der Oude en Nieuwe Wereld. Uit Afrika is slechts één soort bekend, — uit Australië en Polynesië geen enkele. Het voornaamste kenmerk der herten is hun gewei. Het bestaat uit vertakte horens, die zich op rokronde uitsteeksels van het voorhoofdbeen, — den rozenstok — ontwikkelen. (Zie verder *Gewei*).

Het gewone hert of *edelhert (Cervus elaphus)* onderscheidt zich door een fraaie gestalte, door vlugheid en kracht. Het heeft een scherp gezicht en gehoor, een fijnen reuk en legt bij zijn loop de horens van den moedig opgeheven kop op zijn rug. Het heeft geen snijtanden in de bovenkaak, maar 8 in de onderkaak, (eigenlijk zijn de twee buitenste vervormde hoektanden), van welke de middelste 2 veel grooter zijn dan de overige en 6 kiezen aan elke zijde. Het wijfje of de *hinde* is kleiner, bezit geen gewei, maar onderscheidt zich evenzeer door vlugheid en schranderheid. Het gewei van het edelhert loopt uit in dunne, scherpe takken, wier aantal tot 24, ja zelfs tot 32 kan klimmen. De kleur der oude herten is ros of kastanjebruin en zij zijn geteekend met een zwartachtige streep langs den rug. De kleur der hinden is lichter en eenigszins vaal.

Deze herten houden hun verblijf in de bosschen der bergstreek en der vlakte en voeden zich met allerlei soorten van knoppen, bladeren en grassen, des winters met boomschors en mos. In het barre seizoen komen zij voor in troepen in de dichtste wouden. Na het afvallen der horens begeven zij zich in luchtige kreupelhoutjes. Zijn de nieuwe horens volwassen, dan zoeken zij met woedend gebrul de hinden en brengen een bronsttijd van 8 weken door met loopen en vechten. De hinden brengen na verloop van 8 maanden één jong — zelden 2 jongen — ter we-

Digitized by Google

DAMHERTEN

Digitized by Google

Digitized by Google

HERTEN

Jong manlijk Chineesch Waterhert.

Siberische Reegeit.

Engelsch-Indische Muntjak.

Siberische Reebok.

Digitized by Google

Digitized by Google

reld, en het jong blijft den geheelen zomer onder de hoede der moeder.

Men vindt het edelhert in de onbewoonde bosschen van geheel Europa, — in ons land inzonderheid in het Soerensche bosch bij Apeldoorn. Het aantal dezer dieren was weleer zoo groot, dat *John Georg I*, keurvorst van Saksen, er in de 17de eeuw meer dan 15 000 eigenhandig doodde. Hun vleesch levert een uitstekend wildbraad, hunne horens worden tot het vervaardigen van allerlei voorwerpen, alsmede in de geneeskunde gebruikt, terwijl men de huid tot leder bereidt en het haar tot vulling bezigt.

In Europa leven behalve het edelhert nog het damhert en het ree; de wapiti is de vertegenwoordiger van ons hert in N.-Amerika, terwijl in Z.-Amerika het moeashert of G u a z a P u c a, het pampashert en eenige andere soorten leven. In Centraal-Azië komt de Miloe voor, in Indië het Axishert, reeds in de Oudheid bekend, en de Barasinga. In Insulinde leven verscheiden soorten, waaronder het Muntjakhert (de Kidjang der Maleiers).

De grootste van alle nog levende hertensoorten is de eland, terwijl tot de uitgestorven soorten het reuzenhert (*Megaceros hibernicus* A l d m.) behoort, die in de venen van Ierland gevonden is.

Hert komt in de wapenkunde veelvuldig voor, vooral als schildhouder. Als stuk is het dier staande, van ter zijde en met een gewei van zes takken. Het kan ook zijn handloopend, liggend, loopend, verder gehalsband, geketend, gekroond enz.

Hert, *Vliegend.* Zie *Hertkever.*

Hertford of *Herts,* een der binnenlandsche graafschappen van Engeland, wordt begrensd door Cambridge, Essex, Middlesex, Buckingham en Bedford, en telt op 1639 v. k.m. (1911) 286 998 inwoners. Langs de noordelijke grenzen loopt een heuvelketen met toppen, ter hoogte van 300 m. doch voor het overige is de bodem effen, van talrijke kleine rivieren doorsneden, met weide- en bouwlanden, hoeven en buitenplaatsen bedekt. Landbouw en veeteelt zijn de hoofdbronnen van bestaan. Het kortstaartige Hertfordschaap draagt voortreffelijke wol. De nijverheid is van weinig belang; men heeft eenige zijdespinnerijen en chemische fabrieken en men vervaardigt er vlechtwerk van stroo, hoeden en goed papier. De voortbrengselen van den landbouw vinden een markt in het nabijgelegen Londen. Uit het graafschap worden 4 leden afgevaardigd naar het Parlement terwijl de gelijknamige hoofdstad er 2 zendt.

Hertford, de hoofdstad van het gelijknamige graafschap, aan de bevaarbare Lee en aan de spoorlijnen Great-Northern en Great-Eastern, heeft (1910) 1083 inwoners, 8 kerken, waaronder zich de Michaëliskerk met een gedenkteeken van *Baco van Verulam* bevindt, een korenbeurs, een Latijnsche school enz., benevens overblijfselen van een oud kasteel, dat tot gevangenis diende voor koning *Jean van Frankrijk* en koning *David II van Schotland.* In de omstreken liggen vele mooie buitenverblijven, daaronder Panshanger van graaf *Cowper* met een beroemde schilderijenverzameling.

Hertha. Zie *Nerthus.*

Hertkever (*Lucanus cervus* L.), aldus genoemd naar de groote, aan het gewei van een hert herinnerende kaken van het mannetje (zie de afb.), is de grootste van onze inheemsche keversoorten. Hij is zwart gekleurd, de dekschilden zijn kastanjebruin, bij het wijfje pikzwart, de

Hertkever

groote, vierhoekige kop is bij het mannetje grooter dan het halsschild. De grootte wisselt zeer sterk af, n.l. van 27—90 mm. Hij vliegt 's avonds rond, waarbij hij een gonzend geluid doet hooren, en likt over dag het eikensap op. Het wijfje is veel kleiner, heeft, inplaats van het gewei, slechts een paar kleine tangen en legt haar eieren in holle boomstammen. Deze kever wordt ook *Vliegend hert* genoemd.

Herteschedel is in de wapenkunde het stuk van den schedel van het hert tot de oogen, dat voorzien is van een gewei. Het stuk wordt van voren gezien, terwijl elke hoorn drie takken bezit, welke soms echter weer gespleten zijn. Bij de

Digitized by Google

beschrijving van den herteschedel wordt echter het getal takken genoemd, niet de gespleten deelen.

Hertling, *Georg,* vrijheer *von,* een Duitsch R.-Katholiek wijsgeer, den 31sten Augustus 1843 te Darmstad geboren, studeerde te München, Munster en Berlijn, vestigde zich in 1867 als privaatdocent in Bonn, werd in 1880 buitengewoon hoogleeraar aldaar en in 1882 gewoon hoogleeraar te München. Sedert 1875 is hij lid van het centrum in den Rijksdag (uitgezonderd van 1890—1896) en een der voornaamste woordvoerders dier partij bij sociale vraagstukken, terwijl hij van 1898 tot 1902 optrad als bemiddelaar tusschen de regeering en het Vaticaan in zake de oprichting eener katholieke theologische faculteit te Straatsburg. Hij schreef: „Materie und Form und die Definition der Seele bei Aristoteles" (1871), „Ueber die Grenzen der mechanischen Naturerklärung" (1875), „Albertus Magnus" (1880), „Aufsätze und Reden sozialpolitischen Inhalte" (1884), „John Locke und die Schule von Cambridge" (1892), „Naturrecht und Sozialpolitik" (1892), „Kleine Schriften zur Zeitgeschichte und Politik" (1897), „Das Prinzip des Katholizismus und die Wissenschaft" (4de druk 1899), „Augustin" (1902) en „Recht, Staat und Gesellschaft" (1907). Met *Bäumker* geeft hij „Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters" (1892 enz.) uit.

Hertog (van *her* = leger en *tien* = voeren, legeraanvoerder) noemden de oude Germanen dengene, die aan het hoofd van het leger te velde trok. *Tacitus* noemt hen, in wie hij de eigenlijke hoofden der volksstammen zag, koningen *(reges),* de hertogen echter legeraanvoerders. Toen de Germaansche stammen na de Volksverhuizing vaste woonplaatsen gekozen hadden, bleven de overwinnende hertogen opperhoofden van hun volken. In het rijk der Longobarden en Franken werden ook koninklijke beambten met den titel van hertog aangesteld. Dezen hadden de rechten en bevoegdheden van een graaf, doch over een uitgestrekter gebied, om de landsverdediging te verbeteren en den landvrede te handhaven. Toen het Merovingsche koningschap in verval geraakte, kregen die hertogen weldra grootere zelfstandigheid, en zoo geschiedde het, dat reeds onder de laatste Merovingen de hertogen in Beieren, Allemannië, Thuringen en Friesland erfelijk regeerden en pogingen deden, om zich onafhankelijk te maken. Derhalve streefden *Karel de Groote* en zijn opvolgers ernaar de macht der hertogen te beperken en hun aantal te verminderen. Onder *Hendrik IV* kregen echter de hertogen weer vasteren grond onder de voeten, zoodat toen in Duitschland zeven hertogdommen bestonden, welke echter, behalve Beieren, langzamerhand onder het Huis *Wittelsbach* verdwenen. Daarentegen ontstonden door erfdeelingen van hertogelijke Huizen en door de verheffing van vorsten tot hertogen nieuwe hertogdommen, die later volkomen souvereiniteit verkregen, terwijl in de niet-Germaansche landen de strijd tusschen de hertogen en den koning juist het tegenovergestelde gevolg had, n. l. de veranderíng van het hertogschap in een nu eens erfelijken, dan weer persoonlijken titel. Aan verschillende hertogdommen werd later de naam groothertogdom verleend.

In Engeland en de Romaansche landen duidt tegenwoordig de hertogelijke waardigheid slechts het lidmaatschap van den hoogen adel aan, in de Germaansche landen bestaan nog vele regeerende hertogen.

's-Hertogenbosch, een gemeente in de provincie Noord-Brabant, 3387 H.A. groot, met 36 034 inwoners, wordt begrensd door de gemeenten Engelen, Empel c. a. Rosmalen, Dongen, St. Michielsgestel, Vucht en Kromvoort. Tot de gemeente behooren de stad 's-Hertogenbosch, het dorp Orten, het gehucht Gerwen of Herwen en een deel van de buurt Hinthum. De diluviale zandbodem wordt door de Dommel en de A doorsneden, die zich hier tot de Dieze vereenigen.

's-Hertogenbosch (zie de plaat) de hoofdplaats van Noord-Brabant, ligt aan de samenvloeiing van de Dommel en de A tot de Dieze, terwijl de Zuid-Willemsvaart en eenige takken der Dommel, ook Dieze genaamd, haar doorsnijden. Zij bezit verscheidene havens, zooals de Breede en de Smalle Haven, de Buitenhaven, de oude Spoorweghaven en de nieuwe Spoorweghaven, en is door spoorwegen met Nijmegen, Utrecht—Amsterdam, Lage-Zwaluwe, Tilburg, Boxtel—Eindhoven, en door tramlijnen met Waalwijk, Helmond, Eindhoven en Vught tot aan het krankzinnigengesticht Voorburg verbonden; door de stad loopt een paardentram. Het bevolkingscijfer bedroeg den 1sten Januari 1915 ruim 35 000 zielen.

De stad, die lang tot de sterkste vestingen van het land behoorde, heeft, voor zoover zij binnen haar voormalige vestingmuren gelegen is, een onregelmatig driehoekige gedaante. Als haar voornaamste pleinen moeten de in het midden der stad gelegen Markt, de Paradeplaats en het Emmaplein genoemd worden. Het merkwaardigste gebouw van 's-Hertogenbosch is de in Gotischen stijl gebouwde Groote- of St-Janskerk. Reeds in het laatst der 12de eeuw stond hier ter plaatse een kerk, die de eerste St.-Janskerk van 's-Hertogenbosch was. Zij werd in 1280 door een tweede St.-Janskerk vervangen, welke laatste kerk in 1419 door een grooten brand voor een goed deel verwoest werd. Zij werd daarop in de jaren 1419—1529 schooner dan ooit herbouwd, en zoo ontstond de derde St.-Janskerk. Daar deze in de 17de en 18de eeuw zeer verwaarloosd was, werd in 1860 op initiatief van *Joannes Zwijsen,* aartsbisschop van Utrecht, en bisschop van 's-Bosch een commissie gevormd, die gesteund door bijdragen van rijk, provincie, stad, bisdom en particulieren het restauratiewerk daarvan ter hand nam. De kerk, die 109 m. lang, 50 m. breed en 28,55 m. hoog is, vormt met haar talrijke prachtige kapellen, haar fraai beschilderde glasramen en haar beroemd orgel, een der schoonste kerken van Nederland. De stad heeft verder nog vijf andere Roomsch-Katholieke kerken, een Nederduitsche-Hervormde, een Waalsche, een Gereformeerde en een Lutherse Kerk, alsmede een synagoge. Andere belangrijke gebouwen zijn het Stadhuis, het Gouvernementsgebouw, het spoorwegstation en het gebouw der Hl. L. V. Broederschap. Men vindt er een gymnasium, een rijks hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus, een koninklijke school voor nuttige en bedl-

Digitized by Google

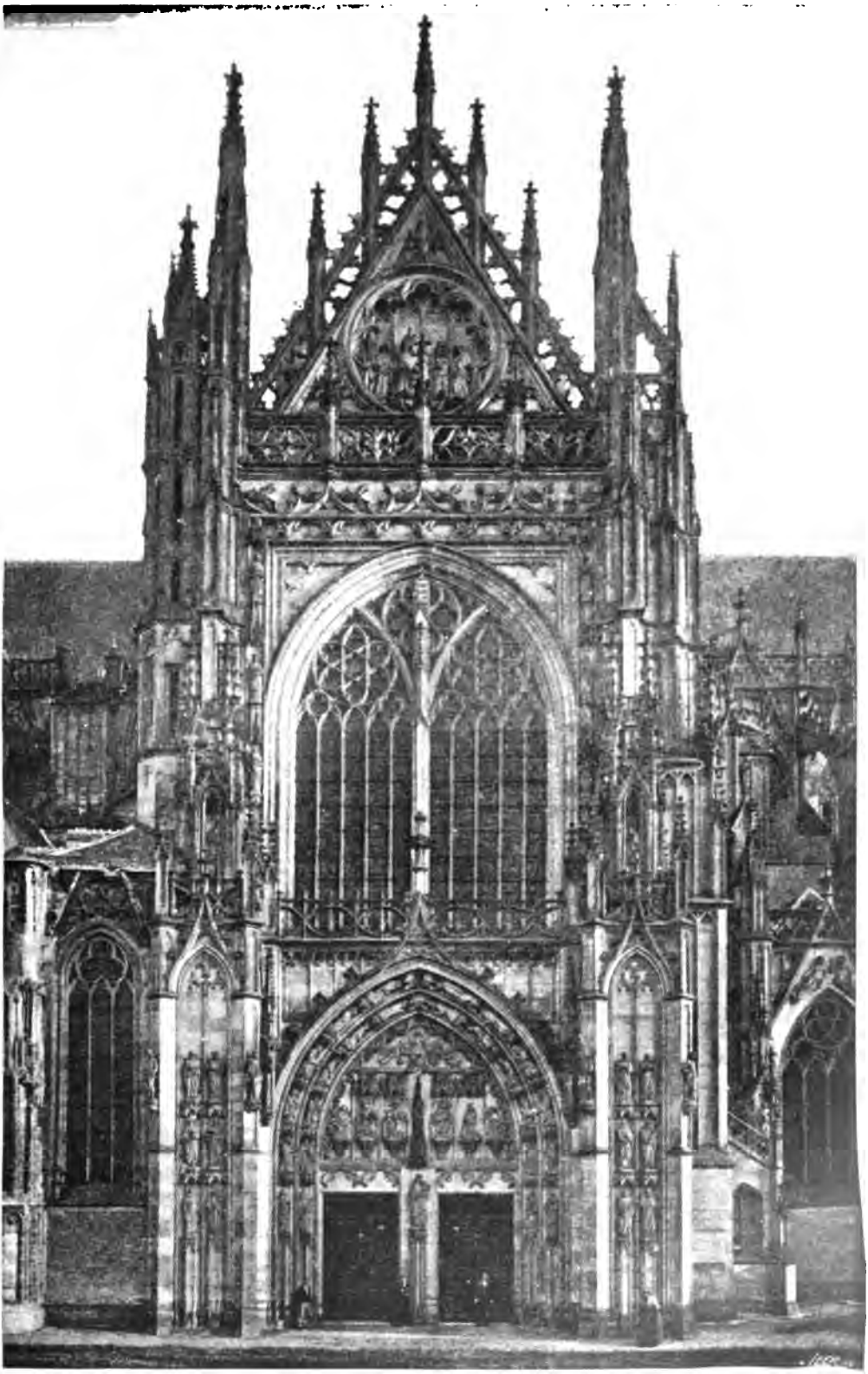

De Noorderkruisbeuk der St. Janskerk.

Digitized by Google

Digitized by Google

dende kunsten, een ambachtsschool, een muziekschool en andere inrichtingen van onderwijs. Tot 1894 bezat de stad een rijks-kweekschool voor onderwijzers. Het provinciaal Genootschap voor kunsten en wetenschappen in Noord-Brabant heeft te 's-Hertogenbosch een bibliotheek en een museum, voornamelijk gewijd aan de geschiedenis van die provincie. Ook op het stadhuis zijn verschillende oudheden en andere merkwaardigheden te zien. Het stedelijk archief, hetwelk aldaar bewaard wordt, is zeer belangrijk. Ook het rijk heeft te 's-Hertogenbosch een belangrijk archief, het oud-provinciaal archief, dat bewaard wordt in een afzonderlijk gebouw naast het Gouvernementsgebouw. De stad is de zetel van een gerechtshof, van een arrondissementsrechtbank, van een kantongerecht, van een militaire-auditie en een Raad van beroep voor de Ongevallenwet. Men vindt er verder een groot gevangenisgebouw, talrijke liefdadige gestichten, o.a. een krankzinnigengesticht en een nieuw ziekenhuis, dat geheel naar de moderne eischen der medische wetenschap ingericht is.

De vele goede water- en spoorwegen, die 's-Hertogenbosch bezit, hebben haar tot een drukke marktplaats gemaakt, terwijl de nijverheid tevens zeer belangrijk is; er zijn o.a. sigarenfabrieken, boekdrukkerijen, schoenfabrieken, bierbrouwerijen, rijtuigfabrieken, fabrieken voor kunstboter, fleschencapsules, herkaseraden enz.

In de eerste helft der twaalfde eeuw trof men op de plaats, waar thans 's-Hertogenbosch ligt, een dicht bosch, in welks nabijheid zich het dorp Orthen bevond. Hertog *Godfried III* liet in dat bosch een jachthuis bouwen, dat daar reeds in 1170 stond, en door zijn bescherming ontwikkelde zich om dat jachthuis weldra een stad, die snel in bloei toenam. In den Tachtigjarigen Oorlog had de stad zeer veel van belegeringen te lijden. Haar belangrijkste strategische ligging was oorzaak, dat vele aanslagen der staatschen op de vesting beproefd werden, die echter tengevolge van haar gunstige ligging alle mislukten, totdat prins *Frederik Hendrik* haar in 1629 na een langdurig beleg innam. In 1794 werd zij door de Franschen belegerd, aan wie zij zich na een belegering van achttien dagen den 9den October van dat jaar moest overgeven. In 1814 werd zij door de Pruisen en een aantal harer ingezetenen in den nacht van den 25sten op den 26sten Januari op de Franschen heroverd.

Hertshooi (*Hypericum* L.) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Hypericaceeën*. Het onderscheidt zich door een 5-deeligen kelk, door 5 bloembladeren en door een met kleppen openspringende doosvrucht. Van de inlandsche soorten vermelden wij: *doorboord hertshooi (H. perforatum* L.), ook *St. Janskruid*, geheeten. Het bezit een stijf opgerichten stengel, lancetvormige, zeer spitse kelkbladeren, doorschijnend gestippelde bladeren en helder gele bloemen. Tot de Hertshooiachtigen in ons land behooren verder: *Moershertshooi (H. helodes* L.), *Ruig hertshooi (H. hirsutum* L.), *Liggend H. (H. humifusum* L.), *Kantig H. (H. quadrangulum* L.) en enkele andere. Sommige soorten worden als sierplanten aangekweekt. Een fraaie sierplant met groote gele bloemen en een groot aantal meeldraden is *H. calycinum (Grootbloemig hertshooi)*. De vermeerdering geschiedt door stekken en verdeeling der planten.

Hertshoorn. De horens van herten komen in vele opzichten overeen met beenderen. Van die horens vervaardigt men meshelften en allerlei sierlijke voorwerpen, zelfs geheele meubelen. Hertshoorn wordt echter ook wel van hout nagemaakt. Van geraspten hertshoorn kan men een gelei bereiden, welke met beenderengelei overeenstemt. Bij droge destillatie verkrijgt men uit hertshoorn dergelijke zelfstandigheden als uit beenderen, namelijk een kwalijkriekende, vluchtige olie en bruin gekleurd koolzuur ammonium, gedeeltelijk in water opgelost, gedeeltelijk als vast sublimaat. Olie, geest en zout van hertshoorn waren vroeger als geneeskundige praeparaten in gebruik.

Hertwig, *Karl Heinrich*, een Duitsch veeartsenijkundige, den 10den Januari 1796 te Ohlau in Silezië geboren, studeerde te Breslau in de geneeskunde en vervolgens te Weenen en München in de veeartsenijkunde, werd in 1823 repetitor, in 1826 leeraar en in 1833 professor aan de veeartsenijschool te Berlijn, waar hij den 19den Juli 1861 overleed. Hij schreef: „Beiträge zur nähern Kenntnis der Wutkrankheit" (Berlijn 1829), „Handbuch der praktischen Arzneimittellehre für Tierärzte" (1833, 5de druk, Leipsig 1872), „Praktisches Handbuch der Chirurgie für Tierärzte" (Berlijn 1850, 3de druk 1873), „Taschenbuch der gesamten Pferdekunde" (Berlijn 1851, 4de druk 1878) en „Die Krankheiten der Hunde und deren Heilung" (Berlijn 1853, 2de druk 1860). Met *Gurlt* redigeerde hij het „Magazin für die gesamte Tierheilkunde" (1835—1874).

Hertwig, *Oskar*, een Duitsch anatoom, den 21sten April 1849 te Friedberg bij Frankfort aan den Main geboren, studeerde te Jena en Zurich. Gedurende zijn studietijd had hij zich vooral bepaald bij de vergelijkende ontleedkunde, vestigde zich te Jena als privaatdocent in de anatomie, werd er in 1878 buitengewoon hoogleeraar en in 1881 gewoon hoogleeraar. In 1888 ging hij als zoodanig naar Berlijn, waar hij tevens directeur werd van het anatomisch instituut. Hij schreef: „Beiträge zur Kenntnis der Bildung, Befruchtung und Teilung des tierischen Eies" (1875), „Das Problem der Befruchtung und der Isotropie des Eies, eine Theorie der Vererbung" (1884), „Lehrbuch der Entwickelungsgeschichte des Menschen und der Wirbeltiere" (9de druk 1910), „Die Zelle und die Gewebe, Grundzüge der allgemeinen Anatomie und Physiologie" (dl. 1 en 2 1892—1898), „Zeit- und Streitfragen der Biologie" (1894—1897), „Die Elemente der Entwicklungslehre des Menschen und der Wirbeltiere" (1900), „Die Entwicklung der Biologie im 19ten Jahrhundert" (1900), „Handbuch der vergleichenden und experimentellen Entwicklungslehre der Wirbeltiere" (1901—1904, 3 dln.). Zie verder bij zijn broeder *Richard*.

Hertwig, Richard, een broeder van den voorgaande, den 23sten September 1850 te Friedberg geboren, studeerde eveneens te Jena, Zurich en Bonn, promoveerde aldaar en was van 1873 tot 1874 assistent van *Max Schulze*. In laatstgenoemd

Digitized by Google

jaar vestigde hij zich te Jena als privaatdocent, werd er in 1878 buitengewoon hoogleeraar en begaf zich in 1881 als gewoon hoogleeraar in de zoölogie naar Koningsbergen, in 1883 naar Bonn en in 1885 naar München. De beide broeders hebben onderscheiden wetenschappelijke reizen gedaan en met *Häckel* bewonden zij zich in 1871 te Lesina en in 1875 op Corsica en te Villafranca. Vooral onderzochten zij het zenuwstelsel der coelenteraten en verkondigden een nieuwe theorie over het ontstaan van het middelste kiemblad. De beide broeders leverden gezamenlijk: „Ueber das Nervensystem und die Sinnesorgane der Medusen" (1878), „Der Organismus der Medusen und seine Stellung zur Keimblättertheorie" (1878), „Studiën zur Blättertheorie" (5 stukken, 1879—1883) en „Untersuchungen zur Morphologie und Physiologie der Zelle" (6 stukken, 1884—1890). Alleen schreef *Richard:* „Zur Histologie der Radiolarien" (1876), „Der Organismus der Radiolarien" (1879), „Der Zoologe am Meer" (1881), „Die Aktinien der Challenger-Expedition" (1882—1886), „Ueber die Konjugation der Infusorien" (1889), „Lehrbuch der Zoologie" (6de druk 1903), „Ueber Kernteilung, Richtungskörperbildung und Befruchtung von Actinosphaerium Eichhorni" (1898) en „Ueber physiologische Degeneration bei Actinosphaerium Eichhorni. Nebst Bemerkungen zur Aetiologie der Geschwülste. Festschrift für E. Haeckel" (1904).

Hertz, *Hendrik,* een Deensch dichter, den 25sten Augustus 1798 te Kopenhagen geboren, was van Israëlietische afkomst, werd in 1817 in zijn geboorteplaats student in de rechten. In 1827 trad hij het eerst anoniem als dichter op met het blijspel „Herr Burckhard og Hans familie", dat dadelijk veel bijval vond. Deze viel echter in nog grootere mate ten deel aan het blijspel „Flyttedagen" (1828) en aan de vaudeville „Arvingerne" (1829). Het blijspel „Emma", dat hij in 1832 met de beide voorgaande uitgaf, behoort tot de karakterspellen. Nog altijd was hij onbekend, toen zijn eveneens naamloos uitgegeven: „Gjengangerbreve, ellers poetiske Epistler fra Paradiis" (1830) algemeen opzien baarden. In die brieven geeselde hij de smakeloosheid en bekrompenheid der toenmalige letterkunde en letterkundige kritiek. Daarna deed hij, eveneens zonder naam „Amor's Geniestreger" in het licht verschijnen, een lyrisch, berijmd blijspel. Hij ging voort in die richting in zijn „Anonym Nytaarsgave" (1832) en „Forsarets-Nytaarsgave" (1833). Nadat eindelijk zijn naam bekend geworden was, deed hij, hiertoe in staat gesteld door den koning, een reis door Duitschland, Italië, Frankrijk en Zwitserland. Na zijn terugkeer te Kopenhagen wijdde hij zich aan letterkundige bezigheden, werd vervolgens hoogleeraar en ontving in 1850 een jaarwedde van 1000 Deensche rijksdaalders, hem door den Rijksdag uit eigen beweging toegekend. Grooten opgang maakte voorts zijn treurspel „Svend Dyringe Huus" (1837), „Svanehammen" (1841), een romantisch tooneelspel, „Ninon de Lenclos" (1850), „Tonietta" (1849), „Offeret" (1853), „Den IJgste" (1855), het gedicht „Tyrfing" (1849), en vooral zijn lyrisch drama „De dochter van koning René" (1846). Zijn dramatische stukken, 40 in getal, zijn in 1854 tot 1873 in 18 deelen in het licht gegeven. Ook bezorgde hij een uitgave zijner lierdichten van 1857 tot 1862 in 4 deelen. Van zijn novellen en romans vermelden wij: „Stemninger og Tilstande" (1839), „Johannes Johnson" (1858—1862, 4 dln.) en „Eventyr og Fortällinger" (1862) benevens de reisbeschrijving „Fra en Udenlandsreise" (1863). Hij overleed den 25sten Februari 1870.

Hertz, *Martin Julius,* een Duitsch philoloog, den 7den April 1818 *te* Hamburg geboren, studeerde te Berlijn en te Bonn, vestigde zich in 1845 als privaatdocent te Berlijn, deed daarna een wetenschappelijke reis in het buitenland, bestuurde tijdelijk de Latijnsche afdeeling van het philologisch seminarium te Berlijn, werd in 1855 gewoon hoogleeraar te Greifswald en vertrok in 1862 in die betrekking naar Breslau, waar hij den 22sten September 1895 overleed. Hij schreef: „Simmias Capito" (1844), „De P. Nigidii Figuli studiis atque operibus" (1845), een levensbeschrijving van *Lachmann* (1851), een uitgave der werken van *Livius* (4 dln., 1857), een van de spraakkunst van *Priscianus* (1855), een van *Gellius'* „Noctes atticae" (1883—1885, 2 dln.), een van *Horatius* (1892) „Schriftsteller und Publikum in Rom" (1859), „Renaissance und Rokoko in der römischen Literatur" (1865), „Analecta ad carminum Horatianorum historiam" (1876—1882, 5 dln.), „Zur Kritik von Ciceros Rede für den P. Sestius" (1880) en „Opuscula Gellriana" (1886).

Hertz, *Wilhelm von,* een Duitsch dichter, den 24sten September 1835 te Stuttgart geboren, studeerde te Tubingen in de wijsbegeerte en letteren, begaf zich vervolgens naar München en werd hier lid van den dichterenkring „Krokodil". In 1859 vond hij als luitenant plaats in het Württembergsche leger, deed daarop een wetenschappelijke reis door Engeland, Schotland en Frankrijk, vestigde zich in 1862 te München als privaatdocent in de Germaansche oudheidkunde en werd in 1869 buitengewoon en in 1878 gewoon hoogleeraar in de geschiedenis der algemeene en Hoogduitsche letterkunde aan de polytechnische hoogeschool te München, waar hij den 7den Januari 1902 overleed. Hij leverde een bundel „Gedichte" (1859), de epische gedichten: „Lanzelot und Ginevra" (1860), „Hugdietrichs Brautfahrt" (3de druk 1880), „Heinrich von Schwaben" (8de druk 1902), „Bruder Rausch" (4de druk 1902) en „Gesammelte Dichtungen" (1900), verder vertalingen van „Das Rolandslied" (1861), „Marie de France. Poetische Erzählungen nach altbretonischen Liebessagen" (1862), „Aucassin und Nicollette. Altfrans. Roman aus dem 13 Jahrh." (1865), „Tristan und Isolde" (3de druk 1901), „Spielmannsbuch. Novellen in Versen aus dem 12. und 13. Jahrh." (2de druk 1900) en een nieuwe bewerking van *Wolfram von Eschenbach's* „Parzival" (1898), eindelijk de wetenschappelijke werken „Der Werwolf. Beitrag zur Sagengeschichte" (1862), „Deutsche Sage im Elsasz" (1872), „Die Sage von Parzival und dem Gral" (1882), „Ueber den Namen Lorelei" (1886), „Aristoteles in den alexandrinischen Dichtungen des Mittelalters" (1890) en „Die Sage vom Giftmädchen" (1893). Bovendien gaf hij bij-

Digitized by Google

dragen in *Geibel's* „Münchener Dichterbuch" (1862) en *Heise's* „Neues Münchener Dichterbuch" (1882).

Hertz, *Heinrich,* een Duitsch natuurkundige, den 22sten Februari 1857 te Hamburg geboren, studeerde van 1875 tot 1878 in de bouwkunde, daarna in de natuurkunde te München en Berlijn, waar hij assistent bij *Helmholtz* werd. Reeds het volgend jaar loste hij een prijsvraag op over de extrastroomen, die in spiralen geïnduceerd kunnen worden. Hij promoveerde in 1880 en vestigde zich in 1883 als privaatdocent te Kiel. In 1885 werd hij benoemd tot hoogleeraar in de physica te Karlsruhe. In 1889 ging hij naar Bonn, als opvolger van *Clausius.* In 1887 en 1888 publiceerde hij zijn beroemde proeven over de electrische straling, waarbij hij tevens aantoonde, dat deze electrische golven dezelfde wetten van terugkaatsing en breking volgen als de lichtstralen. Hij schreef o. a.: „Untersuchungen über die Ausbreitung der elektrischen Kraft (1892) en het merkwaardige boek: „Ueber die Prinzipien der Mechanik in neuen Zusammenhange dargestellt". *Hertz* overleed den 1sten Januari 1894 te Bonn. Zijn „Gesammelte Werke" verschenen in 3 deelen te Leipzig in 1894.

Zie: *M. Planck,* Heinrich Hertz (Leipzig 1894).

Hertzberg, *Ewald Friedrich, graaf von,* een Pruisisch staatsman, den 2den September 1725 te Lottin in Achter-Pommeren geboren, studeerde te Halle, werd geplaatst bij het departement van Buitenlandsche Zaken te Berlijn en bij het geheim staats- en kabinetsarchief, zoodat hij een uitgebreide kennis verkreeg van de Pruisische diplomatie. Na het verschijnen van zijn verhandeling „Ueber die erste Bevölkerung der Mark Brandenburg" werd hij lid van de Academie van Wetenschappen (1752) en in 1757 geheim secretaris in werkelijken dienst bij Buitenlandsche Zaken. Bij het uitbarsten van den Zevenjarigen Oorlog (1756) bewerkte hij den vermaarden „Mémoire raisonné" tot rechtvaardiging der maatregelen van *Frederik II,* werd vervolgens staatssecretaris bij het departement van Buitenlandsche Zaken, vervaardigde alle staatsstukken, ontwierp in 1762 het vredesverdrag met Rusland en Zweden en sloot den 15den Februari 1763 den vrede van Hubertsburg, waarna hij tot tweeden Staats- en Kabinetsminister werd benoemd. Ook nam hij deel aan de onderhandelingen over de eerste verdeeling van Polen (1772) en aan de kwestie met Oostenrijk over de Beiersche erfopvolging en onderteekende den vrede van Teschen. Bij de stichting van den Vorstenbond (1785) vervulde hij de hoofdrol. *Frederik Willem II* plaatste hem aan het hoofd van het departement van Buitenlandsche Zaken, verhief hem in den gravenstand en benoemde hem tot curator der Academie. Aanvankelijk luisterde de koning naar den raad van *Hertzberg,* namelijk bij den veldtocht in de Nederlanden (1787), en bij het sluiten van een verbond met Turkije en Polen (1789 en 1790), maar toen die vorst bij het verdrag van Reichenbach (27 Juli 1790) een vernederende inschikkelijkheid betoonde jegens Oostenrijk en een gedeelte der Buitenlandsche Zaken aan *Hertzbergs* beheer onttrok, nam deze in 1791 zijn ontslag. Toen Pruisen echter door de tweede verdeeling van Polen en de coalitie tegen Frankrijk in moeilijke omstandigheden kwam, bood hij in Juli 1794 den koning zijn diensten aan. Deze werden afgewezen. *Hertzberg* overleed den 27sten Mei 1795. Aan een eerlijk karakter paarde hij een bewonderenswaardige werkzaamheid en als curator der Academie bevorderde hij den bloei der letteren. Hij schreef: „Betrachtungen über das Recht der Baymischen Erbfolge" (1778), „Oeuvres politiques" (1795) en „Recueil des déductions, manifestes, etc., rédigés et publiés par la cour de Prusse 1756—1790" (1789—1791, 3 dln.).

Literatuur: Krauel, Graf Hertzberg als Minister Friedrich Wilhelms II (Berlijn 1900); *Preuss,* Graf Hertzberg als Gelehrter und Schriftsteller (Berlijn 1902); *Sevin,* System der preussischen Geheimpolitik (Heidelberg 1903); *Preuss,* Ewald Friedrich, Graf von Hertzberg (Berlijn 1909).

Hertzberg, *Gustav Friedrich,* een Duitsch geschiedkundige, den 19den Januari 1826 te Halle geboren, studeerde aldaar en te Leipzig, redigeerde van 1858 tot 1860 te Berlijn het „Preussisches Wochenblatt" en werd in 1860 hoogleeraar in de geschiedenis te Halle. Hij overleed den 16den November 1907. *Hertzberg* schreef o. a.: „Geschichte Griechenlands unter der Herrschaft der Römer" (1866—1875, 3 dln.), „Geschichte Griechenlands seit dem Absterben des antiken Lebens bis zur Gegenwart" (1876—1879, 4 dln.), „Geschichte von Hellas und Rom" (1879—1880, 2 dln.), „Geschichte des römischen Kaiserreichs" (1881), „Geschichte der Byzantiner und des osmanischen Reiches" (1883—1884), „Athen. historisch-topografisch dargestellt" (1885). „Geschichte der Stadt Halle" (1889—1893, 3 dln.), „Die historische Bedeutung des Saaletals" (1894). Ook vertaalde hij *Duruy's* „Geschichte der römischen Kaiserzeit" (1885—1889).

Hertzka, *Theodor,* een Oostenrijksch staathuishoudkundige, den 13den Juli 1845 te Boedapest geboren, studeerde aldaar en te Weenen in de natuurkundige en rechtsgeleerde vakken en werd in 1872 te Weenen redacteur van het staathuishoudkundig gedeelte der „Neue Freie Presse". In 1879 stichtte hij de „Wiener Allgemeine Zeitung", waarvan hij tot 1886 hoofdredacteur bleef. Ook stichtte hij in 1874 een genootschap van Oostenrijksche staathuishoudkundigen. In de werken „Währung und Handel" (1876), „Die Gesetze der Handels- und Socialpolitik" (1880), „Wesen des Geldes" (1887) verdedigde hij den vrijhandel. Verder leverde hij nog op dit gebied „Wechselkurs und Agio" (1894). Het slaan van munten uit een mengsel van goud en zilver beval hij aan in „Das internationale Währungsproblem und dessen Lösung" (1892). De invoer van het zonetarief op de Oostenrijksch-Hongaarsche spoorwegen is het gevolg geweest van *Hertzka's* „Das Personenporto" (1885). Als hervormer op sociaal gebied schreef hij: „Die Gesetze der sozialen Entwickelung" (1886), „Freiland, ein soziales Zukunftsbild" (10de druk 1896), „Reise nach Freiland" (1893), „Entrückt in die Zukunft" (1895) en „Die Probleme der menschlichen Wirtschaft" (1897). In verschillende steden zijn „Freilandvereine" gevestigd, om *Hertzka's* denkbeelden te verwezenlijken.

Digitized by Google

Hertzveld, *Estella Dorothea Salomea,* een Nederlandsche dichteres, den 14den Juli 1807 te 's-Gravenhage geboren en na haar huwelijk met *Jacobus Hijmans* te Arnhem gevestigd, waar zij in November 1881 overleed, plaatste haar gedichten in verschillende jaarboekjes en tijdschriften, zooals in het *Israëlietisch Jaarboekje:* „Elias in de woestijn" (1852), „De opneming van Elias" (1853), „Tocht der Israëlieten door de Roode Zee" (1854); in het tijdschrift *Tot Nut en Oefening:* „Julius Caesar op den Snowdon" en „Hannibal"; afzonderlijk verschenen „God redt" en „Januari 1861"; in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1853) „Pauls dood"; in den *Almanak voor 't Schoone en Goede* „Na den storm". Verder noemen wij: „Roem" (1859), „Het gebed" (1860), „Maria Theresia" (1861), „De aalmoes" (1862), „Poëzij" (1862), „De priesterzegen" (1863), „Lied der Negerin, een dag voor de vrijheid" (1863), „De menschenhater" (1864), „Stemmen én zangen" (1865), „De zwaluwen en de gevangene" (1866), „Het triomflied der beschaving" (1866), „Maximiliaan van Oostenrijk" (1868), meest alle in het *Jaarboekje voor Rederijkers.*

Hertzwijn. *Zie Babiroesa.*

Herulers, ook wel *Erelers* en *Aerulers* geheeten, waren een Germaansche stam, die zeer lang aan het heidendom bleef vasthouden. Aanvankelijk woonden zij aan de kust der Oostzee, doch later vinden wij hen op verschillende plaatsen. Zij worden vermeld als bewoners der gewesten nabij de Zwarte Zee en als metgezellen der Goten bij hun zwerftochten in de 2de helft der 3de eeuw, daarna in de 4de eeuw als onderworpen aan *Hermanrich,* koning der Oost-Goten, dan als volgelingen van *Attila,* en na diens dood als bondgenooten der Gepiden bij het vernietigen van de heerschappij der Hunnen. Ook bevonden zich Herulers bij de volkeren die tegen het einde der 3de eeuw door keizer *Maximianus* in Gallië werden overwonnen. Verder ontmoet men hen in het begin der 5de eeuw als metgezellen der Saksen bij hun roofstochten langs de kust van Gallië. Ook onder de benden, met welke *Odoacer* in 476 een einde maakte aan het West-Romeinsche Rijk, bevonden zich Herulers. Tegen het einde der 5de eeuw voerden zij heerschappij aan den middenloop van den Donau en woonden zij aan de Theiss. Daarna verdwijnt hun naam uit de geschiedenis.

Hervé, *Florimond Ronger,* een Fransch organist en componist, den 30sten Juni 1825 te Houdain geboren, was eerst organist in verschillende kerken, doch voelde meer neiging tot de opera, werd in 1851 kapelmeester van het „Théâtre du Palais royal" en kwam in 1854 aan het hoofd van een eigen schouwburg, dien hij „Folies concertantes" noemde; later veranderde die naam in „Folies nouvelles" en „Folies dramatiques". In 1856 gaf hij de leiding aan anderen over, trad te Marseille, Montpellier, Cairo en andere steden op, dirigeerde in 1870 en 1871 concerten in Covent Garden te Londen, en was vervolgens kapelmeester van het Empire-theater alaar. Hij overleed den 4den November 1892 te Parijs.

Hervé is de schepper van een soort burleske operettes, in welk genre hij een zeer eigen talent openbaarde; voor vele van die werken schreef hij ook zelf de teksten. De meest bekende zijn: „L'oeil crevé", „Le petit Faust", „Le nouvel Aladin", „Mamzell' Nitouche", „Fla-Fla", „La Noce à Nini" en „Les bagatelles". Voorts schreef hij ook een cantate en eenige balletten.

Hervey de Saint Denis, *Marie Jean Léon, marquis d',* een Fransch sinoloog en letterkundige, in 1823 te Parijs geboren, werd commissaris-generaal voor China op de wereldtentoonstelling te Parijs van 1867, in 1874 hoogleeraar aan het Collège de France, in 1878 lid der Académie des Inscriptions et Belles Lettres, en overleed in 1892. Zijn hoofdwerken zijn: „Le poil de la prairie" (comédie, 1874), „Histoire du théâtre en Espagne" (1850), „Recherches sur l'agriculture des Chinois" (1850), „Un roi" (1855), „Histoire de la révolution dans les Deux-Siciles" (1856), „Poésie de l'époque des Thang" (1862), „Recueil de textes faciles et gradués en chinois moderne" (1869), „Li-Sao, poème du IIIe siècle avant notre ère" (1870), „Ethnographie des peuples étrangers à la Chine" (1871), „Trois nouvelles chinoises" (1885), „Mémoire sur les doctrines religieuses de Confucius et de l'école des lettrés" (1887) en „Six nouvelles chinoises" (1892).

Hervey-eilanden. *Zie Cooks Archipel.*

Hervieu, *Paul,* een Fransch drama- en romanschrijver, den 2den September 1857 te Neuilly-sur-Seine geboren, werd in 1877 advocaat, ging daarna in diplomatieken dienst, maar nam zijn ontslag, toen hij naar Mexico moest vertrekken. Zijn eerste boek, „Diogène le Chien" (1882), en de volgende vonden weinig bijval, eerst „Flirt" (1890) en „Peints par eux-mêmes" (1896) maakten zijn naam bekend. „L'armature" (1895) behandelt de macht van het geld. Verder noemen wij: „L'Inconnu" (1905), „Les yeux verts et les yeux bleus" (1906), „L'Aîpe homicide" (1908) en „Le petit duc" (1910). Als toneelschrijver is *Hervieu Dumas'* opvolgen, maar zijn werken bezitten een hoogere kunstwaarde. Hij schreef o.a.: „Les paroles restent" (1892), „Les tenailles" (1895), „La loi de l'homme" (1897), „L'énigme" (1901), „La course du flambeau" (1901), zijn beste werk, „Le dédale (1903), „Le réveil" (1906) en „Connais-toi" (1909). Hij overleed den 25sten October 1915.

Hervormde Kerk, volledige naam Nederlandsch Hervormde Kerk, is het grootste Protestantsche Kerkgenootschap van Nederland; tot haar behoort ongeveer 78 % van alle Protestanten en 44 % van de geheele bevolking. Hoewel zij in innerlijke éénheid bij de andere Kerkgenootschappen achterstaat, neemt zij als „Groote Kerk" in het kerkelijk leven de belangrijkste plaats in. Deze voorsprong wordt niet alleen door haar ledental, maar ook door haar politieke geschiedenis verklaard (zie 1). Zij telt 10 provinciale ressorten (N.-Brabant en Limburg vormen tezamen 1), benevens het ressort der Waalsche Commissie. Deze zijn verdeeld (opgave 1914) in 44 classes, 186 ringen, 1362 gemeenten met 1640 predikanten; bij deze gemeenten zijn 16 Waalsche, 3 Engelsch-presbyteriaansche en 1 Schotsche. De leer der Kerk is vervat in de Nederlandsche Geloofsbelijdenis; haar Catechismus

Digitized by Google

is de Heidelbergsche; met de 5 leerregels van Dordt (artikelen tegen de Remonstranten) vormen zij de 3 formulieren van Eenigheid, die sinds 1618 de officieele grondslag der Kerk zijn. Verder heeft de Kerk liturgieën voor Doop en Avondmaal, formulieren voor bevestiging van predikanten, ouderlingen en diakenen, voor afsnijding voor een wederopneming in de gemeente. In gebruik voor den kerkzang zijn de Hervormde Psalmen (1773), Evangelische Gezangen (1805) en Vervolgbundel op de Evang. Gezangen (1866). Aan de Rijks-Universiteiten heeft zij te zamen 6 kerkelijke professoren om onderwijs te geven in de leer en het recht van de Nederlandsch Hervormde Kerk en de predikanten te vormen. De kerk wordt bestuurd naar een Algemeen Reglement van 1852; zij heeft verder verschillende bijzondere reglementen, bijv. op de examens, op de kerkeraden, op het beheer der kerkelijke goederen enz.

1. *Ontstaan en politieke lotgevallen.* De zegepraal van de Hervorming in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden gaf aan het Calvinisme spoedig het overwicht; het organiseerde zich in een kerk, die in 1571 haar eerste nationale synode hield te Emden. Reeds in 1568 was te Wezel „een verzameling gehouden van de Nederlandsche Kerken (Gemeenten) die onder het kruis zitten (d. w. z. in 't geheim moeten samenkomen) en in en buiten Nederland alleszins verstrooid zijn", om regelen vast te stellen voor den welstand der kerken. Maar in 1571 had de eigenlijke constitueerende synode plaats van de kerken der beide talen, die in de Nederlanden gesproken werden. Negen en twintig afgevaardigden van verschillende Waalsche en Nederduitsche kerken in de Rijnlanden, Vlaanderen, Antwerpen en Noord-Nederland waren aanwezig; de Walen hadden de meerderheid. De Nederlandsche geloofsbelijdenis, door den *Waalschen* predikant *Guido de Brès* in 1561 opgesteld, werd als formulier van eenheid aangenomen; zoo ook de Presbyteriaal-synodale kerkregeling (zoo genoemd, omdat de presbyters, d. z. ouderlingen, grooten invloed kregen), die de Waalsche gemeenten in gemeenten, classen en synoden had ingedeeld. Deze kerk genoot de bevoorrechting van de Staten-Generaal; zij hebben „den goeden welstand en de voortplanting van de oprechte, ware, christelijke gereformeerde religie" ter harte genomen en eindelijk in 1651 op de Groote Vergadering de Nederlandsch Hervormde Kerk als de ware kerk van het Nederlandsche volk erkend. De kerkgebouwen, die vroeger gediend hadden voor de uitoefening van den R.-Katholieken eeredienst, werden haar toegewezen; de inkomsten der kerkelijke goederen, in 1573 genaast, werden in 1574 bestemd voor de betalingen der predikanten in steden en dorpen. De regeering stichtte hoogescholen ter opleiding van predikanten te Leiden (1575), Franeker, Groningen, Utrecht en Harderwijk (1648). Ook het volksschoolonderwijs stond onder den invloed van den Hervormden godsdienst, die door de Staten-Generaal binnen de palen der kerk werd gehandhaafd. Ook werden langzamerhand staatsbetrekkingen alleen vergeven aan belijders der Calvinistische religie.

Genoot de kerk aldus de bevoorrechting van den Staat, daar tegenover stond, dat zij tegen het theocratisch ideaal van het Calvinisme in zich bevoogding van den Staat moest laten welgevallen. De burgerlijke regering mocht naar Gereformeerd beginsel geen macht uitoefenen bij benoeming van predikanten en ouderlingen; zij heeft dat niet alleen herhaaldelijk gedaan, maar liet recht tot deze inmenging was haar zelfs officieel verleend in de Dordtsche kerkorde, in 1618 vastgesteld. Deze kerkorde gold slechts in enkele provincies — eerst in 1815 is er voor de geheele kerk één kerkregeling vastgesteld —; Zeeland had een staatskerkorde; in andere provincies zijn wijzigingen in de kerkorde aangebracht door de regeering. De overheid schreef bid- en dankdagen uit en liet de vergaderingen der kerkelijke besturen door gemachtigden der regeering bijwonen, die de benaadelagingen over bepaalde onderwerpen konden verbieden en de besluiten konden vernietigen. Op last van de Staten-Generaal werd in 1619 een nieuwe vertaling van den Bijbel begonnen en in 1637 in de kerken en publieke scholen der Vereenigde Nederlanden en verder machtsgebied ingevoerd; in 1773 een nieuwe Psalmberijming. Ook duldde zij met meer of minder ruimte andere kerkgenootschappen en verleende aan vrijdenkers bescherming, terwijl art. 36 van de Nederlandsche Geloofsbelijdenis haar de uitroeiing van alle afgoderij en valschen godsdienst tot plicht stelde.

In het laatst der 18de eeuw kreeg de bevoorrechte positie der heerschende kerk een geweldigen schok door de stichting der Bataafsche republiek. Scheiding van kerk en staat was de republikeinsche leus; de geestelijke goederen werden tot nationaal bezit verklaard en in 's lands kas gestort; verscheiden jaren keerde de overheid niets meer uit aan de Nederlandsch Hervormde predikanten; sinds 1802 werden weer uitkeeringen gedaan, maar ook aan predikanten van andere kerkgenootschappen. Kerkgebouwen en pastorieën werden afgestaan aan de gemeente, die in een stad of dorp de meerderheid uitmaakte met uitkeering aan de minderheid. *Lodewijk Napoleon* hief ongeveer 50 predikantsplaatsen op. De publiek erkende kerk werd een kerkgenootschap. In 1815 is deze toestand beëindigd; in de grondwet van het koninkrijk der Nederlanden is met de bevoorrechte positie van de leden der Nederlandsch Hervormde Kerk gebroken. Intusschen bleef de kerk zelf in financieel opzicht, ook door opleiding van haar predikanten van staatswege meer dan andere kerkgenootschappen, die eigen seminaria hadden te onderhouden, aan den staat verbonden. Van vèrstrekkende beteekenis is geweest, dat de koning haar, door bemiddeling van een predikantencommissie, van een algemeen reglement voor het bestuur voorzag, dat in 1816 is ingevoerd. In dit reglement is het bestuur der kerk gecentraliseerd. Kwam de kerk vroeger in classicale vergaderingen, provinciale synoden en een enkele maal in een nationale synode bijeen, wier afgevaardigden telkens opnieuw gekozen werden — die der provinciale synoden door de classicale vergaderingen; die der nationale door de provinciale synoden — en na afloop der vergaderingen door deputaten werden

Digitized by Google

vervangen, nu verwierven de provinciale synoden en kwamen er provinciale en synodale besturen, wier leden voor eenige jaren zitting hadden. Zij werden door den koning aangewezen. Ook werden de vergaderingen dier besturen door gemachtigden der regeering bijgewoond. Dit alles wekte opposítie en de ontwikkeling der staatkundige ideeën eischte emancipatie der kerk. In 1852 en 1853 is de kerk met verlof der regeering er toe overgegaan zich zelf te organiseeren. In het nieuwe reglement bleef het beginsel van bestuur hetzelfde, n. l. centralisatie; maar de voortdurende inmenging, van den staat, is geweerd. Het laatste restant verdween in 1870, nadat een jaar te voren de colleges van toezicht op de kerkvoogdijen waren opgeheven (1869).

2. *Leerstellige geschiedenis.* De Nederlandsche Geloofsbelijdenis is sinds 1571 de grondslag van de Nederlandsch Hervormde Kerk gebleven. In 1618 en 1619 is op de Nationale Synode van Dordrecht de strenge uitverkiezingsleer tegen de afwijkingen der Remonstranten gehandhaafd; voortaan golden de 3 formulieren van Eenigheid (zie boven). In de 17de eeuw heeft deze leer het kerkelijk leven beheerscht. *Voetius* heeft haar scholastiek uitgewerkt. Wel kwam naast hem *Coccejus* op (zie aldaar) met de bijbelsche verbondstheologie, waaruit een vrijer houding tegenover de Zondagsvëering voortvloeide; maar voor beide partijen was in de kerk plaats. De *Labadisten* (zie aldaar), die zich met de dorre leerstelligheid en geestelijke verslapping niet konden vereenigen, verlieten in de 17de eeuw de kerk en stichtten een gemeente van uitverkorenen. In het laatst der 18de eeuw deed het rationalisme zijn invloed gevoelen; de strenge belijdenis raakte bij het toongevend deel van de leden der kerk op den achtergrond. Wel werd in het reglement van 1816 aan het bestuur der kerk de handhaving van haar leer opgedragen, maar de belijdenis was niet meer de oude. Dit spiegelde zich af in de nieuwe proponentsformule van 1817; de a. s. predikant had zich voortaan te verbinden om de leer overeenkomstig Gods woord (niet langer: overeenkomende met Gods woord) te prediken; velen aanvaardden sindsdien de belijdenis voor zoover ze (niet: omdat ze) overeen kwam met den Bijbel. Zijn eerste partijgroepeering kreeg het vrijzinnig element in de Groninger of Evangelische richting (zie Evangelischen), die den Heer stelden boven de leer (± 1830). Het orthodox element vereenigde zijn beste krachten onder de vanen van het Réveil; de gewekte beweging heeft in 1834 een groot contingent uit de Hervormde kerk geworven. Omstreeks het midden der 19de eeuw trad met *Scholten* en *Opzoomer* het modernisme de kerk binnen; daarna de Ethische richting (zie *Ethische*). Sedert zijn alle leerstellige richtingen er vertegenwoordigd.

3. *Huidige organisatie.* Aan het hoofd van elke gemeente staat een Kerkeraad. Heeft zij een of twee predikanten, dan behartigt deze kerkeraad, uit predikanten (a. q. consulenten), ouderlingen en diakenen bestaande, alle zaken; zijn er 3 of meer predikanten, dan wordt het College gesplitst in een Bijzondere en een Algemeene Kerkeraad; de Bijzondere (predikanten en ouderlingen) heeft het bestuur der gemeente; diakenen hebben de armenzorg en zijn enkel aan den Kerkeraad rekenplichtig; soms treden zij gezamenlijk op. Het recht tot benoeming van ouderlingen en diakenen en de beroeping van predikanten berust bij de stemgerechtigde leden der gemeente (tot nu toe alleen mannen); zij kunnen dit recht zelf uitoefenen of het overdragen aan den Kerkeraad; om de 10 jaar moeten ze hierover opnieuw beslissen. Wenschen ze zelf dit recht uit te oefenen, dan kiezen ze in de gemeenten met meer dan honderd stemgerechtigden, dubbel zooveel gemachtigden als er leden van den Kerkeraad zijn; deze gemachtigden vormen dan met den Kerkeraad het kiescollege.

Een zeker aantal gemeenten te zamen vormt een *classis*. Er zijn provincies met 6 classes en minder. Aan het hoofd van iedere classis staat een classicaal bestuur, gekozen door de classicale vergaderingen, die op den laatsten Woensdag van Juni in iedere classis worden gehouden en bestaan uit de gezamenlijke predikanten der classis en een gelijk aantal ouderlingen, daartoe door de kerkeraden afgevaardigd. Dit classicaal bestuur houdt toezicht op de gemeenten en kerkeraden in zijn classis; dat toezicht wordt geoefend door persoonlijke (om de 3 jaar) of schriftelijke kerkvisitatie. Het vergadert viermaal 's jaars. Aan het hoofd van de gemeenten in een provincie staat het Provinciaal Kerkbestuur, dat gekozen wordt door de classicale vergaderingen; van elke 3 leden zijn 2 predikanten en 1 ouderling. Dit bestuur houdt toezicht op de classicale besturen, heeft het recht om predikanten, in het algemeen kerkeraadsleden wegens wangedrag af te zetten — schorsing kan door de classicale besturen geschieden — en is belast met het examineeren van de candidaten tot den Heiligen Dienst. Het komt 3 maal 's jaars in de hoofdsteden der provincies samen.

Aan het hoofd der geheele Kerk staat de Synode. Deze heeft het oppertoezicht en oefent de hoogste rechtspraak uit. Zij vergadert éénmaal 's jaars van af den derden Woensdag van Juli. Zij telt 19 gewone leden, 16 predikanten en 6 ouderlingen of oud-ouderlingen, voor den tijd van 3 jaar benoemd door de provinciale kerkbesturen en de Waalsche commissie, d. i. het bestuur der Waalsche gemeenten; daarnaast twee van de zes kerkelijke hoogleeraren als adviseurs (ze hebben zitting naar een vastgestelde roosters) de Secretaris en de Quaestor-Generaal, in 't geheel 23. Naast de Synode staat de door haar gekozen synodale commissie van 6 gewone leden, 3 predikanten en 3 ouderlingen of oud-ouderlingen, door de Synode gekozen, benevens haar president, vice-president en secretaris, in het geheel 9. Zij vergadert tweemaal 's jaars, in het voorjaar en najaar en bereidt de werkzaamheden der Synode voor; evenzoo voert zij uit, wat haar door de Synode in last is gegeven; ook oefent zij in sommige gevallen de hoogste rechtspraak.

De wetten of reglementen der kerk gaan uit van de Synode. Deze doet voorstellen en zendt die ter beoordeeling aan de classicale vergaderingen. Na het oordeel van deze vernomen te hebben, kan de Synode het voorstel intrekken of wijzigen, of in zijn oorspronkelijken vorm hand-

Digitized by Google

haven. In de beide laatste gevallen wordt het opgezonden aan de provinciale kerkbesturen, wier leden bij meerderheid van stemmen over aanneming of verwerping beslissen.

Het beheer der kerkelijke goederen werd tot 1869 gecontroleerd door colleges van toezicht, van regeeringswege benoemd. Sindsdien is het Beheer vrij of onder zelf gekozen toezicht. In beide gevallen geschiedt het meestal door kerkvoogden, die gekozen worden door notabelen en aan dezen, die door de stemgerechtigde lidmaten zijn gekozen, rekenplichtig zijn. In het laatste geval heeft de gemeente zich aangesloten bij het Algemeen College van Toezicht, dat in 1870 in werking is getreden. Het wordt gekozen door de provinciale colleges van toezicht; deze door de afgevaardigden van kerkvoogden en notabelen. In het Algemeen College kiest ook de Synode één lid. Sommigen zijn van oordeel, dat aan de Synode het recht toekomt om het beheer der kerkelijke goederen te regelen; anderen ontkennen dat. In den dienst van vacante gemeenten wordt voorzien door ringen, onderdeelen van classes. De Nederlandsch Hervormde Kerk heeft verschillende provinciale of classicale weduwenbeurzen.

4. *Inwendige toestand.* De huidige toestand der kerk kan enkel worden begrepen uit haar geschiedenis in de 19de eeuw. Haar geschiedenis sinds 1815 is er een van strijd. Steen des aanstoots is bovenal geweest de houding van haar hoogste bestuur tegenover de belijdenis der kerk. Die leer, officieel in de 3 formulieren vervat, is niet in het minst gewijzigd; maar door bepalingen in bijzondere reglementen hebben besturenden getoond met historisch geworden toestanden, in casu richtingenverschil in de kerk, rekening te willen houden. Tegenwoordig wordt van predikanten en godsdienstonderwijzers enkel de belofte gevischt, dat zij overeenkomstig de beginselen en het karakter der Nederlandsche Hervormde Kerk het Evangelie van *Jezus Christus* zullen verkondigen en de belijdenisvragen mogen aan nieuwe lidmaten „in geest en hoofdzaak" worden gesteld. De kerk heeft zich evenwel niet in deze richting bewogen zonder protest van de belijdenismannen. In 1827 kwam ds. *Molenaar* op tegen de nieuwe proponentenformule (zie 2). De Afscheiding van 1834 was een uiting van verzet tegen het „Synodale staatakreatuur". In 1841 kwam opnieuw een adres bij de Synode om de formulieren te handhaven, dat ter zijde is gelegd. In 1864 is de „Confessioneele Vereeniging" opgericht; uitgaande van de gedachte, dat een onzuivere kerkregeering als de Synode, de zuivere leer niet kan handhaven, streeft zij naar reorganisatie van de kerk; als langs wettigen weg de oude Gereformeerde kerk is hersteld, zal de tijd gekomen zijn om de belijdenis naar Gods woord te herstellen. Sinds dr. *Kuyper* in 1886 de reformatie der kerk met geweld heeft beproefd, door de gemeente Amsterdam buiten het synodaal verband te plaatsen, heeft de Confessioneele Vereeniging haar leus van den wettigen weg slechts te sterker aangeheven. Intusschen is naast haar in 1906 verrezen de „Gereformeerde Bond tot vrijmaking der Hervormde Kerken", die de schare van gereformeerden in de kerk wil verzamelen om na ontbinding der kerk aansluiting te zoeken bij de Gereformeerden buiten de Nederlandsch Hervormde Kerk. Anderen gelooven in de mogelijkheid van een vredig samenwonen der verschillende richtingen in een kerk. De mogelijkheid is nog niet gebleken en het middel niet gevonden. Sinds in 1867 het algemeen stemrecht voor verkiezing van kerkeraadsleden is ingevoerd, is de positie der Modernen in de meeste groote steden onhoudbaar geworden. Godsdienstpredikking in hun geest wordt hun geweigerd. Maar ook op het platteland worden vrijzinnige lidmaten in andere gemeenten aangenomen, op grond dat het „in geest en hoofdzaak" niet genoeg in acht is genomen, in rechtzinnige gemeenten geweigerd. Om tot een bevredigenden toestand te geraken, zijn er voorstellen gedaan o. a. tot kerspelvorming. Zij zijn alle afgewezen. Thans houdt men als redmiddel het oog gevestigd op evenredige vertegenwoordiging. De Synode heeft zich in beginsel voor een „modus vivendi" verklaard, die het samenwonen van verschillende richtingen zal mogelijk maken. Maar de toekomst dezer pogingen ligt nog in het duister. Een geringer punt van wrijving vormt de positie der Waalsche kerken; er is een streven om deze kerken, die thans met een provinciaal ressort gelijk staan, tot een classicaal te doen afdalen.

Literatuur: J. Reitsma, Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden (2de druk 1899); *G. J. Vos,* Geschiedenis der vaderlandsche Kerk; *J. H. Scholten,* Leer der Hervormde Kerk; *T. Cannegieter,* De bevoegdheid tot regeling van het beheer der kerkelijke goederen (1890). Zie verder voor leer en formulieren het: „Gezangboek der Nederlandsch Hervormde Kerk"; voor haar geschiedenis: „Handelingen van de Algemeene Synode"; voor de statistiek: „*Van Alphen's* Nieuw Kerkelijk handboek" (elk jaar verschijnend).

Hervorming noemt men die beweging in de Christelijke kerk, welke de grondslagen van het Protestantisme heeft gelegd en de R.-Katholieke kerk een deel van haar machtsgebied heeft ontrukt. Zij wordt aldus genoemd, omdat het oorspronkelijk doel verbetering der kerk was; de uitkomst leidde evenwel tot scheuring. Het is moeilijk een tijdsbepaling te geven; de beweging kondigt zich reeds voor den aanvang der 16de eeuw aan en is aan het eind dier eeuw nog niet tot stilstand gekomen. Wil men eenigszins nauwkeurige jaartallen, dan kan men het tijdvak der Hervorming stellen van 1517 tot ± 1560; 31 October 1517 valt het geruchtmakend optreden van *Luther* te Wittenberg, dat beslissende gevolgen heeft gehad; in 1555 wordt het Protestantisme in Duitschland door de rijksregeering erkend; het Calvinisme was toen een voldongen formatie en in 1559 is de breuk van Engeland met Rome beslist. Vanaf 1560 ongeveer begint de georganiseerde poging der R.-Katholieke kerk om het verloren gezag te herwinnen en daar tegenover de bestendiging en gedeeltelijke ondergang, dus de geschiedenis, van het Protestantisme (zie aldaar). Wat aan hervormingspogingen vóór het optreden van *Luther* ligt, wordt als voorbereiding samengevat (1).

Digitized by Google

In deze hervormingsbeweging treden personen en groepen naar voren (2) als leidende elementen, die door verschillende motieven beheerscht worden. Zoo is de Hervorming geen organische éénheid, maar laten zich religieus, naast kleine groepen als die van *Schwenckfeld* en individualisten, als *Sebastiaan Franck* e. a., de bewegingen van *Luther* (2*a.*), *Zwingli* en *Calvijn* (2*b.*), van *Anabaptisten* (2*c.*) en *Socinianen* (2*d.*) onderscheiden. Het gemeenschappelijke is het anti-katholieke. Het religieuse element wordt door staatkundige bedoelingen overheerscht in Engeland (2*e.*), maar ook elders is de Hervormingsbeweging met politiek vervlochten. Ook sociaal-economische factoren spelen een rol in de revolutie der geesten, die zich in den Hervormingstijd hier en ginds met meer of minder kracht doorzet (3).

1. De overtuiging, dat de kerkelijke misstanden, in financieele en zedelijke misdragingen van clerus en monniken aan den dag tredend, onhoudbaar werden, heeft een streven naar hervorming der kerk „aan hoofd en leden" in het leven geroepen. Men dateert dit streven van af de 14de eeuw. In Engeland is *John Wiclif* de man, die begon te opponeeren tegen de financieele aanmatiging der Pausen en later kwam tot een godsdienstige oppositie tegen het R.-Katholieke kerksysteem. Zijn aanhang is verloopen. Op het vasteland vormt de hoogeschool van Parijs het middelpunt van een beweging tot hervorming der kerk. In Bohemen is onder leiding van *Johannes Hus* († 1415), geestverwant van *Wiclif*, een kerkelijke revolutie ontstaan. Maar de resultaten ten opzichte van de kerk bleven zeer gering; de concilies te Pisa, Constanz en Bazel hebben de positie van het Pausdom niet noemenswaardig beinvloed. Ook de strijd tegen verwereldlijking der geestelijke orden door de Broeders des gemeenen levens (in het laatst der 14de eeuw) had geen uitwerking in het groot. De ascetische beweging, 100 jaar later door *Savonarola* in Florence geleid, werd snel versmoord. Het is hoogst twijfelachtig, of dit alles voorbereiding der Hervorming verdient te heeten; de draden, die deze bewegingen aan de Hervorming verbinden, zijn niet, althans hoogst moeilijk te vinden; waarschijnlijk werkten nog *Hussitische* ideeën na onder den boerenstand. Zeker heeft het *Humanisme* in dit opzicht een taak vervuld; de herleving der klassieke wetenschap wekte nieuw geestelijk leven en verschafte aan breede massa's de geestelijke wapenen voor het verzet tegen de kerk in kennis van het Nieuwe Testament en onbarmhartigen spot met de ontaarding van den clerus. Er lag ook op economisch en politiek terrein brandstof genoeg; de kerk handhaafde met meer of minder nadruk het renteverbod, maakte voor zich zelf aanspraak op vrijdom van belasting, bevorderde bedelarij enz.; de landsvorsten trachtten hun macht te centraliseeren en ondervonden daarbij van de voorrechten der curie, bijv. de eigen rechtspraak, belemmering; de boeren hadden op vele plaatsen een ondraaglijk lot. In al deze brandstof wierp het optreden van *Luther* de lont.

2*a.* *Luther* (1483—1546) *en het Lutheranisme.* De krachtige figuur, die op het rechte oogenblik den stoot heeft gegeven tot een hervormingsbeweging, die heeft doorgewerkt, is *Maarten Luther* geweest. Een conflict van zijn religieus gemoed met de Roomsche opvatting van godsdienst bracht hem op den weg der hervorming. Hij was in het klooster gegaan om zekerheid te verkrijgen van zijn eeuwige zaligheid en had het verlaten zonder ze in het kloosterleven te hebben gevonden. Maar hij had door studie van het Nieuwe Testament, *Augustinus* en de mystieken een anderen weg tot verlossing ontdekt: de waarheid der rechtvaardiging door het geloof, d. i. dat de goddelijke barmhartigheid den zondaar genade schenkt op grond van geloof alleen. Eerst later heeft deze gemoedsovertuiging hem van de kerk, waarin hij niet paste, vervreemd. Toen in Duitschland, ook in Wittenberg, aflaten werden geveild, als een middel om den zondaar met God te verzoenen, heeft *Luther* daar 95 stellingen aangeplakt tegen het misbruik van den aflaat (31 October 1517). De actie hierop van kerkelijke zijde gevolgd (*Eck, Cajetanus,* disputatie te Leipzig) bracht *Luther* tot het inzicht, dat hij niet meer stond op den bodem der kerk. Hij kreeg dadelijk grooten aanhang; de stellingen werden wijd en zijd verbreid; zijn houding in Leipzig had hem de vriendschap der humanisten doen verwerven; *Philippus Melanchton* was voortaan zijn medewerker; *Ulrich van Hutten*, een der rijksridders, een tijdlang zijn boezemgenoot. De jaren 1519 tot 1521 zijn de glorietijd van de Duitsche hervorming; *Luther* werd zich in deze jaren door de drijvende kracht van de volksmassa, door den steun van de geleerden en den aanhang der rijksridders van zijn taak als hervormer bewust. In 1520 verschenen zijn 3 epoquemakende hervormingsgeschriften (zie *Luther*). De kerk trad vruchteloos tegen hem op; het verbranden van zijn geschriften te Leuven werd door *Luther* beantwoord met het ongehoorde feit, dat hij de bul van den Paus, waarbij hij met den ban werd bedreigd, verbrandde (1520). Te Worms (1521) handhaafde hij zijn overtuiging voor keizer en rijk. *Karel V* kondigde nu het *Wormser edikt* af, waarbij *Luther* en zijn aanhangers in den rijksban werden gedaan en de verbranding van zijn boeken en censuur over alle nieuwe geschriften werd gelast (1521). *Luther* zelf werd door zijn beschermer *Frederik den Wijze van Saksen* op den Wartburg in veiligheid gebracht; door het politiek beleid van denzelfden vorst had de hervorming ongestoorden voortgang. Wittenberg vormde het centrum; *Luther*'s medewerkers hier waren naast *Melanchton, Amsdorf, Karlstadt, Justus Jonas* en *Bugenhagen*. *Melanchton* gaf in de *Loci Communes* de eerste theologische formuleering van *Luther*'s hervormingsgedachten: de vorm van het Christelijk geloof mag enkel aan de Schrift worden ontleend; geloof is vertrouwen op de barmhartigheid Gods; de wet van het Oude Testament kan ons niet langer vonnissen; zij is niet meer dan een uiterlijk voorschrift, dat door de werking des Heiligen Geestes in ons, waaraan wij geheel afhangen, beteekenis krijgt; er zijn twee sacramenten: doop en avondmaal; de geestelijke overheid is aan de wereldsche onderworpen. Wittenberg begon ook *praktisch* te hervormen: het priester-

Digitized by Google

celibaat werd opgeheven, de kloostergeloften nietig verklaard, de privaatmis afgeschaft en de publieke mis in avondmaal veranderd; nieuwe sociale maatregelen ingevoerd en de beelden (onder tumult) verwijderd. *Luther* keerde het volgend jaar naar Wittenberg terug en ging eenige schreden terug op den hervormingsweg, die hem te ver ging. De Lutherse hervorming heeft sedert een voorzichtigen trek behouden.

De Lutherse beweging, begunstigd door afwezigheid van den keizer om politieke redenen, de genegenheid van verschillende vorsten, de onmacht van het rijksbestuur om het Wormser edict uit te voeren en gevoed door de prediking van priesters en monniken, de geschriften van *Luther* e.a. en volksliederen, verbreidde zich door het geheele Duitsche rijk, Tirol, Salzburg, Oostenrijk, Moravië, Hongarije, West Pruisen en Lijfland en in het Westen vooral in de Zuidelijke Nederlanden. Daar gold het edict van Worms onbeperkt en zijn ze het minst met rust gelaten; vervolgd werden de Lutheranen ook in Beieren, Oostenrijk, Salzburg, Hessen, Brandenburg en het hertogdom Saksen (niet te verwarren met Keursaksen); het best hadden ze het in Keursaksen, Oost-Friesland en een enkele Zuid-duitsche stad. Het lot van het Lutheranisme hield voortaan maar verband met de politieke geschiedenis van Duitschland. In 1542 sloten de Zuid-Duitsche Katholieke stenden het verbond van Regensburg om het Wormser edict te handhaven; in 1525 volgde Noord-Duitschland met het verbond van Dessau. De hervormingsgezinden beantwoordden dit met het verbond van Torgau, waarvan landgraaf *Philips van Hessen* de ziel was; bondgenooten waren keurvorst *Johan van Saksen*, de opvolger van zijn broer *Frederik de Wijze* († 1525); de hertogen *Ernst van Lüneburg, Hendrik van Mecklenburg, Albrecht van Pruisen* en vorst *Wolfgang van Anhalt*. De rijksdag van Spiers verschoof de beslissing over de uitvoering van het edict (1526). Intusschen werden de kerken in Keursaksen, Hessen en elders hervormd; de landsheer trad in de plaats van den bisschop, het onderwijs werd geregeld enz. Op den tweeden Rijksdag te Spiers (1529) namen de Roomsche stenden, die de meerderheid vormden, het besluit, dat de hervorming niet verder gepropageerd mocht worden; 5 vorsten en 14 steden hebben hiertegen een *protest* ingediend (ontstaan van den naam Protestanten). Het volgend jaar riep keizer *Karel* den Rijksdag te Augsburg bijeen; de Protestanten, dienden een geloofsbelijdenis in *(Confessio Augustana)*, waarbij zij verklaarden, dat hun leer in niets afweek van Schrift en Kerk en dat de strijd ging over eenige misbruiken. Deze leer werd echter afgewezen, het edict van Worms opnieuw uitgevaardigd en door den keizer werd binnen een jaar een concilie beloofd. Evenwel dit laatste wenschte de Paus niet; tot wapengeweld tegen de Protestanten waren niet alle Katholieke stenden geneigd en de buitenlandsche politiek drong den keizer tot omzichtig beleid. In 1531 sloten de Evangelische stenden het Schmalkaldisch verbond. Deze bedreiging van 's keizers macht dwong hem voorloopig het Protestantisme in den omvang, dien het verkregen had, te dulden. In de volgende jaren werden Württemberg en Pommeren, het hertogdom Saksen en het keurvorstendom Brandenburg Lutherse; toen hadden de Evangelischen in Noord-Duitschland de meerderheid. Eindelijk in 1546 trad de keizer met de wapenen op; het Schmalkaldisch verbond, verzwakt door het terugtreden van *Philips van Hessen*, leed de nederlaag. De Evangelische beweging werd met ondergang bedreigd. In hetzelfde jaar stierf ook Luther. Toen de keizer echter verraden werd door *Maurits van Saksen*, die eerst de Protestantsche zaak verraden had, kwam er een beslissende keer. In 1555 werd bij den godsdienstvrede van Augsburg *de Confessio Augustana voor het rijksrecht als belijdenis erkend;* de landsheeren waren vrij om te kiezen en de onderdanen van een ander geloof dan het hunne, mits vreedzaam, uit het land te verbannen.

Ook elders, in Frankrijk en Engeland, hebben door Lutherse geschriften en invloed van wie in Wittenberg gestudeerd hadden, Lutherse invloeden gewerkt, maar nergens zijn zij van blijvende beteekenis geweest. In Frankrijk en Nederland is het Calvinisme heerschend geworden; Engeland heeft zijn staatskerk gekregen (zie 2 *b*). In Denemarken, Zweden en Noorwegen is het Lutheranisme tusschen 1520 en 1530 door de vorsten ingevoerd onder verzet van het volk. Ook in Polen en Lithauen is met goed gevolg Lutherse propaganda gemaakt.

2*b*. *Zwingli, Calvijn* en *de Gereformeerden*. *Zwingli* (1484—1531) is langs humanistische banen tot kerkhervorming gekomen. Schriftstudie en wijsgeerige bezinning hebben zijn theologie helpen vormen, waarin voor het Roomsche Sacrament niet de minste plaats overbleef; hebben hem ook gedrongen de samenleving door de zedelijke voorschriften van het Nieuwe Testament te vernieuwen. In Zurich is hij in 1522 met een systematischen aanval op de R.-Katholieke kerk begonnen, dien hij in 1523 door de uitgave en verdediging van 67 stellingen voor den raad der stad heeft gerechtvaardigd. De raad vaardigde het besluit uit, dat voortaan alle predikers het Evangelie te verkondigen hadden. Van nu af werden de door *Zwingli* en *Leo Judae* voorgestelde kerkelijke hervormingen uitgevoerd; zij waren radicaal, liepen uit op afschaffing van alle sacramenten en kerkelijke gebruiken; alleen doop en avondmaal (in symbolische opvatting) bleven behouden; de raad nam over hetgeen vroeger van het kerkbestuur uitging. De oerkantons Schwyz, Uri en Unterwalden, verder Luzern, Freiburg en Zug hielden beslist aan de R.-Katholieke Kerk vast. Bern en Bazel weifelden. Appenzell en Mühlhausen vielen Zurich bij. Er kwamen twee religieus-politieke verbonden tegenover elkaar te staan. Ten gevolge der R.-Katholieke apologie kwam de Evangelische beweging een oogenblik tot stilstand; korten tijd later werden Bern en Bazel gewonnen. De spanning tusschen R.-Katholieke en Evangelische kantons leidde in 1531 tot een inval op het gebied van Zurich; Zurich leed de nederlaag in den slag bij Kappel en *Zwingli*, die als veldprediker was meegetrokken, vond den dood. Korten tijd later overleed zijn bekwame medewerker *Oecolampadius* te Bazel.

Digitized by Google

Bullinger en *Myconius* werden hun opvolgers en hebben de zaak der Hervorming met kracht gehandhaafd, maar de versterking van beteekenis is gekomen uit Fransch Zwitserland.

Calvijn heeft Genève gemaakt tot middelpunt van het Zwitsersche protestantisme. Reeds vóór het optreden van *Calvijn* was de stad door de bemoeiing van *Farel*, hoofdzakelijk echter in verband met politieke belangen, Protestant geworden (1535), gelijk *Calvijn* zelf tot de tweede generatie der hervormers behoorde (1509—1564). Hij was een scherp dogmaticus en geweldig organisator. Zijn dogmatisch talent had hij geopenbaard door het schrijven der „Institutio" (onderwijzing in den christelijken godsdienst). Zijn organiseerend vermogen toonde hij door de hervorming der stad Genève in theokratischen geest. Van 1538 tot 1541 heeft hij, om zijn rigoristisch optreden gehaat, moeten wijken naar Duitschland. In 1555 had hij gezegevierd, was Genève aan de Calvinistische *censura morum* onderworpen en stonk tegen alle aanvallen van buiten (zie *Calvijn*). Door de stichting van een theologische academie, waar predikanten voor het buitenland gevormd werden en zijn talrijke persoonlijke betrekkingen, heeft hij een enormen invloed uitgeoefend. De Kerk in Frankrijk ontving van hem haar stempel. Hier hadden zich Luthersche en humanistische invloeden, doen gelden, maar tegenkanting ontmoet van de regeering; alleen *Margareta van Navarre* was deze invloeden goed gezind. Onder invloed van *Calvijn* begon een nieuwe faze. Een deel van den adel sloot zich bij de Evangelische beweging aan, die met politiek werd vervlochten. In 1559 verscheen de *confessio Gallicana*. Na een tijdvak vol beroering (Hugenoten-oorlogen) veroverde het Protestantisme zich een rechtspositie in het Edict van Nantes (1598). In Schotland is de staatskerk gereformeerd in 1560 na een worsteling, waarin het *Covenant*, een verbond van edelen om het Woord Gods door te voeren, en het optreden van *John Knox*, den vurigsten partijganger van *Calvijn*, den doorslag hebben gegeven. De Schotsche kerk is sinds dien een der zuiverste typen van een Gereformeerde Kerk. Ook in Polen en Litauen schoot het Calvinisme wortel door de bemoeiing van *Johannes à Lasco;* Zwitserland werd langzamerhand geheel Calvinistisch gezind en een deel van de Duitsche protestanten kwam onder Calvinistischen invloed; later gingen de Palts, Hessen-Kassel en Brandenburg tot de Gereformeerde Kerk over.

2*c*. *Anabaptisten*. Te midden van de godsdienstige gisting, die het optreden van *Luther* en *Zwingli* teweegbracht en hun een aanhang van hervormingsgezinden toevoerde, trad een derde anti-roomsche beweging naar buiten in de Anabaptisten. Deze saamgestelde groep was bovendien anti-kerkelijk. In Zurich hebben ze het eerst een kring gevormd, die afkeerig van de overheidskerk van *Zwingli*, waartoe gelooviger en onwedergeborenen behoorden, op de basis van het Nieuwe Testament streefden naar de stichting van de reine gemeente Gods. Bondsteeken werd de doop voor volwassenen, die in den eersten tijd tegelijk wederdoop was (van daar *Wederdoopers*). Toen *Zwingli* met geweld tegen deze „verschrikkelijke benden" optrad, verbreidde de doop-propaganda zich over Zwitserland, Moravië, Duitschland, de Nederlanden en elders en vond vooral onder den handwerkersstand overal aanknoopingspunten voor een eenigszins opgewonden religieuze beweging. Leider was in Zurich o. a.: *Balthasar Hubmaier*, elders *Joh. Denck*, *Ludwig Hetzer*, *Hans Hutt* en *Melchior Hoffmann*. Zij zijn zoowel door de Hervormden, als R.-Katholieken hevig vervolgd; *Luther* noemde ze „dwepers" en is mede door hun optreden conservatief geworden. De vervolging heeft geleid tot het bekende excès te Munster (1535). Moravië was hun toevluchtsoord, ook Oost-Friesland; in de groote steden van Zuid-Duitschland: Straatsburg, Augsburg en Neurenberg hebben zij zich niet kunnen handhaven. Zij zijn in verschillende groepen uiteengegaan, die op zijn best hebben verkregen, dat zij geduld werden; zoo de Mennisten en Doopsgezinden in Nederland (1577); de Moravische broeders in Moravië (1554). Wat er chiliastisch was in de beweging, is langzamerhand verdwenen (zie *Doopsgezinden*).

2*d*. *Socinianen* vormen een partijgroepeering uit het niet geringe getal van hen, die geleid door rationalistischen zin of door weerzin tegen de kerkelijke christologie het dogma van de Drieëenheid hebben verworpen (*anti-trinitariërs, unitariërs*). De eerste groepeering kwam in Italië tot stand (*Lelio Socini*). Vandaar heeft de beweging zich verplaatst naar Zuid-Zwitserland, — o. a. is *Calvijn* met *Servet* in botsing gekomen — Polen en Zevenbergen. Sinds 1579 heeft er een Socinianasche Kerk in Polen en Zevenbergen bestaan, die na een halve eeuw is uiteengespat; geloofsbelijdenis was de catechismus van *Rakow*. Zij kwamen echter ook verspreid voor.

2*e*. *De Anglikaansche kerk is een schepping van twijfelachtig karakter*. Ze is een staatskerk, stichting van koning *Hendrik VIII* in 1534. In bestuurrichting zoowel als geloofsbelijdenis bleef ze vrijwel katholiek; in plaats van den Paus had ze echter den koning van Engeland als hoofd te erkennen; de kloosters werden door hem opgeheven. Aanloopen tot religieuze vernieuwing werden onder zijn regeering gestuit; onder zijn opvolger waren pogingen in deze richting gelukkiger en na een periode van katholieke reactie onder *Maria* werd onder *Elizabeth* de Anglikaansche kerk opnieuw opgericht (1559). Ze kreeg een Protestantsche belijdenis in 39 artikelen; mis en pauselijke macht hadden afgedaan. Maar de richting van den eeredienst bleef zóó Roomsch, dat het strenge Calvinisme als Puritanisme buiten de staatskerk terrein heeft moeten bezetten.

3. De Hervorming is naar R.-Katholiek begrip een zuiver negatieve beweging, verbreken van tucht, kerk en traditie. De opvatting dienaangaande is het laatst door de „Borromeus encycliek" (1910) uitgesproken. Het is ongetwijfeld waar, dat door de ondermijning van het kerkgezag de zedelijke opvattingen bij velen wankel kwamen te staan; dit is echter slechts een overgangstoestand geweest. Van Protestantsche zijde wordt hier tegenovergesteld, dat de Reformatie het herstel is geweest van de ontaarde Christelijke kerk; vooral de Gereformeerden voelen zich

Digitized by Google

de oude gezuiverde kerk van *Christus*. Dezelfde gedachte heeft in den Hervormingstijd de scheuring lang verhoed. Vooral onder *Calvijn's* invloed zijn Roomsch en Protestant uiteengegaan. De eenheid ligt positief in het beroep op het Evangelie; evenwel was dit ook een bron van verdeeldheid, zoodat formeel kerken en secten het best onder het gezichtspunt van het anti-katholieke worden samengevat; dit is evenwel niet een louter negatief kenmerk. Het Anabaptisme is door de groote hervormers als een onzuiver product van een woeligen tijd bestreden; op hun beurt hebben Anabaptisten de stichting van kerken steeds voor een ontaarding van den Evangelische geest gehouden. Onder die Anabaptisten waren vrijen en dogmatischen. In de Protestantsche kerken heerscht de dogmatiek. Maar het avondmaal vormde een punt van scherp meeningsverschil: *Zwingli* verklaarde de woorden der instelling zinnebeeldig; *Luther* hield vast aan: dit is mijn lichaam; *Calvijn* verklaarde, dat het lichaam van *Christus* door den geloovige geestelijk werd genoten. Eenheid is op dit punt nooit bereikt. Luthersche en Calvinistische godsdienst vormden twee onderscheiden typen van den beginne af aan: volgens *Luther* wordt de Christen in zijn beroep zalig; de Christen moet in deze wereld in den strijd met den duivel zich als een kind Gods gedragen, geduldig het kwaad dragen en zich troosten met de goedheid Gods; volgens *Calvijn* is een Christen militant, komt op voor de eere Gods in deze wereld. Eenstemmig is men thans van oordeel, dat zonder het Calvinisme het Protestantisme door de Roomsche tegenreformatie zou zijn vernietigd. Verschil van meening is er nog over de vraag, hoe de verschillende typen in verschillende landen opgang gemaakt hebben. Achter *Luther's* opvattingen zoekt men de schrik voor de Anabaptistische woelingen en den vreeselijken boerenopstand (1525); den opgang van het Luthersche type verklaren sommigen uit den maatschappelijken stilstand in Duitschland in de 16de eeuw. Daartegenover zoekt men achter de verbreiding van het Calvinistische type van godsdienst den kapitalistischen, industrieelen groei in de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden, Frankrijk, Engeland en elders. Mag over den omvang van maatschappelijke invloeden verschil van meening bestaan, niet te betwijfelen valt, dat zij tot de geestelijke beweging der Hervorming — men denke aan het communisme van vele Anabaptisten — hebben bijgedragen.

Literatuur: Kerkgeschiedkundige werken o.a. *K. Heussi*, Kompendium der Kirchengeschichte (1909); Hollandsch: *Colenbrander* (modern); *Klap* (orthodox); *Albers* (Roomsch-Katholiek); *Rauwenhoff*, Geschiedenis van het Protestantisme (1865—1871) enz. — Voor Hervorming en Maatschappij: *Kalthoff*, Zeitalter der Reformation; *Max Weber*, Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus (Archiv für Sozial Wissenschaft XX en XXI, vgl. *Ravesteyn*, Nieuwe Tijd, 1906); *Kautzky*, Vorläufer des neueren Sozialismus, II, 1895; verschillende pericopen van *Pirenne*, Histoire de Belgique en *Karl Lamprecht*, Deutsche Geschichte.

Herwarth von Bittenfeld, *Karl Eberhard*, een Pruisisch veldmaarschalk, den 4den September 1796 te Groszwerther bij Nordhausen geboren, trad in 1811 in dienst en werd in 1860 commandant van het 7de legerkorps. In den oorlog tegen Denemarken (1864) was hij de bevelhebber der Pruisische troepen. Hij veroverde het eiland Alsen en na den vrede van Weenen werd hij benoemd tot commandant in de Elbe-Hertogdommen. In den oorlog van 1866 voerde hij zelfstandig het bevel over het Elbe-leger en nam daarmede deel aan den slag bij Königgratz, waar hij den linker vleugel der Oostenrijkers vernietigde. Bij het uitbarsten van den oorlog van 1870 werd hij tot gouverneur-generaal van den Rijn en van al de westelijke provinciën benoemd. Als zoodanig nam hij krachtige maatregelen van verdediging, ingeval de Franschen als aanvallers mochten optreden. In 1871 werd hij bevorderd tot veldmaarschalk, waarna hij te Bonn, waar hij zich gevestigd had, het gedachtenisfeest van zijn 60-jarigen diensttijd vierde. Hij overleed aldaar den 2den September 1884.

Van zijn zonen zijn 3 generaal en was een 4de, *Anton*, van 1900 tot 1903 commandant van het 15de legerkorps.

Zijn broeders *Hans* en *Friedrich Adrian Herwarth* zijn eveneens opgeklommen tot den rang van generaal der infanterie. Eerstgenoemde overleed den 20sten Mei 1881 te Berlijn in den ouderdom van 81 jaren, laatstgenoemde te Merseburg, den 14den Januari 1884.

Herwegh, *Georg*, een Duitsch dichter, den 31sten Mei 1817 te Stuttgart geboren, ontving zijn eerste opleiding in zijn geboorteplaats en te Maulbronn, waarna hij te Tubingen in de theologie studeerde. Weldra echter keerde hij naar Stuttgart terug, waar hij medewerker werd aan „Europa" van *Lewald*. Hij verliet Württemberg ter zake van onaangenaamheden met een officier en begaf zich eerst naar Emmishofen in het Zwitsersche kanton Thurgau en daarop naar Zurich. Hier gaf hij zijn „Gedichte eines Lebendigen" (1841) in het licht, welke wegens hun vrijheidlievenden geest weldra algemeen bekend werden. Na een kort verblijf te Parijs deed hij in 1842 een reis door Duitschland, waar hij als vrijheidsdichter gehuldigd werd. Zelfs de koning van Pruisen riep hem ten gehoore naar Berlijn. Toen hij echter uit Koningsbergen een brief, die tegen zijn bedoeling openbaar gemaakt werd, aan den koning richtte, een brief, waarin hij tegen alle gebruikelijke vormen zondigde, werd hij uit Pruisen verbannen. Terstond keerde hij met zijn vriend *Bakoenin*, dien hij te Dresden aantrof, naar Zurich terug, doch zijn verklaring, dat hij voornemens was een vrijzinnig tijdschrift uit te geven, was oorzaak, dat hem ook aldaar een langer verblijf werd ontzegd. Na een reis door het zuiden van Frankrijk en Italië, vestigde hij zich te Parijs, waar hij omgang hield met *Heine*, *Béranger* en *George Sand* en vooral met Poolsche en Russische uitgewekenen. Behalve de „Einundzwanzig Bogen aus der Schweiz" (1843), waartoe hij zelf echter slechts weinig bijdragen geleverd had, zond hij in 1844 te Parijs een tweede deel zijner „Gedichte eines Lebendigen" in het licht, dat evenwel niet zooveel bijval vond als het eerste. In April 1848 deed hij, vergezeld door zijn

Digitized by Google

echtgenoot en door *Bornstedt*, aan het hoofd van een troep Fransch-Duitsche arbeiders een inval in Baden, doch leed den 27sten van die maand bij Dossenbach een geduchte nederlaag tegen de Württembergsche troepen. Hij nam de wijk naar Zwitserland, vanwaar hij weldra naar Parijs terugkeerde. In Juni 1849 begaf hij zich met *Herzen* naar Genève en 6 maanden later naar Nizza, teneinde hij vervolgens weder naar Zwitserland ging en te Zurich zijn verblijf vestigde. Hij bekleedde voorzeker onder de staatkundige dichters van zijn tijd den eersten rang. Zijn gedichten onderscheiden zich door eenvoud, duidelijkheid en kracht; zij zijn vol geest en gloed en hebben een wegsleepende kracht. Hij overleed te Baden-Baden den 7den April 1875.

Herwen-en-Aart, een gemeente in de provincie Gelderland, groot 3184 H.A. met (1915) 4764 inwoners, wordt begrensd door de gemeenten Zevenaar, Pannerden en Millingen in Gelderland en door Huthum, Elten en Keeken in Pruisen. De grenslijn loopt naar de zijde van Millingen en Keeken door het midden van den Rijn, naar de zijde van Zevenaar door een ouden Rijntak. Tot de gemeente behooren de dorpen Lobith, Herwen-en-Aart en eenige buurten en gehuchten. Op den kleibodem wordt landbouw uitgeoefend.

Herwerden, *Henricus van*, een Nederlandsch philoloog, den 17den September 1831 te Beetsterzwaag geboren, ontving zijn opleiding aan het gymnasium te Assen, studeerde te Leiden en promoveerde alldaar in de letteren den 15den December 1855, na het verdedigen eener dissertatie, getiteld: „Observationes criticae in fragmenta poetarum comicorum graecorum". In het najaar van 1856 deed hij op raad van de hoogleeraren *Bake* en *Cobbet*, een wetenschappelijke reis naar Frankrijk, Italië en Spanje, naar laatstgenoemd land met een zending van de Koninklijke Academie van Wetenschappen en ondersteund door de Nederlandsche regeering. Na een afwezigheid van bijna 3 jaren werd hij eerst leeraar in de oude talen aan het instituut van *Mensing* te Rijswijk, in 1860 aan het gymnasium te Groningen en in 1862 aan dat te 's-Gravenhage; in 1864 werd hij gewoon hoogleeraar aan de academie te Utrecht, belast met het onderwijs in de Grieksche taal- en letterkunde. Hij aanvaardde laatstgenoemde betrekking den 28sten October van dat jaar met een „Oratio inauguralis de recentiorum literarum cognitione futuro philologo haud contemnenda" en was daar tot 1901 werkzaam. In 1902 werd hij emeritus en in hetzelfde jaar benoemd tot privaatdocent, om college te blijven geven in epigrafiek en palaeografie. *Van Herwerden* overleed in 1910 te Utrecht. Van zijn geschriften vermelden wij: „Specilegium Vaticanum" (1860), „Dionysii Halicarnassensis Epistolae criticae tres e codicibus maxime Italicis a se primo excussis emendatiores et integriores edidit H. v. H." (1861), „Exercitationes criticae in poeticis et prosaicis quibusdam Atticorum monumentis" (1862), „Lysiae orationes selectae" (1863), „Nova addenda critica ad Meinekii opus quod inscribitur Fragmenta comicorum graecorum" (1864), „Sophoclis Oedipus Rex" (1867), „Analecta critica ad Thucydidem, Lysiam, Sophoclem, Aristophanem et comicorum graecorum fragmenta" (1868), „Studia Thucydidea" (1869), „Animadversiones philologicae ad Theognidem etc." (1870), „Studia critica in poetas scenicos Graecorum" (uitgegeven door de Koninklijke Academie van Wetenschappen, 1872), „Ion Euripideus" (1875), „De moribus Graecorum aetate Homerica" (Rectorale rede, 1877), „Plutarchea et Lucianea cum nova Marciani codicis collatione" (1877), „Lapidum de dialecto attica testimonia" (1880), „Sophocles. Drie treurspelen in Nederlandsche dichtmaat overgebracht" (1881), „Thucydides, Opera" (5 dln., 1877—1882), „Lectiones Rheno-Trajectinae" (1882), „Commentatio critica in Herodoti lib. I et II" (1883), „Studia critica et epicritica in Pindarum" (1884), „Antiphon, Orationes tres" (1885), „Excerpta e poetis Graecis" (Editio IIa, 1886), „Lucubrationes Sophocleae" (1887), „Symbolae exegeticae et criticae ad Xenophontis historiam graecam" (1888), „Herodotus, Historiae" (4 dln., 1884—1889), „Sophocles, Antigone in Nederlandsche dichtmaat" (1890), „Studia critica in epigrammata graeca" (1891), (Met *J. van Leeuwen J. F.*): „Aristoteles, De republica Atheniensium" (1891), „Euripides, Helena" (1895), „Aristophanes, Pax" (1897), „Lysias, Orationes" (Bibliotheca Batava, III, 1898), „Plato, Phaidon. Over de onsterfelijkheid der ziel. Uit het Grieksch" (Klassieke schrijvers, no. 52), 53, 1898), „Lexicon graecum suppletorium et dialectium (1902), met appendix (1904). „Collectanea critica, epicritica, exegetica, sive addenda a Theodori Kockii opus Comicorum atticorum fragmenta" (1903), „Vindiciae Aristophaneae" (1906), „Plato, Quinque dialogi: Euthyphro, Apologia Socratis, Crito, Phaedo, Protagoras (Bibliotheca Batava, X, 1906), benevens talrijke opstellen in het philologisch tijdschrift „Mnemosyne", waarvan hij sinds 1856 medewerker was, in het Berlijnsche tijdschrift „Hermes", in de „Verslagen en Mededeelingen" der Koninklijke Academie van Wetenschappen en elders.

Herz, *Henriëtte*, een beroemde Duitsche vrouw, den 5den September 1764 te Berlijn geboren, was de dochter van den Israëlietischen geneesheer *De Lemon*, ontving een vooortreffelijke opleiding en huwde in 1779 volgens den wensch harer ouders met den reeds bejaarden arts *Marcus Herz*. Hun echt bleef kinderloos, maar was door oprechte wederzijdsche achting en toegenegenheid zeer gelukkig. *Henriëtte* was begaafd met groote schoonheid en talenten, zoodat haar woning weldra het vereenigingspunt was van een aantal beroemde mannen, zooals *Ramler, Engel, Moritz, Dohm, Spalding, Reichardt, Schadow*, de beide *von Humboldt's, Gentz, Friedrich Schlegel* enz. Vooral ontstond een edele vriendschap tusschen haar en *Schleiermacher*, en *Börne* bracht een groot gedeelte zijner jeugd in haar woning door. Ook talentvolle vrouwen behoorden tot dien kring. In 1803 werd zij weduwe, en ofschoon zij later niet over zoo groote geldmiddelen beschikken kon als bij het leven van haar echtgenoot, bleef zij toch bij voortduring het middelpunt van een uitgelezen gezelschap. De treurige gesteldheid van Pruisen in 1806 deed

Digitized by Google

haar geldmiddelen zoozeer afnemen, dat zij in 1808 een onderkomen moest zoeken bij eenige harer vrienden op het eiland Rügen. Een uitnoodiging, om de opvoeding der latere keizerin van Rusland te besturen, wees zij van de hand, omdat zij dan aanstonds tot het Christendom had moeten overgaan, waartoe zij eerst besloot in 1817, na den dood van haar moeder, die zeer gehecht was aan de voorvaderlijke wet. Onvermoeid in het bewijzen van weldadigheid, belangstellend in alle verschijnselen op het gebied van wetenschap en beschaving, steeds briefwisseling houdend met de meest bekende mannen en vrouwen van haar tijd, kwam zij in 1845 in het bezit van een pensioen, haar op voordracht van *Alexander von Humboldt* door den koning toegekend, werd daardoor van alle geldzorg ontheven en overleed in hoogen ouderdom den 22sten October 1847. Het is zeer te betreuren, dat zij een groot aantal belangrijke brieven, uit vrees voor een onbescheiden openbaarmaking, vernietigde.

Herz, *Henri,* een Duitsch componist en pianospeler, den 6den Januari 1803 te Weenen geboren, was leerling van *Hünten* te Coblenz en van *Prahder* en *Reicha* aan het conservatorium te Parijs. Van 1825 tot 1835 gold hij als de grootste pianist van zijn tijd. Tengevolge van financieele tegenspoeden maakte hij in 1845 een groote concertreis door Amerika; na zijn terugkeer wist hij een eigen pianofabriek tot grooten bloei te brengen. Van 1842 tot 1874 was hij ook pianodocent aan het conservatorium te Parijs. Hij schreef een groot aantal brillante, doch zeer uiterlijke en daarom zoo goed als vergeten werken voor piano; verder een „Méthode complète de piano" (op 100) en tal van oefeningen. Hij overleed den 5den Januari 1888.

Herzegowina (= hertogdom, in het Turksch Hersek, vroeger het zuidwestelijkste sandsjak van het Turksche vilajet Bosnië, stond sedert het Verdrag van Berlijn (13 Juli 1878) onder Oostenrijksch bestuur, tot het den 5den October 1908 bij Oostenrijk-Hongarije werd ingelijfd. De Herzegowina grenst ten N. aan Bosnië, ten O. aan Bosnië en Montenegro, in het Z. en W. aan Dalmatië. Door het gebied van Klek en de Sutorina staat het met de zee in verbinding. Het land wordt grootendeels ingenomen door een woest karstplateau en is slechts vruchtbaar in de aan Bosnië en Dalmatië grenzende gedeelten, vooral in het dal van den benedenloop der Narenta, waar tabak, druiven, olijven en maïs groeien. Geheel Herzegowina in zijn tegenwoordigen omvang behoort tot het stroomgebied der Narenta (Neretva), die eerst als een woeste bergstroom door een urenlange rotsklooof stroomt en vervolgens het vlakke Zuid-Herzegowina besproeit. De hoogste gebergten zijn de Leljа-Planina (2070 m.), Prenj, Ponem, Velez, Gradina, Ljubomir, Cervanja-Planina (2029 m.) en de Treskavica (2128 m.); de hoogste berg is de Maglic (2390 m.) aan de Montenegrijnsche grens. Het vormt met de provincie Bosnië één besturuurgebied (zie *Bosnië*). De hoofdstad is *Mostar;* andere belangrijke plaatsen zijn Ljubuski, Stolac en Trebinje.

Onder de Romeinen behoorde Herzegowina tot de provincie Dalmatia. Sedert de 7de eeuw werd het bezet door Slavische stammen onder Zupanen en vorsten, een tijd lang met andere Servische stammen tot één grooter geheel vereenigd, meestal onder Byzantijnsche oppenhoorigheid. De voornaamste landschappen waren Chl'm of Zachulmië en Travunië. In de 13de eeuw behoorden zij tot Servië, in de 14de kwamen zij onder Bosnisch bestuur, vooral toen koning *Twertko I* in 1378 ook het overige gebied te Cattaro veroverde. Bij het verval van Bosnië verhieven zich hier half onafhankelijke dynastieën. De wojwode *Stephanus Woektspiksj* (1435—1466) schiep een gebied, dat zich van Almissa tot Cattaro en landinwaarts tot over den Lim uitstrekte, en nam in 1448 den Duitschen hertogstitel aan (Slavisch *herceg).* De Turken veroverden het land in 1465 en hervormden het in het sandsjak Hersek. *Stephanus'* zonen hielden zich tot 1482 te Castelnuovo staande, terwijl een andere zoon den Islam aannam en, als *Achmed Hercegovic,* ook grootvizier werd. In de 17de eeuw was Herzegowina het tooneel van een aantal Venetiaansche veldtochten. De bergstammen in het Z. bleven, verbonden met de Montenegrijnen, half onafhankelijk. Een aanzienlijke macht, als pasja van Herzegowina, kreeg *Ali Rizvanbegovic van Stolac* (1833—1851), totdat hij, daar de Porte hem niet langer vertrouwde, door *Omer Pasja* gevangen genomen en gedood werd. In 1858—1862 woedde in het Z. een door Montenegro ondersteunde opstand onder *Luka Vukalovic,* die eerst gedempt werd, toen de Porte aan de bergstammen plaatselijke zelfregeering beloofde. Een nieuwe, grootere opstand, die in 1875 langs de Montenegrijnsche en Oostenrijksche grenzen onder *Ljubibatric, Peko, Pavlovic* en *Lazar Socica* uitbrak en zich steeds uitbreidde, maakte de Oostersche kwestie acuut. Montenegro verklaarde in 1876 aan Turkije den oorlog en voerst *Nikola* drong tot Nevesinje Herzegowina binnen, doch kon door gebrek aan zwaar geschut geen succes behalen. Bij den vrede van Berlijn (1878) kwam slechts een smalle strook in het Z. aan Montenegro; de rest met alle steden en forten werd in Augustus 1878 door Oostenrijk bezet, waartegen zich de Muhammedanen bij Leisno, Stolac en Klobuk verzetten. Einde 1881 en begin 1882 veroorzaakte een opstand der Christenen aan Oostenrijk moeilijkheden. Sedert is het land met Bosnië vereenigd en door den aanleg van spoor- en kunstwegen en andere hervormingen zeer vooruitgegaan.

Herzen, *Alexander,* een Russisch schrijver, den 25sten Maart 1812 te Moskou geboren, bezocht aldaar de universiteit en werd er reeds vroeg doordrongen van de wijsbegeerte van *Hegel* en vooral van de leerstellingen van het Fransche socialisme. Hierdoor wekte hij den argwaan der Regeering, zoodat hij, na een voorarrest van bijna een jaar, naar Wjatka in ballingschap gezonden werd. Welda ontving hij verlof om deze afgelegen plaats met Wladimir te verwisselen. Nadat hij in 1839 vergiffenis ontvangen had, kreeg hij te Petersburg een betrekking op het bureau van graaf *Stroganow,* minister van Binnenlandsche Zaken. Daar hij ook nu zijn socialistische en radicale gevoelens niet verloochende, zond men hem als regeeringsraad naar Nowgo-

Digitized by Google

rod. Op zijn verzoek ontving hij echter in 1842 zijn ontslag uit den staatsdienst, en daar het overlijden zijns vaders hem in het bezit gesteld had van een aanzienlijk vermogen, verzocht hij in 1847 een pas om naar het buitenland te reizen. Na dien tijd vertoefde hij in Italië, gedurende de bewegingen van 1848 en 1849 in Frankrijk en vervolgens eenigen tijd te Genève en te Nizza, waarna hij zich naar Engeland begaf. Hij stichtte te Londen de „Vrije Russische Pers", namelijk een drukkerij voor geschriften, waarvan de uitgave in Rusland verboden was. Zijn loopbaan als schrijver had hij reeds in Rusland geopend onder den schuilnaam *Iskander* met de brieven „Over het dilettantisme in de wetenschap" (1842) en met de „Brieven over de studie der natuur". Daarop volgden 2 romans, aan het Russische volksleven ontleend, namelijk: „Wie heeft de schuld?" (1848—1851, 3 dln.) en „Doctor Kroepow" (1847). Verder schreef hij: „Souvenirs de voyage" (1848) en in het Duitsch „Vom andern Ufer" (1850), een beoordeeling der omwenteling van 1848, alsmede „Brieven uit Italië en Frankrijk" (1850). Te Londen vervaardigde hij in het Fransch zijn geschrift „Over de ontwikkeling der revolutionnaire denkbeelden in Rusland" (1853), en in het Russisch het vlugschrift: „Het gedoopte eigendom" (1853) en „Herinneringen uit mijn levenshoop" (3 dln., 1854), die gedeeltelijk in het Engelsch onder den titel van „My exile in Siberia" (2 dln., 1855), werden uitgegeven.

Al die werken werden in grooten getale in Rusland verspreid en door de beschaafde volksklasse met bijval ontvangen. Grooten invloed oefende hij echter vooral door zijn in 1856 te Londen gesticht Russisch dagblad „Kolokol" (de Klok), waarin hij met geestdrift pleitte voor de opheffing van de lijfeigenschap, voor de afschaffing der lichamelijke straffen en voor de invoering eener openbare en mondelinge rechtspraak, terwijl hij de gebreken van het Russisch bestuur en de verkeerde handelingen van hooggeplaatste personen zonder verschooning aan de kaak stelde. Van zijn overige geschriften vermelden wij: „Rusland's sociale toestanden" (1854), „De Poolster" (in het Russisch, dl. 1—8, 1857—1868), „Gedenkschriften van vorstin Daszkow" (2 dln., 1857), „Mémoires de l'impératrice Catherine, écrits par elle-même" (1859), „La conspiration russe de 1825, suivie d'une lettre sur l'émancipation des paysans en Russie" (1858), „Le monde russe et la révolution" (3 dln., 1860—1862) en „Bylloje i dumy" (4 dln., 2de druk 1867). In 1865 vertrok hij weder naar Genève, waar hij de uitgave van den „Kolokol" voortzette. Daar het blad echter, onder den invloed van *Bakoenine*, steeds meer anarchistische neigingen aan den dag legde en hij bovendien de Polen in bescherming nam, verloor zijn blad in Rusland de vroegere populariteit, zoodat hij weldra de uitgave moest staken. Hij keerde toen naar Parijs terug, waar hij den 21sten Januari 1870 plotseling overleed. Twee nagelaten werken zijn in datzelfde jaar te Genève in het Russisch uitgegeven.

Herziening. Zie *Revisie.*

Herzl, *Theodor,* leider der Zionisten, den 2den Mei 1860 te Boedapest geboren, studeerde te Weenen, was een tijdlang in Oostenrijkschen staatsdienst, maar verliet dien, om zich aan de letterkunde te wijden. Zijn drama's: „Das neue Ghetto", „Unser Kätchen", „Grethel", „Prinzen aus Genieland", „Solon in Indien" hadden min of meer succes, terwijl zijn vertellingen en essays „Das Palais Bourbon. Bilder aus dem französischen Parlamentsleben" (1895) en „Philosophische Erzählungen" (1900) veel lezers vonden. Van 1891 tot 1895 was hij correspondent der „Neue Freie Presse" te Parijs, waar hij ook zijn boek schreef „Der Judenstaat" (5de druk 1903), waarin hij als de eenige oplossing van de Joodenvraag de stichting van een zelfstandigen Joodschen staat in Palestina aangeeft. Dit boek bracht hem in connectie met de Zionisten, wier hoofdleider hij weldra werd. Sedert 1897 leidde hij de Zionistische congressen (zie *Zionisme*). In zijn roman „Alt-Neuland" (1902) schildert hij het leven in den nieuwsten staat twintig jaar na zijn bestaan. Een verzameling van zijn feuilletons verscheen in twee deelen (1904). Hij overleed den 3den Juli 1904 te Edlach.

Herzog, *Johann Jakob,* een Duitsch godgeleerde, den 12den September 1805 te Bazel geboren, studeerde aldaar en te Berlijn, was van 1835 tot 1846 werkzaam als professor in de kerkgeschiedenis aan de academie te Lausanne, maar nam er wegens kerkelijk-politieke bewegingen zijn ontslag. In 1847 werd hij gewoon hoogleeraar in de theologie te Halle. In 1851 ging hij in opdracht van de Pruisische Regeering op reis, om bronnen op te sporen voor een geschiedenis der Waldenzen. Hij begaf zich naar Genève, Parijs, Londen en Dublin en schreef: „Die romanischen Waldensen" (1853). In 1854 werd hij hoogleeraar te Erlangen, ontving in 1877 emeritaat en overleed den 30sten September 1882. Algemeen bekend is zijn: „Realencyklopaedie für protestantische Theologie und Kirche" (3de druk door *Hauck* 1896 enz.). Verder schreef hij: „Les frères de Plymouth et John Darby" (1845), „Das Leben Oekalampadius" (1843) „Johannes Calvin" (1843) en „Abriss der gesamten Kirchengeschichte" (2 dln., 2de druk 1890—1892).

Herzog, *Hans,* generaal van het Zwitsersche leger, den 28sten October 1819 te Aarau geboren, studeerde van 1837 tot 1839 te Genève in de natuurkundige wetenschappen en was eerst in den handel werkzaam. Als officier der militie nam hij in 1847 deel aan den Sonderbundsveldtocht. In 1860 werd hij door den Bondsraad benoemd tot chef der Zwitsersche artillerie, die hij reorganiseerde. Bij het uitbarsten van den Fransch-Duitschen oorlog in 1870 werd hij door de Bondsvergadering benoemd tot opperbevelhebber van het Zwitsersche leger, dat tot bescherming der grenzen was bestemd. *Herzog* wees in een verslag op de geringe strijdvaardigheid van het toenmalige Zwitsersche leger. Hij vroeg zijn ontslag, maar toen het Fransche Oostleger onder *Bourbaki* Belfort trachtte te ontzetten en in het Schwarzwald door te dringen, aanvaardde *Herzog* den 20sten Januari 1871 weder het opperbevel. Den 1sten Februari sloot hij met den Franschen generaal *Clinchant* een verdrag, ten gevolge waarvan het Fransche

Digitized by Google

leger, ongeveer 85 000 man sterk, de wapens nederlegde, zijn 260 stukken geschut overgaf en op Zwitsersch grondgebied in verschillende kantons geïnterneerd werd. Daarna keerde *Herzog* terug tot zijn vroegere betrekking, die van chef der artillerie, en bleef ijveren voor de verbetering van het Zwitsersche leger. Zwitserland is daaraan de doortastende reorganisatie van zijn krijgsmacht verschuldigd. *Herzog* overleed den 2den Februari 1894 te Aarau.

Herzog, *Josef,* den 19den Februari 1859 te Esseg in Oostenrijk-Hongarije geboren, studeerde aan de Technische Hoogeschool te Weenen en trad na zijn tweede staatsexamen voor „Bauingenieur" gedaan te hebben, zonder zijn verdere studie te voltooien, in 1883 in dienst van de Machinefabriek van *Ganz* te Boedapest, waar hij met den bouw van electrische leidingen en leidingnetten belast was. Hij is vooral bekend geworden door de door hem aangegeven methoden om ingewikkelde leidingnetten op eenvoudige wijze te berekenen. Van zijn hand verschenen verschillende werken op het gebied van electrotechniek o. a.: „Die Berechnung elektrischer Leitungsnetze in Theorie und Praxis" (dll. I, Berlijn 1914; dl. II, Berlijn 1905); „Handbuch der elektrischen Beleuchtung" (3de druk Berlijn 1907). Beide werken zijn door hem geschreven in samenwerking met prof. *Cl. Feldmann,* hoogleeraar aan de Technische Hoogeschool te Delft. In 1905 legde *Herzog* zijn betrekking bij de firma *Ganz* neer, om nog in 1907 het diploma van electrotechnisch ingenieur aan de Technische Hoogeschool te Delft te behalen. Daarna vestigde hij zich weer als ingenieur te Boedapest. *Herzog* overleed den 26sten Mei 1915 te Lugos.

Herzog, *Emilie,* een Zwitsersche concert- en opera-zangeres, in 1860 te Ermatingen geboren, ontving haar opleiding te Zurich en München, debuteerde in 1880 aan de hofopera te München, kwam in 1889 aan de koninklijke opera te Berlijn, waaraan ze tot 1910 verbonden bleef. Ze munttte uit in het coloratuur-genre en was speciaal als *Mozart*-zangeres beroemd. Voorts liet zij zich overal ook als concertzangeres hooren en had als zoodanig eveneens een groote reputatie. Van 1903 tot 1910 was zij leerares aan de koninklijke hoogeschool voor muziek te Berlijn. Ze is gehuwd met den schrijver dr. *H. Wetti* en woont thans te Aarburg.

Herzog, *Rudolf,* een Duitsch schrijver, den 6den December 1869 te Barmen geboren, zou eerst voor de industrie opgeleid worden, maar studeerde later te Berlijn in de wijsbegeerte en werd, nauwelijks 28 jaar oud, chefredacteur van de „Hamburger Neueste Nachrichten", welke betrekking hij na twee jaren verwisselde met die van redacteur van het feuilleton bij de „Berliner Neueste Nachrichten". Later legde hij ook deze betrekking neer om zich geheel aan eigen letterkundig werk te kunnen wijden. Aanvankelijk vestigde hij vooral de aandacht op zich door zijn tooneelstukken, zooals „Protektion" (1893), „Herrenmoral" (1894), „Der ehrliche Name" (1895), „Das Recht der Jugend" (1897) en „Auf Nissenskoog" (1907); later schreef hij, behalve een bundel „Gedichte" (1903), eenige novellen en vertellingen, alsmede een bundel „Lieder und Balladen" (1913), vooral romans, waarvan vooral „Die Wiskottens" (1905, 99ste druk 1913) een buitengewoon succes had en hem tot een der Duitsche lievelingsschrijvers maakten. Van zijn talrijke vroegere en latere romans noemen wij nog: „Frau Kunst" (1893), „Nur eine Schauspielerin" (1896), „Das goldene Zeitalter" (1900), „Die vom Niederrhein" (1903), „Das Lebenslied" (1904), „Hanseaten" (1909), „Die Burgkinder" (1911) en „Das grosse Heimweh" (1914). Verder verdienen nog vermelding: „Ritter, Tod and Teufel. Kriegsgedichte" (1915), „Vom Stürmen, Sterben, Auferstehen. Kiegsgedichte" (1915) en „Stromübergang. Dramatische Dichtung (1916).

Herzogenberg, *Heinrich von,* een Oostenrijksch componist, den 10den Juni 1843 te Graz geboren, studeerde onder *Dessoff* te Weenen, ging in 1872 naar Leipzig, waar hij met *Spitta, von Holstein* en *Volckland* den „Bachverein" stichtte, en sedert 1875 leidde. In 1885 werd hij directeur der compositie-afdeeling aan het conservatorium te Berlijn en lid der Academie. Hij overleed te Wiesbaden, den 9den October 1900. Hij schreef: symphonieën, een symphonisch gedicht „Odysseus", klaviertrio's, kwartetten, sonate, koorwerken, eeen „Requiem", een mis, oratoria, orkestwerken, liederen enz.

Hesbaye *(Hasbagne, Hasbaing),* een landstreek in België, in het voormalige hoogstift Luik, links van de Maas tusschen Luik, St. Truyen, Tienen, Hannut en Huy en is beroemd door zijn groote vruchtbaarheid. Het komt overeen met het vroegere graafschap Hasbengau, waarmede *Hendrik III* in 1040 het hoogstift Luik onder bisschop *Nithard* beleende. De oorspronkelijke *Pagus Hasbaniensis* in het oude Austrasië, was uitgebreider, werd door den Demer, Dyle en Maas besproeid en had Waremme tot hoofdstad.

Hesiodus, een Grieksch dichter uit de 8ste eeuw vóór Chr., werd te Askra in Boeotië geboren. Volgens de schrale berichten, welke omtrent hem zijn medegedeeld, stichtte hij een dichterlijke school, die zich meer toelegde op het verspreiden van nuttige kennis dan op het verheerlijken van de daden der helden. Daaruit is het verhaal ontstaan van den wedstrijd, dien *Hesiodus* met *Homerus* te Chalkis (volgens anderen te Aulis of te Delos) zou gehouden hebben. Men vermeldt, dat *Hesiodus* in den tempel van *Zeus Nemaeus* bij Naupaktus is Lokris om het leven is gebracht. Onder de gedichten, die ons als van hem afkomstig zijn overgeleverd, bekleedt de „Theogonie" een verzameling der oudste mythen omtrent de afstamming en de daden der goden, alsmede omtrent de wording der wereld, de eerste plaats. Waarschijnlijk echter is deze „Theogonie" niet het werk van één dichter, maar van verschillende. Meer dichterlijke waarde heeft echter zijn leerdicht „Werken en dagen", dat voorschriften omtrent den landbouw en tevens regels van levenswijsheid omtrent de opvoeding, de huishouding enz. bevat. Van andere gedichten van *Hesiodus* zijn alleen fragmenten bewaard gebleven, o. a. dat van de beschrijving van *Heracles'* schild, hetwelk echter reeds de ouden niet aan *Hesiodus* toeschreven. Tot de beste uitgaven der werken van dezen dichter behooren die van

Digitized by Google

Göttling (3de druk 1878), van *Köchly* (1870), *Paley* (1889) en *Sittl* (1889). Van de „Werken en dagen" heeft *D. J. van Lennep* in 1844 een Nederlandsche vertaling geleverd.

Hesione, de dochter van *Laomedon,* koning *van Troje,* en van *Leusippe,* zou door haar dood den toorn van *Poseidon* verzoenen, die wegens woordbreuk van haar vader een vreeselijk monster had afgezonden. Om dit laatste tot prooi te dienen, werd zij aan een rots vastgesmeed. Juist echter bezocht *Heracles* die oorden en beloofde, dat hij het meisje bevrijden zou, indien *Laomedon* hem de prachtige paarden wilde afstaan, die *Zeus* vroeger aan koning *Tros* voor den roof van *Ganymedes* geschonken had. De koning stemde hierin toe, doch toen *Heracles* zijn taak volbracht had, bleef de vervulling dezer belofte achterwege. *Heracles,* hierover vertoornd, belegerde Troje, doodde *Laomedon* en zijn zonen, behalve *Podarces,* en gaf *Hesione* aan zijn krijgsmakker *Telamon* ten huwelijk. Zij schonk aan dezen een zoon, *Teucer* genaamd. Volgens sommigen verliet zij later haar echtgenoot en nam de wijk naar Milete, waar zij de vrouw werd van koning *Arion.*

Hesperantha *Ker.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Iridaceeën.* Het onderscheidt zich door het bezit van een bloemdek met een regelmatigen, 6-deeligen zoom, 3 tot aan de bloemdekbuis gescheiden stempels en een doosvrucht. Het omvat bolgewassen, die aan de Kaap de Goede Hoop groeien. Sommige soorten behooren tot de sierplanten, zooals *H. falcata* Ker. met bloemdekslippen, die van buiten rood en van binnen wit zijn, en met een purperroode buis; — en *H. radiata* Ker., met vuilroode, naar één zijde overhangende bloemen. Bovendien verdienen nog aanbeveling: *H. pilosa,* met behaarde bladeren en *H. graminifolia* met opstaande bladeren. De vermeerdering geschiedt door zaden en bolletjes.

Hesperiden of dochters van den Nacht, volgens anderen van *Phorcys* en *Ceto,* van *Atlas,* van *Hesperus* of van *Zeus* en *Themis,* waren vol-

Hesperiden.

gens *Apollodorus* 4 zusters, namelijk *Aegle, Erythea, Hestia* en *Arethusa,* en volgens *Apollonius* 3: *Hesperia, Erythea* en *Aegle,* terwijl *Diodorus* er 7 vermeldt, anderen slechts 3. Zij bewaakten met den honderdkoppigen draak *Ladon* in haar tuin de gouden appelen, welke *Hera* bij haar huwelijk met *Zeus* van *Gaea* ten geschenke ontvangen had. De *Tuin der Hesperiden* lag volgens *Apollodorus* op het Atlasgebergte, doch volgens *Hesiodus* in het verre Westen. *Heracles* maakte zich van die gouden appelen meester en schonk ze aan *Eurystheus.* Deze echter liet ze hem behouden, waarna de held ze ten geschenke afstond aan *Athene,* die ze weder in genoemden tuin nederlegde.

Hesperidien (*Aurantiien*), $C_{22}H_{32}O_{12}$, is een glucoseïd, dat zeer verbreid is in het witte, sponsachtige gedeelte van oranje- en citroenschillen en ook in de bladeren van *Citrus aurantium, C. chinensis* enz. voorkomt. Zij kristalliseert in zijdeglanzende, reuk- en smaaklooze naalden, lost moeilijk op in water en alcohol, smelt bij ongeveer 251° en vormt door het met verdunde zuren te koken, rhamnose en hesperidien.

Hesperië Met dezen naam werden door de oude Grieken de westwaarts gelegen landen aangeduid, vooral Italië en vervolgens het Pyreneesche Schiereiland.

Hesperis *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Kruisbloemigen (Cruciferen).* Het onderscheidt zich door scheef gebogen bloembladeren, een klier tusschen de kortere meeldraden, 2 aan den top vereenigde stengels, een bultigen kelk, een veelzadigen, knobbeligen hauw en langwerpige, nagenoeg 3-zijdige zaden. Het omvat één- en tweejarige en overblijvende kruiden in Europa, Amerika en Azië. Er komen ± 20 soorten in deze werelddeelen voor. Als gekweekte sierplant komt bij ons voor *H. matronalis* L. (nachtviolier of damastbloem) met bloemstelen, die even lang of langer zijn dan de kelk, omgekeerd-eironde bloembladeren, wijd-uitstaande, bijna rolronde hauwen, ei-lancetvormige, toegespitste bladeren, een onbehaarden of met vertakte haren bedekten stengel en groote, paarse bloemen. Men vindt van deze een aantal verscheidenheden in Duitschland, Zwitserland en Siberië. In Hongarije en Neder-Oostenrijk heeft men *H. tristis* L., een 2-jarige sierplant met prachtige, groene, paarsgeaderde bloembladeren en korte hauwen. De vermeerdering geschiedt door zaden. Deze ontwikkelen zich, in half warmen bak gezaaid, voorspoedig, zoodat ze nog in denzelfden zomer tot bloeibare planten opgroeien.

Hesperus, de morgenster, behoort volgens *Hesiodus* tot de zonen van *Astraeos* en *Eos.* Volgens een andere sage was hij de vader der *Hesperiden,* een zoon van *Atlas* en een groot vriend der sterrenkunde. Toen hij eens, om den loop der sterren gade te slaan, den berg Atlas beklommen had, werd hij door een storm naar beneden geworpen en verdween voor altijd. Te zijner gedachtenis gaf men zijn naam aan de schoonste ster. *Hyginus* noemt hem een zoon van *Aurora* en van *Cephalus* en vertraalt, hoe hij zoozeer door schoonheid uitmuntte, dat hij *Aphrodite* schier evenaarde, weshalve hij ook de ster van *Aphrodite (Venus)* heette, alsmede dat hij zich vóór den opgang der zon vertoont en daarom *Phosphorus (Lucifer)* en *Hesperus* genoemd wordt. De ontdekking, dat de morgen- en avondster dezelfde is, wordt door *Plinius* aan *Pythagoras,* door anderen aan *Parmenides* toegeschreven.

Hess, *Johann Jakob,* een Zwitsersch godge-

Digitized by Google

leerde, den 21sten October 1741 te Zurich geboren, studeerde aldaar en werd er in 1777 diaken en in 1795 eerste predikant en antistes der geestelijkheid in het kanton. Hij overleed den 29sten Mei 1828. Van zijn geschriften vermelden wij: „Geschichte der drei letzten Lebensjahre Jesu" (1768—1773, 6 dln.), „Von dem Reiche Gottes" (3de druk 1796, 2 dln.), „Geschichte und Schriften der Apostel Jesu" (4de druk 1822), „Geschichte der Israeliten" (1776—1788, 12 dln.), „Lebensgeschichte Jesu" (8ste druk 1828) en onderscheiden leerredenen.

Hesse, *Adolf Friedrich,* een Duitsch organist en componist, den 30sten Augustus 1808 te Breslau geboren, was leerling van *Berner* en *Köhler,* in 1827 tweede organist van de Elisabethkerk, in 1831 eerste organist van de Bernhardinkerk en verder ook dirigent van de symphonieconcerten te Breslau. Zijn orgelspel werd zeer geprezen; van zijn composities zijn zijn orgelwerken bekend gebleven. Hij overleed den 5den Augustus 1863.

Hesse, *Hermann,* een Duitsch schrijver, den 2den Juli 1877 te Calw in Württemberg geboren, bezocht het gymnasium en was achtereenvolgens als technicus en in den boekhandel en het antiquariaat werkzaam, later alleen als schrijver. Hij woont te Gaienhofen aan de Bodensee. Het eerst trad hij als dichter op met „Romantische Lieder" (1898), waarop volgden: „Eine Stunde hinter Mitternacht" (1899), „Hinterlassene Schriften und Gedichte" (1901, onder den schuilnaam *Hermann Lauscher,* in 1908 herdrukt onder den titel „Hermann Lauscher"), „Gedichte" (1902), de romans „Peter Camenzind" (1904), die een buitengewoon succes had, en „Unterm Rad" (1905), dat de kwelling behandelt die school en tucht voor vele kinderen opleveren, „Diesseits" (vijf vertellingen, 1907), „Nachbarn" (vijf vertellingen, 1908), „Unterwegs" (gedichten, 1911), „Umwege" (vertellingen, 1912), „Aus Indien" (1913). De grootste verdienste van *Hesse* bestaat in de stemming die hij in zijn vertellingen weet te leggen.

Hesseling *(Sqalius cephalus)* of *Meun* is een zoetwatervisch, behoorende tot de familie der *Karpervisschen* (zie aldaar).

Hesseling, *Dirk Christiaan,* den 15den Juli 1859 te Amsterdam geboren, studeerde aan de hoogeschool te Leiden en promoveerde aldaar in 1886 op een proefschrift, getiteld: „De usu coronarum apud Graecos capita selecta". In 1892 werd hij aan dezelfde hoogeschool privaatdocent en in 1907 buitengewoon hoogleeraar. Zijn voornaamste geschriften zijn: „Over het Grieksch der Middeleeuwen. Voordracht" (1893), „Charos. Ein Beitrag zur Kenntniss des neugriechischen Volksglaubens" (1897), „Les cinq livres de la loi (La pentateuque). Traduction en néogrec publiée en caractères hébraïques à Constantinople en 1547, transcrite et accompagnée d'une introduction etc." (1897), „V. Henry, Tegenstrijdigheden in de taalkunde. Uit het Fransch vertaald door *D. C. Hesseling* en *J. J. Salverda de Grave*" (1898), „Het Afrikaansch. Bijdrage tot de geschiedenis der Nederlandsche taal in Zuid-Afrika" (1899), „Byzantium" (Geestelijke Voorouders, IV, 1902), waarvan ook een Grieksche vertaling verscheen „Les mots maritimes empruntés par le grec aux langues romanes" (Verhandelingen der Koninklijke Academie van wetenschappen, afd. letterkunde, V, 2, 1903), „Het negerhollands der Deensche Antillen" (1905), „Uit Byzantium en Hellas" (1911). Sedert 1905 is hij mederedacteur der „Wetenschappelijke Bladen".

Hesselink, *Gerrit,* een Nederlandsch godgeleerde, den 26sten October 1755 te Groningen geboren, studeerde eerst te Lingen en daarna te Groningen en werd hier in 1778 bevorderd tot meester in de vrije kunsten en tot doctor in de wijsbegeerte en vertrok toen naar Amsterdam, om zich als student aan de kweekschool van Doopsgezinde leeraren te laten inschrijven. Na te Bolsward, waar hij in 1781 het leeraarsambt aanvaard had, Doopsgezind predikant te zijn geweest, werd hij in 1786 hoogleeraar voor de Doopsgezinde theologische studenten te Amsterdam. In 1797 en 1798, tijdens de afwezigheid van professor *Konijnenberg,* gaf hij onderwijs aan de Remontstrantsche studenten en nam zelfs in 1800, toen de hoogleeraar *Van Swinden* vertrok, diens lessen waar in de matheseis, logica, metaphysica en physica. Als natuurkundige maakte hij naam door een hydrostatische ontdekking en door de bestrijding van *Franklin's* theorie omtrent de electriciteit; als godgeleerde door zijn bekroonde prijsverhandelingen en door zijn: „Uitlegkundig woordenboek ter opheldering van de Schriften des N. Testaments" (2 dln., 2de druk 1804), dat hevig bestreden, maar met kracht door hem verdedigd werd. Dat hij ook de Nederlandsche letterkunde beoefende, blijkt uit zijn verhandeling „Over de Hollandsche dichtmaat en proeodie, toegepast op het rhythme en metrum der Ouden" (1808). Hij werkte mede tot stichting der Doopsgezinde Sociëteit en overleed den 7den November 1811. Van zijn geschriften vermelden wij nog: „Hydrostatische verhandeling over de stelling vloeistoffen wegen in gelijksoortige vloeistoffen" (1807), „Verhandeling over den invloed van het burgerlijk bestuur op zaken van godsdienst", door *Teyler's* Genootschap bekroond en „Verhandeling over de begrippen, die de schrijver van den brief aan de Hebreeën had aangaande het hoogepriesterschap van Jezus Christus" (1798) in de werken van *Teyler's* Genootschap.

Hesselius, *Johannes,* een Nederlandsch godgeleerde, in 1522 te Leuven geboren, was een boezemvriend van *Michiel Bajus.* Nadat hij zich in zijn geboorteplaats op de wijsbegeerte en godgeleerdheid had toegelegd, gaf hij zelf onderwijs in de theologie en werd de opvolger van *Martinus Riethovius* als hoogleeraar te Leuven. In 1563 begaf hij zich met *Michiel Bajus* en *Cornelius Jansenius* naar de kerkvergadering te Trente en overleed den 7den November 1566. Hij heeft een reeks Latijnsche geschriften nagelaten, van welke wij noemen: „Catechismus latinus" (7de druk 1674), „Commentarius in passionem dominicam" (1558), „In Evangelium secundum Matthaeum" (1572) en „Censura de quibusdam Sanctorum historiis" (1568).

Hessels, *Jacob,* raadsheer te Gent en lid van den Bloedraad in 1566, was een aanzienlijk man en gehuwd met *Jetse Hoytema,* een nicht van *Viglius.* Deze neigde, evenals haar oom, tot ge-

Digitized by Google

matigdheid en bedong vóór haar huwelijk, dat hij het ambt van procureur-generaal, hetwelk hij toen bekleedde, zou neêrleggen, waarvan hij echter niet wilde hooren. Men verhaalt, dat hij in den Raad van Beroerte gewoonlijk sliep en, bij de stemming ontwakend, half slapend uitriep: „Ad patibulum, ad patibulum" (aan de galg, aan de galg). Later werd hij procureur-generaal van den Raad van Vlaanderen te Gent, doch in 1577 door de inwoners dier stad opgelaangen.

Hessen is de naam van een oud-Germaanschen volksstam, welke te voren dien van *Katten* droeg, in het tegenwoordig Opper- en Neder-Hessen gevestigd was en zich zuidwaarts over het Grabfeld, oostwaarts over Thuringen uitbreidde. Met de Romeinen kwamen zij in 15 na Chr. in aanraking, toen *Germanicus* hun hoofdplaats Mattium (Groez- en Kleinmaden bij Gudensberg) verwoestte. In de volgende eeuwen smolten de Katten weg in het groote verbond der Franken, en door de vertrouising van dezen naar België en Gallië werd het land der Hessen gedeeltelijk ontvolkt, zoodat de Saksen de zoogenaamde Saksische Hessengouw bezetten. De overige belangrijke gouwen in Hessen, welke reeds door *Bonifacius* en zijn leerlingen bezocht werden, waren de Frankische Hessengouw en de Oberlahngouw. Zij werden tijdens de Frankische koningen door graven bestuurd, van welke de machtigste het hertogelijk gezag in Frankeland en weldra de Duitsche koningskroon verwierven. Zulk een vorst was *Koenraad I*, doch na diens kinderloos overlijden en den dood van zijn broeder *Eberhard* traden in Hessen onderscheiden grafelijke geslachten op. Onder dezen waren de graven *van Gudensberg* de machtigste. Door een huwelijk met de erfdochter van den laatste dezer graven verwierf *Lodewijk I*, landgraaf *van Thuringen*, het graafschap Gudensberg, en al de aanzienlijken in Hessen erkenden hem als heer des lands. Toen in 1247 met *Hendrik Raspe* het geslacht dier landgraven in de mannelijke lijn uitstierf, maakte zijn nicht *Sophia*, de dochter van landgraaf *Lodewijk den Vrome* en de gemalin van hertog *Hendrik van Brabant*, aanspraak op Thuringen en Hessen en kwam na een veeljarigen strijd met haar mededinger, markgraaf *Hendrik den Doorluchtige van Meissen* (een neef van *Hendrik Raspe*), door het verdrag van 1263 althans in het bezit van Hessen. De zoon van *Sophia, Hendrik I het Kind*, de stamvader van het thans nog regeerende Hessische Huis, vestigde zijn zetel te Kassel, en werd als Rijksvorst erkend. Zijn persoonlijk grondbezit, het graafschap Gudensberg, was echter klein en zijn vorstelijke macht in het in vele graafschappen verdeelde Hessen zeer beperkt; maar zijn nakomelingen hebben zich allengs in het bezit weten te stellen der afzonderlijke gedeelten, terwijl zij ook buiten Hessen aanzienlijke goederen verkregen. Hun aanspraken op Brabant bleven echter zonder vrucht.

Otto en *Johan*, zonen van *Hendrik I*, wilden in 1309 het rijk verdeelen, doch daar *Johan* weldra kinderloos overleed, bleven de landen vereenigd. *Hendrik II de IJzeren* (1928—1377), een zoon van Otto, verwierf Treffurt, een gedeelte der heerlijkheid Itter, de helft van Schmalkalden enz. en liet zijn rijk achter aan zijn neef *Herman den Geleerde* (1377—1413). Deze had door het gedurig verzet der ridders een zeer onrustige regeering. Ook streed hij tegen *Adolf van Nassau*, maar verkreeg de beschermvoogdij over de abdij Hersfeld, benevens door aankoop de helft van het graafschap Lisberg en de heerlijkheid Wolkersdorf. *Lodewijk I de Vredzame*, zijn jongste zoon, volgde hem op (1413—1458) en vermeerderde de vaderlijke bezittingen. Van zijn zonen ontving *Lodewijk II de Vrijmoedige* (1458—1471) Neder-Hessen met Kassel, en *Hendrik III de Rijke* (1458—1483) Opper-Hessen met Marburg. Na een oorlog, wegens deze verdeeling ontstaan, werd Ziegenhain met Opper-Hessen vereenigd. Ten behoeve der minderjarige zonen van *Lodewijk II* werd het bewind gevoerd door hun oom *Hendrik III*, die door zijn huwelijk het graafschap Katzenellenbogen aan Hessen had toegevoegd. Na zijn dood kwamen de minderjarige *Willem I* en *Willem III* aan het bestuur. *Hendrik III* had tot opvolger in Opper-Hessen zijn zoon *Willem II den Jongere* (1483—1500). *Willem I* († 1515) werd na zijn terugkeer uit Palestina krankzinnig en moest in 1493 afstand doen van den troon, die, daar hij geen kinderen had, ten deel viel aan zijn broeder *Willem II*. Toen in 1500 ook *Willem III* kinderloos stierf, kwam *Willem II* in het bezit van geheel Hessen, dat hij in 1509 aan zijn 5-jarigen zoon *Philips I den Grootmoedige* achterliet. Gedurende zijn minderjarigheid werd het land eerst door een adellijke regeeringscommissie en vervolgens door de landgravin-moeder met de Stenden bestuurd. De onlusten in Duitschland gaven aanleiding, dat keizer *Maximiliaan* reeds in 1518 den jeugdigen landgraaf meerderjarig verklaarde. Hij nam deze deel aan den Boerenoorlog, aan de Hervorming en aan het Schmalkaldisch Verbond; hij stichtte uit de goederen der opgeheven kloosters in 1527 de universiteit te Marburg. Hij overleed in 1567, nadat hij zijn gebied onder zijn 4 zonen had verdeeld. *Willem IV de Wijze* kreeg de helft van het land met Kassel, *Lodewijk IV* een vierde gedeelte met Marburg, *Philips II* een achtste met Rheinfels, *George I* een ander achtste met Darmstadt. Daar *Philips II* in 1583 en *Lodewijk IV* in 1604 kinderloos overleden, bleven alleen de hoofdlijnen *Hessen-Darmstadt* en *Hessen-Kassel* bestaan. *Zie* verder bij *Hessen* en *Hessen-Kassel*.

Zie: *Münscher*, Geschichte von Hessen (Marburg 1894); *Diemar*, Stamreihe des thuringischen Landgrafenhauses und des hessischen Landgrafenhauses bis auf Philipp den Grossmütigen (Darmstadt 1903).

Hessen (zie de kaarten bij het Duitsche Rijk), een tot het Duitsche Rijk behoorend groothertogdom, ligt afgezien van de exclaves, tusschen 49° 24′ en 50° 50′ N. Br. en tusschen 7° 51′ en 9° 31′ O. L. v. G., grenst aan de Pruisische provincies Hessen—Nassau en Rijnland, het koninkrijk Beieren en het groothertogdom Baden, met de exclaves gedeeltelijk ook van het koninkrijk Württemberg en telt op 7681 v.km. (1910) 1 282 051 inwoners, waarvan 848 000 Evangelischen. Het bestaat uit twee door Pruisisch gebied van elkander gescheiden deelen en 11 kleinere in naburige staten gelegen

Digitized by Google

stukken. Het zuidelijk deel, door den Rijn gescheiden, vormen de provincies Starkenburg en Rijn-Hessen, het noordelijk deel de provincie Opper-Hessen. Binnen Hessisch grondgebied liggen 6 Badensche en 2 Pruisische exclaves.

Bodemgesteldheid. Hessen is deels vlak, deels heuvel-, deels bergland. Het noordelijk deel is grootendeels bergachtig met den Vogelsberg als hoogste bodemverheffing. De van de hoofdketen naar het Z.W. loopende bergrug wordt bij den Main een heuvelachtig golvend landschap, de Wetterau, dat bijna geheel uit jonge, op talrijke plaatsen door basaltruggen onderbroken gesteenten bestaat en bij een lengte van 50—60, een breedte van 30 km. heeft. In het Z.W. en W. vindt men uitloopers van den Taunus, die in den Winterstein een hoogte van 589 m. bereiken. De provincie Starkenburg wordt in de O. helft geheel door het Odenwoud ingenomen met den Krähberg (599 m.) als hoogsten top. Door de Bergstrasse wordt het van het W. deel, de Rijnvlakte gescheiden, waaraan zich in het N. de Mainvlakte aansluit. Rijn-Hessen behoort deels tot de Rijnvlakte en is deels een golvend heuvelland zonder aanzienlijke bodemverheffingen. In het Z.W. deel der provincie vindt men nog uitloopers van de Haardt (Eichelberg, 321 m.).

Rivieren. Hessen behoort grootendeels tot het stroomgebied van den Rijn, slechts het O. deel van den Vogelsberg behoort tot dat van de Wezer. De hoofdrivier is de Rijn, die over een lengte van 90 km. door het groothertogdom stroomt. Zijn zijrivieren zijn van rechts: Necker, Weschnitz, Modau, Main (met de Mümling, Gersprenz en Nidde), Lahn (met Ohm, Lumda en Wieseck); van links: de Selz en de Nahe. Tot het stroomgebied der Wezer behooren de Fulda en Schwalm.

Klimaat. Het klimaat is in het Z. en in de Wetterau zacht, in den Vogelsberg min of meer ruw. De gemiddelde jaartemperatuur bedraagt te Darmstadt 9,8° C., de neerslag 710 mm. De heerschende windrichting is Z.W. Minerale bronnen vindt men te Groos-Karben, Bad Nauheim, Salzhausen enz.; baden in die drie plaatsen en te Wimpfen am Berg.

Middelen van bestaan. De bodem is zeer geschikt voor *landbouw*, want hij is grootendeels vruchtbaar, vooral in de vlakten van het Z. hoofddeel, in Rijn-Hessen en in de Wetterau; de opbrengst is betrekkelijk groot, maar in verscheiden streken voor vermeerdering vatbaar. Bijna de helft der oppervlakte van het groothertogdom wordt door akkers en tuinen (48,9 %) 14,1 door weiden, 1,8 door wijnbergen en 31,2 % door bosch ingenomen. Verbouwd worden aardappelen, rogge, gerst, klaver, lucerne en hooi. Tuinbouw vindt men bij Mainz, Darmstadt, Offenbach en Friedberg, groententeelt bij Mombach en Gonsenheim (bij Mainz). Ooftteelt (appels, peren, kersen, abrikozen, perziken, kastanjes en walnoten) is zeer bloeiend. Wijnbouw komt voornamelijk in Rijn-Hessen voor, voortreffelijke wijn groeit op de heuvels bij Worms (Liebfrauenmilch), Nierstein, Ingelheim enz. De opbrengst is zeer verschillend: in 1910 bijvoorbeeld 134 787 H. L., in 1911: 337 625 H. L., ter waarde van 25 millioen mark. De gemiddelde jaarlijksche opbrengst was voor de jaren 1908—1912 298 000 H. L., ter waarde van 15 millioen mark.

De *veeteelt* wordt meestal in verbinding met den landbouw uitgeoefend. Ter verbetering van het paardenras bestaat te Darmstadt een stoeterij. De runderteelt is van meer beteekenis. Men tracht door het in stand houden van de voorhanden kostbare raassen, met name van het Odenwalder en Vogelsberger rund, en door invoer van met de lokale verhoudingen overeenkomende dieren, den veestapel weer een bepaald type te geven. De schapenteelt is achteruitgegaan, de varkensfokkerij toegenomen.

De landbouw wordt van staatswege financiëel, wetenschappelijk en technisch gesteund.

De boschen herbergen edelherten, damherten, reeën, hazen, konijnen, hoenders, dassen, vossen, marters en wilde katten en zwijnen; de rivieren baars, karper, bliek, snoek, forellen, paling en kreeften.

Mijnbouw wordt vooral in Opper-Hessen uitgeoefend, en daar vindt men ijzer-, bruinkool- en mangaanmijnen, eenige zoutbronnen en een aantal ijzersmelterijen. Ook uitgestrekte veenlagen en goede kleisoorten, zandsteen, marmer en andere steensoorten komen in Hessen voor. In 1910 bedroeg de opbrengst:

ijzer	340 000	ton;
bruinkool	480 000	„
keukenzout	19 000	„

De *nijverheid* levert in de eerst plaats leder en lederen voorwerpen; daarnaast heeft men tabaks-, chemische- en metaalfabrieken, verder worden er pharmaceutische en technische praeparaten, lucifers, instrumenten, machines, weefsels, aardewerk, houtwerk, mousseerende wijnen enz. vervaardigd. Het aantal suikerfabrieken bedraagt 4, dat der bierbrouwerijen 98, der brandewijnstokerijen 180. Bijna 40 % van de bevolking leeft van mijnbouw en nijverheid.

Handel en verkeer concentreeren zich vooral te Mainz, waar in 1911 905 434 ton goederen in de havens werden aangevoerd en uitgevoerd 476 563 ton. Vooral met ons land is de handel zeer levendig. Post- en telegraafwezen staan onder rijksbestuur. De lengte der spoorwegen bedroeg in 1912 1472 km., die der kunstwegen 5000 km. Door verschillende banken wordt de handel gesteund.

Beschavingstoestand. Voor het onderwijs wordt veel gedaan. Er waren in 1913 979 openbare lagere scholen met 215 709 leerlingen; de herhalingsscholen werden bezocht door 27 522 leerlingen. Verder waren er 11 gymnasia, 2 proen 3 real-gymnasia, 32 hoogere burgerscholen, een landbouw- en 6 hoogere meisjesscholen en 49 bizondere scholen met 3790 leerlingen. De Universiteit te Giessen had 1436 studenten, de Technische Hoogeschool te Darmstadt 1347. Verder waren er een groot aantal vak- en ambachtsscholen. Openbare bibliotheken en musea dragen verder tot de volksontwikkeling bij. Talrijk zijn de liefdadige en daarmede verwante instellingen.

Bestuur. Het groothertogdom vormt een ondeelbare constitutioneele monarchie met een groothertog aan het hoofd, in wiens geslacht de kroon erfelijk is, volgens het eerstgeboorterecht in de rechte mannelijke lijn en bij ontstentenis

Digitized by Google

van mannelijke wettige nakomelingen, in de vrouwelijke. Het wetgevend gezag deelt de grootshertog met de landstanden, bestaande uit twee Kamers, die jaarlijks door hem samengeroepen moeten worden. De Eerste Kamer is samengesteld uit de meerderjarige prinsen van het grootshertogelijke Huis, de hoofden der gemediatiseerde geslachten, een Protestantsch geestelijke (praelaat), de R.-Katholieke bisschop, de kanselier der hoogeschool, één vertegenwoordiger van de Technische Hoogeschool, 2 vertegenwoordigers van den adel en 12 aanzienlijke ingezetenen, door den grootshertog voor hun geheele leven benoemd. De Tweede Kamer bestaat uit 10 afgevaardigden der 8 steden met eigen kiesrecht en 40 vertegenwoordigers der kleine steden en van het platteland. De verkiezing der leden van de Tweede Kamer geschiedt indirect. De Kamers bezitten wel het recht van petitie, echter niet van initiatief.

De grootshertog wordt bijgestaan door een staatsministerie, bestaande uit een ministerie van Binnenlandsche Zaken, van Justitie en van Financiën, elk weer eenige afdeelingen omvattend.

Het land is verdeeld in drie provincies: Starkenburg, Opper-Hessen en Rijn-Hessen, samen 16 „Kreise" omvattend. In den Bondsraad bezit Hessen 3 stemmen, naar den Rijksdag stuurt het 9 afgevaardigden. Voor de rechtspraak zetelt een hoogste rechtbank te Darmstadt; daaronder ressorteeren de drie rechtbanken in de drie provincies en de lagere rechtbanken.

Wapen van Hessen.

Het leger vormt als een eigen (Grootshertogelijk-Hessische of 25ste) divisie een deel van het rijksleger en wel van het 18de legercorps.

Het wapen (zie de afb.) vertoont sedert 1903 een gekroonden, door zilver en rood tienwondig dwarsverdeelden leeuw op een blauw veld; in den rechter voorklauw houdt hij een zwaard, terwijl op het schild een kroon met twee beugels prijkt. De nationale kleuren zijn rood-wit.

De begrooting van 1913—1914 bedraagt aan inkomsten en uitgaven 74 020 616 Mark, de staatsschuld 443 982 837 Mark.

Geschiedenis. De lijn *Hessen-Darmstadt* is (zie *Hessen*, volksstam) gesticht door *George I* (1567—1596), die na het kinderloos overlijden van zijn broeder, *Filips van Hessen-Rheinfels*, een derde deel van diens bezittingen verkreeg. Zijn zoon *Lodewijk V* (1596—1626) kocht o. a. het ambt Kelsterbach, erfde na het kinderloos overlijden van zijn oom *Lodewijk van Hessen-Marburg* (1604) een gedeelte van Opper-Hessen, stichtte de Lutherse universiteit te Giessen en stelde het recht van eerstgeboorte vast. *George II* regeerde van 1626 tot 1661, bevorderde vooral het schoolwezen, en zijn opvolger *Lodewijk VI* (1661—1678) was een voorstander van kunsten en wetenschappen. Onder *Ernst Lodewijk* (1678—1739) werd het land door de Franschen overweldigd; *Lodewijk VIII* maakte een einde aan den langdurigen strijd tegen Hessen-Kassel over de erfopvolging in het graafschap Hanau, terwijl hij de heerlijkheid Lichtenberg verwierf. Ten tijde van *Lodewijk IX* (1768—1790) werden belangrijke hervormingen in den Staat ingevoerd door den vrijheer *von Moser*. Deze, die nog zeer veel voor Hessen's financieele moeilijkheden had kunnen doen, moest echter tengevolge van hofintriges als minister aftreden. *Lodewijk X* (1790—1830), verkreeg als schadeloosstelling voor geleden verliezen (2200 v.km. met 100 000 inwoners) bij den Vrede van Lunéville (1801) en later het hertogdom Westfalen, gedeelten van Keur-Mainz, Keur-Palts en het hoogstift Worms (6000 v.km. met 220 000 inwoners), voegde zich bij het Rijnverbond en aanvaardde in 1806 als *Lodewijk I* de grootshertogelijke waardigheid.

Bij edict van den 1sten October 1806 hief hij de oude instellingen op, die het land met Hessen-Kassel gemeen had. In 1813 sloot *Lodewijk* zich bij de Verbonden Mogendheden aan, waarvoor hem het voortbestaan van Hessen als zelfstandige staat toegezegd werd. Op het Congres te Weenen werd hem een gedeelte van zijn gebied ontnomen, waarvoor hij schadeloosstelling kreeg door een gebied, kleiner in omvang, maar met meer inwoners. Het landgraafschap Hessen-Homburg, sedert het begin van de 19de eeuw met Hessen verbonden, werd weer een zelfstandige Bondsstaat. Onder het bestuur van *Lodewijk*, die zich sedert den 7den Juli 1816 grootshertog *van Hessen* en *bei Rhein* noemde, nam het land spoedig in welvaart toe en kreeg het een constitutie (17 December 1820). Terstond na de troonsbestijging van *Lodewijk II* (1830—1848), die met de volksvertegenwoordiging moeilijkheden omtrent de civiele lijst en andere financieele zaken kreeg, deed ook in Hessen de Fransche Julirevolutie haar invloed gelden. De regeering trad met groote kracht tegen de onlusten, die op vele plaatsen uitbraken, op. De Landdag werd in 1832 ontbonden en verschillende ambtenaren o. a. *von Gagern* ontslagen. De regeering kon niet beletten, dat bij de verkiezingen van 1834 een nog sterker oppositie in de Kamer kwam, die na heftige debatten in hetzelfde jaar nog ontbonden werd. In den Landdag van 1835 beschikte de regeering over de meerderheid, die al de haar voorgelegde wetten aannam. Dit duurde tot 1847, toen de oppositie weer de meerderheid kreeg. *Lodewijk* benoemde in 1848 zijn zoon tot mederegent, ontsloeg het ministerie-*du Thil* en plaatste *von Gagern* (5 Maart) aan het hoofd van het nieuwe Kabinet, dat vrijzinnige geloften deed. Toen *von Gagern* na zijn benoeming tot president van de Duitsche Nationale Vergadering aftrad, werd eerst *Zimmermann*, later *Raup* (Juli 1848)

Digitized by Google

zijn opvolger. Onder *Lodewijk III* (1848—1877) kwam een nieuwe kieswet tot stand, die voor de Tweede Kamer algemeen stemrecht invoerde. Tijdens de beraadslagingen hielden aan de Badensche grens de Hessische troepen de uit het Z. komende revolutie tegen. Na 1849 volgde de regeering hoe langer hoe meer de Oostenrijksche staatkunde. *Raup* nam zijn ontslag en vrijheer *von Dalwigk* (zie aldaar) kwam aan het hoofd der zaken. Een der eerste regeeringsdaden was het uittreden van Hessen uit de Unie, gevolgd door de afkondiging van een nieuwe kieswet met terzijdestelling van die van 1849. De krachtens deze samengeroepen Landdag stelde, behalve andere reactionnaire maatregelen, een nieuwe kiesregeling vast, die de oude orde van zaken herstelde. In den in 1859 geopenden Landdag kwam de reede in 1854 met den bisschop van Mainz gesloten, doch eerst in 1860 ter openbare kennis gebrachte „overeenkomst betreffende de regeling der verhoudingen van den Staat tot de R.-Katholieke Kerk", of de Mainz-Darmstadtsche Conventie ter sprake. Een strenge perswet deed de ontevredenheid in het land stijgen en toen de Landdag van 1862 geopend werd, beschikte de „Fortschrittsparteï", die het edict van 1848 tot programma had, over een groote meerderheid. De opheffing der perswet en van andere reactionnaire maatregelen werd dadelijk geëischt. Na den dood van den laatsten landgraaf van Hessen-Homburg (24 Maart 1866) kwam diens land aan het groothertogdom. De regeering schaarde zich in het conflict tusschen Pruisen en Oostenrijk aan de zijde van Oostenrijk, nam ook deel aan den oorlog en moest bij den vrede (6 September 1866) behalve de betaling van 3 millioen florijnen en den afstand van een vrij aanzienlijk grondgebied, de controle over het postwezen voor Pruisen en het toetreden van al het gebied ten N. van den Main tot den Noord-Duitschen Bond bewilligen. In ruil kreeg Hessen eenig Pruisisch grondgebied. Den 7den April 1867 kwam daarop een militaire conventie en een of- en defensief verbond tot stand.

De omstandigheid echter, dat de provincies Starkenburg en Rijn-Hessen in haar onafhankelijkheid van den Bond vroegere privileges behielden, leidde tot moeilijkheden. Het toetreden van geheel Hessen tot den Bond, door de Tweede Kamer herhaaldelijk geëischt, werd door de Eerste Kamer verworpen. Den 15den November 1870 sloot de regeering te Versailles een verdrag over het toetreden ook van het zuidelijk deel tot den nieuwen Duitschen Bond en een voorloopige overeenkomst betreffende de militaire verhoudingen, die in 1871 bindend werd verklaard. *Van Dalwigk* trad nu af (6 April 1871) en na een korte tusschenregeering kwam *Hofmann* aan het bewind (13 September 1872), die verschillende hervormingen tot stand bracht en o. a. een nieuwe kieswet invoerde. In 1876 trad *Hofmann* af en werd opgevolgd door vrijheer *von Starck*.

Na het kinderloos overlijden van *Lodewijk III* volgde zijn neef *Lodewijk IV* hem op (13 Juni 1877). Tengevolge van het morganatisch huwelijk van *Lodewijk IV* met mevrouw *von Kolemine* nam *Von Starck* in Mei 1884 zijn ontslag en kwam *Finger* in zijn plaats. Dit was echter slechts een persoons-, geen beginselverandering daar beiden tot de nationaal-liberale partij behoorden. Behalve op kerkelijk gebied kwamen wetsontwerpen tot stand inzake het belastingwezen en de bevordering van landbouw en verkeer. Na den dood van *Lodewijk IV* (13 Maart 1892) nam zijn zoon *Ernst Lodewijk* de regeering over. In 1898 trad *Rothe* in *Finger's* plaats, tot wien in 1899 de Tweede Kamer het verzoek richtte direct stemrecht te willen invoeren, wat in 1902 geschiedde. De moeilijkheden, ontstaan door het kinderloos huwelijk van den grootheritog, werden den 8sten November 1906 uit den weg geruimd door de geboorte van een troonopvolger, hem door zijn tweede gemalin, *Eleonora van Solms-Hohensolms-Lich*, geschonken. Na den dood van *Rothe* trad in Februari 1906 *Braun* als minister-president op. In 1907 stelde de regeering voor dat de Eerste Kamer voortaan zou bestaan uit 12 door den grootheritog te benoemen leden, voorts uit 2 vertegenwoordigers van den landbouw, 2 van den handel en de nijverheid en 1 van den handwerkersstand. De Tweede Kamer zou 48 leden tellen, waarvan 15 uit de groote gemeenten, allen bij geheime stemming te verkiezen. De vrijzinnige en sociaal-democratische partijen ijverden voor invoering van het Rijksdagstemrecht. Tusschen Eerste en Tweede Kamer was er ernstig verschil van meening naar aanleiding van den slechten toestand der staatsfinantiën. De minister van finantiën, dr. *Gnauth* trad deswegen in 1910 af. Dr. *Braun* trad in zijn plaats op en werd bij Binnenlandsche Zaken vervangen door *von Hombergk*. Groote opposite maakten in de Tweede Kamer de sociaal-democraten, wijl de regeering benoemingen van hun partijgenooten tot burgemeester steeds weigerde te bekrachtigen. Het kieswetontwerp van 1909 werd eindelijk in April 1911 met eenige wijzigingen tot wet verheven. Tengevolge van de overeenkomst tusschen Pruisen en Hessen betreffende de staatsspoorwegen, begonnen sedert 1911 de staatsinkomsten met de uitgaven in evenwicht te komen. Sedert het uitbreken van den *Wereldoorlog* stemden de sociaal-democraten in den Landdag voor de begrooting.

Literatuur: Ewald, Historische Uebersicht der Territorialveränderungen der Landgrafschaft Hessen und des Grossherzogtums Hessen (2de druk Darmstadt 1872); *Soldan*, Geschichte des Grossherzogtums Hessen (Giessen 1896); *Küchler, Braun und Weber*, Verfassungs- und Verwaltungsrecht des Grossherzogtums Hessen (Darmstadt 1894—1897).

Hessen-Homburg, tot 1866 een landgraafschap, dat uit twee deelen bestond, waarvan het eene thans tot Hessen-Nassau, het andere tot de Pruisische Rijnprovincie behoort.

Hessen-Homburg, een zijtak van *Hessen-Darmstadt*, werd gesticht door *Frederik I*, den jongsten zoon van *George I*, die volgens den wensch van zijn vader († 1596) in 1622 de regeering aanvaardde. Door een nieuwe verdeeling onder zijn zonen werd zij weder gesplitst in de zijlijnen *Hessen-Bingenheim* en *Hessen-Homburg*, die na het kinderloos overlijden der beide broeders, weder aan een derden broeder *Frederik II*, den be-

Digitized by Google

kenden Brandenburgschen veldmaarschalk, terugkwamen. Fransche Hugenoten die hij in zijn land riep, bevorderden de nijverheid, maar eerst zijn zoon, *Frederik III*, wist de landshoogheid te verkrijgen. Toen deze kinderloos overleed, volgde zijn neef *Frederik IV* (1746—1751) hem op en op dezen weder zijn minderjarige zoon *Frederik V*. Onder dezen laatste werd Hessen-Homburg bij de oprichting van den Rijnbond in 1806 ten gunste van Hessen-Darmstadt gemediatiseerd, maar in 1815 weder hersteld. Den 7den Juli 1817 trad het toe tot den Duitschen Bond. Na den dood van *Frederik V* volgden zijn vijf zonen na elkander op, waarvan *Philips Augustus Frederik* († 15 December 1846) reeds den 4den Februari 1845 een grondwet beloofde, die door zijn broeder *Gustaaf Augustus Frederik* († 8 September 1848) den 10den Maart 1848 afgekondigd en onder *Ferdinand Hendrik Frederik* († 24 Maart 1866) den 10den December 1849 door den Landdag goedgekeurd werd. Zij werd echter reeds den 20sten April 1852 weder opgeheven. Daar *Ferdinand* den 24sten Maart 1866 kinderloos overleed, kwam het landgraafschap aan Hessen-Darmstadt, dat het echter bij den vrede met Pruisen (3 September 1866) aan Pruisen moest afstaan.

Hessen-Kassel of *Keur-Hessen* bleef tot in 1866 een Duitsch keurvorstendom, telde op 9580 v. km. (1864) 745 063 inwoners en werd na dien tijd een gedeelte van de Pruisische provincie Hessen-Nassau. *Willem IV de Wijze*, in het artikel Hessen (volksstam, zie aldaar) wordt opgevolgd door zijn zoon *Maurits*, die de Hervorming omhelsde, en deze in 1627 door zijn zoon *Willem V*, die het recht van eerstgeboorte invoerde en in 1637 overleed. Zijn broeder *Herman* stichtte de zijlijn *Hessen-Rotenburg*, en zijn broeder *Ernst* de zijlijn *Hessen-Rheinfels*. *Willem VI* (1637—1663) verwierf bij den vrede van Munster een groot gedeelte van het graafschap Schaumburg en de abdij Hersfeld. Op *Willem VII*, die in 1670 onmondig overleed, volgde zijn broeder *Karel* (1670—1730), en een 3de broeder, *Philips*, werd de stichter der lijn *Hessen-Philippsthal*. De zoon van *Karel*, *Frederik I*, sedert 1720 koning van Zweden als gemaal van *Ulrike Elenore*, de zuster en opvolgster van *Karel XII*, benoemde zijn broeder *Willem* tot stadhouder in Hessen. Deze volgde hem in 1751 op als landgraaf *Willem VIII* en overleed in 1760. Zijn zoon *Frederik II* (1760—1785) versterkte het leger en liet van 1776 tot 1784 tegen goede betaling ongeveer 19 000 man in Engelschen dienst in Noord-Amerika strijden. Zijn zoon *Willem IX* aanvaardde in 1803 de keurvorstelijke waardigheid als *Willem*, verloor bij den Vrede van Tilsit (1807) zijn land, dat in het koninkrijk Westfalen werd ingelijfd, doch kreeg het, met nog andere landen, in 1813 terug en vaardigde in 1817 een grondwet uit. Hij werd in 1821 opgevolgd door zijn zoon *Willem II* (zie aldaar), die in 1831 aan zijn volk eene nieuwe grondwet gaf en kort daarna aan kroonprins *Frederik Willem* als mederegent de regeering opdroeg. In de jaren 1833 tot 1835 ontstonden er vele onaangenaamheden tusschen het ministerie *Hassenpflug* en de vertegenwoordiging en in 1847 aanvaardde de kroonprins-mederegent de regeering als keurvorst *Frederik Willem I* (zie aldaar). In Maart 1848 werd de wetgeving in vrijzinnigen geest herzien, doch reeds in 1850 kwam weder het reactionnaire ministerie *Hassenpflug* aan het bewind. De Vergadering der Standen weigerde in dat jaar de heffing der directe belastingen, wegens gemis aan inlichtingen omtrent de geldelijke aangelegenheden, waarna de Standenvergadering ontbonden werd. Het ministerie gaf bevel tot heffing der belastingen, doch de rechtbanken weigerden daartoe mede te werken, waarop de zetel van het bestuur naar Wilhelmsbad verlegd werd en de regeering de hulp van den Bondsdag inriep, om de orde te herstellen. Hiertegen kwam Pruisen in verzet, doch de Bondsraad besloot niettemin den gevraagden bijstand te verleenen. Den 1sten November 1850 werd Hanau door de Oostenrijksch-Beiersche executietroepen bezet, waarna Pruisische soldaten Kassel en Fulda innamen. Den 8sten November had een gevecht plaats bij Bronzell, doch door een overeenkomst te Olmütz werd Pruisen tot andere inzichten omtrent de Bondsexecutie bewogen. Daarna werd in Hessen de pers aan banden gelegd en de belasting ingevorderd, terwijl militaire rechtbanken de gewone rechtspleging vervingen. In December keerde de keurvorst naar Kassel terug en met hem de reactie op staatkundig en kerkelijk gebied. In 1852 verklaarde de Bondsvergadering de grondwet van 1831 met de toevoeging van 1848 en 1849 opgeheven en gaf hare goedkeuring aan een nieuwe grondwet, door de Regeering vastgesteld. In 1855 ontving *Hassenpflug* zijn ontslag, en sedert 1859 ontstond er een beweging, tot herstel der grondwet van 1831. In 1860 werd een gewijzigde grondwet afgekondigd en in 1862 de grondwet van 1831, alsmede de kieswet van 1849 hersteld. Intusschen was er voortdurend wrijving tusschen regeering en vertegenwoordiging. Terwijl deze op onzijdigheid aandrong, koos de regeering in 1866 de zijde van Oostenrijk, waarom den 16den Juni het land door Pruisische troepen bezet en den 17den Augustus 1866 bij Pruisen ingelijfd werd. De keurvorst achtte het ter wille van zijn vermogen beter zich met den koning van Pruisen te verstaan. Hij ontsloeg zijn onderdanen van hun eed, en begaf zich naar zijn goederen in Bohemen, waar hij den 6den Januari 1875 overleed. Thans is landgraaf *Alexander Frederik* (geboren den 25sten Januari 1863) de vertegenwoordiger van dit geslacht.

Zie: *Bähr*, Das frühere Kurhessen (Kassel 1895) en *Röth-Stamford*, Geschichte von Hessen (2de druk Kassel 1883—1886).

Hessen-Nassau, een Pruisische provincie, grenst ten N. aan Westfalen, Waldeck en Hannover, ten O. aan de provincie Saksen, Saksen-Weimar en Beieren, ten Z. aan Beieren en Hessen en ten W. aan de Rijnprovincie, terwijl zij bovendien in andere provincies en staten exclaves heeft.

De provincie, die een oppervlakte van 15 702 v. km. beslaat, bestaat grootendeels uit bergland met slechts weinig dalen, de meeste nog in het Z. aan den Main, dat tot het noordelijke gedeelte van de Bovenrijnsche laagvlakte behoort, en in het N. waar het laagland langs de Werra

Digitized by Google

en Fulda ligt en zich vooral aan de Schwalm tot een vruchtbaar bekken verwijdt. Het bergland behoort in het district Wiesbaden tot het Rijnsch-Westfaalsch leisteengebergte, waarvan een uitlooper (hoogste top 637 m.) zich in het district Kassel uitstrekt. In het district Wiesbaden liggen de Taunus en het Westerwoud met den Grossen Feldberg (880 m.) en den Tuchekauten (657 m.), als hoogste punten in het district Kassel de Hohe Rhön (met de Wasserkuppe, 950 en de Milseburg, 833 m.), een gedeelte van den Spessart en van den Vogelsberg. In het N. der provincie eindelijk verheffen zich een groot aantal kleinere berggroepen en afzonderlijke bergen, die samen het Hessische Hoogland vormen.

Dit is hoofdzakelijk samengesteld uit bontzandsteen, die slechts in enkele gevallen door schelpkalk bedekt is, maar in de hoogere deelen tusschen de Fulda en de Werra voor kalksteen plaats maakt, terwijl op talrijke plaatsen basalt er doorheen gebroken is. Merkwaardig is een groep tertiairvormingen met bruinkolen, die een uitgestrekt bekken van Ziegenhain tot Kassel beslaan en waarin men ook basalt vindt. Het Thuringer Woud loopt door het arrondissement Schmalkalden (Inselsberg, 916 m.), in het arrondissement Rinteln liggen deelen van het Wesergebergte, den Süntel en den Bückeberg.

Hessen-Nassau behoort tot het stroomgebied van den Rijn en de Wezer; de groote rivieren stroomen voor zoover zij bevaarbaar zijn, op of langs de grens, zooals de Rijn en de Main in het Z., de Wezer en de Werra in het N., verder in de provincie treft men de Lahn en de Fulda aan. Van de overige rivieren vallen nog te noemen: de Kinzig en de Nidda (zijrivieren van den Main), de Ohm, Weil, Emms, Aar, Dill en Elbbach (zijrivieren van de Lahn), de Eder en de Schwalm (zijrivieren van de Fulda) en de Diemel (een zijrivier van de Wezer). Meren en kanalen heeft men er niet, wel groote moerassen op den Hohen Rhön.

Het klimaat is op de bergen ruwer dan in het Noord-Duitsche Laagland, vooral op het Westerwoud en den Hohen Rhön, die de helft van het jaar met sneeuw bedekt is. In de lager gelegen streken is daarentegen het klimaat zeer aangenaam. De gemiddelde jaartemperatuur bedraagt te Kassel in Marburg bijna 9°, te Frankfort 9,6° C., de neerslag 650 mm.

De bevolking telt (1910) 2 221 021 zielen. Het aantal Katholieken bedraagt 627 258. De provincie bezit een universiteit te Marburg, 21 gymnasia, 6 real-, 1 pro-, 6 realprogymnasia, 9 ober-, 15 realscholen, 9 kweekscholen voor onderwijzers en 4 voor onderwijzeressen. De hoofdbezigheden der bevolking zijn land- en boschbouw, veeteelt en mijnontginning. 45,7 % der oppervlakte wordt ingenomen door akkers en tuinen, 0,2 door wijnbergen, 14,9 door weiden en 39,7 door bosch. Hessen is de boschrijkste provincie van Pruisen. De wouden bestaan voornamelijk uit beuken, naaldhout en eiken. Voor landbouw is de provincie niet zeer geschikt, hoewel er verscheiden vruchtbare streken zijn. Daarentegen is de veeteelt zeer belangrijk. De oogst bedroeg in 1913 301 867 ton rogge, 156 364 ton tarwe, 43 207 ton gerst, 261 937 ton haver, 1 554 069 ton aardappelen en 885 327 ton hooi. Tuinbouw vindt men er veel bij Kassel en langs de Werra, Main en Rijn. Te Giessenheim bestaat een pomologisch instituut. Wijnbouw vindt men vooral op de hellingen van den Taunus en de Rijngau; daar groeien o.a. de beroemde Hochheimer, Johannisberger en Rüdesheimer. De opbrengst bedroeg in 1911 68 129 H.L. ter waarde van 7,9 millioen mark.

Wat de veeteelt betreft, bezat de provincie volgens de laatste veetelling in 1912 87 369 paarden, 584 784 runderen, 151 977 schapen, 666 205 varkens, 184 399 geiten en 66 779 bijenkorven. Te Dillenburg bestaat een stoeterij. Het delfstoffenrijk levert ijzererts, steen- en bruinkolen, koperlood- en mangaanertsen, leemsoorten en bouwsteenen. Van groot belang zijn de minerale bronnen, waarvan verscheidene, o.a. de zoutbaden te Wiesbaden en de natronbaden te Ems, een wereldnaam hebben. Andere badplaatsen zijn Homburg, Soden, Langenschwalbach, Schlangenbad en Nenndorf. Het water van verschillende bronnen wordt verzonden (Sektere- en Fachingerwater).

De nijverheid bloeit slechts in enkele streken of plaatsen, zooals Kassel (machines, goud- en zilverwerken, instrumenten), Groszalmrode (tegels), Eschwege (leder), Hersfeld (leder, laken), Fulda (damast), Hanau (bijouterieën, sigaren), Frankfort (bijouterieën, ijzer- en bronswaren, machines, sigaren, chemicaliën), Diez (marmer) enz. Het Kannenbäckerland levert kannen en ander aardewerk. Verder vindt men over de geheele provincie verspreid spinnerijen, weverijen, ijzergieterijen, machines-, laken-, papier- en chemische fabrieken. In sommige steden is het verkeer van badgasten en vreemdelingen de voornaamste bron van inkomsten (Wiesbaden, Ems), aan den Rijn wijnbouw. De handel heeft alleen aan de grenzen beteekenis. Belangrijke spoorlijnen doorkruisen de provincie.

Van de beide regeeringsdistricten wordt Kassel in 24, Wiesbaden in 18 arrondissementen verdeeld. De opperpresident is te Kassel gevestigd. De provincie zendt 14 leden naar den Duitschen Rijksdag en 26 naar de Pruisische Kamer van Volksvertegenwoordigers.

Hessen-Philippsthal, een zijlijn van het Huis *Hessen-Kassel* (*zie* aldaar), zonder souvereiniteitsrechten, werd in 1663 door *Philips* († 1721), den derden zoon van landgraaf *Willem VI*, gesticht en naar het door den stichter gebouwde slot Philippsthal bij Vacha genoemd. Het tegenwoordig hoofd der lijn is, sedert 12 Februari 1868, landgraaf *Ernst* (geboren 20 December 1846). Een zijlijn van dit Huis, *Hessen-Barchfeld*, werd in 1721 door den tweeden zoon van *Philipps Willem* († 1770) gesticht en heeft thans haar residentie op het kasteel Augustenau bij Eisenach. De tegenwoordige landgraaf *Ohlodwig*, geboren te Burgsteinfurt den 30sten Juli 1876, heeft drie zoons en één dochter.

Hessen-Rheinfels-Rotenburg, een uitgestorven zijlijn van het Huis *Hessen-Kassel*, werd gesticht door *Ernst*, den jongsten zoon van landgraaf *Maurits*, die (1623—1636) Rheinfels en, na den dood van zijn broeders, de „Roten-

Digitized by Google

burger Quart" kreeg. *Ernst's* zonen, *Willem* († 1725) en *Karel* († 1711), stichtten de zijlijnen *Rotenburg* en *Wanfried*, welke laatste in 1755 uitstierf. Op *Willem* volgde zijn zoon *Ernst Leopold* († 1749). Diens zoon *Ernst Konstantijn* bracht na het uitsterven der lijn *Wanfried* alle bezittingen van zijn Huis weer in één hand en trachtte ze door invoering van het eerstgeboorterecht samen te houden; slechts Rheinfels was in 1735 aan Hessen-Kassel gekomen, waarom de lijn voortaan ook *Hessen-Rotenburg* heette. *Konstantijn* († 1778) werd opgevolgd door zijn zoon *Karel Emanuel* († 1812), deze door zijn zoon *Victor Amadeus*. Intusschen waren bij den vrede van Lunéville de bezittingen op den linker Rijnoever aan Frankrijk gekomen, waarvoor de landgraaf door een rente schadeloos gesteld werd. Op het Congres te Weenen werd het grondgebied nader geregeld. Daar *Victor Amadeus* geen nakomelingen had en ook zijn zuster kinderloos was, vermaakte hij zijn in Pruisen gelegen bezittingen aan zijn neef, prins *Victor van Hohenlohe-Schillingsfürst* en diens broeder, prins *Chlodwig*. Nadat landgraaf *Victor* den 12den November 1834 overleden was, aanvaardde prins *Victor*, sedert 1840 hertog *van Ratibor*, de Rotenburgsche erfenis.

Hesse-Wartegg, *Ernst von*, een Oostenrijksch reiziger en schrijver, den 21sten Februari 1851 te Weenen geboren, bereisde in 1872 Zuid-Europa, den West-Indischen Archipel en het vasteland van Amerika, in 1876 het Rotsgebergte, in 1878 het Mississippi-gebied, Marokko, Algerië en Tunis, in 1881 Egypte, in 1888 het N.W. van Noord-Amerika, in 1884 het Z.W. van Mexico, in 1890 de bronnen van den Orinoco en de Amazone, in 1892 Spanje en Marokko, in 1894 Achter-Indië, China, Japan en Korea en in 1903 Brasilië. Hij schreef o. a.: „Die Werkzeugmaschinen der Neuzeit" (1874), „Der unterseeische Tunnel zwischen England und Frankreich" (1875), „Atlantische Seebäder" (1878), „Prairiefahrten" (1878), „Mississippifahrten" (1881), „Tunis, Land und Leute" (1882), „Canada und Neufundland" (1888), „Mexico, Land und Leute" (1890), „Tausend und ein Tag im Occident" (3 dln., 1896), „Die Einheitszeit nach Stundenzonen" (1892), „Chicago, eine Grossstadt im amerikanischen Westen" (1892), „Curiosa aus der neuen Welt" (1898), „Andalusien" (1894), „Korea" (1895), „China und Japan" (1897), „Schantung und deutsch-China" (1898), „Siam, das Reich des weissen Elephanten" (1899), „Samoa. Bismarckarchipel und Neu-Guinea" (1902), „Indien" (1906), „Die Wunder der Welt" (1912) en met *Brachvogel, Bret Harte* e. a. schreef hij: „Nord-Amerika, seine Städte und Naturwunder, sein Land und seine Leute" (2de druk 1887). Sedert 1881 is hij gehuwd met de zangeres *Minnie Hank* (zie aldaar).

Hesshusius, *Tilemann*, een Protestantsch godgeleerde, den 3den November 1527 te Wezel geboren, bezocht onderscheiden Duitsche hoogescholen, ook die te Wittenberg, en werd in 1552 predikant te Goslar. Weldra echter werd hij wegens de heftigheid, waarmede hij op de invoering der Hervorming aandrong, uit deze stad verbannen, waarna hij een beroep aannam naar Rostock, alwaar hij nauwelijks een jaar bleef. Nadat hij den burgemeester in den ban had gedaan, keerde hij naar Wittenberg terug, waar hij zich bij *Melanchthon* vervoegde, op wiens aanbeveling hij in 1558 tot hoogleeraar in de godgeleerdheid te Heidelberg en tot generaal-superintendent der kerken in de Palts benoemd werd. Hier vond hij den diaconus *Klebitz*, dien hij wegens zijn overhellen tot de leer van *Calvijn* aanviel. Beider strijd baarde zoo groote opschudding, dat de keurvorst hem in 1559 afzette. *Hesshusius* werd kort daarna superintendent te Bremen, waar hij echter zijn betrekking weldra nederlegde, om zich als predikant naar Maagdenburg te begeven, waar men hem wegens zijn onruststokerij reeds in 1562 uit de stad verbande. Niet lang daarna werd hij hoogleeraar te Jena, maar ook van deze betrekking moest hij spoedig afstand doen. Hierna werd hij in 1574 voor korten tijd bisschop van Samland en ging eindelijk als hoogleeraar in de godgeleerdheid naar Helmstedt, waar hij den 25sten September 1588 overleed.

Hessisch Bergland, een deel van het Duitsche Middelgebergte, omvat in uitgebreiden zin het land, dat zich uitstrekt van de Diemel en Karlshaven aan de Wezer tot aan den Main, terwijl het in het O. overgaat in de Thuringsche en Frankische plateau's. In afzonderlijke deelen gesplitst, wordt het verdeeld in den Spessart, den Rhön, den Volgelsberg en het Hessisch Bergland in beperkteren zin in het N.

Hessus, *Helius Eobanus*, een Latijnsch dichter in Duitschland, den 6den Januari 1488 te Halgehausen bij Frankenberg in Keur-Hessen geboren, heette eigenlijk *Koch*. Aan de hoogeschool te Erfurt liet hij zich inschrijven onder den naam van *Eobanus Coci* en hij noemde zich *Hessus* naar zijn geboorteland en *Helius*, omdat hij op een Zondag geboren was. Hij ontving eerst onderwijs in het klooster Haina en te Frankenberg, studeerde daarna te Erfurt in de wijsbegeerte, en werd rector aan de Severischool aldaar. Tengevolge van de onlusten van 1510 verliet hij de stad en begaf zich naar den bisschop *Hiob von Dobeneck* te Riesenburg in West-Pruisen. Deze zond hem in 1513 naar Frankfort a. O. om in de rechten te studeeren. Hierin echter vond hij geen behagen, zoodat hij in 1514 zijn rectorsbetrekking te Erfurt weder aanvaardde en in 1517 hoogleeraar werd in het Latijn aan de universiteit. Zijn lessen vonden grooten bijval. Zijn aanleg voor de dichtkunst had hij zorgvuldig ontwikkeld en gelijke denkbeelden brachten hem in aanraking met *Ulrich von Hütten*. Ook onderhield hij vriendschap met *Reuchlin, Bebel, Crotus Rubianus, Spalatinus, Peutinger, Mutianus* en andere gekeerde mannen van dien tijd en hij behoorde tot de ijverigste voorstanders van *Luther*. Daar men echter algemeen te Wittenberg in de theologie begon te studeeren, verminderde het aantal zijner hoorders aanmerkelijk, zoodat hij in geldelijke verlegenheid geraakte, waaruit hij gered werd door een benoeming aan het pasgestichte gymnasium te Neurenberg (1526). In 1534 keerde hij echter, op verlangen zijner vrienden naar Erfurt terug, doch hij aanvaardde weldra een beroep als hoogleeraar in de

Digitized by Google

geschiedenis aan de universiteit te Marburg (1536) en overleed aldaar den 5den October 1540. Hij zou voorzeker een der hoogste plaatsen onder de Latijnsche dichters bekleeden, indien hij zich de moeite gegeven had aan zijn gedichten de laatste hand te leggen. Hij leverde een dichterlijke vertaling van de „Psalmen" en van de „Ilias" van *Homerus*. Zijn „Heroïdes" bezorgden hem den eernaam van den *Duitschen Ovidius* en *Luther* noemde hem *rex poetarum* (koning der dichters). Een aantal idyllen, epigrammen en gelegenheidsgedichten heeft hij uitgegeven onder den titel „Sylvae".

Hestia, bij de Grieken de jonkvrouwelijke godin van den huiselijken haard, de stichtster en beschermster van familie en staat, was een dochter van *Kronos* en *Rhea*. Als beschermster van den haard in huizen en tempels bracht men haar bij het begin en einde van elk offer plengoffers; ook riep men haar bij alle gebeden en eeden aan. Evenals de haard het middelpunt van het huis was, waarbij alle familieplechtigheden gevierd en vreemdelingen opgenomen werden, zoo had ook de stad in het aan haar gewijde Prytaneion als middelpunt een haard met eeuwig brandend vuur, waarop de hoogste staatsambtenaren offerden en waaruit vertrekkende kolonisten vuur voor den nieuwen haard medenamen. Haar haardvuur in den tempel te Delphi stond naast den Omphalos. De Romeinen indentificeerden haar met *Vesta* (zie aldaar). Zij wordt voorgesteld zittende of *rustig* staande met een ernstige gelaatsuitdrukking en steeds geheel gekleed. Haar meest bekend standbeeld was dat van *Scopas;* of de zoogenaamde *Vesta Giustiniani* (zie de afb.) in den Museo Forlonia te Rome haar voorstelt, wordt betwijfeld.

Hestia
(Vesta Giustiani, Rome).

Hesychasten (Grieksch = rustenden, *Quietisten*) aanhangers van een mystisch-quietistische richting. Men vindt hen van de 11de tot de 13de eeuw, vooral onder de monniken van het klooster op den berg Athos en op den Sinaï. Zij zagen in het ongeschapen licht, dat op den berg Tabor aan *Jezus* scheen, een duurzame goddelijke werkingswijze, en beweerden dat licht te kunnen zien, wanneer zij met gebogen hoofd, in volmaakte rust blijvend, op hun navel staarden (vandaar *Omphalopsychoi* = navelsienders). *Palamas* (omstreeks 1320) was een hunner voornaamste vertegenwoordigers (Palamieten), die echter in verschillende punten bestreden werd door andere monniken, o.a. door *Barlaäm*. De Byzantijnsche keizers mengden zich in hun leerverschillen en beide partijen excommunicceerden elkander op een viertal synoden van 1341 tot 1351 gehouden. Die van 1351 viel uit ten gunste van het hesychiasme, wat van groote beteekenis is gebleven voor de Grieksch-nationale theologie.

Hesychius, een Grieksch taalkundige uit Alexandrië, leefde waarschijnlijk in de 5de eeuw na Chr. en vervaardigde een Grieksch woordenboek, dat hij gedeeltelijk aan andere lexica ontleende, maar tevens met nieuwe woorden en zegswijzen uit de geschriften van dichters, redenaars, geschiedschrijvers en geneeskundigen verrijkte. Een uitstekende uitgave van dit werk is die van *Ruhnkenius* (Leiden, 2 dln., 1746—1766), later verbeterd door *Schow* (1792) en *Schmidt* (1857—1868, 5 dln.).

Hesychius, bijgenaamd *Illustris*, was geboortig van Milete, leefde in het begin der 6de eeuw en is de schrijver eener kroniek, van welke fragmenten, o. a. dat over de stichting van Konstantinopel, zijn bewaard gebleven. Dit werk loopt van den vroegsten tijd tot aan den dood van *Anastasius*. Verder leverde hij een alphabetische naamlijst der voornaamste Grieksche geleerden, doch deze is meerendeels aan de werken van *Suidas* en *Diogenes Laërtius* ontleend. Beide geschriften zijn door *Orelli* in 1820, door *Preger* in 1901 uitgegeven. *Hesychius'* Grieksch lexicon van zeldzame woorden en glossen is door *Moritz Schmidt* bewerkt (1857—1868, 5 dln.).

Hetaeren (gezellinnen) noemde men in het oude Griekenland hoogeerende vrouwen. Men vond er vooral veel in de groote steden, waar talrijke vreemdelingen bijeenkwamen, zooals te Korinthe, waar zij aan den tempeldienst van *Aphrodite* verbonden waren, en te Athene. Doorgaans waren het vrijgelaten meisjes, die als danseresses, fluit- en citherspeelsters bij gastmalen en feestelijke gelegenheden haar bekoorlijkheden prijs gaven. De omgang met hetaeren werd bij de Grieken evenwel volstrekt niet als schandelijk beschouwd. Sommige hetaeren onderscheidden zich door ontwikkeling en beschaving en wisten de uitstekendste staatsmannen, wijsgeeren, redenaars en dichters, zooals *Pericles, Alcibiades, Hyperides, Socrates, Plato* enz. aan zich te binden, waardoor zij grooten invloed verkregen op het staatsleven, zooals *Aspasia, Thaïs* (de minnares van *Alexander* en later de gemalin van *Ptolemaeus Lagi*), *Lamia*, de bijzit van *Demetrius Poliorcetes* en andere. Sommigen waren vermaard door haar verleidelijke kunsten, zooals de Siciliaansche *Lais* te Korinthe, of zij werden door beroemde kunstenaars verheerlijkt, zooals *Phryne* uit Thespiae te Athene door *Praxiteles*. In de „Hetaerengesprekken" heeft *Lucianus* en in de „Hetaerenbrieven" *Alciphron* de aandacht op deze vrouwen gevestigd.

Hetaerie (verbond), de naam van een ge-

Digitized by Google

heim genootschap, dat op de lotgevallen van Nieuw-Griekenland een belangrijken invloed heeft gehad. Zij is haar oorsprong verschuldigd aan den Thessaliër *Rhigas*, die in de 2de helft der 18de eeuw leefde. Hij trachtte door verbetering van volksonderwijs en volksopvoeding een staatkundige omwenteling voor te bereiden. In 1798 kwam hij op noodlottige wijze om het leven, maar op de door hem gelegde grondslagen verrees in 1814 een nieuwe Hetaerie. De hoofdzetel was in Rusland gevestigd. De leden moesten bij hun toetreding een eed afleggen, die van hun vroomheid, hun vrijheids- en vaderlandsliefde getuigde. Het geheele genootschap werd beheerd door een opperbestuur (ἀρχή). In alle belangrijke plaatsen van het Turksche Rijk werd de hetaerie door zendelingen uitgebreid. Het wantrouwen jegens de Turken, vrees voor verraad en voor een mogelijke verduistering der ingezamelde gelden brachten de leiders der onderneming omstreeks het jaar 1818 tot het besluit het uitbarsten der omwenteling te verhaasten. Nadat graaf *Kapodistrias*, die deel uitmaakte van het Russische kabinet, de op hem gevallen keuze als leider van de hand gewezen had, koos men *Alexander Ypsilantis*, die de benoeming aannam. Zonder vast plan of voldoende voorbereiding ontstonden nu welhra oproerige bewegingen in Moldavië en Walachije, en in Griekenland zelf (1821).

In het begin der 19de eeuw hadden zich hier en daar ook wetenschappelijke hetaeniën gevormd. Er bestond reeds in 1812 een te Athene, die tot doel had het bijeenbrengen van een fonds tot het stichten van een boekerij en van een museum, het vertalen en uitgeven der werken van oude schrijvers en de bevordering van het Grieksche onderwijs. Vooral zorgde dit genootschap voor de opleiding van Grieksche jongelingen aan Europeesche hoogescholen. Zij kwam echter in verval, toen door de stichting van het koninkrijk Griekenland haar werkzaamheden min of meer overbodig waren geworden, en is thans geheel en al ontbonden.

H. et Arn. achter plantennamen is de afkorting voor *W. J. Hooker* (zie aldaar) en *G. W. Arnott*.

H. et B. achter plantennamen is de afkorting van *A. von Humboldt* (zie aldaar) en *A. Bonpland* (zie aldaar).

Heterocyclische verbindingen zijn gesloten, ringvormige verbindingen, waarbij de ring niet alleen uit koolstof bestaat, zooals bij de aromatische lichamen, maar ook stikstof, zuurstof of zwavel bevat. Hiertoe behooren ook de anhydrieden van tweebasische zuren, de zouten van twee- of meerbasische zuren met meerwaardige metaalatomen, de lactonen van de γ en δ oxyzuren enz., hoewel deze altijd tot de alifatische verbindingen gerekend worden. Het grootste gedeelte der heterocyclische verbindingen bestaat uit vijf of zes ringen. De voornaamste stikstofhoudende heterocyclische verbindingen zijn pyrrol, indol, pyridien en chinolien met hunne talrijke derivaten. Van de zuurstofhoudende zijn de furfuraanderivaten, van de zwavelhoudende de van thiofeen afgeleiden de belangrijkste.

Heterodox, *andersleerend* of *onrechtzinnig*, het tegenovergestelde van *orthodox* of *rechtzinnig*, noemt men zoodanig gevoelen, hetwelk in strijd is met de erkende leerstellingen der Kerk. De R.-Katholieken gebruiken in plaats daarvan het woord *kettersch*, zoodat *ketterij en heterodoxie* ongeveer hetzelfde beteekenen.

Heterogenesis is het voortbrengen van ongelijksoortige nakomelingen. Een bijzondere heterogenesistheorie is die over de sprongegewijze ontwikkeling der soorten. Zie hierover *Mutatietheorie*.

Heterogonie is de afwisseling van een generatie van mannlijke en vrouwelijke dieren met een of meer generaties van enkel wijfjes. De voortplanting geschiedt dus afwisselend geslachtelijk en parthenogenetisch. Dit verschijnsel komt o. a. voor bij galwespen en bladluizen.

Heteromorfie is de eigenschap van chemisch gelijk samengestelde *stoffen* om in verschillende klassen van eenzelfde stelsel of in verschillende stelsels te kristalliseeren. Met dit morphologisch verschil gaat een physisch gepaard. Zoo zijn kwarts en tridymiet dimorfe modificaties van watervrij kiezelzuur. Het eerste behoort tot de hexagonaal-trapezoëdrisch-tetratoëdrische klasse, het andere tot de hexagonaal-holoëdrische klasse. De soortelijke gewichten zijn resp. 2,65 en 2,28—2,33.

Heteromorfisme. *Zie Heteromorfie.*

Heteronomie der moraal noemt men de tegenstelling van *autonomie* der moraal. Een zedeleer wordt autonoom genoemd, wanneer zij den mensch niet van buiten af wordt voorgeschreven en derhalve niet berust op iets buiten ons. Is de moraal echter iets, dat den mensch vreemd is, en hem dus van buiten moet worden aangebracht, dan spreekt men van *heteronomie* der moraal.

Heterophyllie is het voorkomen van verschillende vormen van bladen aan dezelfde plant. Dit verschijnsel vinden we bij sommige waterranonkels, waar de ondergedoken bladen diep ingesneden zijn en tot een bundel van slippen zijn geworden, terwijl de drijvende bladen meer den gewonen vorm hebben.

Heteropteren. *Zie Insecten.*

Heterostylie is het voorkomen van verschillende vormen van bloemen, bij sommige planten, in betrekking tot de lengte van stijl en meeldraden; zoo vinden we in dit opzicht twee vormen bij *Sleutelbloem, Watergentiaan, Watervioltier* e. a., die men met den naam lang- en kortstijlig onderscheidt; terwijl bij de *Kattenstaart (Lythrum salicaria)*, kort-, midden- en langstijlige vormen voorkomen.

H. et G. achter plantennamen is de afkorting voor *W. J. Hooker* (zie aldaar) en *Greville*.

H. et K. achter plantennamen is de afkorting voor *A. van Humboldt* (zie aldaar) en *K. S. Kunth*.

Hethieten of *Hithisten*, (bij de Egyptenaren *Cheta*, bij de Hebreeën *Chittim*), naast de Egyptenaren en Babyloniër-Assyriërs het derde groote beschaafde volk van Voor-Azië, worden op de Egyptische gedenkteekenen van *Toethmosis III* tot *Ramses* (15de—12de eeuw v. Chr.) vermeld. Zij verwoestten omstreeks 1350 v. Chr. het rijk Mitani aan den bovenloop van den

Digitized by Google

Eufraat. *Ramses II* leverde hun in het vijfde jaar zijner regeering (dus ± 1295) bij Kadesch een slag, dien hij als een groote overwinning verheerlijkte, maar die niet beslissend was, want in 1200 werd tusschen hem en den Hethietenkoning *Chetasar* een verbond en vrede gesloten. Na dien tijd verviel het *Hethietisch* rijk in vele kleine staatjes, die door de Assyriërs onderworpen werden. Gedenkteekenen voor de Hethieten vindt men van Hamat tot Karkemisch; doch deze Syrische Hethieten vormen slechts een klein deel der groote volkerengroep, wier gedenkteekenen over geheel Klein-Azië tot aan de Aegeïsche zee verstrooid zijn. *Jensen* meent een zeer nauwe verwantschap met de tegenwoordige Armeniërs te mogen aannemen.

Hetman of *ataman*, waarschijnlijk afgeleid van het Duitsche *Hauptmann*, is de titel van het opperhoofd of den aanvoerder der Kozakken. Hij werd van ouds door het vergaderde volk tot die waardigheid geroepen. Toen de Kozakken zich in 1654 aan Rusland onderwierpen, bleven zij in het bezit van hun aloude rechten, doch deze werden zeer beperkt, toen de hetman *Mazeppa* in 1708 de zijde koos van *Karel XII*, in de hoop, dat hij alzoo een onafhankelijk vorstendom zou verwerven. Keizerin *Catharina* schafte de rechten in de Oekraine af, waar zij een bestuur van 8 leden instelde.

Ook in Polen gaf men aan een aanvoerder den naam van hetman. Sedert 1539 heette de opperbevelhebber van het Poolsche leger groothetman *(hetman wielki)*. Op hem volgde de veldhetman *(hetman polny)*. De groot-hetman werd door den koning benoemd en had een onbeperkt gezag over het leger, zoolang dit niet door den koning zelf werd aangevoerd. Het leger zwoer aan hem den eed van trouw, en aan hem behoorden alle gevangenen, benevens het voor hen betaalde losgeld. Hij mocht echter geen deel nemen aan de volksvergaderingen en aan het kiezen van een koning. De betrekking van hetman werd in 1792 door de Rijksvergadering opgeheven.

Hettema. Zie *Haan Hettema*.

Hettema, *Focke Buitenrust*, den 6den Juni 1862 te Harlingen geboren, studeerde aan de hoogeschool te Utrecht en promoveerde aldaar in 1886 op een proefschrift, getiteld: „Bijdrage tot het Oudfriesch woordenboek". Sedert 1885 is hij leeraar aan het gymnasium te Zwolle en sedert 1896 aan de hoogeschool te Utrecht privaatdocent in het Friesch. Zijn voornaamste geschriften zijn: „Bloemlezing uit oud-, middel- en nieuwfriesche geschriften, met glossarium, bijeenverzameld" (1887—1890, 3 dln.); „Het Nederlandsch glossarium van Bern" (Bibliotheek van middelnederlandsche letterkunde, afl. 43, 1889); met anderen: „Voorstellen tot vereenvoudiging van onze spelling en verbuiging" (1893), de „Fryske bybleteek" No. 1, 1895 en vlg.); met *Waling Dijkstra:* „Friesch woordenboek" (1896 v.v.); verder „Friese plaatsnamen" (Nomina geographica Neerlandica, dl. IV, 1896), „Analecta. Nederlandsch leesboek voor gymnasia" (1898—1902, 9 dln.); met anderen: „Nederlandsche woordenlijst volgens de beginselen van de „Vereeniging tot vereenvoudiging van onze schrijftaal" (1903), „Waarom volkstaal, waarom 't Friesch bestudeerd?" (1904), „Uit alle de werken van Jacob Cats" (Uit en over onze schrijvers, I, 1905); met *A. Telting:* „Een bezoek aan een Nederlandsche stad in de XIVe eeuw (Deventer)" (1906), „Taal- en dichterstudies" (1908), alsmede verschillende tekstuitgaven (in de „Zwolsche Herdrukken"). Voorts was hij medeoprichter en redacteur van het tijdschrift: „Taal en letteren" en is hij mederedacteur van het tijdschrift: „Vereenvoudiging. Maandblad van de Vereeniging tot vereenvoudiging van onze schrijftaal".

Hettinger, *Franz*, een R.-Katholiek godgeleerde, den 13den Januari 1819 te Aschaffenburg geboren, studeerde te Würzburg en aan het Collegium germanicum te Rome, ontving in 1843 de priesterwijding en werd in 1857 hoogleeraar aan de universiteit te Würzburg. Hij nam deel aan de voorbereidende werkzaamheden van het Vaticaansch Concilie en vereenigde zich met de aldaar genomen besluiten. Hij overleed den 26sten Januari 1890 als pauselijk huisprelaat. Van zijn geschriften vermelden wij: „Apologie des Christentums" (9de druk 1906, 5 dln., bezorgd door *E. Müller*), „Lehrbuch der Fundamental-Theologie und Apologetik" (2 dln., 2de druk 1888), „Die göttliche Komödie des Dante Alighieri" (2de druk 1889), „Aus Welt und Kirche" (2 dln., 5de druk) en „Timotheus Briefe an einen jungen Theologen" (2de druk 1897).

Hettner, *Alfred*, een Duitsch geograaf, den 26den Augustus 1859 te Dresden geboren, studeerde te Halle, Bonn en Straatsburg, deed in 1882—1884 een reis door de Andes van Columbia en van 1888—1890 in Zuid-Amerika, vestigde zich als privaatdocent te Leipzig, werd in 1894 buitengewoon, in 1897 gewoon hoogleeraar te Tubingen en in 1899 te Heidelberg. Hij schreef: „Das Klima von Chile und Westpatagonien" (1881), „Gebirgsbau und Oberflächengestaltung der Sächsischen Schweiz" (1887), „Reisen in den kolumbianischen Anden" (1888), „Die Kordillere von Bogota" (1892), „Das Europäische Russland" (1905) en „Grundzüge der Länderkunde" (dl. I Leipzig 1907). Sedert 1895 geeft hij de „Geographische Zeitschrift" uit, waarin een groot aantal zeer belangrijke aardrijkskundige artikelen van zijn hand verschenen zijn.

Heubner, *Otto*, geneeskundige, den 21sten Januari 1843 te Mühlhoff in Vogtland geboren, studeerde te Leipzig en Weenen, was lang assistent bij *Wunderlich* en werd in 1876 directeur der districtspolikliniek te Leipzig, in 1887 professor in de kindergeneeskunde, in welke functie hij in 1894 naar Berlijn werd geroepen. Hij schreef o. a.: „Die experimentelle Diphtherie" (Leipzig 1883); „Klinische Studien über die Behandlung der Diphtherie mit dem Behringschen Heilserum" (aldaar 1895); „Syphilis im Kindesalter" (Tubingen 1896); „Säuglingsernährung und Säuglingsspitäler" (Berlijn 1897); „Lehrbuch der Kinderheilkunde" (Leipzig 3de druk 1911).

Heuchera *L.* is de naam van een kruidachtig plantengeslacht uit de familie der *Saxifragaceën*, geheeten naar *Johan Heinrich Heucher* 1677—1747 hoogleeraar in de plantkunde te Wittenberg. Het onderscheidt zich door een 5-spletigen kelk, door 5 in de kelkbuis bevestigde bloembladeren, door 5 meeldraden, door 2 zeer lange stij-

Digitized by Google

len en door een éénhokkige doosvrucht. Het omvat overblijvende kruiden, welke in Noord-Amerika groeien, met gesteelde, gelobde wortelbladeren en aarvormig vereenigde bloemen. De meest bekende soort is *H. americana* L., *H. sanguinea* met de variëteiten *alba, splendens, robusta, hybrida, H. pubescens, H. hispida, H. cylindrica, H. parvifolia, H. bracteata, H. rubescens, H. villosa* en *H. micrantha*. Zij worden door zaad en door scheuren voortgeteeld.

Heuff. Zie *Huf van Buren*.

Heuglin, *Theodor von,* een Afrikareiziger en ornitholoog, den 20sten Maart 1824 te Hirschlanden in Württemberg geboren, wijdde zich aanvankelijk aan de beoefening der natuurlijke historie en deed daarna eenige reizen in Europa. In 1850 ging hij naar Egypte en bezocht tevens Arabië en de kusten van de Roode Zee. In Mei 1852 werd hij door de Oostenrijksche regeering aan consul dr. *Reitz* te Chartoem als secretaris toegevoegd. Hij vergezelde *Reitz* op een tocht naar Abessinië, waarop *Reitz* den 16den Mei 1853 te Doka overleed; doch *Heuglin* kwam in Juni te Chartoem terug. Zijn aanteekeningen omtrent deze reis („Reisen in Nordost-afrika", 1857) bezitten een hooge waarde. In plaats van *Reitz* tot Oostenrijksch consul te Chartoem benoemd, reisde hij tegen het einde van 1853 langs den benedenloop van den Witten Nijl en door Kordofan en verzamelde een menigte zeldzame dieren, waarmede hij in 1854 naar Kaïro ging, om ze het volgende jaar te schenken aan den keizerlijken dierentuin te Schönbrunn. In dien tijd leverde hij zijn eerste „Systematische Uebersicht der Vögel Nordostafrikas" (1855), waarin 754 soorten beschreven zijn. In Maart 1856 begaf hij zich nogmaals naar den Soedan, keerde in Januari 1857 naar Kaïro terug en reisde in dat jaar langs de westkust der Roode Zee en langs de kust van Somaliland, waaromtrent hij mededeelingen deed in *Petermann's* „Mitteilungen". In 1861 belastte hij zich, op aanzoek van *Petermann,* met de leiding der expeditie, die tot opsporing van *Vogel* naar Afrika zou worden gezonden. Met *Steudner, Kinzelbach, Hansal* en *Schubert* verliet hij den 25sten Mei 1861 Egypte waar hij in Maart aangekomen was, en begaf zich over Massaoea, waar *Munzinger* zich den 1sten Juli bij hem voegde, naar de gewesten der Menea, Bogos en Barea ten noorden van Abessinië. Te Mai-Sjecha in de provincie Sarae verlieten den 4den November *Munzinger* en *Kinzelbach* hem, om westwaarts door het land van Koenama en over Karsala naar Chartoem en Kordofan te reizen, terwijl *Heuglin* met *Steudner* en *Schubert* over Adoea, Gondar en Gauffat zuidwaarts trok tot aan de grenzen van Sjoa en tot in het Gallagewest Dejimma, waar hij den 4den April 1862 door keizer *Theodoor* gastvrij ontvangen werd. Na een hoogst moeilijke en gevaarlijke reis over Gondar en Doka bereikte hij in den aanvang van Juli Chartoem. Daarna voegde zich *Heuglin* met *Steudner* bij de expeditie der Nederlandsche freule *Tinne,* die tegen het einde van Januari 1863 van Chartoem naar de Bahr-el-Chasal (de westelijke zijrivier van den Witten Nijl) vertrok, bereikte westwaarts, aan de andere zijde van het Rekmeer, de Kosanga- of Demborivier, nadat hij zijn metgezel *Steudner* den 10den April door den dood verloren had, en keerde vervolgens met een groote wetenschappelijke verzameling tegen het laatst van Maart 1864 naar Chartoem en in 1865 naar Europa terug. Hij schreef: „Die deutsche Expedition in Ost-Afrika" (1864), „Reise nach Abessinien und den Gallaländern" (1868), „Ornithologie Nordostafrikas" (1869—1875) en „Reise in das Gebiet des Weissen Nils und seiner westlichen Zuflüsse" (1869). In den zomer van 1870 ondernam hij met graaf *Zeil* een tocht naar Spitsbergen, deed opmetingen in het zuidoostelijk gedeelte dezer eilandengroep en bracht vandaar, alsmede in 1871 van Nova Zembla, belangrijke voorwerpen terug. Daarna gaf hij zijn „Reisen nach dem Nordpolarmeere in den Jahren 1870 und 1871" (3 dln., 1874) in het licht, vertrok tegen het einde van 1874 wederom naar de Roode Zee om het land der Beni-Amer te bezoeken en keerde na een lang verblijf te Kaïro terug naar Stuttgart, waar hij den 5den November 1876 overleed, nadat hij zijn „Reise in Nordostafrika" (1877) voor de pers gereed had gemaakt.

Heukelom, *George Willem van,* een Nederlandsch ingenieur, den 29sten Maart 1870 te Tilburg geboren, verwierf in 1891 het diploma voor civiel-ingenieur aan de Polytechnische School te Delft. In hetzelfde jaar trad hij in dienst bij de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen. Vele belangrijke werken zijn door hem ontworpen en uitgevoerd, waarvan wij slechts noemen: de overkappingen der stations Utrecht en 's-Hertogenbosch, de ombouw of aanleg der stations: Hengelo, Baarle-Nassau, Rosendaal, die der lijn Eindhoven—Weert en station Maastricht. In die spoorwegwerken nemen de gebouwen, uitmuntende door practische indeeling en architectonisch uiterlijk, een voorname plaats in, terwijl de inrichting der spoorwegemplacementen als meesterstukken van Ingenieurskunde mogen worden genoemd. De Senaat der Technische Hoogeschool benoemde hem den 8sten December 1916 tot doctor honoris causa.

Heup noemt men dat gedeelte van 's menschen lichaam, hetwelk gedeeltelijk door de bekkenbeenderen, gedeeltelijk door het dijbeen met de daaraan liggende spieren, vaten en zenuwen gevormd wordt. Het *heupgewricht* (zie ook *Gewricht*) wordt gevormd door het darm-, schaam- en zitbeen en door het dijbeen. De eerstgenoemde 3 beenderen vormen een komvormige holte, en daarin sluit een bolvormige knobbel, het hoofd van het dijbeen, met dit laatste door den hals verbonden. Deze knobbel, een kogelgeleding vormend, kan in verschillende richtingen een halven cirkel beschrijven. De banden, waarmede hij in de holte bevestigd is, zijn sterk. Een van deze — de ronde band *(ligamentum rotundum)* — is aan de eene zijde aan den bodem der komvormige holte en aan de andere aan het midden van den knobbel bevestigd. De andere band — een kapselband — is aan den geheelen buitenrand der komvormige holte stevig vastgehecht en loopt over den hals van het dijbeen tot aan den grooten en kleinen draaier *(trochanter major et minor)*, twee uitsteeksels, die de grens

Digitized by Google

vormen van den hals van het dijbeen en tevens tot aanhechtingspunt dienen van een groot aantal spieren, welke, gedeeltelijk in het bekken ontspringend, gedeeltelijk naar het kniegewricht en naar het onderbeen loopend, de verschillende bewegingen mogelijk maken, waardoor de mensch van plaats verandert, zich oprícht en zich staande houdt. Daarom is het heupgewricht een der belangrijkste gelédingen. Ook de bil- en dijspieren hebben er grootendeels haren oorsprong.

Heupontwrichting, *Aangeboren.* Zie *Hinken.*

Heupziekte *(Coxitis)* is een tuberculeuze ontsteking van het heupgewricht, die ook in hare lichte vormen eenige jaren duurt en vooral bij kinderen voorkomt. Meestal komt het tot vorming van kaasachtigen etter, die door de kapsel naar buiten doorbreekt en koude abcessen vormt (zie *Gewricht*). In het eerst klaagt het kind over pijn in de heup, die op sommige plaatsen gevoelig voor druk blijkt, of de pijn wordt in andere plaatsen, bijv. in de knie, gevoeld. Het kind gaat hinken om het heupgewricht zooveel mogelijk te ontzien (zie *Hinken*). Men vindt bij onderzoek een beperking in de beweeglijkheid van het gewricht. Langzamerhand wordt het been door het kind in een bepaalden stand gehouden, waarin het later door veranderingen in het gewricht gefixeerd wordt. Treedt er geen genezing in, dan neemt de pijnlijkheid toe, vooral als men door druk op de knie of stoot tegen de voetzool, de gewrichtshoofden tegen elkander drukt. Ondertusschen is het gewricht begonnen te zwellen, de huid ziet er wasachtig uit, vandaar de oude naam *tumor albus*, en eindelijk treden op verschillende plaatsen abcessen op, die ook in het bekken kunnen doorbreken. Die koude abcessen veroorzaken dan fistels, die soms ver van het gewricht in de huid uitmonden en waaruit het zieke gewrichtsweefsel met de etter uitgestooten wordt. Zelfs de geheele kop van het dijbeen kan langzamerhand afsterven en zich in stukken en brokken met de etter in het gewricht mengen. Dat proces gaat gepaard met koorts en vermagering, zoodat de patiënt vaak aan uitputting sterft, als niet algemeene tuberculose het einde veroorzaakt. Maar doorstaat de patiënt koorts en uitputting, dan kan de ettering, als de zieke weefsels eenmaal uitgestooten zijn, ophouden, de koorts verdwijnt dan, de fistels sluiten zich en er treedt genezing in, zij het ten koste van de functie van het gewricht. Want na een dergelijke verwoesting is of het dijbeen met de heupkom geheel vergroeid en is dus elke beweeglijkheid van het gewricht verloren, of die kop heeft de kom verlaten en vormt daar achter en boven een nieuwe kom op het darmbeen, zoodat het been korter is dan het andere, of, juister gezegd, hooger staat, de patiënt door een kromming van zijn wervelkolom dat gebrek tracht te verhelpen en voor zijn geheele leven blijft hinken. De behandeling berust op het verschaffen van rust voor het gewricht door rek- of gipsverbanden. Komt het toch tot ettering, dan moeten meestal door resectie de zieke gewrichtsdeelen verwijderd worden. Kan de patiënt het bed verlaten, dan is een kruk noodig en later een verhoogde voetzool wegens de verkorting van het been.

Heureka (Grieksch = *ik heb het gevonden*) is de beweerde uitroep van *Archimedes* na zijn ontdekking der hydrostatische wet; vandaar een uitdrukking van vreugde bij een gedane uitvinding of ontdekking.

Heuristiek noemt men de kunst van uitvorsching, of de wetenschappelijke aanwijzing om langs een stelselmatigen weg ontdekkingen te doen. Een algemeene heuristiek voor de wetenschappen zou ongetwijfeld zeer belangrijk zijn en met de algemeene methode tot de uitbreiding der wetenschap samenvallen; maar het ligt in den aard der zaak, dat zulk een algemeene heuristiek niet bestaat. Immers de logische vooruitgang der denkbeelden, die tot verrijking der wetenschap leidt, hangt steeds af van den aard der vraagstukken, en de regels der redeneerkunde, welke een algemeene strekking hebben, zijn niet in staat om tot leiddraad bij de oplossing van bepaalde vraagstukken te dienen. Wat men dus te voren als een algemeene heuristiek beschouwde, was doorgaans niets anders dan een samenvoeging van willekeurige denkbeelden, hoewel geschriften van die soort, zooals de „Ars magna" van *Raymundus Lullus*, vele bewonderaars vonden.

Iets geheel anders dan een aanwijzing om ontdekkingen te doen, *is* de *heuristische methode*, die men bij het behandelen van wetenschappelijke onderwerpen aanwendt, namelijk de methode, waarbij men den weg volgt, waarop men de leerstellingen van zelf vindt of althans kan vinden. Zij toont ons het tafereel der wetenschap in haar wording. Deze methode is dus tevens een genetische en heeft op het gebied van opvoeding en onderwijs een hooge waarde.

Heurn, *Johan Hendrik van,* een Nederlandsch geschiedkundige, den 13den Augustus 1706 te 's-Hertogenbosch geboren, werd er raad en schepen der stad en griffier der leen- en tolkamer. Hij overleed in 1779; hij is de schrijver van de: „Historie der stad en Meierij van 's-Hertogenbosch, alsmede de voornaamste daden der Hertogen van Brabant" (4 dln., 1776). Een plaatsbeschrijving, welke hierop zou volgen, is nog in handschrift aanwezig. Ook schreef hij „Vertoog over het nuttige om beide tot bouwen weiland te maken in de Meierij" (1776).

Heurn, Johan van, een zoon van den voorgaande, den 6den Maart 1751 geboren, studeerde en promoveerde te Utrecht in de rechten, vestigde zich als advocaat te 's-Hertogenbosch en werd er eerst griffier der leen- en tolkamer en in Augustus 1776 hoogleeraar in het burgerlijk en hedendaagsch recht. Hij aanvaardde die betrekking met een redevoering „De jure romano neque laris instar colendo neque ad bestias damnando" en hield colleges over de Instituten, totdat hij voor en na de omwenteling van die dagen in verschillende ambtsbetrekkingen geplaatst werd. Hij was in 1803 assessor van den landdrost van het departement Brabant, staatsraad in buitengewonen dienst en ridder van de Orde der Unie, lid der Provinciale Staten en overleed den 29sten Maart 1815. Hij schreef: „Dissertatio de regalibus in Bekrio praecipue in agro Sylvaducensi usitatis" (1772).

Digitized by Google

Heurne, *Johan van,* een Nederlandsch geneeskundige, den 25sten Januari 1543 te Utrecht geboren, bezocht er de Hiëronymiaansche school en vertrok op 19-jarigen leeftijd naar Leuven, waar hij zich op de wijsbegeerte en tevens op de genees- en heelkunde toelegde. Later bezocht hij Parijs en begaf zich daarna met *Petrus Forestus, Johannes Duvius, Busenius* en *Teylingius* naar de hoogeschool te Padua, eindelijk in 1571 naar Pavia, waar hij de ontleedkundige lessen van *Gabriël Cunerius* bijwoonde en de doctorale waardigheid verwierf. Hij vestigde zich vervolgens te Utrecht en werd geneesheer van de graven van *Egmont* en van den heer van *Noircarmes,* stadhouder der provincie. Nadat Utrecht tot de Staatsche zijde was overgegaan, werd hij tegen zijn zin door den prins *van Oranje* tot schepen benoemd. In 1581 werd hij gewoon hoogleeraar aan de universiteit te Leiden, en zoowel *Willem I* als later *Maurits* raadpleegden hem. Hij was mede de opsteller van het advies der geneeskundige faculteit, waarin de watenproef ter ontdekking van tooverij afgekeurd werd. Hij overleed te Leiden den 14den Augustus 1601. Hij schreef: „De natura et praesagio horrendi cometae, qui anno 1577 orbem terrarum terruit", „D. Thomae Aquinatis secreta alchimiae magnalia de corporibus supercaelestibus etc." (1579), „Praxis medicinae nova ratio etc." (4de druk 1650), „Institutiones medicinae" (1592, en later bij herhaling), „De studio medicinae bene instituendo" (2de druk 1651), „De morbis qui in singulis partibus humani capitis insidere consueverunt etc." (2de druk 1609), uitgaven der geschriften van *Hippokrates,* „De febribus liber" (1598), „De peste liber" (1600), „De morbis oculorum, aurium, nasi, dentium, oris etc." (1602), „De gravissimis morbis mulierum etc." (1607), „De morbis ventriculi liber" (1608) en „Notae, observationes et remedia secreta". De meeste van deze werken vindt men in zijn „Opera omnia" (2de druk 1658).

Heuscheuergebergte, een tak van het Sudetengebergte in het graafschap Glatz, vormt in het N.W. een tot 783 m. hooge keten, in het Z.W. een naar alle zijden steil afhellend zandsteenplateau, waarop zich vele kammen verheffen, zooals de Grosse Heuscheuer met den Grossvatenstuhl (919 m.) en den Spiegelberg (916 m.).

Heusde, *Philips Willem van,* een Nederlandsch letterkundige en wijsgeer, werd den 17den Juni 1778 te Rotterdam geboren en bezocht de Erasmiaansche school aldaar. In 1797 vertrok hij naar Amsterdam, om zijn studiën onder *Wyttenbach, Van Swinden* en *Oras* aan te vangen. *Wyttenbach* volgde hij naar Leiden, waar hij tevens de lessen van *Kluit* en *Siegenbeek* bijwoonde. Weldra schreef hij een „Specimen criticum in Platonem". Een reis naar Parijs bracht hem in aanraking met verschillende Fransche geleerden, en nauwelijks was hij bij zijn terugkeer bevorderd tot doctor in de beide rechten, toen hij te Utrecht benoemd werd tot hoogleeraar in de geschiedenis en oudheidkunde, in de welsprekendheid en de Grieksche taal, welke betrekking hij aanvaardde met een redevoering: „De antiqua eloquentia cum recentiore comparata". Gedurende 36 jaar bleef hij daar werkzaam. Tot driemaal toe, telkens te vergeefs, werd hij benoemd tot hoogleeraar te Leiden. In 1816 werd hij bibliothecaris der Academische boekerij te Utrecht, en de catalogus van deze verscheen in 1835 met een voorrede van zijn hand in het licht. Op een reis door Zwitserland overleed hij den 28sten Juli 1839 te Genève. Als tegenstander van sensualisme en empirisme trad hij op als verdediger van een idealistische wijsbegeerte. Hij trachtte te breken met het onvruchtbaar wijsgeerig theoretiseeren van zijn tijd en terug te keeren tot de leer van *Socrates,* in verbinding met het „zuivere Christendom". Zijn werk is van grooten invloed geweest op het opkomen der zoogenaamde Groninger school en op de Leidsche godgeleerden. Zijn geschriften over het wijsgeerig onderwijs maakten ook in andere landen grooten opgang. Van zijn geschriften noemen wij: „Distribe in civitates antiquas" (1817), „Oratio de pulchri amore" (1819), „Initia philosophiae Platonicae" (1827—1836, 3 dln.), „Brieven over den aard en de strekking van het Hooger Onderwijs" (1829 en later, ook in het Duitsch vertaald), „Protrepticus ad bonarum artium in Academia Rhenotrajectina studiosos" (1830), „Brieven over het beoefenen der wijsbegeerte, inzonderheid in ons vaderland en in onzen tijd" (1837), „De Socratische school of wijsbegeerte voor de negentiende eeuw" (4 dln., 1834—1839, 3de druk 1860, ook in het Duitsch vertaald), „Esquisses philosophiques etc.", „Characterismi principum philosophorum veterum (1839), „De school van Polybius of geschiedkunde voor de negentiende eeuw" (1841) en „Oratio de naturali artium et doctrinarum conjunctione" (1836).

Heusde, Jan Adolf Charles van, een zoon van den voorgaande en eveneens letterkundige, den 26sten Mei 1812 te Utrecht geboren, bezocht er het gymnasium Hiëronymianum en liet zich in 1829 inschrijven als student in de letteren. Na het verdedigen eener disputatie „M. Tullius Cicero Φιλοπλάτων; disquisitio de philosophiae Ciceronianae fonte praecipuo" promoveerde hij in 1836 met de kap. In 1839 schreef hij een „Disquisitio de L. Aelio Stilone, Ciceronis in rhetoricis magistro, rhetoricorum ad Herennium, ut videatur, auctore. Inserta sunt Aelii Stilonis et Servii Claudii fragmenta". Ook gaf hij na den dood van zijn vader diens „School van Polybius" in het licht, waarna hij in 1840—1842 een herdruk bewerkte van „De Socratische School" en van de „Initia Philosophiae Platonicae". Verder verschenen in 1842 „Studia critica in C. Lucilium poetam collata"; in 1844 „Epistola ad Car. Frid. Hermannum de C. Lucilio". In 1840 had hij de betrekking aanvaard van rector der Latijnsche school te Amersfoort en zeven jaar later werd hij benoemd tot hoogleeraar te Groningen. Hij aanvaardde zijn betrekking met een „Oratio de studiorum propaedeuticorum usu nondum obsoleto", gaf 8 jaar onderwijs in de Grieksche en Latijnsche taal en letterkunde, legde toen zijn betrekking neder en vestigde zich ambteloos te 's-Gravenhage, waar hij den 16den November 1878 overleed. Men vindt van hem eenige verhandelingen in de „Verslagen en Mededeelingen" der Koninklijke Academie van Wetenschap-

Digitized by Google

pen, terwijl hij in 1864 een uitgave bezorgde van den „Agamemnon" van *Aeschylus*.

Heusden, een gemeente in de provincie Noord-Brabant, 104 H.A. groot met (1915) 1872 inwoners, wordt ingesloten door de Noord-Brabantsche gemeente Heesbeen, Oudheusden en Herpt-en-Bern en door de Geldersche gemeente Nederhemert. Tot de gemeente behoort alleen het stadje Heusden, aan den Verlegden Maasmond gelegen, met zijn onmiddellijke omgeving. Handel, scheepvaart en eenige nijverheid vormen de hoofdmiddelen van bestaan. De voornaamste gebouwen zijn, na de verwoesting van het kasteel, het stadhuis en de Hervormde kerk met het praalgraf van baron *von Friesheim*. Verder vindt men er een Luthersche kerk, en een synagoge. De oude stad, die naar verhaald wordt, reeds in 839 door de Noormannen verwoest zou zijn, was oorspronkelijk zeer gunstig tusschen de Maas en de oude Maas gelegen. Nadat de tak van de Oude Maas dichtgeslibd was (1482) geraakte de stad langzamerhand in verval.

Heusinger, *Karl Friedrich von*, een Duitsch geneeskundige, den 28sten Februari 1792 te Farnroda bij Eisenach geboren, bezocht aldaar het gymnasium, studeerde te Jena en werd in 1812 doctor in de geneeskunde. Hij zette nu zijn studiën nog voort te Göttingen en werd in 1813 officier van gezondheid in Pruisischen dienst. Na den vrede van Parijs keerde hij naar Göttingen terug, maar bij de terugkomst van *Napoleon* ging hij nogmaals naar Parijs, woonde geruimen tijd te Thionville en was tot 1819 geplaatst bij het achterblijvend militair hospitaal te Sedan. Toen hij vervolgens Göttingen weder bezocht, werd hij er assistent in een ziekenhuis en in 1821 buitengewoon hoogleeraar te Jena. Vanhier ging hij als gewoon hoogleeraar in 1824 naar Würzburg en in 1829 naar Marburg, waar hij den 5den Mei 1883 overleed. Behalve zeer vele opstellen in tijdschriften schreef hij: „Ueber den Bau und die Verrichtungen der Milz" (1817), „Ueber die Entzündung und Vergrösserung der Milz" (1820; vervolg in 1823), „System der Histologie" (1822), „Grundriss der physischen und psychischen Anthropologie" (1829), „Grundriss der Encyklopädie und Methodologie der Natur- und Heilkunde" (1830), „Recherches de pathologie comparée" (1844—1853, 2 dln.), „Die Milzbrandkrankheiten der Tiere und der Menschen" (1850) en „Die sogenannte Geophagie oder tropische Chlorose" (1857).

Heusinger von Waldegg, *Edmund*, een Duitsch ingenieur, den 12den Mei 1817 te Langenschwalbach geboren, studeerde te Göttingen en te Leipzig in de natuurkundige wetenschappen, trachtte toen reede een snelpers te vervaardigen en bepaalde zich vervolgens bij spoorwegzaken. Hij werd in 1841 geplaatst bij den Taunusspoorweg en wist er onderscheiden verbeteringen aan locomotieven enz. aan te brengen. In 1844 werd hij tweede „Machinenmeister" te Frankfort aan den Main en in 1846 eerste „Machinenmeister" en directeur der centrale werkplaats te Kassel. In 1854 werd hij belast met den aanleg van den Homburger spoorweg. Verder ontwierp hij plannen voor de Deister- en Südharzbahn en nam in 1863 de redactie wederom op zich van het in 1845 door hem gestichte „Organ für die Fortschritte des Eisenbahnwesens". Hij overleed den 2den Februari 1886 te Hannover. *Heusinger* construeerde een excentriek voor locomotieven, de doorgaande wagens met zijgangen enz. Hij schreef: „Handbuch für spezielle Eisenbahntechnik" (1874—1878, 5 dln.), „Kalk-, Ziegel- und Röhrenbrennerei" (5de druk 1901, 2 dln.), „Der Gipsbrenner" (1863), „Die eiserne Eisenbahn" (1863), „Musterkonstruktionen für Eisenbahnbau" (1876—1880) en „Musterkonstruktionen für Eisenbahnbetrieb" (1877—1880).

Heusler, *Andreas*, een Zwitsersch rechtgeleerde, den 30sten September 1834 te Bazel geboren, studeerde aldaar, te Göttingen en te Berlijn in de rechten, promoveerde in 1856 en vestigde zich in 1859 als privaatdocent te Bazel, waar hij in 1863 hoogleeraar werd. Sedert 1859 rechter en in 1866 benoemd tot vice-president van de rechtbank aldaar werd hij belast met het ontwerpen van een burgerlijk wetboek voor het kanton Bazel-Stad. Hij maakte een ontwerp met toelichting, dat echter niet tot wet is verheven. In 1868 belastte hij zich op last van het Eedgenootschap met het vervaardigen van een bondswet omtrent de invordering van schuldvorderingen en het faillissement waarvan het ontwerp in 1874 in druk verscheen. In 1891 werd hij president van het Hof van Beroep te Bazel. Hij leverde belangrijke opstellen in tijdschriften en schreef: „Die Gewere" (1872), „Verfassungsgeschichte der Stadt Basel im Mittelalter" (1860), „Die Beschränkung der Eigentumsverfolgung bei Fahrhabe und ihr Motiv im deutschen Recht" (1871), „Der Ursprung der deutschen Stadtverfassung" (1872) en „Geschichte der öffentlichen Bibliothek der Universität Basel" (1896). Zijn meest bekende werk, wellicht een der beroemdste werken over oud Duitsch recht, die in de 19de eeuw zijn verschenen, is de „Institutionen des deutschen Privatrechts" (1885—1886, 2dln.), uitgegeven als onderdeel van *Binding's* „Handbuch der Deutschen Rechtswissenschaft". Natuurlijk heeft niet alles, wat daarin geleerd wordt, algemeene instemming gevonden maar het teekent den schrijver als een voortreffelijk rechtshistoricus.

Heussen, *Hugo Franciscus van*, een Nederlandsch geschiedkundige, den 26sten Januari 1654 uit een aanzienlijk geslacht te 's-Gravenhage geboren, studeerde te Mechelen en te Leuven, werd rector in het nonnenklooster te Huissen en vervolgens kanunnik te Utrecht. Zijn verhandeling over den aflaat werd op den Index geplaatst. Zijn vrijzinnigheid belette zijn benoeming tot aartsbisschop van Utrecht, maar hij bekleedde de betrekking van vicaris. Hij overleed te Leiden den 14den Februari 1719. Behalve eenige andere werken schreef hij: „Batavia sacra, sive res gestae apostolicorum virorum, qui fidem Batavise primum intulerunt etc." (1714), „Historia episcopatuum Belgii utpote metropolitani, nec non suffraganeorum Harlemensis, Daventriensis, Leovardiensis, Groningensis et Middelburgensis etc." (2de druk 1755, 2 dln.), beiden door *Van Rijn* in het Nederlandsch vertaald.

Heustrich-bad, een herstellingsoord in het district Frutigen van het Zwitsersch kanton

Digitized by Google

Bern, ligt 702 m. boven de oppervlakte der zee, 13 km. ten zuidoosten van Thun. Het is met deze stad door een rijweg verbonden en verheft zich op de noordoostelijke helling van den Niesen en op den linker oever van de Kander. Men vindt er een groot badhuis, dat zich langs de Kander uitstrekt en ruimte heeft voor 300 badgasten. Daarmede zijn de badgelegenheid, de zaal voor de melkkuur, de drinkhal enz. in gemeenschap gebracht. De gipsvrije, alcalisch-zouthoudende zwavelbron, de uitstekende inrichting voor het uit- en inwendig gebruik van het zwavelwater en zijn prachtige, tegen gure winden beschermde ligging doet het bezoek steeds toenemen, vooral van lijders aan chronische kwalen van den neus, van het strottenhoofd, van de longen en van de spijsverteringsorganen.

Heuter, *Pontus,* of *Heuterus,* een Nederlandsch geschiedkundige, den 23sten Augustus 1535 te Delft geboren, ontwing aanvankelijk onderwijs in zijn geboorteplaats en te Leiden, studeerde te Mechelen en was te Brussel in 1555 tegenwoordig bij de overdracht der regeering van *Karel V* aan *Philips II.* In 1560 deed hij een reis door Frankrijk; na zijn terugkeer werd hij kanunnik te Gorinchem. Toen de Geuzen zich in 1572 van die stad meester maakten, werd ook hij gevangen genomen, maar hij kreeg genade door Protestant te worden. Weldra keerde hij tot de Moederkerk terug. Hij legde zich toe op de geschiedenis van Bourgondië. In 1585 werd hij kanunnik te Deventer, in 1592 pastoor van het St. Jans Gasthuis te Brussel, daarna pastoor en kanunnik te St. Truien en proost-titulair van Arnhem. Hij overleed te St. Truijen den 6den Augustus 1602. Van zijn geschriften noemen wij: „Nederduytsche orthographie" (1581), „Rerum Burgundicarum libri sex ect." (2de druk 1689), „Rerum Belgicarum libri quindecim etc." (1598), loopende van 1477 tot 1565, „De veterum ac sui aseculi Belgio libri duo" (1600). Men vindt al die werken, met uitzondering van het eerste, in zijn „Opera historica omnia etc." (3de druk 1651).

Heutsz, *Johannes Benedictus van,* werd in 1851 te Coevorden in Drente geboren, trad in 1867 als vrijwilliger in dienst, doorliep verschillende rangen, werd in 1872 benoemd tot 2de luitenant en een jaar later overgeplaatst bij het Oost-Indische leger. In Indië was hij adjudant, verwierf in Atjeh de Militaire Willemsorde en keerde in 1881 als 1ste luitenant met verlof naar Nederland terug, waar hij aan de krijgsschool een cursus voor algemeene krijgskundige studiën bijwoonde. Hij keerde in 1888 naar Indië terug, werd in 1886 tot kapitein bevorderd, was van 1889—1891 chef van den staf in Atjeh en Onderhoorigheden, werd in 1891 bevorderd tot majoor en verkreeg de eeresabel. In 1894 werd hij benoemd tot luitenant-kolonel en tot 1896 was hij militair commandant van de oostkust van Sumatra, toen hij tijdelijk ter beschikking van den militairen commandant van Atjeh en Onderhoorigheden werd gesteld. Hij werd in 1897 kolonel, in 1898 generaal-majoor en in 1900 luitenant-generaal, civiel en militair gouverneur van Atjeh en Onderhoorigheden. Onder zijn bewind maakte de pacificatie van Atjeh groote vorderingen. Den 1sten October 1904 werd hij benoemd tot gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië, in welk hoog ambt hij opnieuw blijken gaf van zijn energie en zijn groot organiseerend talent. Onder zijn bewind maakte de decentralisatie van Java belangrijke vorderingen. In 1907 verscheen zijn „Begineselverklaring", waarin de grondregels van het bij het bestuur van Insulinde te volgen regeeringsprogramma werden ontwikkeld. De minder gunstige toestanden in Atjeh onder zijn opvolger, gaf aanleiding tot een inspectiereis van *Van Heutsz* op het einde van 1907, die door het aftreden van den gouverneur, generaal *Van Daalen,* in Mei 1908, gevolgd werd. In 1909 trad hij als gouverneur-generaal af en kwam in het vaderland terug. Van zijn hand is verschenen o. a.: „De onderwerping van Atjeh" ('s-Gravenhage 1893).

Heutszfonds, *Generaal van,* Als nationaal huldeblijk aan *Van Heutsz* en het Indische leger werd in 1905 gesticht het *Generaal van Heutsz-fonds,* dat te Amsterdam is gevestigd. De vereeniging stelt zich ten doel het behartigen van stoffelijke en moreele belangen van kinderen van militairen beneden den rang van officier, bij voorkeur van die, welke in Nederlandsch Indië zijn gesneuveld of aan door den vijand bekomen verwondingen zijn overleden. De vereeniging staat onder toezicht en beheer van een college van commissarissen, een hoofdbestuur in Nederland en een algemeen afdeelingsbestuur voor Nederlandsch-Indië.

Heuvelmans, *Petrus Joannes,* een Vlaamsch letterkundige, den 13den Juni 1808 te Eeckeren bij Antwerpen geboren, werd op 15-jarigen leeftijd geplaatst op het kantoor der belastingen te Brasschaet, daarna te Westerloo in de Kempen en werd in 1826 eerste klerk bij de belastingen te Turnhout. In 1837 werd hij, als eerste secretaris ten gemeentehuize, belast met de taak het zeer verwaarloosd archief in orde te brengen. Dit leidde hem tot het nasporen van de geschiedenis der stad en tot het leveren van onderscheiden opstellen omtrent Turnhoutsche aangelegenheden. Hij schreef verder: „Lotgevallen van een Turnhoutschen jager in de 16de eeuw", „De twee reizigers, geschiedkundige verhalen uit de 16de en 17de eeuw", „Kronijk der stad en vrijheid Turnhout" en „De blijde inkomste van Amalia van Solms". Hij overleed den 22sten Juli 1888 te Herenthals.

Hevel is een toestel, dat gebruikt wordt om een vloeistof uit een hooger gelegen vat in een lager gelegen over te schenken. Hij bestaat uit een omgebogen glazen of metalen buis, waarvan de beide stukken ongelijk van lengte zijn (zie fig. 1). Nadat de hevel geheel met vloeistof gevuld is, wordt het korte been geplaatst in het vat, waaruit men de vloeistof wil overschenken. De vloeistof zal zich dan in de richting van het korte been naar het lange bewegen. Beschouwen wij een horizontale vloeistofkolom bij *s,* dan zal de druk links tegen die kolom gelijk zijn aan den druk van de lucht, verminderd met dien van een waterkolom, die tot hoogte heeft den verticalen afstand van *s* tot den waterspiegel in het vat, de druk rechts gelijk aan dien van de buitenlucht, verminderd met dien van een waterkolom,

Digitized by Google

die tot hoogte heeft den verticalen afstand van *s* tot het niveau in het lager geplaatste vat. Derhalve is de druk links grooter dan rechts en zal de vloeistof zich in den hevel op bovengenoemde wijze bewegen. Fig. 2 stelt een hevel voor met een afzonderlijke zuigbuis *B*. Door aan deze te zuigen, kan men den hevel gemakkelijk met vloeistof vullen, zonder gevaar te loopen de vloei-

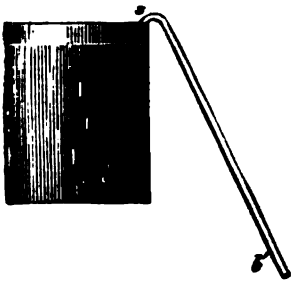

Fig. 1.

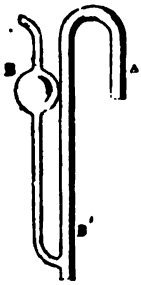

Fig. 2.

Hevel.

stof in den mond te krijgen, wat vooral bij overhevelen van vergiftige stoffen van belang is.

Het vooraf vullen van den hevel is overbodig, als men slechts bij het brengen van den hevel in de vloeistof de lange buis met den vinger afsluit. De spanning der lucht in de buis maakt dat de vloeistof in de korte buis slechts weinig stijgt. Laat men nu den vinger los, dan zal de vloeistof in deze buis tengevolge der hydrostatische druk een zoo groote snelheid krijgen, dat de geheele hevel gevuld wordt. Hierbij mag echter het hoogteverschil van *s* en het vloeistofniveau niet meer dan een paar centimeters bedragen. Op dit beginsel berusten de z. g. *zelfwerkende hevels*.

Hevelbarometer. *Zie Barometer.*

Hevelius, *Johannes*, eigenlijk *Hewel* of *Hevelke*, een Duitsch sterrenkundige, den 28sten Januari 1611 te Danzig geboren, studeerde te Leiden en deed in 1630 tot 1634 een reis door Nederland, Engeland, Frankrijk en Duitschland. Na zijn terugkeer te Danzig wijdde hij zich weldra aan de sterrenkunde. Zijn astronomische metingen onderscheiden zich door groote nauwkeurigheid, hoewel hij slechts met het bloote oog of met diopters waarnemingen deed. Voor zijn waarnemingen stichtte hij in 1641 in zijn huis een sterrenwacht, welke hij „Stellaeburgum" noemde. Bij een brand, die den 26sten September 1679 zijn sterrenwacht vernielde, zijn, behalve zijn boeken, ook zijn handschriften grootendeels verloren gegaan. In 1641 werd hij schepen en in 1651 raadsheer van Danzig. Hij overleed den 28sten Januari 1687. Een belangrijk werk is zijn „Selenographia, seu descriptio lunae" (1647), waarin hij een uitvoerige beschrijving levert van de oppervlakte der maan. Verder schreef hij: „Prodromus astronomiae" na zijn dood verschenen, „De natura Saturni" (1656), „Cometographia" (1668) en „Machina coelestis" (1673—1679, 2 dln.).

Héves, een Hongaarsch comitaat, grenst ten N. aan Neográd en Gömör, ten O. aan Borsod en het Hajdukkencomitaat en ten W. aan Pest-Pilis-Solt en Neográd. Het telt, na zijn inkrimping in 1876, op 3761 v. km. (1910) 278 976 inwoners, die bijna allen tot de Magyaarschen stam behooren en den R.-Katholieken godsdienst belijden. De bodem is er over het geheel effen, behalve in het noordelijk gedeelte, waar zich het Matragebergte verheft. Hier groeien uitmuntende druiven; verder levert het land veel maïs en tabak. Ook bloeien handel en nijverheid. De hoofdstad is Erlau.

Hewitson, *William*, een Engelsch natuuronderzoeker, den 9den Januari 1806 te Newcastle on Tyne geboren, maakte in 1831 een aanvang met het schrijven van zijn „British zoology" en bezocht daartoe de Shetlandeilanden en de kusten van Noorwegen. In 1646 levende hij met *Doubleday* „The genera of Diurnal Lepidoptera", een werk, dat hij later met *Westwood* voltooide. In 1848 verhuisde hij naar Oatlands in Surrey en in 1852 verscheen de eerste aflevering van zijn „Exotic butterflies", een boek, dat in driemaandelijksche afleveringen werd voortgezet en gevolgd door zijn „Illustrations of diurnal Lepidoptera" (1868—1869, 4 dln.). Zijn verzameling buitenlandsche vlinders telde meer dan 4000 soorten. Hij overleed den 28sten Mei 1878.

Hewlett, *Maurice Henry*, een Engelsch schrijver, werd den 22sten Januari 1861 te Addington in Kent geboren, behaalde in 1891 den graad van Barrister en bekleedde van 1896 tot 1900 een betrekking bij de belastingen. Hij schreef: „Earthwork out of Tuscany" (1895), „The Masque of Dead Florentines" (1897), „Songs and Meditations" (1897), „The Forest Lovers" (1898), een sprookjesroman uit de Middeleeuwen, „Pan and the Young Shepherd" (1898), „Little Novels of Italy" (1899), „Richard Yea-and-Nay" (1900), „New Canterbury Tales" (1901), „The Queen's Quair" (1904), een uitstekende historische roman, uit den tijd van *Maria Stuart*, „The Road in Tuscany" (1904), „Fond Adventures; The Fool Errant" (1905), „The Stooping Lady" (1905), „Half-way House" (1908), „Open Country" (1909) (deze laatste vier werken, die tot zijn beste gerekend worden, vormen een doorloopend geheel), „Artemision: Idylls and Songs" (1909), „Rest Harrow" (1910), „Brazenhead the Great" (1911), „The Agonists" (1911), „The Song of Renny" (1911), „Mrs. Lancelot" (1912), „Helen Redeemed and other Poems; Lore of Proserpine" (1913), „Bendish: A Study in Prodigality" (1913), „Singsongs of the War" (1914), „A little Iliad" (1915). *Hewlett* is een uitstekend stylist, die een frissche natuurstemming in zijn werk weet te leggen en evenals vele zijner tijdgenooten de in Engeland heerschende onvrije zeden zijdelings bestrijdt.

Hexachord een reeks van zes opeenvolgende tonen, die door *Guido van Arezzo* werd gesteld in de plaats van het tetrachord.

Hexaëder (Grieksch) beteekent zesvlak; een regelmatige hexaëder is de kubus.

Hexagon of *Zeshoek*. *Zie Veelhoek.*

Hexagonaal kristalstelsel. *Zie Kristallen.*

Hexagram is een wiskundige figuur, uit den zeshoek afgeleid. Zij wordt gevormd door de diagonalen van den zeshoek, met weglating

Digitized by Google

van die, welke tegenovergestelde hoekpunten verbinden, of ook wel door verlenging van de zijden van den zeshoek. In de vrijmetselarij is die figuur gebruikelijk, omdat men haar kan beschouwen als een vereeniging van twee driehoeken.

Hexameter is de naam van een vers, van Griekschen oorsprong en ook in het Latijn gebruikt, ook wel *heroïsche* of *epische* versmaat geheeten wegens zijn gebruik in het heldendicht. Het bestaat uit 6 voeten. Van deze is de laatste doorgaans een spondaeus (— —), ook wel een trochaeus (— ⏑), en de voorlaatste een dactylus (— ⏑ ⏑), terwijl de overige 4 naar believen des dichters dactyli of spondaei kunnen zijn. *Homerus* en *Hesiodus* hebben zich van deze versmaat bediend, en bij de Romeinen vooral *Virgilius*. In de Middeleeuwen schreef men hexameters, die in het midden en op het einde rijmden en den naam droegen van Leoninische verzen. Daar de prosodie der Germaansche talen niet op de tegenstelling tusschen korte en lange lettergrepen, maar uitsluitend op den klemtoon berust, kennen deze den hexameter niet. Men heeft haar echter wel nagevolgd door verzen, waarin telkens 2 toonlooze lettergrepen (in den laatsten voet 1) op die met den klemtoon volgen. *Vosmaer* heeft getracht den Griekschen hexameter nog meer te benaderen, doch miskende zoodoende het wezen der Nederlandsche poëzie.

Hexanen zijn koolwaterstoffen van de formule C_6H_{14}. Normaal hexaan, waarvan de structuurformule $CH_3(CH_2)_4CH_3$ is, komt als hoofdbestanddeel in petroleumaether voor en bevindt zich ook in teerolie. Het is een kleurlooze vloeistof met een soortelijk gewicht van 0,663 en een kookpunt van 68,4—68,8° C.

Hexapla is de naam van een uitgebreid werk van den kerkvader *Origenes* tot herstel van den tekst der Septuaginta. Het heeft zijn naam, *het zesvoudige*, ontvangen van de wijze, waarop *Origenes* zijn taak volbracht. Hij liet namelijk den tekst van het Oude Testament in 6 kolommen afschrijven. In de eerste kolom stond de Hebreeuwsche tekst met Hebreeuwsche letters, in de tweede die tekst met Grieksche letters, in de derde de Grieksche vertaling van *Aquila*, in de vierde, die van *Symmachus*, in de vijfde die der LXX en in de zesde die van *Theodotion*. Hij liet die afschriften vermoedelijk te Caesarea vervaardigen na het jaar 231, met financieelen steun van zekeren *Ambrosius*. Later voegde hij er nog 3 andere vertalingen bij. Wegens de groote uitgebreidheid van dit werk is het nooit afgeschreven. Vijftig jaar na den dood van *Origenes* vond *Eusebius* het te Tyrus en plaatste het in de boekerij te Caesarea, waar *Hiëronymus* het vond. Vermoedelijk is het in 653 bij de verovering van Caesarea door de Arabieren vernietigd. De tekst van de overzetting der LXX is echter grootendeels door *Eusebius, Pamphilus, Hiëronymus* en anderen bewaard gebleven, terwijl wij ook nog fragmenten van het geheel bezitten, welke o.a. door *Field* (1875) zijn uitgegeven; een in Milaan ontdekt fragment gaf *G. Mercati* (1896) uit.

Hexateuch is een woord, dat in de nieuwere Oud-Testamentische wetenschap de plaats heeft ingenomen van het woord *Pentateuch*. Verstond men vanouds onder *Pentateuch* de 5 eerste Bijbelboeken als een geheel, „de vijf boeken van Mozes", later is men tot de overtuiging geraakt, dat het boek *Jozua* nauw met de voorafgaande geschriften samenhangt en uit één gezichtspunt is te beschouwen met de 5 boeken, zoodat wij een geheel van 6 boeken *(Hexateuch)* moeten aanvaarden.

Hexham, *Henry,* is de naam van een Engelsch officier, die de roemrijke belegeringen van prins *Frederik Hendrik* bijgewoond en daaromtrent belangrijke geschriften nagelaten heeft. Van deze vermelden wij: „A true and brief relation of the famous siege of Breda etc." (1637, ook in het Nederlandsch, 1638), „Relating of the siege of the Bush" (1630), ook in het Nederlandsch) en „Journal of the taking of Venlo, Roermond, Stralen etc.", waarvan *Langenhoven* in 1633 een Nederlandsche vertaling bezorgd heeft.

Hexyl is de eenwaardige atoomgroep C_6H_{13}.

Hexylzuren. *Zie Capronzuur.*

Heydemann, *Heinrich,* een Duitsch archaeoloog, den 24sten Augustus 1842 te Greifswald geboren, studeerde te Tubingen, Bonn, Greifswald en Berlijn en deed na de verschijning van zijn „Iliupersis" (1866) een reis naar Italië en Griekenland. In 1869 vestigde hij zich als privaatdocent te Berlijn en ging in 1874 als hoogleeraar naar Halle, waar hij den 10den October 1889 overleed. Hij schreef: „Ueber eine nacheuripideischen Antigone" (1868), „Griechische Vasenbilder" (1870), „Vasensammlungen des Museo Nazionale zu Neapel" (1872), „Terrakotten aus dem Museo Nazionale zu Neapel" (1882), „Dionysos' Geburt und Kindheit" (1886) en „Pariser Antiken" (1887). Sedert 1876 schreef hij jaarlijks het Winckelmann-programma.

Heyden, *Petrus van der, of Petrus van Thymo,* een Zuid-Nederlandsch geschiedkundige, in 1398 te Ghierle bij Turnhout geboren, studeerde in de rechten en in de godgeleerdheid, verwierf in eerstgenoemde den doctoralen rang en werd priester. Als kanunnik en thesaurier van St. Gudule te Brussel, nam hij tevens ten beboeve der armen gedurende 58 jaar de rechtspraktijk waar en overleed den 28sten April 1473. Hij schreef: „Chronicon Brabantiae", dat in 3 foliodeelen in handschrift op het stadhuis te Brussel bewaard werd tot in 1694. De schrijver liet deze kroniek in Nederlandsche versen brengen, en *Verdussen,* schepen te Antwerpen, bezat een handschrift in folio, getiteld: „Petri Timonis Chronicon ab anno 1351 ad annum 1432 in rythmos vernaculos translatum", terwijl in de „Nouvelles Archives de Reiffenberg" van 1830 aangekondigd werd „Petri a Thymo, vulgo van der Heyden, Historia Brabantiae diplomatica", doch de gebeurtenissen van dat jaar schijnen de uitgave te hebben belet.

Heyden, *Jan van der,* een Nederlandsch schilder, in 1637 te Gorkum geboren, den 28sten Maart 1712 te Amsterdam gestorven. Van wien hij het schilderen geleerd heeft, is niet bekend. In 1670 werd hij benoemd tot opzichter over de straatlantarens te Amsterdam, die volgens zijn voorstel waren geplaatst. In 1673 volgde zijn

Digitized by Google

benoeming tot opzichter over de slangbrandspuiten te Amsterdam, die door hem waren uitgevonden.

De schilderijen van *Van der Heyden* stellen meest stadsgezichten voor, doch ook wel landschappen. Vooral te Amsterdam heeft hij zijn onderwerpen gezocht, doch ook aan den Rijn en in België. Schilderijen van *Van der Heyden* bezitten het Rijksmuseum te Amsterdam, het Mauritshuis te 's-Gravenhage en het museum Boymans te Rotterdam.

Heyden, *Friedrich August von* , een Duitsch dichter, den 3den September 1789 op het vaderlijk buitenverblijf Nersken bij Heiligenberg in Oost-Pruisen geboren, studeerde in de rechten te Koningsbergen, Berlijn en Göttingen In 1813 trad hij in dienst bij de jagers, doch zijn korps nam geen deel aan den oorlog. Na het sluiten van den vrede kreeg hij een betrekking in Oppeln, trad aldaar in het huwelijk en werd in 1826 regeeringsraad, later opperregeeringsraad te Breslau, waar hij den 5den November 1851 overleed. Als dichter gaf hij de dramatische stukken „Renata" (1815), „Album und Wechsel" (1830), „Nadine" en het blijspel „Die Modernen". Verder schreef hij: „Dramatische Novellen" (2 dln., 1819), „Randzeichnungen" (2 dln., 1841) en den roman „Die Intriguanten" (2 dln., 1840). Bij voorkeur besteedde hij zijn kracht aan het dichterlijk verhaal en leverde: „Reginald" (1831), „Das Wort der Frau" (24ste druk 1900) en „Die Königsbraut" (1851). Zijn verzamelde gedichten zijn in 1852 door *Th. Mundt* uitgegeven.

Heyden, *Karel van der,* werd den 12den Januari 1826 te Batavia geboren, ontving zijn opvoeding in Nederland, nam in 1841 dienst bij het Oost-Indische leger en werd in 1842 tot sergeant bevorderd. In 1848 en 1849 nam hij deel aan de tweede en derde expeditie tegen Bali; hij kreeg voor zijn dapper gedrag de Militaire Willemsorde 4de klasse. Nadat hij in 1850 tot 2den luitenant benoemd was, nam hij deel aan de krijgsverrichtingen in het Palembangsche. Hij werd in 1854 tot 1sten luitenant en in 1859 tot kapitein bevorderd en tot controleur van de Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo. Op Borneo gaf hij herhaaldelijk blijk van buitengewoon beleid. Hier werd hij tot ridder van de Militaire Willemsorde 3de klasse bevorderd. In 1868 werd hij majoor bij het garnizoensbataljon van Bangka en in 1872 luitenant-kolonel. Met de 2de expeditie tegen Atjeh in 1873 en 1874, die hem de orde van den Nederlandschen Leeuw deed verwerven, begon de reeks van heldenfeiten op Sumatra. Nadat hij nog korten tijd plaatselijk commandant te Semarang geweest was, keerde hij naar Sumatra terug, werd in 1876 kolonel en ter beschikking gesteld van den militairen en civielen bevelhebber van Atjeh. Reeds in 1877 werd hem tijdelijk het militair en civiel gezag in Atjeh opgedragen. Na het gevecht bij Samalangan, den 26sten Augustus 1877, waarin *Van der Heyden* het linkeroog verloor, werd hij commandeur van de Militaire Willemsorde en adjudant des konings in buitengewonen dienst. In 1878 ontving hij zijn benoeming tot gouverneur van Atjeh en Onderhoorigheden en tot militair bevelhebber aldaar. Tengevolge van de krijgsverrichtingen van Juli 1878 tot September 1879 verwierf hij bij koninklijk besluit van 1880 den rang van generaal-majoor, terwijl hij in zijn betrekking als gouverneur zou worden gehandhaafd. Van den 30sten Januari 1880 was hij als regeerings-commissaris aangewezen, om in Atjeh de invoering van een geregeld bestuur voor te bereiden. In 1881 legde hij zijn waardigheid van gouverneur van Atjeh en militair bevelhebber neer, vertrok spoedig daarop naar Nederland, waar hij den 1sten Februari 1882 op verzoek gepensionneerd werd. Den 5den November 1887 werd hij benoemd tot commandant van het Koninklijk Militair Invalidenhuis op Bronbeek. In 1891 benoemde de koningin hem tot adjudant in buitengewonen dienst. *Van der Heyden* overleed den 27sten Januari 1900.

Heydenreich, *Karl Heinrich,* een Duitsch wijsgeer, den 19den Februari 1764 te Stolpen in Saksen geboren, bezocht de Thomasschool te Leipzig, werd eerst een aanhanger van *Spinoza,* vervolgens van *Kant,* vestigde zich in 1785 te Leipzig als privaatdocent en werd er in 1789 buitengewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte. Hij overleed den 29sten April 1801. Behalve gedichten schreef hij: „System der Aesthetik" (1790), „System des Naturrechts" (1794—1795, 2 dln.), „Grundsätze des natürlichen Staatsrechts" (2 dln., 1795), „Briefe über den Atheismus" (1796), „Grundsätze der Kritik des Lächerlichen" (1797), „Psychologische Entwickelung des Aberglaubens" (1797) en „Vesta, oder kleine Schriften zur Philosophie des Lebens" (1798—1801, 5 dln.). Na zijn dood verscheen een tweede deel zijner gedichten, een volledige verzameling daarvan is door zijn broeder uitgegeven.

Heydt, *August von der,* een Pruisisch staatsman, den 15den Februari 1801 te Elberfeld geboren, ging eerst in den handel en kwam met 2 zijner broeders aan het hoofd eener bankierszaak te Elberfeld. In 1841 vertegenwoordigde hij zijn geboortestad op den Provincialen Landdag en in 1847 woonde hij te Berlijn de zittingen bij van de commissiën uit de verschillende Standen. Hier ijverde hij met kracht voor een constitutioneele staatsregeling. Nadat de Pruisische Nationale Vergadering naar Brandenburg verplaatst was, aanvaardde hij het mandaat van vertegenwoordiger in het kiesdistrict Elberfeld en nam den 6den December, den dag der ontbinding van de Pruisische Nationale Vergadering, zitting in het ministerie *Brandenburg-Manteuffel.* Als hoofd van het departement voor Handel, Nijverheid en Openbare werken bewees hij belangrijke diensten op het gebied van spoorweg-, post- en telegraafwezen. Na het aftreden van genoemd bewind behield hij in het Kabinet *Hohenzollern* zijn portefeuille. Toen het liberale ministerie *Auerswald-Schwerin* in 1862 zijn ontslag nam, aanvaardde *Von der Heydt* in het nieuwe ministerie *Hohenlohe-Itzenplitz* de portefeuille van Financiën. Bij de botsingen tusschen de Kroon en de Vertegenwoordiging ter gelegenheid der militaire reorganisatie trachtte hij zijn bemiddelenden invloed te doen gelden. Toen *Bismarck* in 1862 aan het hoofd kwam van het kabinet, legde hij zijn portefeuille neder. Nadat hij in den stand der vrijheeren opgenomen was, nam

Digitized by Google

hij in 1866 opnieuw als minister van Financiën zitting in het kabinet. Pruisen stond toen gereed oorlog te voeren tegen Oostenrijk en wenschte daartoe over voldoende middelen te kunnen beschikken zonder tot een leening over te gaan. Die taak werd door *Von der Heydt* volbracht. In Augustus 1866 nam de Landdag zijn indemniteitswet aan. Hij ontving in 1869 zijn ontslag tegelijk met de orde van den Zwarten Adelaar en overleed te Berlijn den 13den Juni 1874.

Heye, *Jan Pieter,* een Nederlandsch dichter, den 1sten Maart 1809 te Amsterdam geboren, bezocht aldaar het gymnasium en het Athenaeum, ging in 1827 naar Leiden om er in de geneeskunde te studeeren, nam als vrijwillig jager deel aan den Tiendaagschen Veldtocht en vestigde zich na zijn promotie te Amsterdam. Nadat hij reeds enkele versen uitgegeven en in 1832 tot 1834 den „Vriend des Vaderlands" geredigeerd had, vereenigde hij zich met *Drost* en anderen tot de uitgaaf van de „Muzen" en behoorde vervolgens tot de ijverige medewerkers aan „De Gids". In 1841 bekroonde de Hollandsche Maatschappij zijn „Liederen en zangen" en in 1847 de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen zijn „Kinderliederen". Na dien tijd maakte hij als volkszanger en kinderdichter grooten naam. en was als hoofdbestuurder en secretaris van de Maatschappij van Toonkunst en als hoofdbestuurder van die tot Nut van 't Algemeen werkzaam. Geruimen tijd was hij hoofdredacteur van den „Enkhuizer Almanak". Ook als geneeskundige bleef hij niet werkeloos, maar bestuurde van 1838 tot 1840 als redacteur de „Wenken en Meeningen", van 1840 tot 1845 het „Archief voor Geneeskunde", werd in 1842 lid der staatscommissie voor geneeskundige wetgeving en in 1847 hoofdbestuurder van de Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunde. In 1853 verscheen zijn „Dichterlijke kransje", een verzameling kinderliederen; van zijn „Verspreide Gedichten", alsmede van zijn „Kindergedichten" is in 1870 een volledige uitgave verschenen. Van zijn „Volksdichten" verscheen een nieuwe uitgave in 1883. Hij overleed te Amsterdam den 24sten Februari 1876.

Heyer, *Gustav,* een Duitsch boschbouwkundige, den 11den Maart 1826 te Giessen geboren, studeerde aldaar, vestigde er zich in 1849 als privaatdocent, werd in 1853 buitengewoon, in 1857 gewoon hoogleeraar, in 1868 directeur der boschbouwacademie te Münden en ging in 1878 als hoogleeraar naar München, waar hij den 10den Juli 1883 overleed. Hij schreef: „Das Verhalten der Waldbäume gegen Licht und Schatten" (Erlangen 1852), „Ermittelung der Masse, des Alters und des Zuwaches der Holzbestände" (Dessau 1852). „Lehrbuch der forstlichen Bodenkunde und Klimatologie" (Erlangen 1856), „Anleitung zur Waldwertrechnung" (Leipzig 1865, 4de druk van *Wimmenauer,* 1892), „Handbuch der forstlichen Statik" (Leipzig 1871). Van 1856 tot 1877 gaf hij de „Allgemeine Forst- und Jagdzeitung" uit.

Heijermans Jr., *Herman,* een Nederlandsch schrijver, werd den 3den December 1864 te Rotterdam geboren, werd aanvankelijk voor den handel opgeleid, doch wijdde zich reeds vroeg aan de letteren. Een tijdlang was hij verbonden aan het dagblad „de Telegraaf" en hierin begon hij de wekelijksche reeks zijner „Schetsen" onder den schuilnaam *Samuel Falkland,* die later in het „Handelsblad" zijn voortgezet. Met deze korte schetsen van zeer uiteenloopenden toon en inhoud, maar alle scherp waargenomen, levendig verteld en krachtig karakteriseerend, schiep hij een eigen genre, dat zich een groote en welverdiende populariteit verwierf. Herdrukt werden deze „Schetsen" in 14 bundels van 1896 tot 1910. Inmiddels was *Heijermans* ook onder zijn eigen naam als auteur opgetreden met de novellen „Trinette" (1893) en „Fleo" (1893) en het treurspel „Dora Kremer" (1893), die echter weinig de aandacht trokken, evenals de bundel „Interieurs" (1897). Veel meer trad hij op den voorgrond, toen hij zijn sociaal-democratische overtuiging in zijn werk meer tot uiting liet komen en in 1898 het tijdschrift „De Jonge Gids" oprichtte (reeds blijkens den naam bedoeld als een verjonging van de Nieuwe-Gidsbeweging), waarin hij scherp optrad tegen de burgerlijke opvattingen over kunst en over moraal en zich tegenover de „l'art pour l'art"-theorie stelde. Het tijdschrift gaf veel aanstoot, ondervond aan den anderen kant wel bijval, doch weinig medewerking, zoodat het reeds in 1901 werd gestaakt. In dit tijdschrift begon *Heijermans* onder den schuilnaam *Koos Habbema* de publicatie van den zeer naturalistischen en de huidige samenleving heftig aanklagenden roman „Kamertjesmonde" (1898), op dit gebied zijn beste werk en herhaaldelijk herdrukt. Ook „Drie tooneelstukken" (1899), werk voor de sociaal-democratische propaganda, dagteekent uit de Jonge-Gidsperiode. Voorgoed veroverde hij zich echter een eerste plaats onder de Nederlandsche schrijvers door zijn tooneelstukken „Ghetto" (1899), „Het zevende gebod" (1900) en vooral door „Op Hoop van Zegen" (1901). Aanvankelijk ontmoetten deze werken wel eenig bezwaar, omdat zij meer een reeks van treffende tafereelen geven dan een doorloopende dramatische ontwikkeling; op het tooneel bleken zij echter uitnemend te voldoen; „Op hoop van zegen" beleefde reeds meer dan 500 opvoeringen. Evenals de meeste van *Heijerman*'s andere stukken hebben zij een socialistische, althans een opstandige strekking. Minder succes hadden „Het pantser" (1902), „Ora et labora" (1903) en „Bloeimaand" (1904), doch veel opgang maakten „Schakels" (1904), volgens velen zijn beste werk, „Allerzielen" (1905), waarvan de opvoering in verschillende plaatsen, als kwetsend voor de katholieken, verboden werd, en het fantastische „Uitkomst", dat echter door de critiek gunstiger werd ontvangen dan door het publiek. Behalve „Schakels", waarin de hoofdrol door *Bouwmeester* werd gecreëerd, werden deze stukken oorspronkelijk opgevoerd door de Nederlandsche Tooneelvereeniging. Verscheidene er van zijn ook in Duitschland en enkele (in zeer verknoeiden vorm) in Engeland en Frankrijk opgevoerd. Voor zijn auteursbelangen was *Heijermans* eenige jaren in Berlijn gevestigd, waar hij „Falklandjes" in het „Berliner Tageblatt" schreef, verzameld in zijn „Berliner Skizzenbuch" (1908), en vanwaar hij in 1912 terugkeerde, om de lei-

Digitized by Google

ding van de Nederlandsche Tooneelvereeniging op zich te nemen, waaraan hij sedert zijn voornaamste krachten heeft gewijd. Behalve de genoemde stukken schreef hij nog voor het tooneel: „De groote vlucht" (1908), „De opgaande zon" (1911), „Beschuit met muisjes" (1911), „Glück Auf" (1912) en „Robert, Bertram & Co." (1914); op romantisch gebied „Sabbath" (1903), „Diamantstad" (1904, 2 dln.), reeds in „De Jonge Gids" begonnen, krachtig van details maar zwak van compositie, het onvoltooide „Ducnika" (in de „Nieuwe Gids"), alsmede ten deele onder den naam *Falkland* eenige werken van luchtiger aard: „Kleine verschrikkingen" (1904), „Gevleugelde daden" (1905), „Kleine vertelsels" (1906), „De Biecht eener schuldige" (1906), „Wat niet kon" (1908), „Joep's wonderlijke avonturen" (1909) en „De roode flibustier". Een reeks van jaren maakte hij deel uit van de redactie van „De Nieuwe Tijd", waarin hij een aantal fragmenten publiceerde.

Heijermans, *Ida,* een Nederlandsche opvoedkundige, den 9den December 1866 te Rotterdam geboren, is sedert 1884 aldaar werkzaam als onderwijzeres en lecrares aan de Industrieschool voor meisjes. Haar streven is het meisje op te voeden tot bewust denkende vrouw, in staat om eenerzijds de taak als echtgenoote en moeder te vervullen, anderzijds ook om als ongehuwde vrouw met een vakkennis, die in de vrouwelijke lijn ligt, in haar onderhoud te voorzien. Behalve artikelen van opvoedkundigen aard in verschillende tijdschriften, schreef zij: „Sprookjes" (1893), „Een bonte rij" (2de druk 1904—1916, 2 dln.), „Kinderen, scholen en wetten" (1899), „Vertellingen van de maan" (1902), „In grooten kring" (1904), „Uit de ervaring" (1905), „Zoo mooi als zonneschijn" (1905), „Prins Peter" (1909), „Olof de vondeling" (1912) en „Vertellingen" (1915). Zij is redactrice van „Schoonheid en Opvoeding" en van „De Vrouw".

Heyfelder, *Johann Ferdinand,* een Duitsch genees- en heelkundige, den 19den Januari 1798 te Küstrin geboren, studeerde te Berlijn, Jena, Würzburg, Tubingen en Breslau in de geneeskunde, bezocht in 1821 Zuid-Duitschland en Parijs en werd vervolgens districts-geneesheer te Trièst. In 1831 begaf hij zich op last der Regeering naar die gedeelten van Pruisen, waar de cholera woedde, werd in 1833 lijfarts en chef van den geneeskundigen dienst te Sigmaringen en vertrok in 1841 als hoogleeraar in de chirurgie en als directeur der chirurgische kliniek naar Erlangen. In 1850 werd hij belast met de algemeene directie van het universiteitshospitaal, begaf zich in 1855 als opperchirurg naar het leger in Finland, werd daarna hoogleeraar te St. Petersburg en overleed te Wiesbaden den 21sten Juni 1870. Hij schreef: „Beobachtungen über die Cholera" (1830, 2 dln.), „Studien im Gebiete der Heilwissenschaften" (1838—1839, 2 dln.), „Anleitung zur Krankenwartung" (1837) en „Ueber Resektionen und Amputationen" (1855). Zijn zoon *Oscar,* chirurg bij den staf te St. Petersburg, schreef: „Operationslehre und Statistik der Resektionen" (1861), „Lehrbuch der Resektionen" (1863), „Das Lager von Krasnoje-Selo in Vergleich mit dem von Châlons, militärärztliche Studie" (1866), „Ueber Nothwendigkeit und Möglichkeit eines Medizinalministeriums" (1872) en „Bericht über meine ärztliche Wirksamkeit am Rhein und in Frankreich 1870—1871" (1872).

Heyking, *Elisabeth* barones *von,* een Duitsch schrijfster, den 10den December 1861 te Karlsruhe geboren, als dochter van den Pruisischen gezant graaf *von Flemming,* is de kleindochter van *Achim* en *Bettina von Arnim,* trad na den dood van haar eersten echtgenoot, professor *Gans,* in het huwelijk met vrijheer *Edmund von Heyking,* den tegenwoordigen Pruisischen gezant te Hamburg, dien zij op zijn diplomatieke posten in Noord-Amerika, Mexico, Chili, Indië, Egypte, China en Servië begeleidde. Op letterkundig gebied begon zij met Fransche gedichten „Fleurs de lassitude" in de „Revue blanche", daarna publiceerde zij verschillende essay's in Amerikaansche tijdschriften. Buitengewoon succes behaalde zij met haar roman „Briefe, die ihn nicht erreichten" (1903), waarop in 1905 een bundel vertellingen „Der Tag Anderer" volgde.

Heymans, *Gerardus,* in 1857 te Ferwerd geboren, studeerde aan de hoogeschool te Leiden en promoveerde aldaar in 1880 tot doctor in de staatswetenschappen op een proefschrift, getiteld: „Karakter en methode der staathuishoudkunde" en in 1881 aan de hoogeschool te Freiburg i. B. tot doctor in de wijsbegeerte op een proefschrift, getiteld: „Zur Kritik des Utilismus". Hij is sedert 1890 hoogleeraar te Groningen. Zijn voornaamste geschriften zijn: „Het experiment in de philosophie" (Inaugureele rede, 1890), „Schets eener kritische geschiedenis van het causaliteitsbegrip in de nieuwere wijsbegeerte (bekroond door curatoren van het Stolpiaansch legaat, 1890), „Die Gesetze und Elemente des wissenschaftlichen Denkens" (1891—1894, 3de druk 1915), „Einführung in die Metaphysik auf Grundlage der Erfahrung" (1905, 2de druk 1911), „Einführung in die Ethik auf Grundlage der Erfahrung" (1914), „Het psychisch monisme" (1915). Bovendien verschenen van hem: „Die Psychologie der Frauen" (1910, ook in het Nederlandsch vertaald), „De toekomstige eeuw der psychologie" (rectorale rede, 1909) en verschillende opstellen in de „Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie", de „Philosophische Monatshefte", de „Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik", het „Archiv für Geschichte der Philosophie", de „Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane" (daarin o. a. de opstellenreeks „Untersuchungen über psychische Hemmung") en het „Tijdschrift voor Wijsbegeerte" (daarin o. a. het opstel over *Henri Bergson,* April 1912).

Heyne, *Christian Gottlob,* een Duitsch archaeoloog, den 25sten September 1729 te Chemnitz in Saksen geboren, studeerde te Leipzig in de rechten en werd in 1753 afschrijver aan de de boekerij van den toenmaligen minister graaf *von Brühl* te Dresden. In die betrekking vond hij gelegenheid, zich aan de oude letteren te wijden. Weldra verscheen zijn bewerking van *Tibullus* (1755) en die van *Epiktetus* (1756). Tengevolge van den Zevenjarigen Oorlog verloor hij zijn post en in 1760 bij het bombardement dier

Digitized by Google

stad zijn bezittingen en al zijn papieren. Hij verschafte zich echter onderhoud door de bewerking van den Latijnschen tekst van *Lippert's* „Daktyliothek" totdat hij in 1763 hoogleeraar in de welsprekendheid te Göttingen werd. Reeds in het volgend jaar was hij er eerste bibliothecarie, Hofraad, secretaris van de Academie van Wetenschappen en „geheim Justizrat". Hij overleed den 14den Juli 1812. Door zijn voorlezingen over de klassieke oudheid, alsmede door het besturen van het philologisch seminarium droeg hij aanmerkelijk bij tot den bloei der universiteit. De grammaticale beoefening der taal was voor hem enkel het middel om in den geest der oudheid door te dringen, maar geenszins hoofddoel der philologie. Dit werd vooral door *J. H. Voss* sterk afgekeurd, en men legde hem gemis aan scherpzinnigheid omtrent grammaticale vormen ten laste. Zijn werkzaamheid als schrijver strekte zich uit over de geheele oudheid en diende tot opheldering van de donkere gedeelten der fabelleer, oudheidkunde en geschiedenis, alsmede tot verklaring van de geschriften der Ouden, inzonderheid van hun dichters. Van zijn werken vermelden wij, behalve een aantal verhandelingen, in de „Opuscula academica" (1795—1812, 6 dln.) vereenigd, een uitgave van *Virgilius* (5 dln., 4de druk 1830—1841), een van *Pindarus* (3de druk 1817, 3 dln.) en van de „Bibliotheca Graeca" van *Apollodorus* (2de druk 1803, 2 dln.), „Einleitung in das Studium der Antike" (1772), „Sammlung antiquarischer Aufsätze" (1778—1779, 2 dln.) en „Lobschrift auf Winkelmann" (1778). Eindelijk redigeerde hij sedert 1770 de „Göttinger gelehrten Anzeigen". Zijn „Akademische Vorlesungen über die Archäologie und Kunst des Altertums" verschenen in 1828.

Heyne, *Moritz,* een Duitsch germanist, den 9sten Juni 1837 te Weissenfels aan de Saale geboren, studeerde te Halle en vestigde zich aldaar in 1864 als privaatdocent, waarna hij er in 1869 benoemd werd tot buitengewoon hoogleeraar in de Duitsche letterkunde. In 1870 ging hij als zoodanig naar Bazel, in 1883 naar Göttingen, waar hij den 2den Maart 1906 overleed. Van zijn geschriften noemen wij: „Kurze Laut- und Flexionslehre der altgermanischen Dialekte" (2de druk 1880), uitgaven van den „Beowulf" (9de druk 1910), van den „Heliand" (3de druk 1883), van de „Kleinere altniederdeutsche Denkmäler" (2de druk 1877), van den „Ulfilas" (11de druk 1908), „Altdeutsch-lateinische Spielmannsgedichte des 10. Jahrhunderts" (1900), „Altsächsische und altniederfränkische Grammatik" (1873). Verder leverde hij: „Ueber die Lage und Konstruktion der Halle Heorot im angelsächsischen Beowulfsliede" (1864), een metrische vertaling van den „Beowulf" (2de druk 1898), „Altniederdeutsche Eigennamen aus dem 9—11. Jahrhundert" (1868), „Kunst im Hause, Abbildungen von Gegenständen aus der mittelalterlichen Sammlung zu Bazel" (1881—1883, 2 dln.), „Die Baseler Glasmalerei des 16ten Jahrhunderts" (1883) en „Fünf Bücher deutscher Hausaltertümer" (dl. 1—3, 1899—1903). Ook behoort hij sedert 1867 tot hen, die het „Deutsches Wörterbuch" van *Grimm* voortzetten en bewerkte hij de letters H, I, J, L, M, R en S. Voor grootere kringen is zijn „Deutsches Wörterbuch" (3 dln., 1890—1895; kleine uitgave, 1898) bestemd.

Heijning, *Johannes Cornelis,* een Nederlandsch ingenieur, den 20sten Maart 1853 te Zijpe in Noord-Holland geboren, ging reeds op $2^1/_2$-jarigen leeftijd met zijn ouders naar Ned.-Indië, waar hij van 1866 tot 1872 het Gymnasium Willem III bezocht. Vervolgens was hij student aan de Polytechnische School te Delft, waar hij in 1877 het diploma van civiel-ingenieur verwierf. Na een korten tijd werkzaam te zijn geweest bij de Nauwkeurigheidswaterpassing hier te lande, vertrok hij naar Indië, waar hij in 1878 werd benoemd tot adspirant-ingenieur bij den Waterstaat en 's Lands Burgerlijke Openbare Werken in de residentie Probolingo. In 1879 werd hij ingenieur 3de klasse en in 1880 werd hij verplaatst naar de residentie Bantam. Daarna was hij in Lebak werkzaam en in 1882 volgde zijn overplaatsing naar Soerabaja, waar hij werkzaam was bij den dienst tot verbetering van het vaarwater van de straat van Madoera. Na een binnenlandsch verlof tot herstel van gezondheid werd hij belast met de verlegging van den mond der Solorivier. In 1885 werd *Heijning* ingenieur 2de klasse en in 1888 chef der op te richten irrigatie-afdeeling Serajoe, en terecht wordt hij „de schepper van het succes der irrigatie-afdeelingen" genoemd. Na een buitenlandsch verlof voor herstel van gezondheid, was *Heijning* van 1893 tot 1895 werkzaam te Kediri en maakte het ontwerp tot verbetering der bestaande irrigatie, die door ondoelmatige verlegging van de uitmonding der Kali Brantas dreigde ten onder te gaan. Wegens meeningsverschil is het werk echter eerst in 1911 volgens dit ontwerp uitgevoerd en gereedgekomen. In 1895 was *Heijning* als chef der irrigatie-afdeeling Serang te Demak werkzaam, waar hij de Demaksche waterregeling ontwierp en onder krachtige medewerking van den toenmaligen regent *Raden Mas Adipati Ario Hadiningrat* invoerde. In 1902 werd hij tot hoofd-ingenieur 2de klasse benoemd met standplaats *Semarang,* waar hij als lid der Waters- en Voedingsnoodcommissie, uitvoerige nota's leverde voor de verbetering der bevloeiing in de afdeeling Grobagan en tot verbetering der afwatering van de Serang-rivier, met beteugeling der chronische overstroomingen in de afdeelingen Koedoes en Pati. Een uitnoodiging om professor *Grimvis Plaat* op te volgen, dien hij tijdens diens ziekte in 1906, toen hij met Europeesch verlof in Nederland vertoefde, aan de Polytechnische School had vervangen, wees hij van de hand. In 1909 kreeg *Heijning* op zijn verzoek eervol ontslag en vestigde hij zich te 's-Gravenhage, waar hij den 27sten Februari 1915 overleed. *Heijning* gold als een der bekwaamste Nederlandsche ingenieurs bij den Waterstaat en 's Lands Burgerlijke Openbare Werken in Nederlandsch-Indië, waar hij tevens veel gedaan heeft voor de behartiging van de belangen der inlanders.

Zie: *Heijning*'s levensbeschrijving door *R. A. van Sandick* in „De Ingenieur" 1915, blz. 735 v. v.

Heyningen, *Hendrik van,* een Nederlandsch godgeleerde, den 22sten October 1787 te Oost-

Digitized by Google

zaan geboren, studeerde te Amsterdam en te Leiden en was daarna achtereenvolgens predikant te Langerak bezuiden de Lek, veldprediker te Namen, predikant te Rijswijk en eindelijk te Meppel, waar hij den 1sten Februari 1851 overleed. Hij schreef een reeks „Bijbeloefeningen" over de Evangeliën, de Handelingen der Apostelen en de Brieven van *Paulus* (1820—1834), alsmede over de „Algemeene Zendbrieven" van *Johannes*, „Bijbelsch handboek" (1845), „Opgave van de geloofs- en zedeleer van Paulus enz." (in de werken van het Haagsch Genootschap, 1817), „Tafereelen uit de geschiedenis der Christelijke kerk" (1834), „Christelijke zedeleer voor de jeugd" (1827).

Heyningen, George Philip Kits van, een zoon van den voorgaande, den 4den April 1817 te Rijswijk geboren, studeerde in de theologie en werd achtereenvolgens predikant te Akkrum, Rijsoord, Oudewater en Deventer, waar hij tot het einde van 1884 werkzaam was; toen emeritus geworden, ging hij wonen te 's-Gravenhage en is daar den 13den Juni 1903 overleden. Hij schreef: „Beelden uit het verleden, Bijbelsche novellen" (1853), „Levensspiegel, Novellen" (1856), „Jozef", (1856), „Uit Jezus' leven" (1856), „De zoogenaamde geloofsvervolging te Deventer" (1856), „Het leven van Jezus in tooneelen en schetsen" (1868), „De zegen des ouderdoms", „Claudia Procla, een vrouwenbeeld" (1871), „Uit het volle menschenleven" (1874) en talrijke bijdragen in tijdschriften en in de Kerkelijke Courant.

Heyningen Bosch, *Mattheus van*, Zie *Bosch*.

Heynlin, *Johannes*. Zie *Johannes de Lapide*.

Heyns, *Pieter*, een Zuid-Nederlandsch schrijver, in 1537 te Antwerpen geboren, stichtte er een langen tijd bloeiende school voor jonge meisjes, vestigde zich na de inneming der stad, in 1585, te Frankfort aan den Main, vervolgens te Stade en eindelijk bij zijn schoonzoon te Haarlem, waar hij in Februari 1598 overleed. Hij schreef: „Spieghel der Wereldt, ghestelt in rijme, waarin letterlijck ende figuerlijck de gelegenheijdt, naturue ende aerdt aller landen claerlijck afghebeeldt ende beschreven wordt" (2de druk 1596) met 75 kaarten, ook in het Fransch vertaald (1595), „La vie et la passion de Jésus Christ" (1565) en „Le miroir des veuves, tragédie sacrée d'Holoferne et Judith" (1596).

Heyns, Zacharias, een zoon van den voorgaande, omstreeks 1566 te Antwerpen geboren, vestigde zich in 1592 als boekdrukker eerst te Amsterdam en later te Zwolle, was dichter evenals zijn vader en een goed graveur en overleed voor of in 1638. Van zijn geschriften noemen wij: „Den Nederlandschen Landtspiegel in rijme gestelt, waarin dat letterlijck ende figuerlijck de ghelegentheyt, aert ende nature van de Nederlanden met de omliggende grenzen claerlijck afgebeelt ende beschreven wordt" (1599), „Vriendtspiegel, waarin de historie Joannis Bocatii, de vriendschap prijzende, speelschewijze voor ooghen gestelt wordt" (1602), „Pestspiegel enz." (1602), „Het drachttooneel van de gansche werelt" (1610), „Emblemata, volsinnighe uytbeeldsels bij Gabriëlem Rollenhagium enz." (1615), een vertaling van de „Semaine" van *W. Salluste*, heer *du Bartes* (1621), „Emblemata, emblêmes chrestiennes et morales etc." (1625), in denzelfden bundel ook: „Deughden-schole, ofte Spieghel der jongedochteren" en „Sinne-spel van de dry hoofdeughden", „Wegwyser ter salicheyt" (1629) en „Voorbeeldsels der oude wijsen, uyt de Indische sprake overgheset" (1634).

Heyns, *Maria*, omstreeks het jaar 1620 geboren, hield haar verblijf te Schoonhoven, vormde haar stijl door het lezen der werken van *Vondel*, was bekend met de oude talen, dichtte ook zelf en schreef: „Bloemhof der doorluchtige voorbeelden daer in door ware, vreemde en deftige geschiedenissen, leeringen en eigenschappen, alles dat den mensch tot nut en vermaek verstrekken kan, te bemerken is. Uit de schriften van Philippus Camerarius, Michel de Montanje en andere schrijvers getrokken en vertaelt" (1647).

Heynsius, *Adrianus*, een Nederlandsch geneeskundige, den 8sten April 1831 te Moordrecht geboren, ontving zijn opleiding te Barneveld en te Amsterdam en bezocht de hoogeschool te Utrecht, waar hij in 1853 promoveerde in de wis- en natuurkunde op een dissertatie „Over de eiwitachtige lichamen" en in 1854 in de geneeskunde op een dissertatie: „over de physische verklaring der vaatgeruischen". Hij vestigde zich vervolgens als geneesheer te Amsterdam, waar hij in 1858 benoemd werd tot hoogleeraar in de physiologie aan het Athenaeum. Hier bleef hij werkzaam tot in 1866, toen hij in dezelfde betrekking naar Leiden vertrok en aldaar zijn ambt aanvaardde met een oratie „Over het tegenwoordig standpunt der physiologie in haar verband met de geneeskunde". Niet lang daarna werd er het physiologisch laboratorium onder zijn leiding gebouwd. Bij de viering van het derde eeuwfeest van de stichting der Leidsche hoogeschool hield *Heynsius* als rector magnificus de feestrede en sprak bij die gelegenheid „Over de zelfstandige beoefening der wetenschap". Van zijn geschriften vermelden wij: „Verslagen van het physiologisch laboratorium te Amsterdam", en „Verslagen van het physiologisch laboratorium der Leidsche hoogeschool", „Over Serum en eieralbumine en hare verbindingen" (1876), „Ueber die Ursachen der Töne und Geräusche im Gefässystem" (1878). Hij was lid van de Koninklijke Academie van Wetenschappen, van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem, van het Bataafsch Genootschap te Rotterdam, van het Genootschap van Geneeс- en Heelkunde te Amsterdam, van de Académie de Médecine te Brussel, enz. en ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw. Hij overleed den 4den October 1885.

Heyse, *Paul*, een Duitsch schrijver, den 15den Maart 1830 te Berlijn geboren, bezocht het Friedrich-Wilhelms-gymnasium, liet zich in 1847 inschrijven als student in de oude letteren, doch bepaalde zich in 1850 te Bonn bij de Romaansche taal- en letterkunde. Na zijn promotie in 1852 deed hij een reis door Zwitserland en Italië, om in de boekerijen overblijfselen der Romaansche letterkunde op te sporen. Inmiddels had hij zich reeds met het treurspel „Francesca von Rimini" (1850), een paar dichterlijke verhalen:

Digitized by Google

„Die Brüder" (1852) en „Unica" (1852), die later met de „Idyllen van Sorrent" en andere verzen in „Hermes" werden opgenomen, als dichter naam gemaakt. In het voorjaar van 1854 riep koning *Maximiliaan* hem naar München, waarna hij in het huwelijk trad en zich in de hoofdstad van Beieren vestigde, die hij eerst enkele jaren geleden verliet, om aan het Gardameer te gaan wonen. Te München schreef hij 19 bundels novellen, n.l.: „Novellen" (1855), „Neue Novellen" (1858), „Vier neue Novellen" (1859), „Neue Novellen" (1862), „Meraner Novellen" (1864), „Fünf neue Novellen" (1866), „Novellen und Terzinen" (1867), „Moralische Novellen" (1869), „Ein neues Novellenbuch" (1871), „Neue Novellen" (1875), „Neue moralische Novellen" (1878), „Das Ding an sich und andre Novellen" (1879), „Frau von F. und römische Novellen" (1881), „Troubadour-Novellen" (1882), „Unvergessbare Worte und andre Novellen" (1883), „Buch der Freundschaft" (1886, nieuwe reeks 1884), „Himmlische und irdische Liebe" (1886) en „Villa Falconieri" (1888). Daarop volgden: „Der Roman der Stiftsdame" (12de druk 1906), „Weihnachtsgeschichten" (1891), „Aus den Vorbergen" (1892), „In der Geisterstunde und andre Spukgeschichten" (1894) en „Melusine und andre Novellen" (1895). Daarnaast verschenen afzonderlijk: „Das Glück von Rothenburg" (5de druk 1897), „Siechentrost" (1883), „Verratenes Glück. Emerenz" (1896), „Männertreu. Der Sohn seines Vaters" (1897), „Medea. Er soll dein Herr sein" (1898), „Die Macht der Stunde. Vroni" (1899), „Neue Märchen" (4de druk 1904), „Der Schutzengel" (1900), „Novellen vom Gardasee" (1902), „Ninon und andre Geschichten" (1902), „San Vigilio" (1902) en „Helldunkles Leben" (1909). Van zijn dichterlijke voortbrengselen noemen wij: „Die Braut von Cypern" (1856), „Thekla" (2de druk 1863), een gedicht in 9 zangen, en „Syritha" (1867). Van zijn dramatische werken noemen wij: „Meleager" (1854), „Die Sabinerinnen" (1859; 3de druk 1879), dat den door koning *Maximiliaan* uitgeloofden prijs verwierf, en „Ludwig der Bayer" (1862), die nog een academisch karakter dragen. Verder schreef hij o. a.: de treurspelen: „Elizabeth Charlotte" (1864), „Maria Moroni" (1865), „Die Pfälzer aus Irland", de tragedies „Hadrian" (1865), „Graf Königsmark" (1876), „Elfriede" (1877), „Alkibiades" (1883), „Don Juans Ende" (1883), „Die Hochzeit auf dem Aventin" (1886), „Vanina Vanini" (1896), „Die Fornarina" (1896), „Der Heilige" (1902), de tooneelspelen: „Hans Lange" (1866), „Colberg" (1868, 140ste druk 1912), „Die Göttin der Vernunft" (1870), „Ehre um Ehre" (1875), „Die Weiber von Schorndorf" (1881), „Das Recht des Stärkern" (1883), „Getrennte Wellen" (1886), „Die Weisheit Salomos" (1887), „Prinzessin Sacha" (1888), „Weltuntergang" (1889), „Kleine Dramen" (1889), „Ein überflüssiger Mensch" (1890), „Die schlimmen Brüder" (1891), „Wahrheit" (1892), „Jungfer Justine" (1893), het door de censuur verboden „Maria von Magdala" (1899), „Das Verschleierte Bild von Sais" (1904) en de blijspelen „Gott schütze mich vor meinen Freunden" (1888), „Ein unbeschriebenes Blatt" (1893) en „Der Buckelige von Schiras" (1898). Dramatische schetsen uit den Bijbelschen tijd en de klassieke oudheid gaf hij in „Mythen und Mysterien" (1904). Blijvend succes hebben geen dier stukken gehad. Meer was zulks het geval met zijn romans, die veel bijval vonden, doch ook levendige tegenspraak. Wij noemen „Kinder der Welt" (3 dln., 1873, 25ste druk 1908), „Im Paradiese" (3 dln., 1875, 15de druk 1911), „Merlin" (3 dln., 1892, 5de druk 1896), en „Ueber allen Gipfeln" (1895, 8ste druk 1897). Nog verschenen van hem „Jungbrunnen" (1875), „Die Madonna im Oelwald" (1879), „Der Salamander. Ein Tagebuch in Terzinen" (1879) en „Spruchbüchlein" (1885). Hij toonde zich een uitmuntend vertaler in het „Spanisches Liederbuch" (met *Geibel*, 1852), „Italienisches Liederbuch" (1860), „Die glücklichen Bettler, morgenländisches Märchen nach Gozzi" (1867), vertalingen van *Guiseppe Giusti, Leopardi* en *Shakespeare*. Ook met anderen schreef hij, zooals „Deutscher Novellenschatz" (1871 enz. met *Hermann Kurz* en sedert 1884 met *L. Laistner*). In 1884 kreeg hij voor zijn dramatische werken den Schillerprijs, in 1910 den Nobelprijs voor literatuur. Zijn „Gesammelte Werke" (novellen en romans) verschenen in 36 deelen (1897—1912), zijn drama's in 34 deelen (1864—1903). Zeer interessant zijn zijn „Jugenderinnerungen und Bekenntnisse" (1900). Hij overleed den 2den April 1914 te München.

Heyst, een badplaats in de Belgische provincie West-Vlaanderen, ligt aan den mond van het Leopoldkanaal in de Noordzee, aan de spoorlijn Brugge—Heyst en heeft een kerk, een bijna 2 m. langen pier en ruim 4200 inwoners.

Heyst-op-den-Berg, een stadje in de Belgische provincie Antwerpen, ligt aan de Nethe, aan de spoorlijnen Aken—Antwerpen, Mechelen—Itegem, Heyst—Westerloo, telt bijna 7000 inwoners en bezit een groote veemarkt en een kaarsenfabriek.

Hiatus is een Latijnsch woord, dat *gaping* beteekent. Men geeft in de grammatica en metriek dien naam aan de opeenvolging van klinkers aan het einde van de eene en den aanvang van de volgende lettergreep, waardoor de mond geopend blijft. De hardheid wordt echter in de meeste talen weggenomen door het voegen van een medeklinker achter het eerste woord, of door het aldaar weglaten van den klinker, of ook door samensmelting der beide klinkers in de uitspraak (zie *Krasis* en *Elisie*).

Hiawatha is de naam van een mythisch opperhoofd der Onondaga-Indianen in de 16de eeuw, den stichter van den „Bond der vijf natiën" (Mohwak, Oneida, Onondaga, Cayuga, Seneca), te zamen Irokeezen genaamd, waarbij zich later de Tuskakora als zesde natie aansloten. Hij is de held van *Longfellow*'s gelijknamig epos.

Hibbertia *Rob. Br.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Dilleniaceën*, uit 70 soorten bestaande en geheeten naar *George Hibbert*, een Engelsche plantenverzamelaar. Het onderscheidt zich door een 5-bladigen kelk, door 5 afvallende bloembladeren en door een vliezige, openspringende, 2-zadige vrucht. Het omvat Nieuw-Hollandsche heesters, van welke sommige, zooals: *H. dentata* Rob. Br. en *H. volubilus* Andr., tot de sierplanten behooren.

Digitized by Google

Het zijn altijdgroene gewassen, die des winters een temperatuur vereischen van 4—6° C. De vermeerdering geschiedt door stekken in zeer zandigen grond.

Hibbert Lectures, noemt men een verzameling van wetenschappelijke voordrachten waarvoor in 1847 door *Robert Hibbert* een stichting is gemaakt. De stichting stelt zich ten doel de bevordering van de kennis en de wetenschap van den godsdienst in den ruimsten zin en vrij van elke kerk of richting. De rij van voordrachten werd in 1878 geopend door *Max Müller;* o.a. traden er ook op *A. Kuenen* en *A. Kuyper.* Ook het *Hibbert Journal* bevat publicaties in bovenomschreven geest en is het tijdschrift van de vrijere richting op theologisch gebied in Engeland.

Hibernia. *Zie Brittannia* en *Groot-Brittannië* en *Ierland.*

Hibernische eilanden vormen een eilandengroep in Oceanië, welke zich ten N. O. van Nieuw Mecklenburg in de lengte uitstrekken. Het zijn alle hooge eilanden, waartoe o. a. St. Matthiaseiland, Gardnereiland, Gerard de Nyseiland, de Anthony Caens en Wonnerameilanden en volgens sommigen ook de verder oostwaarts gelegen Feadeilanden behooren.

Hibiscus *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Malvaceën.* Het onderscheidt zich door een veelbladig omwindsel rondom den kelk, door 5 stijlen en een 5-hokkige doosvrucht. Het omvat kruiden, heesters en boomen uit de keerkringsgewesten, met groote, meestal gelobde bladeren en fraaie bloemen, waardoor zij ook als sierplanten in trek zijn. Van de 150—200 soorten noemen wij: *H. Abelmoschus* L. (zie *Abelmoschus korrels* en *-vezels*), *H. amoenus* Lk et Otto, in Montevideo op vochtige plaatsen groeiend, een sierlijke plant ter hoogte van 1½ m. met groote, prachtige, roode bloemen; *H. cannabinus* L., een eenjarige plant, die wegens haar zuurachtige bladeren in Oost-Indië als groente wordt aangekweekt, terwijl haar vezels onder den naam van *Hibiscusvezels, Bomhayhennep, basterdjute enz.* in den handel komen en in Engeland tot het vervaardigen van touw gebruikt worden; *H. clypeatus* L., een heester van 2½ of een boom van 5 tot 7 m. hoogte, wiens bladeren en bloemen wegens de slijmerige eigenschappen op de Antillen op dergelijke wijze gebruikt worden als de heemstwortels bij ons; *H. esculentus* L., die in Indië, voorts in Afrika en Syrië gekweekt wordt, waar men de groote doosvruchten, in Indië *okro* of *gombo* genoemd, als groente toebereidt; *H. grandiflorus* Mich., in Georgië en Florida groeiend, met lichtroode bloemen; *H. maculatus* Desf., op op Haïti, waar men uit de bladeren een verfrischenden drank bereidt; *H. mutabilis* L., in Oost-Indië te vinden en 4 of 5 m. hoog; *H. Rosa sinensis* L., in Oost-Indië en China inheemsch, een prachtige sierplant met opgaanden stengel, uitgespreide takken, eironde, gespitste, gezaagde, aan den voet gaafrandige, onbehaarde, van boven glanzig-groene bladeren en fraaie, donkerroode bloemen. Wortels, bloemen en bladeren worden op dergelijke wijze in de geneeskunde gebruikt, als die der Malvasoorten in Europa, terwijl men in Oost-Indië de bloemen tot schoensmeer bezigt, weshalve de inlanders *ze kembang sapatoe* noemen; *H. splendens* Gr. van Australië, met een groenen, houtigen stam, met haartjes bekleed, hier en daar met rechte stekels gewapend en met rozenroode bloemen versierd; *H. trilobus* Cav., op Haïti, een boompje ter hoogte van 5 m. met fraaie, scharlakenroode bloemen; en *H. moschatus* L., een overblijvend kruid in Canada en Virginia met eironde, langgespitste, gezaagde, van onder viltig-grijze bladeren, saâmgegroeide blad- en bloemstelen en zeer groote, witte, aan den voet purperroode bloemen. Voor den tuinbouw zijn vooral wegens hun hooge sierwaarde van belang *H. Hamabo* uit Japan en *H. syriacus* L. uit Syrië met verschillende tuinvormen, waarvan de mooiste zijn: *H. S. flore pleno* en *H. S. ranunculiflorus.* Bovendien zijn nog bekend: *H. purpureus; H. speciosus ruber; H. ranunculiflorus; H. totus albus; H. Leopoldii; H. paoniflorus; H. coelestis; H. violaceus; H. anemonae florus; H. atrorubens; H. camelliae florus* en *H. elegantissimus* als sierlijke tuinvormen. De vermeerdering geschiedt door zaaiing; van de variëteiten door enting. Ze groeien het beste in half schaduw.

Hickock, *Laurens Perseus,* een Amerikaansch wijsgeer, den 29sten December 1798 te Danbury in Connecticut geboren, ontving zijn opleiding aan het Union College te Schenectady, was van 1820 tot 1836 godsdienstleeraar te Kent in Litchfield in Connecticut, werd daarna professor in de theologie aan het Western Reserve College in den staat Ohio, in 1844 aan het seminarium te Auburn (New-York) en in 1852 aan het Union College, waar hij later met het voorzitterschap werd bekleed. Van zijn geschriften noemen wij: „Rational psychology" (1848), „Moral science" (1853), „Empirical psychology" (1854), „Rational cosmology" (1858), „Creator and creation" (1871) en „Humanity immortal" (1872). Hij overleed den 7den Mei 1888 te Amhorst.

Hickory is een andere naam voor *Carya.* Zie aldaar.

Hicks Beach, sir *Michael Edward,* baronet, een Engelsch staatsman, in 1837 te Londen geboren, studeerde te Oxford en werd in 1864 lid van het Lagerhuis, waar hij tot de conservatieven behoorde. Van Maart tot Augustus 1868 was hij secretaris van het Armenwezen, tot December van dat jaar onderstaatssecretaris van Binnenlandsche Zaken en trad met *Disraeli* af. Toen deze in 1874 weer aan het bewind kwam, werd *Hicks-Beach* secretaris van Ierland en in 1878 minister van Koloniën. In 1880 week hij voor *Gladstone,* doch werd in 1885 in het ministerie-*Salisbury* lord-kanselier en leider in het Lagerhuis. In het kabinet-*Churchill* (1886) was hij opper-secretaris voor Ierland. In 1887 bedankte hij wegens een oogziekte, doch in 1888 werd hij weer minister van Handel, wat hij tot Augustus 1892 bleef. In het derde ministerie-*Salisbury* was hij kanselier en een der invloedrijkste leden. Met *Salisbury* nam hij in Juli 1902 ontslag. In 1906 werd hij pair van Engeland.

Hicks-Pasja, *William,* een Britsch officier, in 1830 geboren, trad reeds vroeg in Indischen

Digitized by Google

dienst. Toen in den winter van 1882 op 1883 de Egyptische regeering den opstand in den Soedan niet beteugelen kon, zond het Britsch bestuur hem als chef van den staf daarheen. Hij bereikte Chartoem den 9den Maart 1883, organiseerde een legertje en vertrok met stoombooten naar Gawa. Hij versloeg den 29sten April bij Morabia 45 000 Arabische ruiters en keerde met een gedeelte zijner troepen terug naar Chartoem, dat van de zijde van El Obeid bedreigd werd. Hij bereikte de stad tegen einde van Mei en werd in Augustus 1883 tot opperbevelhebber der Egyptische troepen in Soedan benoemd.

De opstand had zich inmiddels uitgebreid. Het leger van den *Mahdi* (zie aldaar) trok hem in het midden van October uit Obeid te gemoet. Den 1sten November was *Hicks-Pasja* tot Obeid genaderd. Hij versloeg de voorhoede van den *Mahdi*, maar werd den 3den November bij Melbeis en Kasgil door de overmacht overrompeld. Na een bloedigen strijd sneuvelde *Hicks-Pasja*; zijn geheele leger werd in de pan gehakt en het geschut viel in handen der opstandelingen, die 60 000 man verloren hadden. Door deze overwinning was de *Mahdi* beheerscher van den Soedan gewonden en het gezag der Egyptische regeering vernietigd.

Hidalgo, een Mexicaansche staat tusschen 19° 37′ en 21° 17′ N. Br. en 98°—99° 55′ W. L. v. Gr., telt op 23 170 v. km. (1910) 641 895 inwoners. Hij omvat een deel der Oostelijke Sierra Madre en ligt 1500—2500 m. hoog, stijgt in den Cerro Canjando tot 2860 m., zoodat er bijna alle klimaten voorkomen en de voortbrengselen zeer verschillend zijn. De gebergten zijn nog dicht begroeid, de dalen vruchtbaar en leveren maïs, boonen, gerst, agaven, peper, katoen, aardappelen enz. De mijnbouw levert voornamelijk zilver, lood, koper en ijzer. In de steden vindt men eenige katoenfabrieken. De hoofdstad is Pachuca.

Hidalgo (in het Portugeesch *fidalgo*) noemt men een Spaansch of Portugeesch edelman der lagere klasse, daar het woord eigenlijk slechts *rijkgeboren* beteekent. Tegenwoordig zijn er *hijosdalgo de naturaleza*, die den adel van voorvaderen *geërfd*, *hijosdalgo de privilegio*, die hem verkregen of gekocht hebben. Wat hun rechten betreft, staan zij op één lijn met de caballeros (ridders) en *escuderos* (schildknapen). De voorrang wordt toegekend aan hijosdalgo de naturaleza, doch zij onderscheiden zich weinig van de aanzienlijke burgers, tenzij ze op rijkdom steunen. Vele hidalgos hebben een burgerlijk bedrijf; zelfs vindt men onder hen talrijke herbergiers. Koninklijke en vorstelijke edelknapen dragen in Spanje den titel van *Señor Hidalgo*. Te Madrid bestaat de adellijke Kamer *Cuerpo colegiado de caballeros hijosdalgo* onder voorzitterschap des konings.

Hidalgo is een oude Mexicaansche gouden munt ter waarde van 10 peso's = ± 25 gld. Ze is bij de Muntwet van den 9den December 1904 afgeschaft.

Hidalgo de Parral (*San José de Parral*), een stad in den Mexicaanschen staat Chihuahua, heeft zijn rijke zilvermijnen en (1910) 15 278 inwoners.

Hiddensee of *Hiddensöe*, een eiland aan de westzijde van het eiland Rügen, is 18 km. lang en 0,25 tot 3 km. breed, heeft een heuvel ter hoogte van 70 m., een zestal buurten en ongeveer 750 inwoners, meest vischers. Dit eiland, in 1308 door een storm van Rügen gescheiden, heeft in 1867 en 1872 door watervloeden veel geleden. Zelfs werd in eerstgenoemd jaar het lage zuidelijk gedeelte van het overig gedeelte gescheiden.

Hide, een Engelsche maat, is 100 acres = 40,467 H.A. groot.

Hidsjr, *El*, ook Madâin Saleh, een oude ruïnenstad in Arabië, ligt aan den straatweg van Damascus naar Mekka. In den tijd van *Ptolemaeus* was zij een hoofdstation van den goud- en wierookhandel. Later werden door pelgrims opzienbarende berichten over wonderbaarlijke rotsgebouwen verspreid, die echter door *Doughty* in 1876 werden tegengesproken. Hij vond in de zandsteenrotsen slechts 100 grafkamers met opschriften, terwijl de stad slechts uit eenige ommuurde dompen bestaat.

Hidsjra. Zie *Hedsjra.*

Hiel. Zie *Houten schip* en *Rondhout.*

Hiel, *Emanuël*, een Vlaamsch dichter, den 30sten Mei 1834 te Dendermonde geboren, werd na het verlaten der gemeenteschool steenhouwer en daarna onderwijzer aan een kostschool te Brussel. Weldra echter vertrok hij als opzichter eener katoenspinnerij naar zijn geboortestad, stichtte er vervolgens een boekhandel, doch ondervond weinig voorspoed, zoodat hij te Brussel de betrekking van tolbeambte aanvaardde. Inmiddels had hij zich door de uitgave zijner „Looverkens bij onze stambroeders de Hoogduitschers geplukt" (1857) als dichter bekend gemaakt en werd geplaatst op een der bureaux van Binnenlandsche Zaken. Daarna volgde zijn benoeming tot bibliothecaris van het Nijverheidsmuseum te Brussel en leeraar in de declamatie aan de Koninklijke muziekschool. Van zijn verdere werken noemen wij de cantate „De Heldenstam" (1859), de bekroonde hymne „De Wind" (1864), de oratoria „Lucifer" en „De Schelde", beide door *Benoit* op muziek gebracht, „Vrijheidhymnus", „Prometheus", „Een laatste zonnestraal", „Lady Macbeth" (1863, muziek van *Mortelmans*) verder „Isa" (1865), „Ala Hassan" (1869), „Breidel en de Coninc" (1876) en het lyrisch-dramatisch gedicht „Jacoba van Beieren" (1880). Het belangrijkst zijn de zuiver lyrische gedichten, zooals „Nieuwe Liedekens" (1861), „Gedichten" (1863), „De liefde in het leven" (1871), „Liederen en gezangen voor groote en kleine kinderen" (3 dln., 1879), „Historische gezangen en vaderlandsche liederen" (1885), „Monodramen en andere gedichten" (1893), „Symphonieën en andere gezangen" (1894) en „Het broodhuis" (1897). Zijn gezamenlijke werken verschenen onder den titel „Volledige dichtwerken" (3 dln., 1885). *Hiel* overleed den 27sten Augustus 1899 te Schaerbeek.

Hieling. Zie *Houten schip* en *Rondhout.*

Hienfong, keizer van China uit de dynastie *Tsing*, was de 4de zoon van keizer *Tao-Kwang*, werd in Augustus 1831 geboren en beklom den 25sten Februari 1850, onder den naam van *Hienfong* (= volheid van zegen), den troon. Hij

Digitized by Google

maakte een einde aan de staatkunde zijns vaders, die de afsluiting des rijks naar de zijde van Rusland trachtte op te heffen, en veroorzaakte daardoor een volksbeweging, welke, van de provincie Kwang-si uitgaande, onder leiding van den pretendent *Tien-Te* weldra een grooten omvang verkreeg. Een aanslag op het leven van den keizer in Juli 1851 was oorzaak, dat 18 mandarijnen met hun huisgezinnen werden ter dood gebracht. Alle generaals, die een slag tegen de opstandelingen verloren, werden eveneens gedood. Den tijd, dien de keizer van zijn uitspanningen overhield, besteedde hij aan het vervaardigen van een groot gedicht, waarin de heldendaden van het Tatarenkrijgshoofd *Oe-Lan-Tai* verheerlijkt werden. Hij werd in 1856 in een oorlog gewikkeld tegen Frankrijk en Engeland, welke twee jaar later met den vrede van Tientsin eindigde. Hij voldeed echter niet aan de gestelde voorwaarden, zoodat de oorlog opnieuw uitbrandde en Peking in 1860 ingenomen werd. De keizer was inmiddels gevlucht en overleed te Ye-hol den 22sten Augustus 1861.

Hiëracium. *Zie Havikskruid.*

Hiërapolis is de naam van verschillende steden der Oudheid. Bekend is het Phrygische Hiërapolis aan den Lycus, een zijrivier van den Maeander, tegenover Laodicea. Deze plaats was aan *Cybele* gewijd en was beroemd wegens haar druipsteenbronnen, alsmede wegens het Plutonium, een kleine grot, waaruit schadelijke dampen opreezen. De apostel *Paulus* stichtte er een Christelijke gemeente (Coloss. 4 : 13). Men vindt er nog de bouwvallen van een schouwburg, van baden en van een gymnasium. Thans verheft er zich Pamboek-Kalessi.

Hiërapolis een stad in het Syrisch landschap *Cyrrhestica,* was beroemd door den dienst der godin *Derketo,* wier prachtige tempel aanzienlijke rijkdommen bevatte, welke *Crassus* plunderde. Zij was op den westelijken oever van den Eufraat door *Cyrus* gesticht en droeg in het Grieksch den naam Bambyce. Als een groote en volkrijke plaats werd zij door *Constantijn den Groote* tot hoofdstad der nieuwe provincie Euphratensis verheven. Daarna kwam zij in verval, doch werd door *Justinianus* weder opgebouwd. Later echter is zij wederom vervallen. De bouwvallen vindt men bij het hedendaagsche Boembodsj.

Hiërarchie is eigenlijk de technische term voor de inwendige organisatie van de R.-Katholieke Kerk. Gewoonlijk gebruikt men echter het woord in het bijzonder ter aanduiding van het systeem, dat de R.-Katholieke Kerk het juiste oordeelt in haar verhouding tot den staat en dat het scherpst geformuleerd is in de bul „Unam Sanctam" van paus *Bonifacius VIII.* De macht des pausen zoowel priesterlijke als koninklijke heeft zijn onmiddellijken oorsprong bij God. Alle andere macht, bijv. die van den keizer, is afgeleide macht. De staat is zelfstandig binnen de grenzen, die de Kerk hem aanwijst. Hij is ondergeschikt aan de kerk en verplicht met zijn macht de kerk te dienen om de eenheid des geloofs te handhaven en de kerkelijke gerechtigheid tot uitvoering te brengen. De kerk heeft de macht staatswetten op te heffen en vorsten aan te wijzen of af te zetten. Deze oude leer wordt in den tegenwoordigen tijd niet meer in al zijn scherpte door de kerk gehandhaafd. Men leert nu nog een indirecte macht over wereldsche zaken door de kerkleer uitgeoefend. Echter zijn deze beperkingen een uitvloeisel van de tijdsomstandigheden en het volle recht op de hiërarchie is daarnaast blijven bestaan en ook bij gelegenheden meermalen uitgesproken.

Zie verder: het artikel *Kerk.*

Hiëratisch schrift. *Zie Hiëroglyphen.*

Hiëro I, tiran van Syracuse, verkreeg van zijn broeder *Gelon* in 484 v. Chr. de heerschappij over Gela en werd in 478 zijn opvolger te Syracuse. In 476 verdreef hij de inwoners van Naxos en Katana uit hun steden, gaf aan Katana den naam van Aetna en zond een volksplanting daarheen, die evenwel door de voormalige bewoners verdreven werd. Een overwinning ter zee, door hem en de Cumanen in 476 op de Etruscen behaald, beroofde dezen van de opperheerschappij op de Thyrrheensche Zee. In 472 bracht hij *Thrasidaus,* tiran van Akragas tot onderwerping. Men heeft hem geprezen, omdat hij de dichtkunst hoogschatte en *Epicharmus, Simonides, Aeschylus, Bacchylides* en *Pindarus* aan zijn Hof riep, zoodat zelfs *Xenophon* in zijn geschrift, „Hiëro" getiteld, hem en *Simonides* sprekende invoert, om over de eigenschappen van een koning te handelen. Hij overleed in 467.

Zie: *Lübbert,* Syrakus zur Zeit des Gelon und Hieron (1875).

Hiëro II, tiran, later koning, van Syracuse, van 275 tot 215 v. Chr. was een zoon van *Hiërocles,* die hem (306) te vondeling deed leggen, waarna het kind, volgens de sage, eenige dagen door bijen gevoed werd, uit welke omstandigheden men zijn toekomstige grootheid voorspelde. Hij genoot nu een zorgvuldige opvoeding en wist zich tijdens de woelingen, die na den aftocht van koning *Pyrrhus* op Sicilië heerschten, tot de hoogste waardigheid te verheffen. Na de beslissende nederlaag die hij de Mamertijnen toebracht, riep het leger hem in 264 tot koning uit. Toen de Mamertijnen door de Romeinen werden bijgestaan, verbond *Hiëro* zich met de Karthagers. Hij werd door den consul *Appius Claudius* verslagen en in Syracuse belegerd, hoewel te vergeefs. Toen echter in 263 *Valerius Maximus* hem met een groot leger bedreigde, sloot hij een 15-jarigen vrede met Rome, die wegens zijn trouwen bijstand in 248 in een eeuwigen veranderd werd. *Hiëro* bezocht Rome in 237 en schonk aan het Romeinsche volk 200 000 schepels graan. Ook in den Tweeden Punischen oorlog was hij een trouw bondgenoot der Romeinen en ondersteunde hen met geld en met troepen, en toen hij na de nederlaag aan het Trasimeensche Meer het gouden standbeeld van de Godin der Overwinning, 160 kg. zwaar, naar Rome zond, werd zulks als een gunstig voorteeken beschouwd. Hij overleed in 215 in den ouderdom van 90 jaren. Daar zijn zoon *Gelon,* een vriend der Karthagers, voor hem gestorven was, werd hij opgevolgd door zijn kleinzoon *Hiëronymus,* die aanstonds de zijde der Karthagers koos, zich door zijn brasserij en wreedheid gehaat maakte en reeds in 212 door saamgezworenen vermoord werd. *Hiëro* was

Digitized by Google

een uitmuntend koning, die door zachtmoedigheid, wijsheid en weldadigheid de liefde der ingezetenen verwierf. Hij begunstigde zoowel den landbouw als kunsten en wetenschappen, *Archimedes* behoorde tot zijn vrienden.

Zie: *Schneiderwirth*, Hiëron II von Syrakus (Heiligenstadt 1861).

Hiërochloa *Gm. (Honiggras)* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Grassen (Gramineeën)*. Het onderscheidt zich door zijdelings samengedrukte, 3-bloemige bloempakjes. De twee zijbloemen zijn mannelijk en 3-helmig, de middelbloem is tweeslachtig en 2-helmig. De kelkkafjes zijn ongelijk en het onderste kroonkafje is ongenaald of heeft een korten top- of rugnaald. Het bovenste kroonkafje der mannelijke bloemen heeft een dubbele, dat der tweeslachtige een enkele kiel. Van de soorten noemen wij het *koniggras (H. odorata Wahl)*, ook in ons land aan waterkanten en op vochtige plaatsen in weilanden te vinden. Deze plant is overblijvend, bloeit reeds in Mei of April, heeft glanzige, bruine bloempakjes en ruwrandige bladeren en verspreidt bij het drogen den geur van tonkaboonen.

Hiërocles, Romeinsch stadhouder van Bithynië, later van Alexandrië, spoorde keizer *Diocletianus* aan tot de vervolging der Christenen, welke plaats greep in 302 na Chr. Tot dat doel vervaardigde hij een geschrift, hetwelk ons echter alleen bekend is uit een tegenschrift van *Eusebius*.

Hiërocles, een Neoplatonisch wijsgeer, was in het midden der 5de eeuw met grooten bijval te Alexandrië als leeraar werkzaam. Behalve fragmenten van werken van zijn hand, heeft men van hem een wijsgeerige commentaar op de „Gouden spreuken van Pythagoras", benevens een verzameling kluchtige verhalen, „Asteia" genaamd, maar blijkbaar van lateren tijd. Al die geschriften zijn uitgegeven door *Pearson* (1655 en 1673) en *Needham* (1709).

Hiërodoulen of *tempelslaven* noemde men in de Oudheid in ruime beteekenis alle personen, die aan den tempeldienst verbonden waren, en in meer beperkten zin de slaven. Hun aantal in de tempels van Syrië, Phoenicië en Klein-Azië was niet gering. In de stad Comana in Cappadocië vond *Strabo* er 6000, in Morimene 3000. Meerendeels waren het vrouwen, die voor een geschenk aan de godheid zich ter beschikking stelden van de bezoekers. Bij de Grieken was in het algemeen de zedeloosheid onder de hiërodoulen niet zoo verregaande, hoewel Corinthe en Samos daarop uitzonderingen maakten. Befaamd waren vooral de vrouwelijke hiërodoulen van *Venus Erycina* op Sicilië. De kunst stelt haar voor als dansende op de teenen, met opgeheven armen, gekleed in een kort, doorschijnend gewaad, en met een zonderling gevlochten kranz op het tot een knoop samengebonden hoofdhaar.

Hiëroglyphen noemt men de teekens van het Egyptisch beeldschrift, wier beteekenis vooral door de nasporingen van *Champollion* aan het licht gekomen is. De Egyptenaren bedienden zich, gedeeltelijk tegelijkertijd, van vierderlei schrift: 1. van het hiëroglyphisch of heilig schrift, 2. van het hiëratisch schrift, 3. van het epistolographisch, enchorisch of demotisch schrift en 4. van het Koptisch schrift. De eerste 3 schriftvormen behoorden in Egypte thuis. Van deze kennen *Herodotos* en *Diodorus Siculus* slechts 2, namelijk het heilige (*ἱερὰ γράμματα*) en het volksschrift (*δημοτικὰ* of *δημώδη γράμματα*). Eerst *Clemens Alexandrinus* onderscheidt er drie en noemt ze het heilige steenschrift (*γράμματα ἱερογλυφικά*), het priesterschrift (*ἱερατικά*) en het briefschrift (*ἐπιστολογραφικά*).

Het *hiëroglyphisch schrift*, in de hiëroglyphische opschriften zelf „het schrift der goddelijke woorden" genoemd was het oudste en aanvankelijk het eenige schrift der Egyptenaren. De teekens zijn min of meer afbeeldingen van allerlei voorwerpen. Op gedenkteekenen zijn zij ingesneden of en reliëf opgewerkt. Beide manieren vindt men echter veelal verbonden, zoodat de figuren uitgesneden zijn en toch in de diepte naar voren springen *(reliëf en creux)*. Ook zijn de voorwerpen dikwijls gekleurd. Op een vlakken grond zijn de figuren somtijds bont, somtijds éénkleurig of ook wel alleen in omtrekken geschetst. Ook in papyrusrollen is het heilige schrift niet zelden gebruikt, maar slechts voor gewijde teksten, bepaaldelijk voor het doodenboek, dat met het lijk des overledenen in het graf werd nedergelegd. Hier zijn de hiëroglyphen meestal in omtrekken geteekend. De karakteristieke wijze van teekenen der Egyptenaren komt daarin op duidelijke wijze aan het licht. Zoodanig schrift werd aanvankelijk *hiëratisch* of *priesterschrift* genoemd, om het te onderscheiden van *brief- of profaan schrift*, en later, omdat het bepaaldelijk door de priesters tot het schrijven van gewijde schriften gebezigd werd. Te voren echter, voordat het briefschrift in gebruik kwam, was het hiëratisch schrift ook bestemd voor wereldlijke geschriften, ja, zelfs om gebeurtenissen in het volksdialect op te teekenen. Het is echter bepaald voor boeken bestemd en wordt slechts zelden op gedenkteekenen aangetroffen. Het is zelfs eigenlijk slechts een ten behoeve van snelschrijven gemaakte verkorting van het hiëroglyphisch schrift, waarbij de beelden nagenoeg verloren gingen. De eerste proeven van het loopend hiëratisch schrift vindt men reeds op de gedenkteekenen van het oud-Egyptische Rijk, bijv. op de steenen der pyramiden van Gizeh en op de graven in haar nabijheid. Het *epistolographisch* of *demotisch schrift*, uit het hiëratische ontstaan, bevat een nog grootere verkorting der teekens, die hierbij een willekeurigen vorm hebben aangenomen, welke nagenoeg niets van hun oorsprong verraadt. Men kan het nasporen tot in de 7de en 8ste eeuw v. Chr. De belangrijke staatkundige omwentelingen van dien tijd hebben waarschijnlijk de behoefte doen ontstaan, om de taal van het dagelijksch leven zoo eenvoudig mogelijk in schrift te brengen, zoodat na dien tijd alle rechtsgeleerde adviezen, alle vonnissen, alle brieven met deze teekens werden te boek gesteld. Men vindt dat schrift nagenoeg uitsluitend op papyrusrollen en slechts in een enkel opschrift. Alle drie soorten van schrift bleven tot in de eerste eeuw na Chr. in gebruik. Toen echter het Christendom en tevens de kennis der Griekse taal en letterkunde zich meer en meer in Egypte verspreidden, bediende men zich ook voor

Digitized by Google

de Egyptische taal van het Grieksche alphabet, waaraan men ten behoeve der Egyptenaren, 6 aan het hiëratisch schrift ontleende letterteekens toevoegde. Dit schrift, door de Egyptische Christenen gebezigd, is onder den naam van het *Koptische* bekend.

De ontcijfering van het Egyptisch, bepaaldelijk van het hiëroglyphisch schrift is terecht een van de belangrijkste ontdekkingen der 19de eeuw genoemd. Zij heeft de grondslagen gelegd voor een nieuwe wetenschap en op alle andere takken der oudheidkunde een gewichtigen invloed geoefend, daar zij ons in staat gesteld heeft, in de oudste tijdperken der beschaving door te dringen. De wetenschappelijke beschouwer van de geschiedenis der menschheid heeft daardoor zijn uitzicht meer dan 2000 jaren verruimd. Het vinden van het opschrift van Rosette (Rasjid) gedurende de expeditie van *Napoleon* in 1799, gaf het eerst gegronde hoop op de ontcijfering der hiëroglyphen. Het bevatte namelijk denzelfden tekst in hiëroglyphisch, demotisch en Grieksch schrift. Uit dit laatste bleek, dat alle drie hetzelfde decreet ten gunste van *Ptolemaeus Epiphanes* behelsden, dat de Egyptische priesters in het 9de jaar van 's konings regeering (196 v. Chr.) opgesteld en in de tempels geplaatst hadden. Men haastte zich er afgietsels en afdrukken van te vervaardigen, en in 1803 werd de eerste door de Antiquarian-Society te Londen in het licht gegeven. Intusschen volgde de ontcijfering niet zoo spoedig als men van zulk een drievoudig opschrift verwachtte. Daar de hiëroglyphische tekst niet ongeschonden was, bepaalden zich de geleerden aanvankelijk bij den demotischen. De eerste, die een ontcijfering beproefde, was *Silvestre de Sacy;* reeds in 1820 in zijn „Lettre au citoyen Chaptal" (minister van Binnenlandsche Zaken) deelde hij de uitkomsten van zijn onderzoek mede. Hij hield het hiëroglyphisch schrift voor een ideographisch of woordschrift, het hiëratisch, dat hij ook in andere opzichten had leeren kennen, voor een lettergrepig of alphabetisch schrift en het enchorisch voor een zuiver alphabetisch, hoewel hij nog niet in staat was de afzonderlijke klanktekens te lezen. Inmiddels vond hij, dat men de drie opschriften lezen moest van de linker naar de rechter hand, en verdeelde met juistheid den tekst in eenige groepen van woorden, waarin de namen *Ptolemaeus, Arsinoe, Alexander* enz. voorkwamen. Een tweeden, meer belangrijken stap op dat gebied deed de Zweedsche staatsman *Akenblad* in zijn „Lettre au citoyn Silvestre de Sacy sur l'inscription égyptienne de Rosette". Deze bepaalde zich niet bij het afdeelen der groepen, maar onderzocht die afdeelingen en stelde de phonetische waarde vast der overeenkomstige teekens in de namen *Ptolemaeus, Alexander, Arsinoe, Berenike* en nog 6 andere. Het hierdoor gevonden alphabet was in het algemeen juist. Tevens had hij in den hiëroglyphischen tekst onderscheiden getalteekens opgespoord, zoodat eigenlijk hij de eerste was, die de Egyptische schrijfteekens ontcijferde. De „Analyse de l'inscription de Rosette" (1804), van graaf *Palin* had geen waarde, omdat zij gebouwd was op de onjuiste veronderstelling, dat het hiëroglyphisch opschrift in de aanwezige regels volkomen was bewaard gebleven, zoodat hij den eersten Grieksehen regel beschouwde als overeenkomende met den eersten hiëroglyphischen. Even waardeloos waren de onderzoekingen van *Bailey, Sickler, Spohn* en anderen. Van meer belang was het geschrift van *Etienne Quatremère* „Recherches critiques et historiques sur la langue et la littérature de l'Egypte" (1808), waarin hij aantoonde, dat de Koptische taal dezelfde is als de oud-Egyptische. In 1809—1813 verscheen de „Description de l'Egypte", de vrucht der expeditie van *Napoleon*, maar zij was een schilderij zonder licht of schaduw, daar de talrijke opschriften, in Egypte gevonden, nog steeds onopgeloste raadsels bleven.

Eerst in 1819 werd de aandacht weder op deze belangrijke aangelegenheid gevestigd door een opstel van dr. *Th. Young* in het supplement der „Encyclopaedia Britannica". In het artikel „Egypt" paste hij de ontdekking van *Akenblad* van het demotische schrift toe op het hiëroglyphische en toonde op scherpzinnige wijze aan, dat de afzonderlijke teekens in de hiëroglyphische namen met de reeds bekende teekens der demotische namen overeenkwamen. Hij verkreeg langs dezen weg een klein hiëroglyphisch alphabet, waarmede hij ook een reeks andere hiëroglyphische opschriften met namen van koningen trachtte te verklaren. Zijn pogingen gelukten vrij goed, hoewel aan de uitkomst nog veel ontbrak, zoodat zijn lezing niet altijd juist was, bijv. *Arsinoe* in plaats van *Autokrator, Euergetes* in plaats van *Caesar* enz. *Jean François Champollion,* die zich reeds in 1807 met Egypte bezig gehouden en in 1814 zijn belangrijke nasporing over Egyptische geographie uitgegeven had, was ongetwijfeld bekend met het artikel van *Young* en werd er voorzeker door opgewekt tot een nieuw onderzoek. In 1821 verscheen te Grenoble een stuk in folio „De l'écriture hiératique des anciens Egyptiens", waarin hij aantoonde, dat, indien het hiëroglyphisch schrift, met uitzondering der eigennamen, een ideographisch woordschrift is, datzelfde ook moet gezegd worden van het hiëratisch schrift, daar in de door hem onderzochte papyrusrollen uit de doodkisten de beide schriftsoorten teeken voor teeken met elkander overeenkwamen, terwijl de geleerden voorheen beweerd hadden, dat het hiëratisch schrift syllabisch was. Een beslissenden stap op dit gebied waagde echter *Champollion* eerst in 1822 door de uitgave van zijn beroemde „Lettre à Mr. Dacier", waarin hij door het onderzoek eener reeks namen van koningen een, hoewel nog beperkt, hiëroglyphisch alphabet opmaakte, dat in de toepassing volkomen juist bleek te wezen. Hoewel deze glansrijke ontdekking slechts een voortbouwen was op de denkbeelden van *Young,* onderscheidde zich *Champollion* van dezen door het volgen van een anderen weg, welke veel minder moeilijk en onzeker was. Hij werd daarenboven geholpen door een gunstige omstandigheid. Een Engelschman, *Bankes* genaamd, had op het eiland Philae in 1815 een obelisk gevonden, die hij met het voetstuk naar zijn vaderland overbracht en op zijn buitenverblijf plaatste. In datzelfde jaar maakte hij de hiëroglyphische opschriften van de obelisk bekend, alsmede

Digitized by Google

de Grieksche van het voetstuk. Deze laatste behelsden een brief van den priester van *Isis* op Philae aan *Ptolomaeus Euergetes II*, diens zuster *Kleopatra* en diens evenzoo genoemde gemalin. Het vermoeden lag dus voor de hand, dat deze namen ook in de hiëroglyphische opschriften zouden voorkomen. Hoewel de onderstelling, faalde, dat er eenig verband zou bestaan tusschen het Grieksch en hiëroglyphisch opschrift, die weliswaar op denzelfden koning betrekking hadden, doch op verschillende tijden gesteld waren, vond men toch, behalve den naam van *Ptolemaeus*, die uit het opschrift van Rosette reeds bekend was, den naam van *Kleopatra* op de obelisk. Daarop grondde *Champollion* het vergelijkend onderzoek dier beide namen. Het was tevens een gunstig toeval, dat de namen *Ptolemaios* en *Kleopatra* een viertal gelijke letters bevatten, en dat daarenboven in dezen laatsten naam de *a* herhaald wordt. De proef was dus gemakkelijk te nemen, en deze namen gaven terstond een alphabet van 11 klankteekens, wier aantal door toepassing dezer methode op de namen *Alexandros, Berenike* enz. weldra aanmerkelijk vermeerderde. Hierdoor was de vaste grondslag gelegd voor de verdere ontdekkingen van *Silvestre de Sacy, Niebuhr, Wilhelm von Humboldt* en anderen.

Evenwel blijkt uit genoemde „Lettre à Mr. Dacier", dat *Champollion* in dien tijd een nog zeer gebrekkige voorstelling had van het hiëroglyphisch schrift, daar hij met *Young* en anderen steeds de onjuiste meening koesterde, dat de phonetische waarde der afzonderlijke hiëroglyphen enkel betrekking had op de eigennamen, terwijl hij den doorloopenden tekst aanmerkte als bestaande uit ideographische teekens. Van dat gevoelen kwam hij echter terug in zijn „Précis du système hiéroglyphique" (1824), waarin hij aanwees, dat het alphabet, uit de eigennamen opgemaakt, evenmeer van toepassing was op de overige gedeelten, waar men dergelijke teekens aantrof. De gewichtigste uitkomsten van zijn taalkundige nasporingen zijn intusschen opgenomen in zijn „Grammaire égyptienne", in 1836—1841 na zijn dood in het licht verschenen. Hierin beeft hij het hiëroglyphisch schrift en de daarin vervatte taal verklaard en zijn verklaring door een aantal opschriften duidelijk gemaakt. Belangrijk met betrekking tot dit onderwerp is verder de brief van *Lepsius:* „Lettre à Mr. Rosellini sur l'alphabeth hiéroglyphique" (1837), waarin hij het phonetisch alphabet, in de spraakkunst van *Champollion* 232 teekens bevattende, in verschillende klassen verdeelt en slechts 34 hiëroglyphen als zuiver en uitsluitend phonetisch erkent. Het korte overzicht van deze geheele aangelegenheid *gaf Brugsch* in zijn „Hieroglyphisch-demotisches Wörtenbuch" (5 dln., 1867—1882) en in „Aegyptens Stelle in der Weltgeschichte" (1845). Verder hebben de geschriften van *Rosellini, Leemans, Hincks, Lepsius* en *Brugsch*, later die van *Birch, De Rougé* en *Chabas* en eindelijk die van *Goodwin Le Page —Renouf, Dümichen, Ebers, Stern, Naville, Erman* enz. veel licht over dat onderwerp verspreid.

De onderzoekingen over het hiëratisch schrift volgden meestal die over het hiëroglyphisch op den voet. De ontcijfering van het demotisch schrift werd echter na *Silvestre de Sacy* en *Akenblad* vooral door *Young* bevorderd, zooals blijkt uit zijn „Hieroglyphics collected by the Egyptian society" (1823) en zijn „Rudiments of an Egyptian dictionary", eerst als aanhangsel tot de Koptische spraakkunst van *Tattam* (1830), later echter afzonderlijk uitgegeven (1831). Inzonderheid dient te worden vermeld de uitgave van een met vele Grieksche omschriften voorzienen papyrus door den Nederlandschen geleerde *Leemans* in de „Monuments égyptiens de Leide" (1839). Later heeft *Brugsch* zich voornamelijk met die onderzoekingen bezig gehouden; zijn „Grammaire démotique" is de grondslag voor de verdere geworden. Eindelijk mogen wij niet verzwijgen, dat de ontcijfering van *Champollion* onderscheiden en zeer heftige bestrijders gevonden heeft, zooals *Klaproth, Palin, Janelli, Williams, Goulianof, Secchi, Seyffarth* en *Uhlemann*, wier verklaringen in den regel onderling aanmerkelijk verschillen. Het beste leerboek is *Erman's* „Aegyptische Grammatik" (2de druk 1902).

Alle schrift is aanvankelijk beeldschrift en nadert in zijn ontwikkeling meer en meer tot het alphabetisch klankschrift. Daar men het Mexicaansche beeldschrift eigenlijk geen schrift kan noemen, zoo zien wij thans in het Chineesch en in het Europeesch schrift het begin en einde van dien ontwikkelingsgang. Het syllabisch schrift, waarin lettergrepen door teekens aangeduid worden, vormt tusschen die beide het midden. Het Egyptisch schrift echter onderscheidt zich daardoor, dat het tegelijk die verschillende ontwikkelingstrappen bevat. Het ging uit van beeldschrift en verhief zich tot een samenstel van klankteekens, waarin klinkers en medeklinkers gescheiden zijn, zonder evenwel zijn oorsprong te verloochenen en de beiden af te schaffen. De eerste klassen der hiëroglyphen, die der ideographische of begripsteekens (beelden), verdeelt men in zulke, die een afbeelding geven van het bedoelde voorwerp, en in zulke, die abstracte begrippen aanduiden, waarbij men in de derde plaats een reeks van bepalingsteekens voegt, die niet uitgesproken worden, maar enkel dienen om een woord nader te bepalen. Tot de eerste afdeeling behoort bijv. de cirkel als afbeelding der zonneschijf, tot de tweede de gier als het zinnebeeld van de moeder, tot de derde een bloemstengel achter plantennamen. — De tweede klasse is die der phonetische of klankteekens. Deze zijn uit het overgroote getal ideographische hiëroglyphen zoo gekozen, dat het teeken de eerste klank van den naam van het afgebeelde voorwerp voorstelt. Zoo beteekent de uil, in het Egyptisch *moelag*, een *m*, en een adelaar, *achom*, een *a*. Het aantal hiëroglyphen, voor de 20 of 22 taalklanken gekozen, bedraagt ongeveer 30. Men nam, namelijk een zekere afwisseling van gelijkluidende teekens in acht, om fraaier schrift te leveren. In den tijd der Romeinen werden bij dat alphabet nog eenige teekens gevoegd. —

Een derde klasse van hiëroglyphen eindelijk houdt het midden tusschen de beide voorgaanden, doordien hare teekens zoowel ideographisch als phonetisch zijn. Men bezigde namelijk de

Digitized by Google

voor bepaalde woorden bestemde hiëroglyphen ook wel als beginletters der woorden, waarna men er de overige klanken uit het algemeen phonetisch alphabet bijvoegde. Zoo dient bijv. een kruis om het woord *anch* (leven) uit te drukken; het kan echter ook voor de letter *a* gebruikt worden, terwijl men er de klankteekens *n* en *ch* uit het algemeen alphabet bijvoegt. Hierdoor echter wordt het kruis geen algemeen phonetisch teeken, omdat men het niet overal kan bezigen, waar de letter *a* aangeduid moet worden, maar alleen in het begin van het woord *anch*. Somtijds echter verliezen teekens voor gezamenlijke klanken van één of meer lettergrepen hunne oorspronkelijke ideographische beteekenis, zoodat men ze ook voor andere woorden met dergelijke klanken aanwendt. Dubbelzinnigheden worden dan door verschillende hulpmiddelen, vooral door bepalingsteekens, vermeden. In gevallen, waarin de ideographische voorstelling moeilijkheden opleverde, zooals bij vreemde namen, grammaticale verbuigingen enz., bezigde men bij voorkeur de zuiver phonetische hiëroglyphen. Het hiëratisch en demotisch schrift bevat in het algemeen dezelfde bestanddeelen als het hiëroglyphisch, doch daarin is het ideographisch element (het beeldschrift) meer en meer op den achtergrond geschoven door het phonetisch schrift.

Hiëronymieten of *Hiëronymianen*, ook *eremieten* of *kluizenaars van den Heiligen Hieronymus* geheeten, is de naam der leden eener Orde van reguliere koorheeren naar den regel van *Augustinus*, door den Portugees *Vasco* en den Spanjaard *Pecha* gesticht en door *Gregorius XI* in 1374 bevestigd. Deze Orde wijdde zich hoofdzakelijk aan de beoefening der wetenschappen, verspreidde zich snel over Spanje en Portugal en had in1415 haar hoofdzetel in een klooster bij Toledo. Aan de Orde behoorde ook het klooster San-Yuste bij Plasencia, waar *Karel V* zijn laatste levensdagen sleet, terwijl *Philips II* voor haar het Escuriaal deed verrijzen. Hoewel zij groot aanzien verkreeg, bestaat zij thans alleen in Amerika en het Escuriaal.

De derde generaal, *Lupus d'Olmedio*, stichtte in 1424 een afzonderlijke congregratie en noemde deze die der *Hiëronymieten van de Observantie*. Paus *Martinus V* bevestigde ze in 1426, doch zij verkreeg weldra een nieuwen regel. Intusschen werd zij in 1599 in Spanje met de oorspronkelijke Orde der Hiëronymieten hereenigd en keerde tot den regel van *Augustinus* terug, doch in Italië bleef zij bestaan onder den naam van *Eremitae St. Hieronymi de observantia* of *de Lombardia*. Thans is de Orde opgeheven.

Daarenboven heeft men *Kluizenaars van den Heiligen Hieronymus* van de congregratie van den zaligen *Petrus Gambacorta* van Pisa in 1377 gesticht. Deze regel is echter in 1444 verzacht en in 1568 door dien van *Augustinus* vervangen. Vele kleine kluizenaarsvereenigingen, vooral in Beieren en Tirol, smolten samen met deze Orde. Nu bestaan nog twee kloosters, n.l. te Rome en te Viterbo. — Er waren ook *nonnen* of *zusters van den Heiligen Hieronymus*. De vereeniging van deze ontstond door *Maria Garcias* in het klooster van den *Heiligen Paulus* te Toledo in 1375. Eerst ten tijde van *Julius II* legden zij geloften af en werden aan de Orde der Hiëronymieten toegevoegd. Sinds 1835 echter is die congregratie opgeheven.

Hiëronymus, *Sophronius Eusebius*, een van de geleerdste en vruchtbaarste schrijvers der oude Latijnsche Kerk, omstreeks 340 te Stridon in Dalmatië geboren, genoot een zorgvuldige opvoeding en maakte zich te Rome onder leiding van *Donatus* en *Victorinus* met de Romeinsche en Grieksche schrijvers bekend. Zijn reizen langs den Rijn en in Gallië brachten hem in aanraking met verkondigers van het Evangelie, terwijl hij op een reis naar het Oosten, ziek geworden (373), door een droombeeld bewogen werd zich aan de studie der Heilige Schriften te wijden. Vervolgens bracht hij in de woestijn van Chalkis onder zelfkastijding en beoefening der wetenschappen o.a. het leeren van Hebreeuwsch, 4 jaar door, werd in 379 te Antiochië gewijd en ging naar Konstantinopel om *Gregorius van Nazianze* en vervolgens naar Alexandrië om *Didymus* te hooren. Te Rome, waarheen zijn vriend bisschop *Damasus*, hem geroepen had en waar hij in 382 als leeraar optrad, wist hij zich door zijn vroomheid toegang te verschaffen tot de huizen van aanzienlijke vrouwen, die hij ernstig tot het kluizenaarsleven opwekte. Inzonderheid zijn *Marcella* en *Paula* door de brieven, welke hij haar schreef, en door haar vroomheid beroemd geworden. *Paula* vergezelde hem in 385 naar Palestina, waar hij met haar rijkdom een klooster bij Bethlehem stichtte, waarin hij tot aan zijn dood (30 September 420) vertoefde. *Hiëronymus* is ongetwijfeld de geleerdste Kerkvader van zijn tijd. Zijn wetenschappelijke arbeid heeft voor de Latijnen een belangrijk gedeelte der Grieksche Kerk toegankelijk gemaakt; in alle wetenschappelijke vraagstukken, waarbij zijn ijdelheid en zijn zorg voor het handhaven der gestrengste orthodoxie aan het licht komen, geeft hij blijken van groote kritische gaven. In de kerkelijke twisten van dien tijd verloochende hij ter wille van de bisschoppen zijn eigen verleden en voegde hij zich bij de beschuldigers van *Origenes*, wiens geschriften hij te voren met ijver verspreid had. Grooten invloed heeft hij uitgeoefend door zijn uitlegkundige schriften, waarin hij de allegorische methode huldigt, en vooral door zijn Latijnsche Bijbelvertaling, onder den naam van „Vulgata" bekend en nog steeds in de Roomsch-Katholieke Kerk in gebruik. Zijn ijver voor het kloosterleven verleidde hem verder in den strijd tegen *Jovinianus* en *Vigilantius* tot het schrijven van smaadschriften, die meer van een gekrenkt gevoel dan van een weldoordacht oordeel getuigen. Verder heeft hij levensbeschrijvingen gegeven van *Paulus*, *Hilarion* en *Malchus* en „De viris illustribus sive de scriptoribus ecclesiasticis" in het licht gegeven. Zijn werken zijn het best uitgegeven door *Vallarsi* (11 dn., 1734—1742; 2de druk 1766—1772).

Hiëronymus van Praag, de vriend van *Johannes Huss*, dien hij in wetenschappelijke ontwikkeling en in welsprekendheid overtrof, terwijl hij voor hem onderdeed in gematigdheid en vastberadenheid, te Praag geboren, studeerde in zijn geboortestad, te Parijs, Keulen, Oxford en

Digitized by Google

Heidelberg en werd in 1399 bevorderd tot meester in de vrije kunsten en baccalaureus in de theologie. Koning *Wladislaus II* van Polen raadpleegde hem in 1410 bij het stichten der universiteit te Krakau en *Sigmund*, koning van Hongarije, noodigde hem uit te Ofen voor hem te preeken. De leer van *Wicliff*, welke hij bij die gelegenheid aangeroerd had, was oorzaak, dat hij te Weenen in de gevangenis geworpen werd, maar op voorspraak van de universiteit te Praag herkreeg hij weldra zijn vrijheid. Met hart en ziel nam hij nu te Praag deel aan den strijd van zijn vriend *Huss* tegen de misbruiken der hiërarchie en tegen de zedeloosheid der geestelijken. Toen *Huss* te Konstanz in hechtenis genomen werd, ging hij daarheen, om hem te verdedigen. De hertog *van Sulzbach* liet hem in April 1415 te Hirschau gevangen nemen en naar Konstanz brengen. Hier in de gevangenis opgesloten en in het verhoor genomen, bleef hij aanvankelijk standvastig, doch een halfjarige gevangenschap putte zijn krachten zoozeer uit, dat hij den 23sten September 1415 besloot, de kettersche gevoelens te herroepen, waarvan men hem beschuldigd had. Daar hij echter zijn vrijheid niet herkreeg, nam hij in een verhoor op den 26sten Mei 1416 zijn herroeping plechtig terug, beleed, dat hij van zijn wankelmoedigheid meer berouw had dan van een zijner overige zonden en verklaarde openlijk, dat hij een voorstander was der gevoelens van *Huss* en *Wicliff*. Reeds den 30sten Mei werd hij op last van het Concilie verbrand. Men strooide zijn asch in den Rijn, om zijn nagedachtenis te vernietigen.

Hiërophant was de naam van den opperpriester der mysteriën in Eleusis. Hij werd steeds gekozen uit het geslacht der *Eumolpiden*, wier stamvader *Eumolpos* voor den stichter dezer mysteriën en voor den eersten hiërophant gehouden werd. De hiërophant moest den rijperen mannelijken leeftijd bereikt hebben, vrij van lichaamsgebreken wezen, een aangename stem bezitten en onberispelijk van wandel zijn. Hij mocht niet in het huwelijk treden; het is echter niet onwaarschijnlijk, dat men ook wel gehuwde mannen tot hiërophanten gekozen heeft, met het voorschrift om geen tweede huwelijk aan te gaan. Hij vertegenwoordigde bij de mysteriën den *Demiourgos* of Wereldschepper. Het was zijn taak, de omgeschreven wetten te handhaven en uit te leggen, om hen, die ingewijd wenschten te worden, in den tempel te leiden en allengs met de kleine en groote mysteriën bekend te maken. Daarom noemde men hem ook *mystagoog* en *profeet*, en het was niet geoorloofd, zijn naam in tegenwoordigheid van een oningewijde uit te spreken. Bij openbare plechtigheden droeg hij het versierde beeld der goden. Hem ter zijde stond een *hiërophantis* uit het geslacht der *Phylliden*.

Hiersemensel, *Karl Christian Eduard*, een Duitsch rechtsgeleerde, den 20sten Juli 1825 te Schönau in Silezië geboren, studeerde te Breslau en te Koningsbergen. Hij was in verschillende rechterlijke betrekkingen werkzaam, sedert 1859 als rechter in Berlijn. In 1868 nam hij zijn ontslag en werd advocaat en notaris doch stierf reeds den 6den December 1869. Hij stichtte met anderen in 1859 het Juridisch Genootschap en in 1860 den Juristendag, waarvan hij de „Verhandlungen" uitgaf, alsmede de „Preussische Gerichts-Zeitung", welke in 1860 tot orgaan van den Juristendag verheven werd en het volgende jaar onder den titel van „Deutsche Gerichts-Zeitung" in het licht verscheen. Voorts schreef hij: „Vergleichende Uebersicht des heutigen römischen und preussischen Privatrechts" (1852—1855, 2 dln.), „Ergänzungen und Erläuterungen zum Allgemeinen Landrecht" (1854—1858, 4 dln.), „Preussisches Handelsrecht" (1856), „Die allgemeine deutsche Wechselordnung und der preussische Wechselprozess" (1856), „Ergänzungen und Erläuterungen zur Prozessordnung" (1858), „Zur Lehre vom Kaufmännischen Kommissiongeschäft" (1859), „Demokratische Studien" (1866), en „Die Verfassung des Norddeutschen Bundes" (1867—1870, 3 dln.).

High Church is naast *Low Church* en *Broad Church* de naam van een kerkelijke richting in de Anglikaansche kerk. Deze drie richtingen hebben zich in den loop der 19de eeuw in Engeland gevormd. De *High Church*richting steunt op de kerkelijke en wereldlijke aristocratie en is het best aan te duiden als de streng conservatieve ritualistische richting. De *Broad Church* (zie aldaar) vertoont meer vrijzinnige trekken. De *Low Church* is het best te omschrijven als een Evangelische richting, die dogma en ritueel minder hoog stelt dan de *High Church*. — Onjuist wordt tegenwoordig ook de naam *High Church* gebruikt voor de Engelsche staatskerk in haar geheel.

Highgate, een voorstad van Londen, 8 km. ten N.N.W. van den Londonbridge, ligt op een 129 m. hoogen heuvel, heeft een Gotische kerk, een prachtig kerkhof, het Waterloo-park, een pokkenhospitaal en talrijke instellingen van liefdadigheid.

Highwaymen noemde men in Engeland roovers te paard, die vroeger, vooral in den omtrek van Londen, de wegen onveilig maakten. Daartoe behoorden wel eens personen van aanzienlijke geslachten. De stoutheid en de ridderlijkheid, waarmede zij hun rooverijen pleegden, verleenden hun een romaneske kleur, en de balladen, waarin *Claude Duval* en andere bekende highwaymen bezongen werden, behoorden in den aanvang der 18de eeuw tot de geliefkoosde lectuur van het Engelsche volk. Ook de novellisten, van *Defoe* en *Fielding* af tot *Bulwer* en *Ainsworth* toe, hebben aan de lotgevallen dier roovers wel eens hun stof ontleend. Wie een highwayman gevangen overleverde, ontving een beloooning van 40 pond sterling. Thans echter zijn zij reeds lang verdwenen.

Hik *(Singultus)* houdt men voor een krampachtige, plotselinge samentrekking van het middenrif, gepaard met een beweging van het strottenhoofd en met een snelle inademing, gevolgd door een eigenaardig geluid, overeenkomende met den toon, voortgebracht door het indringen van lucht in een koker, wanneer deze plotseling geopend wordt. De hik wordt veelal veroorzaakt door prikkeling in de keel, door koude of hitte of door het gulzig doorzwelgen van spijs of drank. Voorts ontstaat ook wel hik door hevig lachen, door angst of schrik, en hij kan door zijn hard-

Digitized by Google

nekkigheid wel eens gevaarlijk worden; in dit geval staat hij doorgaans in verband met hysterie. Een ongunstig teeken is de hik als hij optreedt in zware ziektetoestanden, bijv. bij typhus. De behandeling van den hik is verschillend naar gelang van zijn oorzaak; gewoonlijk doen verdoovende middelen goeden dienst; in gewone gevallen kan men den kramp van het middenrif tot rust trachten te brengen door na diepe inademing den adem zoolang mogelijk bij gesloten neus in te houden; bij kinderen is het langzaam drinken van eenig lauw water aan te bevelen.

Hikone, een stad in de Japansche provincie Omi, ligt aan het Biwameer, is door een spoorweg met Osaka verbonden en telt ongeveer 25 000 inwoners. Ten O. dezer stad, bij Sekigahara, werd den 15den September 1600 de slag geleverd, die *Tokoegawa Iyeyasoe* de heerschappij over geheel Japan gaf.

Hilâli, *Badr-uddin,* een Perzisch dichter, te Astrabâd geboren, begaf zich reeds op jeugdigen leeftijd naar Herat, waar hij de bescherming genoot van *Mir Ali Sjir,* begaf zich later naar Irak en Aserbeidsjan, keerde vervolgens naar Herat terug, maar werd er in 1530 ter dood gebracht als verdacht van ketterij. Zijn lyrische gedichten ademen een groote teederheid. Verder leverde hij twee mesnewi's of dubbel gerijmde epische gedichten: „Sifat alasjikin" (De hoedanigheden der minnenden) en „Koning en derwisj". Dit laatste is een beroemd stuk, dat zich door fijn gevoel, rijkdom van denkbeelden en dichterlijke beschrijvingen onderscheidt. Een Duitsche vertaling daarvan leverde *H. Ethé* in zijn „Morgenländische Studien" (1870).

Hilarion, *De Heilige,* de stichter van het monnikswezen in Palestina en Syrië, in 288 te Tabatha bij Gaza in Palestina geboren, ging te Alexandrië tot het Christendom over en hield zich daarna bij den *H. Antonius* in de woestijn op. In 306 keerde hij naar zijn geboorteland terug, schonk zijn vermogen aan de armen en leefde langen tijd als kluizenaar in de woestijn tusschen Gaza en Egypte. Hij overleed in 371 op Cyprus. Zijn gedenkdag is 21 October.

Hilarius *(Paus),* Zie *Hilarus.*

Hilarius van Poitiers, *De Heilige,* een Latijnsch kerkvader, bijgenaamd „de Athanasius van het Westen", voerde een heftigen strijd tegen de *Arianen* en werd dientengevolge *Haereticorum malleus et flagellum* (Hamer en geesel der ketters) genoemd. Hij werd in 315 te Poitiers uit Heidensche ouders geboren en kort na het jaar 350 benoemd tot bisschop in zijn geboortestad. Weldra was hij gewikkeld in de twisten van die dagen; ofschoon aanvankelijk door keizer *Constans* beschermd, werd hij later door diens Arianenschgezinden broeder *Constantius* naar Phrygië verbannen (356—360), vanwaar hij steeds betrekkingen onderhield met zijn aanhangers, de bisschoppen van Gallië. Later ontving hij verlof terug te keeren, waarna hij *Auxentius,* bisschop van Milaan, bestreed, die tot het Arianisme overhelde. Hij overleed den 1sten November 366. In 1852 werd hij geplaatst onder de „doctores ecclesiae". Zijn werken zijn gedeeltelijk strijdschriften als „De Trinitate" en „De synodis", gedeeltelijk commentaren op boeken des Ouden of Nieuwen Verbonds. Ook is hij bekend als kerkelijk hymnendichter. Zijn werken zijn door de Benedictijnen (1693), door *Maffei* (2 dln., 1730) en door *Oberthür* (1781—1788) in het licht gegeven.

Hilarus of *Hilarius,* paus van 461 tot 468, was Sardiniër van geboorte; als afgevaardigde van *Leo I* op het concilie te Ephese in 449, heeft hij daar de Romeinsche belangen sterk verdedigd. De oudste overgeleverde acten van een Romeinsche synode dateeren uit zijn tijd (465).

Hildburghausen, de voormalige residentie van den hertog *van Saksen-Hildburghausen,* maar sedert 1826 tot het hertogdom Saksen-Meiningen behoorende, ligt op den rechteroever van de Werra en aan den Werraspoorweg en de lijn Hildburghausen—Heldburger, in een vruchtbaar dal. Het stadje telt (1910) 7708 inwoners, en heeft een vriendelijk voorkomen, zindelijke straten en 10 pleinen. Het bestaat uit de Oudstad, de Nieuwstad en 2 voorsteden. Tot de merkwaardige gebouwen behooren het ouderwetsche stadhuis met twee torens, het regeeringsgebouw, thans ingericht voor het Hof van Appèl en eenige kerken. Het voormalig hertogelijk kasteel is een fraai en regelmatig gebouw, in 1615 tot 1695 verrezen, en in den tuin vindt men een gedenkteeken van *Louise,* koningin van Pruisen. Men heeft te Hildburghausen onderscheiden rechtbanken, een gymnasium, een instituut voor doofstommen, en een krankzinnigengesticht. De merkwaardigste inrichting van nijverheid was het „Biographisch Instituut" door *J. Meyer* gesticht en in 1828 van Gotha hierheen verplaatst, maar in 1874 naar Leipzig overgebracht. Thans vindt men er glas-, kaarten-, messen-, houtwol- en landbouwmachinefabrieken, bierbrouwerijen en aardewerkfabrieken. Volgens de sage heeft Hildburghausen haar ontstaan te danken aan een villa, door den Frankischen koning *Childebert,* een zoon van *Chlodwig,* aldaar gebouwd; doch eerst in de 14de eeuw werd het tot een stad verheven en door muren omringd.

Hilde *(Hildr)* is de meest beroemde walkure in de Noorsche mythologie en heldensage. De naam beteekent strijdende maagd. Als *Brynhild* speelt zij een belangrijke rol. Van *Odin* krijgt zij bevel in den strijd tusschen *Hjalmgunnar* en *Agnar* genen bij te staan, doch zij schenkt den laatste de overwinning en wordt tot straf daarvoor door *Odin* met een slaapdoorn gestoken. Op Hindanfjall sluimert de jonkvrouw in haar panteer en helm en omringd door schilden, totdat *Sigurd* door de vlammen rijdt en haar wekt. Zij verlooft zich met hem, maar besluit tot zijn dood, als hij haar verlaat en sterft ten slotte vrijwillig met haar verloofde den vuurdood. Later werd zij verpersoonlijkt met *Brünnhilde.*

Hildebrand, *Bror Emil,* een Zweedsch archaeoloog en penningkundige, den 22sten Februari 1806 te Madesjö (Småland) geboren, werd in 1830 docent in de numismatiek te Stockholm, in 1832 assistent aan het penningkabinet aldaar en in 1837 directeur daarvan. Hij was lid van verschillende academiën en schreef: „Upplysningar bell Sveriges mynthistoria" (1831—1832), „Anglosachsiska mynt i svenska kongl. myntkabinetkel, funna i Sveriges yard" (2de

Digitized by Google

druk 1883), „Minnespenningar öfver enskilda svenska män och gvinnor" (1860), „Svenska sigiller från medeltiden" (1862—1867, 2 dln.), „Sveriges och svenska konungahusets minnespenningar" (1874—1875, 2 dln.), terwijl verder in verschillende tijdschriften artikelen van zijn hand verschenen. Hij overleed den 30sten Augustus 1884 te Stockholm.

Hildebrand, Hans Olof, een Zweedsch geschiedschrijver en oudheidkundige, een zoon van den voorgaande, den 5den April 1842 te Stockholm geboren, studeerde te Upsala, werd in 1871 benoemd tot conservator, in 1879 tot inspecteur der archaeologische monumenten in Zweden, en in 1874 tot historiograaf der Koninklijke Orden. Hij was in 1874 algemeen secretaris van het internationaal anthropologisch-archaeologisch congres te Stockholm en vertegenwoordigde de Zweedsche regeering op de congressen te Bologna, Brussel, Pest en Lissabon. Hij schreef o. a.: „Svenska folket under hednatiden" (1866; 2de druk 1872, Duitsche vertaling 1873), „Sveriges medeltid, Kulturhistorisk skildring" (1879—1899), „The industrial art of Scandinavia in the pagan time" (1882), „The industrial art of Scandinavia in the middle ages" (1893), „Sveriges mynt under medeltiden" (1895) en gaf een nieuwen druk van *Dahlberg's* „Suetia antiqua et hodierna" (3 dln., 1900). Hij redigeert het: „Antiquarisk Tidskrift for Sverige" en „K. Vitterhets historie och antiquitets-akademien Månadsblad".

Hildebrand, Emil, een geschiedkundige en broeder van den voorgaande, den 22sten October 1848 te Stockholm geboren, werd in 1875 assistent aan het rijksarchief, in 1880 lector aan het gymnasium en is sedert 1901 directeur van het archiefwezen, dat hij geheel reorganiseerde. Behalve talrijke tijdschriftartikelen schreef hij: „Engelska samhälleforhållanden före den normandiska erövringen" (1875), „Svenskt Diplomatarium" (1878) „Wallenstein und seine Verbindungen mit den Schweden" (1885), „Sveneka rikedagsakter" (1887 enz.), „Lärobok i svensk statskunskap" (2de druk 1892), „Sveriges regeringeformer 1634—1809 samt konungaförsäkringar 1611—1800" (1891), „Svenska schriftprof från Erik den Heliges tid till Gustaf III's" (1894—1900, 2 dln.), „Gustaf Wasa" (1896), „Sveneka statsförfattningens historiska utveckling från äldsta ho till våra dagar" (1896) en „Sveriges historia intill 20 : de seklet" (1902—1909).

Hildebrand, *Bruno,* een Duitsch staathuishoudkundige, den 6den Maart 1812 te Naumburg aan de Saale geboren, studeerde te Leipzig en te Breslau in de philosofie en geschiedenis, vestigde zich in 1836 aan de universiteit te Breslau als privaatdocent en werd er in 1839 tot buitengewoon hoogleeraar benoemd. In 1841 ging hij als gewoon hoogleeraar in de staatswetenschappen naar Marburg, waar hij wegens het verdedigen van de rechten der universiteit bij de regeering in ongenade viel. Na een lang verblijf te Londen in 1846 werd hij wegens een artikel, door hem in de Duitsche „Londoner Zeitung" geplaatst, van majesteitsschennis beschuldigd en uit zijn academische betrekking ontzet en eerst in het begin van 1848 kort voor de woelingen van Maart, vrijgesproken. Weldra werd hij afgevaardigd naar de Nationale Vergadering te Frankfort en in 1849—1850 was hij lid van den Landdag in Keur-Hessen. Na den terugkeer van *Hassenpflug* in het ministerie, behoorde hij tot diens heftigste tegenstanders, en toen in 1851 genoemde staatsman zijn reactionnaire plannen verwezenlijkt had, verliet *Hildebrand* den Keur-Hessischen staatsdienst en werd hoogleeraar aan de universiteit te Zurich. Hier was hij mede de stichter van den Zwitserschen noordoosterspoorweg en bleef er als professor en spoorwegdirecteur werkzaam tot in 1856, toen hij als hoogleeraar naar Bern vertrok, waar hij het eerste statistische bureau in Zwitserland oprichtte. In 1858 moedigden eenige invloedrijke mannen hem aan ook te Bern een spoorwegcomité in het leven te roepen, waardoor hij zich echter veel vervolging en vijandschap op den hals haalde. Om die reden legde hij zijn betrekking neder en vertrok als hoogleeraar in de staatswetenschappen naar Jena, waar hij tevens als directeur van het statistisch bureau der Thuringsche staten werkzaam was. Hij overleed aldaar den 29sten Januari 1878. Van zijn geschriften noemen wij: „Nationalökonomie der Gegenwart und Zukunft" (1848), „Die Kurhessische Finanzverwaltung" (1850), „Statistische Mitteilungen über die volkswirtschaftlichen Zustände Kurhessens" (1853) en „Beiträge zur Statistik des Kantons Bern" (1860). Ook was hij redacteur van de door hem gestichte „Jahrbücher der Nationalökonomie und Statistik", welke later onder de redactie kwam van *J. Conrad* en van de „Statistik Thuringens" (1866—1878, 2 dln.).

Hildebrand, *Rudolf,* een Duitsch germanist, den 13den Maart 1824 te Leipzig geboren, bezocht de universiteit aldaar, studeerde aanvankelijk in de theologie doch wijdde zich weldra uitsluitend aan de wijsbegeerte en letterkunde. In 1848 aanvaardde hij een betrekking aan de St. Thomasschool te Leipzig, welke hij tot het einde van 1866 waarnam. Sedert 1850 was hij corrector en medewerker aan het „Deutsches Wörterbuch" van de *Grimms* en hij zette het in 1864, na den dood der gebroeders *Grimm,* met den hoogleeraar *Wiegand* te Giessen voort. Daar hij dezen last niet tegelijk met dien zijner leeraarsbetrekking kon dragen, werd hij door den raad der stad van de plichten dezer laatste voor de helft ontheven. Toen de 3-jarige ontheffing afgeloopen was, werd *Hildebrand* benoemd tot buitengewoon (1869) en later tot gewoon (1874) hoogleeraar aan de universiteit te Leipzig, waarna hij dat werk in een 5de deel vervolgd heeft. Daarenboven leverde hij: een uitmuntende bewerking van *Soltau's* „Deutsche historische Volkslieder. Zweites Hundert" (1856), „Vom deutschen Sprachunterrichte in der Schule und von deutscher Erziehung und Bildung überhaupt" (8ste druk 1903), „Ueber Grimm's Wörterbuch in seiner wissenschaftlichen und nationalen Bedeutung" (1869) en „Gesammelte Aufsätze und Vorträge zur deutschen Philologie und zum deutschen Unterricht" (1890). Hij overleed den 28sten October 1894 te Leipzig. Na zijn dood verschenen nog: „Tagebuchblätter eines Sonntagsphilosophen" (1896), „Beiträge zum deutschen Unterricht"

Digitized by Google

(1897), „Materialien zur Geschichte des deutschen Volksliedes" (1900) en „Ueber Walter von der Vogelweide" (1900).

Hildebrand, *Adolf,* een Duitsch beeldhouwer, den 6den October 1847 te Marburg geboren, studeerde te Neurenberg en onder leiding van *Zumbusch* te München. Zijn werk is de „Bismarckfontein te Jena" (1894), „de Wittelsbachsche fontein te München" (1895) en een „monumentale fontein te Straatsburg" (1902). Hij schreef: „Das Problem der Form in der bildenden Kunst" (4de druk 1903).

Hildebrand, *Otto,* een Duitsch geneeskundige, den 15den November 1858 te Bern geboren, studeerde te Jena, werd in 1894 hoogleeraar te Göttingen en ging met *König,* bij wien hij gewerkt had, naar Berlijn, waar hij de leider werd van de chirurgische polykliniek aan de Charité, en in 1904 directeur van de kliniek. Hij bestudeerde de hersenvliesontsteking na verwondingen, de boret- en endeldarmkanker, breuken van hersens en ruggemerg, ontstekingen van de alvleeschklier, kaakgezwellen, misvormingen enz. Hij schreef o. a.: „Grundriss der chirurgisch-topographischen Anatomie" (Wiesbaden, 3de druk 1918); bewerkte den 2den en 3den druk van de „Algemeene chirurgie" in *König's* „Lehrbuch der Chirurgie" (Berlijn 1909) en redigeert sinds 1895 den „Jahresbericht über die Fortschritte auf dem Gebiet der chirurgie" (Wiesbaden).

Hildebrand. Zie *Beets, Nicolaas,* en *Gregorius VII.*

Hildebrand-Hildebrandsson, *Hugo,* een Zweedsch meteoroloog, den 19den Augustus 1838 te Stockholm geboren, studeerde in de natuurwetenschappen en werd in 1878 hoogleeraar in de natuurkunde aan de hoogeschool te Upsala en directeur van het meteorologisch observatorium aldaar. Van 1899 tot 1907 was hij secretaris van de Internationale meteorologische commissie, sedert 1900 is hij lid van het Nobelcomité. Behalve met het klimaat van zijn vaderland hield hij zich vooral bezig met de studie der luchtstroomen en der wolken. Van zijn geschriften noemen wij: „Atlas des mouvements supérieurs de l'atmosphère" (Stockholm 1877), „Distribution des éléments météorologiques autour des minima et maxima barométriques" (Stockholm 1883), „Wolkenatlas" (Hamburg 1890), „Atlas international des nuages" (met *Riggenbach* en *Teisserenc de Bort* (2de druk Parijs 1910, „Les bases de la météorologie dynamique (met *Teisserenc de Bort,* Parijs 1898 v.v.).

Hildebrandslied is de naam van een fragment uit de Duitsche heldensage, hetwelk waarschijnlijk in de 8ste of 9de eeuw geschreven en op de buitenzijde der dekbladen van een Latijnsch handschrift, en dat zich thans te Kassel bevindt, gevonden is. In 1729 maakte *Eccard* het bekend, en men beschouwde het als een gedeelte van een Nederduitsche prozaroman, totdat de gebroeders *Grimm* in 1812 aantoonden, dat het uit alliterereerende verzen bestaat. De beste uitgave is die van *Lachmann* (1833). Het is moeilijk te lezen, omdat Hoog- en Nederduitsch dialect er in vermengd zijn. Waarschijnlijk is het door een Nederduitschen schrijver naar een Hoogduitsch voorbeeld afgeschreven. Dit lied is hooget merkwaardig als het eenig overblijfsel van dien aard uit het oudste tijdperk der Duitsche letterkunde. De inhoud is deze: *Diederik van Bern* is voor *Odoacer* naar den Hunnenkoning *Attila* gevlucht met zijn dienstknecht *Hildebrand.* Deze laatste heeft zijn gade en onmondigen zoon te Bern (Verona) achtergelaten en ontmoet, wanneer hij na vele jaren terugkeert, dien zoon, *Hadubrand* geheeten, zonder hem te kennen. Zij geraken in twist en dagen elkander uit. *Hildebrand* vraagt naar den naam zijner tegenpartij en maakt zich bekend als *Hadubrands* vader. Doch laatstgenoemde wil hem niet gelooven en zet den strijd voort. Hier breekt het lied af. Ongetwijfeld was het slot tragisch: de zoon valt in het gevecht. Het lied bestaat uit strofen van 4 regels, wier deelen door alliteratie verbonden zijn. De voorstelling is kernachtig en krachtig, en het verhaal heeft, volgens getuigenis van dr. *Jonckbloet,* een epische breedte en gelijkmatigheid in den trant van *Homerus.*

Hildegaersberch, *Willem van,* een Nederlandsch dichter en de uit zijn werken het best bekende der zoogenaamde sprookaprekers, d. w. z. dichters, die van het voordragen van hun werken hun beroep maakten, ontleent zijn naam aan zijn geboorteplaats. Tusschen 1383 en 1408 heeft hij, blijkens de rekeningen der grafelijkheid, herhaaldelijk te 's-Gravenhage en een enkele maal te Middelburg aan het hof „gesproken", misschien ook reeds vóór 1375, terwijl hij in 1409 gestorven schijnt te zijn. Voor het overige weten wij alleen uit zijn werken, dat hij in zijn jeugd een avontuurlijk, zwervend leven geleid heeft, dat hij geen Latijn verstond en dat hij den invloed van *Maerlant* en vooral van *Boendale* heeft ondergaan. De gedichten van *Hildegaersberch,* die ten getale van meer dan 100 in twee handschriften, enkele fragmenten nog in een derde, bewaard zijn gebleven, hebben geen hooge kunstwaarde. Zij zijn voor een belangrijk deel in strofischen vorm geschreven, bijna altijd didactisch en niet zelden politiek van inhoud en getuigen van burgerlijke opvattingen. Het meest bekend zijn: „Hoe deerste partyen in Holland quamen", dat den oorsprong der Hoeksche en Kabeljauwsche twisten behandelt en „Vant Regiment van goeden heren", waarschijnlijk een loflicht op *Floris V* en *Willem III.* Een drietal boerden, met bekelend karakter dragen de titels „Van den Waghen" (over omkoopbare rechters), „Van den Monick" en „Van der Paep die sijn boeck ghestolen wert". Zijn gedichten zijn uitgegeven door *Bisschop* en *Verwijs* (1870).

Hildegard, *De Heilige,* omstreeks het jaar 1098 te Böckelheim in het graafschap Sponheim geboren, behoorde tot een adellijk geslacht. Van haar 8ste jaar af was zij in het klooster Disibodenberg in het vorstendom Zweibrücken en was er later abdis. Toen hier de nonnen niet meer geborgen konden worden, stichtte zij een nieuw klooster op den Rubertsberg bij Bingen en bleef er aan het hoofd tot aan haar dood den 17den September 1179. Met vrijmoedigheid verhief zij haar stem tegen de verdorvenheid en de misbruiken der Kerk, alsmede tegen de grove ondeugden der geestelijken, verkondigde, dat er tijden van wraak over hen zouden aanbreken, waarna

Digitized by Google

de Kerk tot een algemeene vroomheid zou worden gereinigd, en wist op een aanschouwelijke wijze de komst van den Anti-Christ op aarde, zijn nederlaag, de loutering der aarde door vuur, het laatste oordeel en de zaligheid der getrouwen te schilderen. Haar roem als profetes vermeerderde door reizen, waarop zij predikte en voorspellingen deed, en vooral doordien paus *Eugenius III* haar goddelijke roeping erkende. Van haar talrijke geschriften zijn de: „Scivias (sci vias = ken de wegen [des Heeren]) seu visionum et revelationum libri III" (1678) de belangrijkste.

Hildesheim, de hoofdstad van een gelijknamig district in de Pruisische provincie Hannover, ligt aan de Innerste, is een kruispunt van spoorwegen en telt, na de inlijving van Moritzberg (1911) 54 800 inwoners. Zij bestaat uit de Oud- en de Nieuwstad (sedert 1583 vereenigd) en de „Freiheit" (residentie van den bisschop). De zeer oude stad heeft in de binnenstad nog veel nauwe en hoekige straten met ouderwetsche huizen, waarvan de bovenverdiepingen boven de andere uitsteken en met houtsnijwerk en erkers zijn voorzien. Van de kerken moet in de eerste plaats de Dom genoemd worden. De oorspronkelijke bouw dagteekent uit de 11de eeuw, maar heeft later veel veranderingen ondergaan. Onlangs zijn de binnenmuren gerestaureerd. Zeer interessant zijn de uit den eersten tijd der Middeleeuwen afkomstige domschat, de ijzeren deurvleugels (1015) met relieks van bisschop *Bernward* (zie aldaar), uit de geschiedenis der eerste menschheid en van *Christus,* een ijzeren doopvont uit de 13de eeuw, twee Romaansche reliquiënkastjes en twee groote luchters uit de 11de eeuw. In de torens bevindt zich een prachtig klokkenspel. Voor den toegang naar het koor staat de zoogenaamde Irmenzuil en voor de buitenmuren der grafkapel breidt de beroemde duizendjarige rozenstok, 8 m. hoog en 10 m. breed, zijn takken uit; een Romaansche kruisgang omgeeft het inwendige. In een zijportaal verheft zich de 4 m. hooge Christuszuil (1022), waarop de geschiedenis van *Christus* is afgebeeld. Op het Domhof staat het standbeeld van bisschop *Bernward.* Van de overige kerken vermelden wij de Godehardus-kerk (1133—1172), een meesterstuk van Romaanschen stijl met drie torens in pyramidenvorm, de Michaëliskerk, een reusachtige Romaansche basilica met het graf van *Bernward* en een prachtig beschilderd houten dak; de Magdalenakerk met twee kostbare luchters uit *Bernward's* werkplaats en de Andreaskerk met een 118 m. hoogen toren. Andere openbare gebouwen zijn het oude Tempeliershuis, het stadhuis (1440) met fresco's van *Hermann Prell,* waarvoor een fontein staat, het voormalige Trinitatishospitaal, het Michaëlisklooster (thans krankzinnigengesticht) enz. Behalve dat van bisschop *Bernward* bezit de stad nog standbeelden van *Willem I* en *Römer.* Men vindt er twee gymnasia, een landbouwschool met proefstation, twee seminaria, een aantal vakscholen, een stedelijk museum met kostbare verzamelingen, het Andreasmuseum, een doofstommeninstituut en krankzinnigengesticht, twee weeshuizen enz. In 1909 werd er een nieuw stadstheater in klassieken stijl, naar een ontwerp van prof. *Max Littmann,* geopend en in 1911 een door den groothandelaar *Pelizäus* te Kaïro, een geboren Hildesheimer, gesticht museum (Pelizäus-Museum), waarin door den stichter verzamelde Egyptische oudheden (gedenkteekenen, Romeinsche glazen, Grieksche vazen, terracotta's enz.), benevens gipsafgietsels van op de plaats van het oude Memphis gevonden zilveren voorwerpen, werden ondergebracht. Hildesheim heeft een suikerraffinaderij, gummifabriek, ijzergieterijen, een conservenfabriek, vervaardiging van molensteenen, kachels, haarden, machines, wagens, torenklokken, glas, tapijten, mout, chocolade, tabak, sigaren, leder en bier. Handel wordt voornamelijk gedreven in suiker, graan, kunstmest en andere landbouwartikelen. Ten Z. der stad ligt de bedevaartplaats Ottbergen. Bij Hildesheim werd in 1868 een verzameling Romeinsche zilveren voorwerpen gevonden, die bekend staat als de Hildesheimer Zilvervondst.

Het bisdom Hildesheim is zijn oorsprong verschuldigd aan *Karel den Groote* en *Lodewijk den Vrome.* Eerstgenoemde stichtte het ter bekeering der Saksers in 786 te Elze en bepaalde, dat het gebied van den bisschop zich zou uitstrekken over de 12 Oostfaalsche gouwen, en laatstgenoemde verplaatste den zetel van het bisdom van Elze naar Hildesheim. In de 10de en 11de eeuw bereikte het hoogstift onder de bisschoppen *St. Bernward* (leermeester en later kanselier van *Otto III)* en *St. Godehard* (geheimraad van *Hendrik II)* een hoogen trap van bloei. Onder hun opvolgers telde het domkapittel 52 praebenden. Ook verkregen de bisschoppen uitgestrekte landen van hun kerkelijk gebied in eigendom en wisten zich in het bezit daarvan te handhaven tegen het machtige Huis van Brunswijk. Ook ontstonden er gedurig twisten tusschen den bisschop en de stad Hildesheim. Niettemin breidde het hoogstift zich gestadig uit, totdat in 1519 de Hildesheimsche Stiftsoorlog uitbarstte, waarin de hertogen *van Brunswijk,* als uitvoerders van den Rijksban, door keizer *Karel V* over bisschop *Jan IV* uitgesproken, het grootste gedeelte des lands veroverden en daarna door het verdrag van Quedlinburg (1523) wettig verkregen. De kerk te Hildesheim behield toen slechts de ambten Steuerwald, Peine, Marienburg en de Domproostdij, te zamen onder den naam van het Kleine Stift. Het Groote Stift, 18 ambten met de daarin gelegen steden en dorpen, verviel aan de hertogen van *Brunswijk.* Eerst bisschop *Ferdinand,* hertog *van Beieren* en metropolitaan van Keulen, slaagde er in 1643 door een overeenkomst met de hertogen *August* en *Christiaan Lodewijk van Brunswijk-Lüneburg* in, het Hoogstift, met uitzondering van een vijftal ambten, terug te krijgen. Daar echter alle steden, het grootste gedeelte van den adel en zelfs vele vlekken den Protestantschen godsdienst omhelsd hadden, terwijl het bisdom aan de R.-Katholieke Kerk getrouw bleef, zorgde *Georg Lodewijk,* keurvorst van Hannover, dat aan de ingezetenen vrijheid van godsdienst werd toegekend (11 Juli 1711). Onder den 59sten bisschop, *Franz Egon,* vrijheer *von Fürstenberg* († 11 Augustus 1825) kwam het bisdom den 25sten Februari 1808 aan Pruisen, werd in 1807 ingelijfd in het koninkrijk Westfalen en kwam in 1813 in het bezit van Hannover, waaraan het

Digitized by Google

door het Congres te Weenen (1815) werd toegewezen.

Hildreth, *Richard,* een Amerikaansch geschiedschrijver, den 29sten Juni 1807 te Deerfield in den staat Massachusetts geboren, ontving zijn opleiding aan het Harvardcollege te Cambridge, was vervolgens eenigen tijd werkzaam als pleitbezorger te New-York en belastte zich in 1832 met de redactie van den „Boston Atlas". Zijn afkeer van de slavernij beschreef hij in: „The slave, or memoirs of Archy Moore" (1836), ook genaamd „The white slave, or memoirs of a fugitive" (1852) en „Despotism in America, an inquiry into the nature, results and legal basis of the slaveholding system" (2de druk 1854). Verder schreef hij „Banks, banking and paper currencies" (1837), „Theory of morale" (1844), „Theory of politics or inquiry into the foundation of governments and the cause and progress of political revolutions" (1853) en „Japan as it was and is" (1855). Zijn belangrijkst geschrift is echter „History of the United States of America" (6 dln., 1849—1852, nieuwe druk, 1880). Dit werk, hoewel niet schitterend van stijl, onderscheidt zich door gestrenge onpartijdigheid. De eerste 3 deelen bevatten het ontstaan der Noord-Amerikaansche koloniën tot 1788, de volgende 2 den strijd der democraten en foederalisten onder *Washington, Adams* en *Jefferson,* het 6de den tweeden oorlog tegen Engeland tot aan het sluiten van het Missouritractaat (1612). Hij overleed den 11den Juli 1865 te Florence.

Hilferding, *Alexander Fedorowitsj,* een Russisch schrijver, in 1831 geboren, ontving zijn opleiding te Moskou, reisde in verschillende Slavische landen buiten het Russische Rijk en was na zijn terugkeer een ijverig voorstander van de partij der Slavophilen. Tot zijn *gezamenlijke* werken, in 1868—1874 te Petersburg in 4 deelen in de Russische taal in het licht verschenen, behooren: „Geschiedenis der Serviërs en Bulgaren," „Geschiedenis der Baltische Slaven", „Reizen in Bosnië, Herzegowina en Oud-Servië", enz. Verder schreef hij: „Overblijfselen der Slaven aan den Zuidelijken oever der Oostzee" (1853), en „Over de verwantschap der Slavische taal met het Sanskrit" (1853). In 1871 verzamelde hij volksliederen langs den oever van het Onegameer, die in 1873 onder den titel „Bylinen uit Onega" in het licht verschenen, nadat hij den 2den Juli 1872 overleden was.

Hilgenfeld, *Adolf,* een Duitsch godgeleerde, den 2den Juni 1823 te Stappenbeck bij Salzwedel geboren, studeerde te Berlijn en te Halle, vestigde zich na zijn promotie in 1846 te Jena als privaatdocent en werd er in 1850 benoemd tot buitengewoon, in 1869 tot gewoon hoogleeraar. Hij is in 1907 overleden. Hij wijdde zich op het voetspoor van *F. Ch. Baur* hoofdzakelijk aan een kritisch onderzoek omtrent het oorspronkelijk Christendom; de belangrijkste zijner vele werken zijn: „Die Evangelien nach ihrer Entstehung und geschichtlichen Bedeutung" (1854), „Das Urchristenthum" (1855), „Die jüdische Apokalyptik" (1857), „Novum Testamentum extra canonem receptum" (4 dln., 1865—1867, 2de druk in 1876 enz.), „Historisch-kritische Einleitung in das Neue Testament" (1875), „Ketzergeschichte des Urchristentums" (1884), „Judentum und Judenchristentum" (1886), een uitgave van den „Pastor van *Hermas*", „Acta apostolorum graece et latine secundum antiquissimos testes" (1869) en „Ignatii Antiocheni et Polycarpi Smyrnaei epistolae et martyria" (1902). Sedert 1853 gaf hij de „Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie" uit.

Hilkia is een herhaaldelijk voorkomende bijbelsche naam. Bekend is de hoogepriester *Hilkia,* die het wetboek „Deuteronomium" vond, dit den jongen koning *Josia* ter hand stelde en zoo aanleiding gaf tot de hervorming van *Josia.* Deze *Hilkia* is niet gelijk te stellen met *Hilkia* den vader van *Jesaja,* daar deze uit Anatoth afkomstig was.

Hill, *Rowland,* een Engelsch schrijver, den 12den Augustus 1744 geboren en den 11den April 1833 overleden. Onder zijn talrijke geschriften zijn vooral de „Village dialogues" (2 dln., 1801) merkwaardig; zij beleefden reeds in 1809 den 6den druk.

Hill, sir *Rowland,* baronet *van Almarez* en *Hawkstone,* viscount, een Engelsch generaal, den 11den Augustus 1772 te Prees Hall geboren, bezocht de militaire academie te Straatsburg, werd als vaandrig geplaatst bij het Britsche leger, was kapitein bij de belegering van Toulon en streed als luitenant-kolonel in 1801 in Egypte, waar hij zwaar gewond werd. In 1808 ging hij als generaal-majoor naar Portugal en onderscheidde zich vooral bij Talavera en Busaco, werd in 1809 luitenant-generaal en bewees aan het hoofd van een korps aan *Wellington* belangrijke diensten, waarom hem de titel van baronet ten deel viel. In 1815 streed hij met roem bij Waterloo; hij werd in dat jaar bevorderd tot generaal, in 1827 tot gouverneur van Plymouth en in 1828 tot opperbevelhebber van het Britsche leger. In 1842 legde hij die betrekking neder, verkreeg de waardigheid van pair en overleed den 10den December 1842 op zijn landgoed bij Shrewsbury.

Hill, *Rowland,* de hervormer van het Engelsche postwezen, den 3den December 1795 te Kidderminster geboren, schreef in 1837 een brochure over het nadeel van het hooge briefport, deed in 1839 aan het Parlement het voorstel om het pennyport voor alle binnenlandsche brieven in te voeren en zag in 1841 zijn pogingen met een gewenschte uitkomst bekroond. Weldra kwamen de voordeelen van het nieuwe stelsel aan den dag, en een nationale inschrijving beloonde den ontwerper met een som van 130 000 pond sterling. Nadat hij aanvankelijk van het algemeen bestuur der posterijen veel tegenstand ondervonden had, zoodat hij zelfs de betrekking verloor, welke hij daarbij bekleedde, werd hij in 1846 benoemd tot secretaris van den postmeester-generaal, in 1845 tot dirigeerend secretaris van het postdepartement, waarna hij in 1864 werd gepensionneerd met een jaargeld van 2000 pond sterling, nadat hij reeds in 1860 met de Bathorde was versierd. Ook ontving hij een dotatie van 20 000 pond sterling. Hij overleed den 27sten Augustus 1879. Zijn stoffelijk overschot werd in de Westminsterabdij bijgezet, waar in 1891 een standbeeld voor hem is onthuld.

Hill, *Octavia,* een Engelsch philanthrope, om-

Digitized by Google

streeks 1818 geboren, begon als jong onderwijzeres de woningtoestanden der Londensche arbeiders in de ellendigste wijken te bestudeeren en te verbeteren, waarbij zij in de eerste plaats bij de arbeiders een gevoel voor reinheid en orde trachtte te wekken. Zij vond veel steun voor haar liefdewerk en had spoedig onverwacht succès; de naar haar plan verbeterde of gebouwde arbeiderswoningen gaven een goede en zekere rente. Bij schreef: „Homes of the London poor" (1875) en „Our common land, and other essays" (1878).

Hillah, *Hilleh* of *El-Hellah,* de hoofdstad van een gelijknamig sandsjak in het Aziatisch-Turksche vilajet Bagdad, ligt 90 km. ten zuiden van Bagdad, omgeven door de ruïnen van Babylon, aan de beide met dadelwouden versierde oevers van den Eufraat, waarover een lange schipbrug gelegd is. Zij is de verzamelplaats van vele pelgrims, die zich naar naburige heilige plaatsen begeven. Er zijn ongeveer 30 000 inwoners, meestal Arabieren en Perzen. Tot de voornaamste gebouwen behooren er onderscheiden moskeeën en een paar kazernes. De nijverheid houdt zich bezig met het vervaardigen van geweven wollen en zijden stoffen.

Hillebrand, *Joseph,* een Duitsch wijsgeer en letterkundige, in 1788 te Grossdüngen bij Hildesheim geboren, bezocht, met het doel om R.-Katholiek geestelijke te worden, de academie te Göttingen en werd leeraar aan het Josephinum in Hildesheim. Later werd hij benoemd tot buitengewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte te Heidelberg, alwaar hij na het vertrek van *Hegel* gewoon hoogleeraar werd. Inmiddels was hij reeds lang tot het Protestantsche Kerkgenootschap overgegaan, vertrok in 1822 als hoogleeraar naar Giessen, was in 1848 eenigen tijd voorzitter der Tweede Kamer, waar hij tot de volkspartij behoorde, verkreeg in 1850 emeritaat, vestigde zich te Rödelheim en overleed te Soden bij het Taunusgebergte den 25sten Januari 1871. Hij schreef: „Die Anthropologie als Wissenschaft" (1822—1823, 3 dln.), „Lehrbuch der theoretischen Philosophie und philosophischen Propädeutik" (1826), „Litterarästhetik" (2 dln., 1826), „Universalphilosophische Prolegomena" (1830), „Der Organismus der philosophischen Idee" (1842), alsmede zijn wijsgeerig hoofdwerk: „Die Philosophie des Geistes" (2 dln., 1835) en bovenal „Die deutsche Nationalliteratur seit dem Anfange des 18 Jahrh." (3 dln., 3de druk 1875).

Hillebrand, Karl, een Duitsch schrijver en zoon van den voorgaande, den 17den September 1829 te Giessen geboren, studeerde aldaar en te Heidelberg in de rechten, nam in 1849 deel aan de volksbeweging in Baden, werd te Rastatt in de gevangenis geworpen, maar ontsnapte na verloop van drie maanden en vertoefde als vluchteling te Straatsburg, Parijs en Bordeaux, promoveerde aan de Sorbonne en werd in 1863 leeraar in de Duitsche taal aan de militaire school te St. Cyr en in datzelfde jaar professor in de nieuwe letteren aan de hoogeschool te Douay. Na de oorlogsverklaring van 1870 nam hij zijn ontslag, begaf zich als correspondent van de „Times" naar Rome en vestigde zich als privaatdocent te Florence, waar hij zich bezig hield met het bewerken eener geschiedenis van Frankrijk van 1630 tot 1870 en den 19den October 1884 overleed. Behalve talrijke essays in Fransche, Engelsche, Italiaansche en Duitsche tijdschriften leverde hij in het Fransch: „Dino Compagni, étude historique et littéraire sur l'époque de Dante" (1862), „Des conditions de la bonne comédie" (bekroond, 1863), „La Prusse contemporaine" (1867), „Etudes italiennes" (1868) en „La réforme de l'enseignement supérieur" (1868). Ook gaf hij een verzameling van Duitsche opstellen in het licht onder den titel: „Zeiten, Völker, Menschen" (1872—1885, 7 dln.) en „History of German thought" (1880).

Hillebrandt, *Alfred,* een Duitsch Sanskritist, den 15den Maart 1853 te Grossnädlitz geboren, is sedert 1886 buitengewoon en sedert 1888 gewoon hoogleeraar in het Sanskrit enz. te Breslau. Hij ziet in de godheden der Veda's een personificatie van natuurkrachten en schreef: „Das altindische Neu- und Vollmondsopfer" (1880), „Vedische Mythologie" (1891—1902, 3 dln.), „Die Götter der Rigveda. Eine euhemeritische Skizze" (1894), „Ritual-Literatur. Vedische Opfer und Zauber" (1897), Alt-Indien, kulturgeschichtliche Skizzen" (1899) benevens een uitgave van den „Çânkhâyana Crautasoetra".

Hillegersberg, een gemeente in de provincie Zuid-Holland, 1849 H.A. groot met (1915) 3991 inwoners, ligt tusschen de gemeenten Rotterdam, Schiebroek, Bergschenhoek, Zevenhuizen en Kapelle-aan-den-IJssel. Tot de gemeente, die door de Rotte doorsneden wordt, behooren het dorp Hillegersberg en de buurten Heul, Zwaanshals en Ter-Bregge. De bodem bestaat uit klei en veen. De bevolking houdt zich bezig met landbouw, visscherij en nijverheid.

Het dorp Hillegersberg ligt gedeeltelijk op een zandheuvel en strekt zich verder uit langs den weg van Rotterdam naar Bleiswijk. Het is door een tram met Rotterdam verbonden. De belangrijkste gebouwen zijn het gemeentehuis en de Hervormde kerk. In de plaats vindt men nog eenige overblijfselen van het zoogenaamde Reuzenhuis.

Hillegom, een gemeente in de provincie Zuid-Holland, 1326 H.A. groot, met (1915) 8836 inwoners, wordt begrensd door de Zuid-Hollandsche gemeenten Noordwijkerhout en Lisse en door de Noord-Hollandsche gemeenten Bloemendaal, Bennebroek en Haarlemmermeer. In 1855 werd Vennip met Hillegom vereenigd. De bodem, die uit duingrond (alluviaal zand) en laagveen bestaat, wordt voor landbouw, tuinbouw (bloembollenteelt) en veeteelt gebruikt.

Het fraai gelegen dorp Hillegom is er omringd door buitenplaatsen, bloemvelden, vruchtbare akkers, boomgaarden en warmoezerijen. De handel in bloembollen is zeer aanzienlijk. De plaats, die aan de stoomtramlijn Haarlem—Leiden gelegen is, bezit een Hervormde, een Gereformeerde en een Roomsch-Katholieke kerk.

Hillel, bijgenaamd *Hassaken* (de Oudere), een beroemd Israëlietisch geleerde en rabbijn bij den aanvang onzer tijdrekening, werd omstreeks het jaar 60 v. Chr. te Babylon geboren, begaf zich op zijn 40ste jaar naar Jeruzalem, om zijn kennis te vermeerderen, en werd er op 80-jarigen

Digitized by Google

leeftijd hoofd van het Sanhedrin. Dat hij leermeester van *Jezus* zou zijn geweest, is niet bewijsbaar. Op grond van velerlei gelijkende uitspraken is dit meermalen betoogd. Hij behoorde tot de secte der Farizeeën, stond aan het hoofd eener afzonderlijke school, die zich door een vrijzinnige wetsverklaring onderscheidde en droeg veel bij tot den bloei der Joodsche hoogescholen te Tiberias, Lydda, Caesarea enz. Men leert zijn wijsgeerige stellingen kennen uit een verzameling spreuken, in een afdeeling — *Pirke Aboth* genaamd — van den Talmud opgenomen.

Hillel Hannasi (de vorst), een afstammeling van den voorgaande en een zoon van rabbi *Juda Nasi*, stond in de 4de eeuw n. Chr. aan het hoofd van de Joodsche school te Tiberias en heeft zich bekend gemaakt als de stichter der Israëlietische tijdrekening.

Hiller, *Johann Adam*, een Duitsch toonkunstenaar, den 25sten December 1728 te Wendisch-Ossig bij Görlitz geboren, bezocht het gymnasium te Görlitz en de „Kreuzschule" te Dresden, ontving muziekonderwijs van *Homilius* en *Schmidt* en kwam daarna aan de universiteit te Leipzig, om in de rechten te studeeren. In 1754 werd hij huisonderwijzer bij graaf *Brühl* te Dresden en ging in 1758 met zijn leerling naar Leipzig, waar hij voortaan gevestigd bleef. In 1763 richtte hij de abonnementsconcerten weer op, die door den Zevenjarigen Oorlog gestaakt waren, en leidde ze naar het voorbeeld der „Concerts spirituels" te Parijs tot 1781, toen de „Konzertgesellschaft" werd opgericht en de concerten in het „Gewandhaus" werden gegeven. *Hiller* fungeerde als kapelmeester en gaf zoo den stoot aan de beroemde „Gewandhaus"-concerten. Reeds in 1771 had hij een zangschool gesticht, waaruit de krachten voor het koor bij de concerten werden gerecruteerd. In 1785 ging hij naar Berlijn, in 1789 werd hij opvolger van *Doles* als cantor van de Thomasschool te Leipzig. In 1801 nam hij wegens hoogen ouderdom ontslag en overleed den 16den Juni 1804. *Hiller* is vooral beroemd geworden door zijn „Singspiele", waaruit de Duitsche speelopera's zijn ontstaan; deze zijn: „Der Teufel ist los" (I, „Die verwandelten Weiber", II, „Der lustige Schuster" 1766), „Cisuert und Dariolette (1766), „Lottchen am Hofe" (1767), „Die Muse" (1767), „Die Liebe auf dem Lande" (1770), „Der Dorfbarbier" (1770), „Der Jagd" (1770), „Der Aerndtekranz" (1771), „Der Krieg" (1772), „Die Jubelhochzeit" (1773), „Das Grab des Mufti" (1777) en „Das gerettete Troja" (1777). Hij ging daarbij van het beginsel uit, dat men personen uit het volk eenvoudige liederen moet laten zingen en alleen figuren, die hooger geplaatste personen voorstellen aria's moet doen voordragen. In zekeren zin gaf hij door zijn zangspelen ook den stoot tot den bloei van het Duitsche lied; voorts heeft hij ook liederen geschreven, benevens koraalmelodieën op *Gellert*'s geestelijke oden, cantaten enz. Zijn „Wöchentliche Nachrichten und Anmerkungen, die Musik betreffend" (1766—1770) kan als het oudste muziektijdschrift beschouwd worden. Verder schreef hij tal van biografieën (*J. S. Bach, Benda, Graun, Händel, Hasse, Jomelli, Huantz, Tartini*), „Nachricht von der Aufführung der Händelschen Messias in der Domkirche zu Berlin 19 Mei 1786", „Ueber Metastasio und seine Werke" (1766), „Anweisung zum musikalisch richtigen Gesang" (2de druk 1798), „Exempelbuch der Anweisung zum Singen" (1774), „Anweisung zum Musikalisch-zierlichen Gesang" (1780), „Kurze und erleichterte Anleitung zum Singen" (1791), en „Anweisung zum Violinspiel" (1792). Voorts gaf hij werken van *Händel, Haydn, Graun* en *Hasse* uit en verschillende liederverzamelingen.

Zie: *Max Friedländer*, Das deutsche Lied im 18ten Jahrhundert (1902) en de biografie van *Karl Peiser* (1894).

Hiller, *Johann*, vrijheer *von*, een Oostenrijksch krijgsman, den 10den Juni 1754 te Brody geboren, kwam in 1770 in dienst bij de Oostenrijksche artillerie, nam deel aan den Beierschen Successie-oorlog, aan den strijd tegen Turkije (1788—1791), aan de veldtochten tegen Frankrijk (1792—1797 en 1799—1801) in de Nederlanden, Italië en Duitschland en werd in 1805 luitenant-veldmaarschalk. In 1809 leed hij bij Abensberg de nederlaag, maar hij behaalde de overwinning bij Neumarkt en streed met roem in den slag bij Aspern. Ook bij Wagram behield zijn vleugel de overhand, doch, hij moest met de overige troepen terugtrekken. In 1813 werd hij bevorderd tot veldtuigmeester, na den vrede van Parijs tot bevelvoerend generaal in Zevenburgen en later in Galicië. Hij overleed den 5den Juni 1819 te Lemberg.

Hiller, *Gottlieb*, een Duitsch dichter, den 15den October 1778 te Landeberg bij Halle geboren, was de zoon van behoeftige ouders en toonde reeds vroeg een goeden aanleg. Om in zijn onderhoud te voorzien, diende hij als voerman, terwijl hij zich later bezig hield met het vlechten van duivennesten en het bakken van tichelsteenen. Opgewekt door de geschriften van *Wieland*, vervaardigde hij in 1801 zijn eerste gedicht. Dit en zijn volgende werden met grooten bijval ontvangen, en in 1808 werd hij voorgesteld aan den koning en de koningin van Pruisen. Op aandrang zijner vrienden gaf hij in 1805 een verzameling zijner verzen in het licht met een beschrijving van zijn levensloop, welke merkwaardiger is dan de gedichten, waarvoor zij tot inleiding verstrekt. Hij beschreef ook nog zijn: „Reisen durch Sachsen, Böhmen, Oesterreich und Ungarn" (1808), woonde geruimen tijd te Weenen en overleed den 9den Januari 1826 te Bernau bij Berlijn.

Hiller, *Ferdinand*, een Duitsch toonkunstenaar, den 24sten October 1811 te Frankfort geboren, was leerling van *Aloys Schmitt* en *Vollweiler* te Frankfort, van *Hummel* te Weimar, vertoefde van 1828 tot 1835 te Parijs, en verwierf zich op de soirées van *Baillot* een goeden naam als pianist, in het bijzonder als *Beethoven*-vertolker. In 1836 leidde hij in zijn geboorteplaats de concerten van den „Caecilien-Verein", ging daarna naar Milaan, waar hij, geholpen door *Rossini*, zijn opera „Romilda" opgevoerd kreeg, evenwel zonder succes. Gedurende den winter van 1839 tot 1840 was hij te Leipzig, waar zijn oratorium „Die Zerstörung Jerusalems" opgevoerd en met grooten bijval ontvangen werd. Later woonde hij bij afwisseling te Frankfort, Leipzig en Dresden.

Digitized by Google

In het seizoen 1843—1844 verving hij *Mendelssohn* als leider van de Gewandhausconcerten; te Dresden stichtte hij abonnementsconcerten en bracht er zijn opera's „Der Traum in der Christnacht" (1844) en „Konradin, der letzte Hohenstaufe" (1847) tot opvoering. In 1847 werd hij muziekdirecteur te Düsseldorf en 3 jaar later kapelmeester te Keulen; hier werd hij de leider van het muziekleven als dirigent van de Concertvereeniging en het Concertkoor, van de *Gürzenich*-concerten en de Muziekfeesten, als oprichter en directeur van het Conservatorium. In 1851 en 1852 leidde hij de Italiaansche Opera te Parijs. In 1868 promoveerde de universiteit te Bonn hem tot doctor, in 1884 legde hij zijn functies neer en overleed den 10den Mei 1885 te Keulen. Als pianist, dirigent en leeraar had hij een grooten naam en ook als componist en schrijver was hij zeer gezien. Behalve zijn talrijke composities, o. a. vele zangstukken, stukken voor verschillende instrumenten, de koren met soli en orkest: „O weint um sie", „Die Christnacht", „Heloise", „Lorelei", „Die Nacht", „Palmsonntagmorgen", „Der 99ste Psalm" en „Pfingsten"; de oratoria „Ver sacrum" en „Saul"; „Nal und Damyanti"; „Gefesselter Prometheus" en de opera's „Die Katakomben", „Der Deserteur" en „Der Advokat" een symphonie en een pianoconcert leverde hij de geschriften: „Uebungen zum Studium der Harmonie und des Kontrapunktes" (16de druk 1897), „Aus dem Tonleben unserer Zeit" (1868 en 1871), „Ludwig von Beethoven. Gelegentliche Aufsätze" (1871), „Felix Mendelssohn Bartholdy. Briefe und Erinnerungen" (2de druk 1878), „Musikalisches und Persönliches" (1876), „Briefe an eine Ungenannte" (1877), „Künstlerleben" (1880) en „Wie hören wir Musik?" (1881).

Hillern, *Wilhelmine von,* geboren *Birch,* een Duitsch romanschrijfster, den 11den Maart 1836 te München geboren, was de dochter van den geschiedschrijver dr. *Christian Birch* en van de tooneelkunstenares en schrijfster *Charlotte Birch-Pfeiffer.* Zij bracht haar jeugd door te Zurich en Berlijn en wijdde zich aan het tooneel, waarna zij zich in 1856 verbond aan den schouwburg te Mannheim. Na haar huwelijk met den Badenschen kamerheer *Von Hillern* verliet zij echter het tooneel en sedert 1869 woonde zij te Freiburg in de Breisgau, waar haar echtgenoot de betrekking bekleedde van „Landgerichtpräsident". Na zijn dood (1882) vestigde zij zich in 1889 te Oberammergau. Zij schreef de romans: „Doppelleben" (2 dln., 2de druk 1880), „Ein Arzt der Seele" (4 dln., 4de druk 1885), „Aus eigener Kraft" (3 dln., 3de druk 1896), „Die Geier-Wally" (7de druk 1901), „Höher als die Kirche" (4de druk 1896), „Und sie kommt doch" (3 dln., 5de druk 1903), „Die Friedhofsblume" (1883), „Am Kreuz. Ein Passionsdrama aus Oberammergau" (2 dln., 2de druk 1900), „'s Reis am Weg. Eine Geschichte aus dem Isarwinkel" (1897), „Ein alter Streit" (1898), „Der Gewaltigste" (1901) en „Ein Sklave der Freiheit" (1903), verder de tooneelstukken in één bedrijf: „Guten Abend" (1873), „Ein Autographensammler" (1874) en het blijspel „Die Augen der Liebe" (1878).

Hillis, *Dwight Newell,* een Amerikaansch geestelijke, werd in 1858 te Magnolia (Iowa) geboren, studeerde in de godgeleerdheid, was eerst Presbyteriaansch geestelijke te Peoria (Ill.), van 1894 tot 1899 aan een onafhankelijke gemeente te Chicago en is sedert 1899 predikant van de congregationalistische Plymouth Church te Brooklyn. Hij is de meest bekende prediker van Amerika, die door zijn dichterlijke taal en fantasie grooten invloed heeft gekregen. Hij herinnert veel aan *Ruskin.* Van de door hem gepubliceerde bundels predicatiën en voordrachten noemen wij: „The investment of influence" (1897), „Influence of Christ in modern life" (1900), „Quest of happiness" (1902) en „The fortune of the Republic" (1906).

Hilmend, een rivier in Afghanistan, ontspringt bij den Hindoe-Koesj aan de zuidelijke helling van de heuvelreeks, die dezen met de Paghmanbergen verbindt en waarop ook de Kaboelrivier haar oorsprong neemt, en mondt na een loop van 1030 km. uit in een meer aan het noordoostelijk uiteinde van het Hamoenmoeras aan de grenzen van Perzië. Tot haar voornaamste zijrivieren behooren op den linkeroever de breede Argandab, die tevens de wateren der Ternek aanvoert, en op den rechterover de Musa. De rivier, die tot 280 m. breed wordt, is in Februari slechts 73 m. breed en doorwaadbaar. Het is de *Erymanthus* of *Etymander* der Ouden.

Hilscher, *Joseph Emanuël,* een Duitsch dichter, den 22sten Januari 1806 te Leitmeritz in Bohemen geboren, werd als een soldatenkind in een opvoedingsgesticht geplaatst en trad later zelf in dienst. Zijn onbezorgde en onverstoorbare opgeruimdheid maakte hem bemind bij zijn kameraden. Om *Byron* te kunnen lezen, leerde hij Engelsch, en legde zich tevens toe op het Fransch en Italiaansch. Weldra werd hij geplaatst als leeraar aan bovenvermeld opvoedingsgesticht en schreef hij de dramatische stukken: „Kaiser Albrechts Hund" en „Friedrich der Schöne". Men erkende zijn gaven en benoemde hem tot cadet, maar de hoop, dat zijn dichttalent hem ook den onderofficiersrang bezorgen zou, werd niet vervuld. Inmiddels vertrok hij met zijn regiment naar Italië en werd er geplaatst als fourier bij den staf van den kwartiermeester-generaal. Hij overleed echter reeds den 2den November 1837. Zijn „Dichtungen" werden verzameld en door *L. A. Frankl* in het licht gegeven (2de druk 1863), terwijl in 1863 te Leitmeritz een gedenkteeken te zijner eere verrees.

Hilsformatie, *hilsconglomeraat of hilszandsteen* noemt men het oudste onderdeel van de Noord-Duitsche krijtvorming. Zij komt overeen met het neocom van Frankrijk en van de Alpen en met het onderste groenzand van Wight en Atherfield in Engeland. Ten oosten van den Wezer en van den Hils, den westelijken bergzoom eener keten, die zich ten zuidoosten van Alfeld aan de Leine uitstrekt, en ook elders is zij hoofdzakelijk een leemvorming, in wier onderste gedeelte men ophoopingen van kalk en ijzer, van mergelkalk en kalksteen aantreft, die het eigenlijke *hilsconglomeraat* vormen. Men vindt daarin talrijke fossielen en veel ijzer.

Hiltl, *Johann George,* een Duitsch tooneelspeler en schrijver, den 16den Juli 1826 te Berlijn geboren, verbond zich in 1843 aan den

Digitized by Google

schouwburg te Hannover, in 1845 aan den Hofschouwburg te Berlijn, was er van 1854 tot 1861 ook regisseur van het blijspel en overleed aldaar den 18den November 1878. Grooter roem heeft hij echter verworven als schrijver. Wij vermelden van hem: „Gefahrvolle Wege" (1865), „Unter der rothen Eminenz" (1869), „Der alte Derfflinger und seine Dragoner" (6de druk 1903), „Der böhmische Krieg 1866" (4de druk 1873) en „Der französische Krieg 1870—1871" (7de druk 1895).

Hilty, *Karl,* een Zwitsersch beoefenaar van het staatsrecht, den 28sten Februari 1833 te Werdenberg geboren, studeerde te Göttingen, Heidelberg, Parijs en Londen, vestigde zich in 1855 als advocaat te Chur en werd in 1874 hoogleeraar te Bern. Sedert 1890 was hij lid van den Nationalen Raad. *Hilty* overleed den 12den October 1909 te Montreux. Hij schreef: „Theoretiker und Idealisten der Demokratie", „Vorlesungen über die Politik der Eidgenossenschaft" (1875), „Ideeën und Ideale schweizerischer Politik" (1875), „Oeffentliche Vorlesungen über die Helvetik" (1878), „Das Referendum im schweizerischen Staatsrecht", „Die Neutralität der Schweiz" (3de druk 1893), „Die Bundesverfassungen der schweizerischen Eidgenossenschaft" (1891), „Glück" (3 dln., 1891—1899), „Ueber die Höflichkeit" (1898), „Für schlaflose Nächte" (1901) en „Briefe" (1903). Sedert 1886 redigeerde hij het „Politisches Jahrbuch der schweizerischen Eidgenossenschaft".

Hilvarenbeek, een gemeente in de provincie Noord-Brabant, 6805 H.A. groot met (1915) 3111 inwoners, wordt begrensd door de Noord-Brabantsche gemeenten Goirle, Tilburg, Berkel c.a., Moergestel, Diesen, Ooster-, Wester- en Midden-Beers en Hooge-en-Lage-Mierde en de Belgische gemeente Poppel. De diluviale zandbodem levert boekweit, rogge en gerst. Ook legt de bevolking zich op bijenteelt en schapenfokkerij toe. De gemeente bevat het dorp Hilvarenbeek en eenige buurten en gehuchten, benevens het kasteel Groenendaal.

Het dorp Hilvarenbeek is rondom het ruime marktplein, de Vrijthof gebouwd. Het bezit een Roomsch-Katholieke en een Hervormde kerk, een marechausseekazerne en een klooster.

Hilversum, een gemeente in de provincie Noord-Holland, 4658 H.A. groot met (1915) 38 637 inwoners, ligt tusschen de Noord-Hollandsche gemeenten Kortenhoef, 's-Gravenland, Weesperkarspel, Naarden, Bussum, Huizen, Blaricum en Laren en de Utrechtsche gemeenten Baarn, Maartensdijk, Achttienhoven, Westbroek, Tienhoven en Loosdrecht. Behalve het dorp Hilversum bevat de gemeente de buurt het Gooische gat of de Vaart en een aantal verspreide woningen. Door haar schoone en gezonde ligging wordt deze streek druk bezocht en vindt men er vele zomerverblijven, terwijl er ook vele Amsterdamsche koopliedien gevestigd zijn. De diluviale zandbodem vertoont hier en daar heuvels, zooals de Hoogeberg, de Trompenberg, de Zwaluwbergen en de Boomberg. Men vindt er bosschen, eenige woeste gronden en eenig weiland. Landbouw, schapen- en bijenteelt en nijverheid (vooral het weven van tapijten) zijn de hoofdbronnen van bestaan.

De plaats Hilversum is door spoorwegen met Utrecht, Amersfoort en Amsterdam en door een stoomtramlijn met 's-Gravenland verbonden. Zij bezit schoone omstreken met een aantal villa's. Men vindt er twee hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus, een gymnasium en verschillende kerken. Het aanzienlijkste gebouw van Hilversum is het stationsgebouw. De plaats bezit in het geheel ongeveer 30 fabrieken (meest tapijtweverijen), een diamantslijperij, een gasfabriek, een paar boekdrukkerijen enz.

Himalaja (Sanskriet = winter- of sneeuwwoning, bij de Grieken en Romeinen *Imaus* en *Hemodus),* het hoogste gebergte der aarde, scheidt Voor-Indië en westelijk Achter-Indië van het Tibetaansche hoogland en strekt zich uit van 73° 23' tot 95° 23' O. L. v. Gr., ter lengte dus van 2400 km. bij een breedte van 220 km. Het westelijke uiteinde op 36° N. Br. hangt met den Transhimalaja, den Karakoroem, die er op eenigen afstand evenwijdig mede loopen en met den Kwenlun en Hindoekoesj nauw samen, het oostelijk einde, ongeveer ten N. der Britsche provincie Assam en Birma, breekt bij de zuidwaarts loopende Achter-Indische ketenen af.

De Himalaja bestaat uit één centrale en twee voorketenen, een noordelijke en een zuidelijke. De reeks hooge toppen valt met de centrale keten samen. De kamlijn is 5000—5500 m. hoog, eenige toppen ten W. van den Satladsj bereiken 7000 m.; in de hoofdketen ten N. van Nepal heeft men er 18 boven 7600, 40 boven 7000, 120 boven 6100 m. gemeten. De hoogste van alle is de Mount Everest (8840 m.), langen tijd als identiek met den Gaurisankar beschouwd, totdat in 1908 door de opmetingen van *H. Wood* afdoende werd aangetoond, dat de laatste 50 km. van den Mount Everest verwijderd ligt en slechts 7130 m. hoog is, terwijl hij voor den Mount Everest een hoogte van 8767 en 8817 m. vond. Op dezen bergreus volgen (volgens de oudere hoogtemetingen) de Kantsjindsjanga met 8588 en de Dhawalagiri met 8176 m. De centrale keten is weinig geleed; de zuidelijke voorketen, die steil naar de Indische vlakte afdaalt, wordt door talrijke dalen en passen doorsneden en zendt zijketenen uit naar het Z. en Z. W. Het verschil tusschen de met puin bedekte N. en de bosch- en waterrijke Z. helling is buitengewoon groot. De gemiddelde hoogte der sneeuwgrens bedraagt aan de zuidelijke helling ongeveer 4940 m., aan de droge noordelijke 5300 m. Zelfs op 3100 m. vindt men nog reusachtige gletschers. De gemiddelde hoogte der passen, waarvan er 21 bekend zijn, is 5500 m., die van den hoogsten, den Ibi-Gaminpas, tusschen Tibet en Garhwal, 6240, die van den laagsten, den Barat—Latsja, 4890 m. De rivieren, zijrivieren van den Indus, benevens de Ganges met zijn bijrivieren, ontspringen meestal tusschen de beide hoofdketenen en banen zich langs groote dwarsdalen een weg naar de vlakte. De Himalaja is zeer rijk aan natuurschoon, met name aan de Indische zijde. Het mooiste overzicht van alle, door Europeanen bezochte toppen, levert de Dardsjiling (zie aldaar).

Aan de geologische samenstelling nemen van het Z. naar het N. tertiaire gesteenten, krijt, jura, paläozoische lagen, verder gneis, chloriet

Digitized by Google

en talkkei en aan den Indus weer tertiaire lagen deel. De hoogere toppen bestaan uit gneis en graniet. De flora van den Himalaja vertoont, naast de altijd groene bosschen van Oost-Azië, de tropische plantenvormen en die van de noordelijke Alpenlandschappen. Aan den zuidvoet der oosthelling strekt zich een 15—30 km. breed, ongezond en onbewoonbaar moerasland uit, Tarai genaamd, en met ondoordringbaar dejungelstruikgewas begroeid. Hierop volgt, tot een hoogte van 900 m., een zeer rijke tropische vegetatie met de catechuaccacia, waaraan zich tot 2100 m. eiken-, kastanje- en laurineeënbosschen aansluiten. Tusschen 2100 en 2600 m. komt de flora met die van Zuid- en Middel-Europa overeen; het meest komen hier coniferen voor en wel voornamelijk *Pinus excelsa* Ham., *Pinus longifolia* Roxb., *Pinus Webbiana* Wall., *Pinus Schmithiana* Lam., en in het *W. Cedrus Deodara* Lond. De boomgrens ligt in het noordelijk gedeelte, ten gevolge van de hoogere sneeuwgrens, hooger dan in het zuidelijke. De hieropvolgende zone der struiken strekt zich uit tot de sneeuwgrens en eindigt met de Alpenrozen, waarvan de Himalaja een groote menigte bezit, salix- en ribessoorten. Graan wordt aan de zijde van Tibet tot 4600, gras tot 5290, aan die van Indië respectievelijk tot 3700 en 4600 m. aangetroffen. Ook de dierenwereld is zeer interessant en vol afwisseling. Aan de zuidzijde, tot een hoogte van 120 m., is zij specifiek Indisch en wordt door tijgers, olifanten, apen, papegaaien, fazanten en hoendersoorten vertegenwoordigd. In het middelste deel komen beren, luipaarden, muskusdieren en verschillende antilopensoorten, aan de zijde van Tibet wilde ossen (yaks), wilde schapen en steenbokken voor.

De Himalaja vormt niet alleen de staatkundige grens tusschen de Britsch-Indische bezittingen en Tibet, maar ook een ethnografische, daar hij de Arische Indiërs in het Z. van de Mongoolsche Tibetanen in het N. scheidt. De bevolking is het dichtst in de vruchtbare dalen tusschen 1500 en 2500 m.

Himantophyllum. Zie *Clivia.*

Himation noemden de Grieken een over den *chiton* (zie aldaar) gedragen kleedingstuk, waarin men zich als in een mantel kon hullen. Vrouwen trokken het ook over het hoofd, zoodat alleen het gezicht vrij bleef, daar de mode wilde, dat zij er ook de handen in hulden (zie de fig.).

Himeji, de hoofdstad der Japansche provincie Harima, ligt dicht bij de monding van de Jehikawa in zee, aan de spoorlijn Osaka—Okayama en aan drie heerwegen en telt (1903) 36 509 inwoners. De stad is beroemd door haar lederindustrie.

Himera, een stad op de noordkust van Sicilië, ten oosten van Panormus (Palermo), werd door Jonische Grieken (Chalcidiërs) in 649 v. Chr. gesticht en kwam in 500 v. Chr. onder de heerschappij van *Terillus.* Later was de stad afhankelijk van *Theron van Akragas,* den bondgenoot van *Gelon van Syracuse,* nadat deze in 480 bij Himera een belangrijke overwinning op den Carthaagschen veldheer *Hamilcar* behaald had. In 472 werd zij door *Hiëro I* bevrijd van de dwingelandij van *Thrasidaeus, Gelon's* zoon, doch in 409 door *Hannibal* geheel en al verwoest. In haar nabijheid bouwden de Carthagers de nieuwe stad Thermae.

Himerius, een Grieksch sophist uit de 4de eeuw na Chr., werd in 315 te Prusia in Bithynië geboren, ontving zijn opleiding te Athene en gaf aldaar vervolgens onderwijs in de welsprekendheid. Keizer *Julianus,* bij wien hij zeer gezien

Himation.

was, riep hem naar Antiochië; doch na den dood van dien vorst keerde hij naar Athene terug (363) en overleed er in 386 in hoogen ouderdom. Van zijn redevoeringen, welke zich door een bloemrijken stijl onderscheiden en door de talrijke aanhalingen uit oude schrijvers belangrijk zijn, zijn 24 bewaard gebleven en in 1790 door *Wernsdorf* in het licht gegeven.

Himjarieten (bij de Grieken *Himeriten*) is de naam van een Semitisch volk in het Z.W. van Arabië (Jemen), dat tot het Sabeëisch Rijk behoorde, doch sedert de 2de eeuw na Chr. de Sabeërs verdrong. Het leidde zijn naam af van *Himjar,* een zoon van *Saba,* den stamvader der Sabeërs. De Himjarieten, waarvan velen tot het Christendom overgingen, bestond onder de dynastie der *Tobba's* van 100 v. Chr.—525 n. Chr., toen het door de Aethiopiërs werd vernietigd. In 575 gelukte het een afstammeling der Himjarieten met behulp der Perzen den troon, als Perzisch vazal, te bemachtigen. Het rijk werd in 634 door de Arabieren onderworpen.

Himly, *Karl,* een Duitsch oogheelkundige, den 30sten April 1772 te Brunswijk geboren, bezocht aldaar het anatomisch chirurgisch college en daarna de universiteit te Göttingen, waar hij assistent van *Blumenbach* werd, diende korten tijd als volontair bij de lazarets van het Pruisische leger te Frankfort, en werd in 1795 benoemd tot hoogleeraar in de geneeskunde te Brunswijk, vervolgens te Jena en eindelijk te Göttingen. Hier was hij directeur van het academisch hospitaal en daarna Hofraad, doch verloor den 22sten Maart 1837 het leven in de Leine. Hij maakte zich zeer verdienstelijk jegens de oogheelkunde, vooral ook door het stichten der „Ophthalmologische Bibliotheek" (1803—1807,

Digitized by Google

3 dln.). Verder schreef hij: „Ophthalmologische Beobachtungen oder Beiträge zur Kenntnis des Auges" (1801), „Lehrbuch der praktischen Heilkunde" (8de druk 1823), „Einleitung in die Augenheilkunde" (3de druk 1830) en het door zijn zoon uitgegeven werk „Die Krankheiten und Missbildungen des menschlichen Auges und deren Heilung" (1842—1843). Met *Hufeland* gaf hij van 1809 tot 1814 het „Journal für praktische Heilkunde" in het licht.

Hinayanam (Sanskriet = klein voertuig) is een geschrift en een school van het noordelijk Boeddhisme, tegenover het *Mahayanam* (groot voertuig) in Tibet staande.

Hincks, *Edward,* een der oudste ontcijferaars van het spijkerschrift, den 19den Augustus 1792 te Cork geboren, studeerde van 1807 tot 1811 aan het Trinity College te Dublin, werd in 1825 Protestantsch rector te Killyleagh, welke betrekking hij tot zijn dood (8 December 1866) bekleedde. Sedert 1838 begon hij zijn studiën over de hiëroglyphen, die hij in 12 opstellen in de „Dublin University Review" en de „Memoirs" der Iersche Academie voortzette tot 1854. De ontdekking van Ninive spoorde hem aan tot de ontcijfering der Assyrische spijkeropschriften, op welk gebied hij sedert 1846 baanbrekend werkte. Hij herkende het eerst het syllabisch karakter van het Assyrische schrift, las de namen van *Sanherib* en *Nabukadnezar* en van een groot aantal andere niet-Assyrische vorsten, verklaarde vele woorden en zinnen en hield zich bezig met geschiedkundige en archaeologische vraagstukken, die hij vooral in de „Transactions of the Royal Irish Academy" behandelde. Wij noemen slechts: „On Assyrian verbs" en „Specimen chapters of an Assyrian grammar".

Hind, *John Russel,* een Engelsch sterrenkundige, den 12den Mei 1823 te Nottingham geboren, legde zich uit eigen beweging en zonder leermeester toe op de sterrenkunde. In 1840 vertrok hij naar Londen, om op het bureau van een civiel-ingenieur werkzaam te zijn. Kort daarna echter verkreeg hij door tusschenkomst van den hoogleeraar *Wheatstone* de betrekking van assistent bij de magnetische afdeeling der koninklijke sterrenwacht te Greenwich onder *Airy,* waar hij tot 1844 bleef, inmiddels gebruik makende van de astronomische boekerij aldaar. Nadat hij deelgenomen had aan de expeditie naar Kingstown bij Dublin, om de lengte van Valentia te bepalen, werd hij, op aanbeveling van *Airy,* benoemd tot observator aan de sterrenwacht van *Bishop* in Regentspark. Hier deed hij een reeks waarnemingen tot het ontdekken van nieuwe planeten. Van Augustus 1847 tot Juli 1854 vond hij er tien, en den 29sten Juli 1847 zag hij een komeet, die 2 uur vroeger door *Vico* te Rome was waargenomen, terwijl hij den 18den October daaraanvolgende een tweede ontdekte en den 6den Februari 1847 een derde. Ook nam hij 16 nieuwe, veranderlijke sterren en 3 nevelvlekken waar. Gedurende dien tijd had hij tevens de loopbanen van 70 planeten en kometen berekend en de uitkomsten daarvan openbaar gemaakt. *Hind* overleed den 23sten December 1895 te Twickenham. Van zijn geschriften vermelden wij: „Astronomical vocabulary" (1852), „Introduction to astronomy" (3de druk 1863), „On the expected return of the great comet of 1264 and 1556" (1848), „The solar system (1846) en „Descriptive treatise om comets" (1859). Hij redigeerde jarenlang ook den „Nautical Almanac".

Hindeloopen, een gemeente in de provincie Friesland, 501 H.A. groot, met (1915) 1070 inwoners, wordt in het W. door de Zuiderzee en verder door de gemeente Workum en Hemelumer-Oldefaart en Noordwolde begrensd. De bodem, die uit zandige klei bestaat, wordt als wei- en hooiland gebruikt. Veeteelt en visscherij zijn de hoofdmiddelen van bestaan. Men tracht er een badplaats van te maken.

Het oude stadje Hindeloopen, op een vooruitstekend punt van het land gelegen, is zeer vervallen. Door de overlevering wordt het als een lustplaats van de oude Friesche koningen aangewezen. De inwoners onderscheiden zich door een eigenaardigen tongval van de overige Friezen en hadden vroeger ook een eigen kleederdracht. Er is een station van de lijn Leeuwarden—Sneek—Stavoren. Het stadhuis, de Hervormde en de Doopsgezinde kerk getuigen nog eenigermate van den vroegeren bloei.

Hindenburg, *Karl Friedrich,* een Duitsch wiskundige, den 13den Juli 1741 te Dresden geboren, studeerde te Leipzig, vestigde zich daar als privaatdocent, werd in 1781 buitengewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte en in 1786 gewoon hoogleeraar in de natuurkunde. Hij overleed aldaar den 17den Maart 1808. Hij is de uitvinder der combinatorische analyse. Met *Bernouilli* redigeerde hij het „Magazin zur reinen und angewandten Mathematik", het „Archiv der reinen und angewandten Mathematik" en schreef „Kombinatorisch-analytische Abhandlungen" (1800).

Hindenburg, *Paul von Beneckendorff und von,* werd in 1847 uit een oud-adellijke familie te Posen geboren, waar zijn vader als majoor diende. In 1866 nam hij, als luitenant in het 3de garderegiment infanterie, deel aan den veldtocht in Bohemen; in den oorlog van 1870 tot 1871 verwierf hij het IJzeren Kruis. Van 1873 tot 1876 bezocht hij de Krijgsakademie; in 1877 werd hij bij den generalen staf geplaatst als kapitein bij den staf van het 2de legerkorps te Koningsbergen. In 1884 werd hij compagnie-chef te Glogau; in 1889 afdeelingschef aan het ministerie van Oorlog en in 1893 bevelhebber van het 91ste regiment infanterie te Oldenburg. Van 1896 tot 1900 was hij chef van den generalen staf van het 8ste legerkorps. Zonder brigade-generaal geweest te zijn, werd hij in 1900 bevorderd tot chef van de 28ste divisie te Karlsruhe en in 1903 van het 4de legerkorps te Maagdenburg. In 1911 werd hij op zijn verzoek op non-activiteit gesteld en vestigde hij zich te Hannover. Bij het uitbarsten van den oorlog in 1914 stelde hij zich terstond ter beschikking, van welke aanbieding pas gebruik gemaakt werd, toen de Russen Oost-Pruisen waren binnengevallen. De wijze waarop hij, geholpen door den chef van zijn staf, *Von Ludendorff,* de Russen in het Masurische merengebied versloeg en over de grenzen dreef, maakte hem tot nationalen held in Duitschland. In Augustus 1916 benoemde de keizer hem, na het aftreden van *Von Falkenhayn,* tot chef van den

Digitized by Google

generalen staf van alle Duitsche legers (zie verder *Wereldoorlog*).

Hinderlaag noemt men een afwachtingsstelling, ten doel hebbend den vijand onverwacht aan te grijpen, hetzij met vuur, hetzij met het blanke wapen. Men betrekt ze om personen, kleine troepenafdeelingen en transporten op te lichten, of wel om een onvoorzichtig ondernomen vervolging tot staan te brengen.

De plaats moet zoo gekozen worden, dat de vijand haar niet ontdekken kan, of zoo dit toch geschiedt, dat de troep zich snel aan 's vijands gezicht en vervolging kan onttrekken. Hoe eenvoudiger de genomen maatregelen zijn, hoe beter de uitslag verzekerd is. De opstellingspunten worden heimelijk en hoogstens een uur, voordat de hinderlaag moet werken, betrokken. Niets moet de aanwezigheid er van verraden. De manschappen blijven gedekt en rustig in hun schuilplaatsen, het geweer in de hand, het paard bij den teugel, zonder te spreken, te rooken, geraas te maken. Eerst op een vooruit afgesproken eenvoudig signaal openen alle infanterie-afdeelingen een goed gericht en snel gevoed vuur. Men kan meermalen met goed gevolg den vijand in een hinderlaag lokken, door het gevecht met een gedeelte van de macht aan te gaan en daarmede in de richting der hinderlaag terug te trekken.

Hindernissen hebben ten doel vijandelijke troepenbewegingen te belemmeren en te vertragen. Zij worden toegepast op het gevechtsveld, tot beperking van de bewegingsvrijheid des vijands en in het bijzonder tot het stuiten van den stormaanval der infanterie. Zij moeten dienen om de nadering over het aanvalsveld te bemoeilijken en daardoor de vijandelijke troepen op te houden binnen het werkzaam vuur des verdedigers, zoodat deze in staat wordt gesteld hun belangrijke verliezen toe te brengen. Hindernissen oefenen een zeer nadeelige moreele werking op de aanvalstroepen uit, omgekeerd geven goede hindernissen aan verdedigende troepen een gevoel van vertrouwen en veiligheid.

Men spreekt van natuurlijke hindernissen, zooals poelen, plassen, moerassen, ravijnen en heggen, en van kunstmatige hindernissen, die plaatselijk worden aangelegd. Een hinderuis moet zijn gelegen binnen de krachtige vuurwerking des verdedigers en zoo zorgvuldig mogelijk aan het gezicht des vijands onttrokken. Zij heeft alleen dan waarde, als zij groote moeilijkheden bij het overtrekken oplevert en den vijand geen dekking verschaft. Ook mag zij niet of ten minste niet gemakkelijk worden omgetrokken, noch gemakkelijk door handenarbeid opgeruimd of door geschutvuur beschadigd. Bestaat een natuurlijke hindernis uit bevroren water, dan vernielt men de ijskorst, uit ondiep stroomend water, dan stuwt men het op. Wegen en begaanbare plekken door natuurlijke hindernissen worden versperd of vernield, heggen met prikkeldraad doorvlochten, hakhout afgekapt, aangepunt en met ijzerdraad de stammen onderling verbonden. Kunstmatige hindernissen moeten binnen het bestrijkend geweervuur worden aangelegd en mogen niet kunnen worden overgesprongen. De meest gebruikelijke zijn ijzerdraadversperringen, verhakkingen, wolfskuilen en hindernismijnen.

IJzerdraadversperringen bestaan uit een hoofdnet van dikke en een tweede net van dunne draden, die niet strak gespannen mogen worden. Somtijds werd door een of meerdere draden van het net een sterke electrische stroom geleid. Daarom beschikt tegenwoordig ons leger over een hoogspanningsafdeeling tot het opruimen van dergelijke hindernissen. Deze bestaat uit personeel, gewapend met gutta-percha handschoenen, isolatietangen enz. en bedreven in den omgang met hoogspannings electrische stroomen. Men bevestigt de draden aan palen, die afwisselend lang en kort gesteld worden, waardoor het overbruggen wordt bemoeilijkt. In de voorste rij worden alleen hooge palen geplaatst. *Verhakkingen* bestaan uit boomstammen of takken, die met de kroon naar den vijand gekeerd, aaneensluitend op den grond gelegd en bevestigd zijn. Bladeren en dunne takken worden verwijderd, dikke scherp aangepunt. Laat men gevelde boomstammen ten deele aan de stronken vastzitten, dan spreekt men van natuurlijke verhakkingen. Door het spannen van een netwerk van ijzerdraad tusschen takken, stronken en stammen bemoeilijkt men het opruimen en het doordringen. Men verspert er wegen, bosch en dorpsranden mede. Zij mogen het uitzicht naar den vijand niet belemmeren. Worden boomtakken van elders aangevoerd en met haakpalen, ijzerdraad enz. aan den grond en onderling bevestigd, dan spreekt men van aangevoerde verhakkingen. *Wolfskuilen* zijn trechtervormige gaten in den grond, in rijen schaakvormig gegraven en voorzien van een van boven scherp aangepunten paal; 6 à 10 rijen kuilen achter elkaar zijn noodig, om een flinke hindernis te vormen. *Hindernismijnen* worden toegepast tot versperring van toe- en doorgangen tot en door ontoegankelijke of slecht begaanbare terreinen. De door de ontploffing teweeggebrachte verliezen zijn gewoonlijk gering, maar de moreele indruk is belangrijk en vergoedt het andere.

Men moet bij den aanleg zorgen voor dubbele vuurgeleiding of electrische ontstekingswijze; voor beveiliging van een en ander tegen vijandelijk vuur en maatregelen treffen tegen het vochtig worden van mijnlading en ontstekingsmiddel. De ontsteking moet op het juiste oogenblik geschieden, terwijl steeds eenige mijnen — met afzonderlijke ontstekingswijze — in reserve moeten gehouden worden, als de vijand den verdediger tot ontijdige ontsteking verlokt. De hindernismijnen worden onderscheiden in:

a. floddermijnen.
b. werpmijnen of fougassen.
c. trapmijnen.

Mijnladingen, die, na voorzien te zijn van het ontstekingsmiddel, 1 à 2 m. diep in den grond worden geplaatst, noemt men *floddermijnen*. Ter vermeerdering van de uitwerking kan men tot opstopping ook gebruik maken van steen en stukken hout, die bij het neervallen verwondingen veroorzaken. Heeft de ladingskist een eenigszins naar de zijde des vijands afhellend deksel, spiegel genaamd, dan worden de keien des te beter omhoog geworpen. Als minimum lading wordt 5 kg. buskruit gebruikt, terwijl slechts de helft noodig is bij het bezigen van brisante springmiddelen. *Fougassen* zijn mijnen, aangelegd in trech-

Digitized by Google

tervormige gaten, waarvan de as onder 45° helt en waarbij de spiegel niet aangeaard, doch alleen met keien belast wordt, welke door den invloed der ontploffing voorwaarts worden uitgeworpen. De uitgegraven grond wordt als belasting langs den achterrand der longas opgeworpen. De spiegel bestaat uit stevig opgeklampte planken, de lading uit picrinezuur, dynamiet, schietkatoen of buskruit. Men gebruikt 1 kg. buskruit per hectoliter keien van 2 à 4 kg. per stuk. Eerst plaatst men de lading, dan wordt het ontstekingsmiddel langs den wand naar buiten geleid, verder legt men den spiegel en ten slotte stapelt men daarop de keien. *Trapmijnen* worden op geringe diepte onder het maaiveld geplaatst en voorzien van een ontstekingsmiddel, dat in werking wordt gebracht door het gewicht van een persoon, die boven de mijn loopt of er op staat. Granaten met buskruit gevuld en voorzien van een buis, passende op die in gebruik bij voor- en achterladgeschut, zijn daartoe zeer geschikt. Niet gebruikt wordend, zijn zij voorzien van een veiligheidsdop. Kisten, vaten, bussen kunnen bij gebrek aan granaten, mits voorzien van springstof, ontstekingsmiddel en neerdrukapparaat, eveneens voor trapmijnen gebruikt worden. Een verbeterd soort trapmijn is de *landtorpedo*, voorzien van een mechanisch werkend ontstekingstoestel, dat de ontploffing kan teweegbrengen, zoowel door den druk van een persoon, als door het trekken aan een draad van uit een punt binnen de stelling. Plaatsing en wegnemen kan zonder gevaar geschieden, daar de draad toelaat de werking van het toestel op te heffen en weder in het leven te roepen.

Hindernismijn. Zie *Hindernissen.*

Hindersin, *Gustav Eduard von*, een Pruisisch generaal, den 18den Juli 1804 te Wernigerode geboren, nam in 1820 dienst bij het Pruisische leger, was in 1849 chef van den generalen staf van het vereenigde Duitsche leger, in 1858 generaal-majoor en inspecteur der 3de, later 2de artillerie-inspectie, bestuurde gedurende den Deenschen Oorlog den aanval der artillerie en genie op de Düppeler schansen, werd in 1864 bevorderd tot inspecteur-generaal der artillerie, nam in 1866 deel aan den veldtocht in Bohemen, werd toen generaal der infanterie, bevond zich gedurende den Fransch-Duitschen Oorlog (1870—1871) in het hoofdkwartier des konings en overleed den 25sten Januari 1872.

Hinderwet is de verkorte naam van de Wet van den 2den Juni 1875 Stbl. N°. 95 tot regeling van het toezicht bij het oprichten van inrichtingen welke gevaar, schade of hinder kunnen veroorzaken, laatstelijk gewijzigd bij de Wet van den 1sten Juli 1909 Stbl. N°. 246. Het doel van deze wet is te voorkomen, dat door het oprichten en exploiteeren van nijverheidsondernemingen het publiek, speciaal de rondomwonenden, schade ondervinden; hare strekking is dus niet, zooals die der Veiligheidswet, bescherming der in de onderneming werkzame arbeiders, maar juist van het publiek dat *buiten* de onderneming staat. Het door de overheid uitgeoefende toezicht is *preventief;* alsvorens een onder de wet vallende inrichting te mogen oprichten, moet men vergunning hebben verkregen, in den regel van Burgemeester en Wethouders der gemeente waar de inrichting zal worden gevestigd, in enkele gevallen van Gedeputeerde Staten of van den Koning. Onder de wet vallen alle inrichtingen, bij welke stoom, gassen of dampen van hooge spanning worden gebezigd en die, welke gedreven worden door een of meer electromotoren, waarvan het vermogen de bij Koninklijk Besluit te bepalen grens overschrijdt; verder o. a. die bestemd tot bewaring en verwerking van buskruit en andere ontplofbare stoffen, van afval, brouwerijen, branderijen, bakkerijen, slachterijen, leerlooierijen, smederijen, steenhouwerijen, schietinrichtingen enz. Bij het verzoek om vergunning moeten verschillende in de wet nader omschreven stukken worden overgelegd. Door aankondigingen en kennisgevingen worden de belanghebbenden op de hoogte gesteld van de gedane aanvrage en er wordt gelegenheid gegeven schriftelijk of mondeling bezwaren tegen de oprichting in te brengen. De vergunning kan geweigerd worden op grond van vrees voor: *a* gevaar; *b* schade aan eigendommen, bedrijven of de gezondheid; *c* hinder van ernstigen aard, waartoe behoort het ter bewoning ongeschikt maken van woonhuizen of gedeelten van woonhuizen, het belemmeren van het gebruik van ziekenhuizen, kerken of scholen, het verspreiden van vuil of van walglijke uitdampingen. Kan door het stellen van voorwaarden aan het bezwaar van gevaar, schade of hinder worden tegemoetgekomen, dan wordt de vergunning verleend onder bepaalde voorwaarden. Bij de vergunning wordt een termijn gesteld, binnen welken de inrichting voltooid en in werking gebracht moet zijn. Van de beslissing door Burgemeester en Wethouders of Gedeputeerde Staten genomen, kunnen de verzoeker en de belanghebbende, ieder voor zoover hij in het ongelijk is gesteld, in beroep komen bij den Koning, die na verhoor van den Raad van State (afdeeling voor geschillen van bestuur) beslist.

Hindi. Zie *Hindoe.*

Hindi, een der nieuw-Indische talen, omvat alle dialecten, die in het uitgestrekte gebied tusschen den Himalaja, Windhja, de Gangesdelta en Satladsj gesproken en in twee scherp gescheiden groepen verdeeld worden: West-Hindi, tot ongeveer Benares, en Oost-Hindi of Bihari. Het Hindoestani (zie aldaar) of Oerdoe is een Hindidialect met Perzisch-Arabische toevoegingen. De schrijftaal is het Hoog-Hindi, dat grammaticaal met het Oerdoe overeenkomt, doch zijn woorden niet aan het Perzisch, maar aan het Sanskrit ontleent. De letterkunde van het Hindi begint reeds in de 8ste eeuw na Chr. en kwam in de 12de tot bloei, toen *Tsjand Bardai* de heldendaden van den laatsten Hindoekoning van Delhi bezong. *Tsjand's* rhapsodieën worden nog heden door de Indische barden gezongen. *Kabir,* de groote Indische hervormer der 15de eeuw, liet gedichten van zedekundigen en godsdienstigen inhoud na. *Toebi Das* vertaalde het nationale epos „Ramajana" in het Hindi. In de 16de eeuw stelde *Soer Das* den „Soer Sagar", een verzameling legenden, samen, *Nabha Das* de „Bhakt Mala". In de 17de eeuw schreef *Lal Kabi* den „Tejatra Parkas". Het in Europa meest bekende nieuwere Hindiwerk is de „Prem Sagar" van *Lalloe Ji Lal,* een bewer-

Digitized by Google

king van het tiende deel van den „Bhagavata-Poerana", dat de avonturen van den jongen *Krisjna* beschrijft.

Hindley, een stad in Lancashire (Engeland), met een Latijnsche school, katoenspinnerijen, steenkolenmijnen, telt (1911) 24 100 inwoners. In de omstreken liggen talrijke mijnwerkersdorpen.

Hindö, het grootste eiland aan de kust van Noorwegen (ambt Nordland), is 2238 v. km. groot en wordt door den Raftsont gescheiden van de Lofoden.

Hindoe is de naam, die in het algemeen gegeven wordt aan elken inboorling van Voor-Indië, die den Brahmaanschen godsdienst belijdt, zonder te letten op de ethnografische verhoudingen. Vooral werd die naam het eerst door de Perzen, later door de overige Mohammedaansche volkeren van het Oosten en eindelijk ook door de Europeanen, toegekend aan het talrijke volk van Arischen oorsprong, dat voornamelijk gevestigd is in het stroomgebied van den Ganges en vandaar zijn beschaving medegedeeld heeft aan het schiereiland van Voor-Indië. Vandaar het woord *Hindostan,* dat zoowel het geheele schiereiland aan deze zijde van den Ganges, als in meer bepaalden zin het noordelijk gedeelte daarvan aanduidt, terwijl het zuidelijk gedeelte den naam van *Dekan* draagt, alsmede het woord *Hindoestani* (zie aldaar).

Hindoel noemde *Trumpp* de Hindidialecten, die doode talen geworden zijn.

Hindoeisme is een uitdrukking, welke in ruimeren of engeren zin gebezigd kan worden; in het eerste geval bedoelt men er mede den godsdienst en de daarmede samen hangende maatschappelijke instellingen der Indiërs, in het laatste geval het derde tijdperk in de ontwikkeling van den Brahmaansch-Indischen godsdienst, zooals die haar uitdrukking vindt in het Mahâbhârata en het Râmâyana, in de Poeräna's enz. Hoewel verdeeld in tal van secten, hebben alle Hindoes het leerstuk der zielsverhuizing (zie aldaar) gemeen. Deze was reeds in het oudere tijdperk, aan het Hindoeïsme in engeren zin voorafgaande, zóó vastgeworteld in het Indisch gemoed, dat zij ook bij de Boeddhisten ingang vond, ondanks het feit, dat zij het bestaan eener ziel loochenen en daardoor het leerstuk eenigszins anders formuleeren. Ook het Indische Pantheon en de verdere mythologische voorstellingen, in hun heilige boeken, van de Weda's af, neergelegd, worden door alle Hindoes erkend en zijn grootendeels in het Boeddhisme overgegaan.

De eeredienst der Hindoes bestaat hoofdzakelijk in huiselijke devotie, het bidden in tempels, het brengen van offeranden van bloemen, het doen van bedevaarten, het deelnemen aan processies en godsdienstige feesten; ook aan werken van liefdadigheid, het oprichten van heiligdommen, het graven van vijvers en cisternen is steeds groote waarde gehecht. Als voornaamste goden uit het derde ontwikkelingstijdperk moeten genoemd worden *Çiwa* en diens wederhelft *Doerga, Wishnoe* en diens gemalin *Çrï, Brahma,* de schepper *Ganeça,* de zonnegod *Soërja, Skanda,* de god van den oorlog, *Saraswati,* de godin der wijsheid en welsprekendheid, benevens eenige zeer populaire goden van minderen rang, zooals de minnegod *Kâma* met zijn gemalin *Rati* en de god des rijkdoms *Koebera.* Ook *Jama* of *Dharma,* de god des doods en der gerechtigheid, wordt zeer vereerd, terwijl andere, die in het voorafgaande tijdperk zoo hoog in aanzien stonden, thans een ondergeschikte plaats innemen, bijv. *Indra,* de hemelkoning en regengod, en *Agni,* de god des vuurs.

Van de bijna 300 millioen Indiërs worden ongeveer 70 % of ruim 200 millioen tot de Hindoes gerekend, terwijl de overige 30 % worden gevormd door aanhangers van andere godsdiensten.

Van Voor-Indië uit is het Hindoeïsme reeds in de eerste eeuwen na Chr. in den Indischen Archipel doorgedrongen, zoodat men in het begin der 5de eeuw op Java een Brahmaansche maatschappij vond en er een machtig Hindoerijk ontstond, dat zijn invloed ook tot andere eilanden uitstrekte. Wel werd sedert het laatst der 15de eeuw het Hindoeïsme verdrongen door den Islam, op de beschaving der inlanders heeft het echter een blijvenden invloed uitgeoefend, en op het eiland Bali heeft het zich tot heden toe gehandhaafd. Zie ook *Boeddhisme* en *Brahmanisme.*

Zie: *E. W. Hopkins,* The religions of India (1896).

Hindoe Koesj of *Hindoekoh,* bij de Ouden de *Indische Kaukasus* en *Paropamisus* of *Paropanisus* genoemd, is een bergketen in het N.O. van Afghanistan, die zich uitstrekt van 34—37° N. Br. en 66—74° O. L. v. Gr. Zij vormt de zuidelijke grens van het Hoogland van Pamir en scheidt de ten W. van den bovenloop van den Indus gelegen landschappen Tajitral en Kaboelistan van de landen Warhari, Koendoes en Badachsjan aan den bovenloop van den Amoe (Oxus). De Hindoe Koesj verbindt Centraal- met West-Azië. Als oostelijk beginpunt wordt de 6170 m. hooge Koend aangenomen, als westelijk eindpunt de Koh-i-Baba (5143 m.), niet ver van de bronnen van den Hilmend. Zijn gemiddelde hoogte wordt op 4500 m., de Tiratsjmir op 7750 m. geschat; in zijn afzonderlijke deelen is het gebergte nog niet grondig onderzocht. Eenige moeilijk begaanbare passen, die van Kaboel naar den bovenloop van den Amoe leiden, liggen 3000 m., de sneeuwgrens 4200 m. hoog. De meest bekende zijn de Bamianpassen, ten getale van zes, waarvan echter slechts een (3715 m. hoog) voor kar en paard geschikt is.

In de meest afgelegen dalen wonen de uit ± 40 000 families bestaande Sjiahpoesj (= zwartgekleurd). Zij zijn Boeddhisten, waarom de Mohammedanen hen Kafir (= ongeloovige) en hun land Kafiristan noemen. Rijst, maïs, suikerriet, tabak en katoen leveren de dalen aan de zuidhelling, de andere dalen druiven en voortreffelijke ooftsoorten, o. a. prachtige granaatappels en moerbeziën.

Hindoestan is de Perzische naam voor het land der Hindoe's, d. w. z. in engeren zin het Indus- en Gangesgebied, in ruimeren geheel Indië.

Hindoestani is bij de Europeanen de gebruikelijke naam voor het Hindidialect, dat na opneming van talrijke Perzische toevoegsels de

Digitized by Google

omgangstaal in Indië is geworden. De inlandsche naam van die taal is òf Hindi, òf Oed (saban), d. i. kamp(taal), aldus genoemd naar het kamp van den grootmogol te Delhi, waar de taal het eerst ontstond. Van Delhi uit verspreidde zich het Hindoestani over alle provincies van het rijk van den grootmogol en wordt ook in Birma, op Mauritius, Zanzibar, in Mackate en de havens van de Perzische Golf verstaan. Het meest wordt het in het N. van Voor-Indië gesproken. Een zuidelijke tongval, die in Madras, Haiderabad enz. schrijftaal is geworden, noemt men Dakhni. Het Hindoestani heeft een zeer rijke literatuur ontwikkeld, wier bloeitijd in de vorige eeuw begon en nog niet afgesloten is. De prosodie en metriek berusten bijna geheel op Perzischen grondslag. De lyriek is zeer ontwikkeld. De schepper der dramatische poëzie is *Amandt* († 1859), wiens zangspel „Indan-Sabha" het meest gespeelde stuk in Indië is.

Hinken *(Claudicatio)*, heet een gebrek in den gang, waarbij het lichaam zoo kort en zoo weinig mogelijk op het been aan den zieken kant rust. Dat gebrek kan zijn oorzaak zoowel in het been zelf, als in het bekken of de buikholte hebben, wanneer het doel van het hinken is de pijn, die bij het steunen op het been gevoeld wordt, zooveel mogelijk te bekorten, waarbij de patiënt de knie buigt en alleen met de teenen den grond aanraakt. Zoo bijv. bij ischias en coxitis (zie *Heupziekte)*. Ook aangeboren komt het hinken voor, vooral in ons land en met name in het noorden, meestal veroorzaakt, doordat de kop van het heupbeen niet rust in de onvoldoend ontwikkelde heupkom, maar op het darmbeen, waar het bij elken stap een eind overheen glijdt. Is dat aan beide zijden het geval, dan verandert het hinken in een waggelenden gang. De aangeboren heupontwrichting komt veel meer bij vrouwen dan bij mannen voor. Het hinken op lateren leeftijd komt vooral bij ontsteking van het heupgewricht voor. Ook een verkorting of verlamming van het eene been dwingt ertoe, evenals sommige misvormingen van den voet. Aanvalsgewijze komt het hinken voor tengevolge van verkalking der bloedvaten (zie *Atheroma)*, waardoor bij sterke beweging de bloedtoevoer onvoldoende wordt en een pijnlijke, voorbijgaande zwakte van het been den patiënt doet hinken. De behandeling moet geheel naar de oorzaak geregeld worden; de aangeboren heupontwrichting wordt vaak, afgezien van operatieve behandeling, met succes verbeterd door een maandenlange ligkuur, waarbij het bovenbeen door een gipsverband in buitenwaartsche houding wordt gefixeerd.

Hinkende standaard noemt men het muntstelsel, waarbij naast gouden standaardmunt ook zilveren munt een wettig betaalmiddel vormt, echter niet vrij aangemunt mag worden, zooals bijv. in ons land het geval is. Zie verder *Bimetalisme* en *Standaard*.

Hinkmar, aartsbisschop van Rheims, in 806 geboren, ontwikkelde zich onder leiding van abt *Hilduin* in het klooster St. Denis te Parijs en volgde zijn leermeester vrijwillig naar Saksen, waarheen hij door *Lodewijk den Vrome* verbannen was. Toen *Karel de Kale* den troon beklom, keerde *Hinkmar* als priester terug en werd in 845 bevorderd tot aartsbisschop van Rheims. Als zoodanig was hij primaat der West-Frankische geestelijkheid, en hij heeft zich beijverd om tucht en orde te herstellen en trachtte het recht der bisschoppen en synoden tegenover den paus te handhaven en het aanzien der geestelijkheid tegenover de wereldlijke macht te bewaren. Hij verzette zich namelijk met kracht tegen de decretalen van den valschen *Isidorus*, terwijl de zoon zijner zuster, de oproerige bisschop *Hinkmar van Laon*, die in 871 afgezet werd, genoemde decretalen verdedigde. Ook noodzaakte *Hinkmar* koning *Lotharius II* zijn door hem verstooten gemalin *Thietberga* weder aan te nemen. Niet minder ijverig was hij in het onderdrukken van elke gevaarlijke dwaalleer, zooals die van den ketter *Gottschalk*, over de praedestinatie. Toen de Noormannen in 882 een inval deden in het West-Frankische rijk, nam hij de vlucht naar de woudstreek aan de overzij van de Marne en overleed kort daarna te Epernay. Zijn geschriften, gedeeltelijk van leerstelligen inhoud, zooals zijn werk: „De praedestinatione Dei", tegen *Gottschalk* gericht, gedeeltelijk brieven enz., werden in 1645 in 2 deelen door den Jezuïet *Sirmond* in het licht gegeven.

Hinlopen, *Jacob Groot*, een Nederlandsch kanselredenaar, den 5den Mei 1723 te Hoorn geboren, studeerde te Harderwijk, Franeker en Utrecht, en werd achtereenvolgens predikant te Zonnemaire, Goes en Utrecht, in welke laatste stad hij een halve eeuw werkzaam bleef. Hij overleed den 28sten Juni 1803. Van zijn geschriften vermelden wij: „De Unie van Utrecht herdacht" (1779), „Leerredenen" (1781), „Overdenkingen" (1797, met vervolg) en „Viering van den vijftigjarigen dienst aan Christus' gemeente te Utrecht den 29sten November 1801".

Hinrichs, *Hermann Friedrich Wilhelm*, een Duitsch wijsgeer, den 22sten April 1794 te Karlseek in het groothertogdom Oldenburg geboren, vertrok in 1812 naar de universiteit te Straatsburg, om in de theologie te studeeren, wijdde zich vervolgens te Heidelberg aan de beoefening der rechtsgeleerdheid, doch legde zich in 1816 aldaar onder leiding van *Hegel* vooral toe op de wijsbegeerte. In 1818 beantwoordde hij een door *Hegel* uitgeschreven philosophische prijsvraag, en in zijn eerste werk van eenigen omvang: „Die Religion im innern Verhältnis zur Wissenschaft" (1822) trachtte hij de godsdienstleer op den grondslag der wijsbegeerte te grondvesten. Reeds in 1819 had hij zich te Heidelberg als privaatdocent gevestigd, werd in 1822 tot buitengewoon hoogleeraar te Breslau en in 1824 tot gewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte te Halle benoemd en overleed gedurende de vacantie te Friedrichroda in Thuringen den 17den Augustus 1861. Zijn belangrijkste geschriften zijn: „Grundlinien der Philosophie der Logik" (1826) en „Genesis des Wissens" (1ste deel 1835). Verder schreef hij: „Vorlesungen über Goethe's Faust" (1825), „Schillers Dichtungen nach ihren historischen Zusammenhang" (1837—1839, 2 dln.), „Geschichte der Rechts-und Staatsprinzipien seit der Reformation bis auf die Gegenwart" (1848—1852, 3 dln.) en „Die Könige" (1853).

Digitized by Google

Hinlopenstraat, een straat tusschen West-Spitsbergen en Noord-Oostland, met de Lommebaai in het W. en de Wahlenbergbaai in het O., bespoelt in het zuiden Zuid-Waygatsj, het Willems- en de Bastiaaneilanden. Zij is meestal het geheele jaar door met ijs bedekt.

Hinschius, *Paul,* een Duitsch beoefenaar van het kerkrecht, den 25sten December 1835 te Berlijn geboren, studeerde aldaar en te Heidelberg, vestigde zich in 1859 als privaatdocent in zijn geboorteplaats, was van 1868 tot 1865 buitengewoon hoogleeraar te Halle, keerde vandaar terug naar Berlijn, werd in 1868 gewoon hoogleeraar te Kiel, vertegenwoordigde de universiteit dier stad in 1871—1872 in het Pruisische Heerenhuis en vertrok in 1872 als hoogleeraar naar Berlijn, waarvoor hij sedert 1899 in het Heerenhuis zitting nam. Van 1872 tot 1878 en van 1880 tot 1881 was hij lid van den Rijksdag, waar hij tot de nationaal-liberale partij behoorde. Hij leverde een critische uitgave van de „Pseudo-Isidorische decretalen" (1863) en schreef: „Kirchenrecht der Katholiken und Protestanten in Deutschland" (dl. 1—42, 1869—1898) dat onvoltooid is gebleven, „Das landesherrliche Patronatrecht" (1856), „Beiträge zur Lehre von der Eidesdelation mit besonderer Rücksicht auf das Kanonische Recht" (1860), „Die evangelische Landeskirche in Preussen und die Einverleibung der neuen Provinzen", „Die Orden und Kongregationen der Katholischen Kirche in Preussen" (1874) en „Allgemeine Darstellung des Verhältnisses von Staat und Kirche" (1883), benevens commentaren op verschillende Pruisische kerkwetten. Met zijn vader redigeerde hij van 1862 tot 1866 de „Preussische Anwaltzeitung" en later de „Zeitschrift für Gesetzgebung und Rechtspflege in Preussen". Hij overleed den 13den December 1898.

Hintersee, een klein bergmeer in het Beiersche district Opper-Beieren en in het ambt Berchtesgaden, ligt ten westen van Ramsau aan den zuidoostelijken voet van den Reiteralp, 787 m. boven de oppervlakte der zee.

Hiogo. Zie *Kobe.*

Hipparchus, de grondlegger der wetenschappelijke sterrenkunde, te Nicaea in Bithynië geboren, leefde omstreeks de jaren 190—125 v. Chr. Hij onderwierp de astronomie van zijn tijd aan een nauwgezet onderzoek en was de eerste, die de lengte van het jaar met juistheid bepaalde, waarbij hij ontdekte, dat de lengte van het zonnejaar, toenmaals op 365 dagen en 6 uren gesteld, omstreeks 5 minuten te groot was. Uit zijn waarnemingen trok hij het besluit, dat de excentriciteit van de loopbaan der zon $^1/_{24}$ bedroeg van den straal dier baan, en dat de zon het verst van de aarde verwijderd is, wanneer zij zich in de Tweelingen bevindt. Hij was de eerste, die zonne- en maantafels berekende, terwijl hij de grootte van zon en maan nauwkeuriger dan te voren bepaalde. Door middel van een vernuftig gevonden methode, bekend onder den naam van *diagram van Hippachus,* meende hij te mogen vaststellen, dat de zon 1200 en de man 50 aardstralen van onze aarde verwijderd is en dat de middellijn der zon $5^1/_2$ maal zoo groot is als die der aarde, en die der aarde $3^2/_3$ maal zoo groot als die der maan. Men meent dat de ploteseling verschijning van een nieuwe ster hem aanleiding heeft gegeven om de vaste sterren waar te nemen, haar plaatsen te bepalen en alzoo een sterrenlijst te ontwerpen. Nog belangrijker is zijn ontdekking van het vooruitschuiven van het punt, waar de evenaar en de zonneweg elkander snijden (het nachteveningepunt). Ook maakte hij zich zeer verdienstelijk op aardrijkskundig gebied; hij werd de grondlegger der wiskundige aardrijksbeschrijving, terwijl hij door het waarnemen van lengte en breedte de ligging der plaatsen op aarde bepaalde. De omtrek der aarde bedraagt, volgens hem, 275 000 stadiën, de lengte van het bekende en bewoonde land 70 000, de breedte 46 200 stadiën. Van zijn geschriften zijn slechts 2 bewaard gebleven, namelijk een commentaar op het astronomisch gedicht van *Aratus* (uitgegeven door *Victorius* (1567), in het „Uranologium" (1630) van *Petavius* en door *Manitius* (1894) en een sterrenlijst.

Hipparchus, de zoon van *Pisistratus.* Zie *Hippias.*

Hippeastrum is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Amaryllideeën* en is zeer nauw verwant aan *Amaryllis, Crinum, Sprekelia, Brunsvigia, Zephyranthes, Lycoris, Sternbergia* en *Vallota;* het bevat kruidachtige bolgewassen. De bloemen zijn groot en fraai; 2 tot meer komen op één stengel voor. De voornaamste soorten zijn: *H. solandriflorum, H. aulicum, H. Ackemanni, H. psittacum, H. pardinum, H. equestre, H. reticulatum, H. styloeum, H. Reginae, H. Léopoldi, H. procerum, H. rutilum, H. vittatum* en *H. Johnsoni.* Enkele Engelsche kweekers hebben door kruising rassen in den handel gebracht, die door schoonen vorm en grootte der bloemen uitmunten. De eischen, welke men aan de bloemen stelt, zijn: flinke, rechtopstaande houding, regelmatige, stompbladige bloemkroon en scherpe kleuren. De vermeerdering geschiedt door zaden, die vroeg in het voorjaar in warme kweekbedding onder vochtig mos ter kieming worden gebracht.

Hippel, *Theodor Gottlieb von,* een Duitsch humorist, den 31sten Januari 1741 te Gerdauen in Oost-Pruisen geboren, bezocht reeds op zijn 16de jaar de universiteit te Koningsbergen, om er in de theologie te studeeren. Hier maakte hij kennis met den rechtsgeleerde *Woyt,* die hem in huis opnam en opwekte zich op de rechtsgeleerdheid toe te leggen, alsmede met den Russischen luitenant *Von Keyser,* die hem meenam naar St. Petersburg en hem aldaar toegang verschafte tot aanzienlijke kringen. Hoewel hier schitterende vooruitzichten voor hem geopend werden, keerde hij naar Koningsbergen terug, waar hij zich met de betrekking van huisonderwijzer vergenoegde. Zijn liefde voor een rijk meisje van voornamen stand bracht hem tot het besluit zich aan de rechtsgeleerdheid te wijden. Eerst was hij werkzaam als advocaat en in 1780 werd hij besturend burgemeester van Koningsbergen en commissaris van politie met den titel van geheim krijgsraad en stadspresident. Als zoodanig deed hij den adel van zijn geslacht door den keiser erkennen. Hij overleed den 23sten April 1796. Zijn leven en karakter is een weefsel van tegenstrijdigheden. Even zoo zonderling betoont hij zich in zijn geschriften, die hij in afzondering op zijn buiten-

Digitized by Google

verblijf te Huben bij Koningsbergen opstelde, terwijl zijn naam als schrijver onbekend bleef. In hun min of meer gebrekkigen vorm vloeien zij over van luim en geestigheid. Men ontdekt daarin dikwijls een ernstigen grondslag, maar in geestigen vorm. Van zijn geschriften noemen wij: „Ueber die Ehe" (1774), „Ueber die bürgerliche Verbesserung der Weiber" (1792), „Ueber weibliche Bildung" (1801), „Lebensläufe nach aufsteigender Linie, nebst Beilagen A. B. C." (4 dln., 1778—1781), „Zimmermann I und Friedrich II. von Johann Heinrich Friedrich Quittenbaum" (1790), „Kreuz- und Querzüge, des Ritters A. bis Z" (2 dln., 1793—1794), „Handzeichnungen nach der Natur" (1790), het bijspel „Der Mann nach der Uhr" (2de druk 1771). Zijn „Sämmtliche Schriften" zijn in 1828—1831 in 14 deelen in het licht verschenen. Zijn neef *Theodor Gottlieb von Hippel* († 10 Juli 1843), bekend door zijn vriendschap met *E. Th. A. Hoffmann*, was de steller der oproeping van *Friedrich Wilhelm III* bij den aanvang van den bevrijdingsoorlog, getiteld „An mein Volk"; ook schreef hij „Beiträge zur Charakteristik Friedrich Wilhelms III" (1841).

Hippias, een zoon van den tiran *Pisistratus* van Athene, was met zijn broeder, *Hipparchus*, de opvolger van dezen (527 v. Chr.). Hoewel trots en opvliegendheid tot zijn eigenschappen behoorden, regeerde hij aanvankelijk met beleid en welwillendheid. Eerst na den moord, in 514 op *Hipparchus* gepleegd, werd hij achterdochtig en wreed. De *Alcmaeoniden*, door *Pisistratos* verdreven, wisten daardoor den wrevel des volks gaande te maken, begaven zich met een aanzienlijke krijgsmacht naar Athene, werden volgens de uitspraken van het orakel door Sparta bijgestaan en verdreven den tiran (510). Deze vluchtte naar den Perzischen koning *Darius Hystaspes* en bewoog dezen tegen Griekenland te velde te trekken. De onderneming der Perzen leed schipbreuk in hun nederlaag bij Marathon (490) en *Hippias* overleed op Lemnos.

Hippias, een sofist uit Elis, die omstreeks het jaar 400 v. Chr. leefde, was een tijdgenoot van *Protagoras* en heeft zich vooral onderscheiden door zijn verregaande ijdelheid en verwaandheid. Hij beroemde er zich op, dat hij alles wist, en verklaarde zich bereid om antwoord te geven op alle vragen. Ja, hij zeide dat hij alles, wat hij droeg, zijn geheele gewaad, zelf vervaardigd had. Hij wordt daarover bespot door *Plato* in den „Protagoras" en in twee samenspraken, die zijn naam dragen. Een dier samenspraken houdt men evenwel voor onecht. De fragmenten zijner werken vindt men in *Müller's* „Fragmenta historicorum graecorum" en in *Diels'* „Fragmente der Vorsokratiker" (1903).

Hippo, gewoonlijk *Hippo Regius* geheeten, om deze stad van andere van dien naam te onderscheiden, in Numidië aan de Middellandsche Zee gelegen, was oorspronkelijk een volksplanting der Phoeniciërs en werd ten tijde van den Eersten Punischen Oorlog door den Numidischen koning der Massyliërs veroverd en tot residentie verheven. Sedert den tijd van *Massinissa* was zij bij afwisseling met Cirta (Constantine) de hoofdstad van geheel Numidië en in 46 v. Chr. werd zij door *Caesar* aan de Romeinen onderworpen. In de geschiedenis der Christelijke Kerk vervult deze stad een merkwaardige rol als Afrikaansche bisschopszetel. Behalve den beroemden kerkvader *Augustinus*, die er gedurende de belegering door de Vandalen den 28sten Augustus 430 overleed, telde zij vele andere heiligen en martelaren. Door de Vandalen werd zij na een belegering van 11 maanden veroverd en met uitzondering van de bisschoppelijke hoogkerk en het huis van *Augustinus*, door de vlammen vernield. Weldra echter verrees zij uit haar asch. Reeds den 11den Februari 435 sloot *Genserik* er vrede met Rome. Een eeuw later viel zij met al de schatten van koning *Gelimer* in handen van *Belisarius*. Eindelijk werd zij in 697 geheel en al verwoest door de Mohammedanen op bevel van khalief *Othman*, waarna de ingezetenen iets noordelijker een andere stad bouwden, het hedendaagsche Bona.

Hippocampus antiquorum *(Zeepaardje)*. Zie *Naaldvisschen*.

Hippocolla is de naam van een dierlijk gelei, dat in China wordt bereid uit de peesachtige deelen van den dsjiggetai (den wilden ezel) en in den vorm van bleekgrijze, halfdoorzichtige of geelbruine, ondoorzichtige platen in den handel komt.

Hippocrateaceeën is de naam eener plantenfamilie, die klimmende heesters en boomen omvat, en waarvan de meeste in Zuid-Amerika gevonden worden — er zijn er echter ook in Afrika en Azië.

Hippocrates, de meest beroemde geneesheer der Oudheid en de eerste, die een wetenschappelijken grondslag legde voor de heelkunde, was de zoon van den asclepiade *Heraclides*, een priesterlijk arts op het eiland Kos, en van *Phaenarete*, een nakomeling van *Heracles*. Hij werd vermoedelijk geboren in het jaar 460 v. Chr. Nadat zijn vader hem in de verborgen wijsheid der Asclepiaden had ingewijd, verliet hij zijn vaderland, woonde geruimen tijd op het eiland Thasos en overleed, naar men meent, te Larissa in 377. Zijn roem berust niet op de uitgebreidheid zijner wetenschap of op het vormen van een bepaald stelsel, maar vooral op de schranderheid, waarmede hij het bruikbare uit het hem medegedeelde wist af te scheiden; hij beschouwde elk ziektegeval met de daarmede gepaard gaande verschijnselen als een zelfstandig feit en bracht het in verband met levenswijze en klimaat. Zijn gewoonte was, dat hij op het voorafgaande evengoed lette als op het tegenwoordige, en uit dat alles een besluit opmaakte omtrent de behandeling en het verloop der ongesteldheid. Op die wijze verhief hij, ook zonder kennis van de pathologische anatomie en van andere hulpmiddelen onzer dagen, de geneeskunde tot een wetenschap, zoodat hij een beschrijving kon geven van de oorzaken, de kenmerken en het verloop van onderscheiden ziekten, alsook voorschriften omtrent het dieet, hetwelk daarbij moest in acht genomen worden. Zijn wijze van behandeling is doorgaans zeer omzichtig en zacht, veelal op besturing der levenswijze gegrond, zoodat men later zoodanige geneesheeren, die afkeerig waren van doortastende middelen, met den naam van *Hippocratici* bestempeld heeft. Evenals *Socrates*, zijn

Digitized by Google

beroemde tijdgenoot, stelde hij zich niet aan het hoofd eener school. Wat natuur en ervaring hem leerden, hulde hij niet in den sluier der verborgenheid, maar maakte hij algemeen bekend. Van de talrijke geschriften, die zijn naam dragen, zijn intusschen vele onecht en eerst in den tijd der *Ptolemaei* opgesteld. Ook die, welke men voor echt houdt, bevatten waarschijnlijk toevoegselen van zijn zonen *Thessalus* en *Draco*, van zijn schoonzoon *Polybus* en van anderen. Daarenboven was *Hippocrates* een uitstekend beoefenaar der wiskunde. De beste uitgaven van zijn werken zijn die van den Groningschen hoogleeraar *Ermerins* (1859—1863) en van *Kühlewein* en *Ilberg* (dl. 1 en 2, 1895—1902).

Hippocrates *uit Chios*, een Grieksch wiskundige uit de 2de helft der 5de eeuw v. Chr., oefende zich te Athene in de meetkunde, maar werd, omdat hij geld aannam voor zijn lessen, uit den kring der volgelingen van *Pythagoras* verbannen. Naar hem wordt een door hem uitgevonden geometrische figuur, tot quadratuur van den cirkel dienende, *lunula Hippocratis* genaamd. Hij schreef een meetkundig handboek onder den titel van „Stoicheia", dat echter verloren is geraakt, en was de eerste, die het vraagstuk van Delos (zie *Delos*) oploste.

Hippocratisch gelaat *(facies Hippocratica)* noemt men het gelaat van een stervende. Kort voor den dood ondergaat gewoonlijk des menschen aangezicht een in 't oog loopende verandering. De gelaatskleur wordt bleek en vaal, de wangen en lippen worden blauwachtig, het voorhoofd glad, terwijl de weeke deelen invallen en de neus en kin puntig worden. De oogen zinken dieper in de oogholten, verliezen hun glans en blikken glazig door de half gesloten oogleden. Deze verandering, gedeeltelijk door stilstand van den bloedsomloop, gedeeltelijk door verlamming der gelaatsspieren veroorzaakt, kan echter ook ontstaan door groote uitputting, na lang vasten of na een aanmerkelijk bloedverlies en is dan minder gevaarlijk. Zij is alzoo genoemd, omdat *Hippocrates* haar het eerst op een juiste wijze beschreven heeft.

Hippodamia heet de schoone dochter van *Oinomaus*, koning van Pisa in Elis, en van de Pleiade *Asterope*. Omdat aan haar vader voorspeld was, dat zijn toekomstige schoonzoon hem zou dooden, maakte hij de voorwaarde, dat elk, die om de hand zijner dochter kwam, met hem een wagenren zou houden, om hem alzoo te kunnen dooden, voor dat zij het einde der renbaan bereikt hadden. Op deze wijze gelukte het hem, vele pretendenten om het leven te brengen. Eindelijk echter kwam *Pelops*, en deze kocht den wagenmenner des konings om, zoodat *Oinomaus* te midden van den ren van den wagen stortte en het leven verloor. Hij huwde hierop met *Hippodamia*, en deze schonk hem twee zonen, *Atreus* en *Thyestes*. Zij doodde zich zelf uit verdriet over het verwijt, dat zij haar beide zonen zou hebben aangespoord om hun stiefbroeder *Chrysippus* te dooden.

Hippodroom (Grieksch = paardenloop) was bij de Grieken de baan voor wedrennen van paarden en wagens, ter grootte van twee stadia (ongeveer 370 m.) bij een breedte van 125 m. De beide lange zijden met zitplaatsen voor toeschouwers liepen aan het eene einde in een halven cirkel samen, terwijl zij aan het andere einde door een gang verbonden waren. Voor deze bevonden zich de wigvormig in de baan uitstekende gebouwen, waaruit de wagens van voren naar achteren zóó uitgelaten werden, dat zij den ren gelijktijdig konden beginnen. Volwassen paarden moesten de baan 12, jonge 8 maal loopen. Ook de naar het model van den Romeinschen circus in later tijd in Griekenland gebouwde renbanen heetten hier hippodroom.

Tegenwoordig verstaat men onder hippodroom de kermisinrichting, waar men tegen luttele vergoeding zich gedurende eenige oogenblikken aan de rijkunst kan wijden.

Hippoglossoides platessoides *(Lage schar)*. Zie *Platvisschen*.

Hippoglossus vulgaris *(Heilbot)*. Zie *Platvisschen*.

Hippogrief is in de Grieksche mythologie

Hippogrief.

een gevleugeld paard, geteeld door een griffioen en een merrieveulen. Zie *Pegasus*.

Hippokras was in de Middeleeuwen een soort kruidenwijn, welke met suiker, kaneel en andere kruiderijen bereid en vooral op bruiloften gebruikt werd.

Hippokréne of *Paardenbron* noemde men een bron, die aan de helling van den Helikon (zie aldaar) in Boeotië ontsprong. Zij was er ontstaan, volgens de sage, door den hoefslag van *Pegasus*, aan *Apollo* en de Muzen geheiligd en vervulde allen, die er uit dronken, met dichterlijke geestdrift.

Hippolyte, koningin der Amazonen, was de dochter van *Ares* en *Otrera*. Op last van *Eurystheus* moest *Heracles* haar den gordel ontnemen, dien zij van *Ares* ontvangen had. Zij beloofde dat zij hem dien geven zou, doch *Hera*, als amazone verkleed, verspreidde het gerucht, dat een vreemdeling voornemens was, de koningin te schaken. Hierdoor ontstond de strijd, waarin *Hippolyte* het leven verloor, want *Heracles* rukte haar bij de haren van het paard, doodde haar en ontrukte haar den gordel.

Hippolytus, de zoon van *Theseus* en *Hippolyte*. Zie *Phaedra*.

Hippolytus, een kerkvader uit het einde

Digitized by Google

der 2de en den aanvang der 3de eeuw, was afkomstig uit Klein-Azië en een leerling en volgeling van *Irenaeus*. Omstreeks het jaar 190 vertrok hij naar Rome en nam er deel aan de twisten over de godheid van *Christus* en over de beginselen der kerkelijke tucht. Na den dood van *Zephyrinus* (217) werd hij door een gedeelte van het presbyterium, dat de rechtzinnige, maar toen als tweegodendom verworpen leer van den goddelijken logos omhelsde, als tegenpaus van *Callixtus I* gekozen. De verdeeldheid duurde voort gedurende het leven van *Callixtus* en eindigde eerst in 235, toen *Hippolytus* en zijn toenmalige tegenstander *Pontianus* naar de Sardinische mijnen werden gedeporteerd, waar *Hippolytus* kort daarna in hoogen ouderdom overleed. Als een geleerd kenner van de wijsgeerige stelsels van zijn tijd en als een schrander verdediger der logosleer bekleedt hij onder de oudste Kerkvaders een merkwaardige plaats. Hij heeft verbazend veel geschreven, zooals blijkt uit het opschrift van het voetstuk van een te zijner eere opgericht standbeeld. Ook *Eusebius* en *Hiëronymus* deelen lijsten van zijn werken mede, welke echter niet in allen deele met die van dat voetstuk overeenkomen. De echtheid van sommige aan hem toegekende werken is twijfelachtig, van de andere zijn slechts fragmenten bewaard gebleven. Omtrent zijn lotgevallen zijn wij eerst in de vorige eeuw iets meer te weten gekomen, sedert de „Wederlegging van alle ketterijen", waarvan vroeger slechts het eerste boek onder den naam van „Philosophoumena van Origenes" bekend was, in haar geheel teruggevonden werd en misschien een geschrift van *Hippolytus* is. In het 9de boek daarvan vindt men den strijd der partijen te Rome sedert den tijd van *Zephyrinus* uitvoerig beschreven. Van een klein geschrift: „Tegen 32 ketterijen", door hem waarschijnlijk in Klein-Azië opgesteld, is het slot onder den titel „Homilie tegen Noëtus" aan de vernietiging ontkomen, doch door *Lipsius* hersteld uit de werken van *Pseudotertullianus, Philastes* en *Epiphanius*. In 1890 werd in het Oosten het vierde boek van zijn commentaar op *Daniel* ontdekt, die merkwaardig is wegens zijn dateering van *Christus'* geboorte en dood. Thans is deze commentaar uit Slavische handschriften in zijn geheel bekend. Van zijn overige werken noemen wij dat „Over den Antichrist", benevens fragmenten van uitleggkundige proeven. Ook houdt men hem voor den vervaardiger van een oude kroniek der wereldgeschiedenis. De laatste uitgave van zijn werken is die van *Bonwetsch* en *Achelis* (1897 v. v.).

Hippomane *L.* of *dolboom* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Euphorbiaceën*. Het zijn eenhuizige planten met mannelijke bloemen in aren en vrouwelijke met een 2-spletigen kelk en een korten stamper en met een vleezige, appelvormige, veelhokkige, van binnen houtige vrucht. De meest-bekende soort is *H. Mancinella* L. of *Mancinella venenata* J u s s., de mancenielboom, een vrij groote boom met eironde, spitse, fijn gezaagde, onbehaarde bladeren, een dikken, rechten stam met een grijzen, gladden bast en talrijke, uitgespreide takken, zoodat hij op onze appel- en pereboomen gelijkt. Hij groeit in West-Indië aan de kust. Hoewel hij wegens zijn snellen groei en zijn rijken bladerdos uitmuntend geschikt schijnt tot den aanleg van lanen, is het planten daarvan op Antillen van regeeringswege verboden, daar zijn kleine appels vergiftig zijn, zoodat het nuttigen hiervan noodlottige gevolgen kan hebben. Men meent intusschen, dat de aldaar groeiende *Bignonia Leucoxylon* L. het beste tegengif bevat. Dat men bij het vertoeven onder de schaduw van dien boom reeds door blindheid, duizeling en flauwte zou aangetast worden, is een fabel, hoewel men er bij stormen en regenvlagen op zijn hoede moet wezen tegen het giftig sap, hetwelk van gekneusde takken en bladeren druppelt, omdat het zeer prikkelend werkt. *Teenstra* vermeldt, dat in 1834 een matroos van de brik „Echo", te Curaçao gelegen, terstond een hevige oogontsteking kreeg, nadat het regenwater van de bladeren in zijn oogen was gedruppeld. Met dat sap worden voorts pijlen giftig gemaakt. Het hout van dien boom is bruin en wit gevlamd en uitstekend geschikt tot het vervaardigen van fraai huisraad. — *H. spinosa* L., ook een West-Indische boom, wordt op verre na zoo hoog niet als de voorgaande, maar bezit dergelijke eigenschappen.

Hippomanes. Zie *Veulenmilt*.

Hipponax, een Grieksch jambendichter uit Ephesus, leefde omstreeks het jaar 530 v. Chr. te Ephesus en werd door de Tirannen vandaar verdreven, omdat zij vreesden voor zijn bijtenden spot. Hij begaf zich vervolgens naar Klazomenae, waar hij wegens zijn misvormd lichaam veel te verdragen had, waarvoor hij met zijn satiren wraak nam op zijn tegenstanders, vooral op de vrouwen. Voor die hekeldichten gebruikte hij een bijzondere soort van jambus, den *choliambus*, ook wel naar hem de Hipponacteïsche versmaat genoemd. Daarnevens schreef hij ook wel in hexameters; in deze maat bezitten wij van hem een fragment, waarin de geschiedenis van een veelvraat beschreven wordt. Fragmenten vindt men in *Bergk's* „Poetae lyrici graeci".

Hippophaës. Zie *Duindoorn*.

Hippopotamus. Zie *Nijlpaard*.

Hipposandalen zijn sandalen voor paarden, welke de hoefijzers vervangen en zonder nagels zijn.

Hipposandalen.

Hippotherium (*Hipparion* K a u p.) is de naam van een fossiel, op een paard gelijkend dier met 3 teenen, waarvan alleen de middelste den bodem bereikt. Het is het jonge lid der in de tertiaire lagen van Amerika, Europa en Azië gevonden, uit een groot aantal soorten bestaande voorvaderenreeks van het tegenwoordige paard, die in langzame overgangen aantoont, dat dit laatste, evenals de herkauwende dieren en de dik-

Digitized by Google

huidigen, afstamt van kleine, vijfteenige, vóórtertiaire dieren. In Amerika stierf het hippotherium eerst na den ijstijd uit.

Hippurideeën is de naam eener plantenfamilie, die zich door de volgende kenmerken onderscheidt. Zij heeft een bovenstandigen kelk, zichtbaar als een kleine, gave of 2-lobbige rand, geen bloembladeren, één meeldraad, een éencellig vruchtbeginsel met één stijl, zaden met zeer dun kiemwit en in kransen geplaatste bladeren. Het geslacht *Hippuris* L. heeft dezelfde kenmerken, en de meestbekende soort, welke ook in ons land onder den naam van *lidsteng* gevonden wordt, is *H. vulgaris* L. met lijnvormige bladeren in 8- tot 12-tallige kransen rondom holle, met water gevulde stengels en met vele ongesteelde, in de oksels geplaatste vuil-witte bloemen. Zij groeit in slooten en moerassen.

Hippuriten-kalk, ook wel *Rudistenkalk* geheeten, is een licht gekleurde, harde, ten deele marmerachtige kalksoort, die, wat geologischen ouderdom betreft, tot den krijttijd behoort. Die laag ontleent haar naam aan veelvuldig daarin voorkomende, koehoornvormige schelpen van het geslacht *Hippurites*, bijv. van *H.*

Hippurites.

Toucasiana, H. organisans enz. Men vindt haar onder anderen aan den Untersberg bij Salzburg, waar dat gesteente gedolven werd om het tot het stichten van prachtige gebouwen te München te doen dienen.

Hippuris. Zie *Hippurideeën.*

Hippuurzuur is een stof, die voorkomt in de paardenurine en tot formule heeft $C_9H_9O_3$. Bij koking met verdunde zuren, splitst het zich onder wateropname in benzoëzuur en glycocol (amido-azijnzuur).

Hiquet, de kikvorschengodin, is een der zinnebeelden van de Onsterfelijkheid en van het beginsel, het water. De eerste Christenen maakten hun kerklampen in den vorm van een kikvorsch, om aan te toonen, dat de doop in water tot onsterfelijkheid leidde.

Hirado, de hoofdstad van het gelijknamige Japansche eiland ten N.W. van Kiocsioe, telt ongeveer 10 000 inwoners. Haar vroegere daimio ontving eerst de Portugeezen, later ook de Nederlanders (1609) en Engelschen (1613) vriendelijk; spoedig ontstonden er echter hevige twisten tusschen die concurreerende naties. Dientengevolge trokken de Portugeezen naar Nagasaki terug en hieven de Engelschen, na met de Nederlanders samen eenige jaren zeeroof gepleegd te hebben, in 1623 hun factorij geheel op; ook wij moesten de onze in 1640 naar Nagasaki verplaatsen.

Hiragana *(Firakana, Firagana* of *Firogana)* is het gewone lettergrepenschrift der Japanners, dat onder den invloed van het Boeddhisme ongeveer in de 9de eeuw na Chr. uit den cursieven vorm van het Chineesche woordschrift gevormd is, door een aantal van de meest gebruikelijke letterteekens naar hun toenmalige klankwaarde in lettergreepteekens te veranderen en min of meer te vereenvoudigen. Het wordt van boven naar beneden geschreven en is moeilijk te ontcijferen, daar woorden en lettergrepen verbonden kunnen worden en elk van deze laatste een aantal varianten bezit.

Hiram, koning van Tyrus, was een tijdgenoot van de Israëlietische koningen *David* en *Salomo,* bevond zich met dezen op vriendschappelijken voet en zond hun bouwstoffen en werklieden, om bij het stichten van grootsche gebouwen te Jeruzalem te dienen. Verder was hij hun behulpzaam bij het vervaardigen van schepen, welke daarna te gelijk met Phoenicische vaartuigen naar Ophir stevenden. Dit alles in ruil voor ladingen tarwe en olie en den afstand van 20 buurschappen in Galilea.

Hircien is een taai-elastisch, bruingekleurd fossiel hars, dat met roetgevende vlam onder het verspreiden van een eigenaardigen reuk verbrandt en een soortelijk gewicht bezit van ongeveer 1,1. In kokend water wordt deze hars week en in kokenden alkohol lost ze slechts ten deele op.

Hircienzuur is de naam van een vluchtig vetzuur, door *Chevreuil* uit bokkevet verkregen. Het is volgens *Löwig* identisch met valeriaanzuur.

Hirn, *Gustav Adolf,* een Duitsch natuurkundige, den 21sten Augustus 1815 te Logelbach bij Colmar geboren, was als schei- en werktuigkundige in fabrieken werkzaam en stichtte in 1880 bij Colmar een meteorologisch observatorium. Hij overleed den 14den Januari 1890 te Colmar, waar in 1894 een standbeeld van hem onthuld is. Van zijn geschriften noemen wij: „Recherches sur l'équivalent mécanique de la chaleur" (1858), „Théorie mécanique de la chaleur" (2 dln., 3de druk 1875), „Analyse de l'univers" (1868), „Mémoire sur les anneaux de Saturne" (1872) en „Les pandynamomètres" (1876).

Hiroshima, de hoofdstad der Japansche provincie Aki, ligt aan een door verschillende eilanden beschermde baai in het Z. W. van Hondo, aan de spoorlijn Hiroshima—Kobe en bezit een gerechtshof, een academie en (1908) 142 768 inwoners, die van handel en nijverheid leven. Tegenover de stad ligt het boschrijke eiland Miyashima, meer W.waarts het eiland Itsoekoeshima, beide met beroemde Ichinto-tempels.

Hirsch, *David,* doofstommenonderwijzer, in 1813 te Münts in het arrondissement Gulik geboren, belastte zich met de vorming van twee doofstomme kinderen volgens zijn eigen methode, woonde daarna op kosten der regeering een cursus bij aan het instituut voor doofstommen te Keulen, opende in 1838 te Aken een bijzondere inrichting voor doofstommen, die in 1840 veranderd werd in een openbare. In 1847 werd hij huisonderwijzer bij de doofstomme kinderen van

Digitized by Google

Dr. *Polano* te Rotterdam, waar in 1858 een school werd geopend, welker leider hij was tot 1887. Ook op de vorming van het doofstommenonderwijs in Frankrijk en Engeland heeft zijn werk veel invloed gehad. Van zijn geschriften vermelden wij: „L'enseignement des sourds-muets d'après la méthode Allemande (Méthode-Amman) introduite en Belgique", „Souvenir d'une visite, faite aux écoles des sourds-muets à Anvers, Bruxelles, Gand et Bruges", „Wenken bij de opvoeding van doofstommen voor ouders, pleegouders en leermeesters", „Spraak- en leesoefeningen ten dienste van doofstomme kinderen bij het onderwijs in het afzien, spreken en schrijven" (2 dln.) en „Verslag van een bezoek aan Londen". *Hirsch* is den 1sten Februari 1895 te Rotterdam overleden.

Hirsch, *August,* een Duitsch geneeskundige, den 4den October 1817 te Danzig geboren, studeerde te Berlijn en te Leipzig, vestigde zich als arts eerst te Elbing en vervolgens te Danzig, waar hij zich met aardrijkskundig-geneeskundige onderzoekingen bezighield en zijn „Handbuch der historisch-geographischen Pathologie" (2de druk 1881—1883, 2 dln.) schreef. In 1863 werd hij hoogleeraar in de geschiedenis der geneeskunde aan de universiteit te Berlijn. In 1866 schreef hij „Meningitis cerebrospinalis epidemica", waarvoor hij de bouwstoffen in West-Pruisen verzameld had. Gedurende den oorlog tegen Frankrijk vergezelde hij het leger en in 1873 begaf hij zich naar het Weichselgebied, om de cholera aldaar te bestudeeren en leverde „Das Auftreten und der Verlauf der Cholera in den preussischen Provinzen Posen und Preussen während der Monate Mai bis September 1873" (1874), alsmede „Ueber die Verhütung und Bekämpfung der Volkskrankheiten, mit spezieller Beziehung auf die Cholera" (1875). Ook behoorde hij tot de deskundigen, die in 1879 door onderscheiden Europeesche staten werden afgevaardigd naar de Wolgastreken, om de pest te bestudeeren. Hierover schreef hij met *Sommerbrodt* „Mitteilungen über die Pest-Epidemie im Winter 1878—79 im russischen Gouvernement Astrachan" (1880). Verder schreef hij nog: „Ueber die Anatomie der alten griechischen Aerzte" (1864), „Geschichte der Augenheilkunde" (1877) en „Geschichte der medizinischen Wissenschaften in Deutschland" (1898). Hij was sedert 1866 mede-redacteur van *Virchow's* „Jahresbericht über die Fortschritte und Leistungen der Medizin" en schreef met *Gurtl* e. a. het „Biographisches Lexicon der hervorragendsten Aerzte aller Zeiten und Völker" (1884—1888, 6 dln.). Hij overleed den 28sten Januari 1894 te Berlijn.

Hirsch, *Max,* een Duitsch staathuishoudkundige, den 30sten December 1832 te Halberstadt geboren, studeerde te Tübingen, Heidelberg en Berlijn in de rechten, staatswetenschappen en wijsbegeerte, bestuurde van 1859 tot 1862 te Berlijn een boekhandel, nam ijverig deel aan staatkundige bewegingen, werd in 1864 lid der commissie van Duitsche werkliedenvereenigingen en wijdde zich sedert 1867 te Berlijn uitsluitend aan de openbare aangelegenheden. Nadat hij in 1868 in Engeland en Schotland gereisd had, om den toestand der arbeiders gade te slaan, bevorderde hij de stichting der „Deutsche Gewerkvereine" en spande als uitgever van het orgaan „Gewerkverein" al zijn krachten in om daaraan gepaste statuten te bezorgen en het lot der werklieden door eigen hulp en door een goede verstandhouding met de werkgevers te verbeteren. In 1869, 1877, 1881 en 1890 was hij lid van den Noord-Duitschen Rijksdag en voegde zich bij de „Fortschrittspartei". Verder was hij medestichter van de „Wissenschaftlicher Zentralverein" en de Humboldtacademie. Van zijn werken noemen wij: „Ueber den Einfluss der Maschinen auf die Volkswirtschaft", „Soziale Briefe aus England", „Normalstatuten für Einigungsämter" (1872), „Gutachten über den Arbeitsvertragsbruch" (1874), „Die gegenseitigen Hilfskassen und die Gesetzgebung" (1875), „Gewerkvereins-Leitfaden" (met *Polke,* 1876), „Der Staat und die Versicherung" (1881), „Die hauptsächlichsten Streitfragen der Arbeiterbewegung" (1886), „Die Grundzüge des Alters- und Invalidenversicherung und die Arbeiter" (1888), „Die Arbeiterschutzgesetzgebung" (2de druk 1892), „Leitfaden mit Muster und Statuten für freie Hilfskassen" (1892), „Die Arbeiterfrage und die deutschen Gewerkvereine" (1893), „Die Entwickelung der Arbeitervereine in Groszbritannien und Deutschland" (1896), „Volkshochschulen" (1901). Hij overleed den 26sten Juni 1905 te Homburg v. d. H.

Hirschberg in *Silezië,* een arrondissementshoofdstad in het Pruisische district Liegnitz, is mooi gelegen aan den mond van den Zacken in den Bober, alsmede aan de spoorlijnen Kohlfurt—Glatz, Hirschberg—Grünthal en Hirschberg—Schmiedeberg en telt (1910) 20 564 inwoners. De stad bezit een arrondissementenrechtbank, een kamer van koophandel, een door bogengangen omgeven marktplein, een evangelische en vier R.-Katholieke kerken, een synagoge, een evangelisch gymnasium, een hoogere burgerschool voor jongens en een voor meisjes, een weeshuis, kant- en sluierfabrieken, linnen- en katoenweverijen, onderscheiden papierfabrieken, vele andere inrichtingen van nijverheid en een levendigen handel. De omtrek is rijk aan fraaie landschappen.

Hirscher, *Johann Baptist von,* een R.-Katholiek godgeleerde, den 20sten Januari 1788 te Alt-Engarten in Zwaben geboren, ontving zijn opleiding op het gymnasium te Constanz en aan de universiteit te Freiburg. In 1810 werd hij tot priester gewijd en aanvaardde in 1817 het hoogleeraarschap in de Christelijke zedeleer bij de R.-Katholieke theologische faculteit te Tübingen. In 1837 vertrok hij in die betrekking naar Freiburg en werd er in 1839 lid en in 1850 deken van het aartsbisschoppelijk domkapittel. Hier had hij wegens zijn vrijzinnige gevoelens over het autoriteitsgeloof en het coelibaat der R.-Katholieken veel te lijden van de ultramontanen. Hij overleed aldaar den 4den September 1865. Van zijn geschriften vermelden wij: „Erörterungen über die grossen religiösen Fragen der Gegenwart" (2de druk 1865), „Die Kirchlichen Zustände der Gegenwart" (1849), „Antwort an die Gegner" (1850), „Die Katholische Lehre vom Ablass" (6de druk 1855), „Katechetik" (4de druk 1840), „Die christliche Moral" (5de druk 1850—

Digitized by Google

1851, 3 dln.), „Betrachtungen über die sonntäglichen Evangelien des Kirchenjahrs" (5de druk 1848—1852, 2 dln.), „Ueber die Episteln" (1860—1862, 2 dln.), „Geschichte Jesu Christi" (2de druk 1845), „Das Leben der seligsten Jungfrau und Gottesmutter Maria" (7de druk 1899) en „Nachgelassene kleinere Schriften" (1868).

Hirschfeld, *Gustav,* een Duitsch oudheidkundige, den 4den November 1847 te Pyritz in Pommeren geboren, studeerde te Tubingen, Leipzig en Berlijn en reisde daarna op kosten van het Archaeologisch Instituut van Pruisen in Griekenland, Italië en Klein-Azië. Van 1875 tot 1877 bestuurde hij de opdelvingen te Olympia en werd in 1878 buitengewoon en in 1880 gewoon hoogleeraar in de archaeologie te Koningsbergen. In 1882 bezocht hij opnieuw Klein-Azië. Hij overleed te Wiesbaden den 20sten April 1895. Hij schreef: „Tituli statuariorum sculptorumque graecorum" (1871), „Athena und Marsyas" (1872), „Paphlagonische Felsengräber" (1885), „Die Felsenreliefs in Klein-Asien und das Volk der Hittiter" (1887), „Griechische Inschriften des Britischen Museums" (1896), „Aus dem Orient" (1897) en was medewerker aan de eerste twee deelen van „Ausgrabungen in Olympia" (1877—1878).

Hirschfeld, *Georg,* een Duitsch schrijver, den 11den Februari 1873 te Berlijn geboren, bezocht tot 1890 het gymnasium aldaar, kwam toen in de fabriek van zijn vader, doch verliet deze in 1893 en wijdde zich, daartoe aangespoord door *von Wildenbruch, Brahm* en *Hauptmann,* eerst te München en later te Berlijn aan de studie en de letterkunde. Na een vrij lang verblijf te Weenen vestigde hij zich in 1900 weder te Berlijn, in 1905 te Dachau bij München. Hij schreef de romans en novellen: „Dämon Kleist" (1895), „Der Bergsee" (1896), „Freundschaft" (1902), „Das grüne Band" (1905), „Erlebnis" (1905), „Michael Lewinoffs deutsche Liebe" (1905), „Der verschlossene Garten" (1905), „Das Mädchen von Lille" (1906), „Ein Requiem" (1906), „Der Wirt von Veladuz" (1907), „Die Madonna im ewigen Schnee" (1908), „Auf der Schaukel" (1909), „Hans aus einer anderen Welt" (1909), „Die Nixe vom Güldensee" (sprookje, 1910), „Rasten und Gefahren" (1911), „Der Kampf der weissen und der roten Rose" (1912), „Onkel und Tante Vantee" (1913) enz.; verder de tooneelspelen „Die Mütter" (1896), „Zu Hause" (1896), „Agnes Jordan" (1898), „Pauline" (1899), „Der junge Goldner" (1901), „Der Weg zum Licht" (1902), „Nebeneinander" (1904), „Spätfrühling" (1906), „Mieze und Maria" (1907) en „Das zweite Leben" (1910).

Hirschig, *Antonius,* een Nederlandsch letterkundige, den 16den Maart 1802 te Ginneken geboren, bezocht de Fransche, daarna de Latijnsche school te Breda, studeerde en promoveerde te Leiden in de letteren en werd in 1825 conrector aan de Latijnsche school te Franeker, in 1827 rector te Enkhuizen en in 1834 rector te Alkmaar, doch verloor deze betrekking, toen in 1856 de Latijnsche school in een gymnasium hervormd werd. Nu wijdde hij zich aan de beoefening der letteren; hij reisde in 1858 naar Londen, in 1859 naar Parijs en in 1861 naar Italië. Hij overleed te Amsterdam den 13den Maart 1871. Van zijn geschriften noemen wij: „L. Annaei Senecae libellus de tranquillitate animi explicatus" (1826), „Kleinigheden in rijm en onrijm" (1830). „Dood en gedachtenis van Seneca. Historische roman" (1832), „Blikken in het menschelijk hart, naar brieven van Seneca" (1834), „Eerste vijftig brieven van Seneca, vertaald met aanteekeningen" (1836), „Godsdienst- en zedespiegel door Skirtopodes" (1842), „De kiezers van Wolvrasimmenfels" (1648), „Een tweetal verhalen in poëzij" (1848), „Eene politieke satyre of: „'t Is niet alles goud wat er blinkt enz." (1850), „Fabelen en satyren door Skirtopodes" (1857), „Reisbeelden, droomen enz." (1858), „Objectieve en subjectieve poëzij" (1860), „Indrukken en avonturen op een reis door Italië in 1861" (1862) en „Nieuwe fabelen en satyren van Skirtopodes en zijn vriend" (1868).

Hirt, *Emil,* een Duitsch oudheidkundige en kunstkenner, den 27sten Juni 1759 in het Badensche dorp Behla geboren, studeerde te Nancy en te Weenen. In 1782 ging hij naar Italië, waar hij gedurende 14 jaar bleef. Na zijn terugkeer in Duitschland in 1796 werd hij lid van de Academie van Wetenschappen te Berlijn, alsmede van de Academie van Schoone Kunsten, en verwierf den titel van Koninklijk Raadsheer. Bij het oprichten der universiteit te Berlijn werd hij gewoon hoogleeraar in de archaeologie; in 1816 en 1817 bezocht hij nogmaals Italië en vervolgens België en ons land. Hij overleed den 29sten Juni 1837. Zijn belangrijkste geschriften zijn: „Die Baukunst nach den Grundsätzen der Alten" (1809, met 50 platen), „Geschichte der Baukunst bei den Alten" (1820—1827, 3 dln.) en „Geschichte der bildenden Künste bei den Alten" (1833).

Hirt, *Ludwig,* een Duitsch geneeskundige, den 2den April 1844 te Breslau geboren, studeerde op Duitsche universiteiten en werd in 1877 hoogleeraar in zijn geboortestad. *Hirt* overleed den 5den December 1907. Hij schreef o. a.: „Die Krankheiten der Arbeiter" (Breslau 1871—1877), „System der Gesundheitspflege" (aldaar, 4de druk 1889), en was medewerker aan het „Handbuch der öffentlichen Gesundsheitspflege und der Gewerbekrankheiten" (1ste deel van *Ziemssens* „Handbuch der speziellen Pathologie und Therapie"). Later trokken hem de ziekten der zenuwen aan en schreef hij: „Pathologie und Therapie der Nervenkrankheiten" (Weenen, 2de druk 1894) en „Lehrbuch der Elektrodiagnostik und Elektrotherapie" (Stuttgart 1893).

Hirt, *Hermann,* een Duitsch beoefenaar der Indo-Germaansche taalwetenschap, werd den 19den December 1865 te Maagdenburg geboren en studeerde te Freiburg in Breisgau en te Leipzig. In 1891 werd hij privaatdocent en in 1896 buitengewoon hoogleeraar aan de universiteit in laatstgenoemde plaats. Hij maakte studiereizen naar Engeland, Bosnië, Servië en Lithauen. Van zijn ten deele baanbrekende werken noemen wij: „Untersuchungen zur westgermanischen Verskunst" (1889), „Der indo-germanische Akzent" (1895), „Der indo-germanische Ablaut" (1900), „Handbuch der griechischen Laut-und Formenlehre" (1902), „Die Indogermanen, ihre Verbreitung, ihre Urheimat und ihre Kultur" (1905—

Digitized by Google

1906, 2 dln.) alsmede de geheel omgewerkte 5de druk van *Weigand's* „Deutsches Wörterbuch" (1907—1910). Met *Streitberg* leidt hij de „Indogermanische bibliothek".

Hirth, *Georg,* een Duitsch schrijver, den 13den Juli 1841 te Gräfentonna geboren, studeerde te Leipzig staathuishoudkunde. In 1866 bij Langensalza zwaar gewond, was hij na zijn herstel werkzaam bij een koninklijk seminarium voor statistiek te Berlijn, werd er secretaris van de Victoria-nationale invalidenstichting en gaf in 1867 den „Preussischer Landtags-Almanach", later den „Deutscher Parlaments-Almanach" en in 1868 de „Annalen des Norddeutschen Bundes" (sedert 1871 „Annalen des Deutschen Reichs") in het licht. In 1869—1870 was hij lid der commissie tot organisatie der statistiek van het Tolverbond, van 1870 tot 1871 mederedacteur van de „Augsburger Allgemeine Zeitung". Hij schreef: „Freisinnige Ansichten der Volkswirthschaft" (3de druk 1876), „Formenschatz der Renaissance" (1877), „Das deutsche Zimmer der Renaissance. Anregung zu häuslicher Kunstpflege" (2 dln., 3de druk 1899), „Kulturgeschichtliches Bilderbuch aus drei Jahrhunderten" (6 dln., 2de druk 1895—1901), „Meisterholzschnitten aus vier Jahrhunderten" (1890—1893), „Der schöne Mensch in der Kunst aller Zeiten" (1898). Ook verscheen van hem „Ideen über Zeichenunterricht" (3de druk 1887), „Aufgaben der Kunstphysiologie" (2 dln., 2de druk 1897), „Kleinere Schriften" (1902—1903, 2 dln.), „Der elektrochemische Betrieb der Organismen" (4de druk 1911) en „Unser Herz, ein elektr. Organ", (1913). Sedert 1908 geeft hij het bekende, geïllustreerde tijdschrift „Jugend" uit.

Hirtius, *Aulus,* een Romein van Plebeïsche afkomst, was een aanhanger en gunsteling van *Caesar* en diens legaat in den Gallischen Oorlog, praetor in 46 v. Chr. en consul in 43. Na *Caesar*'s dood verwijderde hij zich van *Antonius,* en toen hij het consulschap aanvaard had, trok hij met zijn ambtgenooten *C. Vibius Pansa* en *Octavianus* tegen *Antonius* ten strijd. Laatstgenoemde leed eerst bij Forum Gallorum en vervolgens in den beslissenden slag bij Mutina (Modena) de nederlaag (25 April 43) en moest vluchten. *Hirtius* zelf sneuvelde. Men houdt hem voor den vervaardiger van het vervolg (8ste boek) van *Caesar*'s „Commentaria" over den Oorlog in Gallië, alsmede van de geschiedenis van den Alexandrijnschen, van den Afrikaanschen en van den Spaanschen oorlog.

Hirzel, *Konrad Melchior,* den 31sten Augustus 1793 te Zurich geboren en aldaar overleden den 8sten Juli 1843, bezocht het gymnasium te Stuttgart, verwierf in 1814 den rang van advocaat en verkreeg in 1818 een aanstelling als secretaris bij de justitie. Toen begon hij aan het staatkundig instituut te Zurich voorlezingen te houden over het strafrecht en het proces en ging daarmede voort tot 1820. Hij behoorde tot de vurige voorstanders van Griekenlands onafhankelijkheid. Zijn geschrift „Der heiligen Propheten Aufruf zur Befreiung Griechenlands" bleef niet zonder gevolg, en met *Orelli* en *Bremi* stichtte hij een vereeniging ten behoeve van Griekenland. In 1823 werd hij opperambtman van het district Kronau, in 1824 lid van den Grooten Raad. Daarna werd hij tot lid van den nieuwen Grooten Raad en van de Grondwetscommissie gekozen en in 1830 naar de Algemeene Vergadering te Bern afgevaardigd. Nadat de nieuwe grondwet ingevoerd was, werd hij in 1831 benoemd tot regeeringsraad en kort daarna tot voorzitter van den Raad van Onderwijs. In laatstgenoemde betrekking was hij ijverig werkzaam ter hervorming van het schoolwezen. Toen men hem in 1832 tot burgemeester gekozen had, poogde hij de nieuwe instellingen in Zwitserland zooveel mogelijk te bevestigen en alle verwikkelingen met het buitenland te vermijden. Hij bevorderde niet alleen de gelijkheid van stad- en plattelandbewoners voor de wet, maar ook de beroeping van *David Friedrich Strausz* tot hoogleeraar in de leerstellige godgeleerdheid en in de kerkgeschiedenis aan de hoogeschool te Zurich. In 1839 moest echter zijn partij het onderspit delven, waarna hij zijn ambten verloor. Nu wijdde hij zich weder aan de balie, en smaakte de voldoening, dat hij kort vóór zijn dood tot lid der hoogste rechtbank in het kanton benoemd werd. Hij schreef o.a.: „Beiträge zur Verbesserung der Verfassung des Cantons Zürich von 1814" (1831).

Hirzel, Salomon, een broeder van den voorgaande en een Duitsch uitgever, den 13den Februari 1804 te Zurich geboren, werd als leerling geplaatst in den boekhandel van *Reimer* te Berlijn, waar hij een aantal uitstekende mannen leerde kennen. Daarna was hij een jaar werkzaam in den boekhandel van *Winter* te Heidelberg, waar hij tevens van de academische lessen gebruik maakte. In 1830 ging hij naar Leipzig, trad met een dochter van *Reimer* in het huwelijk en stond weldra met zijn schoonbroeder *Karl* aan het hoofd van de firma *Weidmann.* Den 1sten Januari 1853 vestigde *Hirzel* een eigen firma, waarbij hij een groot deel van het fonds overnam, en weldra verschenen bij hem het „Deutsches Wörterbuch" der gebroeders *Grimm* en het „Mittelhochdeutsches Wörterbuch" van *Müller* en *Zarncke,* de „Chroniken der deutschen Städte", de dichterlijke en geschiedkundige werken van *Gustav Freytag* en *H. von Treitschke,* enz. *Hirzel* bezat een zeer volledige verzameling der werken van *Goethe,* zooals uit zijn: „Neues Verzeichniss einer Goethe-Bibliothek, 1761—1882" (1884) bleek. Ook schreef hij: „Der junge Goethe. Seine Briefe und Dichtungen vom 1764 bis 1776" (3 dln., 2de druk 1887). In 1866 op den dag, waarop *Goethe* zich een eeuw te voren als student te Leipzig had laten inschrijven, schonk die academie aan *Hirzel* den graad van doctor in de wijsgebeerte. Hij overleed te Halle den 9den Februari 1877. Zijn *Goethe*-verzameling had hij bij uiterste wilsbeschikking vermaakt aan de universiteitsboekerij te Leipzig en zijn verzameling van geschriften van *Zwingli* aan de hoogeschool te Straatsburg.

Hirzel, Christoph Heinrich, een scheikundige, den 22sten Maart 1828 te Zurich geboren, studeerde in de chemie en pharmacie, bezit een fabriek te Plagwitz bij Leipzig en is buitengewoon hoogleeraar aan de universiteit te Leipzig. Hij schreef: „Führer in die unorganische Chemie"

Digitized by Google

(1852), „Führer in die organische Chemie" (1854), „Toilettenchemie" (4de druk 1892), „Katechismus der Chemie" (5de druk 1904), „Das Hauslexikon" (1858—1863, 6 dln.) en „Das Steinöl und seine Produkte" (1864). Met *Gretschel* gaf hij het „Jahrbuch der Erfindungen" (1865—1874) in het licht.

His, *Wilhelm*, een Duitsch geneeskundige, den 9den Juli 1831 te Bazel geboren, studeerde aldaar, te Berlijn, Würzburg en Weenen, werd in 1857 hoogleeraar in de anatomie en physiologie te Bazel en in 1872 te Leipzig. Hij leverde verschillende onderzoekingen over de hoornhuid, de lymphklieren en de lymphvaten, beschreef ook vele mikroskopische onderzoekingsmethoden, stelde den mikrotoom samen en vond het modelleeren van embryo's uit. Later wijdde hij zich voornamelijk aan anatomische en ontwikkelingsgeschiedkundige studies. Met *Rütimeyer* gaf hij een groot werk „Crania Helvetica" (1864). Verder leverde hij „Untersuchung über die erste Anfänge des Wirbeltierleibes" (1868), „Unsere Körperform, das physiologische Problem ihrer Entstehung" (1875), „Anatomie menschlicher Embryonen" (1880—1885, 3 dln.). Met *Braune* gaf hij van 1875 tot 1892 de „Zeitschrift für Anatomie und Entwicklungsgeschichte" en sedert 1877 het anatomische deel van het „Archiv für Anatomie und Physiologie" uit, terwijl hij ook artikelen plaatste in het „Archiv für Anthropologie" en in de „Abhandlungen der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften". De door het Anatomische Genootschap aangenomen terminologie gaf hij uit onder den titel „Die anatomische Nomenklatur" (1895). Na de vermoedelijke vondst van *Bach*'s stoffelijk overschot (1895) reconstrueerde *His* met den beeldhouwer *Seffner* *Bach*'s gelaat. Hij overleed den 1sten Mei 1904.

Hisjam is de naam van onderscheiden kaliefen uit het Huis der *Omejaden*. *Hisjam*, de zoon van *Abd el Malik*, regeerde te Damascus van 725 tot 743. Zijn goede eigenschappen werden in de schaduw gesteld door zijn gierigheid en hij had veel te worstelen met oproer, vooral aangestookt door de *Abassiden*. — *Hisjam I*, van 788 tot 796 kalief te Cordova en een zoon van *Abd er Rahmân*, was een vroom en weldadig vorst, die de wetenschappen begunstigde. — *Hisjam II*, kalief van Cordova, van 976 tot 1013 en zoon van *Hakim II*, beklom den troon op elfjarigen leeftijd. De hadsjib *Almansor* en diens zoon *Mozaffer* bestuurden voor hem het rijk en voerden voorspoedige oorlogen tegen de Christenen. Na hun dood maakte *Mohammed* zich meester van het hoogste gezag en liet in 1009, terwijl hij *Hisjam* in den kerker hield opgesloten, het lijk van een Christen als dat van den gestorven kalief begraven, waarna hij onder den naam van *Al Mahdi Billah* den troon beklom. *Wadha* echter bevrijdde *Hisjam*, en *Mohammed* werd onthoofd. *Hisjam* sneuvelde in 1013 bij een nieuwen opstand van *Suleiman*, die Cordova stormenderhand trachtte te veroveren. — *Hisjam III*, kalief van Cordova van 1027 tot 1031, de achterkleinzoon van *Abd er Rahmân III*, deed vruchteloze pogingen, om aan het rijk, door burgeroorlog uitgeput, nieuwe kracht te geven. Hij deed in 1031 afstand van den troon en overleed in 1036 te Lerida. Met hem verdween het geslacht der *Omejaden*.

Hiskia (Hebreeuwsch = *Chiskijja* = sterkte Gods), koning van Juda, regeerde volgens de gewone tijdrekening van 727 tot 699 v. Chr., waarschijnlijk echter van 715 tot 690 en was de zoon en opvolger van *Ahas*. Na den dood van den Assyrischen koning *Sargon* (705) brak hij met de politiek zijns vaders, stelde zich aan het hoofd van een bond van Palestijnsche staten en stond op tegen *Sargon*'s opvolger *Sanherib*. Dientengevolge werd zijn land in 701 verwoest. Slechts door het uitbreken der pest in het Assyrische leger ontkwam hij den volkomen ondergang, maar moest zich toch onderwerpen. Daar, zooals *Jesaja* voorspeld had, Jerusalem niet veroverd werd, sloot *Hiskia* zich bij diens opvattingen aan en spoorde hem aan tot hervorming van den eeredienst. Algemeen is *Hiskia* bekend door het verhaal van zijn ziekte, waarvan *Jesaja* hem genas, en door het wonder aan den zonnewijzer van *Ahas*, dat hem als een voorteeken zijner genezing gegeven werd. De verschillende berichten betreffende *Hiskia* vindt men in 2 Kon. 18, 19 en 20.

Hispania, de oudste naam voor het Pyreneesche schiereiland, wordt door *W. von Humboldt* uit het Baskische *españa* (= rand, oever) afgeleid. Het Romeinsche Hispania omvatte Spanje (zie aldaar) en Portugal en werd door de Pyreneeën van Gallië gescheiden.

Hispaniola. Zie *Haïti*.

Hissar, een landschap in Boekhara, wordt in het N. begrensd door de Hissarketen, in het O. door Karategin en Darwas, in het Z. door Koelab en Kabadian, in het W. door het landschap Schehrisebz. De rivieren Soerchab, Kafirnahan en Soerchan, zijrivier van den Amoe Darja, stroomen door het vrij vruchtbare gebied, dat door Oezbeken, Tadsjik, Joden en Hindoes bewoond wordt. De voornaamste voortbrengselen zijn graan, rijst, katoen, vlas, schapen, zout, kopererts en marmer.

De gelijknamige hoofdstad ligt in een dal van den Kafirnahan, aan den voet van bergen, heeft een citadel met Russisch garnizoen, is de zetel van een bey, telt 11 000 inwoners en bezit beroemde werkplaatsen voor gedamasceerde klingen, zijden en halfzijden stoffen. Hissar, vroeger een zelfstandig vorstendom, wordt thans door een Boekharischen stadhouder bestuurd.

Hissarlyk, een heuvel in den liwa Bigha, het oude landschap Troas in Klein-Azië, is volgens de overleveringen der Oudheid de plaats van het Homerische Troje waar *Schliemann* van 1870 tot 1882 met goed gevolg opgravingen heeft gedaan.

Histiaeus, tiran van Milete onder het opperbestuur der Perzen, bewees in 515 aan *Darius Hystaspes* een grooten dienst door zich te verzetten tegen den raad van *Miltiades*, die de brug over den Donau wilde afbreken. Door dat verzet redde hij het Perzische leger, dat van een veldtocht tegen de Scythen terugkeerde. *Darius* schonk hem tot loon een stad aan de Strymon in Thracië, alwaar *Histiaios* een volksplanting stichtte. Toen echter *Megabazus*, Perzisch veldheer in die streken, er den koning opmerkzaam op maakte, hoe gemakkelijk *Histiaeus* zich hier tot

Digitized by Google

heer van Thracië en van de nabijgelegen eilanden zou kunnen opwerpen, riep *Darius* hem aan zijn Hof, om hem aldaar onder toezicht te houden. Zoodra *Histiaeus* zulks begreep, bevorderde hij heimelijk den opstand der Ionische steden onder *Aristagoras* en belastte zich met het bevel over de troepen, bestemd om dien te dempen. Toen hij echter te Sardes een samenzwering tot stand trachtte te brengen, moest hij de vlucht nemen, zoodat hij een landing beproefde in Ionië. Daarbij viel hij in handen der Perzen, die hem naar *Artaphernes* brachten. Deze liet hem kruisigen en daarna onthoofden (493).

Histidien, $C_6H_9N_3O_2$, ontstaat uit haemoglobien bij behandeling met rookend zoutzuur. Het staat in nauw verband tot de purienderivaten, vooral piszuur. Het vormt kleurlooze, rechtsdraaiende kristallen, wier oplossing linksdraaiend is. In de zwak amoniakale oplossing geeft zilvernitraat een neerslag.

Zie: *Eiwitstoffen*.

Histologie. Zie *Weefsel*.

Histonen zijn stikstofrijke eiwitlichamen van beslist basisch karakter, die door alkaliën neergeslagen worden, doch in overmaat meestal oplosbaar zijn. Karakteristiek is, dat zij door ammonia worden neergeslagen. Gemakkelijk lossen ze in zuren op. Histonen als zoodanig komen niet voor, doch vormen, in combinatie met een „prosthetische" groep, belangrijke celbestanddeelen. In zoutvrije oplossingen coaguleeren ze door koken niet, wel echter in een keukenzoutoplossing van ½ procent. Tot de onderzochte histonen behooren het histon uit de leukocyten der thymusklier en uit de roode bloedlichaampjes der gans, verder het globien (het eiwitbestanddeel van haemoglobien) en histonen uit de teeltballen van vischen en van eenige andere dieren.

Zie *Eiwitstoffen*.

Historie. Zie *Geschiedenis*.

Historisch Genootschap noemt men een wetenschappelijke vereeniging, die zich de beoefening der geschiedenis ten doel stelt. In 1819 werd er in Duitschland een opgericht op aansporing van den minister *Von Stein*, namelijk de „Gesellschaft für Deutschlands ältere Geschichtskunde" te Frankfort aan den Main, die vooral een critische uitgave van bronnen der Duitsche geschiedenis beoogde. Het voorbeeld werd nagevolgd en in 1866 bestonden er reeds 70, die allengs in het bezit kwamen van belangrijke boekerijen. Een algemeen orgaan vonden zij eerst in de „Jahrbücher der Vereine für Geschichte und Altertumskunde" (1831—1832) van *Wigand*, later in de „Allgemeine Zeitschrift für Geschichte" (1844—1848, 10 dln.) van *A. Schmidt*. In 1852 werden de afzonderlijke vereenigingen tot één geheel samengesmolten, dat sedert 1853 het „Korrespondenzblatt des Gesammtvereins der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine" uitgeeft. Ook in Oostenrijk, Zwitserland, België, Frankrijk en Engeland heeft men zoodanige genootschappen, en in ons land werken niet alleen onderscheiden provinciale genootschappen in dien geest, maar maakt bovenal het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht, opgericht in 1845, zich verdienstelijk door de uitgave van weinig bekende, merkwaardige geschriften, welke licht verspreiden omtrent de geschiedenis van Nederland en zijn koloniën in haar geheelen omvang, met inbegrip der geschiedenis van het recht, van de wetenschappen, van de kunst en van de letteren.

Historisch genootschap te Utrecht. Zie *Historisch* genootschap.

Hit. Zie *Paarden*.

Hita, *Gines Perez de*, een Spaansch schrijver, is de vervaardiger van den beroemden geschiedkundigen roman „Historia de las guerras civiles de Granada". Vermoedelijk is hij geboren te Mula in de provincie Murcia, en nam hij deel aan den strijd tegen de Morisco's (1568—1570), zoodat hij ooggetuige was van de door hem geschetste tafereelen.

Hitchcock, *Eduard*, een Noord-Amerikaansch geoloog, den 24sten Mei 1793 te Deerfield in den staat Massachusetts geboren, werd in 1816 directeur der Deerfield-academie en vertrok in 1821 als predikant naar Conway in Massachusetts. In 1825 werd hij benoemd tot hoogleeraar in de scheikunde en natuurlijke historie aan het Amherst-College, vervolgens tot staatsgeoloog voor Massachusetts en in 1844 tot hoogleeraar in de natuurgodsdiensten aan laatstgemeld college. Van zijn talrijke werken noemen wij: „Elementary geology" (1840), „Final report on the geology of Massachusetts" (2 dln., 2de druk 1851), „The religion of geology and its connected sciences" (1851), „Outlines of the geology of the globe and of the U. St. in particular" (1855) en „Religion's truth illustrated from science" (1857). Hij overleed in 1864 te Amherst.

Hitoe is de naam van het noordelijk schiereiland van het eiland Ambon, wordt echter door de bevolking zelf alleen aan de noordkust van dat deel toegekend.

Hitte is gewoonlijk de aanduiding voor een betrekkelijk hooge temperatuur. Velen spreken van hitte als de temperatuur meer dan 100° C. bedraagt, anderen bij een temperatuur boven lichaamswarmte.

Hittedraadinstrumenten zijn electrische meetinstrumenten, alle berustende op het ver-

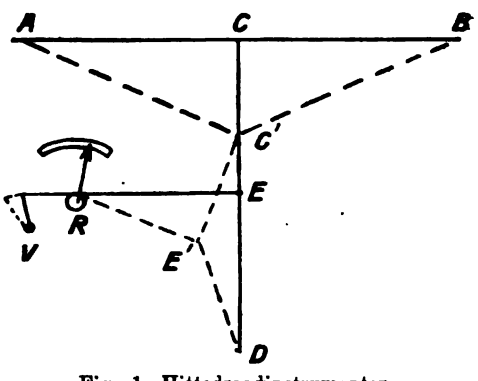

Fig. 1. Hittedraadinstrumenten.

schijnsel, dat een metaaldraad, waardoor een electrische stroom vloeit, verwarmd wordt, en daardoor uitzet. Deze uitzetting is evenredig

Digitized by Google

met de temperatuurverhooging van den draad; deze is weer evenredig te stellen met de ontwikkelde warmte, en deze laatste ten slotte is weer gelijk aan het kwadraat van de stroomsterkte vermenigvuldigd met den electrischen weerstand van den draad, dus gelijk aan J^2r als J de stroomsterkte en r de weerstand voorstelt. De verlenging is ten slotte evenredig met het kwadraat van de stroomsterkte, die we dus kunnen meten door de draadverlenging te bepalen. Dit geschiedt bij voorbeeld als volgt (zie fig. 1). De arbeidsdraad $A\,B$, waardoor de te meten stroom vloeit, is vervaardigd van een platinazilverlegeering, en is gespannen tusschen de punten A en B. Ongeveer in het midden van dezen draad is een verticale draad $C\,D$ aangebracht, die in D is bevestigd. Deze draad heeft met den stroom verder niets te maken, doch dient

Fig. 2. Hittedraadinstrumenten.

alleen om de verlenging van den arbeidsdraad op een meetinrichting over te brengen. Het midden E van den draad $C\,D$ is door middel van een cocondraad, die eenige malen rond het rolletje R gewonden is, met een veer V verbonden. Vloeit nu een stroom door den arbeidsdraad, dan zet deze uit, als reeds besproken, en door den trek van de veer V komt het geheele mechanisme in den stand, die in de figuur door stippellijnen is aangeduid. C komt in C', E in E'. Het rolletje R draait en daardoor verplaatst zich de op het rolletje aangebrachte wijzer over een wijzerplaat. Door hierop een proefondervindelijke schaalverdeeling aan te brengen (d. w. z. een schaalverdeeling, die gemaakt is door het instrument bij verschillende stroomsterkten te onderzoeken, en die stroomsterkten bij den bijbehoorenden wijzerstand op de plaat te noteeren, en die dus niet door berekening is vastgesteld), kan de stroomsterkte direct worden afgelezen. Men kan deze hittedraadinstrumenten gebruiken als ampère- en als voltmeter, door respectievelijk een met de te meten stroomsterkte of met de te meten spanning evenredigen stroom door het toestel te zenden. De hittedraadinstrumenten zijn niet bruikbaar, waar zeer nauwkeurige metingen verlangd worden. Voor metingen, waarbij geen hooge nauwkeurigheid verlangd wordt, bieden zij echter aanmerkelijke voordeelen, daar zij onafhankelijk zijn van de frequentie, van den vorm der stroomkromme en van uitwendige magnetische invloeden, terwijl ze even geschikt zijn voor gelijk- als voor wisselstroom (zie fig. 2).

Hittorff, *Jacques Ignace,* een Fransch architect, den 20sten Augustus 1792 te Keulen geboren en den 25sten Maart 1865 te Parijs overleden. Hij kwam in 1810 te Parijs bij *Charles Percier* in de leer. Hij bouwde te Parijs den Ambigu-schouwburg, de kerk Saint-Vincent-de-Paul, de Mairie van het Iste arrondissement en het station van den Noorderspoorweg. Ook de aanleg van de Place de la Concorde aldaar geschiedde naar zijn ontwerp. Van zijn werken noemen wij: „Architecture antique de la Sicile" (1830), „Architecture moderne de la Sicile" (1835) en „Architecture polychrome des Grecs" (1851).

Hittorff, *Johann Wilhelm,* een Duitsch natuurkundige, den 27sten Maart 1824 te Bonn geboren, vestigde zich te Munster als privaatdocent en werd er in 1852 buitengewoon en in 1856 gewoon hoogleeraar in de schei- en natuurkunde. Hij bestudeerde de allotropie van silenium en phosfor en stelde met *Plücker* vast, dat dezelfde stoffen wel eens verschillende spectra kunnen vertoonen. Hij onderzocht den invloed van electrische stroomen op sterk verdunde gassen en vond toen vele van die merkwaardige verschijnselen, welke in 1879 door *Crookes* onder den naam „Stralende materie" bekend gemaakt werden. Het belangrijkst zijn echter zijn onderzoekingen over de electrolyse, waarmede hij in 1853 een aanvang maakte. De verhandelingen van 1853 tot 1859 zijn verzameld in „Ueber die Wanderungen der Ionen während der Elektrolyse" (2de druk 1903—1904). *Hittorff* ontdekte en verklaarde de fundamenteele verschijnselen der „overvoering" of „ionenbeweging", zag reeds in dat het electrische geleidingsvermogen in nauw verband met de chemische werkzaamheid staat, karakteriseerde de electrolyten als zouten en bepaalde de splitsing der complexe zouten door den stroom. In 1898 beschreef hij het electromotorisch gedrag van chroom en vond een nieuwe verklaring voor de passieve houding van metalen. Pas nadat *Hittorff* in 1889 om gezondheidsredenen ontslag genomen had, kwam men tot de erkenning van zijn groote verdiensten en werd hem het eerevoorzitterschap van het „Bunsen Geselschaft für angewandte physikalische Chemie" aangeboden. Hij overleed den 28sten November 1914 te Munster.

Hitzig, *Julius Eduard,* een Duitsch criminalist, den 26sten Maart 1780 te Berlijn geboren. studeerde te Halle en later te Erlangen in de rechten en ontwikkelde door zijn omgang met *Brentano* en *Wieland* zijn smaak voor de poëzie en de letteren. In 1799 werd hij auscultator. in 1804 referendaris te Warschau en knoopte er vriendschappelijke betrekkingen aan met de dichters *Mnioch* en *Werner.* Toen in 1806 de Pruisische heerschappij aldaar een einde nam, moest hij zich bij letterkundige bezigheden bepalen. Daarna stichtte hij in 1808 te Berlijn een uitgeverszaak, waarmede hij in 1810 een leeskamer

Digitized by Google

ten behoeve der universiteit verbond. In 1814 verkocht hij echter zijn zaak en betrad opnieuw de rechtsgeleerde loopbaan. Achtereenvolgens bekleedde hij onderscheiden betrekkingen bij de magistratuur, nam in 1835 wegens een oogziekte zijn ontslag en overleed den 26sten November 1849. In 1825 heeft hij de „Zeitschrift für die preussische Kriminalrechtspflege" en in 1828 de „Annalen für deutsche und ausländische Kriminalrechtspflege" gesticht, alsmede in 1826 een „Gelehrtes Berlin." Grooten roem heeft hij zich verworven door zijn levensbeschrijvingen van *Werner* (1823) en *Hoffmann* (2 dln., 1823). Ook „Der neue Pitaval" door hem en *Häring* op touw gezet, is algemeen bekend. Verder heeft hij nog uitgegeven: „Das preussische Gesetz von 11 Juni 1837 zum Schutze des Eigentums in Werken der Wissenschaft und Kunst" (1838) en „Leben und Briefe von A. von Chamisso" (2 dln., 1839—1842). Ook was hij van 1840 tot 1844 met de hoofdredactie van de „Presszeitung" belast.

Hitzig, *Ferdinand,* een Duitsch godgeleerde, den 23sten Juni 1807 te Hauingen in Baden geboren, studeerde te Heidelberg, Halle en Göttingen, promoveerde in 1829 en vestigde zich te Heidelberg als privaatdocent, waarna hij in 1833 te Zurich en in 1861 te Heidelberg tot gewoon hoogleeraar in de godgeleerdheid benoemd werd. Zijn uitlegkundige geschriften verwierven grooten bijval. Daarvan vermelden wij: „Uebersetzung und Auslegung des Propheten Jesaias" (1833), voorafgegaan door „Begriff der Kritik, am Alten Testamente praktisch erörtert" (1831), „Die Psalmen" (1835—1836, 2 dln.), „Die Zwölf kleinen Propheten" (4de druk 1882), „Der Prophet Jeremia" (2de druk 1881), „Der Prophet Ezechiel" (2de druk 1866), „Der Prophet Daniel" (1850), „Der Prediger Salomos" (2de druk 1883), „Das Hohe Lied" (1855), „Die Sprüche Salomonis" (1858) en „Das Buch Hiob" (1874). Verder schreef hij: „Ueber Johannes Markus und Seine Schriften" (1843), „Urgeschichte der Mythologie der Philistäer" (1845), „Die Grabschrift des Darius zu Nakschi-Rustam" (1846), „Geschichte des Volkes Israel" (1869—1870, 2 dln.), „Sprache und Sprachen Assyriens" (1871) en „Vorlesungen über biblische Theologie und messianische Weissagungen des Alten Testaments" (1880), benevens een aantal opstellen in tijdschriften. Hij overleed te Heidelberg den 22sten Januari 1875.

Hitzig, *Friedrich,* een Duitsch architect, den 8sten April 1811 te Berlijn geboren, den 11den October 1881 aldaar gestorven. Hij was een zoon van den voorgaande en vormde zich onder den invloed van *Schinkel.* Hij bouwde de Beurs te Berlijn en het Circus Renz aldaar, de Technische Hoogeschool te Charlottenburg, het paleis Revoltella te Triëst en het paleis Kronenberg te Warschau.

Hitzig, *Julius Eduard,* een Duitsch geneeskundige, den 6den Februari 1838 te Berlijn geboren, studeerde te Würzburg en Berlijn, was van 1875—1879 hoogleeraar in de psychiatrie te Zurich en van 1879 tot 1903 te Halle, waar hij den stoot gaf tot de eerste zelfstandige kliniek voor zenuwzieken in Pruisen. *Hitzig* overleed den 12den Augustus 1907 te St. Blasien. Hij bewoog zich vooral op het gebied van physiologie en pathologie van de hersens en bewees het eerst de localisatie der psychische functies in de groote hersens, waarvan zijn „Physiologische und klinische Untersuchungen über das Gehirn" (Berlijn 1904) getuigt; verder schreef hij: „Ueber traumatische Tabes" (Berlijn 1894) en „Ueber den Querulantenwahnsinn" (Leipzig 1895).

Hjelmar, een meer in Zweden, ligt in de landschappen Södermanland, Nerike en Westmanland, ten N. O. van het Wettermeer, is 60 km. lang, 4—20 km. breed, 18 m. diep en beslaat een oppervlakte van 511 v.km. Het neemt de Svartå en Telgeå op, zendt naar het Mälarmeer den Hyndevad, die in zijn benedenloop Eskilstunaå heet, en staat door een kanaal met 9 sluizen met de meer noordelijk naar het Mälarmeer loopende Arbogaå in verbinding. Om de menigvuldige overstroomingen te voorkomen, heeft men onlangs den zeespiegel verlaagd.

Hjörring is de naam van een Deensch ambt, het noordelijkste gedeelte van Jutland, en behoorende tot het stift Aalborg. Het telt op 2818 v.km. ruim 120 000 inwoners. De bodem is voor $^2/_3$ bebouwd, $^1/_3$ is bedekt met drijfzand en moerassen. De evenzoo genoemde hoofdstad, aan den spoorweg van Vamdrup naar Frederikshaven gelegen, heeft 8000 inwoners, die zich met handel, landbouw en nijverheid bezighouden.

Hjort, *Peder,* een Deensch taalkundige, den 19den Juli 1793 te Taarnby op het eiland Amager bij Kopenhagen geboren, studeerde in de rechten en in de godgeleerdheid, maar onderhield tevens vriendschappelijken omgang met *Oehlenschlager* en *Paul Möller,* wijdde zich met hen aan de aesthetiek en met hen en *Sibbern* aan de wijsbegeerte, en reisde gedurende 3 jaar in Italië, Duitschland, België en Frankrijk. Te Rome studeerde hij in de kunstgeschiedenis en in de letterkunde en te München ging hij 3 winters met *Schelling* en *Baader* om, welke laatste hem in kennis bracht met *Daub* en *Hegel.* Na zijn terugkeer in 1822 werd hij hoogleeraar in de Duitsche taal en letterkunde aan de academie te Sorö, in 1849 privaatdocent te Kopenhagen en overleed aldaar den 11den November 1871. Van zijn geschriften noemen wij: „Digteren Ingemann og hans Värker" (1815), „Tolv Paragrapher om Jens Baggesen" (1816), „Johannes Scotus Erigena" (1823), „Läre om Villiens Fribed, forsvaret imod en Mediconers Angreb" (1825), „Den Danske Börneven" (10de druk 1877—1879) en „Gamle og Nye Psalmer" (3de druk 1843), alsmede een aantal staatkundige geschriften omtrent Sleeswijk-Holstein. Uit zijn nalatenschap verscheen nog „Udsigt over nyere dansk Literatur" (1872).

Hlasiwetz, *Heinrich,* een scheikundige, den 7den April 1826 te Reichenberg geboren, legde zich toe op de pharmacie, studeerde te Jena, Weenen en Praag, werd in 1849 assistent van Rochleder en in 1851 buitengewoon en in 1854 gewoon hoogleeraar te Innsbrück. In 1867 werd hij benoemd tot hoogleeraar in de scheikundige technologie aan de technische hoogeschool te Weenen en verwisselde in 1869 denen leerstoel met dien voor algemeene scheikunde. In 1873 werd hij referendaris voor algemeene scheikunde. In 1873 werd hij referendaris voor technische

Digitized by Google

scholen bij het ministerie van Onderwijs en overleed den 8sten October 1873. Hij heeft door zijn onderzoekingen den vooruitgang der scheikunde aanmerkelijk bevorderd en belangrijke opstellen geleverd over benkenteenkreosot, morine, harsen, looizuren, phloroglucien, alkaloïden, suikersoorten, eiwitstoffen enz.

Hlinka, *Vojtech,* een onder den schuilnaam *Frantisch Pravda* bekend Czechisch novellenschrijver, den 17den April 1817 te Nekrasin geboren, studeerde te Weenen en was langen tijd slotkapelaan te Hradek. Hij heeft een bibliotheek vol vertellingen en novellen geschreven, die veel gelezen en met die van *Auerbach* gelijk gesteld worden. Zij verschenen verzameld in 4 deelen (1871—1877).

Hlubek, *Franz Xaver Wilhelm von,* een Oostenrijksch landbouwkundige, den 11den September 1802 te Chatischau in Oostenrijksch Silezië geboren, studeerde te Brünn in de wijsbegeerte, vervolgens te Weenen in de rechten, de scheikunde en de landbouwwetenschap, werd in 1830 hoogleeraar in de landbouwkunde te Weenen, in 1832 te Lemberg, in 1834 te Laibach en in 1840 hoogleeraar in de land- en boschcultuur te Graz. De voortbrengselen van de zijdeteelt door hem in 1843 in Stiermarken verkregen, werden op de tentoonstelling te Londen bekroond. In 1870 ontving hij de orde van de IJzeren Kroon en werd alzoo in den ridderstand opgenomen. Hij overleed te Graz den 10den Februari 1880. Hij behoorde tot de laatste verdedigers van de humustheorie van *Thaer. Hlubek* schreef het bekroonde opstel: „Die Ernährung der Pflanzen und die Statik des Landbaues" (Praag 1841), „Beleuchtung der organischen Chemie des Herrn J. Liebig" (Graz 1842), „Versuch einer neuen Charakteristik und Klassifikation der Rebsorten" (Graz 1841), „Die Landwirtschaftslehre in ihrem ganzen Umfange" (Weenen 1846, 2 dln.; 2de druk 1851—1853), „Bericht über die englische Landwirtschaft und die Londoner Ausstellung" (Weenen 1852), „Die Betriebslehre der Landwirtschaft" (Weenen 1853), „Die Bepflanzung des Karstes" (Graz 1858), „Der Weinbau in Oesterreich" (Weenen 1864), „Die wichtigsten Lehren der Landwirtschaft" (Weenen 1867), en „Maulbeerbaum und Seidenzucht" (Weenen 1880).

Hnjewkowsky, *Hnewkowsky* of *Sebastian,* de hersteller der Czechische poëzie, den 19den Maart 1770 te Zóbrak geboren, was burgemeester te Politschka en overleed den 7den Juni 1847. Hij schreef: „Der böhmische Mägdekrieg" (1805), een kluchtig epos, in 1809 tot een ernstig omgewerkt, „Bruchstücke der Dichtkunst" (1820), „Kleine Gedichte" (1820), „Jaromir" (1836) een treurspel, „Heirathsanträge zu Kolodej" (1839) een blijspel, „Neue gedichte" (1841) en „Doctor Faust (1844).

Hoang Fy is bij de Chineezen de Groote Geest, wiens zonen nieuwe wijsheid gekregen hadden, welke zij aan de menschen mededeelden door in de „Vallei der Smart" (aarde) te vallen.

Hoang-ho *(Hwangho* = Gele Rivier), de tweede hoofdrivier van China, ontspringt ± 4400 m. hoog in het Noorden van Tibet op de N.O.-helling van den Bajakara, een zuidelijke keten van den Kwenlun, stroomt door de dicht bij elkander gelegen meren Tajaring- en Oring-Nor, vervolgens door de Mongolen Kara-moeren (= Zwarte Rivier) of Soloma, door de Tibetanen Matsjoe genoemd, eerst in Z. O. richting door een lengtedal en wendt zich dan achtereenvolgens N., O. en door de provincie Kansoe N. O. en eindelijk op 110° O. L. weer Zuidwaarts. Daarna vormt de rivier de westgrens der provincie Sjansi en, na den Grooten Muur gepasseerd te zijn, de grens tusschen Sjansi en Sjensi, totdat zij door de Hoasjanketen weder naar het O. gedrongen wordt. In die richting blijft zij voortstroomen tot beneden Kaifoeng, waar zij het laagland bereikt, en wendt zich dan naar het N. O., om op 37° 15′ N. Br. in de Golf van Petsjili uit te monden. Deze mond bestaat eerst sedert 1889; vroeger viel de rivier op 37° 45′ nog vroeger op 33° 50′ in de Gele Zee, waarin zij voor de kust groote, 30—40 km. breede zandbanken gevormd heeft. Sedert 602 v. Chr. heeft de Hoangho 10 maal zijn mond tusschen 33° 50′ en 39° N. Br. verlegd; zijn tegenwoordige monding in de Golf van Petsjili hangt samen met den Taiping opstand, gedurende welke de bewaking van de oeverwerken, die door een chef en 64 000 arbeiders placht te geschieden, verwaarloosd werd, waardoor in 1851 de doorbraak van den Noordelijken oever, 60 km. ten O. van Kaifoeng mogelijk was. Nieuwe groote overstroomingen hadden plaats in 1868, 1869, 1872, 1874, 1889. Evenals bij den Po, ligt niet alleen de waterspiegel der rivier, maar ook de bedding hooger dan het omliggende laagland. Overstroomingen bij hoog water in den zomer komen veel voor, waarom reusachtige waterkeeringen aangelegd zijn. De regeering geeft er groote sommen voor uit, maar voorloopig zonder succes. De lengte der rivier wordt met al haar kronkelingen op 4000 km. geschat, het stroomgebied op ± 980 000 v. km. De voornaamste zijrivieren zijn rechts de Tauho, Weiho en Loho, links de Tatoengho en Foennho. Slechts op enkele plaatsen is de Hoangho bevaarbaar.

Hoard (Engelsch) wordt gebruikt ter aanduiding van het tot reserve dienende edele metaal van een bankinstelling.

Hobart (tot 1881 *Hobarttown),* de hoofdstad van den Britsch-Australischen staat Tasmanië, ligt op 42° 54′ Z. Br. en 147° 21′ O. L. v. Gr. aan den voet van den Mount Wellington (1270 m.) en aan den rechteroever van den Derwent, die hier een voor de grootste zeeschepen geschikte haven vormt en 22 km. verder in de Stormbaai uitmondt. De stad, in 1804 gebouwd, heeft een mooi paleis, een regeeringsgebouw, een stadhuis, een kathedraal, een universiteit, een aantal scholen en wetenschappelijke en liefdadigheidsinstellingen en telt (1911) 41 757 inwoners, die zich met de vervaardiging van meel, conserven, leder, scheepsbouw en ijzerindustrie bezig houden en een levendigen handel drijven. Wegens zijn koel klimaat wordt het des zomers druk bezocht.

Hobart-Pasja, *Augustus Charles,* baron, een Turksch admiraal, den 1sten April 1822 te Walton-on-the-Wolds (Leicester) geboren, als zoon van sir *Augustus Eduard Hobart,* zesden graaf *van Buckinghamshire,* nam in 1885 dienst bij de Britsche marine en werd in 1863 kapitein. Gedu-

Digitized by Google

rende den Amerikaanschen burgeroorlog zeilde hij tot 18-maal toe door de blokkadelinie der Noordelijken, om met een koopvaardijschip wapens en munitie te brengen aan de Zuidelijken en katoen mede te nemen naar Engeland. Daar hij persoonlijk bekend was met den Turkschen staatsman en voormaligen gezant te Londen *Ali-Pasja*, werd hij, op diens aanbeveling, in Turkschen zeedienst geplaatst als schout-bij-nacht. Aan het hoofd van een eskader belette hij de Grieken hulp te verleenen aan de opgestane Kretenzers. Hij werd dan in 1869 tot vice-admiraal en pasja en in 1870 tot groot-admiraal der Turksche vloot benoemd en belast met het opperbevel der Turksche oorlogsschepen in de Middellandsche Zee. In 1874 keerde hij terug naar zijn vaderland en werd met den rang van kapitein bij de Engelsche marine geplaatst, maar in 1877 begaf hij zich wederom naar Turkije. Gedurende den Russisch-Turkschen Oorlog voerde hij bevel over de Turksche vloot in de Zwarte Zee, die hij geheel beheerschte; hij blokkeerde de havens van Zuid-Rusland en de Donaumonden. Na den vrede bleef hij als admiraal en adjudant-generaal van den sultan in Turkschen dienst. Hij schreef: „Sketches from my life", die in 1887 na zijn dood (19 Juni 1886) uitgegeven zijn.

Hobbema, *Meindert,* een Nederlandsch schilder, in 1638 te Amsterdam geboren en aldaar den 17den December 1709 overleden. Hij werd in 1680 „wijnroeier" in dienst der stad Amsterdam, en is in groote armoede gestorven. Zijn landschappen, onder den invloed van *Ruisdael* geschilderd, hebben thans groote vermaardheid. Men ziet ze, onder anderen, in het Rijksmuseum te Amsterdam en in het Mauritshuis te 's-Gravenhage. De figuren in deze landschappen zijn door *Adriaan van de Velde* of *Johannes Lingelbach* geschilderd.

Hobbes, *Thomas,* een Engelsch philosoof, den 5den April 1588 te Malmesbury geboren, bezocht reeds op 15-jarigen leeftijd de universiteit te Oxford, waar hij in de wijsbegeerte en natuurkunde studeerde. In 1610 deed hij als leidsman van den jeugdigen *Cavendish,* zoon van den lateren graaf *van Devonshire,* een reis door Frankrijk en Italië. Na zijn terugkeer vatte hij, door gesprekken met Bacon aangespoord, het voornemen op een beter wijsgeerig stelsel op te bouwen, terwijl hij de werken van *Thucydides* in het Engelsch vertaalde, om zijn landgenooten af te schrikken van de democratie. In 1629 ging hij naar Frankrijk. Bij zijn terugkeer te Londen in 1634 vond hij het land in een staat van politieke gisting. Vruchteloos waarschuwde hij zijn medeburgers tegen de revolutie, en hij zag zich in 1641 genoodzaakt naar Parijs te gaan, waar hij den prins *van Wales* onderwijs gaf in de wiskunde. Hier schreef hij zijn beroemd boek „De Cive", hetwelk het eerst in 1642 als handschrift gedrukt werd en 5 jaren later te Amsterdam en in 1649 aldaar in de Fransche vertaling van *Sorbière* in het licht verscheen. De oneenigheden, hierdoor ontstaan tusschen hem en bisschop *Bramhall,* maakte hij openbaar onder den titel „Quaestions de libertate necessitate et casu" (1656) en hij ontwikkelde dezelfde beginselen in het meer uitvoerige werk „Leviathan" (1651, Amsterdam 1668). Door den invloed der geestelijkheid werd hem de toegang tot het Hof van *Karel II,* die nog in Frankrijk was, ontzegd. Daar hij zich nu in Frankrijk niet veilig achtte, begaf hij zich in 1652 naar Engeland, waar hij bij den *graaf van Devonshire* zijn intrek nam en 2 verhandelingen schreef: „De corpore" (1656) en „De homine" (1658), terwijl tegen zijn wil „De corpore politico" en „Human nature" uitgegeven werd. Toen *Karel II* in 1660 den Engelschen troon beklommen had, ontving *Hobbes* een jaargeld van 100 pond sterling, doch moest tevens ondervinden, dat in 1660 zijn „Leviathan" openlijk door het Parlement veroordeeld werd. Om zich aan alle vervolgingen te onttrekken en zijn vertaling van *Homerus* te voltooien, vestigde hij zich in 1674 op het land. Hier schreef hij ook een geschiedenis van zijn tijd onder den titel „Behemoth, or a history of the civil wars from 1640—1660", die eerst na zijn dood in het licht is verschenen. Tegen een voorstel, in het Lagerhuis ingediend, om hem als een godloochenaar te straffen, verdedigde hij zich in het geschrift „Historical narration concerning heresy and the punishment thereof". Onder de nieuweren zijn vooral *Mendelssohn* in zijn „Jerusalem" en *Feuerbach* in zijn „Anti-Hobbes" als zijn bestrijders, *Gundling,* later *Maimon* als zijn verdedigers opgestaan. *Hobbes* overleed op Hardwicke, een landgoed van den graaf *van Devonshire,* den 4den December 1679. Een gezamenlijke uitgave van zijn „Moral and political works" is in 1700 verschenen, een verzameling van zijn „English works" (11 dln.) en zijn „Opera latina" (5 dln.) in 1839—1845. *Tönnies* gaf in 1889 zijn „The elements of law, natural and politics" benevens uittreksels uit nog niet gedrukte handschriften van *Hobbes* uit en naar het origineele manuscript „Behemoth or the long parliament".

Hobbes, die in zijn methode naar het voorbeeld der natuurwetenschappen empirisch te werk gaat, is volgens zijn wijsgeerige grondstellingen *materialist;* hij meent, dat door bewegingen van lichamen buiten ons bewegingen in de zenuwen worden teweeggebracht, die zich naar de hersenen en vandaar naar het hart voortplanten, van het hart uit volgt dan een reactie, die hetzelfde is als gewaarwording. De herinnering beschouwt hij als een voortdurende prikkeling in de zintuigen. De door een gewaarwording veroorzaakte belemmering of bevordering van den bloedsomloop wordt men zich als een gevoel van behagen of onbehagen bewust; deze zijn de eenige motieven voor de handelingen der menschen, die dus geen vrijheid van wil bezitten. In den oertoestand moest derhalve, daar de zelfzucht de eenige drijfveer is, een strijd van allen tegen allen ontstaan, die echter aller genot en leven bedreigt. Uit dezen toestand is alleen redding mogelijk, indien de gezamenlijke menschheid alle macht in handen geeft aan één persoon of één corporatie, die als absoluut heerscher allen tot den vrede dwingt. Daardoor ontstaat de Staat en met den Staat het onderscheid tusschen zedelijk goed en kwaad; wat de Staat beveelt, is goed, wat hij verbiedt kwaad. Ook de godsdienst is een door den Staat erkende vrees voor onzichtbare machten. Goden zijn voortbrengselen van vrees, zorg en onwetendheid betreffende de oorzaken der dingen.

Digitized by Google

Zie: *Tönnies,* Hobbe's Leben und Lehre (1896).

Hoberg, *Gottfried,* een R.-Katholiek godgeleerde, in 1857 te Heringhausen geboren, studeerde in de godgeleerdheid, promoveerde in 1886 te Bonn en werd in 1887 hoogleeraar in de uitlegkunde van het Oude Testament te Paderborn, in 1893 te Freiburg. Hij schreef: „Die Psalmen der Vulgata übersetzt und erklärt" (2de druk 1906), „Die Genesis" (2de druk 1908), „Die Fortschritte der biblischen Wissenschaft" (1902), „Die ältere lateinische Uebersetzung des Buches Baruch" (1902), „Babel und Bibel" (1904), „Moses und der Pentateuch" (1905), „De Moyse Pentateuchi autore" (1905), „Ueber die Pentateuchfrage" (1906), „Bibel oder Babel?" (1907). Van 1894 tot 1904 gaf hij de „Literarische Rundschau für das Katholische Deutschland" uit.

Hobhouse, *John Cam.* Zie *Broughton, John Cam Hobhouse.*

Hobo (Fransch: *Hautbois,* hoog houten blaasinstrument, in tegenstelling met *Basson* [fagot], laag houten blaasinstrument), is een houten blaasinstrument, dat zich uit de schalmei heeft ontwikkeld. Het is een houten buis met een trechtervormig uiteinde en oorspronkelijk alleen met ingeboorde gaten, later ook van kleppen voorzien. In zooverre lijkt het instrument ook op de klarinet, doch daarvan verschilt het weer, dat het mondstuk, evenals dat van de fagot uit een dubbel riet bestaat. De tegenwoordige hobo heeft 9 à 14 kleppen en een omvang van bes tot en met a^3. Tot de hobofamilie behooren ook de *Althobo* of *Engelsche hoorn (corno inglese, cor anglais),* volgens hetzelfde beginsel als de hobo gebouwd; deze klinkt evenwel een quint lager als een *hobo,* is daarom grooter en heeft een meer donkere, ietwat weemoedige klankkleur.

De *Heckelphon,* of *bariton hobo,* met een omvang van Bes tot bes^1, is een uitvinding van *W. Heckel* en voor het eerst toegepast door *Richard Strauss* in zijn muziekdrama „Salome". Minder gebruikelijk is de eveneens door *Heckel* geconstrueerde *piccolo-heckelphon,* die een kwart hooger klinkt dan de *hobo* (es^1—d^4).

De *oboe d'amore,* eigenlijk een verouderd instrument, was in de 18de eeuw veel in zwang; dit instrument klonk een terts lager dan de gewone hobo en had een kogelvormigen beker met nauwe opening, waardoor het geluid gedempt klinkt. *Bach* gebruikte dit instrument veel, en daarom wordt het bij uitvoeringen van *Bach*'s werken, waarin de *oboe d'amore* is voorgeschreven (o. a. in de „Matthaeuspassion") ook nog bespeeld; ook *Richard Strauss* heeft haar aangewend in zijn „Sinfonia domestica".

Zie: *L. Bechler* en *B. Rahm,* Die Oboe und die ihr verwandten Instrumenten, nebst biographischen Skizzen der bedeutendsten ihrer Meister (1914).

Hoboken, een stad in den Noord-Amerikaanschen staat New-Jersey, ligt aan den rechteroever van den Hudson, telt (1910) 70 324 inwoners, bezit uitgestrekte wandelparken langs de rivier en is een geliefkoosd verblijf van aanzienlijke kooplieden uit New-York. De stad werd in den aanvang der 17de eeuw door Nederlanders gesticht, maar heeft thans over het geheel een Duitsch voorkomen. Zij vormt het beginpunt der uitgestrekte spoorwegen, die New-York met het westen en zuiden des lands verbinden. Verder heeft zij voortreffelijke inrichtingen van onderwijs in de Stevens' Highschool, in de polytechnische school (Stevens' Institute of Technology), in de Martha- (Stevens') Institution en de Duitsche universiteit. De zijdeindustrie is belangrijk. Hier bevinden zich de ankerplaatsen en dokken van de Norddeutsche Lloyd en de Hamburg-Amerika-Lijn.

Hoboken, een dorp in de Belgische provincie Antwerpen, ligt aan de spoorlijnen Antwerpen—Boom en Antwerpen—Oude God en telt ruim 10 000 inwoners. Men vindt er talrijke villa's van rijke Antwerpenaren, scheepswerven der firma *Cockerill* en andere industriëele ondernemingen.

Hoboken, *Nicolaas,* een Nederlandsch geneeskundige, in 1632 te Utrecht geboren, studeerde aldaar in de geneeskunde en promoveerde in 1658 in de wijsbegeerte en in 1662 in de medicijnen, nadat hij eenige buitenlandsche hoogescholen bezocht had. In 1663 werd hij benoemd tot hoogleeraar in de genees- en verloskunde aan het athenaeum te Steinfurth en tevens tot archiater van het regeerend Vorstenhuis aldaar. Hij schreef er een „Physiologie", welke later in het licht verscheen, en een „Verhandeling over de zitplaats der ziel". In 1669 werd hij beroepen te Harderwijk, waar hij in 1670 zijn betrekking aanvaardde met een oratie „De professionis medicae cum mathematica conjunctione". In weerwil van zijn talrijke lessen vond hij tijd voor de beoefening der godgeleerdheid en der zedeleer. In 1672 bekleedde hij het rectoraat; de komst der Franschen deed hem echter weldra de wijk nemen, doch het is onbekend waar hij zich vestigde. Hij keerde niet naar Harderwijk terug, maar overleed vermoedelijk den 1sten Mei 1678. Hij schreef: „Novus ductus salivalis Blasianus in lucem protactus" (1662), „De sede animae, seu mentis humanae in corpore humano excercitatio bipartita, qua genuina conjunctio humanae animae cum corpore humano perspicue traditur" (1666), „Conradi Redekeri brevis descriptio initio Julii anni 1666 detecti saluberrimi Bilfeldiani fontis etc." (1668), „Anatomia secundinae humanae etc." (2de druk 1672), later vermeerderd in het licht gegeven, „Cognitio physiologica medica accuratissima et clarissima methodo tradita etc." (2de druk 1685) en onderscheiden „Orationes" en „Epistolae".

Hoboken, *Anthony van,* heer *van Rhoon, Pendrecht* en *Cortgene,* chef van het Rotterdamsche handelshuis *A. van Hoboken & Zonen,* werd in 1767 te Rotterdam geboren, begon den handel op jeugdigen leeftijd en op zeer kleine schaal en overleed als een zeer vermogend zeehandelaar den 14den Januari 1850. Gedurende omstreeks $^3/_4$ eeuw zag hij den meesten voorspoed op zijn handelsondernemingen rusten. Groote diensten bewees hij daarbij aan zijn vaderland, inzonderheid met betrekking tot den handel op Java. Hij genoot een onbeperkt vertrouwen en bezat een agentschap te Batavia. Toen graaf *Van den Bosch* in 1830 het cultuurstelsel op

Digitized by Google

Java invoerde, bracht *Van Hoboken* een uitmuntende koopvaardijvloot in de vaart.

Hobrecht, *Arthur,* een Pruisisch staatsman, den 14den Augustus 1824 te Kohlercin bij Danzig geboren, studeerde in de rechten, werd geplaatst bij het ministerie van Binnenlandsche Zaken en in September 1863 gekozen tot opperburgemeester van Breslau. Na het aftreden van *Von Seydel* benoemde men hem tot opperburgemeester van Berlijn en hij aanvaardde die betrekking den 16den Mei 1872. Sedert 1863 was hij lid van het Heerenhuis. In Maart 1878 werd hij als opvolger van *Camphausen* belast met de portefeuille van Financiën. Hij bleef echter een vreemdeling op dit gebied en gevoelde zich gedrongen in den zomer van 1879 zijn ontslag te vragen. Hij ontving dit tegelijk met de benoeming tot Geheimraad in werkelijken dienst. Als lid van den Pruisischen Landdag voegde hij zich in 1879 bij de partij der nationaal-liberalen, evenals in den Rijksdag, waarvan hij in 1881 tot lid werd gekozen en dit bleef tot 1893. Den 7den Juli 1912 overleed hij te Grosslichterfelde. Hij schreef den roman: „Fritz Kannacher" (2 dln., 1885).

Hochberg, markgraven *von,* een lijn van het Badensche Huis, ontleenen hun naam aan het kasteel *Hochberg,* ten noorden van Freiburg in de Breisgrau gelegen, naar men meent in den tijd van *Karel den Groote* gebouwd, in 1689 door de Franschen verwoest, maar ook thans nog een merkwaardige bouwval. De stichter dier lijn was *Hendrik I* (1190), de jongere zoon van *Herman IV,* markgraaf *van Baden.* Na den dood van *Hendrik III* (1300) splitste zich de lijn in 2 andere, namelijk *Hochberg-Hochberg* en *Hochberg-Sausenberg.* De eerste, gesticht door *Hendrik IV,* werd allengs zwakker door nieuwe verdeeling des lands en stierf uit in 1418 met *Otto III,* waarna haar bezittingen ten deel vielen aan de markgraven *van Baden;* de tweede, gesticht door *Rudolf III,* vermeerderde haar bezittingen, doch stierf uit in de mannelijke lijn met markgraaf *Philips* (1503). Zijn eenige dochter *Johanna,* die na den dood van haar vader in 1504 met graaf *Louis de Longueville* in het huwelijk trad en in 1543 overleed, verkreeg het graafschap Neufchâtel, terwijl de overige landen in het bezit kwamen der markgraven *van Baden.*

De naam werd vernieuwd, toen de markgraaf, later groot-hertog *van Baden, Karel Frederik,* na den dood zijner eerste gemalin een morganatisch huwelijk sloot met *Louise Karolina Geyer von Geyersberg* (geboren in 1768, overleden in 1820) en haar door den keizer tot gravin *von Hochberg* liet benoemen. Haar zonen werden in 1817 markgraven *van Baden* en groothertogelijke prinsen. Deze lijn kwam in 1830 met *Leopold* (1830—1852), groothertog *van Baden,* aan de regeering.

Hoche, *Lazare,* een generaal der Fransche Republiek, den 25sten Juni 1768 te Montreuil bij Versailles geboren, nam dienst bij de koninklijke garde, waarna hij weldra tot onderofficier werd bevorderd. Bij het uitbarsten der Revolutie kwam hij bij de Nationale garde te Parijs en werd in 1792 als luitenant bij de linietroepen geplaatst en na den slag van Neerwinden adjudant van generaal *Leveneur.* Met dezen beticht van verstandhouding met *Dumouriez,* werd hij in de gevangenis geworpen, doch vanhier leverde hij een „plan de campagne" in, dat hem de vrijheid en het commando van Duinkerken bezorgde. Door een moedige en beleidvolle verdediging dezer plaats verwierf hij weldra den rang van divisie-generaal en ontving hij het bevel over het gedesorganiseerde Moezelleger, om daarmede de versterkingen der Vogezen te veroveren. Bij Kaiserslautern werd hij door de Pruisen verslagen, waarna hij zich tegen de Oostenrijkers keerde, den 26sten December 1793 generaal *Würmser* bij Weissenburg versloeg, Landau ontzette en de Oostenrijkers uit den Elzas verjoeg. *St. Just,* die hem haatte, deed hem in hechtenis nemen, maar nadat de omwenteling van 9 Thermidor hem de vrijheid hergeven en het leven gered had, verkreeg hij het commando in de westelijke departementen. Bij de landing der Fransche uitgewekenen op het eiland Quibéron (27 Juni 1795) verhinderde hij de uitvoering hunner plannen, versloeg hen den 16den Juli bij Sainte Barbe, veroverde den 20sten het fort Penthièvre en noodzaakte het overblijvend gedeelte der expeditie, zich weder aan boord te begeven. Uit wrevel over den moord, op last van de Nationale Conventie op de gevangenen gepleegd, legde hij het commando in Morbihan neder en aanvaardde in plaats van *Canclaux* het bevel over het Westleger, waarna hij de Basse-Vendée ontwapende. Vervolgens belastte het Directoire hem met het burgerlijk en militair gezag over het kustleger, dat 100 000 man telde, en hij meldde den 15den Juli 1796, dat de burgeroorlog was bijgelegd. Daarna bracht hij met *Morard de Galles* een expeditie naar Ierland in gereedheid en ging den 16den December onder zeil, doch de storm verstrooide het eskader, zoodat de onderneming mislukte. Hij zelf had nagenoeg alleen de kusten van Ierland bereikt en het gelukte hem ternauwernood aan de Engelsche kruisers te ontkomen. Het Directoire belastte hem met het bevel over het leger van de Maas en de Sambre en met het bestuur der Duitsche landen tusschen de Maas en den Rijn. Den 18den April 1799 trok hij bij Nieuwied over den Rijn en rukte voorwaarts tot Giessen, maar de wapenstilstand van Leoben maakte een einde aan zijn krijgsbewegingen. Na den 18den Fructidor werd hem de portefeuille van Oorlog aangeboden, doch hij wees haar van de hand. Weldra keerde hij naar zijn hoofdkwartier te Wetzlar terug en overleed er den 19den September 1797, niet zonder vermoeden van vergiftigd te zijn. Een gedenkteeken, te zijner eer bij Weissenthurm verrezen, werd in 1839 op last van den koning van Pruisen hersteld.

Literatuur: Chuquet, Hoche et la lutte pour l'Alsace (Parijs 1888): *Cunéo d'Ornano,* Hoche, sa vie et sa correspondance (Parijs 1892): *Pierre-Victor,* Le 18 Fructidor, le général Hoche (Parijs 1893); *Charavaray,* Le général Hoche (Parijs 1893); *Sorel,* Bonaparte et Hoche en 1797 (Parijs 1896).

Hochheim, een Pruisisch stadje in het district Wiesbaden, ligt op een hoogte een uur gaans ten oosten van Mainz en niet ver van den Main aan de spoorlijn Frankfort a. M.—Wiesbaden. Het stadje, dat (1910) 3993 inwoners telt,

Digitized by Google

is bekend wegens zijn wijn. De beste wijngaarden zijn die van de *Domdechanei*, van den *Stein* en het Kirchenstück, onmiddellijk bij het stadje gelegen. De wijn, daarvan afkomstig, wordt zeer duur betaald. Hier versloegen den 7den November 1813 de Oostenrijkers de Franschen.

Hochkirch of *Hochkirchen*, een dorp in de Saksische Oberlausitz tusschen Bautzen en Löbau, telt (1910) 513 inwoners en is bekend in den Zevenjarigen Oorlog (zie aldaar) door den slag van den 14den October 1758.

Hochst. achter plantennamen is de afkorting voor *Wilhelm Hochstetter* (4 Maart 1825—23 September 1881), schrijver van „Synopsis der Nadelhölzer" (met *Henkel* 1865) en „Die Koniferen, welche in Mitteleuropa winterhart sind".

Hochstädt, een stad in het Beiersche district Zwaben, aan den Donau telt (1910) 2301 inwoners en is bekend in den Spaanschen Successie-oorlog (zie aldaar) door het gevecht van den 20sten September 1703, alsmede door den slag van den 13den Augustus 1704, door de Engelschen, dien bij Blendheim genaamd.

Hochstetter, *Ferdinand von*, een Duitsch aard- en delfstofkundige, den 30sten April 1829 te Eszlingen in Württemberg geboren, wijdde zich aan de studie der godgeleerdheid en bezocht in 1847 de hoogeschool te Tubingen. Aldaar studeerde hij tevens in de wis- en natuurkunde en legde zich inzonderheid toe op de aard- en delfstofkunde. Hij promoveerde in 1852 en vestigde zich in 1856 als privaatdocent te Weenen. Hem werd vergund deel te nemen aan de expeditie der „Novara", maar hij verliet het schip in Nieuw-Zeeland, om er, op verzoek van het koloniaal bestuur, de steenkolenlagen, vuurspuwende bergen, warme bronnen enz. te onderzoeken. In het begin van 1860 was hij te Weenen terug en werd er benoemd tot hoogleeraar aan het Polytechnisch Instituut. Van zijn geschriften vermelden wij: „Karlsbad, seine Quellen" (1857), „Madeira" (1661), „Die ausgestorbenen Riesenvögel von Neuseeland" (1862), „Neuseeland" (1863), „Geologische Beobachtungen auf der Novara-Reise 1857—1859" (1866), „Die geologischen Verhältnisse des östlichen Teils der europäischen Türkei" (1870—1873), „Ueber den Ural" (1873), „Geologische Bilder der Vorwelt und der Jetztwelt" (1873), „Die Erde nach ihrer Zusammensetzung, ihrem Bau und ihrer Bildung" (1875), „Asien, seine Zukunftsbahnen und seine Kohlenschätze" (1876), „Leitfaden der Mineralogie" (15de druk 1901). Hij was sedert 1866 president van het Keizerlijk Geographisch Genootschap te Weenen, sedert 1870 lid van de Academie van Wetenschappen en sedert 1874 Hofraad. In 1881 legde hij het hoogleeraarsambt neder en overleed te Oberdöbling bij Weenen den 18den Juli 1884.

Hockey en **Bandy** is de naam voor 2 spelen, waarbij een bal met een stok wordt voortbewogen; bij hockey over den grond, bij bandy over het ijs. Het spel wordt gespeeld door 2 partijen, evenals bij voetbal, van elf personen, met dezelfde opstelling. Het doel is dus den bal op te brengen in de goal van de tegenpartij. Op eenige uitzonderingen na lijken de regels van voetbal en hockey op elkaar. In een reglement, door den Nederlandschen Hockey- en Bandybond samengesteld, zijn die regels vastgesteld. Het spel wordt gespeeld door dames —, door heeren —, en door gemengde elftallen, die dan uit 6 heeren en 5 dames bestaan. Er wordt door den Nederlandschen Hockey- en Bandybond een heerencompetitie uitgeschreven, bestaande uit 7 eerste klas vereenigingen, 6 reserve eerste klas elftallen, 6 tweede klas in het Westen en 8 tweede klas in het Oosten. De dames-Hockeybond heeft in de competitie 7 eerste klas en 7 tweede klas elftallen. Mixed wedstrijden zijn vriendschappelijke ontmoetingen.

Leden van den Nederlandschen Hockey- en Bandybond zijn een 30 in aantal, over 't geheele land verdeeld; de dames hockeybond telt ongeveer 15 leden. De vereenigingen van de 1ste klasse zijn T. O. G. O., H. O. C., Amsterdam, H. D. M., H. M. C., Hilversum, Bloemendaal; 2de klasse West: Victoria I, Utrecht, Gooische, Amsterdam IIb, Dordrecht, Victoria II; 2de klasse Oost: Arnhem, Nijmegen, Deventer, Apeldoorn, 's-Hertogenbosch, Roermond, Zutfen en Zwolle. Leden dames Hockeybond, 1ste klasse zijn: Hilversum, Amsterdam, Kameleons, H. O. C., T. O. G. O., H. D. M., Aerdenhout; 2de klas: Utrecht, Amsterdam II, Godelinde, Victoria, H. H. C., T. O. G. O. II, H. O. C. II.

Het hockeyspel, dat bij ons nog weinig wordt beoefend, werd reeds in de 1ste eeuw na Chr. in Engeland gespeeld, afgaande op het feit, dat *Cathair Mor*, de eerste koning van Ierland, aan zijn vriend *Crintham* 50 hockeyballen van koper en 50 dito stokken ten geschenke gaf. Ook moet *Alexander I*, koning van Schotland, zeer veel sympathie voor dit spel getoond hebben.

Na eenige jaren van beroering bereikte het spel in Engeland zijn tegenwoordigen trap van ontwikkeling, wat voornamelijk te danken is aan den hertog *van Clarence*, die in 1886 „The Hockey Association" oprichtte, welke vereeniging het tegenwoordige reglement vaststelde.

Bandy is oorspronkelijk een oud-Friesch spel, althans, oude platen bewijzen, dat in de 16de eeuw in Holland op het ijs gekolfd werd, terwijl dit spel te Wolvega bekend is onder den naam van „Keujugen".

De eerste Nederlandsche hockey- en bandyclubs werden opgericht te Haarlem en Amsterdam. De eerste vereeniging versloeg in den winter 1892—1893 het Engelsche elftal onder leiding van den bekenden Engelschen speler *C. G. Tebbutt*. In de laatste jaren heeft het hockey in ons land meer opgang gemaakt.

Hodegetiek, afkomstig van een Grieksch woord, hetwelk *wegwijzing* beteekent, noemt men op het gebied der wetenschap een stelselmatige aanwijzing van den weg, dien men moet inslaan, om zich in de een of andere kennis te volmaken.

Hodeïda, een Arabische stad aan de Roode Zee, 160 km. ten N.N.W. van Mekka, is de belangrijkste stapelplaats voor den koffiehandel in de vilajets Asir, Hodeïda, Sana en Taïs. De stad telt ± 50 000 inwoners, heeft een goed voorzienen bazaar en groote handelshuizen, die behalve koffie ook huiden, vruchten en parelmoer uitvoe-

Digitized by Google

ren. Hier landen de meeste pelgrims uit Middel-Afrika. De open reede is door een koraalrif versperd.

Hodge, *Charles,* een Amerikaansch godgeleerde, in 1797 geboren, werd in 1815 lid der Presbyteriaansche kerk, in 1822 hoogleeraar te Princeton in Oostersche talen, in 1840 in de systematische theologie. Hij gaf verscheidene theologische tijdschriften uit als: „Biblical Repertory", „Biblical Repertory and Princeton review" e. a. Hierdoor en door zijn langjarig professoraat (hij is in 1878 overleden) oefende hij op de Amerikaansche godgeleerde wetenschap grooten invloed uit. In 1872 werd door zijn leerlingen een stichting bijeengebracht, waaruit een „Charles Hodge professorship" werd ingesteld. Hij schreef: „Constitutional history of the Presbyterian Church in the United States" (1839), „Systematic theology" (1872), benevens verschillende exegetische werken over gedeelten van het Nieuwe Testament.

Hodges, *Charles Howard,* een Engelsch schilder, in 1764 te Londen geboren, vestigde zich in 1788 te Amsterdam, waar hij den 24sten Juli 1837 overleed. Hij schilderde portretten, waarvan het Rijksmuseum er verscheidene bezit, zooals die van *Lodewijk Napoleon* en van *Willem I.* Ook prenten in „zwarte kunst" zijn van *Hodges* bekend.

Hodgkin, *Thomas,* een Engelsch geschiedschrijver, den 29sten Juli 1831 te Londen geboren, genoot zijn opvoeding als lid van de „Society of Friends" en behaalde den graad van bachelor of arts aan de Londensche universiteit. Hij werd lid van de te Newcastle on Tyne gevestigde bankiersfirma Hodgkin, Barnett en Co. Zijn vrijen tijd besteedde hij aan de studie der Middeleeuwen. Zijn meest beroemd werk is: „Italy and her Invaders" (1880—1899, 8 dln.). Verder schreef hij o m.: „The dynasty of Theodosius" (Oxford 1889); „Theodoric the Goth" (Londen 1891), „Life of Charles the Great" (Londen 1897) en het 1ste deel van *Longman's* „Political History of England" (Londen 1906). *Hodgkin* overleed den 2den Maart 1913.

Hödhr of *Hödhur* (= oorlog) is een godheid uit de Noorsche mythologie, die voornamelijk in de *Baldersage* een rol speelt. *Hödhr* is blind, maar zeer sterk. Toen de goden naar *Balder* wierpen, deed hij daaraan niet mede, totdat *Loki* hem den noodlottigen mistelstak in de handen geeft en hem uitdaagt ook mede te doen. Die worp was oorzaak van *Balder's* dood. In de nieuwe wereld regeert hij naast *Balder.* Bij *Saxo Grammaticus* heet hij *Hotherus,* is de zoon van een Zweedsch koning en geraakt met *Balderus* om *Nanna,* de schoone dochter van *Gevarus* van Noorwegen, in strijd. Deze eindigt met *Balderus'* dood, die door zijn stiefbroeder *Bous* gewroken wordt.

Hódmezö-Vásárhely, een stad in het Hongaarsche comitaat Csongrád, ligt aan het Hód- of Maansmeer, is een station van den spoorweg Groswardein—Essek en Szentes—Hódmezö en telt (1910) 62 445 inwoners. Er is een gymnasium, een gerechtshof, een hospitaal, een bierbrouwerij enz. In haar omtrek heeft men een zeer vruchtbaren bodem, waar allerlei granen worden verbouwd, terwijl er veel ooft- en wijngaarden gevonden worden.

Hodometer of *wegmeter* noemt men een toestel, geschikt om de lengte te bepalen van den door een rijtuig of voetganger afgelegden weg. Reeds de Romeinsche schrijver *Vitruvius* spreekt van zulk een werktuig, dat aan rijtuigen en schepen kan worden verbonden. *Fernel* bediende zich in 1550 bij de graadmeting tusschen Parijs en Amiens van een hodometer, die door het slaan van een hamertje op een klok iedere omwenteling van het rad aanduidde. Andere toestellen van dien aard zijn uitgevonden door *Sauveur, Reignier, Zürner* enz. De hodometer van *Hohlfeld,* waarvan *Deluc* zich op zijn reizen bediende, bestaat uit een cylinder met een raderwerk en eenige wijzers en wijzerborden en wordt met riemen tusschen 2 radspaken vastgebonden, nadat men al de wijzers op 0 gezet heeft. Men heeft tegenwoordig in de grootere steden hodometers (hier *taxameters* geheeten) aangebracht aan huurrijtuigen, om de lengte te bepalen van den weg, door den koetsier afgelegd. Bij rijwielen kwamen zij (*cyclometers* geheeten) het eerst in 1885 in Oostenrijk bij de militaire wielrijders in gebruik.

Een met den hodometer overeenstemmend toestel is de schredeteller of *pedometer* (zie aldaar), dat dikwijls in zakuurwerkformaat in den handel komt.

Hoed is in het algemeen de naam van het hoofddeksel, hetwelk mannen en vrouwen gebruiken, wanneer zij uitgaan. Tot het vervaardigen van manshoeden worden verschillende stoffen gebruikt. Van haar en wol maakt men vilten en van zijde de zeer algemeene zijden hoeden, terwijl stroo van tarwe en rijst de grondstof voor stroohoeden oplevert. Tot het maken van vrouwenhoeden bezigde men vroeger bijna uitsluitend stroo, thans echter gewoonlijk zijde, fluweel en dergelijke stoffen.

De gewoonte, om het hoofd te bedekken is zeer oud. Bij de Grieken echter bestond zij alleen bij zieken en bij lieden uit de lagere volksklassen, en hun hoofddeksel, met uitzondering van den Thessalischen vilten hoed der onmondige jongelingen, dien zij droegen om het hoofd tegen den zonnegloed te beveiligen, geleek zeer weinig op het onze. Alleen op reis, in den oorlog en op jacht gebruikten ook de vrijen een hoed. De Romeinen gebruikten ronde of puntige hoeden bij schouwspelen, godsdienstige plechtigheden enz., zoodat de hoed weldra het zinnebeeld der vrijheid werd en ook de slaven, wanneer zij vrijgelaten werden, een hoed ontvingen. Na het vermoorden van *Caesar* werd een hoed tusschen 2 zwaarden, als het teeken der vrijheid, op de munten geplaatst, en onze Nederlandsche munten uit den tijd der Republiek vertoonden de Nederlandsche Maagd, gewapend met de met een hoed gekroonde speer en steunende op den Bijbel met het randschrift: „Hanc tuemur, hac nitimur" of „Deze (De vrijheid) beschermen wij, op dezen (den Bijbel) steunen wij". Algemeen werd de gewoonte om hoeden te dragen bij de Romeinen na den dood van *Nero.* In Middel-Europa kwamen de hoeden eerst in de 10de eeuw; in 1360 waren er hoedenmakers te Neurenberg en wat later vindt men hen vermeld in Frankrijk. In Duitsch-

Digitized by Google

land, de Nederlanden en Zwitserland droeg men in de 16de eeuw hooge, spits toeloopende hoeden met een breeden rand. In Frankrijk, waar omstreeks dien tijd door de aanzienlijken algemeen hoeden gedragen werden, begon men in de dagen van *Hendrik IV* den rand aan de eene zijde op te slaan. Toen men daarna onder *Lodewijk XIV* drie zijden opsloeg, ontstonden de driekante hoeden of steken, die ongeveer een eeuw in zwang bleven. In Engeland gebruikte men het eerst tusschen 1780 en 1790 de hedendaagsche cylinderhoeden. Inmiddels had men in 1796 in Frankrijk driekante hoeden met verbazend breede randen, de zoogenaamde Bonaparte's of incroyables, in de mode gebracht maar ook zij moesten weldra voor den cylinderhoed wijken.

Meermalen was de gedaante en de kleur van den hoed het kenmerk van staatkundige partijen. Reeds voor 1848 werd in Duitschland de witte vilten hoed of flambard beschouwd als een teeken van democratische gezindheden, en de Heckerhoeden, witte hoeden met een breeden rand en een kleinen ronden of spitsen bol, brachten in 1849 hun dragers in de handen der politie.

Gewijde hoeden, door den paus in den kerstnacht gezegend, werden vroeger ten geschenke gezonden aan vorsten en veldheeren, die zich verdienstelijk hadden gemaakt jegens de R.-Katholieke Kerk. De laatste, die zulk een hoed ontving, was generaal *Daun* na den slag bij Hochkirch.

Bankroetiers werden vroeger in Frankrijk met groene en in Duitschland met gele hoeden te pronk gesteld, en in Spanje en elders moesten de Israëlieten gele hoeden dragen.

In de wapenkunde vervangt bij sommige wereldlijke en geestelijke waardigheidsbekleeders de hoed de plaats van den helm of van de kroon.

Bij den R.-Katholieken clerus dragen de protonotarii van de pauselijke curie zwarte hoeden met 8 kwasten, de kardinalen roode hoeden met 15, de aartsbisschoppen met 10, de bisschoppen met 6 en de abten met 3 kwasten.

Bij wereldlijke heeren is de *vorstenhoed* in zwang, het midden houdende tusschen de gravenkroon en de vorstenkroon, waarop zich evenwel slechts enkelvoudige spangen verheffen, waartusschen zich een muts van rood fluweel bevindt, die ook wel met hermelijn omzoomd is. De keurvorstelijke hoed, vroeger het teeken der Duitsche keurvorsten, onderscheiden zich van den vorstenhoed door de afwezigheid van metalen spangen.

Hoed in de wapenkunde wordt voorgesteld door een hoofddeksel met een hoog opgeslagen, naar achteren afhangenden rand en een hoogen, spitsen bol. Zie ook *Jodenhoed*.

Hoedemaker, *Philippus Jacobus*, een Nederlandsch Protestantsch godgeleerde, werd den 16den Juli 1839 te Utrecht geboren, verliet met zijn ouders in 1851 Nederland en vertoefde in Amerika, waar hij o. a. in aanraking kwam met *R. W. Emerson* en het werk der Zondagsscholen. In 1862 teruggekeerd, promoveerde hij te Utrecht in de godgeleerdheid, studeerde en evangeliseerde te Utrecht en werd in 1867 predikant bij de Nederlandsch Hervormde gemeente te Veenendaal, van 1873 tot 1876 te Rotterdam, van 1876 tot 1880 te Amsterdam. Na van 1880 tot 1889 hoogleeraar te zijn geweest aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, was hij van 1889 tot 1890 predikant te Nijland en van 1890 tot 1909 te Amsterdam, waar hij in Juli van laatstgenoemd jaar overleed. Hij was van 1866 tot 1877 redacteur van het Zondagsblad „De Christelijke Familiekring" en van 1868 tot 1875 van de „Vereeniging voor Christelijke Stemmen". *Hoedemaker* was medeoprichter van de Nederlandsche Zondagsschoolvereeniging en ook van de Vereeniging voor Hooger Onderwijs op Christelijken grondslag. Zijn beginselen kwamen echter in strijd met die van het kerkelijk conflict van dien tijd en de scheiding der doleantie, van welk verschil van meening hij getuigenis aflegde in zijn geschrift „Op het fondament der apostelen en profeten", hetwelk hem noopte zijn hoogleeraarschap aan de Vrije Universiteit neer te leggen. Hij was van 1888 tot 1897 leider van het weekblad „De Gereformeerde Kerk", dat hoofdorgaan werd der Friesche Christelijk-Historischen. Van 1899 tot 1903 gaf hij wederom een eigen tijdschrift „Bijeengebracht" uit. Als geestelijk hoofd der Nederlandsche orthodoxie was hij langen tijd voorzitter der „Confessioneele Vereeniging". Verscheidene werken en brochures zijn van zijn hand verschenen, waarvan een lijst is toegevoegd aan zijn biografie uitgegeven als „Gedenkboek ter gelegenheid zijner 40-jarige ambtsbediening" (Leiden 1908). Van zijn geschriften mogen hier nog genoemd worden: „Handboek voor het onderwijs in het Oude Testament" (1874—1885), „De Bijbelsche geschiedenis voor catechisatiën" (1906), „Handboek van het Nieuwe Testament" (1906), „De Mosaische oorsprong van de wetten in de boeken Exodus, Leviticus en Numeri" (1895).

Hoeden en Mutsen zijn de namen van twee Zweedsche partijen in den zoogenaamde vrijheidsoorlog (1719—1772). Hoeden noemde zich de anti-Russische partij, aan wier hoofd *Gyllenborg* en *Höpken* stonden, later *Tessin* en *Axel Fersen Jr.* Hun tegenstanders waren de Mutsen, onder leiding van *Horn*. *Gustaaf III* maakte er door zijn staatsgreep van 1772 een eind aan. Zie verder *Zweden, Geschiedenis*.

Hoedkwal (*Chrysaora* Esch.) is de naam van een dier, hetwelk tot de hoofdafdeeling der Neteldieren (*Coelenteraten*) en tot de klasse der *Echte kwallen* (Scyphomedusen) behoort. Het is een zeedier, aan welks klokvormige schijf de naam van het dier ontleend is en welke een middellijn bezit van 6 cm. De hoedkwal onderscheidt zich door 4 vangarmen zonder zuignapjes om de mondopening en door 24 voeldraden om den rand der schijf. De *gewone hoedkwal (Chr. hyoscella* Esch.) vindt men in de Noordzee en in den Atlantischen Oceaan.

Hoef. Hieronder verstaat men den hoornschoen met alle deelen, die daarbinnen zijn gelegen. — Zooals bekend, loopen de dieren op de uiteinden hunner teenen, terwijl de naam hoef eigenlijk alleen gebruikelijk is bij de eenhoevigen, die slechts één geslacht vormen: het paard, en 3 soorten, n.l. paard, ezel en gestreepte paarden (zebra, quagga, dauw — voorkomende in Zuid-Afrika). Bij de herkauwers of tweehoevigen en bij de veelhoevigen wordt in den regel niet van hoeven, doch van klauwen gesproken.

Digitized by Google

Binnen den hoornschoen liggen het hoefbeen (benevens een klein hulp- of sesambeentje, het z.g.n. straalbeentje) en de onderste helft van het kroonbeen, overeenkomende met de laatste twee vinger- of teenleden bij den mensch. Behalve die geraamtedeelen komen binnen den hoornschoen voor de uiteinden van de hoefbeenstrekpees en van de hoefbeenbuigpees, alsmede het vet- of straalkussen, dat tegen de achter-ondervlakte dezer buigpees een beschuttenden en schokbrekenden invloed uitoefent. Het geheel is omgeven door de voortgezette huid, die aan haar geheele oppervlakte hoorn vormt en tezamen den hoornschoen levert. Dat moet men zich als volgt voorstellen. Bij den kroonrand, d. i. de bovenrand van den hoornschoen, houdt de huid niet op, doch verandert alleen van geaardheid, n.l. de gewone huid, die haren, hoornige opperhuid, smeer en zweet vormt, gaat over in de hoefhuid, die hoorn afscheidt.

De voornaamste deelen van den hoornschoen zijn: de wand (te zien als het dier op den hoef rust), de zool en de straal (beide aan de ondervlakte). Bij ezels en gestreepte paarden zijn de hoeven steiler en smaller dan bij gewone paarden. De hoef wordt verdeeld in een buiten en een binnenhelft, en iedere helft in een toon-, zij-, of kwartier- en een verzen- of drachtgedeelte. De onderrand heet draagrand. De voorhoef is in den toon rond, de achterhoef eenigszins spits. De hoornschoen groeit regelmatig van den kroonnaar den draagrand. In het toongedeelte duurt het ongeveer een jaar, in het verzengedeelte ongeveer 4 maanden, dat de kroonrand tot draagrand is geworden. — De wandvlakte moet glad en gelijkmatig zijn, de zool uitgehold en de straal taai van hoornstof en flink ontwikkeld. Het dier rust op den draagrand, de witte lijn (zachte hoornstof, die wand en zool aan elkaar verbindt en ,waar de hoefsmid de nagels door dient te slaan) den buitenrand der zool en den straal. Alleen in een lossen bodem dragen alle overige deelen der ondervlakte van den hoef ook mede. — Daar de hoeven den geheelen lichaamslast moeten dragen, is hun vorm en de geaardheid der hoornstof voor de bruikbaarheid van het dier van groote beteekenis. Vooral brokkelige en volle hoeven verminderen sterk de waarde van het dier.

Hoefbeslag. Ten gevolge van den aanleg der straat- en kunstwegen werd het noodig de hoeven tegen te sterk afslijten, en hierdoor pijnlijk worden, te beschutten. In oude tijden bezigde men op natuur-harde wegen, bij het maken van lange tochten, gevlochten sandalen van touw of ander materiaal. Later kwamen ter beschutting van de toongedeelten kleine ijzerplaatjes in gebruik en ook grootere, die bijna de geheele ondervlakte van den hoef bedekten, alleen op het midden van den straal een kleine opening behoudende. — In de 2de helft der 18de eeuw werden de eerste veeartsenijscholen opgericht. Eerst toen werd het hoefbeslag nauwkeuriger verzorgd. De bouw van den hoef (zie aldaar) werd onderzocht en ook de verrichtingen van den hoef werden meer bekend.

Aan de bovenvlakte van ieder hoefijzer, dat een tijdlang bij een paard heeft dienst gedaan, kan men aan de verzengedeelten gladgeschuurde strepen waarnemen, die het bewijs leveren, dat de hoef daar ter plaatse afwisselend vernauwd en verwijd is geweest. Deze afwisselende vernauwing en verwijding, die vooral ontstaat tijdens de beweging van het paard, door de beurtelings mindere en meerdere belasting van den hoef, werkt bevorderend op den bloedsomloop en hierdoor ook op de voeding van den hoef en dus ook op den groei van den hoornschoen. Dit is de reden, waarom bij de bevestiging van het ijzer de achterste hoefhelft zooveel mogelijk moet worden ontzien. De bevestiging vindt in den regel plaats door nagels, die eerst een eind door de witte lijn (zie onder „hoef") dienen te gaan en daarna dwars door den hoornwand. Het buiten den wand uitkomende nageleinde wordt omgebogen en behalve het daardoor gevormde haakje, met een scherp gebekte tang afgeknepen. Dit haakje wordt „niet" geheeten en plat tegen den wand geslagen. Zoo wordt het ijzer door middel van de nieten aan den wand opgehangen. Het ijzer is feitelijk een kunstmatige draagrand. Er komen allerlei beslagvormen voor, ook van ijzer in verbinding met touw, vilt, kurk, caoutchouc en getah pertja, alle met het doel om uitglijden te voorkomen, en het schokken in de beenen, bij het neerkomen der hoeven op den bodem, te verminderen. Zie ook *Hoefijzer*.

Het ijzer dient passend voor den hoef te zijn en overal goed tegen den hoef te sluiten. De ijzerrand moet in de toon- en zijgedeelten niet noemenswaard ruimer zijn dan de hoefrand, doch in de verzengedeelten geleidelijk een paar millimeter buiten den hoef komen, ten einde te voorkomen, dat bij de belasting hiervan de hoefrand buiten het ijzer zou geraken. Dat buiten den hoef uitstekende ijzergedeelte wordt het garnituur genoemd. — Ten einde een goede ijzerligging te verkrijgen, wordt eerst de hoef nauwkeurig besneden, daarna het ijzer gepast en ten slotte ondergeslagen. Vooral het doelmatig besnijden is van zeer groot belang. Het passen kan koud of warm geschieden. Het is het beste om het ijzer zwart-warm te passen, ten einde kleine oneffenheden door zwart-schrocien aan te wijzen en gelijk te kunnen raspen met het overige, waardoor een best aansluiten van het ijzer is te verkrijgen. Indien het ijzer rood-warm wordt gepast, dan wordt ook een nauwkeurig aansluiten verkregen doch tevens de hoornzelfstandigheid te bros gemaakt, waardoor later licht brokkelhoeven ontstaan. — Een degelijke uitoefening van het hoefbeslag draagt bij tot verhooging der gebruikswaarde. — In Nederland worden bijna uitsluitend paarden, ezels en muildieren beslagen namelijk die welke op harde wegen dienst moeten doen. Paarden, die weinig op kunstwegen hebben te loopen, worden òf niet, òf alleen vóór beslagen. — In Limburg en Noord-Brabant, in België, Zuid-Duitschland, Frankrijk worden ook vrij wat trekossen gebezigd en deze dikwerf van klauwbeslag voorzien, hetzij iedere klauw afzonderlijk, hetzij beide klauwen van een gemeenschappelijk ijzer. Het eerste is te verkiezen, omdat daarbij het uiteenwijken der klauwen bij het gaan niet wordt belemmerd, hetgeen wenschelijk is ter vergrooting van het steunvlak. Het ge-

Digitized by Google

bruik van z.g. „noodstallen" ten behoeve van het beslaan der paarden, dat in den laatsten tijd sterk is verminderd, neemt thans weer toe. Voor den smid is dit hulpmiddel bij het beslaan een besparing van arbeidskracht.

Hoefblad *(Tussilago* L.) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Saâmgesteld-bloemigen (Compositen)*. Het onderscheidt zich door in 2 kransen geplaatste omwindselblaadjes, aan den voet door schubben gesteund, door een

Hoefblad *(Tussilago Farfara)*.

bijna vlakken bloembodem zonder strooschubben, door talrijke bloempjes, door lintvormige, in kransen gerangschikte, vrouwelijke, vruchtbare straalbloempjes en buisvormige weinig talrijke manlijke, onvruchtbare schijfbloempjes, door langwerpige, rolronde, geribde vruchtjes, door zijdeachtige vruchtpluisharen, door een met schubben bezetten stengel en door gele bloempjes. In ons land groeien: *Klein Hoefblad (T. Farfara* L.) met tot een wortelrozet vereenigde bladeren, die aan de onderzijde witviltig, rondachtig, doch aan den voet hartvormig ingesneden en van een uitgeschulpten rand voorzien zijn, terwijl de bloemhoofdjes vóór en na den bloei overhangen en *groot hoefblad (Petasites officinalis* M n c h.) met een langwerpige bloeiwijze en langwerpig-hartvormige, ongelijkfijngetande, van onder zachtharige bladeren.

Hoefdieren *(Ungulata)*, een groep der zoogdieren, omvatte vroeger alle zoogdieren, wier teenen met hoeven omgeven zijn, dus de één-hoevigen, tweehoevigen en veelhoevigen; thans echter worden de olifanten (als slurfdieren) en de klipdassen als bijzondere orden beschouwd, en worden de overige vertegenwoordigers in meerdere orden gesplitst. De teenen der hoefdieren zijn met hoeven bedekt. Het sleutelbeen ontbreekt. Het gebit dient tot het kauwen van plantaardig voedsel, daarom zijn de kiezen sterk ontwikkeld, terwijl de snijtanden dikwijls ontbreken en daartusschen en den eersten kies een opening blijft. Het darmkanaal is vooral bij de uitsluitend plantenetende soorten zeer lang, iets korter bij de omnivoren, terwijl de maag bij de afzonderlijke soorten groote verschillen vertoont. Over het algemeen zijn de talrijke familiën der hoefdieren zeer afwijkend gebouwd. De oudste hoefdieren (de *Condylarthra* uit Noord-Amerika) raakten, in tegenstelling met de thans levende soorten, met 5 teenen den grond, daarna nam het aantal teenen, dat op den bodem rust, geleidelijk af, zoodat dit thans alleen met den 3den (soms in verbinding met den 4den) het geval is. Er zijn ongeveer 60 groepen met 260 soorten. Van uitgestorven soorten vindt men, met name in Amerika, nog steeds zeer afwijkende vormen. Men leidt de hoefdieren van de *Condylartha* af. Een zeer oude, geheel uitgestorven groep zijn ook de *amblypoda* uit het eoceen met vijf teenen en een volledig gebit; waartoe behoorden o. a. de reusachtige dinoceraten.

Hoefslag noemt men het vak van een dijk, dat aan elk onderhoudsplichtige van dien dijk is toegewezen; poorters, corporatiën enz. konden vroeger ook tot de onderhoudsplichtigen behooren en ontvingen dan elk hun hoefslag. De hoefslagen waren dan ook van zeer verschillende grootte, naar gelang van de grootte der landerijen, die er mede „besmet" waren.

Hoefsmidscholen. De opleiding der aanstaande hoefsmeden voor het Nederlandsche Leger vindt plaats aan de Hoefsmidschool te Amersfoort, verbonden met de Rijschool. Een militaire hoefsmidschool is er reeds sedert 1841, in 1842 verbonden aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda; in 1862 werd de Militaire Rijschool met de hoefsmidschool overgeplaatst van Breda naar Venlo en sedert 30 October 1886 naar Amersfoort. De militairen, die als leerling worden toegelaten, moeten eenige bedrevenheid bezitten in het smeden van ijzers; de opleidingstijd duurt $1^1/_2$ à 2 jaren. — Sedert 1885 is men begonnen aanstaande burgersmeden gelegenheid te geven eenige opleiding in het hoefsmidsvak te verkrijgen, vooral te Amersfoort. In 1888 is in Groningen door de veeartsen *Wiersum* en *Heidema* een particuliere leersmederij opgericht; in 1891 zijn aan de hoefsmederij van 's Rijks Veeartsenijschool te Utrecht een paar plaatsen opengesteld, aan welke opleidingsplaatsen voor toelating een behoorlijke voorbereiding wordt gesischt en een verblijf van ongeveer 6 maanden. Verder zijn er tal van gesubsidieerde cursussen in hoefbeslag, waarvan de eerste in 1885 te Haarlem werd opgericht. In de meeste andere provinciën vond het voorbeeld navolging en in 1916 zijn er ongeveer 300 zulke cursussen gehouden. Aanvankelijk werden er slechts 5 theoretische lessen van 2 uur en 10 practische lessen, ieder van 4 uur gegeven; thans twee halfjaarlijksche cursussen, elk van minstens

Digitized by Google

16 theoretische lessen van 1 à 2 uren en van 16 practische lessen van 3 à 4 uren. De regeeringssubsidie bedraagt totaal 3600 gld. per jaar, terwijl in 1908 vanwege de Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw een school voor aanstaande burgerhoefsmeden werd gebouwd te Tiel, welke na een 5-jarig bestaan is opgeheven. Ook de Algemeene Nederlandsche Wielrijdersbond begint zich met het onderricht in hoefbeslag te bemoeien, omdat sommige beslagmethoden, bijv. die met kalkoenen, zoo nadeelig zijn voor de wegen. De Bond liet daarom in 1913 den heer *H. J. C. van Lent*, oud-directeur der Hoefsmidsschool te Tiel, een reeks voordrachten houden, ten einde bedoeld kwaad te bestrijden. — De meest bekende hoefsmidscholen in het buitenland zijn die te Dresden en Saumur, terwijl die in Brussel voor burgerhoefsmeden meer en meer van beteekenis wordt. — Te Groningen wordt sedert 1896 een geïllustreerd maandblad „De Hoefsmid" uitgegeven.

Hoefijzer. In overeenstemming met den hoefvorm is een voorijzer meer rond in den toon, een achterijzer meer spits. De nagelgaten zitten slechts weinig verder naar de verzeneinden dan de helft van het ijzer. Hun aantal bedraagt, al naar de grootte en de zwaarte van het ijzer 5 tot 9, terwijl de nagels precies in de gaten moeten passen, om een vaste ligging van het ijzer te bevorderen. Aan het ijzer heeft men een buiten- en een binnentak (de eerste iets meer gebogen dan de laatste), een boven- of hoef- en een onder- of grondvlakte. In deze laatste wordt meestal een overlangsche sleuf, een z.g.n. rits, tot op het $^2/_3$ der ijzerdikte ingeslagen, soms niet. De eerste zijn aangegeven door Engelsche hoefbeslagkundigen en heeten hiernaar Engelsch beslag of ritsijzers, de andere Fransche of ijzers met stampnagelgaten. Beide vormen kunnen zeer goed zijn. De ritsijzers vinden meer en meer toepassing. Hierbij staan de paarden iets vaster en worden minder gemakkelijk ernstige fouten bij het inslaan der nagelgaten gemaakt. — Soms worden aan de verzeneinden de ijzertakken iets omgeslagen en hier tot de dubbele dikte gebracht. Men verkrijgt dan „ijzer met kalkoenen". Soms wordt (behalve 2 kalkoenen) ook in het midden van het toongedeelte een even sterke verdikking, dikwerf van staal, aangebracht, welke dan „stoot" genoemd wordt. Het ijzer met stoot stootijzer genoemd, wordt, vooral in Nederland en Duitschland, bij sleperspaarden gebezigd. Het gebruik van „slichte" ijzers is evenwel toenemende, dat van kalkoen- en stootijzers afnemende. Voor afwijkende hoefvormen bestaan veel bijzondere soorten hoefijzers. Met het oog op gebrek aan arbeidskrachten in het hoefsmidevak worden meer en meer hoefijzers machinaal vervaardigd, hetgeen jammer is voor de ontwikkeling van de aanstaande hoefsmeden in zake het verkrijgen van de gewenschte handigheid in het maken van hoefijzers en ook voor een steeds goed passend beslag.

Bij winterdag wordt tegen uitglijden gebruik gemaakt van scherp beslag: ijsnagels, „vast" scherp of „los" scherp, in tal van uiteenloopende soorten.

Hoefijzerneuzen. *Zie Vleermuizen.*

Hoogli, de hoofdstad van het gelijknamige district (3167 v.km. met 1 049 282 inwoners) in de Britsch-Indische provincie Bengalen, ligt aan den rechteroever van den *Hoogli* (een arm van den Ganges) en aan de spoorlijn Calcutta—Allahabad en telt (1901) 29 383 inwoners. De stad werd in 1537 door de Portugeezen gesticht, in 1631 door sjah *Dsjihan* en in 1640 door de Engelschen bezet, die in 1686—1690 daaruit verdreven werden. De wijk Tsjinsoerah is een stichting der Nederlanders.

Hoei, een stad in de Belgische provincie Luik. Zie *Huy*.

Hoek of *Vischhoek*. *Zie Vischtuigen*.

Hoek noemt men in de meetkunde het deel van een plat vlak, gelegen tusschen 2 rechte lijnen, die elkander snijden, of in de bolvormige driehoeksmeting het deel van het boloppervlak, gelegen tusschen 2 elkander snijdende groote cirkels. De lijnen dragen den naam van *beenen*, en aan het snijpunt geeft men dien van *hoekpunt*. De hoek tusschen 2 rechte lijnen wordt gemeten door den boog van een cirkel, wiens middelpunt met het hoekpunt samenvalt. Telt die boog 90°, dan is de hoek *recht*, telt hij een kleiner aantal graden, dan is hij *scherp*, telt hij er meer, dan is hij *stomp*. Een hoek van 180° noemt men een *gestrekten hoek;* een hoek, die grooter is dan 180° heet *overgestrekt*. Wanneer men een hoek door middel van 3 letters aanwijst, moet de middelste die van het hoekpunt zijn. De bolvormige hoek wordt in een vlakken veranderd door uit het ontmoetingspunt der beide groote cirkels raaklijnen aan deze te trekken.

Hoek, een gemeente in de provincie Zeeland in Zeeuwsch-Vlaanderen gelegen, 3864 H.A. groot met (1915) 2764 inwoners, wordt in het N. door de Hont, in het W. en Z.W. door den Braakman en verder door de gemeente Terneuzen begrensd. Zij bestaat uit vruchtbare kleigronden, die door hooge dijken beschermd worden. De landbouw levert rijke oogsten. Behalve het dorp Hoek behoort de buurt Mauritsfort tot deze gemeente.

Het dorp Hoek, in het laatst der 16de eeuw gesticht, bezit een Hervormde kerk.

Hoek, *Paulus Peronius Cato*, in 1851 te Giethoorn geboren, studeerde te Leiden in de wis- en natuurkunde en promoveerde aldaar in 1875 op het proefschrift: „Eerste bijdrage tot een nauwkeuriger kennis der sessile Cirripediën". Van 1874 tot 1880 was hij assistent aan het zoötomisch laboratorium te Leiden, van 1878 tot 1880 tevens leeraar aan het gymnasium en de hoogere burgerschool aldaar. In laatstgenoemd jaar werd hij benoemd tot adviseur in visscherijzaken; tot 1902 was hij tevens directeur van het Zoölogisch station te Den Helder. In October 1902 vestigde hij zich te Kopenhagen en vervulde daar het ambt van Secretaris-Generaal van den Internationalen Raad voor het Onderzoek der Zee. In 1907 keerde hij naar Nederland terug en was daar tot 1912 wederom als adviseur in visscherijzaken, daarna tot aan zijn dood — 27 Februari 1914 — als directeur van het inmiddels opgerichte Rijksinstituut voor Visscherijonderzoek werkzaam. Sedert 1899 was *Hoek* tevens gevolmachtigde volgens art. X der den 30sten Juni 1885 te Berlijn gesloten overeen-

Digitized by Google

komst tot regeling van de zalmvisscherij in het stroomgebied van den Rijn. Hij was o.a. lid van de Kon. Akademie van Wetenschappen. Zijn voornaamste geschriften zijn: „De Cirripediën en Pycnogoniden der Challinger-Expeditie" (1881—1884), „Rapport over de visscherij in de Zuiderzee" (1890), „De zalm op onze rivieren. Voordracht" (1891), „Mededeelingen over visscherij. Maandblad" (1894 v.v.), „Rapport over statische en biologische onderzoekingen met behulp van in Nederland gevangen zalmen" (1894), „Neuere Lachs- und Maifischstudien" (1899), „Rapport over de oorzaken van den achteruitgang in hoedanigheid van de Zeeuwsche oester" (1902), „Les Clupéides" (1911—1913) en „Rapport over de Schelpdierenvisscherij en de Schelpdierenteelt in de Noordelijke Zuiderzee" (1911). Voorts was *Hoek* gedurende langen tijd secretaris, later voorzitter der „Nederlandsche Dierkundige Vereeniging" en mederedacteur van het Tijdschrift dier vereeniging.

Hoeker noemt men een vischschuit, waarop men met hoekwant vischt, ook een schuit, die op zulk een vaartuig gelijkt en gebruikt wordt voor goederenvervoer.

Hoekig wordt in de wapenkunde een figuur genoemd, met meer dan drie groote, scherpe tanden.

Hoekman noemt men ter beurze de persoon, die steeds in hetzelfde fonds handelt en tot wien Commissionairs zich vervoegen bij koop of verkoop van dat bepaalde fonds.

Hoekschen en Kabeljauwschen zijn de namen van 2 staatspartijen, die gedurende de tweede helft der 14de en de geheele 15de eeuw Holland hebben geteisterd. Het was een strijd tusschen adellijke familiën onderling, tusschen den adel en de burgerij, tusschen de vermogende kooplieden in de steden en de lagere volksklasse, tusschen de regeerende geslachten en de gilden, een strijd, die niet specifiek Hollandsch was. In onderscheiden streken van Europa en ons land stonden reeds lang twee partijen gewapend tegenover elkander, die men als de behoudende en de naar verandering, verbetering, strevende zou kunnen aanduiden en waarin de boerenstand grootendeels aan de zijde der edelen medestreed. De naaste aanleiding tot het uitbreken van den burgeroorlog in Holland was een twist over het recht op de grafelijke waardigheid als leen. Toen graaf *Willem IV* in 1845 in een slag tegen de Friezen gevallen was, zonder wettige nakomelingschap na te laten, zag zijn zuster *Margaretha* zich door haar gemaal, keizer *Lodewijk van Beieren*, met het graafschap Holland beleend. Deze vrouw echter, hoe kloekmoedig ook, kon haar gezag op den duur niet handhaven in dat graafschap, hetwelk door schulden uitgeput, vol gisting en oproer was, als gevolg van de wijze, waarop *Willem IV* (zie aldaar) het bestuur gevoerd had, en dat door Engeland bedreigd werd. Ook heerschte er verdeeldheid omtrent de vraag of Holland een zwaard- dan wel een spilleleen was en bestonden in vele steden partijen, die van het bestuur eener vrouw weinig heil verwachtten. *Margaretha* keerde weldra naar Duitschland terug, na haar tweeden zoon, *Willem*, onder den titel „verbeider" tot stadhouder te hebben doen benoemen. Onder diens zwak bestuur werd de verwarring nog grooter en toen de keizer stierf, stond *Margaretha* in 1349 haar bewind in Holland en Zeeland aan haar zoon *Willem* af, terwijl zij Henegouwen behield en tevens een geldelijke schadeloosstelling bedong. *Willem* echter betaalde deze laatste niet, bewerende, dat hij, als zoon des keizers, de grafelijke waardigheid niet ontleende aan zijn moeder, maar aan de keizerskroon, waaraan, na haren afstand, de graafschappen waren vervallen. Op raad van misnoegde edelen, die door *Willem* uit het bestuur waren verwijderd, omdat zij tot de aanhangers behoorden van *Margaretha*, herriep deze haren afstand, op grond dat haar zoon niet aan de gestelde voorwaarden voldeed (1350). Vele steden en eenige edelen kozen de partij van *Willem*, en de twist tusschen moeder en zoon ontaardde, na een paar mislukte pogingen tot verzoening te Quesnoy en Geertruidenberg, in een langdurigen burgeroorlog. Het eenige goede, dat er uit voortvloeide, was de verzwakking van den heerschzuchtigen adel, zoodat de burgerstand gelegenheid vond om zich te ontwikkelen. De aanhangers van *Willem* droegen grijze mutsen, vertegenwoordigden de liberale partij en noemden zich *Kabeljauwschen* naar de groote vischsoort, die de kleinere gemakkelijk verslinden, terwijl de vrienden van *Margaretha* zich met roode mutsen dekten, de behoudende beginselen zochten te handhaven en zich *Hoekschen* noemden naar het vischtuig, waarmede de kabeljauwen gevangen worden. Volgens een andere lezing zou de naam Kabeljauwschen ontleend zijn aan het lichtblauwe schubben vertoonende Beiersche wapen. Zie verder *Margaretha van Henegouwen*.

Hoeksche Waard is een der Zuid-Hollandsche deltaeilanden, ingesloten door het Hollandsch Diep, het Vuile Gat, het Haringvliet, Spui, Oude Maas en Dordsche Kil. Het eiland beslaat een oppervlakte van 290 v. km. en bezit een vruchtbaren kleibodem, die voor landbouw gebruikt wordt (tarwe, vlas, suikerbieten, koolzaad enz.). Het bevat de gemeenten Oud-Beierland, Nieuw-Beierland, Piershil, Numansdorp, Strijen, 's-Gravendeel, Puttershoek, Heinenoord, Westmaas en Maasdam, het grootste deel van Zuid-Beierland en van Goudswaard en een klein deel van Dubbeldam.

Hoeksteen is een steen in den hoek van een gebouw of een deel ervan, aangebracht tot steun. Verder wordt het woord veel in overdrachtelijken zin gebruikt.

Hoekstra, *Albert ten Broecke*, een Nederlandsch letterkundige, in 1765 uit een aanzienlijk geslacht in Friesland geboren, legde zich toe op de oude letteren, bekleedde de betrekking van grietman, doch verloor in 1795 zijn ambt, terwijl hij zich tevens genoodzaakt zag het land te verlaten. Nu wijdde hij zich geheel en al aan de beoefening der letteren en bepaalde zich hoofdzakelijk bij de Friesche taal. Om hierin door te dringen, vervaardigde hij uitstreksels uit alle overblijfselen van het Mesogotisch, Angelsaksisch, oud-Duitsch, oud-Nederlandsch en oud-Friesch, welke hij kon machtig worden. Nadat hij geruimen tijd te Haarlem gewoond had, wilde hij zijn kostbaren voorraad dienstbaar maken aan een

Digitized by Google

nieuwe uitgave der gedichten van *Gijsbert Japiks*, doch het Nederlandsche publiek betoonde geen deelneming genoeg om het plan te volvoeren. De naam, door hem op taalkundig gebied verworven, was oorzaak, dat hij weldra den leerstoel voor Nederlandsche taal en letterkunde aan de hoogeschool te Leuven aanvaardde, doch daar hij weinig geschiktheid had voor onderwijs, legde hij weldra die betrekking neder en vestigde hij zich te Amsterdam, waar hij opgenomen werd onder de leden der tweede klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut. Aan deze instelling leverde hij zijn „Specimen etymologici philosophi" naar aanleiding eener Angelsaksische omschrijving van „Genesis", door den Engelschen monnik *Caedmon* in de 7de eeuw opgesteld. Verder werd hem door de regeering opgedragen, de overblijfselen onzer oude taal en letterkunde uit de 13de en 14de eeuw op te sporen en voor de pers in gereedheid te brengen. In het volbrengen van deze taak werd hij verhinderd door den dood, op den 27sten Augustus 1829. Men heeft nog van hem: „Nuttigheid van de taalkennis der Middeleeuwen enz.", terwijl eenige handschriften, door hem opgesteld, berusten in de bibliotheek der Leidsche Maatschappij.

Hoekstra, *Freerk,* een Nederlandsch godgeleerde, in 1765 geboren, was geruimen tijd leeraar der Doopsgezinde gemeente te Harlingen en overleed in 1836. Van zijn geschriften vermelden wij: „Godsdienstige vertoogen" (1800), „Vragen en antwoorden over den Godsdienst" (1805), „Kerkelijke redevoeringen bij gewone en buitengewone gelegenheden" (1815), „De geschiedenis van Jezus" (1815), „De geschiedenis der Apostelen" (1818), „De gelijkenissen van Jezus" (1821) en „Kerkelijke redevoeringen" (1837), na zijn dood uitgegeven.

Hoekstra, *Sytse,* een Nederlandsch godgeleerde, den 20sten Augustus 1822 te Wieringerwaard geboren, bezocht het gymnasium te Hoorn en werd in 1840 student aan het Seminarium der Doopsgezinden en tevens aan het Athenaeum te Amsterdam. Na het voleindigen zijner studiën werd hij in 1848 beroepen tot predikant te Akkrum, in 1852 te Rotterdam en in 1857, na het aftreden van professor *Muller,* tot hoogleeraar aan bovenvermeld seminarium, alsmede bij de stichting der gemeentelijke universiteit te Amsterdam (1877) tot hoogleeraar aan deze inrichting van onderwijs. Beide betrekkingen legde hij in 1892 neder, daar hij den leeftijd van 70 jaar bereikt had en overleed te Ellekom den 13den Juni 1898. Van zijn talrijke geschriften, die meerendeels van een wijsgeerige richting getuigen, noemen wij: „Geloof en leven des Christens" (1851), „De leer des Evangelies in haar eenheid en samenhang" (1854—1855, 2 dln.), „De triumf der liefde; het Hooglied vertaald en toegelicht" (1856), „Het geloof des harten volgens het Evangelie" (1857), „Vrijheid in verband met zedelijkheid, zelfbewustheid en zonde" (1858), „Godsdienst en Kunst" (1859), „Grondslag, wezen en openbaring van het godsdienstig geloof" (1861), „De ontwikkeling van de zedelijke idee in de geschiedenis" (1862), „Beginselen en leer der oude Doopsgezinden" (1863), „Bronnen en grondslagen van het godsdienstig geloof" (1864), „Des Christens godsvrucht naar de eigen leer van Jezus" (1866), „De benaming: De zoon des menschen" (1866), „De hoop der onsterfelijkheid" (1867), „De grondslag van het besef van onvoorwaardelijken plicht" (1873), „Zedenleer" (1893—1894, 3 dln.), „Wijsgeerige godsdienstleer" (2 dln., 1894), „Geschiedenis van de zedenleer" (2 dln., 1896), „Christelijke geloofsleer" (2 dln., 1897) en vele katechetische geschriften, leerredenen en verhandelingen in „De Gids", „Nederland", „Jaarboeken voor wetenschappelijke Theologie", „Licht, liefde, leven", „Godgeleerde bijdragen", „Theologisch tijdschrift" enz.

Hoektand. Zie *Tanden.*

Hoek van Holland, een dorp in de provincie Zuid-Holland, aan den Noordelijken oever van den Nieuwen Waterweg, in den hoek door de kust en den Waterweg gevormd, telt (1916) 3267 inwoners, waaronder 1662 mannen. De plaats, die uit Oude en Nieuwe Hoek bestaat, is zeer onregelmatig gebouwd, wat in nauw verband staat met het ontstaan en de uitbreiding. Het oude gedeelte, dat onmiddellijk aan de zee en langs het kanaal ligt, bestaat voor het grootste deel uit loods- en dienstwoningen van neringdoenden en particulieren. Dit gedeelte kon zich niet verder ontwikkelen door den bouw van het pantserfort, waaromheen in een straal van 1 km. niet in steen of ijzer gebouwd mag worden. De woningen binnen dezen straal zijn dan ook alle van hout opgetrokken. Naar het noorden werd de uitbreiding belet door een vrij hoog woest duin. De Nieuwe Hoek, ongeveer 20 minuten gaans van het oude gedeelte in de nabijheid van het station der Hollandsche-IJzeren-Spoorwegmaatschappij gelegen, is een modern dorp. Een derde gedeelte is in wording aan den straatweg, naar 's-Gravenzande, de eenige weg, die naar het dorp leidt. Het plan van een Rotterdamsche firma om tusschen dezen weg en het duin een villapark aan te leggen, is nog niet tot uitvoering gekomen. Tot nu toe zijn alleen eenige toegangswegen door het duin aangelegd en is er een eenvoudig badhotel gebouwd, terwijl in de onmiddellijke nabijheid van het strand eenige restaurants liggen. Als badplaats wordt het tot nu toe bijna alleen des Zondags bezocht.

In het oude gedeelte van Hoek van Holland treft men aan: een seintoestel met peilschaal aan den wortel van het noorderhoofd, een misthoorn met samengeperste lucht op den kop van het noorderhoofd, een reserve-misthoorn met stoom aan den wortel van dit hoofd, rijdende stoomkranen voor het onderhoud van de dammen, een station voor draadlooze telegrafie, een gebouw voor in- en uitklaring, verschillende dienstgebouwen voor de departementen van Waterstaat en Oorlog, een post- en telegraafkantoor en een pantserfort met een bezetting van 200 man op oorlogesterkte. Het nieuwe gedeelte bezit een rijksberghaven met bergplaatsen voor het loodswezen en den torpedodienst, een vuurtoren met geleidelichten, een station van de Hollandsche-IJzeren-Spoorwegmaatschappij met een aanlegsteiger van de Harwichlijn, en den dienst der douane te water en te land, den grooten aanlegsteiger met loodsen voor de Holland-Amerikalijn, kleinere steigers voor de Batavierlijn en de onderneming

Digitized by Google

Nieuwe Waterweg op Rotterdam en opslagplaatsen voor steenkolen, ten behoeve van spoor en stoombootendienst. Ook treft men daar aan twee groote exportslagerijen voor het vleeschvervoer naar Engeland en eenige hotels. Hoek van Holland heeft een stoomreddingsboot (de bekende „President van Heel"), een gewone zelfrichtende reddingsboot en een reddingsboot, hangende in davids op de Zuiderpier. In 1908 werd een reddingssteiger aangelegd, vanwaar de schipbreukelingen bij stranding op de Noorderpier den lichtopstand kunnen bereiken, terwijl de reddingsboot bij storm tot aan den steiger kan komen. De bevolking bestaat van arbeid op of in verband met de zee, de bodem is voor landbouw en veeteelt totaal ongeschikt, terwijl de visscherij van geen beteekenis is. Het dorp bezit een Hervormde, een Gereformeerde en een Roomsch-Katholieke kerk.

De Oude Hoek is ontstaan door den aanleg van den Nieuwen Waterweg (1866—1872). De polderketen werden in 1872 onmiddellijk vervangen door houten loodsgebouwen. De enkele gebouwen van steen, die men in dit gedeelte aantreft, zijn voor zoover het geen rijksgebouwen waren, met bijzondere vergunning gebouwd. Na de exploitatie van de spoorlijn Rotterdam—Hoek van Holland is de Nieuwe Hoek ontstaan. De plaats behoort sedert 1 Januari 1914 bij de gemeente Rotterdam. Sinds dien is er veel verbeterd wat aangaat de rioleering, bestrating en verlichting, terwijl een waterleiding in aanleg is. In 1907 is de Westlandsche tramlijn tot Hoek van Holland doorgetrokken, zoodat het productenvervoer uit het Westland naar Engeland over deze plaats mogelijk is geworden.

Het aantal inklaringen bedroeg in 1913: 602 stoomschepen, metende 370 600 ton, het aantal uitklaringen 367 stoomschepen, metende 348 600 ton.

Hoen. Zie *Hoenders*.

Hoen, *Pieter 't*, een Nederlandsch dichter en prozaschrijver, in 1745 te Utrecht geboren, was een van de hoofden der Patriottische partij en de schrijver van het in die dagen algemeen gelezen tijdschrift „De Post van den Nederrhijn". Hij overleed in 1828. Wij noemen van hem: „Proeve van kleine gedichten voor kinderen" (1776), „Nieuwe proeven van kleine gedichten" (1779), „Ter glorierijke nagedachtenis van Bentinck" (1781), „Nieuwe spectatoriale schouwburg enz." (2 dln., 1792—1798), „Mars in boeijen of het herstel van den vrede; boertig godenspel" (1802) en „Het verjaringsfeest of de te Amiëns gesloten vrede" (een blijspel, 1802).

Hoenan (Chineesch = Zuiden van het meer), een Chineesche provincie ten Z. van den middelloop van den Jang-tse-kiang, telt op 200 500 v. km. (1910) 20 583 187 inwoners en wordt ten W. door Hoepe, ten Z. door de Nanschanbergen, ten O. door Kiang-si en ten W. door Kweitsjou en Tsetsjwan begrensd. Behalve in het N.O. wordt Hoenan door lage bergruggen ingenomen en in verschillende bekkens verdeeld. In het midden der provincie ligt de Heng-sjang, een der vijf Heilige Bergen van China. In het Z.O. loopt een drukke handelsweg door de provincie Kiang-si naar Kwantoeng. De grootste rivieren, alle tot het gebied van den Jang-tse-kiang behoorende, zijn de Siang- of Heng-kiang, de Juen-kiang en de Li- of Feng-tsoel. Alle drie monden uit in het bekken van den Toeng-ting-hu in het N.O. der provincie. Dit meer dan 5500 v.km. groote meer bestaat alleen in den zomer tijdens de groote overstroomingen van den Jang-tse-kiang. De genoemde rivieren zijn over groote gedeelten bevaarbaar. Hoenan is een der vruchtbaarste en best besproeide provincies van China. De hoofdvoortbrengselen zijn thee en katoen. Ook aan ertsen en steenkolen is Hoenan rijk. De provincie wordt verdeeld in 7 onafhankelijke districten (foe) en heeft tot hoofdstad Tsjang-sja met (1911) 250 000 inwoners. Andere belangrijke plaatsen zijn Jo-tsjou, Tsjang-te, Sjin-tsjou, Pau-king en Heng-tsjou.

Hoenderboet. Zie *Doovenstel*.

Hoenders (*Gallinacae*) of *Hoenderachtige Vogels* (zie de platen) is de naam eener talrijke orde van veelal plomp gebouwde vogels, welke meer geschikt zijn om te loopen, dan om te vliegen, hun voedsel op den bodem zoeken en voor den mensch zeer nuttig zijn. Zij zijn alle nestvluchters, die terstond na het uitkruipen uit het ei de ouden volgen en zelf in hun onderhoud voorzien. Kenmerkend voor deze orde zijn: een korte, dikke, gekromde bovensnavel, die aan de zijden over den ondersnavel heenvalt, kale plekken en dikwijls aanhangsels, zooals kammen, lellen enz. aan den kop, sterke pooten met krachtige zitvoeten en breede nagels aan de rechte teenen. De mannetjes zijn meestal veel grooter en tevens fraaier van kleur dan de wijfjes, welke laatste haar talrijke eieren gewoonlijk in een kunsteloos nest op den grond uitbroeden. Het zijn grondvogels, die men gemakkelijk tam kan maken.

Van de talrijke familiën dezer orde, welke meer dan 400 soorten telt, zijn bovenal 2 van belang voor den mensch, namelijk de *veldhoenders (Perdicidae)*, waarop veel jacht wordt gemaakt, en in nog hoogere mate de *eigenlijke hoenders (Phasianidae)*. Van deze laatste is de haan veel grooter, schooner geteekend en heeft een veel mooieren staart dan de hen. Van de soorten dezer familie noemen wij de kalkoenen *(Meleagris)*, pauwen *(Pavo)*, fazanten *(Phasianus)* en onze gewone hoenders *(Gallus)*.

De *gewone hoenders*, die als huisdieren zich met den mensch bijna over den geheelen aardbodem hebben verspreid, dragen een naakten kam op den kop en 2 huidlappen aan de onderkaak, een lange en gekromde spoor en een opstaanden staart van 14 staartvederen, waarover bij den haan lange siervederen heen hangen. De vleugels zijn kort en gewelfd, de beide middelste staartvederen doorgaans wat langer, en de achterteen is vrij lang. Uit welk land onze tamme hoenders afkomstig zijn, kan men niet met zekerheid bepalen. Reeds in de oudste tijden der geschiedenis waren zij huisdieren en deden de hanen dienst bij de hier en daar nog in zwang zijnde hanengevechten; men vindt ze al afgebeeld op de antieke gedenkteekenen in Egypte. Tevens vindt men reeds een menigte variëteiten van hoenders, zoodat zij wellicht een gemengd ras vormen. Over de afstamming onzer huishoen-

Digitized by Google

NUTHOENDERS I

Witte Kraaikop-hen.

Zwarte Hamburger-haan.

Witte Leghorn-hen.

Witte Leghorn-haan.

Zwarte Minorca-hen.

Roode Rhode Island-haan.

Digitized by Google

NUTHOENDERS II

Buff Orpington-hen.

Buff Orpington-haan.

Zilver Wyandotte-haan.

Columbia Wyandotte-hen.

Digitized by Google

ders is men het nog niet volkomen eens; daar echter nergens anders wilde hoendersoorten voorkomen dan in Azië, meent men het er voor te mogen houden, dat onder deze ook de stamouders onzer hoenders gezocht moeten worden.

Die wilde hoendersoorten zijn: *a.* Het Bankiva-hoen *(Gallus Bankiva* of *G. ferrugineus)* van het zuidoostelijk vasteland van Azië en onze Oost-Indische eilanden; *b.* Het Ceylon-hoen *(G. Lafayetti)*, dat voornamelijk op het eiland Ceylon wordt aangetroffen; *c.* Het Sonneratehoen *(G. Sonnerati)*, hoofdzakelijk in het zuidelijk deel van Voor-Indië; *d.* Het Vorkstaarthoen *(G. furcatus* of *G. varius)* van Java en de Kleine Soenda-eilanden.

Het Bankiva-hoen wordt wel bijna algemeen als de stamsoort der huishoenders aangenomen, omdat het in kleur en teekening zooveel overeenkomst vertoont met een aantal rassen of slagen van het huishoen, daarmede vrijwillig paart en dan vruchtbare bastaarden geeft, doch de kruisingsproeven, in den jongsten tijd met de drie andere soorten genomen, wettigen de meening, dat ook deze tot het ontstaan van verschillende rassen kunnen hebben medegewerkt.

Door den invloed van het klimaat, de gesteldheid van den bodem, toevallige of opzettelijke kruising enz. ontstonden in den loop der tijden ontelbare rassen en variëteiten van hoenders, kolossen en dwergen, wanstaltige en sierlijke. Vooral sedert het midden der 19de eeuw heeft het fokken van hoenders een hooge vlucht genomen en legt men zich er zeer op toe om de productiviteit te verhoogen, alsmede om dieren van bepaalden vorm, kleur en teekening te fokken; en zoo spreekt men dan tegenwoordig ook van „nut-" en van „sport"hoenders. Voor de verschillende rassen zie de afzonderlijke artikelen.

Hoenders te houden is voor hen, die er gelegenheid toe hebben, een algemeen gebruik. Sommigen doen het uit liefhebberij, anderen als een bron van inkomsten. Algemeen is erkend, dat de eieren zeer duur worden, wanneer men al het voedsel voor de hoenders koopen moet. Hebben deze gelegenheid om in een grooten tuin of op het land in hun onderhoud te voorzien, of krijgen zij afval, dat anders verloren gaat, dan kunnen de eieren bij goeden prijs eenig voordeel opleveren. Hoenderteelt in het groot beantwoordt gewoonlijk weinig aan de verwachtingen.

Met betrekking tot de gewone hoenders zij men er steeds op bedacht, de beste dieren aan te houden en de minder goede ter slachtbank te verwijzen. De haan moet groot en sterk zijn en een donkerrooden kam en levendige oogen hebben, verder dient hij zich te onderscheiden door krachtige korte nagels en lange sporen. De hardste kraaiers zijn de beste. Hij moet de hennen, 12 à 15 in getal, trouw vergezellen en het voedsel met haar deelen. Men late hem echter niet ouder worden dan 4 jaar, hoewel hij 20 jaar worden kan. Den ouderdom der hoenders kan men opmaken uit kam en pooten; zij zijn jonger naar mate deze zachter zijn. De hennen mogen geen sporen hebben, niet twist- en bijtziek zijn, niet kraaien en ook niet vet wezen, anders toch leggen zij slecht en passen zij ook niet best op de kiekens. Behalve in den rusttijd, September en October, blijven de hennen aan het leggen, wanneer men ze warm houdt en ruim van voedsel voorziet. Gedurende 4 jaren leggen zij goed; wie op voordeel ziet, moet ze na dien tijd slachten.

Om hoenders te houden, dient men zich van een *hoenderhok* en een *kippenloop* te voorzien. Het eerste is een rondom besloten ruimte, waarin men rekken heeft aangebracht, waarop ze kunnen slapen, en nesten, waarin zij eieren kunnen leggen. Somtijds is de toegang tot het hok gelijkvloers, somtijds iets hooger, in welk geval een laddertje daarheen voert. De toegang is doorgaans een opening, juist groot genoeg om de hoenders door te laten, en kan door een valschuif van hout gesloten worden. Verder heeft het hok een deur ten behoeve van hem, die het reinigen of de eieren er uit halen wil. Men dient zulk een hok zóó te bouwen, dat geen roofdieren, wezels enz., er in kunnen doordringen, zelfs niet door den grond om te woelen en onder de muren heen te kruipen. Ook zorge men, dat er door met tralies gesloten openingen toegang zij voor frissche lucht. Ook is het van belang, dat de zindelijkheid worde in acht genomen. Zijn de hoenders des avonds in het hok gegaan, dan sluite men de schuif. Opent men die, wat des ochtends vroegtijdig dient te geschieden, dan komen zij in den kippenloop, een door latwerk afgesloten ruimte, waaruit zij zich niet kunnen verwijderen. Hier genieten zij de vrije lucht en gebruiken zij hun voedsel; hier moet water voorhanden zijn, alsmede een hoop droog zand, waarop zij zich gaarne vermeien. Zulk een kippenloop is noodig, waar men geen gelegenheid heeft, om de kippen vrij te laten rondloopen, zooals zulks op vele boerderijen wèl het geval is, waar zij tevens een aangenaam nachtverblijf vinden in den warmen runderstal.

Wanneer een hen 15 of 20 eieren gelegd heeft, begint zij gewoonlijk te klokken, richt haar vederen overeind, zet zich op de eieren, die zij hier of daar op een verborgen plekje gelegd heeft of opzettelijk voor haar in een broednest zijn aangebracht, en verliest vederen aan den buik; zij is dan broedsch en wil broeden. Niet altijd echter is zij hiertoe geschikt, zoodat het van belang is, uit de broedsche hennen een goede keuze te doen. In den regel mag zij niet jonger dan 2 en niet ouder dan 6 jaar zijn, hoewel ook hennen, die om haar ouderdom niet meer leggen, wel eens zeer geschikt zijn om te broeden. Verder bepale men zijn keuze liefst tot groote, krachtige hennen met een rijken vederdos. Om de broedschheid te bevorderen, geve men overvloed van voedsel, vooral hennepzaad of in wijn geweekt brood. Om te broeden, geven velen de voorkeur aan de kalkoensche hen, die een 30-tal eieren kan bedekken; ja, er zijn er, die onder deze eerst een klein getal eieren plaatsen en na verloop van 8 dagen de overige, waarna zij bij het uitkomen der eerste de ledige plaatsen door andere eieren aanvullen en alzoo het dier aan het broeden houden, wat het evenwel niet langer dan 6 of 8 weken kan voortzetten. De broedplaats moet droog en rustig zijn; men bekleede haar met zuiver hooi of stroo en legge er een rand van gevlochten stroo omheen, om het wegrollen der eieren te verhinderen. Deze laatste mogen niet ouder zijn

Digitized by Google

dan 20 dagen, doch het is onverschillig, van welke kippen zij afkomstig zijn. daar de broedhen zelfs eendeneieren uitbroedt. Het aantal bepale men naar het jaargetijde, namelijk 9 tot 11 in Januari, 11 tot 15 in Maart en 15 tot 18 in April en in de daarop volgende maanden. Men onderzoekt de eieren door de water- en door de lichtproef. Goede eieren namelijk moeten in water zinken, en als men de eieren tegen het lamplicht houdt en er naar ziet door een in een stuk bordpapier aangebracht gaatje, moet het blijken, dat ze doorschijnend en zonder vlekken zijn en dat de dooier in het midden gelegen is. Tegenwoordig kan het onderzoek met kunst- (electrisch) licht zeer geschikt geschieden, terwijl hiervoor, en om later de ontwikkeling der kiemen in de eieren na te kunnen gaan, ook de in den handel voorkomende eierschouwers of eierspiegels uitstekende diensten doen. Gedurende het broeden blijve de broedhen vrij van alle stoornis, doch indien zij al te ijverig is in het vervullen harer taak, jage men haar elken dag eenmaal van het nest, om haar friesche lucht en voedsel te doen genieten. Loopt zij te vaak van het nest, dan geve men haar daar ter plaatse goed voedsel, zooals gerst, hennep en tarwe. Heeft zij de gewoonte in de eieren te pikken, dan leere men haar die gewoonte af door aanvankelijk met gips gevulde eieren onder haar te plaatsen. Voor het overige moet men gedurende den broedtijd de eieren niet meer aanraken dan volstrekt noodzakelijk is. Reeds na verloop van 3 dagen kan men de eieren, waarin zich de kiemen beginnen te ontwikkelen, van de overige onderscheiden; immers wanneer men ze tegen het licht houdt, bespeurt men daarin een donkere vlek. Als men zulke eieren na den elfden dag op een zeef in de zon legt, ziet men daarin na verloop van een paar minuten de zich bewegende schaduw van het kieken. Degene, bij wie deze beweging het geringst is, legt men in het midden van het nest, omdat hier de warmte het grootst is. Tusschen den 20sten en 22sten dag kruipen de kiekens uit den dop.

Eerst pikken zij in de schaal en doen dit, door zich om te keeren, op verschillende plaatsen, totdat deze geheel verbrijzeld is. Dan moeten zij ook nog het vlies binnen de schaal verbreken, en als daartoe hun krachten te kort schieten, is het zaak hen een weinig te helpen. Sommige kiekens besteden aan het uitkruipen 3, andere zelfs 12 uur. Men zij echter niet te voortvarend met hulp; want het gebeurt wel, dat de navelopening, waardoor zij den dooier in het lichaam opnemen, bij te vroegen bijstand nog niet gesloten is, en dan sterven zij aan de wond. De kiekens, die het eerst uitgekomen zijn, neme men dan bij de hen weg, plaatse ze in een bak met veeren en houde ze daar, tot men mag aannemen, dat er geen eieren meer zullen uitkomen. Voeren behoeft men ze niet, daar de kiekens, op den opgenomen dooier gemakkelijk 24 uur kunnen teren en opzettelijke voeding gedurende dien tijd meer kwaad dan goed doet. Liet men ze dadelijk bij haar, dan zou zij allicht de overige eieren verlaten. Broedt de hen in den aanvang des jaars, dan kan men haar in Juli nogmaals laten broeden. Daar de kiekens van het laatste broedsel eerst laat in het volgende jaar beginnen te leggen, worden deze gewoonlijk voor de tafel bestemd.

Is de broedhen zeer rustig, zoo kan men de kiekens bij haar laten blijven. Zijn al de kiekens uitgekomen, dan plaatst men ze met de klokhen onder een losgevlochten mand of in een kuikenhok op een warme, droge plaats, waar men allen van goed voedsel en frisch water voorziet. Na verloop van 8 dagen evenwel laat men alle ongehinderd rondloopen. Het speciaal voor de kiekens bestemde voeder plaatst men in bakjes onder een soort van houten ruif, welke van boven dicht is en welker zijden bestaan uit spijltjes, die zoo ver van elkander staan, dat de kiekens er gemakkelijk tusschen door kunnen om bij het eten te komen, terwijl dit ongenaakbaar is voor de oude kip. Deze vindt vele wormpjes en korreltjes voor haar kroost, en dit kan na verloop van eenige weken voor zich zelf zorgen.

Het uitbroeden der eieren geschiedt tegenwoordig ook kunstmatig door middel van een broedmachine.

Kunstmatige Hoenderteelt. De hoenderteelt heeft in de laatste jaren een verbazende vlucht genomen door de uitvinding der broedmachines. Reeds ver voor onze jaartelling hielden de Chineezen en Egyptenaren er gebouwen op na, waarin ze door kunstmatig aangebrachte warmte dagelijks duizenden eieren lieten uitbroeden; volgens *Plinius* (1ste eeuw na Chr.) bedroeg het aantal der in de Egyptische broedovens uitgebroede eieren jaarlijks wel 100 millioen stuks. Ofschoon later ook de Grieken en Romeinen hen hierin navolgden, was het succes echter niet noemenswaard, en er gingen eeuwen voorbij, voor men op het gebied van het kunstmatig broeden uitvindingen deed, welke dezen tak van nijverheid onder het bereik van iedereen brachten. Tegenwoordig houdt elke hoenderfokker van eenige beteekenis er een of meer broedmachines op na, waarin, al naar hun grootte, 50, 100 en meer eieren te gelijker tijd kunstmatig kunnen worden uitgebroeid.

De inrichting der tegenwoordige broedmachines is in 't kort als volgt: De machine heeft den vorm van een kist met dubbele houten wanden, welker tusschenruimte met de een of andere stof is gevuld, die de warmte slecht geleidt. Ongeveer ter halver hoogte is daarin een ondiepe, losse lade aangebracht, waarop de uit te broeden eieren worden gelegd, en even daaronder een andere lade, welke de uitgekomen kuikens opneemt en waarin deze zoo lang vertoeven tot ze droog zijn en in de kunstmoeder kunnen worden overgebracht. Dit gedeelte der machine heeft aan den voorkant een deuntje met een glasraam, waardoor men eieren en kuikens te allen tijde kan gadeslaan en den warmtegraad in de machine controleeren door middel van een thermometer, welke op de eieren wordt gelegd of onmiddellijk daarboven hangt. De inwendige ruimte der machine wordt verwarmd door een gas- of petroleumlamp, die aan den buitenkant der machine is aangebracht. Men heeft heet-watermachines en heete-luchtmachines. In de eerste ligt bovenin een ketel met water, dat de warmte door een met de lamp verbonden buis ontvangt en dan weder af-

Digitized by Google

geeft aan de overige ruimte, terwijl bij de heeteluchtmachine de warmte der lamp rechtstreeks door een buis in de broedruimte wordt geleid. De brander der lamp is omgeven door een stel van metalen kokers, zoo ingericht, dat de verbrandingsproducten niet in de machine kunnen komen en er steeds toevoer is van versche lucht.

Om de temperatuur in de machine steeds op de vereischte hoogte (39 à 40 graden C.) te houden, is op of in de machine een regulateur aangebracht, die bestaat uit een twee-armigen hefboom, aan welks kortsten arm een verschuifbaar gewicht (looper) zit, terwijl de langste arm aan zijn uiteinde een klep draagt, die op den schoorsteen der lamp rust en opgelicht wordt, als de temperatuur te hoog stijgt, en bij daling daarvan weer wordt gesloten.

De regulateur wordt in werking gebracht door een thermostaat, bestaande uit een met ether gevuld doosje (capsule) of uit een combinatie van metalen staven (gewoonlijk staal en aluminium), waaraan een metalen stang, die ook met den regulateur is verbonden. Door de uitzetting en weder inkrimping van den ether en de aluminium staven ontstaat een op- en neergaande beweging, welke door dien stang op den regulateur wordt overgebracht.

Sommige broedmachines zijn voorzien van een zoogenoemden contra-thermometer, zijnde een gewone kwikthermometer, welke, als het kwik daarin de vereischte temperatuur aanwijst, in contact komt met een electro-magneet, welke dan den kortsten arm van den regulateur naar beneden trekt en de lampeklep opent. Begint in den thermometer door de afkoeling het kwik te dalen, dan is ook dadelijk het contact verbroken en valt de klep weer dicht. De electrische stroom wordt geleverd door een buiten de machine staand element.

Behalve het verzorgen van de lamp, blijft den fokker slechts nog over, de eieren van den 4den tot den 18den dag twee keer daags te keeren en te luchten, waarvoor de eierlade naar buiten wordt getrokken.

Bij een broedmachine behoort ook een zoogenoemde kunstmoeder, waarin de uitgekomen kuikens hun eerste levensweken hebben door te brengen. De kunstmoeder is een voor dit doel speciaal ingericht kuikenhok, verdeeld in twee afdeelingen, welke van elkander gescheiden zijn door een gordijn van vilt of wollen stof, 't welk aan den onderkant ingeknipt is, zoodat de kuikens er gemakkelijk door kunnen passeeren. De eene afdeeling wordt verwarmd door een lamp en vormt het eigenlijke kuikenhok. Zij kan ook geheel gesloten worden en is erop ingericht, dat de ventilatie niets te wenschen overlaat. De andere afdeeling, die door het gordijn heen ook nog van de warmte profiteert, is de loopplaats of ren. Deze is gedekt door draadvlechtwerk, waarover een los glazen raam, dat afgenomen wordt, wanneer het wenschelijk is, dat de kuikens van de frissche buitenlucht kunnen genieten.

Literatuur: H. O. E. Weber, Das Haushuhn und seine Arten (bewerkt door *C. Eberhard;* Hannover—Leipzig 1889); *D. Schurink,* Wenken voor de hoenderfokkerij (Doetinchem 1890); *J. Kooiman,* Moderne hoenderteelt (Zwolle 1905); *F. Farjon,* Pages d'enseignement avicole (1906); *Ernest Leroy,* La poule pratique. Choix de races etc. (1906); *A. A. ter Haar,* Handboek voor den nuthoenfokker (Groningen 1909).

Hoenderteelt. Zie *Hoenders.*

Hoendiep is een kanaal in het Westerkwartier van de provincie Groningen, dat van de stad Groningen naar Stroobos, aan de Friesche grens, loopt. Reeds in 1597 werd een gedeelte ervan gegraven, maar eerst in 1863—1864 verbeterd. Het is 26,5 km. lang en in twee panden verdeeld; de geringste breedte van den waterspiegel is 13 m.

Hoensbroech, *Paul,* graaf *von,* den 29sten Juni 1852 op het slot Haag (Geldern) geboren, studeerde op het Jezuïtencollege te Stonyhurst (Engeland) in de wijsbegeerte, daarna te Bonn, Würzburg en Göttingen in de rechten en geschiedenis. In 1876 deed hij een groote reis door Frankrijk, Portugal, Spanje, Noord-Afrika en Italië en trad in 1878 in de orde der Jezuïeten. Nadat hij zijn studie in Engeland en ons land voltooid had, werd hij medewerker aan de „Stimmen aus Maria Laach" en trad ook als zelfstandig schrijver op. Uit dien tijd dagteekenen zijn: „Der Kirchenstaat in seiner dogmatischen und historischen Bedeutung" (1889), „Christ und Antichrist" (1892). In 1892 verliet hij de orde, ging tot het protestantisme over en schreef tot verdediging van zijn overgang zijn opzienbarend „Mein Austritt aus dem Jesuitenorden" (1893), dat in de Katholieke pers heftig aangevallen werd. In 1898 was hij redacteur van den „Täglicher Rundschau" en stichtte in 1902 het maandschrift „Deutschland". Hij schreef nog: „Moderner Jesuitismus" (1893), „Ultramontane Leistungen" (1895), „Die römische Frage" (1895), „Der konfessionelle Friede und die deutschen Jesuiten der Gegenwart" (1896), „In eigener Sache und Anderes" (1899), „Das Papsttum in seiner sozial-kulturellen Wirksamkeit" (2 din., 4de druk 1902) en „Der Zweck heiligt die Mittel, als jesuitischer Grundsatz erwiesen" (3de druk 1904), „Der Syllabus" (1904), „Moderner Staat und Römische Kirche" (1906), „Vierzehn Jahre Jesuit" (I 1909 enz.) enz. Sedert 1895 is hij gehuwd en woont te Grosslichterfelde bij Berlijn.

Hoep is een soort wrong om het hoofd, vooral in gebruik bij hen, die op het hoofd een last moeten dragen.

Hoepe (= Noorden van het meer) is een Chineesche provincie aan den middelloop van den Jang-tse Kiang. Zij telt op 181 400 v. km. (1910) 21 256 144 inwoners en grenst ten N. aan Sjensi en Honan, ten O. aan Ngan-hwei, ten Z. aan Kiangsi- en Hoe-nan en ten W. aan Tse-tsjwan en Sjen-si-Hoepe, vormt gedeeltelijk met Hoe-nan (zie aldaar) een goed besproeide laagvlakte, die de korenschuur van het rijk genoemd wordt. Deze wordt door een heuvelland begrensd, dat zich O.- en W.-waarts aan de gebergten aansluit. De voornaamste rivieren zijn de Jang-tse-Kiang en de eveneens bevaarbare Han-kiang, die aan zijn monding vele meren vormt. De voornaamste voortbrengselen zijn thee en katoen. De provincie wordt verdeeld in 11 districten en heeft tot hoofdstad Wae-tsjang. Andere belangrijke plaatsen zijn Han-jang, Han-kou, I-tsjang, Sja-sji, Loe-

Digitized by Google

ki-kou, King-tsjou, Hwang-tsjou, Siang-jang-foe, Fan-tsjeng en Jun-jang. Hoepe is de zetel van een apostolischen vicaris.

Hoeri is een Arabisch woord, hetwelk „schitterend blanke" beteekent, en tevens de naam der schoone jonkvrouwen, die in *Mohammed*'s paradijs op kostbare tapijten, in bloeiende lustprieelen en welige, mild besproeide tuinen de gelooviger verbeiden, om hun door onuitsprekelijke bekoorlijkheid en smetteloze reinheid het hoogste genot te verschaffen. Volgens de leer van den Profeet hebben de Mohammedaansche vrouwen een afzonderlijk paradijs, maar het staat elken man vrij zijn echtgenoot in plaats van een Hoeri terug te vorderen.

Hoest is een plotselinge, heftige en gedwongen uitademing, vergezeld van een geluid, hetwelk daardoor in de eerst gesloten, dan spleetvormig geopende stemspleet ontstaat, en wordt veroorzaakt door prikkeling der luchtwegen. Die prikkel van het slijmvlies der luchtwegen treft de takjes van den nervus vagus en wordt opgewekt door vreemde stoffen, hetzij min of meer vaste, bijv. bij veralikken, hetzij vloeibare als bloed of slijm, hetzij gasvormige als bij scherpe rook of bijtende gassen. In de meeste gevallen is dan ook de hoest, die altijd dient om de oorzaak van dien vreemden prikkel te verwijderen, verbonden met een of andere ongesteldheid der ademhalingswerktuigen. Bij aandoening der keelholte is de hoest droog, menigvuldig, voorafgegaan of begeleid van prikkeling of steking in den achterwand van de keel. Een schorre hoest getuigt van aandoening van het strottenhoofd, vooral wanneer tevens stekende pijn wordt gevoeld. Doorgaans echter ontstaat de hoest door aandoening van de luchtpijp en haar vertakkingen; hij gaat dan gewoonlijk gepaard met een gevoel van rauwheid achter het borstbeen en bijna altijd met slijmlozing. De hoest, die uit longontsteking voortspruit, is diep, dikwijls hol, kort, pijnlijk en vergezeld van het losen van slijmerige, heldere, aanvankelijk bloedige, later dikkere of meer ondoorschijnende fluimen. Bij aandoening van het borstvlies is de hoest pijnlijk, droog, kort en zeer menigvuldig. Bij croup heeft men een eigenaardig geluid, hetwelk niet ten onrechte met het blaffen van een hond wordt vergeleken, en kinkhoest gaat gepaard met krampachtige samentrekking van het strottenhoofd, vertoont zich bij geweldige buien, die den lijder blauw van gelaat maken en hem met verstikking schijnen te bedreigen, en eindigt veelal met braking. De hoest op zich zelf is dus in 't algemeen geen ongunstig verschijnsel en evenmin gevaarlijk, maar volgen de hoestbuien snel op elkaar, dan storen zij den bloedsomloop in de kleine circulatie (zie *Hart- en Bloedvaten*) en den afvoer van het aderlijke bloed uit het hoofd, waardoor vaak hoofdpijnen ontstaan of, vooral bij oude menschen, de hartwerking wordt verstoord. Zijn de hoestbuien zeer hevig, dan kunnen zij een enkelen keer miskraam veroorzaken of ook wel een breuk, wanneer daarvoor dispositie in de weefsels bestaat. Voor de behandeling gebruikt men middelen, die taaie slijm vloeibaar maken (zie *Expectorantia*) of de afscheiding beperken, soms kleine giften van braakmiddelen of narcotica.

Hoet, *Gerard, de oude*, een Nederlandsch schilder, den 22sten Augustus 1648 te Zalt-Bommel geboren en den 2den December 1733 te 's-Gravenhage overleden. Hij was een leerling van *Warnar van Rijsen*, en schilderde landschappen stillevens, portretten en kamerversieringen. Men ziet schilderijen van hem in het Rijksmuseum te Amsterdam.

Hoet, Gerard, de jonge, als zoon van den voorgaande omstreeks 1690 geboren, in 1760 te 's-Gravenhage overleden, is de schrijver van „Catalogus of Naamlijst van Schilderijen" (1752) en van „Aanmerkingen over den Nieuwen Schouwburg der Nederlandsche kunstschilders van J. van Gool" (1751).

Hoetsjou, een stad in de Chineesche provincie Tsjekiang, ligt dicht bij het Taihoemeer in een zeer vruchtbare streek en telt 100 000 inwoners, die zijden stoffen en schrijfpenseelen vervaardigen en een aanzienlijken handel drijven.

Hoefft, *Jacob Hendrik*, een Nederlandsch letterkundige, den 29sten Juni 1756 te Dordrecht geboren, bezocht korten tijd de Latijnsche school in zijn geboorteplaats en daarna die te 's-Gravenhage. Hier maakte hij zoodanige vorderingen, dat hij reeds op 15-jarigen leeftijd, na het uitspreken van een Latijnsche redevoering, geschikt werd geoordeeld om de academische lessen bij te wonen. Zijn vader deed hem echter nog een paar jaar privaat onderwijs genieten van den toenmaligen rector der Latijnsche school te Dordrecht, zoodat hij zich eerst in 1773 naar Leiden begaf, waar hij in 1777 bevorderd werd tot doctor in de rechten. In 1780 vestigde hij zich te 's-Gravenhage als advocaat. Na zijn terugkeer te Dordrecht werd hij er in 1784 lid en in 1787 voorzitter van het College van Achten. In 1793 vertrok hij naar Breda, waar hij ambteloos leefde.

Reeds vroeg ontwikkelde zich bij *Hoefft* de neiging tot de Latijnsche dichtkunst. In 1778 gaf hij met *F. P. Burman* een dichtbundel uit, getiteld „Carmina juvenilia". Daarop leverde hij in 1783 het eerste stuk van zijn „Pericula poëtica", waarop later nog 3 stukken volgden, die echter alleen voor zijn vrienden werden gedrukt. Toen verscheen een vertaling der gedichten van *Anakreon* in Latijnsche verzen (1795 en 1797). Hij had daarvan ook een dichterlijke vertolking in het Nederlandsch in gereedheid gebracht, welke hij echter bij het verschijnen van die van *Dorwseiffen* eerst achterhield, doch in 1806 deed verschijnen. In 1801 bezorgde hij een uitgave der gedichten van *L. van Santen* en in 1805 gaf hij zijn „Carmina", in 1808 zijn „Pericula critica" in het licht en in 1829 zijn „Carminum epidosia". Na dien tijd verschenen echter nog 3 Latijnsche gedichten van hem. Ook vermelden wij van zijn hand: „Taalkundige aanmerkingen op eenige oud-Friesche spreekwoorden" (2de druk 1815), „Taalkundige bijdragen tot de naamsuitgangen van eenige meest Nederlandsche plaatsen" (1816), „Proeve van Bredasch taaleigen" (1836) en „Verzamelingen van Fransche woorden uit de Noordsche talen afkomstig of door sommigen afgeleid" (1836—1840). Hij overleed den 14den Februari 1843. Bij uiterste wilsbeschikking heeft hij aan het Koninklijk Nederlandsch Instituut, thans Koninklijke Academie van Wetenschappen, een le-

Digitized by Google

gaat toegekend, waarvan de inkomsten bij voortduring strekken tot het bekostigen van gouden en zilveren medailles, welke uitgereikt worden aan hen, die verdienstelijke Latijnsche gedichten inzenden.

Hoeve, in het Oud-Hoogduitsch *huoba* en sedert de 5de eeuw in het Latijn *mansus*, was in de Middeleeuwen bij de Duitschers en Nederlanders eigenlijk dat gedeelte van het gezamenlijk landbezit, hetwelk aan elk stamhoofd ter bebouwing werd aangewezen. De hoeve is dus eigenlijk de grondslag van het grondbezit. Gewoonlijk bevatte een hoeve zooveel land, als door het gezin behoorlijk bewerkt kon worden, gemiddeld een 30 H. A. In onzen tijd geeft men in het algemeen aan een boerderij den naam van *hoeve*, terwijl zijn bezitter wel eens dien van *hoevenaar* draagt.

Hoeve, *Adriaan Hendrik van der*, een Nederlandsch schrijver, den 26sten Maart 1803 geboren, was eerst bestemd voor den handel, maar kwam op 19-jarigen leeftijd tot het besluit om zich voor de academie voor te bereiden. Hij bezocht die te Utrecht van 1825 tot 1830 en zag zijn antwoord op een prijsvraag te Groningen met goud bekroond. In 1830 werd hij predikant te Gendringen, vertrok in 1837 naar Keppel, verkreeg hier in 1871 emeritaat, en overleed te Hilversum den 7den Juli 1898. Hij schreef: „De viering van den dag des Heeren" (1842), door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen met goud bekroond, „De vier Evangeliën, opgehelderd voor Christenen uit alle standen" (1843, met *W. Immink*), „De wereld in 't klein" (2de druk 1857, 2 dln.), „Het leven van Jezus voor kinderen" (1855, 2 dln.), „Levensbeelden, schetsen en verhalen" (1858), „Menschenwaan en Christendom" (2de druk 1864, 2 dln.) en Piet Voorman, een banneling in zijn eigen land" (1866). Verder leverde hij onderscheiden vertalingen en werkte aan verschillende tijdschriften mede.

Hoëvell, *Wolter Robert*, baron *van*, een Nederlandsch staatsman en schrijver, den 15den Juli 1812 te Deventer geboren, verhuisde later met zijn ouders naar Groningen, waar hij in 1830 als student in de godgeleerdheid werd ingeschreven. Zijn studiën werden echter weldra afgebroken, toen ook hij als lid van het jagerkorps der Groningsche studenten deel nam aan den Tiendaagschen Veldtocht. Na zijn terugkeer werd zijn antwoord op de door de Utrechtsche hoogeschool uitgeschreven prijsvraag: „Over het leven van Flavius Josephus, de bronnen zijner geschiedenis en zijne waarde als geschiedschrijver" in 1835 bekroond. In September 1836 verwierf hij den graad van doctor in de godgeleerdheid na de verdediging eener dissertatie „Over het leerstuk van de eenheid der kerk volgens Irenaeus". Nog vóór het einde van dat jaar vertrok hij naar Indië, waar hij onmiddellijk tot predikant te Batavia werd aangesteld.

In 1837 vereenigde hij zich met de heeren *S. A. Buddingh* en *P. Meijer* tot de uitgave van een tijdschrift, aan de kennis van Nederlandsch-Indië gewijd, en nadat de gouverneur-generaal de uitgave had toegestaan, mits men zich van de behandeling van politieke ontwerpen onthield, zag in April 1838 het eerste nommer het licht. *Van Hoëvell* was de ziel der redactie, voerde haar later zelfs alleen en verrijkte het tijdschrift met vele hoogstbelangrijke bijdragen van eigen hand, meestal van historischen en ethnographischen inhoud. Niet minder was hij werkzaam als lid en voorzitter van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, in welks „Verhandelingen" hij o.a. het Favorlangsch woordenboek van *Gilbertus Happard* en het Maleische gedicht „Bidasari", de door hem met hulp van *Friederich* vervaardigde „Beschrijving der Javaansche monumenten van het oudheidkundig kabinet van het Bataviaasch Genootschap" uitgaf.

In zijn „Reis over Java, Madura en Bali in het midden van 1857", die in het moederland bij afleveringen in het licht verscheen, bond hij den strijd aan voor een vrijere ontwikkeling der Indische maatschappij. De stormachtige periode in *Van Hoëvell*'s leven, die met 1848 aanving, verhinderde hem de laatste hand te leggen aan het verhaal zijner reis over Bali, dat het derde deel zou vormen (het eerste deel was in 1894, het tweede in 1851 afgedrukt).

Van Hoëvell had in Indië vele vrienden verworven, maar ook vijanden; in zijn strijd voor ontwikkeling en vooruitgang ontzag hij vooroordeelen noch belangen. De opgewondenheid, die onder de hervormingsgezinden te Batavia ontstond, toen er in Mei 1848 de tijding werd ontvangen, dat de koning in een ruime herziening der Grondwet had toegestemd, en het aandeel, door *Van Hoëvell* genomen in de politieke demonstratie, die er op gevolgd was, boden aan zijn vijanden gelegenheid zich van een laatigen tegenstander te ontdoen. *Van Hoëvell* vroeg eervol ontslag uit de verschillende door hem bekleede betrekkingen, dat hem 8 Augustus 1848 werd verleend. In het moederland teruggekeerd, had *Van Hoëvell* het genoegen zich bij Koninklijk Besluit van 5 September 1849 van alien blaam gezuiverd te zien. (Zie: „De beschuldiging en veroordeeling in Indië en de rechtvaardiging in Nederland van dr. W. R. van Hoëvell"; Zaltbommel 1850).

Nog in 1848 gaf hij een brochure uit, waarin hij opnieuw het hooge gewicht van de emancipatie der slaven betoogde. Ook werkte hij verder aan het „Tijdschrift voor Ned.-Indië", welke uitgave in Indië was gestaakt. In Januari 1849 zag het eerste nommer der nieuwe serie het licht. Van nu af waren ook politieke aangelegenheden niet meer buitengesloten, en terwijl het Tijdschrift voortging de kennis van land en volk van den Indischen Archipel te verrijken, werd het tevens het brandpunt van den strijd tegen de misbruiken en verkeerdheden, in het bestaande koloniale stelsel. Veertien jaren lang redigeerde *Van Hoëvell* het ook thans nog bestaande tijdschrift.

In 1849 werd hij door het district Zalt-Bommel naar de Tweede Kamer afgevaardigd; later vertegenwoordigde hij vele jaren het district Almelo, en hij bleef onafgebroken als lid der Kamer werkzaam, totdat hij in 1862 in den gereorganiseerden Raad van State zitting nam. Den strijd, door *Van Hoëvell* in het tijdschrift gestreden, voerde hij veertien jaar lang in het Parlement, waar hij een der welsprekendste rede-

Digitized by Google

naars was. Vooral onderscheidde hij zich in zijn discussiën over het in 1854 vastgesteld „Reglement op het beleid der regeering in Ned.-Indië". Een gedenkteeken van *Van Hoëvell*'s parlementaire werkzaamheid bezitten wij in de vier deelen zijner „Parlementaire redevoeringen over Koloniale belangen" (1862—1866).

Hij schreef bovendien een reeks van afzonderlijke geschriften, zooals: „Bedenkingen tegen de mededeeling van den Minister van Koloniën aan de Tweede Kamer omtrent den verkoop van landen op Java" (1849); „Tochten van een Engelschman door den Indischen Archipel, voor Nederlandsche lezers bewerkt" (2 dln., 1853), zijnde een gedeeltelijke vertaling met vele aanteekeningen van „Narrative of the surveying voyage of H.M.S. Fly" door *Beete Jukes*, „Slaven en vrijen onder de Nederlandsche wet" (2 dln., 1854), een welsprekend pleidooi voor de emancipatie der negerslaven in West-Indië, „Uit het Indische leven" (1860), een verzameling populaire schetsen van de natuur en het leven op Java, uit verspreide, vroeger in het „Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië en „de Gids" geplaatste stukken bestaande en in 1868 onder den titel „Aus dem Indischen Leben" door *W. Berg (Lina Schneider)* in het Hoogduitsch vertaald.

Toen in 1862 het tweede ministerie *Thorbecke* optrad, waren velen teleurgesteld, dat niet aan *Van Hoëvell* de portefeuille van Koloniën was toevertrouwd. *Van Hoëvell* liet zich nu een plaats in den Raad van State welgevallen. De geheimhouding, hem opgelegd ten aanzien van hetgeen in deze nieuwe betrekking aan zijn kennisneming onderworpen werd, maakte hem zelfs de voortzetting der redactie van het „Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië" onmogelijk. Zeer enkele malen schonk *Van Hoëvell* daarna nog eenige bijdragen, waarvan zeker de voornaamste is: „Een blik op het leven van Gerardus Henri Betz" in den jaargang 1868. Overigens hield de rangschikking en toelichting zijner koloniale redevoeringen hem tot 1865 bezig. Bovendien trad hij in zijn laatste levensjaren op als voorzitter der Commissie voor het examen der candidaten voor den burgerlijken dienst in Indië. Hij overleed te 's-Gravenhage den 10den Februari 1879.

Zie: *Veth*. Ontdekkers en onderzoekers (Leiden 1864).

Hoeven, *Cornelis Pruys van der*, een Nederlandsch geneeskundige, den 13den Augustus 1792 te Rotterdam geboren, was de oudste zoon van *Abraham van der Hoeven* en *Maria van der Wallen van Vollenhoven*. Na het overlijden van zijn vader (1803) hertrouwde zijn moeder in 1810 met dr. *Martinus Pruys*, geneesheer te Rotterdam, waarna *Cornelis* den geslachtnaam van dezen bij den zijne voegde. In 1812 werd hij te Leiden als student ingeschreven, waar hij zich onder leiding der hoogleeraren *Brugmans, Sandifort* enz. op de geneeskunde toelegde. Nadat hij in 1813 als vrijwilliger gediend had, promoveerde hij den 16den November 1816 op een dissertatie „De constitutionis epidemicae doctrina", waarop hij zich als arts te Rotterdam vestigde. Hier wijdde hij zijn vrijen tijd vooral aan het bestudeeren der geschriften van *Hippocrates*, en nadat in 1824 zijn „Chrestomatia Hippocratica" in het licht was verschenen, werd hij in hetzelfde jaar benoemd tot buitengewoon hoogleeraar te Leiden en aanvaardde die betrekking den 4den December met een oratie „De simplicis sensu medicinae cultoribus imprimis excolendo". Later werd hij tot gewoon hoogleeraar bevorderd, ontving in 1869 een eervol emeritaat en overleed den 5den December 1871. Hij was ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw en schreef behalve het reeds vermelde: „Historische lessen over de cholera" (1832), „Initia disciplinae pathologicae" (1834), „De arte medica" (1838—1840), een rectorale oratie „De institutione academica" (1840), „Bedenkingen en aanmerkingen op de stukken betreffende de herziening der geneeskundige wetten en verordeningen in 1841—1842" (1842), „De historia medicinae" (1842), „De historia morborum" (1846), „De historia medicamentorum" (1847), „Pathologische anthropologie" (2de druk 1854), „Historische anthropologie" (2de druk 1884), „Klinische anthropologie" (2de druk 1855), „Christelijke anthropologie" (1856), „Levensstudiën" (1857) en „Academieleven" (1866). Verder schreef hij opstellen in de mede door hem geredigeerde „Geneeskundige Bijdragen", alsmede in het „Tijdschrift voor algemeene gezondheidsregeling en geneeskundige politie", in 1853 en 1854 door hem en dr. *L. H. Verweij* uitgegeven.

Hoeven, Abraham des Amorie van der, een Nederlandsch kanselredenaar en broeder van den voorgaande, den 22sten Februari 1798 te Rotterdam geboren, vertrok op 15-jarigen leeftijd naar Leiden om in de letteren, vervolgens in de theologie te studeeren. Vandaar begaf hij zich naar het seminarium der Remonstranten te Amsterdam en werd in 1819 tot proponent bevorderd, nadat hij in het vorige jaar op een prijsschrift te Groningen het accessit verworven had. Korten tijd was hij te Oude-Wetering werkzaam geweest, toen hij in 1820 het beroep ontving naar Rotterdam, waar hij algemeenen bijval oogstte. Hij onderscheidde zich door een zuiveren en eenvoudigen stijl en door een indrukwekkende voordracht. Wij bezitten van hem 2 bundels „Leerredenen" (1835 en 1847), benevens enkele andere redevoeringen, welke na zijn dood in zijn „Verspreide geschriften" (1856) werden opgenomen. Verder gaf hij in 1825 in het licht: „Joannes Chrysostomus, voornamelijk beschouwd als een voorbeeld van kanselwelsprekendheid" (2de druk 1852). In 1827 werd *Van der Hoeven* benoemd tot hoogleeraar aan het seminarium der Remonstranten te Amsterdam. Nu wijdde hij zich aan de opleiding van toekomstige leeraren, doch wanneer hij nu en dan den kansel beklom of bij plechtige gelegenheden als redenaar optrad, dan bleek, hoe ver hij het in welsprekendheid had gebracht. Een bundel van tien „Redevoeringen", gaf hij in het licht. Zijn „Feestrede" bij de viering van het tweede eeuwfeest van het seminarium der Remonstranten in 1840 is als een „Gedenkschrift" ter perse gelegd. Hij overleed den 29sten Juli 1855.

Hoeven, Jan van der, een broeder van den voorgaande, een dierkundige, den 9den Februari 1802 te Rotterdam geboren, werd als leerling geplaatst bij *Adriaan Nortier*, heel- en verloskundi-

Digitized by Google

ge aldaar en woonde tevens de lessen bij der stedelijke lectoren op het Theatrum Anatomicum. Hij oefende zich onder leiding van den praeceptor *Habbema* in het Latijn, terwijl hij zich later op het Grieksch en op de meeste Europeesche talen toelegde, en vertrok in September 1819 naar Leiden, om aldaar in de geneeskunde te studeeren. Verschillende zijner antwoorden op academische prijsvragen werden bekroond. In Mei 1821 schreef hij in de Fransche taal een verhandeling over het vogelbekdier en zag die opgenomen in de Acta der Leopoldinisch-Carolinische Academie, welke hem in 1822 tot lid benoemde. In 1823 promoveerde hij tot doctor in de wis- en natuurkunde op het proefschrift: „De sceleto piscium" en in 1824 in de geneeskunde op een „Dissertatio pathologica inauguralis de morbis aurium auditusque". Gedurende zijn studententijd had hij de colleges van *Bilderdijk* over Vaderlandsche Geschiedenis gevolgd, terwijl hij toen reeds, tot in 1866, medewerker was aan de „Vaderlandsche Letteroefeningen", waarin hij een groot aantal boekbeoordeelingen schreef.

Na zijn promotie vertrok hij met zijn vriend *De Vos* naar Parijs, waar hij vriendschappelijke betrekkingen aanknoopte met *Cuvier* en *Latreille*, bezocht Straatsburg, keerde over Baden, Karlsruhe, Heidelberg, Darmstadt, Frankfort naar het vaderland terug en vestigde zich als geneesheer te Rotterdam. In 1825 werd hij lector bij het Bataafsch Genootschap voor Proefondervindelijke Wijsbegeerte en in 1826 buitengewoon hoogleeraar in de dierkunde (later ook in de aard- en delfstofkunde) te Leiden.

Sedert 1831 hield hij om de 2 jaar een college over anthropologie, dat door vele studenten, ook uit andere faculteiten, werd bijgewoond. Zijn hoofdvak bleef echter de dierkunde, en door een grondige beoefening van al de onderdeelen van deze verwierf hij ook in het buitenland grooten naam. Op dat gebied leverde hij talrijke opstellen in de: „Bijdragen tot de natuurkundige wetenschappen", verzameld door *H. C. van Hall, W. Vrolik* en *C. Mulder*, alsmede in het door hem met *W. H. de Vriese* geredigeerde „Tijdschrift voor natuurlijke geschiedenis en physiologie", waarvan 12 deelen zijn uitgegeven, en ook in een aantal andere binnen- en buitenlandsche tijdschriften. Ook periodieke werken van populaire strekking, zooals „Album der natuur", „Blikken in het leven der natuur", „Nieuwe Bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding", de „Volksalmanak van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen", de „Praktische Volksalmanak" enz. bevatten artikelen van zijn hand. Hij gaf geschriften uit: „Over het maaksel der Molukksche krabben" (1838), „Oratio de aucta et emendata zoologia post Linnaei tempora" (1843), „Nautilus Pompilius" (1856), „Over de Makhi's, Lemurs of spookdieren" (1844), „Over den Monobranchus" (1867) enz., alsmede een klassiek boek „Over den Negerstam" en een uitgewerkten „Catalogus craniorum diversarum gentium" (1860). Behalve in een „Beknopte handleiding tot de natuurlijke geschiedenis van het dierenrijk" (2de verbeterde druk 1864) heeft hij de dierkunde in haar geheelen omvang voorgesteld in 3 groote werken, namelijk in zijn beroemd „Handboek der dierkunde" (2de verbeterde druk 1845—1855, met bijvoegsels en aanteekeningen van professor *Leukhart*), in zijn „Philosophia zoologica" (1864) en in het derde deel der geheel vernieuwe uitgaaf van het werk van *Uilkens:* „De volmaaktheden van den Schepper, in zijn schepselen beschouwd" (1857), welk deel onder den titel „De natuurlijke geschiedenis van het dierenrijk", ook afzonderlijk werd verkrijgbaar gesteld. Hij was lid van het voormalig Koninklijk Instituut en later ook van de Koninklijke Academie van Wetenschappen, in welke laatste hij in 1865 voorzitter zijner afdeeling werd. De godsdienststwisten van zijn tijd ontlokten hem de: „Brieven over weten en gelooven" (1859). Eerst in 1835 nam hij een benoeming tot gewoon hoogleeraar aan, hoewel hem reeds in 1831 zoodanige betrekking te Groningen was aangeboden. Hij werd echter door een karige bezoldiging beperkt in het aanschaffen van hulpmiddelen, die hij voor zijn studie noodig had; aan zijn wensch, om een kabinet voor vergelijkende ontleedkunde op te richten, werd niet voldaan, zoodat hij in dit opzicht en ook in andere opzichten weinig aanmoediging ontving; eindelijk meende hij zelfs genoodzaakt te zijn ontslag te nemen als opperdirecteur van het Rijks Museum voor natuurlijke historie. *Van der Hoeven* was lid van zeer vele buitenlandsche academiën, maatschappijen en genootschappen, en van de voornaamste binnenlandsche geleerde vereenigingen. Hij overleed den 10den Maart 1868.

Hoeven, Abraham des Amorie van der, een Nederlandsch godgeleerde en letterkundige, de oudste zoon van den voorlaatste, den 15den Februari 1821 te Rotterdam geboren, bezocht de Latijnsche school te Amsterdam, studeerde aan het Athenaeum en tevens aan het seminarium der Remonstranten aldaar en werd in 1843 te Leiden met den hoogsten lof bevorderd tot doctor in de letteren en in de godgeleerdheid op 2 dissertaties: „De Joanne Clerico et Philippo a Limborch". Nadat hij zijn proponentsexamen had afgelegd, deed hij een reis door Duitschland, waarvan hij verslag gaf in zijn „Herinneringen van mijne academiereis in 1843" (1845). In 1844 werd hij predikant te Boskoop en in 1845 te Utrecht. Hij overleed reeds den 20sten Maart 1848. De roem, dien hij als kanselredenaar verworven had, werd bevestigd door de uitgave der „Nagelaten leerredenen van A. des Amorie van der Hoeven Jr., voorafgegaan door een levens- en karakterschets" (1849). Verder schreef hij: „De godsdienst het wezen van den mensch" (1849), beoordeelingen en bijdragen in onderscheiden tijdschriften en een bundel „Proza en poëzij" (1850). Nadat *Van Lennep* zijn „E-legende" in het licht had gezonden, verscheen de O-sprook" van den student *Van der Hoeven* (1841). Al zijn werken zijn later verzameld uitgegeven.

Hoeven, Martinus van der, een rechtsgeleerde en broeder van den voorgaande, den 22sten Februari 1823 te Rotterdam geboren, bezocht de Latijnsche school te Amsterdam, studeerde onder leiding van *D. J. van Lennep* en *C. Bosscha*, te Leiden onder die van den hoogleeraar *P. Hofman Peerlkamp* en werd den 21sten Januari 1845 aan laatstgenoemde hoogeschool bevorderd tot doctor in de letteren en in de rechten op de dis-

Digitized by Google

sertatiën: „De nonnullis locis veterum scriptorum" en „De furtis secundum legem XII tabularum". Als literator bewerkte hij in 1845 „Studie over de Scholiën op Virgilius" en in 1846 „Epistola ad virum doctissimum W. H. D. Suringar de Donati commentario in Virgilii Aeneida" Na dien tijd bepaalde hij zich meer tot de beoefening der rechtageleerdheid. Als advocaat te Amsterdam gevestigd, maakte hij weldra grooten opgang door zijn schitterende welsprekendheid. Toen in 1849 de hoogleeraar *Van Hall* van Amsterdam naar Utrecht vertrok, werd hij tot diens opvolger benoemd en aanvaardde hij zijn betrekking den 9den October van dat jaar met een „Oratio de arte gerendi muneris professorii". Hij moest nu colleges houden over de Instituten, de rechtsgeschiedenis, de Pandecten, de burgerlijke rechtsvordering, het burgerlijk recht en het handelsrecht. Tevens werd hij een ijverig beoefenaar der wijsbegeerte, die hij in verband trachtte te brengen met den godsdienst. In 1854 schreef hij: „Over het wezen van den godsdienst en haren invloed op het staatsbestuur" en in 1854 tot 1855 hield hij een reeks voorlezingen „Over de geschiedenis der wijsbegeerte" in Felix Meritis. Op godsdienstig gebied bewoog hij zich in een orthodox-mystieke richting met een sterke overhelling tot de leer der R.-Katholieke Kerk, en ook de wijsbegeerte trachtte hij in die richting te leiden. Hij ontwikkelde zijn standpunt in den winter van 1860—1861 in een nieuwe reeks voordrachten, doch zijn schikken en plooien der feiten naar de bespiegeling vond geen bijval. Nu trachtte hij zich tot een zuiver contemplatief leven te verheffen. Zijn leerlingen bewonderden zijn welsprekendheid en stonden verbaasd over zijn zonderlinge denkbeelden, maar toonden weinig lust zijn voetspoor te volgen. De belangstelling in zijn rechtageleerde colleges verminderde bij den hoogleeraar en bij zijn studenten. De innerlijke worsteling was te sterk voor het zwakke lichaam, aan hetwelk in 1866 rust werd verschaft in het krankzinnigengesticht te Utrecht. Na verloop van eenige maanden gevoelde hij zich beter, zoodat hij zelfs zijn colleges weder opvatte en de vergaderingen van verschillende genootschappen trouw bezocht. Hij schreef weder boekbeoordeelingen in de „Nieuwe Bijdragen" van 1867, en zijn „Tentamina critica in Gajum" werden opgenomen in de „Zeitschrift für Rechtsgeschichte" van 1868, terwijl hij in „De Gids" een paar opstellen plaatste over *Bilderdijk*. Inmiddels verzwakte zijn gezondheid bij den dag en hij overleed plotseling den 13den October 1868.

Hoeven, Abraham Pruys van der, eveneens tot deze familie behoorend, werd in 1829 geboren, trad in 1845 in zeedienst en wel als scheepsjongen, werd later stuurman, kwam in 1852 als zoodanig te Batavia, deed hier het groot-ambtenaarsexamen en trad in 1854 in staatsdienst bij het Binnenlandsch Bestuur. Hij doorliep de verschillende rangen en werd in 1870 tot resident bevorderd, nadat hij reeds in 1859 als politiek agent bij de militaire expeditie naar Redjang en Ampat Lawang de Militaire Willemsorde had verworven. Gedurende zijn geheele ambtenaarsloopbaan was hij op het eiland Sumatra werkzaam, deed hier in 1878 een ontdekkingsreis langs de Djambirivier tot de grens van Djambi en werd na een kort verlof, in Europa doorgebracht, in 1880 benoemd tot Regeeringscommissaris in Atjeh. In 1881 volgde zijn benoeming tot gouverneur van Atjeh en Onderhoorigheden, waar thans, volgens veler meening te vroeg, het militair bestuur door het burgerlijke vervangen werd. In 1883 trad hij als gouverneur af en keerde naar Europa terug. Nogmaals trad hij in Indischen dienst, toen hij in 1886 benoemd werd tot lid van den Raad van Indië, welk ambt hij tot 1893 bekleedde. Naar Europa teruggekeerd, vestigde hij zich later met der woon te Brussel en overleed aldaar den 6den Januari 1907.

Hoeven, Herman Agathocles des Amorie van der, een rechtageleerde en broeder van *Martinus,* den 22sten Juli 1839 te Amsterdam geboren, studeerde in de rechten, promoveerde in 1850 en vertrok als advocaat naar Indië. In 1859 keerde hij naar Nederland terug, omhelsde de leer der R.-Katholieke Kerk en werd in Juni 1875 te Breda gekozen tot lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, waar hij door zijn welsprekendheid tot de machtigste steunpilaren behoorde der clericale partij. In den zomer van 1885 werd hij benoemd tot lid van den Raad van State. Hij overleed den 13den October 1897. Hij schreef: „Het streven der Indische radicalen" (1869), „Mijn terugkeer tot de Kerk van Christus" (1870), „Het eeuwige pausdom" (1872), „De cirkelgang der menschheid" (1875), „Over Schopenhauer. Kantteekeningen op de bijdrage van prof. C. B. Spruyt over Schopenhauer's Begripsverwarring op psychologisch gebied" (Verst. en meded. d. Kon. Akademie v. wetenschappen, afd. letterk., 3de reeks, dl. XI, 1895).

Hoeven, *Govert George van der,* een Nederlandsch krijgsman, den 19den Mei 1816 te Breda geboren, was geruimen tijd werkzaam als leeraar in de genie-wetenschappen aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda, werd als majoor benoemd tot commandant van het korps mineurs en sappeurs en overleed te Nijmegen den 16den Juni 1869. Van zijn geschriften noemen wij: „Geschiedenis der vesting Breda" (1868).

Hoeven, Henri van der, een Nederlandsch rechtsgeleerde en zoon van den voorgaande, den 13den Maart 1843 te Breda geboren, ontving zijn opleiding aan het Athenaeum te Maastricht, studeerde te Leiden en promoveerde aldaar den 22sten December 1864 op een dissertatie, getiteld: „Opmerkingen over de Nederlandsche strafwetgeving voor het krijgsvolk te lande", waarvan in 1866 een tweede druk verscheen. Hij was eerst werkzaam als advocaat en leeraar in de staathuishoudkunde en statistiek aan de hoogere burgerschool te Breda, werd in 1869 substituut-officier, in 1873 officier van justitie te Brielle, in 1877 advocaat-generaal bij het gerechtshof te 's-Gravenhage en in 1879 hoogleeraar te Leiden, welke betrekking hij den 26sten November van dat jaar aanvaardde met een redevoering „Over de vaststelling en invoering van het wetboek van strafrecht". In 1910 werd hij op zijn verzoek eervol als hoogleeraar ontslagen. Hij is lid van de Maatschappij van Nederlandsche letterkunde en van den Gemeenteraad te Leiden. Met de hoogleera-

Digitized by Google

ren *M. T. Pols, G. A. van Hamel* en *J. Domela Nieuwenhuis* is hij stichter van het „Tijdschrift voor strafrecht". Verder werd hij door de regeering belast met het ontwerpen van een nieuw Militair Strafwetboek voor de zee- en landmacht. Hij leverde een aantal opstellen in verschillende tijdschriften en schreef: „Onze Militaire strafwetgeving. Geschiedenis harer wording en vaststelling, met toestemming van Z. M. den Koning uit de op Zr. Ms. kabinet berustende en uit andere onuitgegeven stukken geput" (1884), „Mag het Wetboek van Strafrecht ongewijzigd ingevoerd worden" (1884), „Ontwerpen van wetten met toelichting van militair strafrecht en daarbij behoorende wetten met toelichting" (1889), Met *C. H. Bogaert* en *H. P. J. Hennus:* „Ontwerp eener wet op de krijgstucht met toelichting" (1891), Met anderen: „Het wetboek van strafrecht. Rechtspraak en Nederlandsche literatuur tot 15 Mei 1892 systematisch geordend" (1893, met supplement bijgewerkt tot 15 October 1899), „Wetgeving, Verzameling der stukken en beraadslagingen betreffende voor de practijk of uit anderen hoofde blijvend belangrijke wetten" (jaarg. 1891—1899), „Over waardeering en hervorming van het strafrecht" (Rectorale rede, 1902), „Wetboek van militair strafrecht en wet op de krijgstucht" (1903), „Militair straf- en tuchtrecht, Verzameling van ontwerpen, stukken, beraadslagingen enz." (1903—1904, 3 dln.). Hij is mederedacteur van het „Tijdschrift van strafrecht".

Hoeven-en-St.-Maartenpolder, een gemeente in de provincie Noord-Brabant, 3021 H.A. groot met (1915) 3287 inwoners, wordt begrensd door de gemeenten Oudenbosch, Standdaarbuiten, Zevenbergen, Etten-en-Leur en Rukven. Het grootste deel der gemeente bestaat uit diluviaal zand; in het noorden, waar zij door de Mark bespoeld wordt, treft men klei aan. De hoofdbezigheid der bevolking is landbouw, ook vindt men er eenige nijverheid.

Hof was oorspronkelijk de door de gebouwen van een landgoed omgeven vrije plaats, waarop zich het gevolg van den heer verzamelde, vervolgens dat gevolg zelf, later de residentie van een heer of vorst, ten slotte de vorst zelf met zijn familie en omgeving. In de Oudheid vielen de plichten der Hofbeambten met die der staatsdienaren samen, zooals onder de Romeinsche keizers, bij wie de hooge militaire bevelhebbers tegelijk de onmiddellijke omgeving en den Hofstoet vormden. Zeer ingewikkeld was de Hofhouding te Byzantium, die veel navolging vond. In het Duitsche Rijk waren de keurvorsten de eerste Hofbeambten van den keizer, wat later in de practijk slechts een eenvoudige titel werd. De tegenwoordige Hoven zijn over het algemeen op dezelfde wijze ingericht, doch verschillen in sommige opzichten vooral wat de grootte der Hofhouding betreft.

Hof, (*Stadt zum Hof*), een stad in Beieren, ligt aan de Saale ten N. van het Fichtelgebergte, aan de spoorlijnen München—Bamberg—Hof, Leipzig—Hof en Hof—Steben, telt 1910 41 126 inwoners en werd na den brand van 1824 nieuw opgebouwd. Men vindt er vijf kerken, waaronder de Gotische Michaeliskerk met mooie glasschilderingen, een Gotisch stadhuis, mooie parken en schoolgebouwen, een gymnasium, een hoogere burgerschool, een weeshuis, een reddingshuis enz. Het is een industriestad vooral met wol- en katoenfabrieken; verder maakt men er machines, chemicaliën, ijzer- en suikerwaren, tapijten, bier, cellulose, porselein, kalksteengroeven en graanhandel. De stad, vroeger Regnitz-hof geheeten, werd in 1080 gesticht en was de hoofdplaats der Rijksvoogdij aan de Regnitz, die onder de oppervoogdij der hertogen *van Meran*, door de voogden *van Weida* bestuurd werd. Na het uitsterven der hertogen *van Meran* werden de burchtgraven *van Neurenberg* daarmede beleend, aan wie de voogden *van Weida* in 1273 hun recht op Hof verkochten. Spoedig daarop kwam het door huwelijk echter weer aan *Weida*, dat het in 1373 nogmaals aan de burchtgraven moest verkoopen. In 1792 kwam het aan Pruisen, in 1802 aan Frankrijk, in 1810 aan Beieren. Een groote brand legde den 4den September 1823 het grootste gedeelte der stad in de asch.

Hofceremonieel. Zie *Ceremoniëel* en *Etiquette.*

Hofdijk, *Willem Jacob,* een Nederlandsch letterkundige, den 27sten Juni 1816 te Alkmaar geboren, ontving aldaar zijn opleiding en werd er in 1842 geplaatst aan de secretarie der gemeente, terwijl hij tevens met ijver zich toelegde op de schilder- en dichtkunst. Laatstgemelde behield echter de overhand, hoewel zich in zijn poëzie de schilder geenszins verloochende. Ingenomen als hij was met zijn geboortestreek, bezong hij deze met geestdrift en gloed, zoodat hij den naam verwierf van „Minstreel van Kennemerland". In 1851 werd hij leeraar in Nederlandsch en geschiedenis aan het gymnasium te Amsterdam, waar hij tot 1888 werkzaam was. Hij overleed den 29sten Augustus 1888 te Arnhem. Hij leverde: „Rosamunde" (1839), „De bruidsdans" (1842), „Een kunstenaars-idylle" (1849), „Kennemerland, Balladen" (2 dln., met platen, 3de druk 1876), „De jonker van Brederode" (1849), „De laatste dagen van Heemskerks beleg, Historisch dramatisch gedicht" (1851), „Aëddon, een episch gedicht" (1852), „Griffo de Salier" (dramatisch gedicht, 1852), „Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde" (7de druk 1886), „De bloem der waereld" (1854), „Helena" (1854), „Theda" (1854), „Historische Landschappen" (2de druk 1873), „Een fantazij uit de werkelijkheid" (1856), „Het Nederlandsche volk geschetst in de verschillende tijdperken zijner ontwikkeling" (3de druk 1882), „Schets van de geschiedenis der Nederlanden, opgehelderd met afbeeldingen" (2de druk 1867), „Antwerpens citadel, een schetsboek uit de drie-en-twintig dagen" (1857). „Kennemer legenden, gedramatiseerd" (1858—1865), „Ons Voorgeslacht in zijn dagelijksch leven geschilderd" (6 dln., 2de druk 1872—1875), „Vondel gekroond, lyrisch-dramatisch gedicht" (1858), „Een vrede van 300 jaren. Historische monographie" (1859), „Alkmaars beleg 1573. Historisch-dramatisch tafereel" (1860), Verspreide gedichten" (2 dln., 1860), „Oranje en zijn keurvendel in 1572; met 16 kunstplaten" (1863—1867), „De Kloosterorden in Nederland, historisch onderzocht en geschetst. Met afbeeldingen door D. van

Digitized by Google

der Kellen Jr." (1864), „Een Echo uit 1573, gedicht" (herdrukt in 1673), „Kroniek der Kennemer vrijbuiters" (1865), „Geschiedenis des Nederlandschen volks" (1865—1872), „Voor 300 jaren. Historische Herinneringen" (1865—1869), „De vrouw van den Vrijbuiter. Historisch drama 1573" (1867), „Romantische poëzij" (1867), „Een booze eed. Historisch drama" (1867), „Van Lennep herdacht, eene allegorie" (1868), „Een gekroonde sluipmoordenaar" (1870), „De triomf der Piraten" (3de druk 1872), „Alcmaria victrix. Kronijk van Alkmaars beleg in 1573" (1873), „Leidens wee en zegepraal" (1874), „De Oranje-Meifeesten in 1874" (1874), „Brielles Gedenkdag op Neêrlands derde Jubilee" (1873), „Een kroon op drie eeuwen. Lyrisch-dramatisch gedicht" (1874), vele bijdragen in het jaarboekje „Aurora" waarvan *Hofdijk* redacteur was, „Holland" (Kastalia), in 't Dicht-Album", enz. Met mr. *J. van Lennep* gaf hij uit: „Merkwaardige kasteelen in Nederland" (met platen, 6 dln., 2de druk 1881) en met *M. P. Rosmade (E. Masdorp)* „Ons volk in zijne historie romantisch geschilderd" (3 dln., 1858—1860). Later verschenen van hem: „Lauwerbladen uit Neêrlands gloriekrans" (1875, met 30 chromo-lithographiën), „De Kloosterorden in Nederland" (1874), „Een lijkkrans op een *zerk*stengraf" (1898), „Willem Frederik Hendrik, Prins der Nederlanden" (1880), „Malven en asters, gedichten" (2 dln., 1860), „In 't hart van Java" (1881), „In het gebergte Di-eng" (1884) en „Dajang Soembi" (1887).

Hofer, *Andreas,* aanvoerder der Tirolers bij hun opstand in 1809, gedurende den oorlog tusschen Oostenrijk en Frankrijk, den 22sten November 1767 in de herberg „Am Sande" te St. Leonhard in het Passeyrdal geboren, dreef handel in paarden en wijn op Italië, en was reeds in 1796 hoofdman van een compagnie Tiroler scherpschutters, die aan het Gardameer tegen de Franschen optrokken. Toen in 1806 de oorlog tusschen Oostenrijk en Frankrijk weder ontbrandde en de ontevredenheid der Tirolers op de Beiersche regeering toenam, begaven afgevaardigden, waaronder ook *Hofer* was, zich in het geheim naar Weenen, om aartshertog *Johan* mededeeling te doen van de wenschen des lands. Op last van den aartshertog ontwierp nu *Hofer* het plan tot een opstand en een herovering van Tirol. In 6 dagen, van 10—13 April, was bijna de geheele bevolking er mede bekend. Nadat het noorden en het midden van Tirol bevrijd was, trokken *Hofer* en *Hormayer* naar het zuiden, waar de Franschen met groot verlies verdreven werden. Toen de Franschen na de overwinningen bij Eckmühl (22 April 1809) en Regensburg, Weenen naderden, deden de Beieren weder een inval in Tirol. Toen generaal *Ruska* graaf *von Leiningen,* die in Tirol zeer bemind was, vandaar verdreef, had *Hofer* gewapenderhand tot het bestrijden van den vijand medegewerkt. Thans echter verscheen hij op den Brenner, en door den schranderen *Eisenstecken,* zijn krijgsmakker en adjudant, geleid en door den dapperen *Speckbacher* ondersteund, leverde hij bij den berg Isel den 25sten en 29sten Mei 1809 aan de Beieren 2 gevechten, waardoor dezen genoodzaakt werden Tirol te ontruimen. Kort daarna werd ook de graaf *von Leiningen,* die in Trente was belegerd, door Oostenrijksche troepen en door Tirolers onder aanvoering van *Hofer* ontzet. Reeds was deze op het punt zich met zijn manschappen aan te sluiten aan de troepen, welke Klagenfurth zouden veroveren, om alzoo de gemeenschap van Tirol met Oostenrijk te herstellen, toen na den slag bij Wagram de wapenstilstand van Znaim (12 Juli) gesloten werd, volgens welke de Oostenrijkers zich uit Tirol en Vorarlberg moesten verwijderen. Hierover ontstond bij de Tirolers groote onrust, die nog toenam, toen generaal *Lefèbvre* met 30- of 40 000 man Franschen, Beieren en Saksen van verschillende zijden Tirol binnentrokken. *Hofer* had zich aanvankelijk in een grot in het Passeierdal verscholen. Maar toen *Speckbacher,* de kapucijn *Joachim Haspinger* en *Petrus Mayer* aan het hoofd van het gewapende volk Tirol trachtten te verdedigen en van 8 tot 9 Augustus 1809 de vijanden herhaaldelijk veralgen, verliet ook *Hofer* zijn wijkplaats en trad op als bevelhebber. De slag van 13 Augustus, wederom bij den berg Isel, noodzaakte *Lefèbvre* Tirol te verlaten. *Hofer* belastte zich nu met het militair en burgerlijk bestuur tot aan den vrede van Weenen (14 October 1809). Toen daarna aartshertog *Johan* zelf in een brief de Tirolers tot onderwerping vermaande en van alle kanten vijandelijke troepen in hun land rukten, deed *Hofer* in November aan den onderkoning *Eugène* en aan den Beierschen opperbevelhebber de verklaring, dat hij tot onderwerping besloten had. Evenwel door berichten van overwinningen en van den intocht van *Johan* misleid, hervatte hij de vijandelijkheden. In weerwil van onderscheiden voorspoedige gevechten moest zijn schaar eindelijk voor de overmacht bezwijken. Gedurende 2 maanden hield hij zich onder sneeuw en ijs in een Alpenhut in Passeier verborgen, en geen beloften of bedreigingen van de Fransche generaals waren in staat een Tiroler ertoe te brengen, de schuilplaats van *Hofer* te verraden. Eindelijk verried een boer, *Raffl,* hem en werd *Hofer* met zijn gezin den 20sten Januari 1810 gevangen genomen. Onder sterke bedekking voerde men hem naar Mantua, waar hij voor den krijgsraad, onder voorzitterschap van *Bisson,* zou terecht staan. De meerderheid stemde niet voor de doodstraf, doch de telegraaf bracht uit Milaan bericht, dat hij binnen een etmaal moest ter dood gebracht worden, opdat Oostenrijks tusschenkomst in elk geval te laat zou komen. Hij werd eerst den 20sten Februari 1810 naar de strafplaats geleid. Hij bleef moedig en sterk tot aan het laatste oogenblik, wilde niet, dat men hem blinddoekte en commandeerde zelf: „vuur!" Zijn bloedverwanten ontvingen adeldom en goederen van den keizer van Oostenrijk, en te zijner eere verrees in 1884 in de kerk der Franciscanen te Innsbrück zijn marmeren standbeeld, op last des keizers door professor *Schaller* te Weenen vervaardigd.

Literatuur: Stampfer, Landwirth Andreas Hofer (2de druk Freiburg 1891); *Schmölzer,* Andreas Hofer und seine Kampfgenossen. (Innsbruck 1900); *Frankl,* Andreas Hofer im Liede. (Innsbruck 1884).

Hofer, Andreas Edler von, een kleinzoon van

Digitized by Google

den vorige, den 27sten September 1833 te Fischamend bij Weenen geboren, nam reeds in 1848 met de studentencompagnie van Weenen deel aan de verdediging van Tirol. Hij studeerde in de rechten en werd in 1871 notaris te Amstetten. De gemeente St. Leonhard in Passeier schonk hem het eereburgerschap. Hij bezat den Sandhof als keizerlijk leen en voerde den titel van heer en landamman. In 1859 en 1865 stond hij aan het hoofd van een compagnie Tiroler scherpschutters in den oorlog tegen Italië. Sedert 1870 was hij lid van den Landdag te Innsbruck en sedert 1877 van het Oostenrijksche Huis van Afgevaardigden. Hij overleed den 25sten Juni 1881.

Höfer of *Hoefer, Jean Chrétien Ferdinand,* een Fransch schrijver, den 21sten April 1811 te Döschnitz in Thuringen geboren, ontving zijn opleiding aan het gymnasium te Rudolstadt, reisde vervolgens in Duitschland, Frankrijk en Nederland en nam in 1830 deel aan de expeditie naar het schiereiland Morea. In 1831 werd hij leeraar in Frankrijk en vervolgens, nadat hij een vertaling geleverd had van *Kant*'s „Kritik der reinen Vernunft", secretaris bij *Cousin*. Tevens studeerde hij in de geneeskunde, was daarna te Parijs werkzaam als arts en deed in 1846 in opdracht der regeering een wetenschappelijke reis in Duitschland. Gedurende eenigen tijd redigeerde hij den „Interprète" en in 1851 belastte hij zich met een nieuwe uitgave der „Nouvelle biographie générale" van *Didot*. Hij overleed in 1878 te Bruney. *Höfer* schreef verder nog: „Eléments de chimie générale" (1871), „Histoire de la chimie" (2de druk 1869, 2 dln.), „Dictionnaire de chimie et de physique" (3de druk 1857), „Dictionnaire de médecine pratique" (1847), „Dictionnaire de botanique" (1850), „Le Maroc et la Chaldée" (1848), „La chimie enseignée par la biographie de ses fondateurs" (1865), „Le monde des bois" (1867), „Les saisons" (1867—1869, 2 dln.), „Histoire de l'astronomie" (1870), „Histoire de la botanique" (1872), „Histoire de la physique et de la chimie" (1872), „Histoire de la zoologie" (1873) en „Histoire des mathématiques" (1874). Daarenboven leverde hij vertalingen van geschriften van *Aristoteles, Diodorus Siculus, von Humboldt* en *Berzelius*.

Hoff, *Jacob Henricus van 't,* een Nederlandsch scheikundige, den 30sten Augustus 1852 te Rotterdam geboren, studeerde eerst aan de Polytechnische school te Delft, waar hij in 1871 het examen aflegde als technoloog, en vervolgens te Leiden, waar hij in het volgende jaar candidaat werd in de wis- en natuurkunde. Nog in hetzelfde jaar ging hij naar Bonn, om er de colleges te volgen van *Kékulé von Stradonitz*. Reeds in den loop van 1873 keerde hij naar het vaderland terug en ging naar Utrecht, waar hij het doctoraal examen in de wis- en natuurkunde aflegde, om daarna nogmaals een buitenlandsche studiereis te aanvaarden, namelijk naar Parijs, waar hij *Adolph Würtz* en *Pasteur* hoorde. Na in 1874 te Utrecht gepromoveerd te zijn op het proefschrift, getiteld: „Bijdrage tot de kennis van cyaanazijnzuur en malonzuur", werd hij in 1876 benoemd tot leeraar aan 's Rijks veeartsenijschool, reeds in het volgende jaar tot lector, en een jaar daarna tot hoogleeraar in de scheikunde aan de Amsterdamsche hoogeschool. Hier bleef hij werkzaam tot 1896, toen hij benoemd werd tot lid der Pruisische academie van wetenschappen te Berlijn en tot hoogleeraar aan de hoogeschool aldaar. Door zijn in 1874 verschenen brochure: „Voorstel tot uitbreiding der tegenwoordig in de scheikunde gebruikte structuurformules in de ruimte, benevens de daarmee samenhangende opmerking omtrent het verband tusschen optisch actief vermogen en chemische constitutie van organische verbindingen" legde hij den grondslag tot de stereochemie (in 1875 in het Fransch uitgegeven onder den titel: „La chimie dans l'espace", in 1877 in het Duitsch onder den titel: „Die Lagerung der Atome im Raume"). Tien jaar later gaf *Van 't Hoff* van de Fransche vertaling een tweeden druk onder den titel: „Dix années dans l'histoire d'une théorie". Hiervan verscheen in 1891 een Engelsche vertaling door *J. E. Marsh*, in 1892 een omwerking in het Duitsch door *W. Meyerhoff*, onder den titel: „Stereochemie", en in 1894 een volledige omgewerkte uitgave onder den oorspronkelijken titel door den schrijver zelf, terwijl van deze laatste in 1898 een Engelsche vertaling verscheen door *Eiloart*. Verdere geschriften van hem zijn: „Ansichten über die organische Chemie" (1878—1881, 2 dln.), „Verbeeldingskracht in de wetenschap" (Inaugureele rede, 1878), „Études de dynamique chimique" (1884), „Lois de l'équilibre chimique dans l'état dilué, gazeux ou dissous" (1886, later omgewerkt in de „Zeitschrift für physikalische Chemie" onder den titel: „Die Rolle des osmotische Druckes in der Analogie zwischen Lösungen und Gasen"), „Conditions électriques de l'équilibre chimique" (1886, in het Duitsch vertaald door *G. Bredig* in: „Ostwald's Klassiker, no. 110, 1900), „Vorlesungen über Bilding und Spaltung von Doppelsalzen. Deutsch von *T. Paul*" (1897), „Untersuchungen über die Bildungsverhältnisse der oceanischen Salzablagerungen, insbesondere des Stassfurter Salzlagers" (nº. 1—50, 1897—1907), „Ueber die zunehmende Bedeutung der anorganischen Chemie. Vortrag" (1898), „Vorlesungen über theoretische und physikalische Chemie" (dl. 1—3, 1898—1900 2te Aufl. 1901—1903), „Ueber die Entwicklung der exakten Naturwissenschaften im 19ten Jahrhundert und die Betheiligung der deutschen Gelehrten an dieser Entwicklung" (1900), „Zur Bildung der oceanischen Salzablagerungen" (H. 1, 1905). Voorts redigeerde hij met *Ostwald* de door hen beide in 1887 opgerichte „Zeitschrift für physikalische Chemie". In 1901 verwierf hij den Nobelprijs voor scheikunde, in 1906 dwong een ernstige ongesteldheid hem zijn wetenschappelijk werk tijdelijk te onderbreken, in 1907 werd hem door de Technische Hoogeschool te Brunswijk het eere-doctoraat verleend en in December van hetzelfde jaar door de Technische Hoogeschool te Delft. *Van 't Hoff* overleed den 1sten Maart 1911 te Berlijn.

Zie: *Ernst Cohen,* Jacobus Henricus van 't Hoff (Leipzig 1912).

Hoffa, *Albert,* een Duitsch geneeskundige, den 31sten Maart 1859 te Richmond in de Kaap-Kolonie geboren, studeerde te Marburg en te Freiburg, werd in 1886 chirurg te Würzburg en

Digitized by Google

leidde er een private kliniek voor orthopaedie, heilgymnastiek en massage. In 1902 werd hij voor die wetenschappen als hoogleeraar naar Berlijn geroepen. Door zijn vele verhandelingen en ook door zijn „Lehrbuch der orthopädischen Chirurgie" (5de druk Stuttgart 1905) wend hij de grondlegger der moderne orthopaedie in Duitschland. Vooral in de behandeling der scoliose, der aangeboren heupontwrichting, en andere misvormingen, gedeeltelijk met nieuwe, door hem uitgevonden toestellen, heeft *Hoffa* zich zeer verdienstelijk gemaakt, evenals voor de pathologie en therapie der ziekten van het kniegewricht. Hij schreef: „Technik der Massage" (6de druk Stuttgart 1912), „Die moderne Behandlung der angebornen Hüftgelenksluxationen, des Klumpfusses und der Spondylitis" (München 1910), „Die Orthopädie im Dienst der Nervenheilkunde" (Jena 1900), „Lehrbuch der Frakturen und Luxationen" (4de druk Stuttgart 1904), „Atlas und Grundriss der Verbandlehre" (5de druk München 1914). Sinds 1892 redigeert hij het „Zeitschrift für orthopädische Chirurgie".

Höffding, *Harald*, een Deensch wijsgeer, den 11den Maart 1843 te Kopenhagen geboren, studeerde eerst in de godgeleerdheid, daarna onder invloed van *Kierkegaard* in de wijsbegeerte en promoveerde in 1870 op een dissertatie „De Stoïsche opvatting van den vrijen wil". *Höffding* heeft eensdeels sterk den invloed ondergaan van *Kant* en *Schopenhauer*, anderdeels van de Engelsche positivistische en evolutionistische wijsbegeerte. In zijn psychologie treedt vooral de beteekenis van de wil op den voorgrond. Het psychisch gebeuren is voor hem identiek met het physisch gebeuren, beide loopen parallel. De ethiek van *Höffding* is sociaal getint; de ontwikkeling der maatschappij komt de ontwikkeling der individuen ten goede. Gevoelens van altruïsme zijn in den mensch even oorspronkelijk als die van egoïsme. Hij schreef: „De wijsbegeerte in Duitschland na Hegel" (1872), „De Engelsche wijsbegeerte van heden" (1874), „De grondslag der humane ethica" (1876), „Spinoza's leer en leven" (1877), „De psychologie in omtrekken" (4de druk 1888), „Ethica" (2de druk 1897), „Charles Darwin" (1889), „S. Kierkegaard als wijsgeer" (1892), „Geschiedenis der nieuwere wijsbegeerte" (1894—1895), „Rousseau en zijn wijsbegeerte", „Kleinere werken" (1899), „Wijsbegeerte van den godsdienst" (1901), „Wijsgeerige problemen" (1903) en „Moderne wijsgeeren" (1904), „Leerboek van de geschiedenis der nieuwere wijsbegeerte" (1907). *Höffding*'s werken zijn in het Duitsch vertaald, enkele ervan ook in andere talen.

Hoffham, *Otto Christiaan Frederik*, een Nederlandsch dichter, den 2den Juni 1744 te Küstrin geboren, begaf zich in 1754 met zijn ouders naar Amsterdam, ontving er door de zorg van zijn oom een goede opvoeding en wend er eerst als klerk bij een notaris en vervolgens op een handelskantoor geplaatst. In 1769 reisde hij voor zijn patroon naar Duitschland, bezocht zijn moeder, die zich in de nabijheid van Berlijn gevestigd had, en keerde weldra terug naar Amsterdam. Toen hij in 1773 zijn bezoek herhaalde, overreedde zij hem, bij haar te blijven, waarna hij zich eerst te Berlijn ophield en van 1775 tot 1778 te Löhne, om zich in de landhuishoudkunde te oefenen. Vervolgens kocht hij een landgoed aan de Warthe, dat hij later met een ander verwisselde. Zijn laatste levensjaren bracht hij te Prenslow door en overleed aldaar den 21sten Januari 1799. *Hoffham* heeft luimige vertoogen geleverd in het spectatorale weekblad „De Denker", alsmede in den „Kosmopoliet". Van zijn geschriften vermelden wij: „Hekelschriften en andere gedichten" (1781), „Al stond er de galg op! of de verijdelde tooneelcomparitie" (1783), blijspel, „Proeve van slaapdichten" (1785), „Proeve eener theorie van Nederduitsche poëzij" (2de druk 1809), en een aantal geestige stukjes in de „Kleine dichterlijke Handschriften". Door de zorg van zijn vriend *Uylenbroek* verschenen in 1801 zijn nagelaten gedichten onder den titel „Boerenschouwburg, de kluchtige opera, tooneelfragment, gedichten en losse gedachten".

Hoffm. achter plantennamen is de afkorting voor *Hermann Hoffmann* (zie aldaar) en *Werner Friedrich Hoffmeister* (1818—1845), een schrijver over regenwormen.

Hoffmann, *Friedrich*, naast *Boerhaave* de meest beroemde geneesheer van zijn tijd, werd den 19den Februari 1660 te Halle geboren, studeerde te Jena en te Erfurt en keerde vervolgens naar Jena terug, waar hij in 1681 promoveerde en zich als privaatdocent vestigde. Om zijn geschokte gezondheid te herstellen, deed hij een reis door Holland en Engeland en ging in 1685 als geneesheer naar Minden, waar hij weldra aangesteld werd als garnizoensarts, geneesheer van het vorstendom Minden (1686) en lijfarts van het Keurvorstelijk Hof. In 1688 vertrok hij als geneesheer naar Halberstadt en bij de stichting der universiteit te Halle plaatste *Frederik III*, keurvorst van Brandenburg, hem in 1698 aldaar als eerste hoogleeraar in de medicijnen en belastte hem met de vorming der faculteit. Gedurig werd hij tevens naar vorstelijke hoven ontboden om geneeskundigen raad te geven. In 1703 bood *Frederik*, inmiddels koning geworden, hem de betrekking aan van lijfarts, maar hij wees ze van de hand. Toen echter de koning in 1708 ernstig ziek werd, vestigde hij zich met behoud van zijn hoogleeraarsambt, te Berlijn. Spoedig evenwel was hij het hofleven moede en in 1712 keerde hij naar Halle terug, waar hij den 12den November 1742 overleed. Hij heeft zich vooral verdienstelijk gemaakt als praktisch geneesheer. Verder heeft hij vele geneesmiddelen onderzocht en nieuwe bereid; de algemeen bekende *Hoffmann's droppels* (1 deel aether met 3 deelen alcohol) zijn naar hem genoemd. Van zijn werken noemen wij „Medicina rationalis systematica" (1718—1740, 9 dln.) en „Medicina consultatoria" (1721—1739, 12 dln.). Zijn talrijke kleinere geschriften zijn tot bundels vereenigd.

Hoffmann, *Johan Gottfried*, een staathuishoudkundige, den 19den Juni 1765 te Breslau geboren, studeerde te Halle en te Leipzig in de rechten en ging in 1787 naar Koningsbergen om zich voor het bekleeden van een academischen leerstoel voor te bereiden. De noodzakelijkheid om in zijn onderhoud te voorzien, drong hem in 1792 een betrekking te aanvaarden bij een fa-

Digitized by Google

briek te Wehlau; hij werd in 1803 assessor bij de Oost-Pruisische Kamer van Domeinen en in 1807 hoogleeraar in de practische wijsbegeerte en in de staatswetenschappen aan de universiteit te Koningsbergen. In 1808 werd hij geplaatst als staatsraad bij het ministerie van Binnenlandsche Zaken, terwijl hem tevens het uitsicht geopend werd op een professoraat in de staatswetenschappen aan de op te richten universiteit te Berlijn en op de directie van een statistisch bureau. Hij aanvaardde die beide betrekkingen in 1810, volgde in 1813 den staatskanselier *von Hardenberg* in het hoofdkwartier der verbonden Mogendheden, vertrok naar Frankrijk en Engeland, naar het Congres te Weenen en in 1815 nogmaals naar Parijs. Na den tweeden vrede, aldaar gesloten, werd hij bij Buitenlandsche Zaken geplaatst, behield de leiding van het statistiek bureau, maar werd voorloopig vrijgesteld van het houden van academische lessen. In 1821 nam hij zijn ontslag en keerde terug tot de werkzaamheden van zijn professoraat, dat hij echter in 1835 wegens vermindering van zijn gezichtsvermogen moest nederleggen. Hij overleed den 12den November 1847. Van zijn geschriften vermelden wij: „Uebersichten der Bodenfläche und Bevölkerung des preussischen Staats" (1817), „Beiträge zur Statistik des preussischen Staats" (1821), „Die Wirkungen der asiatischen Cholera im preussischen Staat während des Jahres 1831" (1833), „Die Lehre vom Geld" (1838), „Die Lehre von den Steuern" (1840), „Sammlung kleiner Schriften staatswirtschaftlichen Inhalts" (1843) en „Nachlass kleiner Schriften staatswirtschaftlichen Inhalts" (1847).

Hoffmann, *Ernst Theodor Amadeus,* een Duitsch schrijver, tevens een voortreffelijk musicus en een verdienstelijk teekenaar, werd den 24sten Januari 1776 te Koningsbergen geboren. Zijn laatste voornaam was oorspronkelijk *Wilhelm,* doch hij veranderde dien later in *Amadeus* uit vereering voor *Mozart.* Het huwelijk zijner ouders was zeer ongelukkig en toen zijn vader in 1779 naar Insterburg werd overgeplaatst, bleef *Ernst* met zijn moeder te Koningsbergen. Zijn opvoeding bij een ziekelijke moeder en een ongetrouwden oom, een bekrompen sonderling, het alles te wenschen over en zijn jeugd was vreugdeloos. Slechts zijn muzikale tante *Sophie* herdacht hij met warmte. Zijn verbeelding moest veel aanvullen, wat de werkelijkheid hem onthield en zijn gevoel voor het behaaglijke werd door de persoonlijkheid van zijn oom sterk geprikkeld. Reeds zeer vroeg toonde hij een bijzonder talent voor muziek en schilderkunst, wat deze laatste betreft vooral voor het caricaturale. Innige, duurzame vriendschap sloot hij reeds op het gymnasium met *Theodor von Hippel.* Van 1792 tot 1795 studeerde hij in de rechten. Grooten invloed op zijn latere werken had de in deze jaren opgevatte liefde voor een getrouwde vrouw, *Cora Hatt,* waarvan hij zich in 1796 losmaakte om zijn ambtelijke loopbaan te Glogau te beginnen. In dezen tijd begon hij romans te schrijven, waarvan echter evenmin iets over is als van zijn eerste composities. Eenige onbescheiden caricaturen hadden zijn „verbanning" van Posen naar Plock in Polen ten gevolge. Van Plock werd hij naar Warschau verplaatst, doch toen in 1806 de Franschen Warschau bezetten, verloor hij zijn betrekking. Sedert leed hij groote ontberingen tot hij in 1808 de betrekking van kapelmeester te Bamberg aanvaardde, terwijl hij tevens lessen gaf en critieken schreef. In 1809 verscheen in de „Allgemeine Musikalische Zeitung" het eerste der werken, waarop zijn roem berust: „Ritter Gluck". Aan de liefde in dezen tijd voor een 16-jarige leerlinge opgevat, danken wij sommige van *Hoffmann's* schoonste bladzijden. Na een korte werkzaamheid bij een in Leipzig en Dresden optredend operagezelschap zag hij zich in 1814, te Berlijn, aanvankelijk nog onbezoldigd, in zijn ambtelijken werkkring hersteld. Zijn letterkundige werkzaamheid begon inmiddels niet onbelangrijke baten af te werpen. Te Berlijn sloot hij vriendschap met *Fouqué,* die hem weder met *Tieck* en *Chamisso* in kennis bracht en vooral met den beroemden tooneelspeler *Devrient.* In 1822 openbaarden zich de verschijnselen van een ruggemergsaandoening, waaraan hij den 24sten Juli overleed.

Hoffmann heeft met een buitengewoon verhalend talent een groot aantal vertellingen en sprookjes geschreven, die meerendeels als „Fantasiestücke", „Nachtstücke" en onder den titel „Die Serapionsbrüder" verzameld zijn. Zij onderscheiden zich door een harmonische vermenging van het werkelijke, waarvoor *Hoffmann* een zeer fijnen blik heeft, en het wonderbare, dat bij hem zoowel liefelijk als schrikwekkend kan zijn, maar altijd voor zijn verbeelding even reëel is als het dagelijksche leven. Hij is rijk zoowel aan fijnen humor als aan snijdende en ook zelfbespottende ironie, die hem soms tot middel wordt om de fijnste en innigste menschelijke aandoeningen te benaderen. In het bijzonder moeten genoemd worden: „Neueste Schicksalen des Hundes Berganza", het sprookje „Der goldne Topf", „Das Majorat", het geestige „Klein Zaches", het kindersprookje „Nussknacker und Mausekönig", en de grootere vertellingen „Prinzessin Brambilla" en „Meister Floh". Bovendien schreef hij nog de voortreffelijke, zeer fantastische erfelijkheidsroman „Elixire des Teufels" en zijn onvoltooid meesterwerk „Kater Murr", een dubbele, uiterst ingewikkelde roman, die ongevenaarde stemmingen en schilderingen geeft. In Duitschland is de invloed van *Hoffmann,* die ook bij zijn leven zeer gewaardeerd werd, vooral in den laatsten tijd merkbaar; daarbuiten is hij vooral sterk geweest bij *De Balzac. Baudelaire* vertaalde zijn werk in het Fransch. Van zijn muziek moeten vooral de opera „Undine" (naar *Fouqué*) en verschillende missen en kerkliederen *(Hoffmann* was nochtans niet katholiek) genoemd worden. Ook hiervoor is de belangstelling stijgend. Zijn gulle en geestige omgang wordt zeer geroemd, voor zijn vijanden was zijn spot echter vernietigend. Van *Hoffmann's* werken bestaan sedert 1857 vele uitgaven. Met de uitgave van zijn brieven en dagboekfragmenten heeft *H. von Müller* een begin gemaakt (1912).

Zie: *G. Ellinger,* E. T. A. Hoffmann. Sein Leben und seine Werke" (1894) en de biografie van *E. Grisebach* voor zijn uitgave van *Hoffmann's* werken *(Hesse's* Klassiker-Ausgaben).

Digitized by Google

Hoffmann, *Karl Friederich Volrath*, een Duitsch aardrijkskundige, den 15den Juni 1790 te Stargard geboren, studeerde te Berlijn, werd leeraar te Hofwijl en belastte zich vervolgens, op uitnoodiging van *Cotta*, eerst te Stuttgart en toen te München met de directie van het Geographisch Instituut. In 1829 werd hij privaatdocent te München, maar moest wegens zijn vrijmoedige oordeelvellingen over het R.-Katholicisme die stad verlaten, waarop hij zich weder naar Stuttgart begaf, waar hij in uiterst behoeftige omstandigheden den 20sten Augustus 1842 overleed, nadat hij weinige dagen te voren een beroep naar St. Petersburg en een naar Dorpat ontvangen had. Hij schreef: „Die Erde und ihre Bewohner" (6de druk 1861—1865), „Deutschland und seine Bewohner" (1834—1836, 4 dln.), „Europa und seine Bewohner" (1835—1840, 8 dln., „Die Völker der Erde, ihr Leben, ihre Sitten und Gebräuche" (2 dln., 1840) en „Hertha. Einleitung in die Erdkunde" (1840—1841, 2 dln.).

Hoffmann, *August Heinrich*, doorgaans *Hoffmann von Fallersleben* genaamd, een Duitsch dichter en taalkenner, den 2den April 1798 te Fallersleben in het land van Lüneburg geboren, bezocht in 1816 de universiteit te Göttingen en in 1819 die te Bonn. Aanvankelijk wijdde hij zich aan de godgeleerdheid, doch bepaalde zich weldra uitsluitend bij de taal- en letterkunde. Nadat hij uit Bonn een reis gedaan had door de Rijnstreek en Nederland, om volksliederen te verzamelen, en hij eenigen tijd te Berlijn vertoefd had, werd hij in 1823 custos aan de universiteitsbibliotheek te Breslau, welk ambt hij in 1828 nederlegde, en in 1830 buitengewoon, in 1835 gewoon hoogleeraar in de Duitsche taal en letterkunde aan de universiteit alsdaar. Ten gevolge van zijn „Unpolitische Lieder" werd hij door den koning ontslagen, en gedurende de volgende jaren leidde *Hoffmann*, door den een gevierd, door den ander miskend en vaak door de politie bemoeilijkt, een zwervend leven door Duitschland, Zwitserland en Italië. Eindelijk verkreeg hij verlof om in Mecklenburg te wonen. In 1848 werd hij in Pruisen in zijn eer hersteld en genoot het hem toekomend wachtgeld als pensioen. Nadat hij in 1849 in den echt getreden was, vestigde hij zich aan den Rijn, eerst te Bingerbrück en daarna te Neuwied, totdat hij gehoor gaf aan een uitnoodiging naar Weimar, waar hij met *Schade* het „Weimarisches Jahrbuch" (1854—1857) uitgaf. In 1860 werd hij bibliothecaris van den hertog *von Ratibor* op het kasteel Korvei aan de Wezer, waar hij den 20sten Januari 1874 overleed. Te Fallersleben en op Helgoland zijn gedenksteenen voor hem opgericht. Ook de Oud-Nederlandsche letterkunde is aan dezen ijverigen scherpzinnigen verzamelaar veel verschuldigd. Van zijn geschriften noemen wij: „Horae Belgicae" (12 dln., 1831—1862), „Fundgruben für Geschichte deutscher Sprache und Literatur" (2 dln., 1830—1837), „Altdeutsche Blätter" (met *Haupt*, 2 dln., 1835—1840), „Spenden zur deutschen Literaturgeschichte" (2 dln., 1845), „Findlinge" (2 dln., 1859—1860), verder „Geschichte des deutschen Kirchenliedes bis auf Luther" (3de druk 1861) en „Die deutsche Philologie im Grundriss" (1836). Ook heeft hij uitgaven geleverd van: „Reineke Vos" (2de druk 1852), van de „Monumenta Elnonensia" (1837) en van „Theophilus" (2 dln., 1853—1854). Vele geschriften van zijn hand zijn hun oorsprong verschuldigd aan zijn liefde tot de Hoog- en Nederduitsche volkspoëzie, zooals: „Schlesische Volkslieder mit Melodien" (1842), „Niederländische Volkslieder" (2de druk 1856), „Unsere volkstümlichen Lieder" (4de druk 1900), „Die deutschen Gesellschaftslieder des 16. und 17. Jahrhunderts" (2 dln., 2de druk 1860) en „Lieder der Landsknechte unter Frundsberg" (1868). Zijn eigen gedichten zijn in den trant van het volkslied vervaardigd en onderscheiden zich door eenvoud, bevalligheid en gemoedelijkheid, en vele liederen van *Hoffmann* zijn het eigendom des volks geworden. Merkwaardig is het, dat hij zonder bepaald onderwijs in de muziek te hebben genoten, hoogst passende zangwijzen bij zijn liederen voegde. Behalve zijn „Gedichte" (8ste druk 1874) noemen wij van hem: „Allemannische Lieder" (5de druk 1843), „Fünfzig Kinderlieder" (1843), „Fünfzig neue Kinderlieder" (1845), Soldatenlieder" (1851), „Rheinleben" (1865) en „Alte und neue Kinderlieder" (1873). Een andere richting merken wij op in zijn „Unpolitische Lieder" (2 dln., 1840—1841), welke groot opzien baarden, en waarop volgden: „Deutsche Lieder aus der Schweiz" (3de druk 1845) en „Streiflichter" (1873). Zijn meest beroemd gedicht „Deutschland, Deutschland über Alles", dichtte hij den 26sten Augustus 1841 op Helgoland. Zijn verzamelde werken verschenen in 1890—1893 (8 dln).

Hoffmann, *Franz*, een Duitsch schrijver over wijsgeerige onderwerpen, den 19den Januari 1804 te Aschaffenburg geboren, studeerde te München in de philosophie en werd in 1834 professor aan het lyceum te Amberg en in het volgende jaar gewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte te Würzburg, waar hij den 22sten October 1881 overleed. Hij schreef o.a.: „Die ewige Selbsterzeugung Gottes" (1835), „Vorhalle zur spekulativen Lehre Franz von Baaders" (1836), „Die Societätsphilosophie Baaders" (1837), „Grundriss der reinen Logik" (2de druk 1855), „Baader in seinem Verhältniss zu Hegel und Schelling" (1850), „Friedrich von Baader als Begründer der Philosophie der Zukunft" (1865), „Die Weltalter, Lichtstrahlen aus Franz von Baaders Werken" (1868) en „Kirche und Staat" (1872).

Hoffmann, *Johannes Josephus*, een beoefenaar der Chineesche en Japansche talen, den 16den Februari 1805 te Würzburg geboren, studeerde alsdaar in de letteren en ontving zijn opleiding in bovenvermelde talen te Leiden van *von Siebold*. Nadat hij eerst geruimen tijd als translateur was werkzaam geweest, werd hij in 1855 als hoogleeraar aan de Leidsche hoogeschool verbonden. Van zijn geschriften vermelden wij: „Bibliotheca Japonica" met *von Siebold*, 6 dln., 1833—1841), „Catalogus librorum et manuscriptorum japonicorum a de Siebold collectorum etc." (met *von Siebold*, 1845), een nieuwe uitgave der „Proeve eener Japansche spraakkunst" van *Donker Curtius* (1857), „Het Japansche kursiefschrift Figurana enz." (1860), „Shopping Dialogues, Dutch, English and Japanese" (1861),

Digitized by Google

„De Japansche tractaten met Nederland, Rusland, Engeland, de Vereenigde Staten en Frankrijk in 1858 te Jedo gesloten enz." (1862), „De Groote studie (Ta-Hio of Dai-gaku) met Hollandschen en Engelschen tekst" (1864) en „Japansche spraakleer" (1868). *Hoffmann* was lid van de Koninklijke Academie en van verschillende geleerde genootschappen. Hij overleed te 's-Gravenhage den 23sten Januari 1878.

Hoffmann, *Heinrich,* een Duitsch dichter, den 21sten Juni 1809 te Frankfort a. d. M. geboren, studeerde in de medicijnen en vestigde zich in zijn vaderstad, waar hij tot 1889 als geneesheer werkzaam was en den 20sten September 1894 overleed. Naar den geboortenaam zijner vrouw noemde hij zich *Hoffman-Donner.* Hij schreef den dichtbundel „Auf heitern Pfaden" (2de druk 1873), die veel gelezen werd. Vooral de treffende behandeling van balladenachtige onderwerpen („Das Hühnengrab", „Der Glockenguss von Breslau" enz.) en de humor in zijn liefdes- en drinkliederen vielen zeer in den smaak. Aan *Aristophanes* doen de komedie „Die Mondzügler" (1844) en de „Humoristische Studien" (1847) denken, welke laatste ook o. a. „Die Kartoffelkomedie. Ein gar arg Trauerstück in drei Akten" bevatten. Verder schreef hij: „Das Brevarium der Ehe" (1853), „Allerseelenbüchlein" (1858), „Der Badeort Salzloch" (1861) en „Liederbuch für Naturforscher und Aerzte" (1867). Beroemd is zijn naam geworden door het kinderboek „Der Struwelpeter" (1847), dat ontelbare malen herdrukt en in bijna alle talen overgebracht is, en door andere kinderboeken, zooals „Im Himmel und auf der Erde. Herzliches und Scherzliches aus der Kinderwelt" en „König Nussknacker und der arme Reinhold". Op medisch gebied verscheen van zijn hand „Beobachtungen und Erfahrungen über Seelenstörung und Epilepsie in der Irrenanstalt zu Frankfort a.M." (1859).

Hoffmann, *Alexander Friedrich Franz,* een Duitsch schrijver van werken voor de jeugd, den 21sten Februari 1814 te Bernburg geboren, stond te Zurich, daarna te Goslar aan het hoofd van een boekhandel, maar hield zich na 1839 op verschillende plaatsen (Ballenstedt, Stuttgart, Halle en Dessau) uitsluitend bezig met letterkundigen arbeid. Sedert 1856 woonde hij te Dresden. Zijn verhalen voor de jeugd vonden grooten bijval en zijn algemeen verspreid en zijn „Neuer deutscher Jugendfreund" beleefde meer dan dertig jaargangen. Hij overleed te Dresden den 11den Juli 1882.

Hoffmann, *Friedrich Eduard,* een Duitsch industrieël, den 18den October 1818 te Gröningen bij Halberstadt geboren, bezocht in laatstgenoemde stad het gymnasium en bepaalde zich vervolgens bij de bouwkunst. In 1841 belastte *Hansemann* hem met den aanleg van spoorwegen in Rijnland en Westfalen en in 1845 met dien van Berlijn naar Hamburg. Hij is de uitvinder van een nieuwen ringoven tot het bakken van tichelsteenen en later vervaardigde hij een pneumatischen molen en een hydraulische baggermachine, terwijl hij daarna een nieuw stelsel van sporen en spoorwegraderen openbaar maakte. Verder stichtte hij met *Büsscher* fabrieken van waterdichte bouwmaterialen te Eberswalde, Halle aan de Saale, Mariaschein in Bohemen en Straatsburg in den Elzas. Daarenboven was hij eigenaar van onderscheidene andere inrichtingen van nijverheid. In 1865 stichtte hij met *Türrschmiedt* den „Deutscher Verein für Fabrikation von Ziegeln, Kalk und Zement", waarvan hij tot 1880 voorzitter was. In dat jaar riep hij den „Ziegler- und Kalkbrennerverein" in het leven. Voor deze genootschappen deed hij een „Notizblatt" verschijnen, waarin belangrijke mededeelingen werden gedaan van proeven en onderzoekingen, die hij in zijn „Laboratorium der Deutschen Töpfer- und Zieglerzeitung" door *Türrschiedt, Seeger, Aaron, Olschewsky, Hauenschild* enz. deed instellen. Ook redigeerde hij de „Deutsche Töpfer- und Zieglerzeitung". Hij overleed te Berlijn den 3den December 1900.

Hoffmann, *Hermann,* een Duitsch plantkundige, den 22sten April 1819 te Rödelsheim bij Frankfort aan den Main geboren, studeerde te Giessen en te Berlijn in de geneeskunde, deed daarop langdurige reizen in het buitenland, vestigde zich in 1842 als privaatdocent te Giessen en werd er in 1853 hoogleeraar in de plantkunde. Hij overleed den 26sten October 1891 te Giessen. Hij schreef: „Beiträge zur Entwickelungsgeschichte und Anatomie der Agaracineen" (1860), „Untersuchungen über die Keimung von Pilzsporen" (1860), „Index fungorum" (1863), „Icones analyticae fungorum" (1861—1865, 4 stkn.), „Mykologische Berichte. Uebersicht der neuesten Arbeiten auf dem Gebiete der Pilzkunde" (1862—1872), „Untersuchungen über den Pflanzenschlaf" (1851), „Pflanzenverbreitung und Pflanzenwanderung" (1852), „Witterung und Wachstum, oder Grundzüge der Pflanzenklimatologie" (1857), „Neue Beobachtungen über Bakterien" (1863), „Thermische Vegetationskonstanten" (1881), „Beiträge zur Phänologie" (1884), „Resultate der wichtigsten pflanzenphänologischen Beobachtungen" (1885) en „Phänologische Untersuchungen" (1887).

Hoffmann, *Christiaan Karel,* in 1841 te Heemstede geboren, promoveerde in 1866 te Utrecht tot doctor in de geneeskunde op een proefschrift, getiteld: „Over den anatomischen bouw van het reukslijmvlies" en in 1871 te Göttingen tot doctor in de philosofie op een proefschrift, getiteld: „Zur Anatomie der Echinen und der Spatangen". Hij was aanvankelijk practiseerend arts aan het gesticht Meerenberg, daarna te Leiden prosector bij de anatomie, vervolgens conservator bij het Museum van natuurlijke historie en sedert 1875 hoogleeraar in de zoölogie, vergelijkende anatomie en physiologie aan de hoogeschool aldaar. Hij overleed den 27sten Juli 1903. Zijn voornaamste geschriften zijn: „Bijdrage tot de kennis der morphologie van den schoudergordel en het borstbeen bij reptiliën, vogels, zoogdieren en den mensch" (1879), „Untersuchungen über den Bau und die Entwicklungsgeschichte der Hirudineen" (Natuurkundige verhandelingen van de Hollandsche maatschappij van wetenschappen te Haarlem. N. S. IV, 1, 1880), „Zur Ontogenie der Knochenfische" (1881—1882), „Die Bildung des Mesoderms, die Anlage der Chorda dorsalis und die Entwickelung des Canalis neurentericus bei Vogelembruonen" (1882), Grondtrekken der vergelijkende ontwik-

Digitized by Google

kelingsgeschiedenis van de gewervelde dieren" (1884—1885) en talrijke bijdragen in tijdschriften en in de Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen. Bovendien was hij redacteur van het „Nederl. Archiv f. Zoologie" en mederedacteur van het „Tijdschrift der Nederlandsche dierkundige vereeniging".

Hoffmann-Donner. Zie *Hoffmann, Heinrich.*

Hoffmannsdruppels, aldus genoemd naar den medicus *Fr. Hoffmann,* zijn een mengsel van één deel aether en drie deelen alcohol, dat gebruikt wordt om iemand, die in zwijm is gevallen, weer tot bewustzijn te brengen, alsook tegen kramp en overprikkeling van de zenuwen.

Hoffmannsegg, *Johann Centurius,* graaf *von,* een Duitsch plantkundige, den 23sten Augustus 1766 te Dresden geboren, studeerde te Leipzig, trad in 1783 als luitenant in dienst, doch nam in 1786 zijn ontslag om zijn studie te Göttingen voort te zetten. Hier bepaalde hij zich vooral bij de kennis der insecten, doch een reis naar Portugal, welke hij met *Tilesius* deed, spoorde hem aan tot het beoefenen der plantkunde. Met *Link* onderzocht hij gedurende 1½ jaar de flora van dat land en vond er honderden nieuwe plantensoorten. Ook bleef hij er na het vertrek van *Link* nog een paar jaar en ontdekte er onderscheiden soorten van insecten. Na zijn terugkeer was hij eenige jaren werkzaam aan het Museum te Brunswijk en gaf toen met *Link,* doch op zijn kosten, een prachtige „Flore Portugaise" (1809—1840) in het licht. Weldra echter nam de Pruisische regeering de uitgave van dat werk voor haar rekening, waarna hij het bestuur had over de inrichting van het zoölogisch museum te Berlijn. In 1816 vestigde hij zich te Dresden, waar hij den 13den December 1849 overleed. Het Zuid-Amerikaansche plantengeslacht *Hoffmannseggia* is naar hem genoemd.

Hoffmann von Fallersleben. Zie *Hoffmann, August Heinrich.*

Hofhoorigheid. Zie *Lijfeigenschap.*

Höfken, *Gustav,* een Duitsch staathuishoudkundige, den 14den Juni 1811 te Hattingen in het graafschap Mark geboren, trad in Pruisischen krijgsdienst, doch moest dien verlaten, omdat hem wegens staatkundige overtredingen vestingstraf was opgelegd. In 1841 redigeerde hij eenigen tijd de „Rheinische Zeitung", behoorde tot de redactie der „Augsburger Allgemeine Zeitung" en der „Deutsche Zeitung" en vestigde zich in het begin van 1848 te Heidelberg als privaatdocent in de staathuishoudkunde. Hij werd afgevaardigd naar de Nationale Vergadering te Frankfort en nam er plaats in het centrum. In October 1849 werd hij benoemd tot secretaris van het Handelsministerie te Weenen en bleef er, tot „Sektionsrath" bevorderd, tot in 1862, toen zijn geschrift: „Die österreichische Finanzprobleme" hem noodzaakte, zijn ontslag te nemen uit den staatsdienst. Hij was een ijverig verdediger der beschermende rechten. Van zijn geschriften noemen wij: „Tirocinaden eines deutschen Offiziers" (4 dln., 1841), „Der Zollverein in seiner Fortbildung" (1842), „Englands Zustände, Politik und Machtentwickelung" (2 dln., 1846), „Flämisch Belgien" (1847), „Deutsche Auswanderung und Kolonisation mit Hinblik auf Ungarn" (1850), „Deutschlands Zoll- und Handelseinigung" (1851) en „Ueber das Studium der Rechts- und Staatswissenschaften" (1851).

Höfler, *Konstantin,* ridder *von,* een Duitsch geschiedkundige, den 27sten Maart 1811 te Memmingen geboren, studeerde te München aanvankelijk in de rechten, maar bepaalde zich weldra bij de geschiedenis. Van 1839 tot 1847 is hij eerst buitengewoon, sedert 1841 gewoon hoogleeraar te München geweest. Zijn geschrift: „Konkordat und Konstitutionseid der Katholiken in Baiern" (1847), had zijn ontslag als hoogleeraar ten gevolge. Hij werd toen archivaris te Bamberg. In 1851 benoemd tot hoogleeraar in de geschiedenis te Praag, werd hij in 1865 afgevaardigd naar den Boheemschen Landdag, waar hij de rechten der Duitschers verdedigde. In 1872 werd hij tot lid van het Heerenhuis benoemd en door zijn opneming in de Orde van het IJzeren Kruis in den adelstand verheven. Hij overleed den 30sten December 1897 te Praag. Van zijn geschriften noemen wij: „Die Deutschen Päpste" (2 dln., 1839), „Kaiser Friedrich II" (1844), „Quellensammlung für fränk. Geschichte" (1849—1853, dl. 1—4), „Magister Johann Husz und der Abzug der deutschen Professoren und Studenten aus Prag" (1864), „Der Aufstand der Castilianischen Städte gegen Karl V" (1876), „Zur Kritik und Quellenkunde der ersten Regierungsjahre Kaiser Karls V" (1876—1882, 3 stkn.), „Die Romanische Welt und ihr Verhältnis zu den Reformideen des Mittelalters" (1878), „Kritische Untersuchungen über die Quellen der Geschichte König Philipps des Schönen" (1883), „Donna Juana, Königin von Castilien" (1885).

Hofman, *Jan Baptist Josef,* een Vlaamsch tooneeldichter, geboren te Kortrijk in 1768, behaalde als dichter tot meer dan zestigmaal den eereprijs in den wedstrijd. Van zijn tooneelstukken noemen wij: „De onverwachte redding", „De onbarmhartige schuldeischer of de deugdzame in armoede" (1796), „De vrijer incroyable", „De veldslag van Waterloo", „Het Pruisisch soldatenkwartier", „Clarinde oof de rampzalige door de liefde", „Justina of de onderwerping van Namen", „Het verzinken der Oostendesche pontschuit", „De listige bakkerin" en „Het aangenaam geschenk op het Jubelfeest". Hij overleed den 4den Augustus 1835 en zijn marmeren borstbeeld werd in zijn geboorteplaats in de vergaderzaal der rederijkers geplaatst.

Hofmann, *Melchior,* een Wederdooper en dweper, een omstreeks 1500 te Hall in Zwaben geboren, predikte in 1524 in Lijfland Lutherse denkbeelden, werd verdreven en vertrok naar Dorpat, naar Reval, naar Stockholm en werd vervolgens prediker in Kiel. Ook hier geraakte hij in strijd door zijn dwepend-chiliastische denkbeelden. Na een twistgesprek te Flensburg werd hij ook uit Kiel verjaagd en trok hij naar Oost-Friesland en vervolgens naar Straatsburg, steeds trachtend rondom zich een groep van gelijkdenkenden te vormen die hem eerden als den verkondiger en voorbereider van het nabije einde der wereld. In 1530 verscheen het meest bekende geschrift van *Hofmann* „Die Ordonnantie Gottes", waarin hij den doop der vol-

Digitized by Google

wassenen eiechte en voorstelde als een huwelijk met Christus. In 1533, na eenige reizen, weer in Straatsburg teruggekeerd om daar het nieuwe Jeruzalem te stichten, werd hij gevangen genomen en gevangen gehouden tot zijn sterfjaar 1543. Het gruwelijk einde zijner geestverwanten te Munster was voor zijn aanhangers, *Melchiorieten* genaamd, een sterke ontnuchtering.

Hofmann, *Johann Christian Konrad*, een Duitsch godgeleerde, den 21sten December 1810 te Neurenberg geboren, studeerde te Erlangen in de geschiedenis, doch wijdde zich te Berlijn aan de theologie. In 1833 werd hij leeraar in de geschiedenis, het Hebreeuwsch en den godsdienst aan het gymnasium te Erlangen en vestigde er zich als privaatdocent in 1835 in de wijsbegeerte en in 1838 in de godgeleerdheid. Intusschen waren van hem: „Die siebzig Jahre des Jerimias und die Siebzig Jahrwochen des Daniel" (1836) en „Geschichte des Aufruhrs in den Cevennen" (1837) in het licht verschenen. Verder schreef hij een „Lehrbuch der Weltgeschichte" (2 dln., 2de druk, 1843), werd in 1841 buitengewoon hoogleeraar, doch verwisselde in het daaropvolgende jaar Erlangen met Rostock, In 1845 keerde hij naar Erlangen terug, waar hij met *Höfling* en *Thomasius* de redactie van de „Zeitschrift für Protestantismus und Kirche" op zich nam. Hij schreef „Weissagung und Erfüllung" (2 dln., 1841—1844), „Der Schriftbeweis" (1852—1856. 2 dln.) en „Die heilige Schrift des Neuen Testaments zusammenhangend untersucht" (1862—1886, 11 dln.). Hij overleed te Erlangen den 20sten December 1877, na zijn dood verschenen zijn „Vorlesungen über theologische Ethik" (1878), „Encyklopädie der Theologie" (1879) en „Biblische Hermeneutik" (1880).

Hofmann, *August Wilhelm*, een Duitsch scheikundige, den 8sten April 1818 te Giessen geboren, bezocht er het gymnasium en de universiteit, wijdde er zich onder leiding van *Liebig* aan de scheikunde en werd diens assistent. Reeds in dien tijd deed hij onderzoekingen omtrent de bases van het steenkolenteer en de ontledingsproducten van de indigo, welke den grondslag legden voor het bereiden van kleurstoffen uit teer. In het voorjaar van 1845 vestigde hij zich als privaat-docent in de chemie te Bonn, werd er weldra tot buitengewoon hoogleeraar benoemd en in hetzelfde jaar aan het hoofd geplaatst van het „Royal College of Chemistry" te Londen, dat in korten tijd tot zulk een bloei kwam, dat de regeering haar in 1853 overnam als de chemische sectie der Mijnschool (Royal School of Mines). In 1855 werd hij, zonder het professoraat te verliezen, belast met een voordeelige betrekking bij de munt. Geruimen tijd wees hij de schitterende aanbiedingen van de hand, hem gedaan door Duitsche regeeringen, die hem aan Duitsche universiteiten wenschten te verbinden, totdat hij eindelijk gehoor gaf aan een beroep naar Bonn, waar hij aan het hoofd zou staan van een nog op te richten laboratorium. Voordat dit laatste gereed was, werd hem in 1865 het hoogleeraarsambt in de scheikunde te Berlijn als opvolger van *Mitscherlich*, opgedragen met de opdracht, ook daar een dergelijk laboratorium te stichten als te Bonn. In 1888 werd hij in den persoonlijken in 1890 in den erfelijken adel opgenomen. Hij overleed den 5den Mei 1892 te Berlijn. Naar hem noemde de Deutsche chemische Gesellschaft in 1900 haar nieuw gebouw en besloot in 1902 tot het slaan van een Hofmannmedaille. Onder de scheikundige nasporingen van *Hofmann* bekleeden die over ammoniak en aniline een belangrijke plaats. Reeds in 1849 deed hij de merkwaardige ontdekking, dat men in ammoniak de waterstofatomen geheel of gedeeltelijk vervangen kan door alcoholradicalen en dat men op deze wijze een groote menigte verbindingen kan bereiden, wier kennis een grooten invloed had op de ontwikkeling der organische chemie van den nieuweren tijd. Zijn voortgezet onderzoek bracht hem tot de ontdekking der ammoniumbases (1851), waarmede hij onderzoekingen verbond over de phosphorbases, over de polyammoniakken over de isocyanieden en over mosterdoliën. Eindelijk is men aan hem een reeks gewichtige onderzoekingen verschuldigd over de kleurstoffen uit het steenkoolteer, welke een omwenteling hebben te voorschijn geroepen op het gebied der ververij. Het anilinerood, dat gewoonlijk met den naam van fuchsine bestempeld wordt, is het eerst door hem bereid (1858), en zijn uitmuntende verhandelingen over de bestanddeelen en het scheikundig karakter dezer verbindingen hebben den grondslag mede gelegd voor een algemeene theorie der teerkleurstoffen. Ook ontdekte hij een prachtige paarse kleurstof, welke naar hem genoemd is, n. l. het Hofmann's violet. Voor zijn ontdekkingen ontving hij op de wereldtentoonstelling te Parijs (1867) een der groote prijzen. Hij schreef onderscheiden werken over hygiëne en over chemische technologie, o. a. „Einleitung in die moderne Chemie" (1865, 6de druk 1877), „Handbook of organic analysis" (1853), „The life and work of Liebig in experimental and philosophic chemistry" (1876), „Erinnerungen aus der Berliner Vergangenheit" (2de druk 1882), „Die Frage der Teilung der philosophischen Fakultät" (2de druk 1881) en „Zur Erinnerung an vorangegangene Freunde" (1889, 3 dln,).

Hofmann, *Walter*, een Amerikaansch ethnoloog, den 14den Juni 1843 te Weidusville (Pennsylvanië) geboren, studeerde in de medicijnen, vestigde zich als arts te Reading en nam als officier van gezondheid deel aan den Fransch-Duitschen Oorlog. In 1871 vergezelde hij een expeditie naar Arizona en Nevada, in 1872 werd hij als officier te Dakota geplaatst, waar hij de taal der Sioux bestudeerde; in 1877 kwam hij als ethnoloog bij den „Ethnological Survey" en in 1879 werd hij lid van het „Bureau of American Ethnology". In de volgende jaren bezocht hij verschillende Indianenstammen, om hun taal en gebruiken te bestudeeren. De resultaten van zijn onderzoekingen publiceerde hij in de „Reports of the Bureau of Ethnology" en in tijdschriften.

Hofmannsthal, *Hugo von*, een Duitsch dichter, den 1sten Februari 1874 te Weenen geboren, studeerde eerst in de rechten, daarna in de letterkunde en gaf in 1892 onder den schuilnaam *Theophil Morren* de dramatische studie „Gestern" (2de druk 1904) uit, in 1899 door „Theater in Versen", inhoudend de drie stukken: „Die Frau

Digitized by Google

am Fenster", „Die Hochzeit der Sobëide" en „Der Abenteurer und die Sängerin", gevolgd. Verder schreef hij: „Der Thor und der Tod" (1900), „Der Kaiser und die Hexe" (1901), „Der Tod des Tizian" (1901), „Das kleine Welttheater oder die Glücklichen" (1903), een gemoderniseerde bewerking van *Sophokles'* „Elektra" (1903), „Das gerettete Venedig" (1905), „Oedipus und die Sphinx" (1906). Groote bekendheid heeft hij vooral gekregen door de teksten, die hij voor de muziekdrama's van *Richard Strauss* schreef, inzonderheid „Der Rosenkavalier" (1911) en „Ariadne auf Naxos" (1913). Niet minder dan zijn dramatische werken zijn zijn lyrische gedichten van belang, die hem tot een van de beste Duitsche dichters van mystisch-symbolistische richting stempelen. Zijn „Ausgewählte Gedichte" verschenen in 1903, „Gesammelte Gedichte" in 1907.

Hofmannswaldau, *Christian Hofmann, von,* een van de stichters der 2de Silezische dichterschool, den 25sten December 1617 te Breslau geboren, studeerde te Leiden. Als reismakker van een vorstelijk persoon, deed hij een tocht door de Nederlanden, Engeland, Frankrijk en Italië en werd bij zijn terugkeer benoemd tot raadsheer in zijn geboorteplaats. Hij overleed als voorzitter van den raad en als Keizerlijk raadsheer te Breslau den 18den April 1679. De eenvoud der eerste Silezische dichterschool, die wel eens aan platheid grensde, sloeg bij hem en bij *Lohenstein* over in gezwollenheid en weelderigheid. Van zijn geschriften vermelden wij: „Galante Gelegenheitsgedichte" „Curiose Heldenbriefe und andere herrliche Gedichte" (1673), „Der sterbende Sokrates", en een vertaling van den „Pastor fido" van *Guarini.* Zijn en anderer werken verschenen in 7 deelen in 1695—1727.

Hofmeier, *Max,* een Duitsch geneeskundige, den 28sten Januari 1854 te Zudar op Rügen geboren, studeerde aan Duitsche universiteiten en werd in 1887 hoogleeraar in de gynaecologie te Giessen, in 1888 te Würzburg. Hij schreef o. a.: „Die Gelbsucht der Neugebornen" (Stuttgart 1882), „Die Myotomie" (Stuttgart 1884), „Grundriss des gynäkologischen Operationen" (Weenen 4de druk 1905), „Handbuch der Frauenkrankheiten" (15de druk Leipzig 1915, als nieuwe bewerking van *Schröders* handboek van de vrouwenziekten). Sinds 1887 redigeert hij met *Olshausen* het „Zeitschrift für Geburtshilfe und Gynäkologie" (Stuttgart).

Hofmeester *(magister, praefectus curiae, major domus)* was in de Middeleeuwen een der eerste hofbeambten der Duitsche keizers en koningen. Hij had de leiding der koninklijke huishouding en den dienst om den persoon van den vorst. Dergelijke beambten kwamen ook aan andere Hoven en bij kleinere vorsten voor. Het ambt van Hofmeester kreeg in de 15de eeuw langzamerhand de beteekenis van een staatsambt, en de hofmeester was aan Duitsche vorstenhoven bijna werkzaam als een huis- of kabinetsminister.

Tegenwoordig verstaat men onder hofmeester den intendant van een groot huis; verder de persoon, die belast is met de zorg voor de tafel der officieren en op passagiersbooten ook der passagiers.

Hofmeister, *Wilhelm,* een Duitsch plantkundige, den 18den Mei 1824 te Leipzig geboren, zou voor den handel worden opgeleid, maar hield zich bezig met de beoefening der natuurkundige wetenschappen, vooral der plantkunde, zoodat hij in 1863 tot hoogleeraar in de plantkunde benoemd werd te Heidelberg en in 1872 te Tübingen. Hij overleed den 12den Januari 1877 te Lindenau bij Leipzig. Hij schreef: „Ueber den Vorgang der geschlechtlichen Befruchtung der Phabryos der Phanerogamen" (1849), „Vergleichenbryos der Phanerogamen" (1849), „Vergleichende Untersuchungen der Keimung, Entfaltung und Fruchtbildung höherer Kryptogamen und Samenbildung der Koniferen" (1851) en vele verhandelingen in de werken van wetenschappelijke lichamen. Sedert 1865 gaf hij met *De Bary, Irmisch* en *Sachs* een „Handbuch der physiologischen Botanik" in het licht, waarvan hij het eerste deel („Die Lehre von der Pflanzenzelle" en „Allgemeine Morphologie der Gewächse") bewerkte.

Hofmeyr, *Jan Hendrik,* bijgenaamd „Onze Jan", een Zuidafrikaansch Staatsman van Nederlandsche afkomst, werd den 4den Juli 1845 bij Kaapstad geboren, en aldaar opgevoed. Hij wijdde zich zeer vroeg aan de pers, was werkzaam aan de „Volksvriend" en de „Zuid-Afrikaan", sedert 1871 vereenigd en richtte in 1878 het „Zuid-Afrikaansche Tijdschrift" op, dat hij tot 1891 bestuurde. In 1879 werd hij lid van het Kaapsche Parlement en was spoedig leider van de Hollandsch-Afrikaansche partij, in het bijzonder van den Afrikaner Bond, niettegenstaande, en wellicht omdat, hij nooit een minister-zetel heeft willen innemen. Gedurende zijn geheele loopbaan is hij steeds krachtig voor de rechten der Hollandsche taal, die hij uitnemend beheerschte, opgekomen. Hij was geen voorstander van de Afrikaansche taalbeweging, maar werkte deze ook niet tegen. In de politiek was hij in de eerste plaats Kaapkolonist, geen republikein en altijd heeft hij vastgehouden aan het oppergezag der Britsche kroon. Hij sloot zich een tijd lang aan bij *Rhodes,* omdat hij bij dezen dezelfde gevoelens, als hij had, meende te vinden in zake de behandeling van inboorlingen en de eendracht en samenwerking van Britsche en Hollandsche nationaliteiten. Na den *Jameson*-raid scheidde hij zich (1896) van *Rhodes* af en overwon dezen bij de verkiezingen van 1898. Aan de (mislukte) onderhandelingen tusschen de Zuid-Afrikaansche Republiek en Engeland (1899) nam hij als bemiddelaar deel. In 1900 begaf hij zich om gezondheidsredenen naar Europa, waar hij twee jaren in teruggetrokkenheid leefde en eerst na den vrede keerde hij naar Kaapstad terug, waar hij geen belangrijke rol meer speelde. Hij overleed den 16den October 1912 te Londen.

Hofnar. Reeds in de dagen der Oudheid vond men personen, die gehouden waren om vorsten en aanzienlijken door allerlei kluchten en geestigheden, vooral gedurende den maaltijd, den tijd te korten. Men had er reeds bij *Alexander den Groote, Dionysius van Syracuse, Augustus* en zijn opvolgers. In de Middeleeuwen was de Hofnar een onontbeerlijk ambtenaar. Tot de teekenen van zijn ambt behoorden een meestal bon-

Digitized by Google

te, met een hanekam of ezelsooren versierde zotskap op het geschoren hoofd, een narrenschepter, schelletjes, vooral aan den kap, en een groote kraag. Het overig gedeelte van zijn gewaad was niet aan bepaalde voorschriften gebonden. Behalve de opgesierde narren, van welke *Triboulet* (aan het Fransche Hof onder *Frans I*) en zijn opvolger *Brusquet*, *Klaus Narr*, wiens geestigheden meermalen gedrukt werden, bij keurvorst *Frederik den Wijze*, en *Serggan*, de hofnar van koningin *Elizabeth* van Engeland, het meest bekend zijn, had men ook nog een hoogere klasse narren, meestal geestrijke mannen, die van hun vrijheid van spreken gebruik maakten, om de gebreken en dwaasheden van hun tijd zoo scherp mogelijk te hekelen. Tot dezen behoorden *Kunz von der Rosen* bij keizer *Maximiliaan I*, *Johan Heywood*, een toneeldichter aan het Hof van *Hendrik VIII*, en *Angely*, een schrander Fransch hoveling. Ook ontbrak het aan de vorstenhoven nooit aan mannen, die, zonder het narrenkleed te dragen, door bijtende uitvallen de maatschappelijke toestanden zonder verschooning durfden geeselen, zooals generaal *Kyau* in Keur-Saksen en de geleerde vrijheer *von Gundling*, die door koning *Frederik Willem I* van Pruisen met titels en eerbewijzen overladen werd. Ook schepte men een tijd lang aan de Hoven groot behagen in onnoozele en mismaakte menschen. Daar, vooral in Duitschland, ten slotte bijna ieder edelman zijn hofnar er op na hield en vele spitsboeven zich van den eersten den besten edelman een narrenpatent lieten geven, om ongestoord boevenstreken te kunnen uithalen, ontaardde de zaak sterk en werden reeds op de rijksdagen van 1495 tot 1575 strenge verordeningen, vooral tegen de titulaire narren, uitgevaardigd. In het begin der 18de eeuw waren de hofnarren bijna overal verdwenen. Zeer lang echter, tot het midden der 18de eeuw, bleven zij in Keur-Saksen en vooral aan het Russische Hof. Czaar *Peter de Groote* hield er zooveel, dat hij hen in klassen verdeelen moest.

Zie: *Nick*, Die Hof- und Volksnarren (Stuttgart 1861, 2dln.) en *Ebeling*, Die Kahlenberger (Berlijn 1890).

Hofrecht. Zie *Lijfeigenschap*.

Hofstede, *Johannes*, vertrok in 1720 van Zuidlaren als predikant naar Groningen en overleed aldaar den 31sten Mei 1736. Hij was een uitstekend kanselredenaar, die ook nog, maar te vergeefs, te 's-Gravenhage beroepen werd. Hij zond leerredenen in het licht, schreef: „Eenige aanteekeningen betreffende meest het verborgen leven voor den Heere van S. Tjaden", die in 1775 een 4de uitgave beleefden, en gaf eenige „Lijkzangen" uit.

Hofstede, *Petrus*, een Nederlandsch godgeleerde, in 1716 te Groningen geboren, studeerde en promoveerde in de theologie te Franeker en was achtereenvolgens predikant te Anjum, Steenwijk, Oost-Zaan en Rotterdam, waar hij in 1779 benoemd werd tot hoogleeraar in de godgeleerdheid, kerkelijke geschiedenis en oudheden aan de doorluchtige school. Hij overleed den 27sten November 1808. Hij was een man van groote geleerdheid en verdraagzaamheid, en deze ging zóó ver, dat hij in 1775 van onrechtzinnigheid verdacht werd. Van die verdraagzaamheid getuigt ook zijn geschrift: „De Belizarius van Marmontel beoordeeld" (1769). Sommige uitdrukkingen, in dat werk gebezigd, wekten echter het misnoegen der Remonstranten, en toen hij door *Cornelis Noxeman* werd aangevallen, ontstond bij hem een verbittering, die zijn vroegere verdraagzaamheid in de grootste onverdraagzaamheid veranderde. Hiervoor schiep hij een orgaan in „De Nederlandsche Bibliotheek" (1774 enz.), dat zich vooral plaatste tegenover de „Vaderlandsche Letteroefeningen". Met ijver streed hij tegen *Barkey*, Hoogduitsch predikant te 's-Gravenhage, over de verklaring van het Hooglied, welks geestelijken zin *Hofstede* wilde gehandhaafd zien. Verder deed hij in de „Bibliotheek" een aanval op den Utrechtschen hoogleeraar *Van Goens*, waarom de Utrechtsche regeering dat tijdschrift een „eer- en faamroovend libel" noemde. Als ijverig voorstander van het Huis *van Oranje* veroordeelde *Hofstede* de gedichten van *Petrus Burman*, waarin *Oldenbarneveldt* en de gebroeders *De Witt* werden verheerlijkt. Ook twistte hij met den Lutherschen predikant *Butz* en later met *Hendrik Brinxma*, onderwijzer te Hoogebeintum in Friesland, totdat de tusschenkomst der Pruisen in 1787 rust gebood op kerkelijk gebied.

Bij al zijn latere onverdraagzaamheid was *Hofstede* een uitstekend godgeleerde, zooals blijkt uit zijn „Bijzonderheden over de H. Schrift" en uit zijn verhandeling „Over het kleine getal der echte martelaren". Ook werd zijn antwoord op een prijsvraag der Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen in 1773 met goud bekroond, terwijl hij vervolgens een belangrijk werk uitgaf over de „Oost-Indische Kerkzaken". Hij wordt gehouden voor den schrijver van het geestig schimpschrift „Pseudostudiosus hodiernus, sive theologus Groninganus detectus". Behalve reeds genoemde geschriften heeft men nog van hem een aantal andere meest strijdschriften. Van de overige vermelden wij: „De waarheidt en Godlijkheit der Evangelische verhalen" (1774), „Brief aan J. J. le Sage ten Broek over een nieuwe manier van zingen in de gemeente Rotterdam" (1775), „Het leven van den professor Gerhardus Johannes Nahuys" (1872) en „Herderlijke brief aan de Rotterdamsche Gemeente" (1784).

Hofstede, *Petrus*, een Nederlandsch staatsman, den 14den April 1755 te Doornik geboren, promoveerde in 1775 te Groningen in de rechten. Weldra werd hij advocaat-fiscaal bij den landdrost te Assen, daarna lid van de Staten, en werd op voordracht van den stadhouder in 1789 benoemd tot ontvanger van den 40sten penning en van de gemeene middelen van Wedde en Westerwolde. Benoemd tot lid der commissie voor de hervorming van het hoogste rechtscollege in Drente, werd op grond van zijn verslag in 1791 de oude Etstoel door een Hof van Justitie vervangen. In 1795 verloor hij nagenoeg al zijn bedieningen; gedurende 5 jaar was hij ambteloos. In dien tijd hield hij zich bezig met het ontginnen van heidevelden. In 1802 werd *Hofstede* secretaris bij het Hof van Justitie in Drente. Inmiddels was dit landschap in 1798 met Overijsel vereenigd, doch *Hofstede* rustte niet, voordat hij de vroegere zelfstandigheid van Drenthe herkre-

Digitized by Google

gen had, wat hem in 1805 gelukte. In 1807 benoemde koning *Lodewijk* hem tot landdrost van Drente. Toen de koning in 1809 Drente bezocht, ontving hij van *Hofstede* zulk een gunstigen indruk, dat hij hem aanstelde tot landdrost van Overijsel. Na de inlijving van Nederland bij Frankrijk werd hij prefect van het departement Monden van de IJsel, wat hij tot in het voorjaar van 1813 bleef. Hij bleef ambteloos tot 1814. Hij was toen een der notabelen, die over het grondwet-ontwerp moesten beslissen. De Souvereine Vorst benoemde hem tot lid der commissie voor het wetsontwerp op de samenstelling der Provinciale Staten; tevens werd hij tot gouverneur van Drente benoemd. In 1831 kreeg hij eervol ontslag en vertrok in 1832 naar Groningen, waar hij den 14den April van dat jaar overleed. Hij was curator der Groningsche hoogeschool, commandeur der orde van den Nederlandschen Leeuw, correspondent der Tweede klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut en directeur van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen.

Hof van Arbitrage. Zie *Arbitrage (Volkenrechtelijk)*.

Hof van Holland is de naam van een hoog gerechtshof, dat vóór de instelling van den Hoogen Raad (in 1582) de hoogste rechtbank in Holland en Zeeland vormde. Gewoonlijk stelt men de oprichting in 1428, hoewel toen eigenlijk slechts een veel ouder lichaam, 's-Graven Raad, werd vervormd. Sedert 1477, toen de hoofdfunctie van dien Raad het uitoefenen der rechterlijke macht in sommige gevallen was geworden, noemde men dezen veelal „het Hof" — officiëel het Hof van Holland, Zeeland en Friesland. Bij dit college berustte het algemeen bestuur van het gewest: het was belast met het aanstellen van baljuwen, schouten en rentmeesters, het nazien hunner rekeningen en het uitoefenen van rechtsmacht in enkele belangrijke gevallen; weldra kwamen bedoelde benoemingen aan den Stadhouder en behield het Hof de voordracht. Het Hof schreef met den Stadhouder de dagvaarten uit en bepaalde wat daar verhandeld zou worden, het vaardigde de plakkaten uit, hield toezicht op de financiën, domeinen en waterwerken. Omstreeks 1470 kwamen onderscheiden zaken voor, waarin het Hof als een gewoon Hof van Appèl op zich liet appeleeren. Onder *Karel V* werd het een zuiver rechterlijk lichaam, maar met uitgebreide rechtsmacht. Het telde 10 of 12 leden, voor het grootste deel hooge edelen, voor de kleinste helft (gewoonlijk 4 of 5) rechtgeleerden. Naast de vaste bezoldigde raden kon men voor sommige zaken ook de hulp van anderen inroepen.

Hogarth, *William*, een Engelsch schilder, den 10den December 1697 te Londen geboren en aldaar den 26sten October overleden. Hij heeft eenige goede portretten geschilderd, maar dankt zijn roem vooral aan de reeksen van satirische koperprenten, die hij het licht deed zien, zooals „The harlots progress" (1735), „The rake's progress" (1737), „Southwark fair", „A modern midnight conversation", „The distressed poet", „Strolling actresses in a barn", „The enraged musician" (1741), „The mariage à la mode" (1745), „The effects of industry and idleness" (1747), „The march to Finchley" (1748), „The gate of Calais" (1749), „The stages of cruelty" (1751), „Four prints of an election" (1754), en „The Times" (1762). In 1757 werd *Hogarth* als opvolger van zijn schoonvader *James Thornhill* tot hofschilder benoemd.

Hogendorp, *Van*, is de naam van een aanzienlijk Nederlandsch geslacht, dat reeds in de 14de eeuw in Noord-Holland bloeide. Daartoe behoorde *Thomas van Hogendorp*, ridder en heer *van Spaarnwoud en Penninxveer*, die rentmeester was van *Filips den Goede* en in 1457 bij een volksoploop te Alkmaar om het leven kwam; diens achterkleinzoon *Gijsbert van Hogendorp*, werd in 1582 lid van den Hoogen Raad te 's-Gravenhage.

Hogendorp, Gijsbert van, een kleinzoon van laatstgenoemde, was in zijn jeugd officier bij de lijfwacht van prins *Maurits* en vervolgens generaal in Zweedschen dienst. Als zoodanig voerde hij in 1635 bevel te Mainz, toen deze stad door de keizerlijke troepen belegerd werd. Hij moest de vesting bij verdrag overgeven. Hij keerde naar het vaderland terug en overleed te 's-Gravenhage. Hij is de schrijver van het treurspel „De moordt, begaen aen Willrem, bij de gratie Godts prince van Oraengiën", waarmede in 1617 *Coster's* Academie te Amsterdam werd ingewijd.

Hogendorp, Dirk van, lid van den raad van Rotterdam, verloor zijn betrekking in 1748 en overleed in 1750. Hij werd met zijn nakomelingen door *Karel VI* in den gravenstand opgenomen en schreef: „Verhandelingen der lijfstraffelijke misdaden en haar berechtingen, naar het voorschrift des gemeenen rechts getrokken uit de schriften van den heer B. Carpzovius enz." (2 dln., 1752).

Hogendorp, Willem, graaf van, raad en vroedschap van Rotterdam en lid van het college van gecommitteerde raden van Holland, vertrok in 1774 in dienst der Oost-Indische Compagnie met den rang van koopman aan boord van het schip „Pallas" naar Batavia, werd weldra resident van Rembang en in 1777 administrateur van de etablissementen der Compagnie op Onrust. Hij bekleedde deze betrekking tot in 1784 en keerde toen met het schip „Harmonia" naar het vaderland terug, doch van dat vaartuig en zijn bemanning werd later nooit meer iets vernomen. Hij was een man van uitgebreide kennis, zooals blijkt uit een paar verhandelingen in de werken van het Bataviaasch Genootschap, namelijk: „Korte schets van de bezittingen der Nederlandsche Oost-Indische Maatschappij, benevens een beschrijving van het koningrijk Jacatra en de stad Batavia" en „Beschrijving van het eiland Timor voor zoo ver het tot nog toe onbekend is, waarbij gevoegd is de beschrijving van eenige nabijgelegene eilanden". Verder schreef hij: „Sophonisba, of de gelukkige moeder door de inenting van hare dochters enz." (1779), „Redevoering der inenting tot de ingezetenen in Batavia" en „Kraspookol of de droevige gevolgen van een te verregaande strengheid jegens de slaven" (1779). Hij was gehuwd met *Carolina Wilhelmina*, een dochter van *Onno Zwier van Haren*.

Hogendorp, Dirk, graaf van, een staatsman en

Digitized by Google

zoon van den voorgaande, den 13den October 1761 te Rotterdam geboren, trad in zijn jeugd in Pruisischen dienst, doch vroeg zijn ontslag bij het uitbarsten van den Amerikaanschen Opstand omdat hij met de Nederlanders tegen Engeland wilde strijden. In 1783 ging hij als kapitein der infanterie naar Batavia en onderscheidde zich in de expeditie naar Riouw. Na zijn terugkeer in Batavia, in 1786, werd hij onderkoopman en opperhoofd van Patra in Bengalen, in 1789 eerste administrateur op het eiland Onrust, in 1791 resident van Japara, in 1794 opperkoopman en gezagvoerder in Java's Oosthoek. Toen na 1795 de vrijzinnige denkbeelden tot Java doordrongen, achtte hij den tijd gekomen aan de talrijke misbruiken der Indische administratie een einde te maken en schroomde niet, daarover openlijk zijn meening te zeggen. De toenmalige commissaris-generaal *Nederburgh* kwam daartegen in verzet, zoodat *Van Hogendorp* in 1798 in zijn betrekking geschorst, van zijn papieren beroofd, van echtgenoote en kinderen gescheiden, naar Batavia gebracht en gevangen gezet werd. Hij ontsnapte in 1799 op een Deensch schip naar Nederland, waar hij zich aanstonds ter beschikking stelde van het Uitvoerend Bewind en recht eischte tegenover zijn vijanden. Zijn „Verdediging aan het Comité tot den Oost-Indischen handel en bezittingen" bewerkte dat de regeering bij resolutie van 12 November 1800 de maatregelen tegen *Van Hogendorp* als „wederrechtelijk en ongepast" afkeurde. In 1802 werd *Van Hogendorp* lid der commissie van advies voor de reorganisatie van de Oost-Indische bezittingen; in hetzelfde jaar werd hij gevolmachtigd minister bij het Russische Hof. Het voornemen hem als gouverneur-generaal naar Indië te zenden, kwam niet tot uitvoering, zoodat *Van Hogendorp* zich in 1803 met zijn tweede gemalin, een gravin *van Hohenlohe*, naar St. Petersburg begaf, waar hij met onderscheiding ontvangen werd. Bij zijn terugkeer in het vaderland benoemde koning *Lodewijk* hem tot staatsraad en voorzitter van de afdeeding Oorlog, in 1807 tot minister van Oorlog, bevelhebber van het leger en buitengewoon gezant bij het Oostenrijksche Hof. Verwikkelingen van dit Hof met Frankrijk in 1808 waren oorzaak, dat in 1809 zijn positie onhoudbaar en hij zelf over de grenzen gebracht werd. Bij zijn komst te Amsterdam benoemde *Lodewijk* hem tot gezant te Berlijn en kort daarna tot gevolmachtigd minister te Madrid. Na de inlijving van ons land bij Frankrijk werd hij echter teruggeroepen en in het begin van 1811 door *Napoleon* aangesteld als divisie-generaal en later tot aide-de-camp. Verder werd hij gouverneur van Oost-Pommeren, in 1812 gouverneur van Breslau, vervolgens commandant van Koningsbergen, van Wilna en van Hamburg. *Napoleon* verhief hem tot graaf van het Keizerrijk. Uit de „Mémoire du général comte de Hogendorp", dienende om zijn gedrag in Hamburg te verdedigen, blijkt, dat hij bij het herstel van Neerlands onafhankelijkheid in 1814 zich ter beschikking heeft gesteld van den Souvereinen Vorst. Bij den terugkeer van *Napoleon* in 1815 begaf hij zich echter weder in dienst des keizers; doch diens val maakte een einde aan *Hogendorp's* openbare loopbaan. Hij bleef aanvankelijk te Parijs, schreef er een „Staats- en handelkundige beschouwing" van het koloniaal systeem in Frankrijk, ging toen naar Brazilië, waar hij zich bezig hield met ondernemingen van landbouw en nijverheid, vestigde zich op een eenzaam buitengoed bij Rio de Janeiro en overleed aldaar, den 29sten October 1822. Hij was commandeur en grootkruis van de orde der Unie, en *Napoleon* vermaakte hem een legaat van 100 000 francs. Hij schreef: „Bericht van den tegenwoordigen toestand der Bataviesche bezittingen in Oost-Indië en den handel op dezelve" (2de druk 1800), „Brief van Dirk Van Hogendorp aan alle vrijheid- en vaderlandlievende Bataven in Nederlandsch Oost-Indië enz." (1799), „Ontwerp om de Oost-Indische Compagnie dezer landen in haren vorigen bloei te herstellen" (1802) en het tooneelstuk „Kraspoekol of de slavernij, een tafereel der zeden van Nederlandsch-Indië" (1800), bewerkt naar het geschrift van zijn vader en te 's-Gravenhage opgevoerd, waar het groote opschudding verwekte.

Zie: *D. C. A. Van Hogendorp.* Mémoires du général Dirk Van Hogendorp (Den Haag, 1887); *Sillem.* Dirk Van Hogendoop (Amsterdam 1890).

Hogendorp, Carel Sirardus Willem, graaf *van,* een zoon van den voorgaande en van zijn eerste echtgenoote *Elisabeth Margaretha Bartlo,* den 15den Augustus 1788 in Bengalen geboren, bezocht een militaire school in Frankrijk, daarna de academie te Leiden, trad in 1806 als kadet-militair in zeedienst, en werd ordonnans-officier bij den staf van koning *Lodewijk Napoleon.* Hij volgde dezen vorst in den veldtocht van 1806, kwam als 2de luitenant bij de kurassiers, woonde in 1807 de belegering van Danzig bij, alsmede de slagen van Heilsberg en Friedland en gedroeg zich hier zoo dapper, dat hij zoowel de ridderorde van het Legioen van Eer als die van de Unie ontving. Te Tilsit was hij getuige van de samenkomsten der drie monarchen; na het sluiten van den vrede werd zijn regiment ingelijfd bij het Hollandsche legerkorps van generaal *Dumonceau.* In 1808 werd hij op verzoek zijns vaders tot auditeur bij de legatie te Weenen benoemd, maar toen de oorlog opnieuw uitbarstte, begaf hij zich naar zijn regiment. Bij de landing der Engelschen in Zeeland (1809) trok hij als kapitein-adjoint van den staf van generaal *Dumonceau* daarheen. In 1811 nam hij als ritmeester bij zijn voormalig regiment kurassiers onder maarschalk *Gouvion St. Cyr* deel aan den tocht naar Rusland. Als diens aide-de-camp en als escadronschef woonde hij de veldslagen van Lützen, Bautzen, Dresden en Pirna bij. Daar de verbonden mogendheden de capitulatie van Dresden niet wilden erkennen, werd hij met den maarschalk als krijgsgevangene naar Bohemen gebracht. Hij wist te ontsnappen en woonde te Parijs den intocht der verbonden mogendheden en van *Lodewijk XVIII* bij. Door den afstand van *Napoleon* van zijn eed ontslagen, stelde hij zijn degen ter beschikking van het Vaderland, doch vond hier geen gehoor, weshalve hij een plaatsing bij het Fransche leger aannam. In Mei 1814 werd hij escadronschef bij het 7de regiment kurassiers, terwijl hij nogmaals een protest indiende, behelzende, dat zijn verblijf in den vreemde

Digitized by Google

een gevolg was van zijn afhankelijken toestand. Bij de terugkomst van *Napoleon* schaarde hij zich aan diens zijde en zocht vruchteloos den dood op het slagveld van Waterloo.

Om het gevaar te vermijden ooit weder tegen zijn landgenooten de wapens te voeren, nam hij in 1816 zijn ontslag, begaf zich naar zijn vaderland, stelde zich ter beschikking des koning en vertrok in 1817 als ambtenaar der 2de klasse naar Java. Daar werd hij in 1818 benoemd tot lid der Algemeene Rekenkamer te Batavia, kort daarna tot resident van Buitenzorg en in 1823 tot resident van Batavia. Hij was zeer bevriend met den gouverneur-generaal *Van der Capellen* en maakte zich verdienstelijk door het organiseeren van een schutterij. Toen commissaris-generaal *Du Bus de Ghisignies* bezuinigingen kwam invoeren, welke niet met de inzichten van *Van Hogendorp* strookten, vroeg deze in Augustus 1827 zijn eervol ontslag. *Du Bus* bood hem het gouvernement der Molukken aan, doch *Van Hogendorp* wilde als eerherstel niets anders aannemen dan zijn voormaligen post. Na een 2-jarig verlof, vroeg hij eervol ontslag, hetwelk hem met pensioen in 1830 ten deel viel, alsook de orde van den Nederlandschen Leeuw en de opneming in den adelstand met den titel van graaf.

De Belgische revolutie berokkende hem een aanmerkelijk geldelijk verlies, zoodat hij zich in 1831 te Utrecht vestigde als commissionair in effecten, om in zijn onderhoud te voorzien en aan zijn zonen gelegenheid tot studie te geven. Nadat hij omstreeks 1837 zijn „Tafereelen van Javaansche zeden" uitgegeven had, benoemde de koning hem tot raad van Indië. Hij vertrok naar Batavia, nam er in 1838 zitting en bekleedde er tijdelijk zoowel de betrekking van vice-president als die van waarnemend gouverneur-generaal. Tot 1 Januari 1853 bleef hij lid van den Raad van Nederlandsch-Indië en ontving toen op zijn verzoek eervol ontslag. Inmiddels had *Lodewijk Philips*, koning der Franschen, hem bevorderd tot officier van het Legioen van Eer; in Nederland werd hij benoemd tot ridder met de ster van de Eikenkroon. Hij vestigde zich te Utrecht en overleed aldaar den 29sten October 1856.

Hogendorp, Gijsbert Karel, graaf van, een broeder van *Dirk*, den 27sten October 1762 te Rotterdam geboren, werd, op voorspraak van de prinses *van Oranje*, met zijn broeder geplaatst op de kadettenschool te Berlijn. In 1778 werd hij vaandrig bij het regiment van prins *Hendrik van Pruisen*, onder wien hij deel nam aan den z.g. Beierschen Successie-oorlog. In 1782 vertrok hij naar zijn vaderland, waar hij officier bij de garde werd. Met den gezant *Van Berkel* ging hij naar Amerika, leed schipbreuk, dobberde 2 maanden rond en behoorde van de 350 personen der bemanning tot de 40, die gered werden. Zes maanden bleef hij in de Nieuwe Wereld, hield, op aanbeveling van *Franklin*, zijn verblijf op de goederen van *Washington*, verkeerde veel met *Jefferson*, met wien hij later briefwisseling onderhield, deed vervolgens nog een reis naar Engeland, studeerde eenigen tijd te Leiden en promoveerde aldaar op zijn 23ste jaar in de rechten. In de burgertwisten schaarde hij zich aan de zijde van het Huis *van Oranje* en werd in 1787 raad en pensionaris der stad Rotterdam. Toen hij in 1795 zijn bedieningen nederlegde, stichtte hij te Amsterdam het handelshuis *Gijsbert Karel van Hogendorp en Co.* en gaf onderscheiden geschriften in het licht, zooals: „Iets over de armen" (1799), „Missieve over het armenwezen" (in 1794 geschreven, gedrukt in 1805), „Verhandeling over den Oost-Indischen handel" (1801), „Brieven aan een participant in de Oost-Indische Compagnie" (1802) en „Gedachten over 's lands financiën", waarin hij zich toen reeds als een voorstander van den vrijen handel deed kennen (1802). Na de staatsregeling van 1801 pleitte hij reeds voor een constitutioneelen Nederlandschen Staat onder het Huis *van Oranje*. Hij was niet te bewegen onder Napoleon eenig ambt te aanvaarden en vormde zelfs het plan aan de Kaap een nieuwe Nederlandsche volksplanting te vestigen. Bij de omwenteling van 1813 plaatste hij zich met eenige anderen aan het hoofd der beweging ten gunste van het stamhuis van *Oranje*. Achtereenvolgens werd hij minister van Buitenlandsche Zaken, voorzitter der beide commissiën tot het ontwerpen eener grondwet, onder-voorzitter van den Raad van State, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal en voorzitter van haar eerste vergadering. De koning verhief hem tot graaf en schonk hem het grootkruis der Orde van den Nederlandsche Leeuw. Hij schreef „Bijdragen tot de huishouding van Staat van het Koningrijk der Nederlanden ten dienste der Staten-Generaal" (1818—1829, 2de druk, bezorgd door *Thorbecke*, 1859). Zijn zwakke gezondheid veroorloofde hem niet, de betrekking van vice-president van den Raad van State geruimen tijd waar te nemen, zoodat hij daarvan in het laatst van 1816 ontslagen werd met den titel van minister van Staat en een jaargeld van 10 000 gld., een titel, die hem, wegens verschil van inzichten, bij Koninklijk besluit van 22 Mei 1819 weder ontnomen werd. De Staatscourant vermeldde zelfs, dat de koning dit uit eigen beweging gedaan had. Ook zijn portefeuille legde hij neder met het doel de constitutioneele, vrijzinnige beginselen in het openbaar te verdedigen. Hij deed zulks bij de behandeling der Domeinwet in 1822. Zoodra echter de Vertegenwoordiging zich de contrôle op de geldmiddelen had laten ontfutselen, stelde hij zich niet langer verkiesbaar voor het lidmaatschap van de Tweede Kamer. Van 1826 af leidde hij een ambteloos leven. Behalve eenige kleinere geschriften, gaf hij in 1830 in de Fransche taal zijn „Brieven over de openbare welvaart" in het licht, om zoo mogelijk de Belgen tot het aannemen van het vrijhandelstelsel te bewegen. Hij overleed den 5den Augustus 1834. Behalve de reeds vermelde werken schreef hij: „Advys over de verhandeling van J. van Ouwerkerk de Vries over de oorzaken van het verval des Nederlandschen handels" (1828) „De Prins van Oranje" (1830), „Het krediet" (1830), „De Vrede" (1830), „De Koning" (1830), „De Natie" (1830), „De ontwikkeling No. I—IX" (13 December 1830—26 Januari 1831), „Séparation de la Hollande et de la Belgique" (1830), „Opinion émise le 17 Avril 1817 en suite de la réunion de la Hollande et de la Belgique" (1831), de laatste

Digitized by Google

2 ook in het Nederlandsch. In zijn geboorteplaats verrees te zijner eere een gedenkteeken op het naar hem genoemde plein. Mr. *H. van Hogendorp* heeft de „Brieven en gedenkschriften van *Van Hogendorp*" (7 dln., 1866—1903) uitgegeven.

Zie: *Van Rees*, Verhandeling over de verdiensten van G. K. graaf van Hogendorp (Utrecht 1854); *Jorissen*, G. K. van Hogendorp en L. van Limburg Stirum in de dagen van 17 tot 21 November 1813 (Groningen 1860; waartegen *Fruin* opkwam in de „Verspreide Geschriften", dl. V); *Colenbrander*, G. K. van Hogendorp op Adrichem, 1806—1809 (De Gids 1907).

Hogendorp, Willem, graaf van, oudste zoon van den voorgaande, in 1795 te Rotterdam geboren, studeerde te Leiden in de rechten, trok in 1813 en 1815 als vrijwilliger ten strijde. Hij promoveerde te Leiden in de rechten. Daarna was hij werkzaam aan de Nederlandsche ambassade te Napels en later onder den commissaris-generaal *Du Bus* in Oost-Indië. In 1820 werd hij referendaris van den Raad van State, vervolgens lid van dat lichaam; hij overleed in 1838.

Hogendorp, Dirk, graaf van, een broeder van den voorgaande, in 1797 te Amsterdam geboren, promoveerde in 1822 te Leiden in de rechten. Hij behoorde tot de vrienden en geestverwanten van *Bilderdijk*, werd substituut-officier bij de rechtbank te Amsterdam, daarna raadsheer in het Provinciaal Hof van Zuid-Holland en in 1840 buitengewoon lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Hij werd echter niet toegelaten, omdat *Warin*, ook lid der Kamer, met een van zijn zusters was gehuwd geweest, hoewel dit huwelijk door echtscheiding ontbonden was. Hij schreef daarop „Wederlegging van de uitspraak in de dubbele vergadering van de Tweede Kamer der Staten-Generaal op artikel 81 der grondwet van 1840". Hij was een van de Zeven Haagsche heeren, die een verklaring van het dubbelzinnige *voor zoo ver* (quatenus) van de Synode verzochten en verlangden, dat de aloude leerstellingen der Hervormde Nederlandsche Kerk zouden gehandhaafd worden. Hij overleed den 8sten Maart 1845.

Hogendorp, Dirk, graaf *van*, een zoon van den voorgaande, werd den 1sten Maart 1833 te Amsterdam geboren, gaf reeds vroeg blijken van groote vroomheid, gepaard met een bepaalde gehechtheid aan de oude leerstellingen der Hervormde Kerk. Hij studeerde te Leiden in de rechten en zag zijn antwoord op de academische prijsvraag der Utrechtsche faculteit „Commentatio de juris gentium studio in patria nostra post Hugonem Grotium" (1856) met goud bekroond. Als candidaat in de letteren en in de rechten en gereed om zich voor de promotie in die beide vakken voor te bereiden, overleed hij den 25sten Januari 1857.

Hogerbeets, *Rombout*, een rechtgeleerde, een zoon van dr. *Dirk Heyndrikszn. Hogerbeets*, eerst schepen en later burgemeester van Hoorn, en van *Machteld van Steynemolen*, den 24sten Juni 1561 te Hoorn geboren, moest reeds op zevenjarigen leeftijd zijn hervormingsgezinde ouders, die voor *Alva* de wijk namen, in ballingschap vergezellen. Dezen vestigden zich te Wezel, waar hij zich oefende in de oude talen. Nadat zij in 1572 in het bezit hunner verbeurd verklaarde goederen hersteld waren, keerde in 1577 ook *Rombout* terug naar zijn geboortestad, studeerde te Leiden en werd aldaar in 1584 tot doctor in de rechten bevorderd. De regeering van Leiden droeg hem in 1590 de ambten op van raad en pensionaris der stad, terwijl de curatoren der hoogeschool hem tot secretaris benoemden. In 1596 werd hij lid van den Hoogen Raad van Holland en Zeeland. In 1608 werd hij met zijn ambtgenoot *Leonard de Voogd* en met *Nicolaas Cromhout*, raad in den Hove van Holland, naar Amsterdam gezonden, om deze stad tot het sluiten van een bestand met Spanje over te halen, en hij zag zijn zending met den gewenschten uitslag bekroond. In 1611 vormde hij met *Jacob van Wassenaer*, heer *van Obdam*, en dr. *Dirk Bas*, burgemeester van Amsterdam, het gezantschap naar de Hoven van Denemarken en Zweden, om zoo mogelijk een einde te maken aan den oorlog tusschen die beide Staten. In 1617 werd *Hogerbeets* gewikkeld in de godsdienstwisten. Het aanbod van Leiden, om er weder als pensionaris op te treden, aanvaardde hij met blijdschap. In dit ambt nam hij opnieuw zitting in de vergadering der Staten en was met *Hugo de Groot* een ijverig medewerker van *Oldenbarneveldt* tot handhaving der gewestelijke souvereiniteit. Hierdoor haalde hij zich het misnoegen van prins *Maurits* op den hals; hij werd den 29sten Augustus 1618 op last der Algemeene Staten in hechtenis genomen. De regeering van Leiden verzocht prins *Maurits*, dat haar pensionaris onder borgtocht mocht ontslagen worden, daar hetgeen hij gedaan had, geschied was op haar last, terwijl tevens volgens de stadsprivilegiën de gevangene te Leiden moest terechtstaan. De stadhouder verwees haar naar de Staten en was tot geen toegevendheid te bewegen.

Hogerbeets werd veroordeeld tot levenslange gevangenisstraf met verbeurdverklaring zijner goederen en met *De Groot* naar Loevestein overgebracht. Hier bleef hij van 1619 tot 1625. Toen verwisselde *Frederik Hendrik* zijn gevangenis met het huis Te Weer bij Wassenaar. *Hogerbeets* overleed echter 5 weken daarna, den 7den September 1625, nadat zijn echtgenoote *Hillegonda Wentzen* reeds op Loevestein bezweken was.

Hogerbeets schreef „Korte inleiding tot de practijk voor de Hoven van Justitie in Holland", en achter de „Inleiding tot de Hollandsche rechtsgeleerdheid" (1693) van *De Groot* vindt men van hem: „Van het aanleggen en volvoeren van processen voor de respectieve Hoven van Justitie in Holland, verklaard en uitgebreid door een Hollandsch rechtsgeleerde". In den catalogus van *Gronovius* wordt vermeld: „Copie van een geschrift van wijlen den heer mr. Hogerbeets, tot gedachtenis aan zijne kinderen opgesteld", terwijl hij ook nog een aantal andere handschriften heeft nagelaten. Men heeft brieven van hem in de „Praestantium ac eruditorum virorum epistolae" (Amsterdam 1664), in de „Brieven van verscheyde vermaerde en geleerde mannen dezer eeuw" (1662) en elders.

Hogg, *James*, bijgenaamd *de Schaapherder van Ettrick*, een Schotsch dichter, in December

Digitized by Google

1770 in het dorp Ettrick geboren, was een zoon van een behoeftigen schapenfokker en deed zelf reeds vroeg dienst als schaapherder. De sagen en liederen van zijn vaderland ontvlamden echter zijn verbeelding, zoodat hij dichtte zonder te kunnen lezen of schrijven. Met moeite leerde hij dit laatste om zijn gedichten te kunnen opteekenen. Door *Walter Scott* aangemoedigd, deed hij een bundel zijner gedichten onder den titel van „Border minstrelsy" voor eigen rekening drukken, wat hem een aanmerkelijk geldelijk verlies berokkende. Daarentegen brachten: „The mountain bard" en zijn: „Essay on sheep" hem 300 pond sterling op. Nadat hij in verkeerde ondernemingen ook dit geld verloren had, begaf hij zich in 1810 naar Edinburgh, waar hij het weekblad „The Spy" in het licht gaf, dat echter spoedig ophield te bestaan. Daarna verschenen van hem: „The Queen's wake" (1813), „The poetic mirror" (1814), „The pilgrims of the Sun" (1815) en „Mador of the moor" (1816), verder legenden en schetsen van het Schotsche volkskarakter in proza, zooals: „The brownie of Bodsbeck" (1817), „Winterevening tales" (1820), „The three perils of man" (1822), „The three perils of woman" (1823), benevens een aantal andere, die hij onder den titel van „The shepherds calendar" (2 dln, 1829) tot een bundel vereenigde. Hoewel deze werken een groot debiet vonden, had hij aanhoudend met bittere armoede te kampen, tot de hertog *van Buccleugh* hem een onbezwaarde hoeve bezorgde, waar hij onbekommerd het episch gedicht: „Queen Hynde" voltooien en „A queer book" (1832), met gedichten tegen de emancipatie der R.-Katholieken schrijven kon. De eerbewijzen, die hem bij een bezoek te Londen ten deel vielen, brachten hem echter weder op den verkeerden weg. Hij waagde zich aan het pachten van uitgestrekte landen en leed groote verliezen. Ook een uitgave zijner verzamelde werken bracht hem niets op daar de uitgever bankroet ging, zoodat hij den 21sten November 1835 in behoeftige omstandigheden overleed. Hij schreef nog: „The domestic manners and private life of Walter Scott" (1834) en „Tales of the wars of Montrose" (1835).

Hogg, *Robert,* een Engelsch tuinbouwkundige, in 1818 te Dunse in Schotland geboren, is met *Joseph Paxton* de stichter der Britsche Pomological Society, die later overging in de Royal Horticultural Society. Hij schreef: „Manual of fruits" (1848), „British pomology" (1851), „The dahlia" (1852), „The vegetable kingdom and its products" (1858), „Fruit manuel" (5de druk 1884) en „The wild flowers of Great Britain"" (met *Johnson* en *Smith*, 11 dln., 1863—1880).

Hogland of *Högland* is de naam van het grootste eiland in de Finsche Golf. Het behoort tot het Russische gouvernement Wiborg en bestaat uit graniet, hier en daar met teelaarde bedekt. Het vertoont zich uit zee als een rotsklomp met steile wanden. De bosschen, die op sommige plaatsen verrijzen, verdwijnen meer en meer en worden door weiden vervangen. Men heeft er een kerk, twee vuurtorens en 845 inwoners, die zich met scheepvaart en visschvangst bezig houden.

Hogshead is een Engelsche maat, groot ½ *tun*, voor ale en bier = 54, in de koloniën en de Vereenigde Staten van Noord-Amerika voor ale = 48, voor bier = 54, voor andere vloeistoffen = 63 gallons.

Hohenfriedberg, een stadje in de Pruisische provincie Silezië, telt (1910) 707 inwoners en is bekend geworden door den slag van 4 Juli 1745, waarin *Frederik II* de overwinning behaalde op de Oostenrijkers en Saksers onder prins *Karel van Lotharingen* en hertog *Johann Adolf van Saksen-Weissenfels.*

Hohenheim bij Stuttgart is een beroemde hoogeschool voor landbouw, en — tot 1881 — ook voor boschcultuur. Zij verheft zich op een Württembergsch domein, dat voorheen toebehoorde aan een beroemd adellijk geslacht, waaruit ook *Theophrastus Paracelsus* gesproten was. In 1768 viel het ten deel aan hertog *Karel Eugenius,* die er een kasteel bouwde, dat in grootte en in parken wedijveren zou met het slot te Versailles. Na den dood van den hertog kwam al die heerlijkheid spoedig in verval, zoodat het gebouw in 1814 dienen moest tot een militair hospitaal. In 1817 werd Hohenheim bestemd tot een landbouwschool, en *von Schwerz* opende deze in 1818 als directeur. De inrichting, door den koning ondersteund, ontving zelfs uit het buitenland een druk bezoek, en in 1820 verlegde men ook de school voor boschcultuur uit Stuttgart daarheen. Zij omvat een groot landbouwbedrijf, een landbouwproefstation, een proefstation voor zaadcontrôle en een voor landbouwwerktuigen, een landbouw- en een tuinbouwschool en voorts een fabriek van landbouwwerktuigen, die veel tot de verbreiding van goede werktuigen heeft bijgedragen. De inrichting beschikt over uitstekende verzamelingen van natuurproducten en werktuigen, over proefvelden en tuinen en over een uitgebreide bibliotheek.

Hohenheim, *Francisca Theresia* rijksgravin *von.* Zie *Karel Eugenius,* hertog *van Württemberg.*

Hohenlinden, een dorp in Opper-Beieren, telt (1910) 1002 inwoners en is bekend door de overwinning, die de Fransche generaal *Moreau* er den 3den December 1800 behaalde op aartshertog *Johan.*

Hohenlohe, vroeger een graafschap, later een vorstendom in Franken, werd in 1806 door de acte van den Rijnbond als zoodanig opgeheven en gedeeltelijk aan *Württemberg,* gedeeltelijk aan Beieren toegewezen. Het had een oppervlakte van ongeveer 1800 v. km. Het oude geslacht der heeren *von Hohenlohe* bezat aanzienlijke goederen. De stamvader was graaf *Gottfried,* een vertrouweling van *Frederik II.* Zijn zonen waren stamvaders der lijnen *Hohenlohe-Brauneck,* die reeds in het 4de lid uitstierf, en *Hohenlohe-Holloch.* Deze laatste verdeelde zich in 1940 door de zonen van *Kraft II* in de lijnen *Hohenlohe-Hohenlohe* en *Hohenlohe-Speckfeld,* van welke de eerste in 1412 uitstierf, terwijl haar eigendom door erfdochters op andere geslachten overgingen. Eerst *George,* een telg der 2de lijn en de stamvader der thans noch bloeiende lijnen, stelde in 1510 een familiewet vast, om de herhaling van iets dergelijks in de toekomst te verhoeden. Zijn zonen stichtten in 1551 de beide hoofdlijnen *Hohenlohe-Neuenstein* en *Hohenlohe-*

Digitized by Google

Waldenburg, welke thans nog bestaan. De eerste wend in 1764, de tweede in 1744 in den Rijksvorstenstand opgenomen.

De eerste hoofdlijn, *Hohenlohe-Neuenstein*, den Protestantschen godsdienst belijdende, verdeelde zich weder in de lijnen *Hohenlohe-Neuenstein-Oehringen* en *Hohenlohe-Neuenstein-Langenburg*, van welke de eerste zich weder splitste in de takken *Hohenlohe-Weickersheim*, die in 1756 met den stichter uitstierf, en *Hohenlohe-Oehringen*, die in 1805 verdween, waarna haar bezittingen ten deel vielen aan de lijn *Hohenlohe-Neuenstein-Langenburg*, welke uit 3 takken bestaat, namelijk 1. *Hohenlohe-Langenburg* met het vorstendom van dien naam en het graafschap Gleichen, vertegenwoordigd door vorst *Ernst*, den 18den September 1863 geboren, van 1907 tot 1911 lid van den Rijksdag. 2. *Hohenlohe-Oehringen* (voorheen *Hohenlohe-Ingelfingen*), vertegenwoordigd door vorst *Christiaan Kraft von Hohenlohe-Oehringen*, hertog *van Ujest* (geboren 21 Maart 1848), zoon van *Friedrich Wilhelm Eugen Karl Hugo*. Diens oom, prins *Adolf van Hohenlohe-Ingelfingen*, geboren in 1797, stond in 1862 korten tijd aan het hoofd van het Pruisische Kabinet en overleed in 1873; en 3. *Hohenhole-Kirchberg*, die in 1861 uitstierf.

De tweede hoofdlijn, *Hohenlohe-Waldenburg*, die R.-Katholiek bleef en in 1757 de Phoenixorde stichtte, welke ook nu nog aan leden van dat geslacht wordt uitgereikt, verdeelde zich in 2 takken. De eerste van deze is die van *Hohenlohe-Waldenburg-Bartenstein*, waartoe vorst *Ludwig Aloysius von Hohenlohe* behoorde. Deze, geboren den 18den Augustus 1765 en een tegenstander van *Napoleon*, trad na diens val in Franschen dienst, streed in Spanje, werd maarschalk en pair van Frankrijk en overleed den 31sten Mei 1829, nadat hij reeds in 1806 het vorstendom *Hohenlohe-Bartenstein* had afgestaan aan zijn zoon, met wien deze tak uitstierf, zoodat zijn goederen aan de zijlijn *Hohenlohe-Bartenstein-Jagstberg* vervielen. Deze stierf echter op haar beurt reeds den 15den September 1898 uit met den dood van vorst *Albert* (geboren 22 November 1842), terwijl diens broeder *Karel* (geboren 2 Juli 1837) krachtens de familiewet hem in het vorstendom Hohenlohe-Bartenstein opvolgde. Na diens overlijden (23 Mei 1877) volgde zijn zoon *Johannes* op (geboren 20 Augustus 1863).

De tweede tak is die van *Hohenlohe-Waldenburg-Schillingfürst*, die zich in de broeders *Karl Albrecht* en *Franz Joxef* († in 1843 en 1841) wederom in 2 lijnen splitste. De eerste wordt vertegenwoordigd door vorst *Friedrich Karl von Hohenlohe-Waldenburg-Schillingfürst*, geboren den 26sten September 1846, de tweede door vorst *Philipp Ernst zu Hohenlohe-Schillingfürst*, geboren den 5den Juni 1858 en tevens prins *van Ratibor* en *Korvey*.

Hohenlohe, Philip, graaf *von*, heer *von Langenburg*, den 17den Februari 1550 geboren, trad in het huwelijk met een zuster van *Willem I*, prins *van Oranje*, en begaf zich in 1575 naar de Nederlanden, waar hij aan verschillende kleine ondernemingen met afwisselend succes deel had. In 1580 werd hij door *Rennenberg* bij Bourtangen verslagen. Na den dood van prins *Willem I* benoemden de Staten van Holland en Zeeland hem tot algemeen veldoverste. Zijn aanslag op 's-Hertogenbosch mislukte, die op Liefkenshoek gelukte. Toen *Leicester* landvoogd werd, liet hij *Hohenlohe* het algemeen luitenantschap aanbieden, doch deze bedankte en verkoos onder de Staten te dienen. Voorspoedig streed hij in het zuiden des lands tegen de Spanjaarden. In 1586 veroverde hij een der schansen voor Zutfen en werd daarbij gewond. Prins *Maurits* en *Hohenlohe* deden daarna een inval in Brabant om *Parma* van het door dezen belegerde Sluis te verwijderen. Zij plunderden en verbrandden vele dorpen, doch trokken terug bij de komst van *Haultepenne*. Toch sloeg *Hohenlohe* het beleg voor de schans Engelen, waar hij aangevallen werd door *Haultepenne*, die er het leven verloor. *Hohenlohe* veroverde die schans en gaf haar den naam van Crèvecoeur (Hartzeer). Zijn aanslag op 's-Hertogenbosch mislukte.

Te vergeefs werden er pogingen aangewend om hem met *Leicester* te verzoenen. *Hohenlohe* vroeg nu eervol ontslag met verlof naar Duitschland of naar Denemarken te vertrekken. Hij betuigde daarbij, dat hij voor zich zelf niets begeerde, maar verlangde, dat de steden, die hij ontruimde, onder het gezag zouden gesteld worden van de Staten en van prins *Maurits*, met herstel der voorrechten en vrijheden, welke zij onder *Willem I* genoten hadden. Hij bleef echter bij het Staatsche leger en bevond zich in 1593 met *Maurits* bij het beleg van Geertruidenberg. Het laatste krijgsbedrijf van *Hohenlohe* was de verovering van Gennep in 1599. Hij overleed kinderloos te IJselstein den 5den Maart 1606.

Hohenlohe, Friedrich Ludwig, vorst *von Hohenlohe-Ingelfingen*, generaal in Pruisischen dienst, den 31sten Januari 1746 geboren, was in 1778 kolonel. In 1794 behaalde hij een overwinning bij Kaiserslautern, en na den vrede van Bazel in 1795 werd hij belast met het opperbevel over het neutraliteitscordon aan de Eems. In hetzelfde jaar werd hij opvolger van zijn vader in het vorstendom Hohenlohe, in 1798 generaal der infanterie, in 1804 stadhouder der Frankische vorstendommen en daarna inspecteur-generaal te Breslau. In 1805 verkreeg hij door erfenis de goederen der lijn *Hohenlohe-Langenburg-Oehringen*. Toen in 1806 de Pruisen tegen de Franschen te velde trokken, was hij aanvoerder van het korps tusschen de Saale en het Thuringerwoud. Hij maakte den slag en nederlaag bij Jena mede. Op dezen zelfden dag werd de hertog *van Brunswijk* bij Auerstädt doodelijk gewond. *Hohenlohe* kreeg nu het opperbevel en bracht het overschot van het Pruisische leger naar de Oder. Door den vijand in het nauw gebracht, gaf *Hohenlohe* zich den 22sten October 1806 bij Prenglau over. Deze ramp werd hem zeer kwalijk genomen. Hij nam ontslag, begaf zich naar zijn goederen, vertoefde eenigen tijd in Frankrijk, keerde in 1808 naar Duitschland terug en overleed den 15den Februari 1818.

Hohenlohe, Alexander Leopold Franz Emmerich, prins *von Hohenlohe-Waldenburg-Schillingfürst*, den 17den Augustus 1794 te Kupferzell bij Waldenburg geboren, was het 18de kind uit het huwelijk van *Karl Albrecht* en de dochter

Digitized by Google

van een Hongaarsch edelman, *Judith*, vrijvrouwe *van Révicsky*. Reeds als eenjarig kind verloor hij zijn vader. Door zijn moeder aan de Kerk gewijd, ontving hij zijn opleiding van den voormaligen Jezuïet *Riel*, bezocht achtereenvolgens het Theresianum te Weenen, de academie te Bern, het aartsbisschoppelijk seminarium te Weenen, het seminarium te Tyrnau en voltooide te Ellwangen zijn godgeleerde studiën. Nadat hij een jaar kanunnik te Olmütz geweest was, werd hij in 1815 tot subdiaconus en kort daarna tot priester gewijd. In 1816 deed hij een reis naar Rome, werd er lid van eenige Kerkelijke vereenigingen en begaf zich in 1817 naar Beieren. Hier beschuldigde men hem van Jezuïetisme, doch het volk prees hem als een vroom man en een welsprekend leeraar. In 1820 werd hij door een boer, *Martin Michel* geheeten, overgehaald om door middel van gebeden als wonderdoener op te treden. Toen te Bamberg de gezondheidscommissie er zich mede bemoeide, ging hij naar Hongarijë. Hij werd domheer en in 1829 groot-proost in het kapittel te Peterwardein, en in 1844 bisschoptitulair van Sardicae. Hij overleed te Vöslau bij Weenen den 14den November 1849.

Zie: *Weller*, Geschichte des Hauses Hohenlohe (2 dln. 1904—1908).

Hohenlohe, *Friedrich Karl Joseph*, vorst *zu Hohenlohe-Waldenburgh-Schillingsfürst*, een geneesheer en zegelkundige, den 5den Maart 1814 te Stuttgart geboren, was luitenant-generaal en adjudant-generaal van den keizer van Rusland en overleed den 26sten December 1884 te Kupferzell. Hij schreef: „Das Hohenlohische Wappen" (1859), „Sphragistisches Album. Mittelalterliche Siegel der gegenwärtig noch blühenden Geschlechter des hohen deutschen Adels" (1859—1866, 4 stukken), „Mittelalterliche Frauensiegel", „Zur Geschichte des Fürstenbergischen Wappens" (1860), „Der sächsische Rautenkranz" (1863), „Das Heraldische Pelzwerk" (2de druk 1876), „Ueber den Gebrauch der heraldischen Helmzierden im Mittelalter" (1868) en „Dreihundert mittelalterliche Siegel" (1882).

Hohenlohe, *Chlodwig Karl Viktor*, vorst *zu H-Schillingsfürst*, prins *van Ratibor en Korvei*, Duitsch Rijkskanselier, den 31sten Maart 1819 te Rotenburg geboren, studeerde te Göttingen, Heidelberg en Bonn in de rechten en bekleedde daarna rechterlijke betrekkingen te Potsdam en Breslau. Daar zijn oudere broeder, *Viktor*, in 1845 de heerlijkheden Ratibor en Korvei als hertog *van Ratibor* kreeg, nam hij het bestuur der heerlijkheid Schillingsfürst op zich en werd lid van den Beierschen Rijksraad, waarin hij een nationale, Pruisen vijandige richting volgde. Sedert 1849 gezant te Londen, sloot hij zich na den oorlog van 1866 bij Pruisen aan, werd den 31sten December 1866 Beiersch minister-president en stond als zoodanig een federatieve vereeniging der Zuid-Duitsche staten met den Noord-Duitschen Bond voor. *Hohenlohe* vervulde alle plichten, die het gevolg waren van het in 1866 met Pruisen gesloten verbond en reorganiseerde het Beiersche leger naar Pruisisch voorbeeld. Toen hij echter de school niet langer onder toezicht der Kerk wilde houden en den 9den April 1869 de Europeesche regeeringen tot een gemeenschappelijk optreden tegen de Roomsche plannen in zake het Vaticaansche Concilie uitnoodigde, haalde hij zich den haat der ultramontanen op den hals. Toen dezen bij de verkiezingen van 1869 6 stemmen meerderheid kregen, vroeg hij zijn ontslag, doch bleef op verzoek des konings tot Januari 1870 aan, toen zoowel de Eerste als de Tweede Kamer een motie van wantrouwen tegen hem aannamen. Hij bevorderde in 1870 Beieren's deelneming aan den oorlog, stemde voor het aannemen der Rijksgrondwet en werd lid en ondervoorzitter van den eersten Rijksdag. In Mei 1874 vertrok hij als gezant naar Parijs, bracht verbetering in de betrekkingen tusschen beide mogendheden, woonde het Congres van Berlijn (1878) als Duitsch vertegenwoordiger bij, werd in Juli 1885 stadhouder van Elzas-Lotharingen en trachtte door beleid en takt de bevolking met het Duitsche bestuur te verzoenen. Einde Oct0ber 1894 tot Rijkskanselier en president van het Pruisische staatsministerie benoemd, verwierf hij door zijn buitenlandsche politiek het vertrouwen der nationaalgezinde partijen; onder zijn kanselierschap werd in 1897 Kiautsjau bezet, in 1898 Samoa verworven en werden in 1899 de Karolinen, Palaueilanden en Marianen van Spanje gekocht. Op dringend verzoek werd hij den 17den October 1900 van zijn ambten ontheven. Hij trok zich uit het openbaar leven terug en overleed te Ragaz den 6den Juli 1901. Zijn gedenkschriften, in 1906 door zijn zoon *Alexander* uitgegeven, verwekten in en buiten het Duitsche Rijk veel opschudding.

Hohenlohe, Gustaaf Adolf, prins *zu Hohenlohe-Schillingsfürst*, broeder van den voorgaande en kardinaal-bisschop te Rome, den 26sten Februari 1823 te Rotenburg geboren, studeerde te Bonn, Breslau en München, zette zijn studiën voort te Rome en ontving in Januari 1849 te Gaëta de priesterwijding. In 1866 werd hij kardinaal. Na de inneming van Rome door de Italiaansche troepen den 20sten September 1870 vroeg *Hohenlohe*, dien men als een tegenstander der Jezuïeten beschouwde, een langdurig verlof en keerde eerst in 1876 terug naar Rome. *Bismarck*'s voornemen om het Duitsche Rijk door kardinaal *Hohenlohe* te doen vertegenwoordigen bij den H. Stoel, leed schipbreuk op den tegenstand van den Paus, waarna die gezantschapspost onbezet bleef en in 1874 verviel. *Leo XIII* echter benoemde den kardinaal in Mei 1879 tot bisschop van Albano en tot aartspriester der patriarchale Basilica Liberiana. Meermalen werd hij geraadpleegd bij de onderhandelingen over een modus vivendi met het Duitsche Rijk. In 1884 werd hij aartspriester in de Sta Maria Maggiore te Rome, waar hij den 30sten October 1896 overleed.

Hohenlohe, Herman, vorst *zu Hohenlohe-Langenburg*, graaf *von Gleichen*, den 31sten Augustus 1832 te Langenburg in Württemberg geboren, studeerde te Berlijn in de rechten, trad eerst in Württembergschen, daarna in Oostenrijkschen krijgsdienst, nam in 1859 deel aan den veldtocht in Italië, werd in 1862 generaal in Baden en trok als zoodanig in 1870—1871 tegen Frankrijk te velde Sedert 1860 is hij erfelijk lid van de Eerste Kamer in Württemberg en sedert 1871 lid van den Duitschen Rijksdag. Deze benoemde hem

Digitized by Google

in 1878 tot tweeden vice-president. Voor een herkiezing voor die betrekking in 1879 bedankte hij. Ook was hij president van de door hem gestichte Deutsche Kolonialgesellschaft tot hij den 5den November 1894 tot stadhouder van Elzas-Lotharingen benoemd werd. Den 8sten October 1907 vroeg en verkreeg hij ontslag. Gedurende zijn ambtstijd werd de dictatuur in Elzas-Lotharingen afgeschaft. In 1862 was hij getrouwd met prinses *Leopoldine van Baden*, die in 1903 is overleden. Hij was verwant met de Keizerin, daar zijn zuster met hertog *Frederik van Sleeswijk-Holstein-Sonderhausen-Augustenburg* was gehuwd. Den 9den Maart 1913 is hij overleden.

Hohenlohe, prins *Kraft von Hohenlohe-Ingelfingen*, den 2den Januari 1827 te Koschentin geboren, werd in 1845 artillerie-luitenant, in 1854 kapitein bij den generalen staf en militair attaché te Weenen, in 1856 koninklijk vleugeladjudant, in 1864 majoor, voerde in 1866 en 1870—1871 de garde-artillerie-brigade aan, onderscheidde zich bij St. Privat en Sedan en leidde in December 1870 den artillerie-aanval op Parijs. Sedert 1868 generaal-majoor, werd hij in 1871 inspecteur-generaal, in 1873 commandant der 12de divisie, in 1875 adjudant-generaal van den keizer, in 1883 infanterie- en in 1889 artillerie-generaal. Hij overleed den 16den Januari 1892 te Dresden. Hij schreef: „Militärische Briefe", „Strategische Briefe" (2 dln., 1887), „Gespräche über Reiterei" (1887) en „Aus meinem Leben" (1897).

Hohenschwangau, een dorp in het Beiersche district Zwaben en in het arrondissement Füssen, ligt in een prachtig Alpengewest, 5 km. ten zuidoosten van Füssen. Het telt (1910) 1070 inwoners, maar is bekend wegens het aldaar gelegen, evenzoo genoemde kasteel van den koning van Beieren, dat zich op de grens van Beieren, Zwaben en Tirol tusschen meren en berggevaarten verheft. De oude Schwanganburchten (Vorder- en Hinterhohenschwangen) lagen aan de helling van den Neudeckberg en zijn reeds lang tot puin vervallen. In plaats van deze verkreeg het daartegenover, op den Marmorberg gelegen kasteel Schwanstein (894 m. hoog) den naam van Hohenschwangau. In 1832 werd de toenmalige kroonprins, later koning *Max II van Beieren*, bezitter van den bouwval en deed door *Quaglio, Ohlmüller* en *Ziebland* den burcht in zijn oorspronkelijken toestand herstellen, waarna deze door onderscheiden kunstenaars werd versierd. Koning *Lodewijk II* was gewoon er jaarlijks geruimen tijd te vertoeven.

Hohenstaufen, een vorstelijk geslacht, dat van 1138 tot 1254 den Duitschen Keizerstroon bekleedde en in 1268 met *Konradijn* in mannelijke lijn uitstierf. De stamvader is *Frederik van Buren*, alzoo genoemd naar het dorp Buren (thans Wäschenbeuren) in Württemberg. Hij leefde in het midden der 11de eeuw, vertrok uit het dal naar den Staufen, die hem toebehoorde, en ontleende aan dien berg en het daarop gestichte slot den naam van *Hohenstaufen*. Zijn zoon *Frederik van Staufen zu Hohenstaufen*, was een aanhanger van keizer *Hendrik IV* en gedroeg zich in den slag bij Mersenburg (1080) zoo dapper, dat de keizer hem met het hertogdom Zwaben beleende, hem zijn dochter *Agnes* ten huwelijk gaf, en hem tijdens zijn afwezigheid in Italië het bewind over Duitschland toevertrouwde. Hierin is het begin te zoeken van de grootheid van zijn Huis, maar tevens van een langdurigen strijd tegen de *Welfen*. *Berthold*, de zoon van den tegenkoning *Rudolf* en *Berthold van Zähringen* betwistten hem zijn hertogdom, doch hij werd daarmede, na een langdurigen strijd, in 1097 nogmaals plechtig beleend. Hertog *Frederik* liet in 1105 twee zonen na, en keizer *Hendrik V* erkende dadelijk den oudsten, *Frederik II*, als hertog van Zwaben en beleende den jongsten, *Koenraad*, met het hertogdom Franken. De beide broeders steunden den keizer in den investituurstrijd. Na den dood van *Hendrik V* maakte *Frederik* aanspraak op den troon, maar *Lotharius de Sakser* werd gekozen. Deze vorderde de goederen terug, welke *Frederik* onder *Hendrik V* bekomen had, en hierdoor ontstond een oorlog, waarin aanvankelijk de kans gunstig scheen voor *Lotharius*, die door machtige bondgenooten ondersteund werd. Weldra echter kwam *Koenraad van Hohenstaufen* uit het Heilige Land terug, volbracht een stouten tocht over de Alpen en deed zich in 1128 te Monza kronen tot koning van Italië. Daar hij er echter zijn gezag tegenover de *Welfen* en den paus niet kon handhaven, terwijl in Duitschland de macht zijner tegenstanders dagelijks toenam, zagen de beide broeders zich in 1135 genoodzaakt, vergiffenis te vragen van den keizer. Deze was gereed die te verleenen, en op den Rijksdag te Mühlhausen deed *Koenraad* afstand van de Italiaansche Kroon, doch behield den eersten rang onder de hertogen, terwijl aan hem en aan zijn broeder alle bezittingen werden teruggegeven. Daarop vergezelden zij *Lotharius* naar Italië, en na den dood van *Lotharius* werd *Koenraad (III)* tot Duitsch koning gekozen en te Aken gekroond (1138). De strijd met de *Welfen* begon weder, toen *Koenraad* van den Welfschen Hertog *van Saksen, Hendrik den Trotsche*, verlangde dat hij van de beide hertogdommen Beieren en Saksen, waarmede hij beleend was, dit laatste zou afstaan, en hem, toen hij zulks weigerde, in den Rijksban deed en van al zijn leenen vervallen verklaarde. *Hendrik* overleed in 1139. Zijn broeder *Welf VI* werd in 1140 bij Weinsberg door *Koenraad III* verslagen. Deze nam deel aan den 2den Kruistocht (1147—1149), die geen succes had. Hij overleed den 15den Februari 1152 te Bamberg. Tot zijn opvolger werd gekozen zijn broeders zoon *Frederik I Barbarossa* (1152—1190). Het gelukte hem door zijn overwinning op *Hendrik den Leeuw*, dien hij zijn hertogdom ontnam en alleen Brunswijk en Luneburg liet behouden, de macht der *Welfen* in Duitschland te vernietigen. Door zijn voorspoed in Italië had hij den naijver van den paus opgewekt, en hierin ligt de oorzaak, dat de pogingen van zijn zoon en opvolger *Hendrik VI*, om de Duitsche kroon erfelijk te maken in zijn geslacht, trots de bewilliging van 50 Rijksstanden, schipbreuk leden, zoodat hij in 1196 niet dan met moeite zijn wensch bevredigd zag om zijn tweejarig zoontje *Frederik* tot opvolger te doen benoemen. 'e Pausen afkeer van de *Hohenstaufen* was de reden, dat na den dood van *Hendrik VI* (1197) de hertog *von Zähringen*

Digitized by Google

in verzet kwam tegen den tot rijksbestuurder benoemden *Philips von Zwaben*. Deze, een oom van den minderjarigen *Frederik*, dong nu zelf naar de koninklijke waardigheid, en zou in den strijd tegen *Otto IV*, die wederom door den paus op den voorgrond was geplaatst, het gezag gehandhaafd hebben, indien hij niet in 1208 door de hand van een moordenaar gevallen was. Nu kwam *Otto IV* aan het bewind, doch toen hij in Italië zijn keizerlijke rechten wilde doen gelden, haalde hij zich zoozeer het ongenoegen van paus *Innocentius III* op den hals, dat deze den jeugdigen *Frederik*, koning *van Sicilië*, in zijn bescherming nam, *Otto* in den ban deed, en een groote partij in Duitschland tegen hem ophitste. *Frederik* begaf zich nu naar Duitschland, deed zich te Aken als *Frederik II* kronen en werd na de nederlaag van *Otto* bij Bouvines (1214) alleenheerscher in Duitschland.

Aanvankelijk schenen alle omstandigheden de verheffing van zijn Huis te begunstigen. De bezittingen van den hertog *von Zähringen* vielen hem ten deel; hij herkreeg de familiegoederen, door zijn oom *Philips* vervreemd, streed voorspoedig in Italië en verwierf zonder moeite, dat zijn zoon *Hendrik* hem zou opvolgen. Toen men echter te Rome zijn grootsch plan begon te doorgronden, n. l. om een erfelijk Roomsch-Duitsch keizerrijk te stichten, waarvan het zwaartepunt in Italië zou worden geplaatst, verzetten de *Welfen* zich daartegen door oproer te verwekken in de steden van Noordelijk-Italië, door onderscheiden tegenkoningen in Duitschland te steunen, door samenzweringen te smeden tegen zijn leven en door hem bij herhaling den banvloek naar het hoofd te slingeren. Door zijn geestkracht handhaafde hij de grootheid van het *Huis der Hohenstaufen*, maar bij zijn dood neigde het ten val. Nog gedurende zijn leven (1237) had hij zijn tweeden zoon *Koenraad* te Spiers tot Roomsch koning doen kiezen, omdat de oudste zich door verzet tegen zijn vader dat voorrecht onwaardig had gemaakt. *Koenraad IV* werd dan ook bij het overlijden van zijn vader (1250) door de meeste steden als koning erkend. Doch de tegenkoningen en vijanden, die op aansporing van den paus tegen hem opstonden, en de banvloek, die op hem rustte, verlamden in Duitschland zijn macht, zoodat hij zich naar Italië begaf, om zijn erfgebied Apulië en Sicilië in bezit te nemen. Hier werd hij door zijn dapperen halfbroeder *Manfred* met kracht ondersteund. Hij overleed in 1254, vermoedelijk door vergif. Zijn eenige zoon *Koenraad*, gewoonlijk *Konradijn* genaamd, was nu de eenig overgebleven telg der *Hohenstaufen*. Terwijl hij onder de voogdijschap van zijn oom, hertog *Lodewijk van Beieren*, opgroeide, poogde *Manfred* zijn erfdeel in Italië te bewaren. Toen deze later zelf den troon van Sicilië beklommen had (1258), riep de paus, volhardend in zijn voornemen om de *Hohenstaufen* ten val te brengen, *Karel van Anjou* te hulp. In den slag bij Beneventum (26 Februari 1266) verloor *Manfred*, door zijn Rijksgrooten en door een gedeelte van het leger verlaten, het leven. Het wreede bestuur van *Karel* wekte intusschen grooten afkeer, zoodat er een machtige partij ontstond, welke *Konradijn* uitnoodigde den vaderlijken troon te beklimmen. Hij gaf daaraan gehoor, maar *Karel van Anjou* bracht hem den 23sten Augustus 1268 bij Tagliacozzo een geduchte nederlaag toe, nam hem gevangen en deed hem den 29sten October 1268 te Napels met zijn vriend *Frederik* van Baden, door beulshanden om het leven brengen. Van de overige nakomelingen der *Hohenstaufen* overleed *Enzio*, koning van Sardinië, een zoon van *Frederik II*, te Bologna in den kerker (1272), en de drie zonen van *Manfred* eindigden eveneens hun leven in de gevangenis. *Margareta*, dochter van keizer *Frederik II*, sloot een ongelukkig huwelijk met *Albrecht den Ontaarde*, en *Constance*, dochter van *Manfred*, trad in het huwelijk met *Peter III*, koning van Aragon, die zich in 1282 meester maakte van Sicilië en wraak nam over den dood van *Konradijn*. Diens bezittingen waren na zijn dood ten deel gevallen aan Beieren, Baden en Württemberg.

Literatuur: Von Raumer, Geschichte der Hohenstaufen und ihrer Zeit (5de druk Leipzig 1878, 6 dln.); *Jastrow und Winter*, Deutsche Geschichte im Zeitalter der Hohenstaufen (Stuttgart, 1897—1901, 2 dln.); *Hampe*, Beiträge zur Geschichte der letzten Staufer (2de druk Leipzig 1912).

Hohentwiel, een geïsoleerde, 689 m. hooge phonolietkegel, is een Württembergsch enclave in Baden met een prachtig uitzicht op het Bodenmeer en de Alpen en met de ruïnen van een oude, vroeger beroemde bergvesting. De Hohentwiel was ± 980 de residentie der geleerde hertogin *Hedwig van Alemannië*, wier leven aan den dichter *Scheffel* stof gaf voor zijn bekenden roman „Ekkehard", en kwam in 1538 in het bezit van Württemberg. In 1800 gaf de commandant de vesting aan den Fransehen generaal *Vandamme* over, die haar in de lucht deed vliegen.

Hohenwart, *Karl Sigmund*, graaf, een Oostenrijksch staatsman, den 12den Februari 1824 geboren, werd gouverneur van Fiume, raad van den stadhouder te Trente, in 1860 districtbestuurder te Laibach, in 1867 stadhouder in Karinthië, in 1868 stadhouder te Linz en den 1sten Februari 1871 eerste minister en minister van Binnenlandsche Zaken. Reeds den 30sten October van dat jaar legde hij de portefeuille neder, daar zijn voorstel, om een zelfstandig koninkrijk Bohemen te stichten, grooten tegenstand ontmoette. Sedert 1873 was hij lid van den Rijksraad en leider van het rechter centrum. In 1885 werd hij voorzitter der Rekenkamer, in 1897 lid van het Heerenhuis. Hij overleed te Weenen den 26sten April 1899.

Hohenzollern of *Zollern*, een bergslot in het Pruisische vorstendom Hohenzollern-Hechingen, verheft zich nabij de stad Hechingen op den Zollerberg, een steil, kegelvormig gevaarte, dat 300 m. boven de stad verrijst. Dat slot werd vroeger *Zolre* geheeten en is het stamslot van het Huis *Hohenzollern*. Het is gebouwd in de 11de eeuw, doch uit dien tijd is slechts een kapel overgebleven. In 1423 werd het door de Zwabische Rijkssteden veroverd en verwoest, doch in 1454 weder opgebouwd. In den Dertigjarigen Oorlog werd het echter wederom vernield door de Zweden en de Württembergers, doch *Frederik*

Digitized by Google

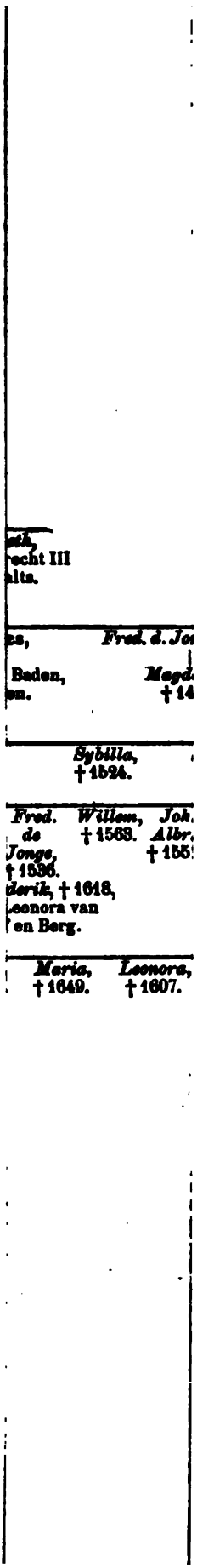

Digitized by Google

an Brandenburg-Schwedt enz.
t, † 1688.
eswijk-Holstein-Sonderburg-Glücksburg.

Brandenburg-Sonnenb. *Albrecht*, † 1731, geh. m. Maria Dor. v. Kurland. | *Karel*, † 1695. | *Elisabeth*, † 1748. | *Lodewijk*, † 1734.

Frederik, † 1707. | *Karel*, † 1762. | *Sophia*, † 1751. | *Frederik*, † 1741. | *Willem*, † 1744.

rika, | *August*, † 1758, geh. m. Louise v. Brunswijk-Bevern. | *Hendrik*, † 1802. | *Ferdinand*, † 1813, geh. m. Louise v. Brunswijk.

c Karel, '67. | *Wilhelmina*, † 1820. | *George*, † 1759. | *Hendrik*, † 1790. | *Lodewijk*, † 1806. | *August*, † 1848.

Willem, † 1851. geh. m. Maria Anna van Hessen-Homburg. | *Julie*, † 1848. geh. m. Ferd. m. Anhalt-Köthen. | *Frederik Willem*, † 1850, geh. m. Mathilde vrijvrouwe van Massenbach.

Elise, † 1885. | *Waldemar*, † 1849. | *Maria*, † 1889, geh. m. Max. II Jos. v. Beieren. | *Frederik*, † 1892. | *Willem*, † 1892. | *Gustaaf*, * 1820.

inand, 806. | *Louise*, † 1870, geh. m. prins Fred. d. Nederlanden. | *Albrecht*, † 1872, geh. m. Marianna d. Nederlanden.

echt, 06. Maria v. Altenb. | *Alexandrine*, † 1906, geh. m. Willem v. Mecklenb.-Schw. | *Willem*, * 1854, geh. m. 1. Laura v. Saurma-Jeltsch, 2. Marg. zu Hohenlohe-Oehringen. | *Frederik*, * 1857, geh. m. Charl. v. d. Decken.

Albr., * 1882. | *Willem*, * 1884. | *Fred. Karel*, * 1895. | *Fred. Frans*, * 1896.

Albr. 6. | *Fred. Willem*, * 1880, geh. m. Agatha v. Ratibor.

Henriette, 912. | *Marianne*, * 1913.

Elisabeth, * 1879, geh. m. Eberh. graaf van Matuschka. | *Frederik*, * 1890.

r. Leopold, 865, geh. m. aise Soph. v. v.-Holst.-S.-Aug.

nd, | *Frederik Karel*, * 1893. | *Fred. Leopold*, * 1895.

ıar, 9. | *Sophia*, * 1870, geh. m. Const. van Griekenland. | *Margaretha*, * 1872, geh. m. Frederik Karel van Hessen.

im, 0. | *Victoria Louise*, * 1892, geh. m. Ernst Augustus v. Brunswijk-Luneburg.

Ernst August., * 1914. | *George Willem*, * 1915.

Digitized by Google

Willem IV, koning *van Pruisen*, deed het stamslot van zijn geslacht in 1850—1867 naar het oude bestek en in den stijl der 14de eeuw volgens de plannen van *Stüler* herstellen, zoodat het zich nu vertoont als een deftig koninklijk kasteel met 5 torens.

Hohenzollern (zie de kaarten bij het artikel Duitsche Rijk), twee naar het slot Hohenzollern (zie aldaar) genoemde, vroeger souvereine, sedert 1894 bij Pruisen ingelijfde vorstendommen (Hohenzollern-Hechingen en H.-Sigmaringen). Zij vormen samen een smalle, lange landstrook, die door Württemberg en Baden ingesloten wordt en zich in Z. O. richting van de oosthelling van het Zwarte Woud en het Neckardal tot over den Donau en tot in de nabijheid van het Bodenmeer uitstrekt. Bovendien behooren daarbij nog 8 enclaves in naburige landen. De gezamenlijke oppervlakte bedraagt 1142 v. km. met (1910) 71 011 inwoners. Het land is over het geheel bergachtig met den Kornbühl als hoogste top (905 m.) en wordt door den Donau en den Neckar besproeid. De bodem bevat ijzererts, gips, steenzout, steenkolen en veen en heeft eenige minerale bronnen. De hoofdmiddelen van bestaan zijn landbouw en veeteelt, de nijverheid is er niet ontwikkeld. Staatkundig vormt het het Pruisische regeeringsdistrict Sigmaringen, in 4 arrondissementen: Sigmaringen, Gammertingen, Hechingen en Haigerloch verdeeld.

Geschiedenis (zie de tabellen). Het geslacht der *Hohenzollern* is waarschijnlijk een tak van het Zwabische geslacht der *Burchardingen*, dat in de 9de eeuw de hertogelijke waardigheid in Rhaetië kreeg en in de 10de eeuw aan Zwaben twee hertogen schonk. De naam *Zollern* wordt in de kroniek van *Bertold* († 1088) het eerst genoemd bij de vermelding van den dood van *Burchard* en *Wezil van Zorolin* (1061). *Wezil*'s zoon, *Adelbart von Zollern-Haigerloch*, stichtte in 1095 een klooster bij Alpirsbach in het Zwarte Woud; met zijn dochter, de vrome *Irmintrude*, moet die tak uitgestorven zijn, *Frederik I van Zolre* († 1120), de zoon van bovengenoemden *Burchard*, had onderscheiden zoons, waarvan *Burchard II* de stamvader werd van het in 1486 uitgestorven geslacht der graven *van Hohenberg*. *Frederik II* († na 1142) stichtte de linie der *Zollern*.

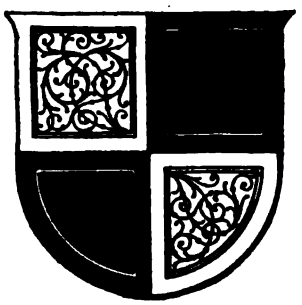

Wapen van Hohenzollern.

Frederik III († 1200) een kleinzoon van *Frederik II* en een trouw aanhanger der *Hohenstaufen* *Frederik I* en *Hendrik VI*, werd na zijn huwelijk met *Sophie van Raabs*, de erfdochter van burchtgraaf *Koenraad II*, met het burchtgraafschap Neurenberg beleend (1192). Zijn beide zoons, *Frederik* en *Koenraad*, regeerden eerst over beide landen gemeenschappelijk, stichtten daarna in 1227, door deeling, den Zwabischen en Frankischen tak.

Koenraad I († 1261), de stichter der Frankische lijn, was eerst een vertrouwde van *Frederik II*, die hem het hertogdom Oostenrijk liet besturen, doch koos, toen de keizer in de ban was gedaan, de zijde van *Hendrik Raspe van Thuringen*, den tegenkoning. Na diens dood trad hij echter weder in dienst der *Hohenstaufen*. *Frederik III* (1261—1297) was een aanhanger van *Rudolf van Habsburg* en bracht in den slag op het Marchveld door een stormaanval de beslissing; het mocht hem echter niet gelukken *Albrecht (I)* tot keizer te doen kiezen. Zijn zoon *Frederik IV* (1297—1332) vergezelde *Hendrik VII* op zijn tocht naar Rome, koos in 1314 bij de dubbele keizerskeuze de zijde van *Lodewijk den Beier* en behaalde een schitterende overwinning bij Mühldorf, waarom *Lodewijk* hem den „Redder des Rijks", noemde. Zijn zoons *Johan II* († 1357) en *Albrecht* sloten vrede met *Karel IV* (1347), van wien *Johan*'s zoon *Frederik V* (1358—1398) een trouw aanhanger werd. Deze werd na het verkrijgen van Ansbach en Bayreuth in 1363 rijksvorst en liet het burchtgraafschap na aan zijn zoons *Johan III* en *Frederik VI*. De laatste voegden in 1415 aan zijn bezittingen de mark Brandenburg toe. Op hem, als markgraaf en keurvorst van Brandenburg *Frederik I*, volgden elf vorsten uit het Huis *Hohenzollern*; de laatste, *Frederik III*, werd als *Frederik I* in 1701 koning van Pruisen. De zevende koning, *Wilhelm I* nam den 18den Januari 1871 den titel van Duitsch keizer aan.

De *Zwabische* lijn, door *Frederik II* († 1251) gesticht, werd in 1288 door zijn kleinzoons, *Frederik den Ridder* en *Frederik van Merkenberg*, gesplitst in de Hohenzollernsche en Schalksburgsche zijlijnen. De laatste stierf in 1408 uit. Na talrijke onderverdeelingen van de lijn kwamen eindelijk de Hohenzollernsche bezittingen onder *Jost Niklaus* († 1488) weer in één hand. Hij trad in nauwere betrekking met de Frankische lijn en begon met behulp van deze in 1454 den stamburcht weer op te bouwen. Die goede verstandhouding bleef onder *Jost*'s zoons bestaan; zij bepaalden, dat bij het uitsterven van hun geslacht hun bezittingen aan Brandenburg zouden komen. *Karel I* (1558—1576) werd in 1534 door keizer *Karel V* met Sigmaringen en Vehringen beleend en bij zijn dood stichtten zijn zoons, *Eitel Friedrich IV* en *Karel II*, de lijnen *Hechingen* en *Sigmaringen*. Beide landen werden (1851 en 1849) bij Pruisen ingelijfd. De tak *Hohenzollern—Hechingen* stierf in 1869 in de mannelijke lijn uit, met den dood van vorst *Frederik Wilhelm Konstantijn*; de tak *Hohenzollern—Sigmaringen* schonk aan Roemenië zijn koning, door de benoeming van *Karel* in 1866 tot vorst (van 1881 tot 1914 koning) van dit land. *Karel*'s broeder, *Leopold*, het hoofd van het geslacht, gaf, ondanks zijn weigering, in 1870 aanleiding tot het uitbreken van den Fransch-Duitschen oorlog door zijn verkiezing tot koning van Spanje.

Hohenzollernsche Huisorde werd den 5den December 1841 door de vorsten *van Hohenzollern* en *Sigmaringen* tot belooning van burgerlijke en militaire verdiensten gesticht. Na de

Digitized by Google

vereeniging van Hohenzollern met Pruisen in 1851 werd zij in een koninklijke huisorde veranderd en in twee afdeelingen gesplitst. De *Pruisische orde* heeft als insignes een kruis (vooor militaire) en een arend (voor burgerlijke verdiensten) en telt vier graden in tien trappen. De vorstelijke *Hohenzollernsche* huisorde omvat zes klassen en bestaat uit een kruis met gouden vorstenkroon.

Höhnel, *Ludwig* ridder *von*, een Oostenrijksch Afrikareiziger, den 6den Augustus 1857 te Pressburg geboren, bezocht de marine-academie te Fiume, werd in 1879 vaandrig en begeleidde in 1886 graaf *Samuel Teleki* naar Oost-Afrika. Van Pangani uit begonnen de reizigers in Februari 1887 hun reis, trokken achtereenvolgens naar den Kilimandsjaro, den Meroeberg, den Kenia en het Baringomeer, sloegen toen Noordwaarts af naar nog niet bezochte landen, ontdekten den 5den Maart 1888 het Rudolf- en den 20sten April het Stephaniemeer en bereikten den 25sten October weer de kust. In 1892 trok hij met den Amerikaan *Astor Chanler* van de Witoekust naar het binnenland en bereikte den Kenia, waar hij echter door een neushoorn zóó ernstig gewond werd, dat hij naar Europa moest terugkeeren. Hij schreef: „Bergprofilsammlung während des Grafen S. Telekis Afrika-expedition" (1890), Zum Rudolfsee und zum Stephaniesee" (1892) en met *Roswall, Toula* en *Suess* „Beiträge zur geologischen Kenntnis des östlichen Afrikas" (1891).

Hoitsema, *Copius*, in 1867 te Groningen geboren, promoveerde in 1893 aan de hoogeschool aldaar tot doctor in de scheikunde op het proefschrift: „Over den invloed van een electrolyt op de oplosbaarheid van een tweede met een gelijk ioon", was sedert 1899 lid van het Muntcollege, belast met de functie van inspecteur-essayeur-generaal. Sedert 1 Januari 1902, na opheffing van het Muntcollege, is hij muntmeester bij 's Rijks Munt. Hij schreef (met *J. W. A. Haagen Smit*): „Liquatie (ongelijkslachtigheid) van binaire metaallegeeringen" (Verhandelingen der Koninklijke Academie van wetenschappen, afd. wis- en natuurkunde, 1ste sectie, IX, 2, 1905); met *F. Feith:* „De Utrechtsche munt uit haar verleden en heden" (Utrecht 1912).

Holus of *Hoyus, Andréas*, een Nederlandsch letterkundige, in 1551 te Brugge geboren, was eerst rector aan het seminarium Marianum te Atrecht, daarna aan de school te Bethune en eindelijk leeraar in de Grieksche taal, welsprekendheid en geschiedenis te Douay. *Valerius Andreas* behoorde tot zijn leerlingen. Hij overleed omstreeks het jaar 1631. Men heeft van hem een aantal Latijnsche gedichten en redevoeringen, „Pro criticis apologia ad J. Lipsium etc." (1594), „Historia universa sacra et profana ab orbe condita ad Christi Domini natalem etc." (1629), „Mattheus ac Maccabaeus sive constantia. Tragoediae sacrae etc." (1587) enz.

Hokjespeul is de Nederlandsche naam voor *Astragalus* (zie aldaar).

Hokkaido (Noordzeestraat) is een Japansche provincie, die het eiland Jezo en de Koerilen omvat. Zij telt op 94 012 v. km. (1908) 495 882 inwoners. De oorspronkelijke Aino-bevolking (1898 : 17 573) wordt hoe langer hoe meer door de Japanners terug gedrongen. De provincie wordt verdeeld in drie *ken:* Nemoro, Sapporo en Hakodate.

Hokkeling is de naam voor het rund dat, in het voorjaar geboren, zijn eersten staltijd doormaakt.

Hokkovogels *(Hoendervogels, Cracidae,* V i g.) zijn Zuid-Amerikaansche vogels van bijna een meter lengte. Zij hebben een langgestrekt lichaam, een tamelijk langen snavel, korte, afgeronde vleugels, middelmatig lange pooten zonder sporen, en vertoonen vaak naakte plekken aan kop en hals. Het gevederte is ruw, grof en meestal donker. De hokkovogels vertoonen overeenkomst met de duiven. Zij leven in paren, voeden zich met vruchten en zaden, nestelen zich meestal op boomen en leggen weinig eieren. Er zijn 12 geslachten met 58 soorten. Van de twee onderfamiliën, *Hokkohoenders (Cracinae* G r a y) en *sjakoehoenders (Penelopinae* G r a y), vertoonen de eersten hun eigenaardigheden in een tamelijk langen snavel met een washuid aan den wortel, welke huid den vaak voorkomenden bult bedekt, terwijl de vederen op den kop tot een kam verlengd zijn. De hokko *(Crax alector* L.) wordt gevonden in de oerwouden van Guyana en Paraguay. Deze heeft blauw-zwarte veeren, doch de buik, de stuit en de eindboom van den staart zijn wit. Hij kan niet lang in gevangen staat gehouden worden. Zijn vleesch smaakt zeer goed.

Hokoesai, een Japansch schilder, teekenaar en houtgraveur, in 1760 geboren en in 1849 overleden. Hij schreef verhalen, die hij zelf verluchtte, en heeft ook boeken van anderen verlucht. Zijn voornaamste werk heet „Mangwa" en is van 1812 tot 1835 in 14 deelen verschenen. *Hokoesai* is de laatste der groote Japansche kunstenaars, en heeft vooral in het wedergeven van het dagelijksch leven uitgemunt.

Hokuspokus is een uit ons land afkomstige uitroep van goochelaars bij het vertoonen hunner kunststukken. De etymologie is onzeker, hoewel de meening van *Tillotston*, dat het een verbastering is van de Avondmaalsformule: *„Hoc est corpus meum"* (Dit is mijn lichaam), die ontstaan zou zijn in den tijd der Hervorming, zeer waarschijnlijk is. Anderen leiden het woord af van een zekeren toovenaar *Ochus Bochus;* inderdaad droeg een Engelsch, in 1634 verschenen leerboek voor toovenaarskunsten, den titel „Hocus Pocus jun".

Hol, *Richard*, een Nederlandsch componist, den 23sten Juli 1825 te Amsterdam geboren, studeerde in de theologie, gevoelde zich echter reeds spoedig meer aangetrokken tot de muziek en ontving zijn opleiding aan de muziekschool in zijn geboortestad. Reeds in 1854 werd hij directeur van de zangvereeniging „Polyphonia" aldaar, een paar jaren later directeur van Amstels mannenkoor en van de Amsterdamsche afdeeling van de Maatschappij tot bevordering van de Toonkunst en werd directeur van de stadsconcerten te Utrecht en organist aan de Domkerk, in 1875 directeur van de muziekschool te Utrecht, in 1878 van „Caecilia" te 's-Gravenhage, later van de „Diligentieconcerten" aldaar en in 1892 van de „klassieke concerten" te Amsterdam, vervolgens directeur van de stadsconcerten en van de muziekschool der Maatschappij van Toonkunst

Digitized by Google

De H. Maagd, door Burgemeester Meyer en zijn gezin vereerd.
(Groothertogelijk Paleis te Darmstadt).

Digitized by Google

Digitized by Google

te Utrecht. Hij overleed den 13den Mei 1904 aldaar. *Hol* schreef werken voor orkest, voor mannenkoor, cantaten, liederen enz., en toonde zich daarin een vaardig componist; daarbij is zijn groote verdienste, in den tijd, dat, trots het werk van *Verhulst* onze taal onzingbaar werd geacht, zijn meeste vocale werken op Nederlandschen tekst te hebben geschreven. Ook was hij een uitnemend dirigent, die er veel toe heeft bijgedragen, het muziekleven ten onzent in vooruitstrevenden zin te ontwikkelen. Verder bezorgde hij een uitgave van een handleiding tot de zangkunst onder den titel van „De jeugdige zanger" (1875). Van zijn grootere composities noemen wij: „Leidens ontzet". „Ons Vaderland", „Der blinde König", „De vliegende Hollander", „Vondel", „Heiligerlee", „Vrede", „Hollands glorie", „Erklärung" enz. Ook schreef hij de brochure „Muzikale ornamentiek". De Maatschappij tot bevordering der Toonkunst, het Willemsfonds te Gent en andere Genootschappen hebben onderscheiden van zijn werken met goud bekroond.

Holader noemt men elk der beide aderen, welke haar aderlijk bloed, dat van het lichaam komt, uitstorten in den rechter hartboezem.

Holbach, *Paul Heinrich Dietrich* baron *von,* een Fransch wijsgeer, omstreeks 1723 te Heidesheim in de Beiersche Palts geboren, kwam reeds op jeugdigen leeftijd te Parijs en bleef er tot aan zijn dood, den 21sten Juni 1789. Aan zijn tafel ontving hij de schranderste mannen en beroemdste schrijvers zijner eeuw, *Condorcet, Diderot, Duclos, Helvetius, Raynal, Rousseau, Buffon* enz. Hij zelf was een uitstekend schrijver, die uitgebreide kennis aan groote scherpzinnigheid paarde. Met inspanning werkte hij voor de verspreiding van den natuurlijken godsdienst en van de zedeleer, terwijl hij het Christendom en in het algemeen ieder bepaald godsdienststelsel bestreed. Aanvankelijk vertaalde hij een reeks natuurkundige werken uit het Duitsch. Toen in 1759 *Boulanger,* een talentvol ingenieur, op jeugdigen leeftijd was overleden, bewerkte hij diens nagelaten handschriften en gaf ze in het licht. Hij voegde er echter veel van zich zelf bij, zooals: „Le christianisme dévoilé" (1767), „Examen critique de la vie et des ouvrages de Saint-Paul" (1770). Verder schreef hij: „La contagion sacrée" (1767), „De l'imposture sacerdotale" (1767), „Lettres à Eugénie ou préservatif contre les préjugés" (1768), „Les prêtres démasqués" (1768), „L'esprit du Judaisme" (1770), waarin de tegenstrijdigheden des Bijbels in het licht gesteld en de godsdiensten als voortbrengselen van zelfzuchtig priesterbedrog beschouwd worden. Gedeeltelijk waren deze geschriften omwerkingen van boeken der Engelsche deïsten. Daartoe behoort ook zijn „Ecce Homo. Histoire critique de Jésus-Christ, ou analyse raisonnée des évangiles" (1770). In 1770 verscheen ook zijn „Système de la nature", dat als zijn hoofdwerk wordt beschouwd. Hij gaf daarvan een uittreksel onder den titel: „Le bon sens ou idées naturelles opposées aux surnaturelles" (1772). In een reeks latere geschriften trachtte hij te bewijzen, dat de godsdienst voor de zedelijkheid en het hierop rustend volksgeluk zeer goed gemist kan worden, ja, daarvoor schadelijk is. Hiertoe behooren: „Essai sur les préjuges" (1770), „La politique naturelle" (2 dln., 1773), „Système social" (2 dln., 1773), „L'éthocratie ou le gouvernement fondé sur la morale" (1776) en „La morale universelle" (1776). Al die geschriften verschenen gedeeltelijk zonder naam des schrijvers, gedeeltelijk onder dien van overleden personen en gedeeltelijk als vertalingen uit het Engelsch. *Holbach* stond in groot aanzien bij *Catharina II* van Rusland, die hem over in te voeren wetten raadpleegde.

Holbein, *Hans, de oude,* een Duitsch schilder, omstreeks 1460 te Augsburg geboren, gestorven te Isenheim in den Elzas in 1524. Hij schilderde aanvankelijk in den trant van *Martin Schongauer,* zooals een altaarstuk in de kathedraal te Augsburg van 1493 bewijst. Later volgde hij *Hans Burgkmair;* in diens geest behandelt zijn twee schilderijen in het St. Catharina-klooster te Augsburg van 1496, die tafereelen uit het leven van *Maria* en den apostel *Paulus* verbeelden. Een eigen stijl toont *Holbein* in twee schilderijen, die van 1512 dagteekenen en nu in het museum te Augsburg berusten; als zijn meesterstuk geldt een drieluik van 1516 in de Pinakotheek te München, dat de marteling van den H. *Sebastiaan* en, op de luiken, de H. *Barbara* en de H. *Elizabeth* voorstelt. Teekeningen van *Holbein* bezitten het museum te Bazel en dat te Berlijn. Een mansportret van 1515 door *Holbein* ziet men in het museum te Darmstadt.

Holbein, Ambrosius, een Duitsch schilder, zoon van den voorgaande, omstreeks 1490 geboren, omstreeks 1520 gestorven. Hij was een leerling van zijn vader, en heeft vooral teekeningen voor houtsneden gemaakt, die als verluchting van boeken, door *Froben, Petri* en *Gengenbach* te Bazel uitgegeven, dienden. Schilderijen van hem bezit het museum te Bazel.

Holbein, Hans, de jonge, een Duitsch schilder, zoon van den eerstgenoemde, in 1497 te Augsburg geboren, den 8sten October 1543 te Londen gestorven. Hij was een leerling van zijn vader en ging in 1514 naar Bazel, waar hij in 1519 in het St.Lucasgild als meester werd aangenomen. In 1526 vertrok *Holbein,* op raad van *Erasmus,* naar Londen, waar hij tot 1529 bleef. Toen keerde hij naar Bazel terug. In 1532 vestigde *Holbein* zich voor goed te Londen, waar hij in 1536 tot hofschilder van *Hendrik VIII* werd benoemd. Als zoodanig maakte hij verscheidene reizen naar het vasteland, om voor den koning portretten te schilderen.

Tot de vroegste werken van *Holbein* behooren de teekeningen, die een exemplaar van „de Lof der Zotheid" door *Erasmus,* nu in het museum te Bazel, verluchten. Zij dagteekenen van 1515. In 1517 beschilderde *Holbein* een gevel te Lucern, die niet meer bestaat, doch waarvan de afbeeldingen bewaard bleven. Van 1521 dagteekent de „Doode Christus" in het museum te Bazel, van 1522 „Maria met St. Maarten en St. Ursus" in het museum te Solothurn. Het meest beroemde stuk uit dit eerste tijdperk van den kunstenaar is van 1526. Het stelt „Maria, door burgemeester Meijer en zijn gezin vereerd" voor en bevindt zich in het paleis te Darmstadt. Een copie,

Digitized by Google

die langen tijd voor het origineel gold, bezit het museum te Dresden.

Ook fraaie portretten zijn uit dien eersten tijd afkomstig, zooals dat van *Bonifacius Amerbach* (1519) in het museum te Bazel, dat van *Erasmus* (1523) in het Louvre te Parijs, een vrouwenportret (1523) in het Mauritshuis te 's-Gravenhage en twee vrouwenportretten (1526) in het museum te Bazel. Tijdens zijn eerste verblijf in Engeland schilderde *Holbein* de portretten van aartsbisschop *Warham* (1527) in Lambeth Palace te Londen, van *Guildford* (1528) in het kasteel te Windsor en van *Nicolaus Kratzer* (1528) in het Louvre te Parijs. Toen *Holbein* weder te Bazel teruggekeerd was, schilderde hij *Erasmus* (1530), nu in het museum te Parma, en de meesterlijke groep van zijn vrouw en twee kinderen (1531) in het museum te Bazel. Van de talrijke portretten, die *Holbein* tijdens zijn laatste verblijf in Engeland maakte, noemen wij dat van den koopman *Gijssen* (1533) in het museum te Berlijn, dat van twee geleerden (1533) in de National Gallery te Londen, en twee portretten in het Mauritshuis te 's-Gravenhage.

Holbein was een zeer veelzijdig kunstenaar. Het museum te Bazel bezit van hem veel ontwerpen voor ambachtskunst, glasschilderingen en dergelijke. Ook voor houtsnijders heeft hij teekeningen gemaakt. De prenten, naar die teekeningen vervaardigd, waren als verluchtingen voor boeken bestemd. De meest beroemde zijn die voor een bijbel, die door *Melchior* en *Caspar Trechsel* in 1538 werd uitgegeven. Zij zijn door *Hans Lützelburger* in hout gesneden. Dezelfde uitgevers zonden ook de „Imagines mortis", de z.g. „Doodendansen", (zie aldaar) van *Holbein* in het licht. De groote decoratieve werken, die *Holbein* in het stadhuis te Bazel en in een zaal te Londen uitvoerde, bestaan niet meer. De teekeningen bleven echter ten deele bewaard en geven eenig denkbeeld van de schoonheid, die de origineelen moeten hebben bezeten. Eindelijk moeten nog de prachtige portretstudies genoemd worden, door *Holbein* als teekeningen vervaardigd. De meeste berusten op het kasteel te Windsor.

Holberg, *Ludwig,* vrijheer *von,* de vader der nieuwere Deensche letterkunde, den 3den December 1684 te Bergen in Noorwegen geboren, studeerde te Kopenhagen in de godgeleerdheid en werd vervolgens huisonderwijzer. Zijn ouders overleden, terwijl hij zich aan de universiteit bevond; in weerwil van zijn benarde omstandigheden slaagde hij er echter in door het geven van lessen zooveel bijeen te brengen, dat hij Nederland, Duitschland en Frankrijk, later ook Engeland kon bezoeken. Bij zijn terugkeer te Kopenhagen gaf hij weer eenige jaren onderwijs in de talen, werd daarna buitengewoon hoogleeraar en ontving de opdracht de Duitsche universiteiten te bezoeken. Hij ging echter naar Parijs, waar hij in 1714 en 1715 werkzaam was. In 1717 werd hij hoogleeraar in de metaphysica, in 1720 in de welsprekendheid, in 1730 in geschiedenis en aardrijkskunde, in 1735 rector en in 1737 quaestor der universiteit te Kopenhagen. Nu beproefde hij zijn krachten aan de satire en nam daarbij *Juvenalis* tot voorbeeld. Hij schreef een komisch heldendicht in jamben: „Peder Paars" (1719—1720), dat hem grooten roem bezorgde. Hierop volgden: „Hans Mikkelsens fire skjemtedigte" (1722) en later „Hans Mikkelsens Metamorphoser eller Forvandlinger" (1726). Een toeval bracht hem tot het besluit voor het tooneel te werken, en het bleek, dat hij daar het rechte gebied vond voor zijn gaven. Hij schreef in korten tijd een groot aantal blijspelen, die onder den titel „Hans Mikkelsens Comedier" (1723—1754, 7 dln.) grooten bijval vonden. Op deze wijze werd hij de grondlegger van het Deensche blijspel, en de levendige luim, de geestige scherts en de oorspronkelijke karakters zijner blijspelen geven hem een eervolle plaats onder de blijspeldichters van den nieuweren tijd. Zijn humoristische Latijnsche roman „Nicolai Klimmii iter subterraneum" (Onderaardsche reis van Klaas Klim) is in de meeste Europeesche talen overgezet. Ook als geschiedschrijver heeft hij groote verdiensten wegens zijn „Geschiedenis van Denemarken" (3 dln., laatste druk, 1762—1763), „Algemeene Kerkgeschiedenis" (1738—1740, 2 dln.), „Geschiedenis der Israëlieten" (2 dln., 1742) en „Vergelijkende levensbeschrijvingen van beroemde helden en heldinnen in den trant van Plutarchus" (1753—1757, 4 dln.). Verder leverde hij zedelijk-populaire vertoogen in zijn „Brieven" (1748—1754, 5 dln). Hij overleed ongehuwd, den 28sten Januari 1754.

Zie: *Brandes,* L. Holberg. Et Festskrift (1884, ook in het Duitsch vertaald).

Holboor is een boor, waarvan het werkzame gedeelte in de dwarsdoorsnede de gedaante heeft van een halfcirkelvormige geul, waarvan de rechte kanten snijdend zijn.

Holborn, een deel der stad Londen, ligt ten N. der Theems en telt als metropolitan borough (1911) 49 857 inwoners. Het Holbornviaduct overbrugt het 8 m. diepe dal van de Theemsbeek tusschen de City en Oxford-Street en is 430 m. lang en 25 m. breed. Het Holbornstation is een der hoofdstations. Daartegenover ligt de oude Heilige Grafkerk, die na den grooten brand van 1666 door *Wren* opnieuw opgebouwd werd.

Holcus. Zie *Zorggras.*

Holden, *Edward Singleton,* een Amerikaansch sterrenkundige, den 5den November 1846 te St. Louis geboren, studeerde te Washington en aan de militaire academie te Westpoint, werd in 1871 luitenant en in 1872 bij het ingenieurscorps geplaatst. In 1873 aan de marine-sterrenwacht te Washington verbonden, werd hij in 1881 directeur van het Washburn-, in 1886 van het Lickobservatorium op den Mount Hamilton, welke betrekking hij in 1898 nederlegde. In 1901 werd hij bibliothecaris der militaire academie te Westpoint. Hij stichtte de „Astronomical Society of the Pacific", onderzocht de nevelvlekken, speciaal die van Orion, gaf goede photografieën van de maan en schreef: „Monograph of the central part of the nebula of Orion" (1882), „Sir William Herschel, his life and works" (1881), „Memorials of William Cranch Bond etc." (1891) en „Elementary astronomy" (1899); verder „Mogul emperors of Hindustan, 1398—1707" (1894), „Primer of heraldy" (1898) en onder den schuilnaam *Singleton* een aantal bellettristische werken.

Holder, *Julius von,* een Württembergsch

Digitized by Google

staatsman, den 24sten Maart 1819 te Stuttgart geboren, studeerde te Tubingen in de rechten, trad in 1842 in dienst bij de Württembergsche justitie en werd in 1849 lid der Tweede Kamer, waar hij zich bij de democratische partij aansloot. In 1855 weer tot lid de der Tweede Kamer gekozen, vormde hij de „Fortschrittspartei", bestreed de clericale politiek van het ministerie-*Linden*, bevorderde het totstandkomen van de Duitsche eenheid, stichtte in 1866 de „Deutsche Partei", en werd in 1875 tot president der Kamer gekozen. Van 1871 tot 1881 was hij lid van den Rijksdag, waar hij tot de nationaalliberalen behoorde, welke partij hij echter in 1879 verliet, daar hij haar oppositie in zake belastinghervorming niet goedkeurde, en werd in 1881 Württembergsch minister van Binnenlandsche Zaken. Hij overleed den 30sten Augustus 1887 te Stuttgart.

Hölderlin, *Johann Christian Friedrich*, een Duitsch dichter, den 29sten Maart 1770 te Lauffen in Württemberg geboren, studeerde te Tubingen in de godgeleerdheid en vertoefde vervolgens eerst nabij en toen te Jena, waar hij kennis aanknoopte met *Schiller*, *Goethe* en *Herder* en vooral met eerstgenoemde warme vriendschap sloot. De pogingen van *Schiller*, om hem te Jena te doen blijven, mislukten, zoodat *Hölderlin* met weerzin te Frankfort aan den Main de betrekking van huisonderwijzer aanvaardde, doch een noodlottige neiging opvatte voor de moeder zijner kweekelingen, die hij als *Diotima* verheerlijkte, terwijl zij dien hartstocht beantwoordde. Door de moeilijkheden van deze verhouding klom zijn wrevel tegen de maatschappij ten top, en hij openbaarde zijn sterk geprikkelde gemoedsgesteldheid in den roman „Hyperion". In 1798 nam hij afscheid van *Diotima*, ging eerst naar Homburg, toen naar Zwitserland en eindelijk naar Bordeaux, om ook hier als huisonderwijzer werkzaam te zijn. In lompen gehuld en als een ruïne naar lichaam en geest, kwam hij in 1802 in Duitschland terug. Te midden zijner vlagen van razernij had hij echter ook betere oogenblikken, waarin hij „Antigone" en „Koning Oedipos" van *Sophocles* vertaalde. Na een vruchtelooze poging, om hem de betrekking van bibliothecaris te Homburg te bezorgen, werd hij in een krankzinnigengesticht geplaatst, doch na verloop van twee jaar als ongeneeslijk ontslagen. Daarna werd hij te Tubingen opgenomen in het huis van een schrijnwerker. Hij was niet in staat geregeld te denken en hield zich steeds bezig met het schrijven van oden, die onberispelijk van vorm, maar onzinnig van inhoud waren. Hij overleed aldaar den 7den Juni 1843. Het beste, dat wij van hem bezitten, zijn de „Lyrische Gedichte", in 1826 uitgegeven door *Schwab* en *Uhland;* zij onderscheiden zich door ongemeenen gloed en door een grooten rijkdom van denkbeelden. Grootsch, diep gedacht, maar vervuld met een ziekelijken wrevel tegen Duitsche toestanden, is zijn roman: „Hyperion oder der Eremit in Griechenland" (1707—1799, 2 dln.). Zijn gezamenlijke werken zijn bij herhaling verschenen.

Holding-Company noemt men een maatschappij, die aandeelen van andere maatschappijen in bezit heeft en deze beheert. Zij int de dividenden op de in haar bezit zijnde aandeelen en verdeelt die onder haar eigen aandeelhouders. Meestal wordt een holding-company opgericht om te voorkomen, dat de aandeelen van een maatschappij te veel verspreid worden of in ongewenschte, bijvoorbeeld buitenlandsche, handen geraken. In den regel zal de holding-company dan ook houdster zijn van het meerendeel der aandeelen eener onderneming, waardoor zij er voor kan waken, dat het Bestuur dier onderneming niet uit buitenlanders bestaat. Zoo is de naamlooze vennootschap „Nederlandsche Scheepvaart Unie" houdster van het meerendeel der aandeelen van de naamlooze vennootschappen „Stoomvaart Maatschappij Nederland", „Rotterdamsche Lloyd" en „Koninklijke Paketvaart Maatschappij".

Holen. Zie *Grotten*.

Holenbeer *(Ursus spelaeus)* is een berensoort uit het begin van het diluviale tijdperk, die zich van andere soorten voornamelijk door zijn reusachtige grootte en het ontbreken van een klein tandje achter den hoektand onderscheidt. In verschillende holen heeft men honderden schedels van deze soort uitgegraven, een bewijs, dat de holenbeer werkelijk aldaar huisde, terwijl de overblijfselen van andere dieren, van den holenleeuw, -tijger, -wolf enz. eerst door den beer daarheen gesleept, of op andere wijze er heen gebracht werden.

Holendieren noemt men de in holen onder den grond levende dieren, waarvan het aantal der bekende soorten reede tamelijk aanzienlijk is, terwijl het nog van jaar tot jaar aangroeit. Alle holendieren hebben twee kenmerkende, hand aan hand gaande negatieve eigenschappen: het gebrek aan kleur (normale albino's) en het ontbreken van oogen of wel de zeer geringe ontwikkeling daarvan. Dit is een gevolg van de afwezigheid van licht. Tot de holenfauna behooren dieren der meest verschillende groepen: van de gewervelde dieren de olm en een visch, de Noord-Amerikaansche holenvisch (*Amblyopsis spelaeus)*, die volgens *Putnam*, den besten kenner der Noord-Amerikaansche holenfauna, van zeevisschen en niet van zoetwatervisschen afstammen moet, daar geen verwante vorm in die streek leeft en een op hem parasietisch levende kreeft tot een familie van echte zeekreeften behoort. Onlangs zijn in de holen der West-Indische eilanden en van het vasteland van Oost-Indië nog andere visschen ontdekt. De talrijkste holendieren zijn gelede dieren, waarvan in de holen van Krain 52 soorten insecten, 5 soorten duizendpooten, 26 soorten spinnen en 17 soorten schaaldieren voorkomen. Bovendien kent men eenige holenmollusken, en *Joseph* ontdekte in de holen van Krain een zoetwaterpoliep en een zoetwaterzwam *(spongilla stygii)*. Behalve de holen van Krain werden vooral de Noord-Amerikaansche, West-Indische, onlangs ook eenige Oost-Indische en die der Pyreneeën onderzocht en aldaar een soortgelijk dierenleven aangetoond.

Holenfauna. Zie *Holendieren*.

Holenflora noemt men de in onderaardsche ruimten groeiende planten. Door hun behoefte aan licht zijn alle chlorophylbevattende planten, van de algen af, van onderaardsche ruimten zonder eenig licht buitengesloten, daarentegen heeft

Digitized by Google

men in mijnen, diepe kelders, putten enz. een groot aantal zwammen gevonden, wier myceliën in de betimmering der wanden, in oude houtdeelen enz. woekeren en niet zelden ook hun vruchtlichamen tot ontwikkeling brengen. Zoo vond *Harz* in de Opper-Beiersche bruinkolenmijn Hausham thelephoraceën *(Stereum sanguinolentum, Corticium ferrugineum)*, polyporaceën (*Merulius papyraceus, Trametes scutata, Polyporus albidus en caesius)*. Ook de steriel blijvende, aan hun anijsgeur kenbare *Trametes odorata* en de zich door hun lichtvermogen kenmerkende, vroeger *Rhizomorpha* genoemde myceliumstrengen van *Agaricus melleus* worden niet zelden in de betimmeringen van groeven en schachten aangetroffen. Bovendien worden splijtzammen, zooals bijv. *Micrococcus cellaris*, die vochtige keldermuren met een dik, plantaardig slijm bedekt, en *Saprolegniaceeën* somtijds in holen of onderaardsche wateren aangetroffen. In zwak verlichte holen en grotten groeien ook sommige chlorophylhoudende planten, welke slijmige of draadvormige bekleedsels op de rotswanden vormen. In rotskloven van het oergebergte ontwikkelt zich somtijds het smaragdgroen glimmende lichtmos *(Schistostega osmundacea)*. Een rijke zeealgenflora bevatten eenige aan de zee gelegen grotten van Italië, zooals bijv. de Grotta del Tuono bij Napels.

Holenmensch. In vele holen heeft men overblijfselen gevonden van menschen en dieren uit den oertijd, die dikwijls diep onder leem en zand begraven liggen. Hoewel men naar verhouding weinig menschelijke overblijfselen heeft aangetroffen, heeft men toch van verschillende zijden een ras van den Europeeschen holenmensch willen vormen en vooral den in 1856 in het kleine Neanderhol bij Düsseldorf gevonden zoogenaamden Neanderdalschedel als typischen vertegenwoordiger daarvan aangezien, een meening, die vooral door *Von Schaafhausen* uit Bonn verdedigd en door *Virchow*, alsmede door *K. Vogt* scherp bestreden werd. De nieuwste onderzoekingen hebben de eerste opvatting bevestigd. De smalle, vlakke hersenpan van den Neanderdalmensch vertoont een ellipsvorm met buitengewoon groote voorhoofdholte en sterk vooruitspringende wenkbrauwbogen, die den kop een wilde, bijna dierlijke uitdrukking moeten hebben verleend.

geheel wit, terwijl uitwendige oogen ontbreken; deze zijn, evenals de gezichtszenuw, geheel rudimentair, hoewel de *lobi optici* bij deze vischsoort even sterk ontwikkeld zijn als bij vischen met goed ontwikkelde oogen. Het gemis van het gezichtsvermogen wordt echter bij hen aangevuld door een scherp gehoor en door het bezit van een groot aantal gevoelspapillen, die op lijsten dwars over den kop geplaatst zijn en door gevoelszenuwen worden geënerveerd. De Holenvisch bereikt slechts een lengte van 12 tot 13 cm., en is, evenals de Cyprinodonten, levendbarend. Hij schijnt in alle onderaardsche stroomen, welke door de uitgestrekte kalksteenformaties onder de kolenterreinen van het centrale gedeelte van Amerika loopen, voor te komen.

Holgekapt is in de wapenkunde gekapt (zie aldaar) volgens een booglijn.

Holitscher, *Arthur,* een Duitsch schrijver, werd den 22sten Augustus 1869 te Boedapest geboren en woont thans te Berlijn. Hij schreef de novellen en vertellingen: „Leidende Menschen" (1893), „Von der Wollust und dem Tode" (1902), „Das sentimentale Abenteuer" (1905), de romans „Weisse Liebe" (1896), „Der vergiftete Brunnen" (1900) en „Worauf wartest du?" (1910), en de dramatische werken: „An die Schönheit" (1898), „Das andere Ufer" (1901) en „Der Golem" (1909). Verder de monografieën: „Charles Baudelaire" (1905) en „Leben mit Menschen" (1906), alsmede „Amerika heute und morgen. Reise-Erlebnisse" (1912). Hij werkt geregeld mede aan de „Deutsche Rundschau".

Holkema en Warendorf, een uitgeversfirma te Amsterdam, werd in 1891 opgericht en is ontstaan uit de samensmelting der firma's *Tj. van Holkema* en *S. Warendorf Jr.*

Tj. van Holkema had in 1867 den boekhandel van *J. M. Scheltema* overgenomen en dezen onder de firma *Scheltema en Holkema* voortgezet. In 1882 verkocht hij hem aan den heer *K. Groesbeek* en vestigde zich toen uitsluitend als uitgever. In 1886 kocht *Tj. van Holkema* van de firma *G. J. Holtz Sr.* het recht van uitgave van „De Amsterdammer, Weekblad voor Nederland"; van dien tijd af dagteekent het succes van dit weekblad.

De firma *S. Warendorf Jr.* werd opgericht in 1887, gaf uit „Warendorf's familiekalender", „Warendorf's novellen-bibliotheek", de werken

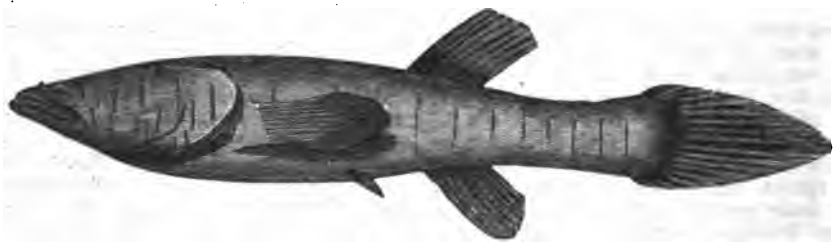

Holenvisch (ware grootte).

Holenvisch *(Amblyopsis spelaeus)* komt voor in de Mammouthgrot in Kentucky (zie de afbeelding). Door de duisternis, waarin deze visch leeft, en de afwezigheid in verband daarmede van gekleurde pigmentcellen, is het lichaam

van *W. van Zuylen, Frans Netscher* e. a. en kinder- en prentenboeken.

De firma van *Holkema en Warendorf* geeft verschillende periodieken uit, verder prachtwerken: Belletrie — Moderne Theologie — Jongens-

Digitized by Google

en Meisjesboeken — Prentenboeken — Tooneelstukken. Tot de voornaamste uitgaven dier firma behooren: „Oude kunst in Nederland", „Moderne kunst in Nederland", „Geschiedenis van Amsterdam" door *J. ter Gouw* in 8 deelen, Mr. *N. de Roever* en *G. J. Doxy*'s „Het Leven onzer Voorouders" in 6 deelen, „Van Eems tot Schelde" door Dr. *H. Blink* in 4 deelen, „De Katholieke kerken in Nederland" door Dr. *P. J. N. Cuypers* en *Jan Kalf*, „De Gelllustreerde Bijbel" in 3 deelen, „Biblia Sacra" in 3 deelen enz. Tot de vaste auteurs der firma behooren *Justus van Maurik Jr., P. H. Hugenholtz Jr., W. G. van Nouhuys, Marcellus Emants, O. Johan Kieviet, Suze Andriessen* e. a. Op de tentoonstellingen te Amsterdam en Antwerpen verwierf de firma de hoogste bekroningen.

Holland, misschien van *Holtland* of *Houtland, (silvis et paludibus inhabitabilis,* d.i. onbewoonbaar door de bosschen en moerassen), een aloud graafschap, oorspronkelijk tot Friesland behoorende, besloeg ongeveer het grondgebied van de tegenwoordige provinciën *Noord-Holland* en *Zuid-Holland* (zie onder deze woorden). In den tijd der Romeinen was zijn zuidelijk gedeelte bewoond door de Batavieren en Kaninefaten, zijn noordelijk gedeelte door de West-Friezen. Terwijl de eersten tijdens de volksverhuizing verdwenen, handhaafden de Friezen hun onafhankelijkheid zelfs tegen de Franken, die zich van het zuidelijk gedeelte meester maakten. *Pepijn van Herstal, Karel Martel* en *Karel de Groote* konden hen slechts tijdelijk tot onderwerping dwingen, daar zij telkens hun vroegere zelfstandigheid herwonnen. Onder *Karel den Groote* werd het Christendom bij hen ingevoerd. In de 9de en 10de eeuw vond men in Kennemerland graven, belast met de kustverdediging. Een zekere *Gerolf*, die aanzienlijke goederen bezat tusschen Hillegom en den Rijn, werd bij schenkingsoorkonde van 4 Augustus 889 daarmede en met eenige aangrenzende landen begiftigd door koning *Arnold* en tevens met de grafelijke waardigheid bekleed. De geschonken landen lagen „tusschen Rijn en Svithardeshaga". Den naam „Holland" vinden wij eerst gebezigd in het charter van 2 Mei 1064, waarbij koning *Hendrik IV* eenige door graaf *Dirk* en zijn zonen geroofde landen, waaronder het graafschap „Holland", teruggeeft aan het bisdom Utrecht. Dit charter is, naar bewezen is, een vervalsching, tusschen 1156—1165 te Utrecht vervaardigd, met het doel het echte diploma van 30 April 1064, waarbij de koning aan den bisschop eenige schenkingen had gedaan, nog wat aan te vullen ten koste van Holland.

Verschillende grafelijke Huizen hebben over Holland en Zeeland geregeerd. In de eerste plaats het *Hollandsche Huis.* Hiertoe behoort de reeds vermelde *Dirk I,* die misschien een zoon was van boven vermelden *Gerolf.* Hij is de stichter van de abdij Egmond (zie aldaar) en kreeg van *Karel den Eenvoudige* eenige streken, met Egmond als middelpunt, in vol bezit (922). Hij werd, volgens de Egmondsche annalen, in 963 opgevolgd door zijn zoon *Dirk II,* die voorspoedig streed tegen de Friezen en van keizerin *Theophano,* regentes voor *Otto III,* bezittingen in West-Friesland en Maasland ontving. Na zijn dood (988) volgde zijn zoon *Aernout* op, die den strijd tegen de Friezen voortzette en in 1004 overleed. Zijn zoon *Dirk III* nam aan een pelgrimstocht naar Palestina deel, vergrootte zijn gebied met een streek aan de Merwede, Holland geheeten, bouwde er een sterkte (1015), hief tol van de voorbijvarende schepen, wist zich in dit gebied te handhaven en bevocht door de overwinning bij Vlaardingen (1018) op den hertog *van Neder-Lotharingen* zijn onafhankelijkheid van den keizer. Eerst van dit oogenblik af kan men van een zelfstandig graafschap Holland spreken. Hij werd opgevolgd (1039) door zijn zoon *Dirk IV,* die tegen den graaf *van Vlaanderen,* den bisschop van *Utrecht* en keizer *Hendrik II* oorlooogde en in 1049 te Dordrecht eeuvelde; *Dirk IV* door zijn broeder *Floris I,* die de worsteling zijner vaderen voortzette en na een overwinning in 1061 gedood werd, *Floris I* door zijn zoon *Dirk V,* onder voogdijschap zijner moeder *Geertruida,* welke een tweede huwelijk sloot met *Robert den Fries,* een edelman uit Vlaanderen, die het land van zijn stiefzoon met goed gevolg tegen den bisschop van Utrecht en *Boudewijn V, graaf van Vlaanderen,* verdedigde, doch later door de keizerlijke hulptroepen, onder *Godfried met den Bult,* verjaagd werd. *Godfried met den Bult,* graaf *van Lotharingen,* verkreeg nu het graafschap Holland, maar werd in 1076 vermoord. Ook de bisschop overleed, en *Dirk V* verkreeg het vaderlijk graafschap. Onder hem werd het graafschap in zijn geheel voor het eerst Holland genoemd. Hij werd opgevolgd door zijn zoon *Floris II* onder voogdijschap zijner moeder *Othilde van Saksen.* In 1106 sloot hij met keizer *Hendrik V* een verbond tegen Vlaanderen. Op hem volgde in 1122 zijn oudste zoon *Dirk VI* onder voogdijschap van zijn moeder, een zuster van *Lotharius van Saksen,* die in 1125 keizer werd en zijn neef ook beleende met Oostergoo en Westergoo. *Dirk VI* deed vruchteloze pogingen, om Vlaanderen te veroveren. Daar de West-Friezen in 1127 en 1132 tegen hem opstonden en zijn broeder *Floris de Zwarte* tot aanvoerder kozen, moest *Dirk VI* tegen dezen te velde trekken. *Floris* overleed kort daarna, doch *Dirk* geraakte in twist met den bisschop van Utrecht en overleed na zijn terugkeer van een tocht naar het Heilige Land in 1157. Zijn zoon en opvolger *Floris III* voerde een rampspoedigen oorlog tegen Vlaanderen, geraakte in 1168 in gevangenschap en zag zich genoodzaakt alle landen ten westen van de Schelde in leen te ontvangen van Vlaanderen en het eiland Walcheren benevens andere Zeeuwsche eilanden aan zijn vijand af te staan. Door zijn broeder, den bisschop van Utrecht, werd hij ook tegen de West-Friezen in een noodlottigen oorlog gewikkeld. Eindelijk nam hij deel aan den derden Kruistocht (1189—1190), en overleed te Antiochië in 1190. Zijn zoon en erfgenaam *Dirk VII* volgde hem op, voerde oorlog tegen zijn broeder *Willem,* die gehuwd was met een dochter van den graaf *van Gelder,* ondersteunde hem echter later tegen den bisschop van Utrecht, doch werd door den hertog *van Lotharingen,* 's bisschops bondgenoot, gevangen genomen, zoodat hij een aanzienlijk losgeld moest betalen, en overleed in 1203.

Op verlangen der aanzienlijken werd hij opge-

Digitized by Google

volgd door zijn broeder *Willem*, hoewel hij bij testament bepaald had, dat het graafschap zou ten deel vallen aan zijn dochter *Ada*, gehuwd met den graaf *van Loon*, tegen wien *Willem* tot 1206 oorlog voerde. Deze streed vervolgens met Engeland tegen Frankrijk, doch werd in 1214 in den slag bij Bouvines gevangen genomen, waarna hij de zijde van Frankrijk tegen Engeland koos, door den paus in den ban gedaan werd, een Kruistocht volbracht naar Palestina en na zijn terugkeer in 1222 overleed. Zijn zoon en opvolger, *Floris IV*, stond aanvankelijk onder de voogdij van zijn oom, den graaf *van Gelder*, streed vervolgens tegen *Otto*, bisschop van Utrecht, daarna tegen Groningen en kwam in 1234 op een steekspel om het leven. Zijn zoon *Willem II* volgde hem op als 6-jarige knaap en werd op 20-jarigen leeftijd tot Roomsch-Koning gekozen. Hij voerde een voorspoedigen oorlog tegen *Margaretha van Vlaanderen* („Zwarte Griet") en wilde in 1256 de oproerige Friezen bedwingen, doch zonk met zijn paard bij Hoogwoude door het ijs en werd gedood, terwijl zijn lijk eerst in 1288 gevonden werd. Zijn zoon *Floris V* volgde hem op onder de voogdij van zijn oom van vaderszijde en, na diens afsterven, van de weduwe des overledenen, doch toen de Hollanders de voogdij eener vrouw verwierpen, onder die van graaf *Otto van Gelder*. Bij het aanvaarden van het bewind was *Floris* als graaf *van Holland en Zeeland* een machtig vorst, die de West-Friezen bij herhaling tuchtigde. Hij voerde ook oorlog tegen den bisschop van Utrecht en tegen den graaf *van Gelder*. Daar hij de burgerij zeer begunstigde, werd hij in 1296 door den adel vermoord. Zijn minderjarige zoon *Jan* overleed kinderloos reeds in 1299 en met hem stierf het Hollandsche Huis uit. Nu verviel het graafschap aan een zoon van *Adelheid*, de zuster van graaf *Willem II* bovengenoemd. Haar zoon, *Jan van Avesnes*, graaf *van Henegouwen*, bracht alzoo Holland aan het *Henegouwsche Huis* (zie *Henegouwen*), waarop achtereenvolgens het *Beiersche*, *Bourgondische* en *Oostenrijksche* Huis volgden. (Vgl. deze artikelen, alsmede *Nederland*, *Geschiedenis*, en *Noord-* en *Zuid-Holland*.)

Zie: *Fruin*, Het gravenregister uit het Adelbertsboek der Egmonder abdij (Verspreide geschriften, VII, 1889) en *Gosses*, De vorming van het graafschap Holland ('s-Gravenhage 1915).

Holland, een departement van de Bataafsche Republiek, dat in 1801 gevormd werd en tot 1807 bleef bestaan, had ongeveer dezelfde grenzen als de oude provincie Holland. (Zie *Holland* en *West-Friesland*). IJselstein en Leerdam waren bij het departement ingelijfd, terwijl Vianen aan Utrecht was toegevoegd. Bij de invoering van de constitutie van 1805 kwam IJselstein aan Utrecht, Vianen weer aan Holland. De Zeeuwsche heerlijkheid Sommelsdijk werd toen ook bij Holland ingelijfd.

Holland, *Koninkrijk*, Nadat door de benoeming tot raadpensionaris van *Schimmelpenninck* (1805—1806) de Bataafsche Republiek feitelijk reeds een monarchaal bestuur had verkregen, besloot *Napoleon* in 1806 ook in naam een einde aan de republiek te maken. Een oogziekte van den raadpensionaris werd als voorwendsel aangegrepen. De keizer liet door een gezantschap, met den vice-admiraal *Verhuell* aan het hoofd, (5 Juni 1806) het verzoek tot zich richten, zijn broeder als koning aan het hoofd van het land te willen plaatsen. *Napoleon* antwoordde genadiglijk toestemmend, en daardoor werd het land dus een koninkrijk (1806—1810).

Het was verdeeld in 10 departementen, waarbij in 1807 als 11de departement Oost-Friesland gevoegd werd, ieder met een landdrost aan het hoofd. Het Wetgevend Lichaam bestond uit 39 leden, gekozen door den koning uit een voordracht, opgemaakt door het Wetgevend Lichaam en het departement, waarvoor de verkiezing plaats had. Het bezat slechts weinig macht, mocht slechts beraadslagen over de wetsontwerpen, die de koning indiende en moest deze onveranderd aannemen of verwerpen. De souvereiniteit berustte bij den koning, die bijgestaan werd door een Staatsraad van 18 leden.

Lodewijk deed in 1806 zijn intocht in Den Haag, waar hij met gejuich begroet werd. Hij was nog jong, aanvaardde de hem opgedrongen taak met de beste bedoelingen en streefde er naar Hollands welvaart te bevorderen, zoodat hij meer op de belangen van het land dan op die van den keizer lette. Dat bleek o.a. uit de verschuiving van de tiërceering (zie aldaar) en de conscriptie (zie aldaar). Door zijn hulpvaardigheid bij verschillende gelegenheden, o.a. bij de ramp met het buskruitschip te Leiden in 1807 en de overstroomingen in 1808 in Zeeland en in 1809 in Gelderland en Zuid-Holland, zoowel als door het aanleggen van verschillende werken (droogmakerijen, kanalen, straatwegen, dijken enz.) wist *Lodewijk* de genegenheid van het volk te winnen. Bekwame ministers, zooals *Gogel* (financiën), *Krayenhoff* en *Janssens* (oorlog), *Verhuell* (marine), *Van Maanen* (justitie) stonden hem ter zijde, maar zelf miste hij de eigenschappen, die noodig waren, om in die moeilijke tijden en rekening houdende met de bijzondere verhouding, waarin hij tot zijn keizerlijken broeder stond, zijn regeering het land tot zegen te doen strekken. Daarbij had het land zeer te lijden door de invoering van het Continentaalstelsel (zie *Napoleon I*) en door een inval van de Engelschen in Zeeland (1809), die ten doel had Antwerpen te vermeesteren, wat echter mislukte. De financiëele toestand was bedenkelijk, reeds in 1807 was er een deficit van 40 millioen, van 1806 tot 1810 steeg de rente der staatsschuld van 30 tot 40 millioen, de handel kwijnde, de nijverheid was geheel in verval geraakt, en daarenboven werd de verhouding tot Frankrijk steeds slechter. De oneenigheid, die reeds lang tusschen *Lodewijk* en den keizer bestond, nam voortdurend toe, vooral ook, doordat *Lodewijk* den handel met Engeland oogluikend toeliet. Eigenlijk was sedert de invoering van het Continentaalstelsel het koninkrijk Holland een sta-in-den-weg voor *Napoleon's* handelspolitiek, die de keizer gaarne, evenwel zonder zich te compromitteeren, wilde opruimen. Hij bood daartoe *Lodewijk* zelfs den Spaanschen troon aan, wat *Lodewijk* weigerde. Bij den inval der Engelschen (1809) ontnam *Napoleon* zijn broeder het opperbevel over het leger en droeg dit aan maarschalk *Bernadotte* op. Na

Digitized by Google

de expeditie in Zeeland stond het bij *Napoleon* vast, dat Holland binnen kort ingelijfd zou worden. Hij liet de Hollandsche kusten met Fransche troepen bezetten. Een reis van den koning naar Parijs (Maart 1810) bracht geen verbetering. *Lodewijk* teekende een traktaat, waarbij Brabant, Zeeland, het land tusschen Maas en Nijmegen aan Frankrijk werden afgestaan (16 Maart 1810). Teruggekeerd naar Holland, bespeurde *Lodewijk*, dat daarmede weinig gewonnen was, en de hooge toon van den Franschen gezant, de aanmatigingen van de Fransche douaniers en van de bevelhebber der Fransche troepen in Maasland en Amstelland, de bezetting van Rotterdam, Utrecht, Leiden, Den Haag door *Oudinot's* troepen ter kustbewaking, werd ten slotte voor den koning ondraaglijk. Een oogenblik dacht deze er over Amsterdam te verdedigen, toen *Oudinot* aanstalten maakte ook deze stad te bezetten. De ministerraad was er tegen en toen bleef niets over dan een vrijwillige afstand. *Lodewijk* deed dit ten behoeve van zijn zoon *Napoleon Lodewijk*. In den nacht van 2 op 3 Juli 1810 verliet hij heimelijk Haarlem en begaf zich naar Teplitz (Bohemen). Het koninkrijk Holland had opgehouden te bestaan, het werd bij decreet van den 9den Juli 1810 door *Napoleon* bij Frankrijk ingelijfd.

Literatuur: Louis Bonaparte, Documents historiques et réflexions sur le gouvernement de la Hollande (Parijs 1820); *Jorissen*, Napoleon I et le Roi de Hollande (Parijs—Den Haag 1868); *Jorissen*, De ondergang van het Koninkrijk Holland (Arnhem 1871); *Bocquain*, Napoléon et le roi Louis (Parijs 1875); *Wichers*, De regeering van koning Lodewijk Napoleon (Utrecht 1892); *Masson*, Napoléon et sa famille (Parijs 1897—1907, 7 dln); *Réville*, La Hollande et le roi Louis Bonaparte (Revue des deux Mondes, 1870); *Tonnet*, De landing in Zeeland in 1809 (Militaire Spectator 1909—1910).

Holland was een provincie van het koninkrijk der Nederlanden, die van 1814 tot 1840 bestond. De grenzen met Brabant, Gelderland en Utrecht werden bij de grondwet van 1814, bij besluiten van den 20sten Juli 1814, den 10den Februari 1815, den 19den Mei 1819 en den 27sten April 1820 geregeld. Holland was de eenige provincie, die twee gouverneurs had, een voor het zuidelijk en een voor het noordelijk gedeelte. De staten, die beurtelings te 's-Gravenhage en te Haarlem vergaderden, bestonden uit 14 afgevaardigden voor de ridderschap, 49 voor de steden en 27 voor den landelijken stand. Bij de grondwetsherziening van 1840 werd Holland gesplitst in twee provinciën: Noord- en Zuid-Holland.

Holland, *Henry Richard Fox*, lord *Holland*, een Engelsch aristocraat, den 23sten November 1773 geboren, was een neef van den beroemden *Charles James Fox*, verloor reeds vroeg zijn ouders, studeerde te Eton en te Oxford, maakte in Italië kennis met *Elisabeth Vassall*, de vrouw van sir *Godfrey Webster*, huwde met haar, nadat zij na een geruchtmakend proces van haar echtgenoot gescheiden was, en verruilde zelfs zijn familienaam *(Fox)* met den hare. Nadat hij in 1797 zitting had genomen in het Hoogerhuis, werd hij de ijverige verdediger van een vrijzinnige staatkunde. Toen in 1802 de vrede te Amiens gesloten was, deed hij een reis naar het Pyreneesche schiereiland, om er zich gedurende 3 jaar toe te leggen op de Spaansche geschiedenis en letterkunde. De vruchten van zijn arbeid verschenen in uitmuntende levensbeschrijvingen van *Guillen de Castro* en *Lopez de Vega* en in de vertaling van drie Spaansche blijspelen (1807). Na zijn terugkeer werd hij lid van het zoogenaamde ministerie der Talenten, maar toen na den dood van *Fox* (1806) de onderhandelingen met Frankrijk vruchteloos afliepen en de koning van de emancipatie der R.-Katholieken niets wilde hooren, nam hij met zijn ambtgenooten zijn ontslag en bestreed gedurende 24 jaar hardnekkig de staatkunde der Tories. Met het ministerie-*Grey* kwam hij in 1830 weder aan het bewind; hij werd tot kanselier van het hertogdom Lancaster benoemd. Als zoodanig behoorde hij in 1835 ook tot het ministerie *Melbourne*. Hij overleed te Londen, den 22sten October 1840. Hij schreef een levensbericht van zijn oom *Fox*, dat hij met diens geschrift: „History of the early part of the reign of king James II" (1808) in het licht gaf. Ook bezorgde hij de uitgave der „Memoirs of Lord Waldegrave" (2 dln., 1822). Zijn zoon *Henry Edward Fox*, lord *Holland*, den 7den Maart 1802 geboren en overleden den 18den December 1859, heeft merkwaardige reisherinneringen („Foreign reminiscences" 1850) en „Memoirs of the Whig-party" (1854), beide van zijn vader, in het licht gezonden, en schreef „Fragmentary papers on science and other subjects" (2de druk 1875).

Zie: *Th. W. Riker*, Henry Fox, first Lord Holland (1911, 2 dln.); Fürstin *Lichtenstein*, Holland House (1874, 2 dln.); *Earl of Ilchester*, The Journal of Elizabeth, Lady Holland (Londen 1908); *Lloyd Sanders*, The Holland House Circle (Londen 1908).

Holland, *Josiah Gilbert*, een Amerikaansch schrijver, den 24sten Juli 1819 te Belcurtown in Massachusetts geboren, studeerde in de geneeskunde, was eenige jaren werkzaam als arts te Springfield en wijdde zich vervolgens aan de beoefening der letteren. Hij werd lid der redactie van den „Springfield Republican" en schreef: „History of the Western Massachusetts" (2 dln., 1855), „Timothy Titcomb's letters to the young" (1858), „Bitter Sweet" (1858), „Plain talks on familiar subjects" (1865), „Katharina" (een gedicht, 1867), de romans „Miss Gilbert's career" (1867), „Arthur Bonnicastle" (1873) en „The mistress of the manse" (1874) en een levensbeschrijving van *Lincoln*. Nadat hij in 1869 van een reis naar Europa was teruggekeerd, belastte hij zich in 1870 met de uitgave van *Scribners* „Monthly Magazine". Zijn verzamelde gedichten verschenen in 1873 en van zijn verzamelde werken kwam in 1885 een nieuwe uitgave in 14 deelen in het licht. Hij overleed den 12den October 1881.

Holland, *Wilhelm Ludwig*, een Duitsch germanist en romanist, den 11den Augustus 1822 te Stuttgart geboren, studeerde te Tubingen en vervolgens te Berlijn, waar hij de lessen van de gebroeders *Grimm*, van *Lachmann*, *Von Hagen*, *Bopp*, *Böckh* en anderen bijwoonde, terwijl hij zich na afloop zijner studiën naar Parijs begaf, om er de Spaansche handschriften der groote

Digitized by Google

bibliotheek te doorzoeken. Weldra werd hij hoogleeraar in de Germaansche en Romaansche letterkunde te Tubingen, waar hij bij voortduring werkzaam bleef. Hij overleed den 22sten Augustus 1891. Van zijn geschriften vermelden wij: „Crestien von Troies. Eine literargeschichtliche Untersuchung" (1854), *Chrétien's* „Chevalier au Lyon" (3de druk 1886), „Bruchstücke aus der Chronik des Alfonso de Valencia", „La estória de la siete infantes de Lara" (1860) „Meister Alstwert" (1850), „Schauspiele des Herzogs Heinrich Julius von Braunschweig" (1855), het „Buch der Beispiele der alten Weisen" (1860), de „Briefe der Herzogin Elisabeth Charlotte von Orléans" (1867—1882, 6 dln.) en „Schreiben des Kurfürsten Karl Ludwig von der Pfalz und der Seinen" (1884). Met *Keller* en *Pfeiffer* schreef hij nog: „Uhlands Schriften zur Geschichte der Dichtung und Sage" (1865—1873, 8 dln.), terwijl hij critische uitgaven van dien dichter bewerkte en als proeve van commentaar „Ueber Uhlands Ballade Merlin der Wilde" (1876) en „Zu Ludwig Uhlands Gedächtnisz, Mitteilungen aus seiner akademischen Lehrtätigkeit" (1886) uitgaf.

Holland-Amerika-lijn. Zie *Nederlandsch-Amerikaansche Stoomvaart-Maatschappij.*

Holland en West-Friesland, de belangrijkste provincie van de republiek der Vereenigde Nederlanden, bestond uit het vroegere graafschap Holland en de heerlijkheid Voorne. Zij bevatte 18 steden, welke ieder één stem uitbrachten in de Statenvergadering van het gewest, en het platteland. De steden waren: Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam, Gouda, — dit waren de zes „groote steden" — voorts Rotterdam, Gorinchem, Schiedam, Schoonhoven, Brielle, Alkmaar, Hoorn, Enkhuizen, Medemblik, Edam, Monnikendam en Purmerend, de twaalf „kleine steden". Het platteland bestond uit 's-Gravenhage, Haag-Ambacht, verschillende baljuwschappen en heerlijkheden, het drostambt Terschelling en het schoutambt Vlieland. De baronie IJselstein was leenroerig aan Holland, doch niet bij de provincie ingelijfd. Ook Leerdam was min of meer zelfstandig. De provincie behield deze uitgestrektheid tot 1798, toen bij de instelling van de Bataafsche republiek ons land in departementen werd verdeeld.

Hollander. Zie *Papier.*

Hollander, *Vliegende,* Zie *Vliegende Hollander.*

Holländer, *Felix,* een Duitsch schrijver, werd den 1sten November 1868 te Leobschütz geboren, en woont thans te Charlottenburg. Hij schreef een aantal verdienstelijke romans, waarvan wij noemen: „Das letzte Glück" (1899), „Der Weg des Thomas Truck" (1902), waarin de verschillende geestelijke stroomingen des tijds worden behandeld en dat zijn naam vooral bekend maakte, „Charlotte Adutti" (1907), „Unser Haus" (1911) en „Der Eid des Stephan Müller" (1912), alsmede enkele tooneelstukken.

Holland-op-zijn-smalst is de voormalige landengte in de provincie Noord-Holland tusschen het IJ en de Noordzee. Door het graven van het Noordzeekanaal (zie aldaar) en het inpolderen van een gedeelte van het IJ (zie aldaar) is deze landengte verdwenen. De eerste concessie werd de Kanaalmaatschappij den 10den December 1861 verleend. Den 8sten Maart 1865 werd met het werk een aanvang gemaakt, dat in 1876 voltooid werd.

Hollandsch diep is een der Nederlandsche getijdewateren, tusschen Noord-Brabant eenerzijds en de Hoeksche Waard anderzijds. De breedte neemt van het O., waar zij ongeveer 1500 m. bedraagt, in westelijke richting gestadig toe tot ruim 4 km. bij de Oostpunt van Overflakkee, waar het den naam van Haringvliet aanneemt.

Hollandsche Huis. Zie *Holland.*

Hollandsche Lloyd, *Koninklijke,* is een stoomvaartmaatschappij met zetel te Amsterdam, werd opgericht in 1908 en heeft overgenomen de Zuid-Amerika-lijn; zij onderhoudt een stoomvaartdienst tusschen Nederland en Brazilië en Argentinië. De maatschappij bezat op het einde van 1915 vier passagiersschepen met een gezamenlijken inhoud van 36 596 tonnen, elf vrachtschepen met een gezamenlijken inhoud van 48 067 tonnen, vier lichters met een gezamenlijken inhoud van 625 tonnen en voorts vijf dekschuiten en twee tenders. De schepen maakten gedurende 1915 55 rondreizen, waarvan 24 met de passagiers- en 31 met de vrachtschepen; bovendien werden 13 reizen ondernomen met gecharterde schepen. Het maatschappelijk kapitaal der maatschappij bedroeg op 31 December 1915: 20 mill. gld., waarvan was geplaatst en volgestort 10 millioen; de obligatieschuld bedroeg 6 452 000 gld.

Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen is een vereeniging, gevestigd te Haarlem, die in 1752 werd opgericht met het doel de studie der wetenschappen, inzonderheid die der natuurwetenschap, te bevorderen. Zij tracht dit doel te bereiken door het uitgeven van verhandelingen, het uitschrijven van prijsvragen en door de uitgave van een in de Fransche taal geschreven tijdschrift, waarin de in Nederland en zijn koloniën gedane wetenschappelijke onderzoekingen worden opgenomen. Protector der Maatschappij is Z. K. H. de Prins der Nederlanden.

Hollandsche-Veld is een veenkolonie in de gemeente Hoogeveen in de provincie Drente, die uit verschillende buurten en gehuchten bestaat. Zij bezit een Hervormde en een Gereformeerde kerk.

Hollandsche waterlinie, *Nieuwe,* ook *Utrechtsche waterlinie* geheeten. Zie *Nederland, Verdedigingsstelsel.*

Hollandsche IJsel, oorspronkelijk een breede tak van den Rijn, die met een noordwaarts gerichten boog door lage veenlanden liep en langs zijn oevers breede strooken rivierklei deed bezinken, werd in 1285 door een dam bij het Klaphek van de Lek gescheiden, welke afdamming in 1291 voltooid werd; slechts door een duikersluis staat hij nog met de Lek in verbinding. Van 1854 tot 1862 werd het gedeelte te Gouda gekanaliseerd door het leggen van een afsluitdijk met sluis even boven Gouda en door het aanbrengen van onderscheiden verruimingen en verdiepingen. Dit gedeelte, 32,5 km. lang en 18 m. breed, is derhalve geen rivier meer, maar een boezem, die bij Gouda loost op het tweede gedeelte van den Hollandschen IJsel.

Digitized by Google

Dit tweede gedeelte, van Gouda tot zijn monding in de Nieuwe Maas, kan als een getijdenrivier beschouwd worden, hoewel er geen zeewater tot hier doordringt. De rivier is geheel bedijkt. In die dijken bevinden zich een 20-tal sluizen tot waterloozing en waterinlating van aangrenzende polders.

Hollandsche IJzeren-Spoorweg-Maatschappij. Deze maatschappij werd in 1837 opgericht. Hare exploitatie is opnieuw geregeld door de overeenkomst met den staat der Nederlanden, bekrachtigd bij de wet van 22 Juli 1890 (Stbl. 134). Ingevolge die overeenkomst blijft de maatschappij exploiteeren de door haar aangelegde spoorwegen: Amsterdam—Rotterdam, langs Haarlem, Leiden, 's-Gravenhage, Haarlem—Uitgeest, Amsterdam—Zutfen, langs Amersfoort, Hilversum—Utrecht, Velsen—IJmuiden, en 's-Gravenhage—Scheveningen (Stoomtram); tevens exploiteert de maatschappij de door haar aangelegde verbindingsbaan om Rotterdam. Verder is zij belast met de exploitatie van de door den Staat aangelegde spoorwegen: Amsterdam—Helder, langs Zaandam, Uitgeest, Zaandam—Enkhuizen, Dordrecht—Elst, Vork—Ressen-Bemmel, Amersfoort—Kesteren, Stavoren—Leeuwarden, Schiedam—Hoek van Holland, en heeft zij het medegebruik van de door den Staat aangelegde, of wel door naasting of koop verkregen spoorwegen, waarvan de exploitatie is of wordt verleend aan de maatschappij tot exploitatie van Staatsspoorwegen: van Rotterdam, langs Dordrecht, Zwaluwe, Zevenbergen, Rosendaal naar de Belgische grens, van Hengelo, langs Enschedé naar de Duitsche grens, van Arnhem naar Elst en van Ressen-Bemmel naar Nijmegen, van Nijmegen langs den linker Maasoever naar Venlo, van Arnhem langs Zevenaar naar Emmerik, en van Utrecht langs Gouda naar Rotterdam. De maatschappij heeft bovendien de exploitatie op zich genomen van de aan andere maatschappijen toebehoorende spoorwegen: Zutfen—Winterswijk, Nijmegen—Duitsche grens in de richting naar Kleef, Almelo—Salzbergen, Apeldoorn—Almelo, Dieren—Hattem, Winterswijk—Zevenaar, Winterswijk—Hengelo met zijtakken van Neede langs Ruurlo naar Doetinchem en van Boekelo naar Enschedé, Hoorn—Medemblik, Haarlem—Zandvoort, Enschedé—Oldenzaal, Enschedé—Ahaus, Dinxperloo—Varsseveld, Hattem—Kampen en de lijn van den Noord-Friesehen Locaalspoorweg Leeuwarden—Metslawier—Anjum, Stiens—Harlingen en Tjummarum—Franeker; verder de lijnen Aalsmeer—Haarlem, Hoofddorp—Leiden, Aalsmeer—Uithoorn—Alphen, Aalsmeer—Amsterdam, Bovenkerk—Uithoorn—Nieuwersluis. De maatschappij heeft voorts het medegebruik van de baanvakken Amersfoort—Utrecht en Hattem—Zwolle van den Ned. Centraalspoorweg, en van den spoorweg Ned. grenzen—Emmerik. Verder worden door de Maatschappij geëxploiteerd de door haar aangelegde spoorweg Alkmaar—Hoorn, Neede—Hellendoorn en het stoombootveer Enkhuizen—Stavoren, alsmede de tramwegen: van Bussum over Naarden naar Huizen, van Oldenzaal naar Denekamp en van Denekamp naar Gronau, van Leiden naar Katwijk-aan-Zee, van Noordwijk-aan-Zee naar Rijnsburg, van Lichtenvoorde naar Groenloo, van Alkmaar naar Egmond en Bergen, van Kwadijk en Edam naar Volendam, van Alkmaar naar Schoorl, van Schoorl naar Schagen, van Schagen naar Wognum, van Ewijcksluis naar Schagen en van Hoorn—Venhuizen naar Bovenkarspel/Grootbroek. Ook exploiteert de maatschappij de electrische tramlijn van Rotterdam naar 's-Gravenhage en Scheveningen van de Zuid-Hollandsche Electrische Spoorwegmaatschappij, waarvan zij de aandeelen heeft overgenomen, en verder de electrische tram Amsterdam—Haarlem—Zandvoort. De totale lengte van het aantal km. spoorlijn der Maatschappij bedroeg einde 1915 1589, van de tramwegen 145, terwijl de lengte van het stoombootveer Stavoren—Enkhuizen 22 km. bedraagt.

De Maatschappij heeft haar zetel te Amsterdam. Het kapitaal bedroeg einde 1915 22 500 000 gld., terwijl de obligatieschuld pro resto bedroeg 144 400 000 gld. De reserve was groot 5 018 157,08 gld. De ontvangsten bedroegen in 1915: uit het reizigersvervoer 19 280 478,97½ gld., uit bagagevervoer 429 679,83 gld., uit goederenvervoer, paarden, vee en rijtuigen 12 757 803,09½, uit diversen 1 403 847,15 gld., zijnde te zamen 33 871 809,05 gld. Daartegenover bedroegen de exploitatiekosten 22 358 753,35 gld., zoodat het saldo der exploitatie-rekening bedroeg 11 513 055,70 gld. Na aftrek der betaalde rente op geldleeningen met 4 850 095,07 gld., de betaalde vergoeding voor huur en medegebruik van spoorwegen met 3 135 496,30½ en andere uitgaven bedroeg de netto winst over 1915 1 349 966,08½ gld., waarvan de Staat der Nederlanden ontving 224 983,04½ gld.; aan dividend werd uitgekeerd 5 %. Het personeel der Maatschappij bestond op 31 December 1915 uit 13 891 personen.

Hollar, *Wenzel,* een Duitsch plaatsnijder, in 1607 te Praag geboren en den 28sten Maart 1677 te Londen overleden. Hij was een leerling van *Mattheus Merian* te Frankfort. Zijn eerste prenten, „Maria" en „Ecce Homo", verschenen in 1625. Daarna maakte hij afbeeldingen van verschillende Duitsche steden. In 1636 vertrok *Hollar* naar Londen, waar hij in 1639 de reeks van vrouwenkleederdrachten, als „Ornatus mulieribus anglicanus" bekend, uitgaf. Ook portretten van vorstelijke personen werden door hem gegraveerd. In 1640 ging *Hollar* naar Antwerpen, van waar hij in 1652 naar Engeland terugkeerde. Hij is vooral beroemd door de ornamenteele composities, die hij graveerde.

Hollard, *Roger,* een Fransch Protestantsch godgeleerde, werd in 1838 te Parijs geboren, studeerde godgeleerdheid te Parijs, Lausanne, Göttingen en Heidelberg, werd in 1861 hulpprediker te Bordeaux, in 1864 te Parijs, waar hij in 1867 beroepen werd aan de Eglise du Luxembourg, waarin hij tot zijn sterfjaar 1902 met goed gevolg werkzaam was, vooral onder de wetenschappelijke mannen van het Quartier latin. Hij redigeerde van 1870—1873 de Revue théologique de Paris en stichtte in 1873 met *A. Sabatier* en anderen de Ecole libre des sciences théologiques. In 1891 werd hij voorzitter van de Commission Synodale de l'Union des Eglises libres. Behalve vele bijdragen in tijdschriften schreef hij: „Essai sur le caractère de Jésus" (1866), „Méditations

Digitized by Google

évangéliques I en II" (1874, 1891), „Foi et devoir" (1894).

Holle (vrouw *Holle, Holda*) is, volgens het thans nog voortlevend volksgeloof in Franken, Hessen en Thuringen, een wezen uit de geestenwereld. Zij was oorspronkelijk een oud-Duitsche godin, naar sommige meenen een hypostase van *Frija*, die volgens de sagen gaarne haar verblijf houdt aan meren en bronnen, waar zij haar gouden haar kamt. Evenals *Wodan* rijdt zij bij onweer door het luchtruim en behoort dan tot het „Woedende Leger". Daarmede staat in verband dat zij, anders een lief en vriendelijk wezen, tusschenbeide ook zeer afschrikwekkend voorgesteld wordt, als een leelijke, langneuzige oude vrouw met borstelig haar, evenals een oude heks, met wier naam men de kinderen bang maakt. In de sagen van den Kyffhäuser treedt zij naast den betooverden keizer op. De uitdrukking, wanneer het sneeuwt: „Vrouw Holle schudt haar bed" is bijna in geheel Duitschland bekend.

Hollebeek, *Ewald*, een Nederlandsch godgeleerde, in 1719 te Haamstede in Zeeland geboren, studeerde te Leiden was achtereenvolgens predikant te Oostkapelle, Charlois en Middelburg en werd in 1752 hoogleeraar te Groningen. In 1762 vertrok hij als hoogleeraar naar Leiden. Met kracht verzette hij zich tegen de uitpluizerij en woordenzifterij in de toenmalige preekwijze. Hoewel hij vele bestrijders vond, komt hem de eer toe, dat hij in ons vaderland een van de eerste hervormers der ouderwetsche, langdradige predikwijze geweest is. Hij overleed den 24sten October 1796.

Holleman, *Arnold Frederik*, hoogleeraar in de organische scheikunde aan de gemeentelijke universiteit te Amsterdam, werd den 28sten Augustus 1859 te Oisterwijk in Noord-Brabant geboren. Hij bezocht eerst de hoogere burgerschool en daarna het gymnasium te 's-Hertogenbosch en werd in 1879 student te Leiden. Bovendien studeerde hij nog te Heidelberg onder *Bunsen* en te München onder *Von Baeyer*. Hij promoveerde in 1887 te Leiden op het proefschrift: „Onderzoekingen over het zoogenaamde *β*-nitrocymol". Na zijn promotie was hij eerst eenigen tijd assistent van *Van 't Hoff* te Amsterdam. In 1889 werd hij benoemd tot directeur van het Rijkslandbouwproefstation te Groningen en in 1893 tot hoogleeraar in de scheikunde aan de universiteit aldaar, als opvolger van *Modderman*, welk ambt hij aanvaardde met een rede over „Twee richtingen der scheikunde met elkander vergeleken". In 1905 werd hij te Amsterdam als hoogleeraar in de organische scheikunde benoemd als opvolger van *Lobry de Bruyn*. Hij aanvaardde dit ambt den 27sten Februari 1905 met een rede „Over de beteekenis der physisch chemische methoden voor de organische scheikunde". Sedert 1903 is hij lid van de Koninklijke Academie van Wetenschappen. Hij is lid der redactie (sedert 1894) van het „Recueil des travaux chimiques des Pays-Bas et de la Belgique" waarin vele van zijn onderzoekingen gepubliceerd zijn. *Holleman* deed uitgebreide onderzoekingen aangaande nitro-cymol, over kaneelzuur en crotonzuur, verschillende nitroverbindingen, o.a. het phenylnitromethaan. Zijn voornaamste werk is, dat over de substituties in het benzol, waarvan de resultaten tot dusver zijn neergelegd in zijn boek: „Die direkte Einführung von Substituenten in den Benzolkern", (Leipzig 1910). Behalve vele artikelen in verschillende tijdschriften zijn ook zijn leerboeken over organische en anorganische scheikunde belangrijk; zij zijn in alle moderne talen vertaald en worden algemeen gebruikt: „Leerboek der anorganische chemie" (5de druk Groningen 1915). „Leerboek der organische chemie" (6de druk Groningen 1915). *Holleman* werd door de St. Andrews University benoemd tot eeredoctor in de beide rechten en in 1916 tot eerelid van de Spaansche Chemische Vereeniging.

Höllental is de naam van een dal in het Zwarte Woud, in het Badensche arrondissement Freiburg. Het is een diepe kloof met boschrijke bergwanden en wordt door den Rothbach besproeid. Het meest woeste gedeelte is de Höllenpas, 1 km. lang, waarin langs de beek slechts even ruimte genoeg is voor den rijweg. De rotsen rijzen er aan weerszijden schier loodrecht omhoog. Het engste gedeelte van den pas is gelegen bij den Hirschsprung. De rijweg werd in 1779 door de Oostenrijksche regeering gebouwd, en daarlangs volbracht *Moreau* in 1796 zijn beroemden terugtocht. Het punt, waar men uit het Höllental het Dreisamtal bereikt, draagt den naam van Himmelrich. In 1877 is van Freiburg naar Neustadt in de Breisgau een spoorweg door het Höllental aangelegd (35 km.).

Hollmann, *Friedrich*, een Duitsch admiraal, den 19den Januari 1842 te Berlijn geboren, trad in 1857 in dienst, werd in 1868 kapitein en overrompelde in 1872 het Haïtische admiraalsschip. Hij behoorde tot het eskader, dat tijdens de Spaansche onlusten in 1873 en 1874 in de Middellandsche Zee kruiste, was in 1881 in de Oost-Aziatische wateren commandant van een matrozen-divisie en chef van den staf der admiraliteit, werd in 1888 schout-bij-nacht en in 1890 staatssecretaris van Marine. Sedert 1890 vice- en sedert 1896 admiraal, trad hij in 1899 als staatssecretaris af en was sedert 1904 lid van het Pruisische Heerenhuis. Hij overleed den 21sten Januari 1913 te Charlottenburg.

Holloway, *Thomas*, een Engelsch graveur, te Londen in 1770 geboren, overleden aldaar in 1838, is vooral bekend door zijn prenten naar de cartons van *Rafaël* in Hamptoncourt.

Holloway Pillen. Zie *Geheimmiddelen*.

Holly Springs, de hoofdstad van den county Marshall in den Noord-Amerikaanschen staat Mississippi, telt 3000 inwoners. Hier werden den 10den December 1862 de magazijnen van het leger van *Grant*, ter waarde van 4 millioen dollars, verwoest, en *Grant*, daardoor tot terugtrekken op Memphis genoodzaakt.

Holm, *Adolf*, een Duitsch oudheidkundige, den 8sten Augustus 1830 te Lübeck geboren, studeerde te Leipzig en te Berlijn, werd vervolgens leeraar aan het gymnasium in zijn geboorteplaats en in 1876 benoemd tot hoogleeraar in de oude geschiedenis aan de universiteit te Palermo en in 1878 te Napels. Hij overleed den 3den Juni 1900 te Freiburg in Br. Hij schreef: „De ethicis politicorum Aristotelis principiis" (1851). „De compositione Iliadis" (1853), „Bei-

Digitized by Google

träge zur Berichtigung der Karte des alten Siciliens" (1861), „Geschichte Siciliens im Altertum" (3 dln., 1869—1898), „Das alte Catania" (1873), „Dei doveri dello storico" (1877), „Il rinascimento italiano e la Grecia antica" (1880), „Topografia archeologica di Siracusa" (1883), „Griechische Geschichte" (4 dln., 1886—1893), „Die Freie und Hansestadt Lübeck" (1900), benevens met *Soltau* „Kulturgeschichte des klassischen Altertums" (1897).

Holm, *Gustaf Frederik,* een Deensch Groenland reiziger, den 6den Augustus 1849 geboren, nam in 1876 deel aan de geologische expeditie in Zuid-Groenland, leidde in 1880—1881 een archaeologische expeditie daarheen en bezocht in 1883—1885, met *Garde,* Oost-Groenland, drong in oemiaks tot Angmagsalik (66° N. Br.) door en bestudeerde een nog niet bekenden Eskimostam. In 1894 leidde hij een expeditie naar Groenland tot het stichten van een missie en een meteorologisch station in de Tasiusakbaai (65°35′ N.Br). Hij schreef: „Den Danske Konebaads-expedition till Gronlands Ostkyst" (1886).

Holmboe, *Christopher Andreas,* een Noorsch oriëntalist, den 19den Maart 1796 in het kerspel Wang geboren, studeerde te Christiania in de theologie, vervolgens aldaar en te Parijs in de Oostersche talen en werd na zijn terugkeer lector. in 1825 hoogleeraar aan de universiteit te Christiania en directeur van het Kabinet van munten en penningen aldaar. *Holmboe* overleed den 2den April 1882. Hij schreef: „Bibelsk geographie" (1828), „Descriptio ornamentorum aureorum et nummorum VII et IX saec. in dioecesi Norvegiae" (2de druk 1854), „Norske Universitets og Skole-Annaler" (3 dln., 1837—1840), „De prisca re monetaria Norvegiae" (1841), „Das älteste Münzwesen Norwegens" (1846), „Sanskrit og oldnorske" (1846), „Det norske sprogs väsentligste ordforraad" (1852), „Norsk og Keltisk" (1854) en „Traces du Buddhisme en Norvège" (1857).

Holmes, *Robert,* een Engelsch godgeleerde, werd in 1748 te Londen geboren en studeerde aan Winchester College en New College te Oxford. Hij klom snel op in kerkelijke waardigheden en werd in 1804 deken van Winchester. Hij is in 1805 te Londen overleden. Behalve door zijne geschriften „The resurrection of the body deduced from the resurrection of Christ" (2de druk 1779) en „Four tracts", heeft hij vooral naam gemaakt door zijne bewerking der Septuaginta, waarvan hij alle bekende handschriften en uitgaven vergeleek, alle aanhalingen uit de kerkvaders verzamelde, en alle bronnen van andere vertalingen reconstrueerde. Dit werk werd in 142 deelen in de Bodleianbibliotheek te Oxford gedeponeerd. Het is door *J. Parsons* voltooid en verschenen als „Vetus Testamentum Graece cum variis lectionibus" (1798—1827, 5 dln.).

Holmes, *Olivir Wendell,* een Amerikaansch dichter, den 29sten Augustus 1809 te Cambridge in Massachusetts geboren, studeerde eerst in de rechten, vervolgens in de geneeskunde, vertoefde eenige jaren te Parijs, vestigde zich in 1835 als arts te Boston en werd in 1839 aan het Dartmouth College en in 1847 aan de Harvard University hoogleeraar in de anatomie en physiologie. Hij overleed den 7den October 1894 te Boston. Zijn wetenschappelijke arbeid werd in 1883 als: „Medical essays" uitgegeven. Reeds in 1836 had hij een bundel „Poems" (2de druk 1848) in het licht gegeven en vervolgens verschenen: „Urania" (1846), „Astraea" (1850), „Songs in many keys" (1861), „Songs of many seasons" (1874), „The iron gate and other poems" (1880) en „Before the curfew" (1888), de romans „Elsie Venner" (1861), „The guardian angel" (1868) en „A mortal antipathy" (1885), de zeer beroemde essays „The autocrat at the breakfast-table" (1857), „The professor at the breakfast-table" (1860), „The poet at the breakfast-table" (1873), „The new portfolio" (1885) en „Over the teacups" (1890). Verder schreef hij: „Soundings from the Atlantic" (1864), „Mechanism in thought and morals" (1870), „John Lothrop Motley" (1878), „Pages from an old volume of life" (1883), „Life of R. W. Emerson" (1884), „Our hundred days in Europe" (1887), „Dorothy Q." (1892). Zijn verzamelde werken verschenen in 1893 (13 dln.).

Holmès, *Auguste Mary Ann,* een Fransche componiste, den 16den December 1847 te Parijs geboren, trad reeds op jeugdigen leeftijd als pianiste op en studeerde vervolgens compositie bij *Lambert, Klosé* en *César Franck.* Zij schreef de opera's „Hero et Leander" en „La montagne noire" (1895), symphonieën en andere orkestwerken en liederen. Zij overleed den 28sten Januari 1903 te Parijs.

Holmes, *William Henry,* een Amerikaansch archaeoloog, den 1sten December 1846 te Harrison County in Ohio geboren, bezocht in 1870 het Mc Neely Norman College, was daarna werkzaam als leeraar en werd in 1872 aangesteld als geoloog bij de „Geological and Geographical Servey of the Territories". Hij nam deel aan de expeditiès van *Hayden* en *Powell* en bezorgde voor het grootste gedeelte de illustraties voor de naar aanleiding van deze expeditiès uitgegeven werken. Hij bezorgde o.a. teekeningen voor den atlas van de „Grand Canyon" (Monographie 2 van de „U. S. Geological Survey"). In 1881 werd *Holmes* chef van de „Division of illustrations" van de „Survey" en in 1882 deed hij een archaeologische studiereis in Mexico. In 1902 werd hij directeur van het „Bureau of American Ethnology. Zijn studiën over archaeologische onderwerpen zijn verschenen in de „Annual Reports" van genoemd Bureau.

Holmes-licht is een licht aan een reddingsboei, dat zichzelf ontsteekt.

Holmgren, *Alarik Frithiof,* een Zweedsch physioloog, den 22sten October 1831 te Asen in Vestra Ny (Oestergötland), geboren, studeerde van 1850 tot 1861 te Upsala in de medicijnen en begaf zich vervolgens naar het buitenland. In 1864 zag hij zich benoemd tot hoogleeraar in de physiologie te Upsala. Hij deed ten deele baanbrekende onderzoekingen over de stroomen van het netvlies, elementaire kleuraandoeningen over electrische stroomwisselingen van werkzame spieren en speciaal over kleurenblindheid. Zijn pogingen om het spoorweg- en scheepsverkeer te beveiligen door een nauwkeurig onderzoek der oogen van het personeel vonden grooten bijval. Ook ijverde hij voor de gymnastiek bij de op-

Digitized by Google

voeding der jeugd. Van zijn talrijke geneeskundige geschriften zijn de „Studiën over de kleurenblindheid" (1874—1880) het meest bekend. Ook leverde hij in 1882 een bundel „Redevoeringen en gedichten". In 1889 stichtte hij het „Skandinavische Archief voor Physiologie". Hij overleed te Upsala den 14den Augustus 1897.

Holmium is een zeldzaam voorkomend element. Tegelijk met andere zeldzame elementen wordt het aangetroffen in de mineralenceriet, gadoliniet, euxeniet, orthiet enz., die in Zweden en op Groenland worden gevonden. Zijn atoomgewicht is 163,5 en het chemische symbool Ho.

Holocanthus is een geslacht van zeevischen, behoorende tot de familie der Beschubdvinnigen *(Squamipinnes*, zie aldaar).

Holocephalen *(Chimaeren* of *Spookvisschen)*, een der beide onderorden van de kraakbeenvisschen. Zie verder *Visschen*.

Holofernes was volgens het apocriefe boek „Judith" een veldheer van den Assyrischen koning *Nebukadnesar*. Hij belegerde de stad Bethulia en werd op verraderlijke wijze gedood door *Judith* (zie aldaar).

Holografisch of **olografisch testament**. Zie *Testament*.

Holosteum. Zie *Heelbeen*.

Holothuriën. Zie *Zeekomkommers*.

Holoxylien is een springstof, bestaande uit kalisalpeter, houtskool en zaagsel, zij heeft minder uitwerking dan buskruit.

Holpasser is een passer, waarvan de spitsen naar buiten omgebogen zijn, en die gebruikt wordt ter bepaling van binnenmaten van voorwerpen, bijv. van cylinders.

Holputs is een werktuig, dat gebruikt wordt om koppen aan klinknagels en bouten te maken.

Holsbeek, *Henri van*, een Belgisch geneeskundige, in 1829 te Brussel geboren, studeerde aldaar, promoveerde er in 1853 op een dissertatie, getiteld „Vous ne tuerez pas. De l'avortement provoqué" en bleef in zijn geboortestad gevestigd, waar hij als armendoctor, als chirurg aan het Hospice Sainte Gertrude enz. werkzaam was en in September 1879 overleed. Van zijn geschriften vermelden wij: „Compendium d'électricité médicale" (1860), „Le médecin de la famille" (1860), „Traité d'anatomie descriptive, physiologique et pittoresque à l'usage des artistes" (1861), „Le médecin de l'ouvrier" (2de druk 1862), „Précis d'hygiène et de médecine navales à l'usage des gens de mer" (1861), „L'industrie dentellière. Etude sur la condition physique et morale des ouvrières en dentelles" (1862), „Code médical belge d'après les documents officiels" (1863), „Lettres sur le magnétisme animal" (1863), „La danse des tables et les esprits" (1863), „Des paralysies et de leur traitement par l'électricité localisée" (1863), „Histoire de l'hospice des vieillards de Sainte Gertrude de Bruxelles, suivie de quelques réflexions sur les maladies de la vieillesse" (1864), „La guérison de la goutte" (1865), „La législation belge à l'égard des aliénés. Vademecum des médecins et des jurisconsultes" (1867), „De l'influence du choléra dans la production de la folie" (1868), „Un mot sur le cancer du sein" (1868), „Etude sur la folie au point de vue médical et juridique" (1869), „Souvenirs de la guerre franco-allemande. Considérations au point de vue hospitalier et chirurgical" (1872) en „Traité pratique des maladies du larynx et de la poitrine chez les enfants" (1873). Ook redigeerde hij de „Annales de l'électricité médicale", behoorde tot de stichters der Belgische vereeniging „La croix rouge", bezorgde de uitgave van het tijdschrift van dien naam en maakte zich in den Fransch-Duitschen oorlog zeer verdienstelijk jegens de gewonden, die in het barakkenlazaret te Brussel waren opgenomen.

Holst, *Hans Peter*, een Deensch dichter, den 23sten October 1811 te Kopenhagen geboren, was van 1836 tot 1861 leeraar aan een cadettenschool, van 1859 tot 1860 ook redacteur der „Berlingske Tidende", sedert 1875 dramaturg van den Koninklijken Schouwburg en overleed den 31sten Mei 1893. Naam maakte hij het eerst door zijn elegie op den dood van *Frederik VI* (1839). De bundels „Ude og Hjemme" (1842) en „Den lille Hornbloeser" (7de druk 1889) verhoogden zijn roem. Verder schreef hij bijdragen in „For Romantik og Historie". Zijn „Udvalgte Digte" verschenen in 1874, de „Leilighetsdigte" in 1884, zijn „Udvalgte Skrifter" in 1887—1888 (6 dln.).

Holst, *Hermann Eduard von*, een Duitsch geschiedkundige, den 19den Juni 1841 te Fellin (Lijfland) geboren, studeerde te Dorpat en te Heidelberg, en begaf zich in 1867 naar Noord-Amerika, waar hij als correspondent van de „Kölnische Zeitung" en mederedacteur van het „Deutsch-Amerikanisches Konversations-Lexikon" werkzaam was. In 1872 werd hij buitengewoon hoogleeraar te Freiburg in de Breisgau. Van 1892 tot 1899 was hij te Chicago als hoogleeraar werkzaam, doch in 1900 keerde hij naar Freiburg terug, waar hij den 20sten Januari 1904 overleed. Wij vermelden van hem: „Verfassung und Demokratie der Vereinigten Staaten von Nordamerika" (1873—1891), een standaardwerk, de biografieën „John C. Calhoun" (1882) en „John Browne" (1888) en „The French Revolution tested bij Mirabeau's career" (2 dln., 1894).

Holst, Mevrouw *H. Roland*, geboren *Van der Schalk*, den 24sten December 1869 geboren en sedert 1896 echtgenoote van den heer *R. N. Roland Holst*, kunstschilder te Laren, is sedert 1896 lid van de sociaaldemocratische arbeiderspartij en sedert 1897 mederedactrice van het tijdschrift: „Nieuwe tijd". Na in 1910 de S. D. A. P. verlaten te hebben, stichtte zij in 1915 met eenige andere radicale sociaal-democraten het Revolutionnair Socialistisch Verbond (spoedig herdoopt in Rev. Soc. Vereeniging), welke organisatie zich in April 1916 oploste in de sedert 1909 bestaande Sociaal-Democratische Partij (S. D. P.). Haar voornaamste geschriften zijn: „Sonnetten en verzen in terzinen geschreven" (1895), „De Nieuwe Geboort" (1902), „Kapitaal en arbeid in Nederland" (1902, 3de druk 1909), „Algemeene werkstaking en sociaaldemocratie" (1905). „Opwaartsche wegen" (1907), „De opstandelingen" (1910), „Thomas More" (1912), „Het Feest der Gedachtenis" (1914).

Holstein (zie de kaarten bij *Duitsche Rijk*), een voormalig hertogdom, vormt thans het Z. deel der Pruisische provincie Sleeswijk-Holstein (zie aldaar), dat de Eider en het Kaiser-Wilhelmka-

Digitized by Google

naal van het voormalige hertogdom Sleeswijk scheidt.

Omstreeks 800 komt Holstein het eerst in de geschiedenis voor. Het was toen in vier gouwen verdeeld, Dithmarschen, Holstein, Stormarn en Wagrië. Nadat *Karel de Groote* geheel Saksen onderworpen had, bedwong hij ook Noord-Elbingië. Wagrië liet hij aan de Slavische Obotrieten, zijn bondgenooten tegen de Saksen, die hun hoofdstad Oldenburg weldra tot een bloeiende handelsplaats maakten. Daarentegen waren de andere drie gouwen aan de Franken onderworpen. *Karel de Groote* bouwde in 809 den burcht op het Essesveld aan de Stör en stelde twee marken in, een tegen de Denen en een tegen de Wenden. Alle pogingen om het Christendom in Wagrië in te voeren, mislukten, zelfs werd na den dood van *Knoet Laward* (1131) het heidendom daar nogmaals ingevoerd.

De drie andere Holsteinsche gouwen vormden een deel van het hertogdom Saksen; Dithmarschen behoorde tot het graafschap Stade, waarmede het aan het aartsbisdom Hamburg-Bremen kwam, terwijl de andere onder eigen graven stonden. De Saksische hertog *Lotharius* schonk dit ambt in 1110 aan *Adolf I van Schauenburg* († 1128), den stamvader van een bloeiend vorstengeslacht. Onder *Adolf II* (1128—1164) werd Wagrië veroverd en bekeerd en gedeeltelijk met kolonisten uit Friesland, Holland en Westfalen bevolkt. *Adolf III* († 1225) kreeg ook Dithmarschen, maar hij werd door de Denen gevangen genomen en moest in 1208 zijn vrijheid door afstand daarvan te doen, afkoopen. Nu behoorden alle vier Holsteinsche gouwen tot het rijk van *Waldemar II* en eerst na 20 jaar, toen deze door graaf *Hendrik van Schwerin* was gevangen genomen, kon *Adolf II* het bestuur weer aanvaarden, dat hij behield na den beslissenden slag bij Bornhöved (22 Juli 1227). Dithmarschen kwam echter weer aan Bremen. Het eiland Fehmarn, in 1248 door de Denen veroverd, kwam eerst in 1326 als Deensch leen aan het Holsteinsche Huis terug. *Adolf IV* overleed in 1261 en na zijn dood ontstonden er vijf lijnen, waarvan er 3 echter weer spoedig uitstierven. De Rendsburger en Schauenburger lijnen bleven tot 1459 en 1640 bestaan. De laatste bezat, behalve het stamgraafschap aan de Wezer, slechts een deel van Stormarn; het overige behoorde aan de eerste, die in 1386 ook nog het hertogdom Sleeswijk kreeg. *Adolf's* dochter *Mechthild*, huwde in 1237 met hertog *Abel van Sleeswijk*, die later (1250—1252) ook koning van Denemarken was. In de daarop volgende oorlogen om het hertogdom Sleeswijk boden de Holsteinsche graven den hertogen gelukkig bijstand tegen de Deensche koningen. Bovendien wisten zij zoowel in Sleeswijk als in Denemarken, zich in het bezit te stellen van uitgestrekte bezittingen. Zoo werd het Deensche Rijk geheel opgelost; ten slotte heerschte daar graaf *Gerhard I, de Groote* (1304—1340) onbeperkt. Hij benoemde zijn neef, den minderjarigen hertog *Waldemar van Sleeswijk*, tot koning en regeerde als diens voogd over Denemarken. Tevens kreeg hij het hertogdom Sleeswijk als erfelijk leen. Na *Waldemar's* afstand in 1330 gaf *Gerhard* hem Sleeswijk terug, maar verkreeg voor zich en zijn nakomelingen de belofte erfgenaam te zullen worden, indien het geslacht mocht uitsterven. In 1340 werd *Gerhard* vermoord. In 1375, bij den dood van *Hendrik*, kwam Sleeswijk aan de graven van *Holstein*. (Zie verder *Sleeswijk-Holstein*).

Holstein-Ledreborg, *Ludwig*, een Deensch staatsman, den 10den Juni 1839 geboren, werd, nadat hij tijdens zijn verblijf te Rome tot de R.-Katholieke Kerk was overgegaan, in 1872 gekozen tot lid van het Folketing. Aanvankelijk bestreed hij de ministers, die tot de nationaal-liberalen behoorden, maar voegde zich niet bij een bepaalde partij. Eerst later nam hij plaats aan de linkerzijde en bevond zich weldra aan het hoofd eener gematigde fractie van deze partij. Als president der budgetcommissie behoorde hij jarenlang tot de meest gevreesde tegenstanders van het ministerie *Estrup*, legde echter in 1890 zijn mandaat neder en vestigde zich metterwoon in Freiburg (Zwitserland). In 1909 was hij korten tijd president-minister. Van zijn geschriften noemen wij: „Evangelisk-lutherak, en nagativ Bestemmelse" (1872) en „Det forenede Venstre i Rigsdagssamlingen 1877—1878" (1878).

Holsten, *Karl Christian Johann*, een Protestantsch godgeleerde, den 31sten Maart 1825 te Güstrow in Mecklenburg geboren, studeerde te Leipzig, Berlijn en Rostock in de godgeleerdheid en letteren, werd in 1852 leeraar aan de stadsschool te Rostock en in 1870 buitengewoon, in 1871 gewoon hoogleeraar in de theologie te Bern. In 1876 vertrok hij als zoodanig naar Heidelberg, waar hij den 26sten Januari 1897 overleed. Van zijn geschriften vermelden wij: „Zum Evangelium des Paulus und Petrus" (1868), „Untersuchung über den Brief an die Philippensier" (1875), „Das Evangelium des Paulus" (1880—1898, 2 dln.), „Die drei ursprünglichen noch ungeschriebenen Evangelien" (1883), „Die synoptischen Evangelien nach der Form ihres Inhalts" (1886) en „Ursprung und Wesen der Religion" (1886).

Holtei, *Karl von*, een Duitsch dichter en schrijver, den 24sten Januari 1798 te Breslau geboren, trad in 1815 als vrijwilliger in dienst bij het Pruisische leger en studeerde na den vrede van Parijs in zijn geboorteplaats. Weldra echter volgde hij zijn neiging tot het tooneel en in 1819 debuteerde hij als *Mortimer* in den schouwburg te Breslau. In 1821 trad hij in het huwelijk met de gevierde tooneelkunstenares *Luise Rogée* en werd te Breslau als secretaris en tooneeldichter bij den schouwburg geplaatst. Daarna begaf hij zich naar Berlijn, waar zijn vrouw zich aan den koninklijken schouwburg verbond, en vervaardigde er „Die Wiener in Berlin" en „Die Berliner in Wien" welke met grooten bijval werden ontvangen. Nadat hij zijn echtgenoote verloren had (1825), verbond hij zich aan het Königstädter tooneel en leverde daaraan onderscheiden stukken, o. a. „Der Alte Feldherr" en „Lenore". Tevens legde hij „Schlesische Gedichte" (1830) ter perse en hield voorlezingen over klassieke treur- en blijspelen. Met zijn tweede vrouw, geboren *Holsbecher*, verbond hij zich te Darmstadt. In 1830 keerde hij weer naar Berlijn terug. Hier schreef hij „Das Trauerspiel in Berlin" en leverde aan *Gläser* den tekst voor de opera „Des Adlers Horst", terwijl hij voor *Ludwig Devrient* het too-

Digitized by Google

neelspel „Der dumme Peter" vervaardigde. In 1883 nam hij het besluit zelf weder op te treden en schreef ten behoeve eener kunstreis, welke hij met zijn vrouw wilde ondernemen, een aantal kleine kluchten en roerende tooneelspelen, van welke inzonderheid „Lorbeerbaum und Bettelstab" (ook in ons land onder den titel „Laurierboom en Bedelstaf" opgevoerd) en „Shakespeare in der Heimat" uitbundig werd toegejuicht. Nadat hij van 1837 tot 1839 den schouwburg te Riga bestuurd had, waarin hij zijn tweede vrouw verloor, verkeerde hij op verschillende plaatsen, totdat hij het bestuur van den schouwburg te Breslau op zich nam. Doch ook dit legde hij weldra neder en vestigde zich te Graz, terwijl hij nu en dan reizen deed door geheel Duitschland. Later echter keerde hij naar zijn geboorteplaats terug. Hij overleed den 12den Februari 1880. In zijn „Briefe aus und nach Grafenort" (1841), „Vierzig Jahre" (2 dln., 4de druk 1899) en „Noch ein Jahr in Schlesien" (2 dln., 4de druk 1864) schildert hij den toestand van het tooneel in zijn tijd. Van zijn romans noemen wij: „Die Vagabunden" (4 dln., 5de druk 1894), „Christian Lammfell" (5 dln., 4de druk 1878), „Ein Schneider" (3 dln., 2de druk 1858), „Noblesse oblige" (3 dln., 2de druk 1862), „Der Eselsfresser" (3 dln., 1860), „Der letzte Komödiant" en „Haus Treustein" (3 dln., 1866). Ze zijn met zijn „Criminalgeschichten" en „Kleine Erzählungen" ook in zijn „Erzählende Schriften" (39 dln., 1861—1866) opgenomen. Zijn gedichten verschenen, behalve in de reeds genoemde bundels, nog in „Deutsche Lieder" (2de druk 1836), „Charpie" (1866), „Königslieder" (1870), „Nachtlese, Erzählungen und Plaudereien" (3 dln., 1871), „Am Grabes Rande" (2de druk 1876) en „Fürstbischof und Vagabund" (1882).

Holten, een gemeente in de provincie Overijsel 6246 H.A. groot met (1915) 3408 inwoners, wordt begrensd door de Overijselsche gemeenten Batmen, Diepenveen, Raalte, Hellendoorn, Rijsen en Markeloo en de Geldersche gemeenten Gorsel. Tot 1835 maakte Holten met de gemeente Batmen een geheel uit. Behalve het dorp Holten bevat de gemeente nog eenige buurten. De bodem bestaat hoofdzakelijk uit diluviaal zand; naar de zijde van Rijsen treft men hoogveen en langs de Schipbeek beekbezinking aan. Het noordelijk deel der gemeente, dat nog heidevelden bevat, is zeer heuvelachtig. De inwoners houden zich bezig met landbouw, weverij en steenbakkerij.

Het dorp Holten ligt aan den voet van den Holterberg, aan het vereenigingspunt van de wegen Raalte—Hengeloo en Deventer—Rijsen en aan de spoorlijn Deventer—Almeloo.

Holtius, *Nicolaas,* een Nederlandsch godgeleerde, in het laatst der 17de eeuw geboren, werd predikant te Koudekerk. Hij was een ijverig voorstander van de rechtzinnige Dordtsche leer. Dit bleek uit zijn: „Dissertationum theologicarum varii argumenti fasciculus" (1732). Ook stelde hij in zijn „Verhandeling van de rechtvaardiging door het geloof" dit laatste voor als een gevolg van het eerste. In 1753 verschenen van hem en *Comrie* de „Eerste samenspraken" van het werk „Examen van het ontwerp van tolerantie om de leere, in de Dordrechtsche Synode anno 1619 vastgesteld, met de veroordeelde leere der Remonstranten te vereenigen enz.", dat ten doel had de hoogleeraren *Alberti* en *Schultens* van ketterij te beschuldigen. In 1759 verscheen het 10de stuk van dit „Examen", doch daar in de voorrede de nagedachtenis van *J. van den Honert* gesmaad werd, gevoelden curatoren der Leidsche hoogeschool zich gekrenkt, en *Holtius* ontving op last der Staten een ernstige waarschuwing van den raadpensionaris. Tevens werd het uitgeven van naamlooze geschriften van godsdienstigen inhoud verboden. *Holtius* overleed op zijn buitenverblijf Kerkrust te Koudekerk den 10den Februari 1773, nadat hij in 1757 emeritus geworden was. Behalve vermelde geschriften, heeft men van hem: „Godgeleerde verhandeling over het oprecht geloof enz." (1747), „Verhandeling over de ampten van den Zaligmaker en deszelfs zalvingen tot die ambten" enz.

Hollius, Catharinus Adrianus, een Nederlandsch rechtsgeleerde en achterkleinzoon van den voorgaande, den 13den October 1786 te Koudekerk geboren, verloor reeds vroeg zijn vader, maar genoot van zijn moeder en van zijn stiefvader, den predikant *Sweigholt*, een uitmuntende opvoeding. Hij bezocht de scholen te Leiden en te Heusden, en werd op een notariskantoor geplaatst. Lust tot de studie echter was oorzaak, dat hij zich op de oude talen toelegde en zich in 1808 naar Utrecht begaf, waar hij onder *Van Heusde, De Rhoer* en *Arntzenius* in de rechten studeerde. Nadat hij in 1811 gepromoveerd was, vestigde hij zich als advocaat te Zierikzee en werd er lid van het stedelijk bestuur. In het volgend jaar ging hij als griffier bij het vredegerecht naar Loenen aan de Vecht, doch vertrok in 1814 als bewaarder van hypotheken naar Amersfoort. In 1815 trad hij in het huwelijk met *Cecilia de Brueys,* en toen haar broeder als hoogleeraar van Deventer naar Utrecht vertrok, werd hij diens plaatsvervanger en aanvaardde aan het athenaeum zijn betrekking met een „Oratio de literarum studio imprimis Graecarum cum jurisprudentia conjungendo". Toen hij er 2 jaar gedoceerd had, vroeg en ontving hij verlof om te Göttingen de lessen te gaan hooren van *Gustav Hugo.* Niet lang daarna werd hij benoemd tot hoogleeraar te Groningen, waar hij een oratie uitsprak: „De jure praetorio, cum apud Romanos tum apud Anglos ad jus civile supplendum et emendandum aptissimo". Nauwelijks een jaar later werd hij te Leuven beroepen en hield er in 1823 zijn intreerede: „De Juris Romani studio etiam post renovatum jus nostrum legibus pernecessario". Gedurende zijn verblijf aldaar deed hij reizen naar Parijs en Londen, bezocht in 1825 Duitschland en vertrok in Juli 1830 met verlof voor een jaar naar het buitenland. Toen hij Bern bereikt had, ontving hij de tijding van den Belgischen opstand, doch zette zijn reis naar Italië voort en bezocht Milaan, Pisa, Bologna, Ravenna, Genua en Florence, waar hij zich in de boekerijen ophield en vooral de Middeleeuwsche stadsrechten opspoorde. De vrucht daarvan was „Verhandeling over de voortduring van het Lombardische recht in Italië enz." (1836). Te Verona trok het nieuw ontdekte handschrift van *Gajus* zijn aandacht, en toen hij in 1831

Digitized by Google

de Paaschweek te Rome doorbracht, kreeg hij bericht, dat hij aan de rechtsgeleerde faculteit te Utrecht was toegevoegd. In 1834 bezocht hij Hamburg, wees een beroep naar de universiteit te Brussel van de hand en werd in 1835 tot gewoon hoogleeraar benoemd. In dat jaar was hij tevens rector, en hij legde die betrekking neder met een oratie: „De liberalitate majorum nostrorum, quae academiis instituendis augendisque cognita est." Op een reis naar Hamburg en Kopenhagen, door Noorwegen en Zweden had hij zijn kennis uitgebreid van de Deensche en Zweedsche taal en letterkunde. In 1842 bezocht hij Napels en Sicilië, in 1843 Schotland, en in 1845 Noorwegen en Denemarken. In den zomer van 1847 ging hij weder naar Italië, bracht den winter door te Napels, doch kon wegens onlusten op Sicilië dat eiland niet bezoeken. Na een tocht door een gedeelte van Spanje en Portugal keerde hij naar Utrecht terug, bewerkte er opnieuw het derde boek van ons Wetboek van Koophandel, verkreeg in 1856 emeritaat en overleed den 29sten Maart 1856. Hij was lid der 3de klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut en werd in 1852 opgenomen onder de leden der Academie van Wetenschappen. Van zijn geschriften vermelden wij nog een prijsverhandeling, uitgegeven door de 3de klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, onder den titel: „Jura, auctoritas, dignitas jurisconsultorum romanorum inde a temporibus Caesaris Augusti usque ad decessum Justiniani imperatoris" (1832), „Sur quelques ouvrages de droit commercial écrits en Hollande", benevens een aantal andere in het Luiksche tijdschrift „Themis ou Bibliothèque du Jurisconsulte" en een menigte verhandelingen en opstellen in andere tijdschriften, vooral in de „Nederlandsche Jaarboeken voor Rechtsgeleerdheid". Verder vertaalde hij „Redevoeringen van Esaïas Tegner" uit het Zweedsch, en schreef: „Het wisselrecht in de 14de eeuw, volgens de Consilia van Baldus" (1840), „Het Nederlandsche Faillietenrecht, volgens het derde boek van het Wetboek van Koophandel wetenschappelijk verklaard" (1854), „Geschied- en rechtskundige verhandelingen" (1851) enz., terwijl zijn „Voorlezingen over handels- en zeerecht" door professor *De Geer* (1861, 3 dln.) zijn uitgegeven.

Holtrop, *Johannes Willem,* een Nederlandsch bibliograaf, den 20sten Juni 1806 te Amsterdam geboren, bezocht het gymnasium in zijn geboortestad en studeerde aldaar van 1823 tot 1829 aan het Athenaeum in de rechten. Reeds op 13-jarigen leeftijd gaf hij een uit het Fransch vertaald boekje in het licht, getiteld „Paul, of de gevolgen van vlijt", terwijl hij de daarbij behoorende plaatjes voor den graveur in gereedheid bracht. In 1831 werd hij tot onderbibliothecaris aan de Koninklijke Bibliotheek benoemd. Toen in 1835 *Flament* overleed, werd hij belast met het bestuur der Bibliotheek. Weldra waren de drukken der *Aldinen, Giunta's, Etiennes, Elzeviers* enz. gerangschikt, gecatalogiseerd en beschreven, zoodat reeds in 1838 tot verkoop der duplicaten kon worden overgegaan. Aan *Holtrop* werd toen ook de titel van bibliothecaris toegekend. Reeds vroeger had hij te 's-Gravenhage met eenige wetenschappelijke mannen een leesmuseum gesticht en in 1836 stichtte hij met dr. *G. Simons,* mr. *P. Simons* en dr. *W. G. Schey* het „Driemaandelijksch Tijdschrift", dat den hoogleeraar *Thorbecke* onder zijn medewerkers telde, doch slechts korten tijd bestond. Toen mr. *J. C. de Jonge* de redactie van het „Dagblad van 's-Gravenhage" moest nederleggen, werd zij door *Holtrop* opgevat. In 1863 werd hij benoemd tot intendant der Koninklijke schouwburgen en door den koning met *J. van Lennep, J. H. Burlage, H. J. Schimmel* en *A. J. de Bull* aangesteld tot lid der commissie ter beraming en opgave der middelen tot herstel van het nationaal tooneel. Toen door beschikking van baron *Van Westhreenen van Tiellandt* het „Museum Meermanno-Westhreenianum" tot stand kwam, werd aan *Holtrop* het hoofdbestuur van die kostbare verzameling opgedragen. Ook was hij lid der *Vattemare*-commissie, en toen de Koninklijke Bibliotheek wederom aanmerkelijk was verrijkt, besloot hij tot de uitgave van een catalogus. Deze verscheen onder den titel „Catalogus librorum saeculo XV° impressorum, quotquot in Bibliotheca Regia Hagana asservantur" (1856) en gaf aanleiding tot de bewerking van zijn geschrift: „Monuments typographiques des Pays-Bas au quinzième siècle. Collection de fac-similés d'après les orginaux conservés à la Bibliothèque Royale de la Haye et ailleurs" (1857—1868, met 130 platen). Inmiddels verschenen van hem ook nog „Beichtspiegel nach den zehn Geboten" (1861), en „Thierry Martens d'Alost. Etude bibliographique" (1867). In 1868 vroeg hij om gezondheidsredenen ontslag. Hij bleef echter in het Museum Meermanno-Westhreenianum werkzaam en overleed den 13den Februari 1870.

Holtrop-Van Gelder, *Betty Philippine,* een Nederlandsch tooneelspeelster, den 16den December 1866 te Amsterdam geboren, bezocht van 1882 tot 1886 de Tooneelschool te Amsterdam, waar zij onder leiding kwam van *Maria Johanna Kleine-Gartman,* mevrouw *Stoetz* en van *Le Gras.* Den 1sten Mei 1886 trad zij voor het eerst op in het „Grand Théâtre" van *A. van Lier* te Amsterdam, kwam in 1888 bij den „Salon des Variétés", waarvan *Kreukniet, Bigot* en *Poolman* directeuren waren, en kreeg in Mei 1889 een engagement bij de Koninklijke Vereeniging „Het Nederlandsch Tooneel" te Amsterdam, van welk gezelschap zij een der meest gewaardeerde krachten is. In 1890 werd zij benoemd tot hoofd-leerares aan de Tooneelschool, en als zoodanig heeft zij veel gedaan voor een betere opleiding van acteurs en actrices. In 1905 werd zij aangesteld tot leerares in voordrachtkunst aan het „Conservatorium voor muziek" te Amsterdam. Zij schreef o. a.: „Theatre and women" voor de Internationale Tentoonstelling te Chicago en „De vrouw aan het Tooneel" voor de Internationale Tentoonstelling van vrouwenarbeid in 1895. Ook als declamatrice is zij bekend geworden. Zij was gehuwd met den tooneelspeler *J. A. Holtrop* (overleden in 1917).

Hölty, *Ludwig Heinrich Christoph,* een Duitsch dichter, den 21sten December 1748 te Mariensee bij Hannover geboren, studeerde te Göttingen in de theologie en werd lid van den aldaar bestaanden dichterkring. In 1774 ondernam hij met *Johann Martin Miller* een reis naar Leipzig, en bracht in 1775 met zijn broeder een

Digitized by Google

bezoek aan zijn vrienden te Hamburg en de Wandsbeck. Reeds toen was zijn gezondheid zeer geschokt en zijn toestand verergerde door het overlijden van zijn vader. Vruchteloos zocht hij genezing te Hannover, en in het voorgevoel van den naderenden dood dichtte hij sombere elegieën. Juist maakte hij een bundel gedichten voor de pers gereed, toen hij den 1sten September 1776 overleed. Zijn verzen onderscheiden zich door een diep gevoel, door zachten weemoed, door roerende dweperij met liefde, vriendschap en het schoone in de natuur. Zijn „Gedichte" zijn door *Voss* en *Stolberg* (1783) uitgegeven en later bij herhaling in het licht verschenen.

Hölty, Hermann, een Duitsch dichter en achterneef van den voorgaande, den 4den November 1828 te Uelzen geboren, studeerde te Göttingen in de theologie, werd in 1863 predikant aan de St. Johanneskerk in Hannover en overleed den 16den Augustus 1887 te Bad Rehburg bij Stolzenau, in de Pruisische provincie Hannover. Hij schreef de drama's: „Das Gelübde, ein Mysterium" (1862), „König Saul" (1865) en „Lonoda" (1882). Verder leverde hij de gedichten: „Irrwege eines jungen Dichters" (1851), „Lieder und Balladen" (1856), „Alpenzauber und Italische Gebilde" (1867), „Ostseebilder und Balladen" (2de druk 1874) en „Aus der deutschen Götterwelt. Balladen" (1877). Zijn „Gesammelte Dichtungen" verschenen in 1882.

Holtz, *Wilhelm*, een Duitsch natuurkundige, den 15den October 1836 te Saatel bij Barth (Nieuw-Voor-Pommeren) geboren, studeerde te Berlijn, Dijon en Edinburgh in de natuurkunde en in ander wetenschappen, waarna hij te Berlijn, waar hij zich hoofdzakelijk bezig hield met proeven over electriciteit, de naar hem genoemde electrieeermachine uitvond. Na verdere, daarmede in verband staande ontdekkingen noodzaakte een zenuwlijden hem geruimen tijd rust te nemen; daarna werd hij assistent aan het physisch instituut te Greifswald, waar hij zich in 1881 vestigde als privaatdocent en in 1884 tot hoogleeraar in de natuurkunde benoemd werd. Hij overleed den 27sten September 1913. Zijn geschriften, hoofdzakelijk handelend over electriseermachines en electrische ontlandingen, zijn in verschillende natuurkundige tijdschriften opgenomen.

Holtzendorff, *Franz von*, een Duitsch criminalist, den 14den October 1829 te Vietmannsdorf in de Ukermark geboren, begaf zich in 1848 naar Berlijn om in de rechten te studeeren, zette zijn studiën voort te Heidelberg en te Bonn, promoveerde in 1852 en wijdde zich 4 jaar aan de rechtspractijk, doch werd in 1857 privaatdocent, in 1861 buitengewoon, in 1873 gewoon hoogleeraar aan de universiteit te Berlijn, welk ambt hij echter nog datzelfde jaar met dat van hoogleeraar te München verwisselde. Zijn verdiensten liggen voornamelijk op het gebied van het strafrecht, waar hij zich deed kennen als een tegenstander van de doodstraf. Zijn aandacht was overigens vooral gevestigd op een hervorming van het wetboek van strafrecht en van de gevangenissen, wier toestand hij in het buitenland had gadegeslagen. Hij overleed den 4den Februari 1889 te München. Van zijn geschriften noemen wij: „Französische Rechtszustande, insbesondere die Resultate der Strafgerichtspflege in Frankreich und die Zwangskolonisation von Cayenne" (1859), „Die Deportation als Strafmittel in alter und neuer Zeit" (1859), „Das Irische Gefängnisssystem, insbesondere die Zwischenanstalten für Entlassung der Sträflinge" (1859), „Die Kürzungsfähigkeit der Freiheitsstrafen" (1861), „Die Reform der Staatsanwaltschaft in Deutschland" (1864), „Die Umgestaltung der Staatsanwaltschaft vom Standpunkt unabhängiger Strafjustiz" (1865), „Untersuchungen über die Grundsätze und Ergebnisse des Irischen Strafvollzugs" (1865), „Die Prinzipien der Politik" (1869), „Werth und Wesen der öffentlichen Meinung" (2de druk 1880), „Das Verbrechen des Mordes und die Todesstrafe" (1874), „Der Rechtsfall der Fürstin Bibesco" (1876), „Ein englischer Landsquire" (1877), „Schottische Reiseskizzen" (1882) en „Zeitglossen des gesunden Menschenverstandes" (1884). Ook bewerkte hij de „Encyclopädie der Rechtswissenschaft", „Handbuch des deutschen Strafrechts" (1872—1877, 4 dln.), „Handbuch des deutschen Strafprozessrechts" (2 dln., 1879), „Handbuch des Völkerrechts" (1885—1889, 4 dln.), „Handbuch des Gefängniswesens" (2 dln., 1888). Het gevangeniswezen in Pruisen viel hij aan in „Gesetz oder Verwaltungsmaxime?" (1861), „Die Brüderschaft des Rauhen Hauses, ein protestantischer Orden im Staatsdienst" (1861) en „Der Bruderorden des Rauhen Hauses und sein Wirken in den Strafanstalten" (1862). In het bekende geschil tusschen *Bismarck* en graaf *Harry von Arnim* in 1874 trad hij voor dezen laatste in het krijt, gelijk hij dit eveneens deed voor de Roemeensche regeering in zijn brochure „Rumäniens Uferrechte an der Donau" (1883). Hij stichtte in 1861 de „Allgemeine deutsche Strafrechtszeitung", in 1866 met *Virchow* de „Sammlung gemeinverständlicher wissenschaftlicher Vorträge" en in 1872 het „Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Rechtspflege des Deutschen Reichs". Hij is afgevaardigde geweest naar den Noord-Duitschen Rijksdag, behoorde tot de voornaamste grondleggers van den Duitschen juristendag en bevorderde het ontstaan van onderscheiden nuttige vereenigingen.

Holtzheim, *Petrus*, een Duitsch geneeskundige, in het laatst der 16de eeuw te Deventer geboren, ontving zijn opleiding te Keulen en bekleedde er vervolgens gedurende 25 jaar het hoogleeraarsambt in de geneeskunde. Tevens was hij eerste geneesheer en raad van *Philips Willem I*, paltsgraaf *aan den Rijn*, hertog *van Beieren, Kleef, Gulik* enz., alsmede visitator en examinator van apothekers en chirurgijn te Keulen. Hij overleed aldaar den 30sten October 1659. Hij schreef: „Prognosis vitae et mortis etc." (1605), „Descriptio fontis medicati, vulgo Tilleborn dicti, prope Andernacum" (1620), „Essentia Hellebori rediviva etc." (1623), „Pharmacopoeia sive dispensatorium Coloniense etc." (1672) en „De admiranda curatione scroti, post gangraenam delapsi" (1627).

Holtzmann, *Adolf*, een Duitsch taalkenner, den 2den Mei 1810 te Karlsruhe geboren, studeerde eerst te Halle en Berlijn in de godgeleerdheid, wijdde zich vervolgens te München aan oud-Duitsche taalkunde en legde te Parijs onder

Digitized by Google

Burnouf zich toe op het Sanskrit. Na zijn terugkeer werd hij de leermeester en opvoeder van den jongen prins *van Baden* en in 1852 gewoon hoogleeraar in de Duitsche taal- en letterkunde te Heidelberg. Van zijn geschriften vermelden wij: op Oostersch gebied „Ueber den griechischen Ursprung des indischen Tierkreises" (1841) en „Indische Sagen" (2de druk 1854), en op germanistisch gebied een uitgave van de oud-Frankische vertaling van het werk van *Isidorus* „De nativitate" (1836), „Ueber den Umlaut" (1848), „Ueber den Ablaut" (1844) en zijn hoofdwerk „Altdeutsche Grammatik" (onvoltooid, 1870—1875). Minder geslaagd zijn „Kelten und Germanen" (1855), uitgaven van het „Niebelungenlied" (4de druk 1901), van de „Klage" (1859) en van den „Grosser Wolfdieterich" (1865). Door zijn „Untersuchungen über das Niebelungenlied" (1854) kwam dit vraagstuk weer op het tapijt. Hij overleed den 8den Juli 1870. Na zijn dood verschenen nog van hem: „Germanische Alterthümer" (1873) en „Deutsche Mythologie" (1874).

Holtzmann, Karl Julius, een godgeleerde en broeder van den voorgaande, den 6den Mei 1804 te Karlsruhe geboren en aldaar overleden den 23sten Februari 1877, was eerst aldaar hoogleeraar in de godgeleerdheid aan het lyceum en daarna in hooge kerkelijke waardigheden werkzaam. Als lid der Algemeene Synode van 1861, heeft hij een belangrijk aandeel gehad in het tot stand komen van het nieuwe Badensche Kerkbestuur.

Holtzmann, Heinrich Julius, een godgeleerde en zoon van den voorgaande, den 17den Mei 1832 te Karlsruhe geboren, bekleedde sedert 1861 de betrekking van buitengewoon hoogleeraar in de godgeleerdheid te Heidelberg en werd in 1865 gewoon hoogleeraar aldaar en in 1874 te Straatsburg. Hij schreef: „Kanon und Tradition" (1859), „Die synoptischen Evangelien, ihr Ursprung und ihr geschichtlicher Charakter" (1863), „Kritik der Epheser- und Colosserbriefe" (1872), „Die Pastoralbriefe, kritisch und exegetisch behandelt" (1880), „Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung in das Neue Testament" (3de druk 1892), „Lehrbuch der neutestamentische Theologie" (2 dln., 1897), „R. Rothes spekulatives System" (1899), „Die Entstehung des Neuen Testaments" (1904) en „Das messianische Bewusstsein Jesu" (1907). Verder werkte hij mede aan *Bunsen*'s „Bibelwerk" en aan den „Handkommentar zum Neuen Testament". Met *Zöpffel* schreef hij het „Lexikon für Theologie und Kirchenwesen" (3de druk 1895) en het „Theologischer Jahresbericht" (1893—1901). Ook verschenen drie deelen zijner „Predigten" (1865—1901). *Holtzmann* is in 1910 te Baden-Baden overleden.

Holtzmann, *Oskar,* een Protestantsch godgeleerde, werd in 1859 te Stuttgart geboren, was sedert 1883 werkzaam in de kerk- en schooldienst in Baden, werd in 1889 privaatdocent in Giessen en is daar sedert 1890 buitengewoon hoogleeraar. Hij schreef: „Das Johannesevangelium untersucht und erklärt" (1887), „Das Ende des jüdischen Staatswesens" (1888), „Neutestamentliche Zeitgeschichte" (2de druk 1906), „Leben Jesu" (1901), „Religionsgeschichtliche Vorträge" (1902), „War Jesus Ekstatiker?" (1903), „Der Christliche Gottesglaube" (1905) en „Christus" (1907).

Holub, *Emil,* een Oostenrijksch ontdekkingsreiziger, den 7den October 1847 te Holitz in Bohemen geboren, begaf zich in 1872 naar Zuid-Afrika en wist door zijn geneeskundige practijk in de diamantdistricten van Kimberley en Dutoitspan zooveel geld bijeen te brengen, dat hij in den tijd van vijf jaar drie groote expeditiën kon uitrusten. In Februari 1873 bezocht hij de zuidelijke landschappen der Batoenegers, in November 1873 Transvaal en de ten N. daarvan gelegen landen en in Maart 1875 drong hij noordwaarts door tot den Zambesi en de Victoriawatervallen. In 1879 keerde hij met kostbare verzamelingen naar Europa terug, om in 1883 nogmaals naar Zuid-Afrika te gaan. Van Kaapstad uit wilde hij met zijn vrouw door geheel Afrika tot den Soedan en Egypte trekken. Zijn plan werd echter reeds vóór hij een derde gedeelte van den tocht afgelegd had, verijdeld door het optreden der Maschoekoeloembestammen aan den bovenloop van den Kafoe. Uitgeput en uitgeplunderd, keerde hij in Februari 1887 naar Schoschong en kort daarna naar Europa terug. Zijn verzameling (13 000 voorwerpen) werd echter gered en te Parijs (1891) en Weenen (1892) tentoongesteld. Hij overleed den 21sten Februari 1902 te Weenen. Van zijn werken noemen wij: „Kulturskizze des Marutze-Mabanda Reichs" (1879), „The Victoriafalls" (1879), „Sieben Jahre in Süd-Afrika" (1880), „Die Kolonisation Afrikas" (1882), „Beiträge zur Ornithologie Südafrikas" (1882) en „Von Kapstadt ins Land der Maschukulumbe" (2 dln., 1888—1890).

Holwarda, *Jan Fokker,* of *Johannes Phocylides,* een Nederlandsch geleerde, den 19den Februari 1618 te Holwerd in Friesland geboren, studeerde te Franeker en werd aldaar in 1637 tot meester in de vrije kunsten en in 1640 tot doctor in de geneeskunde bevorderd. In 1639 werd hij er buitengewoon hoogleeraar in de redeneerkunde en in 1647 gewoon hoogleeraar. Reeds den 21sten Januari 1651 maakte een slepende ziekte een einde aan zijn leven. Hij schreef: „Dissertatio astronomica in Lansbergium" (1640), „Epitome astronomicae reformatae" (1642), „Sciagraphia logicae generalis" (1643), „Collegium logicum, disputationibus duodecim" (1646), „In historiam Philippico-Frisicam clarissimi amplissimique viri D. Pieri Winsemii" (1646, een uitgebreid gedicht) en „Elementare logicum" (1648), een uittreksel uit de „Sciagraphia".

Holwerd, een dorp in de Friesche gemeente Westdongeradeel, ligt op een hooge terp langs den zeedijk. Men vindt er vruchtbare akkers, waarop koren, vlas en aardappelen verbouwd worden. Het dorp bezit een Hervormde kerk, die op het hoogste gedeelte van den heuvel gelegen is, en een Doopsgezinde kerk. Van hier uit werd de reeds lang weer stuk geslagen dijk aangelegd tot verbinding van het eiland Ameland met den vasten wal, in de hoop hierdoor de aanslibbing der Wadden te bevorderen, welke verwachting echter niet vervuld werd. Met Nes op Ameland bestaat geregelde verbinding per motorboot.

Holwerda, *Jan Hendrik,* een Nederlandsch letterkundige, den 16den September 1805 te 's-Gravenhage geboren. Hij studeerde te Leiden in de godgeleerdheid en promoveerde op een dis-

Digitized by Google

sertatie „Over het gesprek van Jezus met Nicodemus". Hij werd eerst predikant te 't Woud bij Delft, toen te Assen en in 1837 te Gorinchem en hield zich voornamelijk bezig met de verklaring van het Nieuwe Testament. In 1866 werd hij te Gorinchem tevens rector der Latijnsche school en bleef deze betrekking nog waarnemen, toen hij in 1872 emeritus geworden was, totdat die school in 1879 werd opgeheven. Daarna vestigde hij zich eerst te Voorschoten en daarna te Oegstgeest, waar hij in April 1886 overleed. Van zijn geschriften vermelden wij: „Emendationum Flavianarum specimen" (1847), „De betrekking van het verstand tot het uitleggen van den Bijbel" (1853), „Uitlegkundige aanteekeningen op eenige plaatsen uit het Nieuwe Testament" (1853), „Bijdragen tot de uitlegging van het Nieuwe Testament" (1854), „De gedachte aan het oordeel des Heeren" (1860), „Annotatio critica in Xenophontis Hellenica" (1866) en „Herinneringen van een predikant na een en veertigjarigen dienst" (1872). Daarenboven zijn vele zijner opstellen verspreid in „Mnemosyne", „Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie", Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Academie van Wetenschappen" enz.

Holyhead, een havenplaats op de westzijde van het eiland Holy, dat door een kleinen, smallen sont van het eiland Anglesey gescheiden is, is onregelmatig van gedaante, telt (1911) 10 638 inwoners en heeft kusthandel en scheepsbouw. Het plaatsje is belangrijk als de het dichtst bij Ierland gelegen haven, vanwaar dagelijks tweemaal stoombooten naar Kingstown en Dublin varen. De reis van Londen naar Dublin duurt 14, van Holyhead naar Dublin slechts 4 uren. De haven heeft een 1200 m. lange kade en twee groote golfbrekers. Een spoorlijn verbindt Holyhead met Anglesey en het vasteland van Engeland.

Holyoake, *George Jacob,* een Engelsch sociaal-democraat, den 18den April 1817 te Birmingham geboren, studeerde aldaar, was er een tijdlang als leeraar in de wiskunde werkzaam en wijdde zich daarna aan de politiek en de letterkunde. In 1841 hield hij voorlezingen over *Owen's* wijsbegeerte. Zijn in talrijke geschriften (o. a. „Secularism, its origin and nature, 1897) en in het in 1846 gestichte tijdschrift „The Reasoner" neergelegde denkbeelden huldigen het „Secularismstelsel", dat het leven wil gegrondvest zien op zedelijke en wetenschappelijke beschaving, zonder invloed der kerk. Zijn orgaan was sedert 1874 de „Secular Review". Hij was de laatste Engelschman, die wegens atheïsme gevangen genomen werd. Een door de regeering tegen hem gevoerd proces, gaf aanleiding tot de afschaffing van het dagbladzegel; ook bewerkte hij de gelijkstelling van de gelofte met den eed en de uitgave der blauwboeken van de Regeering over de arbeiderstoestanden in andere landen, en was hij de stichter van talrijke arbeidersvereenigingen. Zijn werk „The history of co-operation in Rochdale" (1858) deed binnen twee jaar 250 arbeidersvereenigingen ontstaan. Zijn hoofdwerken zijn: „History of coöperation in England" (2 dln., 3de druk 1885) en „Public speaking and debate" (6de druk 1901).

Holyrood (Heilig Kruis) is de naam van het oude koninklijk paleis te Edinburgh en ontleent dien aan het daartegenover gelegen klooster Holyrood-Abbey, dat in 1128 door *David I,* koning van Schotland, gesticht en met vele goederen begiftigd werd. In de 14de en 15de eeuw was dit klooster meermalen de residentie der Schotsche monarchen en de meesten van hen werden er begraven. Het paleis werd echter eerst in 1528 door *Jacobus V* gebouwd en bleef, nadat het klooster in 1544 door de Engelschen bijna geheel verwoest was, de woonplaats van koningin *Maria Stuart* en van haar zoon *Jacobus VI,* totdat deze als *Jacobus I* den Engelschen troon beklom. Het werd echter door de troepen van *Cromwell* grootendeels vernield, waarna onder de regeering van *Karel II* in 1660—1679 het tegenwoordige kasteel werd opgetrokken, terwijl men het noordwestelijk gedeelte van het door *Jacobus V* gebouwde slot in zijn oorspronkelijken toestand behield. Het nieuwe kasteel werd naar het ontwerp van sir *William Bruce* opgebouwd. In het oude gedeelte van het paleis bevindt zich de kamer van koningin *Maria,* nog geheel en al in haar oorspronkelijken toestand.

Holz, *Arno,* een van de beste moderne Duitsche dichters en schrijvers, den 26sten April 1863 te Rastenburg geboren, woont thans te Berlijn. Zijn dichtbundels „Klinginsherz" (1883) en „Das Buch der Zeit, Lieder eines Modernen" (1885) werden bekroond. Zijn theorie van den „konsequenter Realismus" ontwikkelde hij in „Die Kunst, ihr Wesen und ihre Gesetze" (1891); zij is daarom van belang, omdat zij invloed had op de eerste drama's van *Hauptmann,* die haar uit „Papa Hamlet" (1889) leerde kennen. *Holz* schreef verder: „Deutsche Weisen" (met *Jerschke,* 1884), „Emanuel Geibel" (1884), het drama „Die Familie Selicke" (met *Schlaf,* 1890), „Neue Gleise" (idem, 1891), „Der geschundene Pegasus" (1892), „Berlin. Das Ende einer Zeit in Dramen. Sozialaristokraten" (1896), „Revolution der Lyrik" (1899), „Phantasus" (gedichten, 1899), „Dr. R. M. Meyer, ein literarischer Ehrabschneider" (1900), „Johannes Schlaf. Ein notgedrungenes Kapitel" (1902), „Lieder auf einer alten Laute" (1903), „Aus Urgrossmutters Garten. Ein Frühlingsstrauss aus dem Rokoko" (1903), „Dafnis. Lyrisches Porträt aus dem 17ten Jahrhundert" (1904) en „Traumulus" (tragische comedie met *Jerschke,* 1905), „Freil Eine Männerkomödie" (met *Jerschke,* 1905), „Sonnenfinsternis" (tragedie, 1908).

Holzinger, *Heinrich,* een Protestantsch godgeleerde, werd in 1863 te Langenberg geboren, studeerde te Tubingen, waar hij van 1889 tot 1893 repetent was. Sedert dien was hij eerst predikant, later leeraar aan het gymnasium te Stuttgart. Hij schreef: „Einleitung in den Hexateuch" (1893), benevens commentaren op „Genesis" (1898), „Exodus" (1900), „Josua" (1901) en „Numeri" (1903).

Holzminden, een stad in het hertogdom Brunswijk, ligt bij de monding der Holzminde in de Wezer, nabij het Solliger Woud, aan de spoorlijn Scherfede—Holzminden en Soest—Börszum en telt (1910) 10 249 inwoners. Men vindt er 3 kerken, een gedenkteeken voor *Bismarck,* een gymnasium, een paar vakscholen, che-

Digitized by Google

mische fabrieken, vervaardiging van vanilline, suiker, cement, machines, hout- en ijzerwaren, bruggenbouw, steengroeven en steenslijperijen, benevens scheepvaart.

Holzschicher von Harrlach, *Rudolf Christoph Karl Sigmund,* vrijheer *von,* een Duitsch rechtsgeleerde, den 22sten Januari 1777 in de vrije rijksstad Neurenberg uit een oud en aanzienlijk geslacht geboren, studeerde te Altdorf en Jena in de rechten en bekleedde verschillende betrekkingen in zijn geboortestad. Toen Neurenberg in 1806 aan Beieren werd toegevoegd, zorgde hij, dat ook de schuld der stad ten laste kwam des koninkrijks. Sedert 1825 werd hij bij herhaling afgevaardigd naar den Landdag en ijverde er voor mondelijke en openbare burgerlijke rechtspleging. Voorts schreef hij: „Versuch vergleichender Gesetzeskritik des französischen mündlichen und gemeinen deutschen schriftlichen Civilprozesses" (1831) en „Theorie und Kasuistik des gemeinen Civilrechts" (3de druk 1863—1864). Hij overleed den 20sten Juli 1861.

Holzschuh, *Dietrich* (ook *Tile Kolup* genaamd), een der valsche *Frederiken,* die zich voor den in 1250 gestorven keizer *Frederik II* uitgaven, trad het eerst in 1283 te Keulen op, doch had weinig succes, waarom hij zich naar Neuss begaf, waar de bevolking hem geloof schonk. Hij waagde het *Rudolf van Habsburg* voor zijn troon te dagen, om hem als koning te beleenen, stond de Friezen tegen den graaf *van Holland* bij, trachtte deel te nemen aan den strijd tusschen de steden en den koning en ging naar Wetzlar; toen deze stad zich echter aan den koning onderwierp, gaf zij den avonturier prijs, die den 7den Juli 1285 als ketter verbrand werd.

Hom. achter diernamen is de afkorting voor sir *Everard Home* (9 Mei 1756—31 Augustus 1832), den schrijver van „Lectures on comparative anatomy" (1814—1829, 6 dln.).

Hom. Zie *Visschen.*

Homann, *Johann Baptist,* een Duitsch aardrijkskundige, den 20sten Maart 1663 te Kamlach in het Beiersche arrondissement Zwaben geboren, bezocht, als bestemd voor den geestelijken stand, de Jezuïetenschool te Mindelheim. Om aan het kloosterleven te ontkomen, begaf hij zich heimelijk naar Neurenberg, waar hij de Protestantsche leer omhelsde en in 1687 notaris werd. Door zijn neiging aangespoord en tevens om zijn positie te verbeteren, legde hij zich toe op het graveeren, inzonderheid van landkaarten. In 1702 stichtte hij een kaartenhandel, die allengs toenam in uitgebreidheid. Hij leverde omstreeks 200 kaarten, die zich niet alleen door nauwkeurigheid, maar vooral ook door hun lagen prijs onderscheidden, en daaronder bevonden zich de 126 kaarten van een grooten „Atlas" (1716) en de 18 van den „Atlas methodicus" (1719). Ook vervaardigde hij hemel- en aardgloben enz. Hij overleed den 1sten Juli 1724. Ook de latere eigenaars dezer zaak, welke tot 1848 bestond, hebben zich jegens de aardrijkskunde zeer verdienstelijk gemaakt.

Homatropien *(Phenylglucolyltropeïen)* $C_6H_{14}N.O.CO.C_8H_7O$ is een alkaloïd, dat uit atropien bereid wordt, door eerst het daaruit gewonnen tropien aan amandelzuur te binden, daarna dit zout herhaaldelijk met verdund zoutzuur te verwarmen en het alkalisch gemaakte product met chloroform te behandelen, hetwelk de homatropine uittrekt. Het vormt kleurlooze, prismatische kristallen, smelt bij 98° en werkt, evenals atropien, op de oogen, echter is zijn werking na 20 uren voorbij. Het broomwaterstofzure zout gebruikt men bij oogziekten in den vorm van een wit kristallijn, oplosbaar poeder. Een droppel van een oplossing van 1 % is voldoende om de pupilverwijding op te wekken.

Hombre. Zie *Omberspel.*

Homburg, *vor der Höhe,* een stad en badplaats in het Pruisische district Wiesbaden, ligt aan den voet van den Taunus, aan de spoorlijnen Homburg—Frankfort en Homburg—Usingen en telt (1910) 14 334 inwoners. Homburg bestaat uit de Oud- en de door landgraaf *Frederik II* aangelegde Nieuwstad. Het voormalige residentieslot ligt op een de stad beheerschenden heuvel. Men vindt er 5 kerken, gedenkteekenen voor *Wilhelm I,* keizer *Frederik I,* diens gemalin en den dichter *Hölderlin.* De stad bezit een gymnasium, een hoogere burgerschool, een museum van oudheden, leder-, hoeden-, brood-, cartonnage-, azijn-, mosterd-, likeur- en loodwitfabrieken. De 8 minerale bronnen behooren tot de ijzerhoudend-salinische zuurlingen en bevatten een hoog percentage aan koolzuur. De voornaamste is de Elizabethsbron. Het bronwater wordt gedronken als middel tegen maagcatarrhe, aambeien, vetlijvigheid, jicht, galcatarrhe, storingen in de menstruatie, als bad gebruikt tegen scrophulenze huiduitslag, jicht en rheumatiek. Jaarlijks worden 100 000 kruiken verzonden. Het aantal badgasten bedraagt jaarlijks 12 000. De badgebouwen zijn prachtig, vooral het Kurhaus met een schouwburg, het badhuis Kaiser Wilhelmsbad en het Kurhausbad. Zij behooren alle aan de stad. In de mooie omgeving valt vooral de Saalburcht te noemen, waarheen een electrische tram leidt. De stad en burcht behoorden in de Middeleeuwen aan de heeren *von Eppenstein.*

Home, *Henry,* een Engelsch wijsgeer en schrijver, in 1696 te Kames in het graafschap Berwick geboren, werd in 1724 advocaat te Edinburgh, in 1752 lid van het gerechtshof en in 1763 opperrechter van Schotland met den titel van lord *Kames.* Hij overleed den 27sten December 1783. Van zijn geschriften noemen wij: „Essays on the principles of morality and natural religion" (1751), „Elements of criticism" (1762—1765, 3 dln.) en „Sketches of the history of man" (1774).

Home of *Hume, Daniel Douglas,* een Engelsch spiritist, werd in 1835 op de Orkney-eilanden geboren, als de telg van een oud Schotsch geslacht. Reeds op 4-jarigen leeftijd kwam hij in Amerika, waar hij zijn kindsheid en jeugd doorbracht. In 1850 gaf hij voor, dat hij de gave van voorspelling bezat. In 1855 ging *Home* naar Europa en wekte door het verrichten van gewaande wonderen veler verbazing. In het volgende jaar vertrok hij naar Rome, waar hij aan den paus werd voorgesteld en den R.-Katholieken godsdienst omhelsde. Intusschen werd hem door den geest zijner moeder aangezegd, dat hij zijn bovennatuurlijk vermogen tot aan den 10den Februari 1857 missen zou. Van Rome ging hij naar

Digitized by Google

Parijs, waar hij in de geneeskunde studeerde en bijkans bezweek aan een hevige zenuwziekte. Na zijn herstel bleef hij verzekeren, dat hij steeds in betrekking stond met de geestenwereld, en hield er séances, die door aanzienlijke personen werden bijgewoond. Nadat hij in 1864 nogmaals Rome bezocht had, doch door de pauselijke gendarmen over de grenzen gezet was, begaf hij zich naar Londen, waar hij de weduwe *Lyon* overhaalde, om hem, op last van haar overleden echtgenoot, 60 000 pond sterling ter hand te stellen, welke som hij echter na een proces, dat den 22sten Mei 1868 tegen hem ingesteld werd, moest teruggeven. In een in 1863 door hem uitgegeven schets van zijn leven betuigt hij: „Het eenige goede, dat ik door mijne gave gewrocht heb, is de overtuiging, dat velen, die niet aan een voortbestaan na den dood geloofden, thans door mijn toedoen zich gelukkig gevoelen in de zekerheid van een toekomstig leven".

Homerus is een Grieksch dichter, die volgens de eenstemmige overlevering der Oudheid aan het hoofd staat der Grieksche letterkunde. In het algemeen (eenige grammatici, de *Chorizonten*, uitgezonderd) hield men door alle vroegere eeuwen heen hem voor den vervaardiger der twee beroemde heldendichten „De Ilias", en „De Odyssee". Daarenboven werden hem nog vele andere gedichten toegekend, zooals lofzangen op de goden of hymnen, van welke 5 grootere en 28 kleinere zijn bewaard gebleven, een kluchtig epos, waarvan zekere *Margites* de held is, de „Muizen- en kikvorschenstrijd" (zie *Batrachomyomachia*) en een aantal epische gedichten van tamelijken omvang (zie *Cyclische Dichters*). Wat omtrent den persoon des dichters wordt medegedeeld, is niet veel meer dan sage. Zeven steden (volgens den bekenden hexameter „Smyrna, Rhodos, Kolophon, Salamis, Chios, Argos, Athene) bestreden elkander de eer zijn geboorteplaats te zijn.

De oude overlevering noemt met vrij groote zekerheid het Aeolische Smyrna als zijn geboorteplaats en het Ionische eiland Chios als de plaats, waar hij gewerkt heeft, wat goed overeenstemt met den Aeolischen achtergrond van de in Ionisch dialect opgestelde gedichten. Wat den ouderdom van *Homerus* betreft, schijnt het zoo goed als zeker te zijn, dat de tijd, waarin de epische poëzie de hoogte bereikte, die men aan zijn genie toeschrijft, omstreeks 850—800 v. Chr. valt. Wat over het leven van den dichter wordt verteld, mist iederen historischen grondslag, zelfs het verhaal van zijn blindheid, die op de valsche veronderstelling berust, dat de dichter van de „Ilias" en „Odyssee" indentiek zou zijn met den blind genoemden dichter van de hymne op den Delischen Apollo. De „Ilias" en „Odyssee" zijn de oudste voortbrengselen der Grieksche letterkunde en de grootste en meest volkomen heldendichten niet alleen daarvan, maar van de wereldpoëzie. Hun inhoud vormt slechts een klein gedeelte van den grooten Trojaanschen sagenkring. De „Ilias" behandelt een tijdsverloop van 51 dagen uit het tiende jaar van den Trojaanschen Oorlog in een eenvoudige, chronologische volgorde. Beginnend met den wrok van *Achilleus* over het wegvoeren van zijn slavin *Briseïs* door *Agamemnon*, schildert zij de door het niet deelnemen aan den strijd door *Achilleus* veroorzaakte en zich steeds uitbreidende moeilijke omstandigheden der Grieken tot den dood van *Patroclus*, het keerpunt van het gedicht; de verzoening van *Achilleus* en *Agamemnon*, de wraak van den eerste op *Hector*, de lijkspelen voor *Patroclus* en de uitlevering en begrafenis van *Hector's* lijk. De „Odyssee" bezingt den terugkeer van *Odysseus* en omvat slechts een tijdsruimte van 41 dagen; de avonturen van *Odysseus* op zijn veeljarigen zwerftocht worden episodisch vertelt. *Nitzsch* deelt het gedicht in vier afdeelingen in: de eerste (boek 1—4) schildert de toestanden in het huis van den held, die zich op het eiland van *Calypso* bevindt en de reis van zijn zoon *Telemachus* om berichten van zijn vader te krijgen; de tweede (boek 5—13) bevat diens tocht van het eiland van *Calypso* naar het land der Phaiaken, aan wie hij zijn avonturen vertelt en vandaar naar Ithaka; de derde (boek 13—19) schildert ons hoe de als bedelaar verkleede held met zijn trouwen schapenhoeder *Eunaeus* en *Telemachus* beraadslaagt over het bestraffen der vrijers van *Penelope;* de vierde (boek 20—24) behandelt de uitvoering van dat plan.

Reeds in de Oudheid bestond de meening, dat „Ilias" en „Odyssee" niet van denzelfden dichter en niet uit denzelfden tijd afkomstig konden zijn; de vertegenwoordigers dier meening, met de grammatici *Xenon* en *Hellanicus* aan het hoofd, noemde men de *Chorizonten* (scheidenden). Inderdaad bestaat tusschen beide gedichten niet alleen een verschil in toon, maar ook in zeer veel bijzonderheden, die op een aanmerkelijk latere vervaardiging der „Odyssee" wijzen. De voorstellingen der goden zijn hier edeler, het religieus en zedelijk leven staat op een hoogeren trap; ook het huiselijk en sociaal leven is meer ontwikkeld; scheepvaart en handel hebben zich uitgebreid, de kennis van vreemde landen en hun voortbrengselen is toegenomen. Ook ontging het den Ouden niet, dat in beide gedichten niet alles op denzelfden trap van volmaaktheid staat, dat er gapingen zijn in het verhaal, dat het aan tegenspraken niet ontbreekt. Terwijl zij dergelijke gebreken dikwijls door het aannemen van interpolaties uit den weg trachtten te ruimen, knoopten nieuwere critici daaraan een reeks scherpzinnige hypothesen vast omtrent het ontstaan van de Homerische gedichten. Deze zoogenaamde „Homerische quaestie" werd opgeworpen door *Fr. A. Wolff* in de „Prolegomena ad Homerum" van 1795, waarin hij als zijn meening uitsprak, dat mondeling ontworpen liederen van *Homerus* en zijn school, de Homeriden op Chios, eeuwen lang door rondtrekkende zangers, rhapsoden, mondeling overgeleverd en eerst ± 540 door *Pisistratus* van Athene in hun tegenwoordigen vorm van twee groote gedichten gebracht zouden zijn. Hij grondde die meening op zijn veronderstelling, dat het gebruik van het schrift in Griekenland eerst in de eeuw der Zeven Wijzen bekend was, en op een traditie, die *Pisistratus* als verzamelaar en ordenaar der gedichten noemt. In ieder geval is het weinig waarschijnlijk, dat het gebruik van het schrift bij de Grieken, al is het ook veel ouder dan *Wolff* weten kon, in zoo ouden tijd reeds zóó ontwikkeld was, dat de Homerische gedichten dadelijk van het begin af op schrift gebracht kunnen zijn.

Digitized by Google

Doch zulks sluit de mogelijkheid van het bestaan van grootere afzonderlijke gedichten niet uit; zelfs schijnt het ontstaan van heldendichten met een veelheid van liederen onmogelijk. Ook wijst de taal in het algemeen absoluut op één samenhangende taalperiode. Dat zij in hun tegenwoordigen vorm reeds vóór het begin der Olympiaden (776 v. Chr.) bestonden, is zeker, daar naar hun voorbeeld en er bij aansluitend de zoogenaamde cyclische dichters (zie aldaar) vrij groote heldendichten vervaardigd hebben. Dat eerst *Pisistratus* of de door hem benoemde commissie van geleerden, met den dichter *Onomacritus* aan het hoofd, de „Ilias" en de „Odyssee" als een geheel zou hebben geschapen, een meening, welke na *Wolff* vooral door *Lachmann* is voorgestaan, is niet aan te nemen. Meer waarschijnlijk is, dat eerst onder *Pisistratus* een totale „Ilias" en een totale „Odyssee" tot stand zijn gekomen, d. w. z. een opteekening van het geheel, in tegenstelling tot de zoogenaamde rhapsodieën, de door de rhapsoden voor hun voordrachten uitgekozen, afzonderlijke gedeelten. Het geheele *Pisistratus*-verhaal, dat verschillende geleerden voor een legende houden, hangt waarschijnlijk samen met den eersten aanleg van een bibliotheek te Athene en de door zijn zoon *Hipparchus* getroffen regeling van een volledige en geordende voordracht der Homerische heldendichten op de Panathenaeën. Daarentegen verklaart *G. Hermann* de tegenstelling der onloochenbare eenheid van het geheel en de tegenspraken en afwijking in de afzonderlijke deelen door het aannemen van een oer-Ilias en een oer-Odyssee van geringeren omvang en een geleidelijke uitbreiding door toe- en invoegingen. Anderen nemen een door de zoogenaamde Diaskeuasten later tot stand gebrachte samenstelling uit kleine gedichten, uit een „Achilleïs" en „Ilias" voor het eene, en uit een „Telemachie" en „Terugkeer van Odysseus" voor het andere aan. Dat bij de samenstelling van beide voorhanden liederen gebruikt kunnen zijn en dat zij, alvorens hun tegenwoordigen vorm te krijgen, in den loop der tijden meermalen uitgebreid en omgewerkt zijn, geven zelfs de unitariërs toe.

De invloed der Homerische gedichten op de ontwikkeling van het Grieksche volk is buitengewoon groot geweest, en niet zonder recht kan *Herodotus* beweren, dat *Homerus* en *Hesiodus* voor de Grieken hun goden geschapen hebben; de religieuze voorstellingen, die zij uitgewerkt hebben, zijn altijd de maatstaf voor de Hellenen gebleven. In de mythen van *Homerus* vond de tragedie haar motieven. *Aeschylus* noemde zijn werken kruimels van de welvoorziene tafel van *Homerus*. Zijn typen van goden en heroën dienden als voorbeeld voor alle kunstscheppingen. In het algemeen waren de gedichten voor de Grieken de grondslag voor een hoogere geestesontwikkeling. *Plato* noemde *Homerus* Griekenland's opvoeder, en voor het nationale bewustzijn gold hij als *de* dichter. Van hem gingen de studiën der Alexandrijnen uit, van wie de weinig doelmatige indeeling van beide gedichten in 24 boeken, naar het aantal letters van het Ionisch alphabet, afkomstig is, en aan hem danken de philologie en critiek der Grieken haar ontwikkeling. De drie beste grammatici van Alexandrië, *Zenodotus*, *Aristophanes* en vooral *Aristarchus* hebben na elkander critische uitgaven van *Homerus* bewerkt, en tot in den Byzantijnschen tijd is hij het middelpunt van alle studiën gebleven. Ook de Romeinen hebben steeds levendige belangstelling in *Homerus* getoond. In de Middeleeuwen was hij in het W. alleen door een metrisch uittreksel der „Ilias", den zoogenaamden *Homerus latinus* bekend. Na het wederopleven der wetenschappen vond hij niet de hem toekomende waardeering, daar *Virgilius* als de grootste dichter beschouwd werd. Het juiste oordeel ging van Engeland uit en werd vandaar over het vasteland verspreid.

Van de uitgaven moeten, behalve de *Editio princeps* van *Chalkondylas* (2 dln., Florence 1488), genoemd worden die van *Ernesti* (5 dln., 2de druk [van *Dindorf*] 1824), *Wolf* (7 dln., 2de druk 1804—1807), *Heyne* (9 dln., 1802—1922), *Bekker* (2de druk 1858), *Larochе* (1868—1876), *Nauck* (1874—1877), *Ludwich* (1889) en van onze landgenooten *Van Leeuwen* en *Mendes da Costa* (4 dln., 2de druk 1895), terwijl niet onvermeld mag blijven *Fick*'s „Die Homerische Ilias und Odyssee in der ursprünglichen Sprachform wiederhergestelt" (1883—1886, 5 dln.), waarin het Ionische dialect door het Aeolische is vervangen. De beste Nederlandsche vertaling is die van *Vosmaer*.

Zie verder: *M. Valeton*, Over Bronnen en Samenstelling der Ilias („Gids" 1915, dl. IV); *Von Wilamowitz*, Homerische Untersuchungen (1894) en *Van Leeuwen*, Commentationes Homericae (1911).

Home Rulers is de naam van een staatkundige partij in Ierland. Deze is in 1872 ontstaan en verlangt een zelfstandig bestuur voor Ierland en een afzonderlijk Parlement, alzoo een volkomen afscheiding van Engeland. (Zie *Groot-Brittannië en Ierland, Geschiedenis*).

Homestead, een stad in den Noord-Amerikaanschen staat Pennsylvanië, ligt dicht bij Pittsburg aan den Monongahela en telt (1910) 18 718 inwoners. Men vindt er staalfabrieken van *Carnegie*, die sedert 1891 ook nikkelstalen pantsers voor de marine vervaardigen. Hier brak in 1892 een groote werkstaking uit.

Homeyer, *Karl Gustav*, een Duitsch jurist, den 13den Augustus 1795 te Wolgast in Nieuw-Vóór-Pommeren geboren, studeerde te Berlijn, Göttingen en Heidelberg, promoveerde in 1821 op een dissertatie „Historiae juris Pomeranici capita quaedam", werd privaatdocent, in 1824 buitengewoon en in 1827 gewoon hoogleeraar in de rechten, in 1845 „Geheimer Obertribunalrat". In 1866 verkreeg hij uit deze laatste betrekking ontslag, terwijl hij in 1868 werd ontheven van de verplichting om college te geven. Toch bleef hij tot in 1872, in welk jaar hij door een beroerte getroffen werd, enkele colleges geven. Hij werd voorts in 1850 lid van de Academie van Wetenschappen, in 1854 van den Staatsraad, syndicus van de Kroon en lid van het Heerenhuis voor levenslang. Hij leverde: „Grundriss der dänischen Rechtsgeschichte" (een vertaling naar *Kolderup-Rosenvinger*, 1825), drie nieuwe uitgaven van den „Sachsenspiegel" (1827, 1835 en 1871), „Das sächsische Lehnrecht und der Richtsteig Lehnrechts" (1842), „Der Auctor vetus de bene-

Digitized by Google

ficiis, das Görlitzer Rechtsbuch und das System des Lehnrechts" (1844), „Der Richtsteig Landrechts nebst Cautela und Premis" (1857), „Verzeichnis deutscher Rechtsbücher des Mittelalters und ihrer Handschriften" (2de druk 1856), „Die Stellung des Sachsenspiegels zum Schwabenspiegel" (1853), „Die Stellung des Sachsenspiegels zur Parentelenordnung" (1860) en „Haus- und Hofmarken" (1870). Hij overleed den 20sten October 1874.

Homeyer, *Eugen Ferdinand von,* een Duitsch vogelkundige, den 11den November 1809 te Nerdin bij Anklam geboren, wijdde zich aan den landbouw en vervolgens aan het verzamelen van vogels. Hij was op dit gebied met uitstekend gevolg te Stolp werkzaam, werd lid en voorzitter van het Ornithologisch Genootschap en schreef o. a.: „Die Vögel Pommerns" (1837), „Deutschlands Säugetiere und Vögel" (1877), „Die Spechte und ihr Wert in forstlicher Beziehung" (2de druk 1879), „Reise nach Helgoland, den Nordsee Inseln Sylt u .s. w." (1880), „Ornithologische Briefe" (1881), „Die Wanderungen der Vögel" (1881) en „Verzeichnis der Vögel Deutschlands" (1885). Hij overleed te Stolp den 31sten Mei 1889.

Homeyer, Alexander von, een Duitsch vogelkundige en neef van den voorgaande, den 19den Januari 1834 te Vorland bij Grimmen in Pommeren geboren, bezocht de kadettenschool te Potsdam en Berlijn, trad in 1852 in Pruisischen krijgsdienst, streed in 1866 bij Skalitz, Schweinschädel en Königgrätz, werd in 1875 bevorderd tot majoor en nam in 1878 zijn ontslag. Met ijver beoefende hij de natuurlijke historie, deed in 1861 onderzoek naar de fauna, inzonderheid naar de vogels van de Balearische Eilanden en van de kusten der Middellandsche Zee en vervolgens ook naar vlinders. In 1874 stond hij aan het hoofd eener Duitsche expeditie naar Afrika. Hij trok langs den Quanza naar Dondo, vervolgens naar Pungo Andongo (9° Z.Br.) en werd hier aangetast door de galkoorts, zoodat hij aan *Pogge* het bevel overdroeg, die in December 1875 het gebied der Moeatojambo bereikte. In 1875 keerde *Homeyer* met een groote verzameling vlinders naar Europa terug. Hij overleed te Greifswald den 14den Juli 1908.

Homiletiek of *predikkunde* noemt men de wetenschap der kanselwelsprekendheid, inzonderheid de aanwijzing van alles, wat tot het opstellen en voordragen van kerkelijke redevoeringen, homiliën en predikatiën behoort. Zij bevat in het algemeen de voorstelling van de beteekenis en de strekking der leerrede voor de openbare godsdienstoefening en in het bijzonder de regels, die men in acht moet nemen bij de keus der stof *(inventio),* bij de verdeeling *(dispositio)* en de uitvoering *(elocutio)* der verschillende deelen, alsmede met betrekking tot de mondelijke voordracht en de gebaren *(declamatio et actio).* De homiletiek houdt zich aan de algemeene regels der welsprekendheid, maar wijzigt ze bij de toepassing naar den inhoud en het doel der leerrede. Ook het houden van bijbeloefeningen en van gelegenheidsleerredenen behoort tot haar gebied. De geschiedenis der homiletiek is dus de geschiedenis van den preektrant.

Homilie of *redevoering,* noemt men sedert de 4de eeuw onzer jaartelling een samenhangende, kerkelijke verklaring van een gedeelte der Gewijde Schrift of ook wel een kerkelijke leerrede. Thans verstaat men daaronder algemeen een bepaalde soort leerrede, waarvoor een Bijbeltekst tot thema genomen wordt en waarin de in dezen tekst vervatte denkbeelden, al zijn zij ook niet logisch gerangschikt of verbonden, achtereenvolgens ter sprake gebracht en tot leering en stichting der hoorders behandeld worden. Zulk een homilie is een *analytische.* Wanneer men daarentegen de godsdienstige denkbeelden, in den tekst vervat, onder een algemeen hoofddenkbeeld brengt en eerstgenoemde als onderdeelen van dit laatste, met het oog op de hoorders, op toepasselijke wijze bespreekt, dan noemt men zulk een homilie een *synthetische.* Het is duidelijk, dat zij in dit laatste geval weinig van de eigenlijke leerrede verschilt.

Hommel, *Karl Ferdinand,* een Duitsch rechtsgeleerde, den 6den Januari 1722 te Leipzig geboren, studeerde in zijn geboortestad eerst in de medicijnen en daarna in de rechten, promoveerde in 1744, werd in 1750 buitengewoon, in 1752 gewoon hoogleeraar in de rechten, in 1763 ordinarius der rechtsgeleerde faculteit en overleed den 16den Mei 1781. Hij was een man van algemeene kennis die zich te Leipzig als hoogleeraar een naam maakte en gewaardeerd werd. Van zijn geschriften vermelden wij: „Teutscher Flavius, oder vollständige Anleitung, sowol in bürgerlichen als peinlichen Fällen Urtheil abzufassen" (2 dln., 4de druk 1813), „Rhapsodia quaestionum in foro quotidie obvenientium etc" (7 dln., 4de druk 1783—1787), „Palingenesia librorum juris veteris" (1767—1768), „Ueber Belohnung und Strafe nach türkischen Gesetzen" (1772) en „Von Verbrechen und Strafen" (naar *Beccaria;* 2 dln., 1788).

Hommel, *Fritz,* een Duitsch oriëntalist, den 31sten Juli 1854 te Ansbach geboren, studeerde te Leipzig, was sedert 1877 werkzaam aan de bibliotheek te München, vestigde er zich als privaatdocent en werd in 1885 hoogleeraar. Hij schreef: „Die äthiopische Uebersetzung des Physiologus" (1877), „Die Namen der Säugetiere bei den südsemitischen Völkern" (1879), „Die semitischen Völker und Sprachen" (1881—1883), „Geschichte Babyloniens und Assyriens" (1885), „Die älteste arabische Barlaamversion" (1887), „Der babylonische Ursprung der ägyptischen Kultur" (1892), „Südarabische Chrestomathie. Minäisch-sabäische Grammatik" (1893), „Sumerische Lesestücke" (1894), „Geschichte des alten Morgenlandes" (2de druk 1898), „Grundriss der Geographie und Geschichte des Alten Orients" (2de druk 1904), „Die altisraelitische Ueberlieferung in schriftlicher Beleuchtung" (1897) en „Aufsätze und Abhandlungen" (3 dln., 1892—1901).

Hommels *(Bombus* L.) is de naam van een geslacht van bijen, die doorgaans veel grooter en ruiger zijn dan de honigbijen. Hun haren vormen door verschil van kleur vaak witte, gele en roode dwarsbanden op een zwarten grond. De soorten van dit geslacht zijn zeer talrijk. Zij leven gezellig onder steenen, boomwortels, ook in mos. Langzaam zweven zij voort en maken daar-

Digitized by Google

bij een gonzend geluid. De *aardhommel (B. terrestris* L.) is zwart met een gelen ring op de borst en een gele streep aan de basis van het achterlijf, waarvan het uiteinde wit is; — de *steenhommel (B. lapidarius* L.) is zwart met een oranjekleurig of geel uiteinde van het achterlijf. De hommels behooren tot de *Vliesvleugelige insecten (Hymenoptera)* en tot de familie der *Bijen (Apiden).* De bevruchte wijfjes of koninginnen overwinteren en stichten in het voorjaar elk voor zich een staat. Ze zoeken daarvoor eerst een holte en brengen hier stuifmeel in; in de klomp stuifmeel leggen ze eenige eieren. De larven, die er uit ontstaan, voeden zich met het stuifmeel, waarvan de voorraad voortdurend door de moeder vermeerderd wordt. Tevens maakt deze een cel van was, om er honing in te bewaren. — Zijn de larven volwassen, dan spinnen zij zich een cocon en uit deze komen de eerste werksters. De werksters nemen het voedselzoeken van de koningin over, die zich nu uitsluitend met het eierleggen bezig houdt. De leege cocons worden als honingvaten gebruikt; de honing wordt niet door de larven gegeten, maar door de volwassen insecten, die 's morgens opzuigen wat den vorigen dag verzameld is. In den loop van den zomer verschijnen mannetjes en wijfjes. — Wij vinden bij de hommels soms grootere werksters, die ook eieren kunnen leggen, waaruit uitsluitend mannetjes te voorschijn komen. — Eigenaardig is, dat bij sommige soorten, één hommel dienst doet als „porder" of „wekker". Deze wekt door zijn luid gegons de bevolking van het nest. Opmerkelijk is het eindelijk, dat een ander geslacht, de koekoekshommels, *(Psithyrus)* ten koste van de hommels in de cellen van deze leeft en zoozeer op deze gelijkt, dat het langen tijd met het geslacht Bombus vereenzelvigd werd. Aan die roofhommels ontbreken echter de werktuigen tot het verzamelen van stuifmeel. Hommels noemt men soms ook de darren der honigbijen.

Hommer. Zie *Rondhout.*

Hommius, *Festus,* een Nederlandsch godgeleerde, den 16den Februari 1576 te Jelsum in Friesland geboren, bezocht in 1595 de hoogeschool te Franeker en woonde aldaar ten huize van *Sibrandus Lubbertus.* Daarna woonde hij eenigen tijd te La Rochelle in Frankrijk, studeerde nog 3 jaar te Leiden en werd in 1599 predikant te Dokkum, waar hij *Ursinus'* „Uitlegging van den Heidelbergschen Catechismus" vertaalde. In 1602 was hij predikant bij het Statenleger en woonde de belegering van Grave bij, terwijl hij in datzelfde jaar een beroep aannam naar Leiden. Hier werd hij gewikkeld in de twisten van *Arminius* en *Gomarus.* Dezen laatste, zijn leermeester, stond hij getrouw ter zijde, o. a. op de conferentie, die in 1605 tusschen de twistende hoogleeraren gehouden werd, alsmede bij de onderhandelingen, die vier jaar later te 's-Gravenhage plaats vonden. De Contra-Remonstranten kozen hem derhalve tot afgevaardigde naar de Haagsche conferentie van 1611, waar hij met kracht tegen *Episcopius* en *Corvinus* optrad. Ook bij de Delftsche conferentie in 1613 was hij tegenwoordig. Reeds lang had hij aangedrongen op het houden eener algemeene Kerkvergadering, en toen in 1618 de Nationale Synode te Dordrecht samengeroepen werd, werd hij met *Damman* tot scriba gekozen. Ook behoorde hij tot de revisoren der nieuwe Bijbelvertaling en bracht met *Walaeus* de boeken des Nieuwen Verbonds over. Daarna leidde hij de vergaderingen der Provinciale Synode te Leiden, waar vele Remonstranten veroordeeld werden, was van 1619 tot 1640 regent van het Staatscollege, terwijl hem werd opgedragen de gedrukte verhandelingen der Synode over te brengen naar *Jacobus I* van Engeland, waar de hoogeschool te Oxford hem tot rector benoemde. Hij overleed den 5den Juli 1642. Wij hebben van hem: „XVII predicatiën over het ghebedt des Heeren, gedaan door Guil. Buranus" (2de druk 1658), „LXX disputationes theologicae adversus pontificos *etc.*" (1614), „Specimen controversiarum Belgicarum etc." (1618), vertaald door *Johannes a Lodesteyn* onder den titel: „Monster van de Nederlantsche verschillen", „Narratio historica, ortus et progressus controversiarum Belgicarum", „Oordeel der Synode nationalis der Gereformeerde Kercken van de Vereenichde Nederlanden, ghehouden binnen Dordtrecht enz." (1619) en „Het schatboeck der verklaringhen over den catechismus der Christelijke religie enz." (1617 en later bij herhaling).

Homo diluvii testis, een *getuige van den Zondvloed,* noemde men een geraamte, in den tertiairen leisteen van Oeningen gevonden en door *Scheuchzer* beschreven. Het is 0,92 m. lang en wordt bewaard in Teyler's Museum te Haarlem. Aanvankelijk meende men daarin de overblijfselen van een mensch te zien. Het is echter gebleken, dat dit geraamte afkomstig is van een salamander, welke door *Van der Hoeven* met den naam van *Cryptobranchus primigenius* werd bestempeld, doch ook onder dien van *Andrias Scheuchzeri* bekend is.

Homoeopathie is een door *Samuel Hahnemann* (zie aldaar) ingevoerde geneeswijze, die het best gekarakteriseerd wordt door zijn woorden in het „Organon der rationellen Heilkunde": „Kies, om zacht, snel en duurzaam te genezen in ieder ziektegeval een geneesmiddel, dat een dergelijk lijden (ὅμοιον πάθος) veroorzaken kan, als het genezen moet! Similia similibus curantur". De eerste grondslagen dezer geneeswijze publiceerde *Hahnemann* in 1796 in het opstel „Versuch über ein neues Prinzip zur Auffindung der Heilkräfte der Arzneisubstanzen, nebst einigen Blicken auf die bisherigen". Hij beschouwt daarin de wegen, die de geneeskunde tot dat oogenblik had ingeslagen om voor de ziekten van het menschelijk lichaam geneesmiddelen te vinden. De „boven alle critiek verheven" weg, om de grondoorzaken der ziekten weg te nemen, is nog niet begaan, daar de oorzaken der menschelijke zwakte ten deele eeuwig verborgen zullen blijven. Een tweede geneeswijze, om de ziekten door middelen, die het tegendeel bewerken, naar het grondbeginsel *contraria contrariis* te bestrijden, houdt hij voor die ziektegevallen, welke de natuur binnen eenige dagen grootendeels zelf overwint, mogelijk. Intusschen is deze methode in zooverre bedenkelijk, dat het kwaad bij deze behandeling dikwijls dieper wortel schiet. De beste geneesheeren van alle tijden hebben steeds ernaar gestreefd, middelen te vin-

Digitized by Google

den, „die niet de symptomen zullen bemantelen, maar die de oorzaak wegnemen, in één woord naar specifieke middelen". De specifieke werkzaamheid der geneesmiddelen rationeel en nauwgezet te bestudeeren, is tot nu toe nog niet gelukt. De hulp der scheikunde, zegt *Hahnemann*, is nog gering; de uiterlijk waarneembare eigenschappen der geneesmiddelen leeren slechts iets zeer algemeens, de proefnemingen op dieren zijn een te ruwe methode, dan dat men de fijnere werkingen der geneesmiddelen daaruit zou kunnen beoordeelen. Op grond van jarenlange studiën, waarnemingen en ervaringen komt hij dan tot de slotsom, dat de zuivere en specifieke krachten der geneesmiddelen het best door een systematische proefneming op het gezonde menschenlichaam gekend kunnen worden. Deze eisch van een experimenteel, physiologisch onderzoek op den gezonden mensch is nog heden de grondslag van het homoeopathisch stelsel gebleven. De ontwikkelingsgeschiedenis der homoeopathie is als volgt. Bij de vertaling van *Cullen's* „Materia medica" werd *Hahnemann* door de vraag, of door de wisselkoorts of door haar geneesmiddel, de chinine, de bekende naziekte, de zoogenaamde wisselkoortskachexie, veroorzaakt wordt, er toe gebracht, chinine in te nemen. Tot zijn verwondering deden zich bij hem gedurende die proef verschijnselen van wisselkoorts voor. Deze ervaring en het feit, dat chinine niet iedere wisselkoorts kan genezen, brachten hem na jarenlange waarnemingen der werking van de geneesmiddelen op het gezonde lichaam tot het hierboven gemelde stelsel, dat hij nadrukkelijk als een natuurwet erkend wilde zien en dat hij met talrijke voorbeelden toelichtte. Op bevroren ledematen legge men sneeuw, licht verbrande huid houde men bij het vuur, zware koorts doet ijlen, maar geneest ook vaak geesteskstoornissen, pokken veroorzaakt soms doofheid en blindheid, maar deze werden er ook wel eens door genezen enz. Op medicamenten toegepast: evenals groote dosen koffie hoofdpijnen veroorzaken, verzachten kleinere gaven deze, arsenicum, dat huiduitslagen opwekt, is geschikt tegen huidziekten enz. Onder de moderne homoeopathen hebben vooral *Arndt* en *Schultz* een wetenschappelijken grondslag voor *Hahnemanns* theorie gezocht, dien de eerste aldus formuleerde: „Kleine prikkels brengen de weefsels tot verhoogde werkzaamheid, gemiddelde bevorderen deze, zeer groote verstoren haar". *Schultz* heeft de geldigheid van dezen regel ook voor artsenijen bewezen.

De homoeopathie bezit een eigen, eveneens van *Hahnemann* afkomstige methode voor het bereiden en toepassen van geneesmiddelen. Van plantaardige stoffen wordt zoo mogelijk het versch uitgeperste sap aangewend, met gelijke deelen (bij sterk slijmhoudende met 2 deelen) wijngeest vermengd, gefiltreerd en later volgens de decimale verdeeling zoo verdund, dat de zoogenaamde oertinctuur de geneeskrachtige stof met den wijngeest in een verhouding van 1 : 10 bevat. Uit de oertinctuur, respectievelijk eerste verdunning, verkrijgt men een tweede dilutie op dezelfde wijze door 1 deel der eerste verdunning met 9 deelen wijngeest te vermengen enz. Van niet oplosbare stoffen worden op dezelfde wijze emulsies met melksuiker bereid. Deze bereidingswijze maakt het mogelijk, dat de homoeopathische praeparaten steeds voor het gebruik gereed kunnen gehouden worden.

Veel bestrijding vond *Hahnemann's* theorie van de grootere werkzaamheid van zoogenaamde potentiëele artsenijmiddelen; hij nam n.l. aan, dat de voor het vermengen en fijn wrijven benoodigde spierkracht der armen zich aan de geneeskrachtige praeparaten mededeelt en hun werkzaamheid verhoogde. Deze zoogenaamde potentiaaltheorie heeft de homoeopathie en haar uitbreiding zeer geschaad. Erkend dient echter te worden, dat van moeilijk oplosbare en vaste geneesmiddelen de oppervlakte bij voortgezette verdeeling toeneemt, en bijv. alle metalen, kalk, kiezelaarde, eerst bij een zeer fijnen verdeelingsgraad door het organisme kunnen worden opgenomen. De wetenschappelijk homoeopathische geneesheeren werken sedert tientallen van jaren in den regel met de eerste zes decimalen, aan wier werkzaamheid tegenwoordig niemand meer twijfelt, die bijv. overtuigd is van de specifieke werking van arsenicum in een Levicobron, welke in 10 L. 0,00095 gram arsenigzuur bevat.

De moderne homoeopathische geneesheeren erkennen allen de noodzakelijkheid, dat geneesmiddelen, die niet als palliatieven, maar in den geest van de biologische grondgedachte tot geneeskrachtige doeleinden gekozen worden, in betrekkelijk kleine dosis toegediend moeten worden, want dit is een logische eisch van de gedachtenwet. De homoeopathie ziet juist in het grootste deel der ziekteverschijnselen pogingen van het organisme om zichzelf te genezen en zij tracht dit met natuurkrachten, die hetzelfde doel nastreven, te ondersteunen.

Een onpartijdig oordeel over de beteekenis van *Hahnemann* en zijn therapie is op dit oogenblik nauwelijks mogelijk; tenminste niet voor hen, die de veranderlijkheid der grondstellingen en theoriën in de geneeskunde en den strijd kennen, die daarover van oudsher gevoerd is.

Volgens *Willmar Schwabe* zijn er in Duitschland en Frankrijk ongeveer 500, in Oostenrijk-Hongarije en Engeland 400, in Spanje 300, in Italië 250, in België 60 homoeopathische geneesheeren. Homoeopathische leerstoelen vindt men te Parijs, Londen en Madrid; ziekenhuizen o. a. te Grosslichterfelde bij Berlijn, Köthen, München, Boedapest, Gumpendorf bij Weenen, Parijs en Madrid. In Amerika heeft bijna iedere groote stad een homoeopatisch ziekenhuis; ook vindt men er homoeopathische hoogescholen, als te Chicago, Iowa, Boston, New-York, Cleveland, Philadelphia, St. Louis, Cincinnati en Ann Arbor.

Zie o. a. „Die Homoeopathie in Theorie und Praxis" (uitgeg. door de „Homoeopathische Zentralverein Deutschlands", Berlijn 1897); *Hering*, Homoeopathischer Hausarzt" (24ste druk Stuttgart 1914); „Lehrbuch der homöopathischen Heillehre" (Berlijn 1900); *Bakody*, Hahnemann redivivus (Leipzig 1883); *J. Voorhoeve*, Homoeopathie in de praktijk (Zwolle 1905); *A. v. Gerhardt*, Handbuch der Homöopathie (10de druk 1912).

Homogeen of *gelijkslachtig*, noemt men zoodanige stoffen, waarvan alle deelen volkomen in samenstelling en eigenschappen met elkaar overeenstemmen, met andere woorden, die door haar

Digitized by Google

geheele massa heen uit dezelfde stof bestaan. Het tegenovergestelde van *homogeen* is *heterogeen* (ongelijkslachtig). Ook van personen wordt dat woord gebruikt; men noemt een *ministerie* homogeen, wanneer het uit leden bestaat van dezelfde politieke beginselen.

Homogeen noemt men in de rekenkunde zulke grootheden, die alle door dezelfde eenheid meetbaar zijn, dus zooveel als *gelijksoortig;* 8 gld. en 7 gld. zijn homogeen; 8 meter en 8 liter daarentegen *heterogeen* (ongelijksoortig).

In de analytische meetkunde verstaat men onder homogeen zulke grootheden, die evenveel afmetingen bezitten; zijn derhalve x en y rechte lijnen, dan zijn x^2, xy en y^2 homogeen, daar zij alle 2 afmetingen bezitten, daarentegen x^2 en x^3 heterogeen. Een algebraïsche vergelijking is homogeen, als alle er in voorkomende termen van denzelfden graad zijn.

Homogeenkolen noemt men die koolspitsen voor booglampen, die homogeen van samenstelling zijn, in tegenstelling met de kernkolen, die een ingestampte kern van poedervormige grafiet bevatten. Bij de meeste gelijkstroomlooglampen is de positieve kool een kernkool, de negatieve een homogeenkool.

Homolle, *J. Théophile,* een Fransch archaeoloog, den 19den December 1849 te Parijs geboren, bezocht sedert 1869 de normaalschool, werd *agrégé,* later lid van het Fransche Archaeologische Instituut te Athene en leidde van 1876 tot 1887 de opgravingen op het eiland Delos, waarbij hij kostbare beeldhouwwerken en belangrijke opschriften vond; van 1892 tot 1901 was hij werkzaam bij die te Delphi. In 1887 verwierf hij met „Les archives de l'intendance sacrée à Delos" en „De antiquissimis Dianae simulacris deliacis" den doctorsgraad. Naar Frankrijk teruggekeerd, werd hij hoogleeraar te Nancy, daarna aan het Collège de France, in 1891 directeur van de Ecole française te Athene en in 1904 der nationale musea. Sedert 1892 lid der Académie schreef hij nog: „Les fouilles de Delphes, 1892—1901" (1902).

Homologatie. Zie *Faillissement.*

Homologie. Zie *Homoloog.*

Homoloog is afgeleid van een samengesteld Grieksch woord, hetwelk *gelijknamig, gelijkluidend* beteekent. Homologe punten bijv. zijn zulke in de meetkunde, welke elkander (bij gelijk en gelijkvormige figuren) bedekken. In de scheikunde verstaat men onder *homologe* reeksen, reeksen van koolstofverbindingen, waarvan de opvolgende termen CH_2 in samenstelling verschillen, d. i. elke volgende term bevat per molecuul 1 atoom koolstof en 2 atomen waterstof meer dan de voorgaande, en alle termen van zulk een reeks komen in algemeene eigenschappen met elkander overeen. Als voorbeeld van homologie laten wij hier de formules volgen van de homologe reeks der vetzuren en van de daarbij behoorende alcoholen:

CH_2O_2	Mierenzuur	CH_4O	Methylalcohol.
$C_2H_4O_2$	Azijnzuur	C_2H_6O	Aethylalcohol.
$C_3H_6O_2$	Propionzuur	C_3H_8O	Propylalcohol.
$C_4H_8O_2$	Boterzuur	$CH_{10}O$	Butylalcohol.
$C_5H_{10}O_2$	Valeriaanzuur	$C_5H_{12}O$	Amylalcohol.
$C_{16}H_{32}O_2$	Palmitinezuur	$C_{16}H_{34}O$	Cetylalcohol.

Deze overeenstemming in eigenschappen blijkt o. a. uit de kookpunten, welke bij genoemde vetzuren van term tot term gemiddeld 19° C. verschillen. Men heeft een groot aantal van zulke homologe reeksen, en het zal ieder duidelijk zijn, dat de leer van deze, zooals zij door *Laurent* en *Gerhardt* is voorgesteld, van groot belang is voor een stelselmatige rangschikking der koolstofverbindingen. Zoo heeft men homologe reeksen van vetzuren met tot algemeene formule $C_nH_{2n+1}COOH$, van alcoholen $C_nH_{2n+1}OH$, van aminen $C_nH_{2n+1}NH_2$, van aethers $C_nH_{2n+1}OC_mH_{2m+1}$, van aminen $C_nH_{2n+1}CONH_2$, van nitrieten $C_nH_{2n+1}CN$, van aldehyden $C_nH_{2n+1}CO.H$, van ketonen $C_nH_{2n+1}CO.C_mH_{2m+1}$, van verzadigde koolwaterstoffen $C_nH_{n_2+2}$ enz.

Homonades, de meest barbaarsche Pisidische stam der Oudheid, woonde in de hoogstgelegen deelen van den Taurus, tusschen Selge en Kotenna. De Homonades werden eerst ten tijde van keizer *Augustus* bedwongen. De door hen bewoonde vruchtbare en door steile rotsen omgeven vlakte is door *H. Kiepert* in 1688 en door *Patsch* in 1902 teruggevonden in de Gembos Göl (15 km. zuidelijk van het meer van Beyşehir) aan de bronnen van de Melas (Manavgat Tsjai).

Homonymen zijn woorden, die alleen in klank met elkaar overeenkomen, zooals *licht* = niet donker, en *licht* = niet zwaar; *bot* = viesch, *bot* = been, en *bot* = stomp; *peil* en *pijl* enz.

Homo sapiens. Zie *Mensch.*

Homosexualiteit noemt men de geslachtelijke neiging tot personen van hetzelfde geslacht, bijna altijd ten gevolge van een aangeboren afwijking in de geslachtsdrift, zeer zelden van uitspattingen, zoodat buitengewone prikkels het ontzenuwde geslachtsleven moeten opwekken. De mannelijke homosexueelen, dikwijls fijn beschaafde, aesthetisch hoogstaande personen, komen in alle kringen der maatschappij voor, hun neiging voor hetzelfde geslacht is dikwijls, hoewel lang niet altijd, een zuiver Platonische, en zij leven kuisch. Zij leggen er den nadruk op, dat zij wel biologisch, maar niet ethisch minderwaardig zijn. Zij herkennen elkander aan sommige bewegingen, vinden elkander in sommige pensionaten, badhuizen enz. en trachten hun neigingen te bevredigen onder het masker van carnavalsgrappen, vrouwenimitaties, heerenavonden enz. *Ulrichs* schildert de gevoelens en lotgevallen dezer „ongelukkigen van het liefdesgeluk" in een brochure en gaf hun den naam *Urninge.* De vrouwelijke homosexueelen zijn niet minder talrijk. Deze tribaden kenmerken zich door een opvallende neiging tot jaloezie en door de omstandigheid, dat ook in het uiterlijk verkeer de eene helft meer de rol van den man speelt. In vrouwengevangenissen komen dergelijke verhoudingen meermalen voor. Pogingen om over het aantal homosexueelen juiste voorstellingen te krijgen, leidden alle tot het resultaat, dat het ongeveer 1,5—2% der bevolking bedraagt, waarbij gevoegd moeten worden nog 4 % bi-sexueelen, waarvan 0,7 % meer tot homosexualiteit geneigd is. Vooral door het proces van *Maximiliaan Harden* (zie aldaar) werd in 1907 de aandacht van deskundigen en leeken meer algemeen op deze zieke-

Digitized by Google

lijke neiging gevestigd. Reeds in 1897 werd een „Wissenschaftlich-humanitaere Komitee" opgericht, dat ook een afdeeling in Nederland heeft, en den strijd aanvaardde tegen de strafbepalingen op homosexueelen en tegen de vooroordeelen en de verguizing, waaronder zij gebukt gaan.

Zie: *Hirschfeld,* Die Homosexualität des Mannes und des Weibes (dl. III van het „Handbuch der gesammten Sexualwissenschaften" van *J. Boch,* 1916); *Aletrino,* Over Uranisme (Amsterdam 1905); *Schorer,* Tweeërlei Maat (Den Haag 1911).

Homousios en **homoiousios.** Van deze twee Grieksche woorden beteekent het eerste *gelijk in wezen* en het tweede *gelijkvormig in wezen.* In den Ariaanschen strijd (zie *Arianisme)* twistte men er over of Christus *gelijk,* dan wel *gelijkvormig* van wezen was met God, zoodat de beide partijen met de namen van *Homousiasten* en *Homoiousiasten* werden aangeduid.

Hompesch, baron *Reinhart Vincent van,* een Gulicksch edelman, omstreeks het jaar 1660 geboren, streed als generaal-majoor onder *Marlborough* in den Spaanschen Successie-oorlog. Hij nam deel aan den slag bij Ramillies in 1706. Nadat hij Douai dapper verdedigd had (1712), moest hij zich overgeven en werd met de bezetting gevankelijk naar Amiens gebracht. In 1726 werd hij generaal der ruiterij. De Staten van Holland zonden hem in 1725 naar den graaf *van der Lippe-Dettmold,* om den koop te sluiten van de hooge heerlijkheid van Vianen en Ameide, welke door een huwelijk met *Amelia van Dona* in het bezit was gekomen van dezen graaf. Drie jaar later werd *Van Hompesch* genaturaliseerd en als heer *van Genderen* onder 's Lands edelen beschreven. Sedert 1704 was hij gouverneur van Grave, sedert 1731 van Geertruidenberg. Hij overleed in 1733.

Hompesch, *Ferdinand,* vrijheer *von,* de laatste grootmeester der Johannieter Orde, den 9den November 1744 te Düsseldorf geboren, was reeds op zijn 12de jaar te Malta, waar hij eerst als page van den grootmeester diende, tot grootkruis opklom en in 1797 door den invloed van Oostenrijk tot grootmeester gekozen werd. Toen *Bonaparte* den 10den Juni 1798 voor Malta verscheen, trachtte *von Hompesch* eerst het eiland te verdedigen. *Napoleon* deed eenige troepen aan land zetten en bracht de soldaten der Orde spoedig aan het wijken. *Von Hompesch* verloor het hoofd, capituleerde en gaf de vesting Lavalette aan *Napoleon* over. Zoodra de Franschen het geheele eiland in hun macht hadden, behandelden zij den grootmeester met gestrengheid en dwongen hem, onder belofte van een jaargeld, met zijn ridders weg te trekken. *Von Hompesch* begaf zich naar Triëst, waar hij zijn waardigheid overdroeg aan *Paul,* keizer van Rusland, die ze tot aan zijn dood bekleedde en *Von Hompesch* door een jaargeld schadeloos stelde. Na den dood des keizers hield de uitbetaling van het jaargeld op en *Von Hompesch* geraakte in groote verlegenheid. Hij begaf zich naar Montpellier, om het achterstallige jaargeld van Frankrijk te bekomen, en overleed aldaar in het begin van 1803.

Hôms is het Emesa (zie aldaar) der Ouden.

Homunculus is een menschje, klein mensch. In *Goethe's* „Faust" is het een door een chemisch proces ontstane mensch, in overeenstemming met *Paracelsus'* werk „De generatione rerum naturalium", waarin een methode tot de chemische verwekking van den homunculus gegeven wordt.

Honan, een der binnenlandsche provincies van Noord-China, ligt tusschen 31,5 en 37° N. Br., wordt in het O. door den Howaiho en zijn zijrivieren, in het N. door de Hoangho besproeid en telt op 176 000 v. km. (1910) 22 375 516 inwoners. Het O. is vlak, terwijl men in het W. uit metamorfische gesteenten en graniet samengestelde bergketens vindt, waarvan de voornaamste, de Foenioeschan een hoogte van 2400 m. bereikt; het in het Z. daarbij aansluitende Hoaigebergte is veel lager. Tusschen den Foenioe en den Hoangho strekt zich een met löss bedekt schollenland uit. Door het N. stroomt de Hoangho met den Loho, de overige rivieren loopen naar den Hoaiho of naar den Hankiang. Het klimaat is zacht, de bodem zeer vruchtbaar, met name geldt de vlakte van Hoaikingfoe als de tuin van China. De voornaamste voortbrengselen zijn tarwe, maïs, rijst, gierst, papaver (voor opiumbereiding), katoen, de heerlijkste vruchten, waaronder de kakievijgen en de Boeddhahandcitroenen, wilde zijde enz. Het Z. der provincie bevat rijke ijzermijnen, eveneens steenkolen. Men wint koper, kwikzilver en talk, zoutbronnen zijn voorhanden; groote steenzoutmijnen zullen waarschijnlijk nog geopend worden. Wat de nijverheid betreft, zijn de zijdeindustrie en de glasfabricage van beteekenis. De hoofdstad is Haifoeng.

De stad Honan ligt op den linkeroever van den Loho en aan het kruispunt van verschillende belangrijke verkeerswegen en is rijk aan ruïnen en aan graven van vorsten uit vroegere dynastieën, wier residentie, Loyang, hier lag.

Hond (zie de platen) is de naam eener diersoort uit het geslacht *Canis,* hetwelk tot de familie der Honden *(Caniden)* en tot de orde der *Roofdieren (Carnivoren)* behoort. Het onderscheidt zich door een langwerpigen schedel met een vooruitstekenden snuit, door het bezit van vooruitspringende snijtanden, sterke hoektanden, in de bovenkaak door 6, in de onderkaak door 7 kiezen aan elke zijde, door een niet afhellenden rug en bijna even lange pooten, — voorts door voorpooten met 5 en achterpooten met 4 teenen. In de familie der Honden onderscheidt men: 1. *Wolven* met een ronde pupil (hond, wolf, dingo, jakhals), — 2. *Vossen* met een loodrechte lange pupil (vos, hyaenahond). Verschillende soorten van de familie der *Honden* zijn op bijgaande plaat afgebeeld onder het opschrift: *Wilde honden en hyaena's.*

Wij bepalen ons hier tot den *huishond (Canis familiaris),* die over de geheele aarde, van den evenaar tot dicht bij de pool, de trouwe metgezel is van den mensch. *Linnaeus* beschrijft hem op de volgende wijze: „De hond vreet vleesch, aas en meelrijke, geene oliehoudende stoffen uit het plantenrijk. Hij verteert beenderen en eet gras om aan het braken te komen, drinkt slobberend, beruikt het achterdeel van de andere honden, ruikt met een natten neus zeer sterk, loopt scheef, loopt alleen op de teenen, zweet niet, laat bij warmte de tong uit den bek han-

Digitized by Google

HUISHONDEN I

Gladharige foxterrier.

Ruwharige foxterrier.

Nederlandsche herdershonden.

Jonge St.-Bernhard.

Blenheimspaniel.

Digitized by Google

HUISHONDEN II

Duitsche herder.

Airdaleterrier.

Witte poedel.

Boxers.

Digitized by Google

WILDE HONDEN

Wilde Hond.

Hyena-Hond.

Dingo.

Digitized by Google

Digitized by Google

gen, slaapt met een wakker gehoor en droomt. Het is het getrouwste dier; het woont bij den mensch, verblijdt zich in de komst van zijn meester, wreekt elke beleediging, welke dezen wordt aangedaan en loopt voor hem uit, bij elken kruisweg omziende. De hond is leerzaam, zoekt op wat verloren is, waakt bij nacht, verkondigt het onraad, bewaakt de goederen, weert het vee van het land, drijft de rendieren voort, beschermt het rundvee en de schapen tegen roofdieren, verjaagt de leeuwen door zijn geblaf, spoort het wild op, drijft de eenden in het net, brengt de gedoode vogels aan den jager en beheerscht daarbij zijn oorspronkelijke roofzucht".

Niet zweeten, zegt *Linnaeus*. Dit is eenigszins onjuist. Er komen wél zweetklieren voor, doch alleen aan de voetzolen.

Veel is er over getwist, of de talrijke verschillende hondenrassen afkomstig zijn van een enkele wilde soort. Dr. *H. Schlegel* was van meening, dat men deze vraag toestemmend moet beantwoorden en vindt die eene soort in den hond der Aziatische bergstreek *(Canis rutilans)*. Toch neemt men tegenwoordig aan, dat verschillende soorten van wolven en jakhalzen tot „honden" getemd zijn. Reeds in overouden tijd — bijv. bij de paalbewoners, bij de oude Egyptenaren enz. — behoorde de hond tot de huisdieren. De Israëlieten en Arabieren beschouwden hem als een onrein dier; bij de Chineezen daarentegen wordt hij ook nu nog gemest en gegeten. In de Turksche steden leven de honden zonder eigenaars op de straten.

Men heeft het eindeloos aantal hondenrassen in de volgende hoofdrassen verdeeld:

Doggen en Bulhonden. Deze onderscheiden zich door kracht en moed. Zij hebben een korten kop, dikwijls met een diep gespleten neus, breede kaken met sterke kauwspieren, korte, krachtige pooten, ter helft geknikte ooren, steil haar, een opgerichten staart en een loenschen blik. Zij zijn dom, doch zeer strijdlustig, niet zeer waakzaam, maar getrouw aan hunne meesters. Voorheen liet men hen vechten tegen wilde dieren; ook op het rundvee zijn zij zeer gebeten. De thans bijna uitgestorven mopshonden vormen eene caricatuur van dit krachtige ras.

Windhonden. Deze zijn slank, hoog op de pooten en mager; zij hebben een langen schedel met een rechten snuit, opstaande of halfhangende ooren en een opwaarts gekromden staart. De stamvaders der windhonden moeten in Egypte gezocht worden; volgens *Hilzheimer* stammen zij van verschillende jakhalzen af. De windhonden zijn in het algemeen dom, weinig gehecht aan hun meester en ook niet waakzaam, maar uitstekend geschikt om het wild op de vlakte te vervolgen.

Spitshonden. Deze hebben een spitsen snuit, spitse ooren, lang haar, korte, sterke pooten en meestal een omgekrulden staart. Het zijn schrandere en leerzame dieren, die zich door getrouwheid onderscheiden. Tot deze behooren de herdershonden, voorts de honden der Eskimo's en die der IJslanders.

Dashonden. Deze hebben een grooten kop, een spitsen snuit, een langen, sterken romp, zeer korte, vaak kromme pooten met lange klauwen, steil haar en een opwaarts gekromden staart. Wegens hun voortreffelijke zintuigen worden zij met goed gevolg als speurhonden gebezigd. Zij maken gaarne jacht op vossen, dassen en konijnen.

Jachthonden. Deze zijn groote, fraaie dieren met hangende ooren, een langen snuit, een horizontalen staart, meestal kort haar, een uitmuntenden neus, een breede borst en sterke pooten. Zij loopen niet zoo snel als de windhonden, maar zijn geschikt om voor het jachtbedrijf te worden afgericht. Men bestempelt hen ook wel met den naam van *staande honden* en *patrijshonden.*

Heemhonden. Deze zijn groote, sterke dieren met lang haar, met een hangenden, langharigen staart, een langen snuit, een sterk gebit en hooge pooten. Zij zijn getrouw, waakzaam en schrander, maar niet leerzaam en ook niet fijn van reuk. Tot hen behooren de New-Foundlandsche honden, de Labradorhonden enz.

Poedels. Deze hebben kroes, wollig haar, slappe ooren en een rechten staart en zijn ongemeen leerzaam, schrander en getrouw.

Een hondenras, dat tegenwoordig van beteekenis mag worden geacht, is de *trekhond.* Op de hondententoonstellingen worden bijv. geëxposeerd de z.g. *Matins* of *mitrailleuse honden,* fraaie en sterk gebouwde dieren; kleur dikwijls bruin en geel met zwart masker en enkele afteekeningen, rond voorhoofd en matig ontwikkelden neus. Ook de *Doberman-Pinscher* valt tegenwoordig in den smaak. Het is een vrij groote, sterk gebouwde hond, meestal zwart met bruin, soms is de grondkleur bruin. Ten einde het misbruik maken van honden voor trekdienst te beperken, is daarvoor in Nederland een vereeniging opgericht.

Merkwaardig is het, dat den hond, door hem steeds tot hetzelfde doel te gebruiken, bepaalde eigenschappen worden ingeprent, die zich bij zijn nakomelingschap als instinct vertoonen. Dat ziet men niet alleen bij den jachthond, maar ook bij de honden van den St. Bernhard, die zonder dressuur de reizigers opsporen, welke onder de sneeuw bedolven zijn.

In de laatste decennia heeft men zich beijverd, zuivere hondenrassen aan te fokken. Dit geschied. de in Engeland reeds voor jaren door de Kennel-Club te Londen, en de goede uitkomsten dier pogingen hebben in Duitschland aanleiding gegeven om dat voorbeeld na te volgen. Er werden hondententoonstellingen gehouden en men heeft aan de eigenaars der beste exemplaren van verschillende rassen prijzen toegekend. In 1876 verscheen het tijdschrift: „Der Hund" onder redactie van *Schmiedeberg,* en in datzelfde jaar ontstond de vereeniging „Hektor" tot kweeking, bewaring en veredeling van zuivere hondenrassen te Berlijn. Eerlang verrezen dergelijke vereenigingen te Hannover, Oppeln, Leipzig, Dresden, Frankfort aan den Main, München en in Bohemen. Daarenboven ontstonden er clubs tot het onderzoek van jacht- en dashonden enz. Die vereenigingen zochten haar oogmerk te bereiken door de volgende middelen:

1) Door bepaling der eigenaardige kenmerken aan de beste exemplaren der verschillende rassen. Hiertoe diende vooral een album met photogra-

Digitized by Google

fische afbeeldingen van bekroonde honden der tentoonstelling te Frankfort in 1878.

2) Door tentoonstellingen met prijsuitlovingen onder de bescherming der Vereenigingen. Een reglement tot dat doeleinde is geleverd door de vereeniging „Hektor" te Berlijn. Er hadden dan ook hondententoonstellingen plaats te Berlijn Magdeburg, Elberfeld, Würzburg, Graz, München, Kleef, Greifswald, Weenen en Zurich.

3) Op de tentoonstellingen kunnen de leden der jury alleen oordeelen over de schoonheid en zuiverheid der rassen, maar niet over hun bruikbaarheid. Omtrent deze laatste wordt een afzonderlijk onderzoek ingesteld, vooral met betrekking tot de jachthonden. Aan de mededingende honden worden goede en slechte punten gegeven; die, welke na aftrek der slechte punten, de meeste goede punten verkregen hebben, worden bekroond. De punten hebben betrekking op den reuk (den neus), de snelheid en sierlijkheid bij het zoeken, op de dressuur, op het staan enz.

4) Er moeten stamboeken van honden aangelegd worden, zooals die in de Kennel-club te Londen voorhanden zijn. Daartoe dient men commissiën te benoemen, die deze zaak ijverig ter harte nemen. Voorts is het van belang, in een tijdschrift de regels voor te schrijven, die bij het fokken van goede rashonden moeten in acht genomen worden.

Sedert ongeveer 1890 is de belangstelling in honden in Nederland enorm toegenomen en zijn een viertal thans zeer bekende Vereenigingen tot stand gekomen, n.l. Cynophilia, Nimrod, Nederlandsche Duitsche Doggen-Club en Setter-Club. Vanwege deze Vereenigingen worden herhaaldelijk op onderscheidene plaatsen druk bezochte tentoonstellingen gehouden (zie ook het art. *Hondensport*).

Onder de zonderlinge geneesmiddelen, welke in de Middeleeuwen gebruikt werden, behoort ook het *album graecum*, namelijk het witte excrement van honden, die met beenderen werden gevoed.

Literatuur: A. Ströse, Grundlehren der Hundezucht (Neudamm 1897); *dezelfde*, Unsere Hunde (Neudamm 1902); *J. Pertus*, Le chien, hygiène—maladies (Parijs 1905); *J. van de Putte*, Le chien de guerre et le chien de police (1907); *Tolet*, Le chien Sanitaire (1907); *A. Hébré* en *G. Devoisin*, Les chiens de chasse à tir (1909); *Von Hegendorf*, Der Gebrauchshund, seine Erziehung und Dressur (Berlijn 1910); *P. Mégnin*, Nos chiens (Parijs 1914).

Hond. In de sterrenkunde onderscheidt men den *Grooten Hond*, een sterrenbeeld ten zuiden van Orion en kenbaar aan een prachtige ster van de eerste grootte, *Sirius* of de *Hondster* genaamd. Van het geheele sterrenbeeld zijn 22 sterren met het bloote oog zichtbaar. Verder heeft men aan het noordelijk hemelhalfrond den *Kleinen Hond*, een sterrenbeeld ten oosten van Orion en aan den oostelijken zoom van den Melkweg, op de plek waar deze breeder wordt. Ook dit sterrenbeeld bevat een ster van de eerste grootte, n.l. *Procyon*, in het verlengde gelegen van de lijn, die *Bellatrix* en *Betelgeuze* (in Orion) verbindt. Het telt 13 met het bloote oog zichtbare sterren.

Hond, in de wapenkunde het symbool van groote trouw, wordt van ter zijde en stappend gezien. Van de honden komen vooral voor de bloedhond, de brak (zie aldaar) en de hazewind. Deze laatste is steeds hardloopend en met een halsband. Is de hazewind zonder halsband, dan stelt hij een jongen hazewind voor. Ook als schildhouder komt de hazewind voor. De hond kan zijn gehalsband, gekoppeld, loopend, opzittend, snuffelend, springend, zittend enz.

Hond, *Vliegende*. Zie *Kalong* en *Vleermuizen*.

Honda, eigenlijk *San Bartolomeo de Honda*, een stad in den staat Tolima, in de republiek Columbia, ligt aan de Magdalenarivier. Zij telt omstreeks 4000 inwoners en is een belangrijke handelsplaats. De omstreken zijn ongemeen vruchtbaar, maar het klimaat is zeer warm. Honda is de stapelplaats voor tabak van Ambalema, kinabast en alle voor Bogota bestemde waren.

Hondebes. Zie *Rhamnus*.

Hondebloem. Zie *Taraxacum*.

Hondecoeter, *Gilles d'*, een Nederlandsch schilder, omstreeks 1570 waarschijnlijk te Mechelen geboren en in 1638 te Amsterdam overleden. Hij maakte landschappen, waarvan het Rijksmuseum te Amsterdam er een bezit.

Hondecoeter, Gijsbrecht d', een Nederlandsch schilder, als zoon van den voorgaande in 1604 te Amsterdam geboren en den 29sten Augustus 1653 te Utrecht overleden. Hij was een leerling van zijn vader, en schilderde, behalve landschappen, ook vogels. Schilderijen van hem bezitten het Rijksmuseum te Amsterdam en het Mauritshuis te 's-Gravenhage.

Hondecoeter, Melchior d', een Nederlandsch schilder, als zoon van den voorgaande in 1636 te Utrecht geboren en den 3den April 1695 te Amsterdam overleden. Hij was een leerling van zijn vader en van zijn oom *Jan Baptist Weenix* en schilderde vogels en stillevens, die zeer beroemd zijn. Werken van hem vindt men in het Rijksmuseum te Amsterdam, het Mauritshuis te 's-Gravenhage en het Museum Boymans te Rotterdam.

Hondensport. Deze tak van sport houdt zich vooreerst bezig met „nuttige honden", in de tweede plaats met zulke, die slechts voor „het genoegen" gehouden worden. Tot de eerste categorie behooren: jachthonden, herdershonden, waakhonden, trekhonden, oorlogshonden, Roode Kruishonden en politiehonden. Behalve de herders- en waakhonden behoeven de overige soorten alle een bepaalde opleiding. Bij hen omvat de sport dus, behalve het fokken en tentoonstellen, ook het africhten, en wat de jachthonden betreft ook het bejagen van, tot verschillende jachtmethoden, geschikte rassen. Toen in 1875 de Nederlandsche Jachtvereeniging „Nimrod" — thans met het praedicaat „Koninklijke" begiftigd — ontstond, plaatste zij onmiddellijk het houden van hondententoonstellingen op haar programma. De eerste had plaats in 1875. De eerste veldwedstrijd, waarbij de kwaliteit als jachthond wordt nagegaan, werd in 1878 gehouden. In 1888 slaagde „Nimrod" er in te Susteren een dresseerinrichting te stichten. In 1889 werd een Nederlandsch Hondenstamboek ontworpen. De oorsprong van de hondensport is in tentoonstellin-

Digitized by Google

gen te zoeken. Voor ruim 50 jaren in Engeland ontstaan, had in Nederland de eerste serieuse expositie in 1873 te 's-Gravenhage plaats, in 1877 in Duitschland en in 1882 in België. De eerste internationale hondententoonstelling in ons land werd door Nimrod in 1877 te Amsterdam georganiseerd. In 1890 werd de Nederlandsche Vereeniging van liefhebbers en fokkers van rashonden, „Cynophilia", gesticht. In den loop der jaren zijn nog verschillende vereenigingen ontstaan, zich bezig houdend met het verbeteren der verschillende rassen. De meest bekende tentoonstellingen der laatste jaren waren die van „Nimrod" en „Cynophilia" in het Paleis voor Volksvlijt te Amsterdam. Ook in andere steden als Rotterdam, Den Haag, Haarlem, Arnhem, Utrecht, Groningen enz. werden tentoonstellingen georganiseerd. In 1915 vond zelfs een gecombineerde tentoonstelling van 17 vereenigingen plaats. Ook worden jaarlijks eenige veldwedstrijden in Nederland gehouden. De verschillende clubs zijn over het algemeen bij een Raad van Beheer aangesloten. Hield men vroeger meerdaagsche tentoonstellingen, thans is men van oordeel, dat ééndaagsche tentoonstellingen voor den hond beter en van meer nut zijn. In 1907 werd te 's-Gravenhage de Nederlandsche Politiehondenvereeniging opgericht, welke zich voornamelijk met het africhten der politiehonden bemoeit. Dit soort honden is in vele gemeenten van ons land bij de politie in gebruik. In 1913 was aan de hondententoonstelling te Amsterdam een expositie verbonden van schilderijen, teekeningen en aquarellen, betrekking hebbende op honden en jacht. Tal van kunstenaars, zooals *Aug. Legras,* die zelfs de Sloeqi's uit Algerië en Tunis hier te lande invoerde, *Willem Maris, Nakken, Henriette Ronner,* Mevr. *Storck Kruyff* e.a. wijdden zich aan dit onderwerp. Het standaard-werk op kynologisch gebied is nog steeds „Hondenrassen" (Jachthonden Deel I en Niet-Jachthonden Deel II) van de hand van *H. A. graaf Van Bylandt (Æ. Kluwer,* Deventer), behandelende de punten, beschrijving, eigenschappen, gebreken enz. van den hond. In bedoeld werk vermeldt *graaf Van Bylandt* 796 soorten jachthonden en 799 soorten niet-jachthonden. In 1908 verscheen bij de N. V. Electrische Drukkerij „Luctor et Emergo", Den Haag, „De Africhting van den Politiehond, den Ambulancehond en den Oorlogshond door *M. Kessler.* Tot de Hondensport behooren eveneens de wedrennen voor honden. Deze werden in Duitschland, ook sporadisch in Nederland, maar vooral in Engeland gehouden. Stelde men deze evenementen in Duitschland en Nederland voor verschillende rassen open, waarbij meestal op een rechte baan gerend werd, in Engeland nemen de Engelsche Windhonden, en de kleinere soort, de „Whippets" aan deze races deel. Ze vinden plaats op een groote uitgestrektheid, en men laat de honden loopen achter een losgelaten haas. In Engeland stelt ook het publiek groot belang in deze gebeurtenissen, en de deelnemende honden worden reeds maanden tevoren voor zulk een wedstrijd gecefend.

Hondenwacht, een scheepsterm, is de naam voor de scheepswacht van middernacht tot 4 uur 's morgens.

Honderd dagen. Zie *Cent Jours.*

Hondeziekte. Hieronder verstaat men een besmettelijke ziekte bij den hond, die volgens *Heusinger* uit Amerika (Peru) en volgens *Spinola* uit Azië naar Europa zou zijn overgebracht, vermoedelijk tegen het midden der 18de eeuw. Thans is zij over de geheele wereld verbreid en wordt voornamelijk in de steden aangetroffen, waar de honden meer dan op het platteland in de gelegenheid zijn om besmet te worden en dikwerf een minder gezonde leefwijze hebben waardoor zij geringer weerstandsvermogen tegen ziekteoorzaken bezitten. Volgens *Taplin* zouden $^{19}/_{20}$ der aan hondeziekte lijdenden in hun eerste levensjaar zijn. Toch zijn oudere honden er niet geheel onvatbaar voor. Na kouvatting worden de dieren het gemakkelijkst door de smetstof der hondeziekte aangetast, terwijl zwakke rashonden van zuiver type er het meest mede behept zijn, bijv. Ierssche Setters. — Hondeziekte kan ook optreden bij katten, vossen, wolven, jakhalzen, hyena's, en volgens *Schmidt* ook bij apen.

De verschijnselen bij hondeziekte zijn veelal uiteenloopend en menigvuldig, en bestaan in hoofdzaak uit een besmettelijke catarrhale aandoening der oogen, ademhalings- en verteringsorganen, waarmede ernstige hersen- en ruggemerg-verschijnselen benevens een eigenaardige huiduitslag gepaard kunnen gaan. Indien een hond met de smetstof der hondeziekte in aanraking is gekomen, kan de ziekte na 4 à 7 dagen optreden. De duur der ziekte bedraagt meestal 3 à 4 weken. In lichte gevallen kan reeds in 8 à 10 dagen herstel worden gezien. Bij ernstige zenuwverschijnselen kan zij zeer langdurig verloopen en maanden voortsleepen, ja somtijds blijven zenuwtrekkingen het geheele leven zichtbaar. De gemiddelde sterfte bedraagt 50 à 60 %. Zeer jonge honden sterven er het gemakkelijkst aan, terwijl oudere dieren een grooter weerstandsvermogen toonen te bezitten.

De behandeling bij hondeziekte hangt van den aard der verschijnselen af. Hoe spoediger degelijke geneeskundige hulp wordt ingeroepen, des te grooter is de kans op herstel. Bij een sleepend geworden lijden is herstel bijna altijd uitgesloten. Zie ook *Hondsdolheid.*

Zie: *J. Partus,* Le chien, hygiène—maladies (Parijs 1905) en verder de literatuur bij het art. *Hondsdolheid.*

Hondius, *Jodocus,* eigenlijk *de Hondt* en ook wel *d'Hondt, de Hond* en *de Hont* geschreven, een Nederlandsch aardrijkskundige, in 1563 te Wackem in West-Vlaanderen geboren, teekende en graveerde uit eigen aandrift op achtjarigen leeftijd, ook leerde hij Latijn en Grieksch, week op 20-jarigen leeftijd uit naar Londen en werkte daar als graveur, vervaardigde kaarten, globes en platen. Ongeveer 9 jaar later vestigde hij zich te Amsterdam als uitgever en vervaardiger van atlassen, was overigens werkzaam als te Londen; in 1604 kocht hij de koperen platen van den atlas van *Mercator* van de erfgenamen van deze en voegde aan de atlassen telkens nieuwe kaarten toe van eigen hand; de atlassen gaf hij uit onder den titel van: „Mercator et J. Hondius atlas" met Latijnschen, Franschen, Duitschen en Engelschen tekst. Er werden 10 uitgaven gegeven

Digitized by Google

de 1ste in 1606; die na 1611 zijn van zijn zoon *Henricus*. De Staten-Generaal van ons land gaven blijk van waardeering aan *Jodocus* door toekenning van een vereering bij de 4de uitgaaf. Ook gaf hij den „Atlas minor" met veel eigen kaarten; deze beleefde eveneens onderscheiden uitgaven. (Uitvoerige beschrijving en mededeelingen omtrent de atlassen geeft *F. A. Tiele* in „Nederlandsche bibliografie voor Land- en Volkenkunde"; zie ook den catalogus van *Hiersemann:* Geografie 1908 nº. 350). De wereldkaart door *Jodocus Hondius* vervaardigd in 1612 onder den titel „Novissima ac exactissima totius orbis terrarum descriptio magna cura et industria ex optimis quibusque tabulis Geographicis et Hydrographicis quibusque tabulis Geographicis et Hydrographicis superrimis q. doctorum virorum observationibus duobus planisphaeriis delineata auget. J. Hondio" is in 1907 te New-York in facsimile uitgegeven als Hondius World map 1611, ed. by E. J. Stevenson Ph.d. and J. Fisscher S. J. issued under the joint auspices of the American geographical Society and the Hispanic Society of America", New-York 1907 in 18 sheets in portefolio. Tot de werken van *Jodocus* behooren verder: „Theatrum artis scribendi" (1594), „Tractaet of Handelingen van het gebruik der hemelscher en aertscher globe" (1612, uitgave Colyn, Amsterdam), kaarten en platen in „*Pontanus J. J.* Rerum et urbis Amstelodamensium historia" (Amsterdam 1611), „Descriptio Italiae" (1627) en „The theatre of the empire of Great-Britain etc." (1610). Hij overleed te Amsterdam den 10den Februari 1612.

Hondius, Henricus, een zoon van *Jodocus,* in 1596 geboren, was te Amsterdam uitgever, vervaardiger van kaarten en globes (zie *Jodocus);* hij graveerde in koper portretten van koningin *Elizabeth,* van *Jacobus, Willem van Oranje* enz.

Hondius, Jacobus, in 1661 geboren, een kleinzoon van *Jodocus,* was werkzaam als predikant, laatstelijk te Hoorn, en overleed in 1691. Hij schreef: „Licht schijnende in de duisternisse" (Hoorn, 1676), „Over den grond der zaligheid" (Amsterdam, 1679), „Swart register van 1000 zonden" (Amsterdam 1679), „Wit register van velerlei vertroostingen enz." (Hoorn 1685).

Hondius, Gerardus Puppius, een achterkleinzoon van *Jodocus,* in 1668 geboren, was predikant, laatstelijk te Amsterdam, alwaar hij zijn 50-jarig jubileum als predikant vierde en in 1740 overleed. Hij beoefende de Nederlandsche dichtkunst.

Hondius, Cornelis, te Vlissingen geboren, was predikant aldaar in 1578 en stond bekend als een geleerd man.

Hondius, Jacobus, een zoon van *Cornelis,* was na 1602 predikant te Vlissingen. Hij was te Wattenheim in de Palts geboren, waarheen zijn vader om des geloofs wille was gevlucht. Hij onderteekende zich *Hundius.* Zijn hoofdwerk is „Jacobi Hondii geistreiche Predigten aus dem Niederl. übersetzt". Ook beoefende hij de poëzie.

Hondius, Petrus, een Nederlandsch geleerde en zoon van *Cornelis,* werd in 1578 geboren, studeerde te Leiden in de godgeleerdheid en in de plantkunde, werd in 1606 predikant te Ter Neuzen en overleed aldaar in 1621. Zijn liefde voor de plantkunde blijkt uit zijn dichtwerk: „Dapes inemptae of de Moufeschans, dat is de soeticheydt des Buytenlevens, vergeselschapt met de boucken, afgedeelt in 10 gangen. Nieuwe editie" (1621). Hij droeg die gangen op aan onderscheiden geleerde en aanzienlijke personen. Onderscheiden te voren hier onbekende planten werden door hem aangekweekt. Verder schreef hij: „Leo Belgicus, hoc est inferioris Germaniae Provinciarum Septemdecim status hodiernus" (1618), terwijl hij werkzaam was aan een dichterlijke beschrijving van den Spaanschen oorlog en aan een „Herbarius Indicus".

Hondius, *Hendrik, de oude,* een Nederlandsch plaatsnijder, in 1573 te Duffel bij Antwerpen geboren en in 1648 te 's-Gravenhage overleden. Zijn prenten bevinden zich, onder anderen, in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam.

Hondius, Willem, een Nederlandsch plaatsnijder, als zoon van den voorgaande in 1597 te 's-Gravenhage geboren en in 1660 te Dantzig overleden. Hij is vooral beroemd door zijn portretten, waarvan het Rijksprentenkabinet te Amsterdam er verscheidene bezit.

Hondius, Abraham, eigenlijk *de Hondt,* een Nederlandsch schilder, in 1638 te Rotterdam geboren en in 1691 te Londen overleden. Hij schilderde dieren, voorstellingen uit het dagelijksch leven en bijbelsche tafereelen. Schilderijen van hem ziet men in het Rijksmuseum te Amsterdam en in het Museum Boymans te Rotterdam.

Hondo. Zie *Japan.*

Hondsaap. Zie *Aap.*

Hondsbossche zeewering is de naam van een der zwaarste dijken in ons land. Hij bevindt zich tusschen Kamperduin en het dorp Petten in Noord-Holland, waar over een lengte van meer dan 5 km. de duinen ontbreken. Eigenlijk bestaat hij uit twee deelen: de *Hondsbossche zeewering,* 4556 m., en de *Pettemer Zeewering,* ten N. daarvan. De eerste bestaat uit een kunstmatig aangelegden zanddijk, de *Wakerdijk* geheeten, en een daarvoor aangelegd paalschermwerk, aan de zeezijde beschermd door een met steen bezet rijsbeslag, waarvan op het land 29 hoofden zijn gelegd. Achter den Wakerdijk ligt de korte *Droomerdijk,* ± 500 m. lang, zich uitstrekkende van den Wakerdijk tot den ouden *Schoorlschen Zeedijk.* Verder landinwaarts ten Z.O. van dezen ligt de bijna 2000 m. lange *Slaperdijk,* van de duinen bij Hargen tot den ouden Schoorlschen zeedijk.

De Pettemer zeewering loopt van den Wakerdijk tot aan de duinen ten N. van Petten. Hij is op dezelfde wijze gebouwd als de Hondsbossche zeewering, telt echter slechts 6 hoofden op het strand.

De Hondsbossche zeewering wordt onderhouden door het hoogheemraadschap van den Hondsbossche, de Pettemer door het Rijk (de Provincie).

De Slaperdijk dagteekent reeds van 1526, de Droomerdijk van 1614, de Wakerdijk van 1624, doch werd eerst in de jaren 1836—1849 van paalwerk tot dijkbescherming voorzien, waarmede aan het voortwoekeren der zee en daardoor noodzakelijke verplaatsing van den dijk een einde kwam.

Digitized by Google

De dijk is in aanleg 75,24 m. en op de kruin 10,26 m. breed.

Hondschoote, een stad in het Fransche departement Nord, ligt dicht bij de Belgische grens, aan het Kanaal van Hondschoote, aan de spoorlijnen Hondschoote—Rexpoëde en Hondschoote—Braydunes en telt als gemeente ongeveer 3500 inwoners. Men vindt er een kerk met mooien Gotischen toren, een stadhuis uit de 16de eeuw en een papierfabriek. Hier versloegen den 7den en 8sten September 1793 de Franschen onder *Houchard* de Verbonden Mogendheden onder den hertog *van York*. Vroeger was het een bloeiende stad van 20 000 inwoners met vele lakenfabrieken.

Hondsdagen, noemt men de dagen van 23 Juli tot 23 Augustus, omdat dit tijdperk, door de Grieken „Opora" genoemd, bepaald werd door den op- en ondergang van de Hondster (Sirius). Het onderscheidde zich vooral in Griekenland door groote hitte, en ook op onze breedte geldt deze periode voor die van de grootste warmte gedurende het geheele jaar, hoewel deze tegen het einde der hondsdagen reeds aanmerkelijk begint te verminderen. In onzen tijd echter is Sirius in het begin van Juli met de Zon in samenstand, zoodat de hondsdagen thans eigenlijk zouden moeten duren van half Juni tot half Juli.

Hondsdolheid *(Rabies canina),* ook *watervrees (hydrophobia)* of *lyssa humana* genoemd, is een vreeselijke ziekte, die bij sommige dieren, vooral bij honden, en ook bij wolven, vossen en katten, alsook bij andere huisdieren — steeds na besmetting — kan ontstaan en aan hun speeksel vergiftige eigenschappen mededeelt, zoodat andere dieren en ook menschen door diezelfde ziekte worden aangetast, wanneer zulk speeksel in aanraking komt met een van de opperhuid ontbloot lichaamsdeel. Een beet, die een beschadiging, hoe gering ook, aan de opperhuid toebrengt, kan dus die ziekte overbrengen. Voornamelijk het *speeksel* van de dolle dieren is vergiftig; andere deelen of vochten kunnen moeilijk dolheid bij dieren of menschen te weeg brengen. De oorzaak der ziekte was onbekend tot 1913, toen de Japanner *Hideyo Noguchi,* lid van het Rockefeller-instituut te New-York, haar verwekker ontdekte.

Omtrent de verschijnselen dezer ziekte vermelden wij het volgende. Men onderscheidt den razenden vorm van den stillen of melancholischen. Bij den eerste is de hond eerst knorrig en lusteloos, hij wordt onrustig en heeft neiging om weg te loopen. De bijtzucht openbaart zich soms eerst door het happen naar denkbeeldige voorwerpen, bijv. naar vliegen, die hij meent te zien; later bijt hij in vreemde voorwerpen, soms met zooveel kracht, dat de tanden afbreken; hij roert zijn eten en drinken niet aan; zijn stem is schor (z.g. blafhuilen), en het is alsof hij nu en dan aan struiptrekkingen lijdt. Nog altijd kent hij zijn meester, maar hij is ongezeggelijk en kwaadaardig; hij poogt vreemden te bijten, en loopt rusteloos rond met een tragen of gejaagden gang. Hij laat den kop hangen, zijn glazige oogen schitteren, zijn bek staat open door verlamming van den onderkaak en is met schuimend speeksel gevuld; zijn haar rijst steil overeind, zijn staart hangt tusschen de beenen, maar hij kwispelstaart, wanneer hij iemand bijten wil. Dat beginstadium duurt $^1/_2$—3 dagen, waarop nog een korte maniacale periode volgt, met aanvallen van woede; hij vliegt op alles aan, bijt menschen en honden, kent zijn meester niet meer, heeft stoornissen van zijn bewustzijn en vermagert zichtbaar. Is zulk een aanval voorbij, dan komt een tijdperk van kalmte, waarin het dier zelfs drinken kan. Weldra echter herhalen zich die aanvallen, en zoo gaat het een dag of drie door, tot het uitgeputte dier verlamd blijft liggen, en onder hevigen ademnood en soms onder stuipen de dood volgt. In den stillen of melancholischen vorm ontbreekt de maniacale periode en volgen de verlammingen direct op het beginstadium.

Bij den mensch ontwaart men de volgende verschijnselen: de ziekte openbaart zich zelden dadelijk na het ontvangen van den beet, zelden reeds na acht dagen, gewoonlijk na 3 tot 8 weken, doch ook wel eens na 3—6 maanden.

De bijtwonde heeft aanvankelijk niets eigenaardigs, zoodat men hieruit omtrent de dolheid van den hond niets besluiten kan. Nadert echter de hondsdolheid, dan begint somtijds het lidteeken rood en pijnlijk te worden, en te zwellen. De zieke wordt terneergedrukt, mismoedig en knorrig, hij zoekt zich af te zonderen en verandert onrustig van plaats en van houding, terwijl gedurig een huivering over zijn leden gaat. Hij gevoelt zich benauwd, lijdt aan belemmerde ademhaling, klaagt over hoofdpijn en ontwaart stuipachtige aandoeningen. Koude en hitte wisselen elkander af, en de pijn zijner wonde strekt zich uit over de ledematen en de wervelkolom naar de keel. Doorgaans ontstaat een etmaal na deze verschijnselen een aanval van hondsdolheid. Een geweldige huivering gaat dien vooraf, en een hevige pijn in de keel maakt het slikken onmogelijk. De zieke is tot stikken toe beklemd, zijn gelaat stuipachtig verwrongen; zijn oogen schitteren en kunnen geen blinkende voorwerpen verdragen; de pols is vol en sterk en de dorst onuitstaanbaar. Hij beproeft te drinken, doch vreeselijke krampen in de keel doen hem het glas wegwerpen. Reeds het zien van vloeistoffen kan hevige krampen van slik- en ademhalingsspieren opwekken, vandaar de naam *watervrees* (hydrophobie). De speekselafscheiding neemt toe en de stuiptrekkingen worden sterker. Somtijds blijft zulk een zieke bij zijn bewustzijn, somtijds vervalt hij tot ijlhoofdige razernij, zoodat hij alles om zich heen poogt te bijten. Kort daarna keert de kalmte terug; de lijder drinkt met gretigheid, en de onkundige begint hoop op genezing te koesteren. Weldra echter keert de aanval van woede terug, en na die gestadige afwisseling bezwijkt de gebetene doorgaans den 3den of den 5den dag onder een algemeene uitputting. Bij de laatste aanvallen is de afscheiding van speeksel zeer sterk en de pols zwak; een koud en kleverig zweet bedekt den lijder en hij valt gedurig in flauwte.

De afloop dezer ziekte is nagenoeg zonder uitzondering doodelijk. De naaste oorzaak van den dood is verstikking. De lijkopening levert geen eigenaardige kenmerken op.

De behandeling van den beet van een dollen

Digitized by Google

hond moet daarin bestaan, dat men zoo spoedig mogelijk de wonde zuivere en het vergif voor opslorping onvatbaar maakt. Daartoe bezige men een gloeiend ijzer om de wond uit te branden of etsmiddelen, als kalium causticum, salpeterzuur of zwavelzuur. Ook kan men de frissche wond zonder gevaar uitzuigen, maar men trachte verder den patiënt zoo spoedig mogelijk onder speciale hulp te brengen. Want deze ziekte, vroeger absoluut doodelijk, heeft veel van haar verschrikking verloren, sinds het *Pasteur* gelukte uit het ruggemerg van dolle honden een cultuur te bereiden, die bij den mensch ingespoten de hersens onvatbaar maakt voor het gif der lyssa humana. Hij begint met ruggemerg, dat door uitdroging minder giftig is geworden. Het is gebleken, dat het gif van een beet langs de zenuwbanen verder dringt tot het centrale zenuwsysteem en dan eerst zijn verwoestende werking openbaart. *Pasteur* komt het op dien weg vóór door onderhuidsche injecties van verzwakt lyssagif, gevolgd door injecties van sterker werkend gif, dat de hersens eerder bereikt. Sinds zijn zegenrijke uitvinding is het sterftecijfer aan hondsdolheid enorm gedaald. Vroegtijdige behandeling is vooral bij beten in het gezicht, zoo dicht bij de hersens, van het grootste gewicht. Verder is de prophylaxis van veel gewicht, want het verplicht stellen van den muilband voor alle honden in de buurt, zoodra een geval van rabies is geconstateerd, kan reeds verdere ongelukken voorkomen.

Zie: *Bönninghaus,* Ueber Hundswut (Leipzig 1893); *Schüder,* Die Tollwut in Deutschland und ihre Bekämpfung (Hamburg 1904).

Hondsdraf, *(Glechoma hederacea)* is een algemeen voorkomende plant uit de familie der *Lipbloemigen (Labiaten).* De stengel is min of meer kruipend met opstijgende bloemdragende takken. De bladeren min of meer niervormig of ook wel hartvormig met gekartelden rand. De bloemen staan in schijnkransen, 4 of 6 bij elkaar, en zijn licht-violet. Zij blijft met een wortelstok den winter over en begint weer te bloeien in de eerste helft van April. Er komen twee vormen in ons land voor, nl. de vrouwelijke en de tweeslachtige vorm.

Hondsgras *(Cynodon Rich.)* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Grassen (Gramineën).* Het onderscheidt zich door éénbloemige bloempakjes, doorgaans met den aanleg voor een tweede bloem, door bijna even groote, een weinig uiteenloopende, ongewapende, lancetvormige, scherpruggige kelkkafjes, door even groote kroonkafjes, van welke het onderste samengedrukt en scherp van rug, ongewapend of van een stekeltje voorzien is en het bovenste 2 scherpe rugnerven bezit. In ons land groeit één soort, het *hondsgras (C. Dactylon* P.), een overblijvende plant, met een langen, kruipenden wortelstok, knievormig gebogen stengels, zachtharige, gewimperde bladeren en dunne, slanke aren, ten getale van 4 tot 7 op dezelfde hoogte geplaatst. Men vindt dit gewas op grazige zandgronden, langs dijken en wegen.

Hondsgrot *(Grotta del Cane)* is de naam van een grot bij Napels, sedert eeuwen bekend wegens haar gasontwikkeling en reeds door *Plinius* beschreven. Zij bevindt zich nabij het meer Agnano, niet ver van Puzzuoli, en heeft een lengte van 3 bij een breedte van $1^1/_2$ m. De ingang wordt door een deur gesloten en heeft een hoogte van ruim 3 m. In deze grot ontwikkelt zich aanhoudend een groote hoeveelheid koolzuur, doch daar dit $1^1/_2$ maal zoo zwaar is als de dampkringslucht, zweeft het als een dichte laag over den grond. Brandende fakkels worden in die gaslaag uitgedoofd en dieren, die niet hoog genoeg zijn om den bek boven de koolzuurlaag te verheffen, moeten er in sterven.

Hondshaaien *(Scylliiden)* vormen een familie van meestal kleine, op de kusten levende haaien. Zie verder *Haaien.*

Hondsnetel *(Galeobdolon luteum)* is een vertegenwoordiger van de familie der *Lipbloemen (Labiaten)* en verschilt van de verwante Lamiumsoorten door de onbehaarde helmknoppen en doordat de slippen van de onderste kroonlip meer puntig zijn. De eenige soort van het geslacht Galeobdolon groeit in bosschen en op vochtige plaatsen tusschen hakhout. De Hondsnetel (of Gele Doovenetel) is overblijvend, bloeit in Mei en Juni, heeft een rechtopstaanden of liggenden stengel, die 8—6 dm. hoog is, vrij lang gesteelde, eironde of lancetvormige bladen en vrij groote, gele bloemen.

Hondspeterselie. Zie *Aethusa.*

Hondsrug is een heuvelrug in het O. van de provincie Drente, tusschen de dalen van de Hunze en de Drentsche Aa gelegen. Hij vormt den hoogen oostelijken rand van het Drentsche plateau (zie *Drente)* en vertoont vooral ten noorden van Zuidlaren het karakter van een heuvelrug, is opgebouwd uit zand en grint en bevat kolossale steenen, die o.a. door de oudste bewoners dezer streek gebruikt werden tot het bouwen van de Hunebedden, waarvan er nog vele langs zijn W. voét zijn gelegen. Geleidelijk daalt hij van Gieten (17 m.) tot ten Z. der stad Groningen (6,52 m.), om ten N. onder de klei te verdwijnen, waar men hem, slechts op geringe diepte onder de oppervlakte, tot Winsum kan vervolgen. De Hondsrug vormde, zoolang de Drentsche hoogvenen nog woest lagen, den eenig bruikbaren weg tusschen het zuiden (Koevorden) en het N., waar op zijn uiteinde, beveiligd tegen overstroomingen, de stad Groningen ontstond. Langs zijn W. voet zijn een geheele reeks dorpen ontstaan (zie *de kaart van Drente).*

Hondstong *(Cynoglossum* L.) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Ruwbladigen (Boragineën).* Het onderscheidt zich door een 5-slippigen kelk, door een trompetvormige bloemkroon met 5 stompe lobben en 5 schubben in de keel, door 5 ingesloten meeldraden en door afgeplatte nootjes, die gewapend zijn met stekeltjes, wier top met weerhaken is bezet. In ons land groeit de *cynoglossum officinale* L. *(hondstong),* een tweejarige plant met een stijf opgerichten stengel, zeer zachte en zachtharige, lancetvormige bladeren en bruinroode bloemen. Deze plant is op zandgronden in de duinen te vinden.

Honduras (zie de kaart van Centraal-Amerika), een republiek in Middel-Amerika, wordt

Digitized by Google

in het N. over een lengte van 650 km. door de Caribische Zee bespoeld en wel door de Golf van Honduras, in het Z. over een lengte van 100 km. door den Grooten Oceaan (Golf van Fonseca).

Ligging, grenzen, grootte. De republiek strekt zich uit tusschen 13° 10′—16° 2′ N. Br. en 83° 11′—89° 25′ W.L., grenst in het N. en N.O. aan de zee, terwijl zij in N.W. aan Guatemala, in het Z.W. aan San Salvador, in het Z.O. aan Nicaragua grenst. In het N. behooren nog de Baai-eilanden, in het Z. de voornaamste eilanden in de Golf van Fonseca tot Honduras, waarvan de grootte op 114 670 v. km. geschat wordt.

Bodemgesteldheid. Honduras bestaat overwegend uit bergland, dat het geheele binnenland bedekt, terwijl slechts ongeveer 5 % wordt ingenomen door het moerassige, met strandlagunen bedekte en dikwijls over een groote oppervlakte overstroomde kustgebied. Het grondgebergte van het land wordt gevormd door kristallijne leisteengebergten, die in een aantal parallelketens de republiek in O.—W.-richting doorsnijden en met name in den Sierra del Espiritu Santo en in het departement Olancho rijk aan goud zijn. In dezelfde richting loopt het oud-eruptieve kustgebergte van Noord-Honduras, dat in den Congrehoypeak een hoogte van 2450 m. bereikt. Onder den kristallijnen leisteen vindt men deels krijtkalk en krijtleem, deels triasleem, mergel, conglomeraten en kalksteen. Deze triaslagen bevatten zilver-, koper- en goudertsen. Jong-eruptieve gesteenten vormen namelijk in het Z. een belangrijken, naar het O.Z.O. loopenden bergrug, die in den Cerros Selaque een hoogte van 2800 m. bereikt en veel zilvermijnen bevat. Van de vulkanen verdient slechts de Tigre op het gelijknamige eiland vermelding.

Wateren. Naar den Atlantischen Oceaan stroomen de grootste rivieren, n. l. de Chamelecon, Rio Ulua, Roman (Aguan), Rio Negro, Patuca, Segoira (Rio Coco of Wanks); naar den Grooten Oceaan de Goascoran en de Choluteca. Alle rivieren hebben een buitengewoon sterk afwisselenden waterstand en zijn meestal tot aan de kust rijk aan stroomversnellingen, terwijl voor de mondingen groote banken liggen. Toch zijn de genoemde rivieren, behalve de Goascoran, voor roeibooten ver stroomopwaarts bevaarbaar. Van de binnenmeren is het IJojoameer te noemen. De voornaamste havens zijn Puerto Cortez (Puerto Caballas), Omoa, Ceiba, Trujillo en Amapala.

Klimaat. Een vochtig, warm, koortsverwekkend klimaat heerscht alleen in de kuststreken; het bergachtige binnenland daarentegen is ook voor Europeanen gezond, terwijl het feit, dat het droge jaargetijde (*verano*, November—April) niet geheel regenloos is, in hooge mate landbouw en veeteelt bevordert. Zeer arm aan regen zijn alleen de streken bij de kust aan den Grooten Oceaan. Het rijkst aan neerslag is de noordhelling van het gebergte, zoodat de landbouw en het verkeer belemmerd worden door de hevige stortregens en den woesten loop der rivieren. De temperatuur wisselt te Tegucigalpa (980 m.) tusschen 32° en 10° C. af, de neerslag bedraagt jaarlijks 1219 mm.

Middelen van bestaan. De landbouw is weinig ontwikkeld en bepaalt zich hoofdzakelijk tot den verbouw der noodige voedingsgewassen. Uitgevoerd werden (1912) bananen (3,5 millioen gld.), kokosnoten (8 millioen stuks), tabak (2,25 millioen pond) en een weinig koffie (voor 2 millioen gld.). De veestapel bestaat uit 420 000 runderen en 88 000 paarden en levert vleesch en huiden voor den uitvoer. Goud, zilver, platina, koper, lood, zink en andere metalen worden in alle deelen gevonden; de mijnbouw neemt in de laatste jaren iets toe: de uitvoer van zilver en andere metalen bedroeg in 1912 2 millioen gld.

De uitvoer (78 mill. gld.) gaat voor 87 % naar de Vereenigde Staten, die 66 % van den invoer (10 mill. gld.) leveren. Overigens hebben Groot-Brittannië en Duitschland daaraan het grootste aandeel. De havens zijn Omoa, Puerto Cortez, La Ceiba, Truxillo en Progresoaan de Caribische zee, Amapala aan den Grooten Oceaan. De Atlantische havens voeren vooral vruchten (bananen) naar de Vereenigde Staten uit.

De handelsvloot telt 2 stoomschepen met 1563 ton, en 3 zeilschepen met 363 ton. In 1911 liepen 771 stoom- en 2444 zeilschepen de haven in. In 1912 waren er 278 postkantoren, 245 telegraaf- en 95 telefoonkantoren. De spoorweg, die van Puerto Cortez het binnenland in gaat, dient vooral voor het vervoer van bananen.

Bevolking. Volgens de volkstelling van 1910 bedroeg het aantal inwoners 553 446, waarvan $^4/_5$ Ladino's, een gemengd ras uit Spanjaarden en Indianen. Voor het onderwijs zorgen 2 universiteiten, en 916 volksscholen met 40 565 leerlingen. De bevolking is R.-Katholiek met den bisschop van Comayagua als geestelijk hoofd.

Bestuur. De tegenwoordig geldende grondwet dateert van 1880 en werd in 1894 en 1904 gewijzigd. De wetgevende macht berust bij het Congres, samengesteld uit 49 leden (3 uit ieder departement en een van de Baai-eilanden), die volgens algemeen kiesrecht gekozen worden. Om kiezer en verkiesbaar te zijn, moet men 21 jaar tellen. De uitvoerende macht is in handen van den president, die voor 6 jaar gekozen wordt en o. a. den opperbevelhebber van het leger en de stadhouders der departementen benoemt. Ieder burger van Honduras is van zijn 21ste tot zijn 35ste jaar dienstplichtig en daarna tot zijn 40ste bij de reserve ingedeeld. De actieve troepen bestonden in 1914 uit 2000 man, de reserve telde 31 000 manschappen.

Staatkundig wordt Honduras in de volgende zeventien departementen verdeeld. Het cijfer erachter geeft het aantal inwoners in 1910 aan:

Departementen	Bevolking
Copán	40 282
Gracias	49 955
Intibúca	27 285
Santa Bárbara	39 064
Cortéz	23 559
Comayagua	26 339
La Paz	28 764
Valle	30 479

Digitized by Google

Departementen	Bevolking
Ocotepeque	28 190
Chóluteca	45 817
Tegucigalpa	81 844
El Paraiso	42 118
Yoro	18 926
Olaucho	43 368
Colón	11 191
Atlántida	11 372
Islas de la Bahia	4 893

De hoofdstad is Tegucigalpa.

De financiën van de republiek zijn verre van rooskleurig. Sinds 1872 is van de buitenlandsche schuld geen rente betaald, zoodat deze gestegen is (1 Januari 1914) tot 30 803 868 pond sterling, waarvan 25 405 298 aan achterstallige rente. De begrooting voor 1913—1914 raamde de inkomsten en uitgaven op 402 000 pond sterling.

Het wapen (zie de afb.) bestaat uit een op een blauwen achtergrond uit het water zich verheffende pyramide van goud, waarvoor verder op den voorgrond twee roode torens, tusschen welke zich een groene berg vertoont, gedekt door een stralende, roode vrijheidsmuts; de beide torens zijn door een regenboog met elkander verbonden. Het devies is: *Dios, Union y Libertad* (God, Eenheid en Vrijheid). De landskleuren zijn blauw, wit, blauw.

Wapen van Honduras.

Geschiedenis. Honduras werd reeds in 1502 door *Columbus* ontdekt, doch eerst in 1523 door de Spanjaarden in bezit genomen.

Men verhief de kolonie tot een audiënza van het kapitanaat-generaal Guatemala, maar veranderde haar in 1790 in een intendantuur, waarna zij zich in 1824 tot onafhankelijke republiek verklaarde, die veel van burgertwisten te lijden had. Nadat in 1845 de Federale Republiek ontbonden was, beproefde de federale partij in Honduras zich met de vrijzinnige staten Nicaragua en San Salvador tot een bondsrepubliek te vereenigen. Zelfs toen deze beide in 1853 en 1854 tot zelfstandigheid waren gekomen, zette Honduras onder aanvoering van president *Cabañas* den oorlog tegen Guatemala voort, totdat deze in 1855 door *Carrera* overwonnen en verbannen werd. De volgende president, generaal *Santos Guardiola*, sloot vrede (13 Februari 1856) doch hij zelf, bijgenaamd *de Tijger van Centraal-Amerika*, werd den 11den Januari 1862 bij een militaire omwenteling gedood. Toen vatte de vice-president *Vittoriano Castellañas* tijdelijk de teugels van het bestuur, en na diens dood werd de senator *José Francisco Montes* tot president gekozen. Tijdens den oorlog tegen de naburige staten moest hij weldra de vlucht nemen; hij werd voorloopig vervangen door *José Maria Medina*, dien de volkskeuze in 1864 in zijn waardigheid bevestigde en in 1866 en 1869 herbenoemde. In Mei 1872 werd hij door een revolutie verdreven en opgevolgd door *Arias*, die in 1874 voor de troepen van San Salvador moest wijken en door *Leiva* als voorloopige president vervangen werd. Deze werd in 1876 door *Gornez* en laatstgenoemde in 1877 opgevolgd door *M. A. Soto*, die van 1887—1891 vervangen werd door generaal *Louis Bogran*. De in 1891 gekozen *Ponciano Leiva* legde in 1893 zijn ambt neder en werd opgevolgd door *Velasquez*. Deze werd in 1894 door *Bonilla* ten val gebracht, die daarop president werd tot 1899, opgevolgd door *Ferencio Sierra* en in 1903 weer aan het bewind kwam. In 1906 brak een oorlog met Guatemala uit, daar de president van die republiek plotseling Salvador en Honduras aanviel, omdat die staten zijn politieke tegenstanders steunden. Door bemiddeling van de Ver. Staten kwam na 6 dagen echter de vrede tot stand. In Februari 1907 brak een oorlog uit met Nicaragua, waarin Honduras verslagen werd. In Honduras kwam het daarop tot een omwenteling, president *Bonilla* vluchtte en nam in April 1906 de wijk op een N.-Amerikaansch schip, waarna spoedig de rust hersteld werd.

Na de vlucht van *Bonilla* stelde de president van Nicaragua, *Zelaya*, een voorloopig bewind aan over Honduras met generaal *Miguel R. Davilla* als voorzitter. Hij sloot spoedig met Nicaragua vrede en liet zich daarop in Maart 1908 tot grondwettig president kiezen. Den 7den Juli brak, naar men zegt op aanstoken van *Bonilla*, een revolutie uit, welke drie weken later eindigde met het innemen van Choluteca door de opstandelingen. Daar *Davilla* den N.-Amerikaanschen consul het exequatuur had ontnomen, omdat hij de revolutie naar alle waarschijnlijkheid bevorderde, zonden de Vereenigde Staten een kruiser naar La Ceiba. In December 1909 braken in het N. van het land nieuwe onlusten uit. Zij werden weliswaar onderdrukt, maar in Maart 1910 moest de regeering de hulp van de Vereenigde Staten inroepen om zich tegen het overslaan van de revolutie van uit Nicaragua te kunnen verzetten. Overigens is te vreezen dat het land ook finantieel van de Vereenigde Staten afhankelijk zal worden. In 1912 zagen de Vereenigde Staten zich verplicht troepen in Honduras te landen, ten einde een spoorweg en werf, eigendommen van een Amerikaansch burger, tegen het gouvernement van Honduras te beschermen. Generaal *Manuel Bonilla*, sedert Januari 1912 president der Repubiek, was nu wel verplicht de poging tot naasting op te geven. Lang overleefde hij dat échec niet; hij overleed nog in 1912. In Mei 1917 werden de diplomatieke betrekkingen met Duitschland verbroken (zie Wereldoorlog).

Digitized by Google

Literatuur: O. Charles, Honduras (Chicago 1890); *Lombard,* The new Honduras (New-York 1897); *Jalhay,* La république de Honduras (Antwerpen 1898); *A. H. Keane,* Central and South America (in „Stanford's Compendium", Londen 1901); *O. Sapper,* Das nördliche Mittel-Amerika. Reisen und Studien, 1888—1898 (Brunswijk 1899, 3 dln.); „Pan-American Union. Defense of government of Guatemala in case of Honduras" (New-York 1908); „Honduras. Bulletins of the Bureau of American Republics" (Washington 1904) en de maandelijksche „Bulletins" van het Bureau (Washington).

Honduras, *Britsch.* Zie *Britsch Honduras.*

Honegger, *Johan Jakob,* een Zwitsersch beoefenaar van de geschiedenis der beschaving, den 13den Juli 1825 te Dürnten (kanton Zurich) geboren, studeerde te Zurich en te Parijs en werd in 1865 docent in de geschiedenis, Duitsche letter- en dichtkunde te Zurich en in 1874 professor. Hij schreef o. a.: „Victor Hugo, Lamartine und die franz. Lyrik des 19 Jahrh." (1858), „Literatur und Kultur des 19 Jahrh." (2de druk 1880), „Grundsteine einer allgemeinen Kulturgeschichte der neuesten Zeit" (1868—1874, 5 dln.), „Kritische Geschichte der franz. Kultureinflüsse in den letzten Jahrhunderten" (1875), „Katechismus der Kulturgeschichte" (1879), „Allgemeine Kulturgeschichte" (1882—1886, 2 dln.) en „Das deutsche Lied der Neuzeit" (1891). Sedert 1890 krankzinnig, overleed hij te Zurich den 7den November 1897.

Honert of *Honaert, Rochus van den,* een Nederlandsch staatsman, den 13den Maart 1572 te Dordrecht geboren, bezocht er de Latijnsche school, vergezelde in 1591 *Lipsius* en *Bertius* op een reis naar Duitschland, werd in 1593 te Bazel licenciaat in de rechten en legde in 1594 den eed af als advocaat voor den Hove van Holland. In 1597 werd hij pensionaris, later schepen te Dordrecht, in 1598 gemachtigde van die stad te 's-Gravenhage en in 1601 en 1602 lid van Gecommitteerde Raden van Holland en West-Friesland. Ook was hij lid van de rekenkamer en commissaris-politiek op de Synode van 1618 en 1619 in zijn geboortestad, alsmede op die te Hoorn (1623) en Enkhuizen (1624). Ook was hij curator der hoogeschool te Leiden en werd in 1627 met eenige anderen naar Zweden en Polen gezonden, om de geschillen tusschen die rijken te beslechten. De koningin van Zweden sloeg hem tot ridder, en *Van den Honert* gaf verslag van zijn wedervaren in zijn „Dachtafel van mijn eerste gezantschap" (1632) Na zijn terugkeer werd hij lid van den Hoogen Raad en vervolgens nogmaals met een gezantschap belast. Hij overleed te 's-Gravenhage den 30sten Januari 1638.

Hij was een Latijnsch dichter, zooals blijkt uit zijn 2 treurspelen „Thamora" en „Moses legifer" (1611), terwijl hij in handschrift ook een aantal puntdichten heeft nagelaten. Verder hield hij briefwisseling met de geleerdste mannen van zijn tijd, zooals *Grotius, Barlaeus, Heinsius, Van Beaumont, Sevecotius, Huyghens, Hooft,* enz. Laatstgenoemde zond hem de afgewerkte stukken van zijn „Nederlandsche Historiën" voor de uitgave ter beoordeeling.

Honert, Johan van den, meester in de rechten en zoon van den voorgaande, behoorde geruimen tijd tot de leden van het stedelijk bestuur van Dordrecht, ging in 1659 als buitengewoon gezant naar Polen, werd in 1663 lid van den Hove van Holland en overleed den 14den April April 1667. Hij schreef een „Rapport van het gepasseerde omtrent zijne extra-ordinaire ambassade na Polen enz."

Honert, Herman van den, een zoon van den voorgaande, den 2den Augustus 1645 te Dordrecht geboren, studeerde te Leiden, promoveerde in de rechten, werd lid van de vroedschap zijner geboortestad en werd in 1672 gedeputeerde ter Vergadering van Holland en West-Friesland. In 1674 werd hij secretaris van Dordrecht, in 1678 secretaris van den Hove van Zuid-Holland, in 1688 lid van het college van Gecommitteerde Raden van Holland en West-Friesland, in 1702 burgemeester van Dordrecht, in 1703 curator van de Leidsche hoogeschool en in 1705 waardijn van de munt van Holland en Dordrecht. Hij was gehuwd met *Anna de Witt,* oudste dochter van den raadpensionaris, en overleed den 6den Augustus 1730.

Honert, *Tako Hajo van den,* ingenieur en oorlogscommissaris van den vorst van Oost-Friesland, den 16den Maart 1666 te Norden geboren, bezocht de Latijnsche school te Emden, en legde zich te Marburg toe op de wis- en natuurkunde en eindelijk te Leiden en te Dordrecht op de godgeleerdheid. Weldra aanvaardde hij een beroep te Hendrik Ido- en Schildmansambacht en schreef: „De waarachtige wegen, die God met den mensch houdt", (2 dln., 3de druk 1742), waarvan *Verburg* een uittreksel leverde onder den titel „Theologia naturalis et revelata per aphorismos delineata" (1715). Verder leverde *Van den Honert* „Noodige voorbereiding tot de ontdekking van de regte meening des apostels Paulus in synen uitmuntenden sentbrief aan de Romeinen". In 1698 werd hij te Amsterdam beroepen, waar hij 16 jaren werkzaam bleef. Hier schreef hij zijn „Kortbondig vertoog van Christus afkomst uit David" enz." (2de druk 1726), „Syntagma dissertationum de stylo Novi Testamenti graeco", „Het Hoogpriesterschap van Christus, naar de ordeninge van Melchizédek enz." (1712), „De Messias, verheerlijkt aan des Heeren regterhand enz." (1714), wegens welke geschriften hij in kerkelijke twisten gewikkeld werd. In 1714 benoemd tot hoogleeraar in de godgeleerdheid te Leiden, aanvaardde hij die betrekking den 1sten November met een redevoering „De mysterio primi et secundi Adami", en opende in 1721 ook nog lessen over de Hebreeuwsche oudheden met een oratie „De necessaria ad recte interpretandam Scripturam Sacram antiquitatum Hebraïcarum cognitione", terwijl hij ook een paar maal bij het nederleggen van het rectoraat redevoeringen uitsprak. Toen hij zijn ambtgenoot *Wittichius* verdedigde, die beschuldigd werd een aanhanger van *Spinoza* te zijn, geraakte hij daardoor in twist met den Groningschen hoogleeraar *Anthonius Driessen* en zond eenige vlugschriften in het licht. Hij overleed den 23sten Februari 1740. Behalve reeds genoemde werken, gaf hij onderscheiden leerredenen uit, alsmede: „Voorbereyding tot den Sendbrief Pauli aan de Romeinen"

Digitized by Google

(1698), „Vijf brieven tegen Leenhof" (1704), „Noodige aanteekeningen op de artikelen van de Satisfactie van den Kerkeraad tot Zwol" (1705), „Brief tegens Wittichius" (1713) en „Dissertatio de creatione mundi secundum narrationem Mosis etc." (1738).

Honert, Johannes van den, een godgeleerde en zoon van den voorgaande, den 1sten December 1693 te Hendrik-Ido-Ambacht geboren, was aanvankelijk voor den handel bestemd, maar begaf zich naar de academie te Leiden, waar hij zich op de godgeleerdheid toelegde. Hij was achtereenvolgens predikant te Katwijk aan den Rijn, Enkhuizen en Haarlem, waar hij in 1725 ten gevolge zijner „Dissertatio de gratia Dei, non universali sed particulari" met onderscheiden predikanten in twist gewikkeld werd. Nadat hij voor een beroep naar Amsterdam bedankt had, aanvaardde hij den 20sten October 1727 het hoogleeraarsambt te Utrecht met een „Oratio de divinis nuptiis", terwijl hij in 1732 bij het openen der lessen over kerkgeschiedenis een rede uitsprak „De historia ecclesiastica, theologis maxime necessaria". In 1730 verschenen zijn: „Institutiones typicae, emblematicae et propheticae" en in 1734 werd hij te Leiden de ambtgenoot van zijn vader. Als leidraad voor zijn dogmatisch onderricht schreef hij zijn „Institutiones theologicae didacto-elenchticae" (1735). Hij overleed den 6den April 1758. Hij heeft, behalve reeds genoemde werken, een lange reeks geschriften in het licht gegeven, waarvan wij vermelden: „'t Heylig Hallel of feestgezang der Israëlieten" (1727), „Verhandeling van de transsubstantiatie" (1738), „L. Bidloo, onbepaalde verdraagsaamheid en verwoesting der Doopsgezinden enz." (1742), „De Kerk in Nederland beschouwd en tot bekeering vermaend" (3de druk 1749), „De leer der waerheid die naer de Godzaligheit is enz." (3de druk 1763), „Brieven aan ds. Gerard Kuyper" (1751), „Het geloof der vaderen ten spoore der kinderen" (1753) en „De mensch in Christus" (3de druk 1761).

Honert, Joan van den, een rechtsgeleerde, en kleinzoon van den voorgaande, den 28sten April 1786 geboren, studeerde te Leiden in de rechten en vestigde zich te Amsterdam. Weldra bepaalde hij zich aldaar bij den handel, doch was niet voorspoedig in zijn ondernemingen. Hij keerde derhalve tot de rechtsgeleerde studiën terug, werd in 1809 procureur bij den raad van judicature over de middelen te water en te land, in 1810 bij het nationaal gerechtshof en in 1811 bij de rechtbank van eersten aanleg te Amsterdam. Als zoodanig was hij werkzaam tot aan de invoering der rechterlijke organisatie van 1838. Hij bleef toen voorloopig procureur bij de arrondissementsrechtbank te Amsterdam, werd in 1839 procureur bij den Hoogen Raad, in 1841 commies en in 1844 hoofdcommies bij het departement van Justitie, en overleed den 25sten Augustus 1850. Hij schreef: „Alphabetische naamlijst der steden, gemeenten en plaatsen in de Noordelijke provinciën van het Koningrijk der Nederlanden enz." (1838), „De wet op den overgang van de vroegere tot de nieuwe wetgeving enz." (1838), „Formulierboek der onderscheidene akten, behoorende tot de burgerlijke regtsvordering" (5de druk 1905), „Handboek voor de burgerlijke regtsvordering in het Koningrijk der Nederlanden, met een voorrede van F. A. van Hall" (1841), „Geschiedenis en beginselen der Nederlandsche wetgeving betrekkelijk de gestichten voor krankzinnigen enz." (1841), „Geschiedenis enz. betrekkelijk de onteigening ten algemeenen nutte" (1841), „Geschiedenis enz. betrekkelijk de macht der hooge en lage heemraadschappen, dijk- en polderbesturen" (1842), „Geschiedenis enz. betrekkelijk het notarisambt" (2 dln., 1842), „Het tarief van justitiekosten en salarissen in burgerlijke zaken enz." (1843—1844, 2 dln.), „Arresten van den Hoogen Raad, strafrecht en strafvordering" (1846—1849, 8 dln.), „Het tarief over het honorarium der notarissen enz." (1848) en „Het wetboek van strafrecht enz." (1848).

Honfleur, een stad in het Fransche departement Calvados, in Normandië, ligt aan de zuidzijde der Seinemonding tegenover Harfleur, aan de spoorlijn Pont-l'Evêque—Honfleur, is met Hâvre tweemaal daags door een stoombootdienst verbonden en telt (1910) als gemeente 9298 inwoners. Men vindt er een houten St. Katharinakerk, een collège, een openbare leeszaal en bibliotheek en een haven, die uit drie bekkens, een groote voorhaven en een „bassin de retenue" (om verzanding te voorkomen) bestaat. Behalve met den handel houden de inwoners zich bezig met scheepsbouw, touwslagerij, vervaardiging van biscuits en suiker, ijzergieterij en het kweeken van meloenen. Vervoerd worden vooral hout, ijzer en steenkolen. De voortbrengselen van landbouw en veeteelt gaan hoofdzakelijk naar Engeland.

Hongaarsche kunst. *Bouwkunst.* De Hongaarsche bouwkunst begon zich in de 12de eeuw te ontwikkelen, toen de Romaansche stijl algemeen was. Toen werden kerken gesticht, die in vele opzichten aan de Duitsche van dien tijd herinneren, en die als basilieken zijn ontworpen. Iedere beuk eindigt aan de oostzijde in een nis; een kruisbeuk komt meestal niet voor. Twee torens zijn aan den westkant geplaatst; de pijlers, zuilen en portalen vertoonen rijk beeldhouwwerk. De voornaamste kerken zijn die te Ocza bij Boedapest, te Lébeny, te Weszprim, te Nagy Károly, te Zsámbék en te Ják; te Pápocs is een Romaansche kerk, welker plattegrond rond is.

Gotische gebouwen zijn in Hongarije zeldzaam. De merkwaardigste is de kathedraal te Kasjau, in de 14de eeuw begonnen en in de 15de eeuw voltooid. Haar koor heeft een rijken plattegrond; daaraan sluit zich aan een kort schip, dat door twee torens geflankeerd wordt. Daar Hongarije langen tijd onder Turksch bewind stond, vond de bouwkunst in de 16de en 17de eeuw geen gelegenheid zich te ontwikkelen. Ook de 18de eeuw, die in Oostenrijk zooveel prachtige werken tot stand bracht, leverde voor Hongarije geen werken van beteekenis op. Pas na 1870 begon de Hongaarsche bouwkunst te herleven, toen Boeda, met Pest vereenigd, een belangrijke stad werd. Daar bouwde *E. Steindl* het Parlement in gotischen stijl, *A. Hauszmann* het koninklijk paleis in Renaissance stijl, het Paleis van Justitie, in klassieken stijl, *F. Schulek* de St. Matthiaskerk in Gotischen stijl, *A. Schickedanz* het Museum in Grieksehen stijl. Ook de nieuwe kathedraal, door *N. Ybl* is een belangrijk gebouw.

Digitized by Google

Beeldhouwkunst. In de Middeleeuwen bezat Hongarije reeds bekwame beeldhouwers. Dit bewijzen de rijk versierde kerken te Ják en te Kasjau. In de 19de eeuw pas kwam de beeldhouwkunst er andermaal tot bloei *S. Ferenczy* (1792—1856) volgde de klassieke richting van *Thorwaldsen*, gelijk ook *J. Rona* en *G. Zala*. Een meer moderne opvatting vertoonen de werken van *A. Huszar* (1843—1885), *J. Fadrusz* (1858—1903) en *A. Strobl*.

Schilderkunst. Pas in de 19de eeuw heeft de Hongaarsche schilderkunst beteekenis gekregen. *G. Decker* (1819—1894), *L. Horovitz*, *L. Michalek*, *K. Lotz* en vooral *Ph. Laszlo* maakten door hun portretten naam. *K. Marko* (1796—1860), *L. Paal* (1846—1879), *A. Ligeti*, *E. Mihalik*, *M. Szinyei* en *F. Katona* zijn bekend als landschapsschilders. Decoratieve werken maakten *M. Tan* (1828—1899), *B. Székely*, *V. Madarasz* en *K. Lotz*. Als historieschilder is *Michael Munkaczy* (1844—1900) vermaard.

Ambachtskunst. De ambachtskunst wordt in Hongarije nog door het volk beoefend. De moderne beschaving is pas laat in het land doorgedrongen. In de meer afgelegen streken wordt nog, als van ouds, geweven, gesponnen, geborduurd, daar worden tapijten gemaakt, daar werken nog pottebakkers, houtsnijders, smeden en koperslagers in den voorvaderlijken trant. Linnengoed komt uit Kesmárk, Podolin, Poszony en Mohács. Borduursels worden te Nagy-Enyed, Brassó, Hosszufaln en Maros Vasarhely gemaakt. Om hun tapijten zijn Torontál, Szikely, Nagy-Becskerek en Eszekröl vermaard. Aardewerk leveren Apátfalva Hollohaza, Miskolcz, Stomfa, Csáva, Baranya-Mágócs en Mezötur. Bekwame houtsnijders en smeden zijn te Sepes Magma werkzaam.

Hongarije (zie de kaarten bij Oostenrijk), in het Hongaarsch *Magyarország*, in het Latijn *Hungaria* geheeten is een koninkrijk, dat de oostelijke helft van de personeele unie Oostenrijk-Hongarije vormt.

Ligging, grenzen en grootte. Hongarije strekt zich uit van 44° 6′ tot 49° 38′ N. Br. en van 14° 24′ tot 26° 36′ O. L. Het bestaat uit het eigenlijke Hongarije met het voormalige Zevenburgen, uit Fiume met het daarbij behoorende gebied en uit Kroatië, Slavonië en de vroegere militaire grenzen. In het N. grenst het aan Oostenrijksch Silezië en Galicië, in het O. aan de Boekowina en Roemenië, in het Z. aan Roemenië, Servië, Bosnië en Dalmatië en in het W. aan Istrië, Kraïn, Stiermarken, Neder-Oostenrijk en Moravië. De oppervlakte bedraagt 324 851 v. km. (naar *Penck's* berekening 325 823 v. km.).

Bodemgesteldheid. Het land bestaat, afgezien van Zevenburgen (zie aldaar), uit een bergachtig en uit een vlak gedeelte, dat driemaal zoo groot is. Het bergachtig gedeelte wordt gevormd door de Karpaten (zie aldaar), door de uitloopers van de Oost-Alpen en door het Hongaarsche Middelgebergte. De Karpaten omgeven Hongarije in een grooten boog. Zij eindigen in het Banatergebergte, dat met de uitloopers van den Balkan, tusschen Bazias en Orsowa, den Donau insluit, waardoor de IJzeren Poort gevormd wordt. De voorgebergten van de Oost-Alpen strekken zich gedeeltelijk van de westgrens van Hongarije tot aan den Donau uit, waar zij met het Leithagebergte en het Pilischergebergte op de Karpaten stooten, gedeeltelijk dringen zij Kroatië en Slavonië binnen, waar zij tusschen de Save en de Drau tot aan den Donau reiken. Het Hongaarsche Middelgebergte, dat uit Bakony Woud en Vértesgebergte bestaat, verdeelt de Hongaarsche laagvlakte in twee deelen. Tot Kroatië behoort het Karstgebied (zie *Karst*). Hongarije is zeer rijk aan ijs- en druipsteengrotten. Ten W. van het Hongaarsche Middelgebergte vindt men de vruchtbare Kleine Hongaarsche laagvlakte. Zij is 12 000 v. km. groot, ligt 130 m. boven den zeespiegel, strekt zich aan beide oevers van den Donau uit en omvat het Pressburger bekken met de beide eilanden de Groote en de Kleine Schütt. De Groote Hongaarsche laagvlakte, die het bekken van Pest omvat, is 109 477 v. km. groot, wordt begrensd door de Karpaten, het Hongaarsche Middelgebergte, de Save en den Donau. Zij is het laagst langs de Theisz en hare zijrivieren; ligt in het midden 108 m. boven de oppervlakte van de zee en bestaat uit de zandige heide van Kecskemet, de zoogenaamde Bácskás, het Telecskaer zandsteenplateau (169 m.), het Titeler plateau (133 m.), de vruchtbare vlakte van Mankács, het moerassig gebied Bodrogköz, het Ecseder moeras, het zandsteenplateau Nyiréség, de Debrecziner heide, het Sárréter moeras, het Alibunárer moeras en de Deliblater zandwoestijn.

Geologie. De bodem bestaat grootendeels uit diluviale en alluviale vormingen, vooral in het laagland. Er omheen en eronder liggen tertiaire lagen, grootendeels tot de sarmatische etage behoorend; op deze rusten jonge tertiaire gesteenten. Oudere vormingen spelen bij de samenstelling van den bodem slechts een zeer ondergeschikte rol; daartoe behooren kristallijne leien, in vereeniging met graniet, ten Z. van den Tatra en in den Fruska gora, devonische en steenkoollagen bij Dobschau en verder zuidelijk, trias, jura en krijt bij het Plattenmeer en in het Bakonywoud, bij Fünfkirchen enz. Van jonge eruptiefgesteenten vallen te noemen de trachiet in de omstreken van Sjemnitz-Kremnitz en Eperjes-Tokai, basalt in het Bakonywoud en op vele andere plaatsen.

Van de delfstoffen moeten vooral genoemd worden: steenkool (Fünfkirchen en Steyerdorf), steenzout (Karpaten), zilverhoudend loodglans, blende, ijzerkies en goud in gangen van het Sjemnitzer trachietgebergte.

Wateren. Behalve de Poprad en de Dunajec, die tot het stroomgebied van den Weichsel behooren, behooren alle rivieren in Hongarije tot het stroomgebied van den Donau. Linker zijrivieren zijn de March, de Waag met de Neutra, de Gran, de Eipel en de Theiss met de linkerzijrivieren Borsova, Latorcza, Laborcza, Bodrog, Sajo, Hernad en Zaya en de rechter Szamos, Körös en Maros; rechts ontvangt de Donau de Leitha, Raab, Sárviz, Drau (met Mur) en Save of Sau. Ofschoon de IJzeren Poort verbreed is en vele laag gelegen plekken droog gelegd zijn, hebben er nog dikwijls overstroomingen plaats, vooral in het gebied van den Theiss.

Van de talrijke kanalen zijn de voornaamste

Digitized by Google

het Franskanaal tusschen den Donau en de Theiss, het Begakanaal tusschen de Theiss en de Bega, het Sárviz en het Palatinalkanaal tusschen Stuhlweissenburg en Szegszárd, het Kopas- of Zichykanaal in het Tolnaer comitaat en het Siókanaal tusschen het Plattenmeer en den Donau. Met de voltooiing van het sedert lang ontworpen tweede Donau-Theisskanaal zal een aanvang gemaakt worden.

In de Karpaten treft men altijd een groot aantal meren aan, van die in de laagvlakte noemen wij: het Plattenmeer, het Neusiedlermeer, het Palicser en het Velenczeer meer. Aan het Neusiedlermeer grenst het moeras Hanság.

Klimaat. Door zijn ligging heeft Hongarije een vastelandsklimaat, dat evenwel, doordat de Karpaten een beschutting vormen tegen de Noorden- en de Oostenwinden, een zuidelijker karakter vertoont, dan men naar de geografische ligging zou verwachten. Ook beschermen de gebergten het land tegen stormen. In de vlakten is het des zomers zeer heet, des winters zeer koud. De gemiddelde temperatuuruitersten liggen voor Arvaváralya in den Tatra tusschen 30° en —26°, voor Boedapest tusschen 33° en —12°, voor Fünfkirchen tusschen 33° —13°, voor Agram tusschen 34° en —14°, voor Fiume tusschen 33° en —4° C. In het grootste deel van Hongarije duurt de hoofdregentijd van Mei tot Augustus; in het Z. W. heeft men twee regenperioden, n. l. in Juni en in October. In de vlakten bedraagt de gemiddelde regenval 500—600 mm., naar de bergachtige randen neemt deze snel toe. Voor Boedapest bedraagt zij 670, voor Debreczin 650, voor Szegedin 550, voor Orsova 920, voor Kozmeseesek 1080, voor Preszburg 690 en voor Fiume 1590 mm. In Fiume komen dagen voor, waarop de regenval meer dan 150 mm. bedraagt. Tengevolge van de groote hitte en de sterke verdamping is de hoeveelheid regen in de Groote Hongaarsche Laagvlakte des zomers niet voldoende, waardoor dikwijls groote droogteperioden ontstaan. Dan kan het temperatuurverschil van den zandigen bodem tusschen dag en nacht wel eens meer dan 60° C. bedragen (bijv. des middags 67°, den volgenden ochtend 6°). Soms komen er in dien tijd luchtspiegelingen voor.

Planten- en dierenwereld. De Hongaarsche laagvlakten zijn arm aan boomen, terwijl de randen aan den voet van de bergen hier en daar eiken- en berkenbosschen vertoonen. Langs de rivieren vindt men eveneens bosschen, vooral van populieren en wilgen. De moerassen bezitten een zeer rijken plantengroei, hoofdzakelijk van riet- en grassoorten. Eveneens is de steppenflora rijk aan afwisseling. Tot de meest voorkomende planten behooren, behalve verschillende grassen, vlinderbloemigen, schermbloemigen, bolgewassen, anjelieren, enz. In Mei prijken de steppen in volle pracht, in den naherfst volgt een kleinere, kortere bloeitijd. De plantenwereld van het Bihargebergte wijkt geheel af van die van Hongarije. Aan den voet treft men eikenbosschen aan, daarop volgen beukenwouden, nog hooger vindt men pijnboomen en daarna struikgewas. (Over de flora van de Karpaten zie *Karpaten*).

Van de grootere roofdieren komt de wolf nog in enkele deelen van Hongarije, Kroatië en Zevenburgen voor, in de laagvlakte treft men soms den jakhals aan. Het Kroatisch hoogland en de overstroomingsgebieden van de rivieren zijn rijk aan wild, terwijl de groote hoeveelheid water tevens oorzaak is, dat men er veel vogels vindt, die op sommige plaatsen geheele broedkoloniën vormen. Schildpadden en slangen komen in Hongarije in verschillende soorten voor. De rivieren en meren zijn over het geheel visschrijk, alleen de meren van den Tatra maken hierop een uitzondering. Van de eigenaardige steppenfauna noemen wij eenige muizensoorten, (zooals de *spalax typhlus* en de *Sminthus vagus*), de Johannesbagedis, vlinders en kevers.

Delfstoffen. Zie *Mijnbouw.*

Bevolking. De bevolking bedraagt (1910) 20 850 678, zoodat Hongarije onder de staten van Europa de zevende plaats inneemt. Sedert de inlijving van Zevenburgen in 1867 wordt Hongarije in 7 districten verdeeld, n. l.:

	Grootte in v.km.	Bevolking in 1910
Het gebied links van den Donau (Duáninnen). .	32 892	2 169 707
Het gebied rechts van den Donau (Dunántúl) . .	44 584	3 079 269
Het gebied tusschen Donau en Theisz . . .	36 124	3 775 392
Het gebied rechts van de Theisz	31 841	1 763 916
Het gebied links van de Theisz	43 316	2 587 515
Het gebied tusschen Theiss en de Maros .	36 297	2 136 668
Zevenburgen en Királyhágóntúl.	57 243	2 669 785
Het gebied van Fiume .	20	49 135
Hongarije (alleen) . . .	282 317	18 231 387
Kroatië en Slavonië . .	42 534	2 619 291
Het koninkrijk Hongarije . . .	324 851	20 850 678

Gemiddeld wonen op 1 v. km. 64 inwoners. Het dichtst bevolkt zijn de districten Warasdin, Pest, Csanád, Gran en Oedenburg, het minst bevolkt Csik en Bistritz-Naszód. Van het totale bevolkingscijfer zijn 10 345 388 mannen en 10 541 154 vrouwen. Hoewel het aantal geboorten dat der sterfgevallen in de laatste jaren met ongeveer 250 000 overtreft, neemt de bevolking in verminderde mate toe door de sterke landverhuizing, waardoor van 1900 tot 1910 ongeveer 1 220 000 inwoners het land verlieten. Over het algemeen

Digitized by Google

is de toename der bevolking onder de Magyaren sterker dan onder de andere bestanddeelen der bevolking. De volkrijkste steden zijn Boedapest, Szegedin, Maria-Theresiopel, Debreczin en Pressburg.

De bevolking bestaat voor het grootste deel uit Magyaren (10 050 575), die voornamelijk in de laagvlakten wonen en zich met landbouw, veeteelt en vischvangst bezighouden. De Magyar is van middelbare grootte, regelmatig gebouwd en bezit een scherp gesneden profiel met donkere, vurige oogen en zwarte haren. Hij is intelligent, goedhartig en gastvrij, heeft een levendig temperament en bezit een groote mate van vaderlandsliefde. Na de Magyaren vormen de Slaven het hoofdbestanddeel der bevolking, waarvan de voornaamste stammen de Kroaten en Serviërs zijn (samen 2 939 633). Dan volgen de Slovaken, Roethenen, Wenden en Duitschers (2 037 435). De rest der bevolking bestaat uit Armeniërs, Bulgaren, Grieken, Italianen en Mazedowalachen. De Zigeuners (± 91 000) spreken Magyaarsch, Servisch of Roemeensch.

Middelen van bestaan. Het hoofdmiddel van bestaan in Hongarije is de *landbouw,* die door de zorg van den staat zeer in bloei toeneemt. Ruim 68 % van de totale bevolking houdt zich met landbouw bezig. In 1912 was de bodem aldus verdeeld:

Bouwland	14 003 348	H.A
Bosch	8 884 033	„
Weiland	7 098 069	„
Tuinen	431 277	„
Wijnbergen	321 386	„
Rietbosschen	63 831	„
Woeste gronden	1 692 323	„

Het gemiddelde en het kleine grondbezit is sterk belast, het groot grondbezit vindt men hoofdzakelijk in Weissenburg, Szabolcs, Zemplin en in het Banaat.

De oogst bedroeg in de jaren 1905—1914 gemiddeld per jaar:

Tarwe	46,07	mill centenaars
Rogge en halfgranen	12,76	„ „
Gerst	15,07	„ „
Haver	12,73	„ „
Maïs	45,33	„ „
Aardappelen	52,86	„ „
Suikerbieten	30,35	„ „
Lucerne en klaver (1905)	18,6	„ „
Tabak	0,676	„ „
Vlas	0,13	„ „
Lijnzaad	0,06	„ „
Hennep	0,59	„ „
Hennepzaad	0,23	„ „
Koolzaad	0,21	„ „
Wijn	4,48	mill. H.L.

Verder verbouwt men veel wikken, pompoenen, meloenen, komkommers, paprica enz. Vruchten worden voornamelijk in het westelijk heuvelland, Zevenburgen en in den laatsten tijd ook in de laagvlakte gekweekt.

De *veeteelt* neemt in Hongarije niet in dezelfde mate in bloei toe, als de landbouw. De veestapel bedroeg:

	1904	1913
Paarden	1 892 707	2 005 019
Ezels	14 731	16 157
Varkens	4 275 210	6 824 657
Geiten	206 449	268 752
Schapen	6 843 064	6 559 858
Runderen	5 521 588	6 045 184

Hongarije bezit beroemde rijksstoeterijen in Mezöhegyes, Babolna, Kisbér en Fogaras, benevens 1042 dekstations met 8288 hengsten. De uitvoer van eieren en veeren neemt toe, de teelt van zijderupsen is belangrijk. Hongarije bezit rijke jachtvelden, terwijl de rijkdom aan visch in den laatsten tijd afneemt.

De *boschbouw* is na de wet van 1879 in gunstiger omstandigheden gekomen en strekt zich uit over een oppervlakte van 9,05 millioen H.A. De opbrengst wordt op 210 millioen kronen geschat. Van de bosschen bestaat het

naaldhout	1,9	millioen H.A.
eiken	2,3	„ „
beuken en andere loofboomen	4,7	„ „

De *mijnbouw* is in Hongarije zeer belangrijk. Het land bezit bijna onuitputtelijke zout-, ijzer- en kolenmijnen, terwijl er aanzienlijke hoeveelheden, lood, koper, zilver en goud gevonden worden. Goud vindt men hoofdzakelijk in Zevenburgen, verder bij Nagybánya, bij Kremnitz en in de rivieren Aranyos, Maros en Szamos, zilver bij Nagybánya, bij Kremnitz, in Opper-Hongarije, in Zevenburgen en bij Oravicza, lood bij Nagybánya en in Zevenburgen. Terwijl de opbrengst van de kopermijnen afneemt, wordt de ijzerproductie steeds belangrijker. Behalve den edelopaal, waarvan Hongarije de eenige vindplaats is, vindt men er nog pyriet, granaat, bergkristal en obsidiaan. Ook levert de bodem kwarts, pottebakkersklei, porseleinaarde, leisteen, molensteen, marmer, bazalt, graniet, zand- en kalksteen. De uitgestrekte kolenmijnen leveren voornamelijk bruinkool en steenkool. Zoutmijnen vindt men in Máramaros, waar de zoutbereiding een monopolie van den staat is, en in Zevenburgen, salpeter en potasch treft men tusschen de Theiss en de Berettyo, petroleum in de noordoostelijke districten aan. De opbrengst van den mijnbouw bedroeg in 1912 (in millioenen kronen):

Goud	9,35
Zilver	1,02
IJzererts	15,37
Ruw ijzer	46,44
Bruinkool	80,69
Steenkool	16,90

Het zoutmonopolie leverde 2 millioen centenaar zout, voor een waarde van 28 millioen kronen. Hongarije bezit meer dan 900 minerale bronnen, waaraan een groot aantal badplaatsen hun ontstaan te danken hebben.

Nijverheid begint zich sinds 1881 met behulp van

Digitized by Google

de regeering te ontwikkelen. De meeste subsidie genieten de textielindustrie, de metaalindustrie en de chemische industrie. Toch is zij nog altijd van het buitenland afhankelijk. Tegenwoordig houdt zich 6,5 % van de bevolking met nijverheid bezig. De meeste fabrieken bezit Boedapest, vooral meelfabrieken, daarop volgen Pressburg, Szegedin en Fünfkirchen. Het aantal molens bedraagt 20 726, waarvan 2040 door stoom gedreven worden, de spiritusbranderijen produceeren jaarlijks 1.7 millioen H.L., de bierbrouwerijen 2,9 millioen H.L., de tabaksfabrieken leverden in 1912 637 millioen sigaren en 2,37 millioen cigaretten, de suikerfabrieken leverden 4,2 millioen centenaar suiker. Onder de machine- en ijzerfabrieken zijn die van *Ganz en Co., Schlick, Nicholson, Valkán* en *Danubius* te Boedapest de belangrijkste. Verder moeten nog genoemd worden de fabrieken van verschillende spoorwegmaatschappijen. Ook is belangrijk de fabricage van cement, glas, porselein, majolica, papier, laken, kunstmest, petroleum, leer, dynamiet, stijfsel, cognac, likeuren, zeep, soda, salpeter enz. Tijdens den oorlog is de Ungarische Stickstoffdünger Industrie A.-G. opgericht, die voor haar bedrijf gebruik maken zal van de aardgasbronnen van Zevenburgen.

Handel en verkeer. Tengevolge van de uiteenloopende belangen van den industriestaat Oostenrijk en den landbouwstaat Hongarije, ontstonden in de laatste jaren ernstige crisissen, die het voortduren van het tolverbond tusschen deze beide landen dikwijls bedreigden. De handel van Hongarije is van verschillende factoren, in de eerste plaats van de opbrengst van den oogst, afhankelijk, waardoor de achtereenvolgende jaren een zeer verschillend resultaat opleveren. In 1910 had de geheele uitvoer een waarde van 1691 millioen kronen. Daarvan ging 77 % naar Oostenrijk, slechts 23 % naar het buitenland; naar Oostenrijk ging voor slacht- en trekvee (voor 274 mill. kronen), graan (voor 242 mill. kronen), meel (voor 229 mill. kronen). De invoerproducten, meest fabricaten, kwamen voor 75 % uit Oostenrijk: in 1910 voor 239 mill. kronen katoenen stoffen, voor 156 mill. wollen stoffen, voor 110 mill. kronen gemaakte kleeren; verder leer- en ijzerwaren, machines en papier. De volgende tabel geeft de in- en uitvoer van eenige producten in 1913:

Invoer 1913			
Textielwaren	487 523	millioen	kronen
Leer, lederwaren . . .	123,9	„	„
IJzer, ijzerwaren . . .	116,6	„	„
Machines	78,9	„	„
Uitvoer 1913			
Koren en meel	562,6	millioen	kronen
Slacht- Trekvee . . .	321,2	„	„
Andere dierlijke producten	92,4	„	„
Suiker	109,0	„	„

Sedert 1867 heeft zich het spoorwegverkeer kolossaal ontwikkeld. In 1912 had het spoorwegnet een lengte van 22 000 km., waarvan 18 000 km. door den staat geëxploiteerd worden. De lengte van de wateren die voor de scheepvaart in gebruik zijn, bedraagt 6010 km., van de telegraaflijnen 26 000 km., het aantal postkantoren 6610, het aantal telegraafkantoren 5171. Er werden (1912) 606 millioen brieven en briefkaarten en (1913) 13 millioen telegrammen verzonden.

De handel wordt gesteund door een groot aantal banken, waaronder de Oostenrijksch-Hongaarsche bank de eerste plaats inneemt.

Beschavingstoestand. Van de bevolking belijdt 51,52 % den Roomsch-Katholieken godsdienst, terwijl men er verder 9,63 % Grieksch-Katholieken ,14,62 % Grieksch-Oosterschen, 6,69 % Protestanten en 4,42 % Israëlieten aantreft. In 1913 kon 43 % van het aantal inwoners lezen noch schrijven, 80 % van de schoolplichtige kinderen bezocht de school. Universiteiten bezitten Boedapest, Klausenburg, Agram, Pozzony en Debreczin, de beide laatste in 1912 gesticht. De eenige technische hoogeschool vindt men te Boedapest, waar men ook een Oostersche academie aantreft. Verder bezit Hongarije kweekscholen voor leeraren, kweekscholen voor onderwijzers, 47 theologische hoogescholen, twee handelsacademiën, een veeartsenijacademie, een hoogeschool voor mijn- en boschbouw, 66 landbouw- en 673 industriescholen, enz. Tot de inrichtingen voor kunst en wetenschappen behooren behalve de Hongaarsche academie voor Wetenschappen, verschillende genootschappen, vele musea, bibliotheken en archieven. Van de schouwburgen noemen wij het Hongaarsche Nationaaltheater en de koninklijke opera te Boedapest. Er verschijnen (1912) 2067 couranten en tijdschriften, waarvan 1550 in het Magyaarsch.

Bestuur. In 1867 werden alle landen, die tot de Stefanuskroon behoorden, met het eigenlijke Hongarije vereenigd, alleen Kroatië-Slavonië (zie aldaar) behield een eigen wetgeving en regeering met een banus aan het hoofd. Met betrekking tot financiën, handel, verkeer en militaire aangelegenheden maakt het met Hongarije een geheel uit. In 1876 werd Zevenburgen (zie aldaar) in 15, Kroatië-Slavonië in 8 nieuw gevormde comitaten verdeeld. De militaire grenzen werden toen opgeheven. In Hongarije bestaat thans overal de oude indeeling in comitaten.

Hongarije vormt sedert 1867 met Oostenrijk één monarchie, die uit twee onafhankelijke staten met eigen bestuur en eigen wetten bestaat. Zij zijn echter niet alleen door den persoon van den monarch, doch ook door gemeenschappelijke aangelegenheden verbonden (zie Oostenrijk-Hongarije). De wetgevende macht, wat betreft de gemeenschappelijke aangelegenheden, wordt geregeld door de Delegaties, bestaande uit 60 leden, die door den Oostenrijkschen Rijksraad, en 60, die door den Hongaarschen Rijksdag voor één jaar gekozen worden (bij beide 20 uit de Eerste Kamer en 40 uit het Huis der Afgevaardigden). De Hongaarsche Rijksdag te Boedapest bestaat uit de Magnatentafel of Eerste Kamer en uit de Kamer der Volksvertegenwoordigers (Tweede Kamer). De eerste bestaat, behalve uit 50 leden,

Digitized by Google

die door den koning voor hun leven benoemd worden, uit leden, die door geboorte of ambt tot deze waardigheid geroepen zijn. Het Huis der Afgevaardigden telt 453 leden, waarvan de 40 afgevaardigden voor Kroatië en Slavonië slechts aan beraadslagingen, hun land betreffende, deelnemen. De president en de vice-president van het Huis der Magnaten worden door den koning benoemd, die van het Huis der Afgevaardigden worden door de leden van dit lichaam gekozen. Kroatië-Slavonië heeft een eigen Landdag (zie aldaar). Hongarije is in municipiën (comitaten en 26 steden met municipaalrecht) verdeeld, aan het hoofd waarvan een door den koning benoemde „obergespan" en een door het municipaalcollege gekozen „vice-gespan" of burgemeester staat. Deze municipaalcollege's, die voor de helft uit de hoogst aangeslagenen bestaan, hebben het recht van zelfbestuur. Sedert 1876 bestaat in elk municipium een uit 20 leden gevormde raad van toezicht. De overige steden en gemeenten staan onder het toezicht van de comitaten, die in 421 districten verdeeld zijn. De verantwoordelijke regeering van het land wordt gevormd door tien ministers n. l. de Minister-President, Minister van Binnenlandsche zaken, van Financiën, van Justitie, van Landbouw, van Handel, van Landweer (Honvéd), van Eeredienst en Onderwijs, voor Kroatië en Slavonië en van het koninklijk Hof.

De rechtspraak is sedert 1867 van het bestuur gescheiden. Hongarije bezit met Fiume, Kroatië en Slavonië 458 districtsrechtbanken, 76 rechtbanken voor zaken in 1ste instantie, 12 koninklijke tafels (rechtbanken voor zaken in 2de instantie) en 2 rechtbanken voor zaken in 3de instantie (koninklijke curië en opperste cassatie- en gerechtshof te Boedapest en Agram).

De financiëele toestand, die door het tractaat van 1867 bijna geheel onafhankelijk van Oostenrijk geworden is, wordt in de laatste jaren steeds gunstiger. De begrooting van de uitgaven voor het jaar 1913 bedroeg 2 072 754 kronen, van de inkomsten 2 072 809 kronen, als volgt verdeeld:

Inkomsten.

Directe belastingen	326,0	mill. kr.
Indirecte belastingen	758,2	„ „
Opbr. van de staatsdomeinen .	170,6	„ „
„ „ „ staatsspoorwegen	496,0	„ „
„ „ „ post- en telegrafie	111,2	„ „

Uitgaven.

Hofhouding	11,3	mill. kr.
Rijksdag	4,8	„ „
Gemeenschappelijke uitgaven .	125,1	„ „
Pensioenen	45,0	„ „
Rente van de staatsschuld . . .	262,1	„ „
Schuld. van gegarand. spoorw .	24,3	„ „
Bestuur van Kroatië en Slavonië	32,5	„ „
Uitgaven voor de ministeriën .	1278,7	„ „

Het staatsbezit wordt op 7251 millioen kronen geschat, de staatsschuld bedraagt 6592 millioen kronen, hierbij komt het aandeel van 30 % aan de gemeenschappelijke schuld van Oostenrijk-Hongarije.

Omtrent het leger zie *Oostenrijk*.

Het wapen van de gezamenlijke landen van de Hongaarsche kroon is een gevierendeeld schild met een hartschild. Het hartschild is verdeeld in een rechterhelft, bevattende het oud-Hongaarsche wapen, acht maal gefaast van rood en zilver, en een linkerhelft, voorstellende het nieuw-Hongaarsche wapen, een rood veld gedekt door een dubbel kruis van zilver op een gouden kroon, die den top van een groenen heuvel met drie toppen bedekt. De vier kwartieren van het hoofdschild bevatten de wapens van de overige landen van de Hongaarsche kroon. Het bovenste, rechter vlak, het wapen van Kroatië, bestaat uit vijf en twintig roode en zilveren ruiten, het bovenste linker veld, het wapen van Dalmatië, vertoont in een blauw veld drie gouden gekroonde leopardekoppen, twee naast elkaar en de derde daaronder. Het onderste rechter veld, het wapen van Slavonië, is door twee golvende, zilveren strepen, die de rivieren de Save en de Drave voorstellen, verdeeld.

Het roode deel tusschen deze strepen vertoont een naar rechts loopenden marter, in het bovenste blauwe deel ziet men een gouden zeshoekige ster (Mars), het onderste blauwe deel is ledig. Het onderste linker veld van het hoofdschild, het wapen van Zevenburgen, is door een rooden dwarsbalk verdeeld. Het blauwe deel daarboven vertoont een gouden adelaar met een roode tong, die de Hongaarsche natie voorstelt, rechts daarvan bevindt zich een gouden zon, die thans door het middenschild bedekt wordt, en links daarvan een naar links gekeerde zilveren halve maan, die de Szekler natie voorstelt. Op het onderste gouden deel ziet men zeven roode kasteelen met twee zwarte vensters en een zwarte poort, vier in de bovenste rij en drie daaronder. Het hoofdschild wordt door de Stefanuskroon bedekt, als schilddragers dienen twee engelen met golvende zilveren gewaden, de keten van de Stefanusorde hangt over het schild. De nationale kleuren zijn rood, wit en groen. De eenige Hongaarsche orde is de Stefanusorde (zie aldaar).

Geschiedenis. Het Z. W. van Hongarije, dat sedert keizer *Augustus* Pannonië genoemd werd, terwijl Zevenburgen na de verovering door *Trajanus* in 107 Dacië heette, geraakte ten tijde van de Groote Volksverhuizing in handen van verschillende Germaansche stammen. Omstreeks 800 werd het door *Karel den Groote* als Avarenland bij het Frankische rijk gevoegd, totdat de Magyaren omstreeks 890 onder *Arpad* het land in bezit namen en van daar uit hun rooftochten steeds verder naar het westen uitstrekten. Nadat zij door *Hendrik I* bij Riade en door *Otto den Groote* op het Lechveld verslagen waren, trokken zij zich achter de grenzen van de Oostmark terug en namen onder hertog *Géza* (972—997) het Christendom aan.

Koningen uit het huis van Arpad (1001—1301). In 1001 werd *Stefanus*, de zoon van *Géza*, door paus *Silvester II* tot koning gekroond. Daar hij veel voor de uitbreiding van het Christendom deed, werd hij de heilige genoemd. Onder zijn opvolger *Peter* (1038—1046) brak een opstand van de nationale heidensche partij uit, die met zijn afzetting eindigde. Van zijn opvolgers noemen wij: *Ladislaus I de heilige* (1077—1095), die in 1091 Kroatië veroverde, en *Koloman* (1095—1116), die Dalmatië bij het rijk voegde. Onder

Digitized by Google

Géza II (1141—1161) vestigden zich vele Duitsche kolonisten in het land. De meeste koningen hadden niet alleen met het buitenland te strijden, zooals *Stefanus III* (1161—1172) met keizer *Manuel* van Byzantium en *Frederik Barbarossa*, maar het rijk had ook van binnenlandsche twisten te lijden. *Andreas II* (1205—1235) moest na een vruchteloozen kruistocht in 1222 in de Gouden Bul den adel vele vrijheden toestaan. In 1241 en 1242 werd het land door invallen van de Mongolen geteisterd en ontvolkt. Door koning *Bela IV* (1235—1270) werd de vestiging van Duitsche en Italiaansche kolonisten zeer bevorderd. In dien tijd vond het leenstelsel in Hongarije ingang. In den strijd om de Duitsche keizerskroon werd de overwinning van *Rudolf van Habsburg* over *Ottokar van Bohemen* in 1278 door het Hongaarsche leger beslist. Met *Andreas III* stierf in 1301 de mannelijke stam der Arpaden uit en werd Hongarije een kiesrijk.

Koningen uit verschillende Huizen (1301—1526). Nadat Hongarije een kiesrijk geworden was, beleefde het een tijd van bloei onder *Karel Robert van Anjou* (1308—1342) en *Lodewijk I den Groote* (1342—1382). De laatste regeerde ook over Napels, werd tot koning van Polen gekozen, breidde zijn heerschappij over de noordelijke Balkanstreken uit en heroverde Dalmatië. Op hem volgde een tijd van verwarring. Onder *Matthias I Corvinus* (1458—1490), den tweeden zoon van *Johannes Hunyadi*, den rijksbestuurder, die in vereeniging met koning *Wladislaw I* (1440—1444) de Turken versloeg, beleefde het rijk een tweede tijdperk van bloei. Hij breidde de grenzen van het rijk uit, bedwong den adel en bevorderde kunsten en wetenschappen. Na zijn dood trachtte de adel zijn vroegere macht te herwinnen onder den zwakken koning *Wladislaw II. Lodewijk II*, de zoon van *Wladislaw* en zwager van *Karel V*, sneuvelde in 1526 bij Mohács.

Hongarije onder de Habsburgers (sedert 1526). Doordat de lagere adel *Johan Zápolya*, de hoogere adel *Ferdinand I van Oostenrijk* tot koning gekozen had, ontstond een hevige binnenlandsche oorlog. Door de hulp, die de sultan aan *Johan Zápolya* verleende, kregen de Turken vasten voet in Hongarije. In 1541 was het land in drie deelen verdeeld, het gebied van *Ferdinand* met Pressburg als hoofdstad, Zevenburgen met Weissenburg als centrum en het gebied van den Pasja van Ofen, dat aan *Ferdinand* schatplichtig was. De Hervorming bewerkte in dien tijd een herleving van wetenschappen en letterkunde. Onder *Rudolf* (1576—1608 trachtten de Jezuïeten de Hervorming tegen te gaan, welke pogingen door de keizerlijke generaals gesteund werden, wat een nationalen opstand ten gevolge had. De koning werd gedwongen vrijheid van godsdienst toe te staan, de grondwet te erkennen en een voor hem nadeeligen vrede met de Turken te sluiten. Daar hij zijn verplichtingen niet nakwam, werd hij in 1608 afgezet en opgevolgd door zijn broeder *Matthias* (1608—1619), die evenals *Ferdinand II* (1619—1637) met alle macht het Protestantisme bekampte. Onder den laatste verloren zij de meerderheid in den Rijksdag. In den Dertigjarigen Oorlog kwamen de vorsten van Zevenburgen *Bethlen Gabor* en *George Rákóczi I* de Hongaarsche Protestanten te hulp en eischten van *Ferdinand II* en zijn opvolger *Ferdinand III* de erkenning van de grondwet. *Ferdinand III* en *Leopold I* (1657—1705) beperkten de staatkundige en godsdienstige vrijheid, waarvan de Kuruczenopstand, die door de Turken ondersteund werd, het gevolg was. Nadat de Turken voor Weenen verslagen waren, gingen de Kuruczen (= rebellen) tot *Leopold* over, en met hun hulp en die van West-Europa werd aan de Turksche heerschappij in Hongarije, behalve in het Banaat, een einde gemaakt (1699). Na dezen oorlog kwam het opnieuw tot hevige godsdienstvervolgingen. Op den Pressburger Rijksdag in 1687 werd het erfopvolgingsrecht van de Habsburgers in de mannelijke linie erkend en werden de rechten van den adel verminderd. Na herhaalde opstanden werd er van 1712—1715 te Pressburg een Rijksdag gehouden, die zich met herstel van de oude grondwet, de invoering van geregelde rijksdagen en de reorganisatie van verschillende regeeringslichamen bezighield en het staande leger en de krijgsbelasting invoerde. Van 1716—1718 veroverde prins *Eugenius van Savoye* het Banaat op de Turken, van 1736—1738 werd een voor de Hongaren ongelukkige oorlog met Turkije gevoerd, die echter geen invloed had op de grensregeling. In 1722 en 1723 werd door de Standen de Pragmatieke sanktie aangenomen, ten gevolge waarvan na den dood van *Karel III* (in Oostenrijk *Karel VI*) (1711—1740) zijn dochter *Maria Theresia* (1740—1780) de regeering aanvaardde. Zij trachtte de welvaart van het land te bevorderen. Daar zij den adel, die haar bij haar troonsbestijging krachtig gesteund had, door verschillende hervormingen tegen zich in het harnas joeg, riep zij na 1768 geen Rijksdag meer bijeen. Haar opvolger *Jozef II* (1780—1790) zette de hervormingen met kracht door. Hij wilde den toestand der lijfeigenen verbeteren, de macht der comitaten verkleinen, kloosters opheffen enz. Om door den kroningseed niet gebonden te zijn, liet hij zich in het geheel niet kronen. Bijna al zijn hervormingsplannen leden schipbreuk. Hij stierf tijdens een ongelukkig gevoerden oorlog met Turkije. Zijn broeder *Leopold II* (1790—1792), die zich onmiddellijk liet kronen en den rijksdag bijeenriep, werd opgevolgd door *Frans I* (1792—1835). Deze regeerde, vooral onder den invloed van de nawerking der gebeurtenissen van de Fransche Revolutie, in absoluten geest en riep den Rijksdag slechts dan bijeen, wanneer hij geld en soldaten noodig had. Van 1812—1825 deed *Metternich* zeer sterk zijn invloed gelden; in dien tijd werd in het geheel geen rijksdag samengeroepen, maar werd het noodige geld door eigenmachtig verhoogde belastingen verkregen. Het optreden van de Reformpartij, waarvan eerst graaf *Stefan Széchenyi*, later *Deák*, *Kölcsei* en eindelijk *Lodewijk Kossuth* de leiders waren, had een aantal Rijksdagen (in de jaren tusschen 1825—1848) tengevolge, waaraan Hongarije zijn herschepping tot een modernen staat te danken heeft. De liberale partij, die behalve den tegenstand van het Hof te Weenen, met de conservatieve en reactionnaire elementen in het Huis der Magnaten te kampen had, behaalde in 1847, door vereeniging met de doctrinairen of centralisten

Digitized by Google

en de comitaatsautonomisten op den dag vóór de verkiezingen, een groote overwinning op *Metternich*. *Ferdinand V* (1835—1848) opende den Rijksdag te Pressburg, den 12den November 1847, voor het eerst met een Hongaarsche rede.

De revolutie van 1848 en 1849 en haar gevolgen. De Februari-revolutie te Parijs en de gebeurtenissen te Weenen in Maart spoorden ook de Hongaarsche liberalen tot krachtig optreden aan. Zij eischten de invoering van een democratisch-liberale grondwet en de benoeming van verantwoordelijke ministers. Deze eischen werden door *Ferdinand V* ingewilligd. De Rijksdag nam daarna verschillende besluiten in liberalen geest, zooals de afschaffing van de lijfeigenschap, de gelijkheid van alle onderdanen voor de wet, de gelijkstelling van alle christelijke godsdiensten, de invoering van vrijheid van drukpers enz. Ook werd bepaald, dat de Volksvertegenwoordiging uit directe verkiezingen zou ontstaan. Het ministerie bracht zijn zetel naar Boedapest over, waar het al spoedig met de niet-Magyaarsche nationaliteiten te kampen had. Eerst scheidden de Kroaten, daarna de Roemenen zich van het rijk af. De Kroaten schaarden zich om den van Weenen uit benoemden banus *Jellachich*. De maatregelen, door den nieuw gekozen Hongaarschen Rijksdag genomen, om dezen opstand te onderdrukken, werden te Weenen niet goedgekeurd. *Jellachich* trok den 11den September 1848 met een leger van Kroaten over de Hongaarsche grenzen. De Hongaarsche Rijksdag benoemde nu aartshertog *Palatin Stefanus* tot opperbevelhebber, die echter op bevel van het Hof weldra zijn waardigheid neerlegde, waarna een comité, onder leiding van *Kossuth*, de taak der verdediging op zich nam. De oorlog kwam tot een uitbarsting, toen de door den keizer benoemde oppercommandant van Hongarije, graaf *Lamberg*, die door den Rijksdag niet erkend werd, door het volk op de brug tusschen Boeda en Pest werd vermoord. Den 29sten September werd *Jellachich* verslagen en naar Weenen teruggedrongen. Bij besluit van den 3den October werd de Hongaarsche Rijksdag door den keizer ontbonden, zijn besluiten nietig verklaard en *Jellachich* tot *alter ego* van den keizer in Hongarije benoemd. De Weener opstand verhinderde het directe optreden tegen Hongarije, doordat echter de nog ongeschoolde Honvéds Weenen te laat te hulp kwamen en teruggedrongen werden, viel Weenen den 31sten October in de macht van *Windischgrätz*, die in December zijn operatie's tegen Hongarije begon. Den 15den December verklaarde de Rijksdag den troonsafstand van *Ferdinand V* voor ongeldig en protesteerde tegen de troonsbestijging van *Frans Jozef*. Beide partijen streden met afwisselend geluk. In Januari 1849 scheen de zaak voor de Hongaren, die Boedapest moesten ontruimen, verloren; in April 1849 behaalde hun opperbevelhebber *Görgei* een reeks schitterende overwinningen op *Windischgrätz* en *Welden*. Tengevolge van deze overwinningen en als antwoord op het keizerlijk manifest van den 4den April, dat de inlijving van Hongarije bij Oostenrijk behelsde, ging de Rijksdag te Debreczin den 14den April, op voorstel van *Kossuth*, over tot de afdanking van de Habsburger-Lotharingsche dynastie en tot de onafhankelijkheidsverklaring van Hongarije, terwijl het bestuur aan *Kossuth* werd opgedragen. Hierdoor ontstond oneenigheid bij de Hongaren, *Görgei* o.a. keurde dezen stap af. Den 21sten Mei, na de verovering van Boedapest, werd de zetel van de regeering weer naar deze stad verplaatst. Inmiddels had keizer *Frans Jozef* den czaar om bemiddeling en hulp gevraagd. Toen Russische krijgstroepen onder *Paskewitsch* en *Lüder* en het Oostenrijksche leger onder *Haynau*, van verschillende kanten het land binnendrongen, waren de Hongaren niet tegen de overmacht bestand. Alleen *Görgei* verdedigde zich dapper bij Komorn en verliet dit eerst, nadat de regeering Boedapest voor de tweede maal ontruimd had. Ook zijn overwinning bij Waitzen op de Russen kon den toestand niet veranderen. Op aandrang van *Görgei* nam *Kossuth* zijn ontslag, waarna *Görgei* dictator werd. Daar hij de onmogelijkheid inzag van een verdere verdediging, besloot hij zich niet aan de gehate Oostenrijkers, doch aan de Russen over te geven. Den 13den Augustus gaf hij zich onvoorwaardelijk met 22 000 man aan generaal *Rüdiger* over. *Damjanich* volgde den 17den Augustus zijn voorbeeld, alleen *Klapka* verdedigde Komorn hardnekkig, totdat het den 27sten September eervol capituleerde. Oostenrijk ging nu met gestrengheid te werk. De hoofden der revolutie werden terechtgesteld, alleen *Görgei* werd, door bemiddeling van Rusland, gespaard, terwijl *Kossuth* naar Turkije gevlucht was; vele gevangennemingen volgden. De grondwet werd opgeheven, Hongarije tot een kroonland van Oostenrijk verklaard, Zevenburgen, Kroatië en Slavonië en het Temescher Banaat tot zelfstandige kroonlanden verheven. Eerst in Juli 1850 werd *Haynau* teruggeroepen, doch pas nadat aartshertog *Albrecht* in den herfst van 1851 tot gouverneur benoemd was, en de keizer in 1852 een reis door het land gedaan had, werden zachtere maatregelen genomen. Toen ging de keizer ook tot verschillende hervormingen over. In 1857, bij een tweede reis van den keizer, werd de Hongaarsche taal bij de rechtspraak gedeeltelijk toegelaten. Onder het volk bleef echter een lijdelijk verzet tegen de Oostenrijksche regeering bestaan.

Herstel van den Hongaarschen staat. Na den oorlog met Italië in 1859 was Oostenrijk wel gedwongen eenige concessies te doen. Aartshertog *Albrecht* werd door den in Hongarije geboren generaal *Benedek* vervangen, minister *Bach* werd ontslagen, de grondwet van voor 1848 hersteld en de Rijksdag bijeengeroepen, om over een nieuwe kieswet te beraadslagen. De Oostenrijksche en Duitsche ambtenaren werden gedeeltelijk door Hongaarsche vervangen. De Hongaren eischten echter het herstel van de oude monarchie, de grondwet van 1848 en een algemeene amnestie. Den 6den April 1861 werd de Rijksdag voor de beide monarchieën, volgens de grondwet van 1848 gekozen, geopend. De Tweede Kamer splitste zich in twee partijen, waarvan de een onder *Deák* een adres aan den koning wilde zenden om haar standpunt uiteen te zetten en den weg der onderhandelingen te openen *(Adrespartij)*, de andere eenvoudig de wetten van 1848 door een besluit tot wet wilde verheffen. Na lange debatten werd een adres aan den koning gezonden, die

Digitized by Google

daarop afwijzend beschikte. Toen de Rijksdag in een tweede adres met verschillende eischen kwam, werden de onderhandelingen door de regeering afgebroken. Nadat de Rijksdag den 21sten Augustus 1861 ontbonden was, werd weder in absoluten geest geregeerd, totdat in 1865 verschillende omstandigheden den val van minister *Schmerling* bewerkten. Na het bezoek van den keizer aan Boedapest begonnen de onderhandelingen met den Rijksdag, die door den keizer den 14den December 1865 met een Hongaarsche troonrede geopend was, opnieuw en ze waren nog niet afgeloopen, toen de Rijksdag, wegens den oorlog met Pruisen, den 26sten Juni 1866 gesloten werd.

Deze ongelukkig gevoerde oorlog met Pruisen maakte het voor Oostenrijk noodzakelijk de Hongaren tevreden te stellen. In den Rijksdag, den 17den Februári 1867 bijeengeroepen, werd het herstel van de grondwet van 1848 en de invoering van een verantwoordelijk ministerie onder het voorsitterschap van graaf *Julius Andrássy* aangekondigd. Zevenburgen en het Banaat werden onmiddellijk met Hongarije vereenigd, terwijl een verdrag omtrent Kroatië den 20sten September 1868 tot stand kwam. Hongarije werd als een zelfstandig rijk erkend, dat door zekere gemeenschappelijke belangen en door een tol- en handelsverbond, vooreerst voor den tijd van tien jaar gesloten, met Oostenrijk verbonden was. Van de staatsschuld en van de gemeenschappelijke uitgaven zou Hongarije slechts 30 % betalen, terwijl het in de delegaties met Oostenrijk gelijk stond. Den 8sten Juni 1867 werden de koning en de koningin, welke laatste veel aandeel aan het tot stand komen van de verzoening had gehad te Boedapest plechtig gekroond, en daarmede was de verzoening der Magyaren met het vorstenhuis een voldongen feit. Door den Rijksdag, waarin de gematigde Deák-partij de meerderheid had, werd in 1886 een wet aangenomen, volgens welke de Hongaarsche landweer als Honvédleger, onder het commando van aartshertog *Jozef*, zelfstandig georganiseerd werd.

Na deze overwinning was de eerste zorg der Magyaren hun land ook innerlijk tot een vrij en bloeiend rijk te maken. Door het aannemen van verschillende wetten en door den aanleg van spoorwegen trachtten zij dit doel te bereiken. Tengevolge hiervan, en vooral ook door het uitkeeren van waarborgrenten aan particuliere spoorwegmaatschappijen, werden de financiën zooseer belast, dat er spoedig nieuwe belastingen noodig waren. De ontevredenheid hierover en de teleurstelling over het uitblijven van den verwachten snellen bloei van het land hadden de ontbinding van de Deák-partij tengevolge, die in den Rijksdag door de zoogenaamde liberale partij, door fusie uit de Deák-partij en de gematigde deelen van de oppositie gevormd, vervangen werd. Het hoofd van deze partij was *Koloman Tisza*, die sedert 1875, eerst als minister van Binnenlandsche Zaken, later als minister-president, de ziel der regeering werd. Hij gaf vooral blijken van zijn staatkundige talenten tijdens den Russisch-Turkschen oorlog van 1877 en 1878, toen de neutrale houding van Oostenrijk de verontwaardiging van de Turkschgezinde Magyaren wekte. Het gelukte hem in den Rijksdag de goedkeuring omtrent een legerwet en omtrent de kosten van de bezetting van Bosnië en Herzegowina te verwerven, waarvoor Oostenrijk hem ten opzichte van de centralisatie van Hongarije en de Magyariseering van het koninkrijk de vrije hand liet. Toch wekten zijn legerwetten en de door hem geduldde corruptie de ontevredenheid van de oppositie, die tot verschillende demonstraties aanleiding gaf. Tengevolge hiervan nam *Tisza* in 1890 zijn ontslag.

Zijn opvolger, graaf *Julius Szapáry*, volgde over het geheel de gematigde politiek van *Tisza*. Handel en industrie werden bevorderd en de inkomsten van den staat vermeerderd. Onder hem ontstonden oneenigheden op kerkelijk-staatkundig gebied, doordat de regeering optrad tegen de Katholieken, die vooral door het zoogenaamde „wegdoopen", d. w. z. het eigenmachtig doopen van kinderen uit gemengde huwelijken, er naar streefden hun invloed uit te breiden. Na het aftreden van *Szapáry* diende zijn opvolger *Wekerle* eenige wetten over de invoering van den burgerlijken stand, het verplichte burgerlijk huwelijk, de vrije uitoefening van den godsdienst, en over den godsdienst van de uit gemengde huwelijken geboren kinderen in, die in de Tweede Kamer onmiddellijk aangenomen werden, maar waarvan het Magnatenhuis de wetten omtrent de vrije uitoefening van den godsdienst en omtrent de emancipatie der Joden verwierp, en de andere drie wetten eerst na veel tegenstand aannam. Door verschillende omstandigheden had dit ministerie echter het vertrouwen van den koning verbeurd, zoodat het in December 1894 aftrad. Het nieuwe Kabinet, onder voorsitterschap van baron *Bánffy*, wist de beide genoemde wetten door het Huis der Magnaten te doen aannemen. Overigens hadden er onder zijn bewind een aantal conflicten plaats, bijv. met den pauselijken nuntius *Agliardi*, dat den val van den minister van Buitenlandsche Zaken, *Kálnoky*, ten gevolge had. In het laatst van 1898 kwam het wegens de hernieuwing van het handels-staatkundig verdrag met Oostenrijk („Ausgleich") tot een ernstige crisis, zoodat *Bánffy*, nadat ook *Szilágyis* en *Andrássy* zich van hem afgescheiden hadden, den 17den Februari 1899 zijn ontslag moest nemen.

Zijn opvolger, *Koloman Széll*, bewoog door de belofte van zuivere verkiezingen de oppositie tot het beëindigen der obstructie. Het tol- en handelsverbond met Oostenrijk werd tot 1903, eventueel tot 1907 verlengd. De verkiezingen van 1901 gaven aan de regeering een groote meerderheid. In October 1902 echter, bij de stemming over het verhoogte recrutencontingent, stiet de regeering op een hevige oppositie, die in ruil voor haar toestemming de invoering van de Hongaarsche diensttaal bij de Hongaarsche regimenten en de invoering van nationale vaandels verlangde. Toen de minderheid weder tot obstructionisme overging, trad *Széll* den 16den Juni 1903 af. Nadat graaf *Stefanus Tisza* tevergeefs beproefd had een Kabinet samen te stellen, werd graaf *Khuen-Héderváry*, nadat de Kroon het wetsontwerp van de verhooging van het recrutencontingent had laten vallen, tot minister-president benoemd.

Digitized by Google

Toen de regeering niet geneigd bleek de eischen van de oppositie in te willigen, liet de Kamer het Kabinet bij de eerste gelegenheid in den steek. Daarop gelukte het *Tisza* een Kabinet te vormen (3 November), dat echter hevigen tegenstand ontmoette, vooral toen *Tisza* dreigde tot maatregelen van geweld over te zullen gaan. Nadat hij in de stormachtige zitting in den nacht van den 18den November 1903 een wet, die het onderdrukken van de obstructie tot doel had, doorgedreven en daarna onmiddellijk den Rijksdag verdaagd had, verbonden verschillende partijen zich, om zijn val te bewerken. Op den dag van de heropening van het Parlement, den 18den December, werd de trawantenwacht door de oppositie uit de zaal geworpen en de tribune van den president en de ministerszetels afgebroken. *Tisza* stelde den koning daarop een ontbinding van de Volksvertegenwoordiging voor. Ofschoon de grondwet een Kameronthinding tijdens een *ex-lex*-toestand verbiedt, werden den 5den Januari 1904 nieuwe verkiezingen uitgeschreven, die evenwel voor de liberale partij zeer ongunstig afliepen. *Tisza* diende nog tijdens de verkiezingen zijn ontslag in. Eerst den 21sten Juni 1904 volgde de benoeming van een nieuw ministerie onder voorzitterschap van *Fejérvary*. Tegelijkertijd werd de Rijksdag verdaagd, wat, onder hevig protest van de beide Kamers, in hetzelfde jaar nog viermaal plaats had. Onder dit ministerie, dat in absoluten geest regeerde, ontstonden weldra groote misbruiken, zooals omkooperijen, ophitsing van het volk, beperking van vele vrijheden enz. Den 19den Februari 1906 werd de Rijksdag weder ontbonden, waartegen, wegens den *ex-lex*-toestand, zoowel het Magnatenhuis als de Tweede Kamer protesteerde. Met geweld van wapenen werd de ontbinding doorgedreven. Den 8sten April 1906 werd uit de leiders de gecoaliseerde oppositie het ministerie *Wekerle* gevormd, waarvan o. a. *Andrassy, Apponyi* en *Kossuth* deel uitmaakten. Dit Kabinet, dat als overgangeministerie met een vast omlijnd programma voor den tijd van twee jaar benoemd werd, moest zich verplichten het samengaan van Oostenrijk en Hongarije als economisch geheel te handhaven, de handelsverdragen, welke Oostenrijk-Hongarije met andere mogendheden gesloten had, te ratificeeren en het algemeen kiesrecht door te voeren, terwijl het de militaire eischen moest laten vallen. Bij de nieuwe verkiezingen verwierf de nieuwe regeeringspartij een kolossale meerderheid. Daar de verkiezingen geheel vrij waren, veroverden ook de socialisten en de verschillende nationaliteiten eenige zetels. Het Kabinet had echter met verschillende moeilijkheden te kampen. De gemeenschappelijke minister van Buitenlandsche Zaken voor Oostenrijk en Hongarije, graaf *Agenor Goluchowski*, moest tengevolge van de houding der Hongaren, die het hem weten, dat bij de onderhandelingen met de Kroon niet steeds de noodige tact was getoond, zijn ontslag nemen. In het begin van October 1907 kwam de verlenging van het „Vergelijk" in den Rijksdag in behandeling. Toch werd dat den 30sten December 1907 aangenomen. In Februari 1908 werd een aanvang gemaakt met de verwezenlijking van het programma van de coalitie-regeering. Het reglement van orde, waardoor een einde aan de obstructie van de Kroaten zou komen, werd den 26sten Mei aangenomen. Het zou niet van toepassing zijn bij de bespreking van de kwesties, die gemeenschappelijk op Oostenrijk en Hongarije betrekking hebben en bij de recrutenkwestie.

De positie van het Kabinet-*Wekerle* werd voortdurend onzekerder. Aanleiding tot het uiteenspatten der coalitie was de eisch van de *Justh*fractie in April 1909 gesteld, om van het begin van 1911 af een zelfstandige Hongaarsche bank te hebben. De ministers *Wekerle* en *Andrássy* noemden, in overeenstemming met hun partijen, de oprichting gevaarlijk wegens de ongunstige conjunctuur van de wereldmarkt. Dit standpunt werd door de kroon gedeeld.

Het ministerie besloot, waar een vaste meerderheid blijkbaar ontbrak, den 25sten April 1909 zijn ontslag in te dienen. De Kroon eischte, dat het ministerie kiesrechthervorming zou tot stand brengen. Het Kabinet verklaarde zich daartoe evenwel niet bij machte. Om tijd te winnen, werd het Kabinet in Juli voorloopig opnieuw benoemd. Den 22sten September diende het echter, overeenkomstig zijn belofte, opnieuw zijn ontslag in. Den 11den November volgde de scheuring in de Onafhankelijkheidspartij, doordat 147 leden, de zoogenaamde Bankgroep, zich schaarden onder de leiding van den radicalen *Justh*, terwijl nog slechts 99 leden *Kossuth* bleven volgen. Dientengevolge zag zich het demissionnaire Kabinet den 18den December gedwongen om een voorloopige begrooting in te dienen, welke echter niet werd behandeld. Zoo kwam het, dat het land zich met het begin van 1910 tevens aan het begin van een tweeden *ex-lex*-toestand bevond.

Den 17den Januari 1910 verkreeg het coalieministerie eindelijk zijn ontslag, nadat graaf *Khuen-Héderváry* zich bereid had verklaard, een Kabinet uit de Liberale Partij te vormen. Graaf *Khuen* trad op als president, en minister van Binnenlandsche Zaken, minister bij het Hof van Kroatië, *Lukacs* kreeg Financiën, *Székely* Justitie, Onderwijs en Eeredienst, *Hieronymi* Handel, *Serenyi* Landbouw en *Hazai* Landsverdediging. Later, den 1sten Maart, nam *Zichy* Onderwijs en Eeredienst over. Terstond stelde *Justh* een scherpe motie van wantrouwen tegen de „inconstitutioneele en buiten-parlementaire" regeering voor. Na stormachtige debatten werd zij den 31sten Januari met groote meerderheid aangenomen, evenals een motie ten gunste van de oprichting van een zelfstandige Hongaarsche Bank. *Khuen* verklaarde daarop, dat het ministerie zich zou beraden over ontslagname of over ontbinding van het Huis. Tevens reikte hij een koninklijk besluit van den 20sten Januari over, waarbij de Rijksdag tot den 24sten Maart werd verdaagd. De onafhankelijkheidspartij diende daarop, evenals in 1905, bij monde van graaf *Batthyány* een verklaring in, behelzende dat deze verdaging gedurende den *ex-lex*-toestand, in strijd met artikel X van de overeenkomst van 1867, onwettig en een schending van de grondwet was, op grond waarvan het Huis aan het ministerie-*Khuen* het recht tot uitoefening van de regeering, met name het invorderen van de belastingen en de recruteering, ontzegde. Ook dit voorstel werd met

Digitized by Google

groote meerderheid aangenomen. Den 29sten Januari sprak ook het Magnatenhuis een plechtig protest tegen de verdaging uit. Op een verzoek om ontslag van het ministerie antwoordde de Kroon met een besluit tot ontbinding van den Rijksdag. *Khuen* beproefde thans de vorming van een nieuwe regeeringspartij. Met behulp van graaf *Tisza* slaagde hij erin. Den 14den Februari publiceerden de leiders van de nieuwe partij, Nationale Arbeidspartij geheeten, een door graaf *Tisza* gestelden oproep van het volk. Na stormachtige debatten werd de Rijksdag den 21sten Maart ontbonden. De verkiezingen van den 21sten Mei 1910 verschaften *Khuen*, die de leus van handhaving van het „Vergelijk" van 1867 op den voorgrond had geplaatst, een groote meerderheid. Al bleek de tegenstelling tusschen agrariërs en mercantilisten ook in den nieuwen Rijksdag te bestaan, toch werden verschillende wetsontwerpen, o. a. op de staatsexploitatie van petroleum, aardgassen en kalizouten, aangenomen. Grootere moeilijkheden bracht reeds het ontwerp tot het verlengen van het privilege van de Oostenrijk-Hongaarsche Bank tot 1917. Alleen de reusachtige meerderheid van de Nationale Arbeidspartij redde het ontwerp. De nieuwe legerwet, den 23sten Mei 1911 ingediend, deed de moeilijkheden evenwel nog toenemen. Zij beoogde de invoering van een 2-jarigen, actieven diensttijd en de verhooging van het vredescontingent van 56 576 op 68 187 man. De oppositie eischte, dat de troepen voortaan in de taal des lands zouden worden gecommandeerd. Vlak voor een parlementaire anarchie en een hernieuwden *ex-lex*-toestand, gelukte het *Andrássy* den 8sten November de partijen tot een vergelijk te brengen, dat tot Nieuwjaar 1912 van kracht zou zijn.

In 1912 maakte de oppositie van de herkregen vrijheid om obstructie te voeren een zeer ruim gebruik en de behandeling der legerwet gaf aanleiding tot een kabinetscrisis, doordien de *Kossuth*-partij eischte dat het recht des konings, om zekere lichtingen van de reserve ook in vredestijd tot actieven dienst op te roepen, zou vervallen.

De keizer wilde de regeering niet machtigen aan zulk een resolutie haar goedkeuring te hechten. Hij verklaarde aan den Hongaarschen ministerpresident: „Als de resolutie-kwestie niet op zij geschoven wordt, blijft mij niets anders over dan heen te gaan".

Graaf *Khuen* en de zijnen stelden zich nu ter beschikking van den keizer, onder voorbehoud dat deze hun en de regeeringspartij den terugtocht wilde mogelijk maken. Aldus ontstond het keizerlijk schrijven aan den minister-president, een gedenkwaardig document in de geschiedenis van Hongarije. Over den persoon van den premier, richtte zich dit stuk tot de Hongaarsche natie: zij moest het den keizer gemakkelijk maken, zijn taak te vervullen op een wijze, welke hij met zijn geweten overeen kon brengen.

Nu werd graaf *Khuen-Héderváry* ten vierden male minister-president van Hongarije. De Nationale Arbeidspartij stemde in met de houding door de regeering aangenomen, maar de oppositie hervatte terstond de obstructie en na een reeks van stormachtige zittingen bood *Khuen* den 17den April 1912 zijn ontslag aan, dat werd aangenomen. In zijn plaats trad *Lukacs* als minister-president op, terwijl de overige ministers uit het vorige kabinet hun portefeuilles behielden. Deze persoonsverwisseling bracht geen verbetering van den toestand mede, want de oppositie bestreed *Lukacs* even hardnekkig als voorheen graaf *Khuen*. De opwinding, ook buiten het parlement, nam steeds toe en de weigering aan de socialisten om voor het parlementsgebouw een betooging te houden tot verkrijging van het reeds zoolang beloofde en telkens weer uitgestelde algemeen kiesrecht, gaf aanleiding den 28sten Mei tot een „politieke staking", die tot een bloedig oproer in Boedapest leidde, dat slechts met behulp van een groote troepenmacht en ten koste van veel bloedvergieten onderdrukt kon worden. Onder den indruk van deze gebeurtenissen vereenigden zich in het parlement alle partijen van de oppositie onder leiding van de Kossuthpartij tot scherp verzet tegen elke gewelddadige toepassing van het reglement van orde. Zij verklaarden de verkiezing van *Tisza* tot voorzitter der Kamer voor onwettig.

Eindelijk kwam het zoo ver, dat op 4 Juni 1912 de voorzitter, graaf *Tisza*, de hulp der politie inriep om 36 leden der Justhpartij, wegens verstoring der orde met geweld uit het parlement te verwijderen. De meerderheid keurde *Tisza*'s optreden goed en deze slaagde er in de aanneming der legerwet door te drijven. Daardoor was de oppositie zoo geprikkeld, dat de afgevaardigde *Kovacs* den 7den Juni in de vergaderzaal drie schoten op graaf *Tisza* loste. *Tisza* liet den 8sten weder 68 afgevaardigden met geweld verwijderen; den 11den werd een verscherpt reglement van orde aangenomen en de zitting gesloten. Het Magnatenhuis nam de legerwet den 15den Juni met groote meerderheid aan. Bij de opening van het parlement, den 17den September 1912, ter verkiezing van de delegaties, herhaalden zich de obstructietooneelen. Vijftig afgevaardigden werd voor een maand de toegang ontzegd. Groot is in Hongarije de ontevredenheid der Duitschers en der Kroaten over de gewelddadige magyariseering van het onderwijs. „Onze kinderen", luidde het in een adres van 16 December 1912, „worden door de officieele onderwijspolitiek, van hun moedertaal beroofd. Zelfs een Duitsche schouwburg weigert men ons". Te Agram loste een student den 8sten Juni op den banus *Von Cuvaj* een pistoolschot; bij ongeluk doodde hij den hoofdambtenaar *Hervoitsch*. In Februari 1913 traden te Franzfeld 100 Evangelische, te Hermannstad ruim 200 Katholieke Duitschers uit hun kerkelijke gemeenten om de magyaseering te ontgaan. Liever dan Magyaren wilden zij zonder Kerkgenootschap zijn. De minister-president *Lukacs* werd door den afgevaardigde *Desy* beschuldigd 4 millioen kronen uit de staatskas voor verkiezingsdoeleinden ten behoeve der arbeidspartij aangewend te hebben. Daar in het hierop volgende proces *Desy* vrijgesproken werd, moest *Lukacs* den 5den Juni 1913 aftreden. De koning benoemde *Tisza* tot minister-president. Om hem beter te kunnen bestrijden, vereenigden de gematigde fractie der „Onafhankelijken" onder *Franz Kossuth* zich met de radicale onder *Justh*. Hun

Digitized by Google

gemeenschappelijk program is: alleen een personeele unie met Oostenrijk; zelfstandigheid van het Hongaarsche leger; bijzondere Hongaarsche hofhouding. De gematigden onder graaf *Andrássy* sloten zich daar niet bij aan. Om den heftigen tegenstand te fnuiken deinsde graaf *Tisza* niet terug voor invoering van een strenge perswet en voor vermindering van de bevoegdheden der juries. Om te voorkomen, dat de verbitterde Kroaten gemeene zaak met de Serviërs maakten, werd den 22sten October 1913 de grondwettelijke regeering, die sedert 8 April 1912 opgeschort was, weder ingevoerd. Tevens werd *Von Cuvaj* als banus vervangen door *Skerlecz*, op wien kort te voren een aanslag gepleegd was. De in December 1913 gehouden verkiezingen gaven een sterke ministerieele meerderheid.

Het Hongaarsche ministerie versterkte zijn positie door het besluit van 28 April 1914, waarbij bepaald werd dat voortaan in alle scholen het godsdienstonderwijs in de moedertaal der leerlingen zou gegeven worden. Als terugslag op de loyale houding der Hongaarsche Roemeniërs, werden voor het onderwijs in de talen der niet-magyaarsche nationaliteiten nog nadere concessies gedaan. Den 25sten Mei 1914 overleed *Frans Kossuth*. Daar *Justh* zich terugtrok, trad graaf *Michael Karolyi* als voorzitter der Onafhankelijkheidspartij op. Hij was vóór het uitbreken van den *Wereldoorlog* een beslist tegenstander van het Drievoudig Verbond. — Toen de gemeenschappelijke minister van Buitenlandsche Zaken, graaf *Berchtold*, den 13den Januari 1915 zijn ontslag vroeg, werd de Hongaarsche minister bij het Keizerlijk Hof, graaf *Burian*, zijn opvolger. De oorlogstoestand bracht toenadering tot Oostenrijk te weeg. Den 2den September kwam een Magyaarsch-Kroatisch comité te Weenen om den keizer-koning te huldigen. Inmiddels werd de strijd in en buiten het Parlement tusschen de partijen weer heviger; vooral op uitbreiding van het kiesrecht werd aangedrongen. Een daartoe strekkend voorstel van *Tisza* kon de koninklijke goedkeuring niet verwerven en daarop nam het ministerie *Tisza* zijn ontslag (23 Mei 1917). Zijn opvolger was *Moritz Esterhazy* (zie verder *Wereldoorlog*).

Literatuur: Schwicker, Das Königreich Ungarn (in „Die Länder Oesterreich-Ungarns", Weenen 1886); „Die Oesterreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild" (Weenen 1889 v. v.); *P. Hunfalvy*, Ethnografie Ungarns (Duitsch door *Schwicker*, Boedapest 1877); *René Gonnard*, La Hongrie au XXe siècle (Parijs 1908); *W. B. Forster Bovill*, Hungary and the Hungarians (New-York 1908); *Majláth*, La Hongrie rurale, sociale et politique (Parijs 1909); *Alden*, Hungary today (Londen 1909); *Sayous*, Histoire générale des Hongrois (2de druk Boedapest 1900); *Kaindl*, Geschichte der Deutschen in Ungarn und Siebenburgen (Gotha 1907, 2 dln); *G. Heinrich*, Ungarische Rundschau für historische und soziale Wissenschaften (Leipzig, jaarlijks); „Annuaire statistique hongrois" (jaarlijks); „Statistisches Jahrbuch".

Honger *(Fames)* noemt men het gevoel, waardoor de behoefte aan voeding tot bewustzijn gebracht wordt. Het gevoel van honger is in den beginne niet onaangenaam (eetlust), maar het wordt zulks wel, wanneer de behoefte aan voedsel niet bevredigd wordt. Het openbaart zich dan aanvankelijk in een gevoel van matheid, spierzwakte en een pijnlijke drukking in de maagstreek. Later nemen die onaangename gewaarwordingen toe, langer durende honger kan tot groote zenuwopwinding, ijlen (inanitiedelirium), ja zelfs tot waanzin en dolheid leiden. De zwakte neemt daarbij steeds toe, de spieren weigeren dienst, de meeste afscheidingen verminderen of houden op, de slijmvliezen worden droog. Hongerende dieren worden zóó stompzinnig, dat zij het hun ten slotte voorgezette voedsel niet meer aanroeren, maar onder toenemende zwakte sterven. De eerste gewaarwordingen van den honger, met name het drukkend gevoel in de maag, worden door het leegzijn van den maag veroorzaakt en gaan van de gewaarwordings- of gevoelszenuwen daarvan uit. Zij worden na vulling van de maag, zelfs met onverteerbare stoffen, niet meer gevoeld. De later zich openbarende gevoelens moeten als een gevolg van algemeene veranderingen, als een uitdrukking van behoefte aan stof van het geheele organisme beschouwd worden. Langs welken weg, door welke zenuwbanen deze behoefte tot bewustzijn komt, is niet bekend. De stofwisseling gaat tijdens den hongertoestand voort, maar met sterk verminderde kracht, zoodat de uitscheiding van stikstof en koolstof tot op de helft of een derde daalt. In een gevoed lichaam regelt zich de uitstraling naar de opneming; bij honger komen de vetdeelen en het eiwit der organen daarvoor in de plaats, totdat de grens der mogelijkheid om te blijven leven van het op die wijze uitgeteerde lichaam bereikt is. De dood treedt in, wanneer het lichaamsgewicht tot drie vijfden van de oorspronkelijke zwaarte verminderd is. De tijd, waarop zulks gebeurt, is steeds afhankelijk van het individu, vooral van zijn vetvoorraad. Bij kinderen en jonge dieren is de stofwisseling levendiger, zij kunnen derhalve het hongerlijden niet zoo lang verdragen als volwassenen. Krachtig, goed doorvoede honden sterven den hongerdood eerst na 4—6 weken, de mensch na ± 12 dagen; bij het gebruik van water kan hij het veel langer uithouden; bij melancholie heeft men eerst na 41 dagen den dood zien intreden.

Naar het voorbeeld van den Amerikaanschen arts *Tanner* hebben in den laatsten tijd verschillende personen *(Succi, Merlatti)* zich, naar zij zeggen, langer dan veertig dagen van voedsel onthouden. Paarden kunnen 8—14 dagen honger lijden zonder kwade gevolgen te ondervinden, indien zij geen gebrek aan water hebben. Koudbloedige werveldieren, vooral amphibieën en kruipend gedierte, kunnen gedurende langen tijd buiten voedsel, dikwijls een jaar lang, doch onderwerpen zich bij hooge temperatuur aan die kuur niet zoo gemakkelijk als bij lage. Het aandeel, dat de verschillende organen van een hongerlijdend dier aan gewichtsverlies hebben, is zeer ongelijk verdeeld. Terwijl hersenen en hart slechts weinig verliezen, is de afneming van het vetweefsel zeer aanzienlijk; nog aanzienlijker is het verlies, dat de spieren lijden.

Hongerkuur *(Curatio per inediam; Nesto-*

Digitized by Google

therapia) is een geneeswijze, die den lijder herstel tracht te brengen door hem een gedeelte van het voor het lichaam noodige voedsel te onthouden. Men is in onzen tijd in het algemeen van zulk een geneeswijze teruggekomen, daar men beseft, dat het zieke lichaam te lichter genezen zal, naarmate het meer kracht bezit om aan den invloed der ongesteldheid weerstand te bieden. Daarom is men thans zeer weinig gesteld op aderlaten en purgeeren, en op de hongerkuur evenmin. Integendeel, men poogt door licht verteerbare spijzen, zooals melk, eieren enz. aan het lichaam kracht bij te zetten en de reeds geleden uitputting te herstellen. Ook bij vetzucht is de hongerkuur niet aan te bevelen, doch is het voldoende alle vetvormende spijzen, zooals vet, zetmeel, suiker zorgvuldig te vermijden.

Hongersnood. Het mislukken van den oogst door droogte, bovenmatigen regenval, insectenplaag, ziekten der gewassen enz. had vroeger, in verband met de minder ontwikkelde maatschappelijke en verkeerstoestanden en met de moeilijkheid om groote graanvoorraden op te slaan of snel voor voldoenden toevoer te zorgen, zeer licht vreeselijke hongersnooden ten gevolge. De groote gevaren, daaraan verbonden, leidden in de Grieksche steden tot een zeer strenge wetgeving met betrekking tot den graanhandel; eveneens is het bekend, dat de Romeinen ten tijde hunner grootste macht van den graantoevoer uit Sicilië en Egypte zoo afhankelijk waren, dat het uitblijven van graanschepen steeds een plaatselijken hongersnood veroorzaakte. Bijzonder hevig en gepaard met ontzettende sociale verschijnselen, traden in de Middeleeuwen hongersnooden op in die deelen van Europa, waar de bevolking snel toegenomen en de landbouw nog niet tot ontwikkeling gekomen was. Zeer bekende zijn die van 795, 850, 868, 873, 874, 880 en 889; zij herhaalden zich in 990, 1100, 1187 enz. in zoo hevige mate, dat zij tot het ruwste barbarisme (dooden en eten van menschen) aanleiding gaven. De hongersnood van 1125 deed de bevolking van Duitschland met de helft verminderen. Algemeen gold in de Middeleeuwen als een door de gewoonte niet veroordeelde hulp der stedelijke regeeringen, om bij het uitbreken van een hongersnood haar armen uit de stad te jagen. Nog in de 17de en in de 18de eeuw kwamen in Europa vrij veel hongersnooden voor; zoo stierven in 1772 in Keur-Saksen 150 000 menschen door gebrek aan voedsel, terwijl nog in 1847 in Ierland, toen daar het mislukken van den oogst met een aardappelziekte gepaard ging, meer dan 1 000 000 menschen den hongerdood gestorven zijn. Sedert het midden der 19de eeeuw zijn wij echter voor hongersnooden gevrijwaard door verbetering in het landbouwbedrijf, verandering in de samenstelling van ons dagelijksch voedsel, voornamelijk echter door de verbetering en vermeerdering der transportmiddelen en de daarmede in verband staande regeling van graan- en vleeschtoevoer.

Anders is het echter nog in Azië gesteld. Het verkeer met het binnenland wordt daar slechts in weinige streken door bevaarbare rivieren vergemakkelijkt, kanalen en wegen vormen geen voldoende aanvulling; een uitgebreid spoorwegnet hebben slechts Britsch-Indië, Java en Japan. In het binnenland en hooge Noorden vindt men uitgestrekte woestenijen of steppen; goede oogsten worden slechts langs de rivieren of door kunstmatige besproeiing bereikt. In het Z. hangen rijke oogsten af van het tijdig intreden van den regentijd. Klimaat en godsdienstige vooroordeelen hebben zeer bijzondere levensverhoudingen ten gevolge: millioenen onthouden zich van vleeschvoeding of eten slechts een bepaalde graansoort, bijv. rijst. Dientengevolge wordt de in verschillende streken buitengewoon dichte bevolking des te erger door iederen misoogst getroffen, daar een uitwisseling met het overschot van andere streken onmogelijk is. Nog in de 19de eeuw werden Voor-Indië, Perzië, Armenië en China herhaaldelijk door de hevigste hongersnooden geteisterd. Die van 1866 moet in Britsch-Indië 7,5 millioen offers geeischt hebben. Een keerpunt voor dat rijk vormen de maatregelen, die tegenover den dreigenden hongersnood van het jaar 1873—1874 in Bengalen genomen werden. Voor een bevolking van 15 millioen zielen moesten levensmiddelen verschaft worden. Het gelukte aan de regeering door toevoer en door een goed georganiseerden graanhandel het uitbreken van een werkelijken hongersnood te voorkomen. Echter herhaalde zich het gevaar veel dreigender in het Z. van Indië: in het einde van 1876 was in Dekan onder 23 millioen menschen in de presidentschappen Bombay en Madras, en daarna in de provincie Maisoer, slechts $^1/_{10}$ van den gewonen oogst binnengehaald. De verkeersmiddelen waren wel gunstiger: in plaats van genoodzaakt te zijn zelf graan in te voeren, kon de regeering zulks aan den particulieren handel overlaten en had slechts voor arbeids- en aalmoezenverdeeling te zorgen; maar de wanverhouding tusschen het bevolkingsgetal en den voorraad levensmiddelen was veel grooter; het aantal sterfgevallen was aanzienlijk en tot het einde van den hongersnood (Januari 1878) waren 1 300 000 menschen van gebrek omgekomen. Ook in het begin van onze eeuw werd Britsch-Indië nog door een hevigen hongersnood geteisterd. Het is echter te hopen, dat de maatregelen van bestuur, door de *Famine Commission* tot verbetering van het verkeer en de bodemcultuur genomen, het land in het vervolg voor dergelijke rampen zullen sparen. Perzië verloor door den hongersnood van 1870 tot 1872 ± $1^1/_2$ millioen menschen, d. i. een vierde der geheele bevolking. Onverstandige maatregelen en hebzucht der regeeringsambtenaren droegen veel bij tot den omvang van die ramp. In 1873—1875 werden in Klein-Azië de provincies Angora en Komia zwaar geteisterd. In China was in de Noordelijke provincies Schensi, Schansi en Honan een bevolking van 56 millioen zielen, tengevolge van droogte en misoogst, sedert 1877 jarenlang aan een vreeselijk gebrek prijsgegeven. In haar vertwijfeling namen de lagere volksklassen hun toevlucht tot onmenschelijke middelen, als kindermoord en -verkoop; plunderende benden verwoestten het land. Men schat het aantal slachtoffers op 4—6 millioen. Ook de bevolking van Java heeft in de laatste jaren, nu eens in het eene, dan weer in het andere gewest, zoo niet hongersnood, dan toch ernstig gebrek aan levensmiddelen te verduren gehad, en hetzelfde

Digitized by Google

geldt van Europeesch Rusland. Omtrent de hongersnooden in oude tijden verscheen in 1741 te Amsterdam een boek onder den titel: „Een historiesche beschrijving van duure tijden en hongersnooden, inzonderheid in de bedroefde zomer van den Jaare 1709 en 1740".

Hongertyphus. Zie *Typhus.*

Hongi was de naam, in de Molukken in gebruik voor een inlandsche oorlogsvloot, bestaande uit meerdere prauwen of andere vaartuigen, waarvan de bemanning zwaar gewapend en geheel ten strijde was toegerust. Daar het doel roof en moord was, dragen de hiermede ondernomen tochten den naam van *Hongi-tochten.* Voorheen moesten deze, onder aanvoering van dienaren der O.-I. Compagnie, dienen tot uitroeiing der specerijboomen.

Hongitocht. Zie *Hongi.*

Hongkong (Chineesch *Hiang-Kiang* = dal der welriekende wateren), een Britsch eiland aan de zuidoostkust van China, ligt aan de oostzijde van de invaart in de Kantonrivier, is 18 km. lang, 7—8 km. breed en telt op een oppervlakte van 69 v. km. (1911) 366 145 inwoners, waaronder 11 958 niet-Chineezen. Daarbij komt op het tegenovergelegen, slechts door een 800 m. breede zeestraat gescheiden schiereiland Kauloen, waarvan vroeger slechts 10 v. km. tot Hongkong behoorden, sedert 1898 een pachtgebied van 960 v. km. met (1911) 91 000 inwoners. De Engelsche land- en zeemacht is vertegenwoordigd door 7176 manschappen. Het geheel uit graniet en basalt opgebouwde eiland bereikt in den Victoria Peak een hoogte van 560 m. Het klimaat is zeer warm, in den zomer 26½—34½°, in den winter 18½° C., en voor Europeanen gevaarlijk. De plantenwereld is arm, hoewel Hongkong genoeg groenten voor zijn eigen behoeften voortbrengt; verder kweekt men er rijst, yams en zoete aardappelen; mango-, peren- en oranjeboomen vindt men er in grooten getale. Aan dieren komen de wilde kat, de landschildpad, de miereneter, eenige slangen, witte mieren en talrijke vogels voor. Orkanen richten dikwijls groote schade aan; die van den 23sten September 1874 verwoestte 1018 huizen, 33 schepen, honderden jonken en kostte duizenden menschen het leven; ook in 1908 bracht een orkaan er geduchte schade te weeg.

De hoofdstad van het eiland, Victoria, dikwijls ook Hongkong geheeten, aan de N. kust is, terrasvormig op de helling van het steil oprijzende gebergte gebouwd, bezit een paleis van den gouverneur, een stadhuis, een schouwburg, kazernes, een militair hospitaal, twaalf banken, een marine-depot, een sterrenwacht, een kolenmagazijn en is de zetel van den vice-admiraal van het Chineesche vlootstation en van den commandeerenden generaal der troepen. De 50 openbare scholen werden in 1913 door 4198, de particuliere door 12 000 kinderen bezocht, terwijl men er verder een politie- en een industrieschool heeft. Er verschijnen twee Engelsche couranten. In de laatste jaren zijn er eenige nijverheidsondernemingen (suikerraffinaderijen, katoenspinnerijen, cement- en luciferfabrieken, dokken, werven en touwslagerijen) tot stand gekomen, doch de beteekenis der stad ligt in den handel en de scheepvaart. Door zijn positie van vrijhaven begunstigd, staat het door verschillende stoomvaartlijnen met Europa en de groote havens van Azië in verbinding. In 1913 liepen 23 722 schepen (waaronder 12 847 jonken) met 12 929 911 ton binnen; de invoer bedroeg (1913) 4, de uitvoer 2 mill. pond sterling, waarvan de helft van en naar Engeland. De invoer bestaat uit opium, katoenen stoffen, katoen, rijst, zout, aardewerk, sandelhout, olie, ivoor, barnsteen, betelnoten, thee, zijde, die meest alle weer uitgevoerd worden.

Honkong is een Britsche Kroonkolonie; het land, dat zeer duur is, mag slechts voor 75 jaar verpacht worden. De inkomsten bedroegen in 1913 851 230, de uitgaven 865 801 pond sterling, de openbare schuld 341 800 pond sterling. Op de zuid-westkust van het eiland ligt de kleine haven Aberdeen. Het eiland bezit een eigen munt. Maten en gewichten zijn de Engelsche, behalve de Chineesche lengtemaat tsjioeng = 3,715 m. en de gewichten pikol, katti en tael.

Het tot 1841 slechts door weinig visschers bewoonde eiland werd in dit jaar door China aan Engeland afgestaan en kreeg eerst beteekenis, toen sedert 1849 de Chineesche emigratie naar Californië en andere landen zich over Hongkong begon te bewegen. Toch moet de stad Victoria in den laatsten tijd meer en meer haar handel aan het tegenoverliggende Kauloen afstaan.

Honig noemt men de zoete stof, die de honigbij (*Apis mellifera* L.) uit de nectariën der bloemen en uit de suikerafscheidende bladen en andere organen van planten opzuigt, in de honigblaas naar haar korf voert, aldaar neerlegt en verwerkt, en die dient tot voedsel van haar kroost en voor haar zelf. De honig was tot de Middeleeuwen het eenige verzoetingsmiddel, maar werd, na het bekend worden van den suiker, verdrongen. Honig is een mengsel van suikers, met geringe hoeveelheden eiwit, ijzer-, kalk- en andere zouten; zijn samenstelling is ongeveer: water 20—24 %, stikstofhoudende bestanddeelen 1,5 %, vruchtensuiker 37½ %, druivensuiker 36,5 %, dextrine of gomachtige stoffen 2,75 %, zuren, als mierenzuur beschouwd, 0,11 %, asch 0,24 %, organische stoffen, als was en stuifmeel 0,14 %.

Wanneer de nectar door de bij uit de bloem wordt genomen, bezit de honig een hoog gehalte aan water. Gedurende de vlucht naar den korf wordt reeds een groot gedeelte van dit water verdampt. In den korf wordt de waterrijke honig herhaaldelijk getransporteerd en zoover ingedikt, dat hij nog ongeveer 20 à 24 % water bevat. De cellen worden bijgevuld en met een deksel van was afgesloten (verzegeld). Aldus door de bijen verzegelde honig wordt rijp genoemd.

Naar de bloemen, waarop de honig voor het meerendeel gewonnen is, wordt hij genoemd. Zoo spreekt men van koolzaad-, klaver-, linden- en boekweithonig. Enkele malen wordt hij ook wel genaamd naar den tijd van het jaar, waarin hij gewonnen wordt. Men kent voorjaarshonig, die op fruitbloesem, wilg en weidebloemen gehaald is; zomerhonig, die op klaver en linde is gehaald; najaarshonig, die op heideplanten gewonnen is.

Meer wordt de honig naar de wijze, waarop zij gewonnen wordt, genoemd. De door middel van de centrifuge (slinger) gewonnen honig heet slin-

Digitized by Google

gerhonig. Worden de raten door druipen of lekken geledigd, dan spreekt men van lek-, tap- of druiphonig. Pershonig ontstaat door het uitpersen van den geheelen korfinhoud. De honig is sterk verontreinigd door stuifmeel en pollen. Honig in nieuwe raat, waarin nog geen nimfenhuidjes aanwezig zijn, en in dien toestand ter consumptie aangeboden, heet raathonig, of honig in de raat. Wanneer de honig uit de raat gehaald wordt door middel van een slinger, of door lekken, of druipen, dan is hij vloeibaar. Slechts bij groote uitzonderingen kristalliseert hij in de raat. Voorjaarshonig en oude honigsoorten doen dit slechts. Wordt de honig uit de raat genomen, dan wordt de dikvloeibare massa na eenige dagen troebel en kristalliseert geheel uit. Zuivere natuurhonig kristalliseert na korten tijd geheel uit. De kleur van den honig wordt gewoonlijk bepaald in gekristalliseerden toestand, en kan varieeren van het witte tot donkerbruin. Het is niet op te geven, welke kleur honig moet bezitten. Klaverhonig is in zuiveren toestand, zonder vermengd te zijn met andere honigsoorten, zuiver wit, terwijl boekweithonig bijna zwart, tot diepdonkerbruin kan zijn. De smaak van den honig hangt geheel af van de plant, waarvan, en de wijze, waarop hij gewonnen is. Omtrent de deugdelijkheid van den honig valt alleen te zeggen, dat alle natuurhonigsoorten deugdelijk zijn, en welke de smakelijkste is, valt niet te zeggen. Mededeelingen omtrent giftige honigsoorten zijn gewoonlijk òf onwaar òf overdreven. In ons land groeien te weinig giftige planten om invloed uit te oefenen op den honig, en de meest giftige planten, als aconitum, digitalis, rhododendron worden door de bijen niet of hoogst zelden bezocht. De beste honigsoorten zijn raat- en slingerhonig, omdat de bewerkingen geen invloed op de kwaliteit uitoefenen. Lek-, tap- en pershonig zijn meer of minder verontreinigd met stuifmeel en was. Wordt honig hooger dan 60° C. verwarmd, dan worden de in den honig aanwezige fermenten gedood, en verliest hij voor het menschelijk lichaam zijn groote waarde. Honig wordt gebruikt als voedings- en genotmiddel, verder tot het bakken van koek, het bereiden van mee en azijn.

Honig, *Jacob,* een Nederlandsch roman-, novellen- en geschiedschrijver, den 5den Mei 1816 te Zaandijk geboren, leverde reeds op jeugdigen leeftijd gedichten in tijdschriften. Hij verbond zich aan den uitgebreiden papierhandel der firma *J. Honig en Zoon* en breidde op vele binnenlandsche reizen zijn kundigheden uit. Later stond hij mede aan het hoofd der Zaanlandsche Assurantiemaatschappij en in zijn laatste levensjaren was hij burgemeester van Zaandijk. In 1838 leverde hij zijn eersten roman „Adriaan en Margaretha, of de heldendood van Sebastiaan de Lange". Verder schreef hij: „Truydeman en zijn wijf" en in 1849 een „Geschiedenis der Zaanlanden". Tevens bracht hij een merkwaardige verzameling Zaansche oudheden bijeen, namelijk platen, teekeningen, handschriften, porselein, kaarten, boeken, die over de Zaan handelen, portretten van Zaanlanders enz. Hij bezigde dat alles tot bouwstof voor zijn „Historische oudheid- en letterkundige studiën" (1866—1867, 2 dln.). Hij overleed den 14den November 1870. Behalve de reeds genoemde geschriften, vindt men bijdragen van zijn hand in een groot aantal tijdschriften en in eenige almanakken. Verder vermelden wij nog: „Romantische tafereelen, aan de geschiedenis der Zaanlanden ontleend" (1842), „Nicolaes Ruichaver of geloof, liefde en vaderland" (2 dln., 1846), „De Hollanders in Brazilië of lotgevallen van kapitein Alderik" (1851), „De jonkvrouw van Sonnevelt" (2 dln., 1854) en „De vlag der Inquisitie of Hoorn in 1565—1573" (1859).

Honigbakjes *(nectaria)* of *honignapjes* zijn honigafscheidende plantendeelen, welke in verschillende vormen bij de bloemen voorkomen. Als men bijv. de bloem van koolzaad, mosterdzaad of dergelijke Kruisbloemigen *(Cruciferen)* nauwkeurig beziet, bespeurt men tusschen den voet van het vruchtbeginsel en de daar omheen staande meeldraden, steeds 6 in getal, 4 meestal ronde, groene kliertjes, waarop zich bij gunstige weersgesteldheid een droppel honig afscheidt. Dergelijke kliertjes, 2 in getal, vindt men op het vruchtbeginsel der fuchsia's. De binnenzijde van den kelk van het amandelboompje *(Amygdalus nana)* is geheel bedekt met een klierachtig, honigafscheidend bekleedsel. Ook heeft men honigbakjes bij de boekweit. Aan den voet van de bloembladeren der boterbloemen zijn zij bedekt door schubben, aan dien der bloembladeren van de keizerskroon en van de kievitsbloem hebben zij den vorm van holten, bij het nieskruid *(Helleborus)* dien van kokertjes. Bij de tabaksbloem komen zij voor als een oranjekleurige ring, en bij de Oost-Indische kers en de leeuwenbekjes wordt de honig afgescheiden in de spoor, een verlengsel der bloemkroon. De honigbakjes lokken de insecten naar de bloemen en hierdoor wordt de bestuiving bij de z. g. insektenbloemen onmogelijk. Ook strekt de daarin aanwezige honing niet alleen aan deze diertjes, maar zelfs aan sommige kleine vogels, kolibrietjes en nectariniën (honigvogels) tot voedsel.

Honigbeer. *Zie Beer.*

Honigbij. Zie *Bij.*

Honigdas *(Mellivora)* is een roofdierengeslacht dat tusschen de *Dassen* en *Marters* instaat en dat zich onderscheidt door het nagenoeg volslagen gemis van uitwendige ooren en door een gering aantal kiezen. Dit dier is van boven grijs en van onderen zwart, terwijl een witte band die 2 kleuren scheidt. Het voedt zich met kleine zoogdieren en vogels, plundert bijennesten en leeft in onderaardsche holen. Men vindt het in het grootste gedeelte van Afrika ten zuiden van de Sahara. In de noordelijke streken van Bengalen heeft men een verscheidenheid zonder witten band. De eerste soort laat zich gemakkelijk temmen.

Honigdauw is de naam van een zoet en kleverig vocht, dat des zomers dikwijls de bladeren en takken van boomen, heesters en kruiden bedekt en aan velerlei insecten tot voedsel dient. Dat vocht is doorgaans afkomstig van de bladluizen, die met gulzigheid zooveel plantensappen opslorpen, dat zij die gedeeltelijk weder afscheiden.

Honiggras. Zie *Hierochloa.*

Honigh, *Cornelis,* een Nederlandsch dichter, den 29sten October 1845 te Koog aan de Zaan

Digitized by Google

geboren, werd in 1872 leeraar in de Nederlandsche en Duitsche talen aan de landbouwschool te Wageningen en in September 1895 directeur van de Rijks hoogere burgerschool te Zwolle. Den 4den April 1896 kwam hij door een noodlottigen val om het leven. Hij leverde de dichtbundels: „Mijne lente" en „Geen zomer" (1880), alsmede eenige vertalingen en boeken voor het onderwijs. Verder was hij mederedacteur van „De(n) Gids" en verschenen in menig tijdschrift bijdragen van zijn hand.

Honigklaver *(Melilotus* Tourn.) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Vlinderbloemigen (Papilionaceën).* Het onderscheidt zich door een 5-tandigen kelk, een stompe, ongesnavelde kiel, meeldraden van welke 9 met elkaâr vergroeid zijn en één vrij is, een naakten stijl en een 1—4-zadige, openspringende, korte, buiten de kelk uitstekende peul. Van de soorten vermelden wij: *akker honigklaver (M. officinalis* W.) met gele, welriekende bloemen, waarvan de vleugels der bloemkroon zoo lang zijn als de vlag, en peultjes die spits in een punt uitloopen, langs den bovenrand scherp gekield, min of meer behaard en bij rijpheid zwart, net-rimpelig zijn; *witte honigklaver (M. albus* Desv.) met witte, bloemen met vleugels, die even lang zijn als de kiel, maar korter dan de vlag; *gele honigklaver (M. altissimus* Thuill Wall.) met gele (somtijds witte), welriekende bloemen, en met vleugels, die even lang zijn als de kiel.

Honigkoekoek. Zie *Koekoekachtige vogels.*

Honigmieren. Hieronder verstaat men een bijzonder geslacht van mieren, waarvan de arbeiders in staat zijn in hun achterlijf groote hoeveelheden honig op te nemen, die hun door andere arbeiders wordt verstrekt. Het zijn dus ware levende honigreservoirs, die in tijden van gebrek dezen honig weer kunnen afgeven. Het achterlijf is dan blaasvormig opgezwollen, waarop men de oorspronkelijke chitineringen nog als plaatjes ziet liggen. Men kent twee geslachten: *Myrmecocystus mexicanus* uit Mexico en *Camponotus inflatus* uit Australië. Zie voorts bijgaande figuur.

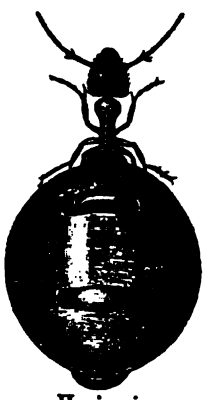

Honigmier.

Honignapje. Zie *Honigbakjes.*

Honingraat. Zie *Bij.*

Honingsteen *(Melliet)* wordt gevonden in de bruinkoollagen van Thuringen en bestaat volgens *Wöhler* uit 40,3 % honingsteenzuur, 14,4 % aluminioxied en 45,3 % water. Hij heeft een hardheid van 2,5, een soortelijk gewicht van 1,5 tot 1,6 en is gekristalliseerd in den vorm eener kwadratische pyramide. Hij is honig- of wasgeel, vetglanzend en doorzichtig tot doorschijnend en naar zijn samenstelling honigzuur aluminium $C_{12}O_{12}Al_2.18H_2O$.

Honigvogels noemt men een aantal zeer nauw verwante vogelfamiliën, nl. de honigzuigers, de zonnevogels, de suikervogels, de bloempikkers en de *drepanididen.*

Honigzuigers *(Meliphagiden)* is een familie der honigvogels met 190 soorten; de snavel is lang, gebogen en van voren spits; de vleugels zijn middelmatig lang, de tong, aan het vooreinde in fijne haartjes verdeeld en kan uitgestoken worden. De kleur is zeer verschillend. Men vindt ze van Celebes tot de Samoa-eilanden en van de Molukken tot de Sandwich-eilanden.

Hönir is een Noorsche godheid, omtrent wier wezen men nog in het duister tast. Volgens de eene overlevering behoort hij oorspronkelijk tot de Asen en werd als gijzelaar naar de Vanen gezonden. Hij had een slanke gestalte, maar was verstandelijk slecht ontwikkeld, zoodat men hem *Mimir* als raadsman gaf. Dikwijls komt hij voor met *Odin* en *Loki.* In de herschapen wereld was hij de heer van het noodlot. Ook zijn naam is nog niet opgehelderd.

Honkbal, in Amerika *Baseball* (zie aldaar) geheeten, een oud nationaal spel, wordt gespeeld op een vierkant veld van 27,5 × 27,5 m. De vier punten zijn de honken: thuishonk, 1ste, 2de en 3de honk. De spelers (18 à 20) verdeelen zich in twee groepen: de veldpartij en de slagpartij. Van de eerste groep staat een der spelers in het midden van het vierkant, een achter het thuishonk en de overigen staan in het veld. Van de slagpartij komt er beurtelings een aan den slag, op het thuishonk. Hij moet den bal (ongeveer een cricketbal), hem uit het midden toegeworpen, zonder den grond aan te raken terugslaan met een slaghout, een rond cricket-bat, aan het eind 7½ cm. in doorsnede. Daarop loopt hij naar het eerste honk en komt de volgende speler aan slag. Wie geslagen heeft moet de vier honken afloopen en heeft dan, als hij niet wordt uitgevangen of uitgetikt, voordat hij een honk veilig bereikt, één punt voor zijn partij gemaakt. Als er drie spelers van de slagpartij „uit" zijn, wisselen de partijen. Een goed oog en een zekere sportatieve aanleg zijn noodig voor den speler om eenig resultaat te bereiken.

In 1913 werd de Nederlandsche Honkbalbond opgericht, tengevolge van pogingen, gedurende een tiental jaren gedaan en uitgaande van den Amsterdamschen Bond voor Lichamelijke Opvoeding, om een goedkoop groepsspel voor den zomer, op een betrekkelijk klein terrein te spelen, te doen ontstaan. Een vijftal clubs in Amsterdam en een club in Enschede beoefenen het honkbalspel.

Honkenya *L.* is de naam van een plantengeslacht van de familie der *Muurachtigen (Caryophyllaceeën).* Het heeft een 5-deeligen kelk, 5 gave bloembladeren, die iets kleiner zijn dan de kelk, 10 honigkliertjes, die met de meeldraden afwisselen, een éénhokkige doosvrucht, met 3 klepjes openspringend, en 3 tot 5 groote zaden. In ons land groeit de *Zeepostelein (H. peploïdes* L.) of *Ammadenia peploïdes* met eironde, spitse, vliezige bladeren en alleenstaande bloemen aan zeer korte bloemsteeltjes. Deze plant vindt men aan zee en in de duinen.

Honnef, een plaatsje tegenover Rolandseck, aan den Rijn, aan den voet van het Zevengebergte en de spoorlijn Keulen—Niederlahnstein ge-

Digitized by Google

legen, telt (1910) 6767 inwoners en is een druk bezochte badplaats voor longlijders. De inwoners houden zich bezig met wijn- en ooftbouw.

Honneurs zijn in het algemeen eerbewijzen. In den regel echter spreekt men meer bepaald van *militaire honneurs*, bestaande in die eerbewijzen, welke bij het leger ieder krijgsman verschuldigd is aan zijn meerdere in rang. Zij bestaan in het brengen van den gewonen militairen groet, in het presenteeren van het geweer in het onder de wapens komen van de wacht, in het groeten met vaandels, in saluutschoten enz.

Ook bezigt men de uitdrukking „de honneurs waarnemen" van den gastheer of zijn plaatsvervanger, die de gasten ontvangt.

In het kaartspel noemt men bij whist *honneurs* bepaalde kaarten.

Honny soit qui mal y pense. (Onteerd zij hij, die er slecht over denkt), is de spreuk van de Orde van den Kouseband, door koning *Eduard III* van Engeland in 1350 gesticht. Het gezegde was reeds vóór *Eduard III* in Frankrijk spreekwoordelijk naar aanleiding van een plaats in de *Acta sanctorum III*.

Honoloeloe, de hoofdstad der Sandwicheilanden, ligt op de zuidkust van het eiland Oahoe, in een bosch van vruchtboomen, is de zetel van het opperbestuur, van gezanten en consuls, van een Anglicaanschen en R.-Katholieken bisschop en telt (1910) 52 183 inwoners. De stad heeft een Europeesch voorkomen en in 1880—1882 werd er een koninklijk kasteel in Italiaanschen stijl opgetrokken. Verder heeft men er een R.-Katholieke hoofdkerk, een schouwburg, een museum, een bibliotheek, een ijzergieterij, een machinefabriek, electrische tram, telefoon en waterleiding. Haar haven wordt door een dubbel koraalrif beveiligd en heeft een lichttoren. Zij staat in regelmatige scheepvaartverbinding met San Francisco, Vancouver, Seattle, Nieuw-Zeeland, Sydney en Japan.

Honorarium noemden de Romeinen geschenken in graan, wijn enz., door de inwoners van een wingewest onverplicht aan hun bestuurders aangeboden. In latere tijden der Republiek werden zulke geschenken niet alleen geëischt, maar zelfs afgeperst. Tegenwoordig gebruikt men dat woord — op de wijze, als reeds het geval was bij de Romeinen, bij wie het loon van degenen, die de z.g. *artes liberales* (de vrije kunsten) uitoefenden, *honorarium* werd genoemd — vooral voor het loon, dat schrijvers en dichters van de uitgevers ontvangen. Vooral in Engeland en Frankrijk zijn aan de meest populaire schrijvers, zooals *Walter Scott, Moore, Byron, Dickens, Dumas, Sue, Victor Hugo* enz. hooge honoraria uitbetaald. Daar de uitgever met het waarschijnlijk debiet moet te rade gaan en dit bij onze geringe bevolking nimmer groot kan zijn, blijven in Nederland de honoraria betrekkelijk gering.

Honoria, *Justa Grata*, een dochter van *Constantius* en *Placidia* en een zuster van *Valentinianus III* (425—455 na Chr.), kreeg reeds vroeg den titel Augusta, zoodat haar hooge rang haar verbood een huwelijk te sluiten. Zij gaf zich echter aan haar kamerdienaar *Eugenius* over, waarom haar moeder haar in ballingschap zond. Zij zond heimelijk een ring aan *Attila*, om zich als zijn echtgenoote aan te bieden. Toen in 450 *Attila* haar zijn hand aanbood en tevens eischte, dat *Valentinianus* aan haar zijn gezag zou afstaan, werd zij met een man zonder eenige beteekenis in den echt verbonden en daarna in Italië gedurende geheel haar leven in de gevangenis opgesloten.

Honoris causa (Latijn = eershalve) noemt men die promotie, waarbij iemand, die zich zulks door zijn arbeid waardig heeft gemaakt, zonder voorafgaande examens en proefschrift tot doctor bevorderd wordt.

Honorius, *Flavius*, een zoon van keizer *Theodosius I*, den 9den September 384 na Chr. geboren, werd tot Augustus benoemd in 393, en 2 jaar later, na den dood zijns vaders, keizer van het West-Romeinsche Rijk (395—423), terwijl aan zijn broeder *Arcadius* de heerschappij over het Oost-Romeinsche Rijk ten deel viel. Hij hield aanvankelijk te Milaan, later (403) te Ravenna zijn verblijf. Zijn voogd *Stilicho* (zie aldaar) dempte in 398 den opstand van *Gildo* in Afrika, verzette zich in Griekenland en Italië met goed gevolg tegen *Alarik* en overwon in 406 de talrijke Germaansche benden, welke onder aanvoering van *Radagais* in Italië waren gevallen, doch bezweek als slachtoffer der lagen van den eunuch *Olympius* in 408. Toen verkreeg *Alarik* de opperheerschappij in Italië, en de West-Goten verlieten dit land eerst na zijn dood (412) onder *Athaulf*, die in 414 met 's keizers zuster *Placidia* in het huwelijk trad, en begaven zich naar Gallië. Inmiddels stonden in Brittannië onderscheiden tegenkeizers op, en onder dezen strekte *Constantijn* zijn heerschappij tot in Gallië uit. Wel werd hij overwonnen door *Constantius*, die in 417 met *Placidia* huwde en in 420 tot medekeizer verheven werd, doch *Honorius* deed afstand van de Romeinsche heerschappij in Brittannië. Hij overleed den 27sten Augustus 423 te Ravenna, zonder een mannelijken erfgenaam na te laten.

Zie: *Hodgkin*, Italy and its invaders (Oxford 1892).

Honorius I, paus (625—638), schaarde zich gedurende de toenmalige kerkelijke twisten aan de zijde der Monotheleten, die vast stelden, dat *Christus* wel twee naturen, maar slechts één wil heeft gehad, en werd daarom op het zesde oecumenische concilie te Konstantinopel in 681, dus lang na zijn dood, als ketter veroordeeld. *Leo II* heeft den banvloek over hem uitgesproken. R.-Katholieke schrijvers, zooals *Baronius* en *Bellarminus*, verdedigen de rechtzinnigheid van *Honorius* door de bewering, dat de acta van het concilie vervalscht zijn, welke bewering ongegrond is; anderen, zooals *Pagi* en *Garnier*, door de verzekering, dat hij niet veroordeeld is wegens ketterij, maar voor nalatigheid *(propter negligentiam)*, omdat de veroordeelingsformule luidt, „die heeft *toegelaten* dat het onbesmette geloof ten gronde werd gericht" *(immaculatam fidem subverti permisit)*. Wat *Honorius* zelf betreft meenen R.-Katholieke geschiedkundigen, dat hij geen geloofsuitspraak voor de geheele kerk heeft willen doen, en dat zijn schrijven duidelijk alleen uitsluit twee willen, die met elkaar in strijd zouden zijn. m. a. w. dat hij slechts

Digitized by Google

de moreele éénheid van wil in *Christus* verdedigde. Door deze formule echter heeft hij de leer van hen, die maar één wil aanvaardden in numerieken zin, ten zeerste begunstigd.

Honorius II, te voren *Petrus Cadalus,* bisschop van Parma, werd gedurende de minderjarigheid van *Hendrik IV* door den invloed der Duitsche vorsten in 1061 te Bazel als tegenpaus van *Alexander II* gekozen en deed zijn intocht in Rome. Toen echter *Hanno,* aartsbisschop van Keulen, zich met het rijksbestuur belastte, kozen de Duitsche vorsten eveneens de zijde van *Alexander II.* Hoewel *Honorius* door hen verlaten werd, trachtte hij zijn recht te doen gelden. Hij overleed in 1073.

Voor zoover *Petrus Cadalus* als tegenpaus geen plaats bekleedt in de rij der pausen, geeft men den naam van *Honorius II* aan *Lambertus Scannabecchi* te Fagnano geboren, bisschop van Velletri en kardinaal van Ostia. Hij regeerde van 1124 tot 1130, bemoeide zich na den dood van *Hendrik V* met de koningskeuze en sprak, om zijn gunst te betoonen aan keizer *Lotharius van Saksen,* den banvloek uit over hertog *Koenraad van Franken,* die zich als tegenkoning had laten kronen. Minder voorspoedig was zijn strijd tegen *Roger van Sicilië,* die de pauselijke leenen Apulië en Calabrië in bezit nam.

Honorius III (1216—1227), te voren *Cencio Savelli,* kardinaal van St. Jan en St. Paul te Rome, de opvolger van *Innocentius III,* kroonde *Frederik II* tot keizer en kwam niet in verzet tegen dien vorst, toen deze zijn zoon *Hendrik,* die reeds koning van *Sicilië* was, tot koning van Duitschland deed kiezen. Zelfs had *Frederik* gelegenheid om in Sicilië zijn lang vergeten rechten op de kroon te doen gelden. *Honorius* was een ijverig voorstander der bedelende monnikenorden; hij vestigde in 1216 de Dominicanen en in 1225 de Franciscanen. Verder begunstigde hij de Duitsche Orde en spoorde gestadig keizer *Frederik II,* aan om te haren behoeve een Kruistocht te ondernemen. Dit zou juist geschieden, toen *Honorius* overleed.

Honorius IV, te voren kardinaal *Giacomo Savelli,* was de opvolger van *Martinus IV* en regeerde van 1285 tot 1287. Hij wist de pauselijke rechten op Sicilië te doen gelden.

Honourable (eervol) wordt in Engeland als titel gegeven aan de leden van den adel en andere hooggeplaatste personen, in de Britsche koloniën en de Vereenigde Staten van N. Amerika aan ministers, staatsraden en senatoren.

Honover is de moderne, van *Anquetil-Duperron* afkomstige verminking van *Ahuna vairya,* zooals in den „Avesta" het heiligste gebed der Perzen genoemd wordt.

Honshioe. Zie *Japan.*

Hont is de naam van een Hongaarsch comitaat, aan deze zijde van den Donau, tusschen de comitaten Nógrád, Gran, Pest, Bars en Sohl gelegen. Het heeft een oppervlakte van 2650 v. km., is meerendeels bergachtig en behoort wegens zijn vruchtbaarheid en schoonheid tot de welvarendste deelen des lands. Men verbouwt er veel wijn en tabak, en de bodem levert onderscheiden belangrijke delfstoffen. De bevolking, over 4 steden, 9 vlekken en 176 dorpen verdeeld, telt (1910) 132 198 inwoners. Het meerendeel der inwoners behoort tot de R.-Katholieke Kerk. De hoofdplaats van het comitaat is Ipoly-Ság.

Hont of *Westerschelde* is een inham der zee in de provincie Zeeland, op vele plaatsen wel 5 km. breed, waarin op de Belgisch-Nederlandsche grens de Schelde uitmondt. In het O. ligt ten Z. ervan het Verdronken land van Saaftingen, (zie de *kaart van Zeeland),* uit schorren en opwassen ontstaan met diepere geulen ertusschen. De breede verbinding met de Ooster-Schelde bij Bath naar het N. is verland tot een smalle geul, welke ten behoeve van den spoorweg naar Vlissingen is afgedamd, evenals de verbinding (door het Sloe) tusschen Walcheren en Z. Beveland. Naar het W. wordt de Hont breeder. Door een groot aantal droge banken is het vaarwater zeer kronkelend; de plaat van Ellewoutsdijk verdeelt het in het Vaarwater van Neuzen en het Vaarwater van Baarland. Vóór den trechtervormigen mond liggen verschillende buitenzandbanken, waartusschen vier vaarwaters: Wielingen, Spleet, Deurloo en Oostgat, waarvan de Spleet niet betond is, toegang tot de Noordzee geven. De grootste diepte en breedte bedraagt:

	Diepte	Breedte
tusschen Vlissingen en Breskens	29 m.	4870 m.
tusschen Ellewoutsdijk en de keet van den Nieuwen Polder . . .	32 „	4930 „
bij Waarde	32 „	3030 „
bij Lillo	14 „	840 „

Het verschil tusschen hoog- en laagwater bedraagt:

	Gemiddeld	Springtij
Vlissingen en Breskens .	3,6 m.	4,6 m.
Hoofdplaat	3,8 „	4,8 „
Terneuzen.	3,9 „	4,9 „
Hansweert	4,1 „	5,0 „
Bath	4,4 „	5,1 „

Hontenisse is een gemeente in Zeeuwsch-Vlaanderen, 3825 H.A. groot met (1915) 5155 inwoners. In het N.O. wordt zij begrensd door de Hont of Westerschelde, aan de overige zijden door de gemeenten Ossenisse, Hengtdijk, Stoppeldijk, Hulst en Graauw-en-Langendam. Tot de gemeente behooren de dorpen Groenendijk, Lamswaarde en Kloosterzande, benevens eenige buurten en gehuchten. Het dorp Hontenisse of Oud-Holland is in 1511 tengevolge van een overstrooming verdwenen. De zandige kleibodem bestaat uit verschillende polders, die voor den landbouw gebruikt worden.

Hontheim, *Johann Nikolaas von,* wijbisschop van Trier, den 27sten Januari 1701 aldaar uit een oud en aanzienlijk geslacht geboren, bezocht de universiteiten te Trier, Leuven en Leiden en werd in 1724 te Trier doctor in de rech-

Digitized by Google

ten. Hij verbleef daarna drie jaar in het Germanicum te Rome, werd in 1728 priester; door keurvorst *Frans Georg* te Trier werd hij tot geestelijk raadsheer in het consistorie en kort daarna tot hoogleeraar in de rechten benoemd, terwijl hij zich verder met het behartigen van vele gewichtige aangelegenheden belast en in 1748 tot wijbisschop van het aartsbisdom verheven zag. Daarna schreef hij zijn: „Historia Trevirensis diplomatica" (3 dln., 1750) en later een „Prodromus" (2 dln., 1757) tot dat werk. Ook gaf hij onder den naam van *Justinus Febronius* nog in het licht „De statu ecclesiae et legitima potestate Romani Pontificis" (1763), bestemd om de twistende partijen in de kerk tot verzoening te brengen. Dit geschrift, waarin hij als een tegenstander van den paus en als een verdediger van de vrijheid der Kerk optrad, en dat hij zelfs aan den paus had opgedragen, werd op den index geplaatst. Tegen de wederleggingen van zijn boek verweerde zich *Hontheim* in onderscheiden geschriften, zoodat deze tot een 4-tal deelen aangroeiden. In 1778 liet hij zich overhalen zijn geschriften te herroepen. Zijn „Commentarius in suam retractationem" (1781) bewijst echter, dat hij niet van meening veranderd was. Hij overleed den 2den September te Montquintin 1790.

Honthorst, *Gerard van,* een Nederlandsch schilder, den 4den November 1590 te Utrecht geboren, den 27sten April 1656 aldaar gestorven. Hij was een leerling van *Abraham Bloemaert* en vertoefde later in Italië, waar hij *Caravaggio* volgde. In 1622 vestigde hij zich te Utrecht, in 1628 vertoefde hij in Engeland en van 1637 tot 1652 was hij schilder der stadhouders te 's-Gravenhage. Hij schilderde tafereelen uit de gewijde en de ongewijde geschiedenis, ontleende zijn onderwerpen ook wel aan de godenleer, en is het meest bekend door zijn portretten. Om zijn voorkeur voor kaarslicht noemen de Italianen hem *„Gherardo dalle notti".* Werken van *Honthorst* bezitten het Rijksmuseum te Amsterdam, het Mauritshuis te 's-Gravenhage, het museum te Haarlem en het museum te Utrecht. *Honthorst* werkte in 1650 mede aan het beschilderen der Oranjezaal in het Huis ten Bosch nabij 's-Gravenhage.

Honthorst, Willem van, een Nederlandsch schilder, broeder van den voorgaande, in 1604 te Utrecht geboren, den 19den Februari 1666 aldaar gestorven. Hij was een leerling van *Gerard van Honthorst* en schilderde portretten; men vindt er in het Rijksmuseum te Amsterdam en in het museum te Utrecht.

Honved (= vaderlandsverdedigers) werden in Hongarije voor het eerst in 1848 die vrijwilligers genoemd, welke voor eenige weken of *a győzelemig* (= tot de overwinning) in krijgsdienst traden om tegen de Serviërs en Kroaten ten strijde te trekken. Toen echter later de strijd hoofdzakelijk tegen Oostenrijk gericht was, een aantal van de oude geregelde regimenten tot de Hongaren overging en die vrijwilligers deels bij deze regimenten ingelijfd, deels tot nieuwe gevormd werden, diende de naam Honved tot aanduiding van al degenen, die deel van het nationale leger uitmaakten. Bij de reorganisatie van het Oostenrijksch-Hongaarsche leger na 1866 heeft de landweer der Stephanuskroon (Hongarije, Zevenburgen, Kroatië en Slavonië) den naam *Honvedseg* behouden, doch wordt in het dagelijksch leven kortweg *Honved* genoemd. De dienst- en commandotaal der Honved is de Hongaarsche en voor de Kroatisch-Slavonische troepen de landstaal.

Hooch, *Pieter de,* een Nederlandsch schilder, is in 1630 te Rotterdam geboren en in 1677 te Amsterdam overleden. Hij woonde van 1653 tot 1668 te Delft, waar hij onder den invloed van *Carel Fabritius* en van *Jan Vermeer* zich vormde tot een der meest beroemde schilders van binnenhuizen. In het laatst van zijn leven woonde hij te Amsterdam. Eenige zijner beste werken bezit het Rijksmuseum te Amsterdam.

Hood, *Samuel,* viscount, een Britsch admiraal, werd den 12den December 1724 geboren, begon zijn loopbaan als scheepsjongen bij de Koninklijke Marine en was bij het uitbarsten van den Zevenjarigen Zeeoorlog reeds kapitein. In 1758 veroverde hij als fregatscommandant van een fregat, na langdurigen strijd het Fransche fregat „Bellona", waarna hij bevelhebber werd van het linieschip „Afrika" met 64 stukken. Nadat hij in 1778 tot baronet en in 1780 tot admiraal verheven was, bracht hij den Franschen admiraal *Grasse* bij het eiland St. Christoffel een nederlaag toe (20 Februari 1782) en behaalde met den bevelvoerenden admiraal *Rodney* den 14den April een overwinning bij Guadeloupe. Ook veroverde hij den 16den April 1782 10 Fransche linieschepen en 2 fregatten bij de Monapassage. Koning *George III* verhief hem na den vrede van 1788 tot pair van Ierland met den titel van baron *Hood van Catherington.* In 1784 werd hij lid van het Lagerhuis, waar hij door zijn vrijmoedige oppositie tegen de regeering groote populariteit verwierf. Hij verloor deze echter, toen hij zich door zijn benoeming tot lord der admiraliteit liet bewegen de zijde van het ministerie te kiezen. Bij den aanvang van den oorlog tegen de Fransche Republiek ontving hij het opperbevel in de Middellandsche Zee. Met den Spaanschen admiraal *Langara* veroverde hij in 1793 Toulon, doch de verdeeldheid der koningsgezinden en de naijver der Spanjaarden deden hem van verdere ondernemingen afzien. Zelfs moest hij, gedrongen door de Republikeinsche belegeringstroepen en door het beleid van den jongdigen *Bonaparte,* de rede van Toulon verlaten. In 1794 nam hij Corsica. Bij zijn terugkeer in Engeland werd hij in 1796 begiftigd met den titel van viscount *Hood van Whitley* en benoemd tot gouverneur van het hospitaal te Greenwich. Hij overleed te Bath den 27sten Januari 1816. — Zijn broeder *Alexander Hood,* in 1727 geboren, verkreeg eveneens den rang van admiraal en pair en overleed als viscount *Bridgeport* den 3den Mei 1814.

Hood, *Thomas,* een Engelsch humorist, den 23sten Mei 1799 te Londen geboren, werd op een handelskantoor geplaatst, was daarna leerling bij een graveur en bepaalde zich sedert 1821 bij de letterkunde en nam de redactie op zich van het „London Magazine". Later stichtte hij zelf een tijdschrift onder den titel: „Hood's Magazine". Zijn dichtbundel „Whims and oddities"

Digitized by Google

vond grooten bijval; eigenaardig was daarin het geestig gebruik, dat de vervaardiger van woordspelingen maakte. Uit zijn „National tales" (1827) en zijn roman „Tylney Hall" (1828) bleek, dat zijn talent minder geschikt was voor deze soort van geschriften. Des te meer roem bezorgden hem zijn dichterlijke voortbrengselen, vooral „The dream of Eugene Aram" (1829) en „The plea of the midsummer fairies" (1827). Zijn naam als humorist handhaafde hij door de uitgave van den „Comic Annual" en door zijn „Up the Rhine" (1842), een satire op de Engelsche toeristen. De „Whimsicalities, a periodical gathering" (2 dln., 1843) waren grootendeels reeds algemeen bekend uit „The new monthly Magazine". Zijn gedicht „Song of the shirt", het eerst in „Punch" opgenomen en een voorstelling bevattende van de ellende der arme Londensche naaisters, maakte een diepen indruk. Hij overleed den 3den Mei 1845. Zijn „Poems" hebben vele uitgaven beleefd; een volkseditie daarvan verscheen in 1866 in 2 deelen. Een uitgave zijner gezamenlijke werken werd gedrukt in 1882—1884 (11 dln.).

Hood, Thomas, junior, een zoon van den voorgaande, den 19den Januari 1835 te Wanstead geboren, maakte zich door zijn „Quips and cranes" (1861) eveneens als humoristisch schrijver bekend, was vervolgens redacteur van het humoristisch tijdschrift „The Fun" en sedert 1865 van „Punch" en overleed den 20sten November 1874. Van zijn overige geschriften vermelden wij nog: „The daughters of King Daher" (1861), „Loves of Tom Tucker etc." (1862), „A disputed inheritance" (1863), „Vere Verekers vengeance" (1865), „Jingles and jokes for the little folks" (1867—1869), „Captain Master's Children" (1865), „A golden hearth" (1867), „The lost link" (1868), „Money's worth" (1870) en „Love and valour" (1871).

Hoofd. 's Menschen lichaam is verdeeld in hoofd, romp en ledematen (zie *Geraamte).* Tot het hoofd behooren het *oor,* het *oog,* de *neus* en de *mond* (zie onder deze woorden), als organen voor de zintuigen. Het hoofd bestaat uit twee deelen: het aangezicht (zie aldaar) en de schedel (zie aldaar). Het grootste gedeelte van het hoofd wordt ingenomen door de *hersenen* (zie aldaar) in de hersenkas, terwijl men omtrent de verschillende vormen van het hoofd het artikel *schedel* kan raadplegen.

Hoofd noemt men in de wapenkunde een heraldstuk, dat gevormd wordt door een lijn op $^2/_3$ der schildhoogte te trekken, zoodat het bovenste deel van het schild inneemt (zie de fig.). Veelal is het hoofd met andere stukken beladen. Wanneer het hoofd van gelijksoortig metaal is, als het veld, wordt het aangezet genoemd. Bij de beschrijving van het wapen wordt het veld eerst behandeld, daarna het hoofd.

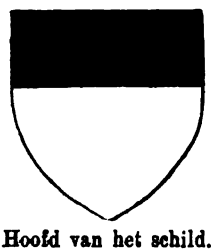

Hoofd van het schild.

Hoofd als lichaamsdeel is in de wapenkunde paalswijs, van ter zijde gezien, met afgesneden hals en naar recht (heraldisch rechts) ziend (zie de fig.). Veelal heeft het een hoofddoek om de slapen en het voorhoofd; soms is het geblinddoekt. Behalve het Argushoofd, het Medusa- en Midashoofd komt vooral dat van den Moor voor.

Hoofd.

Hoofd is de naam van een in zee of in een rivier uitstekend werk van hout of steen, bij ons te lande veelal van rijshout en steen, dwars op den oever in zee of rivier uitgebracht. Het doel van zulke hoofden is verschillend.

Aan zee dienen zij soms om de diepe geul van een rivier, kanaal of haven tusschen hen door tot in het diepere gedeelte der zee te leiden, daar die geul door de hoofden zelf voor verondieping beschermd wordt. Zulke hoofden vindt men bijv. bij Hoek van Holland voor den Nieuwen Waterweg, bij IJmuiden voor het Noordzeekanaal, aan het Keteldiep (IJsel), Zwolsche Diep (Zwarte Water) enz. — In grooter getale nog zijn langs de zeekusten hoofden (zoogenaamde *strandhoofden)* aangelegd ter verdediging van het strand of de oevers zelf of van de daarachter gelegen duinen of dijken, zooals bijv. de Delftlandsche Hoofden van den Hoek van Holland tot Scheveningen, of die voor de Hondsbossche Zeewering. — Voor den Westkappelschen Zeedijk zijn, om den hevigen golfslag te breken, *paalhoofden* geplaatst.

Ook langs de oevers der rivieren zijn een groot aantal hoofden aangelegd, k r i b b e n (zie *Krib)* genaamd, welke dienen om de rivier een regelmatig beloop te geven.

Hoofdcursus te Kampen. *Zie Instructiebataljon.*

Hoofddoek is in de wapenkunde een smal bandje om slapen en voorhoofd.

Hoofdelijke Omslag. Zie *Belastingen.*

Hoofdelijke verbintenissen of *solidaire verbintenissen.* In normale gevallen heeft men bij een verbintenis één schuldeischer, die iets te vorderen heeft, en één schuldenaar, die iets verschuldigd is. Er zijn evenwel verbintenissen, waarbij meer dan één persoon schuldeischers of meer dan één persoon schuldenaren zijn. Regel is in zoodanig geval, dat ieder schuldeischer slechts gedeeltelijke voldoening kan vorderen of ieder schuldenaar slechts voor een deel der schuld kan worden aangesproken, zoodat er eigenlijk evenveel afzonderlijke verbintenissen zijn als personen. Evenwel zijn er gevallen waarin hetzij tengevolge van overeenkomst, hetzij krachtens een wetsbepaling ieder schuldeischer het geheel kan vorderen of van iedereen schuldenaar het geheel kan gevorderd worden, met dien verstande, dat de schuld slechts eenmaal voldaan behoeft te worden en dus wanneer aan een der schuldeischers of door een der schuldenaren voldaan is, het geheele vorderingsrecht is te niet gegaan. Dergelijke verbintenissen noemt men solidaire of hoofdelijke en de schuldenaren, die op deze wijze verbonden zijn, hoofdelijk aansprakelijk. In de

Digitized by Google

betreffende contracten wordt, hoewel feitelijk overbodig, veelal gezegd, dat de schuldenaren allen *hoofdelijk ieder voor het geheel* aansprakelijk zullen zijn. Zij hebben veel gelijkenis met *ondeelbare* verbintenissen; het verschil ligt hierin, dat bij ondeelbare verbintenissen de verdeeldheid van het vorderingsrecht of de betalingsverplichting voortvloeit uit den aard der zaak en bij solidariteit uit den wil der partijen of de wet. Voorbeelden van solidaire verbintenissen zijn de verbintenis der verschillende onderteekenaren van een wissel; de verbintenissen der leden van een vennootschap onder firma; die van personen, die samen een zaak in bruikleen hebben ontvangen enz. De solidaire verbintenissen zijn geregeld in de artt. 1314 en vlg. Burgerlijk Wetboek.

In het Romeinsche Recht hadden *hoofdelijke* of *correëele verbintenis* en *solidaire verbintenis* verschillende beteekenis.

Hoofden van Scholen, *Vereeniging van, voor Nederland,* opgericht te Utrecht, den 30sten December 1897, stelt zich ten doel de behartiging van de belangen der school, van het onderwijs en van de onderwijzers. Van die belangen acht zij de voornaamste:

a. het handhaven van het beginsel, dat aan elke school moet zijn een verantwoordelijk hoofd, door wettelijke bepalingen met genoeg gezag bekleed, om de verantwoordelijkheid te kunnen dragen;

b. verbetering van de positie der hoofden van scholen en onderwijzers, inzonderheid van die ten plattelande;

c. een betere regeling der benoeming van hoofden van scholen en een betere opleiding der onderwijzers.

De vereeniging tracht dit doel te bereiken door:

a. het bespreken van die belangen in haar vergaderingen;

b. het geven van voorlichting en advies aan overheid en publiek.

Het aantal leden bedraagt in 1916 ongeveer 1000.

Het orgaan der Vereeniging is het weekblad „Het Onderwijs".

Hoofdgeld (Arabisch *djizjat)* is de belasting, die opgebracht moet worden volgens de Moslemsche wet door de ongeloovige onderdanen, die een geopenbaarden godsdienst belijden (voornamelijk Christenen en Joden) van een Moslemschen staat. Zij mogen hun godsdienst blijven behouden en genieten de bescherming van den Staat. Het hoofdgeld moet betaald worden door elk meerderjarig en vrij mannelijk persoon, die in het genot zijner verstandelijke vermogens is.

In Insulinde wordt door verschillende inlandsche vorsten, alsmede door het Gouvernement van de bevolking een hoofdgeld geheven. Zie *Hassil* en *Heerendiensten.*

Hoofdhaar van Berenice. Zie *Berenice, Hoofdhaar van.*

Hoofdingelanden, *College van,* was de naam van een college van de voornaamste ingelanden of vertegenwoordigers hunner belangen in sommige groote waterschappen van Holland, ter controle van de handelingen der besturen, vooral voor zooveel die de financiën raakten.

Hoofdje *(capitulum)* noemt men in de plantkunde een bloeiwijze, waarbij de hoofdas niet in de lengte, maar in de breedte uitgegroeid is; de bloemen ongesteeld zijn en het geheel omgeven is door een of meer kransen van omwindselbladen. Zie verder: *Bloeiwijze.*

Hoofdkaas is fijngehakt vleesch van den kop van een rund of een varken, dat met zuur wordt toebereid en daarna in een vorm geperst wordt.

Hoofdkwartier noemt men het gezamenlijke personeel van den staf van den commandeerenden officier van een leger en ook de plaats, waar zich dit in oorlogstijd ophoudt. Voor de samenstelling van het hoofdkwartier zijn geen vaste regelen te geven, daar zulks van de sterkte van het leger en van de omstandigheden afhangt. Een officier is commandant van het hoofdkwartier en daarbij verantwoordelijk voor de veiligheid en den ordonnansendienst.

Hoofdling was een benaming, in Friesland ten O. van de Lauwers opgekomen voor de voornaamsten in den lande, de erfelijke bezitters van het gezag der voormalige schouten. Over hun juiste afkomst en beteekenis bestaan verschillende meeningen, in elk geval schijnt het te eenenmale verkeerd te zijn, ze met de edellingen gelijk te stellen, reeds daarom wijl het aantal der laatsten in Friesland aanzienlijk, dat der hoofdlingen gering was. Eerst in de 15de eeuw zijn de laatsten zich als adel gaan verheffen.

Hoofdpijn *(cephalaea)* is een der veelvuldigst voorkomende klachten, doordat de fijngevoelige hersens op de meest verschillende invloeden reageeren. Afgezien van ziekten van hersens, hersenvliezen of schedel vinden wij de hoofdpijn dan ook bij tal van zeer verschillende aandoeningen, zoowel bij koortsige ziekten als bij anaemie of congestie naar het hoofd. De anaemische hoofdpijn vindt men vooral bij bleekzuchtige meisjes (zie *Anaemie),* bij de congestieve is het hoofd rood en opgezet, de bloedvaten pulseeren, de pijn wordt erger bij bukken of persen, kortom, alles wijst op een bloedsaandrang naar de hersens, die door koude omslagen, hooge ligging van het hoofd, warme hand- en voetbaden enz. moet bestreden worden. Nerveuze hoofdpijn, die bij elke zenuwstoornis kan optreden, eischt gewoonlijk physieke en psychische rust (zie *Hysterie* en *Neurathenie).* Ook gestoorde spijsvertering kan hoofdpijn veroorzaken; in andere gevallen is een rheumatische oorzaak duidelijk aan te wijzen. Nachtelijke pijnen vooral in de beenderen van het hoofd kunnen door syphilitische aandoeningen van het been ontstaan, maar ook rheumatische hoofdpijnen, en die, welke door jicht of loodvergiftiging ontstaan, worden des nachts door de bedwarmte vaak heviger. Een vaak voorkomende bron voor hoofdpijn leveren de catarrhen of etteringen in neusholte of voorhoofdsboezem en ziekten van oogen, tanden, ooren enz. Bij kinderen moet hoofdpijn, gepaard met braken bij het oprichten van het hoofd, aan hersenaandoening doen denken. Ook bij uraemie (zie *Nierziekten)* is hoofdpijn een der vaste symptomen, en bij oude menschen is zij evenmin zelden (door atheroom). In bepaalde aanvallen treedt zij bij migraine (zie aldaar) op.

Digitized by Google

Hoofdsjorring is in de bouwkunde en aanverwante vakken de naam van de verbinding van twee aan elkander te koppelen balken, masten of palen, door middel van een touw. Men onderscheidt de g e w ij z i g d e (fig. 1 en 2), die begint met het leggen van een mastworp met het midden van het touw, waarna met de overschietende einden een hoofdsjorring wordt gelegd, en de g e w u r g d e (fig. 3), tot het verbinden van twee rondhouten, die elkander onder een scherpen hoek snijden.

Fig. 1.

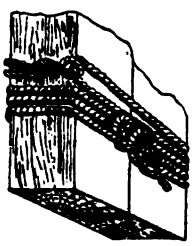

Fig. 2.

Fig. 3.

Hoofdsjorring.

Hoofdspoel. *Zie Hoofdwikkeling.*

Hoofdstroomdynamo. *Zie Dynamo's* en *Electromotoren.*

Hoofdstroommotor. Zie *Electromotoren.*

Hoofdstukken, *De Drie,* waren oorzaak van een kerktwist in de 6de eeuw, waardoor de scheuring tusschen de Oostersche en Westersche Kerk allengs werd voorbereid. Genoemde hoofdstukken waren de geschriften van *Theodorus Mopsuestenus,* die van *Theodoretus* tegen *Cyrillus* en de brief van *Ibas* van Edessa over de Kerkvergadering te Ephesus.

Hoofdtelefoon is een telefoon, die met een veer rond het hoofd klemt, zoodat men haar tijdens het luisteren niet met de hand behoeft vast te houden. Zij worden gebruikt, daar, waar men tijdens het luisteren naar de seinen of gesproken woorden de handen vrij moet hebben, of indien men voortdurend moet luisteren. Zij zijn in gebruik bij telefonisten en marconisten.

Hoofdveld, noemt men bij electrische werktuigen en toestellen dat magnetisch veld, hetwelk voor dat toestel of werktuig volgens zijn aard onontbeerlijk is. Van hulpvelden spreekt men daarentegen, als men te maken heeft met velden, die of de werking verbeteren, of de toestellen of werktuigen voor bijzondere doeleinden geschikt maken door hun eigenschappen te wijzigen. Zoo worden bijvoorbeeld hulpvelden gebezigd om de commutatie van gelijkstroommachines te verbeteren en om eenphase asynchrone motoren te doen aanloopen, waartoe bij het aanzetten een hulpwikkeling wordt ingeschakeld, die, nadat de motor zijn volle snelheid heeft bereikt, weer uitgeschakeld wordt.

Hoofdwacht is zoowel het gebouw waarin, als de wacht zelf, die er verblijf houdt, ter verzekering van orde en rust in het garnizoen. Bovendien bewaakt de wacht de garnizoensarresten en levert zij de noodige patrouilles en rondes.

Hoofdwikkeling respectievelijk *hoofdspoel* noemt men die wikkeling of spoel, die bij electrische toestellen of werktuigen het hoofdveld opwekt. Dient de wikkeling of spoel ter opwekking van een hulpveld, dan spreekt men van hulpontwikkeling respectievelijk hulpspoel (zie *Hoofdveld).*

Hoofdwortel noemt men in de plantkunde dien wortel, welke beschouwd kan worden als het benedenwaartsch vervolg van den stengel en die uit den kiemwortel van den zaadkorrel is ontstaan.

Hooff, *Johannes op den,* een Nederlandsch staatsman, den 5den Maart 1795 te Vianen geboren, studeerde te Utrecht in de rechten, trok in 1815 als vrijwilliger ten strijde, keerde in 1816 naar de academie terug en promoveerde aldaar in 1817. Hij vestigde zich te Amsterdam als advocaat en had er weldra een drukke practijk. Zijn geschrift: „Iets over de vaart op den Rijn" (1826) lokte van Duitsche zijde tegenschriften uit, waartegen hij opkwam in „Bedenkingen tegen het Duitsche werkje over de Rijnvaart en Rijnhandel, voornamelijk met betrekking tot het Koninkrijk der Nederlanden" (1828), dat ook in het Fransch werd vertaald. In 1829 werd hij afgevaardigd naar de Tweede Kamer, waar hij tot 1838 werkzaam bleef, daar zijn mandaat telkens door herkiezing vernieuwd werd. Toen tot de afscheiding van België besloten werd, wenschte hij die zoo spoedig mogelijk op wettige wijze geregeld te zien. Verder ijverde hij voor een zuinig beheer en voor de verbetering van de handelswetgeving en voor het belastingstelsel. In 1838 werd hij lid, in 1845 vice-president van den Hoogen Raad. Hij overleed den 21sten September 1855.

Hoofman, *Elizabeth,* een Nederlandsche dichteres, in 1664 te Haarlem geboren, trad in 1693 in het huwelijk met *Pieter Koolaart,* een rijk koopman, die echter weldra door verkwisting zijn gezin tot armoede bracht. Later verbeterde zijn positie, toen hij door *Karel I,* landgraaf van Hessen-Kassel, benoemd werd tot directeur van koophandel. *Elizabeth* volgde hem naar Kassel, doch na den dood van den vorst werd de jaarwedde van *Koolaart* op de helft verminderd en na het overlijden van dezen geheel ingetrokken, zoodat zij op ver gevorderden leeftijd nogmaals tot behoeftige omstandigheden verviel. Zij overleed te Kassel in Juli 1786. Haar nagelaten gedichten, waaronder zich ook Latijnsche bevinden, zijn door *W. Kops* in het licht gegeven.

Hooft, *Cornelis Pietersz.,* in 1547 te Amsterdam geboren, werd in 1582 schepen, in 1584 raad en in 1588 en later meermalen burgemeester. Hij ontried in 1583 de gezanten der Staten van Holland, aan *Willem I* de grafelijke waardigheid op te dragen, zoolang ook Zeeland hiertoe niet besloten had. Zijn kloekmoedigheid in het verijdelen der aanslagen van *Leycester* op Amsterdam had hem bijna het leven gekost; zijn naam stond op de lijst der 14 voorstanders der vrijheid, aan wie de graaf een smadelijken dood had toegedacht. Meermalen trachtte hij de vroedschap van Amsterdam tot verdraagzaamheid op het

Digitized by Google

stuk van godsdienst te bewegen, en van zijn vrijmoedigheid getuigt zijn gedrag in 1618, toen prins *Maurits* te Amsterdam verscheen, om de regeering buitentijds te veranderen. Toen geheel het stedelijk bestuur het stilzwijgen bewaarde, nam hij het woord en trachtte den Prins tot andere gedachten te brengen. Hij kreeg echter van dezen het bondig bescheid: „Bestevaer, het moet nu voor dezen tijd zoo wezen; de nood en de dienst van het land vereischen het". Wegens zijn afkeer van de leer der voorbeschikking, was hij nooit lidmaat geworden van de Hervormde gemeente. Hij overleed den 1sten Januari 1626.

Hooft, *Pieter Cornelisz.* (zie het portret bij *Nederlandsche letterkunde*), een zoon van den voorgaande, naast *Vondel* de grootste Nederlandsche dichter en tevens een uitnemend prozaschrijver en geschiedvorscher, werd den 16den Maart 1581 te Amsterdam geboren. Hij ontving een zorgvuldige klassieke opvoeding en voelde zich reeds vroeg tot de dichtkunst aangetrokken; reeds op 16-jarigen leeftijd maakte hij deel uit van de kamer „de Eglantier" en schreef het treurspel „Achilles en Polyxena". Van 1598 tot 1601 ondernam hij een reis door Frankrijk naar Italië, die niet weinig tot zijn vorming bijdroeg. Italië, vooral Venetië en Florence, maakte een diepen indruk op hem, en op zeer sierlijke wijze geeft hij hieraan uiting in een brief in verzen aan de Amsterdamsche kamer. Na zijn thuiskomst heeft vooral *Spieghel* invloed gehad zoowel op zijn persoonlijkheid als op zijn poëzie. In 1606—1607 voltooide hij zijn studiën te Leiden, onder leiding van *Scaliger, Franciscus Junius, Pijnacker* en anderen. In 1609 werd hij door *Maurits* benoemd tot drost van Muiden, baljuw van Gooiland en hoofdofficier van Weesp en een jaar later trad hij in het huwelijk met *Christina van Erp*, aan wie hij reeds eenige jaren zijn minneliederen wijdde. Als ambtswoning betrok hij het Muiderslot, doch 's winters verbleef hij doorgaans te Amsterdam, in zijn huis op de Keizersgracht. In zijn huwelijk troffen hem vele slagen: achtereenvolgens verloor hij vier kinderen en in 1624 ook zijn vrouw. Drie jaar later trad hij, na eerst naar de hand van *Suzanne van Baerle* gedongen te hebben, die echter aan den jongeren *Huygens* de voorkeur gaf, opnieuw in het huwelijk met *Leonora Hellemans*, weduwe *Bartelotti*. Meer nog dan vroeger werd nu het Muiderslot het middelpunt van een aantal van de fijnste geesten, die er, afzonderlijk of te zamen als gasten vertoefden; tot de geregelde bezoekers behoorden vooral *Tesselschade, Van Baerle, Reael, Brosterhuyzen* en *Van der Burgh*, daarnaast ook *Huygens, Swelinck, Francisca Duarte, Vossius* en voor diens overgang tot het katholicisme *Vondel*. *Hooft* overleed den 21sten Mei 1647 te 's-Gravenhage, waar hij zich heen begeven had voor de begrafenis van *Frederik Hendrik*.

Hooft's grootste beteekenis ligt in zijn lyrische, vooral erotische gedichten. In verfijning en rijkdom van taal en rhythme, in innigheid van uitdrukking wordt hij door geen ander overtroffen. Zijn behoefte aan schoonen vorm leidt hem wel eens tot gezochtheid en gemaniëreerdheid, ook zijn oorspronkelijkheid blijkt, bij bestudeering van zijn Latijnsche en Italiaansche voorbeelden, wel eens minder dan op het eerste gezicht, al blijft het schoone geluid ook bij een ontleende voorstelling zijn eigen. *Verwey* heeft *Hooft* tegenover *Vondel* zeer gelukkig aldus gekarakteriseerd: „Als een dichter grooter is naarmate de grootheid van zijn aandoening, maar meer kunstenaar naarmate de uitdrukkelijkheid van zijn uiting, — dan is — naast Vondel den grootsten dichter, — Hooft in Hollandsche verzen de grootste kunstenaar geweest". *Hooft*'s bloeitijd als lyrisch dichter valt in hoofdzaak vóór en in het begin van zijn eerste huwelijk. Van de meeste zijner gedichten bestaat ook een jongere bewerking, die echter in den regel geen verbeteringen geeft. Minder groot is *Hooft* als dramatisch dichter; zijn dialoog en zijn vers zijn ook hier in den regel voortreffelijk, maar in de karakteristiek van zijn personen en in de dramatische ontwikkeling schiet hij over het algemeen tekort. Het beste van zijn ernstige tooneelwerken is het herderspel „Granida", waarin uitnemende lyriek voorkomt en dat een levendige handeling heeft. Op historisch gebied bewegen zich „Geeraerdt van Velsen" (1612—1613) en „Baeto oft Oorsprong der Hollanderen" (1616—1617). Verreweg het hoogst echter staat als tooneelwerk het blijspel „Warenar", in 1616 of 1617 in negen dagen naar het voorbeeld van Plautus' „Aulularia" gedicht. Hier vinden wij wel zeer goede karakteristiek en toont de dichter zich ook meester in de komische dialoog en een volkomen beheerscher van de geestige, beeldrijke volkstaal van zijn tijd. Zijn werk is ongetwijfeld boven zijn voorbeeld komen te staan. Dezelfde deugden, schoon in mindere mate, bezit de omstreeks denzelfden tijd gedichte, maar voorzichtigheidshalve door *Hooft* niet uitgegeven „Schijnheiligh", gevolgd naar *Aretino*'s „Lo-Ipocrito". Zijdelings wordt in dit stuk het drijven van sommige Contra-Remonstrantsche predikanten gehekeld.

Als prozaschrijver kennen wij *Hooft* in de eerste plaats uit zijn historische werken. Ter oefening had hij zich eerst aan een vertaling van *Tacitus* gezet, die in 1623 begonnen, in 1635 nog niet geheel voltooid was. Inmiddels had „Het Leven van Henrik de Groote" het licht gezien (1626) en was hij begonnen met zijn hoofdwerk de „Nederlandsche Historien", waarvoor hij de stof reeds was begonnen te verzamelen, eer hij *Tacitus* ter hand nam. Zijn „Rampzaaligheden der Verheffinge van den Huize Medicis" verscheen eerst in 1649. Als historieschrijver beschikt *Hooft* over een rijken, statigen, kernachtigen en beeldrijken stijl, die zich echter niet altijd voldoende van die van zijn Latijnsche voorbeeld heeft losgemaakt. In zijn nieuwe woordvormingen, vooral in de vertaling van *Tacitus* talrijk, is hij vaak zeer gelukkig, maar soms laat hij zich door zijn purisme te ver voeren. Verder onderscheidt hij zich door de zorgvuldigheid, waarmede hij zijn stof verzamelt, zijn onafhankelijkheid en zijn voor zijn tijd bijzonder critisch oordeel. Uit sommige uitlatingen valt op te maken, dat de schrijver aan dit werk meer waarde hechtte dan aan zijn gedichten. Van zeer groot belang zijn ook *Hooft*'s brieven, die in grooten getale bewaard zijn. Niet alleen toont hij zich hier meester in den briefstijl in de meest verschil-

Digitized by Google

lende vormen, al staat zijn behoefte aan elegantie de spontane uiting van zijn gevoel wel eens in den weg, maar bovendien geven zij een uitstekenden blik op den persoon van den schrijver, op zijn fijne humaniteit, zijn evenwichtigheid, zijn trots, gepaard aan afkeer van praal. Ten opzichte van den godsdienst nam *Hooft* een zeer *onafhankelijke* positie in, hij was bij geen kerkgenootschap aangesloten en koos in den strijd tusschen Remonstranten en Contra-Remonstranten geen partij. Misschien was hij, in overeenstemming met zijn epicuristische levensbeschouwing, wat al te afkeerig van strijd en het geven van aanstoot, maar men krijgt nergens den indruk dat godsdienstige vraagstukken hem sterk hebben bezig gehouden.

De laatste uitgave van *Hooft*'s gedichten is die van *Stoett* (1900), die echter den jongeren tekst tot grondslag nam. Een zeer goede bloemlezing gaf *Verwey* (1893), „Granida", „Warenar" (herhaaldelijk) en „Schynheiligh" zijn afzonderlijk uitgegeven. Van de „Historien" bestaan alleen oude uitgaven, waarvan die van 1677 de fraaiste is, wel heeft men jongere bloemlezingen voor schoolgebruik. De brieven zijn, behalve in 1738, uitgegeven door *Van Vloten* (1855—1857, 4 dln.), een bloemlezing in het „Klassiek Letterk. Pantheon". *Hooft*'s leven is beschreven door *G. Brandt;* een moderne monografie over den mensch en den schrijver ontbreekt nog. Zie intusschen: *Busken Huet,* „Litt. Fantasieën" I en XVIII, *Breen,* „Hooft als schrijver der Nederlandsche Historiën" (1894), *Kalff,* „Hoofts Lyriek" („Gids" 1900, dl. I), *Koopmans,* „Hooft als allegorist" „Letterkundige Studiën" (1906).

Hooft, *Hendrik,* een Nederlandsch staatsman, den 23sten Juni 1716 te Amsterdam geboren, werd er in 1744 benoemd tot schepen en in 1769 en later bij herhaling tot burgemeester. Ook was hij lid van het College der Admiraliteit te Amsterdam, postmeester van het Hamburger kantoor, heemraad van de Beemster en hoogheemraad van den zeedijk beoosten Muiden. Na 1780 behoorde hij tot de hevigste tegenstanders van het Huis *van Oranje,* ondersteunde met kracht de eischen des volks en werd in alle vergaderingen van democraten en patriotten als „vader *Hooft*" met geestdrift begroet. Vooral ijverde hij voor zijn beginselen in den aanvang van 1787, doch moest reeds in hetzelfde jaar het staatstooneel en zelfs het land verlaten, daar ook Deventer en Groningen hem niet binnen hun muren wilden dulden. In kalmer dagen keerde hij echter terug, leefde ambteloos en rustig op zijn landhoeve Valkenheining bij Loenersloot en overleed aldaar den 30sten Augustus 1794. Zoowel de regeering van Dublin als die van St. Omer vereerden hem met het burgerrecht.

Hooft, *Daniël,* een Nederlandsch letterkundige, den 2den September 1753 te Amsterdam geboren, werd spoedig aldaar gekozen tot schepen en raad, doch ontving in 1787 zijn ontslag. Later aanvaardde hij de betrekking van ontvanger van 's Lands middelen. Hij overleed den 30sten November 1828. Zijn voorlezingen: „Over de gaaf van navolging bij Poot", „Over het lenigen der zielesmarten enz.", „Over den stijl van den ridder P. Cornelisz. Hooft", „Een troostzang, gerigt aan den heer staatsminister mr. W. F. Roëll enz.", „Over de Nederduitsche synonymen", „Over de geschiedenis van het Athenaeum te Amsterdam", „Levensschets van mr. Hiëronymus van Beverningh" en „Over eenige trekken van overeenkomst en verschil tusschen de dicht- en schilderkunst" zijn opgenomen in de „Werken" van het Instituut. Ook werkte hij mede aan het „Uitlegkundig Woordenboek op Hooft", vervaardigde een uitmuntend register op de 3 deelen der „Nederduitsche Brieven van Christiaan Huygheus" en bezorgde een „Bloemlezing der gedichten van H. Ks. Poot" (2 dln., 1823).

Hooft, *Willem Dirckszoon,* een Nederlandsch tooneeldichter, waarschijnlijk tusschen den 26sten Augustus en den 5den December 1594 te Amsterdam geboren, een welgesteld glazenmaker en glasgraveur, maakte reeds vroeg deel uit van de kamer „In Liefde Bloeyende", behoorde in 1635 tot haar hoofden en was van 1637 tot 1647 hoofd van den Amsterdamschen schouwburg. *Hooft* werd den 23sten Mei 1658 in de Nieuwe Kerk te Amsterdam begraven. Hij schreef de kluchten „Jan Saly" (1622), „Door-trapte Melis de Metselaer" (1623), „Andrea de Pierre, Peerdekooper" (1628), „Stijve Piet" (1628) en „De Hedendaegsche Verlooren Soon" (1630). Deze kluchten zijn, als de meeste van zijn tijdgenooten, onbelangrijk van inhoud, maar schilderachtig van taal. Een viertal gedichten van hem, geteekend „Een Hooft Alleen" zijn opgenomen in het liedboek „Venus Minnegijfjes" (1622) en ongeteekende moeten voorkomen in „Der Minnaers Harten Jacht" (1627).

Hooft, *Willem 't,* een Nederlandsch vlootvoogd, nam na het sluiten van den vrede van Utrecht dienst bij den koning van Portugal en onderscheidde zich door de verovering van een Algerijnsch roofschip na een bloedig gevecht. Later in dienst der Staten teruggekeerd, behoorde hij tot het eskader van vice-admiraal *Van Sommelsdijk,* dat zich in 1729 met het Engelsche vereenigde. Als bevelhebber van het schip „Twickelo" van 52 stukken werd hij naar Algiers gezonden. In 1744 werd hij benoemd tot vice-admiraal, in 1750 tot luitenant-admiraal van de Maas. Hij overleed in 1752.

Hooft, François Xavier Richard 't, een Nederlandsch vlootvoogd, den 23sten October 1799 te Dordrecht geboren, trad in 1814 als stuurmansleerling in dienst bij de Nederlandsche Marine, en onderscheidde zich bij een landing op het eiland Saparoea of Honimoa zoozeer, dat hij niet alleen den rang van adelborst 1ste klasse, maar ook ruim 20 jaren later de Militaire Willemsorde ontving. In 1819 keerde hij met „De Evertsen" terug, doch het schip werd als lek en onbruikbaar verlaten en in brand gestoken bij het eiland Diégo Garcia, waarna een Amerikaansch vaartuig hem naar Isle de France en een Engelsch koopvaardijschip vervolgens naar Nederland overbracht. In 1830 werd hij adjudant van vice-admiraal *Gobius* en in 1833 luitenant 1ste klasse. Hij maakte een reis naar de Oostzee, daarna onderscheiden tochten naar Oost-Indië en de Middellandsche Zee en werd in 1841 commandant van de brik „Arend" in Oost-Indië. Als zoodanig tuchtigde hij de inwoners van Koetei op

Digitized by Google

de oostkust van Borneo en betengelde er den zeeroof. In 1845 werd hij kapitein-commandant en keerde in 1846 naar het vaderland terug. Hier werd hij in 1849 benoemd tot adjudant des konings in buitengewonen dienst en tot commandant van „De Sumatra". Daarmede deed hij eenige tochten in den Atlantischen Oceaan, werd in 1851 bevorderd tot kapitein, en ging toen naar de Middellandsche Zee. In 1854 vertrok hij met het fregat „De Ruyter" naar Oost-Indië en bij zijn terugkeer in 1856 werd hij tot schout-bij-nacht bevorderd. Hij was in onderscheiden belangrijke gouvernementscommissiën werkzaam, werd in 1859 vice-admiraal en voerde bevel over het oefeningseskader. Daarna vestigde hij zich in Dordrecht en overleed aldaar op den 16den Maart 1860.

Hooft, *Corver.* Zie *Corver.*

Hoog, *Johannes Leonardus de,* een Nederlandsch schrijver, den 15den October 1797 te Werth (bij Bocholt in Westfalen) geboren, werd ambtenaar bij 's Rijks marine te Amsterdam en overleed aldaar den 17den October 1847. Hij schreef: „De zonen van Johan van Oldenbarneveldt" (treurspel, 1827), „Jean de la Valette Parisot of de belegering van Malta" (tooneelspel, opgevoerd in 1838), „Agis" (treurspel in 5 bedrijven, 1838), „De mishandel-omnibus" (1839), „De staatkundige omnibus" (1839), „De strijd der kappers" (1839), „Herman de Ruyter te Loevestein" (treurspel), „De ambtenaar" (blijspel), „Wat doen niet liefde en geld" (1840), „De goede oom" (blijspel, 1840), „Het huwelijk door de Courant" (1841), „De familie Pepernoot" (1842), „Tomasvaar tooneelspeler" (1844), „De witte en roode roos" (1845), „Hannibal" en „De samenzwering der Pazzis". Verder schreef hij vele cantates (met muziek van *A. Berlijn*) en onderscheiden dichtstukken.

Hoogaltaar. Zie *Altaar.*

Hoog-Azië is de vroeger gebruikelijke naam voor het hoogland ten N. van Voor-Indië, dat begrensd wordt door den Himalaja, Karakorum en Kwen Lun en thans als zuidelijk deel van het Achter-Aziatische hoogland wordt aangeduid.

Hoogdruk. Zie *Reliëfdruk.*

Hoogduitsch. Zie *Duitsche taal en letterkunde.*

Hooge-en-Lage-Zwaluwe, gewoonlijk *Zwaluwe* genoemd, is een gemeente in de provincie Noord-Brabant 3363 H.A. groot, met (1915) 4826 inwoners. Zij wordt omringd door de Noord-Brabantsche gemeenten Made c.a., Oosterhout, Terheiden en Zevenbergen en de Zuid-Hollandsche gemeenten Strijen en Dubbeldam. Tot deze gemeente, die een deel van het Hollandsch diep en den Biesbosch omvat, behooren de dorpen Hooge- en Lage-Zwaluwe, een deel van het dorp Moerdijk en eenige buurten. De kleibodem wordt voor landbouw en veeteelt gebruikt. In de gemeente treft men het station Zwaluwe aan, een vereenigingspunt van de spoorlijnen van den Moerdijk, Dordrecht, Breda, 's-Hertogenbosch en Rosendaal. Het station werd voor de eerste drie lijnen den 1sten November 1872 geopend, voor de lijn naar Rosendaal den 1sten Mei 1876.

Hoogepriester was in den Israëlietischen godsdienst- en burgerstaat het hoofd der priesters. Als eerste geldt *Aäron,* en zijn ambt bleef erfelijk in zijn geslacht, totdat in de dagen der Romeinsche overheersching de vorst van het volk zich aanmatigde, om een hoogepriester naar welgevallen te benoemen en af te zetten, zoodat de oorspronkelijke instelling geheel en al verloren ging. De hoogepriesterlijke wijding bestond in een zalving met welriekende olie en in een plechtige bekleeding met het hoogepriesterlijk gewaad, bestaande in een hemelsblauwen mantel zonder mouwen, waarvan de benedenzoom met driekleurige granaatappels en gouden schellen was bezet, in den Ephod of de borstlap met 12 edelgesteenten, en de Urim en Thummim, een soort van orakel, en eindelijk in het hoofddeksel met een gouden plaat, waarop geschreven stond: „Aan Jahwe geheiligd".

Bovenal rustte op hem de verplichting om eenmaal 's jaars, op den Grooten Verzoendag, in te gaan in het Heilige der Heiligen van den tempel te Jeruzalem, ten einde de verzoening te bewerken voor het geheele volk. Ook moest hij aan hen, die met vragen tot hem kwamen, in den naam van Jahwe antwoord geven en het opperste toezicht houden op alle zaken van godsdienst. Bij ontstentenis van een wereldlijk hoofd was meermalen het hoogste gezag in de handen des hoogepriesters. Voor de Israëlieten was hij steeds de tusschenpersoon tusschen den onzichtbaren Opperkoning en het volk. De laatste hoogepriester was *Phannias.* Bij de verwoesting van den tempel en de vernieting van den Israëlietischen staat verviel ook de hoogepriesterlijke waardigheid.

Hooge Raad. De Hooge Raad is het hoogste rechtscollege in ons vaderland, welks hoofdtaak is de rechtspraak in *cassatie* (zie aldaar). Hij bestaat uit een president, een vice-president, 12 à 14 raadsheeren, een procureur-generaal, drie advocaten-generaal, één griffier en twee substituutgriffiers. De leden worden door den Koning benoemd uit een voordracht van drie personen door de Tweede Kamer opgemaakt. Regel is, dat no. 1 der voordracht benoemd wordt, zoodat feitelijk de Tweede Kamer dé benoeming in handen heeft. Dit wordt door velen bedenkelijk geacht, omdat daardoor soms te veel op politieke richting wordt gelet. Van den anderen kant meent men, dat de samenstelling van den Hoogen Raad, die o. a. over ambtsmisdrijven van ministers oordeelt, niet uitsluitend afhankelijk moet zijn van den Koning en de ministers. De Grondwet draagt nl. aan den Hoogen Raad, behalve de rechtspraak in cassatie, de beslissing op van ambtsmisdrijven, door de leden der Staten-Generaal, de hoofden der ministerieele departementen, de gouverneurs-generaal en de hooge ambtenaren, onder anderen naam met gelijke macht bekleed in de koloniën of bezittingen, de leden van den Raad van State en de Commissarissen der Koningin in de provinciën in die betrekkingen gepleegd. Deze gevallen komen zelden voor evenals de andere gevallen, waarin aan den Hoogen Raad rechtspraak in eersten aanleg is opgedragen.

Reeds *Filips de Goede van Bourgondië* richtte in 1455 een Hoogen Raad op, Groote of Geheime Raad geheeten (zie *Groote Raad).*

Digitized by Google

Toen de noordelijke provinciën zich aan Spanjes opperheerschappij onttrokken, richtte *Willem van Oranje* in 1582 een Hoogen Raad op uitsluitend voor de arresten van het Hof van Holland en Zeeland, als Hof van Appèl dienende. Die Hooge Raad van Holland, Zeeland en West Friesland, door *Bilderdijk* een oude mannenhuis genaamd, destijds zeker niet meer in zijn hoogsten bloei, heeft met eere gedurende tweehonderd jaar bestaan en telde onder zijn leden mannen als *Bynkershoek, Van der Does, Francken, Hoogerbeets, Van den Honert, Hugo de Groot* als fiscaal werkzaam enz. De Staatsregeling van 1798 bepaalde, dat er in de Bataafsche Republiek voor zeer bijzondere gevallen een Nationaal Gerechtshof zou zijn, welks leden uit de Departementale Hoven bij loting zouden worden aangewezen. Speciaal staatsmisdaden zouden door dit gerechtshof worden berecht. De staatsregeling van 1801 bepaalde, dat dit Nationaal Gerechtshof tevens zou zijn Hof van Appèl en Cassatie en een blijvend karakter zou dragen.

Onze aanhechting aan Frankrijk maakte het Hof van Cassatie te Parijs tot hoogsten rechter ook voor ons land. Bij de vestiging onzer onafhankelijkheid bepaalden de Grondwetten van 1814 en 1815, dat er voor het geheele Rijk zou bestaan een opperste gerechtshof onder den naam van Hoogen Raad der Nederlanden. Eerst in 1838 echter werd tegelijk met de invoering der nieuwe wetgeving die Hooge Raad ingesteld. Van 1813 tot 1848 was het Hooggerechtshof te 's-Gravenhage het hoogste rechterlijk college.

Hooge Raad van adel werd door koning *Willem I* opgericht. De werkkring van dit lichaam is sedert 1853 beperkt tot het geven van advies over zaken, den adel betreffende (K. B. 17 Sept. 1853, no. 44).

Hooge Raad van Holland was een rechtscollege, dat na het uitbreken van den Tachtigjarigen Oorlog ontstond, daar men thans in Holland niet meer in hooger beroep wilde gaan bij den Hoogen, Grooten, of Geheimen Raad te Mechelen, als zijnde gevestigd in een Spaansch-gezinde stad. Na verschillende pogingen om zulk een hoogsten Raad van Beroep voor verschillende gewesten samen op te richten, werd in 1582 door Prins *Willem*, met goedvinden der Staten van Holland, een „Hooge Raad in Holland" ingesteld, aan wiens uitspraak zich in 1587 ook de provincie Zeeland onderwierp. Hij bestond uit een president en 9 raadsleden — 6 wegens Holland en 3 wegens Zeeland — en had kennis te nemen van alle zaken, die bij appèl van de vonnissen van het Hof daarvoor gebracht werden, voorts in eerste instantie van eenige zaken bij de oprichting bepaald. Evenals het Hof van Holland trad de Hooge Raad echter niet alleen als rechterlijk, maar in zaken, welke voor dien Raad gebracht waren, somtijds ook als administratief lichaam op door het gelasten van een of andere regeling voor het vervolg.

Hooger beroep of *appèl* in meer uitgebreiden zin noemt men ieder beklag over de beslissing van een zaak of van een geschil, waarbij men een ander persoon, in wiens oordeel men meer vertrouwen stelt, oproept om het geschil nogmaals te onderzoeken en de eerstgegevene beslissing te verbeteren. In dezen zin spreekt bijvoorbeeld een schrijver, die zich niet vereenigen kan met het oordeel, door een recensent over zijn werk uitgesproken, van hooger beroep aan te teekenen of te appelleeren op het publiek.

In engeren rechtskundigen zin is hooger beroep of appèl de toevlucht tot een hooger rechtscollege, om verbetering te verkrijgen van een beslissing, gewezen door een lager rechtscollege of door een lageren rechter. Het doel is om de beslissing van dat lager college of van dien lageren rechter te doen vernietigen of wijzigen, omdat hij, die in beroep komt of appelleert, beweert, dat zij rechtskundig of feitelijk onjuist is. Het hooger beroep is een *klacht over de onjuistheid van de beslissing.*

De tegenwoordige wetgevingen, ook de Nederlandsche, onderscheiden twee soorten van rechterlijke beslissingen of vonnissen, namelijk: 1e. vonnissen, die *in eersten aanleg* of *eerste ressort*, dat is, door den rechter, die bevoegd is om het eerst van de zaak kennis te nemen, ook tegelijk in het *hoogste ressort* gewezen zijn; en 2e. vonnissen, die, in het eerste ressort gewezen, het niet tevens in het hoogste ressort zijn. Deze laatste alleen zijn vatbaar voor appèl. Zal er dus sprake kunnen zijn van hooger beroep, dan dienen er ook meerdere ressorten of meerdere instanties te zijn, dat is, er moeten zijn een lagere en één of meer hoogere rechters of rechterlijke colleges. Een vonnis wordt dus in het eerste en laatste ressort geveld door den rechter, als de wet niet toelaat, dat partijen van zijn beslissing verbetering vragen bij een hoogeren rechter. Dit vonnis is dan evenmin vatbaar voor hooger beroep, als dat van een hoogeren rechter, die vonnis geveld heeft in een zaak, waarin te voren reeds door een lageren rechter uitspraak was gegeven. Dit beteekent nu nog niet, dat die laatste uitspraak onomstootelijk vaststaat: de dwaling in de feiten of in het recht, die er ingeslopen is, kan nog wel aanleiding geven tot het inroepen van een ander, soms een buitengewoon rechtsmiddel, bijv. naar de tegenwoordige Nederlandsche wet: 1e. *verzet*, mogelijk tegen een vonnis, waarbij de in rechten geroepene partij is veroordeeld zonder gehoord te zijn (bij verstek), omdat zij niet kon of wilde verschijnen; 2e. *revisie* (zie aldaar); 3e. *verzet door derden*, een rechtsmiddel, dat aan derden, niet in het proces als partij geweest zijnde personen, gegeven wordt om zich te verzetten tegen een vonnis, hetwelk hun rechten benadeelt; 4e. *request civiel* (zie *Request*); en 5e. *cassatie* (zie aldaar).

Het appèl kan verder alleen gebruikt worden tegen vonnissen, die nog geen *kracht van gewijsde zaak* verkregen hebben; de partij, die appelleeren wil, moet niet door woord, geschrift of daad getoond hebben, dat zij er in berust, en de termijn om in hooger beroep te komen, moet nog niet verstreken zijn.

Appèl vindt zijn toepassing zoowel in burgerlijke, als in strafzaken.

Onder *burgerlijke* zaken (in engeren zin) vallen volgens de wet: 1e. de geschillen, die er onder de burgers ontstaan kunnen betrekkelijk rechten, welke voortvloeien uit het familiewezen en het huwelijk; 2e. de geschillen over den eigen-

Digitized by Google

dom en de daarmede in betrekking staande of daaruit voortvloeiende rechten; 3e. de geschillen omtrent rechten en verplichtingen der burgers, die voortspruiten uit de tusschen hen bestaande verbintenissen. — *Handelszaken* betreffen meer bijzonder de rechten en verplichtingen, die in den handel hun oorsprong vinden of door de wet tot het handelsrecht zijn gebracht.

In *strafzaken* treedt de *Staat* door middel van het Openbaar Ministerie op, om straf te eischen ter zake van een feit, dat door de wet tot misdrijf of tot overtreding wordt gestempeld.

Burgerlijke en handelszaken komen in eerste ressort òf voor het Kantongerecht òf voor de Arrondissements-Rechtbank. Voor het Kantongerecht komen in hoofdzaak alleen die, waarbij betaling van 200 gld. of een lager bedrag wordt gevorderd; de andere komen voor de Arrondissements-Rechtbank. Van de vonnissen van het Kantongerecht is hooger beroep op de Arrondissements-Rechtbank, behalve van die, waarbij de vordering niet meer beloopt dan 50 gld. Van de vonnissen, door de Arrondissements-Rechtbank in eerste ressort gewezen, is hooger beroep op het Gerechtshof, behalve in de gevallen, waarin de wet dat beroep uitsluit (bijv. bij vorderingen, de waarde van 400 gld. niet te boven gaande).

Ook strafzaken komen in eersten aanleg of eerste ressort òf voor het Kantongerecht òf voor de Arrondissements-Rechtbank. Voor het Kantongerecht komen de meeste *overtredingen* (d. z. in het algemeen de lichtere feiten); voor de Arrondissements-Rechtbank de *misdrijven* (zwaardere). Ook hier kan men van de vonnissen van het Kantongerecht hooger beroep aanteekenen bij de Arrondissements-Rechtbank; van vonnissen der Arrondissements-Rechtbank, in eerste ressort gewezen, op het Gerechtshof. In enkele gevallen is hooger beroep uitgesloten, bijv. wanneer de Kantonrechter gevonnist heeft over een strafbaar feit, waartegen geen andere straf is bedreigd dan geldboete van hoogstens 25 gld. Van een uitspraak door den rechter in appèl gegeven, kan men niet opnieuw bij een hoogeren rechter in beroep komen. Er is slechts éénmaal hooger beroep.

Men onderscheidt in de tegenwoordige wetgevingen *principaal* en *incidenteel* appèl. Het *principaal appèl* is dat, hetwelk ingesteld wordt door hem, die het eerst op wettige wijze zijn verlangen te kennen geeft, om zijn grieven tegen des eersten rechters uitspraak hersteld te zien, gewoonlijk de partij, die naar haar inzien het meest bij het vonnis in het ongelijk is gesteld. *Incidenteel appèl* wordt opgeworpen door de tegenpartij, de voor den hoogeren rechter geroepene, die ook van haar kant bezwaren tegen het geheel of een deel van de uitspraak mag inbrengen en beproeven of wijziging daarvan in gunstigen zin voor haar mogelijk is.

Die het eerst appelleert, heet appèllant: zijn tegenpartij is de geïntimeerde; van dezen kan dus het incidenteel appèl uitgaan.

Vroeger noemde men dit laatste appèl in de practijk *appèl a minima*.

De naam van *geïntimeerde*, den gedaagde in hooger beroep, komt van het Latijnsche woord intimare, dat is verklaren, aankondigen, omdat het hooger beroep hem verklaard, aangekondigd is.

In het strafproces staan het *Openbaar Ministerie* en de beklaagde tegenover elkaar als partij. Het Openbaar Ministerie en de beklaagde kunnen beiden in hooger beroep komen.

Het doel van het hooger beroep is, zooals boven gezegd werd, om verbetering te verkrijgen in het vonnis van den eersten rechter. Maar dat beteekent niet, dat men er zich in appèl uitsluitend toe moet bepalen, om de gebreken aan te wijzen, die naar het inzicht van den appèllant dat vonnis aankleven. De appellant mag niet slechts de onjuiste voorstelling der feiten of het onrechtskundige van de redeneering aan het licht brengen, maar ook nieuwe feiten en nieuwe rechtsmiddelen aanvoeren, om zijn goed recht te staven; hij kan nieuwe bewijsmiddelen aanbieden en andere gronden gebruiken en aldus zijn eigen feiten in de instructie der zaak in eerste instantie herstellen.

Het is hem evenwel niet geoorloofd, om in hooger beroep zijn eisch te veranderen of een nieuwen eisch te doen, behalve, wat het laatste betreft, in de gevallen, door de wet opgenoemd, waarin sprake is van gevolgen, die ten tijde van het instellen van den oorspronkelijken eisch niet voorzien konden worden.

Het hooger beroep heeft een tweeledige kracht: een *devolutieve of overbrengende* en een *suspensieve of schorsende kracht*. Door de eerste draagt het de kennisneming der zaak in geschil, bij het eerste vonnis beslist, aan den hoogeren rechter op. Is het hooger beroep ontvankelijk en in behoorlijken vorm aangebracht, dan wordt het betwiste vonnis onderzocht en òf bekrachtigd, zoo de tweede rechter zich er mede vereenigt, òf te niet gedaan en de zaak opnieuw beslist.

Door de schorsende kracht van het appèl wordt de partij, aan welke in eersten aanleg de vordering is toegewezen, verhinderd het vonnis *ten uitvoer te leggen*, buiten de gevallen, waarin een *tenuitvoerlegging bij voorraad* is toegestaan. De beslissing van den hoogeren rechter moet afgewacht worden, omdat door dezen het vonnis zou kunnen worden vernietigd, en pas na herhaalde zegeviering mag de tenuitvoerlegging begonnen of vervolgd worden.

Het stellen van verschillende instanties dagteekent eerst van het latere Romeinsche recht, en sinds dien tijd ontstond het onderscheid tusschen *judicum* en *res judicata: vonnis* en *gewijsde zaak*.

In den beginne was het geoorloofd op de terechtzitting zelf, waarin het vonnis was gewezen, *a facie judicis*, in 't aangezicht van den rechter, te appelleeren: bij gebreke daarvan moest men binnen twee of drie dagen na de uitspraak hooger beroep aanteekenen. *Justianus* verlengde den termijn tot tien dagen, nadat men van het vonnis kennis had bekomen, opdat men tijd mocht hebben, de eerst opwellende hartstochten tot bedaren te brengen.

Met hetzelfde doel is bij ons recht in burgerlijke zaken het hooger beroep van een vonnis binnen acht dagen na de uitspraak in het algemeen verboden. In het oude Fransche recht waren de termijnen van appèl zeer lang gesteld, doch bij de invoering van den Code de procédure

Digitized by Google

civile zijn zij teruggebracht tot drie maanden. Onze wet stelt denzelfden termijn vast, te rekenen van den dag der uitspraak van het vonnis. In strafzaken is de termijn van appèl 14 dagen na de uitspraak van het vonnis. Naar het Romeinsche-, Oud-Hollandsche- en Fransche recht werd de appellant, wiens beroep werd afgewezen, in een geldboete veroordeeld, als 't ware om hem te straffen voor zijn vermetel aanvallen van een rechterlijke uitspraak en het oponthoud, dat hij zijn tegenpartij in de verkrijging van haar goed recht deed ondervinden. De tegenwoordige Nederlandsche wet kent die boete niet meer.

In het *Oud Germaansch recht* was het hooger beroep ook onbekend. De *volksgerechten* vonnisten terstond in hoogste ressort; een beroep op het zoogenaamde *Godsgerecht* was niet zoozeer de openbaring van een grieve tegen het gevelde vonnis, als wel een aanklacht tegen de rechtsprekenden zelf: in een eerlijk vuistgevecht werd de hulp der Godheid van weerszijden ingeroepen; door tusschenkomst van deze zou uitgemaakt worden, dat de eerlijkheid van hem, die als overwinnaar uit den strijd trok, boven allen twijfel verheven stond.

Na verloop van tijden pas ontmoet men rechtsmiddelen, waardoor herziening kon verkregen worden van een vonnis, dat door de in het ongelijk gestelde partij gescholden werd; nog was het geen eigenlijk appèl. Tegen het einde der 15de eeuw werd formeel hooger beroep in de Duitsche landen ingevoerd.

Hoogere burgerschool is een onderwijsinstelling, waaraan middelbaar onderwijs (zie aldaar) wordt gegeven. De hoogere burgerscholen worden onderscheiden in openbare en bijzondere en naar de leerstof in driejarige en vijfjarige. Aan de laatste is, wat de jongens hooger burgerscholen betreft, een eindexamen verbonden. Het toezicht is opgedragen aan 2 inspecteurs, terwijl voor iedere school een plaatselijke Commissie van Toezicht bestaat. Volgens de wet op het Middelbaar Onderwijs moeten er althans 15 rijks-hoogere burgerscholen bestaan, waarvan tenminste 5 met vijfjarigen cursus. Aan scholen, door provincie, gemeente of bijzondere personen opgericht, kan een rijkssubsidie worden toegekend. Volgens het jongste regeeringsverslag bestonden er in 1914: 91 hoogere burgerscholen en wel 27 rijks-, 49 gemeentelijke- en 15 bijzondere scholen. Van deze scholen hadden 19 (6 rijks- en 13 gemeentelijke) een driejarigen, de overige een vijfjarigen cursus. Het aantal leerlingen op de rijksscholen bedroeg 3526, op de overige 10267, totaal 13793. Het aantal mannelijke leerlingen was 11 247, dat der vrouwelijke 2546. Het eindexamen werd in 1913 afgelegd door 1372 leerlingen, waarvan 1179 het diploma verwierven. Het aantal meisjes-hoogere burgerscholen bedroeg 17, waarvan 11 gemeentelijke en 6 bijzondere. Samen telden zij op 1 Januari 1914: 1970 leerlingen.

De hoogere burgerscholen zijn ontstaan krachtens de Wet op het Middelbaar Onderwijs van 2 Mei 1863, met wijzigingen in latere jaren; het Reglement der Rijkshoogere burgerscholen is vastgesteld bij Koninklijk Besluit van 30 Augustus 1864, later herhaaldelijk gewijzigd. In September 1916 werd voor alle rijksscholen een Normaalprogramma ingevoerd, waarbij de omvang der leerstof en de verdeeling daarvan over de verschillende klassen nauwkeurig werd omschreven. Voor de overige scholen kan het programma van het onderwijs naar omstandigheden worden gewijzigd, ingekrompen of uitgebreid.

Hoogerhuis is de naam, die men dikwijls in het algemeen geeft aan de Eerste Kamer der Volksvertegenwoordiging in landen, waar een twee-kamer-stelsel bestaat, onverschillig welke naam deze instelling in werkelijkheid draagt. Een samenvattend overzicht over deze instellingen, haar samenstelling en haar grondslag leverde in 1886 mr. *J. Paulus* in zijn academisch proefschrift: „De Hoogerhuizen in Europa en Amerika". Meer in het bijzonder verstaat men daaronder het Engelsche *House of lords* (zie *House of commons*).

Hooger Onderwijs. Zie *Onderwijs* en *Universiteit.*

Hoogeschool. Zie *Universiteiten.*

Hooge Tatra. Zie *Karpaten.*

Hooge Tauern. Zie *Alpen.*

Hooge Temperaturen. Zie *Temperatuur.*

Hoogeveen, een gemeente in de provincie Drente, 6211 H.A. groot, met (1915) 13 029 inwoners, wordt ingesloten door de Drentsche gemeenten Zuidwolde, Ruinen, Beilen, Westerbork, Dalen en Koevorden, en door de Overijselsche gemeenten Gramsbergen en Ambt-Hardenberg. De gemeente bevat het vlek Hoogeveen, de kolonie Hollandsche-Veld (zie aldaar) en eenige buurten. Vroeger bestond de bodem grootendeels uit zand en hoogveen en eenige plassen. Het grootste deel van het hoogveen is afgegraven en daarmee zijn ook de plassen verdwenen. Het plan tot afgraving werd in 1625 door *Roelof,* baron *van Echten tot Echten* gevormd, die met dit doel een maatschappij oprichtte, die de ontginning met kracht ter hand nam. Hoofdbronnen van bestaan zijn landbouw, turfbereiding, scheepvaart, handel, veeteelt, zuivelbereiding, bijenteelt en nijverheid.

De kolonie Hoogeveen, aan de spoorlijn van Meppel naar Groningen en aan de Hoogeveensche Vaart gelegen, heeft twee Hervormde en een Gereformeerde kerk. Een stoomtram loopt naar Nieuw-Amsterdam en naar Ter-Apel. De bevolking leeft van scheepvaart, veehandel, nijverheid en bloemkweekerijen.

Hoogeveensche Vaart is een veenkanaal in de provincie Drente (zie de kaart), dat van Meppel over Hoogeveen naar het Barger Oosterveen loopt. Het is 55,8 km. lang, door schutsluizen in 9 panden verdeeld, 12—13 m. breed en 1,6 m. diep. Het wordt gevoed uit de venen en door enkele kleine waterleidingen. Het oudste gedeelte van het kanaal, van het dorpje Echten tot Meppel, is een vergraven riviertje, het Oude Diep of Echtinger Diep, en kwam reeds in 1627 tot stand, terwijl het in 1691 tot de venen werd doorgetrokken. In de jaren 1850—1852 werd het kanaal verbeterd en verlengd tot in de venen onder Emmen, tevens een zijkanaal naar Koevorden gegraven en een waterleiding naar Beilen tot voeding van de Drentsche Hoofdvaart; in 1880 werd concessie verleend tot verlenging

Digitized by Google

der Hoogeveensche Vaart tot aan de Duitsche grens.

Hoogewerff, *S.,* een Nederlandsch scheikundige, den 29sten Augustus 1847 te Rotterdam geboren, was van 1869 tot 1885 leeraar aan de hoogere burgerschool aldaar, en werd in laatstgenoemd jaar benoemd tot hoogleeraar in de scheikunde aan de Polytechnische school te Delft, voornamelijk voor organische scheikunde. Hij nam een belangrijk aandeel in de leiding van het scheikundig laboratorium dier instelling. In 1907 trad hij vóór het bij de wet gestelde tijdstip af, ten einde in een in zijn woning gebouwd privaatlaboratorium zijn onderzoekingen voort te zetten. Sedert 1882 is hij mederedacteur van het „Recueil des travaux chimiques des Pays-Bas et de la Belgique". Hierin verschenen ook de meeste zijner verhandelingen, die bijna alle de vrucht zijn van den gemeenschappelijken arbeid met zijn vriend dr. *W. A. van Dorp,* die in zijn eigen laboratorium te Amsterdam werkzaam is. Ook verschenen bijdragen van hem in de „Verslagen der Koninklijke Akademie van wetenschappen", „Liebig's Annalen", het „Maandblad voor natuurwetenschappen" enz.

Hoogezand, een gemeente in de provincie Groningen, 5770 H.A. groot, met (1915) 10 986 inwoners, wordt ingesloten door de Groningsche gemeenten Haren, Noorddijk, Slochteren, Sappemeer, Muntendam, Veendam en Wildervank, en de Drentsche gemeenten Anloo en Zuidlaren. Na haar vereeniging met Windeweer bevat zij de dorpen Hoogezand, Windeweer, Westerbroek en Kropswolde, benevens eenige buurten en gehuchten. Tot de gemeente behoort een deel van het Zuidlaardermeer en het Foxholstermeer. De bodem bestaat in het oosten uit afgegraven hoogveen, in het zuidwesten uit diluviaalzand en in het noordwesten uit laagveen. De inwoners leven van landbouw, veeteelt, handel en nijverheid, zooals scheepstimmerwerven, zeilmakerijen, een ijzergieterij, stoomwerktuigfabrieken, brandspuitfabrieken, kalk- en cichoreibranderijen, touwslagerijen, houtzaag-, koren- en oliemolens, een stroopapierfabriek, een gasfabriek enz.

Het vlek Hoogezand, aan het Winschoterdiep gelegen, is in 1657 toen men met de ontginning van het veen begon, ontstaan. De plaats is op de beide oevers van het Winschoterdiep gebouwd. Zij bezit met Sappemeer een gemeenschappelijk station voor de lijn Winschoten—Groningen. Er is veel nijverheid en een levendig verkeer.

Hooge-Zwaluwe is een dorp in de Noord-Brabantsche gemeente Hooge-en-Lage-Zwaluwe. De plaats, die herhaaldelijk van overstroomingen te lijden had, bezit een Hervormde een Roomsch-Katholieke kerk. Es is een station van de lijn 's-Hertogenbosch—Lage-Zwaluwe.

Hoogfrequente stroomen zijn electrische wisselstroomen, die in de tijdseenheid een zeer groot aantal malen van richting veranderen. De draadlooze telegrafie maakt bijvoorbeeld van dergelijke hoogfrequente stroomen gebruik. De normale frequentie gaat van 25 tot 60 dubbele, perioden genaamd, of 50 tot 120 enkele wisselingen per seconde. Voor lichtnetten worden hier te lande bijna uitsluitend 50 perioden toegepast (zie *Frequentiemeter).*

Hooghe, *Romeyn de,* een Nederlandsch graveur en schilder, in 1645 of 1646 te Amsterdam geboren en den 15den Juni 1708 te Haarlem overleden. Schilderwerk van hem ziet men in het stadhuis te Enkhuizen. Hij heeft veel koperprenten gemaakt, die stadsgezichten, portretten en geschiedkundige gebeurtenissen voorstellen.

Hoogheemraad. Zie *Heemraad.*

Hoogland is de naam, waarmede men, in tegenstelling met *laagland,* de hooger gelegen deelen der aardoppervlakte aanduidt. Een nauwkeurige grens valt niet aan te geven tusschen beide. Het hoogland kan weer in drieërlei vorm optreden: als hoogvlakte, bergland en terrasland.

Hoogland, een gemeente in de provincie Utrecht, 4127 H.A. groot met (1915) 2735 inwoners, ligt tusschen de Utrechtsche gemeenten Bunschoten, Baarn, Soest en Amersfoort en de Geldersche gemeenten Hoevelaken en Nijkerk. In 1857 is de gemeente Duits met haar vereenigd. Zij bestaat nu uit de dorpen De Ham en Langenoord en eenige buurten en gehuchten. In het W. wordt de streek door de Eem bespoeld. De bodem bestaat grootendeels uit diluviaal zand, in het N. treft men laagveen aan. Landbouw en veeteelt zijn de hoofdbronnen van bestaan.

Hooglede, een dorp in de Belgische provincie West-Vlaanderen, ligt aan de spoorlijn Armentières—Thourout, aan den straatweg van Yperen naar Brugge en telt bijna 5000 inwoners. Hier versloegen de Franschen onder *Moreau* de Oostenrijkers onder *Clerfait* (15 Juni 1794).

Hooglied of, zooals de Hebreeuwsche titel luidt, *Lied der Liederen,* d. w. z. het schoonste lied, behoort tot de dichterlijke boeken des Ouden Testaments. Het bestaat uit een verzameling lyrische bruidsliederen, waarin met Oosterschen gloed het geluk der liefde geschilderd wordt, nu eens in alleenspraak, dan weder in beschrijving, of ook in gesprekken van twee minnenden. Door alle tijden heen heeft men zeer verschillend over het Hooglied geoordeeld. Terwijl sommigen het hielden voor een onsamenhangende verzameling van minnedichten, vonden anderen daarin verband en eenheid; terwijl er waren, die het bepaald aan *Salomo* toekenden, beweerden anderen op taalkundige gronden, dat het in lateren tijd is opgesteld. Zelfs wilden sommige moderne exegeten er een drama of zangspel in zien, hetgeen des te onwaarschijnlijker is, omdat de Joden het tooneel in het geheel niet kenden. Zeer oud is het gevoelen, waardoor dit boek onder de gewijde Schriften is opgenomen, dat de voorstelling der aardsche liefde in het Hooglied slechts een zinnebeeld is van de betrekking tusschen Jahwe en zijn volk, of zelfs tusschen *Christus* en de gelooviven. Die meening vindt men reeds bij *Origenes,* en vele R.-Katholieke en Protestantsche godgeleerden volgden het voetspoor van den Kerkvader. Intusschen werd reeds door *Bossuet* en later door *Herder* de typisch-allegorische verklaring van het Hooglied verworpen, en zij vindt bij de moderne theologen geen aanhangers meer. De taal en bepaaldelijk het gebruiken van Grieksche zegswijzen, wijzen er op, dat het vóór het einde der 4de eeuw v. Chr. voltooid was. In het Nederlandsch werd het vertaald door professor *Hoekstra* (1856). Vooral *Stäudlin, De Wette,*

Digitized by Google

Ewald en *Hitzig* hebben voortreffelijke uitlegkundige geschriften op het Hooglied geleverd.

Hoogmis. Zie *Mis*.

Hoogoven. Zie *IJzer*.

Hoogovengas is een brandbaar gas, dat zich in de hoogovens ontwikkelt.

Hoog-reliëf. Zie *Alto relievo*.

Hoogspanning. Hieronder heeft men volgens de voorschriften van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs te verstaan electrische spanningen, die meer dan 300 Volt ten opzichte van de aarde bedragen.

Hoogspanningszekering. Zie *Electrische zekeringen*.

Hoogstraten, *Jacobus van*, een R.-Katholiek godgeleerde, omstreeks 1460 in het dorp Hoogstraten in Brabant geboren, studeerde te Leuven, werd er meester in de vrije kunsten, begaf zich in de Orde der Dominicanen, en werd vervolgens doctor en hoogleeraar in de theologie en kettermeester te Keulen, Mainz en Trier. Een bekeerde Israëliet, *Pfaffenkorn* geheeten, had op zijn aansporing bij *Maximiliaan* erop aangedrongen, dat alle boeken der Israëlieten verbrand zouden worden, daar deze, naar zijn verzekering, toch niets anders behelsden dan lasteringen tegen de Christenen. De keizer echter raadpleegde *Reuchlin* en deze zorgde, dat al die boeken aan de eigenaars werden teruggegeven. *Reuchlin*'s geschriften werden nu verbrand en hij zelf met een kettergericht bedreigd, zoodat alleen de vrijspraak van *Leo X* hem van een openbare vervolging kon vrijwaren. In de „Epistolae obscurorum virorum" wordt *Hoogstraten* zeer bespot. Hij overleed den 21sten Januari 1527 te Keulen. Hij schreef o. a.: „Margarita philosophiae moralis" (1521), „Destructio cabalae etc." (1518), „Contra dialogum de causa Reuchlini", „Apologiae aliquot contra Reuchlinum" (1518), „Defensio Principum Allemanniae", „Adversus petentes auxilium a maleficis", „Contra presbyteros concubinarios", „De purgatorio" (1526), „De fide et operibus", „Dialogus de veneratione et invocatione Sanctorum" (1542), „Contra VIII Lutheranorum blasphemias" en „Colloquiorum contra therum libri VI" (1524). Zijn verzamelde werken verschenen te Keulen in 1526.

Hoogstraten, *Samuel van*, een Nederlandsch schilder, den 2den Augustus 1627 te Dordrecht geboren, den 19den October 1678 aldaar gestorven, was leerling van zijn vader *Dirk van Hoogstraten* en van *Rembrandt* te Amsterdam. Hij vertoefde van 1651 tot 1653 te Weenen, van 1662 tot 1666 te Londen, en van 1668 tot 1671 te 's-Gravenhage. Hij heeft portretten en voorstellingen uit het dagelijksch leven geschilderd. De werken van *Van Hoogstraten* zijn te vinden onder anderen in het Rijksmuseum te Amsterdam en in het Mauritshuis te 's-Gravenhage. In 1678 verscheen zijn „Inleyding tot de Hooghe School der Schilderkonst".

Hoogstraten, Frans of *François van*, een Nederlandsch dichter en broeder van den voorgaande, in 1632 te 's-Gravenhage geboren, dichtte bijna uitsluitend geestelijke liederen. Hij overleed te Rotterdam den 24sten Januari 1706. Van zijn werken vermelden wij: „Zedezangen en stichtelijke liederen" (1708), „Christelyke Ridder, in Latynsche vaersen algemaelt door Hiëronymus van Sparte" (1695), „Voorhof der ziele, behangen met leerzame prenten en zinnebeelden" (1668 en 1698), „Kerstliedt", „Desiderius Peregrinus of Begeerders Pelgrimaadje naar 't huis der liefde" (1679), „Joannes Ludovicus Vivus. Inleiding tot de waere wijsheid" (1670), „D. Stella, versmading der wereldsche ijdelheden", „A. Godeau, tafereelen van Boete" (1670), „Boethuis van de vertroosting der philosophie" (1654 en 1655), „De consolatione Philosophiae: of het Gulden boexken van de vertroostende wysheid enz." (1660 en 1680), „Thomas Morus, het onbekent en wonderlyk eiland Utopia" (1677), „Johannes Damascenus, Het leven en bedrijf van Barlaäm den heremyt en Josaphat, koning van Indiën" (1672), „Lof der zotheit, beschreven door Erasmus van Rotterdam" (1738), „Den verrezen hondschen Diogenes enz." (1660), „I. Lipsius, van de standvastigheid" (1674) en „De schoole der werelt geprint in CXL vliegende bedenkingen enz." (2de druk 1725). Ook leverde hij vertalingen van *Justinus* (1682 en 1696), *Sallustius* (1683, 1696) enz.

Hoogstraten, David van, een Nederlandsch dichter en zoon van den voorgaande, den 14den Maart 1658 te Rotterdam geboren, wijdde zich reeds op de Erasmiaansche school, na het lezen van Latijnsche dichters, aan de poëzie en kwam in kennis met *Petrus Rabus, Oudaen* en *Antonides van der Goes*, welke laatste levenslang zijn vriend bleef. Reeds waren de „Rijmoefeningen" van hem en *Petrus Rabus* ter perse, toen hij naar Leiden vertrok, om zich op de geneeskunde toe te leggen, terwijl hij er tevens de lessen bijwoonde van *Gronovius*. Steeds beoefende hij de dichtkunst, zooals blijkt uit zijn „Jaargetijde van de verlossing van Leiden", en na zijn promotie vestigde hij zich te Dordrecht. Weinig echter bemoeide hij zich met de praktijk; hij bekleedde een betrekking aan het gymnasium en hield zich onledig met het vertalen of het bezorgen van uitgaven van onderscheiden Latijnsche geschriften. Onder laatstgenoemde is vooral zijn uitgave van *Phaedrus* beroemd, zoodat zij zelfs in Engeland en Zwitserland werd nagedrukt. Ook bewerkte hij met *Samuël Hannot* een „Nieuw woordenboek der Nederduitsche en Latijnsche taal", dat onderscheiden uitgaven beleefde. Weldra werd *Van Hoogstraten* tot praeceptor en vervolgens tot prorector benoemd aan de Latijnsche school te Amsterdam, en hij vervaardigde er een menigte Latijnsche gedichten. Hij overleed den 13den November 1724. Van zijn geschriften vermelden wij: „Rijmoefeningen van David van Hoogstraten en Petrus Rabus" (1678), „Geneeskundig verhaal van de sprouw (aphthis) enz.", „De hodiernae medicinae statu", „Schets der geneeskunst", „Schets der geleerdheid en wetenschap", „Tafereel van Cebes" (1683), „Esopische fabelen van Fedrus enz." (1703), „Phaedri Augusti liberti Fabularum Aesopiarum libri V, etc." (1799, 1701, 1718), „Nieuw woordenboek der Nederduitsche en Latijnsche taal" (1705, en later bij herhaling), „Beginselen of kort begrip der rederijkkonst" (1721), „Beschrijving der Heidensche goden en godinnen" (1715 en 1761), „Carmina" (1682 en later bij herhaling), „Gedichten"

Digitized by Google

(1697), „Aanmerkingen over de geslachten der zelfstandige naamwoorden" (1708, 1710, 1725 en 1733), waarvan in 1785 een 6de druk verscheen, en „Groot algemeen historisch-geographisch woordenboek" (7 dln., 1725), waarvan hij evenwel slechts een klein gedeelte bewerkt heeft. Verder besorgde hij de uitgave der Latijnsche en Nederlandsche gedichten van *Broekhuizen*, die van de gedichten van *Antonides van der Goes*, alsmede een van de „Treurspelen" van *Vondel* en van de „Mengelwerken" van *Hooft*.

Hoogstraten, Jan van, een Nederlandsch dichter en broeder van den voorgaande, den 26sten Januari 1662 te Rotterdam geboren, bezocht er de Erasmiaansche school en vestigde zich vervolgens als boekhandelaar te Dordrecht. Omstreeks het jaar 1700 verhuisde hij naar Breda, later naar Gouda. Hij overleed in 1756. Hij schreef o.a.: „De kruysheld of het leven van den grooten apostel Paulus, in VII boeken" (2de druk 1712), „Spiegel der allerschoonste courtisanen dezes tijds" (1701 en later), „Zegepraal der goddelijke liefde" (1728 en 1734), „Staat- en zedekundige zinneprenten" (1731), „Parnas aan de Waal enz." (1726), „Eneas of de ondergang van Troje, treurspel" (1710), „De geleerde (geladderde) advocaat of de bespotte druivendief" (1707), „De voogd tegen dank, blijspel" (1710), „Medor en Angelica of de schaking in de opera. kluchtspel" (1710), „Tys onverstand of de bruiloft van Anne met 'er baard, kluchtspel" (1724), „De verliefde klok, blijspel", „Daphne's veldzang, tooneeelspel" (1748) en „Amaril, blijspel". Zijn „Mengelpoëzij" verscheen van 1714 tot 1718 in 5 deelen.

Hoogstverbruiksmeter. Zie *Electriciteitstarieven*.

Hoogte. De hoogte van een punt boven een vlak noemt men den afstand van het punt tot dat vlak, dat is de lengte van de loodlijn, uit het punt op het vlak neergelaten. De hoogte van een berg kan de afstand van den top tot den voet of ook van den top tot de oppervlakte der zee zijn; de eerste hoogte noemt men de *betrekkelijke*, de tweede de *volstrekte hoogte*. In de zeevaartkunde bezigt men het woord hoogte voor poolshoogte.

De hoogte van een hemellichaam is een gedeelte van den grooten cirkel, welke door het zenith gaat, en wel dat gedeelte, hetwelk begrepen is tusschen het hemellichaam en den horizon, of ook de hoek, dien een uit het hemellichaam in het oog des waarnemers vallende lichtstraal met den horizon maakt. Elk hemellichaam bereikt in den meridiaan zijn grootste en kleinste hoogte.

Correspondeerende hoogten zijn gelijke hoogten vóór en na de culminatie van een hemellichaam. Zij worden gebruikt als een der methoden tot bepaling van den tijd.

In de meetkunde is de hoogte van een driehoek de lengte van de loodlijn uit den top op de basis neergelaten; de hoogte van een parallelogram de afstand der basis tot de overstaande zijde, en de hoogte van een trapezium de afstand der beide evenwijdige zijden.

Hoogtecirkel of *Verticaalcirkel* noemt men in de sterrekunde den grooten cirkel, waarop de hoogte der ster wordt gemeten. Deze cirkel, gaande door het zenith en de ster, staat loodrecht op den horizon.

Hoogteflora. Zie *Alpenflora*.

Hoogteklimaat of *bergklimaat* duidt de klimaattoestanden aan op zekere hoogte boven den zeespiegel, in het bijzonder op bergen en berghellingen. Dat de factoren, welke het klimaat samenstellen, in sulke streken verschillen van die in het laagland, was reeds lang uit de waarnemingen der bergstations (zie *Meteorologische stations*) bekend, maar eerst in nieuweren tijd is men begonnen den invloed daarvan op de levende organismen en in het bijzonder op den mensch systematisch te onderzoeken. Zoo heeft men den invloed van het hoogteklimaat op de planten trachten na te gaan door de veranderingen te bestudeeren, welke bij planten optreden, welke uit het hooggebergte naar plantentuinen in het laagland of naar proeftuinen op de lagere berghellingen werden overgebracht. Van nog grooter beteekenis zijn de onderzoekingen, welke betrekking hebben op den mensch als deze zich in omgekeerde richting verplaatst, n.l. uit het laagland naar het hooggebergte. Reeds lang wist men, dat het bergklimaat een eigenaardigen invloed op het menschelijke organisme uitoefent, zoodat het op sommige ziekten, zooals bloedarmoede, longtuberculose, engelsche ziekte e. a., zeer gunstig werkt, andere daarentegen, zooals hartaandoeningen en gewrichtsrheuma, verergert. Ook de eigenaardige bergziekte was reeds lang bekend, zoowel bij toeristen in het hooggebergte als bij luchtvaarders. Zij openbaart zich bij verschillende personen op ongelijke hoogte, slechts bij uitzondering echter beneden de 3000 m. boven zeeniveau, soms echter in min of meerdere mate reeds op een hoogte van 1500 m. In de Alpen treedt zij doorgaans tusschen 3500 en 4000 m. hoogte op, in gebergten, welke dichter bij den evenaar liggen, meestal eerst op 5000 m., bij sommige personen zelfs eerst op veel aanzienlijker hoogte. De verschijnselen, waarmede zij gepaard gaat, kunnen zeer verschillend zijn, waarop vooral de omstandigheid van invloed is of voorafgroote lichamelijke inspanning, zooals bij bergtochten onvermijdelijk is, al dan niet heeft plaats gehad. Bij luchtballonreizen is van lichamelijke inspanning geen sprake en uit zich de ziekte meestal dan ook alleen in stoornissen der functie van de hersenen. Er treedt groote vermoeidheid op, welke tot een vasten slaap aanleiding kan geven, zonder dat de patiënt eenig lichamelijk onbehagen behoeft te gevoelen. Geheel anders zijn de verschijnselen bij bergbeklimmers (zie Bergziekte). *Zuntz* en zijn leerlingen hebben voor goed bewezen, dat de oorzaak inderdaad te zoeken is in gebrek aan zuurstof.

Op geringe hoogte, waar van bergziekte geen sprake is, ondergaat het menschelijk lichaam evenzeer den invloed van het hoogteklimaat met zijn ijlere lucht, sterkere bestraling en uitstraling der warmte, grooter ozongehalte van den dampkring, geringere vochtigheid, gewijzigd geleidingsvermogen voor electriciteit, afwezigheid van stofdeeltjes en velerlei bacteriën enz. Zoo is gebleken, dat er bij een eenigszins langdurig verblijf een niet onaanzienlijke vermeerdering van de bloedvorming optreedt, zooals blijkt uit toene-

Digitized by Google

ming van het aantal roode bloedlichaampjes alsmede van de haemoglobine, welke bij de ademhaling zulk een belangrijke rol speelt. Naarmate de mensch hooger stijgt, wordt de polsslag sneller, terwijl de versnelling van den polsslag door lichamelijken arbeid eveneens in het hoogland aanzienlijker is dan in de laagvlakte. Verder wordt ook de ademhaling versneld en stijgt de lichaamstemperatuur. Op groote hoogte wordt de spijsvertering vertraagd en heeft een verlies van eiwit plaats, terwijl op geringere hoogte de spijsvertering meestal geen wijziging ondergaat, daarentegen een vermeerdering van eiwit kan aangetoond worden. De bloeddruk schijnt weinig veranderingen te ondergaan. Aan het hart worden bij bergbeklimmers hooge eischen gesteld en vooral bij gebrek aan training treden licht stoornissen daarvan op, welke lang niet altijd zonder gevaar zijn.

Daarentegen zal een verblijf op matige hoogte, dus tusschen ongeveer 1200 en 2400 m. hoogte, op de meeste menschen een gunstigen invloed uitoefenen, evenals wandelingen aldaar over effen of matig geaccidenteerd terrein. De voordeelen ervan verdwijnen wel is waar grootendeel weer na terugkeer in het laagland, nochtans is de invloed, die zij uitoefenen, niet te onderschatten. Dit geldt reeds voor den gezonden mensch, maar in nog hoogere mate voor vele zieken. Prof. *Hamburger* vat het nut van een verblijf in het hoogland aldus samen: 1. De bloedbereidende organen zijn aldaar tot krachtiger functie aangezet, worden daardoor tot meerdere praestatie geoefend en dus versterkt, terwijl de overige organen van het lichaam gedurende het verblijf in het hoogland met een bloed gevoed worden, dat rijker was aan roode bloedlichaampjes. 2. Hartswerking, stofwisseling en ademhaling nemen toe en die verhoogde functie der organen kan nog op doelmatige wijze aangezet worden door lichaamsbeweging. 3. De huidfunctie wordt vergroot, daar de huid in het hoogland onderworpen is aan groote en snelle temperatuurwisselingen en zij zich hier spoedig aan de oogenblikkelijke temperatuur der omgeving aanpast, de regulatie der huidwarmte er dus zoo veel sneller plaats heeft, waardoor „kou vatten" in het hoogland niet licht voorkomt. Na terugkeer in het laagland blijkt de huid geoefend en gehard te zijn tegen plotselinge temperatuurverschillen. 4. In het hoogland wordt het zenuwgestel weldadig aangedaan, de geest opgefrischt. Vooral zenuwzwakken en zij, die ingespannen geestelijken arbeid moeten verrichten, ondervinden in dit opzicht de genezende werking van een verblijf op eenigszins aanzienlijke hoogte.

Al die gunstige invloeden worden niet alleen in den zomer, maar ook in den winter waargenomen en dit heeft er toe geleid, dat in de laatste jaren het hoogland ook in dit seizoen hoe langer hoe drukker door zieken en gezonden bezocht wordt, afgezien van de velen, die door de wintersport aldaar worden aangelokt.

Ten einde den invloed van het hoogteklimaat op de verschillende functies van het menschelijk lichaam nauwkeurig te kunnen nagaan en voor de daarbij waargenomen verschijnselen een verklaring te kunnen geven, werden door *Mosso* uit Turijn, *Zuntz* uit Berlijn e. a. wetenschappelijke expeditiën ondernomen, terwijl in 1901 met dit doel op den Monte Rosa het eerste internationale hoogtelaboratorium werd opgericht, in 1905 gevolgd door een tweede. Ook wetenschappelijke luchtreizen werden aan dit doel dienstbaar gemaakt.

Zie: *Zuntz, Loewy, Müller, Caspari,* Höhenklima und Bergwanderungen in ihrer Wirkung auf den Menschen (Berlijn 1906) en *H. J. Hamburger,* De invloed van het hoogland op het menschelijk organisme (Groningen 1907).

Hoogtelijn. Zie *Isohypsen.*

Hoogtemeter dient in den boschbouw om de hoogte van een boom te bepalen staande op den grond. Er zijn verschillende hoogtemeters, waarvan echter die van *Faustman, von Weise* en van *Abney* het meest bekend zijn. De eerste beide berusten op de gelijkvormigheid van rechthoekige driehoeken, gevormd door twee zijden van het instrument en een schietlood als hypothenusa; bij *Faustmann* bestaat die uit draad, die licht door den wind bewogen wordt, terwijl men de aflezing in een spiegel moet doen, viseerende naar den top resp. voet van den boom; bij *Von Weise* wordt de hypothenusa gevormd door een driehoekig staafje, dat in een getanden rand inspeelt, terwijl men door een kijker met diopter viseert. Het toestel van *Abney* heeft ook een kijker, maar daar leest men de hoogte af in procenten van den afstand van den waarnemer tot den boom; bij het viseeren laat men de bel van een om een horizontale as draaibaar waterpas inspelen.

Hoogtemeting. Het *meten* eener hoogte kan op driërlei wijze geschieden: *trigonometrisch,* door middel van *waterpassing* (zie aldaar) en als *barometrische* hoogtemeting (zie *Barometer*). In sommige gevallen kan zij rechtstreeks geschieden; men kan bijv. van den top van een toren een meetkoord neerlaten. Zulks is echter bij bergen onuitvoerbaar. In dit geval neemt men zijn toevlucht tot een hoekmeetinstrument. Wil men namelijk de hoogte kennen van *B C* (zie de

Hoogtemeting.

figuur), dan meet men op de lijn *A B* en haar verlengde de hoeken *B A C* (het supplement van *C A A'*) en *A A' C*, benevens de lengte van *A A'*. Uit deze gegevens kan men alle overige lijnen der beide driehoeken — dus ook de hoogte *B C* — berekenen. In de practijk geschiedt een dergelijke hoogtemeting, ook wel *trigonometrische waterpassing* genoemd, doorgaans door den afstand *B A'* en den verticaalhoek *B A' C* te meten. Stellen wij *B A'* = *a*, den verticaalhoek = *α* en de gezochte hoogte *B C* = *h*, dan is *h* = *a.* tang. *α*.

Het nauwkeurigste resultaat bij hoogtemetingen verkrijgt men echter door middel van waterpassing (*geometrische nivellecring*).

Hoogtij. Zie *Getijden.*

Digitized by Google

Hoogveen. Zie *Veen*.

Hoogveld, *Johannes Hendrikus Everardus Jacobus,* een Roomsch-Katholiek godgeleerde en wijsgeer, werd den 25sten Juli 1878 te Elden bij Arnhem geboren, bezocht het gymnasium te Nijmegen, studeerde in de wijsbegeerte te Culenborg en in de godgeleerdheid te Rijsenburg. Hij vertrok in 1902 naar Rome, waar hij in Juni in de theologie en in November daaraanvolgende in de thomistische wijsbegeerte promoveerde. Van April 1905 tot Augustus 1906 was hij kapelaan te IJselstein, daarna professor in de wijsbegeerte aan het aartsbisschoppelijk seminarie te Culenborg, dat in September 1906 uit de handen der Jezuïeten overging in die van den Utrechtschen secularieren clerus. Hij werkte mede aan het dagblad „Het Centrum" en aan verschillende tijdschriften, o. a. aan „Van Onzen Tijd". Verder schreef hij de wijsgeerige overzichten voor de „Annuaria" van de apologetische vereeniging „Petrus Canisius" en in 1916 was hij medestichter van het algemeene Roomsch-Katholieke tijdschrift „De Beiaard". Hij schreef „Thomas van Aquino" (naar *Grabmann,* 1914) en „De nieuwe wijsbegeerte, een studie over Bergson" (1915). Hij is sedert 1915 tevens docent in de wijsbegeerte en paedagogie aan de Roomsch-Katholieke leergangen te 's-Hertogenbosch.

Hoogverraad is een woord, waardoor worden aangeduid zekere misdrijven tegen de veiligheid van den Staat. In het Romeinsche Recht en ook later onderscheidde men tweederlei vorm van staatsmisdrijf: majesteitsschennis en hoogverraad (*perduellio*).

Het eerste was meer gericht tegen den Vorst als geheiligd persoon, — het laatste bracht den Staat meer in gevaar, omdat het tegen den Staat rechtstreeks gericht is, hetzij door vijandelijkheden van buitenlandsche mogendheden uit te lokken, hetzij door het land van den Vorst te berooven enz. Het Duitsche strafwetboek onderscheidt hoogverraad en landverraad. Onder hoogverraad vallen volgens dat Wetboek aanslagen tegen den regeerenden vorst alsmede pogingen om het Rijk geheel of gedeeltelijk onder vreemde heerschappij te brengen; landverraad pleegt de Duitscher, die gedurende een tegen het Duitsche Rijk uitgebroken oorlog opzettelijk den vijand hulp verleent of den Duitschen troepen nadeel toebrengt. Ons tegenwoordig Strafwetboek gebruikt het woord hoogverraad niet, maar geeft in den eersten titel van het tweede boek een omschrijving van een aantal misdrijven tegen de veiligheid van den Staat, die met vrij zware straffen — soms levenslange gevangenisstraf — worden bedreigd.

Hoogvlakte is de naam voor een uitgestrekte, hoog gelegen vlakte, zooals bijv. in Europa die van Castilië (Spanje), in Azië die van Tibet of Iran, in Z.-Amerika die van Quito enz. Vooral in klimaat, en daardoor ook in de planten-wereld, onderscheidt zich de hoogvlakte van de overige vormen der aardoppervlakte. De lucht is er ijler en zuiverder, het zuurstofgehalte geringer, de bestraling door de zon en de uitstraling sterker dan in het laagland, de verdamping aanzienlijk en bijgevolg de vochtigheid gering. Ook tusschen het klimaat van bergland en hoogvlakte bestaan aanzienlijke verschillen. Sommige hoogvlakten, zooals in het W. van Tibet, zijn zóó hoog gelegen, dat zij niet meer bewoonbaar zijn.

Hoogvliet, *Arnold,* een Nederlandsch dichter, den 3den Juni 1687 te Vlaardingen geboren, was reeds vroeg klerk bij een notaris, doch begaf zich weldra naar Dordrecht om er de betrekking te aanvaarden van schrijver of boekhouder bij de bank van leening. Hier kwam hij in aanraking met eenige dichters, leerde Latijn, om de werken der Romeinsche dichters te lezen, en vertaalde de „Feestdagen" van *Ovidius.* Op 56-jarigen leeftijd kwam hij te Amsterdam, waar hij als boekhouder werkzaam was in een suikerraffinaderij. Daarna was hij boekhouder bij windhandelmaatschappijen, bij wier val hij zijn vermogen verloor. Nu werd hij de plaatsvervanger van zijn broeder in een goudsmidszaak te Vlaardingen en tevens tafelhouder van de bank van leening aldaar. Hier voltooide hij zijn meest bekend dichtwerk: „Abraham de Aartsvader". In 1750 werd hij tot raad en vroedschap gekozen en hij overleed den 17den October 1763. Men heeft van hem: „Ovidius Naso's Feestdagen in dicht vertaald" (2de druk 1719), „Abraham de Aartsvader" (11de druk 1841), „Mengeldichten" (2de druk 1738), „Vervolg der Mengeldichten" (1753), „Zijdebalen, hofdicht" (1740) en „Eerekroon voor de stede Vlaardingen" (2de druk 1771). Ofschoon geen dichter van wijden blik of groote oorspronkelijkheid, heeft *Hoogvliet* menigmaal zeer goede verzen geschreven. In elk geval behoort hij tot de beste dichters van zijn tijd.

Hoog Water (H.W.) noemt men den hoogsten stand van den vloed bij elk getij. Zie *Getijden.*

Hoogwoud, een gemeente in de provincie Noord-Holland, 2316 H.A. groot, met (1915) 2054 inwoners, wordt begrensd door de Zuiderzee en door de gemeenten Winkel, Nieuwe-Niedorp, Oude-Niedorp, Heer-Hugowaard, Opmeer en Abbékerk. Tot de gemeenten behooren de dorpen Hoogwoud en Aartswoud, deelen van de dorpen Lambertschagen en De Weere, benevens eenige buurten en gehuchten. De bodem bestaat uit vruchtbare zeeklei, die rijke oogsten voortbrengt en zeer geschikt is voor de veeteelt.

Het fraaie dorp Hoogwoud bezit een Hervormde en een Roomsch-Katholieke kerk. Het is bekend, doordat er de Roomsch-koning *Willem II* den 25sten of 26sten Januari 1256 tegen de West-Friezen sneuvelde.

Hooi is gedroogd gras. Ook ander gedroogd groenvoer wordt zoo genoemd, onder bijvoeging van den naam van het gewas, waarvan het afkomstig is.

De waarde van het hooi is zeer verschillend en hangt af van den aard en de gesteldheid van het hooiland; alsmede van den graad van ontwikkeling, waarbij het gras is gemaaid, de wijze, waarop en het weer, waarbij het is gewonnen. Het beste hooi wordt gewonnen van de zware, goed ontwaterde en goed bemeste kleigronden; dat van de lichtere gronden is van geringere kwaliteit, evenals dat van drassige, zure landen, gewoonlijk zuur hooi genoemd en voor een groot deel bestaande uit zeg- of zekgrassen. Het hooi is des te voedzamer, naarmate het in

Digitized by Google

jongeren toestand is gesneden en de weersgesteldheid gedurende het hooien gunstiger is geweest. Scheikundige samenstelling: zie *Landbouwproducten*.

Ten einde met het hooi de grootste hoeveelheid verteerbare voedende stof per zekere oppervlakte te winnen, is het gewenscht het gras te maaien, als het meerendeel der grassen is begonnen met bloeien. Goed gewonnen hooi is gekenmerkt door een groenachtige tint. Ten einde zulk hooi te oogsten, moet het gemaaide gras zoo weinig mogelijk aan de inwerking van regen en dauw worden blootgesteld, vooral als het reeds een gedeeltelijke droging heeft ondergaan. Zoodra des morgens de dauw van het veld is, kan het bij droog weer worden uitgespreid, om het aan de lucht en de zonnewarmte bloot te stellen, ten einde het overtollige vegetatiewater te doen verdampen. Tegen den avond moet het in kleine hoopjes worden samengebracht, om het den volgenden morgen weder uit te spreiden en het des avonds tot grootere hoopen bijeen te garen. Deze bewerking wordt zoo vaak herhaald tot het hooi voldoend droog is. Daarbij kunnen de hoopjes des te grooter worden gemaakt, naarmate het hooi droger is geworden. Als er regen dreigt, worden de hoopen zoo groot mogelijk genomen om zoo weinig mogelijk hooi nat te doen worden. Het hooi is voldoend droog, als het bij wringing en persing geen vocht meer uit doet treden. Het mag niet broos zijn geworden. Bij warm, drogend weer is het hooien spoedig afgeloopen. Bij herhaalde regens gaat het met groote moeilijkheden gepaard, daar het uitgespreide hooi dan zeer dikwijls moet worden gekeerd, in hoopen gezet en weder uitgespreid moet worden, wat met opoffering van veel tijd en kosten gepaard gaat en waarbij door herhaalde bevochtiging en daarmede gepaard gaande ontbinding een minderwaardig product wordt gewonnen. Deze bezwaren kunnen grootendeels worden ondervangen door het gemaaide gras of wel de klaver, nadat ze gedurende enkele etmalen verwelkt zijn, op stokken te drogen. Deze zijn omstreeks 2 m. lang en worden 3 bijeen in den vorm van een pyramide op het land gezet en op ± 60 c.m. hoogte van dwarsstokken voorzien, waarop het te drogen groenvoer tot boven den top der pyramide wordt opgestapeld. Zoo kan het blijven staan tot het droog genoeg is, om te worden ingehaald, als het tenminste niet in- en uitwendig te natten toestand is opgestapeld. Het uitwendige van den hoop wordt wel bleek en geel, maar het inwendige blijft een gewenschte groenachtige tint behouden. Bovendien wordt bij deze wijze van oogsten het voordeel verkregen, dat zeer weinig blad verloren gaat en daarmede het meest voedzame deel der plant wordt bewaard. Er worde vooral zorg voor gedragen, dat de hoopen niet te groot worden genomen, in 't bijzonder niet bij nog vrij waterrijk hooi en hooi, dat licht tot een compacte massa ineenzakt, zooals grashooi.

Ten einde bij het hooien aan arbeid te winnen, wordt bij het uitspreiden en keeren van het hooi gebruik gemaakt van hooischudders en zwadkeerders en bij het bijeengaren van hooiharken en gecombineerde hooihark-zwadkeerders: machines, die door paarden over het veld worden getrokken en gedreven. De gecombineerde hooihark-zwadkeerder kan zeer geschikt worden gebruikt bij het zwelen of wierden, d.w.z. tot het bijeenbrengen van het hooi tot dijkjes, terwijl het van de dijkjes vlug in roken of oppers kan worden gebracht door middel van het teemtuig. Dit werk

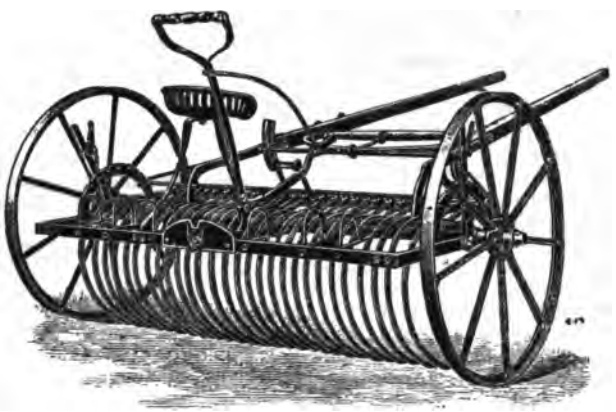

Hooihark.

wordt teemen genoemd.

Zie: *E. Grain* en *D. Broeq-Rousseu*, Traité des foins (Parijs 1912).

Hooiasthma. Zie *Hooikoorts*.

Hooihark is een landbouwwerktuig, dat bestaat uit een tweewielige kar, waarin een groote hark, voorzien van sterk gebogen, veerende tanden, is aangebracht, waarmede het hooi bijeen kan worden geharkt. De tanden zijn zoodanig in de hark bevestigd, dat ze ieder afzonderlijk of bij paren op en neer kunnen worden bewogen om de oneffenheden van den bodem te kunnen volgen. De hark kan door middel van een stelsel van hefboomen door den bestuurder, die achter de machine gaat of er op zit, met handen en voeten om een as zoodanig worden gewenteld, dat de punten der tanden worden opgelicht en het hooi door eigen gewicht uit de hark valt of er door overlangs in de machine aangebrachte stangen uit wordt gestreken. Door opzetten aan deze stangen wordt verhinderd, dat de tanden er met de punten overheen springen. De machine is ook dikwijls zoo ingericht, dat het wentelen van de hark door het paard kan worden verricht en in dat geval wordt gesproken van een zelfwerkende hooihark. Door het verstellen van de wielen of van het lemoen, kan zorg worden gedragen, dat de tanden van de hark onder alle omstandigheden op de juiste hoogte boven den grond het gras kunnen grijpen.

Bij het vervoer van de hooihark in niet-werkenden toestand kan de hark in haar hoogsten stand door middel van een haak worden vastgezet.

Digitized by Google

Hooikoorts. In de zomermaanden, vooral in de eerste, krijgen sommige menschen wanneer zij buiten in de bloeiende weide geloopen hebben, aanvallen van catarrh in neus en oogen: de neus loopt en prikkelt tot veelvuldig niezen, de oogen tranen, zijn lichtschuw en rood, de oogleden gezwollen; lichte slikbezwaren en branden in het slikdarmhoofd worden gevoeld en soms breidt de catarrh zich ook over keel en luchtpijpen uit. Meestal duurt zoo'n catarrh 3—8 weken en recidiveert, zoodra de patiënt zich weer aan gevaar blootstelt. Dat gevaar bestaat in het stuifmeel van bloeiende granen, vooral van rogge, dat zich in de lucht verbreidt, in neus en oogen dringt en in het secreet van deze organen kan aangetoond worden. *Dunbar* leverde het bewijs, daar hij uit het stuifmeel een giftige stof verkreeg, die in elk jaargetijde, op het slijmvlies van vatbare personen gebracht, een aanval van hooikoorts veroorzaakte. Door het in de aders van konijnen in te spuiten, gelukte het uit hun bloed een serum te verkrijgen, dat bij patiënten onder de huid ingespoten, den aanval verkort of slechts. een *tijdelijke* onvatbaarheid voor nieuwe aanvallen verschaft. Daardoor en ook door de pijnlijke zwelling van de plaats der inspuiting heeft het pollantine nog maar geringe practische waarde gekregen. De vatbaarheid is echter niet zeer verbreid, arbeiders en de gewone plattelandsbevolking zijn er ongevoelig voor, meestal zijn de patiënten uit de beschaafde stadekringen, tusschen de 15 en 30 jaar oud. Een andere vorm van hooikoorts is het *hooiasthma*, welke niet van een gewone asthma-aanval verschilt, maar er bestaan overgangsvormen tusschen den asthmatischen en den catarrhalen vorm. Prof. *Koster* vond veel baat bij de inademing van menthol; ook tracht men wel met cocaïne of soortgelijke praeparaten de slijmvliezen ongevoelig te maken of met praeparaten van de bijnier als adrenaline, die den bloedrijkdom en de zwelling ervan tegenhouden. Men tracht ook wel door zalven de neusgaten voor het pollen ontoegankelijk te maken of zoekt in den gevaarlijken tijd streken op, die dan vrij van dat stuifmeel zijn. Een specifiek middel zocht men in het genoemde *pollantine*, waarmee men ook wel in poedervorm of in oplossing de slijmvliezen bestrijkt. Er bestaat een „hooikoortsvereeniging van Helgoland", een vereeniging van patiënten, die in jaarlijksche berichten elkaar op de hoogte van de behandelingsmethoden houden (voorzitter is *Otto Schultz* te Hannover).

Literatuur: Dunbar, Zur Ursache und spezifischen Heilung des Heufiebers (München 1903); *Luda*, Das Heufieber (Berlijn 1911).

Hooipers. Zie *Hydraulische pers* en *Pers*.

Hooischudder is een landbouwwerktuig, dat bestaat uit een tweewielige kar, waarin een dwarsliggende as is aangebracht, om welke haspels kunnen wentelen, die aan de uiteinden voorzien zijn van harken of gaffels, welke het gras kunnen grijpen. De haspels worden in beweging gebracht van uit de wielen door middel van kamraderen, die zoo kunnen worden gesteld, dat de haspels het gras òf achteruit òf vooruit en omhoog kunnen werpen. De harken of gaffels worden door een veer in hun normalen stand gehouden, zoodat ze bij oneffenheden van den bodem kunnen uitwijken. Aan de machine is een stelinrichting om ze, bijv. na verwisseling van paarden, op de juiste hoogte boven den grond in het gras te kunnen doen grijpen en tevens is een zetel voor den bestuurder aangebracht. Van Amerikaansche oorsprong zijn de hooischudders, die van gaffels zijn voorzien, welke in een zoodanige, schommelende beweging kunnen worden gebracht, dat ze met hun tanden het gras grijpen en achteruit omhoog werpen. Deze werktuigen worden wel „tedders" genoemd. Deze gaffels

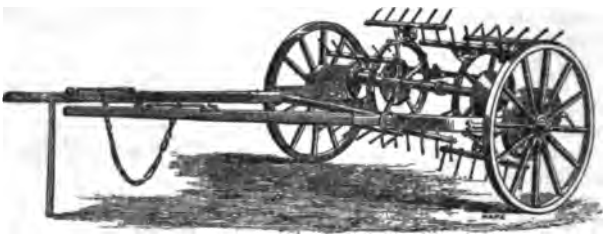

Hooischudder.

kunnen hooger of lager worden gesteld. Zij worden in een schommelende beweging gebracht, door middel van een in verschillende vlakken gebogen krukas, die haar beweging krijgt van uit de wielen. De wielen werken bij voorwaartsche beweging van het werktuig door middel van een palwerk op een as, die dwars door de machine loopt en voorzien is van een inwendig getand cylindervormig rad. Daarin grijpt een rondsel, hetwelk geplaatst is op een tweede dwarsas, waarop tevens een kettingrad is bevestigd. Over dit kettingrad loopt een ketting, die voert naar een ander kettingrad, hetwelk geplaatst is op de veelvoudig gebogen krukas. Tusschen rondsel en eerstgenoemd kettingrad op de tweede dwarsas is een losse koppeling aangebracht, door middel waarvan bij voortgaande beweging van het werktuig de gaffels in en uit het werk kunnen worden gesteld. De gaffels zijn behalve aan de krukas aan hun boveneinde beweeglijk bevestigd aan een lange verbindingsstang, die meer naar voren zelf beweeglijk in het werktuig is bevestigd. De tanden der gaffels zijn veerend aan den steel bevestigd, zoodat ze kunnen uitwijken als ze tegen hindernissen slaan. Door middel van een tuimelaar kan het vooreinde van het raam hooger of lager ten opzichte van het lemoen worden geplaatst, opdat de afstand der gaffeltanden van den grond kan worden geregeld.

Hooiwagen *(Phalangiiden)* is de naam voor een groep spinachtige dieren, ook wel *basterdspinnen* geheeten. Zij bezitten geen spinklieren, kunnen derhalve geen web maken; zij gaan 's avonds op roof uit en voeden zich hoofdzakelijk met kleine insecten. Met hun zeer lange, van haakjes voorziene pooten hangen ze overdag aan muren, schuttingen enz.

Hook. achter natuurwetenschappelijke namen

Digitized by Google

is de afkorting voor *W. J. Hooker* (zie aldaar).

Hook, *Theodor Edward,* een Engelsch romanschrijver, den 22sten September 1788 te Londen geboren, ontving zijn opleiding op de school te Harrow, was al vroeg een geestig improvisator en trad reeds in 1805 als tooneeldichter op. In 1812 werd hij benoemd tot ontvanger-generaal en kassier op het eiland Mauritius. Nadat hij 6 jaren die betrekking bekleed had, maakte een zijner ondergeschikte ambtenaren misbruik van vertrouwen, zoodat hij een aanzienlijk tekort in de kas moest dekken. Bij zijn terugkeer in Engeland (1819) werd een onderzoek ingesteld en het vonnis, eerst in 1823 uitgesproken, verplichtte hem tot terugbetaling eener som van 12 000 pond sterling. Inmiddels was hij redacteur geworden van het dablad „John Bull", waarin hij de belangen der tories verdedigde. Niettemin kwam hij in gijzeling, en in de gevangenis schreef hij de verhalen, welke onder den titel „Sayings and doings" (1826—1829, 9 dln.) bij het publiek zoo grooten bijval vonden, dat zij hem een som van 4000 pond sterling verschaften. Hij herkreeg daarop weldra zijn vrijheid, wijdde zich geheel aan de letterkunde en schreef: „Maxwel" (1833), „The parson's daughter" (1833) en „Love and pride" (1833). In 1836 belastte hij zich met de redactie van het „New Monthly Magazine", waarvoor hij „Gilbert Gurney" en het minder verdienstelijk vervolg „Gurney married" schreef, die later ook afzonderlijk zijn uitgegeven. Daarna verschenen: „Jack Brag" (1836), „Birth, deaths and marriages" (1839) en „Fathers and sons" (1840). Zijn laatste roman „Peregrine Bunce" (3 dln., 1842) verscheen eerst na zijn dood. Al zijn geschriften getuigen van zijn menschenkennis en geestigheid, maar ook van de vluchtigheid, waarmede zij geschreven zijn. Hij overleed te Fulham den 24sten Augustus 1841.

Hook, James, deken van Worchester en archidiaken van Huntingdon, een broeder van den vorige, in 1771 geboren en in 1828 overleden, was eveneens een ijverig aanhanger der Torypartij. Men heeft van hem 2 romans: „Pen Owen" (1822) en „Percy Mallory" (1823), waarin hij de staatkundige aangelegenheden van den dag behandelt, alsmede een aantal vlugschriften en leerredenen.

Hook, Walter Farquhar, een zoon van den vorige, in 1798 geboren, studeerde te Oxford in de godgeleerdheid en werd achtereenvolgens domheer te Lincoln, kapelaan der koningin en in 1856 dekaan van Chichester. Hij overleed den 20sten October 1875. Als schrijver heeft hij een goeden naam verworven door zijn „Church Dictionary" (15de druk 1896), „An ecclesiastical biography" (1845—1852, 8 dln.), „Lives of the archbishops of Canterbury" (1861—1876, 12 dln.) en „The church and its ordinances" (2 dln., 1876).

Hooke, *Robert,* een Engelsch natuurkundige, den 18den Juli 1635 te Freswater op het eiland Wight geboren, studeerde te Oxford en was eenigen tijd assistent van *Boyle.* In 1662 werd hij verbonden aan de pas opgerichte „Royal Society" te Londen, aan welke instelling hij spoedig tot secretaris werd benoemd. In 1678 werd hij hoogleeraar in de wiskunde aan de universiteit te Londen, waar hij den 3den Maart 1703 overleed. Omstreeks 1658 verbeterde *Hooke* de toenmalige zakuurwerken door het aanbrengen van een spiraal in de onrust; in 1660 vond hij de naar hem genoemde wet der elasticiteit. Een studie over de kleuren bij dunne plaatjes werd in 1665 door hem gepubliceerd, terwijl in 1684 de eerste optische telegraaf door *Hooke* werd geconstrueerd.

Hooker, *William Jackson,* een Engelsch plantkundige, den 6den Juli 1785 te Norwich geboren, deed in 1809 een plantkundige reis naar IJsland, welke hij beschreef in zijn boek „A journal of a tour in Iceland" (2de druk 1813, 2 dln.). In 1815 aanvaardde hij het hoogleeraarsambt in de plantkunde te Glasgow. Hij leverde een vervolg van het „Botanical Magazine", in 1787 door *Curtis* gesticht, redigeerde de „Botanical Miscellany" (1830—1833) en het „London Journal of Botany" (1834—1848) en schreef „Muscologia Britannica" (2de druk 1827), „Flora Scotica" (1821), „Flora boreali-americana" (1833—1840, 2 dln.), „The British Flor" (8ste druk 1860, 2 dln.), „Genera filicum" (1842), „Species filicum" (1846—1864, 5 dln.) en „Filices exoticae" (1859). Wegens zijn wetenschappelijke verdiensten werd hij ridder en later directeur van den koninklijken hortus te Kew, waaromtrent hij verslag gaf in zijn werk: „Kew gardens or a popular guide to the royal botanic gardens at Kew" (1847). Hij overleed te Kew den 12den Augustus 1865.

Hooker, Joseph Dalton, een plantkundige en zoon van den voorgaande, den 30sten Juni 1817 te Halesworth (Suffolk) geboren, studeerde in de medicijnen, vergezelde als geneesheer in 1839—1843 kapitein *Ross* op zijn tocht naar de Zuidpool en leverde als vrucht zijner nasporingen „Flora antarctica" (1844—1847, 9 dln.), „Flora Novae Zeelandiae" (1853—1855, 2 dln.) en „Flora Tasmanica" (1860, 2 dln.). In 1847 ondernam hij een botanische reis naar Indië, bereikte in 1848 Calcutta, beklom het Himalayagebergte en drong door tot in Tibet, waar hij een groot aantal nieuwe planten ontdekte. Hij beschreef deze in „Himalayan Journal" (1854, 2 dln.). Na den dood zijns vaders volgde hij dezen op als directeur van den plantentuin te Kew. In 1871 bezocht hij Marokko en beklom den Grooten Atlas, vanwaar hij een menigte planten naar Kew medebracht. Deze reis beschreef hij in het „Journal of a tour in Morocco and the Great Atlas" (1878). Verder leverde hij nog „The rhododendrons of Sikkim Himalaya" (1849—1851, 3 dln.), „The flora of British India'" (dl. 1—10, 1872 enz.) en met *Bentham* „Genera plantarum" (1862—1883, 3 dln.).

Hooker, *Joseph,* een Noord-Amerikaansch generaal, den 13den November 1814 te Old-Hadley in Massachusetts geboren, ontving zijn opleiding aan de militaire academie te Westpoint en werd in 1837 geplaatst als onderluitenant bij de artillerie. Hij bleef aan bovengenoemde academie verbonden tot 1846. Hij nam als kapitein deel aan den veldtocht tegen Mexico en bleef tot 1853 in werkelijken dienst. Toen begon hij zich in Californië op den landbouw toe te leggen. Bij het uitbarsten van den Burgeroorlog werd hij tot brigade-generaal der vrijwilligers benoemd. Aan het hoofd eener divisie verdreef hij de Zuidelij-

Digitized by Google

ken uit Yorktown en leverde hun met *Kearney* den bloedigen slag bij Williamsburg. Ook aan den Zevendaagschen Slag nam hij deel, inzonderheid bij Malvern-Hill, waar hij zijn aanvankelijke nederlaag in een overwinning veranderde. Ook onderscheidde hij zich in den veldtocht bij den Rappahannock. Tot generaal-majoor bevorderd, droeg hij den 17den September 1862 door zijn welgelukten aanval op Stonewall Jackson niet weinig bij tot de zege. Als commandant van een groote divisie, leed hij den 13den December 1862 bij Fredericksburg de nederlaag. In Januari daaraanvolgende werd hij in plaats van *Burnside* tot opperbevelhebber benoemd. Tegen het einde van April opende hij den veldtocht in Virginia, welke reeds den 3den Mei met zijn volkomen nederlaag eindigde. *Hooker*, die weinig geschiktheid bezat om met een groot leger te werken, trok over den Rappahannock terug en bleef den vijand in het oog houden. Deze echter drong tegen het einde van Juni onder bevel van *Lee* door het Shenandoahdal in Maryland en Pennsylvanië. *Hooker* volgde met versnelde marschen en was gereed om hem slag te leveren, toen hij den 28sten Juni 1863 het opperbevel aan *Meade* moest afstaan, die, naar de door *Hooker* beraamde plannen, eenige dagen later den vijand bij Gettysburg versloeg. Van nu af bleef *Hooker* enkel als corpscommandant werkzaam en werd als zoodanig in het najaar van 1863 met het 11de en 12de korps naar Chattanooga gezonden, waar hij tot de overwinningen van *Thomas* en *Sherman* bijdroeg. Tegen het einde van 1864 werd hij militaire gouverneur van Ohio en later als zoodanig te New-York; hij nam in 1866 zijn ontslag en overleed te Garden-City op Long-Island den 31sten October 1879.

Hooker, *Mount*, is een berg in de Canadeesche Rocky Mountains, in het brongebied van den Athabasca en de Columbia, die 3460 m. hoogte bereikt.

Hook-fil. achter natuurwetenschappelijke namen is de afkorting voor *J. D. Hooker* (zie aldaar).

Hooligan is een sedert omstreeks 1898 voor het eerst te Londen gebruikt woord, met de beteekenis van „brutaal mensch", geweldenaar. Het is waarschijnlijk ontleend aan den naam van een persoon, die in het Londensche stadsgedeelte St. Giles of Southwark voor 't eerst zijn wandaden bedreven heeft. Dit woord ging later over naar Rusland, waar het in den laatsten tijd gebezigd wordt voor iemand, die progroms veroorzaakt en brutale gewelddaden pleegt *(chooligan)*.

Hoop, *Van der*, is de naam van een aanzienlijk Nederlandsch geslacht.

Hoop, Adriaan van der, een Nederlandsch staatsman, den 5den April 1701 te 's-Gravenhage geboren, studeerde en promoveerde in de rechten en werd toen secretaris der generaliteitsrekenkamer en was tot 1748 secretaris van den Raad van State. Daar hij zich niet onderwerpen kon aan het regeeringsbeleid van den stadhouder, vroeg hij toen ontslag en leidde een ambteloos leven. Hoogst belangrijk zijn de door hem nagelaten handschriften, welke thans op het Rijksarchief berusten, vooral zijne bouwstoffen voor een geschiedenis der verdediging van ons land. Hij overleed op zijn buitengoed Dijckerwaal bij 's-Gravesande den 13den November 1767.

Hoop, François van der, een zoon van den voorgaande, den 21sten Januari 1747 te 's-Gravenhage geboren, studeerde en promoveerde in de rechten, was aanvankelijk eerste secretaris der generaliteitsrekenkamer en werd in 1787 raad en thesaurier-generaal der Vereenigde Nederlanden. Hij werd de eenige erfgenaam van *François Hemsterhuis*, doch schonk de handschriften aan de Leidsche academie en het overige der nalatenschap aan de weinig bemiddelde betrekkingen van den erflater. Hij overleed den 8sten Mei 1793.

Hoop, Joan Cornelis van der, een broeder van den voorgaande, den 18den Mei 1742 te 's-Gravenhage geboren, studeerde te Leiden en werd in 1763 doctor in de beide rechten. In 1776 werd hij benoemd tot landsadvocaat voor den Raad van State. Nadat hij in 1779 ook nog adjunct-secretaris van de geoctrooieerde sociëteit van Suriname was geworden, benoemde de regeering van Amsterdam hem kort daarna tot poorter en tot boekhouder der garnizoenen. Hij nam zijn ontslag als landsadvocaat en werd in 1781 aangesteld tot raad en advocaatfiscaal van het college der Admiraliteit te Amsterdam en een jaar later tot medelid en raad van adsistentie van den Stadhouder-admiraal-generaal voor de zaken der Marine. In 1795 verloor hij zijn betrekkingen en werd hij gevangen genomen. Na het herkrijgen zijner vrijheid leidde hij nabij Amsterdam een ambteloos leven. Toen den 16den November 1813 de Franschen de hoofdstad verlieten en 17 notabele ingezetenen het voorloopig bewind aanvaardden, kozen zij *Van der Hoop* tot hun voorzitter. Nadat het voorloopig bestuur den 30sten December daaraanvolgende ontbonden was, werd *Van der Hoop* den 6den April 1814 door den Souvereinen Vorst benoemd tot secretaris van Staat voor de Marine, belastte zich in Juli voor korten tijd met de portefeuille van Koloniën en ontving in September 1815 den titel van minister van Marine, alsmede het grootkruis der orde van den Nederlandschen Leeuw. Hij overleed te 's-Gravenhage den 13den Maart 1825.

Hoop, Adriaan van der, een zoon van den voorgaande, den 28sten April 1778 te Amsterdam geboren, was in 1814 lid van de vergadering van notabelen voor het vaststellen der Grondwet, daarna lid van de Eerste Kamer en van de Provinciale Staten van Noord-Holland en geruimen tijd chef van het handelhuis *Hope & Co.* te Amsterdam. Hij overleed aldaar den 15den Maart 1854. Aan zijn geboortestad vermaakte hij zijn museum van schilderijen en een aantal belangrijke handschriften, van zijn vader en grootvader afkomstig.

Hoop, *Adriaan van der, Junior*, den 2den Juni 1802 te Rotterdam geboren, gaf een groot aantal dichtstukken, waaronder vooral vele gelegenheidsverzen, in het licht. Sommige werden met geestdrift ontvangen en beleefden een 2den of 3den druk. Tot zijn beste voortbrengselen behoort: „Warschau, dichterlijke krijgstafereelen". In 1832 nam hij met *Schull* op zich de redactie van het tijdschrift „Bijdragen tot boeken- en menschenkennis", dat ook na den dood van laatst-

Digitized by Google

genoemde onder zijn leiding uitkwam. Verder vindt men zijn verzen in onderscheidene jaarboekjes van 1830 tot 1842. Na zijn dood verschenen nog „Lente en herfst, nagelaten en verspreide gedichten" (4 dln., 1859—1861). Hij overleed te Rotterdam den 4den November 1841.

Hoop, Jrsx., Adriaan van der, een zoon van den voorgaande, werd in 1826 te Rotterdam geboren, voltooide zijn studiën niet en overleed te Heusden den 13den Februari 1862. Van zijn werken noemen wij: „Twaalf Daguerrotypen" (1851), „Geloofsbelijdenis" (1851), „Nieuwe Daguerrotypen" (1853), „Schetsen, proza" (1854), „Verspreide gedichten" (1854), „Kinderpoëzij. Mijmeringen en lessen uit het kinderleven", „Voor Hollandsche knapen en meisjes" (2de druk 1858), „H. Heine, Poëzij en proza" (1856), „Prentenalbum" (1856), „De nieuwe rijschool" (1856), „Bedorven kinderen" (1856), „De nieuwe Moeder de Gans of de gouden eieren" (1857), „Gedichten" (4 dln., 1859—1862), „Waarheid en kunst, schetsen en fantasieën„ (1862) en „Poëzij" (1862).

Hoorde, *Joseï van,* een Vlaamsch letterkundige, den 12den October 1843 te Gent geboren, ontving zijn opleiding aan het Athenaeum in zijn geboortestad, werd in 1862 hulponderwijzer, maar nam in 1866 zijn ontslag en werd het volgende jaar redacteur van den „Gentschen Mercurius". In 1870 werd hij lid der redactie van de „Gazette van Gent". Onder den schuilnaam *Paul van Elen* schreef hij met *B. Block:* „Zielenadel, comedie in één bedrijf" (1869), „Nijd en hoogmoed, tooneelspel in vier bedrijven" (1871) en „De stiefdochter, tooneelspel in vier bedrijven" (1872). Onder zijn eigen naam leverde hij: „Huwt de vrouw van uw hart, comedie in een bedrijf", „Twee vrouwenbeelden, comedie in een bedrijf", „De verstootene dochter, comedie in een bedrijf", „Een woord over de strekking van het Nederlandsch tooneel" (1872), „Victors nichtje, blijspel met zang in twee bedrijven" (met *Van Goethem,* bekroond, 1874), „J. B. J. Hofman van Kortrijk, zijn leven en zijne werken" (bekroond, 1875), „Een strijd tusschen twee, comedie in een bedrijf" (bekroond, 1876), — en „Quinten Metsijs, tooneelspel in drie bedrijven" (1877).

Hoorigen. Zie *Lijfeigenschap.*

Hoorigheid was in vroeger eeuwen de in verschillende vormen voorkomende overgangstoestand tusschen vrijheid en lijfeigenschap (zie aldaar).

Hoorn, *Kaap.* Zie *Vuurland.*

Hoorn een koperen blaasinstrument, bestaande uit een buis met talrijke windingen, uitloopend in een wijden trechter (beker). Het heeft zich in den loop der tijden ontwikkeld uit de beestenhoren, werd later uit hout en eindelijk uit koper vervaardigd, en diende nog lang hoofdzakelijk voor het geven van signalen (jachthoorns, woudhoorns). Eerst in de laatste helft der 17de eeuw werden de jachthoorns (trompes de chasse) meer bepaaldelijk als muziekinstrumenten gebruikt, in de 18de eeuw krijgt de hoorn een plaats in het orkest. De *hoorn* is een z.g. natuur-instrument, omdat de verschillende tonen alleen door verschillende stelling der lippen *(embouchure)* kunnen worden voortgebracht, en dan nog wel alleen een beperkt aantal natuurtonen (zie aldaar) kunnen worden gebruikt, n.l. de 2e, 3e, 4e, 5e, 6e, 8e, 9e, 10e, 12e, 15e en 16e. Daarbij is de hoorn aan een bepaalde stemming gebonden, al naargelang van den bouw; zoo onderscheidt men hoorn in F, Es, E, enz. Op een F-hoorn kunnen dus alleen geblazen worden de tonen F, c, f, a, c^1, f^1, g^1, a^1, c^2, e^2, f^2. Het vermogen van den hoorn was dus zeer beperkt; wel kon men enkele tonen door het steken van de hand in den beker (z.g. „stoppen") een halven toon verlagen en op die manier enkele gapingen aanvullen, doch dit was een gevaarlijk experiment, vooral omdat het den klank allesbehalve verfraait. Om dus zooveel mogelijk „open" tonen te kunnen gebruiken, schreven de componisten de stemming der hoorns voor in verband met den hoofdtoonsoort van hun werk (in een werk in D-dur dus hoorns in D). Door het gebruiken van losse inzetstukken kan men denzelfden hoorn wel van stemming veranderen (een kleinere winding of beugel maakt den buis korter en verhoogt dus de stemming, een grootere beugel verlaagt deze), doch daarbij moest de componist rekening houden met de omstandigheid, dat de nieuw-ingezette beugel zich eerst dient aan te passen aan de temperatuur van het instrument; dus mag de verwisseling niet snel of veelvuldig zijn. Latere componisten (bijv. *Beethoven)* trachten het bezwaar tegemoet te komen door in een werk hoorns van verschillende stemmingen te gebruiken, waardoor zij een grooter aantal tonen ter beschikking hebben. Eerst de uitvinding der z.g. „ventielen" heeft alle bezwaren opgeheven. Door die ventielen kan met een enkelen vingerdruk een gedeelte van de buis afgesloten worden en de stemming wordt dan onder het blazen gewijzigd; dit systeem vervangt dus het gebruik van losse beugels en maakt het mogelijk, op den hoorn bijna alle tonen van af den verminderden quint onder den tweeden natuurtoon chromatisch tot en met den hoogsten toon (op den F-hoorn dus van B tot en met f^2) voort te brengen.

Door zijn grooten omvang en zijn helder, week klankcoloriet is de hoorn spoedig een geliefkoosd en onmisbaar orkestinstrument geworden. De klassieke componisten gebruikten meestal een paar, *Beethoven* in den regel twee, de latere componisten breiden het aantal vaak tot drie, vier en meer paren uit. Vooral *Weber* heeft den hoorn als orkestinstrument geëmancipeerd en er de bijzondere klankschakeeringen van ontdekt. Ook als obligaat instrument wordt de hoorn veelvuldig aangewend.

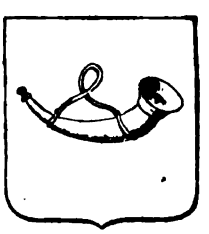

Hoorn in de wapenkunde is boogvormig, met den boog naar beneden (zie de fig.). De hoorn heeft gewoonlijk een band, die boven cirkelvormig is omgeslagen, en is veelal beslagen met ringen van een ander email. Het mondstuk en de opening van het mondstuk is soms van een ander email. Zie verder *Jachthoorn* en *Waldhoorn* in de wapenkunde.

Hoorn, een gemeente in de provincie Noord-

Digitized by Google

Holland, 677 H.A. groot, met (1915) 11 234 inwoners, wordt begrensd door de gemeenten Wognum, Zwaag, Blokker en door een deel van de Zuiderzee n.l. het Hoornsche Hop. Tot de gemeente behoort, behalve de stad, de Hoorner ban, waar landbouw, tuinbouw en veeteelt wordt uitgeoefend.

De stad Hoorn, in de 16de eeuw een der voornaamste koopsteden van Holland, behoort thans tot de „doode steden" langs de Zuiderzee. Er worden drukke kaas- en veemarkten gehouden, terwijl men er ook nog al scheepvaart en eenige nijverheid heeft. De stad is de zetel van een kantongerecht en bezit een gemeentelijke hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus en verschillende kerken. De Groote Kerk bevat het praalgraf van den vice-admiraal *Pieter Florisz.* De voornaamste gebouwen zijn verder het stadhuis, waar een drinkbeker van *Bossu*, een portret van *Jan Pietersz. Koen* en eenige merkwaardige schilderijen bewaard worden, de Waag, het Ziekenhuis en het Weeshuis, dat van 1573 tot 1576 *Bossu* tot een gedwongen verblijf diende. De stad, die het karakter eener oud-Hollandsche plaats bewaard heeft, bezit vele mooie geveltjes en een standbeeld voor den eersten gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië, *Jan Pietersz. Koen*, die in 1587 te Hoorn geboren werd, vervaardigd door *Ferdinand Leenhoff*. Verder vindt men er een gedenkteeken voor *Lambert Melisz.* De stad is door spoorwegen met Amsterdam, Alkmaar, Medemblik en Enkhuizen en door een stoomtram met Enkhuizen verbonden.

Volgens vroegere geschiedschrijvers zou de stad omstreeks 1316 gesticht zijn, waarschijnlijk echter is zij ouder. In 1416 werd het groote haringnet te Hoorn uitgevonden. Den 24sten September 1569 werd de stad door de Spanjaarden bezet, den 19den Juni 1572 ging zij tot de Staatsche zijde over. In haar nabijheid viel den 11den October 1573 de slag op de Zuiderzee voor, den 17den September 1799 werd zij door de Engelschen, onder generaal *Abercromby*, overrompeld.

Hoorn, *Arnoldus van*, uit een oud-adellijk geslacht geboren, bevond zich in 1371 te Rome, toen hij door de praelaten en kanunniken te Utrecht tot aartsbisschop gekozen werd. Paus *Gregorius XI* bevestigde deze keus, waarna *Arnoldus* terugkeerde en in de Mariakerk den eed aflegde. Hij voerde oorlog tegen Gelderland en Holland. In 1379 benoemde *Urbanus VI* hem tot bisschop van Luik. Hij overleed den 8sten Maart 1389.

Hoorn, *Johannes van*, sedert 1484 als *Johannes IX* bisschop van Luik, werd wegens een tweetal mededingers eerst na verloop van 2 jaar gehuldigd. Intusschen ontetond daardoor een oorlog, die eerst in 1492 eindigde. Hij overleed te Maastricht den 16den Januari 1505.

Hoorn, *Johan van* —, graaf *van Boxtel* en *Bassigny*, heeer *van Lokeren* enz., behoorde tot het Verbond der Edelen, werd kapitein-generaal en gouverneur van Dordrecht, versterkte de stad, gaf onderricht in den wapenhandel en bracht een leger bijeen van ruim 4000 man, waarmede hij de Staten diende. Daarna werd hij bevelhebber van 's-Hertogenbosch, waar hij den Religievrede deed afkondigen en wegens ongesteldheid zijn waardigheid opdroeg aan zijn zoon *Maximiliaan*. Hij overleed te Utrecht in 1600 of 1606 en werd te Vianen in den grafkelder der *Brederode's* bijgezet.

Hoorn, *Willem*, graaf *van*, baron *van Kessel*, heer *van Batenburg*, generaal der artillerie en kolonel van een regiment infanterie, leefde in de 2de helft der 17de eeuw. Hij nam deel aan den tocht naar Rochester en bewees aan ons land groote diensten in den oorlog tegen Frankrijk. In 1676 had hij als generaal der artillerie het opperbevel over het krijgsvolk der vloot, en bevond hij zich op het eskader van *Tromp*, bestemd om de Westkust van Frankrijk te bedreigen. *Van Hoorn* landde eerst op Belle-Isle, nadat hij 's vijands kustverschansingen vernield had, doch het kasteel, op een rots gelegen, bleef onaangetast. Daarna ontscheepte hij krijgsvolk op het eiland Noirmoutier, ten zuiden van den mond der Loire. Hier maakte hij zich meester van de batterijen en van het kasteel. Toen de Franschen Utrecht hadden verlaten, nam hij deze stad in naam van *Willem III* in bezit en bekleedde er het bevelhebberschap. Hij overleed den 4den Maart 1694.

Hoorn, *Joan van*, gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië, den 16den November 1653 te Amsterdam geboren, vergezelde reeds vroeg zijn vader naar Oost-Indië, waar hij in 1663 aankwam en langs de verschillende trappen van onderassistent, onderkoopman, opperkoopman, eerste klerk, eerste secretaris, raad van Indië en directeur-generaal, eindelijk in 1704 den hoogsten trap, dien van gouverneur-generaal, bereikte. Hij had nog vóór zijn laatste bevordering twee gezantschappen bij den koning van Bantam waargenomen. In 1714 keerde hij naar het vaderland terug, volgens sommigen op eigen verzoek om ontslag, volgens anderen ontboden door de bewindhebbers. Hij overleed te Amsterdam den 21sten Februari 1711, volgens het gerucht niet minder dan 10 millioen gulden nalatende, die hij in Oost-Indië bespaard had. Onder zijn bestuur kwam West-Java aan de Compagnie en werd de koffiecultuur uitgebreid.

Hoornaar *(Vespa crabro)* of *horentje* noemt men een soort van wespen, die zich door haar grootte van de gewone wesp onderscheiden. De sprieten, het schildje en de kop zijn bruinachtig rood, de borst alleen aan den voorsten rand en in het midden, en het achterlijf aan het uiteinde. De laatste ringen van het achterlijf zijn geel, aan de voorste randen zwart met 2 of 3 achterwaarts loopende stippen. De horentjes bouwen haar papierachtige, uit houtknaagsel vervaardigde nesten in holle boomen, in oude, droge wallen, boven in de daken van huizen en schuren en onder dakgoten en kunnen met haar angel zeer pijnlijke wonden toebrengen. Zij benadeelen het jonge plantsoen, doordat zij den bast afknabbelen, vooral van esschen, en vergasten zich aan fijne vruchten, zooals sappige peren, perziken, pruimen enz. Men kan ze 't gemakkelijkst verdelgen door des ochtends voordat zij uitgevlogen zijn, een pot met brandenden zwavel onder het nest te houden.

Hoornbeek, *Johannes*, een Nederlandsch godgeleerde, den 4den November 1617 te Haarlem geboren, bezocht de hoogescholen te Leiden

Digitized by Google

en te Utrecht en werd i 1638 proponent, in 1639 predikant te Mühlheim bij Keulen. Door de woelingen der Roomschgezinden genoodzaakt zijn standplaats te verlaten, keerde hij naar Utrecht terug en verwierf er den rang van doctor in de godgeleerdheid. In 1644 werd hem het professoraat aangeboden te Harderwijk en te Utrecht. Hij besliste ten gunste van laatstgenoemde stad, waar men hem het volgende jaar ook het leeraarsambt opdroeg, doch reeds in 1654 ontving hij een beroep naar de Leidsche hoogeschool, dat hij aanvaardde. Nadat hij hier 12 jaar werkzaam was geweest, overleed hij den 23sten Augustus 1666. Hij was een aanhanger van *Voetius* en schreef: „Disputationes anti-Judaicae" (1644), „De paradoxis et heterodoxis Weigelianis commentarius" (1646), „Disputationes de baptismo veterum" (1647), „Socinianismi confutatio" (1650—1664, 3 dln.), „Euthanasia ofte wél sterven", „Examen Bullae papalis, qua pontifex Innocentius X abrogare nititur pacem Germaniae etc." (1652), „Summa controversiarum religionis cum infidelibus etc." (1653 en later), „Institiones theologicae" (1653), „Theologiae practicae tomi II" (1663), „Methodus sive tractatus de ratione concionandi" (1669 en later) en „Vetera et nova, sive excercitationum theologicarum libri III" (1772).

Hoornbeek, Izaäk, een zoon van den vorige, studeerde te Leiden in de rechten en werd weldra pensionaris van Rotterdam. Toen in 1720 de raadpensionaris *Antonie Heinsius* overleed, werd *Hoornbeek,* hoewel reeds 64 jaren oud, tot zijn opvolger gekozen. Hij vereffende de geschillen tusschen de drie kwartieren in Gelderland, waarom men hem een gouden drinkbeker vereerde, trachtte vruchteloos de benoeming van *Willem IV* tot stadhouder te verhinderen en overleed den 17den Juni 1727.

Hoornblad *(Ceratophyllum* L.) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Hoornbladachtigen (Ceratophyllaceeën).* Het onderscheidt zich door in kransen geplaatste 1- tot 3-maal gegaffelde bladeren met getande slippen en ongevleugelde vruchten. In ons land groeien *gedoornd hoornblad (C. demersum* L.) met 3-doornige vruchten; de 2 dorens aan den voet zijn gekromd en soms door knobbels vervangen, terwijl de topdoorn recht en even lang of langer dan de vrucht is, — en *ongedoornd hoornblad (C. submersum* L.), welks vruchten enkel aan den top van een doorn voorzien zijn, die korter is dan de vrucht, terwijl de bladeren lichter groen en slapper zijn dan die der voorgaande soort.

Hoornbladachtigen *(Ceratophyllaceeën)* is de naam eener plantenfamilie. Zie *Ceratophyllaceeën.*

Hoornblende of *amphibool* is een uit calcium, magnesium, aluminium, ijzer, mangaanoxied, siliciumoxied bestaand, half-doorzichtig tot ondoorzichtig mineraal, hetwelk in monokline zuilen (zie de afb.) voorkomt. Het is grof- en fijnkorrelig, gedeeltelijk eenigszins schelpachtig op de breuk en groen, grijs, zwart of wit gekleurd. Men vindt deze delfstof in kristallijne massa's; zij smelt voor de blaaspijp tot een zwart, groenachtig bruin of groenachtig wit glas. Men onderscheidt: *straalsteen* (actinoliet) in verschillende schakeeringen van groen of bruin; *grammatiet* (tremoliet), meestal in dolomiet en korreligen kalksteen, ofschoon ook wel in gangen en beddingen met ertsen, en zeer verschillend van kleur; *eigenlijke hoornblende,* die meestal pikzwart, doorgaans zeer donker, maar ook wel eens blauwachtig groen of groenachtig wit is; *anthophylliet,* ook verschillende kleuren bezittende en *glaukophaan,* zwart tot donkerblauw gekleurd en meestal zuilvormig van structuur. De eigenlijke hoornblende is algemeen verspreid en een bestanddeel van vele gesteenten, zooals syeniet, dioriet enz. Intusschen vormt zij ook zelfstandig het *hoornblendegesteente* en de *hoornblendelei,* terwijl men ze ook aantreft in basalt, lava, melafier enz. en in losse kristallen in vulkanische tuf.

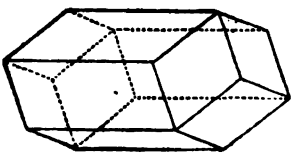

Hoornblende.

Hoornbliksemafleiders zijn toestellen, die dienen om in electrische geleidingen of installaties optredende spanningen, aanmerkelijk hooger dan de normale bedrijfsspanning (z. g. overspanningen), onschadelijk te maken door hen naar de aarde af te leiden. Deze overspanningen behoeven niet uitsluitend het gevolg te zijn van atmosferische ontladingen, doch kunnen ook andere oorzaken hebben (zie *Overspanningen).* Van de vele systemen, die tot dit doel gebezigd worden, is de hoornbliksemafleider de meest gebruikte, vaak ook in combinatie met andere inrichtingen. De figuur geeft een bliksemafleider voor een luchtleiding aan, waarvan de werking als volgt is. Bij *A* en *B* zijn 2 gebogen koperen staven aangebracht die bij *a* en *b* zeer dicht bij elkaar komen, naar boven toe echter sterk uiteengebogen zijn. De een wordt bij *A* aan de te beschermen leiding verbonden, de ander bij *B* door een ijzeren beugel naar de aarde. Daartoe wordt aan *C* een koperen draad bevestigd, die door middel van een in den grond ingegraven aardplaat goede electrische verbinding met de aarde heeft. De afstand *a—b* is zoo geregeld, dat, als overspanningen optreden, een vonk tusschen *a* en *b* overspringt en dus de lading, die de overspanning veroorzaakt, naar de aarde kan afvloeien. Waar *a* en *b* nu twee koperen bollen zijn, dan zou, daar de lucht na het overslaan van een vonk geleidend geworden is, de vonk blijven bestaan en dus een aardsluiting der luchtleiding ontstaan. Bij den hoornbliksemafleider echter wordt door het, door de vonk zelf opgewekte magnetische veld de vonk naar omhoog afgestooten,

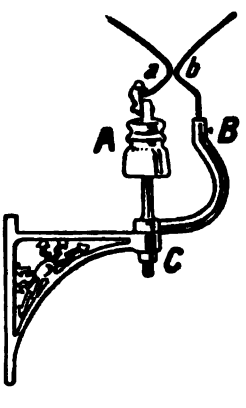

Digitized by Google

zoodat de vonk omhoog tusschen de hoorns stijgt, steeds langer wordt en ten slotte afbreekt, als de afstand te groot wordt. Dit omhoogstijgen wordt tevens nog bevorderd door de opstijgende warme lucht.

Hoornbloem *(Cerastium)* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Muurachtigen (Caryophyllaceën)*. Het onderscheidt zich door 5 of 4 kelkbladen, door 5 of 4 tweespletige of spits uitgerande bloembladen, door 10 of 8 meeldraden, door 5 of 4 stijlen tegenover de kelkbladen en door een 10- of 8-tandige doosvrucht. Van de inlandsche soorten noemen wij: *C. arvense* L. *(akkerhoornbloem)* met bloembladen, die dubbel zoo lang zijn als de kelk, lijnlancetvormige bladeren, kortharige bloemstelen en breed gerande schutbladen; deze overblijvende plant heeft zodenvormende, onvruchtbare stengeltjes naast de opstijgende, vruchtbare, — *Hoornbloem (C. triviale* Link.) met ei-lancetvormige, stompe of getande kelkbladen met een bijna tot den top doorloopende groene streep, met uitstaande bloemstelen en een gebogen, forschen stengel, uit een liggenden, vaak wortelenden voet oprijzend, — *Zandhoornbloem (C. semidecandrum* L.), met schutbladen met zeer breede vliezige, aan den top uitgevreten, getande randen, breedvliezige, aan den top uitgevreten, getande kelkbladeren, stijve, na den bloei teruggeslagene, later weder opgerichte bloemstelen, kleine, opgerichte of opstijgende stengels en meestal 5 meeldraden zijn, — en *Kluwenhoornbloem (C. glomeratum* Thuill.) met vruchtstelen, die korter of nauwelijks langer zijn dan de kelk, gebaarde kelkbladjes en uitstaande, een weinig gebogen bloemstelen.

Hoorn des overvloeds in de wapenkunde is zonder band en mondstuk, maar dubbel gebogen en schoeflijnig gegroefd. Deze hoorn heeft een breede mondopening, waaruit bloemen, vruchten enz. te voorschijn komen.

Hoorne, *Philips II van Montmorency-Nivelle*, graaf *van*, in 1518 geboren, was een zoon van *Joseph van Montmorency*, graaf *van Nivelle*, en van *Anna van Egmont*. Toen deze, na den dood van haar echtgenoot een tweede huwelijksverbintenis aanging met *Johannes*, domheer van Luik en dit huwelijk kinderloos bleef, besloot haar gemaal de beide zonen uit het eerste huwelijk als de zijne aan te nemen en hen te begiftigen met de titels en goederen, welke hij inmiddels van zijn broeder *Jacob III*, graaf *van Hoorn* of *Hoorne*, geërfd had. Daardoor verkreeg *Philips*, behalve het graafschap Hoorne, de heerlijkheden Altena en Weert, terwijl hij vervolgens ook in het bezit kwam van het graafschap Nuenar, Meurs en Saverdam. Zijn afkomst en rijkdom strekten hem tot aanbeveling bij het Hof en hij werd er met eerambten en waardigheden begiftigd. Eerst werd hij hopman van de lijfwacht van den koning van Spanje, daarna stadhouder van Gelder en eindelijk admiraal der Nederlanden. *Philips II* schonk hem de orde van het Gulden Vlies en belastte hem met het opperbevel over de vloot, waarmede hij naar Spanje stevende. De graaf vertoefde aldaar van 1559 tot 1563, keerde als lid van den Raad van State naar de Nederlanden terug, verbond zich met de edelen tegen *Granvelle* en deed met *Willem I* en *Egmont* den eersten stap om den kardinaal te verwijderen. Hij behoorde niet tot de onderteekenaars van het Verbond der Edelen. Na het vertrek van *Granvelle* nam hij weder zitting in den Raad van State. Toen de Spaansche Inquisitie op bevel des konings ingevoerd werd, begaf *Hoorne* zich naar zijn goederen. Toen de beeldenstorm te Doornik woedde, begaf de graaf *van Hoorne* zich daarheen en bracht het zoover, dat de opstandelingen de wapens nederlegden en zich van alle baldadigheid onthielden, onder voorwaarde, dat zij vrijheid zouden hebben om buiten de stad een kerk te bouwen. Het toestaan van deze voorwaarde verwekte het ongenoegen der landvoogdes en vooral dat des konings. Dit bracht hem tot het besluit, zich van al zijn bedieningen te ontdoen en zich op zijn kasteel te Weert te vestigen. *Alva* liet het gerucht verspreiden, dat de koning voornemens was *Hoorne* tot onderkoning van Milaan te benoemen. Dit rijk bezoldigd ambt lokte *Hoorne*, die als de meeste edelen destijds, diep in de schulden stak, naar Brussel. De hertog ontving hem met de grootste minzaamheid, noodigde hem op den 9den September 1567 ten eten, doch liet hem na den maaltijd door *Hiëronimo de Salinas*, burchtvoogd van Portorole, gevangen nemen. Te vergeefs beriep hij zich op zijn bewezen diensten en op de voorrechten der ridders van het Gulden Vlies. Hij en *Egmont*, werden eerst te Brussel in afzonderlijke vertrekken opgesloten, daarna onder een aanzienlijke krijgsbedekking naar Gent gebracht en den 3den Juni 1568 naar Brussel teruggevoerd. Hier werden 63 punten van beschuldiging tegen hem ingebracht. Geen tusschenkomst had eenigen invloed om het doodvonnis af te wenden. Twee dagen later werd het volvoerd, eerst aan *Egmont*, daarna aan *Hoorne*. Gekleed in een zwarten mantel en met ongedekten hoofde, ongeboeid en door niemand vastgehouden, betrad hij het schavot, beleed zijn zonden, maar weigerde te bekennen, dat hij schuldig was jegens den koning. Na het afleggen van zijn mantel knielde hij op het kussen, trok een wollen muts over zijn oogen en zeide in het Latijn: „Heer, in uwe handen beveel ik mijnen geest!" Daarna trof hem de doodelijke slag. Hij had den leeftijd van 50 jaren bereikt. Zijn stoffelijk overschot werd in de hoofdkerk te Weert bijgezet, waar het graf in 1839 teruggevonden is.

Ook zijn broeder *Floris Hoorne* werd in 1570, in de gevangenis te Simancas, ter dood gebracht, waarmede het geslacht *Van Hoorne* uitgestorven was.

Hoornerts. Zie *Chloorzilver*.

Hoornklaver *(Trigonella* L.) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Vlinderbloemigen (Papilionaceën)*. Het heeft veel overeenkomst met het geslacht *Klaver (Trifolium* L.) en onderscheidt zich door een klokvormigen, 5-spletigen kelk en door een zeer kleine kiel, terwijl de vleugels en het vlagje eenigszins openstaan en als het ware een 3-bladige bloemkroon vormen. De peul is langwerpig, samengedrukt of rolrond, gespitst en veelzadig. In ons land groeit in de duinen *T. coerulea*.

Hoornlood is een andere naam voor *Chloorlood*. Zie aldaar.

Digitized by Google

Hoornmeel. Teneinde afval van hoorn voor bemesting geschikt te maken, moet het in meelvorm worden gebracht. Het zoo verkregen product wordt hoornmeel genoemd. Om hoorn te kunnen malen, moet het worden voorbereid door het te roosteren of te stoomen. Bij het roosteren wordt het op ijzeren platen onder doorroeren sterk verhit. Het wordt daardoor donker en na afkoeling bros en gemakkelijk te malen. Het roosteren kan ook geschieden in gesloten ruimten onder toestreding van verbrandingsgassen of heete lucht. Het stoomen geschiedt ook in gesloten ruimten, digestoren genoemd, onder een stoomdruk van 2—3 atmosferen. Het daarbij verkregen product laat zich ook gemakkelijk malen. Zuiver hoornmeel is geelachtig grijs van kleur met een tint in het groene en bevat 13—15 % stikstof; het is gewoonlijk zoo onzuiver, dat het in den regel niet meer dan 10 % stikstof bevat. Het kan als stikstofmest worden gebruikt. Hoewel zijn werking in geroosterden of gestoomden toestand aanmerkelijk beter is dan in ruwen onbehandelden vorm, staat die toch ver bij die van meer oplosbare stikstofmeststoffen ten achteren. Volgens *Wagner* zou de werking van hoornmeelstikstof op 65 % van die van salpeterstikstof mogen worden gesteld.

Hoornsche Hop is een inham van de Zuiderzee tusschen Schardam en De Nes; aan de noordelijke bocht ligt de stad Hoorn.

Hoornsteen is een soort van kwarts, die meestal in onregelmatige gedaante en dikwijls in zonderlinge vormen voorkomt. Men vindt deze delfstof vaak als versteeningsmiddel van plantaardige voorwerpen, zoodat men wel eens geheele boomstammen aantreft, die in hoornsteen veranderd zijn. Zij is splinterig of schelpenachtig op de breuk, veelal grijs, doch ook geel, rood, bruin

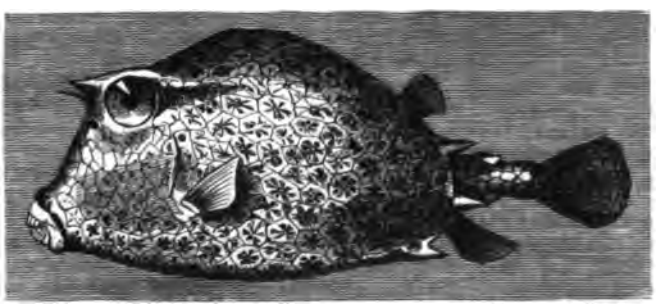

Ostracion quadricornis.

en groen van kleur, somtijds gewolkt of gestreept. Men kan er met staal vonken uit slaan, hoewel zij iets minder hard is dan kwarts; zij is ondoorzichtig, op zijn meest aan de kanten doorschijnend. Volgens *Klaproth* bestaat zij uit 98½ % kiezelzuurhydried, ¾ % aluminiumoxied, ½ % ijzeroxied en ½ % water. Men vindt den hoornsteen in den Harz, in Bohemen en in het Saksische Ertsgebergte. In Zweden komt hij voor als hoofdmassa van sommige porfiersoorten en wel onder den naam van hoornsteenporfier. Sommige soorten kunnen fraai gepolijst en als agaat bewerkt worden.

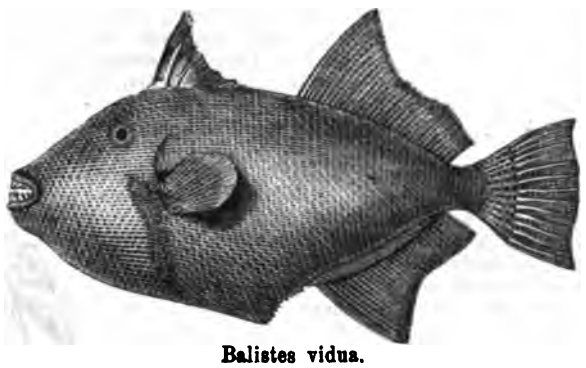

Balistes vidua.

Hoornvee. Zie *Rund*.

Hoornvisschen (*Selerodermen*) is een groep van niet zeer groote of kleine zeevisschen, algemeen in de tropen en meer zeldzaam op hoogere breedte voorkomende. Zij behoort tot de *Vastkakigen* (zie aldaar) en omvat zondelinge vormen (zie de afb.). Zie verder *Vastkakigen*.

Ostracion boops (sterk verkleind).

Hoornvlies. Zie *Oog*.

Hoornzilver is een andere naam voor *Chloorzilver*. Zie aldaar.

Hoos of *Windhoos* is de naam, dien men geeft aan eigenaardige, hevige bewegingsverschijnselen in den dampkring, waarvan de kern gevormd wordt door een krachtig opstijgenden luchtstroom van geringe doorsnede. Een hoos is niets anders dan een cyclone (zie *Wind*) met zeer steilen gradiënt (zie aldaar), doch van geringe oppervlakte. De van alle zijden met groote snelheid toestroomende lucht beschrijft schroefvormige lijnen rondom het minimum der depressie (evenals bij een gewone cyclone) en stijgt in het minimum omhoog. Is de verticale beweging zeer krachtig en de lucht rijk aan waterdamp, dan worden in de hoogere deelen der hoos wolken gevormd, die als lange, smalle zakken tot op de aarde omlaag hangen en waaruit dikwijls regen of hagel ontlast wordt. Somtijds komt het ook tot electrische ontladingen. Door de kracht der

Digitized by Google

wervelende beweging worden lichte voorwerpen mede omhoog gevoerd, somtijds tot groote hoogte, om later, dikwijls met een ijskorst bekleed, weer neer te vallen. Trekt zij over een wateroppervlak, dan brengt zij ook het water in een wervelende beweging en doet het kegelvormig oprijzen, zoodat zij daarmede 2 kegels vormt, met de toppen naar elkander gekeerd. Zulk een *waterhoos* wordt dan wel verplaatst tot over het land, zoodat visschen aldaar aangevoerd worden. Hoozen kunnen somtijds groote verwoestingen aanrichten.

Hop, *Humulus Lupulus* L., familie *Urticaceeën,* kruidachtige, overblijvende, 2-huizige plant met 4—12 m. langen, naar rechts windenden, van klimhaken voorzienen, ruwen stengel en langgesteelde, 3—5-lobbige of -spletige aan den voet hartvormige bladeren. De voor de cultuur nuttelooze mannelijke planten hebben de bloemen in losse pluimen; de vrouwelijke dragen ze in kegelvormige bloeiwijzen, die hopbellen worden genoemd. De schubbladeren van deze (zie fig. 1) zijn met harsachtige klieren bezet, (sterk vergroot afgebeeld in fig. 2) die de voor de bierbrouwerij nuttige stof het hopmeel of de lupuline leveren. De bovenaardsche deelen sterven jaarlijks af; de overblijvende wortelstok, die een dikte van 20—30 c.m. kan bereiken, schiet telkenjare nieuwe uitloopers, soms 100 jaar achtereen. De hop groeit in de gematigde zone van de oude en de nieuwe wereld in het wild, in vochtig kreupelhout, vooral aan rivieroevers en wordt in genoemde streken tevens gecultiveerd.

Fig. 1.

Fig. 2. Hop.

In de afbeelding fig. 3 stelt *a* een mannelijken, *b* een vrouwelijken bloemtak, op $^1/_3$ der natuurlijke grootte, *c* een mannelijke, *d* een bundel vrouwelijke bloemen, *e* een vrouwelijke bloem, 3 maal vergroot, *f* een doorgesneden vrucht 7 maal vergroot, voor.

Er worden onderscheiden: roode en groene, groot- en kleinvruchtige, hooge en lage, vroeg-, middelvroeg- en laatrijpe variëteiten. De vroegrijpe, kleinvruchtige leveren in het algemeen een fijner product dan de laatrijpere, grootvruchtige.

H. japonicus Sieb. et Zucc., met diep 5—7-spletige, getande bladeren, die in China en Japan en op de naburige eilanden voorkomt, bezit geen lupuline, doch is wegens haar buitengewoon snellen groei en haar in den herfst nog fraai donkergroene bladeren als sierplant aan te bevelen.

De bierbereiding is óveroud. Het gebruik van hop in bier en de cultuur van het gewas dateeren vermoedelijk eerst van de 8ste eeuw. De cultuur was onder *Pepijn de Korte* omstreeks het jaar 768 bekend. In N.-Duitschland, vooral echter in Vlaanderen, waren reeds in de Middeleeuwen meerdere steden wegens haar hopbier bekend. Naar Engeland kwam de hop vermoedelijk niet vóór den tijd van *Hendrik VIII.* De hop wordt hoofdzakelijk gebruikt voor de bierbrouwerij; alleen de bellen van de vrouwelijke planten hebben daarvoor waarde. In sommige streken worden ze nog van de wilde hop verzameld. Deze zijn echter minderwaardig. De jonge onderaardsche uitloopers kunnen in het voorjaar bij wijze van asperges worden gegeten. De bladeren worden door het vee, in het bijzonder door schapen gegeten, als ze zich eraan gewend hebben. De uitgekookte bellen worden ook als veevoeder gebruikt, doch zijn meer geschikt voor den aanleg van broeibakken.

De kwaliteit van de hop hangt af van de hoe-

Fig. 3. Hop.

veelheid lupuline en de fijnheid van geur. De beste hop wordt geproduceerd in Bohemen. De in Beieren geteelde is in het algemeen krachtiger maar minder fijn dan de eerstgenoemde. Belangrijke hopculturen worden verder gevonden in Württemberg, Elzas-Lotharingen, Hessen, Posen, Altmark, Baden, Engeland, België, Frankrijk en Noord-Amerika.

Goede hop is roodachtig- of groenachtig-geel, bij het fijnwrijven sterk harsachtig en kleverig, en verspreidt een zuiveren geur; bij het ineenknijpen balt ze te zamen, maar ze is elastisch. Ze verliest bij de bewaring snel haar goede kwaliteit en houdt zich gewoonlijk niet langer dan één jaar goed.

Het klimaat moet voor hopcultuur vochtig zijn, vooral regenachtig in de maanden Mei en Juni; van den bloei tot de rijpheid moet het weer droog en warm zijn. Droge zand-, zware klei-, alsmede zure veengronden zijn voor hop weinig geschikt. Beter zijn de in goeden cultuurtoestand verkeerende humusgronden. Aan natheid mogen ze niet lijden. Goede doorlatendheid en losheid, tot op groote diepte, zijn wel de eerste eischen aan den grond te stellen. Diep-losse zandige leemen lemige zandgronden, met een vrij hoog gehalte aan humus en kalk, zijn wel de beste hopgronden. Ze moeten rijk zijn aan plantenvoedsel, vooral op een diepte van 40—80 c.m. Bij den

Digitized by Google

aanleg van een hoptuin moet de grond vóór den winter tot op die diepte worden bewerkt en bemest. De stekken, die uitsluitend van vrouwelijke planten worden genomen, bestaan in een ongeveer 10 c.m. lang en ± 1.5 c.m. dik onderaardsch deel van een uitlooper en moeten van krachtige oogen zijn voorzien. Ze worden bij éénen of bij tweeën geplant, op afstanden van 1,2—2 m. in gaten van 30—35 c.m. diepte en met het bovenëinde 15—20 c.m. onder de oppervlakte. Daarna worden de gaten geleidelijk met losse aarde gevuld. Hakken van den grond tusschen de planten is zeer aan te bevelen. De opbrengst is het eerste jaar gering. Meestal wordt de wortelstok jaarlijks, bij voorkeur in het voorjaar, blootgelegd en besneden, waarbij tevens bemesting met stalmest kan plaats hebben, naar behoefte aangevuld met kunstmest. Tegen of bij het doorbreken der jonge scheuten worden naast de planten en in de hand samengeknepen ruischen. Elke bel wordt afzonderlijk geplukt, voorzien van een 1,5 cm. langen steel.

De bellen worden op een zolder of op gestellen in droogruimten of op dorren, bij een temperatuur van niet boven 37° C. gedurende 11—20 uur gedroogd. Droge hop zwelt na het ineenknijpen vanzelf weer op en heeft een brozen steel. Hop broeit licht; daarbij gaat het fijne aroma verloren en gaat ze gemakkelijk schimmelen. Om ze een blankere kleur en grootere duurzaamheid te geven, wordt ze dikwijls gezwaveld.

De opbrengsten variëeren al naar de kwaliteit van 300—1500 kg. p. H.A.

Bij de intrede van den winter worden de achtergebleven hopstengels nabij den grond afgesneden en de staken verzameld en opgeborgen.

Ziekten en *beschadigingen*. De hop kan worden aangetast door zwartzwammen en meeldauw. Ver-

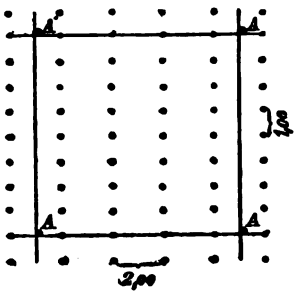

Fig. 4.

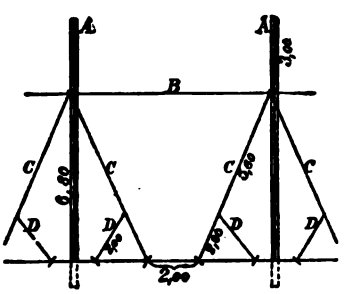

Fig. 5.

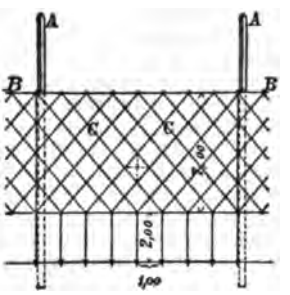

Fig. 6.

Hop.

rechte, aan het ondereinde 8—9 c.m. dikke staken in den grond gezet, die boven den grond een lengte van 5—9 m. moeten hebben en van zijtakken zijn ontdaan. Ter vervanging van de kostbare staken, worden ook wel op zekere hoogte boven den grond draden over het veld gespannen. Vanaf de plekken, waar de planten staan, worden naar genoemde draden andere recht of schuin naar boven geleid, waarlangs de hopstengels omhoog kunnen groeien en slingeren. Als de uitloopers 60—70 c.m. lang zijn, worden 2 of 3 der krachtigste aangebonden. Daarenboven kan één voorloopig voor reserve blijven staan. De andere worden ± 15 cm. onder de oppervlakte van den grond afgesneden. Gedurende den groei wordt de grond tusschen de planten gehakt en worden deze aangeaard. Verder moeten de planten nog herhaalde malen hooger worden aangebonden, terwijl ze tot op ongeveer 8 m. hoogte van de gevormde zijscheuten worden ontdaan. Fig. 4 vertoont een gedeelte van zulk een volgens het *Perinsche stelsel* aangelegd hopveld (de getallen duiden de afstanden in meters aan), fig. 5 de dwarsdoorsnede, fig. 6 een zijaanzicht der elkander kruisende draden, waarlangs de hopstengels zich omhoog slingeren.

De hopbellen worden geoogst, als ze geelachtig-olijfgroen zijn geworden, de klieren goed met het secreet zijn gevuld en de bellen bij het wrijven tusschen de vingers sterk aromatisch rieken

der ondervindt ze schade van waterratten, engerlingen, ritnaalden, van de wortelrups van de hop *(Hepialus Humuli* L.), van de rups van de dagpauwoog, van de springrups *(Pyralis rostralis* L.), van de rups van *Mamestra Persicariae* L., van bladluizen *(Aphis Humuli* Schrk.), van de hopwants, van millioenpooten en van de plantaardige parasiet *Cuscuta europaea* L.

Zie: *C. Fruwirth,* Hopfenbau und Hopfenbehandlung (Berlijn 1880); *Gross,* Der Hopfen (Weenen 1899); *Zorngiebel,* Die Feinde des Hopfens in Tier- und Pflanzenreich (Berlijn 1902).

Hop *(Upupa Epops* L.) is de naam van een vogel uit de familie der *Hopachtigen (Upupiden)*. Hij komt voor in geheel Europa, doch meer in het zuiden dan in het noorden, verder in Egypte, Abessinië en in het Atlasgebied. Deze fraaie vogel, die de grootte heeft van een lijster, is op den kop versierd met 2 rijen lange, zwartgetopte vederen, welke hij als een kuif kan opzetten. Zijn bek is lang en gebogen, zijn kleur op den kop, den hals, de borst en den rug rosachtig en op de vleugels en den staart zwart met witte strepen. Zijn naam is ontleend aan zijn geroep. Hij voedt zich met insecten, vooral met larven, wormen enz., welke hij met zijn langen snavel opspoort. Ook onderscheidt hij zich door zonderlinge bewegingen, daar hij dikwijls met den bek op den grond leunt. De hop is een trekvogel, die even vóór den koekoek herwaarts komt; hij maakt een

Digitized by Google

nest van mos in holle boomen, waarin het wijfje vuil-groenachtig-witte eieren legt, terwijl het door een smeerklier op het staartbeen een stof afscheidt, welke een ondragelijken stank veroorzaakt.

Hop, *Cornelis,* den 26sten Maart 1620 te Amsterdam geboren, studeerde en promoveerde in de rechten en werd in 1666 pensionaris van zijn geboortestad. Tot haar beveiliging zorgde hij voor de versterking van Naarden, en werd vervolgens benoemd tot raadsheer in den Hoogen Raad. Een geschil tusschen dien Raad en het Hof van Holland wikkelde hem in groote onaangenaamheden, welke echter door tusschenkomst der burgemeesters van Amsterdam werden uit den weg geruimd. Hij overleed den 5den November 1704.

Hop, Jacob, een Nederlandsch staatsman en zoon van den voorgaande, den 31sten Juli 1654 op een hofstede bij Velsen geboren, studeerde te Leiden in de rechten en was vervolgens voor de groote gerechtshoven van Holland als pleitbezorger werkzaam. In 1678 vergezelde hij *Hiëronymus van Beverningh* als edelman van het gezantschap naar Frankrijk en 2 jaar later werd hij pensionaris van Amsterdam. In 1680 was hij gemengd in de geschillen tusschen den prins *van Oranje* en Amsterdam over het werven van 16 000 man en over de geheime onderhandelingen met *d'Avaux.* Het gepeupel begon hem met het lot van de *De Witten* te dreigen, doch het bleek, dat hij niets buiten den last der stadsregeering gedaan had, zoodat hij na den dood van *Fagel* voor de betrekking van raadpensionaris werd aanbevolen. Hij behoorde tot de gevolmachtigden, die in 1684 een verdrag sloten met *d'Avaux,* en 3 jaar later vaardigden de Algemeene Staten hem af als buitengewoon gezant naar den keurvorst van Brandenburg te Berlijn, die zijn bemiddeling had aangeboden ter vereffening van geschillen tusschen Denemarken en de Nederlanden. Tevens moest hij er het recht handhaven der Nederlandsche West-Indische Compagnie op Guinea. Te Berlijn genoot *Hop* zoo groot aanzien, dat hij een der peeten van *Frederik Willem,* den zoon van den keurvorst, werd. In 1689 vertrok *Hop* naar het keizerlijk Hof te Weenen, om onze bemiddeling aan te bieden tusschen den keizer en den sultan van Turkije, en om met den keizer een verbond tegen Frankrijk te sluiten. Van Weenen ging hij in 1691 naar Londen, om Engelands koning tot toetreding tot dit verbond te bewegen. Hier vergezelde hij koning *Willem* op den krijgstocht naar Ierland. In 1693 zond men hem naar de Hoven van Denemarken en Brunswijk-Luneburg, om de beide mogendheden tot verzoening te brengen. Bij zijn terugkeer deed hij verslag van de uitkomsten zijner bemoeiingen, en daar nog niet alle moeilijkheden uit den weg geruimd waren, woonde hij het volgende jaar de onderhandelingen van Deensche en Holsteinsche gevolmachtigden te Hamburg bij. In 1698 ging hij nogmaals als buitengewoon gezant naar Weenen. Hij gaf er kennis van het verbond, door de Algemeene Staten met Frankrijk en Engeland gesloten over de verdeeling der Spaansche monarchie en het bewaren der rust van Europa, doch slaagde er niet in ook den keizer daaraan te doen deelnemen. Deze huldigde echter zijn verdiensten door hem te verheffen tot baron van het Roomsche Rijk, terwijl de Staten hem benoemden tot thesaurier-generaal der Vereenigde Nederlanden. Deze betrekking verhinderde evenwel niet, dat men hem met onderscheidene zendingen belastte. In 1703 werd hij naar Düsseldorf, naar den keurvorst *van de Palts,* gezonden, teekende met *Marlborough* de capitulatie van Bonn en woonde als gedeputeerde te velde den slag van Ekeren bij. In 1706 vertrok hij naar Brussel, in 1712 met den heer *van Welderen* naar Henegouwen voor oorlogsaangelegenheden. In het vaderland teruggekeerd, wist hij het door den Successie-oorlog geschokte staatscrediet te handhaven. Hij overleed den 27sten October 1725. Hij heeft vele belangrijke brieven nagelaten. Een aantal van deze is in 1850 door den hoogleeraar *Vreede* in het licht gegeven onder den titel „Correspondance diplomatique et militaire du duc de Marlborough, du grand-pensionaire Heynsius et du trésorier-général des Provinces Unies Jacques Hop".

Zie: *Den Tex,* Jacob Hop, gezant der Ver. Nederlanden (Utrecht 1861).

Hop, Cornelis, een Nederlandsch staatsman en zoon van den voorgaande, den 3den Juni 1685 te Amsterdam geboren, studeerde en promoveerde in de rechten en kreeg achtereenvolgens zitting bij de tresorieren extraordinair, in het college der commissarissen van huwelijkszaken, als schepen in de rechtbank en in het college van kleine zaken, doch ging in 1718 als ambassadeur naar Frankrijk, waar hij 7 jaren bleef. Hij bewees er groote diensten aan de Hervormden. Bij zijn terugkeer in het vaderland nam hij weer zitting in het college van kleine zaken, en werd in 1728 afgevaardigd door Hunne Hoog-Mogenden naar Soissons, vanwaar hij Parijs bezocht om met graaf *von Zinzendorff* over Oostenrijksche zaken te onderhandelen. Ook vertrok hij in 1729 met anderen naar Frankrijk om den koning bij de geboorte van den dauphin geluk te wenschen. In 1730 keerde hij naar Holland terug, werd in het volgende jaar weesmeester, welke betrekking hij tot in 1748 bekleedde, en in 1733 door Holland afgevaardigd naar den Raad van State, terwijl hij ook bij herhaling behoorde tot de gecommitteerde raden te 's-Gravenhage. In 1749 verkreeg hij zitting onder de thesaurieren van Amsterdam en in 1758 onder de raden der Admiraliteit. Sedert 1720 behoorde hij tot den raad der stad en tot viermaal toe bekleedde hij er de waardigheid van burgemeester. Ook was hij van 1716 tot 1735 bewindhebber van de West-Indische Compagnie. Hij overleed den 14den Juli 1762.

Hop, Johan, een Nederlandsch staatsman en kleinzoon van eerstvermelden *Cornelis,* den 19den Januari 1709 te Amsterdam geboren, verkreeg den rang van meester in de rechten en werd in 1734 raadsheer in den Hoogen Raad van Holland, Zeeland, en West-Friesland, in 1748 secretaris van den Raad van State en in 1753 thesaurier-generaal. Hij legde den grondslag voor den bloei van 's Lands geldmiddelen, werd kort voor zijn dood benoemd tot curator der Leidsche hoogeschool en overleed den 17den December 1772.

Hopetown, een district in de Kaapkolonie

Digitized by Google

ten Z. en West-Griqualand en de Oranjerivier telt op 11 142 v. km. ruim 7000 inwoners. Het land, een boomlooze hoogvlakte met enkele toppen, was vroeger een rijk jachtgebied en dient thans als weide voor schapen en struisvogels. De gelijknamige hoofdstad (751 inwoners) ligt aan de spoorlijn Kaapstad—Kimberley—Gubuluwajo; een brug over de Oranjerivier wordt als een meesterwerk der techniek beschouwd.

Hopf, *Karl,* een Duitsch geschiedschrijver, den 19den Februari 1832 te Hamm in Westfalen geboren, studeerde en promoveerde te Bonn, legde zich hoofdzakelijk toe op de geschiedenis van Griekenland, werd eerst docent en bibliothecaris te Greifswald en daarna hoogleeraar in de geschiedenis en opperbibliothecaris aan de universiteit te Koningsbergen. Hij schreef: „De historiae ducatus atheniensis fontibus" (1852), „Venetobyzantinische Analekten" (1858), „Historisch-genealogischer Atlas" (1858), „Chroniques Gréco-Romanes inédites ou peu connues" (1873) en een Geschiedenis der Middeleeuwen van Griekenland in de „Encyclopädie" van *Ersch* en *Gruber.* Hij overleed den 23sten Augustus 1873 te Wiesbaden.

Hophra, koning van Egypte. Zie *Apriës.*

Hôpital, *Michel de l',* een Fransch staatsman, redenaar en dichter, in 1505 te Aigueperse in Auvergne geboren, studeerde te Padua en Bologna in de rechten, bekleedde eenige jaren een rechterlijk ambt te Rome en keerde in 1534 naar Frankrijk terug. Nadat hij drie jaren te Parijs de rechtspractijk had uitgeoefend, werd hij raadsheer in het Parlement, welk ambt hij echter spoedig neerlegde. In opdracht van het Hof woonde hij in 1547 het Concilie van Trente bij, bekleedde vervolgens de betrekking van opperintendant van Financiën en werd in 1560 benoemd tot kanselier. Hij was in die betrekking 7 jaar werkzaam en zag met leedwezen den godsdienshaat tusschen R.-Katholieken en Protestanten toenemen. Hij wendde al zijn invloed aan om daartegen te strijden, doch toen zijn pogingen geen gewenschte gevolgen hadden, trok hij zich in 1568 in het ambteloos leven terug. Ternauwernood ontkwam hij aan de slachting van den St. Bartholomaeusnacht, doch men meent dat de indruk, dien deze gebeurtenis achterliet, de oorzaak is geworden van zijn dood. Als staatsman heeft hij niets duurzaams tot stand gebracht, als minister van Justitie, wetgever, organisator van de Fransche rechtspraak groote dingen verricht. Hij overleed arm op zijn landgoed Vignay nabij Estampes den 13den Maart 1573. Zijn „Oeuvres complètes" zijn eerst in 1824—1826 in 5 deelen door *Dufey* uitgegeven.

Hopkinson, *John,* een Engelsch ingenieur, den 27sten Juli 1849 te Manchester geboren, studeerde te Cambridge en Londen, was van 1872 tot 1878 werkzaam bij de firma *Chance and Co.* te Birmingham, bracht daar vele verbeteringen in lichttorentoestellen aan en vestigde zich daarna als ingenieur te Londen. Nadat hij zich eerst met thermodynamica, electrostatica enz. had bezig gehouden, maakte hij vooral studie van de dynamo's en toonde in 1879 de beteekenis aan der als karakteristiek bekende kromme lijnen voor de theorie der dynamo's. In 1883 leverde hij een verbetering van *Edison's* machines, in 1884 een theorie over den wisselstroom en in 1885 onderzoekingen over het magnetisme. Hij kwam den 22sten Augustus 1898 om het leven bij een bergbestijging in Zwitserland.

Hopkins University, *Johns Hopkins University,* is een Amerikaansche onderwijsinstelling te Baltimore (Maryland), in 1867 gesticht door den koopman *John Hopkins* (1794—1873). Zij begon haar werk in 1873, na den dood van Hopkins, en werd in 1876 geopend. Zij kwam terstond op den voorgrond te staan in Amerika door haar seminarie-instellingen en laboratoria en geeft verschillende publicaties uit op het gebied van geschiedenis, philologie en technische wetenschappen. Haar financiën bestaan uit de inkomsten van het stichtingsfonds gesteund door subsidie van den staat. In 1908 telde zij 683 ingeschreven studenten.

Hoplieten waren in de Oudheid de zwaar gewapende, in gesloten linie strijdende voetknechten in het Grieksche leger, waarvan zij de kern vormden. In historische tijden bestond hun bewapening uit een groot, ovaal schild, een pantser, een helm, beenstukken, een 7—8 voet lange lans en een kort zwaard. Zij lieten hun bewapening, ± 24 kg. zwaar, op marsch dikwijls door de *hypaspisten* dragen.

Hopliet uit den Heroëntijd.

Hoppers, *Joachim* of *Hopperus,* de afstammeling van een oud Friesch geslacht, welks stamvader *Ivo* in 1350 aanzienlijke bezittingen bezat ten westen van Stavoren, was een uitstekend Nederlandsch rechtsgeleerde en werd den 11den November 1523 te Sneek geboren. Reeds vroeg verloor hij zijn ouders, zoodat zijn grootvader *Feike Piersma,* burgemeester van Sneek, zich met zijn opvoeding belastte. Op 13-jarigen leeftijd werd hij naar Haarlem gezonden, waar hij zich verder ontwikkelde onder leiding van *Cornelis Crocus,* een voorstander van de Jezuïeten en door *Loyola* zelf in hun Orde opgenomen. Na een vierjarig verblijf te Haarlem ging hij te Leuven in de rechten en wijsbegeerte studeeren, bezocht de hoogescholen te Parijs en Orleans en keerde in 1549 naar Leuven terug, waar hij tot licentiaat in de rechten, daarna tot buitengewoon en in 1554 tot gewoon hoogleeraar aangesteld werd. Landvoogdes *Margaretha* benoemde hem tot lid van den Grooten Raad van Mechelen, aan het hoofd waarvan zijn landgenoot en vriend *Viglius van Aytta* stond. Later werd hij bevorderd tot voorzitter en tevens tot lid van den Geheimen Raad te Brussel. Hij onderscheidde zich door gematigdheid en verdraagzaamheid en gaf steeds de voorkeur aan zachte maatregelen, terwijl er ook zijn, die hem zwakheid van karakter tegenover de landvoogdes

Digitized by Google

verwijten, wat hem den bijnaam bezorgde van „Oui Madame!"

In 1561 werd hij belast met de stichting der hoogeschool te Douay en in 1566 vertrok hij naar Madrid, om het bestuur op zich te nemen over de Nederlandsche Zaken. Hij stond in hoog aanzien bij *Philips II* en werd zegelbewaarder des konings. De koning benoemde hem tot heer van Dalem, schonk hem het recht van vrije jacht in Gaasterland en verhief hem later tot ridder van de Gouden Spoor. Hij overleed den 15den December 1575 te Madrid. Het schijnt, dat hij, hoe ook begaan met den treurigen toestand van zijn vaderland, aan het Spaansche Hof geen invloed genoeg bezat om daarin verbetering te brengen. Van zijn geschriften vermelden wij: „Recueil et mémorial des troubles des Pays-Bas du Roy" (1773, in de „Analecta Belgica" van *Hoynck van Papendrecht)* en „Joachimi Hopperi Frisii Epistolae ad Viglium ab Aytta Zwichemum etc." (1765), terwijl hier en daar nog handschriften van *Hopperus* te vinden zijn.

Zie: *Wauters,* Mémoires de Viglius et d'Hopperus (Brussel 1858).

Hoppe-rupsklaver. Zie *Medicago.*

Hoppe-Seyler, *Felix,* een Duitsch physioloog en scheikundige, den 26sten December 1825 te Freiburg aan de Unstrut geboren, studeerde te Halle, Leipzig, Berlijn, Praag en Weenen in de natuur- en geneeskunde, was vervolgens van 1852 tot 1854 werkzaam als arts in het werkhuis te Berlijn, van 1854 tot 1856 als prosector en privaatdocent te Greifswald en van 1856 tot 1861 onder *Virchow* als assistent en directeur van het scheikundig laboratorium aan het pathologisch instituut te Berlijn. Nadat hij hier in 1860 tot buitengewoon hoogleeraar aan de universiteit was benoemd, vertrok hij in 1861 als gewoon hoogleeraar in de toegepaste scheikunde naar Tubingen en in 1872 als gewoon hoogleeraar in de physiologische chemie naar Straatsburg. Hij overleed den 11den Augustus 1895 op zijn buitenverblijf Wasserburg aan het Bodenmeer. De physiologische en pathologische chemie hebben aan hem een reeks belangrijke nasporingen te danken, vooral zijn onderzoekingen over de kleurstof van het bloed, over de eigenschappen der eiwitstof, over de samenstelling der protoplasma's, over de werkzaamheid der zuurstof en over de gisting. Behalve vele opstellen in tijdschriften leverde hij: „Handbuch der physiologisch- und pathologisch-chemischen Analyse" (7de druk 1903), „Medizinisch-chemische Untersuchungen" (1866—1870, 4 stkn.) en „Physiologische Chemie" (1877—1881, 4 dln.). Daarenboven redigeerde hij de „Zeitschrift für physiologische Chemie" (dl. 1—21, 1877—1895).

Hoppewants *(Capsus vandalicus)* is eene insect, dat gaten in de bladeren en takken van de hopplant steekt.

Hopspringrups *(Pyralis* of *Hypena rostralis)* is de naam van een groen rupsje, dat met zwarte haren dragende wratjes bezet is. De rupsjes zijn zeer levendig en springen en slaan heen en weer als men ze op de hand heeft. Zij zijn schadelijk voor de hopplant, welks bladeren ze vreten. Men bestrijdt deze plaag wel door bespuiting met loodarseniaat of Parijsch groen, wat echter niet later dan in 't begin van Juli mag gebeuren, daar dan de hoppebellen nog niet aanwezig zijn.

Hor is in het Oude Testament de naam van een bergtop op de grens van Edom, waar *Aäron* stierf (Numeri 20 : 23—29). Hij is waarschijnlijk de Djebel Nebi Haroen (Aronsberg) bij Petra, op welks top (1329 m.) een modern bouwwerk, naar men wil *Aaron's* graf, staat.

Horae canonicae (Latijn = kanonieke uren of *horae regulares)* noemt men in de Katholieke Kerk die uren van den dag, welke voor de gebeden van geestelijken en kloosterlingen bestemd zijn en in de kloosters door klokgelui werden aangekondigd, daar het begin en het einde van het eerste en laatste uurgebed, naar gelang van het jaargetijde, vervroegd of verlaat werd en zich dus niet naar den waren tijd richtte. Gedurende de Middeleeuwen vormden de horae canonicae de eigenlijke indeeling van den dag van ± 3 uur 's ochtends tot 6 of 7 uur 's avonds. Op die uren werd telkens een deel van het brevier *(zie aldaar)* gebeden.

Horatius is een geslachtsnaam van Romeinsche Patriciërs. Daartoe behoorden de drie *Horatii* uit den Romeinschen sagentijd, die, naar de overlevering wil, onder koning *Tullus Hostilius* tot beslissing van een strijd tusschen Rome en Alba Longa, tegen de *Curiatii,* eveneens drie broeders, in het krijt traden. Reeds waren twee *Horatiërs* gesneuveld, toen de derde, door *Livius* met den naam van *Publius,* door anderen met dien van *Marcus* bestempeld, de overwinning behaalde door zijn met wonden bedekte tegenstanders van elkander te verwijderen en daarna den één na den ander te doen vallen. Toen hij zegevierend terugkeerde, barstte zijn zuster, die aan een der *Curiatii* verloofd was, in tranen uit, waarover hij zoo vertoornd werd, dat hij haar doorstak. De rechters veroordeelden hem ter dood, doch het volk sprak hem vrij, en hij boette zijn misdrijf door onder een juk door te gaan. Dit juk, opgericht bij de altaren van *Juno Sororia* en van *Janus Curiatius,* het *tigillum sororium* genaamd, werd eeuwen lang op kosten van den Staat onderhouden. Ook de graven der *Horatii* en *Curiatii* waren ten tijde van *Livius* nog voorhanden.

Tot de nakomelingen van dezen *Horatius* behoorden *Marcus Horatius Pulvillus,* dien wij na het verdrijven der *Tarquinii,* waartoe hij medegewerkt had, vermeld vinden onder de consuls van het eerste jaar der Republiek (509 v. Chr.); en zijn broeder *Publius Horatius Cocles,* van wien verhaald wordt, dat hij in 507, toen *Porsenna* Rome bedreigde, de brug over den Tiber zoolang verdedigde, totdat zij afgebroken was en daarna zwemmende tot de zijnen terugkeerde, waarna een standbeeld te zijner eer verrees en hij met zooveel land begiftigd werd als hij op één dag kon omploegen. Van de overige *Horatii,* die in de 3de en 4de eeuw v. Chr. te Rome aanzienlijke waardigheden bekleedden, vermelden wij nog *Marcus Horatius Barbatus,* die na den val der Tienmannen consul was met *Lucius Valerius Publicola* (449 v. Chr.), nadat hij dit ambt reeds tweemaal had waargenomen. Met zijn collega vaardigde hij belangrijke wetten uit, de „Leges Valeriae Horatiae" genaamd, waardoor de be-

Digitized by Google

sluiten der *comitia tributa* onder bepaalde voorwaarden kracht verkregen voor het geheele volk, de verkiezing van overheden zonder oproeping verboden werd en een vloek werd uitgesproken over hen, die plebejische regeeringsleden durfden krenken. Na 378 v. Chr. verdwijnt het patricisch geslacht der *Horatii* uit de Romeinsche jaarboeken.

Horatius *(Quintus Horatius Flaccus)*, een Romeinsch dichter en zoon van een vrijgelaten slaaf, werd den 8sten December van het jaar 65 v. Chr. in de Romeinsche kolonie Venusia in Apulië geboren. Zijn vader verkocht zijn kleine bezittingen en ging met den knaap naar Rome, waar deze het onderwijs genoot van *Orbilius Pupillus*, een uitstekend taalkundige. In het jaar 45 begaf hij zich naar Athene, de leerschool der wijsbegeerte en welsprekendheid. Toen na het vermoorden van *Caesar* de Romeinsche jongelingen door *Brutus* ter verdediging der Republiek onder de wapens werden geroepen, schaarde ook *Horatius* zich in hun gelederen (43 v. Chr.), waarna hij deelnam aan de krijgsbedrijven in Azië en Macedonië, alsmede aan den noodlottigen slag bij Philippi, waar hij door de vlucht zijn leven redde. Nadat hij te Rome teruggekeerd was, kocht hij voor het overschot van het vermogen zijns vaders het ambt van schrijver bij de quaestoren *(scriba quaestorius)*, doch bepaalde zich weldra (waarschijnlijk na 41), gedeeltelijk, zooals hij verklaart, uit gebrek, het meest echter uit neiging, tot de beoefening der dichtkunst en schreef epoden (naar het voorbeeld van *Archilochus*) en hekeldichten. Eerst las hij zijn gedichten voor aan vrienden en bekenden, doch weldra werd hij bekend in de letterkundige wereld, en *Varius* en *Virgilius* brachten hem in aanraking met *Maecenas* (zie aldaar). Het gelukte hem de vriendschap van dezen Romein in zoo hooge mate te verwerven, dat hij *Horatius* met een klein landgoed begiftigde en hem aanbeval aan *Augustus*.

In 35 v. Chr. schreef *Horatius* het eerste boek zijner hekeldichten, welke hij, omdat zij gesprekken bevatten, „Sermones" noemde, en het werd in het jaar 30 door een tweede boek gevolgd. Vermoedelijk heeft hij omstreeks dien tijd ook de verzameling zijner „Jamben" of „epoden" uitgegeven. Na dien tijd beoefende hij de lyrische poëzie en wijdde in het jaar 24 of 23 de eerste drie boeken zijner „Oden" of „Carmina", zooals hij ze noemde, aan *Maecenas*. Daarna volgde hij weder een didaktische richting, ontdaan evenwel van de bitterheid, welke wij in de voortbrengselen van jeugdiger leeftijd aantreffen, zooals blijkt uit zijn dichterlijke „Brieven", waarin hij op kalmen, vaak op schertsenden toon lessen van levenswijsheid of zijn letterkundige beginselen mededeelt. Het eerste boek dezer „Brieven" verscheen in 20 v. Chr., en daarop volgde in zijn laatste levensjaren nog een tweede boek, welks derde, zeer uitvoerige brief (476 hexameters) onder den naam van „Epistola ad Pisones" *(Gnaeus Piso*, consul in 13 v. Chr., en zijn zonen) of van „Ars poetica" (omdat daarin de beginselen der dichtkunst ontwikkeld zijn) gewoonlijk als een afzonderlijk werk beschouwd wordt. In 17 v. Chr. vervaardigde hij op last van *Augustus*, ter gelegenheid van de door dezen verordende eeuwspelen, het „Carmen saeculare" (Eeuwzang) en in 17—13, eveneens op aansporing van den keizer, het vierde boek der „Oden". Al die gedichten zijn tot op onzen tijd bewaard gebleven; of hij nog andere vervaardigd heeft, is onbekend. Hij overleed den 27sten November van het jaar 8 v. Chr. en werd bij de Esquilijnsche Poort ter aarde besteld, niet ver van de plaats, waar een jaar te voren het stoffelijk overschot van zijn vriend *Maecenas* een rustplaats had gevonden. Te Venosa werd in 1897 een standbeeld voor hem opgericht.

Horatius behoort tot de redeneerende dichters; de heldere, de verstandelijke beschouwing heeft doorgaans bij hem de overhand op het gevoel en de verbeelding. Daarom slaagde hij vooral in het hekeldicht en het leerdicht. Zijn voortbrengselen op dat gebied onderscheiden zich niet door de vermetelheid van *Lucilius*, zijn voorganger op den weg der satire, evenmin door een diepzinnig-zedelijke strekking, maar vooral door juistheid van waarneming, door keurigheid van karakterteekening, door geestige scherts en door sierlijkheid van vorm, eigenschappen, die wij overal bij hem terugvinden, behalve in zijn eerste gedichten, de „Epoden" en eenige „Satiren" van het eerste boek. Hoe voortreffelijk zijn verheven lyrische gedichten ook zijn mogen, men gevoelt bij de lezing, dat zij hem inspanning gekost hebben. Trouwens hij erkent zelf, dat hij zulke gedichten enkel op aandrang van zijn begunstigers en vrienden, zooals *Augustus* en *Maecenas*, vervaardigd heeft. Zoodra hij echter in eenigszins lagere sfeer afdaalt, openbaart hij in ernst en luim een verwonderlijke bevalligheid en een fijnen smaak. Uit al zijn gedichten blijkt zijn ongeëvenaarde heerschappij over taal en versbouw, terwijl hij bij dezen laatsten zich vormt naar het voorbeeld der beste Grieksche dichters. De inhoud der gedichten van *Horatius* beweegt zich in de „Hekeldichten" en „Brieven" op zuiver Romeinsch gebied, terwijl hij in zijn „Oden" dikwijls de Grieken, inzonderheid *Alkaeus*, heeft nagevolgd. Onder de „Scholiën" ter verklaring der gedichten van *Horatius* zijn die van *Porphyrio* de belangrijkste. Die gedichten hebben sedert de „Editio princeps" (1460) tallooze uitgaven beleefd. Tot de beste behooren die van *Bentley* (1711), die van *Peerlkamp* (1834), die van *Orelli* (3de druk 1850), die van *Meineke* (1854), die van *Haupt*, die van *Müller* (2 dln., 1900) en die van *S. Kiessling* en *R. Heinze* (3 dln., 1908—1910), terwijl men voortreffelijke uitgaven heeft van de „Oden" van *Peerlkamp* (1862), *Keller* en *Holder* (1864), en voor de scholen van *Nauck* (4de druk 1868), voorts van de „Hekeldichten" van *Heindorf* (3de druk, door *Döderlein* bezorgd, 1859), *Kirchner* en *Teuffel* (1854—1847), *Döderlein* (1850) en *Krüger* (1898) en van de „Brieven" van *Döderlein* (1856—1858) en *Krüger* (1901). De gedichten van *Horatius* zijn in nagenoeg alle Europeesche talen overgebracht. Nederlandsche vertalingen van de „Oden" leverden onder anderen *Vondel*, *N. S. van Winter*, *Oosterdijk* en *Van Gelderen* („Beweging" 1916).

Zie verder o. a.: *Walckenaer*, Histoire de la vie et des poésies d'Horace (1858); *V. Giraud*, Les

Digitized by Google

idées morales d'Horace (1907); *J. J. Hartman*, Beatus ille. Een boek voor iedereen over Horatius (1913).

Horde beteekent een ongeregelde, wilde schaar. Het is een woord van Tataarsche afkomst en werd tot ± 1700 alleen voor Tartarenbenden gebruikt.

Horde is de naam voor plat vlechtwerk van rijshout om paaltjes, dat gebruikt wordt bij het maken van kistingen (zie *Kisting*) op dijken, ten einde deze tegen overloopen te beschermen. Ook bedekt men er bezode dijkgloolingen mede, om ze tegen golfslag en ijs te beschermen, of om beschadigde dijken voor verderen afslag te behoeden, waartoe ze daarop met staken worden bevestigd. Ook worden horden toegepast om zandverstuivingen aan den voet der duinen tegen te gaan en het aanwassen daarvan te bevorderen.

Horden worden op gelijke wijze als *vlechttuinen* (zie aldaar) vervaardigd; zij zijn meestal 0.70 m. hoog bij een lengte van 2,30 m.

Hörde, een stad in het Pruisisch district Arnsberg, ligt aan de Emscher, aan de spoorlijnen Ruhrort—Holzwickede en Langendreer—Dortmund en telt (1910) 32 791 inwoners. Men vindt er Lutherscheen Katholieke kerken, een synagoge, een ouden burcht van 1229, vroeger de residentie van de graven *van de Mark*, een progymnasium enz. De stad is de zetel van den „Hörder Bergwerks- und Hüttenverein" met groote industriëele inrichtingen; de Hermannshütte (ijzer- en staalgieterij) en het Eisenwerk (hoogovens). Daarbij komen nog de steenkolenmijnen Sleeswijk en Holstein en verschillende ijzerertsgroeven. Hörde werd in 1340 tot stad verheven.

Hordeolum. Zie *Ziekten van het oog* onder het art. *Oog*.

Hordeum. Zie *Gerst*.

Hordijk, *Cornelis Pijnacker*, een Nederlandsch staatsman, den 19den April 1847 te Drumpt geboren, studeerde en promoveerde te Utrecht in de rechten en werd hoogleeraar aan het athenaeum te Amsterdam. Hij aanvaardde die betrekking met een redevoering, getiteld: „Nederlands behoefte aan meer dan één hoogeschool". In Maart 1881 werd hij als hoogleeraar beroepen te Utrecht, waar hij sprak over: „De taak van den beoefenaar der Nederlandsche rechtsgeschiedenis". In 1882 werd hij in het ministerie-*Van Lynden* belast met de portefeuille van Binnenlandsche Zaken, welke hij het volgende jaar, bij de aftreding van het Kabinet nederlegde. Hij werd in 1885 commissaris des Konings in de provincie Drente en vertrok in den nazomer van 1888 naar Oost-Indië als gouverneur-generaal (tot 1893). Van 1894 tot 1902 was hij lid van de Eerste Kamer. Hij overleed den 4den September 1908. Zijn voornaamste geschriften zijn: „De taak van den beoefenaar der Nederlandsche rechtsgeschiedenis" (Inaugureele rede, 1881), „Rechtsbronnen der stad Zutphen van het begin der 14de tot de tweede helft der 16de eeuw" (Werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht, 1ste reeks, no. 2, 1881). „Quaedam narratio de Groninghe, de Threnthe, de Covordia et de diversis aliis sub diversis episcopis Trajectensibus" (Als boven, Nieuwe Serie, no. 48, 1888).

Horeb is in een deel van de verhalen van den Pentateuch de naam van den berg, waar *Mozes* zijn openbaringen ontving, welke berg in andere verhalen *Sinai* genoemd wordt.

Horebout, *Gerard*, een Vlaamsch schilder, omstreeks 1470 te Gent geboren en in 1540 te Londen overleden. In dienst van *Margaretha van Oostenrijk* verluchtte hij verscheidene handschriften; in 1522 ging hij over in den dienst van *Hendrik VIII*, koning van Engeland. Schilderijen in het museum te Antwerpen en verluchtingen van het Breviarium Grimani te Venetië gelden als zijn werk.

Horen noemt men in de Grieksche mythologie die godinnen der orde in de natuur, welke de jaargetijden in hun natuurlijke volgorde doen wederkeeren en alles op zijn tijd laten ontkiemen, bloeien en rijp worden. Bij *Homerus* bewaken zij als dienaressen van *Zeus* en *Hera* de poorten van den Olympus, de wolken. *Hesiodus* noemt haar dochters van *Zeus* en *Themis*, *Eunomia* (regelmaat), *Dike* (recht) en *Irene* (vrede), namen, die tevens de regelaarsters der drie gewoonlijk aangenomen jaargetijden (lente, zomer, winter) aanduiden, evenals haar moeder, de beschermster der zedelijke orde in het menschenleven. In Attica vereerde men twee horen: *Thallo* (bloeigodin der lente) en *Carpo* (vruchtengodin van den zomer), aan wie het feest der Horaea gewijd was. Zij worden voorgesteld als liefelijke meisjes, met bloemen en vruchten getooid, dikwijls, evenals de Charieten, samen met andere goden (*Aphrodite, Apollo, Helios*). Als bijzondere lente- en bloemengodin komt *Chloris* (zie aldaar) voor.

Horens noemt men uitwassen op den kop van vele dieren, die inzonderheid dienst doen als wapens van verdediging en aanval. Vooral vindt men ze bij de hoefdieren. Bij sommige geslachten zijn alleen de mannetjes van horens voorzien, of althans die der wijfjes anders van vorm. Van de eigenlijke horens onderscheidt zich het *gewei* (zie aldaar). Ook bij sommige visschen en insecten treft men somtijds hoornachtige uitwassen aan. De horens bestaan, uit een scheikundig oogpunt beschouwd, volkomen uit dezelfde zelfstandigheid, zoogenaamde hoornstof (keratine), als die, waaruit het haar der dieren, de nagels, klauwen, hoeven, schildpadschalen en vederen bestaan. In de horens echter vertoont zij zich middelmatig hard, buigzaam, veerkrachtig, splijtbaar, doorschijnend en verschillend van kleur, terwijl zij door warmte week wordt en in dezen toestand door buigen en persen in een willekeurigen vorm kan gebracht worden, die zij na afkoeling behoudt. De horens bestaan uit hoornscheeden, die als een vervormd gedeelte van de opperhuid zijn te beschouwen, uit de van bloedvaten voorziene leerhuid en uit de hoornpit, die met den schedel verbonden is. De scheeden zijn alleen aan de bovenste uiteinden massief. Vooral van dit laatste gedeelte vervaardigt men velerlei voorwerpen, zooals pijpenroeren, knoppen voor wandelstokken, regen- en zonneschermen enz., terwijl het holle gedeelte tot bekers (drinkhorens), kruithorens enz. kan gebezigd worden. Veelal echter wordt dat holle ge-

Digitized by Google

deelte overlangs opengesneden en in een platten vorm gebracht, waarna men het aanwendt tot het maken van kammen, lepels, doozen enz. De afval levert een voortreffelijke meststof; doch gewoonlijk laat men ze week worden in metalen vormen, waarna ze, in gepersten toestand, weder tot het vervaardigen van knoopen, tabaksdoozen enz. kan dienen.

Horgen, een vlek in het Zwitsersche kanton Zurich, ligt op den linkeroever van het meer van Zurich, aan de spoorlijnen Zurich—Linthal en Thalwich—Zug en telt (1910) 8043 inwoners. Het plaatsje bezit een mooie kerk en een haven. Het vormt het centrum der Zurichsche zijdeindustrie met zijdeweverijen en -ververijen.

Horizon of *Gezichteinder*. Waar men zich ook op de aardoppervlakte bevindt, steeds overziet men slechts een deel daarvan. Is naar alle zijden het uitzicht onbelemmerd, dan bevindt men zich in het middelpunt van een cirkelvlak,

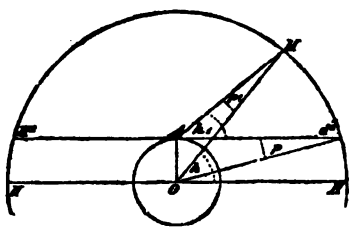

Fig. 1. Horizon.

welks omtrek daar ligt, waar de aardoppervlakte en het hemelgewelf elkander schijnen te snijden. Dezen cirkelomtrek noemt men horizon of gezichteinder (H^1d^1 in fig. 1). Deze vormt den omtrek van het *horizontale vlak* of het *vlak van den horizon*, dat gewoonlijk echter kortweg eveneens met den naam horizon wordt aangeduid. Wegens de bolvormige gedaante der aarde heeft elke plaats haar eigen horizon. Deze verdeelt den schijnbaren hemelbol in twee volkomen gelijke deelen, een zichtbare en een onzichtbare, daar wij slechts die punten van het hemelgewelf kunnen zien, welke zich boven onzen horizon bevinden. Het horizontale vlak wordt aangeduid door de oppervlakte van elke zich in rust bevindende vloeistof, bijv. water, vandaar ook de naam waterpas en waterpasvlak.

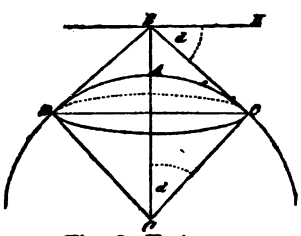

Fig. 2. Horizon.

Naast den boven beschreven of *schijnbaren* horizon, onderscheidt men den *waren* (of geocentrischen) horizon, d. i. die, welken men zich evenwijdig met eerstgenoemden door het middelpunt der aarde gelegd denken kan (*HH* in fig. 1), en den *natuurlijken* horizon of *kim*, d. i. de cirkel, die ons gezichtsveld begrenst, als wij ons op een hoogte boven de aardoppervlakte bevinden (*HB* in fig. 2). Het gedeelte dat wij, op zekere hoogte staande, overzien, bedraagt meer dan de helft van het hemelgewelf; de natuurlijke horizon ligt steeds onder den schijnbaren en het bedrag daarvan of de diepte van de kim onder den schijnbaren horizon heet *kimduiking*.

Horizontaal of *waterpas* noemt men elke lijn of elk vlak, evenwijdig met den horizon, dus ook met de oppervlakte van een stilstaand water.

Horizontaallijnen. Zie *Isohypsen*.

Horizontaalslinger is de naam van een instrument, in 1831 uitgevonden door *Heugler* te München. Men kan er kleine krachten, die een verandering in den stand van den verticaal veroorzaken, mee aantoonen en meten. Gedurende den eersten tijd maakte men geen gebruik van dit instrument, totdat *Parrot* en *Zöllner* het opnieuw ontdekten. De horizontaalslinger van *Zöllner* is in fig. 1 afgebeeld. Aan een glasstaaf, die aan het eene einde een gewicht draagt, zijn 2 fijne staaldraden *a* en *a'* bevestigd, waarvan de vrije einden aan een op drie stelschroeven rustend statief zijn vastgemaakt. Door het gewicht, dat aan de glasstaaf hangt, worden de beide draden gespannen. De glasstaaf neemt een horizontalen stand in en zal in het verticale vlak, dat door de twee ophangpunten gaat, gelegen zijn. Liggen die punten juist loodrecht boven elkander, dan zal de slinger in onverschillig evenwicht zijn, zoodat de glasstaaf iederen willekeurigen stand kan innemen. Door draaiing van de stelschroeven kan men dezen evenwichtsstand zoo dicht naderen, als men wil, waardoor de gevoeligheid van den slinger grooter wordt. Iedere verandering in de richting van den verticaal, hoe klein deze ook is, zal een verplaatsing van den evenwichtsstand ten gevolge hebben, die met behulp van een aan de glasstaaf bevestigden spiegel met een kijker kan gemeten worden. Om geen hinder te hebben van de torsie der draden, die de gevoeligheid van het instrument kleiner doet worden, heeft *Von Rebeur Paschwitz* aan het eene einde van den slinger een metalen dwarsstuk aangebracht, waaraan 2 konkaaf geslepen agaten plaatjes zijn bevestigd, waarin twee stalen punten grijpen, die aan het statief verbonden zijn.

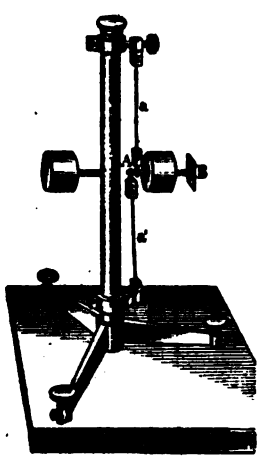

Fig. 1. Horizontaalslinger.

Om voortdurend de verandering van den verticaal na te kunnen gaan, worden de slingeringen photografisch op papier gebracht, dat door een uurwerk wordt bewogen. De horizontaalslinger van *Von Rebeur* (fig. 2), die in seismologische stations veel gebruikt wordt, rust op de stalen punten *i*, en *i'* en draait om en door de beide punten gaande verticaal. Aan het uiteinde

Digitized by Google

draagt het den spiegel *s*. Een tweede spiegel *s'* is met het zware hoefijzervormige gietijzeren gestel vast verbonden. Een lichtstraal wordt door de beide spiegels gereflecteerd, en de teruggekaatste stralen vallen op een lens, die de beide beelden tot één punt vereenigt, dat op gevoelig papier, hetwelk door een wals rondgedraaid wordt, valt. De teruggekaatste straal van den vasten spiegel

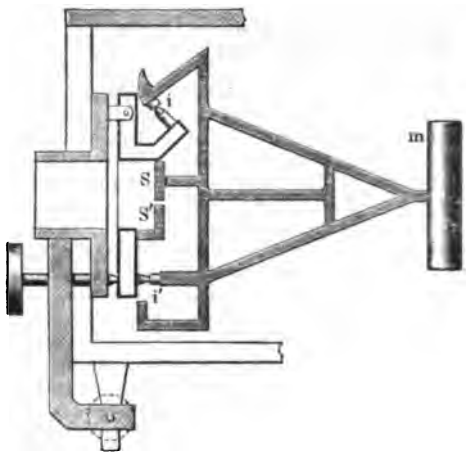

Fig. 2. Horizontaalslinger.

zal een rechte lijn, die van den met den slinger verbonden spiegel een kromme lijn op het papier geven. De loop van de laatste ten opzichte van de eerste geeft de slingeringen van den slinger aan. Aardbewegingen in de richting van den slinger zullen door dit instrument niet opgeteekend worden. Daarom zijn door *Ehlert* drie zulke instrumenten tot één vereenigd, die met elk-

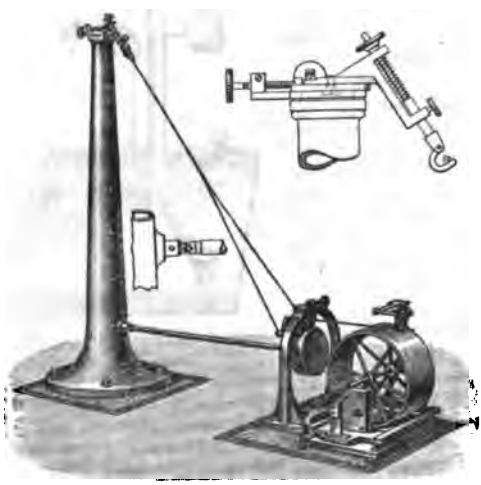

Fig. 3. Horizontaalslinger.

ander een hoek van 120° insluiten. Een minder nauwkeurig instrument is de Strassburger horizontaalslinger (Fig. 3). Deze bestaat uit een 1,3 m. hooge en 50 kg. zware gietijzeren zuil. Hieraan is een stalen spits bevestigd, waarop een messing buis, met een 10 kg. zwaar looden gewicht, rust. Dit gewicht wordt gedragen door een draad, die aan het boveneinde van de zuil draaibaar is vastgemaakt. De slingeringen worden door een lichte pen (een stroohalm met aluminium punt) op met roet bestreken papier opgeteekend. Het papier is op een trommel vastgemaakt, die eenmaal in het uur om haar as draait, terwijl het papier tegelijkertijd zijdelings wordt verschoven, zoodat men een spiraalvormige lijn verkrijgt. Altijd worden twee slingers van gelijke afmetingen onder een hoek van 90° met elkander verbonden (in de meridiaan en loodrecht daar op), om de beide componenten van de horizontale beweging op te kunnen teekenen.

Horizontale projectie. Zie *Kaartprojectieleer*.

Horlepijp is een bij de Hongaren en Zigeuners in gebruik zijnde doedelzak; ook de dans, bij de muziek van dat instrument uitgevoerd, draagt dien naam.

Horloge. Zie *Uurwerk*.

Hormayer, *Joseph* vrijheer *von,* een Duitsch geschiedschrijver, den 20sten Januari 1782 te Innsbrück geboren, studeerde van 1794 tot 1797 aldaar in de rechten, diende een paar jaar bij de Tiroolsche landweer, werd bevorderd tot majoor, in 1801 te Weenen geplaatst bij het ministerie van Buitenlandsche Zaken, waarna hij in 1803 tot Hofsecretaris en archivaris benoemd werd. In 1809 werd hij ter beschikking gesteld van aartshertog *Johan,* om den opstand in Tirol, Vorarlberg en later ook in Salzburg te organiseeren. *Hormayr* had het plan tot bevrijding van Tirol met zooveel zaakkennis ontworpen, dat het gelukkig slaagde. Na zijn terugkeer in Weenen wijdde hij zich aan geschiedkundige studiën, totdat de staatkundige verwikkelingen in 1813 hem en vele anderen uit Tirol en Vorarlberg in de gevangenis brachten. In 1816 echter benoemde de Keizer hem tot historiograaf van het Rijk en van het Keizerlijk Huis, waarna hij te Weenen leefde, totdat koning *Lodewijk van Beieren* hem in 1828 naar München riep. Hier werd hij geplaatst bij het ministerie van Buitenlandsche Zaken. In 1832 werd hij minister-resident van Beieren te Hannover en van 1839 tot 1846 bij de Hansesteden te Bremen. Daarna werd hij directeur van het Rijksarchief te München en overleed aldaar den 5den November 1848. Van zijn talrijke geschiedkundige geschriften noemen wij: „Kritisch-diplomatische Beiträge zur Geschichte Tirols im Mittelalter" (2de druk 1805), „Geschichte der gefürsteten Grafschaft Tirol" (1806—1808), „Archiv für Geschichte, Statistiek und Staatenkunde" (1809—1828, 20 dln.), het gedurende eenigen tijd met *Mednyanski* uitgegeven „Taschenbuch für die vaterländische Geschichte" (1811—1848), „Allgemeine Geschichte der neuesten Zeit, vom Tode Friedrich's des Grossen bis zum zweiten Pariser Frieden" (2de druk 1831, 3 dln.), „Wien, seine Geschichte und Denkwürdigkeiten" (1823—1825, 9 dln.), „Lebensbilder aus dem Befreiungskriege" (1841—1844, 3 stukken), „Das Land Tirol und der Tirolerkrieg von 1809" (2 dln., 1845), „Anemonen aus dem Tagebuch eines alten Pilgermannes" (2 dln., 1845) en „Kaiser Franz und Metternich" (1848).

Digitized by Google

Hormisdas (in het Pehlewi *Ohrmazd)* is de naam van vijf Perzische koningen uit de dynastie der *Sassaniden.* Zij regeerden achtereenvolgens in de jaren 272—273, 302—319, 457—459, 578—590 en 631—632. *Hormisdas IV* wist zijn rijk noch tegen de Oost-Romeinen, noch tegen de Scythen en Turken te beschermen en werd daarom afgezet en vermoord.

Hormisdas is de naam van den paus, die den Romeischen bisschopszetel van 514 tot 523 bezette. Tijdens zijn episcopaat kwam er een einde aan het sedert 484 bestaande z.g. acaciaansche schisma met Byzantium.

Hormoez. Zie *Ormoes.*

Hormonen. De studie der inwendige afscheiding (zie *Afscheiding*), waarbij stoffen uit verschillende klieren die geen afvoerbuizen hebben, in het bloed worden opgenomen, heeft in de laatste jaren groote vorderingen gemaakt, zoowel door het bestudeeren van de verschijnsels, die optreden na het wegnemen der klier als van die, welke volgen op het inbrengen van extracten dier klieren in het organisme. De prikkelende afscheidingen dier klieren noemt men hormonen. Zoo treden na het wegnemen van de schildklier de symptomen van myxoedem op (zie aldaar), maar verwijdert men de vier bij-schildklieren, die aan de achtervlakte van de schildklier zitten, dan volgen trekkingen, trillingen en krampen in de spieren en op het laatst spierverlammingen (*tetanie*). Dat myxoedem kan men voorkomen door de schildkliertabletten, die in den handel zijn, te laten innemen of gedeelten van een frissche schildklier in de buikholte te brengen. Het jodothyrine van de schildklier schijnt daarbij een groote rol te vervullen, maar toch schijnt de afscheiding van de schildklier meer een gif onschadelijk te maken, want in het bloed van het schildklier-looze dier circuleert een gif, dat in normaal bloed niet voorkomt. Verwijdering van de bijnieren veroorzaakt den dood onder sterk zinken van den bloeddruk en groote spierzwakte, terwijl de afscheiding van den pancreas suikerziekte voorkomt. *Hédon* maakte een verbinding tusschen de halsslagaders van twee honden, waarvan de één door exstirpatie van den pancreas aan suikerziekte leed, die zoo door de gekruiste circulatie genezen werd. Een eigenaardig hersenaanhangsel, de hypophysis cerebri (zie *Hersens)* veroorzaakt als het ziek wordt, verschijnsels als die der exstirpatie van de schildklier en bovendien vergrooting van de bovenste ledematen (*akromegalie,* zie aldaar). Bij verwijdering van de zaadballen *(castratie)* bij knapen ontstaan stoornissen in de ontwikkeling der puberteit, bij volwassenen nerveuze stoornissen. Die schadelijke gevolgen worden voorkomen als men den gecastreerden dieren stukjes van den zaadbal onder de huid of in de buikholte plant of extract ervan inspoot; men meent dat dit hormon identiek is met het spermine van het zaad. *Steinach* nam bij manlijke dieren de geslachtsklieren weg vóór het aanbreken der puberteit en plantte hun eierstokken in. Die dieren toonden later alle lichamelijke en geestelijke eigenschappen van vrouwelijke individuen en ook de omgekeerde proeven gelukten: het geheele lichamelijke voorkomen en zelfs verschillende hoogere hersenfuncties worden dus bepaald door stoffen, uit de geslachtsklieren stammend. Verwijdering van de eierstokken bij meisjes heeft dezelfde gevolgen ten opzichte van de puberteit, bij vrouwen ontaarden de geslachtsorganen; bij begin van zwangerschap uitgevoerd gaat deze niet verder en ook hier kon inplanting van eierstoksubstantie de schadelijke gevolgen tegengaan. Het bloed van zwangeren bevat hormonen, die de borsten tot melkafscheiding prikkelen, wat op zeer eigenaardige wijze bewezen werd bij de in de bekkenstreek vergroeide tweelingzusters *Blazek.* Toen de eene zwanger werd, werden ook de borstklieren der andere grooter en scheidden melk af. Practisch werden de hormonen toegepast bij de Basedowsche ziekte (zie aldaar) in het serum van *Möbius,* verkregen uit dieren, wien de schildklier ontnomen was, verder in het myxoedem en bij hartzwakte en bloedingen in den vorm van *adrenaline* en extract van de bijnieren, dat de bloedvaten vernauwt. Die werking vindt men nog sterker bij *pituitrin,* een praeparaat uit de hypophysis cerebri verkregen en vooral in de verloskunde toegepast. Ook als urine-aandrijvend middel vindt het toepassing, daar het juist de nierarteries niet beïnvloedt, die nu bij vernauwing der overige bloedvaten sterker functioneeren. Een hormon, uit het maagslijmvlies maar vooral uit de milt verkregen, prikkelt de darmen en wordt dan ook met succes bij verstopping gebruikt.

Zie *Biedl,* Innere Sekretion (2de druk München 1913).

Horn, *Gustaaf,* graaf, een Zweedsch veldheer in den Dertigjarigen Oorlog, werd den 23sten October 1592 te Oerbybus in Upland geboren, studeerde te Rostock, Jena en Tubingen, trad in dienst bij het leger van *Gustaaf Adolf,* veroverde in 1625 Dorpat, in 1630 Kolberg en was vervolgens aanvoerder van de eene helft van het Zweedsche leger. In den slag bij Breitenfeld (1631), voerde hij bevel over den linkervleugel; ook nam hij deel aan den slag bij den Lech. Na den dood van *Gustaaf Adolf* ondersteunde hij de plannen van zijn schoonvader *Oxenstiërna* en vereenigde zich in Zwaben met hertog *Bernard von Weimar,* die tegen zijn raad in 1634 den slag van Nördlingen leverde. Hier werd *Horn* gevangen genomen en eerst in 1642 uitgewisseld. In 1644 vertrok hij aan het hoofd van een leger naar Schonen en noodzaakte de Denen vrede te sluiten. Ook ten tijde van koningin *Christina* en van *Karel X* stond hij in hooge gunst bij het Hof. Ten laatste werd hij rijksveldmaarschalk en stadhouder van Lijfland en Schonen. Hij overleed den 10den Mei 1659 te Skara.

Horn, *Franz,* een Duitsch schrijver, den 30sten Juli 1781 te Brunswijk geboren, studeerde te Jena in de rechten, te Leipzig in de wijsbegeerte, geschiedenis en aesthetiek, werd in 1806 leeraar aan een gymnasium te Berlijn, waar hij als privaatdocent voorlezingen hield over *Shakespeare* en over de geschiedenis der Duitsche letterkunde. Hij overleed den 19den Juli 1837. Zijn romans: geraakten weldra in vergetelheid. Van veel meer belang zijn de „Umrisse zur Geschichte und Kritik der schönen Literatur Deutschlands von 1790—1818" (2de druk 1821), „Die Poesie und Beredsamkeit der Deutschen von

Digitized by Google

Luthers Zeit bis zur Gegenwart" (1822—1829, 4 dln.) en „Shakespeares Schauspiele erläutert" (1823—1831, 5 dln.). *Schwab* en *Förster* hebben een bloemlezing uit zijn nagelaten geschriften geleverd onder den titel van „Psyche" (3 dln., 1841).

Horn, *Eduard*, een Hongaarsch staatsman en volkshuishoudkundige, den 25sten September 1825 te Waag-Neustadt geboren, bezocht de Israëlietische en Latijnsche scholen te Neutra, Praag en Pressburg en trad reeds vroeg op als journalist en als ijveraar voor de emancipatie der Joden. Hij schreef: „Zur Judenfrage in Ungarn" (1847) en stichtte het weekblad „Der ungarische Israelit". Met geestdrift nam hij deel aan de vrijheidlievende volksbeweging, eerst te Pest en vervolgens te Komorn, waar *Klapka* hem tot veldprediker benoemde. Na de capitulatie van Komorn bleef hij onophoudelijk blootgesteld aan de vervolgingen der politie. Van Pressburg vertrok hij naar Weenen, vanhier naar Praag, in 1850 naar Leipzig en in 1851 naar Brussel. Hier schreef hij: „Statistisches Gemälde des Königreichs Belgien" (1853) en „Bevölkerungswissenschaftliche Studien aus Belgien" (1854). Als correspondent voor Duitsche dagbladen begaf hij zich in 1855 naar de wereldtentoonstelling te Parijs en verkreeg door tusschenkomst van *Michel Chevalier* een betrekking bij de redactie van het „Journal des Débats". Tevens leverde hij opstellen in Fransche, Duitsche, Belgische en Hongaarsche tijdschriften en bestreed in een reeks vlugschriften het absolutistisch-centralistisch regeeringsbeleid in Oostenrijk. De „Société d'Economie" en de „Société de Statistique" te Parijs benoemden hem tot lid en de „Society of Statistics" te Londen nam hem op onder haar eereleden. In 1869 keerde hij terug naar Hongarije en werd in 1875 benoemd tot staatssecretaris bij het ministerie van Handel en Nijverheid. Ook werd hij gekozen tot afgevaardigde naar den Rijksdag. Hij overleed echter reeds den 2den November 1875.

Horn, *W. O.*, is de schuilnaam voor *P. F. W. Oertel* (zie aldaar).

Hornbostel, *Theodor von*, een Oostenrijksch industriëel, den 29sten October 1815 te Weenen geboren, bezocht aldaar de polytechnische school en werd weldra een van de secretarissen van het Genootschap van Nijverheid. In 1848 behoorde hij tot het stedelijk bestuur van Weenen, doch wees de benoeming tot lid van het Parlement te Frankfort van de hand. In Juli van laatstgenoemd jaar belastte hij zich met de portefeuille van Koophandel in het ministerie *Doblhof*, doch legde ze reeds in October neder, behoorde daarna tot het bestuur der Oostenrijksche nijverheidsvereeniging en werd toen voorzitter van de Kamer van Koophandel te Weenen. Van 1857 tot 1883 was hij directeur van de credietbank voor handel en nijverheid, lid van het bestuur van den Elizabeth-Westerspoorweg, en ontving in 1860 de orde van de IJzeren Kroon. Hij overleed te Weenen den 2den Juni 1888.

Horne, *Johannes van*, een Nederlandsch geneeskundige, in 1621 te Amsterdam geboren, studeerde te Utrecht, deed een reis door Italië en Zwitserland, en werd te Bazel tot doctor in de geneeskunde bevorderd. Daarna bezocht hij de hoogescholen te Montpellier en te Orleans en werd, na zijn terugkeer in 1651 tot buitengewoon en een jaar daarna tot gewoon hoogleeraar te Leiden benoemd, waar hij den 5den Januari 1671 overleed. Hij schreef: „De aneurismate epistola" (1644), „Novum ductum chyliferum, primum delineatum atque descriptum", „ΜΙΚΡΟΚΟΣΜΟΣ, id est brevissima chirurgiae methodus" (2de druk 1675), „Leonhardi Botalli opera omnia etc." (1660), „Galenus de ossibus" (1665), „Prodromus observationum circa partes genitales etc." (2de druk 1685) en „Observationes anatomico-medicae" (1674). Al zijn werken zijn in 1707 onder den titel van „Opuscula anatomico-chirurgica" in het licht verschenen.

Horne, *Richard Henry*, een Engelsch dichter, den 1sten Januari 1803 te Londen geboren, bezocht de militaire school te Sandhurst, trad als adelborst in dienst op de Mexicaansche vloot en nam deel aan den oorlog tusschen Mexico en Spanje. Na zijn terugkeer in Engeland wijdde hij zich aan de letterkunde, gaf „Exposition of the false medium, and barriers excluding men of genius from the public" (1833) en een staatkundige satire op koning *William IV* in het licht, onder den titel „Spirit of peers and people" (1834) en schreef vervolgens een reeks dramatische stukken, van welke wij noemen: „Cosimo de Medici" (1837), „The death of Marlowe" (1838), „Georgy VII" (1840, 3de druk 1849), „Judas Iscariot" (1848), en „Alargis" (1856). Verder leverde hij „Life of Napoleon" (1841), het episch gedicht „Orion" (10de druk 1874), „Ballad and romances" (1846) en „The dreamer and the worker" (2 dln., 1851). In 1852 vertrok hij met *Howitt* en anderen naar de goudlanden in Australië en schreef: „Australian facts and prospects" (1859), „Prometheus, the fire-bringer" (1864) en „The South Sea sisters" (1866). In 1869 teruggekeerd leverde hij nog „Laura Dibalzo" (1880), „King Nihil's round table, or the regicide's symposium" (1881), „Bible-tragedies" (1881) en „Sithron, the star-stricken" (1883). Hij overleed den 13den Maart 1884 te Margate.

Horneck, *Ottokar von*. Zie *Ottokar von Stiermarken*.

Hörnes, *Rudolf*, een Oostenrijksch geoloog, den 7den October 1850 te Weenen geboren, studeerde aldaar, begeleidde in 1873 de archaeologische expeditie van *Conze* naar Samothrace, was van 1874—1876 werkzaam aan het geologisch instituut te Weenen en werd in 1876 buitengewoon, in 1883 gewoon hoogleeraar in de geologie en palaeontologie te Graz. In 1902 en 1903 bereisde hij de door aardbevingen zwaar geteisterde streken van Macedonië. Hij schreef: „Die Gasteropoden der Meeresablagerungen der I. und II. miocänen Mediterranstufe in der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie" (1879), „Die Erdbebentheorie Rudolf Falbs und ihre wissenschaftliche Grundlage" (1881), „Elemente der Paläontologie" (1884), „Erdbebenkunde" (1893), „Das Erdbeben von Laibach und seine Ursachen" (1895), „Paläontologie" (2de druk 1904), „Bau und Bild der Ebenen Oesterreichs" (Weenen 1903) en „Das Aussterben der Arten und Gattungen" (Graz 1911). Hij overleed den 20sten Augustus 1912 te Graz.

Digitized by Google

Hörnes, Moritz, een ethnograaf en broeder van den voorgaande, den 29sten Januari 1852 te Weenen geboren, studeerde aldaar en te Berlijn in de klassieke letteren, doch wijdde zich vooral aan de archaeologie. Hij nam deel aan den veldtocht in Bosnië, waar hij ook in 1879 en 1880 archaeologische onderzoekingen deed, evenals in Karinthië, Krain en Istrië. Sedert 1899 is hij buitengewoon hoogleeraar te Weenen. Hij schreef: „Dinarische Wanderungen" (1888), „Bosnien und die Herzegowina" (1889), „Die Urgeschichte des Menschen nach dem heutigen Stande der Wissenschaft" (1892), „Urgeschichte der Menschheit" (1895), „Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa" (1898) en „Der diluviale Mensch in Europa. Die Kulturstufen der ältern Steinzeit" (1903), „Natur- und Urgeschichte des Menschen" (1909). Ook redigeert hij de „Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina" (1893 enz.).

Horne-Tooke, *John*, een Engelsch taalkundige, den 25sten Juni 1736 te Londen geboren, studeerde in de godgeleerdheid en kocht een praebende in het graafschap Kent. Het eerst maakte hij zich als schrijver bekend door in 1765 ter verdediging van den volksleider *Wilkes* op te treden, terwijl hij groot opzien baarde door in den oorlog der Engelschen tegen de Amerikanen de zijde van laatstgenoemden te kiezen. Wegens een inzameling van geld ten behoeve der opstandelingen werd hij van landverraad beschuldigd en in 1777 tot één jaar gevangenis veroordeeld. Nadat hij zijn vrijheid herkregen had, wijdde hij zich aan de rechtswetenschap, hoewel het hem als geestelijke niet vrijstond als pleitbezorger werkzaam te zijn. Intusschen gaf hij verscheidene staatkundige vlugschriften in het licht, zoodat opnieuw een aanklacht, en wel van hoogverraad, tegen hem werd ingediend, doch ditmaal sprak men hem vrij. Na verschillende vruchtelooze pogingen gelukte het hem een benoeming tot Parlementslid te verkrijgen, doch zij werd nietig verklaard. Hij overleed den 18den Maart 1822 te Wimbledon. Van zijn geschriften worden de "Επεα πτερόεντα or the diversions of Purley" (2 dln., 1786—1806) zeer geprezen.

Hörnle, *August Friedrich Rudolf*, een oriëntalist, den 19den October 1841 te Secandra bij Agra als de zoon van een missionaris geboren, studeerde te Bazel en Londen, vertrok naar Britsch-Indië en werd eerst hoogleeraar in het Sanskrit en wijsbegeerte te Benares, daarna directeur der Mohammedaansche universiteit te Calcutta en eere-secretaris van het Aziatisch Genootschap. Hij schreef o.a.: „A comparative grammar of the Gaudian languages" (1880), „A comparative Bihari dictionary" (1885, onvoltooid). In de „Bibliotheca indica" gaf hij het Hindoe-epos „Pritbiraj Rasau" van *Chand* en de beide Prakritwerken „Uvasagadasao" en „Prakrita Lakshanam" uit en leverde verschillende opstellen over Indische munten, opschriften en handschriften in tijdschriften. Ook schreef hij het hoofdstuk over Indische oudheidkunde in de „Centenary review of the Asiatic Society of Bengal" (1884). In 1889 keerde hij naar Europa terug en vestigde zich te Oxford.

Hornleger heette in Friesland oorspronkelijk het bewoonde en bebouwde gedeelte van het erf eener boerenhoeve, dat iets hooger gelegen was dan het omringende land. Het diende tevens tot legerplaats van het hoornvee, dat daarop tegen den avond werd teruggetrokken — vandaar zou de naam afkomstig zijn.

Hornpipe is een oude Engelsche dans, aldus genoemd naar een alleen bij naam bekend instrument, dat vooral in de 18de eeuw populair was. In Wales geeft men den naam hornpipe aan een houten blaasinstrument, dat den vorm van een pijp vertoont met een hoorn aan elk uiteinde.

Hornsey, een stad in het Engelsche graafschap Middlesex, ligt 9 km. ten N. N. W. van de London Bridge en telt (1911) 45 327 inwoners. Men vindt er een nieuwe Gotische kerk, het Alexandrapaleis (een navolging van het Cristal Palace) op den Muswell Hill, het Alexandraweeshuis en een hospitaal voor besmettelijke ziekten.

Hornu, een plaatsje in de Belgische provincie Henegouwen, ligt in de Borinage aan de spoorlijn Frameries—St. Ghislain, telt bijna 12 000 inwoners en heeft kolenmijnen, machinefabrieken en suikerindustrie.

Horodenka, een marktvlek in Galicië, ligt aan de spoorlijn *Delatyn*—Zaleszczyki en telt (1910) 11 250 inwoners. Men vindt er een landbouwschool, stoommeelmolens, branderijen, azijn- en koffiesurrogaatfabrieken, huisweverijen en handel.

Horoek. Zie *Barbarossa*.

Horoscoop. Zie *Sterrenwichelarij*.

Horowitz, een district in Bohemen, telt op 582 v. km. 70 000 meest Czechische inwoners verdeeld over 81 gemeenten. De gelijknamige hoofdstad ligt aan een zijriviertje van de Beraum, aan de spoorlijn Praag-Pilsen en telt (1910) 4009 inwoners. Men vindt er een dekanaatskerk met een Gotisch presbyterium, een kasteel, in 1737 door graaf *Robert Wrbna* gebouwd, met een mooi trapportaal, émail- en luciferafabrieken, brouwerijen, molens en landbouw. Het „Gutagebiet", waartoe Horowitz behoorde, is eigendom der vorsten *van Hanau*.

Horrocks of *Horrox, Jeremiah*, de eerste waarnemer van een voorbijganger van Venus voorbij de zon, in 1619 te Toxteth bij Liverpool geboren, studeerde te Cambridge, werd pastoor te Hoole bij Liverpool, maar keerde weldra terug naar zijn geboorteplaats, waar hij reeds den 3den Januari 1641 overleed. Volgens eigen waarnemingen verbeterde hij de tafels van *Kepler* en berekende den voorbijganger van Venus op den 24sten November (oude stijl) 1639. Ook kon hij dien te Hoole zeer goed waarnemen, terwijl de waarnemingen van zijn vriend *Crabtree* te Manchester door de bewolkte lucht werden belet. Zijn „Venus in Sole visa" werd in 1622 door *Hevel*, tegelijk met diens „Mercurius in Sole visus" in het licht gegeven. Ook leverde *Wallis* een uitgave van „Jeremiae Horrocii opera posthuma" (1672). In 1875 werd te zijner eer een gedenksteen geplaatst in de Westminsterabdij.

Horsa. Zie *Hengist en Horsa*.

Hors d'oeuvre noemt men in de kookkunst de lichte, den eetlust prikkelende gerechten, die aan een uitgebreid diner vóór de soep worden

Digitized by Google

gepresenteerd. Ze hebben ten doel den eetlust op te wekken en worden altijd koud gegeven. De gerechten, die men voor hors d'oeuvre kiest, moeten uitmunten door een fraai uiterlijk en door een sterk uitkomenden smaak; o. a. komen er voor in aanmerking: komkommer, tomaten, hard gekookte eieren, olijven, garnalen, ansjovis, kaviaar, oesters enz. Er wordt geroosterd brood en boter bij gepresenteerd. Oesters worden apart gegeven en op het menu onder haar naam aangeduid. Elk ander voorgerecht wordt slechts aangeduid als: hors d'oeuvre. Bestaat de schotel uit verschillende grondstoffen, dan duidt men dit aan als: hors d'oeuvre variés.

Horse-Guards (Engelsch = garde te paard) zijn de oudste cavalerieregimenten van het Engelsche leger, tot de „householdtroops" behoorende. Het eene wordt om de in Engeland ongewone blauwe uniform meestal „the Blues", genoemd. De Horse-guards zijn van koloniale diensten vrijgesteld. Bij koloniale expedities (o.a. Zuid-Afrika) worden echter wel gemengde detachementen der beide regimenten uitgezonden. In de wandeling noemt men te Londen het Ministerie van Oorlog, waar de bekende ruiters op schildwacht staan, eveneens „the Horse-guards".

Hörsel, een zijrivier van de Werra in Thuringen, ontspringt als Kleine Leina bij Finsterbergen, heet van het dorp Leina af Leina en van het dorp Hörselgau af Hörsel. Zij stroomt langs de N.W. helling van het Thuringerwoud en neemt als zijrivieren de Laucha, Emse, Erbstrom en Nesse op.

Horsens, een stad in het Deensche ambt Aarhus, ligt aan den mond van de Bygholmås in den Horsensfjord, is een kruispunt van spoorwegen en telt (1911) 23 843 inwoners. De stad heeft breede, rechte straten met mooie particuliere gebouwen, een gymnasium, een tuchtschool, levendige textiel-nijverheid en eenigen handel.

Horsf. achter natuurwetenschappelijke namen is de afkorting voor *Thomas Horsfield* (zie aldaar).

Horsfield, *Thomas,* een plant- en dierkundige, den 12den Mei 1773 te Bethlehem in Pennsylvanië geboren, kwam als scheepsarts op een Amerikaansch vaartuig naar Batavia. Twee jaren later keerde hij naar Java terug, met het doel er als natuuronderzoeker werkzaam te zijn. Gesteund door de Nederlandsch-Indische regeering, hield hij er zich van 1802 tot 1818 met wetenschappelijke studiën en onderzoekingen bezig en trok daarna naar Londen, waar hij een aanstelling kreeg bij het Indisch museum. Van de talrijke opstellen, die *Horsfield* tijdens zijn verblijf in Indië schreef, zijn de meeste opgenomen in dl. VII en VIII der Verhand. v.h. Bat. Genootschap. Zijn naar Engeland meegenomen verzamelingen zijn beschreven in een mooi geïllustreerd kwartowerk „Plantae Javanicae rariores" (Londen 1838—1852), zijn hoofdwerk op zoölogisch gebied verscheen te Londen onder den titel: „Zoological researches in Java and the neighbouring islands" (1821—1828). Hij overleed te Londen den 14den Juli 1859.

Horsford, *Ebenezar Norton,* een Amerikaansch scheikundige, den 27sten Juli 1818 te Moscow (New-York) geboren, werd civiel-ingenieur, studeerde gedurende 4 jaren aan de Albany Female Academy, bezocht in 1844 het laboratorium van *Liebig* te Giessen, werd in 1846 professor aan Harvard College en stond er 16 jaren aan het hoofd der scheikundige werkplaats. Zijn onderzoekingen strekten zich vooral uit tot aangelegenheden, die belangrijk zijn voor het maatschappelijk leven. In 1856 maakte hij een manier van broodbereiding bekend met zuur phosforzuur calcium en dubbel koolzuur natrium (in plaats van gist). Hij poogde verder het verlies van zouten, hetwelk het koren bij malen en de afscheiding van zemelen ondergaat, bij het bakken van brood aan te vullen en gaf daardoor aanleiding tot een nijverheid, die in 1875 ongeveer 2 millioen pond zuur phosforzuur calcium bezigde. Vooral ook maakte hij zich verdienstelijk door het bereiden van gecondenseerde melk, die bij de poolexpeditie van *Kane* zeer te pas kwam. In 1854 wees hij een methode aan, om door een behoorlijk gebruik van zwaveligzuur calcium de gisting bij het bereiden van cider, wijn en bier te beheerschen. Voor het leger bracht hij marschrations van vleesch en meel in gereedheid. In 1850 leverde hij een lamp, geschikt tot het branden van ontplofbare vloeistoffen. Hij schreef: „The discovery of America by Northmen" (1887), „The problem of the Northmen" (1890) en „Leif's house in Vineland" (1893). Hij overleed te Cambridge den 1sten Januari 1893.

Horsky, *Franz,* ridder *von Horskyfeld,* een Oostenrijksch landbouwkundige, den 29sten September 1801 te Bilin in Bohemen geboren, bezocht de landbouwschool te Krumau en was vervolgens werkzaam als bestuurder van verschillende goederen. Hij overleed den 6den April 1877 te Kolin. Hij schreef: „Neues Hackfruchtkulturverfahren" (Praag 1850), „Vervollkommnete Drillkultur der Feldfrüchte" (id. 1851), „Neues Ackerungssystem" (id. 1852), „Neue Düngerbehandlungsmethode" (id. 1858), „Charakteristik der wichtigsten Ackerkulturgeräte und Drillmaschinen" (id. 1855), „Landwirtschaftliche Produktionsberechnungsweise" (id. 1856) en „Mein Streben, Wirken, meine Resultate u. s. w." (id. 1873). In 1863 werd hij in den adelstand en in 1867 in den ridderstand opgenomen. Het staatsdomein Kolin in Bohemen, in 1862 door hem aangekocht, wist hij in korten tijd in een modelboerderij te herscheppen.

Horsmakreel *(Caranx trachurus)* of *Marsbanker,* is een aan onze kust voorkomende zeevisch, behoorende tot de familie *Carangiden* (zie aldaar).

Horsman, *Edward,* een Britsch staatsman, den 8sten Februari 1807 geboren, studeerde in de rechten, werd advocaat, in 1836 lid van het Parlement, waar hij tot de Wighs behoorde, en was van 1855 tot 1857 oppersecretaris voor Ierland. Toen in 1866 de vrijzinnige hervormingsplannen van *Gladstone* in zijn oog te ver gingen, scheidde hij zich af van de liberalen en vormde met *Lowe* de fractie der zoogenaamde Adullamieten, die echter weldra verdween. Door zijn welsprekendheid en zijn scherpen humor oefende hij grooten invloed uit op den loop der zaken. Hij overleed den 30sten November 1876.

Horst, een gemeente in de provincie Lim-

Digitized by Google

burg, 7773 H.A. groot met (1915) 5924 inwoners, ligt tusschen de Limburgsche gemeenten Venraai, Meerloo, Broekhuizen, Grubbenvorst en Sevenum en de Noord-Brabantsche gemeente Deurne. Behalve het dorp Horst bevat de gemeente verschillende buurten en het gehucht Afhang. De bodem bestaat deels uit diluviaal zand, deels uit hoogveen van de Peel. Hoofdmiddelen van bestaan zijn landbouw en industrie.

Het dorp Horst heeft een fraaie Roomsch-Katholieke kerk, een klooster en een marechausseekazerne.

Horst, *Julius* vrijheer *von,* een Oostenrijksch staatsman, den 12den April 1830 te Hermannstadt geboren, trad reeds vroeg in dienst, was reeds in 1864 majoor en werd in 1867 bij het ministerie van Oorlog geplaatst. In 1871 werd hij kolonel en tevens minister voor verdediging des lands in het ministerie *Auersperg.* In 1873 werd hij in den stand der vrijheeren opgenomen en in 1878 bevorderd tot generaal-majoor. Ook in het ministerie *Taaffe* behield hij zijn betrekking tot in Juni 1880, toen hij door graaf *von Welsersheimb* vervangen werd. Daarna trok hij zich uit het openbare leven terug, en schreef over militaire vragen van den dag, o. a. in 1903 over de Hongaarsche commandotaal. Hij overleed te Graz den 6den Februari 1904.

Horst, *Adrianus van der,* een Nederlandsch tooneelspeler, den 19den Juli 1868 te Dordrecht geboren, bezocht de Tooneelschool te Amsterdam, was van 1887—1890 verbonden aan de Nieuwe Rotterdamsche Schouwburg-Maatschappij, daarna aan den Tivoli-Schouwburg, waar hij tevens als 2de regisseur werkzaam was. Vervolgens vertrok hij naar Amsterdam, waar hij eerst verbonden was aan het Tivoligezelschap van *De la Mar* en daarna, sedert den 1sten September 1893, aan de Nederlandsche Tooneelvereeniging van *Chrispijn,* van welk gezelschap hij eerst société-taire en administrateur, vanaf den 1sten Mei 1897, na het vertrek van *Chrispijn,* directeur-voorzitter was en sinds 1904 regisseur. In 1911 werd hij waarnemend directeur en regisseur bij Het Tooneel, onder leiding van *Royaards* en een jaar later aanvaardde hij de directie van den Nederlandschen Schouwburg te Antwerpen. Na het uitbreken van den Wereldoorlog keerde hij naar Nederland terug en verbond hij zich als regisseur aan het Nederlandsch Tooneel, terwijl hij tevens leeraar werd aan de tooneelschool. In 1916 ging hij over naar de „Tooneelvereeniging" onder leiding van *Heijermans* en *Musch.* Hij trad o.a. op in de rol van *Puf* in „Vorstenschool" van *Multatuli,* van *Amandus* in „Jeugd" van *Max Halbe,* van *Malvolio* in „Driekoningenavond" van *Shakespeare,* van *Auler* in „Steunpilaren der Maatschappij", van *De Filosoof* in „Burger-Edelman" van *Molière, Auwe* in *Breêro*'s „Spaansche Brabander", *Jan Jaspersz* in *Asselyn*'s „Jan Klaasz", creëerde *Cobus* in „Op Hoop van Zegen", *Stam* in „Het Pantser", *Cornelis* in „Bloeimaand", *Bronk* in „Allerzielen", *Banes* in „Uitkomst", speelde *Cobus, Bronk* en *Banes* te Berlijn (gastvoorstellingen Ned. Tooneel Ver. te Berlijn in het Hebbeltheater April 1908), *Verduin* in Mevr. *Boudier Bakker*'s „Verleden", *Rank* in „Nora" enz.

Horst-Van der Lugt Melsert, *Wilhelmina Elisabeth Jacoba van der,* een Nederlandsch tooneelspeelster, den 24sten Februari 1871 te 's-Gravenhage geboren, was van 1885—1890 verbonden aan de Nieuwe Rotterdamsche Schouwburgmaatschappij, werd na de oprichting van den Tivolischouwburg aldaar aan dit gezelschap verbonden, maakte van 1891—1893 deel uit van het gezelschap van *Ch. de la Mar* en kwam in laatstgenoemd jaar bij de Nederlandsche Tooneelvereeniging. Zij is gehuwd met den tooneelspeler *Adrianus van der Horst,* met wien zij in 1912 naar Antwerpen trok, om in 1914 terug te keeren en een engagement bij het Nederlandsch Tooneel te aanvaarden, vanwaar zij in 1916 overging naar de „Tooneelvereeniging." Van haar meest bekende rollen noemen wij: *Hanna* in „Vorstenschool" van *Multatuli, Anna* in „Jeugd" van *Max Halbe, Käthe Vockerath* in „Eenzamen" van *Hauptmann,* (zij speelde deze rol o. a. te Berlijn bij de Gastvoorstellingen der Ned. Toon. Ver. in het Deutsche Theater in Juni 1895), *Viola* in „Driekoningenavond" van *Shakespeare, Nicole* in „De Burger-Edelman" van *Molière, Dina Murink* in „Werkstaking" van *Brandt van Doorna,* terwijl zij in de tooneelstukken van *Heijermans* de vrouwelijke hoofdrollen, zooals die van *Rose, Lotte, Sytske* enz. creëerde en de vrouwelijke hoofdrollen speelde in *Shakespeare*'s „Maat voor Maat", *Hebbel*'s „Maria Magdalena", *Molière*'s „Ingebeelde Zieke", *Brieux*' „Dochters van Dupont", *Hauptmann*'s „Vóór Zonsopgang", *Björnsons* „Boven Menschelijke Kracht I", *Bernstein*'s „Langs een Omweg", daarenboven *Eva* in Mevr. *Boudier Bakker*'s „Hoogste Recht", *Meta* in van *Riemsdijk*'s „Hoog Spel", *Bertha* in *Frans Mynssen*'s „Uit Eigen Wil", *Klaar* in het „Wederzijds Huwelijksbedrog" van *Pieter Langendijk* creëerde.

Hort, *Fenton John Anthony,* een Engelsch godgeleerde, den 23sten April 1828 te Dublin geboren, ontving zijn opleiding aan het Trinity-College te Cambridge en werd in 1852 tot diaconus en in 1856 tot priester der Anglikaansche Kerk gewijd. Hij was van 1857—1872 vicar te St. Ippolyts, in 1871 kapelaan van den bisschop van Ely en behield dit ambt, toen laatstgenoemde op den bisschopszetel te Winchester werd geplaatst. In 1878 werd hij tot Hulsean-professor in de theologie te Cambridge benoemd. Hij is in 1892 overleden, na zijn leven te hebben gewijd aan de kritische studie van het Nieuwe Testament. Hij was een der voornaamste leden van de Engelsch-Amerikaansche commissie tot herziening van den Bijbel en schreef de verhandelingen: „On *μονογενὴς θεος* in scripture and tradition" en „On the Constantinopolitan and other Eastern creeds of the fourth century" (1876). Met *Westcott* leverde hij een nieuwe critische uitgave van het Grieksche Nieuwe Testament (2 dln., 2de druk 1882; beknopter uitgave, 1885). Het tweede deel, dat een oordeelkundige inleiding en een aanhangsel bevat, is alleen door *Hort* geschreven.

Horta, de hoofdstad van het Azoreneiland Fayal, telt ongeveer 7000 inwoners.

Horten, een stad in het Noorsche amt Jarlsberg-Laurvik, ligt aan den Christianiafjord, telt

Digitized by Google

(1910) 9823 inwoners en is sedert 1818 het hoofdstation der Noorsche marine met werven, dokken, werkplaatsen, observatorium, magazijnen, ziekenhuis en museum. Het geheel wordt door versterkingen, Karl-Johansvärn, beschermd.

Hortense. Zie *Bonaparte, Lodewijk,* koning van Holland.

Hortensia. Zie *Hydrangea L.*

Hortensius, *Quintus Hortensius Hortalus,* een beroemd Romeinsch redenaar, een tijdgenoot van *Marcus Tullius Cicero,* in 114 v. Chr. geboren, trad reeds op zijn 19de jaar op als redenaar en was in 69 consul. Hij was, evenals laatstgenoemde, een vijand van *Clodius* en overleed in het jaar 50 v. Chr. Zijn redevoeringen werden zeer geroemd, maar zijn alle verloren gegaan.

Hortensius, *Lambertus,* een Nederlandsch geschiedkundige, in 1500 of 1501 te Amersfoort geboren, ontving zijn opleiding te Utrecht en werd er vervolgens bij een beeldhouwer geplaatst. Hij begaf zich naar Leuven, waar hij de oude talen, inzonderheid het Grieksch bestudeerde, waarna hij in 1527 benoemd werd tot leeraar van de Hieronymusschool te Utrecht. Nadat hij hier tot priester gewijd was, aanvaardde hij in 1544 het rectoraat te Naarden. Hij behoorde tot de 7 afgevaardigden, die den 1sten December 1572 te Laag-Bussum met *Romero* een overeenkomst sloten, volgens welke aan de ingezetenen van Naarden bij overgave der stad onder bepaalde voorwaarden behoud van goed en leven werd toegezegd. Men weet, hoe schandelijk de Spaansche bevelhebber dat verdrag geschonden heeft. Zelf zou hij een der slachtoffers geworden zijn, indien de voorspraak van *Levyn Weldam,* zijn voormaligen leerling, hem niet had gered. Daarna woonde hij eenigen tijd te Utrecht bij zijn oom *Johan van Hogelanden,* deken van de Keizerlijke kerk van *St. Maria,* en overleed te Naarden in 1574. Hoewel hij de R.-Katholieke Kerk niet verliet, behoorde hij tot de begunstigers der Hervorming, zoodat de landlieden hem den naam gaven van *Lutherschc paap.* Van zijn geschriften noemen wij: „Secessionum civilium Ultrajectinarum et bellorum ab anno 1524 usque ad translatitionem Episcopatus ad Burgundos libri septem" (2de druk 1653), „Historie ofter wijder verklaringhe van de Utrechtsche geschiedenissen, oorlogen en veranderingen enz." (vertaald door *Strick,* 1525), „Tumultuum Anabaptistarum liber unus" (3de druk 1637), „Het boeck van het oproer der wederdooperen" (1624, een vertaling van het voorgaande en ook later bij herhaling uitgegeven), „Lamberti Hortensii Montfortii Historici de Bello Germanico libri septem etc." (1560 en later) en „Satyrae VIII ad nobilem virum D. Theod. Zulenum D. a Zevender" (1552), „Epithalamiorum liber unus" (1552), „Enarrationes in sex priores libros Aeneidos Virgilianae etc." (1559), „M Annaei Lucani Pharsalia libri X, etc." (1678) en een viertal blijspelen van *Aristophanes* (1556—1561). Zijn onvoltooid handschrift „De origine et interitu oppidi Nardeni historia" is in de werken van het Historisch Genootschap te Utrecht uitgegeven.

Hortensius of *van den Hove, Martinus,* een Nederlandsch sterrenkundige, in 1605 te Delft geboren, beoefende reeds vroeg de wis- en natuurkunde onder leiding van *Beeckman* te Dordrecht en van *Lansbergen* in Zeeland, werd in 1634 benoemd tot hoogleeraar te Amsterdam en deed een wetenschappelijke reis naar Italië. *Hortensius* overleed den 17den Augustus 1639. Van zijn hand verschenen: „Philippi Lansbergii commentationes in motum terrae diurnum et annuum etc., in Latinum versae" (1630), „Responsio ad Kepleri additiunculam ephemeridi a. 1624 praemissam de astronomiae restitutione etc." (1631), „De Mercurio sub sole viso et Venere invisa" (1633), „De oculo ejusque praestantia etc." (1635), „Ephemerides motuum coelestium", „De utilitate et dignitate matheseos" (1634), „Guil. Blaeu, Institutio astronomica de usu globorum coelestium ac terrestrium etc." (1634 en later), „Epistolae ad Petrum Gassendum" en „Pleiadographia sive Pleiadum descriptio". Ook bezorgde hij een uitgave der „Doctrina triangulorum canonica" van *Snellius.*

Hortis, *Attilio,* een Italiaansch letterkundige, in 1850 te Triëst geboren, studeerde te Pavia in de philologie en rechten, bereisde Frankrijk, Duitschland, Engeland en Nederland en werd in 1873 stadsbibliothecaris te Triëst. Van zijn werken noemen wij: „Scritti inediti di Fr. Petrarca" (1874), „G. Boccacci, ambasciatore in Avignone" (1875), „Cenni de G. Boccacci intorno a T. Livio" (1877), „Le donne famose, descritte da G. Boccacci" (1877), „Accenni alle scienze naturale nelle opera di G. Boccacci" (1877), „M. T. Cicerone nelle opere del Patrarca e del Boccacci" (1878), „Studj sulle opere latine di G. Boccacci" (1879). *Hortis* redigeerde ook het tijdschrift „Archeografico Triestino".

Horton, *Robert Forman,* een Engelsch geestelijke, werd in 1855 geboren en is thans predikant te Londen aan de Congregationalistenkerk. Behalve door zijn predik-werkzaamheid, oefent hij grooten invloed door voordrachten, die hij te Oxford en in Amerika houdt. Hij schreef o. a.: „Inspiration and the Bible" (1888), „The book of Proverbs" (1891), „The teaching of Jesus" (1895, 1905), „The commandments of Jesus" (1898), „The pastoral epistles" (1901, 1905) en „The Trinity" (1901).

Hortulus animae, „zieletuintje" is de naam van een gebedenboek, dat in de 16de eeuw zeer veel gebruikt werd. Een prachtige nieuwe uitgave hiervan is in 1907—1909 met kunsthistorische toelichtingen te Utrecht verschenen van *Fr. Dörnhöffer.*

Hortus botanicus, ook kortweg *Hortes* genoemd. Zie *Plantentuin.*

Horus, de naam eener Egyptische godheid, in hiëroglyphische opschriften *Hor, Har* of *Her* genoemd en afkomstig van den oud-Egyptischen en Semietischen stam *hor* (licht), wordt reeds bij *Herodotus* vermeld en voor denzelfde gehouden als *Apollo,* waarom men in het Grieksch den dubbelen naam *Horapollo* aantreft. Het symbool dezer godheid is een valk of een sperwer, waarom zij meermalen met een sperwerskop voorgesteld (zie fig. 1) en haar naam door dien vogel aangeduid werd. Volgens de Egyptische fabelleer bestaan er 2 godheden van dien naam, vooreerst *Haroer* of de oudere *Horus,* in het Grieksch *Haroeris,* de tweede zoon van *Seb (Kronos)* en van

Digitized by Google

Noet (Rhea) en een broeder van *Osiris*, en in de tweede plaats de jongere *Horus*, als kind *Harpokrates* geheeten (zie fig. 2), een zoon van *Osiris* en *Isis*. In beide vormen is *Horus* doorgaans het

Fig. 1. Horus.

Fig. 2. Horus.

zinnebeeld der Zon, vooral der rijzende morgenzon. Toen *Osiris*, die te voren als opperste zonnegod regeerde, door zijn broeder *Seth (Typhon)* gedood was, nam *Horus* wraak op den geweldenaar en aanvaardde zelf de heerschappij, waarna *Osiris* het ambt van opperrechter in de onderwereld bekleedde. *Horus* werd vervolgens tot voorbeeld gesteld der latere koningen van Egypte. Hij regeerde volgens de tijdrekening der priesters 300 jaren over Egypte en was de laatste van de eerste dynastie, namelijk van die der opperste goden.

Horváth, *Michaël*, een Hongaarsch geschiedkundige, den 20sten October 1809 te Szentes in het comitaat Csongrad geboren, studeerde te Waitzen godgeleerdheid en wijsbegeerte. Nadat hij de priesterwijding ontvangen had, was hij 10 jaar als pastoor, voorts bij de graven *Keglevich* en *Erdödy* als opvoeder werkzaam. In 1844 werd hij hoogleeraar in de Hongaarsche taal en letterkunde aan het Theresianum te Weenen, in 1847 proost te Hatvan bij Boedapest, in 1848 bisschop van Csanad. Na de onafhankelijkheidsverklaring van den 14den April 1849 werd hij met de portefeuille van Eeredienst en Openbaar Onderwijs belast. Toen de Hongaren de wapens moesten nederleggen, ontsnapte hij en leefde 18 jaren in België, Parijs, Montmorency, Genua, Pegli, Florence, Livorno of Nizza. In 1866 kreeg hij verlof naar zijn vaderland terug te keeren. Bij herhaling werd hij vervolgens door Szegedin naar den Rijksdag afgevaardigd, waar hij tot de partij van *Deák* behoorde. Hij schreef: „Geschiedenis van Hongarije" (4 dln., 2de druk 1871—1873), „Monumenta Hungariae historica" (4 dln, 1857 enz.), een meer uitgebreide „Geschiedenis van Hongarije" (8 dln., 2de druk 1871—1873), „Vijf en twintig jaren uit de geschiedenis van Hongarije" (2 dln., 1863), „Geschiedenis van den onafhankelijkheidsoorlog in 1848 en 1849" (3 dln., 1865). Hij overleed den 19den Augustus 1878 te Karlsbad.

Horvatovic, *Georg*, een Servisch krijgsman, den 29sten Januari 1835 te Gradisca geboren, trad zeer vroeg in krijgsdienst en nam deel aan den Italiaanschen veldtocht van 1859. Verbitterd door de nederlagen bij Magenta en Solferino, ging hij in 1862 over in dienst van het Servische leger en klom op tot den rang van kolonel. In 1876 streed hij met goed gevolg tegen de Turken en ook in den veldtocht van 1877 tot 1878 onderscheidde hij zich. In 1881 werd hij benoemd tot buitengewoon gezant te St. Petersburg; van 1886 tot 1887 was hij minister van Oorlog. Hij overleed den 12den Maart 1895 te Belgrado.

Horzels *(Oestriden)* vormen een familie der *Tweevleugelige Insecten*. Zij worden naar de dieren, waaraan zij hun eieren leggen, onderscheiden in paarden-, runder- en schapenhorzels. De paardenhorzel *(Gastrophilus equi)* legt zijn eieren aan de voorpooten van het paard; dit dier slikt ze in, en in de maag worden ze tot larven, welke zich aan den maagwand vasthechten en daar blijven, totdat ze geschikt zijn om in den poptoestand over te gaan. Ze verdwijnen dan met de excrementen uit het lichaam van het paard om, op den grond terecht gekomen, zich daarin te verpoppen. — De runderhorzel *(Hypoderma bovis)* legt eieren op de huid van het rund; de daaruit gevormde larven worden opgelikt, dringen door den slokdarm naar het ruggemergskanaal, waar ze een poos vertoeven, om zich vervolgens naar de huid te begeven, waar zij builen veroorzaken; deze builen krijgen een opening, waardoor de dikke larve ten slotte ontwijkt, om zich in den grond te verpoppen. — De schapenhorzel *(Oestrus ovis)* legt zijn eieren aan de randen van de neusgaten van het schaap; de larven kruipen in het neuskanaal omhoog, veroorzaken een overvloedige slijmafscheiding, welke haar tot voedsel verstrekt, en brengen daarna haar poptoestand in den grond door.

Hosea, juister *Hosjea* is 1°. de vroegere naam van *Joxua*, 2°. die van den laatsten koning van het Noordelijk rijk, 3°. die van den profeet, op wiens naam een boek in het Oude Testament gesteld is en wiens naam ook *Hozea* wordt gespeld. *Hosea* is het eerste der twaalf profetische geschriften, die dikwijls wegens hun geringen omvang „de kleine profeten" worden genoemd en bij de Joden één boek vormen. Van den schrijver weten wij zeer weinig. Hoewel hij het Zuidrijk, Juda, enkele keeren vermeldt, houdt hij zich toch meest met Israel bezig, zoodat hij gewoonlijk voor een burger van het Noordelijk rijk wordt gehouden. Waarschijnlijk is dit geschrift omstreeks 740 v. Chr. geschreven; de vermelding der koningsmoorden uit dien tijd geeft althans reden dit te vermoeden. De val van *Jehu*'s huis en de daarop volgende ellende waren voor *Hosea* straffen van *Jahwe* en voorboden van nog grooter rampen ten teeken van *Jahwe*'s toorn. Den toorn van *Jahwe* had Israël zich op den hals gehaald door zijn zonden. *Jahwe* had Israël van den beginne af liefgehad, maar Israëls schuld moest eerst gestraft, voordat *Jahwe* aan Israël vergiffenis schenken kon. Door kastijding tot inkeer gekomen, moet Israël tot *Jahwe* wederkeeren. In

Digitized by Google

het geschrift zijn vele duistere plaatsen, waarvoor tot nu toe geen verklaring is gevonden. Het begin is gekleed in het beeld van een ongelukkig huwelijk, welk beeld ook verder terugkeert. Of *Hosea* zijn eigen huwelijk tot voorbeeld heeft gekozen of in beeldspraak spreekt, is niet met zekerheid uit te maken.

Hosea, zoon van *Ela,* was de laatste koning van Israël. In 734 v. Chr. vermoordde hij zijn voorganger *Pekah* en werd door den heerscher der Assyriërs, *Tiglath Pilesar II,* als koning erkend. Op Egyptische hulp vertrouwend, stond hij in 726 tegen *Salmanassar IV* op, onderwierp zich echter, toen deze met een leger in Syrië verscheen, en werd in gevangenschap weggevoerd, waarop na een driejarige belegering Samaria in 722 veroverd en het rijk Israël vernietigd werd.

Hoshi Torn, een Japansch staatsman, werd, toen hij in 1891 ondervoorzitter van het Lagerhuis was, van de zittingen uitgesloten, omdat hij zich als advocaat gecompromitteerd had, speelde nochtans in de liberale partij en bij de verkiezingen een groote rol. In 1896 werd hij gezant te Washington, maar hij legde in 1898 dit ambt neer, om zich weer aan het staatkundige leven te wijden. Nadat markies *Ito* hem in 1900 als minister van Verkeer in zijn nieuw Kabinet had opgenomen, ontstond een zoo krachtige oppositie tegen hem, dat hij moest aftreden. Toch bleef hij als partijleider in het Lagerhuis en in het staatsbestuur grooten invloed oefenen, totdat hij den 22sten Juni 1901 vermoord werd.

Hosius, een kerkleeraar, ± 257 geboren, werd bisschop te Cordova, waar hij in 358 overleed. *Constantijn de Groote* gebruikte zijn diensten als bemiddelaar in de Ariaansche twisten. *Hosius* wist de bijeenroeping van het Concilie van Nicaea (325) door te drijven. Ook dat te Sardica (343) presideerde hij en ijverde voor de geloofsbelijdenis van Nicaea, maar moest in 357 die van Sirmia, welke zich tegen het *homousios* verklaarde, onderteekenen.

Hosius, *Stanislaus,* een R.-Katholiek geestelijke, den 5den Mei 1504 te Krakau geboren, studeerde aan de academie van zijn geboorteplaats, te Padua en Bologna, werd domheer te Krakau en secretaris van *Sigismund I,* koning van Polen, daarna bisschop van Culm, en in 1551 bisschop van Ermeland. Hier ijverde hij met kracht tegen de Hervorming, en op de Synode te Petrikau (1551) bracht hij zijn „Confessio catholicae fidei christiana" ter tafel, die in nagenoeg alle Europeesche talen is overgezet. De paus riep hem naar Rome en zond hem vervolgens naar keizer *Ferdinand I,* bij wien hij ijverig aandrong op het houden van het concilie te Trente. Hier vertegenwoordigde hij de belangen der hiërarchie. Reeds in 1561 was hij tot kardinaal benoemd. Na zijn terugkeer in zijn bisdom trachtte hij de hervorming in West-Pruisen te onderdrukken en stichtte tot dat einde in 1568 te Braunsberg het eerste Jezuïetencollege in Polen, dat later in een academisch gymnasium herschapen werd. Verder bewees hij belangrijke diensten aan *Sigismund August,* koning van Polen, bij diens onderhandelingen met Pruisen en begaf zich kort daarna nogmaals naar Rome, waar hij den 15den Augustus 1579 overleed. Zijn „Opera omnia" werden in 1584 te Keulen in 2 deelen uitgegeven.

Hospenthal, een dorp in het Zwitsersche kanton Uri, lgt in het Urserenthal en aan de Reusz, heeft ongeveer 300 inwoners, een mooie kerk en een ouden Longobarden toren.

Hospice, *Hospitium* of gesticht voor vreemdelingen, noemt men gebouwen, welke hier en daar op de hoogten der Alpenpassen door monniken opgericht werden en tot opneming en verpleging van reizigers in deze onherbergzame streken dienen. Het oudste hospice is dat van den Grooten St. Bernard; het kwam in 1825 in het bezit van de geestelijken van het kanton Wallis. Ook het hospice op den St. Gothard bestond reeds in de 13de eeuw; verder vindt men er op den Mont-Cenis, op den Simplon, op den Kleinen St. Bernard, op den Grimsel en op den Lukmanier.

Hospitaal. Zie *Ziekenhuis.*

Hospitaalkoorts is een collectiefnaam voor verschillende koortsachtige kwaadaardige ziekten als pyaemie, roos, vlektyphus en hospitaalbrand (zie voor deze *Gangraen*), welke in het bijzonder in groote hospitalen ontstaan, vooral als deze overvuld of slecht geventileerd zijn, en tot gevaarlijke epidemieën aanleiding kunnen geven.

Hospitaalschip is voor oorlogsvloten een tot opneming van zieken en gewonden bestemd schip en voert in den top van den grooten mast een witte vlag met rood kruis. De hospitaalschepen, die een vloot begeleiden, zijn tegenwoordig alle stoomschepen, ingericht voor 300—400 gewonden en met zeer volledige uitrusting. Ook ter begeleiding van de visscherijvloot heeft men tegenwoordig hospitaal- (en kerk-) schepen in de vaart.

Hospodar, een Slavisch woord, dat *heer* beteekent, was voorheen de titel der vorsten in Moldavië en Walachije. Ook de vorsten van Lithauen noemden zich *hospodari* en zelfs de koningen van Polen tot aan *Sobiéski* voerden in hun onderhandelingen met Rusland dien titel.

Hörst, *Jens Kragh,* een Deensch geschiedschrijver, werd den 15den September 1772 op St. Thomas (W. Indië) geboren. Van hem, *Guldberg* en *Hauch* is het denkbeeld uitgegaan om de Zweden en Denen op het gebied der letterkunde te verbroederen. Hiertoe stichtte hij met *Nyerup, Pram* en *Baggesen* het Skandinaafsch Genootschap van Letterkunde, waarvan het „Skandinaafsch Museum" het orgaan was. Van hem zijn o.a.: „Het leven en de regeering van Gustaaf Adolf" (1808—1809), „Ontwerp eener geschiedenis der Deensche monarchie onder Christiaan VII" (3 dln., 1813—1816), „Merkwaardigheden uit het leven en de regeering van Frederik V" (1820), „Staatkunde en geschiedenis" (5 dln., 1820—1822) en eindelijk het belangrijke werk „De geheime Kabinetsminister, Graaf Struensee, en zijn bewind" (3 dln., 1824). Nadat hij gerulmen tijd bij Holbeck, later te Roeskilde gewoond had, keerde hij in 1835 naar Kopenhagen terug. Hij overleed op een landhuis den 26sten Maart 1842.

Hoste, *Julius,* een Vlaamsch schrijver, den 23sten Januari 1848 te Tielt in West-Vlaanderen geboren, was koopman te Brussel, waar hij di-

Digitized by Google

recteur van den Nederlandschen schouwburg en in 1868 hoofdredacteur van het Vlaamsche tijdschrift „De Zweep" werd, waarin hij onder den schuilnaam *Julius van Thielt* schreef. In 1888 stichtte hij te Brussel het dagblad „Het laatste nieuws". Behalve eenige kluchten en melodrama's, als „De Brusselsche straatjongen" (1883), schreef hij het gelegenheidsstuk „De Zoulous" (1879).

Hostie (Lat. hostia = slachtoffer) beteekent in de R.-Katholieke kerk het eucharistische brood (zie *Eucharistie*), vervaardigd uit zuiver tarwemeel en, sinds de 8ste eeuw, in de Westersche kerk uitsluitend ongedeesemd. Oorspronkelijk was dit brood naar den vorm niet van het gewoon gebruikelijke brood onderscheiden. In de 12de eeuw blijkt algemeen de ouwelvorm in gebruik te zijn. Deze ouwels worden met teekenen b.v. een lam of kruis versierd.

Hostrup, *Jens Christian,* een Deensch dichter, den 20sten Mei 1818 te Kopenhagen geboren, maakte zich reeds als student in de godgeleerdheid door zangspelen en talrijke studentenliederen bekend. Grootere blijspelen volgden, die door hun natuurlijkheid verrasten, n.l. „De naburen" (6de druk 1882), „Een musch onder de kraanvogels" (1846), „Avonturen op een voetreis" (1847), „Meester en leerling" (1852), dat groote beweging veroorzaakte, en het treurspel „Droom en Werkelijkheid" (1854). Sedert 1855 te Silkeborg in Jutland, sedert 1862 te Frederiksborg op Seeland als predikant werkzaam, nam hij zoo ijverig deel aan de beweging van *Grundtvig* om het volk te verlichten, dat hij eerst op hoogen leeftijd tijd en lust vond, om zich weer aan het tooneel te wijden met de succesvolle tooneelspelen „Eva" (1882), „Karens Garde" (1886) en „In den sneeuwstorm". Inmiddels waren in 1852, 1872 en 1885 dichtbundels met herinneringen uit zijn studententijd verschenen. In 1812 zagen zijn herhaaldelijk opnieuw gedrukte „Populaire voordrachten" het licht. In 1865 had hij vier deelen „Verzamelde werken" uitgegeven, in 1889 verscheen de 5de druk van zijn tooneelwerken en in 1893 een deel nagelaten gedichten met een autobiografie en „Brieven aan en van Hostrup". Hij overleed den 21sten November 1892.

Hotchkiss, *Benjamin Berkely,* een Amerikaansch artillerie-ingenieur, werd in 1828 te Chaross in Connecticut geboren. In 1859 leverde hij voor Mexico getrokken kanonnen en in den Noord-Amerikaanschen Burgeroorlog munitie voor getrokken voorladers. In 1867 vestigde hij een munitiefabriek te Weenen, welke hij in 1870 overbracht naar Parijs. In 1875 deed *Hotchkiss* deze fabriek aan de Fransche regeering over en stichtte hij een fabriek voor lichte artillerie en munitie. Hij construeerde het naar hem genoemde snelvuurkanon (zie het art. *Geschut*), een eenloopssnelvuurkanon en een magazijngeweer. *Hotchkiss* overleed den 15den Februari 1885 te Parijs.

Hoteia *Morr et Decaisne* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Saxifragaceeën*. Het onderscheidt zich door een 5-spletigen, overblijvende kelk, door een 5-spletige, met de 10 meeldraden schijnbaar op den kelk bevestigde bloemkroon en door 2 stijlen. Dit geslacht bezit slechts één soort, namelijk *H. japonica* Morret Decaisne, een overblijvende Japansche plant met een kruidachtigen, omstreeks 3 dm. hoogen stengel, die tusschen een groot aantal bladeren opschiet en met een pluimvormige bloeiwijze gekroond is. Zij draagt een groot aantal kleine, gewoonlijk witte bloemen en kan het klimaat van Midden-Europa verduren, wanneer men ze slechts tegen vorst beveiligt.

Hôtel was oorspronkelijk een groot huis, een soort paleis, dat door hooge staatsbeambten (bijv. gezanten) of een rijke aristocratische familie bewoond werd, en dat zich in Frankrijk in de 17de eeuw op eigenaardige wijze ontwikkeld heeft. Van de straat was het door een ijzeren hek of een lage poort en de *cour d'honneur* gescheiden. Ter zijde van deze dikwijls met tuintjes versierde cour lagen de vertrekken van de bedienden. De hoofdbouw *(corps de logis)* bevatte aan de straatzijde de woonvertrekken, aan de tegenoverliggende, treinzijde, de feestlokalen. Hôtel heeten ook groote openbare gebouwen, bijv. het *Hôtel des Invalides* te Parijs, *Hôtel-Dieu* (ziekenhuis) met name dat te Parijs, *Hôtel des monnaies* (muntgebouw), *Hôtel de ville* (stadhuis) enz. Thans noemt men hôtel een gebouw waar men logeeren kan.

Hotelschakelaar is een doosschakelaar (zie *Electrische schakelaars*), die zoo is ingericht, dat men een electrische lamp op twee verschillende plaatsen geheel onafhankelijk van elkaar naar believen kan aan of uitdraaien. Dit wordt veel toegepast bij verlichting van gangen en trappen. Bij de laatste brengt men dan een hotelschakelaar onder en een boven aan de trap aan.

Hotomann, *Franz,* of *Hottomann* ook *Hotman,* een beroemd Fransch rechtsgeleerde en letterkundige, den 23sten Augustus 1524 te Parijs geboren, was reeds op 23-jarigen leeftijd docent in het Romeinsch recht te Parijs, ontbeide in 1547 de Hervorming, begaf zich naar Lyon en onderwees daarna philologie te Lausanne, werd hoogleeraar te Straatsburg, waarna hij eenigen tijd aan het Hof van den koning van Navarra verblijf hield. In 1563 werd hij hoogleeraar in de rechtsgeleerdheid te Valence, in 1567 te Bourges. Na den Bartholomaeusnacht nam hij de wijk naar Zwitserland en overleed te Bazel den 12den Februari 1590. Een uitgave zijner gezamenlijke geschriften is in 1599 in 3 deelen in het licht verschenen. Daarbij bevindt zich zijn „Papae fulmen brutum in Henricum regem Navarrae" (Leiden 1586). Hij muntte, gelijk meerdere celebriteiten van de Fransche school in de 16de eeuw meer uit als philoloog dan als jurist.

Hotris (Sanskrit) is een zinnebeeldige naam voor de zeven zinnen, in de „Anugita" de zeven priesters genaamd. De zinnen vervullen het vuur van het gemoed (de begeerte) met de offers van uiterlijke genoegens.

Hottentotten (zie de plaat *Volkstypen* bij het artikel *Afrika)* vormen een volk, dat vóór de vestiging der Europeanen aan de Kaap de Goede Hoop het zuiden van Afrika bewoonde. Zij noemen zich zelf *Khoi-khoin* (d. i. menschen) en werden wegens hun taal door de Nederlandsche kolonisten het eerst Hottentotten (d. i. stot-

Digitized by Google

teraars) genoemd. Met de Boschjesmannen (zie aldaar) vormen zij een eigen ras, dat scherp van de Negers gescheiden is. Door de Kaffers en later door de Blanken werden zij grootendeels uitgeroeid en zij vormen nog slechts de ruïne van een volk. Men verdeelt hen in 3 afdeelingen namelijk: de Kolonie-Hottentotten of Quaqua, welke in de Kaapkolonie wonen, de Korana of Koraqua (Koremannen), ten W. van den middelloop der Oranjerivier tot aan de Walvischbaai. Zij zijn zeer leelijk en hebben een vuil-olijfkleurige huid, een laag voorhoofd, een hoekigen gelaatsvorm, dikke lippen, een platten neus en een kleine gestalte. De Kora zijn echter krachtiger gebouwd en ook meer ontwikkeld dan de overigen. Hun taal bestaat uit keelgeluiden en tongbewegingen, hun kleeding vroeger uit een dierenvel over den rug, een doek om de lenden en ruwe sandalen aan de voeten. De vrouwen slaan de dierenhuid om tot een kap, waarin zij de kinderen dragen. Hun hutten gelijken op bijenkorven en zijn met vellen en matten gedekt, terwijl de haard er zich in het midden bevindt. Een aantal van zulke woningen vormen een *kraal*. Zij zijn onbekend met den landbouw en voeden zich met het vleesch en de melk der kudden. Hoewel men vroeger meende, dat alle godsdienst hun vreemd zou zijn, is later gebleken, dat zij niet alleen een hoogeren geest, *Tsuigoab* vereeren, maar ook maan-, sterren- en diervereering bij hen voorkomt. Door sommigen worden zij geroemd als eerlijk, waarheidlievend en goedaardig; anderen beschuldigen hen van diefachtigheid, leugenachtigheid en groote zinnelijkheid. Zij zijn van nature vroolijk, houden van gezelligheid en feesten en zijn volstrekt niet van aanleg ontbloot. De armoede hunner tegenwoordige woonplaatsen heeft echter hun verdere intellectueele ontwikkeling onmogelijk gemaakt. Ook heeft de sterke drank, die zij van de Nederlanders leerden kennen, een verderfelijken invloed op hen gehad. De ouderdom wordt geëerd en de vrouw is meesteres in huis, heeft echter ook het grootste deel van den arbeid te verrichten, daar de man zich alleen met veeteelt en jacht bezig houdt. Volbloed-Hottentotten vindt men thans nog slechts in het N., vooral onder de Nama. Die, welke het gebied der Kaapkolonie bewoonden, zijn door de ijverige pogingen van den zendeling *Philipp* den 17den Juli 1828 met de blanken gelijk gesteld, na welken tijd zij zich, met deze, voorts met de Kaffers, Maleiers, Negers enz. vermengd hebben tot de zoogenaamde *Bastaards*, wier taal een samenstel is van Hottentotsch met Engelsch, Nederlandsch en Kaffersch. Hun aantal is klein. Uit de vermenging van Hollanders met Hottentotsche, alsook met Kaffersche en Maleische vrouwen ontstonden de *Griqua's*, die in het midden der voorgaande eeuw een afzonderlijken stam vormden en in 1770 naar de overzijde der Oranjerivier verhuisden. Hier begonnen zij weldra te verwilderen, doch door de zorg der zendelingen *Kicherer* en *Kramer* kozen zij vaste woonplaatsen en begonnen zich op den landbouw toe te leggen. In 1814 vormden zij een republiek, die door het Britsche gouvernement erkend werd. Het aantal Hottentotten, met inbegrip der gemengde volken, bedraagt hoogstens 300 000, dat der zuivere Hottentotten vermoedelijk meer dan 60 000. De aanraking met de Europeanen is ook voor hen noodlottig geworden en voert hen den ondergang tegemoet.

Hottinger, *Johann Heinrich*, een Zwitsersch geleerde, den 10den Maart 1620 te Zurich geboren, bezocht in 1638 de universiteit te Genève, deed een reis door Frankrijk, studeerde te Groningen en te Leiden, bezocht Engeland, werd in 1642 te Zurich benoemd tot hoogleeraar in de kerkelijke geschiedenis, later in de Oostersche talen, in de godgeleerdheid van het Oude Testament enz. en verwierf te Bazel den rang van doctor in de theologie. Tijdelijk (1655—1658) was hij werkzaam te Heidelberg, vergezelde in 1658 den keurvorst van Palts naar den Rijksdag te Frankfort en keerde in 1661 naar Zurich terug, waar hij voorzitter werd van de commissie ter revisie der Bijbelvertaling. Korten tijd vertoefde hij in ons land, maar toen het na vele vergeefsche pogingen eindelijk aan de curatoren der Leidsche hoogeschool gelukt was hem te bewegen tijdelijk aldaar werkzaam te zijn, verdronk hij met 3 zijner kinderen in de Limmat, volgens anderen in het Zuricher Meer, in 1667. Van zijn geschriften noemen wij: „Thesaurus philologicus sive clavis scripturae" (3de druk 1696) en „Etymologicum orientale, sive lexicon harmonicum heptaglotton" (1661).

Van zijn zonen is bekend *Johann Jacob*, geboren in 1652 en overleden als hoogleeraar in de theologie den 18den December 1735, vooral door zijn „Helvetische Kirchengeschichte" (1708—1729, 4 dln.).

Hottinger, Johann Jacob, een achterkleinzoon van den voorgaande, den 2den Februari 1750 geboren, overleed als hoogleeraar en koorheer te Zurich den 4den Februari 1819. Hij schreef: „Versuch einer Vergleichung der deutschen Dichter mit den Griechen und Römern" (1789), „Bibliothek der neuesten theologischen, philosophischen und schönen Literatur" (1784—1786, 3 dln.), „Acroama de J. J. Bodmer" (1783), „Salomon Gessner" (1796) en „Opuscula oratoria" (1816), terwijl hij met *Wieland* en *Jacobs* het „Neues attisches Museum" uitgaf.

Hottinger, *Johann Jacob*, een Zwitsersch geschiedkundige, den 18den Mei 1783 te Zurich geboren, studeerde aldaar en te Leipzig. Hij schreef vele werken over opvoeding en letterkunde. De „Geschiedenis van Zwitserland" van *J. von Müller* werd door hem vervolgd. Hij was lid van den Raad van Opvoeding, van den Grooten Raad van Bestuur te Zurich. Eerst buitengewoon, was hij sedert 1844 gewoon hoogleeraar aan de universiteit aldaar. Hij overleed den 18den Mei 1860. Van zijn geschriften vermelden wij: „Huldreich Zwingli und seine Zeit" (1841), „Reformationsgeschichte" (met *Vögeli* dl. 1—3, 1840), „Archiv für schweizer Geschichte und Landeskunde" (met *Escher* 3 dln., 1827—1829) en „Schweizerisches Museum für historische Wissenschaften" (3 dln., 1837—1839).

Hottonia *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Sleutelbloemigen (Primulaceën)*. De merkwaardigste soort is de *Waterviolier (H. palustris* L.). Zij groeit ook in ons land in slooten, met talrijke groote, kamvormige,

Digitized by Google

onder water gedoken bladen, waarboven paarsrose bloemen met gele keel zich op langgesteelde trossen ter hoogte van 2 of 3 dm. verheffen. Bij deze plant komen kort- en langstijlige vormen voor.

Hott Springs (*Warme bronnen*) is de hoofdstad van het Amerikaansche country Garland (Arkansas), ligt in een nauwe kloof van het Ozarkgebergte, bezit 71 heete, heldere, smaak- en kleurlooze, zeer geneeskrachtige bronnen van 58°—87°, een groot militair hospitaal en telt (1910) 14 434 inwoners.

Hotzes, *Jelle of Gellius,* naar zijn geboorteplaats (Sneek) ook *Gellius Snecanus* geheeten, was een der ijverigste hervormers in Friesland. Hij bekleedde de betrekking van pastoor te Giekerk (volgens anderen te Tietjerk), werd wegens zijn ingenomenheid met de Hervorming in 1567 verbannen, nam de wijk naar Oost-Friesland, waar hij vermoedelijk te Emden dienst deed, en ontving in 1569 een beroep naar Leeuwarden met de verplichting om in Friesland de verspreide gemeenten te bezoeken. Het volgende jaar ging hij naar elders; doch in 1573 en 1578 verkondigde hij weder het Evangelie te Leeuwarden. Later had hij te Nyland bij Bolsward een vaste standplaats en in 1583 was hij van hier afgevaardigde naar de Friesche Synode te Franeker. In 1588 werd aan hem en aan eenige anderen van wege de Synode een herziening opgedragen van het „Fondamentboek" van *Menno Simons;* in 1590 woonde hij te Franeker en in 1596 te Leeuwarden. Zijn sterfjaar is onbekend. Van zijn geschriften noemen wij: „Methodica descriptio et fundamentum trium locorum communium Sacrae Scripturae" (1584, in het Nederlandsch 1588), „Methodica descriptio sive doctrina de Christiana correctione et excommunicatione etc." (1584), „Legitima ratio interpretandi et ad ecclesiae edificationem proponendi S. Scripturam" (1588), „Commentarius brevis et necessarius, in quo ... demonstratur, non minus in Ecclesia Christi nunc sub Novo Testamento esse posse ac debere magistratum quam olim sub Vetere etc." (1584), „Commentarius de artificio dialecticorum et rethorum ad scripturam recte accommodandam" (1588), „Isagoge in nonum caput Epistolae Pauli ad Romanos" (1596, ook in het Nederlandsch) en „Methodica descriptio sive fundamentum praecipuorum locorum communium aut dogmatum S. Scripturae de cognitione Dei atque hominis etc." (1596).

Houbigant, *Charles François,* een Roomsch-Katholiek godgeleerde werd in 1686 te Parijs geboren, trad in 1704 in de congregatie van de priesters van het Oratorium en was sedert 1722 leider van het seminarium St Magloire. Door doofheid tot werk in afzondering gebracht, schreef hij een aantal werken, waarin hij een eigen nieuwe meening verdedigde betreffende den Hebreeuwschen bijbeltekst, dat namelijk de overgeleverde punctuatie veelal onjuist was en de tekst ook verder correcties eischte, die echter tot geloof- en zedeleer niets afdeden. Zoo schreef hij: „Racines de la langue hébraïque sans points-voyelles" (1732), „Prolegomena in Scripturam sacram" (1746), „Conférences de Metz entre un Juif, un Protestant et deux docteurs de Sorbonne" (1750) en zijn belangrijkste „Biblia hebraïca cum notis criticis et versione latina" (1753, 4 dln.) met „Veteris testamenti versio nova" (5 dln.). Al mag de methode, waarnaar hij werkt niet juist zijn geweest, zijn arbeid heeft de noodzakelijkheid van Oud-Testamentische tekstcritiek duidelijk aangetoond. *Houbigant* is in 1783 overleden.

Houbraken, *Arnold,* een Nederlandsch schilder en schrijver, den 25sten Maart 1660 te Dordrecht geboren en den 14den October 1719 te Amsterdam overleden. Hij was een leerling van *Samuel van Hoogstraten* en schilderde portretten, bijbelsche tafereelen en voorstellingen uit het dagelijksch leven, waarvan het Rijksmuseum te Amsterdam er een bezit. *Houbraken* is het meest bekend als schrijver van „de Groote Schouburgh der Nederlandsche Kunstschilders en Schilderessen" (1718 en 1721, 3 dln.).

Houchard, *Jean Nicolas,* generaal der Fransche Republiek, in 1740 te Forbach in Lotharingen geboren, diende in den Zevenjarigen Oorlog als gemeen soldaat bij de Fransche cavallerie, werd vervolgens naar Corsica verplaatst en stond bij het uitbarsten der Revolutie als kapitein bij een regiment dragonders. Reeds in 1792 was hij belast met het bevel over een regiment ruiters bij het legerkorps van *Custine,* en hij onderscheidde zich aan den Beneden-Rijn zoo, dat hem weldra het opperbevel over het noorderleger werd toevertrouwd. Nadat hij dit korps, hetwelk meermalen door de Geallieerden geslagen was en zich in een treurigen toestand bevond, gereorganiseerd had, trok hij den 6den September 1792 uit zijn positie van Steenvorde en Bailleul en noodzaakte het observatiekorps van veldmaarschalk *Freytag,* onder bloedige gevechten naar Hondschoote terug te trekken, dat hij, 2 dagen later bemachtigde. Eenige dagen daarna behaalde *Houchard* wederom een overwinning op de Nederlanders in een bloedig gevecht bij Meenen, doch den 15den September werd hij bij Kortrijk door den Oostenrijkschen generaal *Beaulieu* verslagen, zoodat de Franschen in de grootste wanorde de wijk namen onder de wallen van Rijssel. *Houchard* moge niet geschitterd hebben door groote veldheerstalenten, hij was een dapper generaal en onschuldig aan die nederlaag. Door *Barrère* en *Jean-Bon Saint André* beschuldigd van verstandhouding met den vijand, werd hij den 17den November 1793 geguillotineerd. Zijn zoon rechtvaardigde hem in een „Notice historique et justificative sur la vie militaire du général Houchard" (1809).

Houckgeest, *Gerard,* een Nederlandsch schilder en etser, die omstreeks 1600 geboren werd, waarschijnlijk te 's-Gravenhage, en na 1653 te Delft overleed. In 1625 wordt hij in Den Haag vermeld, sinds 1639 te Delft. Hij schilderde vooral de Delftsche kerken, vooral de Nieuwe Kerk van binnen. Men vindt hier te lande o. a. werken van zijn hand in het Mauritshuis en het Rijksmuseum.

Houckgeest, *Jacques Pierre van Braam,* een Nederlandsch geneeskundige, den 19den November 1838 te Amsterdam geboren, studeerde te Utrecht aan de school voor militaire artsen, bezocht de lessen van *Fles* en van de hoogleeraren

Digitized by Google

Harting en *Donders* en werd in 1859 tot officier van gezondheid benoemd. In 1865 werd hij leeraar in de ontleedkunde aan bovengenoemde school en in 1877 hoogleeraar in dat vak aan de universiteit te Groningen. Hij overleed den 15den Maart 1889. Behalve bijdragen in het „Archiv" van *Pflüger* en in het „Tijdschrift voor Geneeskunde" leverde hij een nieuwe bewerking van het „J. A. Fles' Handboek van de stelselmatig beschrijvende ontleedkunde van den mensch" (3de uitg., geheel opnieuw bewerkt, 3 dln., 1881–1886), „Phrenologie en localisatie" (Rectorale rede, 1886).

Houdeng-Goegnies, een gemeente in de Belgische provincie Henegouwen, ligt aan de spoorlijnen Hal—Erquelinnes en Caznières—Bracquegnies, telt 8000 inwoners en heeft steengroeven, ijzerindustrie en touwslagerijen.

Houdon, *Jean Antoine,* een Fransch beeldhouwer, in 1741 te Versailles geboren en den 16den Juli 1828 te Parijs overleden, was een leerling van *Jean Baptiste Pigalle* en studeerde ook in Italië. *Houdon* is vooral vermaard door zijn portretten, zooals dat van *Voltaire* in het Théâtre Français te Parijs, en die van *Buffon, Franklin* en *Mirabeau* in het Louvre aldaar. Dezelfde verzameling bezit van hem: Diana, Amor en Psyche, Psyche met de lamp, een borstbeeld van *Jean Jacques Rousseau* en een van den abt *Aubert.* Ook de beroemde „Ecorché", een studie der menschelijke spieren, is van *Houdon.*

Houghton, *Richard Monckton Milnes,* lord, een Engelsch staatsman en schrijver, den 19den Juni 1809 te Fryston Hall geboren, studeerde te Cambridge en werd lid van het Lager- en in 1863 van het Hoogerhuis. Aanvankelijk was hij een aanhanger van *Peel,* doch voegde zich later bij de partij van *John Russell,* maar weigerde deel uit te maken van het kabinet *Palmerston.* Hij bepaalde zich vooral bij buitenlandsche zaken en bij de hervorming der gevangenissen. Ook was hij president van het groote verbeterhuis te Red Hill. Hij leverde eenige dichtbundels, zooals: „Memorials of a tour in Greece, chiefly poetical" (1834), „Memorials of a residence on the continent and historical poems" (1838), „Poems of many years" (1838), „Poems, legendary and historical" (1842) en „Palm leaves" (1844). Verder schreef hij: „Life, letters and literary remains of John Keats" (1848), „Real union of England and Ireland" (1845) en „Monographs, personal and critical" (1873). Hij overleed den 11den Augustus 1885 te Vichy.

Zie: *Sir Wemyss Reid,* The life, letters and friendships of Richard Monckton, Milnes, first Lord Houghton (Londen 1890).

Housatanic, een rivier in Noord-Amerika, ontspringt in de Green Mounts (Massachusetts), stroomt tusschen de Taghonic- en Hoosacheuvels door een vruchtbaar dal en mondt, na den Naugatuck opgenomen te hebben, na een loop van 210 km. bij Stratford in den Long Islandsont uit. De 18 m. hooge watervallen leveren de drijfkracht voor talrijke fabrieken. De rivier is tot Derby bevaarbaar.

House of Commons, Huis der Gemeenten (Lagerhuis) en *House of Lords* (Hoogerhuis) zijn de beide Kamers van het Britsche Parlement. Zie *Groot-Brittannië en Ierland, Bestuur.*

House of Lords. Zie *House of Commons.*

Houssaye, *Arsène,* een Fransch schrijver, den 28sten Maart 1815 te Bruyère bij Laon geboren, kwam reeds vroeg te Parijs, studeerde aldaar en schreef reeds in 1836 den roman „La pécheresse", in 1840 door „La couronne de bluets" gevolgd. Daar hij steun en belangstelling vond bij *Jules Janin, Th. Gautier* en *Jules Sandeau,* kreeg hij weldra als schrijver een goeden naam. Met de staatkundige woelingen van 1848 bemoeide hij zich slechts weinig en in 1849 werd hij op aanbeveling van *Rachel* belast met het bestuur der Comédie Française. Hij bleef in die betrekking werkzaam tot 1856 en werd toen secretaris-generaal der schoone kunsten. In 1861 aanvaardde hij het lidmaatschap der redactie van de „Presse". Hij overleed den 26sten Februari 1896 te Parijs. Van zijn romans noemen wij nog: „La vertu de Rosine" (1844), „Le violon de Franjolé" (1856), „Mademoiselle Mariani" (1859), „Mademoiselle Cléopâtre" (1864), „Nos grandes dames" (1868), „Lucy" (1873), „Histoire étrange d'une fille du monde" (1876), „L'éventail brisé" (1879), „Contes pour les femmes" (1885—1886, 5 dln.), „Rodolphe et Cynthice" (1888), „Julia" (1891), „Les femmes comme elles sont" (1892), „Les larmes de Mathilde" (1894), „L'amour comme il est" (1895) en „Les femmes démasquées". Van zijn deels zeer interessante en kritische werken noemen wij: „Galerie de portraits du XVIIIe siècle" (2de druk 1858, 5 dln.), „Histoire de la peinture flamande et hollandaise" (1846), waarover *A. Michiels* hem van plagiaat aanklaagde, waartegen hij zich in „Un martyre littéraire" verdedigde, „Histoire du 41e fauteuil de l'Académie française" (1855), „Le roi Voltaire" (1858), „Histoire de l'art français du XVIIIe siècle" (1860), „Les Charmettes: J. J. Rousseau et Mme de Warens" (1863), „Histoire de Léonard de Vinci" (1869), „Molière, sa femme et sa fille" (1880). Zijn levensherinneringen gaf hij in „Les confessions, souvenirs d'un demi-siècle, 1830—1880" (1885—1891) en „Souvenirs de jeunesse" (2 dln., 1896).

Houssaye, Henry, een Fransch letterkundige, een zoon van den voorgaande, den 24sten Februari 1848 te Parijs geboren, wijdde zich aan de studie der geschiedenis en der kunstgeschiedenis en schreef: „Histoire d'Apelles" (1867), „Histoire d'Alcibiade et de la république athénienne depuis la mort de Périclès jusqu' à l'avénement des trente tyrans" (5de druk 1882, 2 dln.), door de Académie bekroond, „Le premier siège de Paris, en 52 avant l'ère chrètienne" (1876), „Athènes, Rome et Paris, l'histoire et les moeurs" (1878), „L'art français depuis dix ans" (1882), „1814, Histoire de la campagne de France et de la chute de l'Empire" (9de druk 1891), „1815, La première Restauration. Le retour de l'île d'Elbe. Les cent jours" (1893), „1815, Waterloo" 18de druk 1905), „Napoléon, homme de guerre" (1904) en „Iéna et la campagne de 1806". Verder was hij medewerker van den „Journal des Débats", de „Revue des Deux Mondes", den „Artiste" en de „Gazette des beaux arts". In den Fransch-Duitschen Oorlog heeft hij deelgenomen aan de verdediging van Parijs. In 1894 werd hij lid der Académie. Hij overleed den 23sten September 1911 te Parijs.

Digitized by Google

UITHEEMSCHE TIMMERHOUTSOORTEN

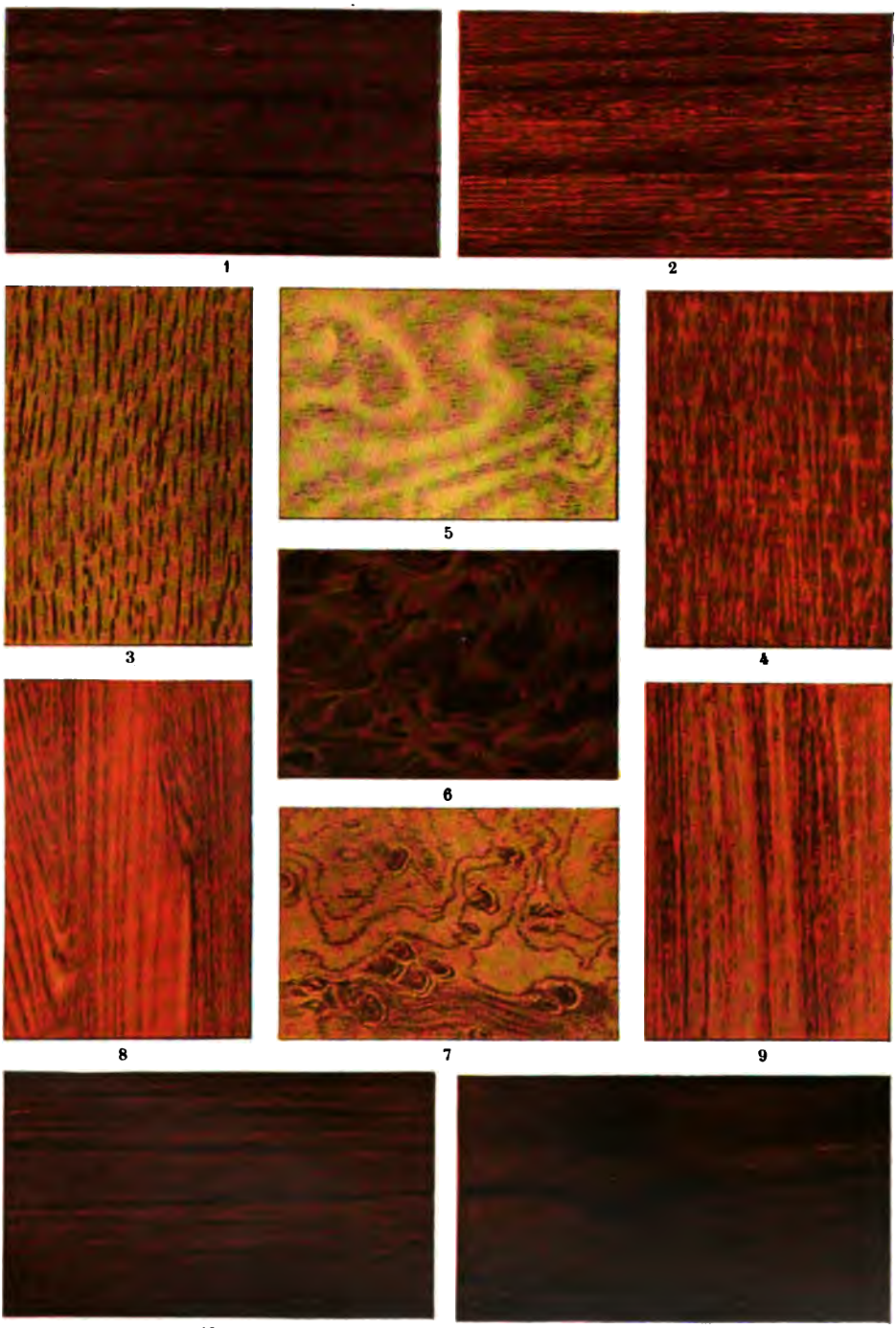

1. Amaranthout (*Copaïfera bracteata;* Zuid-Amerika). 2. Roodhout (*Caesalpinia;* Afrika). 3. Eikenhout (*Quercus;* Italië). 4. Mahonihout (*Swietenia mahagoni;* Middel-Amerika). 5. Esschenhout (*Fraxinus excelsior;* Hongarije). 6. Thujahout (*Thuja occidentalis;* Amerika). 7. Ahornhout, zoogenaamd vogeloogenhout (*Acer;* Zuid-Amerika, Java). 8. Notenhout, zoogenaamd satijnhout (*Juglans;* Noord-Amerika). 9. Rozenhout (*Phyocalymna scaberrimum;* Brazilië, Afrika, Indië). 10. IJzer- of Koningshout (*Fragraea peregrina;* Indië. 11. Palisanderhout (*Jacaranda brasiliana;* Brazilië).

Digitized by Google

Digitized by Google

DOORSNEDEN VAN HOUTSOORTEN

3. Stuk van een geïsoleerde tracheïde met hofstippels. Bij m gewone stippels, welke aan mergstralen grenzen.

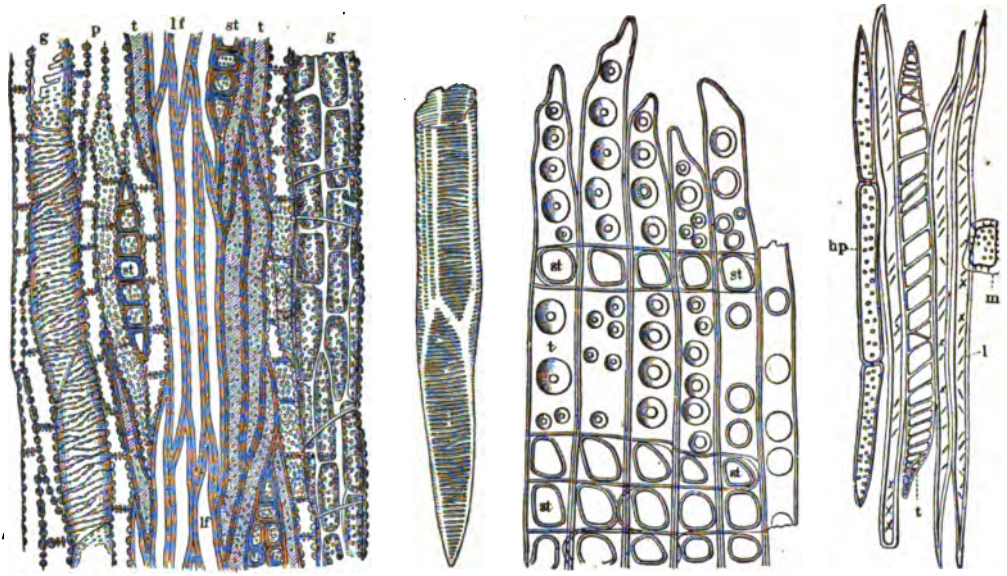

1 2 4 5

1. Longtedoorsnede door het hout van Ailanthus, gg vaten, t tracheïde, lf libriformvezels, p houtparenchym, st dwars doorgesneden mergstralen. — 2. Onderste stuk van een geïsoleerd vat van Pteris. — 4. Longtedoorsnede door het hout van Pinus silvestris, t de hofstippels der tracheïden, bij st gewone stippels, welke aan mergstralen grenzen. — 5. Geïsoleerde elementen van het hout van Rhododendron, t tracheïde, l libriformcellen, hp houtparenchym, m mergstraalcel.

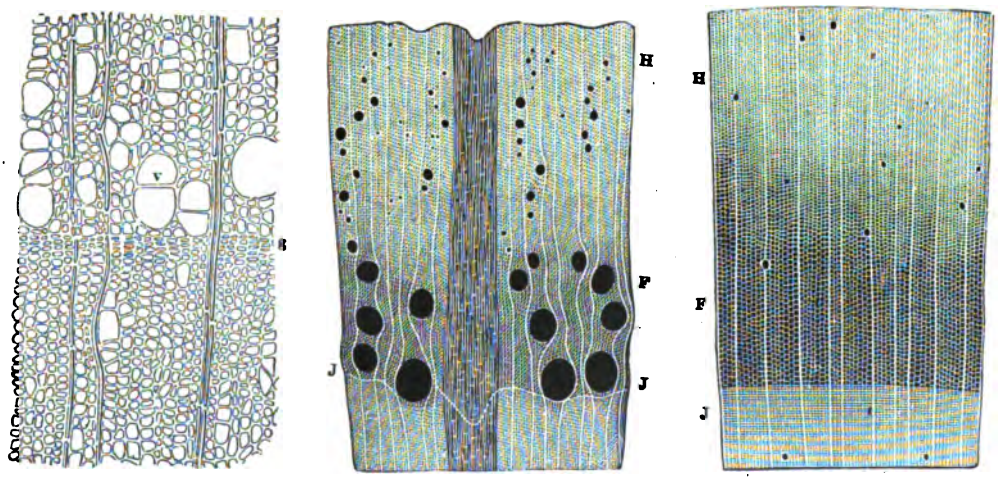

6 7 8

6. Dwarsdoorsnede door het hout van Rhamnus, g het in den herfst gevormde hout, v de vaten van het voorjaarshout. — 7. Dwarsdoorsnede door eikenhout. — 8. Dwarsdoorsnede door pijnboomhout, F voorjaarshout, H herfsthout, J jaargrenzen; de in de afbeelding 8 in het verloop der mergstralen geteekende holle ruimten zijn harskanalen.

Digitized by Google

Digitized by Google

Houston, de in 1836 gestichte hoofdstad van het Noord-Amerikaansche graafschap Harris (Texas), ligt aan den bevaarbaren Buffalo—Bayon, is een kruispunt van elf spoorwegen en telt (1910) 78 800 inwoners. Men vindt er een groot stadhuis, een katoenbeurs, mooie gerechtsgebouwen en een vrijmetselaarsloge. Zij vormt de grootste binnenlandsche katoenmarkt der Vereenigde Staten. De industrie omvat voornamelijk katoen en machines.

Houston, *Samuël*, president der Republiek Texas, den 2den Maart 1793 te Rockbridge in Virginia geboren, was de zoon van behoeftige ouders en leefde 5 jaar bij de Creek Indianen. Daarna trad hij in 1813 in het leger van generaal *Jackson*, en streed dapper tegen de Engelschen, vooral in den slag aan de Horse-Shoe. Op bevel van dien generaal sloot hij in 1817 een verdrag met de Creek-Indianen. Na den vrede studeerde hij te Nashville in de rechten en werd weldra een beroemd pleitbezorger. In 1821 werd hij benoemd tot generaal-majoor der militie in Tenessee, in 1823 en 1825 tot afgevaardigde naar het Congres en in 1827 tot gouverneur van Tenessee. Toen in 1836 Texas in opstand kwam tegen de Mexicaansche Regeering, werd hij met het opperbevel belast. Hij versloeg de Mexicanen bij San Jacinto (April 1836), werd na de onafhankelijkverklaring van Texas den 1sten September 1836 voor 2 jaar en van 1841 tot 1844 nogmaals tot president gekozen. Sedert 1845 was hij voortdurend lid van den Senaat te Washington. In 1859 werd hij gouverneur van Texas. Hij overleed den 26sten Juli 1863 te Huntsville.

Houstonia *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Gentianeën*, uit 20 soorten bestaande en halfstruikige planten omvattend. Het onderscheidt zich door een 4-spletigen, overblijvenden kelk, door een trechtervormige bloemkroon met een verlengde buis en door een korten stijl met een spitsen, 2-spletigen stempel. Het omvat overblijvende Noord-Amerikaansche kruiden, van welke sommige in Midden-Europa als sierplanten worden gekweekt, vooral *H. coerulea* L., met blauwe bloemen in de moerassen van Virginia en Carolina groeiende, en *H. purpurea* L., wier paarse bloemen aan het uiteinde van den stengel tot bijschermen vereenigd zijn. Men plaatst deze planten des zomers in de open lucht, doch beveiligt ze des winters tegen de vorst. De vermeerdering heeft door scheuren plaats.

Hout (zie de platen). Onder hout verstaat men het bij de *Gymnospermen* en *Dicotylen* voorkomende houtlichaam, dat ontstaat door de werking van het cambium (teeltweefsel). Het bestaat in hoofdzaak uit houtvezels, houtvaten en houtparenchymcellen (zie plaat I, fig. 1, 2, 4, 5), alle drie uit cambiumcellen ontstaan: de *houtvezels* uit eenige boven elkaar gelegen cellen, waarvan de tusschenwanden gereserbeerd zijn en de inhoud bestaat uit lucht of water, waarin zouten opgelost zijn; zij zijn spoelvormig, hebben een verdikten wand met stippels, hofstippels, of deze is wand-, spleet-, net- of spiraalvormig verdikt. — De *houtvaten* zijn grooter, zoowel in lengte als in doorsnede; de wandverdikking en inhoud zijn als die der vezels. De naaldhoutsoorten missen vaten, maar bezitten *tracheïden*, zie pl. I, fig. 3, die zich door geringe lengte onderscheiden, maar wel te onderscheiden zijn van de harsgangen, die alle met elkander in verbinding staan en hars, d. i. een secretieproduct, bevatten. Het *houtparenchym* is dunwandig en meestal veelhoekig, en vult in hoofdzaak de ruimte tusschen vaten en vezels.

Beziet men een stam op dwarse doorsnede (pl. I, fig. 6, 7, 8), dan onderscheidt men meer of minder duidelijk concentrische kringen, ieder naar buiten afgesloten door een dichtere laag; in normale gevallen bevat iedere kring het hout in den loop van één vegetatietijdperk gevormd en heet daarom *jaarring*. Bij sommige houtsoorten komen de vaten voornamelijk in het hout voor, dat in het voorjaar gevormd is; men spreekt dan van houtsoorten met ringvormig gelegen poriën. Daartoe behooren o. a. eik, iep, acacia, esch, tamme kastanje; bij de overige houtsoorten komen de vaten gelijkmatig in den jaarring verdeeld voor.

In het algemeen hebben dus, met uitzondering van beuk en haagbeuk, alle inlandsche harde houtsoorten ringvormig gelegen poriën.

In radiale richting loopen in den stam meer of minder duidelijke banden, *mergstralen* genaamd, die bestaan uit houtparenchym, dat in radiale richting de grootste lengte heeft. Zij verbinden de jaarringen onderling en dienen tot het bewaren van reservevoedsel. Gewoonlijk zijn zij slechts een of twee cellagen breed, maar hun hoogte is veelal zeer belangrijk, o.a. bij eik en els; ook hun lengte is verschillend (lang bij eik en beuk), naar de buitenzijde van den stam neemt hun aantal toe, zoodat de onderlinge afstand ongeveer gelijk blijft. Zij loopen door tot in de schors, vandaar het knappende geluid bij het aftrekken van de schors, o.a. bij eik.

De breedte van den jaarring is afhankelijk van: 1°. *de ligging van den grond:* op zuidelijke hellingen worden breedere jaarringen gevormd; 2°. *de grondgesteldheid:* op frisschen grond is de jaarring-breedte grooter dan op drogen en op te natten grond; 3°. *den ouderdom:* bij oudere boomen is de jaarring-breedte kleiner dan bij boomen van jongeren leeftijd, omdat, niettegenstaande de vaak grootere bladmassa, het hout om een grooteren omtrek afgezet wordt; 4°. *den vrijen of gesloten stand:* bij vrijen stand heeft de kroon grooter omvang, dus meer bladmassa en wordt er dus meer hout gevormd. 5°. *beschadiging* door insecten, vorst enz.: alle invloeden, die de bladmassa verminderen, hebben een verkleining van de jaarring-breedte ten gevolge; 6°. *het klimaat:* in een koel klimaat is het vegetatie-tijdperk korter, de jaarring-breedte dus kleiner dan onder overigens gelijke omstandigheden in een warm klimaat. Zoolang de boom in lengte toeneemt en in gesloten stand staat, is de jaarring-breedte boven in den stam gewoonlijk grooter dan beneden, vandaar de gunstige invloed van gesloten stand op de volheid van den stam.

De scheikundige samenstelling van het hout is van geringe beteekenis voor de technische bruikbaarheid. Alleen het watergehalte is verschillend: bij de harde loofhoutsoorten 40—55%,

Digitized by Google

bij de naaldhoutsoorten 45—69 %. Tegen den tijd, dat de bladeren van kleur veranderen, is het watergehalte het geringst, om dan voortdurend te stijgen, totdat de bladeren zich beginnen te ontwikkelen.

Bij vele houtsoorten ziet men op de dwarse doorsnede meer of minder duidelijk onderscheid tusschen het binnenste *(kernhout)* en het buitenste *(spinthout)*. Het eerste is zwaarder, harder, duurzamer, donkerder gekleurd dan het laatste; de overgang van spint in kern heeft niet altijd volgens een jaarring plaats (zeer duidelijk bij iep); kernhout is duidelijk waar te nemen bij eik, iep, acacia, esch, wilg, lariks, grove den, en pokhout. Houtsoorten, waarbij het onderscheid niet duidelijk is, noemt men *rijphoutboomen*.

De meeste houtsoorten drijven in het water, ofschoon het soortelijk gewicht van den houtvezel grooter dan 1 is. Bij naaldhoutsoorten is de breedte van het z.g. *herfsthout*, dat in de tweede helft van den zomer gevormd wordt, bij alle jaarringen even groot, terwijl die van het *voorjaarshout* verschilt; aangezien het laatste veel lichter en losser van bouw is, zal naaldhout met breede jaarringen lichter zijn, maar ook tevens minder duurzaam; daarom is naaldhout in een koel klimaat, dus met laat aanvangend en kort vegetatie-tijdperk gegroeid, technisch beter bruikbaar en waardevoller. *Vurenhout* is het hout van den fijnen spar, die hier te lande weinig bruikbaar hout levert; *grenenhout* is het hout van den grooven den, waarvan het inlandsche hout veel geringer waarde heeft dan het buitenlandsche. Bij houtsoorten met ringvormig gelegen poriën heeft het omgekeerde plaats: hoe breeder de jaarring hoe zwaarder en duurzamer hout, omdat de breedte van het voorjaarshout steeds gelijk is. Daarom is eikenhout, op vruchtbaren grond in een zuidelijk klimaat gegroeid, meer waard dan het meeste hier te lande gegroeide. Slavonisch eikenhout, zelfs het Westfaalsche eikenhout, in een meer landelijk klimaat gegroeid, is reeds technisch meer waard. Daarom verkrijgt men *eikenwagenschot* van boomen, die in een koel klimaat regelmatig en zeer langzaam gegroeid zijn en kunstmatig zijn gedood (o.a. Frankfurter Stadtwald). Bij houtsoorten met verspreid gelegen poriën heeft de jaarringbreedte geen invloed op de duurzaamheid ens.

Ofschoon de *hardheid* van het hout in het algemeen in rechtstreeksche verhouding staat tot het soortelijk gewicht, is ook het beloop der houtvezel van grooten invloed; dooreenloopende vezels verhoogen de hardheid (hout uit den wortelhals). Ook het watergehalte is van invloed; groen eiken- en beukenhout is gemakkelijker te bewerken dan droog.

Hout kan zijn veerkrachtig of taai buigzaam. De *veerkracht* wordt verhoogd door rechte houtvezels en droogte en verminderd door hargehalte en vorst; — *taaiheid* wordt verhoogd door rechte houtvezels, vochtigheid en hargehalte, verminderd door vorst. *Splijtbaarheid* is alleen mogelijk bij rechte houtvezels en wordt verhoogd door sterk ontwikkelde mergstralen. Omtrent de *vastheid* zijn geen algemeen geldige regels te geven; wel hebben de zwaardere houtsoorten in het algemeen een grooter draagvermogen dan de lichtere, maar daarentegen heeft beukenhout weinig, fijne den veel draagvermogen. Door opname van vocht zwelt het hout, door verlies krimpt het *(„trekt")*; het laatste kan veel verminderd worden door het hout te wateren of uit te stoomen: hoe langzamer het vocht uit het hout gaat, des te geringer is het gevaar voor scheuren. Daarom wordt het hout na het vellen niet of slechts plekgewijze van de schors ontdaan en de eindvlakken van den stam worden met verf gestreken of met papier beplakt. De *duurzaamheid* van het hout wordt verhoogd door middelen, waardoor het tegen de inwerking van dierlijke (insecten) of plantaardige (zwammen, bacteriën) organismen beschut is, bijv. verkolen van de oppervlakte, impregneeren met vergiftige stoffen zooals kopervitriool (volgens methode Boucherie), zinkchloried (Burnettiseeren), met kwikchloried (sublimaat), kyaniseeren, zware steenkolenteerolie (creosoteeren), bestrijken met luchtafsluitende stoffen, zooals verf, kool- of houtteer, carbolineum. Tegen paalworm wordt het hout met grootkoppige spijkers beslagen.

Het *warmtegevend vermogen* staat niet altijd in verband met het soortelijk gewicht, daar berkenhout een grooter warmtegevend vermogen heeft dan eikenhout. Elzenhout, hoewel veelal als brandhout gevraagd, heeft een zeer gering warmtegevend vermogen. De tamme kastanje, lariks, spar en eik knetteren bij het branden ten gevolge van de met lucht gevulde holten, andere geven veel roet zooals de naaldhoutsoorten (grove den meer dan spar en beuk).

Mazelhout ontstaat door woekering van knoppen, heeft een fraai gevlamd uiterlijk en is zeer gezocht voor kleinere gedraaide voorwerpen (tabakspotten, geweerladen en paneelen voor meubels).

De verschillende houtsoorten hebben uit den aard der zaak verschillende gebruikswaarde, hoewel voor éénzelfde doel in verschillende streken aan verschillende houtsoorten de voorkeur gegeven wordt; zoo gebruikt men in Bohemen bij voorkeur berkendisselboomen, terwijl die hier te lande van eik, esch of iep gemaakt worden; in Rusland gebruikt men lindenhout tot doeleinden (nappen, vaatwerk), waartoe men in Noorwegen vuren, in Zweden eschdoorn, in Bohemen beukenhout bezigt. In Thuringen prefereert men het fijne dennenhout voor het bouwen, in het Schwarzwald het zilverdennen. Hieronder volgt echter een opgaaf van de doeleinden, waartoe de meest voorkomende houtsoorten gebruikt worden.

Eik voor wagenmakerswerk, meubelen, heiningposten, bergroeden, beschoeiingen, scheepshout, beals, vaten, parketvloeren, waterwerk en mijnhout. *Beuk:* boter-, krentenvaten, molenmakerswerk, beals, kegels, bestrating, brugdek, doozen, melkgereedschap, meubelen (weener), schaven, schaatsen, nappen. *Acacia:* palen, wijnbergpalen, wielspaken. *Esch:* wagenmakerswerk, zeefranden, roeiriemen, hamerstelen, fuikstokken, gereedschapsstelen. *Berk:* meubelen, wagenmakershout. *Linde:* snijwerk, garenklosjes, etuis. *Els:* snijwerk, sigarenkistjes, schuierhout, garenklosjes, voor bekleeding van onderaardsche werken. *Populier:* klompen, lucifers, kinderspeelgoed, tim-

Digitized by Google

merhout, meubelen, schuierhout, pakkisten, vaatwerk, kruiplanken, gereedschapsstelen. *Wilg:* klompen, mandenwerk, hoepels. *Iep:* wagenmakerswerk, keukenstoelen, kaasvormen, bestrating, schuierhout. *Haagbeuk:* leesten, hamers. *Edelkastanje:* wijnbergpalen, timmerhout. *Eschdoorn:* snijwerk, nappen, muziekinstrumenten. *Kersen:* meubelen. *Noten:* meubelen (het Amerikaansche en Italiaansche). *Appel* en *peer:* meubelen, muziekinstrumenten, xylographie. *Grove den, grenenhout:* timmerhout, het dunsel der bosschen in land en tuinbouw, hei-, telegraaf-, boom-, heiningpalen, mijnbouw, beals, blokhout. *Fijne spar, vurenhout:* timmerhout, resonanzhout, rouleauxdraad, spanendoozen, noordsche nappen, houtstof. *Lariks:* grof timmerhout, heiningpalen. *Zilverden (spar-), dennenhout:* timmerhout en veel doeleinden, waarvoor ook fijn-dennenhout gebruikt wordt. *Ceder:* meubelen, sigarenkistjes, potloodhout. *Pokhout:* kegelballen, raamschijven. *Ebben:* deelen van muziekinstrumenten. *Palisander:* als fineerhout voor meubels. Z.g. *Palmhout:* hechten, duimstokken. *Paardenkastanje:* snijwerk. *Teak:* beals, voor deuren, betimmering van wagons en schepen. *Mahagonie:* meubelen. Hickory: landbouwwerktuigen, gereedschapsstelen. Een aantal van de mooiste uitheemsche houtsoorten vindt men op de plaat afgebeeld.

Zie: *Sykytha,* Das Holz, dessen Benennungen, Eigenschaften, Krankheiten und Fehler (Praag 1882); *Printz,* Die Bau- und Nutzhölzer (Weimar 1884).

Hout, *Jan van,* een inwoner van Leiden, geboren in 1542, werd in 1565 secretaris van Leiden, een betrekking, ook door zijn vader bekleed. *Bossu* ontsloeg hem in 1569; hij nam de wijk naar Emden, waar hij als notaris werkzaam was. In 1572 aanvaardde hij weder zijn ambt te Leiden. Gedurende het beleg stond hij *Van der Werf* ter zijde en na de stichting der hoogeschool werd hij tevens secretaris van curatoren, welk ambt hij waarnam tot in 1596. Vooral ook behartigde hij de belangen der boekerij, terwijl hij het collegium theologicum met een redevoering plechtig inwijdde. Met *Van der Werf* ging hij naar Utrecht, om *Leycester* te overtuigen van het onrecht, dat Leiden zou worden aangedaan, indien de academie naar Utrecht verplaatst werd. Ook bracht hij de papieren der stad in orde, vervaardigde het „Dienstboek" en verzamelde de keuren en de berichten omtrent de gilden. Onder de handschriften van *Van Hout* op het raadhuis te Leiden berust zijn beschrijving van het beleg en ontzet, waarvan zijn neef *Orlers* waarschijnlijk gebruik gemaakt heeft. Verder leverde hij het reeds vermelde: „Dienstbouck der Stadt Leyden, innehoudende verclaringe van 't wesen ende ghelegenheyt enz. van deselve stadt en van de gestiften tot geestelycke ofte godtvruchtige werken" (1602), „Remonstrancie of vertoog by die van Leyden den Staten 's Lands van Hollandt in February 1582 hare medelidmaten ghedaen nopende 't verhandelde der Predicanten ens." (in de werken *Bor* en *Coornhert* en afzonderlijk in 1697). Zijn gedichten vindt men in onderscheidene werken verspreid. In 1596 legde hij zijn ambt als secretaris van curatoren neder; hij overleed in 1609.

Zie: *J. Prinsen J. Lzn.,* De Nederlandsche renaissance-dichter Jan van Hout (Amsterdam 1907).

Houtazijn is de azijn, die door droge destillatie van hout, als nevenproduct van de methylalcoholbereiding verkregen wordt (zie *Methylalcohol).*

Houtcassia. Zie *Cassia.*

Houtconserveering. De duurzaamheid van verschillende houtsoorten loopt sterk uiteen. Het vergaan van hout in den loop der tijden is in het algemeen te verklaren uit een rottingsproces, dat veroorzaakt wordt door de aantasting van het hout door bacteriën en zwammen. De houtconserveering heeft nu ten doel dit rottingsproces tegen te gaan. De aanwezigheid van vocht in het hout onder toetreding van lucht geeft aanleiding tot dit rottingsproces. Volkomen droog hout in droge lucht is voor onbeperkten tijd houdbaar. Ook onder water, dus bij buitensluiting van lucht, is hout eeuwen lang in goeden staat te conserveeren.

Het watergehalte van hout loopt sterk uiteen en hangt af van de soort hout en van de wijze, waarop het hout na het vellen der boomstammen behandeld is. Behalve het natuurlijke droogproces in de buitenlucht, wendt men tegenwoordig veelal kunstmatige droogprocessen aan, door het hout te verhitten in groote ruimten. Deze wijze van drogen gaat sneller dan de oude methode.

Van belang voor het conserveeren van hout is ook het uitloogen der sappen, aangezien bacteriën en zwammen daarin een goeden voedingsbodem vinden. Dit geschiedde veelal door het hout in stroomend water te laten uittrekken, of ook door het hout uit te stoomen.

Het conserveeren van hout geschiedt voornamelijk op twee principieel verschillende manieren: *a.* door het aanbrengen van een beschermend oppervlak; *b.* door impregneering (doordringing) van het hout.

a. Beschermend oppervlak. Het te conserveeren hout moet droog zijn, of, indien dit niet het geval is, moet de bedekkende laag zoodanig zijn, dat het hout verder kan uitwasemen, anders wordt het *„verstikt".* Teneinde het hout te bedekken, verft men het of het wordt geteerd. Voor het teren van hout is bruine teer of houtteer te verkiezen boven zwarte koolteer. Een uitstekend dekmiddel is bovendien *carbolineum,* een uit koolteer bereide dunne olie, die gretig in het hout trekt en krachtig bederfwerend werkt. Ook wordt van *harpuis* (zie aldaar) gebruik gemaakt. Het oppervlakkig verkolen van het te conserveeren hout, dat vroeger veel in gebruik was, is zeker te ontraden.

Soms wordt het hout ook met metaal bekleed, zooals in den scheepsbouw en voor sommige waterbouwkundige doeleinden het gebruik is. Tenslotte wordt het hout ook bestreken met hars, was, parafine, talk en andere vette zelfstandigheden, doch wegens de duurte komen voor deze bewerking alleen fijne houtsoorten (meubels) in aanmerking.

b. Impregneering. De stoffen, welke voor de impregnatie van hout in aanmerking komen, laten zich in twee groepen verdeelen: 1. oplossingen van metaalzouten, zooals kwikchloried, koper-

Digitized by Google

sulfaat, zinkchloried en andere; 2. antiseptisch werkende, olieachtige stoffen, waaronder creosootolie een voorname plaats inneemt.

1. *De impregneering met oplossingen van metaalzouten.* Deze dateert reeds van 1832, toen in Engeland *Kyan* hout met een oplossing van kwikchloried (sublimaat) impregneerde, welk proces sindsdien *kyanyseeren* genoemd wordt. Daartoe wordt gebruikt een oplossing, welke 0,3—0,7 % $HgCl_2$ bevat. Het hout wordt in die oplossing in houten bakken te weeken gelegd en blijft daarin 12—14 dagen. De diepte van indringing van het kwikchloried bedraagt gewoonlijk niet meer dan eenige millimeters. In 1841 stelde *Payne* voor, twee zouten te gebruiken voor het impregneeren van hout, die in het inwendige van het hout zich konden verbinden tot een onoplosbaar neerslag. Voor dit proces werden oplossingen van ijzersulfaat en zwavelbarium gebruikt, doch dit proces is slechts bruikbaar voor kleine stukken hout. Van belang is de methode van *Boucherie,* welke ook uit 1841 dateert en volgens welke het hout met een oplossing van kopersulfaat wordt geconserveerd. Daarbij wordt een kopersulfaatoplossing onder hydraulischen druk in de hellend liggende, pas gevelde boomstammen geperst, zoodat de onder druk verkeerende oplossing de in het hout aanwezige sappen voor zich uitdrijft en tenslotte aan de andere zijde van den stam uitperst. Deze wijze van impregneeren moet bij voorkeur binnen twee dagen na het vellen der stammen plaats hebben; het schorsen der stammen geschiedt eerst na de impregneering, welke beëindigd is, wanneer men aan de andere zijde van den stam de blauwe kopersulfaatoplossing ziet uittreden. Men bezigt een oplossing van 1—2 percent kopersulfaat en de duur dezer bewerking hangt af van de lengte der te impregneeren stammen en de soort van het hout. Deze methode van impregneeren vindt vooral toepassing bij het conserveeren van telegraaf- en telefoonpalen, welke op deze wijze gemiddeld gedurende 13 jaar bruikbaar zijn.

De meeste beteekenis onder de methoden van impregneering met metaalzoutoplossingen bezit echter die van *Burnett,* welke in 1838 voorstelde het hout te impregneeren met een oplossing van zinkchloried ($ZnCl_2$), vandaar den naam *Burnetteeren.* Daarbij wordt de bederfwerende oplossing onder hoogen druk in het hout geperst in een groote impregneercylinder. Het hout wordt opgestapeld op een wagen, welke in den impregneercylinder wordt gereden en deze wordt gesloten. De stadia der bewerking zijn de volgende: *a.* Men laat eerst stoom in den cylinder en gedurende ongeveer 3 uur wordt het hout bij een druk van $1^1/_2$ atmosfeer uitgestoomd. Deze bewerking heeft ten doel het hout uitwending te reinigen. *b.* Nadat de stoom is afgelaten, wordt de ketel door middel van luchtpompen gevacueerd, totdat de druk ongeveer 60 cm. kwik bedraagt. Dit heeft ten doel de lucht uit het hout weg te pompen, aangezien anders de in het hout aanwezige lucht de daarop volgende impregneering onder druk zou tegenwerken en de impregneeringsvloeistof weer zou uitpersen na opheffing van den druk. *c.* Nu wordt de bederfwerende vloeistof in den cylinder gepompt en de druk langzaam opgevoerd tot 8—10 atmosferen. Nadat een voldoende hoeveelheid vloeistof door het hout is opgenomen, — hetgeen men op een peilschaal kan waarnemen —, wordt de druk verminderd, de vloeistof afgelaten en het hout uit den cylinder gehaald.

Een voordeel van het burnetteeren is, dat het hout na droging geschikt is om geverfd te worden en deze wijze van conserveering goedkoop is. Een nadeel is daarentegen, dat het gebruikte zinkchloried in water tamelijk oplosbaar is en op den duur door regen wordt uitgeloogd, evenals kopersulfaat. Geburnetteerd hout is dus niet bruikbaar voor waterbouwkundige doeleinden. De gebezigde zinkchloriedoplossing is ongeveer 3 % sterk en wordt voor het gebruik tot 60° C. verwarmd. Soms voegt men er 3 % creosootolie aan toe.

2. *Impregneering met antiseptisch werkende olieachtige stoffen.* Zeer belangrijk op het gebied der houtconserveering is het gebruik van *creosootolie,* dat in 1840 door *Bethel* werd aanbevolen en zeer veel toepassing vindt. Creosootolie, een product van de steenkolenteerdestillatie (zie *Creosoot*) ontleent haar waarde aan de sterk antiseptische werking en aan het feit, dat zij zich met water niet meer laat uitloogen. Het impregneeren met creosootolie, *creosoteeren* genaamd, geschiedt ook onder druk in cylinders, nadat het hout is uitgestoomd en gevacueerd. De creosootolie wordt vooraf op 100° C. verwarmd, de druk bedraagt 6—8 atmosfeer. De hoeveelheid creosootolie, die in het hout geperst wordt, is afhankelijk van de houtsoort. Men rekent gemiddeld voor naaldhout 200 L., voor loofhout 100 L. per kub. m. Een nadeel van deze methode is, dat ze zeer kostbaar is. Een groote verbetering werd dan ook door *Ruping* aangebracht, die waarnam, dat men na impregneering ongeveer de helft der creosootolie weer uit het hout afzuigen kan, zonder dat dit schade doet aan de conserveering. Een nadeel van met creosootolie geconserveerd hout blijft steeds de sterk doordringende lucht, waardoor dit hout zich minder voor huizenbouw leent, doch uitmuntend voor paalhout en spoorwegliggers.

Hout bestemd voor den mijnbouw wordt wegens den beperkten levensduur niet gecreosteerd, doch gewoonlijk met metaalzouten geïmpregneerd. Ook worden hiervoor soms kiezelfluoornatrium en andere fluoorhoudende zouten als impregnatiemiddelen gebruikt.

Veel belangstelling wekt ook de door *Powell* uitgevonden wijze van houtconserveering met melasse uit de suikerfabrieken. Men laat het hout ongeveer 15 uur liggen in een op 100° C. verhitte melassestroop, welke van arseenigzure zouten voorzien is, teneinde insectenvraat tegen te gaan. Deze methode wordt in Indië en in Australië met succes aangewend.

In Amerika is ook een methode van houtconserveering in zwang, welke daarin bestaat, dat hout gedrenkt wordt in paraffine, dat met naftaline en infusoriënaarde is vermengd. Door dit mengsel worden de houtporiën gesloten, waardoor het water niet meer in het hout kan dringen en tevens wordt door de antiseptische werking rotting voorkomen.

Tenslotte zij ook vermeld, dat pogingen in

Digitized by Google

het werk zijn gesteld om hout langs electrischen weg tegen rotting te conserveeren. *Nordon*, een Amerikaan, zou er in geslaagd zijn een methode uit te werken om op deze wijze hout te conserveeren.

Behalve tegen rotting kan men het hout ook conserveeren tegen brandgevaar. Deze wijze van conserveeren werd reeds bij de Romeinen gebruikt. In 1821 bevat *Gay Lussac* ammoniumphosfaat voor dat doel aan, en sinds dien zijn op dit gebied meer dan 500 patenten verleend. Deze wijze van houtconserveering berust ook weer, hetzij op het aanbrengen van een beschermend oppervlak, hetzij op impregneeren van het hout. Het beschermend oppervlak kan isoleerend werken, zooals bijv. kalk, cement, waterglas of asbest, of ook werkzame bijmengsels bezitten, welke meerendeels ook voor de impregnatie worden gebruikt. Van de verschillende zouten, welke in oplossing voor impregnatie van het hout in aanmerking komen, zijn de voornaamste: ammoniumzouten, boorzuur en boraten, sulfaten, carbonaten, phosfaten en zouten van titaan en wolfram.

Eensdeels ontleden deze zouten bij hooge temperaturen en leveren daarbij niet-brandbare gassen, zooals koolzuur en ammoniak, die de vlam dooven, anderdeels smelten zij tot glasachtige massa's, die het hout tegen de vlammen beschermen (boorzuur en boraten). Uitvoerige proeven in deze richting werden genomen door het rijkslaboratorium voor houtonderzoek te Madison in Noord-Amerika, waarbij bleek, dat ammoniumchloried, -sulfaat en -phosfaat het best conserveerend in deze richting werken. Tenslotte zij opgemerkt, dat *Wolman* getracht heeft een impregneeringsvloeistof te vinden, welke gelijktijdig het hout tegen brandgevaar en rotting beschermt.

Literatuur: J. A. van der Kloes, Onze bouwmaterialen, dl. IV (2de druk Maassluis 1912); *E. Troschel*, Handbuch der Holzkonservierung (Berlijn 1916) en voorts artikelen in het tijdschrift: „Kunststoffe", jrg. 1915 (München).

Houtduif. Zie *Duiven*.

Houtem, een gemeente in de provincie Limburg, 869 H.A. groot met (1915) 1681 inwoners, wordt begrensd door de gemeenten Meersen, Schimmert, Hulsberg, Valkenburg en Berg-en-Terblijt. Tot de gemeente behooren de dorpen Houtem en St. Gerlach, de buurten Strabeek en Broekum en de gehuchten Houtemerberg en Holswijk. De bodem, die uit Limburgsche klei en beekbezinking bestaat, wordt voor landbouw gebruikt.

Het dorp Houtem ligt aan den spoorweg van Maastricht naar Aken en aan het riviertje de Geul. Er is een fraaie Roomsch-Katholieke kerk, die beschilderd is met voorstellingen uit het leven van den heiligen *Gerlacus*. In den omtrek vindt men vele villa's, en het druk vreemdelingenverkeer is oorzaak, dat men er vele hotels en pensions aantreft.

Houten, *Cornelis van*, een Nederlandsch wis- en natuurkundige, in 1662 te Zwammerdam geboren, vergezelde als knaap zijn vader naar Keulen, waar deze predikant was bij de Staatsche afgezanten tot de vredesonderhandeling, bezocht het gymnasium te Gouda, de hoogeschool te Utrecht, waar hij 4 jaar in de theologie en tevens in de wis- en natuurkunde studeerde, en promoveerde in 1685 op een dissertatie: „De sono et de auditu". Vervolgens bracht hij nog 5 studiejaren te Leiden door, werd in 1690 conrector te Haarlem, aanvaardde in 1701 het ambt van hoogleeraar in de wijsbegeerte aan de hoogeschool te Harderwijk. Hij werd er tot 5-maal toe bekleed met het rectoraat, sprak onderscheiden redevoeringen uit, schreef vermoedelijk: „Grondregelen der doorzigtkunde en perspectief" (1704) en overleed den 27sten Augustus 1784.

Houten, *Willem van*, den 24sten September 1778 te Rotterdam geboren, vergezelde als knaap vaak zijn vader, die als binnenloods voer. Hierdoor ontving hij een uitgebreide practische kennis der zeevaart. Weldra werd hij als leerling geplaatst in een aanzienlijk Rotterdamsch handelshuis, waarvan hij later eigenaar werd. Hij werd makelaar en vestigde daarna met 2 zijner zonen een uitgebreiden handel in scheepsmaterialen te Rotterdam. Zijn vrijen tijd wijdde hij aan de studie der belangen van handel en zeevaart. In 1824 stichtte hij, door eenige weldadige ingezetenen van zijn woonplaats ondersteund, de „Zuid-Hollandsche Maatschappij tot redding van schipbreukelingen" en geruimen tijd was hij haar voorzitter, waarom hem in 1854 uit naam zijner stadgenooten door prins *Hendrik der Nederlanden* een fraai voorwerp in zilver aangeboden werd. „The Royal Institution for the preservation of life from shipwrecks" te Londen schonk hem de gouden medaille voor het ontwerp eener doelmatige reddingsboot. Hij overleed den 2den Juni 1857. Van zijn geschriften noemen wij: „Het stoomwerktuig, deszelfs oorsprong, voortgang en zamenstelling, beschreven en toegepast op fabrieken, stoombooten en stoomrijtuigen" (1830), „De balans, of duidelijke voorstelling van de wijze van samenstelling, de werking, de zuiverheid en de oorzaken van onzuiverheid van dit in zoo vele opzigten allerbelangrijkst en onmisbaar werktuig" (2de druk 1891), „De scheepvaart of eene duidelijke voorstelling van zaken, die daarop betrekking hebben of er mede in verband staan" (1833), „Beschrijving van den ijzeren spoorweg tusschen Liverpool en Manchester" (1834), „Wiskundige aardrijkskunde" (1833), „Mathematical geography" (1834), „Gedachten over het ontwerp tot oprigting van een entrepôtdok te Rotterdam" (1835), „Reis van Rotterdam naar Londen, benevens eene beschrijving der laatstgenoemde stad" (1836), „De koophandel, bevattende eene volledige beschrijving der verschillende zaken, welke daarop betrekking hebben" (1836), „De Nederlandsche Handelmaatschappij, haar bestaan en werking, in verband met den algemeenen handel beschouwd" (1838), „Smokkelen, het onmisbaar gevolg van hooge en verbodsregten" (1841), „Blik op de handelskrisis in 1837" (1837), „Reis naar Londen enz." (1851) en „Nederlands koopvaardijvloot" (1853).

Houten, *Coenraad Johannes van*, de stichter der beroemde fabriek van de firma *C. J. van Houten en Zoon* te Weesp, werd in Maart 1801 geboren te Amsterdam. Zijn vader hield daar een theewinkel en verkocht tevens chocolade. Daar

Digitized by Google

over de hoedanigheid van deze teekens geklaagd werd, besloot de zoon naar een middel te zoeken om deze te verbeteren. Na vele vruchteloozе pogingen gelukte het hem in de eerste helft der vorige eeuw de cacaoboonen, zonder bijmenging van vreemde stoffen, niet alleen van het overtollige vet te bevrijden, maar de overblijvende bestanddeelen in zoodanigen vorm te brengen, dat de cacao haar voedende waarde behield en tot een aangenaam smakenden drank kon worden bereid. De heer *Van Houten* noemde zijn product, dat den vorm van een zeer fijn verdeeld poeder had, „chocolade-poeder", een naam, die in latere jaren door dien van „Van Houten's cacao" werd vervangen. Bij koninklijk besluit van 4 April 1828 verwierf hij voor den tijd van tien jaren octrooi voor zijn uitvinding, die hij reeds dadelijk tot zulk een volkomenheid had weten te brengen, dat sinds dien tijd niet eenige noemenswaardige verbetering is aangebracht. Sedert dien tijd heeft de firma haar relaties voortdurend uitgebreid. *Van Houten* overleed in Mei 1887 te Weesp.

Houten, *Samuël van,* een Nederlandsch staatsman en schrijver, den 17den Februari 1837 te Groningen geboren, studeerde te Groningen in de rechten en promoveerde aldaar in 1859 op een dissertatie: „Over de waarde". Nadat hij zich te Groningen als advocaat gevestigd had, bleef hij zich wijden aan de studie der staathuishoudkunde en leverde, als vruchten van zijn arbeid, belangrijke opstellen in tijdschriften. Hij werd in 1869 gekozen tot lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, waar hij zich onderscheidde door zijn vooruitstrevende gevoelens. *Van Houten* werd in 1875, 1879, 1883 en 1884 herkozen, was van 1894 tot 1897 minister van Binnenlandsche Zaken en van 1904 tot 1907 lid der Eerste Kamer. Met *Kerdijk* en anderen redigeerde hij het tijdschrift: „Vragen des Tijds" en schreef bovendien: „De staatsleer van Mr. Thorbecke" (1872), „Staatkundige Brieven" (sedert 1883 verschillende reeksen) en „Bijdragen tot den strijd over God, eigendom en familie" (1883), „Ontwerp van wet tot herziening der grondwet bij de Staten-Generaal aanhangig gemaakt" (1884), „Das Causalitäts-Gesetz in der Sozial-Wissenschaft" (1888), „De staatsleer van Mr. J. R. Thorbecke" (2de druk 1888), „Wetsvoorstel tot uitbreiding en nadere regeling van het recht van onteigening ten algemeenen nutte door gemeentebesturen" (1890), „Staats- en strafrechtelijke opstellen" (1897), „Liberaal of vrijzinnig-sociaal-democraat" (1899), „Nieuwe staatkundige brieven" (1899—1901), „Behoeft onze onteigeningswet herziening met het oog op de bevordering van het klein grondbezit enz.?" (Vereeniging voor de staathuishoudkunde en de statistiek. Praeadviezen, 1901), „Herdrukken betreffende neo-malthusianisme en vrouwenrecht" (1903), „Onberaden plannen" (1903), „Vijf en twintig jaar in de Kamer" (1ste periode, 1903), „De wet der causaliteit in de sociale wetenschap" (1905) „De Staal-crisis" (1907) en „Vijf en twintig jaren in de Kamer" (dl. II, 1ste gedeelte, 1908). Aan zijn initiatief was het te danken, dat in ons land de eerste wet op den kinderarbeid tot stand kwam, n.l. de „wet houdende maatregelen tot het tegengaan van overmatigen arbeid en verwaarloozing van kinderen" (Stbl. 1874, n°. 139).

Houten schip. Zie *Schip.*

Houtgeest. Zie *Methylalcohol.*

Houtgraniet noemt men een materiaal, dat voor vloerbekleeding wordt gebruikt en van eenigszins steenachtigen aard is. Het wordt als een natte stijve zelfstandigheid aangebracht en versteent vrij spoedig, in verband met de bestanddeelen, welke het houtgraniet vormen. Een dezer bestanddeelen is zaagsel, waaraan het materiaal den naam ontleent en waarvan men de korrels in een afgewerkten vloer kan zien. Zie ook *Dolooment.*

Houtgravure. Zie *Houtsnijkunst.*

Houtin, *Albert Jules Henri,* een Fransch R.-Katholiek godgeleerde, werd in 1867 te La Flèche geboren, studeerde aan de seminaria te Angers en werd daar in 1891 priester en leeraar in de geschiedenis. Bij de bestudeering van de voorgeschiedenis van de kerk te Angers („Les origines de l'église d'Angers" 1901 en „La légende de Saint René" 1901), kwam hij met den bisschop van Angers in conflict, was eenigen tijd hulpprediker te Parijs, waar hij in 1902 publiceerde „La question biblique chez les Catholiques de France au XIX siècle". Dit was een reden om hem af te zetten. Het werkje werd in 1903 op den Index van verboden boeken gezet. *Houtin* leeft sedert dien als schrijver te Parijs. Hij is een der belangrijkste vertegenwoordigers van het modernisme in de Katholieke kerk. Verder schreef hij: „Dom Couturier, abbé de Solesmes" (1899), „Un dernier Gallican, Henri Bernier" (2de druk 1904), „Mes difficultés avec mon évêque" (1903), „La controverse de l'Apostolicité des églises de France au XIX siècle" (3de druk 1903), „L'Américanisme" (1904), „La question biblique au XX siècle" (2de druk 1906), „La crise du clergé" (2de druk 1908), „Evêques et diocèses" (I en II 1907—1909), „Un prêtre marié, Charles Perraud" (1908) en „Autour d'un prêtre marié" (1910).

Houting *(Coregonus oxyrhynchus)* is een bekende riviervisch, behoorende tot de familie der *Zalmvisschen* (zie aldaar).

Houtmeel noemt men een uit zachte houtsoort verkregen product, dat voornamelijk gebruikt wordt om er behangselpapier en, vermengd met magnesiet, houtgraniet van te maken.

Houtluizen *(Psociden)* is de naam van een insectenfamilie, die tot de orde der knaginsecten (*Corrodentien*) behoort, welke een onvolkomen gelaanteverwisseling hebben. Sommige soorten zijn ongevleugeld, andere hebben 4 glasachtige vleugels, van welke de voorste 2 grooter zijn dan de achterste. Men vindt er op de stammen en onder den loslatenden bast van boomen, in oude boeken, meubelen, balken enz. Eenige zijn fraai geteekend en onderscheiden zich door lange, borstelvormige, fijnbehaarde sprieten. Tot de ongevleugelde soorten behoort: *Clotilla pulsatoria,* die door kloppen met den kop tegen het hout, een tikkend geluid geeft en daarom ook wel *doodsklopertje* is genoemd, alhoewel onder dien naam gewoonlijk het *klopkevertje (Anobium striatum)* wordt bedoeld. Zie voorts *Doodskloppertje.*

Houtman, *Cornelis,* een Nederlandsch reiziger, omstreeks het midden der 16de eeuw te

Digitized by Google

Gouda geboren. deed, toen hij in 1598 met zijn broeder *Frederik* om handelsaangelegenheden te Lissabon vertoefde, onderzoek naar de handelsbetrekkingen der Portugeezen in Oost-Indië. Zoodra zijn toeleg bleek, werden de beide broeders gevangen genomen en tot een aanzienlijke geldboete veroordeeld. Niet te vergeefs echter verzochten zij, bij het geven der door hen verkregen inlichtingen, onderstand van hun vrienden te Amsterdam, waarna zij in 1594 in het vaderland terugkeerden en de zoogenaamde Compagnie van Verre stichtten. Den 1sten April 1595 vertrokken zij met vier schepen van Tessel. *Cornelis Houtman,* aan het hoofd dezer expeditie geplaatst, volbracht een toch rondom de Kaap de Goede Hoop en door Straat Soenda en landde den 24sten Juni 1596 te Bantam op Java. De Nederlanders werden in den beginne door de inlanders vriendelijk ontvangen, doch weldra door de Portugeezen verdacht gemaakt, zoodat *Houtman* gevangen genomen en slechts tegen een grooten losprijs vrijgelaten werd. Daarop bezocht hij nog Bawean en Bali en keerde in 1597 naar Nederland terug. *Houtman,* die de reis als kommieslid had medegemaakt, was geenszins de ziel der onderneming, droeg zelfs voor een goed deel de schuld, dat de tocht gedeeltelijk op een mislukking uitliep. Maar hoewel deze reis niet veel voordeel opleverde, werd zij gevolgd door vele andere, die groote rijkdommen aanbrachten en den grondslag legden voor de stichting der Oost-Indische Compagnie. Het verhaal van deze reis is in 1617 bij *Michiel Colyn* te Amsterdam in het licht gegeven en opnieuw door *Routfaer* en *IJzerman* als dl. VII der werken van de Linschoten-Vereeniging (1915). In 1598 ondernamen de beide broeders voor rekening van *Balthazar Moucheron,* een Zeeuwsch koopman, een tweeden tocht met 2 schepen. Deze was zeer rampspoedig, daar de sultan van Atjeh, door de Portugeezen opgehitst, den 1sten September 1599 het schip van *Houtman* deed overrompelen, zoodat hij en onderscheiden andere Nederlanders verraderlijk vermoord werden. In 1880 werd te Gouda voor hem en zijn broeder *Frederik* (zie aldaar) een monument opgericht.

Houtman, Frederik, een broeder van den voorgaande, werd in 1599 ook door den sultan van Atjeh gevangen genomen, slaagde er in op de schepen van *Paulus van Caarden* te komen (1600) om dezen voor de Atjehers te waarschuwen en keerde daarna vrijwillig naar Atjeh terug, werd echter opnieuw gevangen genomen en eerst in December 1601 bij het verschijnen van een nieuwe vloot door den sultan, die met de Portugeezen in onmin was geraakt, vrijgelaten. Gedurende zijn gevangenschap had hij zich met taal- en sterrenkunde bezig gehouden en de plaats van een groot aantal sterren van het zuiderhalfrond bepaald. In 1602 naar Nederland teruggekeerd, vertrok hij in December 1603 opnieuw naar Oost-Indië, werd in 1605 door *Van der Hagen* aangesteld tot eersten landvoogd van Amboina, keerde na zes jaren naar het vaderland terug met eenige inboorlingen, die tot schoolmeesters zouden worden opgeleid, was in 1609 commandant eener vloot van 23 schepen in Oost-Indië en werd in 1618 gouverneur der Molukken en Raad van Indië. Toen hij in 1625 die betrekking nederlegde, werd hem een gouden medaille vereerd. Nu keerde hij naar het vaderland terug en overleed te Alkmaar in 1627. Hij schreef een „Spraeck ende woordboeck in de Maleysche en Madagaskarsche talen met vele Arabische ende Turcksche woorden enz." (Amsterdam 1603), in 1680 herdrukt onder den titel „Dictionarium ofte woord- en spraeckboek in de Duytsche en Maleysche tale enz."

Houtrups. Onder de rupsen, die in het hout leven, is vooral de *wilgenhoutrups (Cossus cossus)* zeer bekend. Dit insect behoort tot de orde der vlinders. Deze rups graaft in de stammen van populieren, elzen en wilgen en is gemakkelijk kenbaar aan een eigenaardigen, hoogst onaangenamen reuk. Voorts zijn de kop en 2 platen op den hals glimmend zwart, — de rug is rood en bij het volwassen dier bruin, terwijl de zijden, de buik, de midden- en de achterpooten vleeschkleurig zijn. De pop in het molm der boomen gelegen, is donkerbruin, aan het achterlijf van rijen tandjes voorzien. De vlinder is grijs met donkere dwarsstreepjes of netwerk, zeer dik en log, zit meestal rustig tegen den stam en behoort tot de grootste inlandsche vlinders. De houtrups berokkent groote schade, omdat zij niet alleen wilgen, maar ook eiken en ooftboomen aantast, — vooral daar zij vaak in vrij groot aantal in denzelfden boom aanwezig is.

Houtschroef is een ijzeren of messing schroef met driekanten draad, waarbij de gangen zeer dun, zeer diep en scherp gerand moeten zijn, maar ver van elkander liggen, opdat zij in het hout, waarin een glad rond gat is vóórgeboord, zelf bij het inschroeven de gangen in de moer snijden, doch tevens zooveel hout laten staan, dat men ze er niet uit kan trekken.

Houtskool wordt verkregen door droge destillatie van hout, dat is verhitting zonder toetreding van lucht, of door onvolkomen verbranding. Vroeger en tegenwoordig nog in boschrijke landen, geschiedt het in zoogenaamde m e i l e r s, die in het bosch gebouwd worden. Om een of meer houten palen, de k w a n d e l, wordt het gekapte hout, waarvoor alleen de takken en de dunne stammen gebruikt worden, zorgvuldig in den vorm van een stompen kegel gestapeld en het geheel met plaggen en aarde bedekt. Middenin heeft men een ruimte opengehouden, welke als schoorsteen dienst doet en vandaar loopen kanalen naar den omtrek van den meiler. Deze dienen ervoor om de gassen, die bij de verkoling van het hout ontstaan, weg te leiden. Het geheel wordt aangestoken met droog harsachtig hout, dat meestal in den schoorsteen geschiedt. De opbrengst bedraagt ongeveer 20 % van het gebruikte hout. Andere primitieve wijzen ter bereiding van houtskool zijn het verkolen in hoopen en in kuilen. Deze methoden worden alleen nog gevolgd in streken waar het vervoer van het hout te kostbaar zou zijn. Tegenwoordig verhit men het hout veelal in gasretorten, waarbij men behalve houtskool ook nog houtgeest (methylalcohol), azijnzuur, aceton en houtteer verkrijgt. De samenstelling van de houtskool hangt af van de temperatuur, waarbij zij ontstaan is; naarmate deze temperatuur stijgt, neemt het koolstofgehal-

Digitized by Google

te der houtskool toe, zooals onderstaande tabel leert:

Temperatuur van het ressort.	koolstofgehalte der houtskool.
200—280° C.	68 %
280—380° C.	78 %
380—500° C.	84 %
500—700° C.	89 %
700—900° C.	91 %

Het rendement aan houtskool is natuurlijk kleiner bij hooger temperatuur. Goede houtskoolsoorten zijn op de breuk glinsterend zwart. Zij verbranden zonder rook of vlam. Het soortelijk gewicht varieert tusschen 0,106 en 0,208. Dit hangt af van de houtsoorten, die men bij de bereiding gebruikt. De gegeven getallen hebben betrekking op de stukken houtskool, wanneer de poriën met lucht gevuld zijn. Verder heeft de houtskool de eigenschap heel gemakkelijk gassen en dampen te absorbeeren, vooral ammoniak. Eén volume houtskool absorbeert ongeveer 90 volumina ammoniak. Houtskool wordt gebruikt als brandstof en verder vindt het toepassing in de metaalsmelterijen om metaaloxieden te reduceeren. In Amerika en Zweden wordt het zeer veel in de ijzerindustrie gebruikt. Het teekenhoutskool is van lindenhout, dat voor buskruitfabricage bij voorkeur van elzenhout afkomstig.

Zie: *Klar*, Technologie der Holzverkohlung und der Fabrikation von Essigsäure, Aceton etc. (2de druk Berlijn 1910).

Houtslijp. Zie *Houtstof*.

Houtsma, *Martinus Theodorus*, in 1851 te Irnsum geboren, studeerde aan de hoogeschool te Leiden en promoveerde aldaar in 1875 tot doctor in de godgeleerdheid, op een proefschrift, getiteld: „De strijd over het dogma in den Islâm tot op el Ash-ari". Hij was aan genoemde universiteit lector in het Perzisch en het Turksch en sedert 1874 adjutor legati Warneriani. Sedert 1890 is hij hoogleeraar te Utrecht. Hij schreef: „Abu Bekr ibno-'l-Anbári, Kitábo-'l-adhdád sive liber de vocabulis Arabicis quae plures habent significationes inter se oppositas" (1881), „Akhtal, Encomium Omyadarum" (1878), „Ibn-Wadhih qui dicitur Al-Ja'qubi historiae" (1883, 2 dln.), „Uit de Oostersche correspondentie van Erpenius, Jac. Golius en Lev. Warner" (1887), „Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides" (1887—1902, 4 dln.), „Ein türkisch-arabisches Glossar" (1894). Verder geeft hij (met *A. Schaade*) uit „Enzyklopaedie des Islam. — Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörtenbuch des Muhammedanischen Volkes" (1908 v. v.).

Houtsnede. Zie *Houtsnijkunst*.

Houtsnijkunst of *houtgraveerkunst* stelt zich ten doel, een plank zóó uit te snijden, dat daarop een verhoogde teekening ontstaat, die, na met inkt bestreken te zijn, door een pers op papier kan worden overgebracht. Palmhout ter dikte van 25 mm., dwars op de vezels uit den stam gezaagd — zoogenaamd „kopsch hout" —, is voor deze bewerking het meest geschikt. Nadat het glad geschaafd en met puimsteen geschuurd is, wordt het met lijnverf bestreken en is dan gereed voor het aanbrengen der teekening. Die teekening werd voorheen door den kunstenaar met een ganzenpen in inkt op de plaat uitgevoerd. In de 19de eeuw, toen de houtsnijkunst weder herleefde, werd ook van potlood, houtskool, of penseel gebruik gemaakt; nadat de fotografie was uitgevonden kon ook door haar een teekening op het hout worden overgebracht. De taak van den houtsnijder is, alle deelen der plank, waar de lijnverf zichtbaar bleef, tot een zekere diepte te verwijderen, wat hij doet door beitels, graveerstiften, messen en boren te gebruiken. Deze wijze van werken is de eigenlijke houtgravure; in de 19de eeuw werd ook van andere gereedschappen gebruik gemaakt, waardoor men de effecten, die gewasschen teekeningen opleveren, kon reproduceeren. Daar het palmhout niet in groote stukken kan worden verkregen, moet men, voor gravures van aanzienlijke afmetingen, vele stukken op een plank van hard hout bijeenvoegen. Oorspronkelijk werd van de houten plaat zelf gedrukt; in de 19de eeuw maakte men echter metalen reproducties der plaat, die voor het drukken gebezigd konden worden.

Reeds zeer vroeg hebben de Chineezen voor hun letterschrift en ook voor afbeeldingen de houtsnijkunst toegepast. Het duurde tot de 14de eeuw, eer in Europa dit voorbeeld gevolgd werd. De eerste boeken werden gedrukt van houten platen, waarin zoowel de tekst als de afbeeldingen waren gesneden. Later, toen in het midden der 15de eeuw de losse letters in gebruik kwamen, werden de verluchtingen, in afzonderlijke blokken hout gesneden, tusschen den tekst geplaatst. De houtsneden werden niet slechts tot verluchting van boeken gebruikt, doch dienden ook tot het vervaardigen van prenten, die op jaarmarkten veel aftrek vonden. Godsdienstige voorstellingen werden het meest gevraagd en daarom vertoonen de oudste houtsnêeprenten dan ook dikwijls *Christus, Maria* of heiligen. Doch ook voor de geschiedenis van den dag was veel belangstelling en daarom werd ook die spoedig als onderwerp voor houtsnêeprenten gekozen.

Deze prenten zijn meest in enkele lijnen behandeld, met slechts zeer weinig schaduw, waardoor ze iets zeer karakteristieks hebben. De oudste houtsnêeprent, die bewaard bleef, draagt het jaartal 1423. Zij stelt den H. *Christoffel* voor, die het kindeke *Jezus* door het water draagt. Links is een watermolen afgebeeld, waarheen een boer zijn ezel, met zakken beladen, leidt. Een andere boer draagt een zak naar zijn huis. Rechts knielt een kluizenaar voor zijn kluis. De teekenaar wilde vooral duidelijk zijn. Daarom hebben de boomen slechts een paar groote bladen, opdat de beschouwer zou kunnen zien, welke soort bedoeld was. In het water zwemt een baars, een konijn kruipt vóór den kluizenaar uit zijn hol. Later gaan de graveurs zich op het weergeven van schaduwen toeleggen, doch steeds blijft de behandeling breed. Door, met behulp van een tweede plaat, hier en daar een vlakke tint op de prent aan te brengen, werd een nog rijker effect verkregen.

De bloeitijd van de houtsnijkunst valt in het laatst der 15de eeuw en het begin der 16de eeuw. Omstreeks 1475 was zij tot haar volle ontwikke-

Digitized by Google

ling gekomen. Vooral te Augsburg zagen toen prachtige boeken, door houtsnêeprenten verlucht, het licht bij *Johann Schönsperger;* hij liet de teekeningen maken door *Leonhard Beck* en *Daniël Hopfer* en gebruikte *Jost Dienecker* om ze in hout te snijden. Tekst en verluchting dezer boeken vormen een onovertroffen geheel.

Ook *Hans Burgkmair* heeft veel voor houtsnijders geteekend. Soms maakte hij ontwerpen voor beginletters, titels en omlijstingen, doch ook reeksen van prenten zijn door hem vervaardigd, zooals de „Weisskünig" en een deel van den „triomftocht van keizer *Maximiliaan*". De eerste teekeningen, die *Albrecht Dürer* voor houtsnijders maakte, zijn die voor vijftien prenten, in 1498 verschenen, welke de Openbaring van *Johannes* verluchten. Voor het eerst zien wij hier de houtsnijkunst zich bezighouden met het weergeven van composities, die een reeks vormen. Hoeveel zorg de houtsnijders aan dit werk ook hebben besteed, hier en daar ziet men toch, dat hun kracht te kort schoot. Doch al mogen deze prenten dan ook niet overal de uitvoerigheid van *Dürer's* teekenstift nabijkomen, toch doen zij duidelijk de groote verbeeldingskracht van den meester zien. De scherpe, hoekige teekening herinnert, vooral in de gewaden, nog aan de middeleeuwen. Men moet dit wel in het oog houden bij het beoordeelen van deze reeks, waarvan in 1511 een nieuwe druk verscheen. Kort daarna gaf *Dürer* de reeksen van houtsnêeprenten, als „de groote Passie" en „het leven van Maria" bekend, uit. De „groote Passie", dus genoemd naar het formaat der prenten, bestaat uit twaalf zeer dramatische composities. De twintig prenten van „het leven van Maria" geven het Neurenberg uit den tijd van *Dürer* te zien. In 1519 verscheen van *Dürer* een houtsnêeprent, die keizer *Maximiliaan* voorstelt. Ook is *Dürer* de ontwerper van de 92 houtsnêeprenten, als de „groote eerepoort" van *Maximiliaan* bekend, en van sommige der 134 prenten, die „*Maximiliaan's* triumftocht" verbeelden. *Hans Schaufelein* en *Leonhard Beck* maakten de teekeningen voor den „Teuerdank", *Hans Burgkmair* die, welke de voorvaderen van *Maximiliaan* voorstellen.

Ook *Hans Holbein* heeft veel voor houtsnijders gewerkt, waaronder *Hans Lützelburger* de meest bekende is. Beroemd zijn de reeksen van prenten, als verluchtingen van den bijbel gemaakt, en die, welke den „Doodendans" (zie aldaar) voorstelt.

Hier te lande heeft *Jacob Cornelisz* in het begin der 16de eeuw fraaie teekeningen voor houtsnijders gemaakt. Van 1544 dagteekent een houtsnede, die Amsterdam in vogelvlucht doet zien, en van *Cornelis Anthonisz* afkomstig is. *Jan Swart* teekende voor houtsnede een reeks van verluchtingen van den bijbel, die in 1528 verschenen.

In de tweede helft der 16de eeuw begon het graveeren in koper de houtsnijkunst te verdringen, die in de zeventiende en achttiende eeuw alleen nog maar voor kinderprenten en zeer goedkoope volksboeken in gebruik bleef.

De houtsnijkunst werd tot nieuw leven gewekt door den Engelschman *Thomas Berwick* (1753—1828), die verscheidene boeken verluchtte. In Frankrijk volgde *Thompson* zijn voorbeeld, toen hij in 1820 verluchtingen voor *Rabelais* en in 1826 voor *la Fontaine* in hout sneed. Andere Fransche houtsnijders der 19de eeuw zijn: *Lavoignat, Leloir, Brevière, Brugnol, Chevauchel, Lavielle, Porret* en *Smith*. Hun werk is volgens het in de zestiende eeuw gebruikelijke stelsel vervaardigd. Omstreeks 1860 ontwikkelde zich de nieuwe techniek, die niet alleen lijnen, doch ook tinten weergeeft. Zij werd beoefend door *Barbant, Baude, Florian, Froment, Huyot, Leveillé, Méaulle, Pannemaker* en *Pisan*.

Door de uitvinding der autotypie is de houtsnijkunst in onbruik geraakt. Slechts enkele kunstenaars beoefenen haar nog; hier te lande moeten *K. P. C. de Bazel, C. A. Lion Cachet* en *J. G. Veldheer* als hedendaagsche houtsnijders genoemd worden.

Houtsteen is in hoornsteen veranderd hout, dat vooral in de zandsteenvorming wordt aangetroffen, welke men met den naam van Rot- of Totliegendes bestempelt. Daarin vindt men wel eens boomstammen — somtijds overeind staande — ter lengte van 10 m. Het van kiezelzuur doordrongen hout is meestal bruin, grijs of rood van kleur, zelden zwart of groen, doch ook wel eens bewolkt en gevlamd. Men vindt zulk hout vooral in den Kyffhäuser in Thuringen, bij Chemnitz in Saksen en op Antigua, eveneens in de zandwoestijnen van Afrika en Azië en op het vasteland van Amerika. Algemeen bekend is het „Versteende bosch" niet ver van den Nijl bij Kairo. Ook de *houtopaal* behoort tot deze soort van versteeningen. Van zulk versteend hout worden allerlei sierlijke voorwerpen vervaardigd.

Houtstof of *houtslijp* is het product dat men verkrijgt, wanneer men hout langs zuiver mechanischen weg tot kleine vezels verwerkt. Daar deze houtslijp de incrusteerende bestanddeelen van het hout nog onveranderd bevat (ongeveer 50 %) wordt deze houtslijp alléén gebruikt voor de fabrikatie van goedkoope papiersoorten als kranten- en pakpapier. De bereiding der houtslijp kan in drie hoofdbewerkingen verdeeld worden: 1°. het slijpen van het hout, 2°. het sorteeren en 3°. het zuiveren en watervrij maken van vezels. Meestal gebruikt men naaldhout, dat vóór men het gaat slijpen, van de schors ontdaan moet worden, terwijl alle knoesten en bruin geworden takken zorgvuldig verwijderd dienen te worden. Het hout wordt dan in stukken van $^1/_2$ m. gezaagd en deze verder verwerkt in de slijpmachine (zie *fig.* 1). Deze bestaat uit een grooten slijpsteen van zandsteen gemaakt, die een omtreksnelheid heeft van 700 m. in de minuut. Tegen dezen steen worden de stukken hout met bepaalde kracht gedrukt, waardoor het hout in vezels uiteenvalt. De steen wordt tegelijk met water besproeid. Het aandrukken van het hout geschiedde vroeger door gewichten of kettingen doch in de nieuwere machines uitsluitend door middel van hydraulischen druk, welke 2—3 atmosfeer bedraagt. De met water vermengde vezels vallen in een ijzeren trog, die uit eenige metalen platen, van conische gaten voorzien, bestaat. Door een excentriek worden die platen in een schuddende beweging gebracht. De gaten zijn zoo groot, dat alleen de stukken op de platen blijven liggen. Vandaar worden de vezels naar een sor-

Digitized by Google

teermachine (Fig. 2) gebracht. Deze bestaat uit twee boven elkander geplaatste zeven, die eveneens door een excentriek een schuddende beweging uitvoeren (ongeveer 500 maal in de minuut). De houtvezels worden op de bovenste zeef gebracht en worden met behulp van een waterstraal door de fijne openingen gespoten. De vezels worden dus in drie soorten van verschillende grootte gescheiden. De grootste stukken worden door den raffineur wederom geslepen. Deze bestaat uit twee horizontaal boven elkander liggende steenen, waartusschen de vezels kleiner gemaakt worden, waarna zij nogmaals gezeefd worden. Met zulk een machine kan men in 24 uur

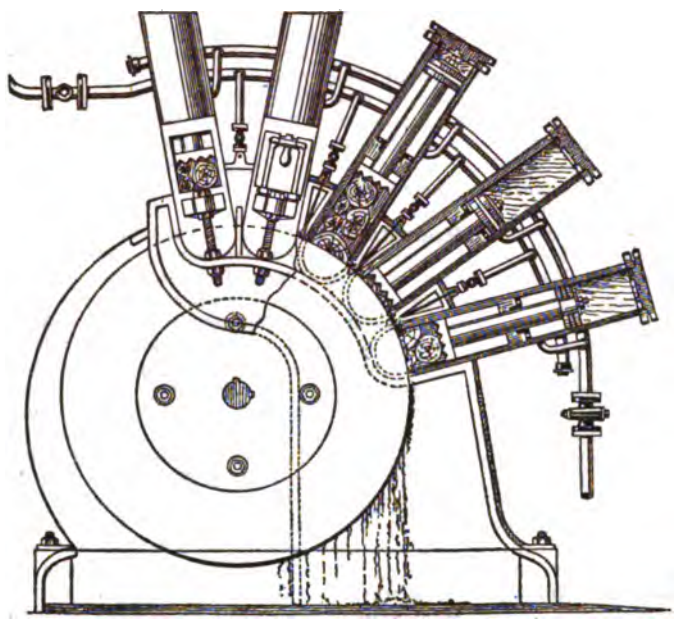

Fig. 1. Hydraulische houtslijpmachine.

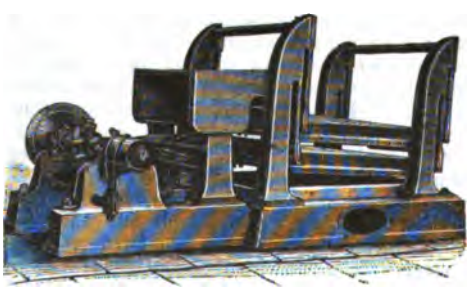

Fig. 2. Houtstofmachine.

1000 kg. houtstof verkrijgen. Deze houtslijp wordt van het overtollige water ontdaan en in papvorm voor de papierfabrikatie gebruikt. Voor de bereiding van zoogenaamd *bruinslijp* wordt de verkregen houtslijp gedeeltelijk van de incrusteerende bestanddeelen bevrijd door haar gedurende 8—12 uur bij een druk van 4—5 atmosferen met water te koken. Deze bruinslijp houdt het midden tusschen de houtslijp en de houtcellulose (zie *Cellulose*). De bereiding van houtslijp werd in 1856 door *Keller* uitgevonden.

Houtteelt omvat het deel van de boschwetenschap, dat zich bezighoudt met het aanleggen en onderhouden van bosschen. De gronden, die voor de houtteelt bestemd worden, zijn door hun ligging en gesteldheid voor intensievere cultuur ongeschikt; het kapitaal, dat met bosch bedekten grond vertegenwoordigt, geeft slechts een matige rente, maar een zekere bezitting, die na verloop van een reeks van jaren rente geeft; bij doelmatige behandeling van het bosch wordt bovendien de grond verbeterd. Voor kleine grondbezitters is houtteelt geen aanbevelingswaardige exploitatie, omdat de met bosch bedekte grond geen courant artikel is, dat dadelijk realiseerbaar is; bovendien nemen de wegen en randboomen een te groot percentage van den grond in beslag, dan dat het geheel rendabel zou kunnen zijn. Aangezien het klimaat een zeer grooten invloed op den groei der boomen heeft, zal de leer der houtteelt slechts binnen beperkte grenzen eenzelfde toepassing kunnen vinden, welke nog kleiner wordt door verschil in grondsoort, ligging van den grond, economische toestanden enz.

Bij den aanleg van bosschen moet onderscheid gemaakt worden tusschen de behandeling van woesten grond en dien, welke reeds in cultuur is, hetzij voor landbouw- of boschcultuur. In het eerste geval zal de physische toestand van den grond vaak verbeterd dienen te worden, hetzij er een ondoorlatende laag van zandoer, leem, grint, dargveen, of een steriele laag van loodzand in voorkomt, of dat de korrelgrootte te gering is, om de lucht en het water toegang te verleenen, of dat de grondwaterspiegel te hoog staat enz. De bewerking van den grond kan geschieden door handenarbeid, door gereedschappen voortbewogen door trekvee, of door stoomkracht. De eerste bewerking kan tot op onbeperkte diepte geschieden, maar is in de meeste gevallen de kostbaarste; met door trekvee bespannen ploegen kan men in den regel niet dieper dan tot 50 cm. den grond bewerken, terwijl stoomploegen tot 1 m. diepte gaan, maar in den regel slechts rendeeren bij bewerking van groote complexen van aaneengesloten gronden.

De bewerking kan zijn volledig of strookgewijze. De eerste is meestal onnoodig, ofschoon ze hier te lande nog vaak toegepast wordt, de twee-

Digitized by Google

de is gewoonlijk voldoende, omdat de grond tusschen de strooken door opname van lucht uit de bewerkte strooken kan verweren. Een speciale bewerking vereischen de duinen en zandverstuivingen, waarvan het zand aan de oppervlakte steeds door den wind bewogen wordt; door beleggen met waardeloozen afval van bosschen of heide, of bezaaien met lupinen, wordt de grond tot rust gebracht, waarna zij kan worden opgebosscht om dan, vooral op de opgestoven hoogten, uitstekende bosschen voort te brengen; de uitgestoven laagten zijn èn in natuurkundigen, èn in scheikundigen zin minderwaardig en brengen gewoonlijk slecht groeiend bosch voort, wanneer de grond niet vooraf is bewerkt.

De aanbouw der bosschen kan zijn een natuurlijke of kunstmatige. Voor de eerste wijze is het voorhanden zijn van een bestaand bosch, hetzij op dien grond of aan den rand er van, een vereischte; natuurlijke aanbouw is rationeel bij hooge arbeidsloonen en tevens lage houtprijzen (bijv. in bergstreken), bij aanbouw van houtsoorten, die in de jeugd bescherming verlangen, bij een ligging van den grond, die een kaalhakken onwenschelijk maakt (steile hellingen). Kunstmatige aanbouw daarentegen is op zijn plaats bij houtsoorten, die zich niet door zaad laten vermenigvuldigen in het groot, bij aanleg van gemengde bosschen, bij het opbosschen van duinen en zandverstuivingen en stuifveen, bij beplanting van wegbermen.

Bij natuurlijken aanbouw is de grond steeds beschaduwd en neemt hij dus niet in voortbrengend vermogen af. Zal een bosch natuurlijk verjongd worden, dan wordt allereerst een dunning toegepast, waarbij de grond vatbaarder wordt om het zaad een goed kiembed te verstrekken, m. a. w. de boomen komen zoover uiteen te staan, dat de grond aan de werking van zon, vorst en regen bloot staat; de grondbedekking, uit mos bestaande, verdwijnt en wordt vervangen door planten, die een lichte schaduw geven. Vervolgens heeft na eenige jaren een bezaaiingshak plaats, waarbij alleen de moederboomen, die het zaad zullen leveren, blijven staan; is de zaaiing gelukt (hetgeen soms eerst na ettelijke jaren het geval kan zijn), dan heeft de ontruimingshak plaats, waarbij de moederboomen verwijderd worden, wanneer de jonge planten de bescherming kunnen ontberen. — Wanneer het zaaddragen der moederboomen langer uit blijft dan waarop gerekend is, kan een stoornis in het geregelde boschbedrijf voorkomen.

Bij den kunstmatigen aanbouw kunnen 2 wijzen onderscheiden worden, n.l. aanbouw door zaaiing en door poting. De voordeelen voor de eerste wijze zijn de geringe kosten, tenminste als het zaad goedkoop is; de voor-opbrengsten door dunning verkregen, zijn bij gezaaide bosschen grooter, maar financieel geven de eerste dunningen gewoonlijk verlies. Op sommige gronden kan het voor den groei van de houtsoorten gewenscht zijn, haar door zaaiing aan te bouwen, bijv. houtsoorten met een penwortel op minder frischen grond.

Bij poting heeft men de verhouding der houtsoorten in gemengde bosschen geheel in de hand; ook is de kans van uitvriezen veel kleiner dan bij zaaiing, vooral bij houtsoorten, waarvan het wortelnet zich in de eerste jaren weinig ontwikkelt. Sommige houtsoorten laten zich door zaaiing zeer moeilijk vermenigvuldigen, zooals iep, populier, wilg; bij deze en op plaatsen, waar het plantsoen aan beschadiging blootstaat (wegbermen), is poten de eenig mogelijke wijze van aanbouw.

Voor de bewaring van het zaad is een koele, droge, goed geventileerde ruimte noodzakelijk. Van sommige houtsoorten blijft het zaad slechts zeer kort kiembaar, o. a. van oliehoudende zaden (beuk); van andere kiemt het zaad eerst in het 2de jaar (eschdoorn, linde, meidoorn, esch, haagbeuk, Pinus Cembra). De vermenigvuldiging door stekken kan plaats hebben bij die houtsoorten, die een sterk ontwikkeld merg bezitten, zooals wilg, populier, vlier; door afleggers, bij die houtsoorten, die gemakkelijk wortels ontwikkelen uit wondranden, zooals iep, eik en wilg.

Bij de houtteelt zijn in hoofdzaak 3 bedrijfsmethoden te onderscheiden: a. opgaandhout *(Hochwald)*, b. hakhout *(Niederwald)*, c. hakhout onder opgaandhout *(Mittelwald)*. Zij zijn gekenmerkt door de volgende eigenaardigheden: 1°. bij opgaandhout krijgen de stammen hun natuurlijke ontwikkeling en vaak aanzienlijke afmetingen; bij hakhout wordt die ontwikkeling regelmatig na een bepaald aantal jaren verbroken, terwijl bij hakhout onder opgaandhout de omloop van het opgaandhout steeds een veelvoud van dien van hakhout is. 2°. Wanneer regelmatig een gelijke houtmassa gehakt wordt, is het grootste houtvoorraad kapitaal bij opgaandhout aanwezig. 3°. Opgaandhout brengt in denzelfden tijd en op dezelfde oppervlakte grooter houtmassa voort dan hakhout. Hakhoutbosschen brengen daarentegen sorteeringen voort, die slechts bij korten omloop verkregen kunnen worden. 4°. De voortbrengende kracht van den grond wordt in opgaande bosschen beter bewaard dan in hakhoutbosschen, vooral bij natuurlijke bezaaiing of onderplanting. 5°. De verhouding van de opbrengst tot de oogstkosten is bij opgaandhout gunstiger dan bij hakhout. 6°. Opgaandhout heeft meer van insecten, storm, brand en sneeuwbeschadiging te lijden, maar hakhout in sommige gevallen meer van vorst. 7°. Verreweg de meeste houtsoorten kunnen als opgaandhout behandeld worden, betrekkelijk slechts weinige als hakhout. 8°. Kleine grondstukken kunnen met meer voordeel met hakhout dan met opgaandhout aangebouwd worden. Bouwland ondervindt van aangrenzend hakhout minder nadeel dan van opgaandhout. 9°. Aangezien hakhout onder opgaandhout in zich vereenigt de voor- en nadeelen van de beide andere bedrijfsmethoden, is deze voor kleingrondbezitters de meest geschikte.

Aangezien niet alle houtsoorten dezelfde eischen aan haar standplaats stellen, is het noodig den grond te onderzoeken, alvorens hem op te bosschen. Vóór men echter tot bewerking overgaat dient te worden overwogen, of de rente op rente van de daartoe bestede kosten in gunstige verhouding staat tot de vermoedelijke eindopbrengst, vermeerderd met de som der geprolongeerde vooropbrengsten.

Bij de keuze van de houtsoorten schatte men het voortbrengend vermogen van den grond voor-

Digitized by Google

al niet te hoog en houde men in het oog, dat bosschen van naaldhoutsoorten en loofhoutsoorten gemengd, niet alleen de productiviteit van den grond beter bewaren, maar ook veelal waardevoller stammen leveren en meer houtmassa per vlakte-eenheid, hoewel de behandeling dier bosschen meer kennis en zorg vereischen dan van bosschen van één houtsoort.

Verder dient in aanmerking genomen te worden de mate van beschaduwing, die de verschillende houtsoorten verdragen, de gesteldheid van haar wortelnet (vlak strijkend of diepgaand), de kans op beschadiging door insecten of lagere planten.

Literatuur: G. E. H. Tutein Nolthenius, Handleiding voor het aanleggen en behandelen van grove dennenbosschen (Arnhem 1891); *G. C. Spengler,* Handleiding voor boschcultuur (Zwolle 1894); *A. Rijckevorsel,* De houtteelt *(Arnhem* 1895); *A. J. van Schermbeek,* Het bosch (Breda 1898); *H. Semler,* Tropische und Nordamerikanische Waldwirtschaft und Holzkunde (Berlijn 1888); *Carl Heyer,* Der Waldbau (Leipzig 1906—1909, 2 dln.); *Albert Fron,* Sylviculture (1909); *M. du Pasquier, Vuilliemoz* en *De Gendre,* Manuel d'économie forestière (1909); *Schlich's,* Manuel of Forestry (Londen 1906 v.v.); *P. Trentham Maw,* The practice of forestry (Londen 1909).

Houttuyn, *Adriaan,* een Nederlandsch rechtsgeleerde, te Amsterdam geboren, was waarschijnlijk advocaat te 's-Gravenhage en leefde in de 2de helft der 17de eeuw. Van zijn geschriften noemen wij: „Politica contracta generalis, notis illustrata etc." (1681), „Monarchia Hebraeorum etc." (1685) en „Reipublicae Batavae liber primus" (1689).

Houttuyn, *Martinus,* een Nederlandsch natuurkundige, in 1720 geboren, studeerde te Leiden, waar hij een „Dissertatio spasmologica" verdedigde, vestigde zich als geneesheer te Hoorn en leverde er een vertaling van het „Systema naturae", van *Linnaeus.* Hij was lid van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen en van het Zeeuwsch Genootschap. Behalve reeds genoemde: „Natuurlijke historie of uitvoerige beschrijving der dieren, planten en mineralen, volgens het samenstel van den heer Linnaeus, met nauwkeurige afbeeldingen, 37 stukken" (1761), leverde hij: „Handleiding tot de chirurgie of heelkunst, volgens het Hoogduitsch van Platnerus" (1764), „Het microscoop gemakkelijk gemaakt door H. Baker" (1778), „De echte benzoïnboom en kamferboom van Sumatra" (1784) in de werken der Hollandsche Maatschappij, waarin ook vele andere verhandelingen van zijn hand werden geplaatst, een vervolg (met *Sepp)* op het werk van *Noxeman:* „Nederlands vogelen", „Faujas de Saint Fond, beschrijving der proefnemingen met konstige luchtbollen" (2 dl., 1784), „Bedenkingen over de sterfelijkheit en het getal des volks in Amsterdam" (1788), „Afbeeldingen van in- en uitlandsche houten" (1791) en „Animalium musaei Houtthuyniani index" (1787). Hij overleed in Januari 1794.

Houtverbindingen. Hieronder verstaat men de verbinding van twee stukken hout door middel van een bepaalden vorm der aanrakingsoppervlakken, met of zonder gebruikmaking van spijkers, schroeven, banden enz. Bij het verbinden van 2 of meer stukken hout worden drie verschillende gevallen onderscheiden: 1° verbinding van twee stukken hout in de lengterichting, 2° verbinding van twee stukken hout naast of tegen elkaar voor versterking, 3°. verbinding van twee stukken onder een bepaalden hoek, hetzij recht, scherp of stomp. Bij de eerste soort van verbindingen moet er op gelet worden of er krachten in de balken werken; werken er geen krachten, dan kan men bijv. de schuine lasch toepassen, werken er krachten in de lengterichting, dan past men veelal de schuine haaklasch toe, bij krachten loodrecht op de balken moet men er voor zorgen, dat het vlak der lasch evenwijdig loopt met de richting der kracht. Bij verbinding in de breedte of in de dikte, worden de balken op of naast elkander gelegd en door schroefbouten aan elkander vastgemaakt. Om het doorbuigen tegen te gaan, worden er dikwijls wiggen tusschen geslagen. Bij verbindingen onder een bepaalden hoek maakt men gebruik van pen en gat, zwaluwstaart, vischbek enz.

Houtverkooling. Zie *Houtskool.*

Houtvester is een ambtenaar, die in een bepaald district belast is met de administratie van het boschbedrijf.

Houtwespen *(Siricinen)* is een familie uit de insectenorde der *Vliesvleugeligen.* Het achterlijf is met een breede basis aan het borststuk verbonden, de voorvleugels bezitten een lancetcel, de achtervleugels drie wortelcellen. De voor-

Houtwesp.

schenen zijn van een doorn voorzien, de onderkaken kort en sterk, terwijl de wijfjes een legboor bezitten, die buiten de punt van het achterlijf uitsteekt (zie de afb.). Zij gelijken veel op bladwespen. Van deze familie komen twee geslachten *(Xiphydria* en *Sirex)* in ons land voor.

Houtwol is de naam, dien men geeft aan de dunne gekroesde houtspaanders, welke het eerst in Amerika vervaardigd werden en vooral als verpakkingsmateriaal dienst doen, hoewel zij ook gebruikt worden als vulling bij ruggen en zittingen van meubelstukken en tot het filtreeren van vloeistoffen. Ook als verbandmiddel in hospitalen vindt de houtwol toepassing, en, geverfd, tot het vervaardigen van allerlei vlechtwerk. Eveneens wordt het als stalstrooisel gebruikt.

Digitized by Google

Houve, *Jonker Matthijs van der,* schildknaap en heer *tot Campen,* in 1577 te 's-Gravenhage geboren, is de schrijver van de „Handvest of charterchronyk van de landen van oud-Batavië, oud-Vriesland, oud-Francenland, nu Holland, Zeeland, West-Vriesland en de andere Vrieslanden, Gelderland, Utrecht ende Overijssel, maeckende het vrye, heerschende vereenigde Nederland" (2 dln., 1636 en later). De volgende drie deelen, door den schrijver tot de uitgave in gereedheid gebracht, bestaan in handschrift: „Handvesten, privilegiën, ende costuymen der stede en lande van Toole", vermeerderd door *Alkemade van der Schelling.*

Houven, *Hendrik Christiaan van der,* een Nederlandsch koopman, den 26sten November 1773 te Nieuw-Beierland geboren en den 9den December 1852 te 's-Gravenhage overleden, begaf zich reeds vroeg naar Rotterdam, om zich aldaar aan den koophandel te wijden. Niet alleen slaagde hij uitmuntend in zijn ondernemingen, maar hij werd ook weldra president van de rechtbank van koophandel en, bij de oprichting der Nederlandsche Handelsmaatschappij, directeur van deze voor Rotterdam. Achtereenvolgens werd hij benoemd tot staatsraad in buitengewonen dienst, lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal en commandeur der orde van den Nederlandschen Leeuw.

Houville, *Gérard d',* is de schuilnaam van de Fransche dichteres en schrijfster *Marie Louise Antoinette de Heredia,* echtgenoote van den dichter *Henri de Régnier,* den 20sten December 1875 te Parijs geboren. Zij schreef de romans „L'Inconstante" (1903), „Esclave" (1905), „Le Temps d'aimer" (1908) en „Jeune Fille" (1915), alsmede verzen in de „Revue des Deux-Mondes".

Houw. Zie *Hakken.*

Houwaert, *Jan Baptista,* een Nederlandsch dichter, werd in 1533 te Brussel geboren en nam daar al spoedig onder de rederijkers een eerste plaats in. Aanvankelijk sloot hij zich bij de partij van den opstand aan; hij was bekend met *Marnix* en *Willem van Oranje.* In 1568 werd hij met vele anderen op Treurenborch gevangen gezet. Uit dezen tijd dagteekent zijn dichtwerk „Milenus clachte, waerinne de groote tirannye der Romeynen verhaelt ende den handel van desen tegenwoordigen tijt claerlyck ontdeckt wordt", opgedragen aan den prins *van Oranje* en in bedekten vorm klagende over de Spaansche onderdrukking. Later legde hij zich bij den bestaanden toestand neer, verwierf de betrekking van raad en meester der rekeningen en betrok het buiten „Cleijn-Venegien" in het Soniënbosch. Bij de intochten van *Don Juan, Matthias, Anjou, Parma* en *Ernst van Oostenrijk* verleende hij zijn medewerking, niet zonder vaak tot grove vleierij te vervallen. *Houwaert,* die bij zijn leven en nog een tijd daarna een zeer gevierd dichter was, heeft veel geschreven, doch zijn werk bestaat bijna geheel uit rijmelarij, overladen met schijngeleerdheid. Den meesten roem oogstte hij in met „Pegasydes Pleyn ende den Lusthof der Maechden" (1583, 4 dln.), een soort leefregel voor meisjes en vrouwen. Verder noemen wij nog: „Den generalen loop der werelt" (1582), „De vier Uterste" (1583), het zinnespel „Van Jupiter ende Yo" (1583), „Een Tragedie van der Oorloghen" (1599) en „Een Comedie van den Peys" (1599). Hij overleed in 1599. Zijn borstbeeld is geplaatst op een fontein op het Houwaertplein in de Brusselsche voorstad St. Josse ten Oode.

Houwald, *Christoffel Ernst* vrijheer *von,* een Duitsch tooneelschrijver, den 29sten November 1778 te Staupitz in de Neder-Lausitz geboren, bekleedde onderscheiden administratieve betrekkingen en leverde aanvankelijk onder den naam van *Waluhdo* verscheidene stukjes in tijdschriften. Verder schreef hij: „Romantische Akkorde" (1817) en een „Buch für Kinder gebildeter Stände" (3 dln., 1819), waarop hij een aantal tooneelstukken liet volgen, van welke onderscheiden met grooten bijval werden ontvangen, zooals: „Das Bild" (1821), „Die Heimkehr" (1821), „Der Leuchtturm" (1821), „Fluch und Segen" (1821), „Die Feinde" (1825) en „Die Seeräuber" (1830). Zijn „Vermischte Schriften" zijn in 1825 in 2 deelen uitgegeven. Hij overleed den 28sten Januari 1845 te Neuhaus. Zijn verzamelde werken verschenen in 1858—1860 (5 dln.).

Houweningen, *Elsje van,* de dienstmaagd van *Hugo de Groot* (zie aldaar), is bekend geworden, doordat zij diens ontvluchting uit Loevestein bevorderd heeft. Zij volgde hem naar Parijs, waar *Maria van Reigersbergen,* de echtgenoote van *De Groot,* haar meer als vriendin dan als dienstbode behandelde. Later huwde zij te 's-Gravenhage met *Willem van de Velde.*

Houweningen, *Erasmus van,* een Nederlandsch penningkundige, omstreeks het jaar 1540 geboren, was te Dordrecht werkzaam als zilversmid en graveur. Hij verzamelde gedurende een halve eeuw een groote menigte munten en penningen en schreef: „Penninckboek, inhoudende alle figuren van zilvere en goude penningen geslaegen by de Graeven van Hollandt, van Dierick de 7de van dien naem tot Philippus van Bourgondiën toe, met het leven in 't cort van deselve Graeven" (2de druk 1627).

Houwitser is een geschutsoort, die in het gebruik staat tusschen kanon en mortier en ingevolge zijn constructie tot de korte kanonnen behoort. Met gewone lading gebruikt men hem als vlakbaan, met verkleinde lading als steilbaangeschut. Onderscheidde men vroeger gladde, lange en korte houwitsers, na de invoering van het getrokken geschut spreekt men alleen van korte houwitsers (kaliber van 15 en 21 cm.). Een snelvuurhouwitser van 12 cm. (*Gruson*) wordt door Frankrijk te velde medegevoerd, waar tegenover Duitschland zijn 15 cm. stelt. Ook Nederland heeft veldhouwitsers ingevoerd. Zij hebben ten doel het vijandelijk vestinggeschut te bestrijden. Houwitser komt van het slavische „hauwita" wat wil zeggen „steenbus". *Frederik Gelkant,* hoofdingenieur van *Wladislas VII,* koning van Polen, wordt als de uitvinder beschouwd, terwijl *Johan Maurits,* graaf *van Nassau-Siegen,* het in 1668 verbeterde met behulp van den meester vuurwerker *Adolf Sleevoocht.* In 1668 werden er in Holland 12 gegoten en in gebruik genomen.

Zie verder onder *Geschut.*

Houwwapenen (*sabels*) noemt men die blanke wapenen, welke bestemd zijn om den vijand door middel van een houw te treffen. Zij be-

Digitized by Google

staan uit een stalen, van voren gebogen kling, die van 80 tot 100 cm. lang en ongeveer 1 kg. zwaar is, en uit het gevest, dat voor een gedeelte met de hand omvat en dan greep genoemd wordt, en voor een ander deel de hand tegen slagen beschermt en daarom handbedekking wordt geheeten. De indringing wordt begunstigd door een wigvormige snede en door het zwaartepunt aan den voorkant van de greep te brengen. De scheede is gewoonlijk van staal en van binnen met hout gevoerd, om de kling vast te zetten en den scherpen kant te beveiligen.

Houzeau de Lehaye, *Jean Charles,* een Belgisch sterrenkundige, den 7den October 1820 te Bergen (Mons) geboren, studeerde aldaar, te Brussel en te Parijs en werd in 1843 assistent en in 1846 aide-astronome aan de sterrenwacht te Brussel. Hij werd wegens zijn democratische gevoelens vervolgd en ging in 1848 eerst naar Duitschland en vervolgens naar Engeland en Noord-Amerika, waar hij ijverde voor de afschaffing der slavernij en drie jaar hoofdredacteur van de „Tribune" was. In 1876 keerde hij als directeur der sterrenwacht terug naar Brussel, nadat hij in 1856 reeds lid geworden was van de Belgische Academie. De Belgische Venusexpeditie naar Texas in 1882 stond onder zijn leiding. Hij nam zijn ontslag in 1883 en overleed den 12den Juli 1888. Hij schreef: „Des turbines, de leur construction et du calcul de leur puissance" (1839), „Essai d'une géographie physique de la Belgique" (1854), „Histoire du sol d'Europe" (1857), „La terreur blanche et mon évasion" (1862), „Etudes sur les facultés mentales des animaux comparées à celles de l'homme" (1872, 2 dln.), „Le ciel mis à portée de tout le monde", „Etude de la nature, ses charmes et ses dangers" (1876), „Uranométrie" (1878) en met *Lancaster* „Bibliographie générale de l'astronomie" (1881 enz.).

Hova *(Howa),* een volk op Madagaskar, bewoont de bergachtige provincie Imerina in het binnenland. Het is van Maleische afkomst en vormt een sterk contrast met de Negers, boven wie het ook in intellectueel opzicht uitmunt. De Hova's zijn fijn gebouwd, hebben een bruinachtige of olijfgele huidkleur en dun, gelokt haar. Dat zij tot den Maleischen stam behooren, bewijzen de verwantschap van hun taal met de Maleische, de ook bij de Polynesiërs gewone taboegebruiken, het smelten van ijzer met bamboezen blaasbalgen en het fokken van buffels. Bij hun komst op Madagaskar vonden zij er een Afrikaansche bevolking, waarmede zij zich slechts gedeeltelijk vermengden, of die zij onderwierpen, zooals de donkerkleurige, door hen naar het W. verdrongen Sakalaven. In de bloedige oorlogen om de opperheerschappij (1810—1828) ontwikkelde zich het Hovavolk tot een krachtigen staat, die door Frankrijk in 1895 vernietigd werd (zie *Madagaskar).* Sedert 1861 heeft het Christendom en de Europeesche beschaving groote vorderingen onder hen gemaakt, waarmede vele oude gebruiken verdwenen en de zeden zachter werden.

Hovaeus, *Antonius,* ook *van Hove* of *van den Hoef* geheeten, waarschijnlijk alzoo genoemd naar zijn geboorteplaats Egmond op den Hoef, in het laatst der 15de of het begin der 16de eeuw geboren, werd monnik in de abdij van Egmond. In 1560 wilde men hem tot abt verkiezen, wat echter niet geschiedde, daar de abdij, tengevolge van de nieuwe kerkelijke indeeling van 1559, met het nieuwe bisdom Haarlem vereenigd werd. Tot schadeloosstelling schonk *Philips II* hem de abdij van Echternach in Luxemburg, waar hij den 8sten October 1568 overleed. Men heeft van hem: „Zuermondius vel de temporis nostri statu ac conditione dialogus, fortasse ob amabilem rerum varietatem non injucundus" (1564), „De arte amandi Deum etc.", (1566) en „Historie van de edele welgeboren heeren ende graven van Egmond, uyt de oude boeken bijeenvergaderd enz." (1664). Ook heeft men nog van hem in handschrift „Die chronycke ofte historyen der edele welgeboren heeren ende baronnen van Egmond enz."

Hove, een stad in het Engelsche graafschap Oost-Sussex, is een voorstad van Brighton, heeft verschillende nieuwe kerken, een Gotisch stadhuis, een openbare leeszaal en (1911) 41 173 inwoners.

Hove, *Antonius van.* Zie *Hovaeus, Antonius.*

Hove, *Martinus van den,* Zie *Hortensius, Martinus.*

Hove, *Bartholomeus Johannes van,* een Nederlandsch schilder, den 28sten October 1790 te 's-Gravenhage geboren en aldaar den 8sten November 1860 overleden, was een leerling van *J. K. A. A. Breckenheimer* en langen tijd directeur der Haagsche Teekenacademie. *Bosboom, S. Verveer, J. H. Weissenbruch, Hubert van Hove* e. a. waren zijn leerlingen. Van zijn schilderijen zijn er hier te lande o. a. in het Rijksmuseum te Amsterdam, het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage en het Museum Boymans te Rotterdam.

Hove, Hubertus van, een Nederlandsch schilder en lithograaf, den 3den Mei 1814 te 's-Gravenhage geboren en den 14den November 1865 te Antwerpen overleden, was een zoon en leerling van *Bartholomeus van Hove* en ging daarna in de leer bij *H. van de Sande Backhuyzen.* Hij schilderde landschappen en interieurs in den trant van *Pieter de Hooch.* Sinds 1854 woonde hij te Antwerpen. Het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage en het Museum Boymans te Rotterdam bezitten werken van hem.

Hove, *Bart van,* een Nederlandsch beeldhouwer, den 17den Maart 1850 te 's-Gravenhage geboren, was een leerling van *Jozef Geefs.* Tot zijn werken behooren het standbeeld van *Jan van Schaffelaar* te Barneveld en van *Willem Adolf van Nassau* te Leeuwarden en de borstbeelden van *Rochussen* en *Bosboom* (in het Stedelijk Museum te Amsterdam). Hij overleed den 27sten Februari 1914 te Amsterdam.

Hovea, *R. Brown* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Mimosaceën,* uit 11 soorten bestaande, meest overblijvende planten omvattende. Het onderscheidt zich door een 2-lippigen kelk met een ingedrukte bovenlip en door een ongesteelde, buikige peul. Het omvat een aantal Nieuw-Hollandsche sierplanten. Van de soorten noemen wij: *H. purpurea* Lodd. met blauwachtig-paarse geelgevlekte bloemen; — en *H. racemulosa* Benth. met vuil-blauwe bloemen. Zij vereischten des winters een temperatuur

Digitized by Google

van 5° tot 8° C. De vermeerdering geschiedt door zaden en stekken van korte zijtwijgjes in het voorjaar of den herfst.

Hovelacque, *Alexandre Abel,* een Fransch anthropoloog en taalvorscher, den 14den November 1843 te Parijs geboren, studeerde in de rechten, vergelijkende taalwetenschap en vergelijkende anatomie. Na het einde zijner studiën trad hij in stedelijken dienst en werd in 1886 en 1888 burgemeester van Parijs. Tevens doceerde hij de taalwetenschap aan de „Ecole de l'anthropologie". Als kamerlid behoorde *Hovelacque* tot de uiterste republikeinen. Hij overleed den 23sten Februari 1896. Hij schreef: „Grammaire de la langue zende" (2de druk 1876), „L'Avesta, Zoroastre et le Mazdéisme" (1880), „La linguistique" (4de druk 1888), „Langues, races, nationalités" (2de druk 1874), „Notre ancêtre. Recherches d'anatomie et d'ethnologie sur le précurseur de l'homme" (2de druk 1878), „Mélanges de linguistique et d'anthropologie" (1880), „L'homme primitif contemporain" (1882), „Précis d'anthropologie" (1886), „Les nègres de l'Afrique souséquatoriale" (1889) en „Recherches ethnologiques sur le Morvan" (1894). Met *Chavée* e. a. stichtte hij in 1866 de „Revue de linguistique et de philologie comparée", later den „Dictionnaire de l'anthropologie", de „Bibliothèque anthropologique" en de „Bibliothèque des sciences contemporaines".

Hoven, *Aegidius van den,* een Nederlandsch dichter, leefde in den aanvang der 18de eeuw en schreef: „Sabinus, treurspel" (1702), „De verwarmde minnaars, blijspel" (1704), „De student stalknecht, kluchtspel" (1700), „De gelukte vermomming, kluchtspel" (1701) en „Lof der muziek, kamerspel" (1699).

Hoven, *Jan van,* was omstreeks 1720 directeur van een troep tooneelspelers te 's-Gravenhage en tevens tooneeldichter. Hij leverde: „Leedige uren" (1720), „De treurende Theems hersteld, treurspel" (1714), „De gelukte list op Driekoningenavond, kluchtspel" (1715), „Schilderij van de Haagsche kermis" (1715), „Voorspel op Agamemnon, koning van Mycene" (1711), „Don Quichots verlossing uit Sierra Morena, blijspel" (1721), „De hellevaert van doctor Joan Faustus, treurspel" (1721), „Krispijn soldaat, koopman en advocaat", „Lof der tabak" (1733), „Zes lierzangen van Horatius Flaccus" en „Dichtschets van den huyse des heeren Fagels enz." (1744).

Hoven, *Thérèse Elisabeth,* een Nederlandsch romanschrijfster, den 2den April 1860 te 's-Gravenhage geboren, werd opgeleid voor het onderwijs en was als privaatleerares werkzaam eerst hier te lande, daarna te Londen en eindelijk van 1890 tot 1891 in Ned.-Indië. Sedert haar terugkeer in het vaderland wijdde zij zich uitsluitend aan de beoefening der letteren. Zij was eenigen tijd redactrice van „De Hollandsche Lelie", „Voor onze Meisjes" en „St. Nicolaas". Zij heeft een groot aantal meisjes- en kinderboeken, novellen en romans geschreven en is medewerkster van verschillende Nederlandsche tijdschriften en correspondente van Indische bladen.

Hoverbeck, *Leopold,* vrijheer *von,* een Duitsch staatsman, den 25sten Juli 1822 te Koningsbergen geboren, studeerde te Koningsbergen en Berlijn in de rechten. Hij heeft zich jegens den landbouw zeer verdienstelijk gemaakt en werd in 1862 directeur van het Oost-Pruisische landschap. Van 1858 tot 1870 was hij lid van het Pruisisch Huis van Afgevaardigden en stichter van de fractie „Jung-Litauen", waaruit later de „Fortschrittspartei" is ontstaan. Sedert 1867 behoorde hij tot den Noord-Duitschen en sedert 1871 tot den Duitschen Rijksdag. Hij overleed den 12den Augustus 1875 te Gersau in Zwitserland.

Howa. Zie *Hova.*

Howard, *John,* een Engelsch philanthroop, den 2den September 1726 te Hackney, niet ver van Londen, geboren, werd eerst voor den handel opgeleid en deed na den dood zijns vaders een reis naar Frankrijk en Italië. Toen hij teruggekeerd was, hield hij zich bezig met de natuur- en geneeskunde. Zoodra hij bericht ontving van de aardbeving te Lissabon, scheepte hij zich in naar Portugal, maar zijn schip werd door een Fransehen kaper genomen en *Howard* te Brest in den kerker geworpen. Hier leerde hij door ondervinding het treurig lot der krijgsgevangenen kennen en zoodra hij, op zijn woord van eer ontslagen, Engeland bereikt had, deed hij aan de Regeering voorstellen tot verbetering van den toestand der gevangenen, voorstellen, die in het Parlement bijval vonden. In 1765 vestigde hij zich op zijn vaderlijk landgoed Cardington nabij Bedford en werd in 1773 tot sherif van het graafschap Bedford gekozen. Nadat hij in deze betrekking zich bekend gemaakt had met de gesteldheid der gevangenissen, bracht hij daarover een verslag uit, dat aanleiding gaf tot het ontwerpen van 2 wetten ten behoeve der gevangenen. Daarna zette hij zijn onderzoek omtrent de gevangenissen van Engeland voort en schreef: „State of the prisons in England and Wales (2de druk 1784). Met hetzelfde doel reisde hij 4-maal naar Duitschland, 5-maal naar Nederland, 3-maal naar Frankrijk, 2-maal naar Italië, Spanje, Portugal, Noord-Amerika en Turkije. Ook deed hij onderzoek naar de pesthuizen en lazarets, bezocht in 1785 nogmaals Italië en Turkije en gaf toen zijn „Account of the principal lazarettos in Europe" (1789) in het licht. Om zich in Azië met de pest bekend te maken, reisde hij in 1789 wederom daarheen, doch werd te Cherson in het zuiden van Rusland door een besmettelijke ziekte aangetast en overleed aldaar den 20sten Januari 1790. Te Cherson en in de St. Pieterskerk te Londen verrees een gedenkteeken te zijner eer.

Howard, *Catharina.* Zie *Hendrik VIII,* koning van Engeland.

Howe, *Richard,* graaf, een Britsch vlootvoogd, den 8sten Maart 1726 geboren, trad in 1739 in zeedienst en werd in 1749 kapitein. In den oorlog tegen Frankrijk nam hij onder sir *Edward Hawke* in 1756 deel aan de verovering van het eiland Aix en vernielde de haven van Cherbourg. In 1770 werd hij bevorderd tot schoutbij-nacht en opperbevelhebber van het eskader in de Middellandsche Zee, terwijl hij zich in 1776 onderscheidde in den Amerikaanschen oorlog. In 1782 voorzag hij het belegerde Gibraltar van levensmiddelen en na het sluiten van den vrede

Digitized by Google

werd hij benoemd tot eersten lord der Admiraliteit, een betrekking, die hij in 1788 nederlegde en later weder aanvaardde, terwijl hij toen in den gravenstand opgenomen werd. Als admiraal der witte vlag ontving hij in 1798 het bevel over de vloot in het Kanaal, blokkeerde de haven van Brest, versloeg de Franschen bij Ouessant (1 Juni 1794) en werd in 1796 generaal der marinesoldaten. Ofschoon hij reeds afstand had gedaan van het commando, wist hij door zijn gezag over de matrozen, die hem gewoonlijk *Zwarte Dick* noemden, een oproer op de vloot voor Portsmouth te dempen. Hij overleed den 5den Augustus 1799.

Howe, William, lord, een Britsch generaal en jongere broeder van *Richard,* den 10den Augustus 1729 geboren, trad in 1746 in dienst, werd spoedig generaal en voerde gedurende den Amerikaanschen vrijheidsoorlog het opperbevel in den slag bij Bunkershill. Hij werd in Boston belegerd en door gebrek tot de overgave gedwongen. Hij trok terug naar het Stateneiland bij New-York, sloot met *Washington* een overeenkomst tot uitwisseling van gevangenen, behaalde in 1776 met *Clinton* een overwinning op Long-Island en bezette New-York. Ook elders behield hij de overhand en nam Philadelphia in bezit. Niettemin moest hij het opperbevel aan *Clinton* afstaan, omdat hij naar het gevoelen der Britsche regeering, geen voldoend gebruik gemaakt had van de behaalde voordeelen. Nu keerde hij naar Engeland terug en werd gouverneur van Plymouth, waar hij den 12den Juli 1814 overleed.

Howe, *Elias,* de uitvinder der Amerikaansche naaimachine, den 9den Juli 1819 te Spencer in Massachusetts geboren, was van 1835 tot 1838 in een katoenfabriek te Lowell werkzaam. Daarna begaf hij zich naar Cambridge, waar hij werk vond in een machinefabriek. Hier stelde hij in 1845 de eerste naaimachine samen, waarop hij patent nam. Het publiek stelde echter geen vertrouwen in de uitvinding, zoodat hij zich in 1847 naar Engeland begaf, waar hij zijn patent aan *William Thomas* verkocht. Hier vernam hij, dat gedurende zijn afwezigheid andere Amerikanen hun voordeel hadden gedaan met zijn uitvinding. Hij verkreeg vrienden en beschermers, die hem zijn rechten hielpen handhaven, zoodat hij in 1854 octrooi ontving voor de door hem uitgevonden naaimachine. Toen de tijd van dit octrooi in 1867 eindigde, bezat hij een vermogen van 2 millioen dollars. Bij het uitbarsten van den Burger-oorlog trad hij onder de vrijwilligers als soldaat in dienst, terwijl hij aan de regeering der Vereenigde Staten bij herhaling aanzienlijke sommen voorschoot. Hij overleed te Brooklyn den 3den October 1867.

Howitt, *William* en *Mary,* is een Engelsch dichterpaar. *William,* den 18den December 1792 te Heanor in Derbyshire geboren en in de leerstellingen der Kwakers opgevoed, huwde in 1822 met een geloofsgenoote, *Mary Botham,* geboren den 12den Maart 1799 te Coleford in Gloucestershire. In 1823 gaven zij samen een dichtbundel uit, getiteld „The forest minstrel", welke met grooten bijval ontvangen en door „The desolation of Eyam" (1827) gevolgd werd. In 1831 gaf *William* zijn „Book of the seasons" in het licht, dat bij herhaling gedrukt werd. Op zijn „History of priesteraft" (8ste druk 1852), volgde „Rural life in England" (1836, 2 dln.) en „Visits to remarkable places, old halls, battlefields and scenes illustrative of English history and poetry" (2de druk 1856, 2 dln.). Vervolgens begaven zich de echtgenooten naar Duitschland, waar zij tot 1843 te Heidelberg woonden. De vrucht van *William's* verblijf aldaar was: „The student life of Germany" (1841), „Rural and domestic life of Germany" (1842) en „German experiences" (1844). Na zijn terugkeer schreef hij: „Hall and hamlet, or scenes and characters of country life" (1847, 2 dln.), „Homes and haunts of the British poets" (1847, 2 dln.) en „The yearbook of the country" (1850). Zijn roman „Madam Dorrington of the Dene" (1851, 3 dln.) geeft een treffende voorstelling van het leven eener oudadellijke dame. Nog meer belangstelling wekte een werk van beide echtgenooten, getiteld: „Literature and romance of Northern Europe" (1851—1852, 2 dln.). In het voorjaar van 1852 vertrok *William* naar Australië, om goud te zoeken, doch keerde in het laatst van 1854 teleurgesteld in Engeland terug, waar hij eerst „Land, labour and gold, or two years in Victoria" (1855, 2 dln.) en daarna het Australisch verhaal „Tallangetta" (1857), „The history of discovery in Australia, Tasmania and New-Zealand" (1865) en den roman: „The man of the people" (1860, 3 dln.) in het licht deed verschijnen. Na dien tijd schreef hij: „History of the supernatural in all ages and nations" (1863, 2 dln.) en „Woodburn Grange A story of English country life" (1867, 3 dln.), terwijl zijn echtgenoote den roman „The coast of Caergwyn" (1864, 3 dln.) in het licht gaf. *William* overleed den 3den Maart 1879, *Mary* den 30sten Januari 1888.

Howrah, de hoofdstad van het gelijknamige district (850 514 inwoners op 1233 v. km.) in de Britsch-Indische provincie Bengalen, ligt aan den Hoegli tegenover Calcutta, waarmede het door een schipbrug verbonden is. Tot hier kunnen zeeschepen komen; verder stroomopwaarts begint een levendige rivierscheepvaart. De plaats telt (1911) 179 000 inwoners, bezit 4 scholen voor Europeanen, groote jute- en katoenfabrieken en vormt de industriëele voorstad van Calcutta.

Höxter, een stad in het Pruisische district Minden en de vroegere hoofdstad van het vorstendom Korvei, ligt aan den linkeroever van de Wezer, aan de spoorlijnen Soest—Boerszum en Scherfede—Westminden en telt (1910) 7891 inwoners. Men vindt er 4 kerken, interessante houten gebouwen uit de 15de en 16de eeuw; een gedenkteeken voor *Hofmann von Fallersleben,* een gymnasium, eenige vakscholen, cement-, papier-, gummifabrieken, ijzergieterijen, pottenbakkerijen en scheepvaart.

Hoya *R. Brown* is de naam van een plantengeslacht met ongeveer 50 soorten uit de familie der *Asclepiadaceën* in Azië en Australië thuis behoorend en geheeten naar *Thomas Hoy,* een Engelsch tuinbouwer. Het onderscheidt zich door 10 stuifmeelklompjes, welke op eigenaardige wijze zich aan de insecten vasthechten en door een stervormige bloemkroon met een 5-bladigen krans van honingnapjes. Het omvat neder-

Digitized by Google

liggende of slingerende heesters, die in het zuiden van Azië en in Nieuw-Holland groeien. Tot de sierplanten behoort de *wasbloem (H. carnosa* R. Br., *Schollia crassifolia,* Jacq.), in Oost-Indië en China te vinden. *H. coronaria* Blum. is een slingerplant, die op Java en de Molukken groeit en een scherpe melk oplevert, welke men als geneesmiddel bezigt. *H. Rumphii* Blum. vindt men in de Molukken als woekerplant op boomen en geeft een dergelijke melk. *H. viridiflora* R. Br. groeit op Ceylon in kreupelhout en hagen, en men gebruikt den wortel dezer plant als tegengif bij den beet der slangen. Tot de sierplanten behoort ook nog *H. fraterna* Blum., een Javaansche slingerplant met zeer groote, elliptische, dikke, lederachtige bladeren en fraaie, geelachtig-rozenroode bloemen. Verder zijn nog vermeldenswaard *H. globulosa* en *H. imperialis.* De vermeerdering geschiedt door stekken en stukken van de wortels.

Hoya, een voormalig graafschap in Hannover, tusschen de Wezer en de Hunte, grenst in het N. aan Bremen en Oldenburg, in het O. aan Verden en Calenberg, in het Z. aan Minden en in het W. aan Diepholz en Oldenburg en bestaat gedeeltelijk uit veen, heide en zand, gedeeltelijk uit marschlanden, die rijke oogsten geven en uitmuntend geschikt zijn voor veeteelt. De oppervlakte van het oude graafschap wordt op bijna 3000 v. km. geschat. De graven *van Hoya,* die het eerst in de 13de eeuw vermeld worden, vergrootten hun gebied in de 14de eeuw met de graafschappen Alt- en Neu-Bruchhausen. Toen keizer *Maximiliaan* in 1502, na het uitsterven van den mannelijken tak, het graafschap aan *Hendrik van Brunswijk* schonk, ontstonden er oorlogen en eerst in 1519 kwamen de graven *van Hoya* langzamerhand weer in het bezit van hun gebied. Toen het geslacht in 1582 uitstierf, kwam het graafschap aan Brunswijk.

Hoyer, *Johann Gottfried von,* een Duitsch beoefenaar der krijgswetenschap, den 9den Mei 1767 te Dresden geboren, trad in dienst bij het Saksische leger en werd wegens de verdediging van Wittenberg tegen majoor *Schill* weldra bevorderd tot majoor en niet lang daarna tot luitenant-kolonel. In 1813 werd hij als kolonel geplaatst bij het Pruisische korps ingenieurs, nam deel aan den veldtocht van 1815 en werd in 1818 generaal-majoor en inspecteur der vestingen in Pommeren. Nadat hij in 1825 gepensionneerd was, woonde hij te Halle, waar hij voorlezingen hield over de krijgswetenschappen en den 7den Maart 1848 overleed. Van zijn geschriften vermelden wij: „Handbuch der Pontenierwissenschaft" (2de druk 1830, 3 dln.), „Geschichte der Kriegskunst seit der ersten Anwendung des Schiesspulvers bis zum Ende des 18 Jahrhunderts" (1797—1800, 2 dln.). „Allgemeines Wörterbuch der Artillerie" (1804—1812, 2 dln.), „Allgemeines Wörterbuch der Kriegsbaukunst" (1815—1817, 3 dln.), „Allgemeines Wörterbuch der Kriegsbaukunst" (1817—1818, 2 dln.). „Befestigungskunst und Pionierdienst" (1832), „Literatur der Kriegswissenschaften und Kriegsgeschichte" (1831—1840, 2 dln.). Bovendien gaf hij het „Neues militärisches Magazin" (1698—1815) uit.

Hoynck van Papendrecht, *Cornelis Paulus,* een Nederlandsch geschiedkundige, den 1sten Januari 1686 uit een aanzienlijk geslacht te Dordrecht geboren, studeerde te Mechelen, Paderborn, Antwerpen en Leuven in de letteren, wijsbegeerte en godgeleerdheid, werd licentiaat in het kerkelijk recht, ontving de priesterwijding en werd vicaris van *Jan Bijlevelt* te 's-Gravenhage. Op aanbeveling van den Bollandist *Jan Baptist du Sollier* werd hij geplaatst als secretaris bij *Thomas Philippus d'Alsace,* en in 1714 door keizer *Karel VI* aan den paus voorgedragen als aartsbisschop van Mechelen. Hij vergezelde den aartsbisschop naar Rome, om voorschriften van *Clemens XI* te ontvangen ter besturing van de Kerk in België (bul „Unigenitus"). *Hoynck* oefende zich in de Italiaansche taal, kreeg bij zijn terugkeer in België een praebende in het kapittel van St. Rombout en werd vicaris-generaal van den aartsbisschop.

Zijn ijver tegen de Jansenisten werd beloond door aartshertogin *Maria Elisabeth,* gouvernante van België, met een gouden medaille en door den aartsbisschop van Mechelen met een praebende van gegradueerd kanunnik en met een benoeming tot aartspriester. Hij overleed te Mechelen den 18den December 1756. Hij schreef: „Monitum complectens synopsin historiae ecclesiae Ultrajectinae mox typis vulgandae" (1724), „Historia ecclesiae Ultrajectinae etc." (1725, ook in het Nederlandsch), een aantal „Epistolae" (1728), „Historia Jansenismi in Belgio, documentis authenticis comprobata" (2 dln.), „Analecta Belgica" (1743, 3 dln.). In deze „Analecta" bevinden zich onder anderen het leven van *Viglius,* brieven van dezen aan *Hopperus* en aan anderen, een geschrift van *Hopperus* over den opstand in de Nederlanden, enz.

Hoynck van Papendrecht, *Jan,* een Nederlandsch schilder, den 18den September 1858 te Amsterdam geboren, was leerling der academiën te Antwerpen en te München. Hij heeft vooral als verluchter naam gemaakt; illustraties van hem, die meest aan het krijgsmansleven, doch ook wel aan Zwitserland zijn ontleend, vindt men in „Eigen Haard", „Elseviers Maandschrift", „The Graphic" en „The Daily Graphic". Ook „Onze Schuttersvendels en Schutterijen van vroeger en later tijd" ('s-Gravenhage 1908) werd door hem verlucht. Zijn schilderijen, vooral geschiedkundige krijgstafereelen, komen in verscheidene verzamelingen hier te lande voor. Een der meestbekende is een drieluik in het Stedelijk Museum te Amsterdam, dat aan de Amsterdamsche Schutterij is gewijd. Daarop is voorgesteld het deelnemen dier schutterij aan het beleg van Naarden (1814), aan den Tiendaagschen Veldtocht (1831) en het laatste uittrekken vóór haar ontbinding in het begin der 20ste eeuw.

Hozea. *Zie Hosea.*

Hrabanus Maurus, een beroemd geleerde uit den tijd van *Karel den Groote,* omstreeks 776 te Mainz geboren, ontving zijn opleiding in het klooster der Benedictijnen te Fulda en begaf zich vervolgens naar Tours, om onder de leiding van *Alcuïnus* zijn studiën te voleindigen. Na zijn terugkeer in 803 stichtte hij een kloosterboekerij en de eerste openbare kloosterschool in Duitsch-

Digitized by Google

land, waar onderscheiden uitstekende mannen, zooals *Walafried, Strabo, Otfried* enz. hun opleiding ontvingen. Na vele wederwaardigheden werd hij in 822 tot abt van Fulda gewijd en bekleedde gedurende 20 jaren deze waardigheid. In 842 legde hij zijn ambt neder, om zijn overige levensdagen in kalmte door te brengen. Koning *Lodewijk de Duitscher* benoemde hem echter in 847 tot aartsbisschop van Mainz, waar hij als zoodanig den 4den Februari 856 te Winkel in de Rheingau overleed. Hij wordt met recht de leermeester van het Duitsche volk genoemd. Om Bijbelkennis te vermeerderen, spoorde hij zijn landgenooten krachtig aan tot beoefening der Grieksche taal. Inzonderheid echter trachtte hij het Duitsch te beschaven en verlangde, dat de kerkelijke leerredenen in het Duitsch zouden gehouden worden. Voorts vervaardigde hij een Latijnsch-Duitsch woordenboek met het oog op den Bijbel. Dit werk, voor de beoefening van het oud-Duitsch hoogst belangrijk, is meermalen gedrukt. Zijn overige geschriften, meerendeels van godgeleerden inhoud, zijn door *Calvonerius* (6 dln., 1627) in het licht gegeven. Daaronder bevindt zich het lang gebruikte „Tres libri de institutione clericorum" benevens een soort encyclopaedie „De universo libri XII sive opus etymologiarum".

Hradsjin. Zie *Praag.*

Hroswitha of *Roswitha,* een geschiedschrijfster en dichteres uit de 10de eeuw en de telg van een adellijken Saksischen stam, omstreeks 935 geboren, nam den sluier aan in het klooster der Benedictijner nonnen te Gandersheim en overleed aldaar in 1002. Zij schreef onderscheiden elegieën, 6 tooneelspelen, bestemd om bij het lezend publiek die van *Terentius* te vervangen, „De gestis imperatoris Ottonis I", door *Gundlach* in 1894 in het Duitsch overgebracht en „De primordiis coenobii Gandersheimensis" in 1891 opgenomen in de „Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit". Haar werken zijn bij herhaling uitgegeven, het laatste door *P. von Winterfeld* (1902) en *Strecker* (1906); de tooneelstukken afzonderlijk door *Bendixen* (1857).

Hrtg. of **Htg.** achter plantennamen is de afkorting voor *Th. Harting* (zie aldaar).

Hsi bij Chineesche namen. Zie *Si.*

H. Sm. achter de namen van gewervelde dieren is de afkorting voor den Britschen dierkundige *Hamilton Smith* (26 December 1776—21 September 1859).

Hst. achter wetenschappelijke namen is de afkorting voor *Joh. Friedrich Herbst.*

Hsüen-tsang, een Chineesch Boeddha-monnik, reisde van 619—625 van Peking uit door de landen ten W. van China, voornamelijk in Indië, om het Boeddhisme in het land van zijn ontstaan zelf te bestudeeren. Op die reis bezocht hij ook het Hof van den Chan der Mongolen. Na zijn terugkeer beschreef hij zijn tocht door 138 kleine rijken en liet 657 godsdienstige werken, die hij medegebracht had, in het Chineesch vertalen. De toenmaals vervaardigde „Geschiedenis der Westelijke landen", is uit zijn dagboek opgesteld en is zeer belangrijk voor de kennis der toenmalige toestanden in Indië.

Hu, met den bijnaam *Hygodran* (de krachtige *Hu),* is de hoofdgodheid der oude Britten, de beschermer van landbouw, beschaving en poëzie.

Huahine, een der aan Frankrijk behoorende Gezelschapseilanden in den Grooten Oceaan, tot de Eilanden beneden den Wind behoorende, ligt ongeveer 172 km. ten noord-westen van Tahiti. Het telt op 73 v. km. 1400 inwoners, is door koraalriffen omringd en draagt hooge bergen. Het eiland is verdeeld in twee gewesten, namelijk Huahine-Nui (ten noorden) en Huahine-Iti (ten zuiden). Zij zijn aan de oostzijde door de haven Effari-Roa van elkander gescheiden.

Huallaga is een zijrivier van den Marañon en stroomt in het oosten van Peru naar den rechter oever van deze. Zij ontspringt in den Cerro de Pasco, loopt, evenwijdig aan den bovenloop der Marañon, door een lengtedal der Andes van het zuiden naar het noorden, breekt bij den Cerros de Otanahui door de Cordillera's en mondt op 5° 6' Z. Br., 1500 m. breed, in den Marañon uit. De rivier is 1040 km. lang en voor vaartuigen van 1½ m. diepgang tot Yurimaguas bevaarbaar. Beneden deze plaats is de scheepvaart wegens stroomversnellingen over 40 km. onmogelijk, daarna is de rivier nog tot Tingo Maria voor booten bevaarbaar. De voornaamste zijrivieren zijn de Huayabamba, de Mayo en de Paranapura.

Huancavelica, een departement der Zuid-Amerikaansche republiek Peru, ligt in het gebied der Cordillera's en omvat de bronrivieren van den Ucayali. Het klimaat is op de bergweiden, waar talrijke kudden van schapen, runderen en lama's grazen, guur, terwijl in de warme, diepe dalen zelfs suikerriet groeit. De rijkdom des lands is vooral gelegen in zijn delfstoffen; men wint er zilver, kwikzilver, koper, vermiljoen, ijzer en lood. Het departement telt op 23 967 v. km. ongeveer 250 000 inwoners. De gelijknamige hoofdstad verheft zich 3798 m. boven de oppervlakte der zee en telt omstreeks 8000 inwoners, die zich hoofdzakelijk bezig houden met de ontginning der nabijgelegen kwikzilvermijnen.

Huanchaca, een stad in het Boliviaansche departement Potosi, ligt aan den oostvoet der Cordilleras de los Frailes, 4102 m. hoog, en aan de spoorlijn Orura—Antofagasta. In de nabijheid vindt men borax- en zilvermijnen.

Huanuco, een departement in Peru, telt op 36331 v. km. ongeveer 150 000 inwoners, omvat het brongebied van den Marañon en den Huallaga en strekt zich oostwaarts uit tot den Ucayali. De hoofdmiddelen van bestaan zijn het winnen van goud, zilver, koper en steenkolen en de landbouw. De gelijknamige hoofdstad telt ± 7500 inwoners.

Huaraz, de hoofdstad van het Peruaansche departement Ancachs, ligt aan den Rio Santo, heeft druk bezochte baden, een universiteit, een hospitaal en (1908) 7646 inwoners, die voornamelijk land- en tuinbouw uitoefenen.

Huaylas is de vroegere naam van het Peruaansche departement Ancachs (zie aldaar).

Hubay, *Jenö,* een Hongaarsch violvirtuoos, den 15den September 1858 te Boedapest geboren, was een leerling van *Joachim,* trad het eerst op in zijn vaderland en daarna, op aanbeveling van *Liszt,* te Parijs, waar hij talrijke vriendschaps-

Digitized by Google

betrekkingen aanknoopte o. a. met *Vieuxtemps*. In 1882 werd hij vioolleeraar aan het conservatoire te Brussel, in 1886 kwam hij in dezelfde betrekking aan de muziekacademie te Pest. Met *von Herzfeld, Waldburn* en *Popper* vormde hij een strijkkwartet. Hij schreef eenige opera's als: „Alienor" (1891), „Der Geigenmacher von Cremona" (1895), „Der Dorflump" (1896), „Moosröschen" (1903) en „Die erste Liebe Lavothas" (1906), vier vioolconcerten, tal van kleinere stukken voor viool met begeleiding van orkest of piano, liederen, een symfonie, enz. Ook redigeerde hij uitgaven van studiewerken van *Kreutzer, Rode, Mayseder* en *Saint Lubin*.

Hubbard, *Nicolas Gustave*, een Fransch geschied- en staathuishoudkundige, in 1828 te Fourqueux (Seine-et-Oise), geboren, schreef bij de opheffing der Ecole d'administration als haar kweekeling de brochure „Défense de l'Ecole d'administration" (1849), werd vervolgens advocaat en in 1851 secretaris van het comité voor de propaganda der Sociétés de prévoyance. Hij schreef: „De l'organisation des sociétés de prévoyance et des secours mutuels" (1852, bekroond). „Saint-Simon, sa vie et ses travaux" (1857), „Histoire contemporaine d'Espagne" (1869—1883, 6 dln.), en „Histoire de la littérature contemporaine en Espagne" (1875). Later was hij één van de hoofdredacteuren van de „Industrie" en de „République française", medewerker aan de „Presse" en aan het „Journal des économistes". Hij overleed den 21sten Februari 1888 te Parijs.

Hube, *Romuald*, een Poolsch rechtageleerde, den 7den Februari 1808 te Warschau geboren, studeerde aldaar en te Berlijn in de rechten, keerde in 1825 naar zijn geboortestad terug en werd er eerst lector in de algemeene geschiedenis van het recht en in 1829 gewoon hoogleeraar in het strafrecht. De gebeurtenissen van 1831 beroofden hem van zijn hoogleeraarsambt en hij ontving in 1832 een rechterlijke betrekking. Reeds in het volgende jaar echter werd hij als lid der wetgevende commissie voor Polen naar St. Petersburg geroepen, waar hij verschillende wetboeken voor Polen ontwierp. Daarna werd hij op de Keizerlijke kanselarij geplaatst, tot staatsraad in werkelijken dienst benoemd en had grooten invloed op de wetgeving in Rusland. In 1846 vergezelde hij graaf *Bludow* naar Rome; in 1877 werd hij lid van den Rijksraad te St. Petersburg. Hij overleed te Warschau den 6den Augustus 1890. *Hube* schreef, meestal in de Poolsche taal, verscheidene werken. In de hier volgende opsomming zijn de titels der in die taal geschreven werken in het Hollandsch vertaald: „Over strafrechttheorieën" (1828), „Poolsche criminalisten" (1830), „Beginselen van het strafrecht" (1830), „Antiquissimae constitutiones synodales provinciae Gnesnensis" (1856), „Loi Salique" (1867), „Histoire de la formation de la loi Bourguignonne" (1867), „Droit romain et grécobyzantin chez les peuples slaves" (1880), „Het Poolsche recht in de 13de eeuw" (1874), „Het Poolsche recht in de 14de eeuw" (1881) en „Verzameling van de oudste gerechtelijke eedsformulieren" (1888).

Huber, *Samuël*, een Protestantsch godgeleerde, in 1547 te Bern geboren, werd in 1570 benoemd tot godsdienstleeraar te Saanen en in 1581 te Burgdorf. Wegens de hartstochtelijkheid, waarmede hij in 1586 den deken *Musculus* te Bern aanviel ter zake van diens afwijking van de Calvinistische uitverkiezingsleer, werd hij in 1588 ontzet. Hij ging naar Tubingen, waar hij eveneens in twist geraakte met de godgeleerden, en werd daarna benoemd tot hoogleeraar te Wittenberg. Doch opnieuw waren theologische twisten oorzaak, dat hij in 1594 zijn hoogleeraarsambt moest neerleggen. Daarna zwierf hij rond en overleed den 25sten Maart 1624 te Osterwick.

Huber, *Ulricus*, een Nederlandsch rechtageleerde, werd den 13den Maart 1636 te Dokkum geboren, ontving zijn opleiding te Leeuwarden en studeerde daarna te Franeker en te Utrecht in de rechten. In 1655 verdedigde hij te Franeker in het openbaar een „Disputatio de actionibus bonae fidei et stricti juris", bezocht vervolgens Marburg en Heidelberg en werd in 1657 in laatstgenoemde stad tot doctor in de beide rechten bevorderd. Ongeveer terzelfdertijd werd hij benoemd tot hoogleeraar te Franeker, waarna hij nog 3 maanden te Straatsburg bleef en vervolgens zijn betrekking aanvaardde met een „Oratio de bona mente seu sincero genuinae eruditionis amore". Tot tweemaal toe ontving hij een beroep naar Leiden, en toen hij dit voor de tweede maal van de hand gewezen had, verhoogden de Staten zijn jaarwedde, terwijl prinses *Albertine* zorgde, dat hij tevens tot raadsheer in het Provinciaal Gerechtshof benoemd werd. Nu moest hij zijn verblijf houden te Leeuwarden, doch na verloop van 3 jaar keerde hij naar Franeker terug met den titel van oud-raadsheer en met vrijstelling van de openbare lessen. Hij overleed aldaar den 8sten November 1694. Hij bekleedt een eersten rang onder de rechtsgeleerden der Hollandsche school, daar hij zich onderscheidde door een veelzijdige kennis en zich vooral verdienstelijk maakte door de studie van het staatsrecht. Zijn hoofdwerk over dit onderwerp („De jure civitatis libri tres") maakte grooten opgang. Van zijn geschriften noemen wij: „De genuina aetate Assyriorum et regno Medorum dissertationes VII" (1662), „Disputationes juris fundamentalis" (1668), „Digressiones Justinianeae in humaniora juris" (2de druk 1696), „De jure civitatis libri tres" (1672 en later bij herhaling), „Spiegel van doleancie en reformatie naar den tegenwoordigen toestant des vaderlands" (1672), „Lectiones juris contractae ad institutiones Justinianeas" (1678), „Positiones juris" (1682 en later), „Auspicia domestica, exercitationum etc." (1682), „Gevoelen van eenige beroemde Gereformeerde theologanten ende andere wijze mannen nopens de dansoefeningen", een strijdschrift tegen *Theodorus Paludanus*, „De ratione discendi atque docendi juris diatribe in modum dialogi" (1684), „Hedendaegse rechtsgeleertheyt, soo elders als in Frieslandt gebruikelijk" (2 dln., 1686 en later bij herhaling), „Specimen philosophiae civilis et studendi bonos libros etc." (1686), „Positiones juridico theologicae de auctoritate Sacrae Scripturae etc." (1686), „De concursu rationis et Sacrae Scripturae liber" (1687), „De foederibus, testamentis, liberationibus, satisfactionibus etc." (1688), „Praelectionum juris Ro-

Digitized by Google

mani pars secunda" (1689) en „Pars tertia" (1690), „Eunomia Romana etc." (1700) en „Opera minora et privati" (2 dln., 1746). De laatste 2 zijn na zijn dood uitgegeven.

Huber is tweemaal gehuwd geweest, eerst met *Agneta Althuizen* en daarna met *Judith van der Ley* en heeft uit beide huwelijken elf kinderen gehad. Zijn zoon *Hermannus* (uit zijn eerste huwelijk geboren in 1663 en overleden in 1730) werd secretaris der Staten van Friesland, burgemeester van Sneek en lid van Gedeputeerde Staten van dat gewest; een dochter van dezen, *Judith Anna* genaamd, werd de echtgenoote van *Hieronymus van Alphen*, predikant te Amsterdam.

Huber, Zacharias, een zoon uit het tweede huwelijk van *Ulrich* en rechtsgeleerde, den 29sten Augustus 1669 te Franeker geboren, studeerde te Franeker, Utrecht en Leiden, verwierf aan eerstgenoemde academie in 1690 het doctoraat in de beide rechten en vestigde zich te Leeuwarden als advocaat. Vier jaar later werd hij gewoon hoogleeraar aan de academie in zijn geboorteplaats. Hij wees in 1707 een beroep naar Groningen van de hand, werd in 1716 raadsheer in het Hof van Friesland en overleed den 11den October 1732. Hij gaf een aantal geschriften van zijn vader in het licht en schreef zelf, behalve een aantal werken van kleineren omvang: „Dissertationes juridicae et philologicae" (1702, en later bij herhaling), „De casibus enucleatis quaestionum forensium ex jure Romano et hodierno liber singularis" (1712) en „Observationes rerum forensium ac notabilium in suprema Frisiorum curia judicatarum" (2de druk 1727, 2 dln.).

Huber, *Marie*, een Fransch-Zwitsersch schrijfster, in 1695 te Genève geboren, openbaarde reeds vroeg een onweerstaanbare neiging tot bespiegelingen van het bovennatuurlijke, zoodat zij zich in 1712 in de eenzaamheid afzonderde. Zij vulde met haar beschouwingen verscheidene geschriften en verliet eindelijk de Protestantsche Kerk, om tot de R.-Katholieke over te gaan. Later vestigde zij zich weder te Genève; zij overleed in 1753 te Lyon. Zij verwierp de leer van de eeuwigheid der straffen en van het vagevuur en voerde hierover een hardnekkigen strijd. Zij schreef: „Lettres sur la religion essentielle à l'homme" (1739, 6 dln.), waarin zij de leerstellingen der Kerk onderwerpt aan een scherpe critiek. Na haar dood verscheen een „Recueil de diverses pièces, servant de supplément aux lettres sur la religion essentielle à l'homme" (1754).

Huber, *François*, een Zwitsersch natuurkenner, den 2den Juli 1750 te Genève geboren, was al vroeg assistent in het laboratorium van een zijner bloedverwanten, die zich met alchemie ophield, en werd reeds op 15-jarigen leeftijd blind. Niettemin wijdde hij zich met ijver aan de beoefening der natuurkennis, later bijgestaan door zijn echtgenoote *Aimée Lullin*, en door zijn bediende. Met hun hulp schreef hij: „Nouvelles observations sur les abeilles" (1796) en vervolgens met hulp van *Sennebier:* „Mémoire sur l'influence de l'air et de diverses substances gazeuses dans la germination de différentes plantes" (1801). Ook stichtte hij te Genève een genootschap voor natuurkunde en natuurlijke historie. Hij overleed te Pregny den 21sten December 1831. Van zijn overige geschriften noemen wij nog het uit het Engelsch vertaalde werk: „Essai sur l'histoire et les moeurs des fourmis indigènes" (1806).

Huber, *Ludwig Ferdinand*, een Duitsch schrijver, den 14den September 1764 te Parijs geboren, ontving een half-Duitsche, half-Fransche opvoeding. Nadat hij geruimen tijd te Dresden gewoond had, werd hij in 1788 secretaris bij het Saksisch gezantschap te Mainz en bleef er ook na het vertrek van den Saksischen gezant (1791) tot de komst der Franschen in de hoedanigheid van Keur-Saksisch resident. Te Mainz had hij vriendschap gesloten met *Forster* en diens echtgenoote *Therèse* en trad, na den dood van eerstgenoemde, met deze in het huwelijk. Nu woonde hij geruimen tijd bij afwisseling te Bosle bij Neufchâtel en te Neufchâtel zelf, zich uitsluitend wijdende aan letterkundige bezigheden, totdat hij in 1798 naar Stuttgart vertrok, waar hij zich met de redactie van de „Allgemeine Zeitung" belastte. Een verbod van de Württembergsche regeering noodzaakte hem, het dagblad naar Ulm te verplaatsen, waar hij den 24sten December 1804 overleed. Hij was op het gebied der letteren een uitstekend beoordeelaar, zooals blijkt uit de „Vermischte Schriften von dem Verfasser des heimlichen Gerichts" (1793, 2 dln.). Zijn tooneelarbeid is vergeten; merkwaardiger trouwens zijn de staatkundige geschriften van zijn hand in de „Friedenspräliminarien" (1793—1796, 10 dln.) en in „Klio" (2de druk 1819, 3 dln.).

Huber, Therese, een Duitsch schrijfster en de echtgenoote van den voorgaande, nadat zij eerst gehuwd was geweest met *Georg Forster*, werd den 7den Mei 1764 geboren als dochter van den philoloog *Heyne* te Göttingen. *Therèse* volgde haar eersten echtgenoot naar Wilna en 3 jaar later naar Mainz. Toen in 1792 de Franschen een inval deden in Duitschland en *Forster* zich tot de republiek voelde aangetrokken, zond hij vrouw en kinderen naar Straatsburg en toen naar Neufchâtel. Na den dood van *Forster* gaf zij zijn „Briefwechsel" benevens zijn levensgeschiedenis in het licht (1829, 2 dln.). Gedurende haar verblijf te Neufchâtel zag zij zich genoodzaakt de toevlucht te nemen tot haar pen en schreef: „Die Familie Seldorf" (1795, 2 dln.), „Luise" (1796) en „Erzählungen" (1800—1802), die, op naam van haar echtgenoot in het licht gegeven, tot de beste voortbrengselen op dit gebied der letterkunde behooren. Na den dood van *Huber* moest zij wederom door het schrijven van romans in haar behoeften voorzien. Zelfs nam zij in 1819 te Stuttgart de redactie van het „Morgenblatt" op zich. In 1824 ging zij naar Augsburg, waar zij den 15den Juni 1829 overleed. Haar latere geschriften, zooals: „Hannah" (1821), „Ellen Percy" (1822, 2 dln.), „Jugendmut" (1823, 2 dln.), „Die Ehelosen" (1829, 2 dln.) en „Erzählungen" (1820, 2 dln.) dragen haar eigen naam. Zij bevatten een grooten rijkdom van menschenkennis. Een verzameling harer „Verhalen" is na haar dood uitgegeven door haar zoon (1830—1833, 6 dln.).

Huber, Victor Aimé, een Duitsch letterkundige en zoon van de voorgaande, den 10den Maart 1800 te Stuttgart geboren, wijdde zich te Würz-

Digitized by Google

burg en te Göttingen aan de studie der geneeskunde en nieuwe talen, begaf zich in 1821 naar Parijs en reisde tot 1823 in Spanje, Portugal, Schotland en Engeland. In 1828 werd hij leeraar aan de handelsschool, in 1829 aan het gymnasium te Bremen en in 1833 hoogleeraar in de geschiedenis en letterkunde te Rostock, in 1836 te Marburg, en was van 1843 tot 1850 professor te Berlijn. In 1851 vestigde hij zich te Wernigerode in den Harz, waar hij den 19den Juli 1869 overleed. Hij was vooral grondig bekend met de Spaansche taal en letterkunde, zooals blijkt uit „Geschichte des Cid" (1829), „Cronica de Cid" (1844) en „De primitiva cantilenarum popularium epicarum (vulgo romances) apud Hispanos forma" (1844). Zijn „Skizzen aus Spanien" (1828—1835, 4 dln.) behooren tot de beste, die men over Spanje geleverd heeft. Verder noemen wij van hem: „Die neuromantische Poesie in Frankreich" (1833), „Die englischen Universitäten" (1839—1840, 2 dln.), „Skizzen aus Irland" (1850) en „Reisebriefe aus Belgien, Frankreich und England" (1855, 2 dln.). Ook was hij werkzaam op sociaal gebied, zooals blijkt uit zijn brochures, „Bruch mit der Revolution und Ritterschaft" (1852), „Ueber die Arbeiterfrage" (1863), terwijl hij door de uitgave van kleine blaadjes, getiteld „Soziale Fragen", licht onder de werklieden trachtte te verspreiden.

Huber, *Johann Nepomuk,* een Duitsch wijsgeer, den 18den Augustus 1830 te München geboren, werd bestemd tot den priesterlijken stand en studeerde aan de universiteit in zijn geboorteplaats in de wijsbegeerte en godgeleerdheid. Nadat hij in 1858 den theologischen cursus voleindigd had, promoveerde hij in Juli 1854 en vestigde zich te München als privaatdocent in de wijsbegeerte, bij welke gelegenheid zijn geschrift: „Ueber Platon's Lehre von einem persönlichen Gotte" (1855) in het licht verscheen. Bij het jubileum van *Thiersch* leverde hij zijn verhandeling „Ueber die Willensfreiheit" (1858), en nadat hij een jaar later tot buitengewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte te München benoemd was, schreef hij zijn: „Philosophie der Kirchenväter", een boek, dat in 1860 op den index geplaatst werd. Toen *Huber* zich niet wilde voegen naar den wil der geestelijkheid, trachtte men de studenten in de godgeleerdheid van zijn lessen te verwijderen. In 1861 verscheen zijn: „Johannes Scotus Erigena. ein Beitrag zur Geschichte der Philosophie und Theologie im Mittelalter", en op de vergadering van R.-Katholieke geleerden te München in 1863 was hij de eenige, die in verzet kwam, daar hij het standpunt van vrij onderzoek tegenover het autoriteitsgeloof wilde handhaven. In 1864 gaf hij zijn: „Idee der Unsterblichkeit" in het licht en werd in datzelfde jaar gewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte en opvoedkunde. Daar hij aan de bewerking van „Der Papst und das Konzil, von Janus" (1869) en aan de „Römische Briefe" in de „Allgemeine Zeitung" een belangrijk aandeel had, gold hij sedert als een leider der Oud-Katholieken, in wier geest hij schreef: „Das Papsttum und der Staat" (1870) en „Die Freiheiten der französischen Kirche" (1871). Ook zijn „Der Jesuitenorden nach seiner Verfassung und Doktrin, Wissenschaft und Geschichte" (1873) werd op den index geplaatst. Tegenover de natuurwetenschappelijke wereldverklaring kwam hij op in „Die Lehre Darwins kritisch betrachtet" (1871), „Der alte und der neue Glauben kritisch betrachtet" (1871), „Die religiöse Frage" en „Zur Kritik moderner Schöpfungslehre" (1875). Verder schreef hij „Der Proletarier, zur Orientierung in der sozialen Frage" (1865), „Kleine Schriften" (1871), „Die Forschung nach der Materie" (1877) en „Das Gedächtnis" (1878). Hij overleed den 20sten Maart 1879 te München.

Huber, *Eugen,* een Zwitsersch rechtsgeleerde, den 13den Juli 1849 te Stammheim (Zurich) geboren, vestigde zich als privaatdocent te Bern, werd in 1880 buitengewoon en in 1881 gewoon hoogleeraar te Bazel. In 1888 ging hij als zoodanig naar Halle en in 1892 naar Bern. Toen het voor geheel Zwitserland geldende verbintenissenrecht in de practijk goed bleek te voldoen werd uit den aard der zaak de drang om nu ook de andere deelen van het privaatrecht — het personen-, zaken- en erfrecht — te codificeeren grooter. Aan *Huber* werd opgedragen een ontwerp te vervaardigen, waarin ook deze onderdeelen van het privaatrecht werden gecodificeerd. Hij kweet zich van deze uiterst moeilijke taak op buitengewoon verdienstelijke wijze en het is aan de voortreffelijkheid van het ontwerp te danken, dat de Bondsraad er in is geslaagd dit — hoewel natuurlijk niet zonder eenige wijzigingen — door de wetgevende macht te doen aannemen. De Zwitsersche codificatie is uitstekend geslaagd en, ofschoon de invloed van het Duitsche Burgerlijk Wetboek is te bespeuren, werd het een zelfstandig nationaal werk. Hij schreef: „System und Geschichte des schweizerischen Privatrechts" (1886—1893, 4 dln.), „Die schweizerischen Erbrechte in ihrer Entwicklung seit der Ablösung des alten Bundes vom deutschen Reiche" (1872), „Die historische Grundlage des ehelichen Güterrechts der Berner Handfeste" (1884), „Das Friedenrichtersamt und die gewerblichen Schiedsgerichte im schweizerischen Recht" (1886), „Die Bedeutung der Gewerbe im deutschen Sachenrecht" (1895), „Betrachtungen über die Vereinheitlichung des schweizerischen Erbrechts" (1895), „Betrachtungen über die Vereinheitlichung des schweizerischen Grundpfandrechts" (1898) en „Die Eigentümerdienstbarkeit" (1902). Hij behoort tot de redacteuren van de „Zeitschrift für schweizerisches Recht".

Huber, *Hans,* een Zwitsersch componist, den 28sten Juni 1852 te Schönewerd geboren, was van 1870 tot 1874 leerling van *Richter, Reinecke* en *Wenzel* aan het conservatorium te Leipzig, vestigde zich daarna als muziekonderwijzer te Wesserling en was tevens leeraar aan de muziekschool te Thann. Later kwam hij aan de muziekschool te Bazel, waarvan hij in 1896 directeur werd. In 1892 verleende de universiteit van die stad hem het eeredoctoraat. *Huber* is een vruchtbaar en veelzijdig componist; het aantal zijner werken bedraagt ver over de honderd en op elk gebied heeft hij zich bewogen. Wij noemen hier: 7 symfonieën, een serenade en een blijspelouverture voor orkest, vier piano-concerten, een viool-concert, kamermuziek-ensemblewerken, 9

Digitized by Google

vioolsonates, 4 violoncelsonates, tal van kleinere werken voor verschillende instrumenten, liederen, de opera's „Weltfrühling" (1894), „Kudrun" (1896), „Simplicius" (1912) en „Frutta di mare" (1914), het oratorium „Weissagung und Erfüllung" (1913), werken voor mannenkoor en orkest, vrouwenkoren, enz.

Hubertsburg of *Hubertusburg*, voorheen een keurvorstelijk jachtslot bij het vlek Wermsdorf in het district Leipzig van het koninkrijk Saksen, werd in 1721 door den lateren koning en keurvorst *August III* gebouwd, in 1748 vergroot en verfraaid, doch in 1760 door de Pruisen nagenoeg geheel verwoest. Nadat het gedeeltelijk hersteld was, diende het gedurende de oorlogen, door *Napoleon* gevoerd, tot lazaret, terwijl het tegenwoordig tot verbeterhuis, hospitaal, krankzinnigengesticht, pleegzusterschool enz. ingericht is. Het is algemeen bekend door den Vrede van Hubertsburg, die er den 5den Februari 1763 door Pruisen, Oostenrijk en Saksen gesloten werd, waardoor de Zevenjarige Oorlog een einde nam en Pruisen een plaats verwierf onder de groote Mogendheden van Europa.

Hubertus, *De heilige*, bisschop van Luik, was de afstammeling van een aanzienlijk geslacht, diende aanvankelijk als Hofmeester den Frankischen koning *Theodorik III* en huwde met de schoone *Floribane*, welke hem een zoon schonk, die na hem den bisschopszetel bekleedde. Treurende over den dood van zijn echtgenoote, begaf hij zich op raad van *Lamprecht*, bisschop van Maastricht, in het klooster Stabloo. Toen echter *Lamprecht* te Luik den marteldood geleden had, koos men *Hubertus* tot zijn opvolger, waarna deze ter eere van den martelaar de hoofdkerk aldaar deed verrijzen. Hij overleed in 728. Vele jaren daarna vond men zijn lijk in een onveranderden staat, en het werd, nadat hij heilig verklaard was, in 825 bijgezet in het Benedictijner klooster Ardenne. Zijn naamdag valt op den 3den November. Volgens de legende was hij te voren een hartstochtelijk liefhebber van het jachtvermaak, doch de verschijning van een hert met gouden horens, tusschen welke zich een kruis bevond, leidde hem tot een bespiegelend leven. Niettemin is hij nog altijd de patroon der jagers.

Hubertusburg. Zie *Hubertsburg*.

Hubertussleutel, een reliquie-dragende sleutel, is de sleutel, die *St. Hubertus* († 728), de schutpatroon, tegen de hondsdolheid, ten geschenke heeft gekregen van den paus; vandaar in de heelkunde de naam voor den ijzeren horen of het horentje, dat bij hondsdolheid gebruikt wordt, om de wond uit te branden.

Hubert van Blijenburgh, *Willem Peter*, den 11den Juli 1881 te Zwolle geboren, de eerste Nederlander, die een officieelen graad behaalde in de lichamelijke opvoeding, werd in 1902 artillerie-officier bij het Nederlandsch leger, studeerde gedurende 3 jaar aan de Universiteit te Gent, waar hij in Juli 1913 promoveerde tot „Licencié en Education Physique". Vóór dien tijd muntte hij vooral op schermgebied uit. Hij kwam driemaal voor Nederland in de Olympische Spelen uit, was in 1910 tweede in den personeelen wedstrijd op de wereldtentoonstelling te Brussel om het Wereldkampioenschap op den degen gehouden, en won in 1914 twee kampioenschappen van Amerika. Gedurende het cursusjaar 1913—1914 volgde hij aan de hoogeschool te Springfield (Massachusetts, U. S. A.) nl. het „Young Men's Christian Association Training College" colleges uit de drie verschillende studiejaren, en promoveerde in Juli 1914 tot „Master of Physical Education" op het proefschrift „A critical study of Swedish Gymnastics" met den graad „Worthy of very high prise". Hij is thans bij de Marine aangesteld als adviseur voor de lichamelijke opvoeding. Van zijn hand verschenen de navolgende werken: „Een poging tot bevordering van de Schermkunst in Nederland", „Het Zweedsche stelsel van Gymnastiek", „Beschouwingen over gymnastiek, naar aanleiding van het Rapport der Subcommissie voor de gymnastiek, ingesteld door de Staatscommissie tot reorganisatie van het Onderwijs" (brochure), „Sur le rôle du Pied dans l'élévation sur les pointes des pieds" (brochure) en verder publiceerde hij tal van bijdragen in buitenlandsche tijdschriften.

Hubin, *Jean Hubert*, een Belgisch letterkundige, den 16den Juli 1764 te Hoei geboren en den 2den Februari 1833 te Brussel overleden, schreef eenige Fransche romans, gedichten en tooneelstukjes. Een bloemlezing uit zijn werken, door *N. Loumyer*, met een levensbericht van den schrijver, verscheen te Brussel in 1852.

Hubmaier, *Balthasar*, een Wederdooper uit de dagen der Hervorming, omstreeks het jaar 1480 te Freiberg bij Augsburg geboren, studeerde te Freiburg in de Breisgau, volgde in 1512 zijn leermeester *Eck* naar Ingolstadt en werd aldaar godsdienstleeraar en professor in de theologie. In 1516 was hij pastoor in de Domkerk te Regensburg, moest, als verdacht van hervormingsgezinde gevoelens, de stad verlaten en werd in 1522 pastoor te Waldshut aan den Rijn. Hier schreef hij „Achtzehn Schlussreden, sie betreffen ein ganz christlich Leben, woran es gelegen ist" (1524), bracht de burgers van Waldshut tot het aannemen der Hervorming, maar ging zelf verder door den kinderdoop te bestrijden, het overheidsambt te verwerpen enz. Tegen het einde van 1525 nam hij de vlucht naar Zurich, toen naar Moravië, kwam er in 1527 in de macht van koning *Ferdinand*, werd met zijn echtgenoote gevankelijk naar Weenen gebracht en stierf op den brandstapel (10 Maart 1528), waarna zijn vrouw, drie dagen later, in den Donau verdronken werd.

Hübner, *Johann*, een Duitsch paedagoog en schrijver, den 15den April 1668 te Türchau in het district Bautzen geboren, werd in 1694 benoemd tot rector aan een school te Merseburg en later te Hamburg. Van zijn hand bestaan „Zweimal 52 auserlesene biblische Historien", het eerst uitgegeven in 1714, maar wel 100-maal herdrukt of omgewerkt, alsmede „Kurze Fragen aus der alten und neuen Geographie" (1693), welke nog voor zijn dood 86-maal herdrukt werden. Daarenboven heeft hij een aantal andere geschied- en aardrijkskundige geschriften in het licht gegeven. Hij overleed den 21sten Mei 1731. Zijn methode, om landkaarten stelselmatig te kleuren, is het eerst in 1702 door *Homann* te Neurenberg in toepassing gebracht.

Digitized by Google

Zijn zoon, *Johann Hübner,* overleden als advocaat te Hamburg den 26sten Maart 1753, heeft onderscheiden werken van zijn vader vervolgd of opnieuw uitgegeven, zooals het „Museum geographicum" (1726), en schreef zelf „Bibliotheca genealogica" (1729), benevens een „Vollständige Geographie" (1730, 3 dln.).

Hübner, *Alexander, graaf von,* een Oostenrijksch staatsman, den 26sten November 1811 te Weenen geboren, studeerde aldaar en trad in 1833 in den diplomatieken dienst. In 1849 werd hij gevolmachtigd minister bij de 2de Fransche Republiek, een betrekking, welke hij ook na de stichting van het Tweede Keizerrijk behield. Hij vertegenwoordigde Oostenrijk op het Congres te Parijs in 1856. De woorden die *Napoleon III* op de nieuwjaarsreceptie van 1859 tot hem sprak, werden algemeen opgevat als een aanwijzing op den naderenden oorlog tusschen Frankrijk en Italië. Bij het uitbarsten van dien oorlog keerde *von Hübner* naar Weenen terug, maar werd weldra met een buitengewone zending naar Napels belast. Nadat hij eenige maanden als Oostenrijksch gezant te Rome vertoefd had, werd hij den 22sten Augustus 1859 belast met de portefeuille van Politie in het kabinet-*Rechberg,* doch legde ze reeds na 2 maanden neder, en werd tegen het laatst van 1865 gezant bij den paus. Hier maakte hij ijverig gebruik van belangrijke geschiedkundige bronnen, zooals blijkt uit zijn voortreffelijke biografie, getiteld: „Sixtus der Fünfte" (2 dln., 1871). In 1867 nam hij zijn ontslag uit den staatsdienst, werd in 1879 tot levenslang lid van het Heerenhuis benoemd en in 1888 in den gravenstand opgenomen. Hij schreef nog: „Ein Spaziergang um die Welt" (7de druk 1891), „Durch das Britische Reich" (2de druk 1891) en „Ein Jahr meines Lebens, 1848—1849" (1891) en „Neun Jahre Erinnerungen; 1851—1859" (2 dln. 1904). Hij overleed den 30sten Juli 1892 te Weenen.

Hübner, *Emil,* een Duitsch philoloog, den 7den Juli 1834 te Düsseldorf geboren, studeerde te Berlijn en te Bonn, reisde van 1855 tot 1857 in Italië, vestigde zich als privaatdocent te Berlijn, bezocht in 1860 en 1861 Spanje en Portugal en werd te Berlijn in 1868 buitengewoon en in 1870 gewoon hoogleeraar in de oude letteren en tevens secretaris van het oudheidkundig genootschap. *Hübner* overleed den 21sten Februari 1901. Hij schreef: „Epigraphische Reiseberichte aus Spanien und Portugal" (1861), „Die antiken Bildwerke in Madrid" (1862), „Inscriptiones Hispaniae latinae" (1869), „Inscriptiones Hispaniae christianae" (1871), „Inscriptiones Britanniae latinae" (1873), „Inscriptiones Britanniae christianae" (1875), „Grundriss zu Vorlesungen über die lateinische Grammatik" (2de druk 1881), „Grundriss zu Vorlesungen über die Geschichte und Enzyklopädie der klassischen Philologie" (2de druk 1889), „Grundriss zu Vorlesungen über die römische Literaturgeschichte" (4de druk 1878), „Grundriss zu Vorlesungen über die Griechische Syntax" (1882), „Exempla scripturae epigraphicae latinae" (1885), „Argueologia de España" (1888), „Die römische Herrschaft in West-Europa (1890) en „Monumenta linguae ibericae" (1893). *Hübner* redigeerde van 1866 tot 1881 „Hermes" en van 1868 tot 1873 de „Archäologische Zeitung".

Hubrecht, *Paul François,* in 1829 te Leiden geboren, studeerde aan de Leidsche hoogeschool en promoveerde aldaar in 1850 tot doctor in de beide rechten op een proefschrift, getiteld: „De jure quod dicitur commentatio apud Romanos". Hij vestigde zich in hetzelfde jaar als advocaat te Rotterdam en was daar van 1859 tot 1869 rechter-plaatsvervanger. In laatstgenoemd jaar werd hij benoemd tot secretaris-generaal van het departement van binnenlandsche zaken. Van 1891 tot aan zijn dood was hij lid van den Raad van State. Hij overleed den 7den Juli 1902. Zijn voornaamste geschriften zijn: „De kloosters in Nederland en de vrijheid van belijdenis" (1861), „De grondwet met aanteekeningen der gelijksoortige bepalingen van vroegeren tijd bij elk artikel" (1863; 3de druk 1887), „De onderwijswetten in Nederland en hare uitvoering" (1879—1884, 15 dln.), „Draper's geschiedenis van de worsteling tusschen godsdienst en wetenschap" (uit het Engelsch voor Nederland bewerkt, 1877, 2de druk 1887), „De wet op het lager onderwijs en de daarbij behoorende verordeningen" (1888, 1ste vervolg, 1889), „Ons gemeenterecht in gevaar. De toepassing van art. 144, 4de alinea, van de grondwet op de gemeenten Weststellingwerf en Opsterland" (onder den schuilnaam *Menenius Agrippa,* 1894), „Kiesrecht en onderwijs" (Overdruk uit „De(n) Gids", Mei 1899), „Het lastige punt" (1901). Hij was mederedacteur van de „Bijdragen tot de kennis van het staats-, provinciaal- en gemeentebestuur in Nederland" en redacteur van het „Jaarboek van het onderwijs in Nederland".

Hubrecht, *Henri François Rudolphe,* in 1844 te Vlaardingen geboren, was van 1868 tot 1880 directeur der openbare handelsschool te Amsterdam, richtte in 1881 de Nederlandsche Bell Telefoon Maatschappij op, waarvan hij nog steeds directeur is, is sedert 1875 lid der Commissie belast met het afnemen der examens voor de betrekking van leerling-consul, sedert 1889 lid der Kamer van Koophandel en Fabrieken te Amsterdam, sedert 1898 lid der Provinciale Staten van Noord-Holland en sedert 1901 lid der Tweede Kamer voor Amsterdam I. Hij schreef: „Het Nederlandsch consulaatwezen. Bescheiden betreffende zijne organisatie" (1899). Hij is medeoprichter en was eenige jaren mederedacteur van het tijdschrift „Eigen Haard".

Hubrecht, *Ambrosius Arnold Willem,* een Nederlandsch dierkundige, den 2den Maart 1853 te Rotterdam geboren, werd in 1869 student aan de Polytechnische school te Delft, ging in 1870 over naar de universiteit te Utrecht, was gedurende den cursus 1873—1874 leerling van prof. *Salenka* te Leiden en daarna assistent van deze te Erlangen en voltooide in 1876 zijn studiën te Heidelberg. Den 22sten October 1874 promoveerde hij te Utrecht in de plant- en dierkunde op het proefschrift: „Aanteekeningen over de anatomie, histologie en ontwikkelingsgeschiedenis van eenige Nemertinen". In 1875 werd hij conservator voor visschen aan 's Rijks Museum voor natuurlijke historie te Leiden. In 1882 aanvaardde hij het ambt van hoogleeraar in de zoölogie, vergelijkende anatomie en physiologie aan

Digitized by Google

de universiteit te Utrecht met de rede: „De versnelde ontwikkeling door eerstgeboorte". In 1910 verwisselde hij dit ambt voor het buitengewoon hoogleeraarsambt aan dezelfde universiteit, om zich geheel te kunnen wijden aan het embryologisch onderzoek. Als zoodanig bleef hij werkzaam tot zijn overlijden, den 21sten Maart 1915. Volgens zijn wensch werd zijn stoffelijk overblijfsel ter beschikking van de wetenschap gesteld. *Hubrecht* was een overtuigd Darwinist, als hoedanig hij groot belang stelde in de vraag naar den oorsprong en de afstamming der gewervelde dieren. Eerst had hij deze vraag trachten op te helderen door zijn studiën omtrent Nemertinen, later door een onderzoek der embryo's van zoogdieren. In verband daarmede deed hij in 1890—1891 een reis door Ned.-Indië, in 1912 naar Algerië en in 1914 naar Zuid-Afrika. Verder werkte hij in 1874, 1878 en 1906 aan het Zoölogisch station te Napels. *Hubrecht* was doctor *honoris causa* van verschillende Engelsche, Iersche en Schotsche hoogescholen. Als secretaris van de „Maatschappij ter bevordering van natuurkundig onderzoek der Nederlandsche koloniën", welk ambt hij bijna 20 jaren vervulde, maakte hij zich zeer verdienstelijk. In 1911 richtte hij het „Institut international d'Embryologie" op, dat te Utrecht werd gevestigd en waarvan hij zelf secretaris werd. Hij was lid van talrijke commissiën, o. a. van de staatscommissie voor het zalmvraagstuk, van de commissie voor de invoering van den Midden-Europeeschen tijd hier te lande, enz. Van zijn talrijke geschriften noemen wij: „Das Kopfskelet der Holocephalen" (1876)), „The genera of European Nemerteans critically revised" (1879), verschillende verhandelingen, aan de anatomie der Nemertinen gewijd, „Report on the Nemertea, collected by H. M. S. Challenger" (1881), „Proneomenia Sluiteri with remarks on the anatomy of the Amphineura" (1881), „The ancestral froms of the Chordata" (1883), „Proeve eener ontwikkelingsgeschiedenis van Lineus obscurus" (1885) en „Dondersia festiva, genus et species nova" (1888). Hij was mederedacteur van het „Tijdschrift der Nederlandsche dierkundige vereeniging" en van „De(n) Gids", terwijl belangrijke studies van zijn hand in de „Verhandelingen der Koninklijke Academie van Wetenschappen", het „Quarterly journal of microscopial science" enz. verschenen. Verder vallen te noemen: „Die Keimblase von Tarsius" (Overdruk uit „Festschrift für Carl Gegenbauer" 1896), „The descent of the primates. Lectures" (1897), „De evolutie in nieuwe banen" (Rectorale redevoering, 1902), „De plaats der vergelijkende embryologie in het hooger onderwijs" (Rede, 1910).

Hübschmann, *Johann Heinrich,* een Duitsch taalkundige, den 1sten Juli 1848 te Erfurt geboren, studeerde te Jena, Tubingen, Leipzig en München, vestigde zich in 1875 te Leipzig als privaatdocent in de Arische talen, werd aldaar in 1876 buitengewoon en in 1877 te Straatsburg gewoon hoogleeraar in de vergelijkende taalkunde. Hij overleed den 21sten Januari 1908. Hij schreef: „Ein Zoroastrisches Lied" (1872), „Zur Kasuslehre" (1875), „Zur Geschichte Armeniens und der ersten Kriege der Araber" (1875), „Die Umschreibung der iranischen Sprachen und des Armenischen" (1882), „Armenische Studien" (1883), „Das indo-germanische Vokalsystem" (1885), „Etymologie und Lautlehre der osetischen Sprache" (1887), „Persische Studien" (1895) en „Armenische Grammatik" (1897).

Huc, *Evariste Regis,* een Fransch zendeling, den 1sten Augustus 1813 te Toulouse geboren, trad in de Orde der Lazaristen en begaf zich in 1839 naar China waar hij als zendeling werkzaam bleef. Vandaar deed hij een tocht naar Tibet en keerde in 1852 naar Frankrijk terug. *Huc* overleed te Parijs den 26sten Maart 1860. Hij beschreef de door hem bezochte landen in onderscheiden belangrijke werken, zooals: „Souvenir d'un voyage dans la Tartarie, le Thibet et la Chine" (1850, 2 dln.) en „L'empire chinois" (1855, 2 dln.). Ook schreef hij: „Le Christianisme en Chine" (1858, 4 dln.).

Hucbaldus *(Uchubaldus* of *Ubaldus),* een muziekgeleerde en monnik in het klooster St. Amand in Vlaanderen, omstreeks 840 geboren, werd in 880 tot priester gewijd en overleed den 25sten Juni of den 21sten October 930, of den 20sten Juni 932 te St. Amand. Zijn naam speelt een rol in de geschiedenis van het Organum (zie *Orgel),* daar hij den vrijeren vorm van deze primitieve veelstemmigheid, te oordeelen naar de hem toegeschreven werken „Harmonica institutio", „Musica enchiriadis" en „Scholia musica enchiriadis", langzamerhand meer tot voortgezette parallelbeweging in quinten en octaven schematiseerde. Werkelijke verdiensten heeft hij als voorlooper der hervorming van het notenschrift door *Guido van Arezzo.* Bovendien liet hij gedichten en levensbeschrijvingen van Heiligen na, bijv. „Vita S. Lebuini", dat belangrijk is wegens de daarin medegedeelde oud-Saksische instellingen.

Huch, *Ricarda,* een Duitsch schrijfster, den 18den Juli 1867 te Brunswijk geboren, studeerde te Zurich, promoveerde er in de philosofie, werd in 1891 secretaresse aan de stedelijke bibliotheek en was tot 1896 ook aan een meisjesschool werkzaam. In 1898 huwde zij den arts *E. Ceconi* en woonde tot 1900 te Triëst, vervolgens te München en vestigde zich, nadat haar huwelijk in 1906 weder ontbonden was, te Brunswijk. Haar eerste werken: het blijspel „Der Bundesschwur" (1891), het drama „Evoë!" (1892), haar „Gedichte" (1894), onder den schuilnaam van *Richard Hugo,* „Erzählungen" (1897) en „Fra Celeste und andre Novellen" (1899) trokken niet bijzonder de aandacht. Anders was het met den zeer levendig geschreven fatalistischen roman „Erinnerungen von Ludolf Ursleu dem Jüngeren" (1892), waarop volgde het stemmingrijke, in de oude volkswijken van Triëst spelende „Aus der Triumphgasse" (1901). Haar beste werk is „Vita somnium breve" (1902), eveneens een fatalistische roman, ongemeen rijk aan geest en innigheid en van een levendige maar niet buitensporige verbeelding. Minder bevredigde het fantastische „Von den Königen und der Krone" (1904). Een zeer fijne, weemoedige humor kenmerkt den bundel „Seifenblasen" (1905), die soms aan *Hoffmann* doet denken. Sedert heeft de schrijfster zich op het gebied van den historischen roman begeven en weliswaar zeer persoonlijke en fris-

Digitized by Google

sche verhalen geschreven, doch zij heeft niet weten te verhoeden, dat de historie de romantiek afbreuk deed. Deze werken zijn: „Die Verteidigung Roms" (1906), „Der Kampf um Rom" (1907), „Das Leben des Grafen Federigo Confalonieri" (1910) en „Der grosse Krieg in Deutschland" (1912). Bovendien schreef zij: „Neue Gedichte" (1907), „Der letzte Sommer", een vertelling in brieven (1910), benevens de studiën, „Die Blütezeit der Romantik" (1899), „Ausbreitung und Verfall der Romantik" (1902), twee bundels schitterende, vooral psychologische literair-historische essays „Gottfried Keller" (1904) en „Aus dem Zeitalter des Risorgimento" (1908).

Huchtenburgh, *Jan van,* een Nederlandsch schilder, in 1646 te Haarlem geboren en in 1733 te Amsterdam overleden, was een leerling van *Thomas Wijck.* Hij schilderde portretten en ruitergevechten, waarvan het Rijksmuseum te Amsterdam er eenige bezit.

Hudde, *Johan,* heer *van Waveren,* een Nederlandsch wiskundige, in 1633 (volgens anderen in 1640) te Amsterdam geboren, studeerde in zijn geboortestad in de rechten en in de wiskunde en begaf zich in 1659 ter voltooiing zijner studiën naar Saumur in Frankrijk. Te Amsterdam teruggekeerd werd hij eerst tot schepen en in 1672 tot burgemeester gekozen, welke waardigheid hij daarna nog 19 maal bekleedde. Wegens zijn bekwaamheid in de wiskunde werd hem menige belangrijke taak opgedragen, zooals het toezicht op het leggen der Amstelsluis, in 1672 bij den inval der Franschen het stellen der inundatiën ter beveiliging der stad, het beramen van een ontwerp tot een nieuwe waterkeering aan het IJ enz. Hij deed belangrijke ontdekkingen, die hij in memoriaal opteekende, dat echter is verloren gegaan. Men heeft nog van hem: „De deductione aequationum" en „De maximis et minimis epistolae II", welke laatste verhandeling vertaald en onder den titel „Methode des tangentes" in het „Journal littéraire" van 1713 opgenomen is. Zijn „Aanmerkingen over het bewijzen der eigenschappen van den cirkel" werden door *Van Schooten* uitgegeven, terwijl hij in 1689 een werktuig uitvond om het water van de Amsterdamsche grachten te zuiveren. *Leibnix* bezocht hem te Amsterdam en getuigt, dat hij de eerste was, die een volledige oplossing gaf van de quadratuur van den hyperbool, alsook van het vraagstuk om de vergelijking eener kromme te vinden, die door een onbepaald aantal punten kan getrokken worden. Hij overleed den 16den April 1704.

Huddersfield, een stad in het Engelsche graafschap York, ligt op een heuvel op den linkeroever der Colne, aan den spoorweg van Manchester naar Leeds en aan het Manchester-Huddersfieldkanaal en telt (1911) 107 821 inwoners. Zij bezit vele aanzienlijke gebouwen, kerken, een koepelvormige lakenhal, 2 colleges, een handwerksschool, een groote turnhal, een ziekenhuis en een standbeeld van *Robert Peel.* Zij is een hoofdzetel der vervaardiging van wollen stoffen, vooral van lakens en fijne damesklederen, katoenen stoffen en tapijten. Ook worden er linnen en zijden stoffen geweven.

Hudig, *Ferrand Whaley,* den 26sten December 1843 te Rotterdam geboren, bezocht van 1858 tot 1861 het Koninklijk Instituut voor de Marine te Willemsoord, maakte daarna, op verschillende oorlogsschepen, reizen naar West- en Oost-Indië, Australië en Japan als luitenant ter zee 2de en 1ste klasse, en had een werkzaam aandeel aan de expedities naar Simonoseki en naar de kust van Guinea waarvoor hij, door zijn dapper gedrag, benoemd werd tot ridder in de Militaire Willemsorde 4de klasse en later het eereteeken voor belangrijke krijgsbedrijven ontving. In 1873 werd hij aangesteld als chef van de afdeeling Materieel aan het departement van Marine te Batavia, daarna te 's-Gravenhage toegevoegd aan den Inspecteur van 's Rijks Stoomvaartdienst en in 1881 werd hij benoemd tot Inspecteur van dezen dienst. In Mei 1884 werd hij benoemd tot Directeur der Koninklijke fabriek van stoom- en andere werktuigen te Amsterdam, welke betrekking hij 6 jaar bekleedde, om daarna als Directeur der Bell-Telefoon Maatschappij weder in zijn geboorteplaats terug te komen. Daar genoemde Maatschappij in 1896 door de gemeente Rotterdam werd overgenomen, ging ook hij in gemeentedienst over. Hij heeft dit ambt vervuld tot een ongeneeslijke ziekte hem dwong in 1904 ontslag aan te vragen. *Hudig* overleed den 31sten December 1904. Hij was in 1889 medeoprichter der Nederlandsche Vereeniging van Werktuig- en Scheepsbouwkundigen en vanaf 1892 met slechts korte onderbrekingen haar voorzitter; ook maakte hij den overgang dezer vereeniging tot Vakafdeeling van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs mogelijk. Verder was hij o. a. Directeur van het „Bataafsch Genootschap der Proefondervindelijke Wijsbegeerte".

Zie zijn levensbeschrijving in: „De Ingenieur" (1905, blz. 74 v.v.).

Huds. achter natuurwetenschappelijke namen is de afkorting voor *William Hudson,* een Engelsch plantkundige (1730—1793), den schrijver van „Flora anglica" (2 dln., 3de druk 1798).

Hudson, de voornaamste rivier in den Noord-Amerikaanschen staat New-York, ontspringt in het Adirondac gebergte ter hoogte van ongeveer 1200 m. boven de oppervlakte der zee uit 2 takken, welke zich 65 km. beneden hun oorsprong vereenigen. Na een zuidwaartschen loop wendt zij zich bij de Jessupswatervallen oostwaarts, beschrijft bij de Hadleywatervallen een grooten boog en neemt bij de Glenswatervallen weer een zuidelijke richting aan, totdat zij in de Baai van New-York uitmondt. Zij is slechts 521 km. lang, doch een der gewichtigste waterwegen van Noord-Amerika. Van de Glenswatervallen tot aan Troy heeft zij onderscheiden stroomversnellingen, doch na dat punt vertoont zij zich als een aanzienlijke rivier ter breedte van 500 tot 700 m. Haar verval is zoo gering, dat ebbe en vloed tot boven Albany bemerkbaar zijn. Tot aan de stad Hudson is zij voor zeeschepen bevaarbaar, en groote stoombooten bereiken Albany (240 km.), terwijl kleine vaartuigen tot Waterford (268 km.) kunnen komen. De Mohawk verbindt den Hudson door middel van het Erie- en Onondagakanaal met het Erie- en Ontariomeer, terwijl een ander kanaal hem in verband brengt met het Champlainmeer in Canada, en het Delaware- en

Digitized by Google

Hudsonkanaal met de steenkolengebieden van Pennsylvanië en Delaware. Hij vormt voor zijn monding de Baai van New-York, waardoor deze stad tot een der beste havens van de wereld behoort.

Hudson, *Henry,* een Engelsch zeeman, deed in 1607 met een klein schip, bemand met 10 matrozen, een ontdekkingstocht om een noordoostelijke doorvaart naar China te zoeken, drong ver in de Poolzee door, doch moest in September naar Engeland terugkeeren. Op een tweeden tocht in 1608 bereikte hij Nova-Zembla. Een derde reis volvoerde hij in 1609 op kosten der Nederlandsch Oost-Indische Compagnie. De hoop, om een noordoostelijke doorvaart te vinden, liet hij varen, stevende naar Straat Davis en bereikte op 44° N. Br. den mond der naar hem genoemde Hudsonrivier in Amerika. Zijn laatste reis deed hij met een Engelsch vaartuig; in April 1610 uitzeilend, bereikte hij in Juni Groenland, vond, westwaarts koershoudend, de straat, die eveneens zijn naam draagt, kwam aan de kust van Labrador, en ontdekte daarna de groote baai, thans de Hudsonbaai geheeten. Hoewel zijn voorraad van levensmiddelen niet groot was, nam hij het besluit, hier te overwinteren en in het voorjaar zijn ontdekkingen voort te zetten. Het harde leven bracht zijn manschappen echter aan het muiten en toen hij dreigde, sommigen aan land te zullen zetten, maakten de matrozen zich van hem meester en gaven hem met zijn zoon en eenige aanhangers in een boot aan de woede der golven prijs. Wel werd die euveldaad door *Pricket,* den scheepsklerk, bekend gemaakt, doch alle pogingen, om hem op te sporen, bleven vruchteloos.

Zie: *H. C. Murphy,* Henry Hudson in Holland enz. (Uitg. der Linschoten Vereeniging, Den Haag 1909).

Hudsonbaai is een groote binnenzee in Noord-Amerika. Zij heeft een oppervlakte van ± 1 220 000 v. km. en ligt tusschen Labrador, Keewatin en de Poolgewesten. Zij is 1600 km. lang, 960 breed en gemiddeld 130 m. diep, en door de Hudsonstraat met den Atlantischen Oceaan, door het Foxkanaal met de Poolzee verbonden. Er zijn onderscheiden kleinere baaien, zooals de Jamesbaai in het zuiden en de Port-Nelson-, Button- en Chesterfieldbaai in het westen; zij is vol zandbanken, klippen en eilanden, van welke laatste Southampton het voornaamste is. Onderscheiden rivieren monden er in uit, zooals de Churchill, Nelson, Severn, Albany, Moose, Rupert, East-Main en Great-Whale. Gedurende 4 maanden is zij bevaarbaar en den overigen tijd van het jaar met drijfijs gevuld. Toch wordt voor den korenuitvoer uit de Prairiestaten van Canada een spoorweg aangelegd van Winnipeg naar York Factory. De Hudsonstraat, wellicht ook de Baai, werd reeds in 1517 ontdekt door *Cabot,* doch bevaren en van een naam voorzien door *Henry Hudson* in 1610. Andere zeevaarders, die deze baai bezochten, waren *Button* en *Ingram* (1612), *Bylot* en *Baffin* (1615) *Munk* uit Denemarken (1619), *Fox* en *James* (1631) en later *Parry* e. a.

Hudsonbaailanden noemde men vroeger het bij den vrede van Utrecht (1713) aan Engeland toegewezen gebied rondom de Hudsonbaai, dat behalve de gekoloniseerde provincies (*settled provinces*) in het Z. O. (Canada, Nieuw Schotland enz.) en de eilanden der Poolwereld, geheel Britsch-Noord-Amerika (zie aldaar) omvatte. Nadat reeds in 1858 het N.W.-gebied of Nieuw-Caledonië onder den naam Britsch Columbia (zie aldaar) met het eiland Vancouver afgescheiden was, stelde, na de overneming (1869) van de Hudsonbaaicompagnie, de Engelsche regeering in 1870 de provincie Manitoba (zie aldaar), in 1882 de districten Assiniboia, Alberta, Saskatchewan en Athabaska (zie de afzonderlijke artikelen) en later Keewatin (zie aldaar) in, hoewel ook de oude naam voor de jachtgebieden der voormalige Hudsonbaailanden in gebruik bleef. Het geografisch onderzoek dier landen werd eenigen tijd belemmerd door de ijverzucht, waarmede de Hudsonbaaicompagnie haar rechten bewaakte. Eerst na de boven vermelde bestuursindeelingen en het aanleggen van de Canadeesche Pacificspoorwegen is onze kennis omtrent deze landen grooter geworden.

Hudson-Fulton-feest is een in New-York in September en October 1909 te land en te water gevierd feest, ten eerste ter eere van de ontdekking van de Hudsonrivier door den Engelschen zeevaarder *Henry Hudson* op een zijner ontdekkingsreizen (1609), wat van beteekenis was voor de stichting van het latere New-York, aan die rivier gelegen, en aan de uitbreiding der kolonisatie in het binnenland voornamelijk richting heeft gegeven, en ten tweede ter eere van den eersten tocht van het door *Robert Fulton* gebouwde stoomschip „Claremont" op den Hudson in Augustus 1807, waardoor de stoomschepen onder de verkeersmiddelen werden opgenomen. New-York hield zich voor de viering van dit dubbele feest niet aan de historische data, maar combineerde beide gebeurtenissen en verlegde ze naar den mooisten tijd van het jaar aldaar, de weken vóór en na den 1sten October 1909. Het indrukwekkende feest werd georganiseerd onder leiding van *Herman Ridder,* de uitgever van de New-Yorksche Staatscourant. Door verschillende mogendheden werden oorlogsschepen en vertegenwoordigers ter gelegenheid van dit feest gezonden. Er lagen in de New-Yorksche haven gedurende deze feestelijkheden 54 Amerikaansche, 5 Engelsche, 4 Duitsche, 3 Fransche, 3 Oostenrijksche en 2 Italiaansche oorlogsschepen en van Nederland, Mexico, Argentinië en Cuba ieder een. De wateroptocht, die, behalve uit de oorlogsschepen, uit honderden koopvaardijschepen bestond, werd voorafgegaan door twee schepen, die getrouwe nabootsingen waren van *Hudson*'s „Halve Maan" en *Fulton*'s „Claremont".

Hudson Lowe. Zie *Lowe.*

Hudsonstraat. Zie *Hudsonbaai.*

Hué of *Hoeé,* ook *Thoea-Thien* genaamd, de hoofdstad van Anam in Achter-Indië en tevens de voornaamste handelsplaats van Cochinchina, ligt aan de rivier van dien naam, 15 km. van de kust, en telt (1914) 60 611 inwoners. De stad is door Fransche ingenieurs zeer versterkt. Zij heeft voortreffelijke buiten- en binnenwerken, een citadel, een muur ter hoogte van 20 m., breede grachten, een geschutgieterij en groote magazijnen, arsenalen en scheepstimmerwerven, aan een door de stad gelegd kanaal gelegen. Op de

Digitized by Google

werven bouwt men oorlogsschepen in Europeeschen trant. De koning bewoont een ruim en versterkt paleis, terwijl de meeste woningen van bamboe vervaardigd zijn. Door het tractaat van Mei 1884, tusschen Frankrijk en China te Tiensin gesloten, waardoor Frankrijk het protectoraat verkreeg over Anam en Tonkin, heeft deze stad voor Frankrijk een groote beteekenis gekregen. Het protectoraat werd door een opstand betwist, waarna de oorlog in Anam uitbarstte, die echter in 1885 door een vredesverdrag met China een einde nam.

Huehuetenango, een departement der republiek Guatamala, telt 125 000 inwoners. De gelijknamige hoofdstad, op een hoogvlakte gelegen in het brongebied van den Rio Chixoy, telt ongeveer 10 000 inwoners. In de nabijheid vindt men loodgroeven en ruïnen van een oude Indianenstad.

Huelva, een Spaansche provincie, ligt tusschen de provincies Cadix, Sevilla, Bajadoz, Portugal en den Atlantischen Oceaan en telt op 10 138 v. km. (1910) 309 627 inwoners.

Huelva, de hoofdstad van het gelijknamige district (zie aldaar), ligt op den linkeroever van den Odiel, die zich iets verder benedenwaarts met den Rio Tinto vereenigt en als Rio de Huelva in den Atlantischen Oceaan uitmondt, aan de spoorlijnen Sevilla—Huelva en Huelva—Zafra en telt (1910) 28 892 inwoners. Men vindt er een kerk (vroeger moskee met een minaret), overblijfselen van een oude Romeinsche waterleiding, een middelbare school, een schouwburg, machinefabrieken, marmerslijperijen, espartovlechterijen, vischvangst en een levendigen handel. De gemiddeld $^3/_4$ km. breede haven is niettegenstaande de zandige monding voor schepen van 7 m. diepgang te bereiken. In 1911 liepen 1435 schepen binnen. Uitgevoerd worden koperkies, ijzerpyriet, cementkoper, mangaanerts, kopervitriool en wijn. Zuidelijk van Huelva ligt aan den mond van den Rio Tinto het klooster Sta. Maria de la Rabida, waarin *Columbus* eenmaal een toevlucht gezocht heeft, thans eigendom van den hertog *van Montpensier,* met een gedenkteeken voor *Columbus* en een prachtig uitzicht.

Huene, *Karl,* vrijheer *von Hoiningen,* een Duitsch staatsman, den 24sten October 1837 te Keulen geboren, studeerde te Berlijn in de rechten en koos vervolgens de militaire loopbaan. Hij maakte de veldtochten van 1864, 1866 en 1870—1871 mede en nam in 1873 als majoor zijn ontslag, om zich aan het beheer van zijn landgoed Gross Mahlendorf in Opper-Silezië te wijden. Sedert 1877 behoorde hij bijna onafgebroken tot het Huis van afgevaardigden in Pruisen en van 1884 tot 1898 was hij lid van den Rijksdag. In beide lichamen voegde hij zich bij het centrum en toonde zich bevriend tegenover de regeering. Hij heeft zich bekend gemaakt door de naar hem genoemde „Lex Huene", van 14 Mei 1885, waarbij de verdeeling van de inkomende rechten op graan en vee tusschen den Pruisischen staat en de gemeenten geregeld werd. Door de belastingherziening van 1893 werd deze wet weder afgeschaft. Sedert 1890 was hij lid van den Pruisischen Staatsraad. Hij overleed te Gossensass in Tirol den 13den Maart 1900. Hij schreef: „Beiträge zur Geschichte des Gardegrenadiersregiments Königin Elisabeth".

Hueppe, *Ferdinand,* een Duitsch hygienist, den 24sten Augustus 1852 te Heddesdorf in de Rijnprovincie geboren, studeerde te Berlijn en werd in 1890 hoogleeraar in de hygiëne te Praag. Hij onderzocht de veranderingen in de melk, werkte op het gebied van waterverzorging, sport, desinfectie, maar vooral op dat der bacteriologie. Hij toonde aan, dat bepaalde ziektekiemen parasitaire aanpassingsvormen zijn van microben, die allerlei vormen kunnen aannemen, en dat hun infecteerend vermogen uit hun saprophytisme, d.i. hun ontwikkeling buiten levende organismen, af te leiden is. Hij trachtte immuniteit te verkrijgen door inenting met soortgelijke, onschuldige bacteriën. Hij schreef o. a.: „Die Methoden der Bakterienforschung" (Wiesbaden, 5de druk 1891); „Ueber Beziehungen der Fäulnis zu den Infektionskrankheiten" (Berlijn 1887); „Handbuch der Hygiene" (Berlijn 1899); „Ueber die modernen Kolonisationsbestrebungen und die Anpassungsmöglichkeit der Europäer in den Tropen" (Berlijn 1901); „Alkoholmissbrauch und Abstinenz" (Berlijn 1904).

Huercal-Overa, een stad in de Spaansche provincie Almeira, ligt in een dal aan de zuidhelling van den Sierra de la Jara, aan de spoorlijn Lorca—Baga en heeft een nieuwe Romaansche kerk en ongeveer 16 000 inwoners.

Huerta (Spaansch = Lat. *hortus* = tuin) noemt men in het Z. van Spanje een besproeid en bebouwd stuk land, in het bijzonder de naaste tuinrijke omgeving der steden.

Huerta, *Vincente Garcia de la,* een Spaansch dichter en letterkundige, den 9den Maart 1734 te Zafra geboren, studeerde te Salamanca, werd beambte aan de koninklijke bibliotheek, aan het staatssecretariaat, lid der Koninklijke Spaansche Academie, der Academie voor Geschiedenis en der Academie van San Fernando. Hij was een verdediger der oud-Spaansche letterkunde tegen de toenemende Fransch-klassieke richting. Hij overleed te Madrid den 12den Maart 1787. Hij schreef: „Biblioteca militar española" (1760). „Obras poeticas" (1778—1786, 2 dln.) en „Teatro español" (1785—1786, 17 dln.). Taal en versbouw geven getuigenis van zijn talenten. Zijn treurspel „Raquel", de liefde van *Alphonsus VIII* voor de schoone Jodin *Rachel* behandelend, behoort nog altijd tot de beste Spaansche stukken.

Huesca, een Spaansche provincie in Aragon, grenst in het N. aan Frankrijk, in het O. aan de provincie Lerida, in het Z. en W. aan Saragossa, in het N.W. aan Navarre en telt op 15 144 v. km. (1910) 248 257 inwoners.

Huesca, de hoofdstad van de gelijknamige provincie (zie aldaar) ligt in een vruchtbaar door den Isuela (een zijrivier van den Alcanadre) besproeid dal, aan de spoorlijn Tardienta-Huesca-Jaca en telt (1910) 12 329 inwoners. De stad, die door muren omgeven is, bezit een Gotischen dom uit de 15de (met een albasten hoogaltaar van *Damianus Forment),* een Romaansche kerk uit de 13de eeuw, een voormalig paleis der koningen *van Aragon,* een priesterseminarium, twee colegio's, een schouwburg en een circus voor stierengevechten. Huesca is het *Osca* der Romeinen,

Digitized by Google

waar in 72 v. Chr. *Sertorius* vermoord werd. Sedert 713 in het bezit der Arabieren, kwam de stad in 1098 weder onder Christelijk bestuur en werd de residentie van haar bevrijder *Pedro I.* De in 1354 door *Pedro IV* gestichte universiteit werd in 1845 met die te Saragossa vereenigd.

Huet, *Pierre Daniël,* een Fransch geleerde, den 8sten Februari 1630 te Caen geboren, ontving zijn opleiding aan een Jezuïetenschool en vergezelde in 1652 *Bochart* naar het Hof van *Christina,* koningin van Zweden. Later werd hij met *Bossuet* aan het Hof van *Lodewijk XIV* onderwijzer van den Dauphijn, te wiens behoeve hij met dezen de uitgaven der oude schrijvers *in usum Delphini* bezorgde. Nadat hij in 1676 de wijding ontvangen had, verkreeg hij in 1678 de abdij Aunay en in 1685 het bisdom Soissons, hetwelk hij later met dat van Avranches verwisselde. Evenwel deed hij in 1699 afstand van zijn bisdom en werd abt van Fontany bij Caen. Om zich geheel aan de studie te kunnen wijden, begaf hij zich vervolgens in het gesticht der Jezuïeten te Parijs en overleed aldaar den 26sten Januari 1721. Sedert 1674 was hij lid der Académie. Hij schreef: „De optimo genere interpretandi et de claris interpretibus" (1661), en „Sur l'origine des romans" (1670, 2de druk 1799). In zijn „Demonstratio evangelica" (1679), „Censura philosophiae cartesianae" (1689) en „Mémoires pour servir à l'histoire du cartésianisme (1692 en later) bestreed hij de wijsbegeerte van *Descartes,* waarvan hij vroeger een aanhanger geweest was. Tot zijn tegenstanders behoorden vooral *Regis* en *Muratori.* Daarenboven schreef hij: „Carmina latina et graeca" (Utrecht 1664), „Histoire du commerce et de la navigation des anciens" (2de druk 1763) en „Dissertations sur diverses matières de religion et de philosophie" (2 dln., 1714). Daarenboven verschenen na zijn dood de „Huetiana" (1722). Zijn levensloop heeft hij zelf beschreven in den „Commentarius de rebus ad eum pertinentibus" (Amsterdam 1718).

Huet, Gédéon, een Fransch godgeleerde, in 1622 geboren, was Hervormd predikant te Blet in Bourbonnais en verkreeg in 1685, eenige maanden vóór de opheffing van het Edict van Nantes, verlof om zijn goederen te verkoopen en met vrouw en kinderen Frankrijk te verlaten. Hij begaf zich naar Zwitserland en was vervolgens eerst te Marburg en toen te Saint-Lambert in de Palts als predikant werkzaam. De inval der Franschen aldaar in 1668 noodzaakte hem tot een overhaaste vlucht, zoodat hij beroofd van zijn bezittingen naar Marburg terugkeerde. Nu begaf hij zich naar Dordrecht en werd aldaar ministre suffrageant. In antwoord op een stuk van *Pélisson* tegen het Protestantisme schreef hij „Lettre écrite de Suisse en Hollande pour suppléer au défaut de la réponse, que l'on avait promis de donner à un certain ouvrage, que M. Pélisson a publié etc." (1690). „Autre lettre, écrite de Suisse en Hollande etc." (1690), „Analogie pour les vrais tolérants etc." (1690) en „Analogie pour l'apologiste des tolérants" (1690); doch die geschriften waren oorzaak dat zijn ambtgenoot *Jurieu* hem van onrechtzinnigheid beschuldigde en de synode te Leiden in 1691 hem schorste, waarna hij zich met letterkundigen arbeid bezig hield en in 1698 beroepen werd tot pasteur adjoint te 's-Gravenhage. Verder schreef hij: L'unique moyen de parvenir au ciel etc." (1695). In 1698 was hij weder te Dordrecht, vroeg er wegens lichaamszwakte ontheffing van zijn ambt en overleed den 15den November van dat jaar.

Huet, Théodore François, een zoon van den voorgaande, den 2den Maart 1698 te 's-Gravenhage overleden, werd er in 1728 predikant bij de Waalsche gemeente, ging in 1731 als zoodanig naar Amsterdam en overleed aldaar den 21sten October 1733. Hij heeft zich vooral bekend gemaakt door een twist met zijn Haagschen ambtgenoot *Saurin* over de noodlengen en schreef: „Sermons sur divers textes de l'Écriture Sainte" (1727—1728, 8 dln.) en „Sermons sur les sections du catéchisme de Calvin" (4 dln., 1762). door zijn oudsten zoon uitgegeven.

Huet, Daniël Théodore, een zoon van den voorgaande, den 1sten October 1724 te 's-Gravenhage geboren, studeerde in de godgeleerdheid, werd in 1748 benoemd tot predikant bij de Waalsche gemeente te Vlissingen, vertrok in 1763 naar die te Utrecht, en overleed aldaar den 12den Mei 1795. Hij schreef: „Lamentationum Jeremiae paraphrasis poetica" (1770), „Inhuldiging van Z. D. H. Willem Karel Hendrik Friso als erfheer van Vlissingen, op den 5den Juni 1751" (1754), waarvoor de stad Vlissingen hem 50 ducaten schonk, „De goddelijkheid des Evangelies, afgeleid van deszelfs verborgenheden" (1772), „Réflexions sur la nouvelle apologie pour Socrate de Mr. J. A. Eberhard" (1774, ook in het Nederlandsch) en „Sermons sur divers textes de l'Ecriture Sainte" (1797) na zijn dood in het licht verschenen.

Huet, Daniël Théodore, een kleinzoon van den voorgaande, den 16den Augustus 1790 te Vlissingen geboren, bezocht aldaar de Fransche school, ontving onderwijs in de oude talen van zijn vader, studeerde te Leiden, werd proponent bij de Waalsche synode, in 1814 door zijn vader bevestigd als predikant te Breda, in 1820 naar Middelburg beroepen, in 1822 naar Rotterdam en bleef er 34 jaar werkzaam, waarna hij emeritaat kreeg en den 15den Januari 1874 te 's-Gravenhage overleed. Van zijn geschriften noemen wij de bundels leerredenen: „Sermons" (1841) en „Sermons de circonstance" (1848), „Verhandeling over de duurzaamheid van het Protestantisme" (1833), door het Haagsch Genootschap met goud bekroond, „Overlevering aangaande den Rok zonder naad in de domkerk te Trier enz." (1844), „De stem van Maria, dienstmaagd des Heeren, tot Pius, bisschop te Rome" (1853), „Wenken opzichtelijk moderne theologie" (1855) en een aantal opstellen in „De Protestant", „De Fakkel", de „Godgeleerde Bijdragen", de „Vaderlandsche Letteroefeningen", „De Recensent ook der Recensenten", „De Morgenster", en de „Kerkelijke Courant".

Huet Pierre Josué Louis, Waalsch predikant te Amsterdam, een bloedverwant van *Pierre Daniël,* den 26sten November 1799 te Amsterdam geboren, studeerde aan het athenaeum aldaar, behaalde te Utrecht een gouden medaille en werd in 1824 te Leiden bevorderd tot doctor in de godgeleerdheid. Hij werd in 1825 predikant te Dor-

Digitized by Google

drecht, in 1826 te Amsterdam, en overleed aldaar den 12den November 1846. Hij schreef: „De verwelkte bloem, een kort bericht omtrent Clementia Cuvier enz." (1843, naar het Engelsch van *James)* en „Het leven van Johannes Calvijn" (1847, 2 dln., naar het Hoogduitsch van *Henry).*

Huet, *Conrad Busken,* een Nederlandsch schrijver en criticus, een neef van den voorgaande, den 28sten December 1826 te 's-Gravenhage geboren, werd in 1844 student in de theologie te Leiden, welke studiën hij, met het oog op zijn aanstaande werkzaamheid in de Waalsche kerk, te Lausanne, voltooide. Reeds als student had hij meer belangstelling voor de literatuur, vooral voor de Fransche, dan voor de theologie aan den dag gelegd en ook reeds eenige schetsen geschreven, die later onder den titel „Rijp en Groen" en onder den schuilnaam *Thrasibulus* het licht zagen (1853). Zijn godsdienstige denkbeelden hadden zich inmiddels sterk in moderne richting ontwikkeld, en toen hij in 1851 Waalsch predikant te Haarlem was geworden, voelde hij zich daar al spoedig niet op zijn plaats; hij nam in 1862 zijn ontslag, waarna hij nog gedurende een tweetal jaren het meest moderne deel van zijn gemeente bleef toespreken. Inmiddels was hij redacteur van de „Opregte Haarlemmer Courant" geworden, doch genoot in dien werkkring weinig onafhankelijkheid. Daarentegen kon zijn meest eigenlijke talent zich gelukkig ontwikkelen in zijn critische bijdragen in „De Gids", waarin hij de schijngrootheden van den dag geducht onderhanden nam en belangwekkende studiën leverde over schrijvers uit de 17de en 18de eeuw. In 1863 werd hij in de redactie opgenomen, doch reeds in 1865 moest hij die weer verlaten, omdat een paar artikelen in invloedrijke kringen aanstoot hadden gegeven. Dit gaf *Potgieter* aanleiding eveneens uit te treden, zoodat „De Gids" haar belangrijkheid voor een groot deel inboette. *Huet's* critieken verschenen in de eerstvolgende jaren voornamelijk in het tijdschrift „Nederland". Behalve van *Potgieter* genoot hij ook de vriendschap van het echtpaar *Boeboom,* van *Van Vloten* en andere bekende persoonlijkheden. In 1868 verschenen een aantal zijner opstellen in twee deelen onder den titel „Litterarische Phantasieën" en de roman „Lidewyde" die, door een vrijere behandeling van het sexueele leven dan men destijds gewoon was, veel aanstoot gaf. Ofschoon zich kenmerkend door een ruimeren blik en meer begrip van karakterteekening dan de meeste romans van zijn tijd, schiet het boek in compositie aanmerkelijk tekort en is het in zijn romantische elementen al zeer onwaarschijnlijk. In hetzelfde jaar aanvaardde *Huet* de redactie van „De Javabode", hetgeen om de conservatieve richting van dit blad nogal opzien baarde; vier jaar later stichtte hij het „Algemeen Dagblad van Nederlandsch Indië". Ook in deze bladen plaatste hij zijn studiën en critieken, waarvan in 1874 wederom twee deelen als „Nieuwe litterarische phatasieën" het licht zagen. In 1876 verliet hij Indië, vestigde zich te Parijs en wijdde zich verder geheel aan letterkundigen arbeid. Zijn verblijf in het buitenland begunstigde de verruiming van zijn blik en de verdieping van zijn cultuur. Zijn bundels studiën en critieken bleven tot 1885 doorloopen, verschenen aanvankelijk nog onder verschillende titels, doch werden herdrukt als één reeks „Litterarische fantasieën en kritieken" in 26 deelen. Behalve de Nederlandsche literatuur van den dag, waarover zijn oordeel zeer scherp bleef, behandelde hij ook enkele oudere en een aantal buitenlandsche, vooral Fransche schrijvers. Door zijn breeden kijk en scherpen blik, door zijn rijkdom van gedachten en fraaien stijl, heeft hij voor de zuivering en verdieping van het letterkundig inzicht in Nederland meer gedaan dan iemand anders, althans vóór *Van Deyssel* en *Kloos,* maar toch kleefde zijn critiek wat te veel intellectualisme en rationalisme aan, om haar ook voor het nageslacht geheel bevredigend te doen zijn en hem voor vergissingen te behoeden. Met name de verhouding tusschen inhoud en vorm ziet *Huet* niet zóó, als de tegenwoordig geldende opvatting is: hij let te veel op den eerste en zijn gevoel voor den laatste is niet volledig. In het geheel is hij trouwens meer een fijne geest dan een eigenlijk artist. Op ander gebied schreef hij: „Van Napels naar Amsterdam" (1877), „Parijs en omstreken" (1878), een degelijke historische en kunsthistorische studie, evenals „Het land van Rubens, Belgische reisherinneringen" (1879) en vooral „Het land van Rembrandt" (1883), een meesterlijke beschavingsgeschiedenis van de Nederlandsche Middeleeuwen en de 17de eeuw, een boek dat in historisch opzicht hier en daar verouderd is, maar door den uitstekenden kijk op menschen en toestanden en de schitterende voorstelling een eenige plaats inneemt in onze historische literatuur. Voorts op theologisch gebied: „Jaques Saurin et Théodore Huet" (1855), „Brieven over den Bijbel" (1858, 2de druk 1863), „Kanselredenen" (1861), „Toespraken" (1863) en „Polemische fragmenten" (1864). Verder: „Overdrukjes, schetsen en verhalen" (1858), „Novellen" (1875) en „Potgieter. Persoonlijke herinneringen" (1877). Zijn van 1875 tot 1877 geschreven romans „De familie Bruce", „De Bruce's. Josefine" en „Robert Bruce's leerjaren" zijn eerst in 1898 als boek verschenen. Hoe verdienstelijk ook in menig opzicht, toonen zij opnieuw dat *Huet* geen romanschrijver was. *Huet* overleed den 1sten Mei 1886 te Parijs. Na zijn dood verschenen nog: „Brieven van Busken Huet" (1890) en „Brieven aan Busken Huet (1901—1902 2 dln.), terwijl een aantal zijner werken onder den titel „Historische en romantische werken en reisherinneringen" opnieuw werd uitgegeven (1899—1900, 13 dln.).

Zie: *Quack* in „De Gids" 1886, dl. II, *A. Pierson* in „De Gids" 1890, dl. II; *A. G. van Hamel* in „Mannen van Beteekenis", dl. 18; *Naber,* Vier tijdgenooten en *Kloos* in „Nieuwere Literatuurgeschiedenis", dl. I, II en III en *Van Deyssel* in „Verz. Opstellen", dl. I.

Huet, *Damnes Pierre Marie,* een Nederlandsch schrijver, den 7den December 1827 te Amsterdam geboren, studeerde te Leiden in de godgeleerdheid, werd in 1858 predikant te Ladysmith en te Pietermaritzburg in Natal (Zuid-Afrika), in 1870 te Veenendaal, in 1871 te Dirksland, daarna te Nunspeet in 1875 en te Goes in 1878, waar hij den 9den April 1895 overleed. Hij schreef: „Paarlsche gedichtjens" (oud en nieuw, 1858),

Digitized by Google

„John Bunyan's geestelijke zinnebeelden" (1868), „Stichtelijke versjes naar G. Tersteegen" (1869), „Het lot der zwarten in Transvaal" (1869), „Prentbijbel voor kinderen" (1870), „Twaalftal stichtelijke gedichten" (1870), „Nieuw bundeltje stichtelijke gedichten" (1871), „Afrikaansche gedichten" (zesde druk, 1891), „Na vijf jaren" (1891), „J. A. James, Bestuur en aanmoediging voor ieder, die ernstig de zaligheid zoekt" (4de druk 1894). Hij was redacteur van „Het eeuwige leven. Tijdschrift gewijd aan het christelijk spiritisme" dat in 1887 gestaakt werd en gaf ook een aantal vlugschriften, kinderwerkjes, opstellen in tijdschriften enz. uit.

Huet, *Guillaume Daniël Louis,* een Nederlandsch geneeskundige, den 29sten Augustus 1831 te Amsterdam geboren, bezocht het gymnasium in zijn geboortestad, studeerde aan het athenaeum aldaar, promoveerde in 1856 te Leiden op een dissertatie: „Varia de morbo syphilitico", vestigde zich als geneesheer te Amsterdam, werd er in 1862 eerste geneesheer aan het Buitengasthuis en in 1872 hoogleeraar in de geneeskunde te Leiden Hij aanvaardde zijn betrekking met een redevoering „Over de noodzakelijkheid om de geneeskunde als natuurwetenschap op te vatten". Zijn wetenschappelijke verhandelingen zijn in verschillende geneeskundige tijdschriften verspreid. Wegens een ernstige ongesteldheid zag hij zich in Juli 1890 genoodzaakt zijn eervol ontslag als hoogleeraar aan te vragen. In Maart 1891 vestigde hij zich te 's-Gravenhage, waar hij den 20sten Augustus overleed. Sedert 1862 was hij mederedacteur van het „Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde". In 1885 verscheen van hem: „Verdeeling van den arbeid in betrekking tot wetenschap en onderwijs" (Rectorale rede).

Huet, *Adrien,* den 15den April 1836 te Amsterdam geboren, bezocht de militaire Academie te Delft, waar hij zijn studie in 1859 voltooide. In 1864 werd hij benoemd tot leeraar in de Werktuigbouwkunde aan de Polytechnische school en in 1896 bevorderd tot hoogleeraar. *Huet* kan beschouwd worden als de stichter van de afdeeling Werktuigbouwkunde aan de Polytechnische School. Zooals uit zijn geschriften blijkt, verloor hij de belangen van zijn geboorteplaats nimmer uit het oog: met ijver pleitte hij o. a. voor de open verbinding van Amsterdam met de Noordzee. *Huet* overleed den 5den Juli 1899; in 1901 werd te zijner gedachtenis een gedenkteeken, door *A. Le Comte* vervaardigd, te Delft opgericht. Hij schreef o. a.: „Holland op zijn smalst, een mededeeling betreffende de vorming van zeegaten aan de Nederlandsche kust" (1874); „Amsterdam een zeestad" (1880); „De Delftsche Academie en de Polytechnische School" (1880); „Stoombemaling van polders en boezems" (1885); „Het nationale vraagstuk. De wedstrijd tusschen Amsterdam en Antwerpen" (1888); „Amsterdam en het Zuiderzeevraagstuk" (1898).

Hueter, *Karl,* een Duitsch heelkundige, den 27sten November 1838 te Marburg geboren, studeerde in zijn geboortestad, deed een wetenschappelijke reis in Duitschland, Engeland en Frankrijk, werd in 1863 assistent aan het pathologisch instituut te Berlijn, in 1864 aan de kliniek van *Langenbeck,* vestigde zich in 1865 aldaar als privaatdocent in de chirurgie, ging in 1868 als hoogleeraar in de heelkunde en als directeur van de heelkundige kliniek naar Rostock en was sedert 1869 in dergelijke betrekking werkzaam te Greifswald. Sedert 1881 was hij lid van den Rijksdag. Hij heeft zich jegens de chirurgie hoogst verdienstelijk gemaakt. Behalve vele opstellen in tijdschriften schreef hij: „Ueber die Formenentwicklung am Skelett des menschlichen Thorax" (1865), „Die septichämische und pyämische Fieber" (1869), „Tracheotomie und Laryngotomie" (1875), „Klinik der Gelenkkrankheiten" (2de druk 1878), „Allgemeine Chirurgie" (1873). „Der Arzt in seinen Beziehungen zur Naturforschung und der Naturwissenschaften" (1878) en „Grundriss der Chirurgie" (2 dln., 6de druk 1889—1892). Hij overleed te Berlijn den 12den Mei 1882.

Hufeland, *Gottlieb,* een Duitsch rechtgeleerde, den 19den October 1760 te Danzig geboren, studeerde te Leipzig en te Göttingen in de rechten, vestigde zich te Jena als privaatdocent en werd in 1788 tot buitengewoon en in 1793 tot gewoon hoogleeraar benoemd. Zijn colleges over natuurrecht, rechtsgeschiedenis en Duitsch recht vonden grooten bijval en *Kant* was bijzonder ingenomen met zijn „Versuch über den Grundsatz des Naturrechts" (1785). Toen *Loder, Paulus, Schütz, Ersch* enz. Jena verlieten, vertrok *Hufeland* in 1803 als hoogleeraar naar Würzburg, ging vanhier als zoodanig naar Landshut en liet zich in 1808 overhalen, om de betrekking van president en eersten burgemeester in zijn geboortestad te aanvaarden. In 1812 echter legde hij ze neder en keerde hij terug naar Landshut, waar *Friedrich Karl von Savigny* zijn opvolger was geweest. Eindelijk ging hij in 1816 als hoogleeraar in de rechten naar Halle en overleed aldaar reeds den 25sten Februari 1817. Tot zijn belangrijkste geschriften behooren: „Lehrbuch des Naturrechts" (1790; 2de druk 1795). „Institutionen des gesammten positiven Rechts" (1798; 2de druk 1803), „Abriss der Wissenschaftskunde und Methodologie der Rechtsgelehrsamkeit" (1797). „Lehrbuch der Geschichte der Encyklopädie aller in Deutschland geltenden positiven Rechte" (1ste stuk, 1796), „Lehrbuch des in deutschen Ländern geltenden gemeinen und subsidiarischen Rechts" (1806—1814. 2 dln.), „Ueber den eigenthümlichen Geist des römischen Rechts" (1815—1817, 2 dln.), „Einleitung in die Wissenschaft des deutschen Privatrechts" (1796), „Die Lehre vom Gelde und Geldumlaufe" (1798; 2de druk 1820) en „Handbuch der Staatswirthschaftkunst" (1807—1813, 2 dln.; 2de druk 1820). Met *Ersch* was hij werkzaam aan de uitgave der „Allgemeine Encyklopädie".

Hufeland, *Christoph Wilhelm,* een Duitsch geneeskundige. den 12den Augustus 1762 te Langensalza in Thuringen geboren, studeerde te Jena en te Göttingen in de geneeskunde en verkreeg in 1783 de doctorale waardigheid. Daarna begaf hij zich naar Weimar, om zijn vader, die inmiddels blind was geworden, te helpen. In 1793 werd hem het hoogleeraarsambt te Jena aangeboden met den titel van lijfarts en Hofraad van het Vorstelijk Huis te Weimar. Nadat hij onderscheiden aanbiedingen uit Leipzig, Kiel, Pavia

Digitized by Google

en St. Petersburg van de hand gewezen had, ging hij in 1798 als directeur van het Collegium medicum, als voorzitter der examencommissie, als lijfarts des koning, als eerste geneesheer aan het hospitaal en als lid van de Académie van Wetenschappen met den titel van geheimraad naar Berlijn, waar hij bij de stichting der universiteit in 1809 zich belastte met het onderwijs in de pathologie en therapie. In 1810 werd hij staatsraad voor geneeskundige zaken en overleed den 25sten Augustus 1836. Zijn wetenschappelijke werkzaamheid omvatte nagenoeg alle deelen der geneeskunde en hij genoot zoowel als practisch arts als door zijn onderwijs en zijn geschriften de hoogste achting. Hij onderscheidde zich door ongemeene beschaving, uitgebreide kennis, een diepen blik in het leven der natuur, een geestrijke opvatting en een schrander oordeel, — en dit alles kwam hem bij uitstek te stade aan het ziekbed, op den leerstoel en bij het bewerken zijner geschriften, van welke verschillende ook door niet-geneeskundigen met belangstelling werden gelezen. Daartoe behooren vooral zijn „Makrobiotik, oder die Kunst das menschliche Leben zu verlängern" (1796; nieuwste druk 1896), een boek, dat in bijna alle Europeesche talen, ja zelfs in het Chineesch is overgezet. Verder schreef hij: „Ueber die Ungewissheit des Todes (2de druk 1824), „Ueber die Natur, Erkenntnis und Heilart der Skrophelkrankheit" (3de druk 1819), „Guter Rat an Mütter über die wichtigsten Punkte der physischen Erziehung der Kinder in den ersten Jahren" (12de druk 1875), „Geschichte der Gesundheit" (3de druk 1816), „Praktische Uebersicht der vorzüglichsten Heilquellen Deutschlands" (4de druk 1840), „System der praktischen Heilkunde" (1818—1828, 2 dln.) en „Encheiridion medicum, oder Anleitung zur medizinischen Praxis, Vermächtnis einer 50-jährigen Erfahrung" (10de druk 1857). Zijn opstellen van minderen omvang werden verzameld in zijn „Kleinere medizinische Schriften" (1822—1828, 4 dln.); ook gaf hij het „Journal der praktischen Arznei- und Wundarzneikunde" (1795—1835, 83 dln.) en de „Bibliothek der praktischen Heilkunde" (1799—1835, 86 dln.) uit. Ijverig heeft hij medegewerkt tot het bouwen van lijkenhuizen en tot den invoer der koepokinenting.

Hüffer, *Hermann*, een Duitsch rechtsgeleerde en geschiedschrijver, den 24sten Maart 1830 te Munster in Westfalen geboren, studeerde te Bonn en te Berlijn in de rechten, deed een wetenschappelijke reis in Italië en Frankrijk en vestigde zich in 1855 als docent in de rechtsgeleerdheid te Bonn. In 1860 werd hij er tot buitengewoon, in 1873 tot gewoon hoogleeraar, in 1884 tot politieraad benoemd. Ook behoorde hij in 1865—1866 tot de leden van het Huis van Afgevaardigden in Pruisen en van 1867 tot 1870 tot die van den Rijksdag van den Noord-Duitschen Bond. Hij schreef: „Beiträge zur Geschichte der Quellen des Kirchenrechts und des römischen Rechts im Mittelalter" (1862), „Forschungen auf dem Gebiet des französischen und rheinischen Kirchenrechts" (1863). „Oesterreich und Preussen gegenüber der Französischen Revolution bis zum Abschluss des Friedens von Campo Formio" (1868), „Rheinisch-Westfälische Zustände zur Zeit der Französischen Revolution" (1873), „Der Rastater Kongress und die zweite Koalition" (1878, 2 dln.), „Aus dem Leben Heinrich Heine's" (1878)), „Zu Goethe's Campagne in Frankreich" (1883), „Die neapolitanische Republik 1799" (1884), „Annette von Droste-Hülshoff und ihre Werke" (1887), „A. L. Mencken, der Grossvater des Fürsten von Bismarck" (1890), „Die Kabinetsregierung in Preussen" (1891), „Der Rastatter Gesandtenmord" (1896), „Quellen zur Geschichte des Zeitalters der Französischen Revolution" (1900 v.v.), „Der Krieg des Jahres 1799 und die zweite Koaliton" (1901, 2 dln.) en „Alferd von Reumont" (1904). Hij overleed den 15den Maart 1905 te Bonn.

Huf van Buren is de schuilnaam van *Johannes Adrianus Heuff Az.*, den 5den Maart 1843 in het Neder-Betuwsch dorp Avezaath geboren. Hij bezocht de destijds aldaar bestaande kostschool en vervolgens een dergelijke school te Delft. Van 1861 tot 1866 was hij student aan de Koninklijke Academie en aan de polytechnische school te Delft en woonde later doorgaans in zijn geboorteplaats, waar hij zich toelegde op letterkundige studiën. Eerst werkte hij voor het tooneel en schreef, behalve eenige kleinere stukjes, het drama: „Buat", dat in 1870, en het blijspel „De speculanten", dat in 1874 door het gezelschap van den stadsschouwburg te Amsterdam voor het eerst opgevoerd werd. Hij overleed plotseling in 1910. In het tijdschrift van het Tooneelverbond en elders zijn onderscheiden opstellen van zijn hand over het tooneel ten onzent en in den vreemde opgenomen. Verder leverde hij eenige romans en verhalen, zooals: „In 't uur van den verkiezingsstrijd" (1871), „Langs Lahn en Dill. Reisfantasieën" (1878) en Oom Frederik" (1885). Van zijn novellen zijn eenige historische tot een bundel vereenigd onder den titel: „Grootheid en val" (1881). Later heeft hij zich het meest toegelegd op den historischen roman; van hem verschenen: „De Kroon van Gelderland" (1877), reeds in Delft begonnen, „De mannen van Sint-Maarten" (1882). „De Laatste der Arkels" (1885), „Hertog Adolf. Historische roman" (1887), „Oom Frederik" (blijspel, tooneelbibliotheek, no. 520, 1887), „Elzas en Vogezen. Reisherinneringen" (1890), „Jonker van Duinenstein (1896. 2 dln.), „Gekroonde hoofden. Historiespel" (1897), „Oranje en Nederland. Leven en daden van vorsten en volk" (1897—1898).

Hug, *Johann Leonhard*, een R.-Katholiek godgeleerde, den 1sten Juni 1765 te Constanz geboren, studeerde te Freiburg, en ontving in 1789 de priesterwijding. Nadat hij eenigen tijd het herderlijk ambt had waargenomen, werd hij in 1791 tot hoogleeraar in de theologie te Freiburg benoemd en overleed aldaar den 11den Maart 1846. Hij schreef: „Einleitung in die Schriften des Neuen Testaments" (2 dln., 4de druk 1847), een werk dat in het Engelsch en Fransch vertaald en ook door Protestantsche godgeleerden hoog gewaardeerd werd. „Das Hohe Lied in einer noch unversuchten Deutung" (1814) en „Gutachten über das Leben Jesu, kritisch bearbeitet von dr. Fr. Strauss" (2de druk 1854, 2 dln.). Met *Werk, Hirscher* en anderen redigeerde hij de „Zeitschrift für Theologie" (1839—1848), alleen, de „Zeit-

Digitized by Google

schrift für die Geistlichkeit des Erzbistums Freiburg" (1828—1835).

Hug, *Arnold,* een Zwitsersch letterkundige, den 26sten Mei 1832 te Buch am Irchel in het kanton Zurich geboren, studeerde te Zurich en te Bonn en werd in 1855 hulpleeraar te Stettin, in 1856 leeraar aan het gymnasium, later prorector te Winterthur, in 1867 tevens privaatdocent te Zurich en in 1869 gewoon hoogleeraar in de oude letteren aldaar. *Hug* overleed den 17den Juni 1895 te Zurich. Hij maakte zich vooral verdienstelijk door voortreffelijke uitgaven van de werken van *Aeneas Tacticus* (1874), van het „Symposion" van *Plato* (1876), van de „Anabasis" van *Xenophon* (1878), van diens „Cyropaedia" (1883) en „Studien aus dem klassischen Altertum" (1881).

Hügel, *Karl Alexander Anselm,* vrijheer *von,* een Duitsch natuurkundige, den 25sten April 1796 te Regensburg geboren, studeerde te Heidelberg in de rechten en werd daarna officier in Oostenrijkschen dienst. In 1814 trok hij als kapitein binnen Parijs en werd toen belast met een zending naar Skandinavië. Later bij een regiment huzaren geplaatst, bracht de oorlog van 1815 hem eerst in het zuiden van Italië en vervolgens in het zuiden van Frankrijk, waar hij commandant was van Arles en Tarascon. In 1821 nam hij deel aan de expeditie naar Napels en bleef er als attaché bij het Oostenrijksch gezantschap tot in 1824. Daarna nam hij zijn ontslag met den rang van majoor, om zich te Weenen en te Hietzing door de studie der natuurlijke historie op een wetenschappelijke reis voor te bereiden. Nadat hij in 1830 eerst Engeland en daarna Frankrijk bezocht had, verliet hij in Mei 1831 Toulon en vertrok over Griekenland en Kreta naar Egypte. Van Antiochië trok hij door Syrië en Palestina en reisde vervolgens van Suez over Aden naar Oost-Indië. Vijf maanden besteedde hij aan Ceylon, en in October 1833 trok hij door den Indischen Archipel naar Australië en Nieuw-Zeeland, vanwaar hij over Manila, Macao en Canton naar Calcutta terugkeerde. Daarna bezocht hij den Himalaya en Kasjmir, drong door tot in Tibet, en Pendsjaab en ging van Attok over Lahore en Ludiana naar Delhi, vanwaar hij zich door weinig bekende streken naar Bombay begaf. Na een kort verblijf aan de Kaap de Goede Hoop en op St. Helena stapte hij na een 6-jarige afwezigheid te Portsmouth aan land. Zijn verzamelingen voor natuurlijke historie, volkeren- en penningkunde schonk hij aan het Keizerlijk Kabinet en de Hofbibliotheek te Weenen. Een gedeelte van zijn reis beschreef hij in: „Kaschmir und das Reich der Sikhs" (1840—1848, 4 dln.). Zijn nasporingen op het gebied der natuurlijke historie werden, doch slechts gedeeltelijk, door *Endlicher, Heckel* en anderen bewerkt. Later gaf hij nog in het licht: „Das Becken von Kabul" (1851—1852, 2 dln.). Na zijn terugkeer wijdde hij zich hoofdzakelijk aan tuinbouw en bloemkweekerij. In 1850 ging hij als Oostenrijksch gezant naar Florence en bleef er tot in 1859. Daarna bekleedde hij een dergelijke betrekking te Brussel, die hij echter in 1869 nederlegde. Na dien tijd woonde hij bij afwisseling in het zuiden van Engeland en te Brussel en overleed den 2den Juni 1870 in laatstgenoemde stad.

Hugenholtz, *Philip Reinhard,* een Nederlandsch godgeleerde, werd den 8sten November 1821 te Woudenberg geboren, ontving zijn opleiding aan het gymnasium te Rotterdam en bezocht daarna de hoogeschool te Utrecht. In 1847 werd hij predikant te Cillaarshoek, later achtereenvolgens te Geervliet en te Haarlem; in 1858 begaf hij zich in die betrekking naar Amsterdam, waar hij werkzaam was tot 1878, toen hij de Nederlandsche Kerk verliet en zich metterwoon te 's-Gravenhage vestigde. In 1875 verleende de Senaat te Leiden hem eershalve het doctoraat in de theologie. Van zijn geschriften vermelden wij, behalve eenige opstellen in het „Theologisch Tijdschrift" en een verhandeling over „Godsdienst en Wetenschap" in de „Vaderlandsche Letteroefeningen", „Het geweten" (1861), „Zekerheid" (twee brieven, 1864) en „De zonde" (1871). Hij gaf zijn verzamelde theologische geschriften in het licht onder den titel: „Studiën op godsdienstig en zedekundig gebied" (1884—1889, 3 dln.). Van hem verscheen nog: „Geloofs- en levensvragen. Voordrachten en vertoogen" (1885, 2 dln.). Hij overleed den 16den Mei 1889.

Hugenholtz Jr., Petrus Hermannus, een broeder van den voorgaande den 31sten Juli 1834 geboren, ontving zijn opleiding aan het gymnasium te Rotterdam en studeerde aan de hoogescholen te Utrecht en te Leiden in de godgeleerdheid. In 1857 tot proponent bevorderd, werd hij achtereenvolgens predikant te Hoenderloo (1858), te Renswoude (1861), te Leeuwarden (1862) en eindelijk te Amsterdam (1866), waar hij tegelijk met zijn broeder in dezelfde betrekking werkzaam was tot 1878, toen ook hij het leeraarsambt in de Nederlandsche Hervormde Kerk nederlegde en „De Vrije Gemeente" stichtte, als voorganger waarvan hij tot 1909 optrad. Hij overleed in 1911 te Heemstede. Hij schreef: „Vertaalde leerredenen van Colani" (1858), „Ter gedachtenis, toespraken tot de Hervormde Gemeente te Leeuwarden" (1866), „Schetsen en Tafereelen" (1872), „Levenslicht. Stichtelijke bloemlezing" (1882, 4de druk 1901), „Karakterbeelden geschetst" (1886), „Licht en schaduw" (1888), „Zedelijke religie. Bewerkt naar W. M. Salter's Religion der Moral" (1888), en met anderen: „Het vraagstuk van de verzorging der verwaarloosde kinderen" (1898), „Uit natuur en leven" (1900), „Godsdienst en leven" (1901), „Ethisch pantheisme. Een studie" (1903), „Indrukken en herinneringen" (1904), „Levenslicht uit den bijbel" (1904), „Religion and liberty" (1904) en verscheidene opstellen en verhandelingen in de „Vaderlandsche Letteroefeningen", „De Tijdspiegel", „Ons Onderwijs", „Het Morgenlicht", het Theologisch Tijdschrift", het „Christelijk en Godsdienstig Album", de „Taal des geloofs", „Mannen van beteekenis", alsmede in de „Volksbibliotheek", uitgegeven van wege de Vereeniging tot handhaving en voortplanting van het liberaal beginsel enz. Sedert 1878 trad hij op als redacteur van het tijdschrift „Stemmen uit de vrije Gemeente" en later van „Zieleleven".

Hugenoten (Fransch *Huguenots)* was vroeger in Frankrijk een scheldnaam van de aanhangers der Hervorming. Volgens de volksoverleve-

Digitized by Google

ring ontvingen zij dien, omdat zij aanvankelijk godsdienstige vergaderingen hielden op een heide bij Tours, waar volgens de legende *Hugo Capet* spookte. Waarschijnlijk is het echter een verbastering van *Ignots, Iguenots* (eedgenooten), zooals de Hervormden te Genève genoemd werden, omdat zij in den strijd tegen Savoye steun zochten bij de Zwitsers en daarom als de partij der *Eedgenooten* (in het Fransch verbasterd tot *Huguenots*) werden aangeduid.

Reeds dadelijk bij het opkomen der Hervorming in Duitschland vond deze voorstanders in Frankrijk. Onder de bescherming van *Margaretha van Navarre* verkondigde sedert 1523 *Melchior Wolmar*, een Zwitser van geboorte, de leer van *Luther*, en *Gérard Roussel* en *Jacques Lefèvre* deden er Lutherse gemeenten verrijzen. Toen later *Calvijn* optrad, nam de afvalligheid van de R.-Katholieke Kerk onder den adel en den burgerstand aanmerkelijk toe. Doch reeds *Frans I* belette de verbreiding der Hervormde leer en deed vele ketters naar den brandstapel voeren. Het verbond van *Hendrik II* met de Duitsche Protestanten schonk eenige verademing. Doch dit veranderde, toen het geslacht der *Guise's* aan het Hof de overhand verkreeg op de *Bourbons*. Sedert 1555 bedreigde een edict de ketterij met den brandstapel en ten tijde van *Frans II* waren terechtstellingen, verbeurdverklaringen en verbanningen aan de orde van den dag. Dit deed eindelijk de Protestanten tot verzet besluiten, en zij kozen prins *Lodewijk I Condé* tot hun aanvoerder. Den 1sten Februari 1560 werd te Nantes besloten den koning te vragen om godsdienstvrijheid en verwijdering der *Guise's*, terwijl men ingeval van weigering den koning gevangen nemen en *Condé* tot stadhouder-generaal benoemen zou. Het Hof echter, van die plannen onderricht, nam de vlucht van Bois naar Amboise en benoemde hertog *François de Guise* tot stadhouder-generaal. Toen eenige benden gewapende Protestanten naar Amboise oprukten, werden zij verslagen en gedeeltelijk gevangen genomen, waarna 1200 van dezen door beulshanden omkwamen. De *Guise's* trachtten nu de wederinvoering der Inquisitie te bewerken, doch konden slechts gedaan krijgen, dat door het edict van Romorantin (1560) de bevoegdheid tot ketterverfolging van het Parlement op de bisschoppen overging. Inmiddels beklom de minderjarige *Karel IX* den troon, en de koningin-moeder, *Catharina de' Medici*, onthield aan de heerschzuchtige *Guise's* haar gunst, zoodat deze het Hof verlieten en de zwakke *Antoine de Bourbon* tot stadhouder-generaal werd benoemd. Ook de *Guise's* sloten nu een verbond, het Triumviraat, zoodat *Catharina* zich genoodzaakt zag steun te zoeken bij de Protestanten. In Juli 1561 verscheen een edict, waarbij het ter dood brengen van ketters en het gebruik van den scheldnaam Hugenoten afgeschaft werd, terwijl het Hof, om den godsdienststrijd geheel te doen eindigen, den 8den September te Poissy de gelegenheid opende voor een twistgesprek over den godsdienst. Daar waren de kardinaal van Lotharingen en *Theodoor Beza* de voornaamste kampvechters. Het gevolg daarvan was, dat de Fransche Protestanten zich onder den naam van Calvinisten vereenigden en allengs stoutmoediger werden. Verder werd *Catharina* gedrongen om meer dan ooit gemeene zaak te maken met de Protestanten, en den 17den Januari 1562 verscheen het Edict van St. Germain, waarbij hun gewetensvrijheid en aan den adel vrijheid van godsdienstoefening op de kasteelen werden toegestaan.

Het misnoegen van de *Guise's* en van hun aanhangers nam daardoor toe en dezen, gesteund door Spanje, besloten het verder veldwinnen der Hervorming te beletten. Den 8sten Maart 1562 ontstond te Vassy tusschen het gevolg van den hertog van *Guise* en de Protestanten, die in een schuur godsdienstoefening hielden, een bloedig gevecht, wat de Protestanten als een schennis van het Edict beschouwden. Dit was het sein tot den eersten Hugenotenoorlog. *Condé* begaf zich naar Orleans en riep zijn geloofsgenooten te wapen, terwijl de *Guise's* zich meester maakten van den koning en zijn moeder en de Protestanten voor oproerlingen verklaarden. Nadat de troepen van het Hof den 11den September 1562 na een vreeselijk bloedbad Rouaan veroverd hadden, werd den 19den December bij Dreux een veldslag geleverd, waar de Protestanten na hevigen tegenstand de nederlaag leden. De hertog van *Guise* sloeg nu het beleg voor Orleans, om door het veroveren van deze vesting aan de Protestanten den genadeslag toe te brengen, doch verloor er het leven den 24sten Februari 1563. De koninginmoeder sloot nu snel den vrede van Amboise (19 Maart), waarbij aan de Protestanten in bepaalde districten en steden vrijheid van godsdienstleer werd toegestaan. *Catharina* zelf echter haatte het nieuwe geloof; zij had zich van de Protestanten enkel als werktuigen bediend, om de *Guise's*, wier macht zij vreesde, te verzwakken. Thans sloot zij een verbond met Spanje, beperkte de nauwelijks verleende vrijheid in Augustus 1564 door het Edict van Roussillon en bedreigde gestadig de vrijheid der Hervormden. Deze, bevreesd voor een ernstigen aanslag, namen eindelijk het besluit zich den 29sten September 1567 te Monceaux van den persoon des konings meester te maken. Het Hof vluchtte echter naar Parijs, en deze stad werd gedurende een maand door *Condé* belegerd. Den 10den November had tusschen laatstgenoemde en den connétable *de Montmorency* bij St. Denis een gevecht plaats (tweede *Hugenotenoorlog*) waarin 2700 Protestanten zich tegen een 7-maal sterkeren vijand met den grootsten heldenmoed verdedigden. *Condé* trok daarna naar Lotharingen, vereenigde er zich met hulptroepen, ten bedrage van 10 000 man door *Johan Casimir*, keurvorst van de Palts gezonden, en bedreigde wederom Parijs. Daarop sloot *Catharina* den vrede van Longjumeau (27 Maart 1568), waarbij het Verdrag van Amboise hersteld werd. Niettemin vervolgde zij bij voortduring de Protestanten, terwijl *Condé* en *Coligny* zich nauwelijks tegen de aanslagen van sluipmoordenaars konden beveiligen. Beiden namen de wijk naar La Rochelle, waar ook koningin *Johanna van Navarre* met haar 15-jarigen zoon, later *Hendrik IV* van Frankrijk, een schuilplaats vond. Nadat de Protestanten soldaten uit Duitschland, geld en geschut uit Engeland hadden bekomen, maakten zij zich gereed tot den derden Hugenotenoorlog. Den 13den Maart 1569 verloren zij echter tegen den

Digitized by Google

hertog *van Anjou*, later koning *Hendrik III*, bij Jarnac een belangrijken veldslag, waarbij *Condé* door sluipmoord om het leven kwam. Hierdoor zonk de moed der Protestanten. De koningin *van Navarre* evenwel poogde op een vergadering te Cognac haar geloofsgenooten door een vurige toespraak op te beuren en plaatste haar zoon aan het hoofd der Protestantsche zaak, terwijl *Coligny* het bevel over het leger op zich nam. Nadat hij zich den 15den Juni 1569 met een hulpkorps van 11 000 man Duitschers onder aanvoering van *von Mansfeld* vereenigd had, sloeg hij het beleg voor Poitiers, doch de hertog *van Anjou* bracht hem den 3den October bij Moncontour een geduchte nederlaag toe. Het Hof maakte echter geen gebruik van deze overwinning, en *Coligny* ontving uit Engeland, Zwitserland en Duitschland aanzienlijke versterkingen, veroverde in 1569 Nîmes en ontzette La Rochelle. Bij dien voorspoed der Protestanten verlangden *Catharina* en haar zoon naar den vrede; het verdrag, den 8sten Augustus 1570 te St. Germain-en-Laye gesloten, verleende aan de Protestanten amnestie, vrijheid van godsdienstoefening, behalve te Parijs, en onderscheiden vestingen (veiligheidssteden).

Nu volgde een korte tijd van rust, waarin *Coligny* grooten invloed op den jongen *Karel IX* uitoefende en tot een huwelijk tusschen *Karels* zuster en *Hendrik van Navarre* besloten werd. *Catharina* echter zag met misnoegen haar invloed meer en meer op *Coligny* overgaan en besloot daarom de Hervormden, die zij in het open veld niet had kunnen overwinnen, door moord en verraad te vernietigen. Nadat de aanzienlijkste Protestanten ter gelegenheid van het huwelijk van *Hendrik van Navarre* met 's konings zuster naar Parijs gelokt en door gewaande vriendschapsblijken zorgeloos gemaakt waren, volgde in den Bartholomaeus-nacht (24 Augustus 1572) de algemeene kettermoord, waartoe de zwakke koning, onder den invloed van *Catharina* en *Anjou* zijn toestemming gaf. Omstreeks 2000 Protestanten, en onder dezen *Coligny*, werden te Parijs omgebracht en binnen de daaropvolgende 2 maanden nog minstens 20 000 in andere deelen van Frankrijk. Wel waren de Protestanten door die gruweldaad van hun aanvoerders beroofd, maar zij grepen nochtans naar de wapenen, (vierde Hugenotenoorlog) sloten de poorten van hun belangrijkste vestingen en verdedigden deze tegen de troepen van het Hof met groote hardnekkigheid. De hertog *van Anjou* zag voor La Rochelle zijn leger wegsmelten en daar hij tot den Poolschen troon geroepen werd, sloot hij den 24sten Juni 1573 vrede, waarbij aan de Protestanten vrije godsdienstoefening in de vestingen Montauban, Nîmes en La Rochelle en volkomen gewetensvrijheid werd toegekend. Een R.-Katholieke Hofpartij met den hertog *van Alençon*, den jongsten zoon van *Catharina*, aan het hoofd, verbond zich nu met de Protestanten tegen de heerschappij van de koningin-moeder en van de *Guise*'s, zoodat *Catharina* terstond na den dood van *Karel IX* haar zoon *Hendrik III* aanspoorde om den strijd tegen de Protestanten te hernieuwen (vijfde Hugenotenoorlog). Deze nam een voor de Hugenoten gunstige wending; in den loop van 1575 verloren de koninklijke troepen onderscheiden vestingen, werden bij Gordes door *Montbrun* verslagen en vroegen vruchteloos vrede. Prins *Hendrik I Condé* bracht met *Johan Casimir van de Palts* een machtig leger uit Duitschland naar Frankrijk en vereenigde zich in Maart 1576 met den ontevreden hertog *van Alençon*, zoodat het Protestantsche leger bijna dubbel zoo sterk was als dat van het Hof. Daarenboven maakte *Hendrik van Navarre* belangrijke vorderingen in Guyenne. Om die reden sloot het Hof den 6den Mei 1576 te Beaulieu een verdrag, dat eindelijk aan de Protestanten een onbeperkte vrijheid van godsdienstoefening en een groot aantal vestingen verleende. Tevens betaalde de koning de soldij der Duitsche hulptroepen. Hertog *Hendrik I van Guise*, hierdoor in het volvoeren zijner staatkundige plannen belemmerd, bracht nu echter een verbond van R.-Katholieken, de Heilige Ligue, tot stand, en ook de koning moest tot handhaving van zijn gezag daaraan deelnemen, waardoor de zesde Hugenotenoorlog uitbarstte. Doch reeds in September 1577 werd de vrede op den grondslag der vroegere voorwaarden hernieuwd, waarna *Catharina*, om den hertog *van Guise* tegen te werken, te Nerac geheime onderhandelingen met *Hendrik van Navarre* aanknoopte en hierdoor aan de Protestanten nog eenige vestingen bezorgde. Daar echter de Hofpartij zich om het gesloten verdrag weinig bekommerde, opende *Condé* in 1579 den zevenden Hugenotenoorlog met de verovering van Lafére en *Hendrik van Navarre* in April 1580 met de inneming van Cahors. Door bemiddeling van den hertog *van Anjou* (Alençon) sloten echter de Protestanten, die dezen strijd overbodig oordeelden, opnieuw vrede te Flex den 12den September 1580 en bedongen daarbij de vroegere rechten.

De langgewenschte wapenstilstand duurde tot 1584, toen door het overlijden van den hertog *van Alençon* het uitzicht op den troon geopend werd voor *Hendrik van Navarre*. Aanstonds beijverden zich de *Guise*'s, om opnieuw een Ligue te stichten, en zij verbonden zich met Spanje en met den paus om de ketterij uit te roeien, waarna zij den kardinaal *van Bourbon* tot troonopvolger benoemden en in verzet kwamen tegen den koning en tegen de Protestanten. Op aandringen zijner moeder moest *Hendrik III*, na het sluiten van een overeenkomst te Némours (7 Juli 1585), de Protestanten vervallen verklaren van hun rechten. De Protestanten, die weder geld uit Engeland en soldaten uit Duitschland gekregen hadden, begonnen daarop den achtsten Hugenotenoorlog. Van de drie legerkorpsen van het Hof werd den 8sten October 1587 bij Coutras door *Hendrik van Navarre* geheel en al verslagen, doch de veldheer verzuimde zijn voordeel te doen met deze overwinning, zoodat het Hof gelegenheid kreeg het Duitsche leger uit Frankrijk te verjagen. De hertog *van Guise*, die gedurende den oorlog zich in het bezit had gesteld van het staatsgezag, noodzaakte nu den koning den 19den Juli 1588 tot de onderteekening van het Réunionsedict van Rouaan, waarin de uitroeiing der ketters door het zwaard en de uitsluiting van *Hendrik van Navarre* van den troon was vastgesteld. Intusschen kwamen de eerzuchtige bedoelingen van den hertog *van Guise* zoo duidelijk

Digitized by Google

aan den dag, dat de koning hem en zijn broeder, den kardinaal, in September 1588 op den Rijksdag te Blois deed vermoorden. Daar de koning nu geheel en al verlaten werd door de R.-Katholieken, moest hij zich in de armen werpen van de Protestantsche partij. *Hendrik III* trok met de Protestantsche troepen naar het oproerige Parijs, maar werd gedurende de belegering den 1sten Augustus 1589 door *Clement*, een dweepzieken monnik, om het leven gebracht, zoodat de kroon van Frankrijk nu ten deel viel aan *Hendrik van Navarre*, het hoofd der Hervormden. Toen *Hendrik*, tot het verkrijgen der kroon, tot de R.-Katholieke Kerk overging (Juli 1593), beschouwden de Protestanten dien stap als een gewetenloos verraad, zoodat zij de zijde des konings verlieten en plannen maakten, om een ander hoofd te kiezen. Eindelijk onderteekende *Hendrik IV*, nadat hij alle gemeenschap met de Ligue afgebroken had, gedurende de vredesonderhandelingen met Spanje, den 18den April 1598 het Edict van Nantes, dat in 91 openbare en 51 geheime artikelen de rechten der Protestanten waarborgde. Met uitzondering van enkele steden, zooals Rheims en Soissons, ontvingen zij vrijheid van godsdienstoefening, terwijl het hun tevens geoorloofd was, synoden samen te roepen. De Staat verleende hun jaarlijks een aanzienlijke som tot onderhoud der geestelijkheid en hun kinderen konden alle scholen bezoeken. Ook waren zij benoembaar voor alle ambten en waardigheden en zouden zij voor de helft zitting hebben in sommige rechtbanken *(chambres mi-parties)*, terwijl zij de vestingen nog 8 jaar zouden bezitten. Het Parlement bevestigde dit Edict den 25sten Februari 1599.

Onder de regeering van *Hendrik IV*, wiens minister *Sully* zelf tot de aanhangers der Hervorming behoorde, bleven de Protestanten ongedeerd. Toen echter *Maria de' Medici*, de gemalin van *Hendrik IV*, zich gedurende de minderjarigheid van *Lodewijk XIII* met het bewind belastte, wekte onafhankelijkheid der Protestanten den naijver en den afkeer van het absolutistisch gezind Hof. Wél bezwoer de koning in 1614 het Edict van Nantes, maar zijn huwelijk met een Spaansche prinses deed de bezorgdheid der Protestanten dermate klimmen, dat zij gemeene zaak maakten met den oproerigen prins *Hendrik II van Condé*. Ofschoon door het verdrag van Londen (4 Mei 1616) hun godsdienstvrijheid nogmaals bevestigd werd, wachtte het Hof slechts op een gunstige gelegenheid om hen van hun rechten te berooven. Reeds in Juni 1617 gaf de zwakke koning door een Edict bevel tot vernietiging der Protestantsche kerk en der haar verleende voorrechten in zijn erfland Béarn. De kanselarij te Pau weigerde het Edict als wettig te erkennen, en de zaak bleef rusten. Op aansporing evenwel van de Jezuïeten en van *Luynes*, 's koning gunsteling, die langs dezen weg de waardigheid van connétable wenschte te verwerven, gaf de vorst in 1620 in persoon door geweld van wapenen uitvoering aan zijn Edict. De Protestantsche kerken werden omvergehaald, de geestelijke goederen verbeurd verklaard, de R.-Katholieke godsdienst ingevoerd en dit gewest ingelijfd bij de goederen der Fransche Kroon. De Protestanten verklaarden die daad een schennis van het Edict van Nantes en hielden te La Rochelle een vergadering, welke door het Hof als een poging tot oproer verboden werd. Toch gaven de Protestanten niet toe. Zij handhaafden hun rechten onder aanvoering van den hertog van *Rohan* en den prins *de Soubise*, twee broeders, en het Hof maakte in Mei 1621 een aanvang met den oorlog. *Rohan* vond echter geen groote geestdrift bij zijn geloofsgenooten, en allengs vielen alle Protestantsche steden door geweld, list en omkooperij in handen des konings. Eindelijk na de capitulatie van Montpellier (21 October 1622) volgde een algemeene vrede, waarbij het Edict van Nantes bekrachtigd, maar het recht tot het houden van vergaderingen aan de Protestanten ontnomen werd. Het Hof bekommerde zich evenwel zoo weinig om de bepalingen van dit verdrag, dat de Protestanten gebruik maakten van de verwikkelingen der regeering in Italië, om in het begin van 1625 de wapens weder op te vatten. *Soubise* overwon met een scheepsmacht, door de stad La Rochelle uitgerust, bij herhaling de zwakke koninklijke vloot. De kardinaal *de Richelieu*, die aan het hoofd der zaken stond, zag zich zelfs genoodzaakt, den vrede aan te bieden, die van de hand gewezen werd. Daarom nam hij het besluit, zich van La Rochelle, het belangrijkste bolwerk der Protestanten, meester te maken. Nadat hij van gehuurde Engelsche en Nederlandsche schepen een eskader gevormd had, behaalde *Montmorency* in September 1625 een beslissende overwinning op de van bondgenooten verstoken verdedigers van La Rochelle, waarna door tusschenkomst van Engeland den 5den Februari 1626 de vrede gesloten werd. Weldra echter was men er te La Rochelle van onderricht, dat de kardinaal aanstalten maakte, om de stad in zijn macht te brengen. De daar aanwezige Protestanten zochten bescherming en ondersteuning bij *Karel I*, koning van Engeland, en deze zond hun in Juli 1627 een vloot van 40 schepen met 10 000 man, onder aanvoering van den hertog *van Buckingham*. Doch de geringe bekwaamheid van dezen, het ontbreken van ervaren bevelhebbers en de vrees der overige Protestanten voor een algemeenen oorlog verlamden de kracht dezer onderneming. Den 10den Augustus nam de belegering van La Rochelle, in tegenwoordigheid van den koning en van den kardinaal, een aanvang. Nadat de Engelschen den 8sten November van het eiland Ré verjaagd waren, deed *Richelieu* de stad ook van de zeezijde insluiten door een dam, met verbazend groote moeite en kosten in zee opgeworpen. De belegerden verdedigden zich met dapperheid, maar waren aan groot gebrek ten prooi. In Mei 1628 vertoonde zich, onder het bevel van graaf *Denbigh*, een Engelsche vloot, die evenwel na verloop van weinige dagen moest aftrekken. Een andere van 140 schepen, in September te hulp gezonden, kon ook niets uitrichten. De bitterste nood dwong eindelijk den 28sten October 1628 La Rochelle tot de overgave. Van de 24 000 inwoners waren slechts 4000 in een uitgehongerden toestand overgebleven; deze ontvingen volledige amnestie, doch de stad verloor haar voorrechten en vestingwerken. Nog altijd was *De Rohan* meester van een aantal versterkte plaatsen, zooals Nîmes,

Digitized by Google

Montauban en Castres, doch ook hij moest den 27sten Juni 1629 te Alais een verdrag sluiten en zich op dergelijke voorwaarden overgeven. Nu waren de Protestanten geheel en al weerloos en aan de willekeur van *Richelieu* onderworpen, die evenwel hun gewetensvrijheid weinig beperkte. Eerst *Lodewijk XIV* liet zich door Mme *de Maintenon* en zijn biechtvader *Lachaise* overhalen, om de Protestanten te vervolgen (zie *Dragonades*). Langzamerhand ontnam hij hun gelijkheid voor de wet, en na den dood van *Colbert* (1684) beraamde hij, met den kanselier *Letellier*, plannen om hen uitteroeien. Krijgsbenden, door monniken vergezeld, trokken nu door de zuidelijke gewesten, noodzaakten de inwoners hun geloof af te zweren, haalden de kerken omver en doodden de predikanten. Honderdduizenden Protestanten namen de vlucht naar Zwitserland, de Nederlanden, Engeland en Duitschland, waar men hen met open armen ontving. Vruchteloos poogde *Louvois* door bewaking der grenzen de emigratie te beletten. Velen ook ombelsden in schijn den R.-Katholieken godsdienst maar zij werden bij het geringste bewijs van terugkeer tot het Protestantisme zonder verschooning terecht gesteld. Toen *Lodewijk* eindelijk meende, dat de ketters verdelgd waren, hief hij het edict van Nantes op (23 October 1685). Dit was de aanvang van een nieuwe vlucht en van nog vreeselijker vervolging der Protestanten. Uit de omstreken van Nîmes namen duizenden de wijk naar het Cevennesgebergte, om er de godsdienstoefening voort te zetten, en in 1702 nam de oorlog der Camisards (zie aldaar) een aanvang, die onder de vreeselijkste gruwelen tot 1705 voortduurde. Het Hof, door den Spaanschen Successie-Oorlog bedreigd, maakte ten slotte een einde aan den strijd, schonk amnestie en bemoeilijkte de Protestanten niet langer in het heimelijk voortzetten der godsdienstoefeningen. Frankrijk had meer dan een millioen van zijn vlijtigste, welvarendste en bekwaamste burgers verloren, en omstreeks 2 millioen waren, in spijt der vervolgingen, getrouw gebleven aan hun geloof.

De rust, die de Protestanten in het daarop volgende tiental jaren genoten, deed vooral in Provence en Dauphiné hun aantal aanmerkelijk toenemen. Dientengevolge echter liet *Lodewijk XV*, op aandrang der Jezuïeten, in 1724 een gestreng Edict tegen hen uitvaardigen, doch deze maatregel was in strijd met den geest des tijds. Een Edict van 1752 verklaarde het huwelijk en den doop der Protestanten onwettig en verordende, dat deze plechtigheden door een R.-Katholieken geestelijke moesten geschieden. De emigratie, welke hierdoor opnieuw ontstond, wekte echter zelfs bij de R.-Katholieken zooveel weerzin, dat genoemd Edict ingetrokken werd en de vervolging ophield. Beschaving en verlichting traden voor hen in het strijdperk; mannen als *Montesquieu* en *Voltaire* rieden tot verdraagzaamheid, en *Lodewijk XVI* erkende door een Edict van 1787, dat echter eerst in 1789 uitgevaardigd werd, de rechtsgeldigheid van het huwelijk en den doop der Protestanten en herstelde hen in hun burgerlijke rechten, hoewel zij nog altijd van het bekleeden van openbare ambten en bedieningen bleven uitgesloten. Doch hoewel in 1789 een voorstel tot volkomen emancipatie der Protestanten in de Nationale Vergadering verworpen werd, namen er Protestanten, zelfs Protestantsche godsdienstleeraars, zitting, terwijl de Vergadering in 1790 de teruggave beval van alle sedert *Lodewijk XIV* verbeurd verklaarde goederen der niet-R.-Katholieken. De „Code Napoléon" schonk aan de Protestanten in Frankrijk dezelfde burgerlijke en staatkundige rechten als aan de R.-Katholieken. Ofschoon later de grondwet, door de *Bourbons* uitgevaardigd, de vrijheid van den Protestantschen eeredienst waarborgde en den Staat zelfs verplichtte tot bezoldiging der leeraars, werden de Protestanten gedurende de Restauratie meermalen verdrukt en vervolgd. In de zuidelijke provinciën, bepaaldelijk in het departement du Gard, veroorloofde zich het gemeen, aangehitst door ultra-koningsgezinden en dweepzieke priesters, bloedige uitspattingen ten opzichte der Protestanten. Eerst de Juli-omwenteling van 1830 bracht hun volkomen vrijheid en deze bleef er tot heden gehandhaafd.

Literatuur: Meaux, Les luttes religieuses en France au XVIe siècle (Parijs 1882, 4 dln.); *Puaux* en *Sabatier*, Etudes sur la révocation de l'édit de Nantes (Parijs 1886); *Sander*, Die Hugenotten und das Edikt von Nantes (Breslau 1885); *C. W. Baird*, History of the rise of the Huguenots (Londen 1880, 2 dln.); *dezelfde*, The Huguenots and the revocation of the Edict of Nantes (Londen 1895, 2 dln.); *J. W. Thompson*, The wars of religion in France, 1559—1576 (Londen 1909).

Hugenotenoorlogen. Zie *Hugenoten*.

Huggins, *William*, een Engelsch sterre- en natuurkundige den 7den Februari 1824 te Londen geboren, stichtte in 1855 een astronomisch observatorium in Tulse Hill, hield zich bezig met het waarnemen van dubbelsterren en planeten en bepaalde zich sedert 1862 bij een onderzoek der hemellichamen met behulp der spectraalanalyse. Op dit gebied heeft hij veel belangrijks geleverd. Nadat hij de spectra van 26 scheikundige elementen bestudeerd en in teekening gebracht had, nam hij met *Miller* de spectra waar van meer dan 50 sterren en vergeleek die met de spectra van aardsche zelfstandigheden. Vooral stelde hij den gasvormigen toestand vast van onderscheiden nevelvlekken en merkte op, dat zij hoofdzakelijk bestaan uit stikstof en waterstof. Later onderzocht hij de spectra van kometen, maakte gebruik van de spectraalanalyse tot bepaling van de eigen beweging der sterren, vestigde zijne aandacht op de protuberancen en poogde de hoeveelheid warmte vaste te stellen, die van de vaste sterren onze aarde bereikt. *Huggins* overleed den 12den Mei 1910 te Londen. Hij schreef „Spectrum analysis, applied to the heavenly bodies" (1866), „On the spectra of some of the fixed stars and nebulae" (1863—1868), „Further observations on the spectra of some of the stars and nebulae" (1868). „Atlas of representative stellar spectra" (1900), „The Royal Society, or science in the state and in the schools (Londen 1906). De „Scientific papers of Sir William and Lady Huggins" verschenen in 2 deelen (Londen 1899—1909).

Hughes, *Thomas*, een Engelsch schrijver, den 20sten October 1823 te Uffington (Berkshire) ge-

Digitized by Google

boren, studeerde te Oxford en wijdde zich te Lincoln 's-Inn aan de studie der rechtsgeleerdheid. Sedert 1848 was hij als pleitbezorger werkzaam en in zijn vrije uren hield hij zich bezig met letterkundigen arbeid, schreef artikels voor „Magazine's" en „Review's" en maakte zich bekend door „Tom Brown's schooldays" (1856, 3 dln.), een levendige en in zekeren zin klassieke schildering van het leven op de groote kostscholen in Engeland. Zij werden gevolgd door: „Tom Brown at Oxford" (1861). Ook beschreef hij zijn tochten door het westen van Engeland in „Scouring of the white horse" (1858). Na de ontbinding van het Parlement in 1865 werd hij lid van het Lagerhuis, wat hij tot 1874 bleef. Hij schreef in dien tijd: „Alfred the Great" (1869), „The old Church, whatt shall we do with it?" (1878) en „The manliness of Christ" (1879). In 1880 stichtte hij in den Noord-Amerikaanschen staat Tennessee de kolonie Rugby, die echter wegens financieele moeilijkheden weer opgeheven werd. Later verscheen van hem „A memoir of Daniël Mc Millan" (1882), „Life of Bishop Fraser" (1887), „Livingstone" (1889), „Loyola and the educational system of the Jesuits" (1892) en „Vacation rambles" (1895). Hij overleed den 23sten Maart 1896 te Brighton.

Hughes, *David Edwin,* de uitvinder van den letterdruktelegraaf en van de mikrofoon, werd den 16den Mei 1831 te Londen geboren. In 1838 vertrok hij met zijn ouders naar Virginia en werd reeds in 1850 professor in de muziek aan de hoogeschool te Barndstown (Kentucky). Tevens legde hij zich toe op de natuurkunde, legde in 1853 zijn betrekking neer en begaf zich naar Bowlinggreen om zijn tijd te besteden aan het vervaardigen van een nieuw telegraaftoestel, waardoor men met een enkelvoudigen stroom de depêches in dezelfde Latijnsche schriftteekens zou kunnen overseinen, waarin zij waren opgesteld. Bij de oplossing van dit vraagstuk veroorzaakte de noodzakelijkheid, om het seingevende en seinontvangende toestel in een volkomen overeenstemmende, gelijkmatig snelle beweging te brengen, het voornaamste bezwaar. Het gelukte hem echter in 1854 dit te boven te komen. In dat jaar deed hij te Louisville zijn eersten typendruktelegraaf vervaardigden en in 1855 ontving hij daarvan octrooi. Weldra ontstond te New-York een maatschappij, die dit toestel in gebruik bracht. Na 1857 was hij een paar jaar in Engeland om ook daar zijn toestel in te voeren, maar die poging was vruchteloos. Zij gelukte echter in 1860 in Frankrijk, en na dien tijd kwam zijn seintoestel bijna in geheel Europa in zwang. Het Internationaal Congres voor Telegraphie besloot in 1868, dat alle internationale telegrammen slechts door middel der toestellen van *Hughes* en van *Morse* zouden verzonden worden. Later vestigde zich *Hughes* te Londen en hield er zich bezig met de verbetering van de telefoon. Het onderzoek van *William Thomson* over de verschillende omstandigheden, die invloed hebben op de vermeerdering van den weerstand der geleiding, spoorde *Hughes* aan tot proefnemingen, om dien weerstand door middel van klanktrillingen te versterken en deze op den telefoon over te brengen. De uitkomst dezer proeven was de uitvinding van den mikrofoon, die door middel van een galvanische batterij en van een telefoon het zwakste geluid waarneembaar maakt voor 's menschen oor. *Hughes* overleed den 22sten Januari 1900 te Londen.

Hughes, *Charles Evans,* een Amerikaansch rechtsgeleerde, den 11den April 1862 te Glen Falls (New-York) geboren, als zoon van een onbemiddeld predikant, bezocht de Brown-universiteit te New-York en onderscheidde zich door aanleg en ijver. Om de middelen voor zijn rechtsgeleerde studiën te vinden, besteedde hij zijn vrijen tijd deels aan het geven van privaatlessen in wiskunde en Grieksch, deels aan kantoorwerkzaamheden bij den rechter *Gleason.* Vervolgens bezocht hij de Columbia Law School en verkreeg er een lectoraat in de rechten, werd compagnon der advocatenfirma *Waller S. Carter,* doch aanvaardde, nadat hij in 1888 gehuwd was, in 1891 een leerstoel in de rechten aan de Cornell Universiteit, doch spoedig keerde hij weer naar de firma *Carter* terug. In 1905 vestigde hij de algemeene aandacht op zich, toen hij belast werd met het leiden van een onderzoek naar groote schandalen in de zakenwereld van New-York De scherpzinnigheid, onverschrokkenheid en eerlijkheid, waarvan hij bij dit onderzoek blijk gaf, had in 1906 zijn verkiezing tot gouverneur van New-York ten gevolge. In 1908 herkozen, werd hij in 1910 benoemd tot rechter in het hoogste gerechtshof der Unie. Hij trok zich thans geheel uit het openbare leven terug, en trad daarin eerst in 1916 weer op den voorgrond, toen de Republikeinsche partij hem candidaat stelde voor het presidentschap der Unie. Onmiddellijk nadat de partijdag te Chicago hem als candidaat der Republikeinen had benoemd, nam hij zijn ontslag als rechter. Bij de verkiezing in November 1916 leed hij wel de nederlaag tegenover *Wilson,* maar het stemmenverschil was zóó gering, dat aanvankelijk *Hughes* de meerderheid scheen behaald te hebben.

Hughes-telegraaftoestel. Zie *Telegrafie.*

Hugi, *Franz Joseph,* een Zwitsersch natuurkundige, den 23sten Januari 1796 te Grenchen in het kanton Solothurn geboren, ontving aldaar zijn opleiding en studeerde 4 jaar te Landshut, waarna hij eenigen tijd te Weenen doorbracht. Van een reis door het zuid-oosten van Duitschland en door Hongarije in zijn geboorteplaats teruggekeerd, stichtte hij het kantonnaal Genootschap voor Natuurlijke Historie en legde er den grondslag voor een museum, hetwelk hij in 1830 afstond aan de stad Solothurn. Daarenboven deed hij er in 1836 een plantentuin aanleggen. Nadat hij eenigen tijd de betrekking had bekleed van directeur van het weeshuis en leeraar aan de normaalschool te Solothurn, werd hij er benoemd tot leeraar aan het lyceum, doch zijn overgang tot het Protestantisme bezorgde hem in 1837 zijn ontslag. Op herhaalde tochten, die hij jaarlijks door het Juragebergte en de Alpen ondernam, beijverde hij zich, waarnemingen te doen omtrent de gletschers, terwijl hij tevens het geognostisch en palaeontologisch kabinet te Solothurn verrijkte. In het buitenland maakte hij zich vooral bekend door zijn geschriften: „Ueber das Wesen der Gletscher" (1842) en „Die Gletscher und die erratischen Blöcke" (1843). In 1835

Digitized by Google

deed hij een wetenschappelijke reis door een gedeelte van Noord-Afrika, Sicilië en Italië. Hij schreef nog „Grundzüge einer allgemeinen Naturansicht" (1841), „Naturhistorische Alpenreisen" (1830) en een groot aantal verhandelingen in de „Denkschriften" van het Zwitsersch Natuurkundig Genootschap. Hij overleed te Solothurn den 25sten Mei 1855.

Hugo, *de Groote* of *de Abt* —, graaf *van Parijs* en hertog *van Francia,* een zoon van graaf *Robert van Parijs,* was sedert 923 de machtigste heerscher in Noord-Frankrijk. Na den dood van zijn zwager, koning *Rudolf,* stelde hij (936) den Karoling *Lodewijk IV d'Outremer* als koning aan en verkreeg voor zich Bourgondië. Toen *Lodewijk* zich tegen zijn voogdijschap verzette, nam hij hem in 945 gevangen; keizer *Otto I,* beider zwager, legde in 946 den twist bij. Ook na *Lodewijk*'s dood (954) maakte hij geen aanspraak op den troon, die nu aan *Lodewijk*'s zoon *Lotharius* kwam. *Hugo* overleed in Juni 956.

Hugo Capet, de stichter van het *Capetingsche* Huis, graaf *van Parijs* en hertog *van Francia* (956—996), was een zoon van den voorgaande. Toen *Lotharius* in 986 door den kinderloozen *Lodewijk V* opgevolgd werd, en deze nog in hetzelfde jaar overleed, liet *Hugo* zich te Senlis door de rijksgrooten tot koning uitroepen en den 3den Juli 987 te Reims kronen. Wel was er nog een broeder van *Lotharius, Karel,* over; deze was echter een Duitsch vasal, daar *Otto II* hem met Neder-Lotharingen beleend had. *Karel* veroverde Laon en Reims, werd hier echter door *Hugo* belegerd, tot overgave gedwongen en overleed in gevangenschap in 991. *Karel*'s zonen maakten geen aanspraak op den Franschen troon. *Hugo,* die Aquitanië verloor, overleed den 24sten October 996.

Hugo, koning van Italië (926—947), was van Karolingsche afkomst, drong zich als koning op van Neder-Bourgondië, in de plaats van zijn neef *Lodewijk III,* en nam in 925 ook diens aanspraken over op Italië tegen *Rudolf II* van Opper-Bourgondië. Tot koning gekroond (926), verzoende hij zich met *Rudolf,* wien hij in 929 Neder-Bourgondië, in ruil voor Italië, afstond. Hij trachtte nu (932) door een huwelijk met *Marozia,* dochter van *Theodora,* Rome en de keizerskroon te verkrijgen, maar hij werd door *Marozia*'s zoon *Alberich II* verjaagd. Tegen zijn bestuur verhief zich in 945 de Lombardische adel onder *Berengarius II* van Ivrea en riep *Otto I* te hulp, voor wien *Hugo* vluchtte. Hij overleed te Arles in 947.

Hugo, *Hermannus,* een Zuid-Nederlandsch letterkundige, den 9den Mei 1586 te Brussel geboren, studeerde te Leuven en verwierf er den graad van meester in de vrije kunsten, bepaalde zich vervolgens bij de godgeleerdheid, begaf zich in 1605 in de Orde der Jezuïeten en onderwees gedurende 5 jaar de taal, dichtkunst en welsprekendheid te Antwerpen. Nadat hij in 1613 de priesterwijding ontvangen had, was hij 6 of 7 jaar prefect der klassen te Brussel, werd toen biechtvader van *Philips van Aremberg,* heer *van Aerschot,* vergezelde dezen naar Spanje en werd na zijn terugkeer benoemd tot biechtvader en aalmoezenier van *Ambrosio Spinola.* Hij stond dezen ter zijde in verschillende bloedige gevechten en legde daarbij een bewonderenswaardigen moed aan den dag. Toen de pest in het leger uitbrak, zorgde hij voor de zieke soldaten, tengevolge waarvan hij zelf den 11den September 1629 aan deze ziekte bezweek. Van zijn werken vermelden wij: „De prima scribendi origine et universa rei literariae antiquitate" (1617), ook in het Fransch vertaald. „De vera fide capessenda contra Balthasarum Meisnerum lutheranum et Henricum Brandium calvinistam etc." (1620), „Pia desideria" (1624 en later bij herhaling), ook in het Fransch, Nederlandsch, Spaansch, Engelsch, Hoogduitsch en Italiaansch, „Obsidio Bredana" (1626), eveneens in verschillende talen overgezet, „De militia equestri antiqua et nova" (1630), „Vita P. Caroli Spinolae" (1630) en „Vita Joannis Berchmanni etc." (1630). Ook heeft hij eenige handschriften, waaronder „Historia Bruxellae" in 3 deelen nagelaten.

Hugo, *Gustav,* een Duitsch jurist, den 23sten November 1764 te Lörrach in Baden geboren, ontving zijn opleiding te Montbéliard en te Karlsruhe, studeerde te Göttingen in de rechten, de wijsbegeerte en de geschiedenis en werd in 1786 de leermeester van den erfprins *Leopold Friedrich Franz von Dessau.* Hij verwierf grooten roem door de uitgave der „Fragmenta" van *Ulpianus* in 1788, werd in dat jaar buitengewoon, in 1792 gewoon hoogleeraar in de rechten aan de hoogeschool te Göttingen, verkreeg daarna den titel van „Geheimer Justizrath" en overleed den 15den September 1844. De beoefenaars van het Romeinsche recht zijn aan hem, *Haubold* en *Savigny* veel verschuldigd. Zijn hoofdwerk is „Lehrbuch eines civilistischen Kursus" (1792—1821, 7 dln.). Verder schreef hij: „Civilistisches Magazin" (1814—1837, 6 dln.), en „Beiträge zur civilistischen Bücherkenntnis der letzten 40 Jahre" (1828—1845, 3 dln.).

Hugo, *Victor Marie,* een Fransch dichter en prozaschrijver, werd te Besançon geboren, waar zijn vader, toen kolonel, later generaal, in garnizoen lag, den 26sten Februari 1802 en bracht zijn kindsheid gedeeltelijk door bij zijn moeder *Sophie Trébuchet* in een nonnenklooster te Parijs, gedeeltelijk in Italië en Spanje bij zijn vader, die hem voor den militairen stand bestemde. Terwijl de knaap zich toelegde op de wiskunde, ontwaakte zijn dichterlijke geest. Reeds in 1817 dong hij naar den Academischen prijs met het gedicht „Les avantages de l'étude", kreeg een eervolle vermelding en ontving van zijn vader de vergunning om de militaire loopbaan met de letterkundige te verwisselen. In de jaren 1819 tot 1821 verwierf hij bij de Académie des jeux floraux te Toulouse telkens den prijs met de oden: „Les vierges de Verdun", „Le rétablissement de la statue de Henri IV", en „Moïse sur le Nil". Spoedig daarop zagen zijn „Odes" (1821), het licht, die, klassiek van vorm, romantisch van richting, godsdienstig en koningsgezind van kleur, door hun welluidenden toon een diepen indruk maakten. Hij verwierf daardoor de gunst der koningsgezinde partij, en *Lodewijk XVIII* schonk hem een jaargeld. Onwillekeurig echter geraakte hij in den liberalen stroom; zijn „Odes et ballades" (1826) gaven daarvan getuigenis.

Digitized by Google

Ook nam hij afscheid van de klassieke vormen en deed de romans „Han d'Islande" (4 dln., 1823) en „Bug Jargal" (1826) in het licht verschijnen. Bepaaldelijk verwierp hij nu de klassieke richting bij de uitgave van zijn drama „Cromwell" (1827), terwijl hij in de voorrede van dit stuk de aesthetische theorie der nieuwe richting ontwikkelde. Naar zijn inzien moest het drama geboren worden uit een vereeniging van het verhevene met het groteske en den stempel dragen van onzen tijd. „Cromwell" was niet voor het tooneel bestemd, doch ondervond als letterkundig voortbrengsel veler afkeuring.

In 1828 gaf *Victor Hugo* een nieuwen bundel oden, „Les Orientales", in het licht en bewees daardoor zijn meesterschap over taal en maat. Zij werden door sommigen hemelhoog verheven, terwijl anderen betuigden, dat de opgeschroefde klinkklank slechts diende om de armoede aan denkbeelden en het gemis van alle gevoel te bedekken. De bewonderaars des dichters verlangden iets dergelijks voor het tooneel, en deze schreef het drama „Marion Delorme", dat door de censuur verboden werd, terwijl de Académie zelfs den bijstand des konings inriep, om de opvoering van „Hernani" te beletten. Dit laatste werd niettemin den 26sten Februari 1830 in het Théâtre Français ten tooneele gebracht, en de voor- en tegenstanders der nieuwe richting werden handgemeen bij die gelegenheid. De eersten behaalden echter de overwinning en „Hernani" handhaafde gedurende 10 jaar een eereplaats in den Franschen schouwburg. „Marion Delorme" mocht eindelijk in 1831 worden opgevoerd, doch beantwoordde niet aan de overspannen verwachtingen. Daarentegen werd het drama: „Le roi s'amuse" (1832) na de eerste opvoering van Regeeringswege verboden. Daarop volgden: „Lucrèce Borgia" en „Marie Tudor" (1833), „Angelo" (1835), „Ruy Blas" (1838), „Les Burgraves" (1843), de geschiedkundige roman „Notre-Dame de Paris" (1831), de dichtbundels: „Feuilles d'automne" (1831), „Les chants du crépuscule" (1835), „Voix intérieures" (1837) en „Les rayons et les ombres" (1840). Onder de prozaschriften bekleedt „Notre-Dame de Paris", onder zijn dichtbundels de „Feuilles d'automne" met de „Voix intérieures" de eereplaats. Zijn populariteit bezorgde hem in 1841 een zetel in de Académie Française en *Lodewijk Philips* verleende hem in 1845 de waardigheid van pair. Na de Februari-omwenteling (1848) werd hij te Parijs afgevaardigd naar de Constitueerende Vergadering en behoorde er eer tot de monarchale rechter-, dan tot de democratische linkerzijde. Toen hij vervolgens lid werd van het Wetgevend Lichaam, veranderde hij plotseling van richting en schaarde zich weldra onder de vurigste redenaars van de uiterste linkerzijde. Bij den staatsgreep van den 2den December 1851 werd hij op de proscriptielijst geplaatst, zoodat hij met zijn gezin eerst naar België, vervolgens naar Jersey en eindelijk naar Guernesey trok en aldaar bleef, hoewel de amnestie van 1859 hem veroorloofde naar Frankrijk terug te keeren. Zijn „Napoléon le petit" en zijn dichtbundel „Les châtiments", die in 1852 te Brussel uitkwamen en van staatskundigen hartstocht getuigen, werden in Frankrijk verboden. Daarna verschenen: „Oeuvres oratoires" (1852), „Les contemplations" (2 dln., 1856), „La legende des siècles", een zijner voornaamste werken (1859—1883, 4 dln.), het zeer populaire „Les misérables" (10 dln., 1862), „William Shakspeare" (1864), „Les chansons des rues et des bois" (1865), „Les travailleurs de la mer" (3 dln., 1866) en „L'homme qui rit" (4 dln., 1869).

Gedurende de groote tentoonstelling te Parijs in 1867 werd zijn drama „Hernani", dat velen reeds vergeten waanden, gedurende 4 maanden elken avond in het Théâtre Français opgevoerd. Toen ten gevolge der gebeurtenissen bij Sedan in September 1870 het tweede Keizerrijk in Frankrijk bezweken was, begaf *Victor Hugo* zich naar het bedreigde Parijs. Ook hij was met vele kortzichtigen dwaas genoeg om te denken, dat Pruisen enkel streed tegen *Napoléon III* en na den val van dezen aanstonds zou terugtrekken. Hij deed dan ook in „Le Rappel" van 12 September een krachtige proclamatie verschijnen, waarin hij de Duitschers opriep om af te zien van een belegering van Parijs, dat hij de stad der steden noemde; zij had echter geen gevolg. Gedurende het beleg der stad behoorde hij, zonder evenwel rechtstreeks aan de communistische beweging deel te nemen, tot de tegenstanders van het Voorloopig Bewind. Na de verovering der stad werd hij afgevaardigd naar de Nationale Vergadering te Bordeaux, maar legde er den 8sten Maart 1871 zijn mandaat neder gedurende een onstuimige vergadering, waarin de wettigheid der benoeming van *Garibaldi* betwist werd. Daarna vestigde hij zich te Arcachon, waar hij zijn oudsten zoon *Charles Victor Hugo* door den dood verloor. Niet lang daarna, bij het uitbarsten van den opstand te Parijs, vertrok hij naar Brussel, waar hij in een brief aan den redacteur der „Indépendance belge" van den 26sten Mei 1871 zich tot verdediger opwierp van de Commune te Parijs en een hevigen aanval deed op het Belgisch ministerie wegens zijn weigering om aan de voortvluchtige opstandelingen een schuilplaats te verleenen. Tot in November van dat jaar toefde hij voorts op Jersey, doch verliet toen dit eiland, om in persoon bij *Thiers* genade te vragen voor de veroordeelde Communisten. Tevens plaatste hij in „Le Rappel" een republikeinsch manifest, waarin hij op een wedergeboorte van Frankrijk aandrong, nog minder, zooals hij betuigde, om Frankrijk zelf dan om de wereld, inzonderheid om Duitschland, daar Frankrijk het licht der wereld is hetwelk door Duitschland uitgeblazen werd. Bij de verkiezingen van 1872 was hij candidaat voor Parijs, doch kon de meerderheid niet verkrijgen. Maar al was ook zijn staatkundige rol uitgespeeld, hij liet niet na bij voorkomende gelegenheid over den politieken toestand van Frankrijk te spreken, zooals bijv. in April 1875 bij de begrafenis van *Edgar Quinet*. Den 20sten Februari 1876 werd hij benoemd tot Senator der Republiek en sprak als zoodanig den 16den Mei 1877 een krachtige redevoering uit tot bestrijding van den ultramontaanschen staatsgreep. Met groote eerbewijzen werd hij overladen, toen den 25sten Februari 1880 in het Théâtre Français het halve eeuwfeest werd gevierd der eerste opvoering van „Hernani", alsmede den 26sten Februari 1882,

Digitized by Google

toen een groote volksdemonstratie hem hulde bracht op zijn tachtigsten verjaardag.

Na zijn terugkeer te Parijs verschenen van hem: „L'année terrible" (1872), „Quatervingt-treize" (3 dln., 1874), „Mes fils" (1874), „Actes et paroles avant l'exil, 1841—1851" (1875), „Actes et paroles pendant l'exil, 1852—1870" (3 dln., 1875—1876), het beroemde „L'art d'être grand-père" (1877), „L'histoire d'un crime, dépositions d'un témoin" (1877), die in één jaar 65-maal gedrukt werd, „Le papa" (1878), „Actes et paroles depuis l'exil, 1870—1876" (1877) en „La pitié suprême" (1879). Hij overleed te Parijs den 22sten Mei 1885, en zijn stoffelijk overschot werd met groote plechtigheid in het Panthéon bijgezet. Na zijn dood verschenen nog, onder toezicht van *Paul Meurice*, „Oeuvres inédites" (1886), „Théâtre en liberté" (1886), „Toute la lyre" (2 dln., 1889), „Dieu" (gedicht, 1891), „Alpes et Pyrénées; France et Belgique" (reizen, 1890—1892), „Les années funestes" (gedichten, 1898), „Correspondance" (1896—1898, 2 dln.), „Choses vues" (1897—1900, 2 dln.), „Lettre à sa fiancée" (1901), „Post-Scriptum de ma vie" (1901), en „Dernière gerbe" (gedicht, 1902). Den 26sten Februari 1902 werd zijn honderdste geboortedag van regeeringswege op zeer luisterrijke wijze te Parijs gevierd. Een volledige verzameling van zijn werken verscheen in 1880—1889 (48 dln.), en 1889 enz. (70 dln.).

Victor Hugo bekleedde als het hoofd der romantische school een bijzondere plaats op het gebied der Fransche letterkunde. Hij heeft voor goed gebroken met de letterkundige traditie, die van de klassieke voorbeelden nog slechts de uiterlijke vormen bezat, en daarvoor de vrije keuze der stof en de ongehinderde beweging van den geest in de plaats gesteld, waardoor hij aan de Fransche dichtkunst nieuwe kracht en nieuw leven schonk. Daarbij was hij een meester over de taal, zooals slechts weinigen. De hierdoor verkregen vrijheid werd intusschen door zijn minder talentvolle navolgers niet zelden misbruikt. Ook valt niet te ontkennen, dat men, vooral in zijn prozaschriften, vaak holle klanken vindt, die nagenoeg niets beteekenen, terwijl men den vindingrijken auteur bewondert, die in zoo vele woorden zoo weinig weet te zeggen. Van den anderen kant treft men onder zijn gedichten vele aan, die wel steeds tot de juweelen zullen behooren van de Fransche poëzie.

Zie voorts: *P. Boudois*, Victor Hugo; sa vie; ses oeuvres (1886, 9de druk 1907); *E. Dupuy*, Victor Hugo, l'homme et le poète (1886); *J. Claretie*, Victor Hugo, souvenirs intimes (1902); *F. Brunetière*, Victor Hugo (1903).

Twee broeders van *Victor Hugo* hebben zich eveneens als letterkundigen bekend gemaakt.

Hugo, Eugène, in 1800 geboren, en overleden in 1837, vervaardigde een aantal gedichten; en *Jules Abel Hugo*, overleden in 1855, schreef: „Histoire de la campagne d'Espagne en 1823" (2 dln., 1824), en „Histoire de l'empereur Napoléon" (1833).

Hugo, Charles Victor, een zoon van *Victor*, den 2den November 1826 te Parijs geboren, ontving met zijn broeder zijn opleiding aan het Lycée Charlemagne en beiden traden na de Februari-omwenteling op als dagbladschrijvers. *Charles* was gedurende korten tijd secretaris van *de Lamartine* en tot 1851 medewerker aan het dagblad „L'Evénement", dat door zijn vader geredigeerd werd. Wegens artikelen, waarin hij de doodstraf bestreed, werd hij tot een gevangenisstraf van 2 maanden veroordeeld. Na den staatsgreep van 1852, werd hij zoowel als zijn broeder, verbannen. *Charles* schreef: „Le cochon de Saint-Antoine (3 dln., 1857), „La Bohême dorée" (2 dln., 1859), „La chaise de paille" (1859) en „Une famille tragique" (1860), terwijl hij het drama „Les misérables", aan den roman zijns vaders ontleend, en het blijspel „Je vous aime" (1861) te Brussel ten tooneele bracht. In 1869 stichtte hij met zijn broeder het ultra-democratisch dagblad „Le Rappel", dat in 1871 geschorst werd. Toen hij den 16den Maart van laatstvermeld jaar een bezoek wilde brengen aan zijn vader te Arcachon, werd hij door een beroerte getroffen en dood in het rijtuig gevonden, dat hem van het spoorwegstation naar de plaats zijner bestemming zou brengen.

Hugo, François Victor, een broeder van den voorgaande, den 22sten October 1828 geboren, schreef: „L'île de Jersey" (1857) en „Sonnets de Shakspeare" en een vertaling van al de werken van dien Engelschen dichter (1860—1864, 13 dln.) Met *Meurice* deed hij het geschorste dagblad „Le Rappel" weder in het licht verschijnen. Hij overleed den 25sten December 1873.

Hugo van St. Victor, een mysticus en scholastisch wijsgeer, werd in het laatst van de 11de eeuw geboren en trad in 1115 in het klooster St. Victor bij Parijs, werd daar leeraar aan de beroemde kloosterschool en overleed in 1141. Zijn mystieke geschriften zijn „De arca Noë morali", „De arca Noë mystica", „De vanitate mundi" en „Soliloquium de arrha animae"; meer scholastiek getint is zijn geschrift „De sacramentis christianae fidei". Zijn theologische opvattingen zijn neergelegd in zijn „Summa sententiarum", indien althans zijn auteurschap hiervan vaststaat, waaraan getwijfeld wordt. Verder schreef hij: „De eruditione didascalica", waarin hij een overzicht geeft van alles wat in zijn tijd als wetenswaardig gold, benevens een inleiding op den Bijbel. Zijn werken zijn uitgegeven in 1648 (3 dln.) en vormen deel 175—177 van de Patrologia latina van *Migne*.

Hugo von Trimberg, een Duitsch dichter, in de eerste helft der 13de eeuw in het dorp Trimberg, niet ver van Würzburg, geboren, werd in 1260 benoemd tot magister en rector eener school in een voorstad van Bamberg. Hij heeft zich vooral bekend gemaakt door het vervaardigen van den „Renner", een leerdicht, hetwelk hij in 1300 voltooide. Het bevat een schets der zeden van die dagen en vooral een berisping van de toen heerschende gebreken. Dit gedicht onderscheidt zich door vele voorbeelden, gelijkenissen, fabels en verhalen en geeft getuigenis, dat *Hugo* een groote belezenheid en toen reeds heerschappij over de Duitsche taal bezat. De „Renner" is in het licht gegeven door het Historisch Genootschap te Bamberg in 3 stukken (1833—1836. nieuwe druk, 1904). Ook is dit leerdicht in 1549 (maar niet door *Sebastian Brant*) in Protestant-

Digitized by Google

schen geest omgewerkt. Andere werken van *Hugo*, zooals de „Samner" (Sammler), zijn verloren gegaan.

Huguenin, *Ulrich*, een Nederlandsch artillerie-officier, den 2den Februari 1755 te Maastricht geboren, werd reeds op zijn 17de jaar tot tweeden luitenant der artillerie benoemd, waarna hij zich op de krijgswetenschap toelegde. In 1782 bracht hij de vestingen Vlissingen en Veere onder generaal-majoor *Dolf* in staat van verdediging, in 1787 werd hij overgeplaatst als adjudant en controleur van den veldtrein in het kamp van Zeist, onder de bevelen van luitenant-kolonel *Gerbade*, ontving in hetzelfde jaar den rang van kapitein en was in 1789 belast met de oprichting eener artillerie- en genieschool te Breda. In 1793 kwam hij aan het hoofd eener compagnie van het korps rijdende artillerie en in 1794 was hij te Amersfoort onder generaal *Paravicini di Capelli* werkzaam aan de versterking der Grebbelinie. Verder voerde hij het bevel over de artillerie in de vesting Naarden, welke hij eerst na herhaalde bevelen van het nieuwe Bewind aan de Franschen overgaf. Als aanhanger van het Huis *Oranje* nam hij in 1795 zijn ontslag en vestigde zich met zijn echtgenoot en 5 kinderen te Brunswijk. Nadat hij een aanbod van Rusland had afgewezen, kwam hij na een examen, door generaal *Tempelhoff* afgenomen, als kapitein in Pruisischen dienst; in 1797 werd hij benoemd tot commandant eener compagnie rijdende artillerie te Koningsbergen, waar hem tevens het onderwijs der officieren van zijn regiment opgedragen werd. In weerwil van zijn talrijke bezigheden bleef hij zich aan de wiskunde wijden, zoodat in 1803 zijn „Mathematische Beiträge zur weitern Ausbildung angehender Geometer" in het licht verscheen. In 1804 bevorderd tot majoor, ontving hij in 1805 bevel Danzig in staat van verdediging te brengen. Ook werd hij naar Graudenz gezonden om de artillerie mobiel te maken en het bevel over een divisie van dat wapen op zich te nemen, waarmede hij in 1806 bij het korps van den Russischen generaal *Bennigsen* gevoegd werd en de veldslagen van Pultusk, Altenstein en Pruisisch Eylau bijwoonde. Na het sluiten van den vrede van Tilsit vroeg hij om redenen van gezondheid ontslag en in September 1807 keerde hij met zijn gezin naar het vaderland terug. Daar werd hij aangesteld tot chef van de 4de divisie van het departement van Oorlog, werd lid van het centraal comité der artillerie en genie en na de inlijving van ons land in Frankrijk luitenant-kolonel. Bij den ommekeer van zaken in 1813 bevond hij zich te St. Omer, doch vroeg aanstonds zijn ontslag en keerde naar Nederland terug, waar hij geplaatst werd als luitenant-kolonel en kort daarna opklom tot kolonel en inspecteur der Belgische artillerie en directeur van de 3de divisie van het ministerie van Oorlog. Gedurende den veldtocht van 1815 voorzag hij het leger van materieel en bij de vereeniging van Noord- en Zuid-Nederland organiseerde hij de stapel- en constructiemagazijnen te Antwerpen, waarna hem in 1816 het bestuur van de geschutgieterij te Luik werd toevertrouwd. Toen hij in 1830 deze stad moest verlaten, werd hij directeur der militaire magazijnen te Delft en ook daar zorgde hij voor de oprichting eener ijzergieterij om in de eerste behoeften der artillerie te voorzien. In 1833 werd hij gepensionneerd als generaal-majoor en vestigde hij zich te Nijmegen, waar hij den 7den November van dat jaar overleed. Van zijn geschriften vermelden wij nog: „Examen de la solution du problème de la pression d'un corps exercée sur trois ou plusieurs appuis" (1811), „Verhandeling over de ricochetschoten" (1818), „Verhandeling over het gebruik van gloeiende kogels" (1816), „Verhandeling over de ontwikkeling van eenige trigonometrische reeksen" (1823), „Verhandeling over het Nederlandsche ijzer" (1823), „Het gietwezen in 's Rijks geschutgieterij te Luik" (1826) en „Bijdragen tot het gietwezen in 's Rijks ijzergeschutgieterij te Luik".

Hugues, *Clovis*, een Fransch staatsman, en dichter, den 3den November 1851 te Ménerbes (Vaucluse) geboren, was sedert 1869 werkzaam aan radicale bladen en werd in 1870 door den Krijgsraad tot 3 jaar gevangenisstraf en 2000 frs. boete veroordeeld wegens een artikel in „La Fraternité". Vrijgelaten verbond hij zich aan „La Jeune République". Sedert 1881 was hij, uitgezonderd van 1889 tot 1893, steeds lid der Kamer, waar hij tot de uiterste linkerzijde behoorde. In 1888 was hij Boulangist. In de laatste tijden had hij als staatsman weinig succes en stelde zich daarom bij de laatste verkiezingen niet meer candidaat. Hooger dan als staatsman stond hij als dichter, vooral in het bucolisch genre. *Hugues* overleed den 11den Juni 1907. Hij schreef: „La petite muse" (1877), „Poèmes de prison", „Les soirs de bataille" (1882). „Les jours de combat" (1883), „Les évocations" (1885), „Madame Phaeton" (1888), „La chanson de Jehanne d'Arc" (1899), door de Académie Française bekroond, het drama „Le sommeil de Danton" (1889) en de novelle „Monsieur le gendarme" (1891). Zijn Provençaalsche gedichten stempelden hem tot een der eerste „Félibres".

Huid vormt bij menschen en dieren een samenhangende lichaamsbekleeding, die bij de openingen van het lichaam in een slijmvlies overgaat, hetwelk alle aan de oppervlakte uitkomende holten bedekt.

De huid vertoont in doorsnede (zie de afb.) 3 lagen, n.l. de *opperhuid* (epidermis), de *lederhuid* (corium) en het *onderhuidsch celweefsel* (tela cellulosa subcutanea). De belangrijkste van deze is de lederhuid. Zij bestaat uit doorelkander gevlochten bundels bindweefsel en daartusschen netten van elastische vezels. Naar de bovenzijde is het vlechtwerk dichter, doch naar de benedenzijde vormt het ruimer mazen. Men vindt deze evenzeer in het onderhuidsch celweefsel, ook een los vlechtwerk van bundels bindweefsel, welks ruimten met groepen vetcellen aangevuld zijn. Dat vetgehalte wisselt sterk bij verschillende menschen. Bij vette menschen zet zich vooral in *dik* laag het vet af, onder de huid van den buik méér dan elders. In het onderhuidsche weefsel vindt men de *zweetkliertjes*, elk bestaande uit een eenvoudige buis, tot een kluwen opgewonden en welker uitvoerbuis door het corium heen spiraalvormig naar en door de epidermis trekt. De dikte der lederhuid is zeer verschillend, doch die

Digitized by Google

van de vetlaag nog veel meer. Op alle plaatsen, waar de huid zich dicht bij de beenderen of kraakbeenderen bevindt, zooals aan den schedel, op het borstbeen enz., is die dikte zeer gering,

Schematische verticale doorsnede door de menschelijke huid.

terwijl zij elders, waar aanmerkelijke vetvorming plaats heeft, zeer groot kan zijn. De gevulde vetcellen in het onderhuidsch celweefsel veroorzaken de bevallige ronding der lichaamsvormen, die men vooral bij het vrouwelijk geslacht opmerkt. De onderste laag van dit celweefsel is gewoonlijk wat vaster en met de daaronder liggende deelen verbonden.

In de bovenste laag der lederhuid worden de vezels van het bindweefsel allengs onduidelijker en eindelijk ziet men aldaar enkel een gelijksoortige, halfdoorzichtige massa, waarin kegelvormige verhevenheden — *gevoelstepels* (papillae) — in de onderste lagen der opperhuid oprijzende. Deze tepels zijn het talrijkst en het meest ontwikkeld op die plaatsen, waar het gevoel het fijnst is, zooals aan de vingertoppen en aan de lippen. Zij zijn afzonderlijk, in rijen of groepsgewijs geplaatst, zoodat onderscheidene dezelfde basis hebben. Elk tepeltje heeft een haarvat, hetwelk naar zijn top opklimt en dan weder afdaalt of ook een gevoelsorgaan, z.g. tastlichaampjes, waarin één of meer zenuwvezels eindigen. De tastlichaampjes bestaan uit verschillende, elkander bedekkende schalen, welker lagen gescheiden zijn door een vloeistof. Bij druk op een tastlichaampje drukt waarschijnlijk die vloeistof op de zenuw en wekt zoo een gevoelsgewaarwording op.

De bovenste huidlaag — de opperhuid — is ook zeer verschillend van dikte, doorgaans het dikst onder de voetzolen. Zij bestaat uit een zelfstandigheid zonder bloedvaten en zenuwen, dus zonder gevoel, en dient tot bekleedsel voor de gevoelige lederhuid. Van buiten is zij vast, droog en zelfs hoornachtig, doch naar beneden wordt zij vochtiger en ligt eindelijk als een slijmerige massa op de lederhuid. Men onderscheidt in de opperhuid vier lagen: de buitenste *hoornlaag* (stratum corneum), uit vlakke, verhoornde, kernlooze cellen, dan volgt een dun stratum lucidum van dichte lagen verhoornde plaatjes en dan verscheiden lagen van kernhoudende cellen, de *slijmlaag* geheeten *(rete Malpighi)*. Tusschen deze epidermis en het corium ligt een basaalmembraan. De kleine schubbetjes, welke men van de huid verwijderen kan, zijn brokjes van droge cellengroepen, waaruit de hoornlaag bestaat. Legt men zulke schubbetjes in natronloog, dan zwellen hunne afzonderlijke cellen op en vertoonen zich als bolvormige blaasjes. Het verlies van deze cellen aan de oppervlakte der huid wordt aangevuld door de vorming van nieuwe cellen in het onderste gedeelte der slijmlaag, welke allengs meer naar de oppervlakte komen en daarbij verhoornen, haar ronden vorm verliezen en meer en meer afgeplat worden. Na huidziekten als bijv. roodvonk is de nieuwe vorming dier cellen zeer sterk, zoodat er dan ook een sterke afschubbing of vervelling plaats heeft.

De huid dient tot orgaan van het gevoel, voorts om vloeistoffen uit het bloed te verwijderen door middel van het zweet, dat in de circa 2 millioen zweetklieren afgescheiden wordt en eindelijk tot bekleedsel van de dieper gelegen deelen, terwijl zij tevens gelegenheid geeft tot vorming en ophooping van vet. Ook geschiedt de opneming van zuurstof, voor gezond bloed onmisbaar, gedeeltelijk door de huid. Door hare talrijke bloedvaten met wisselende vulling en de door hen bewerkte zweetafscheiding is de huid tevens een onmisbare regulateur voor de lichaamstemperatuur. Door haar huidsmeer, dat uit vetten, vetzuren, cholesterine, eiwit en zouten bestaat, houdt zij de oppervlakte vet. De reinheid en de doelmatige behandeling van dit belangrijk orgaan staat derhalve in het nauwste verband met onze gezondheid, daar verwaarloozing der huid velerlei ziekten ten gevolge heeft en een volkomen werkelooze huid zelfs den dood veroorzaakt.

De zorg voor de huid moet de strekking hebben om hare fijne poriën niet te laten verstoppen met het vuil der uitwaseming en afschubbing. Men dient die onreinheid door middel van water en zeep of nog liever door baden (minstens elke week één bad) te verwijderen en tevens gedurig van onderkleederen te verwisselen.

Ziekten van de huid. Ofschoon in vele algemeen bekende infectieziekten als mazelen, typhus, pokken, syphilis enz. de aandoening van de huid een groote rol speelt, treedt zij daar toch tegenover de *algemeene* verschijnselen op den achtergrond en daarom worden die ziekten, al worden zij ook wel *acute exanthemen* genoemd, niet tot de eigenlijke huidziekten gerekend. *Één* infectieziekte echter, de *Roos (erysipelas)*, rekent men er wèl toe, ondanks de zware, algemeene verschijnselen, die niet zelden met deze huidontsteking gepaard gaan (zie *Roos*).

De kennis van de huidziekten in engeren zin is vooral door *Hebra* zeer toegenomen. Hij onderscheidt in de huiduitslagen twee soorten, n.l. de primaire, door de ziekte zelf veroorzaakt, en de secundaire, uit de eerste ontstaan. Wij zullen *Hebra*'s indeeling volgen en daarbij enkele minder vaak voorkomende of minder gewichtige

Digitized by Google

huidziekten noemen, voor de andere naar de bijzondere artikelen verwijzend (zie *Eczeem, Erytheem, Lupus, Melaatschheid*). Onder de primaire onderscheidt *Hebra:*

1. De *vlek (macula)*. Deze kan ontstaan door overvulling der bloedvaten, hetzij van tijdelijken, hetzij van blijvenden aard. Tot de eerste soort behoort het *Erytheem* (zie aldaar), en de *Roseola* (zie aldaar), die met den vinger voor een oogenblik is weg te drukken en bij mazelen, roodvonk, syphilis enz. optreedt. Tot de blijvende behooren de *moedervlekken*, die echter ook vaak door ophooping van kleurstof ontstaan. Ook bloeduitstortingen geven vlekken, zooals de beet van de vloo. Grootere bloeduitstortingen vindt men bij *Purpura rheumatica*, die voornamelijk aan de onderbeenen voorkomt en meestal met rheumatische gewrichtspijnen gepaard gaat. Die vlekken verdwijnen langzamerhand na allerlei kleursveranderingen; een zwaardere vorm, de *purpura haemorrhagica* gaat met bloedingen uit de slijmvliezen gepaard.

2. De *papel (papula)*, die zich door locale celophooping boven het niveau der huid verheft. Meestal is de omgeving van de uitvoerbuis der haarzakken de zetel der exsudatie. Komt het tot ontsteking van de haar- en smeerfollikels en hun omgeving, dan spreekt men van *puistje (acne)*, die vaak door *Comedonen* wordt veroorzaakt. Zoo noemt men het dik geworden afscheidingsproduct der smeerklieren, dat in de uitloozingsbuizen vastzit en er als wormpjes uitgedrukt kan worden. De comedonen ontwikkelen zich vaak in de puberteitsjaren en kunnen dikwijls de omliggende huid prikkelen tot de genoemde kleine puistjes. Behalve door verstopping van de uitmondingsbuisjes kunnen de comedonen ook door abnorme vetsecretie ontstaan, zooals die vaak bij scrophulose en bleekzucht voorkomt. Deze moet dan met flink wasschen met zeep en penseelen met alkolische middelen beperkt worden. Met de nagels der twee duimen of met een instrumentje, bijv. een horlogesleuteltje, kan men de comedonen uitdrukken. Grootere papels heeten *knobbels (tuberculum)*. Door uittreding van serum uit het bloed in de huidweefsels ontstaat:

3. De *urtica*, als een roode of bleeke, min of meer doorschijnende verhevenheid op de huid. De meest bekende vorm ervan is de *netelroos*, welks vlekken een paar cm. groot kunnen zijn en soms samenvloeien (zie *netelzucht*).

4. Bij het *blaasje (vesicula)* worden de bovenste epidermislagen door een uitstorting van vocht *(exsudaat)* opgelicht in den vorm van blaasjes, welker inhoud eerst doorschijnend is, maar later etterig wordt. Zijn die blaasjes tot bepaalde groepen gerangschikt, dan spreekt men van *gordelroos (herpes zoster)*. Hier barsten zij spoedig en laten een korstje achter, maar het eigenaardige is, dat zij zich altijd houden aan het gebied van een bepaalde huidzenuw, of, bij verdere verbreiding, overspringen op het huidgebied van de volgende zenuw en dat zij altijd éénzijdig zijn. Zoo omgeven zij de borst van ruggewervels af tot borstbeen toe als een halve gordel wanneer zij op het gebied der tusschenribszenuw opkomen. Ook volgen zij vaak een tak van den nervus trigeminus in het gezicht of bepalen zich tot een ander zenuwgebied, en zijn, behalve bij kinderen, altijd gepaard met hevige zenuwpijnen op dat terrein. Gewoonlijk is de aandoening na eenige wèken over, maar die pijnen kunnen nog veel langer duren.

Enkele vormen van *herpes*, zooals de *herpes facialis* aan mond en neus enz., en de *herpes genitalis* op de geslachtsorganen, hebben niets met de uitbreiding eener zenuw te maken, evenmin als de *herpes febrilis* bij koortsen. Geheel afzonderlijk staat de *ringworm (herpes tonsurans)*, die ontstaat door de woekering van een schimmel, de *trichophyton tonsurans*, in de huid of haren. Door de woekering in de bovenste lagen der epidermis worden die in schilfers afgestooten onder matige zwelling, terwijl getroffen haren broos worden, en getroffen nagels brokkelig. Op onbehaarde huid vormt de herpes tonsurans ronde schijven, het centrum met schilfers bedekt, welke schijven door samenvloeiing kringen kunnen vormen, vandaar de naam van ringworm. Woekert de schimmel op het behaarde hoofd, dan breken de haren op de zieke plaatsen dicht bij de huid af, zoodat zij als stoppels tusschen de korsten staan. Ook de haren in de omgeving verliezen hun glans en zien er stoffig uit. Hier ontstaan geen kringen.

De *herpes tonsurans* van den baard *(baardworm)*, levert wèl vaak kringen en gaat bovendien gepaard met ontstekingsverschijnsels, hetzij als acne-puistjes, hetzij als samenvloeiing van deze tot groote etterige infiltraten, die den geheelen baard of een groot deel ervan kunnen innemen; de huid, die de infiltraten bedekt, is daarbij meestal rood en bezet met puistjes. Ook vertoont zij ronde opzwellingen met roode, vochtige oppervlakte, die zich door den gemakkelijk onder het mikroscoop te herkennen schimmel, als *herpes tonsurans* (ook wel *sycosis parasitaria* genoemd) onderscheiden van de *niet* parasitaire sycosis. De laatste is een in ettering overgaande ontsteking van de haarfollikels, vooral van de behaarde deelen van het gezicht. De papels, en later de puistjes, zijn dan ook allen in het midden doorboord door een haar. Ook deze niet parasitaire puistjes kunnen tot infiltraten samenvloeien, bedekt met etterblaasjes, korsten en schilfers. De haren gaan in het verloop dezer chronische ziekte meest verloren, terwijl zij na een parasitaire sycosis allen of bijna allen weer aangroeien. De herpes tonsurans wordt van mensch op mensch, maar ook niet zelden van de huisdieren op den mensch overgebracht en dikwijls door het scheermes van den barbier, vandaar dat zij zoo vaak op kin of wang begint. Soms komen er zelfs bepaalde epidemieën voor. Grooter dan de vesicula is.

5. De *blaar (bulla)*, die den omvang van een ei kan bereiken en later vaak etterig van inhoud wordt. Men vindt zulke groote blaren, die spoedig barsten en erosies achterlaten, bij *Pemphigus*, die ook wel bij pasgeborenen optreedt. Bij volwassenen is de acute vorm, waarbij onder hooge koorts steeds weer nieuwe blaren ontstaan, zeldzaam, maar gevaarlijk. Meer komt voor de *pemphigus vulgaris* op huid en slijmvliezen, die vaak geneest, maar soms na langen tijd nog recidiveert. Somtijds verloopt ook deze slecht of heeft de huid op de plaats der gebarsten blaren geen neiging tot vernieuwing, zoodat de huid van den patiënt

Digitized by Google

langzamerhand afgeschilferd wordt (*pemphigus foliaceus*) en te gronde gaat. Tot deze rubriek behoort ook de *impetigo*, een besmettelijke huidziekte, waarbij op gezicht en behaarde hoofd eerst waterige, dan etterige blaasjes ontstaan met weinig of geen ontstekingsverschijnsels. Zij groeien tot de grootte van een kwartje aan en drogen in enkele dagen uit. Veel ernstiger is de *impetigo herpetiformis*, die onder hooge koorts in de lies begint en waarbij de puisten samenvloeien en tot groene korst indrogen, aan welker randen weer nieuwe puisten gevormd worden, zoodat spoedig groote deelen der huid ziek zijn. Zij komt bijna alleen bij zwangere vrouwen voor en wordt bijna altijd doodelijk door de uitputting.

6. De *puist (pustula)* heeft van het begin af etterigen inhoud. De *acne* (zie deze), den kleinsten vorm, hebben wij bij de papels ontmoet, als infiltratie van de follikels, die meest in ettering overgaat. Het veelvuldigst komen de puistjes in het gezicht voor, n.l. met de puberteitsperiode, nooit vóór deze en duren dan meestal jaren. Meestal gaan zij met comedonen gepaard, en tevens is de afscheiding door smeerklieren overvloedig *(seborrhoe)*, waardoor de zieke huid er vet uitziet.

Een acne-puist in het groot is de *furunkel*, die vooral in den nek voorkomt, zeker tengevolge van de prikkeling der huid door den boordrand (zie *Bloedvin*). Van meer belang is de *Karbunkel*, als het ware een groote furunkel, waarbij het onderhuidsche bindweefsel afsterft en ook de huid in grootere of kleineren omvang gangraeneusch wordt. Hij kan zelfs het leven in gevaar brengen.

Tot de secundaire huiduitslagen rekent *Hebra* de *schilfer (squamma)*, de *korst (crusta)*, de *erosie* op de huid en de diepergaande *excoriatie*, de *rhagade* en de *zweer*. Al die vormen nu, de primaire en de secundaire, in allerlei groepeeringen, overgangen en localisaties, bouwen de huidziekten op, waarbij nog komen de woekeringen, de gezwellen, de afwijkingen in de kleurstof, de parasieten enz.

Onder de *woekeringen* behoort de *Elephantiasis* of *olifantshuid* (zie aldaar). Ook de *Vischhuid (ichthyosis)* kent men, waarbij nieuwe stukken van epidermisweefsel gevormd worden, welke als witte en dunne of donkere, ruw aanvoelende schubben vast op de huid zitten, zoodat deze op een visch- of slangenhuid gelijken kan. Het meest en het vroegst toont zich de ichthyosis aan de strekzij der leden en der gewrichten, vooral van knie en elleboog, aan hals en rug, terwijl gezicht, handpalm en voetzool gewoonlijk vrij blijven. De ziekte is meestal erfelijk en kan zelfs de vrucht in de baarmoeder treffen, zoodat het kind met schubben bedekt geboren wordt en na eenige dagen sterft. De erfelijkheid treft soms alleen de manlijke nakomelingen en springt wel eens een geslacht over, de ziekte begint gewoonlijk reeds in de eerste levensjaren, duurt levenslang en is ongeneeslijk. Een verharding van de huid zelf vindt men bij *scleroderma*, waarbij zonder eenige ontsteking de huid geheel of gedeeltelijk hard wordt en daarmee haar elasticiteit verliest, zoodat bijv. het gezicht stijf en onbeweeglijk is, de mond nauwelijks geopend kan worden of de ledematen onbruikbaar zijn. Later gaat de zieke huid in atrophie over, zonder daarmee haar elasticiteit terug te krijgen. Tot de meer eenvoudige woekeringen van de huid behoort de *huidhoorn (cornu cutaneus)*, de *eelt (callus)*, die een woekering van de hoornlaag alléén is, en de *likdoorn (clavus)*, uit hetzelfde weefsel gevormd en ook door druk ontstaan, maar in welks midden zich een hoornkegel bevindt, die in een inzinking van de lederhuid indringt (zie *Eelt*). De *wrat (verruca)* bestaat uit een hypertrophie van de huidpapillen, met een verdikt epidermusweefsel bedekt (zie *Wratten*). Tot de zeldzamer huidziekten behooren nog:

Lichen ruber, een chronische ziekte, die de geheele huid kan aantasten en gekarakteriseerd wordt door roode, wasachtig glanzende, min of meer jeukende papels, konisch gevormd en aan de punt door epidermisschilfers ruw aanvoelend, of glad en rond en van een kleine inzinking voorzien. De *lichen scrophulosorum* heeft in groepen geordende, niet jeukende papels en verdwijnt bij genezing van de scrophulose, de *lichen ruber acuminatus* heeft zeer spitse papeltjes, zoodat de huid ruw aanvoelt; hier kan de hevige jeuk tot slapeloosheid en uitputting leiden, maar inwendig gebruik van arsenicum geneest dezen vorm.

De *Prurigo* levert op de strekzijden der ledematen talrijke kleine, donkere, hevig jeukende papeltjes, die spoedig excoriëeren, terwijl de *Pruritus* eenvoudig een heftige jeuk beteekent, die òf bij andere huidziekten òf op zichzelf voorkomt bij verschillende inwendige ziekten en bij oude menschen ook zonder deze. De *Psoriasis* levert aan de strekzijden der gewrichten en op het behaarde hoofd witte, op elkander gehoopte schubbjes op roode, licht bloedenden bodem. De huid schilfert op die plekken voortdurend af. De zieke plekken worden grooter, maar in het centrum worden de korsten dunner en vallen af en ook de roodheid verdwijnt daar. Door verweeking met olie verwijdert men de schubben en gebruikt daarna zalven met chrysarobine of pyrogallol. Het eerste wordt echter soms door de huid slecht verdragen. Ook op de tong komt zij voor, hier vaak als teeken van syphilis, wat zij altijd is, wanneer zij op handpalm of voetzool zetelt.

Onder de afwijkingen in de kleurstof van de huid behoort het *Albinisme* (zie *Albino*). Tegenover die pigmentatrophieën staat de pigmenthypertrophie, zooals in de *moedervlek (naevus)*, die soms niet vlak, maar wratvormig en dan met haren is begroeid (zie *Moedervlekken*). Ook de *zomersproeten (epheliden)* behooren ertoe, die haast alleen op de onbedekte huiddeelen voorkomen en zich eerst tegen het 6de—8ste levensjaar ontwikkelen, vooral bij roodharige personen met teere huid. Meestal kan men erfelijkheid constateeren. Bij bepaalde toestanden, als zwangerschap of ziekten der geslachtsorganen, treden bij vrouwen tijdelijke opeenhoopingen van pigment op, vooral op voorhoofd en slapen *(chloasma uterinum)*; ook bij uitputtende ziekte, bij verschillende huidziekten, bij prikkeling door verschillende stoffen of inwendig gebruik ervan (zooals van arsenicum en van zilverpraeparaten) vindt men dergelijke vlekken.

Literatuur: Hebra, Atlas der Hautkrankheiten

Digitized by Google

(Weenen 1876); *Lesser*, Lehrbuch der Haut- und Geslechtskrankheiten (13de druk Leipzig 1914); *Besnier, Brocq* en *Jacquet*, La pratique dermatologique (Parijs 1900—1902, 8 dln.); *Jacobi*, Atlas der Hautkrankheiten (5de druk 1913); *Bloch*, Die Praxis der Hautkrankheiten (1908); *Jarisch*, Die Hautkrankheiten (2de druk van het 24ste deel van *Nothnagels*, „Spezielle Pathologie und Therapie").

Huiden noemt men in den handel de lichaamsbekleeding van grootere dieren (runderen, paarden enz.), die later tot leder verwerkt worden. Zij worden vooral uit Zuid-Amerika en Britsch-Indië naar Europa gevoerd.

Huidklieren. Zie *Huid.*

Huidmondjes noemt men in de plantkunde de spleetvormige openingen in de opperhuid der planten, waardoor de buitenlucht met de lucht der intercellulaire ruimten in gemeenschap staat.

Huidtepel of *Gevoelstepel.* Zie *Huid.*

Huidworm (*Filaria Medinensis* L.) is de naam van een dunnen, tot een halven meter langen worm, die in de keerkringslanden zijn verblijf houdt onder de opperhuid der menschen. Hij behoort tot de klasse der *Rondwormen* (Nemathelmintes), tot de orde der *Spoelwormen* (Nematodes) en wordt in steenachtig Arabië, bij den Ganges en aan de Kaspische Zee, in Abessinië, aan de kust van Guinea en aan die van Guyana gevonden. Zulke wormen kunnen jaren onder de huid aanwezig zijn, zonder dat men er eenig nadeelig gevolg van ondervindt. Wanneer zij echter met gevoelige deelen in aanraking komen, kunnen zij hevige pijnen, zwellingen en stuiptrekkingen veroorzaken. Vertoonen zij zich aan de oppervlakte, dan kan men hen voorzichtig uit het lichaam trekken. De huidworm brengt levende jongen ter wereld, die in gedaante van het moederdier verschillen.

Huidziekten. Zie *Huid.*

Huig (Latijn *uvula* = druifje) is een kegelvormig uitsteeksel van het weeke gehemelte. Zij bezit voor haar bewegingen een eigen spier (*musculus azygos uvulae*) en is zeer gevoelig, zoodat bij aanraking met een vreemd voorwerp dikwijls braking ontstaat. Zij is met een slijmvlies bekleed en helpt aan beide zijden de gehemeltebogen vormen.

Huik was een lange mantel, zoowel voor mannen als vrouwen, die tot de voeten reikte en waaraan een kap voor het hoofd bevestigd was, die den vorm had van een hoorn.

In de plantkunde is huik een kapje of mutsje over de vrucht of het sporedoosje.

Huilebalk was iemand, die bij een begrafenis gehuurd werd om te huilen; ook wel een van de dienaren des huizes, die het overlijden van een aanzienlijk persoon aanzegde. Verder noemde men aldus een vilten rouwhoed met ronden bol en zeer breeden, slappen rand, die van voren met een koordje, waarvan de drager het einde in de hand hield, omlaag getrokken, werd, zoodat hij het aangezicht verborg.

Huilla, een stad in het district Mossammedes der Portugeesche kolonie Angelo in West-Afrika, is hoog en gezond gelegen en kan zeer goed door Europeanen bewoond worden. Zij is door een straatweg, die door Humpata (zie aldaar) loopt, met de kust verbonden.

Huillard-Bréholles, *Jean Louis Alphonse,* een Fransch geschiedschrijver, den 8sten Februari 1817 te Parijs geboren, was van 1838 tot 1842 hoogleeraar in de geschiedenis aan het lycée Charlemagne aldaar, hield zich vervolgens bezig met oudheidkundige studiën, werd chef eener afdeeling bij het staatsarchief, in 1869 lid van de Académie des Inscriptions en overleed den 23sten Maart 1871. Hij schreef: „Recherches sur les monuments et l'histoire des Normands" (1844), „La fondation de la maison de Souabe dans l'Italie méridionale" (1844), „Vie et correspondance de Pierre de la Vigne" (1864) en Titres de la maison ducale de Bourbon" (1866). Ook leverde hij een Fransche vertaling van *Mattheaeus Paris* onder den titel „Grande chronique de Matthieu Paris" (1840—1841, 9 dln.), alsmede „Historia diplomatica Frederici secundi" (1852—1861, 12 dln.) en eindelijk „Chronicon Placentinum et chronicon de rebus in Italia gestis" (1857).

Huis is in de ruimste beteekenis van het woord één gebouw, dat tot woonplaats bestemd is voor den mensch. Het is aan alle zijden op duurzame wijze van de buitenwereld afgesloten (wanden en dak) en onderscheidt zich van de hut (of tent) daardoor dat het inniger met den bodem is verbonden, dus niet zoo licht afgebroken en verplaatst kan worden. Het huis, moet niet alleen dienen om de bewoners tegen weer en wind, maar tevens tegen de aanvallen van dieren of de lagen van zijn natuurgenooten te beschermen. Zulk een wijkplaats, woning of huis beantwoordt alzoo aan een bepaalde behoefte en kan naar gelang van het klimaat, van de tijden en zeden zeer verschillend zijn.

Oorspronkelijk werden de huizen zeer waarschijnlijk uit hout opgetrokken (*blokhuis*), daar bijv. de oud-Grieksche steenarchitectuur in vele punten een navolging der houtconstructie te zien geeft. Overigens is van de huizen der oude volken, bijv. der Grieken en Romeinen, zeer weinig bekend. Men meent, dat die der Grieken hoogst eenvoudig waren, terwijl dit volk zijn bouwkunstig genie hoofdzakelijk aan openbare gebouwen, zooals tempels enz. besteedde. De Romeinsche woningen, die wij uit de beschrijving van *Vitruvius,* maar vooral uit de opgravingen te Pompeji en Herculanum kennen, waren prachtig en weelderig ingericht. Door een hoofdpoort kwam men in een voorportaal, dat naar het *atrium,* een gedeeltelijk overdekt binnenplein, voerde. Rondom dit binnenplein bevonden zich de woonvertrekken. Tegenover den ingang had men het voornaamste vertrek, het *tablinum.* Van het atrium ging men in aanzienlijke huizen door een smalle gang in een zuilengalerij of *peristylum,* die den tuin omsloot. Hier had men dikwijls ook nog vertrekken, zooals de eetzaal, de gezelschapszaal, de keuken enz. Gelijkvloers woonden de eigenaars, terwijl de dienstknechten en dienstmaagden op de verdieping hun verblijf hielden.

De huizen der eerste Christenen kwamen met die der Romeinen overeen met dit onderscheid, dat de kamers der vrouw er niet afgezonderd waren van die van den man. Gedurende de middeleeuwen begon de gedaante der huizen aanmer-

Digitized by Google

kelijk te veranderen. Eigenaardig is in dien tijd hunne Romaansche bouworde met groote voorhuizen, waar zich aan weerszijden de woonkamers bevinden, terwijl de trappen, veelal in den vorm van spiltrappen in bepaalde gedeelten van het huis, bijv. in torens zijn geplaatst, op verschillenden, hetzij overzichtelijke of onoverzichtelijke wijzen, met het vóórhuis in verbinding gebracht. Allengs stelde men hoogere eischen aan verlichting en onderlinge ligging der vertrekken en monumentalen bouw der trappen en kwam vooral door den invloed der Italiaansche bouwmeesters der 16de en 17de eeuw een geheele wijziging in het grondplan der woonhuizen tot stand, door de wederinvoering van het z. g. klassieke grondplan, d. w. z. de woning, gebouwd in den trant der Romeinen, waarbij de vertrekken zijn gelegen rondom een regelmatige binnenplaats met galerij.

Vraagt men in ons klimaat naar de eischen van een goed huis, dan dient in de eerste plaats gelet te worden op de eischen, die tot behoud onzer gezondheid mogen gesteld worden. Het huis moet alzoo dicht zijn en ontoegankelijk voor regen, sneeuw en tocht. Verder moet het droog zijn, in den zomer koel en in den winter warm. De vertrekken moet men onder hooge zolders brengen, en het mag in de kamers niet ontbreken aan licht, noch aan gelegenheid om ze van frissche lucht te voorzien. Voegt men daarbij een smaakvol front, een fraaie deur, een gemakkelijke trap en een aantal vertrekken, dat met de groote van het gezin overeenstemt, dan zal men kunnen beweren een goed huis te bezitten, vooral wanneer ook de inwendige inrichting en verdeeling niets te wenschen overlaten.

Men kan het huis beschouwen als bestaande uit het *fondament*, de *muren* en het *dak*. Het fondament moet sterk genoeg zijn om den last van het geheele gebouw te dragen en tevens bestand tegen de macht van water en vuur, van koude en hitte. De muren of wanden moeten een voldoende dikte hebben en uit hechte bouwstoffen worden opgetrokken, terwijl vooral ook het dak de nauwlettende zorg van den bouwmeester vereischt.

In het uitwendige voorkomen van een huis vordert men eenvoudigheid, evenredigheid en harmonie. Zie verder *Boerenerf*, *Kasteel*, *Paleis* en *Woning*.

Huisanker noemt men in de wapenkunde een soort gaffel met gespleten of omgekrulde uiteinden (zie de fig.). In het laatste geval wordt het dubbel gebogen genoemd. Gewoonlijk is het email sabel.

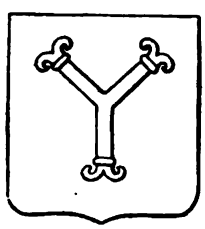

Huisanker.

Huisarbeid, *huisindustrie*, is een vorm van de grootindustrie evenals de fabriek. Worden in de fabriek alle werklieden tezamen gebracht in enkele lokalen van den fabrikant, zoo doet de huisindustrieel daarentegen zijn goederen vervaardigen in de huizen zijner min of meer talrijke arbeiders. De laatste is meer handelsman dan fabrikant, want zijn leiding is niet van technischen aard. Hoe zijn werklieden willen werken, met welke werktuigen, hoe lang, waar en met welke hulpkrachten, laat hem geheel onverschillig. Waarop hij toeziet, is alleen daarop, dat het afgeleverde werk aan minimum-eischen voldoet. Zijn werklieden zijn als het ware kleine ondernemers, die werk voor hun patroon aannemen. Deze laatste koopt in den regel de grondstoffen, die hij aan zijn werklieden ter bewerking geeft. Daarom moet hij evenals elke goede handelsman de kunst verstaan om de beste en voordeeligste adressen te vinden, waar hij zijn grondstoffen kan koopen en tevens voortdurend nieuwe débouchés zoeken.

Huisindustrie is in Nederland reeds lang beoefend. Onze beroemde draperie van Leiden en Utrecht was huisindustrie. In den aanvang der 19de eeuw werd onze linnen-, katoen- en wolweverij voor rekening van fabrikanten door thuiswerkende arbeiders uitgeoefend. In Mei 1891 bedroeg het aantal op handweefgetouwen thuis werkende wollenwevers te Tilburg nog 1855. Onze uitgebreide heeren-confectie te Amsterdam, Rotterdam en Groningen, en een groot deel onzer meubelindustrie is huisindustrie. Toch laat het zich aanzien, dat langzamerhand de moderne huisindustrie het veld moet ruimen voor de fabrieksnijverheid door den drang van de arbeiders zelven of door de hoogere eischen, die door den wetgever aan de woning worden gesteld. En dit zal voor de huisarbeiders in den regel vooruitgang beteekenen. Want de huisarbeider werkt thans bijna altijd in kleine, bedompte vertrekken, welke tevens als woon- en slaapkamer dienen, tegen lage loonen gedurende overmatige arbeidstijden, met behulp van alle handen, die het gezin beschikbaar heeft. De huisarbeid onttrekt de huisvrouw aan haar plichten tegenover haar gezin. Huisarbeid is onvereenigbaar met een gezond en sterk vereenigingsleven, waaraan juist de werkman van de fabrieksindustrie en die van het ambacht verbetering in zijn toestand te danken heeft.

Huisdieren zijn dieren, welke tot nut of genoegen der menschen worden geteeld of althans gehouden. Daartoe behooren vooreerst de dieren van den veestapel, zooals bij ons rund, paard, varken, schaap en geit, in andere landen ook kameel, muildier, ezel, buffel, olifant, yak, lama, zebra en rendier, verder het pluimvee, zooals kippen, eenden, ganzen, duiven, kalkoenen, pauwen en zwanen, dan konijnen en vooral honden en katten, maar ook zang- en siervogels en vischen. In sommige landen moeten door bijzondere omstandigheden dieren daartoe gerekend worden, welke het volgens de gewone opvatting niet zijn, zoo bijv. op Java een tweetal hagedissen, n.l. de tokkè of gekko, welke jacht maakt op muizen, en de tjitjak, welke de insecten in de woningen zooveel mogelijk opruimt. Tot bestrijding der muizenplaag wordt bij ons de egel in de woningen geduld, in Egypte de ichneumon. In Indië en Perzië wordt voor de jacht op gazellen het luipaard gebruikt, zooals bij ons het fret voor de jacht op wilde konijnen. Ook insecten, zooals bijen en zijderupsen, moeten tot de huisdieren

Digitized by Google

gerekend worden en feitelijk geldt hetzelfde van de eidereend en tot zekere hoogte van wilde zwijnen en herten. Een scherpe grens valt dan ook niet aan te geven.

De teelt van de tegenwoordig het meest voorkomende huisdieren is reeds zeer oud, van enkele zóó oud, dat de afstamming niet meer met zekerheid kan worden aangetoond, omdat de oervorm uitgestorven is en de soort alleen nog als huisdier behouden is gebleven. Zoo treft men het wilde paard alleen nog in enkele streken van Centraal-Azië aan, terwijl het in de diluviale periode ver verbreid was. Reeds zeer vroeg komt de hond in tammen toestand voor, niet veel later rund, schapen, geit, terwijl paard en varken eerst later getemd werden. Sommige dieren daarentegen werden vroeger als huisdieren gehouden, maar thans niet meer bijv. antilopen (in het Oude Egypte) en verschillende vogels, zooals de ooievaar (bij de Romeinen).

Wat de verbreiding der huisdieren betreft, komt de hond overal voor, waar menschen wonen en vormt naast het rendier het eenige huisdier van de Poolvolken. Bijna even ver is de kat verbreid; alleen in koude streken komt zij niet voor. Hetzelfde geldt van het varken en vooral het Indische zwijn is in de heete luchtstreek ver verbreid; verwilderd komt het varken op de eilanden van Oceanië voor, terwijl op sommige eilanden, evenals in menige streek van Insulinde biggetjes tot de lievelingsdieren der vrouwen behooren en door haar gezoogd worden. Niet minder uitgestrekt is het verbreidingsgebied van het rund in zijn vele soorten en van het schaap; het laatste wordt tegenwoordig vooral op groote schaal in Australië gefokt. Van de geiten, die even ver verbreid zijn, zijn sommige soorten, zooals de Angora- en Kasjmiergeit wegens hun lang, zijdeachtig haar beroemd. De olifant speelt vooral in Voor- en Achter-Indië als huisdier een rol, wordt echter in de laatste jaren ook in Atjeh getemd en als lastdier gebruikt. Kameelen zijn beperkt tot Noord-Afrika, West- en Centraal-Azië, waar zij als last- en rijdieren bij woestijnreizen onmisbaar zijn. In Australië werd het in de laatste jaren ingevoerd. Zeer uitgestrekt is het terrein van het paard, dat tot dusver alleen in Afrika weinig talrijk is. Daarentegen komt het rendier alleen in de poolstreken van Europa en Azië voor, waar het voor de bewoners van het grootste belang is.

Het gebruik der huisdieren stemt lang niet overal overeen. Terwijl in Europa het rund als slacht- en melkvee gebruikt wordt, dient het in Oost-Azië alleen als slacht- en trekvee, in West-Afrika daarentegen vooral als melkvee, daarnaast ook als rij- en lastdier. Het paard, bij ons alleen als rij- en trekdier in gebruik, levert in Centraal Azië melk en vleesch. Ook de hond wordt door sommige volken vetgemest en gegeten. Daarentegen worden door sommige onbeschaafde volken kippen alleen voor de gezelligheid gehouden, zonder dat hun vleesch of eieren genuttigd worden. Ook andere dieren worden door vele natuurvolken hoofdzakelijk of uitsluitend ter wille van hun gezelschap gehouden, zonder dat op practische voordeelen gelet wordt en de tegenwoordige wetenschappelijke opvatting is dan ook, dat in den oertijd bij het tammen van huisdieren de zucht naar gezelschap een der drijfveeren was en men eerst langzamerhand bij de getemde dieren eigenschappen ontdekte, waarvan men besloot practisch voordeel te trekken. Later werd de teelt van huisdieren een bedrijf en tegenwoordig geschiedt zij volgens wetenschappelijke regels, vooral van die dieren, welke bij beschaafde volken den eigenlijken veestapel vormen (zie verder bij *Veeteelt*).

Literatuur: Hahn, Die Haustiere und ihre Beziehungen zur Wirtschaft des Menschen (Leipzig 1896); *Keller,* Die Abstammung der ältesten Haustiere (Zurich 1902); *Müller,* Studien und Beiträge zur Geographie der Wirtschaftstiere (Leipzig 1903 v. v.); *Victor Hehn,* Kulturpflanzen und Haustiere etc. (8ste druk Berlijn 1911); *Keller,* Ursprung der europäischen Haustiere (Verhandl. des VIII Intern. Zoologen Kongresses zu Graz in 1910, Jena 1912).

Huisdierentuin is de naam van een hulpmiddel tot verbetering van het fokken van vee. Zulk een inrichting werd in 1668 gesticht door *Julius Kühn* aan het landbouwinstituut, verbonden aan de universiteit te Halle. Daar bracht hij allerlei rassen van huisdieren bijeen, om het overzicht van die rassen gemakkelijk te maken en vooral ook om een doelmatig fokken van vee te bevorderen, terwijl er tevens gelegenheid zou zijn de ziekten van het vee nauwkeurig waar te nemen. In den dierentuin te Halle, die een voortreffelijk hulpmiddel vormt bij het onderwijs, dat nergens elders wordt aangetroffen, vindt men ± 600 dieren, welke de voornaamste rassen van het rund, het schaap, het paard, den ezel enz. in zorgvuldig uitgezochte exemplaren vertegenwoordigen. De tuin is tevens het eerste proefstation voor stelselmatig onderzoek der veefokkerij en wordt zoowel aan practische als aan gestreng wetenschappelijke doeleinden dienstbaar gemaakt. De skeletten, de huid en andere deelen der dieren worden na hun dood bewaard en over hun bouw en hun ontwikkeling nauwkeurige berichten verzameld en bij hun photographische afbeeldingen gevoegd, zoodat hier voor een onderzoek omtrent de veefokkerij bouwstoffen voorhanden zijn, welke men nergens elders aantreft.

Belangrijk is vooral het onderzoek, dat men aldaar heeft ingesteld omtrent de bastaarden. Met nauwgezetheid heeft men er de eigenschappen gadegeslagen van den bastaard, afkomstig van den paardhengst en de ezelmerrie. Reeds de Romeinsche schrijvers over den landbouw maken gewag van den muilezel *(Equus hinnus)* en geven aan den bastaard van den ezelhengst en de paardmerrie den naam van muildier *(Equus mulus)*. Schrijvers van lateren tijd vermelden eveneens die beide bastaarden en geven zelfs afbeeldingen van den muilezel en toch werd geen onbetwistbaar bewijs geleverd, dat zoodanig dier werkelijk van den paardehengst en de ezelmerrie afkomstig was. Er dienden dus paringsproeven te worden genomen en als gevolg daarvan werd in de huisdierentuin te Halle in 1879 een vrouwelijke muilezel geboren, die allen twijfel omtrent dit dier ophief.

Een ander vraagstuk was de betrekking van den yack *(Bos grunniens)* tot het Europeesche rund *(Bos taurus)*. Tot aan het tijdstip, waarop

Digitized by Google

de „Vorträge über Viehzucht und Rassenkenntniss" van *H. von Nathusius* in het licht verschenen (1872), waren de natuuronderzoekers eenstemmig van gevoelen, dat de yack, die in de hooglanden van Tibet in het wild, maar ook in een tammen staat voorkomt, een afzonderlijke soort vormt. Alleen met betrekking tot de plaats in het stelsel waren de meeningen verschillend. Terwijl sommigen den yack tot de buffels rekenden, voegden anderen hem bij de bisons. Hierover echter was men het eens, dat de yack in geen nauwe betrekking staat tot ons rund (*Bos taurus*). Groot opzien baarde alzoo de verklaring van *Nathusius*, dat hij den yack beschouwde als behoorende tot het rund, omdat het tot nu toe niet gelukt was, kenmerken aan te wijzen, waardoor men dat dier van het rund onderscheiden kon. Het verschil van haar toch zou men kunnen beschouwen als een onderscheid van ras. Om over de juistheid dier verklaring uitspraak te kunnen doen, moest men onderzoeken of de afstammelingen van den yack en het rund onderling vruchtbaar waren. Dit geschiedde in den huisdierentuin. Men verkreeg van een paar volbloed yackstieren en eenige koeien van verschillende rassen een groot aantal bastaarden, namelijk 9 van het mannelijk en 8 van het vrouwelijk geslacht. De dracht duurde gemiddeld 249 dagen en de bastaarden ontwikkelden zich voorspoedig. Het bleek echter, dat zij onderling onvruchtbaar bleven, terwijl de vrouwelijke bastaarden zich vruchtbaar toonden bij paring met shorthornstieren. Die proeven hebben alzoo bewezen, dat de yack en het Europeesche rund verschillende soorten zijn. Deze manier om uit te maken, of dieren en planten tot één soort behooren, is in den laatsten tijd meer en meer verlaten. Men baseert zich thans meer op de erfelijkheid der eigenschappen.

Ook heeft men ten behoeve van latere proefnemingen bastaarden gefokt van den Indischen gayal (*Bos frontalis*) met het Europeesche rund.

Merkwaardig zijn verder de proeven, die men genomen heeft door paring van den moefflon (*Ovis musimon*) met het Europeesche schaap (*Ovis aries*). De bastaarden, hierdoor verkregen, droegen reeds bij de onde Romeinen den naam van *umbri*. Sommigen hebben dan ook vermoed, dat de moefflon de stamvader is van het gewone schaap, wat door anderen, vooral ook door *Nathusius* wordt ontkend. Men heeft in den huisdierentuin de paring bevorderd van den moefflon met een groot aantal schapenrassen, zoodat men 145 bastaarden verkreeg. De halfbloedrammen waren vruchtbaar bij paring met gewone schapen en ook met halfbloedooien. Daaruit leidt men af, dat de moefflon en het Europeesche schaap tot dezelfde soort behooren en dat men den moefflon voor den stamvader der schapenrassen zou mogen houden.

Hoogst belangrijk zijn eindelijk de waarnemingen, welke men gedaan heeft bij het steppenschaap van zuidoostelijk Europa (*Ovis aries steatopyga* Pallas. Bij dit dier ontbreekt de staart nagenoeg en op de plaats van dezen bevindt zich een van boven met wol bedekt en van onder onbehaard vetkussen. Dit eigenaardige kenmerk ontstaat volgens het gevoelen van *Pallas* door het gebruik van zoutplanten en bittere kruiden in de steppe, en *Darwin* leidt daaruit de gevolgtrekking af, dat de aard van het voedsel oorzaak kan zijn van de ontwikkeling van zulke eigenaardigheden. Het vet in deze kussens opgehoopt, dient evenals het vet in de staarten van sommige schapenrassen (breedstaarten) als reserve-voedsel in tijden, dat er in de steppe weinig voedsel aanwezig is. Intusschen hebben in den huisdierentuin steppeschapen deze eigenaardigheid tot in het derde geslacht behouden in weerwil van een geheel ander voedsel dan de planten der steppe. Toch is de lichaamsbouw dezer dieren geenszins achteruitgegaan.

Huisen, een gemeente in de provincie Gelderland, 1969 H.A. groot met (1915) 4610 inwoners, ligt, daar zij door den Rijn en den IJsel doorsneden wordt, gedeeltelijk in de Betuwe, gedeeltelijk in de Veluwe en gedeeltelijk in de Lijmers. Zij wordt ingesloten door de gemeenten Arnhem, Westervoort, Duiven, Bemmel en Elst De bodem, die uit vruchtbare klei bestaat, wordt voor den verbouw van landbouwproducten, van tabak en voor de veeteelt gebruikt.

De stad Huisen, een der oudste bezittingen van Kleef, behoorde afwissend aan Pruisen en aan Nederland (van 1795 tot 1800 behoorde zij aan Frankrijk), totdat zij, tengevolge van het besluit van het Weener Congres van den 16den Maart 1815 den 12den Juni 1816 voorgoed aan Nederland kwam. De stad, die vroeger onmiddellijk aan den Rijn lag, is nu door een strook weiland van de rivier gescheiden. Zij bezit een Hervormde en een R.-Katholieke kerk. Op de plaats van het voormalig kasteel staat thans een Dominicaner klooster.

Huisgoden. Zie *Lares* en *Penates*.

Huishoudonderwijs. Zie *Huishoudschool*.

Huishoudschool. Onder een huishoudschool verstaat men een school, waar onderricht gegeven wordt in alle vakken, die voor een aanstaande huisvrouw of dienstbode van belang kunnen zijn. Zij stelt zich ten doel huisvrouwen en dienstboden te vormen, met genoegzame bekwaamheid en liefde voor haar werk om een huishouding te kunnen besturen of daarin behulpzaam te zijn. Hiertoe zal aan de meeste scholen onderwijs gegeven worden in: koken, voedingsleer, warenkennis in verband met onze voedingsmiddelen en ons huis en huisraad, gezondheidsleer, verbandleer, behandeling van het jonge kind, onderhoud van huis en huisraad, waschbehandeling, naaien en verstellen en boekhouden; terwijl aan dit programma soms wordt toegevoegd opvoedkunde, plant- en dierkunde en natuur- en scheikunde. Het onderwijs wordt meestal gegeven in volledige cursussen, die, als het onderricht met vrucht is genoten, of na een voldoende examen recht geven op een diploma als: huishoudster (huishoudkundige), hulp in de huishouding of dienstbode (keukenmeid, tweede meid, werkmeid, linnenmeid, of kamenier-linnenmeid). Dergelijke opleidingen duren altijd 2, soms 3 jaar. Verder wordt aan een huishoudschool ook gelegenheid gegeven om in korten tijd in een of ander onderdeel eenige vakkennis op te doen.

De eerste school, die op bovenbeschreven richting ging werken, was de Haagsche Kookschool, die in 1887 werd opgericht; de eerste school, die

Digitized by Google

den naam van Huishoudschool droeg, was de Amsterdamsche huishoudschool (Zandpad), die in September 1891, mede op initiatief van Jonkvr. *J. de Bosch Kemper,* werd geopend. Kort daarop volgden Rotterdam (thans opgeheven), Arnhem (1894), Nijmegen (1894), Alkmaar (1896), Den Haag (Huishoudschool „Laan van Meerdervoort" 1899), terwijl men thans in 1916 ook scholen, waar Huishoudonderwijs wordt gegeven, heeft te Amersfoort (1905), Amsterdam (Nieuwe Huishoudschool 1904, 2 Openbare Werk- en Leerscholen 1905 en 1915), Breda (1899), Culemborg (1905), Deventer (1905), Dordrecht (1901), Den Haag (vakschool voor meisjes (1902), Groningen (1898), Haarlem (1910), Harderwijk (1910), Leerdam (1914), Leeuwarden (1906), Middelburg, Schiedam (1900), Utrecht, Zutfen (1900), Zwolle (1899). Enkele dezer scholen zijn met een Industrieschool verbonden en dragen daardoor den naam van Industrie- en Huishoudschool. Al deze scholen bestaan door het schoolgeld der leerlingen en door particuliere fondsen of door subsidies van rijk, gemeente en provincie. Nog slechts een enkele school (de Openbare Werk- en Leerscholen te Amsterdam) wordt door de gemeente geëxploiteerd.

Huishoudonderwijs wordt tegenwoordig ook gegeven meer speciaal voor vrouwen en meisjes op het platteland (zie daarvoor Landbouwhuishoudkunde) en aan kinderen op Herhalingscholen. Door het huishoudonderwijs op de Herhalingschool te brengen, is voorzeker een groote stoot gegeven aan de meerdere bekendheid met de eischen aan een goede volksvoeding te stellen. Dit onderwijs werd volgens een opgaaf van 1916 gegeven in Amersfoort (aan 9 leerlingen), Amsterdam (± 500), Delft (129), Dordrecht (8), Gouda (52), Den Haag (± 350), Groningen (82), Leiden, Nijmegen (22), Schiedam (24), Scheveningen (± 80) en Zutfen (± 45).

Om het Huishoudonderwijs te brengen op plaatsen en dorpen, waar geen Huishoudschool of daarmee gelijkstaande school is gevestigd, heeft de Maatschappij tot Nut van het Algemeen gezorgd vóór z.g. reizende keukens, die cursussen geven van 6 of 8 weken.

Het huishoudonderwijs wordt gegeven door gediplomeerde krachten, die opgeleid kunnen worden aan de Huishoudscholen te Amsterdam (de Nieuwe Huishoudschool), Amersfoort, 's-Gravenhage (de Huishoudschool L. v. M.) en Nijmegen. Het examen wordt afgenomen door een examencommissie, benoemd door den Bond van Leeraressen bij het Huishoudonderwijs. Het Rijk steunt deze Bondsexamens door ze te subsidieeren. De eischen van bekwaamheid tot het verkrijgen van een diploma als leerares of onderwijzeres bij het Huishoud Onderwijs zijn aan bovengenoemde opleidingsscholen te krijgen. Aan de Huishoudscholen te Amsterdam (Zandpad) en Utrecht worden schooldiploma's voor leerares in een der huishoudelijke vakken uitgereikt.

Huisindustrie. Zie *Huisarbeid.*

Huislook (*Sempervivum* L.) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Crassulaceeën,* meerendeels op Madera en de Canarische Eilanden thuisbehoorend en in ongeveer 40 soorten voorkomend. Het groeit bij voorkeur op rieten daken, oude muren en dergelijke plaatsen en onderscheidt zich door zijn vleezige bladrozetten, waaruit stengels opschieten, die een groot aantal tot bijschermen vereenigde bloemen dragen. De kelk van deze is 2-tot 20-deelig. Er zijn evenzooveel bloembladeren, welke aan den voet onderling en met 2 maal zooveel meeldraden samengegroeid zijn. De *Sempervivums* worden in twee groepen verdeeld, n.l. die met roodachtige en die met geelachtige bloemen.

Tot de eerste behooren: *S. tectorum, S. calcareum, S. glaucum, S. atlanticum, S. montanum, S. flagilliforme, S. pumilum, S. arachnoideum;* tot de tweede: *S. Ruthemicum, S. grandiflorum, S. Heuffelii, S. globiferum* en *arenarium.*

De plant heeft meer sierwaarde dan de bloemen, die over het algemeen klein zijn en voor bloemisten weinig waarde hebben. Voor rotsbeplanting, het afzetten van randen op bloemperken, het beplanten van terraria zijn de Sempervivums zeer gewild. Zij groeien op elken grond, verlangen geen zware beschaduwing en zijn niet alle winterhard.

Huismerken komen bij alle Germaansche cultuurvolken sedert de oudste tijden voor. Zij ontleenen hun oorsprong waarschijnlijk aan de *signa,* van de 5de tot de 9de eeuw in gebruik, en zijn, op de wijze als de adellijke wapens, familieteekens, of staan in verband met een bepaald vak of beroep, dat zij, die ze voerden, uitoefenden, of ook ontleenen zij — en dit bepaaldelijk op het land — hun oorsprong aan het bezit van een zeker grondstuk, voornamelijk in verband met een, hetzelfde teeken dragende, huis. Het huismerk bestaat uit eenvoudige, ongekleurde lijnen en werd en wordt nog wel gebruikt met de bedoeling, om aan te geven, dat hij, die dat teeken gebruikt heeft, een bepaalde wilsdaad heeft voltrokken, de vervaardiger is van een bepaald werk of zich beschouwt als heer van een goed, levend (runderen) of dood, hetzij roerend (gereedschappen) of onroerend (een huis, een stuk land, op de grenspalen waarvan het teeken dan is aangebracht).

De familieteekens gaan meestal over naar het recht van eerstgeboorte; de overige leden der familie voegen aan het merk een teeken toe. De familieteekens worden dikwijls verfraaid, in zegelringen aangebracht en evenals de adellijke wapens gevoerd, doch zij zijn geen bewijs van adeldom en slechts zeer betrekkelijk van voorname geboorte, vooral niet in den tegenwoordigen tijd, nu velen zich dergelijke „familiewapens", die vaak een fictief karakter dragen en kunstmatig met den familienaam in verband gebracht worden, doen vervaardigen. Duidelijke voorbeelden van niet-adellijke familiewapens vindt men in de uithangende zegels van niet-adellijke schepenen aan charters betreffende koop of huur van vaste goederen, schenking enz. uit vroegere eeuwen en aanwezig in verschillende archieven. Verder zie men het „Stam- en Wapenboek van aanzienlijke Nederlandsche geslachten" van *Vorsterman van Oyen.*

Huismiddelen zijn zoodanige, welke men bij ongesteldheden in huis of onder zijn bereik heeft, om ze aan te wenden zonder een arts te raadplegen, hoewel het ook wel gebeurt, dat de arts zelf zoodanig middel aanbeveelt. Ten on-

Digitized by Google

rechte evenwel worden de zoogenaamde geheimmiddelen onder de huismiddelen gerekend. Juist omdat men hun bestanddeelen niet kent, is het gebruik hoogst gevaarlijk. Geheel anders is het met de eigenlijke huismiddelen. Deze toch zijn bekende stoffen, van welke de wetenschap somtijds erkend heeft, dat zij in bepaalde ziektegevallen goede diensten kunnen bewijzen.

Men kan de huismiddelen verdeelen in zoodanige, die *inwendig* en in zulke, die *uitwendig* gebruikt worden. Tot de eerste afdeeling behooren: *stoelgangbevorderende,* zooals honig, olie- en ricinusolie, stroop en sodawater; *stoppende,* zooals afkooksels van gerst, salep, rijst of haver, eiwit, eikelkoffie, eikelcacao en thee; *zweetdrijvende,* zooals warm water, warme melk, warme rijnwijn, vlier- en kamillenthee en koffie met rum; *oplossende bij hoest,* zooals afkooksel van altheewortel en zoethout, thee van IJslandsch en Carragheenmos, water met suiker, eidooier met suiker, amandelmelk en drop; *maagversterkende,* zooals tinctuur van oranjeschillen en gember; *verkoelende,* zooals koud water, limonade, cremor tartari met water, thee van kamillen- en van valeriaan; *opwekkende,* zooals wijn, Hoffmansdroppels en eau de Cologne.

Van de uitwendig gebezigde huismiddelen vermelden wij: de *afleidende,* zooals zuurdeeg, mosterdpap, hand- en voetbaden en Spaansche vliegenzalf; *bloedstelpende,* zooals zwam, fijne spons, aluinpoeder, compressen met koud water en met ijs; *ontstekingwerende,* zooals water en azijn, loodwater, warme pappen van havergort, kamillen, lijnmeel, zemelen, wittebrood en melk, en eindelijk *wondheelende,* zooals pluksel, linnen compressen en verbanden, hechtpleister, Engelsch pleister, collodium, watten en zachte zalven.

Het gebruik van huismiddelen vereischt echter de noodige omzichtigheid, vooreerst omdat sommige niet zoo onschuldig zijn als zij schijnen, dan ook omdat somtijds ongeschikte of zelfs schadelijke middelen worden aangewend, eindelijk ook omdat daardoor wel eens verzuimd wordt tijdig geneeskundige hulp in te roepen in gevallen, waar zulks beslist noodig is.

Huisorde van Oranje is in 1905 ingesteld door de koningin der Nederlanden als hoofd van het Huis van Oranje-Nassau. Grootmeesteres der Huisorde is Hare Majesteit de Koningin. De orde is verdeeld in vijf klassen: Grootkruis, Grootofficier, Commandeur, Officier en Ridder. Gelijk in rang met de tweede klasse, die der Grootofficieren, staan diegenen, wien is toegekend de gouden eeremedaille voor kunst en wetenschap; gelijk in rang met de vierde klasse, die der officieren, staan diegenen wien is toegekend deze medaille in zilver. Het versiersel der Orde bestaat in een glimmend gouden kruis, gebiesd met rood émail; in het midden van het kruis een mat-gouden hartschild, vertoonende aan de voorzijde het wapen van Oranje in émail, aan de keerzijde, en relief, een gekroonde W; tusschen de armen, in een doorloopenden dubbelen gouden ring, op wit émail, in gouden letters de kenspreuk: „Je Maintiendrai".

De eeremedaille voor Kunst en Wetenschap, ter middellijn van 50 millimeter, is van goud of zilver, vertoonende aan de voorzijde den beeldenaar, naar links gekeerd, van de koningin, aan de keerzijde het wapenschild van Oranje, waarboven de kenspreuk: „Je Maintiendrai", en waaronder de woorden: „Voor Kunst en Wetenschap." De versierselen der orde, alsmede de eeremedaille voor Kunst en Wetenschap, worden gedragen aan een oranjelint.

Aan dames kan de orde worden verleend, doch zonder aanduiding van klasse; haar titel is alsdan: Eeredame in de Huisorde van Oranje. Het versiersel is voor haar het kruis der orde, gelijk aan, doch een weinig kleiner dan dat der ridders, gedragen aan een strik van het ordelint, op den linkerschouder.

Bovendien bevat de orde nog diegenen, die door den Grootmeester worden begiftigd met:

1o. het gouden of zilveren Kruis van Verdienste, zijnde het ridderkruis, geheel van glimmend metaal, zonder émail, met de kenspreuk op een grond van hetzelfde metaal, gedragen aan een lint als dat der ridders;

2o. de eeremedaille, ter middellijn van 30 millimeter, in glimmend goud, zilver of brons, vertoonende aan de voorzijde een hartschild met het wapen van Oranje, waarboven de kenspreuk: „Je Maintiendrai" en waaronder twee gekruiste oranjetakken, aan de keerzijde een gekroonde W., waarboven de woorden: „Voor Verdienste" en waaronder ter weerszijden een kleine oranjetak, gedragen aan een lint als dat der ridders.

Met het gouden of zilveren Kruis van Verdienste, alsmede met de eeremedailles, kunnen ook dames begiftigd worden; het kruis is voor haar het bovenomschrevene, doch een weinig kleiner, de medailles zijn dezelfde als de boven omschrevene. Kruis of medaille worden door haar gedragen op dezelfde wijze als de eeredames in de Huisorde van Oranje dit doen.

Huisspin. Zie *Spinnen.*

Huisvlieg. Zie *Vliegen.*

Huisvrede, huisvredebreuk. Onder huisvrede verstaat men de onschendbaarheid van de woning die onze wetten als een der grondrechten aan de burgers toekennen. Het binnentreden in een woning tegen den wil van den bewoner — zegt art. 158 der Grondwet — is alleen geoorloofd in de gevallen bij de wet bepaald, krachtens een bijzonderen of algemeenen last van een macht door de wet aangewezen, terwijl verder de wet ook de vormen moet regelen, waaraan de uitoefening van deze bevoegdheid gebonden is. Verschillende wetten kennen aan daarin genoemde ambtenaren of colleges het recht toe om woningen binnen te treden, meestal om strafbare feiten op te sporen of om te onderzoeken of de wet behoorlijk wordt nageleefd. Vooral de laatste tijd, die in het teeken staat der sociale wetgeving (Arbeidswet, Stoomwet, Ongevallenwet, Steenhouwerswet e. a.) levert hiervan tal van voorbeelden op. Het zich onbevoegd bevinden in eens anders woning, lokaal of erf stelt in bepaalde gevallen den dader bloot aan een strafvervolging wegens misdrijf, dat gewoonlijk *huisvredebreuk* wordt genoemd. Art. 138 Wetboek van Strafrecht zegt dienaangaande: „Hij, die in de woning of het besloten lokaal of erf, bij een ander in gebruik, wederrechtelijk binnendringt of, wederrechtelijk aldaar vertoevende, zich niet op de vordering van of

Digitized by Google

vanwege den rechthebbende aanstonds verwijdert, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste 6 maanden of geldboete van ten hoogste 300 gld. Hij, die zich den toegang heeft verschaft door middel van braak of inklimming, van valsche sleutels, van een valsche order of een valsch kostuum of die, zonder voorkennis van den rechthebbende en anders dan ten gevolge van vergissing binnengekomen, aldaar wordt aangetroffen in den voor de nachtrust bestemden tijd, wordt geacht te zijn binnengedrongen". De straf kan tot een jaar worden verhoogd, indien de dader bedreigingen uit of zich bedient van middelen geschikt om vrees aan te jagen, terwijl bij het plegen van het misdrijf door twee of meer vereenigde personen de straf met $^1/_3$ kan worden verhoogd. Gevangenisstraf van 3 maanden of geldboete van ten hoogste 300 gld. is bedreigd tegen het wederrechtelijk binnendringen in of zich niet verwijderen uit een voor den openbaren dienst bestemd lokaal.

Onder binnendringen verstaat onze Rechtspraak zoowel het binnenkomen langs een ongebruikelijken weg (bijv. door een openstaand raam) als het binnenkomen, nadat dit door den rechthebbende is verboden — (bijv. iemand is uit een café verwijderd en gaat dit daarna zonder verlof te hebben bekomen weer binnen). Volgens een uitspraak van het Gerechtshof te Amsterdam maakt ook hij, die tegen het verbod van het bevoegde kerkbestuur een begraafplaats betreedt, zich schuldig aan huisvredebreuk.

Huisvlijt. Zie *Slöjd.*

Huiszoeking is het doorzoeken van een woning of ander gebouw ten einde na te gaan, of er ook sporen te vinden zijn van een gepleegd misdrijf. Gelijk reeds onder „huisvrede" is vermeld, is volgens de Grondwet het binnentreden van een woning tegen den wil van den bewoner alleen geoorloofd in de gevallen bij de wet bepaald en krachtens een last van een macht door de wet aangewezen. In overeenstemming met dit laatste bepaalt art. 110 van ons Wetboek van Strafvordering, dat buiten het geval van betrapping op heeterdaad geen huiszoeking zal mogen plaats hebben zonder verlof van de arrondissements-Rechtbank. In geval van dringende noodzakelijkheid mag evenwel zonder dit verlof door den Rechter-Commissaris ter requisitie van den Officier van Justitie, huiszoeking geschieden: 1°. in de woning van den beklaagde, tegen wien rechtsingang is verleend; 2°. in de woning waarin het misdrijf gepleegd is; 3°. in herbergen, koffiehuizen en andere openbare plaatsen. De huiszoekingen geschieden door den Rechter-Commissaris in tegenwoordigheid van den Officier van Justitie; bij verhindering kan de eerste zich door den Kantonrechter, de laatste door den Burgemeester laten vervangen. Geschriften, boeken en andere papieren mogen bij een huiszoeking niet onderzocht of in beslag genomen worden, tenzij ook daartoe uitdrukkelijk door de Rechtbank machtiging is verleend. Geldt het de boeken of de papieren van den beklaagde, zoo heeft deze het recht daarbij in persoon of bij gemachtigde tegenwoordig te zijn. Indien het geldt een misdrijf, waartegen een gevangenisstraf van vier jaar of meer is bedreigd en hetwelk op heeterdaad is ontdekt, zoo is de bevoegdheid tot huiszoeking ruimer en kan zij behalve door den rechter-commissaris, zoolang deze niet ter plaatse is, ook worden uitgeoefend door den Officier van Justitie, in het bijzijn van den Kantonrechter of den Burgemeester.

Dit huisonderzoek zal zich ook mogen uitstrekken tot de papieren van den beklaagde, ook zelfs wanneer het onderzoek niet in diens woning plaats vindt.

Nog een bijzondere wijze van huiszoeking is mogelijk voor alle gevallen van ontdekking op heeterdaad. Alsdan mogen alle tot aanhouding bevoegde ambtenaren weggenomen goederen naspeuren en in beslag nemen. Zij mogen echter huizen, werkplaatsen, getimmerten en de daaraan belendende omschutte en omheinde plaatsen niet binnentreden dan in tegenwoordigheid van den kantonrechter, den Commissaris van politie of den Burgemeester.

Huiszwam (*Merulius lacrymans* Schum.) is een zwamsoort uit de orde der *Hymenomyceten.* Zij is roestkleurig, langs de randen wit en doet bij weligen groei waterdroppels ontstaan. Voorts is haar hoed vleezig, met de ruggelijde vastgegroeid en met het netvormig-gegroefde sporenvlies bekleed. Zij heeft een dompigen, onaangenamen reuk en groeit bij voorkeur op vochtige plaatsen onder houten vloeren, waaraan zij zich vasthecht, zoodat zij, allengs zich uitbreidend, deze als met een viltig kleed bedekt en het hout verwoest. Niet alleen is zij oorzaak, dat zoodanige vloeren gedurig vernieuwd moeten worden, maar zij is ook door haar uitwaseming hoogst nadeelig voor de gezondheid van hen, die het door haar aangetaste huis bewonen. Als middel tegen deze zwam wordt aanbevolen een goede luchtverversching onder de vloeren en het drenken van het hout met petroleum of carbol.

Huitfeld, *Henrik Jörgen,* een Noorsch geschiedkundige, den 2den Februari 1834 te Christiania geboren, werd in 1858 assistent aan het Noorsch Rijksarchief en in 1896 archivaris daarvan. Sinds 1880 noemt hij zich *Huitfeld-Kaas.* Hij schreef: „Christiania Theaterhistorie" (1877), „Biskop Eysteins Jordeböger fra det 16de Aarhundrede" (1885—1903, 4 dln.) „Norske sigiller fra Middelalderen" (1899—1902) en „Diplomatarium norvegicum" (met *Unger* en *Storm,* 17 dln., 1861—1903). Hij overleed den 20sten Mei 1905.

Huitzilopochtli of *Witzilopochtli,* de stamgod der oude Mexicanen of Azteken, zou dezen uit hun land Aztlan naar hun latere woonplaatsen in Mexico gevoerd hebben. Oorspronkelijk was hij waarschijnlijk een wolkendaemon of een modificatie van den oorlogs- en vuurgod, want als wapen en symbool draagt hij een vuurslag, de *xiuhcoatl.* Volgens de sage zou hij op geheimzinnige wijze door een van den hemel komenden bal, dien zijn moeder in haar boezem droeg, ontvangen en gewapend geboren zijn.

Huizinga, *Dirk,* een Nederlandsch physioloog, den 16den October 1840 te Horn geboren, werd in 1857 ingeschreven als student aan het seminarium der Doopsgezinden te Amsterdam. Toen hij zijn studiën in de godgeleerdheid bijna voleindigd had, begaf hij zich echter naar de

Digitized by Google

hoogeschool te Groningen, waar hij zich, vooral onder leiding van professor *Van Deen*, aan de geneeskunde wijdde. Nadat hij gepromoveerd was op een dissertatie „Onderzoekingen over ozon" (1867), bleef hij werkzaam bij laatstgenoemden hoogleeraar als assistent in diens physiologisch laboratorium en werd in December 1869 als opvolger van dezen hoogleeraar te Groningen benoemd. Hij was belast met de lessen in physiologie, histologie en pharmacodynamiek. Hij was lid van verschillende geleerde genootschappen. Wegens voortdurende ongesteldheid moest hij in 1901 zijn emeritaat nemen; hij overleed in Mei 1903. *Huizinga* leverde tal van bijdragen over physiologische en chemische onderwerpen, voornamelijk aan het „Archiv für Physiologie", een reeks onderzoekingen over abiogenesis, alsmede onderscheiden populaire opstellen in „De Gids", in het door hem geredigeerde tijdschrift „Isis", enz. Verder schreef hij: „Een en ander over voeding" (1877, 2de druk 1882), „Schetsen uit het leven" (1876, 3de druk, herzien door dr. *C. J. Pekelharing*, 1906), „Unsere Ernährung. Gemeinverständliche Vorträge" (1878).

Huizen, een gemeente in de provincie Noord-Holland, 1510 H.A. groot, met (1915) 5780 inwoners, wordt door de Zuiderzee en door de gemeenten Naarden, Hilversum en Blarikum begrensd. Behalve het dorp Huizen bevat de gemeente de landgoederen Oud-Bussum, Noord-Crailo en Zuid-Crailo. De hooggelegen bodem, die hoofdzakelijk uit klei bestaat, bezit kleine heuvelen en gedeeltelijk een hooge kust. De bevolking houdt zich met landbouw en viescherij bezig. Ten behoeve van de viescherij is in 1854 een haven aangelegd.

Het dorp Huizen bezit twee kerken en het Gereformeerde Oranje-weeshuis. Door straatwegen is het met Naarden, Blarikum en de haven verbonden. Het ligt aan de stoomtramlijn van Amsterdam naar Hilversum.

Hulagu of *Hoelagoe*, bijgenaamd *Ilchan*, wegens zijn afkomst uit de dynastie der *Ilchaniden*, was een zoon van *Toeloei* en een kleinzoon van *Djengis-Khan* en verkreeg bij de troonsbeklimming van zijn broeder, *Mongoe-Khan*, het beheer over de westelijke provinciën van het rijk der Mongolen (1251). Hij vernietigde door een veldtocht (1256) de secte der Assassijnen, veroverde en plunderde Bagdad (1258) en maakte zich meester van het zuidwestelijk gedeelte van Iran. Hij overleed in 1265.

Hulda. Zie *Holle*.

Hulde was in den tijd van het Leenstelsel de eed, waarbij, ter gelegenheid van de investituur (zie *Leenstelsel*), de leenman zijn leenheer trouw zwoer. Een andere hulde was die, welke reeds bij de Franken voorkwam en waarbij de onderdanen hun vorst trouw zwoeren, zoowel bij de troonsbestijging als na het onderdrukken van een opstand enz. Na de vestiging der erfelijke monarchie kreeg zij een staatkundige beteekenis, onder anderen door de in vele landen of gewesten bestaande bepaling, dat een nieuwe vorst geen regeeringsdaden mocht uitoefenen, alvorens zijn onderdanen den huldigingseed hadden afgelegd. In den modernen staat heeft de hulde haar beteekenis verloren, en waar zij nog, zooals in sommige Duitsche staten, voorkomt, is het een zuivere formaliteit geworden.

Hulin, *Pierre Augustin*, graaf, een Fransch generaal, den 6den September 1758 te Genève geboren, kwam als uurwerkmakersgezel naar Parijs, nam deel aan de bestorming der Bastille, trad in 1794 in krijgsdienst, was in 1796 adjudant generaal van *Napoleon*, van 1797—1798 commandant van Milaan en nam deel aan den staatsgreep van 18 Brumaire. In 1800 hielp hij Masséna bij de heldhaftige verdediging van Genua, in 1804 werd hij brigade-generaal. *Hulin* presideerde den krijgsraad, die den ongelukkigen hertog *van Enghien* ter dood moest veroordeelen. Hij onderscheidde zich in den slag bij Jena en werd in 1807 divisie-generaal, in 1808 graaf van het keizerrijk, in 1809 achtereenvolgens plaatscommandant van Weenen, Berlijn en Parijs. Toen hij in den nacht van 20 op 21 October 1812 weigerde zich aan te sluiten bij den opstand van *Mallet*, verbrijzelde deze hem door een pistoolschot de onderkaak. Hij bleef commandant van Parijs tot Maart 1814 en vergezelde toen de keizerin naar Blois. Na den val van *Napoleon* verloor hij zijn ambt, maar bij den terugkeer des keizers trad hij aanstonds weder in dienst. Bij de tweede Restauratie werd hij uit Frankrijk verbannen. Hij ging eerst naar Brussel en toen naar Hamburg, waar een kleine handel ternauwernood in zijn onderhoud voorzag. Zijn echtgenoote wist te bewerken, dat hij in 1819 vergiffenis kreeg; halfblind keerde hij naar Frankrijk terug. De strijd over de veroordeeling van *Enghien*, noodzaakte hem in 1823 zich in een geschrift: „Explications offertes aux hommes impartiaux au sujet de la commission militaire et l'an XII pour juger le duc d'Enghien" te rechtvaardigen en *Savary* als den schuldige aan te wijzen. Hij overleed den 9den Januari 1841.

Hulk, vroeger een groot en log koopvaardijschip, is thans nog slechts in figuurlijke beteekenis in gebruik, zooals staatshulk, levenshulk.

Hull *(Kingston upon Hull)*, een stad en graafschap in het O. van Engeland, ligt op den linkeroever van den Humber, die hier 3 km. breed is en den Hull opneemt, 32 km. van de zee en telt (1911) 277 991 inwoners. De stad is laag gelegen, gedeeltelijk zelfs onder den waterspiegel (tijdens den vloed), zoodat sluizen haar voor overstroomingen moeten beschermen. Het oudste deel der stad, met kromme, nauwe straten, wordt door de dokken en den Hull ingesloten. Beneden dit gedeelte ligt de citadel en vooral naar het O. en N. strekken zich de mooi gebouwde voorsteden met prachtige tuinen uit. Van de vele kerken is de Driëenheidskerk (1492) de merkwaardigste. Haar dwarsschip moet de oudste baksteenbouw van Engeland zijn. De Gotische Mariakerk is ook uit de Middeleeuwen afkomstig, de overigen alle uit den nieuweren tijd. Verder vindt men er een statig stadhuis (1860), een Beurs en een Korenbeurs, een ziekenhuis, het Trinity Hospital voor zeelieden, eenige weeshuizen, een doofstommeninstituut, een zeevaartschool, een museum met bibliotheek, botanische en zoölogische tuinen, 3 groote parken, twee schouwburgen en standbeelden van *Willem III*, koningin *Victoria*, den prins-ge-

Digitized by Google

maal *Albert* en *Wilberforce*. Hull is de voornaamste haven van N.O.-Engeland, waar het verkeer met het N. van Europa zich concentreert. Ook met Nederland, bepaaldelijk met Rotterdam en Harlingen, drijft zij veel handel. Naast de 9 reeds bestaande dokken werd in 1914 het Joint Dock geopend om in het toenemend scheepvaartverkeer te voldoen. De totale scheepvaartbeweging bedroeg in 1913 6 691 818 ton, waarvan Nederland na Rusland het grootste aandeel had, n.l. 348 stoomschepen, metende 730 215 M³. en 9 zeilschepen, metende 2598 kub. m., die binnenvielen en 353 stoom- en zeilschepen met resp. 735 939 kub. m. en 2593 kub. m., die vertrokken. Uitgevoerd wordt voornamelijk steenkool (in 1913 4 519 289 ton), verder Engelsche industrieproducten. Uit Nederland worden hoofdzakelijk ingevoerd: kaas, margarine, stroocarton, fruit, groenten, aardappelen, uien en geslachte varkens.

Het is de derde visschershaven van Engeland; men vischt hier voornamelijk in de Witte Zee en bij IJsland. Bovendien heeft Hull een belangrijke nijverheid. Van beteekenis zijn de machinefabrieken, scheepsbouw, olieslagerijen, katoenfabrieken, ijzergieterijen en verder vischvangst.

Vroeger heette de stad Wijke upon Hull; haar tegenwoordigen naam dankt zij aan *Eduard I*, die haar in 1296 stadsrechten verleende. In de 14de eeuw was zij met Londen en Bristol de drukst bezochte haven van Engeland. *Karel I* belegerde in 1642 de citadel tevergeefs. De bouw der dokken begon eerst in 1778. Tot 1888 behoorde Hull tot het graafschap Yorkshire.

Hull, een stad in de Canadeesche provincie Quebec, ligt tegenover Ottawa, als wier voorstad het beschouwd kan worden, aan de Ottawarivier, waarover hier twee bruggen gelegd zijn, en telt (1911) 18 222 inwoners. Men vindt er groote, door den waterval van de Grande Chaudière gedreven houtzaagmolens, hout-, papier- en wolfabrieken en een levendigen houthandel. In de nabijheid wordt phosforzure kalk gewonnen.

Hulleman, *Jan Gerrit*, een Nederlandsch letterkundige, te Utrecht geboren, bezocht aldaar de hoogeschool, waar hij onder leiding van *Van Heusde* en *Goudoever* zich toelegde op de letteren en in 1836 zijn antwoord op een academische prijsvraag zag bekroond. Den 20sten Juni 1838 promoveerde hij in de letteren op een „Diatribe in T. Pomponium Atticum" en kort daarna werd hij geplaatst aan het athenaeum te Maastricht als buitengewoon leeraar in het Grieksch, waar hij zich wijdde aan het onderzoek der geschiedschrijvers uit het tijdperk van *Alexander den Groote*. In 1841 verscheen van hem een uitgave van de werken van *Duris Samius*. Deze werd in 1844 gevolgd door zijn „Ptolemaei Eordaei, Aristoburli Cassandrensis et Charetis Mytelenaei reliquiae". Hij plaatste in de „Symbolae litterariae" zijn „Disputatio de vita et scriptis Jubae Mauritanii" (1845) en bewerkte een „Disputatio critica de Alexandrida Delpho". In 1846 werd hij conrector aan het gymnasium te Amsterdam, waarna hij zich belastte met de redactie van het tiende deel der „Symbolae", terwijl hij in 1851 met *Ekker* en *Boot* de „Miscellanea Philologica et Paedagogica" uitgaf. Bij het jaarverslag van 1855 omtrent het gymnasium voegde hij een „Disputatio critica de annalibus maximis", welke veel tegenspraak uitlokte en aanleiding gaf tot het schrijven van zijn: „Open brief aan dr. C. A. Engelbrecht" aangaande dat onderwerp. Ook schreef hij recensies en opstellen in tijdschriften, werd lid van de Koninklijke Academie van Wetenschappen en aanvaardde den 30sten Maart 1858 het hoogleeraarsambt te Leiden met een „Oratio de literarum praesertim latinarum apud Romanus studiis, Nerva Trajano imperatore". Daar schreef hij nog: „Bedenkingen tegen de echtheid van den zoogenaamden πίναξ van Aristoteles". Hij overleed den 30sten Mei 1862 te Utrecht.

Hulpbanken zijn philanthropische of coöperatieve instellingen tot het verleenen van kleine credieten aan personen, die door credietbanken niet worden geholpen. Tot de hulpbanken moeten ook de boerenleenbanken gerekend worden (zie onder *boerenleenbanken*). Uit de gegevens van de Statistiek der Spaar- en Leenbanken over 1913 blijkt, dat er toenmaals in Nederland 139 van deze banken buiten de boerenleenbanken bestonden, die aan aanvragers tegen persoonlijke of zakelijke zekerheid (borgtocht of pand) kleine voorschotten verleenen, waarvan het maximum bedroeg van 50 tot 4000 gld., tegen een rente van 2½, 3, 4, 4½, 5 en 7 %.

Niet al deze banken verstrekten aan het Centraal Bureau voor de Statistiek de noodige gegevens. Aan de bovengenoemde publicatie en aan de Jaarcijfers ontleenen wij het volgende:

	Aantal bekende Hulpbanken	Aantal Hulpbanken, die gegevens verschaften	Verleende voorschotten			Kapitaal o. h. eind v. h. jaar	
			Aantal	Totaal bedrag	Gemiddeld bedrag	Verschuldigd aan aandeehouders en geldschieters	Aan de Banken
1870	42	42	8 041	f 638 000	f 79	f 267 000	f 106 000
1875	46	46	8 017	„ 724 000	„ 90	„ 276 000	„ 134 000
1880	50	50	9 700	„ 902 000	„ 93	„ 332 000	„ 156 000
1885	51	51	8 208	„ 868 000	„ 106	„ 388 000	„ 183 000
1890	51	51	7 873	„ 883 000	„ 112	„ 391 000	„ 209 000
1895	67	67	11 527	„ 1 594 000	„ 138	„ 616 000	„ 254 000
1900	94	76	10 738	„ 2 010 000	„ 186	„ 1 404 000	„ 333 000
1905	100	72	10 448	„ 2 370 000	„ 227	„ 2 600 000	„ 320 000
1910	113	71	11 817	„ 3 570 000	„ 302	„ 4 210 000	„ 446 000
1913	139	82	11 790	„ 4 247 000	„ 360	„ 4 933 000	„ 489 000

Digitized by Google

Hulpgat noemt men de opening, die in een dijk wordt gemaakt in geval van doorbraak en overstrooming der landen binnendijks, om het ingestroomde water op het buitenwater te laten afstroomen. Ook worden wel in geval van overstrooming in de boezemkaden, dicht bij de uitwateringssluizen hulpgaten gestoken, om het ingestroomde water spoediger door die sluizen te kunnen laten afloopen. Veelal is vooraf vastgesteld, waar die hulpgaten, zoo noodig, zullen worden gestoken. Als de dijk uit moeilijk te verwerken grond bestaat, vervangt men dezen ter plaatse der hulpgaten dikwijls vooraf door zand met een dunne kleilaag bedekt.

Hulploon is, evenals *bergloon* (zie aldaar), een belooning voor werkzaamheden van een bijzondere soort, ten behoeve van schip en lading verricht. Zij, die aanspraak op die belooning kunnen maken, hebben een *privilege*, een *bevoorrechte* schuld op het schip, ten behoeve waarvan zij den dienst bewezen hebben. Hulploon komt te pas, wanneer schip en lading, in gevaar zijnde, hetzij te zamen, hetzij afzonderlijk na lossing in lichterschepen, weder in volle zee in veiligheid of in behouden haven worden gebracht. Het bedrag van het loon zal worden bepaald met het oog op den spoed, waarmede bij de eerste ontdekking van het gevaar de hulp is aangebracht, den tijd, die daaraan is besteed, het aantal personen, die daarbij noodzakelijk hebben moeten werkzaam zijn, den aard der daarbij verrichte diensten en eindelijk het gevaar, waaraan men zich heeft moeten blootstellen. In geval van verschil tusschen de betrokken partijen over de hoegrootheid van het hulploon, moet de rechter, lettende op al de genoemde omstandigheden, desnoods na voorlichting van deskundigen, het bedrag begrooten en vaststellen. Hulploon onderscheidt zich dus hierdoor van bergloon, dat van hulploon sprake is, zoolang de hulp gestrekt heeft, om vóór het voorvallen van de zeeramp het goed of het schip aan het dringend en dreigend gevaar te onttrekken, terwijl bergloon betaald wordt voor werkzaamheden, die nadat de ramp heeft plaats gevonden, dienen, om zooveel mogelijk de overblijfselen van schip en lading te redden. Veel van het bij *bergloon* vermelde geldt ook voor hulploon.

Hulpphase. Een hulpphase wordt o. a. aangebracht bij eenphase asynchrone wisselstroommotoren. Om deze motoren in gang te brengen, wordt door een daarvoor speciaal aangebrachte wikkeling, de wikkeling der hulpphase, een wisselstroom gestuurd die 90° phaseverschuiving (zie aldaar) heeft tegen den hoofdstroom. Zoodra de motor zijn normale snelheid heeft bereikt, wordt deze hulpphase weer buiten werking gesteld.

Hulppool dient ter opwekking van een hulpveld bij electrische toestellen en werktuigen (zie *Hoofdveld*). Zoo worden bijv. bij gelijkstroommachines hulppolen aangewend om de commutatie te verbeteren, d. w. z. het ontstaan van vonken daar, waar de borstels op den commutator sleepen, tegen te gaan.

Hulpspoel. Zie *Hoofdwikkeling.*

Hulpveld. Zie *Hoofdveld.*

Hulpwikkeling. Zie *Hoofdwikkeling.*

Hülsen, *Helene von*, een Duitsch schrijfster, den 16den Februari 1829 te Blankenfelde geboren als de dochter van graaf *von Häseler*, huwde in 1849 met *Botho von Hülsen*, en trad onder den schuilnaam *Helene* als schrijfster op. Zij overleed te Berlijn den 8sten Mei 1892. Van haar hand verschenen: „Aus Herz und Leben. Gedichte" (1867), „Novellen und Skizzen" (1869), „Aus alter und neuer Zeit" (1872), „Ungesucht-gefunden, Novellen" (1874), en onder haar eigen naam „Traum und Wahrheit" (roman, 1874), de novellenbundels „Ohne Flitter" (1877), „In Licht und Schatten" (1878), de romans „Elimar" (2de druk 1880), „Nemesis" (1883), „Bilder aus der modernen Welt" (vertellingen, 1885) en „Drei Lebensepisoden" (1892). Verder schreef zij: „Unter zwei Königen" (1888), herinneringen aan haar echtgenoot, en „Unter Friedrich dem Grossen. Aus den Memoiren des Aeltervaters 1752—1773" (1890).

Hulshoff, *Allard*, een Nederlandsch godgeleerde, in Februari 1734 te Groningen geboren, studeerde aldaar in de genees-, wis- en natuurkunde en werd in 1755 bevorderd tot doctor in de wijsbegeerte. Daarna oefende hij zich in de godgeleerdheid aan de kweekschool der Doopsgezinden te Amsterdam, werd in 1758 tot proponent bevorderd en beroepen tot predikant te Makkum. Vanhier vertrok hij in 1760 als zoodanig naar Amsterdam, waar hij gedurende 45 jaar werkzaam was en den 30sten Juli 1795 overleed. Zijn richting was een Christelijk-wijsgeerige, zooals blijkt uit zijn „Kerkelijke redevoeringen", in 4 deelen een jaar na zijn dood uitgegeven. Gedurende zijn leven gaf hij in het licht: „Beschouwing der beste wereld" (1758), „Verhandeling over de zedelijke opvoeding", bekroond door de Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem. „De fundamento potestatis Dei legislatoriae" (1766), en een drietal andere Latijnsche verhandelingen, verder verhandelingen in het Hollandsch door Teylers Genootschap bekroond. Voorts vindt men van hem geschriften in de „Verhandelingen" van het Haagsch Genootschap, in de „Mémoires de l'Académie Royale des sciences et belles lettres" enz. Eindelijk noemen wij nog: „Zeno over ongeloof en zeden", „Philosophische gesprekken over de voldoening" (1797), „De bestaanbare Protestant regtzinnig" en „Lijkrede op Klaas de Vries".

Hulshoff, Maria Aletta, een dochter van den voorgaande, den 30sten Juli 1781 te Amsterdam geboren, liet zich in een veelbewogen tijd verleiden tot staatkundige dweperij, zoodat zij in 1806 een „Oproeping aan het Bataafsche volk" in het licht gaf, welk groot opzien baarde, als gericht tegen de Fransche overheersching. Zij zelf werd door de Justitie bedreigd, zoodat haar moeder, om vervolgingen te voorkomen, tot de Amsterdamsche regeering het verzoek richtte, haar dochter in een krankzinnigengesticht te plaatsen. Hierop echter werd geen besluit genomen, en de Justitie, onderricht dat zij zich in een kelder op de Brouwersgracht verborgen hield, trachtte zich van haar meester te maken. Den nacht te voren evenwel was zij reeds naar elders gebracht. Niettemin geraakte zij in de omstreken van Bentheim in hechtenis en werd over Deventer en Harder-

Digitized by Google

wijk naar Amsterdam teruggevoerd. Bij het verhoor achtte zij zich niet verplicht op alle vragen te antwoorden, en de raadpensionaris oordeelde het van belang, het daarheen te leiden, dat den ouders of naastbestaanden van het meisje eenvoudig gelast werd haar te doen bewaken tegen de nadeelige gevolgen, die een zoodanige geëxalteerde verbeeldingskracht kon te weeg brengen. Niettemin moest zij geruimen tijd in de gevangenis doorbrengen. Zij overleed te Amsterdam omstreeks het jaar 1840.

Hulsius, *Laevinus,* te Gent geboren, voerde den titel van keizerlijk notaris en heeft zich bekend gemaakt als een beoefenaar der aardrijks-, wis-, geschied- en letterkunde. Hij deed in 1602 een reis naar ons land en Engeland en vestigde zich vervolgens te Frankfort aan den Main. Hij schreef: „Descriptio usus viatorii et horologii solaris", „De usu quadrati et quadrantis geometrici ac chronologici", „Instrumenta mechanica", „Erster Traktat der mechanischen Instrumenten" (1604), „Drei Traktaten der mechanischen Instrumenten" (1604), „Vitae imperatorum romanorum" (1597), „XII primorum Caesarum et LXIV ipsorum uxorum et parentum ex antiquis numismatibus in aere incisis effigies etc." (1596), „Series numismatum imperatorum Romanorum etc." (1603), „Transsilvaniae, Moldaviae, Vualachiae descriptio etc." (1595) en „Chronologiae rerum memorabilium in Hungaria, Transsilvania etc. gestarum etc." (1597).

Hulsius, *Antonius,* een Nederlandsch godgeleerde en oriëntalist, in 1615 te Hilden in het hertogdom Berg geboren, ontving zijn opleiding te Wezel, studeerde te Deventer, deed een reis door Engeland, Frankrijk en Zwitserland en werd in 1644 predikant bij de Waalsche gemeente en hoogleeraar in de Hebreeuwsche taal aan de doorluchtige school te Breda, in 1661 regent van het Staten-College te Leiden, kort daarna buitengewoon hoogleeraar in de Hebreeuwsche taal en in 1676 gewoon hoogleeraar in de godgeleerdheid. Hij overleed in Februari 1685. Van zijn geschriften vermelden wij: „Psalterium Hebraïce et Latine cum annotationibus" (1650), „Nomenclator Biblicus Hebraeo-Latinus" (1650), „Authentia absoluta textus Hebraei vindicata contra Is. Vossium" (1669), „Theologia Judaica de Messia" (1655), „Examen catecheticum didacticopolemicum etc." (2 dln., 1676), „Specimina theologiae hypotheticae" (2 dln.), „Systema controversiarum theologicarum etc.", „Non ens praeadamiticum" (1656), „Nucleus prophetiae Veteris Testamenti etc.", „Dissertatio de cultu Dei" en „Animadversiones in historiam Concilii Tridentini etc." (1685).

Hulsius, Henricus, een broeder van den voorgaande, den 10den October 1654 geboren, studeerde te Duisburg, Marburg, Leiden en Harderwijk, verkreeg in 1679 te Harderwijk den graad van doctor in de godgeleerdheid en werd in 1681 hoogleeraar te Duisburg, waar hij den 4den April 1723 overleed. Hij schreef: „Jura Gulielmi III in regnum Angliae" (1697).

Hulsius, Paulus, een zoon van bovenvermelden *Antonius,* den 25sten December 1653 te Breda geboren, studeerde te Leiden en werd in 1672 proponent, waarna hij achtereenvolgens het leeraarsambt bekleedde te Aardenburg en te Middelburg, waar hij tevens rector was, waarna hij in 1691 de betrekking van hoogleeraar in de godgeleerdheid te Groningen aanvaardde met een oratie „De modestia theologi". Hij overleed aldaar den 11den October 1712. Hij schreef o. a.: „De honestate legum etc." (1702), „Tractatus de Spinozismo", „De corpore hominis in quo vivit et resurgit unico", „De serpente seductore", „De theologiae primaevae fontibus", „De methodo typica", „Verhandelingen over 1 Cor XV" (1714), „Jezus het ware brood des Hemels" (1717), „Over de heilige liederen van het O. en N. Testament" (1726), „Uitlegging van de brieven aan Timotheus" (2 dln., 1727), „Uitlegging van den brief aan de Galaten", „Over 18 uitgelezene psalmen" (1727), „Heilige mengelschriften of verzameling van predicatiën" (1729), „Over de Antinomianery" (1739) en „Een Christelijk gebed enz." (1747).

Hulst, een gemeente in de provincie Zeeland, 192 H.A. groot, met (1915) 3546 inwoners, wordt ingesloten door de gemeenten Stoppeldijk, Hontenisse, Grauw c. a., Klinge en St. Jansteen. Zij bevat alleen het stadje Hulst.

De oude stad Hulst was sedert 1618 een sterke vesting, na de omwenteling van 1795 echter werden de verdedigingswerken niet meer onderhouden. Het middelpunt der stad is de Groote Markt. De voornaamste gebouwen zijn de Groote Kerk, een kruisgebouw, waarvan het schip door de Hervormden en de kruispanden door de Roomsch-Katholieken gebruikt wordt, het Stadhuis en het Landshuis. Er is een kantongerecht en een marechausseekazerne. De bevolking houdt zich bezig met landbouw en nijverheid. Op de weekmarkten worden meest boter en eieren verhandeld. De plaats ligt aan den spoorweg van Terneuzen naar Mechelen. Zij werd in verschillende oorlogen herhaaldelijk belegerd.

Hulst, *Abraham van der,* een Nederlandsch zeeheld, den 11den April 1619 te Amsterdam geboren, klom op tot den rang van vice-admiraal van Holland. Hij vergezelde *De Ruyter* als kapitein van een schip van 50 stukken naar de kust van Portugal en werd in 1665 in plaats van *C. Tromp* vice-admiraal onder het college der admiraliteit te Amsterdam. In het volgende jaar voerde hij bevel over het schip „De Spiegel", behoorende tot het eskader van luitenant-admiraal *Tromp.* In den zeeslag, die op den 11den Juni van dat jaar plaats greep en den volgenden dag werd hervat, verdedigde *Van der Hulst* zich tegen 3 groote Engelsche schepen en sneuvelde, door een musketkogel in de borst getroffen. Hij werd op 's lands kosten in de Oude Kerk te Amsterdam begraven, waar een prachtig marmeren praalgraf te zijner eer verrees.

Hulst, *Pieter Teyler van der.* Zie *Teyler's stichting.*

Hulst, *Maurice Lesage d'Hauterocke d',* een Fransch Roomsch-Katholiek godgeleerde, werd in 1841 te Parijs geboren, in 1865 tot priester gewijd, bekleedde verschillende kerkelijke waardigheden en was eenige jaren royalistisch afgevaardigde. In 1875 was hij medeoprichter van het *Institut catholique* te Parijs. In aansluiting aan de pogingen van paus *Leo XIII* tot verdringing van de heidensche wetenschap en wijsbegeerte.

Digitized by Google

hielp hij mede tot den terugkeer naar de studie van *Thomas Aquinas*, waarvan de katholieke vrije universiteit van Parijs het middelpunt werd. Hij was het die deze universiteit krachtig wist door te zetten, maar hierdoor ook met een deel der Fransche geestelijkheid in conflict kwam, waarbij hem de hulp van *Leo XIII* zeer te stade kwam. Ook voor de organisatie der katholieke wetenschap heeft *d'Hulst* veel gedaan door de „congrès scientifiques internationaux catholiques" in 1888, 1891, 1894 en 1897 gehouden. *D'Hulst* is in 1896 overleden. Hij schreef: „Vie de la mère Marie-Thérèse" (3de druk 1888), „Le droit chrétien et le droit moderne" (1886), „L'éducation supérieure" (1886), „Du progrès en philosophie" (1887), „L'organisation de la société chrétienne" (1887), „Conférences de Notre-Dame" (2de druk 1900), „Mélanges philosophiques" (2de druk 1903), „Mélanges oratoires" (2de druk 1901, 2 dln.) en „Nouvelles mélanges oratoires" (5 dln. 1900).

Hulst (*Ilex* L.) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Aquifoliaceeën*. Het onderscheidt zich door een meestal 4-tandigen kelk, een stervormige, 4- of 5-slippige bloemkroon, 4 of 5 meeldraden, met de kroonslippen afwisselend, 4 of 5 zittende stempels op een bovenstandig vruchtbeginsel en een 4- of 5-steenige steenvrucht. Van de soorten noemen wij onzen *gewonen hulst* (*I. aquifolium* L.), een heester of boom met altijd groene, glanzige, eironde, doorgaans stekelige bladeren, witte bloemen en roode bessen. Hij groeit in ons land in vele tuinen; ook in het wild en vooral ook in hagen; eveneens in geheel Noord-Duitschland, alsmede in Japan en Virginia. Aan het hout, dat zeer hard en voor de draaibank zeer geschikt is, kan men door bijtmiddelen de kleur van ebbenhout geven. Andere soorten, zooals *I. opaca* Ait., groeien in Noord-Amerika; *I. Paraguayensis* St. Hil., levert in zijn bladeren de in Amerika zoo hoog geschatte Paraguaythee, door de Spanjaarden *maté*, door de inboorlingen *cacuys* genaamd; de *I. vomitoria* Ait., vormt een pyramidalen heester ter hoogte van 4 tot 5 m., wiens bladeren braking veroorzaken.

De hulst wordt vermeerderd door: *zaden*, die een jaar of langer gestratificeerd moeten zijn; *stekken*, die in ons land niet, in Noord-Amerika wèl gebruikt worden; *veredelen* op *Aquifolium* door oculeeren met of zonder blad en wel buiten; *enting* onder glas of door spleetenten van oudere stammen in het voorjaar.

Engeland en Amerika vragen veel hulst met bessen omstreeks Kerstmis voor versierings- en in het voorjaar voor beplantingsdoeleinden. Het gelukt, planten met zaad te verkrijgen, wanneer men ze om de 2 jaren verplant of ze tijdelijk in potten kweekt. Gewenscht zijn de groene, grootbladige, zaadvormende, sterkgroeiende, winterharde variëteiten, zooals: *I. A. Camelliaefolia, I. A. latifolia, I. A. nigricans;* of gekleurd bladige variëteiten, als: *I. A. latifolia aur. marginata, I. A. angustifolia arg. mar., I. A. ferox arg. marg., I. A. rotundifolia albo marg., I. A. elegans aur. marg., Golden Queen* en *Perardo*. Soorten met afvallend blad zijn: *Ilex decidua, I. monticolor, I. laevigata, I. verticillata, I. sieboldi* en *I. Pernii*. Professor *Goeppert*, in 1852, en *Moore*, in 1874, hebben aan de buitengewone naamsverwarring der Ilex. var. een einde gemaakt door systemen te publiceeren, die heden nog door dendrologen worden gevolgd. In de kweekerijen onderscheiden de kweekers alle hulsten in *ananas-, egel-, laurier-, hertshoorn-, holbladige en theehulsten*. In den laatsten tijd trekt een variëteit sterk de aandacht door haar krachtigen groei en sterk bessen voortbrengend vermogen, n.l. de *Ilex. aquifolium laevigata polycarpa*. Kenmerken van goede handelsvariëteiten zijn: voldoende hardheid, snelle groei, mooie vorm, groot blad, goede besvorming, sterk zijn tegen zonnebrand, verplanting goed kunnend verdragen.

Hultman, *Carl Gerard*, een Nederlandsch rechtsgeleerde, den 10den Juli 1752 te Zutfen geboren, studeerde te Leiden en werd aldaar in 1772 bevorderd tot doctor in de rechten. In 1779 werd hij tweede en daarna eerste griffier bij het Provinciaal Hof van Gelderland te Arnhem, bekleedde die betrekking tot 1796, werd toen lid van de Nationale Vergadering, en behoorde tot hen, die bij den staatsgreep van den 22sten Januari 1798 in hechtenis genomen en op het Huis ten Bosch opgesloten werden. Na den 2den staatsgreep, van den 12den Juni 1798, werd hij secretaris-generaal van het Uitvoerend Bewind. Ten tijde van koning *Lodewijk* werd hij directeur van schoone kunsten en wetenschappen en staatsraad in buitengewonen, vervolgens in gewonen dienst en landdrost van Maasland, onder *Napoleon* prefect van Vaucluse en later van het departement van de Monden van den IJsel en eindelijk onder koning *Willem I* gouverneur van Noord-Brabant. Dit ambt bekleedde hij tot aan zijn dood, den 6den Maart 1820. Hij schreef: „Bibliographische zeldzaamheden" (1818) en „Geschied- en staatkundig onderzoek over den tijd, wanneer Philips II ophield heer der Vereenigde Nederlanden te zijn" (1781). — Zijn zoon was vele jaren president van het Hooggerechtshof van Nederlandsch Indië, en ook zijn kleinzoon werd vervolgens lid van dat Hof.

Hultsch, *Friedrich Otto*, een Duitsch philoloog, den 22sten Juli 1833 te Dresden geboren. studeerde te Leipzig in de letteren, werd leeraar aan het gymnasium aldaar, vervolgens te Zwickau en toen te Dresden. Hier was hij van 1868 tot 1889 rector. Hij overleed te Dresden-Striesen den 6den April 1906. Hij schreef: „Griechische und römische Metrologie" (1862), bewerkte een uitgave van de „Scriptores metrologici" (1864—1866, 2 dln.), een kritische bewerking van de „Geometrici et stereometrici" (1864) van *Hero*, van „De die natali" (1867) van *Censorinus*, van de „Historiae" (1867—1872, 4 dln.) van *Polybius*, van *Pappus* (1876—1878, 3 dln.), van *Autolycus'* „De sphaera quae movetur liber" (1885) der „Scholien zur Sphärik des Theodosios" (1887), „Die erzählenden Zeitformen bei Polybios" (1891—1893), „Die Elemente der ägyptischen Teilungsrechnung" (1895) en „Die Gewichte des Altertums" (1898).

Humaïta, een vesting in de Zuid-Amerikaansche republiek Paraguay, ligt aan den Rio Paraguay, 42 km. boven de monding in den Parana, werd in 1855 aangelegd en later versterkt en speelde in den oorlog van 1866 tot 1870 een

Digitized by Google

belangrijke rol. In Februari 1868 forceerden drie Braziliaansche monitors den doorgang en beschoten Asuncion, in Juli 1868 viel zij den verbondenen in handen.

Humanisme noemt men die wetenschappelijke richting der Renaissance, welke uit de eenzijdigheid en beperktheid van het Middeleeuwsche denken tot een algemeen menschelijke, „humane" beschaving en hoogschatting van de waarde der persoonlijkheid trachtte te komen. Met groote geestdrift wierp het zich op de studie van de letterkunde der Grieken en Romeinen, idealiseerde het leven der klassieke volkeren tot een voorbeeld van menschelijke volmaaktheid en volgde dat op letterkundig, staatkundig en sociaal gebied na. Daardoor maakte het humanisme de klassieke Oudheid weer levend voor de kunst en de wetenschappen der Europeesche volken, en al moge het in enkele opzichten tot eenzijdigheid vervallen zijn, te ontkennen is niet, dat het den grondslag heeft gelegd voor onze moderne beschaving. Het humanisme begon in de 14de eeuw in Italië en breidde zich in de 15de en 16de eeuw — meestal gericht tegen de Middeleeuwsche scholastiek en den beschavingstoestand van dien tijd — uit over geheel Europa. Ook in ons land vond het, dank zij *Geert Groote* en zijn school, veel ingang; de groote humanist was dan ook de Nederlander *Erasmus*. In de Germaansche landen kwam het humanisme ook in strijd met de theologie en wist het de wetenschappen van de voogdijschap der Kerk te bevrijden. Daardoor baande het den weg voor de hervorming, hoewel later de wegen der Hervormers en humanisten meer uiteen liepen. Een andere groote verdienste van het humanisme is de hervorming van opvoeding en onderwijs geweest, waarbij het de klassieke studiën tot middelpunt maakte. De beteekenis van het humanisme valt voor een goed deel met die der Renaissance samen. Werken over de Renaissance brengen dan ook nadere kennis van den inhoud der humanistische denkbeelden.

Humanisten. Zie *Humanisme*.

Humaniteit, afkomstig van het Latijnsche woord *humanitas* (menschelijkheid), beteekent het edele, hetwelk den mensch kenmerkt, in onderscheiding van de dieren. De humaniteit is dus een samenvatting van 's menschen zedelijke, verstandelijke en sociale eigenschappen, waardoor hij nadert tot de voorstelling, welke wij vormen van den volmaakten mensch. Inzonderheid noemen wij iemand *humaan*, die blijken geeft van zelfbeheersching en bezadigdheid en van belangstelling in het lot van zijn natuurgenooten. Volgens de opvatting van de Ouden, vooral van *Cicero*, openbaart zich de humaniteit in weldadigheid, vriendelijkheid, beleefdheid en hoffelijkheid.

Humann, *Jean Georges*, een Fransch staatsman, werd den 6den Augustus 1780 te Straatsburg geboren. Aan hem vooral dankt de Elzas het Rijn-Rhônekanaal. In 1820 afgevaardigd naar de Kamer van Gedeputeerden, bemoeide hij zich vooral met aangelegenheden van financieelen aard. Toen in 1832 *Soult* aan het hoofd der zaken kwam, werd *Humann* minister van Financiën. Zijn plan van conversie der staatsrenten kostte hem zijn portefeuille. In 1837 nam hij zitting in de Kamer der Pairs. Na het aftreden van *Thiers* in 1840 werd hij in het ministerie *Guizot* opnieuw met de portefeuille van Financiën belast; hij overleed reeds den 25sten April 1842. De Fransche nijverheid heeft hij krachtig bevorderd.

Humb. achter plantennamen is de afkorting voor *Alexander van Humboldt*.

Humber is een zeer breede rivierarm aan Engeland's oostkust. Hij ontstaat door de vereeniging van de Ouse en de Trent en stroomt, tusschen de graafschappen York en Lincoln, eerst zuidwaarts, daarna zuidoostwaarts en mondt na een loop van 60 km. bij Spurn-Head in de Noordzee uit. De Humber ontvangt op den linkeroever den Hull en op den rechter de Amholme en de Skiller, terwijl zij door middel van kanalen met de voornaamste rivieren van Engeland verbonden is.

Humbert, *Jean Emile*, een Nederlandsch oudheidkundige, den 28sten Juli 1771 te 's-Gravenhage geboren, was in 1795 luitenant der genie in dienst der Staten-Generaal en vertrok toen, op verzoek van den bey, naar Tunis, om aldaar de versterking van het fort la Goulette te leiden. Hij trad er in het huwelijk met de dochter van den Nederlandschen consul en bleef er totdat Nederland het Fransche juk had afgeschud. Hij werd toen bij ons leger geplaatst als kapitein der genie, later bevorderd tot den rang van luitenant-kolonel en ontving de orde van den Nederlandschen Leeuw. Toen in 1820 te Leiden een afzonderlijk kabinet van oudheden geopend werd, bezorgde hij daaraan 4 belangrijke Punische monumenten, door hem op de plek van het oude Carthago (niet ver van Tunis) ontdekt, waarover hij reeds in 1812 geschreven had „Notice sur quatre cippes sépulchraux, découverts sur le sol de l'ancienne Carthage". Ook werden zij afgebeeld en door *Hamaker* en *Reuvens* beschreven. Vervolgens werd *Humbert* naar Italië gezonden om oudheden te verzamelen, en hij bracht veel merkwaardige bijeen. Zijn antieke en Middeleeuwsche medailles vonden een plaats in het koninklijk penningkabinet te 's-Gravenhage, later door hem opgespoorde stukken in de verzameling van den hoogleeraar *Van der Chijs* te Leiden. *Humbert* werd door *Niebuhr* geraadpleegd over de ligging van het oude Carthago. Ook was de hoogleeraar *Reuvens* van plan om, geholpen door belangrijke bouwstoffen, uit de papieren, van *Humbert* afkomstig, een groot werk over Carthago te schrijven, toen hij door den dood werd weggerukt. *Humbert* zelf, aan het zachte klimaat van het zuiden gewend, keerde telkens naar Italië terug, vertoefde veelal te Pisa, en overleed den 20sten Februari 1839 te Livorno.

Humbert, *Reinier Karel Emanuël Johan Maria Ferdinand Eugenius* (eigenlijk *Umberto*), koning van Italië, een zoon van *Victor Emanuël* en van aartshertogin *Adelheid*, den 14den Maart 1844 geboren, toonde reeds vroeg groote belangstelling in krijgsaangelegenheden. Nadat hij in 1859 deelgenomen had aan den oorlog tegen Oostenrijk, werkte hij met ijver aan de bevordering der Italiaansche eenheid en verwierf hierdoor al spoedig een groote populariteit. In den slag van Custozza (24 Juli 1866) voerde hij als luitenant-generaal het bevel over een divisie onder *Cialdi-*

Digitized by Google

ni, en hij wist te verhinderen, dat de terugtocht ontaardde in een wanordelijke vlucht. Met *Bixio* dekte hij den aftocht van *Durando*. Na de verovering van Rome (September 1870) aanvaardde hij het opperbevel over de bezetting aldaar. Verder wijdde hij zich sedert 1866 hoofdzakelijk aan de bevordering van den vrede, van welvaart en beschaving, daar hij zeer goed inzag, dat Italië in de eerste plaats behoefte had aan de opbeuring van landbouw, handel en nijverheid. Na den dood van zijn vader den 9den Januari 1878, beklom hij den troon. Den 17den November van dat jaar werd hij in Napels door den kok *Passanante*, die hem wilde dooden, aan den arm gewond. In October 1881 deed hij met de ministers *Depretis* en *Mancini* een reis naar Weenen, ontwing in 1883 te Rome een bezoek van den kroonprins van Duitschland en verwierf groote populariteit, toen hij in 1884, bij het woeden der cholera te Napels, deze stad bezocht. Meermalen werden tusschen hem en den Duitschen keizer bezoeken gewisseld. Hij werd den 29sten Juli 1900 te Monza door *Bresci* vermoord. Sedert 22 April 1868 was hij gehuwd met zijn nicht *Margareta Maria Theresia*, een dochter van zijn oom *Ferdinand*, hertog *van Genua*, en prinses *Elisabeth van Saksen*. Zijn zoon *Victor Emanuël III* volgde hem als koning van Italië op.

Humbert, *Gustave Amédée*, een Fransch rechtsgeleerde en staatsman, den 28sten Juni 1822 te Metz geboren, was repetitor in de rechten te Parijs, toen hij in 1848 tot onderprefect te Diedenhofen benoemd werd. In 1851 afgezet, hervatte hij zijn voorlezingen te Parijs en werd in 1861 hoogleeraar te Toulouse, waar men hem in 1871 naar de Nationale Vergadering afvaardigde aan welker linkerzijde hij zich plaatste. In 1875 werd hij tot levenslang senator, in 1877 tot procureur-generaal bij het Hof van Cassatie benoemd. In het ministerie-*Freycinet* (30 Januari 1882) aanvaardde hij de portefeuille van Justitie, doch trad een half jaar later af en werd onder-voorzitter van den Senaat, in 1890 president van de Rekenkamer. Hij overleed te Beauzelle (Haute-Garonne) den 24sten September 1894. Behalve een reeks tijdschriftartikelen schreef hij: „Essai sur les finances et la comptabilité publique chez les Romains" (2 dln., 1887) en „Organisation de l'empire romain" (1892). Hij heeft medegewerkt aan de „Dictionnaire des antiquités romaines" van Daremberg en Saglio.

Humboldt, *Wilhelm*, vrijheer *von*, een Duitsch geleerde en staatsman, den 22sten Juni 1767 te Potsdam geboren, studeerde te Frankfort aan de Oder en daarna te Göttingen in de rechten, terwijl hij zich tevens toelegde op de archaeologie, de aesthetica en de Kantiaansche wijsbegeerte. De jaren 1789 en 1790 bracht hij te Erfurt en Weimar door en kwam daar in vriendschappelijke betrekking met *Dalberg*, *Schiller* en *Goethe*. Hij huwde in 1791 met de fijnbeschaafde *Karoline von Dacheröden*. In 1794 trok hij naar Jena, om in *Schiller*'s nabijheid te zijn. Een kostelijk gedenkteeken van de vriendschap dier beide mannen vormt de later uitgegeven: „Briefwechsel zwischen Schiller und Wilhelm von Humboldt" (3de druk 1900). Na onderscheiden reizen woonde *von Humboldt* van 1797 tot 1799 te Parijs; hij begaf zich vervolgens naar Spanje voor wetenschappelijke nasporingen. In 1801 werd hij Pruisisch minister-resident te Rome, waar hij van 1806 tot 1808 gevolmachtigd minister was. Hij hield zich daar hoofdzakelijk bezig met wetenschap en kunst, terwijl hij jeugdige geleerden en kunstenaars op edelmoedige wijze ondersteunde. Met den titel van geheim staatsraad naar Berlijn geroepen, werd hij in het ministerie van Binnenlandsche Zaken belast met Eeredienst en Onderwijs; voor dit laatste heeft hij veel gedaan en de universiteit te Berlijn is aan hem haar stichting verschuldigd. In 1810 echter legde hij zijn ambt neder en werd gevolmachtigd minister te Weenen. Van dien tijd af had hij grooten invloed op de geschiedenis van Duitschland. In 1812 was hij op het Vredescongres te Praag, in 1814 op dat te Châtillon, alsmede bij het sluiten van den Eersten Vrede van Parijs, in 1815 op het Congres te Weenen en in 1816 en later te Frankfort aan den Main bij het regelen der Duitsche aangelegenheden en bij de stichting van den Bondsdag. Daarna werd hij lid van den staatsraad, toen gezant te Londen, en in 1818 nam hij deel aan het Congres te Aken. Overal was hij werkzaam als onbevooroordeeld, verlicht en vrijzinnig staatsman. In 1819 was hij lid van het Kabinet, doch reeds in hetzelfde jaar nam hij zijn ontslag daar hij in meer constitutioneelen zin regeeren wilde dan zijn collega *von Hardenberg* wenschte. Eerst in 1830 kreeg hij weder zitting in den staatsraad. Sedert 1819 had hij schier onafgebroken gewoond op het landgoed Tegel, dat hij door een uitgezochte verzameling beeldhouwwerken verfraaide. Hij overleed den 8sten April 1835.

Zijn eerste letterkundige geschriften heeft hij verzameld in de: „Aesthetische Versuchen" (1799); hierin vindt men o. a. een opstel over den „Spaziergang" van *Schiller*, over „Hermann und Dorothea" van *Goethe*, over „Reineke Fuchs" enz. Zijn „Gesammelte Werke" (nieuwe uitgave door de Berlijnsche Academie van Wetenschappen. 1903 vlg.), bevatten ook een gedeelte van zijn talrijke gedichten. Zijn „Sprachphilosofische Werke" zijn in 1884 door *Steinthal* uitgegeven. Zijn hoofdwerk op dit gebied is: „Ueber die Kawisprache auf der Insel Java" (1836—1840, 3 dln.). Zijn verzameling handschriften en zijn werken over buitenlandsche letterkunde vermaakte hij aan de Koninklijke bibliotheek te Berlijn. Zijn edel karakter blijkt vooral uit „Wilhelm von Humboldt's Briefe an eine Freundin" (14de druk 1905; *Liezmann* 2 dln. 1909). Deze brieven zijn gericht aan *Charlotte Diede*, welke hij in 1788 te Pyrmont had leeren kennen en met wie hij tot aan zijn dood een onafgebroken briefwisseling onderhield. Ook van hem zijn een groot aantal brieven verschenen; te Berlijn is een standbeeld voor hem opgericht.

Literatuur: Gebhardt, Wilhelm von Humboldt als Staatsman (Stuttgart 1896—1899; 2 dln.); *Spranger*, Wilhelm von Humboldt und die Humanitätsidee (Berlijn 1909); *Wien*, Caroline von Humboldt (Bielefeld 1912); *Harnack*, Wilhelm von Humboldt (Berlijn 1913).

Humboldt, Friedrich Heinrich Alexander, vrijheer *von*, een broeder van den vorige, een Duitsch natuuronderzoeker, den 14den September 1769 te

Digitized by Google

Berlijn geboren, verloor reeds op 10-jarigen leeftijd zijn vader, doch genoot met zijn ouderen broeder een uitstekende, wetenschappelijk opvoeding aan verschillende Duitsche hoogescholen en deed daarna reizen door verschillende landen van Europa. Ten slotte viel zijn keus op den mijnbouw en ontving hij verlof in 1791 de mijnacademie te Freiberg te bezoeken. Als vrucht van zijn verblijf in het Ertsgebergte verscheen zijn „Flora subterranea Fribergensis et aphorismi ex physiologia chemica plantarum" (1793). Reeds in 1792 werd hij benoemd tot assessor in het mijndepartement, en weldra ging hij als oppermijndirecteur naar Bayreuth, waar hij tot 1797 bleef. Hier verzamelde hij bouwstoffen voor het uitgebreide werk: „Ueber die gereizte Muskel- und Nervenfaser, nebst Vermuthungen über den chemischen Prozess des Lebens in der Tier- und Pflanzenwelt" (1797—1799, 2 dln.).

Na het overlijden van zijn moeder in November 1796 vatte hij het plan op om een wetenschappelijke reis naar de keerkringslanden te ondernemen. Nadat hij in 1797 zijn ontslag uit den staatsdienst genomen had, om zich onverdeeld aan de studie der natuur te kunnen wijden, bracht hij 8 maanden in gezelschap van *Goethe* en *Schiller* te Jena door, waar hij onder leiding van *Loder* de ontleedkunde beoefende; daarna begaf hij zich naar Italië, om zich hier bekend te maken met de vuurspuwende bergen. De oorlog belette een verdere reis door Italië en daarom nam hij het besluit, om, bijgestaan door *Leopold von Buch*, te Salzburg en Bergtesgaden meteorologische waarnemingen te doen. Inmiddels ontving hij van lord *Bristol* een uitnoodiging om deel te nemen aan een expeditie naar Egypte, welke 8 maanden zou duren. Reeds was hij te Parijs, om met het oog op zijn deelneming instrumenten te koopen, toen *Bonaparte* in Mei 1798 naar Egypte vertrok en lord *Bristol* te Milaan in hechtenis genomen werd. In Frankrijks hoofdstad ondervond *Von Humboldt* van de zijde der geleerdste mannen de meest voorkomende bejegening en sloot er vriendschap met den Franschen plantkundige *Aimé Bonpland* (zie aldaar). Van hier reisde hij naar Spanje en ontving er van de regeering toestemming om een reis door de Spaansche koloniën in Amerika te doen. Den 5den Juni 1799 scheepte hij zich met *Bonpland* aan boord van den „Pizarro" in, stapte den 19den Juni te Sta Cruz op Teneriffe aan wal, waar zij den Pic bestegen, en betraden den 16den Juli 1799 bij Cumana het vasteland van Zuid-Amerika. Zij doorkruisten Venezuela, en kwamen door den Cassiquiare in den Orinoco, zakten de rivier af tot Angostura en kwamen weder te Cumana na een tocht, die voor het eerst een op astronomische bepalingen gegronde kennis van de bifurcatie van den Orinoco opleverde. Nu scheepten zij zich in naar Havanna, waar zij eenige maanden bleven, zeilden in Maart 1801 naar Cartagena en voeren gedurende 54 dagen de Magdalena-rivier op tot aan Honda, om vandaar de hoogvlakte van Bogota te bereiken. In September reisden zij verder; zij trokken over Ibague, de Cordillera de Quindiu, Cartago, Popayan, den Paramo de Almaguer en de uitgebreide hoogvlakte van Los Pastos en bereikten na verloop van 4 maanden de stad Quito (6 Januari 1802), 5 maanden wijdden de reizigers aan het doorkruisen van het fraaie hoogtedal van Quito en aan het onderzoek der nabijgelegen vulkanen, beklommen onderscheiden van deze, o.a. den Chimborazo, tot de vroeger onbekende hoogte van 5810 m. Over den Andespas van Paramo de Assuay, over Cuenca en door de kinawouden van Loja kwamen zij in het dal van den bovenloop der Amazonenrivier bij Jean de Bracamoros en begaven zich over de hoogvlakte van Casamarca naar de bergstad Micuipampa en naar de westelijke helling der Cordillera van Peru. Hier zagen zij van den Alto de Guangamarca, ter hoogte van 3000 m., voor het eerst de Zuidzee, bereikten bij Trujillo de kust en trokken door de schrale woestenij van Laag-Peru naar Lima. Nadat zij den overgang van Mercurius over de zonneschijf hadden waargenomen, stevenden zij in het laatst van December 1802 van Callao naar Guayaquil en stapten den 23sten Maart 1803 te Acapulco aan land. Over Tasco en Cuernavaca bereikten zij in April de hoofdstad van Mexico, waar zij eenige maanden vertoefden, waarna zij Guanaxuato en Valladolid bezochten, de provincie Mechoacan doorkruisten, nogmaals tot de Zuidzee naderden, de hoogte van den Jorullo bepaalden en over Toluca naar Mexico terugkeerden. Hier rangschikten zij hun verzamelingen en waarnemingen, beklommen vervolgens den vulkaan van Tolucá (4700 m. hoog) en den Cofre de Perote (4000 m. hoog) en trokken door de eikenwouden van Xalapa naar Veracruz. Vanhier zeilde *Von Humboldt* den 7den Maart 1804 naar Havana, waar hij een paar maanden bleef, om de bouwstoffen voor zijn: „Essai politique sur l'île de Cuba" (1826), te vermeerderen, waarop hij zich naar Philadelphia begaf, waar hij eenige weken de gastvrijheid genoot van *Jefferson*. Eindelijk verliet hij den 9den Juli den mond der Delaware en den 3den Augustus 1804 landde hij te Bordeaux met een aantal kostbare verzamelingen en niet minder kostbare waarnemingen op het gebied der natuurlijke historie, aardrijks- en volkerenkunde.

Von Humboldt vestigde zich nu te Parijs, waar hij zijn verzamelingen en handschriften ordende, aan het scheikundig onderzoek van *Gay-Lussac* omtrent de bestanddeelen der dampkringslucht deel nam en tot Maart 1805 vertoefde. Toen ging hij met laatstgenoemde naar Italië; zij bleven er tot den 17den December 1805 en gingen met *Leopold von Buch* naar Berlijn. Hier ontving *Von Humboldt* de opdracht prins *Wilhelm van Pruisen* in het najaar van 1807 bij een belangrijke zending naar Frankrijk te vergezellen. De prins bleef er tot in 1808, doch daar de uitgave der geschriften van *Von Humboldt* op Duitsch grondgebied bezwaarlijk kon geschieden, ontving laatstgenoemde verlof in Frankrijk te blijven. Hij maakte hiervan gebruik tot in 1827. Te Parijs verscheen nu zijn reisbeschrijving in 29 deelen met 1425 kopergravures. Het eerste gedeelte daarvan, getiteld: „Voyage aux régions équinoxiales du nouveau continent" (1809—1825), bevat het geschiedkundig overzicht. Hoewel hem in 1810 te Berlijn een hoogst gewichtige betrekking aangeboden werd, gaf hij de voorkeur aan een volkomen onafhankelijkheid, vooral daar hij

Digitized by Google

het plan had gemaakt een wetenschappelijken tocht naar Middel-Azië te ondernemen. De gewichtige staatkundige gebeurtenissen tusschen den Eersten en Tweeden Vrede van Parijs verschaften aan *Von Humboldt* de gelegenheid bij herhaling naar Engeland te reizen. De wensch van den koning van Pruisen *Humboldt* aan zijn Hof te verbinden, bleef vooreerst nog onvervuld. Eerst in 1827 ging hij naar Berlijn, waar hij voorlezingen hield over den Kosmos.

In 1829 ondernam *Von Humboldt* in opdracht van czaar *Nicolaas* een expeditie naar het noorden van Azië, den Oeral, den Altai, Chineesch Dsjoengarije en de Kaspische zee. Een onderzoek naar goud- en platina-ertsen was het hoofddoel der reis, die daarenboven in de ontdekking van diamanten, in sterrenkundige plaatsbepalingen, magnetische waarnemingen en het verzamelen van voorwerpen uit het rijk der planten en dat der delfstoffen de belangrijkste uitkomsten opleverde. *Von Humboldt* reisde toen in het gezelschap van 2 zijner vrienden, *Ehrenberg* en *Gustav Rose*. Deze reis gedurende welke in 9 maanden meer dan 17 000 km. werden afgelegd, is beschreven in de „Mineralogisch-geognostische Reise nach dem Ural, Altai und dem Kaspischen Meere" (1837—1842, 2 dln.) en door *Von Humboldt* in zijn: „Asie centrale, recherches sur les chaînes de montagnes et la climatologie comparée" (3 dln., 1843). Zij heeft belangrijke waarnemingen opgeleverd omtrent het aardmagnetisme, die door de oprichting van talrijke magnetische stations werden opgevolgd.

De volksbewegingen van het jaar 1830 gaven aan de werkzaamheden van *Von Humboldt* een staatkundige richting, hoewel hij zich niet liet afhouden van het beoefenen der wetenschappen. Na de troonbeklimming van *Lodewijk Philips* werd hij naar Parijs afgevaardigd, ten einde vandaar staatkundige berichten naar Berlijn te zenden. Dit geschiedde jaren lang en telkens moest hij 4 of 5 maanden in Frankrijks hoofdstad vertoeven. In dien tijd bezorgde hij de tweede uitgave van zijn: „Examen critique de la géographie du nouveau continent" (1835—1838, 5 dln.). Hij vergezelde den koning van Pruisen in 1841 naar Engeland en in 1845 naar Denemarken. Voor het overige vestigde hij zijn verblijf te Berlijn of op het vaderlijk landgoed Tegel, waar hij zich steeds met ijver aan de studie wijdde en zijn wereldberoemden „Kosmos" schreef. Hij overleed te Berlijn den 6den Mei 1859. Ofschoon op het nauwst met het Hof van den letterlievenden *Friedrich Wilhelm IV* verbonden, bleef hij zijn godsdienstige en staatkundige onafhankelijkheid handhaven en gebruikte zijn invloed om de wetenschap te bevorderen en jonge mannen van veelbelovenden aanleg te ondersteunen. Daar hij zijn aanzienlijk vermogen aan zijn wetenschappelijke studies had ten offer gebracht, liet hij geen stoffelijke bezittingen van waarde achter. Zijn kostbare boekerij en zijn verzamelingen vermaakte hij aan zijn trouwen dienaar en reismakker *Johannes Seifert*, die de geheele bibliotheek met de kaarten aan den boekhandelaar *Asher* te Berlijn verkocht, terwijl de overige verzamelingen openlijk onder den hamer gebracht werden. Den 28sten Juni 1859 ontstond te Berlijn een *Humboldt-stichting*, aan de bevordering der natuurkundige wetenschappen gewijd.

Von Humboldt verzamelde een onmetelijken rijkdom van bouwstoffen; met plaatsbepalingen en hoogtemetingen verbond hij het onderzoek naar de gesteldheid van den bodem, en het verzamelen van planten en dieren ging vergezeld van meteorologische waarnemingen. Hij en *Karl Ritter* (zie aldaar) zijn de grondleggers der moderne aardrijkskunde. Wat hij op plantkundig gebied bijeenbracht, leidde hem tot het scheppen van een nieuwe wetenschap, die der plantengeografie. Vooral ook heeft hij den invloed van het plantenrijk op den bodem en op de ontwikkeling van het menschelijk geslacht duidelijk aangewezen.

Tot de belangrijke vruchten van zijn wetenschappelijken arbeid behooren meer dan 700 plaatsbepalingen in de Spaansche koloniën der Nieuwe Wereld. Zij zijn door *Von Humboldt* verricht en berekend, later door *Oltmanns* nagezien en vormen onder den titel: „Observations astronomiques, opérations trigométriques et mesures barométriques, redigées et calculées par Jabbo Oltmanns" (1808—1810, 2 dln.) de 4de afdeeling van zijn reisbeschrijving. De kaarten van den Orinico, van de Amazonen-rivier, het grootste gedeelte van den Atlas van Mexico enz. zijn door *Von Humboldt* zelf geteekend. De meteorologie is door hem zeer verrijkt, terwijl hij de grondslagen legde voor de wetenschap der vergelijkende klimatologie. Een dergelijke studie der delfstofkunde stelde hem in staat, een voorstelling te geven van den bodem van Amerika in zijn „Physique générale et géologie" (1807), met zijn „Essai géognostique sur le gisement des roches dans les deux hémisphères" (1823—1826) en „Fragments de géologie et de climatologie asiatique" (3 dln., 1831) de 5de afdeeling van zijn reisbeschrijving uitmakend. Hij werkte daardoor niet alleen mede tot een meer nauwkeurige kennis der Nieuwe Wereld, maar inzonderheid ook tot de ontwikkeling van de nog jeugdige wetenschap der geologie. Ondersteund door *Bonpland*, die zich met het bijeenbrengen der verzamelingen had belast, deed *Von Humboldt* in Amerika belangrijke waarnemingen omtrent de verspreiding, het nut en den bouw der planten, welke hij vervolgens in verband bracht met de verschillende menschenraassen. Tot zijn geschriften op dit gebied behooren: „Essai sur la géographie des plantes" (1805) en vooral „De distributione geographica plantarum secundum coeli temperiem et altitudinem montium" (1817). Het herbarium, door hem en *Bonpland* verzameld, bevatte 5000 soorten van bloeiende planten, waaronder zich 3500 nieuwe bevonden. Zij zijn beschreven in de 6de afdeeling der reisbeschrijving, namelijk in de prachtwerken: „Plantes équinoxiales, recueillies au Mexique, dans l'île de Cuba etc." (1809, 2 dln., met 144 platen), „Monographie des mélastômacées et autres genres du même ordre" (1806—1823, 2 dln., met 120 gekl. platen), „Nova genera et species plantarum, quas in peregrinatione ad plagam aequinoctialem orbis novi colligerunt, descripserunt et adumbraverunt A. Bonpland et Alex. de Humbold, in ordinem digessit C. C. Kunth" (1815—1825, 7 dln., met 700 platen), „Mimoses et autres plantes légumineuses du Nouveau Continent rédigées par C.

Digitized by Google

S. Kunth" (1819—1824), met 60 gekleurde platen), „Synopsis plantarum, quas in itinere ad plagam aequinoctialem orbis novi colligerunt Humboldt et Bonpland" (1822—1826, 4 dln., en „Révision des graminées etc., précédée d'un travail sur cette famille par C. S. Kunth" (1829—1834, 3 dln., met 220 platen). Ook de dierkunde is hem veel verschuldigd, zooals blijkt uit de 2de afdeeling der reisbeschrijving, zijn: „Recueil d'observations de zoologie et d'anatomie comparée" bevattende. Een ander hoogst belangrijk werk van *Von Humboldt* vormen zijn: „Vues des Cordillères et monuments des peuples indigènes de l'Amérique" (1810, 69 platen). Volkenkunde en statistiek werden niet vergeten, maar in het: „Essai politique sur le royaume de la Nouvelle-Espagne" (1811, 2 dln., met atlas) op eigenaardige en aantrekkelijke wijze behandeld. Daarenboven leverde hij de uitkomsten van gewichtige nasporingen omtrent de plaatswaarde der Indische getalteekens, omtrent de nautische geografie in de Middeleeuwen, deed scheikundige proeven met *Gay-Lussac,* bepaalde de ligging van den magnetischen evenaar, en deelde bijzonderheden mede omtrent de electrische visschen, over de ademhaling der visschen en der jonge krokodillen.

Al spoedig na zijn terugkeer uit Amerika had hij in populairen trant de indrukken en ervaringen van zijn reis trachten neder te leggen in zijn voortreffelijke: „Ansichten der Natur" (1808 en later bij herhaling). Vervolgens hield hij te Parijs en daarna ook te Berlijn voorlezingen over physische aardrijksbeschrijving. Hierbij echter bleef hij niet, maar hij kwam op het denkbeeld, een wereldbeschrijving te leveren, die het geheel der schepping omvatten zou, van de nevelvlekken af tot het geringste mosje toe. Zij verscheen onder den titel van „Kosmos" (1845—1862, 5 dln.), en ofschoon hij die voltooide, mocht hij de verschijning van het laatste deel niet beleven. Een omvangrijke briefwisseling is na zijn dood verschenen. Standbeelden werden o. a. voor hem opgericht te Philadelphia, St. Louis en Berlijn.

Literatuur: Bruhns, Alexander von Humboldt, eine wissenschaftliche Biographie (tezamen met *Avé-Lallement, Carus, A. Dove* e.a., Leipzig 1872, 3 dln.); *Klencke,* A. von Humboldts Reisen, Leben und Wissen (7de druk Leipzig 1882); *Juliette Bauer,* Lives of the brothers Humboldt (Londen 1852); *Lowenberg,* A. von Humboldts Reisen in Amerika und Asien (2de druk, Berlijn 1843, 3 dln.) en „Wissenschaftliche Beiträge zum Gedächtnis der 100-jährigen Wiederkehr des Antritts von A. von Humboldts Reise nach Amerika (uitgeg. door de „Gesellschaft für Erdkunde in Berlin", Berlijn 1899). Een biografie van *A. von Humboldt* verscheen van de hand van *S. Günther* in de „Geisteshelden" (dl. 39, Berlijn 1900).

Humboldt-Academie is een in 1868 te Berlijn, op aansporing van *Max Hirsch,* gestichte wetenschappelijke vereeniging, die zich ten doel stelt aan hen, die niet in staat zijn de hoogeschool te bezoeken, alsook aan anderen, een breede wetenschappelijke opvoeding te geven. Ongeveer $^2/_3$ der toehoorders zijn vrouwen.

Humboldtbaai is een baai op de noordkust van het eiland Nieuw Guinea, aan de uiterste grens van het Nederlandsche gebied. Een smalle landtong verdeelt haar in een binnen- en een buitenbaai, de eerste met 4, de laatste met 2 kampongs. De huizen zijn alle op palen in zee gebouwd, de mannen zijn flink gespierd en van krachtigen lichaamsbouw, gaan geheel naakt, evenals de meisjes, terwijl de vrouwen een schaamgordel dragen. Daarentegen dragen beide geslachten allerlei sieraden. Hun voornaamste werktuig is een steenen bijl, waarmede zij allen zwaren arbeid verrichten. IJzer is zoo goed als onbekend en in het algemeen is het peil hunner ontwikkeling zeer laag. De baai wordt geregeld (1 keer in de 8 weken) bezocht door de schepen der Koninklijke Paketvaartmaatschappij, terwijl er in de laatste jaren onderscheiden wetenschappelijke expeditiën naar deze streken hebben plaats gehad, o. a. door professor *Wichmann* te Utrecht tot het instellen van een onderzoek naar de langs de baai gevonden steenkool.

Humboldtgebergte is een hooge, met eeuwige sneeuw bedekte bergketen in Centraal-Azië, het N.W. deel van den Nanschan aan de N. grens van Tibet en de oostelijke voortzetting der waterscheiding tusschen de Woestijn en het Tibetaansch hoogland. Zij werd aldus in 1880 door *Prschewalsky* genoemd.

Humboldt Range zijn twee bergketenen van het Groote Bekken in den Amerikaanschen staat Nevada, n.l. de East Range (Mount Bonpland 3452 m.) aan den bovenloop der Humboldtrivier en de West Range (Star Peak 3026 m.) aan den benedenloop. Beide hebben een kern van graniet en worden door talrijke cañons doorsneden; de eerste is verder uit kolenkalksteen, de tweede uit triaslagen opgebouwd. Slechts de hoogere deelen zijn eenigszins begroeid.

Humboldtrivier, een rivier in den Noord-Amerikaanschen staat Nevada, ontspringt aan de oostelijke helling van het Humboldtgebergte, en mondt na een loop van 480 km. uit in het heldere Humboldtmeer. Langs haar oevers loopt de Central-Pacific spoorweg.

Humbug, een woord, hetwelk uit de plat-Engelsche volkstaal *(slang)* in de schrijftaal is overgenomen, beteekent zoowel zwendelarij en blufferij als een zwendelaar of een bluffer. Omtrent den oorsprong van het woord bestaat geen enkele aanwijzing. De oudste bekende plaatsen van het gebruik zijn uit 1751, het was toen blijkbaar al een zeer verbreid woord, dat ook als werkwoord gebruikt werd, in den zin van beetnemen, bedriegen.

Hume, *David,* een Engelsch wijsgeer en geschiedkundige, den 26sten April 1711 te Edinburgh geboren, was eerst koopman en ging vervolgens naar Frankrijk, om zijn intellectueele opvoeding te voltooien. In 1745 werd hij gouverneur van den zwakhoofdigen markies van *Annandale,* later secretaris van generaal *Saint-Clair* op diens tochten langs de Fransche kust en zijn diplomatieke reizen naar Weenen en Turijn, nadat zijn poging om te Edinburgh den leerstoel in de ethica te verkrijgen, op den tegenstand der geestelijkheid schipbreuk geleden had. In 1749 keerde hij naar Schotland terug en werd in 1752 opzichter der advocaten-bibliotheek te Edinburgh. In 1763 begeleidde hij graaf *Hertford,* den Engelschen gezant aan het Fransche Hof, naar Parijs, was

Digitized by Google

van 1767 tot 1768 onderstaatssecretaris en keerde daarop naar Edinburgh terug, waar hij den 25sten Augustus 1776 overleed. Zijn eerste werk, „A treatise on human nature" (1739—1740, 3 dln.), een psychologisch-kritische studie, maakte fiasco. Eerst zijn „Essays, moral and political" (1741) maakten hem beroemd. Later werkte hij het eerste deel van zijn „Treatise on human nature" om en liet het als „Philosophical essays concerning human understanding" (1748), in 1758 als „An enquiry concerning human understanding" verschijnen. Verder schreef hij: „An enquiry concerning the principles of morals (1750), „Political discourses" (1752, 2 dln.) en „Natural history of religion" (1754). Sedert 1752 wijdde hij zich ook aan geschiedkundige studies. Eerst beschreef hij de geschiedenis van Engeland sedert de troonsbestijging van het Huis *Stuart* (1754—1756), daarna die van het Huis *Tudor* (1759). Zijn hoofdwerk op dit gebied is „History of England from the invasion of Julius Caesar to the revolution of 1688 (1763, 8 dln.). Na zijn dood verschenen zijn autobiografie (1779), „Dialogues concerning natural religion" (1779) en „On suicide and immortality of soul" (1783). De beste uitgave van zijn wijsgeerige werken is die van *Green en Grose* (1875, 4 dln.).

Hume sluit in Engeland het tijdperk der verlichting af. In de theoretische wijsbegeerte is zijn leer de meest volkomen uitdrukking der door *Bacon* en *Locke* ingeslagen empirische richting; hij verwerpt, op grond der onderzoekingen van *Locke* en *Berkeley* iedere overeenstemming der menschelijke voorstellingen met een vooropgestelde absolute werkelijkheid en tracht het bewijs te leveren, dat alle voorstellingen slechts verbindingen zijn der oorspronkelijke indrukken *(impresions)*, der zintuiglijke waarnemingen. De betrekkingen der substantialiteit en der causaliteit, volgens welke wij onze voorstellingen plegen te ordenen, zijn voor hem derhalve slechts het gevolg van een zich altijd gelijk blijvende werkzaamheid van het bewustzijn, dat de zielsindrukken deels gelijktijdig tot de voorstelling van het ding (substantie), deels in vaste regelmatigheid ten opzichte van hun tijdelijke opeenvolging tot de categorie van oorzaak en gevolg *(causaliteit)* samenvoegt, zoodat van een werkelijkheid van waarnemingen en begrippen, buiten ons waarnemend en oordeelend bewustzijn om, geen sprake kan zijn. Alle wetenschappen hebben dus slechts in zoover een zekeren grondslag, als zij óf de verhouding der begrippen demonstratief ontwikkelden, waartoe alleen de wiskunde in staat is, óf indien zij aan de feitelijke betrekkingen van uiterlijke en innerlijke waarnemingen vasthouden (empirische wetenschappen). De overtuiging van een buiten ons bestaande werkelijkheid is niet te bewijzen, maar een zaak van het geloof. Daar *Hume* de waarde van iedere buiten de ervaring gaande metaphysica bestrijdt, heeft men hem een scepticus genoemd, ook omdat hij op godsdienstig-wijsgeerig gebied alleen aan het psychologisch gezichtspunt waarde toekent, den godsdienst uit de innerlijke behoeften en het voorstellingsmechanisme der menschen afleidt en de zoo behandelde leerstukken van alle godsdienstige stelsels aan een meedoogenlooze critiek omtrent hun zedelijke gevolgen onderwierp. De moreele critiek zelf grondvest hij ten slotte op de werkzaamheid van het moreele gevoel van welbehagen of afschuw bij de beoordeeling van karakters en handelingen en ontwikkelt daaruit een reeks deugden, die hij in *natuurlijke*, het welzijn van ieder afzonderlijk individu bevorderende, en *sociale*, de gansche menschheid ten goede komende, verdeelt. Hij legt sterk den nadruk op het nuttig effect dat zedelijkgoed handelen heeft voor het individu en de maatschappij beide. Langen tijd door de kerkelijke vooroordeelen zijner landgenooten achteruit gezet, heeft *Hume* eerst in de 19de eeuw de waardeering gevonden, die hij verdiende.

Zie o. a.: *Hurley*, Hume (Londen 1895), *Calderwood*, David Hume (Londen 1898), *Meinong*, Hume-Studien (Weenen 1877—1882, 2 dln.), *Schatz*, L'oeuvre économique de David Hume (Parijs 1902), *Orr*, David Hume and his influence on philosophy and theology (Londen 1903), alsook nog het oudere werk: *Jacobi*, David Hume über den Glauben, oder Idealismus und Realismus (Breslau 1787).

Hume, *Joseph*, een Engelsch hervormer, werd in 1777 te Montrose in Schotland geboren, verloor reeds vroeg zijn vader, waarna zijn moeder in bekrompen omstandigheden achterbleef. Hij deed in 1796 zijn examen als chirurgijn en trad in 1799 in dienst van de Oost-Indische Compagnie, welke hem naar Bengalen zond. Hier legde hij zich met zooveel ijver toe op de Indische talen, dat hij na het uitbarsten van den oorlog tegen de Mahratten (1803) tot tolk bij de divisie van generaal *Powell* benoemd werd. Hij bleef tevens als officier van gezondheid in dienst en werd weldra bevorderd tot betaalmeester der troepen. In 1808 keerde hij als een vermogend man naar zijn vaderland terug. In 1812 werd hij lid van het Parlement, doch zag zich na de kort daarop volgende ontbinding niet herkozen. Nu wijdde hij zich hoofdzakelijk aan de bevordering van het Lancastersche stelsel van onderwijs, alsmede aan de bezigheden van zijn ambt als directeur der Oost-Indische Compagnie, waartoe hij in 1813 benoemd was. In 1818 weder afgevaardigd naar het Parlement, maakte hij zich door zijn nauwgezette beoordeeling der staatsuitgaven gevreesd bij de Tories, die geen middelen onbeproefd lieten, om zich van hem te ontslaan. *Hume* bleef echter onwrikbaar en verloor zelfs den moed niet, toen *John Russell* en andere vrijzinnige Parlementsleden aan de gewenschte gevolgen hunner bemoeiingen begonnen te twijfelen. In 1830 werden de vooruitzichten beter. *Hume* was opnieuw tot afgevaardigde gekozen, werd in het Lagerhuis de leider der radicale partij en vernietigde in 1835 door zijn invloed den Oranjebond, die de vrijzinnige prinses *Victoria* van de troonsopvolging wilde uitsluiten, om den hertog *van Cumberland* de kroon te bezorgen. Deswege vervolgden hem de Tories met onverzoenlijken haat en het gelukte hun hem bij de verkiezingen van 1837 te doen vallen. Door den invloed van *O'Connell* werd hij nu in de Ierlsche stad Kilkenny gekozen, doch hij verwijderde zich weldra van den Ierschen agitator en werd in 1841 niet herkozen. Het volgende jaar nam hij weder zitting voor het district Montrose, en dit

Digitized by Google

herhaalde in 1847 en 1852 deze keus. Met onbezweken ijver streed *Hume* nu tegen den alleenhandel en in het algemeen tegen alle monopolies en zocht de staatkundige vrijheden uit te breiden. Als hervormer der financiën heeft hij veel gedaan; aan hem is het te danken, dat de staatarekening en verantwoording thans in duidelijker vorm wordt overgelegd en dat het amortisatiefonds werd opgeheven. Hij overleed te Burnley-Hall in Norfolk den 20sten Februari 1855.

Hume, *Hamilton,* een Australisch reiziger, den 18den Juni 1797 te Paramatta in Nieuw Zuid Wales geboren, trok in 1824 met *Hovell* van Sydney uit over de Blauwe Bergen naar de Zuidkust, waarbij hij het eerst den bovenloop der Murray en de Australische Alpen zag, en begeleidde in 1828 *Sturt* op diens eerste expeditie. Hij overleed te Yass in Nieuw Zuid Wales den 19den April 1868. Met *Hovell* schreef hij: „Journey of discovery to Port Philipp" (1837), alleen „A brief statement of facts in connection with an overland expedition from Lake George to Port Philipp" (3de druk 1874).

Humea *Smith* is de naam van een, uit Australië afkomstig, plantengeslacht uit de familie der *Saamgesteldbloemigen (Compositen).* Het onderscheidt zich door een naakten bloembodem, een rolrond, 3 of 4 buisvormige bloempjes omsluitend omwindsel met dakpansgewijze blaadjes en ongesnavelde, onbehaarde vruchten. De eenige soort is: *H. elegans* Sm. *(Calomeria amaranthoides* Vent.), een fraaie immortelle uit Zuid-Wales met een opgaanden, ronden, vertakten, tot 2 m. hoogen stengel, afwisselende, stengelomvattende, lancetvormige, gaafrandige bladeren en zeer vele glanzige, rood- en bruinachtig gekleurde bloemen, die groote, eindelingsche aren met neerhangende takken vormen. Zij wordt als 2-jarige plant gekweekt, dus in Augustus, maar dan in potten gezaaid. De jonge, meermalen verplante Humea's worden in heldere koude kassen overwinterd en in het voorjaar in een gewonen bloempot met zandigen bladgrond gekweekt.

Humerale. Zie *Amict.*

Humiliaten (Latijn = deemoedigen) noemt men de leden eener vereeniging, die de Lombardische adel na zijn terugkeer uit de gevangenschap in Duitschland, in de 11de eeuw, deels tot boetedoeningen, deels tot gemeenschappelijken handenarbeid vormde. In de 12de eeuw scheidde zich een kleine kring van coelibatairen, naar de regelen der Benedictijnen levende af. Daarbij kwam later een congregatie, waartoe slechts geestelijken behoorden. Sommige Humiliaten sloten zich aan bij de Waldenzen en werden door paus *Lucius III* veroordeeld. In de 16de eeuw ontstonden allerlei misbruiken in de orde; toen kardinaal *Borromeo* ze wilde hervormen, pleegde de priester *La Farina* een moordaanslag op hem. Dientengevolge hief *Pius V* in 1571 de congregatie op.

Reeds dadelijk in het begin hadden de vrouwen der Humiliaten zich eveneens tot boetedoeningen vereenigd; zij noemden zich *Humiliatinnen,* of, naar haar stichtster, *Clara Blassoni, Blassonische nonnen*; in Italië bestaan vijf van elkander onafhankelijke kloosters.

Humiliatinnen. Zie *Humiliaten.*

Hummel, *Johann Nepomuk,* een Hongaarsch pianist en componist, den 14den November 1778 te Pressburg geboren, ontving aanvankelijk van zijn vader onderwijs in de muziek. Toen deze als directeur van een muziekkorps te Weenen vertrok, wekte het talent van den knaap de belangstelling van *Mozart,* zoodat de groote componist hem als leerling in huis nam. Reeds in 1788 deed hij met zijn vader kunstreizen in Duitschland, Engeland en Nederland. In 1795 keerde hij echter naar Weenen terug, waar hij onder leiding van *Albrechtsberger* en van *Salieri* zich op de compositie toelegde en onderscheidene sonaten, rondo's en trio's in het licht deed verschijnen. Hij kwam in 1808 als kapelmeester in dienst bij Prins *Esterhazy* en beproefde zijn kracht aan dramatische en kerkelijke muziek. In 1811 echter legde hij die betrekking neder, om zich aan het onderwijs in de compositie te wijden. Toch werd hij in 1816 weder kapelmeester te Stuttgart, als hoedanig hij in 1819 naar Weimar vertrok, waar hij, als men zijn reizen naar Rusland en Engeland niet mederekent, zijn overige levensdagen doorbracht. Hij overleed den 17den October 1837 en heeft een uitvoerige „Pianoforteschule" alsmede een groot aantal composities nagelaten.

Hummeloo-en-Keppel, een gemeente in de provincie Gelderland, 4601 H.A. groot, met (1915) 3096 inwoners, ligt tusschen Doesburg, Angerloo, Weel, Ambt-Doetinchem, Zelhem, Steenderen en Rheden. Zij wordt door den IJsel bespoeld en door den Ouden IJsel doorsneden. Tot haar gebied behooren het vlek of dorp Laag-Keppel, de dorpen Hummeloo, Drempt en Hoog-Keppel en de buurt Elderik. De bodem, die uit klei en gemengden grond, in het Z.O. uit diluviaal zand bestaat, wordt hoofdzakelijk voor landbouw gebruikt.

Humor is feitelijk hetzelfde woord als *humeur* en beteekent dus eigenlijk: een bepaalde menging van de vochten in het menschelijk lichaam, die volgens de oude geneeskundigen iemands temperament en stemmingen beheerschten, vervolgens stemming, humeur en bepaaldelijk opgewekte stemming. In de bijzondere beteekenis, die sedert algemeen gangbaar is geworden, is het in Engeland in de 18de eeuw en in den aanvang der 19de eeuw ook hier te lande in gebruik gekomen. Het drukt uit een bepaalde soort van geestigheid, namelijk oog en gevoel voor stillen lachlust opwekkende tegenstrijdigheden tusschen voorkomen en bedoeling of beteekenis van een zaak of gebeurtenis, of tusschen de onderdeelen daarvan. Het behoort tot het wezen van de humoristische uiting, dat men bij anderen een zelfde stemming opwekt zonder zijn indruk rechtstreeks mede te deelen. Van de ironie onderscheidt de humor zich, doordat onvriendelijke bedoelingen er vreemd aan zijn. Humoristische uitingen vindt men bij schrijvers van alle tijden, bijv. bij *Aristophanes, Ovidius, Boccaccio, Cervantes, Shakespeare* enz. Als bepaald genre is de humor echter nauwelijks ouder dan de 18de eeuw, als een van de grondlegers kan men *Sterne* beschouwen. De humoristische roman bloeide vooral in Engeland *(Thackeray, Dickens)* en nog steeds bevatten de meeste Engelsche romans een krachtig humoristisch ele-

Digitized by Google

ment. Onder de Fransche schrijvers moeten vooral *Guy de Maupassant* en *Anatole France* genoemd worden, onder de Duitsche *Jean Paul, Hoffmann* en *Heine*. In onze letteren heeft de humor nooit bijzonder gebloeid, de beste voorbeelden vindt men bij *Wolff* en *Deken, Hildebrand, Multatuli* en *Van Looy*, voor België bij *Tony* en *H. Teirlinck*. Ook in de muziek en de schilder- en beeldhouwkunst kent men den humor. Vooral in de teekenkunst treedt zij op den voorgrond *(Cruikshank, Caldecott, Busch)*. Van de humoristische bladen staan „Punch" (Engeland) en de meer satirieke „Le Rire" (Frankrijk) en „Simplicissimus" (Duitschland) bovenaan.

Humoreske noemt men, inzonderheid in Duitschland, een met humor ontworpen vertelling of schildering. In de muziek is het een phantasiestuk, dat uit verschillende gevoelens is samengesteld, luimig en melancholiek.

Humpata, een Boerenkolonie in het district Mossamedes der Portugeesch-West-Afrikaansche kolonie Angola, ligt op een hoogvlakte tusschen den Serra da Munda in het N. en den Serra da Schilla in het Z., aan den linkeroever van den Kakoelovar en is door een straatweg met Mossamedes verbonden. Hier vestigden zich in 1880 270 Transvaalsche Boeren, die thans een aanzienlijke gemeente vormen en landbouw en veeteelt uitoefenen. Zij betalen een belasting aan de Portugeezen en hebben een eigen bestuur.

Humperdinck, *Engelbert*, een Duitsch componist, den 1sten September 1854 te Siegburg geboren, ontving zijn opleiding te Keulen en München, behaalde de Mozart- (1876), Mendelssohn- (1879) en Meyerbeer- (1881) prijzen en werd, na afloop van zijn studiereizen, leeraar aan het conservatorium te Barcelona en in 1890 aan dat te Frankfort a. M. Als componist vestigde hij zijn naam met de in 1893 voor het eerst te Weimar opgevoerde sprookjesopera „Hänsel und Gretel", dat een wereld-succes behaalde. Daarop volgden „Die sieben Geislein" (1897) en „Die Königskinder" (1897; eerst als melodrama, later als opera omgewerkt). Andere composities van hem zijn: „Das Glück von Edenhall", „Die Wallfahrt nach Kevelaar", „Die Heirat wider Willen" (1905) en „Die Marketenderin" (1914). Ook schreef hij muziek bij verschillende tooneelstukken van *Shakespeare* en *Maeterlinck*. In 1900 werd hij directeur van een muziekschool te Berlijn.

Humphrey, hertog *van Gloucester*, vierde zoon van *Hendrik IV*, in 1391 geboren, werd in 1414 hertog van Gloucester. Hij nam deel aan den slag bij Azincourt in 1415, waar hij gewond werd. Van 1418 tot 1420 leidde hij den veldtocht tegen de Franschen; Cherbourg werd door hem ingenomen. Meermalen verving hij *Bedford* als regent, tijdens de minderjarigheid van *Hendrik VI*. Het Parlement en de Koninklijke Raad waren hem vijandig gezind en stonden hem slechts den titel van protector toe met beperkte macht. Ondanks het verzet van *Bedford*, die Bourgondië's hulp tegen Frankrijk niet wilde verspelen, huwde *Humphrey* in 1422 met *Jacoba van Beieren*, die destijds aan het Engelsche hof vertoefde. Met een legerafdeeling viel *Humphrey* in 1424 in Henegouwen om *Jacoba's* rechten te handhaven. Veel richtte hij niet uit. In 1425 verliet hij zijn gemalin en keerde met een harer hofdames, *Eleonora Cobham*, (zie aldaar) naar Engeland terug. Daar geraakte hij weldra in twist met zijn oom *Henry Beaufort* en met den Koninklijken Raad. *Beaufort's* wijs beleid en *Bedford's* terugkomst uit Frankrijk voorkwamen een burgeroorlog. Toen *Bedford* in 1427 vertrok, hernieuwde *Humphrey* zijn intriges. Daardoor en door zijn huwelijk met *Eleonora Cobham* verminderde zijn populariteit. De Raad liet in 1429 den jeugdigen koning kronen; met *Humphrey's* protectoraat was het nu gedaan. Hoewel *Humphrey* na *Bedford's* dood in 1435 het hoofd der oorlogspartij werd, was zijn politieke invloed niet groot. Deze verdween geheel toen *Eleonora Cobham* in 1441 wegens toovenarij veroordeeld werd. *Beaufort's* opvolger, de hertog *van Suffolk*, bracht *Humphrey* ten val. In de parlementszitting te Bury St. Edmunds, in 1447, werd *Humphrey* van hoogverraad beschuldigd. Drie dagen na zijn arrestatie, den 23sten Februari 1447 overleed hij. Of hij een gewelddadigen dood of tengevolge van zijn uitspattingen is gestorven, bleef onuitgemaakt. Hij werd in St. Albans Abbey begraven.

Humphrey was een voorstander van de Renaissance-beweging. Hij was bevriend met Engelsche en vreemde geleerden. Het leven van *Hendrik V* heeft hij laten te boek stellen. Zijn bibliotheek was vermaard. Om zijn gulheid noemde het volk hem „den goeden hertog *Humphrey*".

Zie: *Von Löher*, Jacoba von Bayern und ihre Zeit (1869); *Vickers*, Humphrey, Duke of Gloucester (1907).

Humphreys, *Henry Noel*, een Engelsch schrijver en teekenaar, den 4den Januari 1810 te Birmingham geboren, studeerde aldaar en op het vasteland en leverde na een lang verblijf te Rome als eerste werk de beschrijvingen bij de „Views of Rome and its surrounding scenery" (1840) van *Cooke*. Hierop volgde: „British butterflies and their transformations" (met *Westwood*, 3de druk 1860), „British moths and their transformations" (met *Westwood*, 2 dln., 2de druk 1860). „The Illuminated illustrations of Froissart's Chronicles" (1844), „The illuminated books of the middle ages" (1844—1849), „Ancient coins and medals" (1850), „The coin collector's manual" (2 dln., 1853), „The coinage of the British empire" (1854), „Stories by an archaeologist and his friends" (1856), „Ocean gardens" (1857), „The butterfly vivarium or insecthome" (1858), „Goethe in Strasbourg" (1860), „History of the art of printing" (1867), „Holbein and the Dance of death" (1868), „Masterpieces of the early painters and engravers" (1869) en „Rembrandt and his etchings" (1871). Hij overleed den 10den Juni 1879.

Humus. Zie *Grond*.

Humusgronden worden die gronden genoemd, waarvan het gehalte aan humus (zie *Grond*) hooger is dan 20 %. Onder de humusgronden behooren de veen- en de darggronden. Zij hebben hun eigenschappen te danken aan hun hoog gehalte aan humus. Goed gecultiveerde humusgronden bezitten een goede kruimelstructuur. De luchtvoorziening is in onveranderden

Digitized by Google

humus- of veengrond slecht; door behoorlijke drooglegging wordt deze bevorderd. Het waterhoudend vermogen is steeds en het watergehalte dikwijls hoog. In met water verzadigden toestand kan het watergehalte het veelvoudige van het gewicht aan vaste bestanddeelen bedragen. Desniettegenstaande kan de bovenlaag dezer gronden in het droge jaargetijde soms te sterk uitdrogen. Door een bezanding — bedekking of menging met zand — kan dit bezwaar worden verminderd; alsmede — in het bijzonder op grasland — door een herhaalde bewerking met zeer zware rollen. De sponsachtige bovenlaag der veengronden is in den regel goed doorlatend voor water; in de diepere lagen kunnen echter zeer moeilijk doorlatende lagen van zwartveen of van spalter voorkomen. Deze moeten ten behoeve van de cultuur worden verwijderd, en als dit niet loonend is, worden gebroken. Ten gevolge van de donkere kleur der oppervlakte nemen de humusgronden de warmte wel is waar gemakkelijk op, maar zij stralen deze ook licht weder uit. Dientengevolge kunnen ze in enge mate aan opvriezen en aan nachtvorsten lijden. Ook dit bezwaar kan door een bezanding worden verminderd. De verwarmbaarheid dezer gronden is overigens gering ten gevolge van hun in den regel hoog watergehalte en de hooge soortelijke warmte der humusstof zelf. In geen grond heeft de verwarming der diepere lagen zoo moeilijk plaats als in den humusgrond. De voor de ontwikkeling der planten gewenschte temperatuur wordt zelfs op matige diepte eerst laat in het voorjaar bereikt. Vandaar ook het laat ontwaken der vegetatie op deze gronden. De behoefte aan plantenvoedende stoffen: kali, phosforzuur en stikstof, is op deze gronden in den regel groot, in het bijzonder op die, welke in samenstelling het hoogveen naderen. Zie ook *Veengronden*.

Humuszuren zijn in de scheikunde die zuren, welke zich achtereenvolgens ontwikkelen in humus, die in een voortgaanden staat van ontbinding verkeert.

Hundeshagen, *Karl Bernhard,* een Duitsch godgeleerde, den 30sten Januari 1810 te Friedewald bij Hersfeld geboren, bezocht de gymnasia te Tübingen, Fulda en Giessen en studeerde aan de universiteit in laatstgenoemde stad in de letteren en in de godgeleerdheid. Hij zette zijn studiën voort te Halle, promoveerde daarna te Giessen en vestigde zich daar als privaatdocent in de kerkgeschiedenis en uitlegkunde. In 1834 werd hij buitengewoon hoogleeraar te Bern, in 1847 te Heidelberg, in 1867 te Bonn en overleed aldaar den 2den Juni 1872. Van zijn geschriften noemen wij: „Die Konflikte des Zwinglianismus, Luthertums und Calvinismus in der bernischen Landeskirche 1532—1558" (1842), „Der deutsche Protestantismus, seine Vergangenheit und seine heutigen Lebensfragen" (3de druk 1850), „Die Bekenntnisgrundlagen der vereinigten evangelischen Kirche im Grossherzogtum Baden" (1851), „Das Princip der freien Schriftforschung in seinem Verhältnis zu den Symbolen und der Kirche" 1(852), „Ueber die Natur und die geschichtliche Entwickelung der Humanitätsideen" (1852), „Der Weg zu Christo" (1853) en „Beiträge zur Kirchenverfassungsgeschichte und Kirchenpolitik, insbesondere des Protestantismus" (1864). In 1865 belastte hij zich met de redactie van de „Theologische Studien und Kritiken". Uit zijn nalatenschap verscheen „Ausgewählte kleinere Schriften und Abhandlungen" (1874—1875, 2 dln.).

Hundred of *honderdschap,* bij de Angelsaksen een onderafdeeling van een streek of graafschap (shire), kwam overeen met het Frankische honderdschap; verder duidde het *(Hundretum, hundreta)* de vergadering der vrije mannen uit zulk een district aan, die tot uitoefening van de rechtspraak iedere maand plaats vond; ten slotte was *Hundred* een oorspronkelijk uit 100 leden bestaande afdeeling vrede-burgerschap *(Fridhborg),* welke de verplichting op zich genomen had, diegenen harer medeleden, die zich aan een misdaad hadden schuldig gemaakt, voor het gerecht te brengen en eventueel voor de schade in te staan, voor zoover deze niet uit de goederen van den dader gedekt kon worden. Aan het hoofd van elke *hundred* stond een *hundreder (Hundredarius).*

Hundredweight. Zie *Maten en Gewichten.* Tabel VII.

Hundsrück (beter *Hunsrück* = hooge rug) is een gebergte, gelegen tusschen den Rijn, de Moezel, Saar en Nahe in de Rijnprovincie en in het Oldenburgsche vorstendom Birkenfeld. Het wordt door den Rijn van den Taunus, door de Moezel van de Eifel, door de Nahe van het Palatser bergland gescheiden en vormt een breed tot 600 m. hoog plateau van leisteen, waarin zich begroeide kwartsietruggen verheffen, die alle van het Z.W. naar het N.O. loopen. De hoogste top is de Erbeskopf (816 m.). Al deze ruggen zijn met prachtige bosschen bedekt, voornamelijk uit loofhout bestaande. De dalranden aan de Nahe, Moezel en Rijn zijn steil, die aan de Saar zachter afhellend. Op de steile dalhoogten, vooral aan den Rijn, vindt men talrijke kasteelen (Rheinstein, Stolzenfels) en burchtruïnen. De lagere gedeelten van den *Hunsrück* zijn meestal zeer vruchtbaar, en in beschutte streken gedijen ooft en wijn. Het gebergte levert ijzererts, agaten (Oberstein) en steenkolen, vooral tusschen Ottweiler en Saarbrücken. Ten tijde der Romeinen leidde een straatweg over het gebergte van den Rijn naar Trier. Tegenwoordig wordt het aan alle zijden door spoorwegen ingesloten.

Hunebedden of *Hunnebedden* is de naam door het volk gegeven aan groote begraafplaatsen uit voorhistorische tijden. Men onderscheidt onderscheiden soorten: vooreerst groote, uit ruwe, onbehouwen, op elkander gestapelde steenen opgetrokken bouwwerken, van een deksteen voorzien *(dolmen);* vervolgens begraafplaatsen, welke slechts door geweldige steenblokken worden ingesloten *(eigenlijke hunebedden);* dan de kringvormige steenrijen *(cromlech);* vervolgens de ganggraven en eindelijk de heuvelgraven (zie het artikel *Graven, praehistorische).*

De eigenlijke hunebedden bestaan uit regelmatig gerangschikte, ruwe steenklompen, die in ons land, behalve een bij Noordwolde, in de provincie Groningen, en een bij Baarn in de provincie Utrecht, uitsluitend in de provincie Drente te vinden zijn. Groote brokken van Skandina-

Digitized by Google

visch graniet zijn in den vorm van een zeer langwerpig vierkant naast elkander geplaatst en de beide langste zijden van boven door deksteenen verbonden. Zoo heeft men er o. a. te Tinaarloo, waar het best bewaarde wordt aangetroffen, Gieten, Rolde, Borger, waar men het grootste hunebed vindt, enz., in het geheel ruim 50, en wier grootste steenen somtijds 50 000 kg. wegen. Volledig behouden is geen enkel gebleven, en reeds *Picardt* wijst er (1660) op, dat de kleinere steenen weggehaald werden en men alleen de grootere liet liggen. Daaraan is eerst een einde gekomen, toen zij tot eigendom van het rijk werden verklaard. Bij het onderzoeken dier hunebedden heeft men urnen, wapens enz. aangetroffen, zoodat men met zekerheid mag aannemen, dat zij in het steentijdperk tot begraafplaatsen hebben gediend. Men heeft gevraagd, hoe het mogelijk was in een tijd, waarin de werktuigkunde zich in haar kindsheid bevond, zulke zware deksteenen op de wanden te brengen? Hierop is evenwel geantwoord, dat zulks door middel van eenvoudige hefboomen wel geschieden kon, nadat men eerst den bodem tot aan de kruin der wandsteenen had opgehoopt, zoodat men de deksteenen tegen een flauwe helling omhoog kon rollen of met behulp van touwen trekken.

De hunebedden vindt men het talrijkst in Skandinavië, verder in Pommeren, op het eiland Rügen, in de Pruisische provincies Saksen en Hannover, alsmede in Engeland en Frankrijk, alsook in het zuiden van Rusland en in den Krim. De naamsoorsprong is niet volkomen zeker; volgens sommigen beteekent het woord *hunebedden* eenvoudig *graven der Hunen*, volgens anderen *reuzengraven*. Wellicht ware er verband te vinden tusschen den naam *hunebed* en de woorden *henekleed* (doodekleed) en *henevat* (doodkist), in Drente gebruikelijk. Vermoedelijk werden zij, in ons land, althans de oudste, opgericht door de vóór-Germaansche bewoners van ons land, de latere wellicht nog in den oudsten Germaanschen tijd.

Zie: *J. H. Holwerda*, Onze hunnebedden (in „Nieuwe Drentsche Volksalmanak", 1914, blz. 19 v.v.).

Hunfalvy, *Paul*, een Hongaarsch taalkundige en ethnograaf, den 12den Maart 1810 te Gross-Schlagendorf geboren, wijdde zich op het lyceum te Käsmark en daarna aan de universiteit te Pest aan de studie der rechtsgeleerdheid. In 1838 werd hij advocaat en in 1842 hoogleeraar in de rechten aan het college te Käsmark. Als afgevaardigde naar den Hongaarschen Landdag van 1848 bleef hij lid van de Nationale Vergadering tot aan de catastrophe van Vilagos en vestigde zich vervolgens te Pest, waar hij werkzaam was als bibliothecaris der Hongaarsche Academie van wetenschappen. In 1856 stichtte hij het taalkundig tijdschrift „Magyar Nyelvészet" („Hongaarsche taalwetenschap" 6 dln., 1856—1861), dat in 1862 voortgezet werd als „Nyelvtudományi Közlemények" („Taalkundige Mededeelingen"). Verder vermelden wij van hem: „Chrestomatia Fennica" (1861), „Reis door de Baltische landen" (1871), „Reis door de Oostzeeprovinciën van Rusland" (1873), „De taal der Konda-Wogoelen" (1872), „De taal der Noordelijkee Ostjaken" (1875), „Ethnographie van Hongarije" (1877), „Die Ungarn oder Magyaren" (1881) en „Die Rumänen und ihre Ansprüche" (1883). In 1859 werd hij gewoon lid der Hongaarsche Academie. Hij overleed den 30sten November 1891.

Hunfalvy, Johann, een aardrijkskundige en broeder van den voorgaande, den 8sten Juni 1820 te Gross-Schlagendorf in Hongarije geboren, werd in 1846 hoogleeraar in de statistiek en geschiedenis aan het lyceum te Käsmark en nam ijverig deel aan de volksbeweging van 1848. Nadat hij eenigen tijd in de gevangenis had doorgebracht, keerde hij in 1850 naar Käsmark terug, maar werd van alle openbare leeraarsbetrekkingen in Hongarije uitgesloten, omdat hij voor de zelfstandigheid der Protestantsche scholen geijverd had. Hij vestigde zich in 1853 te Boedapest, waar hij in 1866 hoogleeraar in de aardrijkskunde en statistiek aan de polytechnische hoogeschool, in 1870 aan de universiteit werd. Hij overleed den 6den December 1888. Van zijn geschriften noemen wij: „Algemeene geschiedenis" (2de druk 1862, 3 dln.), „Hongarije en Zevenburgen, in oorspronkelijke schetsen" (1856) en vooral „Natuurkundige beschrijving van het Hongaarsche Rijk" (1863—1866, 3 dln.). Ook leverde hij in 1880 studien over de afkomst der inwoners van Roemenië en over de Szeklers. In 1884 verscheen van hem het eerste deel eener „Algemeene aardrijksbeschrijving" die „Zuid-Europa" behandelt, in 1886 het tweede deel over „Hongarije en aangrenzende landen", uit zijn nalatenschap in 1890 het slot over „West- en Noord-Europa".

Hunger, *Hungarus* of *Hungarius*, een Fries van geboorte en de opvolger van *Ludger* op den Utrechtschen bisschopszetel, aanvaardde zijn waardigheid in 854. Kort daarna werd de stad door de Noormannen ingenomen en verwoest, doch *Hunger* had de vlucht genomen naar Luxemburg, waar *Lotharius II* hem in 858 aan het hoofd plaatste van de St. Pieter te Roermond. Het volgende jaar bevond hij zich op een vergadering van aanzienlijke praelaten te Toul en in 863 werd hij naar een vergadering te Metz geroepen, om over de huwelijksaangelegenheden van *Lotharius II* te raadplegen, doch door ongesteldheid verhinderd daaraan gevolg te geven. Het schijnt intusschen, dat hij in vreedzamer tijden naar Utrecht teruggekeerd en in 866 overleden is.

Hungerford, *Margaret Wolfe*, een Iersch schrijfster, als dochter van *Hamilton*, in September 1855 te Milleen geboren, was eerst gehuwd met den advocaat *Argles* te Dublin, later met *Thomas Hungerford*. Zij overleed den 24sten Januari 1897 te Bandon. Zij schreef de romans: „Phyllis" (1876), „Molty Bawn" (1878), „Airy fairy Lilian" (1879), „A born coquette" (1890). „An anxious moment" (1880), „The coming of Chloe" (1897), „Heroine" (1892), „The Honorable Mrs. Verecker" (1888), „Lady Brantesmere" (1886), „A life's remorse" (1890), „Loys" (1883), „Mawel" (1888), „A mental struggle" (1886), „A modern Circe" (1887), „Mrs Geoffroy" (1881), „A troublesome girl" (1889), „Under currents" (1888), „The duchess" (1888), „The hoyden" (1893), „Lady Verner's flight" (1893), „A lonely girl" (1896), „Lovice" (1897), „A mad prank" (1893), „Nora Creina" (1892), „Peter's wife"

Digitized by Google

(1894), „Portia" (1908), „The professor's experiment" (1895), „The rect house mystery" (1893), „Rossmoyne" (1888), „The three graces" (1895), „An unsatisfactory lover" (1894) en „A tug of war" (1895).

Huninga, *Johannes Espinus,* een Nederlandsch rechtsgeleerde, in 1583 geboren, ontving op de Latijnsche school te Groningen het onderwijs van *Emmius,* studeerde in de rechten en werd in 1614 benoemd tot hoogleeraar te Groningen, bij de inwijding der academie optredende met een redevoering „De Frisiorum omnium, imprimis vero de civitatis hujus agri vicini laudibus". Verder heeft hij lijkredenen in het licht gegeven, gehouden bij het afsterven van *Phebens* en van *Frederik Coenders van Helpen.* In 1620 werd hij lid van den stedelijken raad, waarna hij het hoogleeraarsambt en de waardigheid van rector magnificus nederlegde. Ook was hij bij herhaling lid van de Hoofdmannenkamer en burgemeester van Groningen. Hij overleed den 9den Juli 1639.

Huningen, is het Fransch *Huningue,* een stadje in den Elzas, op den linker oever van den Rijn en aan de spoorlijn St. Ludwig—Lörrach, telt (1910) 3588 inwoners. Over den Rijn is een schipbrug en een ijzeren spoorwegbrug geslagen, 3 km. van Hüningen ligt de gelijknamige vischteeltinrichting. Wegens zijn ligging op een plek, waar de Rijn gemakkelijk over te trekken is, was Hüningen reeds vroeg van belang. Eerst behoorende aan de bisschoppen van Bazel, kwam het later aan de Habsburgers en in 1680 aan Frankrijk. *Lodewijk XIV* liet het door *Vauban* versterken. Na den terugtocht van *Moreau,* die hier den 26sten October 1796 over den Rijn trok, namen de Oostenrijkers de schans in bezit, maar werden weldra door generaal *Abatucci* verdreven. Intusschen werd zij den 2den Februari 1809 bij capitulatie in handen van de keizerlijke troepen geleverd. Den 17den December 1813 trokken er de Oostenrijkers en Beierschen over den Rijn, belegerden de vesting Huningen en bemachtigden haar den 14den April 1814 door de capitulatie van *Barbou.* Later werd zij nogmaals door de Oostenrijkers ingesloten onder aanvoering van Aartshertog *Johan,* en hoewel generaal *Barbanègre* haar dapper verdedigde, moest zij den 26sten Augustus 1815 capituleeren, waarna haar vestingwerken voor goed werden gesloopt. In 1871 kwam Huningen weer aan Duitschland.

Hunnaeus, *Augustin* of *Huens,* ook *Magdelanus* genaamd, naar zijn geboorteplaats Mechelen, waar hij den 27sten Juli 1522 geboren werd, was een R.-Katholiek godgeleerde. Hij studeerde in de abdij Bonesse en later te Leuven en werd hier vervolgens hoogleeraar. Daarna bekleedde hij onderscheiden kerkelijke waardigheden, verving in 1567 *Johannes Hesselus* als Koninklijk hoogleeraar in de scholastiek en overleed in 1577. Van zijn geschriften noemen wij: „Dialectica seu generalia logices praecepta omnia etc." (2de druk 1608), „Logices fundamentum etc." (6de druk 1595), „Catechismi Catholici schema" (1566), „Catechismus Catholicus" (1570, een uitbreiding van het voorgaande), „S. Thomae Aquinatis summa totius theologiae etc." (1569, 3 dln.), later bij herhaling uitgegeven en in 1580 tot 7 dln. uitgebreid en „De sacramentis ecclesiae Christi axiomata etc." (1570).

Hunnebedden. Zie *Hunebedden.*

Hunnemannia *Sweet* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Papaveraceeën.* Het onderscheidt zich door een 4-bladige bloemkroon en een lijnvormige, rolronde, aan beide einden dunner uitloopende, onbehaarde, 2-kleppige doosvrucht met vele gladde, bolvormige zaden. De eenige soort is *H. fumariaefolia* Sweet, een 2-jarige halfheester in Mexico, met een stengel ter hoogte van 1 m., grijsachtig-groene, zeer diep vindeelige, veelspletige bladeren en gele bloemen, afzonderlijk op rechtstandige stelen geplaatst. Deze plant komt als sierplant voor en heeft veel overeenkomst met een Eschscholtzia. De vermeerdering heeft plaats door zaden.

Hunnen een Aziatisch, nomadiseerend ruitervolk, dat reeds 1300 v. Chr. aan de grenzen van China leefde en omstreeks 1200 een rijk vormde, dat in de 3de eeuw zeer bloeide. Omstreeks 50 v. Chr. werd het in een N. en een Z. deel gesplitst, waarvan het laatste onder Chineesche heerschappij kwam te staan, terwijl het eerste tot 84 na Chr. zijn onafhankelijkheid wist te bewaren. Door de Chineezen en Siberische volken in het nauw gebracht, trokken de noordelijke Hunnen westwaarts en vestigden zich ten deele aan het Aralmeer, ten deele, *de eigenlijke Hunnen,* ten N. der Kaspische Zee. Door andere volken van het O. uit aangevallen, verhuisden zij omstreeks 350 na Chr. verder westwaarts, trokken, onder aanvoering van *Balamis,* na de Alanen overwonnen te hebben, met dezen vereenigd, in 375 over den Don, onderwierpen de Oost-Goten, en waren daarna bijna 80 jaar lang het heerschende volk ten N. van den Donau. De jaren 433—454, de regeering van *Attila* (zie aldaar), vormden de glansperiode hunner macht. Onder hem waren, behalve de Oegrische stammen, ook de Akatzieren of de voorvaderen der Chazaren, een groot deel der Slavische en der Germaansche volken vereenigd. Na zijn dood (454) brak er twist uit tusschen zijn zonen, waarvan de onderworpen volken, met name de Gepiden en Oost-Goten, gebruik maakten; de Hunnen werden verslagen en tot achter Proeth en Dnjepr teruggedrongen. Hier stonden zij weder onder afzonderlijke vorsten; een van deze, *Dintzic* of *Dengizich, Attila's* zoon, sneuvelde ± 468 tegen de Oost-Goten en daarmede verdwijnt het Hunnenrijk in Europa. In Romeinschen dienst waren er nog Hunnen in het leger, waarmede *Narses* tegen de Oost-Goten optrok. Het volk zelf komt nu onder den naam Koetoergoeren of Koetrigoeren voor ten W. en onder dien van Oetoergoeren of Oetigoeren ten oosten van den Don. Zij schijnen dezelfden te zijn als de Bulgaren, die zich na den aftocht der Oost-Goten, in het Romeinsche Rijk vestigden en in den loop der tijden geslaviseerd werden.

Omtrent de nationaliteit der Hunnen zijn de meeningen der geleerden verdeeld. Terwijl *Deguignes* en *Neumann* ze voor de Hioeng-noe der Chineesche schrijvers houden en dus als van Mongoolsche afkomst beschouwen, meenen anderen, zoeals *Klaproth* en *Hunfalvy,* hen als Finnen in het algemeen en als de voorvaderen der Ma-

Digitized by Google

gyaren in het bijzonder te moeten opvatten.

Literatuur: Cunningham, Ephthalites or White Huns (1893); *Parker,* A thousand years of the Tartars (1905).

Hunnius, *Balduinus,* een Nederlandsch godgeleerde, den 16den Februari 1654 te Stavenisse geboren, bezocht de hoogeschool te Oostburg in StaatsVlaanderen en te St. Laurens bij Middelburg, waar hij den 1sten October 1719 overleed. Van zijn talrijke geschriften vermelden wij: „De wagen des Cherubim of 't gezichte van Ezechiël enz." (1707), „Zions lofgejuich enz." (1709) en „De weegschale des heiligdoms enz." (1714). Ook heeft hij een aantal handschriften nagelaten, van welke sommige door *Gerard van Hemert,* hoogleeraar en predikant te Middelburg, zijn uitgegeven.

Hunsingoo of *Hunsegoo* is de naam voor het noordwestelijk deel van de provincie Groningen. In de 10de eeuw was het een graafschap, waarover de keizer landvoogden of graven aanstelde. In de 13de eeuw behoorde Middacht, dat later tot het Westerkwartier gerekend werd, bij het landschap. Na de afscheiding van dit gedeelte bestond Hunsingoo uit vijf districten n. l. Ubbega, De Marne, 't Halfambt, 't Oosterambt en Innersdijk. Deze indeeling, die in 1629 verviel, werd in 1749 hersteld.

Hunsrück. Zie *Hundsrück.*

Hunt, *James Henry Leigh,* een Engelsch schrijver, den 19den October 1784 te Southgate bij Londen geboren, deed als schooljongen onderscheiden „Essays" en „Juvenile poems" in den „Juvenile Preceptor" opnemen. Nadat hij geruimen tijd bij een attorney gewerkt had, verkreeg hij een staatsambt, doch legde het weldra neder, om zich aan de journalistiek te wijden. Zonder verschooning sprak hij over kerkelijke en staatkundige aangelegenheden en personen: „On the folly and danger of methodism" (1809) en „The reformist's reply to an article on the state of parties in the Edingburgh Review", (1809) en was een geestig vertegenwoordiger der radicale pers, vooral in den „Examiner", door hem in 1808 met zijn broeder *John* gesticht. In 1812 werd hij wegens een brochure over den prins-regent, later *George IV,* tot een 2-jarige gevangenisstraf veroordeeld. Op vrije voeten gesteld, bepaalde hij zich bij de dichtkunst en verwierf door zijn: „Story of Rimini" (1816), welke prachtige gedeelten bevat, grooten roem als dichter. Zijn kwartaalschrift „The Reflector" en een ander „The Liberal" maakten geen opgang; daarentegen viel zijn boek: „Lord Byron and some of his contemporaries, with recollections of the author's life and his visit to Italy" (1828) zeer in den smaak. Nadat hij een vertaling van *Tasso*'s „Aminta" uitgegeven en verscheiden opstellen in tijdschriften tot een bundel van 2 deelen vereenigd had, schreef hij het drama: „A legend of Florence" (1840) en verder: „Notices on Moxon's edition of the dramatic works of Wycherly, Congrave, Vanbrugh and Farquhar" (1840), alsmede het dichterlijk verhaal „The palfrey" (1842), waarin hij zoowel schitterde door zijn rijke verbeelding als door zijn macht over de taal. Van zijn latere werken noemen wij: „One hundred romances of real life" (1843), „Imagination and fancy" (1844), „Wit and humour, selected from the English poets" (1846), „Stories from the Italian poets" (1846), „A jar of honey from mount Hybla" (1848), „A book for a corner" (2 dln., 1848) en „Readings for railways" (1849). In zijn boek „Religion of the heart" (1843) deelde hij zijn gevoelens mede over den natuurlijken godsdienst, en in „The old court suburb" (2 dln., 1855) gaf hij een beschrijving van de Londensche voorstad Kensington. Ook gaf hij werken van oudere schrijvers in het licht en leverde in zijn „Autobiography and reminiscences" (3 dln., 1850), een boeiend tafereel van den strijd zijns levens. Hij overleed te Putney den 28sten Augustus 1859. Na zijn dood gaf zijn zoon, *Thornton Hunt,* de gedenkschriften en het dagboek van zijn vader in het licht. Zijn verzamelde „Poetical Works" verschenen in 1875.

Hunt, *William Holman,* een Engelsch schilder, in 1827 te Londen geboren, studeerde aan de Academie aldaar en stelde in 1849 „Christenen, een zendeling tegen de vervolgingen der Druïden beschermend" ten toon, een der eerste werken van de praerafaëlitische richting. Met *Rossetti* en *Millais* stichtte hij de school der Praerafaëlieten (zie aldaar). Na het Oosten bezocht te hebben, schilderde hij in 1854 „Het licht der wereld", waarvoor te Oxford een afzonderlijke kapel gebouwd werd, in 1860 „Christus in den tempel". Door zeer persoonlijke stukken, meest van religieusen, dikwijls zelfs mystieken, hoewel ook van geschiedkundigen aard, bestreed hij krachtig de academische richting en oefende een grooten invloed uit op de verandering van den Engelschen smaak. Hij overleed den 7den September 1910 te Londen. Van zijn werken moeten nog vermeld worden: „Na zonsondergang in Egypte" (1867), „De schaduw des doods" (1872), „De huurling", „Vlucht naar Egypte" en „Wonder van het Heilige Vuur in de Grafkerk te Jeruzalem.

Zie: „Leaders of the English Pre-Raphaelites: Holman Hunt, Rossetti, Millais (Londen 1909) en *Williamson,* Holman Hunt (Londen 1910).

Hunt, *John,* een Engelsch godgeleerde en schrijver, in 1827 te Perth geboren, werd na het voleindigen zijner studiën geplaatst als godsdienstleeraar te Otford bij Seven-Oaks. Hij leverde vertalingen van de „Geestelijke liederen" van *Luther* (1847), van gedichten van *Goethe, Schiller* en *Bürger* (1861) en schreef „Essay on pantheism" (1866), „Religious thought in England from the Reformation till the close of the last century" (1871—1873, 3 dln.), „Contemporary essays" (1873), „Pantheism and christianity" (1884) en „Religious thought in England in the nineteenth century" (1896). Ook nam hij ijverig deel aan de Oud-Katholieke beweging en vertaalde de geschriften van *Döllinger, Reinkens, Schulte* en anderen in het Engelsch. Zijn echtgenoote *Eliza Meadows Sheppard* heeft zich bekend gemaakt door den historischen roman „The wards of Plotinus" (1881, 3 dln.).

Hunte, een linkerzijrivier van de Wezer, ontspringt in Hannover, 5 km. ten W. van Buer, stroomt in een noordelijke richting door het Dümmermeer, vormt daarna de grenzen tusschen Oldenburg en de Pruisische provincie Hannover,

Digitized by Google

vloeit vervolgens noordwestwaarts door Oldenburg voorbij de stad van dien naam en mondt, na een loop van 188 km., bij Elsfleth uit in de Wezer. Van het Dümmermeer af is de Hunte bevaarbaar. Door een kanaal staat zij met de Leda, een zijrivier der Eems, in verbinding.

Hunter (jager) is de naam voor het Engelsche jachtpaard. Het wordt verkregen door kruising van volbloedhengsten met landmerries; voor al Ierland is bekend wegens het fokken dezer paarden.

Hunter, *William,* een Britsch ontleedkundige, den 23sten Mei 1718 te Long-Calderwood in het Schotsche graafschap Lanark geboren, bezocht de school te Glasgow en studeerde aldaar vervolgens in de godgeleerdheid. Op aansporing van *Cullen* verwisselde hij deze met de geneeskunde en begaf zich ten behoeve van zijn verdere opleiding in 1740 naar Edinburgh en in 1741 naar Londen, waar hij weldra tweede geneesheer werd aan het St. George's hospitaal en in 1746 geneeskundige voorlezingen hield. In 1747 deed hij een wetenschappelijke reis door Nederland en Frankrijk en bepaalde zich vervolgens hoofdzakelijk bij de ontleed- en verloskunde. Nadat hij de koningin bij haar bevalling had bijgestaan, werd hij in 1764 tot lijfarts en bij de stichting der Academie van Schoone Kunsten in 1768 tot hoogleeraar in de ontleedkunde benoemd. Nu besteedde hij zijn aanzienlijk vermogen aan het bouwen van een theatrum anatomicum (ontleedkundige gehoorzaal) voor zijn lessen, waar tevens plaats was voor zijn anatomische praeparaten, voor zijn boeken, delfstoffen en munten, die na zijn dood, den 30sten Maart 1783, eerst het eigendom werden van zijn neef en vervolgens van de universiteit te Glasgow. Zijn hoofdwerk is: „Anatomia humani gravidi uteri" (1774). Daarenboven schreef hij vele verhandelingen in de „Philosophical Transactions" en in zijn „Medical commentaries" (1762, supplement 1764).

Hunter, John, een anatoom en broeder van den voorgaande, den 14den Januari 1728 geboren, was eerst timmermansleerling, maar ging in 1748 naar Londen, waar hij tot zijn broeder het verzoek richtte om hem als assistent bij zich te nemen. Hij legde zich nu toe op de ontleedkunde, studeerde vervolgens te Oxford en werd in 1756 chirurgijn aan het St. George's-hospitaal. In 1760 nam hij als officier van gezondheid dienst bij het leger en woonde hij de expeditie bij naar Belle-Isle en de veldtochten der Engelschen in Portugal. Bij zijn terugkeer te Londen wijdde hij zich aan de heelkundige practijk, alsmede aan de studie der vergelijkende anatomie en physiologie. In 1768 werd hij chirurgijn-directeur van het St. George's-hospitaal, in 1776 heelmeester des konings, in 1786 tweede en in 1790 eerste chirurgijn-generaal van het leger en inspecteur-generaal der militaire hospitalen en in 1792 vice-president van het genootschap voor veeartsenij te Londen. Hij overleed den 16den October 1793. Zijn groote verzameling ontleedkundige praeparaten werd na zijn dood door aankoop eigendom der regeering. Een uitgave zijner gezamenlijke geschriften werd in 1838 door *Palmer* bezorgd en bevat 4 deelen. Tot zijn belangrijkste werken behooren: „Natural history of human teeth" (1771—1778, 2 dln.). „On the venereal disease" (1786) en „On the nature of the blood, inflammation of gunshot wounds" (1794). Van zijn nagelaten geschriften werden nog „Essays and observations on natural history, anatomy etc. (2 dln. 1861) door *Owen* uitgegeven".

Hunter, *William Wilson,* een Engelsch staatsman en schrijver, den 15den Juli 1840 geboren, studeerde te Glasgow, Parijs en Bonn, begaf zich als ambtenaar naar Indië en was tijdens den hongersnood van 1866 belast met het toezicht op het openbaar onderwijs in Orissa. De vrucht zijner ervaringen deelde hij mede in zijn „Annals of rural Bengal" (1868—1872, 3 dln.) en in zijn „Comparative dictionary of the nonaryan languages of India and High-Asia" (1868). Nadat hij onderscheiden ambten had bekleed, werd hij in 1871 directeur-generaal van het bureau voor statistiek in Indië en bezorgde de uitgave van een daarop betrekkelijk werk in 20 deelen: „Statistical account on Bengal" (1875—1877). In 1883 werd hij lid van den Geheimen Raad van den onderkoning; hij nam in 1887 ontslag en betrok zijn buitenverblijf Oaken Holt bij Oxford, waar hij den 6den Februari 1900 overleed. Verder schreef hij o. a.: „Orissa: the vicissitudes of an Indian province under native and British rule" (2 dln., 1872), „Imperial gazetteer of India" (9 dln., 1881; 14 dln., 1885—1887), „Famine aspects of Bengal districts" (2de druk 1874), „The Indian Musulmans (3de druk 1876), „Englands work in India" (10de druk 1890), „Brief history of the Indian people" (20ste druk 1902) en „History of British India" (1899—1900, 2 dln.). Ook gaf hij het biografische verzamelwerk „The rulers of India" uit.

Huntingdon, een der oostelijke en na Rutland het kleinste der Engelsche graafschappen, grenst aan Northampton, Cambridge en Bedford en telt op 929 v. km. (1911) 48 105 inwoners. Het bestaat in het zuidelijk en westelijk gedeelte uit een golvende, vruchtbare vlakte, terwijl men in het noordoostelijk gedeelte vele meren, zooals Whittlesea en het Ramseymeer, benevens een aantal poelen en moerassen aantreft, die echter door drooglegging in goede weilanden zijn herschapen. De bevaarbare Ouse stroomt door het zuidoostelijk gedeelte; de Nen vormt de noordwestelijke grens. De inwoners houden zich bijna uitsluitend met den landbouw bezig. De fijnste Engelsche kaas, de Stiltonkaas, wordt hier gemaakt. Het graafschap vaardigt 2 vertegenwoordigers af naar het Parlement.

Huntingdon, de hoofdstad van het gelijknamige graafschap, op den linker oever van den Ouse gelegen, waarover 3 bruggen zijn gebouwd, die Huntingdon met de voorstad Godmanchester verbinden, heeft een ouderwetsch voorkomen, een Latijnsche school, een letterkundig genootschap met een museum en een boekerij en telt (1911) 40 031 inwoners, die een levendigen wol- en graanhandel drijven. Zij was te voren veel grooter, zoodat er zich 15 kerken, een kasteel en onderscheiden kloosters verhieven. De plaats is bekend als de geboorteplaats van *Oromwell.*

Huntington, een stad in den Noord-Amerikaanschen staat West-Virginia, ligt aan de monding van den Guyandotte in den Ohio, is een

Digitized by Google

kruispunt van spoorwegen telt (1910) 31 161 inwoners. Zij bezit een college, normaalscholen, spoorwegrijtuigen- en machinefabrieken.

Huntington, een stad in den Amerikaanschen staat Connecticut, heeft papierfabrieken en zilversmederijen en telt (1910) 6545 inwoners.

Huntington, een stad in den Amerikaanschen staat Suffolk, op Long Island, is met New-York door een spoorweg verbonden, telt ruim 10 000 inwoners en heeft groote steenbakkerijen.

Huntington is verder de naam van een stad in Connecticut, (1910) 6545 inwoners, van een in Indiana (1910) 10 272 inwoners, en van een in Pennsylvanië, (1910) 6861 inwoners.

Hunyad, een Hongaarsch comitaat, in Zevenburgen gelegen, grenst ten N. aan Torda-Aranyos, ten O. aan Unterweissenburg en Hermannstadt enz., ten Z. aan Walachije en ten W. aan Arad en Krasso-Szörény. Het is het grootste comitaat van Zevenburgen, telt op 2693 v. km. (1910) 340 132 inwoners en omvat 4 marktvlekken en 10 districten. Hoofdstad is Deva. Het land is bergachtig; vooral in het zuidelijk en zuidwestelijk gedeelte heeft men hooge, bosohrijke, nagenoeg onbewoonde bergen, welke men in de Hunyader Alpen en in de Pareng-, Vulkaan- en Retjezatgroepen verdeelt. Tot de hoogste toppen behooren de Mandra (2520 m.), de Pelega (2506 m.) en den Retjezat (2496 m.). De westelijke bergen van het comitaat behooren tot de Ruska- en Cernagroep, de noordelijke tot het Zevenburgsche Ertsgebergte. De Vulkaanpas leidt van Hunyad naar Walachije en die van de IJzeren Poort (Marmoera), bekend uit de oorlogen tegen de Turken, naar Hongarije. De Maros stroomt door het noordelijk gedeelte van het comitaat van het oosten naar het westen. Het tweede hoofddal is het Hátszeger Bekken, bekend wegens zijn overblijfselen uit den tijd der Romeinen; het wordt besproeid door den Streioe en zijn zijrivieren; het Cernadal, daaraan evenwijdig loopende, bevat een onuitputtelijke massa ijzersteen. In het zuiden vindt men het Gioeloebekken met uitgestrekte bruinkolenlagen. In de trachietgebergten ten noorden van den Maros heeft men de beroemde goud- en zilvermijnen met telluriumertsen, vooral te Nagyág. In lager gelegen dalen groeit de wijnstok. Verder is de bergstreek voorzien van goede alpenweiden, zoodat een gedeelte der inwoners zich uitsluitend met de veeteelt bezig houdt.

Hunyady, *Johannes Corvinus,* een Hongaarsch krijgsman, de zoon van den Walach *Woyk,* die van koning *Sigismud* in 1409 den burcht Hunyad gekregen had, werd in 1438 door keizer *Albrecht* benoemd tot banus van Severin, waar hij in den oorlog tegen de Turken dapper streed. Na *Albrecht*'s dood koos *Hunyady* de zijde van *Wladislaw I* en in 1442 behaalde hij een schitterende overwinning op de Turken, die hij in 1443 over den Balkan joeg. Nu meende de paus, dat men de Muzelmannen uit geheel Europa zou kunnen verdrijven, doch *Wladislaw* sloot met hen een 10-jarigen wapenstilstand, die ook door *Hunyady* werd goedgekeurd. Door verraad leed *Hunyady* den 10den November 1444 bij Varna aan de Zwarte Zee een geweldige nederlaag. *Wladislaw I* sneuvelde en *Hunyady* belastte zich met het rijksbestuur ten behoeve van *Wladislaw V,* den later geboren zoon van *Albrecht II* en *Elizabeth.* Hij verdedigde met groot beleid Hongarije tegen de herhaalde aanvallen der Turken. Wél leed hij den 19den October 1448 in Servië weder een geduchte nederlaag en werd hij zelfs door den Servischen despoot *George Brankowitsj* gevangen genomen, maar door tusschenkomst der Hongaarsche Stenden herkreeg hij de vrijheid en kon hij zijn toorn aan den despoot koelen. Hij handhaafde zijn roem tegen de Turken door de heldhaftige verdediging van Belgrado in 1454 en door een vermetele overrompeling van het Turksche leger, waardoor hij sultan *Mohammed II* noodzaakte terug te trekken. *Hunyady* overleed te Semlin den 11den Augustus 1456. Zijn oudste zoon *Wladislaw Hunyady* werd den 16den Maart 1457 te Ofen terechtgesteld, omdat zijn dienaren den vijand zijns vaders, graaf *Cilley,* gedood hadden, en zijn tweede zoon beklom in 1458 als *Matthias I Corvinus* den Hongaarschen troon.

Hunze, *Oostermoersche vaart* of *Drentsche Diep* is een riviertje in de provincie Drente, dat gevormd wordt door de vereeniging van het Voorste- of Borgerdiep en het Groote- of Achterstediep, gescheiden door het zuidelijk gedeelte van den Hondsrug. Het stroomt verder langs den N.O. voet van den Hondsrug naar het Zuidlaardermeer, verlaat dit aan de N. zijde en is in zijn benedenloop gekanaliseerd, waar het deel uitmaakt van het Schuitendiep, dat naar Groningen loopt.

Hunziker, *Otto,* een Zwitsersch geschiedkundige en paedagoog, den 13den Augustus 1841 te Hottingen geboren, studeerde in de godgeleerdheid, was van 1867—1871 pastoor te Unterstrass, daarna in verscheiden betrekkingen bij het onderwijs werkzaam en werd in 1890 hoogleeraar te Zurich, waar hij den 24sten Mei 1909 overleed. Hij schreef: „Zur Regierung und Christenverfolgung des Kaisers Diocletianus und seiner Nachfolger" (1868), „Pestalozzi und Fellenberg" (1879), „Geschichte der schweizerischen Volksschule" (3 dln., 2de druk 1887), „Rousseau und Pestalozzi" (1885), „Bilder zur neuern Geschichte der schweizerischen Volksschule" (1889), „H. Pestalozzi, biographische Skizze" (1896) en „Zeitgenossische Darstellungen der Unruhen in der Landschaft Zürich 1794—1798" (1897). Hij redigeerde van 1880 tot 1890 het „Schweizerisches Schularchiv" en de „Pestalozziblätter".

Hupfeld, *Hermann,* een Duitsch godgeleerde en oriëntalist, den 31sten Maart 1796 te Marburg geboren, studeerde aldaar in de letteren en godgeleerdheid en werd in 1819 professor aan het gymnasium te Hanau. In 1822 echter legde hij die betrekking neder en vestigde zich in 1824 te Halle als privaatdocent. In 1825 keerde hij echter naar Marburg terug en werd er weldra buitengewoon en in 1827 gewoon hoogleeraar in de Oostersche talen, in 1830 ook in de godgeleerdheid. In 1843 werd hij opvolger van *Gesenius* te Halle en overleed aldaar den 24sten April 1866. Van zijn geschriften noemen wij, behalve een onvoltooide „Ausführliche hebräische Grammatik" (1ste dl. 1841), zijn: „Exercitationes Aethiopicae" (1825), „De emendanda ratione lexicographicae semiticae commentatio" (1827), „Uebersetzung

Digitized by Google

und Auslegung der Psalmen" (1855—1861, 4 dln.), „Die Quellen der Genesis aufs neue untersucht" (1853), „Ueber Begriff und Methode der sogenannten biblischen Einleitung" (1844), „Die heutige theosophische und mythologische Theologie und Schrifterklärung" (1861) en „Commentatio qua festorum memoriae apud rerum hebraicarum scriptores cum legibus mosaicis examinantur" (1852—1865).

Hura *L. (zandkokerboom)* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Euphorbiaceën*. Het zijn eenhuizige planten met bloemen, die zich onderscheiden door een kruikvormigen kelk, tot een zuil samengroeiende meeldraden, een rolronden stijl met een schildvormigen stempel en een houtige, veelhokkige vrucht. Van de soorten vermelden wij: *H. crepitans* L., een boom, die in West-Indië en op de Amerikaansche keerkringseilanden groeit. Hij is ongeveer 30 m. hoog en heeft bij een rechten stam uitgespreide takken. De groote bladeren zijn hartvormig eirond en gelijkmatig gezaagd, de mannelijke katjes neêrhangend en langgesteeld, met een bloedroode meeldradenzuil, de vrouwelijke bloemen gesteeld, opstaand en blauwachtigdonkerrood of paars. De vrucht is voorzien van 12 tot 18 groote hokken; zoodra zij rijp is, barst zij met groot gedruisch los en slingert de platronde zaden om zich heen. Al de soorten bevatten een zeer scherp melksap. Olie, waarin bladeren van dezen boom gekookt zijn, gebruikt men tegen rheumatische aandoeningen, terwijl de aangenaam smakende zaden buikloop en braking verwekken.

Hurdwar, *Hardwar*, eigenlijk *Haridwara* (Poort van *Hari* of *Visjnoe)* en ook *Gangadwara* (Gangespoort) geheeten, is een oude en fraaie stad in het district Saharanpoer in de Noordwestelijke Provinciën van Britsch-Indië. Zij ligt aan den zuidelijken voet der Sewalikhoogten en op den rechteroever van den Ganges, welke hier een bergkloof verlaat. Jaarlijks komen er meer dan 2 millioen pelgrims uit alle oorden van Indië, wel eens 300 000 te gelijk, om zich te baden bij de heilige riviertrap Harika-Tejara. Alleen de aanzienlijksten vinden een onderkomen in de stad, terwijl de overige pelgrims zich onder tenten behelpen. Bij velen is de bedevaart tevens aan handelsbelangen gewijd. Jaarlijks wordt er in April een groote markt gehouden en om de twaalf jaar een zeer groote. Men vindt er dan vooral vele paarden, uit Kaboel, Perzië, Arabië, Boekhara en Toerkestan afkomstig. Het tegenwoordige Hurdwar omvat, behalve de oude stad; de dorpen Dsjawalapoer en Kankhal en telt ongeveer 26 000 inwoners.

Hurgronje, *Christiaan Snouck*, den 8sten Februari 1857 te Oosterhout geboren, studeerde te Leiden in de theologie en de semitische taal- en letterkunde. Hij promoveerde aldaar den 24sten November 1880 op het proefschrift: „Het Mekkaansche feest". Reeds spoedig na zijn promotie werd hij belast met het geven van onderwijs in het z.g. Moslimsche recht aan de instelling tot opleiding van ambtenaren voor den Indischen administratieven dienst te Leiden, later ook aan die te Delft; hetzelfde vak doceerde hij in een ander tijdperk als lector aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Daar het hem was gebleken, dat hij den Islâm eerst recht kon doorgronden, door dien te bestudeeren in zijn geboorteland, vertrok hij in 1884 daarheen. Als resultaat van zijn verblijf aldaar verscheen o. a.: „Mekka" (1888—1889, 2 dn.). Na een verblijf van enkele jaren in Europa vertrok hij in 1889 met een bijzondere regeeringsopdracht naar Nederlandsch-Indië, waar hij vele jaren vertoefde. De benoeming tot hoogleeraar te Cambridge als opvolger van *Robertson Smith* werd door hem van de hand gewezen; aan een roepstem uit Duitschland gaf hij evenmin gehoor, terwijl hij ook bedankte voor den hem aangeboden leerstoel voor de Maleische taal- en letterkunde te Leiden. In Maart 1891 werd hij definitief aan den Indischen dienst verbonden als adviseur voor Oostersche talen en Mohammedaansch recht, als opvolger van mr. *L. W. C. van den Berg*. Van Juli 1891 tot Februari 1892 duurde zijn verblijf in Atjeh, waar het hem gelukte een grondig inzicht te verkrijgen in de beteekenis van den Islam voor de Atjehers op staatkundig, maatschappelijk en godsdienstig gebied, zooals blijken kan uit zijn werk: „De Atjehers" (1893—1894, 2 dln.; in 1906 in het Engelsch). In April 1898 werd hij benoemd tot adviseur voor inlandsche en Arabische zaken. Zijn verblijf in Atjeh werd in 1901 afgewisseld met tochten in Djambi en kortstondige verblijven te Batavia. Toen hij in 1906 werd aangezocht om prof. *De Goeje* te Leiden op te volgen, liet hij zich hiertoe overhalen; hij aanvaardde zijn ambt met een rede, getiteld: „Arabië en Oost-Indië". In Januari 1907 werd hij daarenboven benoemd tot adviseur der Nederlandsche regeering in Indische en Arabische aangelegenheden. Behalve de genoemde werken verschenen nog van zijn hand: „Enkele zegswijzen en een raadsel der Hadhramieten" (in den Feestbundel, Prof. *M. J. de Goeje* aangeboden door eenige oud-leerlingen, 1891), „Het Gajoland en zijne bewoners" (1903), „Nederland en de Islâm. Vier voordrachten" (1911), benevens een groot aantal tijdschriftartikelen, brochures enz.

Huronen is de naam van een Indianenstam in Noord-Amerika, tot den hoofdstam der Irokeezen behoorende en oorspronkelijk Wyandots geheeten. Zij ontvingen dien van Huronen (wilde zwijnskoppen) van de Franschen wegens hun eigenaardige haardracht. In den aanvang der 17de eeuw was deze stam in onderscheiden afdeelingen gesplitst, die op den oostelijken oever van het naar hen genoemde Huronmeer 31 dorpen bewoonden. In het midden dier eeuw werden zij gedeeltelijk verstrooid. De overgeblevenen, tot de meest beschaafden der vrije Indianen behoorend en reeds vroeg door Fransche zendelingen tot het Christendom bekeerd, woonden nog lang in Ohio, Michigan en Canada. Thans echter bevinden zich nog slechts enkele huisgezinnen van dezen stam in het dorp Jeune-Loretto aan de St. Charlesrivier, niet ver van Quebec in Canada, in het graafschap Essex en in de Quapaw-reservation van het Indianenterritorium. De Tionontate, een deel der Huronen uit Ohio, zijn in 1832 ten getale van 687 naar Kansas vertrokken, vanwaar zij in 1855 naar het Indianenterritorium overgeplaatst zijn.

Huronmeer is het derde van de 5 groote

Digitized by Google

meren van Canada en behoort half tot Canada, half tot de Vereenigde Staten. Het grenst ten oosten aan den staat Michigan en heeft een omtrek van 1875 km. en een oppervlakte van ± 62 000 v. km. Het ligt 177 m. boven de oppervlakte der zee en is gemiddeld 230 m. diep. Ten noordwesten staat het door de Straat van Mackinac met het Michiganmeer en door de smalle, 75 km. lange en wegens haar stroomversnellingen zeer gevaarlijke Straat van St. Marie met het Boven-Meer (Lake Superior) in verband. Ten zuiden is het door de 52 km. lange, bevaarbare rivier St. Clair met het St. Clairmeer vereenigd. Uit dit kleine meer leidt bij de stad Detroit een waterweg met de uitmuntende haven Amherstburgh aan de Canadeesche zijde naar het Eriemeer. Op de Oostkust vindt men de volkrijkste deelen van Canada, terwijl de noordkust met zijn steile granietrotsen tot de onherbergzaamste streken van Amerika behoort. Het ruwe klimaat en de talrijke stormen hebben de ontwikkeling der scheepvaart belemmerd; belangrijk is de visscherij en de houtrijkdom op het schiereiland Michigan. Van de talrijke rivieren, die in het meer uitstroomen zijn de voornaamste: in het N. de Frenchrivier, in het O. de Severn.

Huronsche formatie is de, naar het Huron-meer genoemde, bovenste afdeeling der Archaeïsche formatie. Zij vormt een circa 8000 m. dikke laag van kristallijne lei en wel voornamelijk van glimmerleien en phyllieten met ingesloten gneis, kalksteen, kwartssteen, hoornblende, ijzerertsen enz. Vaak is deze formatie rijk aan technisch belangrijke ertsen, zooals ijzerglans, roodijzersteen, magneetijzer enz. Wat de geografische verbreiding betreft, komt zij voornamelijk voor in de Alpen, het Fichtelgebergte, Skandinavië, de Sierra Nevada en het Andesgebergte.

Hurricane (van het Indische woord *Huiranrucan*) noemt men de wervelstormen, die van de Antillen uit over de Z.O. staten van Noord-Amerika waaien. Zij ontstaan 5—15° ten N. van den equator, volgen eerst een N.W. richting en maken bij het overschrijden der passaatgrens (25°—30° N.Br.) bijna een rechten hoek, zoodat zij in N.O. richting gaan en over den Atlantischen Oceaan trekken. De hurricanes komen in alle jaargetijden, het meest in Juli—October, voor en richten somtijds verschrikkelijke verwoestingen aan.

Hurtado de Toledo, *Luis,* een Spaansch dichter en schrijver der 16de eeuw, omstreeks het jaar 1530 te Toledo geboren, was er werkzaam als pastoor der kerk San Vicente en overleed na 1589. Van zijn geschriften vermelden wij: „Egloga Cilviana" (1552), „Cortes de casto amor (1557), „Cortes da la muerte" (1557), „Historia de C. Joseph" (1589) en „Palmeirim de Inglaterra" (1547), (dit laatste werk is niet zeker van *Hurtado,* misschien van den Portugees *Moraes).*

Hurter, *Friedrich Emanuel von,* een Duitsch geschiedschrijver, den 19den Maart 1787 te Schaffhausen geboren, studeerde te Göttingen in de theologie, werd in 1808 predikant te Beggingen, in 1810 te Löhningen en in 1825 deken te Schaffhausen. Men beschuldigde hem van Jezuïetisme en Papisme, daar hij in zijn „Geschichte Papst Innocenz' III und seiner Zeitgenossen" (4 dln., 1834—1842) de hiërarchie en den Middeleeuwschen toestand verdedigde. Ook hield hij vertrouwelijk omgang met *Görres* en *Jarcke,* vertegenwoordigers der ultramontaansche richting. Daar hij meer en meer verdacht werd van krypto-katholicisme, schreef hij ter verantwoording „Der Antistes Hurter von Schaffhausen und seine sogenannte Amtsbrüder" (1840). Dit baatte hem echter weinig, zoodat hij zich gedwongen gevoelde in 1841 zijn betrekking neder te leggen, waarna hij in 1844 te Rome den R.-Katholieken godsdienst omhelsde. Hij trachtte dezen stap te verklaren in het geschrift „Geburt und Wiedergeburt. Erinnerungen aus meinem Leben" (1845—1846, 2 dln.). In 1846 benoemd tot keizerlijk geschiedschrijver te Weenen, werd hij in 1848 korten tijd geschorst, doch kwam in 1852 weder in dienst. Hij overleed te Gratz den 27sten Augustus 1865. Zijn belangrijkste werk is: „Geschichte Ferdinands II und seiner Eltern" (1850—1864, 11 dln.). Verder schreef hij nog: „Denkwürdigkeiten aus dem letzten Decennium des 18. Jahrh." (1840), „Zur Geschichte Wallensteins" (1855) en „Wallensteins vier letzte Lebensjahre" (1862).

Hus. Zie *Huss, Johannes.*

Huschke, *Georg Philipp Eduard,* een Duitsch jurist, den 26sten Juni 1801 te Münden geboren, studeerde en promoveerde te Göttingen in de rechten. Nadat hij hier het onderwijs van *Hugo,* te Berlijn dat van *Savigny* genoten had, werd hij in 1821 privaatdocent te Göttingen, in 1824 gewoon hoogleeraar te Rostock en in 1827 te Breslau, waar hij eervolle academische ambten bekleedde en den titel van „Geheimer Justizrat" kreeg. Een crimineel proces, in 1835 wegens kerkelijke twisten tegen hem ingesteld, eindigde met zijn vrijspraak. In 1841 trad hij op als directeur van het hoogste college der in 1845 ook door den Staat erkende Evangelisch Luthersche Kerk in Pruisen en ontving in 1852 eershalve den graad van doctor. Hij overleed den 8sten Februari 1886 te Breslau. Behalve een groot aantal opstellen in tijdschriften leverde hij „Studien des römischen Rechts" (1830), „Die Verfassung des Königs Servius Tullius, als Grundlage einer Geschichte der römischen Staatsverfassung" (1838), een uitgave van het „Instrumentum donationis" van *Flavius Syntrophus* (1838), „Ueber den zur Zeit der Geburt Jesu gehaltenen Census" (1840), „Ueber das Recht des Nexum und das alte römische Schuldrecht" (1846), „Ueber den Census und die Steuerverfassung der frühern römischen Kaiserzeit" (1847), „Gajus. Beiträge zur Kritik und Verständnis seiner Institutionen" (1855), „Jurisprudentiae antejustinianeae quae supersunt" (1861, 5de druk 1886), „Justiniani institutionum libri IV" (1868), „Die oskischen and sabellischen Sprachdenkmäler" (1856), „Die Iguvischen Tafeln nebst den kleinern umbrischen Inschriften" (1859), „Zu den altitalischen Dialekten" (1872), „Die neue oskische Bleitafel" (1880), „Das alte römische Jahr und seine Tage" (1869), „Die Multa und das Sacramentum" (1874), „Das Recht der Publicianischen Klage" (1874), „Zur Pandektenkritik" (1875), „Die jüngst aufgefundenen Bruchstücke aus Schriften röm. Juristen" (1880) en „Die Lehre des röm. Rechts vom Darlehn" (1882). Ook heeft hij vele bijdragen geleverd in onderscheiden kerkelijke bladen en tijdschriften,

Digitized by Google

zooals: „Was lehret Gottes Wort über die Ehescheidung?" (1860), „Das Buch mit den sieben Siegeln in der Offenbarung St. Johannis V" (1860) en „Die streitigen Lehren von der Kirche, dem Kirchenamt, dem Kirchenregiment und der Kirchenregierung" (1863).

Husemann, *Theodor,* een Duitsch pharmacoloog, den 13den Januari 1833 te Detmold geboren, studeerde te Göttingen, Würzburg, Berlijn en Praag, vestigde zich in 1855 als arts te Lippe, in 1865 als privaatdocent in de pharmacologie en toxologie te Göttingen en werd in 1873 hoogleeraar aldaar. Hij schreef: „Handbuch der gesamten Arzneimittellehre" (3de druk 1892), „Handbuch der Toxikologie" (met zijn neef *August,* 1862—1867), „Die Pflanzenstoffen" (idem 2 dln., 2de druk 1883—1884) en „Die Kölnischen Pharmakopöen und ihre Verfasser" (1899). Hij overleed den 13den Februari 1901 te Göttingen.

Huskisson, *William,* een Engelsch staatsman, den 11den Maart 1770 in het graafschap Worcester geboren, kwam op jeugdigen leeftijd te Parijs. Voorstander van de Fransche Revolutie, werd hij lid van de constitutioneele-monarchale „club van 1789" en was hij een tegenstander van de beginselen der Jacobijnen. Hij maakte naam door een „Discours" in 1790 gehouden naar aanleiding van de uitgifte der assignaten. In 1792 ging hij als secretaris van den Engelschen gezant, lord *Gower,* naar Londen terug en werd geplaatst bij het emigrantenbureau. Hier werd hij bekend met *Canning* en *Pitt.* In 1795 werd hij eerste secretaris van den minister van oorlog *Dundas* en in 1796 door den invloed van *Pitt* lid van het Parlement. Daarna verhief *Pitt* hem tot onderstaatssecretaris, tot ontvanger-generaal der belastingen in het hertogdom Lancester en tot commissaris van het handelsbureau. Bij het aftreden van *Pitt* legde hij die betrekkingen neder (1801) en verloor in 1802, bij de ontbinding van het Parlement, zijn zetel in het Lagerhuis, dien hij echter hernam, toen *Pitt* in 1804 opnieuw de teugels van bewind in handen kreeg, terwijl hij benoemd werd tot secretaris der schatkamer. Onder het ministerie *Grenville* moest hij afstand doen van dat ambt (1806), doch hij herkreeg het onder den hertog *van Portland* (1807). Na dien tijd bleef hij steeds lid van het Parlement, maar toen *Canning* in 1809 de portefeuille nederlegde, nam ook *Huskisson* zijn ontslag. Zoodra echter eerstgenoemde in 1814 met een gezantschap naar Portugal belast werd, liet *Huskisson* zich overhalen om directeur-generaal der bosschen en lid van den Privy Council te worden. Na den dood van *Castlereagh* (1822) werd hij voorzitter van den Board of Trade en na dien van *Canning* (1827) staatssecretaris voor Koloniën, doch in Mei 1828 zeide hij het openbaar leven vaarwel. Hij is de grondlegger van een meer vrijzinnige handelsstaatkunde. Hij kwam den 15den September 1830 bij de opening van den spoorweg tusschen Liverpool en Manchester om het leven. Een bloemlezing uit zijn „Speeches" is in 1831 in 3 deelen in het licht verschenen.

Husly, *Jacob Otten,* een Nederlandsch bouwmeester en teekenaar, omstreeks 1730 te Amsterdam geboren, werd in 1765 lid van het college van bestuurders der teekenacademie aldaar. Hij is ontwerper van het gebouw „Felix Meritis" te Amsterdam en heeft stadhuizen gebouwd te Groningen, Leeuwarden en Weesp, en werd bekroond voor zijn antwoord op een prijsvraag omtrent de verandering der vaarwaters bij Tessel, uitgeschreven door de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen. *Husly* overleed in 1795. Hij schreef: „Lotgevallen van de Academie der teekenkunst te Amsterdam" (1768) en „Redevoering over de tempelen der Grieken en Romeinen" (1770).

Husly, Hans Jacob, een Nederlandsch bouwmeester, die met zijn zoon *Hendrik Husly* tusschen 1730 en 1770 vele prachtige huizen te Amsterdam heeft ontworpen. *Hendrik Husly* was ook beeldhouwer, en maakte de decoratieve pleisterwerken, in die huizen aanwezig. Het voormalig Logement der Amsterdamsche afgevaardigden, nu het Ministerie van Buitenlandsche Zaken te 's-Gravenhage, is eveneens een werk dezer kunstenaars. *Hendrik Husly* was de vader van *Jacob Otten Husly.*

Husly Viervant, Leendert, een Nederlandsch bouwmeester, omstreeks 1740 te Arnhem geboren en in 1790 te Amsterdam overleden, ontwierp Teylers Hofje te Haarlem, in 1785 voltooid, en de kerk te Ouderkerk aan den Amstel, die van 1774 dagteekent.

Huss, juister *Hus* (Czechisch = gans), *Johannes,* de Hervormer van Bohemen, den 6den Juli 1369 te Husinetz geboren, als zoon van een arme boerenfamilie studeerde sedert 1389 te Praag, werd tot priester gewijd, in 1393 baccalaureus in de vrije kunsten, in 1394 in de theologie en in 1396 magister in de vrije kunsten. In 1398 begon hij voorlezingen te houden aan de universiteit en was gedurende 6 maanden rector daarvan. Reeds bij een twistgesprek in 1399 bleek, dat *Huss* het in verschillende opzichten met *Wiclef*'s leer (zie *Wiclef*) eens was. Na zijn benoeming tot pastoor der Bethlehemskerk te Praag (1402) trad hij steeds krachtiger tegen de verwereldlijking der Kerk op. Toch ging hij in den beginne niet buiten de perken der Kerk en verlangde slechts, dat door een hervorming der Kerk in hoofd en leden de misstanden zouden worden weggenomen. Daaruit is te verklaren dat hij niet alleen de gunst van het volk, maar ook die van den koning en den aartsbisschop genoot. Koning *Wenzel* benoemde hem tot biechtvader van zijn gemalin en aartsbisschop *Sbynko* droeg hem het onderzoek op naar het wonderbloed van Wilmack en verbood op zijn aanraden de bedevaarten naar die plaats. Tot een conflict kwam het eerst aan de universiteit. Hier werden in 1403 45 stellingen uit de geschriften van *Wiclef* voor kettersch verklaard. Tevergeefs hield *Huss* vol, dat die stellingen door *Wicleff* niet geschreven waren in de beteekenis, die men eraan gaf. Slechts de Bohemers kozen zijn zijde, terwijl de drie overige naties het over de veroordeeling eens waren, die in 1408 opnieuw uitgesproken werd. Tegelijkertijd besliste koning *Wenzel,* ten einde van de Praagsche universiteit steun te krijgen voor zijn politiek in zake het pauselijk schisma, dat de Boheemsche natie in alle aangelegenheden der universiteit drie, de overige drie naties (Beieren, Saksen en Polen) samen slechts één stem zouden hebben. Het gevolg was, dat duizenden

Digitized by Google

studenten met hun hoogleeraren Praag verlieten en te Leipzig een hoogeschool stichtten. Welk aandeel *Huss* aan dit besluit heeft gehad, is niet uit te maken, doch hij heeft later zelf verklaard het uitgelokt te hebben, en de universiteit koos hem terstond na deze gebeurtenis tot rector. Ook de adel schaarde zich grootendeels aan zijn zijde, terwijl de geestelijkheid, die zich in haar belangen bedreigd zag, steeds meer tegen hem optrad. Tengevolge van haar klachten ontzette de aartsbisschop hem uit al zijn geestelijke bedieningen en wist paus *Alexander V* over te halen, in den bul van den 20sten December 1409 de verspreiding van de leer van *Wiclef* en het prediken op andere dan de gewone plaatsen op straffe van excommunicatie te verbieden. Dientengevolge liet de aartsbisschop den 16den Juli 1410 meer dan 200 deelen van *Wiclef's* werken verbranden, en toen hij daarop door het volk gehoond werd, daagde *Johannes XXIII Huss* naar Rome, om zich te verdedigen. Niettegenstaande alle voorspraak van koning, adel en universiteit werd *Huss*, omdat hij niet verschenen was, veroordeeld, en *Sbynko* sprak den 18den Juli den banvloek over hem uit. *Huss* kwam echter steeds met meer kracht voor een hervorming der Kerk op. De dood van den aartsbisschop (28 September 1411) veroorzaakte nog een kleinen stilstand in den strijd.

Toen echter paus *Johannes XXIII* in den herfst van 1411 voor een Kruistocht tegen koning *Ladislaus* van Napels een aflaat uitschreef, trad *Huss* met alle kracht daartegen op. Er ontstonden volksoploopen, waarbij de pauselijke bullen verbrand werden, zoodat de nieuwe aartsbisschop *Albik*, in opdracht van den paus, *Huss* ook nog met ballingschap, de stad met het interdict bedreigde. Dientengevolge verliet *Huss* Praag en nam zijn intrek op burchten van bevriende edellieden. Dezen rusttijd gebruikte hij, om zijn denkbeelden in een reeks geschriften, waarvan „De ecclesia" het meest bekende is, te verspreiden. Hij toonde zich daarin een leerling van *Wiclef*. De wet van *Christus* d. i. de Openbaring Gods in de Heilige Schrift, is de onvoorwaardelijke vorm en bron voor onze godsdienstige kennis en heeft een veel grootere autoriteit dan de traditie der Kerk of de uitspraken van den paus. De Kerk is het complex der uitverkorenen en niet de uiterlijke gemeenschap van hen, die den paus als hun opperhoofd, de Roomsch-Katholieke hiërarchie als het ware priesterdom te beschouwen. In tegenstelling tot *Wiclef* hield Huss aan de transsubstantiatie vast.

Toen het Concilie van Constanz naderde, moest ook de oplossing der kerkelijke verwarring in Bohemen beproefd worden. *Huss* was bereid zich te verantwoorden. Koning *Sigismund* gaf hem een vrijgeleide en droeg drie Boheemsche grooten op voor zijn veiligheid zorg te dragen. Den 3den November 1414 kwam hij te Constanz aan. Daar hij hier de mis las en in predicatiën zijn meening vrij uitsprak, werd hij den 28sten November 1414, op last van den paus, gevangen genomen en den 6den December in het Dominicanerklooster opgesloten. De voorspraak van den Boheemschen adel en de toorn van *Sigismund* hielpen niets. In den nacht van Palmzondag 1415 liet de bisschop van Constanz den gevangene naar zijn burcht Gottlieben brengen, daarna (31 Mei) naar het Franciscanenklooster te Constanz. Op de tijding van zijn gevangenneming snelde *Huss'* vriend *Hiëronymus van Praag* naar Constanz, om hem bij te staan. Als aanklagers van *Huss* waren zijn bitterste vijanden, waaronder zijn vroegere vriend *Stephanus Palecz*, naar Constanz gekomen. Reeds den 4den Mei had het Concilie den persoon, de geschriften en de leerstellingen van *Wiclef* vervloekt. Den 5den, 7den en 8sten Mei werd over *Huss* beraadslaagd. Een reeks stellingen uit zijn geschriften werden als punten van aanklacht voorgelegd. Van sommige verklaarde *Huss*, dat zij in zijn geschriften niet voorkwamen, andere erkende hij als de zijne en hij verklaarde zich bereid deze te herroepen, indien men hem uit den Bijbel bewees, dat zij dwalingen bevatten. Zich onvoorwaardelijk aan het Concilie te onderwerpen, zooals sommige leden van het Concilie, die ruimere opvattingen hadden, maar voor zijn radicalisme terugschrikten, hem aanraadden, weigerde *Huss* beslist. Daarop werd hij, ook door den keizer, om politieke redenen, in den steek gelaten, in de openbare zitting van den 6den Juli 1415 ter dood veroordeeld. Het vonnis werd nog denzelfden dag voltrokken, en *Huss* onderging met groote standvastigheid den dood in de vlammen. Zijn sterfdag werd in Bohemen langen tijd als een nationaal en kerkelijk feest gevierd en eerst door de heiligverklaring van *Johannes van Nepomuk* verdrongen.

Ook als bevorderaar der Czechische taal neemt *Huss* een eerste plaats in. Hij gaf haar een nieuwe orthografie, die met weinig veranderingen thans nog in gebruik is. Door den meesterlijken stijl van zijn preeken, tractaten en brieven (Mistra Jana Husé Sebrané spisy české, 3 dln., Praag 1865—1868, nieuwe druk 1903 v.v.) behoort hij tot de beste Czechische schrijvers. Zijn en anderer geschriften zijn te vinden in de „Historia et monumenta Joannis Husii et Hieronymi Pragensis" (2 dln., Neurenberg 1558; nieuwe vermeerderde druk 1715). In 1903 is begonnen aan een nieuwe uitgave der werken van *Huss* door *Flajshans*.

Huss, *Magnus von*, een Zweedsch geneeskundige, den 25sten October 1807 te Torp in Medelpad geboren, studeerde te Upsala, werd leeraar aan het Carolinisch Instituut te Stockholm, in 1840 eerste geneesheer aan het lazareth aldaar, in 1846 hoogleeraar, in 1860 chef van de geneeskundige commissie en was van 1860 tot 1876 directeur-generaal der Zweedsche krankzinnigengestichten. In 1857 was hij in den adelstand opgenomen. Hij overleed den 22sten April 1890 te Stockholm. Van zijn geschriften vermelden wij: „Alcoholismus chronicus" (1849—1851, 2 dln.), „Om Sveriges endemiska sjukdomar" (1851), „Om Typhus och Typoidfeberus statistiska förhållanden och behandling" (1855), „Sällsyntara sjukdoms fall" (1856) en „Om Lunginflammationens statistiska forhållanden och behandling" (1860).

Hussein Avni-Pasja, een Turksch generaal en staatsman, in 1819 in het dorp Dost-Köi bij Isbarta (Klein-Azië) geboren, bezocht de mi-

Digitized by Google

litaire school te Konstantinopel, bestuurde in 1853 als luitenant-kolonel onder *Omar-Pasja* de versterking van de Balkanpassen en van Kafalat, werd in 1854 chef van den generalen staf van *Ferik Achmed-Pasja,* was brigade-generaal onder *Omar-Pasja* in Armenië en werd in 1856 directeur der militaire school te Konstantinopel en chef van den generalen staf van het leger. In 1859 voerde hij het bevel over een divisie in den oorlog tegen de Montenegrijnen; in 1864—1866 was hij commandant der lijfwacht en plaatsvervangend minister. In 1867—1869 dempte hij den opstand op Kreta en werd daarop minister van Oorlog. Na den dood van zijn begunstiger, *Ali-Pasja* (September 1871) moest hij aftreden, werd naar Islarta verbannen, maar reeds in 1873 benoemd tot gouverneur van Smyrna. In dat jaar ontving hij de portefeuille van Marine, daarna die van Oorlog, werd in 1874 grootvizier, maar ontving den 25sten April 1875 zijn ontslag. Als gouverneur van Broessa knoopte hij betrekkingen aan met *Midhat-Pasja,* nam in 1876 deel aan de samenzwering tegen *Abd-oel-Asiz* en vervulde daarbij en bij de verheffing van *Moerad* een werkzame rol. Hij werd gedurende een ministerraad ten huize van *Midhat-Pasja* door een officier, *Hassan-Bei,* in den nacht van den 15den op den 16den Juni 1876 om het leven gebracht.

Hussieten, dikwijls ook *Bethlehemieten* (zie aldaar) genoemd, is de naam der aanhangers van *Johannes Huss* (zie aldaar) in Bohemen, wiens terdoodbrenging hen zeer verbitterde. In September 1415 zonden 452 Boheemsche edellieden een protest naar het Concilie van Constanz en sloten onderling een verbond, om de vrije prediking van het woord Gods op hun bezittingen te beschermen en verordeningen van de bisschoppen en den paus slechts in zooverre te erkennen, als zij overeenkwamen met de Schrift. Paus *Martinus V* wist koning *Wenzel* te bewegen handelend tegen hen op te treden; deze overleed echter den 16den Augustus 1419, en zijn broeder *Sigismund* wilden de Hussieten niet als koning erkennen, daar hij het aan *Huss* verleende vrijgeleide geschonden had. Een reeks bloedige oorlogen (Hussietenoorlogen) was het gevolg. De van godsdienstige en nationale geestdrift bezielde Hussieten sloegen van 1420—1427 alle aanvallen der Duitschers af; nadat zij bij den Ziskaberg (1420), Pankratz (1420), Deutsch-Brod (1422), Aussig (1426) en Miess (1427) overwonnen hadden, gingen zij hunnerzijds tot den aanval over en richtten in de naburige Duitsche landen geduchte verwoestingen aan. Hun veldheeren *Ziska* en *Prokopius* waren flinke legeraanvoerders, bedienden zich met groote bekwaamheid van geschut en organiseerden een voortreffelijk voetvolk. Met succes gebruikten de legers der Hussieten tot verdediging geschikte wagens tot dekking van de legerplaats tijdens den slag en op marsch.

Toen ook de Kruistocht tegen de Hussieten, door kardinaal *Cesarini* geleid, met de nederlaag bij Taus eindigde (14 Augustus 1431), begon het Concilie van Bazel te onderhandelen, hetgeen leidde tot onderlinge twisten bij de Hussieten. Van den beginne af had onder hen een gematigde en een strenge richting bestaan; terwijl de laatste slechts wilde laten gelden, wat de Schrift uitdrukkelijk voorschreef, lieten de gematigden ook vele dingen toe, die niet in de Schrift stonden, doch daarmede niet in strijd waren. Zij beperkten hun eischen tot de erkenning der vier Praagsche artikelen (Juli 1420): vrije prediking van Gods woord in de landstaal, het Avondmaal in beide gestalten, het ontnemen van wereldlijke ambten en aardsche goederen aan de geestelijkheid, bestraffing van geestelijken door wereldlijke rechters wegens doodzonden en handelingen in strijd met Gods voorschriften. Wegens hun eisch van den kelk *(caliz)* ook voor leeken bij het Avondmaal heetten zij Calixtijnen, wegens hun eisch het Avondmaal dus in beide gestalten te ontvangen *(sub utraque specie)* Utraquisten. De strengeren verwierpen ook de leer van het Vagevuur, de aanbidding der Heiligen, den beeldendienst enz. Zij hadden hun steunpunt in de vesting Tabor en heetten daarom Taborieten. Hun eerste leider was *Nikolaus van Husinetz,* de tweede *Ziska.* Na diens dood (11 October 1424) koos de meerderheid *Prokopius den Groote* tot leider, terwijl een klein aantal, de zoogenaamde Weezen (Orphanieten) zonder aanvoerder bleef. Toen nu het Concilie van Bazel tot onderhandelen genoodzaakt werd, gelukte het door de Praagsche Compactaten de gematigden tevreden te stellen (30 November 1433). De leekenkelk werd toegestaan en ook omtrent de vrije prediking van Gods woord, het gedrag der geestelijkheid enz. werden beloften gedaan.

Daarmede was de eenheid der Hussieten verdwenen, want de Taborieten en Weezen weigerden op deze voorwaarden vrede te sluiten. In de slagen bij Böhmisch-Brod en Lipan werden de Taborieten verslagen (30 Mei 1434); zij verdwenen als afzonderlijke partij, doch doken later als Boheemsche Broeders (zie aldaar) weer op. De Calixtijnen behielden de overhand en de Compactaten werden door den Landdag van Iglau plechtig bevestigd en door *Sigismund* bezworen, die nu als koning van Bohemen erkend werd (5 Juli 1436). Weldra echter trachtte hij de gedane concessies weder op te heffen, evenals zijn opvolger *Albrecht II* (1437—1439). Na diens dood ontstond in Bohemen zulk een groote verwarring, dat de Hussieten in 1458 de keuze van *George Podiebrad* tot koning van Bohemen wisten door te zetten. Wel is waar verklaarde *Pius II* den 31sten Maart 1462 de Compactaten voor opgeheven en wilde hij *George Podiebrad* slechts dan erkennen, indien hij zich verplichtte de ketterij in Bohemen uit te roeien, doch de tegen Bohemen ondernomen Kruistocht werd volkomen afgeslagen. Ook de Katholieke opvolger van *George,* de Poolsche prins *Wladislaw II* (1471—1516), moest op den Landdag te Kuttenberg (1485) de Compactaten bezweren, en de Rijksdag van 1512 stond aan de Hussieten en R.-Katholieken gelijke rechten toe. Toen de Hervorming veld won, kwam er onder de Hussieten een scheiding; sommigen keerden tot de Moederkerk terug, anderen sloten zich bij de Protestanten aan.

Zie: *J. Loserth,* Beiträge zur Geschichte der Hussitenkriege (1877—1895, 5 dln.).

Husum, een stad in Sleeswijk, ligt aan de Husumer Aa, 4 km. van de Noordzee, aan de spoorlijnen Jübek—Tönning en Elmshorn—Hvid-

Digitized by Google

ding en telt (1910) 9435 inwoners. Men vindt er gedenkteekenen voor *Storm* en *Woldsen*, een gymnasium, het depôt voor de op staatsdomeinen gevangen oesters, groote weekmarkten, veeuitvoer en ijzergieterijen.

Huszar, *Adolf*, een Hongaarsch beeldhouwer, in 1843 te Neusohl geboren, was leerling van *Fernkorn* en *Gasser*. Behalve talrijke portretten vervaardigde hij de gedenkteekenen voor *Eötvös, Petöfi* en *Deak* te Boedapest. Hij stierf in 1885.

Hut, *Hans*, een Wederdooper, werd te Hain in Frankenland geboren. Als verspreider van brochures met de Doopersche denkbeelden bekend geworden, werd hij uit zijn woonplaats verdreven wegens zijn weigering zijn kind te laten doopen. Op zijn zwerftochten kwam hij in aanraking met *Denck* en *Thomas Münzer;* later werd hij een der vurigste verkondigers van de meest fantastische chiliastische denkbeelden, wat hem in strijd bracht met de meer voorzichtigen onder de wederdoopers. In 1527 werd hij te Augsburg gevangen genomen; hij kwam in zijn gevangenis om het leven.

Hutcheson, *Francis*, de stichter van de school der z.g. Schotsche moraalphilosofen, den 8sten Augustus 1694 in het noorden van Ierland geboren, studeerde te Glasgow, keerde vervolgens naar Ierland terug, waar hij eenigen tijd als leeraar bij een gemeente van dissenters werkzaam was, en begaf zich vervolgens naar Dublin, om er een school te stichten. In 1720 werd hij professor te Glasgow, waar hij in 1747 overleed. Hij trachtte aan te toonen, dat, terwijl wij in de onzen wil bepalende motieven twee groote groepen onderscheiden, die der zelfzuchtige en die der onbaatzuchtige, wij slechts de laatste en de daaruit voortspruitende handelingen mogen goedkeuren en dat zulks slechts op een ons door de natuur ingegeven zedelijk gevoel, „moral sense" kan berusten. Zijn gevoelens zijn vervat in zijn: „Essay on the nature and conduct of passions and affections" (1728). Zij zijn uitvoeriger ontwikkeld in zijn door *Leechman* uitgegeven: „System of moral philosophy" (1755, 2 dln.). Belangrijk is ook zijn: „Enquiry into the original of our ideas of beauty and virtue" (1725). Zijn gezamenlijke werken zijn in 1772 in 5 deelen uitgegeven.

Zie: *W. R. Scott*, Francis Hutcheson (1900).

Hutchinson, *John*, een Engelsch godgeleerde, in 1674 te Spennithorne (Yorkshire) geboren, aanvaardde de betrekking van huishofmeester bij den hertog *van Somerset*, dien hij op zijn reizen door Europa vergezelde. Om zich op de theologie toe te leggen, verliet hij den dienst van den hertog, en deze bezorgde hem bij *George I* een jaargeld van 200 pond sterling. In 1724 gaf hij het eerste deel van „Moses' principia" in het licht, waarin hij het scheppingsverhaal van *Moses* verdedigde en het stelsel van *Newton* bestreed; het 2de deel verscheen in 1727. Verder schreef hij nog een aantal andere werken, welke van 1748 tot 1765 in 13 deelen verzameld zijn. Hij overleed den 28sten Augustus 1737. Zijn godsdienstig stelsel, dat vele aanhangers (*Hutchinsonians*) vond, is het duidelijkst ontwikkeld in de: „Thoughts concerning religion" (1743). Daarin ligt de bewering tot grondslag, dat de Bijbel de beginselen bevat van de zedelijke wijsbegeerte en van den waren godsdienst.

Hutschenruyter, *Wouter*, een Nederlandsch toonkunstenaar, werd den 15den Augustus 1859 te Rotterdam geboren, waar hij zijn opleiding genoot en onderwijs ontving van *C. van der Sandt, F. Gernsheim, Th. Verhey* e. a. Op twintigjarigen leeftijd werd hij benoemd tot 2den kapelmeester van de Rotterdamsche schouwburg, waarvan zijn vader 1ste kapelmeester was, terwijl hij tevens directeur werd der zangvereeniging Euphonia en iets later leeraar aan de Rotterdamsche muziekschool. In 1890 ontving hij zijn benoeming tot 2den kapelmeester aan het Concertgebouw te Amsterdam onder *Willem Kes*. Hier bleef hij tot October 1892, toen hij als directeur van het „Stedelijk Orkest" naar Utrecht overging, welke functie hij in 1907 heeft verwisseld met die van directeur der Toonkunstmuziekschool te Rotterdam. *Hutschenruyter* maakt zich vooral ook zeer verdienstelijk door het uitvoeren van werken van talentvolle jonge Nederlanders. Van zijn composities vermelden wij: Opus 1 en 2 „Vierhandige Klavierstukken", 3 en 4 „Sonaten voor viool en piano", 5 „Pianoconcert", 6 „Feestmarsch", 7 „Cone, ouverture", 8 „Suite voor Orkest". Hij onderscheidde zich ook als schrijver over muziek en leverde vele bijdragen voor verschillende tijdschriften. Voor „Mannen en Vrouwen van beteekenis" bewerkte hij de biografieën van *Richard Strauss* en *Felix Weingartner*. Afzonderlijk verschenen van hem „Orkest en Orkestspel" en een *Mozart*-biografie.

Hutten, *Ulrich von*, een moedig strijder voor de vrijheid des geestes in den tijd der Hervorming, was afkomstig van een oud geslacht welks stamburcht, Steckelberg genaamd, in Keur-Hessen, 3 uur gaans ten zuiden van Fulda zich verhief. Daar werd hij den 21sten April 1488 geboren en genoot een wetenschappelijke opleiding in het klooster te Fulda. Hij had echter zulk een afkeer van den stand der monniken, dat hij in 1504 de vlucht nam naar Keulen; in 1506 ging hij naar Erfurt, vanwaar hem *Rhagius* volgde naar de nieuwe universiteit te Frankfort aan de Oder en naar Leipzig. In 1511 bezocht hij Wittenberg, waar hij een werk over de dichtkunst uitgaf, en vertrok toen naar Pavia om in de rechten te studeeren. Juist in dien tijd werd Pavia veroverd door de Zwitsers, bezoldigd door keizer *Maximiliaan I*, en daar hij bij die gelegenheid van al het zijne beroofd werd, vertrok hij naar Bologna. Gebrek aan middelen om te leven dwong hem in 1513 dienst te nemen in het keizerlijk leger, doch hij bleef er slechts één jaar. In Duitschland maakte hij zich nu bekend, doordien hij in gedichten, brieven en redevoeringen zonder verschooning hertog *Ulrich von Württemberg* aanviel, omdat deze een zijner neven had omgebracht. Zijn roem klom door zijn tusschenkomst in de verwikkeling van *Reuchlin* met den Dominicaner monnik *Hoogstraten* te Keulen; hij sprong namelijk voor den vervolgden *Reuchlin* door zijn hekelschriften krachtig in de bres. Om zijn vader genoegen te doen, ging hij in 1512 nogmaals naar Italië, om in de rechten te promoveeren. Hij bezocht eerst Rome en daarna Bologna, doch reeds in 1517

Digitized by Google

keerde hij over Venetië naar zijn vaderland terug, waar *Constantia,* de schoone dochter van *Peutinger,* hem te Augsburg uit naam van keizer *Maximiliaan* tot dichter lauwerde. In Italië had hij de verregaande verdorvenheid der monniken leeren kennen, en den toestand der geestelijkheid had hem met afschuw vervuld. Nadat hij het geschrift van *Laurentius Valla:* „De falso credita ementita donatione Constantini" in het licht gezonden had, dat hij, vermoedelijk uit spotternij, aan paus *Leo X* opdroeg, trad hij in 1518 in dienst van den aartsbisschop *Albrecht* van Mainz. In 1519 voegde hij zich bij het Zwabisch Verbond en trok daarmede ten strijde tegen zijn ouden vijand, hertog *Ulrich von Württemberg,* bij welke gelegenheid hij *Franz von Sickingen* leerde kennen. Na het eindigen van dien oorlog ging hij weder naar Mainz en vervolgens naar zijn burcht Steckelberg, waar hij met behulp van een handdrukpers het eene geschrift na het andere in het licht zond, om den hoogmoed en de ongebondenheid der priesters te geeselen. Toen men hem nu uit Rome bij aartsbisschop *Albrecht* aanklaagde, verbond hij zich openlijk met *Luther,* terwijl hij zich in zijn geschriften van de volkstaal („Gesprächbüchlein", „Klag und Vermahnung") begon te bedienen en niet langer in het Latijn schreef. Toen hij nergens meer veilig was voor zijn vijanden, verleende *Franz von Sickingen* hem een wijkplaats op zijn burcht, doch het voor *von Sickingen* rampspoedig einde van zijn strijd tegen aartsbisschop *Richard* van Trier, noodzaakte *Von Hutten* een ander toevluchtsoord te zoeken. Hij hoopte dit te vinden in Zwitserland, maar *Erasmus,* die tevoren tot zijn vrienden behoord had, liet hem nergens met rust, zoodat hij, van plaats tot plaats gedreven, den 23sten Augustus 1523 op het eiland Ufnau in het Meer van Zurich overleed. Hij was een der vrijmoedigste en stoutste mannen van zijn tijd, een voorlooper der Hervorming en een steun voor *Luther,* wien hij de grootste achting toedroeg. Wij bezitten van hem 45 geschriften. Een volledige verzameling zijner werken, voorafgegaan door een „Index bibliographicus Huttenianus" (1858), is door *Böcking* uitgegeven (1859—1870, 7 dln.).

Hutten's leven is beschreven door *D. F. Strauss* (6de druk 1895).

Huttentut. Zie *Dederzaad.*

Hutter, *Leonhard,* een Protestantsch godgeleerde, in Januari 1563 te Nellingen bij Ulm geboren, studeerde te Straatsburg, Leipzig, Heidelberg en Jena en verwierf op laatstgenoemde plaats in 1594 den rang van doctor. Twee jaar later werd hij hoogleeraar te Wittenberg en verdedigde de „Formula Concordiae" tegen de Calvinisten. Hij schreef tegen de „Concordia discors" van *Hospinianus* zijn „Concordia concors" (1614), en toen keurvorst *Johann Sigismund von Brandenburg* in 1604 zich aansloot aan de Hervormde Kerk, deed hij zijn „Calvinista aulico-politicus alter" in het licht verschijnen. Grooten bijval vonden inzonderheid zijn: „Compendium locorum theologicorum ex scripturis sacris et libro Concordiae collectum" (1610), dat later bij herhaling gedrukt werd, en „Loci communes theologici" (1619). Hij overleed den 23sten October 1616. Hij was een ijverig voorstander van de gevoelens van *Luther,* waarom *Hase* aan zijn voorstelling der oud-Luthersche kerkleer den titel heeft gegeven van „Hutterus redivivus".

Hutton, *James,* een Engelsch geoloog, den 3den Juni 1726 te Edinburgh geboren, studeerde aldaar en te Leiden in de geneeskunde en vestigde zich in 1749 op zijn buitenverblijf in Berwickshire en later te Edinburgh, waar hij den 26sten Maart 1797 overleed. Hij is de grondlegger der z.g. Plutonische school, welke aan de Neptunische school van *A. G. Werner* een einde maakte (zie *Neptunisme). Hutton* wees aan hoe de oorspronkelijke gesteenten, die aanvankelijk in een gloeiend-vloeibaren toestand hadden verkeerd, door de uit het water bezonken lagen waren heengedrongen, vooral op grond der waarnemingen, die hij met betrekking tot het graniet in het Grampiangebergte in 1785 had volbracht. Zijn „Theory of the earth" (2 dln., 1796) maakte weinig opgang, maar zijn leerling *Playfair,* wiens „Illustrations of the Huttonian theory" in 1802 verschenen, en *Hall* waren werkzaam in denzelfden geest, waarna vooral *Leopold von Buch* ingang wist te verschaffen aan het Plutonisme. *Hutton* schreef daarenboven „Considerations on the nature, quality and distinctions of coal and culm" (1777) en „On the philosophy of light, heat and fire" (1794).

Hutton, *Charles,* een Engelsch wiskundige, den 14den Augustus 1737 te New-Castle upon Tyne geboren, verwierf door eigen oefening een groote mate van wiskundige kennis, maakte zich bekend door zijn geschrift over den bouw van bruggen en werd vervolgens lid van het Koninklijk Genootschap te Londen en hoogleeraar in de wiskunde aan de Koninklijke Academie te Woolwich, welke betrekking hij tot 1807 bekleedde, waarna hij examinator der Oost-Indische Compagnie werd. Hij overleed den 27sten Januari 1823 te Londen. Hij heeft zich verdienstelijk gemaakt door verbeteringen, bij de genie en artillerie aangebracht en bepaalde met *Maskelyne* het eerst (1774—1776) de gemiddelde dichtheid der aarde door meting der afwijking van den slinger.

Huurcerter. Hieronder verstond men in vroegeren tijd het geschrift, waarbij het sluiten van een huurovereenkomst werd geconstateerd. Tegenwoordig is in de Groninger Veenkoloniën de benaming „recht van huurcerter" nog in zwang om aan te duiden een recht tot gebruik van gronden, in eigendom toebehoorende aan de gemeente Groningen. Deze gemeente heeft n. l. sinds de 17de eeuw groote hoeveelheden aan haar toebehoorenden veengrond te Hoogezand, Sappemeer, Pekela, Stadskanaal enz. aan particulieren uitgegeven om te vervenen en vervolgens erfelijk te gebruiken tegen betaling van een jaarlijksche huur, terwijl ingeval van overdracht van het recht een zeker percentage van de waarde (twintigste of dertigste penning) aan de stad Groningen moest worden betaald. Dit recht bestaat heden ten dage nog voort en is verwant aan erfpacht en beklemming. Over het karakter van dit recht, ook wel Stadsmeierrecht genoemd, bestaat veel verschil van gevoelen en de rechtsonzekerheid, die daaruit voortvloeit, heeft er toe geleid, dat verschillende gerechtigden met de gemeente Groningen overeenkomsten hebben aange-

Digitized by Google

gaan, waarbij het recht van huurcerter wordt omgezet in een recht van erfpacht.

Huur en verhuur is — in ruimen zin genomen — een overeenkomst, waarbij iemand hetzij eenig roerend of onroerend goed, hetzij zijn arbeidskracht tijdelijk tegen betaling ter beschikking van een ander stelt. Reeds in het Romeinsche recht onderscheidde men *huur van goederen* en *huur van diensten*, welke laatste weer onderscheiden werd in die, waarbij bepaalde dienstverrichtingen het onderwerp der overeenkomst uitmaakten en die waarbij het aankwam op het *resultaat* van den te verrichten arbeid (aanneming van werk). Ons in 1838 ingevoerd Burgerlijk Wetboek huldigde dezelfde indeeling en stelde aan het hoofd van den titel „Van huur en verhuur" de bepaling: „Er bestaan tweederlei soorten van overeenkomsten van huur en verhuur: huur van goederen en huur van diensten, werk en nijverheid". Na over de huur van goederen gehandeld te hebben, besprak de wet dan achtereenvolgens de huur van dienstboden en werklieden en de aanneming van werk. In den loop der tijden heeft men meer en meer ingezien, dat deze verschillende overeenkomsten zeer weinig gemeen hebben en dat het geen aanbeveling verdient ze onder één hoofd samen te brengen. Bij de wijziging, die het Burgerlijk Wetboek in 1907 heeft ondergaan, heeft men de benaming „huur en verhuur" dan ook beperkt tot huur van goederen, en aan de vroegere „huur van diensten, werk en nijverheid" den naam gegeven van „overeenkomsten tot het verrichten van arbeid", waarvan de wet dan twee hoofdvormen onderscheidt: de arbeidsovereenkomst en de aanneming van werk. Men zie verder over die overeenkomsten *Arbeidscontract* en *Aannemer*.

Huur en verhuur wordt thans door de wet omschreven als een overeenkomst, waarbij de eene partij zich verbindt om de andere het genot eener zaak te doen hebben gedurende een bepaalden tijd en tegen een bepaalden prijs, welken de laatstgemelde aanneemt te betalen. De overeenkomst is gesloten zoodra partijen het over de voorwaarden eens zijn, ook zonder dat een geschrift opgemaakt of de huurder in het genot gesteld is. Het opmaken van een schriftelijk huurcontract verdient alleen aanbeveling uit een oogpunt van bewijs. Men kan allerlei soort van goederen, zoowel onroerende als roerende, verhuren. De wet geeft evenwel alleen nadere bepalingen over verhuring van onroerende goederen. Verschillende verplichtingen legt zij aan den verhuurder en den huurder op, doch de wettelijke bepalingen gelden alleen, voor zoover partijen zelf niet anders zijn overeengekomen. Op den verhuurder rust de verplichting om het verhuurde goed aan den huurder te leveren in alle opzichten in goeden staat van onderhoud en verder om gedurende den huurtijd alle reparatiën te laten doen, noodig om het te doen dienen tot het gebruik waartoe het verhuurd is. Bij verhuring van huizen zijn echter geringe en dagelijksche reparatiën voor rekening van den huurder, als hoedanig de wet o. a. beschouwt reparatiën aan winkelkasten, de sluiting der luiken of blinden, de binnensloten, de vensterglazen. Het schoonhouden van putten, regenbakken en sekreten komt ten laste van den verhuurder, terwijl het schoonhouden van schoorsteenen ten laste van den huurder komt. Een verplichting van den verhuurder is ook om den huurder het rustig genot van het gehuurde te doen hebben, zoolang de huur duurt. Hij moet instaan voor gebreken van het goed, welke het gebruik verhinderen, ook al waren die gebreken hem bij het sluiten der huur onbekend, en moet den huurder schadeloos stellen voor alle nadeelen, door die gebreken veroorzaakt. Maken derden inbreuk op het genot van den huurder, zonder eenig recht te beweren, dan moet de huurder zelf tegen die derden optreden; doch beweert degene, die de stoornis heeft teweeggebracht, tevens eenig recht op het verhuurde goed, dan kan de huurder den verhuurder in vrijwaring roepen en moet de verhuurder, indien de aanspraken gegrond bevonden worden, alle schade vergoeden. De verplichtingen van den huurder zijn in hoofdzaak tweeërlei: 1°. om het gehuurde als een goed huisvader en overeenkomstig zijn bestemming te gebruiken; 2°. om den huurprijs op de bepaalde termijnen te betalen. De bestemming van het gehuurde blijkt uit de huurovereenkomst of uit de omstandigheden. De huurder is aansprakelijk voor alle schade, gedurende den huurtijd aan het verhuurde toegebracht, tenzij hij bewijst, dat die schade niet aan zijn schuld te wijten is. Schuld van de huisgenooten of van personen, aan wie de huurder zijn huur heeft overgedaan, wordt als schuld van den huurder beschouwd. Voor brand is de huurder niet aansprakelijk, tenzij de verhuurder bewijst, dat de brand door de schuld van den huurder is veroorzaakt. Gaat het goed door eenig toeval geheel te niet, dan vervalt de huurovereenkomst en betaalt de huurder slechts over den tijd gedurende welken hij genot gehad heeft. Gaat het goed ten deele te niet, dan heeft de huurder de keus om vermindering van den huurprijs of vernietiging der huurovereenkomst te vorderen.

Mislukt bij huur van landerijen de oogst, dan is, zoolang niet de halve oogst verloren is, de huurder tot betaling van den vollen huurprijs gehouden; is de oogst geheel of voor de helft verloren, dan geeft de wet onder bepaalde omstandigheden een recht op korting. Bij de huurovereenkomst kan evenwel de huurder van dit recht op korting afstand doen en alle toevallen voor zijn rekening nemen, hetgeen inderdaad bij de meeste huurovereenkomsten geschiedt. Door sommigen wordt dit afgekeurd en er op aangedrongen, dat de wetgever alle overeenkomsten, waarbij de huurder van het recht op korting afstand doet, zal verbieden. De huurder mag, indien hem de bevoegdheid niet door den verhuurder is toegekend, het goed niet weder aan een derde verhuren; alleen mag hij, als het gehuurde in een huis of woning bestaat, welke hij zelf bewoont, een gedeelte daarvan onder zijn verantwoordelijkheid aan een ander in huur afstaan. Wat het eindigen der huur betreft, onderscheidt de wet tusschen schriftelijke en mondelinge huur. Is de huur mondeling aangegaan, dan eindigt zij, ook al is er een tijd bepaald, eerst wanneer de eene partij aan de andere de huur heeft opgezegd, met inachtneming der termijnen, welke het plaatselijk gebruik meebrengt. Schriftelijke huur eindigt daarentegen op den bepaalden dag,

Digitized by Google

ook zonder dat er een opzegging noodig is. Blijft na het eindigen eener schriftelijk aangegane huur de huurder in het bezit, dan ontstaat daardoor een nieuwe huur, waarvan de gevolgen geregeld worden door de artikelen, tot mondelinge verhuringen betrekkelijk. Door den dood van den verhuurder of van den huurder eindigt de huur niet. Ook verkoop van het verhuurde doet de huurovereenkomst niet vervallen, maar de koopер treedt in de rechten en verplichtingen van den verhuurder; onze wet huldigt in dit opzicht den ouden regel: „koop breekt geen huur".

De wetgever geeft den verhuurder tot verzekering van zijn vorderingen op den huurder een voorrecht op de vruchten, die zich op het verhuurde bevinden en op hetgeen dient tot stoffeering van het gehuurde huis of de landhoeve en tot bebouwing en gebruik van het land, zelfs al behoort het den huurder niet toe. In verband hiermede verplicht de wet den huurder van een huis dit te voorzien van voldoend huisraad, bij gebreke waarvan hij tot ontruiming kan worden genoodzaakt, tenzij hij voldoende zekerheid stelt voor de betaling der huurpenningen. Overigens zijn beide partijen bevoegd om, indien de tegenpartij hare verplichtingen niet nakomt, ontbinding der huurovereenkomst te vorderen.

Huwelijk is de volgens wettelijke voorschriften aangegane vereeniging van man en vrouw tot een levenslange en ongedeelde gemeenschap van alle levensomstandigheden. De grondslagen van het huwelijk moeten liefde, achting en wederkeerige overgave zijn. In dezen eisch ligt opgesloten, dat het huwelijk zijn bestemming slechts als monogamie (huwelijk van één man met één vrouw) volkomen bereiken kan, daar op deze wijze alleen een door wederzijdsche aanvulling verkregen eenheid denkbaar is.

Het huwelijk heeft niet altijd in de tegenwoordig heerschende, geregelde vormen bestaan; zoo wordt van de Skythen, Aethiopiërs, Babyloniërs en ook van sommige in Griekenland wonende stammen, bericht, dat zij geheel andere huwelijksbegrippen hadden dan wij, bijv. van een algemeen prijsgeven der vrouwen bij godsdienstige feesten te Babylon. Ook in den nieuweren tijd bestaat bij vele natuurvolken een vrij geslachtelijk verkeer, dat men *hetaerisme, vrouwengemeenschap* of *gemeenschapshuwelijk* noemt.

Bepaalde zeden en gewoonten, rechtsbegrippen en denkbeelden omtrent bloedverwantschap treft men niet alleen bij de tegenwoordige natuurvolken van Amerika, Afrika en Australië aan, maar ook bij de bewoners van Oud-Europa en Azië, zooals bijv. omtrent het geven van den naam en het erfrecht (van bezit, stand enz.) naar de moeder of den oom van moederszijde in plaats van naar den vader, zoodat de waardigheid van opperhoofd niet op den eigen zoon, maar op den neef overgaat. Dit bracht *Bachoven* e. a. tot de meening, dat vroeger de moeder vrijwel algemeen aan het hoofd der familie heeft gestaan, dat dus het *matriarchaat* of *moederrecht* aan het *patriarchaat* of *vaderrecht* is voorafgegaan. Ook de oude gewoonte der adoptie en erkenning der eigen kinderen door den vader wijst erop, dat vroeger de kinderen eigendom der moeder waren, wier naam zij erfden. Tot hetzelfde resultaat leidden de taalkundige studiën omtrent de begrippen van de verwantschapsgraden der familieleden, zoo bijv. de zeer verspreide meening, dat de vader volstrekt geen bloedverwant is van zijn kinderen, zoodat de kinderen bij Aziatische en Amerikaansche volken wel met de verwanten van hun vader, maar in geen geval met die van hun moeder mogen huwen. *Mc. Lennan* e. a. vonden bovendien, dat in de wijze van toespreken der natuurvolken, zonen en dochters dikwijls in het geheel niet van neven en nichten, zelfs niet van vreemde kinderen onderscheiden worden, dat zij, evenals de vaders en moeders, de grootvaders en grootmoeders, veel meer aan het geheele geslachtsgenootschap gemeen zijn geweest. Volgens sommigen hebben zich eerst langzamerhand uit de gemeenschap groepen en paren afgescheiden, die in polygynische, polyandrische of monogamische huwelijken begonnen te leven, wat echter slechts kon geschieden, wanneer de mannen zich door roof, gewoonlijk uit vreemde stammen (zie *exogamie*) van vrouwen meester maakten, waardoor de gewoonte van den bruidroof verklaard zou zijn.

Tegenover deze opvatting hebben echter anderen, bijv. *Westermarck*, erop gewezen, dat de monogamie een reeds bij vele dieren voorkomende verhouding is, die ook aan den mensch door natuurlijke oorzaken, zooals het gelijk aantal der beide geslachten, moeilijkheid van huishouding en eigendomsverhoudingen en tevens door het zedelijk gevoel voorgeschreven was en van ouds her bestaan heeft, dat aan het voortdurend overwicht van den man in het huwelijk niet te twijfelen valt en dat de erfelijkheid van namen en waardigheden in vrouwelijke lijn, de latere adoptie der kinderen door den eigen vader en meer dergelijke gewoonten, alleen voortgekomen zijn uit het wantrouwen, dat men in de trouw der vrouwen stelde. Wellicht kunnen deze beide tegenstrijdige meeningen met elkander in verband worden gebracht door aan te nemen, dat bij lagere beschavingstoestanden de monogamie uit gebrek aan vastheid van den huwelijksband gemakkelijk in toestanden overgaat, die de vrouwengemeenschap nabijkomen. Dit geldt in het bijzonder van de geslachtsgenootschappen, familie- of groepenhuwelijken, zooals die onder den naam *Poenalsea* op de Hawai-Eilanden heerschen, en waarbij de broeders hun vrouwen, de zusters haar mannen gemeen hebben. In den westelijken Himalaja, op Ceylon en elders vindt men dikwijls 4—6 broeders met één vrouw tot één familie vereenigd, waarvan de oudste broeder het hoofd is; de kinderen onderscheiden dan oudere en jongere vaders. Een dergelijke *veelmannerij (polyandrie)*, waarbij de mannen echter geen broeders meer zijn, vindt men in Indië, op Ceylon, bij de Toda, Kong-Navi en andere stammen in het Nilgirigebergte, in Tibet, aan de kust van Malabar, bij de Eskimo's, Koljoeschen, Australische en Amerikaansche Indianenstammen, bij de Herero's enz. Op Tahiti bestaan geheime genootschappen *(Arreoy)*, wier leden hun vrouwen gemeenschappelijk hebben.

Bij de Oostersche volken vinden wij bijna overal polygamie en wel in den vorm van *polygynie* (veelwijverij), doch meestal alleen bij welgestelden; want slechts in enkele gevallen is de man

Digitized by Google

in staat meer dan één vrouw te onderhouden. Zoo is zij bij de Chineezen geoorloofd; eveneens is in alle Boeddhistische staten het houden van bijvrouwen toegestaan. Bij de Perzen was zelfs voor de vorsten, evenals in Egypte, een huwelijk met hun zuster geoorloofd, iets, wat men ook bij de Grieken *(Cimon)* en oude Slaven vindt. De toestanden onder de Indiërs zijn vrijwel gelijk aan die der Chineezen, polygamie is toegestaan, maar komt weinig voor. Hier bestaat het onzedelijke kinderhuwelijk d. i. een huwelijksverbintenis in de prilste jeugd. In Egypte was de polygamie beperkt en men behandelde daar de vrouwen met meer eerbied. Aan de priesters was polygamie verboden.

Bij de Joden werd de veelwijverij ook door *Mozes* niet afgeschaft; gewoonlijk had de man vier vrouwen, twee werkelijke en twee slavinnen. Zonder eenigen vorm van proces kon hij van zijn vrouw scheiden en hij was niet verplicht de verstootene te onderhouden. De meisjes werden verkocht, soms tegen zeer wonderlijke koopprijzen (zie 1 Samuel 18 : 21—27). Eerst na de Babylonische gevangenschap verdween de polygamie. Door den hoogeren trap van beschaving waarop de Grieken en Romeinen stonden, was bij hen de vrouw in hooger aanzien en ook het huwelijk beter geregeld. Van een eigenlijk familieleven was ook echter bij hen geen sprake. Door den hun aangeboren politieken geest werden de Grieken tot monogamie gebracht. Bij de Romeinen bleef, niettegenstaande de pogingen van sommige keizers, de polygamie in te voeren, het huwelijk monogamisch. Op het coelibaat werd, evenals op het kinderloos huwelijk, tijdens keizer *Augustus*, een boete gesteld *(poenae coelibatus et orbitatis)*, vruchtbare huwelijken daarentegen waren oorzaak, dat aan den man, en in sommige gevallen ook aan de vrouw, bepaalde voorrechten werden verleend *(jus liberorum)*.

Het strenge Romeinsche recht erkent van oudsher slechts één soort van huwelijk, de *justae nuptiae* of *matrimonium justum*, het wettige huwelijk, bij het sluiten waarvan aan alle door de wet gestelde eischen was voldaan. Dit huwelijk was slechts mogelijk tusschen burgers en tusschen vreemdelingen, die het *connubium* (zie aldaar) hadden, en tusschen beiden onderling. Dit recht misten de patriciërs en plebejers aanvankelijk onderling, doch de *lex Canuleja* (445 v. Chr.) stond het huwelijk ook tusschen dezen toe. Ook vreemdelingen of Romeinsche burgers en vreemdelingen konden aanvankelijk geen *matrimonium justum* sluiten. Een constitutie van keizer *Caracalla*, welke bepaalde, dat alle inwoners van het Romeinsche rijk het burgerrecht zouden hebben, maakte echter dat het connubium grootendeels zijn kracht verloor. Verdere vereischten waren: meerderjarigheid (eunuchen mochten niet trouwen); toestemming van de partijen en dengene in wiens macht dezen stonden, welke toestemming later niet willekeurig mocht worden onthouden, en het bezit van de volle verstandelijke vermogens. Dwang tot huwelijk was verboden, terwijl verder als beletsel gold te nauwe bloedverwantschap en gewezen zwagerschap. In het wettige Romeinsche huwelijk waren ten opzichte van de verhouding der vrouw tot den man tweederlei toestanden mogelijk, n. l. dat zij en haar vermogen met het huwelijk geraakte in de macht van den man *(in manum conventio)*, waarvoor een afzonderlijke handeling noodig was en waardoor zij ten opzichte van het erfrecht met een dochter werd gelijkgesteld, of dat zij bleef in de macht van haar vader of grootvader *(in patria potestate)*. In het eerste geval had er opvolging onder algemeenen titel plaats, d. w. z. al haar goederen gingen over aan den man — met uitzondering echter van haar schulden. Bij een huwelijk met *in manum conventio* heette de vrouw *mater familias*, terwijl zij in het andere geval, in tegenstelling met het *matrimonium justum* genoemd *matrimonium juris gentium, uxor* werd genoemd. Later, met het verdwijnen van den *manus*, kreeg haar echtgenoot slechts die rechten van beheer en bewaring, welke hem door zijn vrouw waren toegestaan, hetzij dadelijk bij het sluiten van het huwelijk, hetzij later.

Een geheele of gedeeltelijke gemeenschap van goederen kent het Romeinsche recht niet, maar van oudsher werd vanwege de vrouw aan den man een huwelijksgeschenk *(dos)* gegeven, ter tegemoetkoming aan de kosten der huishouding, en later ook vanwege den man aan de vrouw *(donatio propter nuptias* of *dos altera)*, waarschijnlijk met dit doel gegeven, dat er altijd iets voor de vrouw zou overblijven. Door een ediet van den praetor verkregen de echtgenooten het later door het *jus civile* bevestigde recht, om elkaar bij ontstentenis van erfgenamen, met uitsluiting van den staat, als erfgenaam op te volgen.

Tijdens keizer *Augustus* ontstond nog, ter bevordering van het aantal geboorten, het z. g. *concubinaat*, een verbintenis, die, hoewel feitelijk een huwelijk, in zooverre daarvan verschilde, dat de *concubina* geen *uxor* was en ten allen tijde kon worden verlaten; de kinderen uit zulk een gemeenschap geboren misten in enkele gevallen voorrechten in het erfrecht. Het kon door een wettig huwelijk gevolgd worden, waardoor tevens de kinderen, uit die verbintenis gesproten, gewettigd werden. Dit concubinaat, dat in velerlei opzicht verschilt van wat wij heden ten dage onder dit woord verstaan, werd echter door de christelijke keizers met minder gunstige oogen aangezien; door keizer *Constantinus* tegengewerkt, werd het nog door *Justinianus* als een geoorloofde gemeenschap buiten het huwelijk *(licita consuetudo)* beschouwd, om tenslotte in de 9de eeuw door keizer *Leo Philosophus* te worden verboden.

Een op een huwelijk gelijkende gemeenschap van slaven en van slaven en vrijen heette *contubernium* en had geenerlei rechtsgevolgen dan alleen, dat het voor de kinderen, uit zulk een huwelijk gesproten, na vrijlating als een huwelijksbeletsel gold.

Bij de Oud-Germaansche volken was de polygamie geoorloofd, doch kwam slechts weinig voor. De Germanen stonden bekend om hun huwelijkstrouw en om de zware straffen, die op het schenden daarvan gesteld waren. Bij sommige stammen bestond de gewoonte, dat alleen maagden, geen weduwen mochten trouwen.

Steunende op verschillende uitspraken van *Christus* en de Apostelen, erkende de Christelijke

Digitized by Google

Kerk van den beginne af slechts de monogamie, ja zelfs werd op grond van Ephese 5 : 32, waar het huwelijk een μυστήριον genoemd wordt — in de Vulgata met *sacramentum* vertaald — aan het huwelijk het praedicaat *sacramentum* verleend, en nog heden erkent de R.-Katholieke Kerk het huwelijk als één der zeven sacramenten. Van niet blijvende beteekenis was in de eerste tijden van het Christendom het overdreven purisme, dat alle zinnelijkheid en dus ook het geslachtelijk verkeer als iets zondigs beschouwde, en het huwelijk eigenlijk slechts als een noodzakelijk kwaad duldde. Eerst in de Middeleeuwen vormde zich in het huwelijk een familieleven. Het concubinaat werd door een rijksverordening in 1517 voor onzedelijk en gevaarlijk verklaard.

Naast het gewone huwelijk komt bij de Germaansche volkeren nog het huwelijk met de linkerhand (morganatisch huwelijk, *matrimonium ad morganaticam, matrimonium ad legem salicam)* voor, waarbij de vrouw niet den rang en den stand van den man deelt en de kinderen geen volle rechten (bijv. erfrecht) hebben. Oorspronkelijk tot het huwelijk van een vrije met een onvrije beperkt, komt het morganatisch huwelijk thans nog bij den hoogen adel voor. Bij de Mohammedanen heerscht polygynie, doch alleen onder de rijke klassen. De rijke Turk heeft volgens de uitspraak van de vierde soere van den Koran, gewoonlijk vier vrouwen en bovendien nog slavinnen, die tevens concubinen zijn. De Mormonen beschouwen de polygamie als een Goddelijke instelling.

Het huwelijk is *juridisch* een burgerlijke handeling — geen gewoon contract, waarvan het in aard en gevolgen verschilt — die op formeele wijze tot stand komt, om haar verstrekkenden invloed op den burgerlijken staat der echtgenooten, op hun familie- en vermogensrechten, zoomede op de rechten van de kinderen, die uit dat huwelijk geboren worden. Wij laten hier de voornaamste beginselen van het Nederlandsche huwelijksrecht volgen. Onze wet stelt voorop, dat zij het huwelijk alleen beschouwt van haar eigen standpunt, als burgerlijke instelling, onafhankelijk van de beschouwingen van een of ander kerkgenootschap. Zij belet niet, dat de aanstaande echtgenooten het als sacrament laten heiligen door kerkelijke plechtigheden, alleen verbiedt zij, dat dergelijke plechtigheden plaats hebben vóór de voltrekking van het burgerlijk huwelijk, en aan dit verbod zet zij kracht bij door de bedreiging van straf tegen geestelijken, die tot het sluiten van het zoogenaamd kerkelijk huwelijk overgaan, voordat hun van de voltrekking van het huwelijk door de burgerlijke overheid gebleken is. De wet ziet in het huwelijk een vereeniging van één man en één vrouw. Tot het wezen dier vereeniging behoort de volkomen vrije toestemming der partijen. Dit beginsel wordt ook consequent gehandhaafd in de bepaling, dat — met afwijking van het hier vroeger geldend oud-Hollandsch recht — trouwbeloften geen rechtsvordering geven, noch tot het aangaan van het huwelijk, noch tot schadevergoeding wegens het verbreken dier beloften. Alleen kan herstel van het werkelijk geleden verlies gevraagd worden, zoo na de eerste afkondiging van het huwelijk de eene partij zich zonder aannemelijke reden terugtrekt. Zeer nauwkeurig worden de vereischten tot het aangaan van een huwelijk door de wet omschreven. Volstrekte beletselen tegen het aangaan van een huwelijk in het algemeen, althans tijdelijk, zijn: 1°. Het nog bestaand huwelijk van één der aanstaande echtgenooten, omdat *bigamie* (zie aldaar) hier verboden en zelfs strafbaar is. 2°. Het gemis van den vereischten ouderdom, voor een man 18, voor een vrouw 16 jaren — tenzij de Koning hiervan *dispensatie* (zie aldaar) verleent. 3°. De vrouw moet 300 dagen na de ontbinding van een vorig huwelijk wachten, voordat zij een volgend kan aangaan, omdat bestaande zwangerschap anders aanleiding zou kunnen geven tot de zoogenaamde bloedvermenging, *confusio sanguinis*. 4°. De niet-vervulling der militieplichten. — Betrekkelijke beletselen ten opzichte van bepaalde personen zijn: 1°. Te nauwe bloedverwantschap of zwagerschap. Volstrekt en onvoorwaardelijk is het huwelijk verboden tusschen allen, die elkander in de opgaande en nederdalende linie, ten gevolge van wettige of onwettige geboorte door bloedverwantschap of aanhuwelijking bestaan, tusschen broeder en zuster, wettig of onwettig, halve of volle; voorwaardelijk bestaat het verbod voor schoonbroeder en schoonzuster, wettig of onwettig, tusschen oom, oudoom en nicht of achternicht, en tusschen moei of oudmoei en neef of achterneef. De koning kan voor de laatste klasse om gewichtige redenen dispensatie van het verbod verleenen. 2°. Het bij vonnis geconstateerd overspel belet het sluiten van een later huwelijk tusschen de overspeligen. 3°. Evenzeer is een vroeger door echtscheiding ontbonden huwelijk een beletsel tegen een later huwelijk tusschen dezelfde partijen (niet de ontbinding na scheiding van tafel en bed).

De wet vordert tot het bestaan van het huwelijk, behalve de volkomen vrije toestemming der aanstaande echtgenooten, vrij van alle dwaling en dwang, soms ook de toestemming van anderen. Minderjarige wettige kinderen behoeven in het algemeen de toestemming hunner beide ouders. Is een van beiden overleden of in de onmogelijkheid zijn wil te verklaren dan kan volstaan worden met de toestemming van den anderen ouder. Gemis van toestemming als hierboven omschreven verhindert het huwelijk zelfs als een van beide of beide ouders van de ouderlijke macht ontheven zijn.

Zijn de ouders beide of een van beide van de ouderlijke macht ontheven of daaruit ontzet, dan is bovendien, indien een voogd benoemd is, diens toestemming noodig. Indien echter de voogd of toeziende voogd of de van de ouderlijke macht of van de voogdij ontzette vader of moeder de in het algemeen vereischte toestemming weigert of zich niet verklaart, kan de kantonrechter, binnen wiens arrondissement de woonplaats van den minderjarige is gelegen de vereischte toestemming geven, mits de ouders, voor zoover zij niet van de ouderlijke macht of van de voogdij ontzet zijn, toestemming hebben verleend.

Zijn beide ouders overleden of op andere wijze verhinderd hun wil te verklaren dan is de toestemming van alle in leven zijnde grootouders en voogden vereischt. Tenzij deze allen eenparig

Digitized by Google

weigeren, is er dan echter bij weigering beroep op den kantonrechter. Zijn alle grootouders en ouders verhinderd hun wil te verklaren dan is alleen de toestemming der voogden vereischt doch de minderjarige kan steeds in beroep gaan bij den kantonrechter. Meerderjarigen behoeven tot 30 jaren de toestemming gelijkelijk van beide ouders; wordt deze geweigerd, dan kan desniettemin het huwelijk voltrokken worden na ingeroepen tusschenkomst van den kantonrechter. De bepalingen betreffende toestemming voor natuurlijke kinderen vereischt, zijn eenigszins afwijkend, men zie hieromtrent de artt. 97 en 98 van het Burgerlijk Wetboek.

De aanstaande echtgenooten moeten van hun voornemen *aangifte* doen bij den ambtenaar van den Burgerlijken Stand ter woonplaats van een hunner. Op die aangifte volgen twee openbare afkondigingen van het huwelijk ter woonplaatsen van de aanstaande echtgenooten, en zelfs op hun vroegere, zoo zij de laatste nog geen zes maanden gehad hebben. Van de tweede afkondiging kan dispensatie verleend worden door den Koning of den Officier van Justitie. Verloopt een jaar na de eerste afkondiging, zonder dat het huwelijk voltrokken is, dan zijn de afkondigingen vervallen. Ter voorkoming van een huwelijk, waartegen eenig beletsel bestaat, geeft de wet gelegenheid, om daartegen bezwaren in te brengen, het te *stuiten*. De redenen van stuiting en de personen, bevoegd om die te doen gelden, worden nauwkeurig in de wet opgesomd. Ook het Openbaar Ministerie is soms tot stuiting van een huwelijk verplicht en bevoegd. Over de rechtmatigheid der stuiting oordeelt de rechter; de ambtenaar mag het huwelijk niet voltrekken, voordat de stuiting vrijwillig of bij vonnis is opgeheven. Vóór de voltrekking moeten de noodige stukken den ambtenaar worden overgelegd, waaruit blijkt, dat aan de vereischten niets ontbreekt; weigert de ambtenaar op grond van het onvoldoende dier stukken tot de voltrekking over te gaan, dan moet vooraf een genoegzaamverklaring van den rechter worden uitgelokt. De voltrekking van het huwelijk moet geschieden voor den ambtenaar van den Burgerlijken Stand ter plaatse waar de aangifte geschiedde, in het openbaar ten gemeentehuize — behoudens in enkele gevallen, dat zij in een bijzonder huis kan plaats hebben — en in tegenwoordigheid van minstens twee en hoogstens vier getuigen.

De aanstaande echtgenooten moeten in persoon verschijnen om hun toestemming te geven; met vergunning des Konings kan men zich laten vertegenwoordigen door een bij authentieke acte daartoe aangestelden specialen lasthebber *(huwelijk met den handschoen)*. De eigenlijke voltrekking bestaat in de verklaring van den ambtenaar, dat de aanstaande echtgenooten man en vrouw zijn, welke uitspraak volgt op de toestemmende beantwoording door bruidegom en bruid gegeven op zijn vraag of zij elkander aannemen als man en vrouw. Terstond na die verklaring wordt van de plechtigheid de *huwelijksakte* opgemaakt en ingeschreven in de *huwelijksregisters*. Het huwelijk, voltrokken in strijd met vereischten, door de wet gesteld, lijdt veelal aan een oorzaak van nietigheid; maar dat huwelijk is toch niet van zelf nietig — altijd moet de *nietigverklaring* er van door den rechter worden uitgesproken. En ook hier zijn bepaald de redenen, waarom, en de personen, door wie die nietigheid gevraagd kan worden, opgesomd. Een nietig verklaard huwelijk behoudt zijn gevolgen tot op het oogenblik der ontbinding, althans ten opzichte van hen, die volkomen te goeder trouw hebben gehandeld, en ook ten opzichte van hun afstammelingen.

Het huwelijk heeft gewichtige gevolgen. De echtgenooten zijn elkander wederkeerig getrouwheid, hulp en bijstand schuldig; samen moeten zij voorzien in de opvoeding en het onderhoud van hun minderjarige kinderen. Maar de man wordt het hoofd der echtvereeniging, belast met en alleen gerechtigd tot het beheer der gemeenschappelijke goederen en de uitoefening der onderlijke macht; zijn woonplaats wordt in den zin der wet die der vrouw. De man verleent bescherming en onderhoud naar stand en vermogen aan de vrouw; deze is hem gehoorzaamheid verschuldigd. Zij moet hem volgen, hij haar overal ontvangen. Over en weêr kunnen man en vrouw elkanders erfgenaam worden volgens testament of volgens de wet; het doen van schenkingen, de een aan den ander, gedurende het huwelijk is verboden.

Het huwelijk maakt de echtgenooten, voor zoover zij het nog niet waren, meerderjarig. Overigens vermeerdert het de handelingsbevoegdheid van den man en vermindert die van de meerderjarige vrouw. Deze komt onder de macht van haar man, de *maritale macht*. Zij wordt onbevoegd om in en buiten rechten ter zake van burgerlijke handelingen op te treden zonder zijn machtiging — of, bij gebreke daarvan, machtiging van den rechter. De man heeft het beheer der goederen van de gemeenschap, ook dat van de goederen, der vrouw persoonlijk toebehoorende: zij mag zonder hem niets vervreemden, verpanden, verruilen of schenken. De wet onderstelt, dat de vrouw stilzwijgend de machtiging van den man heeft voor de daden, die zij doet als openbare koopvrouw, en voor de gewone uitgaven, die de huishouding betreffen; de man behoudt de bevoegdheid om ook die stilzwijgend onderstelde machtiging openlijk in te trekken. Voor het maken van uiterste wilsbeschikkingen heeft de vrouw geen machtiging noodig.

Niet alleen op het beheer en de handelingsbevoegdheid, maar ook op den *eigendom* van de goederen der echtgenooten heeft het huwelijk invloed. Voorzoover n. l. de echtgenooten vóór het huwelijk geen andere bepalingen bij huwelijksche voorwaarden gemaakt hebben, wordt ten gevolge van het huwelijk alles tusschen de echtgenooten gemeen. Deze *wettelijke gemeenschap van goederen* omvat het vermogen der beide echtgenooten, de tegenwoordige zoowel als de later aankomende goederen; het actief, zoowel als het passief; de schulden zoowel van voor als die na het huwelijk ontstaan; alle voordeelen en lasten, alle winsten en alle verliezen. Alles blijft gemeen gedurende de gemeenschap; pas na haar ontbinding — niet te verwarren met de ontbinding van het huwelijk — komt er een scheiding en verdeeling te pas. De man heeft het beheer der gemeenschap als hoofd der echtvereeniging; zelfs handelt hij met

Digitized by Google

de gemeenschapsgoederen meestal als eenig eigenaar. Bij ontstentenis van den man kan de vrouw met machtiging van den rechter voor het beheer der gemeenschap optreden. De huwelijksgemeenschap wordt ontbonden: 1. door de ontbinding van het huwelijk; 2. door scheiding van tafel en bed; 3. door scheiding van goederen. De gemeenschap is nu losgemaakt en haar werking houdt op; beide partijen kunnen nu haar scheiding en verdeeling vragen. Om de vrouw te waarborgen tegen nadeelige gevolgen, die voor haar uit slecht beheer of willekeurige handelingen van den man ontstaan kunnen, heeft de wetgever haar de bevoegdheid toegekend, om staande de gemeenschap bij den rechter *scheiding van goederen* te vragen, en om na ontbinding der gemeenschap daarvan *afstand* te doen. Die afstand, mits tijdig in behoorlijken vorm gedaan, ontheft haar van de verplichting om mede te dragen in de gemeenschapsschulden, maar doet haar tevens afzien van alle baten der gemeenschap, behoudens haar linnengoed en kleederen.

De *wettelijke gemeenschap van goederen* bestaat slechts, voorzoover de echtgenooten niet vóór het huwelijk bij *huwelijksche voorwaarden* daarvan zijn afgeweken. Die huwelijksche voorwaarden moeten door de echtgenooten zelf vóór het huwelijk bij notariëele akte vastgesteld zijn. De werking dier voorwaarden is van de voltrekking van het huwelijk afhankelijk; zij staan en vallen met het huwelijk zelf; verandering van hun inhoud gedurende het huwelijk is onmogelijk.

Het huwelijkscontract werkt tegenover derden niet eerder dan van den dag dat de inhoud ter kennis van het publiek is gebracht door inschrijving in een daartoe bestemd register, berustende ter griffie van de rechtbank. Zoolang en voorzoover de inhoud niet is gepubliceerd, gelden tegenover derden, ook bij het bestaan van een huwelijkscontract, de regelen van de *wettelijke* algeheele gemeenschap van goederen. De beperkingen dezer gemeenschap kunnen zoo algemeen en zoovele gemaakt worden, als aan bruidegom en bruid goeddunkt. Zij kunnen ook zelfs alle gemeenschap uitsluiten of een gewijzigde gemeenschap invoeren, mits zij maar nauwkeurig omschrijven, hoe zij hun huwelijksgemeenschap willen inrichten; zij kunnen niet volstaan met daaromtrent eenvoudig te verwijzen naar een vroeger bestaan hebbend of nog elders geldend vaderlandsch of buitenlandsch recht. Om het den aanstaanden echtgenooten gemakkelijk te maken, behandelt de wet twee der meest voorkomende beperkte gemeenschappen: die van *winst* en *verlies* en die van *vruchten* en *inkomsten*. Men behoeft nu slechts één dier twee bij *huwelijksvoorwaarden* te bedingen, om de gevolgen dan verder door de wet zelf te laten regelen. De echtgenooten kunnen elkander of de een den ander bij de huwelijksche voorwaarden begiftigen, schenkingen doen ter zake des huwelijks *(huwelijksgiften* maken), die zoowel tegenwoordige, reeds bestaande, of toekomstige zaken — het geheel of een deel hunner nalatenschap — kunnen omvatten. In het laatste geval staat zoo'n beschikking gelijk met een uiterste wilsbeschikking, testament, behalve dat zij niet herroepen kan worden. Ook derden, ouders, bloedverwanten of vreemden, kunnen dergelijke huwelijksgiften doen.

De wet behelst verder nog bepalingen omtrent de huwelijksgemeenschap en de huwelijksche voorwaarden bij tweede en verder huwelijk. Het hoofddoel dier bepalingen is de zorg van den wetgever, om de belangen der kinderen uit vroeger huwelijk te beschermen tegen mogelijke benadeeling. Daarom stelt hij een maximum vast, tot hetwelk de nieuwe echtgenoot uit den boedel van den hertrouwde, hetzij door, hetzij buiten de gemeenschap mag bevoordeeld worden.

Het huwelijk wordt ontbonden — wel te onderscheiden van de nietigverklaring —: 1. door den dood van een der echtgenooten; 2. door het aangaan van een nieuw huwelijk met verlof van den rechter, verkregen op grond van langdurige of soms vrij korte afwezigheid en daaruit afgeleid vermoedelijk overlijden van den anderen echtgenoot. Deze wijze van ontbinden komt hier te lande voornamelijk in toepassing, om aan achtergebleven vrouwen van visschers en zeelieden het aangaan van een ander huwelijk mogelijk te maken. De derde wijze van ontbinding is de *echtscheiding* (zie aldaar); de vierde door rechterlijke uitspraak, die door een der partijen kan uitgelokt worden, nadat zeker tijdsverloop na de uitspraak van *scheiding van tafel en bed* is verloopen (zie *Echtscheiding)*.

Het huwelijk van personen uit het Vorstelijk Stamhuis, die aan hun daaruit geboren afstammelingen hun aanspraken op de Kroon, voor zoover zij die te pas zullen kunnen brengen, willen verzekeren, heeft de voorafgaande goedkeuring der Staten-Generaal noodig. Het huwelijk geeft in ons recht overigens geen voorrechten boven den ongehuwden staat. Ook bestaan geen bijzondere premiën op het bezit van wettige kinderen. De zoogenaamde *zeven kinderenwet* van Nivôse an XIII, hier te lande executoir verklaard, is, na eenmaal door den Hoogen Raad tegen de meening der regeering toegepast te zijn, in het jaar 1847 afgeschaft.

Ook in de R.-Katholieke Kerk, die ten allen tijde een grooten invloed heeft gehad op het familiewezen en op het huiselijk leven, is het huwelijk steeds door canonieke (kerkelijke) inrichtingen beheerscht geworden. Aan de Kerk is het voorrecht voorbehouden, om de plechtigheid van het sluiten van een huwelijk te vieren; het hoofd der Kerk met zijn onderhoorigen was de eenige bevoegde rechter in alle kwesties omtrent huwelijkszaken, zooals de wettigheid of nietigheid van het huwelijk, de gevolgen van het huwelijk voor de echtgenooten, de kinderen, de goederen, de familie enz. Het Kerkelijk recht behelsde een menigte bepalingen, die betrekking hebben op het sluiten, de gevolgen en de ontbinding van het huwelijk. Een uitgebreid, zeer nauwkeurig geformuleerd huwelijksrecht ontwikkelde zich in de Middeleeuwen onder het gezag van de kerkelijke macht en in den strijd, dien deze met de wereldlijke overheid had uit te vechten, trachtte de Kerkelijke macht met alle inspanning van krachten het terrein van het huwelijksrecht voor zich te behouden, hoewel de wereldlijke macht even krachtig begeerde om het uit de handen der Kerk los te maken. Nog is die strijd niet volstreden, voor-

Digitized by Google

al in de R.-Katholieke landen. Al moge in de vorige eeuw de invloed der Kerk op het huwelijk en het huwelijksrecht gevoelig zijn ingekort, al heeft ook *Jozef II* in Oostenrijk het burgerlijk huwelijk en een burgerlijk huwelijksrecht in het leven geroepen, stap voor stap heeft de Kerk ook dit terrein heroverd, en het in 1855 door Oostenrijk met den paus gesloten concordaat heeft het kerkelijk huwelijk en het kerkelijk huwelijksrecht in hun volle waarde hersteld. De Kerk beschouwt volgens haar recht het huwelijk als religieuse handeling, als sacrament, dat de tusschenkomst der Kerk noodig heeft, om als zoodanig te bestaan en als zoodanig de daaraan ook door de burgerlijke wet verbonden gevolgen te kunnen hebben. Het burgerlijk huwelijk brengt mede de voltrekking van het huwelijk door de wereldlijke, burgerlijke autoriteit op de wijze en naar de vormen, door de burgerlijke wet voorgeschreven.

Huwelijk, *Geneeskundig onderzoek vóór het.* Zie *Geneeskundig onderzoek vóór het huwelijk, Comitee ter bevordering van,* en *Eugenica.*

Huwelijksbureau is de naam voor een inrichting, welke zich bezig houdt met het tot standbrengen van huwelijken tusschen elkander onbekende personen tegen betaling van een bepaalde som of een zeker percentage der huwelijksgift. Door het plaatsen van advertenties, het verspreiden van prospectussen, het uitgeven van huwelijkscouranten en vooral door reizende of vaste agenten trachten dergelijke huwelijksbureau's een groote cliëntèle te verkrijgen.

Huwelijksche voorwaarden. Zie *Huwelijk.*

Huxley, *Thomas Henry,* een Engelsch physioloog, den 4den Mei 1825 te Ealing in Middlesex geboren, ontving onderwijs aan de scholen aldaar en studeerde in de geneeskunde aan een hospitaal te Londen. Hij werd als assistent-arts geplaatst op het oorlogsschip „Rattlesnake" en nam van 1846 tot 1850 deel aan een expeditie naar Australië en de Torresstraat. Bij zijn terugkeer in Engeland werd hij in 1854 de opvolger van *Edward Forbes* als leeraar in de natuurlijke historie aan de koninklijke mijnschool te Londen en in 1855 hoogleeraar in de physiologie en vergelijkende ontleedkunde aan de universiteit te Londen. Van 1863 tot 1869 was hij hoogleeraar in de vergelijkende anatomie aan het „College of Surgeons", sedert 1870 lid der commissie tot bevordering van wetenschappelijk onderwijs en sedert 1892 lid van den Geheimen Raad. Hij overleed den 29sten Juni 1895. Van zijn geschriften noemen wij: „History of the oceanic hydrozoa" (1858), „Man's place in nature" (1863), „On our knowledge of the causes of the phenomena of organic nature" (1863), „Elements of comparative anatomy" (1864), „Lessons in elementary physiology" (1866), „The physical basis of life" (1868), waarin hij zijn protoplasma-theorie ontwikkelde, „Lay sermons" (1870), „Critiques and addresses" (1873), „Hume" (1879), „Science Primers: Introductory" (1880), „Science and culture" (1880), „Essays on controverted questions" (1892), „Evolution and ethics" (1893), „A manual of the anatomy of vertebrated animals" (1871), „Practical instruction in elementary biology" (1875), „American adresses" (1877), „Anatomy of invertebrated animals" (1877), „Physiography" (1877), „The crayfish" (1877), benevens een groot aantal essays. Na zijn dood verschenen nog „Scientific papers" (4 dln., 1897) en „Scientific memoirs" (1898—1902, 4 dln.).

Huy of *Hoei,* een stad in de Belgische provincie Luik aan de beide oevers van de Maas, aan den mond der Hoyoux en aan de spoorlijnen Luik—Namen en Landen—Ciney gelegen, telt (1912) 14 474 inwoners. Men vindt er een kerk in spitsboogstijl uit het begin der 14de eeuw, een athenaeum, een industrieschool, een bisschoppelijk college, een seminarium voor onderwijzers en middelbare scholen voor jongens en meisjes. Bij de plaats verrijst de schilderachtig gelegen citadel. Op de promenade staat een standbeeld van *Lebeau* (door *Geefs*). De stad heeft belangrijke papierfabrieken, ijzergieterijen, zink- en loodfabrieken, graan- en veehandel. In de nabijheid vindt men minerale bronnen, ijzer-, zink- en steenkolenmijnen. De stad werd in 1595 door *Héraugières* in naam der Generale Staten, in 1675 door de Franschen onder maarschalk *Crequi,* in 1693 nogmaals door dezen onder *Villeroi* en eindelijk den 22sten Augustus 1703 door *Marlborough* en *Coehoorn* veroverd. In een der voorsteden verhief zich vroeger de abdij Neumoustier of Nieuwmunster, door *Peter den Kluizenaar* gesticht, die er vervolgens begraven werd. In 1858 heeft men te zijner gedachtenis in den tuin der oude abdij een standbeeld opgericht.

Huybert is de naam van een aanzienlijk Zeeuwsch geslacht.

Huybert, Jan, Jacob en *Herman,* 3 broeders, die in de 15de eeuw te Zierikzee de aanzienlijkste waardigheden bekleedden, brachten in 1506 aartshertog *Philips den Schoone* met zijn gemalin op een door hen gebouwde vloot van 50 schepen over zee naar Spanje, werden tot ridder geslagen en ontvingen ook van keizer *Maximiliaan* en aartshertogin *Margareta* belangrijke eerbewijzen, o. a. vergunning tot het voeren eener vlag met de leus: „Waak Huybert".

Huybert, Lieven de, een zoon van *Jacob,* bekleedde bij herhaling de betrekking van burgemeester van Zierikzee, en toen *Karel V* in 1540 deze stad bezocht, genoot hij de eer, dien Vorst te huisvesten. Ook was hij oppendijkgraaf van het land van Schouwen.

Huybert, Antonius de, te Zierikzee geboren, studeerde in 1607 aldaar in de rechten en legde zich tevens met ijver toe op de Hebreeuwsche taal. Omstreeks 1620 verkeerde hij te Amsterdam in den Muiderkring, doch vertrok later weder naar Leiden, om hier toezicht te houden op de uitgave van zijn geschrift: „De Psalmen des propheten Davids, in 't Hebreews genaamd het Hofbouck enz." (1624).

Huybert, Justus de, een staatsman, in 1610 te Zierikzee geboren, studeerde en promoveerde te Leiden in de rechten en vertrok in 1660 met *De Merode, Van Rhede van Amerongen, Humalda, Van Gendt* en *Van Beuningen* naar Frankrijk, om oude verbintenissen te hernieuwen. Hij werd secretaris van de Staten en van gecommitteerde raden van Zeeland en overleed den 4den September 1682.

Huybert, Anthonie de, heer *van Kruiningen,*

Digitized by Google

omstreeks het jaar 1640 geboren, studeerde te Leiden in de rechten en werd daarna baljuw van Veere en raadsheer in den Hoogen Raad. Hij schreef een: „Deductie" over het recht der ambachtsheeren van Zeeland en overleed in 1702.

Huybert, Petrus Anthonius de, een zoon van den voorgaande, den 25sten Januari 1693 te 's-Gravenhage geboren, was heer van Kruiningen en Rilland, drossaart en kastelein van Muiden, baljuw en dijkgraaf van Gooiland enz. en schreef: „Athenaïs, treurspel" (1711), „'t Boerenbedrog, kluchtspel", „De dubbele schaking, blijspel", „De vermiste molenaar, kluchtspel" (1713), „De gewaande astrologist, kluchtspel" (1715), „Zalde, treurspel" (1718), „De dwaze strijkster, kluchtig blijspel" (2de druk 1746) en „Per gradus ad scientiam; brief tegen de langwijligheid in het preeken" (1714).

Huydecooper is de naam van een aanzienlijk Nederlandsch geslacht.

Huydecooper Johan, ridder van St. Michiel, heer *van Thamen* en *Blokland, van Maarseveen* en *Neerdijk,* werd in 1644 schepen, in 1651 burgemeester van Amsterdam, belastte zich met een zending naar Ierland en naar het Hof van den keurvorst *van Brandenburg,* in 1660 met anderen naar 's-Gravenhage, om *Karel II* geluk te wenschen met zijn herstelling op den Engelschen troon, werd door *Christina* van Zweden tot ridder geslagen en was bewindhebber der Oost-Indische Compagnie.

Huydecooper, Balthasar, een Nederlandsch dichter en letterkundige, in 1695 te Amsterdam geboren, studeerde aldaar in de rechten, werd in 1740 schepen der stad en vervolgens baljuw van Tessel en dijksheemraad. Hij overleed den 24sten September 1778. Van zijn gedichten vermelden wij: „Arsaces of 't edelmoedig verraad, treurspel" (1715 en later), „De triompherende standvastigheid, of verijdelde wraakzucht" (1717), „Achilles, treurspel" (1719 en later) en — „Edipus, treurspel naar Corneille" (1720), terwijl ook Latijnsche gedichten van zijn hand in de „Deliciae poeticae" van *Van Santen* zijn opgenomen. Verder gaf hij een proza en een metrische vertaling in het licht van de „Hekeldichten, brieven en de Dichtkunst van Q. Horatius Flaccus" (1737). Na zijn dood verschenen zijn „Gedichten" (1788). Hoogst belangrijk is zijn „Proeve van taal- en dichtkunde op Vondels Herscheppingen van Ovidius" (2de druk, bezorgd door *Frans van Lelyveld* en *Hinlopen,* 4 dln., 1782—1788), waarop *Bilderdijk* in 1828 „Korte aanmerkingen" geschreven heeft. Ook leverde hij een „Brief wegens den ablativus absolutus" (1772), benevens een nieuwe uitgave met aanteekeningen van de „Rijmkronijk van Melis Stoke" (3 dln., 1772). Deze werken kunnen beschouwd worden als het begin van het wetenschappelijk taalonderzoek hier te lande. Eindelijk leverde hij nog: „De brieven van P. C. Hooft" (1738), „Privilegiën en handvesten van Tessel" (1745), en „Mengelschriften". Hij was een van de eerste leden van de Maatschappij van Letterkunde te Leiden.

Huydecooper, Theodoor Cornelis Reinier, een Nederlandsch godgeleerde, den 13den Februari 1805 te Hoorn geboren, studeerde te Utrecht in de theologie, promoveerde op een dissertatie „De solemni Jesu Christi in urbem hierosolymitanam introitu" (1829) en werd eerst predikant te Woudenberg, daarna te Zutfen (1834) en eindelijk te 's-Gravenhage (1838), waar hij in 1865 emeritaat ontving en den 16den Januari 1866 overleed. Hij ijverde tegen het misbruik van sterken drank en schreef: „Woord van ernst en liefde" (1854), „Opmerking" (1844), „Het koren en de jenever" (1847), „Gesprekken voor militairen over den sterken drank", „Het huisgezin van vader Reinhard", eenige „Leerredenen" enz.

Huygens, *Christiaan,* een Nederlandsch staatsman, omstreeks het jaar 1555 te Ter Heiden bij Breda geboren, studeerde te Douay, bewees aan zijn vaderland en aan het Huis Oranje belangrijke diensten en werd op zijn 27ste jaar secretaris van prins *Willem I* en vervolgens van den Raad van State. Hij bevorderde de ontsnapping van het kind van *Willem Jansz. van Hoorn,* dat zich bij den Spaanschen gezant te Londen in gijzeling bevond, waarom de Prins hem een gouden gedenkpenning schonk. Hij overleed den 7den Februari 1624.

Huygens, *Constantijn,* heer *van Zuylichem* (zie het portret bij het artikel *Nederlandsche letterkunde),* een Nederlandsch dichter, de tweede zoon van den voorgaande, werd den 4den September 1596 te 's-Gravenhage geboren. Hij ontving een voortreffelijke, veelzijdige opvoeding, waarbij zijn vader een deel van het onderwijs zelf in handen nam en die zich, in weerwil van den Calvinistischen geest van het gezin, zelfs tot dansen uitstrekte. Toen hij dan ook in 1616 met zijn broeder *Maurits* naar Leiden ging, kon hij reeds na een jaar zijn rechtsgeleerde studiën met een openbare disputatie voltooien. Tot de rechtspractijk voelde hij zich weinig aangetrokken, doch gaarne greep hij in 1618 de gelegenheid aan, met den Engelschen gezant *Carleton* naar Londen te reizen. Nog viermaal bezocht hij in de eerstvolgende jaren Engeland als lid van gezantschappen en verkeerde te Londen veel bij de familie *Killigrew,* waar hij met verschillende van de grootste mannen, o. a. met *Bacon* en *Donne* in aanraking kwam. In 1619 bezocht hij Venetië, als secretaris van *Aerssen van Sommelsdijk.* Een vasten werkkring kreeg hij in 1625 als secretaris van *Frederik Hendrik,* met wien hij op vertrouwelijken voet stond. In later jaren heeft hij het in zijn ambt, dat hij tot onder *Willem III* met groote toewijding en werkkracht bleef bekleeden, niet gemakkelijk gehad. Inmiddels had hij reeds naam gemaakt als dichter. Eerst had hij Latijnsche en Fransche verzen geschreven, maar van 1618 dateert „Doris oft Herder-slachte", dat men in verband brengt met zijn liefde voor *Dorothea van Dorp.* In 1621 volgde de zedeschets „Batava Tempe" of „'t Voorhout", in het volgend jaar het hekeldicht „Costelick Mal"; van 1623 en 1624 dateeren de „Zedeprinten" en „Stedestemmen". Met eenige andere zagen deze gedichten, zeker niet de minste van *Huygens,* in 1625 het licht onder den titel „Otia of Ledighe Uren". In hetzelfde jaar trad hij in het huwelijk met zijn nichtje *Suzanna van Baerle,* door hem herhaaldelijk als zijn „sterre" bezongen, die reeds tien jaar later overleed, hem vijf kinderen nalatend, aan wier opvoeding hij groote zorg besteedde. Af-

Digitized by Google

leiding en tevens rust na zijn ambtelijke beslommeringen zocht hij in het buitenleven: in de eerstvolgende jaren legde hij het buiten „Hofwyck" onder Voorburg aan. Zijn eigen leven uit deze en de volgende jaren behandelt hij in „Dagh-werck" (1627—1638) en „Hofwyck" (1651), aan zijn welgeslaagde bemoeiingen voor de bestrating van den weg van Den Haag naar Scheveningen herinnert „Zeestraet" (1666—1667). Van zijn overige gedichten moeten nog afzonderlijk genoemd worden: het voortreffelijke, kernachtige allegorische gedichtje „Scheepspraet" (1625), het bespiegelende „Eufrasia" of „Oogetroost" (1651), het nagelaten, eerst in de 19de eeuw uitgegeven „Cluys-Werck" (1683), de zeer geslaagde, een uitnemende kennis van het Antwerpsche dialect verradende klucht „Trijntje Cornelis" en de 15 boeken „Sneldicht", puntdichten en schertsen van verschillenden aard. Hij overleed den 28sten Maart 1687. In 1896 is aan den Scheveningschen Weg een borstbeeld voor hem opgericht. Een groot dichter was *Huygens* niet, daarvoor was hij te practisch en verstandelijk aangelegd, beschikte hij over te weinig vlucht van verbeelding. Maar wel laat hij zich in zijn werk kennen als een voortreffelijk opmerker en een man van fijnen geest en ook van smaak. De vorm van zijn gedichten is zeer verzorgd, hij streeft echter meer naar schilderachtige, geestdriftige en kernachtige uitdrukkingen dan naar schoonheid van klank en rhythme. Zijn kernachtigheid ontaardt wel eens in gewrongenheid en zijn geestigheid in gezochtheid; doch vooral in de gedichten uit zijn eerste periode blijft hij doorgaans levendig en frisch. Zijn latere werken zijn dikwijls wat lang uitgesponnen. In zijn bespiegelingen toont *Huygens* zich een oprecht Calvinist en een wel eens wat grof vijand van Rome. Groote vermaardheid hebben zijn puntdichten verworven, toch zijn er niet veel werkelijk geestige onder, niet zelden zijn de woordspelingen al te gemakkelijk en een vrij groot aantal zijn plat en grof. Tijdens zijn leven werden zijn gedichten in 1658 en vermeerderd in 1672 onder den titel „Korenbloemen" uitgegeven. Een volledige uitgave bezorgde *Worp* (1892—1899, 9 dln.), die thans ook *Huygens'* briefwisseling in het licht geeft (sedert 1911, 4 dln. zijn verschenen). Zijn „Mémoires" zijn in 1878 door *Jorissen*, zijn „Dagboek" is in 1885 door *Unger* uitgegeven (in „Oud-Holland"). Van *Huygens'* verdere geschriften moet nog genoemd worden het strijdschrift „Ghebruyck of ongebruyck van 't orgel in de kercken der Vereenigde Nederlanden" (1660), waarin hij voor het orgel partij kiest.

Zie verder: *Th. Jorissen*, Constantin Huygens. Studiën (1871); *H. J. Eymael*, Huygensstudiën (1886); *H. J. Polak*, Constantin Huygens („Gids" 1889, dl. I en II); *G. Kalff*, Constantijn Huygens (1901).

Huygens, Constantijn, heer *van Zuylichem*, oudste zoon van den voorgaande, in 1628 geboren, was eerst als ambtgeoot, later als opvolger van zijn vader, in dienst bij den stadhouder *Willem III*. Ook hij beoefende de dichtkunst, maar heeft zich vooral bekend gemaakt als metgezel van zijn broeder *Christiaan* te Parijs. Hier hielp hij dezen bij het slijpen van vergrootglazen en schreef reisaanteekeningen, waaraan hij 140 schetsteekeningen toevoegde, meerendeels vervaardigd gedurende den tijd, toen hij *Willem III* op zijn veldtochten in Brabant en Vlaanderen vergezelde. Behalve handig teekenaar, was hij ook een verdienstelijk portretschilder. Hij overleed in 1697.

Huygens, *Christiaan*, (zie het portret bij het art. *Natuurkunde*), een Nederlandsch natuurkundige en broeder van den voorgaande, werd den 14den April 1629 te 's-Gravenhage geboren, toonde reeds als knaap veel aanleg voor de werktuigkunde. In 1645 werd hij te Leiden student in de rechten aan de Leidsche universiteit, terwijl hij tevens de lessen in de wiskunde van den hoogleeraar *Van Schoten* volgde. In 1647 zette hij zijn studiën voort aan het „College Arausiacum" te Breda en in 1648 maakte hij deel uit van een gezantschap naar Denemarken. In 1655 ging hij naar Frankrijk om aan de protestantsche academie te Angers den graad van doctor in de beide rechten te verwerven. Te Parijs knoopte hij betrekking aan met de meest bekende wiskundigen van dien tijd. Na een bezoek aan Engeland gebracht te hebben, keerde hij in 1665 op uitnoodiging van *Colbert* terug naar Parijs, waar hij lid werd van de pas opgerichte „Académie des Sciences", terwijl hem tevens een woning in de Koninklijke Bibliotheek werd afgestaan. Na de herroeping van het Edict van Nantes keerde hij, in 1681, naar 's-Gravenhage terug, waar hij den 8sten Juni 1695 overleed.

De voornaamste ontdekkingen van *Huygens* liggen op het gebied der werktuigkunde en dat der optica. De theoretische mechanica heeft hij aanzienlijk uitgebreid door zijn beschouwingen over de middelpuntzoekende kracht, zijn onderzoekingen over den physischen slinger en de afleiding der wetten voor de elastische botsing. Voor de practische werktuigkunde waren de door hem aangegeven verbeteringen der uurwerken van groot belang. Langs wiskundigen weg toonde hij aan, dat de slingertijd van een slingerend punt slechts dan onafhankelijk is van den hoek van uitwijking, als het punt gedwongen wordt een cycloïde te doorloopen. Zijn in 1678 verschenen „Traité de la lumière" bevatte een geheel nieuwe lichttheorie. In tegenstelling met de *emissietheorie* van *Newton*, die aannam, dat de lichtverschijnselen veroorzaakt worden door zich snel bewegende kleine deeltjes, ging de *undulatietheorie van Huygens* uit van de veronderstelling, dat het licht zou zijn een trillingsverschijnsel in een de geheele ruimte opvullende stof, de aether. Terwijl voor nadere bijzonderheden verwezen wordt naar het artikel *Licht*, zij hier alleen vermeld, dat gedurende langen tijd de undulatietheorie weinig aanhangers vond; eerst in de 19de eeuw werd de groote waarde ervan ingezien. Als sterrenkundige verwierf *Huygens* zich grooten naam door zijn waarnemingen der planeet Saturnus. Hij hield zich ijverig bezig met de verbetering der toenmalige kijkers en het gelukte hem een instrument van 12 voet lengte te construeeren, dat alle andere van dien tijd verre overtrof. Den 5den Maart 1655 nam hij voor het eerst een satelliet van Saturnus waar; een jaar later deelde hij in een klein geschrift „De Saturni una observatio nova" de ontdekking van den Saturnusring mede. In het drie jaren later uitgegeven „Syste,

Digitized by Google

ma Saturni" gaf *Huygens* de verklaring der schijngestalten en de vormverandering van den ring; ook bevatte dit werk een afbeelding van de nevelvlek van Orion, met de zekerheid, dat deze lichtvlek zich niet in kleine sterren liet ontbinden. Van de talrijke wiskundige bijdragen verdient het reeds op 28-jarigen leeftijd geschreven „Tractaet van rekening in spelen van gheluck" afzonderlijke vermelding. In dit werk legde *Huygens* den grondslag voor een geheel nieuwe tak der wiskunde, n. l. de kansrekening. Al zijn handschriften had *Huygens* vermaakt aan de academische bibliotheek te Leiden, terwijl hij aan *Burcher de Volder* en *Bernard Fullenius*, hoogleeraren te Leiden en te Franeker, had opgedragen daarvan het licht te doen zien, wat zij hiervoor geschikt oordeelden. Zij hebben in 1700 aan die opdracht voldaan, doch 24 jaar later werd door *'s-Gravesande* een volledige uitgave der werken van *Huygens* bezorgd. Twee boekdeelen onder den titel „Opera varia" bevatten in 4 afdeelingen de mechanische, geometrische, astronomische en mengelschriften van dien schrijver, terwijl in 1728 nog 2 deelen onder den titel „Opera reliqua" gevolgd zijn, die hoofdzakelijk over het licht en de zwaartekracht handelen. De Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen deed een nieuwe uitgave van zijn werken verschijnen („Oeuvres complètes", 1888—1905). Ook voerde *Huygens* een uitgebreide briefwisseling. Die van hem met *Leibniz* en *l'Hôpital* is in 1834 in 2 deelen door den hoogleeraar *Uylenbroek* in het licht gezonden. In 1857 is op zijn graf en dat van zijn vader een vierkante zwarte gedenksteen geplaatst, waarop met gouden letters te lezen staat: „Grafplaats van Constantijn en Christiaan Huygens". Hij schreef: „Theorema de quadratura hyperboles, ellipsis et circuli etc." (1647), „De circuli magnitudine inventa etc." (1654), „De Saturni luna observatio nova" (1656), „De ratociniis in ludo aleae" (1657), „Brevis institutio de usu horologiorum ad inveniendas longitudines", „Horologium" (1658), „Systema saturninum etc." (1659), „Lettre de Février 1665 sur les horloges à pendule" (in het Journal des Sciences), „Relation d'une observation, faite dans la Bibliothèque du Roi à Paris le 12 Mai 1664 d'un halo etc." (1667), „Lettre sur le mouvement qui est produit par la rencontre des corps" (1669), „Lettre touchant la figure de la planète Saturne" (in het „Journal des Savants" van 1672), „Lettre touchant une nouvelle manière de baromètre qu'il a inventée" (in gemeld Journal van 1672), „Horologium oscillatorium" (1673), „Lettre touchant une nouvelle invention d'horloges très justes et très portatives" (in genoemd Journal van 1675), „Lettre touchant une nouvelle manière de microscope" (in dat Journal van 1678), „Nouvelle invention d'un niveau à lunette etc." (in dat Journal van 1680), „Solution du problème proposé par mr. de Leibniz, trouver une ligne de descente, dans laquelle le corps pesant descend uniformément et approche également de l'horizon en temps égaux" (in de Nouvelles de la République des lettres van 1687), „Astroscopia compendiaria, tubi optici molimine liberata" (1684), „Traité de la lumière où sont expliquées les causes de ce qui arrive dans la réflection et dans la réfraction, et particulièrement dans l'étrange réfraction du cristal d'Islande, avec un discours sur la pesanteur" (1691), „Solutio problematis de linea catenaria" (in de Acta Eruditorum van 1691), „Construction d'un problème de géométrie: trouver une ligne égale à une partie donnée de la ligne logarithmétique" (1693), „De problemate Bernoulliano" (1693), „Constructio universalis problematis a Joanne Bernoullio propositi" (in de Acta Eruditorum van 1694), „Cosmotheoros, sive de terris coelestibus earumque ornatu conjecturae, ad Constantinum fratrem, Guilielmo III Magnae Britanniae regis a secretis" (1698), ook in het Fransch, Engelsch, Duitsch en Nederlandsch vertaald, „Opuscula posthuma" (1703), „Opera varia" (1724), „Opera reliqua" (1728) en de „Excercitationes", uitgegeven door *Uylenbroek*. Verder heeft men een menigte handschriften van hem op de Academische boekerij te Leiden, waaronder 8deelen brieven, door koning *Willem I* in 1822 aan die bibliotheek geschonken.

Huygens, *Cornélie Lydie*, den 13den Juni 1848 te Haarlemmerliede geboren, bracht het grootste gedeelte van haar jeugd door te Brussel, waar ze werd opgeleid voor piano en zang. Later vestigde zij zich te Breda, waar zij met het geven van pianoles in haar onderhoud voorzag en vervolgens te Amstendam. Een tijdlang nam zij ijverig deel aan de sociaaldemocratische beweging, doch in haar laatste levensjaren bleef zij meer op den achtergrond. Zij overleed in November 1903. Haar naam als schrijfster werd gevestigd door den met veel overtuiging in socialistischen geest geschreven, maar in meer dan één opzicht zeer onwaarschijnlijken roman „Barthold Meryan" (1897, 4de druk 1908). Verder schreef zij nog: „Helène van Bentinck. Roman" (2 dln., 1877; 2de druk 1889), „Uit den strijd des levens" (1878, 2de druk 1887), „Arabesken" (1884, 2de druk 1885), „Regina" (1884, 3de druk 1895), „Een huwelijk" (1892), „Hoogenoord" (2 dln., 1892), „Zomer" (1895), „Een woord aan de Nederlandsche vrouwen. Rede" (1896), „Socialisme en feminisme" (1898), „De liefde in het vrouwenleven voorheen en thans." Naar aanleiding van „De liefde in de vrouwenkwestie" van Anna de Savornin Lohman" (1ste en 2de druk 1899), „Darwin—Marx. Bernstein als een bestrijder van eene natuur-philosophische leer" (1901). Bovendien schreef zij bijdragen in „De Gids" en „Eigen Haard" en vertaalde verschillende romans.

Huygens, *Beginsel van*. Plant zich in een vlak een trillende beweging voort, dan is op ieder golfoppervlak elk deeltje, dat in trilling geraakt is, te beschouwen als een nieuwe trillingsbron, dat is een middelpunt, waarvan nieuwe trillingen uitgaan. Deze voorstelling van de voortplanting van trillingsgolven is ook van toepassing op

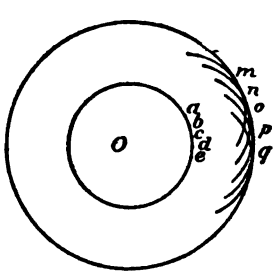

Beginsel van Huygens.

Digitized by Google

de voortplanting van golfoppervlakken in de ruimte. Wanneer van uit *O* (zie de fig.) een trillende beweging uitgaat, dan zullen de deeltjes *a, b, c, d* en *e* gelijktijdig den invloed daarvan ondervinden en nu ieder een nieuw middelpunt vormen, vanwaar trillingen uitgaan. Deze zullen dan samen het golfoppervlak *m n o p q* vormen. Dit beginsel, dat het eerst door *Huygens* is uitgesproken, speelt in de theorie van het licht een groote rol. Zie verder de artikelen *Buigingsverschijnselen* en *Licht*.

Huyghens, *Rutger,* heer *van Clarenbeek* en burgemeester van Arnhem, in 1592 geboren, was reeds in 1630 lid der Staten-Generaal en gedurig met belangrijke commissiën belast, zooals in 1633 als gezant naar de Duitsche Hoven, in den Tweeden Engelschen Oorlog als gecommitteerde tot de zaken van de zee en in 1665 met *De Witt* en *Boreel* als gevolmachtigde op de vloot. Hij was de stichter van Clarenbeek en overleed den 21sten Augustus 1666.

Huyghens, *Gomarus,* een Roomsch-Katholiek godgeleerde, in 1631 te Lier geboren, studeerde te Leuven, werd er in 1652 hoogleeraar in de wijsbegeerte en verwierf in 1668 den rang van doctor in de godgeleerdheid. Nadat hij te Rome de rechten en vrijheden der universiteit te Leuven verdedigd had, oefende hij zich verder in de godgeleerdheid en werd in 1677 rector van het college van paus *Adriaan,* in 1682 kanunnik der St. Pieterskerk en in 1687 lid der theologische faculteit. Hij overleed te Leuven den 27sten October 1702. Van zijn geschriften noemen wij: „Methodus remittendi et retinendi peccata" (2de druk 1686), „Breves observationes de actibus humanis etc." (1694), „Conferentiae theologicae" (3 dln.) en „Cursus theologiae".

Huylenbrouck, *Alphonse,* een Zuid-Nederlandsch godgeleerde, den 2den Augustus 1667 te Brussel geboren, trad in 1684 in de orde der Jezuïeten, werd leeraar aan het seminarium te Gent en daarna biechtvader van aartsbisschop *Thomas Philips van Alsatië* te Mechelen, alsmede bibliothecaris van het museum Bellarmini. Na den dood van *Clemens XI* vergezelde hij den aartsbisschop, tevens kardinaal, naar Rome, doch overleed op de terugreis den 31sten Mei 1722. Van zijn geschriften vermelden wij: „Mémoire touchant le dessein qu'on a d'introduire le formulaire d'Alexandre VII dans l'église des Pays-Bas", „Vindicationes adversus famosos libellos sub titulo Artes Jesuiticae", „Vindicationes alterae adversus famosos libellos et novam eorum collectionem sub titulo: Tuba magna, novum clangens sonum" (1715), „Errores et synopsis vitae Paschasii Quesnel" (1717), „Quaestiones de constitutione unigenitus" (1719), „Haeresis Jansenianae praeclusa effugia" (1708—1709, 2 dln.), en „Imago primi saeculi Jansenistarum" (in handschrift op de bibliotheek te Mechelen).

Huysen, *Cornelis van,* leeraar bij de Doopsgezinde gemeente te Emden, schreef: „Korte inhoud van de leere des geloofs, geschikt naar de algemeene belijdenissen van de Doopsgezinde Christenen" (1705), „Historische verhandeling van de opkomst en voortgang, mitsgaders de godgeleerdheid der Doopsgezinde Christenen enz." (2de druk 1734), „Lydius lapis doctrinae Mennonitarum" (1713), ook in het Nederlandsch, „De grondslag van de leer der Doopsgezinde Christenen verdedigd en bevestigd tegen de verdraaijingen van Hannen Rynakes van Overwijk en zijn discipel Douwe Douwes Muys enz." (1715) en een paar leerredenen. Hij overleed den 25sten Januari 1721.

Huysmans, genaamd *Huysmans van Mechelen, Cornelis,* een Vlaamsch schilder, werd den 2den April 1648 te Antwerpen geboren en overleed te Mechelen den 1sten Juni 1727. In zijn tijd was hij zeer in aanzien. Landschappen van zijn hand vindt men te Antwerpen en Brussel, in het Louvre te Parijs, in de musea te Berlijn, München, Weenen enz.

Huysmans, *Joris Karel,* een Fransch schrijver, den 3den Februari 1848 uit een Vlaamsch geslacht te Parijs geboren, werd na afloop zijner rechtsgeleerde studiën ambtenaar in het ministerie van Binnenlandsche Zaken en wijdde zich in zijn vrijen tijd aan den ultra-realistischen, later aan den mystiek-esotherischen roman. In beide genres heeft hij meesterwerken geleverd. Zijn naam werd tegelijk met dien van *De Maupassant* bekend door de „Soirées de Médan", waarvoor hij de novelle „Sac au dos" (1888) schreef. Toen een vurig vereerder van *Zola,* werd hij van 1887 af zijn bittere vijand. Naturalistisch zijn „Le drageoir aux épices" (1874), „Marthe" (1876), „Les soeurs Vatard" (1879), „En ménage" (1881) en „A rebours" (1884). Nadat hij een tijd lang gezwegen had, trad hij in 1891 in zijn „Là-bas" tegen de zwarte magie op, wier tegenwoordig wezen met al haar godslasterlijke orgiën hij, naar men zegt, natuurgetrouw schildert. Daarop werd *Huysmans* streng Katholiek, welken overgang hij beschrijft in „En route" (1895), „La Cathédrale" (1898) en „L' Oblat" (1903). Over schilderkunst handelt hij in „Trois primitifs" (1904). Sedert 1903 was hij het oudste lid van de Académie des Goncourts. Hij overleed den 12den Mei 1907 te Parijs.

Huysum, *Jan van,* een Nederlandsch schilder, den 15den April 1682 te Amsterdam geboren en aldaar den 7den Februari 1749 overleden. Hij was een leerling van zijn vader, den bloemschilder *Justus van Huysum. Jan's* broeder, *Jacob van Huysum,* schilderde geheel in zijn trant. Hij begon het eerst met het schilderen van bloemen tegen een lichten in plaats van een donkeren achtergrond. Het Rijksmuseum te Amsterdam en het Mauritshuis te 's-Gravenhage bezitten o. a. werken van zijn hand.

Huzaren is de benaming van een bepaalde soort ruiterij. Het woord is afkomstig van het Hongaarsche woord husz of twintig, omdat ieder 20-tal huizen in 1458 op last van *Matthias Corvinus* één ruiter voor den tijd van 3 maanden aan het leger leveren moest. Oorspronkelijk geharnast en zwaar bewapend, werden zij later, in nationale dracht — bewapend met het zwaard „Arabella" — gekleed, in lichte ruiterij veranderd en in 1688 en 1696 door Oostenrijk tot regimenten vereenigd. Sinds 1721 bezat Pruisen 2 uit Hongarije gerecruteerde en daar bereden gemaakte regimenten huzaren, door *Frederik II* tot 10 regimenten van 100 eskadrons uitgebreid. Zij waren bekend om hun geweldig lange knevels en

Digitized by Google

hun hooggekuifde haren. Toen men echter van elk soort cavalerie in tijd van oorlog hetzelfde verlangde, hielden de huzaren op een speciaal wapen te zijn. De Nederlandsche cavalerie bestaat geheel uit huzaren (4 regimenten), Duitschland telt nog 20, Rusland 2, Roemenië 6 regimenten (Kosiori). De overige Europeesche mogendheden geven hun cavalerie andere benamingen. Als groote huzaren-aanvoerders zijn bekend geweest *Ziethen, Seydlitz, Kleist* en *Blücher*.

Zie voorts: *Nederland (leger)*.

Huzulen, een Boheemsche volksstam, bewoont de N.O. hellingen der Karpaten in O.-Galicië en de Boekowina en beoefent voornamelijk veeteelt. De Huzulenpaarden zijn bekend. Hun aantal bedraagt ongeveer 200 000.

Hven, een Zweedsch eiland in den Oresont, ten N.W. van Landskrona, telt op 7,5 v. km. ruim 1000 inwoners en werd bij den vrede van Roeskilde (1658) door Denemarken afgestaan. In 1576 liet *Tycho Brahe* er het kasteel Uranienborg met de sterrenwacht te Stjerneborg bouwen, waarvan de overblijfselen in 1901 door opgravingen blootgelegd zijn. Een buste van *Brahe* werd er in 1901 onthuld.

Hwangyen, een stad in de Chineesche provincie Tsjekiang, ligt aan een kustriviertje, dat in de Baai van Taitsjou uitmondt, en telt 120 000 inwoners.

Hyacint (*Hyacinthus* Tourn.) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Liliaceeën*. De soorten zijn bolgewassen met lijnvormige, gegroefde bladeren en een naakten bloemstengel met een tros, klok-trechtervormig, 6-spletig bloemdek en 6 in de bloembuis bevestigde meeldraden. De vrucht is een 3-hoekige, 3-hokkige, meestal 6-zadige doosvrucht. Algemeen verspreid is de *Oostersche hyacint (H. orientalis* L.) met welriekende, blauwe, paarse, witte, roode en gele bloemen in vele kleurschakeeringen. Zij groeit in Klein-Azië, Syrië en Perzië en thans ook in het zuiden van Frankrijk. De cultuur van *Hyacinten* is echt Nederlandsch. Zij wordt alleen in ons land aangetroffen, hoe vaak zij ook in het buitenland is beproefd. Zij komt voor in de streek tusschen Beverwijk en Leiden. Vroeger was Haarlem om zijn teelt van dit bloemgewas door heel de wereld bekend; nu daarentegen heeft de cultuur zich verplaatst, zoodat de gemeenten Lisse en Hillegom meer als het centrum van de *Hyacintenteelt* te beschouwen zijn.

De teelt slaagt alleen op lichte, maar zwaar bemeste zandgronden, 50 cm. boven het water liggend. In den regel worden deze gronden even vóór of na den winter 3 à 4 steek diep omgewerkt, waarbij de verschillende lagen gemengd worden. Op deze wijze verkrijgt men een bijzondere dikke laag teelaarde. Nu volgt een zeer zware bemesting met stalmest ter waarde van 1000 gld. per H.A. of 400 000 kg., welke wordt ondergewerkt. In October, November, December wordt geplant en, zoodra vorst te vreezen is, de grond met los, nieuw bladriet bedekt. In het voorjaar heeft het ontdekken plaats. Zoodra het loof rijp is, haalt men de bollen uit den grond, oogst ze en brengt ze in schuren van bijzondere constructie, om te drogen. De *Hyacinten* vermeerdert men door talrijke kleine bolletjes, die zich ten gevolge van het z.g. *„hollen"* en *„snijden"* vormen (zie *Bloembollenteelt*).

Hyacinten, die in enkel- en dubbelbloemige worden onderscheiden, dienen voor versiering van tuin en kamer, vensterbanken, enz. In de tuinen versieren zij de voorjaarsperken. In de kamer komen zij meestal in getrokken toestand. Daartoe is het noodig, dat ze met weinig blad, maar flinken bloemtros prijken. Zij worden in den herfst òf op glazen met water òf in bloempotten met grond geplaatst, ± 6 weken lang in het donker en koel weggezet, zoodat de ontwikkeling der wortels die der bladeren ver vooruit is, en dan in een hooge temperatuur, ± 15—20° C., gebracht. Zie verder *Bloembollenteelt*.

Hyacint is de naam van een edelgesteente, en wél van hyacintroode of gele verscheidenheid van den zirkoon. Het is doorzichtig, heeft dubbele straalbreking, wordt bij wrijving positief electrisch en voor de blaaspijp rooder, zonder te smelten. Zijn soortelijk gewicht is 4.4 en hij bestaat uit zirkoniumsilicaat, $Zr\,Si\,O_4$. Reeds bij de Ouden was hij bekend, en voorheen bezigde men hem tot versiering van uurwerken, doozen, ringen enz. Ook komt hij wegens zijn hardheid ($7^1/_2$) te pas als steunpunt voor fijne balansen en voor de spillen van uurwerken. Dikwijls worden aan onkundigen hessoniet (kaneelsteen) en andere roode steenen, zelfs rood glas, voor hyacinth verkocht.

Hyacinthe, *Père.* Zie *Loyson, Charles.*

Hyacinthus, de zoon van den Spartaanschen koning *Amyclas* en van *Diomede,* bezat als jongeling een bijzondere schoonheid en was de gunsteling van *Apollo* en *Zephyrus* (of *Boreas)* hoewel hij de toegenegenheid van laatstgenoemde niet beantwoordde. Toen nu *Apollo* zijn lieveling onderwees in de behandeling van den discus (werpschijf), bestuurde *Zephyrus* uit wraakzucht den loop der door *Apollo* geworpene schijf zoodanig, dat zij het hoofd van *Hyacinthus* trof en deze dood ter aarde stortte. Daar *Apollo* hem het leven niet kon teruggeven, vereeuwigde hij de nagedachtenis van den jongeling door uit zijn bloed een bloem te doen ontluiken, die zijn naam zou dragen. Deze bloem is echter niet die, welke wij hyacinth noemen, maar de blauwe zwaardlelie. Te zijner eer werden in Sparta driedaagsche feesten, *Hyacinthia,* gevierd.

Hyaden zijn in de Grieksche mythologie nymphen, wier aantal en afkomst zeer verschillend opgegeven wordt. *Hesiodus* spreekt van vijf, met de Charieten overeenkomende hyaden, *Thales* van twee, *Pherekydes* van zes of zeven, die *Dionysus* op last van *Zeus* moesten verplegen en later door hem aan den sterrenhemel geplaatst werden. Volgens *Euripides* waren het drie dochters van *Erechtheus,* volgens anderen moet de *Oceanide Aethra* of *Pleione* aan *Atlas* twaalf dochters en een zoon, *Hyas,* geschonken hebben. Toen deze op jacht door een leeuw of een slang gedood was, werden uit medelijden door *Zeus* vijf zusters, die zich dood geweend hadden onder de sterren opgenomen. Zooals haar naam reeds aanduidt, zijn de hyaden (Grieksch *ὕειν* = regenen) regen schenkende, wolkengodinnen en als zoodanig de zoogsters van *Dionysus,* den god van den plantengroei.

Hyaliet of *glasopaal* noemt men een opaal-

Digitized by Google

soort. Zij is glasglanzig, waterhelder, doorzichtig of halfdoorzichtig, wit, geel of grijs en wordt in verschillende vormen in basalt- of trachietkloven gevonden. Hyaliet bestaat uit waterhoudend, amorf kiezelzuur en is een zeer jonge vorming. Het gehalte aan water bedraagt 3—6 %, de hardheid is 6 en het soortelijk gewicht 2,1. Men geeft dien naam ook aan een zeer harde, ondoorzichtige glassoort, door graaf *Buquoy* uitgevonden.

Hyalografie *(Glasdruk)* is de volgens sommigen in 1829 reeds door *Hann* in Warschau toegepaste, volgens anderen door *Böttger* en *Bromeis* eerst in 1844 uitgevonden kunst, om op glasplaten voor den druk geschikte figuren te etsen. Op het glas wordt, evenals bij het etsen in metaal, een laagje etsgrond aangebracht, waarin de gewenschte figuren worden gegraveerd, die vervolgens door middel van een bijtende vloeistof in het glas worden geëtst. Daarna wordt de etsgrond met terpentijn-olie afgewasschen en de glasplaat, om het springen daarvan tegen te gaan, met gips op een ijzeren plaat bevestigd. Toch kan daardoor het springen niet geheel voorkomen worden, waarom in de Weener staatsdrukkerij, waar onder leiding van *Auer* vooral de hyalografie in toepassing werd gebracht, door middel der galvanoplastiek van deze glazen cliché's reproducties werden gemaakt, waarmede dan gedrukt werd. Men drukt met deze hyalografische cliché's op koperdrukpersen met zuiver geslepen marmeren walsen. Daar het glas zeer gelijkvormig is, zijn de geëtste figuren zeer regelmatig en worden zij in den druk zuiver weergegeven; de afdrukken zijn echter zeer eentonig en mat. De hyalografie wordt tegenwoordig weinig meer bij den druk toegepast, eensdeels omdat het etsen, door gebruikmaking daarbij van vergiftige vloeistoffen, gevaar voor de gezondheid oplevert, anderdeels omdat zij verdrongen werd door phototypie (zie *Lichtdruk*). Met het woord *Photohyalografie* wordt echter ook wel een der methoden van den *Lichtdruk* (zie aldaar) aangeduid.

Hyatt, *John Wesley,* de uitvinder van het thans voor talrijke doeleinden toegepaste celluloïd (zie aldaar), werd in 1837 te Starkey in den staat New-York geboren en ontving in 1914 wegens zijn groote verdiensten de *Perkin*-medaille. Aanvankelijk boekdrukker van zijn ambacht, hield hij zich bezig met het zoeken naar een surrogaat van ivoor voor de fabricatie van biljartballen. Hij vond in 1869 dat door menging van nitrocellulose en kamfer in half opgelosten toestand na drogen en verwarmen onder hoogen druk een uitstekend bruikbare stof ontstaat, die later algemeen onder den naam van celluloïd bekend werd. Talrijk waren de technische moeilijkheden, die *Hyatt* moest overwinnen voordat de fabricatie van celluloïd in het groot in 1878 een aanvang kon nemen.

Hybridisch noemt men datgene, wat van individuen afstamt, die in erfelijke eigenschappen verschillen. Zie: *Erfelijkheid.*

Hydaspes is de Grieksche naam voor den Dsjelam, de meest westelijke der vijf rivieren van Pendsjaab (zie aldaar).

Hyde, een stad in het Engelsche graafschap Chester, 11 km. ten Z.O. van Manchester, ligt aan den Tame, telt (1911) 33 437 inwoners en heeft katoenindustrie en steenkolenmijnen.

Hyde de Neuville, *Jean Guillaume,* graaf *van,* ook graaf *van Bemposta* genaamd, een aanhanger der oudere *Bourbons,* den 24sten Januari 1776 te La Charité-sur-Loire geboren, onderscheidde zich reeds in zijn jeugd als vurig koningsgezinde. In 1793 ijverde hij voor de emigratie uit het republikeinsche Frankrijk. Na den 18den Brumaire stelde hij, hoewel tevergeefs, den Eersten Consul het herstel van het Huis *Bourbon* voor. Beschuldigd van medeplichtigheid aan den aanslag op *Bonaparte* met „de helsche machine", moest hij naar de Vereenigde Staten uitwijken. In 1814 keerde hij naar Frankrijk terug, werd in 1815 lid van de „chambre introuvable", was van 1816 tot 1821 Fransch gezant te Washington en van 1822 tot 1830 lid van de Kamer van afgevaardigden, nadat hij een korten tijd gezant te Lissabon was geweest, waar hij de partij van *Johan VI* tegen *don Miguel* steunde. In het kabinet-*Martignac* was hij minister van Marine. Na 1830 nam hij geen deel meer aan de politiek. Hij overleed den 28sten Mei 1857 te Parijs, „Mémoires et Souvenirs" nalatende, die in 1888—1890 uitgegeven zijn.

Hydepark, een 58 H.A. groot park in het W. deel van Londen, onder koningin *Elizabeth* nog een jachtdomein, is thans de verzamelplaats der voorname wereld. In 1851 had er de eerste wereldtentoonstelling plaats.

Hyderabad. Zie *Haiderabad.*

Hyder Ali. Zie *Haider Ali.*

Hydra is de naam van een klein, langwerpig eiland met een oppervlakte van 56 v. km. en ongeveer 7100 inwoners, aan de Z.O. kust van Argolis gelegen. Het heette in ouden tijd Hydrea, heeft een somber en woest voorkomen, steile oevers en een nashten ouvruchtbaren bodem zonder boomen of bronnen. In de 15de en 16de eeuw bevolkten de Albaneezen, de wijk nemende voor de Turken, de eilanden Hydra, Spezzia en Poros, benevens de daar tegenover gelegen kusten van Morea. De zeevaart, waardoor de Hydrioten in hun onderhoud voorzagen, veranderde weldra in kusthandel, en deze breidde zich voor den Russisch-Turkschen oorlog (1769) uit tot den Archipel, de Zwarte Zee en Egypte. Toen na het eindigen van dien strijd de Russen het schiereiland Morea verlaten hadden, zoodat de Turken er zich wederom vestigden, verlieten vele inwoners van Morea dat ongelukkige land en een groot aantal van hen begaf zich naar Hydra. Hierop breidden handel, scheepsbouw en scheepvaart zich uit en de Hydrioten stonden weldra bekend als de beste matrozen van de Middellandsche Zee. Daarbij waren zij eerlijk en trouw in handelszaken, zoodat zij weldra betrekkingen aanknoopten met Italië en Frankrijk, met de steden der Oostzee en Amerika. Ten tijde der Fransche Omwenteling brachten zij koren uit de Zwarte Zee naar de geblokkeerde havens van Frankrijk en Spanje en verdienden veel geld. Bij het uitbarsten van den vrijheidsoorlog in Griekenland vormde de handelsmarine van Hydra, Spezzia en Psara de Grieksche oorlogsvloot, en vooral de Hydrioten waren met opofferende geestdrift bezield voor de onafhankelijkheid des vaderlands.

Digitized by Google

— De gelijknamige en eenige plaats op het eiland verheft zich amphitheatersgewijs boven de haven en onderscheidt zich door nauwe maar zindelijke straten en gedeeltelijk met marmer versierde huizen. Men heeft er onderscheiden kerken en scholen en ongeveer 7000 inwoners, die in verschillende fabrieken, alsmede in handel en scheepvaart bezigheid vinden.

Hydra. Zie *Waterslang.*

Hydra wordt in de wapenkunde voorgesteld door een slang met 7 koppen, terwijl de staart in een weerhaak eindigt. Gewoonlijk is het email sinopel.

Hydra is een kosmopolitische zoetwaterpolyp uit de orde der *Hydroïden.* Zij planten zich het grootste gedeelte van het jaar voort door knopvorming; slechts op bepaalde tijden verkrijgen zij geslachtsorganen. Zie verder *Kwallen.*

Hydraat noemt men een scheikundige verbinding van water met een basis (kalihydraat), met een zuur (zwavelzuurhydraat) of met een element (chloorhydraat). Thans echter wordt deze benaming niet veel meer gebruikt.

Hydracetine of *pyrodine* is een der nieuwere koortsmiddelen, hetwelk echter niet meer gebruikt wordt vanwege de gevaarlijke bijverschijnselen, als braken, diarrhee, geelzucht, collaps e. a. Het is acetylphenylhydrazine en wordt verkregen uit phenylhydrazine en ijsazijn. Het vormt witte kristalletjes zonder smaak of reuk.

Hydraemie noemt men in de geneeskunde een abnormaal groot watergehalte van het bloed.

Hydraminen zijn amienbases, die aan het alcoholradicaal nog hydroxylgroepen bevatten en zich dus gelijktijdig als bases en alcohol gedragen. Physiologisch belangrijke stoffen behooren hiertoe o. a. het cholien uit de gal (C_5H_5O). $N(CH_2)_3.(OH)$.

Hydrangea *L. (Hortensia)* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Saxifragaceën.* Zijn soorten zijn heesters en halfheesters, welke in Noord-Amerika, Oost-Indië, China en Japan groeien en zich onderscheiden door tegenovergestelde, enkelvoudige bladeren zonder steunblaadjes en tot schermvormige tuilen vereenigde bloemen, van welke de buitenste geslachtloos en met een grooteren, bloemkroonachtigen kelkrand voorzien zijn. De veel kleinere tweeslachtige hebben een halfbolvormigen, 5-tandigen, 10-ribbigen kelk, 5 bloembladeren en meeldraden en 2 gescheiden stijlen op een door den kelk omgeven vruchtbeginsel, waaruit een 2-hokkige doosvrucht ontstaat, waarin zich vliezige zaden bevinden. Van de voornaamste soorten: *H. hortensis, H. mandschurica, H. paniculata, H. quercifolia, H. arborescens, H. canescens, H. radiata, H. seriata, H. pubescens, H. hirta, H. vestita, H. involucrata, H. altissima, H. arborescens alba grandiflora* en *H. petiolaris* bestaan verschillende variëteiten en vormen, die voor den tuinbouw van groot belang zijn. Als voornaamste kunnen beschouwd worden: *Hydrangea hortensis, Otaksa* en *Thomas Hogg,* en *Hydrangea paniculata grandiflora.*

De variëteiten van *hortensis* worden veel in de bloemisterij voor pot- of kuipcultuur en snijbloemen en laatstgenoemde *paniculata* bovendien nog voor den aanleg van tuinen gebruikt. Beide kunnen door stek vermeerderd worden, hoewel eerstgenoemde zich daartoe beter leent dan de *paniculata.* Het afleggen of enten wordt bij den vorm, geschikt voor tuinaanleg, het meest toegepast. In den laatsten tijd zijn belangrijke variëteiten in den handel gebracht, die voor de bloemisterij groote waarde bezitten en daarom zeer gezocht zijn, zoodat in ons land, met name in Boskoop en Aalsmeer, zeer veel aan de teelt gedaan wordt. Het zijn: *La Fraicheur,* met wit rose bloemen; *Dentelle,* wit roomkleurig; *Ornement,* rose; *Bouquet rose,* donkerrose bloemen; *La Lorraine,* levendig rose; *Mousseline,* malva rose; *Radiant,* wijnrood; *Lili Mouillère,* hoogroode bloemen; Mme *Emile Mouillère,* zacht bruinrood; Mme *A. Riverain,* blauw; Mme *Maurice Hamar,* blauw.

Hydrant, ook wel *brandkraan* geheeten, is een waterleidingkraan, met een monding van 5 tot 7 cm. wijdte, waaraan gelegenheid bestaat tot het aankoppelen van brandslangen. Hij kan geheel bovengronds zijn geplaatst tegen een muur of in een vrijstaande kolom of in het voetstuk van een lantaarnpaal, zoodat de slangen direct zijn aan te schroeven, doch meestal bevindt zij zich in den grond, waarbij door een afneembaar tusschenstuk — de *standpijp* — de verbinding van hydrant en slang plaatst vindt (zie figuur).

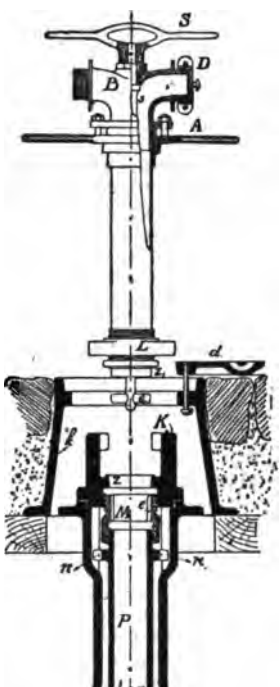

Hydrant.

De standpijp wordt geplaatst tusschen de klauwen *K* van de hydrant en daarna aan de armen *A* rondgedraaid, waarbij de moer *L* omhooggaat en de zittingen *Z* en Z^1 vast op elkander worden gedrukt. In dezen stand ligt het staafje *e,* van de sleutelstang tusschen de groeven *e* van de dubbele moer *M* van den hydrant, zoodat door draaiing van den sleutel *S* deze moer wordt bewogen. Bij het draaien der moer gaat zij zelf omhoog en wordt tegelijkertijd de buis *P* van haar zitting opgeheven en de leiding geopend, zoodat het water volgens de richting der pijltjes uitvloeien kan; het draaien der buis *P* wordt door de nokken *n* belet, die in een paar groeven slechts op of neer kunnen bewegen.

Digitized by Google

De meeste standpijpen zijn tot het aankoppelen van meer dan een slang ingericht; de niet gebruikte opening wordt dan met een dop *D*, of wel door een bijzondere kraan in de standpijp afgesloten. Aan enkelvoudige standpijpen plaatst men een *broek-* of *spruitstuk* wanneer met twee slangen moet worden gewerkt. Het bovenste gedeelte van een standpijp kan naar alle richtingen worden gedraaid. Na het gebruik van den brandkraan sluit men de leiding en neemt de standpijp weg, doch dan blijven de buizen *P* en ook de kolk vol water staan, dat in den winter bevriest, zoodat de hydrant onbruikbaar wordt. Om dit water af te tappen is in buis *P* een afsluitertje *a* geplaatst waardoor het achtergebleven water naar *o* en vervolgens in den grond wegzakt.

Hydrarchos heeft men een dier genoemd, waarvan het groote, voorwereldlijke geraamte afkomstig is, dat dr. *Koch* in de tertiaire lagen van Alabama gevonden heeft. Aanvankelijk meende men, dat het aan een hagedis of aan een slang had toebehoord, doch bij nader onderzoek bleek, dat het een overgangsschakel vormde tusschen de robben en de walrussen. Gemeld geraamte wordt thans bewaard in het museum te Berlijn. Zie: *Zeuglodon.*

Hydrargyriverbindingen. } Zie *Hydrar-*
Hydrargyroverbindingen. } *gyrum.*

Hydrargyrum is een Latijnsche benaming voor kwikzilver; vandaar ook het chemische symbool *Hg* voor kwik. De kwikzilveroxyduulverbindingen worden *hydrargyro-*, de oxiedverbindingen *hydrargyri*verbindingen genoemd.

Hydrastis canadensis of *Canadeesch waterkruid* is de naam van een Noord-Amerikaansche plant uit de familie der Ranunculaceeën. De wortelstok, bekend onder den naam van *Rhizoma Hydrastis*, wordt in de geneeskunde gebruikt.

Hydraulica of *hydrodynamica* is de mechanica der vloeistoffen. In ruime beteekenis omvat de hydraulica de wetenschappelijke beschouwing van alles, wat betrekking heeft op de beweging van vloeistoffen; in engeren zin houdt zij zich bezig met de practische toepassingen, die van de beweging van het water gemaakt worden, en omvat dus de waterbouwkunde, het onderzoek van bronnen enz.

Hydraulische compressor. Zie *Compressiemachine.*

Hydraulische druk is de druk door een vloeistof uitgeoefend.

Hydraulische kalk is een kalksoort, welke het vermogen heeft onder water te versteenen. Voor uitvoering van metselwerken, welke na de vervaardiging aan waterinwerking worden blootgesteld, zonder dat men er de eigenschap van waterdichtheid van eischt, kan een mortel worden gebezigd, waarvan hydraulische kalk een der bindmiddelen is. Zie ook *Cement.*

Hydraulische mortel of *Watermortel.* Zie *Hydraulische kalk.*

Hydraulische pers, ook wel *pers van Brahma* geheeten, bestaat (zie de afb.) in hoofdzaak uit een kleinen zuiger, of dompelaar *a*, die als perspomp werkt. Hij wordt loodrecht op en neer bewogen door den hefboom *O*. Bij het naar beneden gaan, wordt het water uit den cylinder door de zijdelingsche buis weggeperst, licht de klep nu op en het water komt door de buis *d* in het reservoir *B*, waardoor de grootere zuiger *C* naar boven bewogen wordt. Bij het naar boven gaan van *a* wordt de klep nu weer gesloten, daartegen *s* geopend, door de drukking der lucht. Het water uit het reservoir *A* stijgt dan in de pompbuis enz. De schroef *x* dient ervoor om het water uit de drukbuis *d* weg te laten loopen, waardoor de groote zuiger kan dalen. Volgens de wet van *Pascal* is de kracht, waarmede de zuiger *s* naar boven bewogen wordt, evenveel malen grooter dan de kracht, die door den zuiger *a* uitgeoefend wordt, als de doorsnede van *a* op die van *O* begrepen is. Wordt nu bijv. de hefboom met een kracht van 25 kg. bewogen, en is de hefboomsarm van de macht tienmaal zoo groot als die van den last, dan oefent de kleine zuiger een drukking uit van 250 kg. Is de oppervlakte van den kleinen zuiger bijv. 1 v.cm. en die van den grooten 1 v.dm., dan wordt de laatste met een kracht van $250 \times 100 = 25\,000$ kg. naar boven bewogen. Hydraulische persen worden veel gebruikt voor het uitpersen van oliën en sappen uit planten, voor het in elkaar persen van katoen, hooi enz., voor het beproeven van de sterkte van kabels en voor het opheffen van

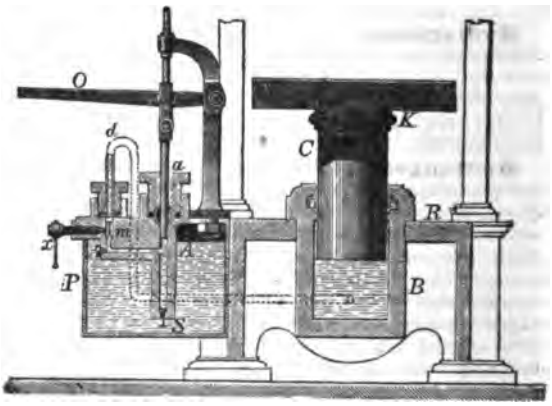

Hydraulische pers.

zware lasten, voor het bewerken van metalen, bijv. bevestigen van klinkbouten enz.

Hydraulische ram is een werktuig door *Montgolfier* uitgevonden, waarmede men water uit een reservoir automatisch kan persen naar plaatsen, gelegen boven den waterspiegel in het reservoir. Fig. 1 stelt een doorsnede, fig. 2 het geheele toestel voor. Vanaf het reservoir *a* (zie fig. 1) loopt een buis *b* naar het eigenlijke toestel. De buis is voorzien van twee kleppen *c* en *d*. De laatste, die toegang geeft tot den windketel *f*, gaat naar boven open, terwijl *c* naar beneden opent, waardoor dan de buis *b* met de buitenlucht in gemeenschap staat. Door het eigen gewicht zal klep *d* den toegang tot den windketel afsluiten, terwijl *c* geopend zal zijn. Het water stroomt uit reservoir *a* door buis *b*, en vloeit door klep *c*

Digitized by Google

af; bij een bepaalde snelheid zal klep *c* plotseling worden gesloten, en zal het stroomende wa-

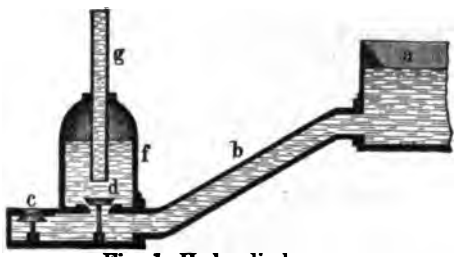

Fig. 1. Hydraulische ram.

ter in buis *b* een stoot krijgen, waardoor het in staat is, klep *d* te lichten en in windketel *f* te vloeien; de lucht in dezen ketel wordt gecomprimeerd, terwijl het water door *g* kan afvloeien. Wanneer de snelheid van het water in buis *b* is uitgeput, zal klep *d* vanzelf sluiten, en klep *c* door zijn eigen zwaarte openen, waardoor het water weer kan wegstroomen en tevens snelheid verkrijgen. Door den luchtdruk in den ketel zal het water door buis *g* worden omhooggedrukt, wanneer klep *d* gesloten is.

Fig. 2. Hydraulische pers

Hydraulische rem is een inrichting, die dient tot het opvangen van stooten. Hij bestaat uit een met glycerine gevulden ijzeren cylinder, waarin, ten gevolge van een stoot, een drijfstang wordt gedreven; door een nauwe opening kan de glycerine langzaam ontwijken, zoodra de drijfstang in den cylinder binnendringt. Deze rem is het eerst gebruikt door *W. Siemens* om het terugloopen van geschut te beletten.

Hydraulische voortstuwing. Hoewel de voortstuwing van een vaartuig door middel van een roeiriem, van een schroef, van raderen en van een pomp op hetzelfde beginsel berusten, n.l. het opwekken eener reactie (door het achteruit werpen van een hoeveelheid water), die het schip vooruitduwt, wordt onder hydraulische voortstuwing meer in het bijzonder die door middel eener centrifugaalpomp verstaan, welke het water aan de voorzijde aanzuigt en aan de achterzijde uitwerpt of, bij achteruit varen, omgekeerd. De economie van een dergelijke inrichting ten opzichte van andere wijzen van voortstuwing is slechts gering; de toepassing wordt dan ook beperkt tot enkele gevallen, waarbij het uitsteken van de schroef of van raderen buiten het schip niet kan toegestaan worden. O.a. is een van onze stoomreddingbooten voor de Noordzeekust van een dergelijke inrichting voorzien.

Hydrazien *(diamied)*, $H_2N\text{-}NH_2$, verkrijgt men door uit zijn sulfaat, $N_2H_4.H_2SO_4$, door behandeling met kaliloog, eerst het hydraat N_2H_4 H_2O te winnen en dit te behandelen met bariumoxied. Het vormt aan de lucht rookende kristallen, die bij —4° C. smelten. De gesmolten massa kookt bij 114°. Hydrazien is zwaarder dan water en laat zich daarmee mengen, terwijl de temperatuur daarbij verhoogd wordt. Zwavel wordt er in opgelost met bruinroode kleur. De zouten van hydrazien zijn zeer giftig voor lagere organismen. Bij hoogere dieren storen ze het bewustzijn, verlagen de lichaamstemperatuur en brengen zelfs stilstand van het hart en de ademhalingswerktuigen teweeg.

Hydrazinen zijn organische bases, die zich van hydrazien (zie aldaar) laten afleiden. Zij bevatten twee stikstofatomen in hun molecule, zijn gemakkelijk oxydeerbaar en reduceeren dus Fehling's koperoplossing. Men kent primaire, secundaire, aliphatische en aromatische hydrazinen. Zij zijn vloeibaar of gemakkelijk smeltbaar, oplosbaar in alcohol en aether. De aromatische zijn moeilijk oplosbaar in water, de overige beter. Vervangt men in beide amidogroepen van hydrazien een atoom waterstof door een aromatisch radicaal, dan ontstaan hydrazoverbindingen, $C_6H_5.HN.NH.C_6H_5$, die met de secundaire hydrazinen isomeer zijn.

Hydrazobenzol, $C_6H_5.NH.NH.C_6H_5$, ontstaat uit azobenzol en zwavelammonium of uit nitrobenzol en zinkstof. In vasten toestand zijn het kleurlooze blaadjes met kamferachtigen reuk. Het is gemakkelijk oplosbaar in alcohol en aether, smelt bij 131° C., oxydeert snel tot azobenzol en geeft met natriumamalgama anilien. Met zoutzuur behandeld, geeft het een isomeer benzidien $NH_2—H_6C_6—C_6H_4NH_2$. (benzidienomzetting). Het is een der hydrazoverbindingen (zie *Hydrazinen*).

Hydrocele. Zie *Waterbreuk.*

Hydrocharitaceeën is de naam eener familie van overblijvende waterplanten met de volgende kenmerken: wortelstandige, nu eens zittende, breed-lintvormige en veelal gerande, dan weer gesteelde; kromnervige bladeren, eenslachtige bloemen, vóór het ontluiken in vliezige bloemscheeden besloten, een 3-bladigen, kruidachtigen kelk en een 3-bladige bloemkroon met 3 (of een veelvoud van 3) meeldraden, voorts met een 1- tot 6-hokkig vruchtbeginsel, hetwelk onderstandig en met een groot aantal eitjes gevuld is. De zaden hebben een rechte kiem en geen kiemwit. Tot deze familie behooren onder anderen het duitblad *(Hydrocharis Morsus ranae* L.), de merkwaardige *Vallisneria spiralis* L., voorts de geslachten *Elodea (Waterpest)* en *Stratiotes (Scheeren).*

Hydrocharis *L.* Zie *Duitblad.*

Hydrochinon of *paradioxybenzol*, $C_6H_4(OH_2)$, wordt het gemakkelijkst verkregen door reductie van chinon, $C_6H_4O_2$, met zwaveldioxied, dat zelf uit anilien, $C_6H_5.NH_2$, door oxydatie bereid wordt. Het is een vaste stof, die uit weinig warm water in hexagonale prisma's kristalliseert. Het smelt bij 169° C. In warm water, alcohol en aether is het goed oplosbaar. Door ijzerchloried en andere oxydeerende stoffen gaat het in chinhydron, daarna in chinon over. Het is dus een reduceerende stof en wordt daarom in de photografie als ontwikkelaar gebruikt.

Digitized by Google

Hydrocotyle. Zie *Waternavel.*

Hydrocyon forskalii, de bekende „Kelb-el-bahr" of „Kelb-el-moyeh", een roofvisch uit den Nijl, behoorende tot de familie der *Characiniden.*

Hydrodynamica. Zie *Hydraulica.*

Hydrofoon is de naam van een telefoontoestel, dat dient om de nadering van schepen aan te geven. Deze toestel werd het eerst gebruikt in 1887 door de Fransche marine. Hij bestaat uit een ijzeren, klokvormig omhulsel, waarin een plaat aanwezig is, die trillingen, door de schroef van een schip veroorzaakt, op 800 m. afstand, kan opvangen en ze aan een telefoontoestel meedeelen. Het toestel wordt bij het gebruik tot een diepte van 9—30 m. onder water gebracht.

Hydrogenium. Zie *Waterstof.*

Hydrografie of *beschrijving van het water* is dat deel der algemeene aardrijkskunde, hetwelk zich met de beschrijving der wateren op aarde bezig houdt, bepaaldelijk met die der bronnen, rivieren en meren. Zij wordt ook wel als *hydrologie* aangeduid. De beschrijving der zeeën draagt meer bepaald den naam van *oceanografie.* Intusschen wordt deze ook wel onder de hydrografie begrepen, inzonderheid wanneer er sprake is van hetgeen men belangrijk acht voor de scheepvaart. In andere landen noemt men zeevaartscholen ook wel hydrografische scholen. *Hydrografische kaarten* zijn zulke, waarop de elementen der hydrografie kartografisch worden weergegeven.

Hydrologie. Zie *Hydrografie.*

Hydrolyse. Hieronder verstaat men in de eerste plaats de splitsing van zouten in bases en zuren onder invloed van water. Het gemakkelijkst hydrolyseeren de zouten van zwakke zuren en sterke bases, die in oplossing alkalisch reageeren, bijv. de alkalizouten van koolzuur, cyaanwaterstofzuur, boorzuur en de meeste zouten van organische zuren. Aluminiumformiaat valt bij koking geheel uiteen in aluminiumhydroxied en mierenzuur. Onder hydrolyse wordt ook gerekend de splitsing van organische stoffen, zooals koolhydraten, glucosieden enz., door inwerking van verdunde zuren of fermenten, door opname van water. Het glucosied uit de bittere amandelen, het amygdalien, wordt door hydrolyse gesplitst in glucose, benzaldehyd en blauwzuur, saccharose in glucose en fructose.

Hydromagnesiet is een mineraal, dat uit waterhoudend basisch magnesiumcarbonaat bestaat volgens de formule $3MgCO_3.Mg(OH)_2.3H_2O$. Men vindt het o. a. in het Zwarte Woud en in Stiermarken in kloven van serpentijn. Het treedt op in den vorm van kleine, rhombische kristallen, meestal in witte, dichte massa's met schelpachtige breuk. De hardheid bedraagt 1,5—2, het soortelijk gewicht 2,14—2,20.

Hydromechanica is de wetenschap, die den invloed van krachten op vloeistoffen onderzoekt. Zij omvat twee hoofdafdeelingen: de evenwichtsleer der vloeistoffen of de *hydrostatica,* en de leer van de beweging der vloeistoffen of de *hydrodynamica.*

Hydrometeoren noemt men den vochtigen neerslag, die door verdichting van den in de lucht aanwezigen waterdamp ontstaat, zooals dauw, nevel, wolken, regen, sneeuw, hagel enz.

Hydrometer is een instrument tot het meten van de snelheid, waarmede het water stroomt. Ook noemt men aldus toestellen tot het bepalen van het soortelijk gewicht van vloeistoffen.

Hydrops. Zie *Waterzucht.*

Hydrosfeer is de naam, dien men geeft aan het slechts op sommige plaatsen aanwezige vloeibare omhulsel der aardkorst, in tegenstelling met atmosfeer en lithosfeer. Somtijds duidt men er ook de geheele hoeveelheid waterdamp mede aan, die zich in den dampkring bevindt.

Hydrostatica is de leer van het evenwicht der vloeistoffen. Deze leer berust op de *Wet van Pascal* en op de *Wet van Archimedes.* De eerste zegt, dat een druk, op een vloeistof uitgeoefend, zich in alle richtingen onveranderd voortplant; de tweede, dat een lichaam, in een vloeistof ondergedompeld, een opwaartschen druk ondervindt, die gelijk is aan het gewicht der verplaatste vloeistof.

Hydrostatisch bed is een holle matras van caoutchouc in den vorm van een badkuip, gevuld met water, dienende om het doorliggen van zieken te voorkomen. Deze inrichting is uitgevonden door een Engelsch genees heer.

Hydrostatische balans. Deze balans dient voor het bepalen van het soortelijk gewicht van een vast lichaam. Het is een gewone weegschaal, waaraan aan een der schalen onderaan een haakje bevestigd is (zie de afb.). Hieraan kan het lichaam, waarvan men de dichtheid moet bepalen, met behulp van een draadje opgehangen worden. Door nu op de andere schaal zooveel gewicht te plaatsen, dat de balans in evenwicht is, kan men het gewicht bepalen. Vervolgens wordt onder het lichaam een glas water geplaatst, waarin men zooveel water giet, dat het lichaam juist geheel onder gedompeld is. Door den opwaartschen druk dien het lichaam ondervindt, wordt het evenwicht verbroken, wat men kan herstellen, door op de schaal gewichten te plaatsen. Deze geven de grootte van den opwaartschen druk, aan. Het quotiënt van het gewicht van het lichaam en den gevonden opwaartschen druk is het soortelijk gewicht van het lichaam. Is dit in water oplosbaar, dan neemt men een vloeistof, waarin het niet oplost. Het soortelijk gewicht van deze moet natuurlijk bekend zijn. Het soortelijk gewicht van een *vloeistof* bepaalt men door den opwaartschen druk, dien een glazen voorwerp in deze vloeistof ondervindt te deelen door die, welke hetzelfde voorwerp ondervindt in zuiver water.

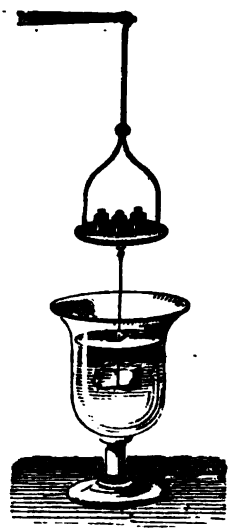

Hydrostatische balans.

Hydrostatische druk is de druk door

Digitized by Google

HYENA'S

Aardwolf.

Gevlekte Hyena.

Gestreepte Hyena.

Digitized by Google

Digitized by Google

een kolom water uitgeoefend. Is het beschouwde vlakje horizontaal, dan is deze druk gelijk aan het gewicht van een vloeistofkolom, die dit vlakje tot basis en den verticalen afstand hiervan tot den vloeistofspiegel tot hoogte heeft. Ook bij een willekeurigen stand van het vlakje geldt deze regel, mits men als hoogte neemt den afstand van het zwaartepunt van het vlakje tot den vloeistofspiegel.

Hydrotherapie. Zie *Koudwatergeneeskunde.*

Hydroxieden. Zie *Bases.*

Hydroxyl is in de scheikunde de éénwaardige atoomgroep OH, die als een éénwaardig atoom optreedt en bijv. dikwijls in scheikundige verbindingen chloor of andere éénwaardige atomen en atoomgroepen vervangt of daardoor vervangen wordt.

Hydroxylamien is een base, die slechts in waterige oplossing of in verbinding met zuren bekend is. De formule is $NH_2.OH$. Het wordt gevormd door inwerking van waterstof in wordingstoestand op stikstofoxied volgens de vergelijking $2NO=6H\times 2NH_2.OH$. Het stikstofoxied bereidt men het best uit zuur ijzervitriool en salpeterzuur en leidt dit gas in flesschen, waarin uit gegranuleerd tin en zoutzuur de waterstof ontwikkeld wordt. Het gevormde hydroxylamien bindt zich aan het zoutzuur. De verkregen oplossing bevat ook nog tinchloruur, dat door zwavelwaterstof als tinsulfied, SnS, wordt neergeslagen. Dit wordt afgefiltreerd en het filtraat droog gedampt. Het residu wordt met absoluten alcohol behandeld, waardoor het zoutzure hydroxylamien opgelost en het gevormde chloorammonium onopgelost achterblijft. Om hieruit de verbinding zelf te maken, wordt de zoutzure oplossing eerst met zwavelzuur behandeld en het daardoor ontstane zwavelzuur hydroxylamien met barytwater. Het wordt vooral in de organische scheikunde gebruikt om dubbelgebonden zuurstofatomen aan te toonen. Deze bindt zich dan met de waterstof tot water, terwijl de groep N.OH de plaats van het zuurstofatoom inneemt. De gevormde verbindingen heeten oximen. De inwerking op aldehyden bijv. wordt voorgesteld door de vergelijking $RC\overset{=O}{\underset{H}{}}+NH_2OH=H_2O+RC\overset{=N}{\underset{H}{}}OH$.

Hyena *(Hyaena* L., zie de plaat) is de naam van een geslacht van dieren, die tot de orde der *Roofdieren (Carnivoren)* behooren. Hij is thans alleen in Azië en Afrika te vinden, hoewel hij in vroegere geologische tijdperken geheel Europa bewoonde. Zijn kop is aan de achterzijde dik, zijn snuit vooruitstekend en zijn gebit scherp en sterk; hij heeft groote, scherpe snijtanden, groote hoektanden en scherpe kiezen, welke werken als de bladen eener schaar, kleine oogen, groote, opstaande ooren, lange voorpooten, kortere achterpooten met klauwen, die niet opgetrokken kunnen worden, een schuins afloopenden rug met een borstelige maan en een gluiperig voorkomen. Drie soorten van deze dieren zijn bekend, namelijk: de *gestreepte hyena (H. striata* Zimmerm.), die vooral in Abessinië voorkomt, de *gevlekte (H. crocuta* Zimmerm.) of tijgerwolf, die over geheel Afrika verspreid is, en de *bruine (H. brunnea* Thunb.), ook de strandwolf genaamd, die in de Kaaplanden te huis behoort. Deze 3 soorten volgen dezelfde levenswijs. Bij dag verbergen zij zich in holen en rotskloven, en des nachts zwerven zij bij troepen rond om buit te veroveren. Behalve levende dieren sporen zij de lijken van begraven menschen op, doch doen niet zonder noodzakelijkheid een aanval op levende menschen. Wanneer zij bij dag in hun schuilplaatsen overvallen worden, zijn zij verbazend vreesachtig. De Arabieren kruipen met een knuppel en een touw in hun holen, waar zij hen knevelen, naar buiten sleuren en doodslaan. Bij nacht zijn deze dieren minder gedwee en weten zij zich van hun tanden en klauwen uitmuntend te bedienen. Zij geven een blatend-lachend geluid. In de dierentuinen heeft men meestal de gevlekte soort, welke men gemakkelijk kan temmen. Gedurende het diluviale tijdperk woonde in Europa een groote soort van hyena, wier overblijfselen in beenderenholen gevonden worden, waarom men haar met den naam van *holenhyena (H. spelaea)* bestempeld heeft.

Hyenahond *(Lycaon pictus* Desm.) of *steppenhond* is de eenige vertegenwoordiger van een geslacht van dieren, dat den overgang vormt van den hyena tot den hond. Hij heeft een slank en krachtig lichaam, voorste en achterste ledematen, welke even lang en van 4 teenen voorzien zijn, een dikken kop, een stompen snuit, breede, opstaande ooren, groote oogen, een staart van middelmatige lengte. Van den snuit tot aan de oogen is de kop zwart; ook loopen er zwarte strepen tusschen de oogen en ooren, langs den schedel en langs den nek, het overig gedeelte van het lichaam kan zwart, wit of gevlekt zijn. Hij bewoont een groot gedeelte van Afrika, zwerft rond in troepen van 30 tot 40 stuks en richt groote verwoestingen aan onder de antilopen en onder de schapen der boeren, daar hij meer doodt dan hij opeten kan. Bij voorkeur verslindt hij de ingewanden. Alle pogingen om hem te temmen bleven vruchteloos.

Hyères, een stad in het Fransche departement Var (Provence), aan de spoorlijnen Hyères—La-Pauline—Les-Salins d' Hyères en St. Raphael—Hyères en 4 km. van de zee gelegen, is amphitheatersgewijs gebouwd aan de helling van een kegelvormigen berg, welke zich ter hoogte van 293 m. verheft. Zij telt als gemeente (1911) 21 339 inwoners, heeft een oud slot, een bibliotheek en museum, een gedenkteeken van *Massillon* en een dierentuin. De stad is bekend wegens haar zacht klimaat en haar prachtige ligging, waarom vooral vele borstlijders uit het noorden zich daarheen begeven. Zuidvruchten, zooals oranjeappels, citroenen, granaatappels en olijven, groeien er in de open lucht, en men heeft er uitmuntende ooft- en wijngaarden. De bewoners houden zich vooral bezig met tuin- en ooftbouw, zijderupsenteelt en zijdespinnerij, benevens met de ontginning der oude en nieuwe zoutbronnen. Bij de kust heeft men de overblijfselen opgedolven van een Romeinsche stad. De reede van Hyères, tusschen het schiereiland Giens, Kaap Benat en de Hyerische Eilanden gelegen, is de plaats, waar de Fransche Middellandsche-Zeevloot zich gewoonlijk oefent.

Hyerische Eilanden, door de Ouden

Digitized by Google

Stoechades Insulae genoemd, vormen een eilandengroep aan de zuidkust van Frankrijk. Daartoe behooren 3 groote en onderscheiden kleine eilanden. *Ile de Levant* of *du Titan*, het oostelijkste, is 129 m. hoog, met dichte boschen begroeid en levert kristal, granaat, toermalijn, asbest enz. Ook is er een vuurtoren en een gevangenis. *Portecros*, het middelste, is woest en wild, 207 m. hoog en telt 120 inwoners. *Porquerolles*, het westelijkste en grootste, heeft aanzienlijke vestingwerken, een vuurtoren en 300 inwoners.

Hygiea.

Hygiea is in de Grieksche fabelleer de godin der gezondheid. Men hield haar voor een dochter van *Asclepius* en bracht na den tijd van *Pindarus* aan beiden goddelijke hulde. Doorgaans waren haar tempels en standbeelden met die van haar vader vereenigd. Zij wordt voorgesteld (zie de afb.) als een bloeiende jonkvrouw, die een slang, het zinnebeeld der gezondheid, laat drinken uit een schaal, welke zij in haar linkerhand houdt.

Hygiëne. Zie *Gezondheidsleer*.

Hyginus, *Cajus Julius*, een geleerd Romeinsch taalkundige uit de eeuw van *Augustus*, leerling van *Alexander Polyhistor* en vriend van *Ovidius*, was een vrijgelaten slaaf van den keizer, die hem zeer hoog schatte en tot bestuurder der Palatijnsche boekerij benoemde. Hij vervaardigde een reeks geleerde werken, waarvan slechts overgebleven zijn „Fabularum liber" (oorspronkelijke „Genealogiae" geheeten), een verzameling van mythologische mededeelingen, aan Grieksche schrijvers ontleend en merkwaardig door aanhalingen uit dramatische geschriften en „Poeticon astronomicum" of „De astronomia" de beginselen bevattende eener beschrijving des uitspansels, volgens Grieksche leerboeken. Beide werken werden in de Middeleeuwen veel gelezen, en men vindt daarvan goede uitgaven in de „Mythographi latini" van *Muncker* (Amsterdam, 2 dln. 1681) en van *Van Staveren* (Leiden, 2 dln. 1742). In 1857 zijn de „Fabulae", in 1875 de „Astronomia" uitgegeven door *Bunte*.

Hyginus wordt naar Roomsch-Katholieke opvatting de 9de paus genoemd, die van 136 tot 140 den Romeinschen bisschopszetel bezette en als martelaar stierf. Van andere zijde wordt betreffende *Hyginus* niet meer als vaststaande aangenomen dan dat hij in het midden van de 2de eeuw behoorde tot het college van oudsten te Rome.

Hygrometer of *Hygroscoop* is een toestel, waarmede men den vochtigheidstoestand van de lucht kan bepalen. Hieronder verstaat men de verhouding van het gewicht van den in de lucht

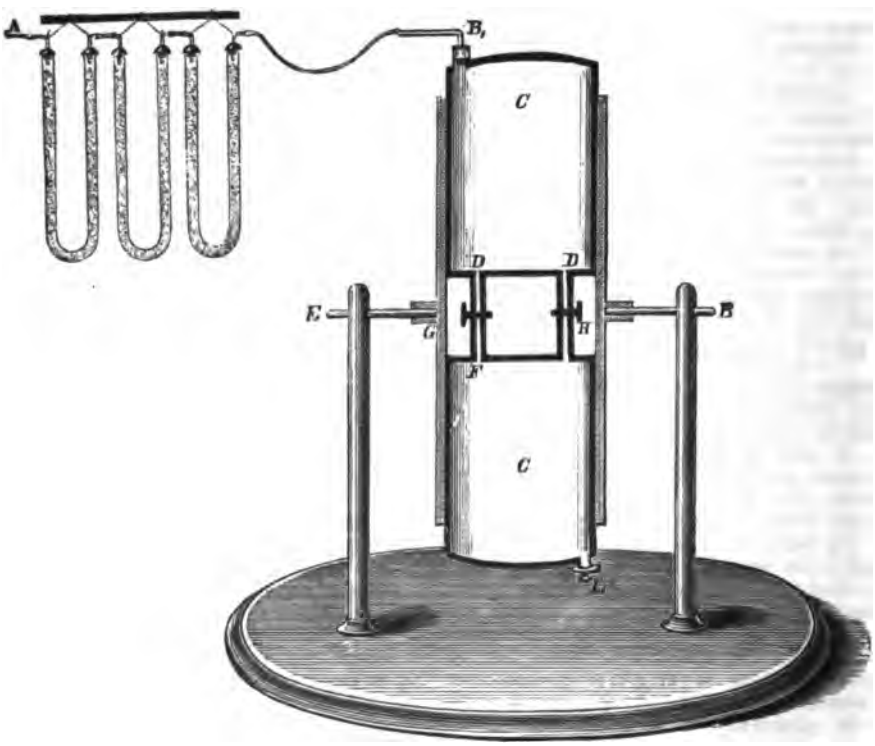

Fig. 1. Hygrometer van Brunnen.

Digitized by Google

aanwezigen waterdamp tot het gewicht van den damp, dien de lucht bij de gegeven temperatuur zou kunnen bevatten. In plaats van de verhouding der gewichten kan men ook de verhouding nemen van de werkelijke dampspanning tot de maximumspanning bij de heerschende temperatuur. Men kan dus den vochtigheidstoestand bepalen door het gewicht van den aanwezigen waterdamp te meten of zijn spanning. Het gewicht van den damp verkrijgt men door een hoeveelheid lucht te voeren door buisjes, die met hygroscopische stoffen gevuld zijn; de gewichtsvermeerdering der buisjes geeft het gewicht van den aanwezigen damp. Bij den hygrometer van *Brunner* (fig. 1) wordt met behulp van een aspirator *O O* een bekend volumen lucht door de *U*-vormige buizen gezogen.

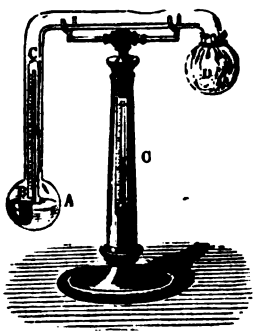

Fig. 2. Hygrometer van Daniëll.

Om de spanning van den aanwezigen waterdamp te bepalen maakt men gebruik van *condensatie-hygrometers*. Deze berusten op het beginsel, dat door temperatuurverlaging een onverzadigde damp ten slotte verzadigd wordt. Meet men de temperatuur, waarbij de verzadigingstoestand intreedt, dan is de hierbij behoorende maximumspanning de gezochte spanning van den onverzadigden waterdamp.

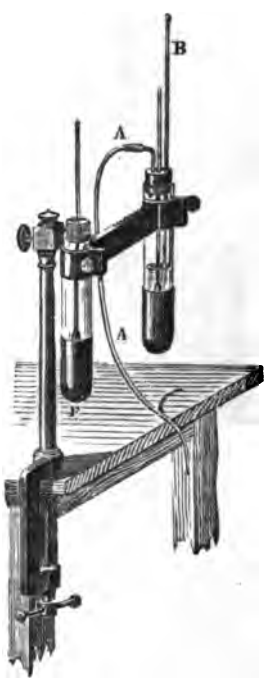

Fig. 3. Condensatie-Hygrometer Regnault.

De condensatie-hygrometer van *Daniëll* (zie fig. 2) bestaat uit 2 bollen, die door een rechthoekig om gebogen buis met elkaar in gemeenschap staan. De bol *B* is van buiten verguld en is gevuld met aether. Hierin is een thermometer *O* geplaatst. De geheele toestel is gevuld met aetherdamp. Druppelt men nu op den bol *D*, die met gaas bedekt is, aether, dan zal de aetherdamp in *D* condenseeren, in *A* zal aether verdampen, waardoor deze ruimte wordt afgekoeld. Men bepaalt nu de temperatuur, waarbij op den bol de waterdamp uit de lucht zich afzet. Bij die temperatuur — het *dauwpunt* — is de waterdamp uit de lucht verzadigd. Meestal bespeurt men het dof worden van den bol iets te laat, daarom neemt men de temperatuur waar, waarbij de waterdamp weer van den bol verdwenen is en neemt het gemiddelde van de twee. Uit tabellen kan men de maximumspanning bij deze temperatuur en die, behoorende bij de temperatuur van het vertrek aflezen; het quotient van beide waarden geeft den gevraagden vochtigheidstoestand. Nauwkeuriger werkt de hygrometer van *Regnault* (fig. 3). Een glazen buis, geplaatst in een dunwandigen zilveren dop met goed gepolijsten wand is gesloten door een kurk met drie doorboringen. Door de middelste opening is een thermometer gestoken, door de tweede een glazen buis *B*, die tot onder in het met aether gevulde buisje reikt, door de derde een buisje, dat onder de kurk eindigt. Dit laatste is door een caoutchoucslang *A* met een aspirator verbonden ,die op grooten afstand van den hygrometer geplaatst is. Opent men de kraan van den aspirator, dan wordt de lucht door den aether gezogen, waardoor zij gaat verdampen. Men neemt de temperatuur waar, waarbij de dop beslaat. Evenals bij dien van *Daniëll* bepaalt men ook de temperatuur, waarbij de waterdamp weer verdwijnt. Het gemiddelde van de twee is de ware temperatuur. Het tweede gelijksoortige buisje *F* dient voor vergelijking, om beter het oogenblik te kunnen bepalen, waarbij de vingerhoed dof wordt. Fig. 4 stelt den

Fig. 4. Psychrometer van August.

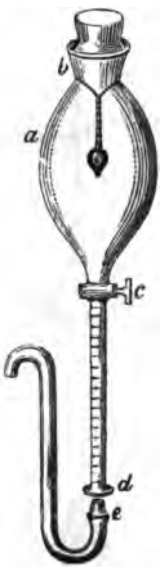

Fig. 5. Volumenhygrometer van Tsjaplowitz.

Digitized by Google

Psychrometer van August voor. Deze bestaat uit twee goed overeenstemmende thermometers. Het reservoir van den eene is met een flanellen doek omgeven, die met twee wollen draden in verbinding staat met het door water gevulde vat *A*. De flanellen doek zal dus vochtig worden. Hoe kleiner de vochtigheidstoestand van de atmosfeer nu is, hoe meer het water aan de oppervlakte van het reservoir zal verdampen. Daar voor het verdampen warmte noodig is, zal het kwik in den thermometer dalen. Uit het verschil in stand van de beide thermometers is de vochtigheidstoestand te bepalen. De *volumenhygrometer van Tschaplowitz*, fig. 5, bestaat uit een glazen bol *a*, die door een glazen stop, waaraan een thermometer bevestigd is, gesloten kan worden. Aan den onderkant is een buret bevestigd, hieraan een omgebogen glazen buis. De bol *a* wordt gevuld met de lucht, die men wil onderzoeken; kraan *c* is dan gesloten. Vervolgens wordt de buret met water gevuld, de toestel omgekeerd en kraan *C* geopend, waardoor het water in den ballon komt. Men schudt zoolang, tot de lucht in den bol verzadigd is met waterdamp. Daarna brengt men den toestel in den oorspronkelijken stand, neemt de omgebogen buis onder water er af, en leest het volume van de lucht af, wanneer het water in de buret en daarbuiten even hoog staan. De volumenvermeerdering is de verdampte hoeveelheid water. Kent men nu de spanning van den waterdamp bij de temperatuur, die de thermometer aangeeft, dan is daaruit de hoeveelheid waterdamp te berekenen, die de lucht bevat. Trekt men daarvan de hoeveelheid af die er door schudden met water bij gekomen is, dan weet men de hoeveelheid, die de lucht oorspronkelijk bezat. Veel gemakkelijker, hoewel minder nauwkeurig bepaalt men de vochtigheidstoestand met behulp der *haarhygrometers*. Deze berusten op de eigenschap, dat een haar langer wordt, wanneer de vochtigheid der omgeving toeneemt. De haren moeten vooruit eerst gezuiverd worden van de vette stoffen, die het opnemen van waterdamp verhinderen. Dit geschiedt het beste door de haren eenige uren in aether te laten liggen. Een der meest gebruikte haarhygrometers is die van *Saussure* (zie fig. 6). Het haar wordt met een zijner uiteinden in *t* vastgeklemd en is om een katrol *c* gewonden. Door een klein gewichtje *P*, ongeveer 0,2 gr., wordt het gespannen. Op de as van de katrol is een wijzer bevestigd, waarvan een uiteinde zich langs een verdeelden gradenboog beweegt. Door deze inrichting zal de wijzer naar boven gaan, wanneer het haar langer wordt, naar beneden, wanneer het inkrimpt. De wijzer moet in onverschillig evenwicht zijn, anders zou het haar bij verschillende standen van den wijzer min of meer gerekt worden. Het zwaartepunt moet in de as gelegen zijn. De graadverdeeling van den hygrometer geschiedt proefondervindelijk door hem in ruimten te plaatsen, waar de spanning van den waterdamp bekend is. Aan den hygrometer is een thermometer bevestigd, die in de figuur niet geteekend is. Op

Fig. 6. Haarhygrometer van Saussure.

Fig. 7. Spiraalhygrometer.

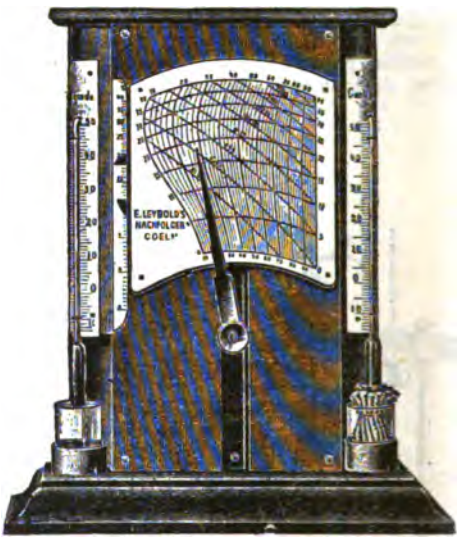

Fig. 8. Hygrometer van Löwe.

hetzelfde beginsel berust de *spiraalhygrometer* (fig. 7). Een koperen spiraal is bedekt met een stof, die bij toenemende vochtigheid uitzet, waardoor de wijzer verplaatst wordt. De *Löwehygrometer* (fig. 8) is een gewijzigde psychrometer van *August*, waarbij de vochtigheidstoestand direct wordt afgelezen op de tusschen beide thermometers aangebrachte schaalverdeeling.

Hygroom. Zie *Beurs*.

Hygroscoop (Grieksch = vochtigheidsmeter). Zie *Hygrometer*.

Hygroscopische stoffen zijn zulke, welke min of meer gretig water uit den dampkring opzuigen, zonder er zich mede te verbinden. Aan de lucht blootgesteld, zijn dergelijke stoffen nooit geheel droog. Tot zekere hoogte zijn alle stoffen hygroscopisch, zelfs glas en metalen, maar som-

Digitized by Google

mige zouten, zooals chloorcalcium, nemen zooveel water uit den dampkring op, dat zij daarin geheel oplossen, vervloeien. Andere lichamen, bijv. het menschelijk haar, krijgen door opname van water een grooter volume. Sommige van dergelijke hygroscopische stoffen, zooals geconcentreerd zwavelzuur en ongebluschte kalk, worden gebruikt om in een bepaalde ruimte de lucht droog te houden.

Hyksos of *Herderskoningen* noemt men in de geschiedenis van Oud-Egypte een Bedoeïnenvolk, dat omstreeks 1700 v. Chr. Egypte veroverde en na een regeering van 200 jaar weer verjaagd werd. Volgens *Manetho* vormen hun koningen de 15de en 16de dynastie. Hun heerschappij strekte zich niet buiten Boven-Egypte uit. Zie *Egypte, Geschiedenis.*

Hylaea (Grieksch = Woudland) noemt men in de plantengeografie het groote woudgebied van de Andes tot den Atlantischen Oceaan en van de bronnen van den Orinoco tot den rand van het Braziliaansch Tafelland; het is de grootste en best samenhangende woudstreek in de Tropen, die slechts door rivieren doorsneden wordt. De hoofdmassa bestaat uit een buitengewoon rijke verscheidenheid van dikotyle loofboomen, waarbij zich, hoe meer men den aequator nadert, des te meer palmen aansluiten. De stammen zijn tot 30 m. hoog, voordat het loofdak begint, zoodat planten, die schaduw behoeven, van 10—15 m. bereiken, welke op haar beurt kleine palmen en varens van 2—3 m. beschutten. Karakteristieke planten zijn volgens *Martius* de *Theobroma Cacao,* caoutchoucboomen, de *Bertholletia excelsa,* die de Paranoten levert, en palmen, in de eerste plaats de *Mauritia.*

Hylas, de schoone zoon van *Theodamas,* was een lieveling van *Heracles,* dien hij op den Argonautentocht vergezelde. Toen hij aan den Propontus aan land was gestapt, om water te halen, trokken de Najaden, door zijn schoonheid verrukt, hem in haar waterpaleizen. Luid jammerend zocht *Heracles* hem overal en zoolang, dat het schip „Argo" zonder den held vertrok. Later werd op die plaats ter gedachtenis van *Hylas* een feest gevierd.

Hyle is volgens de Grieksche wijsgeeren de *stof,* de vormlooze materie, die eerst door de wereldziel *(hylarchos* = stofbeheerscher) tot afzonderlijke gestalten gevormd wordt.

Hyllus is in de Grieksche fabelleer de zoon van *Heracles* en *Deianira.* Op bevel zijns vaders huwde hij na diens dood met *Iole,* die hem *Euaechme* schonk, later de gemalin van *Polycaon* en *Cleodaeus.* Wegens de vijandelijke gezindheid van *Eurystheus* vlood hij met zijn bloedverwanten naar Athene, waar hij door *Theseus* of *Demophon* gastvrij opgenomen werd. Toen *Eurystheus* hun verwijdering uit Athene trachtte te bewerken, offerde *Macaria, Heracles'* dochter, zich op voor de haren, die nu met behulp hunner gastheeren *Eurystheus* en zijn zonen doodden. *Hyllus* was vervolgens aanvoerder bij den tocht der *Heracliden* naar de Peloponnesus en sneuvelde in een tweegevecht met *Echemus,* koning van Tegea.

Hylozoïsme (Grieksch, van *hyle* = stof, en *zoön* = leven) noemt men in de wijsbegeerte de meening, dat de materie zelf en ook elk stoffelijk object bezield is. Het hylozoïsme neemt dus een plaats in tusschen het materialisme, dat innerlijke gemoeds- of zielsaandoeningen loochent of toeschrijft aan werkingen van stoffelijke oorzaken, en het dualistische spiritualisme, dat tegenover de materie den bezielenden geest stelt. In zekeren zin kan men reeds de ruwe mythologische natuuropvatting, die aan de lichamen gevoel en wil toekent (zie *Anthropomorphisme)* als *hylozoïsme* beschouwen; in wetenschappelijken vorm is het het eerst als tegenstelling tegen mechanisch-materialistische natuuropvatting opgetreden. Zoo schreef *Empedocles* tegenover *Democritos,* die alles door toevallige bewegingen van levenlooze atomen wilde verklaren, aan die laatste „hart" en „liefde" toe, als oorzaak van afstooting en aantrekking. In lateren tijd riep de dualistische natuurphilosofie van *Descartes* het hylozoïsche stelsel van *Cudworth* in het leven, terwijl het in onzen tijd hernieuwd is door *Zöllner, Haeckel* enz., die de bewegingen der atomen laten overeenkomen met gewaarwordingen en gevoelens.

Hymans, *Louis,* een Belgisch schrijver, den 3den Maart 1829 te Rotterdam geboren, vertrok reeds vroeg met zijn familie naar Antwerpen, was van 1853 tot 1861 hoogleeraar in de geschiedenis te Brussel, van 1857 tot 1861 redacteur van de liberale „Etoile belge", van 1866 tot 1878 van den „Echo du Parlement belge" van 1859 tot 1870 lid der Kamer, werd in 1880 tot lid der Koninklijke Belgische Academie gekozen en overleed den 22sten Mei 1884 te Brussel. Behalve vertalingen en romans, zooals „La famille Buvard" (1858, 2 dln.), „La courte Echelle" (1859), „André Bailly" (2de druk 1862, 2 dln.), „Hirta" (1878) en „Six nouvelles" (1882) schreef hij: „Histoire du marquisat d'Anvers" (1848), „L'Eglise et les libertés belges" (2de druk 1858), „Le Rhin monumental" (1857—1861, 2 dln.), „Histoire populaire de la Belgique" (20ste druk 1880), „Histoire populaire du règne de Léopold I" (6de druk 1882), „Manuel de l'histoire de Belgique" (1868), „Histoire politique et parlementaire de la Belgique, 1814—1830" (1869, 1 dl., onvoltooid), „Notes et souvenirs" (2de druk 1877), „Types et silhouettes" (1877), „Histoire parlementaire de la Belgique 1831—1883" (1877—1883, 8 dln., voortgezet door zijn zoon *Paul* en *Delcroix),* „La Belgique contemporaine" (2de druk 1884), „Le congrès national de 1830 et la constitution de 1831" (1882), „Bruxelles à travers les âges" (3 dln., 1883 en 1889 met zijn broeder *Henri* en zijn zoon *Paul),* „Journal d'un voyage en Russie" (1884) en „Souvenirs de voyage" (1884—1885).

Hymans, Henri, een Belgisch schrijver en broeder van den voorgaande, den 8sten Augustus 1836 te Antwerpen geboren, studeerde te Brussel, werd in 1867 bij het etsenkabinet aldaar geplaatst, in 1876 hoogleeraar in de aesthetica aan de Kunstacademie en in 1886 aan het „Institut supérieur des beaux arts". In 1895 werd hij directeur van de Koninklijke bibliotheek te Brussel, waar hij den 23sten Januari 1912 overleed. Hij heeft bijgedragen aan vele groote nationale uitgaven van België, met name twee grootere ar-

Digitized by Google

chaeologische kunstwerken uitgegeven: „Documents de la Bibliothèque royale de Belgique" (1864) en „Compositions décoratives et allégoriques des grands maîtres de toutes les écoles" (1870—1885). Bovendien schreef hij: „Histoire de la gravure dans l'école de Rubens" (1879), die hem het lidmaatschap der Koninklijke Belgische Academie bezorgde, „Le réalisme, son influence sur la peinture" (1884), „Rubens" (1886), „Lucas Vorsterman. Catalogue raisonné de son oeuvre" (1893), „Bruges et Ypres (1904), Gand et Tournai" (1902), „Histoire de l'art belge au XIXe siècle" (1906). Ook vertaalde hij *Mander's* „Schilderboek" (1884—1885, 2 dln.), schreef hij het derde deel van het werk van zijn broeder „Bruxelles à travers les âges" (1889) en leverde vele bijdragen in tijdschriften enz.

Hymen of *hymenaios (hymenaeus)* noemde men bij de Grieken het bruiloftslied, dat de speelnooten der bruid zongen, wanneer zij uit het huis van haar vader naar dat van den bruidegom gebracht werd. Later werd *Hymen* de naam van den god van het huwelijk. Zoo komt hij het eerst voor bij *Sappho* en wordt dan een zoon der Muzen genoemd. Volgens anderen was hij een schoon jongeling, die vroegtijdig stierf, of bij het huwelijksfeest van *Bacchos* en *Ariadne* na het zingen van het bruiloftslied de stem en het leven verloor. Volgens de Attische sage was hij een schoon, maar behoeftig Atheensch jongeling, die een hopelooze liefde koesterde voor een aanzienlijke jonkvrouw. Om in haar nabijheid te zijn, volgde hij haar, als meisje verkleed, naar de feesten van *Demeter* te Eleusis, waar hij met de daar aanwezige maagden door zeeroovers werd weggevoerd. Toen deze echter op een eiland aan wal stapten en zich aan den slaap overgaven, werden zij door *Hymen* gedood. Deze begaf zich nu aanstonds naar Athene en beloofde, dat hij de geroofden zou terugbrengen, indien hem toestemming werd gegeven tot een huwelijksverbintenis met zijn geliefde. Dit geschiedde, en nu verheerlijkte men hem in bruiloftsliederen, totdat hij allengs als een godheid beschouwd werd. Men stelt hem voor als een gevleugelden, met kransen versierden knaap, als een ernstigen *Eros*, met een bruidsfakkel en een krans in de hand.

Hymen is de Grieksche naam van het maagdevlies, een halve-maanvormig vlies aan den ingang der scheede van mensch en dier. Bij de eerste geslachtelijke gemeenschap wordt het gewoonlijk ingescheurd, zoodat de intactheid ervan een bewijs is van maagdom, zij het dan geen absoluut. Want het kan wel eens bijzonder elastisch zijn en dus niet scheuren, terwijl bovendien een poging tot gemeenschap ook bij mislukking toch zwangerschap ten gevolge kan hebben. De bloeding bij het inscheuren kan zéér gering zijn, zoodat het bewijs van maagdom, dat volgens *Mozes'* wetgeving aan de schoonouders moet getoond worden, ondengdelijk is. Bij kinderen blijft het hymen trots geslachtelijk verkeer vaak ongeschonden, daar de engte van alle deelen van den ingang een doorboring van het er achter verscholen vlies bemoeilijkt, terwijl het door ontuchtige handelingen of onanie ook zonder geslachtsgemeenschap kan scheuren. Wel verschaft het hymen een deugdelijk bewijs van voorafgegane bevalling, want daarbij wordt het door de kindsdeelen op enkele resten na vernietigd. Hier is men echter niet meer alleen op den toestand van het hymen aangewezen, want ook de mond van de baarmoeder vertoont na een bevalling altijd kleine inscheuringen en litteekens, die het geheele leven blijven.

Hymenaea *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Caesalpiniaceën*. Het omvat boomen, die in Zuid-Amerika en op de Antillen groeien en ruim 20 m. hoog worden. Van de soorten noemen wij: den *gewonen sprinkhaanboom (H. Courbaril L.)* met een donkergrijzen stam, welke een omvang heeft van 3 m., met een zeer vertakte kruin, stramme, dikke bruine

Hymenaea Courbaril.

takken en langwerpig-spitse, lederachtig, van onder bruine, kortgesteelde bladeren. De houtige peul wordt 1½ dm. lang, is donkerbruin, met korte stekels gewapend en met een bruinachtig blauw, meelachtig merg gevuld. Het getal zaden is niet grooter dan 8. Deze boom levert het Amerikaansche kopal (*Resina copal*), bekend als *gom amine*, een harssoort die uit den bast te voorschijn treedt en door de inboorlingen bij droppels verzameld wordt. De grootste stukken vindt men onder de wortels van oude boomen; zij zijn wel eens 3 of 4 kg. zwaar en hebben een barnsteenachtigen reuk. Men gebruikt het tot het bereiden van kopalvernis. In de afbeelding stelt *a* een tak voor, *b* een peul, *c* een doorgesneden peul, *d* een zaadkorrel, *e* een doorgesneden zaadkorrel, alles op ½ der natuurlijke grootte.

Hymenoptera. Zie *Vliesvleugelige insecten*.

Hymettus, een berg in Attica, was in ouden tijd beroemd wegens zijn geurigen honig en zijn voortreffelijk marmer. Thans draagt hij den naam van Trelovoeni. Hij ligt ten zuidoosten van Athene, heeft een Z.N. richting en is 1027 m. hoog. Ook nu nog wordt er uitmuntende honig gewonnen.

Digitized by Google

Hymne of *hymnus* noemden de oude Grieken een loflied, dat ter eere van goden of helden bij feestelijke offeranden, onder begeleiding van muziek en dans, werd aangeheven. Zij droeg naar de verschillende godheden en naar haar aard verschillende namen, zooals dithyrambus, paean enz. De Grieksche hymnen hadden aanvankelijk een episch karakter, zooals die van *Homerus;* zij vermeldden de mythen der goden en gaven van dezen en van de daden der menschen een aanschouwelijke voorstelling. De latere, zooals die van *Pindarus* en *Callimachus,* zijn meer lyrisch, ja didaktisch. Het woord komt in het Nieuwe Testament op twee plaatsen voor (Eph. 5 : 19 en Col. 3 : 16), beteekent daar loflied tot God. In de oud-christelijke literatuur worden in dien zin ook de Psalmen bijv. hymnen genoemd. Langzamerhand kreeg het woord een engere beteekenis, n. l. van een godsdienstig lyrisch gedicht. Nog beperkter beteekent hymne: de geestelijke lofzangen in het brevier. De geschiedenis van de hymnen in de Oostersche Kerk is nog zoo goed als onbekend. Over die der Westersche Kerk bestaat een afzonderlijke wetenschap, de *hymnologie,* beginnend in de 12de eeuw, vooral in de laatste vijftig jaar ijverig beoefend. Een voorname bronnenpublicatie is de *„Analecta hymnica"*, in 1886 begonnen, waarvan reeds meer dan 50 deelen verschenen.

Er zijn meer dan 30 duizend Latijnsche hymnen bewaard gebleven. Men onderscheidt: *de eerste periode,* beginnend bij *Hilarius van Poitiers* en loopend tot den tijd der Karolingers; bekend is o. a.: *Ambrosius, Prudentius, Fortunatus; de tweede periode* tot de kruistochten, waarin o. a. optreden *Paulus Diaconus* en vele Iersche monniken; *de derde periode* tot het Humanisme, waarin o. a. *Thomas van Aquino* en *Bonaventura* voorkomen. Het Evangelisch kerkgezang liet met de Latijnsche taal ook de hymnen varen, hoewel *Luther* en *Gerhardt* eenige oude hymnen in koralen herschiepen. De dichters van den nieuweren tijd hebben slechts zelden met gelukkig gevolg hun krachten aan de hymne beproefd.

Hyoscíamien is een alkaloid, waarvan de formule is: $C_{17}H_{23}NO_3$. Het eerst is het in de zaden van het bilzenkruid (*Hyoscyamus niger*) gevonden, terwijl het ook in *Atropa Belladona* en in *Datura stramonium* voorkomt. Het is isomeer met atropien, dat het hyoscyamien altijd in de planten vergezelt. Door inwerking van alcoholische kali wordt het ook in atropien omgezet. Uit chloroform kristalliseert het in zijdeglanzende naaldjes, die bij ruim 108° C. smelten. De oplossing draait het polarisatievlak links. De vrije base en haar zouten zijn zwaar vergiftig.

Hyoscyamus. *Zie Bilzenkruid.*

Hypatia van Alexandrië, de dochter van den wiskundige *Theon* en de echtgenoote van den wijsgeer *Isodorus,* was evenzeer beroemd wegens haar schoonheid en wegens de reinheid harer zeden, als wegens haar geleerdheid. Zij wijdde zich te Athene aan de beoefening der wijsbegeerte en trad na haar terugkeer in haar vaderstad op als leerares in deze wetenschap. Hierbij trachtte zij vooral de neoplatonische wijsbegeerte in overeenstemming te brengen met de leer van *Aristoteles.* Haar woning was de verzamelplaats der geleerdste en aanzienlijkste mannen. Onder beschuldiging, dat zij van haar goede verhouding tot den praefect *Orestes* gebruik maakte om dezen tegen de Christenen te stemmen, werd zij door de Christenen fel gehaat en in 415 na Chr. op straat aangerand en op gruwelijke wijze vermoord. In hoeverre bisschop *Cyrillus* aan deze daad schuld heeft gehad, is niet uit te maken. In een cultuurhistorischen roman, die haar naam draagt, heeft *Kingsley* haar lotgevallen beschreven.

Hyperaemie noemt men een overvloedige vulling der vaten met bloed. Zijn al de vaten van het lichaam overvloedig met bloed voorzien, dan spreekt men van een *algemeene hyperaemie (plethora,* volbloedigheid), maar heeft er hyperaemie plaats in slechts enkele deelen van het lichaam, dan noemt men haar een plaatselijke. Bij deze laatste bevinden zich alleen de haarvaten en de nabijgelegen kleine slagaderen en aderen in een ongewonen toestand. Men onderscheidt een actieve hyperaemie *(congestie)* door bloedsaandrang en een passieve door stuwing van aderlijk bloed. De hyperaemie kan kort of lang duren, een ziekelijke en ook een gezonde toestand wezen. Het slijmvlies van de maag bijv. verkeert gedurende de spijsvertering in een staat van hyperaemie. De verschijnselen van actieve (arteriële) en passieve (veneuze) hyperaemie zijn verschillend. Bij de eerste worden de betrokken deelen rood, warm, zwellen op en kloppen, terwijl de pijn doorgaans gering is. Aderlijke hyperaemie daarentegen maakt het lichaamsdeel blauw en koud, doch ook hier ontstaat zwelling. Deze passieve, de veneuze stuwing, wordt in de laatste jaren veel toegepast tegen ontsteking. Men wekt haar kunstmatig op door de ouderwetsche koppen of door verbanden, centraal gelegen van de plaats der ontsteking en ziet dan door den grooteren toevoer van aderlijk bloed zeer vaak een gunstigen invloed op het ontstekingsproces (*Bier's* stuwingsmethode). Het centraal gelegde verband moet dagelijks minstens 10 uur, in zware gevallen zelfs meer dan 20 uur zitten blijven, de koppen één of tweemaal dagelijks, telkens een half uur tot drie kwartier, maar het opzuigen zelf mag maar 5—10 minuten duren, telkens gevolgd door een pauze van vijf minuten. Zelfs de hevigste pijnen verdwijnen onder de Bier'sche methode haast plotseling en aan een verder voortschrijden van het ontstekingsproces wordt reeds na de eerste behandelingen een eind gemaakt. Was er nog geen ettering opgetreden, dan komt het er ook bijna nooit meer toe maar geneest de ontsteking zonder deze; bestond er reeds ettering dan houdt die véél sneller op. Maar vooral van gewicht is het, dat bij deze behandeling de functie van de zieke organen zich herstelt op een wijze, die men nauwelijks had durven hopen.

Behalve voor ontstoken weefsel, beenderen en gewrichten is de hyperaemie n. l. de actieve, ook toegepast op de longen, het eerst door *Kühn,* tegen tuberculose en katarrhale pneumonie. Hij gebruikt een masker, dat mond en neus luchtdicht afsluit en de inademhaling alleen mogelijk maakt door een in de neus gestoken, van buiten ruimer of nauwer te maken spleet, maar de uitademing door ventielen geheel vrijlaat. Daardoor wordt de druk in de borstholte zeer

Digitized by Google

verlaagd en vindt er een vermeerderde toestrooming van bloed in de longen plaats. Als zulk een masker weken lang gedurende eenige uren per dag gedragen wordt, dan ziet men werkelijk een gunstigen invloed op de genoemde processen zonder eenig schadelijk gevolg, zelfs niet bij neiging tot bloedspuwing. Het krachtiger worden van de zich inspannende ademhalingsspieren werkt gunstig op den ademnood en maakt den slaap rustiger, terwijl de verdunning van de ademlucht dezelfde gevolgen heeft als het verblijf in hooggelegen streken als Davos, n. l. een flinke vermeerdering van de roode bloedcellen en vergroot haemoglobine-gehalte. Vandaar, dat de stuwing ook met succes bij anaemieën werd toegepast. Ook de werking van tuberculine schijnt hoofdzakelijk te berusten op een grooten bloedtoevoer juist naar de tuberculeuze weefsels, zooals het duidelijkst bij tuberculose van de huid zichtbaar wordt. Die vermeerdering van den toevoer van slagaderlijk bloed wordt ook bij chronisch gewichtsrheuma toegepast, door het zieke deel in een kast te leggen, welker opening eromheen afgesloten kan worden en dan heete lucht te laten toestroomen in het kastje; maar ook *Bier*'s passieve hyperaemie wordt bij stijfheid in de gewrichten ontstekingen of tuberculose ervan met succes toegepast, evenals bij zweren aan het onderbeen, eczemen enz. Het zieke lid kan ook in een sterk glazen kastje gebracht worden, dat er luchtdicht omheen sluit en waaruit dan lucht weggepompt wordt, de verminderde luchtdruk bewerkt dan sterker bloedtoevoer en heeft dus dezelfde werking als de heete lucht.

Literatuur: Bier, Die Hyperamie als Heilmittel (6de druk Leipzig 1907); *Joseph,* Lehrbuch der Hyperämiebehandlung (Leipzig 1911).

Hyperaesthesie noemt men in de geneeskunde overgevoeligheid, een te groote prikkelbaarheid. Zie *Gevoel.*

Hyperbolus, een Atheensch volksmenner, was van geringe afkomst, verwierf als lampenfabrikant grooten rijkdom en bemoeide zich, hoewel nog jong, met staatkundige aangelegenheden. Van *Kleon* leerde hij de kunst zich aangenaam te maken bij het volk, en na diens dood wist hij zich aan het hoofd te plaatsen der menigte, terwijl hij de achtenswaardigste mannen met lasterlijke beschuldigingen vervolgde. Toen hij echter het volk wederom wilde overhalen om op sommige aanzienlijken het ostracisme toe te passen, waarbij hij het inzonderheid gemunt had op *Nicias* en *Alcibiades,* vereenigden zich de aanhangers van deze beiden om *Hyperbolus* zelven te verbannen (417 v. Chr.). Zes jaar later werd hij door Samische en Attische oligarchen vermoord en zijn lijk in zee geworpen.

Hyperbool (zie de fig.) is een kromme lijn, die de eigenschap bezit, dat het verschil der afstanden van elk punt van de kromme tot 2 bepaalde punten een constante is. Deze punten F en F_1 heeten de brandpunten van de hyperbool. De kromme is een kegelsnede, die men verkrijgt, wanneer een kegel door een vlak aan weerszijden van den top gesneden wordt. Zij bestaat uit twee gescheiden, zich in het oneindigde uitstrekkende takken. De verbinding tusschen de beide brandpunten is de hoofdas, het midden hiervan het middelpunt van de hyperbool. De lijn, die in het middelpunt loodrecht op de hoofdas staat, is de bijas. De twee takken loopen symmetrisch ten opzichte van deze, terwijl iedere tak door de hoofdas in twee symmetrische deelen verdeeld wordt. Volgens bovengenoemde eigenschap moet $HF_1 - HF = SF_1 - SF = S_1F - S_1F_1$ dus $SS_1 + F_1S_1 - SF = SS_1 + SF - S_1F_1$ of $S_1F_1 = SF$; $HF_1 - HF = SS_1 + F_1S_1 - F_1S_1 = SS_1 = 2a$ zijn. Het constante verschil is dus gelijk aan het stuk van de hoofdas, dat tusschen de beide takken in gelegen is. Een hyperbool is dus bepaald door een rechte lijn $= 2a$ en 2 punten, de brandpunten.

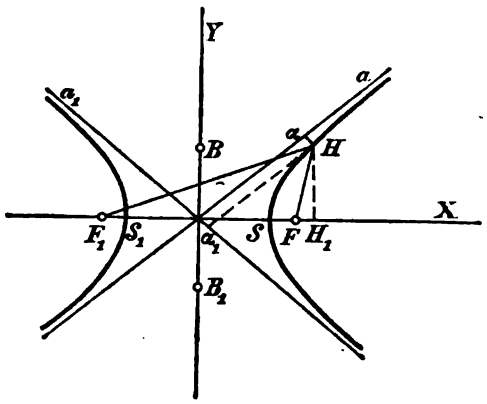

Hyperbool.

De vergelijking van de hyperbool is: $\frac{x^2}{a^2} - \frac{y^2}{b^2} = 1$, waarin x en y de afstanden van een punt van de kromme tot de beide assen voorstellen (de hoofdas is de x as), b is een bepaalde constante en gelijk $\sqrt{c^2 - a^2}$, terwijl c de afstand is van het middelpunt tot een der brandpunten. De lijnen a en a_1 zijn raaklijnen uit het middelpunt getrokken aan de beide takken, die deze in het oneindige raken. Men noemt ze de asymptoten.

Hyperbool noemt men in de de stijlleer een, in den regel opzettelijk, sterk overdrijvende term of beeldspraak, bijv.: „Zijn roem reikt tot aan de sterren" of: „Een berg drukte op mijn borst".

Hyperboreeërs was volgens de opvatting der Ouden de naam van een mytischen volksstam. Hun sage sluit zich overal aan bij de plaatsen, waar *Apollo* vereerd werd, voornamelijk bij Delphi en Delos. Sedert *Hesiodus* nam men meestal aan, dat *Apollo* gedurende den winter in het land der Hyperboreeërs, dat zijn eigenlijk vaderland was, verblijf hield en daaruit in de lente terugkeerde, alsook dat Hyperboreesche gezanten met offeranden naar Griekenland kwamen. Daarbij werd het land in het uiterste W. of O., later tengevolge van een afleiding van den naam van *Boreas* (= Noordenwind) in het N. gedacht. Het volk werd als een volk van gelukzaligen geschilderd, dat in eeuwigen vrede bij vroolijke offermalen, ter eere van *Apollo,* zijn leven doorbrengt en ziekte noch ouderdom kende.

Met den naam Hyperboreeërs duidt men tegen-

Digitized by Google

woordig in de volkenkunde de volksstammen in het uiterste N.O. van Azië aan.

Hypericaceën, *Hertshooiachtigen,* is de naam eener plantenfamilie, die kruiden, halfheesters, heesters en boomen omvat, welke dikwijls een geel, harsachtig sap hebben. Zij onderscheidt zich door de volgende kenmerken: de stengel en takken zijn geleed, dikwijls knoopig geleed, de bladeren, tegenovergesteld, enkelvoudig, meestal gaafrandig of door langs den rand geplaatste klieren fijn gekarteld, terwijl de steunbladen ontbreken; de bloemen zijn regelmatig, meestal in eind- of okselstandige tuilen geplaatst en gewoonlijk geel; de 5 (zelden 4) kelkbladeren zijn vrij of aan den voet samengegroeid, overblijvend, meestal gelijk, gewoonlijk gestippeld of met klierachtige tandjes bezet; de 5 (zelden 4) bloembladeren wisselen af met de kelkbladen, zijn in den knop schoefvormig geplooid, verwelken en vallen af, de meeldraden zijn talrijk, hypogynisch, aan den voet tot 3 of meer bundels samengegroeid, zelden vrij of éénbroederig; de helmknoppen zijn klein en 2-hokkig, zich overlangs openend; het vruchtbeginsel bestaat uit 3 of 5 vruchtbladeren; de stempel is enkelvoudig, zelden knotsvormig; de doosvrucht of bes is 3- of 5-, somtijds ook 1-hokkig, terwijl de binnenwaarts gebogen randen der vruchtbladen, die tusschenschotten vormen, niet altijd het midden der vrucht bereiken en de hokken afsluiten; de zaden zijn talrijk, zeer klein en aan den zuilvormigen zaaddrager en aan de randen der kleppen vastgehecht; de kiem is recht met naar den navel gekeerd worteltje en de zaadlobben zijn bladvormig. De Hypericaceën bevatten een roode of gele, slijmerige harssoort en voorts aetherische olie en wat looi- en bittere extractiefstof.

Hypericum, behoort tot de familie der *Hypericaceën* en wordt gekenmerkt door regelmatige bloemen, 3 tot 5 bundels van meeldraden, tegenover elkaar staande bladeren, die etherische olie bevatten. In Noord-Amerika, West-Azië en Zuid-Europa komen meer dan 200 soorten voor.

In de tuinen komen ± 25 soorten voor, waarvan echter de meeste waarde hebben: *H. moserianum, H. chinensis, H. floribundum* en *H. multiflorum, H. Hookerianum* ook wel *H. triflorum* geheeten, *H. androsaeanum, H. calycinum, H. elatum, H. aureum, H. nudiflorum* en *H. virginicum.* De laatste afwijkend van de andere door rose bloemen, terwijl alle andere gele bloemen bezitten. De planten zijn vrijwel alle overblijvend. Een zonnige standplaats en een zandige of veenachtige bodem zijn zeer gewenscht voor het slagen der cultuur. Vooral *H. moserianum,* met de bonte en driekleurige vormen, heeft veel waarde, hoofdzakelijk voor de bloemisten. De *Hypericum* wordt vermenigvuldigd door scheuren, afleggen of stekken.

Hyperides, een Grieksch redenaar en een zoon van *Glaukippos,* omstreeks 390 v. Chr. in den Attischen demos *Kollytos* geboren, werd een leerling van *Isocrates.* Hij voegde zich bij de partij der patriotten en bleef aan deze getrouw te midden der veelvuldige stormen, welke *Philips van Macedonië, Alexander* en *Antipater* achtereenvolgens over Athene deden losbarsten.

Na den dood van *Philippus* verbond hij zich met hen, die ter verbreking van het Macedonische juk onderhandelingen met Thebe aanknoopten, waarom *Alexander* zijn uitlevering vorderde. Niettemin waagde hij het, toen dit gevaar geweken was, zich te verzetten tegen den eisch van *Alexander,* dat de Atheners bij den tocht naar Perzië hem met hun schepen zouden bijstaan. De zaak van *Harpalus* verstoorde de goede verstandhouding, welke te voren tusschen *Hyperides* en *Demosthenes* had bestaan, ja, eerstgenoemde trad als beschuldiger tegen dezen op. Later echter verzoende hij zich weder met den grooten redenaar. Na den dood van *Alexander* behoorde hij tot de voorstanders van den oorlog en na den dood van *Leosthenes* hield hij een lijkrede ter eere der gesneuvelden. Eerst na den slag bij Krannon (322), toen de laatste hoop op de vrijheid van Athene verdwenen was, nam hij de vlucht naar Aegina, maar werd door de handlangers van *Antipater* gegrepen en ter dood gebracht. Men had 77 (52 als echt erkende) redevoeringen van hem, van welke slechts één in haar geheel is overgebleven. Drie fragmenten, vooral een groot deel van bovengenoemde lijkrede, dat op een Egyptische papyrusrol gevonden en o. a. door den hoogleeraar *Cobet* te Leiden in 1858 uitgegeven is, zijn in 1847 gevonden; een 5de redevoering werd in 1889 eveneens in Egypte gevonden. De gezamenlijke fragmenten vindt men in de „Oratores Attici" (1848—1852, 2 dln.) van *Müller* en in de uitgave van *Blass* (3de druk 1894).

Hyperius, *Andreas Gerardi* of *Andréas Gheeraerdts van Yperen,* een Protestantsch godgeleerde, in 1511 te Yperen geboren, ontving onderwijs in de oude talen, was werkzaam op het kantoor van zijn vader (een advocaat), bleef nu het overlijden van dezen nog drie jaar bij zijn moeder en begaf zich vervolgens naar Parijs, waar hij zich eerst op de natuurkunde en daarna op de godgeleerdheid toelegde, terwijl hij met Fransche en Spaansche jongelieden, aan wie hij les gaf, verschillende hoogescholen in Frankrijk en Italië bezocht. Nadat hij zich geoefend had in de geneeskunde en in het kerkelijk recht, ging hij in 1536 weder naar Yperen, toen naar Leuven, vervolgens naar Duitschland, kwam in 1537 in zijn geboorteplaats terug, bezocht in 1540 de universiteit te Cambridge in Engeland, wilde in 1541 ook die van Oxford bezoeken, maar keerde terug, om naar Straatsburg terug te gaan, doch te Marburg vond hij zijn vriend *Gerard Gildenhauer* als hoogleeraar in de godgeleerdheid. Hij bleef hier en werd tot opvolger van dezen benoemd. Hij bekleedde die betrekking tot aan zijn dood, den 1sten Februari 1564. Van zijn talrijke geschriften noemen wij: „De cosmographia" (1532), „Arithmetica quaedam", „Geometrica", „Optica", „Astronomica", „Rhetorica" (1566), „Dialectica" (1566), „Physica", „Compendium physices Aritotelicae" (1574), „Ad decem libros Ethicorum Aristotelis scholia" (2de druk 1600), „De formandis concionibus sacris etc." (1553), de beste homiletiek der 16de eeuw „De theologo seu de ratione studii theologici libri IV" (1556), de eerste wetenschappelijke encyclopaedie en methologie der theologie, „Topica theologica", „De studiosorum vita et moribus", „De Sacra Scriptura e lectione et meditatione quotidiana, chris-

Digitized by Google

tianis omnibus necessaria libri II" (1564), „Methodi theologiae libri III" (1566), „Feriorum scolasticorum libri" en „Opuscula theologica" (1570—1571, 2 dln.). De verzamelde geschriften van *Hyperius* zijn in 1582—1584 in 3 deelen uitgegeven door zijn zoon *Laurens*.

Hypermangaanzuurkalium. Zie *Kaliumpermanganaat*.

Hypermetropie *(ver-ziendheid)*, is de naam van een door *Donders* nauwkeurig onderzocht gebrek in het refractievermogen van het oog, waarbij lichtstralen, die evenwijdig op het hoornvlies vallen, zich eerst *achter* het netvlies vereenigen, zoodat op dit laatste geen scherp begrensd beeld wordt gevormd. Wie aan dat gebrek lijdt, kan niet duidelijk zien, tenzij hij door een actieve inspanning van het accommodatievermogen, overeenkomend met den graad der hypermetropie (of passief door een convexen bril) de fout verbetert. Vandaar, dat de bezwaren van de verziendheid zich vooral doen voelen als het accommodatievermogen vermindert, dus na de 45 jaar (zie *Accomodatie*). De hypermetropie is een aangeboren afwijking en is het gevolg van een te kort zijn van de lengteas van het oog, wat in erge graden vaak reeds uitwendig te zien is, daar het oog te klein lijkt. Vooral wanneer de oogen door den aard van het beroep veel voor dichtbij moeten worden gebruikt, bijv. bij schrijfwerk, studie enz. wordt er te veel van de accommodatie gevergd en wordt geklaagd over vermoeidheid van de oogen vooral bij kunstlicht, zoodat de patiënt telkens een poos moet ophouden. Is dit onmogelijk, dan worden de oogen pijnlijk, rood en beginnen te tranen. Behalve van het werk en van den leeftijd hangen de klachten ook af van den graad der verziendheid en van den algemeenen toestand, want bij spierzwakte wordt ook de accommodatiespier spoedig vermoeid. De hypermetropie staat dus tegenover de myopie, de bijziendheid, waar de lengte-as van het oog te lang is, maar de eerste blijft constant, terwijl de myopie vaak verergert. Veelal gaat de hypermetropie van de ouders op de kinderen over en slechts zelden ontstaat zij door ziekten van het oog. Het gebrek is alleen te verhelpen door het gebruik van convexe brilleglazen.

Hyperoxied. Zie *Oxieden*.

Hypersteen of *pauliet* is de naam van een delfstof. Het kristalliseert in rhombische zuilen, komt echter doorgaans ongekristalliseerd in korrelige aggregaten of ingesprenkeld in andere gesteenten voor. Het is brachydiagonaal splijtbaar en vertoont op het gladde splijtvlak een schitterenden metaalglans, op de overige vlakken een vet- of glasglans. Het is zwart tot groenachtig zwart en in kleine schilfers doorschijnend. Zijn hardheid is 6, zijn soortelijk gewicht 3,3—3,4. Het smelt voor de blaaspijp tot een groenachtig zwart glas en wordt door zuren niet aangetast. Het is magnesiasilicaat en ijzeroxyduulsilicaat. Stukken met een fraaien weerschijn worden tot sieraad geslepen. Hypersteen wordt gevonden in Auvergne (Mont Doré), bij het Laacher meer (Eifel), in Perzië en in fraaie stukken aan de kust van Labrador en op het eiland St. Paul (vandaar *pauliet*). Ook in meteoorsteenen werd het aangetroffen.

Hypersteniet is een gesteente, grootendeels uit plagioklaas en hypersteen (zie aldaar) samengesteld, waarnaast ook ijzerverbindingen en soms augiet, olivijn enz. optreden. Het is nauw verwant met gabbro (zie aldaar) en komt niet veel op aarde voor.

Hypertrofie (overmatige voeding) noemt men den overmatigen groei van een lichaamsdeel, welke ontstaat door een vermeerdering der elementen van het oorspronkelijk weefsel, of vergrooting ervan, of door beide tegelijk. Zij kan het geheele lichaam treffen bij reuzengroei, enkele ledematen of slechts bepaalde weefsels zooals bijv. overmatige haargroei. Physiologisch en dus nuttig werkt de hypertrofie van weefsels, die vermeerderden arbeid moeten leveren waarvan bijv. de hypertrophie van den wand der linkerkamer bij vernauwing van de opening der aorta een sprekend voorbeeld is. Zoo ook, wanneer bij verlies van een nier, de overgeblevene het werk van beiden moet doen. Onechte hypertrofie van een orgaan bestaat, als het wel vergroot is, maar niet door vergrooting van zijn parenchym; zoo kan de lever grooter worden door toename van het bindweefsel erin, ten koste van de eigenlijke levercellen, of doordat talrijke kleine rondcellen zich bij syphilis tusschen het weefsel nestelen. Bij deze onechte hypertrofie wordt dan ook de functie van een orgaan verzwakt in plaats van versterkt.

Hyphomyceten. Zie *Draadzwammen*.

Hypnos (Latijn = *Somnus*) is in de Grieksche mythologie de god van den Slaap, de zoon van den Nacht *(Nyx)*, een tweelingbroeder van den Dood *(Thanatos)*. Hij wordt meestal voorgesteld als een mooie jongeling (zie de afb.) met vleugels aan schouders of slapen, een tak en een sluimerhoren, waaruit hij den slaap doet druppelen. Anderen stellen hem voor als een gevleugelden grijsaard met baard, die over de in zijn schoot liggende slapers den slaap uitgiet.

Hypnos (Bronzen beeld gevonden te Etaples).

Hypnotisme noemt men de wetenschap, die zich bezig houdt met de studie van aan den slaap verwante toestanden, waarbij aan de wilsuitingen belemmeringen worden in den weg gelegd en dikwijls een duidelijke storing in het bewustzijn valt waar te nemen. Dat deze wetenschap reeds oud is, blijkt uit het feit, dat de oude Indische fakirs door concentratie van hun blik of gedachten een hypnotischen toestand wisten op te wekken. Verwant met het hypnotisme zijn de magnetische slaap en het somnambulisme (zie aldaar). De Engelsche arts *J. Braid* bestudeerde sedert 1841 het hypnotisme wetenschappelijk.

Digitized by Google

Zijn waarnemingen geraakten echter geheel in vergetelheid, hoewel sommige artsen de hypnose bij operaties toepasten. Eerst in lateren tijd hebben de sensationeele openbare vertooningen van *Hansen* de aandacht der geleerden weder op het hypnotisme gevestigd *(Weinhold, Heidenhain, Berger, Preyer, Binswanger)*. Onafhankelijk van dezen maakten *Charcot* te Parijs en *Bernheim* te Nancy het hypnotisme tot onderwerp van hun studie. De school te Nancy toonde met name den grooten invloed der suggestie op de hypnose aan en leert, dat alle hypnotische verschijnselen door suggestie tot stand komen.

Tot het verwekken der hypnose gebruikt men talrijke, schijnbaar verschillend werkende middelen, die men in somatische (lichamelijke) en psychische kan verdeelen. Aan de laatste kent men, in tegenstelling met vroeger, thans de grootste werking toe. *Braid* bijv. paste in zijn tijd bij voorkeur het lange staren op één schitterend voorwerp toe, terwijl tegenwoordig de hypnose opgewekt wordt, doordat men de voorstelling daarvan zoo levendig mogelijk aan het medium inprent door woorden als: „Tracht te slapen!" „Denk aan den slaap!" *(woordsuggestie)*. Het wakker maken geschiedt òf door zintuigelijke prikkels (blazen, electriciteit) òf door een eenvoudig bevel. Tot het verwekken van een hypnotischen toestand en het doen ophouden daarvan is niet altijd een hypnotiseur noodig, daar sommige personen zichzelf in hypnose brengen *(autohypnose)* en uit zichzelf ontwaken. In de séances van spiritisten komt een dergelijke auto-hypnose eenvoudig reeds onder den invloed van de stemming en de omgeving veelvuldig voor, zonder eenige tusschenkomst van anderen. Wat de ontvankelijkheid aangaat, wordt het verhoudingsgetal zeer verschillend gegeven (30 tot 100 %). Geestelijk zwakken en krankzinnigen zijn moeilijk te hypnotiseeren. Dat zenuwachtige en hysterische personen bijzonder ontvankelijk zouden zijn, is een dwaling. Zij, die de vaste overtuiging hebben, dat zij niet ontvankelijk zijn, en zij, die niet in slaap gebracht *willen* worden, zijn in den regel niet te hypnotiseeren. Moeilijker is het iemand wakend in hypnose te brengen *(wachsuggestion)* alléén door fixeeren en hem met open oogen tot een willoos werktuig te maken. De veranderingen, die de zielstoestand van den mensch door hypnose ondergaat, zijn zeer verschillend. Men heeft de diepte van den hypnotischen slaap verdeeld in 1. somnolentie, den lichtsten graad van slechts even merkbare hypnose, 2. hypotaxis, d. w. z. de gehypnotiseerde gehoorzaamt aan alle suggesties, maar herinnert zich na het ontwaken al het gebeurde, 3. somnambulisme, diepe hypnose met amnesie (geen herinnering) na het wakker worden en nahypnotische verschijnselen.

Tot de verschijnselen der normale hypnose behoort een sterke beperking der associatieve hersenwerking. Wel worden indrukken opgenomen, maar niet verwerkt, zooals in wakenden toestand. De ontvankelijkheid voor hypnotische invloeden heet suggestibiliteit. De allereerste voorwaarde hiervoor is, dat de te hypnotiseeren persoon met den hypnotiseur in rapport blijft, d. w. z. hem hoort en verstaat.

De willekeurige bewegingen ondergaan in den toestand van hypnose steeds verandering. Op bevel voert de gehypnotiseerde tegen zijn wil in bewegingen uit. Eveneens kan men bewegingen verhinderen, dus den gehypnotiseerde verbieden zijn arm of been te bewegen, waarop onmiddellijk het bedoelde lichaamsdeel verlamd schijnt. Ook is het niet moeilijk een bepaalde functie van sommige spieren te beletten, terwijl zij verder normaal zijn; wanneer het hem verboden wordt, kan de gehypnotiseerde niet schrijven, hoewel hij zijn hand verder vrij bewegen kan. Hoe de hypnotiseur de suggestie uitdrukt, is onverschillig; noodig is alleen, dat het medium hem verstaat. Afgezien van de suggestieve veranderingen der willekeurige bewegingen, heeft de hypnose nog een tweede eigenaardigheid. Iedere spierbeweging heeft n.l. de neiging eenigen tijd aan te houden, zoodat een willekeurige of suggestieve onderbreking dikwijls op moeilijkheden stuit. Die neiging openbaart zich daarin, dat de ledematen van het medium de hun gegeven houding langeren tijd blijven behouden *(katalepsie)*, en dat bepaalde bewegingen langeren tijd aanhouden, waardoor de zoogenaamde automatische bewegingen ontstaan.

Naast de willekeurige spierbeweging ondergaat ook de gewaarwording dikwijls veranderingen. De zintuigelijke gewaarwording (gezicht, gehoor, reuk enz.) kan beperkt, maar ook tot het ongeloofelijke verscherpt worden. Ook kan de huid bij diepe hypnose geheel gevoelloos gemaakt worden, verder kan in zulk een toestand zinsbedrog ontstaan. Men laat den gehypnotiseerde door suggestie gelooven, dat hij menschen of dingen ziet, die niet voorhanden zijn; hij hoort melodieën of schoten; een onaangenamen reuk of zoeten smaak wekt men gemakkelijk op. Somtijds treedt het zinsbedrog als hallucinatie op, d. w. z. het heeft plaats zonder dat een werkelijk aanwezig object waargenomen wordt; de gehypnotiseerde gelooft een hond te zien, waar niets is. Veel meer echter komen illusies voor: er worden voorwerpen waargenomen maar verkeerd weergegeven; een stuk hout wordt voor een appel, een hond voor een boek aangezien. Is het zinsbedrog volkomen, dan ondergaat het doen en laten, de gelaatsuitdrukking een geheele verandering. Een vreeselijken angst ziet men op het gelaat van hem, die meent, dat een leeuw op hem afkomt. Dergelijke werkingen van het zinsbedrog komen zelfs voor in veranderingen, die van den wil onafhankelijk zijn. Suggereert men bijv. iemand, dat hij een ui ruikt, dan krijgt hij tranen in de oogen, dat hij een zeer onaangenamen smaak heeft, dan begint hij te braken. Kan men de tot dusver besproken verschijnselen positieve noemen, de volgende behooren tot de negatieve, d w. z. tot de categorie, waarbij voorhanden zijne voorwerpen niet waargenomen worden. Zoo worden door suggestie personen en zaken onzichtbaar, een muziekstuk onhoorbaar gemaakt. Evenals de gewaarwordingen staan ook gevoelens als honger, dorst, welbehagen, smart, vreugde enz. onder invloed van suggestie. Of de ademhaling en de polsslag gedurende de hypnose spontane veranderingen ondergaan, is nog niet uitgemaakt. Verschillende afwijkingen worden door de psy-

Digitized by Google

chische prikkeling verklaard en zijn dus niet van de hypnose afhankelijk. De invloed der suggestie is nog niet voldoende onderzocht. Daarentegen kan men door suggestie meermalen het ademhalen eenigen tijd doen ophouden. Ook is het mogelijk suggestief brakingen en stoelgang te verwekken. Het te voorschijn roepen van roode plekken op de huid is aan meer dan één hypnotiseur gelukt. Het suggestief verschijnen van brandblaren moet met het noodige voorbehoud aanvaard worden.

De hypnose vormt een toestand van verscherpt herinneringsvermogen. (Het gelukt n. l. in dien toestand herinneringen wakker te roepen, die aan het geheugen in wakenden toestand reeds lang ontsnapt waren of bij normaal bewustzijn nooit zouden zijn opgekomen (hypnotische hypermnesie). Terwijl men vroeger aannam, dat na het eindigen der hypnose de herinnering aan het gebeurde ontbrak, heeft men later ingezien, dat in de meeste gevallen geen amnesie bestaat; van volkomen herinnering tot amnesie zijn er trouwens veel tusschentrappen. Moge ook al in wakenden toestand amnesie bestaan, dan herinnert zich toch het medium in een latere hypnose bijna altijd dat, wat in een vroegere hypnose geschied is. In deze bestaat echter ook de herinnering aan datgene, wat in wakenden toestand geschiedde, zoodat de hypnotische en de niet-hypnotische toestand een verschillenden inhoud van bewustzijn bezit. Men noemt dit verschijnsel *dubbelbewustzijn* (zie aldaar). Men kan een gehypnotiseerde bepaalde feiten doen vergeten en daarvoor andere in de plaats stellen, waardoor herinneringsbedrog, de retroactieve suggestie, ontstaat.

De posthypnotische toestand bestaat hierin, dat gedurende de hypnose iets gesuggereerd wordt, dat eerst na het wakker worden uitgevoerd moet worden: een gehypnotiseerde krijgt bijv. bevel na drie dagen naar een bibliotheek te gaan en daar een bepaald boek te vragen. Een dergelijk bevel wordt stipt opgevolgd, ofschoon de herinnering aan de opdracht ontbreekt. De posthypnotische suggesties worden zelfs na een jaar dikwijls nog uitgevoerd. Evenals handelingen kan men ook posthypnotisch zinsbedrog suggereeren, en ook negatief suggereeren, bijv. dat bij het ontwaken een der aanwezenden voor den patiënt niet zal bestaan. Deze aangewezen persoon wordt dan door de zintuigen volslagen genegeerd, zelfs bij ruwe aanraking.

Nam men vroeger aan, dat het bewustzijn tijdens de hypnose verdwenen was, later moest men die meening opgeven, toen men in wakenden toestand of in een tweede hypnose het geheugen weer zag optreden. Evenmin als de hypnose een toestand van bewusteloosheid is, evenmin is zij er een van volkomen willoosheid, al zijn de wilsuitingen dan ook zeer belemmerd. Vele suggesties gelukken eerst dan wanneer talrijke proeven gedaan zijn en de gehypnotiseerde aan de dressuur onderworpen is. Maar zelfs na vele pogingen kunnen tenminste handelingen, die in strijd met het karakter van het individu zijn, niet gesuggereerd worden.

De theoretische verklaring van het hypnotisme is nog zeer verschillend en hangt gedeeltelijk samen met de physiologische opvatting van den slaap. *Heidenhain* meende, dat de werkzaamheid van den grijzen hersenbast gestoord wordt; *Wundt*, dat de werkzaamheid van sommige hersendeelen verminderd, die van andere versterkt wordt en dat de bloedsomloop veranderingen ondergaat. *Gurney* vatte de hypnose als een toestand van psychische reflexwerkzaamheid op. Terwijl sommigen in de hypnose een ziekelijken toestand zien, beschouwen anderen haar als een met den gewonen slaap identieken of verwanten toestand.

In nieuweren tijd is een streven merkbaar om van het hypnotisme practisch nut te trekken in de geneeskunde. In den beginne scheen het gevaar de toepassing der hypnose te verbieden; doch later erkende men, dat gevaren slechts dan te vreezen zijn, wanneer de proefnemingen onhandig geschieden en dat het hypnotisme in de hand van psychologisch goed onderlegde doctoren een waardevol hulpmiddel is. Tot de ziekten, die door hypnotisme genezen worden, behooren talrijke zenuwziekten, waarbij geen organische storingen optreden, zooals hysterische verlammingen, zenuwhoofdpijnen, neuralgie, rheumatische pijnen. Hiertoe kan men verder het stotteren, het morphinisme, het alcoholisme enz. rekenen, die dikwijls door hypnotische suggestie genezen kunnen worden. In verband met de behandeling door hypnotische suggestie staat de suggestie zonder hypnose.

In den allerlaatsten tijd heeft men het hypnotisme ook voor psychologische studiën van het ziekelijke en normale zielsleven gebruikt en ten deel zeer belangrijke resultaten ten opzichte der natuur van zekere ziekelijke toestanden (hysterie) verkregen. De Italiaan *Bentivegni* heeft op de civiel-rechterlijke beteekenis van het hypnotisme gewezen, terwijl ook de strafrechterlijke zijde niet vergeten mag worden. Gehypnotiseerden kunnen het slachtoffer of werktuig van misdaden zijn. Practische beteekenis hebben tot nog toe de gevallen van de eerste soort gehad. De vraag of iemand door suggestie een ander een misdaad kan laten begaan, wordt verschillend beantwoord. Door sommigen wordt de mogelijkheid bestreden, omdat niemand door suggestie gedwongen kan worden tot een handeling, die met zijn karakter in strijd is, maar de onmogelijkheid van zulke crimineele suggesties kan toch niet bewezen worden. Het gevaar van retro-actieve suggesties (zie boven) tot het afleggen van valsche verklaringen wordt door verschillende autoriteiten voor zeer groot gehouden.

Evenals bij alle physiologisch onderzoek heeft men de hypnotische verschijnselen ook op dieren onderzocht en werkelijk is door allen het bestaan van dierlijk hypnotisme aangenomen. Reeds in 1636 beschreef *Schwendter* een experiment om kippen geheel onbeweeglijk te maken door ze plotseling te grijpen, op een tafel te leggen, den snavel neer te drukken en beginnende bij den snavel een krijtstreep over de tafel te trekken. Na die manipulaties bleven de kippen in de meest onnatuurlijke houdingen liggen. Deze proef, in 1646 door *Kircher* herhaald en sedert *experimentum mirabile van Kircher* genoemd, geraakte in vergetelheid, tot *Czermak* er in 1872 de aandacht weer op vestigde. Nieuwe proeven werden geno-

Digitized by Google

men en het bleek, dat talrijke andere dieren in zulk een toestand gebracht kunnen worden. *Preyer* verklaarde de bewegingloosheid voor katalepsie (verlamming door schrik), *Heubel* voor slaap. Om het verschijnsel te voorschijn te roepen, handelt men zooals *Schwendter* deed; de dieren blijven dan in die houding liggen, welke zij aannamen, om hun gewone houding weer terug te krijgen, d. w. z. de spieren zijn plotseling bij die poging in een soort van stijfheid (*tonus*) overgegaan. Met menschelijke hypnose heeft dat der dieren echter niets gemeen, want kikvorschen en hoenders, die men de groote hersens had afgenomen, toonden de verschijnsels nog beter dan de normale.

Literatuur: Forel, Der Hypnotismus (6de druk Stuttgart 1911); *Wundt,* Hypnotismus und Suggestion" (2de druk Leipzig 1911); *Löwenfeld,* Der Hypnotismus (Wiesbaden 1901), *J. Lapponi,* L'hypnotisme et le spiritisme (1907); *J. Grasset,* L'hypnotisme et la suggestion (3de druk 1909).

Hypnon, *acetophenon,* $C_6H_5COCH_3$, is het eenvoudigste aromatische keton en kan verkregen worden door destillatie van een mengsel van benzoëzure- en azijnzure kalk of gemakkelijker door op benzol acetylchloried te laten inwerken met aluminiumchloried als katalysator. Het is een gekristalliseerde stof van aangenamen reuk weinig in water oplosbaar. Het smeltpunt ligt bij 20° C. In de geneeskunde wordt het als slaapmiddel toegepast.

Hypnum. Zie *Dekmos.*

Hypo. Zie *Hyposulfieten.*

Hypocalyptus *Thunb.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der vlinderbloemigen *(Papilionaceën).* Het onderscheidt zich door een korten, 5-slippigen kelk, door 2-broederige meeldraden en door een saamgedrukte, lancetvormige peul. De eenige soort, *H. obcordatus* Thunb. groeit aan de Kaap en is een fraaie sierplant met paarspurperroode in eindstandige tuilen geplaatste bloemen. De plant is half struikachtig. De jonge scheuten kunnen in het voorjaar gemakkelijk wortels slaan. Datzelfde geldt van de bijna houtig geworden deelen in den nazomer. De overwintering heeft plaatst in koude kassen onder toevoer van steeds frissche lucht.

Hypochlorieten. Zie *Chloorzuren.*

Hypochoeris. Zie *Biggenkruid.*

Hypochonder. Zie *Hypochondrie.*

Hypochondrie, afkomstig van een Grieksch woord, dat de *onderbuikstreek* beteekent, is een zielsziekte, die zich openbaart in een weinig gegronde zorg, dat men ziek is of ziek zal worden. Wie aan deze kwaal lijden, hebben een algemeen gevoel van ongesteldheid, ontstaan door te groote oplettendheid op de functie hunner organen, en zoeken dan de oorzaak van die z. g. ongesteldheid op te sporen en vervallen daarbij tot de somberste voorstellingen. Zij mijmeren over hartziekte, tering, syphilis, ruggemergs- en hersenziekten enz., waartoe vaak een onschuldige hartkloppíng, hoestbui of neuralgie de directe aanleiding geeft. Hoe langer zij daarover peinzen, des te benevelder wordt hun oordeel, des te minder gevoelen zij zich geschikt tot geregelde werkzaamheid. Zij loopen van den eenen dokter naar den andere, daar geen hun voldoende kan gerust stellen of h. i. nauwkeurig genoeg onderzoekt en behandelt en zoeken verder vruchteloos baat in de lectuur van populair-medische geschriften. Deze ziekte ontstaat vooral bij mannen tusschen het 20ste en 40ste levensjaar. Dikwijls is de dispositie aangeboren, ook is zij wel eens een gevolg van verzwakking en vaak zijn de hypochondrische waanvoorstellingen slechts een der verschijnsels van een geestesziekte (zie aldaar en bij *dementia paralytica),* waarbij het dolzinnige van de klachten (afgesloten fundament, glazen beenen, vervloeiing van de hersens enz.) het karakter ervan reeds aantoonen. Zoo komen er ook voor bij melancholie en paranoia. Gebrek aan voeding, gemis aan vrije lucht, zittende levenswijs, onmatigheid, verveling en teleurstelling, chronische maag- en darmontsteking, geslachtsziekten en vooral het lezen van populair-geneeskundige werken daarover kunnen de aanleiding tot hypochondrie worden bij daartoe gedisponeerde personen. Ook kan hier als bij hysterie en melancholie de „erfelijke belasting" den doorslag geven. Zij duurt gewoonlijk het geheele leven en neemt vaak alle intellectueele krachten in beslag, de patiënt verwaarloost omgeving en beroep en broedt slechts over zijn kwalen. Hij kan dan ook in werkelijke krankzinnigheid of geesteszwakte vervallen, waarbij vooral neiging tot zelfmoord de opname in een gesticht noodig maken kan. De behandeling kan alleen psychisch zijn: den patiënt trachten in te lichten, hem vooral nauwkeurig onderzoeken, werkelijk bestaande afwijkingen nauwgezet behandelen, afleiding verschaffen enz.

Zie: *Wollenberg,* Die Hypochondrie (Weenen 1904).

Hypogaeazuur, $C_{16}H_{30}O_2$, komt als glyceried voor in de olie van *arachis hypogaea* en ontstaat door smelten van stearolzuur met kali. Het vormt kleurlooze, reuklooze kristallen, is onoplosbaar in water, doch oplosbaar in alcohol en aether, smelt bij 33° en kookt bij 236° C.

Hypogynisch. Zie *Bloem.*

Hyponitrieten. Zie *Salpeterzuren.*

Hyponomeuta. Zie *Stippelmotjes.*

Hypophosfieten. Zie *Phosforzuren.*

Hypospadie is een aangeboren gebrek der mannelijke pisbuis, waardoor de opening zich niet aan het einde, maar in het midden of zelfs aan den wortel der roede bevindt en de urine doet wegvloeien.

Hypostasen noemt men personificaties van bovennatuurlijke begrippen, van goddelijke eigenschappen en werkzaamheden, die hierdoor als zelfstandige wezens gedacht worden. Zij danken hun bestaan aan de poëtische en theologiseerende verbeelding en komen in het Oude Testament en in het Jodendom voor onder invloed van het polytheïsme op het monotheïsme. Het monotheïsme bleef hierbij gehandhaafd, doordat men zich bewust bleef van het poëtisch karakter der voorstellingen en deze personificaties aan den hoogsten God ondergeschikt maakte. Zie verder het artikel *Christologie.*

Hyposulfieten zijn feitelijk de zouten van het onderzwaveligzuur $H_2S_2O_4$. Gewoonlijk echter worden door deze benaming de zouten van het thiozwavelzuur $H_2S_2O_3$ aangeduid, hoewel ten onrechte. Het natriumthiosulfaat, $Na_2S_2O_3$, het

Digitized by Google

natriumzout van thiozwavelzuur noemt men meestal natriumhyposulfiet of kortweg veelal „hypo". Het is een bekend fixeermiddel in de photografie. De zouten van ondersalpeterigzuur, onderchlorigzuur en onderfosforigzuur worden respectievelijk, hyponitrieten, hypochlorieten en hypophosfieten genoemd.

Hypotheek. Het recht van hypotheek of *onderzetting* is een zakelijk recht op eens anders bepaalde en daartoe uitdrukkelijk verbonden onroerende zaak, strekkende om daarop de voldoening eener schuld bij voorrang te verhalen. De hypotheek wordt dus verleend tot zekerheid van de vervulling eener verbintenis en geeft aan den schuldeischer, die haar bedongen heeft, een voorrang boven andere schuldeischers, om de schuld te verhalen op de opbrengst van het goed dat het voorwerp van het recht uitmaakt. Hypotheek kan slechts op onroerende zaken gevestigd worden en het recht van den schuldeischer wordt door vervreemding van de zaak door den schuldenaar niet verkort. Zij kan slechts bestaan in verband met een verbintenis, die er door gewaarborgd wordt; niet als zelfstandig bestaand recht, maar als een accessoir iets, afhankelijk van het bestaan eener verbintenis, waarmede het verbonden blijft en waarmede het te niet gaat. De hypotheek geeft geen recht, om zich den eigendom der zaak toe te eigenen, te naasten, en sluit op zich zelf — zonder bijkomend beding — geen recht van vervreemding in zich: het geeft geen recht van bezit, noch van genot. Zij wordt gevestigd op het goed van den schuldenaar of van een derde, die ten behoeve van den schuldenaar zijn goed ter bezwaring afstaat, zonder daarom persoonlijk voor de nakoming der verbintenis, zelfs niet als borg, gehouden te zijn. Uit haren aard is zij ondeelbaar, zoodat zelfs gedeeltelijke voldoening der schuld de hypotheek niet van zelf voor dat deel opheft. Zij wordt slechts verleend op *bepaald* aangewezen goederen en voor een *bepaald* aangewezen som, die door haar gewaarborgd zal worden; eenmaal *verleend,* wordt zij pas *gevestigd* door *inschrijving* in *openbare,* daarvoor bestemde registers. (Voor het z. g. hypothecair crediet verwijzen wij naar het artikel *Banken,* 9de afdeeling, *Hypotheekbanken).* In deze voorschriften zijn de hoofdvereischten voor een goed hypotheekstelsel neergelegd, namelijk de *specialiteit* en de *publiciteit;* een ieder moet ten allen tijde kunnen nagaan of en tot welk bedrag eenig goed met hypotheek is bezwaard. Voor de vestiging en handhaving van een goed georganiseerd grondcrediet is dit van het hoogste belang. Het Fransche recht in den Code Napoléon kende beide beginselen evenzeer, maar handhaafde ze niet consequent door er alleen aan vast te houden voor de conventioneele, de uit contract gesproten hypotheken, terwijl het voor de daarnevens erkende *wettelijke* en *gerechtelijke* hypotheken die vereischten liet varen. De *gerechtelijke* was een gevolg van een vonnis of van een in rechten erkende acte; haar rang hing wel af van de inschrijving, maar zij rustte op alle onroerende goederen van den schuldenaar, ook die hij later verkreeg. De *wettelijke* bestond ten behoeve van getrouwde vrouwen, minderjarigen en onder curateele gestelden, van den Staat, de gemeente en andere openbare instellingen op alle, ook later verkregen goederen in het algemeen, zonder beperking tot een bepaald bedrag — ten deele zelfs zonder inschrijving. Bij ons bestaan geen *gerechtelijke* hypotheken, en *wettelijke* alleen in dezen zin, dat de wet wel sommige personen tot hypotheekstelling verplicht — tot zekerheid voor het voeren van een beheer, zooals bijv. van den voogd —, doch ook deze hypotheken moeten tot een bepaald bedrag worden *verleend* en worden door inschrijving pas *gevestigd.* De *publiciteit* is verzekerd door de inschrijving in bepaalde openbare registers; een ieder kan, ook zonder dat hij een bepaald belang behoeft aan te toonen, inzage of afschrift van de registers nemen of een verklaring eischen, dat er geen hypothecaire inschrijvingen op zekere goederen bestaan. Hypotheek wordt bedongen, toegestaan, *verleend* bij notarieele acte; door inschrijving dier acte wordt zij pas gevestigd. De verplichting om haar te stellen kan voortvloeien uit een titel — een overeenkomst of uiterste wilsbeschikking — of uit de wet, bijv. voor den voogd en den curator, of voor een rekenplichtig ambtenaar. Hij, die aan zijn verplichting om hypotheek te stellen niet voldoet, kan bij vonnis daartoe genoodzaakt worden; het vonnis treedt dan in plaats van de acte. De schuldeischer kan uit kracht der acte of van het vonnis voor de inschrijving der hypotheek zorgen, ook zonder medewerking van den schuldenaar. De inschrijving geschiedt in *registers.* Deze registers der hypotheken zijn te vinden in verschillende hoofdplaatsen en worden beheerd en bewaard door een rijksambtenaar, den *bewaarder der hypotheken,* die tevens belast is met de bewaring en de aanhouding van het *kadaster.* Teneinde de inschrijving te bewerkstelligen, worden door of namens den crediteur aan den bewaarder twee *borderellen van inschrijving* ter hand gesteld, waarin o. a. de schuldenaar en schuldeischer, het bedrag der schuld en de ligging van het goed vermeld zijn. Het eene wordt door den bewaarder terstond teruggegeven met vermelding van den dag der overgave. Het andere borderel blijft bij den bewaarder voor de inschrijving. Zonder inschrijving heeft de hypotheek, al is zij *verleend,* hoegenaamd geen kracht, maar de eens gedane inschrijving doet haar ook stand houden, totdat zij te niet gaat, en geen vernieuwing der inschrijving na zeker tijdsverloop is daarvoor noodig. Het Fransche recht in den Code Napoléon eischte tot instandhouding vernieuwing der inschrijving om de tien jaar; het voordeel van dit stelsel is, dat de staat der inschrijvingen op de goederen gemakkelijker en nauwkeuriger bij te houden is, zoodat de verklaringen der bewaarders omtrent de bezwaard- of onbezwaardheid van zeker vast goed beter te vertrouwen zijn. Teneinde een zuiveren toestand te verkrijgen bij de vele inschrijvingen, die eigenlijk reeds lang vervallen waren, omdat de verbintenissen, waarvoor ze destijds genomen werden, reeds lang waren opgeheven, onderwierp de wet van 5 Juni 1878 (Stbl. 90) alle bestaande hypothecaire inschrijvingen aan vernieuwing binnen 2 jaren na het in werking treden dier wet op 1 Januari 1879.

De datum van inschrijving, niet die der acte, bepaalt in den regel — behoudens een paar uit-

Digitized by Google

zonderingen — den rang der hypotheken onderling; de inschrijving geeft een voorrang niet alleen boven hen, die een hypotheek hebben, maar ook boven hen, die een latere inschrijving hebben genomen. Daardoor wordt dan bepaald, wie een eerste, een tweede en volgende hypotheek heeft. De schuldeischer kan de gewaarborgde inschuld op de opbrengst van het verbonden goed verhalen boven alle andere, ook latere hypothecaire crediteuren, behalve waar de wet, bij uitzondering, aan een privilegie een hoogeren rang heeft toegekend. Door executie kan de crediteur zijn recht op goed vervolgen, ook waar het is overgegaan in handen van een derde. De derde bezitter kan de uitwinning voorkomen of stuiten door betaling en treedt dan van rechtswege door *subrogatie* in de rechten van den crediteur.

Het beding, waarbij de hypothecaire crediteur zich het recht voorbehoudt, om, ingeval van wanbetaling of om welke andere reden ook, het goed tot zich in eigendom over te nemen, te *naasten*, is nietig. Overigens mogen de partijen ter zake der hypotheek zoodanige bedingen maken, als zij goedvinden, maar slechts aan drie zulke bedingen kent de wet, voor zoover zij mede gepubliceerd zijn, werking toe tegenover derden. De eerste (maar ook alleen deze) crediteur kan bedingen bij het verleenen van de hypotheek — niet later —, dat, bij gebreke der behoorlijke voldoening der hoofdsom of van de betaling der verschuldigde renten, hij *onherroepelijk* zal zijn gemachtigd, om het verbonden personeel in het openbaar te doen verkoopen. Dit beding leidt tot spoediger en gemakkelijker executie, dan de gewone; het brengt besparing van kosten mede en is dus in het belang van alle partijen, omdat het de belegging van gelden op hypotheek, vooral ook op kleine perceelen, bevordert. De schuldenaar verliest daardoor de bevoegdheid tot verkoop niet, evenmin als andere crediteuren daardoor belemmerd worden in hun recht van executie op dat goed; maar toch moet, in geval van executie, de eerste hypothecaire crediteur, die zoodanig beding heeft ingeschreven, gewaarschuwd worden ten einde, desverkiezende, van zijn recht gebruik te kunnen maken. — Een tweede beding, dat ingeschrevenen ook tegen derden werkt, is het beding, waarbij de schuldenaar beperkt wordt in de bevoegdheid om het verbonden goed te verhuren, hetzij hij het zonder toestemming van den schuldeischer in het geheel niet mag verhuren, of slechts voor enkele bepaalde doeleinden of wijzen, hetzij er beperkende bepalingen gemaakt zijn omtrent den tijd van verhuring of de wijze van betaling der huurpenningen. Dergelijke bedingen zijn nu ook voor den huurder verbindend. — Het derde beding kan wederom slechts door den eersten crediteur bij het verleenen der hypotheek gemaakt worden en bestaat hierin, dat bij vrijwillige verkooping geen zuivering van het perceel van de daarop rustende hypotheken kan gevraagd worden. Bij gebreke van dat beding heeft de kooper van het bezwaarde perceel het recht te vorderen, dat het gekochte perceel worde ontlast van alle hypothecaire vorderingen, voor zoover die den in geld bepaalden koopprijs te boven gaan. Nog is een zeer gewoon door de wet erkend beding — dat evenwel niet ingeschreven behoeft te worden, — dat in geval van brand de crediteur tot het beloop zijner vordering en renten de assurantiepenningen zal ontvangen, — welk beding ook voor den verzekeraar verbindend is, mits het hem vóór den brand behoorlijk is beteekend.

Is de schuld, waarvoor de hypotheek verleend is, afgelost of is de hypotheek door een andere oorzaak (bijv. zuivering) te niet gegaan, dan moet de inschrijving in de registers van den hypotheekbewaarder worden doorgehaald. Blijft evenwel de doorhaling achterwege, dan is desniettegenstaande de hypotheek te niet gegaan. De doorhaling bestaat in een op den kant der inschrijving gestelde, gedagteekende en ondergeteekende verklaring van den bewaarder, waarin melding wordt gemaakt van de daartoe overgelegde stukken. De doorhaling geschiedt slechts op verzoek van belanghebbenden, in den regel den schuldenaar, en ten zijnen koste, uit kracht eener toestemming, afgegeven door de bevoegde belanghebbenden, of van een vonnis.

Het boven uiteengezette systeem, dat het bestaan der inschrijving van een hypotheek geenerlei bewijs geeft voor het bestaan der schuld noemt men het *negatieve stelsel*. Bij het *positieve stelsel*, dat de Duitsche wet kent, geeft het feit van de inschrijving een vermoeden van waarheid.

Meer uitvoerige behandeling van dit onderwerp en opgave van literatuur hieromtrent is te vinden in Mr. *C. Asser's* „Handleiding tot de beoefening van het Nederlandsch Burgerlijk Recht", Tweede Deel, 5de druk, bewerkt door Mr. *Paul Scholten*, 1913.

Met pandrecht heeft het recht van hypotheek gemeen, dat het slechts een accessoir karakter heeft en te niet gaat door het tenietgaan der vordering tot zekerheid van welker voldoening het is verleend. Een naar voren tredend onderscheid is, dat hypotheek alleen op onroerende zaken wordt verleend terwijl alleen roerende zaken in pand worden gegeven en dat het in pand gegeven voorwerp niet in handen van den schuldenaar kan blijven terwijl degeen, die hypotheek op zijn goed verleent, in het algemeen de beschikking daarover behoudt.

Hypotheekbanken. Zie *Banken* (9de afdeeling).

Hypotheekbewaarder is een rijksambtenaar, die de hypotheken van zijn arrondissement bewaart en tevens belast is met de bewaring en aanhouding van het kadaster.

Hypothenusa is in den rechthoekigen driehoek de tegenover den rechten hoek gelegen en dus de langste zijde. De overige 2 heeten *rechthoekszijden*. Voor de hypothenusa geldt de eigenschap, dat het kwadraat, beschreven op de hypothenusa, gelijk is aan de som der kwadraten, beschreven op de rechthoekszijden (Stelling van *Pythagoras*).

Hypothese of *onderstelling* noemt men in de logica een stelling, welke aangenomen wordt, om daaruit verschillende verschijnselen te verklaren. De hypothese kan betrekking hebben op verhoudingen, die men nog niet door waarneming als werkelijk bestaande vastgesteld heeft *(provisorische hypothese)*, of ook op verschijnselen, waarvan men de oorzaken niet kan nagaan *(theoretische hypothese)*. De eerste geeft aanleiding

Digitized by Google

tot onderzoekingen, waardoor zij weerlegd of bevestigd en waardoor zij in het laatste geval tot een waarheid verheven wordt. De laatste kan uit den aard der zaak nimmer direct en volledig bewezen worden, wel echter een meerdere of mindere waarschijnlijkheid verkrijgen.

Hypoxis *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Amaryllidaceën* uit ongeveer 50 soorten bestaande. Het onderscheidt zich door een 6-deelig, overblijvend bloemdek, aan den voet smaller wordende doosvrucht en een 2-kleppige bloemscheede. Het omvat bolgewassen, die aan de Kaap, in Noord- en Zuid-Amerika en in Nieuw-Holland groeien. *H. stellata* L., aan de Kaap groeiende, draagt fraaie, stervormige, witte, maar aan den voet zwarte of donkerbruine, blauwe of grijsgevlekte bloemen en is een schoone sierplant. Alle *Hypoxis*soorten vereischen des winters een temperatuur van 4 tot 6° C. Zij kunnen vooral dienen bij de beplanting van rotswerken. De vermeerdering geschiedt door zaden. Zandige en steenachtige grond geven bij de cultuur goede resultaten.

Hypsipyle was volgens de Grieksche fabelleer een dochter van *Thoas*, koning van Lemnos. Toen de vrouwen aldaar weigerden offeranden te brengen aan *Aphrodite*, bezocht deze haar met een kwalijkriekenden adem, waarom zij door haar mannen verlaten werden, die zich van Thracische slavinnen voorzagen. Hierdoor verwoed, vermoordden zij alle mannen, en het gelukte alleen aan *Hypsipyle* haar vader te redden door hem naar Chios te brengen. Toen de Argonauten op Lemnos aan land stapten, werden zij met de meeste voorkomendheid bejegend, en *Hypsipyle* schonk aan *Jason* twee zonen, *Euneus* en *Thoas*. Na het vertrek der Argonauten ontdekten de overige vrouwen van Lemnos, dat *Hypsipyle* haar misleid en haar vader aan den dood ontrukt had, zoodat zij haar van het eiland verbanden. Op zee viel zij in handen van zeeroovers en werd aan *Lycurgus*, koning van Nemea, als slavin verkocht. Aan diens zoon *Opheltes* strekte zij tot min. Toen het leger der Zeven Helden naar Thebe trok, ontmoette het *Hypsipyle* in een woud op het grondgebied van *Lycurgus*. Zij legde het kind ter aarde, om de dorstigen te verkwikken, en het werd door een slang gedood. *Hypsipyle* werd wegens dit ongeval in den kerker geworpen, waaruit zij vervolgens door haar zonen bevrijd werd.

Hypsometer noemt men een door *Regnault* aangegeven toestel, dat dient voor hoogtebepalingen. Zie verder *Hypsometrie*.

Hypsometrie beteekent hoogtemeting, namelijk de bepaling van de hoogte boven de oppervlakte der zee. Men bezigt daartoe veelal den hypsometer, hypsothermometer of een zeer gevoeligen thermometer. Men weet, dat deze volgens de schaal van *Celsius* bij normalen luchtdruk in damp van kokend water aan de oppervlakte der zee 100° aanwijst. Op grootere hoogte zal de kwikzilverzuil van den thermometer in den damp van kokend water minder hoog staan, omdat het water aldaar wegens de geringere luchtdrukking bij lagere temperatuur kookt. Uit de bij het koken van water waargenomen temperatuur op een bergtop kan men alzoo de hoogte van dezen bepalen, indien men uit tabellen de met die temperatuur overeenkomende spanning van verzadigden waterdamp of met andere woorden den luchtdruk kent. Zie verder *Barometerwaarnemingen*.

Hypsothermometer. Zie *Hypsometrie*.

Hyrcanië, een aloud gewest van Iran, omvatte de landen tusschen het Elboersgebergte en de Kaspische Zee, alzoo de zuidkust van deze, het hedendaagsche Masenderan, en lag tusschen het voormalige Medië ten zuidwesten en Parthië ten oosten. Behalve de lage kuststreek was het land vrij woest, doch door vele kleine rivieren mild besproeid, zoodat de dalen er veel graan, ooft en wijn opleverden. De bewoners behoorden in den ouden tijd tot de Parthen en waren wegens hun ruwheid berucht. Dit land werd reeds vroeg door de Meden en Perzen onderworpen en deelde als Perzische provincie in de lotgevallen van dit rijk, met uitzondering van een klein tijdperk, waarin het onder de heerschappij van eigen koningen zijn onafhankelijkheid handhaafde en meermalen die der Parthen bedreigde.

Hyrcanus. Zie *Maccabeën*.

Hyrtl, *Joseph*, een Oostenrijksch ontleedkundige, den 7den of den 10den December 1811 te Eisenstadt in Hongarije geboren, studeerde te Weenen en legde zich vooral toe op anatomie. In 1833 werd hij benoemd tot prosector aan de universiteit. Gedurende 4 jaar bekleedde hij die betrekking en verrijkte het museum met belangrijke praeparaten. Nadat hij inmiddels in 1835 gepromoveerd was, ontving hij in 1837 een aanstelling tot hoogleeraar in de ontleedkunde te Praag, waarna hij in 1845 als zoodanig naar Weenen terugkeerde en twee jaar later lid werd van de Keizerlijke Academie van Wetenschappen. In 1874 ontving hij een eervol emeritaat en vestigde zich te Perchtoldsdorf bij Weenen, waar hij den 17den Juli 1894 overleed. Veel merkwaardigs heeft hij geleverd met betrekking tot de ontleedkunde van het oor, tot de leer der vaten en tot de vergelijkende anatomie, inzonderheid der visschen. Behalve een aantal verhandelingen in verschillende tijdschriften, schreef hij: „Vergleichende anatomische Untersuchungen über das Gehörorgan des Menschen und der Säugethiere" (1845), „Lepidosiren paradoxa" (1845), „Beiträge zur vergleichenden Angiologie" (1850), „Beiträge zur Morphologie der Urogenitalorgane der Fische" (1850), „Das uropoëtische System der Knochenfische" (1852), „Lehrbuch der Anatomie des Menschen" (20ste druk 1889), „Handbuch der topographischen Anatomie" (2 dln., 7de druk 1882), „Ueber die accessorischen Kiemenorgane der Clupeaceen" (1856), „Anatomische Mitteilungen über Mormyrus und Gymnarchus" (1856), „Handbuch der praktischen Zergliederungskunst" (1860), „Cryptobranchus Japonicus" (1865), „Die Blutgefässe der menschlichen Nachgeburt" (1870), „Cranium cryptae Metelicensis" (1877), „Das Arabische und Hebräische in der Anatomie" (1879), „Onomatologia anatomica" (1880) en „Die alten deutschen Kunstworte der Anatomie" (1884). Het museum voor vergelijkende ontleedkunde te Weenen, door *Hyrtl* gesticht en beschreven, is wegens de door hem geleverde praeparaten wereldberoemd, evenals zijn microscopische injectiepraeparaten. Nog bij zijn leven

Digitized by Google

werd te Weenen een meer dan levensgroot standbeeld voor hem opgericht (1884).

Hyssopus *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Lipbloemigen (Labiaten)*. Het onderscheidt zich door een buisvormigen, van boven iets wijderen kelk met 5 driehoekige, bijna even lange tanden, een 2-lippige bloemkroon met een rechte, bijna vlakke, 2-lobbige boven- en een uitgespreide, 3-slippige onderlip, wier middenste slip veel grooter is dan de andere 2 en uit een middenstuk met 2 zijlobben bestaat, 4 ver boven de bloemkroon uitstekende meeldraden. Een inlandsche soort is *hyssop (H. officinalis* L.), een heesterachtige plant met lancetvormige bladeren en hemelsblauwe, in schijnkransen gerangschikte bloemen. Men vindt haar op oude muren.

Hystaspes, de vader van den Perzischen koning *Darius*, drong, volgens het verhaal, door in onbekende gewesten van Opper-Indië, werd er ingewijd in de wetenschappen der Brahmanen en deelde die bij zijn terugkeer mede aan de Magiërs.

Hysterie is een zielsziekte, een psychose, die zich echter niet alleen op het gebied der psyche afspeelt, maar ook den invloed van de zielsprocessen op verschillende, zuiver lichamelijke functies aan zich onderwerpt. Vandaar, dat psychische processen voor het ontstaan en het verloop der hysterie van groot gewicht zijn. Zelfs kan het begin der ziekte zich aansluiten aan een hevige emotie of zij ontstaat langzamerhand door langdurigen kommer of overspanning, maar dan moeten deze inwerken op een bepaalde dispositie, op een zenuwgestel van zwak weerstandsvermogen, en die dispositie is in zeer veel gevallen geërfd. Het zijn dan ook de door zenuwzieke ouders „erfelijk belasten", die het grootste getal van hystericae leveren, ofschoon ook een oorspronkelijk gezond zenuwgestel bedorven kan worden door een verkeerde opvoeding, waarbij elke luim bevredigd wordt, de wilskracht en het zelfbedwang verslapt of de kinderlijke phantasie overprikkeld en op verkeerde paden wordt gebracht. Meestal treft de hysterie de vrouwen en treedt gewoonlijk op jeugdigen of gemiddelden leeftijd op, maar onjuist is de meening, dat afwijkingen van de geslachtsorganen een directe rol in het ontstaan der hysterie hebben, al komen zij er wel eens bij voor.

Daar het gebied van elke zenuw hysterische verschijnsels kan opleveren, zijn de symptomen der hysterie verwarrend in hun verscheidenheid, des te meer, daar hun voornaamste eigenschap juist hun veranderlijkheid is en de invloed van voorstellingen, gedachten en andere onberekenbare invloeden zich op de symptomen doet gelden. Enkele bepaalde verschijnsels komen echter zóó veelvuldig voor, dat zij voor de diagnose van gewicht zijn en door *Charcot* hysterische *stigmata* werden genoemd, vooral omdat zij niet als zoovele der andere symptomen zich tijdelijk vertoonen, maar voortdurend. Daar wij hier met een psychose te doen hebben, is ook het wezen en het gedrag van den patiënt vaak genoeg karakteristiek en dragen de prikkelbaarheid, de snelle wisseling in stemming, de sterke neiging zichzelf interessant voor te doen, het oppervlakkige van alle indrukken, de overdrijving, waaraan zij zich bij elk verhaal schuldig maken, het renommeeren met hun ziekteverschijnsels tot de diagnose bij. De zucht om belangstelling op te wekken wordt soms zóó krachtig, dat de patiënten voorgeven bijv. iets te hebben ingeslikt of op andere wijze trachten interessant te worden. De verschijnsels van meer blijvenden aard, de stigmata, heerschen vooral in de gevoelssfeer en op het gebied der zintuigen. Tot de eerste reeks behoort de gevoelloosheid tegenover pijn *(analgesie)*, die op enkele lichaamsdeelen optreedt, zoodat men er een naald kan doorsteken zonder dat de patiënt pijn aangeeft; bepaald karakteristiek is de *hysterische hemianaesthesie*, waarbij de eene helft van het lichaam, precies tot de middellijn toe, geen prik voelt, de eene neusholte geen reuk, die helft der tong geen smaak heeft, het oor aan dien kant slecht hoort, het oog weinig of niets ziet en ook de spierzin verloren gaat, zoodat de patiënt als hij zijn oogen sluit, den ongevoeligen arm niet bewegen kan. Verandert men passief den stand van den arm, dan blijft hij in dien stand staan *(katalepsie)*. Ook afgezien van de hemianaesthesie komen er in de hysterie zintuigstoornissen voor: afname van het gezichtsvermogen, spoedige vermoeidheid bij het zien, verlies van smaak, reuk enz. Tegenover die afstomping van gevoel staat de overgevoeligheid van andere plaatsen *(hyperaesthesie)*, soms gelegen midden tusschen ongevoelige deelen in. Vooral kenmerkend is de overgevoeligheid van eenige of alle ruggewervels bij druk en bij vrouwen, van den onderbuik. Over het algemeen bestaat er een overgevoeligheid bij de hystericae, waardoor bijv. elke bloem hun te sterk ruikt, het daglicht te sterk voor hun oogen, een luide toon hun onaangenaam is; vandaar ook de neiging tot zenuwpijnen (migraine, ischias enz.) en vooral, als min of meer typisch, het gevoel alsof hun een spijker in het hoofd gedreven wordt (*clavus hystericus* = hysterische spijker). Treft de gevoeligheid een gewricht, dan kan dit zóó pijnlijk bij aanraking worden, dat het oppervlakkig een ernstige gewrichtsontsteking lijkt. In de zwaardere vormen van hysterie komt het tot verlammingen en verstijvingen van spieren. De verlammingen *(paralysen)* toonen haar hysterisch karakter door haar plotselinge verschijning en het plotseling verdwijnen, vaak onmiddellijk zich aan een hevige emotie aansluitend. Het meest komt voor een onmacht om te loopen, terwijl in bed de patiënten de beenen zeer goed bewegen kunnen, maar ook de verlamming der stembanden met plotselinge stomheid is zeer gewoon. De verstijvingen der spieren *(contracturen)* fixeeren meestal hand en voet in buigstand, de groote gewrichten in strekstand, en verdwijnen in diepe narcose, om onmiddellijk bij het ontwaken uit deze weer op te treden. Ook de inwendige organen, vooral de maag- en darmfuncties lijden aan „nerveuze" stoornissen en staan niet zelden op den voorgrond in het ziektebeeld.

Tot de symptomen van meer tijdelijken aard behooren de *hysterische aanvallen*. In zijn lichten vorm is zoo'n aanval een tijdelijk verlies van de heerschappij over het lichaam en zinkt de patiënt met gesloten oogen op zijn stoel; in de

Digitized by Google

zware vormen lijkt de aanval veel op vallende ziekte, maar de stuiptrekkingen zijn niet zóó geheel doelloos als bij deze, want vaak zijn het bepaalde bewegingen, als slaan, zich vastgrijpen, rollen enz., en gaan zij gepaard met tandenknarsen, hik, kreunen of allerlei andere geluiden, wat bij epilepsie niet voorkomt. Ook is er geen geheele bewusteloosheid, maar is de patiënt onder den invloed van waanvoorstellingen, en strijdt hij met woede, schrik of bedreigingen tegen iets. Juist bij deze aanvallen, waarin men nog eenigszins met den patiënt kan praten, is hij zeer gemakkelijk te suggereeren en kan men hem in zijn verbeelding brengen, waar, of doen doorleven, wat men wil. Elke herinnering daaraan is na den aanval voorbij, maar in den volgenden komt die weer te voorschijn, waarom men dan ook van *„double conscience"* spreekt (zie *Dubbel Bewustzijn*). Ook meer gelocaliseerde kramptoestanden komen bij hysterie voor, bijv. van bepaalde spieren aan hals of nek en van ademhalingsspieren, waardoor hoestkrampen ontstaan of dagen en weken aanhoudende hik. Ook de „prop in de keel", waaraan de patiënten vaak lijden, berust op kramp in de spieren van het slokdarmhoofd en van den slokdarm *(globus hystericus)*.

De behandeling der hysterie moet in de eerste plaats psychisch zijn en er op gericht, de verloren gegane wilskracht en de heerschappij over het lichaam te herstellen, door bijv. bij verlammingen der beenen den patiënt te dwingen tot oefeningen in het loopen, tot spraakoefening bij verlamming der stembanden enz. Electriseeren, massage en koudwaterkuur kunnen hier, evenals bij de contracturen, de kuur ondersteunen. Het moeilijkst is de behandeling van de meer algemeene hysterie, die tot allerlei lichte nerveuze stoornissen en stemmingen aanleiding geeft; algemeene faradisatie en methodische koudwaterkuren zijn ook hier vaak van nut. Fransche psychiaters, de school van *Nancy* vormend, hebben in de behandeling der hysterie de hypnose ingevoerd.

Zie: *Löwenfeld*, Pathologie und Therapie der Neurasthenie und Hysterie (Wiesbaden 1893—1894, 2 dln.); „Sexualleben und Nervenleiden" (5de druk Berlijn 1906); *Sollier*, Genèse et nature de l'hystérie (Parijs 1897, 2 dln.); „L'Hystérie et son traitement" (Parijs 1901).

Hysteresis noemt men het verschijnsel, dat, zoodra in een ruimte, waardoor een electrischen stroom voerende geleider gaat, ijzermassa's aanwezig zijn, het door electrische stroomen opgewekte veld niet meer evenredig is met dien stroom, doch een geheel andere wet volgt. Naarmate de stroom sterker wordt, wordt de verhouding van veld tot stroom kleiner, men zegt, dat het ijzer verzadigd wordt. De kromme, die aangeeft op welke wijze het veld met den stroom verandert, noemt men hysteresiskromme (zie ook *Electromagnetisme)*.

Hysteresisconstante. Zie *Hysteresisverliezen*.

Hysteresiskromme. Zie *Hysteresis*.

Hysteresisverliezen zijn energieverliezen, die in ijzermassa's optreden, zoodra deze zich in een wisselend magnetisch veld bevinden: Zij zijn een gevolg van het verschijnsel der hysteresis (zie aldaar). De hysteresisverliezen spelen bij electrische machines een groote rol, daar zij het nuttig effect van deze machines ongunstig beïnvloeden. Zij zijn evenredig met het volume van het ijzer, met de frequentie van den electrischen stroom, die het veld opwekt, en ongeveer met de 1,6 de macht van de veldsterkte. De constante factor, waarmede het product van deze grootheden vermenigvuldigd moet worden, om het bedrag der verliezen te krijgen, noemt men hysteresisconstante. Samen met de foucaultverliezen (zie *Foucaultsche Stroomen)* vormen deze hysteresisverliezen de z. g. ijzerverliezen.

Hysteron proteron. Deze twee Grieksche woorden, die hetzelfde beteekenen wat wij met *achterstevoren* te kennen geven, duiden een taalkundige figuur aan, volgens welke men de natuurlijke orde verbreekt en datgene, wat eigenlijk achteraan moest komen, voorop plaatst. Bij moderne schrijvers komt deze figuur weinig voor, bij sommige Grieksche klassieken, vooral bij *Homerus* is zij zeer gewoon, doch dan eigenlijk meer een eigenaardigheid van den stijl dan een bewust gebruikte figuur. In de logica is het zooveel als *petitio principii*.

Hysterotomie is de naam van een chirurgische kunstbewerking, waardoor de geheele baarmoeder wordt weggenomen.

Hythe, een stad in het Engelsche graafschap Kent, was vroeger een der Cinque Ports (zie aldaar), doch is thans door een kiezelstrand van de zee gescheiden. Zij bezit een oude kerk, een militaire schietschool, zeebaden en telt (1911) 6887 inwoners. Oostelijk van Hythe ligt Shorncliffe Camp met een staand leger (5000 man), meer noordelijk vindt men de ruïnen van Saltwood Castle.

Digitized by Google

I.

I is 9de letter van ons alfabet, alsmede van het Latijnsch, en de 10de van het Grieksch en Hebreeuwsch alfabet, terwijl zij de 8de plaats bekleedt in de rij der klinkers. De *i* wordt, bij een naar het gehemelte gebogen tongrug, vóór in den mond gevormd. Zij behoort tot de z. g. palatale klinkers, d. w. z. zij heeft de neiging een voorafgaanden keelklank in een gehemelteklank (palataal) te veranderen, gelijk duidelijk uitkomt in de uitspraak van *c* en *g* voor *i* in de Romaansche talen. In het Grieksch en Latijn gaf de *i* ook den halfklinker op palatale zachte spirant *j* weer, waarvan later een afzonderlijk teeken in gebruik kwam. Als cijfer beteekent *i* bij de Grieken het getal 9 en bij de Romeinen I het getal 1. De I vóór het teeken X (tien) wijst aan, dat van het bedrag één moet worden afgetrokken, een of meer I's achter het teeken X geven te kennen, dat er evenzoovele eenheden bijgevoegd moeten worden. Als munteteeken op de oude Fransche munten beduidt een I Limoges, op nieuwe Duitsche Hamburg.

Afkortingen:

I. = *Imperator* (keizer).

ib., ibid., ibidem = op dezelfde plaats.

I. C. = *Julius Caesar*.

I. C. N. = *In Christi nomine* (In *Christus'* naam).

id. = *Idem* (hetzelfde).

I. D. A. = *Immortalis Dei auspicio* of *auxili* (= onder bescherming of met behulp van den onsterfelijken God).

i. e. = *id est* (dat is).

i. f. = *ipse fecit* (hij zelf heeft het gedaan).

I. H. S. = (voor het Grieksche *I. H.* Σ.) de drie eerste letters van *Jezus'* naam, vooral veel voorkomende op de profeshuizen der Jezuïeten, met verschillende beteekenissen, zooals *Jesus Hominum Salvator (Jezus*, de redder der menschen), *Jesus Hortator Sanctorum (Jezus* de vermaner der Heiligen) en *In Hoc Salus* (Hierin is heil).

I. N. D. (C.) = *In nomine Dei (Christi)* (in naam Gods of des Heeren *Christus*).

inf. = *Infra* (beneden, verder in het boek).

I. N. J. = *In nomine Jesu* (= in *Jezus'* naam).

I. N. R. I. = *Jezus Nazaraeus Rex Judaeorum* (= *Jezus* uit Nazareth, de koning der Joden) of volgens de Carbonari *Iustum necare reges Italiae* (het is rechtvaardig de koningen van Italië te dooden).

I. N. S. T. = *In nomine Sanctae Trinitatis* (in naam der H. Drieëenheid).

I. O. O. F. = *Independent order of Odd Fellows*.

i. p. i. = *in partibus infidelium* (= zie aldaar).

i. q. = *id quod* (dat wat) *i. q. e. d.* = id quod erat demonstrandum (wat te bewijzen was).

I. R. = *Imperator Rex* (keizer en koning).

it. = *Item* (eveneens).

I. U. D. = *Juris Utriusque doctor* (doctor in de beide rechten).

Ia. is de afkorting voor den staat Iowa (zie aldaar).

Iamblichus, een Nieuw-Platonisch wijsgeer uit Chalcis in Coelesyrië, was een leerling van *Porphyrius*, woonde in Syrië en overleed omstreeks het jaar 330 na Chr. Hij heeft grooten invloed geoefend op keizer *Julianus* den afvallige. Als wijsgeer stond hij bij zijn tijdgenooten in hoog aanzien, hoewel zijn leer volstrekt niet op die van *Plato* gelijkt, maar een mengsel bevat van Oostersche voorstellingen en van de gevoelens van eenige Helleensche scholen, inzonderheid van die van *Pythagoras*. Door zijn volgelingen werd hij als wonderdoener vereerd en „de goddelijke" bijgenaamd. Het eenige, wat van zijn talrijke geschriften bewaard bleef, behoort tot een groot werk, dat uit 10 boeken bestaat en over de wijsbegeerte van *Pythagoras* handelt. Wij bezitten daarvan nog 5 boeken. Het 5de van deze behelst een uitvoerige levensbeschrijving van *Pythagoras*, het 2de een inleiding tot de Platonische wijsbegeerte, het 3de fragmenten van oude Pythagoristen, inzonderheid van *Phylolaus* en *Architas*. De 5 boeken zijn door verschillende letterkundigen en op verschillende tijden in het licht gegeven. Ook wordt aan *Iamblichus* nog toegekend een den Egyptischen priester *Abammon* in den mond gelegd antwoord op een brief van *Porphyrius* aan zijn leerling *Anebon*, waarin twijfelingen omtrent de Egyptische godenleer en omtrent den eeredienst wederlegd worden.

Iapetus, in de Grieksche fabelleer de zoon van *Uranus* en *Gaea*, een der Titanen, een broeder van *Okeanus*, huwde met een dochter van laatstgenoemde, *Asia* genaamd, welke hem 4 zonen, *Atlas*, *Prometheus*, *Epimetheus* en *Menoetias* schonk. Als vader van *Prometheus* is hij de stamvader der Hellenen, en zijn nakomelingen dragen den naam van *Japetiden*.

Iason, een oud-Grieksche held, was de zoon van *Aison*, koning van Jolcus in Thessalië, en van *Polymede*. Zijn leermeester was de centaur *Chiron*, en reeds in zijn jeugd nam hij deel aan de jacht op de Kalydonische zwijnen. Nog vóór den tijd zijner meerderjarigheid legde zijn vader de regeering neder, en deze werd aanvaard door *Pelias*, den oom en voogd van *Iason*. *Pelias* noodigde op zekeren tijd al zijn bloedverwanten, dus ook *Iason*, uit tot een plechtige offerande aan *Poseidon*. Toen de jongeling op zijn weg naar Jolcus de rivier Anaurus bereikte, ontmoette hij er *Hera* in de gedaante van een oude vrouw,

Digitized by Google

die hem verzocht, haar over de rivier te dragen. *Iason* voldeed aan dien wensch, doch liet daarbij een zijner schoenen in het slib achter. Zoo verscheen hij voor *Pelias*, die door schrik bevangen werd, daar het orakel hem verkondigd had, dat hij van troon en leven zou worden beroofd door dengene, die ongeschoeid tot de offerande kwam. *Pelias* richtte nu tot *Iason* de vraag, wat hij met dengene zou doen, die volgens het orakel zijn moordenaar zou zijn? Hierop antwoordde de jongeling op ingeving van *Hera*, dat hij hem naar Kolchis moest zenden om het Gulden Vlies te bemachtigen. Nu ontving *Iason* dien last van *Pelias*. — Volgens anderen had *Pelias* zijn broeder *Aeson* van den troon gestooten en gedood. Toen *Iason* meerderjarig geworden was, raadpleegde hij het orakel, hoe hij zich weder in het bezit zou kunnen stellen van zijn rechtmatig erfdeel. Hij ontving ten antwoord, dat hij in het gewaad van een Magnesiër, met een pantervel over den schouder en met 2 lansen gewapend, zich naar het Hof van *Pelias* te Jolcus moest begeven. Dit geschiedde, doch hij verscheen er met één schoen, daar hij den anderen op boven vermelde wijze verloren had. Toen *Pelias*, die hem niet kende, vroeg naar zijn geslacht, antwoordde hij stoutmoedig, dat hij de zoon van *Aeson* was, liet zich het huis van zijn vader aanwijzen en vierde er met een aantal bloedverwanten gedurende 5 dagen het feest des wederziens. Daarna begaven zij zich naar *Pelias* en verlangden, dat hij afstand zou doen van het rijk, waarop deze antwoordde, dat hij hiertoe bereid was, zoodra *Iason* het Gulden Vlies naar Thessalië had teruggebracht. Op den tocht daarheen (zie *Argonauten*) schonk *Hypsipyle* op Lemnos hem 2 zonen. Door *Medea* geholpen, bereikte hij het doel van zijn tocht en keerde met haar, als gemalin, na lange omzwervingen in zijn vaderland terug. Hier nam hij wraak over het vermoorden zijner ouders en van zijn broeder, door *Pelias* te dooden. Toch gelukte het hem niet den troon van Jolcus te beklimmen. Hij moest dien afstaan aan *Acastus*, den zoon van *Pelias*, en met zijn echtgenoote de wijk nemen naar Korinthe. Hier leefden zij gedurende 10 jaren zeer gelukkig, totdat *Iason*, verliefd op *Glauke*, volgens anderen op *Creusa*, de dochter van *Creon*, koning van Korinthe, met deze in het huwelijk trad en *Medea* met haar kinderen verstiet. *Medea* nam een geduchte wraak op haar mededinnares, en toen *Iason* haar hiervoor wilde straffen, vluchtte zij op een wagen, door draken getrokken, naar koning *Aegeus* te Athene, nadat zij vooraf *Mermerus* en *Pheres*, kinderen van haar en *Iason*, had gedood. Volgens sommigen bracht *Iason* zich daarna uit wanhoop om het leven, volgens anderen doolde hij aanhoudend rond en werd aan het strand in de schaduw van het schip, waarmede hij vroeger naar Colchis was gestevend, gedurende den slaap door een nedervallenden balk verpletterd. Nog anderen verzekeren, dat hij zich later met *Medea* verzoend heeft en met haar naar Colchis is teruggekeerd om er, na den dood van zijn schoonvader, den troon van dezen te beklimmen.

Iason (het woord beteekent *heiland*) is de redder, die aan het dorre land regen brengt; de jongere verhalen hebben hem tot heros verlaagd; *Euripides* laat hem zelfs een onwaardige rol spelen. Dit schijnt de reden te zijn, waarom *Iason*, al werd hij dan in eenige havensteden als een heros vereerd, door de beeldende kunst veronachtzaamd is geworden.

Iatrochemie noemt men het chemisch stelsel, dat zich in de 16de en 17de eeuw voornamelijk met de verklaring der physiologische en pathologische verschijnselen van het menschelijk lichaam door chemische processen bezighield en ziekten door chemische praeparaten trachtte te genezen. De voorloopers van dit stelsel waren de alchimisten (zie aldaar), terwijl *Basilius Valentinus* den overgang vormt van de alchimie tot de iatrochemie. De eigenlijke stichter der iatrochemie is *Paracelsus*. In aansluiting aan de theoriën omtrent de samenstelling der metalen uit kwikzilver en zwavel, beschouwde hij deze met het zout als de voornaamste bestanddeelen van alle organismen. Een juiste vermenging van die drie grondstoffen vormt den normalen physiologischen toestand, waarvan de verschijnselen, met name de spijsvertering, door een van den menschelijken wil onafhankelijk wezen, den *archeus*, geregeld worden. Iedere verandering in de mengverhoudingen veroorzaakt ziekten. De taak van den geneesheer is het die verhoudingen te leeren kennen en met goed gekozen chemische geneesmiddelen de abnormale vermengingen door verwijdering van het overvloedige of toevoeging van het ontbrekende te herstellen. De voornaamste vertegenwoordigers van dit stelsel waren *L. Thurneyssen, Turquet de Mayerne, Libavius, F. de la Boë, Tachenius* en met name *van Helmont* (zie aldaar).

Iatromathematici noemde men vroeger zoodanige geneesheeren, die, behalve hun vak, ook de wiskunde en vooral de astronomie en de astrologie beoefenden en deze laatste wetenschappen, hetzij uit bijgeloof, hetzij om zich meer aanzien te verschaffen, met de geneeskunde verbonden. In lateren tijd werden met dezen naam of met dien van *Iatromechanici* zij aangeduid, die uitgingen van de stelling, dat de verrichtingen van het gezonde en zieke lichaam hoofdzakelijk afhankelijk zijn van natuurkundige wetten. Voor hen was de ontdekking van den bloedsomloop door *Harvey* een zegepraal. Reeds *Santorio Santori* († 1636) deed onderzoek naar de physische wetten in 's menschen lichaam, en later verklaarde *Borelli* († 1679) in zijn werk „De motu animalium" de verschijnselen van het levend organisme door de wetten der statica en der hydraulica, zoodat hij het lichaam bij een eenvoudig werktuig vergeleek. Hij vond de meeste aanhangers in Italië, en tot hen behoorden *Bellini* († 1704) en *Baglivi* († 1707); verder waren er ook in Engeland (*James Keill, Jurin* en *George Cheyne*), Frankrijk en Duitschland. Intusschen was de natuurkunde van die dagen nog te weinig ontwikkeld, om tot hechten grondslag voor de geneeskunde te strekken. In onzen tijd is zij daarvoor meer geschikt. Trouwens geen wetenschappelijk geneesheer zal loochenen, dat vele belangrijke verrichtingen en verschijnselen in gezonde en zieke organismen in natuur- en scheikundige werkingen hun verklaring vinden. Men zou aan die richting in de geneeskunde den naam kunnen geven van nieuwe iatromathematische, doch

Digitized by Google

men verlieze niet uit het oog, dat zij evenzeer de scheikundige wetten toepast en dat zij ook de overige deelen der natuurkundige wetenschap aan zich dienstbaar maakt.

Ibach, *Johannes Adolf*, een pianofabrikant, den 20sten October 1766 geboren, richtte in 1794 te Barmen een piano- en orgelfabriek op, waarin in 1834 zijn oudste zoon *Carl Rudolf* († 26 April 1863) en in 1839 zijn tweede zoon *Richard* († 24 October 1889) als deelnemers traden. De laatste nam in 1869 de afdeeling orgels voor eigen rekening, en *Rudolf*, de oudste zoon van eerstgenoemde, stond aan het hoofd der pianofabriek, die onder zijn leiding een der voornaamste van Duitschland is geworden en werkplaatsen te Barmen, Schwelm en Keulen bezit. Een derde zoon van *Johannes Adolf* († 14 September 1848), *Gustav*, stichtte in 1862 een eigen fabriek. Sinds *Rudolf*'s dood (31 Juli 1892) wordt de oude fabriek door zijn weduwe en zijn zonen *Rudolf*, *Max* en *Hans* onder den naam firma *Rud. Ibach Sohn* voortgezet.

Ibadhieten is een tak van de Charidsjitische secte der Mohammedanen, aldus genoemd naar *Abdallah ibn Ibadh*, die onder den laatsten Omajadischen khalif, *Merwan II* leefde. De Charidsjieten in Oman, Zanzibar en het Msabland behooren tot de secte der Ibadhieten.

Ibagué, de hoofdstad van het departement Tolima der republiek Columbia, dicht bij den Rio Combeima, ligt aan den weg naar den Quindiupas, 1230 m. hoog, en telt 12 000 inwoners, die een levendigen handel in vee, cacao, suiker en koffie drijven. Men vindt er een hoogeschool, zwavel-, zilver- en kwikzilvergroeven. In 1550 gesticht, werd Ibagué in 1854 de hoofdstad der republiek.

Ibanez, *Carlos*, markies *Mulhacén*, een Spaansch geodeet, in 1825 te Barcelona geboren, bezocht de genie-academie te Gualadajara en kwam daarna in dienst bij het corps ingenieurs. Sedert 1852 leidde hij de geodetische werkzaamheden in Spanje en stond aan het hoofd van het geodetisch-statistisch instituut te Madrid. In 1879 volbracht hij met *Perrier* de beroemde verlenging van de groote Fransche graadmeting tot Algiers. Hij werd in 1886 voorzitter der internationale graatmeting, nadat hij in 1872 reeds president der internationale maat- en muntcommissie geworden was. Hij overleed te Nizza den 29sten Januari 1891. Behalve tijdschriftartikelen gaf hij een „Tableau géographique et statistique de l'Espagne" (1888).

Ibari. Zie *Kassai*.

Ibarra of *Imbabura*, de hoofdstad van de provincie Imbabura in de Zuid-Amerikaansche republiek Ecuador, ligt 100 km. ten N.O. van Quito, ten N. van den vulkaan Ibarra (4582 m.) en telt 10 000 inwoners. Men vindt er een hoogeschool, landbouw, veeteelt, wol- en katoenspinnerijen. Ibarra werd in 1606 gesticht en den 6den Augustus 1868 door een aardbeving verwoest.

Ibarra, *Joaquim*, in 1725 te Saragossa geboren en te Madrid overleden als Hofboekdrukker den 23sten November 1785, bracht in Spanje de boekdrukkunst tot een te voren ongekende volmaaktheid. Hij leverde prachtuitgaven van den Bijbel, van het Mogarabische Missaal, van de „Geschiedenis van Spanje" van *Mariana* (2 dln., 1780) van „Don Quichote" (4 dln., 1780) en van een vertaling van *Sallustius* (1772) door den infant don *Gabriël*.

Ibas, bisschop van Edessa in de 5de eeuw, ofschoon verdacht van Nestoriaansche ketterij, werd in 448 op een concilie te Tyrus rechtzinnig bevonden. Hij werd echter door de synode te Ephesus in 449 veroordeeld en in den kerker geworpen. Het concilie te Chalcedon herstelde hem in 451 in zijn waardigheid, doch reeds in 453 werd hij met *Theodorus van Mopsuestia* en *Theodorstus van Cyrus* op last van den bisschop van Caesarea opnieuw als ketter veroordeeld, zoodat hierdoor een scheuring in de Kerk ontstond. *Ibas* is in 457 overleden.

Iberië is bij de Ouden de naam voor de bijna geheel door bergen ingesloten, door den *Cyrus (Koer)* besproeide, zeer vruchtbare vlakte van den Kaukasischen isthmus, die in het N. door den Kaukasus, in het W. door Kolchis, in het Z. door Armenië, in het O. door Albanië begrensd werd, en die sedert de 11de eeuw den naam Georgië (zie aldaar) draagt. De inwoners, van niet-Arische afkomst, dreven voornamelijk landbouw en waren in den Romeinschen tijd in vier kasten verdeeld: edelen, priesters, vrijen en lijfeigenen. Bekend werd hun land door een veldtocht van *Pompejus* in 65 v. Chr. Van *Trajanus* tot den dood van *Julianus* (363) stond het land onder Romeinsche heerschappij, daarna werd het door den Perzischen koning *Sapor II* in bezit genomen. Onder erkenning der Perzische opperhoogheid behield Iberië zijn nationale vorsten, die in de 5de eeuw de nieuwe hoofdstad Tbilisi (thans Tiflis) bouwden.

Iberiërs, het land, dat door den Iberus (Ebro) besproeid wordt, werd bewoond door de Iberiërs. Zij strekten zich uit over geheel Spanje en Lusitanië, zelfs over het zuiden van *Gallië* (Aquitanië) en de noordwestelijke kusten en eilanden van de Middellandsche Zee tot aan den benedenloop der Rhône toe. Zij vormden eenzelfden volksstam, die in vele afdeelingen was gesplitst; de hedendaagsche Basken stammen van hen af. Uit de nasporingen van *W. von Humboldt* en later uit die van *Kiepert* is gebleken, dat men de tot ons gekomen Iberische namen van plaatsen en personen doorgaans zeer goed uit het Baskisch verklaren kan. Op het Pyreneesche Schiereiland, door de Ouden ook *Iberia* genoemd, bestonden onderscheiden staten van Iberiërs, zoowel met een monarchalen als met een republikeinschen regeeringsvorm. Bij velen van deze bloeiden landbouw en veeteelt. Ook werden mijnen ontgonnen en vormde de kunstmatige bewerking van metalen een belangrijken tak van nijverheid. De Iberiërs hadden een eigen letterschrift en wel 2 hoofdsoorten. Tot de meest beschaafden onder hen behoorden de Turdetaners, die historische aanteekeningen, oude liederen en geschreven wetten bezaten. Ook de Turdulers, in gedeelten van Andalusië en Lusitanië gevestigd, stonden op een vrij hoogen trap van ontwikkeling. De krijgshaftigste stam was die der Cantabriërs in het noordelijk gedeelte van Oud-Castilië; zij hebben zich beroemd gemaakt in den oorlog tegen de Romeinen (24—18 v. Chr.). De voorvaderen der

Digitized by Google

hedendaagsche Basken zijn de Vasconen, Vardulers en Caristiërs. Uit een vermenging van de Iberiërs met de Kelten ontstonden de Keltiberiërs. Uit den bloeitijd der Iberische volken zijn onderscheiden munten overgebleven, beschreven door *Heisz* in zijn „Description générale des monnaies antiques de l'Espagne" (1870) en *Delgado* in „Nuevo metodo de classificacion de las medallas autonomas de España" (1871—1879).

Zie: *Phillips*, Die Einwanderung der Iberer in die pyren. Halbinsel (Weenen 1870).

Iberiërs. Zie *Iberië*.

Iberis *L. (Scheefbloem)* is een plantengeslacht uit de tweezaadlobbige familie der *Cruciferen*. De bloemkroon is wit, de bloeiwijze een tros, de bladeren zijn langwerpig wigvormig, de hauwtjes rond en aan den top iets ingesneden. Op zandig bouwland vindt men in het Z. van ons land *I. amara*, terwijl *I. umbellata*, met een meer schermvormigen tros een welbekende sierplant is.

Iberisch bergland noemt men het noordoostelijke en oostelijke randgebergte van het centrale tafelland van Spanje. Het loopt, in tegenstelling met de andere bergstelsels van het schiereiland in de richting N.W.—Z.O. en gaat naar het Z. en Z.O. over in het bergland, dat den benedenloop van den Ebro in het Z. insluit en als Iberisch bronnenland wordt aangeduid. Het noordelijkste gedeelte wordt gevormd door de uit kalk bestaande, lage, maar op een hoog plateau gelegen Sierra de Bureba in de provincie Burgos. Ten Z. daarvan verheffen zich de uit Jurakalk en Silurische gesteenten samengestelde Sierras de Oca en de la Demanda (2305 m.). Zij vormen het begin van den bergmuur, die de hoogvlakte van Castilië van den Ebro scheidt, maar door rivierdalen en depressies in afzonderlijke deelen verdeeld schijnt. De voornaamste deelen ervan zijn: de Sierra de Urbion (2252 m.), de Sierra Cebollera (2176 m.) en de hoogste verheffing van het stelsel de Sierra de Moncayo (2349 m.). De kern van deze keten bestaat uit silurische grauwakke, aan de hellingen bedekt door Jurakalk. Aan gene zijde van den Jalon begint de uit Jurakalk bestaande Paramera van Molina. Daaraan sluiten zich zuidwaarts aan de Sierra de Albarracin en de Sierra de Cuenca, die zich tusschen het Nieuw-Castiliaansch tafelland en het Z. deel van het Ebrobekken uitstrekken. De kern van dit bergland is de uit Jurakalk gevormde Muela de San Juan. Het dal van den Guadalaviar en het bekken van Teruel scheiden het bergland van Albarracin van het Noord-Valenciaansche terras. Dit bergland wordt naar het Ebrobekken toe trapsgewijze lager, terwijl het naar de kust langzaam afhelt. Daarop verheffen zich bergketenen, die in de Peñagolosa een hoogte van 1813, in de Sierra de Gudar 1770 m. bereiken. Het Zuidelijkste deel van het stelsel bestaat uit geïsoleerde bergketenen, die ten deele tot de kust loopen en als steile kapen eindigen. De hoogste toppen zijn de Moncabrer (1366 m.) en El Carche (1371 m.).

Iberisch bronnenland is de naam, dien men aan het zuidelijk gedeelte van het Iberisch gebergte (zie aldaar) geeft, wegens de vele rivieren, welke er ontspringen.

Iberische Zee is het westelijk deel der Middellandsche Zee van de Balearen tot de Straat van Gibraltar.

Iberisch Schiereiland. Zie *Spanje*.

Ibis *(Ibis* C.) is de naam van een vogelgeslacht uit de familie der *Ibisachtigen (Ibidæ)*, die tot de ooievaarsvogels behooren. Het onderscheidt zich door een ronden, ofschoon naar het uiteinde meer hoogen dan breeden, sterk naar beneden gekromden snavel met twee groeven, die van den neuswortel tot aan de snavelpunt voortloopen. Het omvat een aantal moerasvogels uit de warme gewesten van Azië, Afrika en Amerika. De meestberoemde soort is de *heilige ibis (I aethiopica* Lath.), die in Egypte den naam draagt van Aboe-Hannes (Vader Johannes). Men verpleegde deze vogels in den tempel met een aan aanbidding grenzenden eerbied en balsemde ze na den dood, volgens sommigen omdat deze vogel de slangen verdelgde, volgens anderen omdat zijn vederen op de schijngestalten van de maan geleken, en volgens nog anderen, omdat zijn komst het wassen van den Nijl aankondigde. Hij is wit met uitzondering van zijn kalen kop, zijn hals, den top van zijn staart, de pooten en den snavel, welke een zwarte kleur hebben. De vleugeltoppen en de staart zijn versierd met lange, zwarte dekveeren met een paarsen weerschijn. Hij is ruim 40 cm. hoog en over geheel Afrika verspreid. De *roode ibis (I rubra* Vieill.), uit de keerkringsgewesten van Zuid-Amerika, is gekroond door fraaie, roode vederen met zwarte vleugeltoppen. Zijn jongen, aanvankelijk met een lichtbruin dons bedekt, worden allengs aschgrauw en eerst in het 2de jaar vertoont zich het rood, dat langzamerhand vuriger wordt. Deze soort verhuist niet, maar leeft in troepen in moerassige streken en aan de monden van rivieren. Men kan ze gemakkelijk tam maken. De *gewone ibis (I. falcinellus)*, is ruim een halven meter lang. Zijn onderlijf is bruinachtig, zijn vleugels, rug en zijn staart zijn groen met metaalglans. De snavel is groenachtig-grijs en de pooten hebben dezelfde kleur. Deze vogel bewoont in den zomer de kusten van de Kaspische en Zwarte Zee, waar hij in het riet nesten bouwt en broedt, en trekt in Augustus met zijn jongen naar Egypte. Hij voedt zich met insecten en wormen, trekt van het eene moeras naar het andere, waadt gaarne door het slik, maar zwemt zelden en vliegt langzaam met achterwaarts gestrekte pooten en voorwaarts gerekten hals. De van riet vervaardigde nesten zijn dikwijls dicht op elkander geplaatst, en elk van deze bevat 3 donkerblauwgroene eieren. Zijn vleesch is eetbaar, doch de jager krijgt hem niet gemakkelijk onder schot. Tot de Amerikaansche soorten behooren *I. albicollis* Marcq. met een schitterend witten kop en hals en voor het overige aschgrauw met een weerschijn, *I. plumbea* Temm. met een loodkleurigen hals, een onderlijf van dezelfde kleur, een zwarten snavel en oranjegele pooten, en *I. cayennensis* Cuv. met zwarte vleugels met purpergroenen weerschijn, een donkergroenen kop en grasgroene pooten.

Ibiza, het *Ebusus* der Ouden en het grootste eiland der Pityusen, in de Middellandsche Zee gelegen, telt met Formentera op 610 v. km. 24 000 inwoners. De hoogten zijn er meestal met boo-

Digitized by Google

men en struiken begroeid; er ontspringen vele kleine beken, en de voornaamste rijkdom der inwoners is gelegen in hun zoutmoerassen. Het klimaat is er zacht en gezond en er worden graan, haver, olie, vijgen, sinaasappelen gekweekt, ook zout en visch uitgevoerd. De gelijknamige hoofdstad, de zetel van een bisschop, ligt aan de zuidoostzijde, aan de fraaie Baai van Ibiza; men heeft er een citadel met hechte muren, een hoofdkerk en 3 andere kerken, onderscheiden kazernes en 6400 inwoners.

Ibn al Athîr, *Izz al-din Ali ibn Mohammed al Djazari,* een Arabisch geschiedschrijver, in 1160 na Chr. te Djeziret Ibn Omar in Mesopotamië geboren, vestigde zich later te Mosoel, waar hij in 1230 overleed. Hij is de vervaardiger van drie belangrijke geschiedwerken. Een van deze is onder den titel „Ibn-el-Athiri chronicon quod perfectissimum inscribitur" door *Tornberg* in 1858—1871 in 14 deelen te Leiden in het licht gegeven. Andere werken zijn: „Usd al-ghaba" (5 dln., 1286 der Hedsjra) en het woordenboek „Kitab-al-Moerassa".

Ibn Arabsjah, *Ahmed ibn Mohammed,* een Arabisch schrijver, in 1388 te Damascus geboren, werd na de verovering van Syrië door *Timoer* gevankelijk naar Samarkand gevoerd, waar hij de Mohammedaansche wetenschappen bestudeerde en zijn taalkennis met het Turksch en Perzisch verrijkte. Groote reizen brachten hem naar Mongolië en Astrakan; over den Krim reisde hij naar Adrianopel, waar hij door den sultan tot vertaler van Arabische werken in het Turksch en Perzisch aangesteld werd. Zijn meest bekend werk is de geschiedenis van *Timoer,* uitgegeven door *Golius* (Leiden, 1636) en te Calcutta (2de druk 1828), in het Latijn door *Manger* (Leeuwarden 1767—1772) vertaald. Een ander, door *Freytag* uitgegeven werk, getiteld „Fructus imperatorum et jocatio ingeniosorum" (1832—1852, 2 dln.) behandelt ethische vraagstukken.

Ibn Batoeta, *Abû Abdallah Mohammed,* een vermaard Arabisch reiziger, den 24sten Februari 1304 te Tanger in Marokko geboren, werd opperrechter te Delhi, ging als gezant van den Groot-Mogol naar China, reisde in Rusland, Perzië, den Indischen Archipel en het binnenland van Afrika, waar hij zijn tocht tot Timboektoe uitstrekte, en keerde na een afwezigheid van 30 jaar naar zijn vaderland terug waar hij een belangrijke reisbeschrijving vervaardigde, uitgegeven door *Defrémery* en *Sanguinetti* in 1853—1858 in 4 deelen. Hij overleed te Fez in 1377.

Ibn Chaldoen, *Wali al-din Abû Zeid Abd al-ahman al-Hadhrami,* een uitstekend Arabisch geschiedschrijver, in 1332 na Chr. te Tunis geboren, genoot een voortreffelijke opvoeding en trad in dienst bij den sultan van Fez. In 1362 was hij bij den sultan van Granada, voor wien hij vredesonderhandelingen voerde met don *Pedro* van Castilië. Twee jaar later nam hij deel aan de staatkundige woelingen in Noord-Afrika en werd gevangen genomen. In 1382 deed hij een pelgrimstocht naar Mekka, doch bleef onderweg drie jaar in Egypte, werd aldaar hoogleeraar en later opperkadi der Malakieten. Na zijn pelgrimstocht leefde hij in Egypte en Syrië en kwam daar in het leger van *Timoer.* Hij overleed te Kaïro in 1406. Zijn belangrijkste werk is een geschiedenis van het eerste ontstaan der volkeren, inzonderheid van de Arabieren en Berbers. Hoogst merkwaardig is vooral zijn inleiding, en deze is bij herhaling uitgegeven met een vertaling van *Guckin de Slane* (Parijs, 1862 en Beiroet, 1882), alsook het geheele geschiedwerk met een vertaling van laatstgenoemde (Parijs en Algiers, 1847—1851, en Algiers, 4 dln., 1852—1856).

Ibn Challikân, *Sjams al-din Aboe l'Abbas Ahmed,* een Arabisch geschiedschrijver, werd in 1211 te Arbela geboren, bekleedde aanzienlijke rechterlijke betrekkingen te Kaïro en te Damascus en overleed in 1282. Van zijn geschriften is het biografisch woordenboek „Sterfjaren van de meest beroemde personen en geschiedenis der zonen van dezen tijd" een belangrijke bron voor de Arabische literatuurgeschiedenis van de 2de tot de 7de eeuw der Hedsjrah. Het werd herhaaldelijk uitgegeven o. a. door *Wüstenfeld* (Göttingen 1840—1865) en *Mac Guckin de Slane* (Parijs 1838—1842), tevens door den laatste vertaald (Parijs 1842 v.v.).

Ibn Daud, *Abraham,* of *Abraham ben David,* een Joodsch geleerde uit Toledo, leefde van omstreeks 1110 tot 1180. Volgens de overlevering is hij als martelaar gestorven. Hij muntte uit als wijsgeer, historieschrijver en sterrenkundige. Bekend is hij vooral om zijn in het Arabisch geschreven werk over de wijsbegeerte van den godsdienst („Het verheven geloof").

Ibn Doreid, *Aboe Bekr Mohammed ibn al-Hassan,* een Arabisch dichter, werd in 837 te Basra geboren en overleed in 934, schreef, behalve vele andere dichterlijke werken: „All Maksûra", uitgegeven in 1828 door *Boysen,* alsmede een „Genealogisch etymologisch handboek", uitgegeven door *Wüstenfeld* (Göttingen 1853—1854, 2 dln.). Van zijn gedicht „All Maksûra" werd een Nederlandsche vertaling geleverd door *Bilderdijk* (1798).

Ibn Esra. Zie *Aben Esra.*

Ibn Faridh of *Ibn el-Faridh Omar,* een beroemd Arabisch dichter, in 1181 te Kaïro geboren en in 1235 overleden, is de vervaardiger van een groot aantal gedichten. Van deze is zijn uitgebreid „Tayïet" (het Arabisch Hooglied) door *Hammer-Purgstal* in 1834, een kleiner gedicht door *Wallen* in 1850 en zijn „Divan" door sjeik *Rosjaid-ed-Debah* in 1853 te Marseille uitgegeven.

Ibn Koeteiba, *Aboe Mohammed Abdallah ibn Moestim,* een Arabisch taalkundige en geschiedschrijver, in 828 te Bagdad geboren, onderwees eerst aldaar het Hadîth, was daarna te Dinawer rechter en overleed te Bagdad in 883 of 889. Zijn meest beroemde werken zijn het taalkundig werk „Adab al Katib" (uitgegeven door *Grünert,* 1900), het geschiedwerk „Kitab al-ma 'ârif" (= het boek der kennis, uitgegeven door *Wüstenfeld,* 1850) en biografieën van oud-Arabische dichters.

Ibn Sina. Zie *Avicenna.*

Ibn Tibbon (afstammeling van *Tibbon*) is de familienaam van eenige Joodsche schrijvers uit Zuid-Frankrijk, die in de 12de en 13de eeuw de wetenschappelijke werken der Arabieren en der Arabisch schrijvende Joden voor de christenheid toegankelijk maakten door hun vertaling

Digitized by Google

(meest in het Hebreeuwsch). Men noemt vooral *Juda Ibn Tibbon* (omstreeks 1150—1200 te Lunel) zijn zoon *Samuel*, diens zoon *Mozes* en diens schoonzoon *Jacob*.

Ibn Tofail, *Aboe Bekr Mohammed*, een Arabisch dichter en wijsgeer ook *Abubacer* genoemd, in het begin der 12de eeuw te Guadix in Granada geboren, overleed te Marokko in 1185. Zijn wijsgeerige roman „Hajj ibn Jakdhan" uitgegeven door *Pocock* (1671), wordt zeer geroemd en is door *J. G. Eichhorn* in het Duitsch vertaald als „Der Naturmensch" (1781).

Ibrahimmeer, vroeger *Choga-* of *Kodjameer (Gila Nxige)* geheeten, is tegenwoordig de naam van het meer op het Oost-Afrikaansche hoogland, dat zich ten N. van het Victoriameer bevindt. De Bahr el Djebel (Bovenloop van den Nijl) valt aan de zuidzijde in het meer en verlaat het weer aan den westelijken oever.

Ibrahim Pasja, een aangenomen zoon van *Mehemed Ali* (zie aldaar), in 1789 te Kavala in Macedonië geboren, gaf blijken van zijn veldheerstalent in den oorlog tegen de oproerige Wahabieten, die hij in 1819 tot onderwerping bracht, en vervolgens in Sennaar en Darfoer, waar hij eveneens de overhand behield. Aan het hoofd van een Egyptisch leger deed hij in Februari 1824 een inval in Morea, om Griekenland voor *Mehemed-Ali* te veroveren, doch het tractaat der Groote Mogendheden, in 1828 gesloten, noodzaakte hem dit plan op te geven. Toen na den vrede van Adrianopel (1829) *Mehemed-Ali* het voornemen opvatte Syrië tot een voormuur te maken voor het Nieuwe Egyptisch-Kretensische Rijk, ontving *Ibrahim* den last om die zaak met het zwaard tot een goed einde te brengen. Den 29sten October 1831 overschreed hij met een leger de grenzen van Egypte, bezette in korten tijd Palestina, nam den 27sten Mei 1832 Akka stormenderhand in, maakte zich vervolgens meester van geheel Syrië en versloeg de Turken achtereenvolgens bij Homs, Beilan en Konia, totdat de landing der Russen in den Bosporus paal en perk stelde aan zijn zegetocht. Door tusschenkomst der Groote Mogendheden nam de oorlog een einde, waarna de Porte niet alleen Syrië afstond (14 Mei 1833), maar ook het district Adana aan *Ibrahim* in pacht gaf. Terwijl deze zich met de organisatie der pas verkregen gewesten bezig hield, barstte er wegens de invoering van de conscriptie, een opstand uit, die met hulp van *Mehemed Ali* gedempt werd. De spanning tusschen *Mehemed Ali* en sultan *Mahmoed II* bleef voortduren, en in April 1839 verscheen een Turksch leger, onder aanvoering van *Hafix*, op Syrisch-Egyptisch gebied. *Ibrahim* versloeg de Turken den 24sten Juni bij Nisib volkomen. Nogmaals echter verhinderde de tusschenkomst der Europeesche Mogendheden *Ibrahim Pasja* gebruik te maken van zijn overwinning. Toen eindelijk in den zomer van 1840 een Engelsch-Oostenrijksch-Turksche vloot nabij de Syrische kust verscheen, de havensteden veroverde, de bergvolken tot opstand aanspoorde en de Egyptenaren uit alle vaste plaatsen aan zee verdreef, geraakte *Ibrahim* in een benarden toestand en werd hij genoodzaakt tot den terugtocht naar Egypte. Van Damascus trok hij door de woestijn en had daarbij met ongelooflijke bezwaren te worstelen. Na dien tijd hield zich *Ibrahim*, althans in schijn, op den achtergrond en bemoeide zich alleen met het landbouwbedrijf op zijn goederen. *Mehemed Ali* had door geheime overeenkomsten met de Porte gezorgd, dat *Ibrahim* erfgenaam zou wezen van zijn troon. Toen *Mehemed Ali* oud werd en ongeschikt voor de regeering, trad *Ibrahim* meer en meer op den voorgrond als bestuurder des lands, en toen *Ali* in 1848 krankzinnig werd, reisde *Ibrahim* naar Konstantinopel en werd er in Juli van dat jaar tot onderkoning benoemd. Hij overleed te Kairo reeds den 10den November daaraanvolgende, en werd opgevolgd, met voorbijgaan van zijn nakomelingen, door *Abbas Pasja*, een kleinzoon van *Mehemed Ali*.

Zie: *E. Gouin*, L'Egypte au XIXme siècle (Parijs 1847).

Ibsen, *Henrik*, de meest beroemde schrijver van Noorwegen en een der grootste schrijvers van onzen tijd, den 20sten Maart 1828 te Skien geboren, was de oudste zoon van een vermogend koopman. Na diens faillissement bracht hij zijn jeugd in moeilijke omstandigheden door, ontving te Skien een gebrekkige opvoeding en kwam, 15 jaar oud, als apothekersleerling te Grimstad. Hier ontstonden zijn eerste dichtwerken, spotverzen, die den schrik der inwoners waren, lyrische gedichten, die door de dames der plaats veel gelezen en vlijtig verzameld werden, en bovenal „Catilina" (1850), een drama, waarin zich de bewogen tijdsomstandigheden en de bruisende kracht van den dichter openbaarden. In 1850 vertrok hij naar Christiania, kreeg een betrekking bij *Heiberg's* „Pers" en deed reeds na vijf maanden zijn propaedeutisch examen in de geneeskunde. Daarbij vond hij nog tijd het kleine drama „Kjoempehoien" (Hunengraf) te schrijven. Bovendien gaf hij met *Botten-Hansen* en *Vinje* een politiek-satiriek weekblad „Manden", gewoonlijk „Andkrimer" genaamd, uit, dat evenwel reeds na negen maanden ophield te bestaan. Deze tijd was echter voldoende geweest, om de aandacht op den jongen *Ibsen* te vestigen. In 1851 riep *Ole Bull* hem naar den Nationalen Schouwburg te Bergen, waar hij tot 1857 als regisseur en schouwburgdichter werkzaam was. Iederen 2den Januari, den stichtingsdag van den schouwburg, leverde hij een nieuw stuk. Zoo ontstonden „De Johannesnacht" (ongedrukt 1853), „Fru Inger til Östraat" (De heerscheres van Ostraat, 1854), „Gildet paa Solhaug" (Het feest op Solhaug, 1855) en „Olaf Liljekrans" (1856). In 1857 vertrok hij, als artistiek leider, naar den Noorschen Schouwburg te Christiania en in 1858 trad hij in het huwelijk met *Suzanne Daar Thorese* uit Bergen. Zijn verblijf te Christiania duurde tot 1864 en in dien tijd schreef hij: „Haermaendene paa Helgoland" (De helden op Helgoland, 1858), onder den invloed van IJslandsche familiegeschiedenissen, met name de „Völsungasaga", een meesterwerk van dramatische techniek, „Kjaerlighedens Komedie" (De comedie der liefde, 1862), een scherpe satire tegen de nationale opvattingen omtrent liefde en huwelijk, die een storm van verontwaardiging verwekte, en „Kongsaemnerne" (De kroonpretendenten", 1863), *Ibsen's* eerste groote dichtwerk, waarin hij, zooals *Woerner* zegt, verkondigt, dat

Digitized by Google

„de koningagedachte van een nieuwen tijd altijd overwint, en dat er geen hoop is voor hen, die slechts het verledene, het reeds bestaan hebbende kunnen herhalen". Gekrenkt door de miskenning van het publiek en de critiek en zeer verbitterd over de houding van Noorwegen in het Deensch-Pruisische conflict, verliet hij in April 1864 Christiania en ging naar Rome. Hij werd los van zijn land; de wereldgeschiedenis ontroerde hem. In hem werden thans de kiemen gelegd voor een drama over den ondergang van het Romeinsche keizerrijk. In de eerste plaats maakte hij zich los van de levensbeschouwingen, die hij uit Scandinavië had medegebracht, door twee drama's in verzen „Brand" (1866) en „Peer Gynt" (1867). In beide werken wordt het Noorsche volk gegeeseld; slechts wordt in „Brand" de Noorsche slapheid tenminste door een ideale Noorsche figuur veroordeeld, terwijl in „Peer Gynt" de held als de typische vertegenwoordiger van Noorsche wilskracht en grilligheid geschapen is; ook een onuitgesproken protest tegen de idealiseering van Noorsche boerenfiguren, zooals in dien tijd *Björnson* gaf, schemert in beide stukken door. In 1868 verliet *Ibsen* Rome en vertrok naar Dresden, waar hij het blijspel „De Unges Forbund" (De bond der jeugd, 1869) schreef. Eerst onder den invloed van de groote gebeurtenissen, die het ontstaan van het Duitsche Rijk tengevolge hadden, kon hij het geschiedkundige tooneelspel in twee deelen „Keiser og Galilaeer" (Keizer en Galilaeër, 1873) voltooien; het schildert den strijd tusschen de antieke denkbeelden met het Christendom, den ondergang van *Julianus den Afvallige*, en is volgens *Schlenther*, „het fondament van hetgeen *Ibsen* later geschapen heeft, waardoor hij eigenlijk eerst zichzelf geworden is", een werk, waarin veel te vinden is, dat zijn latere stukken verklaart en aanvult, en dat baanbrekend is geworden voor een nieuwe dramatische kunst. Sedert 1875 woonde *Ibsen* afwisselend te Rome en te München, bezocht echter ook Scandinavië, waar men hem als een triumfator ontving; sedert 1891 woonde hij te Christiania. Hij schreef: „Samfundets Stotter" (De steunpilaren der maatschappij, 1877), „Et Dukkeshjem" (Een Poppenhuis, verkeerdelijk ten onzent „Nora" geheeten, 1879), „Gjingangere" (Spoken, 1881), „Een Folkefiende" (Een volksvijand, 1882), „Vildanden" (De wilde eend, 1884), „Rosmersholm" (1886), „Fruen fra Havet" (De vrouw van de zee, 1888), „Hedda Gabler" (1890), „Bygmester Solness" (Bouwmeester Solness, 1892), „Lille Eyolf" (Kleine Eyolf, 1894), „John Gabriel Borkmann" (1896) en den dramatischen epiloog „Når vi Dode vågner" (Als wij dooden ontwaken, 1899). In al deze werken worden sociale en menschelijke verhoudingen van onzen tijd behandeld maar probleem- of tendenzstukken zijn het niet. Het uitgangspunt ligt steeds in de beschouwing van menschelijke karakters, van belangrijke lotgevallen. Daarbij geven de liefde en de haat, die den dichter vervullen, aanleiding tot uiteenzettingen, critiek van oude, onderzoek van nieuwe denkbeelden. De grondtoon van al zijn werken is intusschen een groot optimisme, een onwankelbaar geloof aan „het derde rijk", waarin „de geest der waarheid en die der vrijheid zullen heerschen". De techniek van zijn drama's sluit zich aan bij die der Grieken. Zijn laatste bedrijven ontsluieren met onvergelijkelijke logica lange levensgeschiedenissen en lossen die op. Te noemen vallen nog zijn „Digte" (Gedichten, 1871), waarnaast vele afzonderlijke gedichten in tijdschriften verschenen. In 1900 werd in zijn tegenwoordigheid een bronzen standbeeld van hem voor den nationalen schouwburg onthuld. Hij overleed in 1906 te Christiania.

Ibsen is de stichter der naturalistische school, niet slechts in Scandinavië, maar ook in Duitschland, waar men o. a. te Berlijn een „Ibsengemeente" aantreft. Hij heeft met zeldzame scherpzinnigheid vele fouten der menschelijke samenleving bloot gelegd en zonder verschooning aan de kaak gesteld, daarbij hun verderfelijke gevolgen onwederlegbaar aantoonend. Alleen wordt hem door velen verweten, dat zijn „waarheidsdrang" niet zelden overslaat tot „waarheidsmanie". Naast het naturalisme gaat door sommige van zijn werken een mystieke strooming, die somtijds als symbolisme te voorschijn treedt en met de teekening der werkelijkheid een schel contrast vormt.

Zijn „Samlede Vaerker" verschenen in 10 dln. (Kopenhagen 1898—1902), zijn brieven onder toezicht van zijn zoon in 2 dln. in 1904; een critische Duitsche uitgave van zijn werken met goede inleidingen van *Brandes*, *Elias* en *Schlenther* (9 dln., 1898—1903), waarna in 1904 een 10de deel verscheen met een bloemlezing uit *Ibsen*'s brieven. Een Nederlandsche vertaling van alle werken door Mevr. *Clant van der Mijll-Piepers* verscheen in 4 deelen in 1906—1908. Vertalingen van afzonderlijke stukken vindt men ook in de „Wereldbibliotheek.

Zie: *G. B. Shaw*, The Quintessence of Ibsen (Londen 1892) en *R. Lothar*, Henrik Ibsen (Dichter u. Darsteller, VIII, 2de dr. Leipzig 1902).

Ibsen, Sigurd, een Noorsch staatsman en schrijver, zoon van den voorgaande, werd den 23sten December 1859 te Christiania geboren, en verliet in 1864 met zijn ouders Noorwegen, woonde tot 1884 in Italië en Duitschland en studeerde te Rome en te München in de rechten. In 1885 werd hij aan het ministerie van Buitenlandsche Zaken te Stockholm geplaatst, werd daarna gezantschapsattaché te Washington en te Weenen, doch nam in 1889 zijn ontslag. Van 1896 tot 1897 hield hij aan de hoogeschool te Christiania voorlezingen over sociale onderwerpen. In 1899 kreeg hij weer een betrekking aan het ministerie van Binnenlandsche Zaken, werd in 1902 lid van den Noorschen staatsraad te Stockholm en verving den 21sten October 1903 *Blehrs* in het Kabinet *Hagerup* als minister; echter trad hij met het Kabinet in Maart 1905 af. Aan de beweging, die den 7den Juni 1905 leidde tot Noorwegen's afscheiding van Zweden, nam hij geen deel. Sedert 1906 is hij lid van het Harzsche Hof van Arbitrage. Van 1892 tot 1895 was hij mederedacteur der „Nyt tidsskrift" en van 1898 tot 1899 van de „Ringeren". Hij schreef: „Unionen" (1891) en „Moendog magter" (1894).

Ibycus *(Ibykos)*, een Grieksch lierdichter, geboortig uit Rhegium in Beneden-Italië, was een tijdgenoot van *Anakreon* en bezocht in het

Digitized by Google

midden der 6de eeuw v. Chr. het Hof van *Polycrates* te Samos. Nadat hij vervolgens vele reizen gedaan had, keerde hij terug naar zijn geboorteplaats. Volgens een sage, door *Schiller* in zijn ballade „Die Kraniche des Ibykus" behandeld, werd hij op reis door roovers overvallen en vermoord. Hij sprak daarbij de bedreiging uit, dat de kraanvogels, welke bij die gelegenheid voorbijvlogen, hem wraak zouden verschaffen. Dit geschiedde te Korinthe. Toen de moordenaars aldaar een troep kraanvogels zagen, zeide een van hen spottend: „Ziedaar de wrekers van *Ibycus!*" Het noemen van den naam des vermoorden gaf aanleiding, dat die mannen in hechtenis genomen en na het belijden van hun misdaad gedood werden. Volgens de berichten der Oudheid heeft *Ibycus* 7 boeken lierdichten geschreven, van welke slechts eenige fragmenten tot ons zijn gekomen. Men vindt ze in de „Poetae lyrici graeci" (4de druk 1882) van *Bergk*.

Iça, ook *Putumayo* genaamd, een zijrivier van de Amazonenrivier in Zuid-Amerika, ontspringt op de O. helling der Oost-Cordillera's van Columbia, stroomt Z.O. waarts en mondt na een loop van 1580 km. uit bij São Antonio do Iça in de Braziliaansche provincie Amazonas. De Iça voert goud mede, loopt meestal door oerwouden en is 1400 km. ver bevaarbaar.

Iça, een departemento der republiek Peru, grenst aan Lima, Huancavelica, Ayacucho en Arequipa, omvat de helling der Andes van Ayacucho en de kustvlakten en telt op 22 586 v. km. 90 000 inwoners. De gelijknamige hoofdstad ligt in het dal der Iça, heeft ± 8000 inwoners en is door een spoorweg met de haven Pisco verbonden.

Icariens noemden zich de volgelingen van den Franschen communist *Cabet* (zie aldaar).

Icarius (*Ikarios*), een der Atheensche heroën, bereidde tijdens de regeering van *Pandion* aan *Dionysus* een gastvrije ontvangst, waarom deze hem bekend maakte met den wijnbouw. Toen hij het uitgeperste en in zakken bewaarde druivennat aan zijn stadgenooten liet proeven, smaakte dit zoo goed, dat zij te veel gebruikten. Nu meenden zij, dat *Icarius* hen vergiftigd had, zoodat zij in hun dronkenschap hem doodden door hem in de bron Anygros te werpen, waarna zij hem onder een boom begroeven. Zijn dochter *Erigone*, bijna krankzinnig van droefheid, hing zich op aan dien boom. *Zeus* of *Dionysus* plaatste nu *Erigone* als „De Maagd" onder de sterren, alsook haar getrouwen hond Madra, door ons „Sirius" genaamd, en haar vader als „Boötes" of „Arcturus". De ondankbare Atheners werden gestraft met de pest of, volgens anderen, door een razernij onder de jonge dochters, zoodat deze, evenals *Erigone*, zich door ophanging van het leven beroofden.

Icarus (*Ikaros*), een zoon van *Daedalus* (zie aldaar), werd met zijn vader in den doolhof op Kreta gevangen gehouden. *Daedalus* echter vervaardigde kunstige vleugels, die met was aan het lichaam vastgehecht of zelfs van was bereid waren en waarmede zij zich boven de aarde konden verheffen. Toen zij in de lucht zweefden, naderde *Icarus*, ofschoon vooraf door *Daedalus* gewaarschuwd, te dicht bij de zon, zoodat het was begon te smelten en hij niet ver van het eiland Samos in zee viel. Deze droeg later den naam van *Icarische Zee*. *Daedalus* begroef zijn zoon op het kleine eiland Icaria, thans Nikaria, ten westen van Samos.

Ichneumon (*Herpestes* Ill.) is de naam van een roofdierengeslacht, tot de familie der *Civetkatten (Viverriden)* behoorende. Het onderscheidt zich door een spitsen snuit met een vooruitstekenden, ronden neus tegen den kop aangedrukte ooren, een ruwe tong, een slank lichaam, korte pooten en zwarte en witte, borstelige haren, een bij den romp dikken, maar allengs dunner uitloopenden, langen staart en door klieren aan den aars. De dieren van dit geslacht leven in het zuiden van Azië en in Oost-Afrika in onderaardsche holen en voeden zich met kleine zoogdieren, vogels, eieren, insecten enz. Van de soorten noemen wij den *Egyptischen ichneumon* (*H. ichneumon* Wagn.) of de Pharaorat. Deze is geelachtig-grijs met zwarte vlekken; het onderhaar bruinachtig-geel en de stekelharen zijn zwart en geel geringd, en wel zoo, dat zich op den kop meer de zwarte en onder den buik meer de gele kleur vertoont. Zijn pooten en staart zijn nagenoeg zwart en zijn klauwen donkerbruin. Het dier heeft een lengte van 65 cm. met een 45 cm. langen staart. Hij gelijkt wel wat op den bunzing en dringt ook even vermetel als deze door in de hokken en stallen van het pluimgedierte om zijn vraatzucht te bevredigen. Verder verdelgt hij vele ratten en muizen. Vroeger geloofde men, dat hij krokodilleneieren opzocht en opvrat en dat hij in den muil kroop van die slapende dieren, om ze zoo te dooden. Om die reden werd de ichneumon door de oude Egyptenaren als een heilig dier gehuldigd, terwijl de hedendaagsche bewoners van dat land hem vaak temmen, om zich van ratten en muizen te bevrijden.

Ichneumoniden is de naam van een familie, van vliesvleugeligen, waartoe verschillende geslachten van *sluipwespen* behooren (zie aldaar).

Ichthyodonten (Grieksch) zijn fossiele vischentanden; de van haaien afkomstige noemde men vroeger *Glossopetra* (tongsteenen) of ook wel slangentongen, omdat men ze beschouwde als uit den hemel gevallen tongen van slangen. Zij werden als amuletten tegen epilepsie gedragen.

Ichthyol (vischolie) vindt als geneesmiddel toepassing. Het wordt verkregen uit de droge destillatieproducten van een bitumineus, asphaltachtig gesteente, dat in groote hoeveelheden in Tirol gevonden wordt. De ruwe olie bevat kleine hoeveelheden stikstofhoudende basen en organische zuren. Chemisch zijn de verschillende stoffen van deze olie nog niet bepaald, wel zijn eenige zwavelhoudende stoffen afgescheiden, maar de natuur van deze heeft men nog niet kunnen vaststellen. Voor het bereiden van het geneesmiddel wordt de olie met sterk zwavelzuur behandeld, waardoor het zoogenaamde ichtyolsulfozuur gevormd wordt. Uit de waterige oplossing wordt dit door keukenzout afgescheiden. Het ammoniumzout hiervan is het belangrijkste geneesmiddel en wordt daarom ichthyol genoemd. Het is een roodbruine, heldere, strooperige vloeistof. Het wordt veelvuldig gebruikt bij baarmoederkatarrh en andere vrouwenziekten, ook bij brandwonden, huidziekten, gewrichtsontstekingen enz.

Ichthyologie is de kennis der vischen.

Digitized by Google

Ichthyophagen (Grieksch = Vischeters) was in de dagen der Oudheid de naam van verschillende volken. Een woonde in Gedrosië, het hedendaagsche Beloedsjistan, aan de Arabisch-Perzische Zee, een ander in Aethiopië aan de Arabische Golf. Naar wel beweerd werd, bouwden zij hun woningen van vischgraten en mosselschelpen.

Ichthyornis is de naam van een fossiele vogelgroep uit de Noord-Amerikaansche krijtformatie. Deze dieren hadden de grootte van een duif en waren goede vliegers, wat uit de lengte van het opperarmbeen en de sterk ontwikkelde kam op het borstbeen is af te leiden. Hun wervels waren dubbel-hol, dus kwamen in dit opzicht eenigszins met die der visschen overeen. De naam beteekent dan ook: vischvogel.

Ichthyosaurus of *vischhagedis* noemt men een uitgestorven orde der *Reptielen*, waarvan overblijfselen vooral in de lias in Duitschland en Engeland voorhanden zijn. De ichthyosaurus (zie de afb.) heeft een zeer grooten kop, en zijn lange kaken zijn gewapend met honderden geplooide, kegelvormige tanden, die in een tandgroeve geplaatst zijn. Een beenige ring omgeeft de ontzettend groote oogen. Zijn hals is zeer kort, zijn buik dik en zijn staart zeer lang. In plaats van pooten had het dier vinnen. Dit dier bewoonde de zee, voedde zich met visch en werd wel eens 10 en zelfs meer meters lang. Het bracht waarschijnlijk levende jongen ter wereld. Men vindt in het lias geheele lagen van versteende uitwerpselen (koproliethen) van deze dieren, en daarin ontdekt men de overblijfselen der dieren, welke zij genuttigd hebben.

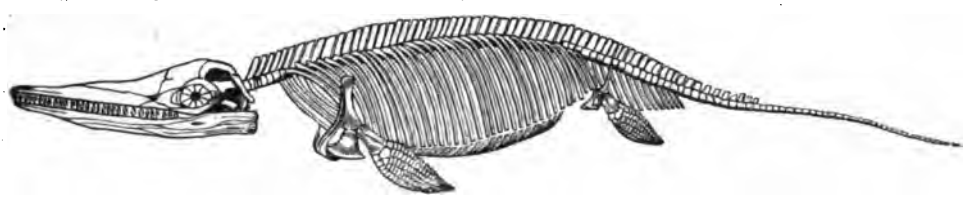

Ichthyosaurus.

Ichthyosis. Zie *Huidziekten.*

Icica *Aubl.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Burseraceën*. Het omvat hars-leverende, Amerikaansche boomen met onevengevinde bladeren en witte, aarvormig vereenigde bloemen. Van de soorten noemen wij: *I. Aracouchini* Aubl., die in de bosschen van Guyana 5 m. hoog wordt, met een gladden, grijzen bast, waaruit een terpentijnachtige, welriekende, maar bitter smakende balsem vloeit, die onder den naam van aracouchinebalsem als geneesmiddel gebezigd wordt; *I. Caranna* Humb. et Bonp., een boom aan den Orinoco, die den carannahars oplevert, *I. guianensis* Aubl., een middelmatig hoogen boom in Zuid-Amerika en West-Indië en den Amerikaanschen wierook *(Olibanum americanum)* opleverend; *I. Icicariba* Dec. of den *elemiboom*, van welken wij een soort van elemihars verkrijgen, en *I. Tacamahaca* Kunth, die in Columbia tehuis behoort en ons voorziet van een zeer welriekende harssoort, in Zuid-Amerika tacamahac genaamd.

Icilius of *Gens Icilia*, is de naam van een oud-Romeinsch plebejisch geslacht, dat zich door een ijverige verdediging van de rechten des volks verdienstelijk heeft gemaakt.

Spurius Icilius werd met *M. Decius* en *L. Junius Brutus* door de plebejers, die de wijk hadden genomen naar den Heiligen Berg, als afgevaardigde naar den Senaat gezonden. In 492 droeg hij een wet voor, volgens welke de *tribunus plebis* (volkstribuun) ieder, die hem gedurende zijn toespraak tot het volk in de rede viel, voor het gerecht kon dagen. Als aedilis (493) ontving hij met zijn ambtgenoot, *L. Junius Brutus*, van de tribunen bevel zich van *Marcus Coriolanus* meester te maken, hem naar het Capitool te brengen en van de Tarpejische Rots te werpen. Dit werd echter met geweld door de patriciërs belet.

Lucius Icilius Ruga was in 456 v. Chr. volkstribuun en maakte met zijn collega voor de eerste maal gebruik van hun recht, om den Senaat samen te roepen. Verder zette hij door, dat bij de wet de Aventijnsche heuvel aan de Plebejers werd toegewezen. In 449 trad hij op als de verloofde der door den tienman *Appius* bedreigde *Virginia*. Bij haar lijk spoorde hij het volk aan zich tegen de tirannen te verzetten, wist het leger afvallig te maken, dat tegen de Sabijnen was opgetrokken, en onderhandelde daarna met *Valerius* en *Horatius*, afgezanten van den Senaat, over de voorwaarden der verzoening.

Icolmkill is de Iersche naam voor *Iona* (zie aldaar).

Iconium. Zie *Konia.*

Icosandria of *Twintighelmigen* is de naam van de planten der 12de klasse van het stelsel van *Linnaeus*. Daartoe behooren de planten, wier tweeslachtige bloemen 20 of meer, onderling vrije, niet met den stamper vergroeide en „op den kelk ingeplante" meeldraden bezitten.

Icterus. Zie *Geelzucht.*

'Id (Arabisch = feestdag) noemen de Arabisch sprekende Mohammedanen de door de Turken met den naam *Bairam* aangeduide feestdagen.

Ida is de naam van een hoog gebergte, dat zich van Phrygië over Mysië en dus ook over het landschap Troas uitstrekt. Aan zijn voet lag de stad Troje en zijn helling vormde tot aan de zee een vlakte, waarop de belegeraars zich vestigden. Dit gebergte is het tooneel van vele verhalen uit de Grieksche mythologie. Op den hoogsten top, Garganon genaamd, lag een heiligdom van *Kybele*. Hier besliste *Paris* den strijd tusschen *Aphrodite, Hera* en *Pallas* door aan eerstgenoemde den gouden appel toe te wijzen, en hier werd ook *Ganymedes* geschaakt.

Een ander gebergte van dien naam, thans *Psi-*

Digitized by Google

loritis geheeten, loopt door het eiland Kreta van het Westen naar het Oosten. De hoogste top van dit gebergte is 2456 m. Volgens de sage werd *Zeus* in dit gebergte opgevoed, dat men daarom als de verblijfplaats beschouwde van een soort daemonen, Idaei Dactyli genaamd.

Idaarderadeel, een gemeente in de provincie Friesland, 6850 H.A. groot, met (1915) 5860 inwoners, wordt ingesloten door de gemeenten Leeuwarderadeel, Tietjerksteradeel, Smallingerland, Utingeradeel, Rauwerderhem en Baarderadeel. Tot de gemeente behooren het hoofddorp Grouw en de dorpen Warga, Wartena, Roordahuizen, Friens, Idaard, Egum en Warstiens. Het westelijk deel van den bodem, een gedeelte van de oude Middelzee, bestaat uit klei, het midden uit klei met zand vermengd, het Z. O. uit veen en meren, in het N.O. treft men diluviaal zand aan. Landbouw wordt er weinig uitgeoefend, veeteelt en zuivelbereiding zijn de hoofdmiddelen van bestaan. De spoorweg van Heerenveen naar Leeuwarden en de kanalen van Sneek en Leeuwarden naar Groningen doorsnijden de gemeente.

Idaho, een der Vereenigde Staten van Noord-Amerika en als zoodanig opgenomen den 3den Juli 1890, ligt tusschen 111° en 117° 10′ W.L. v. Gr. en 42° en 49° N. Br. Het wordt in het O. door Montana en Wyoming, in het Z. door Utah en Nevada, in het W. door Washington en in het N. door Britsch Columbia begrensd. Idaho telt op 219 620 v. km. (1910) 325 594 inwoners, waaronder slechts 651 negers, 3488 Indianen en 2234 Aziaten. Het land is bergachtig en in het N. vrij dicht met bosch bedekt. De Snake-River, bij de Indianen Shoshone genaamd, vormt de grens in het W. en neemt rechts den Boise, den Salmon-River en den Clearwater op. De geologische gesteldheid is nog slechts zeer onnauwkeurig onderzocht. Het klimaat is zeer gezond, de gemiddelde jaartemperatuur 18°; temperaturen van 42° en —25° C. werden als uitersten waargenomen, zonder dat echter de hitte en koude, wegens de droge en zuivere lucht, zeer sterk gevoeld worden. In de hooggelegen districten zijn de winters streng. In het Z. moet de bodem kunstmatig besproeid worden en brengt alsdan tarwe, aardappelen, haver en gerst voort. Ooft, met name pruimen, wordt veel uitgevoerd. Veeteelt, vooral schapenteelt, wordt ook op groote schaal gedreven. Een hoofdbron van inkomsten is de mijnbouw, die in 1914 voor 25 millioen dollar opbracht, waaronder voor 7 mill. zilver, en 1 mill. goud, 13,5 mill. lood, en 2 mill. zink. De staat bezit 19 mill. acres woud en heeft daardoor belangrijke houtindustrie. Een drietal spoorwegen doorsnijdt den staat. Idaho is verdeeld in 23 counties. Een staatsuniversiteit bestaat in Moscow. De staat kiest 21 senatoren en 49 afgevaardigden, die, evenals de gouverneur, voor twee jaar benoemd worden; hij zendt één lid naar het congres. De hoofdstad is Boise City. Idaho was oorspronkelijk een deel van het in 1803 van Frankrijk gekochte Louisiana. Den 3den Maart 1863 werd het als territorium georganiseerd en den 3den Juli 1890 als staat opgenomen.

Idas, een Grieksche held, de zoon van koning *Aphareus* van Messenië en *Arete,* nam met zijn broeder *Lynceus,* die tot in het diepste der aarde kon zien, deel aan de Caledonische jacht en den Argonautentocht, ontvoerde *Marpessa,* de dochter van den riviergod *Euenus,* op welke *Apollo* verliefd was en richtte, door dezen achterhaald, den boog op den god. *Zeus* laat de keuze aan *Marpessa* over, die, bang voor *Apollo's* ontrouw, *Idas* kiest. Sedert haat *Apollo* haar; zij, zoowel als haar dochter *Alcyone,* sterven vroeg. In een strijd met de Dioskuren wordt *Idas* door een bliksemstraal van *Zeus, Lynceus* door *Polydeuces* gedood.

Iddekinghe, *Pieter Rembt van,* een zoon van *Rembt van Iddekinghe,* burgemeester van Groningen, in 1683 geboren, werd in 1719 gekozen tot lid van den raad zijner geboortestad, in 1739 tot burgemeester en was in belangrijke commissiën te 's-Gravenhage werkzaam. Gedurende de onlusten van 1747 en 1748 ondervond hij, als aanhanger van den prins *van Oranje,* in ruime mate de toegenegenheid van het volk. Door zijn standvastigheid en onverschrokkenheid wist hij het oproer tot bedaren te brengen, en toen de volmachten, in 1749 aangesteld, de afzetting der meeste regenten in Groningen verlangden, deed hij in de staatsvergadering het voorstel alle ambten neder te leggen en ter beschikking van den stadhouder te stellen. Hij werd echter later herkozen en bekleedde zijn ambt tot aan zijn dood, den 6den Juli 1758. Tevens was hij luitenant-houtvester en curator der hoogeschool.

Iddekinghe, Anton Adriaan van, een zoon van den voorgaande, in 1711 geboren, werd na het bekleeden van onderscheiden belangrijke waardigheden ook tot burgemeester van zijn geboorteplaats aangesteld. Verder belastte men hem met gewichtige zendingen naar prins *Willem IV,* terwijl later de prinses-gouvernante hem en anderen de zorg opdroeg voor de opvoeding van haar minderjarigen zoon *Willem V.* In 1755 afgevaardigd naar de Staten-Generaal, bekleedde hij er in 1782 het voorzitterschap. Hij overleed den 28sten Februari 1789. Ook hij was curator der hoogeschool.

Iddekinge, *Jan Ernst Henric Hooft van,* een Nederlandsch munt- en penningkundige, den 2den Juli 1842 te Maastricht geboren, bezocht het gymnasium te Groningen, legde zich vooral toe op de munt- en penningkunde, werd in 1871 directeur van het munt- en penningkabinet der Leidsche hoogeschool en in 1873 secretaris van het college van *Rijksadviseurs.* Met dr. *Leemans* bezocht hij de hunebedden en verloor in 1878, bij ontbinding van bovengenoemd college, zijn betrekking. Hij overleed te 's-Gravenhage den 21sten December 1881. Van zijn geschriften vermelden wij: „Friesland en de Friezen in de Middeleeuwen. Bijdragen tot de geschiedenis, rechtskennis, muntkunde en geographie der Friesche gewesten inzonderheid gedurende de elfde eeuw" (1881). Verder leverde hij een groot aantal opstellen in de „Revue de la numismatique belge", in den „Nederlandschen Spectator", in de „Bijdragen voor Vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde", in de „Arnhemsche Courant" en in de „Handelingen en mededeelingen der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde", tot wier leden hij behoorde. Ook was hij lid van de „Société royale de numismatique" in België.

Iddesleigh, Sir *Stafford Henry Northcote,*

Digitized by Google

graaf *van*, een Britsch staatsman, den 27sten October 1818 geboren, studeerde te Oxford, was van 1841 tot 1845 particulier secretaris van den toenmaals nog conservatieven *Gladstone* in het ministerie van Handel en vestigde zich in 1847 te Londen als advocaat. In 1851 erfde hij de waardigheid van baronet en was secretaris van de eerste wereldtentoonstelling. In 1855 werd hij lid van het Lagerhuis en was van Januari tot Juni 1859, onder lord *Derby*, secretaris van de Schatkist. In het derde ministerie van dezen werd hij in Juni 1866 president van het ministerie van Handel, in 1867 minister van Indië; in Februari 1874 werd hij, onder *Disraeli*, kanselier der Schatkist en nam in 1876, toen *Disraeli* lid van het Hoogerhuis werd, in het Lagerhuis de leiding op zich. In April 1880 trad hij met het conservatieve ministerie af en leidde de oppositie in het Lagerhuis; daar hij echter tegen die taak niet opgewassen bleek, werd hij bij de vorming van een nieuw behoudend Kabinet in 1885 met den titel van graaf tot peer en tot eersten lord der Schatkist benoemd. In Februari 1886 trad hij met *Salisbury* af, doch trad in den zomer van dat jaar met dezen weer op, nu als minister van Buitenlandsche Zaken. Hij overleed den 12den Januari 1889. Hij schreef: „Twenty years of financial policy" (Londen 1862).

Zie: *Lang*, Life, letters and diary of Earl Iddesleigh (2de druk, Londen 1899, 2 din.) en *Bryce*, Studies in contemporary biography, 10de uitg. (Londen 1903).

Ideaal (afgeleid van het Grieksche *idea*) beteekent eigenlijk als bijvoeglijk naamwoord: overeenkomstig de idee; als zelfstandig naamwoord wordt het woord dikwijls gebruikt in den zin van de Platonische idee (zie *Idee*), d. w. z. het meer volkomen oerbeeld, dat wij, hetzij bij het scheppen van kunstwerken, hetzij bij zedelijk handelen, hetzij bij ons denken in de gedachte hebben en nastreven, doch dat wij nooit volkomen bereiken kunnen wegens de materie, waaraan wij gebonden zijn. Deze tegenstelling is in de philosofie van *Plato* en *Kant* zeer ver ontwikkeld en heeft in de wijsgeerige gedichten van *Schiller* haar hoogste uitdrukking gevonden. Het is eveneens een gedachte van *Schiller*, die echter reeds in *Kant*'s leer wortelt, dat tenminste in de kunst de tegenstelling tusschen het ideaal en de werkelijkheid in zekeren zin overwonnen is.

Idealisme is een zeer ruim begrip dat in zeer verwante en toch soms ver uiteenloopende beteekenissen wordt gebruikt. In het algemeen verstaat men onder idealisme die denkwijze, waarbij men het gedachte en het geestelijke, onzen bewustzijnsinhoud, van groote waarde en beteekenis acht tegenover het zichtbare en materieele. Te onderscheiden is er tusschen het metaphysisch of ontologisch idealisme en het idealisme op het gebied van de theorie van ons kenvermogen. Onder metaphysisch idealisme verstaat men die wereldbeschouwing, volgens welke het gedachte of geestelijke (de begrippen) het beginsel en den grond van alle dingen uitmaken. Dit in zeer verschillende vormen, zooals bij *Plato*, voor wien de ideeën begrippen waren, waaraan een hoogere werkelijkheid toekwam dan aan de zichtbare wereld en die voor de zichtbare dingen tot model dienden, zooals bij *Hegel*, bij wien het wereldgebeuren zich oplost in een logisch proces en bij *Schopenhauer*, voor wien de wil het eenig werkelijke was, waartegen de wereld der verschijnselen slechts een voorstelling is. Volgens het idealisme op het gebied der theorie van het kenvermogen bestaat er buiten het bewustzijn geen kenbare buitenwereld. Ons kennen bestaat slechts uit den inhoud van ons bewustzijn en uit kennis gewekt door de werkingen van dit bewustzijn. Verder kan onze wetenschappelijke kennis niet gaan. De juistheid — hier denke men bijv. aan de logica — dezer werkingen beslist over de betrouwbaarheid der kennis. Hier gaan dan wederom de aanhangers van dezen gedachtengang uiteen. Zoo bijv. als subjectieve idealisten, wanneer men het individueel bewustzijn onderwerp van beschouwing maakt, en als objectief idealisme wanneer de gedachte gericht is op het bewustzijn in het algemeen, waardoor men wederom terecht komt bij het metaphysisch idealisme. Eén vorm hiervan noemt men veelal het Duitsche idealisme, begonnen met *Kant*'s denkbeelden, volgens welke alles, waarvan wij ons bewust worden, door ons bewustzijn zijn vorm krijgt. De inhoud van ons bewustzijn komt dus niet met de buitenwereld overeen; hoe deze opzichzelf is („das Ding an sich") blijft ons onbekend, alhoewel deze ons tot de bewustzijnvorming heeft geprikkeld. *J. G. Fichte* bouwde hierop zijn denkbeelden: de menschelijke geest schept de wereld van zijn bewustzijn, maar ook: de geest des menschen is zedelijk handelen. De wereld van het bewustzijn is de plaats voor het zedelijk handelen: de geest en zijn inhoud is het eigenlijke wezen der wereld. *Schelling* ging van deze gedachte uit, *Schleiermacher* wist zijn godsdienstige denkbeelden hierop te bouwen en ook *Hegel* gaat verder op dezen weg, het „denken" als handelen verklarend.

Ook in de zedekunde spreekt men van idealisme, wanneer men meent, dat iemand handelt gedreven door zijn geloof in zedelijke idealen.

In de kunst stelt men tegenover realisme idealisme ter aanduiding, dat iemand, meer dan door zucht tot het weergeven der werkelijkheid, wordt bezield door den wensch aan ideeën uiting of gedaante te geven.

Idee (Grieksch = *eidos* of *idea*) is een aan *Plato's* wijsbegeerte ontleende uitdrukking, die het wezen van een ding of van een soort van dingen beteekent; zoo is bijv. de idee van een huis = het samenvattende begrip van alle wezenlijke kenmerken van een huis. De ideeën bestaan echter volgens *Plato* niet alleen in het denken als abstracties van de concrete afzonderlijke dingen, maar zij bezitten een zelfstandige realiteit buiten 't subjectieve denken en ouder dan de dingen zelf; de ideeën worden niet zoozeer bepaald door de dingen, als deze door de ideeën, die in hen op min of meer volmaakte wijze belichaamd zijn (ideeënleer). In de Engelsche en Fransche philosofie heeft intusschen het woord deze beteekenis geheel en al verloren en duidt (sedert *Locke* en *Descartes*) eenvoudig het beeld aan, dat de geest zich van een voorwerp maakt, dus de voorstelling in tegenstelling tot het ding

Digitized by Google

zelf. In de Duitsche philosofie nadert echter sedert *Kant* het woord weer meer tot zijn oorspronkelijke beteekenis. *Kant* komt hierin met *Plato* overeen, dat ook bij hem de idee en de ideeënleer een hoogeren rang bekleeden dan de wereld der verschijnselen. Terwijl echter volgens *Plato* de idee als de eenheid in de veelheid, als het blijvende in de veranderlijkheid der dingen tegelijk het waarachtig zijnde is, en het zinnelijk-concrete daarentegen slechts schijn, die alleen daardoor aan het zijnde deel heeft, doordat de idee zich daarin heeft belichaamd, sluiten volgens *Kant* eerder de ideeën het zijn uit, in zooverre als een voorwerp, dat daaraan geheel beantwoordt, volstrekt niet voortgebracht kan worden; het zijn slechts voortbrengselen van onze denkfuncties, die buiten en boven de zinnelijke wereld (die alleen realiteit bezit), werken, het zijn slechts de *normen* van hun werkzaamheid, de doeleinden, waarnaar zij streven. Zoo wordt het theoretische verband beheerscht door de wereld-idee, het practische door die der zedelijke vrijheid, de oordeelskracht door die der doelmatigheid. De Duitsche wijsgeeren na *Kant* sloten zich, behalve *Herbart*, nog nauwer bij de Platonische terminologie aan. Volgens *Jacobi* zouden de ideeën haar wortel hebben in de ervaring en derhalve als ideeën van het ware, schoone en goede onmiddellijk op het bestaan van die laatste wijzen. Zie verder *Schelling, Schopenhauer, Hegel, von Hartmann, Ideaal* en *Idealisme*.

Ideeën, *Associatie van.* Zie *Associatie van Ideeën.*

Ideler, *Christian Ludwig,* een Duitsch sterren- en tijdrekenkundige, den 21sten September 1766 te Gross-Brese bij Perleberg geboren, werd in 1794 door de Pruisische regeering belast met de berekening van den kalender. In 1821 werd hij hoogleeraar aan de universiteit te Berlijn, nadat hij reeds vroeger benoemd was tot lid der Academie van Wetenschappen te Berlijn, en in 1839 werd hij opgenomen onder de buitenlandsche leden van het Fransche Instituut. Hij schreef: „Historische Untersuchungen über die astronomischen Beobachtungen der Alten" (1806), „Untersuchung über den Ursprung und die Bedeutung der Sternnamen" (1809), „Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie" (1825—1826, 2 dln.), „Lehrbuch der Chronologie" (1831) en „Die Zeitrechnung der Chinesen" (1839). Hij overleed te Berlijn den 10den Augustus 1846.

Ideler, Julius Ludwig, een zoon van den voorgaande, den 3den September 1809 geboren, studeerde aldaar, eerst in de geneeskunde, vervolgens in de natuurkunde en daarna te Koningsbergen in de wiskunde. Nadat hij zich te Berlijn als privaatdocent gevestigd had, zette hij de ontdekkingen voort van *Champollion* op het gebied der Egyptische oudheidkunde, doch overleed reeds den 17den Juli 1842. Van zijn geschriften vermelden wij: „Meteorologia veterum Graecorum et Romanorum" (1832), benevens uitgaven van de „Meteorologia" van *Aristoteles* (1834—1836, 2 dln.) en van de „Physici et medici graeci minores" (1841—1842, 2 dln.), „Hermapion" (2 dln., 1841) en de uitgave van een Koptisch psalmboek (1837) en van „Leben und Wandel Karl's des Grossen" (2 dln., 1839) van *Eginhard.*

Ideler, *Karl Wilhelm,* een Duitsch psychiater, den 25sten October 1795 te Bendwisch geboren, was „geheim Medicinalrat" en professor in de geneeskunde te Berlijn, tevens directeur der afdeeling voor krankzinnigen in la Charité en overleed den 29sten Juli 1860 te Kumlosen. Tot zijn belangrijkste geschriften behooren: „Grundriss der Seelenheilkunde" (1835—1838, 2 dln.), „Biographien Geisteskranker" (1841), „Versuch einer Theorie des religiösen Wahnsinns" (1848—1850, 2 dln.) en „Lehrbuch der gerichtlichen Psychologie" (1857).

Idenburg, *A. W. F.,* in 1861 te Rotterdam geboren, werd in 1881 benoemd tot 2den luitenant der genie bij het Nederlandsch-Indisch leger, in 1883 bevorderd tot 1sten luitenant en in 1892 tot kapitein; hij was achtereenvolgens adjudant van de legercommandanten *Vetter, Swart* en *De Bruyn.* In 1901 werd hij lid der Tweede Kamer voor Gouda, en in 1902 opvolger van den overleden minister van koloniën mr. *T. A. J. van Asch van Wijck.* Na het aftreden van het ministerie-*Kuyper* in 1905 werd hij gouverneur van Suriname. Toen in 1908 het ministerie-*De Meester* plaats maakte voor het ministerie-*Heemskerk,* kwam hij weder aan het hoofd van het departement van Koloniën. In 1909 werd hij benoemd tot gouverneur-generaal van Nederlandsch Oost-Indië, in welk ambt hij maatregelen nam om de kerstening van Nederlandsch Indië te bevorderen. Hij werd in 1916 opgevolgd door mr. *J. P. graaf van Limburg Stirum* en keerde naar het vaderland terug. *Van Idenburg* is een der meest gezien leden der anti-revolutionaire staatspartij.

Identiek. Zie *Identiteit.*

Identiteit is een wijsgeerige uitdrukking voor de gelijkheidsverhouding. In uitgebreiden zin bestaat zij tusschen begrippen, wanneer deze met elkander verwisseld kunnen worden (wisselbegrippen), in meer beperkten zin, wanneer zij een en hetzelfde begrip zijn. De eerste soort vindt men bij begrippen, die bij een verschillenden inhoud denzelfden omvang bezitten, de laatste bij die, welke denzelfden inhoud en omvang hebben. De denkwet der identiteit *(principium identitatis),* gewoonlijk door de formule A = A aangeduid, eischt, dat slechts het in begrip overeenstemmende tot een eenheid samengevoegd wordt. Aan de wijsbegeerte van *Schilling* en *Hegel* geeft men den naam van identiteitsphilosofie, omdat zij het absolute wezen, het beginsel van al het bestaande, beschouwen als de identiteit van onze grondbegrippen, n.l. van de begrippen van subject en object, van het ideale en reëele, van den geest en van de natuur, van het denken en van het zijn.

Identiteitskaarten dienen ter vaststelling van de identiteit van degenen, te wier name zij gesteld zijn. Voornamelijk daar, waar geldswaarden aan een met name aangeduid persoon moeten uitbetaald worden, zal men bij voorkeur van identiteitskaarten laten gebruik maken, opdat er zekerheid zij, dat inderdaad betaling aan den rechthebbende geschiedt. Bij de Posterijen hier te lande kunnen bij alle kantoren identiteitskaarten, waarvoor een recht van 50 cent verschuldigd

Digitized by Google

is, aangevraagd worden; deze zijn geldig gedurende een jaar, aanvangende met den dag van afgifte. Het Rijk stelt zich niet aansprakelijk voor schade door het uitgeven van een kaart of door het gebruik van misbruik daarvan ontstaan. De Nederlandsche identiteitskaarten kunnen mede dienen in België, Bosnië-Herzegowina, Denemarken, Duitschland, Duitsch Oost-Afrika en Duitsch Zuid-West Afrika, Hongarije, Noorwegen, Oostenrijk, Paraguay, Roemenië, Servië, Spanje, Zweden en Zwitserland.

Identiteitsphilosofie. Zie *Identiteit.*

Ideologen noemt men die Fransche wijsgeeren, die alle metaphysica verwierpen en de physiologische leer der ideeën, d. w. z. der gedachten, voorstellingen en bewustzijnsverschijnselen tot hoofdinhoud hunner wijsbegeerte maakten en zoo anthropologie, physiologie, kennisleer en psychologie tot onderwerp hunner studies verkozen. Tot de ideologen rekent men gewoonlijk *Destutt de Tracy, Cabanis* en *Condorcet.*

Idiomotorische bewegingen noemt men die spierbewegingen, welke men onbewust uitvoert, terwijl men ze zich levendig voorstelt. Zij spelen een groote rol bij het gedachtenlezen, den tafeldans en dergelijke dingen.

Idioom (Grieksch = eigenaardigheid), noemt men een taal, die van de algemeene taal afwijkt. Het woord beteekent dus vrijwel hetzelfde als *dialect.* Daarnaast wordt *idioom* ook gebruikt voor het geheel der zegswijzen, uitdrukkingen en verbindingen, die een bepaalde taal in onderscheiding van andere eigen zijn.

Idioot, afgeleid van het Grieksche woord ἴδιος (eigen), noemen wij den zoodanige, die van zijn kindsheid af achterlijk bleef in de ontwikkeling van zijn zielsvermogens, van verstand, wil en gemoed, zoodat hij niet in staat is, om zijn zedelijke handelingen te regelen. De lichtere graden worden meer onder *imbeciliteit* saamgevat. De eigenlijke idioten worden in 3 klassen verdeeld. De eerste is geheel stompzinnig en ongevoelig voor de indrukken van buiten, de tweede toont slechts dierlijk instinct zonder verstandelijke vermogens, terwijl de zintuigelijke waarnemingen zeer gebrekkig zijn, de derde openbaart bij zwakke en beperkte verstandsuitingen hevige dierlijke driften.

In alle graden van idiotisme vindt men zoowel de verstandelijke vermogens als het gemoedsleven en den wil verminderd en afgestompt. Daar de ontvankelijkheid en het verwerken van indrukken onvoldoende is, komt het bij hen niet tot heldere voorstellingen en begrippen; de snel voorbijgaande en zwakke indrukken beletten de ontwikkeling van opmerkzaamheid, geheugen en taalvorming. In den ergsten graad is er volslagen apathie en brengen de zintuigen de flauw opgevangen indrukken zelfs niet over, en is hun gemoedsleven al even weinig ontwikkeld als het verstand; tegenover slechte neigingen als leugenachtigheid, dieverij en drankzucht zijn zij zonder eenig weerstandsvermogen, ook bepaalde, gewilde bewegingen geschieden traag of zelfs ondoelmatig en automatisch. In den laagsten graad zijn zij onverschillig voor alles, wat om hen heen geschiedt, reuk noch smaak hebben beteekenis voor hen, de geslachtsdrift is meestal geheel weg. Tegenover dezen „torpiden" vorm, die men vooral bij groote schedels (makrocephalen) vindt, staat het levendige, „versatile"-type, die in den ergsten graad wel even weinig vatbaar zijn voor uitwendige indrukken, maar daarbij een groote beweeglijkheid bezitten en even groote spraakzaamheid; de indrukken komen en gaan hier te snel en zijn te oppervlakkig om werkelijk in de hersens door te dringen en blijvende herinneringen achter te laten. Men vindt dit type meer bij de *microcephalen,* de kleine schedels. Van deze laatste vormen tot de lichtste loopt een onafgebroken schakeering; zelfs technische handigheid kan er bij voorkomen of éénzijdige begaafdheid in schilderen, musiceeren of rekenen, evenals het gemoedsleven kan stijgen tot aanhankelijkheid. Ook in het uiterlijk kan men die twee typen onderscheiden: de stompe idioot zit in zijn hoek, kwijlt en bevuilt zich, kauwt op zijn nagels en plukt aan zijn kleeren, terwijl de geagiteerde voortdurend in dwaze beweging is, het eene oogenblik huilt, het andere lacht en alles wil betasten, beruiken of moedwillig omver werpen.

De toestand waarin de idioten verkeeren, draagt den naam van *idiotisme.* De oorzaak is in het algemeen gelegen in een gebrekkige ontwikkeling der hersenen, ontstaande door ziekelijke aandoeningen van den schedel, van de hersenvliezen of van de hersenen zelf. Bij normale gesteldheid van die deelen is er doorgaans erfelijkheid in het spel, zooals vallende ziekte der ouders enz. Die ziekelijke aandoeningen kunnen het gevolg zijn van schokken en verwondingen bij of na de geboorte, van plaatselijke ongesteldheden in het foetus of gedurende de aanvankelijke ontwikkeling des lichaams of ook van aangeboren gebreken in het centraalorgaan en zijn bekleedselen. De gedaante en de omvang van den schedel zijn bij de idioten zeer verschillend, doch in den regel is het hoofd eer te klein dan te groot. In het eerste geval geeft men de schuld aan een vroegtijdige verbeening der naden. Waterhoofden zijn er zelden bij, die sterven te vroeg. Wel vindt men er bepaalde schedeltypen als het Eskimotype, het Azteken-type enz. onder. Het Aztekentype heeft een uiterst laag schedeldak, achteruitwijkend voorhoofd, vooruitspringende oogen, spitse neus, kleine, achteruitwijkende kin en doet in zijn geheel aan een vogelkop denken. Met den stilstand van de geestelijke ontwikkeling gaat meestal een achterblijven in groei gepaard. Ook de ontwikkeling der tanden is vertraagd, terwijl andere aangeboren misvormingen, zooals gespleten gehemelte, bij hen meer voorkomen dan bij normale kinderen. Zij zijn uiterst gevoelig voor den invloed van alcohol.

Tot de idioten behooren de cretins (zie aldaar).

Tot de ongesteldheden, die men met idiotisme verbonden vindt, behooren vooral vallende ziekte, St. Vitusdans, contractie of verlamming van sommige lichaamsdeelen en hysterische krampen.

Slechts zelden kan men bij idiotisme volkomen herstel verwachten. De toestand der idioten is intusschen voor aanmerkelijke verbetering vatbaar, vooral wanneer zij in daartoe bestemde inrichtingen worden opgenomen, waar verpleging, opvoeding, onderwijs en leiding op de meest doelmatige wijze aan dat oogmerk worden dienst-

Digitized by Google

baar gemaakt. Omdat de toestand der idioten zeer verschillend is, behoort er ook een groote verscheidenheid van hulpmiddelen toe, om dien te verbeteren.

Onder de staatsgestichten zijn er twee zeer bekende, namelijk *Hubertsburg* in het koninkrijk Saksen en *Sachsenberg* bij Swerin.

Literatuur: Sollier, Psychologie de l'idiot et de l'imbécile (Parijs 1890); *Weygandt*, Die Behandlung idiotischer und imbeziller Kinder (Würzburg 1900); *Stritter*, Die Heilerziehungs- und Pflegeanstalten für schwachbefähigte Kinder Idioten und Epileptiker in Deutschland (Hamburg 1901, vervolg 1904); *Weygandt*, Idiotie und Imbezillität (in het „Handbuch der Psychiatrie" van *Aschaffenburg*, 1915).

Idiopathisch noemt men zoodanige ziekteverschijnselen, welke onmiddellijk uit de oorzaak der ziekte voortvloeien; zij staan dus tegenover de *reflexverschijnselen*. Wanneer overlading der maag zich door braking en hoofdpijn openbaart, dan is het eerste een idiopathisch en het tweede een reflexverschijnsel. Het omgekeerde heeft plaats bij hersenschudding. Het is voor den arts van het hoogste belang, beide soorten van verschijnselen nauwkeurig te onderscheiden.

Idiosyncrasie (letterlijk vertaald: eigenaardige menging) noemt men een eigenaardige gevoeligheid van het gestel. De term wijst op een tijdperk, waarin men van de juiste menging der sappen de gezondheid wilde afleiden. Wie daaraan lijdt, ondervindt bepaalde prikkels op een andere wijze dan de gewone mensch. Men spreekt bijv. van een idiosyncrasie tegenover een of ander medicament, als het door den patiënt niet verdragen wordt. Sommige menschen hebben een idiosyncrasie ten opzichte van aardbeien en krijgen er uitslag van, anderen weer ten opzichte van andere vruchten. Ook voor persoonlijke ongevoeligheid ten opzichte van bepaalde indrukken gebruikt men het woord; beroemde personen leden eraan: zoo konden *Caesar* en *Wallenstein* niet tegen het miauwen van een kat, *Mozart* niet tegen het geluid van een trompet.

Idioten, *Gestichten voor.* Zie *Achterlijke kinderen en Idioot.*

Idioticon noemt men een woordenboek, dat de woordenschat van een dialect slechts behandelt voorzoover die van de algemeene taal afwijkt.

Idiotisme. Zie *Idioot.*

Idiotisme noemt men in de taalwetenschap iederen eigenaardigen, van het algemeene gebruik afwijkenden vorm, beteekenis of uitdrukking, hetzij die eigen is aan een bepaalde streek, aan een sociale groep of aan een leeftijd.

Idjen is een vulkanisch gebergte op Java en wel in de afdeeling Banjoewangi der residentie Besoeki gelegen. Het omvat een aantal werkzame en uitgedoofde vulkanen en verbindingsruggen, waarvan de werkzame Merapi (2799 m.) en Widodaren (2109 m.) den *Idjen in engeren* zin uitmaken. De ruggen, bergen en vulkaantoppen sluiten samen een halfmaanvormige hoogvlakte in, het *Idjen-plateau*, dat voor het grootste deel met lang gras is bedekt, afgewisseld door kale plekken van wit zand. Ondanks de hooge ligging (ruim 1800 m.) is het klimaat van het plateau zeer droog, zoodat het op vele plaatsen, o. a. langs den N.-rand zeer geschikt is voor den aanplant van koffie, hetgeen dan ook reeds geschiedt.

Idjoek is de naam voor de bastachtige zwarte vezelstof tusschen den stam en de bladsteelen van den arenpalm, die in Insulinde veel gebezigd wordt tot dekking van huizen en tot vervaardiging van duurzaam touw, dat door zeewater niet wordt aangetast. De harde nerven worden algemeen gebruikt als pennen voor het schrijven van Maleisch met Arabische letter.

Idocraas. Zie *Vesuviaan.*

Idololatrie. Zie *Beeldendienst* en *Beeldenvereering.*

Idomeneus, koning van Creta, de zoon van *Deucalion* en de kleinzoon van *Minos II*, bracht met *Meriones*, den zoon van zijn halfbroeder, in 80 schepen de *Cretensers* naar Troje, om aan de belegering deel te nemen. Hij behoorde er tot de dapperste helden. Na den val der stad keerden de beide aanvoerders naar hun vaderland terug. Volgens de verhalen van sommigen werd hij daarbij op zee door een storm overvallen en deed hij de gelofte aan *Poseidon*, dat hij bij behouden overkomst aan dezen god dengene zou offeren, dien hij op zijn geboortegrond het eerst zou ontmoeten. Die eerste was zijn zoon. Toen echter na het volbrengen van het offer de pest begon te woeden, werd *Idomeneus* door de Cretenseers verdreven. Hij begaf zich eerst naar Italië, vervolgens naar *Colophon* en werd op den berg Cercaphos begraven. Volgens *Diodorus* was zijn graf te Cnossus op Creta en werd hij aldaar als een heros gehuldigd.

Idrac, *Jean Marie Antoine*, een Fransch beeldhouwer, in 1849 te Toulouse geboren, studeerde onder leiding van *Guillaume*, *Cavelier* en *Falguière*. Zijn meest bekende werken zijn een „Gewonde Amor" en een „Salammbo". *Idrac* overleed te Parijs den 28sten December 1884.

Idria, een stad in het Oostenrijksche hertogdom Krain, telt (1910) 6090 inwoners en is belangrijk wegens de rijke kwikzilvermijnen, aldaar in 1497 ontdekt. Zij ligt in een diep, ketelvormig dal, door de Idrica beaproeid, en haar huizen zijn over eenige heuvels verstrooid. Er is een schouwburg en een gebouw voor het mijnbestuur (het vroegere slot Gewerkenegg). Hierbij vindt men de voornaamste opening, die leidt naar de sinds 1497 ontgonnen kwikzilvermijnen, welke jaarlijks bijna 100 000 ton kwikzilver leveren. Onder de delfstoffen, die er voorkomen, bevindt zich het *idrialiet*, waarin men een nieuwe soort van koolwaterstof, *idrialine* genaamd, ontdekt heeft.

Idsinga, *Sacco Harmen van*, een Nederlandsch rechtsgeleerde, den 10den Februari 1714 te Harlingen geboren, studeerde te Franeker in de rechten en verdedigde in 1736 aldaar een dissertatie over het pandrecht, zonder evenwel te promoveeren. Hij bekleedde een betrekking bij het venduhuis te Harlingen en schreef: „Kort vertoog over de Friesche havenpachten, waarin wordt aangetoond, dat een gedrukte negotie moet afnemen en dat integendeel de aanmoediging van deze een land doet bloeien" (1744). In 1748 behoorde hij tot de gecommitteerden, te Harlingen gekozen, om te Leeuwarden het erfelijk stadhouderschap, de afschaffing der pachten en het her-

Digitized by Google

stel der oude wetten te vragen. Hij werd in het daarop volgende jaar benoemd tot raadsheer in het provinciaal gerechtshof te Groningen. Wegens zijn heftigheid kwam hij in onmin met de Staten van Friesland. Hij overleed in 1679. Van zijn geschriften vermelden wij: „Variorum juris civilis liber singularis etc." (1738), „Het staatsrecht der Vereenigde Nederlanden enz." (1758—1765, 2 dln.), „Bedenkingen over de lezing, het verstand en den zin van 't Selwerder Landrecht, IIboek, art. 29 enz." (1773) en „Zedig en vrijmoedig onderzoek of de volmachten ten Landsdage in Friesland volgens de fundamenteele wetten van die provincie en de procuratiën, welke jaarlijks aan de volmachten gegeven worden, tot het exerceeren van crimineele jurisdictie gerechtigd en bevoegd zijn enz." (1777).

Idsinga, *Balthasar Daniël van*, een zoon van *Meinert Johan van Idsinga*, gouverneur van Amboina, den 25sten Augustus 1745 te Batavia geboren, bekleedde van 1767 tot 1795 in de stad Groningen vele gewichtige betrekkingen, werd door die stad en provincie afgevaardigd naar de vergadering der Staten-Generaal, was lid van het provinciaal bestuur, in 1803 van het departementaal bestuur van Stad en Lande en werd in 1815 burgemeester van Groningen. Zijn woning is nog bekend onder den naam van „Idsinga's Hof". Hij overleed te Groningen den 1sten December 1818.

Idstedt, een dorp in de Pruisische provincie Sleeswijk-Holstein, telt (1910) 441 inwoners en is bekend door den slag van 24 en 25 Juli 1850. Toen Pruisen na den vrede van Berlijn de Sleeswijk-Holsteiners aan hun lot overliet en generaal *Bonin* terugriep, belastte het bewind der hertogdommen generaal *Willisen* met het opperbevel over de troepen. Na den aftocht der Pruisen vielen de Denen in Sleeswijk en kwamen tusschen Flensburg en Sleeswijk, bij Idstedt in aanraking met de troepen van *Willisen*. Na een voorpostengevecht op den 24sten Juli nam de veldslag den volgenden dag een aanvang. De Denen onder generaal *von Krogh* telden 38 000 en de Sleeswijk-Holsteiners 27 000 man. Toch behielden deze laatsten tot op het middaguur de overhand, doch op het beslissend oogenblik ontbrak het *Willisen* aan beleid en volharding, zoodat de Denen de overwinning behaalden en het land veroverden tot aan de Eider.

Idumaeërs of *Edomieten*. Zie *Edom*.

Iduna of *Idhun*, een godin uit de Noorsche fabelleer, een dochter van den dwerg *Ivaldi* en de echtgenoote van *Bragi*, den god der dichtkunst, was de bewaarster der gouden appelen, aan wier bezit de goden hun eeuwige jeugd ontleenden. De reus *Thiazi* dwong bij zekere gelegenheid den door hem gevangen genomen *Loki*, om *Iduna* met haar appels in zijn handen te leveren. *Loki* zorgde evenwel, dat zij weldra naar de goden kon terugkeeren.

Idus heette bij de Romeinen de 15de dag der maanden Maart, Mei, Juli en October, en in de overige maanden de 13de. Hij was aan *Jupiter* gewijd.

Idylle, afkomstig van het Grieksche woord εἰδύλλιον (een klein beeld), noemt men een dichterlijk tafereel, aan den eenvoudigen, aartsvaderlijken tijd ontleend. Hoe meer de menschen zich van de natuurlijke levenswijze en van de eenvoudige zeden der vroegste dagen verwijderen en hoe meer zij de ongemakken der toenemende beschaving met de hieraan verbonden vormen ondervonden, des te grooter moest hun verlangen worden naar den idealen natuurstaat, als een leven van onschuld en oprechtheid, als een toestand, waarin men zich in de bevrediging der eenvoudigste behoeften gelukkig gevoelde. Uit dat verlangen ontstond de idylle, welke men slechts aantreft in tijden, waarin zulk een aartsvaderlijke levenswijze reeds lang tot de idealen van het verledene behoort. Daarom bepaalden zich de idyllendichters bij voorkeur bij tafereelen uit het leven der herders, vischen en jagers. Vooral het schuldelooze herdersbedrijf bood een overvloed van stof tot het schetsen van een gouden eeuw. Zulke gedichten werden door de Grieken ook wel met den naam van „bukolische poëzie" bestempeld. De eerste sporen daarvan vindt men in het Oosten, nu eens in den vorm van een epos, zooals in het boek „Ruth", dan weder in dien van een drama, zooals in *Kalidasa's* „Sakuntala". Ook bij de Grieken had de idylle aanvankelijk een epischen vorm, doch later werden er lyrische elementen aan toegevoegd, zooals door *Stesichorus*, die het lijden van *Daphnis* tot onderwerp koos. Als zelfstandige dichtsoort vertoont de idylle zich eerst bij het begin van het Alexandrijnsche tijdperk, en wel in *Theokritos*, die keurige tafereelen van het herdersleven schetste. Naast hem verdienen *Bion* en *Moschos* een plaats. Onder de Romeinsche idyllendichters bekleedt *Virgilius* den hoogsten rang, en na hem vermelden wij *Calpurnius* en *Nemesianus*, daar de zoogenaamde idyllen van *Ausonius* tot de beschrijvende poëzie behooren. De beste Italiaansche idyllen, zooals die van *Tasso* en *Guarini*, hebben een dramatischen vorm, hoewel ook epische en lyrische geschreven werden door *Sannazaro* en *Alamanni*. De Fransche idylle maakte te veel jacht op sierlijkheid, om natuurlijk te blijven, en de Engelsche idyllendichters, met uitzondering van *Spencer*, waren navolgers der Ouden. De Spaansche idylle vertoont zich het liefst in het kleed van den roman, en in Duitschland stond geruimen tijd *Salomon Gessner* aan het hoofd der idyllendichters, totdat *Müller, Voss, Goethe* en anderen zijn roem deden tanen. In ons vaderland draagt de idylle veelal een karakter van navolging, vooral *Broekhuyzen, Wellekens, Schermer* en *Poot* hebben zich op dit terrein bewogen, doch ook *Hooft, Vondel* en anderen hebben idyllen gedicht.

Idzaerda, *Baerte van*, een Nederlandsch staatsman, in 1528 vermoedelijk te Ter Idzerd in Friesland geboren, studeerde in de rechten, onderteekende het Verbond der Edelen en werd in 1572 lid van het College van Gedeputeerde Staten, later van het Hof van Friesland. Hij behoorde tot de scheidslieden in den twist tusschen *Joost van Schouwenburg* en *Dirk van Bronkhorst*, terwijl hij in 1578 met *Douwe Sixma* door Friesland afgevaardigd werd naar de Unie van Utrecht. In 1580 kreeg hij de opdracht het kasteel te Stavoren te slechten, en moedig verzette hij zich tegen de verraderlijke plannen van den

Digitized by Google

graaf *van Rennenberg*. Het samenstellen van de eerste Landsordonnantie werd in 1602 aan hem en *Gellius van Hillema* opgedragen. Hij overleed den 15den Mei 1603.

Idzaerda, Meintje van, een zoon van den voorgaande, studeerde te Cambridge, was reeds in 1592 volmacht ten Landsdage, werd in 1600 grietman van Weststellingwerf, was tijdens de onderhandelingen over het Bestand met Spanje (1607) lid der Staten-Generaal en werd in 1615 benoemd tot lid der Gedeputeerde Staten van Friesland. Te Ter Idzerd wonende, werd hij afgevaardigd naar de Synode te Dordrecht en overleed aldaar in 1618. Zijn zoon *Homme* volgde hem op als grietman.

Iep of **IJp.** Zie *Olm*.

Ierland. Zie *Groot-Brittannië en Ierland*.

Iersche talen. Zie *Keltische talen*.

Iersche Zee strekt zich in een bijna ovaalronden vorm uit tusschen Engeland en Ierland en staat in het Z. door het St. Georgekanaal, in het N. door het St. Patricks- en het Noordkanaal met den Atlantischen Oceaan in verbinding. Zij ontvangt bijna geen water van rivieren en is een kalm waterbekken. De Ierssche Zee is tot 152 m. diep; in het Noordkanaal komen echter diepten van 263 m. voor. De grootste eilanden zijn Man en Anglesey.

Ierssch kruis of *Kruis von Patrick*. Zie *Kruis*.

Ierssch mos. Hieronder verstaat men de wieren *Chondrus crispus* en *Gigartina mamillosa* uit de groep der *Rhodophyceeën* of *Florideeën (Roodwieren)*, welke planten veel aan de Ierssche kust verzameld worden. Het in verschen toestand roodachtig loof is vlak, herhaalde malen gaffelvormig vertakt, onregelmatig ingesneden en gekroesd, in gedroogden toestand is het geelachtig en bros. Het wordt bij het koken geheel tot een gelei en vindt toepassing in de artsenijbereidkunde.

Ierssch-Romeinsch bad noemt men een zweetbad in warme, droge lucht. Zulke baden waren reeds bij overoude volken, zooals de Egyptenaren, Chaldaeërs en Phoeniciërs bekend. Door de Romeinen werden zij vandaar overgebracht naar Spanje, Frankrijk, Groot-Brittannië, Duitschland enz. Te Rome werden ten tijde van *Antoninus, Caracalla, Diocletianus* en anderen verbazende sommen aan het bouwen van zulke „Thermae" besteed, en zelfs de armste Romein kon zich dagelijks het genot van zulk een bad verschaffen. Het gebruik werd ten laatste haast een misbruik. Ook in Griekenland hadden de Romeinen zulke baden gebouwd, en de Turken, die ze te Konstantinopel vonden, brachten ze in verband met hun godsdienstige gebruiken. Daarna werden zij onder den naam van „Turksche baden" algemeen in het Oosten verbreid. Zulk een zweetbad dient den Turken tot geneesmiddel en tevens tot bevordering der zindelijkheid. Nadat de Engelsche staatsman *Urquhart* deze baden in Frankrijk had leeren kennen, spoorde hij zijn landgenooten aan deze ook in Engeland op te richten. Zijn denkbeelden vonden bijval bij dr. *Richard Baxter* in Ierland, en deze opende eerst te St. Ann's Hill bij Cork en vervolgens ook elders zoodanige baden, wier inrichting hij aanmerkelijk verbeterd had. Hij verbond daarmede een uitmuntend ventilatiestelsel, en zoo kwam het Ierssch-Romeinsche bad weldra in geheel Engeland in gebruik en vervolgens ook in Duitschland en elders.

Het Ierssch-Romeinsch bad is geenszins een eenvoudig bad, maar omvat een reeks baden, die met warme en koude lucht, warm en koud water worden toebereid en vergezeld gaan van het masseeren of kneden. Men heeft althans drie vertrekken noodig voor deze verschillende verrichtingen. Doch ook de Romeinen hadden reeds een *frigidarium* (een vertrek met koude lucht om zich te ontkleeden), een *tepidarium* (een vertrek met lauwwarme lucht), een *sudatorium* (zweetkamer) en een *lavacrum* (een vertrek voor afwasschen en voor het nemen van koude baden).

Bij zulke badinrichtingen is de juiste temperatuur der lucht een hoofdzaak. Verwarmde lucht wordt door buizen onder den vloer en langs de wanden van het badvertrek geleid. In het tepidarium klimt de hitte der lucht tot 45° C. en de badgast, die er zich ontkleed nederzet, is in 25 tot 40 minuten in 't zweet. Nu begeeft hij zich naar het sudatorium, waar een hitte heerscht van 56°, en blijft er, totdat het zweet hem langs het lichaam stroomt, wat in 12 tot 18 minuten geschiedt. Voor frissche lucht is door ventilatie gezorgd. Zoodra nu de badgast in het sudatorium voldoende uitgewasemd is, wrijft een badknecht hem met een dikken wollen handschoen het zweet van de huid en drukt daarna gedurende 4 tot 6 minuten alle spieren des lichaams. Daarna verlaat de badgast het sudatorium en begeeft zich naar het aangrenzende, niet verwarmde lavacrum, waar de badknecht eenige emmers lauw water boven zijn hoofd uitstort, daarna het lichaam met zeep afwascht en dit vervolgens met lauw water of met een koud stortbad afspoelt. Ook kan men zich ten slotte in een kom met koud water afwasschen. Op deze wijze afgekoeld en gereinigd keert men naar het frigidarium (een kleedkamer) terug, waar men zich eenigen tijd op een matras in de gemakkelijkste houding nederlegt. Hierdoor verhoedt men een herhaling der uitwaseming en de huid herkrijgt haar natuurlijke kracht, die zij door het sterke zweeten verloren had.

De werking van het Ierssch-Romeinsch bad op het gezonde en zieke lichaam is zeer krachtig, daar het de uitwaseming nog veel sterker bevordert dan het Russisch stoombad. Hoe droger de lucht is, des te gretiger doet zij het water, waarmede zij in aanraking komt, tot waterdamp overgaan. Daarom onttrekt het droge, warme bad met groote snelheid het water aan het lichaam. Als een krachtig zweetdrijvend middel is het dus bijzonder geschikt om de stofwisseling te bevorderen. Vooral dient het Ierssch-Romeinsch bad om de doode deelen der opperhuid weg te nemen, de werkzaamheden der huid te verhoogen en deze te harden. Het verdient aanbeveling bij onderscheiden soorten van chronische huiduitslag en vooral bij jicht en rheumatiek. Maakt men van zulke baden een aanhoudend gebruik, dan wordt de huid ongevoelig voor afkoeling. In het algemeen bevorderen zij de gezondheid, vooral van hen, die een zittende levenswijs leiden.

Ierssch stelsel. Zie *Gevangenis*.

Ierseke, een gemeente op het eiland Zuid-Beveland in de provincie Zeeland, 1357 H. A. groot, met (1915) 4113 inwoners, wordt in het

Digitized by Google

O. door de Oosterschelde bespoeld en naar de landzijde begrensd door de gemeenten Wemeldinge, Kapelle, Schore en Kruinigen. Behalve het dorp Ierseke bevat zij de buurt Ierseekendam. De bodem bestaat uit klei, die in het N. min of meer zavelig is, en wordt voor den landbouw gebruikt. Van nog meer beteekenis is echter de oesterteelt.

Het dorp *Ierseke,* dat vroeger een zeer aanzienlijke plaats was, is later achteruitgegaan. Het bezit een Hervormde en een Gereformeerde kerk.

If, een eiland in de Baai van Marseille, is 2 km. van de kust verwijderd en heeft een door *Frans I* gebouwd kasteel, dat later als staatsgevangenis dienst deed en waarin o. a. *Mirabeau,* hertog *Philippe Egalité* en maarschalk *Bazaine* gevangen gezeten hebben. Vooral is het bekend door *Dumas'* „Graaf van Monte-Christo".

Iffland, *August Wilhelm,* een Duitsch kunstenaar, tooneeldichter en beoefenaar der tragische kunst, den 19den April 1759 te Hannover geboren, was aanvankelijk voor de studie der godgeleerdheid bestemd. Uit afkeer van deze en uit lust tot het tooneel, begaf hij zich op 18-jarigen leeftijd heimelijk naar Gotha, waar hij onderwijs kreeg van *Ekhof,* en werd in 1779 lid van het tooneelgezelschap te Mannheim. Hier behaalde hij grooten bijval en vermeerderde dien door het geven van gastrollen in de voornaamste steden van Duitschland. Onaangenaamheden met den intendant en vooral de oorlogsbewegingen waren oorzaak, dat hij zich in 1796 als directeur van den nationalen schouwburg naar Berlijn begaf. Hij werd er in 1811 benoemd tot directeur-generaal der Koninklijke schouwburgen en overleed den 22sten September 1814. Als tooneelspeler bekleedde hij een hoogen rang door de dichterlijke opvatting van zijn rol, door zijn genialen gloed en door het critisch overleg, waarmede hij zijn spel beheerschte. Hij was vooral een meester in komische rollen, alsmede in roerend eenvoudige, welke zich in den kring van het burgerlijk leven bewegen. Minder goed, ook wegens zijn voorkomen, slaagde hij in heldenrollen. *Goethe* beschrijft hem als een man van middelmatige lengte, evenredigen lichaamsbouw en een rond en vol gelaat. De door hem geschreven tooneelstukken hebben meestal een zedelijke strekking; zij zijn boeiend, vol gevoel en bepalen zich tot den huiselijken kring. Hij onderscheidde zich vooral door menschenkennis. Vele van die stukken zijn lang op het repertoire gebleven, zooals: „Die Jäger", „Dienstpflicht", „Der Spieler", „Die Mündel" en „Die Hagestolzen". Als bevorderaar der tooneelkunst heeft hij veel goeds geleverd in zijn „Almanach für das Theater" (1807—1809 en 1811—1812). Op de gezamenlijke uitgave zijner „Dramatische Werke" (met een „Selbstbiographie, 16 dln., 1798—1802), volgden zijn „Neue dramatische Werke" (1807—1809, 2 dln.). Ook is daarvan een bloemlezing in het licht verschenen.

Iglau, een stad in Moravië, ligt aan de Boheemsche grens, aan de Iglawa, waarover een brug is geslagen, aan de spoorlijnen Weenen—Kolin—Tetschen en Iglau—Tabor en telt (1910) 25 914 inwoners. Men vindt er mooie plantsoenen op den Franz-Karls-Berg, een groote markt (37 392 v. m.), een gymnasium, een hoogere burgerschool en eenige vakscholen. Van de openbare gebouwen zijn te noemen: de St. Jacobskerk, de Minorietenkerk met een oude kruisgang, de St. Janskerk, de kleine kerk aan den Johannesheuvel uit 799, het stadhuis, de groote kazerne (vroeger klooster) en het lakenwevershuis. In plaats van den sedert den Dertigjarigen Oorlog verdwenen mijnbouw ontwikkelde zich de lakenindustrie tot hoogen bloei; verder zijn er spinnerijen, ververijen, wolweverijen, brouwerijen, sigarenfabrieken, glasslijperijen, stoommolens en pottenbakkerijen. De handel in graan, laken en wollen goederen, vlas en hout is vrij belangrijk. De stad houdt vier jaarmarkten.

Iglau moet reeds in 799 mijnbouw gehad hebben. Zeer oud is het stads- en mijnrecht, dat reeds in 1250 door koning Wenzel I hernieuwd en bevestigd werd. Den 5den Juli 1436 werd de „Iglauer Vergleich" gesloten, waarbij keizer *Sigismund* de Praagsche Kompaktaten bezwoer. In 1470 werd de stad door koning *George Podiebrad* van Bohemen belegerd, in 1523 door brand verwoest en gedurende den Dertigjarigen Oorlog tweemaal belegerd. Den 4den December 1805 verkoeg hier aartshertog *Ferdinand d'Este* een Beiersch corps onder *Wrede.*

Iglesias, een stad in de Italiaansche provincie Cagliari (Sardinië), ligt aan de spoorlijn Cagliari—Iglesias—Portovesme, is de zetel van een bisschop en telt (1911) 21 444 inwoners. Men vindt er een kathedraal (13de eeuw), een kasteel (14de eeuw), overblijfselen van den ouden ringmuur, twee technische scholen, lood- en zinkgroeven en handel in wijn en olie.

Iglesias, *Miguel,* president van Peru, den 18den Augustus 1822 te Cajamarca geboren, studeerde in de rechten en beheerde de groote familiebezittingen, tot hij in 1861 lid van het Congres, later van den Senaat werd. In den oorlog met Chili (1879) onderscheidde hij zich als leider en als minister van Oorlog. In 1883 koos de Constitueerende Vergadering hem tot president der republiek. Hij maakte een einde aan den oorlog en trachtte door strenge maatregelen en door een eerlijk en spaarzaam bestuur de orde in het land te herstellen. Een revolutie dwong hem echter in September 1885 af te treden. Hij ging daarop naar Spanje en overleed te Madrid in 1901.

Iglesias de la Casa, *José,* een Spaansch dichter, den 31sten October 1748 te Salamanca geboren, stichtte gedurende zijn studietijd aan de universiteit aldaar met zijn vriend *Melendez* en anderen den dichterkring, die later onder den naam van „School van Salamanca" beroemd werd. Hij vormde zich vooral naar de klassieke dichters van zijn vaderland, inzonderheid naar *Balbuena* en *Quevedo.* Na het volbrengen van zijn studie werd hij priester te Larodriga, later te Carbajosa, in het bisdom van Salamanca, doch overleed reeds den 26sten Augustus 1791. Eerst 7 jaar na zijn dood werden zijn gedichten verzameld (2 dln., 1798), maar later bij herhaling gedrukt. Hij behoort tot de geliefkoosde volksdichters; vooral zijn luimige gedichten, waarin hij in uitmuntende taal de gebreken zijner landgenooten aan de kaak stelt, leven in den mond des volks.

Igname noemt men onderscheiden soorten

Digitized by Google

van het geslacht *Dioscorea*, zooals *D. sativa* L., *D. alata* L. en *D. bulbifera* L. Zie *Dioscorea*.

Ignatius, *De Heilige*, bisschop van Antiochië, was, naar men meldt, een leerling van den apostel *Johannes* en wordt om die reden tot de Apostolische Vaderen gerekend. Ook ontving hij den bijnaam van *Theophorus* (God in het hart dragende), omdat hij gehouden werd voor het kind, door *Jezus* aan zijn Jongeren ten voorbeeld gesteld. De overlevering deelt mede, dat hij in den tijd, toen *Trajanus* oorlog voerde tegen de Parthen, in tegenwoordigheid van den keizer in den circus te Antiochië door leeuwen verscheurd is (20 December 115). Volgens een ander bericht is zulks geschied te Rome in 104 onder het consulaat van *Suburanus* en *Marcellus*. Deze sage is gegrond op brieven, welke zijn naam dragen. Men ontmoet deze in drievoudigen vorm; de grootste bundel bevat 13 brieven, die volgens het algemeen gevoelen gedeeltelijk onecht, gedeeltelijk vervalscht zijn. Dat gevoelen is vooral bevestigd door het terugvinden van een kleineren bundel van 7 brieven (aan de Ephesiërs, Magnesiërs, Philadelphiërs, Trallianen, Smyrnaërs en Romeinen en aan *Polycarpus*), een bundel, die reeds aan *Eusebius* bekend was, doch ook de echtheid van deze brieven is reeds door *Dallaeus*, voorts door *Semler*, *Heumann* en *Ernesti* en in den laatsten tijd door *Baur* bestreden. Een kleinere bundel van slechts drie brieven (aan de Romeinen, Ephesen en aan *Polycarpus*) werd in 1845 door *Cureton* met Syrischen tekst uitgegeven. Tegenwoordig is men het er vrijwel over eens, dat de 7 brieven de oudste der drie verzamelingen zijn, waarvan de andere afhankelijk zijn. Over de echtheid van de 7 brieven — d. w. z. of deze werkelijk van *Ignatius* zijn — loopt de meening nog uiteen. Het sterk-persoonlijke element erin pleit sterk hiervoor.

Zie: *F. X. Funk*, Die Echtheit der ignatianischen Briefe (1883).

Ignatius, patriarch van Konstantinopel, een zoon van keizer *Michael I*, omstreeks 790 geboren, werd door *Leo den Armeniër* ontmand, omhelsde den geestelijken stand en werd in 847 benoemd tot patriarch. Hij streed tegen de geweldenarij en de zedeloosheid van *Michael III* en van zijn oom, keizer *Bardas*, die de gewijde gebruiken der kerk bij drinkgelagen bespotte. Dientengevolge verloor hij zijn waardigheid, en *Photius* werd patriarch in zijn plaats (857). De verdeeldheid, hierdoor ontstaan, trachtte men door bemiddeling van paus *Nicolaas I* uit den weg te ruimen. Daar deze evenwel de zijde van *Ignatius* koos, werd die verdeeldheid het begin van de groote scheuring der Kerk. Keizer *Basilius* herstelde *Ignatius* weder in zijn bediening (867). Deze overleed in 878.

Ignatius de Loyola, eigenlijk *Inigo Lopez de Recalde*, de stichter van de Orde der Jezuïeten (zie aldaar), in 1491 op het kasteel Loyola in de Spaansche provincie Guipuzcoa geboren, bracht zijn jeugd door als page aan het Hof van *Ferdinand den Katholieke*. Daarna diende hij tot zijn 20ste jaar als soldaat. Bij de belegering van Pamplona door de Franschen (1521) aan beide beenen zwaar gewond, liet hij, nadat hij reeds genezen was, den eenen voet, die niet volkomen recht geworden was, nogmaals breken. Gedurende zijn herstel had door het lezen van een levensbeschrijving van *Christus* en van de levens van Heiligen een ommekeer in hem plaats. Zoodra hij genezen was, verdeelde hij zijn goederen onder de armen en deed een bedevaart naar Montferrat, waar hij aan het wonderdadig Mariabeeld zijn wapens wijdde, zich een ridder der heilige Maagd verklaarde en in het hospitaal te Manresa zijn intrek nam. Hier en in een naburige grot leidde hij gedurende eenigen tijd een ascetisch leven en vertrok in 1523, tot het doen van een bedevaart, naar Palestina. Intusschen werd zijn plan, om zich aldaar aan de bekeering der Mohammedanen te wijden, door den bewaker van het Heilige Graf, den provinciaal der Franciscanen, afgekeurd, zoodat hij in 1524 over Venetië naar Barcelona terugkeerde. Hier begon hij zich te oefenen in de Latijnsche taal. Na verloop van 2 jaren begaf hij zich naar de hoogeschool te Alcalá (Complutum), waar hij anderen tot geestelijke oefeningen opwekte en godsdienstonderwijs gaf aan het volk. De Inquisitie liet hem echter onder verdenking van lid te zijn van de geheimzinnige secte der Alumbrados meermalen in hechtenis nemen. In 1528 vertrok hij naar Parijs, waar hij in 1534 met eenige landgenooten en Franschen, zooals *Frans Haver*, *Laynez*, *Bobadilla*, *Rodriguez*, *Pierre Lefevre* enz., het plan ontwierp, om in Palestina voor de ongeloovigen te prediken. Daar evenwel sommigen van hen hun studiën nog niet voltooid hadden, begaf *Loyola* zich zoo lang naar Spanje. In 1537 kwamen zij te Venetië weder bijeen, waar hij in de overtuiging versterkt werd, dat de inwendige zending in de kerk belangrijker was dan de uitwendige. Te Rome, waarheen *Loyola* zich in 1538 begaf, werd aanvankelijk de zuiverheid van zijn leer en zijn plannen in twijfel getrokken, en eerst den 27sten September 1540 verkregen zij van paus *Paulus III* een voorloopige en in 1543 een volkomen bevestiging der Orde. *Loyola* werd in 1541 tot eersten generaal der Orde benoemd. Ook als generaal volbracht *Loyola* in de kerk van zijn Orde te Rome de geringste diensten, bemoeide zich met het onderwijs van kleine kinderen en verzamelde aalmoezen ten behoeve van Israëlieten en publieke deernen, in wier bekeering hij het grootste belang stelde. Hij overleed den 31sten Juli 1556, en werd in 1609 door *Paulus V* zalig, in 1622 door *Gregorius XV* heilig verklaard. Zijn gedenkdag valt samen met zijn sterfdag. Men heeft van hem 2 werken in de Spaansche taal: „De constitutie der Orde" en „Geestelijke oefeningen" (1544).

Ignatiusboonen (*Fabae Scti Ignatii*, *Fabae febrifugae*) noemt men de zaden van een heester of boom, die te huis behoort op de Philippijnsche Eilanden en tot de familie de *Loganiaceeën* behoort, namelijk *Strychnos Ignatii* Bey (*Ignatia amara* L. Fil.) met tegenovergestelde, spitseivormige bladeren, 3- tot 4-bloemige, okselstandige bloemtuilen en peervormige onbehaarde vruchten. De zaden, in die peren aanwezig, zijn zeer vergiftig en bezitten dezelfde eigenschappen als de kraanoogen of braaknoten, afkomstig van *Strychnos nux vomica*.

Ignatjew, *Nicolaus Paulowitsj*, een Russisch diplomaat, den 29sten Januari 1832 te St.

Digitized by Google

Petersburg geboren, trad op 17-jarigen leeftijd in dienst bij het regiment huzaren der garde, werd in 1852 geplaatst bij den generalen staf en was sedert 1854 adjudant bij graaf *Berg*, gouverneur der Oostzee-provinciën. Na den Krimoorlog werd hij kolonel en militair attaché te Londen. Hij nam deel aan het vredescongres te Parijs en ontwikkelde hier op diplomatiek gebied zulke uitstekende talenten, dat hij op voorstel van prins *Gortsjakow* in 1857 als chef van een gezantschap naar Khiwa en Boekhara afgevaardigd en in 1858 als generaal-majoor aan den gouverneur van Oost-Siberië, generaal *Moerawjew*, toegevoegd werd. Met Khiwa en Boekhara sloot hij voordeelige handelsverdragen en van China verkreeg hij door het verdrag van Aigoen (28 Mei 1858), den afstand van het Amoergebied. Daarop werd hij in 1859 gezant te Peking waar hij wist te bewerken dat China de geheele kust van Mandsjoerije aan Rusland afstond en den landhandel vrij verklaarde (14 November 1860). Na zijn terugkeer werd hij adjudant-generaal van den czaar en den 26sten Juli 1864 benoemd tot gezant bij de Porte. In 1865 werd hij luitenant-generaal en in Maart 1867 buitengewoon gevolmachtigde te Konstantinopel. Hier maakte hij alle beschikbare middelen dienstbaar aan één doel, n. l. de vernietiging van Turkije, en kreeg den bijnaam *Menteur Pasja*.

Hij had de hand in den opstand van de Herzegowina (1875), en na den dood van *Abdoel Aziz* in 1876 in dien der Bulgaren. In 1877 trachtte hij de mogendheden tot neutraliteit in den Russisch-Turkschen oorlog over te halen. De vrede van San Stefano was grootendeels zijn werk. Engelands protest tegen dien vrede en de voor Rusland nadeelige bepalingen van het Congres te Berlijn brachten *Ignatjew* weer op den achtergrond; hij leefde daarop op zijn goederen in het gouvernement Kiew. In den laatsten tijd der regeering van *Alexander II* was *Ignatjew* gouverneur-generaal van Nisjini-Nowgorod. Onder *Alexander III* werd hij minister der Domeinen en den 1sten Mei 1881 van Binnenlandsche Zaken. Hij compromitteerde zich echter door panslavistische knoeierijen en het toelaten van Jodenvervolgingen, zoodat hij in Juni 1882 moest aftreden. Hij overleed den 8den Juli 1908 te St. Petersburg.

Ignis et aquae interdictio (Latijn = *ontzegging van water en vuur*). Zie *Verbanning*.

Ignoranten of *Ignorantijnen (Frères ignorantins,* Broeders voor onwetenden) noemt men soms de leden van een congregatie, die tot doel heeft godsdienstonderricht te geven; ook genoemd *Padri della dottrina cristiana* of *Pères doctrinaires* of *Doctrinariërs*. Soms wordt de naam ook gebruikt voor de *frères des écoles chrétiennes*, gesticht door *Jean Baptist de la Salle*. Zie hierover *Schoolbroeders*.

Ignorantia beteekent woordelijk: *onwetendheid, onkunde*. Men spreekt in de taal der juristen wel eens van *ignorantia facti, onbekendheid met het feit*, en van *ignorantia juris, onbekendheid met het recht*. De *ignorantia juris* is in het strafrecht geen reden tot vrijstelling van straf, want daar, evenals in het burgerlijk recht, geldt de regel, dat ieder geacht wordt de wet te kennen.

Igor, prins *van Nowgorod-Sjewersk*, werd in 1151 geboren en overleed in 1202. Hij was een zoon van vorst *Swjatoslaw II* van Tsjernigow en vervult in de geschiedenis der Russische volkspoëzie een merkwaardige rol als hoofdpersoon van het „Lied van den krijgstocht van Igor", waarin zijn ongelukkige veldtocht tegen de Polowzers (1185) bezongen wordt. Daaruit ademt ons dezelfde heidensch-Noorsche geest tegemoet, dien wij in de liederen van *Ossian* opmerken, zoodat het door sommigen als een stuk van zeer ouden tijd beschouwd wordt, terwijl anderen zijn echtheid in twijfel trekken. Het werd in 1795 ontdekt, in een uit de 14de (volgens sommigen 16de) eeuw dagteekenend handschrift, in het bezit van een klooster te Jaroslaw, en is in 1800 te Moskou uitgegeven, later herhaaldelijk opnieuw, ook in andere talen, en baarde veel opzien. Het handschrift is in 1812 bij den brand van Moskou verloren gegaan.

Igorroten, een Maleische volksstam in het N.W. van het eiland Luzon (Philippijnen), wordt op 35 à 40 000 zielen geschat. Zij hebben een ineengedrongen gestalte, een kastanjebruine huidkleur, zijn op handen, armen en borst getatoueerd en trekken het zwarte haar (behalve van het hoofd) uit. Hun kleeding bestaat uit een schort om de heupen, een mantel en een soort tulband. Als wapenen gebruiken zij eigen gesmede ijzeren messen, speren, bogen en houten schilden. Zij wonen in groote paaldorpen en verbouwen door middel van kunstmatige besproeiing rijst, maïs, bataten, tabak, op sommige plaatsen ook suikerriet, mango en oranjeappelen. Hun huisdieren zijn paarden, varkens, runderen, honden en kippen. Zout wordt uit bronnen, alcoholische dranken uit rijst en suikerriet gewonnen, huisraad uit ijzer, koper, leem en hout vervaardigd. Zij spreiden een groote kunstvaardigheid ten toon in snijden, spinnen, weven en vlechten. In mijnbouw overtreffen zij alle andere Maleische volken. De Igorroten leven in monogamie. De ziel wordt een *anito*, een spook in menschelijke of dierlijke gestalte; dat van den oudste der familie wordt zeer gevreesd. Zij vereeren een op de zon, maan en sterren wonenden god, doch zonder eeredienst. Als sjamanen fungeeren mannen en oude vrouwen, die elkander hun kennis mededeelen en met de rijksten het dorp besturen. Bij rechtsvragen beslissen godsoordeelen. In de meer afgelegen streken vindt men nog koppensnellerij. Het Christendom krijgt meer en meer aanhangers. De Spanjaarden kwamen met de Igorroten het eerst in 1660 in aanraking, doch kregen pas in 1829 vasten voet.

Igualada, een stad in de Spaansche provincie Barcelona, 70 km. ten W.N.W. van Barcelona, ligt aan den voet van den Montferrat, aan den Noya en aan de spoorlijn Martorell—Igualada en telt ongeveer 10 000 inwoners. Men vindt er katoenspinnerijen, linnen-, fluweel- en wolfabrieken en ijzergieterijen.

Iguanodon (zie de afb.) is de naam van een reusachtige fossiele hagedis, waarvan overblijfselen ontdekt zijn in het Hastingszand en de wealdenvorming in het zuidoosten van Engeland, in België en in Hannover. Afgaande op de lengte der dijbeenderen, meende men de lengte van het

Digitized by Google

geheele dier te mogen schatten op meer dan 30 m., doch *Owen* heeft die schatting op 9 m. teruggebracht. Te oordeelen naar zijn tanden was de iguanodon *(I. anglicum)* een plantenetend dier, dat zich onderscheidde door plompe en zeer sterke pooten en door een krachtigen staart, zoo lang als de geheele romp. De bouw van zijn geraamte heeft groote overeenkomst met dien van het geraamte der vogels. Het blijkt niet alleen, dat de iguanodon zich op zijn lange, drieteenige achterpooten bewoog, maar *Struckmann* heeft ook voetsporen van dit dier in de wealdenvorming in Hannover ontdekt, welke volkomen op die van vogels gelijken. Zijn hand was, in plaats van met een duim, met een sterke, dolkvormige spoor gewapend en hij bezat

Iguanodon.

92 tanden, die niet reikten tot aan het uiteinde van den snuit. Vermoedelijk was de iguanodon een vreedzaam reptiel, dat bij voorkeur in de moerassen rondzwom, maar ook op den oever kwam, om zich met groen loof te voeden.

Iguvijnsche tafels *(tabulae iguvinae)* zijn zeven groote koperen tafels met Umbrische opschriften, in de Umbrische stad Gubbio (het oude Iguvium) in 1444 in een gewelf gevonden, die thans in het stadhuis worden bewaard. Behalve de beide kleinste, zijn zij op beide zijden beschreven, terwijl het schrift zeer goed te lezen is. De opschriften zijn de oudste overblijfselen van het Umbrisch en voor de liturgie van belang, daar de inhoud betrekking heeft op den godsdienst.

Ihering, *Rudolf* von, een Duitsch rechtsgeleerde, den 22sten Augustus 1818 te Aurich geboren, vestigde zich in 1843 te Berlijn als privaatdocent in het Romeinsche recht, ging in 1845 als professor naar Bazel, in 1846 naar Rostock, in 1849 naar Kiel, in 1852 naar Giessen, in 1868 naar Weenen en in 1872 met den titel van geheim justitieraad naar *Göttingen*, waar hij den 17den September 1892 overleed In 1872 werd hij in den erfelijken ridderstand opgenomen. Hij werd voorts lid van de Russische Academiën Kasan, St. Petersburg en Moskou en correspondeerend lid van die te Weenen en te Amsterdam. *Ihering* was een zeer impulsieve natuur en, ofschoon geenszins blind voor de eischen der practijk, toch voornamelijk dogmaticus. In den eersten tijd van zijn optreden, toen de historische school nog heerschte, en men — vol ijver om het zuivere Romeinsche recht terug te vinden — te zeer vergat, dat de wijzigingen, die dit in den loop der eeuwen had ondergaan, toch ook vruchten der historie waren, had hij het somtijds moeilijk. Op den duur verkreeg hij echter meer en meer invloed. De jaren, die hij in Weenen hoogleeraar was, vormden het glanspunt van zijn loopbaan. De bekende spreuk: „Durch das Römische Recht über das Römische Recht hinaus" is van hem afkomstig en hij heeft nog beleefd, dat de waarheid daarvan werd ingezien. Van zijn geschriften vermelden wij: „Abhandlungen aus dem römischen Recht" (1844), „Civilrechtsfälle ohne Entscheidungen" (9de druk 1901), „Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung" (3 dln., 5de druk 1899), in het Italiaansch, Engelsch, Fransch en Russisch vertaald, „Der Kampf ums Recht" (4de druk 1900), „Ueber den Grund des Besitzschutzes" (2de druk 1869), „Die Jurisprudenz im tägl. Leben" (12de druk 1903, „Der Zweck im Recht" (2 dln., 9de druk 1893, „Vermischte Schriften juristischen Inhalts" (1879), „Das Trinkgeld" (5de druk 1902), „Scherz und Ernst in der Jurisprudenz" (8ste druk 1900), „Gesammelte Aufsätze aus den Jahrbüchern für die Dogmatik des heutigen römischen und deutschen Rechts" (1881—1886, 3 dln.), „Der Besitzwille. Zugleich eine Kritik der herrschenden juristischen Methode" (1889), „Vorgeschichte der Indo-Europäer" (1894) en „Entwicklungsgeschichte des römischen Rechts. Einleitung" (1894).

Ihne, *Wilhelm,* een Duitsch geschiedschrijver, den 2den Februari 1821 te Fürth geboren, was van 1843 tot 1847 onderwijzer in Engeland, van 1847 tot 1849 leeraar te Elberfeld, van 1849 tot 1863 directeur van een school te Liverpool, leefde daarna te Heidelberg en werd er in 1873 hoogleeraar en tevens lector in het Engelsch. *Ihne,* die den 22sten Mei 1902 te Heidelberg overleed, schreef o. a.: „Forschungen auf dem Gebiet der römischen Verfassungsgeschichte" (1847), „Römische Geschichte" (8 dln., 2de druk 1893—1896 dl. I—II), een critische geschiedenis der Romeinsche Republiek, en „Early Rom, to his destructions bij the Gauls" (1876).

Ik, in de wijsgeerige terminologie dikwijls als substantivum gebruikt, is de uitdrukking voor het zelfbewustzijn (zie ***Bewustzijn***). *Kant* maakt onderscheid tusschen een empirisch en een transcentaal Ik. Het eerste, het aan iedereen eigen, individueele bewustzijn, is eigenlijk slechts een soort terugwerking der persoonlijke ervaring, een zeker complex van herinneringen uit het eigen leven, waardoor de samenhang ons voor ons eigen bewustzijn bewaard blijft. *Hume* noemde dit empirische Ik een „bundel van voorstellingen". In tegenstelling daarmede beteekent het transcendentale Ik niet zoo zeer een individueel bewustzijn als wel de vorm der bewustheid (Ikheid).

Ikbal noemt men in Mohammedaansche landen een der meest geziene vrouwen in den harem.

Digitized by Google

Ikisohima, een klein maar zeer dicht bevolkt Japansch eiland ten N.W. van Kioesioe, telt op 133 v. km. 36 000 inwoners (276 per v. km.).

Ikonografie of *ikonologie* noemt men de wetenschap, die zich bezig houdt met het bestudeeren der afbeeldingen van personen uit vroegeren tijd. Haar doel is, vast te stellen, welke personen door de kunstenaars werden afgebeeld. Beoefenaars dezer wetenschap waren *Michelangelo, Fulvius Ursinus, Canini, Visconti* en *Bernouilly.* Hier te lande heeft *E. W. Moes* († 1912) zich bekend gemaakt door zijn „Inconographia Batava". Onder *ikonologie* verstaat men ook de kennis der zinnebeelden van de figuren der godenleer of van de Christelijke heiligen.

Ikonoklasten of *beeldenbrekers* noemt men die leden der oude Grieksche Kerk, welke zoozeer tegen de beelden in de kerkgebouwen ijverden, dat zij die met geweld vernielden. Van hun zijde was dat bedrijf hoofdzakelijk een verzet tegen de heerschzucht van het opperhoofd der Westersche Kerk. Hun tegenstanders droegen den naam van *ikonodoelen* of *beeldenaanbidders.* Zie ook *Beeldendienst en Beeldenvereering.*

Ikonolatrie. Zie *Beeldendienst en Beeldenvereering.*

Ikonologie. Zie *Ikonografie.*

Ikosaëder *(twintigvlak)* is de naam van een der vijf regelmatige veelvlakken in de stereometrie. Het wordt begrensd door 20 gelijkzijdige driehoeken, bezit 30 ribben, waarin de zijvlakken onder een hoek van 138° 11′ 33″ samenkomen en 12 vijfvlakshoeken. Als kristalvorm komt de regelmatige ikosaëder niet voor, toch gebruikt men in de kristallografie den naam, en wel voor de combinatie van pentagoondodekaëder en octaëder, die veel overeenkomst heeft met de meetkundige figuur. Voor de theorie van de vergelijkingen van den 5den graad is de ikosaëder van groot belang.

Ikositetraëder of *vierentwintigvlak* is in de kristallografie de algemeene naam voor de verschillende kristalvormen van het regulaire stelsel, die 24 vlakken hebben. Daartoe behoort in meer beperkten zin de *ikositetraëder,* ook wel *leucitoëder, trapezoëder* en *deltoïed icositetraëder* geheeten, begrensd door 24 gelijke deltoïeden of vierhoeken, waarvan de zijden twee aan twee gelijk zijn. Het heeft twee soorten van ribben, namelijk 24 langere en even zooveel kortere, verder drie soorten van hoeken, namelijk 6 vierlvakkige, 8 drievlakkige en 12 ongelijkribbige viervlakkige.

Iktinos, een Grieksch bouwmeester uit den tijd van *Pericles,* bouwde met *Callicrates* het Parthenon op de Akropolis en den tempel van *Apollo Epikourios* te Bassae bij Phigalia in Arkadië. Ook het ontwerp van den tempel van *Demeter* en *Persephone* te Eleusis wordt hem toegeschreven. Met *Carpion* heeft hij een verhandeling over het Parthenon geschreven, die echter verloren gegaan is.

Ildefonso, *San,* een kleine stad in de Spaansche provincie Segovia, ligt aan de spoorlijn naar Madrid, telt 3500 inwoners en is bekend door de prachtige Ildefonsokerk met praalgraven van *Philips V* en zijn gemalin, alsmede door het paleis, aldaar gebouwd door koning *Philips V.* Men vindt daarin een kostbare verzameling van schilderijen, alsmede een van oudheden, afkomstig van *Christina,* koningin van Zweden.

Ile de Bourbon. Zie *Réunion.*

Ile de France. Zie *Isle de France* en *Mauritius.*

Ile de France, het noordelijkste grootere eiland aan de oostkust van Groenland, werd in 1905 door de expeditie van den hertog *Philips van Orleans* ontdekt en vertoont vele verschijnselen, zooals moreenepuin, welke er op wijzen, dat het eenmaal met gletscherijs bedekt is geweest. Het oostelijkste punt, kaap Philip, ligt op 77° 38′ N. Br. en 17° 36′ W. L. v. Gr.

Ilerda (thans *Lerida)* was een oude, versterkte stad der Ilergeten in Hispania Tarraconensis; daar belegerde in 49 v. Chr. *Caesar* de legaten *Afranius* en *Petrejus* en dwong hen tot capitulatie.

Ileum. Zie *Darm.*

Ileus. Zie *Ziekten van den darm* onder *Darm.*

Ilex. Zie *Hulst.*

Ilg, *Albert,* een Oostenrijksch beoefenaar der kunstgeschiedenis, den 11den October 1847 te Weenen geboren en aldaar den 29sten November 1896 overleden. Hij schreef: „Ueber den kunsthistorischen Wert der Hypnerotomachia Poliphili" (1872), „Die Glasindustrie" (met *Lobmeyer* en *Boeheim,* 1874), „Die kunstgewerblichen Fachschulen des k.k. Handelsministerium" (1876), „Geschichte und Terminologie der alten Spitzen" (1876), „Ornamente für Architektur und Kunstindustrie" (1876), „Wiener Schmiedewerk des 18 Jahrhunderts" (met *Kábdebo,* 1878), „Zeitstimmen über Kunst und Künstler der Vergangenheit" (1881), „Messerschmidts Leben und Werke" (1885), „Kunsthistorische Charakterbilder aus Oesterreich—Ungarn" (1893) en „Die Fischer von Erlach" (1895). Sedert 1888 gaf hij de „Quellenschriften für Kunstgeschichte", waarvoor hij veel artikelen schreef, sedert 1892 de „Oesterreichische Bibliothek" uit.

Ilg, *Alfred,* een Abessinisch staatsman, omstreeks 1855 in Zwitserland geboren, bezocht het polytechnicum te Zurich, werd ingenieur te Bern, ging in Mei 1878 als ingenieur naar Abessinië, legde daar bruggen, kanalen, wegen, telegraaf, telefoon, vestingen, kruitmolens en wapenfabrieken aan en was spoedig een der vertrouwdste raadgevers van *Menelik.* Van 1896 tot 1908 was hij als staatsraad belast met de leiding der regeering.

Ilgen, *Karl David,* een Duitsch godgeleerde en opvoedkundige, den 26sten Februari 1763 te Sehna in Thuringen geboren, studeerde te Leipzig in de theologie en philologie, werd in 1789 rector aan de stadsschool te Naumburg en in 1794 hoogleeraar in de Oostersche talen aan de universiteit te Jena. In 1802 vertrok hij als rector naar de Rijksschool te Pforta. Hier trad hij op als een krachtig hervormer der verslapte schooltucht en bracht in dit opzicht veel goeds tot stand. In 1830 nam hij zijn ontslag, begaf zich het volgende jaar naar Berlijn, werd blind en overleed den 17den September 1834. Van zijn geschriften noemen wij de philologische: „Hymni Homerici" (1796) en „Scholia, sive carmina convivalia Graecorum" (1798) en de theologische:

Digitized by Google

„Natura atque virtutes Jobi" (1789), „Urkunden des ersten Buchs Mosis in ihrer Urgestalt" (1798) en „Opuscula varia philologica" (2 dln. 1797).

Ili, een rivier in Middel-Azië, ontstaat op 43° 23′ N. Br. in het Chineesche landschap Koeldsja uit de samenvloeiing van den Koeng en den Tekes, stroomt door het Chineesche, dan door het Russische Koeldsjagebied en de provincie Semiretsjinsk, komt bij Iliisk in een steppengebied en mondt met een 13 000 v. km. groote delta in het Balkasjmeer. Alleen de zuidelijkste hoofdstroom is altijd met water gevuld, terwijl de overige armen meestal droog liggen. De lengte van den Ili bedraagt 1500 km.; bij Koeldsja is hij 160, verder stroomafwaarts 1000 m. breed; de helft van den loop is voor kleine schepen bevaarbaar. Van belang is hij voor de kunstmatige besproeiing der heete, regenarme landstreken aan zijn oevers, die rijkelijk graan, tabak, katoen en vruchten voortbrengen.

Ili, een Chineesch grensgebied tegen Russisch Turkestan, omvatte vóór 1863 het gebied van den Issyk-Koel en werd daarna, op ± 80° O.L., door den Borochoedsir begrensd, terwijl sedert 1881 de grens in hoofdzaak door den Chorgos, tusschen 80° en 81° O.L., wordt aangeduid. Het aantal inwoners bedraagt op een oppervlakte van 70 000 v. km. 70 000. Het vormt thans een deel der Chineesche provincie Sin-kiang.

Ilias. Zie *Homerus*.

Iliran en Banjoeasin is een afdeeling van de residentie Palembang op het eiland Sumatra. De afdeeling omvat behalve de delta der Moesimondingen bijna het geheele stroomgebied der Banjoeasin. Zij bestaat in het N. en O. uit een moerasland met oerwoud bedekt, zoodat de door voetpaden verbonden kampongs alleen in het Z. en W. worden aangetroffen, terwijl het verkeer overigens alleen te water geschiedt. Hoofdplaats is Talang Betoetoe, door een goeden rijweg verbonden met de stad Palembang, 15 km. zuidoostwaarts gelegen. Langs de Lalang, die de Djambi met de Banjoeasin verbindt, wonen de nog heidensche, zeer onbeschaafde Koeboes (zie aldaar). Het land is rijk aan uitstekende houtsoorten en bezit sedert 1890 eenige particuliere ondernemingen tot het bewerken van tabak en klappers.

Iliasche tafel *(Tabula Iliaca)* is de naam van een merkwaardig basrelief van marmer, dat men in de 17de eeuw in de bouwvallen van een ouden tempel aan de Via Appia bij Rome aantrof. Men noemde het alzoo, omdat daarop de voornaamste gebeurtenissen van den Trojaanschen oorlog waren voorgesteld. Het geheel is volgens de zangen van de „Ilias" in vakken verdeeld en wordt daarenboven in 3 deelen gescheiden door 2 zuilen, waarop men in klein schrift een verklaring der afbeeldingen aantreft. Een derde deel echter bij de zuil aan de linkerhand is verloren gegaan. Waarschijnlijk werd het gebruikt bij het onderwijs in de scholen, waar men de „Ilias" verklaarde. Men vindt een afbeelding van deze tafel o. a. in *Jahn*'s „Griechische Bilderchroniken" (1875).

Ilissos, een kleine rivier, door de vlakte van Athene stroomend, ontspringt op den Hymettus, loopt langs de muren van Athene, vereenigt zich met den Kephissos en mondt in de Phalerische Golf uit.

Ilithyia, beter *Eileithyia*, is in de Grieksche en Romeinsche fabelleer de godin der geboorte, welke somtijds helpend en somtijds ook vijandig optreedt, terwijl zij nu eens als een zelfstandige godin beschouwd, dan weder met *Hera* of *Artemis* vereenzelvigd wordt.

Ilium is de Latijnsche naam voor *Troje* (zie aldaar).

Ill, een rechterzijrivier van den Rijn in Vorarlberg, ontspringt uit de gletschers op den Piz Buin en den Solviettahorn, stroomt in een noordwestelijke richting langs de noordelijke helling van den Rhaeticon door het Montafunerdal en mondt, na een loop van 75 km., beneden Feldkirch in de hoofdrivier uit.

Ill, een linkerzijrivier van den Rijn in den Elzas, ontspringt in het Juragebergte ten zuidwesten van Bazel, stroomt met talrijke kronkelingen evenwijdig aan den Rijn noordwaarts, ontvangt zelf talrijke riviertjes uit de Vogezen en vereenigt zich, 15 km. beneden Straatsburg, met den Rijn. Zij is 205 km. lang en over 99 km. bevaarbaar en bespoelt de grootste steden, die zich op den linkeroever van den Rijn verheffen, zooals Mühlhausen, Colmar en Straatsburg.

Ill. is de afkorting voor den staat Illinois (zie aldaar).

Illawarra, een stad in den Britsch-Australischen staat Nieuw-Zuid-Wales, ligt ten Z. van Sydney, aan de spoorlijn daarheen en telt (1911) ruim 8500 inwoners. Men vindt er steengroeven, rijke steenkolen- en ijzermijnen en handel in steenkolen, boter, kaas, ham en visch. Het gelijknamige district, zeer vruchtbaar en dicht bevolkt, vormt een smalle strook tusschen het kustgebergte en den Grooten Oceaan en bevat het 13 km. lange, 5 km. breede Illawarrameer, dat door een kanaal met den Oceaan in verbinding staat.

Ille, *Eduard*, een Duitsch teekenaar, den 17den Mei 1823 te München geboren, bezocht aldaar de Academie van Schoone Kunsten, is vooral bekend door zijn illustratiën voor de „Fliegende Blätter", de „Münchener Bilderbogen", den „Münchener Punsch" enz. Als dichter leverde hij de drama's „Kaiser Joseph II" (1850) en „Kunst und Leben "(1862), alsmede „Unverhofft kommt oft" (1878), een bundel „Gedichte" (1855) en den tekst voor de opera *Nagiller:* „Herzog Friedrich mit der leeren Tasche". Sedert 1864 was hij mederedacteur van de „Fliegende Blätter". Hij overleed den 18den December 1900 te München.

Illecebrum is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Caryophyllaceën*. Het onderscheidt zich door een 5-deeligen, blijvenden kelk met vleezige, aan de binnenzijde gealeufde, boven kapvormige, met een naald gekroonde slippen, 5 draadvormige bloembladeren, 10 meeldraden, 2 bijna zittende stempels en een éénhokkige, éénzadige, 5- tot 10-kleppige doosvrucht. In ons land groeit *I. verticillatum* L. *(grondster)* met liggenden stengel, kleine, tegenovergestelde, omgekeerd eironde of bijna cirkelvormige, onbehaarde blaadjes en zilverwitte, in de oksels opeengehoopte, in kluwens geplaatste bloemen, waarvan elk aan den voet voorzien is van 2 vliezige

Digitized by Google

schutblaadjes. Deze plant vindt men op vochtige zand- en heidegronden.

Ille-et-Vilaine, een departement van Frankrijk, naar 2 rivieren genoemd en het noordoostelijk gedeelte uitmakende van Opper-Bretagne, grenst ten N. aan het Kanaal en aan het departement la Manche, ten O. aan Mayenne, ten Z. aan Loire-Inférieure en ten W. aan Morbihan en Côtes du Nord en telt op een oppervlakte van 6992 v. km. (1911) 608 098 inwoners. De Ille stroomt er zuidwaarts in de Vilaine. Het departement is een nog al eenvormig graniet plateau; in het noorden loopt er een bergreeks over heen, die evenwel nergens hooger wordt dan 250 m. Ongeveer de helft der oppervlakte is bedekt met heidevelden, weiden en wouden; ook zijn er onderscheiden kleine meren, moerassen en aan de kust zoute plassen. De rivieroevers en de vruchtbare vlakte van Dol leveren een rijken oogst. IJzersmelterijen, linnenweverijen en landbouw brengen veel welvaart. Daarenboven heeft men er velerlei andere nijverheid, zooals scheepsbouw, vischvangst, oestervisscherij bij Cancale, en in de steden veel handel. Het departement is verdeeld in 6 arrondissementen (Rennes, St. Malo, Montfort, Redon, Vitré en Fougères) en heeft Rennes tot hoofdstad.

Iller, een rivier in het zuidwesten van Beieren, ontstaat uit 3 bronnen, de Breitag, de Stillach en de Trettach, die door nauwe, woeste dalen stroomen en zich bij Obberstorf vereenigen. De rivier stroomt nu noordwaarts, verlaat bij Immenstadt het gebergte, wordt bij Kempten bevaarbaar, vormt de grens tusschen Beieren en Württemberg en mondt, na een loop van 165 km. boven Ulm uit in den Donau. Het dal der Iller heeft dikwijls veel te lijden van overstroomingen.

Illicium *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Magnoliaceën*. Het onderscheidt zich door een 3- tot 6-bladigen kelk, 9 tot 27 bloembladeren en 6 tot 8 stervormig in een kring geplaatste, vleezige kokervruchten. Het omvat onbehaarde heesters met leerachtige, glanzige, altijd groene bladeren. Van de soorten noemen wij de gewone *steranijs (I. anisatum* L.), een heester, die in Japan en China groeit, 2 of 3 m. hoog wordt, omgekeerd-eironde, wigvormige, welriekende bladeren draagt en met gele bloemen prijkt. De vruchten, onder den naam van steranijszaad bekend, bevatten een aromatische, aetherische, vette olie, een extractiefstof en een looistof, alsmede hars, gom en appelzuur calcium. De reuk en smaak zijn zeer specerijachtig en aangenaam. Men gebruikt ze tot het bereiden van likeuren. De aetherische olie komt onder den naam van *Oleum anisi stellati* ook in den handel voor en gelijkt wel wat op kaneelolie. — *I. floridanum* Ellis of onechte steranijs is een heester, die aan den Mississippi in het W. van Florida groeit. Hij draagt breede, lancetvormige, toegespitste bladeren en fraaie, bruinroode, langgesteelde bloemen. De vruchten hebben een anijsachtigen reuk, welke tevens naar dien van koriander zweemt, en men gebruikt in Amerika den bast in plaats van dien van cascarilla.

Illiger, *Johann Karl Wilhelm,* een Duitsch dierkundige, den 19den November 1775 te Brunswijk geboren, was aldaar geruimen tijd privaatdocent overleed den 10den Mei 1818 als hoogleeraar en directeur van het zoölogisch museum te Berlijn. Hij schreef: „Verzeichniss der Käfer Preussens" (1798), „Entomologie, (12 dln., 1800), „Magazin für Insektenkunde" (1800—1806, 5 dln.) en „Prodromus systematis mammalium et avium" (1811).

Illimani, een berg in de Cordillera's van Bolivia, ligt 20 km. ten zuiden van La Paz en is ± 6400 m. hoog. Hij werd in 1898 door *Conway* bestegen en op 6405 m. hoogte berekend. Aan den voet breekt de Rio de la Paz door de Andes heen.

Illinois, een rivier in het noordwesten der Vereenigde Staten van Noord-Amerika en de hoofdrivier van den gelijknamigen staat, ontstaat door de vereeniging van de Kankakee, die uit Indiana, en de Plaines, die uit Wisconsin komt, en mondt na een loop van 800 km. in den Mississippi uit. Zij is een diepe en breede rivier, die weinig verval heeft en 390 km. ver voor stoombooten bevaarbaar is. Boven den mond der Vermillion wordt echter de scheepvaart door stroomversnellingen verhinderd, waarom het 150 km. lange Illinois-Michigankanaal naar Chicago aangelegd is. Zijrivieren zijn rechts: Fou, Spoon en Crooked-Creek, links: Vermillion, Mackinaw en Sangamon.

Illinois, een der Vereenigde Staten van Noord-Amerika, ligt tusschen Mississippi, Ohio en Wabash, grenst ten Z. aan Kentucky, ten O. aan Indiana, ten N. aan Michigan en Wisconsin en ten W. aan Iowa en Missouri en omvat een gedeelte van het voormalig Ohioland, waar sedert den aanvang der 18de eeuw Fransche kolonisten uit Canada zich vestigden, benevens de landen, door hen van 1703 tot 1716 van de Indianen gekocht. Deze staat, die zijn naam ontleent aan de rivier, welke hem besproeit, werd in 1809 tot een territorium verheven en in 1818 als staat in de Unie opgenomen. Hij telt op 146 720 v. km. (1910) 568 591 inwoners. Deze zijn, op 109 000 kleurlingen na, allen blanken, die zich hoofdzakelijk bezighouden met landbouw en veeteelt, ijzergieterij en wolspinnerij. De bodem is grootendeels vlak, in het noorden heuvelachtig, maar zeer vruchtbaar, en in het zuiden nog van bosschen voorzien. In het noorden vindt men er droge en vochtige prairiën en vette kleigronden. In het algemeen is de grond er vruchtbaar en levert een overvloed van maïs en haver, verder allerlei peulvruchten, benevens tabak, vlas en hennep, hooi en ahornsuiker, terwijl het klimaat, ofschoon streng, niet ongunstig is voor den wijnbouw. De prairiën zijn bedekt met kudden runderen, zwijnen en schapen, en men wint er veel wol, boter en kaas. Het noordwesten bezit loodmijnen, terwijl de staat tevens behoort tot het groote steenkolengebied, dat zich van Kentucky noordwestwaarts tot aan den Mississippi uitstrekt. Een aantal bevaarbare rivieren, zooals de Mississippi, Ohio, Wabash, Illinois, enz., benevens het meer Michigan begunstigen er het verkeer te water, terwijl een aantal spoorwegen, waaronder de bekende Illinois-centraalspoorweg, het land doorsnijdt. De gezamenlijke lengte der spoorwegen was in 1914: 19 320 km. Illinois zendt 22 vertegenwoordigers naar het Congres.

Digitized by Google

De gouverneur en de 51 senatoren worden voor 4, de 153 vertegenwoordigers voor 2 jaar gekozen. Nauvoo, aan den Mississippi, was vroeger de hoofdplaats der Mormonen, doch deze zijn met geweld vandaar verdreven. Hun tempel kwam vervolgens in het bezit van Fransche communisten (Icariens), maar ook deze kolonie is er verdwenen. De zetel der regeering is Springfield, maar de voornaamste stad Chicago.

Illinois-Michigan-kanaal verbindt Chicago aan het Michigan-meer met Peru aan den Illinois, die hier bevaarbaar wordt, heeft aan de oppervlakte een breedte van 18,3 m. en is 164 km. lang. Vóór Chicago bereikt het door 16 sluizen zijn hoogste punt (44 m.) en volgt dan den Desplanes River en den Illinois. Oorspronkelijk 1,83 m. diep, is het later tot 2,13 m. uitgegraven. De aanleg (1836—1848) kostte 15 millioen gulden.

Iluminaten (Latijn = verlichten) noemden zich de leden van vier verschillende genootschappen: tegen het einde der 16de eeuw de *Alombrados* in Spanje, in 1623 de *Guerients*, een soort dweepzieke geestenzieners, in Frankrijk, in de 2de helft der 18de eeuw de *Mystieken* in België en sedert den 1sten Mei 1776 de leden van de Orde der *Illuminaten*, welke in Ingolstadt ontstond en zich over geheel Duitschland verspreidde. Inzonderheid aan laatstgenoemden geeft men dien naam, hoewel de stichter dezer orde haar aanvankelijk dien van *Perfectibilisten* gaf. *Adam Weishaupt* (zie aldaar), professor in de rechten te Ingolstadt, een scherpzinnig denker, doch met weinig menschenkennis, vatte het denkbeeld op, een verbond te stichten, dat de heerschappij der rede, alsmede de godsdienstige en staatkundige verlichting moest bevorderen door het kerkgeloof en den eeredienst te vernietigen en een natuurlijken godsdienst in te voeren en door republikeinsche denkbeelden te bevestigen en te verspreiden. Deze Orde vond, vooral toen *Knigge* toetrad en het verbond der vrijmetselaars haar bedoelingen ondersteunde, zooveel bijval, dat in haren bloeitijd meer dan 2000 ontwikkelde Duitschers tot haar leden behoorden. De orde werd den 2den Maart 1785 opgeheven. *Weishaupt* werd afgezet en verbannen en onderscheiden leden streng gestraft, hoewel het niet bleek, dat zij zich aan eenig misdrijf hadden schuldig gemaakt. Na verschillende vergeefsche pogingen is de Orde in 1880 weer opgericht; zij zetelt te Dresden en bezit rechtspersoonlijkheid.

Illumineeren. Zie *Verluchten*.

Illusie is op het gebied der schoone kunst een misleiding der zintuigen, welke ons er toe brengt, den aangenamen schijn voor waarheid te houden. Zij is dan alleen aesthetisch, wanneer zij als middel wordt aangewend om het schoonheidsgevoel te streelen. Wanneer men op het tooneel water, boomen enz. door fraai geschilderde schermen voorstelt, ontstaat hierdoor bij den toeschouwer een aesthetische illusie. De grondslag van het aangename der illusie is daarin gelegen, dat men zich met zijn verbeelding in een veel schooner wereld verplaatst dan die der werkelijkheid.

In de psychiatrie is de illusie een soort zelfmisleiding en wel de valsche (illusorische) waarneming van werkelijk voorhanden zijnde voorwerpen en feiten tengevolge van de samenkoppeling van de daardoor opgewekte zintuiglijke indrukken met levendige phantasievoorstellingen, zoodat beide één geheel vormen (zie *Hallucinatie*).

Illustrated London News is het oudste geïllustreerd weekblad, dat in 1842 door *Herbert Ingram* gesticht werd. Na zijn dood ging het in 1860 over aan zijn zonen *William* en *Charles*, waarvan de eerste en diens zoon *Bruce* nog leven. Tot de medewerkers behoorden o. a. *John Gilbert, Birket Forster, Millais, Herkomer, Luke Fildes* enz.

Illyrië, een koninkrijk, tot de Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie behoorend, grenst ten noorden aan Salzburg en Stiermarken, ten oosten aan Kroatië en de Adriatische Zee, ten zuiden aan laatstgenoemde zee en ten westen aan Italië en Tirol. en telt op 28 251 v. km. 1 815 992 inwoners (1910). Men verdeelt het in 2 bestuursafdeelingen, welke 5 Kroonlanden omvatten, namelijk: het hertogdom Karinthië, het hertogdom Krain en het Kustland (zie de afzonderlijke artikelen).

Het land is genoemd naar de oude Illyriërs, wier hoofdstad Scodra (Skoetari) was. Het zuidelijke deel, tot de rivier den Drilon (Drin), het *Illyris graeca* der Romeinen, was sedert *Philips II* en *Alexander den Groote* tijdelijk met Macedonië vereenigd; noordelijk daarvan lag *Illyris barbara*, weet gesplitst in Istrië, Japydië, Libureia en Dalmatië. Reeds in de 3de eeuw v. Chr. kwamen de roofzuchtige Illyriërs in botsing met de Romeinen en in 229 werd koningin *Teuta* door Rome overwonnen; in 168 v. Chr. werd Zuid-Illyrië een Romeinsche provincie. De volkomen onderwerping der Illyriërs had echter eerst onder *Augustus* plaats (35—33). Onder hem omvatte Illyrië niet alleen Moesië, Dalmatië en Pannonië, maar ook Noricum en Rhaetium. *Constantinus* maakte van Illyricum één der vier groote praefecturen, en het omvatte toen alle Oost-Europeesche provinciën, behalve Thracië en het eigenlijke Illyricum, sinds dien tijd *Illyricum occidentale* geheeten, dat aan het West-Romeinsche keizerrijk bleef, bij welks val (476) het aan *Odoacer* en *Theoderik* kwam, na den val van het Oost-Gotische rijk echter weer aan het Oost-Romeinsche. In de 7de eeuw werd het land door Kroaten en Serviërs bezet, wien het spoedig gelukte zich van het Byzantijnsche rijk onafhankelijk te maken en zelfstandige rijken te vormen. Zie verder *Dalmatië, Kroatië* en *Servië*.

Toen *Napoleon I*, na den vrede van Weenen (14 October 1809), de door Oostenrijk aan Frankrijk afgestane landen als een afzonderlijk regeeringsgebied organiseerde, noemde hij deze de Illyrische provincies. Deze bleven onder Fransche heerschappij tot den val van *Napoleon*, waarna Oostenrijk uit dit gebied (Dalmatië uitgezonderd) het koninkrijk Illyrië vormde. In 1822 werd de Hongaarsche kust met Fiume en het bij Illyrië ingelijfde deel van Kroatië aan Hongarije toegewezen, daarentegen in 1825 Klagenfurt aan Illyrië toegevoegd.

Ilm een rivier in Thuringen. ontstaat aan de noordelijke helling van het Thuringerwoud bij het dorp Stützerbach, ter hoogte van ruim 500 m.

Digitized by Google

boven de oppervlakte der zee, uit de samenvloeiing van 3 woudbeken, n.l. den Freibach, den Taubach en den Lengwitz. De vereenigde wateren stroomen vervolgens op het gebied van het groothertogdom Weimar door den mooien Manebacher Grund, verlaten bij Ilmenau het gebergte en monden, na een loop van 120 km., in de Saale uit. Het dal Ilm ligt bijna geheel tusschen boschrijke hoogten en is rijk aan bekoorlijke landschappen, vooral in den omtrek van Berka. De parken te Weimar en te Tiefurt zijn hun bekoorlijkheid grootendeels aan deze rivier verschuldigd.

Ilmenau een stad en badplaats in Saksen-Weimar-Eisenach, ligt aan den noordvoet van het Thuringer Woud, aan de spoorlijnen Neudietendorf—Ilmenau, Ilmenau—Schleusingen en Ilmenau—Grossbreitenbach en telt (1910) 12 202 inwoners. Men vindt er 3 kerken, een kasteel, standbeelden van *von Scheffel* en *Fr. Hofmann*, een technische school, een hoogere burgerschool, eenige vakscholen, een koudwaterinrichting, een sanatorium voor zenuwzieken, fabrieken van porselein, glas, glazen werktuigen, terralithwaren, speelgoed, poppen, handschoenen, schoenen, carton, etuis en leder; verder slijperijen, zaagmolens en ontginning van vloeispaat. Het aantal badgasten bedraagt jaarlijks ± 6000.

Ilmenium is een mengsel van niobium en tantalium, dat vroeger voor een bijzonder element gehouden is.

Ilmenmeer is een meer in het Russisch gouvernement Nowgorod met een oppervlakte van 918 v. km. De grootste lengte bedraagt 48, de grootste breedte 39,5, de omtrek 198 km. Het Ilmenmeer is nergens diep en heeft troebel water, doch bevat veel visch. Drie belangrijke rivieren monden er in uit, namelijk de Msta, de Lowat, en de Sjelon. Dit meer met zijn kanalen behoort tot de belangrijkste waterwegen van Rusland, doordien het Wyejnyi-Wolotsjock-Kanaal de Msta met de Twerza (een zijrivier van de Wolga) en alzoo St. Petersburg met Astrakan verbindt, terwijl het Welikie-Loeki-kanaal het door middel van de Duna en de Lowat Riga in verband brengt met St. Petersburg.

Ilorin, een stad in N.W.-Afrika, in de Engelsche kroonkolonie Noord-Nigeria, ligt aan den Asa en telt volgens *Rohlfs* 70 000, volgens anderen 50 000 inwoners. De omvang der stadsmuren bedraagt 20 km. De meeste inwoners zijn Joroeba en Tappa; verder vindt men er Noepe, Fellata, Haussa en Kaniki. Zij vormden vroeger een republiek, die onder leiding der Fellata haar zelfstandigheid tegenover de omringende staten wist te bewaren, tot zij in 1897 door de Engelschen veroverd werd.

Ilpendam, een gemeente in de provincie Noord-Holland, 2898 H.A. groot met (1915) 2164 inwoners, wordt begrensd door de gemeenten Purmerend, Monnikendam, Landsmeer en Wijdewormer. Zij bevat de dorpen Ilpendam, Purmerland, de Ilp en het Z.W. deel van den Purmer. Het oude land bestaat uit tendeele uitgebaggerd laagveen, de Purmer, met uitzondering van de Nes, uit klei. Veeteelt en zuivelbereiding zijn de hoofdmiddelen van bestaan.

Het dorp *Ilpendam,* aan den zoom van den Purmer en aan het Noord-Hollandsch kanaal gelegen, bezit een Hervormde en een Roomsch-Katholieke kerk.

Ilse, een riviertje in den Opper-Harz, ontspringt op de noordzijde van den Brocken en mondt in het district Hildesheim uit in den Ocker. Het *Ilsedal* neemt een aanvang op de oostelijke helling van den Brocken, ter hoogte van 1000 m. bij de Rauhe Schlucht van het Schneeloch, waarin het water van den Hexenborn, op den top van den Brocken, valt. Het heeft over een horizontalen afstand van 2000 m. een verval van 330 m., zoodat het bruisend en schuimend over rotsblokken snelt en met zijn watervallen hier en daar allerbekoorlijkste landschappen vormt in het boschrijke dal, waarlangs de reiziger den Brockentop beklimt. Het mooiste punt is *Ilsenstein,* een met dicht geboomte begroeid granietgevaarte, dat zich loodrecht uit het dal verheft en gekroond is met een groot ijzeren kruis, aldaar den 19den October 1814 opgericht door graaf *Anton von Wernigerode,* ter gedachtenis van zijn in den vrijheidsoorlog gesneuvelde vrienden.

Ilsemanniet is een mineraal, dat als een verweeringsproduct van molybdeenertsen voorkomt en ontstaan is door de reduceerende inwerking van ijzervitriool op geelooderts en molybdeenglanz. De samenstelling wordt aangegeven door de formule: $2MoO_3.MoO_2$ of ook Mo_3O_8+xaq. Het ilsemanniet geldt voor een hydrosol, het eenige tot dusver in het mineraalrijk bekende hydrosol. Het heeft een donkerblauwe tot zwarte kleur en komt voor in mijngangen in Karinthië en Saksen.

Imaginaire getallen. Zie *Complexe getallen.*

Imagines noemde men bij de oude Romeinen de koppen of borstbeelden van menschen. Men vond ze bij de Grieken reeds ten tijde van *Alexander den Groote* en bij de Romeinen vooral in den tijd der keizers. Zij zijn haar ontstaan verschuldigd aan een tweetal gebruiken. Het eerste, zoowel bij de Grieken als bij de Romeinen in zwang, was dat men de portretten van uitstekende mannen en relief of geschilderd op schilden plaatste en deze in de tempels ophing. Zij droegen den naam van *imagines clipeatae* of *clipei* en werden van goud, zilver, marmer, leem enz. vervaardigd. Het andere gebruik, alleen bij de Romeinen heerschende, was de gewoonte der edelen om volgens hun recht (*jus imaginum*) de beelden van hun voorvaderen in het *atrium* in nissen (*armaria*) te plaatsen. Onder die nissen las men de namen der voorgestelde personen en een kort bericht van de feiten, waardoor zij zich verdienstelijk hadden gemaakt jegens den staat. Om haar tegen stof en beschadiging te beveiligen, waren deze nissen gesloten en werden alleen bij plechtige gelegenheden geopend. Bij begrafenissen droeg men zulk een beeld naast den doode en hulde het in kostbare purperen kleederen. Het schijnt dat men aanvankelijk zulke borstbeelden van was (*cera*) boetseerde; later evenwel werden zij ook vervaardigd van marmer, zilver, goud en brons. Behalve in het *atrium* plaatste men ze ook wel in het woonvertrek, in den tempel of op de begraafplaats.

Imam (Arabisch = voorganger, hoofd) is een

Digitized by Google

in het Mohammedaansche rechts- en godsdienstwezen gebruikelijk woord van verschillende beteekenis. In de eerste plaats noemt men aldus alle ambtenaren, in de moskee met den eeredienst belast. Staatsrechterlijk is imam de persoon, die het opperste wereldlijke en theocratische gezag bekleedt, derhalve de khalif; de sultan van Turkije voert dan ook dien titel. De vraag omtrent de waardigheid van imam is een der meest bestreden punten der Mohammedaansche secten en partijen. Imam heeten ook beroemde autoriteiten op wetenschappelijk-theologisch gebied, met name de stichters der vier orthodoxe rechtsscholen.

Iman (Arabisch, verwant met ons *amen*) is het geloof aan God, Zijn engelen, Zijn gezanten (profeten), Zijn (geopenbaarde) boeken en den Jongsten Dag. Zie *Mohammedanisme*.

Imandra is de naam van een groot meer in het Europeesch-Russisch gouvernement Archangel op het schiereiland Kola. Het is 80 km. lang, gemiddeld 10 km. breed en 852 v. km. groot, bijna gedurende het geheele jaar met ijs bedekt en staat door een reeks rivieren en meren in verband met de Kandalaksjabaai, het noordwestelijk uiteinde van de Witte Zee. Zwervende Laplanders bezoeken des zomers dezen waterplas om visch te vangen, en op zijn uitgestrekten oever vindt men slechts een 5-tal dorpen.

Imatra, een waterval in het grootvorstendom Finland, in het län Wibong bij St. Peters, door de Wuoxen, uit het Saimameer komende, gevormd, is vermoedelijk de prachtigste stroomversnelling in Europa. De rivierbedding vernauwt zich van 405 tot 46 m., en het water heeft over een lengte van 850 m. een verval van 19 m., waarbij zich een loodrechte val bevindt van 10 m. De golven bruisen er schuimend en razend langs granietgevaarten, dennen en berken omlijsten dit indrukwekkend natuurtooneel. Aan de oevers van den waterval vindt men een menigte, door den golfslag afgeronde steenen, waaraan men den naam van *imatrasteenen* gegeven heeft.

Imaus is de Grieksche en Latijnsche naam voor den Himalaja (zie aldaar).

Imbabura, de noordelijkste provincie van Ecuador, telt op 10 700 v. km. 68 000 inwoners, die voornamelijk van landbouw en veeteelt (runderen, schapen en muildieren) leven. Haar naam ontleent de provincie aan den slijk en heet water uitwerpenden vulkaan Imbabura (4582 m.), die zich in haar midden verheft. Ook vindt men er de Catocachi (4906 m.) en den Cayambe (5850 m.). De hoofdstad is Ibarra.

Imbeciliteit. Zie *Idioot*.

Imbert, *Barthélemey,* een Fransch fabeldichter, in 1747 te Nîmes geboren, wijdde zich uitsluitend aan de beoefening der fraaie letteren en maakte zich weldra bekend door zijn „Jugement de Paris" (Amsterdam en Parijs 1772). Vooral zijn fabels bezorgden hem grooten roem. Een bloemlezing uit deze vindt men in zijn „Oeuvres poétiques" (2 dln., 's-Gravenhage 1777). Zijn blijspel „Le jaloux sans amour" bleef geruimen tijd op het repertoire. Hij slaagde minder goed in het schrijven van romans en overleed te Parijs den 23sten Augustus 1790.

Imbert, *Hugues,* een Fransch musicoloog, den 11den Januari 1842 te Moulins Engilbert (Nièvre) geboren, is een onzer voornaamste muziekcritici en sedert 1900 hoofdredacteur van den te Brussel verschijnenden „Guide musical". Hij ontving het eerste muziekonderwijs van zijn vader en studeerde later te Parijs bij *Faucheux* en *Richard Hammer*. Op zijn initiatief werd in 1875 in de bibliotheek te Grenoble een Berlioz-buste geplaatst en in 1897 een inschrijving geopend voor het Brahms-gedenkteeken te Weenen. Behalve redacteur van den „Guide musical" was hij medewerker aan een groot aantal tijdschriften („Musique populaire", „Revue illustrée", „L'artiste", „Revue d'art ancien et moderne", „La Liberté", „La Grande Revue", enz.). Zijn voornaamste werken zijn: „Profils de musiciens" (drie reeksen: I *Tsjaikofski, Brahms, Chabrier, d'Indy, Fauré, Saint-Saëns* [1888]; II „Nouveau profils de musiciens": *Boisdeffre, Dubois, Gounod, Augusta Holmès, Lalo, Reyer* [1892]; III: „Profils d'artistes contemporains": *A. de Castillon, P. Lacombe, Ch. Lefebvre, J. Massenet, A. Rubinstein, Ed. Schuré* [1897]; „Portraits et études" (1894), studies over *Brahms, Bizet, Rembrandt* en *Wagner*, „La symphonie après Beethoven (Réponse à Mr. F. Weingartner)" (1900), „Médaillons contemporains" (1902). *Imbert* overleed den 15den Januari 1905 te Parijs.

Imbert de Saint-Amand, *Arthur Léon,* baron, een Fransch letterkundige en diplomaat, den 22sten November 1834 te Parijs geboren, studeerde in de rechten en letteren en kwam in 1855 aan het ministerie van Buitenlandsche Zaken, waar hij in 1882 tot gevolmachtigd minister 1ste klasse opklom. Hij overleed te Parijs in 1900. Van zijn werken noemen wij: „Portraits de femmes françaises du XVIII et XIX siècle" (1869), „Deux victimes de la Commune" (1871), „Souvenirs" (2de druk 1886), „Madame de Girardin" (1874), „Les femmes de Versailles" (1875—1879, 5 dln.), „Portraits de grandes dames" (3de druk 1886) en „Les femmes des Tuileries" (1880—1899, 16 dln.).

Imbibitie (Latijn: *opzuiging, bevochtiging*) is het vermogen van lichamen, om vloeistoffen tusschen de ruimten hunner kleinste deeltjes (poriën, kanaaltjes enz.) op te nemen, waarbij de lichamen opzwellen (lijm, stijfsel, hout) of hun volume behouden (capillaire imbibitie). De kracht, waarmee de opgenomen vloeistof wordt vastgehouden, kan zeer groot zijn en is afhankelijk van den aard van de stof en van dien der vloeistof. De imbibitie speelt bij het openspringen van vruchten een groote rol, daar in de wanden èn bij het opnemen van water, èn bij het opdrogen van het opgenomen vocht sterke spanningen ontstaan, waardoor zij zich openen.

Imbriani, *Vittorio,* een Italiaansch dichter en schrijver, den 27sten October 1840 te Napels geboren, studeerde aldaar, te Zurich en Berlijn, nam in 1859 en 1866 als vrijwilliger deel aan de veldtochten tegen Oostenrijk en werd in 1884 professor in de Italiaansche letterkunde aan de universiteit te Napels, waar hij zich reeds in 1862 als privaatdocent had gevestigd. Hij was echter reeds zoo ziek, dat hij den leerstoel niet meer kon innemen en overleed den 1sten Januari 1886. Van zijn geschriften noemen wij: „Canti popolari delle provincie meridionali" (2 dln.

Digitized by Google

1871—1872), „Dodici canti pomiglianesi" (1876), „La novella florentina" (1877), „Fame usurpate" (1877), „La novellaja milanese" (1878), „Quando nacque Dante" (1879), „La petresa Beatrice figliuola di Dante" (1882), „Posilecheata di Pompeo Sarnelli" (1885), alsmede den dichtbundel „Esercizj di prosodia" (1874). Zijn strijdschriften en boekbeoordeelingen hebben hem meermalen tot een tweegevecht gedwongen.

Imbriani, Matteo Renato, een Italiaansch staatsman en broeder van den voorgaande, den 28sten November 1843 te Napels geboren, was in 1861 luitenant in het Sardinische leger, streed onder *Garibaldi* in Sicilië, nam in 1870 ontslag en wijdde zich geheel aan de radicaal-democratische beweging. In 1878 richtte hij met *Bovio* en anderen de Irredenta (zie aldaar) op, gaf „L'Italia degli Italiani" uit, schreef tegen de „Italicae res" van *Haymerle* met *Bovio* en *Mezzacapo* „Pro Patria" (2de druk 1879) en leidde van 1881—1884 te Napels een dagblad. Sedert 1889 lid der Kamer bracht hij door zijn heftige aanvallen op Oostenrijk de regeering meermalen in moeilijkheden. Hij overleed den 13den September 1901.

Imbricaria *Lam.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Sapotaceeën* en wordt vooral vertegenwoordigd door *I. coriacea* A. D. C., die hier en daar in O.-Indië gekweekt wordt en eetbare vruchten draagt.

Imbricatus of *dakpansgewijs* is een plantkundige uitdrukking, welke aanduidt, dat plantendeelen elkander op dergelijke wijze bedekken als de dakpannen, namelijk dat zij met de randen over elkander zijn gelegen.

Imbros, bij de Turken *Imros,* een Turksch eiland in de Egeïsche Zee, ten noordwesten van den mond der Dardanellen, heeft een oppervlakte van 256 v.k.m. met 9500 inwoners. Het is bergachtig en in het binnenland een weinig boschrijk. De inwoners houden zich met geitenfokkerij en bijenteelt bezig. Aan de oostzijde lag de oude stad, eveneens Imbro genaamd, en op haar puinhoopen verheft zich Kastron, de tegenwoordige hoofdstad van het eiland. In 1913, gedurende den eersten Balkanoorlog, werd het door de Grieken bezet, maar bij den vrede weer aan Turkije afgestaan.

Imer, *Edouard,* een Fransch schilder, den 25sten December 1820 te Avignon geboren, sloot zich eerst bij *Dupré,* later bij *Belly* aan en stelde in 1850 zijn eerste stukken in den Salon ten toon. Hij heeft landschappen in Frankrijk en Egypte geschilderd. *Imer* overleed op een studiereis te Haarlem den 13den Juni 1881.

Imeretië. Zie *Georgië.*

Imeretinskij, *Alexander Konstantinowitsj,* vorst *Bragation-Imeretinskij,* een Russisch generaal, den 24sten September 1827 als de telg van een vorstelijken stam geboren, die vroeger in Imeretië (gouvernement Koetais) heerschappij voerde, werd, nadat hij deel genomen had aan den strijd tegen Polen, in 1869 generaal-majoor en chef van den staf in het militair district Warschau. In 1877 werd hij als luitenant-generaal, commandant der 8ste divisie infanterie, die in den oorlog tegen Turkije Plewna belegerde, en nam den 8den September deel aan de bestorming van Lovec, aan de verovering van Plewna en aan den overtocht over den Balkan. Na den vrede van San Stefano werd hij adjudant-generaal en was hij eenigen tijd werkzaam als chef van den generalen staf; in 1881 werd hij benoemd tot procureur-generaal bij het militaire gerechtshof en in 1897 tot gouverneur-generaal van Warschau, als hoedanig hij gematigd tegen de Polen optrad. Hij overleed te Warschau den 17den November 1900.

Imeum is de naam van het geestelijk hoofd van een moekim in Atjeh.

Imhoff is de naam van een aanzienlijk Oost-Friesch geslacht.

Imhoff, Gustaaf Willem, baron *van,* den 8sten Augustus 1705 te Leer aan de Eems geboren, zoon van *Willem Hendrik,* baron *van Imhoff,* geheimraad van den vorst van Oost-Friesland en drossaart van Leer en Leeroort, en van *Isabella Sophia Boreel,* vertrok op 20-jarigen leeftijd als 2de kommies der Oost-Indische Compagnie naar Batavia en werd in 1730 waterfiscaal, in 1732 buitengewoon Raad van Indië en in 1736 gouverneur van Ceylon. Hier deed hij een boekdrukkerij oprichten en liet hij den Bijbel in het Cingaleesch vertalen, knoopte betrekkingen aan met den keizer van Candy en liet in 1738 bij zijn vertrek naar Nederland de zaken in gunstigen toestand achter. Bij zijn komst in het Vaderland stelde hij aan de Compagnie onderscheiden plannen voor en ging weldra met den rang van Raad van Indië weder naar Java, waar hij echter in conflict geraakte met den gouverneur-generaal *Valkenier.* Deze beschuldigde *Van Imhoff* ter gelegenheid van den moord op de weerlooze Chineezen gepleegd, (1740) van misbruik van macht. Hij werd in hechtenis genomen en naar Nederland gezonden. Daar echter was men van een ander gevoelen en na een onderzoek, waaruit zijn onschuld bleek, ontving *Valkenier* zijn ontslag en ging *Van Imhoff* als gouverneur-generaal naar Batavia. Met het nieuwe oorlogsschip „De Hersteller" vertrok hij in 1742 daarheen en nam er verschillende belangrijke maatregelen. Terwijl hij de vrijheid van handel zooveel mogelijk bevorderde, wist hij zijn gezag bij de inlandsche vorsten zeer goed te handhaven. Ook werd tijdens zijn bestuur de invloed der Compagnie aanmerkelijk vergroot door het sluiten van een verdrag met het groote rijk van Mataram. Verder is de Hervormde Kerk in Indië veel aan hem verplicht, terwijl hij tevens het prachtige Buitenzorg deed verrijzen. Hij werd door prins *Willem IV* in zijn waardigheid bevestigd, in 1748 benoemd tot generaal der infanterie; hij overleed te Batavia den 1sten November 1750.

Imhoff, Gustaaf Willem, baron *van,* een kleinzoon van den voorgaande en zoon van kolonel *Jan Willem,* baron *Van Imhoff,* en van *Christina Emerence Lewe,* werd den 20sten November 1767 te Groningen geboren. Voor de staatkundige loopbaan bestemd, studeerde hij in zijn geboorteplaats in de rechten en promoveerde in Juni 1788. Bij de komst der Franschen (1795) bekleedde hij de betrekking van gedeputeerde naar de Staten-Generaal van wege Stad en Lande. Daar hij zich echter met de nieuwe orde van zaken niet vereenigen kon, leefde hij ambteloos

Digitized by Google

van 1795 tot 1802, werd toen secretaris van den Raad van Financiën in de provincie Groningen, bleef als zoodanig werkzaam tot 1807, werd door koning *Lodewijk* tot lid van den Staatsraad benoemd en na de inlijving van ons land in Frankrijk lid van het Wetgevend Lichaam te Parijs. De koning versierde hem met de orde der Unie en de keizer met die van de Réunie. Na de omwenteling van 1813 behoorde hij tot de commissie, aan wie het ontwerpen eener grondwet was opgedragen, en in 1814 werd hij aangesteld tot gouverneur van de provincie Groningen. In deze betrekking heeft hij gedurende de 16 jaren van zijn bestuur veel goeds tot stand gebracht. Hij was bovendien directeur van de Maatschappij van Landeigenaren en beklemde Meiers, voorzitter van het College van curatoren der hoogeschool, van het Bijbelgenootschap, van het College van toezicht op de kerkelijke administratie der Hervormden, van de Commissie van onderwijs, administrateur van de Ommelander kas, beschermheer van het Groninger Genootschap ter bevordering van schilder-, graveer- en beeldhouwkunst, ridder, daarna commandeur der orde van den Nederlandschen Leeuw en Staatsraad. Hij overleed den 13den Februari 1830.

Imhoof-Blumer, *Friedrich,* een Duitsch munt- en penningkundige, den 11den Mei 1838 te Winterthur geboren, was bestemd voor een praktisch beroep, maar wijdde zich weldra aan klassieke studiën. Een van zijn jeugd af verzamelde collectie Zwitsersche munten en medailles (± 11 000 stuks) schonk hij in 1871 aan het museum van zijn geboortestad, waarna hij zich voornamelijk op de studie van Grieksche munten toelegde. Op zijn uitgestrekte reizen bracht hij groote verzamelingen oud-Grieksche munten bijeen (meer dan 20 000 stuks), die in 1900 voor het koninklijk Muntkabinet te Berlijn werden aangekocht. Zij zijn door hem beschreven in „Monnaies grecques" (1883) en „Griechische Münzen" (1890). Verder leverde hij nog: „Zur Münzkunde und Paläographie Böotiens" (1871), „Die Münzen Akarnaniens" (1878), „Porträtköpfe auf römischen Münzen" (2de druk 1893), „Porträtköpfe auf antiken Münzen hellenischer und hellenisieter Völker" (1885), „Zur Münzkunde Gross-Griechenlands, Siziliens, Kretas u. s w." (1886), „Tier- und Pflanzenbilder auf Münzen und Gemmen des klassischen Altertums" (met *Keller,* 1889), „Lydische Stadtmünzen" (1897) en „Kleinasiatische Münzen" (1901 v.v.), terwijl hij de uitgave leidde van „Die antiken Münzen Nordgriechenlands" (1899 v. v.) en „Die antiken Münzen Mysiens (Berlijn 1913 v. v.), beide uitgegeven door de „kgl. Akademie der Wissenschaften".

Imhotep *(Imuthes)* is een oud Egyptisch wijsgeer, die onder de regeering van koning *Zoser (Tosorthros,* 3de dynastie) geleefd heeft. Na zijn dood werd hij als een heilige vereerd en later voor een zoon van *Ptah* gehouden, naast wien hij te Memphis een tempel had. De Grieken identificeerden hem met *Asklepios.* Hij gold als de beschermgod der schrijvers.

Imieden. Zie *Stikstof.*

Imitatie in de muziek is het herhalen van een motief of motiefdeel in een andere stem, of de nabootsing ervan op een anderen toontrap of in anderen vorm (het motief of motiefdeel omgekeerd, in grootere of kleinere notenwaarden). Een voorbeeld van *imitatie* op verschillende toontrappen vindt men in het voorspel tot het derde bedrijf van *Richard Wagner's* „Die Meistersinger von Nürnberg".

In de canon en de fuga speelt de *imitatie* een voorname rol.

Immanent noemt men datgene, wat in een zaak is en blijft, in tegenstelling van *transcendent* of datgene, wat buiten en boven een zaak bestaat. In de wijsbegeerte heeft het woord *immanent* meer dan één beteekenis. Men onderscheidt bijv. uitwendige (transcendente) oorzaken van inwendige of immanente, namelijk zoodanige, welke in het veranderende voorwerp zelf gelegen zijn. *Spinoza* noemde God den immanenten schepper der wereld, om aan te duiden, dat God in zijn wezen niet van de wereld verschilt. *Kant* spreekt van een immanent gebruik der rede, namelijk van een gebruik, dat de grenzen der ervaring niet overschrijdt, in tegenoverstelling van een transcendent gebruik, dat zich in het bovennatuurlijke verliest. Op dergelijke wijze spreekt men over een immanente methode, namelijk zoodanige, die de eigenschappen en betrekkingen van een voorwerp uit zijn eigen begrip tracht te ontwikkelen; van een immanente kritiek, die een gedachte van haar eigen bedoelingen uit beoordeelt, enz.

Wanneer men het woord immanent gebruikt ten opzichte van God, dan verlieze men niet uit het oog dat dit onderscheidenlijk bedoeld kan zijn van het *wezen* van God en van het *werken* van God.

Immanuël of *God-met-ons* is een naam van een geheimzinnig kind, van welks geboorte en lotgevallen de profeet Jesaja (7 vers 14) spreekt en over de beteekenis waarvan onder uitleggers geen eenstemmigheid bestaat. Veelal denkt men hier aan het *Messiaskind* in aansluiting met Matthaeus 1 vers 23.

Immanuel ben Solomon is de naam van een Hebreeuwsch dichter, die in Rome woonde ongeveer van 1265—1330. Hij was tijdgenoot van en bevriend met *Dante,* en schreef verschillende commentaren op bijbelboeken (Spreuken, Psalmen, Job e. a.), op dezelfde wijze opgevat en voorzien van symbolische verklaringen als uit *Dante's* geschriften bekend zijn. Het meest bekend zijn zijn goedmoedig-satirieke gedichten op het leven der Joden geworden *(Mehabberoth* geheeten).

Immenstadt, een stad in het Beiersche district Zwaben, ligt op de plaats, waar de Iller de Algäuer Alpen verlaat, aan de spoorlijnen München—Lindau en Immenstadt—Sonthofen en telt (1910) 5029 inwoners. Men vindt er een Kneippinrichting, bindgaren- en kaasfabrieken en groote veemarkten. De stad is bekend wegens haar bevallige ligging en als uitgangspunt voor Alpentochten, zoodat zij door plezierreizigers druk wordt bezocht. In haar nabijheid bevinden zich de ruïne Rothenfels en de Alpsee en men geniet er van den Grünten en den Stuiben uit een prachtig panorama.

Immermann, *Karl Leberecht,* een Duitsch tooneeldichter en romanschrijver, den 24sten

Digitized by Google

April 1796 te Maagdenburg geboren, begaf zich, na het gymnasium aldaar te hebben bezocht, naar de hoogeschool te Halle, doch voegde zich in 1813 bij de verdedigers des vaderlands. Na zijn terugkeer te Halle werd hij gewikkeld in de oneenigheden onder de studenten met betrekking tot de Burschenschaft, zooals blijkt uit zijn geschrift „Ueber die Streitigkeiten der Studierenden zu Halle" (1817), dat op het Wartburgfeest verbrand werd. Weldra trad hij als referendaris in staatsdienst te Maagdenburg, werd in 1819 auditeur te Münster, in 1823 rechter te Maagdenburg en in 1827 „Landesgerichtsrat" te Düsseldorf. Hier nam hij op belangelooze wijze het bestuur van den schouwburg op zich. Het gelukte hem, uit zwakke deelen een goed geheel te vormen; doch dit laatste voldeed nog niet aan de eischen van het publiek, zoodat hij met groot geldelijk verlies afzag van zijn plannen. Terwijl hij zich bezig hield met het schrijven van zijn „Memorabiliën" (3 dln., 1840—1843) overleed hij onverwacht den 25sten Augustus 1840. Hij had door zijn dramatische stukken een goeden naam verworven. Zijn treurspelen dragen de blijken, dat hij met vrucht de werken van *Shakespeare* gelezen en herlezen heeft. Zij onderscheiden zich door juistheid van karakterteekening, door diepte van gedachten, doch tevens door een zekere ruwheid. In het algemeen zijn zij beter geschikt om te lezen dan voor de opvoering. Hij schreef: „Die Prinzen von Syrakus" (een blijspel, 1821), de 3 treurspelen „Das Thal von Ronceval", „Edwin" en „Petrarca" (1822), „König Periander" (een treurspel, 1823), „Ein ganz frisch schön Trauerspiel von Pater Brey, dem falschen Propheten (1823), het blijspel „Das Auge der Liebe" (1824), het treurspel „Cardenio und Celinde" (1826), het dramatisch gedicht „Trauerspiel in Tirol", het treurspel „Kaiser Friedrich II", de blijspelen „Die Verkleidungen" (1828) en „Die Schule der Frommen" (1829), de trilogie „Alexis" (1832), de diepzinnige mythe „Merlin" (1832) en het treurspel „Ghismonda oder die Opfer des Schweigens" (1839). Ook schreef hij „Das Papierfenster eines Eremiten" (1822), „Miscellen" (1830), „Reisejournal" (1833—1835), „Gedichte" (1825) met een vervolg (1830), het sprookje „Tulifäntchen" (1830), „Der im Irrgarten der Metrik umhertaumelnde Cavalier" (1829), „Epigonen" (3 dln., 2de druk 1854) en „Münchhausen" (4 dln., 2de druk 1841). Zijn „Gesammelte Schriften" (20 dln., 2de druk 1883) werden door *Boxberger* uitgegeven.

Immersiesysteem. Zie *Microscoop.*

Immerzeel Jr., *Johannes,* een Nederlandsch letterkundige, den 2den Juli 1776 te Dordrecht geboren, genoot een uitmuntende opvoeding en aanvaardde in 1805 een betrekking bij het ministerie van Binnenlandsche Zaken te 's-Gravenhage. Vervolgens wijdde hij zich aan den boek- en kunsthandel, eerst te Rotterdam, daarna te 's-Gravenhage en eindelijk te Amsterdam, waar hij den 19den Juni 1841 overleed. Hij bewoog zich op velerlei gebied, inzonderheid echter op dat der poëzie en der beeldende kunst. Van zijn geschriften vermelden wij: „De goedertierenheid van Titus" (tooneelspel, 1801), „Bonaparte en de algemeene vrede" (1802), „De onsterfelijkheid der ziel, naar Delille" enz. (1803), „Het mededoogen, naar Delille" (1804), „Socrates in den tempel van Aglaura, naar Renouard" (1804), „Hollands watersnood in den jare 1809" (1809), „De blindeman" (2de druk 1816), „Koenraad Rozendal of de gewaande geestenverschijning" (1810), „Balthasar Knopius, een roman" (2de druk 1842), „Voor opgeruimden van geest" (1813), „Hugo van 't Woud, in 4 zangen" (2de druk 1833), „De moederliefde, in 4 zangen" (1819), „Gedichten" (2 dln., 1824), „Hollands Leeuw ontwaakt. Tafereelen en herinneringen uit den Belgischen opstand" (1830), „De lof der Belgische vrijheid, aan haar toegezongen" (1831), „Geschiedenis der belegering en capitulatie van het kasteel te Antwerpen" (1833), „Gedichten van Matthias Claudius" (1836), „Gedichten bijzonder voor declamatie" (1838), „Lofrede op Rembrandt" (1841) en „De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters van het begin der 15de eeuw tot op de helft der 19de eeuw" (3 dln., 1822, 1843), uitgegeven door zijn zonen. Tot zijn uitgaven behoorde de „Muzenalmanak".

Immigratie. Zie *Landverhuizing.*

Immobilia. Zie *Onroerende goederen.*

Immortellen (= *onsterfelijken*) noemt men zoodanige bloemen, die door de droogvliezige, gekleurde omwindselbladen ook in gedroogden toestand haar frisch voorkomen behouden en om die reden tot bloemruikers en kransen in den winter

Hongaarsche Immortelle.

en vooral tot versiering van graven gebezigd worden. De meeste immortellen behooren tot de familie der Saamgesteldbloemigen *(Compositen),* inzonderheid tot het geslacht *Helichrysum* D e c.,

Digitized by Google

dat zich onderscheidt door zijn omwindselblaadjes, welke in verscheiden kransen dakpansgewijs over elkander gelegen, droog en gekleurd zijn. In ons land heeft men de goudgele *H. arenarium* D e c., ook wel *stroobloem* geheeten, voorts in Zuid-Europa *H. angustifolium* en aan de Kaap de welriekende *H. odoratissimum*. Voorts worden Immortellen geleverd door het geslacht *Xeranthemum* T., éénjarige planten met rooskleurige of witte onwindselblaadjes. Van de soorten van dat geslacht vermelden wij de *Hongaarsche immortellen* of *zevenjaarsbloemen (H. radiatum* L a m.). die in Moravië, Bohemen, Oostenrijk en Hongarije te huis behooren. In de afbeelding is *a* de plant in natuurlijke grootte, *b* een tweeslachtig bloempje, *c* een vrouwelijk bloempje, beide 8-voudig vergroot, *d* een helmdraad, 16-voudig vergroot, en *e* een strooschub, 8-voudig vergroot. Zeer fraaie immortellen leveren de soorten van de geslachten *Acroclinium* en *Rhodanthe*. Ook sommige soorten van de geslachten *Gnaphalium* en *Gomphrena* worden als immortellen gebruikt.

Immuniteit beteekent *onschendbaarheid* of *vrijdom*. In de eerste beteekenis spreekt men van de immuniteit van het grondgebied van den Staat, of ook wel van een persoon. In de tweede beteekenis is zij vrijdom of bevrijding van zekere publiek-rechtelijke lasten, diensten of belastingen. Zulke vrijdommen van lasten en belastingen werden in de oude rechten der Middeleeuwen toegestaan aan de goederen van den Koning en van andere groote heeren, terwijl daarmede vaak verbonden was het voorrecht, om zelf de rechtspraak uit te oefenen over hun geheel gebied, dat alzoo aan de jurisdictie van den gewonen rechter onttrokken was. Het recht van asyl verschafte aan zekere plaatsen immuniteit voor het opsporen en vervolgen van misdadigers.

Zie voor de immuniteiten van het Volkenrecht: *J. de Louter*, Het stellig Volkenrecht (2de dl., 1910, blz. 38 v. v.).

Immuniteit. De behandeling en vooral het onderzoek der infectie-ziekten (zie aldaar) staat in den laatsten tijd geheel onder den invloed van de vraag der *immuniteit*, d. i. de onvatbaarheid van het lichaam voor het gift eener bepaalde besmettelijke ziekte. In ruimeren zin verstaat men tegenwoordig onder immuniteit de onvatbaarheid tegenover een vreemde stof. hetzij die stof een ziekte-wekkende bacterie, een aan het lichaam vreemd eiwitlichaam, of een toxine is. Wij zullen ons hier met de immuniteit tegenover infectie-ziekten bezighouden. Voor elke infectieziekte neemt men het bestaan van een specifieke bacterie als oorzaak aan, ook waar die, zoo als bijv. bij pokken en roodvonk, nog niet gevonden is. Men onderscheidt een *aangeboren* immuniteit van die, welke verkregen wordt door het doorstaan van de infectieziekte of door de inenting ertegen. Een voorbeeld van (tijdelijke) aangeboren immuniteit is die tegen mazelen en roodvonk gedurende de eerste levensmaanden. Naast de aangeborene staat de *kunstmatige*, zooals die het eerst tegen pokken door *Jenner* in gebruik is gekomen. Door een dergelijke kunstmatige infectie ontstaan koorts, die soms aan de ziekte zelf herinneren, maar vaker geen bijzonder karakter hebben. *Metschnikow* gaf het eerst een aannemelijke verklaring van de immuniteit, toen hij aantoonde, dat miltvuurbacillen na inenting terug te vinden waren in de witte bloedlichaampjes, die hij als de vernielers van de bacteriën beschouwde *(phagocytose* is de naam zijner leer). Maar die leer was niet houdbaar, toen bleek, dat ook het bloedserum, celvrij gemaakt, de bacteriën doodde. Bovendien kon ook serum van dieren, die wèl voor miltvuur vatbaar waren, toch miltvuurbacillen dooden, evengoed als het serum van voor miltvuur onvatbare dieren. Tegenover die leer der phagocyten staat de *zijkettentheorie* van *Ehrlich*, die in elke molekuul een eigenlijke kern en zijketens aanneemt, te vergelijken met een benzolkern en zijn zijketens. Met die zijketens zouden zich de toxinen der bacteriën verbinden; de cel gaat ten gronde als er te veel toxinen zijn, zoo niet, dan komt er een nieuwvorming van zijketens, maar nu in vergroot getal, overeenkomstig de wet, dat bij lager dieren verloren gegane lichaamsdeelen door grootere vervangen worden, een principe, dat men bij de wondgenezing bij den mensch terug vindt. Die overbodige reactieproducten van het organisme worden nu door de cel afgestooten en circuleeren als antitoxinen in het bloed, waar zij hun bindingsvermogen tegen een nieuwen toevoer van toxinen behouden en het lichaam dus immuun maken. De vreemde stoffen, die het lichaam aanvallen, heeten *antigenen*, de verdedigers zijn *antilichamen* van verschillende soort. De eerste groep zijn *antitoxinen*, optredend tegen de giftige stofwisselingsproducten van sommige bacteriën, als van diphtherie, tetanus en staphylococcus, zoowel tegen dierlijke toxinen van slangen en wespen als tegen plantengiften, als ricine en abrine of fermenten. Die antitoxinen zijn eiwitachtige lichamen, die evenals de meeste eiwitstoffen bij 70° smelten en dan onwerkzaam worden. Met de toxinen verbinden zij zich tot onschadelijke stoffen. De tweede groep vormen de *agglutininen* en de *praecipitinen*. De eerste zijn die substanties van het immuunserum, die bacteriën hun beweeglijkheid ontnemen en aan elkaar doen kleven *(agglutinatie)*, de laatsten, die bijv. in cholera- en typhusserum voorkomen, veroorzaken een neerslag *(praecipitatie)* van het eiwit, als men ze in kiemvrije filtraten van cholera- resp. typhusbacillencultuur brengt. Ook deze groep verliest haar werkkracht bij 70°. Een 3de groep is samengestelder en bestaat uit een specifieken *amboceptor*, die tegen hitte bestand is en uit een niet specifiek *complement*, dat bij 56° in een half uur, bij kamertemperatuur in 24 uur te gronde gaat en na zijn verwijdering uit het immuunserum door elk frisch dierlijk of menschelijk serum kan worden vervangen. De amboceptor bindt zich dus zoowel aan het complement als aan de bacterie, die vernietigd moet worden, en aan die dubbele functie ontleent hij zijn naam; door die vernietiging gaat zijn vermogen niet verloren, wat wel het geval is met het complement. Die complementen komen zoowel in normaal serum als in bacterie-vernietigend immuunserum voor en kunnen door bepaalde behandelingen door de vorming van anti-complementen in hun werking gestoord worden. Deze

Digitized by Google

derde groep van anti-lichamen, de *bactericieden*, verdedigen ons organisme tegen cellen hetzij van bacteriën, van vreemd bloed of andere lichaamscellen, die opgelost worden door z.g. *bacteriolysine* resp. *haemolysine* of gedood. Een andere groep vormen nog de *opsoninen* of *bacteriotropinen*, die de phagocytose door de leukocyten bevorderen, in het normale serum zeer labiel zijn, en bij bewaren van het serum of verwarming vernietigd worden; maar in het immuunserum treden opsoninen op, die tegen verwarming bestand zijn. Bij staphylococcen en tuberkelbacillen spelen de opsoninen een groote rol. Verschillende van deze groepen van anti-lichamen zullen wij in de serumdiagnostiek (zie deze) weer ontmoeten. Nu worden bij de *passieve* immuniteit de tegengiften in het lichaam gebracht, zooals bij de serum-inspuiting tegen diphtheritis, bij de *actieve*, zooals na de inenting tegen de pokken, worden die antitoxinen door en in het lichaam zelf gevormd. In het laatste geval ontstaan zij langzaam, maar blijven lang in het lichaam, zoodat men zes tot tien jaar onvatbaar blijft voor pokken, terwijl de passief verkregen immuniteit maar kort duurt, daar die antitoxinen spoedig weer uit het lichaam verdwijnen. — Vooral *Pasteur* heeft de kennis der verkregen immuniteit verrijkt door proeven tegen miltvuur en hondsdolheid *(lyssa)*. Hij droogde en verhitte het ruggemerg van dolle honden en verzwakte het gift daarmee zoodanig, dat het bijv. nog wel konijnen, maar geen honden meer kon dooden (zie *Hondsdolheid)*. Met dergelijk verzwakt gift werden de door dolle honden gebeten menschen ingespoten, maar daar men de doseering niet vast in de hand had, is die methode niet geheel gevaarloos. Veiliger is in dat opzicht *serumtherapie*, waarbij dieren onvatbaar worden gemaakt voor de door de bacteriën gevormde stofwisselingsproducten. *Behring* vond, dat het bloed van een kunstmatig geïmmuniseerd dier sterke antitoxische, beschermende eigenschappen had en dat het in staat was bij inspuiting die eigenschappen op een ander dier over te brengen. *Ehrlich* gebruikte voor zijn proeven giftige plantaardige eiwitstoffen zooals *ricine* en *abrine*, en maakte witte muizen er onvatbaar voor door hen er mee in stijgende dosis te voederen. Het bloed van die muizen, met abrine of ricine gevoed, maakte die stoffen onschadelijk voor gewone dieren, zoo ook de injectie van dat bloed in het nog niet immune dier. Er werden specifieke antitoxinen gevormd, want het bloed van het tegen ricine immuun gemaakte dier beschermde alléén tegen ricine. *Calmette* kreeg dezelfde resultaten met inspuiting van slangengift bij konijnen en ezels, en niet alleen immuniseerend, ook *genezend* kon het bloed nog werken, bijv. nog een uur na den beet. Dergelijke antitoxinen werden ook na het doorstaan van een infectie-ziekte gevonden, en ook bij gezonden werden zij wel eens herkend, waarbij zij een bewijs van natuurlijke immuniteit zouden zijn. Door vererving kunnen zij op het volgend geslacht overgaan, d. w. z. niet door den vader, maar door de moeder, want de geïmmuniseerde moeder geeft antitoxinen mee aan haar kinderen, die ze weer snel afscheiden. *Ehrlich* toonde antitoxinen in de moedermelk aan, vandaar misschien, dat zuigelingen zoo uiterst zelden infectie-ziekten krijgen. Tegen diphtheritis, tetanus en pest werd de bloedserumtherapie reeds met succes toegepast.

Voor het bereiden van zulk serum worden vooral paarden gebruikt. Deze dieren kunnen zóó onvatbaar gemaakt worden, dat zij een duizendvoudige hoeveelheid van de anders doodelijke dosis kunnen verdragen, ja, de „immuniteitswaarde" van hun bloed kan tot 1:10 millioen gebracht worden, d. w. z. dat een muis, die 20 gram weegt, het doodelijke gift van den tetanus kan verdragen als men haar 24 uur te voren het 10 millioenste van haar gewicht, dus 2 millioenste kub.cm., serum inspuit! Tegenover dergelijke antitoxische bloedsera staat het *bactericide* serum, dat de bacillen zelf doodt door de reeds genoemde bactericiden. *Pfeiffer* verkreeg het, door dieren levende culturen van cholera-bacillen toe te voeren in stijgende dosis. Spoot hij later zulk een dier levende cholera-bacillen in de buikholte, dan werden de beweeglijke kommabacillen direct onbeweeglijk en waren na een half uur uit de buikholte verdwenen. Een op deze wijze verkregen cholera-serum bezit die doodende werking alléén tegen echte cholera-bacillen. De bactericide sera hebben nog weinig praktische toepassing gevonden, de antitoxische, waarbij niet de verzwakte culturen, maar de gesteriliseerde gebruikt worden (waarbij men dus alleen met de chemische producten hunner stofwisseling werkt), veel meer. Ook het serum van *Koch* tegen tuberculose is een antitoxisch serum; tegen de pest en de cholera worden bactericieden aangewend. De beschreven geneesmethode, die men in 't algemeen *serumtherapie* kan noemen, wordt niet altijd ongestraft toegepast, want niet zelden reageert het lichaam hevig op elke nieuwe dosis, doordat zich na de eerste serumtoediening een overgevoeligheid ertegen ontwikkelde, die men *anaphylaxie* noemt. Ook de bacteriën zelf of hun stofwisselingeproducten (vooral het oud-tuberkuline) kunnen die anaphylaxie veroorzaken, die zich uitsluitend richt tegen de stof, waardoor zij ontstond en dus van zeer specifieken aard is. Evenals de immuniteit ontstaat zij eerst eenige dagen na 't inbrengen van de vreemde stof, stijgt daarna nog eenigen tijd om dan langzaam te verminderen en eerst na vele weken te verdwijnen. Ook op andere dieren kan zij door het bloedserum overgebracht worden, vooral de serum-anaphylaxie, waarbij die dieren dan dezelfde overgevoeligheid t. o. van hetzelfde serum vertoonen als de eerste. De anaphylaxie wordt het gemakkelijkst door intraveneuze inbrenging van het serum veroorzaakt en openbaart zich in lokale prikkelingsverschijnsels of in koortsen, zelfs kan in eenige minuten de dood onder krampen intreden. Vooral bij de passieve immunisceering treedt zij op, daar men hierbij altijd een dierlijk serum, meestal paardeserum gebruikt en ook de tuberculine-reacties (zie longziekten) zijn niets ander dan verschijnsels van anaphylaxie. Die „serumziekte", zooals de anaphylaxie door *Pirquet* en *Schick* werd genoemd, treedt echter ook vaak reeds bij de eerste serum-injectie op, na 1—2 weken ontstaan klieren gewrichtszwellingen, oedemen, matige koorts en albuminurie. De algemeene toestand kan zelfs

Digitized by Google

ernstig worden, al werd nog nooit een doodelijk geval van serumziekte met zekerheid vastgesteld.

Literatuur: Kolle und Wassermann, Handbuch der pathogenen Mikroorganismen (Jena 1902—1904, vervolg 1906), *Metschnikow,* L'immunité dans les maladies infectueuses (Parijs 1901); „Gesammelte Arbeiten zur Immunitätsforschung", uitgegeven door *Ehrlich* (Berlijn 1904); *Wolff-Eisner,* Klinische Immunitätslehre und Serodiagnostiek (München 1910); „Immunotherapie" (1916).

Imola, de hoofdstad van het gelijknamige arrondissement in de Italiaansche provincie Bologna, ligt aan de spoorlijn Bologna—Rimini, op een klein eiland in den Santerno in een prachtige landstreek. Het is het oude Forum Cornelii, door den dictator *Sulla* gesticht. Ook thans nog is zij door muren, torens en grachten omgeven. Zij is de zetel van een bisschop, telt (1911) 34 908 inwoners en bezit een gymnasium, een technische school, een oud kasteel en onderscheiden aanzienlijke kerken. Men houdt er zich vooral bezig met den wijnbouw; de hier bereide wijnsteen wordt onder den naam van tartaro di Bologna in den handel gebracht. Verder heeft men er leder-, fayence-, glas- en zijdeindustrie.

Imoski, een stad in Dalmatië, 62 km. ten Z. O. van Spalato, ligt niet ver van de grens van Herzegowina en telt 1500 inwoners. Zij is tengevolge van haar ligging op een hoogte en door de verbinding met het binnenland, de kust en de Herzegowina van groote beteekenis.

Impatiens *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Balsaminaceeën.* Het onderscheidt zich door een langwerpige, openspringende doosvrucht met veerkrachtig inkrullende kleppen. Het omvat sappige, eenjarige kruiden met enkelvoudige bladeren. In Middel-Europa en ook in ons land, groeit slechts één soort, namelijk het *springzaad (I. nolitangere* L.) met dunne, uitstaande bloemstelen, waaraan 3 of 4 gele bloemen hangen; de middelste van deze zijn groot en hebben een aan den top gekromde spoor, de zijdelingsche zijn klein met een onvolkomen bloemdek, maar vruchtbaar; de bladeren zijn gesteeld, eivormig en gekarteld. Deze plant draagt haar naam, omdat de rijpe doosvrucht bij een geringe drukking zich veerkrachtig opent en haar zaad naar alle kanten wegslingert. Verschillende soorten worden als sierplanten gekweekt. Vooral de soort *I. Balsamina,* uit Oost-Indië afkomstig, is bij ons bekend. Deze wordt in 't voorjaar in warmen bak gezaaid, als kleine zaailing eenige keeren gepikeerd en daarna aan de buitenlucht gewend, wanneer zij voor de bloemperken bestemd is. Anders gewent men ze aan een kamertemperatuur. Een andere soort *I. Jerdoniae,* eveneens uit Oost-Indië afkomstig, is een lage warme-kasplant, die een vrij constante temperatuur van 15—20° C. verlangt, daarbij een vochthoudende lucht en zeer veel licht. Beide gewassen, wier cultuur overigens, alleen met uitzondering van de temperatuur, vrijwel gelijk is, kunnen echter ook door stekken vermeerderd worden, waartoe men het best jonge, onder vrij hooge temperatuur gegroeide scheuten gebruikt, welke met bodemwarmte aan den wortel worden gebracht. Andere bekende soorten zijn: *I. Holstii, I. Mariannae, I. Oliveri, I. platypetala, I. violacea, I. Hawkeri, I. Sultani, I. Hookeriana* en *I. Roylei.*

Impedantie. Zie *Zelfinductie bij het art. Wisselstroomen.*

Imperativus of *gebiedende wijs* van een werkwoord is die, waardoor een bevel uitgesproken wordt. Zij heeft in het Sanskrit drie personen, in het Grieksch een tweeden en derden persoon, in het Latijn alleen een tweeden persoon en in het Nederlandsch eveneens. Deze is in het enkelvoud gelijk aan den stam van het werkwoord, welke in het meervoud een *t* ontvangt.

Imperator noemden de Romeinen in het algemeen ieder overheidspersoon, die het *imperium* (opperbeheer) voerde, vooral den opperbevelhebber van het leger. In meer beperkte beteekenis gebruikte men het woord van hem, die als overwinnaar op het slagveld door de soldaten tot imperator verheven werd. Deze eeretitel werd dan, zoodra de Senaat er zijn zegel aan gehecht had, achter den naam van den veldheer gevoegd, doch verdween na den daaropvolgenden triumf. Op een andere wijze echter verkreeg *Julius Caesar* na zijn terugkeer uit Spanje (46 v. Chr.) den titel van imperator voor levenslang. Deze werd voor zijn naam geplaatst en duidde aan, dat hem gedurende zijn leven het hoogste gezag in het leger was toegekend. Ook *Octavianus* ontving na den slag bij Actium dien titel van den Senaat (29 v. Chr.), terwijl de volgende keizers hem als titel vóór hun naam voegden.

Imperfectum of *onvolmaakt verleden tijd* noemt men den tijd van het werkwoord, die een handeling uitdrukt, welke in het verleden onvoleindigd is. In het Nederlandsch wordt het imperfectum der sterke werkwoorden gevormd door verandering van den stammedeklinker, dat der zwakke werkwoorden door achtervoeging van *de* of *te.*

Imperial, een Russische gouden munt, wordt sedert 1897 in stukken van 15, 7½ en 5 roebel geslagen, waarbij de in dat jaar in Rusland ingevoerde gouden standaard ten grondslag gelegd is, dus met een waarde van 19,44,9,72 en 6,48 gld.

Imperiale is het bovenstel van een rijtuig of diligence, dat van zitplaatsen voorzien is; ook het hekwerk, dat dient om de bagage tegen te houden, draagt dien naam. Ook een bedhemel noemt men wel eens imperiale.

Imperial Federation League heette een in 1884 opgerichte vereeniging, wier doel het was een nauweren band tusschen Groot-Brittannië en de koloniën, die zelfbestuur bezitten, te leggen. In 1891 werd een commissie met de uitwerking van een speciaal programma voor de vereeniging belast. Dit programma stelde de oprichting van een Rijksraad in het vooruitzicht, waarin Groot-Brittannië en de afhankelijke koloniën door leden van het Engelsche ministerie, de autonome koloniën door leden harer regeeringen vertegenwoordigd zouden worden; die Raad moest met name maatregelen nemen voor de verdediging van het rijk, de versterking der vloot en het verschaffen der daartoe noodige geldmiddelen. Nadat dit programma aangenomen was, werd den 31sten December 1893 besloten de League te ontbinden, waarvoor nieuwe vereeni-

Digitized by Google

gingen in de plaats zouden komen, om praktisch te agiteeren voor de in het programma ontwikkelde gezichtspunten. Het plan van een „tolunie" tusschen moederland en koloniën waarvoor *Joseph Chamberlain* (zie aldaar) ijverde, was een uitvloeisel van de Imperial Federation League.

Imperialisme noemt men dien politieken toestand der staten, waarin, evenals onder de Romeinsche keizers, niet de wet, maar de op militaire macht berustende willekeur van den bestuurder heerscht. Tegenwoordig bezit het woord echter een andere beteekenis en verstaat men daaronder het streven van sommige staten, voornamelijk van Engeland, om door uitbreiding van hun gebied, vooral buiten Europa, een wereldrijk te stichten.

Imperial Service Order, is een ridderorde van Britsch Indië, den 8sten Augustus 1902 gesticht door koning *Eduard VII* van Groot-Brittannië en Ierland. De orde bestaat uit één klasse, mag ten hoogste 425 leden bevatten en wordt uitgereikt aan hen, die zich ten opzichte van het keizerrijk Indië bijzonder verdienstelijk hebben gemaakt.

Imperium was bij de Romeinen het hoogste gezag. Het onderscheidde zich van *potestas*, omdat door dat woord de bepaalde macht werd aangeduid, aan ieder overheidsambt verbonden. Het werd gevoerd door consuls en praetoren, door opperbevelhebbers van het leger, vervolgens door de keizers, alsmede door de stadhouders der wingewesten. Gewoonlijk werd het imperium over het leger door een *lex curiata* voor den tijd van één jaar aan een bepaald persoon opgedragen en daarna dikwijls verlengd. Het gaf den bevelhebber recht over het leven en den dood zijner onderhoorigen. In Rome zelf werd dit recht alleen aan een dictator toegekend. De fictoren of bijlbundeldragers vormden het onderscheidingsteeken van het imperium.

Impetigo. Zie *Huidziekten.*

Impetuoso (Italiaansch) of *con impeto* is een muziekterm, waarmede te kennen gegeven wordt, dat de voordracht krachtig en onstuimig moet zijn.

Implorant is een verouderde uitdrukking voor hem, die in rechten een *verzoek* doet, in tegenstelling van *impetrant* voor hem, die een *actie* instelt, een *eisch* doet.

Imponderabilia (Latijn: *onweegbare stoffen)* noemde men vroeger de hypothetisch aangenomen stoffen zonder gewicht tot verklaring der verschijnselen van licht, warmte, electriciteit en magnetisme.

Impost, afkomstig van het Latijnsche woord *impositus* (opgelegd), is hetzelfde als *accijns* (zie aldaar).

Impotentie. *Zie Onmacht.*

Impregneeren (Latijn: *drenken, bezwangeren)* is het drenken van stoffen zooals wol, hout, enz. met vloeistoffen of oplossingen, teneinde deze stoffen tegen bedervende invloeden of brand te vrijwaren, of in het algemeen om eigenschappen aan een bepaalde stof te geven of te ontnemen. Zoo worden bijv. kleederen geïmpregneerd, teneinde ze waterdicht te maken; het weefsel, dat voor de fabricatie van auto- en rijwielbuitenbanden dienst doet, wordt geïmpregneerd met een oplossing van rubber in benzol, en hout wordt met verschillende stoffen geïmpregneerd, teneinde het tegen bederf te vrijwaren. (Zie *Houtconserveering).*

Impresario noemt men in Italië den directeur van een tooneelgezelschap, die op eigen kosten, alzoo op eigen risico, *ondernemer* is van het geven van tooneelvoorstellingen, waartoe hij een gebouw huurt en het personeel bijeenbrengt. In ons land noemt men aldus een ondernemer van publieke vermakelijkheden.

Impressionnisme noemt men een richting in de schilderkunst, die er naar streefde de verschijning der dingen in de ruimte weder te geven, en daarom den indruk van één oogenblik vast te houden. Het *impressionnisme* is in Frankrijk omstreeks 1870 ontstaan onder den invloed van *Monet, Courbet* en *Fantin Latour.* De eerste *impressionnist* was *Claude Monet,* (geb. 1840), die in 1874 onder den titel „Impression" een zonsondergang op zee ten toon stelde. Aan dit stuk ontleent de richting haar naam. *Monet* tracht in zijn werk de stemming van één oogenblik weder te geven, waarom hij aan de details minder waarde hecht, dan aan het geheel. In dienzelfden geest werkte *Camille Pissarro* (1829—1903), die zich vooral op het schilderen van boomgaarden in bloei, en moestuinen, door een helder licht beschenen, toelegde. In 1890 ging *Pissarro* tot het zoogenoemde „pointilleeren" over, waarbij hij, door de ongebroken kleuren als stippels naast elkander op het doek te brengen, een nieuw effect wist te bereiken. Hij geldt als de vader van het „neo-impressionnisme". *Renoir* heeft op impressionnistische wijze tafereelen uit het dagelijksch leven te Parijs geschilderd, *Degas* (geb. 1834), naakte vrouwen en balletdanseressen. *Paul Cézanne* (geb. 1841), is bekend door zijn impressionnistische landschappen en stillevens, *Sisley* (1840—1899), door zijn riviergezichten. Andere impressionnisten waren *Guillaumin, Caillebotte, Lebourg, Vignon* en *Bazille.* Als impressionnistische teekenaars hebben *Raffaelli* en *Forain* naam gemaakt. Tot de volgers van het reeds genoemde „neo-impressionnisme" behooren *Seurat, Signac, Angrand, Lucien Pissarro.* Ook *Paul Gauguin* (1848—1903) wordt er toe gerekend, ofschoon hij een eigen manier heeft. Ook op andere dan Fransche schilders heeft het *impressionnisme* invloed gehad. Wij noemen slechts den Belg *Theo van Reysselberge* en den Nederlander *Vincent van Gogh.* Sommigen rekenen eveneens de meesters der Haagsche school, zooals *J. Maris, W. Maris* en vele hunner tijdgenooten tot de *impressionnisten.*

Imprimatur (Latijn = worde gedrukt) noemt men daar, waar de censuur op 't uitgeven van boeken en andere gedrukte werken bestaat, de vergunning van den censor tot het drukken van een boek of diens handteekening, als blijk van die toestemming; zoo ook bijv. in de Roomsch-Katholieke Kerk, waar een bepaalde geestelijke met de censuur is belast. Het imprimatur zegt niet meer dan negatief, dat in het boek niets staat, wat in strijd is met het katholiek geloof, de wetten der kerk of de goede zeden. Alle boeken van heel de geestelijkheid hebben deze goedkeuring noodig, van leeken alle werken, die handelen over den Bijbel, theologie, kerk-

Digitized by Google

recht en zedeleer, of die, waarin iets uit een dezer gebieden wordt besproken. Verder is het, op een drukproef geschreven, de toestemming tot het afdrukken van een gecorrigeerde drukproef.

Impromptu is de naam van een snedig gezegde of van een geestig antwoord, dat onvoorbereid uitgesproken wordt. Het heeft vooral op het tooneel en in de pleitzaal een treffende werking.

In de muziek noemt men aldus een stuk in liedvorm, meestal alleen voor piano bestemd.

Improperiën (nieuw Latijn = verwijtingen, beschimpingen, smaadredenen) noemt men in de R.-Katholieke kerk de klachten der lijdende liefde aan het Kruis, die in den vorm van antiphonen en responsoriën bij de plechtige Kruisvereering op Goeden Vrijdag gezongen worden.

Improvisatie noemt men het *voor de vuist spreken* of het onvoorbereid behandelen van een of ander onderwerp in proza of poëzie, in de muziek het spelen van invallende, muzikale gedachten. De gaaf der improvisatie vindt men vooral bij volkeren, die met een levendige verbeelding zijn toegerust en tevens beschikken kunnen over een welluidende taal. Zij bestaat bij sommige Negerstammen en bij de Arabieren, doch vooral in Italië heerschte van ouds een groote belangstelling in geïmproviseerde Latijnsche gedichten, inzonderheid aan de Hoven van Urbino, Ferrara, Mantua, Milaan en Napels. Tot de vroegste bekende improvisatoren rekent men *Petrarca* (geboren in 1304) en *Lorenzo de' Medici*. Toen de Grieksche geleerden in de 15de eeuw uit Konstantinopel naar Italië de wijk namen, voerden zij er de symposia in, waarbij het tafelgenot door geestige improvisatie verhoogd werd. Vooral onder de geleerden, die zich aan de tafel van paus *Leo X* verzamelden, onderscheidde zich *Andréo Marone* (geboren in 1474, overleden in 1527) als improvisator. Na den dood van genoemden Kerkvorst traden er improvisatoren op, die de volkstaal *(lingua volgare)* bezigden. Hierdoor verwierf *Silvio Antoniani* (geboren te Rome in 1540) grooten roem en den bijnaam *il Postino*. Een der vermaardste improvisatoren was de ridder *Perfetti* (geboren te Siëna in 1680, overleden te Rome in 1747), wiens voor de vuist uitgesproken gedichten in 1748 in 2 deelen in het licht verschenen. Ook *Metastasio* bezat in zijn jeugd in groot mate de gaaf der improvisatie. *Bertinazzi* was een zóó handig tooneelimprovisator, dat hij stukken in vijf bedrijven achter elkander voor de vuist speelde. Andere uitstekende Italiaansche improvisatoren waren *Zucco* († 1764), de abt *Lorenzi* (een leerling van den voorgaande), de advocaat *Bernardi* te Rome, *Ludovico Serio* en *Ludovico Rossi*, beide in 1799 te Napels terechtgesteld, *Francesco Gianni* (geboren in 1760), *Tommaso Sgricce* (geboren te Arezzo in 1798, overleden te Florence den 23sten Augustus 1836), wiens geïmproviseerd treurspel „Hector" door den snelschrijver *Delpino* (1823) is uitgegeven, *Cicconi* en *Bindocci*. Onder de improvisatrices bekleedde *Maddalena Morelli Fernandez* († 1800) de eerste plaats; zij droeg in de Academie der Arcadiërs den naam van *Corilla Olimpica*. Verder behoorden tot de improviseerende vrouwen *Teresa Bandettini* (1763—1837), *Fortunata Sulgher-Fantastici* uit Livorno, *Rosa Taddei* uit Rome en vooral *Mazzei*, geboren *Lanti*, die zich zoowel door den rijkdom van gedachten als door de zuiverheid en welluidendheid harer verzen onderscheidde, *Beatrice di Pian degli Ontani* en *Giovannina Milli*. Van de Duitsche improvisatoren noemen wij *O. L. B. Wolff*, *D. Schönemann*, *M. Langenschwarz*, *K. Richter*, *Karoline Leonhardt-Lyser*, *Eduard Beerman* uit Osnabrück, die ook ons vaderland bezocht, professor *Wilhelm Hermann* uit Brunswijk en *Rich. Neubaur*, van de Fransche *Eugène de Pradel*, die inzonderheid de kunst verstond om op eindrijmen te improviseeren, en in ons land *Willem de Clercq* van Amsterdam, den procureur *Modderman* van Groningen, *De Breuk* en den dichter *J. J. L. ten Kate*, terwijl onder de improvisatoren in proza de naam van wijlen den hoogleeraar *J. J. van Oosterzee* niet onvermeld mag blijven.

Inachus, een held der Grieksche fabelleer en een riviergod, was de zoon van *Oceanus* en *Tethys*, de vader van *Phoroneus* en *Io* (volgens sommigen ook van *Argus Panoptes*) en de stamvader van het oudste vorstelijk geslacht van Argos, dat gedurende 382 jaren (tot 1511 of 1474 vóór Chr.) regeerde. Hij zou na den vloed van *Deucalion* de bewoners van het land weer van het gebergte naar de vlakte gebracht hebben.

Inama-Sternegg, *Karl Theodor von*, een Duitsch staathuishoudkundige en statisticus, den 20sten Januari 1843 te Augsburg geboren, studeerde te München in de rechten, geschiedenis en staatswetenschappen, bekleedde daarna betrekkingen bij de magistratuur, vestigde zich in 1867 als privaatdocent aan de universiteit te München, en werd in 1868 buitengewoon hoogleeraar in de staatswetenschappen te Innsbruck en in 1871 gewoon hoogleeraar aldaar. In 1880 vertrok hij in die betrekking naar Praag en in 1881 werd hij benoemd tot Hofraad en directeur der administratieve statistiek te Weenen en tevens tot honorair professor aan de universiteit, in 1884 tot president van de statistische centrale commissie, in 1890 afdeelingschef en in 1891 levenslang lid van het Heerenhuis. Hij schreef: „Verwaltungslehre in Umrissen" (1870), „Untersuchung über das Hofsystem im Mittelalter" (1872), „Die Entwicklung der deutschen Alpendörfer" (1874), „Ueber die Quellen der deutschen Wirthschaftsgeschichte" (1877), „Die Ausbildung der grossen Grundherrschaften in Deutschland während der Karolingerzeit" (1878), „Deutsche Wirthschaftsgeschichte" (3 dln., 1879—1901), „Zur Verfassungsgeschichte der deutschen Salinen im Mittelalter" (1886), „Sallandstudien" (1889), „Abriss der deutschen Wirthschaftsgeschichte" (1889), „Die persönlichen Verhältnisse der Wiener Arnen" (1889) en „Staatswissenschaftliche Abhandlungen" (1903). Met *Zingerle* gaf hij de „Tirolische Weistümer" (3 dln., 1875—1880). Verder gaf hij artikelen in de door hem geredigeerde „Statistische Monatsschrift". De ambtelijke publicaties der statistische centrale commissie: „Oesterreichische Statistik", „Statistisches Handbuch" en „Oesterreichisches Städtebuch" zijn door hem in het leven geroepen; ook is hij de uitgever der „Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung" (1892 enz.). Sedert 1900 was

Digitized by Google

hij president van het *Institut international de Statistique* en hij bleef dit tot aan zijn dood, den 28sten November 1908. Zie over zijn staathuishoudkundigen en statistischen arbeid het artikel van *F. von Juraschek* in het „Bulletin de l'Institut international de statistique", deel XVIII, 1ste afl. (Parijs, 1909), blz. 639—659, waarbij ook een lijst is opgenomen van *Inama's* geschriften.

Inambari, een rivier op den grens van Bolivia en Peru, werd vroeger als een zijrivier van de Madre de Dios, thans als de hoofdbron daarvan beschouwd. De onvoldoende kennis van haar loop heeft grensmoeilijkheden tusschen Peru en Bolivia veroorzaakt, die volgens de overeenkomst van den 25sten April 1901 scheidsrechtelijk uit den weg zouden geruimd worden. Het gebied van den Inambari is belangrijk door het voorkomen van caoutchouc.

Inanitie (van het Latijnsche inanis = ledig) noemt men in de geneeskunde uitputting, verregaande verzwakking, krachteloosheid, hongerdood; in de theologie den toestand van vernedering van *Christus*.

Inbreng of *collatie*. Wanneer iemand meer dan één erfgenaam zal hebben, dan belet dat hem niet, om reeds bij zijn leven één of meer hunner te bevoordeelen, — en zoo dit geschied is, dan is de omstandigheid, dat de bevoordeelde later met anderen als erfgenaam tot de nalatenschap wordt geroepen, op zich zelf geen grond, om hem het genoten voordeel terug te doen geven of het op zijn erfdeel te korten. Maar de mogelijkheid bestaat ook, dat bevoordeeling van den één boven den ander *niet* in de bedoeling van den erflater heeft gelegen, maar dat hij de schenkingen, aan één of sommige zijner erfgenamen gedaan, beschouwde als een voorschot op hun erfdeel. Dan wordt de ongelijkheid hersteld door den *inbreng*, waardoor het vroeger ontvangene wordt teruggebracht in den boedel, die nu tusschen alle erfgenamen zal verdeeld worden. De inbreng is geheel iets anders dan de vermindering der giften, waardoor het *wettelijk erfdeel* verkort is geworden (zie *Erfdeel*). Eveneens verschilt hij van de voldoening of verrekening van hetgeen een erfgenaam aan den erflater schuldig was en thans aan den boedel moet betalen. Beide zaken zijn onafhankelijk van den inbreng. Deze komt slechts te pas van hetgeen de erflater *bij zijn leven* aan een erfgenaam heeft gegeven. De verplichting tot inbreng is afhankelijk van den wil des schenkers en erflaters; alleen als die wil niet uitgedrukt is, gelden de bepalingen der wet. Onze wet bepaalt: „de erfgenamen in de nederdalende linie zijn tot inbreng verplicht, zoo zij niet uitdrukkelijk zijn vrijgesteld; alle andere erfgenamen zijn er niet toe verplicht, tenzij het uitdrukkelijk door den erflater is bepaald." De wet onderstelt dus, dat door het feit eener schenking aan erfgenamen in de nederdalende linie de erflater en schenker zijn wil, om de begiftigden boven anderen te bevoordeelen, niet heeft geopenbaard; ten aanzien van andere erfgenamen spreekt zij het tegenovergestelde vermoeden uit. De verplichting tot inbreng omvat: *a.* al wat de erfgenaam heeft gekregen door schenking, hoe en wanneer ook gedaan; *b.* andere voordeelen, die, hoezeer in vorm geen schenking, in wezen en strekking daarmede geheel overeenkomen. Dit laatste geldt van hetgeen is verstrekt aan den erfgenaam tot betaling van zijn schulden, van hetgeen hem ten huwelijk is gegeven of verstrekt tot het bekomen van een stand, een bedrijf of beroep. De verplichting tot inbreng rust slechts op hem, die èn erfgenaam èn begiftigde, of vertegenwoordiger van den begiftigde is. De erfgenaam moet zelf de begiftigde zijn of door *plaatsvervulling* dezen vertegenwoordigen; evenmin als men verplicht is, meer intebrengen dan men erven kan, evenmin is middellijke bevoordeeling door een aan een ander gedane schenking voldoende om iemand tot inbreng te noodzaken. Zoo behoeft het kleinkind, welks ouders erven, in de nalatenschap der grootouders niet intebrengen, wat het van deze heeft gekregen, omdat het hun erfgenaam niet is, en de ouders zijn niet tot inbreng gehouden, omdat zij niet begiftigd zijn. Zoo zijn ook de echtgenooten, zelfs in de nalatenschap hunner ouders, niet tot inbreng gehouden, zoo de één hunner erfgenaam, de ander begiftigde is, al deelt ook de eerste door de huwelijksgemeenschap in het aan de andere besproken voordeel. De verplichting bestaat ook alleen tegenover mede-erfgenamen, niet tegenover legatarissen en schuldeischers. De inbreng heeft plaats òf door het ontvangene *in natura* of de waarde er van in den boedel terug te brengen, òf fictief door zooveel minder te ontvangen dan de waarde der intebrengen zaak bedraagt. De keuze behoort aan hem, die tot den inbreng verplicht is. De wet verklaart niet aan inbreng onderworpen: de kosten van onderhoud en opvoeding; de uitkeeringen tot noodzakelijk levensonderhoud; de kosten tot het aanleeren van eenig handwerk of bedrijf aangewend; de kosten van studie; de bruiloftskosten en de kleeren en kleinoodiën, tot huwelijksuitzet gegeven.

Inca is de naam der heerschende kaste in Peru, vóór de verovering van het land door de Spanjaarden. Volgens de legende stammen de Inca's van den Zonnegod zelf af door hun stamvader *Manco Capac*, die aan den berg Guanacaure bij Cuezo den grondslag legde van het Incarijk. *Capak* beteekent in de Quechua-taal, het officieel idioom van den Inca-staat, „de rijke" of „machtige". Van *Manco Capak* verhaalt de legende, dat hij den zonnedienst invoerde en langs vreedzamen weg zijn rijk uitbreidde; zelfs zou de geheele staatsinrichting van hem afkomstig zijn. Hij leefde in het begin der 13de eeuw. In werkelijkheid schijnen de Inca's een kleine stam der Aymara te zijn geweest, die in het hoogland van Peru de naburige Keshoeastammen aan

Fig. 1. Inca (14de eeuw).

Digitized by Google

zich onderwierp en langzamerhand zijn heerschappij uitbreidde, zoodat bij de komst der Spanjaarden het geheele land tusschen den Oceaan en de oostelijke Cordillera's, van Quito tot Chili, aan hen gehoorzaamde. De overlevering maakt van 10—13 Inca-koningen melding; historisch zeker staan slechts de laatste vijf vast, n.l. *Huiracocha, Yupanki, Tupac Yupanki, Huayana Capac* en *Atahuallpa.* Zeer merkwaardig was de inwendige inrichting van het rijk. Het is evenwel volkomen onjuist daarin een verwezenlijking van het socialistische staatsideaal te willen zien; het was een theocratische monarchie, waarin, als bevoorrechte kaste, alle leden van het Incageslacht een afzonderlijke plaats innamen. Onder hen echter bestond voor de massa van het volk inderdaad een voor allen gelijke verplichting tot werken, waartegenover het recht op onderhoud en verpleging stond. De staatsgodsdienst was de zonnedienst; de Inca, als afstammeling en hoogepriester van den zonnegod, stond aan het hoofd van de hierarchie en van den staat; evenwel werden daarnaast onder de laatste Incavorsten ook andere godsdiensten geduld. De Staat berustte voornamelijk op den landbouw, die zeer hoog ontwikkeld was en als een heilige plicht gold; zelfs de heerschende Inca nam daaraan deel. Daarnaast bloeiden echter ook veeteelt (lama's en vicunna's) en mijnbouw. In de ooren droegen de Inca's zware hangers (zie fig. 1), waarom zij door de Spanjaarden *Orejones* d. w. z. „Grootooren" genoemd werden. Van een hooge beschaving getuigen de puinhoopen van ontzaglijke opslagplaatsen en tempels (zie fig. 2 en 3) en de groote Incaweg, die over den kam der Andes door bijna 20 breedtegraden liep en nog heden ten dage gebruikt wordt. Onder *Huayana Capac* (1475—1525) bereikte de staat het toppunt van bloei; zijn opvolger echter, *Atahuallpa,* verloor in 1533 zijn rijk aan de Spanjaarden onder *Pizarro.* De Inca's zelf stierven uit; eenige Peruaansche families voeren thans nog haar stamboom tot hen terug. De uitvoerigste, hoewel niet de meest betrouwbare berichten, zijn wij verschuldigd aan *Garcilaso de la Vega,* van moederzijde een afstammeling der Inca's, in zijn „Commentarios Reales de los Incas" (Lissabon 1609, Cordova 1617, in het Engelsche vertaald door *Clements Markham,* Londen 1869).

Fig. 2. Tempelruïne op een eiland in het Titicacameer.

Fig. 3. Incapaleis.

Literatuur: Markham, Rites and laws of the Incas (Hakluyt Society, Londen 1873); *R. Brehm,* Das Inkareich (Jena 1885); *Jean de Nettray [O. de Traynell],* Fouilles au pays des Incas (1886); *Cunow,* Die soziale Verfassung des Inkareiches (Stuttgart 1896); *Groesbeck,* The Incas, the children of the sun (Londen 1897); *Haebler* in dl. I van *Helmolts'* „Weltgeschichte" (Leipzig 1899) en *Clements R. Markham,* The Incas of Peru (2de druk Londen 1911).

Incardinatie, beteekende vroeger de vaste aanstelling van een geestelijke aan een kerk, wordt nu in het kerkelijk recht gebruikt om aan te geven de onvoorwaardelijke, blijvende opname van een geestelijke in een diocesaan verband. Treedt hij uit dat verband op wettige wijze, dan wordt hij door den bisschop ge-excardineerd.

Incarnaatklaver. Zie *klaver.*

Incarceratie *(Inklemming).* Zie *Breuk.*

Incarnatie of *vleeschwording* noemt men de verschijning van een hooger wezen in een stoffelijk lichaam. In dien zin wordt gesproken van een *in het vleesch verschijnen* van *Jezus Christus,* alsmede van de opvolgende menschwordingen van *Boeddha.*

Incarvillea, geheeten naar *P. d'Incarville,* een Jezuïetisch missionaris, die China in 1757 bereisde, behoort tot de familie der *Bignomaceën,* waartoe verschillende sierplanten als: *Bignonia, Colea* en *Tecoma* behooren. Het geslacht *Incarvillea* omvat 10 soorten, die alle uit Centraal Azië komen. Het zijn meestal overblijvende planten, die in ons klimaat bedekking tegen de vorst eischen, om na den winter eerst na de noodige ontwikkeling haar bloemen voort te brengen. De vermeerdering geschiedt door zaden of deeling der planten. De belangrijkste soorten zijn: *I. Delevayi* met prachtige, gloxiniaachtige rose tot karmijnkleurige bloemen; *I. variabilis* met bleekrose bloemen; en *I. grandiflora* met donkerroode bloemen. Nog verdient vermelding *I. sinensis* uit China, een tweejarige plant met lilagekleurde bloemen.

Digitized by Google

Ince in Makerfield, een fabriksstad in Lancashire, dicht bij Wigan, telt (1911) 22 034 inwoners. Men vindt er twee moderne kerken in Gotischen stijl, katoenspinnerijen, ijzerfabrieken, fabrieken van spoorwegwaggons en in de nabijheid steenkolenmijnen.

Inchbald, *Elisabeth,* een Engelsche tooneelspeelster en dichteres, den 15den October 1753 te Stanningfield geboren, verliet reeds vroeg het huis van haar vader, den pachter *Simpson,* in het graafschap Suffolk, om te Londen in den schouwburg op te treden. Daar huwde zij met den tooneelspeler *Inchbald,* dien zij echter op een reis door het zuiden van Frankrijk door den dood verloor. Daarna keerde zij naar Londen terug en speelde tot in 1789 zoowel dáár als te Edinburgh en te Dublin, waar zij door haar talenten en door haar schoonheid grooten roem verwierf. Nadat zij het tooneel had vaarwel gezegd, schreef zij onderscheiden blij- en tooneelspelen, van welke sommige, zooals „The Mogul tale" (1784) en „I'll tell you what" (1785), nog niet vergeten zijn. Daarenboven leverde zij een verzameling van de beste tooneelstukken met geschied- en oordeelkundige aanmerkingen onder den titel „The British theatre, with biographical and critical remarks" (25 dln., 1806—1809), alsmede een „Collection of farces" (7 dln., 1802) en „The modern theatre" (10 dln., 1811). Verder leverde zij de romans „A simple story" (4 dln., 1791) en „Nature and art" (2 dln., 1797). Zij overleed te Kensington den 1sten Augustus 1811; haar „Memoirs" (2 dln., 1833) werden later door *Boaden* in het licht gegeven.

Incident is een tusschenproces in een proces. Het onderwerp van een incident, hoewel met het hoofdonderwerp van het geding in verband staande, is meestal van zoodanigen aard, dat het vóór het verdere onderzoek der hoofdzaak kan en zelfs moet afgedaan worden. Elk der procedeerende partijen kan zulk een incident opwerpen door het instellen eener incidenteele vordering, die dan aanleiding geeft tot een incidenteele procedure en beëindigd wordt bij een incidenteel vonnis, zoo althans de samenhang met de hoofdzaak niet zoodanig is, dat deze tegelijk met het incident bij eindvonnis afgedaan kan worden. De strekking van zulk een incidenteele vordering kan zeer verschillend zijn. Zoo kan zoowel de eischer als de gedaagde incidenteel vorderen, dat de zaak, waarover in het hoofdgeding getwist wordt, gesequestreerd — d. i. in gerechtelijke bewaring gesteld — worde, of dat door den rechter andere maatregelen bevolen worden, waardoor gedurende de procedure de rechten en belangen van hen, die het aangaat, ongeschonden bewaard blijven. Zoo kan een der partijen incidenteel vorderen, dat zij bij vonnis van den rechter worde toegelaten tot het bezigen van zeker bewijsmiddel tot staving van de grondslagen van haar beweringen, wat vooral te pas komt, waar twijfel bestaat, of zeker bewijsmiddel in 't gegeven geval toelaatbaar is of niet. In echtscheidingsprocedures worden dikwijls incidenteele vorderingen ingesteld ten einde een beslissing te verkrijgen over de uitkeeringen door den man gedurende het geding aan de vrouw te doen, over de verblijfplaats der vrouw en over de vraag, aan wie hangende het geding de kinderen zullen worden toevertrouwd.

Inclinatie. Zie *Magnetisme.*

Inclinatorium. Zie *Magnetisme.*

Inclusen of *reclusen,* een Grieksch woord, waarnaar ons woord kluizenaar is gevormd, noemt men de vromen, die zich levenslang deden opsluiten (inmetselen), om zoo in volledige afzondering zich te wijden aan bespiegeling, gebed en handenarbeid. Met de buitenwereld stonden zij in verbinding door een raampje of luikje. In de 3de, 4de en 5de eeuw vond deze opsluiting vooral in Egypte, Syrië en Cappadocië plaats; zoo heeft de heilige *Antonius* vele jaren in dergelijke afzondering doorgebracht. In de 6de eeuw vernoemt men ook in Gallië van vele inclusen. In de Middeleeuwen werden de cellen der inclusen wel aan de muren der kerken gebouwd. Het verblijf in hun cel maakten de inclusen zich dikwijls nog harder door gordels met prikkels enz. Tot in de 17de eeuw waren er nog enkele inclusen.

In coena domini of *avondmaalsbul,* is een verzameling van excommunicatieuitspraken, die langen tijd jaarlijks door de pausen op Witten Donderdag (vandaar de naam: *in coena domini* = bij den maaltijd des Heeren) werden afgekondigd. Zij is ontstaan in de Middeleeuwen. Het eerste exemplaar is afkomstig van *Urbanus V* en dateert uit 1364. Dit bevatte zeven veroordeelingen. Herhaaldelijk werden wijzigingen aangebracht, de laatste redactie is van *Urbanus VIII* (1627). De bepalingen der bul hebben in vele landen verzet gevonden. Sedert 1770 wordt zij niet meer afgekondigd. Eenige van haar strafbepalingen zijn overgenomen in de latere bul *Apostolicae Sedis* (1869), andere zijn vervallen. De redactie van *Urbanus VIII* bevatte 20 strafbepalingen, o.a. tegen ketterij, vervalsching van pauselijke brieven, mishandeling van kardinalen, heffing van onwettige belasting van kerken, aanvallen op den kerkelijken staat enz.

Incroyable (Fransch = ongeloofelijk) is de naam van de tweepuntige hoeden, met groote, naar voren en naar achteren opgeslagen randen, die in Frankrijk onder het Directoire in de mode waren; verder is het ook de naam voor de pronkers uit dien tijd met broeken, die tot over de knie reikten, rokken met enorme panden en hooge kragen en verschillende witte halsdoeken, in de bovenste waarvan de kin stak, lange pruiken en den „ongeloofelijken" hoed (zie de afb.). Het vrouwelijk pendant is de *merveilleuse.*

Incroyable.

Incorporatie is in het kerkelijk recht het verbinden van een beneficium met een kerkelijk instituut, als kapittel, klooster, universiteit enz. Soms genoot het instituut het inkomen, terwijl het anderen benoemde tot het uitvoeren der plichten, soms voerde het zelf de werkzaamheden uit. Uit de incorporatie, vooral in den eersten vorm, dreigen vele misbruiken en zoowel het derde Late-

Digitized by Google

raansche concilie (1179) als dat van Trente traden tegen deze misbruiken op. Met de secularisatie der kerkelijke goederen is ook in de meeste landen de bezitsvorm der incorporatie verdwenen. Alleen in Oostenrijk heerscht deze nog heden ten dage.

Incrustatie. Zie *Omkorsting.*

Incubatie noemde men in de dagen der Oudheid het slapen in tempels op de vellen van pasgeofferde dieren, om alzoo met voorspellende droomen te worden begunstigd. Dit geschiedde bij de Grieken en Romeinen vooral in den tempel van *Asclepius*, om in den droom te weten te komen, welke middelen men ter genezing moest aanwenden. Somtijds ook waren de priesters bereid, zich met de incubatie te belasten. Tegenwoordig verstaat men onder een *incubatietijdperk*, den tijd, welke verloopt tusschen het ontvangen der smetstof en het uitbarsten van een hierdoor veroorzaakte ziekte. Zie verder *Infectie* en *Infectieziekten.*

Incunabelen. Zie *Wiegedrukken.*

Indaminen zijn groene tot blauwe verfstoffen, welke ontstaan door inwerking van chinonchloorimied, nitrosophenolen of nitrosoaniline op amidobenzolen. De leukobasen van deze verbindingen, die men als derivaten van het diphenylamin moet opvatten, worden in alkalische oplossing reeds door de zuurstof uit de lucht geoxydeerd tot de gewenschte kleurstof. Hiervan wordt gebruik gemaakt bij het verven van stoffen, door deze met genoemde oplossingen van de leukobasen te behandelen, waarna men deze door de luchtzuurstof of met behulp van kaliumbichromaat laat oxydeeren. Het eenvoudigste indamin, het chinon-anilindiimied of phenyleenblauw, ontstaat door oxydatie van een mengsel van paraphenyleendiamin en aniline. Het tetramethylderivaat hiervan is het zoogenaamde dimethylphenyleengroen Cl $(CH_3)_2N = C_6H_4 = N - C_6H_4 - N(CH_3)_2$. Het ontstaat door oxydatie van paraamidodimethylaniline en dimethylaniline. Een andere bekende kleurstof van deze groep is het toluyleenblauw $HN:C_7H_6(NH_2):N.C_6H_4.(CH_3)_2$.

Indemniteit of *straffeloosheid* vervult in de Britsche constitutie een belangrijke rol. Wanneer de Regeering iets gedaan heeft zonder verlof der Vertegenwoordiging, terwijl deze daartoe verlof had moeten geven, en wanneer zulks in het belang des lands geschied is, dan kan het ministerie bij het Parlement een *indemnity-bill* indienen, bij welker aanneming de Vertegenwoordiging van een beschuldiging wegens ongeoorloofden handel afziet.

Indépendance Belge, vroeger een der voornaamste couranten van Europa, werd in 1831 onder den titel „L'indépendant" opgericht. Zij verschijnt te Brussel driemaal daags, nam onder *Berardi*, die van 1856—1884 eigenaar en leider van het blad was, een groote vlucht en was een der meest gevreesde oppositiebladen tegen *Napoleon III.* Zij heeft ook thans nog een zekere internationale beteekenis. Voor het buitenland verschijnen, als weekbladen, „L'Indépendance internationale" en „L'Indépendance d'outre mer".

Independenten is de naam eener kerkelijke sekte, die sedert 1610, bepaaldelijk door de bemoeiingen van *John Robinson*, uit de Brownisten ontstond en vooral in Engeland vele aanhangers verkreeg. Zij verhief zich het eerst in de Nederlanden, bepaaldelijk in Leiden, Rotterdam, Arnhem en Gelder en verbreidde zich over Engeland, waar zij met gestrenge vervolgingen bedreigd werd, waarom velen zich naar Amerika begaven, waar hun vereeniging nog bestaat en zich in 1805 met de Presbyterianen en Baptisten verbonden heeft. Zij houden vast aan de letter des Bijbels en dragen den naam van Independenten (Onafhankelijken), omdat naar hun meening elke gemeente een zelfstandig lichaam is, dat onder leiding van *Christus* staat en voor het overige zelf zijn zaken besturen moet (vandaar hun andere naam *congregationalisten*, die later meer in gebruik is gekomen). Zij verwerpen ook alle belijdenissen en formulieren, oordeelende, dat de H. Schrift voldoende is, om de geloovigen in alle waarheid te leiden. Hun ingenomenheid met den Bijbel bracht hen er toe, om, even als de Wederdoopers, pogingen aan te wenden, om het leven van den tegenwoordigen tijd naar de voorstellingen dier aloude oorkonden te vormen. In lateren tijd echter zijn velen van hen door den stroom der moderne gevoelens medegesleept. Zij kozen zielenverzorgers, leeraars, ouderlingen en diakenen en handhaafden de kerkelijke tucht, doch erkenden geen geestelijken stand. Men vindt hun gevoelens uiteengezet in de „Apologia justa et necessaria" (1619) van *Robinson* en in de „Savoy Confession" (1658). Zie ook *Oromwell.*

Tegenwoordig worden ook wel alle niet tot de Staatskerk behoorende gezindten met het woord *Independenten* aangeduid.

Indeterminisme heet in tegenstelling tot het determinisme de metaphysische theorie, volgens welke de wil des menschen door geen uiterlijke of innerlijke oorzaken dwingend bepaald kan worden, zoodat de mensch te allen tijd ook het tegendeel zou kunnen willen van dat, wat hij werkelijk wil. Het indeterminisme kent dus den mensch als willend wezen een afzonderlijke plaats in de natuur toe, daar het diens handelingen buiten den algemeenen samenhang van oorzaak en gevolg sluit en hem het vermogen geeft als *causa prima* (scheppende oorzaak) in den wereldloop in te grijpen. Is dit reeds een bedenkelijke zijde van het indeterminisme, een ander zwak punt bestaat daarin, dat, wanneer de mensch zijn handelingen naar willekeur bepalen kan, daarmede een element van het toeval in de wereld gebracht wordt.

Index (Latijn: *aanwijzer*) is in het dagelijksch leven de naam voor de inhoudsaanwijzing van een boek, om het naslaan te vergemakkelijken. Het gebrek van vele indices is, dat zij niet volledig zijn en daardoor den zoeker vaak teleurstellen. In de *natuurkunde* duidt men er alle instrumenten mede aan, die een bepaalden stand aangeven, bijv. een *nonius;* in de *wiskunde* gebruikt men als *indices* cijfers (en letters), om aan den voet van letters te plaatsen, teneinde daarmee een beter overzicht te geven, of het gebrek aan letters op te heffen; in de *kristallografie* bepalen de indices den stand van een kristalvlak en zijn zij omgekeerd evenredig met de stukken, die het vlak van het aangenomen assenkruis afsnijdt. Ten slotte gebruikt men in de *anthropolo-*

Digitized by Google

gie een index in den vorm van een breuk, die de verhouding van twee schedelmaten uitdrukt.

Index, *Congregatie voor den*. Zie *Index librorum prohibitorum*.

Index librorum prohibitorum (= lijst van verboden boeken), beduidt in het algemeen een catalogus van werken, waarvan de lezing door kerkelijke of burgerlijke overheid verboden is, zoo bijv. de index van *Hendrik VIII* in Engeland, van verschillende protestantsche vorsten in Duitschland. Meer in het bijzonder echter wordt deze naam gebruikt voor de lijst van boeken, die de R.-Katholieke kerk aan haar geloovigen verbiedt te lezen. Reeds in de oudste tijden der Kerk vindt men een optreden der overheid tegen geschriften, die zij gevaarlijk achtte, maar meer uitgebreide en systematische maatregelen werden eerst getroffen na de uitvinding der boekdrukkunst, met name toen de Kerk in de geschriften van de Hervorming gevaar zag dreigen. Een eerste index werd in 1559 door paus *Paulus IV* gepubliceerd, die echter weinig beteekenis heeft, daar het Concilie van Trente zich met hetzelfde vraagstuk bezighield. In 1564 werd door paus *Pius IV* de Trentsche index goedgekeurd. Deze geeft eerst tien regels over boekencensuur en vervolgens de verboden boeken in drie klassen gerangschikt. Door paus *Gregorius XIII* werd een „congregatie van den index" ingesteld, die tot taak had de lijst der verboden boeken bij te houden. Er zijn nadien nog ongeveer veertig nieuwe uitgaven verschenen. De jongste regeling kwam tot stand in 1900 door paus *Leo XIII*, die steunde op de *„constitutio officiorum et munerum"* in 1897 gepubliceerd. De Index van *Leo XIII* bevat in het eerste deel de algemeene regelen over de kerkelijke boekencensuur; het tweede deel bevat ongeveer 6000 boektitels. Werken vóór 1600 zijn weggelaten. Na het verschijnen van dezen index geeft de indexcongregatie geregelde aanvullingen. Dat zijn werken, die derhalve *„nominatim"*, met name op den index worden geplaatst. Van meer belang echter zijn de bovengenoemde algemeene bepalingen, krachtens welke de lezing van een boek voor katholieken kan verboden zijn, ook zonder dat het door de congregatie te Rome is veroordeeld. De katholiek, die het lezen van boeken door den index verboden, nuttig of noodig acht, vraagt daarvoor verlof aan de kerkelijke overheid, die voor wetenschappelijk onderlegden zeer ruim is met dat verlof. Alleen de lezing van onzedelijke werken wordt niet dan bij absolute noodzakelijkheid toegestaan.

Zie: *F. H. Reusch*, Der Index der verbotenen Bücher (1883—1885, 2 dln.) en *A. Sleumer*, Verzeichnis sämtlicher auf dem römischen Index stehenden Bücher (4de druk 1909).

Index numbers zijn getallen, die de verhouding aangeven van den prijs eener koopwaar op een bepaald oogenblik tot den prijs van die waar op een tijdstip of in een tijdperk, dat uitgekozen is als grondslag of standaard. Nemen wij bijv. het tijdvak 1731—50 als standaard aan en weten wij, dat de gemiddelde tarweprijs op een bepaalde markt bedroeg *f* 39,50 per ton en daarenboven, dat de marktprijs voor diezelfde eenheid in 1896—1900 bedroeg *f* 95, dan is het verhoudingsgetal of *index number* van dit laatste tijdvak 240, indien de prijs in het standaardtijdperk op 100 gesteld wordt. Op deze wijze kan men een gemakkelijk overzicht krijgen van de prijsschommelingen van levensmiddelen en andere goederen. Door samenvoeging en optelling van een groot aantal index numbers van zeer in aard verschillende goederen heeft men een middel meenen te zien om de koopkracht van het geld te meten. Immers, zoo redeneerde men, is het total index number van 20, 50 of meer soorten goederen bijv. sedert 1860 gedaald van 100 tot 75, dan kan men thans voor eenzelfde som geld $^{4}/_{3}$ maal zooveel goederen koopen als in 1860 en de koopkracht van het geld is dus evenzooveel gestegen. Reeds hier moet worden gezegd, dat deze redeneering op dwaling berust, daar hierbij geen rekening is gehouden met de gewijzigde voortbrengingsmoeite en voortbrengingskosten. De geldprijzen toch zijn niet alleen afhankelijk van de waarde van het geld als ruilmiddel, maar ook van de productiemoeite, welke van grooten invloed is op de aanbiedingen der fabrikanten. Dat een nieuw procédé, bijv. bij de vervaardiging van ijzer, eene wijziging in de productiemoeite kan brengen, behoeft geen betoog.

Toch is het constateeren van prijsschommelingen van groot belang voor handel, landbouw en industrie. Vandaar dat van index numbers tegenwoordig een druk gebruik wordt gemaakt. Index-numbers zijn reeds in 1798 door *Sir George Shuckburgh* gebruikt in zijne: „Endeavours to ascertain a standard of weights and measures." De regelmatige berekening en publiceering van zulke cijfers dateert echter eerst uit de laatste 30 jaren van de 19de eeuw. De meest bekende noteeringen zijn van *Sauerbeck* (sedert Januari 1913, toen *Sauerbeck* zijne publicaties in de „Times" staakte, voortgezet door het Engelsche Weekblad *„The Statist"*), van den Engelschen „Economist", van *Falkner, Soetbeer, Palgrave* en van *Kral*. Alleen over de beide eerstgenoemde een enkel woord.

Sauerbeck gaat uit van middelprijzen in het tijdvak 1867—1877. Zijn lijst omvat 45 soorten. Hij constateert de volgende beweging van het *total index number:*

1878—1887 = 70	1910 = 78
1888—1897 = 67	1911 = 80
1898—1906 = 70	1912 = 85
1907 = 80	1913 = 85
1908 = 73	1914 = 86
1909 = 74	1915 = 109

Het totaal van einde 1914 en 1915 laat zich aldus onderverdeelen:

	31 Dec. 1914	31 Dec. 1915
Plantaardig voedsel (koren, aardappelen, rijst enz.)	93,2	117,6
Dierlijk voedsel (vleesch en boter)	104,8	128,1
Suiker, koffie, thee	63,0	69,8
Delfstoffen	99,8	136,0
Producten textiel nijverheid	77,8	111,7
Huiden, leer, oliën, soda, indigo enz.	97,7	123,9
Totaal 45 artikelen	91,6	118,4

Digitized by Google

De „Economist" nam vóór het jaar 1911 als standaardtijdperk de jaren 1845—1850 en noteerde 22 warensoorten, waarvan de middelprijzen in dat tijdvak = 100 gesteld waren. Sedert 1911 noteert de „Economist" 44 warensoorten, waarvan het gemiddelde van elk artikel over het tijdvak 1901—1905 op 100 gesteld is. Om vergelijking met het vóór het jaar 1911 berekend getal eenigszins mogelijk te maken, deelt de „Economist" het uit de 44 artikelen verkregen indexcijfer door twee.

Onderstaande staat bevat de middelcijfers over de laatste 11 jaren op einde December:

gemiddelde 1901—1905		2200
einde December	1906	2499
„ „	1907	2310
„ „	1908	2197
„ „	1909	2390
„ „	1910	2513
„ „	1911	2586
„ „	1912	2747
„ „	1913	2623
„ „	1914	2800
„ „	1915	3634
„ „	1916	4908

De zeer groote stijging in de jaren 1915 en 1916 zijn een gevolg van den in 1914 aangevangen oorlog.

Het ligt voor de hand, dat eene eenvoudige optelling van de verhoudingsprijzen van koffie, suiker, ijzer, vlas, tabak, indigo, wol, thee en nog een aantal andere goederen een totaalcijfer geeft, dat geen rekening houdt met het betrekkelijke nut, dat elke waar afwerpt voor de menschelijke samenleving. De stijging of daling van den prijs van diamant is van minder belang dan de prijsschommeling van de tarwe. Om nu met die betrekkelijke belangrijkheid der verschillende waren rekening te houden, heeft *Palgrave* de methode aan de hand gedaan om elk cijfer te vermenigvuldigen met een belangrijkheidscoëfficiënt, die afgeleid wordt uit de geconsumeerde hoeveelheden van elke waar. *Falkner* bepaalt dien coëfficiënt naar de uitgaven, die in een gemiddeld welgesteld gezin in de Vereenigde Staten aan de aanschaffing van verschillende waren werden besteed. De waarde van zulke berekeningen is niet gering te schatten. Toch mag men aannemen dat een juiste belangrijkheidscoëfficiënt nog niet is gevonden en wel nooit gevonden zal worden. Bij de berekeningen van *Palgrave* en *Falkner* bleek, dat hun resultaat niet in die mate afweek van het rekenkunstig gemiddelde van *Sauerbeck* en van den „Economist", dat aan de *index numbers* van de laatsten alle waarde moet worden ontzegd. Intusschen ligt in de keuze van de warenlijst, waarvan men de verhoudingsprijzen vaststelt, de voornaamste maatstaf voor de beoordeeling van de waarde van het *total index number*.

Indiana, een der Vereenigde Staten van Noord-Amerika, tusschen Michigan, Ohio, Kentuckey, Illinois en het Michiganmeer gelegen, stelde zich reeds in 1783 onder bescherming der Unie en werd, nadat de kolonisten in 1795 het land aan den Wabash van de inboorlingen gekocht hadden, in 1811 tot een territorium verheven en in 1816 als staat in den Bond opgenomen. De staat telt op 94 140 v. km. (1910) 2 700 876 inwoners. Alleen de oevers van den Ohio zijn heuvelachtig, voor 't overige bestaat de bodem er grootendeels uit prairieland. Geologisch behoort Indiana tot de siluur-, devon- en steenkolenformatie. In 1900 leverden de steenkolenmijnen 6,45 millioen ton ter waarde van 6,65 milloen dollars, in 1914: 16,6 millioen ton ter waarde van 18,3 millioen dollars. De productie van aardgas en petroleum neemt af en had in 1914 een waarde van respectievelijk 0,7 en 1,5 millioen dollars. De steengroeven leveren voor 4 millioen dollars zand- en kalksteen en voor 8 millioen dollars portland cement. Wegens zijn ligging tusschen 37° 47′ en 41° 46′ N. Br. is het klimaat er gematigd; verder is de grond er vruchtbaar en voor alle gewassen van Midden-Amerika geschikt. Verbouwd worden mais, tarwe, haver, hooi, aardappelen, rogge en tabak. Bij de laatste telling (1916) werden 854 000 paarden, 672 000 melkkoeien, 1 058 600 schapen en 4 167 000 varkens afgegeven. De nijverheid neemt steeds toe. Te noemen zijn koren- en zaagmolens, exportslagerijen, fabricage van waggons, wagens, landbouwgereedschappen, glas, vaten, meubels en spiritualiën. De staat, die te Bloomington een universiteit bezit, is verdeeld in 92 counties. Bij een wet van den 9den Maart 1907 werd vastgesteld, dat op krankzinnigen, zwakzinnigen en misdadigers, van wier nakomelingen tevoren vast zou staan, dat zij gevaar of last voor de maatschappij zouden opleveren, een zoodanige operatie zou worden toegepast, dat zij niet in staat zouden zijn nakroost te verwekken.

De hoofdstad is Indianapolis. Indiana zendt 13 vertegenwoordigers en 2 senatoren naar het Congres. De gouverneur en de 50 senatoren worden voor den tijd van 4, de 100 vertegenwoordigers voor den tijd van 2 jaar gekozen. De lengte van het spoorwegnet bedraagt (1914) 12 400 km., die der electrische banen 3540 km.

Indianapolis, de hoofdstad van den Noord-Amerikaanschen staat Indiana, ligt in een vruchtbaar dal aan de samenvloeiing van den Fall Creek en den White River, is het kruispunt van 18 spoorlijnen en telt (1915) 265 578 inwoners. Men vindt er een groot hoofdstation *(Union Depot)*, een mooi staatscapitool, een monument voor de gevallen strijders in het Circle Park, een krankzinnigen- en blindengesticht en een doofstommeninstituut, een tuighuis, een propylaeum, een klassieke school voor meisjes, een stedelijke bibliotheek, een muziek-academie enz. De industrie, door de nabijheid van rijke steenkolenvelden bevorderd, houdt (1909) 32 000 arbeiders bezig en levert voor 126,5 millioen dollars waren, vooral vleeschwaren (in 1909 voor 39 millioen dollars). In 1912 werden er 1,6 millioen varkens aangevoerd. Verder zijn belangrijk de meel- en de machineindustrie. In 1819 gesticht, werd Indianapolis, in 1825 de hoofdstad, had echter in 1840 slechts 2700 inwoners en kwam eerst na den aanleg van spoorwegen tot zijn tegenwoordige beteekenis.

Indianen (zie de platen en de plaat *Volkstypen* bij *Amerika)* is de naam der oorspron-

Digitized by Google

ARIZONA-INDIANEN

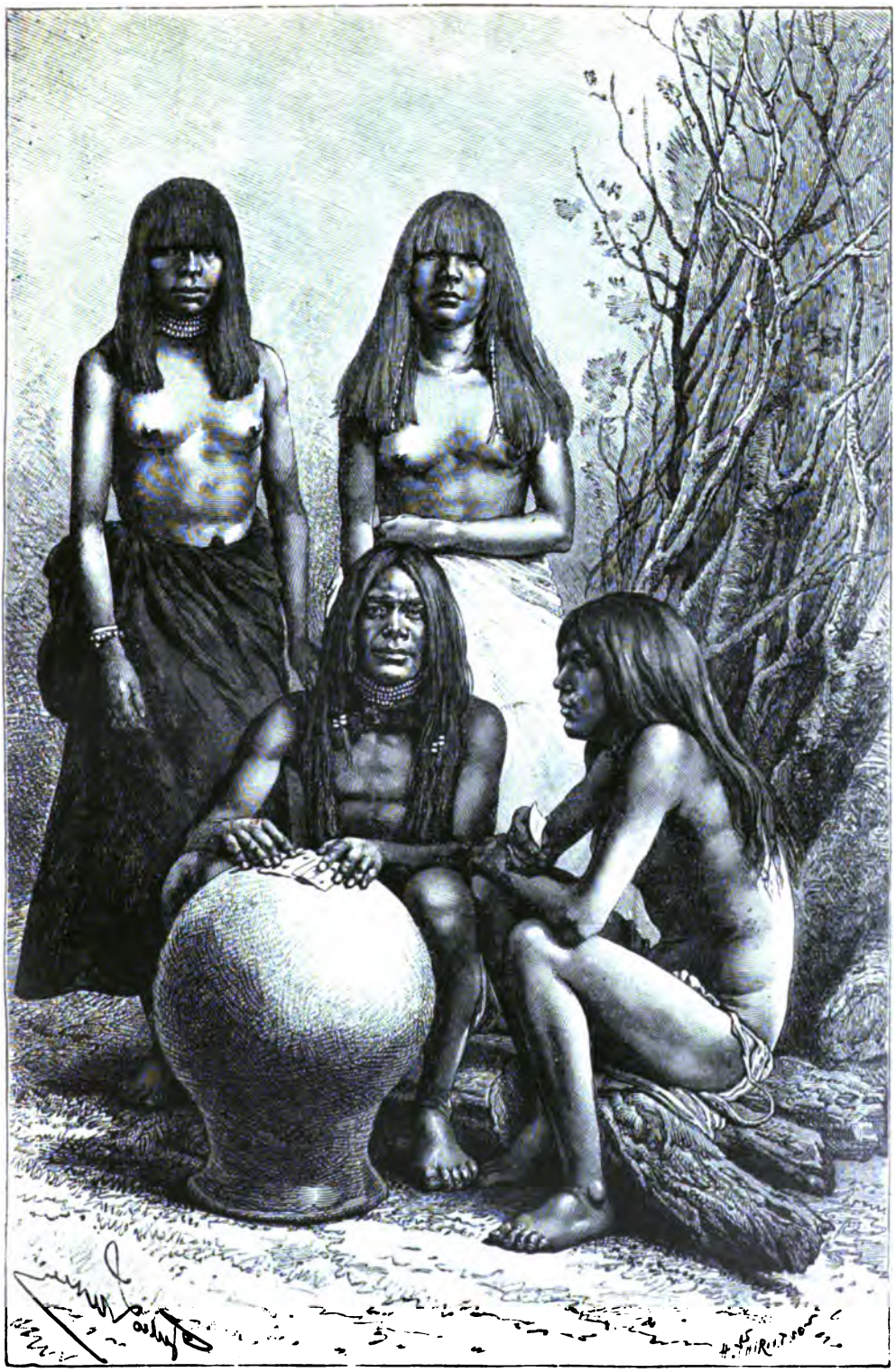

Een groep Indianen te Arizona.

Digitized by Google

Digitized by Google

INDIAANSCHE BESCHAVING I

1. Indiaansche knots uit Guahana. 2. Oorlogsbijl der Gaveve-Indianen in Brazilië. 3. Geaneden drinkvat van Braziliaansche Indianen. 4. Vlechtwerk van Indianen in Guyana. 5. IJzeren dolk uit Noordwestelijk Amerika. 6. Tabakspijp uit lei gesneden van de Koningin Charlotte-eilanden. 7—9. Beenen gereedschap en wapens uit Vuurland. 10. Teekening op been (Dagboek) der Tsjoeksjen. 11. Gereedschap tot het vervaardigen van pijlpunten uit kwarts bij de Eskimo's. 12—14. Beenen bijl en houweel der Eskimo's.

Digitized by Google

INDIAANSCHE BESCHAVING II

15. Indiaansche knotsen uit Demarara. 16. Pronkbijl der Gaveve-Indianen in Brazilië. 17. Gevernist aarden vaatwerk uit Brazilië. 18. Vlechtwerk van Indianen in Guyana. 19. Houten pantser der Thlinkiet-Indianen. 20–21. Jadeïthamer en krabber der Eskimo's. 22—23. Beenen bijl en houweel der Eskimo's.

Digitized by Google

kelijke bevolking van Amerika, die gegeven werd door de Spanjaarden, welke de Nieuwe Wereld als een deel van Indië beschouwden. Niettegenstaande groote verschillen in lichamelijke en intellectueele ontwikkeling, worden zij, met inbegrip van de Eskimo's, tot één ras, het Amerikaansche gerekend. Blijkens skeletresten in de interglaciale puin- en lösslagen in het N. van Noord-Amerika en palaeolitische gereedschappen aan de Delaware gevonden, leefden er in het diluvium hier reeds menschen, die zich in niets onderscheidden van de tegenwoordige Indianen. Of de Calaverasschedel en de steenen gereedschappen, die onder tertiaire lavalagen in Californië gevonden zijn, werkelijk van den tertiairen mensch afkomstig zijn, wordt door *Hrdlicka* betwijfeld. Ofschoon de Indianen soms enkele kenmerken vertoonen, die aan de Mongolen doen denken, doen de krachtig vooruitspringende adelaarsneus, de grootere oogen, de zelden scheefstaande oogspleten, de langere ledematen en andere kenmerken *Ehrenreich* tot het besluit komen, dat ze nader aan het Kaukasische dan aan het Mongoolsche ras verwant zijn. Het Indiaansche type heeft zich dus in Amerika zelf ontwikkeld. Alleen de Eskimo's en de kuststammen in het noordwesten schijnen meer onder Mongoolschen invloed gestaan te hebben.

Hun huidkleur varieert van licht tot donkerbruin; de naam roodhuiden herinnert aan de kleur, waarmee enkele stammen zich beschilderen. De kaken steken vooruit, de oogen zijn klein en scheef geplaatst, de neus dikwijls krom, het voorhoofd laag, de schedel meestal mesocephaal. Over het algemeen zijn zij van gemiddelde grootte en bezitten een ineengedrongen gestalte. Hun geestelijke begaafdheden zijn niet gering, doch zij schikken zich niet gemakkelijk in een vreemde beschaving. Hun karakter toont deugden (moed, standvastigheid, eergevoel) en gebreken (luiheid, wreedheid en valschheid). Zie verder *Amerika, Bevolking.*

Het beeld van den Indiaan, zooals wij dat uit de romans van *Cooper* e. a. kennen, heeft betrekking op de Noord-Amerikaansche jagervolken, doch is met de werkelijkheid in strijd. In het algemeen is geslotenheid de grondtrek van hun karakter. De Indianen spreiden uiterlijke onverschilligheid ten toon, maar geven zich geheel aan hun hartstochten, als liefde en spel. Leed dragen zij met bewonderenswaardige geestkracht; in den omgang zijn zij afgemeten en hoffelijk, doch spoedig beleedigd en wraakzuchtig, voor weldaden zelden dankbaar. Zij bezitten een aangeboren redenaarstalent met dichterlijke uitdrukkingen. Hun zin voor phantasie toonen zij in de beschildering van hun gelaat met schreeuwende kleuren, hun haardracht en de versiering van hun kleeding. De voornaamste sieradiën zijn de *wampoems,* arm- en halsbanden van gekleurde parels, die oorspronkelijk uit schalen van mossels en slakken vervaardigd werden. Dit sieraad dient ook als betaalmiddel; in den oorlog stond het aanbieden daarvan gelijk met een verzoek om vrede; onderworpen volken betaalden daarmede hun schatting. De vroegere pelzen zijn door wollen kleederen verdrongen. Hun woningen zijn deels van hout, deels lichte, van boomschors of samengenaaide buffelhuiden vervaardigde, kegelvormige tenten *(wigwams),* met een stookplaats in het midden en een opening tot doorlating van den rook in het dak. Naast jacht en vischvangst beoefenen bijna alle Indianen den landbouw; in het O. vooral de Algonkins en Irokeezen, in het Z. de Yoema, Puëbla en Pima. Verbouwd werden maïs, pompoenen, meloenen, aardappelen, katoen en tabak. Van huisdieren was slechts de hond bekend. De beschaving bevond zich ten tijde der ontdekking in het tijdvak der geslepen steenen voorwerpen, hoewel ook koper, brons en edele metalen voor verschillende doeleinden, voornamelijk sieraden, gebezigd werden. De wapenen (speer, knots, bijl en boog) werden uit hout, beenderen en steen vervaardigd. Thans zijn daarvoor ijzeren bijlen *(tomahawk),* messen en geweren in de plaats gekomen. De meeste stammen waren met het pottenbakken vertrouwd; geweven en gevlochten stoffen werden met eenvoudige hulpmiddelen meestal door vrouwen vervaardigd. Uit uitgeholde boomstammen, boomschors of huiden maakten zij ruime kano's, doch zij kenden geen zeilen of roeren, maar maakten tot voortbeweging van een soort riemen, *paddles,* gebruik. Zij hadden verschillende muziek-, maar geen snareninstrumenten. Een aantal voorwerpen, die van hun kunstzin getuigen, vindt men op plaat I en II afgebeeld. De grondslag van het maatschappelijk leven der Noord-Amerikaansche Indianen is niet de familie, maar het geslacht *(gens, clan),* dat meestal in een aan een dier ontleend zinnebeeld *(totem* bij de Algonkin) gesymboliseerd wordt. Een aantal van zulke geslachten vormt den stam. Ieder geslacht is tot op zekere hoogte onafhankelijk en kiest zijn eigen hoofd, dat alle aangelegenheden van zijn geslacht regelt. De stam wordt bestuurd door een raad, waarvan de leden door de afzonderlijke geslachten gekozen worden. Deze raad benoemt ook het hoofd van den stam, meestal uit een bepaald geslacht, terwijl voor den oorlog een deskundige leider wordt aangewezen. Huwelijken binnen de geslachten zijn verboden. De erfopvolging geschiedt meestal in vrouwelijke lijn; op het gestorven hoofd volgt de zoon van zijn zuster. Deze instelling verhoogt de positie der vrouw, die volstrekt niet de slavin van den man is. Haar stem is zelfs in den raad niet zonder invloed; in sommige gevallen hebben zij zelfs wel de waardigheid van stamhoofd bekleed. Het huwelijk wordt door koop gesloten; slechts rijken hebben meer dan één vrouw. De reeds geslachtsrijpe meisjes huwen ongeveer met haar elfde tot twaalfde jaar, doch worden spoedig daarna leelijk. Het aantal kinderen is gering. Bij bijna alle Indianen werden slaven, meestal krijgsgevangenen gehouden. Hun godsdienst openbaart zich in een aantal mythen, waarvan de voornaamste spreken van een goed wezen, dat als schepper van het heelal en als stamvader van het volk geprezen en dikwijls in de gedaante van een dier (raaf, haas, wolf) voorgesteld wordt. Bij de meeste stammen vindt men in den een of anderen vorm ook den zonnedienst; zeer verspreid is de mythe van een dondervogel. Bovendien gelooven zij aan een aantal hoogere en lagere geesten, die den mensch deels goed, deels

Digitized by Google

slecht gezind zijn. De bezwering der booze geesten en de uitoefening van den eeredienst berust bij de geneeskundigen *(sjamanen)*, die als zoodanig en als voorspellers der toekomst, regenmakers, leiders van geheime genootschappen enz. grooten invloed hebben. Tot de godsdienstige gebruiken behooren ook de opvoering van dansen en dikwijls vreeselijke zelfkwellingen, (zich ophangen aan touwen, die door de doorboorde spieren van ledematen, borst en rug getrokken zijn). Het leven hiernamaals werd als een voortzetting van het aardsche beschouwd, waarom men den dooden hun lievelingsvoorwerpen en spijzen meegaf.

Van de vroegere eigenaardigheden is intusschen door de onophoudelijke aanraking met de blanken veel verloren gegaan; tegenwoordig is het grootste deel der Indianen tot het Christendom bekeerd, alleen in de meest afgelegen streken van Noord- en Zuid-Amerika zijn stammen overgebleven, die nog niet onder den invloed der Europeesche beschaving gekomen zijn. De behandeling, die de Indianen, met name in Noord-Amerika, van de blanken ondervonden hebben, is schandelijk geweest. In de oorlogen tusschen beide rassen bleven zij natuurlijk in de minderheid en werden tot afgepaalde gebieden *(reservations)* beperkt; dikwijls echter werden zij ook weer uit de hun toegewezen woonplaatsen verjaagd. De door het Congres ten gunste der Indianen uitgevaardigde wetten kwamen zelden tot uitvoering, en in 1825 werd onder president *Monroe* besloten de ten O. van den Mississippi wonende Indianen naar het W. te verplaatsen; de Seminolen in Florida gaven eerst na harden strijd toe en de Tsjerokeezen, die in Georgië welvarende dorpen bezaten, weken eerst na lange mishandeling in 1838. De kosten van alle door de Vereenigde Staten tegen de Indianen gevoerde oorlogen heeft men op een milliard dollars geschat. In meer dan 40 oorlogen vielen 14 000 blanken en 30 000 kleurlingen. Het spreekt vanzelf, dat hun aantal sedert de komst der blanken aanzienlijk afgenomen is; verschillende stammen zijn uitgestorven, andere samengesmolten. Een groot aantal is ook door vermenging met blanken en Negers verloren gegaan. Daarentegen is de Indiaansche bevolking van Zuid-Amerika vrijwel constant gebleven. Het geheele aantal Indianen schat men op 9—10 millioen.

De uitgaven der Ver. Staten ten behoeve van de Indiaansche bevolking bedroegen in 1901: 10 905 073 dollar. De 56 *agencies* beslaan een oppervlakte van 24 millioen H.A., waarvan echter slechts ± 150 000 bebouwd zijn. Het land ligt in kleine perceelen ten O. van den Mississippi in New-York, Noord-Carolina, Michigan en Wisconsin, in grooteren samenhang ten W. van genoemde rivier (zie *Indianenterritorium*). Bijna overal is een toeneming van de bebouwde oppervlakte, opbrengst van den oogst en den veestapel merkbaar; het beschavingsproces zou nog sneller in zijn werk gaan, indien zich niet onder de betere elementen der blanke bevolking zeer veel slechte bevonden, zoodat eenige stammen aan den weliswaar door strenge wetten verboden, maar toch binnengesmokkelden brandewijn en de eveneens ingevoerde geslachtsziekten te gronde gaan. Doch terwijl het aantal Indianen in de Vereenigde Staten van 1860 tot 1900 achteruitging van 339 421 tot 237 196, waren er volgens den census van 1910 weer 265 683. Het aantal Indianen in Canada was op den 31sten Maart 1912: 104 956.

Literatuur: G. B. Grinnell, North American Indians of to day (Chicago 1900); *dezelfde*, The Indians of to day (New-York 1911); *N. Perrot*, Indian tribes of the upper Mississippi Valley (Cleveland O., 1912, 2 dln.); *Erl. Nordenskiöld*, Indianerleben. El Gran Chaco (Leipzig 1912); *S. Culin*, Games of the North American Indians (Accompanying paper to the 24th Report of the Bureau of American Ethnology, 1907); *F. Boas*, Handbook of American Indian languages (Washington 1911 v. v.).

Indianenterritorium was de naam voor een voor de Indianen gereserveerd gebied in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, dat den 16den Juli 1906 met Oklahoma vereenigd werd tot een nieuwen staat onder den naam Oklahoma. In dezen staat woonden in 1910 nog 74 825 Indianen. De grootendeels tot de steenkolenformatie behoorende bodem is golvend; het klimaat gezond en aangenaam; het land vruchtbaar en voor landbouw en veeteelt geschikt, die naast de jacht de hoofdbezigheden der Indianen vormen. Verbouwd worden maïs, katoen, tarwe, haver en aardappelen. Steenkolenmijnen vindt men in het Z. en O. Ook wordt er asphalt gewonnen.

India Rubber in de Engelsche naam voor caoutchouc (zie aldaar).

Indicaan is het glucosied, dat in de bladeren der indigoplanten (indigofera tinctoria en leptostycha) voorkomt en waaruit het indigotien, de eigenlijke blauwe kleurstof van de indigo verkregen wordt. Dit geschiedt door inwerking van verdunde zuren of onder den invloed van lucht bij aanwezigheid van water. De formule is $C_{14}H_{17}NO_6 3H_2O$. Door inwerking van water onder invloed van indimulsien, een enzym, dat tevens in de bladeren der planten voorkomt, krijgt men glucose en indoxyl (C_8H_7NO), dat door de zuurstof van de lucht onder afscheiding van water overgaat in indigo ($C_{16}H_{10}N_2O_2$).

Indicateur is een instrument, dat dient voor het opnemen van diagrammen (zie aldaar) van stoommachines, gasmotoren, oliemotoren, pompen, enz. Een indicateur van nieuwe constructie is die van *Dreyer, Rosenkranz* en *Droop* te Hannover (zie de fig. 1, 2, 3 en 4). Het voornaamste deel hiervan is de cylinder *a* (fig. 1), die op den stoomcylinder bevestigd is en door een kraan *h* (fig. 2) met dezen in gemeenschap gebracht kan worden. Hierin kan een zuiger *b* met geringe wrijving op en neer bewegen. De zuiger moet echter den stoom volkomen afsluiten. Om te voorkomen, dat bij ongelijke uitzetting van den indicateurcylinder en den zuiger de laatste zich niet meer vrij zou kunnen bewegen, is de inzetcylinder *a*, aangebracht. De zuiger wordt door een veer *f* omlaag gedrukt, terwijl de stoomdruk hem omhoog wil bewegen. De stand van den zuiger geeft dus de spanning van den stoom in den stoomcylinder aan. De verplaatsingen van den zuiger zijn zeer klein en moeten dus door een hefboomenstelsel vergroot worden. Zij

Digitized by Google

worden op een blad papier, dat op een cylinder van messing *h* (fig. 1) gespannen is, automatisch opgeteekend. De cylinder wordt door een koord

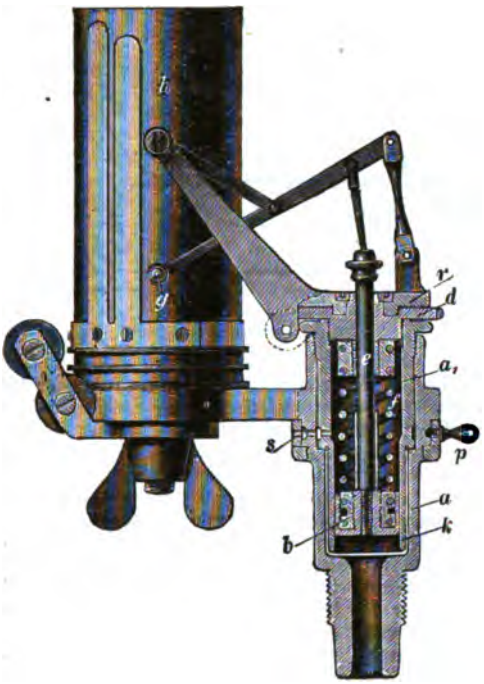

Fig. 1. Indicateur.

heen en weer gedraaid. Dit geschiedt met de zoogenaamde reductierol. Het koord *S*, dat om de rol

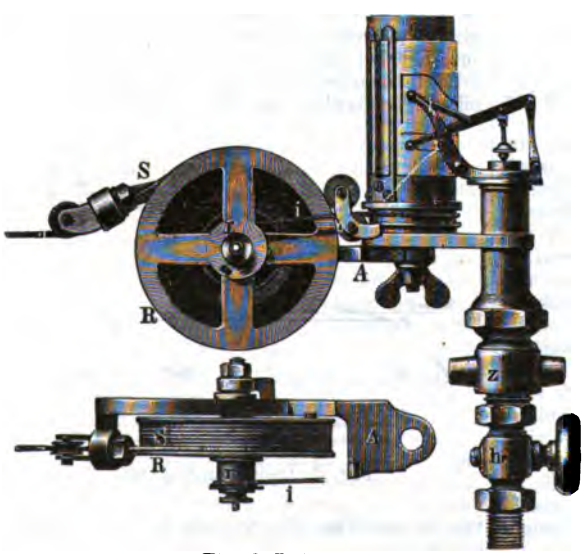

Fig. 2. Indicateur.

R (fig. 2) gelagen is, wordt aan den kruiskop van de machine vastgemaakt. Het koord *i* loopt over een schijf van de papiertrommel en over de kleine rol *r*, die op de as van *R* bevestigd is. Wordt door de machine het koord *S* naar links getrokken, dan wordt de rol gedraaid en het

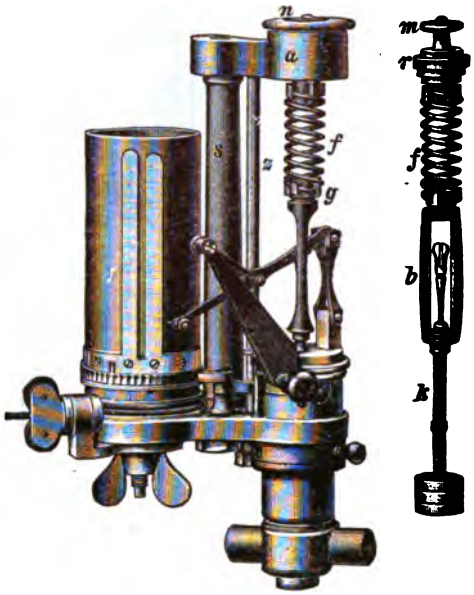

Fig. 3. Indicateur.

koord *i* wordt op de rol *r* gewikkeld. De papiertrommel krijgt dan een beweging, die kleiner, maar evenredig is met die van den stoomzuiger. De teruggaande beweging wordt veroorzaakt door een spiraalveer, die in de trommel is aangebracht. In plaats van een reductierol wordt ook zeer veel een hefboomstelsel toegepast, om de kruiskopbeweging verkleind over te brengen op de papiertrommel. In fig. 1 is duidelijk te zien, hoe de beweging van den zuiger *b* op het papier wordt overgebracht. De zuigerstang *e* werkt op een hefboom, waarvan het einde *g* door middel van twee hefboomsarmen rechtlijnig bewogen wordt. Zoodoende krijgt *g* een beweging gelijkvormig met die van den zuiger *b*, maar eenige malen grooter. Bij *g* is een schroef met messingen stift aangebracht, die een lijn op het papier beschrijft. Fig. 3 stelt een indicateur van *Dreyer, Rozenkranz* en *Droop* voor, die gebruikt wordt bij hooge drukkingen en oververhitten stoom. De veer *f* is hier buiten den cylinder aangebracht en door middel van een beugel *b* aan de zuigerstang *k* verbonden. Voor snelloopende machines wordt de lichtstraalindicateur of monograaf van *Hospitalier* en *Carpentier* (fig. 4) gebruikt. Een spiegel *s* rust op drie punten *a, b* en *c; a* is vast, *b* verbonden met een diafragma, waarop de drukking van den stoom staat, *c* krijgt een beweging gelijkvormig met die van de machine. De stand van den spiegel is dus afhankelijk van de beweging van de machine en

Digitized by Google

van de spanning van den stoom in den cylinder, evenzoo de richting van den teruggekaatsten

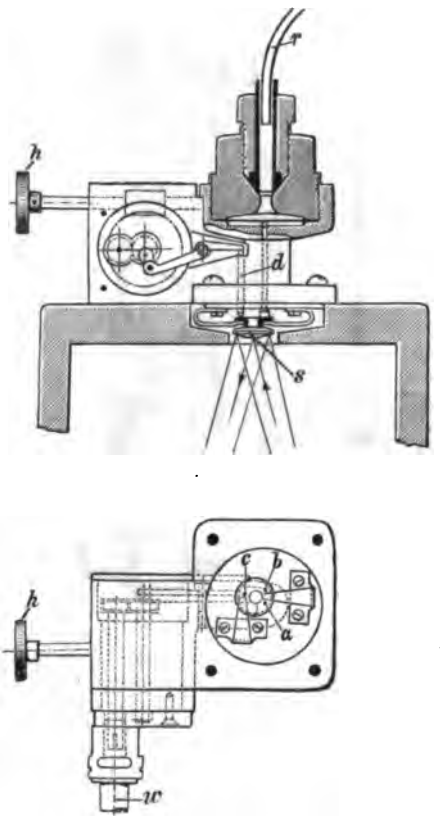

Fig. 4. Indicateur.

lichtstraal, dien men op photografisch papier kan opvangen.

Indicateurdiagram is het diagram, dat met behulp van een indicateur genomen wordt van kracht- en arbeidswerktuigen met zuigerbeweging. Het geeft een beeld van de drukveranderingen in den cylinder, in verband met den weg, dien de zuiger heeft afgelegd, of, wat op hetzelfde neerkomt, in verband met het volumen van het gas (de vloeistof), dat (die) de drukveranderingen ondergaat. Fig. 1 stelt een diagram voor van een ééncylinder stoomwerktuig, werkende zonder condensatie. Twee, loodrecht op elkander staande assen, snijden elkaar in O. In de richting der horizontale as zijn de volumina uitgezet van den stoom in den cylinder, en in de richting der vertikale as de drukkingen. Onder de horizontale as is nog een lijn geteekend, die de zuigerweg x voorstelt; s is de schadelijke ruimte, die steeds met stoom gevuld is. Staat de zuiger in 1, dan is de stoomdruk *aa'*. De stoom treedt uit de schuifkast door de stoompoort in den stoomcylinder, totdat de naar links bewegende zuiger in 2 gekomen is; de toelaat eindigt en de expansie begint. Gedurende den toelaat is de druk vrijwel constant gebleven, en ongeveer gelijk aan die in de schuifkast; bij de expansie daalt hij sterk van *bb'* tot *cc'*. Als de zuiger in 8

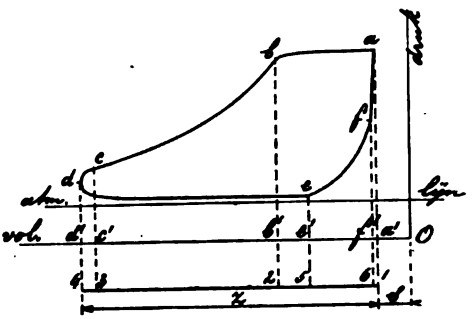

Fig. 1. Indicateurdiagram.

is, begint de uitlaat en daalt de druk snel tot even boven de atmosferische lijn; doch de zuiger heeft dan het einde van den slag (4) al bereikt en is reeds op den terugweg, als dit geval is. De druk werkt nu tegen de beweging van den zuiger in; men spreekt dan ook van tegendruk. De tegendruklijn blijft evenwijdig loopen aan de atmosferische lijn, tot *e* (zuiger in 5). De uitlaat eindigt hier en de nog aanwezige stoom wordt gecomprimeerd tot *f* (zuiger in 6). Hoewel de zuiger den terugweg nog niet geheel heeft afgelegd, wordt toch al versche stoom toegelaten om te zorgen, dat de druk weer *aa'* is bij het begin van den volgenden slag. Vaak wijken de genomen diagrammen af van het in fig. 1 geteekende; men kan dan uit de afwijkingen nagaan, welke fouten de machine heeft. Zoo kunnen de stoomverdeelingsorganen of de zuiger lek zijn, de stoompoorten te nauw zijn, de inlaat of de uitlaat te vroeg of te laat beginnen of eindigen, enz. Uit het diagram is verder de gemiddelde druk te bepalen; eene grootheid, die noodig is bij de berekening van het indicateurvermogen

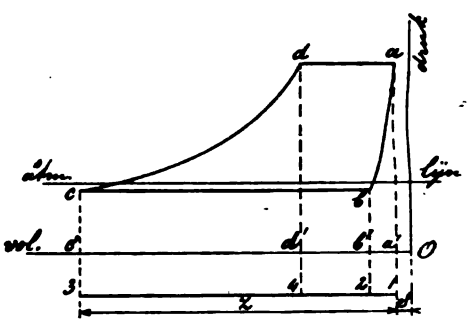

Fig. 2. Indicateurdiagram.

van de machine. Fig. 2 geeft het diagram van een luchtcompressor. Bij het begin van den slag staat de zuiger in 1, en beweegt dan naar links; de lucht, die nog in de schadelijke ruimte is, en een druk *aa'* heeft, expandeert tot *bb'*, waarna buitenlucht wordt aangezogen. Bij den teruggaanden slag van den zuiger wordt de lucht gecom-

Digitized by Google

primeerd totdat de druk *dd'* is, waarna zij in de persleiding wordt geperst. In fig. 1 is de inhoud van *a b c d e f* de arbeid, welke de stoom verricht op den zuiger. In fig. 2 is de inhoud van *a b c d* de arbeid, door den zuiger op de lucht verricht.

Indicateurpaardekracht is de eenheid, waarin het vermogen van een stoommachine, gas-, benzine-, petroleummotor, enz. wordt uitgedrukt, zooals die volgt uit het diagram, genomen met een indicateur.

Indicatie. Indicatie beteekent „aanwijzing" en is een term, die in de geneeskunde veel gebruikt wordt, als men zoekt naar de wijze, waarop een ziekte bestreden moet worden. Men onderscheidt een *indicatio causalis*, als aanwijzing van de bestrijding van de oorzaak van de ziekte, naast een *indicatio symptomatica*, als er reden voor is een der verschijnsels van de ziekte te bestrijden, bijv. hoest of pijn. Verder kan er een *indicatio vitalis* zijn, als het leven van den patiënt bedreigd wordt. Men is niet altijd in staat aan een bepaalde indicatie te voldoen door het daarvoor passend medicament toe te dienen, want soms is er een beletsel tegen, een z.g. *contra-indicatie*.

Indicativus of *aantoonende wijs* van een werkwoord drukt uit, dat de handeling zonder eenige voorwaarde plaats heeft. Hij onderscheidt zich hierdoor van de *aanvoegende wijs*, die een voorwaardelijke handeling aanduidt.

Indicator. Hieronder verstaat men in de scheikunde een stof, die door kleursomslag of door het doen ontstaan van karakteristieke neerslagen het einde van een reactie aangeeft. Zie verder *Analyse, chemische: Titreermethode*.

Indicium of *aanwijzing* is een bewijsmiddel in strafzaken; de wet verstaat daaronder daadzaken, gebeurtenissen of omstandigheden, welker bestaan en overeenstemming, zoo onderling, als met het ten laste gelegde feit zelf, klaarblijkelijk aantoonen, dat er een strafbaar feit gepleegd is en wie het bedreven heeft. De aanwijzingen zijn te vergelijken met de vermoedens van de civiele bewijsvoering waarbij echter vooral dit principieele verschil in het oog moet worden gehouden, dat tegen aanwijzingen altijd tegenbewijs is toegelaten. Het bestaan der aanwijzingen zelf moet ook bewezen worden door de middelen, die de wet daarvoor aangeeft. Deze middelen zijn: 1°. getuigen; 2°. schriftelijke bescheiden; 3°. persoonlijk onderzoek of beziehtiging door den rechter; 4°. eigen erkentenis van den beklaagde, zelfs buiten het recht gedaan. Een aanwijzing mag dus niet worden bewezen door een andere aanwijzing of met andere woorden, de rechter mag niet uit het bestaan van een zeker feit het bestaan van een ander feit afleiden op grond van welk laatste dan geconcludeerd wordt tot het bewezen zijn van het ten laste gelegde. De beoordeeling der kracht van bewijs eener aanwijzing ligt in elk geval aan den rechter. Zijn geweten, zegt onze wet, wordt op het ernstigste belast met de inachtneming van de alleruiterste zorgvuldigheid en nauwkeurigheid in dat onderzoek. Zie *Bewijs* en *Aanwijzing*.

Indictie, *Romeinsche,* is de *aanzegging* van het bedrag der te betalen belasting, welke de Romeinen onder *Constantijn den Groote* moesten opbrengen en die op een over 15 jaren loopende grondbelasting gebaseerd was. Daarna werd die periode zelf indictie genoemd. De indictiën nemen een aanvang met den 1sten September 312 na Chr. Wanneer men vandaar tot het aanvangsjaar onzer jaartelling terugkeert, vindt men dat dit overeenkomt met het 4de eener indictie. Om nu de indictie van het loopende jaar te berekenen, moet men er 3 bijvoegen en de som door 15 deelen, waarna de rest het getal der indictie aanwijst. Is er geen rest, dan is de indictie = 15. De indictie werd gedurende de Middeleeuwen steeds in de openbare stukken vermeld. Het indictiejaar nam een aanvang met den 24sten, later met den 1sten September en eindelijk, volgens een verordening van den paus, met den 1sten Januari.

Indië (zie de kaarten) is in de ruimste beteekenis de algemeene naam voor het deel van Azië van den zuidoosthoek van Perzië tot aan de zuidwestprovinciën van China, waarvan in het noorden de grens gevormd wordt door de gebergten, die met den Elboers beginnen, over de zuidelijke keten van den Hindoe-Koh en den Himalaja loopt en met de Alpen in Yunnan eindigen. Hierbij komen nog een aantal eilanden en eilanden-groepen. In de Oudheid werden deze landen Indië genoemd, later kregen zij, in tegenstelling met West-Indië, den naam Oost-Indië. Bij ons wordt onder laatstgenoemden naam meestal Nederlandsch Oost-Indië verstaan. Indië wordt verdeeld in den Indischen Archipel (zie *Insulinde*), Voor-Indië en Achter-Indië. Terwijl de Egyptenaren en Phoeniciërs met het W. van Voor-Indië reeds vroeg handelsbetrekkingen hadden, waren de Grieken in oudere tijden met Indië slechts bekend door berichten, die zij over Perzië (bijv. door *Ctesias*) kregen. *Herodotus* kende van Indië slechts de streken langs den Indus; bij de beschrijving van *Xerxes'* leger maakt hij melding van „donkergekleurde" Indische hulptroepen en noemt hen „Aethiopiërs van het Oosten". Meer kennis kreeg men door den veldtocht van *Alexander den Groote* naar het Vijfstroomenland (Pentapotamië, Pendsjaab), door *Seleucus Nicator*, die in 305 tot de Jamuna (Djamna) doordrong, en door *Megasthenes*, die als gezant van *Seleucus* geruimen tijd te Patalipoetra vertoefde. *Eratosthenes* († 193 v. Chr.) kende reeds de zuidpunt van Voor-Indië en Taprobane (Ceylon), maar gaf den Ganges, als de oostelijkste grensrivier op in de nabijheid van Thinai (China). Onder keizer *Claudius* († 54) kwamen gezanten van koning *Rochias* van Ceylon naar Rome. De beroemde aardrijkskundige *Ptolemaeus* (2de eeuw na Chr.), die reeds Voor- en Achter-Indië onderscheidt, maakt melding van den „Gouden Chersonesos" (Malaka) en van Java en andere eilanden. Natuur- en kunstproducten waren reeds onder de Seleukiden in grooten getale naar Europa gekomen; in de Middeleeuwen kwamen er deels langs karavaanwegen door de woestijnen van Middel-Azië naar de kustlanden der Kaspische en Zwarte Zee, deels door de Arabieren naar Egypte en vandaar door de Venetianen, Genueezen en Florentijnen naar West-Europa. De belangstelling in Indië werd weer opgewekt door de reisberichten van *Marco Polo*,

Digitized by Google

Odorich van Pordenone en *Nicolo di' Conti*. Vooral China en Japan, die men zich dacht als tot Achter-Indië behoorende, als goudlanden, wekten groote belangstelling. Het vinden van den zeeweg door *Vasco da Gama* (1498) was het sein voor de verovering en kolonisatie van Indië door de Europeanen.

I. Voor-Indië (zie de kaart) vormt een onregelmatigen vierhoek, die door het Himalajagebergte, den Indus, waarachter zich het Hoogland van Iran verheft, de Arabische Zee en de Golf van Bengalen begrensd wordt. De oppervlakte bedraagt ongeveer 3 575 000 v. km.

Ontdekkingsgeschiedenis en *Kustontwikkeling*. Zie *Azië*.

Bodemgesteldheid. Het noorden van Voor-Indië vormt het voorland van het Himalajagebergte, is zeer vruchtbaar en heeft een gunstig klimaat; daarop volgt Hindoestan, ongeveer 1,9 millioen v. km. groot, een eindelooze laagvlakte, welke de oosthelft van het Indusgebied en het stroomgebied van de Ganges omvat. Deze vlakte bestaat in het westen uit een grootendeels zandig steppen- en woestijngebied; alleen de N. helft ervan, Pendsjaab, is vruchtbaar. In het N.W. vindt men een uitgestrekt gebergte. Ten O. van den Indus breidt zich de woestijn, Thar of Thur, welke in het zuiden een groot zoutmoeras, Ran of Run geheeten, vormt, uit. Het oosten van deze vlakte wordt door een moerassig woudlandschap van den Himalaja gescheiden, daaraan grenst de vlakte van den Ganges of het eigenlijke Hindostan, die zeer vruchtbaar, doch ongezond is. Aan den rand van de Gangesdelta vormen de Sunderbunds een aantal moerasige, met dichte oerwouden bedekte eilanden. Het hoogland van Voor-Indië, dat het grootste deel van het schiereiland inneemt, bestaat uit een geïsoleerd plateau, n.l. dat van Dekan of Dekhan, met Ceylon samen ongeveer 1,7 millioen v. km. groot. Het wordt in het O. door de Oost-Ghats, in het W. door de West-Ghats begrensd, terwijl het in het N. door het W.O. gerichte Satpoera- en Vindhyagebergte gescheiden wordt van een noordelijker gelegen plateau. Waar de beide Ghats in het Z. samen komen, rijst uit de laagte, Gap geheeten, het Nilgirigebergte op, dat zich door middel van de rotsen der Adamsbrug voortzet tot op Ceylon. Het Dekanplateau ligt in het W. 1000—1300 m., in het midden 500—600 m. hoog. Alle rivieren ontspringen in het W. en monden uit in de Golf van Bengalen. De bodem is vruchtbaar, doch moet kunstmatig besproeid worden. Langs de kusten van Voor-Indië vindt men vlakten, waarvan die langs de oostkust veel breeder is dan langs de westkust; beide worden rijkelijk besproeid en zijn bij uitstek vruchtbaar.

Geologie. Zie *Azië*.

Rivieren. De voornaamste wateren van het land, de Ganges, de Brahmapoetra en de Indus met zijn zijrivier de Satledj, ontspringen aan den noordelijken voet van den Himalaja en stroomen, nadat zij door dit gebergte heen gebroken zijn, door de groote laagvlakte van het noorden. Alle andere rivieren ontspringen in het land zelf. In de Arabische Zee monden de Sabarmati, de Mahi, de Narbada, de Tapti en enkele korte, woeste, uit de West-Ghats komende rivieren uit, op de oostzijde van Voor-Indië treft men de Mahanadi, de Godavari, de Kistna, de Pennar en de Kaweri aan. Alleen de Ganges, de Brahmapoetra en de Indus zijn voor de scheepvaart van groot belang. Het land is arm aan meren.

Klimaat. Voor-Indië is een van de warmste landen van de aarde; de hoogste temperaturen komen in het droge N.W. voor, de gemiddelde temperatuur is in het Z. het hoogste. Te Madras is de gemiddelde jaartemperatuur 27,9° C., de temperatuuruitersten, die er waargenomen werden, bedroegen 42,7° en 16,1°; voor Lahore zijn deze cijfers resp. 34,9°, 47,9° en —0,1° C. Het klimaat wordt beheerscht door de moesons. Men onderscheidt 3 jaargetijden, een koele periode, ongeveer van October tot Maart, een warme, van April tot aan den regentijd, en den regentijd, waarvan duur, begin en einde verschillend zijn. De meeste regen valt in de dalen, die voor den zuidwestmoeson toegankelijk zijn, vooral van de West-Ghats en van den Himalaja. Te Tsjerrapoendji, de regenrijkste plaats van de aarde, bedraagt de gemiddelde regenhoeveelheid jaarlijks 12 580 mm., en werd wel eens op één dag een regenval van 1036 mm. gemeten, in één maand van bijna 10 000 mm. Het uitblijven van den regen heeft, vooral op het hoogland van Dekan, somtijds verschrikkelijken hongersnood ten gevolge. Tijdens de kenteringen richten cyclonen vaak groote verwoestingen aan. Pest en cholera komen dikwijls voor.

Plantenrijk. In den Himalaja kan men verschillende plantengordels onderscheiden. De zuidvoet is met ondoordringbaar struikgewas begroeid, verder naar boven treft men achtereenvolgens een tropische, een subtropische en een gematigde flora aan. De boomgrens ligt er op ongeveer 3600 m. hoogte, waarboven zich tot 4500 m. de bloemenrijke Alpenweiden uitstrekken. In de vlakten langs den Indus en zijn zijrivieren komen naast uitgestrekte woestijnen, tamariskenwouden en acacia's voor. In Bengalen en in de vruchtbare vlakten en kuststreken van het schiereiland heerscht daarentegen een weelderige plantengroei. Daar groeiden aurantiaceeën, citroenen, oranjeappels, vijgen, gummiboomen, suikerriet, kaneelboomen, bananen, peper, rijst, palmen, sandelhout, teakhout enz..

Dierenwereld. Tot de voornaamste roofdieren, waaraan Voor-Indië zeer rijk is, behooren de tijger, de panter, de hyena, de wolf, de wilde hond, de olifant, de neushoorn; verder zijn er talrijk apen en wilde zwijnen, op Goedsjerat komt ook de leeuw voor. Voor-Indië bezit vele vogels en reptiliën, vooral slangen. In de rivieren leven talrijke krokodillen.

Delfstoffen. De rijkdom aan mineralen is zeer groot, eerst in den laatsten tijd echter trekt men daarvan meer voordeel. In de rivieren wordt op sommige plaatsen goud gevonden; koper wordt tegenwoordig alleen nog in Radsjpoetana en Tsjoetia Nagpoer gedolven; verder vindt men zilver, lood, antimonium-, nikkel- en kobaltertsen. IJzer- en mangaanerts en steenkool bevat de bodem op zeer vele plaatsen, evenals petroleum. Indië is van oudsher beroemd wegens zijn diamanten. Tegenwoordig vindt men er nog sma-

Digitized by Google

Digitized by Google

VOOR-INDIË.

Digitized by Google

Digitized by Google

VOOR-INDIË.

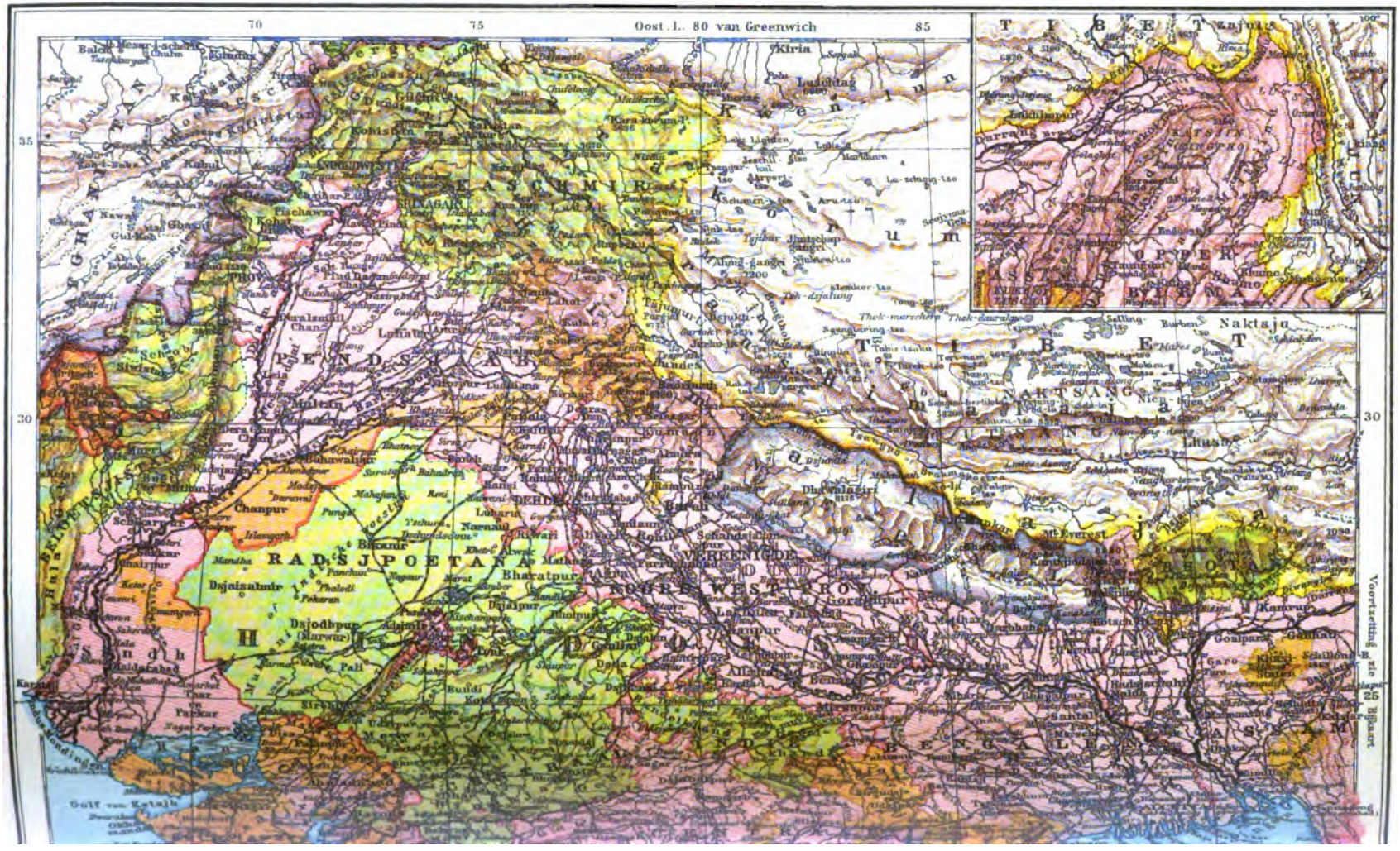

Digitized by Google

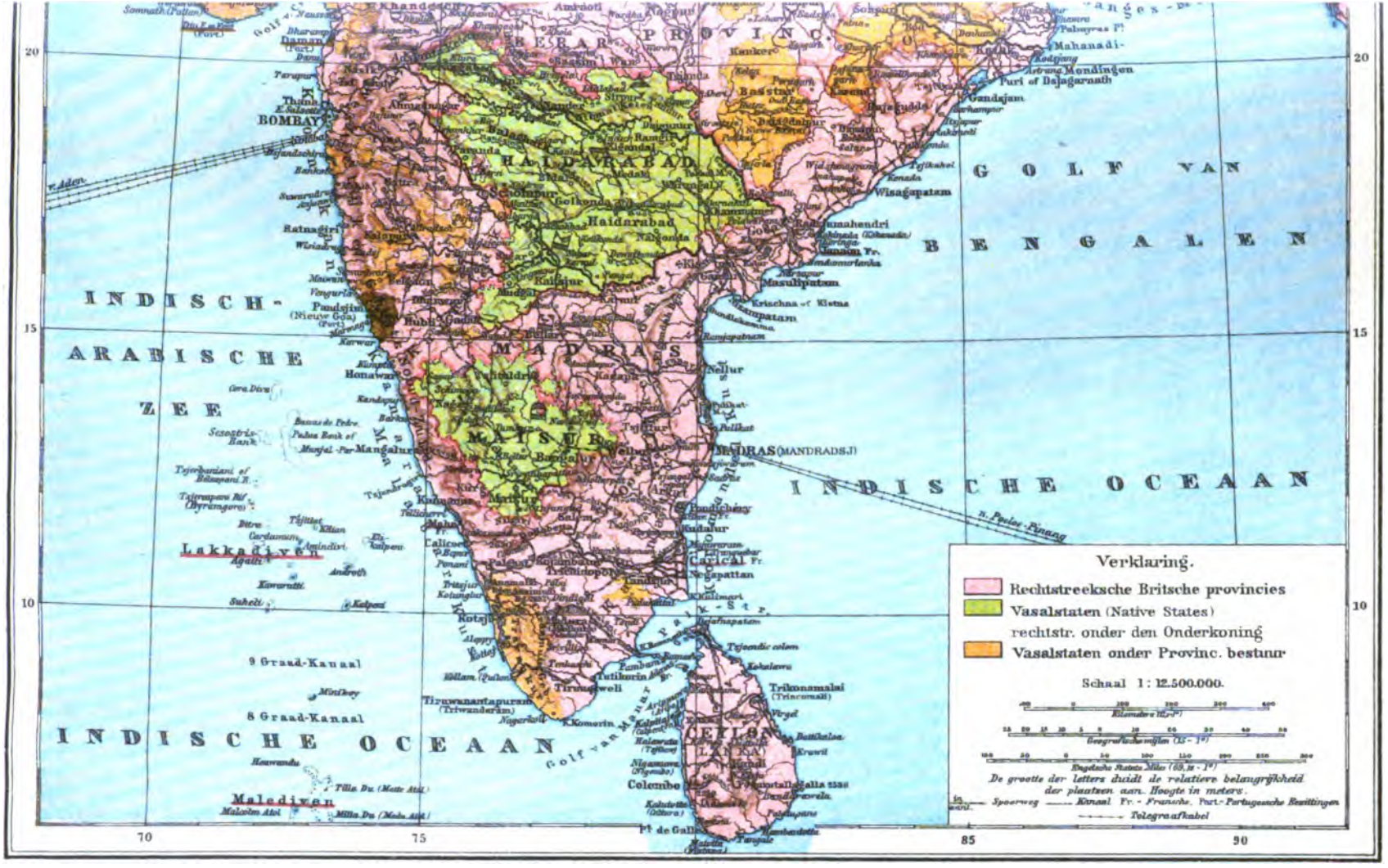

Digitized by Google

Digitized by Google

ragd, topaas, robijn, saffier, jaspis, agaat, granaat enz. Ook levert de bodem zout, mica, salpeter, marmer, kalksteen, zandsteen, graniet enz.

Bevolking. Het aantal inwoners van Voor-Indië is niet afzonderlijk opgegeven. Van Britsch-Indië of Britsch-Oost-Indië, waarvan Voor-Indië het grootste deel uitmaakt, bedraagt dit met inbegrip van alle leenstaten (1911) 316 084 000, d. i. ongeveer $^1/_5$ van de bevolking der geheele aarde, waarvan 244 267 000 in de onder rechtstreeksch bestuur geplaatste en 70 888 000 in de vasalstaten wonen. In eerstgenoemd gebied telde de bevolking 124 873 000 mannen en 119 393 000 vrouwen. Hoewel sedert 1891 jaren lang in vele streken de bevolking door pest en hongersnood sterk is achteruitgegaan, zooals ook uit de volkstelling van 1905 gebleken is, nam de bevolking van het geheele gebied gestadig toe, want zij bedroeg in 1901 nog slechts 294,36 millioen. In eigenlijk Hindostan vormen de Arische Indiërs of eigenlijke Hindoe's het hoofdbestanddeel van de bevolking, (in 1901: 219,8 millioen), in Dekan de Dravida's (in 1901: 56,5 millioen). Verwant met dezen zijn de Kolariërs (in 1901: 3,2 millioen) in Bengalen. Naast deze, tot de oudste bevolking behoorende stammen, hebben zich in Voor-Indië later een aantal andere stammen gevestigd, zooals de nakomelingen van de Mohammedaansche veroveraars, die deels van Mongoolschen, deels van Perzisch-Turkschen oorsprong zijn, de Afghanen, de Arabieren enz. Het aantal vreemdelingen bedraagt (1911) 650 502, waaronder 122 919 Britten en 3076 andere Europeanen, Amerikanen of blanken uit Australië. De sterfelijkheid is zeer groot; in 1904 kwamen 24 037 menschen door tijgers, slangen enz. om het leven. Voor de afzonderlijke gewesten, hun oppervlakte en bevolking, zie het artikel *Britsch-Indië*.

Naar den godsdienst onderscheidde men (1911) 217,6 mill. Hindoes, 66,6 mill. Mohammedanen, 10,7 mill. Boeddhisten, 10,3 mill. natuuraanbidders, 3,9 mill. Christenen, 3 mill. Sikhs, 1,2 mill. Djaina, bijna 100 000 Parsi, 16 133 Joden, enz. Er zijn 30 zendingsgenootschappen werkzaam. Naar de talen bestaat er nog veel grooter onderscheid dan naar den godsdienst, daar er 33 talen door meer individuen gesproken worden dan Engelsch, daarvan het Hindi door 82, het Bengali door 48,37, het Telugu door 23,54, het Marathi door 19,81 millioen menschen.

Staatkundig behoort geheel Voor-Indië aan Engeland, met uitzondering van enkele, weinig belangrijke bezittingen van Frankrijk en Portugal (zie de artikelen *Fransche* en *Portugeesche koloniën*).

Beschavingstoestand. Over het algemeen staat de bevolking op een lagen trap van beschaving, wat een gevolg is van de onderdrukking door vreemde stammen, van de verwarde binnenlandsche toestanden, van de heerschende godsdiensten en van het door den godsdienst geheiligde kastenwezen. In 1911 konden slechts 18,5 millioen bewoners, waaronder 1,6 millioen vrouwen, lezen en schrijven, en verstonden slechts 1,7 mill. personen iets van de Engelsche taal. Het land bezit vijf hooge scholen en 185 584 andere onderwijsinstellingen (18 370 voor meisjes), samen met 7,5 mill. leerlingen (6,4 mill. mannelijke, 1,1 mill. vrouwelijke). Onder deze onderwijsinstellingen waren 131 444 lagere scholen met 5 522 043 leerlingen, daarbij 14 731 voor meisjes met 909 657 leerlingen. De uitgaven voor onderwijs bedroegen in het jaar 1913—1914 £ 6,7 millioen. Van de leerplichtige kinderen bezochten slechts 32.8 % van de jongens en 5,9 % der meisjes een school. Met de volksontwikkeling is het dan ook treurig gesteld. Toch vertoont het volk in zijn voortbrengselen van poëzie, beeldhouwkunst en architectuur nog sporen van zijn vroegere, hoogstaande beschaving. In het Britsch-Indische rijk verschijnen 1447 couranten en tijdschriften.

Middelen van bestaan. Tengevolge van de vruchtbaarheid van den bodem is de *landbouw* het voornaamste middel van bestaan, vandaar dat 224-7 mill. menschen van landbouw en veeteelt leven. Deze staat echter nog op een lagen trap van ontwikkeling; eerst sedert 1891 tracht de regeering door het oprichten van landbouwcolleges, proefstations enz. alsook door een betere besproeiing hierin verbetering te brengen. De voornaamste producten zijn rijst, tarwe, katoen, oliezaden, jute, aardnoten, suikerriet, indigo en thee.

De oppervlakte, door de voornaamste landbouwgewassen ingenomen, en de opbrengst bedroeg in het jaar 1913—1914:

Gewassen.	Oppervlakte in acres × 1000	Opbrengst in tonnen × 1000
Rijst	75 425	28 790
Tarwe	28 475	8 358
Katoen	25 023	5 066 (balen)
Lijnzaad, zuiver	2 664	327
„ , gemengd	367	59
Papaper en mosterdzaad, zuiver	4 112	760
Idem, gemengd	2 154	327
Sesamzaad, zuiver	4 224	361
„ ,gemengd	850	42
Aardnoten	2 106	749
Jute	2 911	8 894 (balen)
Indigo	173	27
Suikerriet	2 545	2 291
Thee	610	307 249 (ponden)

De geheele bebouwde oppervlakte bedroeg 246 989 228 acres, de bevloeide landerijen besloegen meer dan 45 mill. acres, waarvan bijna 20,5 mill. bevloeid werden door middel van kanalen, 6,8 door middel van stuwbekkens, 13,7 door putten en 6,2 mill. acres op andere wijze. Van regeeringswege werden ongeveer 25 mill. acres bevloeid. De *veeteelt* is van veel minder beteekenis. Runderen, paarden en schapen worden geteeld, doch leveren geen fraaie rassen. De zijderupsenteelt is achteruitgegaan. De bosschen worden sedert 1877 door een rijksboschdeparte-

Digitized by Google

ment voor uitroeiing beschermd. In 1914 waren 245 612 vierkante Engelsche mijlen met bosch bedekt en bedroegen de regeeringsinkomsten uit de boschcultuur ruim £ 1 millioen.

De *nijverheid* hangt nauw met den landbouw samen. De inlandsche bevolking houdt zich na den landbouw het meest bezig met het weven van katoenen stoffen; verder wordt door haar zijde gesponnen en geweven, weeft zij shawls en vloerkleeden, vervaardigt zij houtsnijwerk en bewerkt metalen. Velen vinden een bestaan bij de theebereiding, in 1914—1915: 676 000 personen. Er werd thee geplukt van 566 acres, de opbrengst bedroeg 313 mill. pounds, de uitvoer 302,5 mill. Verder vindt men in Britsch-Indië: fabrieken voor katoen, jute (64), wol, papier (8), indigo, suiker, rijst, machines, petroleum, ijzer, enz., in 1914 in het geheel 2820 met meer dan 50 arbeiders, waarvan alleen de katoenfabrieken 350 000, de jutefabrieken 216 000 arbeiders telden. De Indische nijverheid is reeds zeer oud. haar katoenen weefsels waren van oudsher wegens fijnheid, kleur en teekening beroemd. Door de Europeesche concurrentie is zij echter zeer achteruitgegaan, alechts enkele takken, zooals de shawls en tapijten van Kasjmier, de tapijten en zijden stoffen van Moeltan en Benares, verschillende soorten mouseline, hebben hun ouden roem gehandhaafd.

De *mijnbouw* gaat in den laatsten tijd flink vooruit. In 1913 werd gedolven voor een waarde van:

Steenkool	£	3 798 137
Goud	„	2 291 916
Mangaanertsen	„	1 211 034
Petroleum	„	1 084 586
Zout	„	541 447
Mica	„	347 451
Salpeter	„	200 596
Lood en loodertsen	„	71 597
Edelgesteenten	„	55 542
Tin en tinertsen	„	46 401
Mijnbouwproducten	£	10 138 597

De *handel* is in de laatste jaren sterk vooruitgegaan. Ingevoerd worden in de eerste plaats katoenen goederen, metalen en metaalwaren, voedingsmiddelen, oliën, suiker, machines, chemicaliën, zijde, kleederen en wollen goederen. De voornaamste uitvoerartikelen zijn graan, peulvruchten, ruwe katoen, zaden, jute, opium enz. Tot 1894 werden bijna geen invoerrechten geheven, tegenwoordig zijn alleen nog katoenen goederen vrij. De omvang van den overzeeschen handel met het buitenland bedroeg in roepijen (× 1000):

Jaar	Invoer.	Uitvoer.
1910	1 601 747	1 943 672
1911	1 734 416	2 170 885
1912	1 975 262	2 383 637
1913	2 284 614	2 568 500
1914	2 347 476	2 560 903
1915	1 667 390	1 874 654

Het aandeel der verschillende landen aan den handel bedroeg in 1913—1914 in roepijen (× 1000):

Landen.	Invoer in Indië van	Uitvoer uit Indië naar
Groot Brittannië	1 175 822	929 385
Frankrijk	26 916	17 617
Duitschland	126 657	46 495
Oost. Hongarije	42 904	12 911
Italië	21 954	15 227
België	42 578	16 295
Nederland	**15 531**	**12 822**
Spanje	1 880	932
China	26 876	25 149
Japan	47 801	44 419
Ceylon	8 085	7 915
Strait Settlements	34 226	33 750
Java	107 454	82 203
Vereenigde Staten	47 903	46 799
Australië	9 165	8 506
Mauritius	25 270	17 365

De waarde der voornaamste in- en uitvoerartikelen bedroeg (in roepijen × 1000) in 1914—1915:

Invoer.	Waarde.	Uitvoer.	Waarde.
Katoenen stoffen en garens	489 989	Ruwe katoen	334 854
Metalen en ertsen	137 694	Katoenen stoffen en garens	80 105
Suiker	105 224	Ruwe jute	129 102
Spoorwegmateriëel	100 825	Juten stoffen	258 201
Machines	60 404	Rijst	171 595
Oliën	46 773	Tarwe en tarwemeel	92 382
Zijde	30 905	Andere granen en meel	26 512
IJzerwaren	25 600	Thee	155 284
Levensmiddelen	21 072	Oliezaden	146 539
Wollen stoffen	18 847	Huiden en vellen	125 559
Alcoholische dranken	18 268	Ruwe wol	23 690
Specerijen	17 186	Wollen stoffen	1 697
Instrumenten	13 360	Opium	17 634

Digitized by Google

Invoer.	Waarde.	Uitvoer.	Waarde.
Papier en carton	13 189	Koffie	8 995
Vruchten en groenten	11 422	Indigo	16 037
Lucifers	11 298	Lak	8 595
Kleedingstukken	10 736	Veekoeken	16 057
Geneesmiddelen	10 270	Oliën	10 638
Automobielen en motorrijwielen	10 243	Hennep	10 520
Chemicaliën	10 240	Specerijen	9 934
		Hout	9 579
		Rubber	9 385
		Mangaanerts	9 330
			7 530

De waarde van den buitenlandschen handel over land bedroeg (in roepijen × 1000).

Jaren.	Invoer.	Uitvoer.	Totaal.
1913	103 793	94 961	198 754
1914	108 589	83 886	192 475
1915	100 715	85 182	185 897

Voor de ontwikkeling van het verkeerswezen heeft de Britsche regeering veel gedaan, zoowel door verbetering van havens als van spoor- en andere verkeerswegen. De omvang van het overzeesch scheepvaartverkeer bedroeg:

Aangekomen.

Nationaliteit.	1913		1914		1915	
	Aantal	Inhoud in tonnen	Aantal	Inhoud in tonnen	Aantal	Inhoud in tonnen
Britsche	2554	6 521 527	2444	6 198 848	2368	4 902 067
Britsch Indische	313	188 977	243	152 678	315	149 323
Vreemde	718	1 952 047	754	2 209 491	462	1 204 945
Inlandsche	823	65 076	853	63 062	792	56 210
Totaal	4408	8 727 627	4294	8 624 079	3937	6 312 545

Vertrokken.

Nationaliteit.	1913		1914		1915	
	Aantal	Inhoud in tonnen	Aantal	Inhoud in tonnen	Aantal	Inhoud in tonnen
Britsche	2557	6 613 992	2507	6 486 282	2459	5 176 751
Britsch Indische	296	174 286	260	145 216	285	117 058
Vreemde	703	1 905 664	712	2 066 960	460	1 191 331
Inlandsche	765	62 822	844	63 871	819	60 200
Totaal	4341	8 757 764	4323	8 762 329	4023	6 545 340

Het spoorwegnet had in 1908 een lengte van 26 956, in 1915 van 35 285 Eng. mijlen. In laatstgenoemd jaar werden 451 millioen reizigers vervoerd en 80 972 000 ton goederen en levend vee. De bruto ontvangsten der spoorwegen bedroegen £ 40,28 millioen, de uitgaven £ 21,82 millioen, de netto winst £ 8,217 millioen. In 1915 bezat het land 68 448 postkantoren en werden ruim 940 millioen poststukken verzonden, benevens 63,9 millioen dagbladen en ruim 60 millioen postpakketten. Het aantal telegraafkantoren bedroeg 10 661, de telegraafdraden hadden

Digitized by Google

een lengte van 330 033 mijlen, de lijnen van 84 124 mijlen, de inkomsten bedroegen £ 1 137 297, de uitgaven £ 923 333, het aantal verzonden telegrammen ruim 16 millioen. Er bestonden 11 particuliere en 175 openbare telefoonkantoren met resp. 9710 en 5766 aansluitingen.

Bestuur. Tot 1858 was Oost-Indië een bezitting van de Oost-Indische Compagnie, vervolgens werd het een Britsche provincie, in 1876 nam koningin *Victoria* den titel keizerin van Indië aan. Aan het hoofd van het bestuur staat een gouverneur-generaal of onderkoning, die door een Uitvoerenden Raad *(Executive Council)* en een Wetgevenden Raad *(Legislative Council)* ter zijde gestaan wordt. De gouverneur-generaal heeft het recht oorlog te verklaren, doch is verplicht binnen een bepaalden tijd daarvan aan het Engelsche Parlement kennis te geven, ook kan hij vrede sluiten. De staatssecretaris voor Indië te Londen heeft het recht alle in Indië genomen besluiten weder op te heffen. De gouverneurs van Bombay en Madras, die onmiddellijk met den staatssecretaris in verbinding staan, worden eveneens door een Wetgevenden Raad terzijde gestaan, de gouverneur-generaal moet echter de door hen aangenomen wetten goedkeuren. Naast de wetten van het Engelsche Parlement en van de Wetgevende Raden zijn ook Hindoesche en Mohammedaansche wetten van kracht. De hoogste rechters worden in Engeland benoemd, de overige ambtenaren door de Indische regeering. Het aantal Indische vorsten bedraagt 601, de voornaamste zijn: de nizam van Haiderabad, de maharadja's van Sindia, Djaipoer, Travankor, Kasjmier, Djodhpoer, Patiala, Oedepoer, Bhartpoer, de holkar van Indor, de gaikwar van Baroda en de begum van Bhopal. Tot 1912 was Calcutta de hoofdstad, van genoemd jaar af is het Delhi.

Volgens de begrooting voor 1915 bedroegen de inkomsten £ 80 158 000, de uitgaven £ 82 943 000. De staatsschuld bedroeg in 1915 £ 320 729 023.

Leger. Het Engelsch Oost-Indische leger bestaat uit: het gewone leger, dat uit 52 bataillons, 9 cavalerieregimenten, 45 veld-, 11 rijdende, 8 bergbatterijen en 6 bespannen voetartillerie-bataillons nationale Engelsche troepen en uit 140 bataillons, 39 cavalerie-regimenten, 10 bergbatterijen, een voetartilleriecompagnie en 20 pioniers-compagnieën aangeworven inboorlingen is'samengesteld, uit de reserve van de inboorlingen, uit de rijkstroepen *(Imperial service troops)* of troepen van inlandsche vorsten, die in geval van oorlog ter beschikking van de regeering gesteld worden, en uit de vrijwilligers, die uit Europeanen en kleurlingen bestaan en bestemd zijn de spoorwegen en Europeesche koloniën bij opstanden te beschermen. Sedert 1907 bestaat het leger uit een zuidelijke en een noordelijke afdeeling. De eerste telt 41 466 Britsche en 87 316 inlandsche troepen, met inbegrip van de officieren, 130 426 manschappen, de laatste 33 802 Britsche en 70 738 inlandsche troepen, tezamen 105 946 manschappen. Het geheele Indische leger is dus 236 372 man sterk.

De vlag van den onderkoning is de Britsche; daarop ziet men een blauw lint in een gouden veld met de woorden „Heaven's light our guide".

Er bestaan 6 ridderorden, n.l. de orde van de Ster van Indië, de Keizerlijke orde van het Indische rijk, de Keizerlijke orde van de kroon van Indië, de Orde van Britsch-Indië, de Orde van verdienste voor inlandsche soldaten en de Militaire orde voor de inboorlingen van Britsch-Indië.

De vloot bestaat uit een aantal verouderde schepen ,zonder gevechtswaarde, zoodat het rijk door de Britsche vloot ter zee beschermd moet worden.

Geschiedenis. De oudste geschiedenis van Voor-Indië is zeer onzeker. Omstreeks 3000 v. Chr. veroverde een tak van den Indo-Germaanschen stam, die uit het N. W. kwam, het gebied van den Indus en ontleende daaraan den naam Indiërs. Dezen trokken in de 14de eeuw v. Chr. naar het O. en veroverden het Gangesgebied, met welks inwoners zij ook later veel strijd moesten voeren. Langzamerhand kreeg de stand der priesters of Brahmanen grooten invloed op het volk, waardoor de krijgshaftige geest verloren ging en het land in een aantal staten uiteenviel. In de 6de eeuw veroorzaakte het Boeddhisme een levendige beweging. Wel moest deze leer ten slotte onder doen voor het Brahmaïsme, doch niet zonder op vele voorstellingen en denkbeelden grooten invloed uit te oefenen. Aan het lijdelijk karakter van het volk veranderde dit echter niets. In 517 v. Chr. veroverde *Darius I* van Perzië een deel van het Induagebied, *Alexander de Groote* bevoer den Indus tot aan zijn monding, veroverde dit land en liet er Macedonische troepen achter. Deze werden verdreven door koning *Tsjandragoepta* (316—296), die bijna het geheele noorden van Indië vereenigde. In de laatste eeuw v. Chr. maakten Skythische volkeren zich van den Pendsjaab meester. Noodlottig voor Indië was het optreden van den Islam, waardoor van de 10de eeuw af een reeks veroveraars het land binnendrongen, die de ontwikkeling der eigenaardige Indische cultuur belemmerden, de onafhankelijkheid der noordelijke staten vernietigden en vreemde godsdienstige, staatkundige en sociale elementen invoerden. Alleen in het zuidelijke Dekan hielden zich onafhankelijke Indische dynastiën staande. Omstreeks 1000 stichtte *Mahmoed van Ghasni* een groot rijk; zijn opvolgers regeerden tot 1183, daarop volgden eerst de *Ghoriden*, later verschillende Afghanische veroveraars, todat *Timoer* in 1398 een groot deel van Indië bemachtigde. Een van zijn nakomelingen, *Babar*, stichtte in 1526 het rijk van den Grootmogol (zie aldaar).

De ontdekking van den zeeweg naar Indië door *Vasco da Gama* (1498) bracht de Europeanen in nadere aanraking met dit land. Eerst waren het de Portugeezen, die den handel met Indië beheerschten; in het begin van de 17de eeuw traden de Nederlanders in hun plaats. Zij hadden echter den grootsten invloed op de eilanden, terwijl de Engelschen weldra op het vasteland vasten voet kregen. De Engelsche Oost-Indische Compagnie oefende van 1624 af ook staatkundige macht uit. Ook de Fransche Oost-Indische Compagnie ontwikkelde zich snel en verwierf Pondichery en Tsjandernagore in Bengalen en tijdelijk ook Madras. Het scheen gouverneur *Dupleix*

Digitized by Google

ACHTER-INDIË.

Digitized by Google

Digitized by Google

te zullen gelukken de Engelschen te verdrijven toen hij in 1754 door de Fransche regeering teruggeroepen werd. Het rijk van den Grootmogol was steeds meer achteruitgegaan, onderscheiden staten hadden zich onafhankelijk gemaakt. Engeland wist door verschillende veroveringen onder lord *Clive* zijn gebied steeds meer uit te breiden. Na de overwinning bij Plassey (1757) op den nabob Soeradsj ed-daulah verwierf het de eerste territoriale rechten in Bengalen. Daarna dwong *Clive* den Franschen generaal *Lally Tollendal* terug te trekken en ontnam hij den Franschen verschillende plaatsen. Bij den Vrede van Parijs (1763) ontving weliswaar Frankrijk Pondichery en Tsjandernagore terug, doch in 1770 werd de Fransche Oost-Indische Compagnie ontbonden, waardoor de Franschen hun invloed in Indië verloren. In 1773 werden de verhoudingen van de Engelsche Oost-Indische Compagnie door het Engelsche Parlement geregeld en bepaald, dat verdragen over uitbreiding van grondgebied aan de Engelsche regeering voorgelegd moesten worden. Aan het hoofd van de regeering zou een gouverneur-generaal staan. In 1784 werd een Raad van Toezicht (Board of control) aangesteld, waarvan de president een verantwoordelijk minister was. De eerste gouverneur-generaal was *Warren Hastings* (1773—1785), die het gebied uitbreidde, het bestuur organiseerde, doch de bevolking onderdrukte. Ook zijn opvolgers vergrootten Engelands macht, lord *Cornwallis* (1786—1793) bedwong *Tippoe Sahib van Maisoer*, den zoon van *Haider Ali*, lord *Wellesley* (1798—1805) en markies *Hastings* (1813—1823) wisten verschillende inlandsche vorsten tot onderwerping te brengen. Onder lord *Auckland* (1836—1842) nam de met afwisselend geluk gevoerde oorlog met Afghanistan (zie aldaar) een aanvang, onder lord *Ellenborough* (1842—1844) werden Sindh en in 1849 het rijk der Sikhs veroverd, daarna verschillende andere streken achtereenvolgens ingelijfd. Deze veroveringen en de plotselinge hervormingen, die lord *Dalhousie* (1848—1856) wilde invoeren, wekten groote verbittering, die onder zijn opvolger viscount *Canning* (1856—1862) tot een uitbarsting kwam. De aanleiding tot dezen zoogenaamden Sepoy-opstand was het invoeren van patronen, die ingesmeerd waren met rundervet, wat de godsdienstige overtuiging der Hindoe's, en met varkensvet, wat die der Mohammedanen kwetste. Te Mirat bij Delhi brak den 10den Mei 1857 een oproer uit; de opstandelingen trokken naar Delhi, waar 3 inlandsche regimenten zich bij hen aansloten. De Europeanen, die niet gevlucht waren, werden vermoord, de grootmogol *Mohammed Bahadoer sjah* werd aan het hoofd van den opstand geplaatst. Weldra verbreidde deze zich over geheel Hindostan. In de presidentschappen Madras en Bombay sloten slechts enkele troepen zich bij de beweging aan, ook in Pendsjaab kon men betrouwbare soldaten tegenover de opstandelingen plaatsen. De beslissing hing af van het bezit van Delhi.. Dit werd door de Engelschen belegerd en na een bloedige bestorming ingenomen. Daarna werd Hindostan langzamerhand onderworpen en aan de schijnbare heerschappij van den Grootmogol een einde gemaakt.

Het bestuur van Indië werd nu bij de wet van den 2den Augustus 1858 aan de Engelsche kroon overgedragen, terwijl de Oost-Indische Compagnie werd opgeheven. De gouverneur-generaal kreeg den titel van onderkoning. De gisting hield onder de Mohammedanen nog eenigen tijd aan, doch werd ten slotte ook bedwongen. Bij een Parlementsakte van den 20sten April 1876 nam koningin *Victoria* den titel van *Empress of India, Kaiser-i-Hind* aan, en den 1sten Januari 1877 proclameerde lord *Lytton* te Delhi de oprichting van het keizerrijk Indië. Ten opzichte van het binnenlandsch bestuur kreeg het een groote mate van zelfstandigheid. De onderkoningen trachtten de ontwikkeling van de materiëele hulpbronnen te bevorderen, het belastingstelsel beter te regelen en het binnenlandsch bestuur te organiseeren. Steeds treden nog hongersnood en pest als gevaarlijke vijanden op. In 1905 werd Bengalen in twee provinciën verdeeld wat, onder de Hindoes een hevige verontwaardiging veroorzaakte en in 1906 en 1907 tot een gevaarlijke gisting en toen en later tot anarchistische daden aanleiding gaf. Steeds meer wordt het gevoel van nationale eigenwaarde bij de bevolking wakker, hetgeen, in verband met de drukkende belastingen en de verarming van een aanzienlijk gedeelte der bevolking, de positie van de Britsche regeering uiterst moeilijk en gevaarlijk maakt. De verwachting van velen, dat het tijdens den Wereldoorlog in Britsch-Indië tot ernstige troebelen zou komen, werd echter niet vervuld; integendeel ontving Groot-Brittannië van zijn Indisch rijk krachtigen steun in geld en manschappen.

II. **Achter-Indië** (zie de kaart) ligt tusschen 92°—109° O.L. en 22°—1° 35′ N. Br. Het wordt begrensd door China en Assam in het N., de Chineesche Zee met de Golf van Tonkin en Siam in het O. en Z. en door de Straat van Malaka en de Golf van Bengalen in het W. De oppervlakte bedraagt 2 173 900 v. km.

Ontdekkingsgeschiedenis en *Kustontwikkeling*. Zie *Azië*.

Bodemgesteldheid en *Rivieren*. Achter-Indië wordt doorsneden door een aantal bergketens, welke hun oorsprong nemen in het Z. O. van het plateau van Tibet en in het algemeen van het N. naar het Z. loopen. Naar het Z. toe verbreeden en verruimen zich de vlakten, welke zij insluiten, zoodat, meer in het bijzonder in het W., ruimte ontstaat voor de breede en vruchtbare vlakten, zooals lengtedalen van de Irawadi en haar zijrivieren. De bergketenen zijn grootendeels met dichte bosschen o.a. van djatihout bedekt, waarin vele, ten deele nog weinig beschaafde stammen leven. Tusschen Neder- en Opper-Birma verheft zich het Arakan-Jomagebergte, dat in kaap Negrais eindigt. Ten O. daarvan vindt men het bekken van den Irawadi, dat in het O. en N. begrensd wordt door het Pegoe-Joma-, het Poeng-Loeng en het Sjan-Joma-gebergte. Het Saluënbekken ten O. hiervan wordt door het Tanen-Toeng-Gjigebergte met zijn voortzettingen ingesloten. De rivier heeft een zoo smal stroomgebied als geen andere; zij loopt bijna geheel door een diepe kloof en is ondanks haar groote lengte, zoo goed als onbevaarbaar. Het bekken van de korte, maar goed bevaarbare Menam, dat Siam omvat, wordt door de West-Sia-

Digitized by Google

meesche en de Oost-Siameesche bergen begrensd. Deze laatste vormen de grens met het stroomgebied van de lange Mekong, dat in het O. door de Anamketen begrensd wordt. Ten O. van deze keten strekt zich een smalle kustvlakte noordwaarts tot het laagland van Tonkin uit. Al deze bergketens zijn zelden hooger dan 2500 m. Behalve de Irawadi en de Songkoi, de rivier van Tonkin, zijn de rivieren voor het verkeer van weinig belang.

Geologie. Zie *Azië.*

Klimaat. Achter-Indië staat, wat zijn klimaat betreft, onder den invloed der moesons. De droge moeson duurt van November tot April, de natte van Mei tot October. In Akyab is de gemiddelde jaartemperatuur 26,1° C., de koudste maand (Januari) heeft een temperatuur van 21,7°, de warmste (Mei) van 29,3°, voor Bangkok is de gemiddelde jaartemperatuur 26,7°, de koudste maand (December) heeft 23,8°, de warmste maand (April) 28,6°, Mandalai heeft een gemiddelde jaartemperatuur van 27,2°, de koudste maand (Januari) heeft 21,7°, de warmste maand (April) 32,8°. De gemiddelde regenhoeveelheid bedraagt voor Akyab jaarlijks 5080, voor Bangkok 1490, voor Mandalai 700 mm.

Plantenrijk. In het N.W. vindt men voornamelijk altijdgroene bosschen, die uit djatiboomen, dipterocarpeeën, eiken, ficus enz. bestaan. In Siam en Annam vindt men vele garcinia's en aurantiaceeën. Gekweekt worden moerbeziënboomen, rijst, wol, thee, augurken en meloenen.

Dierenwereld. In Achter-Indië vindt men, met uitzondering va nde orangoetan, bijna alle karakteristieke dieren van Oost-Azië in groot aantal, zooals bijv. gibbons, olifanten, neushoorns, Maleische beren, tijgers, panters, wolven, wilde honden, buffels, herten, vleermuizen, eekhoorns enz. Karakteristiek voor Achter-Indië zijn de bintoerong, de schabraktapir, het kantjil of dwerghert en de arni of reuzenbuffel. Vogels, reptiliën, amphibieën en insecten zijn in groote verscheidenheid aanwezig.

Delfstoffen. In de eerste plaats moeten edelgesteenten, zooals smaragden, saffieren en robijnen, genoemd worden. Verder vindt men goud, zilver-, lood-, koper-, antimonium-, kobalt- en ijzerertsen, die nog weinig ontgonnen worden, en tin. In de westelijke bergen treft men zout-, petroleum- en naftabronnen aan.

Bevolking. Het aantal bewoners bedraagt (1911) bijna 40 millioen; het best bevolkt is het aan Frankrijk behoorende oostelijke deel van het schiereiland. Op het schiereiland Malaka wonen Maleiers, overigens wordt Achter-Indië bewoond door Indo-Chineezen, die in een aantal stammen, zooals de Anamieten, Thai, Birmanen, Khamen, Moeong, Moi, Pnom, Kha, Orang-Binoea, Orang-Semang enz., verdeeld zijn. Daarbij komen nog ongeveer 3 millioen Chineezen en een klein aantal (60 000) Europeanen. De Maleiers zijn Mohammedanen, de Indo-Chineezen behooren voor het grootste deel tot de Boeddhisten. Er zijn ongeveer 400 000 Katholieke en 90 000 Protestantsche Christenen.

Staatkundig behoort Achter-Indië tot Engeland (zie *Britsch-Indië*), tot Frankrijk (zie *Fransch Indo-China*) en tot het nog onafhankelijke Siam (zie aldaar).

Geschiedenis. In de geschiedenis heeft Achter-Indië geen belangrijke rol gespeeld. De bergen waren oorzaak, dat het schiereiland in verschillende landschappen gesplitst was, die staatkundig nooit een geheel vormden. In het begin van de 16de eeuw verschenen er de Portugeezen, doch kregen alleen vasten voet op Malaka. In de volgende eeuwen breidden verschillende staten, zooals Anam, Lao, Birma en Siam hun macht uit. In 1821 vereenigde Engeland Noord-Assam met zijn Indisch rijk en geraakte in 1824 in een oorlog met Birma, waardoor dit rijk verschillende deelen van zijn gebied aan Engeland moest afstaan, welke vereenigd werden tot de provincie Britsch Birma. Malaka was uit de handen der Portugeezen in die der Nederlanders overgegaan, die het in 1824 aan Engeland afstonden. In 1819 was dit laatste door aankoop in het bezit gekomen van Singapore, feitelijk een Nederlandsche bezitting, die wij na vruchtelooze protesten in 1824 aan Engeland afstonden. In 1885 lijfde dit rijk geheel Birma bij zijn Indische bezittingen in en verkeeg in 1909 bij verdrag van Siam de schatplichtige staten Kelantan en Trengganoe.

In 1862 stond Anam de vruchtbare Mekongdelta aan Frankrijk af, dat daaruit Fransch Cochinchina vormde. In 1864 erkende Cambodsja het protectoraat van Frankrijk. Nadat Anam ook Tonkin aan Frankrijk afgestaan had, kwam het in 1884 onder de beschermheerschappij van dit rijk. In 1893 moest Siam tengevolge van een conflict met Frankrijk den linkeroever van den Mekong en zijn eilanden afstaan, wat door de verdragen van 1896 en 1902 bekrachtigd werd. In Maart 1907 werden bij verdrag door Siam, in ruil tegen ander grondgebied, de provincies Battambang, Angkor en Sisophon aan Frankrijk afgestaan.

Literatuur: Elwin, India and the Indians (Londen 1912); *Wegener,* Das heutige Indien (Berlijn 1912); *Fuller,* The Empire of India (Londen 1913); *Meysey-Thompson,* India of To-Day (Londen 1913); *Baedeker's* Indien. Handbuch für Reisende (Leipzig 1913); *Hamilton,* Through Wonderful India and Beyond (Londen 1915); *Holderness,* Peoples and Problems of India (Londen 1912); *Oman,* The Mystics, Ascetics and Saints of India (Londen 1903); *Bevan,* Indian nationalism (Londen 1913); *Dutt,* Economic history of British India (Londen 1902); *Elliot,* History of India as told by his own historians (1867); *Smith,* The early history of India from 600 B. C. to the Muhammadan conquest (Oxford 1914); *Stanley Lane Pool,* Medieval India (1903); *Lyall,* The Rise and Expansion of the British dominion in India (4de druk Londen 1907); *Muir,* The Making of British India, 1756—1858 (Manchester 1915); *Reed,* The Indian Year-Book (Londen, jaarlijks); Statistical abstract for British India (Londen, jaarlijks).

Indië, *Nederlandsch Oost-.* Zie *Insulinde.*

Indië, *Nederlandsch West-.* Zie *West-Indië.*

Indifferent. Zie *Indifferentisme.*

Indifferentiepunt is het punt van een magneet, dat gelegen is in het midden tusschen

Digitized by Google

de noord- en zuidpool en dus geen magnetische werking uitoefent.

Indifferentisme of *onverschilligheid* noemt men de handelwijze van hem, die op staatkundig, wijsgeerig, godsdienstig of zedelijk gebied voor geen enkel stelsel partij kiest. Zulk een indifferentisme kan uit onkunde, hoogmoed en ongevoeligheid voortvloeien.

In de *scheikunde* noemt men zulke stoffen (bijv. paraffine) indifferent, die weinig of geen chemische reactie vertoonen.

In de *mechanica* spreekt men van *indifferent evenwicht*, als een lichaam n.l. in elken stand den evenwichtstoestand behoudt.

Indifferente bronnen zijn warme bronnen, wier water geen bepaalde zouten in oplossing bevat.

Indigestie. Zie *Spijsvertering*.

Indigirka, een rivier in Oost-Siberië, ontspringt op het Stanowoigebergte uit twee bronrivieren, den Koejdoesoen en den Omekon, stroomt eerst westwaarts, dan noordwaarts tot Saschiwersk, daarna naar het N.O. en mondt met een groote delta in de noordelijke IJszee uit. De rivier is 1046 km. lang en haar stroomgebied beslaat een oppervlakte van 396 019 v. km.

Indigo is een verfstof van plantaardigen oorsprong, welke grootendeels verkregen wordt uit Indigoferasoorten, behoorende tot de familie der *Papilionaceeën*. Op Sumatra wordt ook indigo bereid uit *Marsdenia tinctoria*, in China, Japan, den Kaukasus uit Polygonumsoorten. Proefnemingen met de aanplanting van *Polygonum tinctorium* in Europa genomen, hebben geen praktisch resultaat opgeleverd, terwijl de „weede" *(Isatis tinctoria)*, vroeger in Europa voor indigoverven van groote beteekenis, tegenwoordig alleen nog dienst doet bij de zoogenaamde „weedekuip" om de reduceerende gisting te bevorderen.

De indigo leverende Indigorasoorten, bijv. *Indigofera arrecta* zijn heesters, die 2 m. hoogte bereiken met slanke, onbehaarde takken, samengestelde, 7—10 cm. lange, oneven gevinde bladeren, spiraalsgewijze op 2—3 cm. afstand om den stengel geplaatst en aan hun voet van borstelvormige steunblaadjes voorzien. De gaafrandige, fijnbehaarde blaadjes zijn ongeveer 2 cm. lang en staan in ± 8 paren met een eindblaadje aan de hoofdspil. Zij zijn meestal omgekeerd eivormig-langwerpig en hebben somtijds een fijne punt aan het einde der hoofdnerf. De kleine, kortgesteelde, vlinderbloemige, rozeroode bloempjes staan in trossen in de oksels der bladeren. De gele of donkerbruine peultjes zijn ongeveer 2 cm. lang en 2 mm. dik, recht, bijna rolrond, onbehaard en springen met twee kleppen open. Zij bevatten ongeveer 8 donker gekleurde, door schotten gescheiden hoekige zaden ter grootte van 1 — 2 mm. Als indigo leverende soorten zijn bekend: de *I. tinctoria* L. en *pseudotinctoria*, *I. oligosperma* D.C. (de op Java aangeplante Guatemala-indigo), *I. arrecta* (de op Java aangeplante „Natal-indigo") en *I. anil* L. De meeste dezer soorten zijn in Oost-Indië inheemsch en in het algemeen in de tropische landen zeer verspreid.

De meeste indigo wordt van oudsher door Britsch-Indië geleverd, in het bijzonder door Bengalen, somtijds in één jaar meer dan 5 mill. kg. Na de Britsch-Indische is de Javaansche de belangrijkste, waartoe de fijnere kwaliteit, hoog gehalte bij zachtheid en fijnheid van deeg, in vergelijking met die uit Bengalen, meer dan de hoeveelheid bijdraagt. De prijs is gemiddeld veel hooger dan die van de Britsch-Indische. De Java-indigo voor de Europeesche markt komt grootendeels uit de Vorstenlanden; voor de inlandsche markt vindt men overal aanplantingen, de meeste in Soerabaja en Kediri. Vrij belangrijke hoeveelheden indigo van mindere kwaliteit worden door Guatemala en San Salvador uitgevoerd. Ook in Fransch Indo-China, Japan, China, de Philippijnen, Egypte, Brazilië en Mexico is de indigobereiding van belang.

Terwijl de Bengaal-indigo, na meestal eerst op de markt te Calcutta in de tweede hand te zijn overgegaan, hoofdzakelijk op de Londensche markt verhandeld wordt, geschieden de verkoopen van Java-indigo voor een gedeelte te Semarang (meest voor Duitschland en Rusland) en verder te Rotterdam en Amsterdam of wel te Marseille of te Hâvre.

Het hoofdbestanddeel van handelsindigo is indigotine of indigoblauw (zie aldaar), dat de samenstelling $C_{16}H_{10}N_2O_2$ bezit. Daarnaast komen in de handelsindigo nog voor indigolijm, indigobruin en indigorood, welke stoffen door uittrekken met water, alcohol en alkaliën zijn te verwijderen, daar indigoblauw in deze onoplosbaar is. Het gehalte aan indigoblauw varieert bij verschillende indigosoorten van 40 tot meer dan 80 %. De eigenschappen van verschillende soorten zijn zeer ongelijk, hetgeen in verband staat met de soort en de kwaliteit van de planten en de bereidingswijze.

Op Java is de indigobereiding reeds zeer oud, en waarschijnlijk door de Hindoes ingevoerd. Door de Oost-Indische Compagnie werd de cultuur zeer aangemoedigd, maar eerst door het Cultuurstelsel tot een der voornaamste van Insulinde gemaakt. Voor de inlandsche bevolking van Java was de gouvernementscultuur echter een zware last, en daar de winst voor het gouvernement niet zoo groot was als bij de koffie- en suikerteelt, werd zij in 1865 opgeheven. Inmiddels was in de Vorstenlanden door toedoen van Europeesche landverhuurders de cultuur toegenomen en deze leveren thans de grootste hoeveelheid indigo voor de Europeesche markt. Terwijl voorheen de stek-indigo de hoofdrol speelde, werd deze na 1865 verdrongen door de zaad-indigo, uit Natal en later uit Guatemala ingevoerd. De inlandsche cultuur onderscheidt zich van die op groote ondernemingen vooral door minder intensieve grondbewerking, weinig zorg voor goed zaad, gebrekkig onderhoud van den aanplant enz. Ook worden daarbij vrij veel onbewaterbare gronden gebezigd, terwijl op de Europeesche plantages de indigo meestal na padi op sawah's wordt geteeld. Daartoe wordt de bodem, nadat de padi geoogst is, behoorlijk gedraineerd, bemest en omgeploegd, terwijl op verschillende plaatsen kweekbedden zijn aangelegd. Deze worden in de Vorstenlanden einde Mei of Juni bezaaid, en een maand later worden de jonge plantjes op de door bevloeiing slikvat gemaakte velden overgebracht, indien men niet de voorkeur er aan heeft gege-

Digitized by Google

ven op de velden direct uit te zaaien. De velden moeten goed van onkruid schoon gehouden en ook verder bewerkt worden, terwijl vóór het begin van den regentijd het aanaarden dient te geschieden. In November hebben de planten een hoogte van 4—5 voet bereikt en kan de 1ste snit geschieden, waarbij de planten op ruim ½ voet afstand boven den grond afgesneden worden. De grond wordt daarna tusschen de plantenrijen opnieuw bewerkt, en ongeveer 3 maanden later kan de 2de, weer 3 maanden later de 3de snit plaats hebben. Voor de zaadbereiding laat men een voldoend aantal goed ontwikkelde planten staan.

De indigo komt als zoodanig niet in de planten voor, doch ontstaat eerst bij de latere bewerking. In de indigoplanten vindt men n.l. het indicaan, een glucoside dat daaruit door *Hoogewerff* en *Ter Meulen* in zuiveren toestand is afgescheiden en dat de samenstelling $C_{14}H_{17}NO_6$ bezit. Onder invloed van een in de planten voorkomend enzym, wordt dit gesplitst in indoxyl en glucose. Uit dit eerste ontstaat nu door oxydatie met behulp der luchtzuurstof het indigotine, de eigenlijke indigokleurstof. Bij de fabriekmatige bereiding gaat men nu als volgt te werk: De gesneden planten worden in bossen gebonden en onmiddellijk naar de fabriek vervoerd en hier de bossen, van de banden ontdaan, in schuinsche richting in de fermenteerbakken geplaatst, waar het geheel door bamboestokken of bamboevlechtwerk met houten balken zacht vastgedrukt en geheel met warm of koud water bedekt wordt, waarna het fermenteeren een aanvang neemt. Dit duurt met koud water 7 à 8 uur. Door het wegnemen van houten stoppen, laat men het gevormde gele extract in de lager gelegen, zoogenaamde klopbakken vloeien, terwijl de uitgeloogde indigoplanten, die tot bemesting dienen, uit de bakken genomen en deze schoon gemaakt worden. In de klopbakken worden door stoom of een waterwiel een aantal armen met houten scheppers in beweging gebracht, waardoor het vocht zoozeer aan de zuurstof der lucht wordt blootgesteld, dat binnen een niet te lang tijdsverloop (1—3 uur) alle indigo zich heeft afgescheiden. Men laat deze nu tijd om te bezinken, tapt er de bovenstaande vloeistof af en brengt de tot een dunne pap samengeloopen indigo op een doekfilter, om haar zooveel mogelijk van alle vocht te bevrijden. De dan verkregen rauwe pap wordt in het kookhuis met een 6- à 7-voudige hoeveelheid water, onder omroeren, tot het kookpunt in een ijzeren pan verhit, opnieuw gefiltreerd en in tonnen of emmers naar de persen gebracht. Daarin wordt zij binnen 1 à 2 etmalen door zachte en vervolgens sterkere, steeds gelijkmatige persing zóóver van vocht bevrijd, dat een platte koek ontstaat, die 20—25 % water bevat en geschikt is, om in kleinere koekjes te worden gesneden. Deze worden van een merk voorzien en daarna eerst binnenshuis en vervolgens in de volle zon of in de met stoom verwarmde droogkamers tot een constant gewicht gedroogd en eindelijk met een zachten borstel gepolijst, om vervolgens in houten kisten voor de Europeesche markt verpakt te worden.

Bij een paar nieuwere procédé's, die vooral bij planten der Natal-soort toegepast worden, maakt men van kalk gebruik, die door wassching met zuur weer wordt verwijderd. Ook wordt wel bij Guatemala-indigo vóór het kloppen ammoniak toegevoegd. De bewerking in Britsch-Indië komt in hoofdzaak met die op Java, hierboven beschreven, overeen. Alleen wordt er langer gefermenteerd en in Madras uit gedroogde planten indigo bereid.

Het gebruik van indigo voor het verven, evenals de cultuur van indigo leverende planten, was in Zuid-Azië reeds sedert onheuglijke tijden bekend, dagteekent daarentegen in Europa eerst uit den Romeinschen tijd. De Romeinen noemden de indiko *Pigmentum indicum* (Indische verfstof), waarvan de naam blijkbaar is afgeleid en waaruit ook de oorsprong der kleurstof blijkt. Op grootere schaal werd zij in Europa het eerst in ons land gebruikt en wel sedert het midden der 16de eeuw, hoewel de indigo reeds in de 13de eeuw uit Azië naar Europa werd ingevoerd. Van Nederland uit verbreidde zich het indigoverven over Engeland, Frankrijk en Duitschland. Werd zij aanvankelijk alleen gebruikt om bij de zoogenaamde pastelververij, d. i. het blauwverven met het extract uit de bladeren van de weede, het kleurend vermogen te versterken, een betere en vastere kleur te verkrijgen en goedkooper te verven, langzamerhand begon de indigo-ververij deze geheel te verdringen, hoewel buiten Nederland eerst na het overwinnen van veel en verlei tegenstand, daar bijv. in 1609 in Frankrijk zelfs de doodstraf op het gebruik van indigo werd gesteld, en in Neurenberg de ververs elk jaar moesten zweren alleen met weede blauw te verven. Eerst in 1737 werd het gebruik van indigo in Frankrijk vrijgesteld, hetgeen spoedig in andere landen navolging vond, al deed het Continentaalstelsel van *Napoleon I* in het begin der vorige eeuw de beteekenis van de weede tijdelijk herleven. Toen dit stelsel verdween, hernam de indigo weer haar vroegere plaats en heeft deze tot heden behouden, ondanks de talrijke nieuwe kunstmatig bereide verfstoffen. De productie, is zooals uit onderstaande twee tabellen te zien is, sedert de fabriekmatige bereiding van het indigoblauw (zie aldaar), sterk afgenomen. Toch geven sommige fabrikanten voor speciale doeleinden nog aan natuurlijke indigo de voorkeur, zoodat de indigocultuur nog steeds niet ten doode is opgeschreven. Merkwaardig is in dit verband ook dat de prijzen der Java-indigo geheel afhankelijk zijn van die der kunstmatige indigo.

TABEL I.

Indigo-oogsten in Britsch-Indië (in maunds).

1898	124 500
1899	86 800
1900	111 700
1901	85 100
1902	43 100
1903	58 000
1904	39 000
1905	25 000
1906	28 000
1907	28 000
1908	27 000
1909	16 500
1910	20 000

Digitized by Google

TABEL II.

Jaarlijksche productie van Java-indigo voor uitvoer bestemd:

1891	711 000 K.G.	1901	498 000 K.G.
1892	638 000 „	1902	484 000 „
1893	632 000 „	1903	547 000 „
1894	495 000 „	1904	483 000 „
1895	604 000 „	1905	356 000 „
1896	680 000 „	1906	192 000 „
1897	811 000 „	1907	160 000 „
1898	904 000 „	1908	141 000 „
1899	666 000 „	1909	92 000 „
1900	595 000 „	1910	60 000 „

Literatuur: Felsen, Der Indigo und seine Konkurrenten (Berlijn 1909); *Van Lookeren Campagne* in: *„K. W. van Gorkom's* Oost-Indische cultures", dl. III (Amsterdam 1913); zie verder een artikel in het Engelsche tijdschrift „Nature", 1916, no. 96, blz. 545.

Indigoblauw, of *indigotine* met structuurformule 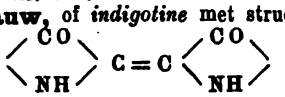 is een hoofdbestanddeel van de indigo en komt ook wel eens, als ziekelijke afscheiding, voor in urine, zweet, etter en koemelk. Men verkrijgt het uit indigo door sublimatie of door alle andere bestanddeelen daaraan te onttrekken. Het bestaat uit donkerblauwe kristallen met koperrooden metaalglans. In amorfen toestand is het een blauw poeder, dat door wrijving denzelfden metaalglans verkrijgt als de kristallen. Indigoblauw sublimeert, bezit reuk noch smaak, reageert niet op lakmoes en lost niet in de gewone oplossingsmiddelen op, wel in chloroform, nitrobenzol en phenol, ook in heete aniline en terpentijnolie of in kokende paraffine. Met geconcentreerd zwavelzuur vormt het twee sulfonzuren (zie *Indigoblauw-zwavelzuren).* Door oxydatie wordt indigoblauw overgevoerd in isatine, door verhitting met kali op 300° ontstaat salicylzuur, door destillatie met loog aniline en door reductie *indigowit.* De zoo belangrijke kunstmatige bereiding van indigoblauw gelukte het eerst aan *Engler* en *Emmerling* in 1870 uit isatine met behulp van phosphorchloride. In 1874 verkreeg *Nencki* het uit indol door oxydatie met ozon. *Baeyer,* bereidde het in 1880 op verschillende wijzen uit kaneelzuur, terwijl de praktische bereiding in de Badensche aniline- en sodafabriek, volgens de procédé's van *Heumann,* na jarenlange onderzoekingen, werd verbeterd. Bij *Heumann's* eerste methode werd uitgegaan van phenylglycocol (dat verkregen werd door inwerking van aniline op monochloorazijnzuur) en dit door smelting met natriumamid in indigo omgezet. Bij de andere veel toegepaste methode wordt anthranilzuur met chloorazijnzuur in phenylglycine-o-carbonzuur omgezet. Door verhitting met kaliumhydroxied wordt hieruit indoxylcarbonzuur verkregen, dat in alkalische oplossing door de luchtzuurstof gemakkelijk tot indigoblauw geoxydeerd wordt. Naast deze beide synthesen komt ook — een oudere synthese van *Baeyer* en *Drewsen* met o. nitrobenzaldehyd als uitgangsmateriaal voor de fabriekmatige bereiding in aanmerking.

Indigoblauwzwavelzuren of *Indigosulfonzuren* noemt men de beide zuren, die bij inwerking van geconcentreerd zwavelzuur op indigo en indigoblauw ontstaan. Door verhitting van indigo met gewoon zwavelzuur ontstaat een donkerblauwe oplossing, *indigomonosulfonzuur,* waaruit zich door verdunning met water *indigopurper* afscheidt. Werkt rookend zwavelzuur op indigo in, dan ontstaat *indigodisulfonzuur,* dat, evenals het andere indigoblauwzwavelzuur, voor het verven van wol en zijde wordt gebruikt. Wordt de oplossing van indigo in zwavelzuur met water verdund, na filtratie met soda geneutraliseerd en met keukenzout vermengd, dan scheidt zich indigodisulfonzure natron af, dat als *indigokarmijn* in den handel komt en voor het verven van hout, leer, enz. gebruikt wordt. Vermengd met stijfsel levert het een blauwselsoort.

Indigofera *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Vlinderbloemigen (Papilionaceeën).* Het onderscheidt zich door een roode, uitgerande vlag, door priemvormige sporen aan beide zijden van de kiel en door een rolronde, platte of 4-kante, veelzadige, 2-kleppige peul, met eivormige, aan de uiteinden afgeknotte zaden. Zij telt ongeveer 230 soorten, die tot de éénjarige of overblijvende kruiden of tot de heesters behooren en wegens het gehalte aan indigo zeer belangrijk zijn. Van deze wordt *I. Anil* L. in Oost- en West-Indië en in Amerika op groote schaal verbouwd. Dit gewas is een halfheester met oneven-gevinde bladeren. Doordat tegenwoordig de kunstmatige bereiding der indigo een groote vlucht heeft genomen is de teelt der indigofera achteruitgegaan en is zij wellicht haar ondergang reeds nabij. Zie ook *Indigo.*

Indigoïden zijn kuipkleurstoffen evenals indigo en daarmede saamhangend. Zij zijn door reductie in oplosbare hydroproducten om te zetten, die door de plantaardige en dierlijke vezel uit hunne oplossingen worden geabsorbeerd en door oxydatie weer in de onoplosbare kleurstof worden overgevoerd. Het bijten der vezelstof is dus geheel overbodig bij het verven met dergelijke kleurstoffen. Alle *indigoïden* bevatten de chromogene groep —CO.C = C.CO—. Zeer bekend is het symmetrische dibroomindigo, het *purper* dat vroeger verkregen werd uit de *purperslag (murex brandaris).*

Indigokarmijn. Zie *Indigoblauwzwavelzuren.*

Indigopurper. Zie *Indigoblauwzwavelzuren.*

Indigotine. Zie *Indigoblauw.*

Indigowit ontstaat door reductie van indigoblauw (zie aldaar) bijv. met natriumhydrosulfiet. Men verkrijgt het als een wit kristallijn poeder door het uit de kleurlooze alkalische oplossing door zuren neer te slaan. Het lost met gele kleur op in alcohol en aether en oxydeert aan de lucht snel tot indigoblauw. In de analytische chemie wordt het daarom meermalen als reagens op vrije zuurstof gebezigd.

Indirecte belastingen. Zie *Belastingen.*

Indische Ambtenaren. Zie *Ambtenaren (Indische)* en *Candidaat-Indisch ambtenaarschap.*

Indische Archipel. Zie *Insulinde.*

Digitized by Google

Indische balsem. Zie *Perubalsem.*

Indische Bestuursacademie werd opgericht bij Koninklijk Besluit van den 11den Maart 1907. Zij is te 's-Gravenhage gevestigd en geeft aan ambtenaren van het binnenlandsch bestuur in Nederlandsch-Indië gelegenheid om zich voor hun taak, inzonderheid in de hoogere rangen, verder te bekwamen. Jaarlijks worden door den gouverneur-generaal van Indië twaalf ambtenaren, zooveel mogelijk een gelijk aantal van het binnenlandsch bestuur op Java en Madoera en van dat in de Buitenbezittingen, voor de studie aan de bestuursacademie aangewezen. De duur van den studietijd is twee jaar. Er wordt o.a. onderwijs gegeven in de verschillende stelsels van koloniaal bestuur, in het Nederlandsch-Indisch gecodificeerd privaat- en strafrecht, in de staathuishoudkunde en in de statistiek, terwijl er gelegenheid bestaat tot oefening in het omgangsgebruik der Engelsche, Fransche en Duitsche taal.

Indische godsdienst. De goden der naar Voor-Indië gemigreerde Ariërs, zooals de Veda (zie aldaar) hen leert kennen, zijn overwegend natuurgoden, de krachten der natuur in haar verschillende uitingen: zon, vuur, onweer enz., hoewel haar beteekenis reeds toen niet helder meer voor den geest stond. Zulke goden zijn: *Agni, Indra, Varoena, Pardsjanja, Oeschas, Soerja* en de vrouwelijke: *Aditja, Maroet* en *Açvin.* Het oorspronkelijke wezen van sommige godheden, zooals *Roedra* en *Vischnoe,* is twijfelachtig. Daarnaast staat het geloof aan allerlei geesten en duivels en de vereering der afgestorvenen, want het geloof aan een leven na den dood was bij de Indiërs voorhanden. Aan goden en geesten worden eenerzijds offers en gebeden gebracht, anderszijds geloofde men in staat te zijn, in het bijzonder de minderen onder hen, naar zijn eigen wil te kunnen dwingen. Ethische elementen vindt men in den Vedischen eeredienst nog niet. Reeds in den oudsten Vedischen tijd legden de leden van sommige families beslag op het uitsluitend bekleeden van priesterlijke functies; zij maakten zich meester van de steeds moeilijker wordende taak, om de voor de gecompliceerde offers noodzakelijke gebeden en ceremoniën te beheerschen. Uit die families ontsproot de machtige kaste der Brahmanen, van wier hoogmoed en buitensporige eischen de jongere teksten van den Veda vol zijn. In diezelfde teksten treedt ook de aan het oude geloof vreemde leer der zielsverhuizing het eerst op den voorgrond; zij bevatten verder pantheïstische beschouwingen over Brahma, de wereldziel. Tegenovergestelde richtingen vinden haar uitdrukking in sekten, zooals in het Boeddhisme (zie aldaar) en de gemeente der Djsaina (zie aldaar); na een strijd van meer dan 1000 jaar moest het Boeddhisme voor het Brahmanisme wijken. Den uit het Vedageloof ontstanen godsdienstvorm noemt men het Brahmanisme (zie aldaar). Onder de heerschappij daarvan zonk het volk steeds meer en meer in ruwen afgodendienst. In Voor-Indië tellen de verschillende godsdiensten de volgende aantallen aanhangers: Hindoes ongeveer 207 millioen, of 72 % der bevolking; Mohammedanen 63 millioen, ofschoon eerst in de 11de eeuw de Islamitische zending in Indië binnendrong; geestenvereerders nog omstreeks 9 millioen; Christenen 3 millioen; de Sikhs met 2 millioen aanhangers vormen een gemengd Mohammedaansch-Hindoeistische secte; Djsaina's ruim 1 millioen; de Boeddhisten zijn tot ongeveer 290 000 gedaald. Het Christelijk geloof is met een kleine uitzondering eerst in het begin der 16de eeuw naar Voor-Indië overgebracht, toen in 1542 de Jezuïet *Franciscus Xaverius* uit Portugal met goed gevolg zijn zendingsarbeid is begonnen. Van Protestantsche zijde door *Ziegenbalg* en *Plütschau* in 1705 en *Chr. Fr. Schwartz* van 1750—1798 die van de Evangelische missie, wier werkzaamheid in Indië eerst sedert 1813 door het Parlement toegestaan is en eerst nog later door de Engelsche regeering begunstigd is. In de laatste jaren mag de Christelijke zending op een toenemend succes bogen zooals het aantal Christenen aanwijst.

Indische Kroon, *Orde van.* Zie *Kroonorde.*

Indische kunst (zie de platen). *Bouwkunst.* De oudste voortbrengselen der Indische bouwkunst zijn de zuilen, die koning *Asoka* omstreeks 250 v. Chr. ter herinnering aan *Boeddha* te Delhi, Allahabad, Bakhra, Mathia, Radhia en Bhitari aan de rivier de Ganges liet oprichten. Deze zuilen hebben kapiteelen, die min of meer aan de Assyrische en Perzische doen denken, en worden door zittende leeuwen bekroond (zie Pl. II, fig. 8). Tegelijkertijd met deze zuilen werden ook de z.g. *stoepa's* of *topen* aangelegd, d. z. grafheuvels, waarin reliquieën van *Boeddha* verborgen werden. *Asoka* zou, volgens het verhaal, het stoffelijk overschot van *Boeddha* in meer dan 80 000 deelen verdeeld hebben, welke hij overal heenzond. De grafheuvels kregen den vorm van een halven bol, de gedaante eener waterbel, volgens *Boeddha* het zinnebeeld van de vergankelijkheid. Meestal bestaat het binnenste van zulk een stoepa uit aarde, en is alleen de bekleeding van steen. De beroemde stoepa te Toeparamaja op Ceylon (Pl. I, fig. 1), omstreeks 250 v. Chr. gebouwd, bevat volgens de overlevering de rechterkaak van *Boeddha.* Het gebouw heeft 18 m. middellijn en 15 m. hoogte; het is zonder sieraad, doch door zuilen omgeven, die, oorspronkelijk meer dan 100 in getal, nu nog slechts gedeeltelijk overeind staan. Naast het *Boeddhisme* wist het *Brahmaïsme* zich in Indië te handhaven; de Brahmanen bouwden tempels, waarvan er verscheidene, meest uit de Middeleeuwen afkomstig, bewaard bleven. De Europeanen noemden deze tempels *pagoden,* een uitdrukking, die een verbastering schijnt van „bazoewati", dat is „heilig huis". Deze pagoden zijn meestal groote groepen van gebouwen, die door pleinen en ringmuren omgeven worden. Behalve als tempels en kapellen dienen deze gebouwen ook als verblijf voor pelgrims. Meestal vormt een koepel of een piramide de bekroning. De pagoden hebben vaak zeer aanzienlijke afmetingen; die te Tiroevatoer is 284 m. lang en 210 m. breed. De steenen zolderingen der zalen worden door talrijke, met velerlei zinnebeelden versierde zuilen gedragen. De bekronende piramiden zijn soms 60 m. hoog, en prijken met een overvloed van beeldhouwwerk. De Brahmaansche tempels van Orissa in het noorden van Indië bestaan slechts uit één hoog gebouw, dat min of meer den vorm van een bijenkorf vertoont. Dergelijke

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

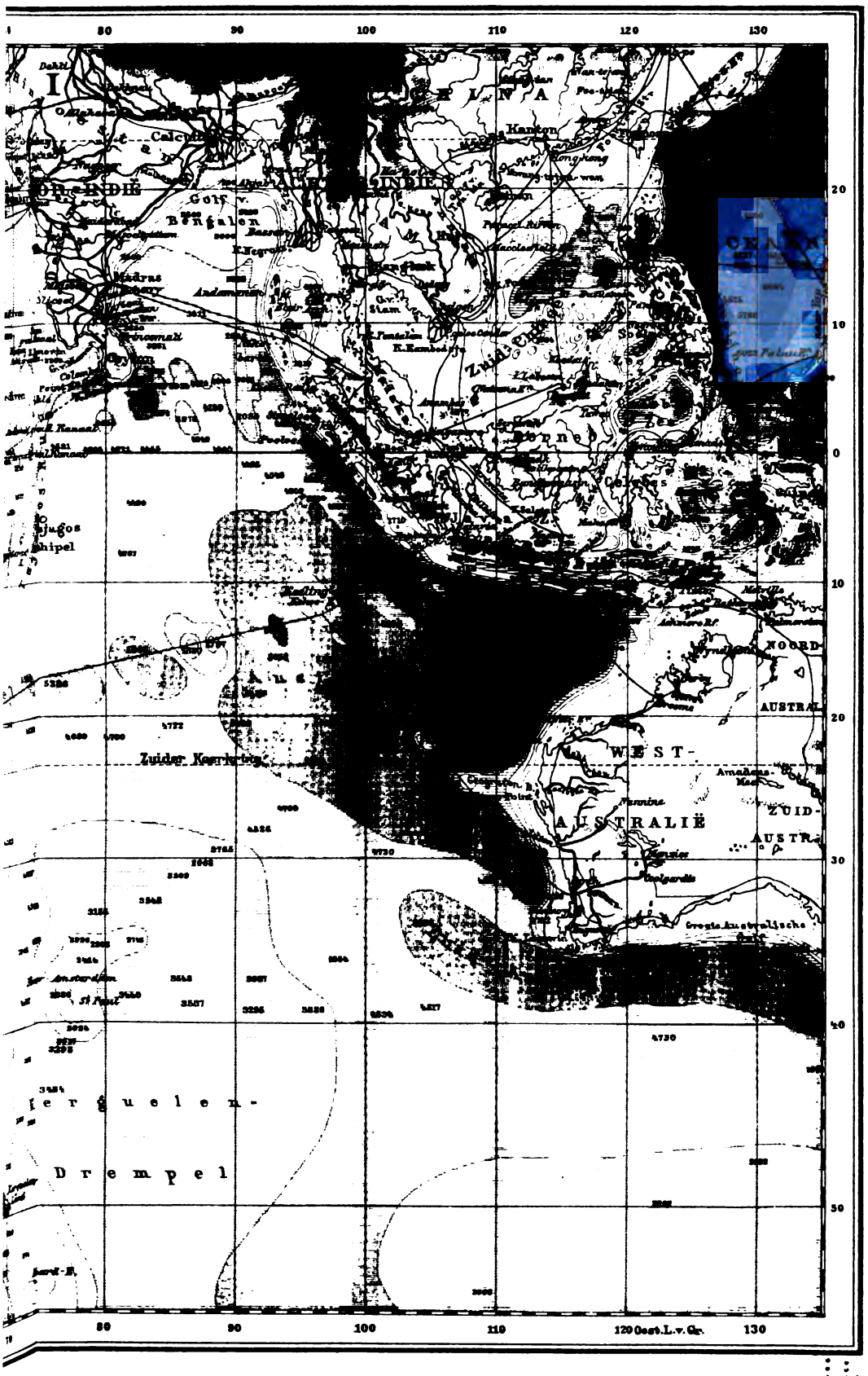

Digitized by Google

Digitized by Google

INDISCHE KUNST I

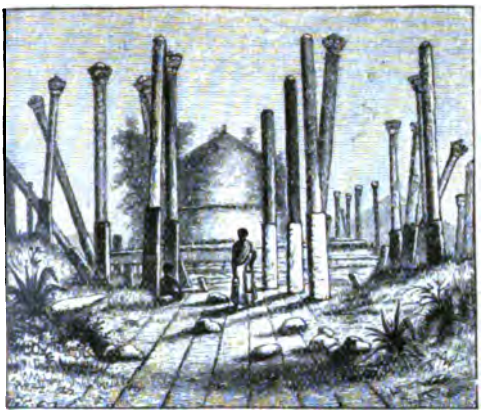

1. Stoepa (Tope) op Ceylon.

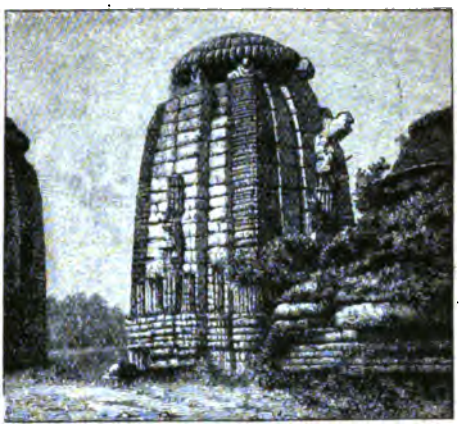

2. Tempel te Bobaneswar in Orissa.

3. Ingang van een grot te Kanheri.

4. Rotshal te Dajanagadh.

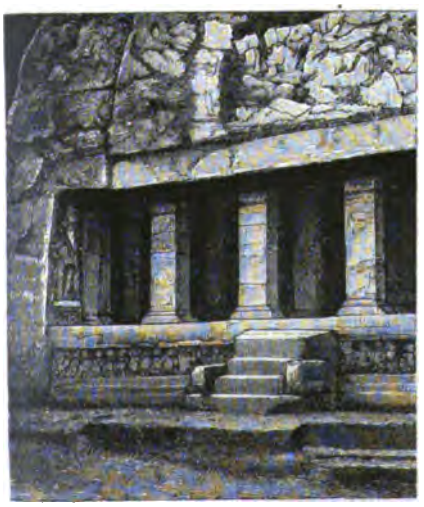

5. Rotstempel te Badami.

6. Rotstempel te Ellora.

Digitized by Google

INDISCHE KUNST II

7. Kapiteel te Ellora.

6. Kapiteel te Ellora.

5. Kapiteel te Ellora.

4. Grieksch-Boeddhistisch beeld te Pesjawar.

10. Reliëf van den tempel te Karli.

9. Beeldhouwwerk te Gwalior.

11. Godin in de pagode te Bangalor.

3. Gezicht in den tempel te Karli.

1. Beeldhouwwerk van een rotstempel.

2. Beeldhouwwerk te Amravati.

8. Kapiteel van een zuil te Allahabad.

Digitized by Google

INDISCHE KUNST III

1. Zilveren halssieraad uit Tsjamba. 2. Onderstel van een tabakspijp, zink met zilver ingelegd. 3. Beschilderd aarden vaatwerk uit Candi (Ceylon). 4. Versiering van houtwerk uit Kasjmier. 5. Opperkleed uit Bikanier. 6. Armband van zilver, met goud ingelegd uit Bengalen. 7. Geborduurde muts uit Mapilla. 8. Waaier uit Bombay. 9. Gekleurd micaplaatje, door Hindoevrouwen op het voorhoofd gedragen. 10. Bedrukt katoen uit Soeratte. 11. Mozaïek uit Bombay. 12. Aarden figuurtje (Waterdrager) uit Kisjangar. 13. Beschilderde kroes uit Lahore (Pendsjab). 14. Geborduurde lederen schoen uit Balasor.

Digitized by Google

Digitized by Google

tempels bleven vooral te Bobaneswar bewaard; zij dagteekenen van ongeveer 600 na. Chr. (Pl. I, fig 2). De Boeddhisten waren van ouds gewoon, hunne overpeinzingen in grotten te houden, zooals ze in de bergen werden aangetroffen. Langzamerhand werden die grotten vergroot, en in verschillende vertrekken verdeeld, waarvan de middenste de tempel was, terwijl de andere als cellen voor de kluizenaars waren ingericht. In de zalen worden de zolderingen door in de rotsen uitgespaarde zuilen of pijlers gedragen (Pl. I, fig. 3, 4 en 5). De meest aanzienlijke Boeddhistische rotstempel is die te Karli, welke omstreeks 150 v. Chr. werd gemaakt (Pl. II, fig. 3). Later volgden ook de Brahmanen dit voorbeeld. Hun meest beroemde rotstempel is die te Ellora bij Bombay (Pl. I, fig. 6), omstreeks 1000 n. Chr. gemaakt. De zuilen van dezen tempel bezitten zeer eigenaardige kapiteelen (Pl. II, fig. 5 en 6). Blijkbaar hebben de vervaardigers aan constructies in hout uitgevoerd gedacht. Soms zijn ook herinneringen aan de Grieksch-Romeinsche kunst in deze kapiteelen bewaard (Pl. II, fig. 7). In de vormen der pijlers heerscht groote verscheidenheid; zij zijn nu eens vierkant, dan weder veelhoekig; overgangen van vierhoek op achthoek en cirkel zijn niet zeldzaam. De tempel te Ellora is met bijzonder rijk beeldhouwwerk versierd. Blijkbaar is deze bouwkunst in steen een navolging van vroegere constructies, die in hout waren uitgevoerd. Want de omheiningen der topes zijn in steen gemaakte houten hekken, en ook de zolderingen der rotstempels bootsen houtconstructies na. Verscheidene tempels zijn uit één rots gehouwen; dergelijke „monolithische" gebouwen vindt men te Ellora en bij Madras. Ook Achter-Indië en Java bezitten vele voortbrengselen van bouwkunst, welke voor die van Voor-Indië niet onderdoen. Een der rijkste pagoden is die van Angkor-Vat in Kambodsja, terwijl de vermaarde Boro Boedoer op Java een reusachtige tope is, die door piramidaal opgestapelde terrassen wordt gedragen. (Zie verder *Boeddhistische kunst*).

Beeldhouwkunst. De beeldhouwkunst heeft in Indië een belangrijke taak gehad bij het versieren der tempels en hunne onderdeelen. Al het beeldhouwwerk der Indiërs heeft een zinnebeeldige beteekenis, en is dikwijls, gelijk dat der Egyptenaren, didactisch van aard. De Indische beeldhouwers zijn steeds meesters geweest in het styleeren. Reeds de leeuwen, welke de zuilen, die door koning *Asoka* omstreeks 250 v. Chr. werden opgericht, bekronen, geven daarvan fraaie voorbeelden (Pl. II, fig. 8). Ook de olifanten, die aan vele werken als zinnebeeldige versieringen voorkomen, zijn dikwijls prachtig uitgevoerd (Pl. II, fig. 7). Beroemd zijn vooral de olifanten der pagoden bij Madras. Olifanten vormen ook een deel der versiering van de steenen poort te Sanchi, die blijkbaar een nabootsing van een houten poort is, en omstreeks 150 v. Chr. werd gemaakt. De verdere reliëfs, hier aanwezig, geven tafereelen uit het leven van *Boeddha* weder; even als in de middeneeuwen zijn verschillende gebeurtenissen hier tot één tafereel samengevoegd. Het beeldhouwwerk heeft een eigenaardig karakter; de natuur is op naïeve wijze gevolgd. *Boeddha* zelf is hier nog niet afgebeeld, maar slechts door zinnebeelden aangeduid. Pas omstreeks het begin der Christelijke jaartelling kwam te Pesjawar het maken van *Boeddha*-beelden in zwang. Bij het vervaardigen daarvan werden de Grieksche beeldhouwwerken als voorbeelden genomen, doch slechts zeer uit de verte gevolgd (Pl. II, fig. 4). Dit type van *Boeddha* bleef tot de derde eeuw in zwang. Toen werd het vervangen door een ander, dat vastgehouden is tot de dertiende eeuw. De figuur is hier eenigszins schematisch voorgesteld; alleen de handen, de voeten en het hoofd zijn meer uitvoerig bewerkt. In deze beelden is het Boeddhistisch ideaal van lankmoedigheid en rust voortreffelijk wedergegeven. (Zie *Boeddhistische kunst*, Pl. I). Onder den invloed van de Koesjano's, die, uit Turkestan afkomstig, omstreeks 200 n. Chr. Indië overheerschten, werd de beeldhouwkunst meer ruw en primitief, waarvan Pl. II, fig. 9, een voorbeeld geeft. Ook het reliëf in fig. 2 voorgesteld, behoort tot dit tijdperk. Omstreeks 600 kwam een andere opvatting in zwang; de figuren kregen toen grooter slankheid, en werden meer naar de natuur gevolgd. Een zekere zinnelijke uitdrukking komt nu vaak voor (Pl. II, fig. 10 en 11). In dienzelfden tijd neemt ook het ornamenteele beeldhouwwerk in beteekenis toe, en vertoont een haast ongeloofelijken rijkdom (Pl. II, fig. 1). Den laatstgenoemden stijl ziet men aan het beeldhouwwerk van den Boro-Boedoer op Java, die uit de 9de eeuw dagteekent. Hij heeft zich tot den huidigen dag gehandhaafd op Bali, waar een gewijzigd Boeddhisme, met elementen van den Brahmaanschen godsdienst vermengd, in zwang is gebleven.

Ambachtskunst. De ambachtskunst, zooals zij tegenwoordig in Indië beoefend wordt, heeft zich ontwikkeld na de verovering van het land door de Mohammedanen. Er zijn dus, zooals van zelf spreekt, vele Arabische elementen in waar te nemen, doch een eigenaardig karakter wordt toch niet gemist. Het zilverwerk, dat geëmailleerd of met andere metalen ingelegd is, vertoont soms Perzische motieven (Pl. III, fig. 1), naturalistische planten (Pl. III, fig. 2), doch ook wel een zeer eenvoudig geometrische opvatting (Pl. III, fig. 6). Deze Perzische motieven vindt men ook bij de versiering van aardewerk (Pl. III, fig. 3) en houtwerk (Pl. III, fig. 4). Bij het borduurwerk (Pl. III, fig. 5 en 7) wordt in hoofdzaak van geometrische vormen gebruik gemaakt. Daarentegen hebben de waaiers (Pl. III, fig. 8) een Perzisch karakter. Het bedrukken van katoen, dat reeds vroeg in Voor-Indië te Soeratte werd beoefend, gaf tot het gebruiken van gestyleerde planten als motieven aanleiding (Pl. III, fig. 10). Voor mozaïekwerk (Pl. III, fig. 11) wordt aan geometrische figuren de voorkeur gegeven. Realistisch behandelde figuren in gekleurd aardewerk (Pl. III, fig. 12) zijn blijkbaar onder Europeeschen invloed ontstaan. Gestyleerd plantenornament, met geometrische figuren verbonden, vertoonen het schilderwerk eener kroes (Pl. III, fig. 13) en een geborduurde schoen (Pl. III, fig. 14). Een eigenaardigheid der Indische ambachtskunst is haar voorkeur voor levende kleuren, die op smaakvolle wijze met elkander verbonden zijn.

Indische Oceaan (zie de kaart) is het groote zeebekken, dat in het W. door Afrika, in het

Digitized by Google

N. door Azië, in het O. door de Groote Soendaeilanden en Australië en in het Z. door een lijn van de Zuidpunt van Afrika naar den Zuidwesthoek van Australië begrensd wordt. Deze zuidgrens is geheel willekeurig; sommige geografen nemen dan ook als zoodanig den Zuidpooleirkel aan, terwijl de W. en O. grens dan verlengd worden langs den meridiaan van kaap Agulhas en dien van de Z.-kaap van Tasmanië. De oppervlakte van den oceaan bedraagt 73 325 872 v. km. of $2^1/_2$ maal die van Afrika. De diepte is door verschillende wetenschappelijke expedities (zie *Diepzeeonderzoek)* onderzocht, zoodat men een goede voorstelling heeft van den zeebodem. Zoo vindt men in het O. van dezen Oceaan een 5000—6000 m. diep bekken, dat zich uitstrekt tusschen 5° en 40° Z. Br. en van 85° O.L. tot bij de kust van Australië, terwijl het zich in den hoek, gevormd tusschen N.W. Australië en Insulinde, voortzet, evenals in den Z. inham van Australië. Het diepste punt, dat tot 1906 gelood werd, ligt ongeveer 1000 km. ten Z.O. der Kokos-eilanden, waar in 1900 op 18° 6′ Z. Br. en 101° 54′ O.L. een diepte van 6459 m. gevonden werd. In Augustus 1906 werd, 250 km. ten Z. van Java, op 10° 1,5′ Z. Br. en 108° 5′ O.L. een diepte van 7000 m. gepeild. Aan dit diepe Australische bekken sluit zich in het Z. een plateau aan met een diepte van 3000—4000 m., dat in het W. door de eilanden St. Paul, Nieuw-Amsterdam en Kerguelen begrensd wordt en zich tot in de IJszee schijnt voort te zetten. Het grootste overige gedeelte van den Indischen Oceaan, vooral de geheele westelijke helft, bezit meestal diepten van 4000—5000 m., terwijl ten Z. van de Prins Edward- en de Crozet-eilanden een zeer diep, op 60° Z.Br. 6000 m. diep bekken gevonden werd. Langs de kust van Afrika loopt de bodem tamelijk steil omlaag tot op groote diepte; slechts tusschen Madagascar en het vasteland vindt men een plateau. De Arabische Zee is gelijkmatig diep, ongeveer 3500 m., de Golf van Bengalen eveneens, loopt echter trapsgewijs naar het vasteland op. De grootste diepten der Roode Zee liggen in het midden en vinden hun maximum in een diepte van 2190 m. De geheele zeebodem heeft den vorm van een V-vormig kanaal. De Perzische Golf daarentegen is zeer vlak, gemiddeld slechts 100 m. diep. Volgens *Krümmel* bedraagt de gemiddelde diepte van den Indischen Oceaan 3929 m.

De temperatuur aan de oppervlakte van den Indischen Oceaan is veel hooger dan die van den Atlantischen. Een reusachtig gebied aan beide zijden van den aequator heeft een temperatuur van 27° tot 28°. Enkele kleine onregelmatigheden zijn het gevolg van den invloed van zee- en luchtstroomen. De afname der temperatuur met de diepte geschiedt ook hier, evenals bij de andere oceanen, op lage breedte sneller, dan op hoogere; evenwel is de temperatuur der bovenste waterlaag (tot 100 m.) veel hooger dan in den Atlantischen Oceaan. Een vergelijking van de temperatuur in de diepte onder den aequator in beide zeeën geeft de volgende tabel:

Diepte in meters	0	50	100	200	400	1000	4000	bodem.
Atlantische Oceaan	25°,8	19°,0	14°,0	12°,9	8°,5	4°,4	2°,6	2°,1
Indische Oceaan	28°,3	27°,5	27°,4	14°,3	10°,3	6°,1	1°,4	1°,2

De gemiddelde aequatoriale grens van het drijfijs overschrijdt overal den 60sten breedtegraad; ten Z. van Afrika den 50sten, en op 45° vindt men nog vaak ijsbergen. Uit de lage temperatuur van het water op den bodem laat zich afleiden, dat het koude water van de pool toegang heeft tot zelfs in de Arabische Zee. De veronderstelling, dat zich hier vroeger een vasteland *(Lemuria)* zou bevonden hebben, waarvan Madagascar aan de eene, Ceylon aan de andere zijde nog overblijfselen zouden zijn, vindt geen steun in den bodemvorm of de temperatuur der diepte.

Wat de zeestroomen betreft, vertoont het zuidelijk deel van den Indischen Oceaan soortgelijken kringloop als de Atlantische. In het noordelijk deel wisselen de richtingen tengevolge der moesons af. In het gebied van den Z.O. passaat vindt men een Aequatoriaalen stroom van O. naar W. tusschen 3° en 23° Z.Br., die zich in de buurt van het eiland Rodriguez in twee takken splitst, waarvan de eene naar het Z.W., langs het O. van Madagascar ombuigt en verder naar het Z.O. naar hoogere breedten voert; de andere tak gaat ten N. van Madagascar en splitst zich weer in tweeën: een gedeelte gaat naar het Z. en stroomt onder den naam Mozambique-stroom langs Afrika door de straat van Mozambique, bereikt als Agulhas- of Kaapstroom, met een snelheid van 1—4 zeemijlen per uur, bijna de Kaap de Goede Hoop en is als warme stroom van grooten invloed op het klimaat van Z.O. Afrika. Het andere gedeelte van den tweeden tak van den Aequatorialen stroom richt zich van 10° Z.Br. af naar het N. en zet zich in den tijd van den Z.W. moeson (April tot October) voort tot Kaap Guardafui, om verder de kust der Arabische Zee en der Golf van Bengalen te volgen. Gedurende den N.O. moeson daarentegen beweegt zich in deze beide zeebekkens een stroom in tegengestelde richting, dus van O. naar W. Tusschen den aequator en ongeveer 8° Z.Br. bestaat een aequatoriale tegenstroom, evenals de Guineastroom in den Atlantischen Oceaan.

Van grooten invloed op den toestand der winden zijn de uitgestrekte landmassa's, die den Indischen Oceaan in het N. begrenzen. Slechts ten Z. van 10° Z.Br. waait het geheele jaar door een Z.O. passaat; ten N. van den aequator wisselen de winden met de jaargetijden af. In den zomer waait een Z.W. moeson in de tropische streken naar het sterkverhitte Aziatische vasteland toe, in den winter is de windrichting juist omgekeerd, waait de N.O. moeson naar het sterker verwarmde zuidelijke halfrond. Op dezelfde wijze waait tusschen den evenaar en Australië een N.W. moeson gedurende den zomer van het Z. halfrond, die van Australië afkomstig is. In het algemeen zijn de winden van den aequatorialen

Digitized by Google

Indischen Oceaan zwak en worden door tamelijk lange perioden van windstilten onderbroken. Toch zijn orkanen niet zeldzaam, vooral niet in de wateren van Mauritius gedurende den winter van het noordelijk halfrond. Ten Z. van 35° Z.Br. begint de breede zone van den bestendigen („braven") westenwind, die zich onafgebroken rondom dit halfrond voortzet.

In den Indischen Oceaan vindt men, vooral tusschen 40° en 50° Z.Br., de grootere verkeerswegen der voor Indië en Australië bestemde zeilschepen, die hier nog met de stoomschepen kunnen concurreeren. Sedert de doorgraving der landengte van Suez wordt echter het noordelijk deel van den Indischen Oceaan het drukst bevaren, daar alle stoomschepen naar Insulinde, Oost-Afrika, Voor- en Achter-Indië, Oost-Azië en Australië hier langs gaan. Het zuidelijk gedeelte doorkruisen slechts stoomschepen, die naar of van Australië varen. De voornaamste stoomvaartlijnen loopen door de Roode Zee naar Ceylon en van daar door de straat van Malaka over Singapore naar Batavia, Hongkong en andere Chineesche of Japansche havens, verder direct van de Roode Zee naar de Voor-Indische havens, of naar de Oostkust van Afrika en Madagascar. Belangrijke zijtakken gaan van Ceylon naar Australië en Mauritius, van Singapore naar verschillende plaatsen van Insulinde, Nieuw Guinea en Queensland. Verder loopt een belangrijke lijn van Kaapstad naar Nieuw-Zeeland (van uit Engeland). De belangrijkste havens zijn Aden, Karatsji, Bombay, Colombo, Madras, Calcutta, Rangoen, Moulmein, Poeloe-weh, Penang, Singapore, Padang (Koningin-Emma-haven), Freemantle, Albany, Adelaïde, Melbourne, Port Louis (Mauritius), Tamatave, Port Elizabeth, East London, Port Natal, Lorenço-Marquez, Beira, Dar es Salem, Zanzibar, Tanga en Djibouti. Twee kabels loopen van Suez naar Aden, twee van Suez naar Soeakim (met aansluiting naar Djeddah) en Obok, drie van Aden naar Bombay, een van Karatsji naar Aboeschehr met aansluiting naar Maskate, twee langs de O. kust van Afrika van Aden over Bagamoyo naar Dar es Salem en over Mozambique en Lorenço-Marquez naar Natal, verder een kabel van Bagamoyo over Mahé naar Mauritius, een van Natal over Mauritius, Rodriguez en Kokoseiland door de Straat Soenda naar Singapore, een van het Kokoseiland over Perth (Australië) naar Adelaïde, een van Singapore over Banjoewangi naar Broome (Australië) en twee van Banjoewangi naar Port Darwin. Verder bestaan nog vele plannen tot aanleg van verschillende kabels, welke plannen echter door de uitvinding der draadlooze telegrafie waarschijnlijk gewijzigd zullen worden.

Indische talen noemt men de talen, welke in Voor- en Achter-Indië gesproken worden en die met uitzondering van het Dravidasch en de Kolarische talen, van Indo-Germaansche afkomst zijn. Aan het hoofd daarvan staat het oude of Vedische Sanskrit (zie aldaar), waaruit door langzame afslijping, gedeeltelijk ook onder den invloed van autochtone elementen, de verschillende jongere volkstalen (voorzoover zij tot het Indo-Germaansch behooren) ontstaan zijn, terwijl het eveneens daarop berustende Sanskrit meer als een kunstvorm te beschouwen is. Wanneer dit laatste ophield een volkstaal te zijn, is niet met zekerheid uit te maken; doch wij vinden reeds in de rotsinschriften van den Boeddhistischen koning *Açoka* (3de eeuw v. Chr.) een dialect, dat vrij sterk afwijkt. Ook zeer afwijkend van het Sanskrit en armer is het Pali, de heilige taal van het Boeddhisme op Ceylon en in Achter-Indië; nog jonger zijn eindelijk de vooral uit de Indische drama's bekende Prakrittalen, waarin een oostelijke en een westelijke groep te onderscheiden is, ieder met afzonderlijke dialecten. Daaruit zijn de volgende moderne talen ontstaan: van de oostelijke groep: het Assami in Assam, het Bengali in Bengalen, het Oriya in Orissa, het Marathi in Mahrattenland, aan de kust in het Konkani overgaande, het Oost-Hindi of Bihari in Bihar, ten W. van Bengalen; van de westelijke groep: het West-Hindi, in een bijvorm Hindostani genaamd, in het middelste deel van Noord-Indië (72—80° O.L. v. Gr. en 22—32° N.Br.), tevens de omgangstaal der beschaafden in geheel Indië; het Goedsjarati aan den benedenloop der Narboeda en op het schiereiland Goedsjarat; het Katsji op het schiereiland Katsj; het Konkani van Goa; het Sindhi aan den benedenloop van den Indus; het Pandsjaabi in Pandsjaab en het Naipali in Nepal. Meer naar het N. W. vooruitgeschoven zijn het Kasjmiri, ten N.O. van het Pandsjaabi, het Paschtoe in Afghanistan, de taal der Kafir in Hindoekoesj, verder het Dardistani, Gilgiti, Astori, Arnjia. Ten slotte behoort ook de taal der Zigeuners tot de Indische taalgroep.

De zeer verschillende en talrijke alphabets zijn van Semietischen oorsprong. Het waarschijnlijkst is, dat de Indiërs hun schrift ontwikkeld hebben uit het Arameesche, dat reeds in de 8ste eeuw in Perzië en Babylonië gebruikt werd. De oudste overblijfselen van het Indische schrift zijn bewaard gebleven in de geschriften van koning *Açoka*, die deels rechts-, deels linksloopend geschreven zijn. Van de rechtsloopende stammen alle latere alphabets af: het Devanagari, de alphabets der moderne talen, zooals Bengali, Hindi, enz., die weer in talrijke onderafdeelingen gesplitst zijn, verder die der Dravidische talen, zooals het Tamil, Teloegoe enz. Het Boeddhisme heeft reeds spoedig vormen overgebracht naar Achter-Indië, Ceylon, Celebes, Sumatra en de Philippijnen, en later naar Tibet, vanwaar de Mongolen hun eerste schrift (Pannepa) ontleenden. Overigens heeft de Islam ook het Perzisch-Arabische schrift naar Voor- en Achter-Indië gebracht, dat met name voor het Hindoestani, Pandsjaabi, Sindhi en voor het eigenlijk Maleisch in gebruik is.

Zie: *Schlagintweit,* Geographische Verbreitung der Sprachen Ostindiens (München 1875); *Cust,* The modern languages of the East Indies (Londen 1878); *Fraser,* Literary history of India (Londen 1907).

Indische vogelnesten. Zie *Salangaan.*

Indische wijsbegeerte. De oudere Indische bespiegeling, die het eerst optreedt in de jongere deelen van den Rigveda (zie *Veda)* en haar hoogtepunt bereikt in de Oepanisjads, houdt zich voornamelijk bezig met Brahma, het Eeuwig-Eene, de Alziel. Terwijl de leerlingen van de Oepanisjads stelselloos waren en elkander dik-

Digitized by Google

wijls tegenspraken, werden later zes stelsels geschapen, die, in tegenstelling met het Boeddhisme, als orthodox en met het Brahmaansche geloof vereenigbaar werden verklaard. Zij rangschikken zich telkens twee aan twee als Poerva en Oettara-Mimansa, Sankhja en Joga, Njaja en Vaiçesjika. De Poerva-Mimansa van *Desjaimini* bevat beschouwingen over den Veda, die ongeschapen en eeuwig verklaard wordt, over de daarin voorgeschreven ceremoniën en over het loon, dat daaraan verbonden is. De Oettara-Mimansa, meestal Vedanta (= doel of einde van den Veda) genaamd, is gesticht door *Badaajana*, wiens werk „Brahma en Soetra", door den grooten exegeet *Çankara* van een commentaar voorzien is. Geheel en al steunend op de Oepanisjads, leert de Vedanta de identiteit van ons zelf met den oneindigen, onveranderlijken Brahma. Buiten dien Eenen is er geen Zijn. De veelheid der verschijningen is slechts een waan en werk van verblinding *(Maja,* zie aldaar); de ware kennis vernietigt dien waan. Tegenover het monisme van den Vedanta leert de Sankhja-philosofie, die waarschijnlijk al eerder in een vast stelsel vastgelegd was, het dualisme. Naar men wil, is zij afkomstig van een mythischen wijze, *Kapila*. Onder haar 25 grondstellingen *(tattva)* staat eenerzijds de ziel *(poeroesja)* of liever een oneindige veelheid van individueele zielen, anderzijds de oermaterie of natuur *(prakriti)* en de uit haar afgeleide 23 andere principes. Ziel en natuur zijn eeuwig, maar gene eeuwig onveranderlijk, deze eeuwig veranderlijk. De ziel heeft kennis, doch geen scheppende kracht, de natuur juist het tegenovergestelde. Het lijden, dat al, wat leeft, treft, berust op het gemis van onderscheid tusschen ziel en natuur; de wijsbegeerte verlost van dezen waan en bevrijdt daardoor van lijden en zielsverhuizing. Het Jogastelsel, waarvan *Patandsjali* als de stichter beschouwd wordt, leert op den metaphysischen grondslag der Sankhja-leer, doch met toevoeging van het denkbeeld van een persoonlijken god *(Içvara)*, de praktijk van het joga, d. i. van het streven, om door verdieping des geestes allerlei wonderkrachten en verlossing te verkrijgen. Voorschriften tot bereiking van dat doel zijn: onophoudelijk inhouden van den adem, bijzondere houdingen, hypnotische oefeningen. Daardoor zou de mensch acht bovennatuurlijke hoedanigheden krijgen: zich oneindig licht of zwaar, klein of groot te maken, vervulling van alle wenschen, volkomen heerschappij over het lichaam, eveneens over den natuurloop, overal heen te kunnen gaan. De aanhangers dezer leer, grootendeels vereerders van Çiwa, pijnigen zichzelf gaarne en zijn gedeeltelijk tot goochelaars, waarzeggers, droomuitleggers enz. gedaald. De Njaja van *Gotama* is voor alles logica. De leer van de kentheorie, syllogismen enz. wordt zeer uitvoerig behandeld. Het Vaicesjika van *Kanada* is een atomistische natuurphilosofie.

Indisch geel. Zie *Euxanthienzuur.*

Indisch Genootschap, den 26sten Mei 1854 opgericht, stelt zich ten doel de bevordering van het gemeenschappelijk belang, dat de Nederlandsche koloniën en bezittingen aan het moederland verbindt. Dit gemeenschappelijk belang ziet het Genootschap in de stoffelijke, maatschappelijke en intellectueele ontwikkeling dier koloniën en bezittingen door Nederlandsch kapitaal en Nederlandsche krachten, onder bescherming van een liberaal Nederlandsch gouvernement. Het Genootschap heeft een groote koloniale bibliotheek en geeft een stenografisch verslag van zijn algemeene vergaderingen uit. Het is gevestigd te 's-Gravenhage.

Indium. Dit metaal werd in het jaar 1863 door *Reich* en *Richter* in zinkblende uit Freiburg gevonden. Om het daaruit te bereiden, behandelt men de zinkblende met zooveel zoutzuur, dat een klein deel onopgelost blijft, waarop na ongeveer 30 uur al het indium neergeslagen is. Men slibt het teruggebleven zink af, waarna men het residu met salpeterzuur, daarna met zwavelzuur behandelt. Men dampt de vloeistof in, tot al het salpeterzuur verdwenen is, filtreert en voegt aan het filtraat een overmaat van ammoniak toe, waardoor het indium, het lood en het ijzer neergeslagen worden, terwijl zink, cadmium en koper in oplossing blijven. Het neerslag wordt opgelost in zoutzuur en het filtraat met een natriumsulfietoplossing gekookt, waardoor indiumsulfiet wordt neergeslagen. Na gezuiverd te zijn, wordt dit gegloeid, waardoor het oxied ontstaat, dat verhit in een waterstofstroom, het metaal geeft. Het is een wit, niet kristallijn metaal, zeer rekbaar en zachter nog dan lood. Het soortelijk gewicht is 7.42, het smeltpunt 154° C. Aan de lucht oxydeert het niet. In zoutzuur en verdund zwavelzuur lost het moeilijk, in salpeterzuur gemakkelijk op. Het indium oxied In_2O_3 is een geel poeder, dat bij verwarmen bruin wordt. In warme zuren lost het gemakkelijk op. De voornaamste zouten zijn indiumchloried ($InCl_3$), indiumsulfiet ($In_2(SO_3)_3$), indiumammoniumaluin ($In_2(SO_4)_3.(NH_4)_2SO_4.24H_2O$) en indiumnitraat ($In_2(NO_3)_6$). De kleurlooze vlam wordt door indiumzouten, na bevochtigd te zijn met zoutzuur, blauw tot violet gekleurd, waaraan indium te herkennen is. Het spectrum bestaat uit een indigo-blauwe en violette streep. Het atoomgewicht is 114.9.

Individu is een voorwerp als ondeelbaar geheel, zooals het zich door zijn eigenaardige eigenschappen van andere gelijksoortige voorwerpen onderscheidt. Het individu wordt alzoo van de soort, het *individueele* van het algemeene onderscheiden, terwijl *individualiteit* juist het geheel der eigenschappen aanwijst, waardoor een voorwerp zich als zelfstandig wezen, als individu onderscheidt. Zie verder *Individualisme.*

Individualisme is een leer, die in de psychologische eigenschappen van het individu den noodzakelijken en den eenigen grondslag ziet van de menschelijke samenleving, die den maatschappelijken vooruitgang tracht te bevorderen door de vrije ontwikkeling der persoonlijkheid. De volmaking van den mensch, de herziening en verbetering door en in hemzelf is de eenig-mogelijke en de beste waarborg voor een gelukkige samenleving. Het individualisme is evenzeer de tegenstelling van het collectivisme als van het staatssocialisme. Het is als het ware een protest tegen de neiging om het individu te brengen onder de voogdij van den Staat. En daarom juist is het geen modern verschijnsel, maar het treedt en trad steeds op als reactie tegen overdreven staatsinmenging, telkens als deze bleek een belemmering

Digitized by Google

te zijn voor de maatschappelijke ontwikkeling. Toen in de 16de en 17de eeuw bijna overal in Europa de Staat zich had opgeworpen als de regelaar der stoffelijke belangen, ging het verzet uit van de *Physiokraten* en van *Adam Smith* en de op zijne denkbeelden voortbouwende liberale school der economisten. Toen in het midden der 19de eeuw het collectivisme het hoofd opstak, werd de strijd daartegen aangebonden door liberalen en anarchisten en thans ziet het individualisme zijn vijanden in het staatssocialisme en de sociaaldemocratie. Een belichaming van het egoïsme is het individualisme allerminst, evenmin als zijn tegenstanders zich altruïsten mogen noemen. Een algemeene verbetering van maatschappelijke toestanden wenscht het evenzeer als zij, die aan den Staat min of meer het stoffelijke lot der menschen in handen willen geven. Het onderscheid tusschen beide ligt in het middel, dat zij aanwenden. (Zie ook *Anarchisme, Collectivisme, Liberaal, Physiocraten, Socialisme, Staatssocialisme*).

Indo-Britsch Rijk. *Zie Indië.*

Indo-China. Zie *Fransch Indo-China.*

Indo-Chineesche talen noemt men de met het Chineesch een geheel vormende talen, die gesproken worden door een reeks volken in Oost-Azië, waarvan de meerderheid onder den invloed der Voor-Indische beschaving staat. Men verdeelt haar in drie groepen: de Tibetaansch-Birmaansche talen, die der Tai-volken (Siameesch enz.) en het Chineesch. De Mon-Anamische talen, die er vroeger ook toe gerekend werden, behooren er waarschijnlijk niet bij. De kenmerken van dezen taalstam zijn: éénlettergrepige stamwoorden, isoleerende zinsbouw en (meestal) zingende klemtoon.

Indo-Europeanen. Zie *Indo-Germanen.*

Indo-Germanen noemt men de uitgebreide volkerenfamilie, die bijna geheel Europa en een deel van Voor-Azië (Perzië en Voor-Indië) bewoont en zich in de laatste 4 eeuwen ook over Amerika, Australië, een deel van Noord- en Oost-Azië, Afrika en Polynesië verspreid heeft. De meerdere of mindere verwantschap der takken van den grooten stam onderling blijkt zoowel uit den lichaamsbouw, als uit vele karaktertrekken, zooals wij die in kunst en wetenschap, in godsdienst en zeden en in het algemeen in de geschiedenis der afzonderlijke volkeren opmerken. Zij berust echter in de eerste en voornaamste plaats op de taalverwantschap. Evenzeer als de Indo-Germaansche talen op een oertaal terug te voeren zijn, zoo ook de Indo-Germaansche volken op een oervolk, dat echter in den loop der eeuwen vele vreemde elementen in zich heeft opgenomen. Met de studie der Indo-Germaansche talen heeft vooral *Schlegel* een aanvang gemaakt en zijn werk werd door *Franz Bopp* en zijn volgelingen voortgezet. Naast den naam Indo-Germaansche volkeren vindt men ook dien van *Indo-Europeesche* en van *Arische,* terwijl de namen *Sanskritische, Japhetische* en *Middellandsche,* door anderen ingevoerd, weinig ingang hebben gevonden. Volgens de nieuwste onderzoekingen kan men de levende en uitgestorven takken van den grooten *Indo-Germaanschen* taalstam verdeelen in 8 groepen of familiën, waarbij iedere taal eener groep meer overeenkomst heeft met de overige talen dier groep, dan met een taal van een der overige groepen. 1. De *Arische familie* omvat de Indische talen, van welke het Sanskrit de oudste en merkwaardigste is, en de Iranische talen, ook wel de Perzische genaamd, met het oud-Perzisch en oud-Bactrisch (Zend). 2. De Armenische, vroeger voor een Iranische taal gehouden, wordt thans als een afzonderlijke groep beschouwd. 3. De Albaneesche, vroeger ten onrechte tot de Grieksche gerekend. 4. De Grieksche, omtrent wier oudste vormen niets bekend is, hoewel zij vermoedelijk reeds vroeg een zelfstandigen tak gehad hebben in het Illyrisch-Thracisch. 5. De Italische talen, met het Latijn aan het hoofd als de bron der nieuwe Romaansche talen. 6. De Keltische talen, welke nagenoeg verdwenen zijn. 7. De Germaansche talen. 8. De Baltische-Slavische groep met de Baltische (Lithauisch, Lettisch en Oud-Pruisisch) en Slavische talen. Van de uitgestorven talen behoorden het Thracisch-Phrygisch en Illyrisch zeker tot den Indo-Germaanschen taalstam. Ook in het Ligurisch, Etruskisch en eenige Klein-Aziatische talen heeft men, deels ten onrechte, Indo-Germaansche idiomen gezien.

Hoewel het boven allen twijfel verheven is, dat deze 8 taalgroepen zich in den loop der eeuwen uit een oorspronkelijke Indo-Germaansche taal ontwikkeld hebben, toch kan men niet aannemen, dat zij gelijktijdig naast elkander zijn ontstaan. Volgens het gevoelen van *Schleicher* maakte zich van het oervolk het eerst die hoofdtak los, welke zich vervolgens weer splitste in Germanen, Lithauers en Slaven en langs de Kaspische Zee langzamerhand voorwaarts rukte naar Europa. De tweede hoofdtak, die later uitschoot van den stam, bevatte de jongere familiën der Kelten, Grieken (met de Thracisch-Illyrische stammen) en Italianen. Deze baande zich door Klein-Azië en over Thracië een weg naar Europa. De middentwijg van deze was die der Kelten, terwijl de Grieken en Italianen nog geruimen tijd dezelfde gewesten bewoonden voordat zij, bij verdere verdeeling, de schiereilanden der Apennijnen en van den Balkan in bezit namen. De laatste groep, die de oorspronkelijke woonplaats verliet, was de Arische, die der Indiërs en Iraniërs. De eerste trokken over het Himalayagebergte in de Pendsjaab, waar de oudste hymnen der Veda ontstonden, en verspreidden zich verder over de gewesten van den Ganges. De Iraniërs daarentegen, uitgaande van het oude Bactrië, namen de geheele hoogvlakte van Iran in bezit.

Schleicher verduidelijkte die meening door een stamboom, waarnaar zijn theorie de stamboomtheorie genoemd wordt. Hij nam dus drie groepen, de Noord-Europeesche, de Zuid-Europeesche en de Aziatische aan. Omstreeks 1870 won de meening veld, dat de taalstam zich eerst in twee groepen, de Aziatische en Europeesche, verdeeld heeft en dat de laatste zich vervolgens in onderdeelen splitste. Beide theorieën gaan van de veronderstelling uit, dat de afzonderlijke groepen en familiën door vertrek en werkelijke scheiding van het oervolk zijn ontstaan. Een geheel andere meening, volgens welke tusschen de afzonderlijke Indo-Germaansche families geen

Digitized by Google

scherpe scheiding, doch slechts geleidelijke overgangen zijn aan te nemen, vond weinig bijval. Thans heeft de stamboomtheorie de meeste aanhangers en men kan met zekerheid twee groote dialecten aannemen, een westelijk (Grieksch, Italisch, Keltisch, Germaansch en misschien Illyrisch) en een oostelijk, waartoe de overige talen behooren. Binnen die groepen nieuwe onderverdeelingen aan te nemen, is nog niet gelukt. Slechts is het waarschijnlijk, dat Keltisch en Italisch nauw samenhangen.

Door vergelijking der in de Indo-Germaansche talen etymologisch overeenkomende woorden heeft men getracht den beschavingstoestand van het Indo-Germaansche oervolk vóór zijn scheiding vast te stellen. Maar wat de taal leerde, was meestal onvoldoende en onbetrouwbaar, zoodat er een groot verschil van meeningen bestaat en men zelfs de mogelijkheid ontkent ooit iets positiefs op dit gebied te weten te komen. Met behulp van de oudste berichten omtrent het leven der volkeren en de praehistorische vondsten kan men vaststellen, dat de Indo-Germanen, ten deele tenminste, landbouw uitoefenden op kleine schaal en daarbij eenige tamme huisdieren (rund, schaap, geit, hond en misschien varken) bezaten. Zij kenden ook het paard, maar gebruikten het noch tot trek-, noch tot rijdier. Kat, muilezel en pluimvee ontbraken. De drank was de mede. De vlecht-, spin- en weefkunst waren reeds uitgevonden. Van de metalen was alleen het koper bekend. Men woonde in eenvoudige hutten. Uitdrukkingen van den ruilhandel, voor het begrip maat en voor de getallen tot 100 zijn voorhanden. Men kende booten en roeren, de zee en het zout. De op het koopen der vrouw berustende familie was zuiver agnatisch. Er waren benamingen voor vader, moeder, zoon, dochter, broeder, zuster, oom, schoondochter, voor de ouders van den man (niet van de vrouw), voor zwager, schoonzuster, weduwe (niet weduwnaar). Men leefde in clans, weer onderverdeeld in groepen en familiën. De basis van het recht was de bloedwraak. De godsdienst bestond uit de aanbidding der natuurkrachten en de vereering der voorouders op grond van een zeer sterk geloof aan de ziel. Welke de anthropologische kenmerken der Indo-Germanen geweest zijn, is moeilijk uit te maken, daar zij in de nieuw bezette landen zich sterk met de oorspronkelijke inwoners vermengd hebben. De oudere geleerden waren geneigd het oervaderland der Indo-Germanen in Centraal-Azië, ongeveer in de hooglanden langs den bovenloop van den Oxus te zoeken, wat echter absoluut onmogelijk is; nieuwere geleerden nemen ons werelddeel aan, doch omtrent de juiste plaats zijn evenveel meeningen, als er landstreken zijn, hoewel de theorie van het gebied rondom de Oost-Zee veel aanhangers telt.

Zie: *Joh. Schmidt*, Die Urheimat der Indogermanen (Berlijn 1910) en *Herm. Hirt*, Die Indogermanen. Ihre Verbreitung, ihre Urheimat und ihre Kultur (Straatsburg 1905—1907, 2 dln.).

Indol (C_8H_7N) behoort tot de cyclische verbindingen. Zijn structuur moet worden voorgesteld door een benzolkern gecondenseerd met een pyrrolkern. Het staat in nauw verband met de indigo, omdat men deze laatste verbinding van indol afgeleid kan denken. Het eerst is het bereid uit oxindol (dit uit indigo) door genoemde verbinding met zinkstof te destilleeren. Later is het ook verkregen door reductie van orthonitrokaneelzuur, $C_6H_4(NO_2)CH{:}CHCOOH$, en uit phenylglycocoll door destillatie met kaliumformiaat. Uit ligroïn kristalliseert indol in glanzende blaadjes, die bij 52° C. smelten. Bij den gewonen druk kookt het onder ontleding bij ongeveer 245°; onder verminderden druk is het met waterdamp gemakkelijk te vervluchtigen. Het heeft een onaangenamen reuk. In eigenschappen komt het veel overeen met pyrrol. Het is een zeer zwakke base, niet in staat om met verdunde zuren zouten te vormen. Zijn dampen kleuren met zoutzuur bevochtigd dennenhout rood. Verhit men indol met chloroform en natriumalcoholaat, dan ontstaan chinolienderivaten, evenals pyrrol pyridienderivaten geeft.

Indolentie noemt men ongevoeligheid voor elken prikkel en een hieruit voortvloeiende onverschilligheid, traagheid en lusteloosheid, een toestand dus, waarin de mensch niet licht door aangename of onaangename gebeurtenissen tot handelen opgewekt wordt, maar het liefst in ongestoorde rust volhardt. De indolentie kan aangeboren zijn of door afstomping der gewaarwordingen ten gevolge van inspanning, zorgen of uitspattingen ontstaan.

Indonesië is de het eerst door *Bastian* gebruikte benaming voor de eilanden van den Indischen of Maleischen Archipel.

Indonesische taalstam, ook wel *Maleisch-Polynesische taalstam*, noemt men de groote taalfamilie van het Maleische ras waartoe ook behooren de talen der Papoea's, Negrito's, Melanesiërs en Micronesiërs. Dit ras bewoont de eilanden der Austraal-Aziatische Middelzee, van de Philippijnen tot en met Nieuw-Guinea, samen ook wel *Indonesië* geheeten, benevens Melanesië, Micronesië, Polynesië, Nieuw Zeeland en Madagaskar, alsmede het schiereiland Malaka en het binnenland van Formosa en omvat bijna 50 millioen menschen, waarvan 38 millioen onderdanen van Nederland zijn. Alleen Java met Madoera telt meer dan 30 millioen bewoners, waarvan ongeveer 20 millioen een en dezelfde taal spreken, het Javaansch, terwijl in het W. van dit eiland de Soendaneesche taal door 6 millioen, in het O. en op Madoera het Madoereesch door 4 millioen zielen gesproken wordt (zie *Java*). Het Maleisch (zonder het Menangkabausch) wordt door minstens 3 millioen, het Balineesch door 1½ millioen, het Atjehsch door ½ millioen menschen gesproken, terwijl de overige 3 millioen bewoners van Insulinde, wier taal tot dezen stam behoort, uit Bataks, Redjangers, Lampongers, Niassers, Dajaks, Boegineezen, Makasaren en Alfoeren op Celebes, de bewoners de Kleine Soenda-eilanden, Nieuw Guinea enz. bestaan. Vooral in O. Insulinde en buiten den Archipel is het aantal dialecten en gouwspraken zeer groot, en enkele worden slechts door eenige honderden of duizenden inlanders gebruikt. Het Tagalaasch wordt door ⅛ millioen menschen op het eiland Luzon, het Bisajaasch door 2½ millioen menschen op de eilanden tusschen Luzon en Mindanao, het Bikol op het

Digitized by Google

Z.O. schiereiland van Luzon door ½ millioen, het Malagasisch door 5 millioen op Madagaskar gesproken.

Bij het Maleische ras hebben de kroesharige stammen, die hier en daar te midden of in de nabijheid der Indonesiërs wonen, hun oorspronkelijke taal verwisseld met die eener Indonesische gouwspraak, zoodat hier dus rasverschil en taalverschil niet samengaan. Daarentegen hebben de stammen, die ten O. van Celebes tot aan de grenzen van Oceanië wonen, bij het voortwaartetrekken een deel der medeklinkers van den oorspronkelijken taalschat verloren, zoodat de klinkers in de uitloopers van den ouden taalstam overheerschend zijn geworden. Verder leert de vergelijking der telwoorden, dat de Indonesische taalstam zich splitst in twee taalfamiliën: de *Maleische* in het W. en de *Alfoersche* in het O. van den Archipel, welke samen de *Indische afdeeling* uitmaken, terwijl de *Oceanische afdeeling* eveneens twee familiën omvat, voortgekomen uit de Alfoersche, n. l. de *Melanesische* en de *Polynesische*.

Geen der pogingen, door *Neubronner, Van der Tuuk*, Dr. *Brandes* e. a. gedaan, om een scheiding en onderscheiding in den Indonesischen taalstam te maken, heeft algemeene instemming gevonden. De Maleische taalfamilie kan weer in onderscheiden groepen gesplitst worden, n. l. 1. de Sumatraansche, omvattende: *a.* het Maleisch, *b.* het Menangkabausch, *c.* het Bataksch en *d.* het Atjehsch; 2. de Javaansche, bestaande uit: *a.* het Soendaneesch, *b.* het Javaansch, *c.* het Madoereesch en *d.* het Balineesch; 3. het Dajaksch op Borneo met zijn talrijke dialecten en gouwspraken. Bij de Alfoersche familie vallen te onderscheiden: 1. de Philippijnsche groep, 2. de Noord-Alfoersche groep op de Sangir- en de Talaoeteilanden en in de Minahasa, 3. de Zuid-Alfoersche groep in Z.-Celebes, 4. de Oost-Alfoersche in de Molukken, met uitzondering van 5. de Ternataansche op en nabij Ternate, en 6. De Klein-Soendasche van Bali tot Timor. Tot de Alfoersche familie behooren verder het *Niasch* en het *Malagasisch*. Het Melanesische omvat twee groepen: 1. de Papoea'sche op, om en beoosten Nieuw-Guinea, en 2. de Micronesische in Micronesië. Bij de Polynesische taalfamilie vallen de begrippen groep en familie samen, deze behoort thuis in Polynesië, op Nieuw-Zeeland en op de Sandwicheilanden.

In-, door- en uitvoerrechten. Zie *Bescherming* en *Tariefwetgeving*.

Indophenolen zijn evenals indaminen (zie aldaar) groen tot blauw gekleurde verfstoffen. Zij ontstaan evenals de laatste door inwerking van chinonchloorimied en dergelijke stoffen op phenolen. Technisch belangrijk is het in den handel voorkomende indophenol het naphtolblauw, dat door oxydatie van dimethylparaphenyleen-diamine en α-naftol in alkalische oplossing verkregen wordt. Men bereidt hieruit door verhitting met druivensuiker en loog het zoogenaamde indophenolwit dat als een gele pasta verhandeld wordt. Het vindt als zoodanig in de ververijen toepassing, daar het zich op de vezels tot indophenol oxydeert. Het wordt dikwijls in de indigokuipen toegevoegd.

Indor *(Indore, Indaur)*, een Britsch-Indische vazalstaat in de provincies Nimar en Malwa, bestaat uit vier gebieden, samen 21 755 v. km. groot met een bevolking van (1911) 979 360 zielen, meest Mahratten, weinig Hindoe's, verder Gond, Bhil enz. Het land wordt goed besproeid door den naar den Ganges stroomenden Tsjambal en den Narbada. In de bosschen en djungels vindt men kostbare houtsoorten (teakhout) en een menigte wilde dieren (tijgers, luipaarden, buffels enz.). De vruchtbare bodem brengt tarwe, rijst, oliezaad, tabak, suikerriet, opium en katoen voort; dit laatste wordt in verschillende fabrieken verwerkt. Een op kosten van den vorst aangelegde spoorlijn buigt bij Khandwa van de Bombay—Allabadlijn af en gaat over de stad Indor naar de lijn Baroda—Khanpoer. De vorst, een Mahrat, voert den titel *holkar*, beschikt over 8590 man met 24 stukken geschut en heeft een jaarlijksch inkomen van 70 millioen roepijen; zijn betalingen aan de Britsche regeering voor een militair contingent heeft hij afgelost. Er zetelt een politiek agent, die rechtstreeks verantwoordelijk is aan den gouverneur-generaal.

Indor, de hoofdstad van den gelijknamigen staat, is gezond gelegen aan den linkeroever der Katki en aan de spoorlijn Khandwa—Baroda—Khanpoer. Zij bezit een paleis van den holkar met een groot park, een munt, een hoogeschool, een groote katoenfabriek enz. Op eenigen afstand ligt op een aan Engeland afgestaan stuk grond het paleis van den politieken agent, een bazaar, een groote opiumopslagplaats, een hospitaal, het Radsjkumar College en Daly College tot opvoeding van voorname jongelingen uit Centraal-Indië, en de kazernes tot bescherming van den agent. De stad telde in 1911, toen er de pest heerschte, 44 947 inwoners, doch een daarna gehouden telling gaf een totaal van 68 733 inwoners.

Indra, een Indische godheid (zie de afb.), die vooral in den Vedischen tijd vereerd werd, was voornamelijk een oorlogsgod, die in den strijd met den daemon *Vitra* (oorspronkelijk de verpersoonlijking der droogte, zegeviert, evenals in den Mannenslag. Vandaar is hij het ideaal van een strijdbaren held en de lieveling van het om woonplaatsen strijdende volk. In den Brahmaanschen tijd is hij, evenals vele andere Vedische goden, tot een der acht wereldbewakers verlaagd en wel van het Oosten. Hij heeft een prachtig paleis in den Svarga (Hemel); zijn gemalin is Çatsji.

Indra.

Indragiri is een rijkje op de oostkust van het eiland Sumatra, behoorende tot de residentie Riouw. Het wordt doorsneden door den Kwantan

Digitized by Google

of de rivier van Indragiri met haar zijtakken en grenst ten O. aan de zee, ten Z., W. en N. aan de landschappen Reteh, Kwantan, Mandah en Gaoeng. Het bestaat uit laagland, dat in de nabijheid der kust zeer moerassig is, terwijl ook het gebied langs den Kwantan dikwijls door overstroomingen der rivier onder water wordt gezet. Overigens vertoont de bodem hetzelfde karakter als elders in de laagvlakte van Oost-Sumatra (zie aldaar).

Indragiri is zeer schraal bewoond, zoodat het zielental op 30 à 40 000 wordt geschat. De bevolking wordt onderscheiden in Maleiers en Mamaq's; in de hoofdplaats en verder langs den benedenloop van den Kwantan woont een klein aantal Chineezen. De Maleiers wonen langs of nabij de groote rivieren en zijn Mohammedanen, de Mamaq's daarentegen heidenen; hun taal is verwant met het Menangkabausch. Zij zijn verdeeld in 9 soekoes. Hoofdmiddel van bestaan is landbouw, vooral rijstbouw, hoewel ook sago bereid en tabak, koffie en katoen aangeplant worden. Verder verzamelen zij boschproducten en voeren hout uit. Op een paar Europeesche ondernemingen worden liberiakoffie en gambir gekweekt.

Het rijkje wordt bestuurd door een sultan en staat sedert 1838 onder Nederlandsch oppergezag. Eerst in 1878 werd er een Nederlandsch ambtenaar, n. l. een controleur, te Rengat gevestigd en van toen af nam onze invloed er meer en meer toe.

Indragiri is de naam eener afdeeling van de residentie Riouw, omvattende het rijkje van dien naam (zie aldaar), benevens de landschappen Reteh, Gaoeng, Igal, Mandah, Kateman en Danei op de Oostkust van het eiland Sumatra. Zij wordt bestuurd door een controleur, die in de hoofdplaats Rengat zetelt en rechtstreeks ondergeschikt is aan den resident van Riouw.

Indramajoe is de noordelijkste afdeeling, tevens regentschap, der residentie Cheribon op het eiland Java. Zij beslaat een oppervlakte van 471 v. km. en wordt begrensd in het N. door de Java-Zee, in het W. door de residentie Batavia, in het Z. door de Preanger Regentschappen, in het O. door de afdeelingen Madjalenka en Cheribon der residentie Cheribon en door de Java-Zee. Indrimajoe vormt één contrôle-afdeeling, verdeeld in 3 gouvernementsdistricten: Indramajoe, Karangampel en Sleman, benevens 8 districten, behoorende tot de particuliere landerijen, en wel 4 tot Indramajoe West (zie aldaar) en 4 tot Kandanghauer (zie aldaar). De bodem is vlak en in het W. moerassig. De Tji-Manoek stroomt van Z. naar N. er doorheen. Het land levert uitsluitend rijst en wel van een voortreffelijke hoedanigheid. Tot deze afdeeling behoort ook het in de Java Zee gelegen Boompjeseiland. Hoofdplaats is Indramajoe (zie aldaar).

Indramajoe is de hoofdplaats der gelijknamige afdeeling (zie aldaar) van de residentie Cheribon op het eiland Java. Het aantal inwoners bedraagt (1905) 15 672, waaronder 54 Europeanen, 1972 Chineezen en 733 Arabieren. Thans een plaatsje van weinig belang, vormde het bij de komst der Portugeezen en Nederlanders in den Archipel een belangrijke handelsplaats. Toen lag het vermoedelijk dichter bij de kust, waarvan het door de aanslibbing der Tji-Manoek steeds verder verwijderd raakte.

Indramajoe West is de naam van een der grootste particuliere landerijen op Java, 75 000 bouws groot met een bevolking van 73 000 zielen. Het land is gelegen in de afdeeling Indramajoe der residentie Cheribon en verdeeld in 4 districten, n. l. Pasekan, Lobener, Oedjong en Djati-Toedjoe. Rijstland bij uitnemendheid, produceert het een der beste rijstsoorten van Java, de bekende Indramajoe-rijst.

Indrapoera, *Piek van.* Zie *Korintji.*

Indre, een zijrivier van de Loire, geeft haar naam aan 2 departementen in Middel-Frankrijk en ontspringt in de bergen van St. Marien in het departement Cher. Zij stroomt noordwestwaarts over La Châtre, Châteauroux, Loches en Montbazon door een vruchtbaar en mooi dal en mondt 30 km. beneden Tours in de Loire uit. De rivier is 245 km. lang en niet bevaarbaar.

Indre, een Fransch departement, gevormd door het westelijk gedeelte van de oude provincie Berry en kleine gedeelten van Orléannais en Marche, telt op 6795 v. km. 286 673 (1911). Het land is vlak en verheft zich in het zuiden slechts ter hoogte van 459 m. en behoort met de Cher, de Indre en de Creuse tot het stroomgebied van de Loire. De rechter oever der Indre is bedekt met poelen en moerassen, die door schadelijke uitwasemingen de lucht ongezond maken. In de overige deelen des lands is het klimaat zacht en aangenaam en de bodem, met uitzondering van eenige zandvlakten en bosschen, zeer vruchtbaar. Toch staat de landbouw nog op lagen trap. Verbouwd worden graan, haver, suikerbieten, beroemde kastanjes, ooft, hennep en wijn. Men vindt er uitgestrekte wei- en hooilanden, zoodat de veeteelt, inzonderheid de schapenfokkerij, bloeit. Het delfstoffenrijk levert ijzer, steenen en marmer. De belangrijkste takken van nijverheid zijn ijzersmelterij en lakenweverij, verder vindt men er papier-, katoen- en hoedenfabrieken, spinnerijen, looierijen, pottebakkerijen enz. Het verkeer wordt bevorderd door de spoorwegen Toulouse—Parijs en La Châtre—Tours. Het departement, dat Châteauroux tot hoofdstad heeft, wordt verdeeld in de 4 arrondissementen Châteauroux, Le Blanc, La Châtre en Issoudin.

Indre-et-Loire, een Fransch departement, gevormd uit de voormalige provincie Touraine met kleine gedeelten van Orléannais, Poitou en Anjou, telt op 6114 v. km. (1911) 341 205 inwoners. Het land is bijna geheel vlak en behoort tot het stroomgebied der Loire, die het nagenoeg in 2 helften verdeelt en er den Cher, Indre en Vienne opneemt. De landen nabij de Loire, bedekt met rivierslib, zijn zeer vruchtbaar, waarom Touraine den naam ontving van „Tuin van Frankrijk". Het plateau van Falunières levert een uitmuntende soort mest. De hooger gelegen streken zijn rijk aan wouden en wijngaarden, maar bevatten ook zandige heidevelden, die echter langzamerhand worden ontgonnen. Bijna $^1/_6$ der oppervlakte levert niets op. De belangrijkste voortbrengselen zijn er graan, hennep, vlas, ooft en bovenal wijn. Aan den wijnbouw namelijk is $^1/_{10}$ der oppervlakte gewijd. Tevens verbouwt men er anijs en koriander, boonen en suikerbieten. De

Digitized by Google

veeteelt is er van weinig belang, evenals de fabrieksnijverheid. Men heeft er fabrieken van wollen en zijden stoffen, looierijen, spijker-, vijlen-, ketel- en papierfabrieken. Belangrijk zijn de geweerfabrieken en boekdrukkerijen. De handel wordt door goede waterwegen en 75 spoorlijnen bevorderd. Het departement, in de 3 arrondissementen: Tours, Chinon en Loches verdeeld, heeft Tours tot hoofdstad.

Indriyam is de beheersching der zinnen in de Yogasbeoefening. Dit zijn de tien uiterlijke handelende krachten: de vijf zinnen, die gebruikt worden voor waarneming heeten, *Jnâna-indriyam*, de vijf voor behandeling *Karma-indriyam*.

Inductieklos. Zie *Ruhmkorff*.

Inductiemachine is in het algemeen elke machine, welker werkwijze berust op het verschijnsel der electromagnetische inductie. Zie ook *Electriseermachine*.

Inductiemotor is een andere naam voor *asynchrone draaistroommotor* (zie *Electromotoren*).

Inductie-oven wordt gebruikt bij de bereiding van metalen v. n. l. van staal. Het staal wordt hierbij ten gevolge der door de spoelen vloeiende wisselstroomen opgewekte Foucaultsche stroomen zoo hoog verhit, tot het metaal de voor het proces vereischte temperatuur bereikt (zie *Electrische Oven* en *Foucaultsche Stroomen*).

Inductieregelaar is een werktuig, dat dient om in een electrisch wisselstroomnet phaseverschuiving tusschen stroom en spanning (zie *Inductie*) te kunnen regelen, meestal om deze phaseverschuiving zoo gering mogelijk te doen zijn. Als inductieregelaar zijn uitstekend te gebruiken op het net aangesloten synchrone motoren (zie *Electromotoren*), die, zoo men den bekrachtigingsstroom van het veld verhoogt, of, zooals men dat uitdrukt, het veld overbekrachtigt, een zelfde werking uitoefenen als een in het net geschakelde condensator (zie *Inductie*), zoodat dus de phaseverschuiving, die door de inductieve belastingen (zie *Inductievrije weerstand*) wordt teweeggebracht, door de capaciteitswerking van den synchronen motor weer wordt verminderd of opgeheven.

Inductiestroomen noemt men de door *Faraday* in 1831 ontdekte electrische stroomen, die ontstaan door de beweging van een geleider in een magnetisch veld. Verplaatst men een koperdraad, waarvan de uiteinden met een gevoeligen galvanometer verbonden zijn, door een magnetisch veld, dan wijkt de galvanometer af; in den draad wordt dus een electromotorische kracht opgewekt. De grootte van deze kracht blijkt evenredig te zijn met het aantal krachtlijnen, dat de geleider bij de beweging doorsnijdt; een snelle verplaatsing geeft een krachtigen, maar korten stroomstoot, terwijl een langzame beweging een zwakkeren stoot van langeren duur geeft. Voor de richting van deze kracht geldt de regel: Plaats de linkerhand zoo, dat de krachtlijnen den rug binnendringen en de gestrekte duim de richting der beweging aangeeft, dan geeft de wijsvinger de richting der kracht aan. Verplaatst men den geleider *A B* (fig. 1) naar voren, dan treedt er een inductiestroom op volgens de richting der pijl. Als de geleider *A B C D* (fig. 2) om de door de stippellijn aangegeven as gedraaid wordt, dan zullen de in *A B* en *C D* opgewekte electromotorische krachten elkaar versterken, zoodat de inductiestroom krachtiger wordt. Deze stroom is echter niet voortdurend even sterk, want na een draaiing van 90° zal de beweging van *A B* en *C D* evenwijdig aan de magnetische krachtlijnen zijn, er worden dan dus geen krachtlijnen doorsneden, zoodat de stroomsterkte nul is. Bij verdere draaiing neemt deze weer toe; nu is de richting echter juist tegengesteld. De maximumsterkte wordt bereikt na 180° draaiing, om tot 270° weer af te nemen. In den sluitdraad ontstaat dus een wisselstroom. Door een stroomwisselaar (zie aldaar) aan te brengen kan deze wisselstroom omgezet worden in een gelijkstroom. Vervangt men den magneet door een electromagneet en den enkelen geleider door een draadklos, dan is het mogelijk op deze wijze krachtige inductiestroomen te verkrijgen. Op dit beginsel berusten de *magneto's* en *dynamo's* (zie deze artikelen). De richting van den inductiestroom kan ook gemakkelijk afgeleid worden uit den door *Maxwell* gegeven regel. Ziet men in de richting der krachtlijnen naar den geleider, dan ontstaat bij draaiing een *tegenwijzerstroom*, als het aantal krachtlijnen, dat door den geleider omvat wordt, *toeneemt*, en een *wijzerstroom*, als dit aantal *afneemt*. Volgens de *wet van Lenz* hebben de geïnduceerde stroomen steeds een zoodanige richting, dat de beweging, waardoor zij ontstaan, wordt tegengewerkt. Het electrisch arbeidsvermogen van deze stroomen wordt dus geleverd door den persoon of de machine, die den geleider in draaiing houdt.

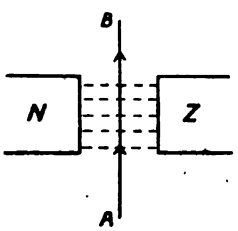

Fig. 1. Inductiestroomen.

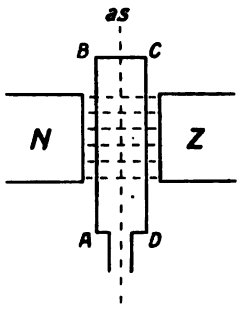

Fig. 2. Inductiestroomen.

Men kan ook een inductiestroom opwekken door den geleider in rust te laten en het magnetisch veld te bewegen. Wordt bijv. een magneet van buiten af gebracht in de holte van een draadklos (fig. 3), dan loopt er in de windingen hiervan een stroom, zoolang de beweging van den magneet duurt. Bij verwijdering is de inductiestroom tegengesteld gericht.

Tot dusver werd òf de geleider, òf het magnetisch veld verplaatst. Het is echter duidelijk, dat ook een inductiestroom in een geleider zal ontstaan, als in een naburigen geleider een stroom wordt gesloten of verbroken. Immers ook hierdoor wordt de eerste geleider plotseling geplaatst

Digitized by Google

in een magnetisch veld of plotseling hieruit verwijderd. In het eerste geval is de richting van den inductiestroom als bij nadering van een magneet, in het tweede geval als bij verwijdering. De

Fig. 3. Inductiestroomen.

dubbele pijl in fig. 4 geeft den inductiestroom aan bij sluiting van den primairen stroom, de drievoudige pijl dien bij verbreking. Daar de verandering van het magnetisch veld zeer snel geschiedt, zal de inductiestroom krachtig zijn, maar slechts kort duren. Om op deze wijze zeer sterke inductiestroomen te krijgen, legt men enkele windingen van een dikken primairen draad *A* om een week ijzeren kern en hierom een zeer groot aantal windingen van een dunnen secundairen draad *B*. Wordt nu de stroom in *A* beurtelings gesloten en verbroken, dan ontstaan in *B* krachtige inductiestroomen. Hiervan wordt gebruik gemaakt bij den *inductieklos van Ruhmkorff* (zie *Ruhmkorff*). Niet alleen echter in den secundairen geleider, maar ook in den primairen draad zelve zal bij sluiting en verbreking van den stroom een inductiestroom optreden, daar ook rondom dezen geleider het magnetisch veld verandert. Als de stroom in een geleider gesloten wordt, zal de eerste hoeveelheid electriciteit, die door den draad gaat, een zwak magnetisch veld opwekken; dit veld veroorzaakt een inductiestroom, die den hoofdstroom tegenwerkt. Daar deze echter slechts optreedt, zoolang het magnetisch veld verandert, zal de stroomsterkte voortdurend toenemen tot de maximumwaarde bereikt is. Is *E* de electromotorische kracht van den hoofdstroom, *e* die van den inductiestroom, en *i* de stroomsterkte, dan

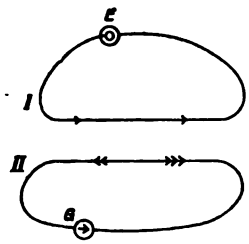

Fig. 4. Inductiestroomen.

is $i = E - e$. Na eenigen tijd — die altijd zeer klein is — is e nul geworden en behoudt de stroom dus zijn maximum sterkte. Bij het verbreken treedt er een inductiestroom op, die gelijk gericht is met den hoofdstroom. Deze *extrastroomen* zullen aanzienlijk kunnen worden als rondom den geleider een sterk magnetisch veld ontstaat (bijv. bij windingen rondom een ijzeren kern) en als de verandering der stroomsterkte zeer snel geschiedt. Om laatstgenoemde reden is de inductiestroom bij het verbreken steeds veel krachtiger dan die bij het sluiten (zie verder *Zelfinductie*).

Voor de inductiestroomen, die optreden in *massieve* geleiders, verwijzen we naar het artikel *Foucaultsche stroomen*. Omtrent de physiologische werking der inductiestroomen zie *Electrotherapie*.

Inductievrije weerstand. Een electrische stroomketen bezit een inductievrijen weerstand, als die keten geen zelfinductie heeft. Meestal echter noemt men den weerstand inductievrij, als deze zelfinductie practisch zeer gering is; zoo bijv. bezitten gloeilampen een vrijwel inductievrijen weerstand. Voor nauwkeurige metingen worden weerstanden vervaardigd, die in nog veel hoogere mate inductievrij zijn, z. g. bifilaire weerstanden, waarbij de weerstandsdraad in het midden gevouwen is, en de twee dus ontstane helften vlak tegen elkander zijn aangelegd, zoodat er tusschen die twee draadhelften bijna geen krachtlijnen aanwezig zijn (zie fig.).

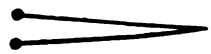

Inductievrije weerstand.

Wisselstroomweerstand en Ohmsche weerstand zijn hier dus vrijwel volkomen gelijk (zie *Inductie*). Is daarentegen wel zelfinductie aanwezig, dan noemt men den weerstand inductief.

Inductieweerstand. Zie *Inductievrije weerstand*.

Indulinen vormen een groep van teerkleurstoffen, behoorende tot de chinonimid kleurstoffen. De structuur van deze stoffen is niet met zekerheid bekend. Men verkrijgt ze bij verwarming van pyramidoazolichamen met monaminen in tegenwoordigheid van minerale zuren. De kleur van deze verfstoffen is minder mooi dan die der andere teerkleurstoffen; zij zijn echter vrij goed bestand tegen het zonlicht. Men gebruikt ze ook in de inkt- en lakfabricage. De eenvoudigste uit deze groep is het azodiphenylblauw (Bengalin), dat verkregen wordt door inwerking van zoutzuuraniline op amidoazobenzol in een oplossing van aniline. Een andere kleurstof uit deze groep is het nigrosin, waarvan de structuur onbekend is.

Induratie is in de geneeskunde de naam voor een verharding of een gezwel.

Induriet is de naam voor een soort rookzwak kruit, dat bestaat uit een mengsel van nitrocellulose en nitro-benzol. Het is in Noord-Amerika in gebruik.

Indus, in het Sanskrit *Sindhoe* (= rivier), de hoofdrivier van westelijk Voor-Indië, bezit een lengte van 3180 km., terwijl zijn stroomgebied 965 000 v. km. beslaat. Hij ontspringt ten N. van het meer Manassarowar op de noordelijke helling van den berg Garingbotsje, stroomt naar

Digitized by Google

het N.W., neemt na een loop van 252 km. den Gartok of Gattang-tsjoe op, loopt, onder den naam van Singh-ka-bab (Leeuwenpoort) door een hoogvlakte, dringt bij den pas La-Gans-Kiel in een enge dalkloof tusschen den Kwen-Lun en den Himalaja, neemt achtereenvolgens den Zaskar en Dias op en komt in Baltistan, waar hij, na zich met den Schajok vereenigd te hebben, den naam van Aba-Sindh (d. w. z. eigenlijke Indus) aanneemt; 40 km. verder, bij de stad Iskardo of Skardo mondt de Schigar in den Indus uit. Van Skardo af stroomt hij 185 km. naar het N.N.W., neemt den Gilghit op en buigt om naar het Z., stroomt voorbij de Engelsche vesting Atak en wordt versterkt door de Kaboelrivier. Hier heeft de Indus een breedte van 250 m., bij hoogen waterstand een diepte van 20—25, bij lagen van 10—12 m. Tot Atak gaat de scheepvaart stroomopwaarts. Van de bron tot hier heeft de rivier een verval van 6—7 m. op 1,5 km., in haar verderen loop slechts van 0,33 m.

Beneden Atak breekt de Indus door het Zoutgebergte met een 90 m. breed en 60 m. diep dal en komt bij Kala-Bagh, 185 km. beneden Atak, met een breedte van 450 m. in de vlakte. Ongeveer 5 km. boven Mithan-Kot verbindt hij zich met den Pandsnad, ontstaan uit de samenvloeiing van Djilam, Tsjinab, Rawi en Satlasdsj, die in hun bovenloop met dien van den Indus het beroemde Indische Pendsjaab (Vijfstroomenland) vormen. De breedte van den Pandsnad is 1700 m., terwijl die van den Indus slechts 600 m. bedraagt. Boven de stad Roehri, in het landschap Sindh, scheidt zich de Oost-Nara af, die naar het Z.O. door de woestijn stroomt en slechts bij hoog water de zee bereikt. Vervolgens breekt de Indus door een laag kalkgebergte, waarna zich, 30 km. beneden Roehri, de West-Nara afscheidt, die zich echter, na het Mantsjarmeer gevormd te hebben, weer met de hoofdrivier vereenigt. Beneden Tatta heeft de hoofdsplitsing in twee groote armen plaats, die zich herhaaldelijk opnieuw onderverdeelen. In het geheel heeft men, zonder de kanalen en onbeduidende armen, dertien mondingen. De waterwegen van de delta zijn aan de grootste veranderingen onderworpen. Tegenwoordig is de Hadsjamro-arm de voornaamste, aan het uiteinde waarvan een lichttoren staat. Zeeschepen kunnen er echter niet binnenkomen. De lengte der delta langs de kust bedraagt 250 km. Bij hoogwater is de geheele delta aan overstroomingen blootgesteld. De hoeveelheid vaste stoffen, welke de Indus jaarlijks in zee voert, is zeer aanzienlijk. Het eerste Britsche stoomschip bevoer den Indus in 1835. Sedert 1843 en 1849 kreeg hij als grensrivier steeds meer beteekenis in staatkundig en strategisch opzicht. Groote handelsplaatsen ontbreken echter. De parallel met de rivier loopende spoorweg heeft de scheepvaart doen verminderen. Van strategische beteekenis zijn de spoorwegbruggen bij Atak, die bij Pesjawar, en bij Sakkar, die den Bolanpas en Quetta met Indië verbinden.

Industiënkalk is een kalksteen der tertiaire zoetwaterformatie in Auvergne, met talrijke korte kanalen, die van phryganeeën-larven afkomstig zijn. Het gesteente is opgebouwd uit samengepakte kleine slakken (*Paludina*).

Industrial Schools. Zie *Dwangopvoeding*.

Industrie. Zie *Nijverheid*.

Industriëelen eigendom, *Bureau voor den.* Dit bureau, bestemd voor Nederland en zijn koloniën en bezittingen, werd ingevolge de wet van den 30sten September 1893 (Stbl. 146), gewijzigd en aangevuld bij de wetten van den 30sten December 1904 (Stbl. 284), van den 10den Februari 1910 (Stbl. 56), van den 7den Januari 1911 (Stbl. 5) en van den 8sten Februari 1912 (Stbl. 64), welke wet den naam draagt van *„Merkenwet"*, te 's-Gravenhage ingesteld. Het bureau bestaat uit: *a. den Octrooiraad* en de aan dezen toegevoegde technische en rechtsgeleerde ambtenaren; *b.* een *Bureau voor de fabrieks- en handelsmerken; c.* een *Administratieven dienst,* zoowel voor den Octrooiraad als voor het bureau voor de fabrieks- en handelsmerken dienende. Met de algemeene leiding van het bureau is, onder voorbehoud van de bijzondere voorschriften, geldende voor den Octrooiraad en de aan dezen toegevoegde ambtenaren, belast een Directeur, die door de Koningin wordt benoemd en zich bij bedoelde leiding gedraagt overeenkomstig de bepalingen van een reglement en ministerieele voorschriften. Dit reglement is vastgesteld bij koninklijk besluit van den 9den Maart 1912 (Stbl. 102).

Zie verder voor de octrooien, de Octrooiwet en den Octrooiraad onder *Octrooien;* en voor de fabrieks- en handelsmerken onder dit woord.

Indy, *Paul Marie Théodore Vincent d'*, een Fransch componist, den 27sten Maart 1851 te Parijs geboren, verloor bij zijn geboorte zijn moeder en werd toen bij zijn grootmoeder opgevoed. Van 1862 tot 1865 was hij leerling van *Diémer* (piano) en daarna van *Marmontel* en *Lavignac* (theorie), terwijl hij met *Duparc* speciaal de werken van *Bach, Berlioz* en *Wagner* bestudeerde. Gedurende den oorlog van 1870—1871 maakte hij deel uit van de „Garde mobile"; na het sluiten van den vrede nam hij les van *César Franck* en bezocht van 1873 tot 1875 ook het conservatorium. Inmiddels fungeerde hij als organist der St. Leu en als paukenist in het orkest van *Colonne;* ook kwam hij (in 1873) te Weimar met *Liszt* in aanraking en woonde in 1876 de eerste Bayreuther „Festspiele" bij. Zijn eerste succes als componist behaalde hij met de eerste uitvoering van zijn ouverture „Piccolomini", in 1874 door *Pasdeloup;* dit werk werd later het tweede deel der „Wallenstein-trilogie" (op. 12); in 1882 debuteerde hij als operacomponist met de komische opera „Attendez-moi sous l'orme". Zijn naam werd evenwel in ruimeren kring bekend door het koorwerk „Le chant de la cloche" (op. 8), waarvoor hij zelf den tekst schreef en waarvoor hij in 1885 bekroond werd met den eersten compositieprijs van de stad Parijs. *Lamoureux* bracht het volgend jaar er de eerste uitvoering van. In 1887 werd hij koordirigent der Lamoureux-concerten en hij leidde de studies der „Lohengrin"-opvoering. Na den dood van *César Franck* (1890) werd hij voorzitter van de „Société nationale de musique", welke hij in 1871 met *Franck, Saint-Saëns, De Castillon, Fauré, Duparc* en *Chausson* had opgericht. In opdracht van de regeering werkte hij een plan uit tot reorganisatie van het conservatorium, doch de uitvoering stiet op den tegenstand

Digitized by Google

der leeraren. In 1896 stichtte hij met *Bordes* en *Guilmant* de „Schola Cantorum", die onder zijn leiding een beroemde instelling van muziekonderwijs werd.

D'Indy is een der meest karakteristieke vertegenwoordigers der Fransche muziek nà *Franck*. Hij schreef o. m. twee muziekdrama's op eigen tekst: „Fervaal" (1897) en „L'étranger" (1903); orkestwerken: „Jean Hunyade" (op. 5), ouverture „Antonius et Cléopatre" (op. 6), Wallenstein-trilogie (op. 12), „Saugefleurie" (op. 21), twee symphonieën (G-dur op. 25; Bes-dur op. 57), „Istar" (op. 42), „Jour d'été à la montagne" (op. 61), „Chansons et danses" voor blaasinstrumenten (op. 50), een Suite voor trompet, 2 fluiten en strijkkwartet (op. 24), twee strijkkwartetten, een pianokwartet, vioolsonate, werken voor piano, liederen, cantaten, koren. Voorts revideerde hij een aantal werken voor de complete *Rameau*-uitgave en bewerkte hij ook opera's van *Monteverdi*. Als theoreticus is hij bekend door zijn „Cours de composition musicale" (Dl. I 1902, Dl. II 1909); ook schreef hij tal van artikelen voor vaktijdschriften en een biografie van zijn leermeester *César Franck* (in „Les maîtres de la musique" 2de druk 1907).

Zie de artikelen van *A. Sérieux* (1914) en *O. Séré* (in „Musiciens français d'aujourd'hui", 1911).

Ineenschakelingscommissie. Bij koninklijk besluit van den 21sten Maart 1903 werd ingesteld een commissie tot het voorbereiden van voorstellen aan de regeering tot *reorganisatie* van *lager-*, *middelbaar-* en *hooger-onderwijs*, voor zoover deze tot een betere ineenschakeling van de onderscheiden deelen van het onderwijs noodig zou blijken, met bepaling, dat het door haar uit te brengen verslag zou vergezeld gaan van een beredeneerd voorstel, bevattende de uitwerking van haar denkbeelden in den vorm van ontwerpen van wet.

Zij had vijf subcommissies ingesteld om haar voor te lichten *a)* omtrent een eventueele reorganisatie van het M. O. en als aansluiting daarvan aan de andere deelen van het onderwijs, *b)* omtrent een eventueele reorganisatie van het L. O. en de aansluiting daarvan aan het M. en voorbereidend H. O., *c)* omtrent een eventueele reorganisatie van het voorbereidend H. O., *d)* omtrent een wettelijke organisatie van het technisch onderwijs, *e)* omtrent de beste inrichting van het gymnastiekonderwijs.

Het verslag van haar werkzaamheden is in 1910 in twee deelen verschenen, doch is nog niet gevolgd door een indiening van wetsvoorstellen omtrent reorganisatie.

In effigie (Latijn = in beeld) gehangen of verbrand worden, was vroeger een wijze van terechtstellen, waarbij de beeltenis van den afwezigen misdadiger aan de galg gehangen of in het openbaar verbrand, ja zelfs onthoofd werd.

Inenting *(Vaccinatie)*. Lang vóór de inenting tegen pokken geregeld werd toegepast, had men reeds pogingen gedaan, die ziekte, welke de bevolking soms decimeerde, tegen te gaan door gezonden opzettelijk te besmetten, omdat men waargenomen had, dat een dergelijke infectie gewoonlijk gunstiger verliep dan de toevallige. Het was de eerste schrede op een weg, waarop eerst in de laatste tijden meer licht geworpen werd door het bestudeeren der immuniteit (zie aldaar). *Lady Montague*, de echtgenoote van den Engelschen gezant in Konstantinopel, liet in 1718 haar kinderen inenten en velen in Frankrijk en Engeland volgden haar voorbeeld. Men gebruikte echter het gift van menschelijke pokpuisten *(variolatie)* en stelde dus niet alleen zich zelf aan gevaar bloot, maar ieder ingeënte kon een infectiebron worden voor zijn omgeving. Die variolatie werd dan ook door de wet verboden en vervangen door de *vaccinatie*, waarbij het pokkengift van *koepokken* gebruikt wordt als onschadelijk voor den ingeënte en zijn omgeving en evengoed beveiligend tegen menschenpokken. De koepokken komen alleen aan de uiers voor en kunnen op menschen en verschillende andere dieren overgebracht worden. De schoolmeester *Plett* bij Kiel was de eerste, die eenige kinderen inentte en met succes (1791), nadat hij had waargenomen, dat melkmeiden, die pokpuisten aan de handen kregen, vrij bleven van de echte pokken. Maar eerst *Jenner* opende aan de wereld de oogen voor het belang en de veiligheid der vaccinatie, toen hij, de pokstof nemend uit de koepok-puisten van een meisjesarm, daarmee een jongen entte (1796). Toen de puisten van den jongen genezen waren, entte *Jenner* hem met den etter van *menschelijke* pokstof — en hij bleek er onvatbaar voor! Reeds in 1799 werd in Londen een inentingsinstituut geopend, waar in datzelfde jaar reeds 6000 menschen werden behandeld. Het duurde toen niet lang meer, of de vaccinatie was door Europa verspreid en werd in sommige landen bij de wet verplicht gesteld.

In de inentingsinrichtingen gebruikt men ook wel *retrovaccinatie*-lymphe, d. w. z. men ent de koepokstof uit de puisten van een menschenarm over op de huid van den buik van kalveren en gebruikt de lymphe van de kalverpuisten. Voor de *animale* lymphe ent men origineele koepokstof op de buikhuid van kalveren. De pokvloeistof der kalveren, met een glycerine-oplossing gemengd, wordt in fijne, toegesmolten glasbuisjes afgeleverd, een enkel kalf levert een 15 000 inentingsporties. Men wrijft de lymphe in zeer oppervlakkige insnijdingen in de huid van den bovenarm en wacht liefst tot de kinderen minstens een half jaar oud zijn, of, bij zwakke of rhachitische kinderen, tot zij gezonder zijn.

Tijdens een epidemie behoeft men geen rekening met den leeftijd te houden. Meer dan tien jaar kan men niet op onvatbaarheid rekenen en is revaccinatie gewenscht, zonder deze loopt men dus opnieuw gevaar voor een pokken-aanval, al verloopt deze bij eenmaal gevaccineerden ook veel lichter, n. l. in den vorm van varioloïden (zie *Pokken*). Bij de inenting maakt men met een lancet minstens vier, 2 cm. van elkaar verwijderde en 1 c.m. lange zeer oppervlakkige insnijdingen in de huid, of steekt het lancet schuin onder de oppervlakkige lagen, zoodat er hoogstens een enkel droppeltje bloed te voorschijn komt en wrijft dan de pokstof met hetzelfde lancet in de wonde af. Bij een geregeld verloop van de inenting ontstaat op den vierden dag een rood papeltje, op welke een dag later een blaasje gevormd wordt.

Digitized by Google

Den zesden dag wordt het grooter, zijn inhoud troebel, zijn omgeving rood. Den volgenden dag is het blaasje een puist geworden en de roode rand eromheen is grooter en licht gezwollen. Op den tienden dag is de puist tot volle ontwikkeling gekomen, den twaalfden dag begint haar etterige inhoud te drogen tot een korst, die drie weken na de inenting afvalt. Een wit litteeken blijft het geheele leven achter. Daarom neemt men bij meisjes vaak het bovenbeen in plaats van den bovenarm. Het is gewenscht, de inentingsplaats met zuivere watten tegen wrijving door de kleeren te beschermen en hevige jeuk te verzachten met koodwateromslagen.

Tijdens de ettervorming in de puist en in de eerste dagen komen er lichte stijgingen van de temperatuur voor en de locale reactieverschijnsels kunnen zeer verschillend in graad zijn, maar vergeleken met de millioenen vaccinaties valt het aantal meer ernstige complicaties weg. Locaal kan een vaccine-furunkel of een vaccine-zweer ontstaan, of, bij zwakke kinderen, een eczeem, maar ernstiger is de zeldzame wondroos (*erysipelas*), een infectie, die doodelijk kan worden. Zij kan ontstaan door verontreiniging der wonde of der lymphe, want de laatste is niet *geheel* kiemvrij te maken, al verminderen de bijna altijd onschuldige kiemen der pokkenlymphe in ruim een maand ook zeer sterk door de toegevoegde glycerine. Geheel kiemvrije pokstof kan men vaak op den zesden dag uit de inentingspuisten van kinderen verkrijgen en kent men deze als geheel gezond, dan is die pokstof voor private entingen zeker de beste. Ondanks haar zoo geringe gevaren, die tegenover een ziekte als pokken nauwelijks meetellen, bestaat er, om principieele redenen, een agitatie tegen de verplichte inenting, waarbij zelfs de invloed van vaccinatie op het verdwijnen van de pokken-epidemieën ontkend wordt. Het ontbreekt echter niet aan bewijzen, dat epidemieën nog altijd kunnen uitbreken en hoe de vaccinatie erop inwerkt: in den oorlog van 1870—1871 stierven ruim 23 000 Fransche, niet ingeënte soldaten, tegenover 260 Duitsche, gevaccineerde en grootendeels gerevaccineerde militairen. Van die 260 waren de meesten uit Beieren, waar de vaccinatie niet zoo streng gehandhaafd werd. De oppositie tegen de inenting had méér reden van bestaan, toen nog menschelijke pokstof werd gebruikt, waarbij althans de kans op het overbrengen van syphilis of tuberculose niet te ontkennen was; kalveren echter zijn onvatbaar voor syphilis en de voor de lymphe gebruikten worden eerst nauwkeurig op tuberculose onderzocht en na het afnemen hunner pokstof geslacht en opnieuw op tuberculose nagekeken. Zie verder *Pokken* en *Immuniteit*.

Zie: *Bornträger*, Das Buch vom Impfen (Berlijn 1901); *Allen*, Die Vakzintherapie, ihre Theorie und praktsiche Anwendung (in 't Duitsch van *Krohn*, Berlijn 1914).

Inertie. Zie *Traagheid*.

Inez de Castro. Zie *Castro*.

Infamie (eerloosheid). Onder het artikel *Eer* (zie aldaar) zijn op voldoende wijze het wezen en de grondslag van de eer, zoomede de oorsprong, de werking en de gevolgen van de eerloosheid uiteengezet. De Fransche Code Pénal van 1810 deelde, zooals daar betoogd is, met zeer kwistige hand op onmenschkundige wijze de infamie uit aan allerlei soort van veroordeelden wegens misdrijven, die met de eer niet in het minste verband staan. Ons tegenwoordig Strafwetboek, dat in 1886 den Code Pénal heeft vervangen, heeft met de infamie geheel gebroken en kent geen onteerende straffen meer. De rechter is wel bevoegd om bij sommige misdrijven als bijkomende straf de ontzetting van bepaalde rechten uit te spreken, t. w. van het bekleeden van ambten of bepaalde ambten, het dienen bij de gewapende macht, het kiezen en de verkiesbaarheid bij krachtens wettelijk voorschrift uitgeschreven verkiezingen, het zijn van raadsman of gerechtelijk bewindvoerder, alsmede ten slotte de uitoefening van bepaalde beroepen, maar hij is hiertoe nimmer *verplicht* en de ontzetting werkt slechts tijdelijk. Aan geen enkele straf is het verlies van eer of van eenig recht vanzelf verbonden.

Infant, vrouwelijk *Infante*, afkomstig van het Latijnsche *infans* (kind), was reeds vroeg in Portugal en Spanje de titel der prinsen van het Koninklijk Huis en *infante* die der prinsessen. Daarenboven heet in Spanje sedert de 14de eeuw de troonopvolger prins *van Asturië*, terwijl die van Portugal, vóór de afscheiding van Brazilië, den naam van prins *van Brazilië* droeg. Het domein van den infant of van de infante noemde men *Infantado*.

Infantado, *Pedro de Silva*, Spaansch staatsman, hertog *van*, in 1768 te Madrid geboren, werd door zijn moeder, *Maria Victoria van Salm-Salm*, in Frankrijk opgevoed. Hij keerde in 1793 bij het uitbarsten van den oorlog, naar Spanje terug, bracht op eigen kosten een regiment bijeen, waarover hij bevel voerde, en nam deel aan den veldtocht in Catalonië. Bevriend met prins *Ferdinand*, den lateren *Ferdinand VII*, vergezelde hij dezen in 1807, na het mislukte komplot van het Escurial, naar Bayonne, waar hij de overeenkomst met *Napoleon* onderteekende. Na de capitulatie van Baylen (Juli 1808) schaarde hij zich aan de zijde van de nationale partij. In 1809 werd hij als bevelhebber van een Spaansch legerkorps tweemaal bij St. Sebastiaan verslagen. De Cortes benoemden hem in 1811 tot president van den Raad van Indië. Voorstander van de absolute vorstelijke macht werd hij in 1813 door *Ferdinand VII* als voorzitter van den Raad van Castilië aangesteld. Na de revolutie van 1820 werd hij naar Majorca verbannen; de tegen-revolutie van 1823 bracht hem naar Madrid terug, waar hij president van den Raad van regentschap werd. In 1825 benoemde de koning hem tot voorzitter van den ministerraad. Door de apostolische partij bestreden, legde *Infantado* in 1826 zijn waardigheid neer. Hij overleed den 27sten November 1841 te Madrid.

Infanterie is de oudste van alle wapensoorten en vormt, met het oog op het getal en de veelzijdige bruikbaarheid, het hoofdbestanddeel van alle legers. Zij voert het gevecht van verre en van nabij en kan zich zoowel van de gesloten als van de verspreide vechtwijze bedienen. Van alle wapens is zij het minst aan het terrein gebonden, zoodat zij bijna overal, althans in verspreide orde, te gebruiken is. Daarbij kan zij

Digitized by Google

beter dan eenige andere wapensoort partij trekken van de dekkingen, welke het terrein oplevert, terwijl zij ook bij het nachtelijk gevecht goede diensten kan bewijzen. Hare werking doet zich reeds op een afstand van 2000 m. gevoelen. Bij het verminderen der afstanden neemt hare uitwerking toe, zoodat zij op 600 m. reeds beslissend, daar beneden vernielend kan worden genoemd, indien althans de strijd in het open veld wordt gevoerd. Cavalerie is tegenover ongeschokte infanterie volkomen onmachtig, indien deze zich niet laat verrassen, en ook de artillerie kan zich niet onder het werkzaam vuurbereik der infanterie wagen, wil zij niet geheel vernietigd worden. Daarentegen is de infanterie tegenover laatstgenoemde wapensoort op afstanden boven 2000 m. geheel weerloos. Deze eigenschappen maken, dat zij de ondersteuning van andere wapens niet onvoorwaardelijk noodig heeft en geheel zelfstandig kan optreden, tenzij den tegenstander tijd werd gelaten zijnerzijds het terrein voor het gevecht in te richten, te versterken. Dit neemt niet weg, dat haar kracht door toevoeging van artillerie en mitrailleurs belangrijk verhoogd wordt, zoowel in het aanvallend als in het verdedigend gevecht.

Verder is de infanterie van alle wapensoorten het goedkoopst en het snelst te vormen, uit te rusten en te oefenen. In vele legers werd zij onderscheiden in zware en lichte infanterie en jagers, doch gaandeweg geraakte deze verdeeling verloren, het eerst in kleinere Staten. Waar men verschillende benamingen voor de infanterie behouden heeft, is dit een oordeelkundige huldiging der traditie.

De infanterie is thans overal met repeteergeweren bewapend, die voor het gevecht van nabij van een bajonet of hartsvanger kunnen worden voorzien. Om de beweegbaarheid van het voetvolk op kunstmatige wijze te verhoogen, vervoerde men het op kameelen, olifanten, paarden en rijwielen; men spreekt dan van bereden infanterie. Men raadplege verder de artikelen *gevecht* en *handvuurwapenen*. De naam is afkomstig van het Spaansche woord *infante* (onmondige, knecht of knaap); het regelmatig voetvolk werd in de 15de eeuw in Spanje *infanteria de la ordenanza* genoemd, welke naam later ook bij de overige legers in zwang kwam.

De uitrusting der infanterie moet beantwoorden aan de eischen van het oorlogvoeren en vechten van het voetvolk in onzen tijd en daarbij rekening houden met de gezondheidsleer, met het besparen der lichaamskracht en zooveel mogelijk met het gemak van den infanterist. De vermeerderde snelheid van het vuren met het repeteergeweer vereischt een vermeerdering der meegedragen munitie (100 tot 162 patronen). Het hierdoor verhoogde gewicht moet vergoed worden door vermindering van het gewicht der overige zaken. De munitie moet van alle overige dingen gescheiden zijn en vóór de hand liggen. Daar de infanterist zooveel mogelijk dekking moet zoeken, moeten de draagbare dekkingsmiddelen in alle lichaamsverhoudingen gebruikt kunnen worden. Hij moet op geenerlei wijze door zijn uitrusting belemmerd worden in het hanteeren van zijn wapen. Voorts is het van belang, dat hij weinig tijd noodig heeft om geheel uitgerust te zijn. Ook moet hij onder bepaalde omstandigheden gemakkelijk alle zaken, die hij in het gevecht niet volstrekt noodig heeft, kunnen achterlaten. Eindelijk dient men bij de uitrusting alle in het oog vallende deelen te verwijderen, die tot mikpunten zouden kunnen dienen voor den vijand.

De uitrusting moet tot het hoog noodige beperkt blijven, zoodat het totaal gewicht der belasting 25 kg. noode mag overschrijden. Zij bestaat, behalve uit de munitie, uit de in een waterdichten ransel of zak verpakte levensmiddelen voor 1—3 dagen, uit voorwerpen tot onderhoud van kleeding en wapenen, uit een verbandpakje en enkele reserve- of verwisselstukken, alsmede uit eetketel, veldflesch, broodzak, pioniergereedschap, zandzak en soms tentmaterieel. De last moet gemakkelijk gedragen en daartoe het gewicht gelijkmatig over heupen en schouders verdeeld kunnen worden, zoodat de man in geen zijner bewegingen belemmerd wordt. In volle wapenrusting moet hij niet onaanzienlijke hindernissen voetstoots overwinnen en groote afstanden afleggen zonder last van drukking of buitengewone vermoeidheid.

Een bijna even onmisbaar deel der uitrusting als de munitie vormen de pioniergereedschappen (schoppen, bijlen, kapmessen) bestemd om de gevechtskracht van den troep, zoowel bij den aanval als bij de verdediging, kunstmatig te verhoogen.

De kleeding behoort doelmatig te zijn, te voldoen aan de door de hygiëne gestelde eischen en bovendien sierlijk, goedkoop en nationaal wezen. Het schoeisel moet deugdelijk en doelmatig zijn; het hoofddeksel licht en stevig zitten, niet van blinkend metalen garnituur zijn voorzien en vooral niet hinderen bij het vuren in liggende houding. Schelle kleuren, blinkende monteeringstukken, schitterende wapenen en rammelende voorwerpen moeten ten strengste vermeden worden.

Zie verder *Nederland* (leger).

Infantilisme. Hieronder verstaat men een tijdelijk of voor het geheele leven staan blijven van de ontwikkeling van lichaam en geest, die niet boven den kinderlijken toestand uitgroeien. De puberteitsperiode brengt slechts weinig méér kracht in de spieren of sterkte in de beenderen, ook geen verandering van stem, òf die veranderingen treden eerst zeer langzaam op. De groei van het lichaam gaat zeer langzaam, ook de geslachtsorganen ontwikkelen zich onvolkomen of laat. Het karakter toont dezelfde neiging te blijven staan op het kinderlijk niveau. De oorzaken van het infantilisme kunnen erfelijk of verkregen zijn, niet zelden is echter vooral het gemis aan lichaamsgroei te wijten aan onvoldoende werking van de schildklier en kunnen schildklierpraeparaten den toestand verbeteren.

Infarct. Onder een haemorrhagisch infarct verstaat men de infiltratie van weefsels door bloed. Het komt vooral, tot de grootte van een vuist, in de longen voor, verder in milt en nieren, maar veel kleiner. Het ontstaat door een plotselinge verstopping van de eindslagader, die dat weefsel voorziet, door welke *embolie* (zie aldaar) dan gewoonlijk een kielvormig stuk van het getroffen orgaan van bloed verstoken raakt. In dat gebied dringt van de fijnste bloedvaatjes der

Digitized by Google

omgeving bloed overal door, vandaar het bloedroode, vochtige sneevlak van zoo'n infarct, dat later, bij het stollen van het bloed, droger en vaster en op den duur geel wordt. Het schrompelt eindelijk te zamen en laat een diep litteeken na. Treft de embolie de long, dan komt een deel van het bloed in de takken van de luchtpijp en wordt opgehoest. Vandaar het bloedspuwen, dat hartpatiënten kan treffen; vandaar ook het voorbijgaand bloedwateren, dat lijders aan nier-infarct soms vertoonen. Milt- en nier-emboliën stammen uit de linker kamer, long-emboliën zijn bloedstolsels, die uit de rechter kamer door den bloedstroom worden losgewoeld en meegesleept (zie *Hartziekten);* in die gevallen hebben we alleen met de beschreven gevolgen te doen, maar is de embolus een prop, die uit een etterhaard stamt, en dus infectiekiemen meesleept, dan verettert het infarct en verergert den toestand. Zoo komen er vele infarcten bij pyaemie voor.

Infectie. Het wezen van infectie (besmetting) is voornamelijk bekend geworden door den arbeid van *Robert Koch,* uit wiens onderzoekingen helder bleek, dat elke infectie van een wonde ontstond door bacteriën en hun stofwisselingsproducten. Hij voerde nauwkeurige methoden in om cultures aan te leggen van elke soort bacillen, de soort te herkennen aan den vorm harer kolonies, aan de houding tegenover verschillende kleurstoffen, aan haar ontwikkeling op verschillende voedingsbodems als gelatine, bouillon, agaragar enz. Kon hij bewijzen, dat een bepaalde bacterie alleen bij een bepaalde infectie-ziekte voorkwam en was hij in staat met de cultures ervan dezelfde ziekte bij gezonde dieren op te wekken, dan was aan den eisch voldaan en mocht hij de bedoelde bacterie als *de* oorzaak dier ziekte aannemen. Van vele infectie-ziekten kennen wij de schuldige lagere organismen, vooral van de wond-infecties (zie *Infectie-ziekten*) en ook van andere, die niet met wonden te maken hebben, of waarvan wij althans de ingangspoort der bacillen niet zoo nauwkeurig kennen, zijn zij reeds gevonden, zooals van typhus, tuberculose, cholera, malaria enz. Wij mogen dus aannemen, dat ook de andere ziekten van besmettelijken aard, zooals mazelen, roodvonk, pokken e. a., welker organisme nog niet gevonden is, toch op dezelfde wijze als de vorige ontstaan en worden verbreid. Elke infectie van het lichaam openbaart zich door koorts, die ontstaat doordat de bacteriën of hun stofwisselingsproducten geresorbeerd worden in het bloed, er gistings- en rottingsprocessen in veroorzaken en de witte bloedcellen oplossen. De door de bacteriën ontstane stoffen werken als zware vergiften, als fermenten. De kennis van de oorzaak der wondkoortsen gaf den stoot tot een dieper doordringen in het wezen van infectie-ziekten en gaf tevens de richting aan, waarin zij met succes konden worden bestreden, n.l. het zoeken van middelen om òf de bacteriën te dooden, òf het lichaam voor hun invloed onvatbaar te maken.

Bij de bestrijding van typhus, dyphtheritis, tuberculose en andere meer inwendige infectieziekten moest de laatste, langer en moeilijker weg worden gevolgd, en werden reeds zeer bemoedigende resultaten bereikt, vooral door *Behring* tegen diphtheritis (zie *Immuniteit),* maar die beteekenen nog weinig vergeleken bij den grooten triomf, die de antiseptische wondbehandeling behaalde in den strijd tegen de wondinfectie-ziekte. Later heeft men ingezien, dat *Lister* te ver ging en legt men zich er tegenwoordig meer op toe, streng *aseptisch* (zie *Asepsis*) te opereeren (zie verder *Infectieziekten* en *Wond).*

Infectieziekten. Gewoonlijk worden hieronder besmettelijke *inwendige* ziekten verstaan, maar ook de infecties, die van een wonde uitgaan, behooren er toe (zie *Wondinfectie).* Een overgang tusschen beide groepen vormen de infecties, die zoowel van een wonde uit, als langs andere wegen ons lichaam kunnen binnendringen, bijv. het *miltvuur* (zie aldaar), een wond-infectie, die echter bij lompensorteerders als zware pneumonie kan optreden en de *mond-* en *klauwziekte,* die zoowel inwendig door de melk kan worden overgebracht, als uitwendig door het melken. Bij de infectieziekten kan vaak de plaats van herkomst der bacillen worden opgespoord, wat voor de prophylaxis, het voorkomen ervan, van doorslaande beteekenis kan wezen. Zoo weet men, dat de cholera vooral door het water wordt verbreid, de typhus-bacil door de melk, andere, als de tetanus-bacil, leven op den bodem, weer andere worden door den steek van insecten overgebracht. De wijze van besmetting hangt ook af van de levensvoorwaarden der bepaalde bacterie. Sterft deze buiten het lichaam spoedig af (syphilis, typhus recurrens), dan kan alleen directe aanraking met den patiënt of zijn uitwerpsels besmettend werken *(contagieuze* infectieziekten); andere infectiekiemen als van roodvonk, mazelen en pokken kunnen nog langen tijd, soms jaren, hun infecteerend vermogen behouden na het verlaten van het zieke lichaam, terwijl er ook zijn, die zich daarna ook op dood voedingsmateriaal kunnen vermeerderen (miltvuur) en dus een indirecte infectie kunnen veroorzaken. Nog langer wordt de weg als een tusschenwaard noodig is, in wiens lichaam de kiem zich eerst verder moet ontwikkelen, zooals bij malaria, in welke gevallen men wel van *ecto-* of *exogene* infectie spreekt, tegenover de *endogene,* welker kiem alléén in het lichaam zich ontwikkelt. De kiemen van alle infectieziekten kunnen, als zij eenmaal in ons lichaam zijn doorgedrongen, zich ontzaglijk vermeerderen. Vooral de afscheidingsproducten der patiënten bergen het gevaar van besmetting, zoo de huidschilfers bij roodvonk, de faeces bij typhus en cholera, het sputum bij tuberculose en dyphtherie. Wel gaan daarin veel infectiekiemen spoedig door uitdroging of door inwerking van het zonlicht ten gronde, maar andere kunnen maanden of jaren lang gevaarlijk blijven, zooals bij roodvonk en pokken. Verder kan alles wat de patiënt hanteert of aan zijn lichaam heeft, de infectie overbrengen, of de kiem ervan in zijn vertrek verspreid raken; zoo vond men vaak den tuberkelbacil in het stof der woningen. En nog verder kunnen de kiemen komen, als zij bijv. met de faeces weggevoerd worden en dan kanalen of waterleidingen besmetten; deze weg is vooral bij cholera de gewone. Een andere, die men allicht zou vermoeden, de infectie van den bodem door de begraven lijken, wordt afge-

Digitized by Google

sneden door de rottingsbacteries, die zeer snel de ziektekiemen verdringen. Men onderscheidt gewoonlijk een *incubatie*-tijdperk, waar de infectiekiem wel binnengedrongen maar nog niet in werking getreden is, en dat bij de verschillende ziekten zeer verschillend van duur is; bij cholera duurt het eenige uren tot eenige dagen, bij pokken 12—14, bij mazelen 8—14, bij roodvonk 4—7, bij hondsdolheid echter 40—60 dagen. Daarop volgen gewoonlijk de voorboden, de *prodromen*, waaraan zich de eigenlijke ziekte aansluit, die óf voor het geheele leven iemand voor een nieuwen aanval beschut, óf slechts voor een bepaalden tijd of in 't geheel niet. Naast die langs dezen weg verkregen *immuniteit* (zie deze) staat de aangeborene, die bepaalde personen onvatbaar maakt voor een bepaalde infectieziekte. Daartegenover staat een *praedispositie* bij vele menschen voor bepaalde infectieziekten als tuberculose, welke groote ontvankelijkheid ook door slechte hygiënische omstandigheden *ontstaan* kan, waar zij niet aangeboren is. Waar zij binnendringen in het lichaam, is niet altijd zeker bekend; hoe bijv. bij de epidemische hersenruggemergsvliesontsteking de bacillen het centraal zenuwsysteem bereiken, is nog niet zeker opgelost. Door wondjes van de uitwendige huid of slijmvliezen dringen de wondinfectieziekten binnen, waaronder ook syphilis, al is het wondje nauwelijks of niet zichtbaar, door de longen de bacillen der pneumonie en meestal ook die der tuberculose, door de darmen de typhus- en de cholerabacil. Onder de infectieziekten onderscheidt men die, welke met karakteristieken uitslag gepaard gaan, als de *acute infectueuze exanthemen*, n. l. *mazelen (morbilli), roodvonk (Scarlatina), roode hond (rubeola), vlektyphus (typhus exanthematicus), roos (erysipelas), pokken (variola)* en *windpokken (varicellae)*, welker specifieke bacillen onbekend zijn, behalve die van de roos (de *streptococcus erysipelatosus*). Even onbekend is de oorzaak van het acute *gewrichtsrheuma*, dat ook als infectieziekte beschouwd wordt. Bekend zijn die van *malaria*, van *pest, typhus abdominalis, diphtheritis, dysenterie* en *cholera*. Ook het geheim van de *syphilis* is door den bacil van *Lustgarten* opgeheven, terwijl de *gonorrhé (druiper)* door den *gonococcus* van *Neisser* wordt overgebracht, de *tuberculose* door den *tuberkel-bacil*, door *R. Koch* ontdekt. Zoolang het immuniseeren, d. i. het onvatbaar maken van het lichaam, nog slechts ten opzichte van enkele infectieziekten is gelukt (zie *Immuniteit*), zoo lang blijft er niets anders over, dan het voorkomen van de uitbreiding door het afzonderen van den patiënt en van zijn omgeving, wanneer de ernst der infectie zulks gewenscht maakt, zooals bij pokken en cholera, of het in quarantaine houden van schepen met besmette schepelingen. In Rusland trok men bij pest soms een cordon van soldaten om een besmet dorp. Bij sommige infectieziekten is het mogelijk de bron te ontdekken, zooals bij cholera het besmette water of bij typhus de schuldige melk en kan men zijn maatregelen daarnaar nemen, evenals men zich tegen malaria weert door den strijd tegen insecten, die haar overbrengen, en door het dempen van poelen en moerassen, waar zij hun broedplaatsen hebben. Zoo is bijv. Havanna door de Amerikaansche doktoren van de gele koorts bevrijd. Bij de pest moeten de huisratten vernietigd worden, wier vlooien den pestbacil overbrengen. Verder dienen bij het heerschen eener epidemie groote bijeenkomsten verboden, de scholen gesloten en, ook in elk afzonderlijk geval, de kleeren van den lijder ontsmet of verbrand, vertrekken gedesinfecteend te worden. Daar elke infectieziekte zich vooral verbreidt in vuile sloppen, stegen en slaapsteeën zijn speciaal in de groote steden hygiënische maatregelen noodig om alle ophoopingen van vuil te voorkomen. Het succès van de stadshygiëne, die in de laatste halve eeuw steeds verder doorgevoerd werd, is dan ook niet uitgebleven en toont zich juist in de vermindering van infectieziekten als typhus, maar ook de tuberculose vindt minder slachtoffers door de grootere zorg voor de openbare gezondheid en door den strijd tegen de persoonlijke dispositie ervoor.

Zie: *Behring*, Einführung in der Lehre von der Bekämpfung der Infektionskrankheiten (Leipzig 1912); *dezelfde*, Therapie der Infektionskrankheiten (Weenen 1899); *Roger*, Les maladies infectieuses (Parijs 1902, 2 dln.); *Jochmann*, Lehrbuch der Infektionskrankheiten (Berlijn 1915).

Infinitesimaalrekening of de *analyse van het oneindige* bevat de *differentiaalrekening* (zie aldaar) en de *integraalrekening* (zie aldaar).

Infinitivus of *onbepaalde wijs* noemt men dien vorm van het werkwoord, waardoor de handeling of het ondergaan daarvan in het algemeen wordt aangeduid, zonder verband met eenig onderwerp. Daar echter de handeling of het lijden in een bepaalden tijd moet plaats hebben, kan men een tegenwoordigen, verleden enz. tijd der onbepaalde wijs hebben. De vorming van den infinitivus is in verschillende talen zeer verschillend.

Inflammatie. Zie *Ontsteking*.

Inflationisten (Latijn = inblazers) noemt men in Amerika die partij, welke een zoo groot mogelijke vermeerdering van de op crediet berustende omloopsmiddelen verlangt, omdat zij daarvan een prijsverhooging der waren verwacht, die de zaken zal doen bloeien, de producenten een verlichting van hun lasten verschaffen en ook den belastingschuldigen bij de rentebetaling en delging der Staatsschuld ten goede komen zal. De tegenpartij heet die der contractionisten. Terwijl de eerste de schuldenaars ten koste van de schuldeischers begunstigt, doet de tweede het omgekeerde.

Inflexie. Zie *Buiging* en *Interferentie van het licht*.

Influentie. Zie *Electrische influentie*.

Influentiemachine. Zie *Electriseermachine*.

Influenza *(Griep)*. Sedert den winter van 1889 tot 1890 heeft de influenza weder haar intrede in Europa gedaan, waar zij sedert 1857 slechts weinig was opgetreden en bijna vergeten was geraakt. De eerste epidemie dateert van 1387; na dien tijd trad zij herhaaldelijk in verschillende landen op in de 19de eeuw van 1800—1803, van 1830 tot 1837 en ook nog in 1857 en 1858. In 1889—1890 trof zij als een echte pandemie de bevolking van Europa en Amerika, nadat zij in

Digitized by Google

Tomsk (Siberië) uitgebroken was. Binnen veertien dagen had zij zich over geheel W.-Europa verbreid, twee weken later was reeds New-York aangetast. Zóó snel verbreidde zich de epidemie van influenza en zóó veel menschen werden er door aangetast, dat men gedwongen was een — nog onbekend — mikroörganisme als oorzaak aan te nemen, dat zich oneindig vermenigvuldigde. In 1892 vond *Pfeiffer* een uiterst kleine, staafvormige bacterie in het opgehoeste slijm als oorzaak der ziekte, de bacil gaat buiten het lichaam snel ten gronde, de verbreiding geschiedt dan ook zelden anders dan door het verkeer tusschen de menschen, de eene door den andere infecteerend. De dispositie is algemeen, geen leeftijd beschermt ervoor; op sommige plaatsen werd 75 % van de bevolking aangetast. Meestal overvalt de griep den mensch plotseling met huivering en koorts, met hevige hoofdpijnen en pijn in den rug, zoodat de patiënt zich zeer ziek gaat voelen. Ook pijnen in de spieren en gewrichten van armen en beenen en bij bewegingen der oogen, doen zich gelden. Meestal staan naast die verschijnselen, welke alle het gevolg van de infectie van het lichaam zijn, ook nog locale symptomen van bepaalde organen. Het veelvuldigst zijn de ademhalingsorganen aangetast, hetzij neus en keel (verkoudheid, heeschheid), hetzij de fijnere luchtpijpjes, met hoesten enz. Juist bij den laatsten vorm ontstaat vaak de katarrhale of de croupeuze pneumonie, die de influenza voor zwakke of ziekelijke personen zoo levensgevaarlijk kan maken. Soms treden naast de algemeene verschijnselen meer die van maag-darm-stoornissen op, soms zijn de spier- en gewrichtspijnen zóó hevig, dat men van een rheumatischen vorm der influenza spreekt, maar gewoonlijk is de ziekte een combinatie van die verschillende symptoomgroepen. Toch kan men drie groepen onderscheiden: den *katarrhalen* vorm (met verkoudheid, bronchitis enz.), den *gastroïntestinalen* vorm met op den voorgrond maag-darm-stoornissen en den *nerveuzen* vorm, met zware nerveuze stoornissen. Het hart wordt niet zelden in de ziekte betrokken, waardoor de pols verandert en zich groote hartzwakte vertoont. De aandoening van de hartspier, die de aanleiding daartoe is, duurt vaak nog lang na de ziekte voort. Bij tuberculose wordt de griep vaak chronisch en heeft zij een zeer slechten invloed op de ziekte, en de ziekte treft vaak juist dergelijke plaatsen van minderen weerstand: menschen met gestoorde spijsvertering vertoonen voornamelijk de gastrische verschijnselen, menschen met bronchitis en tuberculose voornamelijk de longaandoeningen. Meestal gaat de griep met koorts gepaard, die met de ziekte stijgt en daalt en gelijk deze $^1/_2$—$1^1/_2$ week duurt. Het duurt echter meestal nog geruimen tijd, vóór de patiënt weer op krachten komt, en somtijds stort hij weer in. De ziekte laat geen onvatbaarheid voor latere epidemieën achter, wel verloopen volgende aanvallen zachter, en zij kan nog lang hinderlijk zijn door naziekten en ontstekingen op het oog en in het oor of door puistvorming op verschillende plaatsen van de huid. Ook de pijnen in het gebied van verschillende zenuwen kunnen nog lang plagen. De behandeling kent geen specifieke middelen; bedrust en zorgvuldige verpleging zijn het voornaamste. Na een zwaren aanval is het ook in de periode van herstel noodig zich zeer in acht te nemen.

In folio noemt men het boekformaat, waarbij de bladen uit een half vel bestaan, zoodat twee bladen of vier bladzijden een vel vormen.

Informatie behoort tot de eerste periode van het onderzoek van strafzaken. In die periode worden nasporingen gedaan, die er toe kunnen leiden om uit te maken, of er een misdrijf is gepleegd — zoo ja, welk misdrijf — en wie daarvan verdacht moet worden. In dit tijdvak wordt er nog geen geding gevoerd tegen één of meer bepaalde personen. Het hier bedoelde onderzoek is te onderscheiden in een politie-onderzoek en een gerechtelijk onderzoek, welke laatste bestaat in het inwinnen van voorloopige informatiën door den Rechter-Commisaris op verzoek van het Openbaar Ministerie. Het politie-onderzoek is meestal niet voldoende om de zaak tot klaarheid te brengen. Immers het Openbaar Ministerie mist de bevoegdheid getuigen voor zich te doen brengen en kan verder ook niet tot aanhouding van den verdachte overgaan, tenzij bij betrapping op heeterdaad. Tijdens de voorloopige informatiën kunnen tegen onwillige getuigen dwangmaatregelen worden genomen en kan de Rechter-Commissaris, op requisitoir van het Openbaar Ministerie de aanhouding van den verdachte bevelen in die gevallen, waarin aanhouding in het algemeen toegelaten is. Dit bevel is slechts gedurende 6 dagen van kracht, doch kan nog één maal voor eenzelfden termijn door de Rechtbank worden verleend. De Rechter-Commissaris is een lid van de Rechtbank, die voor den tijd van twee jaren belast is met de instructie van strafzaken. Leveren de voorloopige informatiën voldoende bezwaren op tegen bepaalde personen, dan volgt de eigenlijke instructie of, indien deze onnoodig wordt geacht, kan ook terstond de behandeling ter terechtzitting volgen. De ambtenaar van het Openbaar Ministerie is, nadat de voorloopige informatiën zijn ingewonnen en de Rechtbank dus nog geen kennis van de zaak gekregen heeft, bevoegd dezelve in te trekken. Zie verder *Instructie*.

Informatiebureaux dienen om zich te vergewissen van de omstandigheden, waarin deze of gene persoon, firma of maatschappij verkeert. Men heeft er, die inlichtingen geven omtrent de soliditeit van kooplieden, winkeliers enz., ook zijn er ten dienste der armenverzorging, waar men mededeelingen kan bekomen aangaande de behoeften van huisgezinnen, die onderstand vragen. De meeste groote bankinstellingen hebben tegenwoordig een afdeeling, alwaar aan cliënten inlichtingen omtrent kooplieden verschaft worden; dergelijke informaties worden dan veelal aangeduid met het woord „bankinformatie".

Infralapsarii of *benedenvaldrijvers* noemt men in de Hervormde Kerk die aanhangers van de leer der voorbeschikking, welke aannemen, dat God zijn raadsbesluit omtrent de verkiezing en verwerping der menschen eerst ten gevolge van den vooruitgezienen zondeval heeft vastgesteld, terwijl de *supralapsarii* of *bovenvaldrijvers* beweren, dat genoemd raadsbesluit reeds vóór den zondeval genomen en *Adam* dus tot dezen val

Digitized by Google

bestemd was. De infralapsarii behielden de overhand op de Synode te Dordrecht in 1618.

Infula of *vitta* heette bij de Romeinen een voorhoofdband van witte wol, waarmede de priesters, de Vestaalsche maagden en de offeraars bij wijze van tulband het hoofd omwikkelden. Aanvankelijk was deze band een teeken van ootmoed, later van heiligheid en onschendbaarheid. Offerdieren, kerken en altaren en ook smeekelingen en vredeboden gebruikten hem. In lateren tijd strekte hij aan keizerlijke stadhouders tot een teeken hunner waardigheid. Verder ging hij van de Heidensche priesters of van de Joodsche (zie Exodus 28 : 40; 29 : 9 enz.) over op de Christelijke bisschoppen en ontving den naam van bisschopsmuts of mijter (mitra). Deze bestaat uit 2 platte, hooge, van boven spits toeloopende platen van blik of karton, bekleed met een zijden stof van dergelijke kleur als het misgewaad, rijk gestikt en dikwijls met goud en edelgesteenten bezet. De voorste zijde is versierd met een kruis, evenals de twee naar achteren neêrhangende banden. De bisschopsmuts is bij alle ambtsverrichtingen het eigenaardig hoofdbedeksel van den bisschop, evenals van den paus, en deze heeft het recht om ook aan andere hooge geestelijken de bevoegdheid te geven tot het dragen van de bisschopsmuts. Deze prijkt ook in het wapen van hen, die haar dragen.

Infusie. Bij een bloedverlies, zóó groot, dat de dood door verbloeding dreigde, trachtte men vroeger het gevaar af te wenden door het inspuiten (*infusie* ook *transfusie* genoemd) van menschelijk bloed. Het bleek echter, dat het inbrengen van bloed zeer gevaarlijk was, want de ingespoten roode bloedcellen gaan spoedig te gronde en het vrij geworden haemoglobine veroorzaakt uitgebreide bloedstolsels in de bloedvaten, terwijl bloed van elke andere diersoort een direct gif bleek te zijn. Ook bleek, dat niet zoozeer het direct verlies aan bloed de oorzaak van den dood door verbloeding was, als wel het zinken van den bloeddruk, de wanverhouding tusschen inhoud en wijdte van het vaatsysteem, waarbij het hart, als een loege pomp werkend, het bloed niet voldoende kan voortstuwen. Het laten drinken van vloeistoffen om het verlies te herstellen, is daarbij door bewusteloosheid, braakneiging of andere omstandigheden vaak ondoenlijk. Men gebruikt dan ook tegenwoordig liever een alkalische keukenzoutoplossing van 0,7 %, met of zonder 3 tot 5 % suiker, waardoor de bloeddruk snel stijgt en de roode bloedcellen niet aangetast worden. Men spuit 500 tot 1500 gram van de zoutoplossing in een groote ader en past de methode, behalve bij chirurgische gevallen en verloskunde ,ook met succes toe bij cholera, zware maag-darmcatarrh, inwendige bloedingen door maagzweer, maar ook vergiftigingen door kooloxiedgas, strychnine, arsenicum e. a. worden wel zoo behandeld, evenals de auto-intoxicaties bij uraemie, suikerziekte, eclampsie en infectieziekten, om, door verdunning van het bloed ook het gift te verdunnen en het te doen afscheiden door verbeterde werking van nieren en zweetklieren. De genoemde groote hoeveelheden vloeistof kunnen in een ader of onder de huid ingespoten worden; de laatste methode, waarvoor alleen holle naald, buis en trechter noodig zijn, kan ook buiten het hospitaal gemakkelijk gevolgd worden, voor de eerste moet een ader blootgelegd en geopend worden, waarna men een kanule in haar holte steekt en vastbindt. Het is doelmatig om een ruime aderlating te laten voorafgaan, althans bij vergiftigingen. Ook zuurstof wordt bij bepaalde vergiftigingen zoo in de aders gebracht.

Infusoriën. Zie *Algietseldiertjes*.

Infusoriënaarde, ook *Bergmeel, Diatomeënaarde* en *Kiezelgoer* geheeten, is een gesteente, dat in hoofdzaak is samengesteld uit de, uit amorf kiezelzuur bestaande, pantsers van afgestorven diatomeeën. Het vormt, een lichte, meelachtige massa, hetzij wit, grijs, bruinachtig of lichtgroen van kleur. Infusoriënaarde is onsmeltbaar, niet verbrandbaar, bezit een groot wateropslorpend vermogen en biedt bij gewone temperatuur weerstand aan de meeste chemicaliën. Het bestaat uit 75—90 % kiezelzuur en 8—13 % water en vormt somtijds uitgestrekte banken in tertiaire en quartaire formaties, dikwijls in de buurt van bruinkool- of veenlagen. Het wordt gebruikt tot vervaardiging van dynamiet, ultramarijn-, aniline- en alizarineverven, vooral ook van waterglas. In het laboratorium vindt het veelal toepassing als adsorbeerend middel voor het ontkleuren van oplossingen enz. Ook bij de bereiding van steenkit, cement, kunststeenen enz. vindt het toepassing, evenals bij het filtreeren, het afwateren van vochtige terreinen, het aanbrengen van adsorbeerende lagen, het bereiden van goedkoope kleurstoffen, in de papierfabricage, die van getah pertja- en caoutchoucartikelen. Ook als poetsmiddel van metaal en glas, als reinigingsmiddel van vettige voorwerpen en deelen van machines, bij het vervaardigen van porselein, papiermaché, glazuren, kunstmatige puimsteen en slijpsteenen enz. bewijst het goede diensten, alsmede in den landbouw.

Inga *Willd.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Mimosachtigen (Mimosaceën)*. De vrucht is een breed-lijnvormige, saamgedrukte peul met in een brij gelegen zaden. Het omvat meestal ongedoornde heesters en boomen uit de Amerikaansche keerkringslanden met roode en witte, in aren gerangschikte bloemen of bloemhoofdjes en eetbare peulen. Van *I. bigemina* W., een hoogen boom in Malabar en op Java, gebruikt men de onrijpe zaden en de jonge bladeren. *I. Bourgoni* D e c is een fraaie boom ter hoogte van 10 m., groeit in West-Indië en Zuid-Amerika en bevat in zijn peulen een zoet en eetbaar merg.

Ingaevonen zijn bij *Tacitus* de noordelijke volkstammen der oude Germanen, die van de monden van den Rijn tot aan de Oostzee en op het schiereiland Jutland woonden, derhalve de Friezen, Chauken, Angrivariërs, Ansivariërs, Angelen, Teutonen enz.

Ingeborg, koningin van Frankrijk, de dochter van koning *Waldemar I* van Denemarken, werd in 1193 te Amiens de tweede gemalin van koning *Philips Augustus* van Frankrijk, die echter onmiddellijk na den bruidsnacht een onoverwinnelijken afkeer tegen haar kreeg en haar niet als gemalin wilde erkennen; wegens beweerde bloedverwantschap ontbond de aartsbisschop van

Digitized by Google

Reims het huwelijk en werd *Ingeborg* naar het klooster Beaurepaire verbannen, terwijl *Philips* in 1196 met *Agnes van Meran* huwde. Paus *Coelestinus* verklaarde intusschen de scheiding onwettig en toen *Philips* weigerde *Ingeborg* weer als gemalin aan te nemen, sprak *Innocentius III* in 1200 het interdict over Frankrijk uit. Na langen tegenstand moest *Philips* in November 1200 van *Agnes* scheiden; eerst in 1213 werd *Ingeborg* na een 17-jarige gevangenschap, te Etampes aan het Hof opgenomen. Zij overleed kinderloos te Corbeil in 1236.

Ingegneri, *Marco Antonio,* een belangrijk Italiaansch componist der 16de eeuw, omstreeks 1545 te Verona geboren, was sedert 1576 kapelmeester der Kathedraal te Cremona en overleed aldaar den 1sten Juli 1592. Hij componeerde missen, madrigalen, „cantiones sacras", responsoria en hymnen.

Ingegneri, *Angiolo,* een Italiaansch dichter, omstreeks het jaar 1550 te Venetië geboren, was in dienst van de hertogen *van Guastalla, Urbino* en *Savoye* en werd ten slotte secretaris van kardinaal *Aldobrandini* te Rome. Hij schreef: „La danza di Venere" (1589), „Del buon segretario" e del modo di rappresentare la favole scenicche" (1598). Hij verschafte *Torquato Tasso,* toen deze in 1578 als vluchteling te Turijn kwam, een wijkplaats, en bezorgde de eerste uitgave der voortbrengselen van dezen dichter. Hij overleed te Rome omstreeks 1613.

Ingehoekt (zie de afb.) noemt men in de wapenkunde een schild, dat door een zigzaglijn in tweeën is verdeeld en wel zoo, dat de beide deelen met scherpe hoeken in elkander grijpen; de beide deelen zijn van verschillend email.

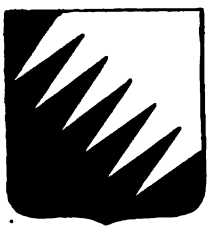

Ingehoekt.

Ingelanden beteekent: *zij die geland zijn in,* d. w. z. grondbezit hebben in een streek, een waterschap enz. Het woord was vroeger vooral in Holland in gebruik; in Zeeland, Voorne, Putten, Gelderland, Utrecht vooral geërfden, in Overijsel ook dikwijls erfgenamen.

Ingelmünster, een vlek in de Belgische provincie West-Vlaanderen (arrondissement Roeselaere), ligt aan de spoorlijnen Ingelmünster—Anseghem, Brugge—Kortrijk en Ingelmünster—Thielt en telt (1910) 6962 inwoners. Men vindt er een kasteel, linnenweverij, tapijt- en kantfabrieken. Den 10den Mei 1794 werd hier een gevecht geleverd tusschen de Franschen en de verbonden Engelschen en Hannoveranen.

Ingelow, *Jean,* een Engelsch dichteres, in 1820 te Boston geboren, trad op met een bundel verhalen, getiteld: „Tales of Orris" (1860) en behaalde drie jaar daarna met den dichtbundel „Round of days" zoo grooten roem, dat die verzameling binnen vijf jaar tot 14-maal toe werd herdrukt. Zij schreef verder: „Home thoughts and home scenes and stories told to a child" (2de druk 1892), „A story of doom, and other poems" (1867), „Mopsa, the fairy" (1867), „Little wonderhorn" (1872), „Off the Skelligs" (4 dln., 1873), „Fated to be free" (3 dln., 1875), „Don John" (3 dln., 1876) en „Sarah de Berenger" (4 dln., 1881). Haar gezamenlijke „Poems" verschenen in drie deelen (1885). Zij overleed te Londen den 20sten Juli 1897.

Ingemann, *Bernhard Severin,* een Deensch dichter, den 28sten Mei 1789 te Torkildstrup op het eiland Falster geboren, bezocht de school te Slagelse en begaf zich in 1806 naar de universiteit te Kopenhagen. Als student gaf hij een bundel gedichten uit, en nadat hij in 1818 en 1819 een groote reis door Duitschland, Frankrijk, Zwitserland en Italië gedaan had, werd hij in 1822 lector in de Deensche taal en letterkunde aan de academie te Soroe. In 1842 werd hij er met het bestuur der hoogeschool belast en hij behield het tot aan hare opheffing in 1849. Hij overleed den 24sten Februari 1862. Als dichter heeft hij nagenoeg op elk gebied der poëzie zijn krachten beproefd. Op zijn heldendicht: „Waldemar de Store og hans Mænd" (1824) volgde een reeks romans, aan de Middeleeuwsch-Deensche geschiedenis ontleend. Daartoe behooren: „Waldemar Seier" (1826), „Erik Menved's Barndom" (1828), „Kong Erik og de Fredlöse" (1833) en „Prinds Otto of Danmark og hans Samtid" (1835). In de volgende jaren verschenen het dramatisch gedicht „Renegaten" (1838), het dramatisch verhaal „Salomons Ring" (1839), alsmede de 2 romantisch-historische gedichten „Dronning Margrete" (1836) en „Holger Danskes Sange" (1837). Uitstekend geslaagd is „Kunnuk og Naja" (1842), een Groenlandsche roman. Verder dichtte hij vele stichtelijke liederen, en schreef den roman „Landsbybörnene" (1853), alsmede „Confirmationsgave" (1856) en de beide gedichten „Tankebreve fra en Afdöd" (1855) en „Guldoeblet" (1856). Zijn verzamelde werken zijn in 4 afdeelingen (1843—1865) in het licht verschenen. Na zijn dood werden nog zijn autobiographie „Min Lefnetsbog" (1862) en „Tilbageblik paa mit Liv og min Forfattervirksomhed fra 1811—1837" (1863) uitgegeven.

Ingenhousz, *Jan,* een Nederlandsch natuur- en geneeskundige, den 8sten December 1730 te Breda geboren, studeerde te Leiden onder leiding van *Gaubius* en *Albinus* en begaf zich vervolgens naar Londen, om de wijze van inenting van *Sutton* te bestudeeren. Op aanbeveling van *Pringle,* voorzitter van de Koninklijke Maatschappij te Londen, werd hij in 1768 naar Weenen geroepen, om de kinderen van *Maria Theresia* in te enten, van welke reeds 2 aan de pokken waren bezweken. Hij slaagde hier naar wensch en verkreeg met de titels van Keizerlijk Hofraad en lijfarts der keizerlijke familie een jaargeld, dat hij tot aan zijn dood behield. Vele voorname personen lieten zich door hem inenten, o.a. in 1772 de erfprins *van Toskane* en zijn zuster, bij welke gelegenheid hij Napels en Venetië bezocht. Na zijn terugkeer te Weenen hield hij zich met wetenschappelijke nasporingen bezig. Hij stond in hooge achting bij *Jozef II.* Later ging *Ingenhousz* naar Nederland, doch vertrok weldra naar Frankrijk en daarna naar Duitschland. In 1797 ging hij

Digitized by Google

naar Engeland om daar geneesheeren te raadplegen over zijn gezondheidstoestand. Hij overleed te Bowoodspark, een buitenverblijf van markies *Landsdowne*, den 7den September 1799. Hij heeft zich verdienstelijk gemaakt door de uitvinding van een nieuwen eudiometer en door het bezigen van platte glasschijven in plaats van rolronde voor de electriseermachine. Door aan te toonen, dat de groene plantendeelen in het licht koolzuur opnemen en zuurstof afgeven en de koolstof van het koolzuur in hun organisme verwerken, is *Ingenhousz* de grondlegger van de chemische plantenphysiologie geworden. De Koninklijke Maatschappij te Londen en andere geleerde genootschappen benoemden hem tot lid, *Maria Theresia* nam hem op in den adelstand met den titel van baron en het plantengeslacht *Ingenhousia* heeft zijn naam aan hem te danken. Van zijn geschriften noemen wij: „Lettre à M. Chais" (over de inenting, 1768), onderscheiden Engelsche verhandelingen in de „Philosophical Transactions" in het Nederlandsch vertaald door *J. van Breda* (2 dln., 1785), onderscheiden „Mémoires" in het „Journal de Physique" en een aantal Nederlandsche opstellen in de „Vaderlandsche Letteroefeningen", de „Scheikundige bibliotheek" enz.

Zie: *J. Wiesner*, Jan Ingen-Housz. Sein Leben und sein Wirken als Naturforscher und Arzt (met anderen, Weenen 1905).

Ingenhoven, *Jan*, een Nederlandsch componist, werd den 19den Mei 1876 te Breda geboren. In zijn jeugd beoefende hij de muziek geheel als autodidact; op zestien-jarigen leeftijd werd hij leider van een harmonie- en zangvereeniging, later van het mannenkoor en de orkestvereeniging te Breda. Eerst in 1902 verkreeg hij toestemming, zich geheel aan de muziek te wijden; hij nam toen les bij *L. F. Brandts Buijs*. In 1905 studeert hij bij *Felix Mottl* te München en wordt spoedig directeur van den „Konzert-Verein" aldaar. In 1908 leidde hij de symphonieconcerten van het Münchener Philharmonisch Orkest; in 1909 wordt hij directeur van de „Münchener Madrigalvereinigung". Thans is hij gevestigd te St. Cloud bij Parijs.

Ingenhoven is bovendien componist van liederen, werken voor gemengd koor a capella, een drietal „Symphonische Tonstücke" voor orkest (no. 1 „Lyrisch", no. 2 „Dramatisch", no. 3 „Romantisch"), twee werken voor zang en orkest („Symphonische Fantasie über Zarathustra's Nachtlied" en „Klaus Tink"), een strijkkwartet, een kwintet voor piano en blaasinstrumenten.

Ingenieurs. Zie *Technische Hoogeschool*.

Ingenieurs, *Koninklijk Instituut van*, werd den 31en Augustus 1847 opgericht, vooral door toedoen van *Frederik Willem Conrad*, in vereeniging met *Antonius van der Kun* en dr. *Gerrit Simons*, en onder beschermheerschap van den prins *van Oranje*. Het stelt zich ten doel de kunst en de wetenschap van den ingenieur te bevorderen. Tot 1860 was krachtens het reglement de zetel van het Instituut ter plaatse, waar de Koninklijke Academie voor civiele ingenieurs gevestigd zou zijn, in genoemd jaar werd de zetel naar 's-Gravenhage overgebracht, waar ook doorgaans de vergaderingen plaats hebben. Aan het hoofd staat een Raad van Bestuur, bijgestaan door een buiten dien raad uit de leden gekozen bezoldigd secretaris. Beschermvrouw is H. M. de Koningin, beschermheer Z. K. H. de prins der Nederlanden. Sedert 1851 bezit het Instituut een op zich zelf staande afdeeling in Insulinde, verder zijn er vier afdeelingen. Behalve het weekblad „De Ingenieur", geeft het Instituut (sedert 1852) een Jaarboekje uit, terwijl in de jaren 1854—1867 een „Répertoire de Cartes" verscheen en de Catalogus der omvangrijke boekerij eveneens gedrukt werd (het laatst in 1887 met een supplement in 1895, een tweede supplement in 1905 en een derde in 1914). Het Instituut staat met talrijke genootschappen in betrekking, neemt aan tentoonstellingen en congressen deel, keert om de 5 jaren een premie uit aan het lid, dat gedurende dit tijdsverloop de beste verhandeling, memorie of ander geschrift in de werken van het Instituut zal hebben geleverd of de nuttigste vinding in het vak van den ingenieur zal hebben medegedeeld (Conrad-premie) en doet op zijn vergaderingen belangrijke onderwerpen bespreken. Ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan werd een lijvig gedenkboek uitgegeven. De afdeelingen zijn: Afdeeling voor Werktuig- en Scheepsbouw (opgericht den 15den Juli 1899); Afdeeling voor Electrotechniek (opgericht den 15den Juli 1899); Afdeeling voor Spoorwegbouw en Spoorwegexploitatie (opgericht den 7den November 1899); Afdeeling voor Bouw- en Waterbouwkunde (opgericht den 16den Januari 1906); benevens een Afdeeling Nederlandsch Indië. Op 1 Januari 1916 bedroeg het aantal leden van het Instituut 2137; dat der afdeelingen 805, 630, 731, 717 en 321.

Ingermanland is de Zweedsche naam voor het gewest tusschen het meer van Ladoga, de Newa, de Finsche golf, de Narowa en de gouvernementen Pskow en Nowgorod. Het vormt tegenwoordig het grootste gedeelte van het gouvernement St. Petersburg en ontleent zijn naam aan de Ingriëra, tot den Karelischen tak der Baltische Finnen behoorende, die een tongval van het Karelisch spreken en ± 20 000 zielen tellen. De naam Ingermanland werd eerst gebezigd in 1617, nadat het door Rusland, waaraan het sedert de 13de eeuw behoord had, aan Zweden was afgestaan. Door *Peter den Groote* werd het in 1702 wederom veroverd en in 1783 bij het gouvernement St. Petersburg gevoegd.

Ingewanden noemt men alle organen, die tot behoud of tot voortplanting van het lichaam dienen, dus zoowel alle spijsverterings-, als de ademhalingsorganen en geslachtswerktuigen. In engeren zin worden gewoonlijk de darmen bedoeld, althans de ingewanden van den buik en verstaat men dan onder *ingewandsziekten* meestal de ziekten van den darm (zie *Ziekten van den darm* onder het art. *Darm*).

Ingewandswormen (*Entozoa, Vermes intestinales*) is de naam van onderscheiden wormen, die hun verblijf houden in andere levende dieren. Men zou ze *inwendige parasieten* kunnen noemen.

Het is moeielijk, bij de klasse der ingewandswormen algemeene kenmerken aan te geven. Sommige hebben geen darmkanaal; bij andere ver-

Digitized by Google

toont het zich in de gedaante van twee, somtijds in takken verdeelde buizen, terwijl nog andere een meer volkomen darmkanaal bezitten. De geslachtsdeelen zijn bij sommige soorten op hetzelfde individu vereenigd, bij andere gescheiden. Bij eenige ontwaart men geenerlei aanwijzing van eenig zenuwstelsel, bij andere geringe sporen. *Linnaeus* voegde bij de klasse der wormen 4 geslachten van ingewandswormen, namelijk *Fasciola, Gordius, Ascaris* en *Taenia*, en telde in de laatste door hem bezorgde uitgave van het „Systema Naturae" (1667) 12 soorten, doch *Rudolphi* omstreeks een halve eeuw later reeds 899, terwijl na dien tijd hun aantal nog aanmerkelijk vermeerderd is. Zij zijn door *Zeder* in 5 groepen, verdeeld, namelijk *spoelwormen (nematoidea), haakwormen (acanthocephala), zuigwormen (trematoda), lintwormen (cestoidea)* en *blaaswormen*. Laatstgenoemde groep is echter vervallen, toen het bleek dat zij slechts de onvolwassen vormen van de lintwormen zijn.

De meest ontwikkelde wormen vindt men bij de beide eerste groepen; bij deze zijn de geslachten gescheiden, terwijl de laatste 2 hermaphrodiete dieren omvatten. De blaaswormen leven alleen in warmbloedige, vooral plantenetende dieren, en de hieruit voortkomende lintwormen, tot het geslacht *Taenia* behoorende, in vleeschetende dieren, vooral ook in den mensch. De lintworm van de kat *(Taenia crassicollis)* leefde als blaasworm *(Cysticercus fasciolaris)* in de muis, de lintworm van den hond *(Taenia serrata)* als blaasworm *(Cysticercus pisiformis)* in hazen en konijnen en de lintworm van den mensch *(Taenia solium)* als blaasworm *(Cysticerus cellulosae)* in het tamme varken.

De ingewandswormen worden aangetroffen bij verschillende dierklassen. Vele soorten komen voor bij vogels en vischen, vooral soorten van de geslachten *Distoma* en *Echinorhynchus*. Deze twee met de geslachten *Taenia (lintworm)* en *Ascaris (spoelworm)* omvatten de meest bekende soorten. Zij leven in verschillende lichaamsdeelen, het meest evenwel op slijmvliezen in het darmkanaal en de longen. Ook in de hersenen, de oogen, het hart en de bloedvaten komen zij voor. Zie: *Aardworm, Ankylostomiasis* en *Lintworm*.

Ingezetenen. In plaats van de meer algemeene en onbepaalde onderscheiding tusschen *burger* (zie aldaar) en *niet-burger* onder de inwoners van een land, heeft ons tegenwoordig staatsrecht een andere, tweeledige, scherper afgebakende classificatie ingevoerd van hen, die zich op het grondgebied van den Staat ophouden. Tweeledig is thans de onderscheiding: men is *Nederlander* of *vreemdeling* en *ingezeten* of *niet-ingezeten*. Men kan dus tegelijk zijn vreemdeling en toch ingezeten, Nederlander en toch niet-ingezeten. De dubbele onderscheiding is van belang, zoowel in het burgerlijk als in het staatsrecht. De uitoefening van onderscheiden rechten en de vervulling van verschillende plichten is afhankelijk van het Nederlander- en het ingezetenschap, zoowel in het private als in het publieke recht.

De voorschriften van het burgerlijk recht en speciaal van het burgerlijk procesrecht leveren meer dan één verschil op tusschen vreemdelingen en Nederlanders. Niet-ingezetenen staan daar wel in hoofdzaak, maar niet in alles met ingezetenen gelijk. In het politieke leven — bijv. voor het kiesrecht — is de dubbele onderscheiding nog van grooter belang. Daarom geeft de Grondwet in één van haar eerste artikelen deze bepaling: „de wet verklaart, wie Nederlanders en wie ingezetenen zijn". Aan dit voorschrift der Grondwet is gevolg gegeven door de wet van 12 December 1892 (Stbl. no. 268) op het Nederlanderschap en het ingezetenschap. Wat het ingezetenschap betreft, bepaalt die wet het volgende: Ingezetenen van het Rijk zijn zij, die hunne woonplaats in het Rijk hebben en haar gedurende de voorafgaande 18 maanden in het Rijk of zijn koloniën of bezittingen in andere werelddeelen gehad hebben. Het Rijksingezetenschap houdt op door vestiging der woonplaats buiten het Rijk. Een minderjarige, wiens vader of voogd Rijksingezetene is, wordt als zoodanig aangemerkt; meerderjarig geworden, behoudt hij de hoedanigheid van Rijksingezetene, indien hij zijn woonplaats in het Rijk vestigt. In sommige bijzondere wetten komen andere omschrijvingen van ingezetenschap voor, welke evenwel alleen gelden voor de in die wetten behandelde onderwerpen. Voor de uitoefening van het kiesrecht en de verkiesbaarheid voor de Provinciale Staten en den Gemeenteraad wordt gevorderd, dat men ingezetene zij der provincie of gemeente, hetgeen volgens de Provinciale en de Gemeentewet wil zeggen, dat men een jaar in de provincie of gemeente gewoond heeft. Zie verder *Nederlanderschap*.

Inghirami is de naam eener familie van Toskaansche patriciërs uit Volterra.

Inghirami, Tommaso, in 1470 te Volterra geboren en den 6den September 1516 te Rome overleden, bekend als Latijnsch dichter en *Phaedra* bijgenaamd, omdat hij zich bij het vervullen van deze rol uit den „Hippolytus" van *Seneca* zeer onderscheiden had, werd door *Alexander VI* en *Leo X* met eerbewijzen overladen en ontving van keizer *Maximiliaan I* de dichterkroon met den titel van comes palatinus. Zijn tijdgenooten *Erasmus, Kembo, Sadolet* en anderen huldigden hem in hun werken. Van zijn geschriften bezitten wij slechts 7 redevoeringen, terwijl een apologie van *Cicero*, een Romeinsche geschiedenis en een commentaar op de „Ars poetica" van *Horatius* zijn verloren gegaan.

Inghirami, Francesco, in 1772 te Volterra geboren, was eerst Maltezer ridder en onderscheidde zich in 1799 in den oorlog tegen de Franschen. Later bepaalde hij zich bij de studie der kunst en oudheden, oefende zich onder de leiding van *Hackert* in het schilderen en werd bibliothecaris, eerst te Volterra en later te Florence. Na 1811 wijdde hij zich aan het onderzoek der Etruskische oudheden; hij stichtte in de opgeheven abdij van Fiesola een school voor kunst en letterkunde, die tot vorming van jeugdige kunstenaars en tevens tot de uitgave zijner werken moest dienen. Van deze laatste vermelden wij: „Monumenti estrusci" (1820—1827, 10 dln.). „Galleria Omerica" (3 dln., 1831—1838 met 390 koperen platen). „Pitture dei vasi fittili" (4 dln., 1831—1837, met 400 koperen platen). „Museo etrusco chiusino" (2 dln., 1833, met 216 koperen platen),

Digitized by Google

„Lettere di etrusca erudizione" (1838—1839) en „Storia della Toscana" (onvoltooid, 16 dln., 1841—1845, met atlas). Hij heeft verbazend veel bouwstoffen verzameld, hoewel de critiek en de nauwkeurigheid der afbeeldingen niet boven alle bedenking verheven zijn. Hij overleed den 17den Mei 1846 te Florence.

Inghirami, Giovanni, een broeder van den voorgaande en lid van de Orde der Schoolbroeders *(Collegio dei Scolopj)*, den 16den April 1779 te Volterra geboren, was werkzaam aan het observatorium der Brera te Milaan en later aan dat te Florence. Zijn „Effemeridi dell" occultazione delle picolle stelle sotto la luna" (1809—1830) verschaften hem een Europeeschen naam en „Effemeridi di Venere o Giove ad uso dei naviganti, pel meridiano di Parigi" (1821—1824) en zijn medewerking aan den Sterrenkundigen Atlas van Berlijn verhoogden zijn roem. Verder vervaardigde hij: „Tavole astronomiche universali portatili" (1811) en een voortreffelijke „Carta topografica e geometrica della Toscana" (1830). Hij overleed den 15den Augustus 1851.

Ingleby, *Clement Mansfield,* een Engelsch schrijver, den 29sten October 1823 te Edgbaston bij Birmingham geboren, studeerde te Cambridge in de wis- en natuurkunde en was van 1855 tot 1858 professor in de logica en metaphysika aan het Midland-Institute in zijn geboorteplaats. Het bestudeeren van *Shakespeare* werd zijn hoofdbezigheid. Hij schreef: „Outlines of logic" (1856), „An introduction into metaphysics" (1864—1869, 2 dln.), „The revival of philosophy at Cambridge" (1878), „The Shakespeare fabrications" (1859), „A complete view of the Shakespeare controversy" (1861), „The Still Lion" (2de druk 1874), „Was Thomas Lodge an actor?" (1867), „Shakespeare's century of prayse" (1874), „Shakespeare hermeneutics" (1875), „Shakespeare, the man and his book" (1877—1881, 2 dln.), „Shakespeare's bones" (1883) en „Shakespeare and the enclosure of common fields at Welcumbe" (1885). Hij overleed te Londen den 26sten September 1886.

Inglefield, Sir *Edward Augustus,* een Britsch vice-admiraal, in 1820 te Cheltenham geboren, nam in 1834 dienst bij de Marine, bezocht de wateren van Zuid-Amerika en West-Indië, nam deel aan de Engelsch-Fransche expeditie op de Parana en deed in 1852—1854 drie noordpooltochten. In 1852 bezocht hij met de stoomboot „Isabel", door Lady *Franklin* uitgerust, de Whale-, Jones- en Lancastersound, in eerstgenoemde doordringende tot 79° N. Br. In 1853 stevende hij met de schroefstoomboot „Phoenix" naar het Beecheyeiland, waarna hij luitenant *Creswell* van den „Investigator" van *Mac Clure* weder naar Europa bracht, en op zijn derden tocht in 1854 stichtte hij op het Beechy-eiland een monument ter eere van *Bellot* en bracht een gedeelte der bemanning van *Belcher,* die van zijn vijf schepen vier in het ijs verloren had, weder naar het vaderland. Hij werd in 1875 tot vice-admiraal benoemd en schreef o. a.: „A summer search for Sir John Franklin" (1853) en „Report on the return of the Isabel from the arctic regions" (1853). Hij overleed den 5den September 1894 te Londen.

Inglis, *John Eardly Wilmot,* een Britsch generaal, den 15den November 1814 op Nieuw-Schotland geboren, ontving een militaire opleiding en trad in 1833 als vaandrig in dienst bij de Engelsche infanterie. Hij onderscheidde zich in 1848 in den veldtocht in de Pendsjaab, vooral bij den aanval op de vijandelijke verschansingen bij Moeltan, alsmede als commandant van een regiment infanterie in het gevecht bij Sardajkoened en in den slag bij Goezoerate. Toen het oproer der Sepoys in 1857 uitbarstte, was hij commandant van een regiment te Lucknow. Toen generaal *Henry Lawrence* den 2den Juli doodelijk gewond werd, belastte zich *Inglis* met het opperbevel over de ingesloten Europeanen, en verdedigde de stad 87 dagen tegen een veel malen sterkeren vijand. In Februari 1858 bracht *Inglis* bij Kalpi aan de opstandelingen een beslissende nederlaag toe; nog in hetzelfde jaar ontwing hij de Bathorde. Kort daarop werd hij commandant der Engelsche troepen op de Ionische Eilanden. Hij overleed den 27sten September 1862 te Hamburg. In 1892 gaf zijn weduwe haar dagboek „Siege of Lucknow" uit.

Ingmann, *Santeri,* een Finsch schrijver, den 9den Juli 1866 te Sodankylä (Lapland) geboren, studeerde in de geschiedenis, promoveerde in 1894 en werd redacteur van het later verboden Jong-Finsche dagblad „Päivälehti" en voorzitter der arbeiderafdelegatie. Zijn novellen „In de schemering" en „In de reservistenkazerne" hebben hem zeer populair gemaakt. „Juho Vesainen" (1894) en „Anna Flemming" (1900) zijn de eerste historische romans in het Fins.

Ingoda, een rivier in het Russisch Oost-Siberisch gebied Transbaikalië, is 600 km. lang, ontspringt op de zuidelijke helling van het Jablonoi gebergte, stroomt in een noordoostelijke en van de stad Tsjita af in een oostelijke richting en vormt na haar vereeniging met den Onon de Sjilka. Zij bevat niet veel visch, maar men vindt er kreeften, die in alle verder westwaarts gelegen rivieren van Siberië tot aan den Oeral niet voorkomen.

Ingolstadt, een stad en vesting in het Beiersche arrondissement Opper-Beieren, ligt op den oever van den Donau bij den mond der Schutter en aan de spoorlijnen München—Neurenberg, Ingolstadt—Neuoffingen en Regensburg—Augsburg en telt (1910) 23 745 inwoners. In de Lieve Vrouwenkerk, in 1425 in Gotischen stijl opgetrokken, vindt men fraaie praalgraven. Van de overige gebouwen zijn het oude kasteel, het Jezuïetencollege, in 1555 gebouwd, het voormalige universiteitsgebouw en het nieuwe militaire hospitaal merkwaardig. Men heeft er verder een monniken- en een nonnenklooster, beide van de Franciscaner Orde. Ook is er een Latijnsche school en een industrieschool. Men vindt er verschillende militaire etablissementen, zooals een buskruit- en geschutfabriek, een laboratorium enz. Gesticht in 806, kreeg Ingolstadt in 1250 stadsrechten en werd in 1392 de residentie der hertogen *van Beieren-Ingolstadt.* Na het uitsterven van dit geslacht verviel Ingolstadt aan de hertogen *van Landshut* en *München.* In 1472 stichtte *Lodewijk de Rijke* van Landshut er een hoogeschool, waaraan beroemde hoogleeraren werkzaam waren, en in 1539 werd de stad van

Digitized by Google

vestingwerken voorzien. In 1549 belaastten zich de Jezuïeten met het theologisch onderwijs aan de universiteit. De hoogeschool werd in 1800 naar Landshut en vanhier in 1826 naar München overgebracht. In 1827 liet koning *Lodewijk I* de vestingwerken, die door de Franschen verwoest waren, herstellen. De opbouw duurde 21 jaren. Na 1872 bouwde men er een meer uitgebreiden vestinggordel met groote forten.

Ingram, *J. Kells,* een Engelsch staathuishoudkundige en philoloog, den 7den Juli 1823 in het Iersche graafschap Donegal geboren, studeerde te Dublin, werd in 1852 hoogleeraar in het Engelsch, in 1866 in het Grieksch en in 1879 bibliothecaris. Hij schreef: „The present position and prospects of political economy" (1888), „A history of political economy" (Edinburgh 1893), „History of slavery and serfdom" (1895), „Outlines of history of religion" (1900), „Human nature and morals, according to A. Comte" (1901), een deel „Sonnets and other poems" (1900) en verhandelingen over Engelsche letterkunde en Griekeche en Latijnsche etymologie.

Ingram was een man van groote algemeene encyclopedische kennis. In 1878 was hij voorzitter der statistische afdeeling der *British Association.* Menig artikel in de Engelsche „Dictionary of political economy" is van zijn hand. Hij overleed in 1907 als onder-directeur van het „Trinity College" te Dublin.

Ingres, *Jean Auguste Dominique,* een Fransch schilder, den 29sten Augustus 1778 te Montauban geboren en den 3den Januari 1867 te Parijs overleden. *Ingres* werd in 1796 een leerling van *David,* bij wien hij tot 1801 bleef. Daarna bestuderde hij de antieken in het Louvre te Parijs, tot hij in 1806 als winnaar van den Prix de Rome naar de eeuwige stad ging, waar hij tot 1820 bleef. Na een verblijf van vier jaar te Florence vestigde *Ingres* zich te Parijs. Van 1834 tot 1841 vertoefde hij weder te Rome, om daarna zich voor goed te Parijs te vestigen. Onder de schilderijen van *Ingres* munten vooral de vrouwelijke naaktfiguren en de portretten uit. Beroemd zijn „l'Odalisque", „La Baigneuse" en „La Source", alle in het Louvre te Parijs. Onder de portretten zijn de meest bekende: van Melle *Zélie,* in het museum te Rouaan, van Mme *Rivière* in het Louvre, van Mme *Devançay* in het museum te Chantilly, van den beeldhouwer *Bartolini* in de Uffici te Florence, van Mme *de Sénonnes* in het museum te Nantes en van *Bertin aîné* in het Louvre, dat als zijn meesterstuk geldt. De historische en mythologische stukken van *Ingres,* zooals „Thetis en Jupiter" in het museum te Aix, „Françoise de Rimini" in het museum te Angers, „Angélique" in het Louvre, „La Chapelle Sixtine" en „Le Triomphe d'Homère", beiden in dezelfde verzameling, worden tegenwoordig minder gewaardeerd dan vroeger. *Ingres* was een uitmuntend teekenaar, vooral van portretten. Hij was een groot liefhebber van muziek en meende, dat hij als viool-speler meer verdienste had dan als schilder. De bekende uitdrukking „le violon d'Ingres" ontstond door deze eigenaardigheid van den kunstenaar.

Ingrosseeren noemt men het inschrijven in het register van hypotheken.

Inhalatie noemt men de inademing van gas-, stoom- of stofvormige medicamenten. Zij dient zoowel bij algemeene ziekten, als vooral bij plaatselijke ongesteldheden van de luchtwegen (strottenhoofd, luchtpijp en luchtpijptakken), want de geïnhaleerde stoffen dringen niet tot in de longblaasjes door. De eerste inhalatieproeven geraakten weldra weer in vergetelheid. Wel waren kamferdampen, in den vorm van cigarettes gebruikt en door *Raspail* aanbevolen, eenigen tijd in den smaak, en men gebruikt reeds lang den rook van belladonna, stramonium en opium tegen asthma en verkoudheid. Het meer algemeen gebruik der inhalatie dagteekent echter van 1856,

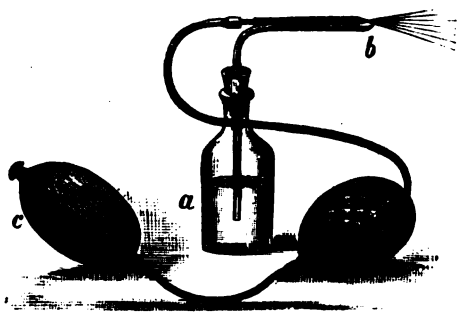

Fig. 1. Inhalatie.

toen *Sales-Girons* zijn „Thérapeutique respiratoire" invoerde. Deze Fransche geneesheer stichtte op ondersoheiden badplaatsen in Frankrijk inhalatiezalen (*salles d'aspiration*) voor borstlijders. Hier was de lucht vermengd met gassen uit de bronnen, en de zieken moesten er telkens gedurende eenige uren vertoeven. Een inhalatietoestel in eenvoudigen vorm is in fig. 1 voorgesteld. Algemeen is thans de stoominhalatietoestel van *Lewin* te Berlijn in gebruik (fig. 2). Deze be-

Fig. 2. Inhalatie.

staat uit een kleinen stoomketel, door een spirituslamp verwarmd. Een geelkoperen buis, op den ketel geschroefd, eindigt in een fijne punt. Een glazen buis, naar boven in een haarbuis uitloopend, is met een kleinen arm zoodanig aan de koperen buis vastgehecht, dat zij daarmede een rechten hoek maakt, terwijl het andere uiteinde

Digitized by Google

dier glazen buis in een glas met geneeskrachtige vloeistof is gedompeld. Brengt men nu den met water gevulden ketel aan het koken, dan ontwijkt de stoom door de koperen buis en sleept de vloeistof, uit het capillaire uiteinde der glazen buis vloeiend, in fijne stofjes met zich mede. Op dergelijke wijze werkt ook een zeer doelmatig toestel van dr. *Siegis* te Stuttgart. Van meer algemeenen invloed op het lichaam is de inhalatie van ozon, waarvan men bij hartzwakte gebruik maakt, terwijl inhalatie van saâmgeperste of verdunde lucht dient bij verschillende borstaandoeningen, als emphyseem, asthma enz.

Inhambane, een stad aan de kust van Portugeesch Oost-Afrika, ligt mooi, maar ongezond, onder 23° 50′ Z. Br. aan de Baai van Inhambane, telt ruim 3000 inwoners en heeft een goede haven. Er wordt handel gedreven in caoutchouc, kopal, was, dokos- en aardnoten.

Inhechtenisneming. Zie *Arrestatie en Gevangeniswezen.*

Inhuldiging. Onze Grondwet bepaalt, dat de Koning na de aanvaarding van de Regeering, zoodra mogelijk plechtig wordt beëedigd en ingehuldigd binnen de stad Amsterdam, in een openbare en vereenigde vergadering der Staten-Generaal. In deze vergadering wordt door den Koning de volgende eed of belofte op de Grondwet afgelegd: „Ik zweer (beloof) aan het Nederlandsche volk, dat Ik de Grondwet steeds zal onderhouden en handhaven. Ik zweer (beloof), dat Ik de onafhankelijkheid en het grondgebied des Rijks met al mijn vermogen zal verdedigen en bewaren; dat Ik de algemeene en bijzondere vrijheid en de rechten van alle Mijne onderdanen zal beschermen, en tot instandhouding en bevordering van de algemeene en bijzondere welvaart alle middelen zal aanwenden, welke de wetten te mijner beschikking stellen, zooals een goed koning schuldig is te doen. Zoo waarlijk helpe Mij God Almachtig" („Dat beloof ik"). Nadat de Koning dezen eed of belofte heeft afgelegd, wordt hij in dezelfde vergadering gehuldigd door de Staten-Generaal, wier Voorzitter de volgende plechtige verklaring uitspreekt, die vervolgens door hem en elk der leden, hoofd voor hoofd, beëedigd of bevestigd wordt: „Wij ontvangen en huldigen, in naam van het Nederlandsche volk en krachtens de Grondwet, U als Koning; wij zweren (beloven), dat wij Uwe onschendbaarheid en de rechten Uwer Kroon zullen handhaven; wij zweren (beloven) alles te zullen doen wat goede en trouwe Staten-Generaal schuldig zijn te doen. Zoo waarlijk helpe ons God Almachtig". („Dat beloven wij".)

Een eigenlijke *kroning* heeft hier te lande bij de inhuldiging niet plaats. Ook behoeft de Koning met het uitoefenen van Regeeringsdaden niet te wachten, totdat de inhuldiging heeft plaats gehad. Hij aanvaardt de Regeering terstond bij het overlijden van zijn voorganger, of, wanneer hij op dat oogenblik minderjarig is, op den dag zijner meerderjarigheid. Onze tegenwoordige Koningin heeft de Regeering aanvaard op 31 Augustus 1898, haar 18den verjaardag, en is 6 September d. a. v. ingehuldigd.

In sommige andere landen is in de constitutie bepaald, dat zoolang de Vorst niet is ingehuldigd of gekroond, een staatsministerie het vorstelijk gezag zal waarnemen.

In Engeland worden den Koning bij de inhuldiging bepaalde vragen voorgelegd, n.l. of hij plechtig wil beloven het land volgens de Statuten van het Parlement en de bestaande wetten en gewoonten te regeeren: of hij in al zijn beslissingen barmhartigheid wil toonen en de waarachtige belijdenis van het Evangelie wil handhaven. Dit herinnert nog aan het contractueele karakter, dat de inhuldiging vroeger in verschillende landen had. Ook hier te lande moest de Vorst in vroegere eeuwen beloven de privilegiën en rechten te zullen ontzien.

Onze Grondwet bepaalt niet meer zooals die van 1815, dat de inhuldiging moet geschieden „onder den blooten Hemel"; gewoonte is, dat zij plaats vindt in de Nieuwe Kerk te Amsterdam. Ook is sinds 1848 vervallen de bepaling, dat na de inhuldiging door de Staten-Generaal nog moest plaats hebben een huldiging door de Staten van elke provincie afzonderlijk.

Initialen (van het Latijnsche *initium* = begin) zijn de beginletters van de handschriften der Middeleeuwen, die op bijzondere wijze werden versierd. De oudste initialen zijn die van een Iersch handschrift uit de 6de eeuw, dat nu in Trinity College te Dublin berust, en als „The Book of Kells" bekend is. Deze initialen vullen een groot gedeelte der bladzijde, en zijn bijzonder rijk versierd. Later werden de initialen kleiner, en dikwijls in rood geteekend, waaromheen dan fijnbewerkt ornament werd aangebracht. Naar het vermiljoen of *minium* kregen deze beginletters den naam van *miniaturen,* die later op de verluchtingen der handschriften overging. De roode kleur *(rubrum)* der letters gaf ook aanleiding tot de *rubrieken* als aanduiding der hoofdstukken van een handschrift. De verluchtingen en de beginletters vormen in de handschriften der 14de en 15de eeuw meest één geheel. Toen in de 15de eeuw de boekdrukkunst was uitgevonden werden aanvankelijk de beginletters uit de hand geteekend. Later werden daarvoor houtsneden gebruikt (zie ook *Boekverluchting* en *Miniaturen).*

Initiatief. Onder „het initiatief nemen" verstaat men in het algemeen het op touw zetten, het geven van den stoot aan een onderneming of gebeurtenis. In het Staatsrecht spreekt men van het „recht van initiatief", d. i. de bevoegdheid tot het indienen van wetsontwerpen. Die bevoegdheid komt hier te lande toe aan den Koning en aan de Tweede Kamer. Verreweg de meeste wetsontwerpen gaan uit van den Koning, d. w. z. van den Koning en de Ministers tezamen; dit is dan ook de meest wenschelijke toestand, omdat de Ministerieele bureaux meer dan de leden der volksvertegenwoordiging, de beschikking hebben over de gegevens die voor de voorbereiding van een wetsontwerp noodig zijn en over personeel dat voor die voorbereiding geschikt is. De Koning, zegt art. 110 onzer Grondwet, zendt Zijne voorstellen, hetzij van wet, hetzij andere, aan de Tweede Kamer bij een schriftelijke boodschap of door een Commissie. Bijna altijd geschiedt de indiening bij schriftelijke boodschap, waarvoor een vast formulier gebruikt wordt. In de meeste andere landen kan het Hoofd van den Staat de ont-

Digitized by Google

werpen bij een der beide Kamers, naar zijn keuze indienen; bij ons moet de behandeling altijd het eerst in de *Tweede* Kamer plaats hebben. Dit is in overeenstemming met de plaats die de Eerste Kamer in ons Staatsrecht inneemt: een vergadering, die door de Tweede Kamer genomen besluiten nogeens opnieuw toetst aan het Landsbelang. In dit stelsel past ook de niet-toekenning van het recht van initiatief aan de Eerste Kamer. Wel kunnen andere voordrachten dan voorstellen van wet door elke Kamer afzonderlijk aan den Koning worden gedaan, maar de voordracht tot voorstellen van *wet* behoort — ook hier anders dan in de meeste andere Staten — uitsluitend aan de Tweede Kamer. Volgens het Reglement van Orde voor de Tweede Kamer kan elk lid van die Kamer wetsvoorstellen bij de Kamer aanhangig maken. Ten aanzien van sommige onderwerpen mist de Tweede Kamer het recht van initiatief, n. l. het brengen van wijziging in de erfopvolging, het benoemen van een troonopvolger, de algemeene begrooting en het instellen van ridderorden. Voorbeelden van wetten, die aan het initiatief van de Tweede Kamer te danken zijn, zijn de Wet op den Kinderarbeid van 1874, voorgesteld door Mr. *S. van Houten*, en de wet tot wijziging van het Wetboek van Burgerlijk Rechtsvordering van 1896, voorgesteld door Mr. *A. F. K. Hartogh*, waarvan het doel was de processen te verkorten en te vereenvoudigen. Een beroemde, maar niet geslaagde poging om door middel van het recht van initiatief tot Grondwetsherziening te komen, was het voorstel, door *Thorbecke* en 8 andere Kamerleden in 1844 gedaan (voorstel der negen mannen).

In Zwitserland komt ook aan het volk zelf een recht van initiatief toe, zoowel in den Bond als in de verschillende kantons. In den Bond kunnen bijv. 50 000 stemgerechtigde burgers een voorstel tot grondwetsherziening doen, dat dan in de wetgevende vergaderingen moet worden behandeld en vervolgens aan een volksstemming worden onderworpen.

Injecteur is een toestel, dat voornamelijk ten doel heeft het voedingswater in den stoomketel te brengen met behulp van den stoomdruk. De eerste goede injecteur is die van *Giffard*. In het inwendige van dit toestel bevinden zich twee ringvormige ruimten boven elkander, waarvan de eene in gemeenschap staat met de stoomleiding, de andere door een buis met het reservoir, dat het voedingswater bevat. Beide ruimten staan met elkaar in verbinding door een buis; in de stoomruimte bezit deze kleine openingen, in de waterruimte eindigt zij in den zoogenaamden stoomkonus, die door een naald vernauwd kan worden. De waterruimte eindigt onder aan in den mengkonus, die met de luchtkamer in verbinding staat. Wordt nu stoom in het toestel geblazen, dan stroomt deze in de nog met lucht gevulde waterruimte, neemt deze mede, waardoor een luchtverdunning ontstaat en het water wordt dan opgezogen. Dit mengt zich dan met den stoom en condenseert het grootste gedeelte er van. Door buizen wordt het dan langs een voedingsklep naar den stoomketel gebracht. Tegenwoordig wordt meer de universaal injecteur van *Körting* gebruikt. (Fig. 1 doorsnede, fig. 2 aanzicht). Hij bestaat uit twee naast elkander liggende injecteurs, die in één omhulsel opgesloten zijn. De eerste moet het water opzuigen en naar den tweeden brengen, terwijl deze het onder vermeerdering van druk naar den ketel moet persen. De

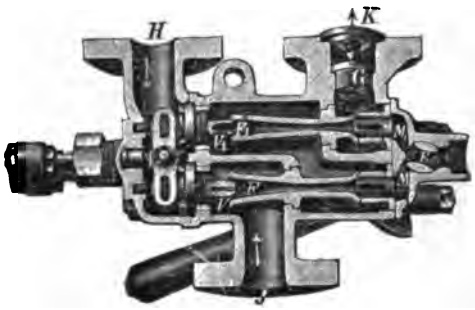

Fig. 1. Injecteur.

stoom, die minstens een spanning van $1^1/_4$ atmospheer moet hebben, stroomt bij *H* in en komt, nadat men het ventiel *V* met behulp van den hefboom *B* heeft geopend in de ruimte *F*, de mengruimte. Hierin komt ook de aanvoerbuis van het voedingswater uit zoodat dit door den stoom wordt opgezogen. Het water en de gecondenseerde stoom komen dan in de ruimte *M* en kunnen door de kraan *E*, die tegelijk door den hefboom *B* geopend is, wegvloeien. Door verdere draaiing van *B* wordt het kanaal *M* door *E* gesloten en het water komt dan langs *M* in de ruimte *T*. Gelijktijdig met het sluiten van *E* is het stoomventil *V* geopend; de binnenkomende stoom zuigt dan nogmaals het water verder. Door den druk van het water wordt het ventil *G* geopend, waardoor het water door de buis *K* in den stoomketel kan vloeien. In fig. 2 kan men de plaatsing van dezen injecteur zien. De toevoerbuis *J* begint in een met gaatjes voorzienen cylinder *N*, die zich onder water in reservoir *O* bevindt. Door het openen van den stoomafsluiter *P* wordt het water opgezogen en doorgeperst naar den stoomketel. Bij het in werking zetten van den injecteur heeft het water nog geen druk genoeg om den geheelen weg af te leggen. Daarom is een buis *E* aangebracht om dit water, het zoogenaamde morswater, weer in het reservoir te brengen. De warmte van den verbruikten stoom is niet verloren, omdat deze het voedingswater

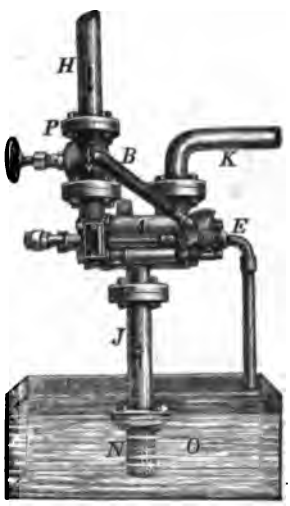

Fig. 2. Injecteur.

Digitized by Google

voorwarmt. Een betrekkelijk nadeel is, dat ze voor water met vrij hooge temperatuur niet geschikt zijn. Bij bijzonder ingerichte Körtingsche injecteuren kan de temperatuur tot 65° C. stijgen, maar bij de gewone constructies mag deze niet veel hooger dan 40° C. zijn. De maximum zuighoogte bedraagt $7^1/_2$ m.

Injectie *(Inspuiting)*. Wil men een der kanalen van het menschelijk lichaam met een medicament behandelen, dan moet dat langs den weg van inspuiting geschieden, bijv. bij de behandeling van neus, oor, pisbuis, anus enz. Meestal verstaat men onder injectie een onderhuidsche inspuiting *(subcutane injectie)* van een oplossing van een of ander sterk werkend en snel geresorbeerd geneesmiddel, zooals morfine, kamfer, cocaïne enz., hetzij om een algemeene werking, bijv. bij morfine, hetzij voor een plaatselijke werking, bijv. het ongevoelig maken van de huid bij operaties. Voor die onderhuidsche injecties gebruikt men het spuitje van *Pravaz* (fig. 1), dat één gram water kan bevatten, voorzien is van een fijne, holle naald (fig. 2). en welks stempel door streepjes in 10 deelen verdeeld is, zoodat men nauwkeurig kan doseeren. Behalve die kleine hoeveelheden in kanalen en onder de huid, gebruikt men nog de groote injecties in de aderen of onder de huid van een oplossing van keukenzout bij zwaar bloedverlies en bij cholera (zie *Infusie*) en wendt men *intra-musculaire* injecties (d. i. in het spiervleesch) aan van oplosbare kwikzilverpraeparaten, om bij syphilis een snel effect te verkrijgen.

Fig. 1. Injectie.

Fig. 2. Injectie.

Inkassen is een bewerking, welke in het metselaarsbedrijf wordt uitgevoerd en welke dienstig is ter verbinding van muren of muurwerken. De meest gebruikelijke en tevens de meest soliede wijze van verbinding van muurwerk geschiedt door z.g. intanding, d. w. z. door het metselverband van den eenen muur in dat van den anderen te doen overgaan. Dikwijls is deze wijze van uitvoering echter te lastig of onuitvoerbaar, o. a. indien de aan elkander te verbinden muren niet in materiaal van dezelfde afmetingen zijn gemetseld. Dit laatste kan zich voordoen bij gewone woonhuizen, waarbij de voorgevel doorgaans van beter en fraaier materiaal is uitgevoerd, dan de zijmuren. In een dergelijk geval kan intanding niet mogelijk zijn en worden de muren in elkander gewerkt door aan den eenen muur stukken metselwerk van zekere afmetingen te doen uitsteken, welke dan moeten sluiten in kassen, welke daartoe in den anderen muur worden uitgespaard; deze muur is dan in den anderen ingekast.

Inkerman, een oude, tot puin vervallen stad in den Krim, aan de oostzijde der baai van Sebastopol en op beide oevers van de Tsjernaja, is bekend door de oude holenwoningen (± 300), etagegewijze boven elkander en daartusschen twee in de rotsen gehouwen kerken, die zich voornamelijk op den rechteroever bevinden, benevens door de overblijfselen van een oude Genueesche sterkte. Op de hoogten links van den Tsjernaja, waar de Engelschen den 5den November 1854 een nederlaag leden, liggen thans de verst vooruit geschoven verdedigingswerken van Sebastopol.

Inklaren is de handelsterm voor het aangifte doen van de door een binnenkomend schip aangevoerde lading, om de inkomende rechten, welke ervan geheven worden, naar behooren te kunnen voldoen.

Inkomstenbelasting. Zie *Belastingen*.

Inkt is de naam van vloeistoffen, waarmede geschreven wordt. Zal een vloeistof daarvoor geschikt zijn, dan moet zij dun vloeibaar zijn, niet uit de pen vloeien, geen bezinksel achterlaten, een vernisachtige laag op de pen vormen, niet verbleeken of uit te wasschen zijn met water en alcohol, het staal van de pen en het papier niet aantasten. De gewone inkt bestaat voornamelijk uit galluszuurijzeroxyduul, dat verkregen wordt door menging van een bepaalde hoeveelheid tannine of een waterig aftreksel van galappels met een ferrosulfaatoplossing. Behalve het ijzerzout van looizuur ontstaat ook het ijzerzout van galluszuur, welk laatste een splitsingsproduct van looizuur is. Beide zouten zijn oplosbaar en kleurloos; bij het staan aan de lucht vormt zich spoedig een donkerblauwe vloeistof door vorming van de ijzeroxied en ijzeroxiedoxyduulzouten, welke zich langzamerhand als neerslag afzetten. Het schrift van den versch bereiden inkt is in het begin nauwelijks zichtbaar, de oplossing dringt echter goed in het papier en wordt spoedig door oxydatie zwart. Oude en geoxydeerde inkten vormen veel bezinksel. Om de oxydatie te verlangzamen, wordt een kleine hoeveelheid zwavelzuur of zoutzuur toegevoegd, om het neerslaan van stoffen tegen te gaan een weinig gom of dextrine. Verder wordt om schimmelen te voorkomen karbol of sublimaat gebruikt. Voor 1 L. inkt voldoet het volgende recept: 23,4 gr. tannine, 7,7 gr. galluszuur, 30 gr. ijzervitriool, 10 gr. arabische gom, 2,5 gr. zoutzuur en 1 gr. karbol. Deze inkten moeten onder afsluiting van de lucht bewaard worden. Een verbetering werd in 1855 door *Leonhardi* aangebracht. Zijn *alizarineinkt* bevat, naast looien galluszuur, ook vrij indigosulfonzuur in oplossing. De pas bereide inkt is daardoor blauw gekleurd, en door de aanwezigheid van het zuur kan men haar lang bewaren. Het schrift is dus aanvankelijk met behulp van een kleurstof zichtbaar, terwijl de echte, niet meer te verwijderen inktkleurstof eerst later in het papier optreedt tengevolge van de luchtoxydatie; het toegevoegde zuur wordt in het papier door de daarin aanwezige kleiaarde geneutraliseerd. Onderzoekingen van *Schluttig* en *Neumann* hebben aangetoond, dat behalve gallus- en looizuur ook pyrogallol of gebromeerde en gesulfoneerde pyrogallolverbindingen voor inktbereiding geschikt zijn. Galluszuur geeft over het algemeen zwarteren inkt dan looizuur. Tegenwoordig worden de campêchehoutinkten ook veel gebruikt. Het extract van campêchehout geeft met ijzervitriool een sterk gekleurde oplossing, die door oxydatie nog donkerder wordt.

Digitized by Google

Toevoeging van vrij zuur is hier ook noodzakelijk om vorming van bezinksel tegen te gaan. Daar de inkt niet mooi zwart is, wordt een mengsel van deze en de eerstgenoemde soort gebruikt. Nigrosin- en induline-inkten zijn oplossingen van deze stoffen in water. Voor roode inkten gebruikt men braziliehout, aluin, wijnsteen en gom, of karmijn en gom opgelost in ammoniak of een oplossing van fuchsine of eosine in gomwater. Violette anilineinkten bevatten oplosbaar aniline-violet. Blauwe inkten verkrijgt men door oplossen van versch bereid en met zoutzuur uitgewasschen Berlijnsch blauw in oxaalzuur. Kopieerinkt bevat dezelfde stoffen als gewone inkt, de oplossing is echter geconcentreerder; de hoeveelheid gom is ook grooter, terwijl nog glycerine toegevoegd wordt.

Literatuur: *S. Lehner,* Die Tintenfabrikation (Weenen en Leipzig 1909); *F. Margival,* Les encres (Parijs 1912).

Inkthoorn komt als stuk in de wapenkunde voor en herinnert aan den als inktkoker gebruikten runderhoorn, zooals die door de klerken in de Middeleeuwen aan den koppel werden gedragen (zie de fig.).

Inkthoorn.

Inktvisch. Zie *Cephalopoden* en *Sepia.*

Inkuilen. Zie *Ensilage.*

Inkwartiering omvat de huisvesting van krijgsvolk, met verstrekking van nachtligging, van vuur en licht of plaats aan den gemeenen haard, met of zonder voeding, het stallen van dienstpaarden, het alleen verschaffen van spijs en drank of hetgeen tot het gereedmaken van spijzen vereischt wordt.

De aanvraag om inkwartiering voor krijgsvolk op marsch geschiedt aan den burgemeester, die, na goedbevinding, inkwartieringsbiljetten aan de militairen doet uitreiken. Aan de inwoners wordt, nadat de verstrekking geschied is, schadeloosstelling uitgekeerd.

De wet regelt wie tot het geven van inkwartiering verplicht of daarvan vrijgesteld zijn.

Inlaatduiker is de naam van een duiker, veelal met een schuif gesloten, waardoor men water kan inlaten. Zoo bezitten de meeste polders inlaatduikers, om 's zomers bij watergebrek water uit den boezem of uit een aangrenzenden polder met hooger peil te kunnen inlaten. Bij Wijk bij Duurstede wordt bijv. water uit de Lek op den Krommen Rijn ingelaten.

Inlandsche gemeenten noemt men in Insulinde kleine groepen van onder eigen hoofden plaatselijk samenwonenden. In de gouvernementslanden op Java en Madoera heeten die gemeenten of dorpen *desa's* (zie *Desa),* op de buitenbezittingen *gampong, nagari, doesoen* enz. Terwijl tot in het begin dezer eeuw het bestuur over alle andere gebiedsdeelen van Insulinde in tegenstelling met dat over de gebiedsdeelen in het moederland (provinciën, gemeenten, waterschappen) uitsluitend werd gevoerd door het centraal-gezag aangestelde en daarvan afhankelijke ambtenaren, bevestigde het Regeeringsreglement van 1854 het reeds bestaande recht der inlandsche gemeenten om behoudens goedkeuring van het geestelijk bestuur haar hoofden of bestuurders te kiezen en hare huishoudelijke belangen met inachtneming der van den Gouverneur-Generaal en het gewestelijk gezag uitgegane verordeningen te regelen. Het beheer over de inlandsche gemeenten op Java en Madoera wordt uitgeoefend door het desa- of gemeentehoofd *(petinggi, loerah, bekel).* Hij wordt hierin bijgestaan door enkele daartoe aangewezen personen, die met hem het gemeentebestuur uitmaken. Het desahoofd beslist in alle aangelegenheden van gemeentebelang, de overige leden van het gemeentebestuur treden meer als raadgevers of handlangers op. Het centraal gezag (zie *Insulinde, Bestuur)* komt enkel in rechtstreeksche aanraking met het desahoofd. Het desahoofd behartigt de belangen van zijn gemeente en haar inwoners, o. a. door het beheer van eigendommen en geldmiddelen, het optreden voor de gemeente in en buiten rechten en het bijleggen van geringe geschillen tusschen de dorpsbewoners, en verleent voorts medewerking aan het centraal bestuur, zoowel op het gebied van politie, als op dat van belastingen en persoonlijke diensten. Het desabestuur draagt zorg voor de gemeentelijke openbare werken (wegen, bruggen, gebouwen, marktterreinen, waterleidingen enz.). Naar heerschend gebruik wordt de bemoeienis met deze taak onder de leden van het desabestuur verdeeld. Het desahoofd noch de andere leden van het desabestuur, hebben een vaste bezoldiging. De inkomsten aan deze ambten verbonden bestaan voornamelijk uit ambtelijk landbezit en uit te hunnen behoeve verrichte diensten. Verder genieten de desahoofden als loon voor hun arbeid 8 % van de door hen geïnde belastingen en in de desa's, ingedeeld bij de gouvernementskoffiecultuur, cultuurpercentes.

Inleggen. Zie *Afleggen.*

Inleglijst is de naam van een houten lijstwerk, dat aan deuren, lambriseeringen en andere betimmeringen kan worden aangebracht, ten einde deze een fraaier aanzien te geven. De inleglijsten zijn zoodanig van profileeringen voorzien, dat deze buiten het vlak der betimmering uitstekend, niet aan het stijl- en regelwerk van dit laatste kunnen worden geschaafd, doch afzonderlijke lijstwerken moeten vormen, welke met groeven in het regelwerk zijn bevestigd.

Inleguitjes is de naam voor kleine, vaste zilverwitte, prikkelend vleesch bezittende uitjes, die in zuur of zout ingelegd, langen tijd deze gewenschte eigenschappen behouden. Op de allerbeste kleigronden slaagt de teelt. Te Zwijndrecht, Rotterdam en Dordrecht vindt men de fabrieken, waar zij in vaten of in flesschen worden geconserveerd, na in 4 grootten te zijn gesorteerd.

Inlegwerk kan van verschillende stoffen gemaakt worden. Inleggen met verschillend gekleurd marmer noemt men *mozaïek* (zie aldaar). Dit inlegwerk wordt op vloeren, muren en gewelven in gebouwen aangebracht. Omstreeks 1100 kwam te Rome het inleggen van witmarmeren berkmeubelen in zwang; deze techniek bleef tot omstreeks 1300 in gebruik en werd door de leden van het geslacht *Cosma* uitgeoefend. Men

Digitized by Google

spreekt dan ook wel van het werk der *Cosmaten*. Voor het *inlegwerk* in hout, door de Italianen in de 15de en 16de eeuw gemaakt, wordt naar het artikel *Intarsi* verwezen. In de Fransche meubelkunst werd het *inlegwerk* ingevoerd door den Duitscher *Buhl*, meest *Boule* genoemd (1642—1732). Hij maakte niet slechts van hout, doch ook van schildpad, koper en tin gebruik. Deze wijze van *inlegwerk* is ook gedurende de 18de eeuw veelvuldig toegepast. Eindelijk moet nog het z. g. *damasceeren* vermeld worden, waaronder het inleggen van ijzer of brons met goud of zilver verstaan wordt. Deze kunst ontstond te Damascus, en kwam door de Mooren naar het westen van Europa. Vooral de Duitsche wapensmeden van omstreeks 1500 hebben haar beoefend. Bijzonder fraai *inlegwerk* werd gemaakt door *Dirk van Rijswijck* te Amsterdam (1596—1580). Voortbrengselen van dezen kunstenaar, die door *Vondel* bezongen werden, vindt men in het Rijksmuseum te Amsterdam en in het Neue Palais te Potsdam. *Van Rijswijck* maakte bij voorkeur van paarlmoer gebruik.

Inlinieeren noemt men een bewerking, aan timmerwerken uitgevoerd, welke tot resultaat heeft, dat hierin verdiepte paneelen ontstaan, welke dus niet zijn verkregen op de gewoonlijk gebruikelijke wijze van paneelwerk te vervaardigen, n. l. van los regelwerk en paneelvullingen, doch door de paneelen uit de dikte van het te bezigen materiaal zelf uit te diepen. Tengevolge van de beperkte dikteafmetingen kunnen die inlinieeringen dus nimmer afmetingen van beteekenis hebben en zijn zij dan ook eer bedoeld voor het verkrijgen van een uiterlijk aanzien, hetwelk voor de gewone constructie van regelwerk minder geëigend is. Natuurlijk kan men inlinieeringen ook in andere materialen doen uitvoeren dan in hout, mits deze een dergelijke bewerking mogelijk maken.

Inmijnen, is het inkoopen van zijn eigen goederen op een openbare verkooping, ten einde te beletten, dat zij te goedkoop verkocht worden.

Inn, door de Ouden *Oenus* genoemd, een belangrijke zijrivier van den Donau, ontspringt onder den naam van Sela in Graauwbunderland ter hoogte van 2480 m. aan de zuidoostelijke helling van den Septimer in Boven-Engadin, stroomt door een langtedal en door een aantal meren noordoostwaarts, baant zich in een dwarsdal een weg door den bergpas van Finstermünz en loopt als een woeste bergstroom naar Tirol, waar zij het Opper- en Beneden-Inndal besproeit, die zich door grootsche en bevallige natuurtafereelen onderscheiden. 22 km. beneden Finstermünz wendt zij zich plotseling noordwestwaarts en stroomt door een nauwe dwarskloof, komt bij Landeck uit deze in een groot, noordoostwaarts gericht langtedal met vruchtbare landen, steden en dorpen en stroomt vanhier langs Innsbrück, Hall, Schwaz en Rattenberg naar Kufstein. Beneden deze vesting komt de rivier, in noordelijke richting naar Beieren loopend in haar onderste dwarsdal, dat zich uitstrekt tot aan Rosenheim. Hier is zij reeds zeer breed en bereikt, met den grooten Rosenheimer Moosbruch vereenigd, de golvende vlakte aan den voet der Alpen, waar zij, evenals de Iller, Lech en Isar, in snellen loop en met een breede, met eilanden bezette bedding, veelal tusschen hooge, zandige oevers of rotswanden doorheen stroomt, terwijl zij de Alz uit het Chiemmeer en de Salza of Salzach uit Salzburg opneemt. Bij Passau, waar zij, na een loop van 510 km., in de hoofdrivier valt, is zij aanmerkelijk breeder dan de Donau. Zij is van hier tot aan Hall bevaarbaar, hoewel haar snel verval voor stoomschepen dikwijls zeer hinderlijk is. Haar stroomgebied beslaat een oppervlakte van 25 680 v. km.

Innocentius, is de naam van 13 pausen.

Innocentius I (402—417). In den strijd tusschen *Augustinus* en *Pelagius* bevestigde hij de besluiten der synoden van Milete en Carthago en verwierp het Pelagianisme. Tevergeefs trachtte hij in 410 den Gotenkoning *Alarik II* af te brengen van zijn voornemen om Rome te plunderen. Hij behoort tot de heiligen der R.-Katholieke Kerk; zijn naamdag valt op den 28sten Juli.

Innocentius II (1130—1143), te voren *Gregorius Papareschi* genoemd, te Rome geboren, was abt der Benedictijnen te St. Nicolaï in Rome, werd in 1118 kardinaal-diaken, moest aanvankelijk strijden tegen zijn mededinger *Anacletus II* en diens beschermer *Roger van Sicilië* en zelfs naar Frankrijk vluchten, doch werd, vooral door den invloed van den heiligen *Bernhardus*, bijna overal in zijn waardigheid erkend. De Duitsche keizer *Lotharius* ontving bij zijn kroning (1133) de allodiale goederen van gravin *Mathilde* van hem in leen. Nog in hetzelfde jaar ging hij veiligheidshalve naar Pisa, en nogmaals verscheen *Lotharius* om hem te helpen in Italië; doch *Anacletus* hield stand, en na zijn dood (1138) benoemde de tegenpartij *Victor IV* tot paus die echter na twee maanden afstand deed. In 1139 hield *Innocentius* het tweede Lateraansche Concilie, waarop de besluiten en bepalingen van *Anacletus* ongeldig verklaard, *Roger van Sicilië* in den ban gedaan en *Peter van Bruys*, *Abelard* en *Arnold van Brescia* veroordeeld werden. In den oorlog tegen *Roger* gevangen genomen, kon hij alleen tegen verschillende concessies zijn vrijheid koopen. Hij overleed den 24sten September 1143.

Innocentius III (1198—1216), te voren *Lotharius, graaf van Segni*, was een telg uit den stam van *Conti* in Anagni en werd in 1161 geboren. Opgevoed te Parijs, Rome en Bologna, sedert 1190 kardinaal, verwierf hij als theoloog en als jurist grooten roem. Hij bracht het pauselijk gezag tot een hooge ontwikkeling. Hij maakte van de zwakheid der keizerlijke macht gebruik om Ancona, Toscië en Spoleto te bezetten; ook bevrijdde hij Italië van de heerschappij der Duitschers. In Beneden-Italië had hij het bewind in handen als voogd van den lateren keizer *Frederik II*. De dubbele keizerskeuze van *Philips van Zwaben* en *Otto IV* (1198) gaf *Innocentius* aanleiding zich in de aangelegenheden van Duitschland te mengen; eerst sloot hij zich bij *Otto* aan; later koos hij voor *Philips* partij, toen deze meer macht kreeg. Na diens dood (1208) verzoende *Otto* zich met den paus en werd in 1209 te Rome gekroond. Doch toen hij aanspraken maakte op Italië, deed *Innocentius* hem in den ban en zond *Frederik II* als tegenkoning naar Duitschland, die in 1215 te Aken gekroond werd en *Otto* tot zijn erflanden

Digitized by Google

beperkte. Nog meer succes had *Innocentius* in Engeland. Toen koning *Jan* den door den paus benoemden aartsbisschop van Canterbury, *Stephan Langton*, niet wilde erkennen, sprak hij den banvloek over hem uit, over Engeland het interdict (1208) en schonk het land aan *Philips II* van Frankrijk, totdat *Jan* Engeland van den paus als leen aannam. In Frankrijk dwong hij *Philips Augustus* zijn gemalin *Ingeborg*, die hij in 1193 verstooten had, in 1201 weer aan te nemen. Aragon en Portugal moesten hem een jaarlijksche schatting betalen; den Bulgaren en Walachen gaf hij een koning; in Polen, Hongarije, Dalmatië en Noorwegen trad hij als scheidsrechter op. Hij gaf den stoot tot den 4den Kruistocht (1202—1204), die de stichting van het Latijnsche Keizerrijk te Konstantinopel ten gevolge had. Ook regelde hij de kerkbesturen en het kloosterbezoek en bekrachtigde onderscheiden Orden, en bepaalde tevens, dat men voortaan geen nieuwe stichten, maar zich bij een der bestaande voegen zou. Hij ijverde tegen de Albigenzen, Katharen en Waldenzen. Zijn geschriften zijn in 1552 en 1557 te Keulen in het licht verschenen, zijn „Brieven" in 1682 door *Baluze*, zijn: „De miseria conditionis humanae" d. i. „Over de ellende van het menschelijk leven" door *Rudolf* in het Duitsch (1887) uitgegeven.

Innocentius IV (1243—1254), uit den stam der *Fieschi* te Genua gesproten, studeerde te Bologna in de rechten, werd vice-kanselier der Katholieke Kerk, daarna kardinaal en na *Coelestinus IV* paus. Hij streed met geestelijke en wereldlijke wapens tegen *Frederik II* en diens zoon *Koenraad*, doch zonder hen te overwinnen. Je, hij nam, door de Genueezen ondersteund, de vlucht naar Lyon (1244), hield hier een algemeene kerkvergadering, sprak den ban en het vonnis der afzetting uit over *Frederik*, deed op Sicilië een oproer ontstaan tegen den keizer en ondersteunde in Duitschland de tegenkoningen *Heinrich Raspe* en *Willem van Holland*. Daar hij de *Hohenstaufen* wilde doen vallen, streed hij na den dood van *Koenraad* tegen *Manfred* en *Konradijn*, maar zonder zijn doel te bereiken, en keerde eerst in 1251 naar Rome terug. Op de Kerkvergadering deed hij vruchtelooze pogingen om de Grieksch Katholieke Kerk weder met de R.-Katholieke te vereenigen. West-Pruisen, in zijn tijd tot het Christendom bekeerd, verdeelde hij in de bisdommen Culm, Pomeranië, Ermland en Samland en schonk aan de kardinalen, als onderscheidingsteeken, den rooden hoed. Hij was zoo doorkneed in het kerkelijk recht, dat men hem *Pater et organum veritatis* noemde. Ook schreef hij een commentaar op de „Decretalen" van *Gregorius IX* (1478). Hij overleed den 7den December 1254 te Napels.

Innocentius V (21 Januari—22 Juni 1276), te voren *Petrus van Tarantasia*, te Moutier geboren, werd eerst provinciaal der Dominicanen, toen aartsbisschop van Lyon, kardinaal-bisschop van Ostia en grootpoenitentiaris. Als paus ijverde hij voor de hereeniging van de Grieken met Rome. Hij schreef: „Commentaria in IV libros sententiarum" (3 dln., 1652).

Innocentius VI (1352—1362), te voren *Stephanus Aubert*, te Mone in Limousin geboren, bekleedde de betrekkingen van bisschop van Noyon, later van Clermont en vervolgens van kardinaal en grootpoenitentiaris. Hij zetelde te Avignon, was ervaren in de rechtsgeleerdheid en gestreng van zeden en poogde aan de behoefte aan hervorming tegemoet te komen door beperking der weelde aan zijn Hof. Verder bracht hij de steden in den Kerkelijken Staat tot onderwerping, ofschoon hij er de wanordelijkheden niet kon dempen. Hij overleed te Avignon den 12den September 1362.

Innocentius VII (1404—1406), te voren *Cosimo dei Migliorati*, te Sulmona in de Abruzzen geboren, was achtereenvolgens bisschop van Bologna, pauselijk schatmeester en kardinaal, en werd gedurende velerlei verdeeldheden door de Italianen gekozen, terwijl de Franschen *Benedictus XIII* tot paus verhieven. In Augustus 1405 moest hij wegens een opstand der Romeinen naar Viterbo vluchten. Hij overleed te Rome den 6den November 1406.

Innocentius VIII (1484—1492), te voren *Giovanni Battista Cibo*, was bisschop van Porto, daarna van Amalfi en tevens kardinaal. Terwijl hij steeds oproepingen deed tot een oorlog tegen de Turken, hield hij den broeder en mededinger van sultan *Bajazet*, welke laatste hem daarvoor betaalde, in de gevangenis. Ook vernieuwde hij de wetten tegen tooverij en hekserij en benoemde de inquisitoren *Heinrich Krämer* en *Jacob Sprenger* tot rechters over de toovenaars en heksen in Duitschland.

Innocentius IX (29 October—30 December 1501) heette te voren *Antonio Facchinetto* en werd te Bologna geboren.

Innocentius X (1644—1655), te voren *Giovanni Battista Pamfili*, te Rome geboren, werd eerst nuntius te Napels, daarna pauselijk datarius in Frankrijk, vervolgens patriarch in Antiochië en kardinaal. Door het pauselijk graanmonopolie richtte hij den landbouw in den Kerkelijken Staat te gronde. In 1651 verdoemde hij in een bul sommige bepalingen van den vrede van Munster en in 1653 vijf stellingen van *Jansenius*.

Innocentius XI (1676—1689), te voren *Benedictus Odescalchi*, te Como geboren, was eerst krijgsman, daarna geestelijke en werd achtereenvolgens apostolische protonotaris en geheimsecretaris, kardinaallegaat van Ferrara en bisschop van Novara en eindelijk paus. Hij was een man van gestreng-zedelijke beginselen en bestreed het laxisme in de moraaltheologie en het quietisme. Tevens poogde hij de financiën van den Kerkelijken Staat door spaarzaamheid te verbeteren, ondersteunde Oostenrijk tegen de Turken en veroordeelde de vier stellingen der Gallicaansche Kerk, door een vergadering van Bisschoppen en baronnen te Parijs (1682) uitgevaardigd. Tegen *Lodewijk XIV* voerde hij strijd over de koninklijke rechten bij het bezetten van vacante bisdommen enz.

Innocentius XII (1691—1700), te voren *Antonio Pignatelli*, te Napels geboren, bisschop van Faënza, legaat van Bologna en kardinaal-aartsbisschop, schafte het nepotisme en de benoeming van kardinalen geheel af en sloot vrede met *Lodewijk XIV*, nadat deze de pauselijke aanspraken in den strijd om de vrijheden der Gallicaansche Kerk bevredigd had.

Digitized by Google

Innocentius XIII (1721—1724), te voren *Michaëlangelo Conti*, een oprecht, nauwgezet en weldadig kerkvorst, maar te zwak tegenover Frankrijk, beleende den keizer met Napels, maar protesteerde er vruchteloos tegen, dat Parma en Piacenza als rijksleen aan den infant don *Carlos* geschonken werden. Den Jezuïeten verbood hij het opnemen van meer ordeleden.

Innsbruck, de hoofdstad van Tirol, ligt dicht bij den Inn en den mond van den Sill, in het midden van een breed dal, dat ten noorden door steile kalksteenwanden ter hoogte van ± 3000 m., ten zuiden door minder hooge, maar boschrijke bergen begrensd wordt, verder aan de spoorlijnen Kufstein—Ala, Salzburg—Bregenz en Berg Isel—Hall, is door drie ijzeren bruggen met de voorsteden Mariahelf en St. Nikolaus verbonden en heeft mooie, breede straten en aanzienlijke gebouwen. De stad telt sedert de inlijving van Wilten en Pradl (1910) 53 194 inwoners. De eigenlijke stad verheft zich op den rechteroever der rivier. Daaronder bevindt zich de Franciscaner- of Hofkerk, van 1553 tot 1563 in Renaissance-stijl opgetrokken, met een praalgraf van *Maximiliaan I*. Het bestaat uit een sarcophaag van marmer met het bronzen standbeeld des keizers, in 1542 door *del Duca* gegoten, omgeven door 28 hooge standbeelden, waaronder 2 (*Arthur* en *Theodorik*) van *Peter Vischer* te Neurenberg, *Chlodwig* van *Christoph Amberger* te Augsburg (gegoten door *Löffler*) en de overige gedeeltelijk van *Seszlschreiber*, gedeeltelijk van de gebroeders *Godl* (1513—1583). Tot de 24 marmeren reliëfs aan de zijden van den sarcophaag behooren 20 meesterlijke kunstwerken van *Alexander Colin* uit Mechelen, bij welke de 4 overige van *Bernard* en *Arnold Abel* uit Keulen zeer achterstaan. Verder heeft men in deze kerk de zilverkapel, alzoo genoemd wegens een zilveren standbeeld van de Maagd *Maria*, alsmede het praalgraf van aartshertog *Ferdinand*, naar men meent afkomstig van *Colin*, dat van *Philippine Welser*, het gedenkteeken van *Andreas Hofer*, de praalgraven van *Speckbacher* en *Haspinger* en een gedenkteeken voor de in 1796—1809 gevallen Tirolsche landsverdedigers. In deze kerk ombelsde *Christina* van Zweden den 3den November 1654 den R.-Katholieken godsdienst. De Universiteits- of Jezuïetenkerk (1627—1640) bezit een 60 m. hoogen koepel, de St. Jakobskerk een Mariabeeld van *Cranach* en het praalgraf van aartshertog *Maximiliaan*, vervaardigd door den beeldhouwer *Gras* en gegoten door *Reinhart*. Van de wereldlijke gebouwen zijn te noemen de Hofburcht met een groote zaal en prachtige fresco's, de Fürstenburg met een mooien, marmeren erker en een vergulde koperen, het beroemde „Gouden Dak". In de Nieuwstad verheft zich een gedenkzuil (Annazuil) met figuren van *Benedetti*, in den aanvang der 18de eeuw gesticht ter gedachtenis van de ontruiming door de Beieren en Franschen in 1703, aan het einde van die straat een triumfpoort, in 1765 ter gelegenheid van de te Innsbruck gesloten huwelijksverbintenis van den grootheritog *Leopold van Toskane* met de infante *Maria Ludovika* gesticht. Op het oude kerkhof vond men vroeger het praalgraf van *Colin*, door hem zelf bewerkt, dat naar het nieuwe kerkhof, in 1857 aangelegd, overgebracht is. Daar verheffen zich tevens mooie gedenkteekenen van *Knabl*, *Gasser*, *Müller*, *Grissemann* enz. In 1908 werd te Innsbrück een gedenkteeken opgericht voor den dichter *Adolf Pichler*. Een groote schouwburg werd in 1846 voltooid. Verder vindt men er nog het paleis Taxis, den Ottoburcht, een groote kazerne, een groot weeshuis (1889) enz. Innsbruck is de zetel van een stadhouder en van het hoogste gerechtshof van het Kroonland Tirol en Vorarlberg, en de Tirolsche Landdag vergadert aldaar. De Leopold-Frans-universiteit, waaraan in 1869 een geneeskundige faculteit werd toegevoegd, is in 1677 door keizer *Leopold I* gesticht, in 1782 door keizer *Jozef II* in een lyceum veranderd, in 1792 hersteld, in 1810 nogmaals opgeheven en eindelijk in 1826 vernieuwd. Zij telt vele beurzen, bestaat uit een godgeleerde (aan de Jezuïeten toevertrouwde), philosophische en rechtsgeleerde faculteit en een genees- en heelkundige school, tevens als faculteit gerekend. Het aantal leeraren bedraagt (1913) 111, dat der studenten 1365, terwijl de boekerij 258 620 deelen en 1150 handschriften telt. Verder vindt men er een gymnasium, een hoogere burgerschool, een normaal-, kunstnijverheid- en cadettenschool en een handelsacademie. Gouverneur *Karl*, graaf *Cholek*, stichtte er in 1842 een landsmuseum, hetwelk naar den toenmaligen kroonprins, later keizer, het Ferdinandeum genoemd wordt en merkwaardige verzamelingen bezit, die op Tirol betrekking hebben, benevens steenen, bronzen, geognotisch-palaeontologische, archaeologische, wapen- en kaartenverzamelingen. Op den linkeroever van den Inn verheft zich het fraaie schuttersgebouw.

Innsbruck heette *Ad Oenum*, *Oeni pons* of *Oenipontum* (brug over de Inn) en werd in 1234 door *Otto I*, hertog *van Meran*, tot stad verheven. Toen Tirol aan Oostenrijk kwam (1363), was het geruimen tijd de zetel der Oostenrijksche hertogen. Zij genoot haar schitterendst tijdperk onder de regeering van den pracht- en kunstlievenden aartshertog *Ferdinand II*. Gedurende den opstand der Tirolers tegen de Beieren en Franschen werd de stad meermalen door beide partijen gewonnen en weer verloren. In haar nabijheid ligt de prachtige abdij der Praemonstratensers *Wilten* of *Weltau*, benevens het beroemde buitenverblijf *Ambras*, terwijl een fraaie kettingbrug beneden de stad over de rivier naar het dorp *Mühlau* is gelegd.

Inns of Court noemt men in Engeland de associaties van rechtsgeleerden en studenten in de rechten, zooals men er te Londen vier vindt (zie *Barrister*). Ook is het de naam voor de groote, prachtige gebouwen of complexen van gebouwen voor de leden der Inns of Court.

Ino, de dochter van *Cadmus* en *Harmonia* en de 2de gemalin van *Athamas*, maakte door het opvoeden van den jeugdigen *Dionysus Hera* vertoornd op haar en haar gemaal. Nog feveriger deed zij de woede der godin ontbranden, toen zij, om haar eigen kinderen te bevoordeelen, haar stiefkinderen *Phrixus* en *Helle* wilde doen ombrengen, die evenwel, door hun moeder *Nephele* in den droom gewaarschuwd, zich door de vlucht redden. Toen *Athamas*, door *Hera* razend gemaakt, den oudsten zoon van hem en *Ino*, *Lear-*

Digitized by Google

chus genaamd, tegen de rotsen verpletterde, nam zij met haar jongsten zoon *Milecertes* de wijk en stortte zich in Megaris van een klip met hem in zee. Het lijk van den zoon werd door een dolphijn naar den oever gebracht, waar koning *Sisyphus* het deed begraven en te zijner eer de Isthmische spelen instelde, nadat op voorspraak van *Aphrodite* de rampspoedige *Ino*, die er later onder den naam van *Leucothea* gehuldigd werd, en *Melicertes* onder de zeegoden waren opgenomen.

Inosienzuur, $C_{18}H_{14}N_6O_{11}$, komt voor in vleeschsap, is amorf en lost gemakkelijk op in water, niet in alcohol en aether. Bij verwarmen wordt het ontleed. De alkalizouten zijn in water oplosbaar en kunnen kristalliseeren.

Inosiet, hexaoxyhexamethyleen, $C_6H_6(OH)_6$, is afgeleid van het hexamethyleen, C_6H_{12}. Het wordt in het spiernat en andere dierlijke vloeistoffen gevonden, maar komt ook in planten voor, bijv. in onrijpe boonen en erwten. Het vormt monokline kristallen, die watervrij bij 224° C. smelten. Onder verminderden druk kan het bijna zonder ontleding gedestilleerd worden. Met joodwaterstofzuur geeft het trijoodphenol en benzol, met salpeterzuur, het tetraoxychinon en het dioxydichinon. De dimethylaether van het inosiet, het damboniet, komt in caoutchouc van Gaboen voor. Er bestaat een rechts- en een linksdraaiend inosiet en het racemische mengsel (mengsel van gelijke hoeveelheden rechts- en links-draaiend), wat hierboven beschreven is. Het rechtsdraaiende kan uit de pimet verkregen worden, dat in een haressoort gevonden wordt, het links draaiende uit quebrachiet. Beide verbindingen zijn de methylaether van het inosiet. Met joodwaterstofzuur krijgt men de genoemde verbindingen.

Inouye, Kaoroe, een Japansch staatsman, vroeger als *Inouye Boenda* bekend, in 1835 te Choshoe geboren, ging in 1861 met *Ito* (zie aldaar) naar Engeland. Na hun terugkeer trachtten zij voor *Shimonoseki* als bemiddelaars op te treden tusschen den vorst van Choshoe en de uit Fransche, Nederlandsche, Amerikaansche en Engelsche schepen bestaande vijandelijke vloot, doch zonder succes. In 1865 versloeg hij het tegen Choshoe gezonden leger van den sjogoen. Hij werd in 1878 minister van Openbare Werken, in 1880 van Buitenlandsche Zaken, in 1885 graaf, in 1888 minister van Landbouw, in 1892 van Binnenlandsche Zaken. In 1888 stichtte hij de eerste constitutioneele partij, de Jiji. Vooral in financieele aangelegenheden was hij een specialiteit, tevens op het gebied van kunst. Toen in 1894 de oorlog met China uitbrak, werd hij tot gezant in Korea benoemd, en was tot Augustus 1895 feitelijk bestuurder van dat land. Sedert wijdde hij zich aan de bevordering van den socialen vooruitgang van Japan. In de eerste helft van 1898 was hij minister van Financiën in het kabinet-*Ito*. In 1908 bracht hij met markies *Matsoekata* het ministerie *Saionji* ten val wegens diens financieele politiek. Hij behoorde tot de meest vertrouwde raadgevers des keizers. Zijn aangenomen zoon *Katsoennosoeke* was van 1898 tot 1907 Japansch gezant te Berlijn. *Inouye* overleed in September 1908.

Inowrazlaw, sinds 1905 Hohensalza geheeten, een stad in de Pruisische provincie Posen, ligt aan de spoorlijnen Posen—Thorn en Inowrazlaw—Bromberg en telt (1910) 25 604 inwoners. Men vindt er vier kerken, een gedenkteeken van den H. *Adalbert*, een standbeeld van *Wilhelm I*, een gymnasium, een hoogere meisjesschool, een kweekschool voor onderwijzers, een sterk jodium- en broomhoudend zoutbad, ijzergieterijen, machine-, soda- en suikerfabrieken en stoommolens. In 1871 werd bij Inowrazlaw op een diepte van 130 m. een zeer rijke zoutlaag ontdekt. De staatssaline levert jaarlijks 20 000 ton zout, de steenzoutlaag 50 000 ton keukenzout.

In partibus infidelium of *in de gewesten der ongeloovigen* (afgekort i. p. i.), is een titulatuur voor bisschoppen in de R.-Katholieke Kerk, die tot 1882 in gebruik was. Zij ontvingen de bisschoppelijke wijding, maar geen gebied, waarover zij hun macht konden uitoefenen. Als eeretitel werd hun dan een diocees toegewezen, dat vroeger had bestaan, maar verloren was gegaan, daar die gewesten in handen der Mahomedanen waren geraakt (vandaar de naam: „der ongeloovigen"). Zulk een quasi-machtsgebied werd toegewezen bijv. aan wijbisschoppen, apostolische vicarissen, nuntiussen enz. In 1882 heeft Leo XIII dezen titel vervangen door *episcopus titularis*, titulair-bisschop. Zoo bijv. was *Henricus van de Wetering*, nu aartsbisschop van Utrecht, tijdens het leven van zijn voorganger, reeds hulpbisschop met den titel van bisschop van Gaza (in Palestina).

Inquisitie (Latijn = Onderzoek), *Inquisitio haereticae pravitatis* (rechtbank voor ketters) of het *Heilig officium* noemt men in de Roomsch-Katholieke Kerk de geloofsrechtbank, belast met het opsporen en straffen van ketters. Haar geschiedenis neemt reeds een aanvang onder de keizers *Theodosius den Groote* en *Justinianus*. Deze benoemden ter opsporing bepaalde personen, die den naam van *inquisitores* (onderzoekers) droegen. De bisschoppen straften de ontdekte ketters met den ban, en de wereldlijke macht voegde er burgerlijke straffen bij. Van de Kerkvaders was vooral *Augustinus*, met het oog op de Donatisten (zie aldaar), voor een gewelddadig optreden tegen de ketters. Daar de bisschoppen zorg moesten dragen voor de zuiverheid van het geloof in hun bisdom, bleef deze soort van inquisitie in hunne handen, doch ontving reeds in de 8ste en 9de eeuw door instelling van rechtbanken een andere gedaante. Paus *Lucius III* gaf op het concilie te Verona (1184) nauwkeuriger instructies omtrent de tegen de ketters te nemen maatregelen, en toen onderscheiden secten, zooals de Katharen, Waldenzen en Albigenzen, met groote kracht optraden, zond paus *Innocentius III* de Cisterciënsers *Rainer, Guido, Petrus van Castelnau* en *Raoul* als legaten naar het zuiden van Frankrijk, om, gesteund door de wereldlijke macht, de bisschoppen in het opsporen en straffen van ketters behulpzaam te zijn. De bediening van deze legaten werd tot een blijvende gemaakt op het vierde Lateraanconcilie (1215), waar ook het opsporen en bestraffen van ketters als een voorname plicht der bisschoppen werd vastgesteld. Zoo was en bleef de Inquisitie nog altijd een *bisschoppelijke* bevoegdheid, en het concilie van Toulouse (1229) organiseerde deze instelling door

Digitized by Google

te bepalen, dat de bisschoppen in de afzonderlijke gemeenten een priester en 2 of 3 welgezinde leeken zouden aanstellen, om in hun kring de ketters op te sporen en ter bestraffing over te leveren aan de wereldlijke overheid. Wegens de toegevendheid, welke de bisschoppen wellicht oefenden jegens hunne onderhoorigen, benoemde echter *Gregorius IX* pauselijke inquisitoren, meest Dominicanen, eerst in Duitschland, Aragon en Oostenrijk (1232), vervolgens in Lombardije en het zuiden van Frankrijk (1233). Deze Dominicanen maakte hij onafhankelijk van de bisschoppen, plaatste deze laatsten zelfs onder het gezag der geloofsrechtbank en veranderde alzoo de Inquisitie in een *pauselijke* instelling, wier bestuur hoofdzakelijk in de handen der Dominicanen bleef, welke in landen, met ketterij beamet, op een ongehoorde wijze huis hielden. De voltrekking der vonnissen werd opgedragen aan de wereldlijke vorsten; zoo stelde koning *Lodewijk IX*, en keizer *Frederik II* met graaf *Raymond van Toulouse* ter handhaving van de rechtzinnigheid van hun geloof de wetten vast, volgens welke de wereldlijke rechtbanken de vonnissen der Inquisitie moesten uitvoeren. De gewone straffen waren: vasten, aalmoezen, bedevaarten; in zware gevallen ook gevangenis. Bleef men vasthouden aan de meeningen, die ketterseh waren geoordeeld, dan volgden eerloosverklaring, verlies van alle burgerlijke en kerkelijke rechten, verbeurdverklaring van goederen, levenslange gevangenis in den kerker of op de galeien en de dood, meestal op den brandstapel. De procedure werd zeer wreed, toen folteringen werden ingevoerd om bekentenissen af te persen, wat door *Innocentius IV* in 1252 uitdrukkelijk bevorderd werd.

Op die wijze ingericht en bekleed met zulk een bevoegdheid om te straffen, woedde de Inquisitie het eerst in Frankrijk, vooral in Z. Frankrijk. Maar reeds in 1234 kwam het volk in Narbonne en in 1242 in Avignon er tegen in verzet, en reeds in de 14de eeuw nam zij een einde, terwijl nieuwe pogingen, om haar te herstellen, door paus *Paulus IV* (1557) en de koningen *Frans I* en *Hendrik II* tot onderdrukking der Hugenoten aangewend, zonder gevolg bleven. Wel werd een buitengewone rechtbank *(Chambre ardente)* door de koningen tot vervolging en bestraffing van ketters ingesteld. *Frans II* droeg die taak in 1559 aan het Parlement te Parijs op, en in 1772 hield de inquisitie in Frankrijk voor goed op te bestaan. Des te langer hield zij stand in Spanje en Portugal, waar zij de verfoeilijkste wreedheden bedreef. In Spanje waren de Israëlieten en Mooren sedert 1391 met geweld tot het Christendom bekeerd, doch velen van hen bleven in het geheim getrouw aan het voorvaderlijk geloof. Om hen te dwingen, bracht dweepzieke geloofsijver de Inquisitie in zwang. Dit geschiedde het eerst in 1477 door kardinaal *Pedro Gonzales de Mendoza*, die vele bewoners van Sevilla van Israëlietische afkomst, op het vermoeden, dat zij nog altijd vasthielden aan de wet van *Mozes*, heimelijk en openlijk liet straffen. Daarna legde hij aan de Regeering het ontwerp voor van een blijvende geloofsrechtbank en van een geestelijke politie. Dit viel in den smaak van *Ferdinand* en *Isabella*, zoodat het op den Rijksdag te Toledo in 1480, in weerwil van het verzet van vele leden, aangenomen werd. De koning en de koningin waren te meer ingenomen met de invoering der Inquisitie, omdat zij daarin een uitmuntend middel zagen om de macht van den leenadel en van de geestelijkheid te fnuiken en het koninklijk gezag uit te breiden, daar paus *Sixtus IV* vergunning verleend had aan het koninklijk echtpaar, om inquisitoren aan te stellen en af te zetten en de verbeurdverklaarde goederen ten behoeve der Staatskas in bezit te nemen. Zoo werd de Spaansche *Inquisitie* dus een koninklijke instelling. *Ferdinand* en *Isabella* benoemden in 1480 twee inquisitoren, die echter in 1483, in weerwil van hun bloedigen ijver, vervangen werden door den inquisiteur-generaal *Thomas de Torquemada*, prior der Dominicanen te Segovia. Hierdoor kwam meer eenheid en vastheid in de kettervervolging. Reeds het volgende jaar werd de Algemeene Inquisitie te Sevilla geopend, welke kort daarna haar eerste auto-da-fé (zie aldaar) hield, waarbij 7 personen levend verbrand werden. Spanje werd van nu af aan het klassieke land der auto-da-fés. Een der ijverigste ketterjagers, *Peter van Arbues*, werd in 1485 door het misnoegde volk vermoord. Paus *Sixtus IV* verzette zich wel is waar aanvankelijk tegen deze Spaansche Inquisitie en ontbood *Torquemada* naar Rome, doch gaf toe, ofschoon *Torquemada* niet eens verscheen, maar slechts een verdediger zond. Hij bevestigde laatstgenoemde in zijn ambt als geloofsrechter over Castillië en Leon, verleende hem de macht, om de nog werkzame geloofsrechters af te zetten en naar zijn goeddunken door andere te vervangen en onderwierp ook Aragon, Valencia en Sicilië aan zijn gezag. In alle hoofdplaatsen werden nu geloofsrechtbanken gesticht, welke aan den inquisiteur-generaal onderworpen waren en een schrikbewind voerden, dat elke vrije gedachte in Kerk en Staat vernietigde. Zelfs aanzienlijke personen werden veiligheidshalve, onder den naam van familiares, tot handlangers der inquisitie benoemd. De gevangenissen ontwingen den naam van heilige huizen *(casas santas)*, en in 1492 was de Inquisitie in geheel Spanje ingevoerd.

Van Spanje uit werd de instelling ook naar de Amerikaansche koloniën overgebracht, en hoewel in Nederland de *Spaansche* inquisitie niet werd ingevoerd, hebben ook hier talrijke menschen hun leven verloren en was de geloofsvervolging mede één der oorzaken van den tachtigjarigen oorlog. Op het Pyreneesche schiereiland eischte de inquisitie ook in de 17de en 18de eeuw nog offers, doch toonde haar gezag meer door boekencensuur dan door brandstapels. *Llorente* heeft berekeningen gemaakt over het getal der slachtoffers der Spaansche inquisitie; hij gaf o. a. ruim 30 duizend veroordeelingen tot den brandstapel van 1481 tot 1808. Uit latere onderzoekingen is gebleken, dat zijn cijfers geheel en al fantastisch zijn.

De rechtspleging der Spaansche Inquisitie had het volgende verloop: een beschuldigde werd tot driemaal toe gedagvaard, bij niet-verschijning in contumaciam veroordeeld en bij verschijning in hechtenis genomen. De gevangenneming kon echter ook zonder dagvaarding geschieden. Den

Digitized by Google

gevangene werd het haar van het hoofd geschoren en hij zelf in den kerker geworpen, terwijl men zijn bezittingen, inzonderheid zijn papieren, nauwkeurig onderzocht en daarna verbeurd verklaarde. Bekend hij schuld, dan werd hij, in minder zware gevallen na oplegging van boete met een ernstige waarschuwing, meestal met verlies van zijn vermogen, in vrijheid gesteld, maar bekende hij, dat hij zich aan ketterij had schuldig gemaakt, deze evenwel afzwoer, dan moest hij een bepaalden tijd den santo benito dragen, namelijk een boetekleed zonder mouwen, met een Andreaskruis geteekend. Bij een terugvallen in zijn ketterij echter werd hij ter dood veroordeeld. Wie bij het eerste verhoor geen schuld wilden bekennen, zocht men daartoe te dwingen. De getuigen, die tegen hen optraden, behoefden hun verklaringen niet te bewijzen, en getuigen ten voordeele der aangeklaagden werden evenmin in staat van beschuldiging gesteld. Zelfs de aanbrenger werd als een bevoegd getuige aangemerkt. Wilde de aangeklaagde ook na de aantijgingen der getuigen niets bekennen, dan werd hij op de pijnbank gelegd, en was ook dit vruchteloos, dan werd hij somtijds toch veroordeeld. Bekende hij, dan werd hij soms opnieuw gepijnigd, om hem tot het aanwijzen van medeplichtigen te noodzaken. Zelfs 40 jaren na den dood kon iemand nog veroordeeld worden; dan bleven zijn bloedverwanten wel is waar in het bezit van het geërfde goed, maar werden eerloos verklaard en waren niet benoembaar tot een openbaar ambt. Het gebeente van den overledene werd op last der Inquisitie opgegraven en met zijn beeltenis door den beul verbrand. Eerst in de 18de eeuw verloor zij allengs haar gezag, en een auto-da-fé werd gedurig zeldzamer. Koning *Karel III* verbood haar een vonnis te vellen zonder zijn verlof. De minister graaf *Aranda* beperkte haar in 1770 dermate, dat zij geen onderdaan des konings in hechtenis kon nemen, voordat de beschuldiging ten volle bewezen was, en in 1784 volgde de bepaling, dat zij de acten van elk proces tegen aanzienlijke personen aan den koning moest voorleggen. Eerst door koning *Joseph Bonaparte* werd, door een besluit van 4 December 1808, de Inquisitie geheel en al opgeheven. *Ferdinand VII* herstelde haar wel is waar na zijn terugkeer, doch in de constitutie der Cortez van 1820 werd zij weder afgeschaft. Na de restauratie van 1825 trad evenwel de Junta der Inquisitie weder op, en in 1826 werd de aloude rechtbank te Valencia hersteld. Niettemin werd zij in 1834 in geheel Spanje opgeheven en werden hare goederen, volgens een Koninklijk besluit van 1836, tot betaling der staatsschuld besteed.

In Portugal werd de Inquisitie eerst in 1557 ingevoerd. De opperste geloofsrechtbank, waaraan alle andere rechtbanken des rijks onderworpen waren, bevond zich te Lissabon. De grootinquisiteur werd door den koning benoemd en door den paus in zijn waardigheid bevestigd. Koning *Johan IV*, uit het Huis *van Braganza*, was wel is waar na de afwerping van het Spaansche juk (1640) voornemens de Inquisitie op te heffen, doch het gelukte hem slechts haar te beletten, dat zij zich van de bezittingen der veroordeelden meester maakte. Na zijn dood werd hij deswege in den ban gedaan. De Portugeezen brachten de Inquisitie naar Indië, waar zij haren zetel had te Goa. In de 18de eeuw werd haar macht door minister *Pombal* in zoover beperkt, dat de aanklager den beschuldigde de punten der aanklacht en de namen der getuigen vooraf mededeelde, dat de beschuldigde de bevoegdheid had zich door een rechtsgeleerde te doen bijstaan en met dezen te spreken, en dat geen vonnis zonder bekrachtiging van den Raad van State mocht voltrokken worden. De Inquisitie werd echter door koning *Johan VI* niet alleen in Portugal, maar ook in Brazilië en Indië opgeheven.

In Italië bestond zij ook reeds vroeg, hoewel zij hier, bij den meer ingewikkelden staatkundigen toestand, niet zoo verschrikkelijk werkte als in Spanje. Zij werd er reeds ingesteld door *Gregorius IX* in 1235, doch vooral *Paulus IV* gebruikte haar als wapen tegen het Protestantisme. Naast deze rechtbank verhief zich de kort te voren onder *Paulus III* ingestelde en door *Sixtus V* uitgebreide Congregatie van het Heilig Officium, hetwelk ook nu nog bestaat. Het is samengesteld uit 12 kardinalen en consultatoren (qualificatoren) en werd, na in 1808 door *Napoleon* te zijn opgeheven, in 1814 door *Pius VII* opnieuw bekrachtigd. In de republiek Venetië was de Inquisitie meer dan elders onafhankelijk van de hiërarchie; zij stond er onder het opzicht van den Staat. De pauselijke nuntius was er wel is waar voorzitter, doch 8 overheidspersonen behoorden tot de leden van dat lichaam. Te Napels kwam zij wegens de gedurige oneenigheden tusschen den Staat en de pausen niet tot vastheid. In Sicilië werd zij in 1782 opgeheven, en in Sardinië, waar *Gregorius XIV* haar in 1833 herstelde, verdween zij eerst in 1848. Des te ijveriger werkte zij na de staatkundige reactie van 1849 in Toskane, waar bijv. nog in 1852 de echtgenooten *Madiai* wegens overgang tot het Protestantisme, tot galeistraf veroordeeld werden. Eerst de inlijving van Toskane in het koninkrijk Italië (1859) heeft daaraan een einde gemaakt.

In Engeland kon zij niet ingevoerd worden, en in Polen (1327) had zij geen langen duur.

In Duitschland werd zij ingevoerd kort na haar ontstaan in Frankrijk. Daar waren *Konrad von Marburg*, in 1233 door het volk omgebracht, en de Straatsburger dominicaan *Konrad Dorso* de eerste inquisitoren en volbrachten hun beulswerk met verregaande wreedheid. Eerstgenoemde gebruikte het gezag der Inquisitie om een kruistocht tegen de Stedingers (in het hedendaagsche Oldenburg) te prediken, doch wekte tevens zulk een ernstig verzet, dat de Duitschers geruimen tijd van de geloofsrechtbanken verschoond bleven. Eerst in de 14de eeuw, bij het optreden der Begharden, wenden zij weder ingesteld. In 1367 benoemde *Urbanus V* nogmaals 2 dominicanen tot inquisitoren voor Duitschland, van welke inzonderheid *Walther Karling* berucht werd. Keizer *Karel IV* verleende door 3 edicten aan de inquisitoren een krachtigen steun.

Literatuur: Bern. Guidonis, Practica inquisi-

Digitized by Google

tionis haer. prav. (uitgegeven door *Douais*, Parijs 1885); *Paramo*, De origine inquisitionis (Madrid 1598); *J. A. Llorente*, Histoire critique de l'inquisition d'Espagne (Parijs 1817—1818, 4 dln.); daartegen schreef *Carnicero*, La Inquisicion justamente restablecida o' impugnacion de la obra de D. Juan Antonio Llorente" (Madrid 1816); *Gams*, Zur Geschichte der spanischen Staatsinquisition (Regensburg 1878); *E. Schäfer*, Beiträge zur Geschichte des spanischen Protestantismus und der Inquisition im 16ten Jahrhundert (3 dln., 1902); *Lea*, A history of the Inquisition of the middle ages (New-York 1888, 3 dln.); *Langlois*, L'inquisition d'après des travaux récents (Parijs 1902). Voor Nederland zie *P. Fredericq*, „Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae", uitgegeven door *Fredericq* ('s-Gravenhage 1889—1903, 5 dln.) en De Geschiedenis der inquisitie in de Nederlanden (Gent 1892—1896, 2 dln.).

Inschieten doet zoowel infanterie als artillerie en heeft ten doel door middel van proefschoten gegevens te verzamelen, die onontbeerlijk zijn voor een behoorlijke regeling van het vuur. Die gegevens betreffen den afstand, de tempeering der granaatkartetsen, de zijdelingsche richting ten opzichte van eenig duidelijk zichtbaar punt in het terrein en den terreinhoek.

Al is de afstand volkomen bekend, dan kunnen temperatuur, dichtheid en hygroscopische toestand van de lucht oorzaak zijn, dat slechts bij uitzondering de op dien afstand geplaatste doelen op de voordeeligste wijze met dezelfde opzethoogte onder vuur genomen worden. Gedurende het inschieten zoekt men dan ook den z.g. artilleristischen afstand of de grenzen, waarbinnen die gelegen is.

Steeds maakt men daarbij gebruik van projectielen, waarvan de ligging der springpunten ten opzichte van het doel gemakkelijk is waar te nemen. Bij de zwaardere vestingkanonnen van granaten, bij het lichtere moderne veldkanon van granaatkartetsen in schokstelling of met lage springpunten. Het nieuwste projectiel, de Brisantgranaatkartets (zie *Geschut*) vergemakkelijkt het inschieten zeer.

Het inschieten bij de infanterie geschiedt door middel van salvovuur, waarbij de opzethoogte even als bij de artillerie, geschat wordt.

Inscriptie. Zie *Opschrift*.

Insecten (zie de platen) vormen niet alleen de talrijkste klasse van de *Gelede dieren (Arthropoda)*, maar van het geheele dierenrijk. Zij onderscheiden zich van de Schaaldieren, Duizendpooten en Spinnen, die ook tot de Gelede dieren behooren, doordat hun lichaam duidelijk gescheiden is in drie afdeelingen, namelijk kop, borststuk en achterlijf, voorts door het bezit van 3 paar gelede pooten, aan de buikzijde van de 3 borstringen vastgehecht, door een achterlijf zonder gelede aanhangsels en door een met twee sprieten gewapenden kop, welke duidelijk gescheiden is van het borststuk. De meeste hebben voorts een of twee paar vleugels, aan de ruggzijde der beide achterste borstringen ingeplant. De reeds vermelde sprieten zijn gelede aanhangsels van zeer verschillenden vorm; zij zijn de werktuigen van het gevoel en van den reuk en misschien ook van het gehoor. Gewoonlijk staan zij op het voorhoofd, somtijds aan de zijde van den kop vóór en boven de oogen. Hier vindt men ook de onbeweeglijke samengestelde oogen, welke bij eenige in het duister levende soorten ontbreken en uit een groot aantal zeshoekige pyramiden (enkelvoudige oogen) bestaan. Behalve deze heeft men nog dikwijls op het voorhoofd enkelvoudige, bolvormige oogen of puntoogen *(stemmata)*. De vleugels zijn zeer verschillend van vorm en alleen voorhanden bij het volwassen insect. Sommige soorten hebben slechts één paar, andere twee paar, van welke dan soms het achterste tot vliegen, het voorste tot bescherming van de achtervleugels en van het achterlijf dient. Bij sommige geslachten hebben alleen de mannetjes vleugels, bij andere zijn beide geslachten er van verstoken. De aders der vleugels, verdikte gedeelten van het vleugelvlies, zijn van belang voor de bepaling van familiën en soorten.

De kauwwerktuigen of monddeelen bestaan uit een bovenlip *(labrum)*, een paar krachtige, haakvormige, zich van links naar rechts bewegende bovenkaken *(mandibulae)*, een paar andere van tasters voorziene onderkaken *(maxillae)*, die zich op dezelfde wijze als de bovenkaken bewegen en een onderlip *(lamium)*, met twee tasters gewapend. De meest oorspronkelijke monddeelen zijn de bijtende, met goed ontwikkelde bovenkaken; door vervorming kunnen ze echter zuigend of stekend worden. Men zie hiervoor de verschillende orden.

Zeer verschillend is ook de gedaante der pooten; zij zijn samengesteld uit geledingen die met den naam van heup, heupring, dij, scheen en voet bestempeld worden. Zij zijn verschillend van vorm naar gelang zij bestemd zijn om te graven, te loopen, te klimmen, te springen, te zwemmen of te grijpen. Het spierstelsel, vooral dat van de pooten, vleugels en kauwwerktuigen, is zeer samengesteld en tevens zeer sterk ontwikkeld.

Het zenuwstelsel der insecten bestaat altijd uit een reeks of keten van zenuwknoopen, die een aanvang neemt met een in den kop, boven den slokdarm gelegen hersenzenuwknoop, die met twee verbindingsdraden den slokdarm omvat als z.g. slokdarmzenuwring en daarna aan de buikzijde beneden alle andere organen zich achterwaarts strekt als buikzenuwstreng. Dikwijls vereenigen zich de afzonderlijke knoopen. Sommige insecten kunnen ongetwijfeld zeer goed hooren, daar ze bepaalde geluiden voortbrengen. Hun spijsverteringskanaal heeft de gedaante van een buis, doch is doorgaans in verschillende afdeelingen gesplitst, zoodat men een slokdarm, krop, maag, midden- en einddarm onderscheiden kan. Bij het zeer uiteenloopende voedsel, dat de insecten nuttigen, kan zulk een verschil van maaksel niemand bevreemden. Eigenaardig is bij hen de aanwezigheid van buisvormige organen *(Malpighi'sche Vaten)*, die op de grens van midden- en einddarm in het darmkanaal uitmonden en dienst doen als uitscheidingsorganen. Speeksel- en anaalklieren komen dikwijls voor.

De bloedsomloop bij de insecten wordt geregeld door een buisvormig hart in het midden

Digitized by Google

INSECTEN I

GOLIATH-KEVER.
Westelijk Afrika (Helft van natuurlijke grootte).

JAPANSCHE ANALOPHUS.
(Een derde vergroot).

SPRINKHAAN.
Van Somaliland en Aden (Een weinig verkleind).

LANTAARNDRAGER.
Van Ceylon (Een weinig verkleind).

AUSTRALISCHE ROOFVLIEG.
(Een weinig verkleind).

BRAZILIAANSCHE BIJ.
(Een derde vergroot).

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

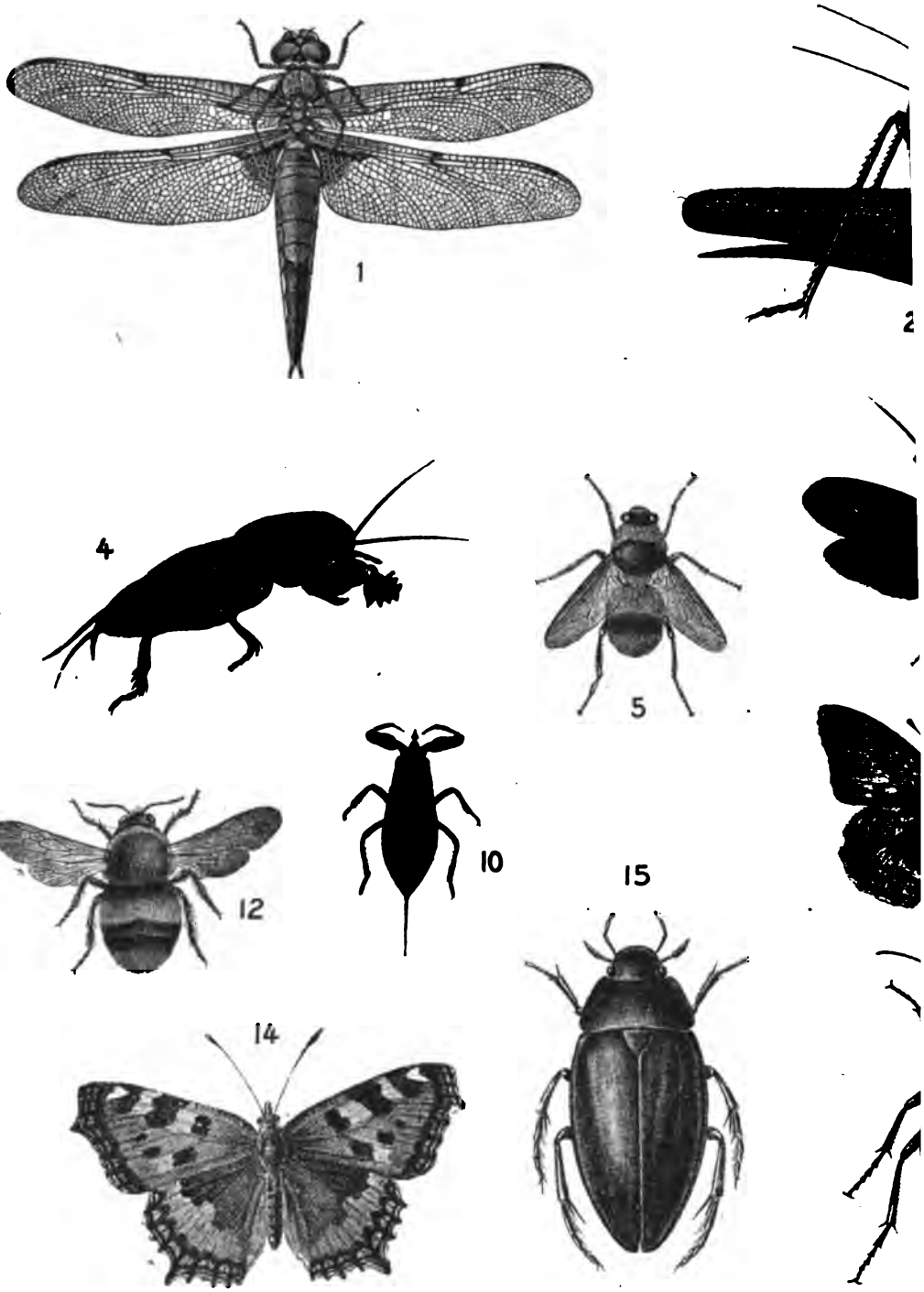

1. Vierstippelige libel (*Libellula quadrimaculata* L.). 2. Groene sabelsprinkhaan (*Locusta viridissima bovis* F.). 6. Kokerjuffer (*Phryganea grandis* L.). 7. Doodgraver (*Necrophorus vespillo* L.). 8. Fra *cinerea* L.). 11. Kleine paarlemoervlinder (*Argynnis lathonia* L). 12. Aardhommel (*Bombus terrestr* watertor (*Hydrophilus piceus* L.). 16. Poppenroover (*Calosoma sycophanta* L.)

Digitized by Google

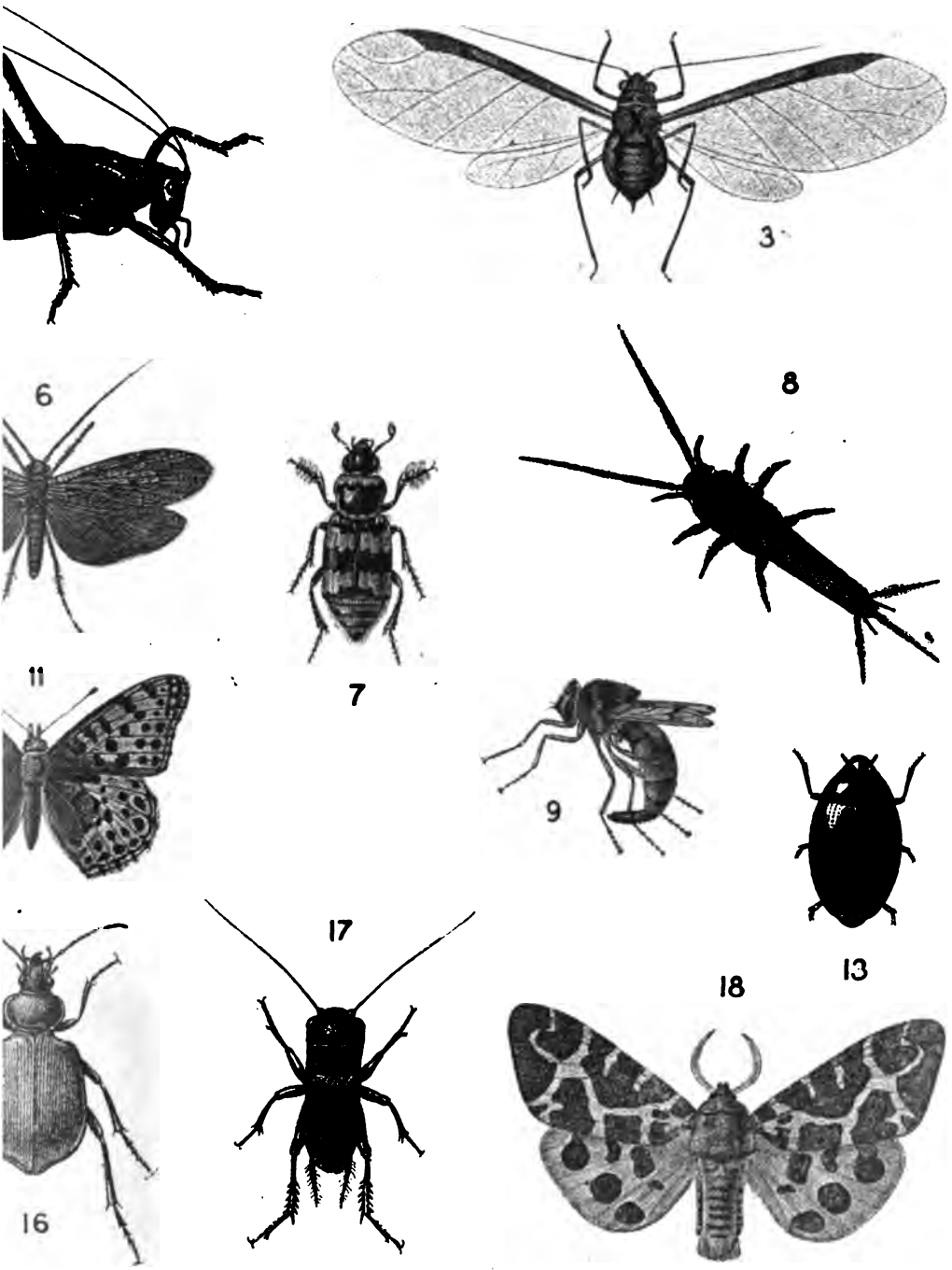

). 3. Bladluis (*Aphis viburni*). 4. Veenmol (*Gryllotalpa vulgaris* Latr.). 5. Runderhorzel (*Hypoderma* estaart (*Lepisma saccharina* L.). 9. Paardehorzel (*Gastrophilus equi* F.). 10. Waterschorpioen (*Nepa* L. ♀). 13. Draaikevertje (*Gyrinus natator* L.). 14. Kleine vos (*Vanessa urticae* L.). 15. Pikzwarte 17. Veldkrekel (*Gryllus campestris* L.). 18. Beerrupsvlinder (*Arctia caja* L.).

Digitized by Google

Digitized by Google

der rugzijde, onmiddellijk onder de huid en boven alle andere organen gelegen. Men kan het door de huid heen duidelijk waarnemen bij insecten, die een doorschijnende huid hebben, zooals zijderupsen. In den zijwand van het hart zijn spleten, gewoonlijk 8 of 9 paar, waardoor het dikwijls kleurlooze bloed binnendringt; van het hart gaat naar voren een langere of kortere buis, de aorta, die het bloed in de holten tusschen de verschillende organen uitstort. Het bloed is overal in die holten aanwezig en wordt door het hart in omloop gebracht. Terwijl dus de gewervelde dieren een gesloten bloedvaatstelsel hebben d. w. z. een, waarbij het bloed altijd besloten is in vaten met een eigen wand (aders, slagaders, capillairen), met andere woorden: terwijl bij deze dus een *vasculair* bloedvaatstelsel wordt aangetroffen, is dat der gelede dieren en dus ook dat der insecten *lacunair*, dat wil zeggen, dat het bloed gedeeltelijk vrij in de lichaamsholte stroomt.

De ademhaling geschiedt door luchtbuizen (tracheeën), welke vaak buitengewoon sterk vertakt zijn. Deze luchtbuizen worden opengehouden door spiraalvormig loopende chitinelijsten. Aan de zijden of onder het lichaam ontwaart men meestal spleetvormige openingen, die dikwijls door zeefvormige kleppen of platen gesloten zijn, terwijl men ze bij kale rupsen herkennen kan door de gekleurde ringen, waardoor ze omgeven zijn. Deze luchtopeningen *(stigmata)* leiden naar de luchtbuizen, die door het uitzetten en inkrimpen van de borst en het achterlijf gevuld en geledigd worden. De bewegingen, welke bijv. de meikevers maken voordat zij vliegen, zijn ademhalingsbewegingen, daar zij het buisstelsel volpompen met lucht.

Bij de insecten zijn de geslachten gescheiden en de mannetjes verschillen doorgaans van de wijfjes in gedaante, grootte en kleur. De meeste insecten ontwikkelen zich uit bevruchte eieren; na de bevruchting sterven gewoonlijk de mannetjes, terwijl de wijfjes zoolang blijven leven, tot zij voor het behoud van hun kroost gezorgd hebben. Intusschen zijn er ook insecten, die zich uit onbevruchte eieren ontwikkelen *(Parthenogenesis* of *maagdelijke voortplanting)*. Bovendien kent men ook een geval van *paedogenesis* of *larve-voortplanting* n. l. bij enkele galmuggen van het geslacht *Miastor*. Hier ontwikkelen zich de eieren reeds bij de larven zelf en komen vrij doordat de huid van de moederlarve openbarst. Nadat nu eenige generaties zich aldus gevormd hebben, gaan de laatste larven zich verpoppen en leveren dan mannelijke en vrouwelijke dieren.

Bij slechts weinige insecten vertoont het pas uit het ei gekomen dier reeds de gedaante, die het volwassen dier bezit. Die weinige zijn niet in het bezit van een gedaantewisseling *(Ametabola)*. Bij een andere groep verschilt het pas uit het ei gekomen dier in gedaante, in kleur, door gemis van geslachtswerktuigen en van vleugels aanmerkelijk van het volkomen insect. Bij herhaalde vervellingen ontwikkelen zich langzamerhand de ontbrekende organen. Zulke insecten hebben een *trapsgewijze gedaantewisseling (Paurometabola)*. Bij andere blijft de larve in hoofdzaak gedurende het larveleven zijn vorm behouden en heeft er een vrij plotselinge overgang plaats tusschen larve en imago (volwassen insect) *(Hemimetabola)*. De meeste insecten ondersdheiden zich door een *volkomen gedaanteverwisseling (Holometabola)*. Uit het ei kruipt een meestal wormvormige *larve* met of zonder pooten, zonder eenig spoor van vleugels, die eenige keeren vervelt, veel voedsel tot zich neemt en hierdoor in staat is een betrekkelijk groote hoeveelheid vet in het lichaam te verzamelen. Ten slotte komt de larve in een soort rusttoestand, de *pop*, gebruikt dan geen voedsel en is vrij onbeweeglijk. Gedurende den poptoestand ontwikkelen zich de verschillende organen van het volwassen insect. Eindelijk barst de pophuid open en het volkomen insect of imago komt te voorschijn. Het groeit nu niet meer en leeft gewoonlijk korten tijd.

Men verdeelt de insecten in 19 orden en wel:

1°. de orde der *franjestaarten (Thysanuren)*, welke geen vleugels bezitten en waarschijnlijk ook niet van gevleugelde insecten afstammen. Hiertoe behoort de bekende *Suikergast (Lepisma saccharina)* zilverwit van kleur en op donkere plaatsen levend;

2°. de orde der *Springstaarten (Collembolen)*, ook zonder gedaanteverwisseling; een eigenaardig orgaan is de springvork, waarmee ze betrekkelijk ver kunnen springen;

3°. de orde der *Oorwormen (Dermapteren)*;

4°. de orde der *Haften* of *Eendagsvliegen (Agnathen)*;

5°. de orde der *Glazenmakers (Odonaten)*;

6°. de orde der *Perlariën (Plecopteren)*;

7°. de orde der *Rechtvleugeligen (Orthopteren)* waartoe Kakkerlakken, Sprinkhanen en Krekels behooren;

8°. de orde der *Houtluizen (Corrodentien)*;

9°. de orde der *Blaaspooten (Thysanopteren)*, waartoe de schadelijke *Thrips*-soorten behooren;

10°. de orde der *Snavelinsecten (Rhynchoten)*, waartoe Bladluizen, Luizen, Wantsen behooren;

11°. de orde der *Bijenluizen (Strepsipteren)* die als parasieten leven bij *vliesvleugelige Insecten*;

12°. de orde der *Netvleugeligen (Neuropteren)* waartoe de Mierenleeuw en de Gaasvliegen gerekend moeten worden;

13°. de orde der *Schorpioenvliegen (Panorpaten)* een vrij kleine groep met rupsachtige larven;

14°. de orde der *Schietmotten (Trichopteren)* waarvan de larven als Kokerjuffers in het water leven;

15°. de orde der *Vlinders (Lepidopteren)*;

16°. de orde der *Tweevleugeligen (Dipteren)* waartoe muggen en vliegen behooren;

17°. de orde der *Vlooien (Siphonopteren)*;

18°. de orde der *Kevers (Coleopteren)*;

19°. de orde der *Vliesvleugeligen (Hymenopteren)*, waartoe Bijen, Mieren en Wespen gebracht worden.

Literatuur: J. Th. Oudemans, De Nederlandsche Insecten ('s-Gravenhage 1900); *L. T. Henneguy*, Les Insectes (Parijs 1904); *Chr. Schröder*, Handbuch der Entomologie (Jena 1912); *D. ter Haar*, Onze Vlinders (Zutfen 1904).

Insectenbloeiers noemt men die planten, die door insecten bestoven worden. Ze vertoonen

Digitized by Google

allerlei aanpassingen aan het insectenbezoek. Zoo onderscheiden ze zich doorgaans door geur of kleur, waardoor ze de insecten weten te lokken; in honigklieren van allerlei vorm bereiden ze honig of nectar, die door de bezoekers gezocht wordt.

Insectenetende planten (zie de plaat). Reeds lang was opgemerkt, dat kleine insecten op de bladeren van sommige planten bleven kleven en langzamerhand verdwenen, doch eerst *Darwin* en *Cohn* hebben die verschijnselen op een wetenschappelijke wijze onderzocht. Het vleescheten der planten geschiedt bij de verschillende planten geenszins op dezelfde wijze. De meest bekende insectenetende plant is de *zonnedauw (Drosera rotundifolia)*, die vooral in veenstreken gevonden wordt. De langgesteelde, doorgaans ronde en tot een roset vereenigde bladeren zijn met eigenaardige klierharen bezet, wier lengte van den rand naar het midden van het blad allengs afneemt. Aan den knop ervan wordt een doorzichtig, kleverig vocht afgescheiden, dat er in den vorm van een dauwdroppel aan blijft hangen. Wanneer nu een insect met de klierharen in aanraking komt, wordt het door het kleverig vocht vastgehouden, dat zich nu in nog grootere hoeveelheden afscheidt, totdat het insect er geheel en al onder bedolven is. Tevens veroorzaakt het insect door zijn bewegingen prikkels, waardoor de overige haren zich naar het insect overbuigen. Het vocht reageert nu niet langer neutraal, maar zuur en bevat een eiwit afbrekend enzym, waardoor de bestanddeelen van het insectenlichaam, met uitzondering van de harde huid, opgelost, door de klierharen opgezogen en verteerd worden. Op dezelfde wijze worden ook eiwit en stukjes vleesch opgenomen. Is die vertering volbracht, dan richten de klierharen zich weder op; ze worden droog, werpen de overgebleven huid af en beginnen weer opnieuw een kleverig vocht af te scheiden, Bij *Dionaea muscipula* bestaat het blad uit een breed gevleugelden steel en twee halfcirkelvormige, aan den rand stekelig getande lobben, die met vele kleine klieren en drie lange haren zijn bezet. Worden deze door de aanraking van een insect geprikkeld, dan vouwen de beide lobben zich samen, de tanden van den rand grijpen in elkaar en het diertje is gevangen. Daarna beginnen de klieren een slijmerig vocht af te scheiden en de vertering geschiedt op dergelijke wijze als bij Drosera. Zie ook artikel *Dionaea*. Bij *Pinguicula vulgaris*, een kleine plant der veengronden, zijn de tot een roset vereenigde bladeren aan de bovenzijde met groote en kleine klieren bedekt, die een neutrale vloeistof afscheiden, welke zuur wordt, zoodra een insect zich op het blad plaatst. Tengevolge van den daardoor ontstanen prikkel rollen de randen van het blad zich op, waardoor kleine voorwerpen ingesloten en grootere naar het midden geschoven worden, hetgeen ze met een groot aantal klieren in aanraking brengt. Bij de soorten van het geslacht *Utricularia* bevinden zich aan de herhaaldelijk gaffelvormig verdeelde, ondergedompelde bladeren eigenaardige, blaasvormige vangorganen, die men te voren voor zwemblazen hield. Deze zijn namelijk aan de ingangsopening, evenals sommige muizenvallen, van een klep voorzien, welke naar binnen opengaat, zoodat het diertje, dat naar binnen sluipt, zijn kerker niet weder verlaten kan, maar er van honger sterven moet. De zachte deelen van zijn lichaam lossen dan op in water, nadat ze ontleed zijn en worden door vierkantige haren, waarmede de binnenzijde der blaas bezet is, opgeslorpt. Bij het tropische geslacht *Nepenthes* is een deel van het blad op eigenaardige wijze in een kruikvormig orgaan veranderd, aan welke bovenrand een soort van deksel is vastgehecht. Aan den zoom der kruik wordt een zoet sap afgescheiden, waarop de insecten azen, zoodat deze dan in de kruik vallen. De klierharen op den bodem der kruik scheiden daarna een peptonsap af, hetwelk de vertering bevordert. Op dergelijke wijze als Nephentes gedraagt zich ook het tropisch geslacht *Sarracenia*. Door proeven is aangetoond dat deze planten slechts flinke, krachtige zaden voortbrengen, indien zij vleeschvoedsel hebben gehad. Zie voorts bijgaande plaat en de afzonderlijke geslachten.

Insecteneters *(Insectivoren,* zie de plaat) zijn kleine roofdieren, meestal plomp gebouwd, met een langen, spitsen kop, kleine, maar scherpe hoektanden en vele kiezen, die met kegelvormige, spitse punten in elkander grijpen. Het zijn zoolgangers met vijf teenen, van klauwen voorzien. Zij onderscheiden zich van de eigenlijke roofdieren door het bezit van een sleutelbeen, de vorming der hersenen, der geslachtsdeelen en nog andere bijzonderheden, welke hen als de verstrooide overblijfselen van een zeer oud type van zoogdieren kenmerken, die zich door aanpassing aan bijzondere bestaansvoorwaarden staande gehouden hebben. De groep is in Europa vertegenwoordigd door de spitsmuizen (zie fig. 7 en 8), den egel (zie fig. 1) en den mol (zie fig. 3), in Afrika door de springspitsmuis (zie fig. 4), den otteregel, den tanrek (zie fig. 2) en den goudmol, in Azië door de spitshorentjes (bijv. de tana, zie fig. 6). Alle insecteneters leven hoofdzakelijk van insecten, hoewel sommige ook ander dierlijk, en soms ook plantaardig voedsel niet versmaden. Fossiele vormen vindt men o. a. in het mioceen van Zuid-Frankrijk. Het meest met de insecteneters komen de pelsvleugeligen (bijv. de vliegende maki, zie fig. 5) overeen.

Insectenpoeder, sedert jaren reeds gebruikt als een middel tot het verdrijven en dooden van vlooien en dergelijk ongedierte, is afkomstig van de schijfbloemen van een tot de familie der *Samengesteldbloemigen (Compositen)* behoorend plantengeslacht, dat den naam draagt van *Pyrethrum* en in Kaukasië thuis behoort, bepaaldelijk van de soorten *P. carneum, P. roseum* en *P. cinerariaefolium*. Het zijn overblijvende kruiden met gevinde bladeren en eindstandige bloemhoofdjes. De straalbloemen zijn lichtrood of rozerood, de kleine schijfbloemen geel. Het hiervan verkregen poeder komt zelden in zuiveren staat tot ons; men vervalscht het namelijk met de schijfbloemen van samengesteldbloemigen, met bitterhout, sennebladeren enz. Hoewel deze planten ook op onze breedte wel in de open lucht willen groeien, is ons klimaat niet gunstig voor de ontwikkeling van de insectenverdrijven-

Digitized by Google

INSECTENETENDE PLANTEN

1. Dionaea muscipula *L.* 2. Drosera rotundifolia *L.* (Rondbladerig Vliegenvangertje of Zonnedauw). 3. Nepenthes Mastersiana *Hort.* 4. Pinguicula vulgaris *L.* (Vetblad). 5. Drosophyllum lusitanicum *Linh.* (Portugeesche Vliegenvanger). 6. Darlingtonia californica *DC.* 7. Sarracenia purpurea *L.* 8. Utricularia minor *L.* (Klein Blaasjeskruid).

Digitized by Google

Digitized by Google

INSECTENETERS

1. Egel (Erinaceus europaeus).

2. Tanrek (Centetes ecaudatus).

3. Mol (Talpa europaea).

4. Olifant-spitsmuis (Macroscelides typicus).

5. Vliegende maki (Galeopithecus volans).

6. Tana (Cladobates tana).

7. Dwergspitsmuis (Sorex pygmaeus).

8. Gewone spitsmuis (Sorex vulgaris).

Digitized by Google

Digitized by Google

de stof, waarschijnlijk bestaande uit den inhoud van de aan de vruchtknoppen der planten zittende haarklieren.

Inselsberg is een bergtop in het noord-westelijk gedeelte van het Thuringer Woud, 916 m. hoog, die wegens zijn heerlijk uitzicht veel door toeristen bezocht wordt. Op zijn top vindt men een groot hotel. Hij verheft zich op de grenzen van het Pruisisch arrondissement Schmalkalden en van het hertogdom Gotha.

Inséparables of *onafscheidelijken* noemt men eenige kleine papegaaien, welke tot de groep der *Dwergpapegaaien (Agapornis)* met gevederde wangen behooren en zich zoozeer onderscheiden door hun zucht tot gezelligheid, dat zij, bij paren in kooien geplaatst, elkander niet lang overleven. In Brazilië blijven zij in vluchten van duizenden bijeen en brengen er vaak groote schade toe aan de maisvelden. Zie verder *Papegaaien*.

Insignia of *waardigheidsteekenen* noemt men alle uitwendige kenmerken van macht en waardigheid, van stand en bediening. De insignia der koningen bij de Romeinen waren een gouden kroon, een ivoren zetel en een 12-tal pijlbundeldragers *(lictores)*, die ook in de dagen der Republiek de hooge overheidspersonen vergezelden. De insignia der Roomsch-Duitsche keizers waren de rijkskleinoodiën n. l. een volledig ornaat van boven- en onderkleederen, een breede stola, een gordel, kousen, sandalen, handschoenen, kroon, schepter, en rijksappel. Ook drie zwaarden, een reliquiekastje en een Bijbel behooren ertoe. Tegenwoordig vormen schepter en kroon, somtijds ook rijksappel en zwaard, de insignia der Europeesche monarchen. Tot die der ridders behooren helm en schild en vooral gouden sporen, tot die der legers vaandels en standaarden. Ook de maarschalkstaf, de staf van den lord-mayor van Londen en de paardestaart van den Turkschen pasja zijn insignia. Die der hoogere R.-Katholieke geestelijkheid zijn pallium, infula, staf en ring, voor den paus bovendien de tiara, de driedubbele kroon.

Insinuatie is een tekennengeving bij deurwaarders-exploit, ook wel een *beteekening* (zie aldaar) van processtukken. Ook verstaat men er wel onder een telastelegging aan iemand van een ongunstige eigenschap of het toedichten van onedele bedoelingen of laakbare handelingen.

Inslag. *Zie Weven.*

Insluiting noemt men in de krijgskunde een zekere aanvalswijze, ten doel hebbend kringvestingen of sperforten geheel van de buitenwereld af te zonderen, hetzij om de bezetting of een troepenmacht, welke zich daarin heeft teruggetrokken, te beletten ergens handelend op te treden, hetzij om haar door uithongering tot de overgave te dwingen. Om de insluiting zoo zeker mogelijk te doen zijn en met een gering aantal troepen te kunnen volstaan, is het steeds zaak de insluitingslinie zoo dicht mogelijk bij de vesting te brengen. De hoofdmacht van het insluitingskorps wordt zoover van de vestingwerken opgesteld, dat zij buiten het werkzame vuurbereik hiervan blijft en tevens zoo dicht bij, dat zij bij eventueele uitvallen tijdig genoeg te hulp kan komen. Het spreekt vanzelf, dat de gesteldheid van het terrein en de vuuruitwerking van den vijand hierop van grooten invloed zullen zijn. De aanvaller bezet, richt in en verdedigt een sterke insluitingslinie, hij versterkt alle punten die hem bij het afslaan van uitvallen van dienst kunnen zijn. Verder worden de telegraaflijnen van den verdediger vernield en gemeenschapswegen aangelegd. In het algemeen wordt deze aanvalswijze toegepast, wanneer het doel niet zoozeer is het bezit der sterkte, dan wel het onschadelijk maken van de bezetting of wanneer een andere aanvalswijze wegens tijdelijk gebrek aan geschut — dat ten spoedigste dient te worden aangevoerd, wil de insluiting slagen — of door andere omstandigheden niet kan plaats hebben. Verder wanneer het bekend is, dat de versterking niet van het noodige proviand voorzien is voor bezetting, bevolking en troepenmachten, die in de vesting zijn teruggeworpen (blokkade), alsmede indien deze aanvalswijze met geringe hulpmiddelen kan plaats hebben (sterkten, in inundatiën en bergpassen) en men niet voor pogingen tot ontzet beducht behoeft te wezen en eindelijk bijna altijd als inleiding tot een der andere aanvalswijzen (het vroegere berenningskorps).

Insolatie noemt men de rechtstreeksche bestraling van een lichaam door de zon. De insolatie der aarde door de zon en de daartegenoverstaande warmteuitstraling der aarde zijn de factoren, waarvan de temperatuur aan de oppervlakte der aarde en indirect ook in de lucht in de eerste voornaamste plaats afhangen. De kennis der insolatie van een bepaalde streek is dan ook van groot belang bij de studie van haar klimaat. Het meten geschiedt met een actinograaf (zie aldaar) of met een maximumthermometer met een zwarten bol, waarvan men de aanwijzing vermindert met die van een gewonen maximumthermometer, dus met blanken bol, die onder overigens dezelfde omstandigheden in de schaduw is geplaatst. In den laatsten tijd gebruikt men zonneschijnautografen (zie aldaar).

Insolatie.

Insolatie (in de geneeskunde). Zie *Zonnesteek.*

Insolventie is de toestand, waarin hij verkeert, die zijn schulden niet betalen kan. Zulk een persoon is *insolvent*. Die toestand kan en zal licht leiden tot dien van faillissement. Soms gelukt het den schuldenaar het faillissement te voorkomen door met zijn schuldeischers een buitengerechtelijk accoord te sluiten, waarbij hier te lande evenwel niet, zooals bij het gerechtelijk accoord (hetwelk alleen bij faillissement mogelijk is), de meerderheid der schuldeischers de minderheid bindt. In het faillissement is de staat van

Digitized by Google

insolventie het begin van een nieuwe periode in de behandeling van zaken (zie *Faillissement*).

Inspiratie (Latijn = ingeving, inblazing) beteekent op godgeleerd gebied in verschillende godsdiensten de van de godheid uitgegane werking, waardoor hij hen, die mondeling of schriftelijk zijn openbaringen in de Heilige Schriften mededeelden, voor alle dwaling heeft behoed.

Zoo heet de Heilige Schrift van het Oude Testament in 2 Timotheus 3 : 16 door God ingegeven of ingeblazen. Nadat de Joden hun heilige boeken verzameld hadden en het als een werk van Goddelijken oorsprong beschouwden, was het natuurlijk, daarop ook het in de Oudheid zeer gebruikelijke begrip der inspiratie toe te passen, ja zelfs de Alexandrijnsch-Grieksche vertaling (*Septuaginta*) in hetzelfde licht te plaatsen. Juist de Alexandrijnsche Joden hebben het begrip der ingeving het strengst uitgewerkt, en bij hen sloten zich de Nieuw-Testamentische en eerste kerkelijke schrijvers aan, die de schrijvers der Bijbelboeken met een muziekinstrument vergeleken, dat de door den eigenlijken kunstenaar, den Heiligen Geest, gewilde tonen voortbracht. Slechts enkele Kerkvaders, zooals *Theodorus van Mopsuestia*, namen verschillende trappen in de inspiratie aan, die nu ook tot het Nieuwe Testament was uitgebreid. Ook *Luther* had vrijere beschouwingen omtrent enkele Bijbelboeken, doch door de Lutherse en Hervormde orthodoxie wordt, in haar strijd tegen de R.-Katholieke Kerk en tegen de Arminianen en Socianen, de inspiratie als een onmiddellijke „verlichting" beschouwd en zoo op de spits gedreven, dat de geheele inhoud, ieder woord, ten slotte zelfs de Hebreeuwsche punctuatie, als door den Heiligen Geest ingegeven verklaard wordt. Hoe meer echter een wetenschappelijk onderzoek van den Bijbel veld won, des te minder kon zich het begrip der inspiratie staande houden, en de woordelijke inspiratie is dan ook thans vrij algemeen opgegeven, om plaats te maken voor het minder scherpe begrip der persoonlijke inspiratie. Eerst de moderne theologische wetenschap heeft getracht door studie der afzonderlijke boeken van den bijbel deze te begrijpen als producten van bepaalde tijden, plaatsen en personen.

Inspiratiegemeenten is de naam van eenige kerkelijke secten. Toen kort na 1700 de Camisards (zie aldaar) in de Cevennes onderworpen werden, gingen eenige hunner leiders en profeten naar Londen (1706) en vandaar naar ons land (1711) en Duitschland (1718). Hun aanhangers, die eigen gemeenten vormden, heetten i n s p i r a t i o n i s t e n, omdat zij zich op voortdurende ingevingen (inspiraties) van den Heiligen Geest beriepen. In hun leer stemden zij vrijwel overeen met de Lutherschen, doch verwierpen de uiterlijke instellingen van deze, met name het predikambt en de sacramenten. Hoofden der inspirationisten waren *E. L. Gruber* (1665—1728), *J. F. Rock* (1678—1749) en *E. C. Hochmann von Hochenau* (1670—1721). In 1716 gaven zij te Budingen hun „24 regels der ware godzaligheid en van den heiligen wandel", en stichtten daarop in de Rijnlanden verschillende gemeenten. Later vertrokken velen (± 1725) naar Germantown in Pennsylvanië, anderen sloten zich bij de Hernhutters aan, en de inspiratiegemeenten schenen verdwenen te zijn, toen *Michaël Krausert*, een kleermaker te Straatsburg, haar in 1816 nieuw leven inblies, waarop weer talrijke gemeenten in den Elzas, den Palts en de Wetterau ontstonden. Wegens onderdrukking van staatswege vertrokken in 1841 de meeste inspirationisten naar Amerika, waar zij te Ebenezer bij Buffalo een bloeiende kolonie stichtten, die gedeeltelijk in gemeenschap van goederen leeft. Uit haar kwam de communistische secte der Amanieten voort, die in 1855 de kolonie Amana (zie aldaar) deden verrijzen. Ook in Canada hebben zij nedersettingen.

Inspirationisten. Zie *Inspiratiegemeenten*.

Inspuiten van cement heeft ten doel het aanvullen met cement van gaten en scheuren die in bestaande muur- of fondeeringswerken door verzakking zijn ontstaan en die op geen andere wijze bereikbaar zijn. Het cement (meestal Portlandcement) wordt, door middel van luchtdruk, als poeder of wel tot mortel aangemaakt, door buizen op de juiste plaats gebracht, waarna de buizen worden teruggetrokken en de gaten — hiervoor geboord — weder aangevuld worden. De werkwijze is eenvoudig, doch bij de toepassing is veel practische ervaring noodig om goed werk te verkrijgen. Ook bij den aanleg van tunnels en mijnschachten worden de ruimten tusschen de wonden en het gesteente, na zoo veel mogelijk opgestopt te zijn met losse steenen, volgens deze werkwijze aangevuld, terwijl men ook bij het fondeeren op grind- en zandlagen somtijds op gelijke wijze moet te werk gaan, teneinde verzakkingen der kunstwerken te voorkomen. Voor het aanvullen van uitgespoelden grond, onder brugpijlers of sluizen, wordt meestal beton gebruikt, dat men door wijde buizen ter plaatse stort.

Inspuiten van palen of *damwanden* geschiedt om het heiwerk te bespoedigen of daar, waar de grond zooveel weerstand biedt, dat de palen of damwanden zonder voorspuiten zouden worden stukgeslagen. Er is meestal een heistelling bij benoodigd, in de eerste plaats om den paal op te hijschen en op de juiste plaats te stellen en ten anderen om den ingespoten paal te kunnen naheien en zich te kunnen overtuigen van zijn vasten stand. Nadat de paal is geplaatst — direct naast de plaats waar hij behoort — wordt door middel van een lange straalpijp water-onder-druk in den grond gespoten, zoodat deze loswoelt. Daarna stelt men den paal op de juiste plaats en laat hem met het heiblok er bovenop zakken totdat, op ongeveer 1 m. na, de diepte is bereikt; hierna wordt de paal op diepte ingeheid. Met houten damwand werkt men op gelijke wijze, alsook met palen en damwanddelen, die van gewapend beton vervaardigd zijn. Bij de laatste wordt vaak het water door den paal gespoten, terwijl hij zakt, waartoe een ruimte bij het maken van den paal is uitgespaard.

Inspuiting. Zie *Injectie*.

Instantie is een periode van een proces. Men zegt van een proces, dat voor meer dan één rechter gevoerd is, dat het in verschillende instantiën is behandeld, meerdere instantiën heeft

Digitized by Google

doorloopen. Velt de eerste — laagste — rechter een vonnis, waartegen door geen rechtsmiddel kan worden opgekomen, dan is het geding ter eerste en tegelijk ter laatste instantie beslist. Is er eenig beroep door een gewoon — appèl of cassatie — of door een buitengewoon rechtsmiddel en request-civiel of verzet door derden — mogelijk, dan kan het vonnis in een latere of hoogere instantie bevestigd of geheel of gedeeltelijk vernietigd worden. Ook noemt men een instantie elke gerechtelijke handeling van een partij, haar procureur of gemachtigde in den loop van een proces, bijv. het doen van een verzoek, het nemen van een conclusie, het toestemmen in of het tegenspreken van een door de wederpartij gedaan verzoek en zoo meer.

Insteekhaak is een 20 tot 30 cm. lang, in een hecht bevestigd, metaaldraad met een haakje aan het uiteinde, waarmede de wever de hem aangegeven draden aanvat en doortrekt.

Insterburg, een stad in het Pruisische district Gumbinnen, ligt aan de Angerapp en Inster, die zich hier tot den Pregel vereenigen, aan de spoorlijnen Koningsbergen—Eydtkuhnen, Thorn—Insterburg en Insterburg—Lyck en telt (1910) 31 624 inwoners. Men heeft er een kasteel, 3 Protestantsche kerken, een Latijnsche school, een hoogere burgerschool voor meisjes, een seminarium, een gevangenis, een stoeterij, een landbouwproefstation, een suikerfabriek, wol-, katoen- en linnenweverijen, kousenmakerijen, looierijen en een levendigen handel in koren en paarden. De stad is haar oorsprong verschuldigd aan een kasteel van de Duitsche Orde.

Instinct of *natuurdrift* noemt men, bepaaldelijk bij de dieren, een z. g. onbewuste en onwillekeurige aandrift, om bepaalde werkzaamheden te volbrengen. Het openbaart zich gedeeltelijk in begeeren en vermijden, gedeeltelijk in voortbrengen en vernielen. Het instinct is doorgaans aangeboren, daar het zich dikwijls reeds aanstonds bij het dier openbaart; toch is het zeker, dat hetgeen wij bij de dieren instinct noemen, voor een groot deel een gevolg is van waarneming, ervaring, navolging of gewoonte. Men heeft soorten van instinct, welke men bij alle wezens terugvindt, zooals het instinct om voedsel tot zich te nemen en de geslachtsdrift. Andere soorten zijn aan bepaalde dieren eigen, zooals de begeerte om te zwemmen bij watervogels. Weer andere soorten zijn afhankelijk van jaargetijden en omstandigheden, zooals het verlangen der trekvogels om naar elders te verhuizen. In het instinct der dieren, dat zich bij onderscheiden van deze als kunstdrift (zie aldaar) vertoont, zooals bij de bevers, mieren en bijen, ligt veel onverklaarbaars, terwijl menig dier, wanneer zijn hoogste belangen op het spel staan, evenzeer met overleg en schranderheid handelt als de mensch. Men heeft om die reden het instinct wel eens een onbewuste en blinde rede genoemd.

Anderen zagen in de dierlijke instincten niets dan reflexen, het dier was volgens hen een reflexmachine, welke zintuigen slechts dienden om bepaalde reflexen op te wekken, zelfs werdediging, vlucht, voorzorg voor de eieren enz. waren niets dan blinde reflexen. Ook toonde men aan, dat bijv. het herkennen van elkaar bij bijen en mieren uit dezelfde korf resp. hetzelfde nest en de vijandschap tegen vreemden alleen op den bepaalden reuk van korf of nest berustte, die men met alcohol kon afwasschen en anderen kon geven, waarbij de vriendschap in vijandschap en omgekeerd veranderde. Het is dan ook een feit, dat de instincten niet onfeilbaar zijn en alleen onder bepaalde omstandigheden schadelijk inplaats van nuttig voor het dier werken, zooals de motten toonen, die in de vlam vliegen, of de aasvliegen, die door bloemen aangetrokken worden, welke naar bedorven vleesch ruiken. Maar die vergissingen der instincten onder minder geregelde omstandigheden bewijzen nog niets tegen de verstandelijke overwegingen bij de z. g. instincten. Nauwkeuriger waarnemingen toonden aan, dat zoowel de zintuigen als een bepaald overleg en geheugen bij dergelijke handelingen samenwerkten, want de instincten bleken niet onveranderlijk, maar zich aan uitwendige omstandigheden door overleg aan te passen, zooals enkele bijen leerden, die, in plaats van zelf honig te verzamelen, zich deze door inbraak verschaffen en deze manier dan schijnbaar „instinctmatig" volgden. Men kan met *Darwin* het instinct als een onbewust geheugen van de diersoort beschouwen, welke graden even goed overgeërfd worden als de graad van *lichamelijke* ontwikkeling. Het aandeel, dat het bewustzijn eraan heeft, wordt getoond door de verandering in leefwijze bij veranderde omstandigheden, bijv. in de wijze van het bouwen van het nest, welke nieuwe werkwijze, eerst door enkelen uitgeoefend, in steeds talrijker kringen overgeërfd wordt en eindelijk als „instinct" automatisch buiten het bewustzijn om wordt uitgevoerd door de soort in haar geheel. Zoo kunnen aangeleerde eigenschappen van jachthonden zich bij hun jongen door grooteren aanleg tot africhting voor de jacht weer vertoonen, een aanleg, die verder kan worden ontwikkeld, maar door kruising met rassen weer verdwijnt. Het leven in kudden of groote gezelschappen bevordert de ontwikkeling der instincten door de zucht tot naäpen, vandaar hun volmaking in de maatschappijen der mieren, bijen enz. welke eersten er zelfs een geregelde militie en politiedienst op na houden. Toch moet men aannemen, dat, al gebeuren al die gecompliceerde handelingen ook met bewustzijn, de dieren zich toch niet bepaald bewust zijn van het nut ervan. Hoe meer overigens elementen van het bewustzijn een rol gaan spelen in de handelingen van een diersoort, hoe meer de instinctmatige op den achtergrond worden gedrongen. Vandaar, dat het instinct bij den mensch door de beschaving des geestes op den achtergrond is geschoven, maar het komt ook bij hem in een wilden staat, en soms bij ziekte, duidelijk aan den dag. Hij openbaart bij koorts een groot verlangen naar water, bij zwakheid naar wijn, bij het zuur in de maag naar aardachtige zelfstandigheden (krijt, magnesia, leem). Zeer dikwijls verkondigt alzoo het instinct een behoefte, wier bevrediging heilzaam is voor het gestel. Het instinct is oorzaak, dat de Eskimo in de kille poolgewesten groote hoeveelheden traan drinkt, om het sterke ademhalings- en verbrandingsverloop in zijn lichaam door genoegzamen

Digitized by Google

toevoer van koolstof en waterstof te onderhouden. Zelfs de werkzaamheden der zelfbewuste rede bevatten dikwijls instinctmatige handelingen. Immers, wat wij in oordeel van daden gewoonlijk takt noemen, is de vrucht van een zekere onwillekeurige aandrift, die zelfs daár, waar het ontwikkeld verstand te kort schiet, met uitstekend gevolg werkt. Terwijl de oudere opvatting aan den mensch verstand, aan de dieren instinct toekende, neemt de nieuwere natuurbeschouwing slechts kwantitatieve verschillen in het gelijke zielsleven van menschen en dieren aan en verklaart de instinctieve handelingen als overgeërfde gewoonten.

Zie: *Wundt*, Vorlesungen über die Menschen- und Thierseele (3de druk Leipzig 1897); *dezelfde*, Grundzüge der physiologischen Psychologie (5de druk Leipzig 1902—1903); *Forel*, Die psychischen Fähigkeiten der Ameisen und einiger anderer Insekten (München 1901); *Krall*, Denkende Thiere (Berlijn 1912).

Institut de France, het aanzienlijkste lichaam in Frankrijk voor wetenschap en kunst, is de verzamelnaam voor de vijf academies: *Académie française* (tot zuivering en opbouw der Fransche taal); *Académie des inscriptions et belles-lettres* (voor geschiedenis, oudheidkunde en taalonderzoek); *Académie des sciences* (academie der wetenschappen); *Académie des beaux-arts* (voor de schoone kunsten); en *Académie des sciences morales et politiques* (voor moreele en politieke wetenschappen). Ieder lid van een dezer academiën heet *Membre de l'Institut de France*.

De drie eerste academiën benevens de *Académie de sculpture et de peinture* en de *Académie d'architecture* werden gedurende de Revolutie bij besluit van den 8sten Augustus 1793 opgeheven; doch reeds den 25sten October verordende het Directoire de oprichting eener nationale vereeniging van geleerden, welke zich moest belasten met het aankweeken en bevorderen van kunsten en wetenschappen. Deze instelling ontving den naam van *Institut National des sciences et des arts* en werd verdeeld in 3 klassen, n.l. een voor *Sciences physiques et mathématiques*, een voor *Sciences morales et politiques* en een voor *Littérature et beaux-arts*. Zij telde 144 leden. *Bonaparte*, die zelf tot de leden behoorde en deze eer op hoogen prijs stelde, benoemde in 1802 een commissie, op wier voordracht het *Institut National* den 23sten Januari 1803 een nieuwe regeling ontving. Dit lichaam werd nu in 4 klassen verdeeld, te weten een voor wis- en natuurkunde, een voor Fransche taal en letterkunde, een voor geschiedenis en oude letteren en een voor schoone kunsten. In 1806 ontving het den naam van *Institut de France*, in 1811 nam het de toevoeging aan van *Impérial*, in 1814 die van *Institut Royal*. Door een besluit van den 21sten Maart 1816 werden de 4 klassen in even zoo vele afzonderlijke academiën herschapen, die te zamen den titel voerden van *Institut de France*. Deze waren de *Académie Française*, de *Académie des inscriptions et belles lettres*, de *Académie des sciences* en de *Académie des beaux arts*. Door een besluit van den 26sten October 1832 werd de in 1803 opgeheven afdeeling voor moraal- en staatkundige wetenschappen als 5de *Académie* hersteld, onder den naam van *Académie des sciences morales et politiques*.

Voor de *Académie Française*, zie *Fransche Academie*.

De *Académie des inscriptions et belles lettres* telt 40 leden, 10 vrije leden (*membres libres*), 8 buitenlandsche associés en 50 correspondenten en houdt zich vooral bezig met geschiedenis en oudheidkunde, met de critische en philologische beoefening der oude, Oostersche en Middeleeuwsche talen, alsmede met de opheldering van oorkonden en bronnen, vooral voor de geschiedenis van Frankrijk. Tot de door haar uitgegeven werken behooren, behalve „Mémoires", vooral de „Collection de notices et extraits des manuscrits de la bibliothèque royale et autres bibliothèques publiques", de groote, door de Benedictijnen der Congregatie van St. Maur aangevangen „Histoire littéraire de la France" en het „Corpus inscriptionum semiticarum" (sedert 1881).

Institut de France.

De *Académie des sciences* is gesplitst in 11 secties (geometrie, mechanica, astronomie, geografie en scheepvaart, algemeene natuurkunde, scheikunde, delfstofkunde, plantkunde, economie, ontleed- en dierkunde, genees- en heelkunde) met 66 leden, 10 vrije leden, 2 secretarissen voor levenslang (78 leden), 8 buitenlandsche associés en 100 correspondenten, en levert protocollen harer zittingen („Comptes rendus"), een verzameling van „Mémoires" harer leden en een verzameling van „Mémoires" van andere geleerden: „Mémoires de savants étrangers".

Digitized by Google

De *Académie des beaux arts* bestaat uit 40 leden, verdeeld in 5 sectiën, 10 vrije leden, *secrétaire perpétuel* (51 leden), 10 associés en 61 correspondenten. Zij treedt op als beoordeelend lichaam bij de jaarlijksche mededinging naar den *Prix de Rome* voor schilder-, beeldhouw-, bouw- en graveerkunst en voor muzikale compositie. Daarenboven worden er „Mémoires" voorgelezen, terwijl zij een „Dictionnaire général des beaux arts" (tot 1895, 5 deelen) uitgeeft.

De *Académie des sciences morales et politiques"* telt volgens decreet van 15 April 1855 40 leden, benevens 6 (sedert 1887, 10) buitenlandsche associés en 45 correspondenten en is verdeeld in 5 sectiën (wijsbegeerte, zedeleer, wetgeving, staatsrecht en rechtsgeleerdheid, staathuishoudkunde, statistiek en financiën, algemeene geschiedenis en philosophie der geschiedenis). Zij geeft „Mémoires" en „Séances et travaux" uit.

Het *Institut de France* telt dus 269 Fransche en 22 buitenlandsche leden. Elke academie heeft een vasten secretaris *(secrétaire perpétuel)*, met uitzondering van de „Académie des sciences", die er twee bezit. Behalve de gewone wekelijksche bijeenkomsten houdt elke Académie een groote jaarlijksche vergadering, terwijl ook alle Academiën te zamen zich éénmaal 's jaars plechtig vereenigen (25 October). Alle 5 Academiën kunnen over aanzienlijke fondsen beschikken en deelen belangrijke prijzen uit, waaronder er zijn, door particuliere personen gesticht, zooals de Prix Monthyon, Gobert, Volney enz.

Door een bepaling in het testament van den hertog *van Aumale*, die bij besluit van den 31sten December 1897 aangenomen werd, kwam het Institut in het bezit van het kasteel Chantilly met rijke kunstschatten, vooral schilderijen.

Zie: *Emile Gassier*, Les cinq cents immortels. Historie de l'Académie française, 1634—1906 (1906); *Gaston Boissier, Gaston Darboux* e. a., L'Institut de France (2 dln., 1909).

Instituten *(Institutiones)*. Zie *Corpus juris* en *Gajus*.

Institutum Judaicum noemt men een veelal aan de Universiteit verbonden instelling van wetenschap ter bestudeering van Joodsche letterkunde en geschiedenis, soms tot het opleiden van Christen-zendelingen onder de Joden, als dat door *Callenberg* in Halle gesticht (1728—1791). Op 't oogenblik bestaan er een tweetal, één in 1880 door *Franz Delitzsch* te Leipzig en één in 1883 door *H. L. Strack* aan de Berlijnsche Universiteit gesticht.

Instituut Pasteur is een inrichting te Parija, opgericht voor microbiologisch en hygiënisch wetenschappelijk onderzoek. Op verzoek van *Pasteur* (zie aldaar) had men geld bijeengebracht voor de oprichting van een laboratorium, en niet alleen in Frankrijk, maar ook in het buitenland werden groote sommen voor dit doel geschonken. Den 14den November 1888 werd het instituut geopend en den 15den Maart 1889 nam er het onderwijs een aanvang en wel door de meest verdienstelijke mannen op dit gebied. Na *Pasteur*'s dood volgde *Duclaux* en daarna *Roux* hem op als directeur van het instituut, hetwelk de voornaamste inrichting is geworden voor het onderzoek van infectieziekten en serumtherapie. De talrijke klassieke gevallen, die daar behandeld worden, worden gepubliceerd in het door *Pasteur* opgerichte tijdschrift „Annales de l'Institut Pasteur".

Instituut Solvay bestaat uit een aantal wetenschappelijke onderwijs- en studie-inrichtingen te Brussel, die door de vrijgevigheid van den industrieel *Solvay* (zie aldaar) zijn opgericht. Er behooren toe het „Institut de Physiologie", „Institut de Sociologie", „Ecole des Sciences politiques et sociales" en „Ecole de commerce" waarbij bibliotheken, laboratoria, leeszalen, enz. niet ontbreken. Het Instituut Solvay geeft verschillende belangrijke wetenschappelijke publicatiën uit.

Instructie, afkomstig van het Latijnsche woord *instructio* (onderricht), is de aanwijzing der verplichtingen, die men in deze of gene betrekking vervullen moet. Zij wordt aan ambtenaren van verschillenden rang van wege de besturen, waaraan zij ondergeschikt zijn, uitgereikt.

De *instructie* eener zaak noemt men in rechten de behandeling van een proces, zoowel de voorloopige als de definitieve. Elk proces, zoowel in burgerlijke als in strafzaken, wordt opgezet en behandeld volgens een vooraf beraamd plan. In civiele zaken is dit de taak van de rechtsgeleerde raadslieden der partijen, die zich natuurlijk eerst op de hoogte moeten stellen van de feiten, die tot het geschil aanleiding geven, om daaruit te besluiten met welke rechtsverhoudingen zij te doen hebben en welke rechtsmiddelen zij moeten gebruiken. De volvoering van dat plan is de instructie van het proces. In dezen algemeenen zin genomen, is de geheele behandeling van het strafproces ook de instructie van dat proces, die uitgaat van den ambtenaar van het Openbaar Ministerie. Maar in strafzaken heeft het woord „instructie" een engere en tegelijk meer bepaalde beteekenis. Zij is daar de voorloopige periode van het proces, die aan de behandeling der zaak ter terechtzitting — het eigenlijke strafproces *(Hauptverfahren)* — voorafgaat en vormt met de informatie en het opsporingsonderzoek het z. g. vooronderzoek. De eigenlijke instructie volgt op de informatie (zie aldaar). Was in de informatie de ambtenaar van het Openbaar Ministerie de hoofdleider der zaak, die de politie in zijn dienst uitzendt om nasporingen te doen, teneinde het misdrijf tot klaarheid en den schuldige voor den rechter te brengen, in de instructie, nu de Officier tegen een bepaalden persoon, als verdacht van misdrijf handelend gaat optreden, wordt de rechter-commissaris de man, die het bestier der zaak in handen heeft. De instructie dient om uit te maken, of er, nadat en aanvankelijk van het plegen van een misdrijf is gebleken, genoegzame bezwaren tegen één of meer bepaalde personen bestaan, om hem of hen, als verdacht van dat misdrijf, naar de openbare terechtzitting te verwijzen.

De instructie is van inquisitoiren aard. De verdachte, tegen wien zij gericht is, staat volkomen rechteloos daar en is slechts middel om tot een juist inzicht van de feiten te geraken; hij kan zich niet door een raadsman laten bijstaan en verneemt slechts, wat de Rechter-Commissaris hem wil mededeelen. Wordt er door de Recht-

Digitized by Google

bank rechtsingang verleend, zoo geschiedt dit, zonder dat hij persoonlijk gehoord wordt. In zooverre staat de instructie en trouwens het geheele vooronderzoek tegenover de behandeling ter terechtzitting, welke meer van accusatoiren aard is en waar in hoofdzaak de beklaagde en het Openbaar Ministerie, de vertegenwoordiger van den Staat, als partijen tegenover elkaar staan.

In den laatsten tijd heeft het sterker wordend verzet tegen deze rechteloosheid er toe geleid, dat de instructie tegen jeugdige misdadigers onder voor dezen vrij wat gunstiger omstandigheden geschiedt, terwijl ook het ontwerp tot wijziging van het wetboek van strafvordering (ontwerp-*Ort*) zich in die richting beweegt.

Het voeren van een instructie levert een drieledig voordeel op. Vooreerst: een verdachte wordt niet lichtvaardig voor den strafrechter gebracht; als tot zijn terechtstelling wordt besloten, dan kan de rechter zich door inzage van de stukken der instructie spoedig op de hoogte stellen van de feiten en omstandigheden, die in het geding te berde zullen worden gebracht, en ten derde heeft de rechter vooraf eenige zekerheid, dat hij geen zaak in behandeling neemt, waarin ten slotte van een veroordeeling geen sprake zal zijn. Niet in alle strafzaken heeft instructie plaats. Heeft het opsporingsonderzoek, met of zonder informatie, voldoende bezwaren tegen een bepaald persoon doen rijzen, dan kan de Officier van Justitie tweeërlei: òf dien persoon rechtstreeks ter terechtzitting dagvaarden, zoogenaamde rauwelijksche dagvaarding, òf zich tot de Rechtbank wenden met verzoek om tegen dien persoon rechtsingang te verleenen. Verleent de Rechtbank rechtsingang, dan kan zij òf de zaak terstond naar de terechtzitting verwijzen, òf gelasten, dat er een instructie zal plaats hebben.

Zooals boven reeds is opgemerkt, is bij de instructie de leiding in handen van den Rechter-Commissaris. De verhooren van de verdachten en van getuigen worden door dien rechter gehouden, zooals ook andere maatregelen ten dienste der zaak, door hem genomen worden, zooals huiszoeking, plaatsopneming, inbeslagneming van voorwerpen of brieven en papieren, bevel tot medebrenging van getuigen, bevel tot gevangenneming of aanhouding van de verdachten, enz. Deze laatste maatregel eischt binnen korten tijd de bekrachtiging van de rechtbank en wordt slechts toegestaan voor den tijd van 30 dagen, na afloop waarvan zij de gevangenhouding telkens weer voor een termijn van 30 dagen kan verlengen. Nadat de instructie is voltooid, stelt de Rechter-Commissaris de stukken in handen van den Officier van Justitie, die ze aan de Rechtbank doet toekomen met zijn vordering of requisitoir. Daarnaast is de Rechtbank bevoegd hetzij ambtshalve, hetzij op verzoek van den beklaagde spoedige beëindiging of sluiting der instructie te gelasten. De beklaagde wordt van de sluiting der instructie en van het requisitoir, dat genomen zal worden, in kennis gesteld en heeft gelegenheid te zijner verdediging een memorie (memorie van suggestie) in te dienen. Vervolgens beslist de Rechtbank, of de instructie voldoende termen heeft opgeleverd voor verdere vervolging: zoo ja, dan verwijst zij de zaak naar de terechtzitting. De Rechtbank is ook bevoegd aanvulling der instructie te bevelen, welk recht zij verder gedurende den geheelen loop van het geding heeft. Tegen de beslissing der Rechtbank is hooger beroep mogelijk bij het Gerechtshof.

Instructiebataljon is een den 21sten November 1850 te Kampen gevestigde militaire inrichting voor opleiding van vrijwilligers tusschen den leeftijd van 15 en 19 jaar tot korporaal en sergeant der infanterie bij het Nederlandsche en Nederlandsch-Indische leger. Zij is op dezelfde leest geschoeid als een bataljon infanterie van het leger, maar mag een sterkte bereiken van 27 officieren en 631 minderen. Aan het bataljon is een cursus voor de officiersopleiding verbonden, de z. g. Hoofdcursus.

Instructiebatterij is een den 14den Februari 1881 te Arnhem opgerichte afdeeling bereden artillerie, bestemd om jongelingen tot korporaal der Veld- of Rijdende Artillerie op te leiden. Zij telt hoogstens 2 officieren en 159 mindere militairen.

Instructiecompagnie is den 11den Mei 1862 te Schoonhoven in het leven geroepen met de bedoeling jeugdige vrijwilligers bij de vestingartillerie tot korporaal bij de artillerie, de pontonniers en de torpedisten op te leiden; 6 officieren en 270 mindere militairen mag de instelling sterk zijn.

Instrumentale muziek is muziek, die uitsluitend voor een of meer instrumenten is geschreven, ter onderscheiding van vocale muziek, die gezongen wordt. Onder vocale muziek rekent men ook die, welke begeleid wordt door een of meer instrumenten. Een bepaalde zelfstandige muziekliteratuur dateert eerst van de 17de eeuw, hoewel vóór dien tijd ook reeds instrumentale muziek is beoefend; evenwel was zij tot dien tijd dermate met de vocale muziek verbonden, dat zij zich niet sterk zelfstandig kon ontwikkelen. Aanvankelijk was de instrumentale muziek een soort arrangement van vocale werken, doch daardoor kreeg die muziek meer en meer een specifiek instrumentaal karakter, aangezien men bij het arrangeeren profiteerde van de technische eigenaardigheden der respectieve instrumenten. En nu het woord niet meer den muzikalen vorm bepaalt, ontstaan uit het lied en den dans bepaalde instrumentale, of absoluutmuzikale vormen (suite, sonate, ouverture, concert). Uit den strophevorm ontstaat de variatie; de suite is een reeks korte stukken van verschillend danstype in eenzelfden toonsoort. *Bach* en *Händel* hielden nog aan de polyphone schrijfwijze vast; onder Franschen invloed ontwikkelt zich later weer de homophone stijl. Een karakteristieke vorm is ook die der z. g. Fransche Ouverture (een deel in snel tempo tusschen twee deelen van statig karakter). Naarmate de afzonderlijke deelen uitgebreider worden, neemt het aantal af; de vormen van sonate en symphonie naderen elkander meer en meer en worden tot een drie- à vierdeelig type deels sonaten, deels lied-, deels dans-vorm of variaties. De beide uiterste deelen eener symphonie of sonate staan meestal in den z. g. sonate-vorm (zie aldaar), het langzame deel (Adagio of Andante) is

Digitized by Google

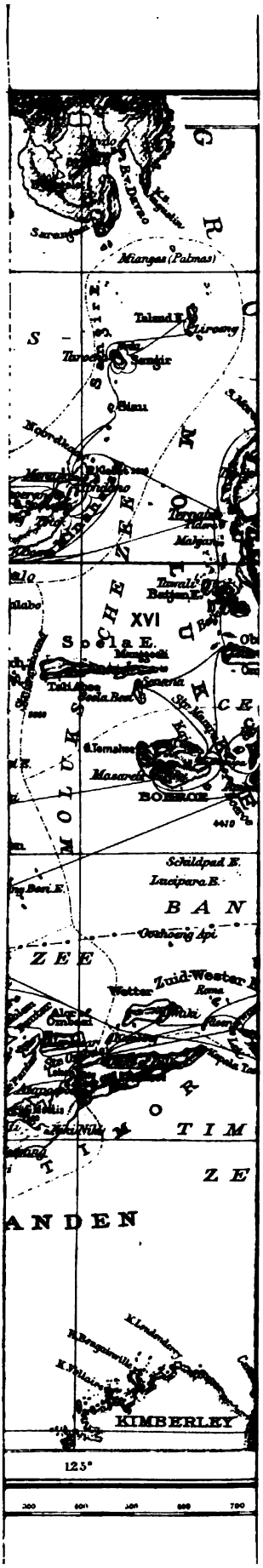

Digitized by Google

Digitized by Google

in liedvorm of bestaat uit variaties, het derde deel is een menuet — later scherzo. Zeer vaak staat het laatste deel ook in rondo-vorm; *Brahms* gebruikt zelfs den chaconne-vorm (4de symphonie); ook loopen de vormen soms in elkaar (*Mozart*'s Jupiter-symphonie, 2de deel). Gaandeweg veninnerlijkt zich het uitdrukkingsvermogen der muziek *(Beethoven);* daarna neemt de z. g. programmamuziek een hooge vlucht (*Liszt, Richard Strauss*). In de instrumentale muziek was trouwens de verklanking van bepaalde stemmingen ook door illustraties niet nieuw; men vindt ze o. a. reeds bij de vroegere Fransche klaviercomponisten (*Couperin, Rameau*). In de orkestrale muziek herleeft zij weer bijzonder sterk bij de jongere Fransche *(Debussy, Ravel, Roussel)*. Zie voorts ook onder *Muziek, Programmamuziek, Sonate, Symphonie, Suite* enz.).

Instrumentatie. Hieronder verstaat men de wijze, waarop de partijen van een compositie voor een ensemble van instrumenten over de verschillende instrumenten zijn verdeeld, of de kunst, een dergelijke compositie zóó te schrijven, dat ze goed klinkt. De instrumentatie van een muziekwerk is te vergelijken met de kleur van een schilderij. De instrumentatiekunst eischt vooreerst een goede voorstelling van het klankeffect en voorts een nauwkeurige kennis van de speciale geaardheid en de techniek van elk instrument afzonderlijk en bekendheid met het effect van de verschillende combinaties. Die combinaties zijn, zelfs bij een beperkt aantal verschillende instrumenten onuitputtelijk, omdat de meeste instrumenten in de verschillende registers van hun omvang weer verschillende klanknuances hebben, en zich dus steeds gevallen voordoen, dat een combinatie van twee bepaalde instrumenten in het eene geval mooi is, maar in het ander geval niet deugt.

Naarmate de instrumentale muziek zich meer als een zelfstandige kunst ontwikkelde, is de instrumentatie ook van meer beteekenis geworden. Aanvankelijk staan de verschillende groepen (strijkers, houten blaasinstrumenten, koperen blaasinstrumenten) groepsgewijze tegenover elkaar of versterken elkander; sedert *Haydn* ontwikkelen de instrumenten van een orkest zich meer tot zelfstandige typen van bepaalde klankschakeeringen. Tusschen den orkestcomponist en de orkestbezetting als zoodanig bestaat natuurlijk een zekere wisselwerking, maar toch is van den componist steeds de stimulans uitgegaan voor de ontwikkeling der instrumentatiekunst.

Instrumenten zijn in het algemeen werktuigen, hulpmiddelen, waarmede door mechanische werking andere voorwerpen vervaardigd of waarnemingen gedaan worden, zooals met physische en astronomische, of operatiën verricht, bijv. met chirurgische.

In de muziek zijn instrumenten speeltuigen, waarop of waarmede muziek wordt gemaakt. Men kan ze verdeelen in drie groote hoofdgroepen: I. Snaarinstrumenten, II. blaasinstrumenten, III. slaginstrumenten.

I. De snaarinstrumenten zijn weer onder te verdeelen in: *a.* strijkinstrumenten, *b.* tokkelinstrumenten en *c.* klavierinstrumenten. Onder *a.* behooren: de viool, de alt-viool, de violoncel, de contrabas; onder *b.* de harp, de guitaar, de mandoline, de luit, de cither; onder *c.* de piano.

II. De blaasinstrumenten verdeelt men in: *a.* houten blaasinstrumenten, *b.* koperen blaasinstrumenten. Tot *a.* behooren: fluit, hobo, klarinet, fagot, saxofoon enz.; tot *b.*: hoorn, trompet, bazuin, tuba. Als klavierinstrument van deze groep kan men het orgel en het harmonium beschouwen.

III. De slaginstrumenten kan men verdeelen in: *a.* melodische (die bepaalde tonen kunnen laten hooren) en *b.* rhythmische. Tot *a.* rekent men pauken, klokken, xylofoon; tot *b.* trommels, bekkens, triangel, tamtam, castagnetten, tamboerijn.

Hieronder zijn niet genoemd verschillende instrumenten, die in den loop der tijden verouderd zijn, als viriginal, clavichord, clavecimbel, spinet, die onder groep I *c.* zijn te rangschikken, schalmei, serpent, die onder II *a.* behooren, enz. Afzonderlijk staat ook een instrument als de *celesta* (zie aldaar).

Omvangrijke en kostbare instrumentenverzamelingen, die een aanschouwelijk beeld geven van de ontwikkeling en verandering der instrumenten, zijn o.m. die van het South-Kensington, museum te Londen, van de conservatoria te Parijs en Brussel, van het Heyer-museum te Keulen en de verzameling van Dr. *D. F. Scheurleer* te 's-Gravenhage.

Insubordinatie is het opzettelijk aanranden van een meerdere; het zich met geweld of onder bedreiging met geweld tegen hem verzetten; het hem berooven van zijn vrijheid van handelen en hem door geweld of bedreigen met geweld dwingen tot het volvoeren van of tot het nalaten eener dienstverrichting. Vervolgens is nog insubordinatie het beleedigen, uitschelden, beschimpen van een meerdere door gebaar, daad, geschrift of afbeelding.

Insubriërs was de naam van een machtig Gallisch volk van Gallia Transpadana, dat het eerst van alle Gallische volkeren over de Alpen getrokken was en na de overwinning der Etruskers in 396 v. Chr. het W. van Opper-Italië in bezit had genomen. Hun hoofdstad was Medrolanum (Milaan). Zij werden in 222 v. Chr. door de Romeinen onderworpen, en door de stichting van de militaire koloniën Cremona en Placentia (Piacenza) in bedwang gehouden, doch stonden in 218 bij het begin van den Tweeden Punischen Oorlog op en werden eerst in 191 voor goed overwonnen.

Insufficientie. Zie *Hartziekten.*

Insulinde (zie de kaart) duidt in het algemeen de geheele eilandenwereld tusschen Z.O.-Azië en N.W.-Australië aan, een der grootste en de belangrijkste archipel van alle eilandengroepen der aarde. Meer in het bijzonder verstaat men er die eilanden onder, die de Nederlandsche bezittingen in de Austmaal-Aziatische Middelzee (zie aldaar) vormen. In laatstgenoemden zin zal de naam ook hier ter plaatse gebruikt worden.

Ontdekkingsgeschiedenis. Omtrent de oudste tochten naar Insulinde is niets bekend, alleen staat zooveel vast, dat de ontdekking zeer waarschijnlijk omstreeks het begin onzer

Digitized by Google

jaartelling is te stellen en wel door Hindoes op hun tochten van Voor-Indië naar China, waarbij „Jawa dwîpa" (= giersteiland; gierst hier voor padi), d. i. Java, werd aangedaan. Ruim een eeuw later (± 150 na Chr.) wordt Java, onder den naam „Jabadios", vermeld bij den Alexandrijnschen geleerde *Ptolemaeus*, die ook reeds andere eilanden der Soendagroep gekend schijnt te hebben. Eerst eenige eeuwen later, n. l. in 414, wordt Java weer genoemd en wel door den Chineeschen pelgrim *Fahkian* op zijn terugreis van Indië naar China. Een eeuw later (518) vinden wij reeds in de Chineesche annalen een beschrijving van Sumatra's Noordkust (Atjeh), en tal van andere berichten stellen het buiten twijfel, dat sedert de 6de eeuw althans handelsbetrekkingen met China en Voor-Indië bestonden. Sedert de 9de eeuw kwamen er ook Arabische en Perzische kooplieden of zeevaarders, ja. *Ibn Chordâdhbeh* (846) kan als de geografische ontdekker van Insulinde gelden; hij is de eerste, die den gebeelen archipel vermeldt en tamelijk juist in hoofdtrekken beschrijft, van Atjeh af tot de Molukken toe. Op hem volgde (851) de Bagdadsche koopman *Soleiman* en vermoedelijk menig ander reiziger; want spoedig begonnen de Arabieren zich in Insulinde te vestigen en er de invoering van den Islam voor te bereiden. De groote Arabische reiziger *Ibn Batoetah* bezocht eveneens (1345—1846) deze eilandenwereld, daarna (1416) *Ma Hoean* en (1436) *Fei Hsin*, beide Mohammedaansche Chineezen, terwijl reeds vroeger (1292) als eerste Europeaan *Marco Polo* Sumatra bezocht, na hem (1432) *Nicolò de' Conti*, die zeer waarschijnlijk behalve op N.-Sumatra ook op Java is geweest. Hoewel dus op het einde der 15de eeuw een en ander omtrent Insulinde bekend was, ook in Europa, werd feitelijk toch eerst de sluier, welke deze eilanden voor de Westerlingen als in een geheimzinnig waas hulde, opgelicht na *Vasco de Gama's* beroemden tocht naar Voor-Indië (1498), waarmede de zoo lang gezochte zeeweg naar het rijk der specerijen en andere kostbaarheden gevonden was.

De zoo hoog geschatte Indische producten kwamen ook wel reeds gedurende de Middeleeuwen naar Europa, maar slechts in betrekkelijk geringe hoeveelheden en over land (Egypte en Klein-Azië), en nadat de Turken meester waren geworden van het oostelijk bekken der Middellandsche Zee, dreigde de handel in Indische waren geheel te niet te gaan. Derhalve werd de wensch, om zelf, en wel over zee, Indië te bereiken steeds levendiger bij de toenmalige handelsvolken, en eindelijk gelukte het den Portugeezen, den zeeweg te vinden.

Met het optreden der Europeanen als reizigers, ontdekkers en veroveraars in Insulinde begint een nieuwe periode in de ontdekkingsgeschiedenis, waarbij de Portugeezen een tijdlang de leiding hadden. Nadat dezen zich van Malaka, het toenmalige middelpunt van den handel in Indische waren, hadden meester gemaakt, ontstond spoedig bij hen de wensch hun invloed over de eilanden van den Indischen Archipel uit te breiden en vooral de Specerij-eilanden of Molukken in bezit te nemen. Reeds vóór de verovering van Malaka (Augustus 1511) waren zij met het N. van Sumatra in aanraking gekomen (1509), en onmiddellijk na de verovering zond *Albuquerque* eenige schepen onder *Antonio d'Abreu* naar de Molukken, de eerste reis van Europeesche schepen door den Archipel, waarbij de Bandaeilanden bezocht werden. In 1512 verschenen zij op Ternate, en tien jaar later verkregen zij het monopolie van den kruidnagelhandel. Toen hadden zich echter reeds op het naburige Tidore mededingers gevestigd, n. l. de Spanjaarden, die op de reis van *Magelhaens* (zie aldaar) de Philippijnen, Broenei (op Borneo), de Soeloe-eilanden, Halmahera, Batjan en andere eilanden aandeden en zich op Tidore vestigden (1521), echter spoedig hun aanspraken op de Molukken aan de Portugeezen afstonden en alleen de Philippijnen bezet hielden. De Portugeezen vonden in hun monopolie-politiek, welke veel verzet bij de volken van Insulinde uitlokte, een welkome aanleiding om hun invloed en macht uit te breiden. Wel bleven de Molukken in het O., Malaka in het W. hun hoofdvestigingen, maar ook met de Papoesche eilanden en Nieuw-Guinea, Celebes, de Sangereilanden, Borneo, de Solor- en verdere Kleine Soendaeilanden, alsook met Java en Sumatra, kwamen zij in aanraking. In 1580 geraakte Portugal met zijn koloniën in de macht der Spanjaarden, en toen het land in 1640 zijn onafhankelijkheid terugkreeg, waren de koloniën in Insulinde grootendeels verloren gegaan aan een inmiddels opgetreden nieuwen mededinger, de Nederlanders.

Langen tijd haalden de Nederlanders de Indische waren te Lissabon; toen nu de Spaansche koning, na zijn afzwering in 1581 door de Noord-Nederlandsche gewesten, den Nederlandschen handel wilde knakken door in 1585 onverwachts alle Nederlandsche schepen in de havens van Spanje en Portugal in beslag te doen nemen en verbeurd te verklaren en een herhaling van dien maatregel elk oogenblik te vreezen stond, besloten de Nederlandsche kooplieden gevolg te geven aan een bij sommigen reeds lang gekoesterd voornemen, n. l. om te trachten zelf den weg naar Indië te vinden. Reeds hadden enkele Nederlanders, òf zooals *Jan Huygens van Linschoten* in Portugeeschen dienst, òf zooals de predikant-geograaf *Petrus Plancius* door tusschenkomst van derden, eenige kennis aangaande Indië weten te verkrijgen, ondanks de geheimhouding van Portugal, dat zelfs op het uitvoeren van zeekaarten de doodstraf stelde. Ook werd getracht in Portugal zelf inlichtingen omtrent den te volgen zeeweg te verkrijgen, en den 2den April 1595 zeilden 3 schepen onder *Cornelis de Houtman* en *Jan Molenaer* als schippers, van de reede van Texel uit en bereikten den 5den Juni 1596 het eiland Engano aan Sumatra's westkust, den 22sten Juni Bantam op Java's noordkust. Na nog eenige andere punten aangedaan te hebben, werd den 26sten Februari 1597 de terugreis aanvaard en den 14den Augustus Texel weder bereikt. Daarmede was de weg gebaand, en weldra volgden nieuwe tochten, zoo reeds in 1598 die van *Jacob van Neck*, in 1599 die van *Waerwijck*, die de Molukken bezocht, enz. Hoewel bij deze en dergelijke tochten geen geografische onderzoekingen, maar handelsbelangen op den

Digitized by Google

voorgrond stonden, gaven zij toch aanleiding tot een snelle uitbreiding der aardrijkskundige kennis van Insulinde, welke tot dien tijd in hoofdzaak beperkt was tot hetgeen daaromtrent in het werk van *Van Linschoten* (zie aldaar) werd medegedeeld. Van groote beteekenis was in dit opzicht de stichting (1602) der Oost-Indische Compagnie (zie aldaar), wijl thans weldra op onderscheiden eilanden vaste nederzettingen plaats hadden en onderzoekingstochten ondernomen werden. Zoo werd in 1605 de „Duifken" onder *Willem Jansz.* van Bantam uitgezonden naar Nieuw-Guinea, op welke reis ook de Carpentaria Golf aan Australië's N.-kust bezocht werd, waarop later nieuwe tochten naar die Golf en andere deelen van Australië volgden. In het W. van Insulinde viel bij de komst der Nederlanders geen nieuw land van beteekenis meer te ontdekken, in het O. en Z.O. werden spoedig de grenzen van Insulinde bereikt, en daarmede eindigden omstreeks het midden der 17de eeuw (1644 tweede reis van *Abel Tasman*) de onderzoekingstochten der Compagnie. Wel werd nog een enkelen keer een onderzoeker, zooals *Rumphius*, door haar gesteund, maar overigens bekommerde zij zich niet veel om de binnenlanden der eilanden, wijl zulks voor haar doel, groote winsten door den handel te behalen, niet noodig was. Zelfs werd het reizen in die binnenlanden, evenals het publiceeren van kaarten van de eilanden of hun onderdeelen, verboden. Hierin kwam eerst verandering na den val der Compagnie, dus sedert het begin der 19de eeuw, toen zoowel wetenschappelijke drang, als de eischen der practijk de noodzakelijkheid leerden inzien, om van land en volk in Insulinde een grondiger studie te maken, dan tot dusver het geval was geweest. In dit opzicht maakte zich tijdens het Engelsch tusschenbestuur de luitenant-gouverneur van Java, sir *Thomas Stamford Raffles*, zeer verdienstelijk, en nadat de koloniën in het bezit van Nederland waren teruggekeerd, begon een reeks wetenschappelijke onderzoekingstochten op de verschillende eilanden, waardoor de geografische kennis van Insulinde met reuzenschreden is vooruitgegaan, al valt er nog, vooral in het oostelijk deel van Insulinde, zeer veel op dit terrein te doen.

Hier ter plaatse kunnen alleen de voornaamste reizen op de hoofdeilanden vermelding vinden. Een der vroegst bekende deelen van Insulinde was ongetwijfeld, zooals reeds werd opgemerkt, Java. Maar al was het eiland op het einde der 18de eeuw in groote trekken bekend, toch begonnen ook hier het werkelijk geografisch onderzoek en de wetenschappelijke waarnemingen niet vóór de 19de eeuw. Zelfs de kennis der kusten was gebrekkig, en eerst de Java-oorlog deed de behoefte aan goede kaarten gevoelen; daarbij vermeerderde met de toenemende veiligheid het aantal reizigers en steeg voortdurend ook het wetenschappelijk gehalte der waarnemingen, zooals uit de werken dier onderzoekers, *Raffles, Junghuhn, Bleeker, Selberg, Van Hoëvell, Perelaer, Groneman, Verbeek, Fennema, Van der Stok* enz. blijkt. Terwijl de kusten door den Hydrografischen dienst nauwkeurig opgemeten werden, was de Topografische dienst bezig met het inkaartbrengen van den bodem, en werden op deze wijze de bouwstoffen verzameld voor de mooie „Residentiekaarten". Weldra begon nu ook het mineralogisch-geologisch onderzoek, waaraan de „Geologische kaart van Java en Madoera" met beschrijving, door de mijningenieurs *Verbeek* en *Fennema* te danken is. Niet minder aandacht werd aan de bevolking, aan de planten- en dierenwereld en de cultuurgewassen, alsook aan de meteorologische verschijnselen en die der zee gewijd. Er verschenen dan ook achtereenvolgens over Java een drietal standaardwerken (van *Raffles, Junghuhn* en *Veth*), zooals er geen enkel over een ander eiland van den Archipel bestaat.

Al zijn ook de eerste berichten omtrent Sumatra van even oude dagteekening als die van Java, toch bleef onze kennis van het binnenland eeuwen lang uiterst gering, ja bepaalde zich onze kennis van het eiland feitelijk nog in het begin der vorige eeuw in hoofdzaak tot die gedeelten der kust, waar het Nederlandsch gezag gevestigd was, terwijl zelfs heden ten dage nog geen wetenschappelijke beschrijving van het eiland in zijn geheel mogelijk is. Echter hebben militaire expeditiën, wetenschappelijke reizen, geologisch-mineralogische nasporingen, in verband met de werkzaamheid van zendelingen en de vestiging van landbouwondernemingen, onze kennis niet weinig vermeerderd, terwijl de hydrografische en topografische dienst van een aanzienlijk gedeelte des eilands goede kaarten hebben geleverd, de mijningenieurs het eiland ten deele geologisch onderzocht hebben. Onze kennes van Atjeh dagteekent van het begin van den Atjeh-oorlog (1873) en werd niet weinig vermeerderd door de onderzoekingen van *Snouck Hurgronje*, waarnaast ook *Kruyt, Langen, Jacobs* en *Volz* genoemd moeten worden. De Bataklanden werden bereisd door vele zendelingen der „Rheinische Missions-Gesellschaft", alsmede door onderzoekers als *F. Junghuhn, Henny, Cats Baron de Raet, Hagen, Modigliani, Wing Easton, Volz* e. a. Midden Sumatra werd het eerst beter bekend door de Padri-oorlogen, waarop weldra de reizen van leden der „Natuurkundige Commissie" *(Müller, Hörner* en *Korthals)* volgden; van nog grooter beteekenis was de expeditie tot onderzoek van Midden-Sumatra (1877—1879) door het Ned. Aardr.-Genootschap uitgezonden (*Schouw Santvoort, Van Hasselt, Veth* en *Snelleman*), terwijl uit lateren tijd vooral de reis van *IJzerman* dwars door Sumatra, het geologisch onderzoek van *Verbeek, Fennema* e. a. en de militaire expeditiën in de Gajo- en Alaslanden, in Djambi en Korintji vermelding verdienen. Dergelijke expeditiën hebben, in verband met het geologisch onderzoek der mijningenieurs *(Verbeek)* of van buitenlandsche geologen *(Erb)* en reizen van natuuronderzoekers *(Gramberg, Mohnicke)* en ambtenaren (*De Sturler, Storm van 's-Gravezande, De Clerq* e. a.) ook Zuid-Sumatra beter leeren kennen. Aan de bestuursambtenaren hebben wij ook menige bijdrage over Oost-Sumatra te danken (*Netscher, Schot, Neumann, Van Delden, Faes, Van Rijn van Alkemade* enz.).

Op het eiland Borneo hadden wel is waar reeds tegen het einde der 18de eeuw eenige reizen

Digitized by Google

plaats door *F. J. Hartmann*, sergeant der O. I. Compagnie, die o. a. in 1790 den Barito tot Moeara Teweh (1° Z. Br.) bevoer en op een derden tocht bij Montelat vermoord werd, maar eerst na 1820 werd het onderzoek der binnenlanden van eenige beteekenis. Zoo bevoer *Tobias* in 1821 als eerste Europeaan den Kapoeas tot Sintang, ontdekte *Hartmann* in 1823 het Danaugebied en drong *Georg Müller* van het W. uit langs den Kapoeas in 1823 tot 1°13½' O. L. door, bevoer later den Mahakkam en bereikte daarbij van het O. uit bijna de plek, tot waar hij vroeger van uit het W. was doorgedrongen, doch werd hier vermoord (1830). Daarop volgden de reizen van *Henrici* in W.-Borneo, van onderscheiden ambtenaren *(Van Lynden, Weddink, Van Dewall)* en vooral van leden der „Natuurkundige Commissie" (*S. Müller, Hörner, Korthals*), wier werk werd voortgezet (1843—1847) door het lid *Schwaner*, een Duitscher, die als de eerste wetenschappelijke ontdekker en beschrijver van Nederlandsch Borneo kan gelden. Na 1850 hadden een tijdlang geen groote aardrijkskundige reizen plaats, maar begon het onderzoek der mijningenieurs *(De Groot, Everwijn, Verbeek, Hooze, Van Schelle* en vooral *Posewitz* en *Wing Easton)*. Terwijl de regeering in 1886 met een topografische opneming van Borneo's Westerafdeeling begon, namen thans ook de groote en ditmaal wetenschappelijke reizen weer een aanvang, waarvan de eerste door de „Maatschappij tot Natuurkundig Onderzoek der Ned. Koloniën" op touw gezet en in 1893—1894 door *Büttikofer, Molengraaff, Hallier* en *Nieuwenhuis* uitgevoerd werd. Wel gelukte het niet dwars door het eiland van W. naar O. te trekken, maar *Molengraaff* slaagde er toch in, nadat de waterscheiding tusschen den Kapoeas en den Mahakkam bereikt was, van hier uit langs den Barito de Z.-kust te bereiken. Ongeveer gelijktijdig volbracht de kapitein van den generalen staf van het Indische leger *Van der Willigen*, in opdracht der regeering, een dienstreis dwars door het eiland, den Kapoeas stroomop- en den Mahakkam stroomafwaarts, zoodat hij de eerste is, aan wien zulk een tocht gelukte. Spoedig daarna volgde langs dezelfde route een reis van *Nieuwenhuis* (1897—1899), die onze kennis der bevolking in hooge mate vermeerderde en later, in opdracht der regeering, gevolgd werd door een nieuwe reis, waarop hij (1898—1899) langs denzelfden weg trok, terwijl hij vervolgens een reis naar Centraal-Borneo (1899—1900), den Mahakkam stroomopwaarts, ondernam en daarbij de tot dusver geheel onbekende Kenjastammen in het N. O. bezocht. Ook ambtenaren *(Tromp, Spaan* e. a.) hebben in de laatste jaren onze kennis van dit eiland niet weinig vermeerderd.

Celebes was steeds het minst bekende van de Groote Soenda-eilanden, en onze kennis van een groot deel der binnenlanden was dan ook tot voor weinig jaren uiterst gering. Stelselmatige ontdekkingsreizen vallen er slechts enkele uit den jongsten tijd te vermelden, terwijl wij daarentegen juist bij dit eiland veel aan de werkzaamheid van zendelingen en dienstreizen van ambtenaren te danken hebben. Daarnaast hebben ook hier militaire expeditiën en onderzoekingen van mijningenieurs vele bijdragen geleverd. Als eenige omvangrijke reis uit ouderen tijd kan die van *Van der Hart* rondom het eiland gelden (1850), welke zich echter tot de kust beperkte. Voor N.-Celebes waren de reizen der natuuronderzoekers *Reinwardt* (1821), *Bleeker, Van Spreeuwenberg, Bickmore* en *Von Rosenberg* van belang, daarnaast de tochten van ambtenaren en zendelingen, zooals van *Riedel, Graafland, De Clercq, Musschenbroek, De Lange, Schwarz, Wilken* en *Ulfers*. In nieuweren tijd reisden hier *Schelle, Wichmann, Sidney Hickson* en vooral de Zwitsersche natuuronderzoekers *Fr.* en *P. Sarasin*, die van 1893 tot 1896 Celebes in verschillende richtingen doorkruisten, terwijl zij in 1902—1903 opnieuw, ditmaal Centraal-Celebes, doortrokken van de Golf van Bone tot de Golf van Tomini. De zuidhelft des eilands werd meer bekend door de reizen en beschrijvingen van *Perelaer, Van Staden ten Brink, Matthes, Van Hasselt, Ligtvoet, Engelhard, Bakkers, Wiggers, Gersen, Braam Morris* en de professoren *Weber* en *Wichmann;* in de oosthelft werden enkele kustgedeelten door *Van der Hart, Vosmaer, Matthijsen* en *Bosscher*, alsmede door de *Sarasins* onderzocht; de vermeerdering der kennis van het binnenland is vooral aan den zendeling *Kruyt*, de natuuronderzoekers *Meyer* en *Von Rosenberg*, den ambtenaar *Van Musschenbroek* en vooral aan de *Sarasins* te danken, terwijl de krijgsgebeurtenissen der laatste twee jaren (zie *Celebes, Geschiedenis)* Centraal-Celebes geheel ontsloten hebben.

Sedert het begin der 20ste eeuw wend onze kennis door tal van meer of minder omvangrijke ontdekkingsreizen niet weinig vermeerderd. Zoo bereisde *A. Pflüger* Java, Sumatra, Celebes en de Molukken, *H. V. Pedersen* Z.-Sumatra en Java, *K. Giesenhagen* Sumatra; *W. Volz* bezocht in de jaren 1899—1901 voor de tweede maal Sumatra, in het bijzonder het Z. en de Padangsche Bovenlanden. De resultaten van deze reis vatte hij samen in zijn werk: „Zur Geologie von Sumatra". In 1904—1906 bezocht hij in opdracht van de Koninklijk Pruisische Academie van Wetenschappen te Berlijn, Sumatra voor de derde maal, waarbij hij drie expeditiën ondernam naar de Batak- en Gajolanden, ter bestudeering van den bouw van het gebergte en van de vulkanen. *A. W. Nieuwenhuis* besteeg op zijn laatste reis door Borneo den 1800 m. hoogen Lasan Toejang. Hij vertoefde een jaar lang onder de Bahans aan den Mahakam, voer in 1900 de Boh op en kwam aan gene zijde van de waterscheiding bij de vroeger zoo beruchte Kajanstammen, waarover zijn oordeel evenwel zeer gunstig luidt. De huisindustrie, vooral de pottenbakkerij, het smeden en de ornamentiek staan bij deze stammen op een hoog peil. De vrucht van zijn reis waren o. a. „In Centraal-Borneo", (Leiden, 1901) en het meer omvangrijke werk „Quer durch Borneo" (2 dln., Leiden 1904—1907). *A. Maasz* en *Kleiweg de Zwaan* bereisden in 1906 het binnenland van Sumatra. *Maasz* deed een ethnologisch onderzoek bij de stammen van het binnenland, terwijl *Kleiweg de Zwaan* anthropologische onderzoekingen deed. In hetzelfde jaar vertrok onder leiding van mevrouw *Selenka* en van den geoloog *Elbart* de Trinil-

Digitized by Google

expeditie naar Midden-Java, om den ouderdom te bepalen van de beenderenlagen, waarin *Dubois* bij het dorpje Trinil de overblijfselen van het geraamte van den *pithecanthropus erectus* had gevonden. Het resultaat was, dat deze lagen zouden behooren tot het diluviale en niet tot het tertiaire tijdvak. *A. H. Spaan* onderzocht O.-Borneo, terwijl *B. D. Verbeek* een geologische beschrijving van de Bandaeilanden leverde. De Zwitser *H. Hirschi* trok tweemaal langs nog onbekende wegen door Portugeesch Timor om een onderzoek in te stellen naar petroleumbronnen; daarbij kon hij het voorkomen van Juralagen vaststellen. *N. O. J. Nieuwenkamp* beklom in November 1906 voor het eerst den vulkaan Batoer op Bali. *J. H. W. van der Miesen* onderzocht het eiland Boeroe, terwijl *J. W. Tissot van Patot* in 1907 het Z.lijkste en grootste der Aroëilanden bereisde, van welk eiland hij een kaart publiceerde. *H. Hirschi* ondernam in het voorjaar van 1907 een geologischen onderzoekingstocht in het nog onbekende deel van het gebied der rivieren Moeroeny en Barito in Centraal-Borneo. Kapitein *L. S. Fischer* beëindigde in 1907 een reis door het N. O. van Nederlandsch Borneo, waarop hij den bovenloop van de Bahau opnam, *M. Moszkowski* bereisde in 1907 O. en Centraal-Sumatra. Het landschap Bada ten W. van het Poso-Meer in Midden-Celebes werd in 1908 bezocht door den zendeling *Kruijt*, die er een ethnografisch onderzoek instelde. Een Duitsche expeditie naar de Soenda-eilanden onder *Elbert* vertoefde 3 maanden op Lombok. Het kratermeer Segara Anak werd bevaren en de hoogte van den aangrenzenden vulkaan Goenoeng Rindjani bepaald op 3600 m. Luitenant *H. Gramberg* bereisde in 1908 N.-O.-Borneo. Hij trok over de waterscheiding tusschen den Mahakam en den Kajan, voer dezen af tot de monding van de Melera, trok om de stroomversnellingen van de Kajan en ging daarna over land naar de Bahau, welke hij stroomafwaarts volgde tot Tandjoeng Selor. *W. van Bemmelen* onderzocht in 1908 het Krakatau-Meer ten einde na te gaan of er na de peilingen van *Verbeek*, kort na de uitbarsting van 1883, bodemveranderingen hadden plaats gevonden. De waargenomen veranderingen kunnen echter volgens hem uit mechanische afspoelingen worden verklaard. *E. C. Abendanon* onderzocht in 1909 voor het eerst het W.-lijk schiereiland van Celebes met het oog op ontginbare delfstoffen; een inlandsch landmeter nam den weg in de weinig bekende streek op. Daarna vertrok hij van de Golf van Boni, dicht bij Palopo, trok door Mamara naar Enrekang en bereikte te Pare Pare de Straat van Makasar. Daarbij bleek, dat de Sadang de voornaamste rivier van Celebes is. Ten slotte poogde hij om, dwars door het Z.O.-lijk schiereiland, van Malili aan de Golf van Boni naar de Golf van Tomini te trekken. Hij ging langs de Malili-rivier, tot waar zij ophoudt bevaarbaar te zijn, trok over de 500—600 m. hooge waterscheiding naar het Matoena-Meer, onderzocht verder het Toewoeti-Meer, alsmede twee nog onbekende bekkens, maar moest toen vanwege den regentijd de verdere reis opgeven. In 1910 ondernam hij opnieuw een tocht dwars door Celebes, en wel in het midden, van het O. naar het W. Van het Z. uit reisde hij over het Poso-Meer naar het landschap Bada en langs den Lariang naar de W.-kust. De opvatting, dat Celebes zou bestaan uit een centraal bergmassief, waarvanuit een bergketen naar ieder van de vier schiereilanden zou loopen, moet volgens *Abendanon* voor goed opgegeven worden. *J. de Koning-Knijf* en *H. Ooot* trokken in 1909 dwars door Z.W.lijk Celebes. *R. A. Eckhout* bezocht in 1910 de plaats van de groote uitbarsting van den Krakatau in 1883. Het Prinseneiland en het schiereiland Djoenkoelan aan de W.punt van Java vond hij woest en onbewoond. Op beide komt veel magneet-ijzerzand, alsmede steenkool voor. *Kleiweg de Zwaan* deed in 1910 anthropologische onderzoekingen en metingen op het eiland Nias. Het N.lijk gedeelte is slechts spaarzaam bevolkt; in het Z. liggen de dorpen, bestaande uit paalwoningen, op heuvels. De kleine, onvoldoend gevoede inwoners staan op een lagen trap van ontwikkeling. De gezondheidstoestand laat, wegens het heerschen van dysenterie, pokken en malaria, te wenschen over. In verband daarmede kon het onderzoek dan ook niet geheel ten einde gebracht worden. Toch werden nog 1300 menschen gemeten en konden zoölogische en ethnografische verzamelingen worden aangelegd. *J. Wanner* bezocht in 1909 de eilanden Misol, Halmahera, Obi en Timor. Op Misol kon hij een rijk gelede opeenvolging van lagen van het trias tot het jongere tertiair aantoonen. Ook op Timor had hij veel succes. Een systematisch wetenschappelijk onderzoek van dat eiland werd verricht door *G. A. F. Molengraaff*. Hierop volgde in 1916 een palaeontologisch onderzoek door prof. *H. G. Jonker*. In 1910 deed *A. Heim* geologische onderzoekingen op de Soenda-eilanden, terwijl *G. P. Rouffaer* en majoor *Spruyt*, in opdracht van de regeering, in 1910 de Solor- en de Alorgroep ten O. van Flores bereisden. *O. J. Deninger*, *O. D. Tauern* en *E. Strefemann* vertrokken in 1910 naar de Molukken om op deze eilanden een aardrijkskundig, geologisch, anthropologisch en dierkundig onderzoek in te stellen. Zoowel op deze als op een tweede expeditie, Januari-April 1912, werd vooral het eiland Boeroe doorkruist. De eerste plannen om de luchtvaart in dienst van het wetenschappelijk onderzoek van Insulinde te stellen, zijn afkomstig van wijlen den zeeofficier *Rambaldo*, die door middel van een bestuurbaren luchtballon Nieuw-Guinea wilde onderzoeken, maar bij een vliegongeluk om het leven kwam. Eenige jaren later werd door den Zweed *Eri Mjöberg* het denkbeeld geopperd Nieuw-Guinea met vliegmachines te onderzoeken, welk plan echter tot dusver niet tot uitvoering kwam en in vakkringen ook weinig bijval vond. Het plan van den Noorschen ontdekkingsreiziger *Carl Lumholtz* voor een wetenschappelijke reis door Nieuw-Guinea werd verijdeld door het uitbreken van den Wereldoorlog; daarentegen deed hij in 1913 en 1914 belangrijke onderzoekingen op Borneo in het stroomgebied der Barito. Voor het verder onderzoek van Nieuw-Guinea verwijzen wij naar dit eiland.

Naam, Ligging, Grenzen. De tegenwoordig veel gebruikte naam Insulinde (Latijn: *insula* = eiland) werd door *Multatuli* in-

Digitized by Google

zijn „Max Havelaar" het eerst gebruikt en vooral door prof. *Veth* in de aardrijkskunde ingevoerd. Hij beteekent een uit eilanden bestaand Indië, dus hetzelfde als Indische Archipel of als de Duitsche benaming „Inselindien" Daarnaast is in Duitschland, naar het voorbeeld van Prof. *Bastian*, ook de benaming Indonesië (Grieksch *nesos* = eiland) gebruikelijk, alsmede die van „Malayischer Archipel", terwijl de Engelschen van „The Malay archipelago", de Franschen van „l'Inde insulaire" of van „l'Archipel asiatique" spreken. Beperkt men den naam tot het Nederlandsch gebied, dan heeft hij dus dezelfde beteekenis als Nederlandsch-Oost-Indië, meer algemeen genomen is hij gelijkwaardig met Austraal-Aziatische-Archipel of, zooals het bij de *Sarasins* heet, Indo-Australische-Archipel.

Insulinde strekt zich uit tusschen de werelddeelen Azië en Australië aan de eene, den Grooten en den Indischen Oceaan aan de andere zijde, tusschen 18° N. Br. en 11° Z. Br. en tusschen 95° 40′ en 141° O. L. v. Gr. Het bestaat geheel uit eilanden, die grootendeels in het bezit zijn van Nederland. Het Nederlandsche gebied heeft in het W. en O. de reeds vermelde grenzen en strekt zich in N.-Z. richting tusschen 6° N. Br. en 11° Z. Br. uit. De ligging tusschen twee werelddeelen en twee wereldzeeën is geografisch zeer merkwaardig, want daardoor mist de Archipel een zelfstandige ontwikkeling, vormt daarentegen in velerlei opzicht (bodemgesteldheid, klimaat, organisch leven, geschiedenis) een overgangsgebied, waarnaast evenwel individueele eigenaardigheden niet ontbreken. Daardoor is dit gebied in hooge mate een zeer geschikt terrein tot bestudeering en oplossing van wetenschappelijke vraagstukken op velerlei terrein. Het Nederlandsche gebied heeft overal natuurlijke (water) grenzen, behalve op die eilanden, waar tevens een andere mogendheid gevestigd is. Hier zijn de grenzen door tractaten met de betreffende mogendheden geregeld.

Grondgebied van Nederlandsch-Indië is het complex der landstreken, vroeger door de Oost-Indische-Compagnie, daarna door den Nederlandschen Staat verkregen, door verovering, door occupatie of door het aangaan van overeenkomsten, hetzij met andere Europeesche mogendheden (tractaten), hetzij met inlandsche vorsten of volkeren (meestal contracten genoemd).

Als men van alleen uit een historisch oogpunt belangrijke overeenkomsten afziet, zijn Groot-Brittannië en Portugal de eenige rijken, waarmede Nederland tractaten ten opzichte van het grondgebied in Insulinde heeft aangegaan. Het eerste verdrag met Engeland was dat van den 13den Augustus 1814 te Londen. De geschillen, waartoe het weldra aanleiding gaf, leidden tot het tractaat van 17 Maart 1824 te Londen. Nieuwe geschillen, hieruit voortvloeiende, werden opgelost door het tractaat van 's-Gravenhage van 2 November 1871, waarbij ons de vrije hand werd gelaten op Sumatra. Ook over Borneo kwam het meer dan eens tot geschillen met Engeland, zoo bij de vestiging van *Brooke* te Serawak en later toen de British North Borneo Company uitgestrekte landstreken in het N. des eilands had verworven. Het tractaat van 20 Juni 1891 stelde eindelijk de grens tusschen Britsch en Nederlandsch Borneo globaal vast. Ook op Nieuw-Guinea is zulks gebeurd bij tractaat van den 16den Mei 1895.

Herhaalde twisten tusschen rijkjes op Timor, die òf onder Nederlandsch, òf onder Portugeesch oppergezag stonden, leidden tot het tractaat van Lissabon van 20 April 1859 en later tot dat van den 10den Juni 1893, waarbij bepaald werd, dat een Commissie zou worden ingesteld, om de grens nauwkeuriger te regelen en vooral om de enclaves zooveel mogelijk te doen vervallen. Bij het verdrag van 1904 is zulks gebeurd. De grenslijn werd nu zoo geregeld, dat het landschap Maucatar overgegaan is in Portugeesch bezit, de landschappen Noimoeti, Pahakay en Tamiru Ailala aan Nederland kwamen. Den 1sten November 1916 heeft de overdracht plaats gehad.

Door de genoemde tractaten is dus slechts op enkele eilanden van den Indischen Archipel een min of meer voldoende grensscheiding vastgesteld of althans voorbereid. Zij geldt natuurlijk absoluut voor de contracteerende partijen; tegenover andere mogendheden slechts in zooverre, als zij een rechtsvermoeden geeft, dat het aldus omschreven gebied tot Nederlandsch-Indië behoort.

Hoewel het om verschillende redenen zeer wenschelijk zou zijn, dat een volkomen juiste en nauwkeurige omschrijving van het Nederlandsch grondgebied in Insulinde van regeeringswege kon worden gegeven, is zij nooit beproefd geworden. Het Regeerings-Reglement houdt zulk een omschrijving niet in een zulks in zooverre terecht, als zij òf te globaal zou zijn en dus niets zeggend, òf in een uitvoerigen catalogus van landen zou moeten vervallen en dan gevaar zou opleveren, dat een of ander gedeelte zou worden overgeslagen. Van den anderen kant blijft echter het gevaar bestaan, dat een of andere landstreek ons door een vreemde mogendheid betwist kan worden, of dat zich feiten herhalen als bij het eiland Galam, dat door Engelsche schepen getuchtigd werd. In de richting reeds door *Baud* aangegeven, om onze titels, waar die twijfelachtig waren, te bevestigen, is in de laatste halve eeuw veel gedaan; op de groote eilanden vooral is, waar dit mogelijk was, gestreefd naar het brengen der kuststreken onder ons oppergezag.

Binnen het grondgebied van Nederlandsch-Indië bestaat groot verschil van rechtstoestand, tengevolge van het recht van zelfbestuur, aan tal van staatjes en volkeren gelaten. Ook daarbij doet zich nu en dan het gemis eener juiste grensscheiding gevoelen.

Het grondgebied is verdeeld in gewesten; de indeeling daarvan geschiedt door de Koningin. Voor bijzonderheden dier indeeling zie *Bestuur*.

Volkenrechtelijk behoort tot het gebied van Nederlandsch-Indië ook nog een strook zee langs de kust, zich uitstrekkende tot 3 Engelsche mijlen buiten de laagste ebbelinie. Daaronder vallen ook zeestraten tusschen landen van Nederlandsch-Indië, die een verbinding vormen tusschen vrije zeeën en dus een internationalen zeeweg uitmaken. Zoo is naar het oordeel der Ne-

Digitized by Google

derlandsche regeering straat Bali geheel Nederlandsch territoir.

Grootte en verdeeling. De opgaven omtrent de groote wijken nog al van elkander af, doordat de kaarten van vele eilanden lang niet voldoende betrouwbaar zijn, om als grondslag voor nauwkeurige opmetingen te kunnen dienen. Volgens de jongste regeeringspublicaties beslaat het Nederlandsche gebied in Insulinde een oppervlakte van 1 915 317 v. km. of ongeveer 60 maal de oppervlakte van Nederland. Het niet-Nederlandsche gedeelte van Borneo is 197 594 v. km., Portugeesch Timor 16 248 v. km. groot, terwijl de aan de Vereenigde Staten van N.-Amerika toebehoorende groep der Philippijnen 296 182 v. km. beslaat. De Duitsche en Engelsche bezittingen op Nieuw-Guinea worden tot Australië gerekend, hetgeen met het Nederlandsche gedeelte alleen op historische gronden niet geheurt.

Naar hun natuurlijke gesteldheid stemmen de meeste eilanden met Azië overeen; alleen Nieuw-Guinea met de omringende eilanden en de Aroe groep bezitten een duidelijk Australisch karakter. De pogingen door *Wallace* e. a. gedaan, om een scherpe grenslijn te trekken tusschen een Aziatisch westelijk en een Australisch oostelijk gedeelte, zijn onhoudbaar gebleken en hebben alleen nog historische waarde (zie *Wallace, Grenslijn van).* Wel vertoont het westelijk deel in elk opzicht meer overeenstemming met Azië en het oostelijk met Australië, en treedt, althans op zoölogisch gebied, ten O. van Celebes en Flores een overgangsgebied op, doch scherpe grenzen vallen nergens waar te nemen. Staatkundig behoort $^2/_3$ aan Nederland en het overige aan Portugal (de N. O. helft van Timor en het naburige eilandje Kambing), Groot-Brittannië (N. Borneo met het eiland Labocan) en de Vereenigde Staten van N. Amerika (de Philippijnen met den Soeloe-Archipel). Gewoonlijk wordt Insulinde in 5 groepen van eilanden verdeeld, een verdeeling die echter een wetenschappelijken grondslag mist, terwijl de grens ook niet overal scherp te trekken is. Het zijn: de Groote-Soenda-eilanden, de Kleine-Soenda-eilanden, de Molukken, Nederlandsch-Nieuw-Guinea met de Papoesche en de Aroe-eilanden en de Philippijnen met den Soeloe-Archipel.

Zeeën van Insulinde. Gewoonlijk wordt aan de wateren tusschen Z. O. Azië en Australië de naam Austraal-Aziatische Middelzee gegeven en daaraan in den meest uitgebreiden zin een oppervlakte van $8^1/_4$ mill. v. km. toegekend, waarbij wel is waar als grenzen 24° N. en 15° Z. Br. en 100° en 140° O. L. v. Gr. worden aangenomen. Deze Middelzee bestaat uit onderscheiden onderdeelen, zooals de Zuid-Chineesche-, de Java-, de Celebes-, de Soeloe- of Mindoro-, de Molukksche-, de Flores-, de Timor-, de Banda- en de Harafoera Zee, die met tal van golven in de eilanden doordringen en door vele zeestraten verbonden zijn. Naar de diepte en het bodemreliëf kunnen twee deelen duidelijk onderscheiden worden: een westelijke helft tusschen Achter-Indië, Sumatra, Borneo en Java gelegen, en een oostelijke helft, ten O. van Straat Lombok en Straat Makasar. In het eerste deel bedraagt de diepte nergens meer dan 200 m. en gaan de bodemterreinen overal met zachte hellingen in elkander over, zoodat het blijkbaar een transgressie-zee vormt, d. w. z. een zee, die ontstaan is, doordat de aangrenzende oceaan een laag kustland van het continent heeft overstroomd. Het oostelijk deel daarentegen is overal veel dieper, vertoont in zijn bodemvormen steile hellingen en mist groote eilanden. In de Banda Zee komen diepten van meer dan 5000, ja op een enkel punt van 6504 m. voor, de Ceramzee heeft er van meer dan 4000 m., elders bedraagt zij 2000 tot 3000 m. Al deze insinkingen liggen door een wereld van eilanden ingesloten en zijn met den open oceaan verbonden door straten, welke echter nergens dieper zijn dan 1600 m. Het oostelijk gedeelte der Middelzee bestaat dan ook feitelijk uit een aantal min of meer zelfstandige, door ruggen en drempels van elkander en van de open oceanen gescheiden diepe kommen, nu eens ketelvormig, dan langwerpig gerekt, zeer waarschijnlijk insinkingen der aardkorst, wier oorsprong met vulkanische werkingen en het ontstaan van dislocatiespleten samenhangt.

De temperatuur der Austraal-Aziatische Middelzee bedraagt aan de oppervlakte gemiddeld 27°—29° C., hier meer, elders minder. Op 1000 m. diepte bedraagt zij 4,5—5°, op 2000 m. 3,3—3,7° C., en deze temperatuur blijft constant ook op groote diepten, zelfs beneden 4000 m. Hieruit volgt dat op groote diepte geen wateruitwisseling tusschen de bekkens der Middelzee en de naburige oceanen plaats heeft. Opvallend is het gering zoutgehalte der Middelzee ten Z. van den evenaar (3,1—3,3 %), waarschijnlijk onder den invloed van den aanzienlijken regenval, terwijl het ten N. van den evenaar stijgt tot 3,3 % op 10° N. Br., ten Z. van Formosa, op 3,5 %. Ook in het O. van Insulinde, waar de regenval geringer is, is het zoutgehalte hooger. De zeestroomen in den Indischen Archipel staan gedeeltelijk onder den invloed van den Zuidelijken Aequatoriaalstroom (zie *Groote Oceaan)* en den Aequatorialen tegenstroom, vooral in het N. W. deel; gedeeltelijk zijn het zelfstandige stroomen, die door de regelmatig afwisselende moesonwinden in het leven worden geroepen. Ook de getijden en de getijdenstroomen hangen grootendeels van locale invloeden af, zooals vooral de onderzoekingen van dr. *Van der Stok* hebben aangetoond, en dragen op onderscheiden plaatsen een zeer verschillend karakter. Het zeewater heeft over het algemeen een blauwe kleur, hier en daar, zooals in de Java Zee en de ondiepe gedeelten der Zuid-Chineesche Zee, is deze echter groen, en plaatselijk kan zij geel, bruin of rood zijn, onder den invloed van ontelbare in zee drijvende algen. Deze en de koraalvormingen op den bodem in ondiepe bekkens kunnen in verband met het op vele plaatsen heldere water, de zoogenaamde zeetuinen doen ontstaan, waardoor de Golf van Ambon van ouds beroemd is.

Bodemgesteldheid. Insulinde bestaat overwegend uit hoogland en wel bergland; alleen de kleinere koraaleilanden verheffen zich slechts weinig boven den zeespiegel. Ook de hooge eilanden beslaan ten deele een geringe oppervlakte, bestaan somtijds uit een van alle zijden

Digitized by Google

steil uit zee oprijzenden vulkaankegel. Bij de grootere eilanden treedt het bergland als smalle of breedere vlakten langs de kusten op, uitgezonderd op Borneo, waar het tusschen de bergketenen tot diep in het binnenland doordringt. Het bergland vertoont overwegend den ketenvorm, is voor een niet gering gedeelte uit eruptieve gesteenten opgebouwd en wordt op vele plaatsen door werkende of uitgedoofde vulkanen gekroond. De hoogste bekende verheffing van geheel Insulinde ligt in Britsch Noord-Borneo, n.l. de Kinabaloegroep (4170 m.). In Nederlandsch-Indië kunnen de piek van Lombok (3800 m.), de Goenoeng Korintji op Sumatra (3800 m.) en de Smeroe op Java (3670 m.) als hoogste bergen gelden. Nederlandsch Nieuw-Guinea heeft blijkens de onderzoekingstochten der laatste jaren toppen van meer dan 4500 m., waaronder de Julianatop (4720 m.), en de Carstenszstoppen (4780 m.) eenige velden van eeuwige sneeuw dragen. Opvallend is het verschillend morphologisch karakter van de O. en de W. helft des Archipels. In het O. ligt een menigte kleine eilanden, òf van vulkanischen oorsprong, òf zoogenaamde horsten, òf koraalvormingen. De omringende zeeën zijn diep en de kusten rijzen overal steilomhoog. Hier is ongetwijfeld een eenmaal samenhangend landgebied door instortingen der aardkorst versnipperd geworden, terwijl de overgebleven stukken verder vervormd werden, want op de eene plaats had verder landverlies plaats door golfslag, elders werd het land vergroot door aanslibbing, door de werking der koraaldiertjes en door het materiaal der vulkanen. Ten W. van Straat Lombok en van Straat Malaka is de toestand geheel anders. Hier is de zee ondiep en liggen groote eilanden met zacht glooiende kusten, terwijl nergens steile breukranden of diepe instortingen worden aangetroffen. Dit gebied, of althans Borneo, Java en Sumatra, zijn als deelen van het vasteland van Azië te beschouwen, welke door een betrekkelijk geringe niveauverandering alleen oppervlakkig daarvan gescheiden werden. Eerst aan den buitenrand ten W. en Z. der eilanden en in het N.O. in den Grooten Oceaan is de eigenlijke breukrand te zoeken. Voor de bijzonderheden van de bodemgesteldheid zie men de afzonderlijke eilanden.

Geologie. Zoowel de aard en de ligging der gesteenten, als de diepte der omringende zeeën (zie de kaart) en de organische wereld wijzen er op, dat het eilandengebied van Insulinde in nauw verband staat en te allen tijde gestaan heeft met Azië. Zoowel de oudste, als veel jongere aardlagen van dit werelddeel werden in den loop der eeuwen tot aanzienlijke bergketenen opgeplooid, die zich gedeeltelijk in N.W.—Z.O., gedeeltelijk in W.—O. richting in Insulinde voortzetten, daarbij echter in schiereilanden en eilanden werden opgelost. Zoo loopt een keten van Achter-Indië over de Natoena-eilanden naar N.W. Borneo en vervolgens noordwaarts over de Philippijnen; een tweede keten loopt van westelijk Mindanao (Philippijnen) over de Soeloeeilanden naar Borneo, een derde van Mindanao over de Sangireilanden naar Celebes, een vierde van het schiereiland Malaka over den Rioauw-Lingga-Archipel, Bangka en Billiton tot de Karimon-Djawa eilanden (ten N. van Java), een vijfde van Achter-Indië over de Andamanen en Nikobaren naar Sumatra en verder over Java, de Kleine Soenda-eilanden, de Zuidwester en Zuidooster eilanden en rondom de Banda Zee. Al deze ketenen worden gekenmerkt door de aanwezigheid van oude of jongere vulkanen. Dit is niet het geval met den zelfstandigen, met den laatstgenoemd evenwijdigen verheffingsboog, welke over Timor, Semmata en de Tenimber eilanden naar Ceram loopt. Door deze oudere plooiingen, waarvan de sporen in den hoofdbouw van den Archipel nog ten deele zijn achtergebleven, werd de grond gelegd tot het vaste geraamte des lands, waaromheen zich later de eilanden opbouwden. In de latere geologische perioden werden deze oude plooiingen echter voortdurend gewijzigd, hier verscheurd en verbroken door bewegingen der aardkorst, elders doorbroken door eruptiefgesteenten, op weer andere plaatsen bedekt met jongere formaties of tot onherkenbaar wordens toe veranderd door de werking van erosie en verweering. Herhaalde niveauveranderingen brachten telkens wijzigingen in de verhouding tusschen land en water teweeg, zooals door de *Sarasins* en *Abendanon* in bijzonderheden voor het eiland Celebes werd aangetoond. In de mesozoïsche periode bijv. was geheel Insulinde bedekt door een zee, die zich van Australië tot het W. van Europa uitstrekte en waaruit langzamerhand door sedimentatie en opheffing de eilanden van den Archipel opdoken.

De oudste bekende formatie in Insulinde is die der archaeïsche leien, welke op Sumatra, Java, Borneo, Celebes, Timor, de Molukken en Nieuw-Guinea voorkomen in den vorm van donkerblauwe kleileien en kwartsrieten, waarnaast ook grauwacke, graniet en zandsteen optreden. Weinig ontwikkeld schijnen de formaties der paleozoïsche periode te zijn; zij treden op Sumatra, Timor en in de Molukken op en behooren tot het Perm, den kolenkalksteen of tot jongere sedimenten, doorbroken van eruptieve gesteenten en wel diabaas. Uit het mesozoïsch tijdvak vallen trias-, jura- en krijtgesteenten te vermelden. Trias werd op Sumatra, Borneo, Timor, Roti en elders gevonden, Jura op Borneo, Celebes, Billiton en in de Molukken en komt waarschijnlijk op vele andere plaatsen voor, krijtgesteenten nemen op vele eilanden deel aan de samenstelling van den bodem, zooals op Borneo, Celebes, Java enz. Daarenboven was de krijtperiode een tijd van levendige eruptieve werkzaamheid, zooals uit de vele eruptiefgesteenten (gabbro, diabaas, melafier, porfieriet, serpentijn enz.) valt af te leiden. Tertiaire gesteenten beslaan in den Archipel de grootste oppervlakte, zoowel oud- als jongertertiaire, op vele plaatsen echter bedekt door dikke lagen diluvium en recente (alluviale) vormingen, welke laatste aan de kusten van vele eilanden nog steeds in omvang toenemen, in het W. vooral door aanslibbing van de zee en de rivieren, in het O. meer door koraalvormingen. Ook ontbreekt het niet aan verschijnselen, die op niveauveranderingen in den tegenwoordigen tijd wijzen, zooals de opgeheven koraalriffen aan de Z.-kust van Java. Daarenboven geeft ook de onafgebroken werking van eruptieve krachten

Digitized by Google

nog tot menige wijziging in het reliëf van den bodem aanleiding.

In den Indischen Archipel hebben deze eruptieve krachten in verschillende geologische tijdperken een groote rol gespeeld, het vroegst waarschijnlijk ten tijde der krijtformatie (Sumatra, West-Borneo, Noord-Celebes, Molukken); minder beteekenis bezitten zij in den tijd van het eoceen en oligoceen, om bij het begin van het miocceen weer des te krachtiger te worden, zoodat bijv. de grootendeels uit het gruis der eruptieve massa's samengestelde middel- en jong-tertiaire lagen van Java volgens *Verbeek* op sommige plaatsen een dikte van 3000 en zelfs van 6000 m. bezitten. Langzamerhand nam de vulkanische werkzaamheid af, om op het einde van den tertiairen tijd nogmaals te stijgen en in het quartaire tijdvak haar maximum te bereiken, zoodat toen de talrijke tegenwoordige vulkanen gevormd werden, die op vele plaatsen de oudere gesteenten met een dikken mantel van jong-eruptieve gesteenten bedekken. Deze vulkanen zijn de jongste en tevens de hoogste bergen van Insulinde, bezitten somtijds nog den oorspronkelijken kegelvorm (Tjerimai, Slamat, Sindoro, Semeroe enz.), zijn echter op vele plaatsen door instorting der kraters, verweering en erosie tot vulkaanruïnes afgesleten. De grootste der ingestorte kraters, de Ringgit in O. Java, bezit 21 km. middellijn. Alleen op Java vindt men 121 vulkanen *(Verbeek)*, in hoofdzaak uit andesiet en basalt opgebouwd, waarvan 14 in historische tijden erupties hebben gehad, meestal van asch en steenen, slechts bij uitzondering van lava. 14 vulkanen op Java zijn hooger dan 3000 m., Sumatra telt 67, Flores 17 vuurspuwende bergen enz. Een doorloopende vulkaanreeks begint op het Barreneiland ten O. der Andamanen en loopt in de lengterichting over Sumatra, Java en de kleine Soendaeilanden tot Andonora, wellicht tot Pantar. Hier eindigt de reeks. Wel komen verder oostelijk op Alor, Poeloe, Kambing en Roma oudere vulkanische gesteenten, maar geen vulkanen voor, zoodat de reeks niet samenhangt met die der Banda-Zee. Hier ligt, als een zelfstandig geheel een rij van vulkanen in een boogvormige zone van G. Api (ten N. van Wetar), over Dammer, Teoa, Nila, Seroea, Manoek tot die der Banda-eilanden. Verder noordelijk begint een derde vulkanisch gebied op Halmaheira, omvat verder het N. van Celebes en de Sangireilanden en zet zich voort op de Philippijnen. Ook op Borneo zijn in den jongsten tijd uitgestrekte vulkanische terreinen ontdekt geworden.

In nauw verband met het vulkanisme en de bodembewegingen van Insulinde staan de zeer talrijke aardbevingen (zie het artikel *Aardbevingen)* en de nu en dan optredende zeebevingen.

Rivieren. De eilandennatuur en het ontbreken van gletschers zijn niet gunstig voor de ontwikkeling van groote stroomen. Het aantal rivieren en riviertjes is, dank zij den aanzienlijken regenval en de bergachtige gesteldheid des bodems, daarentegen zeer groot. De aanzienlijkste moet men op de grootste eilanden, Nieuw-Guinea, Borneo en Sumatra zoeken. Hier liggen ook talrijke meren en plassen, wier ontstaan grootendeels met de overstroomingen van de rivieren en van de zee samenhangt. De groote rivieren zijn van veel beteekenis voor het verkeer, want zij vormen op genoemde drie eilanden de eenige bruikbare wegen, waarlangs men in het binnenland kan doordringen. Ook de kleinere stroompjes spelen, vooral op Java, een gewichtige rol; zij zijn n. l. onmisbaar bij den rijstbouw op sawahs. In het droge jaargetijde veelal onbeduidende riviertjes, kunnen zij in het regenseizoen tot woeste stroomen aanzwellen, wier overstroomingen (bandjirs) dikwijls veel onheil aanrichten. Zie verder voor rivieren en meren de afzonderlijke eilanden.

Klimaat. Door de ligging van Insulinde dicht bij den evenaar is de temperatuur er hoog en de regenval aanzienlijk, door de eilandennatuur worden de uitersten in warmte getemperd, door de nabijheid van Azië en Australië heerschen er moesonwinden. De hevige kringstormen, welke zoowel noordelijker als zuidelijker dikwijls optreden, komen hier zoo goed als niet voor. In het algemeen vertoont het klimaat groote regelmaat, plaatselijk komen daarentegen door de afwisseling van land en water en door de hoogteverschillen van den bodem veel afwijkingen voor, in het bijzonder wat windrichting en regenval betreft.

De *temperatuur* is hoog en vertoont op dezelfde plaats in den loop des jaars slechts weinig verschil; daarentegen kunnen de verschillen tusschen dag- en nachttemperatuur aanzienlijk zijn en bestaat er ook een groot onderscheid in temperatuur in verband met de hoogteligging boven den zeespiegel. Verder zijn alle dagen ongeveer even lang, daar de zon steeds tegen 6 uur op en tegen 6 uur ondergaat, de duur der schemering is, in verband met de ligging dicht bij of zelfs onder den evenaar, steeds zeer kort. Men kan aannemen, dat geheel Insulinde ongeveer in alle maanden tusschen de isothermen van 26° C. ligt. Te Batavia bedraagt de gemiddelde jaartemperatuur 26° C., de hoogste gemiddelde maand-temperatuur (October) 26,48°, de laagste (Januari) 25,40° C. De dagelijksche schommelingen bedragen te Batavia gemiddeld 6,58° C. en bereiken hun maximum in Augustus (7,70° C.), hun minimum in Januari (5,19° C.). De laagste temperatuur valt te 6 uur 's ochtends (23,22° C.), de hoogste te 1 uur 's namiddags (29,33° C.). Als temperatuur-uitersten werden van 1866 tot 1913 te Batavia waargenomen: absoluut maximum 35,6° (6 November 1877), absoluut minimum 18,9° (9 Augustus 1877). Op het Jangplateau, 2218 m. hoog gelegen, bedraagt de gemiddelde jaartemperatuur 14°, de hoogste welke er werd waargenomen in 1897 23,3°, de laagste 3,3° de gemiddelde dagelijksche schommeling 8,8° het gemiddelde maandmaximum 21,2°, maandminimum 6,2° C.

De *luchtdruk* bedraagt te Batavia gemiddeld 758,75 mm., het absolute maximum (22 Januari 1885) 764,41 het minimum (19 Februari 1870) 752,39 mm. Het verloop is dus uiterst regelmatig en de dagelijksche schommeling (3,06 mm.) zoo gelijkmatig in haar afwisseling, dat de barometer elken dag bijna op hetzelfde uur begint te rijzen of te dalen.

Zooals overal in het moesongebied, wordt ook

Digitized by Google

in Insulinde het klimaat in hoofdzaak beheerscht door de *windrichting*. De krachtigste moeson is ongetwijfeld die, welke van Azië afkomstig is, de Westmoeson, den meesten invloed oefent echter de Oostmoeson uit, afkomstig van Australië, welks oorsprong dichter bij de aanzienlijkste eilanden van Insulinde is gelegen, dan die van den Aziatischen moeson, welke laatste daarenboven grootendeels buiten den Archipel valt. Zeer in het algemeen kan men zeggen, dat ten N. van den evenaar van April tot October de West-, ten Z. van den evenaar de Oostmoeson waait, terwijl van October tot April de toestand omgekeerd is. De maanden van overgang (kentering) zijn April en October, waarin het weêr zeer ongestadig is en plotselinge stormen, windstilten en onweders vaak optreden. Overigens is in het algemeen de West-moeson de natte of kwade (met het oog op de gezondheid), de Oostmoeson de goede of droge wind, hoewel plaatselijke invloeden daarin even zoo vele locale afwijkingen te weeg brengen, als in de windrichting. Ook waait de moeson in het droge jaargetijde niet bijzonder krachtig en wordt op de meeste plaatsen aan de kusten der groote eilanden verdrongen door land- en zeewinden, welke alleen ten tijde van den drogen moeson regelmatig optreden. Met de hoogte neemt de tegenstelling der moesons steeds meer af en volgens *Kohlbrugge* waait op het 2000 m. hooge Jangplateau, alsook te Tosari (1777 m.) gedurende het geheele jaar de Z. O. wind.

De *vochtigheid* van de lucht, is in verband met de hooge temperatuur en het vele water, aanzienlijk en bereikt dikwijls haar maximum (bij 25° C. 22,8 gr. per kub. meter); de relatieve vochtigheid schommelt te Batavia tusschen $\frac{777}{1000}$ (Augustus) en $\frac{875}{1000}$ (Februari), is dus hoog en gelijkmatig. Met de hoogte daalt de temperatuur en rijst bijgevolg tot de zone der wolkenvorming de betrekkelijke vochtigheid. Daardoor wordt op een bepaalde hoogte, op Java gemiddeld tusschen 1500—2500 m., een bijna permanente wolkengordel aangetroffen.

De *regenval* is in het algemeen aanzienlijk te noemen, vertoont echter soms, onder den invloed van locale factoren, op dicht bij elkander gelegen plaatsen groote afwijkingen; zoo bedraagt de gemiddelde jaarlijksche regenval te Batavia 1785, in het naburige, doch aan den voet van het gebergte gelegen Buitenzorg 4384 mm., te mm., de grootste Siboga (W.-kust Sumatra) 4720 de Kock 2446 mm. In het algemeen valt in de W. helft van Insulinde meer neerslag dan in de O. helft en aan vlakke kusten minder dan in het gebergte, althans tot zekere hoogte boven den zeespiegel. De geringste gemiddelde regenval heeft Selon (O. kust van Lombok), n. l. 1040 mm., de grootste Siboga (W. kust Sumatra) 4720 mm.; op de meeste der ongeveer 300 regenstations ligt het gemiddelde tusschen 1500 en 4000 mm., daalt op geen der waarnemingstations van Java beneden 1100 mm. De grootste absolute hoeveelheid werd te Pringkoering (Samarang) gemeten, n. l. 7266 mm. (te Utrecht bedraagt het gemiddelde 745 mm.). De maanden met den geringsten regenval zijn in het algemeen Mei—Augustus, de meeste regen valt in November—Februari. In Batavia heeft Januari 332, Augustus 32 mm., voor Buitenzorg zijn deze cijfers 449 en 229, voor Padang 542 (October) en 259 (Februari). Het aantal regendagen is geringer dan bij ons, wisselt op Java af tusschen 99 (Tegal) en 219 (Buitenzorg), is op den Gedeh nog iets hooger (221,2). Kenmerkend is dan ook voor de tropische regens de groote watermassa, welke in korten tijd kan neerkomen.

In het droge jaargetijde treden vooral in W. Insulinde talrijke onwedere op, die zich kenmerken door hun hevigheid en door de regelmatigheid, waarmede zij in sommige streken, bijv. te Buitenzorg, terugkeeren. Te Batavia bedraagt het aantal 122, te Buitenzorg 167; gemiddeld vallen 50 % tusschen 12 uur 's namiddags en 6 uur, 26 % van 6 uur tot middernacht. Ook het verschijnsel van den dauw is in het droge seizoen sterk ontwikkeld, hagel valt daarentegen slechts hoogst zelden.

Gezond kan men het klimaat van Insulinde in het algemeen niet noemen, althans voor vreemdelingen, en zoowel zware lichamelijke, als inspannende geestesarbeid vallen er den Europeaan uiterst moeilijk, zijn voor velen zelfs gevaarlijk. Het ongunstigst is de toestand in de moerassige kuststreken (malaria). Van de beide jaargetijden is het natte het meest schadelijk voor de gezondheid, en de vochtig zwoele atmosfeer werkt dan belemmerend op de transpiratie, zoodat de warmte zich zeer drukkend doet gevoelen. Naast koortsen treden vooral anaemie en buikloop op. Waar zeewinden de lucht zuiveren en de hitte temperen, is de toestand gunstiger. De hoogere bergstreken van het binnenland bezitten veelal een aangenaam en gezond klimaat, zoodat aldaar op Java en elders herstellingsoorden worden aangetroffen. Wat de vraag naar de mogelijkheid van kolonisatie voor Europeanen betreft, mag als vaststaande worden aangenomen, dat deze in de lagere streken niet mogelijk is, in de bergdanden daarentegen, mits de noodige voorzorgsmaatregelen in acht worden genomen, kans van slagen aanbiedt. Tijdelijk kunnen de meeste Europeanen ook in het laagland wonen, hoewel daartoe een voorzichtige, met het klimaat overeenstemmende leefwijze vereischt wordt. Dat voor de Chineezen het klimaat geen bezwaar oplevert, heeft de ervaring voldoende bewezen.

Plantenwereld. Insulinde behoort tot het gebied der altijdgroene regenwouden, die de meeste eilanden bedekken, terwijl slechts een klein gebied, vooral in het Z.O. van den Archipel, door moesonwouden met afvallend loof wordt ingenomen en hier en daar ook plekken aanwezig zijn met enkel plantengroei in den regentijd. De vruchtbare bodem, de hooge gelijkmatige temperatuur, een overvloed van licht en de rijke neerslag werken samen om een weelderigen plantengroei in het leven te roepen. Vele eilanden, zooals Borneo zijn zoo goed als geheel met oerwouden bedekt, wier boomen, struiken, heesters, klim- en slingerplanten een levenden plantenmuur vormen. Bloemen, door kleurenpracht en afmetingen uitmuntend, zijn er niet minder talrijk, doch vallen minder in het oog door de ge-

Digitized by Google

weldige bladontwikkeling van het geboomte, ten deele ook doordat zij slechts hoog boven den beganen grond bloeien. Zoo gelijken deze tropische bosschen op een zee van groen, waarin de reiziger zich slechts met moeite een weg kan banen en bij langer verblijf den indruk van eentonigheid ontvangt. Dit, gepaard aan de in zulke wouden heerschende stilte, het schijnbare gemis aan dierlijk leven, de hooge mate van vochtigheid en de somtijds onafgebroken schemering brengt dikwijls bij reizigers een gedrukte gemoedsstemming teweeg. Dat in oostelijk Insulinde de bosschen minder dicht zijn, zelfs door grasvlakten worden afgewisseld, hangt hoofdzakelijk samen met het drogere klimaat. Ook valt een vermindering van den plantenrijkdom waar te nemen, naarmate men zich in de bergstreken hooger boven den zeespiegel verheft. Ook op hetzelfde eiland vertoont de flora somtijds aanzienlijke verschillen. Deze draagt overigens in bijna geheel Insulinde een beslist Aziatisch karakter, en slechts een gering aantal Australische plantengeslachten, zooals eucalyptus, die een gemakkelijke verbreiding hebben, komen op de Molukken en dan ook gewoonlijk verder westwaarts voor. Alleen op de Kleine Soenda-Eilanden neemt volgens *Elbert* de Aziatische flora snel af, zoodat beoosten Soembawa of Flores de Australische typen overheerschen. De verbreiding der planten in verticale richting is alleen op Java voldoende onderzocht en zal bij dit eiland ter sprake komen.

De meest kenmerkende boom van Insulinde is de palm en onder de vele palmsoorten komt aan den kokospalm de eereplaats toe wegens zijn veelzijdig nut. Hij groeit bij voorkeur in de lagere streken en wordt in een groot gedeelte van den Archipel bij de woningen of in groepen bij de dorpen aangetroffen. De sagopalm is van niet minder beteekenis, want zijn merg levert de sago, het hoofdvoedsel op vele eilanden van oostelijk Insulinde. Langs moerassige stranden groeien de rhizophoren in verschillende soorten, wier netwerk van wortelstoelen de aanslibbing sterk bevordert. Achter deze tiert de nipahpalm met korten stam en reusachtige bladeren, welke veelvuldig als dakbedekking (*atap*) gebruikt worden. Hoog verheft zich daarentegen de stam van den lontarpalm, uit welks bloemkolven door insnijding palmwijn verkregen wordt, terwijl de bladeren in sommige streken, bijv. op Bali, als schrijfmateriaal dienen. Als wijn leverende palm is de areng belangrijker, wiens sap als *sagoeweer* gedronken of tot suiker ingedampt wordt. De betel-, areka- of pinangpalm levert de betelnoten, het hoofdbestanddeel bij het betel- of sirihkauwen. Tot de palmen behoort ook de rotan of rottinf, welke honderden meters lengte bereiken kan en zich in de oerwouden van den eenen boom tot den anderen slingert. De waringin met zijn luchtwortels versiert vele dorpspleinen, de pisang of banaan geeft een belangrijk voedsel in zijn vruchten, de kanariboom is wegens zijn olie leverende vruchten van belang voor de inlandsche huishouding, de djatiboom vormt in Oost-Java uitgestrekte bosschen; zijn hout staat als timmer- en scheepsbouwhout hoog aangeschreven. De casuarinen of tjemorobosschen van O.-Java herinneren eenigszins aan ons naaldhout. De kamferboom behoort op Sumatra tot de woudreuzen, de kemiriboom levert olie en vruchten, de kajoepoetihboom in het O. van Insulinde bevat in zijn bladeren de kajoepoetiholie. Andere boomen en heesters leveren gommen, harsen, verfstoffen, plantaardig vet enz. Zoo bijv. de algemeen verspreide mengkoedoe, wiens wortels een roode stof bevatten, de curcumaheester, wiens wortels tot geelverven dienen, evenals de indigo tot het blauwverven; de ricinusheester levert de castor- of ricinusolie, de damarsoorten het damar, andere gewassen caoutchouc, getah-pertja, benzoë, copal, drakenbloed enz. Verschillende harde houtsoorten leveren de ijzerhoutboomen; het hout van den temboesoeboom op Sumatra wordt, wat deugdelijkheid betreft, boven djati gesteld. Onder de boschproducten staat naast rotan het bamboe bovenaan; het wordt ook om vele erven en dorpen aangeplant en is tot allerlei doeleinden voor den inlander onmisbaar. Als de meest gebruikte vruchten dienen genoemd te worden: manggis, djeroek, mangga, djamboes, mangka wolanda (zuurzak), doerian en bliembing. Toespijzen bij de rijst leveren o. a. peté, tjabé en vele peulvruchten. Peulvruchten en knolgewassen worden, evenals maïs, alom als voedsel gekweekt, al staan ze, vooral in W.-Insulinde, verre achter bij de rijst. Ten deele in het wild voorkomend, maar vooral als cultuurgewassen, spelen suikerriet, koffie, tabak, thee, indigo, peper, kruidnagelen, muskaatnoten, kina, katoen enz. een rol. Van de verschillende grassoorten, welke hier en daar de berghellingen bedekken, moet vooral het alang-alang vermeld worden. Daartusschen komen boschjes eener nog grovere grassoort, het glagah, voor, welks rietvormige stengels 3 à 4 m. hoogte kunnen bereiken.

Dierenwereld. Met de buitengewoon goed ontwikkelde plantenwereld gaat een niet minder rijke fauna gepaard, rijk zoowel aan soorten als aan individuen. Ook in de dierverbreiding bestaat een kenmerkend verschil tusschen het W. en het O. van Insulinde. Op de westelijke eilanden zijn bijna alle orden van zoogdieren vertegenwoordigd, op de oostelijke niet. Batjan is het oostelijkste punt, waar apen gevonden worden, die verder oostelijk nergens voorkomen; op de Molukken komen aan inheemsche zoogdieren slechts enkele kleine spitsmuizen en twee koeskoes-soorten, als vertegenwoordigers der voor Australië kenmerkende buideldieren, voor, welke orde in het W. geheel ontbreekt. De kuifbaviaan van Batjan, de babiroesa van Boeroe, het wilde zwijn, de civetkat enz. zijn er ingevoerd. Celebes bezit twee hoogst merkwaardige zoogdieren: de babiroesa (hertzwijn) en de sapi-oetan, anoa of wilde koe. Op Nieuw-Guinea vertoont de fauna in bijna alle opzichten een Australisch karakter, en van de 75 bekende zoogdiersoorten behooren er 40 tot de buideldieren. Daarentegen is dit eiland rijk aan vogels, zooals de casuarissen en podargiden, verder veel duiven, papegaaien, vliegenvangers, honigeters, ijsvogels en bovenal de paradijsvogels. De overeenstemming tusschen Nieuw-Guinea en het overige O. van Insulinde ten opzichte van de flora, bestaat niet op faunistisch gebied, en de

Digitized by Google

in het algemeen bestaande sterke faunistische verschillen tusschen het O. en W. van Insulinde gaven aanleiding tot de theorie der grenslijn van *Wallace* (zie aldaar), wier onhoudbaarheid later aldoende werd aangetoond.

Wat het voorkomen der afzonderlijke diersoorten betreft, zijn geen zoo talrijk vertegenwoordigd als de insecten en andere ongewervelde dieren, die in de moerassige kuststreken en de oerwouden den Europeaan bijna tot wanhoop brengen. Muskieten en bloedzuigers kwellen mensch en dier, scorpioenen kunnen gevaarlijk worden door hun steken, duizendpooten, spinnen, kakkerlakken hinderlijk door hun groot aantal, waarin zij echter overtroffen worden door de mieren (1800 soorten!); de witte mieren bedreigen al wat van hout is met vernietiging; sprinkhanen, wandeen, de walang sangit en de rijststinkvlinders zijn eveneens onaangename gasten; de wandelende bladeren en wandelende takken vallen nauwelijks in het oog; de wilde bijen zijn nuttige dieren, daar zij honig en was leveren. De vlinders munten zoowel uit door grootte, als door kleurenpracht, het meest in de Molukken.

Slangen zijn gevreesd wegens hun afmetingen (*Python reticulatus* bereikt 10 en meer meter lengte) of haar vergiftigen beet. De rolslang *(Cylindrophis rufa)* is over geheel Insulinde verbreid, de brilslang vertoont zich alleen des ochtends en des avonds, de hoedslang *(Ophiophagus elaps)* geldt voor de gevaarlijkste en vlugste van alle giftslangen van Sumatra en Borneo, wordt tot 4 m. lang en beweegt zich buitengewoon snel; de oelartanah van Java is een der vele addersoorten, de zeeslang is zeer algemeen verbreid en leeft somtijds in scholen bij elkander. Het aantal hagedissoorten is eveneens talrijk; bekend zijn vooral de kleine vliegende draak, de nuttige gekko, de kameleon, de bawak *(Varanus salvator)* en de minjawak *(Varanus bivittatus)*, die 2—3 m. lang kunnen worden en wier vleesch Chineezen en inlanders gaarne eten. Van de krokodillen leeft in den Archipel vooral de lijstkrokodil *(Crocodilus porosus)*.

De vogelwereld is zeer rijk, munt echter, anders dan bij ons, meer uit door kleurenpracht dan door gezang, al ontbreken zangers niet. Als de mooiste vogel geldt ontegenzeggelijk de paradijsvogel, waarvan wel 100 soorten worden aangetroffen, van Nieuw-Guinea, zijn vaderland, tot ten O. van Celebes aan de eene en Australië en de Aroe-groep aan de andere zijde. Ook de lori's en kakatoe's behooren hier thuis. De wevervogeltjes zijn bekend om hun mooie nesten, de rijstvogels vormen een ware plaag voor den landbouwer. Kraaien, wielewalen, koekoeken zijn talrijk in de bosschen, waar ook het gewone boschhoen en de pauw leeft. De casuaris is tot het O. beperkt. Als nuttige vogels verdienen de hoenders, duiven, patrijzen, eenden en ganzen vermelding, terwijl de salangaan of klipzwaluw, een soort van gierzwaluw, de bekende eetbare netjes levert.

Van de zoogdieren komt de olifant alleen in het N. van Sumatra alsmede in het N.O. van Borneo voor; de rhinoceros of neushoorn leeft alleen op de drie Groote Soenda-eilanden; van de tijgersoorten wordt de grootste soort, de koningstijger, vooral op Sumatra, Java en W.-Bali aangetroffen, de tijgerkat op Java, Sumatra en Borneo. De civetkat, otter, wezel, das en marter zijn meer algemeen verbreid. De tapir komt uitsluitend op Sumatra, volgens sommigen ook op Borneo voor, de Maleische beer op beide eilanden. Groot is het aantal hertensoorten, die alom in den Archipel worden aangetroffen, diep in het binnenland wel eens in kudden van honderden dieren; het dwerghert (kantjil) van Java vormt het kleinste herkauwende zoogdier; de babiroessa (hertzwijn) wordt op N.-Celebes, den Soeloe-Archipel en op Boeroe gevonden. Even talrijk en verbreid zijn de wilde zwijnen, met de herten de voornaamste jachtdieren; het zoogenaamde witte zwijn is in het bijzonder aan Borneo eigen. Buideldieren leven alleen op de oostelijke eilanden, zooals buidelratten, buidelhazen, de koeskoes, waaronder de vliegende koeskoes, en kangeroe's (Nieuw-Guinea). Daarentegen zijn de apen tot de westelijke deelen van Insulinde beperkt, waar het aantal soorten en individuen zeer groot is; de grootste soort is de orangoetan op Borneo en Sumatra; de siamang van Sumatra en de wouw-wouw van Java zijn van de langarmige het best bekend. Van antilopensoorten leeft in Insulinde alleen de bergantilope of boschgeit (Sumatra). Schapen en geiten werden ingevoerd, zoo ook het rundvee en de buffel; de banteng of het wilde rund, leeft op de Groote Soenda-eilanden. Zeer talrijk zijn de paarden, die in verwilderden toestand op Z.-Celebes, Timor enz. worden aangetroffen, elders alleen als huisdieren en waarschijnlijk door de Hindoes werden ingevoerd. Ook katten en honden worden als huisdieren veel gehouden, de eerste echter in verwilderden toestand.

De zeeën, meren, en rivieren van Insulinde zijn rijk aan vischsoorten, waaronder de troebock aan Sumatra's Oostkust, wiens kuit een handelsartikel vormt; ook kreeften, schildpadden en schelpdieren worden gevangen, vooral in de wateren tusschen Celebes en Nieuw-Guinea, waar ook de paarl- en paarlemoer-oester voorkomt en waldieren, vooral de cachelot, gejaagd worden. Van de holothuriën wordt in groote menigte de tripang *(Holothuria edulis* L.) gevischt en naar China uitgevoerd.

Delfstoffen. Minder belangrijk dan de rol der planten en zelfs der dieren is die der delfstoffen in Insulinde. Wel komen zij in groote verscheidenheid en ten deele zeer verbreid voor, de meeste echter in te geringe hoeveelheid, om de kosten der exploitatie te loonen, te minder daar de transportwegen en middelen buiten Java zeer gebrekkig zijn. Wel is waar dient hierop opgemerkt te worden, dat Insulinde mijnbouwkundig nog slechts gebrekkig bekend is en de inlander weinig behoefte gevoelt aan delfstoffen, zich derhalve ook niet veel moeite geeft, om ze op te sporen.

Wat de verbreiding van nuttige delfstoffen betreft, schijnt Java het minst bevoorrecht te zijn. Men vindt er voornamelijk petroleum, jodium, mangaanerts, marmer, bouwsteen, pottebakkersaarde en zwavel, terwijl uit zeewater zout wordt bereid. Sumatra en Borneo leveren steenkolen, petroleum, goud, ijzer, koper, kwikzilver en an-

Digitized by Google

timonium, Borneo bovendien in geringe hoeveelheid edelgesteenten en platina, Sumatra zilver, tin- en loodertsen. De voornaamste vindplaatsen van tin zijn Bangka, Billiton en Singkep. Celebes bevat goud, ook steenkolen, ijzer, nikkel en koper. Goud en koper werden ook aangetroffen op Timor en Batjan, petroleum op Madoera, Timor en Ceram; tin (en wellicht koper en goud) komt in den bodem van Flores voor, steenkool op Ceram en Nieuw-Guinea. Zie verder *Mijnbouw*.

Bevolking. Onze kennis der binnenlanden van vele eilanden is nog te gering, om het bevolkingscijfer van Insulinde met juistheid te kunnen bepalen; van eigenlijke volkstellingen kan nog geen sprake zijn, alleen hadden tot 1905 om de 5 jaren zoogenaamde „opnemingen" plaats; na dat jaar zullen ze om de 10 jaar plaats hebben; op verscheiden eilanden moet men zich met schattingen tevreden stellen, ja bij sommige eilanden, bijv. Soembawa, Flores, Halmahera, Nieuw-Guinea enz. missen zelfs deze elken positieven grondslag. Volgens de jongste regeeringsopgave bedroeg op 31 December 1905 de bevolking van geheel Insulinde (zonder het personeel van leger en vloot) 37 717 377 zielen, waarvan op Java alleen 30 098 008, op de Buitenbezittingen 7 619 369 zielen. Van het totale bevolkingscijfer vallen ± 98 % op de inlanders en slechts 2 % op vreemdelingen. Terwijl Java met Madoera dus zeer dicht bevolkt zijn (oppervlakte 4 × Nederland, bevolking 5½ × Nederland), ja in sommige gewesten hier overbevolking heerscht, is de bevolkingsdichtheid der Buitenbezittingen (oppervlakte 56 × Nederland, bevolking 1½ × Nederland) zeer gering. De verdeeling der bevolking naar woonplaats en nationaliteit (in 1905) blijkt uit onderstaande tabel.

Gewesten	Nationaliteit					
	Europeanen	Chineezen	Arabieren	Andere vreemde Oosterlingen	Inlanders	Totaal
Java	64 917	295 193	19 148	2 842	29 715 908	30 098 008
Padangsche Benedenlanden .	1 912	6 698	212	1 121	393 488	403 431
Padangsche Bovenlanden . .	1 011	1 569	22	345	902 093	905 040
Tapanoeli	436	1 607	46	273	410 939	413 301
Benkoelen	358	2 336	24	36	201 515	204 269
Lampongsche distrikten . .	146	1 186	163	3	155 080	156 518
Palembang (met Djambi) . .	678	9 248	2 953	216	783 259	796 354
Oostkust van Sumatra . . .	2 667	99 236	89	15 484	450 941	568 417
Atjeh en onderhoorigheden .	761	8 575	101	1 261	571 477	582 175
Riouw en onderhoorigheden	221	18 491	5	184	93 315	112 216
Bangka	317	43 723	261	35	70 853	115 189
Billiton	136	2 522	16	3	34 181	36 858
Westerafdeeling van Borneo	374	48 348	1 342	533	400 332	450 929
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	1 008	7 174	1 799	213	772 532	782 726
Celebes en onderhoorigheden	1 572	5 656	388	121	407 762	415 499
Menado	1 264	6 206	819	54	428 063	436 405
Amboina	2 232	1 353	875	78	294 466	299 004
Ternate en onderhoorigheden	497	906	368	12	106 632	108 415
Zuid Nieuw-Guinea (alleen de hoofdplaats Merauke) .	35	55	—	4	393	487
Timor en onderhoorigheden	249	1 560	313	9	306 469	308 600
Bali en Lombok	119	1 807	704	143	520 762	523 535
Totaal Buitenbezittingen . .	15 993	268 256	10 440	20 128	7 304 552	7 619 369
Totaal Insulinde	80 910	563 449	29 588	22 970	37 020 460	37 717 377

Vreemdelingen. Door de regeering worden dus vier groepen van niet-inlanders onderscheiden: Europeanen en met dezen gelijkgestelden, Chineezen, Arabieren en andere vreemde Oosterlingen. Terwijl wij voor de drie laatste rubrieken naar de betreffende artikelen verwijzen, zal hier een en ander worden medegedeeld omtrent de Europeanen en met dezen gelijkgestelden. Volgens art. 109 van het Regeeringsreglement (het laatst gewijzigd in 1899) worden met de Europeanen gelijkgesteld alle niet-inlandsche Christenen, alle Japanners en alle personen, niet vallende onder een der drie andere rubrieken. De Europeanen zijn wel is waar numeriek niet de talrijkste groep der vreemdelingen, doch spelen de grootste rol, omdat zij grootendeels in burgerlijken dienst en verder als groothandelaren, fabrikanten en plantagebezitters werkzaam zijn. De woning, kleeding en leefwijze verschilt met die in het moederland. Over het algemeen is de leefwijze. in tegenstelling met vroeger, zelfs een 25—30 jaren geleden, sober en matig; reinheid en voeding worden beter verzorgd dan in Europa, en gewerkt wordt er in Indië veel, in

Digitized by Google

sommige bedrijven wellicht meer dan in het moederland. Naar het geboorteland onderscheidde men bij de opneming van 1905 (zonder leger en vloot):

Nationaliteit	Java met Madoera	Buitenbezittingen	Totaal
Nederlanders . .	7049	2431	9480
Engelschen . . .	130	182	312
Belgen	274	41	315
Franschen . . .	146	38	184
Duitschers . . .	790	616	1406
Zwitsers	123	74	197
Oostenrijkers (en Hongaren) . .	49	82	131

benevens een geringer aantal Spanjaarden, Portugeezen, Zweden, Noren, Denen, Russen, Italianen enz. Het aantal Japanners bedroeg op Java en Madoera 220, op de Buitenbezittingen 777, samen dus 997. In Nederlandsch-Indië geboren Europeanen en met dezen gelijkgestelden telde men op Java met Madoera 58 465, op de Buitenbezittingen 10 849, totaal 64 814.

Inlanders. De inlandsche bevolking behoort tot het Maleisch-Polynesische ras, dat uit Achter-Indië afkomstig, thans van Madagaskar tot het Paasch-eiland en van Formosa tot Nieuw-Zeeland verbreid is. In Insulinde treedt het in twee hoofdgroepen op: de Maleische of Indonesische, in W.-Insulinde tot en met Flores, en de Papoesche of Melanesische groep, op Nieuw-Guinea, de Papoesche eilanden en in den Aroe-Archipel, terwijl in de Molukken een vermenging van beide groepen heeft plaats gehad. Volgens een andere indeeling staan Maleiers en Papoea's als twee gescheiden rassen tegenover elkander, en worden met den naam Indonesiërs de oorspronkelijke of althans vroegere bewoners aangeduid, van wie nog overblijfselen in de binnenlanden of uithoeken worden aangetroffen, zooals de Badoej's (en wellicht de Tenggereezen) op Java, de Bataks, Koeboes en Loeboes op Sumatra, de Dajaks op Borneo, de Toala op Z.-Celebes en de zoogenaamde Alfoeren op Celebes, de kleine Soendaeilanden en de Molukken. Tot het Maleische ras behooren dan de Maleiers in engeren zin, de Atjehers en Pedireezen, de Palembangers en Lampongers, de Javanen, Soendaneezen en Madoereezen, de Balineezen, Makasaren en Boeginneezen en de Molukksche Maleiers. Als kenmerken der Indonesiërs gelden: sluik- of lichtgolvend haar, lichtbruine of gele huid, kleine gestalte, platten, soms concaven neus, ruitvormig gezicht, meso- of dolichocephalen schedel. Groot is het verschil tusschen hen en de Maleiers niet, welke laatste zich wèl in het oog loopend onderscheiden van de Papoea's. De Maleier toch heeft een lichtbruine huidkleur, zwart en stijf hoofdhaar, weinig baardgroei, is klein van gestalte met breede en korte voeten en kleine handen; de schedel is brachycephaal, de neus kort, plat, aan de spits dun toeloopend met wijde neusopeningen, de jukbeenderen zijn uitstekend, de oogen zwart en een weinig schuin geplaatst. De Papoea heeft een groote gestalte, donkerder huidkleur, wollig kroeshaar, bijna zwart van kleur; het gezicht is lang, van onder en van boven eenigszins spits toeloopend, de neus vooruitstekend, de wenkbrauwen uitpuilend, het lichaam is goed behaard, de baardgroei flink ontwikkeld; de schedel is dolichocephaal en betrekkelijk klein, de onderkaak sterk vooruitspringend. Ook psychisch vertoonen beide rassen groote verschillen: de Maleier is in zich zelf gekeerd, weinig vatbaar voor levendige indrukken, laat zelden blijken wat in hem omgaat, spreekt in tegenwoordigheid van vreemden niet meer dan noodig is, is niet afkeerig van vleierij, weinig dankbaar, zeer gesteld op vormen en geneigd tot uiterlijk vertoon. Daarbij is de Maleier sorgeloos van aard, werkt niet gaarne, houdt des te meer van spel, opium en vrouwen. De Papoea daarentegen is levendig en prikkelbaar van aard, geeft terstond uiting aan zijn gewaarwordingen, heeft een opgeruimde natuur, een sterk ontwikkelden familiezin. Zijn levensopvatting vertoont weinig ernst, hij houdt niet van ingespannen arbeid en is weinig te vertrouwen in den omgang met vreemdelingen. Zie verder de art. *Maleiers* en *Papoea's*.

Zoowel de Maleiers als de Papoea's, maar vooral de eerste, hebben den invloed der aanraking met vreemdelingen ondervonden, minder van Chineezen en Europeanen dan van de Hindoes, die een eeuwenlange heerschappij in het W. van den Archipel uitgeoefend en den bewoners hun taal, godsdienst en verdere beschaving medegedeeld hebben. Buiten Java zal zich de vreemde invloed vooral in de kuststreken hebben doen gevoelen, en dit verklaart hoe in beschavingstoestanden niet slechts tusschen de onderscheiden eilanden, maar zelfs op een en hetzelfde eiland tusschen de kustbewoners en die der binnenlanden aanzienlijke intellectueele verschillen vallen waar te nemen. Hierop berust de verdeeling in zoogenaamde wilde en beschaafde Maleiers; de eerstgenoemden hebben geen invloed van buiten ondergaan en zijn nog heidenen, de laatste wel en hebben den heidenschen godsdienst opgegeven; eerstgenoemden zijn het geringst in aantal en leven hoofdzakelijk in de binnenlanden, laatstgenoemden op Java, een groot deel van Sumatra en in de kuststreken der meeste overige eilanden.

Een overzicht van den beschavingstoestand in een kort bestek te geven, valt daarom zoo moeilijk, wijl het huiselijk en maatschappelijk leven der inlandsche bevolking niet slechts te eenenmale verschilt van dat der Westersche maatschappij, maar ook op de verschillende eilanden en bij onderscheiden stammen van hetzelfde eiland de grootste afwijkingen vertoont. Woningen, huisraad, kleeding, sieraden, wapens, voedings- en genotmiddelen, zeden en gewoonten enz. verschillen even sterk van elkander als de talen of dialecten der afzonderlijke stammen.

Taal en Letterschrift. De rijkdom aan talen is een gevolg van de verspreiding van Insulinde in een menigte eilanden en de weinige aanrakingspunten tusschen de vele stammen, die somtijds een en hetzelfde eiland bewonen. Hoe groot de verscheidenheid echter ook is, toch spreken, zooals de onderzoekingen van Prof. *Kern* e. a.

Digitized by Google

hebben aangetoond, al deze stammen talen, welke onderling en met die der Polynesische eilanden verwant zijn, zoodat zij één groote taalfamilie, de Maleisch-Polynesische, vormen. Het oorspronkelijke vaderland dier volken of stammen is volgens Prof. *Kern* te zoeken in het O. van Achter-Indië, in Annam, Kambodsja of Cochin-China, vanwaar uit zij zich, eenige eeuwen vóór het begin onzer jaartelling, over de eilanden van Insulinde en Polynesië verspreid hebben. De belangrijkste van deze talen zijn:

Sumatra.	1. Maleisch. 2. Menangkabausch. 3. Bataksch. 4. Atjehsch. 5. Gajo's. 6. Redjansch. 7. Lampongsch. 8. Korintjisch. 9. Niasch. 10. Mentaweisch.
Java.	1. Soendaneesch. 2. Javaansch. 3. Madoereesch.
Bali en N.W. Lombok.	Balineesch.
Borneo.	Dajaksch.
Celebes.	1. Boegineesch. 2. Makasaarsch. 3. Bareë. 4. Mandareesch. 5. Toradjatalen. 6. Sangirsch.
Kl. Soenda eil.	Bimaneesch.
Molukken.	1. Ternataansch. 2. Tidoreesch. 3. Tobello'sch. 4. Galelareesch. 5. Hoamehelsch. 6. Hatoehaha'sch. 7. Rottineesch. 8. Sawoeneesch.
Nieuw-Guinea.	Noefoorsch of Mafoorsch.

Het letterschrift, dat in Insulinde gebruikt wordt, is van drieërlei oorsprong. Sommige volken bezitten of bezaten een letterschrift van Indischen oorsprong en voor de behoeften van hun taaleigen pasklaar gemaakt, anderen bedienen zich van het Arabische alfabet met eenige wijzigingen (in het Ternataansch bijv. worden de klinkers regelmatig bijgeschreven), nog anderen van het door de Europeanen ingevoerde Latijnsche schrift. Omtrent de bijzonderheden der voornaamste talen, der volken, door welke zij gesproken worden, en der letterkunde raadplege men de afzonderlijke artikelen.

Godsdienst. De overgroote meerderheid der bewoners belijdt den Islam, o. a. bijna de geheele bevolking van Java; de overigen zijn nog heidenen, wier natuurgodsdienst doorgaans als animisme (zie aldaar) wordt aangeduid. Hoewel daarbij nog groote verschillen vallen waar te nemen, stemmen de godsdienstige voorstellingen daarin overeen, dat alles in de natuur (dieren, planten en ook levenloose voorwerpen) bezield wordt gedacht en aan de zielen of geesten het vermogen wordt toegekend, om hun stoffelijk omhulsel te verlaten. De vereering van die geesten, en wel in de eerste plaats van die der gestorven familieleden, vormt nu feitelijk den inhoud van alle natuurgodsdiensten in den Archipel en speelt ook nog in het leven der tot den Islam of het Christendom bekeerde inlanders een groote rol. Bij iedere handeling wordt de hulp der geesten gezocht, en vrees voor de ziekten of onheilen, die zij kunnen veroorzaken, beheerscht het geheele leven van den inlander. Tempels zijn niet bekend, wel afgodsbeelden in menigte, aan wie bij elke gelegenheid offers gebracht worden door priesters of priesteressen. Zij treden ook op als geneesheeren of liever geestenbezweerders en oefenen bij menigen stam een verderfelijken invloed, ook op zedelijk gebied, uit. Het dogma van het vrij en onbelemmerd voortleven der ziel na den dood is algemeen verbreid, het denkbeeld van een vergelding daarentegen bijna niet bekend.

De Hindoegodsdienst, eenmaal zoo verbreid in den Archipel, wordt tegenwoordig alleen nog op Bali beleden (zie *Bali* en *Hindoeïsme*). De handel bracht de Hindoes naar Insulinde, waarop kolonisatie en staatkundige overheersching, alsmede rasvermenging volgden sedert het begin onzer jaartelling. Vooral Java hebben zij beheerscht, waar het rijk van Modjopait in het midden der 14de eeuw zijn hoogsten bloei bereikte en gezag uitoefende over onderscheiden kleine rijken op Sumatra, Malaka, Borneo, de Kleine Soenda-Eilanden en de Molukken.

De invloed der Hindoes is zeer groot geweest, vooral op Java (zie aldaar), en toen bij hier en elders moest wijken voor den Islam, vond de Hindoeleer een schuilplaats op het naburige Bali.

De *Mohammedaansche godsdienst* wordt door bijna 95 % der bewoners van Insulinde beleden. Hij werd in het begin der 13de eeuw in N.-Sumatra het eerst verkondigd en breidde zich eerst langs de kusten, vervolgens ook in het binnenland uit. Op Java begon de Islam sedert de 15de eeuw meer aanhangers te tellen, en na een langdurige, bloedige worsteling werd hij er meester van den toestand, terwijl de Hindoeleer er op het einde der 15de of in het begin der 16de eeuw ophield te bestaan. In korten tijd werd de leer van *Mohammed* over de meeste eilanden verbreid en neemt nog heden ten dage steeds toe. Omtrent de vraag in hoe ver en hoe diep de Islam bij de Inboorlingen is doorgedrongen, zijn de meeningen verdeeld. Zie ook *Arabieren in Insulinde*, *Hadj* en *Pan-Islamisme*.

Het Christendom wordt reeds eeuwen lang door de zendelingen van onderscheiden genootschappen in Insulinde verkondigd, is er echter tot heden niet in geslaagd veel aanhangers te verwerven. Het eerst werd het er bekend gemaakt door de Portugeezen, na hun vestiging op Ternate en elders in de Molukken, en tegen het midden der 16de eeuw bestond hier reeds een vrij aanzienlijke Roomsch-Katholieke bevolking. De O.-I. Compagnie bevorderde daarentegen de uitbreiding der Hervormde Kerk, ging echter

Digitized by Google

met groote omzichtigheid te werk, en op het einde der 18de eeuw werd het aantal Christenen op 70 000 geschat. In de 19de eeuw werd de uitbreiding en bevestiging van het Christendom door onderscheiden zendingsvereenigingen ter hand genomen, waarbij de Regeering zeker toezicht blijft uitoefenen en vergunning moet verleenen, om het zendingswerk uit te oefenen.

Behalve de Nederduitsche en R.-Katholieke Kerk (met een bisschop in partibus infidelium, tevens pastoor te Batavia, aan het hoofd), vindt men tegenwoordig in Insulinde de Christelijk Gereformeerde Kerken te Batavia en Soerabaja, de Evangelisch Chineesche gemeente te Batavia, de Armenische gemeente op Java en de Britsch-Protestantsche gemeente te Batavia. Niet minder dan 17 Christelijke zendingsgenootschappen zijn er werkzaam, waarvan de Nederlandsche Zendingsvereeniging te Rotterdam, het Nederlandsch Zendeling-genootschap aldaar, de Utrechtsche Zendingsvereeniging en de Rheinische Missionsgesellschaft te Barmen als de belangrijkste kunnen gelden. In het geheel zijn er 205 zendelingen werkzaam. Het totaal aantal Christenen bedraagt (1905) 457 794, waarvan op Java, met een bevolking van meer dan 30 millioen (1905) nog geen 25 000. De Katholieken hebben de meeste vorderingen gemaakt onder de inlanders op Timor en onderhoorigheden, de Protestanten in de Minahassa, op Amboina, in Tapanoeli en in de Bataklanden. Volgens de opneming van 1905 bedroeg het aantal inlandsche Christenen op

	Protestanten.	Gereformeerden.	R. Katholieken.	Andere kerkgen.	Totaal.
Java	18 853	2209	1 705	1896	24 663
Buitenbezittingen . .	406 672	4573	21 578	308	433 131
Totaal	425 525	6782	23 283	2204	457 794

Daarentegen telt de Islam op Java 29 605 653, op de Buitenbezittingen 5 428 372 belijders, terwijl het aantal Hindoes in deze laatste 163 547 bedraagt.

Beschavingstoestand. Bij een nadere beschouwing van den beschavingstoestand verdient het in de eerste plaats opmerking, dat, met uitzondering van enkele nog zwervende stammen in de binnenlanden van de grootere eilanden, alle volken vaste woonplaatsen hebben. De woningbouw vertoont wel verschillende trappen van ontwikkeling, bereikt echter nergens een aanzienlijke hoogte. Kenmerkend is dat de woningen overal geheel uit plantaardig materiaal zijn opgetrokken en dat zij op vele plaatsen op min of meer hooge palen staan, somtijds (N.-kust van Nieuw-Guinea, N.W.-kust van Borneo) in zee of in de rivieren, eldens op het land of ook wel op vlotten. De hoogte, waarop de woningen boven den grond staan, verschilt van 6 voet (Java) tot 80 voet (sommige Dajakstammen). Alleen in sommige gewesten (Oost-Java, Ambon enz.) staan de huizen op den beganen grond. In het algemeen zijn de woningen klein, slechts voor één familie bestemd; alleen enkele Dajakstammen bouwen huizen van 100, zelfs 200 m. lengte, waarin menigmaal een geheel dorp samen woont, terwijl ook in de Padangsche Bovenlanden groote huizen voorkomen, al bereiken zij niet den omvang der Dajaksche. Opvallend is bij deze Padangsche huizen vooral de vorm van het dak. De inlandsche woningen missen ramen, zoodat licht en lucht door de deur binnen moeten dringen. Hoogstens hebben de groote huizen een of enkele luiken in het dak. De meeste gewone woningen zijn in twee of meer vertrekken verdeeld. De groote huizen bevatten één groot gemeenschappelijk vertrek en verder voor elke familie een afzonderlijk slaapvertrekje. De meisjes en kinderen slapen samen in het gemeenschappelijke vertrek, de jongelingen en ongehuwde mannen buitenshuis in een groot gebouw, dat tevens tot vergaderzaal, ontvangst van vreemde gasten, enz. dient. Het meubilair is gering en bestaat hoofdzakelijk uit een aantal matjes, om op te zitten en te slapen, een aantal potten en pannen, aarden schotels, bakjes en bamboekokers, alsmede een of enkele kisten tot het opbergen van kleedingstukken, lijfsieraden en kostbaarheden. Aan de wanden hangen dikwijls gereedschappen en wapens, aan het dak vischtuig. Een houten rustbank (balé-balé) komt niet overal voor, evenmin een primitieve lamp. Wel bevindt zich dikwijls in het woonvertrek een stookplaats, tevens kookplaats, voor zoover de toebereiding der spijzen niet buiten de woning, bijv. onder een afdakje, geschiedt.

Alleenstaande woningen treft men in Insulinde slechts zeer zelden aan; minstens zijn de huizen tot groepen, doorgaans tot dorpen vereenigd; steden daarentegen, welke ook maar eenigszins op de onze gelijken, komen nagenoeg niet voor. Bij voorkeur liggen de dorpen langs de kusten en de rivieren en strekken zich dan in de lengte uit (streek- of rijendorpen); in het binnenland lagen en liggen op vele plaatsen de dorpen, als zij niet langs een rivier gebouwd zijn, op steile hoogten, waarbij de huizen min of meer in een kring rondom een open ruimte staan (komdorpen). Ook zijn zij daar, waar het Nederlandsch gezag zich nog weinig of niet doet gelden, meestal versterkt met steenen muren, aarden wallen met doornbamboe beplant, houten palissaden en vooral met levende bamboe. Deze laatste omheinig treft men ook algemeen op Java enz. aan, niet zoozeer als strategische versterking, dan wel om vreemde indringers te weren. Wat den inwendigen toestand der dorpen betreft, vallen vooral twee typen te onderscheiden: òf de huizen zijn op erven gebouwd, doorgaans met vruchtboomen beplant en door een levende haag van elkander en van den weg gescheiden, zoodat men van de woningen op geringen afstand niets bespeurt (Java, Midden Sumatra, Minahassa), òf de

Digitized by Google

huizen staan dicht bij elkander op een geheel open ruimte in twee of meer rijen, zoodat er geen geboomten, behalve eenige kokospalmen, worden aangetroffen (Bataks, Padangsche Bovenlanden, Dajaks enz.). In het algemeen zijn de dorpen klein; in weinig woningen huist echter somtijds een betrekkelijk aanzienlijke bevolking.

De kleeding vertoont groote verscheidenheid. Op Nieuw-Guinea gaan de mannen aan de Humboldtbaai geheel naakt, elders worden althans de schaamdeelen bedekt door het dragen van een lendendoek uit lijnwaad of geklopte boomschors. De beschaafde Maleiers gaan verder met de kleeding en dragen doorgaans de sarong of kain, een stuk lijnwaad van 4—5 m., om het benedenlijf, zoowel mannen als vrouwen; bij sommige stammen dragen de mannen onder de sarong of kain een broek; het bovenlijf wordt òf bloot gedragen, òf door de mannen bedekt met een buis of baadje, bij de vrouwen door de slendang, een doek van 2 m. lengte, ook wel door de kabaai, een lange vrouwenjak met nauwe mouwen. Eigenaardig is het oorlogskleed, dat vele stammen, vooral de voorvechters, in den krijg dragen. Het hoofd wordt òf niet bedekt, òf, zooals op Java, met een hoofddoek getooid, ook wel door een hoed van palmbladeren enz. tegen de zon beschut. De kinderen loopen meest overal tot 6 à 7 jaar, somtijds ook langer, geheel naakt. Als grondstof voor de kleeding dient vooral katoen, bij feestelijke gelegenheden ook zijde, bij sommige stammen op Borneo en nog meer op Celebes en verder oostwaarts de foeja (bewerkte boombast).

Als sieraden zijn vooral pinnen, ringen en schijven in ooren en neus en ringen om armen en beenen in zwang; ook tanden van wilde zwijnen, haren en bloemen dienen tot sieraad, vooral van het haar. In het algemeen zijn vele weinig ontwikkelde stammen bijzonder op sieraden gesteld, de mannen evenzeer als de vrouwen. Ook het tatoeëren, het aanbrengen van brandwonden op armen en borst, het vervormen, afvijlen of uitslaan der tanden kan tot zekere hoogte hiertoe gerekend worden, al berusten deze gebruiken doorgaans oorspronkelijk op andere motieven.

Het voornaamste voedsel is, althans in de W. helft, de rijst, in de O. helft meer sago en mais; daarnaast worden ook onderscheiden aardvruchten (vooral jams en bataten) en verschillende peulvruchten genuttigd. Zwervende stammen nuttigen schier alles, wat zij op hun pad vinden, zoowel van plantaardigen als dierlijken aard. Overigens is plantaardig voedsel hoofdzaak, terwijl daarnaast nogal visch, versch, gedroogd of gezouten, gegeten wordt, ander dierlijk voedsel meestal slechts bij feestelijke gelegenheden. Melk wordt zoo goed als niet gebruikt, boter en kaas zijn onbekend. Daarentegen komt het nuttigen van aarde (zie *Aarde, eetbare)* nog al voor. De gewone drank is water, waar de koffieteelt bestaat, ook een aftreksel van gebrande koffieboonen of van de bladeren. Het water van de halfrijpe kokosnoten is zeer in trek, nog meer palmwijn en ook wel arak. Doch in het algemeen is de inlander zeer matig in het gebruik van spijs en drank. Gewoonlijk worden de maaltijden des morgens, middags en avonds genuttigd. Onder de genotmiddelen staat het betel- of sirihkauwen bovenaan; ook wordt er wel suikerriet gekauwd. Het rooken van tabak is ook algemeen verbreid, meestal echter slechts sigaretten (strooitjes). Als bedwelmend middel speelt de opium een groote rol en geeft wel eens aanleiding tot amokmaken (zie *Amok).*

Spelen en vermaken bezit de inlander in groote verscheidenheid. Bij de kinderen zijn knikkers, tollen, vliegers en balspelen algemeen; de volwassenen zijn hartstochtelijke spelers, vooral echter ter wille van de weddenschappen, waartoe zij aanleiding geven en die hoogst nadeelig op de welvaart werken, zooals bijv. door Prof. *Nieuwenhuis* voor de Dajaks op Borneo werd aangetoond. Vooral op hanengevechten zijn de inlanders verzot, ook kwartel-, krekel- en mierengevechten behooren hiertoe; tijgergevechten zijn tegenwoordig zeldzaam geworden. Hooger staan die vermaken, waarbij het om kunstuitingen te doen is, n. l. muziek (gamelan, zang (zooals de pantoens op Sumatra) en dans (zie *Danskunst).* Ook tooneelvoorstellingen vallen bij de Javanen, Balineezen en Maleiers zeer in den smaak (zie *Wajang).*

Tot de bijzondere gebruiken, die volstrekt niet altijd op een laag staande beschaving wijzen, behoort het kannibalisme, dat nog voorkomt bij de Bataks, als straf voor bepaalde misdrijven, bij sommige Dajakstammen, op Celebes, Flores, de Solor-eilanden en vooral op Nieuw-Guinea, waar sommige stammen ook gedoode vijanden opeten, zelfs lijken van menschen, die een natuurlijken dood gestorven zijn verslinden, terwijl het zich elders beperkt tot het nuttigen van bepaalde lichaamsdeelen, bijv. op de Solor-eilanden van het hart van gesneuvelde vijanden, op Celebes vooral van de hersens en het bloed, als een middel om dapper te worden. Meer algemeen verbreid is het koppensnellen, dat voor een gedeelte samenhangt met de schedelvereering, een vorm van animisme, waarbij de schedels van menschen als fetisjen worden beschouwd, voor een gedeelte zijn oorsprong in andere motieven vindt. Het is nog in zwang op Nias, de Mentawei-eilanden, in de Lampongsche districten, bij vele Dajakstammen, in Centraal-Celebes, op Timor, de Zuidwester-eilanden, Timor-laoet, Ceram, Halmaheira en Nieuw-Guinea, doch schijnt, bepaaldelijk op Borneo en Celebes, in de laatste jaren sterk verminderd te zijn. Zeer verschillend en ten deele hoogst eigenaardig zijn de gebruiken der onderscheiden heidensche stammen bij de drie voornaamste gebeurtenissen van het menschelijk leven: geboorte, huwelijk en dood. De kuischheid der meisjes laat over het geheel veel te wenschen over, met de zedelijkheid in het huwelijk is het, althans wat de vrouwen betreft, over het algemeen beter gesteld. Polygamie is geoorloofd, ook door den Islam, doch wegens de daarmede verbonden kosten, weinig in zwang. Polyandrie moet enkel voorkomen bij de Dajaks in Sambas. Daarentegen komt slavernij en pandelingschap (schuldslavernij) buiten Java in geheel Insulinde voor.

Onderwijs wordt gedeeltelijk gegeven door de Mohammedaansche priesters aan de kinderen

Digitized by Google

van Mohammedanen, heeft echter weinig te beteekenen en beperkt zich in hoofdzaak tot het mechanisch leeren lezen van den Koran; gedeeltelijk door de Christen-zendelingen op zendingsscholen, waar het met het gewoon lager onderwijs overeenstemt, en in de derde plaats van Gouvernementswege. Dit laatste valt nog te onderscheiden in onderwijs aan zonen van inlandsche hoofden en aanzienlijken (scholen eerste klasse) en onderwijs aan kinderen van gewone inlanders (scholen tweede klasse). Voor de Europeesche kinderen bestaan er gewone lagere scholen en scholen voor meer uitgebreid onderwijs, ten deele openbare (voor rekening van het Gouvernement), ten deele bijzondere, welke subsidie uit 's lands kas kunnen genieten. Ook Fröbelscholen (geheel van particulieren aard) vindt men in Insulinde, alsmede ambachtsscholen te Batavia, Semarang en Soerabaja, op welke plaatsen eveneens hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus zijn, terwijl te Batavia tevens een hoogere burgerschool met driejarigen cursus voor meisjes bestaat en een school (afd. B. van het gymnasium Willem III) tot beoefening der taal-, land- en volkenkunde van Insulinde. Op de hoogere burgerscholen gingen in 1915 behalve de Europeesche leerlingen 62 inlandsche jongens, 4 inlandsche meisjes en 94 vreemde Oosterlingen. Op 1 Januari 1914 waren er op Java en Madoera 145 openbare scholen voor Europeesche kinderen met 18 838 leerlingen en 34 bijzondere met 5444 leerlingen, waaronder 956 niet-Europeanen.

De omvang van het lager onderwijs op 1 Januari 1914 kan uit het volgende overzicht blijken.

Gewoon lager onderwijs voor inlanders.

	Aantal scholen.		Aantal leerlingen.		Daarvan meisjes.	
	Gouvern. scholen.	Particul. scholen.	Gouvern. scholen.	Particul. scholen.	Gouvern. scholen.	Particul. scholen.
Java met Madoera	834	494	175 666	50 531	11 768	8 511
Buitenbezittingen	459	1874	89 960	130 273	17 580	26 814

Van de 1110 scholen van particulieren (1 Januari 1914) waren 635 zendingscholen. Gouvernementskweekscholen voor inlandsche onderwijzers bestaan er 7 in Insulinde met (1914) 676 kweekelingen. Verder heeft men er 16 normaalcursussen tot opleiding van inlandsche hulponderwijzers met (1914) 519 leerlingen. Zoogenaamde volksscholen, vroeger desa-scholen waren er in 1914 op Java en Madoera 3521 met 239 415 leerlingen; in de Buitenbezittingen 621 met 41 241 leerlingen.

Landbouw. Het hoofdmiddel van bestaan der bewoners van Insulinde is de landbouw. Hierbij moet een onderscheid gemaakt worden tusschen den landbouw door de inlanders volgens eigen initiatief, geheel in hun belang uitgeoefend, en dien in dienst van Europeesche ondernemers of van de Regeering verricht. Bij de laatste bestond vroeger een verschil tusschen de gedwongen cultuur en de vrije cultuur. De gedwongen cultuur is verdwenen; de vrije cultuur kan weer verdeeld worden in de kina- en de boschcultuur (zie *Boschbouw*), waarbij de arbeid der inlanders geheel vrijwillig is en behoorlijk betaald wordt. Door Europeesche ondernemers wordt de landbouw uitgeoefend: ten deele op gronden aan particulieren in vroeger tijden in eigendom afgestaan, ten deele op gronden door het Gouvernement in erfpacht afgestaan, dan wel door het Gouvernement, inlandsche vorsten en grooten of gewone inlanders verhuurd, ten deele door opkoop van producten, door de inlanders geteeld, om die in eigen etablissementen te verwerken.

De inlandsche landbouw staat over het geheel nog op een lagen trap van ontwikkeling; het is veelal landbouw met braakligging, die extensief gedreven wordt. Even gebrekkig en verouderd als de methoden, zijn de landbouwwerktuigen. Op vele plaatsen, vooral buiten Java, is het nog roofbouw.

Daar rijst het hoofdvoedsel vormt, is het ook het voornaamste landbouwproduct en wordt als *eerste gewas* tegenover alle andere samen als *tweede gewas* geplaatst. De rijstbouw in zijn primitiefsten vorm is de gágábouw, waarbij een stuk woeste grond, doorgaans oerwoud, van boomen en andere gewassen gezuiverd, weinig of niet bewerkt en dan beplant wordt, door met een puntigen stok gaten in den bodem te maken, daarin de rijstkorrels te leggen en de gaten vervolgens met de hand dicht te strijken. Deze methode, die een geringen oogst van slechte hoedanigheid levert, wordt alleen bij de laagst staande volken toegepast. Betere resultaten geeft de tegalbouw, waarbij men op dezelfde wijze te werk gaat, doch den bodem vooraf beter bewerkt en aan het gewas meer zorg besteedt, o. a. door het wieden van onkruid. De beste methode is echter de sawahbouw of de rijstteelt op natte velden, die op Java verreweg de overhand heeft, terwijl in de Buitenbezittingen de tegal- of ladangbouw overweegt. De sawahbouw vereischt veel meer zorg en arbeid, vooral wegens de noodzakelijkheid om waterleidingen, sluizen en dammen aan te leggen. Tevens moeten de rijstvelden behoorlijk beploegd en geëgd worden, waarna de vooraf op kweekbedden getrokken zaailingen daarop overgebracht en de akkers onder water gezet worden, totdat de rijsthalmen beginnen te bloeien. Voordat de pluimen geel worden, het teeken, dat de rijst rijp is, heeft men het water doen afloopen, tevens tal van maatregelen moeten nemen, om het gewas tegen zijn vele vijanden uit het dierenrijk te beschermen. Bij het oogsten worden op Java de halmen een voor een met het rijstmes-

Digitized by Google

je afgesneden, in bossen samen gebonden en te drogen gezet, daarna in de rijstschuur opgeborgen, om vervolgens bij gedeelten, al naarmate de behoefte zich voordoet, door de vrouwen ontbolsterd te worden. In 1914 waren op Java 3 617 774 bouws met rijst beplant en werd de productie op 93 114 970 pikols padi geschat. Nochtans is die hoeveelheid niet voldoende om in de behoeften der bevolking te voorzien en tracht de Regeering door irrigatiewerken de bebouwbare oppervlakte te vergrooten. Ook op de gronden, die eigendom van particulieren zijn, is rijst een hoofdgewas.

Als tweede gewassen, nadat de rijstvelden opnieuw bewerkt zijn, kweekt de inlander, grootendeels voor eigen gebruik, mais of djagoeng, verschillende knolgewassen, peulvruchten en gewassen, welke als toespijs bij de rijst dienen, zooals lombok (Spaansche peper), terong (solanum soorten), ketimoen (komkommer), uien, prei, kool, selderij, salada ajer (waterkers) enz.; gedeeltelijk verbouwt hij ook handelsgewassen, zooals tabak, suikerriet, indigo, djarak, gember enz.

Onder de cultuurgewassen, dat zijn de producten, welke voor den buitenlandschen handel gekweekt worden, is tabak wel het meest verbreid. Wel is waar wordt er door de inlanders ook veel tabak voor de inlandsche markt verbouwd en er is bijna geen bewoonde streek, hetzij in de laaglanden of in de hooglanden (tot ± 1500 m.), waar door de inlanders niet meer of minder tabak voor eigen gebruik of voor de inlandsche markt geteeld en toebereid wordt. De meest schitterende resultaten heeft deze cultuur in Deli opgeleverd, ten deele ook in de naburige streken. In 1869 begon de Deli-Maatschappij de cultuur aldaar op een terrein van ± 10 000 bouws, thans beschikt zij over meer dan 100 000 bouws; de productie van de Maatschappij bedroeg in 1870 1915 pakken, elk van 158½ kg. gewicht, ter waarde van 270 000, in 1894 reeds 56 655 pakken ter waarde van 11 mill. gld., terwijl de waarde van de tabaksproductie der geheele residentie Oostkust van Sumatra in 1913: 70 mill. gld. bedroeg. In 1905 vond men er 32 691 tabaksvelden met een productie van 320 474 pikols. Ook Java, en in mindere mate Borneo, leveren veel tabak. Op Java waren in 1914 224 992 bouws met tabak beplant en bedroeg de productie 34 000 000 kg.; in Nederlandsch Borneo gaat de cultuur achteruit.

Een tweede belangrijk cultuurgewas is de suiker, die eveneens zeer algemeen in Insulinde wordt aangetroffen, doch als handelsartikel alleen op Java groote beteekenis heeft, daarnaast ook in Atjeh, Palembang, het Z. van Celebes en de Westerafdeeling van Borneo voor den uitvoer gekweekt wordt. In 1914 waren op Java 236 282 bouws met suikerriet beplant met een opbrengst van 22 mill. pikols suiker.

De koffiecultuur van particulieren is tegenwoordig veel belangrijker dan die van gouvernementswege. De vrije gouvernementscultuur leverde in 1914 op Java 57 000 pikols; de particuliere ondernemingen 400 000 pikols; van de Buitenbezittingen leverden de Lampongsche districten 30 000 pikols, Sumatra's westkust 60 000 pikols en de oostkust van Sumatra 50 000 pikols. Celebes en onderhoorigheden leverde 27 000 pikols. Vooral de productie van Robusta-koffie is in de laatste jaren sterk toegenomen. Ze wordt vooral gekweekt als Catch-crop op de jonge rubberplantages.

De theeproductie op Java is toegenomen van 11 mill. kg. in 1905 tot 30 mill. kg. in 1914. Daarvan leveren de Preanger Regentschappen ruim 24 mill. kg., Batavia 3,5 mill. kg. Ter Sumatra's west- en oostkust wordt deze cultuur steeds belangrijker; de oostkust leverde in 1914 reeds bijna 400 000 kg. In de Preanger Regentschappen kweeken de inlanders steeds meer thee op verlaten koffieplantages.

De kinacultuur wordt uitgeoefend op gouvernementsplantsoenen (in 1914: 893 896 kg.), op gronden door het gouvernement in erfpacht afgestaan (in 1914: 6 864 411 kg.) en op particuliere landerijen (in 1914: 739 532 kg.).

De indigocultuur is sterk achteruitgegaan; Java leverde in 1914: 1 186 282 kg. cacao. Peper leveren vooral de Lampongsche Districten (in 1913: 12 mill. kg.), Atjeh en onderhoorigheden en Banka en onderhoorigheden (elk 3 mill. kg.), en Palembang (2 mill. kg.). De geheele productie bedroeg ± 25 000 000 kg., d. i. ongeveer ⅓ van de wereldproductie. Terwijl de kruidnagelcultuur, die zijn hoofdzetel nog steeds op Ambon en de Oeliassers heeft, van weinig beteekenis is, levert Insulinde nog 80 % van de wereldproductie aan muskaatnoten en foelie: in 1914: 50 000 pikols noten en ruim 10 000 pikols foelie. De productie der Banda Eilanden neemt af: veel perken worden daar tot klapperaanplantingen gemaakt; in Atjeh, Sumatra's westkust en Tapanoeli neemt de productie in de laatste jaren iets toe.

Van groote beteekenis zijn in de laatste jaren geworden de copra- en de rubbercultuur. Terwijl de uitvoer van copra in 1870 nog onbeteekenend was, bedroeg deze in 1907 reeds 25 mill. gld., in 1912 reeds 54 mill. Java heeft naar schatting 210 000 H.A. kokosplantages, de Buitenbezittingen 150 000 H.A. Van de Buitenbezittingen leverden Celebes in 1913 ± 70 mill. kg., de westerafdeeling van Borneo 28 mill. kg., Sumatra's westkust ± 15 mill. kg. Bali en Lombok evenveel.

De rubbercultuur is eerst na 1900 snel van groote beteekenis geworden. Begin 1914 gebruikte deze cultuur op Java een oppervlakte van 875 000 H.A., in de Buitenbezittingen (vooral op Sumatra en in de Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo) 880 000 H.A. In Djambi en Palembang neemt de rubbercultuur door de Inlanders snel toe. De opbrengst van rubber in Insulinde bedroeg in 1915 bijna 19 mill. kg., zoodat Insulinde reeds 12 % van de wereldproductie leverde, en dit percentage zal volgens deskundigen in de toekomst nog aanzienlijk stijgen. De plantages werken meest met vreemd kapitaal, vooral Engelsch. Van veel geringer beteekenis zijn de culturen van katoen, kapok, ramee en andere vezelplanten.

Veeteelt. Daar de inlander in het dagelijksch leven bijna geen vleesch eet en zuivelproducten voor hem zoo goed als onbekend zijn, moet de veeteelt wel verre achterstaan bij den

Digitized by Google

landbouw. Van de runderen is de tamme buffel of karbouw van het meeste belang, vooreerst als trekdier, dan bij het beploegen en eggen der natte rijstvelden en eindelijk als slachtvee. Het eigenlijke rund (sapi) komt overal voor, doch is alleen talrijk op O.-Java en Madoera, Bali en Z.-Celebes; het dient als trekdier op lichtere gronden en als slachtvee. Paarden komen eveneens zeer algemeen voor en dienen als rij-, trek- en lastdieren. De meeste paarden vindt men op Java, Sumatra (Atjeh, de Bataklanden en de Padangsche Boven- en Benedenlanden) Bali, Lombok, Soembawa, Soemba, Savoe, Rotti, Timor en Celebes. Vooral Soembawa, Soemba en Z.-Celebes hebben een niet onaanzienlijken uitvoer. In het algemeen zijn de paarden klein, doch sterk en volhardend. Van nature goed, gaat het ras over het algemeen achteruit, daar de inlander niets doet om het te verbeteren en er veel te hooge eischen aan stelt. De regeering moedigt de paardenteelt aan door het vestigen van hengstendepôts op Java en te Pajakombo (Sumatra), terwijl op Java, Sumatra's Westkust en in de Minahassa particuliere stoeterijen bestaan.

Varkensvleesch wordt door de Chineezen en de niet-Mohammedaansche inlanders, veel gegeten, zoodat men dan ook in de Buitenbezittingen overal varkens als huisdieren aantreft, deze zelfs bij enkele stammen in Nieuw-Guinea de lievelingsdieren zijn en door de vrouwen vertroeteld worden. Geiten en schapen ontbreken bijna in geen dorp, evenmin kippen, terwijl ander pluimvee, zooals eenden, ganzen, kalkoenen enz. eveneens talrijk is.

Eetbare vogelnestjes, een lekkernij voor de Chineezen, werden in 1902 voor een waarde van 224 000 gld. uitgevoerd, meest naar Singapore, verder naar Penang en China; de meeste zijn afkomstig van Java, Celebes en Palembang. Vogelhuiden werden in 1913 voor ruim 500 000 gld. uitgevoerd, vooral van Ternate, in de eerste plaats huiden van den paradijsvogel.

Volgens de opnemingen van 1905 omvatte de veestapel:

	Paarden.	Runderen.	Buffels.
Java met Madoera . .	363 974	2 654 461	2 186 993
Buitenbezittingen . .	118 645	449 268	446 540

Boschbouw en Boschproducten. Hoewel de bosschen in Insulinde een reusachtige oppervlakte beslaan, vooral op Sumatra, Borneo, Nieuw-Guinea, Celebes, Halmahera en Boroe, en een groote verscheidenheid van kostbare houtsoorten bevatten, wordt daarvan tot heden slechts weinig partij getrokken en staan zij alleen op Java en Madoera onder deskundig toezicht. Hier maakt men nog een verschil tusschen de djati- en de wildhoutbosschen. De djatibosschen staan onder geregeld beheer en worden afgebakend, opgemeten en in kaart gebracht. Met de wildhout-, dat zijn alle overige bosschen, is zulks nog slechts voor een klein gedeelte het geval. Voor den uitvoer zijn alleen van belang het djatihout (zie aldaar), het wortelhout (Sono of Linggoa) het ebben- en het sandelhout. De waarde van den totalen uitvoer bedraagt echter nog minder dan 1 mill. gld. jaarlijks.

Als boschproducten, die voor den handel van belang zijn, vallen te noemen: getah-pertja, caoutchouc, bamboe, rotan, was, gommen (gombenzoë, gom-copal en gom-damar) en harsen. Zij komen alleen van de Buitenbezittingen. De uitvoer bedroeg in 1905:

	Hoeveelheid in kilo's.	Waarde in gld.
Gom-benzoë	1 669 916	2 671 866
Gom-damar	7 794 602	2 182 489
Caoutchouc	45 890	137 670
Gom copal	6 976 207	1 744 051
Getah pertja	810 685	1 783 507
And. getahsoorten .	21 059 860	3 918 675
Rotan	60 458 186	7 254 982
Was	70 216	70 216

Mijnbouw en Minerale Bronnen. Daar, zooals bij de bespreking der delfstoffen gebleken is, mineralen wel algemeen verbreid zijn, maar slechts op enkele plaatsen in aanzienlijke hoeveelheid voorkomen, is de mijnbouw tot enkele streken beperkt, daar de primitieve wijze, waarop door inlanders op sommige eilanden metalen gedolven worden (door middel van ondiepe kuilen) niet als mijnbouw kan gelden. De grootste beteekenis bezit de tinontginning op Bangka, Billiton en Singkep (zie de betreffende artikelen en *Tin*), die overal in open groeven geschiedt. Petroleum is vooral op Sumatra (Langkat en Palembang), Java en Z.-O. Borneo aanwezig, (zie *Petroleum*), steenkolen levert in de eerste en voornaamste plaats het Ombiliënkolenveld (Sumatra), terwijl zij ook in den bodem gevonden werden in Z.- en O.-Sumatra; verder schijnt Borneo zeer rijk aan steenkolen, die zich kenmerken door een groot harsgehalte (tot 2 %) en op vele plaatsen niet geschikt zijn voor het gebruik. Alleen in Koetei (O.-kust) en op Poeloe Laoet heeft tegenwoordig in Nederlandsch Borneo de ontginning eenige beteekenis. Goud, in den vorm van stofgoud, wordt gevonden op Borneo in Sambas (W.-kust), waar vooral Chineezen het wasschen, langs den middelloop van den Kapoeas, langs den Kahajan (Z.-kust) en in het gebied van Martapoera. Op Sumatra wordt het geëxploiteerd in Midden Sumatra en Benkoelen, op Celebes in het N. schiereiland. De geheele bekende goudopbrengst van Insulinde bedroeg in 1911: 4 235 648 gram ter waarde van 7 503 381 gld. Diamanten, meestal onzuiver en steeds zeer klein, worden door inlanders gezocht op Borneo in Landak (W.-kust), in Martapoera en in de valleien, die uitmonden op de kust tusschen den Barito en Poeloe-Laoet. Aan de W.-kust bedroeg de opbrengst in 1912: 52 518 gld.

Van de overige delfstoffen is de opbrengst òf onbeduidend, òf onbekend. De zoutwinning is op

Digitized by Google

Java en Madoera een regeeringsmonopolie en geschiedt op 3 plaatsen op Madoera (Sampang, Pamekasan en Soemenep). In 1905 vond men aldaar 3581 zoutpannen, die 63 469 kojangs zout (1 kojang = 30 pikols) leverden.

Minerale bronnen. Als gevolg van de vulkanische gesteldheid van vele eilanden is het aantal minerale bronnen in Insulinde aanzienlijk; vele daarvan worden, vooral op Java, tot geneeskrachtige doeleinden aangewend. Zie verder *Bronnen, minerale.*

Nijverheid. De fabrieksnijverheid is in Insulinde nog van ondergeschikt belang en geheel in handen van vreemdelingen; voor de inlanders heeft zij alleen in zoover beteekenis, dat zij op Java met zijn overbevolking gelegenheid geeft als loonarbeider den kost te verdienen. Het aantal inlandsche loonarbeiders is echter nog gering, even gering het gebruik, dat in de inlandsche huishouding van de fabrieksartikelen wordt gemaakt. In 1914 vond men bij de industrieële ondernemingen op Java 3050 stoomketels met 304 559 v. m. verwarmingsoppervlak; op de Buitenbezittingen 1054 ketels met 38 404 v. m. verwarmingsoppervlak. Daarvan waren alleen bij de suikerfabrieken op Java 1321 ketels met 234 538 v.m. verwarmingsoppervlak in gebruik, waaruit duidelijk het overwicht van dezen tak van nijverheid blijkt. Daarnaast spelen op Java de koffieondernemingen een rol, benevens de rijstpelmolens, petroleumraffinaderijen, ijs- en mineraalwaterfabrieken, zeepfabrieken, drukkerijen, sigarenfabrieken en rijtuigfabrieken. In de Buitenbezittingen is het aantal fabrieken veel geringer en vindt men de meeste nog op Sumatra, zooals houtzaagmolens, ijs- en mineraalwaterfabrieken, petroleumraffinaderijen en drukkerijen.

De inlandsche nijverheid dagteekent reeds uit zeer oude tijden, voorziet echter slechts in eigen behoeften. Bovenaan staat de textiel- en meer bepaald de katoennijverheid, die echter op Java in de laatste kwarteeuw sterk achteruit is gegaan door invoer van katoenstoffen van buiten. Terwijl de inlandsche weefnijverheid nooit hoog heeft gestaan, op Borneo zelfs grootendeels verdrongen werd door die der Maleiers, op Java grootendeels geweven wordt van garens, die van de Chineezen gekocht worden, is het gunstiger gesteld met de batikkunst op Java (zie *Batikken*). In het O. van Insulinde, vooral in Middel-Celebes, is de bereiding van boomschors tot kleeding (foeja) zeer algemeen. Gunstig is het gesteld, zoowel op Java als daarbuiten, met de vlechtkunst, waarbij allerlei materiaal (bamboe, rotan, palm- en andere bladeren, biezen, grassen, enz.) verwerkt worden en de inlander dikwijls blijk geeft van veel smaak- en kleurenzin. Ook de vervaardiging van aardewerk is algemeen verbreid, staat op vele plaatsen buiten Java hooger dan op dit eiland, en hetzelfde geldt van den huizenbouw, den scheepsbouw (vooral bij de Boegineezen) en de houtsnijkunst. Zeer verbreid is eveneens de smeedkunst, en vooral het bewerken van ijzer is in sommige deelen van Borneo en Centraal Celebes goed ontwikkeld. Ook koper-, zilver- en goudsmeden leveren op Java, Sumatra's Westkust, Bali, Lombok, enz. somtijds mooi werk. Het snijden in hoorn, schildpad en ivoor, het borduren in goud en zilver, en het vervaardigen van bamboewaren is grootendeels beperkt tot de voornaamste plaatsen op en buiten Java, nog meer het diamantslijpen en de leerbewerking. Al deze bedrijven worden meestal, als huisvlijt, door de mannen uitgeoefend, en zij houden zich ook uitsluitend bezig met het bereiden van kokosolie, het koken van suiker en het aftappen van palmwijn.

Vischvangst en Jacht. *Vischvangst* wordt in den geheelen Archipel met zeer verschillende hulpmiddelen uitgeoefend en vormt voor vele inlanders een bron van bestaan. De vele vischrijke wateren en de omstandigheid, dat visch het voornaamste dierlijke voedsel vormt, werken daartoe samen.

De *zoetwatervisscherij* komt op alle eilanden voor, zelfs de sawahs worden wel tot vischteelt gebruikt, zooals die van goudvisschen op Java. Men vangt den visch met hengels en netten van allerlei vorm, brengt versperringen in de rivieren aan van takkebossen, bouwt sero's (fuikachtige staketsels), damt rivieren en meren af of bedwelmt den visch door plantaardig vergif in het water te werpen. De zeevisscherij kan weer in strand- en diepzeevisscherij onderscheiden worden. De eerste bloeit langs de N.-kust van Java en Madoera, terwijl men vooral in Soerabaja veel zeevisch in zoutwatervijvers kweekt. De diepzeevisscherij wordt het meest door Javanen, Madoereezen, Boegineezen en Makassaren uitgeoefend; in het bijzonder verdient de troebockvisscherij aan de O.-kust van Sumatra vermelding, daar de kuit van den troeboek een belangrijke toespijs bij de rijst vormt. Op Bangka, Billiton en de N.-kust van Borneo wonen stammen, die hoofdzakelijk van de vischvangst en als zeenomaden leven. Een groote rol speelt ook de tripangvangst, vooral in de O. helft van Insulinde; de Makassaren varen reeds sedert eeuwen jaarlijks naar de kusten van Nieuw-Guinea en Australië om er tripang te vischen. Minder beteekent de walvischvangst en die van paarlemoeroesters en paarlen.

De *jacht* heeft als middel van bestaan minder te beduiden in de W. helft van Insulinde en staat ook in de O. helft verre achter bij de vischvangst; het meest wordt nog op herten gejaagd, daarnaast op wilde zwijnen.

Handel en scheepvaart. Reeds door zijn bevolkingscijfer speelt Java, zoowel bij den binnen- als bij den buitenlandschen, bij den groot-, zoowel als bij den kleinhandel de hoofdrol. De inlander heeft van nature weinig lust tot den handel, die dan ook zoo goed als geheel in handen van vreemdelingen is. De *kleinhandel* is, vooral op Java, overwegend in handen van Chineezen, daarnaast van Arabieren en Klingaleezen, die als marskramers rondreizen of in de grootere plaatsen toko's houden. De inlander drijft bijna alleen handel op den pasar of passer, d. i. de markt, welke in bijna elke desa op een bepaalden dag in de week gehouden wordt en op sommige punten koopers en verkoopers van heinde en ver aantrekt. Hier worden alle mogelijke artikelen te koop aangeboden door Chineezen, Arabieren en inlanders (meestal vrouwen).

Digitized by Google

De *groothandel* is in het bezit van Europeanen en Chineezen en heeft zich vooral sterk ontwikkeld sedert Insulinde in de tweede helft der 19de eeuw handelsvrijheid heeft verkregen. Ook zijn sedert 1855 consuls van vele staten aldaar gevestigd en worden er (sedert 1865) de vlaggen van alle bevriende natiën bij de groote vaart met de Nederlandsche vlag gelijk gesteld. De havens worden onderscheiden in havens voor de kustvaart, waarin alleen tot die vaart, gerechtigde d. z. inlandsche, in Insulinde thuis behoorende en Nederlandsche schepen, worden toegelaten, en havens voor den algemeenen handel geopend, welke toegankelijk zijn voor de schepen van alle bevriende natiën. Een bijzondere plaats nemen nog de vrijhavens in, n. l. Riouw, Makasar en Sabang. De meeste havens zijn slechts min of meer tegen den wind beschutte reeden, waar het verkeer der groote schepen met den vasten wal door prauwen (p r a u w e n v e e r e n) onderhouden wordt. Werkelijk goede, modern ingerichte havens zijn alleen Tandjong Priok, de Emmahaven, Sabang en Soerabaja. De grootste havens voor het verkeer met het buitenland zijn Batavia, Soerabaja, Samarang, Padang, Belawan Deli, Tandjong Poera, Oeleë Lheuë, Bengkalis, Makasar, Edi, Riouw, Pontianak, Tjilatjap, Cheribon, Palembang, Karimon en Muntok. De belangrijkste handelsbetrekkingen, wat den invoer betreft, hebben plaats met Singapore, daarop volgen Nederland en Engeland. De volgende tabellen leeren, welke de voornaamste in- en uitvoerartikelen zijn en voor welke bedragen Nederland en andere staten daaraan deelnemen, alsook welken omvang de scheepvaart in, naar en uit Insulinde bezit.

Een groote rol op handelsgebied heeft de Nederlandsche Handelsmaatschappij (zie aldaar) gespeeld. Als voornaamste handelsinstellingen, werkzaam in Insulinde, vallen te noemen: de Javasche Bank, de Factorij der Nederlandsche Handelsmaatschappij, de Nederl. Oost-Indische Handelsbank, de Koloniale Bank, de Nederl. Indische Escompto Maatschappij, de Chartered Bank of India, Australia and China, de Hongkong and Shangai banking Corporation, de Ned. Indische Hypotheekbank, de Nederl. Indische Crediet- en Bankvereeniging, de Ned. Indische Effectenbank en eenige andere.

Maten, Gewichten en Munten. Wat *Maten en Gewichten* betreft, bestaat bij de onderscheiden inlandsche stammen de grootste verscheidenheid, en zelfs waar van standaard-maten en -gewichten kan gesproken worden, verschillen deze in verscheiden streken van hetzelfde eiland niet zelden weder onderling en drukken niet altijd een vast begrip uit. De voornaamste door de Regeering vastgestelde maten en gewichten zijn de volgende:

Lengtematen.

Paal op Java	= 400 roede	= 1,506,943 meter.
Paal op Sumatra	= 1/8 uur gaans	= 1,851,862 „
Roede	= 12 voet	= 3,767 „

Vlaktematen.

Bouw	= 500 v.k. roede	= 7,096,0 v. meter.
Djoeng op West-Java of v.k. roede		= 14,192,0 „ „
Pantjar op Oost-Java		= 28,484,0 „ „
Vierkante Paal of 320 bouw		= 2,270,720,0 „ „

Inhoudsmaten.

Batavische Ton	= 91,44 Liter.	Legger	= 588,0 Liter.
Indische Kan	= 1,52 „	Ganrang	= 8,57 „

Gewichten.

Pikol of groote Bahar	= 100 Kati	= 61,76	Kilo.
Kati	= 16 Thail	= 0,61	„
Thail (opium)	= 10 Tji	= 0,038	„
„ (edele metalen)		= 0,05	„
Koyang voor Rijst (Batavia)	= 27 Pikol	= 1618	„
„ „ „ (Samarang)	= 28 „	= 1729,31	„
„ „ „ (Soerabaja)	= 30 „	= 1852,80	„
„ „ Zout	= 30 „	= 1853	„

Het *muntwezen* werd geregeld bij de wet van 1 Mei 1854, waardoor Insulinde in hoofdzaak hetzelfde muntstelsel verkreeg als het moederland. Evenals Nederland bezit ook Insulinde een hinkenden standaard (zie aldaar). Wettige betaalmiddelen zijn er de Nederlandsche munten, de vreemde gouden munten, welke gangbaar zijn verklaard tegen vastgestelde koersen, en voorts de voor de koloniën op 's Rijksmunt geslagen muntstukken, n. l. aan standpenningen in goudstukken van 10 gld. en in zilver van 1, 2½ en ½ gld. aan pasmunt (deze hebben een afzonderlijk type) in zilver stukken van 25, 10 en 5 cent, in koper van 1 en 2½ cent, waarnaast echter ook de oude koperen duiten nog lang niet verdwenen zijn. Aan papieren geld geeft de Javasche Bank biljetten van 1000, 500, 300, 200, 100, 50, 25 en 10 gld. uit, terwijl de uitgifte van 5 gld. biljetten in 1883 gestaakt werd.

Digitized by Google

Overzicht van de waarde van den algemeenen in- en uitvoer in de jaren 1909—1913 (in 1000 gld.).

	1909.	1910.	1911.	1912.	1913.
Invoer.					
Voor particuliere rekening.					
A. Java en Madoera					
aan goederen	177 117	219 493	250 488	262 781	301 173
„ speciën	6 332	14 250	20 317	25 864	20 027
B. Op de Buitenbezittingen.					
aan goederen	83 171	95 839	109 815	117 054	136 730
„ speciën	2 798	3 058	5 623	3 689	3 971
Totaal. . .	269 418	332 640	386 243	409 388	461 901
Voor Gouvernementsrekening.					
A. Java en Madoera					
aan goederen	5 566	8 747	11 979	18 319	24 491
„ speciën	5 500	2 640	730	5 170	4 419
B. Op de Buitenbezittingen					
aan goederen	1 153	1 268	1 562	1 911	2 530
„ speciën	—	—	—	—	—
Totaal. . .	12 219	12 655	14 271	25 400	31 440
Totaal generaal. . .	281 637	345 295	400 514	434 788	493 341
Uitvoer					
Voor particuliere rekening.					
A. Java en Madoera.					
aan goederen	289 381	259 010	299 800	315 349	317 341
„ speciën	5	443	63	652	5 555
B. Op de Buitenbezittingen					
aan goederen	148 601	163 075	176 850	227 882	303 163
„ speciën	352	609	637	759	656
Totaal. . .	438 339	423 137	477 350	544 642	626 715
Voor Gouvernementsrekening.					
A. Java en Madoera					
aan goederen	16 755	26 829	28 200	32 355	34 365
„ speciën	—	—	—	609	—
B. Op de Buitenbezittingen					
aan goederen	—	2 632	16 050	19 056	22 866
„ speciën	—	—	—	—	—
Totaal. . .	16 755	29 461	44 250	52 020	57 231
Totaal generaal. . .	455 094	452 598	521 600	596 662	683 946

Digitized by Google

In- en Uitvoer der Buitenbezittingen in 1913. (in 1 000 gld.).

	Invoer.	Uitvoer.
Atjeh en Onderhoorigheden	6 789	5 784
Sumatra's Oostkust	44 292	120 417
Tapanoeli	1 952	2 042
Sumatra's Westkust	11 368	7 637
Benkoelen	1 041	441
Lampongsche Districten	235	1 156
Palembang	9 454	21 364
Djambi	1 078	1 641
Indragiri	1 417	2 690
Vrij gebied Riouw	5 568	26 077
Banka	3 834	1 103
Billiton	2 163	2 020
Westerafdeeling van Borneo	5 502	10 378
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	13 992	53 567
Bali en Lombok	3 213	6 063
Celebes en Onderhoorigheden	14 157	18 635
Menado	6 925	10 626
Ternate	1 390	2 347
Amboina	1 956	2 644
Timor en Onderhoorigheden	198	259
Vrijhaven Merauké	99	193
Totaal	136 590	297 084

Waarde van den In- en Uitvoer door particulieren in 1913 (in 1 000 gld).

	Invoer.	Uitvoer.
Nederland	145 259	172 616
Groot-Brittannië	76 571	23 934
Duitschland	28 776	14 307
Frankrijk	3 432	26 715
België	6 198	3 103
Italië	4 359	2 523
Oostenrijk	687	4 261
Zwitserland	1 063	8
Spanje	98	155
Portugal	77	21
Denemarken	36	689
Noorwegen	145	7
Zweden	602	27
Rusland	1	1 739
Turkije	2	95
Overig Europa	11	16 181
Canada	—	785
Vereenigde Staten v. N.-A.	9 033	13 331
Egypte (ook v. o.)	162	6 478
Arabië	28	308
Perzië	—	166
Britsch-Indië	22 746	88 924
Penang	13 455	19 034
Malakka	356	2 097
Singapore	67 847	109 671
Siam	4 184	2 284
Saigon	15 560	1 115
Hongkong	7 451	34 193
China	9 231	17 699
Dalny	307	—
Japan	6 769	35 812
Philippijnen	206	806
Serawak en Britsch Noord-Borneo	127	216
Portugeesch Timor	513	252
Cocos- en Christmaseil.	15	19
Australië	10 573	12 847
Alle overige landen	803	1 587
Totaal	436 683	614 205

Voornaamste artikelen van den Algemeenen In- en Uitvoer uit en naar Nederland in 1913 (in 1 000 gld.).

Artikelen.	Invoer.	Artikelen.	Uitvoer.
Aardewerk	1 774	Aardolie, benzine, gasoline	2 683
Porcelein	1 053	Paraffine	1 051
Automobielen	2 189	Cacao	1 330
Bier	1 074	Caoutchouc (hevea)	5 002
Blikwerk	1 460	Copra	17 766
Cement	1 877	Huiden	7 100
Drogerijen, medicijnen	1 583	Kapok	3 269
Natuurboter	1 584	Kinabast	4 228
Andere eetwaren	4 539	Koffie	9 619
Werktuigen voor suikerfabrieken	3 590	Mais	2 381
Stoomwerktuigen n. a. g.	16 881	Peper	2 538
Garens	1 945	Rijst	6 138

Digitized by Google

Artikelen.	Invoer.	Artikelen.	Uitvoer.
Glas en glaswerk	1 021	Deli-tabak	66 292
Kleederen	1 879	Andere tabak	21 108
Kramerij	3 172	Thee	10 093
Lucifers	1 406	Muskaatnoten	660
Katoenen stoffen	40 044	Kinine	749
Wollen stoffen	1 166	Rotting	567
Meststoffen (zwavelzuur-ammoniak)	2 181	Tapioca	1 079
Andere meststoffen	1 593	Hout	922
Papier	2 241	Damar	533
Rijwielen	1 242	Coca	741
Sigaren	1 211	Copal	605
Spoorwegmateriaal, rollend	3 483		
Tabak	1 293		
Verfwaren	2 222		
IJzer en staal: staven en platen	2 201		

Voornaamste artikelen van den algemeenen In- en Uitvoer in 1913.

Artikelen.	Uitvoer in millioen guldens.	Artikelen.	Invoer.
Aardewerk	5,7	Benzine en gazoline	354 406 H.L.
Bier	2,4	Benzoë	1 670 000 Kg.
Eetwaren	37,8	Cacao	2 292 000 „
Fabrieks- en stoomwerktuigen	27,1	Copal	7 080 000 „
Garens	8,0	Copra	229 339 000 „
Gedestilleerd	4,4	Damar	9 994 000 „
IJzer en staal	35,6	Gambir	8 973 000 „
Leder en lederwaren	1,5	Getah-pertja	922 000 „
Steenkolen	4,4	Getah, andere	21 080 000 „
Kramerijen	6,1	Gomelastiek	7 133 000 „
Manufacturen: katoenen	96,3	Indigo	76 000 „
„ wollen	2,7	Kapok	10 145 000 „
„ zijden	3,3	Katoen, ruwe	10 170 000 „
Meel	5,9	Kinabast	9 011 000 „
Petroleum	3,0	Kinine	73 000 „
Sigaren	1,6	Koffie	28 939 000 „
Wns	0,4	Muskaatnoten	3 118 000 „
Wijn	1,5	Petroleum	466 529 H.L.
		Peper, witte	4 483 000 Kg.
		Peper, zwarte	14 482 000 „
		Pinangnoten	26 005 000 „
		Rijst	63 721 000 „
		Suiker	1 471 425 000 „
		Tabak	86 425 000 „
		Tapiocameel	54 167 000 „
		Thee	26 548 000 „
		Tin	27 645 000 „

Overzicht van de Nederlandsch-Indische koopvaardijvloot (vaartuigen van meer dan 30 kub. M. inhoud) op 1 Januari 1915; de booten der Kon. Paketvaart-Mij. niet meegerekend.

	Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op Inlandsche wijze getuigd.		Waarvan thuis behooren:			
							Op Java en Madoera.		In de Buitenbezittingen.	
	Aantal.	Kub. M.	Aantal.	Kub. M.	Aantal.	Kub. M.				
1905	183	194 505	137	63 198	2 316	144 654	1 555	245 938	1 081	136 419
1915	196	389 009	51	26 622	3 780	111 497	2 658	459 176	1 369	67 952

Digitized by Google

Overzicht van het totale scheepvaartverkeer, zoo binnen als buiten Nederlandsch-Indië.

Vlaggen.	Inklaring.			
	1913.		1914.	
	Aantal schepen.	Inhoud kub. M.	Aantal schepen.	Inhoud kub. M.
Nederland	2 306	22 064	2 231	22 875
Ned.-Indië	89 238	44 754	89 839	47 380
Engeland	8 399	16 337	9 708	15 882
Duitschland	1 142	6 074	819	4 636
Frankrijk	7	19	3	10
België	134	9	122	8
Noorwegen	125	413	168	681
Zweden	21	155	20	149
Denemarken	27	194	12	95
Japan	204	1 748	190	1 399
Totaal incl. andere: stoomschepen	31 936	89 066	34 084	90 252
Totaal incl. andere: zeilschepen	70 887	2 988	70 128	3 063
Totaal incl. andere: totaal	102 817	92 054	104 212	98 315
Daarenboven lichters	315	1 027	336	1 098

Vlaggen.	Uitklaring.			
	1913.		1914.	
	Aantal schepen.	Inhoud 1 000 kub. M.	Aantal schepen.	Inhoud 1 000 kub. M.
Nederland	2 303	22 043	2 225	22 803
Ned.-Indië	89 139	44 670	89 701	47 344
Engeland	8 399	16 328	9 679	15 879
Duitschland	1 143	6 066	782	4 328
Frankrijk	7	19	3	10
België	134	9	122	8
Noorwegen	127	417	165	666
Zweden	21	155	20	149
Denemarken	27	194	12	95
Japan	241	1 729	189	1 395
Totaal incl. anderen: stoomschepen	31 912	88 037	34 012	89 788
Totaal incl. anderen: zeilschepen	70 803	2 979	70 058	3 049
Totaal incl. anderen: totaal	102 715	91 916	104 070	92 837
Daarenboven lichters	316	1 031	333	1 094

Digitized by Google

SCHEEPVAART.

Aandeel der voornaamste landen in het scheepvaartverkeer met Nederlandsch Oost-Indië.

Vlaggen.	Soort schepen.	Inklaring. 1913. Aantal.	Inklaring. 1913. Inh. 1 000 kub. M.	Inklaring. 1914. Aantal.	Inklaring. 1914. Inh. 1 000 kub. M.
Nederland	Stoomsch.	253	2 438	243	2 570
	Zeilsch.	—	—	—	—
	Totaal	253	2 438	243	2 576
Ned. O.-Indië	Stoomsch.	1 891	3 145	1 767	3 018
	Zeilsch.	217	21	164	8
	Totaal	2 108	3 166	1 931	3 026
Engeland	Stoomsch.	3 476	5 731	3 694	5 190
	Zeilsch.	1 999	453	2 892	533
	Totaal	5 475	6 184	6 586	5 723
Duitschland	Stoomsch.	426	1 799	282	1 031
	Zeilsch.	—	—	1	13
	Totaal	426	1 799	283	1 314
Japan	Stoomsch.	77	558	56	417
	Zeilsch.	—	—	—	—
	Totaal	77	558	56	417
Totaal van alle landen	Stoomsch.	6 253	14 280	6 147	13 031
	Zeilsch.	2 664	543	3 531	631
	Totaal.	8 939	14 892	9 710	13 752

Vlaggen.	Soort schepen.	Uitklaring. 1913. Aantal.	Uitklaring. 1913. Inh. 1 000 kub. M.	Uitklaring. 1914. Aantal.	Uitklaring. 1914. Inh. 1 000 kub. M.
Nederland	Stoomsch.	254	2 417	244	2 557
	Zeilsch.	—	—	—	—
	Totaal.	254	2 417	244	2 557
Ned. O.-Indië	Stoomsch.	2 195	3 430	2 033	3 258
	Zeilsch.	219	28	225	13
	Totaal.	2 414	3 458	2 258	3 273
Engeland	Stoomsch.	3 907	6 103	3 916	5 465
	Zeilsch.	1 906	434	2 770	511
	Totaal.	5 813	6 537	6 686	5 976
Duitschland	Stoomsch.	422	1 725	240	1 004
	Zeilsch.	—	—	1	13
	Totaal.	422	1 725	241	1 017
Japan	Stoomsch.	69	506	52	395
	Zeilsch.	—	—	—	—
	Totaal.	69	506	52	395
Totaal van alle landen	Stoomsch.	6 983	14 794	6 591	13 157
	Zeilsch.	2 540	527	3 431	608
	Totaal.	9 568	15 468	10 068	13 904

Digitized by Google

Verkeerswegen en -middelen naar en in Insulinde. Sedert de opening van het Suezkanaal werd de zeilvaart naar en van Insulinde bijna geheel verdrongen door de stoomvaart, zooals uit vorenstaande tabel blijkt.

Wij laten hier een overzicht volgen van de verschillende stoomvaartmaatschappijen en -routes (zie de kaart).

A. Lijnen van Europa naar Insulinde.

1°. De Stoomvaart-Maatschappij „Nederland" onderhoudt met haar *mailschepen*, in het geheel 9 met een gezamenlijken inhoud van 69 000 bruto register ton, een 14-daagschen dienst van Amsterdam via Southampton, Lissabon, Genua, Suezkanaal, Colombo, Sabang, Singapore, Batavia, Java-Noordkust naar Soerabaja;

met hare *vrachtschepen*, in het geheel 32 met een gezamenlijken inhoud van 196 000 bruto register ton, een veelvuldigen dienst, zooveel mogelijk om de 14 dagen, van Amsterdam, waarbij de volgende havens naar behoefte worden aangedaan:

Hamburg, Antwerpen, La Pallice, Catania, Sabang, Padang, Singapore, Java's Noordkust, Makasar, Tjilatjap.

2°. De Stoomvaart-Maatschappij „Rotterdamsche Lloyd" onderhoudt met hare *mailschepen*, ten getale van 10, inhoud 61 000 br. register ton, een 14-daagschen dienst van Rotterdam via: Southampton, Lissabon, Marseille, Suez-kanaal, Colombo, Padang, Batavia, Java-Noordkust naar Soerabaja.

(Voor den dienst met hare vrachtschepen, in het geheel 26, inhoud 147 000 bruto register ton, zie dien van de S. M. „Nederland").

3°. De Nederlandsche Stoomvaart-Maatschappij „Oceaan" onderhoudt een ongeveer maandelijkschen dienst met vrachtschepen van Amsterdam naar Nederlandsch-Indië via Liverpool, Suezkanaal, Padang, Java's Noordkust naar Tjilatjap.

4°. De „Deutsch-Australische Dampfschiffs-Gesellschaft" onderhoudt een dienst met vrachtschepen, die de goederen via de Kaap en Australië naar Nederlandsch-Indië vervoeren. Deze schepen bevaren 2 vierwekelijksche diensten, waarvan de routes zijn als volgt:

a. Hamburg—Antwerpen—Lissabon—East-London—Freemantle—Port Adelaïde—Batavia—kustplaatsen.

b. Hamburg—Antwerpen—Lissabon—Kaapstad — Algoa-Baai — Adelaïde—Melbourne—Sydney — Townsville — Makasar — Soerabaja—Java-Noordkust—Padang.

5°. Verschillende andere lijnen, zooals de Norddeutsche Lloyd te Bremen en de Compagnie des Messageries Maritimes te Marseille, vervoeren goederen naar Nederlandsch-Indië via Singapore, vanwaar deze per Koninklijke Pakketvaart-Maatschappij of met Chineesche bootjes worden overgescheept.

De „Messageries Maritimes" hebben een eigen scheepje varen tusschen Singapore en Batavia, dat ook voor passagiers is ingericht.

B. Lijnen van Insulinde naar Europa.

1°. De Stoomvaart-Maatschappij „Nederland" onderhoudt een 14-daagschen dienst van Soerabaja, Samarang en Batavia via Singapore—Sabang—Colombo—Suez-kanaal en Genua naar Amsterdam. Bovendien heeft deze stoomvaartmaatschappij met haar vrachtschepen een veelvuldigen dienst van Makasar—Tjilatjap—en de havens op Java's Noordkust via Suez-kanaal naar Amsterdam en Hamburg. Deze schepen doen naar behoefte de volgende havens aan: Padang, Sabang, Genua, Marseille, Hâvre en Duinkerken.

2°. De Stoomvaart-Maatschappij „Rotterdamsche Lloyd" onderhoudt met hare mailschepen een 14 daagschen dienst van Soerabaja, Samarang, en Batavia via Padang, Colombo, Suez-kanaal en Marseille naar Rotterdam.

Bovendien met hare vrachtschepen een veelvuldigen dienst als die van de S. M. „Nederland" doch naar *Rotterdam* en Hamburg.

3°. De Nederlandsche Stoomvaart-Maatschappij „Oceaan" onderhoudt met hare vrachtschepen een veelvuldigen dienst van Makasar, Tjilatjap, de havens op Java's Noordkust en Padang via het Suez-kanaal naar Amsterdam en Liverpool. Deze schepen doen naar behoefte de volgende havens aan: Genua, Marseille, Hâvre, Duinkerken.

4°. De D. A. D. G. onderhoudt met hare beide onder A. 4°. genoemde diensten een veelvuldig verkeer van Makasar, Tjilatjap, de havens op Java's Noordkust en Padang met Amsterdam en Hamburg. Deze schepen doen naar behoefte de navolgende havens aan: Genua-Marseille, Hâvre, Duinkerken.

5°. De Messageries Maritimes onderhoudt met hare van Oost-Azië thuiskeerende vrachtschepen een ongeveer 6-wekelijkschen dienst van Java's Noordkust naar Marseille en Antwerpen, naar behoefte ook andere havens onderweg aandoende.

6°. De Norddeutsche Lloyd zendt zoo nu en dan hare uit Australië thuiskeerende schepen via Makasar en Java, teneinde lading naar Europa in te nemen. Eenige regelmaat is in dezen dienst niet, aangezien Nederlandsch-Indië alleen wordt aangedaan, indien in Australië niet genoeg lading is te krijgen.

7°. De Dansk East Asiatic Cy. zendt hare van Bangkok thuisvarende schepen zoo nu en dan naar Java, teneinde lading in te nemen. Eenige regelmaat is in dezen dienst niet, aangezien de schepen alleen maar op Java komen bij gebrek aan lading in Bangkok.

C. Van Insulinde naar Oost-Azië, vice-versa.

De eenige geregelde lijnen zijn: 1. De Java—China—Japanlijn, voornamelijk voor het vervoer van lading bestemd. Haar schepen varen om de 2 à 3 weken langs twee routes, n. l.:

a. Batavia—Cheribon—Samarang—Soerabaja—Makasar — Honkong—Amoy—Shangai—Amoy—Hongkong—Saigon—(Billiton, Bangka)—Batavia.

b. Batavia—Cheribon—Samarang—Soerabaja—(incl. Oosthoek-havens)—Makasar—Hongkong—(Kobe-Moji) —Jokohama—Kobe-Moji—Hongkong—(Billiton, Bangka)—Batavia.

2. De Osaka Shosen Kaisha stoomvaartmaatschappij, die in 1916 een geregelden dienst heeft ingesteld op Celebes, Borneo en Java.

D. Van Insulinde naar Britsch-Indië, vice-versa.

1°. De Java-Bengalenlijn onderhoudt geregel-

Digitized by Google

de maandelijksche vaarten van Java's Noordkust via Sabang naar Rangoon, Calcutta en langs denzelfden weg terug.

2°. De Asiatic Steam Navigation Company onderhoudt een veelvuldigen, doch niet regelmatigen dienst tusschen Java's Noordkust en Rangoon en Calcutta, somtijds doorgaande naar Bombay en Karachee.

3°. De Koninklijke Paketvaart-Maatschappij onderhoudt geregelde veertiendaagsche diensten van Belawan Deli naar Rangoon en terug, op heen- of terugreis via Sabang.

E. Van Insulinde naar de Straits Settlement, vice-versa.

Vanaf Singapore en Pinang varen behalve de Koninklijke Pakketvaart-Maatschappij ontelbare Chineesche en andere bootjes op verschillende havens van Nederlandsch-Indië.

F. Van Insulinde naar Australië, vice-versa.

1°. De Koninklijke Pakketvaart-Maatschappij onderhoudt een geregelden 4-wekelijkschen dienst op Java via Makasar, Dobo, Port Darwin, Thursday Island, Port Moresby, Cooktown, Cairns, Townsville, Rockhampton, Brisbane, New-Castle en Sydney naar Melbourne, vice-versa.

2°. De Koninklijke Pakketvaart-Maatschappij onderhoudt een geregelden 4-wekelijkschen dienst van Soerabaja via de Kleine Soenda Eilanden naar Palmerston (Port Darwin), vice-versa.

3°. De Burns Philp Line onderhoudt een geregelden maandelijkschen dienst tusschen Sydney, Brisbane, Thursday Island, Port Darwin, Java, Singapore, vice-versa.

4°. Archibald Currie & C°. onderhouden een geregelden 5-wekelijkschen dienst van Melbourne via Java naar Singapore, vice-versa.

5°. De Oceaan Steamship C°. Ltd. onderhoudt, gezamenlijk met de West Australian Steam Navigation Company Ltd., een geregelden 14-daagschen dienst van Freemantle via de havens op de Westkust van Australië (Geraldton—Carnarvon —Onslow—Cossack—Port Hedland—Broom-Derby) en Soerabaja naar Singapore, vice-versa.

G. Van Insulinde naar Amerika, vice-versa.

1°. De Java—New-Yorklijn (sedert 1914) door het Panamakanaal.

2°. De Java-Pacificlijn (sedert 1915), van Java over Singapore, Hongkong, Nagasaki, Yokohama en Honoloeloe naar San Francisco.

Naast deze vaste routes zijn nog een groot aantal *wilde booten* in de vaart, welke niet voor vaste vaarten worden gebruikt, maar waarvoor telkens zoo voordeelig mogelijk vracht wordt gezocht.

De scheepvaart *in Insulinde* tusschen de eilanden onderling is, wat stoomvaartdienst betreft, bijna geheel in handen van de Koninklijke Paketvaart-Maatschappij (zie aldaar en de kaart), wier schepen alle eenigszins belangrijke havens van Insulinde aandoen, terwijl in Juli 1908 ook een geregelde dienst tusschen Batavia—Sydney —Melbourne (zie F. 1 hierboven) werd ingesteld. Er worden 51 geregelde lijnen door haar bevaren, waarop 296 havens worden aangedaan. De tijdsduur der verschillende routes kan moeilijk opgegeven worden, want deze is bij de onderscheiden reizen op dezelfde route somtijds zeer verschillend, in verband met den tijd benoodigd om te lossen en te laden. De afstand (in zeemijlen) der verschillende trajecten laten wij hier volgen: Singapore—Batavia (532), Singapore—Tandjong Padang (348) —Batavia (568), Sabang—Pinang (308), Sabang—Padang (604), Belawan Deli—Sabang (264), —Rangoon (816), —Chittagong (1185), Pinang—Singapore (388) Singapore—Singkawang (312), Singapore—Bawean (712) —Soerabaja (760), Singapore—Bandjermasin (800), Bandjermasin—Soerabaja (268), Soerabaja—Batavia (576), Soerabaja—Makasar (452), Makasar—Balik Papan (308), Balik Papan—Donggala (188), Donggala—Tarakau (280), Makasar—Tifoe (Boeroe 504), Makasar—Amboina (600), Amboina—Laiwoei (Obi eilanden 192), —Batjan (248) —Ternate (392) —Galela (Halmahera 532), Ternate—Menado (192), Ternate—Amoerang (212), Ternate—Totok (160) —Kota Boena (176) —Gorontalo (304), Gorontalo—Parigi (196), Amboina—Banda Neira (132) —Toeal (340), —Dobo (452) —Merauke (952), Galela—Tobelo (Halmahera 16), Ake Selaka (Roni 64), —Boeli (192), —Patani (268), —Sorong (452), —Manokwari (Dore 656) —Roön (752), —Djamna (1064) —Humboldtsbaai (1168) —St. David (Mapia 1620), Batavia—Port Darwin (1552) —Brisbane (3524) —Sydney (3940) —Melbourne (4516). De maatschappij beschikt over 63 passagiers- en 24 vrachtschepen benevens 3 rivierbooten met een totalen inhoud van 165 000 bruto register ton.

Daarnaast bestaan bovendien nog een aantal kleine Indische reederijen, eigendom van Europeanen, Arabieren en Chineezen. Zeilschepen, ook van Maleiers, Boegineezen en Madoereezen, komen in allerlei vormen over den geheelen Archipel voor en dienen ook nog wel tot personenvervoer.

Voor het reizen te land wordt op Java nog veel gebruik gemaakt van paard en wagen. Vroeger bestond er op de groote wegen een Gouvernements paardenpost (tusschen Batavia en Soerabaja), waarmede van regeeringswege reizigers vervoerd werden, tegen een bepaald tarief, langs den op bevel van den gouverneur-generaal *Daendels* aangelegden Grooten Weg, waarlangs zich op bepaalde afstanden herbergen (pasangrahans), „tot gerief en nachtverblijf" der reizigers, bevonden. Deze dienst werd met den aanleg van spoorwegen steeds meer ingekrompen en feitelijk in 1887 (officieel in 1893) opgeheven. Daarnaast bestond en bestaat op enkele trajecten nog de binnenlandsche paardenpost, waarvan de paarden door de inlandsche bevolking geleverd en onderhouden moesten worden. Ook het reizen te paard kwam en komt nog voor, maar het algemeen vervoermiddel voor personen, buiten de spoorwegen, is tegenwoordig de dos-à-dos (zie aldaar). Als vrachtkar is hier en daar nog de pedati of buffelkar (met schijfwielen) in gebruik. Draagstoelen in allerlei vorm en met zeer verschillende namen werden vroeger eveneens veel gebruikt, thans hoofdzakelijk slechts tot het bestijgen van bergen door dames.

Door het aanleggen van spoor- en tramwegen is het reizen veel gemakkelijker geworden, maar

Digitized by Google

in het algemeen is het nog verre van comfortabel. De snelheid der personentreinen bedraagt 60 km., die der sneltreinen 75, die der gemengde treinen 45 km., voor trams bedraagt de maximum-snelheid 25 km. Nachttreinen bestaan er sedert korten tijd alleen tusschen Batavia en Soerabaja. De eerste spoorlijnen werden gebouwd door de Nederlandsch-Indische Spoorwegmaatschappij, n. l. Samarang—Vorstenlanden (concessie van 1862) en Batavia—Buitenzorg (concessie van 1864), terwijl de eerste staatsspoorweg (Soerabaja—Pasoeroean—Malang) gebouwd werd krachtens de wet van 6 April 1875. Daarop volgden verschillende andere lijnen door particulieren of van regeeringswege op Java en Sumatra, de eenige eilanden in Nederlandsch-Indië, waar spoorwegen voorkomen. In 1914 bedroeg de totale lengte der spoorlijnen:

Onderneming.	K.M. in exploitatie 31 Dec. 1913.	Locomotieven per K.M.	Zitplaatsen per K.M.	Goederenwagens per K.M.
Oosterlijnen	989	0,20	28,28	4,85
Westerlijnen	1 249	0,18	27,12	3,50
Lijn ter Sum. W.	243	0,28	13,58	3,23
Staatsspoorwegen	2 483	0,20	26,15	4,01
Ned. Ind. Spw. Mij.	206	0,28	33,98	6,31
Deli Spw. Mij.	92	0,14	17,53	3,66
Totaal. . .	2 781	0,20	26	4,15

De eenige particuliere spoorwegen (Nederl.-Indische Spoorwegmaatschappij) zijn die van Samarang—Vorstenlanden—Willem I (205 km.) en die van Batavia—Buitenzorg (56 km.).

Aan tramwegen vond men in 1914 op Java: particuliere stoomtramwegen 1791 km., electrische tram in Batavia 13 km., Solosche paardentram 27 km. Op Sumatra: stoomtram der Deli-Spoorwegmaatschappij 170 km., Atjehsche stoomtramweg 471 km. In 1912 is begonnen met den aanleg van een spoorwegnet in Zuid-Sumatra, ter lengte van ruim 400 km., waarvoor ruim 35 mill. gld. gevoteerd werd. De lijnen zullen loopen van Palembang naar Moeara Enim en van Telokbetoeng naar Praboemoelih aan eerstgenoemde lijn. Medio 1914 is het eerste tiental km. voor het verkeer opengesteld, in 1916 waren reeds 117 km. in exploitatie.

Waar geen spoor- of tramwegen bestaan, moet het reizen in de Buitenbezittingen bijna geheel te water of langs voetpaden geschieden, daar alleen in het gouvernement Sumatra's W.kust, in Atjeh en op Bangka en Blitoeng, benevens hier en daar op Bali en Lombok in Centraal-Celebes en in de Minahasa voor kar en paard geschikte wegen bestaan, wier toestand ten deele nog zeer veel te wenschen overlaat. Met de uitbreiding van het Nederlandsche gezag gedurende de laatste jaren in Celebes, op de Kleine Soenda-eilanden en sommige der Molukken, is het aantal goede wegen op de Buitenbezittingen sterk toegenomen.

Een nieuw vervoermiddel voor personen, goederen en post leveren in den jongsten tijd de automobielen. Zoo bestaat op Sumatra een geregelde automobieldienst tusschen Fort de Kock en Medan, waar de regeering thans drie maal per week vrachtauto's in beide richtingen laat loopen, welke ook passagiers meenemen en die het 380 km. lange traject in 3 dagen afleggen. Gewone auto's doen de reis in 1½ dag zonder overmatig snel te rijden.

Voor den *postdienst* bestaan op Java post- en hulppostkantoren en zoogenaamde bestelhuizen, welke door postbodenloopen eens of meermalen per week met elkander en met het naastbijzijnde post- of hulppostkantoor in verbinding staan, terwijl verder het vervoer der particuliere correspondentie, alsmede der diensteorrespondentie tusschen de bestuursambtenaren (districtspost) per spoorweg geschiedt. Op de Buitenbezittingen geschiedde voorheen het overbrengen der post — hoofdzakelijk diensteorrespondentie — door heerendienstplichtigen, tegenwoordig door postboden. De postkantoren zijn tevens belast met den verkoop van gezegeld papier en plakzegels en met den dienst der postspaarbank. Voor het vervoer der post tusschen Nederland en Insulinde heeft de Nederlandsche regeering contracten gesloten met de stoomvaartmaatschappijen Nederland en Rotterdamsche Lloyd, terwijl verder de verzending geschieden kan per Fransche en Engelsche mail en tevens te Singapore en Penang Nederlandsche postagenten zijn geplaatst, die te zorgen hebben, dat de verzending met de tusschen Batavia en Singapore varende stoombooten zoo spoedig mogelijk geschiedt. Voor het vervoer der post tusschen de eilanden onderling zorgt de Pakketvaartmaatschappij.

De *telegraafdienst* beschikt op Java en Sumatra over een uitgestrekt net van lijnen langs de spoorlijnen, terwijl ook een verbinding tusschen W.- en O.-Sumatra (Padang Sidempoean-Medan) en met, het oog op de internationale verbinding, met Pinang bestaat, tevens als schakel in de verbinding tusschen de Strait Settlements en Australië een speciale draad (1165 km.) tusschen Batavia en Banjoewangi gespannen werd. Later kwam op Borneo de landlijn Bandjermasin—Amoentai—Balik Papan—Samarinda tot stand. Zeekabels liggen tusschen Batavia en Singapore, Bodjong (Java's 4de punt) en Kalianda (Z.-Sumatra), Java—Bali—Celebes, Java—Madoera, Be-

Digitized by Google

lawan (Sumatra's Oostkust)—Oleh-Oleh—Sabang, Bali—Lombok, Landangan (Java)—Bandjermasin (Borneo) en Samarinda (Borneo) —Menado (Celebes). Verder verbinden tegenwoordig telegraafkabels Insulinde met alle werelddeelen.

Telefoonverbindingen werden sedert 1884 opgericht van regeeringswege, daar, waar geen telegraafkantoren bestonden; de telefoonkantoren zijn met het naastbijzijnde telegraafkantoor verbonden. Daarnaast werden sedert 1882 vele particuliere telefoonlijnen gelegd.

Voor het algemeen verkeer opengestelde kantoren (1915).

	Java en Madoera.	Sumatra.	Borneo.	Celebes.	Overige eilanden.	Totaal.
Gouvernementskantoren.						
Post- en telegraafkantoren	100	49	7	3	13	172
Postkantoren	—	1	1	3	3	8
Radiografische stations	2	—	—	—	3	5
Hulppostkantoren.						
Tevens telegraafkantoren	18	14	1	4	4	41
Tevens spoorwegtelegraafkantoren	57	6	—	—	—	63
Overige hulppostkantoren	37	45	16	19	38	155
Overige spoorwegtelegraafkantoren.						
Met bestelhuizen	237	30	—	—	—	267
Zonder bestelhuizen	1	—	—	—	—	1
Overige hulptelegraafkantoren	—	1	—	—	3	4
Overige telefoonkantoren	—	15	6	16	5	42
Totaal.	452	161	31	52	69	765
Particuliere kantoren.						
Spoorwegtelegraafkantoren	54	14	—	—	—	68
Telefoonkantoren	36	—	—	—	—	36
Algemeen totaal.	542	175	31	52	69	869

In 1914 werden verzonden 18 061 069 brieven benevens 5 252 806 dienstbrieven, 19 888 609 drukwerken, 290 641 monsters en 988 827 documenten (*papiers d'affaires*) in het binnenlandsch verkeer, en in het buitenlandsch verkeer (ontvangen en verzonden samen) in 1913: 3 018 353 brieven, 6 608 264 briefkaarten, 8 294 260 drukwerken, 320 281 monsters en 118 313 documenten. Verder in het binnenlandsch verkeer 1 027 381 postwissels (bedrag ruim 42,2 mill. gld.) en 397 710 postpaketten; in het buitenlandsch verkeer 105 902 postwissels (bedrag ruim 4,6 mill. gld.) en 169 686 postpaketten. Het aantal binnenlandsche telegrammen bedroeg 1 220 776 dat der buitenlandsche telegrammen (verzonden, ontvangen en doorgezonden samen) 461 312. Het aantal telefoon-aansluitingen bedroeg op Java in 1906: 4862, in de Buitenbezittingen 196, benevens 290 bij de Deli Spoorwegmaatschappij.

Bestuur. Het opperbestuur over Insulinde berust bij de Koningin, terzijde gestaan door den minister van Koloniën. Als haar plaatsvervanger treedt de door Haar benoemde Gouverneur-Generaal op, die te Buitenzorg resideert, zijn ambt doorgaans vijf jaren bekleedt en een groote macht bezit (zie *Gouverneur-Generaal*). Als raadgevend lichaam staat hem ter zijde de Raad van Indië, waarvan hij voorzitter is en die verder uit een vice-president en 4 leden bestaat, die door de Koningin benoemd worden (zie *Raad van Nederlandsch-Indië*). Als Kabinet is hem toegevoegd de Algemeene Secretarie met den Algemeenen Secretaris aan het hoofd (zie *Secretarie, Algemeene*). Het toezicht op de geldmiddelen berust bij de Algemeene Rekenkamer. Aan het hoofd der verschillende takken van burgerlijk bestuur staan de Directeuren van Algemeen Bestuur, n.l. 1. van Justitie, 2. van Binnenlandsch bestuur, 3. van Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid, 4. van Burgerlijke openbare werken, 5. van Financiën, 6. van Landbouw, 7. van Gouvernementsbedrijven. Deze directeuren gelden als de eerste ambtenaren van den Gouverneur-generaal. Het Militair departement en dat van Marine staan resp. onder de Commandanten van het leger en van de zeemacht. De directeuren vereenigen zich met de hoofden der departementen van Oorlog en van Marine tot een raad van departementshoofden, telkens wanneer de Gouverneur-Generaal hun samenwerking beveelt. De hoogste wetgevende macht berust bij de Staten-Generaal in Nederland, want Insulinde miste tot voor enkele jaren alle zelfbestuur, en zijn ingezetenen, Nederlanders zoowel als inlanders en vreemdelingen, waren van alle staatkundige rechten verstoken. De Staten-Generaal hebben het „Regle-

Digitized by Google

ment op het beleid der Regeering" vastgesteld, dat als de grondwet van Insulinde is te beschouwen; zij beslissen jaarlijks omtrent de begrooting, regelen het muntstelsel enz. en ontvangen ieder jaar vanwege de Koningin een uitvoerig verslag (Koloniaal Verslag) omtrent het beheer en den toestand der bezittingen en koloniën.

Bij de wet van 16 December 1916 (Staatsblad no. 535) is het Reglement op het beleid der Regeering gewijzigd, hoofdzakelijk ten einde door de instelling van een vertegenwoordigend lichaam aan de Nederlandsche onderdanen, ingezetenen van Nederlandsch-Indië gelegenheid te geven tot medewerking aan de behartiging der centrale belangen van dat gebied. Dit lichaam draagt den naam van „Volksraad" en heeft alleen adviseerende bevoegdheid. De Gouverneur-Generaal raadpleegt den Volksraad over alle onderwerpen, waarover hij het oordeel van dat lichaam wenscht te vernemen. Hij is tot die raadpleging o. a. verplicht ten aanzien van de begrooting en het slot der rekening van Nederlandsch-Indië, de bestemming van het voordeelig en de dekking van het nadeelig slot der rekening, het aangaan van geldleeningen ten laste van en het waarborgen daarvan door Nederlandsch-Indië krachtens besluit van den Gouverneur-Generaal, alsmede ten aanzien van algemeene verordeningen, welke den ingezetenen persoonlijke militaire lasten opleggen. De Volksraad kan de belangen van Nederlandsch-Indië en zijn ingezetenen voorstaan bij den Koning, bij den Gouverneur-Generaal en bij de Staten-Generaal. De Volksraad bestaat uit ten minste 39 leden. De Koning benoemt het lid tevens voorzitter. Van de overige leden wordt hoogstens de helft benoemd door den Gouverneur-Generaal na raadpleging van den Raad van Indië, die aanbevelingen doet van ten minste twee personen voor elke te vervullen plaats. De door den Gouverneur-Generaal te benoemen leden behooren voor ten minste een vierde tot de Inlanders. De rest der leden wordt verkozen door de leden van de raden ingesteld voor gewesten of gedeelten van gewesten (zie over deze raden het artikel *Decentralisatie in Nederlandsch-Indië*). De aldus verkozen leden behooren voor ten minste de helft tot de Inlanders. De Volksraad houdt zijn vergaderingen te Batavia, in den regel in het openbaar. Jaarlijks worden twee gewone zittingen gehouden.

Bij de regeling van het gewestelijk en plaatselijk bestuur geldt nog steeds het beginsel, dat reeds door de O.-Indische Compagnie werd toegepast en door alle eeuwen heen proefhoudend is gebleken, n.l. om de inlandsche bevolking zooveel mogelijk onder de onmiddellijke leiding van haar eigen hoofden te laten, die door de Nederlandsch-Indische regeering worden aangesteld of erkend. Het gevolg is, dat er een tweeledig burgerlijk bestuur bestaat: een Europeesch, aan Nederlandsche ambtenaren opgedragen en het hoogst geplaatst, en een inlandsch, uit aanzienlijke inlanders samengesteld en aan het eerste ondergeschikt. De hoogste Europeesche ambtenaren zijn de hoofden van gewestelijk bestuur. Zij voeren meestal den titel van resident en staan rechtstreeks onder den Gouverneur-Generaal. In Sumatra's Westkust, Atjeh en Onderhoorigheden en Celebes en Onderhoorigheden voeren zij den titel gouverneur, terwijl op Billiton en Zuid-Nieuw-Guinea zelfstandige assistent-residenten zijn. Elders, in het bijzonder op Java, zijn de assistent-residenten, onder den resident, belast met het beheer over de afdeelingen, waarin de residenties verdeeld zijn. Op de Buitenbezittingen worden de afdeelingen behalve door assistent-residenten ook wel bestuurd door controleurs bij het binnenlandsch bestuur, civiele gezaghebbers, posthouders en soms door adspirant-controleurs.

Op de Buitenbezittingen worden de afdeelingen verdeeld in onderafdeelingen, aan het hoofd waarvan de zooeven genoemde ambtenaren kunnen staan met uitzondering van de assistent-residenten. In de gouvernementslanden op Java en Madoera komen geen onderafdeelingen voor. Wel worden daar contrôle-afdeelingen aangetroffen, waarin controleurs werkzaam zijn, doch dezen zijn geen gezagvoerende ambtenaren en nemen alleen verschillende functies waar voor den assistent-resident.

Voor het inlandsch bestuur zijn de gewesten op Java en Madoera verdeeld in regentschappen, bestuurd door regenten, meestal inlanders van vorstelijke of althans hoog adellijke afkomst en met zeer verschillende titels (raden, mas, adipati, pangeran enz.). Ieder regentschap omvat een aantal districten, bestuurd door districtshoofden (wedono, demang enz.), en is weer gesplitst in onderdistricten met assistent-districtshoofden aan de spits. Nog lager in rang staan de hoofden der desa's of dorpen, die door de bevolking zelf gekozen en door de Regeering in hun ambt bevestigd worden (zie *Inlandsche gemeenten*). Waar een plaats uit onderscheiden wijken bestaat, kiezen de bewoners van iedere wijk hun kamponghoofd. De Chineezen en andere vreemde Oosterlingen moeten zooveel doenlijk in afzonderlijke wijken vereenigd worden en staan onder door de Regeering benoemde hoofden. Het kenmerk van het burgerlijk bestuur in Insulinde is een streng doorgevoerde, buitengewoon groote centralisatie. De nadeelen daarvan werden in den laatsten tijd meer en meer ingezien en in 1903 werd een ontwerp van decentralisatie door de Staten-Generaal aangenomen, dat het mogelijk maakt gewestelijke en plaatselijke autonomie en zelfbestuur te vestigen.

Bij het Koninklijk besluit van 1905 — het zoogenaamde „Decentralisatie-besluit" — en de ordonnantie van 1905 — de zoogenaamde „Locale raden-ordonnantie" — werden bepalingen vastgesteld betreffende de voor gewesten en gedeelten van gewesten in te stellen raden en betreffende het beheer en de verantwoording van de eigen geldmiddelen (zie over de werking der decentralisatie-wetgeving het artikel *Decentralisatie van Nederlandsch-Indië*).

Staatkundige verdeeling. Insulinde vormt staatkundig geen geheel, maar een complex van landstreken, staten en staatjes, die elkander geheel of bijna geheel vreemd zijn en in zeer verschillende verhouding staan tot het Nederlandsche gezag. Met het oog daarop kan men onderscheiden die streken, welke wel onder Nederlandsche suzereiniteit staan, doch waar deze door de bevolking niet uitdrukkelijk wordt er-

Digitized by Google

kend, zooals in het binnenland van vele eilanden der Molukken en Nieuw Guinea het geval is en tot voor korten tijd in Centraal-Celebes en bij een gedeelte der Bataks het geval was; en die streken, waar de Nederlandsche souvereiniteit uitdrukkelijk wordt erkend. Hierbij kan men nog onderscheiden de landen, welke onder rechtstreeksch bestuur staan (gouvernementsgebied), zooals geheel Java, uitgezonderd de Vorstenlanden, een groot deel van Sumatra, Z.-Celebes, een klein deel van Timor enz., en de landen, waar inlandsche vorsten en volken nog een min of meer uitgebreid recht van zelfbestuur bezitten, doch contracten met de Regeering gesloten en daarbij bepaalde verplichtingen aangegaan hebben.

De verdeeling van Insulinde in Java en de Buitenbezittingen heeft meer een historische dan een administratieve beteekenis. Volgens het Regeeringsreglement bestaat alleen een administratieve indeeling in gewesten. Deze zijn (zie de kaart):

Java.	Bantam. Batavia. Cheribon. Preanger Regentschappen. Pekalongan. Samarang. Banjoemas. Kedoe. Djokjokarta. Soerakarta. Rembang. Soerabaja. Madioen. Kediri. Pasoeroean. Besoeki. Madoera.
Sumatra.	Sumatra's Westkust. Tapanoeli. Atjeh en Onderhoorigheden. Oostkust van Sumatra. Djambi. Palembang. Lampongsche districten. Benkoelen. Riouw en Onderhoorigheden. Bangka en Onderhoorigheden. Billiton
Borneo.	Westerafdeeling Borneo. Zuider- en Oosterafdeeling Borneo.
Celebes.	Celebes en Onderhoorigheden. Menado.
Molukken en Nieuw-Guinea.	Ternate. Ambon.
Kleine Soendaeilanden.	Bali en Lombok. Timor.

Rechtspraak. Overal, waar de inlandsche bevolking haar eigen, op den adat berustende rechtspraak niet behouden heeft, wordt recht gesproken in naam der Koningin. De rechtspraak geschiedt door rechters op grond van „Algemeene verordeningen", die voor de Europeanen en grootendeels ook voor de vreemde Oosterlingen op dezelfde beginselen berusten als de rechtspraak in het moederland. Hetzelfde geldt voor de rechtspraak over Inlanders in strafzaken; bij de inlandsche rechtspraak in burgerlijke en handelszaken daarentegen moeten de godsdienstige wetten, instellingen en gebruiken der Inlanders worden toegepast, voor zoover deze niet in strijd zijn met algemeen erkende beginselen van billijkheid en rechtvaardigheid. Er bestaan, in verband met het bovenstaande, een rechtspraak voor Europeanen en een voor inlanders. Beide worden uitgeoefend door alleen rechtsprekende rechters (gerechten) en collegiën (rechtbanken). Voor Europeanen berust de rechtspraak: 1. bij de Residentiegerechten, 2. de Raden van Justitie te Batavia, Samarang, Soerabaja, Padang, Makassar en Medan en 3. het Hoog Gerechtshof van Nederlandsch-Indië te Batavia, evenals de Raden van Justitie geheel uit Europeesche rechtsgeleerden samengesteld. De inlandsche rechtspraak is opgedragen: 1. aan de Districtsgerechten, 2. de Regentschapsgerechten, 3. de Residenten of hun wettelijke vervangers (de z. g. politierol), 4. de Landraden, de gewone dagelijksche rechters voor inlanders en op alle hoofdplaatsen van gewesten en afdeelingen gevestigd. Bij Koninklijk besluit van 27 Januari 1914 is een reorganisatie der politierechtspraak op Java en Madoera afgekondigd, waarbij voornamelijk ter vervanging van de bestaande politierol en het residentiegerecht, rechtsprekende in strafzaken, een nieuw gerecht, het landgerecht, is ingesteld. Dit landgerecht spreekt derhalve recht zoowel over Europeanen, als over inlanders.

De militaire rechtspraak berust voor het leger bij het Hoog Militair Gerechtshof te Batavia en de Krijgsraden. Vermelding verdienen ook nog de Priesterraden, die vooral kennis nemen van geschillen over huwelijks- en erfrecht tusschen inlanders. Hunne vonnissen missen echter rechtsdwang. Is de partij, die tot iets verplicht is, onwillig daaraan gevolg te geven, dan moet de hulp van den Landraad ingeroepen worden.

Leger. Aan het hoofd van het leger staat, rechtstreeks onder den Gouverneur-Generaal, die opperbevelhebber is, een luitenant-generaal, tevens chef van het departement van Oorlog en verblijf houdende in het hoofdkwartier te Weltevreden. De officieren worden opgeleid aan de Cadettenschool te Alkmaar en de Militaire Academie te Breda benevens bij de hoofdcursussen der verschillende wapens in Nederland. Daar op deze wijze niet voldoende in de behoefte kan worden voorzien, wordt het te kort aangevuld door detacheering of overplaatsing van het Nederlandsche bij het Indische leger. Sinds 1910 zijn ook inlanders tot officier opgeleid. De minderen worden verkregen door aanwerving in Nederland en Indië van vrijwilligers en door uitzending van onderofficieren en soldaten, die op hun verzoek van het Nederlandsche bij het Indische leger gedetacheerd worden.

De uit Nederland te zenden troepen worden

Digitized by Google

gekleed en tot hun vertrek gehuisvest bij de hier te lande gevestigde Koloniale Reserve. Deze werd in 1890 gevormd aanvankelijk slechts uit reconvalescenten, die naar Nederland waren teruggekeerd. In Insulinde geschiedt een klein gedeelte der aanvulling door het pupillencorps te Gombong en verder door werving van Europeanen, kleurlingen en vrije inlanders. Het grootste deel der inlandsche militairen wordt gevormd door de Javanen en Soendaneezen, het beste deel door de Amboneezen en Menadoneezen, Boegineezen, Niassers en Ternataansche Alfoeren. Ook heeft men nog Barisans op Madoera en op verschillende plaatsen in en buiten Java schutterij. Plannen tot invoering van weerplicht en organisatie van een militieleger zijn in voorbereiding.

Het leger omvat de volgende Staven, Wapens, Dienstvakken, Korpsen en Instellingen. De staf van den Gouverneur-Generaal; het Departement van Oorlog; de Generale Staf; de Gewestelijke Staf; de Plaatselijke Staf; de Infanterie; de Cavalerie; de Artillerie; de Genie; de Dienst der Militaire Administratie; de Geneeskundige Dienst; het Korps Burgerlijke Ambtenaren; het Korps Militaire Schrijvers; het Korps Stafmuzikanten; de Militaire School; het Korps Pupillen en de Dienst der Militaire arrest- en provoosthuizen.

Voor het militair beheer is Java verdeeld in vier *militaire afdeelingen*. De commandanten dezer afdeelingen zijn respectievelijk gevestigd te Batavia, Samarang, Soerabaja en Tjimatie.

De Buitenbezittingen zijn verdeeld in verschillende commandementen, welker commandanten, evenals die der drie militaire afdeelingen op Java, rechtstreeks ondergeschikt zijn aan den Commandant van het Leger.

Deze commandanten zijn gevestigd te: Atjeh en Onderhoorigheden, Sumatra's Westkust, Tapanoeli, Palembang en Djambi, Riouw, Westerafdeeling van Borneo, Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, Celebes en Menado, Timor en Onderhoorigheden en Amboina en Ternate.

Het leger bestaat uit: de *Infanterie* 21 veldbataljons, 10 garnizoensbataljons, 3 depôtbataljons, 4 mitrailleurcompagnieën, 8 garnizoenscompagnieën, 4 subsistentenkaders, kaderscholen en 1 strafdetachement; de *Cavalerie* 4 veldescadrons en het escadron lijfwacht te Soerakarta en Djocjakarta; de *Artillerie* 4 veld- en 4 bergbatterijen, 10 compagnieën vestingartillerie, depôts en artillerie-inrichtingen; de *Genie* het korps genietroepen, waarbij de spoorweg- en telegraafcompagnieën en de gewestelijke en plaatselijke geniedienst.

Vloot. De zeemacht staat, onder het opperbestuur van den Gouverneur-Generaal, onder bevel van een vlag-officier der Koninklijke Nederlandsche Marine. Die vlag-officier is tevens verantwoordelijk hoofd van het departement van Marine en voert den titel van Commandant der Zeemacht en Chef van het Departement der Marine. De vloot is samengesteld vooreerst uit de oorlogsschepen, afgezonderd van 's Rijks zeemacht, om tijdelijk in Insulinde te worden gebezigd, het Nederlandsch eskader, verder uit de schepen, gebouwd ten laste der Koloniale geldmiddelen en meer algemeen de vaartuigen, bestemd om in Insulinde te blijven, de Indische militaire marine, en in de derde plaats uit de Gouvernements marine. Deze laatste dient tot het overbrengen van troepen en benoodigdheden, voor het bewaken der kusten tegen zeeroverij en voor het verrichten van politiedienst op de reeden en kan in buitengewone omstandigheden tijdelijk als oorlogsvloot dienst doen.

In 1896 werd bij koninklijk besluit vastgesteld, dat de zeemacht in Nederlandsch-Indië zou bestaan uit:

a. oorlogsbodems, geschikt om met klem Nederlands rechten en belangen te beschermen en het souverein gezag in den Archipel te handhaven, ook tegenover Inlandsche volksstammen.

b. oorlogsbodems, geschikt om het gezag in den Archipel door Inlandsche volksstammen te doen eerbiedigen.

c. oorlogsbodems, bestemd ter verdediging van havens of toegangen naar havens en reeden.

d. wachtschepen en opnemingsvaartuigen.

Na wijziging van genoemd K. B. in 1901 en 1905, werd bij K. B. van 15 September 1909, no. 309, Indisch Staatsblad 1910 no. 77, bepaald, dat het gedeelte sub *a* zou bestaan uit:

Voortdurend in dienst te houden oorlogsschepen van minimum 3900 ton, te zamen minimum 18 000 en maximum 26 000 ton waterverplaatsing en een nader te bepalen aantal torpedobootjagers van minstens 400 ton.

Het gedeelte sub *b* uit: Oorlogsvaartuigen van hoogstens 850 ton.

Het gedeelte sub *c* uit: 8 torpedobooten en een nader te bepalen aantal onderzeebooten en mijnleggers.

Het gedeelte sub *d* uit: 1 wachtschip en hoogstens 4 opnemingsvaartuigen. In het laatste gedeelte van 1916 waren in Indië aanwezig: 4 pantserschepen, 8 torpedobootjagers, 5 flottieljevaartuigen, waarvan 2 verbouwd tot mijnenlegger, 9 torpedobooten, 4 opnemingsvaartuigen, 1 onderzeeboot benevens een dertigtal schepen der Gouvernements-Marine.

Algemeen wordt door deskundigen onze zeemacht in Nederlandsch Indië voor het in het K. B. van 1896 onder *a* omschreven doel te gering geacht. Een ontwerp-vlootwet, dat in dit opzicht verbetering beoogde, ontworpen nadat in 1912 door een Staatscommissie omtrent deze aangelegenheid een uitvoerig rapport was uitgebracht, was bij het uitbreken van den Europeeschen oorlog gereed, doch werd, met het oog op de tijdsomstandigheden niet ingediend. Volgens mededeeling van den Minister van Marine in de Staten-Generaal is echter de indiening van het herziene ontwerp binnen korten tijd tegemoet te zien (Januari 1917).

Omtrent de wijze, waarop, met beperkte geldmiddelen, de sterkte onzer weermacht in Indië zoo hoog mogelijk is op te voeren, bestaat weinig eenheid van gevoelen. In hoofdzaak zijn twee stroomingen waar te nemen; de eene groep acht een kern van groote moderne slagschepen noodzakelijk, met daarnaast een aantal onderzeebooten met toebehooren, w. o. enkele zeer snelle verkenningskruisers; de andere groep meent dat het geld voor de groote slagschepen, gezien het

Digitized by Google

kleine aantal, nuttiger kan worden besteed aan uitbreiding van het aantal onderzeebooten. In aanbouw zijn thans, uitsluitend voor de zeemacht in Nederlandsch-Indië: 6 onderzeebooten van ongeveer 550 ton waterverplaatsing aan de oppervlakte en 2 snelle kruisers van ruim 7000 ton, terwijl op de begrooting voor het dienstjaar 1917 een derde kruiser en drie onderzeebooten voor Indië worden aangevraagd.

Financiën. Het beheer der geldmiddelen ressorteert onder het departement van Financiën (zie *Bestuur*), terwijl de begrooting door de Staten-Generaal jaarlijks wordt vastgesteld. Voor de samenstelling en de indeeling der begrooting zie men het artikel *Begrooting*, voor de zorg voor de uitvoering der begrooting en het toezicht op het beheer der koloniale geldmiddelen het artikel *Comptabiliteitswet*. Een overzicht van de ontvangsten en uitgaven over de jaren 1909—1914 alsmede van de raming 1915 en 1916 geeft de tabel hieronder.

De lasten, welke de inlanders moeten dragen, bestaan ten deele in belastingen ten deele in persoonlijke diensten. Zie *Belastingen en middelen in Nederlandsch Oost-Indië* en *Heerendiensten*.

Overzicht van ontvangsten en zuivere gewone uitgaven in duizendtallen guldens.

	Uitkomsten.						Ramingen.	
	1909.	1910.	1911.	1912.	1913.	1914.	1915.	1916.
Ontvangsten.								
Belastingen.	77 666	83 485	87 053	92 734	102 912	99 922	108 720	112 517
Overschot monopolies.	30 730	29 835	28 629	33 872	35 686	41 389	38 706	41 369
„ producten .	14 133	20 126	31 543	35 240	33 938	12 116	21 600	21 799
„ bedrijven .	8 607	8 709	12 152	11 047	11 247	14 708	17 981	19 938
Allerlei middelen . .	4 593	4 272	4 571	6 306	6 621	7 071	8 122	8 277
Te zamen. . .	135 730	146 429	163 951	179 201	190 406	175 209	195 130	203 901
Uitgaven.								
Alle gewone uitgaven, uitgezonderd die voor monopolies, producten en bedrijven en na aftrek van het bedrag der rechtstreeks tegenover uitgaven staande inkomsten.	129 544	138 582	148 715	156 446	165 669	189 981	189 928	203 497
Verschil voordeelig . .	6 186	7 846	15 235	22 754	24 737		5 201	403
nadeelig . .						14 772		
Overschot monopolies.								
Opium	19 050	17 950	17 962	24 068	24 784	28 803	25 662	26 341
Pandhuizen.	2 149	2 290	2 116	2 447	3 988	5 330	3 836	5 603
Zout	9 531	9 595	8 550	7 356	6 913	7 255	9 207	9 424
Overschot producten.								
Koffie.	1 733	578	886	723	2 027	587	1 256	1 202
Kina	94	118	106	59	67	142	331	199
Tin	10 312	17 132	27 741	31 308	29 835	10 491	16 325	16 579
Steenkolen	331	362	571	753	156	66	1 121	1 044
Boschwezen	1 811	2 055	2 128	2 174	2 093	1 294	2 219	2 078
Getah-pertja	76	— 86	— 14	— 124	— 38	— 50	— 16	— 4
Caoutchouc.	81	— 75	59	289	— 234	— 430	336	673
Coca	9	40	63	55	29	14	25	25
Overschot bedrijven.								
Landsdrukkerij . . .	144	14	121	7	— 50	91	64	74
Post-, telegraaf- en telefoondienst	nihil	— 337	— 593	— 267	— 1 874	108	695	139
Spoor- en tramwegen .	8 462	9 031	12 624	11 307	13 172	14 508	17 221	19 724

Digitized by Google

Geschiedenis. Van de lotgevallen van Insulinde vóór de komst der Europeanen is niet veel bekend (zie *Ontdekkingsgeschiedenis*), vooral niet als men Java uitzondert. De geschiedenis van Insulinde na dien tijd is in hoofdzaak de geschiedenis der Oost-Indische Compagnie (zie aldaar). Na haar ondergang kwamen de koloniën in het bezit van Nederland en deelden de lotgevallen van dat land. Daar het koloniale rijk echter nooit staatkundig één geheel heeft gevormd, kan er van een geschiedenis van Insulinde in zijn geheel moeilijk sprake zijn, maar bestaat deze uit de geschiedenis der afzonderlijke eilanden, landschappen en rijkjes, waarheen wij dan ook moeten verwijzen.

Literatuur: P. A. van der Lith, Nederlandsch Oost-Indië (2de druk Leiden 1895, 2 dln.); *H. Blink,* Nederlandsch Oost- en West-Indië (Leiden 1907, 2 dln.); *D. van Hinloopen Labberton,* Geïllustreerd handboek van Insulinde (Amsterdam 1910); *H. Colijn,* Neerlands Indië (2de druk Amsterdam 1913, 2 dln.); *A. Cabaton,* Java, Sumatra and the other islands of the Dutch East Indies (Londen 1911); *E. Ellendt,* Drei und zwanzig Jahre Pflanzer und Kaufmann in Niederländisch-Indien (Berlijn 1913); *J. Macmillan Brown,* The Dutch East: sketches and pictures (Londen 1914); *L. de Bree,* Nederlandsch-Indië in de Twintigste Eeuw (Batavia—Amsterdam 1916); *K. Martin* en *A. Wichmann,* Beiträge zur Geologie Ost-Asiens und Australiens (1888 v.v.); *R. D. M. Verbeek,* Molukken-Verslag (Jaarboek van het Mijnwezen in Nederlandsch-Indië, 1908, Wetenschappelijk gedeelte); *W. Volz,* Der Malaiische Archipel, sein Bau, sein Zusammenhang mit Asien (in „Sitzungsberichte der physikalischen und medizinischen Sozietät in Erlangen", dl. 44, 1912); *J. Elbert,* Der Sunda-Expedition (Frankfort a. d. M. 1912, 2 dln.); *R. D. M. Verbeek,* Geologische en mijnbouwkundige bibliographie van Nederlandsch-Indië (Verhandel. v. h. Geol. Mijnb. Gen., Geol. serie, dl. I v. v.); *E. C. Abendanon,* Geologische schetskaart van Nederlandsch Oost-Indië ('s-Gravenhage 1915); *Van der Stok,* Wind and weathers, currents, tides and tidal streams in the East Indian Archipelago (Batavia 1897); *J. G. Berlage,* Handleiding tot de kennis der flora van Nederlandsch-Indië (Leiden 1900); *G. Haberland,* Eine botanische Tropenreise. Indo-Malayische Vegetationsbilder und Reiseskizzen (Leipzig 1893); *M. Greshoff,* Schetsen van nuttige Indische planten (1895—1900); *A. H. Blauw,* De tropische natuur in schetsen en kleuren (Amsterdam 1913); *Max Weber,* Der Indo-australische Archipel und die Geschichte seiner Tierwelt (1902); *J. H. van Balen,* De dierenwereld van Insulinde (Deventer 1914 v. v.); *Ch. S. Lugt,* De bosschen van Nederlandsch-Indië enz. („Onze Koloniën", Ser. I, no. 9, Baarn 1914); *K. W. van Gorkom,* Oost-Indische Culturen (3de druk Amsterdam 1917 v. v., 3 dln.); *H. Blink,* De nijverheidsondernemingen in Nederlandsch-Indië (in „Tijdschr. v. Econ. Geogr.", Augustus 1916); *J. Dekker,* Onze koloniale Mijnbouw (Haarlem 1916 v. v.); *E. P. Wellenstein,* Het spoor- en tramwegwezen in Nederlandsch-Indië (in „Onze Koloniën", Ser. II, no. 3, Baarn 1915); *Th. J. A. Hilgers,* Het leven in Nederlandsch-Indië (Den Haag 1914); *J. W. Gunning,* De invloed der zending op maatschappelijke toestanden (in „De Protestantsche Zending", I, no. 9, Baarn 1912); *D. Brakel,* Het administratief-, het geldelijk- en het materieel beheer in Nederlandsch-Indië (Bandoeng 1913, 3 dln); *E. B. Kielstra,* Indisch Nederland. Geschiedkundige schetsen (Haarlem 1910); *B. Alkema,* Ons Insulinde. Hoe we het verkregen en wat het door ons werd (Deventer 1916); *J. F. H. A. Later,* De inlandsche beweging (Indische Gids, Juni- en Juliafl. 1916); „Regeerings-Almanak voor Nederlandsch-Indië"; „Koloniaal Verslag"; „Jaarcijfers van het Koninkrijk der Nederlanden. Koloniën"; „Statistiek van den Handel en de In- en Uitvoerrechten in Nederlandsch-Indië"; „Jaarboek van het Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel van Nederlandsch-Indië"; „Verslag omtrent Handel, Nijverheid en Landbouw van Nederlandsch-Indië"; „De Buitenbezittingen 1904—1914" (Batavia 1915).

Intarsi noemen de Italianen inlegwerk in hout, waaraan de Duitschers, verkeerdelijk, den naam van *intarsia* plegen te geven. Sedert het begin der 15de eeuw werd deze techniek in Italië beoefend; eikenhout werd met dunne stukjes verschillend gekleurd hout, ivoor of metaal belijmd, zoodat bepaalde figuren ontstonden. Deze figuren zijn soms zuiver decoratief doch meestal voorstellingen uit de gewijde geschiedenis. Beroemde *intarsi* bezitten: de kerk der Certosa bij Pavia, door *Bartolommeo Polli, Pantaleone dei Marchi* en *Pietro da Vailate* van 1487 tot 1498 vervaardigd, naar teekeningen van *Ambrogio Fossano;* Santa Maria in Organo te Verona, door *Fra Giovanni da Verona* gemaakt, en de kathedraal te Siena, welke in 1503 door denzelfden meester werden voltooid. De *intarsi* in San Petronio te Bologna zijn het werk van *Fra Raffaele da Brescia,* terwijl die in San Domenico te Bologna en in San Pietro te Perugia van 1528 tot 1541 door *Fra Damiano da Bergamo* vervaardigd werden. Eindelijk noemen wij nog de *intarsi* in het Collegio del Cambio te Perugia, omstreeks 1500 door *Domenico del Tasso* en *Antonio di Mercatello* gemaakt. Zie ook *Mozaïek).*

Integraalrekening is de omgekeerde bewerking der differentiaalrekening. Terwijl deze laatste de verandering berekent, welke een functie van x vertoont, als x met een oneindig klein bedrag toeneemt, moet de integraalrekening uit een gegeven differentiaalvergelijking de oorspronkelijke vergelijking opsporen. Is bijv. $dy = X\,dx$, waarin X een of andere functie van x voorstelt, dan zoekt de integraalrekening naar de betrekking tusschen y en x zelve. Voor het integreeren gebruikt men het teeken $\int$ als afkorting van *Som.* Men schrijft dus $y = \int X\,dx$. De meetkundige beteekenis van een integraal wordt duidelijk, als men in elk punt der horizontale x as voor de lengte der loodlijn, in dat punt opgericht, de waarde neemt, die X heeft voor die bepaalde x. De eindpunten der loodlijnen liggen op een kromme lijn AA' (zie de figuur). Is nu $'L\,L'$ de aangroeiing van x in het punt L dan stelt $X\,dx$ den inhond voor van den rechthoek $A\,L\,L'\,M$. Bij steeds kleiner wordende

Digitized by Google

dx nadert de som van de inhouden van alle op deze wijze verkregen rechthoekjes tot den inhoud van de strook, begrensd door de kromme lijn. Tevens blijkt, dat de waarde van den integraal pas geheel bepaald is, als aangegeven is tusschen welke grenswaarden van x het integreeren geschieden moet. Men duidt dit aan door $\int_a^b X\,dx$, waarin $x = a$ de kleinste en $x = b$ de grootste grenswaarde aangeeft. Daar bij het differentieeren elke constante term wegvalt, zal omgekeerd bij het integreeren een constante mogen worden toegevoegd; dus $y = \int X\,dx$, maar ook $y = \int X\,dx + C$. De waarde van deze constante is dikwijls uit den aard van het vraagstuk af te leiden. Men onderscheidt verder enkele, dubbele en ... n-voudige integralen, want iedere integraal is een functie, die nog verder geintegreerd kan worden, òf weer naar x, òf naar een andere variabele.

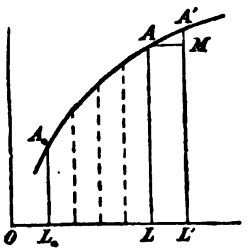

Integraalrekening.

In de geometrie vindt de integraalrekening toepassing bij het bepalen van lengten van kromme lijnen, oppervlakken van figuren, inhouden van lichamen enz., omdat deze grootheden uit te drukken zijn door bepaalde integralen. Verdere toepassingen vindt men in de getallenleer, in de mechanica (bepaling van traagheidsmomenten), in de natuurkunde (bijv. bij de potentiaaltheorie) enz. Sinds *Dirichlet* is men bezig te onderzoeken, wanneer functies te integreeren zijn, verder de eigenschappen te vinden van functies, die door integralen bepaald zijn, voor het geval, dat men geen eenvoudige voorstelling van den integraal kan geven. Voor de practijk is van belang de berekening van de integralen van empirisch gegeven functies. Dit geschiedt met behulp van rekenmethoden (Simpsonsche regel enz.) of door grafische voorstellingen en gebruikmaking van bepaalde instrumenten, wanneer de functies als krommen gegeven zijn. Van deze instrumenten, welke den naam van *integratoren* dragen, worden de zoogenaamde *integrafen* het meest gebruikt. Voor het bepalen van het oppervlak van vlakke gesloten figuren vindt de planimeter toepassing. *Leibnitz* en *Newton* zijn de uitvinders van de integraalrekening. Latere beoefenaars zijn vooral *Bernoulli, Euler, Lagrange, Gauss, Cauchy* en *Dirichlet*. *Archimedes* heeft reeds voor het berekenen van oppervlakken van de integraalrekening gebruik gemaakt.

Integralen noemt men de 2½ procent Nederlandsch Werkelijke Schuld; deze werd namelijk in de wet van 14 Mei 1814 aangeduid met den naam van integrale werkelijke schuld.

Integrator. Zie *Integraalrekening.*

Integriteit (Latijn = volkomenheid) duidt in het orthodox-theologisch spraakgebruik een eigenschap van den Bijbel en de afzonderlijke Bijbelboeken aan, krachtens welke zij door latere handen noch veranderd, noch vervalscht, noch door het toeval verkort zijn.

Intellectualisme beteekent in het algemeen allerlei overschatting van de beteekenis van het menschelijk verstand in verhouding tot andere menschelijke kwaliteiten. Zoo spreekt men van intellectualisme op z i e l k u n d i g gebied, wanneer men in de werking van de verstandselementen in het bewustzijn het eigenlijke fundament van het zieleleven ziet. Op g o d s d i e n s t i g terrein spreekt men van intellectualisme, wanneer aan de verstandelijke voorstelling in de religie de eerste plaats wordt toegewezen. De godsdienst wordt dan in de eerste plaats een hoeveelheid waarheden, een schat van kennis. Beide opvattingen leiden tot het intellectualisme als theorie aangaande het verkrijgen van onze kennis. Volgens deze theorie zijn de voorwerpen der wezenlijke kennis niet binnen het bereik der zintuiglijke waarnemingen gelegen, daar men de bron van het weten in het verstand en in de rede moet zoeken. Daartegenover staat het *sensualisme* en *empirisme* (gevoels- en ervaringsleer). Een nog meer beperkte beteekenis verkreeg het woord in de stelsels van *Fichte* en *Schelling*, namelijk die van praedicaat der intellectueele aanschouwing (het hoogste beginsel van het weten). Dit is bij *Fichte* de absolute spontaneïteit van het *ik* en bij *Schelling* de identiteit van alle tegenstellingen in het absolute.

Intellectueel (van het Latijnsche *intellectus* = verstand) beteekent in ruimen zin: wat op het verstand betrekking heeft, of volgens het verstand. Zoo spreekt men van intellectueele ontwikkeling, tegenover moreele en aesthetische ontwikkeling. Sedert *Kant* is de uitdrukking *intellectueele aanschouwing* in gebruik. Men verstaat daaronder een beoordeeling der dingen, die staat boven het waarnemen met de zintuigen en boven de intuïtie.

Intendance is het militair personeel, belast met de leiding van den dienst der verpleging en met het toezicht op de uitvoering daarvan met behulp van administratie en verplegingstroepen. Het wordt daartoe in tijd van vrede reeds georganiseerd en geoefend en ingedeeld bij het Hoofdkwartier van het veldleger en van de staven der divisiën. Het personeel heeft bovendien toezicht op het voeren der administratie over de korpsen, op de administratieve inrichtingen en op de magazijnen van het leger.

Het korps Nederlandsche intendanten is sterk 23 officieren en wordt voor zijn taak opgeleid aan den Intendance-cursus bij de Hoogere Krijgsschool te 's-Gravenhage. In Duitschland staan alle militaire bouwwerken in de garnizoenen onder hun toezicht.

Intendant is hetzelfde als *opzichter* of bestuurder. In Pruisen is de intendant een Hofbeambte en opzichter van Hofschouwburgen, vorstelijke tuinen en kasteelen. In Frankrijk voerden de tegenwoordige prefecten vóór de Omwenteling den titel van intendanten.

Intensie is de versterking der inwendige kracht en staat tegenover *extensie* of uitbreiding (dus algemeene verzwakking) der kracht. De uitdrukking wordt zoowel, in dien zin, in de staathuishoudkunde, als in den landbouw (zie *Intensieve*

Digitized by Google

landbouw) gebruikt. *Intensiteit* is op het gebied der natuurkunde de kracht van een werking. Men zegt bijv., dat het licht der zon grooter intensiteit heeft dan dat der maan.

Intensief booglamp noemt men een open electrische booglamp, met naast elkander gelegen effectkolen. Deze booglampen bezitten de hoogste lichtsterkte, nl. 1000 à 4000 H. K., en het geringste verbruik, n.l. 0.25 à 0.17 Watt per H. K. Zij worden gebruikt voor terreinverlichting, effectverlichting etalages en dergelijke, overal, waar een sterke economische verlichting gevraagd wordt, en absoluut rustig branden geen vereischte is.

Intensieve landbouw noemt men dien vorm van landbouwbedrijf, waarbij de kosten aan arbeid en aan kapitaal (voor mest enz.) in verhouding tot de te bebouwen oppervlakte betrekkelijk groot zijn. Onder zulke omstandigheden wordt een groote oogst met groote kosten verkregen, en het zal van de prijsverhoudingen afhangen, of bij intensieven landbouw het gezamenlijke grond- en bedrijfskapitaal grootere of kleinere winsten afwerpt dan bij extensieven landbouw (zie *Extensief*).

Intercellulaire ruimten noemt men op het gebied der plantenanatomie de ruimten, die men in vele planten tusschen de cellen aantreft. Zij zijn met lucht gevuld en staan in verbinding met de huidmondjes in de opperhuid der bladeren en stengels, hetgeen van belang is voor de ademhaling of de gasuitwisseling der gewassen. In de jongste plantendeelen zijn zij gewoonlijk niet aanwezig, maar zij ontstaan later, als de cellen zich van elkander verwijderen. Zeer groote treft men in water- en moerasplanten, en zij worden hier om haar grootte dikwijls kanalen genoemd. Ook zijn de intercellulaire ruimten wel eens gevuld met eigenaardige sappen, zooals hars, gom, olie en melk.

Interdict beteekent eigenlijk *ontzegging*. Iemand vuur en water te ontzeggen *(interdicere)* was hetzelfde als hem in ballingschap te zenden. In de Roomsch-Katholieke Kerk is het interdict een door bisschoppen of pausen uitgevaardigde ontzegging van het uitoefenen van kerkelijke functies of het toedienen van sacramenten. Of een plaats *(interdictum locale)* of een persoon *(interdictum personale)* wordt er door getroffen. Het eerste voorbeeld van zulk een interdict gaf *Alduïnus*, bisschop van Limoges. Later werd het uitgesproken door *Gregorius V* over koning *Robert* van Frankrijk om dezen te dwingen tot een scheiding van zijn gemalin *Bertha*, welke hem in den vierden graad van bloedverwantschap bestond. Het werd echter eerst in 1031 op de synode te Limoges, op aanraden van *Oldoricus*, abt van St. Martialis, door de Kerk gewettigd tot straf voor vredebrekers. De hiërarchie gebruikte het nu als middel, om vorsten of landen tot gehoorzaamheid te dwingen. *Innocentius II* sprak het in 1140 uit over geheel Frankrijk, *Coelestinus III* in 1191 over Oostenrijk, *Innocentius III* in 1199 over Frankrijk en in 1208 over Engeland, *Martinus V* in 1283 over Sicilië, *Benedictus XII* in 1338 over Duitschland. Intusschen was de vrees voor het pauselijk gezag en voor het interdict in laatstgenoemd rijk toen reeds zoo geschokt, dat de Rijksstanden het nietig verklaarden en er tegen in verzet kwamen. Het plaatselijk interdict is feitelijk niet meer in gebruik. In 1730 werd het laatste uitgesproken over Sicilië. Er bestaan nog vijf gevallen van interdicten in het thans bestaande kerkelijk recht.

Interest. *Zie Rente.*

Interferentie is het samenwerken van twee of meer trillende bewegingen. Wanneer verschillende water-, geluid-, of lichttrillingen in één punt samen komen, dan is de uitwijking gelijk aan de resultante van de verschillende trillingen. Bij de interferentie kunnen zich verschillende gevallen voordoen, waardoor een groote verscheidenheid in de beweging van het trillende deeltje teweeg gebracht wordt. De verplaatsingen, die de verschillende trillingen ieder voor zich bewerken, kunnen verschillende hoeken met elkander maken, zij kunnen verder verschillen in amplitude en trillingsduur. Verder kan een deeltje onder den invloed van de eene trilling komen, wanneer de andere reeds eenigen tijd geduurd heeft. Men zegt dan, dat beide trillingen in verschillende phasen verkeeren. Een voorbeeld hiervan is de trilling van de lucht in een aangeblazen orgelpijp, waarin de oorspronkelijke trilling en de teruggekaatste met elkander interfereeren (staande golven). Sommige luchtdeeltjes blijven dan in rust, andere hebben een bepaalde regelmatige trilling.

Van groote beteekenis is de interferentie van het licht. Het eenvoudigste interferentieverschijnsel verkrijgt men, als men twee kleine, dicht bij elkander liggende openingen *a* en *b* (zie de fig.) door een ver verwijderde lichtbron verlicht. De lichtstralen, welke door deze openingen heengaan, worden op een scherm *ss* opgevangen. In het punt *M*, dat symmetrisch ligt ten opzichte van *a* en *b*, zullen de beide lichtstralen in dezelfde phase verkeeren, waardoor zij elkander versterken. Wanneer daarentegen het verschil van *Nb* en *Na* een oneven aantal halve golflengten bedraagt, dan zullen de trillingen in *N* elkander opheffen, zoodat het licht daar verdwijnt (zie ook het artikel *Buigingsverschijnselen*). Voor het interfereeren van lichtstralen kan men gebruik maken van de spiegels van *Fresnel*, van de glasplaten van *Fizeau*, van het interferentieprisma en van de halflenzen van *Billet*. Met behulp van de interferentie kan men de kleuren van dunne plaatjes verklaren, bijv. van zeepbellen, olielaag op water enz.

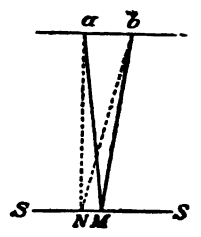

Interferentie.

Interim (inmiddels, voorloopig) noemt men een in den tijd der Hervorming door den keizer uitgevaardigde bepaling, hoe men zich bij de verdeeldheden omtrent den godsdienst *voorloopig* te gedragen had, totdat daarover door een algemeen concilie beslist zou zijn. Reeds in 1541 had *Granvelle* aan een commissie tot vereeniging der strijdende partijen, een ontwerp aangeboden, behelzende de grondslagen eener voorloopige vereeniging. Dit geschrift noemde men later het

Digitized by Google

Regensburger Interim. Weldra kwam men tot eensgezindheid omtrent de volmaaktheid der menschelijke natuur vóór den zondenval, over de vrijheid van den wil, over de erfzonde en over de rechtvaardigmaking, maar de verdere pogingen tot vereeniging leden schipbreuk op het verschil van gevoelen omtrent de sacramenten en het gezag der kerk. De keizer verklaarde bij het sluiten van den Rijksdag (1541), dat de aangevangen onderhandelingen op een concilie zouden worden voortgezet, doch dat de Protestanten zich dan zouden onderwerpen aan de vastgestelde artikelen zonder tegen deze in verzet te komen. Op den nieuwen Rijksdag te Augsburg (1548) werd op last des keizers een nieuw Interim opgesteld, later het *Augsburger Interim* genaamd. Daarin werden aan de Protestanten het toestaan van den kelk aan de leeken, het huwelijk der priesters en eenige andere zaken van ondergeschikt belang ingewilligd. Het werd echter algemeen afgekeurd, in Zuid-Duitschland alleen door de keizerlijke macht gehandhaafd, doch in Noord-Duitschland bepaald verworpen of verzacht. Door de bemoeiingen van keurvorst *Maurits van Saksen* ontstond op den Landdag te Leipzig in 1548, het gewijzigde *Leipziger Interim*, dat het Protestantsche geloof handhaafde, het ceremonieel der Roomsch-Katholieke Kerk als iets onverschilligs veroorloofde en ook het gezag van den paus en van de bisschoppen, voor zoover het niet misbruikt werd, wilde erkennen. Het wekte echter den toorn der gestrenge volgelingen van *Luther*, zoodat de hieruit voortkomende verdeeldheid de eerste scheuring der Protestantsche Kerk veroorzaakte. Na het verdrag van Passau (1552) werd het Interim opgeheven.

Over het den 30sten September 1849 tusschen Oostenrijk en Pruisen gesloten Interim, dat tot den 1sten November 1850 van kracht was, zie *Duitsche Rijk, Geschiedenis.*

Interim-dividend. Zie *Dividend.*

Interjecties of *tusschenwerpsels* zijn klanken, die de gewaarwordingen van het oogenblik te kennen geven, zooals „Ol", „ach!", enz. Eigenlijk worden zij ten onrechte onder de soorten van woorden gerekend, omdat zij geenerlei begrip uitdrukken.

Interlaken, een dorp in het Zwitsersche kanton Bern, ligt 568 m. hoog aan de spoorlijnen Bönigen—Därlingen, Jura—Simplon en Interlaken—Thun en op den linkeroever van de Aar. Het telt na de inlijving van Aarmühle als gemeente (1910) 3739 inwoners. In uitgebreider beteekenis verstaat men onder Interlaken den geheelen oever der Aar in Bödeli met inbegrip van het dorp Matten en het ouderwetsche stadje Unterseen. De liefelijkheid en vruchtbaarheid van Bödeli, de nabijheid van meren en van het hooggebergte, het zachte klimaat (jaargemiddelde 8,80° C.) en de gezonde lucht zijn evenveel factoren om Interlaken tot een der drukst bezochte badplaatsen en uitgangspunt van bergbestijgingen te maken. Het seizoen duurt slechts drie maanden. Het aantal vreemdelingen bedraagt in den zomer 80 000—100 000. De Höheweg, een mooie laan van noteboomen, vormt een geheele straat van hotels en met het Kurhaus het centrum van het verkeer. De meest bezochte punten uit de omstreken zijn de Kleiner Rugen, de Heimwelfluh, met prachtig uitzicht over de meren en de Alpen, de ruïne Unspunnen, de Schynige Platte, het Brienzer Rothhorn, de Wengernalp-Scheidegg, Mürren, Sankt Beatenberg en het Faulhorn. Behalve van het vreemdelingenverkeer leven de inwoners ook van de vervaardiging van parketvloeren en van likeurfabricage en houtsnijderij.

Interlocutoir vonnis is zoodanig vonnis of bevelschrift, waarbij de rechter, alvorens recht te doen ten principale — hetwelk geschiedt bij *eindvonnis* —, een bewijs, een onderzoek of een instructie beveelt, waarvan de beslissing der hoofdzaak zelf kan afhankelijk zijn. Tot de interlocutoire vonnissen behooren dus die, waarbij een getuigenverhoor wordt gelast of een onderzoek door deskundigen of een gerechtelijke plaatsopneming wordt bevolen. Zoodanig interlocutoir kan worden uitgelokt door het verzoek van een of van beide partijen, of het wordt door den rechter uit eigen beweging, ambtshalve gegeven, waar hij bijv. voorlichting door deskundigen of opneming eener plaats voor de beslissing noodig oordeelt. De beslissing, bij een interlocutoir gegeven, kan op die, welke op de hoofdzaak zal vallen, vaak van grooten invloed zijn; daarom kan er ook appèl van worden ingesteld, vóórdat het eindvonnis gewezen is.

Intermezzo, *intermedia* of *tusschenspel* was reeds bij de Ouden bekend als een los en luchtig aaneengeweven vertooning, welke dienen moest om tusschen 2 stukken te worden gespeeld, ten einde die met elkander te verbinden. Later gaf men den naam *intermezzi* aan kleine, komische opera's, waarin één of twee personen optreden, doch die met het voorafgaande of volgende stuk in geenerlei verband staan. Als een der oudste en schoonste roemt men het intermezzo van *Bardi:* „Il combattimento d'Apolline col serpente". Ook in de oude Fransche opera's kwamen intermezzi voor onder den naam van „rondeaux" of „sarabandes", welke dienden om aan de operazangers eenige verpoozing te bezorgen. Langzamerhand maakte het *intermezzo* zich geheel van de opera seria los (*Pergolesi's* „La serva padrona"). Later trad het z.g. ballet-divertissement in de plaats van het *intermezzo;* tegenwoordig vindt men het in den vorm van muziekstukken bij open doek (in *Mascagni's* „Cavalleria Rusticana", *Massenet's* „La Navarraise", *Puccini's* „Madame Butterfly", enz.). Ook is *intermezzo* de naam voor een soort pianocomposities *(Schumann, Brahms).*

Internaat noemt men die scholen, waarbij de leerlingen in de inrichting zelf verpleegd en opgevoed worden.

Internationaal Bibliografisch Instituut *is* in 1895 te Brussel opgericht door een internationaal congres voor bibliografie en stelt zich ten doel de bibliotheken van alle landen uniform in te richten en een gemakkelijke methode van catalogiseeren algemeen te maken (decimaalmethode van den Amerikaan *Melvil Dewey).*

Internationaal privaatrecht omvat de regelen en beginselen, volgens welke, bij het verkeer tusschen de burgers van verschillende landen, bij het verrichten van rechtshandelingen in een vreemd land en voorts in alle andere gevallen, waar twijfel bestaat omtrent de vraag, wel-

Digitized by Google

ke wet toepasselijk is, de aanwijzing der toepasselijke wet behoort te geschieden. De indeeling van dit recht is dezelfde als van het gewone burgerlijke recht, n. l. in materieel en formeel (proces)recht, terwijl het materieele recht wederom in burgerlijk recht en handelsrecht kan worden gesplitst.

Het internationaal privaatrecht als zelfstandige wetenschap is nieuw. Het heeft zijn ontstaan te danken aan de rechtsgeleerden in de republiek der Vereenigde Nederlanden, waar de autonomie der steden, zeker in grooter mate dan elders, de behoefte aan rechtsregels tot oplossing van conflicten tusschen de aan verschillend recht onderworpen poorters had bewezen. „Les jurisconsultes des Pays-Bas ont frayé la route", zegt *Foelix* in zijn „Traité de droit international privé". Na 1840 beginnen *Foelix* en *Von Wächter* opnieuw dit terrein te betreden, waarop de Nederlandsche rechtsgeleerden niet waren voortgeschreden. En sedert dien werden zij gevolgd door *Westlake* (1858), *Massé* (1874), *Story* (1872), *Lawrence* (1873), *Phillimore* (1874), *Pasquale Fiore* (1874), *Rolin-Jacquemyns* (1869) en op het eind der 19de eeuw door *Renault* en *Descamps*. In 1869 werd door drie rechtsgeleerden het aan het internationale privaatrecht gewijde tijdschrift „Revue de droit international et de législation comparée" opgericht, dat na enkele jaren zich ook op het terrein van het internationale publieke recht zou gaan bewegen. Die mannen waren *Rolin Jacquemyns, Westlake* en onze landgenoot Mr. *T. M. C. Asser*. Van dat oogenblik af had ons land wederom een waardigen vertegenwoordiger in de wetenschap, waarvoor het de grondslagen had gelegd. *Asser* werkte in 1873 mede aan de stichting van het „Institut de droit international", een vereeniging, welke alle geleerden op dit gebied samenbracht. In 1910 had het reeds 24 zittingen gehouden in verschillende steden van Europa en 22 jaarboeken het licht doen zien. De verdiensten van het Instituut in het belang van den vrede werden in 1905 erkend door de toekenning van den Nobelprijs. Inmiddels had *Asser* in 1880 een handboek uitgegeven onder den titel van „Schets van het internationaal privaatrecht", waardoor de stof van dat recht meer dan vroeger onder het bereik kwam van de studenten der Nederlandsche universiteiten en van den practischen jurist. *Asser* was het, die het initiatief nam tot de vier Haagsche conferenties, waarheen een aantal staten hun afgevaardigden zonden teneinde een regeling van enkele onderwerpen van dien aard voor te bereiden. Aan die conferenties is het gelukt een aanzienlijk deel van het internationaal privaatrecht te codificeeren en in den vorm van een aantal tractaten aan de vaststelling door de medewerkende staten te onderwerpen. De eerste conferentie had plaats 12—27 September 1893, de tweede 25 Juni—13 Juli 1894. In deze werden 5 regelingen omtrent huwelijk, voogdij, erfrecht, burgerlijk procesrecht en faillissement ontworpen. Op deze grondslagen werd nog in 1894 een ontwerp-verdrag door de Nederlandsche regeering aan de overige deelnemende staten aangeboden, hetwelk leidde tot de eerste Conventie van 14 November 1896, die met eene kleine aanvulling op 22 Mei 1897 door allen geratificeerd werd, doch niet vóór 15 Mei 1899 in werking trad. Zij had zich bepaald tot het burgerlijk procesrecht, nl. wederkeerige mededeeling van gerechtelijke en buitengerechtelijke acten, de rogatoire commissies, de door vreemdelingen in het proces te stellen cautie, den kosteloozen rechtsbijstand en den lijfsdwang. De wederkeerige rechtsbijstand wordt zooveel mogelijk bevorderd.

De derde diplomatieke conferentie, welke thans door bijzondere staatscommissiën was voorbereid, vergaderde te 's-Gravenhage van 28 Mei tot 15 Juni 1900. Deze ontwierp regelen ten opzichte van de vereischten en de gevolgen van het huwelijk, de echtscheiding en de scheiding van tafel en bed, over de voogdij van minderjarigen en van het wettelijk en testamentair erfrecht. Ze leidde tot de Conventiën van 12 Juni 1902 (in ons land goedgekeurd bij de wet van den 24sten Juli 1903, Stbl. 231—233).

Een vierde conferentie werd gehouden van 16 Mei tot 7 Juni 1904. Deze herzag de conventie over het procesrecht en ontwierp regelingen betreffende conflicten aangaande erfrecht en testament, verder in zake de gevolgen van het huwelijk en over de curateele en omtrent het faillissement. Van elke conferentie zijn door de Nederlandsche regeering „Actes et documents" uitgegeven.

Zie: *D. Josephus Jitta*, De invloed van Zuid- en Noord-Nederlandsche rechtsgeleerden op de ontwikkeling van het Internationaal Privaatrecht (Amsterdam 1913) en *dezelfde*, Internationaal Privaatrecht (Haarlem 1915 v.v.); zie verder: „Ouvrages principaux de droit international privé. Catalogue systématique" ('s-Gravenhage 1916).

Internationaal recht is de door *Bentham* ingevoerde benaming voor volkenrecht, die in Engeland *(international law)* overwegend, in Italië *(diritto internazionale)* en Spanje alleen heerschend geworden is. Zie verder *Volkenrecht*.

Internationaal recht, *Instituut voor, (Institut de droit international)* is een op aansporing van *Lieber, Moynier, Bluntschli* en *Rolin-Jacquemyns* in 1872 gestichte vereeniging voor de beoefening en ontwikkeling van het internationaal recht. De leden worden verdeeld in gewone *(membres effectifs)*, buitengewone *(associés)* en eereleden *(membres honoraires)*. Het aantal leden der beide eerste categorieën mag voor ieder 60 bedragen, doch nooit meer dan $^1/_5$ van het aantal uit één staat; het aantal eereleden is onbeperkt. De bijeenkomsten zijn ongeregeld en hadden o. a. in 1875, 1898, 1904 en 1906 te 's-Gravenhage plaats.

Internationale, eigenlijk *Internationale arbeidersvereeniging (International workingmen's association)*, was een cosmopolitische arbeidersvereeniging, die haar ontstaan dankt aan de Londensche wereldtentoonstelling van 1862, waarop Engelsche en Fransche arbeiders zich verbroederden. Uit deze eerste toenadering ontwikkelde zich een vaste bond, die den 28sten September 1864 in de St. Martinshall te Londen opgericht werd. Reeds sedert 1836 bestond er een „Bond van Communisten", die als internationale arbeidersvereeniging in het geheim werk-

Digitized by Google

zaam was en *Marx* had uitgenoodigd lid te worden, onder mededeeling, dat het centrale bestuur een congres te Londen wilde samenroepen. Op dit congres (in November 1847) werd aan *Marx* en *Engels* opgedragen het partijprogramma op te stellen. Aldus ontstond het „Communistisch manifest", dat in Januari 1848 over geheel Europa verbreid werd. Deze bond was de eerste, die een internationaal karakter aan de arbeidersbeweging gaf. Spoedig na de oprichting der Internationale kreeg *Marx* zitting in het centraalcomité te Londen. Het doel der vereeniging was vooral, te trachten de volledige emancipatie der arbeiders in alle beschaafde landen te verkrijgen. Verschillende congressen werden gehouden te Genève, Lausanne, Brussel en Bazel. Dit Bazeler congres betoogde o.a. de noodzakelijkheid, dat het privaat-grondbezit afgeschaft en in algemeen bezit omgezet moest worden.

Op het congres in Den Haag van 1872 ontstond een scheiding in de vereeniging tusschen centralisten en federalisten. De reeds lang bestaande verbittering over den almachtigen invloed van *Marx* uitte zich hier op hevige wijze. De centralistische meerderheid, uit aanhangers van *Marx* bestaande, verplaatste het centraalbureau van Londen naar New-York, terwijl de minderheid een nieuwe Internationale oprichtte. In 1873 hielden de beide, elkander vijandige partijen gelijktijdig een vergadering te Genève, om elkander wederkeering in miscredit te brengen. Hiermee was het doodvonnis der internationale arbeidersvereeniging geteekend. In 1877 had het laatste congres der oude Internationale plaats. De machtsmiddelen en de kracht der vereeniging zijn trouwens zeer dikwijls erg overschat geworden; vooral had zij bijna onafgebroken met geldgebrek te kampen. Zie verder de artikelen *Marx* en *Bakounine*.

Literatuur: J. Rae, Contemporary socialism; *De Laveleye,* Le socialisme contemporain (Brussel—'s-Gravenhage 1881); *H. P. G. Quack,* De Socialisten (4de deel. 1895, blz. 205 v. v. en 378 v. v.); *W. Eichhoff,* Die internationale Arbeiterassoziation (Leipzig 1868); *E. Villetard,* Histoire de l'Internationale (Parijs 1872) en *B. Malon,* L'Internationale, son histoire et ses principes (Parijs 1895).

Internationale aardmeting of graadmeting. Zie *Aarde, Graadmetingen.*

Internationale bureaux zijn centrale bureaux, die door internationale vereenigingen opgericht zijn om de gemeenschappelijke aangelegenheden te regelen, speciaal tot het verzamelen en uitgeven van mededeelingen. De meeste vindt men te Bern, bijv. die van de internationale telegraafvereeniging, die van de wereldpostvereeniging, die van de vereeniging tot bescherming der eigendomsrechten en letterkundige en kunstwerken; verder te Parijs het internationale bureau voor munten en gewichten en het centraalbureau der internationale vereeniging voor geodesie te Brussel.

Internationale Crediet- en Handelsvereeniging Rotterdam. Zie *Crediet- en Handelsvereeniging Rotterdam, Internationale.*

Internationale Raad voor het onderzoek der zee, *Permanente,* werd in 1902 ingesteld, voorloopig voor den tijd van 5 jaren, door 8 staten: Denemarken, Duitschland, Finland, Groot-Brittannië en Ierland, Nederland, Noorwegen, Rusland en Zweden, waarbij zich het volgend jaar nog België voegde. Het doel van dezen raad is het wetenschappelijk onderzoek van de zeeën van het N. W. deel van Europa, zoowel in hydrografisch als in biologisch opzicht, benevens een bestudeering van het bedrijf en de opbrengsten der visscherijen, teneinde de voorwaarden eener rationeele bevissching dezer zeeën te leeren kennen.

De Raad werd samengesteld uit gedelegeerden der medewerkende staten, 2 van elk, met dr. *W. Herwig,* „wirklicher geheimer Ober-Regierungsrat" te Hannover, als voorzitter en prof. *O. Petterson* te Stockholm als vice-voorzitter. Algemeen secretaris van den Raad, die te Kopenhagen is gevestigd, was dr. *P. P. C. Hoek,* wetenschappelijke adviseur der Nederlandsche regeering voor visscherijzaken, die met den voorzitter en den vice-voorzitter het bureau van den Raad vormde.

De Raad heeft een centraal laboratorium te Christiania, staande onder de directie van prof. *Fridtjof Nansen,* en steunt in de uitvoering van zijn programma op de medewerking van talrijke nationale, biologische, oceanografische en meteorologische instellingen, in ons land bijv. op die van het, tot dat doel in het leven geroepen rijksinstituut voor het onderzoek der zee te Helder (directeur dr. *H. C. Redeke)* en van het Koninklijk Nederlandsch meteorologisch instituut.

De eerste en vierde zitting van den raad werden te Kopenhagen gehouden, de derde te Hamburg en de vijfde te Amsterdam, nadat reeds voorbereidende conferenties in 1899 te Stockholm, in 1900 te Christiania waren voorafgegaan.

Hoe groot de belangen zijn, welker bevordering als de meer practische zijde der taak van den Raad kan worden beschouwd, kan blijken uit de volgende getallen, aangevende de opbrengst der zeevisscherijen in 7 der medewerkende staten gedurende één jaar (1903): België 2,3 mill. gld., Denemarken 6,5 mill. gld., Duitschland 10,5 mill. gld., Groot-Brittannië en Ierland 120 mill. gld., Nederland 13 mill. gld., Noorwegen 21 mill. gld., Zweden 3,3 mill. gld.

Internationale signaal- en reederijvlaggen. Zie *Vlaggen.*

International Mercantile Marine-Company. Zie *Red Star Line.*

Internuntius is de naam van een gevolmachtigde van den tweeden rang, door den paus naar de staten gezonden, welke te weinig beteekenen voor een nuntius. Ook de Oostenrijksche gezant bij de Porte droeg voorheen dien titel, omdat vroeger wegens den aanhoudenden oorlog tusschen die beide mogendheden geen vrede, maar slechts een wapenstilstand bestond. Tegenwoordig is die naam echter niet meer in gebruik.

Interparlementaire Unie is een vereeniging, opgericht naar aanleiding van een bijeenkomst van een dertigtal Fransche députés met tien Britsche parlementsleden, den 31sten October 1888 te Parijs, teneinde de mogelijkheid van een Fransch-Engelsch arbitrageverdrag te bespre-

Digitized by Google

ken. Men stelde zich voor, dat ook parlementsleden van andere natiën tot dit verdrag zouden toetreden. De vereeniging bestaat thans uit leden van de verschillende parlementen, die zich ieder in hun eigen land tot georganiseerde groepen hebben vereenigd, en heeft ten doel de beslissing van geschillen tusschen mogendheden door arbitrage te bevorderen. In alle landen van Europa — Rusland, Turkije en Spanje uitgezonderd — en in de Vereenigde Staten bestaan zulke groepen, terwijl ook leden van den Grooten Rijksraad van China zijn toegetreden. De eerste interparlementaire conferentie werd in 1889, tijdens de groote Parijsche wereldtentoonstelling, gehouden. Het centraalbureau zetelt te Bern. Het lot dezer vereeniging na den Wereldoorlog is zeer twijfelachtig.

Interpellatie. In constitutioneele staten deelt de volksvertegenwoordiging niet alleen de wetgevende macht met de regeering, maar oefent zij ook een recht van contrôle over de daden van de regeering uit. Ook bij ons zijn de ministers verplicht aan de beide Kamers der Staten-Generaal, hetzij mondeling, hetzij schriftelijk, al de inlichtingen te geven, die gevraagd worden. Die verplichting houdt slechts daár op, waar het belang des lands zich tegen de openbaring van het gevraagde verzet. De ministers kunnen zich aan dien plicht niet onttrekken; zij kunnen uitgenoodigd worden, de zittingen der Kamers bij te wonen, om de gevraagde mededeelingen te doen. De regeering besluit zelf, of de openbaring van hetgeen de Kamer wenscht 's lands belangen zou benadeelen; maar ook in dit geval kunnen de Kamers zich bereid verklaren, om de inlichtingen in comité-generaal te ontvangen en het daar gesprokene als geheim te bewaren. Het recht van inlichtingen te vragen geschiedt òf door een interpellatie, òf ten gevolge van een besluit der Kamer, bijv. wanneer het een of ander verzoekschrift aanleiding heeft gegeven, om den minister uit te noodigen tot het geven van inlichtingen. Een interpellatie is een *mondeling* verzoek om inlichtingen omtrent zeker punt te geven. De beide Kamers hebben bij ons dat recht. Ieder lid op zich zelf kan het uitoefenen, maar heeft het verlof der Kamer er voor noodig. De interpellant stelt gewoonlijk de vragen, wier beantwoording hij wenscht; deze worden den betrokken minister medegedeeld, die tevens verzocht wordt, om op den dag, voor de interpellatie bepaald, in de Kamer te verschijnen, ten einde over het onderwerp inlichtingen te geven. Het debat zelf, dat zich daarbij ontspint, heet ook wel de interpellatie. Het slot eener interpellatie is somtijds, dat de interpellant namens de Kamer de regeering dank zegt voor de gegeven inlichtingen, maar ook kan ieder lid, naar aanleiding van het gehoorde, een motie voorstellen, ten einde van de Kamer een votum uit te lokken tot goed- of afkeuring van het gedrag der regeering in de behandeling der zaak, of waarbij zij althans haar oordeel zegt, of een wensch uitspreekt.

Interpolatie of *tusschenvoeging* noemt men op het gebied der letterkunde het inlasschen van woorden, volzinnen of hoofdstukken in het een of ander geschrift. Op dat der wiskunde verstaat men er onder het plaatsen van nieuwe termen tusschen die van een aan een bepaalde wet gebonden reeks, zoodat die nieuwe tusschengevoegde termen met de oorspronkelijke termen wederom een gelijksoortige reeks vormen.

Interpeleeren. Zie *Interpolatie.*

Interpunctie noemt men het gebruik van bepaalde leesteekens, waardoor men volzinnen, en ook wel den aard der volzinnen aanwijst. Zij komt reeds vóór in het oudste bekende alfabetisch schrift n.l. op de Mesazuil, waar de woorden door punten, de zinsdeelen door verticale streepjes gescheiden worden. De oudere Grieksche opschriften hebben soms als interpunctie een loodrechte streep of een punt, ook wel twee en drie punten boven elkander, òf achter ieder zelfstandig woord (oud-Cyprische), òf na woordgroepen, tot verdeeling van het doorloopend schrift *(scriptio continua)* in kleiner gemakkelijker te overziene afdeelingen (oud-Lokrisch). Op de Romeinsche opschriften komt de interpunctie meer voor, d. w. z. punten tot afscheiding van woorden; aan het slot der regels ontbreken zij. In oude of uniciaal-handschriften, die tot voorlezen, bijv. voor het altaar, bestemd waren, is de interpunctie daardoor vervangen, dat na een zin of tusschenzin de rest van den regel opengelaten is, evenals bijv. na het slot van een vers in onze Bijbels. Bovendien hadden de grammatici een soort interpunctie uitgevonden, om het verstaan te vergemakkelijken, met name om het begin en einde van zinnen of zinsdeelen aan te geven; maar die teekens werden ook voor andere doeleinden gebruikt. In de 7de eeuw na Christus vindt men andere, maar toch gelijksoortige stelsels. Deze bleven gedurende de Middeleeuwen bestaan en werden zonder vaste regels gedrukt. De thans gebruikelijke interpunctieteekens zijn de komma's (,), komma-punt of semicolon (;), dubbele punt of colon (:), punt (.), vraag- (?) en uitroepingsteeken (!), parenthese of haakjes ([ ] ( )), gedachtenstreep (—) en aanhalingsteeken („ "). Andere leesteekens zijn het verbindingsteeken (=) en de apostrophe ('). Omtrent hun beteekenis zie *Leesteekens.*

Interregnum of *tusschenbestuur* noemt men in het algemeen den tijd tusschen den dood of den troonsafstand van een monarch en het oogenblik, waarop zijn wettige opvolger de teugels van het bewind aanvaardt. Zulk een interregnum, bestond vooral dikwijls in Polen, omdat de koningen aldaar gekozen werden. Het tijdperk der Duitsche geschiedenis van den dood van keizer *Koenraad IV* tot aan de verkiezing van keizer *Rudolf I* (1254—1273) wordt met den naam van „Groot Interregnum" of „Het Interregnum" bestempeld.

Interstate Commerce is in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika de naam voor het verkeer tusschen de afzonderlijke Bondsstaten in tegenstelling tot den Internal Commerce (verkeer in de Staten zelf) en tot den Foreign Commerce (verkeer met het buitenland).

Interval is in de *muziek* de tusschenruimte of de afstand van den eenen toon tot den anderen. Ieder interval heeft zijn eigen benaming. Zoo is de interval van *c* tot *d* een seconde, *c* tot *e* een groote terts, van *c* tot *f* een kwart enz., door chromatische vergrooting of verkleining krijgt

Digitized by Google

men weer verschillende soorten van hetzelfde interval; *c—e* blijft altijd een terts, maar is als zoodanig groot, doch wordt klein, als de *c* tot *cis* verhoogd of de *e* tot *es* verlaagd wordt; *c—f* is reine kwart, *cis—f* of *c—fes* verminderde, *c—fis* of *ces—f* overmatige kwart, enz.

In de *artillerie-wetenschap* noemt men *interval* den horizontalen afstand van af het punt, waar de granaatkartets springt, tot aan het doel.

Interventie of *tusschenkomst* is de inmenging van een staat in de binnen- of buitenlandsche aangelegenheden van een anderen staat. Zij kan zich bepalen tot pogingen om een verzoening tot stand te brengen, maar ook overgaan tot bedreigingen, geheime of openbare ondersteuning der staatkundige partijen door raadgevingen, inlichtingen, geld enz. en eindelijk tot gebruik der wapens. De vraag, in hoever men interventie geoorloofd kan noemen, is zeer moeilijk te beantwoorden, vooral daar het volkenrecht de zelfstandigheid der bestaande staten erkent, zonder voor alle verbindende voorschriften te geven omtrent de wijze, waarop elke staat die onafhankelijkheid tegenover andere kan handhaven. Samenwerking met bestaande mogendheden, om deze te verdedigen tegen zich opwerpende kroonpretendenten, zooals de ondersteuning door Frankrijk, Engeland en Portugal aan *Isabella* van Spanje tegen don *Carlos* of met een souverein in strijd tegen een vazal, zooals de hulp door Rusland, Oostenrijk en Engeland in 1840 aan Turkije tegen den onderkoning van Egypte verschaft, alsmede de ondersteuning van een staat tegen buitenlandsche vijanden, zooals die van Engeland, Frankrijk en Sardinië aan Turkije, tegen Rusland, of in 1859 door Frankrijk aan Italië tegen Oostenrijk, wordt veelal voor geoorloofd gehouden, hoewel die gebeurtenissen eigenlijk berusten op een bondgenootschappelijken grondslag. Een andere soort interventie is de tusschenkomst, die wel eens geschiedt ten behoeve van recht en billijkheid, zooals die der groote mogendheden in 1860, bij den moord der Christenen te Damascus. Weer van anderen aard is de ondersteuning van staatkundige partijen. Gedurende den Amerikaanschen burgeroorlog was het Engelsche Kabinet blijkbaar ingenomen met de Zuidelijken, hetgeen een noodlottige spanning veroorzaakte met de Unie. Gewapende tusschenkomst is dikwijls slechts een voorwendsel tot uitbreiding der macht. Zoo was het reeds bij de Romeinen, en met dergelijke bedoelingen mengden zich Zweden en Frankrijk in de 17de eeuw in de godsdienstoorlogen in Duitschland, Rusland in de Poolsche woelingen. Somtijds gaat men over tot een gemeenschappelijke interventie, om een nieuwe orde van zaken omver te werpen, zooals Frankrijk in 1820 in Spanje, of omgekeerd om deze te helpen invoeren, zooals de Europeesche mogendheden, na het verdrag van Algeciras (1906), in Marokko. Intusschen luidt het oordeel der geschiedenis afkeurend over elke interventie, die belemmerend ingrijpt in het staatkundig leven der volkeren. Nochtans meende de Heilige Alliantie hiertoe het recht te hebben en wel tot handhaving van het absolutisme (zie *Alliantie*).

Toen in 1830 de Fransche Julirevolutie ook elders dergelijke bewegingen veroorzaakte, verkondigde men in Frankrijk het beginsel der *non-interventie*, volgens welke iedere zelfstandige natie de bevoegdheid had, haar eigen aangelegenheden te regelen, terwijl geen vreemde mogendheid het recht bezat, om haar in de oefening dezer vrijheid te belemmeren. Aan dit beginsel, door Engeland uit eigen beweging en door de overige groote mogendheden van Europa onder den druk der omstandigheden aangenomen, is België zijn onafhankelijk volksbestaan verschuldigd. Er had echter een diplomatieke interventie plaats op de conferentiën te Londen en een gewapende interventie na het erkennen van België, om Nederland tot de overgave der citadel van Antwerpen te noodzaken. Intusschen veroorloofde Frankrijk de tusschenkomst van Oostenrijk in den Kerkelijken staat, in Modena en Parma ten behoeve van het absolutisme. Om een tegenwicht te bezorgen aan den invloed van Oostenrijk, nam Frankrijk deel aan de interventie in den Kerkelijken staat door het bezetten van Ancona. Ook de tweede Fransche Republiek intervenieerde in 1849 ten behoeve van de wereldlijke macht van den paus. De gewapende hulp, door Rusland in 1850 tijdens den opstand in Hongarije aan Oostenrijk verleend, bracht het beginsel van non-interventie op nieuw ter sprake. Hoewel Engeland zich zeer ten gunste van dat beginsel verklaarde, ontzagen Frankrijk, Engeland en Spanje zich niet, tot een gewapende interventie in Mexico over te gaan, welke door Frankrijk werd doorgezet op een wijze, die haar gelijkvormig maakte aan een veroveringsoorlog. Het vasthouden aan het beginsel van non-interventie door Engeland en Oostenrijk had de Turksche gruwelen in Bulgarije (1876) ten gevolge. Door zijn tusschenkomst in Egypte heeft echter ook Engeland het beginsel van non-interventie laten varen. Of Engelands ingrijpen in den Wereldoorlog van 1914 een interventie was ten behoeve van de geschonden Belgische neutraliteit, of dat zijn optreden een gevolg was van bondgenootschappelijke verbintenissen, moet nog uitgemaakt worden.

Inthiema, *Frederik van*, een letterkundige, in het midden der 16de eeuw te Koudum geboren, was aanvankelijk voor den landbouw bestemd, maar begaf zich later naar Leuven, waar hij den graad van doctor in de rechtsgeleerdheid verwierf. Hij vestigde zich daarna als advocaat te Workum en werd er burgemeester, daarna als advocaat te Leeuwarden. Hij werd intusschen door *Alva* verbannen met verbeurdverklaring zijner goederen en nam de wijk naar Holland, waar hij graaf *Lumey* ter zijde stond. In 1572 werd hij benoemd tot fiscaal van den Provincialen Raad, door *Van Schouwenburg* te Franeker opgericht, en vertrok vervolgens naar Leer in Oost-Friesland, waar hij tot aan 1592 raad was van *Johan*, graaf *van Emden*. Hij woonde in 1906 weder te Leeuwarden, waar hij zijn verbeurdverklaarde goederen terugvorderde. Zijn sterfjaar is onbekend. Van de door hem uitgegeven Latijnsche gedichten vermelden wij: „Querela Hollandiae ad illustrem et fortissimum heroem Guilielmum, comitem de Marca, baronem de Lumey etc." (1576), „Carmen de nativitate, sepultura et resurrectione Christi" en „De arcis Linganae de-

Digitized by Google

ditionis causa etc." (1610). Ook bestaan van hem in handschrift: „De malorum regum gubernatione libri tres".

Inthiema, Hero van, een schrijver en dichter en zoon van den vooorgaande, omstreeks het jaar 1576 in Oost-Friesland geboren, studeerde te Franeker in de rechten en begaf zich na zijn promotie naar zijn geboorteland, dat hij weldra verliet, om als lid van den krijgsraad te dienen bij de troepen van den graaf *van Nassau,* stadhouder van Friesland. In 1618 werd hij bibliothecaris en secretaris der hoogeschool te Franeker, welke betrekkingen hij waarnam tot aan 1621. Hij leefde nog in 1623 en schreef: „Responsum juridicum secundum pro maturanda Phrisiorum supremae curiae sententiae executoine adversus frivolas Camsteranorum exceptiones" (1618), „Responsum breve tertium et postremum in executionus causa Liacamana" (1618), met een „Carmen" en „Epigrammata", „Circa gentilitias familiarum domos earumque appendentes praerogativas masculas etc." (1619), „Dissertatio juridica super lite inter comitem Frisiae Orientalis Ennonem et Fridericum liberum baronem in Schwartzenborgh" (1619), „Censura, judicium sive opinio super comitem Frisiae Ennonem etc." (1621) en „Elegia, in qua regni Hispanici periodus praedicitur" (1621).

Intonatie is in de muziek vooreerst het inzetten van verschillende misdeelen door den bedienenden geestelijke; bijv. het „Gloria in excelsis Deo", waarna het koor vervolgt met „in terra pax", of „Credo in unum Deo", door het koor voortgezet met „Patrem omni potentem". Een zuivere *intonatie* is voor het koor in die gevallen natuurlijk van het hoogste gewicht. Ook verstaat men onder intonatie het zuiver inzetten van een vocale of instrumentale phrase in het algemeen. Ten slotte noemt men intonatie de laatste afwerking van een voltooid instrument ten opzichte van klank en stemming; bij het orgel de goede afwerking der pijpen, bij de piano het zuiver stellen der hamers, het beproeven der bevilting, enz.

Intoxicatie. Zie *Vergift.*

Intra, een stad in de Italiaansche provincie Novara, aan den oever van het Lago Maggiore tusschen de monden van den San Giovanni en San Bernardio gelegen, telt ongeveer 7000 inwoners. Zij heeft een mooie koepelkerk met klokkentoren, gedenkteekenen van *Victor Emanuel, Garibaldi, Simonetta* en *Restellini,* een haven, eenige vakscholen, katoen-, hoeden- en machinefabrieken, leerlooierijen en houthandel. In de omgeving liggen mooie villa's.

Intrada, *entrade* of *entrée* is de naam voor een kort muziekstuk, gewoonlijk voor trompetten en pauken, oorspronkelijk een eenvoudig trompetsignaal, waarmee men de komst van vorsten en andere aanzienlijke persoonlijkheden op een tournooi, een hofbal en dergelijke feestelijkheden begroette. Aangezien de trompetten uit vroeger tijd slechts een beperkt aantal (z. g. natuur-) tonen ter beschikking hadden, lijken de intrada's veel op elkander. Uit een dergelijke intrada is ook de oude Wilhelmus-melodie ontstaan.

Intransigenten (Fransch = onverzoenlijken) is de naam voor de uiterste staatkundige partijen, zooals voor de revolutionnaire communisten in 1873 in Spanje, voor de naar het communisme neigende radicalen in Frankrijk enz.

Intrige, afkomstig van het Latijnsche woord *intricare* (verwikkelen), noemt men een kunstige, listige verbinding of verwikkeling van daden en personen tot een bepaald doel. In het drama verstaat men daardoor de min of meer toevallige of opzettelijk bijgebrachte omstandigheden, waardoor de hoofdpersonen belemmerd, op het dwaalspoor geleid en in verlegenheid gebracht worden. In elk drama, inzonderheid in het blijspel, heeft men zulk een intrige, en als deze laatste op den voorgrond staat, zoodat de karakters aan haar ontknooping dienstbaar gemaakt zijn, dan geeft men aan zulke drama's den naam van *intrigestukken.* Gewoonlijk onderscheiden deze zich van de karakterstukken door de komische kracht, welke daarin uitgaat van de lachwekkende omstandigheden, waarin de personen zich bevinden. Toch is karakterteekening hierbij geenszins uitgesloten. Tot de beste van die soort behooren de Spaansche mantel- en degenstukken *(comedias di capa y espada)* en „Le mariage de Figaro" van *Beaumarchais.*

Intuïtie noemt men, in tegenstelling tot de *reflectie,* de gave, om de meest ingewikkelde begrippen met één slag goed te begrijpen, het bovenzinlijke met het geestelijk oog onmiddellijk te zien.

Inula *L.* A l a n t is een plantengeslacht uit de tweezaadlobbige familie der *Composieten.* Het zijn overblijvende planten met verspreide, niet ingesneden bladeren met gele straal- en schijfbloemen. In ons land komen voor *I. vulgaris (Donderkruid),* waarvan de straalbloemen bijna buisvormig zijn, met dunviltigen stengel; *I. britannica* met vrij groote bloemhoofdjes en hooggeel gekleurd. Een gekweekte plant is *I. Helenium* met knolvormigen wortelstok en de hoofdjes in schermvormige pluimen.

Inulien, $C_{36}H_{62}O_{36}+H_2O$, is een verbinding, die tot de koolhydraten behoort. Het wordt voornamelijk uit de dahliaknollen gewonnen door deze met water uit te koken en de oplossing te laten bevriezen, waardoor het inulien afgescheiden wordt. Het is een hygroscopische stof, in warm water gemakkelijk, in koud water moeilijk oplosbaar. Het draait het polarisatievlak links. Door koking met verdunde zuren (inversie) gaat het over in fructose, vruchtensuiker.

Inundatie noemt men op het gebied der krijgskunst een middel tot verdediging door het onder water zetten van lage landen en de daaruit voortvloeiende dekking door onbegaanbaarheid. Zij is inzonderheid in ons land van groot belang, omdat het voor een groot deel beneden het waterpeil der rivieren gelegen is, zoodat men door middel van inundatiesluizen groote streken voor den vijand ontoegankelijk kan maken. De geïmproviseerde inundatie aan de Yserboorden heeft in 1914 een grooten invloed op den strijd gehad. Hier te lande zijn de inundaties of onderwaterzettingen voor onze linien en stellingen tot in details voorbereid, zoodat een tijdig tot stand komen vrijwel als verzekerd mag worden beschouwd. Zie verder *Nederland, Verdedigingsstelsel.*

Digitized by Google

Invaginatie of *Darminstulping*. Zie *Ziekten van den Darm* onder het art. *Darm*.

Invalide noemt men een soldaat, die wegens wonden en doorgestane vermoeienissen of ook wegens ouderdom niet langer geschikt is voor den werkelijken dienst. Men onderscheidt half en

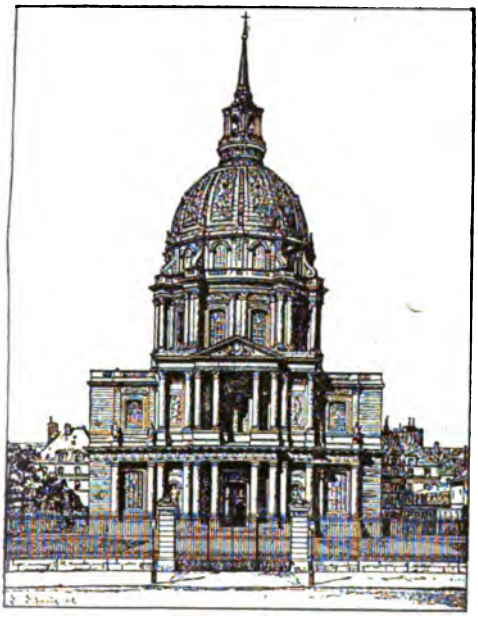

Fig. 1. Hôtel des Invalides.

geheel invaliden, naar gelang zij al of niet in staat zijn eenigen gemakkelijken garnizoensdienst te verrichten. Reeds te Athene en te Rome zorgde men voor krijgslieden, die hun gezondheid aan

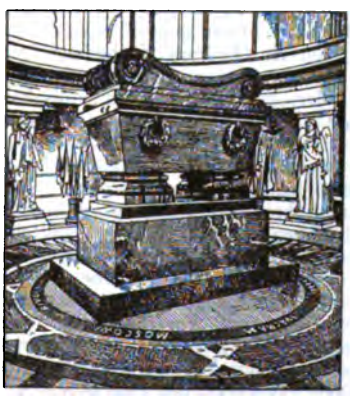

Fig. 2. Graf van Napoleon I.

het vaderland hadden ten offer gebracht. In de Middeleeuwen vonden zulke strijders een toevluchtsoord in burchten, kloosters en sedert de Kruistochten werden zij vooral verpleegd door de geestelijke ridderorden. *Lodewijk XIV* stichtte in 1670—1674 het Hôtel des Invalides te Parijs (fig. 1), waarin thans, evenals in het Invalidenhuis te Avignon, de geheel-invaliden opgenomen worden en waarin zich het graf van *Napoleon I* (fig. 2) bevindt. In Engeland werd onder *Karel II* te Chelsea een gebouw voor invaliden van het leger te lande gesticht en door *Willem III* een marinehospitaal te Greenwich. *Frederik II* deed er een verrijzen te Berlijn, in Oostenrijk bouwde men er te Pest (1727), Praag (1751) en Weenen (1783). In ons land worden de invaliden van het Oost-Indische leger op het landgoed Bronbeek bij Arnhem verpleegd, die van het leger hier te lande in het militair Invalidenhuis te Leiden.

Invalidenhuis. Zie *Bronbeek* en *Invalide*.

Invaliditeit. Zie *Arbeidersverzekering*.

Invalshoek. Zie *Breking van het licht* en *Schot*.

Invariantentheorie is een deel van de wiskunde (hoogere algebra), dat zich bezighoudt met de eigenschappen van algebraïsche vormen, die bij lineaire transformatie van de veranderlijken onveranderd blijven. Een algebraïsche vorm bestaat uit een op bepaalde wijze gevormde reeks van veranderlijken. Zoo is de vorm $F\ (x\ y = a_0 x^n + a_1 x^{n-1} y + a_2 x^{n-2} y^2 + a_3 x^{n-3} y^3 +$ enz. $+ a_{n-1} x y^{n-1} + a_n y^n$ een binaire vorm van den n^{den} graad met de twee veranderlijken x en y; grootheden a_0, a enz. noemt men de coëfficiënten van den vorm. Een vorm met drie veranderlijken noemt men een tertiairen enz. Een lineaire transformatie in de binaire veranderlijken x en y komt daarop neer, dat men x en y door $\alpha x^1 + \beta y^1$ en $\gamma x^1 + \delta y^1$ vervangt, waarin x^1, y^1 de nieuwe veranderlijken en α, β, γ en δ de coëfficiënten van de transformatie zijn, waarvan de determinante $\alpha\delta - \beta\gamma$ niet verdwijnen mag omgekeerd ook x^1, y^1 door x, y uit te drukken. Bij deze transformatie krijgt de vorm F de volgende gedaante: $F = a_0^1 x^{1n} + a_1^1 x^{1n-1} y^1 + a_2 x^{1n-2} y_1^2 + \ldots\ldots\ldots + a_n^1 y^{1n}$, waarin a^1_0, a^1_1 op eenvoudige wijze van $a_0 - a_n$ en α, β, γ en δ afhangen. Men noemt een vorm samengesteld uit a_0, a_1, ... a_n een invariante van F, wanneer deze met den vorm uit a^1_0, a^1_1 ..... a^1_n bestaande, slechts in graad van determinanten $\alpha\delta - \beta\gamma$ verschilt. De covarianten verschillen van de invarianten alleen daarin, dat zij behalve a_0, $a_1 \ldots a_n$ ook nog de veranderlijken x, y bevatten. Van groot gewicht is de invariantentheorie voor de leer van de algebraïsche vergelijkingen. In toepassing gebracht is deze theorie het eerst door de Engelschen *Boole* (1841) en *Cayley* (1845) en den Duitscher *Aronhold* (1849).

Inventaris, ook wel *boedelbeschrijving* genoemd, is een opsomming van de bestanddeelen van een boedel. Hij kan zoowel het actief als het *passief* bevatten; aan het slot wordt het passief vaak van het actief — of omgekeerd — afgetrokken, ten einde het voor- of nadeelig saldo te constateeren. Het opmaken van een inventaris is vaak aanbevelenswaardig en noodzakelijk om den toestand van een boedel op een bepaald tijdstip te leeren kennen.

Men kan de beschrijving opmaken met of zonder taxatie der waarde van de goederen; het

Digitized by Google

spreekt van zelf, dat de waardeering een nog meer oogenblikkelijk voordeel oplevert, dan de opname zelf der goederen. De opgave der goederen in den inventaris is meer specifiek, bevat meer bijzonderheden dan de balans. De inventarisatie is òf vrijwillig òf verplicht. Vrijwillig kan iedereen haar bewerkstelligen, zoo vaak hij dat gewenscht of noodig oordeelt. Verplicht is zij, zoo vaak de wet haar gebiedt. Vooreerst moet elk koopman jaarlijks — en wel volgens ons recht binnen de eerste zes maanden des jaars — een staat van zijn boedel en een balans opmaken en die stukken inschrijven in een daartoe bestemd register. De curator in een faillissement is verplicht zoo spoedig mogelijk na zijn benoeming over te gaan tot het opmaken van een beschrijving van den failliet-en boedel. Deze boedelbeschrijving kan onderhands worden opgemaakt en de taxatie kan door den curator zelf geschieden. De inventaris wordt met een onmiddellijk daarna opgemaakten staat van baten en schulden des boedels in afschrift nedergelegd ter griffie van de Rechtbank en soms ook van het Kantongerecht ter kostelooze inzage van een ieder.

Voogden, curators over onder curateele gestelden, bewindvoerders van aan anderen toebehoorende boedels zijn eveneens tot inventarisatie van de aan hun beheer toevertrouwde goederen verplicht. De strekking der beschrijving is hier, om te constateeren, wat aan hun beheer is toevertrouwd, terwijl, in verband hiermede, uit hun boekhouding van latere veranderingen in de bestanddeelen des boedels gemakkelijk kan blijken. Soms moet de inventaris een authentiek stuk zijn en dus door een notaris worden opgemaakt, maar meestal kan hij ook onderhands worden opgemaakt. Maakt de voogd of curator bij de aanvaarding van zijn beheer een onderhandschen inventaris op, dan moet hij denzen neerleggen ter griffie van het Kantongerecht na hem te hebben beëedigd. Ook in verschillende andere gevallen is beëediging en nederlegging van een onderhands opgemaakten inventaris voorgeschreven.

De langstlevende echtgenoot is verplicht om, indien er minderjarige kinderen zijn, binnen drie maanden na ontbinding der huwelijksgemeenschap (zie *Huwelijk*) een inventaris op te maken van de tot die gemeenschap behoorende goederen; bij gebreke hiervan blijft die gemeenschap doorloopen ten voordeele van de minderjarige kinderen, terwijl de nadeelen ten laste blijven uitsluitend van den nalatigen echtgenoot, terwijl de langstlevende ouder tevens het wettelijk vruchtgenot van het vermogen der minderjarige kinderen verliest. Erfgenamen kunnen een beschrijving opmaken van de hun ten deel gevallen nalatenschap; in den regel zullen zij dat ook doen, omdat deze ten grondslag moet liggen aan de scheiding en deeling van den boedel. Is de beschrijving niet kort na het openvallen van de erfenis geschied, dan moet zij toch aan de scheiding voorafgaan. De beschrijving is voor de erfgenamen verplichtend, wanneer zij de erfenis aanvaarden onder het *voorrecht van boedelbeschrijving*. Zij is dan noodzakelijk, omdat krachtens dit voorrecht de erfgenamen voor de schulden van den erflater niet verder aansprakelijk zijn, dan de baten des boedels reiken. Zoo er oneenigheid bestaat tusschen de rechthebbenden op een boedel, of wanneer bij zekeren boedel rechten zijn betrokken van derden, die niet zelf voor de behartiging van hun belangen kunnen optreden en zorgen, dan zal veelal de boedel verzegeld worden en zal bij de ontzegeling een inventaris worden opgemaakt.

Inverness, het grootste graafschap in Schotland, gelegen tusschen Ross, Cromarty, Nairn, Elgin, Banff, Aberdeen, Perth, Argyle en den Atlantischen Oceaan, die in het noordoosten de Murray-Baai (Moray-Firth) vormt, heeft een oppervlakte van 11 021 v. km., waarvan 3145 komen op de daartoe behoorende eilanden. Het aantal der meest Keltische inwoners bedraagt (1911) 87 270. Het vasteland van dit graafschap is zeer woest en bergachtig; het bereikt in den Ben-Newis een hoogte van 1343 m. Men heeft er talrijke meren en bergstroomen, diepe kloven, uitgestrekte wouden, moerassen en heidevelden, terwijl de bebouwde landen langs de oevers van den Moray-Firth, van de meren en rivieren te vinden zijn. De weiden der berghellingen bevorderen de veeteelt, vooral de schapenfokkerij. De aanzienlijke rivieren, zooals de Spey, de Ness, de Findhorn, de Nairn en de Beauly, zijn goed voorzien van zalm en loopen naar het noordoosten. Het graafschap wordt door een diepe kloof, de Glen-Morenan-Albin, die van den Moray-Firth naar het Loch Linnhe aan de Westkust loopt, in 2 deelen verdeeld. Als de belangrijkste eilanden, tot de Midden- en Noord-Hebriden behoorende, vermelden wij: Skye, Harris (het zuidelijk gedeelte van Lewis), Noorduist, Zuiduist, Ben-Becula, Barra en het door talrijke vogels bewoonde St. Kilda. Een groot gedeelte van de bewoners der westelijke streken verstaat geen Engelsch, deze taal is er alleen bij de hoogere standen in gebruik. Verder spreekt men er Keltisch. Inverness zendt één vertegenwoordiger naar het Parlement.

Inverness, de hoofdstad van het gelijknamige graafschap (zie aldaar), op den achtergrond van den Moray-Firth, aan de rivier de Ness, waarover een nieuwe ijzeren brug gelegen is, en aan den spoorweg gelegen, telt (1911) 22 216 inwoners. Men heeft er een goede haven, een versterkt kasteel, een St. Andreas Kathedraal, een Gotische stadshal (waarvoor een fontein met het palladium der stad), den rhomboïdischen steen Clachna-Cudden, een academie, een hoogeschool, een school voor handwerkslieden, een gevangenis, een verbeterhuis enz. De ingezetenen houden zich bezig met looierij, het vervaardigen van laken, zalmvangst, brouwerij, zagen en scheepsbouw. Het is de hoofdmarkt voor de Berg-Schotten. In de nabijheid dezer stad hadden de oude Caledonische Koningen hun zetel. Inverness is in de geschiedenis bekend door een voorspoedig gevecht van den pretendent *Karel Eduard* tegen generaal *Loudon* (1746) waarna hij echter een paar maanden later op het Culloden-Moor, een uur gaans van Inverness, een beslissende nederlaag leed.

Inversie (Latijn = omkeering) noemt men in de grammatica en rhetorica de verplaatsing van een woord of zinsdeel van de plaats, waar het streng grammatisch behoort te staan, naar een andere inzonderheid de plaatsing van het werkwoord voor het onderwerp, in zinnen die met een

Digitized by Google

bijwoord of het naamwoordelijk deel van het gezegde beginnen.

In de *scheikunde* verstaat men onder *inversie* de splitsing van biosen en polysen in monosen door opname van water onder invloed van verdunde zuren. Door inversie gaat rietsuiker over in een mengsel van de links draaiende fructose en de rechts draaiende glukose. Daar de linksdraaiing van fructose grooter is dan de rechtsdraaiing van glukose is het mengsel linksdraaiend. Rietsuiker zelf is rechtsdraaiend. Door de omzetting is het draaiend vermogen omgekeerd *geinverteerd*, vandaar de naam inversie.

In de *muziek* heet *inversie* het plaatsen van twee stemmen in dubbel contrapunt en wel zoo, dat de bovenstem onderstem wordt en omgekeerd. Ook noemt men aldus het herhalen van een muzikale gedachte met omgekeerde intervallen, alsmede de willekeurige herhaling of verplaatsing van eenige tekstwoorden.

Invertebraten (Latijn = ongewervelde dieren) is een groote afdeeling van het dierenrijk, welke *Lamarck* tegenover de *Vertebraten* (gewervelde dieren) stelde, nadat reeds *Batsch* de laatste als dieren met beenderen tot een afzonderlijke groep had gemaakt.

Invertsuiker is een mengsel van gelijke hoeveelheden glucose en fructose, verkregen bij inversie van rietsuiker. Bij de quantitatieve bepaling van rietsuiker, waarbij men gebruik maakt van de eigenschap dezer stof om in oplossingen het polarisatievlak te draaien, wordt de suiker, wanneer deze verontreinigd is met andere optisch actieve stoffen omgezet in invertsuiker. Uit de rechtsdraaiing van de oorspronkelijke oplossing kan men de hoeveelheid rietsuiker berekenen. Honig bestaat voor een groot deel uit invertsuiker. Ook in het sap van vele zoete vruchten komt invertsuiker voor.

Investituur (Latijn, inkleeding) noemt men in de Roomsch-Katholieke Kerk het verleenen van staf en ring aan de bisschoppen, als teekenen hunner waardigheid. Zulks geschiedde gewoonlijk door den paus, maar ook wel door wereldlijke vorsten, totdat *Gregorius VII* deze laatsten met den ban bedreigde, indien zij zich niet van het recht van investituur onthielden. Hierop ontstond de *Investituurstrijd*. Keizer *Hendrik IV* (zie aldaar) liet den paus, als een dwingeland, die zich aan den gezalfde des Heeren durfde vergrijpen, op een synode te Worms (24 Januari 1076) afzetten, maar werd door den ban getroffen en tot verootmoediging gedwongen (zie *Hendrik IV*). Daarna werd de strijd met de wapens voortgezet. *Gregorius* overleed in 1085 en *Hendrik IV*, nog met den ban bezwaard, in 1106. Keizer *Hendrik V* wilde niet afzien van het recht van investituur, en toen hij in 1110 met een leger over de Alpen trok, nam paus *Paschalis II* het besluit, hem tegen de vrije bisschopskeuze de bisschoppelijke rijksleenen terug te geven. De Lateraansynode van 1112 beschouwde zulks echter als een hoogverraad jegens de kerk gepleegd en spoorde den paus aan om alles terug te nemen. Eindelijk kwam te Worms (1122) tusschen *Calixtus II* en *Hendrik V* een concordaat tot stand, volgens hetwelk laatstgenoemde de investituur met ring en staf, benevens de vrije bisschopskeuze, onder toezicht der wereldlijke overheid, aan den paus toekende, terwijl daarentegen *Paschalis II* aan den keizer veroorloofde de rijksleenen uit te deelen en vóór de wijding den leeneed te ontvangen (zie *Gregorius VII* en *Hendrik IV*). Ook Frankrijk en Engeland sloten een dergelijke overeenkomst met den Heiligen stoel.

Investituurstrijd. Zie *Hendrik IV* en *Investituur*.

Invitatorium (= uitnoodigend n. l. gebed) noemt men in de Roomsch-Katholieke kerk een vers, dat bij den aanvang der metten, telkens afgewisseld door twee verzen uit den 94sten psalm, wordt gezongen of gebeden en waarin wordt opgewekt tot gebed. Sinds de 6de eeuw is dit in gebruik.

Invoerrechten. Zie *Begrooting*, *Belastingen*, *Bescherming* en *Tariefwetgeving*.

Involutie. Zijn op een rechte lijn twee punten P en Q gegeven, dan liggen twee andere punten A en A' *harmonisch* met P en Q, als tusschen de afstanden de betrekking bestaat. $AP : AQ = A'P : A'Q$. De meetkundige plaats van alle punten, die harmonisch liggen ten opzichte van P en Q noemt men een involutie van deze punten. Valt A met P samen, dan valt ook A' met Q samen; daarom noemt men de punten P en Q de dubbelpunten van de involutie. Zijn nu 2 parenpunten A, A' en B, B' van de rechte lijn gegeven dan is daardoor altijd een involutie van punten ( ) paren bepaald, behoorende bij de gegeven punten. Alle andere paren punten verkrijgt men, wanneer men buiten de rechte lijn een punt C aanneemt, het tweede snijpunt D van de cirkels C, A, A' en C, B, B' opzoekt en dan alle paren punten construeert, waarin de rechte lijn gesneden wordt door de cirkels, gaande door C en D. Zijn er cirkels, die de rechte lijn raken, dan zijn de bij elkander behoorende raakpunten de dubbelpunten van de involutie en deze heet dan hyperbolisch; is er geen rakende cirkel, dan heeft de involutie geen werkelijke dubbelpunten, zij heet dan elliptisch.

Inwendige afscheiding. Zie *Afscheiding* en *Hormonen*.

Inwendige zending. Zie *Zending*.

Io. is de afkorting van den staat Iowa (zie aldaar).

Io, volgens de Grieksche fabelleer een dochter van *Inachus*, of van *Iasus* en *Pitho*, werkte de begeerlijkheid van *Zeus*. Om zijn liefde te verbergen, veranderde hij haar in een schoone witte koe. *Hera* bleef daarmede evenwel niet onbekend en verzocht van haar gemaal die koe ten geschenke, waarna zij haar door den alzienden *Argus (Panoptes)* deed bewaken. Om haar te bevrijden, gaf *Zeus* aan *Hermes* bevel den bewaker te dooden. Zoodra dit geschied was, zond echter *Hera* een groote horzel op haar af, die haar rusteloos voortjoeg, totdat zij een rustplaats vond aan den Nijl. Het vaderland der sage van *Io* is *Argos*, waar de dienst van *Zeus* en *Hera* met die van *Io* verbonden was. *Aeschylus* heeft haar tochten in den „Prometheus", den terugkeer harer nakomelingen, de Danaïden, in de „Smeekelingen" verhaald. Haar voorstelling in de gedaante eener koe gaf aanleiding, dat zij wel eens met *Isis* vereenzelvigd werd.

Digitized by Google

Iocaste, ook wel *Epicaste* genaamd, de dochter van *Menoeceus* en de zuster van *Creon*, was de gemalin van *Laïs*, koning van Thebe, en de moeder van *Oedipus* (zie aldaar).

Iolaus, volgens de Grieksche fabelleer een zoon van *Iphicles* en *Automedusa*, was de halfbroeder van *Heracles* en diens metgezel en wagenmenner. Hij nam deel aan de Calydonische jacht en aan den Argonautentocht, hielp hem in den strijd tegen de slang van Lerna, volgde hem ook op den tocht naar de runderen van *Geryon* en verwierf met de paarden van zijn meester den prijs in de Olympische spelen. Na den dood van *Heracles* beschermde hij diens kinderen en sneuvelde bij hun verdediging tegen *Eurystheus*.

Ion was volgens de lezing der sage bij *Euripides* de zoon van *Apollo* en van *Kreusa*, een dochter van *Erechtheus*, koning van Athene. *Creusa* trad in het huwelijk met *Xuthos*, doch bracht te voren *Ion* ter wereld, die door zijn moeder na zijn geboorte in de grot, waar zij te voren *Apollo* had ontmoet, te vondeling gelegd werd. Op last van dezen vervoerde *Hermes* het kind naar Delphi, waar het werd opgevoed. Daar het huwelijk van *Creusa* vervolgens kinderloos bleef, besloot *Apollo*, dat *Xuthus* den inmiddels groot geworden *Ion* als zoon zou ontvangen. Dit geschiedde met behulp van een orakel, en *Xuthus* ontfermde zich met vaderlijke liefde over den knaap. *Creusa* echter deed pogingen om den haar onbekenden jongeling door vergif om het leven te brengen. Toen haar misdaad bekend werd, nam zij de vlucht naar het altaar, waar een priesteres haar verkondigde, dat *Ion* haar eigen zoon was, en voorspelde, dat zij ook van *Xuthus* nog kinderen zou krijgen, *Achaeos* en *Dorus*, dat echter de zonen van *Ion* aan de vier stammen van het land hun naam zouden geven en dat *Ion*'s nakomelingen, de Ioniërs, de eilanden en kusten van Europa en Azië zouden bevolken.

Ion uit Chios, een Grieksch schrijver, kwam in 478 v. Chr. als jongeling naar Athene, waar hij kort vóór 422 overleden is. Hij werd opgenomen in den kring van *Cimon* en *Pericles* en was met *Aischylus* en *Sophocles* bevriend. In Ionisch proza schreef hij „Ἐπιδημίαι" (Reisherinneringen), waarin hij voornamelijk de plaatsen beschreef, die hij bezocht had. Zij vormden een belangrijke bron voor latere historici. Als dichter betrad hij alle gebieden der lyrische poëzie, vooral dichtte hij elegieën en dithyramben. Een verzameling der overgebleven fragmenten bestaat niet; zijn proza vindt men in het 2de deel der „Fragmenta historicorum graecorum" van *Müller*, die uit zijn tragediën in de „Tragicorum graecorum fragmenta" van *Nauck*, de lyrische in het tweede deel der „Poetae lyrici graeci" van *Bergk*.

Ion noemt men in de scheikunde een electrisch geladen atoom of atoomgroep alleen voorkomende in oplossing. De positief geladen ionen noemt men *kationen*, de negatief geladen *anionen*. De positieve lading der kationen is even groot als de negatieve der anionen van een of andere stof in oplossing daar toch de oplossing steeds electrisch neutraal is. Zie verder het artikel *Electrolytische dissociatie*.

Iona (ook geheeten *Icolmkill*, oudtijds *Hy* of *Hie*) is een klein granieteiland, van het Z.W. naar het N.O. 5 km. lang, ruim 2 km. breed, gelegen voor de westkust van Schotland, in het verlengde van Mull. Verschillende megalithische monumenten bewijzen, dat het reeds sinds onheuglijke tijden als heilige plaats beschouwd werd. Hier stichtte in de 6de eeuw *Columbanus* een klooster, dat weldra het beroemdste van Groot-Brittannië was, tot het in de 13de eeuw opgeheven werd. Daar volgens een voorspelling bij een komenden zondvloed alléén dit eiland niet overstroomd zou worden, werden hier in de Middeleeuwen meer dan 60 Schotsche en Ierssche koningen begraven, het laatst *Macbeth*. Dichtbij de bouwvallen der kerken en kapellen, die aan dien tijd herinneren, liggen de zwarte steenen, waarop vroeger de eeden afgelegd werden; aan het strand liggen steenhoopen, naar men zegt, door boetende monniken opgeworpen, en die de steentjes leverden waarvan de *Iona*'sche amuletten geslepen werden.

Ionentheorie. Vroeger nam men aan, dat bij electrolyse (zie aldaar) de moleculen door de electrische kracht in hun tegengesteld geladen deelen (door *Faraday* ionen genoemd) uiteen vielen. Hiermede was echter niet in overeenstemming te brengen, dat reeds de kleinste electrische kracht voldoende is, om electrolyse teweeg te brengen; daarom moest men aannemen, dat steeds een deel der moleculen in ionen is gesplitst. Dezen toestand noemt men electrolytische dissociatie. De electrische geleiding in de electrolyten bestaat daarin, dat de positief geladen ionen naar de kathode, de negatief geladen naar de anode gaan. Men is in staat geweest de snelheid dezer ionenbeweging te bepalen, en in verband met molekulair gewicht, osmotischen druk, vriespunt verlaging enz. is het mogelijk zeer gewichtige constanten voor electrolyten vast te stellen. Ook voor de electronentheorie (zie *Electronen*) is de ionentheorie van belang. De ionen dragen de electronen. Ook het overbrengen van electriciteit in de lucht kan men beschouwen als door (gas) ionen te geschieden. De ioniseering der lucht geschiedt door langdurige werking van electriseermachines door gloeiende voorwerpen en vlammen, door ultra violette stralen. Verder door Röntgen- en kathodestralen. Hoe overigens de ioniseering der lucht op groote schaal plaats heeft, is nog niet bevredigend opgelost. In verband met de verschijnselen bij radium waargenomen en het feit, dat in den bodem zeer vele radioactieve stoffen aanwezig zijn, stelt men zich voor, dat de ionisatie der lucht in de fijne poriën der aarde plaats heeft. Daar de negatieve electronen een veel grooter snelheid hebben dan de positieve, staan deze hun lading door de herhaalde botsingen eerder af dan de positieve. Vandaar dan ook een verklaring voor het feit, dat de bovenlucht positief electrisch is. Door verschil in barometerstand, dus verschil in luchtdruk, wordt de lucht afwisselend (geladen) uit den bodem en (ongeladen) in den bodem gebracht. Hierop berust weer een theorie omtrent het ontstaan van onweders en omtrent andere verschijnselen in den dampkring.

Zie ook *Electrische verschijnselen in den Dampkring*, onder het art. *Dampkring*.

Digitized by Google

Ionicus noemt men in den Grieksehen en Romeinschen versbouw een vierlettergrepigen voet, van welken de beide eerste of laatste lettergrepen lang en de overige kort zijn. Men heeft dus een *Ionicus a minore* (⏑⏑——) en *a majore* (——⏑⏑).

Ioniërs, een afdeeling van het Grieksche volk, woonden in de oudste tijden in het N. W. van Griekenland en breidden zich van daar uit over het N. en O. van den Peloponnesus, over Megaris, Attika en Euboea. In het midden der 11de eeuw v. Chr. begonnen vele Ioniërs uit Attika en den Peloponnesus, door de Achaeërs uit hun woonplaatsen verdreven, naar de eilanden der Egeïsche Zee en de kusten van Klein-Azië te trekken, waar zij bloeiende steden stichtten. Na dien tijd droeg de kuststreek van Klein-Azië van de rivier Hermos tot op den zuidelijken oever van den Maiander, met de eilanden Chios en Samos, den naam van *Ionië*. De steden, aanvankelijk door koningen bestuurd, vereenigden zich later tot een verbond, de *Ionische Dekápolis* geheeten. Het godsdienstig en staatkundig middelpunt van dit verbond was het Panionion, een tempel van *Poseidon Helikonius* bij Kaap Mykale nabij Priene, waar jaarlijks het feest der Panionia gevierd en over de aangelegenheden van den Bond beraadslaagd werd. Ook hadden feestelijke vergaderingen plaats in den tempel van *Apollo* op Delos. De rijkdom, door de burgers dier steden uit de vruchtbaarheid van den bodem en vooral uit den uitgebreiden zeehandel verkregen, prikkelde de hebzucht der machtige naburen, wier plannen werden begunstigd door de tweedracht onder de leden van den Bond. Daardoor slaagde *Kroesos*, koning van Lydië, er in (560 v. Chr.), al de Ionische steden van het vasteland aan zich te onderwerpen. Toen *Cyrus* dezen koning overwonnen en zijn rijk veroverd had (549 v. Chr.), bogen ook de Ionische steden en de kusteilanden, behalve Samos, voor zijn gezag. De pogingen der Ioniërs in 500 v. Chr., om onder aanvoering van *Aristagoras* van Milete, geholpen door de Atheners, Eretriërs en de Grieksche inwoners der steden aan den Hellespont, in Karië en op Cyprus, het Perzische juk af te werpen, mislukte. De steden werden achtereenvolgens door de veldheeren van koning *Darius* ingenomen; het laatst Milete (495) dat een harde behandeling ondervond, maar tegen betaling eener schatting zijn zelfstandigheid herkreeg. De nederlagen van *Xerxes* bevrijdden de Grieksche steden in Klein-Azië van de Perzen, waarna ze een verbond sloten met de Atheners. Toen dit verbroken werd, kwamen zij onder de heerschappij der Spartanen, die hen door den Vrede van Antalkidas (386 v. Chr.) weder overleverden aan de Perzen. Toen het Perzische Rijk door *Alexander den Groote* vernietigd werd, deelden zij onder het beheer van Diadochen in de lotgevallen der overige deelen van het Macedonische Rijk. Toen *Antiochus de Groote*, koning van Syrië, door de Romeinen overwonnen werd, zagen zij zich grootendeels vrij verklaard (189 v. Chr.) en toen *Pompejus* een nederlaag had toegebracht aan *Mithridates*, werden zij bij de Romeinsche provincie Asia gevoegd (129 v. Chr.). Heden ten dage zijn onder den druk der Turksche heerschappij de bloeiende steden der oudheid, met uitzondering van Smyrna, Chios en Samos tot puin vervallen of tot den rang van dorpen gedaald.

Ionië heeft niet alleen een gewichtige staatkundige rol vervuld, maar is ook van groot belang geweest voor de ontwikkeling der Grieksche beschaving. Daar is de wieg der Grieksche dichtkunst, geschiedenis, wijsbegeerte en geneeskunde, terwijl er een eigenaardige bouwstijl bestond, onder den naam van *Ionische* bekend (zie *Bouwkunst*). Ook de *Ionische schilderschool*, beroemd door mannen als *Zeuxis, Parrhasius, Apelles* enz. speelt een groote rol op het gebied der kunst.

Ionisch dialect. Zie *Grieksche taal en letterkunde.*

Ionische Bond. Zie *Ioniërs.*

Ionische bouwstijl. Zie *Bouwkunst* en *Grieksche kunst.*

Ionische Eilanden is de naam van een groep eilanden, in de Ionische Zee aan de westkust van het Balkanschiereiland gelegen en sedert 1864 bij Griekenland ingelijfd. Daartoe behooren Corfu, Paxos, Sta Maura of Leukas, Kephallonia, Zanta, Ithaka, alsmede het eiland Kythira aan de zuidspits van den Peloponnesus, met nog een aantal kleinere eilanden. Zij hebben wegens hun ligging veel belang voor den handel en vormden tot aan 1864 een afzonderlijke Grieksche Republiek, onder de beschermheerschappij van Groot-Brittannië. Zij beslaan gezamenlijk een oppervlakte van 2344 v. km., zijn zeer bergachtig en hebben vruchtbare kusten en dalen en dorre hoogten, die zich op Kephallonia in den Elatorini tot een hoogte van 1620 m. verheffen. Het klimaat is heerlijk, hoewel in den zomer zeer warm; ook heerschen er stormen en aardbevingen, terwijl in onderscheiden streken gebrek is aan water. Met betrekking tot de natuur en haar voortbrengselen komen zij sterk overeen met de andere Grieksche gewesten. Men heeft er geen boschen (behalve op Kephallonia), slechts weinige graanvelden, maar des te meer druiven, ooft, zuidvruchten, olijfolie, katoen en vlas. De veeteelt is er onvoldoende en bepaalt zich tot schapen en geiten. Industrie vindt men er zoo goed als niet. Daarentegen bloeien handel, scheepvaart en vischvangst. Dank zij de rust onder de Venetiaansche heerschappij en het zorgvuldig bestuur der Engelschen overtreffen de Ionische eilanden in welvaart en dichtheid van bevolking de overige deelen van Griekenland. Met het vasteland, het buitenland en onderling staan zijn door scheepvaartlijnen in verbinding. Zij vormen de vier nomoi Kerkyra, Leukas, Kephallonia en Zakynthos met (1907) 266 800 inwoners.

In de vroegste dagen der Grieksche oudheid waren de Ionische Eilanden bewoond door Grieken, die aan vorsten gehoorzaamden, later evenwel vormden zij republieken. Ithaka is vooral bekend als het vaderland van *Odysseus*, Leukas uit de geschiedenis van *Sappho*. Na den bloeitijd van Griekenland kwamen zij eerst onder Macedonische, later onder Romeinsche heerschappij, en bij de verdeeling van het Romeinsche Rijk werden zij bij het Byzantijnsche Keizerrijk gevoegd. Gedurende de oorlogen der Napolitaansche Noormannen en der Venetianen tegen dat Rijk werden de Ionische Eilanden door eerstge-

Digitized by Google

noemden veroverd (1186), doch weldra door laatstgemelden hernomen (1205). In 1215 kwamen zij aan het despotaat Epirus, later aan het Huis *Anjou* te Napels. In de 15de eeuw geraakten zij geheel en al in het bezit der Venetianen, die ze door proveditoren deden regeeren en se tegen alle aanvallen der Turken beveiligden. Na den val der Venetiaansche Republiek (1797) kreeg Frankrijk de eilanden; doch zij werden reeds in 1799 door de Russen en Turken veroverd, waarna in 1809 en 1810 de eilanden door de Engelschen werden bezet, behalve Corfu, dat zich eerst in 1814 aan hun gezag onderwierp.

Volgens een verdrag, den 5den November 1815 te Parijs door Engeland, Oostenrijk, Pruisen en Rusland gesloten, vormden die eilanden, als Ionische Republiek onder bescherming der Britsche Kroon, een afzonderlijken staat. Volgens deze overeenkomst had deze het recht van bezetting benevens het opperbevel over de troepen van den staat. Het handhaafde zijn beschermende rechten door middel van een lord-oppercommissaris. De grondwet van 1817 verleende aan de beschermende mogendheid een schier onbeperkte heerschappij, zoodat zij dikwijls, vooral gedurende den Grieksehen Vrijheidsoorlog, met wederspannigheid en verzet te kampen had, daar in die dagen de opperbestuurder de striktste onzijdigheid wilde bewaren. Toen in de jaren 1839, 1841 en 1842 door den lord-oppercommissaris *Howard-Douglas* gestrenge maatregelen genomen werden, verlangde de bevolking meer en meer naar vereeniging met Griekenland, en daar Engeland jegens dit laatste vijandig gezind bleek te zijn, vermeerderde de wrevel der ingezetenen. Gedurende de algemeene beweging van 1848 bleven ook de Ioniërs niet werkeloos. Zij verlangden vrijheid van drukpers, rechtstreeksche verkiezing van vertegenwoordigers door geheime stemming, de organisatie van een Ionisch leger enz. Daar de regeering niet aan hun wenschen voldeed, barstte den 27sten September een opstand uit op Kephallonia, die zich weldra, onder de leus van vrijheid en vereeniging met Griekenland, over de andere eilanden uitbreidde. Nadat dit oproer met geweld gedempt was, verleende de lord-oppercommissaris Sir *Henry George Ward* een amnestie, van welke de vluchtelingen uitgesloten waren. Doch reeds den 30sten en 31sten Augustus 1849 ontstond op Kephallonia een nieuw oproer, uitgaande van een republikeinsche partij, die zich „het jonge Ionië" noemde. Britsche troepen maakten daaraan een einde en er volgden terechtstellingen en processen, alsmede een nieuwe amnestie met talrijke uitzonderingen. Het Parlement, waarvan men een herziening der grondwet verwachtte, schonk niet veel meer dan een uitbreiding van het kiesrecht. Een Parlement, in 1850 nieuw gekozen, werd den 30sten Maart geopend doch wegens zijn vijandige houding den 17den Juni verdaagd. Ook daarop volgende samenkomsten van het Parlement hadden een dergelijken afloop, en toen in 1857 de lord-oppercommissaris een petitie wilde geteekend zien, waarin de wensch werd te kennen gegeven, dat de Ionische Eilanden in een Britsche kolonie mochten herschapen worden, kwam het Parlement den 2den Juli 1857 eenstemmig daartegen in verzet en uitte tevens het verlangen om met Griekenland te worden vereenigd. Een paar ontwerpen, in 1858 openbaar gemaakt, waarin de lord-oppercommissaris het voorstel deed, om de zuidelijke 5 eilanden aan Griekenland af te staan, doch Corfu en Paxos in een Britsche kolonie te veranderen, verwierpen de Ioniërs eveneens. Daar de nationale beweging gedurig dreigender aanzien verkreeg, werd de Griekenvriend *Gladstone* naar de Ionische Eilanden gezonden. Hij deed aan het aldaar in 1859 vergaderde Parlement voorstellen tot belangrijke hervormingen, doch de vertegenwoordigers eischten niets anders dan inlijving bij Griekenland. Die eisch werd in handen gesteld van de koningin van Engeland met het verzoek, dien ook aan de overige belanghebbende mogendheden mede te deelen. Dit werd door de Britsche regeering geweigerd, en toen het Parlement in 1861 die aanvrage vernieuwde, werd het door den lord-oppercommissaris ontbonden. De nieuwe verkiezingen schonken de meerderheid aan de radicalen. Dezen kwamen in verzet tegen de Britsche beschermheerschappij, doch al hun pogingen waren vruchteloos. Eerst bij de troonrevolutie in Griekenland (October 1862) veranderde de staatkunde der Britsche regeering. Zij verklaarde, zoodra door het verdrag van Londen (13 Juni 1863) de Deensche prins *George*, broeder der prinses *van Wales*, koning van Griekenland was geworden, dat zij afstand deed van het protectoraat der Ionische Eilanden en deze overdroeg aan Griekenland. Den 5den October 1863 had de plechtige afkondiging der inlijving te Corfu plaats en deze werd den 14den November ook door de andere betrokken mogendheden bekrachtigd.

Ionische Republiek. Zie *Ionische Eilanden*.

Ionische stijl. Zie *Bouwkunst* en *Grieksche Kunst*.

Ionische wijsgeerige school vertegenwoordigt de oudste richting der Griekesche wijsbegeerte, n. l. die der *natuurphilosofen* in de Ionische koloniën op de W.-kust van Klein-Azië. Haar hoofdvertegenwoordigers zijn: *Thales, Anaximander, Anaximenes* en *Heraclitus;* ook worden er nog wel *Anaxagoras* van Klazomenae en *Diogenes* van Apollonia toe gerekend. Zij hebben opgemerkt, dat alles ontstaat, verandert en vergaat, terwijl toch in dat voortdurend worden en vergaan iets blijvends steekt. Zoo verklaarde *Thales*, het water (of het vochtige) voor den oergrond der dingen, *Anaximander* het onbegrensde, het oneindige en *Anaximenes* de lucht.

Ionische Zee noemt men het gedeelte van de Middellandsche Zee tusschen de westkust van Epirus en van het koninkrijk Griekenland en de oostkust van Calabrië en Sicilië gelegen. Zij vormt de Golf van Tarente, tusschen Calabrië, Basilicata en Terra d'Otranto, die van Patras (Korintische Golf) tusschen den Peloponnesus en het vasteland van Griekenland, die van Arkadië, die van Koroni ten W. en Z.W. van den Peloponnesus en die van Arta tusschen Griekenland en het Turksche vilajet Jannina.

Ioniseering der lucht. Zie *Ionentheorie*.

Ionopolis, thans *Ineboli* geheeten, een stad in het oude landschap Paphlagonië, aan de Z.-

Digitized by Google

kust der Zwarte Zee, droeg aanvankelijk den naam Abonoeteichus en beteekende weinig, totdat zij ten tijde van den Romeinschen keizer *Antonius Pius* de zetel werd van een beroemd orakel. Dit was eigenlijk het werk van een zwendelaar, zekeren *Alexander*. Het orakel bestond uit een slang met een menschenhoofd. Keizer *Varus* gaf aan de plaats den naam Ionopolis, waarvan haar tegenwoordige naam is afgeleid.

Ios. Zie *Nios*.

Iowa, een der Vereenigde Staten van Noord-Amerika, gelegen tusschen den Mississippi en Missouri, grenst ten oosten aan Wisconsin en Illinois, ten zuiden aan Missouri, ten westen aan Nebraska en Dakota en ten noorden aan Minnesota en telt op 145 100 v. km. (1916) 2 220 321 inwoners. Sedert 1836 behoorde Iowa als district tot het territorium Wisconsin, werd in 1838 zelf een territorium en in 1846 als staat in de Unie opgenomen. Het zendt 2 senatoren en 11 afgevaardigden naar het Congres te Washington, bezit zelf 50 senatoren en 108 vertegenwoordigers en is in 99 counties verdeeld. Het land heeft een golvenden bodem, terwijl een groot gedeelte een heuvelachtige hoogvlakte vormt. In den Mississippi monden de Iowarivier en de meer dan 150 km. bevaarbare Desmoines uit. Langs de oevers dier stroomen vindt men uitgestrekte wouden en daarop volgen de boomlooze prairiën, welke $^3/_4$ der oppervlakte beslaan. De bodem is vruchtbaar en uitstekend geschikt voor graanbouw en veeteelt. Maïs, haver, tarwe, gerst, aardappelen, tabak, boter, kaas, wol en talk zijn er de voornaamste voortbrengselen, terwijl lood- en steenkolenmijnen in het N.W. gevonden worden. De industrie neemt toe; te noemen zijn graan- en zaagmolens, slagerijen, vervaardiging van wagens en landbouwgereedschappen. Talrijke spoorwegen (ter lengte van (1914) 16 000 km.) doorkruisen den staat in verschillende richtingen. Men heeft een universiteit te Iowa-City met (1914) 2669 studenten, benevens een bloeiende, nagenoeg geheel Nederlandsche kolonie te Sioux-City. De hoofdplaats van dezen staat was tot in 1854 Iowa-City, thans Des Moines.

Iowa River, een westelijke zijrivier van den Mississippi, is 480 km. lang en werd vroeger door kleine stoombooten tot Iowa bevaren. Tegenwoordig echter is zij alleen nuttig door haar stroomversnellingen en watervallen, evenals haar waterrijke zijrivier Red Cedar, die zich 48 km. boven haar monding met haar vereenigt.

Ipecacuanha of *braakwortel* is een geneesmiddel, afkomstig van de wortels van verschillende vreemde gewassen, inzonderheid evenwel van *Cephaëlis Ipecacuanha* Willd. (zie de afb.) Deze plant behoort tot de familie der *Rubiaceeën,* groeit in het wild in de wouden van Brazilië en wordt in Peru aangekweekt. Zij is een kleine kruidachtige, overblijvende plant met een knoopiggeleden, geringden, kruipenden wortelstok, opgerichten stengel, tegenovergestelde, eirond-lancetvormige bladeren en kleine tot eindstandige hoofdjes vereenigde bloemen met een buis-schotelvormige, witte bloemkroon en een 5-tandigen, bovenstandigen kelk. Uit het onderstandig vruchtbeginsel ontwikkelt zich een aanvankelijk roode, later donkerblauwe steenvrucht. Zij is reeds in 1618 bekend geworden door de beschrijving van *Piso* en *Marcgrav,* doch eerst in 1797 door den Portugeeschen geneesheer *Bernardino Antonio Gomes* teruggevonden. In de wouden van Brazilië is zij nagenoeg uitgeroeid. Haar wortelstokken komen onder den naam van *Radix Ipecacuanhae griseae* in den handel en hebben een grijze, bruine of zwarte schors. — Een andere soort *Radix Ipecacuanhae nigrae (striatae of peruvianae),* is afkomstig van *Psychotria emetica* L., ook tot de familie der *Rubiaceeën* behoorende. Deze plant behoort te huis in Peru en Nieuw-Grenada en onderscheidt zich o. a. van de voorgaande door okselstandige bloemtrossen; haar gedroogde wortels zijn voorts veel dikker en dragen strepen op een zwarten grond. — Een derde soort, *Radix Ipecacuanhae undulatae (farinosae),* is de wortel van een éénjarige plant, die

Ipecacuanha.
a twee planten, *b* een bloem, *c* een stamper, beide drievoudig vergroot, *d* een vrucht, tweemaal vergroot.

evenzeer tot de *Rubiaceeën* behoort, namelijk *Richardsonia scabra* St. Hil. Deze in Brazilië en Mexico groeiende, heeft een behaarden stengel en bladeren en een 3 of 4-hokkige, niet openspringende doosvrucht met schildvormige zaden, en haar wortels zijn onduidelijk geringd en wormvormig heen en weer gebogen. — Ook andere gewassen zooals *Viola Ipecahuanha* L. en *Euphorbia Ipecacuanha* L., leveren braakwortels. Deze bevatten alle een braakwekkend alcaloïed, het *emetine,* dat in scheikundig zuiveren toestand zich voordoet als een wit, reukloos, bitter smakend poeder met zeer vergiftige eigenschappen.

Ipek, een stad in het Europeesch-Turksche vilajet Kossowo, ligt aan den Z.O. voet van de Noord-Albaansche Alpen en aan de Bistritza en telt 10 000 inwoners. Men verbouwt er tabak en vruchten en teelt zijderupsen. Het klooster al-

Digitized by Google

daar was tot 1690 de residentie van den Servischen patriarch.

Iperen, *Joxua van,* een Nederlandsch geleerde, den 23sten Februari 1723 te Middelburg geboren, bezocht aldaar de Latijnsche school en studeerde te Groningen en te Leiden in de letteren en godgeleerdheid. In 1748 werd hij proponent, kort daarna predikant te Lillo en in 1752 op een dissertatie „De mundi mechanismo" te Groningen meester in de vrije kunsten en doctor in de wijsbegeerte. In 1766 aanvaardde hij het beroep te Veere. Toen hij te Harderwijk in aanmerking kwam voor het professoraat, zonder gekozen te worden, en hij op zijn standplaats onaangenaamheden ondervond, vertrok hij in 1778 als predikant naar Batavia. Hier deed hij den 7den Maart 1779 zijn intrede, doch overleed reeds den 11den Februari 1780. Van zijn werken noemen wij: „Doris visscherszang" (1747), „Proeve van taalkunde als een wetenschap behandeld" (3de druk 1786), „Introductio in commentationem suam de Obadjae visione" (1759), „Redekundige bedenkingen over de cometen" (1758), „Nauwkeurig en beknopt onderzoek van het leerstuk der H. Drieëenheid" (1762), „E. Young, klaagzangen of nachtgedachten, in het Nederduitsch nagezongen" (1767), „Historia critica Edomaeorum et Amalekitarum" (1768), „Tweehonderdjarig jubelfeest der Nederlandsche vrijheid enz." (1772), „Obadja, dichtkundig opgehelderd" (1776), „Brieven over het Hooglied enz." (2 dln., 1776), „Kerkelijke historie van het Psalmgezang enz." (2 dln., 1772), benevens een aantal verhandelingen in de werken van het Zeeuwsch Genootschap van Wetenschappen en in die van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.

Iphicrates, een Atheensch veldheer, onderscheidde zich eerst in den Boeotischen of Korinthischen (395—387), vervolgens in den Thebaanschen oorlog (378—362). Hij organiseerde o. a. de peltasten (zie aldaar). Hij toonde zijn groote veldheerstalenten in de slagen bij Korinthe (392) en bij Abydos (388). In 377 benoemde de Perzische koning *Artaxerxes* bij het bestrijden van den oproerigen *Nebtabanis* in Egypte hem tot aanvoerder der Grieksche soldaten. *Iphicrates,* door den naijverigen satraap *Pharnabazus* in zijn handelingen belemmerd, keerde heimelijk naar Athene terug (374) en stond in 372 de Korkyraëers bij, die door de Spartanen werden bedreigd. In den Bondgenootenoorlog weigerde hij (356) gevolg te geven aan het verlangen van zijn medeveldheer *Chares,* om bij een hevigen storm niet ver van Chios een zeeslag te wagen. Daarom van verraad aangeklaagd, ontkwam hij met moeite aan den dood, doch werd tot een hooge geldboete veroordeeld. Hij verliet nu Athene en ging naar Thracië, waar hij in 352 overleed. Zijn levensgeschiedenis is door *Cornelius Nepos* te boek gesteld.

Iphigenia, een dochter van *Agamemnon* en *Clytemnestra,* volgens anderen van *Theseus* en *Helena,* maar door *Clytemnestra* als kind aangenomen, zou volgens den raad van den ziener *Calchas* aan *Artemis* geofferd worden, om deze godin te verzoenen, die, op *Agamemnon* vertoornd, door windstilte het uitzeilen der tot verovering van Troje bestemde vloot uit Aulis belette. Onder voorwendsel, dat zij met *Achilles* in het huwelijk zou treden, werd zij door haar moeder naar het altaar geleid. Doch op het oogenblik, dat de opperpriester haar den doodelijken stoot toebracht, was zij verdwenen en vervangen door een hinde, wier bloed over het altaar stroomde. *Artemis* namelijk had zich over haar ontfermd en haar in een wolk naar Tauris gebracht, waar zij de geredde tot haar priesteres verhief. Volgens de afschuwelijke gewoonte des lands moest zij ieder vreemdeling, die hier aanlandde, aan de godin ten offer brengen. Toen nu haar broeder *Orestes,* wegens broedermoord in verwijfeling rondzwervend, daar aan wal stapte, om er volgens de uitspraak van het orakel het standbeeld van *Artemis* te rooven, en als offer der godin zou vallen, herkende *Iphigenia* in den tempel haar broeder. Deze ontvoerde haar zelf en het standbeeld en bracht beide in de Attische gemeente Halae of Brauron bij Marathon, waar zij als priesteres overleed en als dochter van *Theseus* in het stamboek der Grieksche halfgoden werd vermeld. Volgens *Pausanias* bevond zich haar graf te Megara. Een andere sage vermeldt, dat *Artemis* haar met onsterfelijkheid en eeuwige jeugd begiftigde, waarna zij onder den naam van *Orilochia* op het eiland Leuke met *Achilles* in het huwelijk trad. Onderscheiden volkeren bewezen verder dat bij hen de dienst der Taurische *Artemis* door *Iphigenia* is ingevoerd. Haar geschiedenis heeft vooral aan dramatische schrijvers van ouden en nieuweren tijd een geliefkoosde stof opgeleverd. Zij is behandeld door *Aischylus, Sophocles* en *Euripides* in verband met de sage van *Orestes,* door *Goethe* in zijn „Iphigenia auf Tauris", alsmede door *Racine.* Voor opera's is zij gebezigd door *Gluck* in zijn „Iphigenia in Aulis" en „Iphigenia in Tauris".

Ipolyi (eigenlijk, *Stummer*), *Arnold,* een Hongaarsch kustkenner, den 18den October 1823 te Ipolyi-Keszi geboren. Hij schreef: „Leven en werken van Michael Veresmaty" (1879), „Beschrijving der heilige Hongaarsche kroon en van de Hongaarsche krooninsignien" (1885), „Geschiedenis der Middeleeuwsche monumentale kunst in Hongarije" (1863) enz. Hij overleed als bisschop van Grosswardein den 2den December 1886.

Ipomoea is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Convolvulaceën.* Het omvat hoog klimmende, deels eenjarige, deels overblijvende, meestal kruidachtige, slingerplanten, zelden struiken en boomen, met afwisselende, verschillend gevormde bladeren en gesteelde, okselstandige, vaak tot bijschermen of aren gerangschikte bloemen met een 5-deeligen of 5-bladigen kelk en een klok- of trechtervormige, meestal zeer groote, fraai-gekleurde bloemkroon. Uit het vruchtbeginsel, waarop een draadvormige stijl met een knotsvormigen stempel zich verheft, ontstaat een 2-hokkige, 2-zadige doosvrucht. Vele soorten hebben een knolvormigen wortelstok. Daartoe behoort ook de *batate.* Onderscheiden soorten in de keerkringslanden, o. a. *I. purga* uit Mexico, leveren den geneeskrachtigen jalapawortel.

In den tuinbouw wordt de *Ipomoea* gebruikt ter bekleeding van prieëlen, hekwerk, muren.

Digitized by Google

schuttingen, spalieren en palen. Veel soorten zijn eenjarig en worden in warme bakken uitgezaaid, zooals *I. Nil* en *I. vulgaris*. Andere kunnen op een beschut plaatsje aan den open grond worden toevertrouwd, als *I. purpurea, I. coccinea, I. luteola* en *I. hederacea*. Andere soorten kunnen zeer goed van stekken vermeerderd worden, zooals *I. pandurata, I. ternata* en *I. Leari*. Weer andere ten slotte laten zich als vaste planten het best door deeling vermenigvuldigen. De belangrijkste soorten, waaronder met talrijke voor den tuinbouw waardevolle variëteiten zijn: *I. versicolor, I. purpurea, I. hederacea, I. mexicana, I. angustifolia, I. coccinea, I. Lindheimeri, I. digitato, I. Horsfalliae, I. ternula, I. Bonariensis, I. fistulosa, I. leptophylla, I. Learii, I. jalappa, I. grandiflora, I. Wolcottiana, I. Hardingii, I. paniculata* en *I. pentaphylla*.

Ippolitof-Iwanof, *Michael Michailowitsj*, een Russisch componist, werd den 19den November 1859 te Gatsjina geboren, studeerde aan het conservatorium te St. Petersburg, werd in 1882 directeur van de muziekschool te Tiflis en tevens dirigent van de symphonie-concerten van het keizerlijk Russisch Muziekgezelschap aldaar. Sedert 1893 is hij leeraar in de compositie aan het conservatorium te Moskou en van 1899 af ook opera-dirigent. Hij schreef: een symphonie, ouvertures, koorwerken, een piano- en een strijkkwartet en de opera's „Ruth" (1887), „Asja" (1900) en „Het Verraad" (1911); verder een theoretisch werk over de accoordenleer en een studie „Ueber das grusinische Volkslied".

Ipsamboul of *Ibsamboul*. Zie *Abu-Simbel*.

Ipsara of *Psara*, door de Ouden *Psyra* genoemd, is een klein, rotsachtig eiland in de Egeïsche Zee, 18 km. ten westen van Chios en beslaat 90, met Antipsara 97 v. km. Het telde vóór den Grieksehen vrijheidsoorlog 30 000 welvarende inwoners, die zich vooral met de zeevaart bezig hielden, doch werd den 8den Juli 1824, in weerwil van een dappere verdediging, door de Turken veroverd, verwoest en uitgemoord. De evenzoo genoemde hoofdstad telt thans nog weinig meer dan 500 inwoners, die door de visscherij in hun onderhoud voorzien.

Ipsus, een stad in Klein-Azië en wel in het landschap Groot-Phrygië, is historisch merkwaardig wegens den slag van 301 v. Chr., waarin *Antigonus* en zijn zoon *Demetrius Poliorcetes* door *Seleucus Nicator, Ptolemaeos, Cassander* en *Lysimachus* overwonnen werden en zoowel rijk als leven verloren.

Ipswich, een countyborough (vroeger tot het Engelsche graafschap Suffolk behoorend), aan den spoorweg en aan den bevaarbaren Orwell gelegen, die in hare nabijheid in de Noordzee uitmondt, telt (1911) 73 932 inwoners. Men vindt er talrijke oude gebouwen, zooals de St. Margarethakerk, Sparrowes House, een mooi stadhuis, het postkantoor, de St. Marykerk, het gymnasium (1565 gesticht), het museum, de bibliotheek, drie groote parken en een krankzinnigengesticht. De stad werd in 991 en 1000 door de Denen verwoest. De industrie is er levendig en houdt zich vooral bezig met scheepsbouw en de fabricage van machines en landbouwgereedschappen, bier, zeep, papier- en kunstmest.

Ipswich, een stad in de Britsch-Australische kolonie Queensland, ligt aan de rivier Bremer, is een kruispunt van spoorwegen en telt (1914) met de voorsteden 25 000 inwoners. Het district heeft uitgestrekte steenkolenlagen, die vrij aan de oppervlakte liggen.

Iquique, de hoofdstad der provincie Tarapaca en van het departement Iquique in Chili, ligt op 20° 13′ Z. Br. aan een ruime en veilige baai van den Grooten Oceaan, maar is wegens de rotsachtige kust en de sterke branding moeilijk te bereiken; een golfbreker en een nieuwe molo zijn in de laatste jaren gebouwd. De stad telt (1907) 40 171 inwoners en werd den 13den Augustus 1868 bijna geheel, den 9den Mei 1877 gedeeltelijk door aardbevingen verwoest. Spoorwegen verbinden haar met Pisagua en met de salpetergroeven in het binnenland. De uitvoer bestaat bijna geheel uit chilisalpeter, verder uit jodium, zilver en borax. In de nabijheid had in 1879 tusschen Peru en Chili een veldslag plaats.

Iquitos, de hoofdstad van het Peruaansche departement Loreto, werd eerst in 1862 gesticht, ligt aan de Amazonenrivier en telt (1915) 10 000 inwoners. Men vindt er een levendig scheepvaartverkeer en uitvoer van visch, hoeden, tabak, koffie, caoutchouc enz.

Ira, een bergvesting is het N. van Messinië bij het tegenwoordige Kakaletri, is beroemd door de elfjarige verdediging van *Aristomenes* (± 670 v. Chr.) in den Tweeden Messenischen oorlog (zie aldaar).

Irade (Turksch = wil) noemt men in Turkije een kabinetsorder van den sultan, die uit de kanselarij van het paleis direct tot den groot-vizier gericht wordt. De verdere bekendmaking geschiedt door den groot-vizier.

Irak-Adsjmi is de naam van een vroegere Perzische provincie. Zij omvatte het grootste gedeelte van het oude Medië en grensde ten noorden aan de provinciën Aserbeidsjan, Gilan en Masenderan, ten oosten aan Chorasan, ten zuiden aan Kirman, Farsistan en Choesistan en ten westen aan Ardilan en Loeristan. Thans is zij in ongeveer 20 afzonderlijke districten verdeeld.

Irak Arabi, een landschap in het zuidoostelijk gedeelte van Aziatisch Turkije, omvat het Z. van het tegenwoordige vilajet Bagdad en het N. van Basra en vormt een uitgestrekte vlakte aan den benedenloop van den Tigris en Eufraat, die er zich tot de Sjat-el-Arab vereenigen. Het land is ten westen van den Eufraat een zandwoestijn, maar voor het overige, vooral aan de oevers der rivieren, vruchtbaar, maar weinig bebouwd. Dit was anders in de dagen der Oudheid, toen er zich de hoofdsteden van aanzienlijke rijken verhieven en de landbouw bloeide. Thans leven de inwoners in ellendige dorpen of leiden een zwervend leven. De belangrijkste steden zijn Bagdad, Basra en Mesjhed Ali, het voornaamste heiligdom der Schiietische Perzen.

Iran, *Eran, Airan* of *Aryan* beteekent oorspronkelijk Ariërs en land der Ariërs, in tegenstelling tot *Aneran, Anairan, Anaryan* (= Niet-Ariërs, land der Niet-Ariërs). De officiëele titel der Sassanieden was: koning der koningen van Eran en Aneran. In de plaats van Aneran kwam sedert *Firdoesi* de naam Toeran. Bij *Strabo* wordt

Digitized by Google

de naam *Ariana* tot de provinciën Gedrosië, Drangiana, Arachosië, Paropimisus, Arië, Parthië en Karmanië beperkt. De spijkerschriften hebben geen verzamelnaam voor de Arische landen; het Zend-Avesta, dat Arische en niet-Arische landen onderscheidt, noemt het op één plaats *airy-oayana* = zetel der Ariërs. Thans is Iran in engeren zin de officiëele naam voor het Nieuw-Perzische Rijk (zie verder de artikelen *Azië* en *Perzië*).

Iraniërs noemt men een groep volken, die de Iranische talen spreken. In de Oudheid behoorden daar o. a. de Perzen en Meden toe; tegenwoordig de Perzen, de in Perzië en Voor-Indië verspreide Parsen en Tadsjik, de Perzisch sprekende bevolking van Afghanistan, Beloedsjistan en Turkistan, de Koerden en Loeren, de Afghanen, de Osseten (Kaukasus), de Tat (Bakoe), de Goeran (Zagrosgebergte), de Galtsja (Pamir) en misschien de Armeniërs. Al deze volken verschillen zeer in lichaamsbouw en beschaving, een gevolg van vermenging met andere volken. Terwijl de Iraniërs over het algemeen dolichocephaal en donkerkleurig zijn, zijn de Osseten en Galtsja brahycephaal en blank.

Iranische talen. Zie *Perzische taal- en letterkunde.*

Irawadi of *Irawaddy*, een der aanzienlijkste rivieren van Achter-Indië en de hoofdrivier van Birma, ontspringt uit twee bronnen, de Malikha (groote rivier) en de Mekha (kleine rivier) op de Z.O. helling van den Namkioe op de Z.O. grens van Tibet. Deze vereenigen zich op 26° N. Br. en 97° O. L. v. Gr. tot den Irawadi. Deze stroomt eerst zuidwaarts en krijgt als voornaamste zijrivieren den Mogdung (boven Bhamo) en den Moe (beneden Mandale) van rechts, den Mole en den Taping van links. Ten Z. van Bhamo zijn nog als linkerzijrivieren de Schweli (Loengkiang) en de Mjitige te noemen. Van Bahma af wendt de rivier zich naar het N.W., maar herneemt spoedig zijn zuidelijke richting tot Awa, waar zij een boog vormt, tot zij van het westen haar voornaamste zijrivier, den Kwin-djin, opneemt. Vóór dien tijd heeft zij zich in drie diepe kloven een weg door het gebergte gebaand, waarvan de bovenste het verdere stoombootverkeer belet. Beneden Awa stroomt de rivier in zeer talrijke bochten zuidwest-, van Pagan af zuidwaarts. De breedte bedraagt slechts 400 m., daarentegen bij Thajet-mjo (18 km. zuidelijker) 4800 m. Bij Prane begint de uitgestrekte delta. 145 km. van de zee zendt de Irawadi zijn eersten (westelijken) arm uit, die als Basseinrivier dicht bij Kaap Negrais in zee stroomt. Ten zuiden van Hensada volgt een smallere arm oostwaarts en vereenigt zich bij Rangoen met de Hlaingrivier; de hoofdstroom mondt, zich steeds splitsend, met 9 armen in de zee uit. De Bassein en Rangoenarm zijn de eenige, die van zee uit bevaren kunnen worden. De Irawadi, de levensader van Birma, is voor de scheepvaart zeer gemakkelijk en tot Bhamo voor stoomschepen, tot de grens der Chineesche provincie Junnan ook voor grootere pramen bevaarbaar. In den laatsten tijd zijn groote indijkingen aangelegd en worden voortgezet, om de overstroomingen te beperken. Langs de rivier loopt een spoorweg.

Irbit, een arrondissementshoofdplaats in het Russische gouvernement Perm, aan een gelijknamige zijrivier der Nitsa, en aan de spoorlijn Jekaterinenburg—Tjoemen, telt (1910) 20 700 inwoners. Men vindt er 3 kerken, 3 scholen, een schouwburg, een beurs en een groote mis, die gedurende de maand Februari gehouden wordt en 30- tot 80 000 menschen vereenigt. De belangrijkste handelsartikelen zijn thee, manufacturen en pelterijen. De stad neemt echter in beteekenis af. Zij staat in geregelde verbinding met de steden aan den Tobol, Irtysch en Ob. Zij werd in 1633 door de Tataren gesticht, die haar Inbesj noemden. Later kwamen er, na de ontdekking van ijzermijnen, Russische kolonisten.

Iridbis (Sanskriet) is de samenvatting van de tien bovennatuurlijke occulte krachten in het Boeddhisme en Brahmanisme.

Ireland, *John*, een Roomsch-Katholiek geestelijke werd in 1838 te Burnchurch in Ierland geboren, verhuisde met zijn ouders naar de Vereenigde Staten van Amerika studeerde in Frankrijk in de godgeleerdheid. In 1861 werd hij te St. Paul in Minnesota tot priester gewijd, bekleedde verschillende kerkelijke ambten en werd in 1888 aartsbisschop van St. Paul. Hij was een der voormannen van het moderne Amerikaansche katholicisme, waarvan hij blijk gaf in zijn in 1892 te Parijs gehouden voordrachten. Van hem verscheen „The Church and modern society" (1897).

Irenaeus, een Grieksch kerkvader der 2de eeuw, in Klein-Azië geboren en een leerling van *Polycarpus* van Smyrna, begaf zich omstreeks het jaar 170 naar Gallië en werd in 178 bisschop van Lyon, waar hij in 202, bij een vervolging der Christenen door keizer *Severus*, den marteldood gestorven moet zijn, wat echter niet geschiedkundig vaststaat. Hij werd heilig verklaard, en zijn gedachtenisfeest wordt op den 28sten Juni gevierd. Zijn richting zou men een kerkelijk-realistische kunnen noemen, daar hij met nauwgezetheid vasthield aan de overgeleverde leer en, afkeerig van alle bespiegeling, zich bepaald verzette tegen een geestelijke beschouwing of uitlegging der geschiedkundige feiten van het Christendom. Bij het bestrijden van gnosticisme legde hij veel scherpzinnigheid en geleerdheid aan den dag. Niettemin trachtte hij zooveel mogelijk den vrede te bewaren en in den strijd van *Victor*, bisschop te Rome, tegen de Kerk in Klein-Azië als bemiddelaar op te treden. Zijn voornaamste geschrift, omstreeks het jaar 180 opgesteld, bevat een wederlegging van de verschillende partijen der gnostici. Het is in een slechte Latijnsche vertaling onder den titel: „Contra haereticos" bewaard gebleven. Daarvan is een uitgave bezorgd door *Harvey* (Cambridge, 1857) en *Stieren* (2 dln., 1851—1853).

Een andere *Irenaeus*, bisschop in Syrië, stierf den marteldood in de 3de eeuw, onder de regeering van keizer *Diocletianus*. Zijn gedenkdag is de 25ste Maart.

Irene of *Eirene*, de godin des Vredes, een dochter van *Zeus* en *Themis* en de jongste der *Horen*, komt in de oudere fabelleer niet voor. Volgens *Pausanias* stonden 2 beelden van haar in het Prytanéum te Athene en *Vespasianus* wijdde haar een prachtigen tempel.

Irene, een Grieksche keizerin, zoowel ver-

Digitized by Google

maard om haar geestigheid en schoonheid als berucht wegens haar ondeugden, werd omstreeks 752 te Athene geboren en trad in 769 in het huwelijk met den lateren keizer *Leo IV*. Na diens dood (780) plaatste zij zich, gesteund door de partij der aanzienlijken, op den keizerlijken troon. In 787 belegde zij te Nicaea het zevende oecumenische concilie, waardoor de beeldenvereering weder ingevoerd werd. In 790 gelukte het haar zoon *Konstantijn* haar van den troon te verdringen en zich los te rukken van haar verderfelijken invloed. In 797 liet zij haar zoon in de gevangenis werpen en van het licht der oogen berooven; kort daarna overleed hij. Zij was de eerste vrouw, die heerschappij voerde over het Oostersche Keizerrijk. Zij had onderscheidene aanzienlijken ter dood doen veroordeelen en, ter bevestiging van haar troon, het besluit genomen om met *Karel den Groote* in het huwelijk te treden, toen in 802 *Nikephores* tot keizer uitgeroepen werd. Deze verbande haar naar het eiland Lesbos, waar zij den 9den Augustus 803 in een klooster overleed.

Irene, een dochter van den Byzantijnschen keizer *Isaak II Angelos,* werd eerst met *Roger III,* den zoon van *Tancred* van Sicilië, verloofd en naar Palermo gezonden, kwam in 1194 na *Rogers* dood en de verovering van het rijk door *Hendrik VI* in diens macht, die haar, nadat zij tot de R.-Katholieke Kerk was overgegaan en den naam *Maria* had aangenomen, in 1197 met zijn jongeren broeder *Philips van Zwaben* deed huwen. *Irene,* die „een roos zonder doorn en een duif zonder gal" genoemd werd, overleed den 27sten Augustus 1208 op den burcht Staufen.

Irene is de gemalin van prins *Hendrik van Pruisen* (zie aldaar).

Irenisch noemt men op kerkelijk gebied te richting, die, afkeerig van theologische oneenigheden, streeft naar verzoening tusschen de verschillende christelijke leerrichtingen.

Ireton, *Henry,* een Britsch generaal en invloedrijk staatsman gedurende de omwenteling onder *Karel I,* werd in 1611 in het graafschap Nottingham geboren en bestudeerde de rechtsgeleerdheid. Bij het uitbarsten van den burgeroorlog stelde hij zich ter beschikking van de Parlementspartij, trad in het huwelijk met een dochter van *Cromwell* en bekleedde weldra den rang van commissaris-generaal. In den slag van Naseby (15 Juni 1645) voerde hij bevel over den linkervleugel van het Parlementsleger, streed tegen prins *Ruprecht van de Palts,* leed de nederlaag en werd gevangen genomen, maar door bemiddeling van *Cromwell* spoedig weder op vrije voeten gesteld. Door zijn vast, maar dweepziek karakter, zijn moed en overleg verwierf hij, na *Cromwell,* den grootsten invloed op den loop der omwenteling. Beiden poogden het Parlement aan het leger te onderwerpen en den koning, nadat deze door de Schotten was uitgeleverd, ten val te brengen. Als een der ijverigste Independenten werd hij lid van de buitengewone rechtbank, die het doodvonnis uitsprak over *Karel I,* en toen *Cromwell* met de uitvoering daarvan talmde, drong *Ireton* er met kracht op aan. In 1649 vergezelde hij zijn schoonvader om Ierland tot onderwerping te brengen. Toen *Cromwell* in 1650 naar Schotland vertrok, belastte *Ireton* zich met het oppercommando in Ierland, waar hij in 1651 de laatste vesting, Limerick, die nog altijd weerstand geboden had, veroverde. Eenige dagen daarna (26 November 1651) werd hij door de koorts weggerukt, nadat hij een groot gedeelte der bezetting had doen ombrengen. *Cromwell* deed hem in de Westminsterabdij bijzetten; doch na de restauratie werd zijn gebeente opgegraven en openlijk verbrand.

Irgis is de naam van onderscheiden rivieren in Rusland. De *Groote Irgis,* in het gouvernement Samara, ontspringt op de zuidwestelijke uitloopers van den Obsjtsjii Syrt, volgt een westelijke richting en mondt tegenover de stad Wolsk met drie armen uit in de Wolga. Haar kronkelende loop heeft een lengte van ongeveer 1000 km., ofschoon haar oorsprong en haar mond in rechte lijn slechts 557 km. van elkander verwijderd zijn. Zij is van den mond der Koesjoem af bevaarbaar.

Ten noorden van deze rivier en in hetzelfde gouvernement monden twee andere zijrivieren in de Wolga uit, n. l. de *Kleine Irgis* (160 km. lang) en de *Jelan Irgis* of *Tsjagra* (130 km. lang).

Een andere *Irgis,* in het Russisch Centraal-Aziatisch gebied Toergai, stroomt zuidoostwaarts, heeft een lengte van 430 km. en vereenigt zich met de Toergaj, waarmede zij uitmondt in het Tsjalkarmeer.

Irhoven, *Willem van,* een Nederlandsch godgeleerde, den 2den November 1698 te Kessel in Noord-Brabant geboren, bezocht de Latijnsche school te 's-Hertogenbosch en vervolgens de academie te Leiden, waar hij zich toelegde op de theologie en de Oostersche talen, alsmede op de wijsbegeerte en de scheikunde. In 1720 verdedigde hij een verhandeling „De intellectu, facultate activa", en een jaar later werd hij op een dissertatie, „De spatio", bevorderd tot meester in de vrije kunsten en doctor in de wijsbegeerte. Nadat hij in 1722 tot proponent benoemd was, ontving hij een beroep naar Ede bij Arnhem, en nadat hij bedankt had voor een beroep naar Sluis in Vlaanderen en voor den leerstoel der wijsbegeerte te Lingen, aanvaardde hij den 16den September 1737 het professoraat in de theologie aan de hoogeschool te Utrecht met een redevoering „De sapientiae christianae impedimentis", waarna hem in 1740 ook het onderwijs in de kerkgeschiedenis opgedragen werd. Hij overleed te Utrecht den 18den November 1760. Hij behoorde tot de Voetiaansche Bijbelverklaarders en schreef: „Conjectanea philologico-critico-theologica in Psalmorum titulos" (1728), „Gronden van het verzekerd christendom" (1729), „De palingenesi veterum etc." (1733) en „Canones Synodi Nationalis Dordracenae etc." (2de druk 1787).

Iriarte, *Juan de,* een Spaansch letterkundige, den 15den December 1702 te Orotava op Teneriffe geboren, studeerde te Parijs en te Rouaan in de oude letteren en in 1724 te Madrid in de rechten. Hier verwierf hij de vriendschap van *Juan Ferrera* en ontving door bemiddeling van dezen een betrekking bij de koninklijke bibliotheek. In 1732 werd hij bibliothecaris, in 1742 tolk bij het ministerie van Buitenlandsche Zaken

Digitized by Google

en in 1743 lid der Koninklijke Academie. Hij overleed den 23sten Augustus 1771. Tot zijn belangrijkste werken behooren een catalogus van de Grieksche handschriften der koninklijke bibliotheek, waarvan slechts het eerste deel in het licht verscheen (1769), een Latijnsche spraakkunst, waaraan hij gedurende geheel zijn leven gewerkt had, doch welke eerst na zijn dood door zijn neef *Tomas de Iriarte* uitgegeven werd (1771) en eindelijk zijn Latijnsche en Spaansche puntdichten en spreekwoorden *(refranes)*, welke met eenige epische gedichten onder den titel „Obras sueltas" in 1774 in 2 deelen zijn uitgekomen.

Iriarte, Tomas de, een Spaansch dichter en een neef van den voorgaande, den 18den September 1750 te Orotava op Teneriffe geboren, studeerde eerst in zijn geboortestad en later onder leiding van zijn oom te Madrid, waar hij zich toelegde op oude en nieuwe talen, dichtkunst en muziek. Op zijn onder het anagram *Tirso Imareta* uitgegeven comedie „Hacer que hacemos" (1770) volgden onderscheiden vertalingen van Fransche drama's en eenige oorspronkelijke stukken, waaronder de blijspelen „La señorita mal criada" en „El señorito mimado" (1788). Na het overlijden van zijn oom werd hij als diens opvolger benoemd tot tolk bij het ministerie van Buitenlandsche Zaken en in 1776 tot archivaris bij het Hoog Militair Gerechtshof. Vooral zijn leerdicht „La musica" (1780) en „Fabulas literarias" (1782) bezorgden hem grooten roem; zij werden bij herhaling gedrukt en in onderscheiden Europeesche talen overgezet. Ook vertaalde hij de eerste 4 boeken der „Aeneis" van *Virgilius* en vervaardigde in opdracht van graaf *Florida-Blanca* onderscheiden schoolboeken. Verder bezorgde hij in 1787 eene verzameling van zijn werken in 6 deelen, van welke na zijn dood een uitgave in 8 deelen verscheen. Hij overleed den 17den September 1791.

Iriartea *R. et Pav.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Palmen (Palmaceën),* thuisbehoorende in Peru en Brazilië en voorzien van luchtwortels, die den stam dragen. Tot de meest bekende soorten behooren: de *gewone waspalm (I. andicola* G p r e n g.), die 60 m. hoog wordt, met vindeelige, met een zilverachtig dons overdekte bladeren ter lengte van 6 tot 8 m. en een wasafscheidenden stam, op de Andes ter hoogte van 2000 tot 3500 m. te vinden.

Iridaceeën of *lischachtigen* is de naam eener eenzaadlobbige plantenfamilie met de volgende kenmerken: het bloemdek is kroonachtig, bovenstandig, buisvormig, 6-deelig of 6-spletig met gelijke of ongelijke in 2 kransen geplaatste slippen. De 3 meeldraden staan tegenover de buitenste slippen van het bloemdek, zijn daarmede gewoonlijk aan den voet saamgegroeid of staan ook wel vrij, zijn somtijds min of meer tot een buis vereenigd en dragen langwerpige, aan de binnenzijde overlangs openspringende helmknoppen. De stijl loopt uit in 3 takken, die wel eens blad- of trompetvormig uitgebreid zijn en tegenover de meeldraden staan of hiermede afwisselen. Het onderstandig vruchtbeginsel is 3-hokkig, 3-kleppig en gewoonlijk veelzadig. De 3-kantige of 3-lobbige doosvrucht springt met kleppen open, en de zaden zijn gewoonlijk hoekig of gedrukt, hebben een perkament-lederachtige huid, hoornachtig of vleezig kiemwit en een rechte of flauw gekromde kiem. Deze familie omvat kruiden, zelden halfheesters, met een bol- of knolvormigen wortelstok, zwaard- of lijnvormige en rechtnervige bladeren. De bloemen zijn vóór het ontluiken in vliezige bloemscheeden verborgen. De 30 tot 40 geslachten dezer familie telLen omstreeks 600 soorten; zij behooren vooral te huis in de keerkringsgewesten. In ons land vindt men slechts de geslachten *Crocus* en *Iris*. Vele soorten behooren tot de sierplanten. Zie voorts *Crocus* en *Iris*.

Iridine ($C_{18}H_{32}O_{12}$) is een glucosied, dat in den wortel van het viooltje voorkomt. Het smelt bij 208°. Door verdund zwavelzuur wordt het ontleed in druivensuiker en irigenien ($C_{18}H_{16}O_8$), dat bij verdere splitsing, onder invloed van kaliumhydroxied, mierenzuur, iridienzuur ($C_{16}H_{12}O_6$), een aromatisch oxyzuur en iretol ($CH_3OC_6H_3(OH)_2$) geeft.

Iridium, atoomteeken *Ir*. Dit metaal komt altijd in het platinaerts voor; in grootere hoeveelheden vindt men het in het platiniridium en osmiridium, ertsen, die het bovengenoemde altijd vergezellen en die voornamelijk uit iridium, osmium en platina bestaan. Het zuivere iridium heeft een groote rol gespeeld bij het vervaardigen van de normaal maten en gewichten, omdat een alliage van 9 deelen platina en 1 deel iridium aan alle eischen voldoet, die men aan het te gebruiken materiaal stelde. Aan *Deville* en *Debray* werd opgedragen uit een 95 procentig alliage zuiver iridium te maken. Dit alliage werd met bariumnitraat gegloeid en de massa met water behandeld. Het residu, dat uit iridiumoxied en bariumosmaat bestond, werd met salpeterzuur gekookt, waardoor het osmium als tetraoxied vervluchtigde. Uit de verkregen oplossing werd het iridium als iridiumoxied met barytwater neergeslagen, dit opgelost in koningswater en hieruit als iridiumammoniumchloried neergeslagen. Bij gloeiing van dit residu bleef iridium achter, dat echter nog kleine hoeveelheden platina, ruthenium en rhodium bevatte. De massa werd met salpeter gegloeid, uitgetrokken met water, waardoor kaliumruthenaat in oplossing ging, en het residu met lood gesmolten. De verkregen regulus gaf, na behandeling met salpeterzuur en koningswater, zuiver iridium. Het is een moeilijk smeltbaar metaal, zuiver wit en bij lage temperatuur zeer bros. Het soortelijk gewicht is 22,42. Het fijne poedervormige metaal, dat zich uit een alcoholische oplossing van het sulfaat in het zonlicht afzet, is een sterke katalysator. Van het iridium zijn 2 oxyden bekend, het iridiumsesquioxied (Ir_2O_3) en het iridiumdioxied (IrO_2). Van het eerste zijn de irido-, van het tweede de iridizouten afgeleid. Van belang zijn verder de iridammoniumzouten. Het atoomgewicht 193.1 is het eerst door *Berzelius* bepaald, later nauwkeuriger door *Seubert*. Het smeltpunt ligt bij 2300° C.

Iris of *de Regenboog,* de dochter van *Thaumas* en *Electra* (een dochter van *Oceanos* en *Tethys),* de zuster der Harpyen, een maagdelijke godin, is volgens de Grieksche fabelleer, met

Digitized by Google

Hermes als mannelijken bode, de bodin van de goden, inzonderheid van *Zeus* en *Hera*. Zij geleidt de zielen der afgestorven vrouwen naar de Onderwereld. Zij wordt voorgesteld als een schoone, gevleugelde maagd met een herautenstaf en een bloem. Eerst later gold zij als personificatie van den regenboog.

Iris is de naam van een plantengeslacht — meer dan 170 soorten omvattende — dat behoort tot de familie der *Iridaceeën*, welke zich kenmerkt door 6 bloemdekbladen, 3 meeldraden, een 3-hokkigen stamper, door een onderstandig vruchtbeginsel en door knollen of wortelstokken. De iris heeft horizontale, knolvormige wortelstokken met korte leden, en stengels, die lange, smalle, afwisselend geplaatste bladeren dragen. De bloemen zitten in de oksels van schreedevormige schutbladeren. Voor den tuinbouw zijn van belang: Spaansche iris, *Iris hispanica;* Engelsche iris, *Iris anglica;* Duitsche iris, *Iris germanica;* Siberische iris, *Iris sibirica;* Japansche iris, *Iris Kaempferi*. Van elke groep komen veel tuinvormen voor. Zoowel voor beplanting van perken, waterkanten, groepen tusschen heesters, als voor het forceeren in het voorjaar en het gebruik daarna van de bloemen in bloemwerken zijn de irissen in den laatsten tijd bijzonder gezocht. Bovendien worden nog veel gebruikt: *Iris pumila, Iris florentina, Iris reticulata* en *Iris Susiana*.

Vooral de vormen van de Japansche iris zijn in den laatsten tijd zeer gezocht. Ze onderscheiden zich door groote, fraai gekleurde bloemen, die, mits ze in knoptoestand afgesneden en onmiddellijk in frisch water worden geplaatst, langzaam openkomen en dan vrij lang in denzelfden toestand blijven. De vermeerdering geschiedt door zaaien en deelen. In de eerste wijze vindt men een middel om nieuwe vormen te verkrijgen. De laatste past men uitsluitend voor den handel toe. Alle irissen verlangen een matig vochtigen, goed doorlatenden grond. Om de 3 à 4 jaren behooren de oude planten opgenomen, van oude deelen ontdaan en daarna in goed toebereiden, verschen, matig sterk bemesten grond geplant te worden. Enkele der meest belangrijke soorten zijn: *I. humilis, I. Hartwagii, I. ruthenica, I. Delavayi, I. longipetala, I. anguicularis, I. bracteata, I. missouriensis, I. versicolor, I. caroliana* en *I. laevigata* onder de zeer vele andere.

Iris is de Latijnsche naam voor het regenboogvlies in het oog (zie aldaar), *Iritis* de naam van de ontsteking van het regenboogvlies (zie *Oogziekten* bij het art. *Oog*).

Irisseeren. Men zegt, dat een lichaam irisseert, wanneer het de kleuren van den regenboog vertoont. Dit verschijnsel neemt men waar, wanneer het licht door uiterst dunne laagjes stof valt (zie *Interferentie*). Men kan dus metalen of glas laten irisseeren, door er een uiterst dun laagje kunstmatig op te brengen, wat meestal langs galvanischen weg geschiedt. Het zoogenaamde irisglas wordt verkregen door het nog warme glas bloot te stellen aan de dampen, die men verkrijgt door verhitting van een mengsel van bariumnitraat, strontiumnitraat en tinchloruur. De inwerking mag slechts korten tijd duren. Ook verkrijgt men fraaie iriseffecten, wanneer men het warme glas blootstelt aan de dampen van een mengsel bestaande uit zoutzuur, tinchloruur en zilvernitraat.

Irkoetsk, een Russisch gouvernement-generaal van Oost-Siberië, bestaat uit de gouvernementen Irkoetsk en Jenisseisk en het gebied Jakoetsk en telt op 6 354 653 v. km. (1910) 1 849 600 inwoners. Het gouvernement Irkoetsk grenst ten westen aan het gouvernement Jenisseisk, ten noorden aan Jakoetsk, ten oosten aan Jakoetsk en Trans-Baikalië en ten zuiden aan China en telt op 638 191 v. km. 674 900 inwoners. In het Z.W. vormt het Sajanische gebergte de grens tegen China en loopt in vele takken naar de Angara af. In het O. vindt men de door den Irkoet gescheiden Goerbi-daban en de Toenkinsche Alpen; aan den eerste sluit zich de Chansar-daban aan. In het midden verheffen zich het Baikalgebergte en de bergen tusschen den Angara en de Lena. Deze rivieren met de Toengoeska zijn de voornaamste van het gouvernement. De bergen bestaan uit krisstallijne gesteenten, waaronder veel vulkanische vormingen, zooals basalt, doleriet, tufsteen, obsidiaan en puimsteen. Men vindt er veel ijzer, steenkool, grafiet, zout en goud. Het klimaat is ruw; in de hoofdstad is de gemiddelde temperatuur 's zomers 16,8°, 's winters — 18,5°, de jaartemperatuur — 0,9° C. Bijna de geheele oppervlakte is met bosschen bedekt. Behalve Siberische volkeren wonen in Irkoetsk Boerjaten, Toengoezen en Russen. Het gouvernement vormt op kerkelijk gebied de eparchie Irkoetsk en telt een 500 onderwijsinrichtingen. De inwoners houden zich bezig met landbouw, veeteelt, jacht, vischvangst, boschbouw, mijnbouw en zoutwinning. De transitohandel is zeer belangrijk. Het gouvernement is verdeeld in vijf districten: Irkoetsk, Balagansk, Wercholensk, Kirenks en Nisjni-Oedinsk.

Irkoetsk, de hoofdstad van het gelijknamige gouvernement-generaal, ligt aan den Angara en aan den mond van den Irkoet, 66 km. van het Baikalmeer ter hoogte van 454 m. boven de oppervlakte der zee, en is de aanzienlijkste en volkrijkste stad van geheel Siberië, de zetel van den gouverneur-generaal en van een aartsbisschop. Zij telt (1910) 85 869 inwoners, onder welke zich vele Russische ambtenaren, kooplieden, soldaten en staatkundige ballingen bevinden. De stad bezit breede, goed-geplaveide straten en onderscheiden aanzienlijke gebouwen. Men heeft er, behalve een fraaie hoofdkerk, kerken en kapellen, onderscheiden kloosters en inrichtingen van liefdadigheid, twee gymnasia, waar ook het Chineesch en Japansch onderwezen worden, een geneeskundige school, een geestelijk seminarium, een kweekschool voor onderwijzers, een observatorium, een aardrijkskundig genootschap, een boekerij, een schouwburg en twee triomfbogen. De nijverheid heeft er zich krachtig ontwikkeld. Men vindt er 60 fabrieken, o. a. een groote keizerlijke lakenfabriek voor de troepen in Siberië. Irkoetsk is het middelpunt van een aanzienlijk handelsverkeer tusschen China, de oostkust van Azië en St. Petersburg en de hoofdstapelplaats voor Russische en Chineesche waren, vooral voor uit Kiachta aangebrachte thee en voor pelterijen; van deze laatste heeft de Russisch-Amerikaansche Com-

Digitized by Google

pagnie hier een groot depôt. In Juni is er een druk bezochte mis. Nadat echter in 1861 de invoer van thee in de havens en over de westelijke grenzen des rijks werd toegestaan, is de theehandel te Irkoetsk aanmerkelijk verminderd. Irkoetsk werd in 1652 door Kozakken gesticht, in 1661 en 1669 versterkt en in 1686 tot stad verheven.

Irmin is de naam van den stamvader van een der voornaamste Duitsche stammen, die der *Herminonen* (Irminonen). Waarschijnlijk was *Irmin* de bijnaam van een god, die door de Zwaben *Ziu*, door de Beieren *Eru*, door de Saksen *Tiu* (Ty) en door de Noren *Tyr* genaamd werd. De naam is afgeleid van den wortel *ra* = zich verheffen en beteekent dus oorspronkelijk de „Verhevene". In alle Germaansche dialecten is de naam als eerste deel van composita bewaard gebleven en geeft aan het begrip, waaraan het is toegevoegd, zijn meest uitgebreide beteekenis, als in *irmindiot* het geheele volk, *irmingot* de hoogste god, *irminsûl* de algemeen vereerde zuil, enz. Deze laatste, tot den eeredienst der Germanen behoorende, was een hooge stam, die zich boven het heilig woud verhief als het voornaamste heiligdom des volks, dat aldaar offers bracht aan *Irmin*. De verwoesting eener Irminszuil was het zinnebeeld der vernietiging van den stam, waaraan zij toebehoorde. De meest vermaarde Irminsûl verhief zich bij den Eresburg in Westfalen en werd in 772 door *Karel de Grcote* in een oorlog tegen de Saksers omvergeworpen.

Irmisch, *Johann Friedrich Thilo*, een Duitsch plantkundige, den 14den Januari 1816 te Sondershausen geboren, studeerde te Halle in de godgeleerdheid en wijsbegeerte en legde zich tevens toe op de natuurlijke historie, vooral op de plantkunde, werd leeraar aan het gymnasium te Sondershausen en bekleedde deze betrekking tot aan zijn overlijden, den 28sten April 1879. Hij schreef: „Zur Morphologie der monokotyledonischen Knollen- und Zwiebelgewächse" (1850), „Beiträge zur vergleichenden Morphologie der Pflanzen" (1854—1863, 4 din.) en „Ueber einige Botaniker des 16ten Jahrhunderts, welche die Flora Thüringens und des Harzes erforschten" (1862).

Irnerius, ook *Yrnerius, Guarnerius* enz. geheeten, een rechtsgeleerde uit de 11de en 12de eeuw, in 1050 te Bologna geboren, studeerde aldaar in de wijsbegeerte en de vrije kunsten. Op aandringen van de bekende markgravin *Mathilde van Tuscië* wijdde hij zich vervolgens aan de rechtsgeleerdheid en schreef: „Quaestiones de juris subtilitatibus". Later was hij leeraar aan de rechtsschool te Bologna, die hij gesticht heeft. Behalve zeer vele, meestal ongedrukte glossen, hebben wij fragmenten en een „Formularium tabellionum", een handleiding voor notarissen, in een latere omwerking. De vroeger aan *Placentius* toegeschreven „Summa Codicis" beschouwt *Fitting* als een werk van *Irnerius* en indien deze zienswijze juist is, was *Irnerius* zeker een der bekendste glossatoren. Hij overleed te Bologna vóór 1130.

Irokeezen of *Iroquois* is de naam eener groep van vroeger talrijke en machtige Indiaansche stammen in oostelijk Noord-Amerika. Men splitst hen in een grootere noordelijke en in een kleinere zuidelijke afdeeling. De eerste wordt wederom gesplitst in een oostelijke en westelijke onderafdeeling. Tot de oostelijke behooren de Vijf Natiën of de eigenlijke Irokeezen, tot de westelijke de Wyandot (Huronen) en de Attiwandaron of de Neutrale Natie, de Andasten en Eriga. De eigenlijke Irokeezen, bestaande uit de Mohawk, Oneida, Onondaga, Cayuga en Seneca, hadden hun woonplaatsen ten zuiden van de St. Lawrensrivier en van het Ontariomeer en breidden zich uit van den Hudson tot aan de bovenste takken der Alleghany en tot aan het Eriemeer. Het staatkundig verbond, door hen gevormd, was reeds vóór de komst der Europeanen zeer machtig en leefde steeds in bloedigen oorlog met naburige stammen. De Irokeezen waren in den strijd veel meer bedreven dan de Algonkin-Lenapen, alsmede in het vervaardigen van wapens, in den landbouw enz. Na de komst der Europeanen vermeerderde hun gezag, daar zij de vuurwapenen leerden gebruiken en ijverig deelnamen aan de oorlogen tusschen de Franschen en Engelschen daar te lande. Nadat hun nakomelingen uit het gebied der Vereenigde Staten naar het westen waren overgebracht, bleven slechts weinige Irokeezen in Canada achter; zij wonen er aan de oevers der groote meren. In het begin der voorgaande eeuw werden de Tuscarora als zesde stam bij de voorgaande 5 gevoegd. Zij waren na rampspoedige oorlogen tegen de bewoners van Carolina uit dat land vertrokken, waar zij te voren met andere stammen de machtige groep der zuidelijke Irokeezen vormden. Hun aantal wordt thans op 16 000 geschat.

Iromeer, het eerst door *Chevalier* (in 1903) nauwkeuriger onderzocht, is een meer in het Afrikaansche landschap Wadai (Midden-Soedan), dat zich in de richting Z.W.—N.O. uitstrekt over een lengte van 18 km., terwijl de breedte 9 km. bedraagt. Het staat in verbinding met den Bahr es Salamat.

Iron is de naar viooltjes ruikende reukstof in den wortel van den iris *(lisch)*. Verder treft men het ook in den wortel van het viooltje aan, waaruit het door uittrekken met vetten wordt gewonnen. Het behoort tot de groep der ketonen en heeft tot samenstelling $C_{13}H_{20}O$. Isomeer met iron is het kunstmatige viooltjesaroma *ionon* (zie aldaar).

Ironie noemt men een redewending, die spottend het tegendeel zegt van wat men eigenlijk meent, prijst, wat zij laken, laakt, wat zij prijzen wil. Men zou *Socrates* haar vader kunnen noemen. Immers wanneer deze iemand ontmoette, die trotsch was op zijn kennis en wijsheid, knoopte hij met hem een gesprek aan over een bepaald onderwerp. Als deze nu zijn wijsheid ten beste gaf, maakte *Socrates* bedenkingen en tegenwerpingen, schijnbaar om hierdoor wijzer te worden, doch eigenlijk om den spreker op het gebrekkige in zijn gewaande wijsheid opmerkzaam te maken en alzoo door een eenvoudige kritiek zijn toehoorders tot het beoefenen der ware wetenschap aan te sporen. Onder den schijn van onkunde was derhalve *Socrates* de man, die het wist.

Ironside is de bijnaam van den Engelschen

Digitized by Google

koning *Edmund* en van de geharnaste ruiters van *Cromwell*.

Ironton, de hoofdstad van het graafschap Laurence in den Noord-Amerikaanschen staat Ohio, ligt aan den Ohio, 227 km. boven Cincinnati en telt (1910) 13 147 inwoners. Ironton is het middelpunt van de Hanging Rock genoemde ijzerstreek en heeft hoogovens, fabricatie van spijkers, vuurvaste steenen, zaagmolens, ijzer- en houthandel.

Iros is in de „Odyssee" van *Homerus* de bedelaar op Ithaka (zijn eigenlijke naam is *Arnaios*), die den als bedelaar verkleeden *Odysseus* beledigt en door dezen in het tweegevecht overwonnen wordt. Zijn naam werd door de Grieken spreekwoordelijk voor een bedelaar gebruikt.

Irradiatie. Dezen naam heeft men gegeven aan het verschijnsel, dat een licht wit voorwerp tegen een donkeren achtergrond grooter, een donker voorwerp tegen een lichten achtergrond kleiner lijkt. Wanneer men fig. 1 op grooten afstand bekijkt, dan lijkt het witte vierkant grooter dan het zwarte. Evenzoo schijnen de witte vierkanten in fig. 2 grooter te zijn dan de zwarte, zoodat in

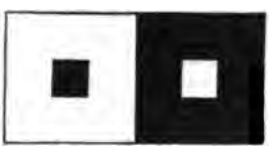

Fig. 1.

Fig. 2.

Irridiatie.

het midden de beide witte ineen schijnen te vloeien. De lichte maansikkel schijnt een deel van een grooteren cirkel te zijn dan het donkere gedeelte. Het verschijnsel schrijft men toe aan een zijdelingsche uitbreiding van den ontvangen lichtindruk op het netvlies, omdat de aandoening der netvlieselementen zich aan de naburige overplant. Volgens *Helmholtz* kan de irradiatie verklaard worden uit het feit, dat het oog nooit een volkomen zuiver werkende lens is, maar altijd een lichtend punt afbeeldt als een klein schijfje.

Irrationeel noemt men in de wiskunde een getal, wanneer men het niet door geheele eenheden of deelen van de eenheid nauwkeurig kan uitdrukken. Tot de irrationeele getallen behooren dus de vierkantwortels uit geheele getallen, wanneer de wortels zelf geen geheele getallen zijn, de logarithmen van de meeste getallen, het getal *e* (het grondgetal van de natuurlijke logarithmen) en π (de verhouding van den omtrek van een cirkel en diens middellijn) enz. Men verdeelt de irrationeele getallen in algebraïsche en transcendente. In de functieleer noemt men een functie irrationeel, wanneer men haar niet door een eindig aantal van deelingen, vermenigvuldigingen, optellingen en aftrekkingen kan voorstellen. De naam irrationeel is feitelijk verkeerd. Het is een foutieve vertaling van het Grieksche woord *alogos*, dat onuitspreekbaar beteekent.

Irredenta. Zie *Italia irredenta*.

Irrgang, *Heinrich Bernhard*, een Duitsch organist, den 23sten Juli 1869 te Zdoeny geboren, kreeg zijn muzikale opleiding aan het koninklijk instituut voor kerkmuziek te Berlijn. In 1890 werd hij organist van de Garnizoenskerk te Spandau, daarna vervulde hij dezelfde functie achtereenvolgens aan de „Kirche zum heiligen Kreuz", de Maria-kerk en de Domkerk te Berlijn; bovendien was hij van 1897 af organist van de Philharmonie, sedert 1905 leeraar aan Stern's conservatorium en sedert 1912 leeraar aan de koninklijke hoogeschool voor muziek. Vooral door zijn orgelconcerten genoot hij een uitnemende reputatie; ook componeerde hij liederen en werken voor orgel. Hij overleed den 12den Maart 1916.

Irrigatie of *Bevloeiing* is een methode van grondverbetering, waarbij de grond tijdelijk met water wordt overvloeid. Heeft dit plaats uitsluitend ten gevolge van natuurlijke oorzaken, dan wordt ze *wilde bevloeiing* genoemd. Deze wordt gevonden op verschillende uiterwaarden langs de groote rivieren en langs tal van kleine stroomen. Er is het bezwaar aan verbonden, dat de bevloeiing meest ongelijkmatig en dikwijls op ongelegen tijden plaats heeft en de afwatering dikwijls te wenschen overlaat. Waar de mensch ingrijpt door reguleering van de oppervlakte van het terrein en van de verdeeling van het water, wordt gesproken van *kunstmatige bevloeiing*.

Het oudst schijnt de kunst der bevloeiing te zijn in Egypte, waar de bemestende werking der Nijloverstroomingen daartoe aanspoorde. Kunstiger bevloeiingswerken schijnen te hebben bestaan in Mesopotamië, dat om haar kanalisatie ten voorbeeld werd gesteld. Arabië en Syrië waren vroeger eveneens rijk aan bevloeiingen en nog heden ten dage is het bevloeide Arabië „het gelukkige Arabië". Ook in de Aziatische landen met sterken regenval — Indië, China en Japan — gaf de uitgebreide cultuur van rijst tot kunstmatige bevloeiing aanleiding. In Japan leven de namen der vorsten, die voor vele eeuwen groote kanaalwerken deden aanleggen, nog heden in den geest van het dankbare volk voort. In het nieuwe werelddeel is de bevloeiing eveneens sedert oude tijden bekend; in Mexico, Peru en Chili werden door de Spanjaarden waterleidingen ontdekt, die de laaglanden in alle richtingen doorsneden, vruchtbaarheid en schoonheid bevorderende. Thans worden uitgestrekte bevloeiingswerken gevonden in enkele regenarme, westelijke staten van Amerika, namelijk Texas, Utah en Californië. Zeer oud zijn de bevloeiingsinrichtingen in Spanje, waar ze reeds ten tijde van de Karthagers en Romeinen werden gemaakt. De Gothen onderhielden ze aan beide zijden der Pyreneeën. De Mooren legden later in Spanje nog grootere waterwerken aan, die ten deele nog heden bestaan. In Italië was de bevloeiing van grasland reeds ten tijde van Cato hoog geschat; de Romeinen hebben overigens weinig tot bevordering van de bodemcultuur door bevloeiing bijgedragen; hun dikwijls grootsche waterwerken dienden hoofdzakelijk voor voeding van bronnen en baden. De kunstmatige bevloeiing van Boven-Italië is veeleer eerst in de 5de eeuw onder *Theodorik I* begonnen. Eerst in het midden der 18de eeuw begon de bevloeiing zich in Engeland, België, Frankrijk en Duitschland technisch te ontwikkelen. In Nederland schijnt eerst in den aan-

Digitized by Google

vang der 19de eeuw sporadisch met den aanleg van bevloeiingsvelden te zijn begonnen. Zoo moet een veld, groot 6.6 H.A., toebehoorende aan de gemeente Dommelen in N.-Brabant zijn aangelegd in 1817. Ook op tal van plaatsen elders in Nederland zijn in den loop der 19de eeuw verschillende grootere en kleinere bevloeiingswerken tot stand gebracht. Een groote stoot is daaraan gegeven door de Staatscommissie tot het instellen van een onderzoek omtrent bevloeiingen in Nederland, benoemd bij Koninklijk besluit van 5 Mei 1893, No. 16 en door de practische raadgevingen en werkzaamheden van de Nederlandsche Heide-maatschappij.

Het nut der bevloeiing ligt in de eerste plaats in den aanvoer van het voor den plantengroei noodzakelijke water. In dit opzicht wordt ze vooral nuttig in de streken met sterke verdamping en geringen regenval in de zomermaanden of in die, waar op regenrijke perioden zeer droge volgen, namelijk in de tropische en sub-tropische gewesten, en voor die gewassen, welke voor hun ontwikkeling veel water noodig hebben zooals rijst en suikerriet. In de op grootere geografische breedte gelegen landen treedt echter dit voordeel der bevloeiing op den achtergrond, maar moet haar gunstige uitwerking meer worden gezocht in de bemestende werking van het water. Water kan bemestend werken door zijn gehalte aan slib, die daaruit kan bezinken en aan opgeloste voedende stoffen, die daaruit rechtstreeks door de planten kunnen worden opgenomen of daaruit door den grond kunnen worden geabsorbeerd. Verder kan voortdurende aanvoer van versch water oxydeerend werken door zijn gehalte aan zuurstof en oplossend op verschillende schadelijke verbindingen in den grond, o. a. op lagen ijzer- en humusoer, welke oplossing ten deele op de oxydeerende werking berust. In het najaar en in den winter kan het water den grond beschermen tegen te sterke uitstraling van warmte en vorst, in het voorjaar tegen de nadeelige werking van nachtvorsten.

Om goede resultaten te verkrijgen, moet het water voor bevloeiing geschikt zijn. Goed water mag geen vrije zuren of vrije alkaliën, noch reduceerende stoffen, zooals sulfieden of groote hoeveelheden chloorverbindingen bevatten; daarom is het uit hoogveen afzakkend water minder geschikt, in het bijzonder ook dat uit vele fabrieken. Goed water wordt aangeduid door de aanwezigheid van visschen, kikvorschen en groene wieren, alsmede door het voorkomen van waterkers *(Nasturtium officinale,* brongras *(Catabrosa aquatica)* en watereereprijs *(Veronica Anagallis),* terwijl bloembiezen, cypergrassen en waterscheerling op minder goed water wijzen. Voor bevloeiing komen het meest in aanmerking lichte zandgronden. Naar den aard der uitvoering worden de volgende bevloeiingsstelsels onderscheiden: stuwbevloeiing, helling- of hangbouw en rug- of dakbouw. Bij de stuwbevloeiing wordt het land, hetzij door natuurlijke hoogten of door kunstwerken in den vorm van kaden of sluizen omringd, onder water gezet. Dikwijls wordt het terrein daarbij in verschillende kommen verdeeld, waarbij het water van de hooger liggende naar de lager gelegene wordt geleid en door het openen van sluizen kan worden afgelaten. Bij dit stelsel is geen ingrijpende bodemverwerking noodig. Bij den hellingbouw wordt het water in greppels geleid, vloeit het over den benedenrand van deze en sijpelt het in dunne lagen over de oppervlakte van den grond om in een lager gelegen greppel te worden opgevangen en daarlangs te worden afgevoerd. Dit systeem is slechts uitvoerbaar als een gemiddeld verval van ten minste 2 % aanwezig is en komt dientengevolge voor Nederland weinig in aanmerking. Op minder hellende terreinen is hiervoor te veel grondverplaatsing noodig.

Bij den rug- of dakbouw wordt het terrein in dakvormige akkers gelegd, aan de kruin voorzien van een toevoergreppel en aan de zijden van afvoergreppels.

Van de grondsoorten komen het meest in aanmerking de lichte zandgronden. In de tropische en subtropische gewesten wordt de bevloeiing veelal toegepast op rijst en suikerriet, in Midden-Europa hoofdzakelijk op grasland. Bij sommige groote steden o. a. Berlijn wordt de bevloeiing dienstbaar gemaakt aan het gebruik van stedelijken afval voor bemesting.

Een combinatie van bevloeiing en drainage is het systeem van *Petersen* te Wittkiel in Holstein. Daarbij is het bevloeiingsterrein gedraineerd en zijn de drainleidingen aan haar uitmondingen van ventielen voorzien. Door sluiting van deze stuwt het afgezakte vloeiwater in de drainleidingen op en komt het bij voldoende hoeveelheid uit daarvoor aangelegde ventielkokers aan de oppervlakte om het grasland opnieuw te bevloeien.

Een groote rol speelt de bevloeiing bij den landbouw in Insulinde, met name op Java. Zie *Insulinde* en *Java.*

Literatuur: Verslag der Staatscommissie, benoemd bij Koninklijk besluit van 5 Mei 1893, no. 16, tot het instellen van een onderzoek omtrent bevloeiingen ('s-Gravenhage 1897), *J. Z. ten Rodengate Marissen,* Leerboek der grondverbetering, 1ste dl. (3de druk, bewerkt door *J. Elema,* Groningen 1914), *F. W. Dünkelberg,* Der Wiesenbau (4de druk Brunswijk 1907), *Ch. A. Vogler,* Grundlehren der Kulturtechnik, Band I, Deel II (4de druk Berlijn 1909); *L. Vincent,* Bewässerung und Entwässerung der Aecker und Wiesen (Berlijn 1899); *G. Schewior,* Die Bodenmelioration, Deel III (Leipzig 1911); *E. Risler* en *G. Wery,* Irrigations et drainages (Parijs 1909); *A. Ronna,* Les irrigations (3 dln., Parijs 1889—1890); *J. Scott,* Irrigation and watersupply (Londen 1914).

Irrigator of *spoelkan* is de naam van een chirurgisch instrument, dat tot het zuiveren van wonden en velerlei andere geneeskundige doeleinden gebruikt wordt, zooals voor neusdouche, maag- of blaasspoeling, reiniging der scheede, voor lavementen enz. Hij bestaat in zijn eenvoudigsten vorm uit een cylindrisch blikken vat, dat meestal een inhoud van $^1/_2$—1 L. bezit en waaraan nabij den bodem een vrij lange buis van gutta-percha bevestigd kan worden, die aan het vrije uiteinde een mondstuk van been of hardgummi bezit. Als dit uiteinde der buis lager ligt dan de oppervlakte van het water in het reservoir, geeft zij een aanhoudenden waterstraal, die te ster-

Digitized by Google

ker is, naammate men dat uiteinde benedenwaarts verder van die oppervlakte verwijdert.

Irtysj, *Erzis* of *Irzys*, een aanzienlijke rivier van West-Siberië, ontspringt in de Chineesche provincie Kobdo, aan het oostelijk uiteinde van het Altaïgebergte, stroomt in een noordwestelijke richting door het Saisanmeer, baant zich langs een woeste kloof een weg door het Altaïgebergte, bereikt bij Oestkamenogorsk de uitgestrekte steppen van Siberië (links die der Kirgizen, rechts die van Baraba) en mondt beneden Tobolsk bij Samorowsk met een breedte van 1890 m. uit in den Ob. Zij is met haar kronkelingen 3700 km. lang en omvat vele eilanden; het stroomgebied beslaat een oppervlakte van 1 676 000 v. km. Bij Semipalatinsk is zij van midden November tot midden April, bij Tobolsk van November tot Mei met ijs bedekt; dan vervangt de sledevaart de scheepvaart. Zij bevat veel visch. Haar voornaamste zijrivieren zijn aan den rechteroever: de Boechtarma, de Om en de Tara, aan den linkeroever de Isjim, de Tobol en de Konda.

Irun, een stad in de Spaansch-Baskische provincie Guipuzcoa, slechts 1 km. van de Fransche grenzen, verheft zich op een heuvel aan de Bidasoa, is het eindpunt van den Spaanschen Noorderspoorweg, waarbij zich bij Hendaye de Fransche Zuiderspoorweg aansluit, en telt 10 000 inwoners, die leven van pottenbakken en leerlooien. In November 1874 werd de stad door de Carlisten belegerd en van den 4den tot den 6den en den 9den November gebombardeerd; doch het beleg moest den 11den November worden opgebroken.

Irving, *Washington*, een Amerikaansch schrijver, den 3den April 1783 te New-York geboren, studeerde aldaar aan het Columbia-college en deed in 1804—1805 een tweejarige reis door Europa. In de letterkundige wereld maakte hij zich het eerst bekend door zijn: „Letters of Jonathan Oldstyle", in den „Morning Chronicle" van New-York geplaatst en later tot een bundel vereenigd, alsmede door de uitgave van het humoristisch tijdschrift „Salmagundi" (1807—1808). Daarna schreef hij een luimige „History of New-York by Diedrich Knickerbocker" (1809). Tevens studeerde hij in de rechten, doch trad niet op als advocaat, daar hij met zijn broeders een handelsvereeniging stichtte. Op een reis wegens zaken in Engeland (1815) verzamelde hij de stof voor schetsen uit het maatschappelijk leven der Engelschen, welke hij, toen zijn handelsloopbaan met het verlies van zijn vermogen eindigde, onder den titel van: „Sketchbook of Geoffrey Crayon" (2 dln., 1820) in het licht gaf. Daarop schreef hij „Bracebridge-Hall, or the humorists" (2 dln., 1822). In den zomer van 1822 bezocht hij de Rijnstreken, woonde daarna te Parijs en in 1824 weder te Londen, waar zijn „Tales of a traveller" (2 dln., 1824) verschenen. Na een reis door het zuiden van Frankrijk, ging hij in 1826 naar Spanje, waar hij zich gedurende 4 jaar met het land en de bewoners bekend maakte en in het Escuriaal alles opspoorde, wat in verband staat met de ontdekking van Amerika. Daarna schreef hij „History of the life and voyages of Christopher Columbus" (1828—1830, 4 dln.), waarop hij in 1831 de „Voyages and discoveries of the companions of Columbus" liet volgen. Spaansche kronieken en de handschriften van *Antonio Agapida* gaven hem stof tot de „Chronicle of the conquest of Granada" (2 dln., 1829). Na zijn terugkeer uit Spanje werd hij secretaris bij het Amerikaansch gezantschap te Londen, waar hij zijn: „Alhambra" (2 dln., 1832) schreef. In Mei 1832 vertrok hij weder naar Amerika, deed een reis door de westelijke staten van den Mississippi en vestigde zich vervolgens te Washington, totdat hij in 1841 de betrekking op zich nam van gezant aan het Spaansche Hof. Intusschen verschenen zijn „Miscellanies" (1835—1836, 3 dln.), bevattend „A tour in the prairies" en „Abbotsford and Newstead-Abbey", verder „Astoria" (1836) en „Adventures of captain Bonneville" (3 dln., 1837). Daarenboven leverde hij in 1839 en 1840 in het „Knickerbockers-Magazine" een reeks artikelen in den trant van het „Sketchbook"; zij werden in 1855 onder den titel van „Wolfert's Roost" verzameld. Te Madrid, waar hij tot 1846 vertoefde, zette hij zijn geschiedkundige nasporingen voort en schreef „History of Mahomet and his successors" (2 dln., 1850). Nog meer lezers vond hij voor zijn „Oliver Goldsmith, a biography" (1849), en eindelijk besloot hij zijn schrijversloopbaan met zijn „Life of George Washington" (1855—1859, 6 dln.). Hij overleed den 29sten November 1859 op zijn buitenverblijf Sunnyside bij Tarrytown aan den Hudson. De beste uitgave van zijn werken is die in 27 deelen (New-York, 1884—1886).

Irving, *Edward*, een van de voornaamste stichters van de naar hem genoemde secte der Irvingianen (zie aldaar), den 17den Augustus 1792 te Annan in het Schotsche graafschap Dumfries geboren, werd in 1819 benoemd tot assistent van den predikant *Chalmers* te Glasgow en in 1822 tot leeraar in de Nationale Schotsche Kerk te Londen, waar zijn leerredenen de strekking hadden, om den toestand van het Apostolisch tijdperk te herstellen. Toen hij in 1827 andere gevoelens dan die van zijn kerkgenootschap begon te openbaren en niet slechts bij de huiselijke godsdienstoefeningen, maar sedert 1831 ook in de kerk een nieuw Pinksterwonder en het einde der wereld aankondigde, gevoelde het kerkbestuur zich geroepen, tusschenbeide te treden en hem in 1832 van zijn ambt te ontzetten. Toen hij evenwel voortging met het prediken in denzelfden geest, werd hij in 1833 door de Algemeene Schotsche Synode uitgesloten. De door hem verwekte beweging groeide hem over het hoofd, naar geest en lichaam vernietigd, overleed hij te Glasgow den 7den December 1834. Hij was een vroom, maar dweepziek man met groote gaven. Zijn leerredenen werden uitgegeven onder de titels: „Oracle of God" (1822) en „Sermons, lectures and speeches" (3 dln., 1828).

Irving, Sir *Henry*, een Engelsch tooneelspeler, den 6den Februari 1838 te Keinton bij Glastonbury geboren, werd te Londen opgevoed, betrad het tooneel het eerst in 1856 en was daarna te Edinburgh, Glasgow, Manchester en Londen werkzaam. In 1866 speelde hij het eerst de rol van den speler *Rawdon Scudamore* in *Boucicault's* „Hunted down" en kwam daardoor op zijn eigenlijk gebied, het weergeven van misdadigers

Digitized by Google

en daemonische en hartstochtelijke karakters. Achtereenvolgens was hij aan verschillende schouwburgen te Londen verbonden, in 1870 o. a. aan de Vaudeville, waar hij 300 maal achtereen in de „Two roses" optrad, en een langen tijd aan het Lyceum, dat daardoor de eerste schouwburg van Londen werd. Daar speelde hij eerst eenige honderden malen den moordenaar in het volksstuk „The Bells", crešerde vervolgens *Hamlet*, *Macbeth*, *Othello* en *Richard III* en verwierf door zijn vertolkingen van *Shakespeare*-karakters den naam van eersten tragediespeler van Engeland. In 1883, 1884 en 1886 deed hij kunstreizen in Amerika. In 1895 nam koningin *Victoria* hem in den ridderstand op. Met *Marshall gal* hij een tooneeluitgave van *Shakespeare*. Hij overleed den 13den October 1905.

Irvingianen is de naam eener godsdienstige secte, die in 1826 in Schotland en Engeland ontstond en zich weldra uitbreidde over Duitschland en Zwitserland. Zij koesterden het voornemen de verschillende kerkgenootschappen tot een „Eenige, heilige, algemeene, Apostolische Kerk" samen te smelten. Hun naam ontleenden zij aan hun hoofdleider *Edward Irving*. Men vindt in het Irvingianisme een eigenaardig mengsel van R.-Katholieke en Protestantsche grondstellingen. Aan het R.-Katholicisme ontleende het zijn denkbeeld van Kerk, als een door God op wonderdadige wijze te voorschijn geroepen inrichting, door Zijn hand en naar Zijn verordeningen gesticht, waarom de Christen haar met ootmoed als zoodanig dient te erkennen. Van Protestantschen oorsprong daarentegen is zijn verzet tegen de R.-Katholieke Kerk en tegen haar gewaande gelijkvormigheid aan de Apostolische gemeente, waarvan zij reeds vroeg is afgeweken. Uit die vermenging van behoefte aan kerkelijk gezag met zulk een toetsing der bestaande kerkgenootschappen aan het Apostolisch ideaal, ontleende het Irvingianisme zijn leer omtrent de vernieuwing van het apostelambt door nieuwe gaven des geestes en omtrent het spoedig aanbreken van het einde der wereld. Hoewel ook andere secten datzelfde verkondigd hebben, onderscheidde zich het Irvingianisme daarvan, inzonderheid van de Montanisten der 2de eeuw, door zich te hoeden tegen alle grof-zinnelijke voorstellingen. Zijn hoofdleerstuk is dat der aanstaande terugkomst van *Christus;* de verdorvenheid der Kerk vloeit volgens deze secte voort uit de geringschatting van dat leerstuk. Immers *Christus* zou reeds in het tijdperk der Apostelen teruggekeerd zijn, doch daar de geloovigen verzuimden dien zegen af te smeeken, is de geschiedkundige ontwikkeling der Kerk in de plaats getreden van de bovennatuurlijke. Het apostelambt en de gaven des geestes zijn verloren gegaan en op gebrekkige wijze door de opvolging der bisschoppen en door de kerkelijke overlevering vervangen. De afhankelijkheid der Kerk van den Staat in het Oosten en het Pausdom in het Westen zijn, volgens het Irvingianisme, nieuwe stappen geweest op den weg des verderfs, en zelfs de Hervorming heeft dit laatste niet kunnen weerstaan. De Hervormers hebben gehandeld zonder volmacht van boven, daar zij in plaats van het „lichaam van *Christus*", als een objectief organisme, een gemeenschappelijke Kerk gesteld hebben, rustende op het subjectieve geloof der afzonderlijke personen. De bestaande kerkgenootschappen konden dus weliswaar de afzonderlijke personen tot zaligheid brengen, maar de „Bruid van Christus", namelijk „de Kerk", zocht men te vergeefs, zoodat de Christelijke menschheid er niet op voorbereid is den „Bruidegom" te ontvangen. Hoewel voor 't overige hemelsbreed verschillende van de Baptisten, komen de Irvingianen met dezen daarin overeen, dat zij de gevestigde Kerk Babel noemden, dat in den strijd met het „beest" der Openbaring bezwijken moet. Nu reeds, zeiden zij, wordt alles voorbereid op de heerschappij van den Antichrist, daar de Protestantsche theorie van een algemeen priesterdom uitloopt op een kerkelijke democratie. Het kenmerk dier heerschappij is het streven, om alles van den grond op te bouwen in plaats van het van boven te verwachten, zoodat Gods bovennatuurlijke tusschenkomst vervangen wordt door een natuurlijke, geschiedkundige ontwikkeling. Zal de Kerk nu voorbereid worden op de komst van *Christus*, dan zijn er andere goddelijke wonderen noodig, bepaaldelijk een vernieuwing van het apostelschap en van de geestelijke gaven. Die vernieuwing heeft volgens hen plaats gehad in het Irvingianisme, waarin de ware, apostolisch-algemeene Kerk zichtbaar geworden is. Ook deze evenwel zal niet bestand zijn in den strijd tegen den Antichrist. Vóór de verschijning van dezen zal de ware Kerk van *Christus* in de lucht worden weggevoerd, zoodat op aarde, na de algemeene afvalligheid van alle andere Christenen, alleen de Israëlieten als getuigen Gods zullen overblijven. Deze zullen zich in Palestina vereenigen, totdat *Christus* in lichamelijke gedaante zoowel met zijn verrezen als met zijn pas weggevoerde volgelingen terugkeert, om den troon van *David* en de 12 zetels der apostelen te herstellen en alle voorspellingen van het Oude Testament te vervullen. Dan neemt het Duizendjarig Rijk een aanvang, waarop een tweede opstanding en de groote oordeelsdag volgen. Bij deze Apocalyptische zienswijze had alzoo de Irvingiaansche Kerk de taak om de volmaking van het lichaam van *Christus* te bevorderen en te voleindigen. Tot dat doel heeft het nieuwe Pinksterwonder plaats gehad, als strekkende om de bedieningen en geestelijke gaven van den tijd der Apostelen wederom in het leven te roepen. In tegenstelling van het „Babel" is de „Eéne, zichtbare, apostolische, algemeene Kerk" gegrondvest op algemeen geldende goddelijke verordeningen, die men tot zekere hoogte aantreft in de R.-Katholieke Kerk. Zij bezit als geloofsregel een objectieve leer, in de Apostelen en Profeten een levend gezag, dat de Gewijde Schrift naar eisch verklaart, terwijl het nergens toe dient de doode letter dier Schrift te verspreiden. Eveneens hebben haar sacramenten een objectieve zegenende kracht, onafhankelijk van het geloof der afzonderlijke personen, waarop men zich trouwens niet kan verlaten. Er zijn 4 kerkelijke bedieningen, n. l. die der apostelen, profeten, evangelisten en herders. De apostelen worden rechtstreeks door God aangewezen door den mond der profeten; zij zijn in het bezit van volkomen heiligheid en hun aantal is 12, evenals

Digitized by Google

in de oorspronkelijke Christelijke Kerk. De gave der profetie openbaart zich vooral door het spreken van vreemde talen; intusschen zijn niet allen, die deze gave bezitten, tot de profetische bediening bestemd. De herders zijn de leeraars der geloovigen, en de evangelisten belasten zich met het zendelingschap ter uitbreiding der Algemeene Kerk; op de kerkelijke bedieningen volgen de gemeentelijke, namelijk die der engelen (bisschoppen), oudsten, priesters en diakenen. De dienaren der Kerk en der gemeente ontvangen naar oud-Israëlietische gewoonte de tienden. De eeredienst onderscheidt zich door uitwendigen luister en stemt overeen met dien der R.-Katholieke Kerk.

De oorsprong dezer secte is te zoeken in de Engelsche en Schotsche bidvereenigingen, die naar profetische voorlichting en naar het recht verstand der Bijbelsche voorspellingen, inzonderheid der Openbaring van *Johannes*, streefden en de spoedige terugkomst van *Christus* afsmeekten van God. Een der ijverigste dier vereenigingen had sedert 1827 haar vergaderplaats te Albury-Park in Sussex op het buitenverblijf van den bankier *Drummond*. Te Port-Glasgow geschiedde in 1830 de eerste uitstorting van den Heiligen Geest. *Irving*, in dien tijd predikant in de Schotsche Kerk te Londen, was de eerste, die het voorrecht genoot, dat zijn leerrede werd afgebroken door een talensprekende dame (16 October 1830), en dit verschijnsel herhaalde zich zóó dikwijls, dat hij in elke preek opzettelijk een pauze hield, om aan de talensprekenden gelegenheid te geven, hun gaven te openbaren. Reeds in 1832 had de Heilige Geest de eerste 2 apostelen benoemd. *Irving*, den 3den Maart 1833 in zijn ambt geschorst, bracht het niet verder dan tot de waardigheid van engel. Eerst na zijn dood werd het twaalftal apostelen voltallig, zoodat de nieuwe Kerk zich met Kerstmis 1835 op een Concilie te Londen vestigen kon. Op een tweede Concilie in Juni 1836 werd besloten, dat men in naam van God een toespraak zou richten tot de geheele Kerk op aarde, en de apostelen, nadat zij den aardbodem onderling verdeeld hadden, vertrokken naar alle kanten. Na verloop van 2 jaar kwamen zij teleurgesteld weder bijeen. Ook de aangekondigde wonderen waren uitgebleven en de termijn voor het vergaan der wereld (14 Juli 1835) was verstreken. Daardoor liet men zich echter niet afschrikken. Men verschoof, door een betere uitlegging van de Heilige Schrift, den jongsten dag, noemde de wonderen overtollig, daar ook de duivel wonderen zou kunnen doen, en verheugde zich des te meer, in het spreken van talen een krachtig bewijs te bezitten voor de werking van den Heiligen Geest. Dit verschijnsel, hoewel niet nieuw, was trouwens ook het meest geschikt, om de algemeene aandacht te boeien. Getuigen beschrijven het als een spreken met vreemde, krijschende, scherp-geaccentueerde geluiden, welke door mannen en vrouwen in een staat van groote opgewondenheid op krampachtige wijze werden uitgestooten. De nieuwe secte vond vooral aanhangers bij de hoogere standen.

In Duitschland vond het Irvingianisme eerst ingang omtrent het jaar 1848. Het werd bevorderd door de staatkundige en kerkelijke reactie, en zijn uitwendige glans was verlokkend voor de aristocratie. Te Berlijn plaatste zich de hoofdredacteur der „Kreuzzeitung", de justitieraad *Wagner*, als een engel aan het hoofd eener gemeente, welke grootendeels uit gepensionneerde officieren bestond. Te Marburg werd *Thiersch*, hoogleeraar in de godgeleerdheid, een bekeerling van den apostel *Carlyle*. Te Koningsbergen was de evangelist *Max von Pochhammer*, naar men zeide „op hooger gezag", met vrij goed gevolg werkzaam, daar hij een gunstig oor vond bij vele aanhangers van de Oud-Luthersche predikanten *Ebel* en *Diestel*, die in 1842 waren afgezet. Andere gemeenten ontstonden door den invloed van *Thiersch*, *Pochhammer* en den profeet *Charles Böhm* in Erfurt, Maagdenburg, Posen, Neustettin, Memel, Görlitz en Liegnitz. In Zuid-Duitschland verbreidde de Schot *Caird* uit Montrose de Irvingiaansche leer vooral in het bisdom Augsburg, ook onder de R.-Katholieken. Te München was *Thiersch* jaren lang werkzaam, en te Weenen deed *Caird* een poging om een gemeente te stichten. In Zwitserland vindt men uitsluitend te Bazel Irvingianen. Buiten Engeland blijven de Irvingianen gewoonlijk leden der Staatskerk en kiezen er slechts bepaalde personen, aan wie de kerkelijke en gemeentelijke bedieningen worden opgedragen, wat reeds meermalen aanleiding heeft gegeven tot moeilijkheden.

Van de 12 in 1835 aanwezige apostelen is de laatste, *Woodhouse*, in 1901 gestorven. Het ontbreken der apostelen heeft op de uitbreiding der *Irvingianen* een ongunstigen invloed geoefend, daar nu de inwijding der nieuwe leden door handoplegging „verzegeling" niet kan plaats vinden. Het aantal Irvingianen is op ongeveer 25 000 te stellen. Uit de Irvingianen zijn de Nieuw-Irvingianen of Nieuw-Apostolischen voortgekomen, als aanhangers eerst van *H. Geyer* en „bisschop" *Schwartz* sedert 1860, na 1878 als aanhangers van „bisschop" *Schwartz* alleen. Zij onderscheiden zich door hun apostelkeuze en hun meer Protestantsche richting.

Zie: *J. M. Valeton*, Het Irvingisme (1912).

Irzys. Zie *Irtysj*.

Isaak, een der aartsvaders, was, volgens den Bijbel, de zoon van *Abraham* en *Sara*. Hij zou door zijn vader, gehoorzamend aan een bevel van God, op den berg Moria geofferd worden, maar werd door een wonder gered. Evenals *Abraham* wordt hij als een nomadenvorst voorgesteld. Verder weet de overlevering, die hem met *Abraham*, en *Jacob* tot de drie aartsvaders rekent, niets van hem, dan zijn huwelijk met *Rebekka*, die hem 2 zonen, *Esau*, den stamvader der Edomieten, en *Jacob*, dien der Israëlieten, schonk. *Isaak* is een bijpersoon in de verhalen betreffende *Abraham* en *Jacob*. Van hem zelf wordt alleen in Gen. 26 : 6—33 zijn aanraking met den koning van Gerar verhaald.

Isaak I *Comnenus*, keizer van het Byzantijnsche rijk, de telg van een aanzienlijk Romeinsch geslacht, klom op tot den rang van veldheer, huwde met een gevangen Bulgaarsche vorstin en werd in 1057 door het leger uitgeroepen tot keizer van het Byzantijnsche Rijk, waarna hij *Michael VI Stratioticus* van den troon stiet. Hij

Digitized by Google

bracht eenige verbeteringen in het bestuur en versterkte de grenzen tegen de Arabieren en Petsjenegen. In 1059 werd hij aangetast door een ongeneeslijke ziekte; hij trok zich terug in een klooster, na vruchtelooze pogingen om de kroon te bezorgen aan zijn broeder *Johannes*. Hij overleed in 1061.

Isaak II *Angelus*, werd Byzantijnsch keizer in 1185, nadat *Andronicus Comnenus* van den troon gestooten was. Tien jaar later, na een slecht bestuur, werd hij echter door zijn eigen broeder *Alexius* van zijn waardigheid beroofd, op de vlucht gegrepen, van het licht der oogen beroofd en in den kerker geworpen. Terwijl nu *Alexius* zich te Konstantinopel vestigde, knoopte de zoon van *Isaak* eveneens *Alexius* genaamd, in 1202 in Italië betrekkingen aan met het leger der Kruisvaarders, dat toen ten behoeve der Venetianen Zama belegerde. Dat leger veroverde in 1204 Konstantinopel en bracht *Isaak* wederom op den troon. De beloften, die *Alexius* den Kruisvaarders voor hun hulp gedaan had, lokten weldra een opstand uit. *Alexius Ducas Murzuphulus* maakte daarvan gebruik, om *Isaak* en zijn zoon *Alexius* ten val te brengen. Laatstgenoemde werd in den kerker vermoord, en vermoedelijk onderging zijn vader hetzelfde lot.

Isaak, bijgenaamd *de Hollander*, was een scheikundige uit de eerste helft der 15de eeuw, in het dorp Stolkwijk geboren, en deed met zijn zoon *Johan* een aantal merkwaardige ontdekkingen. Men schrijft hem de uitvinding toe van metalen brandverven ten behoeve der glasschilderkunst, van den reverbeeroven en van verschillende scheikundige praeparaten. Van beider lotgevallen is niets bekend. Afkomstig van den vader zijn de werken: „De triplici ordine elixiris et lapidis theoria" (1608), „Opera vegetabilia, ad ejus alia opera intelligenda necessaria, ubi de quintis essentiis vinoque agitur ut de elixire vitae, mellis essentia, rore solis etc.", „Opera mineralia et vegetabilia, sive de lapide philosophorum quae reperiri potuerunt omnia" (1600), en „Liber rarissimus, dictus secreta revelatio verae operationis manualis pro universali opere et lapide sapientium etc.". Van den zoon heeft men „Fragmenta quaedam chemica, a Gombachio edita" (1647).

Isaaks, *Pieter*, een Nederlandsch schilder, die te Elseneur omstreeks 1569 uit Hollandsche ouders geboren werd en aldaar den 14den September 1625 overleed. Na onderwijs te hebben genoten van *Cornelis Ketel* te Amsterdam en van *Hans van Aken* te München, ging hij naar Amsterdam, waar hij van 1593 tot 1607 vermeld wordt. Ook in 1610 vinden wij hem in Amsterdam. Tusschen 1607 en 1610 en van 1614 tot zijn dood werkte hij voornamelijk in Denemarken als hofschilder.

Isaaks, Isaac, een Nederlandsch schilder, zoon van den vorige, in 1599 te Amsterdam geboren en na 1648 aldaar overleden. Hij werkte te Antwerpen, in Denemarken en te Amsterdam. Men ziet een stuk van hem in het Rijksmuseum te Amsterdam.

Isabeau of *Isabelle*, koningin van Frankrijk, omstreeks 1370 geboren als een dochter van *Stephanus*, hertog *van Beieren-Ingolstadt*, trad in 1385 in het huwelijk met den 17-jarigen koning *Karel VI* en werd, toen deze in 1392 tot krankzinnigheid verviel, met haar zwager, den hertog *van Orleans*, en met den hertog *van Bourgondië* regentes van Frankrijk. Met eerstgenoemde, haar gunsteling, onderdrukte zij de ingezetenen, en dwong hen tot het opbrengen van aanzienlijke belastingen tot bevrediging van haar praalzucht en verkwisting. Ook leidde zij een losbandig leven. Na den moord op *Orleans* (1407) koos zij de zijde van *Jan van Bourgondië* en werd, toen de Armagnacs de overwinning behaalden op de Bourguignons, in 1417 gevankelijk naar Tours gebracht. Toen koos zij geheel partij voor Bourgondië en sloot uit haat tegen den dauphin *Karel*, die haar met verwijtingen wegens haar zedeloos gedrag overladen had, met *Hendrik V* koning van Engeland, den 21sten Mei 1420 het verdrag van Troyes, waardoor deze na zijn verloving met *Catharina*, de dochter van *Isabeau*, als erfgenaam en regent van Frankrijk werd erkend. Na het overlijden van *Hendrik V* en van *Karel VI* (1422) verloor zij echter allen invloed en overleed veracht en vergeten, den 24sten September 1435 te Parijs.

Zegel van Isabeau van Beieren.

Zie: *Marcel Thibault*, Isabeau de Bavière, reine de France (Parijs 1903).

Isabella *van Portugal*, de echtgenoote van *Philips den Goede*, hertog *van Bourgondië*, graaf van *Holland* en *Zeeland*, in 1395 geboren, was gedurende de afwezigheid van haar gemaal belast met de algemeene landvoogdij in de Nederlanden. In 1443 sloot zij, uit naam van haar echtgenoot, een verdrag met *Hendrik VI*, koning van Engeland. Bij het uitbarsten van nieuwe verdeeldheden tusschen de Hoekschen en Kabeljauwschen in 1444 te Haarlem, begaf zij zich daarheen. Zij overleed in 1471 te Brugge.

Isabella I *van Castilië, de Katholieke*, een dochter van *Jan II*, koning van Castilië en Leon, den 22sten April 1451 geboren, trad in 1469 in het huwelijk met *Ferdinand II* bijgenaamd *den Katholieke*, den lateren koning van Aragon, en erfde na den dood van haar stiefbroeder *Hendrik IV*, met uitsluiting van haar oudere zuster *Johanna*, in 1474 den troon van *Castilië*. Reeds bij het leven van haar broeder genoot zij zoozeer de gunst der Rijksstenden, dat een groot gedeelte van dezen zich, na het overlijden van *Hendrik IV*, voor haar verklaarden. Nadat Castilië en Aragon vereenigd waren, noemden *Ferdinand* en *Isabella* zich koning en koningin van Spanje. Zij beschouwde het verdrijven van de Mooren uit Spanje als de gewichtigste taak harer regeering; zij was overigens een flinke vorstin en verschafte *Columbus* de gewenschte ondersteuning voor zijn reis, die tot de ontdekking van Amerika leidde. Zij vernietigde het vuistrecht door het handhaven van een algemeenen vrede en door een behoorlijke rechtspleging. Paus *Alexander* schonk aan het

Digitized by Google

koninklijk echtpaar den titel van *Katholieke Majesteiten*. Om staatkundige vervolgingen te kunnen instellen, bevorderde zij de invoering der Inquisitie in Spanje; op raad van den groot-inquisiteur *Thomas de Torquemada* verbande zij in 1492 de Israëlieten uit Spanje. De dood van haar zoon den *Juan*, prins *van Asturië*, en van haar dochter, koningin van Portugal, verbitterde de laatste jaren van haar regeering. Zij overleed te Medina del Campo den 26sten November 1504.

Zie: *Prescott*, History of the reign of Ferdinand and Isabella (nieuwe druk New-York 1902); *Nervo*, Isabelle la Catholique (Parijs 1874).

Isabella, *Clara Eugenia*, een dochter van *Philips II*, koning van Spanje, den 12den September 1556 te Segovia geboren, trad in 1598 in het huwelijk met *Albertus*, aartshertog van Oostenrijk, en werd met haar gemaal in 1599 te Brussel als souvereine vorsten der Nederlanden gehuldigd. Na den dood van haar gemaal (1621) bleef zij nog 12 jaren Spaansch landvoogdes der Z. Nederlanden en overleed te Brussel den 1sten December 1633. Zij trachtte zooveel mogelijk den bloei der aan haar zorg toevertrouwde gewesten te bevorderen, liet o. a. een begin maken met het graven van een verbindingskanaal tusschen Antwerpen en den Rijn en stichtte de kantnijverheid in België.

Isabella II *Maria Louisa*, koningin van Spanje, den 10den October 1830 geboren, was de dochter van koning *Ferdinand VII* en van zijn 4de gemalin *Maria Christina van Napels*. Daar *Ferdinand* geen zoon had en krachtens de vastgestelde troonopvolging de kroon na zijn overlijden ten deel zou vallen aan zijn broeder don *Carlos*, hief hij den 29sten Maart 1830 de Salische wet op, zoodat zijn dochter den troon kon aanvaarden. Het regentschap werd waargenomen door *Maria Christina*, die, met behulp der liberalen, den pretendent don *Carlos*, het hoofd der conservatieven, bestreed. In 1837 waren de carlisten door generaal *Espartero* overwonnen. Deze nam de plaats van de regentes in en regeerde Spanje in 1841—1843. Toen verklaarde de Cortes de koningin meerderjarig. Deze, goedhartig maar weinig geestelijk ontwikkeld, liet zich uithuwelijken aan den onbeteekenenden prins *Frans van Assisi*. Tot haar vertrouwelingen koos zij den mysticus *Claret* en de intrigeerende *Sor Patrocinia*. De regeering werd voor haar gevoerd door *Narvaez* of door *O'Donnell*. Deze laatste, hoofd der liberalen, vaardigde in 1854 het pronunciamento van Vicalcaro uit. Van 1858 tot 1863 was hij met de leiding der zaken belast. De oorlog met Marokko was zijn werk. *Isabella*'s voorkeur genoot de meer reactionnair gezinde *Narvaez*. Het hartstochtelijk karakter der koningin was oorzaak dat zij de achting van het volk verloor. In September 1868 brak de omwenteling uit, die *Isabella* naar Frankrijk deed vluchten. Na vergeefsche pogingen om *Napoleon III* tot tusschenkomst over te halen, droeg zij den 25sten Juni 1870 haar rechten op den Spaanschen troon over op haar zoon *Alfonsus*, die in 1874 als koning gekroond werd.

In 1876 keerde *Isabella* naar Spanje terug, waar zij bij afwisseling te Sevilla en in het Escuriaal haar verblijf hield. Zij had door haar intriges een noodlottigen invloed op het gedrag van haar zoon. Vooral poogde zij zijn verloving met een dochter van den hertog *van Montpensier* te beletten. Toen haar dit niet gelukte en haar nieuwe minnaar *(Marfori* was in 1875 in ongenade gevallen) door de regeering uit Spanje verbannen werd, verliet zij in het najaar van 1877 haar vaderland en keerde terug naar Parijs, waar zij zelfs betrekkingen aanknoopte met den pretendent don *Carlos*. Het huwelijk van *Alfonsus II* woonde zij niet bij, en eerst het overlijden der jeugdige koningin *Mercedes* gaf aanleiding tot een verzoening van moeder en zoon. *Isabella* overleed den 9den April 1904 te Parijs.

Isabellakleur is een bruinachtig-witachtiggele kleur, die haar naam zou ontleend hebben aan de Spaansche prinses *Isabella* (zie aldaar), de dochter van *Philips II*. Zij had namelijk de gelofte gedaan niet van hemd te zullen verwisselen, voordat haar gemaal, aartshertog *Albertus*, Ostende ingenomen had, dat hij in 1601 begonnen was te belegeren. Daar het beleg 3 jaar duurde, zou, wat de kleur betreft, de waarheid van het verhaal niet in twijfel te trekken zijn.

Isabella-orde is een Portugeesche vrouwenorde, den 4den November 1801 gesticht en telt, afgezien van de leden van het koninklijk Huis, 26 door de koningen te benoemen adellijke dames boven de 26 jaar. De orde bestaat uit een gouden, door gouden rozen en banden omgeven medalje met een kroon daarboven; de medalje heeft op de voorzijde het beeld van de H. *Isabella* van Portugal en het devies „Pauperum solatio" (der armen troost) aan den voet, op de achterzijde de naamcijfers der prinses en het randschrift „Real Ordem de Santa Isabel 1801".

Isabella-orde is een Spaansche orde, den 24sten Maart 1815 gesticht. Sedert 1847 bestaat zij uit vier graden: grootkruisen, commandeurs 1ste en 2de klasse en ridders. De orde verleent den persoonlijken adel en den grootkruisen den titel Excellentie. Zij bestaat uit een rood geëmailleerd kruis met stralen in de hoeken, dat aan een groenen lauwertak hangt en aan een wit lint met oranje randen gedragen wordt. Het gouden middenschild der voorzijde draagt de twee zuilen van Hercules, omgeven door banden met het inschrift „Plus ultra" (Daar boven uit) en twee wereldglobes, het geheel omgeven door het devies „A la lealtad acrisolada" (voor beproefde trouw). Het blauwe middenschild der achterzijde met de gekroonde initialen van den stichter *(Ferdinand VII)*, is door een witten, met goud geborduurden ring met de woorden „Por Isabel la Catolica" omgeven.

Isabey, *Jean Baptiste*, een Fransch schilder, den 11den April 1767 te Nacy geboren, overleden den 18den April 1855 te Parijs, was een leerling van *David* en is vooral bekend door zijn miniatuur-portretten en teekeningen. Zijn meest vermaarde portretten zijn die van *Barrère, Saint-Just, Carrier, Collot d'Herbois, Napoleon, Karel X* en *Lodewijk Philips*.

Isabey, Eugène Louis Gabriel, een Fransch schilder, zoon van den vorige, den 22sten Juli 1804 te Parijs geboren en den 27sten April 1886 te Lagny overleden. Hij heeft zeegezichten en tafereelen uit de zestiende eeuw geschilderd. Een

Digitized by Google

zijner beste stukken is „La visite au château" in het Louvre te Parijs.

Isaethionzuur of oxydethylsulfonzuur ($CH_2OH.CH_2SO_3H$) kan verkregen worden door inwerking van zwaveltrioxied (SO_3) op absoluten alcohol, waardoor carbylsulfaat ontstaat, dat met water aethionzuur ($SO_3H.CH_2.CH_2O.SO_3H$) geeft. Dit valt bij langdurig koken met water uiteen in isaethionzuur en zwavelzuur. Op deze manier bereid, is het een strooperige massa, die bij staan boven zwavelzuur kristallijn wordt. De voornaamste zouten zijn die van kalium en barium. Beide vormen rhombische kristallen.

Isaeus *(Isaios)*, een Grieksch redenaar uit Chalkis op Euboea, volgens anderen uit Athene, waarheen hij in elk geval vertrok en waar hij zijn opleiding ontving in de school van *Lysias* en *Isocrates*, vestigde er zich als pleitbezorger en leeraar in de welsprekendheid. Ook *Demosthenes* genoot, naar men meldt, zijn onderricht. Hij leefde waarschijnlijk tusschen 420 en 348 v. Chr. Vroeger had men van hem 64 redevoeringen, doch slechts 50 van deze werden als echt erkend, en van deze zijn niet meer dan 11 tot ons gekomen. De gezamenlijke redevoeringen van *Isaeus* zijn meermalen gedrukt, o. a. door *Scheibe* (1874) en *Bürmann* (1883).

Isagoge en *isagogiek* werden dikwijls gebruikt tot aanduiding van een inleiding tot een wetenschap. In het bijzonder werden deze woorden voor „inleiding tot de studie van den Bijbel" gebruikt.

Isagoras, na de verdrijving van *Hippias* (510) de leider der aristocratische partij te Athene, verdreef in 508 met Spartaansche hulp *Clisthenes*, het hoofd der democraten, en was op het punt de regeering in handen te geven van een Raad, uit 300 partijgenooten bestaande, toen hij op den Akropolis werd ingesloten en na een beleg van drie dagen met de Spartanen Athene moest verlaten. Hij overleed in ballingschap.

Isaï, in de Vulgata en het oudere Nederlandsch *Jesse*, is de naam van den vader van *David;* hij had behalve *David* volgens de eene overlevering nog 2, volgens een andere overlevering nog 7 zonen. De familie van *Isaï* was een aanzienlijk geslacht te Bethlehem. Zijn naam is vooral bekend gebleven door de Messiaansche profetie van Jesaja 11, waar een nieuwe twijg uit den afgehouwen tronk van *Isaï* wordt voorspeld.

Isaios. Zie *Isaeus.*

Isambert, *François André*, een Fransch rechtsgeleerde, den 28sten November 1792 te Aunay (Eure-et-Loire) geboren, werd in 1818 advocaat bij het Hof van Cassatie en den Raad van State. Hij maakte zich zeer verdienstelijk door de uitgave van zijn „Recueil général des anciennes lois françaises depuis l'an 420 jusqu'à la révolution de 1789" (1821—1833, 29 dln.), waarbij hij ondersteund werd door *Crusy, Jourdan, Armet* en *Taillandier*. Verder leverde hij „Annales politiques ou manuel publiciste, précédées d'une dissertation sur le droit public et le droit des gens" (5 dln. 1823), „Traité sur la voirie" (3 dln., 1825—1830), en „Code électoral et municipal" (3 dln., 2de druk 1831). Gedurende de Restauratie behoorde hij tot de oppositie en tot de vijanden der Jezuïeten, terwijl zijn naam verbonden werd met zeer belangrijke staatkundige rechtsgedingen, waaromtrent men bijzonderheden vindt in zijn „Plaidoyers, dissertations et mémoires dans les causes célèbres de la restauration" (1824—1828, 9 dln.). Toen de beruchte Ordonnanciën van 1830 verschenen, protesteerde *Isambert* in naam van den advocatenstand en nam ijverig deel aan de Juli-omwenteling. Den 27sten Augustus van dat jaar werd hij benoemd tot lid van het Hof van Cassatie, nam de redactie der constitutie op zich en werd kort daarna lid van de Kamer van Gedeputeerden, waar hij het ministerie *Lafitte* steunde. Tijdens het bewind van *Périer* zat hij weder op de banken der oppositie. Na de Februari-omwenteling van 1848 zond het departement Eure-et-Loire hem naar de Constituante; hij nam zitting in het centrum der republikeinen, doch werd bij het kiezen van afgevaardigden naar het Wetgevend Lichaam niet herkozen. Hij overleed den 13den April 1857. Hij schreef nog: „Recherches historiques sur le système électoral français" (1830) en „Etat religieux de la France et de l'Europe" (1843—1844). Zijn „Pandectes françaises" zijn onvoltooid gebleven.

Isanomalen noemde *H. W. Dove* de verbindingslijnen van die plaatsen der aardoppervlakte, waarvan de temperatuur een gelijk aantal graden afwijkt van de gemiddelde temperatuur van den breedtecirkel, waarop de plaats ligt. De *thermische anomali*, d. i. dus het bedrag der afwijking, is hoofdzakelijk van de tegenstelling van land en water afhankelijk. Is zij positief, dan geldt de plaats voor te warm, in het tegenovergestelde geval voor te koud. Op het zuidelijke, waterrijke halfrond zijn de afwijkingen van de gemiddelde temperaturen van de breedtecirkels niet groot, op het noordelijk halfrond zijn zij des winters zeer aanzienlijk. In Januari is Centraal-Azië ongeveer 20° C., Noord-Amerika ongeveer 10° C. te koud, terwijl de lucht boven den Atlantischen Oceaan tusschen IJsland en Noorwegen ongeveer 20° C. te warm is.

Isar, door de Ouden *Isarus* genaamd, een zuidelijke zijrivier van den Donau, ontspringt op het Karwendelgebergte ten noordoosten van Innsbrück, stroomt eerst 22 km. westwaarts door het Hinteraudal, wendt zich bij Scharnitz plotseling naar het noorden over Mittenwald tot Krünnen, vormt daarna in N.O. richting een lengtedal tot beneden den waterval, waarna het tweede, tot Tölz loopende dwarsdal begint. Dan bereikt hij, ter hoogte van 600 m., de Beiersche hoogvlakte, loopt evenwijdig aan den Inn noordwaarts langs Wolfratshausen en München tot aan Freising, dan noordoostwaarts langs Moosburg, Landshut, Dingolfing, Landau en Plattling, en mondt na een loop van 295 km. uit bij Isargmund, iets beneden Deggendorf. De rivier kronkelt door de hoogvlakte over een breede, kiezelrijke bedding, is beneden München 130—300 m. breed en heeft een sterk verval, vormt onderscheiden eilanden, doch is er meer geschikt voor vlotten dan voor schepen.

Isatien is een indolderivaat en heeft tot formule $C_8H_5N:C(OH).CO$ of $C_8H_4.NH.CO.CO$, den stabielen en labielen vorm van isatien. Het eerst werd het verkregen door oxydatie van indigo met salpeterzuur; het wordt ook gevormd bij oxyda-

Digitized by Google

tie van oxindol. Het isatienzuur gaat bij verhitting in waterige oplossing, onder afsplitsing van water, over in isatien. Het vormt geelroode kristallen, die bij 200° C. smelten. In koud water en in aether is het moeilijk, in warmen alcohol gemakkelijk oplosbaar. Isatien is te herkennen aan de donkerblauwe kleur, die ontstaat bij schudden van kleine hoeveelheden isatien met zwavelzuur en thiofeenhoudend benzol. Zie ook *Indol*.

Isatienzuur *of orthoamidobenzoylmierenzuur* ($C_6H_4.NH_2.CO.COOH$) kan verkregen worden uit orthonitrobenzoylcyanied door dit eerst met rookend zoutzuur en daarna met kaliloog te behandelen en het dan gevormde nitrozuur met ferrosulfaat en natronloog te reduceeren. Bij verdamping in het vacuum van de oplossing blijft het als een wit poeder achter; bij gewone verwarming van de oplossing gaat het echter over in isatien (zie aldaar).

Isatis *L. (Weede)* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Kruisbloemigen (Cruciferen)*. Het onderscheidt zich door een plat, zijdelings samengedrukt, eenzadig hauwtje, dat door het verdwijnen van het tusschenschot eenhokkig wordt, en door op elkaar liggende, eenigszins gegroefde zaadlobben. Het omvat hoofdzakelijk 2-jarige kruiden, die in het zuiden van Europa en in het westen van Azië groeien. De meest bekende soort is de *weede (I. tinctoria* L.), een 2-jarige plant met wigvormig-langwerpige, aan weerskanten afgeronde of aan den top uitgerande hauwtjes, langwerpig-lancetvormige, gesteelde onderste en stengelomvattende, aan den voet pijlvormige bovenste bladeren, voorts met talrijke opstaande trossen van kleine, gele bloemen en hangende vruchten. Deze plant behoort te huis in Midden-Europa en levert een fraaie blauwe kleurstof. Zie voorts onder *Indigo*.

Isaurië, een landschap in het zuiden van Klein-Azië tusschen Phrygië, Pamphylië, Lykaonië en Cilicië gelegen, stond in de dagen der Oudheid in kwaden reuk wegens de roofzucht zijner bewoners. De Isauriërs, die reeds vroeg als zeeroovers de geheele Middellandsche Zee onveilig maakten, vormden hier en in het aangrenzende Cilicië een eigen vrijstaat en deden zich vooral gelden sedert den eersten oorlog tegen *Mithridates* (88—84 v. Chr.), die zich met hen tegen de Romeinen verbond. Zelfs nadat men te Rome tot den oorlog tegen hen besloten had en de proconsul *Publius Servilius Vatia*, die daarom den bijnaam van *Isauricus* verkreeg, gedurende een 3-jarigen strijd onderscheiden vaste plaatsen benevens de hoofdstad veroverd en het land in een Romeinsch wingewest herschapen had (78—74 v. Chr.) en *Pompejus* deze van zeeroovers gezuiverd had (67), bleven zij hun rooversbedrijf voortzetten. In de 3de eeuw n. Chr., ten tijde van *Gallië̈nus*, plaatsten zij *Cajus Annius Trebellianus* aan hun hoofd, doch werden door *Probus* overwonnen. Later evenwel veroverden zij de meeste Romeinsche steden aan de kust van Cilicië, en zelfs nog in de 5de eeuw na Chr. plunderden zij Seleucia in Syrië. Een van hun leiders droeg zelf onder den naam *Zeno* (474—491) de Byzantijnsche kroon. Hun kracht werd echter na een zesjarigen oorlog (492—498) door *Anastasius I* gebroken.

Isbarta (ambtelijk *Hamidabad)*, de hoofdstad van een sandsjak in den liva Konia, ligt 920 m. hoog, 43 km. ten Z. W. van Diner en telt 35 000 inwoners. Men vindt er Turksche en Grieksche scholen. De voortbrengselen van het sandsjak zijn tarwe, gerst, vlas, opium, huiden, hout, amandelen en katoen. De hoofdindustrie is de tapijtweverij in 120 werkplaatsen, die voornamelijk voor Londen werken, verder leerlooierij en vervaardiging van rozenolie. De bazaar is vrij groot en drijft een levendigen handel. Isbarta is het oude Baris, een beroemde Byzantijnsche bisschopszetel.

Isboseth in het boek der Kronieken *Esbaäl*, een zoon van den Israëlietischen koning *Saul*, werd na den dood zijns vaders door den veldheer *Abner* uitgeroepen tot koning over Israël en ook door alle stammen, met uitzondering van Juda, als zoodanig erkend. Zijn poging, om Juda te onderwerpen, mislukte, en daar *Abner* hem verliet, legde hij reeds na 2 jaar de regeering neder. Niet lang daarna werd hij door 2 zijner voormalige krijgsoversten vermoord. Dezen brachten zijn hoofd aan *David*, doch moesten hun trouweloosheid met hun leven boeten.

Ischia, door de Grieken *Pithekasa*, door de Romeinen *Anaria* genaamd, een klein eiland van vulkanischen oorsprong in den mond der Golf van Napels, ten zuidwesten van Kaap Miseno, is zoowel beroemd wegens zijn bekoorlijke ligging en vruchtbaarheid, als wegens zijn wijn en zijn warme baden. Het behoort tot het arrondissement Pozzuoli van de Italiaansche provincie Napels en telt op 46 v. km. 28 000 inwoners. De hoogste berg van het eiland, 750 m. hoog, is de vulkaan Epomeo. De voornaamste plaatsen van het eiland zijn Ischia aan de oostkust met ruim 7200 inwoners, beveiligd door een kasteel, dat zich op een basaltrots verheft, Forio aan de westkust en Barano d'Ischia met (1911) 7430 inwoners. De meest beroemde baden van het eiland zijn die van Casamicciola, die van Castiglione, die van San Lorenzo en die van Sta Restitua.

De eerste bewoners van het eiland waren Euboeërs en werden, evenals hun opvolgers, uit Syracuse afkomstig, door hevige uitbarstingen van den Epomeo verdreven. Geruimen tijd bleef het eiland nu onbewoond, totdat de naburige Napolitanen nieuwe volksplantingen daarheen zonden, welke zich echter weldra moesten onderwerpen aan de Romeinen. Evenals onderscheiden aanzienlijke Romeinen, had ook keizer *Augustus* aldaar een paleis, waarvan de bouwvallen nog voorhanden zijn. Den 28sten Juli 1881 werd het eiland door een aardbeving op vreeselijke wijze geteisterd. Casamicciola, Forio en Laceo Ameno werden toen geheel verwoest en 2313 inwoners hebben daarbij het leven verloren.

Ischias behoort tot de *neuralgieën*, waaronder men verstaat aanvalsgewijs optredende pijnen in het gebied van een bepaalde zenuw (zie onder *Zenuwen — Ziekten van de zenuwen)*. De ischias zetelt in het gebied van den *nervus ischiaticus*, die, uit het bekken komend, achter het dijbeen in de dij naar de kniekuil loopt en dan in twee takken langs het onderbeen gaat, die zich in den voet verder in zenuwtakjes splitsen. Vandaar, dat de pijnen achter op de dij beginnen

Digitized by Google

en naar beneden schieten, meestal langs den buitenkant van onderbeen en voet. Soms zit de pijn in de voetzool. Wel treden de pijnen in aanvallen op, maar daartusschen in is de patiënt er toch niet geheel vrij van. Dikwijls is een onvoorzichtige beweging met het been, hoesten of niezen voldoende om een aanval op te wekken. Vaak vindt men bij ischias als bij andere neuralgieën gevoelige drukpunten, n. l. achter de enkels, in de kniekuil en tusschen zitbeenknobbel en trochantor maior van het dijbeen.

In erge gevallen maken de pijnen het gaan onmogelijk en zijn zij vaak verbonden met trillen en krampen in het been. De oorzaak ligt vaak in het watten van kou of in overmatige inspanning der beenen, maar soms in verstopping, wanneer de overvulde darmen op het bekkengedeelte der zenuw drukken. Zoo kan ook lang zitten op harde stoelen de oorzaak worden, maar men moet niet vergeten, dat niet zoo zelden ruggemergsziekten als tabes met ischias beginnen en ook stofwisselingsziekten als suikerziekte zich ermee kunnen aankondigen. Al naar de oorzaak regelt men de behandeling, waarbij dikwijls de aanwending van den faradischen stroom en van massage uitstekende diensten bewijzen. Bedrust en geschikte ligging met warm houden van het zieke been is wel de geschiktste behandeling tegen den aanval zelf, met zorg voor geregelden afgang. In zware gevallen heeft men narcotica noodig en is niet zelden de uitrekking van de zenuw met succes toegepast; die kan bij deze zenuw ook onbloedig geschieden, door het gestrekte been in narcose op te heffen en zoo dicht mogelijk bij den romp te brengen. Herhaaldelijk kreeg men zoo onmiddellijk een prachtig succes, maar niet van langen duur. In chronische gevallen geven ook warme baden vaak verlichting.

Ischim (bij de Kirgiezen *Isel, Esel*), een linkerzijrivier van den Irtisj, ontspringt in de Russisch-Aziatische provincie Akmolinsk en mondt uit na een loop van 1675 km. bij Oost-Ischimsk. Zij is slechts in de lente bevaarbaar.

Ischim, de hoofdstad van het gelijknamige district in het Siberische gouvernement Tobolsk, werd in 1680 door de Russen gesticht, ligt aan de rivier Ischim en telt 8000 inwoners, die van talksmelten en een levendigen handel in rogge en roggemeel leven. De groote mis in December wordt door 20 000 vreemdelingen bezocht.

Ischl, een vlek in het district Gmunden in Opper-Oostenrijk, 474 m. boven de oppervlakte der zee aan de spoorlijnen Attmang—Irdning en Ischl—Salzburg en op een door den Traun en den Ischl gevormd schiereiland gelegen, is door hooge, schilderachtige kalk-Alpen omgeven, telt (1910) 10 188 inwoners en is beroemd als badplaats. Men vindt er een teekenacademie, zout- en zwavelbronnen, dennen-, zwavel- en zoutstoombaden, inhalatie-, melkkuur- en koudwaterinrichtingen enz. Onder de 25 000 badgasten, die er gemiddeld jaarlijks komen, behooren, behalve de keizer, die er een fraaie villa en een nieuw paleis bezit, en de keizerlijke familie, de aanzienlijkste personen uit Weenen. Men heeft er een schouwburg, een casino, de mooie Pfarrkerk met prachtige fresco's, een nieuw postkantoor, talrijke villa's enz.

Isegrim, eigenlijk *Isangrim* (met een ijzeren helm) is in de Middeleeuwsche dierfabel de waarschijnlijk uit Vlaanderen afkomstige naam van den wolf. Hij komt reeds voor in 1100 en is vermoedelijk veel ouder.

Iselin, *Isaak*, een Duitsch schrijver over onderwerpen van wijsgeerigen aard, werd den 17den Maart 1728 geboren, studeerde in de rechten te Göttingen, promoveerde daar ter plaatse en begaf zich vervolgens op reis. Na zijn terugkeer in zijn geboortestad werd hij in 1754 lid van den Grooten Raad en in 1756 secretaris van dezen. Hij overleed te Bazel den 15den Juni 1782. Zijn voornaamste geschrift is: „Geschichte der Menschheit" (2 dln., 5de druk 1786). Verder hebben wij van hem: „Vermischte philosophische Schriften" (2 dln., 1770) en „Ephemeriden der Menschheit" (7 dln., 1776—1782), voortgezet door *R. Z. Becker* tot 1786. Zijn „Paedagogische Schriften" (1888) gaf *Göhring* uit.

Isenbrant. Zie *IJsenbrandt.*

Isenburg, een Duitsch vorsten- en gravengeslacht, dat uit de 10de eeuw dagteekent en zijn naam ontleent aan den burcht Isenburg bij Neuwied. Het bestaat nog uit twee hoofdlinies, 1e. *Isenburg-Offenbach-Birstein*, dat, in 1744 in den Rijksvorstenstand opgenomen, in 1815 gemediatiseerd werd en thans onder Pruisische en Hessische souvereiniteit staat. Hiertoe behoort de grafelijke zijtak *Ysenburg-Philippseich*. 2e. *Isenburg-Büdingen*, gesplitst in de huizen *Isenburg-Büdingen zu Büdingen*, in 1840 tot vorstelijke waardigheid verheven, *Isenburg-Wächtersbach*, sedert 1865 tot den vorstenstand behoorende, en het gräfelijk huis *Isenburg zu Meerholz*.

Isenburg, *Arend* of *Arnold van*, was in 1196 proost te Deventer en werd door den invloed van graaf *Otto van Gelder* tot bisschop van Utrecht gekozen. *Dirk VII*, graaf *van Holland*, poogde evenwel die waardigheid te bezorgen aan den broeder van den voorgaanden bisschop. Keizer *Hendrik* beval echter, dat de beide bisschoppelijke mededingers zich naar Rome zouden begeven, om zich aan de uitspraak van den paus te onderwerpen. Daar overleed *Arend van Isenburg* in 1198, nadat hij de wijding reeds ontvangen had.

Isendoorn, *Gijsbert van*, een Nederlandsch beoefenaar der wijsbegeerte, den 8den December 1601 te Ede in Gelderland geboren, studeerde te Harderwijk, Franeker en Leiden, bezocht de voornaamste Fransche hoogescholen, alsmede de voornaamste steden in Italië, werd te Parijs licenciaat in de geneeskunde en keerde in 1629 naar de Nederlanden terug. In 1634 werd hij hoogleeraar aan het athenaeum te Deventer, in 1647 aan de hoogeschool te Harderwijk en overleed aldaar den 30sten April 1657. Hij behoorde tot de voorstanders der wijsbegeerte van *Aristoteles*. Van zijn geschriften vermelden wij: „Effatorum philosophicorum centuriae duae" (2de druk 1642), „Collegii philosophici Daventriensis pars prima" (1636—1638, 2 dln.), „Compendium logicae peripateticae" (1647). „Physiologica peripatetica" (1642 en later), „Effatorum philosophicorum, quibus praesertim explicantur praedicabilia et praedicamenta, centuriae quinque" (1643 en later), „Logica peripatetica" (1645 en later),

Digitized by Google

„Logica peripatetica per theoremata et quaestiones controversas scolastice tractatas" (1649), „Sermo academicus de noctis, amoris et vini usu atque abusu" (1652), „Medulla physicae generalis et specialis" (1658) en „Ethica peripatetica etc." (1659, na zijn dood uitgegeven).

Iseo of *Sebino* is de naam van een meer op de grens der Italiaansche provincies Brescia en Bergamo in Lombardije, aan den zuidelijken voet der Alpen. Het is 25 km. lang, 5 km. breed, tot 251 m. diep en 61 v. km. groot. De Oglio stroomt er doorheen en het wordt door stoombooten bevaren. Zeer bekoorlijk zijn de oevers van dit meer. In het midden verheft zich het rotseiland Mezz' Isola met 2 visschersdorpen en aan zijn zuidelijk uiteinde ligt het vlek Iseo met 3000 inwoners. Andere plaatsen aan het meer zijn Lovere en Pisogne in het N. en Sarnico in het Z.

Iser, een rechterzijrivier van de Elbe, ontspringt in Silezië op een moerassige hoogvlakte uit de Groote en Kleine Iser, loopt door Bohemen en mondt uit bij Tauschim boven Brandeis na een loop van 122 km. De voornaamste zijrivier is de Kamnitz, die zij boven Eisenbrod opneemt. De Iser is slechts voor vlotten bevaarbaar.

Isère, door de Ouden *Isara* genoemd, de aanzienlijkste linkerzijrivier der Rhône, ontspringt ter hoogte van 2300 m. in de gletschers van den Mont-Iseran in het Fransche departement Savoie, stroomt met groote kronkelingen westwaarts langs Moutiers-en-Tarantaise, Albertville en Montmélion, bereikt bij Fort-Barraux het departement Isère, loopt vanhier zuidwestwaarts naar Grenoble, daarna met een boog naar het westen langs Romans in het departement Drôme en mondt uit te Coufoulin niet ver van Valence na een loop van bijna 290 km., waarvan er 160 bevaarbaar zijn. Boven Grenoble stroomt zij 48 km. lang door een der fraaiste en vruchtbaarste dalen, Graisivaudan genaamd, tusschen sneeuwkruinen, wier lagere hellingen met wouden en weiden, wijn- en ooftgaarden bedekt zijn. Zij neemt links onderscheiden rivieren, zooals den Arc, den Bréda en den Drac, op.

Isère, een departement in het Z.O. van Frankrijk, wordt gevormd door de noordelijke deelen van Dauphiné met de landschappen Graisivaudan en Viennais, wordt door de departementen Ain, Savoie, Hautes-Alpes, Drôme, Ardèche, Loire en Rhône begrensd en telt op 8284 v. km. (1911) 555 911 inwoners. De hoofdstad is Grenoble en het is in 4 arrondissementen verdeeld: Grenoble, St. Marcelin, La Tour-du-Pin en Vienne. In het stroomgebied der Rhône en op den linkeroever van deze gelegen, wordt het departement door onderscheiden rivieren besproeid; in het O. vindt men vele kleine meren, poelen en moerassen. De helft van den bodem is bergachtig; in het zuidoosten verheffen zich de Rousse (3478 m. hoog), de Taillefer (2864 m.), de Pic de Belledonne (2981 m.), de Aiguille du Midi (3987 m.) en de Mont d'Ollan (3383 m.). De bodem levert graan, rogge, boekweit, haver, hennep, boomvruchten, suikerbieten en wijn. Ook de veeteelt, de kaasmakerij en de zijdecultuur zijn er van veel belang. Tot de voortbrengselen uit het delfstoffenrijk behooren ijzer, brandbare mineralen, kiezel, marmer en bouwsteenen, terwijl er onderscheiden minerale bronnen ontspringen. Behalve veel ijzersmelterijen heeft men er fabrieken van stalen en koperen voorwerpen, garenspinnerijen, katoen- en linnenweverijen, handschoenen- en papierfabrieken enz. Het verkeer wordt er door de Rhône en door onderscheiden spoorwegen bevorderd.

Isergebergte, een gebergte in het Pruisische district Liegnitz en in Bohemen, is een deel der Sudeten, ingesloten tusschen het Reuzengebergte en den Grosser Zacken eener- en het Lausitzergebergte en de Lausitzer Neisze anderzijds. Het is een voornamelijk uit gneis en glimmerlei opgebouwd gebergte, dat zich in vier ketens van het Z.O. naar het N.W. uitstrekt. De hoofdketen is de Hoher Iserkamm, die bij een gemiddelde hoogte van 1000 m. zijn hoogste punt heeft in den Hintenberg (1126 m.).

Iserlohn, een arrondissementshoofdstad in het district Arnsberg der provincie Westfalen, ligt aan het riviertje de Baar in een bergstreek, aan de spoorlijnen Lemathe—Fröndenberg en Lemathe—Iserlohn en telt (1910) 31 274 inwoners. Men vindt er een Roomsch-Katholieke en 3 Protestantsche kerken en onderscheiden scholen, een „Kriegerdenkmal" en een kolossaal standbeeld van *Wilhelm I.* Deze stad behoort tot de aanzienlijke fabriek- en handelssteden van Westfalen. Men vervaardigt er o. a. ijzerwaren, geel-koperen, bronzen, en nieuw-zilveren voorwerpen, voornamelijk echter naalden (19 fabrieken met 2000 arbeiders). Meer dan 60 aanzienlijke handelshuizen staan er in betrekking met Italië, Frankrijk, Spanje, Amerika, Nederland, Engeland, België en Skandinavië. De omtrek der stad is als bedekt met werkplaatsen. Reeds van oude, zooals de naam aanduidt, bloeit er de ijzerindustrie en in de Middeleeuwen werden er harnassen enz. vervaardigd. In de nabijheid ligt Dechenhöhle (zie aldaar).

Isernia, een stad en arrondissementshoofdplaats in de Italiaansche provincie Campobasso (in de Abruzzen), op een heuvel tusschen de Valle Caprina en delle Precie en aan de spoorlijnen Cajanello—Isernia en Solmona—Isernia, bezit lakenfabrieken, pottebakkerijen en een levendigen handel en telt (1911) 9284 inwoners. Als overblijfselen der vesterking van de oude Samnitische stad Aesernia, die in den Bondgenootenoorlog verwoest werd, vindt men er cyclopische blokken als grondslagen van den tegenwoordigen muur. Ook de waterleiding, door een rots van kalksteen geboord, is uit de Oudheid afkomstig. De stad is meermalen (847, 1349, 1426 en 1805) door aardbevingen geteisterd.

Isfahân. Zie *Ispahan.*

Isherwood-systeem. Zie *Schip.*

Ishewsk *(Ishewski Oroesheiny Sawod),* een fabrieksplaats in het Russische gouvernement Wjatka, ligt aan den Ish, een zijrivier van den Kama, en telt 40 000 inwoners. Men vindt te Ishewsk, dat in 1760 door *Schoewalow* gesticht werd, een groote geweren- en wapenfabriek van den staat.

Isidorus *Pelusiota,* omstreeks 370 te Alexandrië geboren, een monnik te Pelusium in Beneden-Egypte, die een zeer gestrengen leefregel

Digitized by Google

volgde en de uitspattingen der geestelijken berispte, overleed omstreeks het jaar 440. Een groot aantal brieven, van hem afkomstig en in 1638 uitgegeven, is voor uitlegkunde en kerkgeschiedenis zeer belangrijk.

Isidorus, bisschop van Sevilla in Spanje, die zich jegens de Kerk in Spanje zeer verdienstelijk gemaakt heeft, te Cartagena in Murcia geboren, werd in 600 bisschop van Sevilla en overleed den 4den April 636. Vooral als schrijver op velerlei gebied heeft hij een welverdiende vermaardheid. In zijn „Sententiarum sive de summo bono libri III" leverde hij een soort van geloofsbelijdenis, en in zijn „Originum seu etymologiarum libri XX" een encyclopaedie, verder onderscheiden geschriften van taal-, geschiedkundigen en godgeleerden inhoud, zooals „De ecclesiasticis officiis libri II", „Liber de scriptoribus ecclesiasticis" en „Historia Gotorum, Vandalorum et Suevorum" welke historisch van veel waarde blijft. De naar hem genoemde verzameling canones is niet van hem afkomstig, evenmin de zoogenaamde pseudo-isidorische decretalen (zie *Decretalen*). De beste uitgave van zijn gezamenlijke werken is die van *Faustinus Arevalo* (1797—1803, 7 dln.).

Ising, *Arnold Leopold Hendrik,* een Nederlandsch letterkundige, werd den 24sten September 1824 te Heusden bij Gent geboren, was aanvankelijk voornemens de militaire academie te bezoeken, maar daarin verhinderd door bijziendheid, werd hij in 1844 surnumerair bij de registratie en in 1848 stenograaf bij de beide Kamers der Staten-Generaal. Met *W. J. van Zeggelen* schreef hij: „Het groot" en „Het nieuw Nederlandsch Prentenboek" (1847), „In de speeluren" (1850), „Mariette" (1850) en „Vliegende bladen vol puntèn" (1851), verder leverde hij o. a.: „De markiezin de Solange, historische novelle uit de jaren 1642 en 1648" (1854), „Oorlog en vrede, en Zephir de vondeling" (1857), „Onze Vader, die in de hemelen zijt" (1858); „Uit den schooltijd" (1861), „Uit het jonge leven" (1862), „Uit de jongenswereld" (1868), „Het tooneel in huis, tooneelstukjes voor de jeugd" (1864—1865, 2 dln.), „Nederlandsch prentenboek" (1865); „Verhalen en schetsen" (2 dln., 1870), „De Graaf de St. Ybar" (1867), „Freule Marie" (1876), „Koning Willem van Engeland en zijn page" (1878), „Het Binnenhof" (1879—1884, 2 dln.) een historische studie van blijvende waarde, „Jan Klaassen en andere kluchtspelen aan de hand van Troost geschetst" (1879), „In eer hersteld" (1880), „Haagsche schetsen" (1877—1888, 3 dln.), „Behouden", een tooneelspel, alsmede talrijke vertalingen en bijdragen in tijdschriften. Ook redigeerde hij van 1854 tot 1863 den „Almanak voor de jeugd". Verder was hij medeoprichter van den „Nederlandsche Spectator" en redacteur van het „Nederlandsch Magazijn". Hij overleed in Juni 1904.

Isis, een Egyptische godin, werd door de Grieken met *Demeter* vergeleken. Haar naam luidt in de taal der hiëroglyphen *Eset,* later *Ese.* Zij behoort met haar broeder en gemaal *Osiris* (zie aldaar) tot de oudste godheden van Egypte, en *Herodotus* vermeldt, dat juist de genoemde 2 goden algemeen in alle deelen des lands werden geheuldigd. Hun oudste tempel verhief zich te This in Opper-Egypte, den alouden koningszetel. Andere vermaarde heiligdommen van *Isis* vindt men te Philae, Memphis en Busiris. Haar dienst verspreidde zich later over Griekenland en Rome, en meermalen moesten er maatregelen genomen worden om de misbruiken bij het vieren der geheimzinnige Isisfeesten tegen te gaan. Gewoonlijk wordt zij afgebeeld met een zonneschijf tusschen 2 koehorens, of ook met den troon (haar hiëroglyphisch naamteeken) op het hoofd. Zij komt ook veel voor in vereeniging met haar zoon, den kleinen *Horus.*

Isjoem, een arrondissementshoofdstad in het Russische gouvernement Charkow, ligt aan den Donez en telt 13 108 inwoners. Er wordt een aanzienlijke handel gedreven in wol, timmerhout, honig en was. Ook heeft men er een groote wolwasscherij, talksmelterijen, waskokerijen en onderscheiden pottenbakkerijen.

Iskanderoen is de Arabische naam voor Alexandrette (zie aldaar).

Iskarioth. *Zie Judas.*

Isker of *Iskra,* de Oskios der Grieken en de Oescus der Romeinen, is een zijrivier van den Donau. Zij ontspringt ter hoogte van 960 m. boven de oppervlakte der zee nabij Samakow op den Rilo-dagh en baant zich door een nauwe kloof een weg door den Balkan, waarna zij in vele kronkelingen en zonder voor schepen of vlotten bevaarbaar te zijn door Bulgarije stroomt en na een loop van 240 km. boven den mond der Aloeta uitmondt in den Donau.

Isker *(Siber),* een oude stad aan den Irtisj, werd ± 1500 door den Tartarenvorst van Tjoemen gesticht en tot residentie bestemd, maar in 1563 door den Oeggebe *Kozum* ingenomen. Den 23sten October 1582 door den Kozak *Jarmak* veroverd, doch spoedig daarna weer verlaten, werd Isker in 1588 opnieuw bezet in 1590 door de Russen verwoest. In 1623 bestonden er nog twee Russische dorpen, in 1675 nog een houten moskee, doch reeds in 1745 was bijna niets meer van Isker te zien.

Isla, *José Francisco de,* een Spaansch hekelschrijver, den 24sten Maart 1703 te Vidanes (Leon) geboren, behoorde tot de Orde der Jezuïeten en onderscheidde zich in verschillende kloosters als leeraar en prediker. Na het verdrijven zijner Orde uit Spanje begaf hij zich naar Bologna, waar hij den 2den November 1781 overleed. Reeds in zijn „La juventud triunfante" (1727) en „Dia grande de Navarra" (1746) toonde hij zich een fijn satiricus. Een Europeesche naam kreeg hij door zijn, onder den naam van don *Francisco Lobon de Salazar* uitgegeven „Historia del famoso predicador Fray Gerundio de Campazas, alias Zotes" (1758), waarin hij, naar het voorbeeld van *Cervantes,* in den ironisch verhaalden levensloop van zijn held de predikende monniken in Spanje zoodanig doorhaalt, dat het boek door de Inquisitie verboden werd en het 2de deel eerst in 1770 met een verbloemden naam van de plaats der uitgave (Campazas, eigenlijk Madrid) „a costa de los herederos de Fray Gerundio" in het licht kon verschijnen. Het is in onderscheiden talen overgezet en later bij herhaling, en wel met nog een derde deel, „Coleccion

Digitized by Google

de varias piezas relativas la obra de Fray Gerundio" gedrukt. *Isla* heeft ook den „Gil Blas" van *Lesage* in het Spaansch vertaald en daarbij beweerd, dat deze roman eigenlijk reeds in 1635 door een Spanjaard geschreven is, die daarvoor vervolgd werd en naar Frankrijk week, waar hij in 1640 overleed, waarna *Lesage* gebruik maakte van zijn handschrift. Na den dood van *Isla* verschenen zijn: „Cartas familiares" (6 dln., 1790), de briefwisseling bevattende met zijn zuster en zijn zwager, alsmede een bundel nagelaten geschriften onder den titel: „Rebusco de sus obras literarias" (2 dln., 1797). De beste uitgave van den „Fray Gerundio" is die van *Lidforss* (2 dln., 1885).

Islam. Zie *Mohammedanisme.*

Islamietische kunst. Zie *Mohammedaansche kunst.*

Isle de France, een voormalige Fransche provincie, omvatte tot 1790 de tegenwoordige departementen Seine, Oise, Seine-et-Oise, Seine-et-Marne, Eure-et-Loir en Aisne, waarin zich de landschappen Hurepoix, Brie Française, Gâtinois Français, Mantais, Vexin Français, Beauvaisis, Valois, Soissonnais, Noyonnais, Laonnais en Tardenois en Thimerais bevinden. Zij was, als het erfdeel van het Capetingische Huis, de kern van Frankrijk.

De Franschen hebben ook aan het eiland Mauritius, dat zij van 1715 tot 1810 in bezit hadden, den naam gegeven van Isle de France.

Isleworth, een plaatsje in het Engelsche graafschap Middlesex, ligt aan de Theems, 22 km. boven de Londonbridge en vormt een stadsdistrict van Londen. Men vindt er groote tuinen (vruchten en groenten) en talrijke villa's. In de nabijheid liggen de beroemde zeepfabrieken van *Pears.*

Isluga is een 5200 m. hooge vulkaan op de grens van Chili en Bolivia op de West-Cordillera's ten O. van Pisagua. Aan den voet ligt de Pichutapas.

Isly, een rivier in Marokko, stroomt niet ver van de Algerijnsche grens. Bij Djarf-el-Akdar aan deze rivier viel *Bugeaud* den 14den Augustus 1844 met 10 000 Franschen en 400 man Arabische hulptroepen een Marokkaansch kamp aan en vernietigde het geheele vijandelijke leger. Ter belooning werd *Bugeaud* tot hertog van *Isly* verheven.

Ismaël (Hebreeuwsch = Godverhoort), een zoon van *Abraham* en van *Hagar,* een slavin van *Sara,* werd, volgens het Bijbelsch verhaal, met zijn moeder door *Abraham* verstooten, zoodra *Isaak* geboren was. Toen vestigde hij zich in de woestijn Pharan, waar hij met een Egyptische vrouw huwde en in den ouderdom van 137 jaren overleed. Zijn 12 zonen werden de stamvaders van even zoovele Arabische volkeren, zooals van de Nabathaeërs, Kedarenen enz., die gezamenlijk naar hem *Ismaëlieten* zijn genoemd.

Ismaïl, een stad in het Russische gouvernement Besarabië gelegen, telt 31 293 inwoners en heeft twee pro-gymnasia, handel en scheepvaartverbinding met Odessa. Ismaïl was vroeger een sterke Turksche vesting. In 1812 kwam het aan Rusland en werd tevens hoofdstation der Russische Donauvloot. In 1810 ontstond daarnaast de handelsstad Tutsjkow. Beide steden kregen in 1830 een gemeenschappelijk bestuur. In 1856 werd het de hoofdstad van het door Rusland afgestane Besarabische grensgebied van Roemenië, tegelijkertijd werden de vestingwerken gesloopt. Door den vrede van San Stefano (3 Maart 1878) kwam het weer aan Rusland.

Ismaïlia, een Egyptische stad op de landengte van Suëz en aan de spoorlijn Segasig-Suëz, is in 1861 tijdens het graven van het Kanaal aldaar gesticht en ligt ten noordoosten van het Timsahmeer, aan het Zoetwaterkanaal, dat, uit den Nijl daarheen geleid, zich ten westen van de stad in twee armen verdeelt en drinkwater levert aan Suez, aan Ismaïlia en Port Saïd, terwijl het tevens bevaarbaar is voor vrij groote schepen. De stad is zeer regelmatig aangelegd en gelijkt op een Europeesche badplaats met villa's en lanen, telt (1907) 11 448 inwoners en heeft belang als hoofdzetel der Suëzmaatschappij.

Ismaïl-Pasja, onderkoning van Egypte sedert 1863, werd den 31sten December 1830 te Kaïro geboren als de 2de der 3 zonen van *Ibrahim-Pasja* (zie aldaar). Met zijn ouderen broeder *Ahmed* ontving hij zijn opleiding in Frankrijk, en na zijn terugkeer kwam hij in verzet tegen de regeering van *Abbas-Pasja.* Eerst toen zijn oom *Saïd-Pasja* aan de regeering kwam, nam *Ismaïl-Pasja* deel aan het bestuur. Belast met een diplomatieke zending bezocht hij de voornaamste hoven van Europa. Daarna herstelde hij in 1861, aan het hoofd van een leger, de orde aan de Soedaneesche grens. Hij volgde zijn oom als onderkoning op in 1863 en toonde zich aanstonds een tegenstander van de doorgraving der landengte van Suez. De tusschenkomst van *Napoleon III* was noodig om *Ismaïl's* tegenstand te breken. In 1867 nam hij den titel van khedive aan. Aanstonds begon hij zijn legermacht zoo uit te breiden, dat de Egyptische finantiën er door in de war kwamen. Hij deed een veldtocht tegen Abessynië in 1872, lijfde Darfoer in 1874 in, maar leed in hetzelfde jaar een nederlaag tegen de Abessyniërs. Zijn geldmiddelen waren in zulken slechten toestand, dat hij in 1876 verplicht was het beheer der Egyptische finantiën aan een Europeesche commissie toe te vertrouwen. Ook verkocht hij zijn rechten op het Suëz-kanaal aan Engeland. Toen twee Europeanen, *Wilson* en *De Blignières,* in het Egyptische ministerie waren opgenomen, beproefde *Ismaïl-Pasja* in 1879 een staatsgreep, die echter mislukte. Den 24sten Juni van dat jaar moest hij afstand van de regeering doen ten behoeve van zijn zoon *Tewfik-Pasja.* Hij begaf zich naar Napels; van daar in 1888 naar Konstantinopel, waar hij den 2den Maart 1895 overleed.

Ismid of *Iskimid,* het oude Nicomedia in Bithynië, een havenplaats en tevens de hoofdstad van een zelfstandig liwa, is in het noordwesten van Klein-Azië, op den achtergrond van de Golf van Ismid *(Sinus Astacenus)* in de Zee van Marmora en op hooge heuvels gelegen en door spoorwegen met Skoetari en Angora verbonden. Het is de zetel van een pasja, van een Griekschen metropolitaan en van een Armenischen aartsbisschop en telt 25 000 inwoners. Hout en zout zijn de voornaamste artikelen van uitvoer. De inwendige

Digitized by Google

stad met haar nauwe straten en vervallen huizen beantwoordt weinig aan haar bevallig voorkomen in de verte. Van het prachtige Nicomedia der oudheid zijn slechts geringe overblijfselen aanwezig, zooals de muren van den Akropolis, een mooi Romeinsch bouwwerk en een cisterne.

Isnardia is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Onagraceeën*. Het onderscheidt zich door een blijvenden vierslippigen kelk, 4 of geen bloembladeren, 4 meeldraden, een draadvormigen stijl met knopvormigen stempel en een 4-hokkige, hokverbrekende, 4-kleppige, veelzadige doosvrucht. In ons land groeit *I. palustris* L., een moerasplant, uit een korteren of langeren kruipenden wortelstok opstijgende met een kalen stengel, tegenovergestelde, eivormige, spitse, naar onder tot een bladsteel versmalde bladeren en afzonderlijk in de bladoksels geplaatste bloemen zonder bloembladeren.

Isobaren (zie de kaart) zijn lijnen, die de plaatsen op aarde met denzelfden luchtdruk (barometerstand) met elkander verbinden. Teneinde de waargenomen barometerstanden met elkander te kunnen vergelijken, moeten zij gereduceerd worden tot zeeniveau, tot de temperatuur van 0° C., alsook tot een en denzelfden parallel (doorgaans dien van 45°), aangezien het gewicht van alle lichamen, dus ook dat van de lucht, van den evenaar naar de polen toeneemt. De eerste isobarenkaarten werden door *Buchan* ontworpen, en terwijl men later herhaaldelijk dergelijke kaarten geteekend heeft voor het jaargemiddelde en dat der uiterste maanden (Januari en Juli), is *Buchan* de eenige, die ze voor elke maand afzonderlijk heeft ontworpen. Vooral door *Hann* werd er op gewezen, dat de waarde van isobarenkaarten voor betrekkelijk kleine deelen der aardoppervlakte licht overschat wordt. Ook is het een fout, dat men den *gemiddelden* luchtdruk vergelijkt met de *heerschende* windrichting; de pogingen toch, om de gemiddelde windrichting van een plaats te berekenen, hebben tot dusver weinig succes gehad. Nochtans zijn de isobarenkaarten geschikt om de hoofdwindgebieden in de uiterste maanden vast te stellen. Ook kunnen uit de vergelijking der isobaren met de winden de twee groote wetten (die van *Buys-Ballot*, zie aldaar, en die van *Stevenson*, zie *Wind*) afgeleid worden.

Isobasen, ook wel *Isanabasen* geheeten, noemt men de lijnen, welke de punten van gelijke strandhoogte of bij oude kustterrassen de punten met dezelfde rijzing verbinden. Zooals in het artikel *Niveauveranderingen* (zie aldaar) is aangetoond, komen aan vele kusten verschijnselen voor, welke er op wijzen, dat de kust in den loop der eeuwen ten opzichte van den zeespiegel is gerezen. Verbindt men nu de punten, waarvan men kan aantoonen, dat zij even sterk gerezen zijn, dan verkrijgt men de isobasen. Volgens *De Geer* vormen zij in Scandinavië tamelijk regelmatige ellipsen, waarvan de groote assen ongeveer samenvallen met de waterscheiding tusschen Zweden en Noorwegen.

Isobronten. Zie *Isochronen*.

Isochimenen zijn de verbindingslijnen van plaatsen op aarde, waar dezelfde gemiddelde wintertemperatuur heerscht (zie *Isothermen*).

Isochronen *(Isobronten)* zijn lijnen, die plaatsen verbinden, waar men tegelijkertijd den eersten donder van een onweer hoort. Ook verstaat men onder isochronen de verbindingslijnen van plaatsen, die men vanuit een bepaald punt op denzelfden tijd kan bereiken.

Isochronisme noemt men de volkomen gelijkheid van duur van alle schommelingen van een slinger, indien de amplitude klein is.

Isochroomvernis. Zie *Vernis*.

Isocrates, *(Isokrates)* een beroemd Grieksch redenaar, in 436 v. Chr. te Athene geboren, genoot het onderwijs van *Georgias*, *Prodicus* en *Theramenes*, maar durfde wegens zijn zwakke stem en zijn aangeboren angstvalligheid niet openlijk optreden, terwijl hij zich bezig hield met het geven van onderwijs in de welsprekendheid en met het leveren van redevoeringen aan anderen, zaken, die hem veel geld opbrachten. Met *Plato*, den speelmakker zijner jeugd, bleef hij tot in hoogen ouderdom bevriend. Ook behoorde hij tot de ijverigste vereerders van *Socrates* en tot de hevigste bestrijders der Sophisten. Bij den dood van eerstgenoemde was hij in Athene de eenige, die zich in rouwgewaad hulde. Vooral heeft hij zich verdienstelijk gemaakt door de welsprekendheid aan te wenden tot practische oogmerken, inzonderheid tot bevordering van zedelijkheid en deugd, terwijl hij tevens groote zorg besteedde aan de beschaving van den stijl en aan een welluidende ronding der volzinnen. Zijn redevoeringen eischten dientengevolge veel tijd, en men zegt, dat hij aan den „Panathenaïcus" tien jaar gewerkt heeft. Gloeiende van vrijheidsmin, bracht hij in 338 v. Chr. na den rampspoedigen slag van Chaeronéa zich zelf om het leven in den ouderdom van 98 jaar. Van de 60 redevoeringen van *Isocrates*, ten tijde van *Plutarchus* nog aanwezig, zijn 21 tot op onzen tijd bewaard gebleven. Daartoe behooren de „Panegyrikos", waarin hij de Grieken tot eendracht vermaant in den strijd tegen de Perzen, de „Panathenaïkos", een lofrede op Athene en de „Arepagitikos", waarin hij de Atheners aanraadt tot de wetgeving van *Solon* terug te keeren. Al zijn redevoeringen vindt men in de verzameling der „Oratores attici". Ook heeft men vele afzonderlijke uitgaven der redevoeringen van *Isocrates*.

Isocrates.

Isodimorfie. Zie *Isomorfisme*.

Isodynamen, isogonen en **isoklinen** zijn lijnen van gelijke magneetkracht, van gelijke afwijking en gelijke helling van den magneet. Zie *Magnetisme*.

Isoëtaceeën is de naam van een familie van *Sporeplanten*. Van het geslacht *Isoëtes* L., dat een korten, knolachtigen stengel, biesachtige bladeren en aan den verbreeden voet der bladeren een langwerpige, vleezige sporevrucht heeft, kent

Digitized by Google

ISOBAREN EN LUCHTCIRCULATIE IN JANUARI, JULI EN IN HET JAAR.

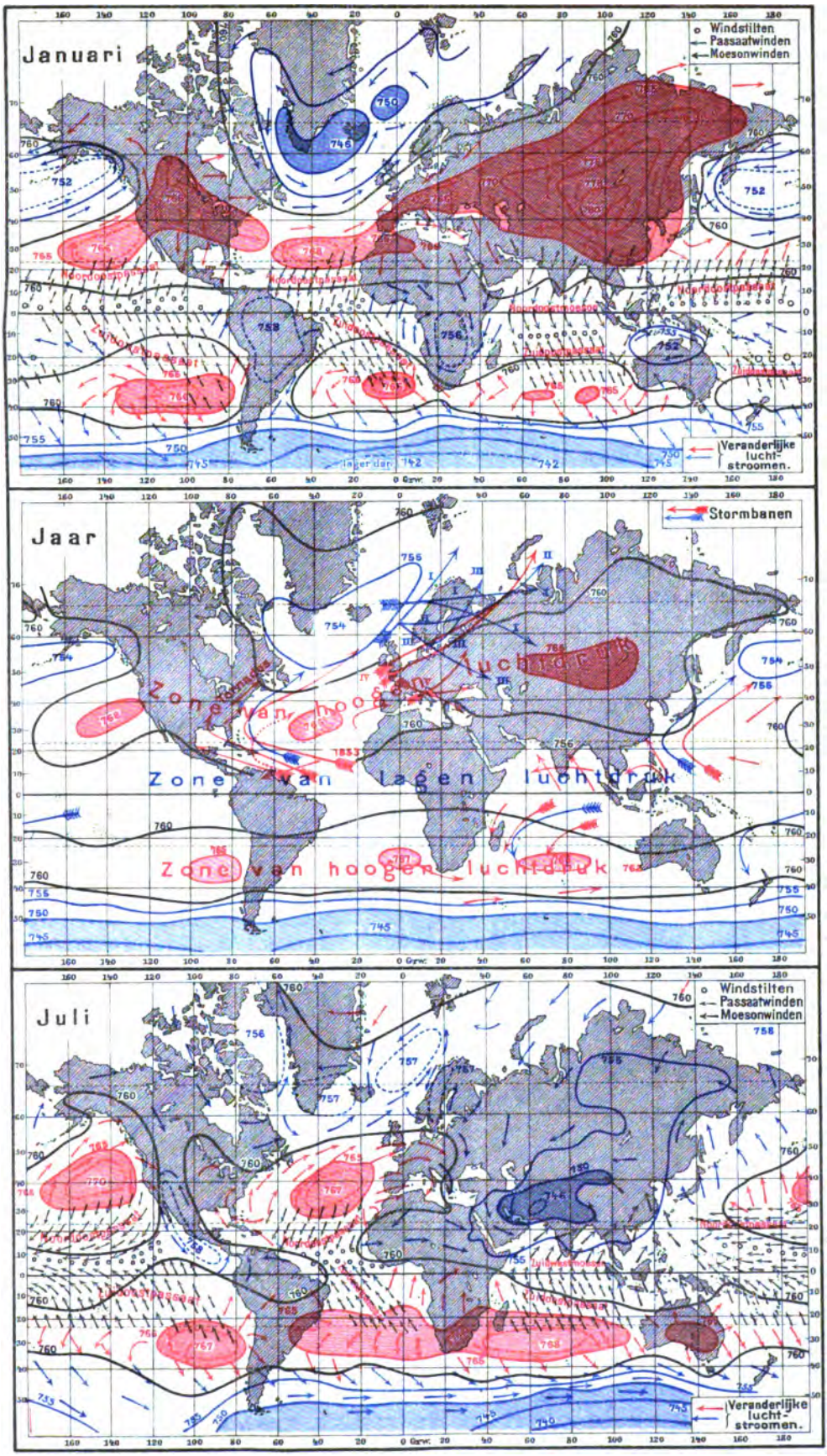

Digitized by Google

Digitized by Google

men in ons land twee soorten, namelijk *I. lacustris* D u v. met stijve, donkergroene bladeren met nauwelijks versmalden top, en *I. echinospora* met fijn toegespitste bladeren. Zij groeien op den zandbodem van meren en moerassen. De eerstgenoemde soort is bij Weert en in de Oudegaster Zanding bij Drachten, de tweede bij Weert aangetroffen.

Isohyeten zijn de verbindingslijnen van plaatsen met gelijken jaarlijkschen regenval.

Isohypsen *(Horizontale-* of *Hoogtelijnen)* zijn de lijnen op terreinkaarten, die plaatsen met gelijke hoogte boven de zee verbinden. Zij kunnen in hooge mate er toe bijdragen, om een beter inzicht te verschaffen in den verticalen bouw van de bergachtige gedeelten der aardkorst en zijn onmisbaar bij het maken van ontwerpen tot aanleg van straat- en spoorwegen, kanalen en tunnels in bergstreken. Zie ook *Landkaarten.*

Isola, een stad in het Oostenrijksche district Capodistria (Istrië), ligt aan een kleine baai van de Golf van Triëst en aan de spoorlijn Triëst—St. Andrae—Buje en telt (1910) 9861 inwoners. Men vindt er een vakschool voor kantwerksters en een warme zwavelbron, die sedert 1823 voor baden gebruikt wordt. De hier verbouwde zoete zwarte wijn *(Refosco d'Isola)* is beroemd.

Isolani, *Johann Ludwig Hector,* graaf *von,* keizerlijk generaal in den Dertigjarigen Oorlog, werd in 1586 te Görz geboren, was de telg van een adellijk geslacht uit Cyprus. In 1602 werd hij door de Turken gevangen genomen, doch ontsnapte en stond weldra aan het hoofd van een regiment Kroaten. In de eerste jaren van den Dertigjarigen Oorlog streed hij tegen graaf *Peter Ernst van Mansfeld,* daarna onder *Savelli* in Pommeren. In 1632 tot generaal benoemd, kreeg hij het bevel over alle Kroaten en streed dapper bij Lützen. Als veldtuigmeester verkreeg hij in 1634 de goederen van *Wallenstein,* de heerlijkheden Aicha en Friedenstein. In 1635 werd hij tot loon van zijn verraad, tegen *Wallenstein* gepleegd, met den graventitel begiftigd. Vervolgens streed hij bij Nördlingen, in de Nederlanden, in Picardië, in Bourgondië, in Hessen (1637), in Pommeren (1638), aan den Boven-Rijn tegen hertog *Bernhard van Weimar* en *Guébriant* (1639) en overleed te Weenen in 1640.

Isolatie van een electrisch geladen lichaam noemt men het verhinderen, dat er lading van dat lichaam afvloeit, door het door een isolator te omgeven (zie *Isolator).*

Isolatieband. } Zie *Isolator.*
Isolatiebuis. }

Isolatiefouten in electrische geleidingen geven vaak aanleiding tot bedrijfsstoorniesen en moeten derhalve worden voorkomen. Teneinde een isolatiefout vlug te kunnen opsporen, heeft men bijzondere toestellen, waarmede men door meting direct de plaats van de fout met groote nauwkeurigheid kan bepalen (zie *Wheatstone, Brug van,).*

Isolatiemeter is een toestel, dat dient om den isolatieweerstand van een electrische geleiding te meten (zie *Isolatieweerstand).*

Isolatiestoffen. Zie *Isolator.*

Isolatieweerstand noemt men den weerstand, dien de isoleerende stof aan den doorgang van een electrischen stroom biedt. Deze isolatieweerstand is een gewone electrische weerstand, die dus rechtevenredig is met de lengte der door den stroom te doorloopen weg, en omgekeerd evenredig met de doorstroomde doorsnede. Hebben wij een geleiding, die over haar geheele lengte met een isoleerende stof bedekt is, zooals bijv. bij een kabel het geval is, dan neemt de isolatieweerstand evenredig met de lengte van die geleiding af, daar het totale oppervlak der geleiding hier de doorstroomde doorsnede is van den lekstroom. Hoe langer dus een geleiding, hoe slechter de isolatie wordt. De z. g. soortelijke weerstand is gelijk aan den weerstand van een isolator van zoodanige afmetingen, dat de doorstroomde lengte 1 cm. en de doorstroomde doorsnede 1 v. cm. is. Het eenige verschil met den weerstand van een geleider bestaat hierin, dat de soortelijke weerstand van isolatoren veel grooter is. Absolute niet geleiders bestaan niet (zie *Isolator).*

De meting van den isolatieweerstand van een electrische geleiding kan geschieden met de voltmetermethode of met de brugmethode. Een korte beschrijving van de voltmetermethode volgt hieronder:

Men legt een voltmeter *V* (zie fig.) met zijn eene pool aan een punt *A* van de geleiding, met

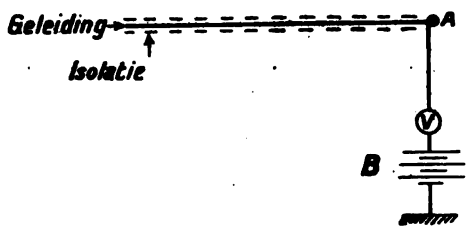

Isolatieweerstand.

de andere klem aan de eene pool van de batterij *B,* die met haar andere pool aan de aarde ligt — vooropgesteld althans, dat men den isolatieweerstand tegen de aarde wenscht te kennen. De batterij zal nu een stroom zenden door den Voltmeter en door de isolatie heen naar de aarde en van daar naar de andere pool van de batterij.

Daar in het algemeen de eigen weerstand van de geleiding tegenover die van den voltmeter en van de isolatie te verwaarloozen is, ondervindt de stroom practisch een weerstand gelijk aan de som van den isolatieweerstand r_i en van de voltmeterweerstand r_v. Nu is de aanwijzing van den voltmeter evenredig met den stroom, die er door gaat. Is de spanning der batterij gelijk aan *E* en legt men den voltmeter eerst direct aan de polen van de batterij dan zal de voltmeter *E* volt aanwijzen bij een stroom $i_1 = \frac{E}{r_v}$. Maakt men daarna de geteekende schakeling, dan wordt de stroom $i_2 = \frac{E}{r_i + r_v}$. Uit deze twee vergelijkingen volgt dat $\frac{i_1}{i_2} = \frac{r_i + r_v}{r_v} = 1 + \frac{r_i}{r_v}$. Als E_1 de nieuwe voltmeter aanwijzing is, dan is

Digitized by Google

$\frac{i_1}{i_2} = \frac{E}{E_1}$; dus $\frac{E}{E_1} = 1 + \frac{r_i}{r_v}$, $\frac{r_i}{r_v} = \frac{E}{E_1} - 1$, $r_i = r_v \left(\frac{E}{E_1} - 1\right)$. Als de eigen weerstand van den voltmeter bekend is, kan men hieruit r_i bepalen. In den handel zijn bepaalde toestellen waarbij voltmeter en batterij in een toestel zijn ingebouwd en waarbij de batterij sterk als constant wordt beschouwd en dus de E van te voren vastligt. Daardoor is het mogelijk, door den Voltmeter van een bijzondere schaalverdeeling te voorzien, ineens den isolatieweerstand af te lezen.

De brugmethode geschiedt volgens de gewone methode van de brug van *Wheatstone* (zie *Wheatstone, Brug van,)*, waarbij de isolatieweerstand een van de vier brugweerstanden vormt.

Isolator, *Electrische,* noemt men elke stof, die den electrischen stroom zeer slecht geleidt, bijv. dierlijke en plantaardige vezelstoffen, olie, porcelein, glas, harsen en droge lucht. Absolute isolatoren, d. w. z. isolatoren, die in het geheel niet geleidend zijn, bestaan niet, elke stof bezit een bepaald geleidingsvermogen; men spreekt echter van isolatoren als het geleidingsvermogen zeer klein is ten opzichte van dat van metalen.

Men maakt van isolatoren gebruik daar, waar men het ontstaan van electrische stroomen wil voorkomen of deze in bepaalde banen wil leiden, zooals dit geschiedt bij electrische krachtoverbrenging (zie *Electrische krachtoverbrenging* en *Electrische leiding).* Vooral bij electrische stroomen van hoogspanning, doch ook bij die van lagere spanningen is het vraagstuk der isoleering van het uiterste gewicht en wordt daaraan dan ook de meest nauwgezette zorg besteed.

Van de isolatoren zijn de belangrijkste: de *porceleinisolator,* vrijwel overal in gebruik, waar een blanke, niet door isoleerend omhulsel omgeven geleider, geisoleerd moet worden. Als materiaal voor porceleinisolatoren kan alleen hard porcelein met geglazuurd oppervlak gebruikt worden. De isolatoren, die bij bovengrondsche buitenleidingen in gebruik zijn, zijn reeds besproken in het art. *Electrische leiding.* Buiten deze kent men nog verscheidene andere vormen van porceleinisolator, zooals de doorvoerings-isolator, die gebruikt wordt voor isolatie van een blanke leiding in een gesloten wand. Ter plaatse is de leiding dan geheel door een porceleinen doorvoerisolator omgeven, die meestal den vorm heeft van twee kegels, die met het grondvlak tegen elkander zijn geplaatst. Verder *rolisolatoren,* die gebruikt worden bij het leggen eener blanke leiding langs een muur. Deze isolatoren worden alleen voor lage spanningen gebruikt. Voor hooge spanning gebruikt men *steunisolatoren,* dat zijn kegelvormige isolatoren, die met het grondvlak tegen den wand bevestigd worden, de geleider wordt dan aan, in de spits van den kegel ingekitte, klemmen bevestigd. Bij lagere spanningen vooral komt porcelein als isolator in de meest verschillende vormen en voor de meest uiteenloopende doeleinden voor.

De *glasisolator* wordt gebruikt ter vervanging van den duurderen porceleinisolator en komt in dezelfde constructievormen voor. Het glas heeft het nadeel, dat het tengevolge van chemische en atmosferische invloeden spoedig aan de oppervlakte verweert, waardoor de isolator langs de oppervlakte zijn isoleerend vermogen verliest. Ook is glas slecht tegen temperatuurswisselingen bestand. Voor hoogspanningsdoeleinden is uitsluitend glas van de allerbeste kwaliteit bruikbaar, waardoor echter het voordeel van de goedkoopte verloren gaat, terwijl het toch nooit het porcelein kan evenaren. Voor hoogspanning wordt glas dan ook weinig gebruikt. Voor laagspanningsbuitenleidingen treft men somtijds den glasisolator aan.

De *ambroïneisolator* wordt voor hoogspanningsbuitenleidingen weinig toegepast. Ambroïne is een uit fossiele harsen samengestelde stof, die evenals porcelein, nagenoeg geen water opneemt en voor temperatuurswisselingen ongevoelig is. Een voordeel boven den porceleinisolator is de onbreekbaarheid van het materiaal, zoodat versplintering niet voor kan komen. Nadeelen daarentegen zijn in de eerste plaats, dat evenals bij glas de oppervlakteisolatie mettertijd minder wordt, en dat het materiaal reeds bij ongeveer 120° C. week wordt. Deze temperatuur kan optreden bij kortsluitingen en overbelasting der leidingen tengevolge van storingen in het net. Dit week worden kan tengevolge van wind en de bijgevolg verhoogde trekspanning in de leidingen blijvende vormverandering tengevolge hebben. Een belangrijke toepassing van ambroïne wordt daarentegen gemaakt bij de rijdraden van electrische trams en spoorwegen voor de isolatie van rijdraadhouders, afspanisolatoren en dergelijken.

Voor isolatie van electrische kabels wordt tegenwoordig bijna uitsluitend papier gebruikt. Voor zwakstroom (d. z. telegraaf- en telefoonkabels) wordt meestal droog ongedrenkt papier gebruikt, voor hoog- en laagspanningssterkstroomkabels daarentegen gebruikt men in olie gedrenkt papierband, dat de aders in verscheidene lagen spiraalsgewijze omgeeft. Het aantal van deze lagen wisselt met de spanning, waartegen geisoleerd moet worden. Voor kabels verdringt de papierisolatie de vroeger gebruikelijke gummiisolatie meer en meer. Het papier heeft als grootste nadeel, dat het gretig water opneemt, vandaar, dat het met olie gedrenkt wordt. Verder wordt de kabel absoluut tegen van buiten indringend vocht door een naadloos omgeperste loodmantel beschermd (zie *Electrische leiding).* Als belangrijk isolatiemateriaal kan nog worden genoemd de gummi. Dit materiaal wordt in de eerste plaats gebruikt voor de isolatie van geleiddraden voor electrische licht- en krachtinstallaties in den vorm van gummiederdraad en gummibanddraad (zie aldaar). Voor isolatie van ondergrondsche sterkstroomkabels daarentegen wordt het vrijwel niet meer gebezigd. Voorts wordt gummi voor alle mogelijke kleinere isolatiedoeleinden gebezigd, vaak ook in den vorm van hard gummi *(eboniet)* voor isoleerende hulsjes, onderlegschijfjes, kleine bordjes, waarop electrische apparaten als schakelaars bevestigd worden en dergelijken. Voor isolatiemateriaal bij telegraafkabels maakt men gebruik van gutta percha.

Isoleermassa of *compound* is een zwarte, pekachtige stof, waarmede o. a. kabelverbindings-

Digitized by Google

moffen (zie *Electrische leiding*) worden volgegoten, teneinde de kabeladers deugdelijk van elkaar te isoleeren, ze voor onderling contact te vrijwaren, en het binnendringen van vocht in den kabel te verhinderen. De massa is een mengsel van hars, asfalt, gummi en dergelijke stoffen. Voor het gebruik wordt de massa in een pot gesmolten en gekookt tot ze dunvloeibaar is, en ook de laatste vochtdeeltjes, die ondanks de grootste zorg toch nog altijd aanwezig kunnen zijn, verwijderd zijn. De aanwezigheid van vocht verraadt zich direct door een sterk opschuimen der kokende vloeistof. In dezen dun vloeibaren toestand wordt de massa in de mof gegoten. Deze moet daarna nog eenige malen nagegoten worden, daar de massa bij het stollen sterk krimpt. Gezorgd dient ook te worden, dat de massa geheel vrij blijft van vreemde bestanddeelen, die van buiten af in kunnen waaien, waartoe de massapot ook bij droog weer telkens direct weer gesloten moet worden.

Isolatieband is in een klevende isoleerende stof gedrenkt linnenband. Het wordt gebruikt om korte stukken electrische leiding, die bijv. bij het lasschen blank gekomen zijn, te isoleeren, waartoe het band in spiraalsgewijze lagen rond den geleider wordt gewikkeld. Onder isolatiebuis verstaat men een van binnen met isolatie (geimpregneerd papier) bekleede metalen buis, waar de electrische geleiddraden voor binneninstallaties in worden gelegd. Marmer en lei worden als isolatie voornamelijk voor schakelborden en als montageplaten voor electrische instrumenten gebezigd. Zij zijn althans in droge ruimten uitstekende isolatoren en worden dan ook voor schakelborden bijna uitsluitend gebezigd.

Hout is wegens zijn brandbaarheid en wegens het feit, dat het sterk aan bederf (rotting) onderhevig is, bijna uitsluitend voor tijdelijke voorzieningen gebruikelijk (houten schakelborden). Slechts daar, waar het bederfvrij is, zooals onder olie, kan het voor blijvende doeleinden gebruikt worden.

Isolde is de gemalin van *Marke* en de geliefde van *Tristan* (zie aldaar).

Isoleerband. Zié *Isolator.*

Isoleeren noemt men in de electriciteitsleer het electrisch afzonderen van een lichaam of ruimte van een geleider (zie *Isolator).* Bij machines verhindert men door isolatie (met asbest, zie aldaar) de warmteuitstraling, omgekeerd belet men door dezelfde middelen, dat een ruimte van lage temperatuur door de omgeving verwarmd zou worden. In de geneeskunde isoleert men patiënten met besmettelijke ziekten enz.

Isoleerende stoffen. Zie *Isolator.*

Isoleerende talen noemt men talen, die de grammaticale betrekkingen tusschen de woorden hoofdzakelijk door de woordplaatsing uitdrukken. Het zijn in den regel tevens ook éénlettergrepige (monosyllabische) talen, d. w. z. haar stamwoorden bestaan slechts uit één lettergreep, en dikwijls hebben zij ook zoogenaamde muzikale accenten, d. w. z. zij onderscheiden gelijkluidende woorden van verschillende beteekenis door zekere onafscheidelijk met haar verbonden stembuigingen. De voornaamste isoleerende talen zijn de Indo-Chineesche en Mon-Anamische talen.

Isoleermassa. Zie *Isolator.*

Isolepis behoort tot de familie der *Cyperaceeën* en is gekenmerkt door weinig ontwikkelde of ontbrekende bloembekleedsels en meeldraden, een eenhokkig uit 3 vruchtbladen bestaand vruchtbeginsel en een stijl met 3 stempels. De planten bezitten wortelstokken.

Isolepis pygmaea komt in Zuid-Europa, Chili en Peru in het wild voor en vormt een allerliefst plantje, dat langen tijd in de kamer goed blijft, mits maar voor voldoende vocht gezorgd wordt. De vermeerdering geschiedt door deeling. Voor ampels, vensterversiering en vullen van kleine bloemenmandjes wordt de *Isolepis* veel gebruikt. Zoodra de groei vermindert, klopt men de oude plant uit den pot, waardoor de afgewerkte grond weggeschud kan worden. Daarna brengt men verschen, nieuwen, zandigen, van ouden mest voorzienen grond rondom de wortels. Kan men na deze bewerking wat bodemwarmte tijdelijk aanbrengen, dan herstellen de planten zich snel en geven ze opnieuw een krachtigen groei. Een andere soort: *I. prolifera,* komt minder veel voor en is ook minder sierlijk.

Isomaltose ($C_{12}H_{22}O_{11}$) behoort tot de koolhydraten en wel tot de hexobiosen. Het ontstaat naast maltose uit zetmeel door inwerking van diastase. Kunstmatig kan het uit d. glucose gemaakt worden door dit met sterk zoutzuur te behandelen. Het scheidt zich dan als een stroperige massa af. Het is niet voor gisting vatbaar.

Isomerie. Hieronder verstaat men het verschijnsel, dat stoffen met gelijke moleculair formule, verschillende eigenschappen hebben. De verklaring van dit verschijnsel moet gezocht worden in verschillende rangschikking van de atomen in het molecuul. Het verschijnsel zelf is nog niet zoo heel lang bekend; vroeger was men van meening, dat bij gelijke chemische samenstelling de eigenschappen niet konden verschillen. Eerst toen men zwavel, koolzure kalk en andere stoffen in verschillende kristalvormen aantrof, moest men het verschijnsel als vaststaand aannemen. *Liebig* vond in 1823 voor cyaanzuur en knalzuur dezelfde samenstelling, *Faraday* in 1825 voor butyleen en aethyleen, *Berzelius* in 1829 voor druivenzuur en wijnsteenzuur. In het volgende jaar werd door dezen onderzoeker verschil gemaakt tusschen isomerie en polymerie. Polymeer noemt men lichamen, die bij dezelfde procentische samenstelling niet dezelfde moleculairformule hebben, bijv. acetyleen (C_2H_2) en benzol (C_6H_6.). Bij de ware isomere lichamen moet men in de eerste plaats onderscheid maken tusschen physische en chemische isomerie. Wanneer het verschil in eigenschappen alleen van physischen aard is, dan spreekt men van physische isomerie. Meestal bestaat dit verschil in kristalvorm en draaiing van het polarisatievlak van een gepolariseerden lichtstraal (*optische isomerie).* Een voorbeeld hiervan vindt men bij twee verschillende wijnsteenzuren, een kristal van het eene is het spiegelbeeld van dat van het andere, terwijl het eene het polarisatievlak rechts, het andere links draait. Meestal kan men dit verschijnsel niet verklaren door verschillende rangschikking van de atomen in het molecuul, maar door de verschillende plaats, die

Digitized by Google

zij in de ruimte innemen. Men noemt dit stereoisomerie. De verklaring is in 1877 gegeven door *Van 't Hoff* en *Le Bel*, onafhankelijk van elkander. Deze vonden n. l. dat een stof, die het polarisatievlak draait, altijd een of meer C-atomen bevat, waarvan de vier affiniteiten door verschillende elementen of atoomgroepen verzadigd zijn. Zulk een C-atoom is door *Van 't Hoff* asymmetrisch, d. w. z. niet symmetrisch genoemd. Hij neemt nu aan, dat een asymmetrisch C-atoom het middelpunt vormt van een tetraëder, waarvan de vier verschillende atoomgroepen of atomen de hoekpunten zijn. Door onderlinge verplaatsing van die atoomgroepen verkrijgt men dan de stereo-isomere lichamen. Er bestaan verschillende soorten van chemische isomeriën. 1°. de structuur-isomeriën. Hieronder verstaat men zulke isomere lichamen, die verschillende structuurformules, maar gelijke radicaalformules bezitten. Hiertoe behooren bijv. de twee propylalcoholen, de primaire en de secundaire propylalcohol. De eerste is $CH_3.CH_2CH_2OH$, de tweede $CH_3.CHOH.CH_3$. Beide bevatten de radicalen C_3H_7 en OH. 2°. de metamere lichamen. Deze isomeren behooren nog wel tot dezelfde klasse van verbindingen, maar hebben verschillende radicaalformules, bijv. de diaethylaether $C_2H_5.OC_2H_5$ en de methylpropylaether $CH_3.O.C_3H_7$. 3°. de toevallige isomeriën. Het komt meermalen voor, dat twee stoffen, met geheel verschillende eigenschappen dezelfde empirische formule hebben, bijv. de aethylalkohol C_2H_5OH en de demithylaether $CH_3.OCH_3$. Van beteekenis is deze isomerie natuurlijk niet, vandaar ook de naam toevallige. Bij de polymere lichamen onderscheidt men ook de ware en toevallige. Voorbeelden van de eerste soort zijn de verschillende cyaanzuren CN.OH, $(CN)_2(OH)_2$, $(CN)_3(OH)_3$. Voorbeelden van de laatste: formaldehyd, CH_2O, azijnzuur, $C_2H_4O_2$, melkzuur, $C_3H_6O_3$. Zie verder *Asymmetrisch koolstofatoom*.

Isometrope brilleglazen zijn zoodanige, die uit een glassoort met hoogen brekingsindex vervaardigd zijn. Men bereikt daardoor het voordeel, dat de kromtestralen iets grooter kunnen worden genomen, waardoor minder last van spherische aberratie ontstaat. Zie *Aberratie*.

Isomorfisme of *Isomorfie* (Grieksch: *isos* = gelijk, *morphe* = vorm) is het verschijnsel, dat chemisch analoog saamgestelde stoffen in overeenstemmende vormen kristalleeren. Zoo zijn de kristallen der koolzure zouten van calcium ($CaCO_3$), magnesium ($MgCO_3$), zink ($ZnCO_3$), ijzer ($FeCO_3$) en mangaan ($MnCO_3$) isomorf, daar ze allen in rhomboëders voorkomen met zeer gering verschil in ribbenhoeken. Andere isomorfe reeksen vormen tinsteen (SnO_2), rutiel ($Ti\,O_2$) en zirkoon ($Zr\,O_2 + Si\,O_2$), verder de zwavelzure zouten van barium (zwaarspaat $BaSO_4$), strontium (Coelestien, $SrSO_4$) en lood (witlooderts, $PbSO_4$), de aluinen, de zwavelverbindingen (RS_2) van ijzer, kobalt, nikkel en mangaan. Ook bij meer samengestelde stoffen komt isomorfisme voor, bijv. anorthiet ($CaAl_2Si_2O_8$) en albiet ($Na_2Al_2Si_6O_{16}$). Daar echter ook stoffen een groote overeenkomst in kristalvorm vertoonen, die geen analoge samenstelling hebben (bijv. augiet en borax, kalkspaat en roodgeldigerts), kan men deze schijnbare isomorfie van de ware onderscheiden, doordat bij deze laatste de mogelijkheid bestaat, dat een kristal, in de oplossing van een andere isomorphe stof gebracht, daarin kristallografisch doorgroeit. Ook kunnen uit willekeurige mengingsverhoudingen van isomorfe stoffen *mengkristallen* kristalliseeren in het typische stelsel der betreffende reeks. Zoo is olivien ($xMg_2SiO_4 + y\,Fe_2SiO_4$) een *isomorf mengsel* van $Mg_2\,Si\,O_4$ (fosteriet) en $Fe_2\,Si\,O_4$. Zeer belangrijk voor scheikundig onderzoek is, dat men tot analoge samenstelling mag besluiten, wanneer men mengkristallen kan verkrijgen (Wet van *Mitscherlich*). Zoo spreekt men van *isodimorf*, wanneer chemisch analoog saamgestelde verbindingen in twee kristalvormen van verschillende kristalstelsels kristalliseeren, bijv. $CaCO_3$ en $Mg\,CO_3$ in het *rhombische* en *trigonale* stelsel. Verder kan men op dezelfde wijze *isotrimorfie*, in 't algemeen *isopolymorfie* onderscheiden.

Isonzo, een rivier in het graafschap Görz en Gradisca, ontspringt aan den zuidvoet van de Julische Alpen in het Trentadal en stroomt met talrijke kronkelingen door een eng dal, langs de stad Görz, dan door de vlakte van Friaul, waar zij den naam ontvangt van Sdobba, en bereikt bij Monfalcone de Adriatische Zee. Zij heeft een lengte van 128 km. en is alleen nabij haar mond bevaarbaar. Zij ontvangt op den linkeroever de Idria en de Wippach, op den rechter de Torre met de Natisone. De Isonzo is bekend door de veranderingen in zijn loop sedert den tijd der Romeinen. Toen was de Natisone een afzonderlijke rivier, wier bovenloop die van den tegenwoordigen Isonzo was en bij Aquilea uitmondde. Deze verloor in de Middeleeuwen door een bergstorting (585) zijn bovenloop, welke nu die van den Isonzo werd. De groote steenmassa's, die de Isonzo voortaan met zich meevoerde, verstopten zijn onderaardsche afvloeiing en veroorzaakten de vereeniging met de Natisone. Sedert verlegde de Isonzo zijn mond steeds meer naar het O. en gebruikt thans de bedding van de Sdobba, terwijl de vroegere monding, de Natisso, thans een zelfstandig kustriviertje geworden is.

Aan den Isonzo zijn in den Wereldoorlog sedert den 25sten Juni 1915 tal van bloedige slagen geleverd tusschen de Oostenrijksche en Italiaansche troepen. Aanvankelijk brachten deze geen wijziging van beteekenis in den toestand op dit oorlogsterrein. In Mei 1916 traden de Oostenrijkers, die zich tot dusver tot het defensief bepaald hadden, offensief op en veroverden in korten tijd een belangrijk gedeelte der Italiaansche stellingen in Z.-Tirol. Toen de Russen echter in Juni een nieuw hevig offensief aan het Karpatenfront begonnen, waren de Oostenrijkers spoedig genoodzaakt dit offensief te staken en moesten zij hun stellingen tusschen Brenta en Etsch tegen het einde van Juni ontruimen. Na langdurige, hevige aanvallen gelukte het den Italianen Görz in te nemen en de hoogvlakte van Doberdo te bezetten. Daarna gelukte het tot dusver (Juli 1917) aan geen van beide partijen eenig verder belangrijk succes te behalen (zie verder *Wereldoorlog*).

Isopreen is een zeer belangrijke koolwaterstof, daar het in nauw verband staat met caoutchouc. Het behoort tot de onverzadigde koolwa-

Digitized by Google

terstoffen met twee dubbele bindingen en zijn formule is $H_2C = C—C = CH_2$. Isopreen is bij
CH_3 H
gewone temperatuur een vloeistof met een onaangenamen, doordringenden reuk, kookt bij 37° C. en heeft een soortelijk gewicht van 0,68. Door condensatie van isopreen verkrijgt men een stof, die in eigenschappen met caoutchouc overeenkomt. In de laatste jaren zijn dan ook vele pogingen aangewend om isopreen technisch te bereiden. Dit is echter tot dusver nog niet met geheel bevredigenden uitslag bekroond. In het chemisch laboratorium verkrijgt men het door de dampen van limoneen $C_{10}H_{16}$, een stof met citroenachtigen reuk, voorkomende in talrijke aetherische oliën en terpentijnsoorten, vooral in het *carveen*, te laten strijken langs een zwakgloeienden platinadraad. Simoneen splitst zich dan in twee moleculen isopreen C_5H_8.

Isopurperzuur is in vrijen toestand niet te verkrijgen, zouten ervan zijn wel bekend. Men geeft het de formule $C_6H_2.(NO_2)_3.N(CN)_2.OH$. Het is van belang voor het aantoonen van kleine hoeveelheden pikrienzuur in bier, dat wel gebruikt wordt als surrogaat voor hop. Men voegt aan het bier een weinig zwavelzuur toe, om het pikrienzuur in vrijen toestand te krijgen, waarna men met aether uitschudt, waarin het oplost. Deze oplossing wordt met ammoniak behandeld, in de waterige oplossing bevindt zich dan ammoniumpikraat. Hieraan voegt men een oplossing van cyaankalium toe. Een roodkleuring, tengevolge van de vorming van isopurperzuur, wijst op pikrienzuur.

Isorachiën. Zie *Getijden*.

Isotachen zijn lijnen, die de punten van gelijke stroomsnelheid in de dwarsdoorsnede van een rivier verbinden.

Isotalantosen zijn lijnen, die de streken op aarde met gelijke jaarlijksche temperatuurschommelingen verbinden.

Isotheren zijn de lijnen, die plaatsen verbinden met gelijke gemiddelde zomerwarmte (zie *Isothermen*).

Isothermen noemt men lijnen, die het verband aangeven tusschen de spanning en het volumen van een gas bij gelijkblijvende temperatuur (zie *Dampen* en *Warmte*).

Isothermen zijn de lijnen, die de plaatsen op aarde met gelijke gemiddelde temperatuur, mits herleid tot zeeniveau, met elkander verbinden. In het algemeen vertoonen deze lijnen in vergelijking met de breedtecirkels vele bochten, vooral door den invloed van de zee. In de buurt van den aequator en der polen omsluiten de isothermen kleine gebieden waarbinnen de z. g. warmte- en koudepolen der aarde liggen. Bijzondere isothermen zijn de *isochimenen*, de lijnen van gelijke gemiddelde wintertemperatuur, de *isotheren*, de lijnen van gelijke gemiddelde zomertemperatuur, de *chrono-isothermen* (zie aldaar) enz. Isothermenkaarten worden zóódanig geteekend, dat men daarop de punten, die dezelfde temperatuur, mits herleid tot de hoogte van den zeespiegel, bezitten, door lijnen verbindt. *A. van Humboldt* was de eerste, die dergelijke kaarten ontworpen heeft (zie de kaart *Temperatuurverdeeling op aarde* bij het artikel *Temperatuur*). Behalve de jaarisothermen, spelen vooral die der uiterste maanden (Januari en Juli) in de klimatologie een groote rol. De isothermen geven dus geen voorstelling van de werkelijk op aarde heerschende temperatuur, maar duiden aan hoe de temperatuurverdeeling op aarde zou zijn, als deze overal op gelijk niveau met den zeespiegel was gelegen.

In den jongsten tijd is men begonnen, aan de hand van wetenschappelijke luchtreizen, ook isothermen in verticale richting te construeeren, waarbij dus punten op verschillende hoogte boven zeeniveau, die dezelfde temperatuur hebben, door een lijn (feitelijk door een vlak) worden verbonden. Zoo bedraagt de gemiddelde temperatuur boven Europa:

Hoogte.	Temperatuur.
1 km.	+ 4°,6 C
2 „	+ 0°,1 „
3 „	— 5°,0 „
4 „	— 10°,7 „
5 „	— 16°,9 „
6 „	— 23°,7 „
7 „	— 30°,8 „
8 „	— 38°,0 „
9 „	— 44°,4 „
10 „	— 49°,6 „
11 „	— 52°,8 „

Isotonie. Oplossingen van verschillende stoffen, die gelijken osmotischen druk hebben bij dezelfde temperatuur, noemt men isotonisch (gelijk van spanning). Het verschijnsel zelf noemt men *isotonie*. Zie verder *Osmose*.

Isouard, *Nicolo,* ook *Nicolo de Malta* en kortweg *Nicolo* of *Niccolo* geheeten, een Italiaansch operacomponist, den 6den December 1775 op het eiland Malta geboren, werd door zijn vader reeds vroeg naar Parijs gezonden, om er zich voor den dienst bij de marine voor te bereiden. Ten gevolge der Omwenteling keerde hij echter reeds in 1790 naar Malta terug, waar hij zich te Lavalette aan den handel wijdde. Tevens legde hij zich met grooten ijver toe op de muziek. Zijn vader, hiermede weinig ingenomen, plaatste hem in een handelshuis te Palermo. Ook hier echter vond hij, te midden van drukke bezigheden, nog tijd genoeg om les te nemen in de compositie, en toen hij zijn betrekking met een te Napels verwisselde, verkreeg hij een uitmuntende gelegenheid om zijn muzikalen aanleg onder leiding van *Sala* en *Guglielmi* te ontwikkelen. In 1795 zeide hij het koopmansbedrijf vaarwel, ging naar Florence, en debuteerde daar onder den naam *Niccolo* met zijn opera „L'avviso ai maritati". Daarop bezocht hij Livorno, waar hij in 1795 zijn tweede opera, „Artaserse", ten tooneele bracht. Dientengevolge ontving hij een beroep naar zijn geboorte-eiland, waar hij eerst als organist aan de kerk van St. Jan van Jeruzalem te Lavalette, later als kapelmeester der Malteser Orde werkzaam was. Na de verovering van het eiland door de Franschen keerde hij

Digitized by Google

tot het ambteloos leven terug en componeerde onderscheiden opera's, zooals: „Rinaldo d'Asti", „Il barbiere di Seviglia", „L'improvisata in campagna" enz. In het jaar 1799 ging hij naar Parijs. Hoewel hier al spoedig stukken van zijn hand in de Opéra comique werden opgevoerd, vonden de eerste, zooals: „Le tonnelier" en „La statue ou la femme avare", weinig bijval. Eerst na verloop van jaren verwierf hij de gunst van het publiek, vooral door „Michel Ange" (1802) en „Intrigue aux fenêtres" (1805). Van dien tijd af tot aan den terugkeer van *Boieldieu* uit Rusland (1811) beheerschte *Isouard* de Opéra comique. Vooral zijn: „Cendrillon" (1810) en „Le billet de loterie" (1810), maakten ook in het buitenland grooten opgang, hoewel zijn opera: „Jeannot et Collin"en vooral: „Joconde", beide van 1814 en de vruchten van meer nauwgezette studie, daar de mededinging van *Boieldieu* hem prikkelde, veel hooger waarde hebben. Daarna heeft hij weinig geleverd. Hij overleed den 23sten Maart 1818. Het aantal zijner opera's bedraagt ± 50; ook schreef hij missen, motetten, psalmen, cantates en liederen.

Ispahan of *Isfahân*, een stad in de Perzische provincie Irak-Adsjmi, ligt in een fraaie, mildbesproeide en goed-bebouwde dalkom der hoogvlakte van Iran aan de stepperivier Sajendé-Roed en aan den hoofdkaravaanweg van Teheran naar de zuidkust. Hoewel deze stad als middelpunt der Perzische nijverheid, als stapelplaats van vele voortbrengselen en wegens haar scholen nog altijd zeer belangrijk is, zag zij haar voormalige grootheid bijna geheel verdwijnen. In haar bloeitijd (17de eeuw) had ze met haar voorsteden een omvang van 30 km. en bezat 162 moskeeën, 137 vorstelijke paleizen, 48 hoogescholen en 600 000 (volgens anderen een millioen) inwoners. Tegenwoordig telt zij ongeveer 80 000 zielen. Nog altijd heeft zij uit de verte een prachtig voorkomen. Men vindt er 12 groote en 40 kleine moskeeën, 13 hoogescholen, 18 groote en 60 kleine openbare baden en een menigte overdekte en tot een 5 km. lange rij vereenigde bazars. De straten zijn nauw en krom, slecht of in het geheel niet geplaveid en vuil. Ten zuiden van Ispahan ligt de voorstad Djoelfa, door sjah *Abbas den Groote* in 1603 tot woonplaats aangewezen aan 34 000 (thans 2000) Armeniërs, die er thans 6 kerken en een nonnenklooster bezitten. De R.-Katholieken hebben er een kerk met een klein klooster van de Orde der Dominicanen. Het gedeelte tusschen Djoelfa en de eigenlijke stad is met bouwvallen bedekt. Hier ligt een prachtige brug over de rivier en tusschen deze en de stad vindt men overblijfselen van de paleizen, die er zich vroeger verhieven. Hier ziet men ook de groote moskee Loetf-Ollah met een koepel van verglaasde pannen en de hoofdmoskee (Mesdsjidi-Sjah), de prachtigste van geheel het Oosten, met een college van vele leeraren, zoodat het als een Mohammedaansche universiteit kan worden beschouwd. De nijverheid levert er vooral zijden en katoenen stoffen, allerlei wapens, buskruit, bijouterieën, fluweel, goudbrokaat, wit mousseline, schoenen, zadels en paardentuigen, pijpenroeren, lakwerk, papier, glas enz. De stad is het middelpunt van den binnenlandschen handel en de bazars zijn er goed voorzien van allerlei waren. In den omtrek van Ispahan groeien katoen, rijst, tabak, meekrap, allerlei groenten en ooftsoorten, alsmede heerlijke meloenen. Zij is het *Aspadana* (in Medië) der Ouden en bloeide reeds sedert de 10de eeuw, hoewel zij veel te lijden had van oorlogen en veroveringen. In de 16de eeuw werd zij als residentie van den sjah een van de aanzienlijkste steden der wereld. De Afghanen, aangevoerd door *Mir-Mahmoed*, veroverden en verwoestten de stad van den 12den tot den 28sten October 1732 en maakten daardoor een einde aan haar bloei. *Nadir-Sjah* verjoeg in 1729 de Afghanen, maar de stad kwam niet weder tot haar voormaligen luister, daar de vorstelijke residentie in 1749 naar Sjiras en in 1796 naar Teheran verplaatst werd.

Israël (Hebreeuwsch = strijder Gods) is de theocratische bijnaam van *Jakob*, verder de verzamelnaam van zijn nakomelingen (kinderen Israëls, Israëlieten) en later in het bijzonder die van het Noordelijke rijk, dat door den stam *Ephraïm* bewoond werd, in tegenstelling tot Juda. Zie verder *Joden*.

Israel, *Menasseh ben*. Zie *Menasseh*.

Israëlieten. Zie *Joden* en *Palestina, Geschiedenis*.

Israëlietisch Kerkgenootschap, *Nederlandsch*, omvat alle binnen de grenzen van ons land gevestigde Israëlietische gemeenten, met uitzondering van de Portugeesche (zie aldaar).

Het bestuur van het kerkgenootschap is opgedragen aan een Centrale Commissie, samengesteld uit 21 afgevaardigden, die in den regel één in het jaar vergadert. Voor de dagelijksche leiding en uitvoering van zaken benoemt zij een Permanente Commissie, samengesteld uit drie leden en drie plaatsvervangende leden. Beide colleges zijn te Amsterdam gevestigd. Iedere gemeente regelt haar huishoudelijke belangen naar goedvinden. Het beheer is opgedragen aan een kerkbestuur.

Het kerkgenootschap omvat 176 gemeenten, verdeeld in 12 ressorten, waarvan elke provincie er één uitmaakt, behalve Zuid-Holland, hetwelk in twee ressorten verdeeld is.

Israëlietisch Kerkgenootschap, *Portugeesch*, omvat de Joodsche gemeenten in ons land, wier leden nakomelingen zijn van de Israëlieten, die, na hun verdrijving uit Spanje en Portugal, zich in ons land vestigden, voornamelijk te Amsterdam, waar in 1597 de eerste Portugeesche synagoge werd gesticht, later gevolgd door die te 's-Gravenhage. In 1870 hebben zich de beide Portugeesch-Israëlietische gemeenten te Amsterdam en te 's-Gravenhage tot een afzonderlijk kerkgenootschap gevormd. Volgens zijn reglement worden de algemeene belangen geregeld door een Hoofdcommissie van drie leden, wier zetel is gevestigd te Amsterdam.

Israëls, *Jozef*, een Nederlandsch schilder, den 27sten Januari 1827 te Groningen geboren en den 12den Augustus 1911 te 's-Gravenhage overleden. Hij kwam in 1840 bij *Jan Kruseman* te Amsterdam in de leer en vertrok in 1845 naar Parijs, waar hij van *Picot* onderwijs ontving. In 1848 kwam *Israëls* te Amsterdam terug en schilderde historiestukken, zooals: „Margaretha van

Digitized by Google

JOZEF ISRAËLS

„Als men oud wordt" ('s Rijks Museum van Moderne Kunst).

Digitized by Google

Digitized by Google

Parma" en „Willem van Oranje", nu in het Stedelijk Museum te Amsterdam. In 1856, tijdens een verblijf te Zandvoort, begon *Israëls* zijn onderwerpen aan het leven der visschers te ontleenen. Vooral zijn „Gang langs het Kerkhof", nu in het Stedelijk Museum te Amsterdam, vond grooten bijval. In 1869 naar 's-Gravenhage verhuisd, ontleende *Israëls* voortaan zijn stof aan het leven der visschers te Scheveningen. Hij schilderde hen in hun armelijke omgeving, of in de lichte atmosfeer van het strand, en wist, in een geheel persoonlijke techniek, nu de meesterstukken te scheppen, waarvan gezegd is dat zij werden „peints d'ombre et de douleur". Als een der fraaiste geldt „Alleen op de wereld", nu in het Rijksmuseum te Amsterdam, dat van 1878 dagteekent. Ook het stuk in het Museum Mesdag te 's-Gravenhage „Niets meer", in dienzelfden tijd vervaardigd, is beroemd. *Israëls* heeft uitmuntende portretten geschilderd, zooals dat van *Thorbecke* in de senaatskamer der Leidsche Hoogeschool en dat van den tooneelspeler *Veltman* in het Rijksmuseum te Amsterdam. Een bijzondere plaats in zijn werk heeft het groote stuk „Saul en David", nu in het Stedelijk Museum te Amsterdam, dat in 1898 voltooid werd. Dezelfde verzameling bezit het niet minder vermaarde „Een zoon van het Oude Volk". *Israëls* heeft ook veel geëtst en in waterverf geteekend. Men vindt werken van hem in het Rijksmuseum en het Stedelijk Museum te Amsterdam, in het Museum Mesdag en het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage, in het Museum te Dordrecht en in het Museum Boymans te Rotterdam.

Zie: *Eisler,* Von jüdischer Kunst: Jozef Israels (Keulen 1910); *H. J. Hubert,* The etched work of Josef Israëls (Londen 1910); *W. Steenhoff,* Josef Israels (Sonderheft van „Kunst unsrer Zeit", München 1911).

Israëls, Isaac, een Nederlandsch schilder, een zoon van den voorgaande, den 3den Februari 1865 te Amsterdam geboren. Hij is een leerling van zijn vader en van de Academie te 's-Gravenhage. *Isaac Israëls* is een impressionnist, die zoowel in Olieverf als in waterverf voortreffelijk werk heeft gemaakt. Eerst gaf hij de voorkeur aan onderwerpen uit het leven der soldaten, daarna schilderde hij kinderen aan het strand. Verscheidene jaren woonde *Isaac Israëls* te Parijs, waar hij vooral in de werkplaatsen der modemaaksters zijn modellen zocht. Later leverde Londen, dat hij als woonplaats koos, hem dankbare onderwerpen. In 1914 verbleef hij tijdelijk in Zwitserland, waar hij veel schilderde en teekende. *Isaac Israëls* is een zeer veelzijdig meester, die tot de beste der thans levende Nederlandsche schilders wordt gerekend.

Issaschar, een zoon van *Jakob* en *Lea,* was de stamvader van den naar hem genoemden stam, wiens gebied zich van het meer Tiberias en den berg Tabor tot het dal Jesreel uitstrekte en in het O. aan den Jordaan grensde. Zijn vaderlandslievenden geest toonde de stam in den vrijheidsoorlog onder *Deborah,* die voornamelijk zijn gebied gold. Overigens treedt deze stam nergens op den voorgrond en wordt hij gewoonlijk samen genoemd met *Zebulon.* Het vruchtbare gebied van *Issaschar* lag aan den karavaanweg van Egypte naar Babylon. Dit bracht grooter welvaart mede zoodat in Gen. 49, 19 zijn rust wordt geroemd.

Isselt, *Michaël van,* een Nederlandsch geschiedschrijver, volgens sommigen te Dokkum, volgens anderen te Amersfoort in de 1ste helft der 16de eeuw geboren, ontving te Amersfoort zijn opleiding, studeerde te Utrecht in de letteren, te Leuven in de wijsbegeerte en godgeleerdheid en keerde toen naar Amersfoort terug, waar hij echter in 1579 als R.-Katholiek geestelijke verbannen werd. Dit lot trof hem ook te Zwolle, alsmede te Nijmegen, waar hij in 1590 pastoor geworden was. Toen deze stad in handen viel van den prins *van Oranje,* begaf hij zich naar Keulen, waar hij eenigen tijd woonde en geschriften uitgaf, en werd toen pastoor te Hamburg, waar hij den 17den October 1597 overleed. Hij schreef: Historia belli Coloniensis etc." (2de druk 1620), „Historia sui temporis" (1602), de eerste 3 deelen van den „Mercurius Gallo-Belgicus" (1588—1599), „Conciones Evangeliorum Dominicalium et festorum" (1594).

Issoudun, een arrondissementshoofdstad in het Fransche departement Indre, 27 km. ten noordoosten van Châteauroux, ligt aan de Théols, aan de spoorlijnen Orleans—Limoges en Issoudun—St. Florent en telt als gemeente 14 000 inwoners. Men heeft er een gemeentelijk college, een bibliotheek, een schouwburg, een hospitaal, een weeshuis; verder wijnbouw, brouwerijen, graan- en zaagmolens, wol- en perkamentfabricage en houthandel. In de nabijheid bevinden zich groeven van lithografischen steen.

Issy, ook *Issy-les-Moulineaux* geheeten, een dorp in het arrondissement Sceaux van het Fransche departement Seine, verheft zich onmiddellijk voor den zuidwestelijken hoofdwal van Parijs op den linkeroever van de Seine en telt (1911) 23 175 inwoners. Het bezit een seminarium, een ziekenhuis en een kasteel. De bevolking leeft van de fabricage van zijden stoffen, linnen, verfstoffen, olie en slaghoedjes. Het fort Issy, het zuidwestelijkste fort der oude verdedigingslinie van Parijs, op een heuvel, 1 km. ten oosten van de Seine gelegen, werd in den Fransch-Duitschen Oorlog den 16den Januari 1871 tot zwijgen gebracht, volgens de capitulatie van Parijs door de Duitschers bezet, maar den 7den Maart tegelijk met de overige forten der zuiderlijn weder ontruimd. Nadat Parijs in de macht der Commune was gevallen, deed *Thiers* de zuidelijke forten ontruimen, waarna zij bezet werden door de Commune. Het leger van Versailles bestormde den 29sten April het park van Issy en had tegen het fort reeds de tweede parallel geopend, toen de opstandelingen het in den nacht van den 9den Mei heimelijk verlieten. De Fransche troepen namen toen het fort in bezit en richtten vandaar het geschut op den hoofdwal van Parijs. Het fort had door de beide belegeringen veel geleden, maar werd na het sluiten van den vrede weder in goeden staat gebracht, zoodat het thans een steunpunt is van het versterkte kamp aldaar.

Issyk-koel (warm meer), is de naam van een groot meer in het district Prsjewalsk van het Russisch-Centraal-Aziatisch gebied Semirjetsjensk, 1615 m. hoog, tusschen den Terskei-Alatau

Digitized by Google

en den Koengi-Alatau gelegen. Het is 176 km. lang, 69,3 km. breed en beslaat een oppervlakte van 6656 v. km. Blijkens oude strandlijnen heeft het water vroeger 20 à 30 m. hooger gestaan. Sinds 1900 stijgt het weer. Het is een zout, lichtblauw meer met vlakke, grazige oevers. Langs de kusten van dit meer wonen zwarte Kirgizen of Boeroeten. Wegens den vruchtbaren bodem vestigen er zich jaarlijks meer Russische landbouwers.

Istamboel is de Turksche naam voor Konstantinopel; *Istamboel Boghazin* voor den Bosporus.

Istar, juister *Isjtar,* is de naam van een Babylonische godin, die onder den naam *Astarte* in Syrië en Klein-Azië vereerd werd. Zij droeg ook den naam *Belit,* meesteres of heerscheres naast den mannelijken *Baël* of *Bel.* Als godin der morgenster verschijnt *Istar* als een dappere godheid, als godin der avondster is *Istar-Beltis* de zinlijke godin der rust in de armen der liefde. Of de dienst der godin *Beltis (Herodotus* I : 199) dezelfde ontuchtige was als die van de West-Aziatische *Astarte* of de Cyprische *Aphrodite,* is niet met zekerheid uit te maken. Erech, de „stad van Anoe en Istar" was de voornaamste heilige plaats van *Beltis* in Babylonië. De dappere *Istar* werd voornamelijk te Agana (Babylonië) en te Arbela (Assyrië) vereerd.

Istaevonen *(Istvaeonen* of *Iskvaeonen),* een der drie hoofdstammen der Germanen, bewoonden N.-W.-Duitschland en de beide Rijnoevers en leidden hun naam af van *Isto* of *Isk,* den zoon van *Mannos.* Tot hen behoorden de volken, die zich later tot den bond der Franken vereenigden, zooals de Sicambriërs, Ubiërs, Bataven, Chamaven enz.

Istel, *Edgar,* een Duitsch componist en musicoloog, den 23sten Februari 1880 te Mainz geboren, werd aanvankelijk opgeleid voor de violistenloopbaan, doch ging later bij *Fritz Volbach* compositie studeeren. Na het gymnasium te hebben afgeloopen, zette hij in 1898 onder leiding van *Ludwig Thuille* te München zijn muziekstudies voort en bezocht tevens de universiteit aldaar; in 1900 promoveerde hij op een dissertatie over „J. J. Rousseau als Komponist seiner lyrischen Szene Pygmalion". Sedert 1913 is hij docent in de muziek-aesthetika aan de Humboldt-akademie te Berlijn. Van zijn geschriften noemen wij: „Das deutsche Weihnachtspiel und seine Wiedergeburt aus dem Geiste der Musik" (1901), „Richard Wagner im Lichte eines zeitgenössischen Briefwechsels" (1902), „Die Entstehung des deutschen Melodramas" (1906), „Die komische Oper" (1906), „Die Blütezeit der musikalischen Romantik" (1909), „Das Kunstwerk Richard Wagners" (1910), „Das Libretto" (1914) en „Die moderne Oper seit Richard Wagner" (1914). Voorts bezorgde hij een uitgave van de verzamelde geschriften van *Peter Cornelius.* Als componist is hij bekend door een aantal liederen met piano- en met orkestbegeleiding, koren, en de opera's „Der fahrende Schüler" (1906) en „Des Tribunals Gebot" (1916).

Isthmische spelen. Zie *Isthmus.*

Isthmo. Zie *Panama.*

Isthmus, eigenlijk elke smalle toegang, beteekent doorgaans een landtong of landengte, en bij de Ouden bepaaldelijk de landengte bij Korinthe, tusschen de Korinthische en de Saronische Golf. Hier stond in de nabijheid van een pijnboomwoud een tempel, aan *Poseidon* gewijd, waarin zich 4 vergulde paarden, aan weêrszijden daarvan een *Triton* en daarachter een wagen met de standbeelden van *Poseidon* en *Amphitrite* bevonden, van goud en ivoor vervaardigd. Niet ver van dezen tempel bevond zich een theater met een renperk, afgebakend door witte steenen, waar iedere 2 jaar, waarschijnlijk in de lente en in den zomer, de *Isthmische spelen (Isthmia)* met grooten luister werden gevierd. Volgens de sage waren deze door *Sisyphus* ter gedachtenis van den zeegod *Melikertes* ingesteld en door *Theseus* ter eere van den Isthmischen *Poseidon* vernieuwd. Men hield er wedstrijden met paard en wagen, verder werden er liederen gezongen, door citheren fluitspel vergezeld, en men gaf er later ook dramatische voorstellingen. Geheel Griekenland, met uitzondering van de Eleërs, nam daaraan deel, en de overwinnaars, met wier standbeelden men den tempel van *Poseidon* versierde, werden er met een krans van eppe-, later van pijnboomtakken gekroond. Sedert 1893 wordt de landengte door het kanaal van Korinthe doorsneden (zie *Korinthe).*

Istrandsja Dagh (Oost-Thracisch randgebergte) is een breed, vlak berg- en heuvelland van gneis en graniet, in het Turksche vilajet Adrianopel tusschen den Maritza en de Zwarte Zee, en bereikt in den Bojuk Magiada een hoogte van 1035 m. Het ontleent zijn naam aan het stadje en riviertje Istrandsja.

Istrië, markgraafschap en kroonland der Oostenrijksch-Hongaarsche Monarchie, dat met de graafschappen Görz en Gradisca en met de stad Triëst het vroeger tot het koninkrijk Illyrië behoorende Kustland vormt, grenst ten noorden aan Triëst, Görz en Krain, ten oosten aan Fiume, Kroatië, Dalmatië en de Golf van Quarnero en ten zuiden en ten westen aan de Adriatische Zee, en beslaat met de Quarnerische eilanden een oppervlakte van 4956 v. km. (1910) 403 566 zielen. Deze behooren bijna allen tot de R.-Katholieke Kerk; $^2/_3$ zijn Slaven (Kroaten, Serviërs en Slowenen), het andere derde woont aan de kust en spreekt Italiaansch. Istrië bezit vele baaien en havens en heeft, met inbegrip van Triëst, een kustlengte van 430 km. De bodem is grootendeels kalkachtig. Aan den benedenloop van den Isonzo, ten zuiden van Görz, neemt de Karst *(Carso)* een aanvang, een hoogvlakte van naakten kalksteen met vele kloven, die zich zuidoostwaarts uitstrekt naar Fiume en bij de Golf van Triëst een steilen kustwand vormt. Die karstvorming vindt men ook op het schiereiland Istrië, dat aan de Golf van Quarnero een hooge bergketen draagt, welke in den Monte Maggiore een hoogte bereikt van 1396 m. en overal steile kusten doet ontstaan. De belangrijkste riviertjes zijn er de Quieto aan de west- en de Arsa aan de oostkust. De zuidpunt van Istrië vormt de Punta de Salvore. Het klimaat is warm evenals in Italië (Pola heeft een gemiddelde jaartemperatuur van 15° C.) en tevens zeer droog, vooral in den zomer, daar er gewoonlijk in Juli en Augustus

Digitized by Google

geen regen valt (jaarlijksche neerslag ± 300 mm.). De kusten zijn aan hevige stormen blootgesteld, namelijk aan den sirocco uit het zuidzuidoosten en aan den vreeselijken bora uit het noordoosten. Het land levert kostelijke olijfolie, vijgen, eenige soorten van Zuidvruchten en vooral wijn, waarvan de beste soorten verbouwd worden in de omstreken van Capo-d'istria, Muggia, Isola, Parenzo en Dignano; sommige soorten, zooals de roode Refosco en Terrano zijn ook buitenslands bekend. Verder levert het land suiker- en watermeloenen, zout, uitmuntend scheepstimmerhout, galnoten, run, houtskool en kurkeiken. De belangrijkste middelen van bestaan zijn scheepsbouw, scheepvaart, visscherij, het winnen van bruinkool, zout, wijn en olie, landbouw en veeteelt. Fabrieken vindt men er slechts weinig. Aan de kusten en op de eilanden zijn 80 havens en 30 reeden. Pola is, als de centrale oorlogshaven der monarchie, de belangrijkste zeeplaats van het land. In de gezamenlijke havens werden (1899) 41 874 schepen met 3 352 548 ton in- 41 857 schepen met 3 351 514 ton inhoud uitgeklaard.

Hoewel Istrië, wat de administratie betreft, tot de kusteilanden behoort, bezit het een afzonderlijken Landdag, die te Parenzo vergadert. Hij bestaat uit 33 leden, namelijk uit 3 bisschoppen, 5 afgevaardigden der groote grondbezitters, 11 der steden en markten, 12 der overige gemeenten en 2 der Kamer van koophandel te Rovigno. Het land is in 6 districten verdeeld.

Istria of Histria, door den Illyrischen stam der Istri of Histri bewoond, welke reeds bij de Romeinen als vermetele zeeroovers bekend stonden, werd door laatstgenoemden in 177 v. Chr. onderworpen en door *Augustus* bij Italië gevoegd tot aan de oostelijke grenarivier, de Arsia, thans Arsa, terwijl het overige tot Illyricum gerekend werd. In de 7de eeuw na Chr. werd het land bemachtigd door de Slowenen, Kroaten en Serviërs, in afhankelijkheid van de Byzantijnsche keizers, die het later moesten afstaan aan de *Karolingen*. Sedert het midden der 10de eeuw vormde Istrië een afzonderlijk markgraafschap, dat vervolgens tot het hertogdom Karinthië behoorde, totdat het in 1173 ten deel viel aan de graven *van Andechs*. Toen *Hendrik, graaf van Andechs*, in 1204 door koning *Otto IV* in den ban gedaan werd, verviel Istrië aan den patriarch van Aquileja, die later nagenoeg alles aan Venetië moest afstaan. Zoo bleef tot in 1797 het grootste gedeelte van het schiereiland onderworpen aan de Venetianen. Alleen het noordoostelijke gedeelte, Oostenrijksch Istrië, uit de gebieden Mitterburg, Pedena-Bellai en Castelnuovo bestaande, was na den dood van den laatsten bezitter, den graaf *van Görz*, het eigendom van Oostenrijk geworden en aan het hertogdom Krain toegevoegd. Het werd echter in 1805, bij den vrede van Presburg, met de Venetiaansche bezittingen aan Frankrijk afgestaan. In 1808 benoemde *Napoleon* den maarschalk *Bessières* tot hertog van Istrië. Later werd dit land met de Illyrische gewesten vereenigd, doch in 1814 door Oostenrijk heroverd.

Isturiz, Don *Francesco Xavier de,* een Spaansch staatsman, in 1790 te Cadix geboren, was lid van de Cortes te Cadix, waar hij tot de liberalen behoorde. Aan zijn beginselen bleef hij trouw ook na het herstel van het huis Bourbon. Hij was een der voorbereiders van den opstand van 1820, onder *Riëgo* en *Quiroga;* ook presideerde hij de Cortes in 1823. Na de 2de restauratie van *Ferdinand VII* werd *Isturiz* ter dood veroordeeld. Hij vluchtte naar Londen, waar hij bleef tot de amnestie van 1834. Tot lid van de Kamer van Afgevaardigden gekozen, werd hij weldra voorzitter van dit lichaam. *Maria Christina* droeg hem in Mei 1836 de portefeuille van Buitenlandsche Zaken op; in Augustus werd hij door den opstand te la Granja genoodzaakt naar Portugal de wijk te nemen. Het jaar daarop kreeg hij verlof om terug te keeren; de regentes *Maria Christina* bleef hem haar vertrouwen schenken. *Isturiz* was het die de onderhandelingen leidde voor de huwelijken tusschen de jeugdige koningin *Isabella II* met den infant *Frans van Assisi* en van de infante *Maria Louise* met den hertog *van Montpensier*. In 1848 was hij gezant te Londen, in 1856 te St. Petersburg; in 1862 werd hij voorzitter van den Staatsraad. Van Maart 1863 tot October 1864 vertegenwoordigde hij Spanje aan het Fransche hof. *Narvaez* riep hem van daar terug. Hij overleed te Madrid den 16den April 1871.

Iswolskij, *Alexander Petrowitsj,* een Russisch staatsman, in 1856 uit een oud adellijk geslacht geboren, werd opgevoed in het Alexanderlyceum. Als diplomaat was hij werkzaam te Rome, in Oost-Roemelië en Boekarest. Als Russisch gevolmachtigde leidde hij de onderhandelingen met het Vaticaan, die tot de hernieuwing der afgebroken betrekkingen voerden. In 1894 werd hij gezant van Rusland bij den paus, in 1897 te Belgrado, in 1900 in Japan en in 1902 aan het Deensche hof. In 1906 volgde hij graaf *Lamsdorff* op als Minister van Buitenlandsche Zaken, in welke hoedanigheid hij vele landen bezocht, o. a. Frankrijk, waar hij gelegenheid had het Russisch-Fransch verbond te versterken. Met Duitschland onderhandelde hij over een gezamenlijk optreden tegen het Poolsche nationalisme en in October 1908 bezocht hij de hoven der verschillende Groote Mogendheden tot voorbereiding eener conferentie over de op het Balkanschiereiland gerezen kwesties. In 1910 werd hij gezant te Parijs.

Itacisme noemt men de tegenwoordige, nieuw-Grieksche uitspraak van het oud-Grieksch; de naam is afgeleid van den naam van de letter η (ita) volgens die uitspraak en drukt uit dat de Nieuw-Grieken de in oude tijden verschillend uitgesproken klinkers *i, y, ē, ei, oi* (ι, υ, η, ει, οι) als regel als *i* uitspreken. De Nieuw-Grieken zijn bijna allen voorstanders van de meening, dat deze, zoowel als andere eigenaardigheden der tegenwoordige uitspraak, reeds in de bloeiperiode van het Oud-Grieksch zouden bestaan hebben, hoewel reeds lang bewezen is, dat zij in de Oudheid niet gangbaar was, ook al zijn er reeds beginselen van waar te nemen in den voor-Christelijken tijd. De niet-itacistische uitspraak noemt men ètacisme naar de letter ē (η), die als een gesloten lange *e* uit te spreken is. De ètacistische uitspraak is in ons land en Duitschland in-

Digitized by Google

gevoerd door *Erasmus* en heet dan ook wel Erasmiaansche uitspraak, terwijl het door *Reuchlin* verdedigde itacisme ook wel Reuchlinische uitspraak genoemd wordt.

Itacolumiet is een lei-achtig gesteente, bestaande uit kwartskorreltjes, die door muscoviet, een weinig chlooriet en veldspaat aan elkander verbonden zijn. De wijze van de omhulling der korreltjes door de muscovietblaadjes is vaak oorzaak van de buigzaamheid van dunne platen van het gesteente (*buigzame kwarts*), dat overgangen vertoont naar leiachtig kwartsiet. Het komt voor als gedeelte der huronsche (lei-) formatie in W.- en Z.-Carolina, Georgië, Britsch-Indië en vooral in Brazilië, waar het hooge bergen, o. a. den Itacolumi, vormt. Behalve de gewone mengsels bevat hier het gesteente goud, ijzer- en arsenikkies, ijzerglans, magneetijzererts en diamanten.

Itaconzuur is een onverzadigd, tweebasisch organisch zuur van de samenstelling $C_5H_6O_4$, dat ontstaat door verhitting van aconietzuur dat weer ontstaat door verhitting van citroenzuur onder afsplitsing van water (zie aldaar). Aconietzuur splitst bij verhitting koolzuur af. Het is isomeer met citraconzuur en mesaconzuur.

Itala noemt men in navolging van *Augustinus* de oudste Latijnsche Bijbelvertaling, waaraan voor het Oude Testament de Septuagint ten grondslag lag. De Itala genoot van de vele andere Bijbelvertalingen de voorkeur bij *Augustinus*. Paus *Damasus* liet haar door *Hieronymus* verbeteren. Daaruit ontstond de Vulgata, die spoedig de Itala verdrong. Van de Itala zijn slechts fragmenten over, die onderling zeer verschillen maar alle het duidelijk kenmerk dragen, dat zij naar de vertaling der Septuaginta is bewerkt.

Italia, in het Oscisch *Vitellium*, was oorspronkelijk de naam van het zuidelijk gedeelte van het Apennijnsche schiereiland. Volgens *Antiochus van Syracuse*, een tijdgenoot van *Herodotus* en *Thucydides*, stichtte hier een inboorling van Oenotrië, *Italus* genaamd, in de 13de eeuw v. Chr. een klein rijk, dat hij Italia noemde. Het werd grooter door verovering, en toen de Griekse volksplantingen in die streek te lande door de Lucaniërs en Bruttiërs en ter zee door *Dionysius van Syracuse* verontrust werden en dientengevolge zich met elkander verbonden, strekte Italia zich uit over geheel Oenotrië van Posidonië en Paestum ten westen tot aan Taras of Tarentum ten oosten. Latere dichters noemden deze landstreek wegens haar westelijke ligging *Hesperia* of naar de inwoners *Ausonia*, terwijl zij ook nog door de namen *Oenotria*, *Saturnia*, *Opica* en *Argessa* werd aangeduid. Nadat de Romeinen Tarentum veroverd hadden, gaven zij den naam van Italia aan het geheele schiereiland, dat nu van den Rubicon en den Arnus tot aan de grenzen van Sicilië 4 provinciën omvatte. Het land ten noorden van den Rubicon, door Gallische stammen bewoond, bleef tot aan het einde van de Republiek den naam dragen van *Gallia Cisalpina*. Nadat echter reeds *Polybius* het geheele schiereiland ten zuiden der Alpen Italia genoemd had, voegde keizer *Augustus* dat land van de Zee-Alpen tot aan Istrië staatsrechtelijk bij Italia en verdeelde het in 11 *regiones* (gewesten) en de stad Rome. Sedert dien tijd rekende men niet alleen de kleine kusteilanden, maar ook Sicilië, Sardinië en Corsica tot Italia. *Hadrianus* splitste het met die eilanden in 17 provinciën. Onder *Konstantijn den Groote* vormde Italia een van de 4 hoofddeelen van het Romeinsche Rijk en was verdeeld in 3 bisdommen, namelijk Illyrië, Africa en het eigenlijke Italia. Tot dit laatste behoorden de provinciën Venetia en Histria, Aemilia, Liguria, Flaminia en Picenum annonarium, Tuscia en Umbria, Picenum suburbicarium, Sicilia, Apulia en Calabria, Lucania en Bruttium, Alpes Cotticae, Rhaetia prima. Rhaetia secunda, Samnium, Valeriana, Sardinia en Corsica. Het geheele schiereiland werd verdeeld in *Opper-*, *Midden-* en *Beneden-Italia*. De bovenste deelen waren door de Macra en den Rubicon, de onderste door den Silarus, den Aesis en den Aternus gescheiden. In Opper-Italia onderscheidde men weder *Liguria* (het land tusschen de Ligurische Zee en de Apennijnen), *Venetia* met *Istria*, *Gallia Cispadana* en *Gallia Transpadana*. Midden-Italia was door de Apennijnen in 2 deelen gesplitst. In het westen lagen de landschappen *Etruria* tot aan den Tiberis, *Latium* (Rome) tot aan den Liris en *Campania* tot aan den Silarus, in het oosten *Umbria* tot aan den Nar en den Aesis, *Picenum* tot aan den Aternus en *Samnium* tot de omstreken van Teanum. Beneden-Italia omvatte 4 gewesten, namelijk in het westen *Lucania*, tot aan den Laus en Bradanus, en *Bruttium*, in het oosten *Apulia* en *Calabria*.

Wat de bevolking dier gewesten betreft, de vlakte van den Padus tusschen de Alpen en de Apennijnen werd in de vroegste tijden bewoond door de *Tusken* of *Etrusken*, die zich zelven *Rasenen* noemden. Alleen bij de monden van den Padus en hier en daar aan den voet der Alpen bevonden zich volkeren van anderen dan Etruskischen oorsprong, zooals de *Veneten* uit Illyrië, de *Euganeërs* en *Lepontiërs*. Aan de zuidzijde van den Padus waren ook de *Umbriërs* geruimen tijd gevestigd. Omstreeks 600 v. Chr. begonnen de *Galliërs* of *Kelten*, met Ligurische volkeren vermengd, in de vlakte van den Padus af te dalen, en omstreeks 20 jaar later overschreden de *Bojers* en *Lingonen* deze rivier. Het verst naar het zuiden trokken de *Senonen;* dezen lieten zelfs de Apennijnen achter zich, zonder evenwel aan de andere zijde duurzame veroveringen te maken. In Ligurië woonden de *Liguriërs*, waarom het land den naam van Ligustica ontving en de aangrenzende zee Mare Ligusticum genoemd werd. In Midden-Italië was het noordelijkste der 3 ten westen van de Apennijnen gelegen landschappen, Etruria of Tuscia genaamd en door de Grieken Tyrrhenia geheeten, bewoond door de *Etrusken* of *Tusken*, een volk van onzekeren oorsprong, dat zich door taal, zeden en gewoonten van de overige Oud-Italiaansche volkeren onderscheidde. In het oostelijk gedeelte bevond zich Umbria, waar de *Umbriërs* gevestigd waren, eveneens een oorspronkelijken stam vormende. Nadat het reeds de kust aan de *Senonen* had moeten afstaan, verloor het omstreeks 300 v. Chr. in den oorlog tegen de Romeinen zijn onafhankelijkheid. Ook in de landschappen Picenum en Samnium woonden aan de kust waarschijnlijk *Umbriërs* en

Digitized by Google

in het meer westelijk gelegen gebergte de *Sabijnen* in de omstreken van Amiternum, meer zuidwaarts in het dal van den Velinus, tusschen Reate, Carseoli en het Lacus Fucinus de *Aborigenes* of *Casci*, in Samnium tusschen Beneventum en Cales de *Ausoniërs* of *Osken*. Op het overblijvend gebied, zooals Latium, Campania en geheel Beneden-Italië, woonden volkeren van Grieksche afkomst zooals de *Siculi*, de *Oenotriërs* en de *Peucetiërs*.

De eerste verandering in deze verhouding der bewoners brachten de *Sabijnen*. Zij verdrongen de *Aborigenes* en trokken voorwaarts tusschen den Tiber en den Anio tot nabij Rome. De *Aborigenes* vermengden zich dientengevolge met de *Siculi* in Latium, en dezen vereenigden zich met de veroveraars of verhuisden naar elders. Wellicht door hen verdrongen, verspreidden de *Osken* zich over Samnium, Campania en Apulia, zoodat zij een groot gedeelte van Italia bewoonden en hun taal er lang bewaard bleef. Eindelijk gaf de verhuizing van nakomelingen der Sabijnen aanleiding tot nieuwe veranderingen. Zij maakten zich allengs meester van Picenum, Samnium, Campania en Lucania, en uit laatstgenoemd gewest veroverden de *Bruttiërs* het zuidwestelijk gedeelte des lands, terwijl zij allen zich ten slotte moesten onderwerpen aan de *Romeinen*. Aan de Golf van Tarentum hadden de *Grieksch-Helleensche* volksplantingen de heerschappij in handen, terwijl alleen aan de oostkust van Beneden-Italia eenige *Grieksch-Pelasgische* stammen hun onafhankelijkheid wisten te bewaren. Nadat bovengenoemde beweging der volkeren tot rust gekomen was, vond men in de verschillende gewesten deze volkeren: in Picenum de *Picenten* van Sabellischen oorsprong, in Samnium de *Samnieten, Marsen, Marrucinen, Pelignen, Vestinen, Hernicen, Horpinen* en *Frentanen*, allen eveneens van Sabellische afkomst, in Latium de *Latijnen*, ontstaan uit een vermenging der Siculi en der Aborigenes, in Campania de *Campaniërs*, uit een vermenging van Osken en Samnieten geboren. In Beneden-Italië woonden de *Lucaners* in Lucanië, de *Bruttiërs* in Bruttium, sedert 356 v. Chr. alzoo naar hen genoemd, de Pelasgische *Dauniërs* en *Peucetiërs* en na hen de met Osken vermaagschapte *Apuliërs* in Apulië, en de Pelasgische *Messapiërs* en *Salentijnen* in Calabrië. Te voren had men in het zuiden van Italia bloeiende Helleensche volksplantingen, welke in de tweede helft der 8ste en in de 7de eeuw v. Chr. waren gesticht, zooals Kumae, Rhegium, Lokri, Kroton, Sybaris, Thurii en Tarentum. Zij werden echter vervolgens door de Lucaners en vooral door de Bruttiërs gedwongen, zich binnen de muren van haar steden te bepalen, met uitzondering van Tarentum. Omtrent den toestand van Italia onder de Romeinsche heerschappij zie *Romeinsche Rijk*.

Zie: *Rosenberg*, Der Staat der alten Italiker. Untersuchungen über die ursprünglichen Verfassungen der Latiner, Osker und Etrusker (Leipzig 1913).

Italiaansche kunst. *Bouwkunst.* In Italië bleef de bouwkunst zich tot de 12de eeuw aan de overleveringen der oud-christelijke kunst (zie aldaar) houden. De weinige kerken, gedurende de vroege Middeleeuwen te Rome gesticht, zooals Santa Maria in Trastevere en Santa Maria in Araceli, zijn goeddeels uit overblijfselen van antieke gebouwen opgetrokken. Te Venetië volgde de bouwkunst in hoofdzaak de Byzantijnsche voorbeelden. De hoofdkerk, aan den H. *Marcus* gewijd, werd in 976 begonnen en in 1071 grootendeels voltooid. Het gebouw heeft in plattegrond den vorm van een kruis met gelijke armen; boven het midden van het kruis en boven ieder zijner armen bevinden zich koepels. Iedere arm van het kruis bestaat uit een middenbeuk, door lage zijbeuken, met galerijen daarboven, geflankeerd. Forsche pijlers dragen de koepels, terwijl de galerijen op zuilen rusten. De drie zijden van den westelijken arm van het kruis worden door een gang omgeven, welke aan den gevel een eigenaardig aanzien verleent, daar hij met zuilen en koepels versierd is. Slechts vensters in de koepels verlichten het inwendige, dat daardoor een geheimzinnig halfdonker vertoont. Het is ten rijkste met marmeren platen en mozaieken versierd. Ook de gedenkteekenen van Sicilië wijzen op den invloed der Byzantijnen. Maar hier drukten ook de Arabieren en de Noormannen, die achtereenvolgens het eiland beheerschten, hun stempel op de bouwkunst. Als Byzantijnsche elementen zijn te beschouwen de koepels en de galerijen boven de zijbeuken; van de Noormannen afkomstig is de gewoonte, om kruisbeuken en torens aan de kerken toe te voegen. De Arabische kunst uit zich vooral in de versiering. Voorbeelden van dezen trant geven San Giovanni degli Eremiti te Palermo, van 1132 tot 1148 gebouwd, de Cappella Palatina aldaar, te zelfder tijd verrezen, en de kathedraal te Monreale, in 1189 voltooid. Ook het zuiden van Italië bevat dergelijke kerken, zooals de kathedralen te Trani, te Salerno en te Amalfi.

In het noorden van Italië hebben de Longobarden zich reeds vroeg bekwame bouwmeesters getoond. Hun gedenkteekenen bevatten de elementen der latere Romaansche kunst, die door de steenhouwers aan de Italiaansche meren, vooral door die te Como, tot een bepaald stelsel werden samengevat en naar het overige Europa werden overgebracht. Van Longobardischen oorsprong zijn de teerlingkapiteelen, de booggalerijen en de kruisgewelven, die later in de bouwkunst zulk een groote rol zouden krijgen. De kerken met veelhoekigen plattegrond, waarvoor die van den H. Vitalis te Ravenna het voorbeeld had gegeven, bleven in het noorden van Italië tot de zestiende eeuw in gebruik. Een der best bewaarde is die te Arsago. Onder de kerken van Lombardije was al van ouds de basiliek van den H. Ambrosius te Milaan de meest beroemde. Het tegenwoordig gebouw schijnt wel grootendeels uit de elfde eeuw afkomstig, doch zijn aanleg met zijbeuken, galerijen en kruisgewelven, is ongetwijfeld veel ouder. Pavia bezit vele prachtige kerken uit de tiende en elfde eeuw, zooals San Michele, San Pietro in Ciel d'oro; te Como munten Sant'Abbondio en San Fedele uit. San Zeno te Verona onderscheidt zich door de rijke behandeling der versieringen. Te Pisa, dat in de elfde eeuw tot grooten bloei kwam, ontwikkelde zich een eigenaardige bouwkunst. De kathedraal,

Digitized by Google

met haar vijf beuken, in 1118 voltooid, met de daarbij geplaatste doopkapel en den in 1174 begonnen beroemden scheeven toren, behooren tot haar meest bekende voortbrengselen. Denzelfden stijl vertoonen de kerken van Lucca, Pistoja en Arezzo. De kathedraal te Piacenza heeft een ietwat afwijkenden stijl. Den ontwikkelden Romaanschen stijl ziet men aan de Doopkapel en San Miniato te Florence, de kathedraal te Modena en die te Parma.

In de 13de eeuw kwam de Gotiek naar Italië. De strijd werd hier echter gewijzigd. De pijlers der kerken plaatste men wijd uit elkander, de vensters kregen slechts kleine afmetingen en boven het kruis der kerken werd soms een koepel geplaatst. De constructieve elementen van het Gothische stelsel traden op den achtergrond; het gebruiken van steunbeeren, luchtbogen, gewelfribben en schalken werd in Italië slechts zelden noodig geacht, de klokkentorens werden meestal naast de kerken opgericht en de gevels vaak hooger dan de beuken opgetrokken. Aan de portalen en de vensters werden bij voorkeur Romaansche motieven gebezigd. Toen de nieuwe stijl in Italië zijn intrede deed, deden de pas gestichte orden der Dominicanen en der Franciscanen overal kerken bouwen, en lieten de steden tal van openbare gebouwen stichten. De eerste kerk der Franciscanen verrees te Assisi en werd in 1253 ingewijd. Men ziet hier twee kerken boven elkander; de onderste, waarin de H. *Franciscus* begraven ligt, heeft nog een eenigszins Romaansch karakter, maar de bovenste toont al de eigenaardigheden der Italiaansche Gothiek. Andere kloosterkerken der Franciscanen, in Gothischen stijl gebouwd, zijn Santa Croce te Florence in 1294 door *Arnolfo di Cambio* begonnen, San Francesco te Bologna en Santa Chiara te Assisi. Onder de kloosterkerken der Dominicanen munten uit Santa Maria Sopra Minerva te Rome, Santa Maria Novella te Florence en San Domenico te Siena. De kloosterbroeders, die vooral door hun prediking invloed op het volk wilden uitoefenen, verlangden kerken met breede beuken, waar de pijlers den geloovigen niet beletten, den redenaar te zien. Voor het eigenlijke koor hadden zij aan een nis genoeg, doch zij lieten naast de beuken kapellen maken, om de aanzienlijken tot vrome stichtingen op te wekken. De inrichting dezer kloosterkerken werd ook bij de kathedralen gevolgd, zooals die te Florence, in 1294 door *Arnolfo di Cambio* begonnen, en sedert 1334 door *Giotto* met een klokkentoren versierd. Een van de schoonste Gotische gebouwen in Italië is de kathedraal te Siena in de dertiende eeuw begonnen en in de veertiende voltooid. Het bestaat uit afwisselende lagen van zwart en wit marmer. Niet minder fraai is de kathedraal te Orvieto, uit de veertiende eeuw. Indien de kerk van San Petronio te Bologna, in 1388 begonnen, voltooid was, zou zij de grootste van Italië geworden zijn. Maar de kruisbeuk en het koor bleven achterwege. De meest beroemde Gothische kerk van Italië is de kathedraal te Milaan, die *Galeazzo Visconti* in 1386 liet beginnen. Zij heeft zeer aanzienlijke afmetingen en is ten rijkste versierd; pas in 1522 werd de koepel boven het kruis voltooid, de voorgevel heeft zijn versiering in de negentiende eeuw gekregen.

Italië bezit tal van Gotische gebouwen, voor wereldlijke doeleinden bestemd. Het Palazzo Vecchio en het Palazzo del Bargello te Florence hebben een ernstig, weerbaar uiterlijk, daar zij verdedigd moesten worden. Soortgelijke gebouwen vindt men ook elders; het stadhuis te Siena, vele paleizen aldaar en te Lucca, en vooral die te San Gimignano verdienen vermelding. In Lombardije werd meestal gebakken steen voor dergelijke gebouwen gebruikt; dit leidde tot een rijkere behandeling der gevels, waarvan het stadhuis te Cremona een voorbeeld geeft. Door het toepassen van terracotta werd soms het effect nog verhoogd, gelijk men aan het Spedale Grande te Milaan, in 1456 begonnen, ziet. Een eigenaardig karakter hebben de Gothische paleizen van Venetië, die in hun open galerijen, aan het water uitkomend, iets feestelijks vertoonen, dat elders in Italië ontbreekt.

De bouwkunst van Italië na 1420 wordt meestal de Renaissance genoemd. Die naam is van Franschen oorsprong en men is gewoon, daaraan de beteekenis van een wedergeboorte der Romeinsche kunst te hechten. Daaruit ontstond de meening, dat de Italiaansche meesters zich reeds in de vijftiende eeuw een getrouwe navolging van de scheppingen der oudheid ten doel zouden gesteld hebben. Deze meening is echter onjuist; de Italianen verstonden aanvankelijk onder „rinascimento" niets anders dan de herleving der antieke beschaving, in tegenstelling met die der Middeleeuwen, welke zij als barbaarsch beschouwden. Van de oudheid was hun niets anders bekend dan het Romeinsche tijdperk, en hun kennis had nog niet veel te beteekenen. Het verdient opmerking, dat de Renaissance niet is ontstaan te Rome, ofschoon daar de overblijfselen der oudheid het talrijkst waren. Florence is de geboorteplaats der Renaissance. De bouwmeester *Filippo Brunellesco* (1377—1446) is de baanbreker der Renaissance geweest. In 1420 begon hij met den koepel der kathedraal te Florence, het voorbeeld voor alle latere koepels in Italië. Die koepel is wel geïnspireerd op de koepels der Romeinen; oorspronkelijk is echter het denkbeeld, om onder den eigenlijken koepel een rechtopgaand gedeelte, de zoogenaamde trommel, te plaatsen, en als beschrijvende lijn niet den halven cirkel der Romeinen, doch den spitsboog der Gotiek te kiezen. *Brunellesco* heeft ook aan de Cappella dei Pazzi en aan de kerk van San Lorenzo te Florence de Renaissance toegepast. Een zijner meest beroemde werken is het Palazzo Pitti te Florence, geheel van ruwe stukken steen opgetrokken. Het maakt den indruk van een kasteel, en was dan ook bedoeld om bij burgeroorlogen, zooals ze in de vijftiende eeuw te Florence veel voorkwamen, verdedigd te kunnen worden. In denzelfden geest zijn het Palazzo Ricardi, door *Michelozzo Michelozzi* (1396—1472) en het Palazzo Strozzi, door *Benedetto da Majano* (1442—1497), beiden te Florence.

Met pilasters en kroonlijsten is de gevel van het Palazzo Rucellai te Florence, die door *Leone Battista Alberti* (1404—1472) ontworpen werd, versierd. Onder de bouwmeesters, die de vijftiende eeeuw heeft opgeleverd, behooren ook de gebroeders *Giuliano* (1445—1516) en *Antonio*

Digitized by Google

(1455—1534) *da San Gallo*. De eerste ontwierp de kerk der Madonna delle Carceri te Prato, de tweede die der Madonna di San Biagio te Montepulciano, beide van een koepel voorzien. Een der fraaiste gebouwen der vijftiende eeuw is het paleis te Urbino, door *Luciano da Laurana*.

In het noorden van Italië ontwikkelde zich de Renaissance tot een zeer rijken stijl. Voorbeelden daarvan geven de Cappella Colleoni te Bergamo en vooral de gevel der Karthuizerskerk bij Pavia, in 1491 door *Giovanni Antonio Amadeo* begonnen door *Giacomo Antonio Dolcebuono* en *Christoforo Solari* voortgezet. Deze laatste meester ontwierp ook het koor van de kathedraal te Como, dat uit het begin der 16de eeuw dagteekent. Het Palazzo del Consiglio te Verona is een schepping van *Fra Giocondo*; te Brescia verdienen het Palazzo Municipale en de kerk Santa Maria dei Miracoli om hun rijke vormen de aandacht. Eindelijk moeten nog de Renaissance-paleizen te Venetië genoemd worden, waarvan het Palazzo Vendramin-Calergi, in 1481 door *Pietro Lombardo* voltooid, het schoonste is.

Sedert het begin der 16de eeuw krijgt de bouwkunst der Renaissance in Italië een strenger karakter. De bouwmeesters, die tot dusver ook aan de uitvoering hunner ontwerpen hadden medegewerkt en veelal de rijke versieringen als beeldhouwers met eigen hand hadden vervaardigd, bepaalden zich voortaan tot het maken van ontwerpen. De meester, die deze verandering tot stand bracht is *Donato Bramante* (1444—1514). Hij had te Urbino, waar hij geboren was, zijn opleiding gekregen en was in 1472 te Milaan gekomen; daar bleef hij tot 1499 en vertrok toen naar Rome, waar hij stierf. De werken, die *Bramante* te Milaan uitvoerde, zooals de kerk Santa Maria delle Grazie en de sacristie van Santa Maria presso San Satiro, zijn nog in den tot dusver gebruikelijken trant. Te Rome echter verkreeg zijn stijl een strenger karakter. Dit bewijzen de Tempietto bij San Pietro in Montorio en de Cancelleria, benevens een gedeelte van het Vaticaan, door hem gebouwd. *Bramante* begon ook met het bouwen der St. Pieterskerk, waarvan hij echter maar een klein deel uitvoerde. In zijn geest werkten *Antonio da San Gallo de jonge*, de ontwerper van het Palazzo Farnese en *Baldassare Peruzzi*, die de Villa Farnesina en het Palazzo Massimi te Rome bouwde. *Michelangelo Buonarroti* (1475—1564) zocht als bouwmeester niet, gelijk zijn voorgangers, de schoonheid der antieken te bereiken. Hij ging zijn eigen weg, en bekommerde zich niet om de oudheid; alleen grootschheid en oorspronkelijkheid streefde hij na. Naar zijn ontwerp werden de grafkapel der *Medici* te Florence, het Kapitool te Rome en de kerk Santa Maria degli Angeli aldaar gebouwd. Zijn meesterstuk als bouwmeester is de Sint Pieterskerk te Rome, die hij in 1546 begon, en die, wat de oostelijke deelen en den trotschen koepel betreft, naar zijn ontwerp voltooid werd. *Galeazzo Alessi* (1512—1572) is de ontwerper van het Palazzo Marino te Milaan en van de kerk Santa Maria de Carignano te Genua. Dit laatste gebouw toont den invloed van *Michelangelo*. Ook verscheidene beroemde paleizen te Genua werden door *Alessi* gebouwd. *Giacomo Barozzi*, naar zijn geboorteplaats *Vignola* genoemd (1507—1573), die „regelen voor de vijf orden der bouwkunst" uitgaf, heeft de Villa di Papa Giulio, de Jezuïetenkerk te Rome en het kasteel Caprarola bij Viterbo gebouwd. Venetië bezit in de Bibliotheek di San Marco, het Palazzo Corner en de Loggetta onder den klokkentoren fraaie werken van *Jacopo Sansovino* (1477—1570). De grootsche scheppingen van *Andrea Palladio* (1508—1580) bevinden zich te Vicenza. Daar ziet men de Basilica, het Teatro Olimpico, het Palazzo Thiene, de Loggia Bernarda en het Palazzo Valmarana, door hem gebouwd. Zijn leerling *Vincenzo Scamozzi* (1552—1616) ontwierp het Palazzo Pisani te Venetië en het Palazzo Porto te Vicenza.

Te Rome begint omstreeks 1570 het karakter der bouwkunst te veranderen. Nu worden grootsche paleizen en kerken gesticht, waar, onder den invloed van *Michelangelo*, nieuwe motieven toepassing vinden. Hiertoe behooren de Sapienza en San Luigi dei Francesi, door *Giacomo della Porta* (1541—1604), het Palazzo Quirinale, door *Domenico Fontana* (1543—1607), de Chiesa Nova en het Palazzo Borghese, door *Martino Lunghi* (1560—1619). *Carlo Maderna* (1556—1629), die Santa Suzanna bouwde, heeft ook het schip en de voorhal der St. Pieterskerk ontworpen, die niet in de bedoeling van *Michelangelo* lagen. Te Venetië ziet men in Santa Maria della Salute en het Palazzo Pesaro gebouwen van *Baldassare Longhena* (1604—1682), die in denzelfden geest werkte.

In het midden der 17de eeuw werd de bouwkunst grilliger, ofschoon zij haar grootschheid behield. Dit bewijzen de kolonnaden van het St. Pietersplein te Rome, door *Lorenzo Bernini* (1599—1680), Sant' Andrea delle Fratte en Sant' Ivo te Rome, door *Francesco Borromini* (1599—1667) en den gevel van Santa Maria della Pace te Rome, door *Pietro Berettini da Cortona* (1596—1669). De grilligheid wordt tot het uiterste gevoerd door *Guarino Guarini* (1624—1685) die San Gregorio te Messina en het Palazzo Carignano te Turijn bouwde.

De 18de eeuw keert tot de meer strenge vormen van vroeger terug. Er worden dan zeer monumentale werken ondernomen, zooals de beroemde Spaansche trap bij Santa Trinità dei Monti te Rome, van 1721 tot 1725 door *Alessandro Specchi* en *Francesco de Sancti* uitgevoerd, en de Fontana di Trevi aldaar, in 1735 door *Niccolo Salvi* ontworpen. Nabij Turijn bouwde *Filippo Juvara* (1685—1735) de beroemde kloosterkerk della Superga; ook de koepel der kathedraal te *Como* is door dezen meester ontworpen. Eindelijk moeten nog genoemd worden *Ferdinando Fuga* (1699—1780), die Santa Maria Maggiore te Rome van haar fraaie gevels voorzag, *Alessandro Galilei* (1691—1787) de bouwmeester van den indrukwekkenden gevel, die San Giovanni in Laterano te Rome versiert, en *Luigi Vanvitelli* (1700—1773) een bouwmeester van Nederlandschen oorsprong, de ontwerper van het beroemde paleis Caserta bij Napels.

In de negentiende eeuw heeft de Italiaansche bouwkunst zich niet op haar vroegere hoogte gehandhaafd. Streng klassiek is de Porta del Sempione te Milaan in 1804 door *Caldara* begonnen,

Digitized by Google

doch pas veel later voltooid. *Guiseppe Mengoni* († 1877) bouwde de Galleria Vittorio Emanuele te Milaan en de Cassa di Risparmio te Bologna. *Luigi Poletti* restaureerde San Paolo fuori le mura en San Lorenzo te Rome, *Antonio de Fabris* voorzag Santa Maria del Fiore te Florence van een gevel in Gotischen stijl, *Luca Beltrami* maakte zich bekend door een ontwerp voor den gevel der kathedraal te Milaan, dat echter niet werd uitgevoerd. Eindelijk noemen wij nog *Calderini*, den ontwerper van het onlangs voltooide Paleis van Justitie te Rome.

Beeldhouwkunst. Reeds in de 11de eeuw werden in Italië belangrijke beeldhouwwerken vervaardigd, zooals de reliëfs van het portaal der kerk van San Zeno te Verona, die tafereelen uit het Oude en Nieuwe Testament wedergeven. Ook de reliëfs van het doopvont der kerk van San Giovanni te Verona behooren tot dien tijd. *Benedetto Antelami* vervaardigde in 1178 een reliëf in de kathedraal te Parma, dat voorstelt, hoe *Christus* van het kruis wordt genomen. In Toskane werkte *Guido Bigarelli*, uit Como afkomstig, die in de eerste helft der 13de eeuw een predikstoel voor San Bartolommeo in Pentana te Pistoja, een doopvont in de kathedraal te Pisa en het portaal der kathedraal te Lucca vervaardigde. Een gedeelte van het beeldhouwwerk van dit portaal is gemaakt door *Niccolò di Piero*, meest *Niccolò Pisano* genaamd (1206—1280). Deze meester begon de antieke overblijfselen te bestudeeren en na te volgen. Hij vervaardigde in 1260 den beroemden predikstoel in het Baptisterium te Pisa, en in 1270 de niet minder vermaarde „arca" in San Domenico te Bologna. Verder zijn van hem afkomstig de predikstoel in de kathedraal te Siena en de reliëfs van een fontein te Perugia. In zijn geest werkte *Fra Guglielmo dell' Agnello* (1238—1313), van wien een predikstoel in San Giovanni fuorcivitas te Pistoja afkomstig is. *Arnolfo di Cambio* (1232—1302), die vooral als bouwmeester werkzaam was, heeft als beeldhouwer in San Domenico te Orvieto een grafteeken voor den kardinaal *De Braye* gemaakt. Deze beeldhouwers overtreft *Giovanni Pisano* (1250—1328) een zoon van den reeds genoemden *Niccolò*. Zijn meesterstuk is de predikstoel in Sant' Andrea te Pistoja, die in 1301 werd voltooid. Een leerling van hem, *Andrea Pisano* (1273—1348), uit Pontedera afkomstig, werkte te Florence, waar hij het fraaie beeldhouwwerk van den klokkentoren der kathedraal in 1334 begon, en van 1330 tot 1336 een der beroemde bronzen deuren van het Baptisterium vervaardigde. Niet minder vermaard dan hij is *Andrea Orcagna* (1329—1368), die, ook schilder en bouwmeester, als beeldhouwer in 1359 het hoofdaltaar der kerk Or San Michele te Florence voltooide, dat zijn meesterstuk is. Te Milaan heeft *Giovanni di Balduccio* in 1339 de sarcofaag van den H. *Petrus Martyr* in Sant' Eustorgio gemaakt; aan dit kunstwerk herinnert de sarcofaag van den H. *Augustinus* in de kathedraal te Pavia, in 1362 door *Bonino da Campione* begonnen, die ook in 1374 het gedenkteeken voor *Can Signorio* te Verona, waar de overledene te paard is voorgesteld, heeft gemaakt.

In de 15de eeuw komt de Italiaansche beeldhouwkunst tot nog grooter bloei. *Lorenzo Ghiberti* (1378—1455) geldt terecht als een der grootste kunstenaars van alle tijden. Zijn werk zijn drie groote bronzen beelden van heiligen in den gevel der kerk van Or San Michele te Florence, tusschen 1414 en 1428 uitgevoerd, een bronzen deur van het Baptisterium aldaar, waarmede hij van 1403 tot 1424 bezig was, en een andere dergelijke deur, wier vervaardiging van 1424 tot 1452 duurde. Deze laatste werd door *Michelangelo* zoo bewonderd, dat hij haar waard oordeelde, den ingang van het paradijs te versieren. Ook een doopvont in San Giovanni te Siena en een reliquiekast in de kathedraal te Florence zijn door *Ghiberti* vervaardigd. Een der grootste beeldhouwers van alle tijden was *Donatello* (1386—1466); hij inspireerde zich op de antieken, doch wist, door het bestudeeren der natuur aan zijn werk een zeer bijzonder karakter te geven. Vele zijner werken bevinden zich in zijn geboortestad Florence, zooals de H. Joris der kerk Or San Michele, de profeten aan den klokkentoren der kathedraal, de reliëfs met kinderen voor een orgelgalerij in de kathedraal en de predikstoelen in San Lorenzo. Ook te Padua heeft *Donatello* vertoefd, waar hij, behalve het ruiterstandbeeld van *Gattamelata*, ook verscheidene beelden en reliëfs van het hoofdaltaar in Sant' Antonio aldaar gemaakt heeft. Siena bezit van *Donatello* den beroemden *Johannes den Dooper* in San Giovanni; in dezelfde kerk ziet men het reliëf, dat *Herodias* voorstelt. Ook de portretten, door *Donatello* gemaakt, zijn uitmuntend getroffen. *Luca della Robbia* (1400—1482) is bekend door zijn fraaie reliëfs in gebakken klei, die van gekleurd glazuur zijn voorzien en meestal de H. Maagd met haar kind voorstellen. Een leerling van *Donatello* was *Desiderio da Settignano* (1428—1464), wiens twee beste werken, het marmeren grafteeken voor *Marsuppini* in Santa Croce en het altaar in San Lorenzo, te Florence bewaard bleven. *Bernardo Rossellino* (1409—1464) is de schepper van het prachtige grafteeken voor *Bruni* in Santa Croce te Florence. In zijn geest werkte ook *Antonio Rossellino* (1427—1478), de vervaardiger van een gedenkteeken in San Miniato te Florence. *Benedetto da Majano* (1442—1497) heeft zich beroemd gemaakt door den predikstoel in Santa Croce te Florence. De werken van *Mino da Fiesole* (1431—1482) vindt men zoowel in de kerken van Rome als in die van Florence en zijn omgeving. Vooral zijn portretten zijn voortreffelijk. Van *Antonio del Pollajuolo* (1429—1498), een Florentijn, bezit de St. Pieterskerk te Rome de bronzen grafteekenen voor *Sixtus IV* en voor *Innocentius VIII*. *Andrea del Verrocchio* (1436—1488), die ook schilder was, heeft als beeldhouwer de beroemde groep van *Christus* en *Thomas* in den gevel van Or San Michele te Florence vervaardigd, en het niet minder vermaarde ruiterstandbeeld voor *Colleoni* te Venetië.

Al de tot dusver genoemde beeldhouwers waren Florentijnen; Florence heeft in de kunst der vijftiende eeuw de grootste beteekenis. Maar ook elders waren groote meesters werkzaam. *Jacopo della Quercia* (1374—1438) uit Siena maakte in zijn geboortestad de reliëfs der Fonte

Digitized by Google

Gaja, en de doopvont in San Giovanni. De kathedraal te Lucca bezit van hem de schoone graftombe voor *Ilaria del Caretto* en Bologna de beeldhouwwerken aan den gevel van San Petronio. *Niccolò dall' Arca* (1440—1494), die te Bari geboren was, ontleent zijn naam en zijn roem aan de „arca", of sarcofaag in San Domenico te Bologna. Onder de beeldhouwers van Lombardije hebben het meeste uitgemunt *Christoforo Mantegazza, Giovanni Antonio Amadeo* en *Benedetto Briosco,* die sedert 1478 de rijke versieringen van den gevel der Certosa-kerk bij Pavia maakten. *Tomaso* en *Jacopo Rodari* maakten in het begin der zestiende eeuw het beeldhouwwerk van de kathedraal te Como. Te Venetië waren *Antonio Rizzo, Pietro Lombardo, Tullio Lombardo* en *Alessandro Leopardi* werkzaam; vooral grafteekenen getuigen van hun bekwaamheid. Eindelijk moet nog *Andrea Bregno* (1421—1506), wiens scheppingen men te Rome in vele kerken vindt, vermeld worden.

De Italiaansche beeldhouwkunst der 16de eeuw wordt beheerscht door *Michelangelo Buonarroti* (1475—1564), den schepper van meesterstukken zooals „Maria met het lijk van Christus" in de St. Pieterskerk te Rome, den „David" te Florence, den „Mozes" in San Pietro in Vincoli te Rome, de grafteekenen der Medici in San Lorenzo te Florence. Hier ziet men een grootschheid, die alles, wat vroegere of latere Italiaansche beeldhouwers voortbrachten, overtreft. *Andrea Sansavino* (1460—1529), *Andrea Ferrucci* (1465—1526), *Benedetto da Rovezzano* (1476—1556), *Giovanni Francesco Rustici* (1474—1554), *Baccio da Montelupo* (1469—1535), *Antonio Begarelli* (1498—1565), *Alfonso Lombardi* (1497—1537), *Niccolò Tribolo* (1485—1550) en *Baccio Bandinelli* (1493—1560) waren ongetwijfeld beeldhouwers van beteekenis, doch hun werk wordt geheel door dat van *Michelangelo* in de schaduw gesteld. Als vervaardiger van den bronzen „Perseus" te Florence is *Benvenuto Cellini* (1500—1572) vermaard. De decoratieve beeldhouwwerken van *Giovanni da Bologna* (1529—1608) versieren de pleinen van verscheidene Italiaansche steden. In de 17de eeuw was *Lorenzo Bernini* (1598—1680) de meest bekende beeldhouwer van Italië. Zijn werk is zeer decoratief, gelijk ook dat van *Alessandro Algardi* (1598—1654) en *Stefano Maderna* (1571—1636). *Antonio Canova* (1757—1822) trachtte de antieken in zijn werk na te volgen; zijn roem was bij zijn leven grooter dan tegenwoordig. Zijn leerling was *Marochetti* (1805—1867), die het ruiterstandbeeld voor *Emanuel Philibert* te Turijn maakte. Andere beeldhouwers der 19de eeuw zijn *Monteverde, Gallori, Civiletti, Franceschi, Amendola, Belliazzi, Barbella, d'Orsi, Gemito, Barzaghi, Borghi, Guarnerio, Broga, Tabacchi, Biondi, Bugatti, Bistolfi, Calandra, Ferrari* en *Omonica.*

Schilderkunst. De Italiaansche schilderkunst begint in de 13de eeuw. Zij stond aanvankelijk onder Byzantijnschen invloed, gelijk het vermaarde altaarstuk door *Giovanni Cimabue* (1240—1300), in Santa Maria Novella te Florence bewijst. Zijn leerling *Giotto* (1266—1337) wist de schilderkunst op nieuwe paden te leiden. De fresco's, door hem vervaardigd en die in San Francesco te Assissi, in de Cappella dell' Arena te Padua en in Santa Croce te Florence bewaard bleven, onderscheiden zich door een edele opvatting en een strengen stijl. Onder den invloed van *Giotto* ontwikkelde zich *Andrea Orcagna* (1329—1368), dien wij vroeger reeds als beeldhouwer vermeldden. Fresco's van hem bevat de Cappella Strozzi van Santa Maria Novella te Florence. *Spinello Aretino,* dus genoemd naar zijn geboorteplaats Arezzo, schilderde omstreeks 1350 een reeks van fresco's ter verheerlijking van den *H. Benedictus* in de sacristie van San Miniato bij Florence. Hij volgde hierbij de werkelijkheid, gelijk ook in de fresco's, waarmede hij het Palazzo Pubblico te Siena versierde. Tot de belangrijkste Italiaansche schilderwerken der 14de eeuw behooren de fresco's in de galerijen om het Campo Santo te Pisa. Zij worden toegeschreven aan *Buonamico Buffalmacco, Pietro Lorenzetti, Andrea da Firenze, Antonio Veneziano, Francesco da Volterra, Pietro di Puccio* en *Bernardo Daddi.* De meest beroemde dezer tafereelen, die tusschen 1370 en 1386 werden vervaardigd, zijn het „Laatste Oordeel" en de „Overwinning van den Dood". Te Siena werkte *Duccio di Buoninsegna* (1285—1339). Zijn voornaamste altaarstuk, dat van 1311 dagteekent, berust in de kathedraal der stad. *Simone Martini* (1284—1344), *Ambrogio Lorenzetti* en *Taddeo di Bartolo* hebben fresco's in het Palazzo Pubblico te Siena geschilderd, die onder den invloed van *Giotto* zijn ontstaan. Niet slechts daar, ook te Padua werd *Giotto* als voorbeeld genomen. Men ziet dit aan de fresco's, waarmede *Altichiero da Zevio* en *Jacopo d'Avanzo* sedert 1376 twee kapellen van de kerk Sant' Antonio versierden.

Giotto had in de 14de eeuw de Italiaansche schilderkunst beheerscht. In de 15de eeuw veranderde dit; de natuur werd nu bestudeerd, de wetten der perspectief werden ontdekt, aan het teekenen naar het naakt werd begonnen. De achtergronden der fresco's, tot dusverre slechts op conventioneele wijze behandeld, werden nu landschappen of perspectievisch geteekende gebouwen. De gewijde geschiedenis leverde nog wel, als vroeger, de onderwerpen, doch de gebeurtenissen werden zóó afgebeeld, alsof zij in eigen land en tijd hadden plaats gevonden. De nieuwe opvatting toont zich het eerst in de fresco's welke *Tomaso Masaccio* (1401—1429) in de Cappella Brancacci der Karmelieterkerk te Florence schilderde. Maar *Fra Angelico da Fiesole* (1387—1455) bleef nog aan de vroegere opvatting vasthouden. Hij versierde het klooster San Marco te Florence met fresco's, die door groote lieflijkheid uitmunten en in 1436 begonnen werden. Beroemd is zijn fresco van het „Laatste Oordeel" in de kathedraal te Orvieto; hier zijn vooral de engelen, heiligen en profeten bijzonder schoon. In 1447 begon *Fra Angelico* met de fresco's der kapel van Paus *Nicolaas V* in het Vaticaan, waar hij *Masaccio* tracht te volgen. De schilder is vooral vermaard door zijn altaarstukken, die meestal *Maria* met engelen voorstellen. *Fra Filippo Lippi* (1406—1469) werkte aanvankelijk in den geest van den vorigen meester, doch ging later tot het wedergeven der werkelijkheid over. Men ziet dit

Digitized by Google

aan de fresco's in de kathedraal te Prato en in die te Spoleto. Ook fraaie altaarstukken zijn door *Fra Filippo Lippi* gemaakt. Door een bijzonder uitvoerige behandeling der achtergronden onderscheiden zich de fresco's van *Benozzo Gozzoli* (1424—1496), evenals *Fra Filippo* een Florentijn. Men ziet ze in de kerk te Montefalco bij Foligno, in de kerk Sant' Agostino te San Gimignano, in het Palazzo Ricardi, te Florence en in de galerijen om het Campo Santo te Pisa. Een leerling van *Fra Filippo Lippi* was *Sandro Botticelli* (1446—1510), een zeer veelzijdig meester, die, ofschoon hij ook in de Sixtijnsche kapel te Rome drie fresco's gemaakt heeft, toch in het bijzonder om zijn schilderijen op paneel vermaard is. Hiertoe behooren de „geboorte van Venus", „de Laster", en „de Lente", benevens verscheidene voorstellingen van de H. Maagd met engelen. Zijn leerling was *Filippino Lippi* (1458—1504), de zoon van *Fra Filippino Lippi*. Hij voltooide de fresco's van *Masaccio* in de Cappella Brancacci te Florence, en schilderde fresco's in Santa Maria Novella te Florence en in Santa Maria sopra Minerva te Rome. Als zijn meesterstuk geldt het altaarstuk in de kerk der Badia te Florence. Door grootschheid van opvatting en meesterlijke uitvoering onderscheiden zich de fresco's van *Domenico Ghirlandajo* (1449—1494), die men in de Sixtijnsche kapel te Rome, in Santa Trinita en in Santa Maria Novella te Florence ziet. De schilderwerken van *Andrea Verrocchio* (1435—1488), dien wij reeds als beeldhouwer noemden, zijn grootendeels verloren gegaan. Alleen „de doop van Christus" bleef bewaard, dat zich door een strengen stijl kenmerkt. Zijn leerling *Lorenzo di Credi* (1459—1537) bediende zich voor het eerst van olieverf voor zijn schilderijen; tot dusver hadden de Italianen hun verf met eiwit en lijm aangemaakt. De nieuwe manier veroorloofde een uitvoeriger behandeling, gelijk op zijn stukken, die in vele musea voorkomen, te zien is. De fresco's van *Cosimo Rosselli* (1439—1507) in de Sixtijnsche kapel te Rome zijn weinig belangrijk. Het werk van zijn leerling *Piero di Cosimo* (1462—1521) onderscheidt zich door de uitmuntende behandeling van het naakt. Van groote kennis der anatomie en der perspectief getuigen de fresco's, die *Piero dei Franceschi* in San Francesco te Arezzo maakte. Een geestverwant van dezen meester was *Melozzo da Forli* (1438—1494), die in het Vaticaan als fresco Paus *Sixtus IV* schilderde, maar van wiens meesterstuk, Christus' hemelvaart, slechts fragmenten te Rome bewaard bleven. *Luca Signorelli* (1441—1523) is benoemd door zijn fresco's in de Sixtijnsche kapel te Rome, te Monte Oliveto bij Siena en vooral door die in de kathedraal te Orvieto, welke van een groote kennis der ontleedkunde getuigen.

Alle tot dusver besproken schilders der 15de eeuw behooren tot de school van Florence. In het noorden van Italië werkte *Andrea Mantegna* (1431—1506), die zich in het bijzonder tot de oudheid aangetrokken voelde. Hij schilderde fresco's in de kerk der Eremitani te Padua, in het Castello di Corte te Mantua en is ook om zijn altaarstukken bekend. In *Mantegna's* geest schilderden ook de meesters van Milaan, zooals *Vincenzo Foppa* (1430—1492), *Bartolommeo Suardi* (1460—1523), en *Ambrogio da Fossano* (1455—1524), en die van Ferrara, zooals *Francesco Cossa* (1430—1480), *Cosimo Tura* (1432—1495) en *Lorenzo Costa* (1460—1535). De meest beroemde schilder van Bologna, *Francesco Francia* (1450—1518) was een leerling van *Costa;* zijn werk, dat wel den invloed van *Mantegna* vertoont, doch tevens iets bijzonder liefelijks heeft, vormt den overgang der Noord-Italiaansche school naar die van Umbrië, welke in de eerste plaats naar stille schoonheid streefde. De eerste meester, die deze richting volgde, is *Gentile da Fabriano* († 1428), wiens voornaamste werk men te Florence vindt. *Pietro Perugino* (1446—1523) stond aanvankelijk onder den invloed der Florentijnen, doch in zijn later werk vindt men de kenmerken der Umbrische school. *Perugino* schilderde fresco's in de Sixtijnsche kapel te Rome, in Santa Maria Maddalena dei Pazzi te Florence en in den Cambio te Perugia. Ook vele altaarstukken van hem zijn bekend. *Bernardino Pinturicchio* (1450—1513) heeft zich voornamelijk als frescoschilder bekend gemaakt. Beroemde fresco's van dezen Umbrischen meester bezitten Santa Maria in Araceli te Rome, het Appartamento Borgia in het Vaticaan aldaar en de bibliotheek van de kathedraal te Siena.

In het begin der 16de eeuw zien wij de schilders van Florence nieuwe wegen bewandelen. *Fra Bartolommeo* (1475—1517) legde zich meer dan zijn voorgangers toe op het koloriet, *Mariotto Albertinelli* (1474—1515) volgde hem daarin na; hebben deze beide meesters vooral altaarstukken vervaardigd, *Andrea del Sarto* (1486—1531) heeft ook in fresco's geschilderd, die door hun kleur uitmunten. Ook *Gianantonio Bazzi*, gezegd *Sodoma* (1477—1549) behoort tot deze richting. Zijn fresco's vindt men te Siena in het klooster Monte Oliveto, in San Domenico aldaar en in de Villa Farnesina te Rome. De 16de eeuw is het tijdperk, waarin de Italiaansche schilderkunst haar grootste hoogte bereikte door *Lionardo da Vinci* (1452—1519), *Michelangelo Buonarroti* (1475—1563) en *Rafael Santi* (1483—1520). *Lionardo da Vinci* was een leerling van *Verrocchio*. Van zijn werk is veel verloren gegaan. Maar zijn portretten, zooals de „Gioconde" in het Louvre te Parijs, behooren tot de schoonste, die ooit werden geschilderd. Het beroemde fresco in het refectorium bij Santa Maria delle Grazie te Milaan, dat het laatste Avondmaal voorstelt, heeft door den tijd veel geleden. Maar oude copieën en teekeningen kunnen ons eenig denkbeeld van de oorspronkelijke schoonheid geven. Vele teekeningen van *Lionardo da Vinci*, die bewaard bleven, spreken van zijn groot talent. Leerlingen van hem waren *Bernardino Luini* (1475—1533), vermaard door zijn fresco's in San Maurizio te Milaan, in Santa Maria degli Angeli te Lugano en te Saronno; *Andrea Solario* (1460—1515), die goede portretten maakte; en *Gianantonio Boltraffio* (1467—1516), de schilder van schoone vrouwefiguren. *Gaudenzio Ferrari* (1484—1547) is wel geen leerling van *Lionardo da Vinci* geweest, doch zijn fresco's te Varallo en te Vercelli spreken toch van den invloed, door dien meester uitgeoefend. *Michelangelo* heeft als

Digitized by Google

schilder van 1508 tot 1512 het gewelf der Sixtijnsche kapel te Rome met fresco's versierd, die al van ouds door de grootschheid der opvatting bewonderd werden. Van 1534 tot 1541 schilderde hij boven het altaar der kapel zijn niet minder beroemde „Laatste oordeel". *Rafael* was een leerling van *Perugino* en zijn eerste schilderijen zijn geheel in den trant van dien meester. Later kwam hij onder den invloed van *Fra Bartolommeo* en van *Lionardo da Vinci*. In 1508, toen hij te Rome met het beschilderen dezer z. g. Stanze in het Vaticaan begon, had hij echter zijn eigen stijl gevonden. De fresco's in deze vertrekken, zooals de „Disputa", de „School van Athene", de „Parnassus", behooren tot *Rafael*'s beste werk. Zij dagteekenen van vóór 1512; de fresco's, die later worden gemaakt, zijn goeddeels door leerlingen uitgevoerd. *Rafael* heeft fraaie madonna's op paneel geschilderd; ook eenige uitmuntende portretten zijn van hem bekend. Onder de leerlingen van *Rafael* waren *Giovanni da Udine* (1487—1564) en *Giulio Romano* (1492—1546) de voornaamsten; tot zijn navolgers rekent men *Benvenuto Garofalo* (1481—1559) en *Dosso Dossi* (1479—1542). Een veel grooter meester was *Antonio da Correggio* (1494—1534), die met het licht wist te tooveren, en het „clair-obscur" voor het eerst in toepassing bracht. Zijn fresco's versieren de kerken en het klooster San Paolo te Parma; zijn schilderijen, welker onderwerpen aan de gewijde geschiedenis of de mythologie werden ontleend, vindt men in vele musea. Door de fraaie kleur onderscheiden zich de werken der Venetiaansche schilders, zooals *Giovanni Bellini* (1426—1516), *Gentile Bellini* (1427—1507), *Vittore Carpaccio* († 1519), *Giorgione* (1477—1511), *Palma Vecchio* (1480—1528), *Sebastiano del Piombo* (1485—1547), *Lorenzo Lotto* († 1556), en *Titiaan* (1477—1576). Een niet minder voortreffelijk schilder was *Alessandro Moretto* (1498—1555) wiens werken men te Brescia vindt. In de tweede helft der 16de eeuw waren te Venetië twee schilders van groote vermaardheid werkzaam, namelijk *Tintoretto* (1519—1594) en *Paolo Veronese* (1528—1588). Zij hebben meest groote decoratieve doeken gemaakt. Te Florence verdient *Angelo Bronzino* (1502—1572) als een goed portretschilder vermelding. Te Bologna stichtte *Lodovico Caracci* (1555—1619) een school, die verscheiden beroemde schilders heeft gevormd, zooals *Agostino Caracci* (1557—1602), *Guido Reni* (1575—1642) en *Domenichino* (1581—1641). Als schilders van tafereelen, waarin het „clair-obscur" de hoofdrol heeft zijn *Caravaggio* (1569—1609) en *Giuseppe Ribera, gezegd Spagnoletto* (1588—1656) bekend. Tot de school van Bologna behooren verder *Francesco Albani* (1578—1660) en *Guercino* (1591—1666). Onder de 17de eeuwsche schilders van Florence verdienen genoemd te worden *Christofano Allori* (1577—1621), *Matteo Rosselli* (1578—1650) en *Carlo Dolci* (1616—1686). Eindelijk vermelden wij nog, als schilders die te Rome werkten *Andrea Sacchi* (1598—1661), *Sassoferrato* (1605—1685) en *Carlo Maratta* (1625—1713). Uit Napels afkomstig waren *Salvator Rosa* (1615—1673) en *Luca Giordano* (1632—1705).

Onder de meesters der 18de eeuw is *Giovanni Battista Tiepolo* (1692—1769), die te Venetië werkte, de grootste. Andere Venetianen, zooals *Antonio Canale* (1697—1768), *Bernardo Belotto* (1720—1780) en *Francesco Guardi* (1712—1793) hebben fraaie stadsgezichten geschilderd. Vergeleken met die der vroegere tijdperken heeft de Italiaansche schilderkunst van de 19de eeuw niet veel te beteekenen. *Domenico Morelli* (1826—1901) heeft bijbelsche tafereelen gemaakt, *Giuseppe de Nittis* (1846—1884) schilderde stadsgezichten, *Francesco Paolo Michetti* (geboren 1851) vervaardigde historiestukken, *Antonio Mancini* (geboren 1852) portretten. Vermelding verdienen verder *Ettore Tito, Giacomo Farretto, Bartolommeo Bezzi, Giuseppe Ciardi, Emma Ciardi, Giovanni Boldini, Filippo Carcano* en *Angelo Morbolli*. Al deze meesters worden overtroffen door *Giovanni Segantini* (1858—1899), die vooral bekend is door zijn tafereelen uit de hoogvlakten der Alpen.

Ambachtskunst. De Italiaansche ambachtskunst heeft, sedert de vroege Middeleeuwen, uitmuntende beoefenaars gehad. De grens tusschen kunst en ambacht is bezwaarlijk te trekken, daar ieder kunstenaar tevens een voortreffelijk ambachtsman was. Als geelgieters waren in het laatst der 12de eeuw *Oberto* en *Pietro da Piacenza* vermaard. Zij maakten in 1198 een hek voor de „Confessio" der St. Pieterskerk te Rome, en de deuren van San Giovanni in Laterano aldaar. De bronzen deuren in de veertiende eeuw door *Andrea Pisano* en in de 15de eeuw door *Lorenzo Ghiberti* voor het Baptisterium te Florence vervaardigd, hebben wij reeds vroeger vermeld. Onder de latere bronswerken verdient vermelding de groote kandelaber, in Sant' Antonio te Padua, waaraan *Andrea Briosco, gezegd Riccio*, van 1507 tot 1515 werkte. De drie bronzen deuren der kathedraal te Pisa zijn in 1602 door *Domenico Partigiani* en *Angelo Serrano* voltooid. Aan vele gebouwen ziet men in de bronzen deurkloppers, de fakkelhouders en de lantaarns prachtige voorbeelden van giet-, drijf- of smeedkunst. Een lantaarn, omstreeks 1500 voor het Palazzo Strozzi te Florence door *Niccolò Grosso* gesmeed, geldt als een der fraaiste in haar soort. Voortreffelijke hekken van ijzer en brons bezit de kerk der Certosa bij Pavia. Zij zijn omstreeks 1660 door *Francesco Villa, Pietro Paolo Ripa* en *Ambrogio Scagno* vervaardigd.

De kunst van het bronsgieten was gedurende de 15de en 16de eeuw nauw met de goud- en zilversmidskunst verbonden. Dezelfde persoon werkte dikwijls zoowel in goud en zilver als in brons. De goudsmeden bepaalden zich niet tot drijfwerk, maar maakten ook van gietwerk gebruik, terwijl zij tevens het z. g. *niello* (zie aldaar) toepasten. Ook email werd soms gebezigd. Als de meest vermaarde goudsmeden der 16de eeuw noemen wij *Benvenuto Cellini* en *Bernardo da Castelbolognese*.

De meubelmakers hebben vooral in de 15de, 16de en 17de eeuw gelegenheid gevonden, om hun bekwaamheid te toonen bij het maken van altaren, koorbanken, koorhekken en voorwerpen van huiselijk gebruik. Behalve met prachtig snijwerk zijn deze meubelen dikwijls ook met inlegwerk versierd. Een der fraaiste werken is het al-

Digitized by Google

taar van Sant' Abondio in de kathedraal te Como, in 1514 door *Andrea Passeri da Torno* voltooid. Vooral Lombardije heeft bekwame meesters opgeleverd, die in het maken van *intarsi* of inlegwerk uitmuntten, zooals *Fra Giovanni da Verona, Fra Raffaele da Brescia, Fra Damiano da Bergamo Bartolomeo Polli, Pantaleone dei Marchi, Domenico del Tasso* en *Antonio di Mercatello.*

Vele beeldhouwers hebben hun talenten aan het maken van voorwerpen van marmer, voor kerkelijk gebruik bestemd, dienstbaar gemaakt. In de twaalfde eeuw vinden wij de leden van het geslacht *Cosma* te Rome bezig met het vervaardigen daarvan. Een eigenaardigheid van hun werk zijn de versieringen met ingelegd gekleurd marmer. De dertiende eeuw ziet predikstoelen van marmer ontstaan, zooals *Niccolò* en *Giovanni Pisano* ze vervaardigden, in de 15de eeuw hebben *Desiderio da Settignamo, Mino da Fiesole* en *Benedetto da Majano* tal van fraaie kerkmeubelen uit marmer gehouwen.

De pottenbakkerij kwam reeds vroeg in Italië tot bloei. Aanvankelijk bediende zij zich uitsluitend van gebakken klei, de z. g. terra-cotta, die niet slechts voor vaatwerk, doch ook ter versiering van gebouwen werd gebruikt. Vooral de terra-cotta's, die *Rinaldo de Stauris* in den kloosterhof der Certosa bij Pavia in 1468 aanbracht, zijn terecht beroemd. Maar men vindt er ook aan andere gebouwen in Lombardije. *Luca della Robbia* begon dit aardewerk van glazuur te voorzien. Zijn werk, dat door groote schoonheid uitmunt, versiert talrijke gebouwen te Florence en te Pistoja. De pottenbakkerijen van Umbrië legden zich toe op het vervaardigen van verglaasd en gekleurd aardewerk; de naam, dien men daaraan geeft, *fayence*, herinnert nog altijd aan Faenza, waar het gemaakt werd. Dergelijk aardewerk leverden ook Gubbio, Pesaro en Urbino; in Toscane werd het te Cafaggiola vervaardigd, terwijl ook Ferrara er voor vermaard was. Onder de pottenbakkers van het begin der 16de eeuw heeft vooral *Giorgio Andreoli* te Gubbio uitgemunt. Venetië had een goeden naam om zijn glaswerk en zijn spiegels. De Italianen waren ook meesters in het bewerken van „stucco", waaronder zij een mortel van gips en marmerpoeder verstonden. De eerste, die deze techniek beoefende, was *Giovanni da Udine;* hij leefde in het begin der 16de eeuw. De Italiaansche „stuccatori" hebben vooral in de 17de eeuw gelegenheid gehad, bij het versieren van kerken en paleizen hun kunst te toonen.

In de 17de eeuw hebben de Italiaansche meubelmakers hun werk met metaal, schildpad, kostbare steensoorten en dergelijke ingelegd. In het bijzonder *Filippo Caffieri* (1634—1716) was hierin een meester. Toen was ook het kant van Venetië, Milaan en Genua vermaard, terwijl tevens de kunst van het inleggen van marmer in *Jacopo Antelli* te Florence een bekwaam beoefenaar vond.

De ambachtskunst geraakte in de 18de eeuw in verval; men bepaalde er zich toe, de prachtige werken van vroeger te copiëeren. Ook gedurende de 19de eeuw hebben de Italianen niets anders gedaan. In den laatsten tijd tracht men een herleving te verkrijgen; als ontwerpers van meubelen maakten *Franceschi* te Napels en *Borgatti* te Milaan zich bekend. *Chini* te Florence tracht de pottenbakkerskunst te doen herleven, *Miranda* te Napels legt zich op de goudsmidskunst toe. Tot dusver heeft dit voorbeeld echter weinig navolging gevonden.

Literatuur: E. Steinmann, Rom in der Renaissance (2de druk, Berlijn 1902); *Anton de Waal,* Roma Sacra (München 1905); *Jacob Burckhard,* Der Cicerone (Leipzig 1910); *Wilhelm Bode,* Die Italienische Plastik (4de druk, Berlijn 1905); *J. A. Crowe* en *G. B. Cavalcaselle,* History of painting in Italy (3de druk, Londen 1879).

Italiaansche taal- en letterkunde. De *Italiaansche taal* behoort tot den Romaanschen taalstam en is voortgekomen uit het Latijn, dat de andere talen, die in Italië gesproken werden, verdrongen heeft. Het spreekt vanzelf, dat het Latijn in verschillende streken door de daar bestaande talen beïnvloed werd, zoodat er een reeks Latijnsche dialecten ontstond, wier ontwikkeling door den ondergang van het Romeinsche Rijk, den invloed der Germanen enz. zeer bevorderd werd. Uit die Latijnsche tongvallen ontstonden de Italiaansche dialecten, waarvan het Toskaansch als schrijftaal het voornaamste is. Een gemeenschappelijke schrijftaal begon zich eerst in het begin der 13de eeuw op Sicilië te ontwikkelen *(lingua vulgaris* of *volgare,* in tegenstelling tot het Latijn = *lingua grammatica)* en werd in Middel-Italië, met name te Florence, gezuiverd. *Dante* onderscheidt reeds 14 dialecten. De nationale taal, het *volgare illustre, aulicum, curiale, cardinale* werd echter door alle beschaafden gesproken en was met geen enkel dialect identiek. De tegenwoordige dialecten vervallen in drie groepen: het Zuid-, Middel- en Noord-Italiaansch. Tot het Zuid-Italiaansch behooren het Siciliaansch en Napolitaansch-Calabrisch; tot het Middel-Italiaansch het Romeinsch, Umbrisch en Toskaansch; tot het Noord-Italiaansch het Gallo-Italisch en het Venetiaansch. Als afzonderlijk dialect komt daar het Sardinisch bij. Het Florentijnsch werd de grondslag der nationale taal, wat te verklaren is door de positie die Florence, in de 12de en 13de eeuw innam als middelpunt der beschaving, door zijn ligging, door de omstandigheid, dat dit dialect het dichtst bij het Latijn staat, en vooral door het feit, dat *Dante, Petrarca* en *Bocaccio* er zich van bedienden. In de 15de eeuw werd de *lingua vulgaris* door het Latijn verdrongen, doch reeds omstreeks 1450 kwam zij, vooral te Florence, door *Politiano* en *Lorenzo de' Medici* weer tot nieuwen glans. In de 16de eeuw treedt het Florentijnsch, daar Toskane politiek minder ging beteekenen, op den achtergrond en krijgen de andere groote centra, zooals Milaan, Venetië en Napels, meer invloed. In de 17de eeuw treedt het Fransch als invloedrijke factor op, waartegen *Gozzi* en *Alfieri* eener-, de puristen met *Cesari* aan het hoofd anderzijds in verzet kwamen. Tegenstanders der puristen waren de romantici (*Manzoni* vooral), die het Florentijnsch weer als schrijftaal begonnen te gebruiken, terwijl daarentegen weer anderen, zooals *Ascoli,* het goed recht van andere dialecten, waar het Florentijnsch tekort schiet, verdedigden. Deze taalkwestie is nog steeds niet beslist.

Digitized by Google

ITALIAANSCHE LETTERKUNDIGEN

Dante Alighieri.

Francesco Petrarca.

Ludovico Ariosto.

Torquato Tasso.

Vittorio Alfieri.

Giosue Carducci.

Digitized by Google

Digitized by Google

Behalve in Italië zelf wordt Italiaansch gesproken op Corsica, in het Zwitsersche kanton Tessino, in Zuid-Tirol, Görz, Istrië en aan de kusten van Dalmatië.

De *Italiaansche letterkunde* heeft zich betrekkelijk laat ontwikkeld. In Frankrijk waren de Provençaalsche en Fransche letterkunde reeds lang ontwikkeld, toen Italië nog altijd geen eigen literatuur bezat. Daar nu de staatkundige en handelsbetrekkingen der beide landen den toegang voor de letterkundige voortbrengselen van het Westen in Italië vergemakkelijkten, is het niet te verwonderen, dat het eerste tijdvak der Italiaansche letterkunde met navolgingen begint.

Eerste periode (13de eeuw). Van af het einde der 12de eeuw en misschien reeds vroeger kwamen dikwijls Provençaalsche troubadours aan de kleine Hoven van Opper-Italië, waar hun taal gemakkelijk begrepen werd, en weldra begonnen ook Italianen in het Provençaalsch te dichten, o. a. de door *Dante* bekende *Sordel*. Daarentegen bestonden in Midden-Italië geen Hoven, waarheen zich de troubadours konden begeven, terwijl men in Zuid-Italië geen Provençaalsch verstond. Daar werd dus het eerst de nationale taal gebruikt: op Sicilië aan het Hof van keizer *Frederik II* nam de Italiaansche dichtkunst haar oorsprong. *Frederik* zelf, zijn secretaris *Pier della Vigna*, koning *Enzio*, *Giacomo da Lentino* behooren tot de Siciliaansche dichterschool. Hun dichtwerken waren echter meestal matte navolgingen der Provençaalsche en misten individualiteit. Hun taal was een door het Provençaalsch en Latijn gezuiverd dialect, dat dicht bij het Toskaansch stond. Met den val der *Hohenstaufen* ging die van de Siciliaansche school gepaard. Nieuwen bloei kregen de minnezangen in Toskane, waar *Guittone d'Arezzo* (1215—1294), die door zijn studiën nog meer onder Provençaalschen invloed stond, de leider der dichtschool was, die zich behalve op minneliederen, ook op zedekundige en politieke gedichten toelegde. Hier ontstond tevens een realistische strooming, die met name door *Chiaro Davanzati* en *Rustico di Filippo* vertegenwoordigd werd. Van Toskane kwam de Siciliaansche school naar Bologna en hier ontstond een nieuwe dichtsoort, door *Dante* „*dolce stil nuovo*" genaamd, die onder den invloed van de steeds meer en meer beoefend wordende wijsbegeerte een symbolisch-allegorisch karakter kreeg. Aan haar hoofd stond *Guinicelli* († 1276). Deze richting vond te Florence in *Cavalcanti* en *Dante* haar hoogtepunt. Daarnaast bloeide een burleske, triviale lyriek, vertegenwoordigd door *Folgore de San Gemignano*, *Cene della Chitarra*, *Cecco Angiolieri* en zelfs in sommige sonnetten door *Cavalcanti* en *Dante*. Ook de Fransche taal kreeg in Italië een overwegenden invloed. Vele Italianen schreven in het Fransch, zooals *Brunetto Latino*, *Rusticano da Pisa*, *Marco Polo* enz.; in Opper-Italië ontstond zelfs een Fransch-Italiaansche letterkunde, die zich vooral met ridderromans bezig hield. Daarnaast bestond een populaire, didaktische, religieuse en zedekundige dialect-dichtkunst, voornamelijk door geestelijken beoefend. In Umbrië kreeg die dichtkunst een lyrisch karakter (laude n), terwijl *Brunetto Latino* en *Francesco da Barberino* zich op allegorisch gebied bewogen. Ook het proza nam in deze eeuw zijn aanvang. Wij hebben brieven van *Guido Faba*, novellenbundels, encyclopaedieën, vertalingen uit het Fransch en Latijn.

Tweede periode (14de eeuw). In dit tijdvak was Florence het staatkundig middelpunt van Toskane en dus ook de Italiaansche letterkunde bijna uitsluitend Toskaansch: het Toskaansch dialect beheerschte geheel Italië. In het begin dier eeuw ontmoeten wij een der grootste geesten van alle tijden, *Dante*. De verschillende poëtische elementen der eerste periode vat hij tot een harmonisch geheel samen; op volmaakte wijze verbindt hij wetenschap, allegorie en dichtkunst. *Dante* (1265—1321) stichtte tevens door zijn ontzaglijke „Commedia", door zijn lyrische gedichten en door zijn prozawerken „La Vita Nuova" en „Il Convivo" de eigenlijke Italiaansche schrijftaal. Naast hem staat de jongere *Petrarca* (1304—1374), die de Italiaansche lyriek in zijn „Rime" tot haar hoogtepunt brengt. Tevens beoefende hij de Latijnsche taal met goed gevolg en verrijkte de letterkunde met talrijke Latijnsche werken. Ten slotte bracht *Boccaccio* (1313—1375) de novelle tot de hoogste ontwikkeling in zijn „Decamerone". Naast deze hebben zijn andere Italiaansche en Latijnsche werken niet zoo groote beteekenis. De overige letterkunde is, in vergelijking tot de scheppingen dezer drie meesters arm. Deels sluit zij zich aan bij de voortbrengselen der 13de eeuw, deels volgt zij deze na. De godsdienstige herleving riep een rijke prozaliteratuur in het leven. Tot het begin der eeuw behooren de leerredenen van *Giordano da Rivalto* (1260—1311). *Fra Domenico Cavalca* († 1342) gaf onder den titel „Vite de' Santi Padri" een vrije vertaling der „Vitae Patrum", benevens een reeks ascetische geschriften. *Fra Jacopo Passavanti* (1300—1357) schreef een „Specchio della vera penitenza" en van de H. *Catharina van Siena* (1347—1380) bezitten wij 378 brieven. Tezelfdertijd ontstond de verzameling der „Fioretti di San Francesco". Daarnaast hebben wij talrijke vertalingen uit het Latijn. De erotiek is deels een voortzetting van den *dolce stil nuovo*, zooals bij *Cino da Pistoja* (1274—1337), deels navolging van *Petrarca*. De zedekundige lyriek sluit zich met *Bindo Bonichi* († 1338) onmiddellijk bij *Guittone* aan. Staatkundige gedichten schreven *Fazio degli Uberti*, *Saviozzo*, *Pucci* e. a. Laatstgenoemde en de beroemde architect *Andrea Orgagna* beoefenden ook de burleske volkspoëzie. Tot het heldendicht behooren een groot aantal uit het Fransch vertaalde en nagevolgde ridderromans, o. a. de „Reali di Francia" van *Andrea dei Magnabotti* (1372—1431). In de eerste helft der eeuw ontstond de, ten onrechte aan *Bosone da Gubbio* toegeschreven, zoutelooze roman „L'avventuroso Ciciliano". Andere romans zijn in octaven geschreven; *Pucci* vervaardigde de „Istoria della Reina d'Oriente", de „Istoria di Apollonio di Tiro" en historische heldendichten. Ook is een „Poema della Passione" voorhanden. De novellendichtkunst is geheel een navolging van *Boccaccio*, zooals *Ser Giovanni's* „Pecorone" en de bundel van *Sercambi* (1347—1424). De meest bekende navolger is *Franco Sacchetti*, die ook lyrische gedichten schreef. Tot de navolge-

Digitized by Google

lingen van *Boccaccio* behoort ook de didaktische roman „Il Paradiso degli Alberti". De didaktiek beweegt zich geheel in het voetspoor van *Dante*, zonder dezen ook maar nabij te komen. *Fazio degli Uberti* schreef een „Dittamondo", een aardrijkskundige beschrijving der wereld en brokstukken eener wereldgeschiedenis. *Federigo Frezzi*, bisschop van Foligno († 1416), beschreef in den „Quadriregio" een phantastische reis door de vier rijken van Amor, Satan, Gebrek en Deugd. De „Acerba" van *Cecco d'Ascoli* (1327) is een dor leerdicht, evenals de „Dottrinale" van *Dante's* zoon *Jacopo*. *Pucci* bracht de kroniek van *Giovanni Villani* in verzen in zijn „Centiloquio". De literatuur der vertalingen uit het Fransch en Latijn nam in deze eeuw ten slotte nog aanmerkelijk toe.

Derde periode (15de en 16de eeuw). Feitelijk heeft in Italië de klassieke beschaving nooit opgehouden haar invloed uit te oefenen, om de Latijnsche klassieken tot nieuw leven te wekken, in welke richting vooral *Mussato* (1262—1329) en *Ferreto da Vincenza* (1295—1337) werkzaam waren. In de 14de eeuw stelden *Petrarca* en *Boccaccio* zich aan het hoofd der beweging. In hun richting werkten verder voort *Luigi Marsili* (1330—1394), *Coluccio Salutati* (1330—1406) en *Giovanni di Ravenna* († 1420). In de 15de eeuw ontstond er een wedijver tusschen vorsten en geleerden in het opsporen van Grieksche en Latijnsche handschriften. Niet te verwonderen is het dus, dat de geleerden, die na de verovering van Konstantinopel uit Griekenland verdreven werden, in Italië geestdriftig werden ontvangen. De uitvinding der boekdrukkunst en de vele kleine Vorstenhoven begunstigden de verbreiding der nieuw-verworven kennis ten zeerste. De beroemdste geleerden van dit bloeitijdvak der klassieke studiën waren *Leonardo Bruni* (1369—1444), *Poggio Bracciolini* (1380—1459), *Carlo Marsuppini* (1399—1451) en *Giannozzo Manetti* (1396—1459). Velen hunner schreven ook Latijnsche en Grieksche gedichten.

Deze geleerde beweging onderdrukte de *lingua vulgaris* bijna geheel, men beschouwde haar als ordinair; eerst langzamerhand vond zij weer verdedigers. De Italiaansche letterkunde uit de eerste helft der 15de eeuw is dan ook zeer onbeduidend. *Giusto de Conti* (1400—1449) schreef een „Bella Mano" getitelde canzoniere en *Domenico di Giovanni*, genaamd *Burchiello*, († 1448) dichtte zijn burleske sonnetten. Zijn methode vond vele navolgers en werd *„alla burchiellesca"* genaamd. Te Venetië volgde de patricische humanist *Lionardo Giustiniani* (1388—1446) in zijn bekoorlijke canzonetten en strambotti de volkserotiek na en dichtte in zijn laatste levensjaar vele lauden. Omstreeks 1414 schreef *Gentile Sermine* 40 tamelijk platte novellen, met sonnetten, canzonen en andere gedichten vermengd. De religieuse dichtkunst der lauden breidde zich in deze eeuw in Umbrië uit tot het dramatische werk „Devozione", te Florence „Sacra Rappresentazione" genoemd. Dikwijls werden er burleske tooneelen tusschen geschoven.

Van het midden der 15de eeuw af wordt de Italiaansche dichtkunst weer door de voorname wereld en aan de Hoven beoefend. Er vormden zich drie letterkundige middelpunten: Napels, Ferrara en Florence. Hier beschermde *Lorenzo de' Medici* (1448—1492) de Italiaansche letterkunde, terwijl hij zelf een goed voorbeeld gaf. Zeer bevriend met hem waren *Luigi Pulci* (1432—1484) en *Agnolo Ambrogini*, bijgenaamd *Poliziano* (1454—1494). De eerste schiep in het heldendicht „Morgante" den overgang van het romantische epos van den populairen tot den suiveren kunstvorm; de tweede behandelt in de dramatische fabel „Orfeo" het eerst een wereldlijke stof in het Italiaansch. Bijna tegelijk met *Pulci* schreef te Ferrara *Matteo Maria Bojardo*, graaf van *Scandiano* (1434—1494) zijn onvoltooid epos „Orlando innamorato", het eerste kunstepos van Italië; *Francesco Bello*, genaamd *il Cieco*, schreef omstreeks 1494 het heldendicht „Mambriano". Onder de lyrische dichters zijn te noemen *Cariteo* († 1515), *Serafino d'Aquila* (1466—1500), *Bernardo Accolti* († na 1534), *Panfilo Sassi* († 1527) en *Antonio Tebaldeo* (1456—1535). Burleske lyriek vindt men bij *Antonio Cammelli* (1440—1502). De drama-poëzie is een navolging der Ouden. Van de prozaschrijvers zijn de voornaamsten *Leon Battista Alberti* (1406—1472) en *Matteo Palmieri* (1406—1478). De bekende boetprediker *Savonarola* schreef vele leerredenen, tractaten en lauden. Van *Giovanni Sabadino degli Arienti* hebben wij een verzameling van 70 novellen „Le porretane" (1478) en tusschen 1460 en 1470 vervaardigde *Masuccio da Salerno* 50 novellen, alle navolgingen van *Boccaccio's* „Decamerone". Tegen het einde der eeuw schiep *Jacopo Sannazaro* (1458—1530) een nieuw soort letterkunde met den phantastischen herdersroman „Arcadia", die in bijna alle Europeesche talen zijn invloed heeft doen gelden.

In de 16de eeuw smelten humanisme en *lingua vulgaris* tot een harmonisch geheel samen en doen een tweede bloeitijdperk in de Italiaansche letterkunde ontstaan. Het begint met de volmaking van het romantisch heldendicht door *Lodovico Ariosto* (1474—1533). Zijn „Orlando furioso" is een voortzetting van den „Orlando innamorato". Daarnaast vallen de bewerkingen van *Bojardo's* gedicht door *Lodovico Domenichi* (1541) en *Francesco Berni* te noemen. Dadelijk na het eerste verschijnen van den „Orlando furioso" (1506) ontstond er een reactie, die tegenover de fijne voorstelling der romantische wereld een ruwen, komischen geest zette. Haar leider was *Teofilo Folengo* (1492—1544), die in zijn „Baldus" en „Orlandino" het heldendicht bespotte. Bijna tegelijkertijd gaf een andere schrijversgroep aan de Italiaansche letterkunde een nieuwe richting: zij eischte een zuiverder navolging der Ouden en vervaardigde lange verhalende heldendichten volgens de voorschriften van *Aristoteles*. Zij verliet den Karolingischen sagenkring en koos de Bretonsche en Spaansche heldensage tot haar onderwerp. Haar leider was *Giangiorgio Trissino* (1478—1550), die in zijn „Italia liberata dai Goti" een slaafsche navolging van den „Ilias" gaf; verder behoorden hiertoe *Luigi Alamanni's* „Girone il cortese" (1548) en „Avarchide" (1570), *Bernardo Tasso's* „Amadige" (1560) enz. *Torquato Tasso* (1544—1595) schiep het laatste meesterwerk der klassieke periode, „Gerusalemme li-

Digitized by Google

berata", waarin eenheid van handeling met een ongekunstelde, edele taal verbonden is. In de eeuw van het classicisme werd ook het leerdicht der Ouden veel nagevolgd, waarbij de „Georgica" van Virgilius meestal tot voorbeeld dienden. *Giovanni Ruccellai* (1475—1525) bewerkte het vierde boek der „Georgica" tot de „Api"; het geheel *Luigi Alamani* tot de „Coltivazione" (1546). Hiertoe behooren verder de „Caccia" (1591) van *Erasmo da Vavalsone*, de „Nautica" (1585) van *Bernardino Baldi*, „Podere" en „Balio" van *Luigi Tansillo*, de „Arte poetica" (1551) van *Girolamo Muzio* en de „Sereide" (1585) van *Alessandro Tesauro*. In het Latijn schreef *Girolamo Fracastoro* (1483—1553) „De morbo gallico", *Girolamo Vida* (1490—1566) „De Bombyce" en „Scacchia". De lyriek sloot zich weer direct bij *Petrarca* aan, niet bij diens navolgers uit de 15de eeuw. In deze richting waren werkzaam *Pietro Bembo* (1470—1547), *Francesco Maria Molza* (1489—1544), *Giovanni Guidiccioni* (1500—1541), *Giovanni della Casa* (1503—1556) en drie dichteressen: de vrome *Vittoria Colonna* (1490—1547) *Veronica Cambara* (1485—1550) en de ongelukkige *Gaspara Stampa*, die in natuurlijk gevoel haar hartstochtelijke liefde voor graaf *Collaltino van Collalto* bezingt en eerst dertig jaar oud aan een gebroken hart sterft. Verder zijn te noemen de beroemde beeldhouwer en schilder *Michelangelo Buonarroti* (1475—1564), *Luigi Alamanni*, *Lodovico Martelli*, *Bernardo Cappello* (1500—1565), *Guleozzo di Tarsia* (1476—1553), *Bernardino Rota* (1509—1575), *Torquato Tasso*, *Bernardo Baldi*, *Annibale Caro*, *Luigi Tansillo* enz. Een groep dichters, met *Claudio Tolomei* aan het hoofd, verzette zich tegen de navolging van *Petrarca* en schreef gedichten in Latijnsche metra. De Latijnsche lyriek wedijvert met de Italiaansche en heeft zelfs mooiere gedichten voortgebracht. Wij noemen *Sannazaro*, *Bembo*, *Molza*, *Castiglione*, *Vida* en *Marcantonio Flaminio*. Ook de schertsende lyriek werd beoefend. Zij werd naar haar voornaamste vertegenwoordiger, *Francesco Berni*, de „poesia bernesca" genaamd. Hij schreef „Capitoli" in terzinen en sonnetten. Zijn navolgers waren *Giovanni Mauro* (1490—1536), *Anton Francesco Grazzini*, (1503—1583), *Cesare Caporali* (1431—1601) en *Francesco Coppetta*. De satiren waren òf persoonlijk, zooals bij *Berni*, *Grazzini* en *Pitro Aretino* (1492—1556) of navolgingen van *Horatius* met tendenz. De eerste dezer soort satiren schreef *Antonio Vinciguerra* (1495), de beste *Ariosto*.

De dramatische letterkunde is in de 16de eeuw in Italië nog weinig ontwikkeld en bracht geen belangrijke werken voort. In het begin der eeuw deed men pogingen met Latijnsche drama's. De eerste Italiaansche tragedie is de „Sofonisbe" (1515) van *Giangiorgio Trissino* (1478—1550). Verder moeten genoemd worden: *Rucellai*'s „Rosmunda" en „Oreste", *Sperone Speroni*'s „Canare", *Giambattista Giralda*'s „Orbecche". *Pietro Aretino*'s „Arazia" en *Tasso*'s „Torcismondo". Zij zijn alle weinig oorspronkelijk en vol van de bolste rhetorica. Hooger staan de blijspelen. Zij staan allen onder Latijnschen invloed, dikwijls zijn het slechts weinig veranderde vertalingen van *Plautus* en *Terentius;* andere geven moderne zeden inplaats van de oude, nog andere smelten een of meer stukken samen. Bijna een meesterwerk is *Macchiavelli*'s „Mandragola". Verder zijn te noemen de „Calandria" van *Bernardo Dovizi*, genaamd *Bibbiena* (1470—1520), „Lucidi" en „Trinuzia" van *Agnolo Firenzuola* (1493—1545), „Aridosia" van *Lorenzino de' Medici*, „Sporta" en „Errore" van *Giambattista Gelli* (1498—1564), „Gelosia", „Spiritata" en „Strega" van *Anton Francesco Grazzini*, „Suppositi" van *Ariosto*, „Marito" van *Dolce* en „Assiuolo" van *Giamaria Cecchi* (1518—1587). Evenals het laatste stuk onderscheiden ook de komedies van *Pietro Aretino* (1492—1556) zich door een grooter realisme en een grootere originaliteit, bijv. de „Cortigiana", de „Marescalco" enz. en *Giordano Bruno*'s „Candelajo". Naast de klassieke komedie ontwikkelde zich het volksdrama. Te Napels hebben wij in de „Farse cavajole" de satirieke komedie; in Toskane ontstond, met name te Siena, onder invloed van het in 1531 gestichte gezelschap *„Congrega de' Rozzi"*, de boerenkomedie. De didaktische komedie werd vooral te Venetië beoefend door *Angelo Beolco*, genaamd *Ruzzante*, (1502—1542), en *Andrea Calmo* (1510—1571), beide beroemde tooneelspelers. Eindelijk hebben wij de *Commedia dell' arte* of *a soggetto*, die op openbare pleinen of in houten tenten opgevoerd werd, en waarbij het niet aan komische werking ontbrak. Zij breidde zich over geheel Italië en daarbuiten ook naar Frankrijk uit en verdrong de klassieke komedie. Tevens ontstonden nog uit gedialogiseerde eclogе's de herderdrama's. Het eerste is de „Sacrificio" van *Agostino Beccari* (1510—1590). Zijn hoogtepunt bereikte deze kunstsoort in *Tasso*'s „Aminta" en den „Pastor fido" van *Battista Guarini* (1538—1612). Op het einde der 16de eeuw ontstond ook de opera. Aanleiding daartoe gaf de bij de geleerden heerschende meening, dat de Ouden hun tragedies geheel gezongen zouden hebben. *Ottavio Rinuccini* verbond zich met den musicus *Peri*, om zulk een klassiek stuk te scheppen en zoo ontstond de „Dafne", in 1594 voor het eerst ten huize van *Jacopo Corsi* te Florence opgevoerd. In 1600 volgde „Eurydice", in 1608 „Arianna".

Van de prozawerken schilderen de novellen en brieven ons het openbare en particuliere leven uit die dagen. Ook nu strekte *Boccaccio*'s „Decamerone" tot voorbeeld. *Matteo Bandello* (1490—1560) verzamelde zijn novellen ten deele uit den mond van adellijke en beroemde tijdgenooten. Van *Firenzuola* hebben wij tien platte novellen. *Grazzini* schreef zijn „Cene", *Giraldi* zijn „Ecatommite" of „Cento novelle", *Sebastiano Erizzo* zijn „Seigiornate" met moreele strekking. Verder vallen te noemen de „Giornate e notti dei novizi" van *Pietro Fortino* (1500—1562), de „Diporti" van *Girolamo Parabosco* (1500—1560), „Belfegor" van *Macchiavelli*, „Piacevoli notti" van *Straparola* († 1557), „Romeo en Julia" van *Luigi da Porto*. Brieven werden geschreven in den geest der Ouden en van *Petrarca*. Zij zijn nog al gekunsteld en rhetorisch, maar bevatten een rijken bronnenschat voor de geschiedenis der beschaving. Vermelding verdienen de brieven van *Tasso*, *Annibale Caro* (1507—1566), *Bembo*, *della Casa*, *Jacopo Bonfadio* (1500—1550), *Luigi da*

Digitized by Google

Porto (1485—1529), *Filippo Sassetti* (1540—1588), *Doni Berni*, *Niccolò Franco* (1509—1569) en *Pietro Aretino*. Ook dialogen en verhandelingen werden in dien tijd veel geschreven. *Baldassare Castiglione* schildert in den „Cortegiano" het ideaal van het hoofsche leven; *della Casa* in „Galatea" de fijne omgangsvormen. *Giambattista Gelli* (1498—1563) ontwikkelt in de „Caprieci del bottajo" en in „Circe" zedekundige, contemplatieve gedachten; *Pietro Aretino* brengt ons in zijn „Ragionamenti" in de wereld der leelijkste gebreken; *Doni* bestrijdt in de „Moral filosofia" en de „Mami" de vooroordeelen en het bijgeloof van zijn tijd. *Bembo* schreef zijn beroemde „Asolani", gesprekken over de verschillende soorten van liefde, en de „Prose della volgar lingua" ter verdediging van de *lingua vulgaris*. Met hetzelfde doel schreef *Barchi* zijn „Ercolano". Van *Tasso* hebben wij talrijke dialogen in *Plato*'s trant. In 1582 werd de beroemde Accademia della Crusca opgericht, waarvan *Leonardo Salvati* de ziel was, die in 1612 het eerste Italiaansche woordenboek uitgaf.

De eerste beginselen eener literatuurgeschiedenis hebben wij in *Barbieri*'s „Dell' origine della poesia rimata". Verder werden in deze eeuw talrijke vertalingen geleverd der klassieken, benevens vrije bewerkingen van de „Aeneïs" door *Caro*, der „Metamorphosen" door *Anguillara* en van den „Gouden Ezel" door *Firenzuola*.

Vierde periode (17de en begin 18de eeuw). Italië komt nu ongeveer 150 jaar lang onder Spaansche heerschappij en met het daaruit voortvloeiende staatkundige en sociale verval gaat het letterkundige hand aan hand, wat duidelijk aan twee vormen, het secentisme en de arcadia, merkbaar is. Onder secentisme verstaat men het kinderlijk woordenspel bij een volkomen leegheid van gedachten, het gebruik der meest bizarre uitdrukkingen, der meest onpassende vergelijkingen en der meest gezochte tegenstellingen. Het begin van deze richting vindt men reeds in de Siciliaansche dichterschool, bij *Petrarca*, bij een aantal zijner navolgers in de 15de eeuw (*Cariteo, Tebaldeo, Serafino*) en bij *Tasso*. De bijzondere kenmerken der arcadia, een reactie tegen het secentisme, zijn gedachtenarmoede, gebrek aan phantasie, het onvermogen om zich tot het verhevene te bezielen en een conventioneele vorm. Het heldendicht ging ten deele door een slaafsche navolging van *Tasso*, ten deele door verandering van zijn inhoud te gronde; de idylle nam zijn vorm aan, ja werd zelfs een mythologisch gedicht in de „Adonis" van *Giambattista Marini* (1569—1625). Daarentegen bereikte het komische epos een tot dusver niet gekende hoogte in *Alessandro Tassoni*'s (1566—1635), „Secchia rapita", dat door velen nagevolgd, doch door niemand geëvenaard werd. Wij noemen „Croce racquistata" en „Scherzo degli Dei" van *Francesco Bracciolini* (1566—1645), den „Malmantile racquistato" van *Lorenzo Lippi* (1606—1664) en den „Torracchione desolato" van *Bartolommeo Corsini* (1606—1673). Een afzonderlijke plaats neemt *Niccolo Forteguerri* (1674—1736) in met zijn „Ricciardetto", dat, vrij van het secentisme, zich bij *Ariosto* aansluit. Ook in de lyriek volgden de meesten het voorbeeld, dat *Marini* gaf, zooals *Claudio Achellini* (1574—1640), *Girolamo Preti* (1590—1626) en *Giovanni Ciampoli* (1589—1643). Slechts weinigen zetten de door *Tolomei* gestichte school der classicisten voort. Zoo trachtte *Gabriello Chiabrera* (1552—1637) *Pindaros* en *Anakreon* na te volgen en dichtte *Fulvo Testi* (1593—1646) in den geest van *Horatius*.

Langzamerhand begon men echter de behoefte te gevoelen, om tot eenvoud en natuurlijkheid terug te keeren. Aan het hoofd der beweging stond de te Rome verblijvende koningin *Christina van Zweden*, die een aantal dichters om zich verzamelde. Te noemen vallen *Vincenzo da Filicaja* (1642—1707), *Benedetto Menzini* (1646—1704), *Francesco Redi* (1626—1698) en de lieveling en vertrouwde der koningin, *Alessandro Guidi* (1650—1712). Uit dezen dichterkring ontstond in 1690 de Accademia degli Arcadi, bij verkorting de „Arcadia" genaamd, wier doel het was meer eenvoud en natuurlijkheid te verbreiden, die echter slechts de eene smakeloosheid door een andere verdrong. Weldra zou zij haar invloed over geheel Italië doen gelden. Sonnetten en madrigalen schreven *Carlo Maria Maggi* (1630—1699), *Francesco di Lemene* (1634—1704), *Giovanni Battista Felice Zappi* (1667—1719), canzonetten (navolgingen van *Chiabrera*) *Tommaso Crudeli* (1703—1745), *Paolo Rolli* (1687—1765) en *Pietro Trapassi* (*Metastasio*). *Carlo Innocenzo Frugoni* (1692—1768) trachtte het verhevene der klassieke dichtkunst met de woordenspelerij der Arcadia te verbinden. Een slaafsch navolger van *Petrarca* was in deze periode slechts *Eustachio Manfredi* (1674—1739). De satirendichters volgden in den beginne hun voorgangers uit de 16de eeuw, na, doch kwamen later tegen de verdorvenheid van hun tijd op. Reeds *Jacopo Soldani* (1579—1641) richtte zijn satiren tegen de Hoven, de huichelarij, de weelde en de wetenschappelijke charlatans. Van meer beteekenis nog zijn de schilders *Salvator Rosa* (1615—1637), *Menzini* en *Ludovico Sergardi* (1660—1726). Burleske gedichten gaven *Antonio Malatesti* († 1672), *Francesco Lazzarelli* († 1694) en *Francesco Baldovini* (1634—1716). De dramatische kunst was geheel in verval, ofschoon de belangstelling in het tooneel in alle kringen toegenomen was en op vele plaatsen vaste schouwburgen waren opgericht. Zij werd geheel door de Commedia dell' arte verdrongen, waarvan de tooneelspeler *Flaminio Scala*, die tevens een aantal scenario's uitgaf, de meest beroemde vertegenwoordiger is. Alleen het herdersdrama (navolgingen van *Tasso* en *Guarini*) bloeide. Te noemen zijn de „*Filli di Sciro*" van *Guidobaldo Bonarelli* (1563—1608), *Giovambattista della Porta* (1538—1615), *Jacopo Cicognini*, de jongere *Michelangelo Buonarotti* (1568—1646) met zijn beide boerenkomedies „Tancia" en „La Fiera" en *Giovambattista Fagiuoli* (1660—1742), die twintig comedies in mooi Florentijnsch schreef. Het melodrama, door *Chiabrera*, *Testi*, *Guidi* („Endimione") voortgezet en door *Apostolo Zeno* (1669—1750) hervormd, bereikte zijn hoogtepunt in *Metastasio*. Van de tragedies moet de door *Milton* gebruikte „Adamo" van *Giovambattista Andreini* genoemd worden. Verder schreven *Gravina* en *Dottori* tragedies in navolging der Ouden. Een nieuw leven werd aan het Italiaansch

Digitized by Google

treurspel geschonken door de navolging van het Fransche. *Pier Jacopo Martelli* (1665—1727) nam ook den alexandrijn over, naar hem *verso martelliano* genaamd. *Scipione Maffei* (1675—1755), de ijverigste hervormer van het tooneel, schreef de beroemdste tragedie uit die eeuw, „Merope". *Antonio Conti* (1677—1749) kende *Shakespeare*, maar bereikte daardoor slechts halve resultaten. Het proza in de romans, novellen, brieven en verhandelingen uit dit tijdvak is zeer gekunsteld en onbeduidend. In het historische en zuiver wetenschappelijke proza valt echter reeds van het begin af een verbetering waar te nemen. Op taalkundig en literair-historisch gebied waren velen met goed gevolg werkzaam; zoo maakte *Carlo Dati* (1619—1715) zich zeer verdienstelijk ten opzichte van de Italiaansche taal door den derden druk van het Crusca-woordenboek. De grammaticale regelen van het Italiaansch stelden *Marcantonio Mambelli* (1582—1644) in zijn „Osservazioni della lingua italania" en *Benedetto Buommattei* (1581—1647) in zijn „Della lingua toscana" vast. *Daniello Bartoli* schreef het „Torto e dritto del non si può". *Celso Cittadini* (1533—1627) en *Gigli* (1660—1722) bestreden de Florentijnsche school, *Traxano Boccalini* (1566—1613) in zijn „Raggeragli di Parnasso" en „Pietra del paragone politico" de literaire en staatkundige vooroordeelen van zijn tijd. De aesthetische kritiek werd door *Gianvincenzo Gravina* (1664—1718) in zijn „Della ragion poetica" behandeld, door *Sforza Pallavicino* (1607—1667) in „Dello stile e del dialogo" en door *Lodovico Antonio Muratori* (1672—1750) in „Della perfetta poesia". De geschiedenis der letterkunde begonnen *Girolamo Ghilisci* in zijn „Teatro d'uomini letterati" (1647) en *Lorenzo Crasso* in de „Elogi d'uomini letterati" (1656) te behandelen. *Giovan Maria Crescimbeni* (1663—1720) gaf een „Istoria della volgar poesia" uit, die zich door een groote geleerdheid, doch niet door critiek onderscheidt, en vulde die aan door zijn „Comentarj" (1702—1711, 5 dln.). *Francesco Saverio Quadrio* (1695—1756) schreef twee deelen „Della poesia italiana" (1734) onder den schuilnaam *G. M. Andrucci* en „Della storia e della ragion d'ogni poesia" (1739—1756, 7 dln.), een geschiedenis der geheele dichtkunst. Een biographische behandeling volgen weer *Giammaria Mazzuchelli* (1707—1765) in „Gli scrittori d'Italia" (loopende tot *B)* en *Tiraboschi* (1731—1794) in „Storia della litteratura italiana", die echter reeds tot het volgend tijdvak behoort.

Vijfde periode (nieuwere tijd). De jongste periode der Italiaansche letterkunde omvat den tijd der staatkundige wedergeboorte van Italië. De literatuur gaat met deze beweging samen en bereidt haar ten deele voor. Van het midden der 18de eeuw af ontstaat een diep ingrijpende verandering. De oorzaken, waarop deze verandering berust, zijn verschillend: de invloed der wijsgeerige richting in Frankrijk, die tot een revolutie van de bestaande sociale en staatkundige orde leidde, en de daarmede hand aan hand gaande juridische en oeconomische hervorming in Opper-Italië en het op den voorgrond treden der bourgeoisie naast den troon tegen adel en geestelijkheid; de door *Galilei* en *Newton* ingeleide omwenteling op natuurwetenschappelijk gebied; ten slotte het vertrouwd geraken met de Engelsche en Duitsche letterkunde. Dit nieuwe leven ontwikkelde zich het eerst op het tooneel. *Carlo Goldoni* (1707—1793), die eerst de oude Commedia dell' arte navolgde, schiep daarna in tegenstelling tot deze en in navolging van *Molière* door een reeks blijspelen de Italiaansche karakter-komedie. Hem bestreden de oppervlakkige *Pitro Chiari* (1700—1785) met naar effect strevende drama's en *Carlo Gozzi* (1720—1806) met phantastische fabels („L'amor delle melerance", „L'augellin Belvarde", „Turandot" enz.). *Goldoni* had vele navolgers. *Vittorio Alfieri* (1749—1813) schiep tegelijkertijd de echt-Italiaansche tragedie naar het voorbeeld der Ouden en vol van hartstochtelijke vaderlandsliefde. Een zelfden geest ademen de lyrische en satirieke gedichten van *Guiseppe Parini* (1729—1799). Hij begon als Arcadiër, maar sloeg spoedig zijn eigen weg in in zijn 21 oden en was geheel oorspronkelijk in zijn satire op het frivole en lichtzinnige leven der Lombardische aristocratie *„Il Giorno"*. Van de lyrische dichters, die zich van de Arcadia afwendden, noemen wij nog *Lodovico Savioli* (1729—1804), *Agostino Paradisi* (1736—1783), *Luigi Cerretti* (1738—1808), *Angelo Mazza* (1741—1817), *Carlo Castone Rezzonico* (1742—1796), *Giovanni Fantoni* (1755—1807), *Amelio Bertola* (1753—1798), *Jacopo Vittorelli* (1749—1835) en *Giovanni Meli* (1740—1815), die zachtvloeiende gedichten in Siciliaansch dialect schreef. Op ander gebied moeten vermeld worden *Alfonso Varano* (1705—1788) met de godsdienstig-zedekundige „Visioni", *Gian Carlo Passeroni* (1713—1803) met zijn fabels en de satire „Cicerone", *Giambattista Casti* (1721—1803), die platte novellen in verzen en de satire „Gli animali parlanti" schreef, *Lorenzo Pignotti* (1739—1812) en *Luigi Fiacchi, Clario* genaamd (1754—1825) met hun fabels, *Lorenzo Mascheroni* (1750—1800) met zijn leerdicht „Invito a Lesbia Cidonia" en *Melchiore Cesarotti* (1730—1808) met zijn vertaling van *Ossian*. Van de prozaschrijvers dient in de eerste plaats *Gaspare Gozzi* (1713—1786) genoemd te worden, die in den „Osservatore" baan brak voor de nieuwe denkbeelden en in de „Difesa di Dante" tegen *Bettinelli* op de bestudeering van *Dante* aandrong; verder de criticus *Giuseppe Baretti* (1719—1789) met zijn „Lettere familiari" en de „Frusta letteraria".

De volgende onderafdeeling van dit tijdvak weerspiegelt de gebeurtenissen der Revolutie, de daden van *Napoleon* en de opkomende gedachte aan een Italiaansche eenheid. Lierdichten hebben wij van *Vincenzo Monti* (1754—1828), die achtereenvolgens den paus, de republiek, *Napoleon* en den keizer van Oostenrijk diende, en in een reeks, meest onvoltooide werken in prachtige verzen de gebeurtenissen van zijn tijd verheerlijkte, tevens klassieke, mythologische onderwerpen behandelde, alsmede van *Ugo Foscolo* (1778—1827), den schrijver van het beroemd gedicht „Dei sepolcri" (1806) en den staatkundigen roman „Ultime lettere di Jacopo Ortis". Beide schreven ook tragedies en waren classicisten, evenals hun navolgers, van wie wij *Ippolito Pindemonte* noemen (1753—1828). Van de komedie-

Digitized by Google

schrijvers moeten *Giovanni Giraud* (1776—1834) en *Alberto Nota* (1775—1847), beide navolgers van *Goldoni*, vermeld worden. Ook ontstond in deze dagen een taalstrijd door de school der puristen, die tot de studie der trecentisten terugkeerden en zich tegen de incorrectheden van hun schrijvende tijdgenooten, zoowel als tegen den Franschen invloed keerden.

Intusschen was *Napoleon* gevallen en daarmede een volkomen staatkundige reactie ontstaan. De gedachte aan een Italiaansche eenheid won veld èn bij de romantici èn bij de classicisten, die elkander overigens fel bestreden. De eersten stonden onder Engelschen en Duitschen invloed, in tegenstelling tot *Monti* en *Foscolo*. Hun orgaan was het tijdschrift „Il Conciliatore", hun leider *Alessandro Manzoni* (1785—1837). De classicisten hadden in graaf *Giacomo Leopardi* (1798—1837) hun voornaamsten vertegenwoordiger. *Manzoni*'s historische roman is een der beste voortbrengselen der romantische literatuur. Om hem schaarden zich vele dichters: *Giovanni Torti* (1774—1858); de lierdichter *Giovanni Berchet* (1783—1851); *Tommaso Grossi* (1791—1853), die novellen in verzen, het epos „I Lombardi alla prima crociata" en den roman „Marco Visconti" schreef; *Silvio Pellico* (1789—1859), vooral door „Le mie prigione", een beschrijving zijner gevangenschap, bekend; *Luigi Carrer* (1801—1850); *Goffredo Mameli* (1827—1849) met zijn vaderlandslievende liederen; *Alessandro Poerio* (1802—1849); *Giuseppe Giusti* (1809—1850), een onovertroffen satirendichter; de burleske *Antonio Guadagnoli* (1798—1858); *Massimo d'Azeglio* (1798—1866), de schrijver van de romans „Ettore Fierimosca" en „Niccolò de' Lapi"; de romanschrijver *Francesco Domenico Guerrazzi* (1804—1873); de vruchtbare geschiedschrijver *Cesare Cantù* (1807—1895) met den roman „Margherita Pusterla"; *Giulio Carcano* (1812—1884); *Giovanni Rosini* (1776—1855); de bekende samenzweerder *Giuseppe Mazzini* (1808—1872), de criticus der romantische school *Leopardi* wordt met zijn canzonen in de moderne Italiaansche letterkunde niet overtroffen wat vormschoonheid en diepte van gedachten betreft. Het is de dichter van het pessimisme. In zijn „Operette morali" en „Pensieri" is deze wereldbeschouwing in een klassiek kleed gehuld. Tot zijn school behooren o. a. de uitstekende prozaschrijvers *Pietro Giordani* (1774—1848), *Terenzio Mamiani* (1799—1885) en *Giambattista Niccolini*, die vele tragedies schreef, bijv. „Arnaldo da Brescia" (1843).

Met name na de totstandkoming van Italië's eenheid is de letterkunde weer een nieuwe periode van bloei ingetreden. De dramatische kunst, die na de genoemde scheppingen van *Manzoni* en *Niccolini* weer in verval geraakt was, begon zich opnieuw te ontwikkelen. *Paolo Giacometti* (1817—1882) schreef een aantal met bijval begroete tragedies en komedies; *Leopoldo Marenco* tragedies, familie- en ridderstukken en zedenkomedies, die het tooneel een tijdlang beheerschten en veel nagevolgd werden. Tijdelijk succes hadden verder *Domenico Bolognese, Battaglia, Zamboni, Salmini, d'Agnillo, Morelli, Montanelli, Chiossone, Giotti, Bracci, Barattani, Gazzoletti*. De eerste plaats in de tragedie neemt *Pietro Cossa* (1830—1881) in met „Nerone", „I Borgia" enz. *Cavallotti*'s „Alcibiade" vond grooten bijval. Op het gebied der komedie hebben wij het komische blijspel en de sociale komedie. De eerste had haar besten vertegenwoordiger in *Tommaso Gherardi del Testa* (1815—1881), de laatste in *Paolo Ferrari* (1822—1889) die, zoolang hij leefde, het tooneel beheerschte. Meesterwerken zijn „Goldoni e le sue sedici commedie" en „Parini e la satira". Aan deze beiden sloten zich talrijke jongere schrijvers aan, zooals *Alberti, Leone di Castelnuovo, Riccardo Castelvecchio* († 1894), *Giordano, Panerdi, Calonzuoli, Suner, Bersezio, Carrera, Martini, Montecorboli, Costetti, Marco Praga, Camillo* en *Giannino Antona-Traversi, Bracco* en vooral *Giuseppe Giacosa* en *Gerolamo Rovetta*. Van de nieuwere lyrische dichters noemen wij *Francesco dall' Ongaro* (1808—1873) met „Stornelli politici", *Giovanni Prato* (1815—1884) met „Edmenegarda", „Canti lirici", „Iside" en „Psiche", *Aleardo Aleardi* (1812—1878) met de „Lettere a Maria", *Giuseppe Regaldi* (1809—1883), *Giuseppe Maccari* (1840—1867), die mooie idyllen schreef, *Luigi Mercantini* (1821—1872), een patriottisch dichter, wiens „Inno di Garibaldi" een volkslied werd, *Ippolito Nevo* (1832—1860), *Andrea Maffei* (1798—1885), *Giuseppe Revere, Arnaldo Fusinato, Cesare Betteloni, Fabio Nannarelli, Ferdinaldo Bosio, Giuseppe de Spuches* (1819—1884), de te vroeg gestorven *Emilio Praga* († 1875) en de veelzijdige geleerde priester *Giacomo Zanella* († 1888). Van de lyrische dichters van den jongeren tijd is *Giosuè Carducci* (1836—1907) een der voornaamste. In zijn eerste werken verbond hij lyriek en satire op meesterlijke wijze; later is hij tot een gematigd verisme overgegaan. Geschiedkundige en natuurbeschouwingen gelukken hem het best. Het verisme is cynisme geworden bij *Lorenzo Stecchetti (Olindo Guerrini)* en vooral bij den grooten stylist *Gabriele d'Annunzio*. Pessimistisch zijn de gedachtenrijke gedichten van *Arturio Graf* (geboren 1848). Andere bekende lyrici zijn *Guido Mazzoni, Severino Ferrari, Ettore Novelli, Giovanni Pascoli, Mario Rapisardi, Marc' Antonio Cassini, Giuseppe Chiarini, Giovanni Marradi Ugo Ojetti, Guido Novelli* enz. Van de dichteressen moeten *Laura Mancini, Rosa Taddei, Giacomina Milli Francesca Lutti, Ermina Fuà-Fusinato, Giuseppina Guaggi-Nobile, Giuseppina Turrisi-Colonna, Maria Alinda Bonacci Bonnemonti, Ada Negri* en *Vittoria Aganoor* genoemd worden. Onder de jongeren treedt als prozaschrijver en dichter bijzonder op den voorgrond de pessimistisch aangelegde *Giovanni Papini*, die een tijdlang met de beweging der futuristen medeleefde, zonder dat dit zijn werk zeer beïnvloedde, dat een sterk persoonlijk karakter draagt. Als roman- en novellenschrijvers vermelden wij: *Bazzoni, Varese, Falconetti, Lanzetti, Sacchi, Marocco, Zorzi, Vigna, Santa Rosa, Battoglia, Ranieri, Antonio Brescini, Niccolò Tommaseo* en *Ippolito Nievo* met zijn bekende „Memorie d'un ottuogenario"; verder *Bersezio, Donate, de Amicis* († 1908), bekend door zijn „Cuore" en zijn reisbeschrijving uit Nederland, *Barrili, Verga*, schrijver van realistische dorpsvertellingen, *Farina, Capuana, Ciampoli, Rovetta, Matilde Serao, Marchesa Colombi, d'An-*

Digitized by Google

nunzio, den mystisch-philosofischen *Antonio Fogazzaro* († 1911), die in geheel Europa grooten opgang maakte, *Graf, Enrico Annibale Butti*, schrijver van psychologische romans en *Grazia Deledda*.

Wijsbegeerte. Op philosofisch gebied heeft Italië niet zooveel invloed gehad op andere landen als op het overige beschavingsterrein; het staat ver achter bij Duitschland, Engeland en Frankrijk. Een overgang van het antieke tot het Middeleeuwsche denken van *Boethius* († 525), aan wiens oorspronkelijke werken en vertalingen toegeschreven moet worden, dat de logica van *Aristoteles* de formeele grondslag van de scholastiek geworden is. Door de Katholieke Kerk werden elementen der oude wijsbegeerte opgenomen, en zoo ontstond de scholastiek, wier voornaamste vertegenwoordiger *Thomas van Aquino* († 1274), een Italiaan, was. Zijn stelsel, dat geheel op *Aristoteles* steunt, is in den laatsten tijd, vooral door paus *Leo XIII*, weer met nieuw leven bezield. Met het ontstaan van het humanisme begon er in Italië een heftige strijd, die zich van hier uit naar West-Europa voortplantte, tegen den scholastisch d. w. z. verkeerd begrepen *Aristoteles*, waartegenover een groote liefde voor *Plato* ontstond, al werd deze dan ook in nieuw-Platonischen geest uitgelegd. In dien tijd blonken vooral *Gemistos Plethon* († 1464) en *Marsilius Ficinus* († 1449), de vertaler van *Plato* en *Plotinus*, uit. Vooral aan het Hof der Medici te Florence werd *Plato's* wijsbegeerte langen tijd beoefend; er werd zelfs een Platonische academie opgericht. Tusschen *Aristoteles* en *Plato* stond *Bessarion* († 1472), terwijl anderen *Aristoteles* zelfstandig trachtten te verstaan of in tegenstelling tot de aanhangers van den Arabischen *Averrhoë* op *Alexander Aphrodisias*, den Grieksch exegeet van *Aristoteles*, teruggingen. Zoo splitsten zich de aanhangers van *Aristoteles* in twee partijen: de Alexandristen en de Averrhoïsten, tusschen welke voornamelijk het vraagstuk over de onsterfelijkheid der ziel een strijdpunt vormde. Tot de eersten behoorden *Herrmoldus Barbarus* († 1493) en *Pomponatius* († 1525), die tot het naturalisme overhelde en de theologische van de philosofische waarheid afscheidde; tot de Averrhoïsten *Vernias, Niphus* († 1546) en *Caesalpinus* († 1603). In de 16de eeuw oefende ook de oude natuurphilosophie haar invloed uit, met name op *Telesius* († 1588), die echter ook nieuwe elementen eraan toevoegde, als zelfstandig natuuronderzoek, empirie, enz. en tevens de stichter was der natuurwetenschappelijke Academia Consentina in zijn geboortestad Cosenza. Daardoor kwam er nieuw leven in de Italiaansche philosofie, wier voornaamste vertegenwoordigers *Giordano Bruno* († 1600), *Campanella* († 1639) en *Galileï* (1641) waren. De eerste, bezield met een hartstochtelijke liefde voor de oneindige natuur, bestudeerde, in navolging van *Nicolaus Cusanus* ook de Ouden, met name de Stoïci, en ontwikkelde daarna een phantastisch naturalistisch pantheïsme, welks elementen niet tot eenheid bewerkt zijn, maar later vele andere stelsels in het leven hebben geroepen. Terwijl de kerkelijk gezinde *Campanella* een kentheorie trachtte op te stellen en daarbij naast de waarneming ook het geloof aan God als een bron van kennis beschouwde, was *Galileï*, als grondig natuuronderzoeker, een voorstander van nauwkeurig onderzoek en kwam tot een mechanische natuurbeschouwing.

Het nationale element, dat nu bij de Italiaansche wijsgeeren een rol begint te spelen, vinden wij reeds in zeer duidelijken vorm bij *Macchiavelli* († 1527), die zijn boek over de vorsten slechts met de gedachte aan de eenheid en nationale zelfstandigheid van Italië, met name tegenover de Kerk, schreef. In de wijsgeerige ontwikkeling van Italië kwam in het begin der 17de eeuw een lange stagnatie, slechts onderbroken door *Vico* († 1744), die tegenover de Cartesianen den nadruk legde op de geschiedenis en als de stichter van de geschiedenis-philosofie in de volkenpsychologie beschouwd kan worden, terwijl hij tot op heden toe in Italië invloed uitoefent. Verder zijn tot in den nieuwsten tijd de meest verschillende en uiteenloopende richtingen in Italië vertegenwoordigd, zonder dat oorspronkelijke gedachten invloed hebben gehad. Terwijl het Cartesianisme nog tot in het begin der 19de eeuw aanhangers vond (kardinaal *Gerdil* † 1802), huldigden anderen het empirisme van *Locke* en *Condillac*, zooals *Genovesi* († 1769) en *Romagnosi* († 1835). Ook bij *Kant* sloten sommigen zich aan, bijv. *Cantoni*, eveneens bij *Herbart*, zooals *Labriola*, die later het historisch materialisme verdedigde, en met name bij *Hegel*, o. a. *Vera, Mariano, Ragnisco, Spaventa* enz. Aanhangers van het positivisme zijn *Villari, Ardigò, Sidiliani* en *Morselli*; van *Thomas van Aquino*, om de beide uitersten te noemen, *Liberatore, Sanseverino* en *Cornoldi*.

Als zelfstandige denkers, maar zonder invloed op andere landen uit te oefenen, traden op den voorgrond *Rosmini-Serbati* († 1855), die in aansluiting bij *Plato* en Duitsche wijsgeeren tot een ideologisch psychologisme kwam, dat van innerlijke waarneming uitgaat; *Gioberti* († 1852), die de staatkundige en nationale gedachte op den voorgrond plaatste en een ontologisme huldigde, volgens hetwelk men het absolute zijn onmiddellijk moet aanschouwen. Beider poging, om de Katholieke leerstellingen in overeenstemming te brengen met het verstand, vond heftigen tegenstand bij *Ferrari* en *Franci*. Op dezelfde wijze als *Gioberti* dacht *Mamiani* († 1885), die zichzelf een Platonicus noemde en tot zijn dood het door hem gestichte tijdschrift „La filosofia delle scuole italiene", dat door *Ferri* als „Rivista della philosophia italiana" voortgezet wordt. Literatuur vindt men in *Ferri's* „Essai sur l'histoire de la philosophie en Italie" († 1869), *Pompa's* „L'Italia filosofica contemporanea" (2 dln., 1879) en *K. Werner's* „Die italienische Philosophie des 19-Jahrhunderts" (1884—1886, 5 dln.).

Van een Italiaansche *theologie* kan eigenlijk geen sprake zijn. De dogmatische en ethische onderwerpen zijn hier, evenals elders, in overgeleverden vorm bewerkt, zonder dat in Italië niet-geestelijken daar belangstelling voor getoond hebben, of in de Katholieke Kerk van Europa niet-Italianen er zich voor interesseerden. Hoogstens hebben de ethiek van *Liguori* († 1787) en de dogmatiek van *Perrone* (1794—1876) grooten in-

Digitized by Google

vloed uitgeoefend. Daarentegen heeft het niet ontbroken aan op den voorgrond tredende geestelijken, die, zooals *Angelo Mai* (1782—1854) en thans *Mercati*, de patristische studiën bevorderd hebben. Anderen, zooals *Carlo Maria Curci* (1810—1891) en *Carlo Passaglia* (1814—1887) hebben als schrijvers geschitterd. Eenige oorspronkelijkheid op dogmatisch en kerkelijk-wijsgeerig gebied heeft slechts de reeds genoemde *Rosmini-Serbati* aan den dag gelegd, maar slechts, om door de Curie afgekeurd te worden. De beschaafde kringen, voor zoover zij nog kerkelijk gezind zijn, worden meer beheerscht door de poëtische, wijsgeerige en geschiedkundige voortbrengselen van *Manzoni, Gioberti* en *Cantù* dan door speciaal theologische werken. In zooverre de internationale theologische beweging ook door Italië beïnvloed wordt, gaat zulks uit van niet-vaktheologen, zooals *Alessandro Chiapebli, Raffaelo Mariano* en *Gaetano Negri*, die op het gebied der Bijbelcritiek, oude kerkgeschiedenis, wijsbegeerte van den godsdienst en kerkelijke beschavingsgeschiedenis een grooten naam verworven hebben.

Geschiedschrijving. Voor de geschiedschrijving begon men in Italië het eerst in de 14de eeuw de landstaal te gebruiken, want de geschriften, die men langen tijd als de oudste voortbrengselen der Italiaansche geschiedschrijving beschouwd heeft, n. l. de dagboeken van *Mattheo di Giovinazzo* (1249—1268) en de geschiedenis van Florence door *Rixardano Malespini* en diens neef *Giacotto* († 1286), zijn gebleken vervalschingen te zijn. Daarentegen houdt men de kroniek (tot 1312) van *Dino Compagni*, (zie aldaar) vroeger ook als onecht aangezien, thans voor echt. Als bronnen hebben meer waarde de kronieken van *Giovanni* en *Matteo Villani*, bij wie eveneens de geschiedenis van Florence op den voorgrond treedt (tot 1364), maar die tevens de gebeurtenissen in het overige Italië en andere landen behandelen; bij deze duidelijke en met oordeel geschreven werken staan de droge annalen van *Paolino Pietro* (tot 1305) ver ten achter. De eerste elf boeken van *Villani*'s kronieken bracht *Antonio Pucci* († na 1373) in verzen over; tevens hebben wij van hem de geschiedenis uit zijn tijd. bijv. den oorlog tegen Pisa (1362—1365) in dichtmaat. De talrijke, belangrijke geschiedwerken, die wij aan de humanisten der 15de eeuw, zooals *L. Bruni, Enea Piccolimini, Poggio, Aretino* enz. te danken hebben, blijven als in het Latijn geschreven, hier buiten beschouwing. Van de Italiaansche kronieken uit dezen tijd verdient de „Historia di Milano" van *Bernardino Corio* († 1519) vermelding; belangrijk is zij vooral wegens de oorkonden, door *Storza* aan den schrijver verschaft. Van veel minder beteekenis is de „Storia di Napoli" van *Pandolfo Collenucio* († 1504), evenmin als de werken van *Buonacorso Pitti, Piero Boninsegni* en *Gregorio Dati* op de hoogte van *Dino* en *Villani* staan.

De bloeitijd der Italiaansche geschiedschrijving valt in de 16de eeuw. Aan het hoofd der intellectueele beweging stond Florence; daar behoorde de grootste politieke geschiedschrijver van den Cinquecento, *Niccolò Macchiavelli* (1469—1527), thuis. In de „Dicorsi sopra la prima decade di Tito Loio" ontwikkelt hij aan de hand van de oudste geschiedenis van Rome zijn republikeinsch staatsideaal, in den „Principe" ontwierp hij een meesterlijk beeld van de moderne vorstenheerschappij, die de gedachte aan de eenheid van *Italië* verwezenlijken moest; in de „Istorie Fiorentine" schildert hij niet altijd even betrouwbaar, maar steeds aantrekkelijk, de geschiedenis van zijn geboortestad. *Francesco Guicciardini* (1483—1540) maakte in zijn „Istoria d'Italia" (1492—1534) de geschiedenis van geheel Italië tot het onderwerp van zijn studie, ook zijn „Storia florentina" (tot 1378) bezit hooge waarde. *Donato Giannotti* (1492—1573) gaf in zijn hoofdwerken „Della republica de Veneziani" en „Della republica florentina", een zeer duidelijke beschrijving van het bestuur en de staatsinrichtingen van beide steden. Naast hem moeten vermeld worden *Jacopo Nardi* († 1555), *Filippo Nerli* († 1556), *Bernardo Segni* († 1556), *Benedetto Varchi* († 1565), *Vincenzo Borghini* (1570). *Giambattista Adriani* († 1579), die in de „Istoria de' sui tempi" (tot 1579) een voortzetting van *Guicciardini* gaf, de conscientieuse verzamelaar *Scipione Ammirato* († 1601), *Gino* en *Nero Capponi, Giovanni Cavalcanti* e. a., allen uit Florence. De voornaamste Venetiaansche schrijver uit dien tijd is *Pietro Bembo* (1470—1547), wiens oorspronkelijk in het Latijn geschreven 12 boeken over de geschiedenis van Venetië (1487—1513) hooge waarde bezitten. In Piemont behoort de staathuishoudkundige *Giovanni Botero* († 1617) thuis, te Genua de annalenschrijver *Giustiniani*. Te Ferrara schreef *Giambattista Pigna* een „Istoria de' principe d'Este". De geschiedenis van Napels behandelden *Gianantonio Summonte* († 1601) en *Camillo Porzio* († 1603), *Patrizio de' Rossi* vervaardigde „Memorie Storiche" over de geschiedenis van Italië onder *Clemens VII, Francesco Giambullari* († 1556) „Storia dell Europa 887—913", *Lodovico Guicciardini*, die langen tijd in de Nederlanden leefde, „Commentari delle cose d'Europa, specialmente de' Paesi Bassi" (1529—1560). Ook de geschiedenis der letterkunde en beschaving vond beoefenaars, met name in *Giorgio Vasari*. Bij het verval van het staatkundig leven onder de heerschappij van Spanje (17de eeuw) nam de belangstelling in de geschiedenis van het oogenblik af; de geschiedschrijving kreeg een geleerd karakter. De kerkelijke geschiedenis van Italië werd bewerkt door *Paolo Sarpi* (1552—1622), wiens meesterlijke beschrijving van het concilie van Trente tevens een heftige bestrijding der Jezuïeten is. Als de belangrijkste geschiedwerken uit dien tijd moeten daarnaast genoemd worden *Arrigo Caterino Davila*'s († 1631) „Storia delle guerre civili di' Francia" (1547—1598), *Guido Bentivoglio*'s († 1644) geschiedenis van den opstand der Nederlanden, *Francesco Capecelatro*'s geschiedenis van Napels van *Roger I* tot den dood van *Frederik II*, *Battista Nani*'s († 1677) geschiedenis van Venetië van 1613 tot 1671 en *Giovanni Antonio Capriata*'s († 1652) geschiedenis van Genua.

In de 18de eeuw, het tijdvak van het geleerde onderzoek en der critiek, moet voor allen *Ludovico Antonio Muratori* (1672—1750) genoemd

Digitized by Google

worden, aan wien zijn vaderstad zeer belangrijke verzamelingen van bronnen verschuldigd is; naast hem *Scipione Maffei* († 1750). Onder de locale geschiedschrijvers staat bovenaan de Napolitaan *Pietro Giannone* (1676—1748).

In den tijd der Revolutie werd tegelijk met het politieke bewustzijn ook de geschiedschrijving weer met nieuw leven bezield. De vruchtbaarste geschiedschrijver van het nieuwe Italië is *Cesare Cantù* (1807—1895), wiens omvangrijke „Storia universale" ook in het buitenland zeer gewaardeerd werd. Aan hem ging vooraf *Carlo Botta* (1766—1837), wiens „Storia d'Italia del 1490 al 1814" tot 1534 een herhaling van *Guicciardini* is, waaraan zich een vervolg tot aan den val van *Napoleon* aansluit. Een voortzetting van zijn werk gaven *L. Farini* (tot 1850) en *C. Turotti* (tot 1854), vervolgens *Antonio Coppi* (1782—1870), wiens „Continuazione degli Annali d'Italia del Muratori" (1750—1861) wederom door *J. Ghiron* tot op heden vervolgd wordt. Andere algemeene geschiedenissen van Italië gaven graaf *L. Bossi* († 1835), *Giuseppe La Farina* (1815—1863), *N. Nisco, Cesare Balbo* (1789—1853), *P. Balan* e. a. De geschiedenis van Italië in de Oudheid werd behandeld door *G. Micali* († 1844), *Giambattista Atto Vannucci, F. Bertolini* en vooral door *E. Pais*. De geschiedenis van geheel Italië in de Middeleeuwen beschreef *Carlo Troya* (1784—1858) in zijn „Storia d'Italia del medio evo" (17 dln.), die tot *Karel den Groote* doopt, evenals *Cesare Balbo*'s „Storia d'Italia (2 dln.). Geschiedenissen van het Italiaansche stadswesen schreven *Morbio Lonzani. Francesco Bertolini* maakte door zijn „Storia della dominazioni germaniche in Italia del V al XI secolo" zijn landgenooten bekend met de resultaten der Duitsche geschiedvorsching; *Malfatti* behandelde critisch de betrekkingen tusschen de pausen en keizers in het Frankisch tijdperk. Een duidelijke en bruikbare beschrijving der Middeleeuwen gaf *O. Cipolla*. Ook de rechts- en staathuishoudkundige geschiedenis van de Middeleeuwen werd ijverig bestudeerd; van de nieuwere schrijvers daarover moeten *A. Pertile, F. Schupfer, F. Paßetta, G. Tamassia, C. Calisse* en *G. Salvioli* genoemd worden.

Den overgang van de Middeleeuwen tot de nieuwe geschiedenis behandelt de grootste onder de 19de eeuwsche geschiedschrijvers van Italië, *Pasq. Villari*, wiens werken over de tijden van *Savonarola* en *Machiavelli* uitmunten door een grondige bronnenstudie en een duidelijke wijze van voorstelling. Diezelfde eigenschappen kenmerken *Giuseppe di Leva*'s „Storia documentata di Carlo V in correlazione all' Italia". Ook de „Storia della riforma in Italia". Ook de „Storia della riforma in Italia" van den Waldenzischen godgeleerde *E. Comba* moet genoemd worden. Een kerkelijk standpunt neemt *T. Dandolo* in. Eerst de tijd van Italië's verheffing deed op het gebied der nieuwere nationale geschiedenis werken van grooter beteekenis ontstaan, zooals van *C. Tivaroni* („Storia critica del risorgimento italiano"), *F. Bertolini, Montanelli, La Farina, Anelli, Belviglieri, La Parta, Sirao, A. Gualtiero, O. Mariana, V. Bersezio* enz., vooral echter *N. Bianchi*'s „Storia documentata della diplomazia europea in Italia 1814—1861". Daarbij komt een groot aantal memoires (*G. Pallavicini, Massimo d'Azeglio* enz.), verder *Massari*'s biografieën van *Cavour, Gioberti, Victor Emanuel, Lamormora, Massarani*'s levensbeschrijving van *Correnti* enz.

Aan het hoofd der talrijke geschiedschrijvers, die voornamelijk het verleden van steden of provincies behandelen, staat bovenaan *Michele Amari* (1806—1889), wiens hoofdwerken „La guerra del Vespro Siciliano" en „Storia dei Muselmanni di Sicilia" door het grondig bronnenonderzoek en de wijze van voorstelling tot de beste voortbrengselen der nieuwere Italiaansche geschiedschrijving behooren. Over Napels en Sicilië schreven verder *V. Cuoco* (1770—1823), *P. Colletta* (1775—1831) en in lateren tijd *La Farina, Capasso, De Blasiis, Schipa, Alessi, Lanza* en *La Lumia*. Voor de geschiedenis van Rome, den Kerkelijken Staat en de pausen hebben de buitenlanders zich verdienstelijker gemaakt dan de Italianen, van wie wij slechts *Bosio* en *Farini* noemen. De geschiedenis van Toskane behandelden in de 18de eeuw *Galluzzi*, in de 19de *Pignotti* en *Zobi;* in het bijzonder die van Florence *C. Paoli, Gino Capponi* en *P. Villari;* Genua *Varese Canale, Celesia* en *Serra;* Venetië *Romanin* en *Mallenti* in vroeger, *Cipolla* en *Monticola* in later tijd; Milaan *Pietro Verri, Bianchi-Giovini, Brambilla, Cantù, Cusati, Custodi, Ferrai, Magria* en *Osio*. Vooral de geschiedenis van het Huis van *Savoye* en de door die vorsten bestuurde landen is door talrijke schrijvers beschreven, van wie wij noemen *Bianchi, Carutti, Cibrario, Claretti, Gerbaix-Sonnax, Manno, Parri, Perrero, Ricotto* en *Gabotto*.

Tegenover de steeds toenemende belangstelling in de vaderlandsche geschiedenis is onder de moderne Italiaansche historiografen die voor de geschiedenis van het buitenland op den achtergrond getreden; werken als „Vita di Federico il Grande" en „Il regno di Federico II" van *E. Borglio* vormen uitzonderingen. Daarentegen wordt de nationale literatuur en beschaving in den laatsten tijd zeer ijverig bestudeerd; op het gebied van kunstgeschiedenis en archaeologie hebben vooral *Borghesi, Cavalcaselle, Cicognara, Fiorelli, Milanesi* en *de Rossi* zich verdienstelijk gemaakt. Op het gebied der staatkundige geschiedenis bewogen zich in het eerste decennium der 20ste eeuw *Ghetti, Lemmi, Comandini, Vigo, Villari, Carrano*.

Literatuur. Van de talrijke spraakkunsten is *Blanc*, Grammatik der italienischen Sprache (Halle 1844) nog steeds van belang. Daarnaast verdienen o. a. vermelding *Fornaciari*, Grammatica dell' uso italiano moderno (Florence 1886) en „Sintassi dell' uso italiano moderno (Florence 1887), *Morandi*, Grammatica italiana (Florence 1894), benevens die van *Bockeradt* (Berlijn 1878), *Weber* en *Mussafia* (Weenen 1904). Onder de woordenboeken is dat van *Petrocchi* (Milaan 1887—1891) een der beste; daarnaast moeten genoemd worden dat van *Rigutini* en *Fanfani* (3de druk 1893) en het uitvoerige „Vocabolario universale della lingua italiana" (2de druk Milaan 1878 v. v., 7 dln.).

Voor de letterkunde is *Manzoni*, Avviamento allo studio critico delle lettere italiane (Verona-

Digitized by Google

Padua 1892), een voortreffelijke gids, naast de algemeene bibliografie van *Ottino* en *Fumagalli* (Rome 1889—1895, 2 dln.). Van de talrijke literatuurgeschiedenissen uit nieuweren tijd vermelden wij. *De Sanctis*, Storia della letteratura italiana (9de druk Napels 1898, 2 dln.), Storia letteraria d'Italia scritta da una società di professori (1898—1904, 9 dln.), *Roux*, Histoire de la littérature contemporaine en Italie (Parijs 1870—1896, 4 dln.), *Wiese* en *Percopo*, Geschichte der italienischen Literatur (Leipzig 1899, Italiaansche vertaling Turijn, 1904), *R. Garnett*, History of Italian Literature.

Italiaansche wijnen zijn grootendeels oorspronkelijk afkomstig van de Grieksche eilanden, maar vormen sedert ouden tijd beroemde voortbrengsels van het land. De beste soorten worden op de eilanden, met name op Sicilië, de Liparische Eilanden, Elba en Sardinië gekweekt. In het buitenland waren tot nog toe slechts enkele kostbare dessertwijnen, zooals de Muskateller en *Lacrimae Christi*, bekend, aan de geleerden bovendien de historische merken van Latium en Campania (Falerner, Massiker, Caekuber en Setiner). Na de opening van den Gotthardspoorweg worden ook de goede Italiaansche tafelwijnen, vooral de Toskaansche, naar het buitenland uitgevoerd. De geheele opbrengst van wijn bedraagt ongeveer 30 mill. H.L., waarvan ten naaste bij 2 mill. H.L. wordt uitgevoerd. Men onderscheidt in Italië landwijnen en betere wijnen, de zoogenaamde *vini scelti* of *prelibati*, die men in kleine flesschen *(fiaschetti)* pleegt te bottelen; de eerste soort zijn tafel-, de tweede dessertwijnen. De voornaamste soorten zijn de volgende: in Venetië de Paduaansche wijn en een uitstekend klein merk, Valpolicella; in Lombardije de voortreffelijke roode wijn van den Veltlin, die te Chiavenna verhandeld wordt met Sassella van een kerk bij Sondrio als beste merk; in Toskane de wijnen van Chianti en Pomino (provincies Siena en Florence); in Rome de z. g. *vini dei castelli romani*, vooral de wijnen van Genzano, Marino, Velletri, Frascati, Albano en Grotta Ferrata; in Apulië de wijnen van Bari en Barletta; in Calabrië de Vino greco van Reggio di Calabria. In het algemeen stijgt het alcoholgehalte en de vettigheid van die wijnen, waaronder slechts weinig droge soorten zijn, van het N. naar het Z. Van de likeurwijnen behooren sommige tot de beste soorten, zooals de muskaatwijn, Moscado of Moscadello; de meest bekende merken Est Est Est van Montefiascone en van Orvieto zijn kleine en lichte wijnen. Veel fijner is de donkerroode zoete Aleatico van Florence, de stroogele vurige *vino santo* van Parma en de peperroode Montepulciano uit Siena. Even hoog geschat worden de *Lacrimae Christi* van Napels, de muskaatwijn van Trani en de Zagarello van Bitonto, terwijl de roode Capri- en de Sorrentewijn weer mindere merken zijn. De vermouth van Turijn is een Middeleeuwsche kruidenwijn. Piemont levert goede merken tweede qualiteit, bijv. Barolo en Nebbiolo. Uitgelezen soorten zijn de witte mousseerende wijn van Asti, de Pignuolo van Milaan, de Lambrusco van Modena en Parma en de ietwat zure Asprino d'Aversa van Napels.

Italiaansch Oost-Afrika is de naam, waarmede nu eens de kolonie Erythraea (zie aldaar), dan weer Erythraea en Italiaansch Somaliland (zie aldaar) samen wordt aangeduid.

Italiaansch-Oostenrijksche Oorlogen. Zie *Italië, Geschiedenis.*

Italiaansch Somaliland. Zie *Somaliland.*

Italia irredenta (het nog niet verloste Italië) is de naam eener vereeniging in Italië, die alle landen, waar het meerendeel der bevolking de Italiaansche taal bezigt, aan het koninkrijk Italië toegevoegd wil zien. Zij ontstond in 1878 na het Congres van Berlijn, en na een in dat jaar te Rome gehouden vergadering onder leiding van *Menotti Garibaldi*, verlangde zij Zuid-Tirol, Görz, Triëst, Istrië, Dalmatië, het kanton Tessino, Nizza, Corsica en Malta. De vereeniging richtte het eerst haar oog op de bevrijding van Zuid-Tirol en Triëst van de zoogenaamde Oostenrijksche gewelddadige heerschappij, maar zij vond bij het volk weinig aanhang, hoewel de toenmalige minister *Cairoli* haar niets in den weg legde. Eerst toen de bezetting van Tunis door Frankrijk Italië nader bracht tot Duitschland en Oostenrijk, trad minister *Depretis* met kracht tegen haar op. Een aanslag op het leven van keizer *Frans Joseph* (Augustus 1882) te Triëst mislukte. Na het sluiten van het Drievoudig Verbond hebben de republikeinen en Fransch-gezinde agitatoren zich van de beweging der *Irredenta* meester gemaakt, doch èn in het land, èn in het Parlement beschikte zij tot vóór den Wereldoorlog (zie aldaar) slechts over een zeer kleine minderheid.

Digitized by Google

NEGENDE DEEL

Lijst der Kaarten, Platen en Afbeeldingen

KAARTEN

	blz.
Voor-Indië	656
Achter-Indië	660
Indische Oceaan	666
Insulinde	708
Isobaren en luchtcirculatie in Januari, Juli en in het jaar	780

PLATEN BUITEN DEN TEKST

	blz.
Haringvisschen	32
Hart (chromo)	56
Heilgymnastiek I en II	156
Heitoestellen	172
Helder	182
Hersenen I en II (chromo's)	272
Damherten (chromo)	280
Herten	280
's-Hertogenbosch. De Noorderkruisbeuk der St. Janskerk	282
Nuthoenders I en II	370
Holbein de Jonge, Hans. De H. Maagd, door Burgemeester Meijer en zijn gezin vereerd	400
Huishonden I en II	426
Wilde honden	426
Uitheemsche Timmerhoutsoorten (chromo)	498
Doorsneden van houtsoorten	498
Hyena's	592
Arizona-Indianen	650
Indiaansche Beschaving I en II	650
Indische Kunst I en II	666
Indische Kunst III (chromo)	666
Insecten I (chromo)	700
Insecten II	700
Insectenetende planten (chromo)	702
Insecteneters.	702
Israëls, Jozef. „Als men oud wordt".	786
Italiaansche letterkundigen	798

AFBEELDINGEN IN DEN TEKST

	blz.
Hanekam, Gewone	2
Hangwerk	4
Harder	25
Haren der planten (10 fig.)	31
Haringvisschen, Sprot en Haring	33
Haringvisschen, Chanos salmoneus	36
Hark (wapenkunde)	40
Harmonica. Fig. 1. Mondharmonica	43
Harmonica. Fig. 2. Glasharmonica	43
Harmonica. Fig. 3. Klavierharmonica	43
Harmonica, Chemische	44
Harmotoom	45
Harnas	47
Harp (wapenkunde)	49
Harpoen	50
Harpy	50
Harpy (wapenkunde)	50
Hart	57

Digitized by Google

AFBEELDINGEN IN DEN TEKST

	blz.
Hartschild (wapenkunde)	69
Hathor	85
Hazelworm	111
Hazenlip. Fig. 1 Enkele hazenlip	111
Hazenlip. Fig. 2. Dubbele hazenlip	111
Hedera Helix	122
Hefboom (6 fig.)	143—144
Hefner-Kaars	146
Hefwerk. Scheepselevator te Fontinettes	146
Heggerank	149
Hekate	174
Heliometer	189
Helios	190
Heliostraat	190
Heliotroop	191
Heliotropium supinum	191
Hellebaard (2 fig.)	192
Hellend vlak	193
Helmen (15 fig.)	196
Helmkroon	199
Helmstok (wapenkunde)	200
Helmteekens. Kon. Ned. helmteeken	201
Helobiën (5 fig.)	202
Hennep	232
Hennin (2 fig.)	234
Hephaestus	238
Hera Farnese (Napels)	239
Hera. Fig. 1	240
Hera. Fig. 2. Barberinische Juno (Rome, Vaticaan)	240
Heracles Farnese (Napels)	242
Herkruist (wapenkunde)	257
Hermelijn (wapenkunde)	262
Hermelijnen kruis (wapenkunde)	263
Herodes den Groote, Munt van	266
Herodotus	267
Heronsbal	268
Hersenzenuwen	273
Hertkever	281
Hesperiden	298
Hessen, Wapen van	302
Hestia (Vesta Giustiani, Rome)	307
Hevel (2 fig.)	315
Himation	340
Hippogrief	348
Hipposandalen	349
Hippurites	350
Hittedraadinstrumenten (2 fig.)	355—356
Hoefblad (Tussilago Farfara)	366
Hohenzollern, Wapen van	399
Holenvisch	404
Honduras, Wapen van	434
Honigmier	451
Hoofd (wapenkunde), (2 fig.)	455
Hoofdsjorring (3 fig.)	457
Hoogtemeting	467
Hooihark	469
Hooischudder	470
Hoorn (wapenkunde)	473
Hoornblende	475
Hoornbliksemafleider	475
Hoornvisschen (3 fig.)	477
Hop (6 fig.)	478—479
Hopliet uit den Heroëntijd	481
Horizon (2 fig.)	485
Horizontaalslinger (3 fig.)	485—486
Horus (2 fig.)	493
Houtstof. Fig. 1. Hydraulische houtslijpmachine	508
Houtstof. Fig. 2. Houtstofmachine	508
Houtwesp	510
Huid. Schematische verticale doorsnede door de menschelijke huid	540
Huygens, Beginsel van	585
Hydraut	589
Hydraulische pers (2 fig.)	590—591
Hydraulische ram	591
Hygiea	594
Hygrometer. Fig. 1. Hygrometer van Brunnen	594
Hygrometer. Fig. 2. Hygrometer van Daniëll	595
Hygrometer. Fig. 3. Condensatiehygrometer Regnault	595
Hygrometer. Fig. 4. Psychrometer van August	595
Hygrometer. Fig. 5. Volumen-hygrometer van Tsjaplowitz	595
Hygrometer. Fig. 6. Haarhygrometer van Saussure	596
Hygrometer. Fig. 7. Spiraalhygrometer	596
Hygrometer. Fig. 8. Hygrometer van Löwe	596
Hymenea Courbâril	598
Hyperbool	600
Hypnos (Bronzen beeld gevonden te Etaples)	602
Ichthyosaurus	619
Iguaodon	630
Immortelle, Hongaarsche	639
Inca. Fig. 1. Inca (14de eeuw)	645
Inca. Fig. 2. Tempelruïne op een eiland in het Titicacameer	646
Inca. Fig. 3. Incapaleis	646
Incroyable	647
Indicateur (4 fig.)	653—654
Indicateurdiagram (2 fig.)	654
Indra	673
Inductiestroomen (4 fig.)	675—676
Inductievrije weerstand	676
Ingehoekt (wapenkunde)	685
Inhalatie (2 fig.)	689
Injecteur (2 fig.)	691
Injectie (2 fig.)	692
Inkthoorn (wapenkunde)	693
Insolatie	703
Institut de France	706
Integraalrekening	745
Interferentie	746
Invalide. Fig. 1. Hotel des Invalides	753
Invalide. Fig. 2. Graf van Napoleon I	753
Ipecacuanha	759
Irridiatie (2 fig.)	767
Isabeau van Beieren, Zegel van	772
Isocrates	780
Isolatieweerstand	781

Digitized by Google

Digitized by Google